

महाकविबाणविरचितम्
श्रीहर्षचरितम्

जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यकृतया
संस्कृतटीकया

समलङ्कृतम्
≈≈≈≈

2 1 5
AR

542.79 ✓

संक्षिप्तश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सती विद्या साधनां भासते हृदि ।
तां विश्ववन्द्यां परमां वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥
चाणभट्टकृतं गद्यं संक्षिप्तं क्रियते मया ।
संक्षिप्तहर्षचरितं श्रीजीवानन्दशर्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपतिः परमेष्ठी इन्द्रादिभिः देव-
हृन्दैः महर्षिभिश्च सह संलपन् स्वं लोकम् अधितष्टौ । तत्र
महर्षिषु वेदान् पठत्सु कदाचित् इति कोपनी मुनिः दुर्व्यासाः
द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम्
आचरन् क्रोधात् विस्वरं साम जगौ । तत् आकर्ण्य प्राप-
भयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति
च अन्यासङ्गव्याजेन देवे पद्मसम्भवे, भगवती कुमारी तत्र
चामरेण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी ऋदुमन्दम्
अहमत् । स च मुनिः तां तथा हसन्तीम् अवीक्य “रे पापे !
दुर्व्याससं माम् उपत्ससि ?” इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपस्पृश्य
शत्रुं प्रचक्रमे । अत्रान्तरे तत्र स्थिता देवी सावित्री तजनीम्
उत्क्षिप्य “आः पाप ! दुर्विगीत ! ब्राह्मणापसद ! सुरासुरवन्द्यां
देवीं सरस्वतीं शत्रुमिच्छसि ?” इत्यभिदधाना क्रोधात् स्नास-
नात् उदतिष्ठत् । ततो देवैः स्वस्थैश्च षतशः प्रसाद्यमानोऽपि,
पित्रा अत्रिणा “पुत्र ! या तपःक्षयं कुरु, स्वजितम् अस्या
एकं क्षमस्व” इति निषिध्यमानोऽपि दुर्व्यासाः “दुःशीले ! मर्त्य-

भूमिं गच्छ” इति तां शशाप । ततश्च प्रतिशापोद्यतां सावित्रीं
देवीं वाग्देवी एव “सखि ! संहर कोपं, स्वत एव द्विजन्तानो
माननीयाः” इत्युक्त्वा न्यवारयत् ।

अथ तां सरस्वतीम् अभिशप्ताम् आलोक्य विरिञ्चिः धीरेण
स्वरेण उवाच,—“ऋषे ! नायं सज्जनाचरितः पन्थाः येन प्रवृत्तो-
ऽसि, क्षमा हि तपसो मूलं, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विह्वतबुद्ध्यच्च
अन्धा इव हिताहितं न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपह्राय
चरितव्यं भ्रिषेपतः तापसैः” इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—“वत्से सरस्वति !
त्वा विप्रोद, भवितव्यता अत्र बलवती, एता त्वाम् अनुचारयति
स्त्रादित्री, विनोदयिष्यति च अस्त्राहिरहिताम् । शापश्च अयं
स्युताननकासलालोकनावसानः” इति । एवं सान्त्विता पिता-
सहेन सा गृहं सावित्री विपन्ना गृहम् आजगाम ।

अथ प्रदोषे सावित्रीं विपादसानरपतितां सवाण्यां सरस्वतीम्
आह,—“सखि ! त्वं हि त्रिलोकाभिधादायिनी, तव पुरतः
किमहं ब्रवीमि ? विदितवृत्तान्ताऽसि देवहतवाच्य । यत् सत्त्वं
दुःसहो बभ्रुजनविरहः तापयतितवाम् ; तदत्र चातिविधये किं
कर्तुम् अर्हसि ? नात्र अनुशीचितव्यम् ; काश्यप, इदानीं कातरं
भूतलविभागसलङ्कर्तुम् इच्छसि अवस्थानेन ? इतः प्रवृत्ति एव
देवदेवं खेटदातारं जनसा स्मर, अचिरिण एव कालेन वतशापा
पुनः स्वधाम प्रतिपत्स्यसे” इति ।

तथा अभिहिते सा प्रत्यब्रवीत्,—“सखि ! त्वया गृहं बलवत्या
न मे स्वस्थानक्षेत्रः सत्त्यलोकवासदुःखं वा अतिपीडाश्च आयवति,
केवलं पद्मयोगिचरणसेवनसुखं विगन्तयति मे चित्तम् : तत्
त्वमेव सत्त्यभूमौ धर्माक्षेत्राणि पुण्यतोर्धानि जानामि, यदेव
स्थानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव बह्यासि” इत्युक्त्वा अग्निमीलितमेतैव
रजनीम् अग्रायत् ।

अग अपरिद्युः उदिते भगवति सवितरि मुनिशापसमुद्दिग्ना सावित्र्या सह महीतलम् अवततार । अवतीर्य च भूतले उप-
गोणं तत्तीरदेशस्य रागापीयकेन आकुष्टहृदया तत्रैव वासम्
अरोचत, अवदत् च सावित्री,—“सखि । रोचते मे तटभूः
अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्यातुम् अभिलषति हृदयम्” इति ।
सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिं-
श्चित् शुची शिलातलसनाये लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत् ।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराध-
यन्ती, प्रहरमात्रोदिने सवितरि उत्तरस्यां दिशि अङ्गुष्ठेण
आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, सहस्रमालेण पदातिसैनिकेन
सह आगच्छत् अश्वमैत्रिकं, मध्ये च तस्य निरुपमं विधातुः
सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्वविरमेकम्
असिचर्चधरं पुरुषम् अद्राक्षीत् । स च युवा अग्रयायिनां,
तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा
तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं सञ्जातकौतुकः स्वयं दिदृक्षुः
तूर्णज्वेन वाजिना तत्रदेशम् आययौ, अवततार च तुग्घात्
तेन द्वितीयेन परिगतवयसा सह पुरुषेण । ततश्च तौ चरणाभ्या-
मेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्र्या
संरक्षत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यद्यार्हम् उपचरितौ । अथ
क्षणमिव विश्रान्तं तं तृतीयं प्रवयसं सावित्री ईपद्मीडितिव
सविनयम् अवादीत्,—“आर्य्य ! कुत आगच्छते ? क्व वा
गमिष्यते ससैन्याभ्यां भवद्भ्याम् ? अद्य आश्रमोऽयमागमनेन
भवतोश्चरितार्य इव संवृत्तः, न चेत् रहस्यं होपो वा, तदा-
ख्यातुम् अर्हति भवान्, कोऽयं महाभागः ? त्रिभुवनसमणीं
रूपम् इदम् अवलोक्य सच्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव
पश्यामि” इति ।

इत्थम् अभिहितोऽसौ पुरुषः सप्रश्रयम् अवादीत् —
 “देवि । साधवः स्वतः प्रियंवदा भवन्ति, तन्न अतिविस्मयाय
 इदं भवद्वचनामृतम् । शृणोतु भवती — अयं हि भृगुकुल-
 तिलकस्य भगवतः चवनस्य वह्निर्जीवितं दधीचो नाम कुमारः ।
 माता च अस्य शर्यातस्य नृपतेः कन्या त्रिभुवनलनामभूता
 सुकन्या नाम । स च राजर्षिः दौहित्यम् इमम् अतिप्रियम्
 अस्य पितुः अनुमत्या स्वमृह एव लालितवान्, अशिष्यञ्च
 सर्वाः विद्याः सकलाश्च कलाः । माञ्च अस्य नरपतेः आज्ञाकरं
 जानीहि विकुञ्चिन्मानम् ।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातासहः शर्यातिः अस्य
 पितुः आश्रमम् एनं कृतविद्यं प्रदर्शयिष्यन् सङ्घितीयं सहाश्व-
 हृदैः सपदातिभिश्च प्राहिणोत् । इतश्च न नतिदूरे उपशोणं
 तस्य भगवतः चवनस्य आश्रमपदं चावनं नाम काननम् । एष
 तावत् शम्भुत्तान्तः । साम्प्रतं शुश्रूषवो वयम् आयुष्यतोः
 वृत्तं, न इयमाह्वतिः कदाचित् मानवी भवितुमर्हति ; तत्
 आवेद्यतु भवती, परं कौतुकम् अत्र नौ वर्तते” इति ।

सा अन्नव्रीत्,—“भद्र । श्रोतव्यमावयोः वृत्तं कालेन ; बहून्
 दिवसान् अत्र आवां स्यास्यावः । न च विस्मर्त्तव्योऽयम्
 अस्मत्परिचय आर्य्येण” इति । दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्,
 —“आर्य्य । करिष्यति एव आर्या नौ प्रसादं, तिष्ठतु तावत्
 अधुना, तातमेव शौघं द्रष्टुम् अभिलषति मे मनः, तत् उत्तिष्ठ
 ब्रजावः” इति ।

अथ सरस्वती अश्वमारुढं प्रयान्तं तं युवानं प्रति अनि-
 मिषनयना यावन्नात्येति ऽष्टिपथात् तावत् व्यलोकयत् ।
 क्रमेण च शोणम् उत्तीर्य दधीचः पितुः आश्रमम् अवाप,
 उवास च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दितः तस्मिन् कानने ।

अथ सरस्वती तं युवानम् आलोक्य कुसुमशरशरविद्धा अभवत् । अथ अपरेद्युः च्यवनाश्रमात् तं देशमागत्य कृतासन-परिश्रहं दधौचसहचरं विकुञ्चिं दृष्ट्वा प्रीत्या पप्रच्छ सावित्री,— “आर्य्य ! कुशलो तावत् कुमारः दधौचः ?” इति । सोऽवदत्— “देवि ! कुशलो कुमारः, स्मरति च आयुषाल्योः अमौषु दिवसेषु । ह्यतन्तत्र कुमारस्य समाख्यातुं मालती नाम काचित् किङ्करी अचिरेण एव आगमिष्यति युवयोः संकाशम्” इति । इत्युक्त्वा यथाऽभिलषितं प्रदेशम् अयासीत् विकुञ्चिः । ततः परेद्युः एव मालती दधौचवार्त्तां समादाय तयोः आश्रमम् अभ्याययौ ।

अथ शोणम् अवतीर्णयां सावित्र्यां स्नातुं रहसि मालती सरस्वतीम् अवोचत्,— “देवि ! विदितमेवं भवत्याः भाधुर्य्यं विष-यस्य, लोलुपता च इन्द्रियाणाम् । किमुच्यते, लज्जेऽहं वक्तुं, तथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणीय इति विवक्षा मां बाधते । तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारिण, तत एव आरभ्य आधयः किमिव तं न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसु-सायुधस्य ; किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा अनिष्टमपि घोरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते ; तन् अनुना अनुरूपोऽयं देव्या वर इति स्मृतम् आवेदयामि, इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इत्युक्त्वा व्यरंसीत् । सरस्वती तु अब्रवीत्,— “अयि मालति । किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र बहु भाषितुम् अवसरोऽस्ति मे ; तदिदानीं ते वचनकारी अयम् जनः अनुकम्पयातां कुमारसमागमेन” इति । ततश्च मालती प्रीता दधौचम् आनेतुं च्यवनाश्रमम् अगात् । सावित्री च स्नाताऽऽगता विदितवृत्तान्तां हृष्टा आसीत् ।

अथ आगत्य दधौचः मालतीवचननन्दितः तम् आश्रमं तथा मनोरमया रमण्या सह सङ्गतः यथासुखम् अधिकं संवत्सरकालम्

एकं विवसम् इव रममाणोऽतिवाहयाञ्चकार । दधार च गर्भं
 सारस्वती, असूत च सर्वलक्षणसम्यक् कुमारम् । ततश्च तन्त्रै
 “सर्वे सरहस्याः वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, सर्वाणि च अन्तानि
 शास्त्राणि, सर्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भविष्यन्ति” इति वरं
 दत्त्वा सह सावित्र्या गतशापा ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम । तस्याञ्च
 गतायां दधीचः तद्विरहकातरः स्वतनयस्य संवर्द्धनाय भार्गववंश-
 समुत्पन्नस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य पत्नीम् अक्षमालां नाम नियुञ्ज,
 जातवैराग्यः तपस्करणाय वनम् अगात्, यस्मिन् एव दिने सर-
 स्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अक्षमालाऽपि तनयमेकं प्रासोष्ट ।
 सा तु अक्षमाला तौ अभिनवजातौ दासारी निर्दिशेपं न्य-
 १ । तयोः एकः सारस्वतो नाम, द्वितीयो दत्सनाम्न आसीत् ।
 द्वौ एव सोदरौ इव परस्परम् अह्नत्विससङ्गावौ तौ एकत्र नपत् ।

अथ गच्छता कालेन सारस्वतः मातृवरप्रभावेण जीवनारम्भ
 एव सर्वविद्यापारगः तस्मिन् समवयसि प्रियतमे भ्रातरि वत्से
 स्वर्गं दाप्युं सङ्ग्रामयामास, स्थापयामास च तं हतदार-
 परिग्रह तत्रैव प्रदेशे प्रीतिकूटाभिधाने नगरे । स्वयन्तु वैष्टिक-
 ब्रह्मचर्यपरः तपस्यतः पितुः अन्तिकस्य अगमत् ।

एतस्माच्च वस्मात् प्रादुरभवत् सहत्तरो वशः । तथा च, प्राक्
 तस्मात् एव वंशात् वाल्म्यायना नाम गृहधर्मिणे सुनयः सस-
 ज्ञायन्त । इत्येव कालौ सम्प्रवृत्ते अस्मिन्नेव विश्रुते कुले दुवेरो
 नाम कश्चित् द्विजः समुह्मी ; तस्य चत्वारः सुता आसन्
 अच्युतः, ईशानः, हरः, पाशुपतश्च इति । तस्माच्च पाशुपतात्
 एक एव कुमारी जज्ञे अर्धपतिर्नाम । तस्य च एकादश-सूनवः
 सप्तभवन्,—शृगुः, हंसः, शुचिः, कविः, सहीदत्तः, धर्मः, जात-
 वेदाः, चित्रभानुः, लप्रक्षः, अहिदत्तः, विश्वरूपश्चेति । चित्रभानुश्च
 तेषां राजदेव्या ल्यायां पत्न्यां नाण नाम सुतम् अजीजनत् । स तु

वाणः शैशव एव मातृहीनः चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत ।
ततश्च पितृशोकेन दग्धहृदयः कथमपि कालेन विरलतं गते
च शोके, चापलतया यौवनारम्भस्य सर्व्वदोषाकरतया च
स्वातन्त्र्यस्य अनेकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभिः
बहुभिः सुहृद्भिः सह देशान्तरदर्शनाकृष्टचेताः देशात् देशान्तरं
गच्छन् अलभत सतां निन्दनीयताम् । अथ शनैः शनैः
राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं तुरुष्टहाणि अधितिष्ठन्,
सहृदयगोष्ठीश्च निषेवमाणः बुधमण्डलानि च उपचरन् भूयोऽपि
स्वकुलोचितां वैदुषीं प्रकृतिं प्रापत् । एवञ्च सुबहोः कालात् ताम्
एव जन्मभूमिं पुनरागात् ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

एकदा निदार्घेऽतीवोश्रे काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्य
प रश्मवः श्वाता स्वष्टहस्थितं तम् आगत्य अनवीत्,—“आर्य्य !
हारि स्थितो दीर्घाध्वगो भवताम् अन्तिकं श्रीहर्षदेवस्य महा-
राजाधिरास्य कृष्णाभिधानेन श्वाता प्रेषितः कश्चित्” इति ।
वाणोऽवदत्—“श्वतः ! अविलम्बेन एव प्रवेशयेन्मम्” इति । ततश्च
प्रविशन्तं लेखहारं दृष्ट्वा अभ्यधापत,—“भद्र ! कुशलमत्र वतः
कृष्णस्य सन्प्रियबन्धोः ?” स तु “कुशलम्” इत्युक्त्वा “लेख एष
स्वामिना प्रहितः” इत्यर्पयामास । वाणस्तु सादरं लेखमादाय
स्वयमेव पठयित्वा विदितलेखार्थः सन्देशमपृच्छत् । लेखलको
नामासौ लेखहरः प्रत्यवादीत्,—“ब्रह्मन् । एवमाह अस्मत्-
स्वामी,—‘यत् अदृष्टे त्वयि विना कारणं किमपि आशङ्कते मे
स्निग्धं हृदयं, तत् भवता अकृतकालत्वेण एव राजकुलम्
आगन्तव्यम्’ इति” । अथ वाणः तं लेखहरं “विश्रामय” इति

प्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुकः एव
पत्यवाहयत् ।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा हातदेवार्चनः तस्मात् प्रीति-
कूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्यं ग्राममाससाद । तत्र
सुहृदा जगत्पतिनामधेयेन कृतातिथ्यः सुखोषितः परेद्युः यष्टि-
ष्ठहकनामानं वनग्रामं गत्वा निशासयापयत् । ततोऽपरस्मिन्
दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः सेखलकैः तेन सह अपराह्ण-
समये राजद्वारं प्राप । सेखलकस्तु “तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम्
अत्र भवान्” इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत् । क्षणेन च पुनः
निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राख्यः प्रतीहारः सधुर्-
वाचा सविनयम् अभ्यभाषत,—“ब्रह्मन् ! आगच्छतु, प्रविशतु च
अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय ह्यतप्रतीक्षो देवः प्रसादेन” इति ।

बाणस्तु “ह्यतार्थोऽस्मि” इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव
दर्पणतनामानं गजेन्द्रम् आलोक्य विस्मयाह्वष्टचेताः क्षणं
तदवलोकनकीतुकी समतिष्ठत । ततश्च “पुनरपि समये एनं
द्रक्ष्यसि, साम्प्रतं प्रतीक्षमाणं देवं तावत् पश्य” इत्यभिधीयमानो
दौवारिकेण, समतिक्रम्य कान्ताऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थान-
मण्डपस्य पुरतः चत्वरे राजभिः परिवृतम्, अमात्यैश्च समुपास्य-
मानं, दर्शनीयतमं, राजाधिराजं हर्षदेवं पश्यन् समुपेत्य
ह्यतार्थोर्वाहः स्वस्तिशब्दम् अकरोत् । राजा तु तं दृष्ट्वा गन्धीरेण
स्वरेण “किम् अयं स बाणः ?” इति अभ्यधात् । दौवारिकेण तु
“देव ! स एव अयम्” इति निवेदितः “न तावदेनम् अह्यत-
प्रसादः पश्यामि” इति चक्षुषी प्रत्यावर्त्तयन् पृष्ठतो निप्रसस्य
अतिप्रियस्य मालवेन्द्रसूनीः अवदत्,—“सहान् अयं विटः” इति ।
एतत् आकर्ण्य सर्वस्मिन् एव राजलोके निःशब्दे मुहूर्त्तम् इव
तूष्णीं स्थितो बाणः समभ्यधात्,—“देव ! अविदिततत्त्व इव

अज्ञातलोकवृत्त इव कथमेवम आज्ञापयसि ? संसारिऽग्निन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावाच्च ; तत् अत्र साधुभिः यद्यार्धदर्शिभिः एव भाव्यम् । विचारे यदि अहं दोषी इति प्रसीयते, तदा एतं माम् अधिक्षेप्तमर्हति महाभागः । न तु अकारणं माम् अन्यथा सञ्जावयतु ॐवः । ब्राह्मणोऽस्मि. महति वात्स्यायने कुले जातः ; मया साङ्गा वेदाः सस्यक् पाठिताः, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि । तत् कथं मम विटत्वम् अवधार्यते देवेन ? सर्वथा समयेन मां यादृशं यथा-ऽहञ्च ज्ञास्यति महाराजः स्वयमेव” इति । अथ नरपतिः “एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इति अभिदधानः समुचितसमादरादिना वह्निर्न एनम् अभिनन्दत्, केवलं मत्सेहेन दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विसर्जितराजलोकौ, अन्तरमेव प्राविच्छत् ।

अनन्तरं भूपतिः तादृशेन आचरणेन व्यथितो बाणः तस्मात् राजभवनात् निर्गत्य तावत् बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, य वत् अस्य कृतप्रसादो महौपतिः एनम् अभिनन्दन् स्वयं न आत्थयत् । अथ कालेन नरेन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृतः, यथा असी राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-प्रेमास्यदम् अतीव विश्वम्भोजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत् ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ एकदा शरदारम्भे बाणो हर्षसकाशात् बन्धून् द्रष्टुं तमेव ब्राह्मणनिवासम् आजगाम ; आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दित. तैः सह समयोचितम् आलपन् परं मुमु । अत्रान्तरे सुदृष्टिः नाम पुस्तकवाक्कः तत्रागत्य श्रोतवित्त समाकषेन् पुराणम्

अपठत् । तदानीञ्च नातिदूरवर्ती बन्दी सूचीबाणः तारसधुरेण
स्वरेण इदम् आर्यायुगलं पठितवान्,—

“तदपि सुनिगीतमतिष्टय तदपि जगद्वापि त्वनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्न प्रतिभानि हि ने पुराणमिदम् ॥ १ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतसार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव” ॥ २ ॥

एतत् आकर्ण्य बाणस्य चत्वारः पित्रव्यपुत्राः परस्परं
सुखम् अवलोकयामासुः । तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम
प्रियतरः सप्रणयम् अवादीत्,—“भ्रातः । यदि एवं तदा भवता
वर्णमानस्य अस्य पवित्रकौर्त्तेः चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-
वंशानुक्रमसहितम् आसूत्वात् चरितस्य अक्षणे नक्षौतुका
वयम् ; तच्च द्वितीयं महाभारतमिदं कस्य कौर्त्त्यज्ञानं न
आहति प्रीतिम् ? तदाख्यातु भवान्” इति । तदाकार्यं विहस्य
बाणोऽब्रवीत्,—“आर्य्य । न युक्तम् उक्तं भवता ; यतः को हि
पुरुषानुप्रगतेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यातं शक्नुयात् ?
कियति अपि वर्णिते यदि वः कौतुकं, तत् कथयामि । अद्य
प्रायेण अतिक्रान्तो दिवसः, तत् परेद्युः आरस्यते वर्णयितुम्”
इति । ते च सर्व्वे भ्रातरः तथा एव अन्वजोदन्त ।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वे बाणस्य ज्ञातयः सुहृदश्च
सकौतुकाः समागमन् । स चापि बाणः तेषां पुरतः हर्ष-
चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे ।—

“अस्ति श्रीकण्ठी नाम पुण्ड्रवतां निवासोऽपरो वासवावास
इव वसुधां गतः कश्चित् जन-दः, वर्त्तते च तत्र स्याग्नीश्वराख्यो
जगरविशेषः । तत्र पुत्रभूतिः नाम राजाधिराजः द्रादुसीत् ।
तस्य भगति भूतभावे भवे सहजा भक्तिः आसीत् । एकदा
असौ परमशैवो भूपतिः लोकमुखात् भैरवाचार्य्यनाम्नम् एकं

महापाशुपतं स्वजनपदमागतम् अश्रौषीत् । श्रुत्वा एव तन्नाम
तस्मिन् महती भक्तिः बभूव अस्व भूपतेः ।

कदाचित् पणिते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यञ्जा-
पयत्,—‘देव ! हारि स्थितः परिव्राट् भैरवाचार्य्यदेशात्
अनुप्राप्तः देवं द्रष्टुम् इच्छति’ । तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,
—‘अविलम्बं प्रवेश्यताम् एषः’ इति । ततश्च प्रविष्टं तम्
अपृच्छत् नरपतिः,—‘क्व भैरवाचार्य्यः ?’ इति । प्रीतमनाः परिव्राट्
—‘पनगरं सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्तिनि शून्याऽयतने स्थितं
तमाख्यातवान् । पुनश्च अकथयत्,—‘देव ! स भगवान् तत्र
स्थितो महाभागम् अर्चयति आशीर्वचसा’ इत्युक्त्वा प्रादात्
योगकरुणात् आलक्ष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि
भैरवाचार्य्यप्रहितानि ।

राजा तु सादरं तानि आदाय अब्रवीत्,—‘योगिन् । मनो-
रयदुर्लभजलप्रसावनी शिवभक्तिः इयस् अस्माकं, यया एवम्
अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्यः ; तत् परं च वि भगवन्तं
साक्षात्कारिष्यामि’ इत्युक्त्वा तं परिव्राजं विरासर्ज ।

अथ अन्येद्युः प्रातरुत्थाय अश्वारूढः कतिपर्यैरेव राज-
पुत्रैः अनुसृतः भैरवाचार्य्यसकाशं प्रायात् । गत्वा च तम्
आयमं तत्र स्थितं शिष्यमेकं तदीयं दृष्ट्वा अपृच्छत्,—‘क्व इदानीं
भगवान् भैरवाचार्य्यः ?’ इति । सोऽब्रवीत्,—‘महाभाग । एतस्य
जापेमाहृष्टहस्य उत्तरेण विल्ववाटिकाः अधितिष्ठति’ इति ।
तयोक्तश्च असे नरपतिः गत्वा ताम् एव विल्ववाटिकास्
अविशत्, अपश्यच्च तत्र प्रातः स्नानं, हुताहुताशनं, व्याघ्राजिन-
सधितिष्ठन्तं, कार्पटिकगणैः परित्तं प्रमथगणत्तं भगवन्तं
विरूपार्त्तामिव भैरवाचार्य्यम् । स आचार्य्यः दृष्ट्वैव तं राजानं
प्रत्युज्जगाम, सनवर्द्धयच्च स्वस्तिगिरा मञ्जीरया । राजा तु दूरतः

ह्यतप्रणासोऽब्रवीत्,—‘भगवन् ! मनोरथशिष्योऽयं जनो भवतां समागतः’ इति । तदाकर्ण्य भैरवाचार्यः परमप्रीतः आसनदानेन तस्मै अथर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषसात् । राजा तु तत्र नानाविधाभिः कथाभिः चिरं स्थित्वा तेनानुमतः पुनः राजधानीं प्रत्याजयात् ।

गन्धेद्युश्च भैरवाचार्यापि राजानं द्रष्टुं तदीयं राजभवन-
सगात् । आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्वं सपरि-
जन सक्रोधं सान्त्ःपुरम् आत्मानं व्यवेष्टयत् । योगी विहस्य
अब्रवीत्,—‘राजन् । ह्य वयं वनवासिनः फलसूताशनाः
निःसृहाः ? ह्य वा भोगविभवाः ? विभवमदो हि नाशयति
सनस्विताम् ; तत् भवाट्टगा एव एतान् भोक्तुमन्तं, न वयम्’ इति
उक्त्वा क्रियन्तं कानं द्विविधाभिः वाग्भिः राजानम् अभिनन्द्य
स्वम् एव आश्रयं प्रत्यागमत् ।

एवञ्च अली परित्राट् अद्यानि तादृशानि पञ्च पञ्च कमलानि
अन्तरा अन्तरा राज्ञ उपायनानि प्राहिणोत् । एकदा स श्वेत-
कपर्णावतं किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्,
—‘सहास न । भगवान् भैरवाचार्यः भवन्तमेवम् आह यत्,—
‘सम एकैव शिष्येण पातालखासिना कस्यचित् ब्रह्मराक्षसस्य
हस्तात् सहासिः त्रदृहासो नाग अधिगतः, सोऽयं भवद्भुज-
सैव अलङ्कृतुमन्तं, तृह्यताम्’ तत् तस्मिन्मन्त्रिं गृह्णाण” इत्युक्त्वा
तस्मात् श्वेतकपर्णात् आलम् ह्यपाणं प्रादत् । नृपतित्तु आधुध-
प्रियतया तत् आदात् पश्यन् परसां प्रीतिम् अवाप. अवोचत्
च समप्रोचितं सदिनयं किञ्चित् । स च परित्राट् सपरितोषं
‘स्वस्ति भवते’ इत्यभिधाय स्वमेव आश्रयम् अयामीत् ।

अथ गच्छत्सु कालेषु कदाचित् भैरवाचार्यः स्वयमागत्य
रहसि राजानम् अवदत्—‘तात ! कस्यपि रुहासन्त सेवितवान्

अस्मि महाश्लशानि कोटिजपेन, तस्य सिद्धिस्तु वेतालसाधना-
वसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते । त्वमेव अल-
मस्य साहायकत्वे ; त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरे च त्वयः
सहायाः सन्निदिष्यन्ति, एकः स खलु पातालस्वामी, अपरः
स एव परिव्राट् टीट्टिमनामा अस्मच्छैशवसुहृत्, अन्यश्च कर्ण-
तालो नाम शिष्यः । अथ 'तथा' इति स्वीकृतवक्षसि भूपती
भैरवाचार्यः प्रहृष्टः चकार सङ्केतम्,—'आगासिन्यां कृष्णवतु-
र्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाश्लशानेऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा
भवता साक्षात्करणीया वयम्' इति ।

अथ तस्यां कृष्णवतुर्दश्याम् आगतायां निशीथे नरपतिः
शस्त्रमात्रसहायः तमेव उद्देशमगच्छत् । ते च त्वयः पाताल-
स्वामिप्रभृतयः तं प्रत्युदगमन् विक्रटवेशाः । तमस्वाऽऽच्छन्नतया
तत्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'कः कोऽत्र भो !' इति
तान् अपृच्छत्, अनुवंशं ते त्वयः खं खं नाम इति । अथ
नृपतिः तेः अनुगम्यमानः तामेव साधनभूमिम् अगच्छत् । तत्र
गत्वा च महती मण्डलस्य मध्ये कसपि जपन्तम् आचार्यम्
अपश्यत्, प्राणमञ्च । ततश्च पूर्वसङ्केतानुसारेण पातालस्वामी
ग्राचीं दिशं, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् पश्चिमां, राजा दक्षि-
णाम् आश्रित्य तस्थौ ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विस्रब्धम् आचरति च खं कर्म भैरवा-
चार्यं, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिचिरं कृतकलकलेषु
विफलप्रयासेषु विघ्नकारिणं यातुधानेषु, समतिक्रामति च
निशीथसमये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्यत, उज्जगाम च
सहसा तस्मात् विदीर्णात् भुवो भागात् कश्चित् कुवलयः स्यासः
धुरधः, उच्चैः जगद च विहस्य,—'भोः । किमयं विद्याऽवलेपः !!
महायमदो वा !! यत् मह्यम् अविधाय बलिं जातम् इव

एतत्क्षेत्राधिपतिरहं
 श्रीकण्ठो नाम नागाधिपतिः, प्रतिकूलवर्तिनि सयि द्वा शक्तिः
 प्रहाणासपि गगनमार्यं सञ्चरितुम् ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयज
 फलमिदानीं सहायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकोष्ठप्रहाः त्रीनपि
 तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् असिचर्मवतोऽपि न्यपातयत् । न-
 पतिस्तु सावहेलमब्रवीत्,—'रे काकोटराधस ! काक ! जीवति
 त्वयि राजहंसे बलिमादातुं न जिह्नेषि ? परुप्रभापितैः का
 षा ? भुजे एव वीर्यं वसति, न वचने । गृह्णाण एतन्,
 यद्वि एवं प्रतिपत्तिस्ते' इति । नागस्तु अनादृत् तद्वचनम्—
 'आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शतयामि ते दर्पज्'
 एवमभिदधानः समास्फोटयामास । राजा तु तयाऽधिजित्तः
 परिकरं बध्नन् युद्धार्थमुद्यतस्ताम् आक्रम्य केशेषु जथात्, पातया-
 मास च तत्क्षणेव भूतले तं पापं नागम् । अथ आह्वय
 तम् अदृष्ट्वापं शिरःशेत्तुम् उपक्रममाणः सोपवीतं तदङ्गं पश्यन्
 अब्रवीत्,—'पाप ! दुर्विनीत । पश्यामि ते दुर्नयनिवाह्वीज-
 प्रिटं, यतो निःशङ्कमेवाचरसि अविनयम् ; ब्रह्मबधोऽकर्तव्य
 एव' इति वदन् तं सुदूरतः समुदासर्ज ।

अनन्तरञ्च सहसा एव ददर्श सान्तमालोकम्, अजिघ्रञ्च
 ब्राह्मणतर्पणमतिशौरभम् आसोदं, शूत्राव च नूपुरनिखनन् ।
 नूपुरशब्दानुसारेण च व्यापारितचक्षुः अभिसुखम् आपतन्तीं
 कामपि कामिनीं दृष्ट्वा गजा असम्भ्रान्त एव अप्राचीत्,—'क्षटे ।
 काऽसि ? किसयं कुतो वा दृष्टिपथम् आगता ?' इति ।

अथ सा अब्रवीत्,—'महाभाग । जानीमि सां भगवतो
 दिशोर्त्रैत्रस्यलविहारिणीं लक्ष्मीम् । अपहृताऽस्मि ते
 निरुपमेण अनेन साहसेन दुर्जयनागनिपातिना ; हृणीष्व
 ददानीं स्वाभिलषितं वरम्' इति । परोपकारपरायणस्तु राजा

तां प्रणस्य स्वार्थनिःसृष्ट एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत ।
सा तु लक्ष्मीः 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्,—'राजन् !
अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थ-
निःसृष्टतया च भृशं प्रीताऽस्मि ; ददामि ते अपरम् अभीष्टं,
—भविष्यति भवान् महतो राजवंशस्य कर्ता, यस्मिन्
उत्पद्यते महाराजाधिराज आदिराजः पृथुः इव हर्षो नाम,
सेविष्यते हि यं मदीयमिदं करकमलं कमलमपहाय गृहीत-
चामरम्' इत्युक्त्वा तिरोबभूवे ।

अथ राजा तत्रसादेन नितरां प्रीतिमवाप हृदयेन । भैरवा-
चार्योऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगतः प्राब्रवीत्,—'नर-
नाथ । प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च, स्वप्ने-
ऽपि असम्भावितां कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे 'दृशीं दक्षिणां
दातुमलम् !! तदिच्छामि केनचित् कार्योपयोगेन आत्मानम्
अनृणीकर्तुं भवतः' इति । राजनि तु,—'भवत्सिद्धैव कृतकृत्यो-
ऽस्मि, नान्यत् किमपि कामये, साधयतु यथासमीहितं स्थानम्
आचार्यः' इत्यभिहितवति आचार्यः स्वाभीष्टं विद्याधरक्षेत्रं
जिगमिषुः समालिङ्ग्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृ-
तीन्—'तात ! साधयामि इति न स्नेहानुरूपं वचनं,
स्मर्त्तव्योऽयं स्वार्थपरो जनः सर्वथा कथाऽन्तरेषु' इत्यादिकं
तत्कालोचितं राजानं व्याहरन् उत्पपात गगनतलं, प्राप
च सिद्धिलब्धं स्थानम् । श्रीकण्ठोऽपि नागराजः,—'राजन् !
पराक्रमक्रीतोऽयं जनः स्मर्त्तव्यः' इत्यभिदधान एव भुवो विवरं
प्राविशत् ।

क्षितिपतिस्तु अवसितायां रजन्यां त्रीनपि तान् पाताल-
स्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य
स्वं नगरं प्रत्यागमत् । कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमश्रयत् । पातालस्वामि-कर्णताली तु शौर्यरसानुरागिणो
तमेव राजानम् आश्रित्य तस्थतुः ।

चतुर्थं च्छासः ।

अथ असौ पुष्यभूतिः शूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम्
अजीजनत् । तस्माच्च राजवंशात् क्रमेण बहवो राजानः सम-
जायन्त । तेषु च तथाविधेषु धरणिं पालयन्तु उदभूत् प्रभा-
करवर्द्धनो नाम भूपतिः ; यशोवती नाम तस्य राजर्षिः
सहादेवी पार्वती इव भगवतः शङ्करस्य परमप्रेयसी आसीत् ।
असौ च नपतिः प्रकृत्यैव सूर्यभक्तः अन्वहस् प्रजपत् सन्दस्
आदित्यहृदयस् अपत्यकासः त्रिकालम् । कदाचित् स आप-
रजन्थां यदृच्छ्या यशोवत्या सह प्रियया हर्म्यप्रष्टे सुप्वाप । गत-
भूयिष्ठयाच्च निशयां राजसहिषी यशोवती सन्सा एव 'परि-
त्रायस्व परित्रायस्व आर्यपुत्र !' इति व्याहरन्ती, भूषणदेवि
आह्वयन्ती इव परिजनं तेषमानाङ्गयष्टिः उदस्थात् । तेन रदेन
सहसा प्रवृद्धो राजा 'देवि ! न भेतव्यं न भेतव्यं, किमितत्
इति आलपन् सहसा उदतिष्ठत् ; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिश्च यदा न
किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् प्रपृच्छत् ।

क्षणेन च साध्वसे प्रशान्ते सा देवी प्राब्रवीत्,—'आर्यपुत्र !
दृष्टवत्यस्मि स्वप्ने—भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य त्रीं कुसारी
ज्योतिर्यौ बालातपेन पूर्यन्ती दिगन्तराणि, अज्ञेयेण जगती-
जनन अभिवन्द्यमानौ, कन्धया एकया च चन्द्रकलया इव
अनुगम्यमानौ, भुवं गती विलपन्त्या से शस्त्रेण उदरं विदार्य
प्रविशन्ती' एवम् आलोक्यैव भीता प्रवृद्धाऽस्मि आर्यपुत्रम्
आक्रोशन्ती कम्पमाना' इति । तत् आकर्ष्य राजा ताम्

अवादीत्,—‘प्रिये ! हर्षे विषादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ
आवां, प्रसन्नोऽस्माकं रविः भगवान् अचिरेण एव अपत्यरत्न-
त्रयप्रदानेन प्रीणयिष्यति देवीम्’ इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्द्धनं नाम
प्रथमं तनयम् असूत । ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काल-
खे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणिः, यशोवत्याः हृदये गर्भे च
सप्तमेव प्रादुरासीत् हर्षः । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठाम्बुलीये मासि,
बहुलासु बहुलपद्मदादृशां व्यतिक्रान्तायां प्रदीपवेलायां
साम्राज्यलक्षणाक्रान्तमूर्तिः देवो हर्षः समजायत । अत्रान्तरे
सौहृत्तिकः तारको नाम राज्ञः परमसम्मतः समागत्य
‘साम्बाता किल एवंविधे व्यतीपातादिदोषविरहिते वासरे, सर्वेषु
उच्चस्थानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लब्धे प्रादु-
रामीत् ; ततोऽनन्तं पुनः ईदृशि लब्धे चक्रवर्तिजनने नान्यः
कोऽपि समजायत । सप्तचक्रवर्तिनृपाणां धुरीणः, महारत्नानां
चक्रवर्तिस्त्रयानाञ्च भाजनं, सप्तसागराधिपतिः सुतोऽयं देवस्य
जातः’ इति राजानं व्यज्ञापयत् । अथ गच्छति च काले
धात्र्याः कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चषाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षे,
षष्ठञ्च हायनम् अनुप्रविशति राज्यवर्द्धने देवे, सा यशोवती
गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासोष्ट राज्यश्रियं नाम कन्यकाम् ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या आता पुत्रं भण्डिनामानस् अष्ट-
वर्षवयसं सन्नोभवमिव पुनरुत्पन्नं परमसुन्दरम् अनुचरं कुमा-
रयोः सप्तर्ष्यामास । राजा तु तस्मिन् पुत्रयोः इव सप्तदृष्टि-
रासीत् । राजपुत्रौ तेन सधु-माधवी इव मलयमारुतेन परां
श्रीभां प्रापतुः । क्रमेण च यौवनपदवीमारुरुहतुः तौ पित्रोः
आनन्देन समं वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्तःपुरवर्ती राजा सस्नेहनिर्भरम् अभाषत,—

‘वल्की ! दुर्नभाः सङ्गृह्याः, तदेव तावत् प्रथमं राज्याङ्गम् ; धूर्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पार्थिवं रञ्जयन्तः जनयन्ति स्वप्ना इव सिध्यादर्शनेषु सद्बुद्धिं, भ्रंशयन्ति च क्रमेण बहुविधाभिः उपधाभिः स्वपदात् । तत् एतौ सर्वैः एव दीपाक्षिप्रङ्गैः अनाघ्रातौ, बहुधा अस्त्राभिः विप्रलम्भेण परीक्षितौ, विशुद्ध-प्रकृतौ, विनीतौ, विक्रमशालिनौ । अभिरूपौ च सालवेन्द्रतनयौ भुजौ इव जे शरीरादभिन्नी कुमारगुप्त माधवगुप्ताभिधानौ अस्त्राभिः भवतोः अनुचरौ निर्दिष्टौ । अनयोः उभयोरपि भवद्भ्यां सोदरदृष्टिभ्यां वर्तितव्यम्’ इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय दौवारिकम् आदिदेश ।

अचिरेणैव तौ तेन प्रतीहारेण समसागतौ प्रविश्य अभ्यन्तरं राजानं यथाविनयं प्रणमन्तुः, उपविशन्तुश्च नरपतिनिर्दिष्टे अनुरूपे आसने । भूपतिः तौ आदिदेश तथास्थितौ,— ‘वल्की ! अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमार्येः अनुचराभ्यां भवितव्यम्’ इति । तौ च ‘यथा आज्ञापयति देवः’ इत्युक्त्वा वसारी राज्यवर्द्धन-हर्षौ सविनयं प्रणम्य ततः प्रभृति नक्तन्दिवं तौ अनुचरन्तौ तस्यतुः ।

अथ राज्यश्रीः अपि राज्यश्रीः इव क्रमेण आवर्तत । अल्पैः एव दिवसैः तरुणीभूतां तां राजानः दूतसम्प्रेषणादिभिः अयाचन्त । एकदा राजा केनापि पज्यमानाम् आर्यामित्याम् अश्रीषीत्,—

‘उद्देगमहाऽऽवर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सि दिव तटसनुवर्षं विवर्द्धमाना युता पितरम् ॥’ इति ।

एताञ्च आकर्ण्य रहसि राज्ञीं यशोवतीं प्राह राजा,—‘देवि ! यौवनसीमास् अनुप्राप्ता ते दुहिता । तुल्यायामपि अपत्यतायां दुहितुः जनने हि तप्यन्ते ष्टुहिणः । अपत्यविरहं दुःसहमपि

सहमानाः कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितरं पात्रसात् कृत्वा सुखिनो भवन्ति सन्तः । सकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वंशः, तस्मात् उत्पन्नः अवन्तिवर्मासुतो ग्रहवर्मा एन्नाम् अस्मत्सुतां कामयते; यदि भवत्या अनुशोदितमेतत्, तदा अस्मै एव सुतां राज्यश्रियं ससर्पयामि' इति । देवी प्राह,—‘आर्यपुत्र ! धात्रीनिर्व्विशेषा हि भवन्ति जनन्यः कन्यापुत्राणां प्रतिपालनं मात्रक्षमाः, दाने तु प्रमाणं पितरः । तदेतदेव ब्रवीमि—यथा यावज्जीवमावयोः व्यथां न जनयति, सत्यात्मम् आसाद्य सुखेन कालं नेष्यति च दुहिता, तथा आर्यपुत्र एव अवधारयतु' इति ।

अथ नरपतिः ग्रहवर्माणे दानं कृतनिश्चयः, शुभे दिवसे शुभे च लग्ने ग्रहवर्माणम् आहूय सुतां राज्यश्रियं सम्यददौ । जामाता च तां परमसुन्दरीं भार्याम् अधिगम्य, तथा एव सह श्वशुरकुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि श्वश्रू श्वशुरेण च यौतुकादिभिः सत्कृत्य विसर्जितः तां राज्यश्रियम् आदाय स्वराज्यमयासीत् ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

एकदा राजा राज्यवर्द्धनं युवराजं कृत्वा हनान् जेतुम् उत्तरापथं प्रजिघाय । दैवोऽपि हर्षवर्द्धनः तं सौभ्रात्रेण कियन्तम् अध्वानं तुरङ्गरुद्धोऽनुससार । अथ प्रविष्टे भ्रातरि कलासप्रभोद्भासिनीमाणां, वहिरिव कियन्तं कालं सृगयाव्यपदेशेन व्यलम्बत । एकदा तु रजन्यां परिणतायासेव स्वप्ने तुरन्तेन दावानलेन दह्यमानं केशरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन् एव च दहने समुत्सृज्य सुतस्नेहं, भाविनः पतिविरहस्य दुर्वि-

सहतां चिन्त्यन्तीं केशरिणीम् आत्मानं पातयन्तीम् अद्राक्षीत् ।
समुदितश्च अस्य चैतसि,—‘संसारोऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः
प्रणयपाशाः, यन्निबद्धाः समाचरन्ति तिर्य्यञ्चोऽपि एवमेवम्’ । अथ
प्रबुद्धस्य ‘किमेतत् ?’ इति भावयतः पश्यन्ते मुहुर्मुहुः दक्षिणतरं
चक्षुः, चलितमिव अभूत् हृदयम् । इत्थं विप्रस्य एव शून्येन
चैतसा प्रभाते ऋगयां विजहार, सध्याङ्गे च वैत्रपट्टिकाशयनम्
अभिप्रयानः साशङ्क एव अतिष्ठत् ।

अत्रान्तरे काश्चिन्नेखहरः कुरङ्गकनासा दीर्घाध्वगः
समुपेत्य हतप्रणामः शुष्केण एव सुखेन स्वान्तर्दुःखम् उद्गिरन्
लेखम् उपानयत् । तच्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाच-
यत् । विदितलेखार्थश्च ‘किं सान्धं तातस्य ?’ इति तम्
अप्राक्षीत् । स च ‘सहान् दाहज्वरः’ इति प्रत्युवाच । श्रुत्वा एव
एतत् निदारुणं वचः समुत्पन्नवेपथुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः
अमितसुवर्णरत्नादिकां दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव
प्रयाणशङ्कसादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम्
उपचक्रमे । सहचराश्च राजलोकाः ससैनिकाः तम् अनुवव्रजुः ।
पथि गच्छंश्च महद्भिः दुर्निमित्तशतैः अनभिनन्द्यमानगमनः
साशङ्क एव नक्तन्दिवं चलन्, अन्येद्युः सध्याङ्गसमये स्कन्धा-
वारम् आससाद ; प्रविशंश्च तत्र यमपट्टिकेन केनचित् गीय-
मानं श्लोकमिसं शुभ्राव,—

‘मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ? ॥’ इति ।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्तःपुरात् वहिरागच्छन्तं
सुषेणनाम्नं वैद्यकुमारं वैद्यकशास्त्रपारगं पितुः प्रियम्
अपृच्छत्,—‘सुषेण ! अपि तातस्य काश्चित् विशेषः ?’ इति ।
सोऽवदत्,—‘कुमार ! नास्ति, इदानीं यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्’

इति । अथ प्रविष्टोऽभ्यन्तरं मात्रा यशोवत्या 'आर्य्यपुत्र ! स्वपिषि कञ्चित् ?' इति व्याहरन्त्या सविषादं सर्व्वङ्गेषु सवाह्यमानं, 'बलदाहज्वरेण विकृतिभापयमानं पितरम् अवलोकयामास । रात्रा तु दूरादेव पुत्रं कनीयांसमागतं दयिततमम् आलोक्य तदवस्थोऽपि 'एहि एहि वत्स !' इति प्रसार्य्य बाहू शरीराद्धे शयनात् उदतिष्ठत्, अस्मृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्व्वङ्गेषु, अन्नंवीच कृच्छ्रात् इव क्षयक्षामकण्ठः, — 'वत्स ! कृशोऽसि' इति ।

अग्निस्तु अन्नवीत्,—'देव ! अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति । तदाकर्ण्यं वाष्परुद्धकण्ठः कथङ्कथमपि दीर्घं निश्वासन् पुनरवादीत्,—'वत्स ! वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयञ्च । अवस्था च एतादृशी विधुरयति धीरस्य अपि धियम् । बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमाथी संसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्व्वथा शोकप्रसरो न दातव्यः । उल्कीटदाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताऽवशेन अतिमात्रं दह्ये । त्वां तनुताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यथते मे हृदयम् । मदीयं सुखं, रात्र्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीम् । तव एव जन्मना अस्मि चरितार्थः । साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्ती जीविते, केवलं क्षिप्रजाम् अनुरोधः पाययति मां शेषज् ; तत् अविस्मयम् उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारे च त्वयि अहं यथा-क्तं पथ्यं करिष्यामि' इति । श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत । क्षणं स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्गृहात् अवततार, अचिन्तयञ्च तिष्ठति,—'अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्मेघ इव अग्निस्म्यातः, किमत्र करवाणि ?' इति । अथ गल्ब

च खं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान् कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकभागात् । तत्र पितुरवस्थान् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यञ्च जाग्रदेव दीर्घदीर्घां निणाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्यूपसि एव श्नातुरन्तिकं दूतान् ।

अथ अन्यस्मिन् अहनि 'क असी कुमारो हर्षः १' इति आलपन्ती विलाभिधाना यशोवत्याः प्रतीहारो तम् उपेत्य व्यापयत्,—'कुमार ! परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवति एव पत्न्यौ किमपि अध्वसितं भवज्जनन्या' इति । तदाकर्ण्य हर्षः सत्त्वं प्रविशन् अन्तःपुरं सत्तुं कृतव्यवसायां स्नातरम् अद्राक्षीत्, अभ्यधाच्च दूरादेव सवाष्पदृष्टिः उच्चैः,—'स्नातः ! किमेवं व्यवस्यति भवती ? अन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तुमिच्छसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति अभिधाय पादयोः ल्यपतत् ।

देवी च ससन्धसं सस्नेहञ्च तमुत्पाप्य सुतं वाक्यनिरुद्ध-कण्ठी पुनः पुनः निश्वस्य आचष्ट,—'वल्ल ! नासि त्वम् अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि ; स्तन्येन सह एव त्वया पीतम् अस्सद्दृदयम् ; परं कुलवधूः अहं चारित्रवती, धर्मोर्ज्वले च कुले जाता । किं न जानासि, महावीरस्य पुरुषप्रवरस्य सहिष्णीं सां केशरिण इव केशरिणीम् ? वीर-पत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव सत्तुम् अभिलषामि । किं बहुना वल्ल ! यश एव चिरस्थायि, भौतिकं कलेवरन्तु न ; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्त्तयितुं न अर्हसि, कथम् एतादृशी सुभगा भूत्वा भर्तृविरहानलदग्धा चिरं स्थास्यामि १' इति ।

स तु दुर्निवारतां तादृशस्य शोकस्य समवधार्य, कुलाङ्गना-

नाम् उचितां श्रेयसीञ्च तां गतिं मन्यमानः तूष्णीम् अवाङ्मुखः
तस्थौ । यशोवती च सन्त्यक्तसुतस्नेहा चरणाभ्यामेव च अन्तः-
पुरात् निर्गत्य अनुसरस्वतीतटं चिताऽग्निम् आरूरोह ।

हर्षस्तु मातुर्मरणेन नितरां विह्वलः पुनः पितुः अन्तिकम्
आगच्छन्, तच्च स्वल्पावशेषजीवितम् अशुस्रोतसा वर्षन् विमुक्त-
कण्ठमतिचिरं प्रारोदीत् । राजा तु चिरात् चक्षुरुन्मील्य पुत्रं
सथाविधं दृष्ट्वा प्रक्षीणस्वरेण कथञ्चित् उवाच,—‘वत्स ! कथमेवं
विक्रवीभवन्तस् आत्मानं न रूणस्मि ? त्वादृशा हि न
अमहासत्त्वाः, न अल्पमतयश्च ; क्व त्वद्विधाः ? क्व च वैक्लव्यम् ?
भूरियं तव, इति सार्वभौमलक्षणवतः पुनरुक्तताम् एति । अव-
लम्ब्यतां लक्ष्मीः, इति लक्ष्म्या स्वयं गृहीतपाणेः न युज्यते ।
निगृह्यतां चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेशः’ इत्येवं
ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंहः ।

अत्रान्तरे अस्तमयासीत् वासरमणिः । प्रकाशमाने च प्राच्यां
दिशि तारापती, स्वयमेव समर्पितस्कन्धैः सामन्तैः पौरजनैश्च
पुरोधःपुरःसरैः गृहीत्वा शवशिविकाम् उपसरस्वतीतटं, चितायां
नरनाथाहर्ष्यां वङ्गिसत्कारेण कीर्त्तिमात्रावशेषतां निन्द्य यशोधनः
श्रीशीतर इव राजेन्द्र ! अथ उदिते च सवितरि देवो हर्षः
स्नात्वा पित्ने अदददुदकाञ्जलिम् । अपस्नातश्चार्द्रमस्तक एव
पिधाय उद्गसनीय-दुकूलवसने पादचरिण्यैव क्षितितलनिहितनयनः
उष्णं निश्वासन् प्रत्याजगाम भवनम् ।

एवं देवो हर्षः सममेव पितृभ्यां विहीनः, नितान्तविह्वलः,
किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽपि श्वात्गतहृदयः समचिन्तयत्,—‘अपि
नाम आर्यः ईदृशं पितृमरणं महाप्रलयसमम् आकर्ण्य गतधैर्यां
वाय्वारिक्ततस्नानो वनभाश्रयेत् ? उरा राज्यपदं परित्यजेत् ?
न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तीम् ? अतीव पितृवत्सलः

आर्यः ; सर्वदा तातं श्लाघमानः साम् आह स्म,—‘वत्स हर्ष !
कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातसदृशं
कलेवरम् ? सुखकमलञ्च एतादृशम् ? भुजदण्डौ च इत्यस्यूतौ ?
क वा दृश्यन्ते ईदृशानि विचेष्टितानि ? कश्च अपरे मानी
विक्रान्तः दानशौण्डो वा तातादन्यः ?’ एतानि नानाविधानि
चिन्तयन् भ्रातुरागमनं प्रतीक्षमाणः कथमपि शोकार्तः तस्थौ ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतीतिषु च अतिवैक्य-
जननेषु प्रशीचकालेषु, चित्तार्पितकलेवरे काव्यार्पिताख्ये च
नृपती, कुमारी हर्षः कदाचित् शोकाकुलचेताः सहसा
महाजनमङ्घातसमागमं दृष्ट्वा मलसि अचिन्तयत्,—‘किमन्यत्
भवितुमर्हति कारणदेषासागमनस्य ? मन्ये, आर्यम् एव सव्याप्तम्
अवेदयति अयं शोकाकुलो जनगणः’ इति अपृच्छत् कञ्चित्
प्रविशन्त पुरुषं,—‘किमार्यः समागतः ?’ इति । स तु शनै-
रवादीत्,—‘देव ! यथा आज्ञापयसि’ । ततश्च अचिरं एव
प्रविशन् देवो राज्यवर्द्धनः दरादेव प्रियं भ्रातरं दृष्ट्वा, चिरसञ्चित-
वाष्पवेगेण निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठं
प्रारोदीत् ।

अथ पर्जन्य इव निरवशेषनयनाम्बुः, सुचिराच्च कथङ्कयमपि
प्रशान्तमन्युवेगः देवो राज्यवर्द्धनः परिजनानीतन सलिलेन
सुखादिकं प्रक्षाल्य सुचिरं तूष्णीं स्थित्वा स्नानागार-
मगच्छत् । तत्र स्नात्वा वितस्तकुण्डलः विमुक्ताभरणः शयनीये
निपत्य मौनमतिष्ठत् । अथ अन्येद्युः प्रभाते समागत्य
समुपविष्टेषु राजलोकेषु, भ्रातरं हर्षवर्द्धनमब्रवीत्,—

‘तात ! पादमसि गुरुवचनानाम् । शैशवत एव भवता चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः ; तत् एव गते वचनस्थितं त्वां किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात् विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीहिते प्रत्यूहलवोऽपि विधेयः । ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन ; पश्य, —मान्धातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्म-
जेन ? दिलीपे वा रघुणा ? दशरथे च रामेण ? दुष्यन्ते वा भरतेन ? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुष्ठुहीत-
जाञ्चि स्तुर्गं गते नाकारि किं राज्यम् ? नावलम्बितं किं गार्ह-
स्थ्यम् ? न रक्षिता वा प्रजाः ? शोकपरिभूतञ्च जनं कापुरुषम्
आचक्षते विद्वांसः, अबला एव विप्रयः शोकसम्भारणाम् ;
तथाऽपि किं करोमि ? अहन्तु स्वभावदुर्वलतया कापुरुषतया
वा शोकविह्वलः किङ्कर्तव्यविसूढोऽस्मि । मम हि, एवं विपर्यस्तो
संसारे प्रनष्ट एव प्रज्ञाऽऽलोकाः, विच्युतमेव धैर्यम् ; किं बहुना,
सर्वथा निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु । राज्यं विप्रमिव चकोरस्य
चक्षुर्मे विरक्तीकरोति । वंश्लक्ष्मीमद्बोदुं न अभिलषति मे मनः ।
तदहम् इच्छामि, पुरुरिव आज्ञया गुरोर्जरां, बृह्मण मे राज्य-
लक्ष्मीम् इति । त्यक्त्वा च सर्वाणि बालक्रीडितानि हृदिः इव
लक्ष्म्या विहर । त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्’ इत्यभिधाय
निजं खड्गं खड्गधारिणी हस्तात् आक्षय्य भूमौ न्यपातयत् ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षः सुतरां विदीर्णहृदयः सञ्चिन्तित-
वान्,—‘किम् अयम् आर्यः मां ब्रवीति ॥ किमसौ केनचित्
माम् अन्तरेण कीपितः ? अथवा एवं मां परीक्षते ? उत
शोकजः कोऽपि चेतोविका-
षः ? आहोस्वित् शोकविर-
धिया एकं विवक्षितम्, अन्यत् सुखात् निर्गलितम् ? केन हि
इदृशे भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीः कामयेत

चाण्डालेनापि ? कथं वा सन्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं चित्तवता आर्येण ? किं वा अनेन विस्मृतः सौमित्रिः ? अथवा भीमसेनादयः पाण्डवाः ? यत् भवतु, आर्ये मां विहाय तपोवनं विशति नाहं क्षणमपि जीवितुं शक्नोमि' इति ।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, सहसा राज्यश्रियः परिजनः संवादको नाम समेत्य, मुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं न्यपातयत् । ततश्च सन्भ्रान्तो देवो राज्यवर्द्धनः सह भ्राता 'किम् ?' इतितं एप्रच्छ । स तु कथमपि संवृतवाष्पवेगः द्वाब्रवीत्,—'देव ! पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रन्ध्रप्रहारि । यस्मिन् दिने राजाधिराजः प्रभाकरवर्द्धनो देवभावं गत इति वार्ता आनीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मालवेन्द्रेण ग्रहवर्षा व्यापादितः क्लृप्तकारिणा । देवी च राज्यश्रीः संयता कान्यकुब्जदुर्गे कानायां निहिता । जनश्रुतिश्च एषा यत्,—'अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽसौ दर्शतिः एतामपि भुवम् आत्मसात् कर्तुम् आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विररास ।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकान् अनुपेक्षणीयम् अपरं दर्घटनं पर-परिभवस्य अनाकर्णितपूर्वतया, तेजस्वलतया नवयौवनस्य, स्वसुः स्नेहवशंवदतया च सद्य एव अस्य तादृशः शोको व्यरंसीत् । कोपावेशश्च गम्भीरं हृदयम् आचक्रास । पुनरपि परित्यक्तं शस्त्रं ग्रहीतुं समूर्त्तमालवोन्मूलनाय प्रससार दक्षिणोऽस्य करः । ततश्च कनीयांसम् अब्रवीत् भ्रातरम्,—'आयुषन् ! राजकुल-मिदं, बान्धवा वमे, परिजनेऽयं, भूश्च इयं रक्ष्यताम् ; गत एव अहम् अद्यैव मालवराजविध्वंसनाय । इदम् एव तावत् मे तपः दुर्विनीतारिनिर्मूलनम् । कुरङ्गकैः कावग्रहः केशरिण इव, भैकैः करप्रहारः कालसर्पस्य इव, मालवैः परिभवीऽस्त्वहंशस्य ; तिष्ठन्तु अद्यानि साधनानि, एका एव अयं भण्डिः

अयुतमार्त्रेण अश्वानां मया सह प्रयातु' इत्यभिधाय प्रयाणार्थं
षट्कम् आज्ञापयत् ।

तथा प्रक्रान्तं तम् आह स्या सविनयं देवो हर्षः,—'आर्य्य !
साम् अनुगन्तुम् आदिशतु, नाहं भवता विना क्षणमपि अत्र
अवस्थातुम् उभहे ; प्रसीदतु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदा
चिदपि प्रसादेषु आर्य्येण' इत्यभिदधान एव पादयोः अपतत् । तं
पुनश्चरणपतितम् उत्याप्य सन्नेहं प्रोवाच देवो राज्यवर्द्धनः,—
वत्स ! कथम् एवम् अतिसमारभसमुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते
क्षत्रियान् अरातिः ? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमाः प्रभञ्जना-
समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तूलराशौ । अचिरात् एव ग्रहीष्यसि
अस्त्रं दिशां विजये । साम्प्रतं दृश्यन्ताम् अनाथाः प्रजाः' इत्यभि-
धाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाय ।

अथ देवो हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाति खिद्यमानहृदयः परिणत-
प्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्गधं लोहस्तम्भं भज्यमानम्
अद्राक्षीत् । सहसा प्रबुद्धश्च व्यचिन्तयत्,—'किम् एवं माम् एषः
दुस्वप्नः एतदवश्यमपि विधुरयति !! स्फुरति च निरन्तरम् अशुभ-
सूचनाकुशलं सव्यं नयनम् ; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः
प्रवलपार्थिवनाशमाचक्षाणाः मुहूर्तमपि न प्रशाम्यन्ति ; सर्वथा
स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय' । इत्थं क्षमसा अभिधायन्
समुत्थाय आस्थानमण्डपगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं
नाम अश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत् ; अश्वौ-
षीच्च तस्मात् वाय्वपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्जितमालवराजमधि
गौडाधिपेन अलीकोपचारजनितविश्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम्
एव भ्रातरं निहतम् । श्रुत्वा एव शोक-क्रोधाभ्यां सममेव समा-
क्रान्तहृदयः अब्रवीत्,—'कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे
गर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नयेत् अनार्यात् गौडाधिपात्

अपरः ? न जाने, स खलु दुरात्मा कां गतिं वा योनिं गमिष्यति ?
 कस्मिन् वा निरये प्रतिष्ठति ? चाण्डालोऽपि क इदं विगर्हितम्
 अकार्यम् आचरेत् ? नामग्रहणमपि अस्य धापकारिणः पापं
 जनयति । इदानीं गमिष्यतेऽनेन दुरात्मना ? इत्येवं वदत एव
 अस्य समीपगतः, पितुः मित्रं सेनापतिः सिंहनादनामा गम्भीरया
 वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—‘देव ! न
 क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कौकिलया काका इव
 कापुरुषाः हतलच्छाया विप्रलभ्यमानम् आत्मानं न खलु चेतयन्ते ।
 श्रियो हि दोषान्बतादयः कामला विकाराः ; आतपत्रा-
 हतवयो हि न स्मरन्त्यपरं तेजस्विनं कुाधयः ; किं वा करोतु
 वराकः ? येनातिभीरुणा नित्यसमरविमुखेन नावलोकितान्येव
 क्लुपितानां शूराणास्माननानि ? नासौ मूढः जानाति एवं यत्,
 —अभिचारा इव अपमानिताः सद्य एव समग्रवंशविनाशं
 विदधति मनस्विनः । वीरसमाजावहेलितस्य निर्घृणस्य तस्यैव
 उन्तमिदं दुर्जनस्य दुष्पारनरकनिपातक्षुशलं कर्म । न खलु
 कदाचित् ते-स्विनं स्पृष्टुं शक्नोति शोकः । त्वन्तु सत्त्ववतां प्राग्र-
 हरोऽसि, किम् एकेन गौडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि
 कश्चित् कदाचित् एवं यथा नाचरेत् इति । समाग्नास्यन्ता-
 मशरणाः प्रजाः । समर्प्यन्तां भूपतीनां शिरःसु शारदीयेन सूर्येण
 इव ललाटन्तपाः पादन्यासाः’ इति ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षस्तं प्रत्यवोचत्,—‘करणीयमेव इदम्
 अभिहितम् आर्येण । शृणु तावत्, प्रतिजाने आर्यस्य पाद-
 रजःस्पर्शेन,—यदि अल्पीयसा एव कालेन निर्गौडां न करोमि
 भृश्वीं, ततो जातवेदसि ज्वलति पतङ्ग इव महापातकी पातयामि
 क्लेवरम्’ इति ।

एवं कृतशपथश्च सभां त्यक्त्वा रात्रौ शयनतलनिलीनगात्रः

श्लोकानलदह्यमानान्तकरणः चेतसि अकरोत्,—‘कथमिव अस्य हतजीवितकामस्य आर्यविरहे क्षणमपि युक्तम् उच्छसितुम् ॥ क्व गता सा प्रीतिः भक्तिः अनुवृत्तिः वा ? क्व खलु आर्यविरहे मम जीवितं सञ्जावयेत् ? तथाविधम् ऐक्यम् एकपद एव विलीनम् ॥ अभिन्नोऽपि हतविधिना सहसा विभिन्नः कृतः । दग्धरोष्माऽऽविष्टचेतसा श्लोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठं निर्घृणेन मया ॥ पर इव अहम् आर्ये मां विहाय स्वर्गं गते स्वस्थः इव तिष्ठामि ॥’ इत्येवं बहुविधानि चिन्तयन् निर्नद्र एव क्षणां नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्वर्यां सकलगजसैन्याध्यक्षं स्कन्दगुप्त-माह्वय विजयप्रयाणशङ्खपूरणाय समदिशत् ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अद्युः देवो हर्षः चतस्रणाम् अपि दिशां विजयाञ्च शुभे लग्ने कृतसङ्गलाचारः प्रातिष्ठत । उपसरस्वति तृणनिर्मितं मन्दिरम् अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य वृषाङ्गामिकां काञ्चनमयीं मुद्राम् अर्पयामास । जग्राह च राजा । समुपस्थापिते च आदावेत्र सा करात् परिभ्रश्य सृत्पिण्डे अवन्त-सुखी महीतले पपात । सृदुष्टिकायां पतनेन अस्या वर्णा-वल्लयः स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्खिषु अत्र परिजनेषु देवस्य हर्षस्य मनसि भूयसी प्रतीतिः एषा जाता—‘यस्मादियं वर्णराजिर्दृश्यते, अनेन एकशासनमुद्रिता शूर्भविष्यति इति निवेदितं निमित्तेन शुभेन’ इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा हर्षदेवः तत्रैव तं दिवसम् अयापयत् । अथ रात्र्यां परिणतायां प्रयाणपटहः समताद्यत । पूरितञ्च राजद्वारम् उहोष्यमाणनाम-धेयैः भूपतिभिः ।

अथ उदिते एव भगवति मरीचिमालिनि प्रयियासुः नरपतिः
 शृण्वतां राजलोकानां सुभटानाञ्च यथायथं सम्मानेन प्रयाण-
 स्पर्यादां विभज्य प्रतस्थे । ततः कियन्तम् अध्वानं गत्वा शिविद-
 सन्निविष्टं तं प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः
 प्राग्ज्योतिषेश्वरकुमारिण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः’ इति ।
 राजा ‘शीघ्रमेनं प्रवेशय’ इति तम् आज्ञापयत् । अथ प्रविशन्तं
 तम् अपृच्छत्,—‘हंसवेग ! अपि कुशलं कुमारस्य ?’ इति । स
 प्रत्यवादीत्,—‘साम्प्रतम् असौ कुशली, येन देवेन एवं स्नेह-
 क्षित्तया वाचा पृच्छते’ इति ।

क्षणं स्थित्वा असौ पुनः अब्रवीत्,—‘यदि च दुर्लभं देवस्य
 अनुरूपं गतिं प्राप्तं, तथाऽपि सन्देशम् अशून्यं करणीयम् इति
 अस्मात् कारणात् प्रभुणा पूर्वपुरुषोपाज्जितं वारुणम् आतप-
 त्तम् आभोगाऽऽस्थं प्रेषितं, तत् इदम् अनुरूपस्थानन्यासेन
 रूपया प्रतिगृह्यताम् । अस्य च बह्वनि आश्चर्याणि सन्ति,—
 प्रतिदिनं प्रविशति अस्मिन् चन्द्रमसः किरणावलितः एकैकः
 रश्मिः शैत्यार्थं छायायाः । प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रचवन्तेऽस्य
 मणिमयशलाकाभ्योऽच्छा धाराः सोममयूखानां बहुशः । यः
 खलु वरुण इव चतुर्णाम् अश्वीनाम् अधिपतिः भूतो भावी
 वा, तमेव सेवते छायाया, न इतरस्मिदम् । नेदं जातवेदसा
 दह्यते, पृषदश्वेन न ह्रियते, नोदके आर्द्रतां नीयते, न
 रजोभिः मालिजं प्राप्यते, नापि जरया जीर्यति । तदेतत्
 अनुगृह्यतां देवेन कटाक्षपातेन, सन्देशं कसपि सुविश्रम्भं
 शोष्यति’ इत्यभिधाय पश्चाद्वर्तिनं पुरुषं प्राब्रवीत्,—‘भद्र !
 दर्शय एतत् देवस्य’ इति ।

अथ तेन तत् निचोलकात् निष्कोषितं राजा राजन्यगण-
 परिहृतः साश्चर्यम् अवलोकयन् ‘त्रिभुवनरत्नम् एतदद्भुतम्’ इति

ननन्द । दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराङ्मपि उपायनानि प्रदर्शयामास सः । 'प्रथमे प्रयाणे शोभनं निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हंसवेगमावभाषे,—'भद्र ! एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्रम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य ह्यायाम् अधितष्टौ । एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम् अनयत् ।

अथ रजन्यां विसर्जितपरिजनो हंसवेगम् आह्वय आदिदेश सन्देशकथने । स च प्रणम्य कथयितुम् आरभे,—'देव ! आसीत् पुरा नरको नृपतिः महावीरः । स इदं वरुणस्य प्राणसमं हस्त-रत्नं जहार । तस्य महासत्त्वस्य अन्ववाये भगदत्तप्रभृतयो राजानः समभवन् ; तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्मा नाम नरपतिः अजायत । तस्मिन् पुनः देवभावं गते, चन्द्रसुखवर्मा तत्पुत्रः तदीयं सिंहासनम् अभजत । तस्मिंश्च स्वर्गते तत्पुत्रः स्थितिवर्मा राज्यम् अवाप । ततः सुस्थिरवर्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवीं लेभे, यं सृगाङ्ग इति लोका आहुः । तस्य च सुगृहीतनाम्नः देवस्य श्यामाऽभिधानायां महादेव्यां भास्करवर्माऽपरनामा तनयः कुमारः समजायत । सोऽयं कुमारः जगदेकवीरेण देवनिभेन देवेन सख्यम् इच्छति, तत् आज्ञादानेन अनुमोदतां देवः, अनुभवतु साम्प्रतं देवस्य गाढालिङ्गनसुखं कामरूपेश्वरः । न अभिनन्दति चेत् एतं प्रणयम् अस्य देवः,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम् ?' इति ।

अथ भूपतिः तं सादरम् अब्रवीत्,—'हंसवेग ! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे मादृशस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तेत हृदयम् ? अतिशुभः सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयम् असी वाहु-वीर्यशाली मया च समालम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिकारिष्यति ? तत् तथा यतस्व,—यथा न चिरम् इयं ह्येश-
थति अस्मान् कुंभारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

अथ प्रभाते प्रभूतानि प्रतिप्राभृतानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-
तानि दत्त्वा हंसवेगं व्यसर्ज्यत् । स्वयमपि तत आरभ्य अवि-
रतैः प्रयाणैः अभ्यमितम् अयासीत् ।

प्रयांश्च कियन्तम् अध्वानं राज्यवर्धनभुजोपार्जितम् अश्लेषं
खालवराजसैनिकाम् आदाय समागच्छन्तं भण्डं शुभ्राव । तत्र च
अभिनवेन पुनः आतृशोकस्मरणेन सम्पीड्यमानहृदयस्य शिविरं
प्रविशतः सहसा भण्डिरागत्य अधोमुखो मुक्तकण्ठं रुदन् पादयोः
पपात । राजा च सुचिरम् अतिकरुणं प्रारोदीत् । अथ कथञ्चय-
मिव प्रशान्ते सन्धुवेर्गे देवो हर्षः क्षणं स्थित्वा आतृसरणवृत्ता-
न्तम् अष्टच्छत् ; अत्रवीच यथावृत्तं भण्डिः । अथ राजा पुनः
अकथयत्,—'राज्यश्रीवृत्तमाख्याहि' । सोऽवदत्,—'देव ! देव-
भूयं गते राज्यवर्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यश्रीः
परिभ्रश्य बन्धनात् विन्ध्याटवीं सपरिजना प्रविष्टेति लोक-
सुखात् श्रूयते वार्ता । अन्वेषणार्थञ्च तस्याः प्रहिताः कतिपये
जना नाद्यापि निवर्तन्ते' इति । तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,—
'यत् सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि । भवान् काटकम् आदाय
प्रवर्ततां गौड़ाभिसुखम्' ।

अथ अन्वेद्युः स्वसारम् अन्वेष्टुं हयसाधनैः कतिपयैः
प्रातिष्ठत विन्ध्याचलम् ; प्रापञ्च कतिपयैः एव अहोभिः तम् ।
प्रविशंश्च दूरतो वनग्रामम् अद्राक्षीत्, प्राविच्छञ्च तत्रैव इति ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

अथ अन्वेद्युः देवो हर्षः तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विन्ध्या-

टवीम् अविशत्, पर्यटच्च तत्र समन्तात् बहून् दिवसान् ।
 कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतिः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आट-
 विकसामन्तस्य शरभकेतोः सूनुः कुतोऽपि शवरयुवानम् एकम्
 आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयच्च,—‘देव ! एतस्य
 खलु विन्ध्यस्य स्वामी शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य
 अयं निर्घातनामा स्वस्त्रीयः सर्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णाना-
 मपि अभिज्ञः, किमुत तत्तददेशानाम्’ इति । नृपतिः तम्
 अपृच्छत्,—‘भद्र ! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता
 तव ?’ इति । स प्रत्यवोचत्,—“न एवरूपा काऽपि दृष्टि-
 पथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये । इतश्च
 न अतिदूरे दिवाकरमित्नाख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिनदीम्
 आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्ताम्’ इति । तत्
 आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—‘श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणः
 शैशवमित्त्रं दिवाकरमित्त्रो नाम युवा एव सौगतधर्मम् आश्रित्य
 क्राषायपरिवीती व्यचारीत्’ इति । प्रकाशम् अवादीत्,—‘भद्र !
 उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्रासी प्रतिवसति’ ।

अथ नरपतिः तेन निर्घातेन सह गत्वा तरुषण्डमध्यवर्तिनं
 दिवाकरमित्त्रं दृष्ट्वा, शिरसा मनसा वाचा च वन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,
 —भगवन् ! मम हि विनष्टनिखिलप्रियजनस्य जीवितनिबन्धनं
 एकैव यवीयसी भगिनी अवशिष्टा । साऽपि भर्तृवियोगात्
 वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्ता ।
 ताञ्च अन्वेष्टुं वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्यटामः, न च
 एषा अधिगम्यते । तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं
 पर्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा’ इति ।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—‘भद्र !
 न अधिगतः कश्चित् हृत्तान्त एवरूपः’ इति ब्रुवति एव तस्मिन्

कश्चिज्जातकरुण इव भिक्षुः ससन्धमम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः
ससभापत, — 'भगवन् भदन्त ! सत्त्वं खलु कस्यं वर्तते, परि-
हायस्व, — बाला काचित् वनवद्व्यसनाभिभूता इव दृश्ये-
माना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता' इति । तत्
आकर्ष्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह, — 'भद्र ! कियद्दूरे सा ?
कथं वा आर्यस्य दृष्टिपथं गता ?' इति ।

तथाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्रब्रवीत्, — "सहाभाग ! श्रूय-
ताम्, — अहम् अद्य प्रत्युष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम् ;
षत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अश्रुणवम् ;
सञ्जातक्षपश्च तम् उद्देशं गतोऽस्मि ; दृष्टवान् च अस्मि परं
कारणं करुणायाः योषितमेकाम् ; अचिन्तयच्च 'चित्तमिदम् !!
हेदृशीमपि आह्वतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः !' इति ।
सन्निहितञ्च मां काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय
ससन्नव्रीत्, — 'भगवन् ! सर्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रब्रज्या
श्रूयते ; तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्तुः वियोगेन,
आतुः अकालमृत्युना, शेषस्य वान्धववर्गस्य अंशेन च सवाप्य-
क्षयनं मृत्यवर्गं विहाय अग्निं प्रविशति ; परित्नातुम् अर्हति' ।
अहन्तु तत् आकर्ष्य समुद्दिग्गतरः शनैः अवदम्, — 'आर्य्य !
यथा कथ्यते, तथा, शक्यते चेत् सुहृत्समात्रमपि त्नातुं, तदा न
व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति । मम आचार्य्यः सन्निहित एव ।
तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तान्ते कथिते, अवश्यमेव असौ समागत्य
प्रतिविधास्यति । सुकौशलेन कुशलशीलामेनां कियन्तं कालं
प्रबोधय रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकारम् इमं
गुरवे निवेदयिष्यामि' इत्युक्त्वा भवदन्तिकम् उपागाम्" ।

तदाकर्ष्य राजा श्रमणाचार्य्यसन्नव्रीत्, — 'भगवन् । नियतं
सा एव इयम् अनार्य्यस्य अस्य हतभाग्यस्य स्वसा इति विदीर्य्य-

साणसेव इदं हतहृदयम् आवेदयति, तत् सत्वरं परित्नायताम्^१ इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—‘आर्य्य ! दर्शय प्रन्यानं, क्व असौ ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां प्रश्याम.’ ।

अथ सर्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम् ; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-प्रवेशोद्यतां राज्यश्रियम् । अथ भ्राता हर्षस्तां ससम्भ्रमम् अग्नि-सान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान् । दृष्ट्वा च भ्रातरं सुचिरसतिकरणं विललाप सा । परिजज्ञैश्च महता प्रयत्नेन प्रबोध्यमाना कथङ्कथमपि निवर्त्तितवती । ततः स्वसारं शनैः अब्रवीत् राजा,—वत्से ! वन्दस्व भगवन्तं अमृणाचार्य्यम्, एष ते भर्तृहृदयं तीयं, गुरुश्च अस्माकम् इति । ततश्च भ्रातृवचनात् पतिवार्त्ताऽऽकर्णनप्रसङ्गेन पुनरपि अशुपूर्णलोचनायां राज्यश्रियां नमन्त्यां आचार्य्यः दीर्घं निश्वासन् सुहृच्छोकेन, क्षणं स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—‘वत्से ! अलमतिरुदितेन’ इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजानं पुनरवादीत्,—‘वत्स ! गम्यतां पुनः मदीया आवासभूमिः’ इति ।

ततो राजा सपरिजनां भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा आवत्सनात् प्रावकाप्रवेशोद्योगपर्य्यन्तं सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः परिजनात् श्रुत्वा । तथा अवणकातरञ्च तं देवं हर्षं अमृणा-चार्य्यः सान्त्वयन् प्रोवाच,—‘श्रीमन् ! श्रूयतां तावत्, वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नागाज्जुनेन नाम भिक्षुणा नागराजात् अङ्गतप्रभाभासिनी विप्रसन्तापशमनी मन्दाकिनी नाम एकावली लेभे । स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे सख्ये तां दत्तवान् । सा च इयं कालेन शिष्यपरम्परया अस्माकं हस्तं प्राप्ता । यदि च परिभव इव भवाद्दृशां दत्रिम उपचारः, तथाऽपि ओषधिबुद्ध्या धीमता सर्व्वक्षत्वरक्षाप्रवृत्तेन विप्रसन्तापात् रक्षितुकामेन गृह्यताम्’ इत्युक्त्वा तां मन्दाकिनीं

राज्ञे प्रादात् । राजा च तां प्रभूतैः मयूखैः भासमानां
 सर्वाशापूर्णां दृष्ट्वा सादरम् अग्रहीत् । गते च एकावली-
 प्रसङ्गे प्राप्तविश्रम्भा राज्यश्रीः ताम्बूलकरङ्गवाहिण्या पत्रलेखया
 हर्षं विनापयामास,—‘काप्रायग्रहणानुज्ञया अनुकम्प्यता-
 मियम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी’ इति । राजा तु तदाकर्ण्य
 किमपि नाश्रधात् । अथ आचार्यः विविधैः प्रबोधवचनैः
 सान्त्वयामास ताम् । ततश्च भूपतिः सविनयम् आत्मभाषे
 क्षमणाचार्यं,—‘प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधेयस्यास्य, इय-
 मस्माकं भगिनी सर्वकार्योपरोधेनापि पालनीया नित्यम् ;
 अतः अद्यावधि यावदहं लक्षयामि प्रतिज्ञाभारं, तावदिसाम्
 अत्रभवतः धर्याभिः कथाभिः अक्षत्पार्श्ववर्तिनीसेव
 अतिबोधसानामिच्छामि । इयं पुनः प्रवसितकृत्येन सयैव
 नमं ग्रहीष्यति कापायाणि’ इति उक्त्वा तूष्णीं स्वभूव भूपतिः ।
 अथ आचार्यं तस्मिन् ‘तथा’ इति अभिनन्दितप्रणये प्रीय-
 मान्य राजा तत्र तां रजनीम् अतिदाह्य, प्रभाते वसनाल-
 ह्वारादिभिः परितोष्य विसर्ज्य च निर्घातन् आचार्यं
 सह स्वसारम् आदाय कटकम् अनुजा=विनिविष्टं प्रत्या-
 गमत् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचित

सङ्घिनश्रीहर्षचरिते समाप्तम् ।

महाकवि-श्रीदाणभट्ट विरचितम् ।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाश्लोच-वनहंसवधूर्मम् ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मान श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

श्रीहर्षचरितस्यैषा निवृत्तिः क्रियतेऽमला ॥

प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः तदभवान् महाकविर्दाणभट्टः आशङ्कितविघ्नन्यूह-
निनाशाय अनिगीतशिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्त बाग्देवतास्मरणरूप मङ्गल शिष्यशिष्यायै
ग्रन्थादौ निबध्नाति, चतुर्मुखेत्यादि !—चतुर्मुखस्य—चतुराननस्य, ब्रह्मण. इत्यर्थः,
मुखानि—चत्वारि ज्ञानानान्येवेत्यर्थः, अश्लोचानि—पुण्डरीकाणि. तेषां यत् वनं—
कानन, तत्र हंसवधूः—हंसी, 'चतुराननवदनकमलवननिहारिमरालबधूसरूपेत्यर्थः,
सर्वशुक्ला—सर्वेषु—सकलेन, शरीरेण वसनेन स्वाधिष्ठानेन चेत्यर्थः, पक्षे,—च्युत-
सकृत्याद्यभानरूपेण सर्वप्रकारेणेत्यर्थः, शुक्ला—श्वेतवर्णा, पक्षे,—परिशुद्धा, सरस्वती
—बाग्देवी, पक्षे,—संस्कृतभारती, मम मानसे—चित्ते पक्षे '—ज्ञानसाभिधेयसरसि,
(यथा हि मानससरोविहारिण्यः मानसौकसा कामिन्यः स्वर्गसुखभागुपभोग्य स्वभवनं
मानसं निहाय रमणीयमपि अन्यत् किमपि सरं गन्तुम् अनिच्छन्त्यः अतितरा तस्यैव
शोभा प्रकाशयन्ति, तथैव 'निदलकालकमलकलहंसी' भगवती भारती सन्मानस-
मन्दिरमनिधतकालमेव प्रपृष्य अखिल सदर्थजात तत्र समुद्भासयिष्यति इति श्लेष-
तात्पर्यम्, मानसमर्गेनिषय एव मरालानुरागः कविसमयसिद्धः, तथा हि,—“अस्ति-
यद्यपि सर्वत्र नौर नीरजमण्डितम् । रमते न मरालस्य मानसं मानसं निना ॥”
इति) नित्यं—सर्वदा, अनिधतकालमित्यर्थः, रमता—विहरतु, [प्रार्थनाया लीट्] ।

नमस्तुङ्गशिरशु खिचन्द्रचामरचारवे ।

द्वैलोक्यनगरारम्भ-सूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २ ॥

ज्ञानसाक्षिष्ये सरीवरे कमलकानने हंसोय या चतुरातनाननकमलवने नित्यं
श्रुतिस्वरूपेण विहरति, साऽतिविशुद्धवागधिष्ठात्री देवी नम मानसमन्दिरं नियतं
निवसतु इति निष्कृष्टार्थः । अत्र भगवत्यां सरस्वत्यां हंसवध्वाः, तथा चतुर्मुख-
मुखेषु अश्विजानां तादात्म्याध्यासात् तथा श्लेषमहिम्ना मानस-सरस्वत्यादिपदाणां
चित्त-वागाद्यर्थान्तरावगमाच्च श्लिष्टं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं जन्मान्तरीणान् प्रत्यह्व्यूहान् बलवत्तरनैहिकं विघ्नं वा समाशङ्क्य तान्
अमूलमुन्मूलयितुं भूयसा खाभीष्टदेवममितप्रभावं शिवं स्तौति, नम इति ।—तुङ्गं—
कदाऽपि कुत्वाप्यनवनततया सदा समुन्नतमित्यर्थः, शिरः,—सक्तं, चुम्बति—
लभति, सत तिष्ठति इत्यर्थः यः तथाविधः, सततसमुन्नतोत्तमाङ्गसंलग्न इत्यर्थः, यः
चन्द्रः,—शशाङ्कः, स एव चामरं—चमरमधवलपुच्छविनिर्मितव्यजनं, तेन चारुः,

मनोहरः तस्मै, द्वैलोक्यं—विभुवभमेव, नगरं—पुरं, तस्य आरम्भः,—निर्माणीप-
त्तयः, तस्य मूलस्तम्भः,—धवलशिलासय-स्थूणाविशेषः तस्मै, शम्भवे—शिवाय, नमः,

बहुकृतवः प्रशस्तिरस्त्रित्यर्थः । यथा हि कश्चिदपूर्वकारुः लोकातिशायिनीं महा-
जगतीं निर्मातुं प्रवृत्तः गोपुरं पुरतः विरचय्य, तत् विशालस्थूणासनाथं कृत्वा तस्यो-
परि अपूर्वशोभासम्पत्तये श्वेतपताकामिव कौमुदीकृचिं धवलचामरं निवध्नाति, तद्वत्
वस्तावत् दिशुवननगरनिर्मातृत्वया स्वयमेव मूलस्तम्भरूपतामुपगतः सितचारुचामरोपमं
चन्द्रमसं शिरसा दधत् परमरमणीयतामुपलभे, द्विलोक्यमूलहेतवे तस्मै शम्भवे नमः
इति समुद्रिततामर्थ्यम् । श्लोकैश्चिन् “स्वयन्तुः शम्भुरादित्यः” इति हरीर्गमसहस्रे
भगवती नारायणस्यापि शम्भुनामदर्शनात् केचित् अस्य शीवास्य विष्णोर्नगकारपरत्वमपि
वदन्तः एव व्याचक्षते ; तथा हि, —हरेः शिरो हि दुल्लक्षणं, “यस्याशिरास्य द्यौर्मूर्द्धा
ल्ल नासिश्चरणं मही” इति वचनात्, तथा च तुङ्गम्—उन्नतं, यत् शिरः,—दुल्लक्षणी
मूर्द्धा, तद्युक्ती चन्द्र एव चामरं तेन चारवे, अन्वत् सर्व्वं पूर्व्ववदिति । अत द्वैलोक्ये
नारतादात्म्याध्यासः शम्भौ मूलस्तम्भतादात्म्याध्यासश्च सक्तवस्तुपद्वे चामरतादात्म्या-
ध्यासे कारणमिति परम्परितोषं रूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“यत्र कास्यचिदारोपः
परारोप्यकारणम् । तत् परम्परित श्लिष्टश्लिष्टश्चन्द्रनिपत्नम् ॥” इति । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्द-मीलिताच्च नमास्युमाम् ।

कालकूटविषस्पर्श-जातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविविधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूर्वमशेषकारणं सर्वाधारं शङ्करं सत्त्वत्, स्त्रीजनसुलभेन सारत्वेन नात्सल्येन च
अचिरादेन नाञ्छितार्थप्रपूरणं सन्भाव्यं च तच्छरीराङ्गजाया तदाश्रया पार्वतीं स्वनीति,
हरेति ।—हरस्य—पत्न्युः पश्यपतेरित्यर्थः, कण्ठग्रहे—कण्ठाश्लेभे, यः आनन्दः,—
भाङ्गादः, निरतिशयं सुखमित्यर्थः, तेन मीलिते—सङ्गुचिते, तदुपभोगात् ईश्वरानुसुलिते
इत्यर्थः, अक्षिणी—नेत्रे यस्याः तां, स्वयंश्लेभसुखश्लेषगात्रीमित्यर्थः, अत एव काल-
कूटस्य—कालकूटाभिषेयस्य, कालकूटेति स्वनामप्रसिद्धस्येति यावत्, हरकण्ठस्थितस्येति
भानः, (“काकोलकालकूटहलाहलाः.....निषमिदा अमी नम” इत्यमरः) निषस्य—
शरत्स्य, [अत्र कालकूटस्यैव निषनिषिषार्थकतया तेनैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुनः निष-
पदीपादानं पौनरुक्त्यदोषमाशङ्कतीति नाशङ्कनीयं, गीवलीनर्हन्त्यायेनैव भटिति अर्थ-
प्रतीतिसौकर्यार्थं सामान्यनिषिषार्थपरशब्दप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात् ; यथा हि
बलीनर्हस्य गीनिषिषत्वेऽपि तस्य भटिति गीत्वेन बोधनार्थं “बलीनर्हमानय” इति
उक्ताऽपि पुनः “गामानय” इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य निषनिषिषत्वेऽपि
भटिति तस्य निषत्वेन बोधनार्थं पुनर्निषशब्दप्रयोगः समाहृत इति सुधीभिर्बिभान्यम् ।
कालकूटेति निषिषत्वेन च निषस्य निरतिशयौक्त्वाच्चं प्रकटीकृतम्] स्पर्शेन—संश्लेषेण,
सम्पर्केणेत्यर्थः, जातः,—उद्भूतः, मूर्च्छागमः,—मीहावेशः यस्याः तथाभूतामिव, उमा
—गौरीं, नमामि—बन्दे ; निषाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दारुणगरलप्रभावेण श्वासप्रश्वास-
वशात् संसृष्टः, शरीरेऽपि निषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा नासम्भवनीया, तेन हि निष-
कण्ठस्य स्वांमिनः सकण्ठग्रहलिङ्गजनितानन्दनिगलितकलेबरायाः मुग्धायाः पर्वत-
दुहितुः निषोपहतवत् अक्ष्या निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना संप्रणयालिङ्गनसुरलोप-
भीगकृतनयननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसंज्ञामितविषक्रियाकृतमीहावेशत्वेन उक्तेचित-
मिति बोध्यम् । अत्र प्रकृते पतिकण्ठलिङ्गजनितानन्दकृते नेत्रनिमीलने निष-
सम्पर्कजनितत्वेन सम्भावनात् उक्तेर्चाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ आत्मनः प्रकृतकनित्वाभिमानप्रकटनाय कबिकुलश्रीमणिं भगवन्तं मङ्गलिं
श्रीकृष्णदेवायनं स्तौति, नमं इति ।—सर्वविदे—सर्व—सेनालं, वेदादिकं गीतादि-
कालाकलापचेत्यर्थः, वेत्ति—जानातीति तद्योक्ताय श्रीमजसन्निकर्षेण सर्वज्ञाद्येत्यर्थः,

प्रायः कुक्कवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः ।

कौकिला इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विभुसमायेति यावत्, कविविधसे—कवीनां—काव्यरचयितृणां, विधाः,—विधाता तस्मै, कविभ्यः अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन शिखाविधायिने इति यावत्, “अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः” इति स्मरणात्, तस्मै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, ऋग्यजुःसामाथर्व्वलक्षणान् वेदानिति व्यासः तस्मै, नमः,—सङ्ग्राहणीता प्रणतिरस्त्वित्यर्थः । [प्रथमतो वेदशास्त्रम् अविभक्तवाङ्मयरूपेणावस्थितं, तच्च पराशरसुतो द्वैपायनः ऋग्यजुःसामाथर्व्वलक्षणा मन्त्र-ब्राह्मण-उपनिषद्विधया विभज्य, पञ्चमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिबन्धुणा पुराणादिना बहुधा विवृतवान् इत्यस्य व्याससंज्ञेति प्रसिद्धिः] । प्राक्कथितकविविधादृष्ट्यास्य रचितग्रन्थख्यापनेन विशिनष्टि, चक्रे इति ।—यः,—कविविधा व्यासः इत्यर्थः, भारतं—तदाख्यं महाकाव्यं, भारतं वर्षमिव—भरत-राजाधिकृतप्रदेशमित्यर्थः, [अत्र “भारतम्” इत्येकस्यैव पदस्य श्लेषमहिम्ना उभयार्थपरतया “वर्षमिव” इत्यनेनाप्यन्वेति इति बोध्यम्] सरस्वत्या—वाग्धिष्ठाया देव्या, पत्ने,—ब्रह्मावर्त्तजनपदैकदेशप्रवाहिण्या स्वनामप्रसिद्धया नद्येत्यर्थः, पुण्ड्रं—पवित्रं, चक्रे—कृतवान् ; तदुक्तं,—“भारताध्यापनात् पुण्यादपि पादमधीयतः । अद्धानस्य पूयन्ते सर्वपापानि र्दहिनः ॥” इति । यथा विधाता निजनिर्माणकौशलस्य परां कौटिमेकत्र प्रदर्शयितुं सर्व्वर्त्तुसुमनोहरं विविधामूल्यरत्नाकरं सर्व्वतः समधिगतसमुत्कर्षं भारतवर्षं वह्निःप्रकटिताखिलकल्पनाशय अन्तःसलिलशालिन्या परमपवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या स्त्रीतस्वत्या पवित्रीचकार, तयाऽयमपि योगबललब्धाखिलविद्याप्रकाशः वेदव्यासः सर्व्वसारसमलङ्कृतम् अशेषकाव्यलक्षणसमन्वितं स्वप्रणीतं महाभारतं लोकातिशायिना अन्तर्निगूढभावप्रसविना वाग्धिदेवतायाः कलाविलासेन पवित्रतामनयदिति निष्कृष्टार्थः । अत्र महाभारतस्य भारतवर्षेण सह अवैधर्म्यसायकथनादुपमाऽलङ्कारः, तेन च व्यासस्य विधातृतादात्म्यं व्यज्यते, तथा च उपमाऽलङ्कारेण रूपकालङ्कारध्वनिरिति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

अथेदानीं श्लोकषट्केन लौकिककवीनां स्वभावं पर्यालोचयन्नाह, प्राय इति ।—रागः, - असदभिनिवेशः. तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, दृष्टिः,—ज्ञानं येषां तथा-विधाः, अत एव कुक्कवयः,—कु—कुत्सिताः, कवयः,—काव्यप्रणेतारः, असत्काव्य-रचयितारः इति यावत्, प्रायः,—बाहुल्येन लोके—जगति, दृश्यन्ते इति शेषः, विषयरागान्धतया अज्ञानीपहतदृष्टीनां कुक्कवीनां यानि हि भूयांसि काव्यानि इह लोके दृश्यन्ते, तानि तु आलङ्कारिकादिप्रदर्शितसत्पथाननुसृततया केवलमसारतश्-

सन्ति खान इवासङ्घा जातिभाजौ गृहे गृहे ।

उत्पादका न वहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रेक्षावतां काव्यानुशीलनप्रवृत्तेः विधातकाराणीति सर्वथा तानि सर्वेषामेवानिष्टसम्पादकतया हेयानीति भावः, तथा हि—ते तु केवल कीकिला इय वाचाला.,—सुतिमधुरया वाचा अज्ञाना चित्तकर्षिणः, असम्बद्धप्रलापिन इति यानत्, कामचारिणः,—आलङ्कारकगणाननुमतशैलीभाषित्य यथाकाम विचरन्तः, सदाचारानभिज्ञाः स्नेहाचारिणश्च असन्त कनय इति भावः, जायन्ते—सम्पद्यन्ते, ते तु न ह्येतस्मादन्यत् किमपि (इति असत्त्वाविनिन्दा), कीकिला, यथा कुहुरवैष्ण प्राकृताना जनान चैतासि उन्मादयन्ति, तथैव पूर्वाचार्यैः परिशीलित मार्गमननुसरन्तः स्नेह्या काव्यकान्तरसञ्चरणपरायणाः ये हि केवल वाङ्माधुर्येण जनानां मानसानि प्रोषयितुं यतन्ते अध्येतृणा सदनुमतेषु कृत्येषु प्रवृत्तिं तथा अकृत्याञ्च निवृत्तिं विधातुमसमर्थाना तेषान्त्व कवीना काव्यालापीऽपि वर्जनीय इति तात्पर्यम् । एतानि विशेषणां कीकिलपक्षेऽपि व्याख्यायन्ते, तथा हि,—राग,—लौहित्य, किम अधिष्ठिता—आक्रान्ता, तद्विशिष्टा इत्यर्थः, दृष्टि,—चक्षुः, वेपा तथाभूता वाचाला ; —वाचा—गिरा, कुहुरवैष्णेत्यर्थः, आलाः—आ—समन्तात्, लान्ति—आवजयन्ति, वशीकुर्वन्तीति यानत्, [लातेः कर्त्तरि ड.] चेतः इति शेषः, ये “तादृशाः, कामचारिणः,—काम—मनसिज, सम्भोगीच्छामित्यर्थः, चारयन्ति—विभारयन्तीति तादृशाः कामोद्दीपकाः, जायन्ते—कामोद्दीपनविभावतां योन्तीत्यर्थः । [“वाचाला.” इत्यत्र “अवाचाला.” इति पाठे—केचित् कनय, कीकिला इव अवाचाला. —न रमाञ्चः इति यानत्, तथा कामचारिणः,—यथाकाम विचरन्तः; स्वप्रतिभाऽनुसारेण अभिनव काव्य कुर्वाणा, इत्यर्थः; जायन्ते सुकनय इति शेषः । अस्मिन् पक्षे सुकविप्रशंसैवेयमिति बोध्यम्] । अ नुकनिषु कोकिलानामवधर्म्यसाम्यप्रतीतिः श्लिष्टविशिष्टवृत्तौ चोक्तं प्राणित्तीपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्घातान् असत, कवीन् निन्दति, सन्तीति ।—‘गृहे गृहे—प्रति-गृहम्, असङ्घातः—वहन इत्यर्थः, जातिः,—जन्म (“जातिः” सामान्यजन्मनी” इत्यमरः) तन्मात्रं भजन्ते इति तथोक्ताः केवलमुत्पत्तिभाजः न तु’ अभिनवप्रबन्ध-रचनया किमपि जगतः उपकर्तुं क्षमाः, वैदग्ध्यप्रोक्तिभूयिष्ठा निरतिशयचमत्कारश्रित्वा-धायिका वाच बिन्यस्तुमनीश इत्यर्थः, खान इव—सारमेयाः इव सन्ति—बिद्यन्ते; ते हि यथा भुक्तीद्वीर्णभीजनप्रिया, दृतिहरणपटवश्च सर्वतः अमेध्यभीजनैश्च यथा

अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनैः ।

अनाख्यातः सतां मध्ये कविञ्चैरो विभाव्यते ॥ ७ ॥

कामं विचरन्ति, तद्वत् अगणनीयाः कुकवयः कुकाव्यरचनया कालं नयन्तः वान्तीपम्-
परकीयार्थप्रवृत्तिपरायणाः काव्यकलास्त्रापैः विहरन्तीति समन्तात् दृश्यन्ते. एवम्भूतास्तु
नियतं निन्दनीया एवेति भावः । यद्दि हि अन्यदीयवर्णितवस्तुप्रवृत्तिभाजः जिन्याः स्युः,
रहिं के ख्यातिमन्तः ? इत्याशंसायमाह. उत्पादका इति ।—किन्तु बहवः,—भूयांसः,
कावयः,—कवित्वख्यातिमधिगन्तुमिच्छातः काव्यकलाप्रणयनीयुक्ताः पुरुषाः, शरभा
श्रव—अष्टापददृग्गविशेषा इव, न उत्पादकाः,—न असिनवरचनानिपुणा इत्यर्थः,
रन्तीति पूर्वेषान्वयः, अत्यल्पे एवेति विद्यन्ते इति तात्पर्यम् । “अष्टपादार्हणयन ऊर्ध्वपाद-
चतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणाक्रान्ताः शरभाः नाम केचन अष्टपादः ऊर्ध्वपादश्च सृगविशेषाः
पुरा आसन्, अद्यापि कुवचिदेव विद्यन्ते किलित्यनुमीयते, ते तु यथा दृष्टचराः,
अदानीन् प्रायः कैरपि कुवापि अदृष्टतया कल्पनामात्रपर्यवसायिनः सम्यगन्ते, तद्वत्
अलौकिकप्रतिभावलेन अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेश्वराः कवयस्तु दुर्लभा एव ; तथा
च, ये पुनः अनुकृष्टकाव्यकामिनीलासलीलाविन्यासपटीयांसः, ते एव सत्कविता-
वनिताभोगसौभाग्ययशोभाजनं भवन्तीति कवेराशयः । अत्र कुकविषु शूनां सुकविषु
च शरभाणामवैधर्म्यसाध्यप्रतिपादनादुपमाद्वयम्, अन्योऽन्वयैरपेक्ष्यतया स्थितेश्चानयोः
संश्लिष्टः । अतुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

अन्याथंप्रवृत्तानां कवीनां चौर्यापराधं विशदीकृत्य विवृणोति, अन्येति ।—अन्यस्य,
कवेरिति शेषः, वर्णानां—सुविन्यासेन विरचितानामचरत्तनूहानामिति भावः, परा-
वृत्तिः—विपर्यासेन रचनं तथा, अन्यव,—अन्ये वर्णाः,—गौरकृष्णादयः तेषां परा-
वृत्तिः,—दर्शान्तरेण तिरोधानं तथा, तथा बन्धानां—नीडीवैदर्भ्यादीनां. चिह्नानां—
श्रीलक्ष्मोपवृत्तिदिज्ञानाच्च, निगूहनैः—नीपनैः, अन्यव,—बन्धचिह्नस्य—बन्ध
अक्षलाद्विरिहस्य, निगूहनैः, अनाख्यातः,—अकथितः, (अपिरवाध्याहः व्यः) अथ-च,
—न ना ज्ञाना—असम्पुक्तः, कापुत्रे इति यावत्, इत्थं ख्यातः—सर्व्वव परि-
चितः, कविः,—काव्यप्रणेत्या, सतां—उद्भूतदानां मध्ये, धीरः,—तस्करः, विभाव्यते
—ज्ञायति, परिचीयते इत्यर्थः ; यथा हि, तस्कराः प्राप्तदृष्टाः सभ्यजनसमाजं
दृश्यन्तीतिदृष्टवर्णं स्वकीयं रूपं गोपायन्ति, निराशादिपूर्वोपाचकन्धनजनितं त्वदाचिह्नं
सर्व्वथैव निगूहन्ति, तथैव सुकवीनां मधुरम्बुडीकासमरससाविणीनां वाचासपहारकः
कवयः, केवलं ककारादिवर्णमात्रां, तथा नाधुर्थादिगुणयुतां वैदर्भ्यादीदीति-

श्लेषप्रायमुदीचेषु प्रतीचेष्वर्थमात्रकम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ८ ॥

नवोऽर्थो जातिरश्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च हास्यमेकत्र दुष्करम् ॥ ९ ॥

विश्रीभितां पद्मादिवन्दीपनिबद्धां संस्काविभणितिं यथाकामं विपरिणमय्य संकृतिलेन
तथा जनान् विभीहयन्तीति भावः । अत्र कवी चौरतादात्म्याध्यासात् श्लिष्टविशेषण-
रूपेण श्लेषानुप्राणितः रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

काव्योत्कर्षापकर्षविचारविरहितानां मन्दिषियां विभिन्नदेशीयानां कवीनां रुचिवैचित्र्यं
विवरीतुं तत्तत्कविकृतिषु श्लेषादिबाहुल्यं प्रदर्शयति, श्लेषेति ।—उदीचेषु—उदीच्याम्
उत्तरस्मिन् देशे भवा ये तथाभूताः, शरावत्याः नद्याः पश्चिमीक्षरदेशवास्तव्या इत्यर्थः
तेषु, कविषु इति श्लेषः, श्लेषप्रायं—श्लेषाणाम्—अनेकार्थाभिधानानां, प्रायः,—बाहुल्यं
यस्मिन् तथाभूतं, बहुधाभिधायकपदोपनिबद्धमिति यावत्, काव्यबन्धनं स्वाभीष्टतया
परिरट्टहीतमिति दृश्यते इति श्लेषः, उदीच्याः कवयः प्रायेण श्लेषालङ्कारभूयिष्ठं काव्यं
प्रणयन्तीति भावः ; प्रतीचेषु—पश्चिमदेशीयेषु, पाश्चात्येष्वित्यर्थः, अर्थमात्रकम्—
अर्थस्य—वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यभेदेन भिन्नस्य, मात्रकं—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतम्, अर्थ-
गाम्भीर्यपूर्णपदनिबन्धनमित्यर्थः ; तथा च प्रतीच्यानाम् अर्थविशेषादत्र एव, न तु
उदीच्यानामिव तेषां शब्दालङ्कारादिषु प्रयासबाहुल्यम् इति मात्र-पदेन प्रत्याव्यते ;
दाक्षिणात्येषु—आ विन्ध्याचलात् महासागरं यावत् ये भूमिभागाः तेषु, तदधिष्ठितेषु
इत्यर्थः, उत्प्रेक्षा—संशयमूलकः प्रकृतस्य अप्रकृतरूपतया तदात्म्याध्यासः, तथा
हि,—“भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना” इत्युक्तलक्षणालङ्कारविशेषः इत्यर्थः,
आद्रियते इति श्लेषः, गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रभृति उत्कलदेशसीमायामवस्थितां सुवर्णरेखां
नदीं यावत् विस्तृतजनपदेषु, प्राच्येष्विति भावः, अक्षराणां—वर्णानां, डम्बरः,—
ओजीगुणवतां समासभूयिष्ठानां पदानां बन्धकृतं रचनाचातुर्यमित्यर्थः ; अत्र एव रीतिषु
गौडी नाम एका पदसङ्घटना दृश्यते ; तथा हि,—“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्धः आडम्बरः
पुनः । समासबहुला गौडी -” इत्यालङ्कारिकाः ; एतेन एतदुक्तं भवति, यत्, सर्वत्रैव
कविषु कश्चित् कश्चित् गुणी वर्तते, स तु न सहृदयप्रीतिकरः, यत्र तु सर्व एव
गुणाः पूर्णतया वर्तन्ते, स एव सत्कविषु श्रेयान्, अन्ये केवलं तदाख्यामात्रभाजः
इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

साम्प्रतं सहृदयप्रीतिकररचनाप्रकारं विवक्षुः, साधारणकविभिरुपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्व्वहत्तान्तगामिनी ।

कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ? ॥ १० ॥

काव्येषु सामाजिकजनानामभीक्षितगुणसमुदायानां ग्रन्थना अतीव दुर्लभेत्याह, सव इति ।—नघः,—नूतनः, अन्यैः कविभिरनिबद्ध इति यावत्. अर्थः,—अभिधेयः, अभिनवोपनिबद्धं वस्त्वित्यर्थः, (“अर्थोऽभिधेयरैवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः) अग्राम्या—अधसजनप्रयुज्यमानो वाक्प्रपञ्चः ग्राम्यः, स च दीपविशेषतया ख्यातः, सहर्जिता, जातिः,—काव्यानामुत्पत्तिः, अभिनवदीपविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, श्लेषः,—शब्दार्थोभयवृत्तिः श्लेषपदपर्यालोचनाजनितालङ्कारविशेषः, अक्षिष्टः,—अदुर्बोधः, अगूढतया स्फुटविभावानुभावादिभिः व्यक्तीकृतः इति यावत्, रसः,—शृङ्गारादिः, स्फुटः,—सुखसंवेद्यतया श्रवणसमकालमेव सुव्यक्तः, तथा विकटः,—वैकथ्यं हि पदानां नृत्यन्यायत्वं, तद्गुणविशिष्टः, अक्षरः,—ककारादिवर्णः, तेन बन्धः,—श्रीजीगुणप्रकाशकैः आङ्गस्वरवहुलैः गौडरीत्यनुकूलैः वर्णैः गुम्फनमित्यर्थः, एतत् क्लृप्तं—सर्व्वम्, अभिनववस्तुविरचितत्वं ग्राम्यादिदीपविनिर्मुक्तत्वं, सुबोधश्लेषालिङ्गितत्वं, स्फुटरसत्वं, गौडरीतिबन्धनञ्चेत्यर्थः, एकत्र—एकस्मिन्, कवयितरीति श्लेषः, दुष्करं—दुर्लभमिति यावत् ; एते काव्योत्कर्षविधायका गुणा एकस्मिन् साधारणकविनिबद्धे काव्ये न दृश्यन्ते, सत्कवीनां काव्यन्तु प्रोक्तसर्व्वगुणशालितया सहृदयप्रतीतिकरमिति तदेव सुपाठ्यमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ९ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनेव सर्व्वदाद्रियते, अत एव ये हि कवयः प्रोक्तगुणशामयुतं काव्यं रचयितुमनीशाः, तेषां कवित्वख्यातिलाभाय काव्यप्रणयनप्रयासी इथैवेति प्रकटयति, किमिति ।—यस्य—सन्दुब्धेः कवियशःप्राधिनः काव्यरचयितुः, कथा—सन्दर्भ-वाक्, सर्व्वहत्तान्तगामिनी—सर्व्वविषयप्रकाशनी ; यद्वा, सर्वाणि यानि वृत्तानि—वर्ण-मात्रा-गण-समाहंसम-विषमात्मकानि विविधानि कृन्दांसि, तेषाम् अन्तम्—अवसानं गच्छति या तथाभूता, तत्तद्वृत्तविशेषेण सामाजिकजनहृदयग्राहिणी इत्यर्थः, भारतपत्ने,—दीपवर्द्धाखिलगूढार्थप्रकाशनी, वेदार्थानुस्यूततया च क्लृप्तत्वार्थविवीधिनी, प्रागुक्त-नवार्थादिसर्व्वगुणोद्भासिनी च, भारतीव—महाभारतकथा इव. दिगन्तरम्—अन्वां दिशः, न प्राप्नोति—न गच्छति, अभिनवया प्रतिभया असीमया स्वव्युत्पत्त्या च भट्टिति जनानां मानसानि नावर्ज्जयति ; [एतेनास्य कवेरिदम् अनवद्यं काव्यं भारतीया कथा इव प्रोक्तगुणगणयोगात् सर्व्वोत्कर्षतामागतमिति ध्वनितम्] भगवतः हैपायनस्य महाकाव्यस्य सर्व्वलोकसमाहृतत्वं दृश्यते ; तथा हि,—“नारदोऽथावयद्देवानसित्-

उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।

कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ? ॥ ११ ॥

कवीनामगलदर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

देवलः पितॄन् । गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि आवयामासु वै शुकः ॥” इति । [“न प्राप्नोति दिग्गतरम्” इत्यत्र “न व्याप्नोति जगत्त्रयम्” इति पाठान्तरम्] तस्य कवेः काव्येन किम् ?—कवित्वयशोऽधिगतये काव्यविरचने यतमानस्य दुर्सेधसः कवेः काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; यत् सर्व्वत्र न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

अधुना हन्दारकवन्दितगुणान्, केवलं लोकस्थितये एव न तु यश्च सतां काव्यानां विधातॄन् कवीनामीश्वरान् सुकवीन् अष्टाभिः श्लोकैः प्राधान्येन स्तौतुं प्रवृत्तः प्रथमं खानौद्धयप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति ।—येषां वक्त्रे—वदने, सरस्वती—वाग्देवी, नियतं नृत्यतीति शेषः, उच्छ्वासस्येव—सुदीर्घनिश्वासासमारूतव्यागस्येव उच्छ्वासस्य—वाग्निश्वास्तिस्थानस्य, परिच्छेदसमाप्तेरित्यर्थः, अन्ते—अवसानेऽपि, अखिन्नाः,—अनन्तररचने अभिनवस्वतःप्रतिभातवस्तूनां विन्यासेऽपि अश्रान्ताः इति यावत्, आख्यायिकाकाराः,—आख्यायिकाम्—इतिवृत्तं, कुर्व्वन्तीति तथोक्ताः, कथारचयितार इति यावत्, ते—प्रसिद्धाः, कवीश्वराः,—कविश्रेष्ठाः ते—तव, कथं न वन्द्याः ?—न पूज्याः ? अपि तु सर्व्वतोभावेन त्वया सर्व्वैः गुणगार्हाभिश्रंसाङ्कुचितचेतसा अर्चनीयाः खलु, असूयया न हि वयं दोषमात्रानुसन्धातारः, परन्तु गुणेषु आदरप्रदर्शनपर इति कवेराशयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावतसमभिनवसर्व्वगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुवन्दुं तद्रचितप्रबन्धप्रशंसया प्राधान्येन प्रथमतः प्रस्तौति, कवीनामिति ।—कर्णस्य—राधेयस्य दुर्योधनसुहृदः खनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरः,—स्थानं तं, कर्णसमीपे एकपुरुषघातिनी शक्तिरस्तीति पाण्डुतनयानां श्रुतिपथपतनमात्रकालमिति यावदिति वा अन्यत्र,—कर्णः,—कवीनां स्वीयं स्वीयं श्रवणमेव, गौः,—इन्द्रियं, तस्य चरं—विषयं, कवीनां श्रवणपथातिथित्वमित्यर्थः गतया प्राप्तया, वासवः,—इन्द्रः, तेन दत्ता तया, शक्त्या—तदाख्येन अक्षयकवचग्रहणावसरे प्रीतेन इन्द्रेण कणाय प्रदत्तेन अस्त्रविशेषेत्यर्थः, पाण्डुपुत्राणां—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनामिव, वासवदत्तया—वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्यग्रन्थविशेषेण, कवीनां दर्पः,—

पदबन्धोज्ज्वली हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत् सातवाहनः ।

विशुद्धजातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ १४ ॥

अहङ्कारः, नूनं—निश्चितम्, अगलत्—ध्वंसमवापेत्यर्थः । इन्द्रदत्तामेकपुरुषघातिनीं
शक्तिमवेत्य पाण्डवा यथा विजयाशारहिता हतदर्पा आसन्, तथा महाकवेः सुबन्धीः
इतिः प्रीत्यागुणरानिभूषितस्य वासवदत्तासन्दर्भस्य चारुतामवलोक्ष्य सर्वे कपयः ततः
समुत्कर्षं मनसाऽपि कर्तुमचमा हवाहङ्कारा अभवन्निति निष्कर्षः । [एतेन वासव-
दत्तासरसप्रदम्बस्यातीव समुत्कर्षं उक्तः ; तथा महाकविसुबन्धुविरचितकथावत्
शेषा श्रीहर्षचरितकथाऽपि सर्वगुणालङ्कृता सहृदयानां हृदयग्राहिणी च इत्यभिप्रायी
ष्यन्ते] । उपनाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् हत्तम् ॥ १२ ॥

अथ सुंकीर्णनामशेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवेः हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यस्य
श्लाघान्यं प्रतिपादयति, पदेति ।—पदानां—सुप्तिङन्तानां, बन्धः, वैदर्भ्यादिरीत्यां
शचनाविशेषः, नृपपत्ने—स्वमण्डलावष्टम्भश्च, तेन उज्ज्वलः,—समुद्भासितः, हारी—
धनीहरः, हारालङ्कारशाली च, [“अहारी” इति पाठे—नास्ति हारी—हृद्यो
पद्मात् तथाभूतः, अन्यत्र,—न हरति कस्यापि धनमित्यहारीचर्धः] कृता—
उत्पादिता, वर्णानाम्—अचराणां, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमिण—रीतिपरिपाद्या मर्यादानु-
सारेण च, स्थितिः,—सन्निवेशः, अवस्थानश्च यस्मिन् येन वा तथोक्तः, भट्टारः,
—पूज्यः, हरिचन्द्रः,—तदाख्यः कश्चित् कविविशेषः तस्य गद्यबन्धः,—गद्यबन्धः,
[“पद्यबन्धः” इति पाठान्तरं] नृपः,—राजा, स इवाचरतीति नृपायते—राजवत्
समुद्भासते, सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । हरिचन्द्रकवेः काव्यं सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् ।
अनुष्टुप् हत्तम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठं सातवाहनं प्रसीति, अविनाशिनमिति ।—सातवाहनः,—
तदाख्यः कविः, विशुद्धा—निर्दोषा, जातिः,—अभिनवकाव्यार्थानामुत्पत्तिः, अलङ्कार-
विशेषो वा तेषु तथाविधैः, सुभाषितैः,—हृदयग्राहिभिः वाक्यैः, रत्नैरिव—मर्यादाभि-
रिव, पदरत्नसमृद्धैरित्यर्थः । अविनाशिनम्—अनश्वरम्, अतिरमणीयत्वेन चिरस्थायिन-
मिति भावः, अग्राम्यं—ग्राम्यदीर्घवर्जितं, कोषं—काव्यमसूत्राम्, अकरोत्—विदधौ ;
एत रत्नैः सह सुभाषितानामवैधर्म्यसाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् हत्तम् ॥ १४ ॥

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ १५ ॥

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताक्षैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ १६ ॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्रं प्रशंसति, कीर्त्तिरिति ।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य कवेः, अन्यत्र,—प्रवे—रख्यीरेकत्वात् प्रवे इत्यर्थः, रसः,—रागी येषां ते प्रवरसाः,— वानराः, तेषामिनः,—स्वामी तस्य वानरराजस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, (“इनः पत्न्यौ नृपार्कयोः” इति मेदिनी) कुमुदवत्—कौरववत्, उज्ज्वला—प्रदीप्ता घवला च ; यथा,—कुः,— शिवी, तस्याः मुत्—आनन्दः, तथा उज्ज्वला—भासुरा, कीर्त्तिः,—एकत्र—काव्य-प्रणयनकम्, अपरत्र—वैदेद्याः समुत्तरणजनितं यशः, (“यशः कीर्त्तिः समञ्जा च” इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशस्ता, तस्य शौर्यसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमूरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्यग्रन्थेन, अन्यत्र—तदाख्यया प्रसिद्धेन श्रीरामकृतमार्गेण, सागरस्य परं पारं प्रयाता— गता । यथा वानरसेना सेतुवन्धेन, सागरमुत्तीर्य अपरपारस्थितां सङ्घां गता, तथा प्रवरसेनस्य यशः तदीयकाव्यग्रन्थस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य देशान्तरं गतमिति निर्गलितोऽर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

अथ दृश्यकाव्यरचयितारमतीव प्राचीनं भासकविं प्रसूति, सूवेति ।—भासः,— तदाख्यः कविः, सूवं—नाटकौद्यप्रयोगानुष्ठानं, धारयतीति सूत्रधारः,—नाटकाभिनेतृ-प्रधानपुरुषविशेषः, स्थपतिश्च, तेन कृतः आरम्भो येषां तैः, बह्वी भूमिका—अनुकरणा-दस्याविशेषेण वेशपरिवर्त्तः, रचना च, शिल्पकौशलमिति यावत् येषु तथीज्ञैः, पद्याका—“बीजं विन्दुः पताका च प्रकरौ कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च” इति पञ्चविधानां तृतीया अर्थप्रकृतिः, सा च “यत् वृत्तन्तु परार्थं स्यात् प्रघामस्योप-कारकम् । प्रधानवच्च कल्पेत सा पताकेति कीर्त्तते ॥” इत्युक्तलक्षणा, वैजयन्ती च, तथा सहितैः, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकैः,—रूपकभेदैः, उक्तञ्च दर्पणकारिण, —“तत् रूपारोपायु रूपकम्” इति, “नाटकं स्यात्तद्वत् स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विद्यासङ्घादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥ प्रख्यातवंशी राजर्षिर्षीरीदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायकी मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्वे रसाः सर्वे कार्यं निर्बुद्धयेऽनुत्तम् ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृत

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्भधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥

समुद्दीपितकन्दर्पा हृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूरुषाः । गीपुच्छायसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥” इति च ; यश्च,—कीर्त्तितं, लक्ष्मि—प्राप । यथा हि कारुप्रदरः विविधसूक्ष्मकारुकार्यसमन्वितं सुमनोहरं देवसन्दिरं निर्माय अपूर्वशीभासम्पत्तये उपरि पताकां स्थापयति, तद्वत् नाच्यरचनाकुशलः महाकविः भासः बहुभिः शैलूषैः अभिनीयमान पताकास्थानीपशीभितमभिनवनाटकं विरचय्य जगति स्वीयाससीमां कीर्त्तिसम्स्थापयदिति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलहंसं महाकाव्ये घाटके च अनिर्वचनीयां प्रतिभां प्रदर्श्य जगति सममेव सर्वजनवन्दनीयतामधिगतवन्तं महाकविं कालिदासं प्रसूति, निर्गतास्विति । —निर्गतासु—स्वभावकवितया पदार्थविवन्तप्रयासं विनैव स्वतः स्वमुखात् समुच्चरितासु, अभिनवसुद्भिन्नासु च, मधुराः,—मनोहारिण्यः, आस्तां तावदर्थावगतिः, उच्चरित-समकालसेवानन्दजनन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, गाढतया प्रयुक्ताः सुरसा इति यावत्, अन्यत्र—मधु विद्यते यासु ता मधुराः,—सकरन्दवाहिन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, पूर्णावस्थां गताः इत्यर्थः, सकरन्दपरिपूर्णाः इति भावः, मधुराश्च ताः सान्द्राश्च तथाविधासु, मञ्जरीष्विव - कुसुमवह्नरीष्विव, कालिदासस्य—तन्नामकस्य सर्वजनप्रसिद्धस्य महा-कविः, सूक्तिषु—शीघ्रनेषु वाक्येषु, गलदपारसाध्वीभरितासु इत्यर्थः, कस्य—जनस्य वा, प्रीतिः न जायते ?—न सन्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव सहृदयस्य असहृदयस्य च समा प्रीतिर्भवत्येवेत्यर्थः । [“मधुरसान्द्रासु” इत्यत्र “मधुरसार्द्रासु” इति पाठे—मधु—सौद्रं, तद्वत् अतीव सुखाद् इति भावः, रसः,—शृङ्गारादिः, अन्यत्र—मधुरसः,—सकरन्दः, तेन आर्द्रासु—सिक्तासु पूर्णास्विति भावः] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं बृहत्कथारचयितार प्राधान्येन प्रसूति, समुद्दीपितेति ।—समुद्दीपितः,—प्रज्वालितः, कन्दर्पः,—कामः यथा तथोक्ता, बहूनां कामिजनानां वर्णनश्रवणात् सहृदयानां मन्मथीज्ञेदात् रतिस्थायिभावकः शृङ्गाररसः समुद्भवति हि, तथा चोक्तम्,—“ऋतुमाख्यालङ्कारप्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गार-रसः समुद्भवतीति ॥” अन्यत्र,—समुद्दीपितः,—नेतानलीन दग्धः, कन्दर्पः,—

आढ्यराजकृतोत्साहैर्हृदयस्थैः स्मृतैरपि ।

जिह्वाऽन्तः-कृष्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १८ ॥

तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।

करोस्याख्यायिकाऽम्बोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २० ॥

कामः यस्यां तथोक्ता, यद्वा,—समुद्दीपितः,—प्रज्वलितः, कन्दर्पः, कामः यस्यां तथाभूता, मदनप्रकटौकृतविविधविलासा इत्यर्थः, (पुरा हि भगवतः शङ्करस्य समाधि-भङ्गाय मनसिजेन विविधस्य विलासस्य अनुष्ठापितत्वादिति) कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्याः,— ईश्वर्याः, प्रसाधनम्—आराधनं, नायकेन नरवाहनदत्तेनेति भावः यस्यां तथाभूता ; अन्यत्र,—कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्या—पार्वत्या, (कर्तृभूतया) प्रसाधनम्—आराधनं, हरस्येति भावः ; यद्वा —गौर्याः (कर्मभूतायाः) प्रसाधनम्—अलङ्करणं, हरेण कर्तेति भावः यस्यां तथाभूता, ब्रह्मकाया—तदाख्यम् इतिहासकाव्यं, हरलीलिक—शिवविलास इव, कस्य—जनस्य, विस्मयाय—आश्चर्याय, गर्वपरिहाराय वा, नो ? भवतीति शेषः ; अपि तु सर्वस्वव कवेः सामाजिकजनस्य च विस्मयाय भवतीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

अपरञ्च आढ्यराजनामानं कविं प्रस्तवीति, आश्चेति ।—आढ्यराजो नाम कश्चित् कविः, तेन कृताः,—प्रणीताः, ये उत्साहाः,—स्वीयासीमाध्यवसायफलभूताः सन्दर्भ-विशेषाः तैः, हृदयस्थैः,—चित्तनिहितैः, मनसा पर्यालोचितैरित्यर्थः, अपि—किंवा, स्मृतैः,—कदाचित् स्मरणपदवीं गतैः सङ्गैः, जिह्वा—रसना, मदीयेति भावः, अन्तः-कृष्यमाणेव—केनचित् बलात् हृदयाभ्यन्तरं नीयमानेवेत्यर्थः, यथा तव वाङ्मनिसारण-प्रयास एतेषाम् उत्साहानां पुरस्तादित्याशयेनेति भावः, कवित्वे—कवित्वं प्रकटयितु-मित्यर्थः, न प्रवर्तते—नोत्सहते ; उत्साहसन्दर्भं ईदृशानोरमः यत्, तदये मम सन्दर्भः न सुष्ठु प्रतिभातुं शक्नोतीति भावः । [“आढ्यराजकृतोत्साहैः” इत्यत्र “आढ्यराजकृतो-च्छ्वासैः” इति पाठे—उच्छ्वासाः,—तदाख्यकाव्यभेदास्तैरित्यर्थः । अत्र प्रकृतायाः कवित्वप्रकटनाप्रवृत्त्याया जिह्वायाः अप्रकृतेन अन्तःकृष्यमाणत्वेन संशयमूलक-तादात्म्याध्यासादुल्कटैककीटिकसन्देहीदयात् उच्छ्वासाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

इदानीं पूर्वाक्तसुकव्यपेक्षया आत्मनो न्यूनत्वेऽपि काव्यप्रणयने हेतुं प्रकटयति, तथाऽपीति ।—तथाऽपि—प्राचां रूक्तिभिः मे जिह्वाया अन्तःकृष्यमाणत्वेऽपि, नृपतेः,—राज्ञः श्रीहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मन प्रवर्तकस्येति भावः, भक्त्या—अनुरागपारवश्येनेति भावः, निर्वहणे—परिसमाप्तौ, आकुलः,—महाराजस्य चरितकथायाः परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलैः ।

शब्देराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

अवेन्न वेति संशयान इति यावत्, अत एव भीतः.—सहृदयसमाजे महाराजस्य समीपे वा किमु अप्रतिभो भविष्यामीति शङ्कितः सन्, [“भक्त्याभीतः” इत्यत्र भक्त्या अभीतः इति श्लेषेणपक्षे तु—भक्त्या, अहम् अभि—समन्तात्, इतः,—युक्तः; यथा—अकपट-राजभक्तिवशेन प्रीत्याहिततया असङ्कुचितदेता इत्यर्थः] आख्यायिका—इतिहास एव, अश्लीधः,—समुद्रः, राज्ञः सुविस्तृतचरितरूप इत्यर्थः तस्मिन्, जिह्वया—रसनया, सूत्रं—सन्तरणमेव, चापलं—चपलकर्म, चापल्यं वा, करीसि—विदधामि; उडुपेन दारिद्रितरणवत् जिह्वया तच्चरितोदधितरणम् अत्यन्तमसम्भवितमपि भक्तिभावमाश्रित्य केवलं तव प्रवचो भवामीति ताव्यर्थम् । अत्र आख्यायिकायामुपमानभूतस्य अश्लीधे-राज्ञादात्स्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २० ॥

अथ प्रेक्षावतामाख्यायिकायां प्रवृत्तिं जनयितुं तां सामान्येन सौन्दर्यकथनपुरःसरं विवृणोति, सुखेति ।—सुखस्य—आलीचनाजनितस्य निरतिशयामन्दस्य, प्रबोधः,—प्रकृतानुभवः; यथा,—सुखेन प्रबोधः,—प्रकृतं व्यवहारादीनां ज्ञानम्, अथवा,—कान्तासन्मिततया च कीमलया हृदयग्राहिण्या, न तु श्रुतिस्रूयादिवत् कठोरया वाचा प्रदत्तसद्रूपदेशजनितः बोधः; (उक्तञ्च मन्मटभट्टेन—“काव्यं यश्चेत्सर्वकृते व्यवहारदिष्टे शिवेतरचतये । सद्यः परनिर्हृतये कान्तासन्मिततयोपदेशयुजे ॥” इति) तेन ललिता—मनीहारिणी, अन्यत्र,—सुखस्य—निधुवनानन्दस्य, प्रबोधः—विबोधनञ्चनः, रतिरसोद्भासक इत्यर्थः, ललितं—शृङ्गारानुगुणः चेष्टाविशेषः यस्यां लज्जासूत्रे यर्थः आख्यायिका—उपलब्धार्थविषयकं गद्यकाव्यं, (तथा हि आल-लारिकाः,—“आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वेशानुकीर्णम् । अस्यामन्यकवीनाञ्च त्रयं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥” इति) सुवर्णानां—सु—सुप्रयुक्तानां, वर्णानाम्—शृङ्गराणाम्, (उक्तञ्च दर्पणे—“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च वा नभुम् भवति” इति) चपल्यं,—सुवर्णानां—हेम्नां, घटनया—शीलनया, अन्यत्र,—करुणानैख्येन, उज्ज्वलैः,—प्रदीपैः मनीरमैरित्यर्थः, प्रतिपादकैः,—विषयचिन्तार्थ-श्लेषकैः शब्दैः; अन्यत्र,—प्रतिपादकैः,—शीघ्रानुविशेषैः, अदृश्यारूपोर्ध्वैः, शय्येव—पर्यङ्क इव आभाति—राजते । [“प्रतिपादकैः” इत्यत्र “प्रतिपादकैः” इति पठान्तरम्] । अत्र आख्यायिकायाः शय्यया महावैधर्म्यसाध्यप्रतिपादनात् श्लेषविशेष-वृत्तस्य शृङ्गारमायितीपलाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती सुखे खेदं प्रखलन्ती पदे पदे ।

कथञ्चित् नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥

जयति ज्वलत्प्रतापज्वलनप्राकारहस्तजगद्रक्षः ।

सकलप्रणयिसनोरथसिद्धश्रीपर्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितव्याख्यायामाख्यायिकायां सर्वेषां सामाजिकानां युगपत्सामुख्यकरणे दुष्करत्वेवेत्याह, दर्शयन्तीति ।—मुखे—प्रारम्भे, वदने च, खेदं—विमनायमानानां सामाजिकानां विरागमिति यावत्, अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिच्छाजनितम् अननुरागमित्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ते इति भावः, अन्यत्र,—प्रतिपादविच्छेपमित्यर्थः, प्रखलन्ती—व्याकरणात्कारादिसदनुशीलितपथात् अनियतं प्रच्यवमाना, अन्यत्र,—नववधूचितलज्जया सङ्गमसाध्वसेन वा पतिमुपगन्तुमनिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवीडा कामिनीव, कथा—आख्यायिकाकाव्यं, कथञ्चित्—महता कष्टेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थः, शय्यां—सहृदयहृदयरूपविश्रान्तिस्थानम्, अन्यत्र,—शयनं, नीयते—प्राप्यते । अत्र नववध्वा सह कथायाः साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टविशेषणोक्त्यापिततया शेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

साम्प्रतं स्ववर्णनीयकाव्यनायकमाशिषा संवर्द्धयति, जयतीति ।—ज्वलन्—दीप्यमानः, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्निः, तदेव प्राकारः,—सालः, प्राचीरम् इत्यर्थः (“प्रांकारी वरणः सालः प्राचीरं प्रान्तती वृतिः” इत्यमरः) तेन कृता जगतां रक्षा येन तथाभूतः ; प्राकारवेष्टिता पुरी यथा अनायासेन संरक्षितुं शक्यते, तथा विशालमपि साम्राज्यं महाप्रतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयाञ्चक्रे, एतेनास्या प्रतिमशौर्यशालित्वं प्रतिपादितमिति, तथा सकलानां—समग्राणां, प्रणयिनाम्—अधिनां, मनोरथस्य—अभीष्टस्य, सिद्धौ—सम्पूरणे श्रियां—सम्पदां, पर्वतः,—गिरिः लक्ष्मीनिवासभूताचलः इत्यर्थः ; लक्ष्मीसन्नभूतः अनन्तरत्नप्रभवः गिरिः यथा समागतानां धनार्थिनामीप्सितं पूरयति, तथैव यो हि अकातरमर्थिषु धनं तीयवत् विकीर्यै प्रार्थिसार्थमनोरथमपुपूरत्, एतेनास्यासीमदानशौखल्यं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् ; हर्षयति—आनन्दयति जनानिति हर्षः,—तदाख्यः नृपतिः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्तते । [जयति ज्वलत्” इत्यत्र “जय ज्वलत्” इति पाठे—त्वं जय इति व्याख्यायते] । अत्र प्रतापे ज्वलनतादात्म्याध्यासात्, तथा राजनि हर्षे च श्रीपर्वताभेदारोपात् निरङ्ग रूपकमलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते,—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधि-
तिष्ठन् परमेष्ठौ विकासिनि पद्मविष्टरे समुपविष्टः सुनासीर-
प्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन् अन्याश्च निर-
वद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे । (२) तथाऽऽसीनञ्च
तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदक्षचाक्षप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च
सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिधेविरे । केचित् ऋचः स्तुतिचतुराः

(१) एवमिति ।—अनुश्रूयते—परम्परया आकर्ण्यते । किनेति—प्रसिद्धौ ।
भगः,—ऐश्वर्यादिषट्कः विद्यते अस्येति भगवान्, तदुक्तम्,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीङ्गनः ॥” इति । स्वस्य—
आत्मनः लोकं स्वलोकं—ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अधितिष्ठन्—समादरेण तदयोग-
क्षेमादिकमादधन् । परमे—सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा ।
विकासिनि—विकस्वरे । पद्ममेव—कमलमेव, विष्टरः,—आसनं तस्मिन् पद्मविष्टरे ।
सुनासीरप्रमुखैः,—इन्द्रप्रभृतिभिः, [“वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः
इत्यमरः । सुष्ठु नासीरः,—अग्रगं सैन्यं यस्य सः, इन्द्रः इति व्युत्पत्तिः] । गीर्वाणैः,
—देवैः, (“गीर्वाणा दानवारयः” इति देवपर्यायेष्वमरः) । परिवृतः,—चतुर्दिक्षु
परिवेष्टितः, तस्य चतुराननत्वात् । ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेदः, (“वेदस्तत्त्वं तपो
ब्रह्म” इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथ्यते, कीर्त्त्यते इति यावत् याभिः
तथाभूताः, [वदः सुपि क्यप् च” (३।३।१०६ पा०) इति भावे क्यप्, कर्मणि प्रत्ययः
इत्येके, तथा च उक्तं,—“ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्” इति,
तासां वक्ष्यमाण-गोष्ठानुकूलत्वेन प्रधानतया स्वयं प्रतिपादनम् । “ब्रह्मोदिताः” इति
पाठे—ब्रह्मणा—वेदेन, उदिताः,—उक्ता इत्यर्थः] । अन्याः,—वेदवाच्या इत्यर्थः,
निरवद्याः,—अनिन्द्याः, विद्यागोष्ठीः,—ज्ञानालोचिनीः सभाः, समानविद्यावित्त-
शीलबुद्धिवयसामनुरूपैरालापैरेकत्रीपसंस्थानरूपा इति यावत् ; तथा च वाक्याय-
नीये,—“या गोष्ठी लीकविद्विष्टा या च स्त्रैरविसर्पिणी । परहिसात्मिका या च न
वामवतरेदुधः ॥ लोकचित्तानुवर्तिन्या क्रौडामावैककार्यया । गोष्ठ्या सह चरन् विद्वान्
लोकसिद्धिं नियच्छति ॥” इति । भावयन्—सम्पादयन् । आसाञ्चक्रे—वतस्थे ।

(२) तथाऽऽसीनमिति ।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं,
त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं—त्रिलोक्यं, (“प्रतीक्ष्यः पूज्यः” इत्यमरः) । ऋचः,—ऋग्वेदान् ॥

समुदचारयन्, केचिदपचितिभाञ्जि यजूंषि अपठन्, केचित् प्रशंसासामानि जगुः; अपरे विवृतकर्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचक्षिरे। विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन् ।

(३) अथातिरोषणः प्रकृत्या महातपा मुनिः अत्रैः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्व्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधात्सो विस्वरम् अकरोत् । सर्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अन्या-
लापलीलया अवधीरयति कमलसम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

स्तुतिचतुराः,—स्तुतिषु—स्तोत्रपाठेषु, चतुराः,—दक्षाः । समुदचारयन्—सम्यक् उदात्तादितैस्वर्यादिप्राधान्येन उच्चारितवन्तः । अपचितिभाञ्जि—अपचितिं—पूजां, भजन्ते इति तथोक्तानि, पूजासम्बद्धानीत्यर्थः; (“पूजा नमस्याऽपचितिः” इत्यमरः) । यजूंषि—मन्त्राख्यवेदभागानित्यर्थः । प्रशंसासामानि—स्तुतिप्रराणि सामानि, सङ्गीत-
भयान् वेदभागानित्यर्थः । जगुः,—गीतवन्तः । विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्—विवृतानि—
प्रकटितानि, कर्मक्रियाणां—कार्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि यैः येषु वा
तान् । [“विवृतक्रतुक्रियातन्त्रान्” इति पाठान्तरे—विवृतानि क्रतुक्रियाणां—यज्ञ-
कर्मणां, तन्त्राणि यैस्ते] विद्याविसंवादकृताः,—विद्यानां—दर्शनादीनां, विसंवादेन—
मतभेदेन, कृताः,—जनिताः, न तु सात्स्वर्यादिना ।

(३) अतिरोषणः,—अतिक्रोधनः । प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्यथा ब्रह्मसंसदि
कथमेवमाक्षेपः स्यात् । तारापतेः,—चन्द्रस्य । [“मन्दपालनाम्ना” इत्यत्र “मन्दुपालनाम्ना”
इति पाठान्तरम्] । कलहायमानः,—कलहं कुर्वन् । गायन्—सङ्गीतस्वरेण
पठन् । विस्वरं—विह्वताः स्वराः,—उदात्तादयः यस्मिन् तथाभूत यथा तथा ।
दुर्व्वाससि तथा विस्वरं साम गायति यदि कश्चित् दोषमुत्कीर्त्तयति, तदा तं प्रति
अनेन शापीत्सर्गः क्रियते इत्याशयेनाह, शापेति ।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापात्
भयं शापभयं, तेन प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं, मौनं यैः तथाभूतेषु । अन्यालापलीलया
—अपरकथाच्छ्लेनेत्यर्थः । अवधीरयति—अवज्ञां कुर्वति, दुर्व्वाससं प्रतीति श्लेषः ।
कमलसम्भवे—पद्मार्थानौ, ब्रह्मणीत्यर्थः । कुमारी—अनूढा बाला, कौनारज्रतं—ब्रह्म-
चर्यं तद्वती वा । [“कुमारी” इत्यतः प्राक् “भगवती” इति विशेषणत्वेन क्वचित् पाठः]

वालभावे भूषितनवयीवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-
 चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन-
 ताङ्गजातरागाभ्यामिव स्वभावारूणाभ्यां पादपल्लवाभ्यां
 समुद्गासमाना, शिष्यद्वयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन
 वाचालितचरणा, मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं विभ्राणा
 जङ्घाद्वितयं, सलीलम् उत्ककलहंसकुलकलाऽऽलापप्रलापिनि
 मेखलादास्त्रि विन्ध्यस्तवामहस्तकिसलया, विद्वन्मानसनिवास-
 लग्नेन गुणकलापिनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-
 काया, भास्वन्मध्यिनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अघवर्गसार्ग-

—तत्र भगवती—प्रागुक्तषडैश्वर्यशालिनीत्यर्थः] । किञ्चिदनुक्तवालभावे—द्वैविगल-
 शैशवे इत्यर्थः । गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतेन चामरेण—वालव्यजनेन,
 प्रचला—चञ्चन्ती, भुज एव लता यस्याः तथोक्ता, [“प्रचलभुजलता” इत्यत्र “प्रचलभुज-
 लता” इति पाठान्तरे—प्रचलन्ती भुज एव लता यस्याः सा] । पितामहं—
 ब्रह्माणम् । उपवीजयन्ती—वीजनेन आराधयन्तीत्यर्थः ।

(४) निर्भर्त्सनेति ।—निर्भर्त्सनाय—विस्तरपाठकं दुर्व्वासं प्रति विरस्तरणाय,
 ताङ्गं—प्रहारः, रोषाङ्गमिहनमित्यर्थः, तेन जातः,—उद्भूतः, रागः,—लौहित्यं
 ययोः तथाभूताभ्यां, स्वभावारूणाभ्यां—सहजरक्ताभ्याम् । समुद्गासमाना—सम्यक्
 विद्योतमाना । पदक्रममुखरेण—पदयोः क्रमः,—विक्षेपः, तेन मुखरं—सशब्दं, रण-
 दित्यर्थः तेन । वाचालितचरणा—वाचालितौ—नदन्तौ, चरणौ यस्याः तथोक्ता ।
 मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस्य—कामस्य, नगरम्—अवस्थानस्थानं, तस्य
 तोरणः,—वह्निद्वारं, (“तोरणोऽस्त्री वह्निद्वारम्” इत्यमरः) तस्य स्तम्भौ तयोः
 विभ्रम इव विभ्रमः,—विलासः यस्य तथाभूतम् । जङ्घाद्वितयम्—ऊरुयुगलम् ।
 [“मदन” इत्यत्र “धर्म” इति पाठान्तरम् अप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम्] । उक्तेति ।—
 उत्कानाम्—उत्सुकानां, कलहंसानां कुलस्य कलः,—मधुरास्फुटरवः, स एव
 अलापः,—आभाषणं, तद्वत् प्रलापिनि—मधुरास्फुटशब्दायमाने इत्यर्थः । मेखला-
 दास्त्रि—काञ्चीसजि । विद्वन्मानसनिवासलग्नेन—विदुषां मानसं—हृदयं, तत्र
 निवासः,—स्वावस्थितिः, तेन लग्नं—संसक्तं तेन, गुणकलापिनेव—दाक्षिण्यश्रीचादि-
 गुणसङ्घेनेव । अंसावलम्बिना—स्कन्धविलम्बमानेन, ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञीपवीतेन । भास्व-

मिव हारमुरसा समुद्रहन्ती, (५) वदनप्रविष्टसर्वविद्या-
बध्चरणालक्तकरसेनेव पाटलेन स्फुरता दशनच्छदेन विराज-
माना, सङ्ग्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमां मधुरगीताऽऽकर्णना-
वतीर्णशशिहरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधानां, तिर्यक्
सावन्नम् उन्नमितैकभ्रूलता, श्रोत्रमेकं (६) विस्वरश्रवण-
कलुषितं प्रक्षालयन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनांशुजलप्रवाहेण
इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषा हसतेव

मध्यनायकं—भास्वान्—दीप्यमानः, मध्यनायकः,—मध्यमणिः यस्य यत्र वा तम् ;
पक्षे,—भास्वतः,—सूर्यस्य, सूर्यमण्डलस्येत्यर्थः, मध्यं तेन नयति सः ; यदुक्तं,—
“परिव्राड्योगयुक्तश्च शूरश्चाभिमुखं हतः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥”
इति । अनेकमुक्तानुयातम्—अनेकाभिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफलैः, अनुयातं—ग्रथितम् ;
पक्षे,—अनेकैः मुक्तैः,—सोक्षगामिभिः, अनुयातं—सेवितम् । अपवर्गमार्गमिव—
मुक्तिपथमिव, अपवर्गमार्गस्य मुक्ताजालस्य च विशुद्धस्वच्छत्वात् तथोपेक्षितम् । हारं—
मुक्ताकलापं, हरसम्बन्धिनम् अपवर्गञ्च, तत्प्रसादप्राप्यत्वात् इति सङ्गेषः ।

(५) वदनेति ।—वदने—मुखे, प्रविष्टानां सर्वासां विद्यानामेव बधूनां—
नारीणां, चरणेषु यः अलक्तकरसः,—लाक्षाद्रवः तेनेव, अलक्तकरसद्वारिवेत्यर्थः,
पाटलः,—रक्तः तेन । स्फुरता—विलसता । दशनच्छदेन—श्रीष्ठाधरेणेत्यर्थः ।
सङ्ग्रान्तेति ।—सङ्ग्रान्ता—संलग्ना, कमलासनस्य—ब्रह्मणः, कृष्णाजिनस्य—कृष्णसृग-
चर्मणः, प्रतिमा—प्रभा यस्मिन् तथाभूताम्, अत एव मधुरेति ।—मधुरस्य गीतस्य
आकर्षणाय—श्रवणाय, अवतीर्णः,—अवरुढः, उपस्थितः इत्यर्थः, शशिनः,—
चन्द्रस्य, हरिणः,—कलङ्करूपी सृगी यत्र तादृशीं, कपोलस्थलीं—गण्डदेशम् ।
तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा । सावन्नम्—अवन्नया, विस्वरपाठकं दुर्वाससं प्रति
जनितयेति भावः, सह वर्त्तमानं यथा तथा । उन्नमितैकभ्रूलता—उन्नमिता—ऊर्ध्वं
नीता, एका भ्रूलतेव यथा तथा । श्रोत्रं—कर्णम् ।

(६) विस्वरेति ।—विस्वरश्रवणेन—विक्रतस्वराकर्षणेन, कलुषितं—दूषितम्,
अपविवसिति यावत् । अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रप्रान्तनिर्गलितेन । लोचनांशुजलप्रवाहेण
—लोचनस्य—नयनस्य, अंशवः,—किरणा एव, जलानि तेषां प्रवाहः,—स्रोतः
तेन, [“लोचनांशु” इत्यत्र “लोचनाशु” इति पाठान्तरम्] । इतरश्रवणेन—अपर-

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-
मधुकरकुलैः उपास्यमाना, सूक्ष्मविमलेन प्रज्ञाप्रतानेनेव अंशु-
केनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्मलं दिक्षु दशनज्योत्स्ना-
लोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास ।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—“आः पापे !
दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे । माम् अपि उपहरसि ?”
इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्यमाणवन्धविसरैः उन्मिषत्तडित्तन्तु-
पिङ्गलिम्बो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोषदहनद्रवेष

कर्णेन । निकसितेति ।—निकसिता—निकास गता, या सितसिन्धुवारस्य—शुक्ल-
पुष्पतरुविशिष्य, मञ्जरी—वल्हरी, तटजुषा—तच्छालिना, अत एव हसतेव—
दुर्वासस प्रति अवहेलनजनित हास कुर्वतेव । प्रकटितेति ।—प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विद्यामदा,—विद्याजानताऽहङ्कार, यथा तादृशी । श्रुतिप्रणयिभिः,—
श्रुतिभिः,—कर्णैः सह, यः प्रणयः स विद्यते येषां तैः, श्रुतिसुख जनयङ्गिरिति यानतः,
मधुरन्धनिलादिति भानः, अन्यत्र,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणयः,—सर्वोत्कर्षेण प्रियता,
अनुराग इत्यर्थः, तदङ्गि । प्रणवैरिव—ब्रह्मप्रतिपादकमन्त्रविशिषैरिव । कर्णावतंस-
कुसुममधुकरकुलैः,—कर्णभूषणीकृतपुष्पलयममरहन्दैः, उपास्यमाना—
व्यमाना । प्रज्ञाप्रतानेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टा मतिः, तस्याः प्रतानः,—प्रसरः तेनेव । अंशुकेन—
वसनेन । वाङ्मयमिव—विद्यामिव । दशनज्योत्स्नालोक—दन्तचन्द्रिकाधीतमिव ।
विकिरन्ती—वर्षन्ती ।

(७) दृष्टेत्यादि ।—स मुनिः ता तथा हसन्ती दृष्ट्वा प्रापजल जगादित्य-
न्वयः । तथेति ।—चरणताडनभ्रूकुटिसञ्चारपूर्वकमित्यर्थः । स मुनिः,—पूर्वकथित-
स्वरूपः । आः इति कोपार्थकमव्ययम्, [“पापे” इत्यत्र “पापकारिणि” इति पाठा-
न्तरम्] । दुर्गृहीतेति ।—दुर्गृहीतः,—दुरभ्यस्तः, यः विद्यालवः,—विद्यालङ्घ-
स्वल्पमात्रा निदेल्यर्थः, तेन अनलेपः,—गर्भः, तेन दुर्विदग्धा—दुर्निनीता, तत्सम्बु-
धे । मामपि—त्रिजगत्प्रसिद्धतेजस दुर्वाससनपीत्यर्थः । शिरःकम्पेति ।—शिरसः कम्पन-
—विधूनेन, निशीर्यमाः,—निश्चान्वयस नाः, ये बन्धविसराः,—बन्धनसञ्चया-
तैः । उन्मिषन्—उद्यन्, तडित्तन्तुना—निशुद्धाना, पिङ्गलिमा—पिङ्गल यस्य
तथाभूतस्य । जटासञ्चयस्य—जटासमूहस्य । [“शिरःकम्पविशीर्यमाणवन्धविसराः”

दश दिशः, (८) कृतकालसन्निधानामिव अन्धकारितललाट-
पट्टापदाम् अन्तकान्तःपुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकां भुक्कुटि-
मावधन्, अतिलोहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधिरौपहार-
मिव प्रयच्छन्, निर्हयदष्टदशनच्छदो दन्तांशुच्छलेन भयपलाय-
मानां वाचमिव निरुम्भन्, असंससिनः शापशासनपट्टस्येव
ग्रथन् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, स्वेदनाणप्रतिविम्बितैः

रुन्मिभविङ्गलिम्नो जटाकलापस्य” इति पाठे,—शिरःकन्धेन श्रीं नाथो धी नन्धः
तेन विशरारी,—[स्रमरस्य, इतस्ततः इति योजना, अत एव उन्मिषन् उच्यन्,
पिङ्गलिमा—पिङ्गल यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमूहस्येत्यर्थः] ।
रोचिषा—अर्चिषा, (“शीचिषा” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “रीचि. शीचिरुभे लीवि”
इत्यमरः) । सिञ्चन्निव नर्षन्निव, रोषदहनद्रवेष—कीपाग्निप्रसवेण ।

(८) कृतेति ।—कृत कालस्य—अन्तकस्य, कृष्णवर्णस्य वा, सन्निधानम्—
उपस्थितिर्यस्या तथाभूताम् । अन्धकारितेति ।—अन्धकारितम्—आकुञ्चितत्वेन दुष्प्रेक्ष्यं,
ललाटपट्टमिव अष्टापदं—हेम यथा दृशीम्, [एतेन भूर्विचंपाप्रकटीकृतस्वरूपनत्वेन
एतस्यादर्शनीयत्व निस्पष्टम्] । अन्तकेति ।—अन्तकस्य—यमस्य, अन्तःपुरम्—अन-
रोधकामिनीमित्यर्थः, तस्य मण्डनाय—अलङ्कारणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकरा-
भारकिसलयच्छेद इत्यर्थं ताम्, रूपकमलङ्कार । [“अन्तकमण्डन—” इति पाठस्य
तन्मण्डनमकरिकाया अयुक्तत्वादुपेक्ष्यः] । भुक्कुटि—भूभङ्गिम्, (“भुनोर्मूलसमुत्क्षेपाद्-
भुक्कुटि परिचक्षते” इति कीष.) । आवधन्—कुर्वन्निवत्यर्थः । अतिलोहितेन—अति-
रक्तेन । अमर्षदेवतायै—अमर्षः,—क्रोधः, तस्य अधिष्ठात्री वा देवता तस्यै । रुधिरौ-
पहार—रक्तरूप पूजाद्रव्यम् । [“रुधिरौपहारम्” इत्यत्र “स्वरुधिरौपहारम्” इति पाठान्त-
रम्] । प्रयच्छन्—अपेयन् । निर्हयेति ।—निर्हय—दृढ यथा तथा, दष्टः दशनच्छदः,
—ओष्ठः, अधरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूतः । दन्तांशुच्छलेन—दशनकिरणनिर्गमन-
व्याजिन । भयपलायमानां—भयात्—शापादिनिवन्धनादिति भावः, पलायमाना—
प्रतिष्ठमानाम् । निरुम्भन्—निरुद्धा कुर्वन् । [“निर्हयदष्टदशनच्छदभयपलाय-
मानामिव वाच रुम्भन् दन्तांशुच्छलेन” इति पाठे—निर्हय यथा तथा दष्टः यो
दशनच्छदः तस्मात् भयेन पलायमानामिवेति समासः] । असंससिनः,—स्वाम्बा-
लम्बिनः, सरन्नादिति भावः । [“असंससिनः” इत्यत्र “अंसानसंसिनः” इति पाठान्त-
रम्] । कृष्णाजिनस्य—कृष्णवर्णवस्त्रेणः । शापस्य शासनपट्टः,—सनन्दफलक

शापशङ्काशरणगतैरिव सुरासुरभुनिभिः प्रतिपन्नसर्वावयवः,
कपोतकम्पतरलिताङ्गुलिना करेण प्रसादनलम्बाम् अक्षरमाला-
मिव अक्षमालाम् आक्षिप्य कामण्डलवेन वरिणा समुपसृष्ट
शापजलं जग्राह ।

(८) अत्रान्तरे स्वयम्भवोऽभ्यासे समुपविष्टा देवी
मूर्त्तिमती पयूषेनपटलपाण्डरं कल्पद्रुमदुकूलवल्कलं
वसाना, विसतन्तुमयेनांशुकेन उन्नतस्तनमध्यवद्गतात्रिका-
ग्रन्थिः, तपोवन्ननिर्जितविभुवनजयपताकाभिरिव तिसृभि-
र्भस्मपुण्ड्रकराजिभिर्विराजितललाटाजिरा, स्कान्धावलखिना

तस्येन, शासनपदस्य स्वतः शुक्रत्वात् लिपिकृत्वाच्च त्रैतविन्दुचित्रितकृष्णाजिनतुल्यत्वात्
तथोन्नेच्छितम् । ग्रन्थिम् अन्वयात्—सम्भ्रमातिशयात् अन्यप्रकारेण, विह्वतभावेनेति
भावः, यद्वन्—बध्नन् । रुदिति ।—खेदकेषु—रीभजनितेषु घर्म्मविन्दुषु, प्रति-
निमित्तैः,—प्रतिफलितैः । प्रतिपन्नसर्वावयवः,—समाश्रितसमस्तदेहः । कीप-
कम्पतरलिताङ्गुलिना—कीपेन यः कम्पः, ेन तरलिताः,—चलिता, अङ्गुलयो
यस्य तथोक्तेन । [“कीपतरलिताङ्गुलिना” इति पाठान्तरम्] । प्रसादनलम्बा—
प्रसादनार्थे—सान्त्वनार्थे, लम्बा—समागता ताम् । [“प्रसादनलम्बा” इति पाठेऽपि
स एवार्थः] । अक्षरमालामिव—वर्णावलीमिव, भारतीसम्बन्धेनेतदुक्तम् । अक्ष-
माना—रुद्राक्षजपमालिकाम् । आक्षिप्य—परित्यज्येत्यर्थः । [“विक्षिप्य” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] । कामण्डलवेन—मुनि करकस्थितेन । समुपसृष्ट—आचम्य ।

(९) अत्रान्तरे इत्यादि ।—मूर्त्तेशतुभिर्वेदैः सह सावित्री समुत्तस्थौ इत्यन्वयः ।
अभ्यासे—अन्तिके । पीयूषेति ।—पीयूषम्—अमृतं, तस्य फेनपटल—फेनराशिः,
तद्वत् पाण्डर—शुभम् । कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य—सुरतरुमेदस्य, दुकूल—बसन-
मिनः, वल्कलं तत् । वसाना—परिदधाना । विसतन्तुमयेन—मृणालसूत्रमयेण ।
अंशुकेन—सूक्ष्मवसनेन । उन्नतेति ।—उन्नतयोः स्तनयोर्मध्ये बद्धा मातिकाग्रन्थिः,—
ग्रन्थिनिशेष यथा तथोक्ता, स च स्वस्तिकाकारः स्त्रीणां स्तनोद्देशे भवति । तपो-
वर्त्तते ।—तपसा—चान्द्रायणादीनां, बलेन निर्जितस्य—नितरा जितस्य, विभुवनस्य
जयपताकाभिरिव—जयभञ्जैरिव, [“तपोनिर्जितविभुवनजयपताकाभिरिव” इति
पाठान्तरम्] । भस्मपुण्ड्रकराजिभिः,—भस्महृततिलकैरित्यर्थः । विराजितललाटा-

सुधाफेनघवलेन तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन गङ्गास्रोतसेव योग-
पट्टकेन विरचितवैकच्यका, सव्येन ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकमुकुल-
मिव स्फटिककमण्डलुं करेण कलयन्ती, दक्षिणमक्षमाला-
कृतपरिच्छेपं (१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं तर्ज्ज-
न-तरलिततर्ज्जनीकम् उत्क्षिपन्ती हस्तम्—“आः पाप । क्रोधोप-
हत ! दुरात्मन् ! अन्न ! अनात्मन्न ! ब्रह्मबन्धो ! मुनिखेटकाप-
सदनिराकृत ! आत्मह्वलितविलक्ष ! कथं सकलसुरासुर-

जिरा—निराजितं—शोभित, ललाटाजिरं—भालचत्वरं यस्या तथाभूता । कन्वेति ।
—स्वन्धौ—असौ, तदबलस्विना—तत्सलयेन इत्य ., सुधाफेनघवलेन—अमृतफेन-
पाण्डुरेण, [“फेनघवलेन” इति पाठान्तरम्] । तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन—तपसा
प्रभावेण—माहात्म्येन, कुण्डलीकृतेन—कुण्डलवत् बर्जुलतां नीतेन, सङ्घोच नीतेनेति
भाव । योगपट्टकेन—तदाख्येन उपबीताकारेण पदार्थेन, [असेदे तृतीया] । विरचित-
वैकच्यका—विरचित—गृहीत, वैकच्यकं—तिर्य्यग्बन्धसि निक्षिप्ती ह्यारविशेषः
यथा तथाभूता, वैकच्यकाकार योगपट्टं धारयन्तीत्यर्थः, (तथा च—“तिर्य्यग्बन्धसि
गिच्छिप्तं वैकच्यकमुदाहृतम्” इति कोप.) । सव्येन—बाधेन । ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीक-
मुकुलमिव—ब्रह्मणः उत्पत्तिं यस्मात् तत् पुण्डरीक—त्रैतपम्, (“पुण्डरीकं सिताम्बो-
रुम्” इत्यमरः) तस्य मुकुलमिव । कलयन्ती—धारयन्ती । अक्षमालाकृतपरिच्छेपम्—
अक्षमालया—जपमालया, कृतः परिच्छेपः,—वेष्टन यस्य कम् । [“अक्षमालापरि-
च्छेपम्” इति पाठे—अक्षमालया परिच्छेपः यस्य तथोक्तम्] ।

(१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरित—कम्बु,—शङ्ख, (“शङ्खः स्यात् कम्बु-
रन्त्रियाम्” इत्यमरः) तेन निर्मितता या ऊर्मिका—अङ्गुरीयक, तेन दन्तुरित,—
वल्गवत् कृतः, युक्त इति भावः तम् । तर्जने—आक्रोशने, तरलिता—चलिता ।
[“तरङ्गिता” इति पाठे—तरङ्गवत् कृता] तर्जनी—प्रदेशिनी यस्य तम् । [“इक्षाम्”
इत्यत्र “करम्” इति पाठान्तरम्] । क्रोधोपहत !—क्रोधेन उपहतः,—बिनाशं
गतं तस्मिन्निह आत्मबिनाशार्थमेव ते क्रोध इति भावः । ब्रह्मबन्धो !—निष्कृष्ट-
ब्राह्मणः । मुनिषु ये खेटका,—अधमाः, तेषु अपसदा,—भीचा, तैः निराकृतः,—
तेभ्योऽपि दूषितत्वात् ताडित इत्यर्थः, तस्मिन्नुद्धौ । “मुनिखेटकः ।” “मुनिखेटः ।” इति
साङ्ख्यम्, [“निराकृते ।” इति पाठे—मुनिखेटकापसदैः निराकृतिः,—निराकरण,

मुनिसलुजहृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं
 शम्भुमभिलषसि ?” इत्यभिदधाना, (११) रोषविमुक्तवेत्ता-
 सनैः ओङ्कारमुखरितमुखैः उत्क्षेपदोलायमानजटाभारभरित-
 शिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाश्यामायमान-
 दिवसैः (१२) अमर्षनिश्वासदोलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलीकैः सोमरस-
 विवह्वेदविसरव्याजेन खवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैः

दूरीकरणमित्यर्थः यस्य तथोक्तः, तत्सम्बुद्धिः । क्वचित् पुस्तके “मुनिसेट । अपसद । निरा-
 क्तत ।” इति प्रत्येक पृथक् पृथक् सम्बोधनपद दृश्यते, तत्र निराकृतत ।—अस्वाध्याय
 इत्यर्थः] । आत्मस्वलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्वलित—दोष, निस्वरपठन-
 जनितमिति भावः, तेन विलच’,—लञ्जितः, लञ्जा प्राप्त योग्य इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः ।
 सकलसुरेति ।—परस्परविरुद्धस्वभावानां सुरासुरमुनिमानवानामपि अत्र न कश्चिद्विरोधः
 इति भावः । [“आत्मस्वलितविलच । कथं सकलसुरासुर—” इत्यत्र “कथमात्म-
 स्वलितविलच सुरासुर—” इति पाठान्तरं—आत्मनः, स्वलितेन विलच,—लञ्जा
 प्राप्तु योग्योऽपि त्वमित्यर्थः] ।

(११) रोषेति ।—रोषेण—दुर्वाससं प्रति क्रोधेन, विमुक्तानि—त्यक्तानि,
 विज्ञासनानि—वेतसनिर्मितानि आसनानि यैः तथोक्तैः । ओङ्कारेति ।—ओङ्कारेण
 मुखरित—ध्वनित, मुख येषां तैः, सततं प्रणवमुच्चरद्भिरिति भावः । उत्क्षेपेति ।—
 उत्क्षेपेण—उत्थानेन, दोलायमानैः,—चलद्भिरित्यर्थः, जटाभारैः,—जटासमूहैः,
 भरितानि—आपूरितानि, शिरासि येषां तैः । [“जटाभारभरितशिरोभिः” इत्यत्र
 “जटाभारभरितदिग्भिः” इति पाठान्तरं—जटाभारैः, भरिताः,—व्याप्ताः, दिग्, येः
 ते] । परिकरेति ।—परिकरबन्धः,—कटिवन्धः, तेन भ्रमित—घूर्णितं, यत्
 कृष्णाजिन तस्य छाया—कान्त्या, प्रभया इत्यर्थः, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः
 प्रतिबिम्बमनात्पे” इत्यमरः) श्यामायमानाः,—कालिमानमापद्यमाना, दिवसा
 वै तथाभूतैः, [“—कृष्णा—” इत्यत्र “कृष्णाजिनाटोपच्छाया” इति पाठान्तरम्] ।

(१२) अमर्षेति ।—अमर्षेण—क्रोधेन, यः निश्वासः स एव दोला—दोलनयन्त्रं,
 घूर्णारेचनीभद्ररूपत्वात् निश्वासस्येति भावः, तथा प्रेङ्खोलित,—आन्दोलितः, ब्रह्मलीकः
 यैः तथाभूतैः । सोमरसमिव—सोमी नाम लतानिष्पिषः, तस्य रसः तमिषः ।
 स्वद्विसरव्याजेन—अर्धप्रसरच्छलेन । खवद्भिः,—चरद्भिः । अग्निहोत्रेति ।—अग्नि-
 होत्रस्य पवित्रं—निश्चुद्धं यत् भस्म तेन स्मेराणि—निस्वराणि, ललाटानि येषां तैः ।

क्षुशतन्तुचारुचामरचीरचीवरिभिः आपादिभिः प्रहरणीकृत-
दण्डकमण्डलुमण्डलैः मूर्त्तैश्चतुर्भिर्वेदैः सह वृषीमपहाय
सावित्री समुत्तस्थी ।

(१३) ततः “सर्षय भगवन् ! अभूमिरेषा शापस्य” इत्यनु-
नाय्यमानोऽपि विबुधैः, “उपाध्याय ! स्वलितमेकं क्षमस्व”
इति बद्धाञ्जलिपुटैः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, “पुत्र ! मा
क्षयास्तपसः प्रत्यहम्” इति निवाःमानोऽप्यत्रिणा रोषावेश-
विवशो दुर्वाभाः “दुर्विनीते । व्यपनयामि ते विद्यालवावलेप-
विशेषजनिताम् उन्नतिमिमाम् ; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्”
इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विससर्ज । ततः प्रतिशापदानोद्यतां
सावित्रीं “सखि ! संनर रोषम्, असंस्तुतमतयोऽपि जात्यैव
द्विजन्मानो माननीयाः” इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्वावयत् ।

कुशेति ।—कुशाना तन्तव, —सूत्राणि एव, चारुणि—मनीजानि, चामरणि वेषं
तथाभूता. क्षुशतन्तुचारुचामराः, तथा चीराणि—बस्त्रखण्डानि, चीवराणि—कौपी-
नानि च सन्ति वेषा तद्योक्ताः तैः । आपादिभिः,—पालाशदण्ड आषाढ. तद्वद्भिः,
तथा चीकृत्स्,—“आ षडसनी दण्डस्तु पालाशी व्रतचारिणाम्” इति । प्रहरणी-
कृतेति ।—प्रहरणीकृताः,—प्रहरणार्थम् उद्धृता, क्रोधादिति भाव, —ण्डाः, कम-
ण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुसमूहाश्च यैः तथाभूतैः । मूर्त्तैः,—देवद्विभिः । वृषीम्—
आसनम्, (“व्रतिनामासनं वृषी” इत्यमरः) ।

(१३) तत इत्यादिके तच्छापोदक विससर्ज इत्यन्वयशाम्बन्धः । सर्षय—
क्षमस्व । अभूमिः,—अस्थानम्, आयोग्यस्थानमित्यर्थः । अनुनाय्यमानः,—प्रार्थ्य-
मानः । [“अनुशास्यमान” इति पाठे—उपदिश्यमानः इत्यर्थः] । उपाध्याय !
—आचार्य्य । इति सन्धीधनम् । स्वलितम्—अपराधमित्यर्थः । प्रत्यहं—विद्यं,
शापदाने तपसः क्षयादिति भाव । अत्रिणा—महातपसा स्वपिता इत्यर्थः । दुर्विनीते !
—दुष्ट । व्यपनयामि—नाशयामि । निवेति ।—विद्यालवः,—विद्यालिङ्ग, स्वल्पसा ।
विक्रमेत्यर्थः, तेन य अवनपविशेषः,—गर्वाशयः, तच्छनिता—तत्सम्भूताम् ।
उन्नतिमिति ।—उन्नतदेशस्यस्वाधी नवनेन समुचितीऽयं वाक्यनिवेशः । अधस्तात्—
दुर्वाभूमिम् । विससर्ज—तत्याज, निचिन्नेप इत्यर्थः । असंस्तुतेति ।—न संस्तुता—न

(१४) अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो
 भगवान् कमलोत्पत्तिलम्बनसृणालसूत्रामिव धवलय ेपत्रीतिनीं
 तनुमुद्वहन्, उद्गच्छदच्छाङ्गुलीयकमरकतमयखलताकलापेन
 त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य
 शापकलकलम्, अतिविमलदीर्घेर्भाविक्ततयुगारम्भसूत्रपातमिदं
 दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव
 पूरयन्नाशाः स्वरेण सुधीरमुवाच,—“ब्रह्मन् ! न खलु साधु-
 सवितोऽयं पत्न्याः, येनासि प्रवृत्तः ; निह ष परस्तात् ।

विशुद्धा, न संसृतेति यावत्, मतिः,—चित्त चेष्टा तथाभूताः । [“असक्तुतमतय.”
 इत्यत्र “असक्तुतमतय” इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः] ।

(१४) अथेत्यादिके भगवान् पितामह. सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्धः ।
 तथेति ।—तेन प्रकारेण इत्यर्थः, निर्दोषा सरस्वतीम् इत्याशयः । कमलेति ।—
 कमलात्—गारायणनाभिपद्मात्, या उत्पत्ति,—जन्म, स्वस्येति भाव, तथा
 हेतुभूतया लग्न—ससक्त, सृणालसूत्र योनिपद्मस्येति भावः यस्या तथाभूतामिव ।
 धनलेति ।—“भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशयने । ससर्गेऽस्तिनिवृत्ताया भवन्ति
 मतुवादय ॥ ” इति प्रशसार्थे नित्ययोगार्थे वा “अत इनि-ठनो” (५।२।११५ पा०) इति
 मत्वर्थीय प्रत्ययः “निसक्तिश्लघच्छेदपायेयत्त ” इत्यादाभिन बोध्य, न चेतु,
 कर्मधारयानन्तरम् एकप्रज्ञानुमानात्मके बहुव्रीहौ प्रतिपत्ति सन्पद्यते, अन्यत्र तु
 बुद्धिद्वययोग. इति नियमबन्धस्य लघुत्वादेवमुक्तम् । उद्गच्छदिति ।—उद्गच्छन्—
 उदग्मान., अच्छस्य—निशदस्य, अङ्गुलीयकमरकतस्य—मरकतनिर्मिताङ्गुलीयकस्ये-
 त्यर्थ, मयूखलताकलापः,—किरणान्वलीसमूहः यस्मात् तथाभूतेन । त्रिभुवनेति ।
 —त्रिभुवनस्य—त्रिलोकस्य, उपप्लव.,—सङ्घयः, तस्य प्रशमाय—शान्तये. कुशापीडं
 —कुशतन्तुसमूहं, धारयतीति तथोक्तेनेन, कुशाना मादलिकात्वेन अमङ्गलनाश-
 कत्वादिति भावः । भावीति ।—भाविनः,—भविष्यतः, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य,
 पारम्भे य. सूत्रपात .—सूत्रनिव्यास तमिव । पातयन्—कुर्वन्, इह केवलधात्वर्थगतानु-
 ज्ञानवृत्तिका. क्रियार्थः, “सबस्ते क्षालिते वस्ते” इत्युदाहरणबज्जेय. । दशनकिरण.,
 —दन्तमयूखैः । सरस्वतीति ।—सरस्वत्या, —शप्ताया इति भाव., प्रस्थान—ब्रह्म-
 लोकात् मर्त्यलोके गमनमित्यर्थः, तस्य मङ्गलपटह.,—माङ्गलिकावा भ्वनिभेदः
 तेनेव । सुधीर—सुगम्भीरम् । येनासि प्रवृत्तः,—येन पया प्रवृत्तः,—प्रचलित-

(१५) उद्दामप्रसृतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति
दृष्टिम् अनक्षजिताम् । कियद्दूरं वा चक्षुरीक्षते ? विशुद्धया
हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः संवर्नान् र्थान् असतः सतो वा ।
निसर्गविरौधिनी चयं पयः-पावकयोरिव धर्म-क्रोधयोः एकत्र
वृत्तिः । आलोकमपहाय कथं तमसिं निमज्जसिं ? क्षमा
हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदत्ता दृष्टिरिव कुपिता
बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति । क्व महातपोभारवैबधि-
कता ? क्व पुरोभागित्वम् ? अतिरोषणश्चक्षुषान् अन्ध एव
जनः । न हि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्य-
मकर्त्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमा अन्धकारिणी भवति
विद्या, ततो भ्रुकुटिः । आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति,
चरमं चक्षुः । आरम्भे तपो गलति, पश्चात् खेदसलिलम् ।

मुंयतः, असि-भनसि । निहन्येवः, -एषः, -पत्याः, निहन्ति, गच्छन्तमिति
शेषः ।

(१५) उद्दामेति ।—उद्दामम्—उच्छृङ्खलं यथा तथा, प्रसृतानि—प्रवृत्तानि,
प्रचलितानीत्यर्थः, इन्द्रियाख्येव वाजिनः,—अत्रा' तैः समुत्थापितं - समुद्धतम् ।
रजः,—रागः, धूलिश्च । कलुषयति—आबिलयति, कार्यकार्यदर्शनसामर्थ्यनाशं
करोतीति भावः । अनक्षजिताम्—अक्षाणि—इन्द्रियाणि, जयन्तीति अक्षजितं,
ते न भवन्तीति अनक्षजितः तेषाम्, अजितेन्द्रियाणामित्यर्थः । कृतबुद्धयः,—सर्वत-
मतयः । निसर्गविरौधिनी—स्वभाववैरिणी । पय-पावकयोरिव—जलानलयोरिव ।
महातपोभारवैबधिकता—महता तपसां भारस्य वैबधिकः,—बाही तस्य भावः तत्ता,
(“बोटा भारस्य धीमद्भिर्जनैः वैबधिकः स्मृतः” इति कौषः) । पुरोभागित्वं—
दीर्घकदर्शित्वम् । (“दीर्घकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः) । विमृशति—विचारयति ।
प्रथमा—प्राक्क्षणाश्रया, अन्धकारिणी—अन्धकाराच्छत्रो, कलुषितेति भावः ।
[“कुपितस्य प्रथममन्धकारो भवति विद्या” इति पाठे—कुपितस्य विद्या—ज्ञानं,
प्रथमम्—आदौ, अन्धकारी भवति—आच्छन्न भवतीत्यर्थः] ततः,—तदनन्तरं, भ्रुकुटिः,
—भ्रूभङ्गः, भवतीति शेषः । रागः,—समासक्तिः, लौहित्यञ्च । समास्कन्दति—
आश्रयति । चरमं—पश्चात्, चक्षुः, समास्कन्दतीत्यनुषङ्गः । आरम्भे, कौपसेति

पूर्वमयशः स्फुरति, अनन्तरमधरः । कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव बल्कलानि जातानि ? अनुचिता खलु अस्य मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । (१६) शैलूष इव वृथा वहसि क्लृप्तमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसाकल्पम् । अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम् । अनेनातिलघिम्ना अद्याप्यपर्येव प्लवसे ज्ञानोदन्वतः । न खलु अनेडमूकाः एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषद्ये ! स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम् ? एतानि तानि आत्मस्वलितवैलच्याणि, यैर्याप्यतां

शेष. । गलति—क्षवति. जयोन्मुखीभवतीत्यर्थः । पूर्वं—प्राक् । अयशः,—अकीर्तिः । विषपादपस्येव—विषहृत्स्येव । [“बल्कलानि” इत्यत्र “जटाबल्कलानि” इति पाठे—जटाः,—शिखाः, निर्यासमिलितवत् परस्परं लग्नकेशाः इत्यर्थः मूलानि च । बल्कलानि—मुनिवस्त्राणि, लक्ष्म । वृत्तमुक्ता—सुचरितच्युता, सुवर्तुलमुक्ताफला च । (१६) शैलूष इव—नट इव, “जायोपजीवी हि जनः शैलूषः कथितो बुधैः” इत्युक्तलक्षणी वा । उपशमशून्येन—शान्तिरहितेन । तापसाकल्पं—मुनिवेशम् । कुशलजातं—मङ्गलसमूहम् । अतिलघिम्ना—अतिलाघवेन । ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमुद्रस्य, उपरि एव प्लवसे—सन्तरसि, न तु अथन्तर विशसीति भावः । अनेडमूकाः,—श्रीतु बक्तुञ्चासमर्थाः । एडाः,—श्रुतिहीना । जडाः,—मूर्खाः । तदुक्तं,—“कथिता अनेडमूकाः श्रीतु बक्तुञ्च खलु न ये शक्ता । एडास्तु श्रुतिहीनाः जडास्तु मूर्खा बुधैः प्रोक्ताः” ॥ इति । [“अनेडमूकाः” इत्यत्र “अनेलमूकाः” इति पाठान्तर] । रोषेति ।—रोषं,—क्रोध एव, दोष तस्य, निषीदति अस्यां निषद्या—आपणगृह, तत्सम्बुद्धौ, हे रोषदोषाश्रय । इत्यर्थः, यद्वा—रोष एव दोषं तस्य निषद्या—आवासः यत्र तादृशे । स्वहृदये—निजचिते । निग्राह्ये—निग्रहीतुमर्हे सतीत्यर्थः । अनागसं—निरपराधाम, (“आगः पापपराधयोः” इति कौषः) । आत्मस्वलितेति ।—आत्मन,—स्वस्य, स्वलितानि—प्रमादाः, तैः वैलच्याणि—लज्जितानि, साधुसमाजी मुखान्तिविधायकभावनिशेषाः, [“आत्मस्वलितवैलच्याणि” इत्यत्र “आत्मप्रमादस्वलितवैलच्याणि” इति पाठान्तरे—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत् स्वलितम् ; प्रमादः एव स्वलितम् इत्यर्था वा] । याप्यतां—गर्हणीयताम् ।

धाति अविदग्धो जनः” इत्युक्त्वा पुनराह,—“वत्से सरस्वति !
विप्रादं मा गाः, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोद-
यिष्यति अस्मद्विरहिताम् । आत्मजमुखकमलावलोक
नावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति” इति । एतावदभिधाय
विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः ससम्भ्रमोपगतनारदस्कन्ध-
विन्ध्यस्तहस्तः समुत्ताङ्गिककरणाय उदतिष्ठत् । सर-
स्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी (१७) धवलकृष्णशारां कृष्णा-
जिनलेखामिव तपसे दृष्टिमुत्सि पातयन्ती सुरभिनिश्वास-
परिमललग्नैर्भूतैः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा
शोकशिथिलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकाव-
तरणमार्गं नखसयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहृतैः भवन-

अविदग्धः,—अज्ञः । पुनराहति ।—वाच्यतानिष्ठतये एव अत्रान्तेऽपि वाक्यक्रमे
पुनरित्युपादानम् । विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति । [“अस्मद्विरहिताम्” इत्यत्र
“अस्मद्विरहदुःखिताम्” इति पाठान्तरम्] । समुत्ताङ्गिककरणाय—समुचितं यत्
आङ्गिक—दिनसकार्यं, तस्य करणं तस्मै । सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शप्ता
शट्कमगादित्यन्वयसम्बन्धः ।

(१७) धवलकृष्णशारां—धवलः,—श्वेतः, कृष्णः,—नीलः. ताभ्यां शारा—
शरन्ता, संवलितेत्यर्थ. ताम्, शारशरन्ता धवलकृष्णामिति कथनीये शारशरन्तेन
सन्निश्ववर्णद्वयप्रतीति. स्फुटा । कृष्णाजिनलेखामिव—कृष्णशरन्तवर्धश्रेणीमिव । तपसे
—तपश्चरणाय । षट्चरणचक्रैः,—भ्रमरनिबद्धैः । [“षट्चरणचक्रैः” इत्यत्र “षट्-
चरणकदम्बकैः” इति पाठान्तरम्] । शोकेति ।—शोकेन—शापजातेन दुःखे-
नित्यर्थः, शिथिलितौ—स्रस्तौ, व नीनौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः सा । [“शोकशिथिलित—”
इत्यत्र “शापशोकशिथिलित—” इति पाठान्तरम्] । अधोमुखीभूतेन—अधी-
मुखता गतेन, यः आश्रितोऽपि अन्याथोपदेशं ददाति, स त्रपयाऽनश्यमधीमुखी
जायते इति भावः । नखेति ।—नखसयूखानां—नखकिरणानां, जालकं—
समूहं. तेन । नूपुरेति ।—नूपुरयोः रत्नाः,—निखन्ताः एव, व्याहृताः, —वचनानि,
(“व्याहार उक्तिर्लपित भाषित वचनं वः” इत्यमरः) तैः हृताः,—आकृष्टाः तैः ।
[“नूपुररवव्याहारहृतैः” इत्यत्र “नूपुरव्याहाराहृतैः” इति पाठान्तरम्] ।

कलहंसकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमानाः सर्वं
वित्त्रया गृहभगात् ।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्त्तामिव कथयितुं (१८) मध्य-
लोकमवततार अंशुमाली । क्रमेण च मन्दायमाने, मुकुलित-
विसिनीविरहव्यसनविषमसरसि वासरे, मधुमदमुदित-
कामिनीकोपकुटिलकटाक्षचिप्यमाणे इव क्षेपीयः क्षितिधर-
शिखरभवतरति (१९) । तदुत्तरकपिलपनलोहिते लोकैक-
चक्षुषि भगवति सवितरि, प्रस्रुतमहिष्युधःक्षरत्क्षीरधारा-
धवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोच्चालितेषु इव दिव्याः

(१८) अंशुमाली—सूर्यः । मध्यलोकं—मर्त्यमूर्तिम् । [“मध्यलोकम्”
प्रत्यय “मध्यमं लोकम्” इति पाठान्तरम्] । क्रमेणेत्यादिके—सामिनी सरस्वती-
नवादीत् इत्यन्वयसम्बन्धः । मन्दायमाने—प्राखर्यं निजहतीति यावत् । मुकुलितेति ॥
—मुकुलितानां—मुकुलतां गन्तुं प्रवृत्तानामिति यावत् । विसिनीनां—पश्चिनीनां,
विरह एव—कान्तस्य सूर्यस्य विच्छेद एव इति यावत्, व्यसनं—दुःखं, तेन निषण्णं
—विश्राम गतम् ; निजज्ञानानामिन्न स्त्रीदरवर्चिनीनां पश्चिनीनां दर्शनादिति भावः,
सरः,—सरोवरं यस्मिन् तथाभूते । [“मुकुलितविसिनीविसरन्वसनविषमसरसि”
इति पाठे—विसरः,—समूहः इत्यर्थः] । मधुमदेति ।—मधुमदेन—मद्यपान-
जनितमत्ततया, मुदिताः,—दृष्टाः, उद्विक्तमध्यथाः इति यावत्, सन्निगार्थिन्य इति भावः,
याः कामिन्यः,—शङ्कारार्थिन्यः प्रमदाः, तासां क्षेपेन—कथयत्यभिधानीमपि नः सन्नि-
गान्तरायी न अस्तमेति इति क्षेपेन, कुटिलः,—बन्धः, यः कटाक्षः,—अप्राङ्-
वीक्षणं, तेन चिप्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव । क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्, अति-
शीघ्रमित्यर्थः । क्षितिधरशिखरम्—अस्तावत्तच्छूडाम् ।

(१९) तदुत्तरेति ।—मरुत्तरः,—अतिशुभा, यः कापि,—वानरः, तस्य लपनं
—मुखं, तद्वत् लोहितः,—रक्तः तस्मिन् । लोकैकचक्षुषि—लोकानां—जगताम्,
कम्—अद्वितीयं, चक्षुः तस्मिन् ; [लोकैक्यादिना सुरतान्तरायकर्तृत्वं सूच्यते] ॥
प्रस्रुतेति ।—प्रस्रुतात्—प्रस्रुतात्, महिष्याः उधसः,—सिनात्, क्षरन्ति यानि
क्षीराणि—दुग्धानि, तेषां धारान्तं धवलितानि—शुभ्राणि तेषु । आरुन्नेति ।—
आसन्नः,—सन्नित्तः, यः चन्द्रोदयः, तेन उद्दानः,—उद्भेजः, यः क्षीरोदः,

अमोपश्ल्यकेषु, अपराह्लप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकर-
तटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि स्वैरम्
ऐरावते, प्रसृतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तक-
रसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलता, तारापथ-
प्रस्थित-सिद्धदत्तदिनकरास्तमयार्घ्यावर्जिते रञ्जितककुभि,
कुसुम्भासि स्रवति पिनाकिप्रणतिमुदितसन्ध्यास्नेदसलिल इव

सौरसागरः, तेन चालितानि—धौतानि तेषु इव । [“प्रसृतमुखमाहेयीयूथचरत्चीर-
धाराधनलितेषु आसन्नचन्द्रीदयोद्दामचीरोदलहरीचालितेष्विव” इति पा०—माहेयी
—गौः, “माहेयी सौरमेयी गौः” इत्यमरः] । दिव्याअमोपश्ल्यकेषु—दिव्या आश्रमाः
तेषाम् उपश्ल्यकानि—अन्तर्भागाः तेषु, (“ग्रामान्त उपश्ल्यं स्यात्” इत्यमरः) ।
अपराह्लेति ।—अपराह्ले—अङ्गीपरभागे, पश्चिमभागे इत्यर्थः, यः प्रचारः,—प्रकर्षेण
चरणं, तस्मै प्रचलितः,—प्रवृत्त इति यानत् तस्मिन् । चामरिणि—चामरशालिनि ।
चामीकरेति ।—अत्र चामीकरशब्देन सुमेरुर्लक्ष्यते ; तथा च चामीकरस्य—सप्तर्षादिः
सुमेरीरि र्थः, तटेषु यत् ताडनं—नप्रकीडेत्यर्थः, तेन रटिताः,—ध्वनिताः, रदनाः,
—दन्ताः यस्य तथाभूते । [“रटितरदने” इत्यत्र “रणितरदने” इति पाठान्तरेऽपि
स एवार्थः] । रदति—बिलिखति ।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि—मन्दाकिनीतटानि । स्वैरं—यदृच्छयेत्यर्थः । प्रसृ-
तेति ।—प्रसृताना—प्रचलिताना, कान्तं प्रति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकासां
—बहूनां, विद्याधराभिसारिकाणाम्—अभिसारिणीना विद्याधरीणामित्यर्थः,
(“या दूतिकामगमनकालमपाहरन्ती सीदं, स्वरज्वरभरार्चिपिपासितेन । निर्याति
बल्लभजनाधरपानलीभात् सा काथ्यते कानिभरेरभिसारिकेति ॥” इत्युक्तेः) सहस्रस्य
चरणालक्तकरसैः,—चरणनिहितलाक्षाद्रसैः, अनुलिप्त इव—अनुरञ्जित इव । प्रकटयति
—प्रकाशयति । पाटलता—रक्तताम् । तारापथे—नक्षत्रमार्गे, गगनबर्तनीत्यर्थः ।
तारापथेति ।—तारापथेषु—गगनमार्गेषु, प्रस्थितैः,—प्रचलितैः, सिद्धे,—देव-
योनिविशेषैः, दत्तानि दिनकराय—हृष्याय, यानि अस्तमयार्घ्याणि—अस्तगमन-
कालदेयानि अर्घ्याणि, तेषुः आनर्जितः,—प्रकीर्णः तस्मिन् । रञ्जितककुभि—
रत्नोक्तदिशि । कुसुम्भासि—कुसुम्भं—रक्तपुष्पनिशेपः, तद्वत् भाः,—दीप्तिः यस्य
तादृशे । स्रवति—चरति सति । पिनाकीति ।—पिनाकिने—हराय, या प्रणतिः,—
प्रणामः, तत्र मुदिता—उल्लासं गता, या सन्ध्या तस्याः स्नेदसलिल इव—घर्मोदक इव ।

शक्तचन्दनद्रवे, वन्दारुमुनिवन्दारकवन्दवध्यमानसन्ध्याऽञ्जलि-
वने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवासमागतसकलकमलाकर इव
राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्मणि ब्रह्मणि,
(२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरब्धधर्म-
साधनशिविरनीराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु, अधमर्षणमुषित-
किल्बिषगदीह्लाघलघुषु यतिषु, सन्धोपासनासीनतपस्विपङ्क्ति-
धृतपुलिने प्लवमानपद्मयोनियानहंसदन्तुरोर्मिणि मन्दाकिनी-

वन्दारुमुनीति ।—वन्दारुभिः,—वन्दनशीलैः, मुनिवन्दारकाणां—मुनिमुख्याणां, वन्दैः
—समूहैः, वध्यमानं—सयुज्यमानं, सन्ध्यायाम् अञ्जलिवनम्—अञ्जलिसमूहः यस्मिन्
तथाभूते, मुनिभिः सन्ध्यावन्दनार्थं क्रियमाणाञ्जलिपुटे इत्यर्थः ।

(२१) ब्रह्मोति ।—ब्रह्मणः उत्पत्तिः,—जन्म यच्चात् तत्, कमलं—नारायण-
नाभिपद्मजमित्यर्थः, तस्य सेनायै समागताः सकलाः कमलाकराः,—कमलसमूहाः ;
यद्वा,—कमलाकराः,—कमलश्रेष्ठाः, उत्कृष्टकमलानि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूते
इव, (“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) । राजति—दीप्यमाने ।
समुच्चारितेति ।—समुच्चारितं तृतीय वनं—सायंकालिकम्, प्रातर्मध्याह्ने सायन्
सीमयागैकदेशे वा, तत्र ब्रह्म—वेदः येन तथाभूते ।

(२२) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयाग्नेः,
ज्वालामिः,—शिखामिः, जटालानि—व्याप्तानि, अजिराणि—अङ्गनानि येषां
तादृशेषु । आरब्धेति ।—आरब्ध—कृतारम्भं, धर्मसाधनं—धर्माङ्गनहेतुः, शिवि-
रस्य—स्कन्धावारस्य, नीराजनं—शान्तिकर्मनिशेषः, यद्वा,—आ न्व, धर्मसाधन-
शिविरे—सत्कर्मोपकरणसाधनस्कन्धानारे, नीराजनाख्यं शान्ति कर्म येषु तथोक्तेषु,
धर्मोपकरणसाधनायै दीषा. नोऽन्तरायमुत्था येयुरिति हेतुः इति भावः ।
अधमर्षणेति ।—अघानि—पापानि, मर्षयति—नाशयतीति अधमर्षणः,—वैदिक-
मन्त्रनिशेषः, (“शमनं सर्वपापाना जप्यं त्रिष्वधमर्षणम्” इति शास्त्रम्) तेन
मुषितानि—हतानि, किल्बिषाणि—पापानि, गदाः,—रोगाश्च, तैः उह्लाघाः,—
स्वस्थाः, अत एव लघवः,—सुबहदेहा इत्यर्थः तेषु, [“किल्बिषगदीह्लाघलघुषु”
इत्यत्र “किल्बिषविषगदीह्लाघलघुषु” इति पाठान्तरे—किल्बिषाणि एव निषाणि, गदाः,
—रोगाश्च इत्यर्थः] । यतिषु—क्षतुर्धामिषु । सन्धेति ।—सन्धोपासनार्थम् आसी-
नानाम्—उपनिष्टानां, तपस्विना पङ्क्तिभिः पूतानि—पवित्रीकृतानि, पुलिनानि

जले, जलदेवताऽऽतपत्ने पत्रयकुलकलत्रान्तःपुरसौधे, निज-
मधुरसामोदिनि मधुक्तमधुपमुदि सुमुदिषमाणे कुमुदवने
दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरससपीतिव्रते, (२३) सुषुप्ति
मृदुमृणालकाण्डकासृककण्डूयनकुण्डलितकन्धरे धृतपक्षराजि-

—सैकतानि, सद्यो नीरपरिव्यक्ततटानि इत्यर्थः यस्य ता । प्लवमानेति ।—
प्लवमानः,—सन्तरन्, य. पञ्चयोनेः,—ब्रह्मणः, यानहंसः,—बाह्वनमरात्, तेन
दन्वुरा,—सञ्जातदन्ता इवेत्यर्थः, जन्मय, —तरङ्गाः यस्य तथोक्ते । [“प्लव-
माननलिनयोनिनियानेहंसहासदन्वुरितोर्मिणि” इति पाठे—प्लवमानः यः नलिन-
योनेः,—पञ्चयोनेः, यानहंसः, तस्य हासेन—उहासेन, प्रभया वा, दन्वुरिताः,
—संबन्दिताः, स्फुटदन्तत्वात्हासाः दन्वुरा इमालोक्यन्ते इति भावः, जन्मयः,
—तरङ्गाः यस्य तथाभूते इति विग्रहः] । जलदेवतेति ।—जलदेवतायाः,—
जलाधिष्ठात्रा देव्याः, आतपत्वं—कृतं तस्मिन्, तथाभूते इत्यर्थः । पत्रयधेति ।—
पत्रयधाना—पक्षिणां, कुलं—समूहः, तस्य कलत्राणि—स्त्रियः, पक्षिण्य इत्यर्थः,
तेषाम् अन्तःपुरस्य सौध—हर्म्यभूतमित्यर्थः तस्मिन् । निजिति ।—निजेन—स्वकीयेन,
मधुरसेन—मकरन्देनेत्यर्थः, आमोदते—उल्लसतीति तथोक्ते । मभिति ।—मधुना
कृता मधुपाना—धमराणां, मुत्—आनन्दो यत्र तथाभूते । [“निजमधुरसामोदिनि
मधुक्तमधुपमुदि” इत्यत्र “निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि” इति पाठे,—निज-
मधुना—स्वकीयमकरन्देन, स्वीयमध्येन वा, मधुरः,—मनीषः, आमोदः,—उल्लासः यस्य
तथोक्ते, कृता मधुपाना—धमराणां मद्यपाना वा मुत् यत्र तथाविधे इति बोध्यम्] ।
सुमुदिषमाणे—निकाशं जिगमिषतीत्यर्थः, अन्यत्र,—मोदितुमिच्छति, प्रारिप्तमान-
गा नाद्यादिगोष्ठीनजे इति यावत्, “मच्चाः क्लोशन्ति” इत्यादिभूत् अर्थोन्नेयः ।
दिवसेति ।—दिवसस्य अबसानेन ताम्यन्ति—क्लिश्यन्ति, यानि तामरसानि—रक्त-
पद्मानि, तेषां मधुरसस्य पीतिः,—पानं, तेन सह वर्त्तमाना सपीतिः, [अनेन
प्रेमीत्कर्षः सूच्यते] व्रतं—नियमः यस्य तथाभूते, युगपत् ताम्यत्तामरसमधुरसं
पीतवतीत्यर्थः । [“दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरमधुसपीतिपीते” इति पाठे—
दिवसावसानेन ताम्यताम्—अचिरं तिश्यता, तामरसानां मधुरस्य मधुनः सपीतिः,
—सहपानं यथा तथा, पीतं—पानं येन तथाभूते । “सपीतिपीते” इति पाठे—
सपीतिः,—सहपानं, तथा प्रीतं तथाभूते] ।

(२३) सुषुप्ति—निद्रासति । मृदिति ।—मृदुना—कीमलेन, मृणाल-

वीजितराजीवरजसि राजहंसयूथे, तटलताकुसुमधूलिधूसरित-
सरिति सिद्धपुर-पुरन्निधम्मिल्लमल्लिकागन्धग्राहिणि सायन्तने
(२४) तनीयसि निशानिश्वासनिभे नभस्वति, सङ्घोचोदच्च-
दुच्चकोसरकोटिसङ्घटकुशेशयकोशकुटीकटिलशायिनि षट्चरण-
चक्रे, नृत्योद्धृतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुडलनिभे नभस्तलं

काण्डम्य—नालदण्डंय, काण्डकेन यन काण्डयनं—कण्ठति, तेन कुण्डलिता—
साचीकृतैत्यर्थ, कन्धरा—श्रीवा येन तादृशे । धृतेति ।—धृताभिः,—कल्पिताभिः,
पञ्चराजिभिः,—पञ्चसमूहैः, वीजितं—सञ्चालितम्, उन्पातितमित्यर्थः, राजीवानां—
श्रितकमलानां, रजः—परागं येन तथोक्ते । [“राजीवरजसि” इत्यत्र “राजीव-
सरसि” इति पाठान्तरे—राजीवसरः,—पद्मसरोवरं येन तथोक्ते] तटति ।—तटेषु
यो लताः, तास कुसुमानि तेषा धूलिः,—परागैः, धूसरिताः,—धूसरता नीताः,
सरितः,—नद्यः येन तथोक्ते । सिद्धेति ।—सिद्धाना—देवयोनिविशेषाणां, पुरे—
नगरे, या पुरम्भूः,—स्वियः, तासा धम्मिल्लेषु—संयतकेशेषु, (“धम्मिल्ला. संयताः
कचा” इत्यमरः) याः मल्लिकाः,—तदाग्यकुसुमानि, तासां गन्धग्राही—सौरभ-
धानित्यर्थं तस्मिन् ।

(२४) तनीयसि—मन्दसञ्चारिणि इत्यर्थः । निशानिश्वासनिभे—निशा—रजनौ,
नाधिति भावः, तस्या निश्वासः, तन्निभे—तत्सदृशे । सङ्घोचेति ।—सङ्घोचे—
निमीलने, उदच्चताम्—उद्वृच्छताम्, उच्चकोसराणाम्—उन्नतकिञ्चल्लानां, (“किञ्चल्ल-
कैसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) कीटिभिः,—अग्रभागैः, सङ्घटानि—आकीर्णानि, यानि
कुशेशयानि—कमलानि, तेषा कोशाः,—अभ्यन्तरभागा एव, कुड्यः,—चुद्रगृह्णाणि,
तेषु कुटिलं—कुण्ठितं यथा तथा, श्रिते इति तथाभूते । [“कुशेशयकोशकुटीकुटिल-
शायिनि” इत्यत्र “कुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि” इति पाठे—तादृशा—कुशेशय-
कोशाः,—पद्ममुकुलानि, तेषा कीटराख्येन—अभ्यन्तरा एव, कुटीराणि—चुद्र-
गृह्णाणि, तेषु श्रिते इति तथोक्ते इत्यर्थः] । षट्चरणचक्रे—भ्रमरवन्दे । नृत्येति ।—
नृत्येषु—नर्तनेषु, उद्धृतानि—उत्पतितानि, धूर्जटेः,—हरस्य, जटाऽटव्याः,—जटा-
रूपात् श्ररण्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुडलानि तन्निभे—तत्सदृशे, नृत्यतो
हरस्य जटाजूटात् उत्पतितकुटजकुडलसदृशे इत्यर्थः । [“नृत्योद्धृतधूर्जटिजटा-
ऽटवीकुटजकुडलनिभे” इत्यत्र “नृत्योद्धृतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुडलनिकरनिभे”
इति पाठान्तरे—नृत्येषु उद्धृतानि—उत्पतितानि, धूर्जटेः जटाऽटव्या. यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सन्ध्याऽनुबन्धताम्ने परिणमत्-
तालफलत्विषि कालमेघमेदुरे मेदिनीं निमीलयति नववयसि
तमसि तरुणतरतिमिरपटलपाटनपटीयसि समुन्मिषति
यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे,
(२६) प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्यानीलनीर-
मुच्यमानकालिन्दीकूलबालपुलिनायमाने शातक्रतवे, ह्यशयति

कुङ्गलनिकराणि—कुटजाना—गिरिमल्लिकाकुसुमाना, कुङ्गलनिकराणि—कीरक
समूहा तन्निभे] ।

(२५) स्तवकयति—पुष्पस्तवकबद्धाचरतीत्यर्थः । सन्धेति ।—सन्ध्याया अनु-
बन्धेन—अनुसर न, ताम्—ताम्बर्णे तस्मिन्, अत एव परिणमदिति ।—
परिणमत्—परिपक्वता गच्छत्, यत् तालफलं तस्य त्विष इव त्विषः,—कान्तय-
यस्य तथाभूते । [“परिणमत्तालफलत्वक्त्विषि” इति पाठान्तरे,—तालफलस्य या-
त्वक्—वल्कलं, तस्या. त्विष इव त्विष. इत्यर्थः] । कालमेघमेदुरे—कालमेघ,—क
मेघः, तद्वत् मेदुरः,—स्निग्ध. तस्मिन् । निमीलयति—स्यगति, आच्छादयतीत्यर्थ
[“निमीलयति” इत्यत्र “मीलयति” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । नववयसि—
अभिनवजाते इत्यर्थः । तमसि—तस्मिन् । तरुणति ।—तरुणतराणाम्—अभि-
नवजातानां, तिमिरपटलानाम्—अम्बकारसमूहानां, पाटने—निरसने, पटीयान्—
अतिशयेन पटुः तस्मिन् । समुन्मिषति—ज्वलति । यामिनीति ।—यामिनी एव
कामिनी तस्या. कर्णपूरः,—कर्णभूषणम् एव, चम्पककलिकाकदम्बक तस्मिन्,
तन्निभे इति भावः । प्रदीपप्रकरे—प्रदीपनिचये ।

(२६) प्रतन्विति ।—प्रतनुभिः,—अभिनवोदितत्वात् अश्यालौ.. तुहिनकिर-
णस्य—शीतरश्मे. चन्द्रस्य, आलीकैः,—उद्योतैः. (“आलीकौ दर्शनीद्योतौ” इत्यमर)
पाण्डु तस्मिन्, पाण्डुवर्णे इत्यर्थः । [“प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालीक-
पाण्डुनि” इति पाठे—तुहिनकिरणस्य किरणानां—रश्मीन्, लावण्यालीकैः,—
प्रभाप्रकाशैः, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यावम्—ईशच्छुम्भं,
नीलनीरैः—कृष्णवर्णसलिलैः, मुच्यमानं—व्यव्यमानं, [“मुच्यमानम्” इत्यत्र
“मुक्त” इति पाठे—मुक्त—त्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य—यसुनातीरस्य, बालपुलिनं
—नवीलित सैकत, तद्दाचरतोति तथोक्ते । शतं क्रतवः,—यज्ञा यस्य सः
शतक्रतुः, इन्द्र. तस्य इदं, यद्वा,—स अधिष्ठाता यस्य ततः शतक्रतवम्—ऐन्द्रः

तिमिरम् आशामुखे खमुचि मेचकितविकचितकुवलयसरसि
(२७) शशधरकरनिकरकचग्रहाविले विलीयमाने (२८) मानिनी-
मनसीव श्वरीचिकुरचये चापपक्षत्विषि तमसि उदिते. भग-
वति (२९) उदयगिरितटनिकरकुहरहरिखरनख-मुख-निवह-
हेतिनिहत-निजहरिणगलगलितरुधिरचयनिचितमिव लीहितं

सिचयं तस्मिन् । कृशयति - कृशं कुर्वति, खण्डयतीत्यर्थः । आशामुखे - दिशुखे ।
खमुचि - खम् - आकाशं मुञ्चतीति तथोक्ते, आकाशं त्यक्त्वा भूमण्डलमाक्रामतीति
भावः । मेचकितेति । - मेचकितं - श्यामलता नीत विकचिताना - विकसिताना,
["विकच" इति पाठे - विकचाना - विकास गतानाम्] कुवलयानां - नीलीन्यत्वानां
सर - सरौवरं येन तादृशे ।

(२७) शशधरेति । - शशधरस्य - चन्द्रस्य, करनिकरैः - किरणसङ्घैः, [हस्त-
समुच्चैरिति ध्वनिः] यः कचग्रहः, - केशाकर्षणं, तेन आविल - मालिन्यं नीत
तस्मिन्, अत एव विलीयमाने - विलयं गच्छति, अन्योऽपि केशाकर्षणेन
विसानितो लज्जया अदर्शनं गच्छतीति भावः ।

(२८) मानिनीमनसीव - मानिनीना - मानवतीना, काल प्रति कुपितानां
नारीणामिति यावत्, मनसीव - हृदये इव, श्वरीणा - श्वराङ्गानां, विकुरचये -
केशनिचये, ["चिकुर. कुन्तली वाल. कच केश. शिरोरुह" इत्यमरः । "श्वरी-
चिकुरचये" इत्यत्र "श्वरीश्वरीचिकुरचये" इति पाठे - अर्थ्या - रातौ,
रात्रिर्वाणमित्यर्थः, अन्यत् समानम्] । विलीयमाने इयस्याधिकरणम् ।
चापपक्षत्विषि - चापो नाम पक्षिनिशेषः, तस्य पक्षवत् त्विषः, - प्रभा यस्य तादृशे ।

(२९) उदयगिरीति । - उदयगिरे - उदयाचलस्य, तटनिकरेषु - प्रस्थभागेषु,
यानि कुहराणि - गङ्गराणि, तेषु ये हरयः, - सिद्धाः, स्थिता इति भावः, तेषां खरा,
- तीक्ष्णा, ये नखाः, तेषां सुखनिबन्धाः - अग्रसमूहा एव, हेतयः - अस्त्राणि, तैः
निहतः, - नाशितः, यो निजहरिणः, - खोत्सङ्गस्थः स्रग इत्यर्थः, तस्य गलात् -
काण्डात्, गलिते, - निहतैः, रुधिरचयैः, - रक्तसमूहैः, निचितमिव - न्यात-
मिव ['उदयगिरिशिखरकटकुकुहरहरिखरनखरनिबन्धहेतिनिहतनिजहरिणगलितरुधिर-
निचयनिचितमिव' इति पाठे - उदयगिरे शिखरेषु क - नितस्वेषु च, यानि
कुहराणि तेषु ये हरयः, - सिद्धाः, स्थिता इति भावः, तेषां खरनखरनिबन्धाः, -
श्रीगणेशमूहाः एव, हेतयः, - अस्त्राणि, तैः निहतस्य निजहरिणस्य जगन्निनेन रुधिर-

वपुः उदयरागधरमिव विभावरीवध्वा धारयति श्वेतभानौ,
 (३०) अवलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधीत इव ध्वस्ते ध्वान्ते,
 (३१) गोलोकगलितदुग्धविसरवाहिनि दन्तमयमकरमुख-
 महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रहृत्ते पयोनिधिमिन्दुमण्डले, स्यष्टे
 प्रदोषसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्तीं साक्षां
 क्षरस्वतीमवादीत्,—“सखि ! त्रिभुवनोपदेशदानदक्षायाः
 तव पुरो जिह्वा जिह्वेति मे जल्पन्ती । जानासि एव
 या दुर्बश्याः (३२) विसंभुलाः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति
 निर्दाक्षिण्याः क्ष भङ्गिन्यौ नातिक्रमणीया न रमणीया दैवस्य

निचयेन निचितमिवेत्यर्थः] अत एव लीहितं—रक्तम् । उदयरागधरम्—उदये
 यो रागः,—लीहितं, तस्य धरतीति धरम् । [“उदयरागधरमिव” इत्यत्र
 “उदयरागधरमधरमिव” इति पाठान्तरे—उदयरागधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम्,
 अधरमिव—निम्नोष्ठपुटमिव इत्यर्थः] । विभावरीवध्वाः,—विभावरौ—शक्तिरेव, वधूः
 तस्याः । श्वेतभानौ—शुभकिरणे, चन्द्रमसीत्यर्थः ।

(३०) अवलति ।—अचलात्—उदयगिरिरित्यर्थः, च्युतानां—निर्गलितानां,
 चन्द्रकान्तानां—मणिनिशेणाणा, (ये चन्द्रीदये प्रसन्नन्तीति प्रसिद्धिः) जलधाराभिः
 श्वीतमिव—चालितमि तस्मिन्, अत एव ध्वस्ते—ध्वंसं गते । ध्वान्ते—तमसि ।

(३१) गोलोकेति ।—गोलोकात्—गवा लोकात्, गीस्थानात्, गांठादित्यर्थः,
 मयूखनिचयात् वा, (“स्वर्गेषुपशुनाग्-वज्रदिङ्नेत्रेष्टणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां
 पुंसि गौः” इत्यमरः । छणिः,—मयूख इत्यर्थः) गलितान्—निःसृतान्, दुग्धविसरान्
 —चौरप्रसन्नान्, बहतीति तथाभूते । दन्तेति ।—दन्तमयं—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थः,
 यत् मकरमुखं—मकराख्य-जलजन्तुबदन्, तदेव महान् प्रणालः,—जलनिःसरण-
 मार्गः तस्मिन्निव । प्रहृत्ते—प्रसृते । पयोनिधिं—सागरम्, [“पयोनिधिम्” इत्यत्र
 “पयोधिम्” इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम्, [“पूरयितुम्” इत्यत्र “आपूर-
 यितुम्” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । साक्षाम्—अश्रुमुखीमित्यर्थः । पुरः,—
 अग्रतः । जिह्वेति—लज्जते । जल्पन्ती—आलपती । दुर्बश्याः,—बश्याम् आपादयितु-
 मशक्याः । [“या दुर्बश्याः” इत्यत्र “यादृश्याः” इति पाठान्तरम्] ।

(३२) विसंभुलाः,—निर्मर्यादाः । निर्दाक्षिण्याः,—निहुराः । दैवस्य—

वामा वृत्तयः । निष्कारणा च निष्कारकणिकाऽपि उद्देजयति
 मनस्विनोऽपि मानसम् असदृशजनात् आपतन्ती । अनवरत-
 नयनजलधारासिचमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा
 प्ररोहति । अतिसुकुमारश्च जनं सन्तापपरमाण्वो माली-
 कुसुममिव म्लानिम् आनयन्ति । महताश्च उपरि निपतन्
 अणुरपि सृणुरिव करिणां लेशः कदर्थनाय अलम् ।
 (३३) सहजस्नेहपाशग्रन्थिवन्धनाश्च बान्धवभूता दुस्वजा
 जन्मभूमयः । दारयति दाक्षुणः क्रकचपात इव हृदयं
 संस्तुतजनविरहः । सा न अर्हसि एवं भवितुम् । अभूमिः
 खलु असि दुःखच्छेडाङ्कुरप्रभवाम् । अपि च पुराकृते
 कर्मणि बलवति शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठातरि

अदृष्टस्य । वामा, —प्रतिकूला, याः क्षणभङ्गिन्य, —क्षणमात्रेण बिभ्रसिन्व,
 नातिक्रमण्ये वा, —अतिक्रमितुमशक्या, [“नातिक्रमणीया.” इत्यत्र “दुरतिक्रम-
 णीया.” इति पाठे—दु खेनातिक्रमितुं शक्या. इत्यर्थः] । वृत्तयः,—स्युनहारा, ता
 दुर्जनवत् गुणबन्धुपि जने निपतन्तीति जानास्येवेत्यन्वयः । निष्कारणा—अहेतुका,
 निष्कारकणिका—परिभ्रमणेश इत्यर्थः । उद्देजयति—व्यधयति । [“उद्देजयति” इत्यत्र
 “कलुषयति” इति पाठेऽपि स पठ्यर्थः] । अ शजनात्—अधीग्यजनात् । निपल्लव,
 —विपदी लेशः, पल्लवश्च । सन्तापपरमाण्वः,—खेदलेशः, जप्तबिन्दुश्च ।
 आनयन्ति—प्रापयन्ति । अणुरपि—अत्यल्पोऽपि । सृणुरिव—अङ्गुश इव । कदर्थनाय
 —व्यथनाय ।

(३३) सहजेति ।—सहजः,—स्वाभाविकः, यः स्नेहपाशः,—स्नेहः,—प्रणय एव,
 पाशः,—रज्जु, तेन ग्रन्थिवन्धनं यासा तथाभूता । क्रकचपातः,—क्रकचः—
 करपत्र, तस्य पातः,—अङ्गेषु पातनं, स इव संस्तुतजनविरहः,—संस्तुता,—परि-
 चिता, प्रणयिन इति यावत्, (“सख्यः स्यात् परिचयः.” इत्यमरः) जनाः तेषां
 विरहः,—विच्छेदः । एषं भवितुम्—इत्थं स्वजनविरहिणी भवितुमित्यर्थः । अभूमिः,
 —अधीग्यस्यानमित्यर्थः । दु खेति ।—दु खमेव खेडः,—विषं, तस्य अङ्कुराः—
 प्ररोहाः, तेषां प्रभवाः,—पराक्रमाः, वेगा इत्यर्थः तेषाम्, [“प्रक्षुब्धानाम्” इत्यत्र
 प्रसवानाम्” इति पाठे—प्रसवाना—फलानामित्यर्थः] । पुराकृते—प्राकृते इति यावत् ।

ग्रहे पृष्ठतश्च कोऽवसरो विदुषि शुचाम् ? इदन्तु ते त्रिभुवन-
मङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूताः कथमिव मुखम् अपवित्रयन्ति
अशुविन्दवः ? तदलम् अनया कथया ; अधुना कथय, कतमं
भुवो भागम् अलङ्कृतुम् इच्छसि ? कस्मिन् (३४) अवतितीर्षति
पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम् ? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम्
अभिलषसि ? केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्यातु-
मभिवाञ्छसि ? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरि-
चयपेशलः प्रेषान् सखीजनः । कृतचितितलावतरणसङ्ख्या
अनन्यशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्रियया च
सर्वविद्याविधातारं धातारञ्च स्वश्रेयसाय (३५) स्वचरणरजः-
पवित्रितत्रिदशसुरमौलिं सुधासूतिकलिकाकल्पितावतंसकं

फलकृति—शुभाशुभफलदातारि । अधिष्ठातरि—ईश्वरे । ग्रहे—सर्वग्रहे, नियन्त-
रीत्यर्थः, तिष्ठतीत्यनेनान्वयः । विदुषि—विद्वज्जने, शुचां—शौकानाम्, अनसरः,
—स्थानं, कः ?—न कोऽपीत्यर्थः ; ईश्वरेच्छया शुभाशुभकार्यफलानि सर्वैरेव भुज्यन्ते,
तदत्र विदांसो न शोचन्तीति तावत् स् । [“इदन्तु” इत्यत्र “इदञ्च” इति पाठान्तर]
अपवित्रयन्ति—अपवित्रं कुर्वन्ति ।

(३४) अवतितीर्षति—अवतरितुमिच्छति । तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि । सज्जः,
—प्रस्तुतः, सह गन्तुमिति शेषः । अनुसरणचतुरः,—आनुगत्यनिपुणः । [“अनुसरण-
चतुरः” इत्यत्र “उपचरणचतुरः” इति पाठे—सेवाचतुरः इत्यर्थः] । सञ्जेति ।—सह-
पांशुक्रीडायां—समेत्य भूलिक्रीडने, यः परिचयः,—समासक्तिः, तेन पेशलः,—परवश-
इत्यर्थः, लक्ष्मीन इति यावत् । कृतैति ।—कृतः,—निहितः, चितितले—भूमण्डले,
अनतरणसङ्ख्या यया तदाभूता । [“प्रेषान्.....सङ्ख्या” इत्यत्र “प्रेषान् सखीजनः
चितितलावतरणाय” इति पाठान्तरम्] । अनन्यशरणा—नास्ति अन्यत् शरणं—
रचिता यस्याः तयोक्ता, (“शरणं गृह्यरचितोः” इत्यमरः) । प्रपद्यस्व—प्राप्नुहि,
भाश्रेयस्यर्थः, [“प्रपद्यस्व” इत्यत्र “प्रतिपद्यस्व” इति पाठान्तरम्] । धातारं—
रचितारम् । स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय । [“धातारञ्च स्वश्रेयसाय” इत्यत्र
“दातारं स्वश्रेयसस्य इति पाठे—स्वश्रेयसस्य—मङ्गलस्य, दातारमित्यन्वयः] ।

(३५) स्वचरणेति ।—स्वस्य चरणरजसा—पदरेणुना, पवित्रिताः,—पवित्रिताः,

देवदेवं त्रिभुवनगुरुं त्र्यम्बकम् अम्बिकापतिम् । अल्पीयसैव कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति” इति ।

(३६) मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रत्यवादीत्,—“प्रियसखि ! त्वया सह विचरन्त्या न मे काञ्चिदपि पीडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः शपशोको वा, केवलं कमलासनसेवासुखमाद्र्यति मे हृदयम् । अपि च, त्वमेव वेद्वि मे भुवि धर्मसाधनानि सर्वयोगयोग्यानि स्थातुम् स्थानानि इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीयमानप्रजागरा च उन्मीलितलोचनैव तां निशासनयत् ।

विदशानां—देवानाम्, असुराणाञ्च मौलयः,—किरीटाः, धम्मिन्ना वा येन तथोक्तम् ; (“मौली किरीटधम्मिन्ना” इत्यमरः) । [“स्वचरणरजःपवित्रितविदशासुरमौलिम्” इत्यत्र “चरणरजःपवित्रितविदशासुरम्” इति पाठान्तरम्] । सुधेति ।—सुधा—पीयूषं, सूते अस्मात् इति सुधासूतिः,—चन्द्रः तस्य कला एव कलिका तथा कल्पितः प्लवतसकः,—ललाटभूषणमिति यावत् येन तं, [“कल्पितानतंसकम्” इत्यत्र “कल्पितकर्णानतंसम्” इति पाठे—कर्णानतसः,—कर्णभूषणमित्यर्थः] । सः,—त्र्यम्बकः, शोकविरतिं—शोकशान्तिं, [“शोकविरतिं करिष्यति” इत्यत्र “शपशोकाविरतिं नितरिष्यति” इति पाठान्तरम्] ।

(३६) मुक्तेति ।—मुक्ताः,—पातितः, मुक्ताफलवत् धवलाः,—शुभ्र लोचनजललवाः,—अश्रुबिन्दवः यया तष्मभूता । [“मुक्तमुक्ताफल” इत्यादिः प्राक् “एवमुक्ता” इत्यधिकः पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते] । आद्र्यति—क्वेह्यति । “धर्मसाधनानि” इत्यत्र “धर्मधामानि” इति पाठे—धर्मधामानि—धर्मदेवाणीत्यर्थः । “सर्वयोगयोग्यानि” इत्यत्र च “समाधिसाधनानि योगयोग्यानि” इति पाठे—समाधिः,—चित्तैकाग्रं, तत्साधनानि, योगः,—जीवात्मनोः ऐक्यचिन्तनं, तदयोग्यानि । उक्तञ्च,—“आदौ समाधिमां हेतुं ततो योगमुपाचरेत्” इति] । रणरणकेति ।—रणरणकेन—उत्कण्ठया, उपनीयमानः,—जायमानः, [“उपनीयमानः” इत्यत्र “उपनीतः” इति पाठे—जातः] प्रजागरः यस्याः तथोक्ता । [“उन्मीलितलोचनैव” इत्यत्र “अनिमीलितलोचनैव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७) अन्येद्युः उदिते भगवति त्रिभुवनशिखरे तुरङ्गमुख-
खणखणायितखरखलीनकर्षणक्षतक्षरत्क्षतजेनेव पाटलित-
वपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कृककुकुचूडारुणारुण-
पुरःसरि विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्ती पितामह-
विमानहंसपालः पर्यटन् अपरवक्ष्यम् उच्चैः अगायत्,—
“तरलयसि दृशं किमुत्कामकलुषमानसवासलालिते ! ।
अवतर कलहंसि ! वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥२४॥”

(३७) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन् दिवसे । [“अन्येद्युः” इत्यत्र “अपरेद्युः”
इति पाठान्तरे—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः] । त्रिभुवनशिखरे—दिलीकीशिरो-
भूषणभूते इत्यर्थः । तुरङ्गेति ।—तुरङ्गाणाम्—अत्राना, समानामिति शेषः, (अस्व-
समानत्वादिति भावः) मुखेण खणखणायिताः,—खणखणशब्दवन्त इति यावत्,
खराः,—तीक्ष्णाः, खलीनाः,—कविकाः, तेषां कर्षणेन क्षरत्—निःसरत्, अत्राना
मुखेभ्य इति भावः, यत् क्षतज—रक्तं तेनेव । [अत्र “खणखण यमानसखलखलीनक्षत-
निजतुरगमुखक्षिप्तं क्षतजेनेव” इति पाठे—खणखणायमानाः खलन्तः ये खलीनाः तैः
क्षतानि निजाना तुरगाणा मुखानि तेभ्यः क्षिप्तं—विकीर्णं, निर्गतमिति यावत् तेन] ।
पाटलितवपुषि—रक्तकलेबरे । [“उदयाचलशिखरचूडामणौ” इत्यत्र “उदयाचल-
चूडामणौ” इति पाठान्तरम्] जरदिति ।—जरन्—स्यधिरः, यः कृकवाकुः,—
ताम्रचूडः, तस्य चूडा—शिखरं, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः, अरुणः,—निजसारधिः
यस्य तथाभूते । विरोचने—स् । रोचमाने—दीप्यमाने ।

(३८) नातिदूरवर्ती—अनतिदूरस्थः । पितामहेति ।—पितामहस्य—ब्रह्मणः,
विमानहंसस्य—बाहनभूतमरालस्य, पालः,—रक्षकः । [अत्र “नातिदूरवर्ती
निविच्य पितामहबाहनहंसकुलपालः” इति पाठान्तरम्] । अपरवक्ष्यं—तदाख्यम्
आख्यायिकासु प्रयोज्यं वक्ष्यम् ; तथा चाह भामहः,—“वक्ष्यं चापरवक्ष्यं च काव्ये
काव्यार्थशमिति” इति ।

तरलयसीति ।—अकलुषम्—अनाबिलं, स्वतः स्वच्छमित्यर्थः, मानसं—तदाख्यं सर
इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकलुषं—निर्मलं मानसं यस्य सः अकलुषमानसो ब्रह्मा कश्चिन्,
अथवा,—अकलुषं मानसं येषां ते अकलुषमानसाः,—विदासः तेषु, बासेन लालिता—
विनोदिता, तस्मद्भिः हे अकलुषमानसवासलालिते ! कलहंसि !—हे राजहंसि !

तच्छृत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) “अहमिवा-
नेन पर्यनुयुक्ता । भवतु, मानयामि मुनेर्वचनम्” इत्युक्त्वा
उध्याय कृतमहीतलावतरणसङ्ख्या परित्यज्य वियोगविलासं
स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं
कथमप्यनुनयन्ती निवर्त्तितानुयायित्रतित्राता ब्रह्मलोकतः
सावित्रीद्वितीया निर्जगाम ॥

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रहतां धर्मधेनुमिव अधी

अन्यत्र—कलहंसीन शुभाङ्गि । कमलाननविहारिणि । सरस्वति । कि—कथम्, उक्तुकाम्,
—उत्तराण्यञ्जिकामिति यानत्, कातरामिति भावः, दृश—दृष्टिं, तरस्वसि ?—इत्युक्त्वा
निश्चिपसि ? नापिक्र—द्वीर्षिकाम्, अन्यत्र,—उप्यन्ते कर्माणि अस्यामिति नापिका—
कर्मभूमिरित्यर्थः ता, मर्त्यलोकमित्यर्थः, अनतर—अनतीर्णाभन । नचस्या चिरस्थिति-
रित्याह, पुनरिति ।—पुनरपि पद्मजाना—लक्षणया काञ्चनकमलानाम्, आलयः तं,
नानसः सर इत्यर्थः, अन्यत्र—पद्मजालय—पद्मश्रीनि, भास्यसि—प्राप्तसि । अत्र-
स्मिन्निरीक्षणमहिम्ना कलहस्या नापिकाऽनतरणरूपत् अप्रस्तुतात्, सरस्वत्या भूतलानतरण-
रूपस्य प्रस्तुतस्यानगमात् अप्रस्तुतप्रशसा नाम अलङ्कारः । अपरबन्ताख्य वृत्तम् ॥ २४ ॥

(३९) अहमिविति ।—अनेन—यानहंसपालेन, अहं पर्यनुयुक्तेन—व्यङ्गो-
वीधितेन । मुनेः—दुर्वाससः । वचनं—शापनाश्रयम् । मानयामि—अङ्गीकरोमि,
प्रतिपालयामीत्यर्थः । नियोगनिकृत्वं—नियोगेन—स्वनिच्छेदेन, विक्तवं—निहत्वं,
कातरमित्यर्थः, [“नियोगनिकृत्तम्” इति पाठान्तरम्] अपरिगणय्य—
अगणयित्वा । [“अवगणय्य” इति पाठान्तरम् । “अवगणा” इत्यधिकः पाठः कर्त्तव्यः,
तत्र—अवगणा—सावित्री बिना नान्यपरिजनेत्यर्थः] । चतुर्मुखं—ब्रह्माण्डम् । अनुनयन्ती
—सान्त्वयन्ती । निवर्त्तितेति ।—निवर्त्तितः,—मया सह सा गच्छतेति निषिद्धा,
अनुयायिनः,—अनुगच्छन्तः, त्रतिना—ताप्रसाना, त्राताः,—सहाः यथा तथोक्ताः ।
[“अनुनयनिवर्त्तितानुयायित्रतित्राता” इति पाठान्तरम्] ।

(४०) ध्रुवेति ।—ध्रुवस्य नित्यस्य वस्तुनः, त्रिणीरित्यर्थः, पदात्—चरणात्,
यदा,—पदात्—द्वितीयपदस्यापनस्थानात्, अकाशादिति यानत्, प्रहतां—निःसृतां,
[“ध्रुवपदप्रहताम्” इत्यत्र “ध्रुवप्रहताम्” इति पाठे—ध्रुव—निलं, वियदित्यर्थः,
तस्मात् प्रहता] धर्मधेनुमिव धर्माय, धेनुः धर्मधेनुः,—हीमधेनुरित्यर्थः तामिन ।

धावमानधवलपयोधराम्, उद्दुरध्वनिम्, अम्बकान्तक-
मौलिमासतीमालिकाम्, आल मानवालखिल्यरुद्धरोधसम्,
(४१ अरुन्धतीधौततारवत्वचं, त्वङ्गत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरल-
तरतारतारकां, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलिनाम्,
(४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपितृपिण्डपाण्डुरितपारां,
पर्यन्तसुखसुप्त-सप्तर्षिकुशशयनसूचित-सूर्यग्रहणसूतकोपवासां,

अध इति ।—अधी धावमानं—निःसरत्, धनलं—शुभं, पयः,—जलं, धारयति
या तादृशीम्, अन्वत्,—अधी धावमानाः,—अधोमुखाः, धनलाः पयोधराः,—स्तगाः
यस्यास्ताम् । उद्दुरध्वनिम्—उद्दुराः,—उत्कटाः, कलनालायमाना इत्यर्थः, ध्वनयः
यस्याः ताम्, अन्यत्,—उद्गटनिनादाम् । अम्बकेति ।—अम्बकी नाम कश्चिदसुरः, तस्य
अन्वयति—नाशयतीति अन्तकः,—विनाशकः, हर इत्यर्थः, तस्य मौलिः,—जटाजूटमिव
भानः, तस्य मालतीमालिका—मालतीपुष्पमाला, तत्सदृशीत्यर्थः ताम् । [“अम्बकान्तक”
इत्यत्र “अम्बकमघन” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । आलीयमानेति ।—
आलीयमानैः,—अतिचुद्धत्वात् निलयं गच्छद्भिरिवेति भानः, वालखिल्यैः,—मुनिभिश्चैः,
रुद्धं—संश्लिष्टं, रोध,—तटं यस्याः ताम् ।

(४१) अरुन्धतीति ।—अरुन्धत्या—नशिष्ठगृहिण्या, धौता—चालिता, तर-
रियं तारवी—तरुसम्बन्धिनी, त्वक् यस्या तथीकाम् । त्वङ्गत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरल-
तारतारकामिति ।—त्वङ्गत्तु—चलत्तु, तुङ्गेषु—उन्नतेषु, तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, तरन्वः,
—प्रतिफलन्वः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ताराः,—महत्यः, तारका यस्यां ताम् ।
तापसेति ।—तापसैः,—मुनिभिः, वितीर्णानि—दत्तानि, तरलानि—तरङ्गसङ्गात्
चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलयुक्ततर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—सैकतेषु यस्याः
ताम् । [अत्र “तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्” इति पाठे—तापसै-
वितीर्णैः—दत्तेन, तरलेन तिलोदकेन पुलकितानि—उद्भासितानि, उद्भासितानीत्यर्थः,
पुलिनानि यस्याः तामित्यर्थः ।

(४२) आप्लवनेति ।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्रः, यः पितामहः,
—ब्रह्मा, तेन पातितैः,—अर्पितैः, पितृपिण्डैः,—पितृभ्यः,—अग्निष्वात्तादिभ्यः,
दत्तैः पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णीकृतः, पारः,—तटभूमिर्यस्यास्तथीकाम् ।
पर्यन्तेति ।—पर्यन्तेषु—प्रान्तेऽंशेषु, सुप्तेन सुप्ताना—निद्रिबाना, सुप्तानाम् ऋषीणा
—सरीचादीना, कुशा एव शयनानि—ग्रथ्याः, तैः सूचितः,—अनुमितः, सूर्य-

(४३) आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशारां,
शिवपुरपतितनिर्मात्मन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारित-
मन्दरदरीदृषदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलसलुलित-
विग्रहां, ग्राह्यावग्रामखलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुपुम्ना-
स्रुतशशिसुधाश्रीकरस्तवकतारकिततीरां, धिषणाग्निकार्यधूम-

ग्रहणस्य रूतकेन—अर्शीचेन, उपनासः,—अनशन यस्याः ता, [“सूर्यग्रहण” इत्यत्र
“सूर्यग्रह” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । सूर्यग्रहणजनिताशौचे सप्तर्षयः अनशनेन
कुशशयनमधिश्यन्तीति भावः । [“पर्यन्तसुखसुप्त” इत्यत्र “पर्यन्तसुप्त” इति पाठा-
न्तरम्] ।

(४३) आचमनेति ।—आचमनेन शुचिः,—पूतः, यः शचीपतिः,—इन्द्रः, तेन
मुच्यमानैः,—अर्प्यमाणैः, शिवार्चनकुसुमनिकरैः,—शिवपूजापुष्पसमूहैः, शारा—
विचितवर्णा ताम् । [अत्र “आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानार्चनकुसुमनिकरशाराम्”
इति पाठान्तरम्] । शिवेति ।—शिवपुरात्—केलासादित्यर्थः, पतित निर्मात्मन्—
निवेदित, शिवायेति भावः, मन्दारदामक—मन्दारपुष्पमाल्यं यस्या तथोक्ताम् ।

(४४) अनादरेति ।—अनादरेण—अबहेलया, दारिताः,—खण्डिताः, महा-
जवेनेति भावः, मन्दरदर्घ्या,—मन्दराचलगुहायाः, दृषदः,—प्रलरा यया ताम् ।
अनेकेति ।—अनेकेषा—बहूना, नाकनायकाना—देवाना, याः कामिन्यः,—कान्ताः,
तासा कुचकलसैः,—स्तनकुम्भैः, लुलितः,—सञ्चालितः, विग्रहः,—कनेबरं, जलरु-
मिति भावः यस्याः ताम् । [अत्र “अनेकनाकनायकनिकायकामिनीकुचकलस-
विलुलितविग्रहाम्” इति पाठे—अनेका,—बहूना, नाकनायकाना निकायस्य—
निवासस्य, याः कामिन्यः, तासां कुचकलसैर्विलुलितः विग्रहः यस्यान्नामित्यर्थः] ॥
ग्राहेति ।—ग्राह्या—जलजन्तुभेदाना, ग्रान्याभाषा—प्रस्तरसमुत्पानाच्च, खलितेन—
इतस्ततः पतनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहूनि स्रोतासि यस्याः ताम् ।
[अत्र “ग्राह्यावग्रामखलितमुखरितस्रोतसम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४५) सुपुम्नेति ।—सुपुम्ना—रनिरप्सिनिशेषः, तस्याः रूतः,—उत्पन्नः, यः
शशी—चन्द्रः, तस्य सुधानाम्—अमृतानाम्, अमृतमयमयूखानामिति यावत्,
श्रीकरस्तनकैः,—बिन्दुगुच्छैः, तारकित—तारकाराजितमिवेति भावः, तीरां यस्याः
ताम् ; [“सुपुम्नास्रुतशशिसुधाश्रीकरस्तनकतारकिततीराम्” इति पाठे—सुपुम्नास्य-
स्त्रविरमसेः स्रुतः,—नि.स्रुतः, यः शशी, अन्यत् समानम्] तदुक्तम्,—“अर्का-

धूसरितसैकतां, सिद्धविरचितवालुकालिङ्गलङ्घनवासविद्रुत-
विद्याधरां, निर्मोकपट्टिकामिव गगनोरगस्य, (४६) लीला-
ललाटिकांमिव त्रिपिष्टपस्य, विक्रयवीथीमिव पुण्य-
पण्यसञ्चयस्य, गर्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकोष्णीष-
पट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य.
पद्मतिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य.

द्विनिःसृतः प्राची यत् यात्यहरहः शशी” इति । धिपणेति ।—धिपणस्य—वृहस्पतेः,
(“वृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिपणी गुरुः” इत्यमरः) यत् अग्निकार्थम्—अग्नि-
हीवव्यापारः, तस्य धूमेन धूसरितानि—मलिनीकृतानि, सैकतानि यस्याः ताम् ।
सिद्धेति ।—सिद्धैः,—देवयोनिविशेषैः, विरचितानि—पूजार्थं विनिर्मितानि, यानि
वालुकालिङ्गानि—वालुकामयश्लिखिलानि, तेषां लङ्घनात् वासेन—भयेन, सिद्ध-
देयशापजनितेनेति भावः, विद्रुताः,—पलायिताः, विद्याधराः,—देवयोनिभेदाः
यस्यां ताम् । निर्मोकपट्टिकामिव—कञ्चुकपटीमिव । [“निर्मोकमुक्तिमिव” इति
पाठे—निर्मोकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्तिः तामिव, “कृतदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते”
इति न्यायात् मुक्तनिर्मोकमिवेत्यर्थः] । गगनमेव उरगः,—सर्पः तस्य, [गगनस्य
क्षणवर्णत्वात् निर्मोकस्य शुक्लवर्णत्वाच्च तथोन्नेयते] ।

(४६) लीलेति ।—लीलाललाटिकांमिव—विलासार्थं आलभूपणमिवेत्यर्थः ।
त्रिपिष्टपस्य—स्वर्गस्य, यद्वा—त्रयाणां पिष्टपानां समाहार इति समासे त्रिपिष्टपं—त्रिलोकं
तस्य, [“विविष्टपविष्टस्य” इति पाठे—विविष्टपमेव विष्टः,—धूर्त्तलम्पटविशेषः तस्य] ।
विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव ; यद्वा,—विक्रयपरम्परामिव । पुण्यानि पुण्यानीवं
—विक्रयद्रव्याणीव, तेषां सञ्चयः,—समूहः तस्य, [अत्र “पुण्यपण्यस्य” इति पाठा-
न्तरम्] । दत्तागर्गलामिव—दत्ताः अर्गलाः,—द्वाररीधकदण्डविशेषाः तामिव । नरक-
नगरस्य—नरकमेव नगरं तस्य, [“नरकनगरद्वारस्य” इति पाठान्तरम्] अशुकेति ।
—अशुकां—सूक्ष्मवसनं, तेन निर्मिता उष्णीपपट्टिका—शिरीषेष्टनपटी तामिव ।
[“सुमेरोः” इत्यत्र “सुमेरुष्टपस्य” इति पाठे—सुमेरुर्नृपः इव तस्य, उपमितिसमासः]
दुकूलकदलिकामिव—वस्त्रनिर्मितवैजयन्तीमिव । [“दुकूल” इत्यत्र “दुगूल” इति
पाठान्तरे—दुगूलशब्दः दुकूलसमानार्थको बोध्यः] । कैलासकुञ्जरस्य—कैलासः कुञ्जर
इव तस्य कैलासाद्रिरूपगजस्य । पद्मतिमिव—सरणिमिव । अपवर्गस्य—कैवल्यस्य ।

(४७) नेमिमिव—धारामिव । कृतयुगचक्रस्य—कृतयुगं—सत्ययुगं, चक्रमिव

सप्तसागरराजमहिषीं मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकम्
 अवातरत्, अपश्यत् च अश्वरतलस्थितैव हारम् इव वरुणस्य,
 आतपत्रनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्यन्दम् इव
 निष्यन्दस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरस-
 प्रस्रवणमिव दिशां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अश्वरश्रियः,
 (४८) स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य
 अपत्यं हिरण्यवाहुनामानं महानदं, यं जनाः शीण इति
 कथयन्ति । दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकहृत्तद्दया तस्यैव
 तीरवासम् अरोचयत्, उवाच च सावित्री,—“सखि ! मधुर-

तस्य, पर्यायेण परितन्नेनशोणत्वादिति भावः; अन्यत्र,—कृताः,—निर्मिताः, युगाः,—युग-
 काष्ठानि येषां तथाभूतानि, चक्राणि यस्य तस्य, रघस्येत्यर्थः । [अत्र “कृतयुगस्य” इति
 पाठान्तरम्] । सभेति ।—सप्तानां सागराणां समाहारः सप्तसागर तस्य ; यद्वा,—
 सप्त च ते सागराथेति सप्तसागराः, राजान इव, तेषां महिषी—प्रधानपत्नी ताम् ; यन्त,—
 सप्तसागरराजः,—चौरसमुद्र, तस्य महिषी ताम् । [“अवातरत्” इत्यत्र “अवततार”
 इति पाठान्तरम्] । अश्वरतलस्थितैव—आकाशस्थितैव । हारमिव—सुकामाला-
 मिव । वरुणस्य—जलाधिपतेः । आतपत्रनिकरमिव—कृतपरम्परामिव, [“आतपत्र-
 निकरमिव” इत्यत्र “अदृत्तनिर्भरमिव” इति पाठान्तरम्] । चन्द्राचलस्य—
 चन्द्राग्यस्य पर्वतस्य, शशिमणिनिष्यन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिष्पृतजलप्रवाहमिव ।
 कर्पूरेति ।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरोः, द्रवप्रवाहः,—निष्यन्दपरम्परा मिव ।
 स्फटिकेति ।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणिः, तस्याः पट्टमेव शयन—शय्या तदिह ।
 [“स्फटिकशिला” इत्यत्र “स्फटिकशिला” इति पाठान्तरे—स्फटिकमणिमयमित्यर्थः] ।
 अश्वरश्रियः,—गगनलक्ष्म्याः । [“श्रियः” इत्यत्र “श्रियाः” इति पाठान्तरम्] ।

(४८) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, शिशिराणि—शीतलानि, सुरसानि
 —सुबादानि, बारीणि—जलानि, तै पूर्णः तम् । [“हिरण्यवाहुनामानम्” इत्यत्र
 “हिरण्यवाहुनामानम्” इति पाठान्तरम्] । तदीयेति ।—तस्य इदं तदीयं—शीण-
 सन्धि, यत् रामणीयकं—मनीहारित्वं, तेन हृत्तम्—आकृतं, हृदय यस्या, तथाभूता ।
 [“तदीयरामणीयकहृत्तद्दया” इत्यत्र “रामणीयकहृत्तद्दया” इति पाठान्तरम् ।

मयूरविरुतयः (४६) कुसुमपांशुपटलसिकतिलतक्तलाः, पुष्प-
परिमलमत्तमधुपञ्चैशीवीणारणितरमणीयाः प्रीणयन्ति मां
मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्योपकण्ठभूमयः, पञ्चपाति च मे
मनः अत्रैव स्यात्तुम्” इति । अभिनन्दितवचना च “तथा” इति
तथा तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत् । एकस्मिंश्च शुचौ
शिलातलसनाथे तटलतामण्डपे गृहबुद्धिं बबन्ध । विश्रान्ता
च नातिचिरादुद्याय साबित्रया सार्धम् उच्चितार्चनकुसुमा
सन्तौ । (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या
परमया पञ्चब्रह्मपुरःसरां सम्यङ्मुद्रां बबन्ध । विहितपरि-

“तीरवासमरोचयत्” इत्यत्र “तीरे वासमरोचयत्” इति पाठान्तरम्] । मधुरेति ।
—मधुराः,—मनोहारिण्यः, मयूराणां विरुतयः,—निनादाः यत्र तथाभूताः ।

(४६) कुसुमेति ।—कुसुमानां पाशुपटलैः,—परागनिचयैः, सिकतिलाः,—
सैकतबन्ध, तरुणा—हृद्याणां, तलाः,—अधोदेशाः यत्र तथाभूताः । पुष्पेति ।—पुष्पाणां
परिमलिन—सौरभेण, मत्तानां मधुपानात्—भ्रमराणां, श्रेणी—सङ्घः, सैव वीणा, तस्याः
रणितेन—निनादेन, रमणीयाः । [“परिमलमत्तमधुपञ्चैशी” इति पाठे—परिमलिन,
मुष्पाणामिति भावः, मत्तानां मधुपानां श्रेणी—श्रेणीत्यर्थः] । मन्दाकिनीद्युतेः,
—मन्दाकिन्याः द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तद्योक्तस्य । [“रमयन्ति मा मन्दीकृतमन्दाकिनी-
द्युः” इति पाठे—मन्दीकृता—खर्वीकृता, मन्दाकिन्याः द्युतिः येन तथाभूतस्येत्यर्थः] ।
पञ्चपाति—प्रणयीत्यर्थः, आसक्तमिति यावत् । [“मनः” इत्यत्र “हृदयम्” इति
पाठान्तरम् । “वासमरोचयत्” इत्यत्र “समनातरत्” इति पाठान्तरम्] । शिला-
तलसनाथे—शिलाखण्डसमन्विते । तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिर्मितवासगृहे ।
बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः । सन्तौ—ज्ञातवती ।

(५०) पुलिनेति ।—पुलिनस्य—सैकतदेशस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठापितं—
संस्थापित, शिवलिङ्गं यथा तथोक्ता । [“प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा” इत्यत्र “प्रति-
ष्ठितसैकतशिवलिङ्गा” इति पाठा रे—प्रतिष्ठित—स्थापित, सैकतं—बालुकामग्नं,
शिवलिङ्गं यथा सा] । पञ्चेति ।—पञ्चब्रह्माणि—सद्योजात-नामदेवाधीर-तत्परुषे-
शानरूपाणि, पुरःसराणि—अग्रगण्यानि यस्यां तादृशी, मुद्रा—कराङ्गुलिसंयोग-
निर्गमरूपा, सम्यक्—यथानिधि, बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः, प्रथमं सद्योजातपूजाविधा-

कारा अविगीताग्रहा अवनिपवनगगनतपनतुहिनकिरणदहन-
सलिलयजमानमयीर्भूर्त्तीरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्ट-
पुष्पिकामदात् । अयन्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि
(५१) अतिशिशयिषमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण शोण-
वारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत् । (५२) अतिवाहितदिवसा
च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपल्लवशयना
सुष्याप । अन्येद्युरपि अनेनैव क्रमेण नक्तान्दिनम् अत्यवाहयत् ।

यिनी, ततः नामदेवपूजासम्पादनी, तत्पश्चात् अघोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुरुषा-
र्चासम्पादनी, अनन्तरम् ईशानपूजानिधायिनीत्वेन पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चनक्षत्राणि
पूजयामास इति भावः । निहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना । अविगीताग्रहा—
अविगीतः,—अनित्यः, आग्रह,—अभिनिवेश' यस्याः तथाभूता, एकाग्रचित्तेत्यर्थः ।
अननीति ।—अननिः,—चित्तिः, पवनः,—वायुः, गगनम्—आकाशं, तपनः,—
सूर्यः, तुहिनकिरणः,—सोमः, दहनः,—अग्निः, सलिल—जलं, यजमानः,—
श्राद्धिकः, एतन्मथ्य,—अनन्याद्यात्मिकाः ताः, अष्टौ मूर्त्तौः, शिवस्तेति भावः ।
[“मुद्रावम्बनिहितपरिकरा ध्रुवागीतिगर्भासननिपवनगगनदहनतपनतुहिनकिरण-
यजमा मयीः” इति पाठान्तरे—मुद्रावम्ब,—आवाहनाद्यर्थे निशिटः काराहुष्पि-
सन्निवेशनिशेषः, तेन निहितः,—कृतः परिकरः—पूजानिधानं यस्या तथाभूता,
ध्रुवागीतिगर्भा—ध्रुवा—ध्रुवाख्या, गीतिः,—गीतनिशेषः, कुन्दोनिशेषो वा, गर्भे—
अभ्यन्तरे यस्याः ताम्, अन्तराऽन्तरा गीतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिका दत्तवती र्थः । वनं—
जलं जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः] । ध्यायन्ती—चिन्तयन्ती । अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ
पद्मादिपुष्पनिशेभान्, यदा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम् ।
अदात्—दत्तवती । अयन्नोपनतेन—अनायासीपलम्बेन । [“फलमूलादिना” इत्यत्र
“फलमूलीन” इति पाठान्तरम्] ।

(५१) अतिशिशयिषमाणेन—अतिशयितुमिच्छता । स्वादुना—सुस्वादेन,
[“स्वादिना” इति पाठे—अतिस्वादनतेत्यर्थः] । शिशिरेण—गीतलेन । शोणवारिणा
—शोणनदसलिलेन । शरीरस्थितिमिति—न तादृशभोजनम् । अन्येद्युः,—
अन्यमिन्द्रहनि ।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तदिना ।

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु, गच्छति च काले, (५३) याम-
मात्रमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दपूरितगह्वरं
गम्भीरतरं (५५) तुरङ्गमङ्घ्रितोद्यममशृणोत् । उपजात-
कुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपादिलोकयन्ती (५६) विकच-
केतकगर्भपत्रपाण्डुरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे सन्मुखम्
आपतन्तम् अपश्यत् । क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभि-
व्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव
मकरचक्रं प्लवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

(५३) याममात्रमिव—प्रहरमात्रमिव, गते—उदिते । [“याममात्रोद्भूते”
“याममात्रोद्भूते” इति पाठद्वये—प्रहरमात्रोद्भूते इत्यर्थः] । इतरस्याम्—अन्यस्याम् ।
[“इतरस्याम्” इत्यत्र “उत्तरस्याम्” इति पाठान्तरम् । “दिशि” इत्यत्र “कक्षुभिः” इति
पाठान्तरम्] ।

(५४) प्रतिशब्देति ।—प्रतिशब्देन—प्रतिध्वनिना, पूरितानि गह्वराणि येन
तम् । [“प्रतिशब्दपूरितगह्वरम्” इति पाठान्तरम् । “गम्भीरतरम्” इत्यत्र “गम्भीर-
तारतरम्” इति पाठे—गम्भीरयासौ तारः,—महाश्वेति गम्भीरतारः, अतिशयेन
गम्भीरतारः गम्भीरतारतरः तम्] ।

(५५) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गम णा ङ्घ्रितानि—शब्दविशेषाः, तेषाम् उद्यमः,
—उदयोगः तम् । [“तुरङ्गमङ्घ्रितोद्यमम्” इत्यत्र “तुरङ्गमङ्घ्रितङ्गादम्” इति पाठे
—तुरङ्गाणां हेमितमेव ङ्गादः,—निनादः तम्] ।

(५६) विकचेति ।—विकच—विकसितं, यत् केतकगर्भपत्रं, तद्वत् पाण्डुरं—
शुभ्रम् । [“केतक” इत्यत्र “केतकी” इति पाठान्तरम्] । रजःसङ्घात—धूलिसञ्चयम् ।
नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्तिनीत्यर्थः । आपतन्तम्—आगच्छन्तम् ।

(५७) सामीप्येति ।—सामीप्येन—नैकञ्चोन, उपजायस ना अभिव्यक्तिः,—
स्फुटता यस्य तादृशे । [“अभिव्यक्तिनि” इत्यत्र “अभिव्यक्ति” इति पाठे—अभिव्यक्तिः
यस्य तादृशम् इति अत्रान्तम् इत्यस्य विशेषणम्] । शफरेति ।—शफरस्य—मत्स्य-
विशेषस्य, उदरवत् धूसर तस्मिन् । मकरेति ।—मकरचक्रं—मकराः,—जलजन्तु-
भेदा, तेषां चक्रं—समूह तदिदं । प्रधावमानेन—द्रुतगामिनेत्यर्थः ।

(५८) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—प्रकर्षेण लम्बमानेन, कुटिलेन—कुञ्चितेन,

पल्लवघटितललाटतटचूलिकेन, (५६) धवलदन्तपत्रद्युतिहसित-
कपोलभित्तिना, (६०) पिनङ्गुणागुरुपङ्कचक्रुरणकषाय-
कञ्चुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठ-
निविष्टहाटककटकेन, (६३) द्विगुणपट्टिकागाढग्रन्थिग्रथितासि-
धेनुना, सततव्यायामकृशकर्कशशरीरेण, वनहरिणयूथेनैव

कचः,—केशः, पल्लव इव, कोमलत्वात्, तेन घटिता—वद्धा, ललाटतटे—भालदेशे,
चूलिका—चूडा येन तथोक्तेन, [“ललाटतटचूलिकेन” इत्यत्र “ललाटजूटकेन”
इति पाठे—स एवार्थः] ।

(५६) धवलेति ।—धवलस्य—श्वेतस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितकर्णा-
भरणमेदस्य, [“दन्तपत्र” इत्यत्र “दन्तपत्रिका” इति पाठान्तरम्] द्युतिः,—प्रभा,
तथा हसिता—उद्गासिता, कपोलभित्तिः,—गण्डदेश. यस्य तेन ।

(६०) पिनङ्गुणेति ।—पिनङ्गुः,—परिहितः, कृष्णागुरुपङ्कस्य—पृष्ठगन्धद्रव्यविशेषस्य,
चक्रुरणेन—अधिवासनेन, कषायः,—सुरभिः, कञ्चुकः,—नारवाणः येन तेन ।
[“पिनङ्गुणागुरुपङ्ककञ्चुकरणकृष्णाश्वलकषायकञ्चुकेन” इति पाठे—पिनङ्गुः,—वद्धः,
कृष्णागुरुपङ्क एव कञ्चुकः,—चूर्णः, तस्य कुरणात्—संश्लेषात्, कृष्णः श्वलः,—स्वतोऽन्य-
वर्णत्वात् चित्रितः, कषायः,—सुरभिः, कञ्चुकी येन तथाभूतेन] ।

(६१) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयेण कृतं शिरोवेष्टनम्—उष्णीषं येन
तथोक्तेन ।

(६२) वामेति ।—वामे प्रकोष्ठे—“प्रकोष्ठमन्तरं चिद्यादरत्निसणिवन्धयोः”
इत्युक्ते करावयवे, निविष्ट—धृतः, हाटककटक—स्वर्णवलयं येन तथोक्तेन, [“हाटक-
कटकेन” इत्यत्र “स्पष्टहाटककटकेन” इति पाठान्तरे—साष्टं—सुव्यक्तं, मूलमित्यर्थः] ।

(६३) द्विगुणेति ।—द्विगुणा—द्विरावृत्ता, या पट्टिका—पट्टवसनखण्डं, तस्या
गाढेन—दृढेन, ग्रन्थिना ग्रथिता—वद्धा, असिधेनुका—कुरिका येन तथोक्तेन,
[“स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च कुरिका चासिधेनुका” इत्यमरः] । [“द्विगुणपट्टपट्टिका”
इति पाठान्तरे—पट्टस्य—पट्टवसनस्य पट्टिका—खण्डमित्यर्थः] । सततेति ।—सततेन
—अविरतेन, व्यायामेन—यत्कालनविशेषेण, कृश—क्षीणः, कर्कश—कठिनश्च,
शरीर यस्य तेन । [“सतत” इत्यत्र “अनवरत” इति पाठान्तरम्] । वनहरिणयूथेनैव
—वन्धुमृगसमूहेनैव । [“वातहरिणयूथेनैव” इति पाठे—वातहरिणाः,—ये वाताग्नि-

मुहुर्मुहुः उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमविषमावटविटपेन.
कीर्णधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) सेवागृहीतविविध-
वनकुसुमफलमूलपर्णेन, “चल चल, याहि याहि, अपसर्प
अपसर्प, पुरः प्रयच्छ पत्यानम्” इति अनवरतकृतकलकलेन
युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिवलेन सनाथ अश्वत्थन्दं ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य सार्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-
रत्नखण्डखचितन शङ्खचौरफेनपिण्डपाण्डरेण क्षीरोदेनेव स्वयं

मुखं भाषन्ति ते इत्यर्थः, तेषां यूयं तेनेवेत्यर्थः] । उड्डीयमानेन—अतिवेगेन
धावतेति भावः । [“खमुड्डीयमानेन” इति पाठे—खम्—आकाशम्, उड्डीयमानेन
—उत्पतता, अतिवेगेन धावतेत्यर्थः] ।

(६४) लङ्घितेति ।—लङ्घितः,—अतिक्रान्तः, समोनो विषमोणोम् श्रवटानां
—गर्तानाञ्च, समादिप्रदेशानामिति भावः, निटपः,—विस्तारः येन तथाभूतेन । कीर्ण-
धारिणा—लगुडधरेणेत्यर्थः, (“कीर्णी वाद्यप्रभेदे स्यात् कीर्णादीनाञ्च वादने ।
सकटेश्च गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च ॥” इति मेदिनी) । कृपाणपाणिना—
असिधारिणेत्यर्थः ।

(६५) सेवेति ।—सेवायै—स्वामिनः स्वामीष्टदेवस्य वा सेवार्थं, गृहीतानि
निविधानि वनस्य कुसुमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पत्राणि च येन तथोक्तेन ।
याहि याहि—गच्छ गच्छ । अपसर्प—अपगच्छ । पुरः,—अग्रतः । प्रयच्छ—देहि ।
अनवरतकृतकलकलेन—अनवरतं—निरन्तरं, कृतः,—निहितः, कलकलः,—कीलाङ्कलः
येन तथोक्तेन । युवप्रायेण—तरुणवहलेन । सहस्रं मात्रा—परिमाणं यस्य तेन
सहस्रसङ्कातेन इत्यर्थः । पदाति—पदचारिसैन्येन, सनाथं—सहितम् ।

(६६) मध्ये इत्यादिके—“तस्य च मध्ये अष्टादशवर्षदेशीव कश्चित्
युवानमद्राक्षीत्” इत्यन्यसम्बन्धः । सार्धचन्द्रेण—अर्धचन्द्रेण समानं सार्धचन्द्रं तेन ।
मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालं—समूहः, मालेति भावः
तेषता । [“मुक्ताफलजालमालिना” इति पाठे—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य
माला—सक्त, तद्वेत्यर्थः] । निविधेति ।—निविधानां रत्नाणां खण्डैः खचितं—
संयुक्तं, षटितमित्यर्थः तेन । शङ्खेति ।—शङ्खः क्षीरं—दुग्धं, फेनपिण्ड—फेनचयः,
ददर्श पाण्डरं—गृध्रं तेन, [“फेनपिण्डपाण्डरेण” इत्यत्र “फेनपाण्डुरेण” इति

लक्ष्मीं दातुमागतेन गगनगतेन आतपत्रेण कृतच्छायम्,
 अच्छाच्छेन आभरणदीधित्तीनां निवहेन दिशामिव दर्शनानु-
 रागलब्धेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आ-नितम्बावलस्त्रिन्या
 मालतीशेखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयाय अर्जितया
 रूपपताकयेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखण्डकपद्म-
 रागमणैः अरुणैः अंशुजालैः (६८) अदृश्यमानवनदेवता-
 विधृतैः बालपल्लवैरिव प्रमृज्यमानमार्गरेणुम्, अरुणवपुषं,

पाठान्तरम्] । क्षीरोदनेन—क्षीरसागरेणेन, लक्ष्मीजनकैनेति भावः । गगनगतेन—
 अन्तरीचवर्तिना । आतपत्रेण—कत्रेण । कृतच्छायम्—कृता छाया—अनातप, कान्तिश्च
 यस्य तं, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः” इत्यमरः) । अच्छाच्छेन—
 स्वच्छेन, अतिशोभनेन इत्यर्थः । [“अच्छेन” इति पाठान्तरम्] । आभरणदीधित्तीनां
 —भूषणकिरणानां, [“दीधित्तीनाम्” इत्यत्र “द्युतीनाम्” इति पाठान्तरे—
 द्युतीना—प्रभाणाम् इति] । निवहेन—समूहेन । दर्शनानुरागलब्धेन—दर्शने—
 अबलोकने, यः अनुरागः,—पासक्तिः, तेन लभ—समासतां तेन । दिशा चक्रवालेन—
 मण्डलेन इव । आ-नितम्बावलस्त्रिन्या—आ-नितम्ब—नितम्बपर्यन्तम्, अबलम्बते इति
 सयोक्तया । [“आ-नितम्बवलस्त्रिन्या” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । मालतीशेखरस्रजा
 —मालतीकुसुमनिर्मितशिरोमालया ।

(६७) सकलेति ।—सकलानां भुवनानां विजयाय—पराजयार्थम्, अर्जि-
 तया—लक्ष्म्या । [“विजयार्जितया” इति समस्ती वा पाठः] । रूपपताकयेव—
 सौन्दर्यबेजयन्त्येव । समुत्सर्पिभिः,—समुद्गच्छिभिः । [“उत्सर्पिभिः” इति पाठान्तरम्] ।
 शिखण्डकपद्मरागमणैः,—शिखण्डकं—शिरोभूषणं, यः पद्मरागमणिः तस्य ।
 अरुणैः,—रक्तैः, अंशुजालैः,—प्रभानिवहैः । [“शिखण्डकपद्मरागमणैः” इति
 पाठे—शिखण्डकपद्मरागमणैः—चूडाभरणमित्यर्थः । “अंशुजालैः” इत्यत्र “अंशुकजालैः”
 इति पाठान्तरे स एवार्थः ।

(६८) अदृश्यमानेति ।—अदृश्यमानया वनदेवतया—वनाधिदेव्या, विधृताः
 दैः । बालपल्लवैरिव—नवकिसलयैरिव । प्रमृज्यमानमार्गरेणुम्—प्रमृज्यमानाः,—
 अपनीयमानाः, मार्गरेणवः,—अध्वगमनात् अङ्गलया धूलयः यस्य तादृशम् ।
 अरुणवपुषम्—आरक्तदेहम् । [“प्रमृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्” इति पाठे—प्रमृज्य-

(६९) वकुलकुङ्कुमलमण्डलीमुण्डमालामण्डनमनोहारिणा
कुटिलकुन्तलस्तवकमालिना मौलिना निमीलितातपम्
आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्ग-
द्वितीयशकलघटितस्येव (७१) सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य
ललाटपट्टस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तम्
इवान्तरिक्षम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टम्भप्रगल्भदृष्टिपात-

मानं—परिक्रियमाणं, मार्गरेणुभिः,—अध्वरजोभिः, परुषं—रुचं, वपुः,—शरीरं यस्य
तथाभूतमित्यर्थः] ।

(६९) वकुलेति ।—वकुलकुङ्कुमलानां—वकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मुण्ड-
माला इव, तथा मण्डनं—शीभा, तेन मनोहारिणा, [“मनोहारिणा” इत्यत्र “मनोहरेण”
इति पाठान्तरम्] । कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, यः कुन्तलानां—केशानां,
स्तवकः,—गुच्छः, तेषां माला—समूहः तद्वत्, मौलिना—किरीटेन, शिरीमूषणेन
इत्यर्थः, (“मौली किरीटभस्मिलौ” इत्यमरः) । निमीलितातपं—निर्व्वापितसौरमयूखं,
भौलिप्रभातिशय्यादिति भावः ; [“मीलितातपम्” इति पाठेऽपि अभिन्नार्थः] अत एव
दिवसम् आपिबन्तमिव—यसन्तमिव, [“पिबन्तमिव” इति पाठान्तरम्] ।

(७०) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुटं—शिरीभूषणभूतं, यः मृगाङ्गः,
—अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः, तस्य द्वितीयम्—अपरं, शकलं—खण्डं, तेन घटितस्येव—निर्मितस्येव
इत्यर्थः, अर्द्धचन्द्राकृतेरिति भावः । [“पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्ग” इति पाठे—पशुपते-
र्जटासु यत् मुकुटं—मुकुटभूतः, मृगाङ्गः तस्येति योजना] ।

(७१) सहजेति ।—सहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मीः,—शीभा, यद्वा,—
सहजा—सद्दीप्त्या, या लक्ष्मीः,—पद्मालया, अतिसौभाग्यशालिनात् श्रीः सततमेव
सद्दीप्तं हेनावावसदित्याशयः, तथा समालिङ्गितः,—समन्वितः तस्य । ललाटपट्टस्य
—फलकनत्रशस्तभालदेशस्य । मनःशिलेति ।—मनःशिला—रक्तवर्णः उपधातुविशेषः,
तस्य प्रङ्गः,—घनद्रवः, तद्वत् पिङ्गलं—गौरमित्यर्थः तेन । लावण्येन—“मुक्ताफलेषु
च्छायायास्तरलत्वमिबान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिद्दीच्यते ॥” इत्युक्ता-
लक्षणेन अङ्गप्रभातिशेषेण । लिम्पन्तं—सलन्तम् ।

(७२) अभिनवेति ।—अभिनवस्य—अचिरप्रवृत्तस्य, यौवनस्य अवष्टम्भेन—
समाश्लेषेण, [“यौवनारभावष्टम्भ” इति पाठे—यौवनारक्षणे यः अवष्टम्भः,—शर्व्व-

दृषीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिन्ना (७३) विकचकुवलय-
कुमुदकमलसरःसहस्रसञ्छादितदशदिशं शरत्समयसम्पदमिव-
प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन
(७५) ललाटपट्टिकाशशिमणिशिलातलगलितेन कान्ति-
सलिलस्रोतनेव द्राघीयसा घोणत्वंगेन विराजमानम्,
(७६) अतिसुरभिलहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमल-
लुब्धमन्तमधुकरकोलाहलसुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वसन्त-

निशेषः] प्रगल्भा,—प्रतिभान्यञ्जकाः, यौ दृष्टिप्रदाः,—अबलीकननिशेषः, तेन दृषीकृतं—
बुद्धीकृतं, त्रिभुवनं येन तथाभूतस्य । प्रथिन्ना—विस्तारिणी ॥

(७३) विकचिति ।—विकचाना—विकसिताणां, कुबलयानां—नीलीवलयानां,
कुमुदानां कमलानाञ्च सरःसहस्रैः—सरोवरसहस्रैः, सञ्छादिता दश दिशी यथा
तद्योक्ताम् । शरत्समयसम्पदमिव—शरत्कालिकप्रियमिव । [“शरदमिव” इति
पाठान्ते—शरत्कालमिव] । प्रवर्त्तयन्त—प्रकटयन्तम् ।

(७४) आयतेति ।—आयतयोः,—निशालयोः, नयनयोर्द्यौं दीर्घः,—प्रशस्तः,
सीमान्ते सेतुबन्धः तेन, तथाभूतेन इत्यर्थः । [“आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन”
इति पाठे—आयते नयने एव नद्यौ तयोः सीमान्तेषु सेतुबन्धः तेन, बद्धसेतुः
भूतेन इत्यर्थः] ।

(७५) ललाटेति ।—ललाटपट्टिका—ललाटफलकम् एव, शशिमणिशिला-
तलं—चन्द्रकान्तपाषाणतलं, तस्मात् गलितं—निःसृतं तेन । कान्तिसलिलस्रोत-
सेन—लानख्यजलप्रवाहेणैव । [“ललाटपट्टिका” इत्यत्र “ललाटतट” इति पाठान-
न्तरम्] । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण । घोणत्वंगेन—नासादखेन इत्यर्थः । [“विराज-
मानम्” इत्यत्र “शीभमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(७६) अतिसुरभीति ।—अतिसुरभि—अतिशयेन सौरभन्तु, अत एव सह-
कारः,—अतिसौरभं चूतफलःतन्मुकुलं वा, काल—कालीलकः, कर्पूरं लवङ्गं पारिजातं
—पारिजातकुसुममित्यर्थः, तेषां परिमलेषु लुब्धानां—लोषुषानां, मत्तानां मधुकराणां
—भ्रमराणां, कोलाहलैः,—भङ्गादौ, सुखर—समृद्धं तेन । सहकारादिभ्योऽपि मनी-
चरसौरभलीभादिति भावः । [“सहकारकालकर्पूरलुब्ध” इत्यत्र “सहकारकर्पूर-
कलीललवङ्गपारिजातकपरिमलमुच्चा” इति पाठे—कालील—मनकर्पूरं, गन्धद्रव्यमिदं
सन्निधानत्, ततः पूर्ववत् इन्द्रसमासः, तद्गः, तेषामिव परिमलं मुञ्चतीति तथोक्तेन ।

मिव वमन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-
मुखमुग्धहसितैः (७८) दशनज्योत्स्नास्रपितदिद्भुखैः पुनः
पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्तं, (७९) कदम्ब-
मुकुलस्थूलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्य त्रिखण्डकण्ठा-
भरणस्य (८०) प्रेङ्खतः प्रभया समुत्सर्पन्त्या सकुसुमहरित-

तती “मत्तमधुकारकुलनीलाहलमुखरेण” इति पाठः] सनन्दनवनं—नन्दनवनं—
तदाख्यर्दनीयानं, तेन सह वर्त्तमानम् । वमन्तम्—उद्गिरन्तम्, मुखस्य नन्दनवनवत्त्वं
तत्तत्तौरभशालिनादिति भावः । [“वमन्तम्” इत्यत्र “वसन्तम्” इति पाठे—मुखेन—
प्रारम्भेण, सहकारमदिपारिजाता णा प्रतूनसद्धाना समुद्गमेनेत्यर्थः, वसन्तं—तिष्ठन्तं,
निराजमानमित्यर्थः, दुग्पदेन तेषां तेषां समुद्गमादिति भावः, वसन्तं—वसन्तनामकम्
ऋतुमिव ; यद्वा,—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेदः सहकारफलेन क्रियते ; पारिजातकः,
—अनेकाद्रव्यसंस्कृतः मुखवासनिर्गमः ; वसन्तश्चैवंनिधेनैव मुखेन प्रारम्भेणोपलक्षितो
भवति] ।

(७७) आसन्नेति ।—आसन्नेन—सन्निहितेन, सहचारिणेत्यर्थः, सुहृदा—
मित्रेण, सह यत् परिहाससम्भाषणं—नर्मात्वापः तेन । उत्तानेति ।—उत्ता-
नस्य—उन्नमितस्येत्यर्थः, मुखस्य मुग्धानि—मनोज्ञानि, हसितानि—स्मितानि वैः ।
[“आसन्नसुहृत्परिहासभावनीत्तानितमुखमुग्धहसितैः” इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा
यः परिहासः तस्य भावना—भावान्वीधः, तस्मिन् उत्तानितम्—उन्नमित, यत् मुखं
तस्य मुग्धानि हसितानि तैः] ।

(७८) दशनेति ।—दशनानां—दन्तानां, ज्योत्स्नया—प्रभयेत्यर्थः, स्रपितानि—
आज्ञानितानि, धौतानीति यावत्, दिद्भुखानि येषु तथोक्तैः । कल्पयन्तं—निसारयन्तम् ।

(७९) कदम्बेति ।—कदम्बमुकुलवत् स्थूलं यत् मुक्ताफलयुगलं—मौक्तिक-
युगलं, तस्य मध्यम् अध्यासितम्—अधिष्णितं, मरकतं—तदाख्यं रत्नं यस्य यत्र वा
तथाभूतस्य । त्रिखण्डकण्ठाभरणस्य—त्रिगुणखण्डहारस्येत्यर्थः, द्वयोर्द्वयोर्मुक्ताफलयो-
र्मध्ये मरकतरत्नग्रथितत्रिराहत्तहारस्येति भावः । [“त्रिखण्डककर्णाभरस्य” इति
पाठे—त्रीणि कण्ठकानि—कण्ठकसदृशः शलाका इत्यर्थः यत्र तादृशं यत्
कर्णाभरणं—कर्णभूषणं तस्येत्यर्थः] ।

(८०) प्रेङ्खतः,—दीप्यमानस्य, ज्वलत इत्यर्थः, दीक्षयती वा । समुत्सर्पन्त्या
—समुद्गच्छन्त्या । सकुसुमेति —सकुसुमः—पुष्पसहितः, इरितः,—हरिद्वर्णः

कुन्दपल्लवकण्ठावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्, (८१) आमोदि-
 ष्टगमदपङ्कलिखितमकरमुखपत्रभङ्गभास्वरं भुजयुगलम् उद्दाम-
 सकाराक्रान्तशिखरमिव सकारकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-
 सूत्रसीमन्तितं, (८२) सागरमयनसामर्षगङ्गास्रोतःसन्दानित-
 मिव सन्दरं देहमुद्दहन्तं, (८३) कर्पूरक्षोदमुष्टिच्छुरण-
 पांशुलेनेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिधुनविपुलपुलिनेन उरः-
 स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं पुरो विस्त्वारयन्तमिव दिक्-

कुन्दपल्लवः कण्ठानतसः,—कण्ठभूषणं यस्य तथाभूतमिव । [“कृतसकुसुमहरितकुन्द-
 पल्लवकर्णानतंसम्” इति पाठे—कृतः सकुसुमः हरितः कुन्दपल्लवः कर्णानतंसः,—
 कर्णभूषणं येन तथोक्तमित्यर्थः ।]

(८१) आमोदीति ।—आमोदी—सौरभवान्, यः ष्टगमदपङ्कः,—कस्तूरिकायाः
 घनरसः, तेन लिखितः,—चित्रितः, मकरमुखः,—मकराख्यजलजन्तुभेदवदनरूप इति
 यानत्, पत्रभङ्गः,—पत्ररचना, तेन भास्वरं—राजमानम् । [“पङ्कलिखितपत्र-
 भङ्गभास्वरम्” इति पाठे—पङ्केन—घनद्रव्येण, लिखितः यो पत्रभङ्गः, तेन भास्वरम्]
 भुजयुगलं—बाहुयुग्मम् । उद्दामेति ।—उद्दामेन—उद्गतेन, मकरेण आक्रान्त शिखरम्
 —अग्रभागः यस्य तादृशम् । मकरकेतुदण्डद्वयं—कामस्य दण्डयुगलम् । [“मकर-
 केतुकेतुदण्डद्वयम्” इति पाठे—मकरकेतीः केतुदण्डद्वयं—भ्रजयष्टियुगलम्] । धवलेति ।
 —धवलेन—शुभ्रेण, ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन, सीमन्तितं—संयतं, सन्नद्धमित्यर्थः ।

(८२) सागरेति ।—सागरस्य—क्षीरोदस्य, मयनेन सामर्षा—सन्तोषा, पति-
 श्रीहादिति भावः, या गङ्गा तस्याः स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—वद्धमिव ।
 सन्दरं—सन्दराचलम् ।

(८३) कर्पूरीति ।—कर्पूरस्य क्षोदः,—चूर्णं, तस्य मुष्टिः,—मुष्टिभूतकर्पूर-
 चूर्णमित्यर्थः, तस्य छुरण—लेपनमिति यावत्, तेन पांशुल—धवलमित्यर्थः तेन ।
 [“कर्पूरक्षोदच्छुरणपांशुलेन” इति पाठान्तरम्] । युवतीति ।—युवतीजनस्य
 कुचावेन—स्तनावेन, चक्रवाकमिधुनं, तस्य विपुलं—बृहत्, पुलिन—सैकत तेनेन ।
 [“कान्तीञ्चकुचचक्रवाकयुगलविपुलपुलिनेन” इति पाठे—कान्ताया उच्चकुचावेन
 चक्रवाकयुगल तस्य विपुलं पुलिन तेनेत्यर्थः] । उरःस्थलेन—वक्षःस्थलेन ।
 स्थूलेति ।—स्थूलयोः,—पीवरयोः, भुजयोः आयामेन—दैर्घ्येण, पुञ्जीकृतं—सम-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोणकम-
नीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिच्छिन्नपल्लवेनोभयतः संवलनप्रकटितोरु-
विभागेन हारीतहरिता निविडनिपीडितेन अधरवाससा
(८५) विभक्ततनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्रमोपचितमांसं-
कठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्षः-
स्थलोपलवेदिकोत्तम्भनशिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्थासक-

हृतम् । [“पुञ्जितम्” इति पाठेऽपि स एवाः] । दिक्चक्रं—द्विदण्डखलं, पुरः
निस्तारयन्तमिब—प्रसारयन्तमिब । पुरस्तात्—अग्रतः ।

(८४) अधोनाभीति ।—नाभेरधः,—अधोनाभि, तत्र निहितः एकः कोणः,—
अंशविशेषः, तेन कमनीयं—मनीजं तेन । पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे । कक्ष्येति ।—कक्ष्यया
—काच्या, मेखलया इत्यर्थः, (“कक्ष्या इति कायां स्यात् काच्या मध्येभनम्बने”
इति मेदिनी) अभिच्छिन्नः,—सयतः, पल्लवः,—प्रान्तभागो यस्य तेन । [“कक्ष्याधिक-
च्छिन्न” इति पाठे—कक्ष्यायाम् अधिकं यथा तथा च्छिन्नः,—निहितः, लम्बमान इत्यर्थः,
पल्लवः यस्य तेन] उभयतः,—उभयोः भागयोः । संवलनेन—सङ्कीचनेन, प्रकटितः,
—प्रकाशितः, ऊर्ध्वोर्ध्वभागः येन तादृशेन, [“विभागेन” इत्यत्र “विभागेन” इति
पाठान्तरे—ऊर्ध्वः,—पादयोः, (ऊरुशब्दोऽत्र पादमातीपल्लवणं) विभागः,—तृतीयो
भागः, जङ्घाप्रदेश इत्यर्थः येन तादृशेन] । हारीतहरिता—हारीतः,—पश्चिमिदिशः,
तदत् हरित्—नीलवर्णमित्यर्थः तेन । [“हारीतहरितेन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।
निविडनिपीडितेन—सुदृढसंयमितेन । अधरवाससा—परिधानवसनेन ।

(८५) विभक्तेति ।—विभक्तः,—प्रकटितः, तनुतरः,—अतिरुग्णः, मध्यभागः,
—कटिदेशः यस्य तम् । [“विभक्त” इत्यत्र “विभज्यमान” इति पाठान्तरे—विभज्य-
मानः,—पृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः] । अनवरतेति ।—अनवरतं—सततं, कृतः यः
श्रमः, तेन उपचितं—प्रवृद्धं, यत् मांसं, तेन कठिनं—दृढं, विकटं—हृत्, यत्
मकरमुखं—जानुनीरुपरिभागः, तेन संलग्ने—सम्बद्धे, जानुनी ययीः ताभ्याम् ।

(८६) विशालेति ।—विशाल—प्रशस्तं, यत् वक्षःस्थलं, तदेव उपलवेदिका—
पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्या उत्तम्भनाय—धारणाय, शिलास्तम्भौ—पाषाण-
निर्मितौ स्तम्भौ, तस्वरूपानित्यर्थः ताभ्याम् । चार्चितेति ।—चारुणा—मनीजेन,
चन्दनस्थासकेन—चन्दनचूर्णया, विन्यस्तचन्दनेनेत्यर्थः, (“चूर्णा तु चार्चित्वं स्यासकः

स्थूलकान्तिभ्याम् ऊरुदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावत
 क्षरायाम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव
 तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तं, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य
 उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वय दौलायमानैर्नखमयूखजालकैः
 (८९) अश्वमण्डनचामरमालामिव रचयन्तम्, अभिसुख-
 मुच्चैरुदञ्चिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यङ्गिरिष बलानविकटं,
 पतङ्गिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दशनग्रहविमुक्ति-
 खणखणायितखलीने दीर्घघौणलीननालिकै ललाटपट्टिका-

इत्यमरः)। स्थूला—अतिशयिता, कान्तिर्वयोः ताभ्याम्। ऐरावतक्षरायाम्—
 ऐरावतशृङ्गादण्डैर्चम्।

(८७) अतिभरे ।—अतिभरेण—अतिभारेण, भरितयोः,—पूर्णयोः, ऊरु-
 भागयोः,—ऊर्णोः, भारस्य बहनेन—धारणेन, यः खेदः,—असः तेनेन। [“अति-
 भरितोरुभागवहन” इति पाठे—अति—अत्यर्थं, भरितयोः ऊर्णोः भारस्य बहनम्
 इत्यर्थः]। तनुतरं—कशतरम्। जङ्घाकाण्डं—जानुनीः अधीभागरूपं स्तम्भम्।
 [“तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तम्” इत्यत्र “तनुतरजङ्घाकाण्डम्” इति पाठे—तनुतरः
 जङ्घाकाण्डो यस्येति समासयोजना]।

(८८) कल्पपादपेति ।—कल्पपादपस्य—कल्पतरीः, पल्लवः,—किसलयः,
 तद्वत् पाटलं—रक्तं तस्य। [“कल्पपादपपल्लवद्वयस्यैव पाटलस्य” इति पाठान्तरम्]।
 उभयपार्श्वविलम्बिनः,—उभयोः पार्श्वयोः विलम्बते इति तथोक्तस्य, [“उभयपार्श्व-
 विलम्बिनः” इति पाठान्तरम्]। नखमयूखजालकैः,—नखकिरणसमूहैः। [“नखमयूखैः”
 इति पाठान्तरम्]।

(८९) अश्वेति ।—अश्वस्य—खवाहनस्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कारः,
 चामरमाला तामिव। रचयन्त—कल्पयन्तम्। उदञ्चिः,—उत्पतङ्गिः। विश्राम्यङ्गिरिषः,
 —विश्रामं कुर्वङ्गिरिवेत्यर्थः। बलानविकटं—बलानेन—गतिविशेषेण, विकटम्—उद्धटं
 यथा तथा। [“बलितविकटम्” इति पाठे—बलित—गतिविशेषः, तेन विकटं—चित्रमिति
 केचित् व्याचक्षुः]। खण्डितभुवि—खण्डिता—कुट्टिता, भूः,—चित्तिः येन तथोक्ते।

(९०) दशनैति ।—दशनैः,—दन्तैः, ग्रहः,—ग्रहणं, निमुक्तिः—त्यागः, ताभ्यां
 खणखणायितः,—खणखणशब्दवत् कृतः, खलीनः,—कनिका येन तथोक्ते। [“प्रति-

लुलितचामीकरचक्रे (६१) शिञ्जानशातकौम्भजयनशोभिति
मनोरंहसि गोलाङ्गूलकपीलक्रान्तिरीमणि नीलसिन्धुवारवर्णे
वाजिनि सप्तारूढम्, उभयत्र पर्याणपट्टाश्लिष्टहस्ताभ्याम्
आसन्नपरिचारकाभ्यां (६२) दोधूयमानधवलचञ्चरीकायुग-
लम्, अग्रतः पठतो वन्दिजनस्य सुभाषितम् उक्त्वाटकित-

क्षणदशननिमुक्तखणखणायितखरखलीने” इति समस्तपाठे—प्रतिक्षणं दशनैर्विमुक्तः,
—अपसारणं कृतः, तेन खणखणायितः खरः,—कर्कशः, खलीनो येन तथोक्ते
इत्यर्थः] । दीर्घेति ।—दीर्घायाम्—आयतायां, घोषाया—नासिकाया, लीना—लगा,
नालिका—कनिका यस्य तादृशे । ललाटेति ।—ललाटपट्टिकायां—भालफलके,
लुलितं—चञ्चलितं, बेगादिति भावः, चामीकरचक्रं—स्वर्णचक्रं यस्य तथाविधे ।
[“दीर्घघ्राणलीनलालिकललाटलुलितचारुचामीकरचक्रे” इति पाठान्तरे—दीर्घे
घ्राणे—नासाया, लीन, लालिकः,—कनिकाशिखरं यस्य तादृशे, ललाटे—भालदेशे,
लुलितं चारु—सुन्दर, चामीकरचक्रं यस्य तथाभूते इत्यर्थः] ।

(६१) शिञ्जानेति ।—शिञ्जानं—स्वन्त, यत् शातकौम्भजयनं—स्वर्णनिर्मित-
तुरङ्गबन्धनिर्गेषः, तेन शोभते इति तथोक्ते, (“जयनं स्यात् तुरङ्गादिसन्नाहे” इति
मेदिनी) । मनोरंहसि—मनस इव रंह,—रयः यस्य तादृशे, मनोजवे इत्यर्थः ।
गोलाङ्गुलेति ।—गोलाङ्गूलः,—कण्ठमुखो ज्ञानरभेदः, तस्य कपीलवत् क्रान्तिर्वेषां
तादृशानि रीमाणि यस्य तथोक्ते, [“गोलाङ्गूलकपीलकालकायलीनि” इति
पाठान्तरे—गोलाङ्गूलकपीलवत् काल—कण्ठवर्ण, कायलीम—शरीररीम यस्य
तादृशे] । नीलेति ।—नील यत् सिन्धुवार—निर्गुण्डीकुसुममित्यर्थः, तस्येव वर्णे
यस्य तथाभूते । वाजिनि—अश्वे । [“वाजिनि महति” इत्यधिकपाठे—महति
—मन्त्रेन वाजिनीत्यर्थः] । उभयत्रेति ।—उभयत्र—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः ।
[“उभयत्र” इत्यत्र “उभयत्र” इति पाठान्तरम्] । पर्याणपट्टः,—
पर्याणम्,—अत्रपृष्ठस्थितासनविशेषः, तदेव प्रष्टः,—फलकं, तस्मिन् श्लिष्टः,—सयुक्तः,
स्थापित, इत्यर्थः, हस्तः,—वाम इति भाव याभ्या तथोक्ताभ्याम् । [“पर्याणपट्टाश्लिष्ट”
इत्यत्र “पर्याणपट्टाश्लिष्ट” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(६२) दोधूयमानेति ।—दोधूयमान—नीज्यमान, भ्रमल—श्वेतं, चञ्चरीका-
युगलं—चामरयुगलं यस्य तम् । [“चञ्चरीका” इत्यत्र “चामरिका” इति पाठे
स्यटम् । वन्दिजनस्य—स्तुतिपाठकस्य, [“वन्दिनः” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

कपोलफलकेन लग्नोत्पलकेसरपक्ष्मशकलेनेव मुखशशिना
 भावयन्तम्, (६३) अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रसयी-
 मिव सृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासप्रायमिव जीवलोकं जनय-
 न्तम्, (६४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, शृङ्गारमय-
 मिव दिवसभापादयन्तं, रागराज्यमिव प्रवर्तयन्तम्, आकर्ष-
 णाञ्जनमिव चक्षुषोः, वशीकरणमन्त्रमिव मनसः, स्वस्थावेश-
 चूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (६५) सिद्धयोग-
 मिव स्त्रीभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मन्त्रयस्य, रसायनमिव
 यौवनस्य, एकराज्यमिव रासणीयकस्य, कीर्तिस्तम्भमिव

उत्कण्ठकितकपोलफलकेन—उत्कण्ठकिते—रोमाञ्चिते इति यावत्, कपोलफलके
 —गण्डतटे यत्र तथाभूतेन । लग्नोति ।—लग्नानि—संसक्तानि, उत्पलस्य—कुमुदस्य,
 केसरपक्ष्मशकलानि—केशराणि—किञ्चलकानि, पक्षाणीन—नेत्रोमाणीन, आन-
 रकत्वात् इति भावः, तेषां शकलानि—खण्डानि यस्मिन् तेनेन, [“लग्नोत्पल” इत्यत्र
 “लग्नक” “त्पल” इति पाठे—लग्नस्य कर्णात्पलस्य—कर्णान्तंसीभूतकुमुदस्य इत्यर्थः]
 भावयन्तं—चिन्तयन्तम् ।

(६३) अनङ्गेति ।—अनङ्गस्य—नामस्य, युगे—समयनिशेषे, अवतारः,—
 पृथिव्यामनरोहण तमिव, अनतीर्णमनङ्गमिव जीवलोक दर्शयन्तमिति भावः ।

(६४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयादिति भावः । एवमुत्तरत् । सर्गान्तरम्
 —अन्या सृष्टिम् । [“सर्गान्तं म्” इति पाठे—अन्यनिधेर् मार्ग—पन्थान, व्यवहार-
 मित्यर्थः] । आपादयन्तं—जनयन्तम् । रागराज्य—रागः,—निश्चयेषु अत्यासक्तिः, तस्य
 राज्यं तत् । आकर्षणाञ्जन—वशीकरणमन्त्रम् । स्वस्थावेशचूर्णमिव—स्वस्थं यथा
 तथा आवेशयतीति तथाभूतं चूर्णं—वशीकरणार्थं चूर्णद्रव्यनिशेषः तदिव । सन्तोष-
 मिव—दृष्टिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निवृत्तिर्जायते इत्यर्थः । [“असन्तोषमिव”
 इति पाठे—यं दृष्ट्वा द्रष्टुः कौतुकं न निवृत्तं, दर्शनजनितसन्तोषस्यानिहं पुनः
 पुनः तद्दर्शनलालसा नर्द्धने इति भावः] ।

(६५) सिद्धयोगमिव ।—सिद्धाय, कार्याणामिति भावः, योगः,—उपायः तमिव ।
 रसायनमिव—स्थिरत्वसम्पादनोपधनिशेषमिव, यथा रसायनप्रयागात् मनुष्यः उपचित-
 सर्वभातु स्थिरयौवनश्च भवति, तद्वत् एतदाश्रयेण यौवनमपीति भावः । रासणीयकस्य—

रूपस्य, कुलकोषमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (८६) प्रथमाद्भुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवानम् अद्राक्षीत् ।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (८७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तमतपनीयस्तम्भावदातं, परिणतवयसमपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखश्मश्रुकेशं, शुक्तिखलतिम्, ईषत्तुन्दिलं,

सौन्दर्यस्य । एकराज्यमिव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव । कुलकोषमिव—बश्लेवमिव । [“मूलकोषमिव” इति पाठान्तरे—प्रधानचेतनमिव इत्यर्थः] । पुण्येति । —पुण्यानां कर्मणा परिणामः,—फलं तमिव ।

(८६) प्रथमाद्भुरमिव—प्रथमः,—मुख्यः, आद्यी वा, अद्भुरः,—प्ररीहः, तमिव । [“कान्तेः” इत्यत्र “कान्तिलतायाः” इति पाठे—कान्तिरेव लता तस्याः] । सर्गाभ्यासफलमिव—सर्गः,—सृष्टिः, त अभ्यासः,—पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य फलं तद्विव । विभ्रमस्य—बिलासस्य । यशःप्रवाहमिव—यशसा प्रसन्नममिव । वैदग्ध्यस्य—नैपुण्यस्य । अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव लक्ष्यमाण-मित्यर्थः, [“ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः” (५।३।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्] ।

(८७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तः तं, तुरगाद्धटमित्यर्थः, [“अपरससक्त-तुरगम्” “अपरसश्लिष्टतुरङ्गम्” इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्तः तम्, अपरेण तुरङ्गेण संश्लिष्टः,—संसक्तः तमिति चार्थः । अत्र समासश्चिन्त्यः] । परम्—अत्यन्तं, प्रांशुम्—उन्नतदेहमित्यर्थः । उत्तमेति ।—उत्तमम्—अग्निसन्तः, यत् तपनीयं—काञ्चनं, तस्य स्तम्भान्तु—स्थूणान्तु, अनदातः,—गौरः तम्, [“अनदातः सिति गौरी बलक्षी धनलोऽर्जुनः” इत्यमरः)] [“उत्तमतपनीयस्तम्भान्कारम्” इति पाठान्तरम्] । परिणतवयसं—परिपक्ववयसं, स्थनिरमिति यावत् । व्यायामबलीयांसं—व्यायामेन—सतताङ्गचालनया, बलीयान्—अतिबलशाली तम्, [“व्यायामकठिन-कायम् इति पाठे स्पष्टम्] । नीचनखश्मश्रुकेशं—नीचाः,—कृशाः, क्षीरकर्मणा अल्पीभूता इत्यर्थः, नखाः श्मश्रूणि केशाश्च यस्य तथोक्तम् । [“नीचनखश्मश्रुकेशम्” इति पाठान्तरे—कचाः,—केशाः, अन्यत् समानम्] । शुक्तिखलतिम्—शुक्तिवत् खलतिः,—खन्नाटः यस्य त, शुकवर्णखन्नाटमित्यर्थः, विप्लवोः सखनमिति यावत् । तुन्दिलं

(६८) अनुत्तणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिष्यन्तं,
गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महानुभावतामपि शिष्यता-
मिव जनयन्तम्, आचार्यस्य आचार्यकमिव कुर्वाणं, धवल-
वारवाणधारिणं, लसत्तनुदुकूलपट्टिकापरिस्निष्टमौलिं पुरुषम् ।

अथ स युवा (६९) पुरोयाधिनां यथादर्शनं प्रतिनिष्ठ्य
विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां सकाशात् उपलभ्य
दिव्याकृति तत् कन्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगे
द्विदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देशम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

—स्थूलोदरमित्यर्थः । [“तुन्दिलम्” इत्यन्मात् पर “रोमशीर स्थलम्” इत्यधिकपाठे
—रोमश—वहलीमयुक्तमित्यर्थः, उर स्थल—नच स्थल यस्य तयोक्तमित्यर्थः] ।

(६८) अनुत्तणेति ।—अनुत्तण—सततम्, उदारवेशतया—महार्घ्यपरिच्छेद-
धारितया । [“अनुत्तणोदारवेशतया” इति पाठे—अनुत्तण,—अनुत्कटः, सौम्य इत्यर्थः,
उदार,—महार्घ्यं, वेशी यस्य तस्य भावः, तत्ता तथा] । गुणानपि—विनय-
दाक्षिण्यादीनाम् । [“गौरवमिव आपादयन्तम्” इत्यत्र “गरिमाणमिवावयन्तम्”
इति पाठान्तरे—गरिमाण—गुरुत्व, प्रशस्यतामिति यावत्, आनयन्तं—सम्यक् प्राप-
यन्तम्] । महानुभावता—महासत्त्वताम् । [“जनयन्तम्” इत्यत्र “आनयन्तम्”
इति पाठान्तरम्] । आचार्यस्य—गुरोः । [“आचार्यस्य” इत्यत्र “आचारस्य”
इति पाठे—आचारस्य—सौजन्यस्येति यावत्, शरत्त्रिहिताया नीतेर्वा] । आचार्यक-
मिव—आचार्यस्य कर्म आचार्यक तदिव । धवलवारवाणधारिणं—गुह्य-
वर्णधरम् । लसदिति ।—लसन्त्या—शीभमानया, तन्व—सूत्रया, दुकूलपट्टिकाया—
पत्रवसनखण्डिकाया, परिस्निष्ट, —परिवेष्टित, मौलि, —धम्मिल्ल, मुद्रा इति यावत् यस्य
तम् । [“लसत् मौलिम्” इत्यत्र “धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिम्” इति
पाठान्तरे,—धौतया—विशुद्धया, निर्मलया इत्यर्थः, अन्यत् तुल्यम्] ।

(६९) पुरोयाधिनाम्—अग्रयाधिनाम् । यथादर्शनं—दर्शनमनतिक्रम्य यथा-
दर्शनं, दर्शनानुसारं इत्यर्थः, द्विदृशेति यावत् । प्रतिनिष्ठ्य—प्रत्याश्रय्य, [“प्रतीत्य”
इति पाठान्तरे—निश्चित्य, निश्चरणं इत्यर्थः] । विस्मयमानमनसा—विस्मयमानम्—
अश्रुत्याधमान, सन. येषां तथाभूतानाम् । [“निश्चितमनसाम्” इति पाठान्तरम्] ।
उपलभ्य—विदित्वा । उपजातकुतूहलः,—सजातदर्शनाभिलाष इत्यर्थः । प्रतूर्णतुरग-

द्वततार । निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह
धरणाभ्यामेव सविनयसुपसर्प । कृतोपसङ्ग्रहणौ तौ सावित्री
समं संरखत्या किंसन्ध्यासनदानादिना कुसुमफलाभ्यां वसानेन
वनवासीचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोः
आसीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयसम् उद्दृश्य
अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१००) सहजलज्जाघनस्य प्रथमाभिभाषणम्
अशालीनता, विशेषतो वनसृगीसुग्धस्य
कुमारीजनस्य । केवलम् (१०१) इयम् आलीकनकतार्याय
चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रीवहतिः ।

—धाविततुरङ्गमः । उपससर्प—उपजगाम ; कन्यकात्वादीदृश्यवहारी न निन्द-
यः । कृतोपसङ्ग्रहणौ—कृतम्—अनुष्ठितम्, उपसङ्ग्रहण—समाररेण ग्रहणम्,
अभिवादन वा ययोः तथाभूतौ ; (“उपसङ्ग्रहण धीराः कषयन्त्यभिवादनम्” इति
स्मरणात्) । किंसन्ध्यासनदानादिना—पल्लवरचितासनदानादिना । कुसुमफलाभ्यां व-
सानेन—कुसुमेन फलेन च यत् अर्थ—पूजनविशेषः, तदेव अवसान यस्य तेन ।
[“सकुसुमफलाभ्यां वसानेन” इति पाठोऽपि स्पष्टः] । यथाक्रम—यथानिश्चयम् ।
उपजग्राह—समादृतवती । आसीनयोः,—उपविष्टयोः, तयोः,—युव-प्रवयसीरित्यर्थः ।
आसीना—उपविष्टा । [“अब्रवीत्” इत्यत्र “अवादीत्” इति पाठान्तरम्] ।

(१००) सहजति ।—सहजया—स्वाभाविकया, लज्जया घनः,—पूर्य
इत्यर्थः तस्य । [“सहजलज्जाघनस्य” इत्यत्र “सहजलज्जाघनस्य” इति पठे—
सहजा—स्वाभाविकी, लज्जा एव घनं यस्य तस्येत्यर्थः] । प्रथमाभिभाषणं—
प्रथमं—प्राक्, अपरिचितागन्तीरभिभाषणादिति भावः, अभिभाषणम्—आलपनम् ।
अशालीनता—भ्रष्टता, चापल्यमित्यर्थः । [अत्र “अशालीनता” इत्यत्र पाठः समी-
चीनः, “शालीनता” इत्यपपाठः, शालीनताशब्दस्य सौजन्यार्थकस्यात्वात्निबधितत्वात्] ।
वनसृगीसुग्धस्य—वनस्य सृगी—हरिणी, तद्वत् सुग्धः,—सरलः, भीरुर्वा तस्य ।
[“वनसृगी” इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पर्कविरहितत्वं सूचितम् । “कुमारीजनस्य” इत्यत्र
“कुलकुमारीजनस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(१०१) इयं “श्रीवहतिः” इत्यनेनान्वयः । श्रीवहतिः,—श्रवणैन्द्रियव्यापारः ।
आलीकनेति ।—आलीकनेन—दर्शनेन, युवयोरिति भावः, कृतार्थ—चरितार्थं तस्मै ।

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सज्जनः
 प्रणयम् । अप्रगल्भसपि जनं प्रभवता प्रश्रयेण अर्पित
 मनो मधु इव वाचालयति । अयत्नेनैव च अतिनस्त्रे साधौ
 धनुषीव गुणः परां कौटिमारीपयति विस्त्रम् । जनयन्ति
 च विस्त्रयम अतिधीरधियाम् अपि अदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति
 सुष्टु सृष्ट्यतिशयाः ; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य सहातु-
 भावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्वा चैयं देवानां
 बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोत्या
 तरलता । तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुण्यभाक् कातमौ

चक्षुषे—नयनाय, खड्गयन्ती—खड्गा कुर्वन्ती, नयनम् स्वयमपि ज्ञतार्थतां गन्तुमभि-
 सप्तन्तीत्यर्थः । उदन्तेति ।—उदन्तस्य—हत्तान्तस्य, युवतीरिति शेषः, श्रवणे कुतूहलिनो
 —सञ्जातकुतूहला सती, प्रेरयति—प्रणीदयति, अभिभाषितु नामिति शेषः ।

(१०२) प्रथमेति ।—प्रथमं—नममित्यर्थः ; दर्शनं तद्धिन् । उपायनमिव—
 उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति—प्रदर्शयति इत्यर्थः । [“उपनयन्ति सज्जनाः” इति
 बहुवचनान्तं पाठान्तरम्] । प्रभवता—प्रसृष्टा, सहतेति भावः, प्रश्रयेण—विनयेन,
 सज्जनानामिति भावः, अर्पित—प्रदत्तं, तस्मै इति शेषः, सज्जनावत्तीकृतमित्यर्थः,
 उद्वीपितमिति भावः, मनः,—चित्तं, मधु इव—मद्यमिव, अप्रगल्भसपि—अदृष्टमपि,
 अनाग्निमपीति यावत्, जनं वाचालयति—वाचाल करोति । गुणः,—विनयादिः,
 मीरौ च । परा कौटिमि—परममुत्कर्षं, धनुषः अयभागश्च । विस्त्रम्,—विस्त्रासः, (समी
 विस्त्रम्-विस्त्रासौ” इत्यमरः) । अतिधीरधियाम्—अतिशयेन धीरा धीः,—बुद्धिंषा तथा-
 भूतानामपि । अदृष्टपूर्वा,—पूर्वमदृष्टाः । सुष्टु सृष्ट्यतिशयाः,—शीघ्रता निर्माणीत्-
 कर्षा इत्यर्थः । [“सुष्टुः सृष्ट्यतिशयाः” इति पाठे—सुष्टु,—विधातुः सृष्टिः,—निश्रिष्ट-
 निर्मितः इति भावः, तस्या अतिशयाः,—उत्कर्षाः, परमोत्कृष्टसृष्टवस्तुनीति यामन्] ।

(१०३) सौजन्येति ।—सौजन्यस्य परतन्वा—पराधीना, इय देवानां—पूज्यानां
 युष्माकमित्यर्थः, अतिभद्रता—अतिशयेन शिष्टाचारः, बुधस्य—निदञ्जनस्य, शनत इत्यर्थः,
 समीपे इति शेषः, [“बुधस्य” इत्यत्र “प्रियस्य” इति पाठे—प्रियस्य—प्रियजनस्य समीपे
 इति भावः] कथा कारयति—कथयितुं प्रवर्तयतीत्यर्थः, अस्मानिति शेषः । युवतीजन-
 सङ्घोत्या—युवतीजनाना सङ्घोत्या—स्वाभाविकी, तरलता—चपलता, “न तु कपटं

विक्रमजम्भितविरहव्यथया शून्यतां नीतो देशः ? क वा
गन्तव्यम् ? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरहृद्गाराहृद्गारो-
ऽपर इव अ न्यजो युवा ? किन्नाम्नः समृद्धतपसः पितुः
अयम् अमृतवर्षी कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति ?
का वाऽस्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी
जननी ? कानि वा अस्य पुण्यभाञ्जि भजन्ति अभिव्याम्
अक्षराणि ? आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनी
हृदयस्य” ।

कारयति” इत्यनुशङ्कः । [अत्र “युवतीजन” इत्यत्र “कुमारीजन” इति पाठो युज्यते ।
“युवतीजन” इत्यत्र “युवतीजने” इति पाठान्तरम्] । अघेदानीं सावित्री ब्रह्मीकृपापात्रभि-
भनुष्ण्य दधीचस्य सरस्वत्याः भर्तृयोग्यता मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति ।
—तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि । अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्—पुण्यवर्जितः, युवयोः
पूतपादरजस्पर्शवञ्चितत्वादिति भावः ; कतमी देशः विक्रमजम्भितविरहव्यथया—
विक्रमेण—शौर्येण, जम्भिता—उद्दीपिता, या विरहव्यथा—विद्योगपीडा, युवयोरिति
भावः, तथा शून्यता नीतः, यस्मात् देशात् भवन्तानागतौ, स देश इदानीं युवयोः
विरहेण नितरा दुःखितो जातः, इति तस्य अपुण्यभाक्त्वमिति भावः ; कुत्र भवतीर्निवासः
इति प्रश्ननिष्कर्षः । [“विक्रमजम्भितविरहव्यथया” इत्यत्र “विजम्भितविरहव्यथया” इति
पाठे—विजम्भिता—उदीपिता, विरहव्यथा यस्य तथाभूत इत्यर्थः ;] ।

(१०४) [“को वा” इत्यत्र “कस्य वा” इति पाठे—कस्य जनस्य अयं युवां
इत्यन्वयः] । अपहृतेति ।—अपहृतः,—नाशितः, हरस्य हृद्गाराहृद्गारः,—हृद्गार-
गर्भः, गर्भः येन तथाभूतः, हरकोपायिना अदग्ध इति भावः । नन्यजः,—आत्मभूः,
कामः इत्यर्थः । किन्नाम्नः,—किन्नास्यस्य । [“का वाऽस्य” इत्यत्र “का चास्य” इति
पाठान्तरम्] । त्रिभुवननमस्या—त्रिलोकीपूज्या । प्रभातसन्ध्येन—प्रातःसन्ध्येन । [“महत्-
तेजसो जननी जननी” इत्यत्र “महत्स्तेजसो जननी” इति पाठान्तरम्] । पुण्यभाञ्जि—
पुण्यवन्तीत्यर्थः । अभिव्याम्—संशाम् । अक्षराणि—वर्णाः, किन्नामघेयोऽयमिति भावः ।
आर्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि, अयं साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यद्वा
—आर्यस्य—भक्तः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः । कौतुकानुरोधिनिः,
—विशिष्टज्ञानजालस्येत्यर्थः, अयमेव क्रमः,—नियमः, प्रश्ने इति शेषः ।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रश्नयोऽसौ प्रत्य-
वादीत्,—“आयुष्मति! सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या।
न केवलमाननं, हृदयसपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकर-
करशीतलैराह्लादयति वचोभिः। (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो
भूयसा शुभेन कर्मणा शिल्पकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते।
(१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्यालापाः, अभिजातैः सह
दृशोऽपि मिश्रीभूता सहर्तौ तुष्टिम् आरोपयन्ति। श्रूयताम्—
एष खलु भूप्रणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्त्रितय-

(१०५) प्रकटितप्रश्नः,—प्रदर्शितविनयः। [“प्रत्यवादीत्” इत्यत्र “प्रति-
न्याजहार” इति पाठान्तरे—प्रत्युक्तवानित्यर्थः।]। सतामिति।—सता—साधूनां,
प्रियंवदता—प्रियभाषित्वं, कुलविद्या—वशक्रमानुसारिणी विद्या, सद्गता विद्या।
इत्यर्थः। सुधाकरकरशीतलैः,—चन्द्रकिरणवत् मिश्रितैः, [“सुधाकरकरशीतलो
आह्लादयति” इत्यत्र “सुधाशीकरशीतलैः आनन्दयति” इति पाठे—अमृतबिन्दुवत्
मिश्रितैः प्रीणयति इत्यर्थः]।

(१०६) सौजन्येति।—सौजन्यस्य—सज्जनोचिताचारस्य, जन्मभूमयः,—उत्पत्ति-
स्थानानि। भूयसा—अतिवहृत्सिन, शुभेन—पुण्येन, कर्मणा—कार्येण शिल्पकला-
इव—शिल्पविद्या इव। [“कर्मणा .. .. इव” इत्यत्र “सज्जननिर्माणाशिल्पकलाः” इति
पाठे—सन्तो जनाः सज्जनाः, तेषां निर्माणां शिल्पकला इत्यर्थः। “दृश्यन्ते” इत्यत्र
“जायन्ते” इति पाठान्तरम्]।

(१०७) दूरे इति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सन्ननानांति शेषः।
आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्त्विति शेषः। [“आलापाः” इत्यत्र
“आलापनम्” इति पाठे—आभाषणमित्यर्थः]। ते खलु तुष्टिमारीपयन्तीयत्र यत्र
कथा ? इति भावः। “अभिजातैः,—सत्कुलजैः, सह मिश्रीभूता” दृशोऽपि—दृष्टयोऽपि
परस्परदर्शनानि अपोचय्यः, सहर्तौ तुष्टिम्—प्रीतिम्, आरोपयन्ति—जनयति।
[“तुष्टिम्” इत्यत्र “भूर्भुवः” इति पाठे—सहर्तौ भूर्भुवः—स्थानं, स्वर्गमिति यावत्,
“आरोपयन्ति—नयन्ति। “एष” इत्यत्र “अयम्” इति पाठान्तरम्]। भूप्रणम्—
पञ्चसूक्तः। भार्गववंशस्य—भृगोरस्य भार्गवः, तस्य वंशः,—कुलं तस्य। भूरिति।—

तिलकस्य, (१०८) अदभ्रप्रभावस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भस्य,
(१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातलशयनदुर्ललितपादपङ्क-
जस्य, (११०) निजतेजःप्रसरप्लुष्टपुलोमः चवनेन च वहिर्वर्त्ति
जीवितं दधीचो नाम तनयः । जननी च अस्य जितजगतः
(१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राज-
पुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम । तां खलु देवीं द्विमूर्त्तिं

भूः,—पृथिवी, भुवः,—अन्तरीक्षं, स्वः,—स्वर्गः, तेषां त्रितयं, तस्य तिलकं—ललाट-
भूषणविशेषः तस्य ।

(१०८) अदभ्रेति ।—अदभ्रः,—बहुलः, महान् इत्यर्थः । (“अदभ्रं बहुलं बहु”
इत्यमरः) प्रभावः,—तपःसामर्थ्यमिति यावत्, तेन स्तम्भितः,—संरुद्धः, जम्भारिः,—
इन्द्रस्य, भुज एव स्तम्भः येन तथोक्तः तस्य, (पुरा किल अश्विनीकुमारारभ्याम् “आर्वा
यज्ञभागभुजौ कुरु” इति चिरं प्रार्थितोऽयं तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददत्
इन्द्रेण क्रुद्धेन वज्रधरेण रोषितः, ततश्चास्य सवज्रः हस्तः स्तम्भितोऽभूदिति पुराण-
वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया) ।

(१०९) सुरासुरेति ।—सुराणाम् असुराणाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिला-
तलानि—रत्नभूतप्रसाराः, तेषु शयनेन [“शिलातलशयन” इत्यत्र “शिलाशयन”
इति पाठान्तरम्] दुर्ललितं—दुरधिगम्यम्, अत्यादृतमिति यावत्, पादपङ्कजं—
चरणसरसिर्जं यस्य तथामृतस्य, सुरासुरवन्द्यस्येति भावः । [“पादपङ्केरुहस्य”
इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] ।

(११०) निजिति ।—निजानां तेजसां प्रसरेण—विस्तारेण, प्रभावेणेत्यर्थः, प्लुष्टः,
—दग्धः, पुलोमा—तन्नामा दैत्यः येन तथोक्तस्य । (पुरा भृगीः पत्नी अन्तर्वती पुलोम
दैत्येन क्रियमाणा आसीत्, तदानीं गर्भस्योऽसौ महामुनिर्गर्भात् चुथ्योत् ; ततश्च
अन्वर्थनाम्ना अनेन चवनेन दैत्योऽसौ कीपट्ट्या दग्ध इति पुराणवार्त्ता) ।
वहिर्वर्त्ति—वहिर्वर्त्तते इति वहिर्वर्त्ति—वहिःस्थितम् । [“वहिर्वर्त्ति” इति पाठान्तरे,
—वहिः,—वहिःप्रदेशे, वर्त्तिः,—अवस्थानं यस्य तादृशं, वहिरवस्थितमित्यर्थः] ।
जितजगतः,—जगद्विजयिनः ।

(१११) अनेकेति ।—अनेकानि—बहूनि, पार्थिवानां—राज्ञां, सहस्राणि
तैः अनुयातः,—सेवित इति यावत् तस्य । शर्यातस्य—तदाख्यस्य, सन्नाज इति शेषः ।
त्रिभुवनकन्यारत्नं—त्रिभुवने यावत्यः कन्याः तासु रत्न—रत्नभूतेत्यर्थः । द्विमूर्त्तिं—

विदित्वा वैजने मासि प्रसवाय पिता पत्यः पार्श्वात् स्वष्टहम्
 आनाययत्; असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम् ।
 अनेहसा अवर्द्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारक-
 राज इव राजीवलीचनो राजशृङ्गे । भर्तृभवनमागच्छन्त्यासपि
 मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् असुञ्चत् मातामहौ
 मनोविनोदनं नम्रारम्; अशिक्षत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः
 सकलाश्च कलाः ।

कालेन च (११३) उपारूढयौवनम् इमम् आलोक्य
 अहमिव असौ अपि अनुभवतु सुखकमलावलोकनानन्दम्
 अस्य इति मातामहः कथं-कथमप्येनं पितुरन्तिकम् अधुना
 व्यसर्जयत् । सामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्यातस्य
 आज्ञाकारिणं विकृच्छिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु
 भवती । पितुः पादसूलम् आयान्तं मया साभिसारम्
 अकरोत् स्वामी । (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम् ।

इे मूर्त्ती यस्याः तां, स्वती गर्भजन्मना च मूर्त्तिव्यवतीमित्यर्थः, गर्भिणीमितिभावः ।
 [“हिमूर्त्तिम्” इत्यत्र “अन्तर्वर्तीम्” इति पाठे—अन्तर्वर्ती—गर्भिणीमित्यर्थः ।]
 वैजने मासि—प्रसवमासि । अनेहसा—कालेन । तारकराज इव—चन्द्र इव ।
 राजीवलीचनः,—पद्मनेत्रः । [“मातरि” इत्यत्र “दुहितरि” इति पाठान्तरम् ।

(११२) आसेचनकेति ।—आसेचनकं—“तदासेचनकं तमेर्नास्वन्ती यस्य दर्शने”
 इत्युक्तलक्षणम्, अतिनेत्रानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तथाभूतम् । मनोविनोदनं—
 मनःप्रीतिजननम् । नम्रारं—दौहितम् । कलाः,—चतुःषष्टिविधाः सङ्गीतादिविद्याः ।

(११३) उपारूढयौवनं—प्राप्तयौवनम् । असौ—अयम् । कथं-कथमपि—
 अतिकच्छ्रेण । व्यसर्जयत्—प्रेषयामास इत्यर्थः । सुगृहीतेति ।—सुगृहीतं नाम यस्य
 तथोक्तस्य—प्रातःस्मरणीयस्य इत्यर्थः, “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः स्मर्यते बुधैः”
 इत्युक्तेः । भृत्यपरमाणुं—चुद्रतरं भृत्यमित्यर्थः । आयान्तम्—आगच्छन्तम्, एनमिति
 शेषः । मया साभिसारं—समहायं, मत्सहचरमित्यर्थः । स्वामी—प्रभुः, नृपतिरित्यर्थः ।

(११४) तद्धि न इति ।—तत्—राजकुलं, नः,—अस्माकं, कुलक्रमागतं—

उत्तमानाञ्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने
 कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकीशो
 महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रे एव पारेशीणं तस्य भगवतः
 च्यवनस्य स्वनाम्ना नियमितव्यपदेशं चावनं नाम चैत्ररथ-
 कल्पं काननं निवासः । तदवधिरेव नौ यात्रा । यदि च
 (११५) गृहीतक्षणदाक्षिण्यम् अनवहेलं वा हृदयम्
 अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम्, अयं जनः श्रवणार्हो
 वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनी

र्षपरम्परया प्राप्तम्, अस्माभिः सेवितमिति यावत्, हि—अवधारणे । उत्तमानां—
 संज्ञानां, चिरन्तनता—चिरानुगत्यमिति भावः । अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति,
 सेवके इति यावत्, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, [“कियन्मात्रमपि” इति पाठान्तरम्]
 मन्दाक्षं—लज्जां, (“मन्दाक्षं क्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा” इत्यमरः) चिरानुगत्येन सम्यक्
 भृत्यभावे महतां लज्जां जायते, इति मामनुजीविनमपि स्वदौहितसहचरं कृतवानिति
 भावः । खलु—यतः, महतां दाक्षिण्यकीशः,—औदार्यभाण्डारम्, अक्षीणः,—न
 धयं गच्छतीत्यर्थः, स्वस्य दाक्षिण्यातिशयात् तथा कृतवानिति भावः । इतश्च—
 अस्मात् प्रदेशाच्च, पारेशीणं—शीणस्य नदस्य पारे इति पारेशीणम् । गव्यूतिमात्रे—
 गव्यूतिः,—क्रीशयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन्, (“गव्यूतिः स्त्री क्रीशयुगम्” इत्यमरः)
 तदन्ते इत्यर्थः, [अत्रान्ते गम्यमाने अध्ववाचकात् समी । “गव्यूतिमात्रमिव” इति
 पाठान्तरम्] । स्वनाम्ना—निजाख्यया, नियमितः,—निर्दिष्टः, अभिहितः इत्यर्थः,
 व्यपदेशः,—संज्ञा यस्य तथोक्तम् । [“निर्मितव्यपदेशम्” इति पाठे,—निर्मितः,—
 कृतः] । चैत्ररथकल्पं—चैत्ररथं नाम कुबेरीद्यानं, तस्मादीषदूनम् । नौ—आवयोः ।
 यात्रा—गमनम् । [“तदवधिरेव” इत्यत्र “तदवधिश्चैयम्” इति पाठान्तरम्] ।

(११५) गृहीतेति ।—गृहीतं क्षणदाक्षिण्यं—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तथा-
 भूतम् । [“गृहीतक्षणम्” इति पाठे—गृहीतः,—स्वीकृतः, प्राप्त इत्यर्थः, क्षणः,—उत्सवः
 येन तम् ; “क्षण उद्धव उत्सवः” इत्यमरः] । अनवहेलं—नास्ति अवहेला—अवज्ञा यस्य
 तादृशम् । प्रसादानाम्—अनुग्रहाणां, भूमिः,—पात्रम् । श्रवणार्हः,—श्रीतुं योग्यः ।
 विमाषनीयः,—अनादरणीयः, न उपेक्षणीय इति यावत्, नः,—अस्माकम्, अयं प्रथमः,
 —आदः, प्रणयः,—प्रश्रयः, अकुण्ठितसम्भाषणमित्यर्थः, प्रार्थना वा । [“कुतूहलिनी

हृदयस्य । वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुष्यतीः । न
इयम आकृतिर्दिव्यता व्यभिचरति । गौत्र-नामनी तु श्रोतुम्
अभिलषति नौ हृदयम् ; तत् थयं, कतसो वंशः सृष्ट-
णीयतां जन्मना नीतः ? कां च इयम् अत्रभवती भवत्याः
क्षमवायं इव विरोधिनां पदार्थानाम् ? तथा हि,—सन्निहित-
वालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च,
(११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहंसखना

हृदयस्य" इत्यत्र "कुंतूहलस्य" इति पाठे—कौतुकस्य, अत्रणौत्सुक्येत्यर्थः ।] शुश्रूषवः,
—श्रोतुमिच्छवः । ["प्रथमवृत्तान्तम्" इत्यत्र "वृत्तान्तम्" इति पाठान्तरम् । व्यभि-
चरति—अतिक्रामति, दिव्यता बिना ईदृशी आकृतिर्न सम्भवतीति भावः ।
गौत्र-नामनी—कुल-नामधेये । नौ—आनयोः । सृष्टणीयतां—सृष्टावोग्यताम् ।
[जन्मना" इत्यत्र "तत्रभवत्या जन्मना" इति पाठान्तरे,—तत्रभवत्या—मान्नीयया,
पूज्यया वा, भवत्या इति शेषः] । अत्रभवती—मान्या, पूज्या वा । ["भवत्या."
इत्यत्र "भवत्याः समीपे" इति पाठान्तरम्] । विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां,
पदा ना—बस्तूना, समवाय इव—समीलनं वा, दृश्यते इति शेषः । तथा हि—तमेवार्थं
जानीहीत्यर्थः । सन्निहितवालान्धकारा—सन्निहिताः,—सङ्गताः, बालाः,—केशाः,
अन्धकारा इव यस्याः सा, अन्यत्र,—बालाः,—अभिनवा, अन्धकारा. तथाभूता ।
भास्वन्मूर्त्तिः,—भास्वती—दीप्यमाना, मूर्त्तिः, यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—भास्वतः,—
सूर्यस्य, मूर्त्तिः । (अत्र सूर्यमूर्त्तिसमीपे अन्धकार इति विरोधः, उपमितिसमासे
बहुव्रीहिसमासे च तत्परिहारः) । पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीकं—त्रैलोक्यं, तद्वत्
मुखं यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—पुण्डरीकं,—तदाग्नौ दिग्गजनिशेबः, न्याग्री वा,
तस्यैव मुखं यस्याः तथोक्ता । हरिणलोचना—हरिणे—शुकलक्षणे, लोचने यस्याः
तथोक्ता ; अन्यत्र—हरिणस्यैव लोचने यस्याः तथोक्ता । (अत्र पदान्तरे विरोधः,
पूर्वपक्षे समाधानम्) ।

(११६) बालातपेति ।—बालातपः,—अभिनवसूर्यालीकः, तस्य प्रसेन प्रभा
—दीप्तिः यस्य तथाभूतः अधरे यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभा धरतीति
तथोक्ता । कुमुदहासिनी—कुमुदवत् हासो नियते यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—कुमुदैः
हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थः । (अत्र पूर्वमविरोधः, पश्चाद्विरोधः) ।
समदहंसखना—मदेन सह बर्त्तमानाः समदः,—मत्त इत्यर्थः, स चासौ हंसश्चेति

समुन्नतपयोधरा च, (११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरि-
शिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्त-
कुमारभावा स्निग्धतारका च” इति ।

सा तु अवादीत्—“आर्य्य ! ओष्यसि कालेन ;
(११६) भूयसो दिवसान् अत्र स्यातुम् अभिलषति नो
हृदयम् । अल्पीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति ।

समदहंस., तस्येव स्वन.,—ध्वनिः यस्या. तथोक्ता, अन्यत्र,—समद’,—मत्ततान्यञ्जक
इत्यर्थ., हंसस्य स्वनो यस्या तथाभूता । [“समदहंसस्वना” इत्यत्र “कलहंसस्वना” इति
पाठे—कलः,—मधुरः, हसस्येव स्वनो यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—कलहंसस्य स्वनो
यस्या तथोक्ता] । समुन्नतपयोधरा—समुन्नतौ—तुङ्गौ, पयोधरौ—कुचौ यस्याः तथोक्ता;
अन्यत्र,—समुन्नताः,—समुद्गताः, पयोधराः,—मेघाः यस्या तथोक्ता, प्रावृडिति भावः ।
(पूर्ववत् समाधानं, पश्चात् हंसाना शरद्येव मत्तताजनन, न प्रावृडितीति विरोधः) ।

(११७) कमलेति ।—कमल—पद्मं, तद्वत् कीमलौ करौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—कमलवत् कीमला.,—सृष्टलाः, कराः,—किरणा. यस्या. तथोक्ता ।

(११८) हिमेति ।—हिमगिरे,—हिमालयस्य, शिलावत् पृथु.,—निशालः,
नितम्ब. यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—पृथुनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यत्ययेतान्ययः ;
पृथुः,—महान्, नितम्ब,—कठक यस्या तथाभूता । (प्रागविरोधः, पश्चात् तादृशः
शिलायाः कीमलकरताऽसम्भवाद्विरोधः) । करभोरु.,—करभ.,—मणिनम्बादाक-
निष्ठ करस्य बद्धिर्भागः, (“मणिनम्बाटाकनिष्ठं करस्य करभो बद्धि” इत्यमर) तद्वत्
ऊरु यस्या. सा, अन्यत्र,—करभस्य—ऊरुस्य इव, ऊरु यस्या. सा, तथा विलम्बितं
—सृष्टुमन्द, सन्निवासमित्यर्थः, गच्छतीति तथोक्ता, अन्यत्र,—विलम्बितम्—अति-
मन्दं, गच्छतीति तथोक्ता । [प्रागविरोधः, पश्चात् करभस्य द्रुतगामित्वात्विरोधः ।
“विलम्बितगमना” इति पाठान्तरम्] । अमुक्तकुमारभावा—न मुक्तः,—न त्यक्तः,
कुमारभावा,—बाल्यसित्य यथा तथोक्ता, अन्यत्र,—न मुक्तः, कुमारे—कार्तिकेये,
भाव,—भक्तिर्यथा तथोक्ता । स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहव्यञ्जिका, सुप्रसन्नेत्यर्थः,
तारका—अक्ष्ण. कनीनिका यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—स्निग्धु,—स्नेहपावमित्यर्थः,
तारकः,—तदारव्यदैत्यविशेषः यस्याः तथाभूता । (कुमारभक्ताया, कुमारश्च तारक
प्रति स्नेहो विरुद्ध इति, पूर्वार्थे तत्परिहार.) ।

(११६) भूयसः,—बन् । अल्पीयान्—अल्प्यः । अध्वा—मार्गः । परि-

आर्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टो जनः” इत्यभिधाय
 तूष्णीमभूत् । दधीचस्तु नवाम्भोभारगम्भीराम्भोधरध्वान-
 निभया भारत्या नर्त्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-
 भुजः सुधीरमुवाच,—“आर्य्य ! करिष्यति प्रसादम् आर्य्या
 आराध्यमाना । पश्यामः तातम् । उत्तिष्ठ, व्रजामः” इति ।
 “तथा” इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनकैः उत्थाय कृतनम-
 स्कृतिः उच्चचाल । तुरगारूढञ्च तं प्रयान्तं सरस्वती
 सुचिरम् उत्तम्भितपक्ष्णा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा
 व्यलोकयत् । उत्तीर्य्य शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः
 आश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन् सा तामेव दिशं
 विलोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत्, कृच्छ्रादिव च सञ्चहार दृशम् ।

अथ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

चयः,—संस्तवः । प्रकाटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अश्वनी गव्यतिमादपरिमाणत्वात्
 निकटस्थितयोः आवयोः अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनया अचिरात् परिचयं प्राप्स्यतीति
 भावः । अनुषङ्गदृष्टः,—अनुपङ्गेण—कार्यान्तरप्रसङ्गेन, मार्गानुरोधेनेत्यर्थः, दृष्टः,
 —अवलीकितः । नवाम्भोभारेति ।—नवानाम्—अभिनवसञ्चितानामित्यर्थः, अभर्सा
 —जलानां, भारेण—गौरवेण, [“भार” इत्यत्र “भर” इति पाठान्तरम्] गम्भीरी
 योऽम्भोधरध्वानः,—मेघस्य नादः, तन्निभया—तदनुष्यया । भारत्या—वाचा ।
 नर्त्तयन्—नृत्यं कारयन् ।

(१२०) वनेति ।—वनलता एव भवनानि—गृहाणि, भजन्ते इति तथीकृतान् ।
 भुजगान् भुङ्गते इति भुजगभुजः,—मयूरान् ; मयूरा सेवगर्जनेन नृत्यन्तीति
 प्रसिद्धिः । प्रसादम्—अनुग्रहम् । आराध्यमाना—सेव्यमाना । [“पश्यामः तातम्”
 इत्यत्र “पश्यामः तावतातम्” इति पाठान्तरम्] । उच्चचाल—प्रतस्थे । उत्तम्भित-
 पक्ष्णा—उत्तम्भितानि—उत्तम्भितानि, ऊर्ध्वे स्थिरीकृतानीत्यर्थः, पक्ष्णाणि—नेत्रलीमानि
 यस्य तेन, निश्चलतारकेण—स्थिरतारकेण । पितुः,—जनकस्य चवनस्य । विलोकयन्ती
 —पश्यन्ती । [“आलोकयन्ती” इति पाठान्तरम्] । कृच्छ्रादिव—अतिक्रष्टेनेव, दृशं
 —चक्षुः, सञ्चहार—न्यवर्त्तयत् ।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्यत अस्याः हृदयम् । भूयोऽपि चक्षुः
 आचकाङ्क्ष तद्दर्शनम् । अवशेव केनाप्यनीयत तामेव दिशं
 दृष्टिः । अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्द्धम् अगात् । अजायत च
 नवपल्लव इव लतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि । सालसेव
 शून्येव सनिद्रेव दिवसम् अनयत् । अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-
 पर्थ्यस्तमण्डले, लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्विषि, कमलिनीकामुके,
 (१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिषि सावित्रे त्रयीमये
 तैजसि. (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम
 व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, सञ्चरत्सिद्धसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि
 च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

(१२१) व्यस्यत—विस्मयमगच्छत् । अवशेव—पराधीनेन । अप्रहितमपि—
 अप्रेरितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत् । [“लतायाः” इत्यत्र “वालवनलतायाः” इति
 पाठान्तरम् । “कुतोऽप्यनुरागः” इत्यत्र “कुतोऽप्यस्या अनुरागः” इति पाठान्तरम् । “सालसेव”
 इत्यत्र च “सालसेन” इति पाठान्तरम्] । अनयत्—अत्यनाहयत्, कृच्छ्रेण इति भावः ।
 उपयाति—उपगच्छति । प्रत्यक्पर्थ्यस्तमण्डले—प्रत्यक्—प्रतीक्षा, पश्चिमायां दिशीत्यर्थः,
 पर्थ्यस्त—पठित, मण्डल यस्य तथाभूते । लाङ्गलिकीति ।—लाङ्गलिकी—“ईश्लाङ्गला”
 इति ख्यातः लाङ्गलाकाररक्तवर्णपुष्पनिशिष्ट श्रीपद्मिभेदः, तस्याः स्तवकं—पुष्पगुच्छः, तेन
 सप्तश्री लिट्—प्रभा यस्य तथोक्ते, ईषद्रक्तपिङ्गले इति भावः । [“लाङ्गलिकीस्तवकताम्र-
 त्विषि” इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् तासाः,—रक्ताः, त्विषी यस्य तथोक्ते इत्यर्थः] ।

(१२२) कठोरिति ।—कठोरः,—परिणत, स्यनिर इत्यर्थः, यः सारसः,—
 पद्मिभेदः, तस्य शिर इव शीष्णा—रक्ता, शीचिः,—दीप्तिः यस्य तथाभूते । सावित्रे—
 सनितुरिद सावित् तस्मिन् । त्रयीमये—ऋग्यजुःसाम्ना चितयं त्रयी, “ऋग्यजुःसामनामानः
 चर्यो वेदास्त्रयी भृता” इत्युक्ते, तदात्मके, “त्रयेन विद्या तपति” इति श्रुतेः ।

(१२३) तरुणेति ।—तरुणतर,—अभिनवः, तमालः,—तदास्त्वहश्चभेदः, तद्वत्
 श्यामलः,—नीलः तस्मिन् । व्योम—आकाशं, मलिनयति—मलिकीकुर्वति । व्योम-
 व्यापिनि—गगनाच्छादिनि । सञ्चरदिति ।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्ततो गच्छन्तीनां,
 सिद्धसुन्दरीणा—देवयोनिनिषाणा स्त्रीणां, नूपुररवस् अतुसरति—अतुगच्छतीति
 तथोक्ते । मन्दं मन्द—शनैः शनैः । समुत्सर्पति—समुद्गच्छति ।

(१२४) कृतसन्ध्याप्रणामा निशासुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पञ्चवश्यनै तस्थौ । सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायन्तनं क्रियाकलापम् उचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, जात-निद्रा च सुष्याप ।

इतरा तु सुहुर्मुहुः (१२५) अङ्गवलनैः विलुलितकिस-लयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्, अचिन्तयच्च,—“सर्त्यलोकः खलु सर्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन् एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणग्रामगुरुणि रत्नानि । तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यविन्दुः इन्दुः । तस्य च चक्षुषी विक्षेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः । तस्य च अधरमण्डोर्धितयो विकसितवम्भूकवनराजयः ।

(१२४) कृतेति ।—कृत सन्ध्याया सन्ध्यायै वा प्रणामः, यथा तथाभूता, उपा-सितसन्ध्यायैति यावत् । निशासुखे एव—प्रदीपे एव, न पुनः शयनोचिते काले इति भावः । विमुक्ताङ्गी—निहितकलीवरा । “विमुक्ताङ्गी” इत्यनेन नि सहाङ्गलमस्या दृश्यते । “यथाक्रियमाणम्” इत्यनेन सरस्वत्या अस्याः विशेषत्व प्रदर्शयन् सरस्वत्या एव स्मरदशामाह । सायन्तन क्रियाकलापं—सन्ध्याकालिककार्यजातम् ।

(१२५) अङ्गवलनैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुण्ठनैरिति यावत् । विलुलितेति ।—विलुलित—विपर्यस्त, किसलयशयनतल—पञ्चवश्या यस्याः तथा-भूता । [“किसलयशयनीया” इति पाठान्तरे,—किसलयमेव शयनीयं—श्या यस्याः सा] । सर्वलोकानां—सर्वेषां लोकानां, स्वर्गसर्त्यपातालानाम् इत्यर्थः, [निर्धारं प्रष्टी] उपरि—श्रेष्ठ इत्यर्थः । सकलगुणग्रामगुरुणि—सकला गुणाः,—सौन्दर्यनिनयादयः, तेषां ग्रामः,—समवायः, तेन गुरुणि—महान्ति ।

(१२६) मुखेति ।—मुखस्य लावण्यानां—कान्तिविशेषाणां, विन्दुः,—लेशः, इन्दुः,—चन्द्रः । [“मुखलावण्यविन्दुरिन्दुः” इत्यत्र “मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्यन्दविन्दु-रिन्दुः” इति पाठे,—मुखस्य यत् लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निष्यन्द-विन्दुः,—स्त्रावक्षणः । चक्षुषीः,—नयनयोः, विक्षेपाः,—विसरणानि, निपाता इत्यर्थः ।

(१२७) कुमुदेति ।—कुमुदानि—कौरवाणि, कुमलयानि—नीलीत्पलानि, क्षान्तलानि—पद्मानि, तेषाम् अकराः,—निचयाः । [“विकचकुमुद” इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः । आः ! पुण्यभाङ्गि
तानि चक्षूंषि चेतांसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ
अविषयो दर्शनस्य । क्षणं नु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनि-
हृतेनेव मे फलितम् अधर्मेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम् ?”
इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमश्नेत् ।
सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श । (१२८) स्वप्नासादित-
द्वितीयदर्शना च आकर्णाक्षष्टकार्मुकेण मनसि निर्द्दयमताडित
मकरकैतुना । प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्या
वार्त्तामिव उपलब्धुस् अरतिः आजगाम । तथा हि, ततः

पाठान्तरम्] । दीधितयः,—मयूखाः । परभागकरणं—परभागस्य—उत्कर्षस्य,
करणं—साधनम् । [“परभागकरणम्” इत्यत्र “परभागीकरणम्” इति पाठे—
उपक्रियते अनेनेति उपकरण—साधनसामग्रीत्यर्थः] । आः इति खेदे । पुण्य-
भाङ्गि—पुण्यानि भजन्ते इति तानि, पुण्यबन्धीत्यर्थः । स्त्रैणानि—स्त्रीणाम् इमानि,
स्त्रीसम्बन्धीनि इत्यर्थः ; यदा,—स्त्रीणां समूहाः स्त्रैणानि—नारीजातय इत्यर्थः ।
येषा—चक्षुःप्रभृतीनाम्, असौ—युवा, अविषयः,—अगोचरः, यैः असौ न दृष्टः,
तेवा सुखेन अवस्थितिरिति पुण्यभाङ्गमिति भावः । [“अविषयः” इत्यत्र “विषयः”
इति पाठान्तरे,—विषयः,—गोचरः, दृष्टिपथ गत इत्यर्थः] । अन्येति ।—अन्यस्मिन्
जन्मनि—पूर्वजन्मनि, या जिः,—उत्पत्तिः, गर्हितकर्म्मणामिति भावः, पूर्वजन्मानु-
ष्ठितगर्हिताचरणमिति फलितं, तत्कृतेनेव—तत्त्वनितेनेव । [“अन्यजन्मजनितेनेव”
इति पाठस्तु सुगमः । “फलितम् अधर्मेण” इत्यत्र “फलितं धर्मेण” इति पाठो
न युज्यते] । अधर्मेणशादेन अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी निरुतिरिति भावः ।
[“येषाम् असौ विषयः” इति पाठे तु—“फलितं धर्मेण” इति पाठो युज्यते । अस्य
क्षणसाक्षात्कारेणैव जन्मसाफल्यमिति पुण्यभाङ्गमिति भावः] । प्रतिपत्तिः,—इति-
कर्त्तव्यता । [“समुपजातनिद्रा क्षणम्” इत्यत्र “उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्” इति
पाठान्तरे,—चिरात्—दीर्घकालेन, दीर्घकालानन्तरि इत्यर्थः] ।

(१२८) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—निद्रानस्थायाम्, आसादितं—प्राप्तं, द्वितीयं दर्शनं,
तस्येति भावः यथा तथाभूता । प्रतिबुद्धायाः,—जागरितायाः । अरतिः,—वस्तु-
वैराग्यरूपा कामदशा ; तथा चोक्तं दर्पणे—“अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कश्चि-
त्वा

प्रभृति (१२६) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि
वेदनाम् अधत्त । मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः
अदूषितलोचना अपि अशुजलं भुमोच । (१२०) हंसपक्ष-
तालहन्तयविधुतैः शोणशीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात् ।
(१२१) प्रेङ्क्तादम्बमिथुनाभिरनूटाऽपि अधूर्णत वनकमलिनी-
कल्लोलदीलाभिः । (१२२) विघटमानचक्रवाकयुगलविस्फुटैः
अस्पृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः । पुष्प-
धूलिधूसरैः अदृष्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः ।

ऽरुचिः । अष्टतिः स्यात् अनालम्बलन्मयोन्मादमूर्च्छनाः । सृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश
अरदशा इह ॥” इति । “दुःखासिक्ता” इति केचित् । कामबधूप्रतिपक्षभूतेति
तदुपस्थितिप्रसङ्गः ।

(१२६) कुसुमेति ।—कुसुमाना धूलिभिः,—परागैः, धनलिताः,—व्याप्ततया
त्रैत्यमापन्ना इत्यर्थः ताभिः, [“कुसुमधूलिधवलाभिः” इति पाठान्तरम्] । वेदना—
व्यथाम् । अधत्त—अनुबधुन । ताडयलतास्पर्शे प्रत्युत सुखमेव भवेत्, अस्यास्तु न तथा,
इत्यरतिरिति भावः । एवमुत्तरव द्रष्टव्यम् । अदूषितलोचना—अकलुषितनयना ।

(१२०) हसति ।—हंसानां पक्षा एव तालहन्तचयाः,—व्यजनसङ्घाः, तैः
निधुताः,—निक्षिप्ताः तैः । [“हंसपक्षतालहन्तप्रातनातनिततैः” इति पाठे—ताल-
हन्तानां प्राताः,—समूहाः, तेषां नातैः नितताः,—निक्षृताः, निक्षिप्ता इत्यर्थः तैः] ।
शोणशीकरैः,—शोणस्य—तदाख्यनदस्य, शीकराः,—असुकणाः तैः, (“शीकरी-
ऽन्सुकणः सृतः” इत्यमरः) । आर्द्रतां—जाड्यम् ।

(१२१) प्रेङ्कदिति ।—प्रेङ्कन्ति—सञ्चरन्ति, कादम्बानां—कलहंसानां, मिथु-
नानि—युगलानि यासु लघुनिधाभिः । वनकमलिनीकल्लोलदीलाभिः,—वनेषु—
जलेषु, याः कमलिनीः,—पद्मिनीः, ता एव कल्लोलदीलाः,—तरङ्गरूपदीपनयन्ताणि
ताभिः, अनूटाऽपि—अनुषेविताऽपि, अधूर्णत—अधाम्यत् ।

(१२२) विघटमानेति ।—विघटमानैः,—विच्छेदं गच्छद्भिः इत्यर्थः, चक्र-
वाकाणां युगलैः,—मिथुनैः, विस्फुटाः,—त्यक्ताः तैः । विरहनिश्वासधूमैः,—विरहे ये
निश्वासाः, ते धूमा इव तैः । श्यामतां—मलिनतां, शृङ्गाररसव्यञ्जकनैबर्णमिति
यानत् ; यदुक्तं,—“शृङ्गारदेवी भगवान् मुरारिः सङ्गीयते श्यामवपुर्मुरारिः । श्यामी

(१३३) अथ गणरात्रापगमे निवर्त्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशम् आगत्य तत्रैव निवारितपरिजनः छत्रधारद्वितीयो विकुक्षिर्बुढौके । सरस्वती तु तं दूरादेव सम्मुखमापतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनच्छगीव उद्गीवा विलोकयन्ती मार्गपरिश्रान्तम् अक्षपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा ।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रीत्या सावित्री पप्रच्छ,—“आर्य्य ! कश्चित् कुशली कुमारः ?” इति । सोऽब्रवीत्—“आयुष्मति ! कुशली, स्मरति च (१३४) भवत्योः, केवलममीषु दिवसेषु तनीयसीमिव तनुं विभर्त्ति, अविज्ञायमानाञ्च अनिमित्तां शून्यतामिवाधत्ते । अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी वार्त्तां वो विज्ञातुम् ;

मनाक् स्निग्धतरस्य तेन शृङ्गारशंसी मुखरसग उक्तं ॥” इति । आततान—प्रप । [“आततान” इत्यत्र “आससाद्” इति पाठान्तरम्] । पुष्येति ।—पुष्पाणा धूलिभिः,—परानैः, धूसराः,—कपिशा. तैः, मधुकरकुलैः,—भ्रमरसङ्घैः, अदृष्टाऽपि व्यचेष्टत—तेषा भ्रमरैर्व्यधिता भूमौ बिलुण्डितवतीत्यर्थः ।

(१३३) अथ—अनन्तरं, गणरात्रापगमे—गणरात्रं—बह्वी निशाः, (“गणरात्रं निशा बह्वी” इत्यमर) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, बहुनिशासु गतासु इत्यर्थः । बुढौके—प्रप, उपतस्थे इत्यर्थः । [“आपतन्त दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय” इत्यत्र “आगच्छन्तं प्रीत्या सम्यक् समुत्थाय” इति पाठान्तरम् । “मार्गपरिश्रान्तम्” इत्यत्र “मार्गोपरिश्रान्तम्” इति पाठान्तरे—श्रान्तं तं मार्गोपरि एव, अक्षपयदिव इति परिणान्वय । एतेन दधीचवार्त्ताज्ञानार्थमस्या अतीव व्याकुलत्वं सूच्यते] । अक्षपयत् इव—रूपया-भासेन । धवलितेति ।—धवलिताः,—श्रेतीकृताः दश दिशः यथा तथाभूतया ।

(१३४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थः, [स्मरणार्थकधातोर्योगे कर्मणि पठौ] । तनीयसीम्—अतिशयेन लज्जाम् । शून्यतामिव—अभावाविव, अधत्ते—अनुभवती-त्यर्थः । अचक्—सत्यथात्, अबिलम्बेनैवेति भावः । वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गला, काचिद्विदित शेषः । [“अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी” इत्यत्र “अन्वक् समागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वरवर्णिनी” इति पाठान्तरे,—अन्वक्त्तम्—अनुपदमेव सत्यथादेवेत्यर्थः । वरवर्णिनी—दूती] । वः,—युष्माकं, तन सरस्वत्याश्च

उच्छसितं हि सा कुमारस्य” इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि साचिवी समभाषत,—“अतिमहानुभावः खलु कुमारः, यत् एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचिर्तिम् अनुवध्नाति । तस्य हि गच्छतो यदृच्छया कथमपि अंशुकमिव मार्गलतासु मानसम् अस्मासु सुहृत्तम् आसक्तम् आसीत् । अमूल्यं हि सौजन्यम् आक्षिजात्येन वः स्वमिसूनोः । अलसः खलु लोकाः, यदेवं (१३५) सुलभसौहार्दानि येन केनचिन्न क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयम् औदार्य्यतिशयः कोऽपि महात्मनाम् इतरजनदुर्लभः, येन उपकरणीकुर्वन्ति त्रिभुवनम्” इति । विकृच्छिः उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा यथाऽभिलषितं देशम् अयासीत् ।

इत्यर्थः । वार्त्ता—प्रवृत्तिम् । सा—मालती । कुमारस्य—दधीचस्य, उच्छसित—जीवनमित्यर्थः, सदैव सहचरीति भावः । (“उच्छसितम्” इत्यनेनास्याः विस्मयनत्वात् ख्यापिता) । अविज्ञायमाने—प्रज्ञातकुलश्रीने इति भावः । परिचिर्तिं—परिचय, प्रणयमिति यावत् । अनुवध्नाति—आदधाति । महानुभावाः स्वपरनिवेकरहिताः सर्वमेव स्वमन्यन्ते इति भावः । यदृच्छया—अकस्मादित्यर्थः । अंशुकमिव—वसनमिव । मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अपरिचितासु इति भावः, यद् यदृच्छया गच्छति, तस्य अनवधानतया कदाचित् अशुकादि मार्गलतासु यथा लगति, तथा मार्गवशादिहागतस्य कुमारस्यापि मन अस्मासु इति भावः । अमूल्यं—महामूल्यम् । [अत्र “अमूल्यम्” इति पाठान्तरे,—अमूल्यं—न निरर्थकमित्यर्थः, केवलवाचिकसौजन्यं न, किन्तु आन्तरमेवेति भावः] आक्षिजात्येन—सदंशप्रसूतत्वेन । स्वमिसूनी,—प्रभुकुमारस्य । अलसः,—नियेटः, मूढो वा ।

(१३५) सुलभेति ।—सुलभानि—सुप्रापाणि, सौहार्दानि—मिवताः येषां तानि, महताम्—उदारारणा, मनांसि—चेतांसि, येन केनचित्—सामान्येन नस्तुनेति भावः न क्रीणाति—क्रीतुं न प्रभवति । औदार्य्यतिशयः,—अतिशयेन औदार्य्यम् । कोऽपि—अनिर्बचनीयः । इतरजनदुर्लभः,—दुर्लभतदुत्प्रापः । येन—औदार्य्यतिशयेन इत्यर्थः । उपकरणीकुर्वन्ति—नशीकुर्वन्तीत्यर्थः । उच्चावचैः—नामानिधैः । (“उच्चावचं नैकमेदम्” इत्यमरः) ।

(१३६) अथ अपरेद्युः उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ
अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनौविकासव्यसनिनि
सहस्ररश्मौ शोणम् उत्तीर्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-
च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणसलिलमिव आनयन्ती,
(१३७) स्फुटितातिसुक्तककुसुमस्तवकसमत्विषि सटाले
महति ऋगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, सलीलम् उरो-
वधारोपितस्य , (१३८) तिर्य्यगुत्कर्णतुरगाकर्णमाननपुर-
पटुरणितस्य , अतिवहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य

(१३६) अपरेद्युः,—अन्यस्मिन् अहनि । अपरेद्युः इत्यादिके—मालती
समदृश्यतेति अन्वयसम्बन्धः । [“उदिते” इत्यत्र “उद्यति” इति पाठे,—उदयं
गच्छतीत्यर्थः] । द्युमणौ—दिवो मणिरिव तस्मिन्, गगनरत्ने इत्यर्थः, सूर्ये इति यावत् ।
उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा, उणेति यावत्, द्युतिः,—प्रभा यस्य तस्मिन् ।
अभिद्रुततारके—अभिद्रुताः,—सन्ताडिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि येन तथोक्ते, नक्षत्र-
तिरोधानकारिणि इत्यर्थः । तिरस्कृततमसि—दूरीकृतान्धकारे । तामरसिनौविकास-
व्यसनिनि—तामरसिन्यः,—पद्मिन्यः, तासां विकासे—प्रस्फुटने, व्यसनम्—आसक्तिः
विद्यतेऽस्येति तथाभूते । [“ताम...व्यसनिनि” इत्यत्र “तामरसव्यासव्यसनिनि”
इति पाठान्तरे,—तामरसस्य—पद्मस्य, व्यासः,—विस्तारः, विकाश इति यावत्, तत्र
व्यसनिनि] । आयान्ती—आगच्छन्ती । तरलेति ।—तरला—चञ्चला, विकासिणी
इत्यर्थः, या देहप्रभा, तासां वितानः,—विस्तारः, स एव क्लं, तस्य क्लं वा तेन ।
अत्यच्छम्—अतिनिम्नलम् । आनयन्ती—सहचरीकुर्वतीत्यर्थः ।

(१३७) स्फुटितेति ।—स्फुटितः,—विकशितः, योऽतिसुक्तककुसुमस्तवकः,—
साधवीलतापुष्पगच्छः, तेन समाः लिषः,—कान्तयः यस्य तथोक्ते । सटाले—
केशरवति । ऋगपताविव—सिंहे इव । गौरी—गौरवर्णा. पार्वती च । उरोवध्रा-
रोपितस्य—उरोवध्रा—अश्वपृष्ठाकूटस्य चरणस्थापनार्थं द्रव्यविशेषः, तत्र आरोपितस्य
—स्थापितस्य ; चरणयगलपदस्य विशेषणनिदम् ।

(१३८) तिर्य्यगिति ।—तिर्य्यक्—साच्चि यथा तथा, उत्कर्षेण—उन्नमित्त-
कर्षेण, तुरगीण—अश्वेन, आकर्ष्यमानः—शूयमाणं, प्रियमधुरशब्दत्वादिति भावः

(१३८) कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोकहृदयहठहरणघोषणयेव रश्मनया शिञ्जानजवनस्थला, धीतधवलनेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१) तिरोहिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृश्यमानैः आश्यानचन्दनधवलैः

नूपुरयोः पटु—स्पष्टं, रणितं—शब्दं यस्य तथाभूतस्य । अतिवहलीन—अतिप्रभूतेन, पिण्डालक्तकीन—घनलाचारसेन, पल्लवितस्य—भवकिसलयवदाचरत इत्यर्थः ।

(१३८) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन पिञ्जरितं—रञ्जितं, पीतवर्णीकृतम् इत्यर्थः, पृष्ठं यस्य ताडयस्य । उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । ताडनेति ।—ताडनं—प्रहार एव, दोहदः,—गर्भाभिलाषः, तव लीभः,—लोलुपता, तेन आगतानि ; “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । किसलयितानि—सञ्जातपल्लवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विस्तृतानि, रक्ताशोकवनानि तानि ; [“किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि” इत्यत्र “किसलयितानि रक्ताशोकवनानि” इति पाठान्तरम्] ।

(१४०) सकलैति ।—सकलानां जीवलोकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा, हरणं तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानीत्यर्थः तयेव ; [“हरणघोषणयेव” इत्यत्र “हरणाघोषणयेव” इति पाठान्तरे—आघोषणा—वाद्यविशेषानुगताङ्गीत्यर्थः] । रश्मनया—मेखलया । शिञ्जानेति ।—शिञ्जानं—रणत, जघनस्थलं यस्याः तथोक्ता । धीतेति ।—धीतं—चालितम्, अत एव धवलं नेत्रं—वस्त्रविशेषः, (“नेत्रं मधिगुणे वस्त्रभेदे भूले द्रुमस्य ध्व” इति मेदिनी ; तेन निर्मितः,—कृतः तेन । निर्मोकः,—सर्पकञ्चुकः, तद्वत् लघुहरः,—अतिशयेन सूक्ष्मः तेन । आप्रपदीनेन—प्रपदं—पादाग्रं, प्रपदात् आ आ-प्रपदं—पादाग्रपर्यन्तं, तत् व्याप्तीतीति तथोक्तेन, पादाग्रपर्यन्तत्वस्मितेनेत्यर्थः ।

(१४१) तिरोहितेति ।—तिरोहिता—आवृता, तनुरेव—अङ्गमेव, लता—वह्नी यया तथोक्ता । तन्विति ।—तनीः,—सूक्ष्मस्य, कञ्चुकस्य—वर्मणः, गाढावरणस्त्रेभ्यः, अभ्यन्तरेषु दृश्यमानाः तैः । [“तनुकञ्चुकाभ्यन्तर—” इत्यत्र “क्वातकञ्चुकान्तर—” इति पाठे,—क्वातः,—तनुः, सूक्ष्म इत्यर्थः] । आश्यानिति ।—आश्यानानि—द्वेषच्छाणि, चन्दनानि, तैः धवलाः नैः ।

अवयवैः (१४२) स्वच्छसलिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव
सरसी, (१४३) कुसुम्भरागपाटल पुलकबन्धचित्रं चण्डातकम्
अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानमादधाना, हारिण
(१४४) आमलकीफलनिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्रहगण-
शारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलावृता द्यौः, कुच-
पूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकाम् (१४६) अरुणहरित-
किरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवती हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

(१४२) स्वच्छेति —स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम्
अभ्यन्तरेषु विभाव्यमानः,—लक्ष्यमाणः, मृणालकाण्डः,—मृणाललता यस्याः यस्यां
वा तथाभूता ।

(१४३) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भरागीण—कुसुम्भः,—“कुसुम” इति ख्यातः पुष्प-
विशेषः, तस्य रागीण—आरुण्येन, पाटलं—रक्तम् । पुलकबन्धेन—विविधवर्णरचितविन्दु-
म्यासेन, चित्रं—मनोज्ञमित्यर्थः । चण्डातकम्—अर्द्धीरुकम्, ऊरुरधःपर्यन्तपाति-
घसनविशेषम्, (“अर्द्धीरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्” इत्यमरः) । अन्तःस्फुटम्—
अभ्यन्तरोज्वलमित्यर्थः । रत्ननिधानं—निहितं रत्नमित्यर्थः । आदधाना—धारयन्ती ।

(१४४) आमलकीति ।—आमलकीफलानीव निललानि—वर्तुलानि, मुक्ता-
फलानि यव तादृशेन, तादृशमुक्ताफलग्रथितेनेत्यर्थः । [“निस्तल” इत्यत्र “निस्तुल”
इति षाठ्ठि—निस्तुलानि—तुलारहितानि, निरुपमाणीत्यर्थः, मुक्ताफलानि यत्र तादृश-
नेत्यर्थः] । स्फुरितेति ।—स्फुरितैः,—दीप्यमानैः, स्थूलैः,—सुव्यक्तैरित्यर्थः, ग्रहगणैः,—
क्षारामण्डलैः, शारा—विचित्रा । शारदीव—शरत्कालीनैव ।

(१४५) श्वेतेति ।—श्वेतैः,—जलापगमात् शुभतां गतैः, विरलैः,—अल्पाल्लैः, जल-
धराणां—मेघानां, पटलैः,—निचयैः, आवृता—व्याप्ता । द्यौः,—अन्तरीक्षम् । कुचेति ।
—कुचौ—स्तनौ, पूर्णकलसाविव, तयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकां—रत्नहारमालाम् ।

(१४६) अरुणेति ।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—
भयूखेन, पद्मराग-मरकतानामिति भावः, किसलयाः,—नवपल्लवाः सन्ति अस्यां
तादृशीं, सञ्जातकिसलयाभिवैत्यर्थः । हृदयप्रवेशेति ।—हृदये प्रवेशः, तस्मै वन-
मालिका—पत्रपुष्पग्रथिता माला तामिव ; (पूर्णकुम्भीपरि वनमालाप्रदानं प्रसिद्धम्)
कौऽपि पुण्यवान् अस्या हृदयं प्रवेक्ष्यतीति तन्मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भस्थापनमिति भावः ।

बद्धां धारयन्ती, (१४७) प्रकोष्ठनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य
 मरकतमकरवेदिकासनाथस्य (१४८) हरितीक्ष्णतदिगन्ताभिः
 मयूखसंहतिभिः स्थलकमलिनीभिरिव लक्ष्मीशङ्कया अनुगम्य-
 माना, (१४९) बहलताम्बूलकृष्णिकाम्बकारितेन अधरसम्पुटेन
 (१५०) मुखशशिपीतं ससन्धारागं तिमिरमिव वमन्ती,
 (१५१) विकचनयनकुवलयकुतूहलालीनया अलिकुलसंहत्या
 नीलांशुकजालिकयेव निरुद्धाङ्गवदना, नीलीरागनिहितनीलिम्बा

(१४७) प्रकोष्ठेति ।—प्रकोष्ठे—कूर्परस्याधोभागस्थे मणिवन्धपर्यन्ते हस्तावयने,
 निविष्टः,—धृतः तस्य । हाटककटकस्य—स्वर्णबलयस्य । मरकतेति ।—मरकतस्य—
 हरिण्णभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पीठिका, ग्रन्थिभेद इत्यर्थः, तथा सनाथः,
 —युक्तः तस्य, तदलङ्कृतस्येति भावः ।

(१४८) हरितीक्ष्णतेति ।—हरितीक्ष्णताः,—श्यामीक्ष्णताः, दिगन्ताः,—दिविभागाः
 याभिः तथोक्ताभिः, मयूखसंहतिभिः,—किरणावलीभिः । [“मयूखसन्ततिभिः” इति
 पाठेऽपि स एवार्थः] । स्थलकमलिनीभिरिव—स्थलपद्मिनीभिरिव, पत्रपुष्पसहिताभिरिति
 भावः । लक्ष्मीशङ्कया—लक्ष्मीरियं पद्महस्ता, पद्मविलासिनीति भावः, इति बोधेन,
 अनुगम्यमाना—अनुस्त्रियमाणा ।

(१४९) बहलेति ।—बहलेन—पुनः पुनः चर्वितेनेति भावः, ताम्बूलेन या
 कृष्णिका—कृष्णवर्णता, तथा अम्बकारितः,—सञ्जाताम्बकारः तेन । अधरसम्पुटेन
 —अधररूपसमुद्भवेन ।

(१५०) मुखेति ।—मुखमेव शशी—चन्द्रः, तेन पीतं—यस्तम् । ससन्धारागं
 —सन्धारागः,—सन्धाराकालिकलौहिल्यं, तेन सह वर्त्तमानम्, [अधरस्य स्वती लौहि-
 त्यात् ताम्बूलकृष्णिकायोगाच्च तथोत्प्रेक्षितम्] । वमन्ती—उद्गिरन्ती ।

(१५१) विकचेति ।—विकचे—विकसरे, नयने कुवलये—नीलीत्यली इव,
 तयोः कुतूहलात्—कुतुकात्, आलीना—संसक्ता तथा । नीलांशुकजालिकया—नीला—
 नीलवर्णा, अशुकजालिका—जालवत् सच्छिद्रं मुखावरणवसनमित्यर्थः तथा । निरुद्धम्—
 आच्छादितम्. अङ्गवदनं—वदनाङ्गं यथा तथाभूता ; अध्वगमने चक्षुषि कीटादि-
 पतनशङ्कयेति भावः । नीलीति ।—नीलीरागेण—नीली—“नील” इति ख्यातः चुप-
 विशेषः, तस्य रागेण—वर्णेन, निहितः,—अर्पितः, नीलिमा—नीलत्वं यत्र तादृशेन ।

(१५२) श्रितिगलगलश्रितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण कालमेघपल्लवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, वकुलफलानुकारिणीभिः तिसृभिः सुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन (१५३) आलोकजलवर्षिणा सिञ्चन्तीव अतिकोमले भुजलते, दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनीकरजिह्वयेव लावण्यलोभेन (१५५) लिह्यमानकपोलतला, तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिष्यन्दिना तिलकविन्दुना मुद्रितमिव मनोभवसर्वस्वं वदनम् उद्वहन्ती, (१५६) ललाटलासकस्य सीमन्तचुम्बिनः चटुलतिलक्रमणेः उदञ्चता चटुलेन अंशुजालेन

(१५२) श्रितिगलेति ।—श्रितिगलः,—नीलकण्ठः. हर इत्यर्थः. तस्य गलः.—कण्ठः, तद्वत् श्रितिः,—नीलमित्यर्थः तेन । [“श्रितिगलगलश्रितिना” इति पाठान्तरे, श्रिताः गलः; हरस्य इति भावः, तद्वत् श्रितिना] । वामश्रवणाश्रयिणा—वामकर्णधृतेन । दन्तपत्रेण—सूक्ष्मदन्ताकृतिकर्णभूषणविशेषेण । कालमेघपल्लवेन—नीलमेघविस्तारेण (“पल्लवोऽस्त्री किसलये विस्तारे विटपे वने” इति मेदिनी) । बालिकायुगलेन—बलयद्वयेन, (“अङ्गुरीयकङ्गीवैरबलये पुंसि बालिका” इति मेदिनी) ।

(१५३) आलीकेति ।—आलीकः,—उद्योतः, प्रभेत्यर्थः, (“आलीकौ दर्शनी-द्योतौ” इत्यमरः) एव जलं. तं वर्षतीति तेन । दक्षिणेति ।—दक्षिणे कर्णे अवतंसिता—अलङ्कारत्वेन धृता तया ।

(१५४) केतकीति ।—केतक्या गर्भपलाशः,—अभ्यन्तरपत्रं, तस्य लेखया—रेखया, रेखाकारेण विदारितपत्रखण्डेनेत्यर्थः । रजनीकरजिह्वयेव—रजनीकरस्य—चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुभ्रत्वात् जोत्सेति भावः तथैव [“रजनीकरजिह्वालतयेव” इति पाठान्तरे—जिह्वा इव लता तथैवेत्यर्थः] ।

(१५५) लिह्यमानेति ।—लिह्यमानम्—आस्वाद्यमानं, कपोलतलं—गण्डभागः यस्याः तथोक्ता । तमालश्यामलेन—तमालवत् श्यामलः,—कृष्णः तेन । मृगमदिति ।—मृगमदस्य—कसूरिकायाः, आमोदः,—सौरभं, तं निष्यन्दते—चरतीति तथोक्तेन ; तिलकस्य मृगमदद्रवकृतत्वादिति भावः । मुद्रितं—चिह्नितम् । मनोभवसर्वस्वम्—अनङ्गसर्वस्वधनम् ; मुखस्यैव सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः ।

(१५६) ललाटिति ।—ललाटे—भाले लासकः,—नर्तकः, स्फुरन्नित्यर्थः; तस्य

रक्तांशुकेनेव कृतशिरोऽवगुण्डना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्खदनादरसंयमन-
शिथिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूनिनीव, (१५८) चूडा-
मणिसकारिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्र-
मसः, पुनः सञ्जीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलिव (१५९) राग-
सागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसा-
वृतस्य, कुसुमोज्जतिरिव सुरततरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

अन्त-ललाट लासयति—दीपयतीति तादृशस्य । सीमन्तचुम्बिनः,—सीमन्तः,—
केशमध्यवर्ति-सूक्ष्मवर्माकाररखाविशेषः, तं चुम्बति—सृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्य, सीमन्त-
स्पर्शिनः इत्यर्थः । चटुलः,—तरलः, यः तिलकमणिः,—तिलकाकारपद्मरागमणिवि-
षः तस्य तस्माद्वा । [“चटुलातिलकमणे” इति पाठान्तरे,—“सुवर्णशङ्खलावह्नी नानारत्नौघ-
मण्डितः । ललाटलम्बावह्नीश्चटुलातिलकी मतः ॥” इत्युक्तनक्षत्रललाटभूषणनिर्देशा-
दित्यर्थः] । उदञ्चता—उद्गच्छता । चटुलेन—इतस्ततः प्रसरता । अंगुशालिन—किरण-
समूहेन । रक्तांशुकेनेव—रक्तवसनेनेन । कृतं शिरसः—कृतं शिरसः अंगुण्डनं यथा
तथाभूता ।

(१५७) पृष्ठेति ।—पृष्ठे प्रेङ्खन्—लम्बमानः, अनादरसंयमनेन—अयत्नबन्धनेन,
शिथिलः,—स्खलितः, जूटिकाबन्धः,—केशपाशः यस्याः तथानिधा । नीलेति ।—
नील चामरमेव अवचूनि—ध्वजाधीनर्त्तवसलं, चिह्नं वा नियतेऽस्या इति तथोक्ता ।

(१५८) चूडामणीति ।—चूडाया या मणिसकारिका—मकराकारमणिः इत्यर्थः,
तथा सनाथा—सहिता, अत एव मकरकेती,—नामस्य, केतुपताका—ध्वजपताका, इव
स्यति शिष । कुलदेवतेन—नशाधिष्ठात्री देवीन । पुनः सञ्जीवनौषधिरिव—पुनः सञ्जीवनं
—हरकोपानलदहनानन्तरं सम्यक् जीवनप्राप्तिः, तस्य औषधिरिव—लताविशेष इव ।

(१५९) रागेति ।—रागः,—भीमसृष्ट्या, सागर इव तस्य, वेलिव—तीरभूर्त्ति रिव ;
यदा,—नीरमिन, प्रबाहपरस्परा इत्यर्थः, (“विला स्यात् तीरनीरयो ” इत्यमरः)
सागरो यथा विला वातिक्रामति तद्वत् एतस्या नवनपथनर्त्तित्या यूनासतुवागीऽपि एता-
मुत्क्रम्य नान्यासु स्त्रीषु प्रसरति, एतस्यामेव निश्चलितइति इति भावः । ज्योत्स्नेवेति ।
—यथा उदितेऽपि चन्द्रे यानत् ज्योत्स्ना न विकसति, तानत् किमपि न निलसति,
तथा एता दिना यौवनस्य सुषमा नान्यत्र श्रीममाना दृश्यन्ते इति भावः । कुसुमाज्जति-
रिव—पुष्पोज्जस इव । सुरततरोः,—सुरत—स्त्रीपुरुषयोरन्वोऽन्वस्पर्शविशेषः, तदेव

कौमुदीव कान्तेः, घृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालिव गौरवस्य, बीज-
भूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानां, मनस्वितिव महानुभाव-
तायाः, वृषिरिव तारुण्यस्य, (१६०) कुवलयदलदामदीर्घ-
लोचनया पाटलाधरया (१६१) कुन्दकुङ्कुमस्फुटदशनया
श्रीश्रीप्रमालासुकुमारभुजयुगलया (१६२) कमलकोमलकरया
वकुलसुरभिनिश्वसितया चम्पकावदातया कुसुममय्येव
ताम्बूलकरङ्गवाहिन्या (१६३) अहाप्रमाणाश्वतगरूढया

यत् । तस्य बालनिधेय—अभिनवा निधेय, नात्यकालिकी शिचेन वा । वैदग्ध्यस्य—
बिलासनिशेषस्य, नात्यसंस्कारो यथा कामपि कदाऽपि न त्यजति, तथा वैदग्ध्यमपि
एतामिवि भावः । कौमुदीव—चन्द्रिकेव, प्रमेवैत्यर्थः । घृतिरिव—सन्तोष इव, उत्कर्ष
इत्यर्थः । गुरुशालिव—गुरुगृहमिव, यद्वा,—गुर्नी शाला गुरुशाला इव । बीज-
भूमिरिव—बीजदेवमिव । गोष्ठीव—समाज इव समनाथ इत्यर्थः । मनस्वितिव—
प्रशस्तमनःशालिचमिव । वृषिरिव—सन्तोषसीमेवैत्यर्थः । तारुण्यस्य—यौवनस्य,
यथा चपमीगेन वृषः कश्चित् नान्यत् विषयजातमभिलषति, तन्त् तारुण्यमपि
मालतीमासाद्य इति भावः ।

(१६०) कुवलयेति ।—कुवलयदलदाम—नीलीव्यलदलमात्रा, तत्र दीर्घे—
श्रायते, लोचने—नयने यस्याः तथोक्तया । पाटलाधरया—रक्ताधरया ।

(१६१) कुन्देति ।—कुन्दानां—माव्यकुसुमनिशेषाणां, कुङ्कुमानां स्फुटाः,—
व्यक्ताः, शुभा इत्यर्थः, दशनाः,—दन्ताः यस्याः तवाभूतया । श्रीश्रीपिति ।—श्रीश्री-
पाणा—तदाव्यपुष्पनिशेषाणां, मालानत् सुकुमारं—सुकुमलं, भुजयुगलं यस्याः
तथोक्तया ।

(१६२) कमलेति ।—कमल—पद्म, तद्वत् कोमलौ करौ—पाणी यस्याः
तथोक्तया । वकुलेति ।—वकुलवत्—तदाव्यपुष्पनिशेषवत्, सुरभि—सुगन्धि, निश्वसितं
यस्याः तथाविधया । चम्पकावदातया—चम्पककुसुमवत् गौरवर्षया । अत
एव कुसुममय्येव—पुष्पमय्येव कुवलादिभिर्नयनादीनां विधानादिति भावः ।
ताम्बूलकरङ्गवाहिन्या—ताम्बूलानां करङ्गः,—भाजनविशेषः, त नद्वरीति तथोक्तया ।

(१६३) महेति ।—महेत् प्रमाणं—परिमाणं यस्य तादृशं, अयत्र इत्यर्थः,
श्रीश्रीपाणाः,—अश्राया महद्वेन वा, अजापशुविशेषः, यद्वा,—सुरभि, अद्वा,

अनुगम्यमाना, (१६४) कतिपयपरिचारकपरिकरा साल्ती
 क्षमदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेरणा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनो-
 रथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेव
 चत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव हृदयेन, क्षपितेव आनन्दाश्रुभिः,
 विलिप्तेव स्मितेन, वीजितेव उच्छसितैः, आच्छादितेव चक्षुषा,
 अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतैव आश्रया सविधम्
 उपययौ । अवतीर्थं च तुरगात् दूरादेव अवनतेन सूद्धां
 प्रणामम् अकरोत्, आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयम् उपाविशत् ।
 सप्रश्रयं ताभ्यां सम्भाषिता च पुण्यभाजम् अमन्वत, अकथयच्च
 दधीचसन्दिष्टं शिरसि विनिहितेन अञ्जलिना नमस्कारम्,
 अग्रदन्ताञ्च आकारतः प्रभृति अग्रास्यतया तैः तैः अतिपेशलैः
 अलापैः सावित्रीसरस्वत्योः सजसौ ।

अश्वतर. [“वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वम्” (५।३।६१ पा०) इति तनुत्वे तरप्,
 (‘तनुत्व—द्वितीयकथं प्राप्तिः’ इति) तम् आरुढा—अधिष्ठिता तथा ।

(१६४) कतिपयेति ।—कतिपये—नात्यल्पे नातिबहुला इति यावत्, परि-
 चारका,—भृत्या, परिकरा,—परिवारा, सद्चरा. इत्यर्थं यस्याः तयोक्ता, (“परिकरः
 पत्रेपरिवारयो” इति मेदिनी) सरस्वत्या, कर्तृभूतयेति शेषः । लुण्ठितेव—अपहृतं च ।
 उत्कलिकाभिः,—ओत्सृज्यै, विलिप्तेव—विशेषेण दत्तलिपनेन । [“विलुण्ठेव” इति
 पाठान्तरे—निमग्नकृतेन इत्यर्थं] । उच्छसितैः,—निश्चासकरुद्भिः । सविधम्—अन्तिकम् ।
 [लीनेऽपि य कश्चित् प्रेमास्पदः प्रनासात् सविधमायाति, तस्य लुण्ठनाद्यभ्यर्चनान्तं सर्वं
 अमादरं करोति इति ध्वनिः] सप्रश्रय—सन्निवयम् । ताभ्यां—सावित्री-सरस्वतीभ्याम् ।
 पुण्यभाज—पुण्यवशम्, आत्मानमिति शेषः । [“पुण्यभाजमात्मानम् अमन्वत” इति
 शान्तरम्] । दधीचसन्दिष्ट—दधीचकथितं, नमस्कारम् अकथयत् इत्यन्वयः ।
 अग्रदन्ताञ्च—दधीचकारित्वर्थः । आकारतः प्रभृति—आकारात्—तथाविधात् पूर्वीकृतात्,
 औम्यादिति भावः, प्रभृतीति अव्ययम् । अग्रास्यतया—अनितरजनन्यवहारवत्तयेत्यर्थः ।
 अतिपेशलैः,—अतिकोमलैः, सौजन्यपूर्णेति भावः । [“अतिपेशलैः” इत्यत्र “अति
 पेशलैः” इति पाठान्तरम्] मनसौ अग्रदन्तादित्यस्य कर्मपदम् ।

क्रमेण च अतीते मध्यन्दिनसमये शोणम् अवतीर्णयां सावित्रां
 प्लातुम् (१६५) उल्कारितपरिजना साकृता मालती कुसुमप्र र
 शायिनीं स पश्यत्य सरस्वतीम् आवभाषे,—“देवि ! विज्ञाप्यं नः
 किञ्चिदस्ति रहसि ; अतो मुहूर्तम् वधानदानेन प्रसादं क्रिय-
 म्माणम् इच्छामि” इति । सरस्वती तु दधीचसन्देशाशङ्किनी, किं
 वक्ष्यतीति (१६६) स्तनविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितम्
 उद्भियमानकुतूहलाङ्गुरनिकरम् इव हृदयम् (१६७) उत्तरीयदुकूल-
 वल्ललैकदेशेन संछादयन्तो, गलता अवतंसपल्लवेन श्रोतुं
 श्रवणेन इव धावमानेन (१६८) अनवरतश्वाससन्दोहदोलायितं
 जीविताशामिव समासन्नलताम् अवलम्बमाना, समुत्फुल्लस्य

(१६५) उल्कारितपरिजना—अपसारितसेवकजना । साकृता—सामिप्राया,
 हृदयनिहितगूढभावव्यर्थः । कुसुमेति ।—कुसुममेव प्रस्तरः,—शयन, [प्रस्तीं तेऽसौ
 इति प्रपूर्वात् स्तरतेः कर्मणि अल्] कुसुमैराकृतं प्रस्तरः,—शिलाखण्डः इत्यर्थो ना,
 तत्र शैते या इति तथोक्तम् । दधीचेति ।—दधीचस्य सन्देश, —वाचिकं, (“सन्देशवाक्
 वाचिकं स्यात्” इत्यमरः) आशङ्कते—तर्कयतीति तथाविधा सती ।

(१६६) स्तनेति ।—स्तने—पयोधरे, विनिहितस्य—अर्पितस्य, वामकरस्य—
 वामहस्तस्य. नखानां किरणेन—प्रभया, दन्तुरित—सञ्जातदन्तसिन स्थितमित्यर्थः ।
 उद्भियमानेति ।—उद्भियमानाः,—उद्भेदं गच्छन्तः, [कर्मणोर्कर्त्तरि शानच्प्रत्यय]
 कुतूहलाङ्गुराणां—कौतुकप्ररोहाणां, निकराः,—समूहाः यस्य तथोक्तम् ।

(१६७) उत्तरीयेति ।—उत्तरीय यत् दुकूलवल्ललं—बल्ललनिर्मितचीमाम्बरं,
 (“चीम बल्लवज्राशुकै । शणजेऽतसीजे” इति मेदिनी) तस्य एकदेशः,—एकाशः
 तेन । गलता—खलता । अवतंसपल्लवेन—कर्णभूपणीकतर्किसलयेन, [इत्यश्रुत-
 लक्षणे तृतीया] । श्रवणेन इव—श्रीवेन्द्रियेणैव ।

(१६८) अनवरतेति ।—अनवरतानाम्—अविच्छिन्नानां, श्वासार्ना सन्दोहः,—
 समूह एव, दोला ताम् अयिता—प्रापितां दोलायिता ताम्, दोला यथा दोलेन
 स्वस्थानात् निर्गच्छति, तथा पुनः स्वस्थानम् आगच्छति, तद्वत् निश्वासः शरीराभ्य-
 न्तरात् निर्गच्छति, पुनश्च उच्छ्वासरूपेण शरीराभ्यन्तरम् आगच्छतीति दोलास्थिता-
 निवेति भावः ; यदा,—अनवरतश्वाससन्दोहेन दोलायितां, समामन्नलताम् इत्यस्य

सुखशशिनी लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनेव प्लावयन्ती
जीवलोकं, (१६८) कुसुमपरिमललग्नैः मधुकरकादम्बकैः
सदनानलदाहश्याम्बलैः मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्त्तैः उत्त्विप्य-
माणा, कुसुमशयनीयात् (१७०) स्मरशस्संज्वरिणी मन्दं
मन्दम् उदगात् । “उपांशु कथय” इति (१७१) कपोलतल-
प्रतिविम्बितां लज्जयेव कर्णमूलं सालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया
गिरा सुधीरम् उवाच,—“सखि ! मालति ! किमर्थम् एवम्
अभिदधासि ? काः अहम् अवधानदानस्य • शरीरस्य प्राणानां
वा सर्वस्य अप्रार्थितोऽपि प्रभ्रत्येव अतिपेशलः चक्षुषो जनः ।
सा न काचित्, या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राण-

दिशिषणमेतत् ; समासन्नतन्त्रता—सन्निहिता व्रतित्यु । अनलम्बमाना—आश्रयन्ती ।
लावण्यप्रवाहेण—लावण्यस्रोतसा । शृङ्गाररसेनेव—रतिप्रधानी रसः शृङ्गाररसः
नेनेव, तदुक्तं दर्पणे,—“उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते । परोढा वर्जयित्वाऽन
वेश्याञ्चाननुरागिणीम् ॥ प्लावयन् नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्यथ नायका । चन्द्रचन्दन-
रोलम्बकताद्युद्दीपनं मतम् ॥ भूबिचिपकटाचादिरनुभाबः प्रकीर्त्तितः । व्यक्तौग्र-
मरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ॥ स्थायिभानो रतिः श्यामवर्णोऽय क्लिष्टदैवतः ॥” इति ।

(१६८) कुसुमेति ।—कुसुमाना परिमलिन—सौरभेष, लग्नानि—सम्भक्तानि,
नै, [“कुसुमपरिमल” इत्यत्र “शयनकुसुमपरिमल” इति पाठे—शयने—शय्यायात्,
यानि कुसुमानि ; शयनानि—शय्याभूतानि, यानि कुसुमानीति वा तेषां परिमलिन],
मधुकरकादम्बकैः,—भृङ्गसङ्घै । सदनानलेति ।—सदनानलेन—आमाग्निना, दाहेन
श्यामला,—कृष्णवर्णा. वे. । मूर्त्तैः,—मूर्त्तिमद्भिः । उत्त्विप्यमाणा—उत्थाप्यमाना ।

(१७०) स्मरति ।—स्मरस्य शरैः,—शरप्रहारे रिति भावः, यः संज्वर,—सन्तापः
नश्यती । उदगात्—उत्तस्थौ । उपांशु—सुगुण यथा तथा ।

(१७१) कपोलेति ।—कपोलतले—अत्यच्चे गण्डदेशे इत्यर्थः, प्रतिनिम्बितां
—प्रतिफलितता ताम् । अतिपेशलः,—अतिक्रीमलः, अतिप्रिय इति यावत्,
[“अतिपेशल” इत्यत्र “अतिबेलम्” इति पाठे—अतिबेलम्—अतिमादम्]
चक्षुषः—नयनरञ्जन इत्यर्थः, [“चक्षुषः” इति भङ्गा दधीच इति भ्रम्यते] । काचित्
काऽपि । स्वसा—भगिनी ।

समा च । नियुज्यां यावत् कार्यस्य क्षमं (१७२) क्षोदी-
यसो गरीयसो वा शरीरकम् -टम् । अनवस्कारम् आश्रवं मे
त्वयि हृदयम् । प्रीत्या प्रतिसरा विधेया अस्मि ते । व्याहृणु
वरवर्णिनि ! विवक्षितम्” इति ।

सा तु अवादीत्,—“देवि ! जानासि एव साधुर्यं
(१७३) विषयाणां, लोलुपताञ्च इन्द्रियग्रामस्य, उन्मादिताञ्च
नवयौवनस्य, पारिप्लवताञ्च मनसः । प्रख्याता एव मन्मथस्य
दुर्निवारता । अतो न ह्याम् (१७४) उपालम्बेन उपस्थातुम्
अर्हसि । न च बालिशता चपलता चारुता वा वाचाल-
तायाः कारणम् । (१७५) न किञ्चित् न कारयति असा-
धारणा स्वामिभक्तिः । सा त्व देवि ! यदा एव दृष्टाऽसि

(१७२) क्षोदीयसः,—अतिलुद्रस्य, गरीयसः,—अतिगुरुणः, कार्यस्य इत्यनेना-
न्वयः । अनवस्कारम्—अवस्कारः,—शक्तत् पुरीषमित्यर्थः,मत्तः इति यावत्, (“उच्चार-
न कर्तौ शमल शक्तम्” इत्यमर) तद्रुद्धिन्, निशुद्धिसिचयं, अकपटमिति यावत् । आश्रवं
-वचने स्थितं, (‘वचने स्थित आश्रवं’ इत्यमर) त्वद्वचो मया अकपट कर्तव्यमिति
भावः । प्रतिसरा—नियोज्या, अयुक्तवर्तिनोत्यर्थः । (“भवेत् प्रतिसरो मत्तमेदे
... .. । आरवे कर्तृवे च लव्यलिङ्गक ॥” इति मेदिनी) ते तव,
नियोज्ये विधेया—निधौयते—क्रियते, आज्ञा इति भावः यथा सा, बभूवा, आज्ञापालन-
कारिणीत्यर्थः, अस्मि इत्यन्वयः । व्याहृणु—प्रकाशय । वरवर्णिनि ।—सुन्दरि ।

(१७३) विषयाणां—स्रक्चन्दनधानतादीनाम् उपभोग्यानां, साधुर्यं—मनो-
हारित्वम् । लोलुपता—लालसताम् । इन्द्रियग्रामस्य—चक्षु । दीन्द्रियसमूहस्य ।
उन्मादिताम्—उन्मादकारित्वम् । पारिप्लवता—चापल्यं, (“चञ्चलं तरलञ्चैव परि-
प्लव-परिप्लवे” इत्यमर) । प्रख्याता—प्रसिद्धा । दुर्निवारता—अवाध्यता ।

(१७४) उपालम्बेन—तिरस्कारेण, अकथनीयकथनजनितेन इति भावः ।
उपस्थातुम्—ग्रहीतुम् । बालिशता—अज्ञता । चपलता—दृष्टता । चारुता—राज्ञा
कीर्तिघोषणशीलता । वाचालतायाः,—बहुभाषितायाः, एताः कारणं न च, तव
सतीपे यदहं किञ्चित् विवक्षितं, तत्र सम बालिशतादयो नव हेतुरिति निष्कर्षः ।

(१७५) किञ्चित् इत्याह, नेति ।—असाधारणा—अनन्यसदृशी, स्वामिभक्तिः,

देवेन, तत एवारभ्य च अस्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः,
 (१७६) मलयमरुत् उच्छासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु,
 सन्तापः परमसुहृत्, प्रजागर आप्तः, मनोरथाः सर्व्वगताः,
 निश्वासा विग्रहाशेसराः, मृत्युः (१७७) पार्श्ववर्ती, रण-
 रणकः सञ्चारकः, सङ्ख्याः (१७८) बुद्धुपदेशवृद्धाः । किं

—प्रभौ अनुरागः, किञ्चित्—किमपि, न कारयतीति न, अपि तु सर्व्वमेव कारय-
 तीत्यर्थः, प्रभुभक्तिपरतन्त्रा अहं यत्किञ्चित् त्वां कथयामीति भावः । देवेन—
 दधीचेन । अस्य—कुमारस्य, गुरुः,—आचार्य्यः, कामः यथा आदिशति, तदेव असौ
 करोति, तद्वशवर्त्तित्वादिति भावः । चन्द्रमाः जीवितेशः,—प्राणेश्वरः, चन्द्रमसी हस्तेऽस्य
 प्राणाः, शिशिरतया कामानलनिर्वापणहेतुत्वात्, अमृतमयत्वेन च जीवनरक्षणक्षमत्वात्
 इति भावः ; अथ च जीवितेशः,—मृत्युः ; (“जीवितेशो यमे पुंसि विषु स्याज्जीवितेश्वरः”
 इति-सेदिनी) चन्द्रादयस्तत्काले एव कामिनां तापं प्रशमयन्ति, निरन्तरमुपास्यमानाः
 पुनः कामानलवर्द्धकतया मृत्युं दिशन्ति इति वाक्यार्थः ।

(१७६) मलयमरुत्—मलयपवनः, उच्छासहेतुः,—उच्छ्वसितस्य कारणं,
 यदा मलयमरुत् वाति, तदा असौ दीर्घं निश्वासितेति भावः ; अथ च श्वासीत्क्रान्तौ
 कारणम् । आधयः,—मानसव्यथाः, अन्तरङ्गस्थानेषु—स्वजनस्थानवर्त्तिन इति
 यावत् ; स्वजना यथा सर्व्वदा परिचरन्ति, तथा आधय एनं सततम् आश्रयन्तीति
 भावः । सन्तापः परमसुहृत्—परममित्रं, सततसङ्गीति भावः ; अथच परम्
 असुहृत्—प्राणहरः (“पुंसि भूमासवः प्राणाः” इत्यमरः) प्रजागरः,—निद्राविरतिः,
 आप्तः,—आत्मीयः, प्राप्तश्च, नैनं त्यजतीति भावः । मनोरथाः,—अभिलाषाः,
 सर्व्वगताः,—सर्व्वतगामिनः, विप्रतिपत्तिमूढतया कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमा इति भावः ।
 निश्वासा,—दीर्घनिश्वासाः, विग्रहाशेसराः,—विग्रहस्य—विशिष्टज्ञानस्य, कर्त्तव्यज्ञानस्येति
 भावः, देहस्य च, अशेसराः,—अग्रगामिनः, देहं परित्यज्य गन्तुं प्रवृत्ता इति भावः ।

(१७७) पार्श्ववर्ती—पार्श्वचरः, त्वदनङ्गीकारेण निश्चितं म्रियते इति भावः ।
 रणरणकः सञ्चारकः, रणरणकः,—उत्कण्ठाविशेषः, अरतिक्रतं दुःखमित्यर्थः, सञ्चारकः,
 —प्रेरकः, मृत्युमुखे इति भावः । [“रणरणक सञ्चारकः” इति पाठे—रणरणकः,—
 उत्कण्ठा एव सञ्चारयतीति सञ्चारकः, प्रेरकः इत्यर्थः । सङ्ख्याः,—मनःकल्पनाविशिष्टाः ।

(१७८) बुद्धीति—बुद्धेः,—ज्ञानस्य, उपदेशः,—“इदं कुरु, एवं क्रियताम्”

वा विज्ञापयामि, अनुरूपो देवो देव्याः इति आत्मसम्भावना,
शीलवान् इति प्रक्रमविरुद्धं, धीर इत्यवस्थाविपरीतं,
(१७८) सुभग इति त्वदायत्तं, स्थिरप्रीतिः इति निपुणोपक्षेपः,
जानाति (१८०) सेवितुम् इति अस्वामिभावोचितम्, इच्छति
दासभावम् आमरणात् कर्तुम् इति धूर्त्तालापः, भवनस्वामिनी
भवसि इति उपप्रलोभनं, पुण्यभागिनी भजति भर्त्तारं तादृशम्
इति (१८१) स्वामिपक्षपातः, त्वं तस्य सृष्ट्युः इत्यप्रियम्,
अगुणज्ञा असि इति अधिक्षेपः, स्वप्नेऽस्य बहुशः कृतप्रसादाऽसि

इत्येवंरूपः तस्मिन्, वृद्धाः,—महान्तः स्थविराश्च । दधीचे एवमेवं गुणो विद्यते इति
वक्रोक्त्या वैदग्ध्येन मालती आह, अनुरूप इत्यादिना ।—अनुरूपः,—सुयोग्यः, देवः,—
कुमारी दधीचः, इति, उक्ते इति शेषः । एवमुत्तरत् । [“अनुरूपो देवो देव्याः”
इत्यत्र “अनुरूपो देव्याः” इति पाठान्तरम्] । आत्मसम्भावना—निजसम्मानना ;
एतदर्थं स्वस्य आगमने त्वत्तः सम्मानना लभ्यते इति भावः । शीलवान्—सुशीलः,
अयमिति शेषः । प्रक्रमविरुद्धः,—प्रसङ्गविपरीतम्, ईदृग्व्यापारप्रवृत्तस्य कुतः शील-
वत्त्वमिति भावः । धीरः,—धैर्यवान्, अयमिति शेषः । अवस्थाविपरीतम्—अवस्था—
मदनकृता दशा, तस्या विपरीतं—विरुद्धम् ; न हि धीरा एवं विचलन्तीति भावः ।

(१७८) सुभगः,—कामिनीरञ्जनः । त्वदायत्तं—त्वदधीनं, त्वयि अनुरक्तायां तत्त्वं
सम्भवति, नान्यथा इति भावः । स्थिरप्रीतिः,—अचलप्रेमा । निपुणोपक्षेपः,—निपुणस्य—
सुचतुरस्य, यथा-कथञ्चित् कार्यसाधने दक्षस्येति यावत्, उपक्षेपः,—उपक्रमः, आलाप
इत्यर्थः ; स्थायित्वकीर्तनं विना न अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति एवमुक्तिः युज्यते इति भावः ।

(१८०) सेवितुं—परिचरितुं, प्रणयेन अनुगन्तुमिति भावः । अस्वामिभावी-
चितं—स्वामित्वानुपयुक्तमित्यर्थः ; न हि स्वामिनः सेवकान् सेवन्ते, प्रत्युत सेवका एव
स्वामिनम् इति भावः । धूर्त्तालापः,—प्रतारकवचनम् ; धूर्त्ता हि स्वकार्यसाधनार्थमेवं
ब्रवन्तीति भावः । भवनस्वामिनी—गृहकर्त्री । उपप्रलोभनं—लोभप्रदर्शनम् ।
पुण्यभागिनी—धन्या इत्यर्थः ।

(१८१) स्वामिपक्षपातः,—स्वामिनि यदर्थम् अहम् आगता तस्मिन् प्रभौ
इत्यर्थः, पक्षपातः,—प्रणयातिरेक इत्यर्थः । त्वं तस्य सृष्ट्युः,—त्वां विना स मरिष्यतीति
भावः । अप्रियं—निष्ठुरं वच इत्यर्थः । अगुणज्ञा—गुणान् जानातीति गुणज्ञा, तथा

इति (१८२) असाक्षिकं, प्राणरक्षार्थम् अर्थयते इति कातरता, सत्र आगम्यताम् इति आज्ञा, वारितोऽपि (१८३) बलादा-
गच्छतीति परिभवः ; तदेवम् अगोचरे गिराम् असि इति
श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इति अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्,—
“अयि ! न शक्नोमि बहु भाषितुम्, एषा अस्मि ते
(१८४) स्मितवादिनि ! वचसि स्थिता ; गृह्यन्तामस्मी
प्राणाः” इति । भालती तु,—“यत् आज्ञापयसि अतिप्रसादाय”
इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवरा प्रणम्य प्रजविना तुरगेण ततार
शोणम्, अगाच्च दधीचमानेतुं चवनाश्रमपदम् । इतरा तु

न भवतीति अगुणज्ञा त्वं कुमारस्य गुणान् न वेत्सीति भावः । अधिचेपः—तिर-
स्कारकरणम् । बहुशः,—पुनः पुनः ; कृतप्रसादा—कृतः, —विहितः, प्रसादः,—अनु-
ग्रहः यथा तघाभूता ; त्वां स्वप्ने दृष्ट्वा असौ महतीं प्रीतिमलभतेति भावः ।

(१८२) असाक्षिकं—साक्षिवर्जितम् इदं वच इति यावत् ; स्वप्नदर्शने साक्षिणाम्
अभावादिति भावः । अर्थयते—याचते, त्वत्प्रसादमिति शेषः । कातरता—दैन्यातिशय
इत्यर्थः ; दीना एव ईदृशम् आलपन्तीति भावः । तत्र—तन्नामीपे इत्यर्थः । आज्ञा—
आदेशः, प्रभुत्ववचनमिति यावत् ; प्रभव एव आज्ञापयन्तीति भावः । वारितः,—निषिद्धः,
“मा जमागच्छ न सकाशम्” इति निवारित इति यावत् त्वयेति शेषः ।

(१८३) बलात्—बलमाश्रित्य । परिभवः,—अवमानना इति यावत् ;
बलयोगस्य शिष्टविरुद्धादिति भावः । तत्—तन्नात्, गिरां—वाचाम्,
अगोचरे—अविषये, असि—भवसि ; त्वयि न किमपि वक्तुं शक्नोमीति भावः ।
प्रमाणं—प्रसीयते—निर्द्वायेते अनेनेति प्रमाणम्—इतिकर्तव्यविधाने हेतुरित्यर्थः ;
यदत्र भवत्या अभिमतं, तदादिशेति भावः ।

(१८४) स्मितवादिनि !—स्मितेन—ईषद्वास्येन सह वदतीति स्मितवादिनी
तत्समुद्भौ, हे मधुरभाषिणि इत्यर्थः । अतिप्रसादाय—अत्यनुग्रहाय इत्यर्थः । [“अति-
प्रसादाय” इत्यत्र “अतिप्रसादः” इति पाठि—अत्यनुग्रहः इत्यर्थः, भवत्या इति शेषः]
प्रजविना—द्रुतगामिना । (प्रजविना इति साभिप्रायवचनम्) इतरा—सरस्वती ।

सखीस्नेहेन सावित्रीम् अपि विदितवृत्तान्ताम् अकरोत् ;
उत्कण्ठाभारभृता च ताम्यता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि
दिवसशेषम् अनैषीत् । अस्तम् उपगतवति भगवति
(१८५) गभस्तिमति, स्तिमिततरम अवलरति च तमसि,
प्रहसिताम् इव सितां दिशं पौरन्दरीं दरीम् इव केसरिणि
उदञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती (१८६) शुचिनि चीनांशुक-
सुकुमारि तरङ्गिणि दुकूलकीमले शयने इव शीणसैकते समुप-
विष्टा, (१८७) स्वप्रकृतप्रार्थनापादपतनलग्नां दधीचचरण-

सखीस्नेहेन—सख्यां—सावित्रीं, यः स्नेहः,—प्रणयः तेन । विदितवृत्तान्ताम्—विदितः,
—ज्ञातः, वृत्तान्तः,—दधीचि सरस्वत्या अनुरागवार्ता यस्याः ता । उत्कण्ठाभारभृता
—उत्कण्ठानां भारः,—अतिशयः, तं विभर्त्सति तेन । ताम्यता—क्लिश्यता । कल्पायितं
—“वतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणी दिनमुच्यते” इत्युक्तं ब्राह्मं दिनं कल्पः, तददाचरितः तम्,
अतिदीर्घमिदं मन्यमानमिति भावः । कथं कथमपि—अतिवृत्तेण इत्यर्थः ।

(१८५) गभस्तिमति—मयूखशालिनि, सूर्ये इत्यर्थः । स्ति ततरं—मन्दं
मन्दमित्यर्थः । अनतरति—आनिर्भवति । प्रहसितामिदं—प्रकर्षेण हसन्तीमिदं । सितां
—धनलाम् । पौरन्दरी दिशं—पुरन्दरस्य—इन्द्रस्य इयम् ; यदा,—पुरन्दरः अधिष्ठाता
यस्याः सा पौरन्दरी ता दिशं, पूर्वा दिशमित्यर्थः । दरीमिदं—गुहामिदं । केसरि-
णि—सिद्धे, (“सिंहो ऋगिन्द्रः पञ्चास्यो इत्येवः केसरी हरिः” इत्यमरः) । उदञ्चति
—उदञ्चति, उदयमाने इत्यर्थः, [“उदञ्चति” इत्यत्र “मुञ्चति” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) शुचिनि—शुभे । चीनेति ।—चीनांशुकं—चीनदेशभवं सूक्ष्मसर्पं,
तद्वत् सुकुमारः,—अतिकीमलः तस्मिन् । तरङ्गिणि—प्रतिदिनं चीयमाणेन बारिण्य
कतरिणे इत्यर्थः । [“दुकूलकीमले” इत्यत्र “दुगूलकीमले” इति पाठान्तरम्] । शयने
इव—शय्यायामिदं, शीणसैकते—शीणनदस्य पुलिने ।

(१८७) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—स्वप्नस्थायं, कृता या प्रार्थना—“मामनुष्टुहाण”
इति याज्ञा, तस्यां यत् पादयोः, दधीचस्थेति भावः, पतनं तेन लया—संस्रता ताम् ।
[“समुपविष्टा, स्वप्रकृत” इत्यत्र “समुपनिष्टस्वप्रकृत” इति समस्तपाठे—तथानिधे
शीणसैकते समुपनिष्टस्य—आसीनस्य, दधीचस्य सनीपे इति भावः, स्वप्रकृतं

नखचन्द्रिकाम् इव ललाटिकां दधाना, (१८८) गण्डस्थला-
दर्शप्रतिविम्बितेन “चारुहासिनि ! अयम् असौ आहृतो हृदय-
दयितो जनः” इति अणसमीपवर्तिना निवेद्यमानमदनसन्देशा
इव इन्दुना, विकीर्यमाणनखकिरणचक्रवालेन बालव्यजनीकृत-
चन्द्रकलाकलापिन इव करेण वीजयन्ती खेदिनं कपोलपट्टम्,
“अत्र दधीचात् ऋते न केनचित् प्रवेष्टव्यम्” इति तिरश्चीनं
चित्तभुवा पातितां विलासवेत्रलताम् इव बालमृणालिकाम्
अधिस्तनं स्तनयन्तीं कथमपि हृदयेन वहन्ती प्रतिपालया-
मास । (१८९) आसीच्च अस्या मनसि—“अहमपि नाम

इत्यर्थः] । दधीचेति ।—दधीचस्य चरणनखस्य या चन्द्रिका—ज्योत्स्नावत् कान्ति-
रित्यर्थः । तामिन् । ललाटिका—ललाटभूषणं, तिलकमित्यर्थः ।

(१८८) गण्डेति ।—गण्डस्थलं—कपोलतलमेव, आदर्गः,—दर्पणः, अति-
खच्छत्वादिति भावः, तत्र प्रतिविम्बितः,—प्रतिफलितः तेन । आहृतः,—आनीतः,
भयेति शेषः । हृदयदयितः,—मनोरञ्जन इत्यर्थः । अणसमीपवर्तिना—श्रुति-
मूलागतेनेत्यर्थः । निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—विज्ञाप्यमानः, मदनस्य सन्देशः,
—वाचिकस्यै तथोक्ता । इन्दुना—चन्द्रेण । विकीर्यमाणेति ।—विकीर्यमाणम्—
इतस्तत्र प्रसार्यमाणं, नखकिरणानां चक्रवालं—मण्डलं यस्य तथोक्तेन । बालेति ।—
अत एव बालव्यजनीकृतः,—अभिनवचामरत्वेन धृत इति यावत्, यद्वा,—बालकृतं
व्यजनं, चामर इत्यर्थः, तत्कृतः, चन्द्रकलाकलापः,—चन्द्रकलासमूहः तेन तथा-
भूतेन । करेण—हस्तेन । खेदिनं—कामजनितसत्त्वीदयात् उद्भूतघर्मात्कमित्यर्थः,
कपोलपट्ट—गण्डतटम् । अत्र—हृदये इत्यर्थः । दधीचात् ऋते—दधीच विना,
केनचित्—केनापि न प्रवेष्टव्यम् । तिरश्चीनं—तिर्यक् यथा । तथा, चित्तभुवा—
मनसिजेन, पातिता विलासवेत्रलतामिन्—विलासार्था वेत्रयष्टिमिन् । [द्वाररक्षी
अन्वेषा प्रवेशनिवारणार्थं वेत्रयष्टिं तिरश्चीनं स्थापयति इति लौकन्यनहारः] । बाल-
मृणालिकाम्—अभिनवमृणाललता, निरहसन्तापग्रमनार्थं धृतामिति भावः । अधि-
स्तनं—स्तने इति अधिस्तनं, स्तनोपरीत्यर्थः, [निभक्त्यर्थेऽन्यथीभावाः । [“स्तनयन्तीम्”
इत्यत्र “स्तनयन्ती” इति पाठे,—स्तनयन्ती—बालयन्ती, प्रकटयन्तीत्यर्थः] ।

(१८९) आसीदिति ।—अस्याः,—सरस्वत्याः, मनसि आसीच्च “इति” इत्युत्तरेण

सरस्वती, यत्र अमुना मनोजन्मना जघन्या इव परवशीकृता, तत्र का गणना इतरासु तपस्विनीषु अतितरलासु तर्षु णीषु ?” इति ।

(१८०) आजगाम च मधुमास इव सुरभिगन्धवहः, हंस इव (१८१) कृतमृणालधृतिः, शिखण्डीव घनप्रीत्युन्मुखः, अलयानिल इव (१८२) आहितसरसचन्दनधवलतनु-लतोल्कस्पः, क्लृप्तमाण इव कृतकरकचग्रहेण ग्रहपतिना, प्रेर्यमाण इव कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन, उद्यमान इव

अन्वयः । गृहमपि—अतिघोरा ज्ञानाधिष्ठात्री देवताऽपीति भाव । नाम—प्राकाशे । मनोजन्मना—मनसिजेन, कानेन इति यावत् । जघन्या इव—नीचेन । परवशीकृता—अधीनीकृता । का गणना ?—को विचारः ? इत्यर्थः । इतरासु—अन्यासु, तपस्विनीषु—बराकासु । अतितरलासु—अतिचञ्चलासु ।

(१८०) आजगामेति ।—उत्तरस्थितेन दधीच इति पदेन अन्वयः । मधुमास इव—बसन्त इवेत्यर्थः । सुरभीति ।—सुरभिं—सौरभशालिन, गन्धं बद्धतीति तथाभूतः, अन्यतः—सुरभिः,—सौरभवान् गन्धवहः,—वायुर्यत्र तथाभूतः ।

(१८१) कृतेति ।—कृता—विद्धिता. मृणालेन—मिसेन, कामसत्त्वापनिवारणार्थम् अङ्गम्यापिनेति भावः, धृतिः,—सन्तोषः, धैर्यं वा येन तथोक्तः, अन्यत्र,—कृता मृणालस्य धृतिः,—धारणं, चञ्चा ग्रहणमित्य येन तथोक्तः, यद्वा,—कृता मृणालेन धृतिः,—प्राणधारणं येन तथोक्तः । शिखण्डीव—मयूर इव । घनेति ।—घना—मान्द्रा, प्रीतिः,—हर्षः कान्तासङ्गति भावः, तस्याम उन्मुखः,—तत्रातिलोलुप इत्यर्थः ; अन्यत्र,—घने—मेघे, तद्दर्शने इति यावत्, या प्रीतिः,—सन्तोषः, तथा उन्मुखः,—उर्ध्वमुखः ।

(१८२) आहितः,—जनितः, सरसेन—सान्द्रेण, घृष्टेनेत्यर्थः, चन्दनेन धनलायाः,—श्रेणीकृतायाः, तनुलतायाः,—अङ्गयष्टेः, उल्कस्पः,—कम्पनं, स्मरदशाभेद इत्यर्थः यस्य तथोक्तः, अन्यत्र,—आहितः,—जनितः सरसाना—सिग्धाना, चन्दनाना; धवाः,—हृद्यभेदाः, ता कान्ति—आश्रयन्तीति तथाविधाः, या तनुलताः,—मूल्यावन्ना, तासाञ्च उल्कस्पः,—कम्पन येन तथाविधः । क्लृप्तमाण इव इत्युद्दीपकत्वात् । कृतेति ।—कृतः करेण—किरणेन, इत्सेन च, कचग्रहः,—केशग्रहणं येन कृतेनेन । ग्रहपतिना—चन्द्रेण । [“कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन” इत्यत्र “कन्दर्पोद्दीपन-

उक्कलिकावहलेन रतिरसेन, (१८३) परिमलसम्पातिना
 मधुपपटलेन पनेव नीलेन (१८४) आच्छादिताङ्गयष्टिः,
 अन्तःस्फुरता मत्तमदनव्रिकर्णशङ्खायमानेन प्रतिसेन्दुना
 प्रथमसमागमविलासविल्लक्ष्मिनेव धवलौक्रियभास्वैकपो-
 लोदरो मालतीद्वितीयो दधीचः । आगत्य च (१८५) हृदय-
 गतदयितानूपुररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतसम्भाषणो
 यथा मन्त्रथः समाज्ञापयति, यथा यौवनम् उपदिशति, यथा
 अनुरागः शिच्यति, यथा विदग्धता अध्यापयति, तथा ताम्
 अभिरामां रामाम् अरमयत् । उपजातविस्रम्भा च आत्मानम्

दक्षेण दक्षिणानिनेन" इति पाठान्तरम्] । उद्यमान इव—नोयमान इव ।

उक्कलिकावहलेन—रणरणकभूयिष्ठेन ।

(१८३) परिमलेति ।—परिमलेन—गावसौरसेण, सम्पततीति तयोक्तेन,
 मधुपपटलेन—ससरनिचयेन पटेनेन—वसनेन इव ।

(१८४) आच्छादितेति ।—आच्छादिता—आवृता, अङ्गयष्टिः,—तनुलता यस्य
 तयोक्तः । अन्तःस्फुरता—अन्तर्विराजमानेन । मत्तेति ।—मत्तः,—दुर्मद, मदन,—
 काम एव, करी—इत्नी, तस्य कर्णे य शङ्ख, —शङ्खनिर्मिताभरणविशेष, स इवा-
 धरतीति तेन, प्रतिसेन्दुना—प्रतिविक्षितवन्द्रेण । प्रथमेति ।—प्रथम, —आद्य, समा-
 गम—सङ्ग, तस्मिन् यो विलास,—“वीरा दृष्टिर्गतिश्चिवा विलासे सञ्चितं वचः”
 इत्यङ्गनचण. भावविशेषः, तेन विल्लक्ष्—सन्त्रयत् क्वितं—मृदुस्मित तेन इव ।
 धवलौक्येति ।—धवलौक्रियभाषणम् एकस्य कपोलस्य सदरम्—प्रभङ्गस्य यस्य तयोक्तः ।

(१८५) हृदयेति ।—हृदयं गता—प्रविष्टा इत्यर्थः, या दक्षिता—कान्ता, तस्या
 नूपुररव, —नूपुरनिचयः, तेन मिश्रा—सवपिता तयेन, हंसगद्गदया—हंसमनननूपुरये-
 त्यर्थः, गिरा—वाचा, कृतसम्भाषण—कृतालापः, “देवि । कुशल ते ?” इत्येवमालपन्
 इत्यर्थः । यथा मन्त्रथ इति ।—मन्त्रथस्य पञ्चशतिसम्पन्नत्वात् आज्ञादागमुचितम् ।
 एवं सर्वत्र उद्वेशम् । उपदिशति—“एवमेव नुत” इत्युपदिशति । विदग्धता—चतुरता,
 कामकलासु नैपुण्यनिर्मातृत्वात्, अध्यापयति—शिच्यति । अभिरामा—मनोहारिणी,
 रामा—कान्ताम् । देवताविभक्तसम्भोगशङ्कारवर्णनस्य अनीचिचात् विस्तारं नात्र
 प्रदर्शितम् । कुमारीनेन गार्ध्वीविवाहस्य वर्षेणोक्तिरेषां नात्र तत्पर्यन्तं कृतं, शापाद-

अक्रययत् अस्य सरस्वती । तथा तु सार्द्धम् एकं दिवसम् इव
अनयत् संवत्सरम् अधिकम् ।

अथ दैवयोगात् सरस्वती वभार गर्भम्, असूत च
(१८६) अनेहसा सर्व्वलक्षणाभिरामं तनयम् । तस्मै च जात-
मात्रायैव “सस्यक् (१८७) सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्वाणि च
शास्त्राणि सकलाश्च कलाः मत्प्रसादात् स्वयम् आविर्भविष्यन्ति”
इति वरमदात् । (१८८) सङ्गर्तृश्लाघया दर्शयितुम् इव हृदयेन
आदाय दधीचं पितामहादेशात् समं साध्विप्रा ब्रह्मलोकम्
आरुरोह । गतायाञ्च तस्यां दधीचोऽपि हृदये (१८९) ज्ञादिन्या
इव अभिहतो भार्गववंश भूतस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य जायाम्
अक्षमालाऽभिधनां मुनिकव्यकाम् आत्मसूनोः संवर्द्धनाय
नियुज्य विरहातुरः तपसे वनम् अगात् । यस्मिन् एव अवसरे
सरस्वती असूत तनयं, तस्मिन् एव अक्षमालाऽपि सुतं प्रसूत-
वती । तौ तु (२००) सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्या शनैः शनैः
शिशू समवर्द्धयत् । एकः तयोः सारस्वताख्य एव अभवत्,

ज्ञानमात्रपरत्वात् आख्यायिकायाः, अन्यथा तथा पतिपरित्यागः गर्हणीयोऽपि कथं
कृतः इत्यादिरूपकृतकोदयप्रसङ्गः स्यात् । उपजातविश्वम्भा—सञ्जातविश्वम्भा । अस्य
—दधीचस्य । आत्मानं—स्वस्वरूपम् ; अभिशप्ता वाग्देवी अहमिति भावः ।

(१८६) —कालेन । तस्मै—तनयाय । जातमात्राय—उत्पन्नमात्रा-
येत्यर्थः ।

(१८७) सरहस्या—रहस्यम्—उपनिषत्, तेन सह वर्त्तमानाः । कलाः,—
अनुष्ठितसङ्गताः सङ्गीतादिविद्याः ।

(१८८) सङ्गर्तृश्लाघया—स—उत्तमः, यो भर्ता, तस्मिन् या श्लाघा—गौरवं तथा ।

(१८९) ज्ञादिन्या—बन्धेण इत्यर्थः, (“ज्ञादिनी बन्धमस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२००) सा—अक्षमाला । निर्विशेषम्—स्वपुत्रात् अभिन्नभावेन इति यावत् ।

सामान्यस्तन्या—सामान्यम्—उभयोः साधारणमित्यर्थः, स्तन्य—स्तनदुग्धं यस्याः तथा-
भूता सतीत्यर्थः । तयोः,—सुतयोः तनययोः । एकः,—सरस्वतीतनय इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽपि वत्सनामा अभवत् ; आसीच्च तयोः सोदर्ययोः इव
सृहणीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वतो मातुः (२०१) महिम्ना योवनारम्भ इव
आविर्भूताशेषविद्यासम्भारः तस्मिन् सवयसि भ्रातरि प्रेयसि
प्राणसमे सुहृदि वत्से वाङ्मयं समस्तमेव सञ्चारयामास ; चकार
च कृतदारपरिश्रमस्य अस्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रीत्या प्रीति-
कूटनामानं निवासम् । (२०२) आत्मनाऽपि आषाढी,
कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्वा
तपस्यतो जनयितुः एव जगाम अन्तिकम् । / अथ तस्मात्
(२०३) प्रवर्त्तनादिपुरुषात् (२४) जनितात्मचरणोन्नति-

सारस्वताख्य, —सरस्वत्या अपत्य पुमान् सारस्वतः, स एव आख्या यस्य तथाभूतः,
साठनामा सारस्वत इति ख्यात इत्यर्थः ।

(२०१) महिम्ना—नरप्रभावेण इत्यर्थः । तस्मिन्—अक्षमालापुत्रे । सवयसि—
समानवयस्के । वाङ्मयं—वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । सञ्चारयामास—प्रेरयामास,
सर्वान् एव ता विद्या वत्स शिष्यामासेति निष्कर्षः ।

(२०२) आत्मना—स्वयम् । आषाढी—आषाढः,—पालाशो दण्डः, तद्वान्,
पालाशदण्डधारी इत्यर्थः । कृष्णाजिनी—कृष्णशरचर्म्भानरण इत्यर्थः । वल्कली—
वल्कल—वृक्षत्वक् तद्वान्, वल्कलपरिधायी इत्यर्थः, (“आषाढसंज्ञो दण्डः स्यात्
पालाशो व्रतचारिणाम् । वृक्षत्वद्विर्मितं वत्स वल्कल समुदाहृतम् ॥” इत्युक्ते) ।
अक्षवलयी—जपमालाधारी । मेखली—मेखला—मुञ्जतण्डुलरचित कटिसूत्रं
तद्वान्, मुञ्जतण्डुलनिर्मितमेखलाधारीत्यर्थः । जटी—जटा—रुक्षसंहतकेशः तद्वान्,
जटिल इत्यर्थः, (निशेषगौरैर्तैर्ब्रह्मचर्यमस्योक्तम्) । तपस्यतः,—तपस्या कुर्वन्तः,
जनयितुः,—पितुः वधोच्येत्यर्थः ।

(२०३) प्रवर्द्धमानात्—वर्द्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—मूलपुरुषात्, वत्सा-
दित्यर्थः, यद्वा,—प्रवर्द्धमानात्—अपत्यादिना वर्द्धि गच्छतः, आदिपुरुषात्—पूर्व-
प्रात् भार्गवादितः, अन्यच्च,—नारायणात् ।

(२०४) जनितेति ।—जनिता—प्रवर्द्धिता. आत्मचरणीन—आत्मानुशीलनेन,

निर्गतप्रघोषः, (२०५) परमेश्वरशिरोधृतः, (२०६) सकल-
कलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, (२०७) विपक्षचोभ-
क्षमः, (२०८) क्षितितललम्बायतिः, अस्वलितप्रवृत्तः,
भागीरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुलो वंशः । यस्मात्

आत्मज्ञानेन इति यानत्, या उन्नतिः,—अभ्युदयः, तथा निर्गतः,—दिगन्तं प्रति धावित
इति यानत्, प्रघोषः,—ध्वनिः, कीर्तिः इति यानत् यस्य तथोक्तः ; यदा,—जनिता—
बिहिता, आत्मना—स्वैर्भां, स्वर्गशीयानामित्यर्थः, चरणानां—कटादिशाखाऽध्यायिनाम्,
उन्नतिः,—उत्कर्षः, तथा निर्गतः प्रघोषः,—यशः यस्य तथोक्तः ; अन्यत्र,—जनितस्य—
उत्पादितस्य, आत्मचरणस्य—आत्मनः परमात्मनः, वासनरूपिबिण्णीरित्यर्थः, चरणस्य—
वल्लिच्छलनकाले तृतीयचरणस्वैत्यर्थः, उन्नत्या—ऊर्ध्वगत्या, निर्गतः प्रघोषः,—प्रकर्षेण
कालकलध्वनिरित्यर्थः यस्य तथाभूतः ; तदानीं तत्पादस्पर्शेन ब्रह्मकटाहमेदादिति भावः,
[ब्रह्मकटाहस्थिता गङ्गा भगवच्चरणस्पर्शात् तद्गङ्गेन महीतले पतिता इत्यस्या बिण्णुपादो-
द्भवेति प्रसिद्धिः । “प्रबर्द्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणीन्नतिनिर्गतप्रघोषः” इति पाठे,—
प्रबर्द्धमानो य आदिपुरुषः, तेन जनिता या आत्मना चरणानामुन्नतिः, तथा निर्गतः
प्रघोषो यस्य सः] ।

(२०५) परमेश्वरशिरोधृतः,—परमेश्वरः,—सम्पाट्, तेन शिरसा धृतः,—
सम्मानित इति यानत् ; अन्यत्र,—परमेश्वरेण—हरेण, शिरसा धृतः,—गृहीतः,
हरिशिरस्यारीति यानत् ।

(२०६) सकलेति ।—स ;,—समग्राः, कलाः,—विद्याः, तासाम् आग-
मेन—अधिगमेन, गम्भीरः,—पूर्ण इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सकलकलः,—कलकलेन सह,
य आगमः,—प्रबहणं, तेन गम्भीरः । महामुनिभिः मान्यः,—आदरणीयः ; यदा,—
महामुनिवत् मान्यः,—माननीयः ; अन्यत्र,—महामुनिः,—जहुः, तेन मान्यः,—
सैन्यः, अतिपवित्रबुद्ध्या उदरेण गृहीतत्वात् इति भावः ।

(२०७) विपक्षचोभक्षमः,—विपक्षाणां—शत्रूणां, विरोधिनामित्यर्थः, क्षीमे—
पराजये, क्षमः,—शक्तः ; अन्यत्र,—विपक्षाः,—पक्षरहिताः पर्वताः, तेषां क्षीमे—
तरङ्गाघातेन खण्डने इति यानत्, क्षमः,—समर्थः ।

(२०८) क्षितितलेति ।—क्षितितले—पृथिव्यां, लम्बा—प्राप्ता, आयतिः,—
प्रतिष्ठा ; अन्यत्र,—आयतिः,—विस्तारः येन तथोक्तः । अस्वलितप्रवृत्तः,—नास्ति
स्वलितं—सदाचारभंगः यस्मिन् तद्दयया तथा, प्रवृत्तः,—प्रचलितः ; अन्यत्र,—

अजायन्त (२०६) वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रित-
श्रीता अपि (२१०) अलम्बितालीकवकाकवः,
(२११) क्तकुण्डुव्रता अपि अवेडालवृत्तयः, (२१२) विव-
र्जितजनवृत्तयः, (२१३) परिहृतकपटकीरकुचीकूर्चाकृताः,

अस्मत्तदम्—अनिरुद्धं यथा तथा, प्रवृत्तः,—प्रनाहित इत्यर्थः। भागीरथीप्रनाह
इव—गङ्गाप्रनाह इव। विपुलः,—सहान्। यद्वात्—नंशादित्यर्थः।

(२०६) वात्स्यायना नाम—वत्सस्यापत्यानि पुत्रासः वात्स्यायनाः, वत्सवंश-
प्रसूततया प्रसिद्धा इत्यर्थः। गृहमुनयः,—गृहस्थिता मुनयः, मुनिवदाचारवन्ती
गृहस्था इत्यर्थः। आश्रितश्रीता,—आश्रितः,—अनलम्बितः, श्रीतः,—श्रुतिनिहितः
आचारः यैः तथोक्ताः, पक्षे,—श्रीतं—श्रुतौ—कर्णे एव स्थितं, चिरवृत्तमित्यर्थः।

(२१०) अना श्वितेति।—आलम्बितः,—धृतः, अलीकः,—मिथ्यामृतः, नकस्य
कान्,—“भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः नाकुरित्यभिधीयते” इत्युक्तश्रीकभीत्यादिजन्मिन्नित्त-
कण्ठस्वरविशेषः यैः तथाभूता न भवन्तीति तथोक्ताः, अच्छन्नचारिण इत्यर्थः, अकपटेन
चेदभिधिसमुसरन् इति यावत्। “भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः” इत्यादिनोक्तलक्षणकाकुशब्देन
अत्र क्वञ्च लक्ष्यते, न काकुः,—नककृष्ण, तथा च, ये चिरवृत्तमाश्रितवन्तः, ते
क्वञ्चचारित्वात् आलम्बितनकलानावी भवन्ति, अमी तु न तथा इति विरोधः।

(२११) क्तवेति।—क्तते कुकुटव्रत—कुकुटाण्डप्रमाणग्रासभोजननियमः यैः
तथोक्ताः, कुकुटाण्डप्रमाणेन चान्द्रायणादिव्रतम् आचरन्त इत्यर्थः। अवेडालवृत्तयः,
—नास्ति वैडाली—विडालसम्बन्धिनो, वृत्तिः,—व्यवहारी येषां तथोक्ताः; विडाली
हि हिंस्रावृत्तिः, कदाचित् स्वाभीष्टसिद्धये आत्मनः स्वभानं गोपयित्वा चरति, तथा-
चारिणो न इति भावः। विरोधस्तु—क्तत कुकुटानां व्रतं—भक्षणं यैः तथाभूताः,
ये कुकुटभक्षणं कृतवन्तः, ते कथं विडालवृत्तयो न भवन्तीति

(२१२) विवर्जितेति।—विवर्जिता जनानां—दुर्जनानाम्, इतरजनानां वा;
यद्वा,—जनैः,—दुराचारपुरुषैः, सह वृत्तिः,—व्यवहारी यैः तथाभूताः; [“विवर्जितजन-
पङ्क्तयः” इति पाठे,—विवर्जिता जनानां—साधारणानां, पङ्क्तिः,—श्रेणी, जनस्य
इत्यर्थः यैः तथाभूताः, मुनिवृत्तित्वात् परित्यक्तैस्त्वनसमाजा इत्यर्थः; “पङ्क्तयः”
इत्यत्र “पङ्क्तयः” इति पाठे—पङ्क्तिः, पाकः, “कृदभिहितो भावी द्रव्यवत् प्रानाशते”
इति न्यायात् पक्कद्रव्यम्, अन्नमिति यावत् यैः तथोक्ताः इत्यर्थः]।

(२१३) परिहृतेति।—परिहृतं—परित्यक्तं, कपटकीरस्य—दुष्टशुकप्रचिण

अगृहीतगह्वराः, (२१४) न्यकृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः,
विगत-विकृतयः, परपरिवादपराचीनचेतसः, (२१५) वर्णत्रय-
व्यावृत्तिविशुद्धान्धसः, धीरधिषणावधूताध्येषणाः, असङ्गसुक-
खभावाः, प्रणतप्रणयिनः, (२१६) शमितसमस्तशाखान्तर-
संशीतयः, (२१७) उद्घाटितसमग्रन्यार्थग्रन्थयः, कवयः

कुचीकूर्चाकृतं—“किचिरमिचिर” इति अव्यक्तशब्दः यैः तथोक्ताः; यद्वा—
परिहृतं कपटं—व्याजस्तुतिः, तथा कौराणां कुचीकूर्चाः,—शुकपचिवत् । निरर्थक-
शब्दालापाश्च, तेषु आकृतम्—अभिप्रायः यैः ते तादृशाः । कौरा हि यथा
पाठितं वदन्तः स्त्रीकान् सन्वीषयन्ति, न तु तेषां तथा मनोवृत्तिः, एते तु ब्राह्मणा
धाह्याभ्यन्तरसमव्यवहारिणः न कापटिकाः, न वा शुकवत् निरर्थकवाक्यप्रयोजकाः
इति भावः । अगृहीतगह्वराः,—न गृहीतं गह्वरं—पापं यैः तथोक्ताः । [“परि-
हृतकपट चौर-कल्पितकचकूर्चाकृताः” इति पाठान्तरे,—परिहृतः,—परित्यक्तः, कपट-
चौरकल्पितायां—शठतस्कराद्याचरितायां, कचकूर्चायां—केशकुचने, आकृतः,—
अभिप्रायः यैः तथोक्ताः, विलासवासनाविरहिताः इत्यर्थः] ।

(२१४) न्यकृतेति ।—न्यकृता—तिरस्कृता, निकृतिः,—शाब्दं यैः तथोक्ताः,
[“कुसृतिर्निकृतिः शाब्दयम्” इत्यमरः] । प्रसन्नेति ।—प्रसन्ना—निर्मला, प्रकृतिः,—
स्वभावी येषां तथोक्ताः, सौम्या इत्यर्थः । विगतेति ।—विगता विकृतिः,—विकारो
येषां ते, अविहृतचित्ता इत्यर्थः । परेति ।—परेषां परिवादे—निन्दायां, पराचीनं—
पराङ्मुखं चेतः येषां तथोक्ताः, परनिन्दापराङ्मुखचित्ता इत्यर्थः ।

(२१५) वर्णेति ।—वर्णत्रयाणां—त्रिव्यवैश्वशूद्राणामित्यर्थः, व्यावृत्त्या—विवर्जनेन
प्रतिग्रहाद्वैमुख्येनेति यावत्, विशुद्धानि—पवित्राणि, अन्धांसि—अन्धानि येषां तथोक्ताः;
वर्णान्तराप्रतिग्राहिण इत्यर्थः । (“भिस्सा स्त्री भक्तमन्वीऽन्नम्” इत्यमरः) धीरेति ।—
धीरा या धीषणा—बुद्धिः, (“बुद्धिर्मनीषा धीषणा” इत्यमरः) तथा अवधूता—
तिरस्कृता, अध्येषणा—अन्वेषणा, धनैषणा इति यावत् यैः तथोक्ताः, परित्यक्तग्राह्यतय
इत्यर्थः । असङ्गसुकखभावाः,—असङ्गसुकः,—स्थिरी नृदुश्च, स्वभावी येषां तथोक्ताः ।
प्रणतप्रणयिनः,—प्रणतेषु जनेषु अनुरागिण इत्यर्थः ।

(२१६) शमितेति ।—शमिता—शान्तिं नीता, सिद्धान्तेन निरस्तेत्यर्थः, समस्ता—
समया, शाखान्तराणां—कथादिवैदिकशाखाविशेषाणां, संशीति—संशयः यैः तथोक्ताः

(२१७) उद्घाटितेति ।—उद्घाटिताः—व्याख्याता इत्यर्थः, समग्राणां—सम

वाग्निनः, विमत्सराः, सरसभाषित-व्यसनिनः, (२१८) विदग्ध-
परिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्वेषु अवाह्याः,
ऐतिह्यस्य अविट्पणाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधु-
सम्प्रताः, (२१९) सर्व्वसत्त्वसौहार्दद्रवाद्वार्द्धदयाः, तथा सर्व्व-
गुणोपेता राजसेनानभिभूताः, (२२०) क्षमाभाज आश्रित-
नन्दनाः, अनिस्त्रिंशा विद्याधराः, अजडाः कलावन्तः,

ज्ञाना, ग्रन्थाना—ग्रन्थाणाम्, अर्थग्रन्थयः,—कूटार्था इत्यर्थः यैः तथाभूताः शास्त्र-
संग्रहच्छेतार इत्यर्थः । कवयः,—कान्यितारः, कान्यप्रणेतार इत्यर्थः । वाग्निनः,—
सुनक्तारः । विमत्सराः,—वि—निगतः, मत्सरः,—अन्वशुभद्वेषः । म ते तथोक्ताः ।
सरसेति ।—सरसं—रसयुक्तं, भाषितं—बचनं, तत्र व्यसनिनः,—तद्भाषणपरा इत्यर्थः ।

(२१८) विदग्धेति ।—विदग्धः,—चतुरः, परिहासः,—केलिविशेषः, तद्वेदिनः,
—तदभिज्ञा इत्यर्थः । परिचयपेशलाः,—परिचयेषु,—सस्त्रिषु, सज्जनैरिति शेषः,
पेशलाः,—निपुणा । नृत्यगीतनादित्वेषु अवाह्याः,—लास्यादिषु बहिर्भावरहिताः,
नृत्यगीतनादित्वज्ञानवन्त इत्यर्थः । ऐतिह्यस्य—इतिहासस्य, अविट्पणाः,—आसत्ता
इत्यर्थः, इतिहत्तज्ञानलोलुपता इति यावत् । सानुक्रोशाः,—सदयाः । सत्यशुचयः,—
सत्येन शुचयः,—पवित्राः । साधुसम्प्रताः,—सज्जनमान्याः ।

(२१९) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषु सत्त्वेषु—प्राणिषु, सौहार्दद्रव्येण—मैत्रीरसेन, स्निग्ध-
भावेनेत्यर्थः, आर्द्रं—स्निग्धं, हृदय वेषा तथोक्ता । सर्व्वगुणोपेताः,—सर्व्वैः गुणैः,—
शीलदाक्षिण्यादिभिः, उपेता,—ससन्निता । राजति ।—राजः,—नृपस्य, सेनया—
सैन्येन, अनभिभूताः,—अनाक्रान्ताः, अत्र ये सर्व्वैः गुणैः,—सत्त्वरजस्तमीभिर्गुणवयैः,
उपेताः, ते कथं राजसेन—रजसम्बन्धिगुणेन, दम्भाहृत्कारादिना इत्यर्थः, अनभि-
भूताः,—अपराजिताः, रजोगुणावर्जिता खनन्ति ? इति निरोधः । एवमुत्तरत्र
निरोधः उन्नेयः ।

(२२०) क्षमाभाजः,—शक्तौ सहिष्णुता क्षमा; तद्भाजः,—तदन्त इत्यर्थः ;
आश्रितनन्दनाः,—आश्रितान्—अनुगतान् जनान्, नन्दयन्तीति तथाभूताः ;
अथ च, ये क्षमा—पृथिवी, मर्त्तुलोकमित्यर्थः, सजन्ते, ते कथम् आश्रित नन्दनं—
तदाख्यं सुरोद्धान यैः तथाभूता भवन्तीति निरोधः । अनिस्त्रिंशाः,—अनिर्दयाः,
अक्रूराः इति यावत्, (“खरस्पर्शेऽयं निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु” इति मेदिनी)
विद्याधराः,—विदासः । अथ च, ये अनिस्त्रिंशाः,—खड्गवर्जिताः, ते कथं विद्या-

- (२२१) अदीषाः तारकाः, (२२२) अपरोपतापिनः
भास्वन्तः, अनुष्माणः हुतभुजः, (२२३) अकुसृतयो भोगिनः
(२२४) अस्तम्भाः पुण्यालयाः, (२२५) अलुप्तक्रतुक्रिया

धराः—देवयोनिविशेषाः ? इति विरोधः ; ये तु विद्याधराः देवयोनिविशेषाः ;
ते सखङ्गा एव वर्तन्ते, न त्वनिस्त्रिंशाः इति प्रसिद्धिः ; मालाखङ्गगुलिकाञ्जनादिभेदेन
भिन्नानामपि तेषां खङ्गहस्तत्वमव्यभिचरितमेवेति बोध्यम् । अजडाः,—अमूर्खाः ।
कलावन्तः,—नृत्यगीतादिषु विद्यासु निपुणा इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अजडाः,—अशीताः,
कलावन्तः,—चन्द्राः यः अजडः,—अशीतः, उष्ण इत्यर्थः, भवति, स कथं तुषार-
किरणस्रन्दः स्यात् ? इति विरोधः ।

(२२१) अदीषाः,—दीषरहिताः, तारकाः,—तारयन्ति—उद्धरन्ति लीका-
मिति तथोक्ताः, धर्मापदेष्टारः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अदीषाः,—दीषा—राक्सिद्ध-
हिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि, अत्र अरावौ तारकीर्णमः इति विरोधः ।

(२२२) अपरोपतापिनः,—परान् न उपतापयन्ति—पीडयन्तीति तथोक्ताः,
परपीडनरहिता इत्यर्थः । भास्वन्तः,—प्रभाशालिनः, लोकसमाजेषु दीप्यमाना
इत्यर्थः ; अन्यत्र,—न परान् उपतापयन्ति—सन्तप्तान् कुर्वन्ति इति तथोक्ताः, अपरोप-
तापिनः, भास्वन्तः,—सूर्याः ; ये सूर्याः, ते कथं अ-परसन्तापका भवन्ति ? इति
विरोधः । अनुष्माणः,—उष्णवर्जिताः, अगर्वा इत्यर्थः, हुतभुजः,—हुतं—यज्ञेषु
देवभ्यो निवेदितमित्यर्थः, भुञ्जते इति तथोक्ताः, यज्ञशिष्टाग्निं इत्यर्थः ; अन्यत्र,—
अनुष्माणः,—शीताः, हुतभुजः,—अग्रयः, ये हुतभुजः, ते कथम् अनुष्माणः,—
सन्तापवर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः ।

(२२३) अकुसृतयः,—अकुः—अकुस्मिन्वा, स्रतिः,—गतिः, आकार इति
यावत् तेषां तथोक्ताः, भोगिनः,—संसारसुखभोगवन्तः ; अन्यत्र,—नास्ति कौ-
पृथिव्यां, पृथ्वीविवरे इत्यर्थः, स्रतिः,—गतिः स्थितिः वा तेषां तथोक्ताः, भोगिनः,—
सर्पाः ; ये सर्पाः, तेषां पृथिव्यां पृथिवीविवरे वा अनवस्थानमसम्भवमिति विरोधः ।

(२२४) अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—कामजनितसात्त्विकभावविशेषः, तद्रहिताः,
पुण्यालयाः,—पुण्यवन्तः ; अन्यत्र,—अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—स्थूणाः, गृहधारणकाष्ठ-
मित्यर्थः तद्रहिताः, स्तम्भशून्याः, पुण्यालयाः,—पवित्रगृहाणि, मठादिस्थानानीत्यर्थः ;
स्तम्भं विना गृहस्थितेरसम्भवाद्वा विरोधः ।

(२२५) अलुप्तेति ।—न लुप्ता क्रतुक्रिया—वज्ञानुष्ठानं तेषां तथाभूताः,

दक्षाः, अव्यालाः कामजितः, (२२६) असधारणा
द्विजातयः ।

तेषु च एवम् उत्पद्यमानेषु, (२२७) संसरति संसारे,
व्यालु युगेषु, अवतीर्णे कलौ, वहत्सु वत्सरेषु, व्रजत्सु वासरेषु,
अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिः अनवरतम् आपतति
विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुवेरनाम्ना (२२८) वैनतेय
इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्य अभवन् अच्युत,
ईशानो हरः पाशुपतश्च इति चत्वारो युगारम्भा इव

दक्षाः,—निपुणाः ; अन्यत्र,—दक्षः,—प्रजापतिभेदः इति विरोधः, तस्य यज्ञक्रियाया
हरनीपेण नाशादलुप्तक्रतुक्रियत्वमसम्भनमिति भावः । अव्यालाः,—अहिंसाः, काम-
जितः,—कामजयिनः, निरभिलाषाः वा ; अन्यत्र,—नास्ति व्यालः,—सर्पः येषु
तथाभूताः, कामजित्—रुद्रः इति विरोधः ; तस्य अङ्गे व्यालयोगप्रसिद्धेरिति
भावः ।

(२२६) असाधारणाः,—असामान्याः, द्विजातयः,—द्वे जाती येषां तयोः ।,
नाटजठरे एकं जन्म, आचार्यसमीपे उपनयनात् वेदाधिगमेन द्वितीयं जन्मेति ।
द्विजातिलमिति भावः ; “मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने” इति स्मृतेः ;
अन्यत्र,—द्विजातिः,—दाभ्या जननम् इत्यर्थः येषु तयोक्ताः, अथ च असाधारणाः,—
असामान्याः, अनितरा इत्यर्थः, इति कथं युज्यते ? इति विरोधः ।

(२२७) संसरति—चलति । वात्सु—गच्छत्सु । वहत्सु—अतिक्रामत्सु ।
व्रजत्सु—गच्छत्सु । वासरेषु—दिवसेषु । काले इति ।—प्रागभिहिते इति भावः, नो
चेद्वैतत् पुनरुक्तं स्यात् । प्रसवपरम्पराभिः,—अपत्यजन्मप्रवाहैः । आपतति—
परिबर्द्धमाने । विकासिनि—विराजमाने ।

(२२८) वैनतेय इव—विनतायाः अपत्यं पुमान् वैनतेयः,—गरुडः स इव,
गुरुपक्षपाती—गुरौ—आचार्ये पितरि वा, पक्षपातः,—भक्तिः न्ययते अस्मेति
तथोक्तः ; अन्यत्र,—गुरुभ्या—महद्भ्या, पक्षाभ्या—गरुडभ्या, पतति—उद्गच्छतीति
तथोक्तः । द्विजः,—निप्रः, पक्षी च (“दन्तनिप्राण्डजा द्विजाः इत्यमरः) । तस्य—
कुवेरस्य । युगारम्भा इव—युगानां—सत्यादीनां चतुर्णाम्, आरम्भाः,—प्रथम-
प्रवचयः ते इव ।

(२२८) ब्राह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणवाहुदण्डा इव (१३०) सच्चक्रनन्दकाः तनयाः । तत्र पाशुपतस्य एक एव अभवत् भूमार इव (१३१) अचलकुलस्थितिः चतुरुदधिगम्भीरोऽर्धपतिः इति नाम्ना (२३२) समग्राग्रजन्मचक्रचूडामणिः महात्मा सूनुः । सोऽजनयत् भृगुं हंसं शुचिं कविं, महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्तमानुं त्र्यक्षम् अहिदत्तं विश्वरूपञ्च इति एकादश रुद्रानिव (२३३) सोमामृतरसशीकर-

(२२८) ब्राह्मतेजः ।—ब्राह्मं—वैदिकं, वेदनिहिताचारनिमित्तमित्यर्थः, तेजः तेन जन्यमानः,—उत्पद्यमानः, प्रजानां—सन्ततीनां, विस्तारः येषां तथाभूताः; अन्यत्र,—ब्राह्मणः,—निघातुरिदम् इति ब्राह्मं, यत् तेजः तेन, मनःसङ्कल्पप्रभावेण इत्यर्थः, जन्यमानः प्रजानिस्तारी येषु तथोक्ताः; युगारम्भे प्रथमं ब्राह्मणः सनकसनन्दसुमन्तुसनातनाख्यानां चतुर्णां पुत्राणां मानससृष्टिः, ततः जन्मज्ञासस्य हेतीः सङ्ख्यात् मेघुनाञ्च सृष्टिः प्रावर्ततेति शास्त्रात् ।

(२३०) सच्चक्रनन्दकाः,—सता—साधूनां, चक्रं—समाजं, नन्दयन्तीति तथोक्ताः : अन्यत्र,—सत्—तिष्ठत्, चक्रं—सुदर्शनाख्यं, नन्दकः,—तदाख्यः खड्गश्च येषु तथोक्ताः । नारायणवाहुदण्डा अपि चत्वारः । तनयाः—पुत्राः । भूमार इव—पृथिवीभार इव ।

(२३१) अचलकुलस्थितिः,—अचला—स्थिरा, कुलस्य—वंशस्य, स्थितिः यस्य तथोक्तः; अन्यत्र,—अचलानां—पर्वतानां, कुलैः,—हृदैः, सप्तभिः कुलपर्वतैरित्यर्थः, उक्तञ्च,—“महेन्द्री मलयः सङ्घः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपावश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इति, स्थितिर्यस्य तथोक्तः, शेषाङ्घ्रिशिरःस्यायाः भूमेः नमनोन्नमननिवारणार्थं परितः भूधराणामनस्थापनादित्याशयः । चतुरुदधिगम्भीरः,—चत्वारः उदधयः,—समुद्राः, तद्वत् गम्भीरः,—सङ्घाप्रभाणशालित्वादविकार्यस्वभावा इत्यर्थः; अन्यत्र,—चतुर्भिः उदधिभिः,—सागरैः, गम्भीरः,—वेष्टितः इत्यर्थः ।

(२३२) समग्रेति ।—समग्राणाम् अग्रजन्मनां—ब्राह्मणानां, चक्रस्य—निचयस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नभूतः । सूनुः,—पुत्रः, अभवत् इत्यनुषङ्गः । सः,—अर्धपतिः ।

(२३३) सीमेति ।—सीमः,—तदाख्यलताभिदः, तस्य अमृतमिव रसः,—

च्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुः तेषां
मध्ये (२३४) राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां वाणम् आत्मजम् ।
स बाल एव विधेः बलवतो वशात् उपसम्पन्नया व्ययुज्यत
जनन्या । जातस्नेहस्तु नितरां पितैव अस्य मातृताम् अकरोत् ।
अवर्द्धत (२३५) चेतनाऽधिकतरमेधीयमानधृतिः धाम्नि निजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य (२३६) समाहृतस्य
चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पिता अपि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विज-
जनोचितं निखिलं पुण्यजातं कालेन (२३७) अदशमीस्य एव

यज्ञशिष्ट इति भानुः, तस्य श्रीकरैः,—विन्दभिः, कुरितं—पूर्णमित्यर्थः, मुखं येषां
तान्, सीमयाजितया यज्ञीयसीमलतारसपायिन इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सीमस्य—शिरः-
स्थितचन्द्रस्य, अमृतरसानां—निःसृतमयूखद्रवाणाम् इत्यर्थः, श्रीकरैः कुरितमुखान्—
आहतवदनान् इत्यर्थः, स्वेषां भगवच्छङ्कराशभूतत्वात् शशाङ्कपुत्रं वेदितव्यम् । पवित्रान्
—विशुद्धहृत्वीन्, पुत्रान् अजनयत् इत्यनुषङ्गः ।

(२३४) राजदेव्यभिधानाया—राजदेवीसमाख्यायाम्, आत्मजम्, अलभत इत्यनुषङ्गः ।
सः,—वाणः । विधेः बलवतः,—प्रबलस्य दैनस्य, महादुर्भाग्यस्य इति यावत्, वशात्—
प्रभानात् । उपसम्पन्नया—मृतया । मातृता—मातृत्वं, तत्कृत्यसाधनात् मातृवद्-
व्यवहारमित्यर्थः ।

(२३५) चेतनेति ।—चेतना—प्रज्ञा, तथा अधिकतरा या मेधा—स्मृतिशक्तिरित्यर्थः,
स्वेनाचरन्ती धृतिः,—धारणाशक्तिः यस्य तथाभूतः । [“अवर्द्धत……निजे” इत्यत्र “अवर्द्धत
ष्वेनाधिकतरमेधीयमानधृतिर्धाम्नि निजे” इति पाठे,—तेन—पिता इत्यर्थः, अधिकतरं
यथा तथा, एधीयमाना—एधः,—इध्यते अग्निरनेनेति एधः,—अग्निसन्दीपनं काष्ठं,
तद्बदाचर्यमाना, उद्दीप्यमाना इत्यर्थः, धृतिः यस्य सः, सहजधृतिमानपि पिता उपदेश-
दानादिना अधिकतरं स्फुरद्धृतिरकारीत्यर्थः । निजे धाम्नि—स्वकीये गृहे, स्वीये तेजसि
एव अनस्थितः इति शेषः] ।

(२३६) समाहृतस्य—सातन्त्रस्य, वेदाध्ययनात् परं समानर्त्तनाख्यसंस्कार-
संस्कृतस्य इत्यर्थः । चतुर्दशवर्षदेशीयस्य—द्वैषदसमाप्तचतुर्दशवर्षस्य । श्रुतिस्मृतिविहितं
—“श्रुतिस्तु वेदी निज्ञेयी धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः” इत्युक्तश्रुतिस्मृतिभ्यां, विहितं—
कर्त्तव्यतया उक्तम् । पुण्यजातं—श्रीतं आर्त्तञ्च सत्क्रियाकलापमित्यर्थः ।

(२३७) अदशमीस्य,—“शतायुर्वै पुरुषः” इत्युक्तेः नराणां शतवर्षाद्युर्नियमात्

अस्त्वम् अगात् । संस्थिते च पितरि, महता शोकेन अ भीलम् अनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथंकथमपि कतिपयान् दिवसान् आत्मगृहे एव अनैषीत् । गते च विरलतां शोके शनैः शनैः अविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यस्य, कुतूहल-बहलतया च बालभावस्य, (२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य, शैशवोचितानि अनेकानि चापलानि आचरन् इत्वरो बभूव । अभवंश्च अस्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च । तथा च,—भ्रातरौ पारश्वौ चन्द्रसेनमातृषेणौ, (२३९) भाषाकविः ईशानः परं मित्रं, प्रणयिनी रुद्रनारायणौ, विद्वांसौ वारवाण-वासवाणौ, वर्णकविः वेणीभारतः, प्राक्ततक्तत् कुलपुत्रो वायुविकारः, वन्दिनी अनङ्गवाणसूचीवाणौ, (२४०) कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिकी मयूरकः,

तस्यायुषो दशधा निभागे नवत्यधिकतिवृद्धावस्था दृशमी नाम, चरमानस्था, इति यानत्, तत्र तिष्ठति इति दृशमीस्यः, (“दृशमीस्यौ क्षीणरागवृद्धौ” इत्यमरः) स न भवतीति अदृशमीस्यः, पुरुषायुषस्यालाभेन अपूर्णवया एवेत्यर्थः । अस्त—निधनम् । संस्थिते—मृते । आभीलं—कष्टम् । (“स्यात् कष्टं कच्छमाभीलम्” इत्यमरः) विरलताम्—अल्पताम् । अविनयनिदानतया—अविनयः, दुराचारः, मदौहृद्यमित्यर्थः, तस्य निदानं—मूलका णं, तस्य भावः तत्ता तथा । स्वातन्त्र्यस्य—स्वाधीनतायाः ।

(२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया—धैर्यनिरोधितया इत्यर्थः । इत्वरो,—यायावरः, अधीरतया नैकत्र स्थितिशील इति यानत् । “अभवंश्च” इत्यादिना आत्मन-स्तादृशसर्वनिधकलाविशारदसहायकत्वात् उत्कर्षं प्रकटयति । पारश्वौ—ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायामूढाया जातौ पारश्वौ, तदाह मनुः,—“ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायामग्नही नाम जायते । निष्पाद् शूद्रकन्या ऽथ पारश्व उच्यते ॥”

(२३९) भाषाकविः,—भाषाया—संस्कृतादिनाम्ये इत्यर्थः, कविः,—कान्यरच-यिता, यद्वा,—भाषाः,—गीयवस्तुवाच तासु कविः, गाथादिषु गीतिप्रणेता इत्यर्थः, वारवाण-वासवाणौ—तदास्त्रौ, विद्वांसौ—पण्डितौ । प्राक्ततक्तत्—प्राक्ततभाषाः प्रणेता । वायुविकारः,—तदास्त्र्य । वन्दिनी—स्तुतिपाठकौ ।

(२४०) कात्यायनिका—“पञ्चाशद्वर्षदृशीया नीरा संस्थितभर्तृकाम् । नन्दन्ति

ताम्बूलदायकः चण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः
 सुदृष्टिः, कलादय्यामीकरः, (२४१) हैरिकः सिन्धुषेणः,
 लेखको गोविन्दकः, चित्रकृत् वीरवर्मा, पुस्तकृत् कुमारदत्तः,
 मार्दङ्गिको जीमूतः, गायत्री सौमिलग्रहादित्यौ, (२४२) सैरन्धी
 क्षुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो
 दर्दुरकः, (२४३) सांवाहिका केरलिका, लासकयुवा
 ताण्डवीकः, आचिक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालि-

काव्यायनिकां घृतनाषायनाससम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अर्द्धजरती निधवा नारी, चक्र-
 वानिका—तन्नामी । लाङ्गलिकः,—निषवैद्यः । [“जाङ्गलिकः” इत्यत्र “जाङ्गुलिकः”
 इति पाठोऽपि स एवार्थः । “निषवैद्यी जाङ्गुलिका” इत्यमरः] । मयूरकः,—
 तदाख्यः । ताम्बूलदायकः,—पर्णविकेता, ताम्बूलिक इत्यर्थः । चण्डकः,—तदाख्यः ।
 भिषक्पुत्रः,—वैद्यसुतः, मन्दारकः,—तन्नामा । पुस्तकवाचकः,—पुस्तकलिखित-
 वक्ता, सुदृष्टिः,—तन्नामा । कलादः,—स्वर्णकारः, चासीकरः,—तदाख्यः ।

(२४१) हैरिकः,—हीरकपण्योपजीवी, सिन्धुसेनः,—तदाख्यः । (“स्वर्णकारः
 कलादः स्यात् तदध्यक्षस्तु हैरिकः” इति कौषः) । लेखकः,—पुस्तकस्य इति शेषः,
 गोविन्दकः तन्नामा । चित्रकृत्—आलिख्यकर्त्ता, वीरवर्मा—तदाख्यः । पुस्तकृत्—
 ग्रन्थकर्त्ता ; यद्वा,—पुस्तं—लिप्यादिशिल्पकर्म्म करोतीति तथोक्तः, (“पुस्तं क्लीवि पुस्तके
 च लिप्यादिशिल्पकर्म्मणि” इति मेदिनी) ; यद्वा,—पुस्तं—“सृष्टा वा दारुणा नाऽपि
 वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा । लीहरजैः कृतं वाऽपि पुस्तमित्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणां
 लिप्यादिशिल्पकर्म्म करोतीति तथोक्तः । मार्दङ्गिकः,—सृष्टनादकः, जीमूतः,—
 तदाख्यः । गायत्री—गायत्री, सौमिलग्रहादित्यौ,—तन्नामानौ ।

(२४२) सैरन्धी—“प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्धी स्वभशा स्मृता” इत्युक्तलक्षणा नारी
 क्षुरङ्गिका नाम । वांशिकौ—वशीनादकौ, मधुकरपारावतौ—तन्नामानौ । गान्धर्वो-
 पाध्यायः,—गान्धर्व—सङ्गीतशास्त्रं, तस्य उपाध्यायः,—त्राचार्यः, दर्दुरकः,—तदाख्यः ।

(२४३) सांवाहिका—सेनिका, या पादादिमर्दनं करोति, सा, केरलिका
 —तन्नाम नापि स्त्री । [“सांवाहिका” इत्यत्र “संवाहिका” इति पाठान्तरम्] ।
 लासक,—नर्त्तकः, स च असौ युवा—तरुणश्चेति, लासकयुवा, ताण्डवि,—
 तदाख्यः । युवा इत्यादिना तुल्यवयस्यमुच्यते । आचिकः,—अचैः,—पृश्नैर्दीप्यतीति

युवा (२४४) शिखण्डकः, नर्तकी हरिणिका, पाराशरी
सुमतिः, क्षपणकी वीरदेवः, कथकी जयसेनः, शैवो वक्रघोणः,
(२४५) मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः,
(२४६) धातुवादवित् विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्र-
जालिकः चकोराक्षः, मस्करो ताम्रचूडः । स एतैश्च अन्यैश्च
अनुगम्यमानो बालतया निघ्नताम् उपगतो (२४७) देश-
न्तरालोकनकैतुकाक्षिसहृदयः, सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु
ब्राह्मणजनीचितेषु विभवेषु, सति च अविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे

आक्षिप्तः,—श्रूतकरः, आखण्डलः,—तदाख्यः । कितनः—धूर्तः, भीमकः,—तन्नामा ।
शैलाली—स्वयं नर्तकः, स च असौ युवा चेति तथोक्तः, तरुणशैलूष इत्यर्थः ।

(२४४) शिखण्डकः,—तदाख्यः । हरिणिका नाम नर्तकी, सुमतिर्नाम
पाराशरी भिक्षुः, (“भिक्षुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करो” इत्यमरः) ।
वीरदेवो नाम क्षपणकः । कथकः,—पुराणव्याख्याता, जयसेनः,—तदाख्यः । शैवः,
—शिवभक्तः, वक्रघोणः,—तदाख्यः ।

(२४५) मन्त्रसाधकः,—साधितमन्त्र इत्यर्थः, करालः,—तन्नामा । असुरनिवर-
व्यसनी—असुराणां निवरं—पातालमित्यर्थः ; यद्वा,—असुराणां निवर—रघु, दीप
इति यावत्, तस्मिन् व्यसनी—तज्ज्ञानानुशीलकः इत्यर्थः, लोहिताक्षः,—तदाख्यः ।

(२४६) धातुवादवित्—धातवः,—स्वर्णरजतादयः, तेषाम् । उच्यते अनिनेति वादः,
—गुणः, तं वेत्तीति तथोक्तः, रसायनवित् इत्यर्थः विहङ्गमः,—तदाख्यः । दार्दुरिकः,—
नाथवादकभेदः, यद्वा,—दर्दुराः,—भेकाः, तान् वेत्तीति दार्दुरिकः, भेकागुणागुणवेत्ता
इत्यर्थः, दामोदरः,—तदाख्यः । ऐन्द्रजालिकः,—इन्द्रजालविद्यावित्, चकोराक्षः,—
तन्नामा । मस्कारो—परित्राट्, सत्र्यासी इत्यर्थः, (“भिक्षुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि
मस्करो” इत्यमरः) । ताम्रचूडः,—तदाख्यः । सः,—बाणः, निघ्नताम्—अधीनता,
वश्यतामित्यर्थः, (“अधीनो निघ्न आयत्त” इत्यमरः) । एतैः पूर्वोक्तैरनुसृतः सन्नपि स्वस्य च
यवीप्रसङ्गात् व्ययसा तेषां तेषां सहायकानामुपरि शक्त्यैव तथात्वमुपगतवान् इति भावः ।

(२४७) देशान्तरंति ।—देशान्तराणां—भिन्नदेशानाम्, आलोकने—दर्शने,
श्रुत् कौतुकम्—श्रीकृत्यं, तेन आक्षिप्तम्—आकृष्टं, न पुनर्धनलिप्तयेति भावः, हृदयं
शस्य तथोक्तः । सत्सु अपि—विद्यमानेषु अपि । पितृपितामहोपात्तेषु—पैतृकेषु

मृहात् निरगात्; अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नवयौवनेन
स्त्रैरिणा मनसा महताम् उपहासास्यदताम् ।

अथ (२४८) शनैः शनैः अत्युदारव्यवहृतिमनोहृन्ति
हृहन्ति राजकुलानि वीक्ष्यमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि
च गुरुकुलानि सेवमानः, (२४९) महार्हालापगम्भीरगुण-
वन्नोष्ठीश्च उपतिष्ठमानः, (२५०) स्वभावगम्भीरधीधनानि
विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामिव वैपश्चितीम्
आत्मवशोचितां प्रकृतिम् अभजत् । महतश्च कालात् तामिव
भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयास् आत्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासम्

इति यावत्, विभवेषु—सम्पत्तु । विद्याप्रसङ्गे—विद्याऽनुशीलने । अगाच्च—प्रापच्च ।

ग्रह,—स्वतन्त्रः, स्नेच्छाचारी इत्यर्थः, (“स्वतन्त्रोऽपाहतः स्त्रैरी स्वच्छन्दो
निरवग्रहः” इत्यमरः) । ग्रहनान् इव—भूताविष्ट इवेत्यर्थः । स्त्रैरिणा—स्नेच्छा-
चारवता । उपहासास्यदता—परिहासपात्रताम्, अवज्ञयतामिति यावत् ।

[“उपहासास्यदताम्” इत्यत्र “उपहास्यताम्” इति पाठेऽपि समान एवार्थः ।]

(२४८) शनै शनै,—क्रमेण । अत्युदारैति ।—अत्युदारा—अतिमहती,
या व्यवहृति,—व्यवहार, आचार इति यावत्, तत्रा मनी हरन्ति यानि तदन्ति ।
हृहन्ति—महान्ति । वीक्ष्यमाणः,—परिपश्यन् । निरवद्येति—निरवद्याभिः,—
निर्दोषाभिः, अनिन्दनीयाभिरित्यर्थः, विद्याभिः विद्योतितानि—उज्ज्वलता गतानि ।

(२४९) महार्हेति ।—महार्हाः,—महामूल्याः, मधुरा इत्यर्थः, आलापाः,—
वचनानि, तै गम्भीराः,—प्रदीप्ताः, इतरजनदुष्पुत्रेशा इत्ये ना, गुणवत्यः,—विविध-
गुणशालिन्ः, गोष्ठा,—समानः ता । उपतिष्ठमानः,—सेवमानः, अत्र उपपूर्वत्वात्
‘तिष्ठते. सत्करणार्थकत्वेनात्मनेपदम् ।

(२५०) स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, गम्भीराणि—धीराणि, अचञ्चला
नीत्यर्थः, धीधनानि—प्रज्ञाधनानि येषा तानि, विदग्धमण्डलानि—विदञ्जनान् ।
गाहमानः,—समाश्रयन् । (“गाहमान” इत्यनेन आत्मन तेजस्वित्व प्रकटीकृतम्) ।
वैपश्चिती—विपश्चित्—विद्वान्, तस्य इय वैपश्चिती ता, विदञ्जनीचितामित्यर्थः ;
(“विद्वान् विपश्चित् दीपज्ञः इत्यमरः) प्रकृति—स्वभावं । वात्स्यायनवंशाश्रया—
वात्स्यायनवंशसम्बन्धेः क्षुमलहृताम् । ब्राह्मणाधिवास—विप्र-अधितपुरम् ।

अगमत् ; तत्र च (२५१) चिरदर्शनात् अभिनवीभूतस्नेहसङ्गावैः
(२५२) ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातैः आप्तै उल्लवदिवस इव
आनन्दिताभिगमनो बालमित्तमण्डलस्य मध्यगतो मीक्षसुखम्
इव अन्वभवत् ।

इति श्रीमद् वाणभट्टनिरचिते श्रीहर्षचरिते भाष्यायनर्बश्वर्णनं नाम प्रथमः उच्छ्वासः ॥१॥

(२५१) चिरदर्शनात्—वाहुकालानन्तरदर्शनात् । अभिनवीभूतेति ।—अभिनवी-
भूतः,—नूतनतां प्राप्तः, स्नेहसङ्गावः,—तस्मिन् प्रणयातिरेक इत्यर्थः येषां तथोक्तैः ।
(२५२) ससम्भ्रमेति —ससम्भ्रम—सगौरवं यथा तथा, प्रकटितं ज्ञातैः—
ज्ञातित्व, स्नेजनोचितव्यवहारमित्यर्थः यैः तादृशैः । [“ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातैः”
इत्यत्र “ससत्त्वप्रकटितज्ञातैः” इति पाठि—ससत्त्व—सपरिचय, परिचयेन सह
इत्यर्थः, परिचय प्राप्येति यावत्, प्रकटित ज्ञानेयं यै तैः । केचित्तु,—“ससत्त्व—
सादरम्” इति व्याख्यानयन्ति] । आप्तै,—आत्मीयैः ; अन्यत्र,—“रजस्तनीभ्यां
निर्मुक्ताः तपोज्ञानवलेन-ये । येषां त्वैकालममल ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ आप्तैः
श्रियाः विबुद्धास्ते—” इत्युक्तलक्षणैः निधूतरजस्तनीगुणैः त्रिकालज्ञैः योगिभिरित्यर्थः ।
बालमित्तमण्डलस्य—शैशवसखसमूहस्य ; अन्यत्र,—बाल इव, निस्तेजस्त्वादिति भावः,
यो मित्तः,—नबोदितः मूर्खः इत्यर्थः, तस्य मण्डलं—विस्वं तस्य, उक्तञ्च,—“तपस्यन्तं
रवि दृष्टा निम्नेजा जायते रविः । मीक्षमार्गप्रयत्नेऽतु तेजो नैवास्य निद्यते ॥” इति ।
मीक्षसुखमिव—निर्वाणलाभजनितानन्दसाक्षात्कारः इव, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिव
वा, मीक्षसुखमपि अणिमाद्यैश्चर्यमहिम्ना योगिभिः सूर्यबिम्बगतैरनुभूयते । आख्या-
यिकासु कविभिर्निजवश्वर्णनं यथा कानने वंशः तथा वर्यते, एतत्तु वाख्यायनवश्वर्णनं
तत्रैवेति वेदितव्यम् । स्वस्य च सकलकलाऽभिज्ञत्वप्रदर्शनेन वैदग्ध्यातिशयं ख्यापित-
मिति, राज्ञः हर्षस्य चरिते वर्णयितव्ये, को हि नामास्य कवि इति प्रश्ने, तदुप-
पादकविषयिण्या जिज्ञासायाः अवतारणात् प्रसङ्गसङ्गत्या एतदपि प्रस्तुतं वेदितव्यम् ।

इयंशेषशास्त्राटनीसञ्चरणपञ्चानेन वात्सल्यवशानतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण निरचिताया,

सदात्मजाभ्या पण्डितश्रीमदाशुनीषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्निचयनोष-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धिताया प्रतिसंस्कृतायाचामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां प्रथम उच्छ्वासः ॥ १ ॥

द्वितीयः उच्छ्वासः ।

अतिगम्भीरे भूपे कूपे इव जनस्य निरवत रस्य ।
 दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥
 रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिवकारप्रभवाम् ।
 अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अनुकूलं शोभनमुपायमधिगम्य जडप्रायाः पुरुषा अपि समीहितं साधयितुमीशते
 इत्यभिप्रेत्य सुसहायकवलात् अचिराद्देन समाजः श्रीहर्षात् स्वस्य अभीक्षितलाभ-
 माशंसते, अतिगम्भीरेति ।—अतिगम्भीरे—अतिशयेन गम्भीरे—क्रोधहर्षादिभिः
 धैर्यच्युत्थभाववति इत्यर्थः, यस्य क्रोधादिजा निष्कतिरन्यैः तदाकारेङ्गितादिनाऽपि
 न ज्ञायते, स गम्भीरः, उक्तञ्च,—“यस्य प्रसादादाकारात् क्रोधहर्षभयादयः ।
 भावस्या नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥” इति । अन्यत्र,—टरनगाह्व तद्वती-
 त्यर्थः, भूपे—राजनि, कूपे इव निरवतारस्य—निः,—नार्स्य, अनतारः,—अनतरणं,
 सुसहायकादिप्रवेशोपाय. इत्यर्थः. यस्य तथोक्तस्य, दुरधिगम्यस्येति यानत्, पक्षे,—
 सोपानादिसहायरहितस्य इत्यर्थः, जनस्य—लोकस्य, गुणवन्तः,—निद्वानिनयशालिनः,
 पक्षे,—रज्जुनिशिष्टाञ्च पार्थिवा,—राजान एव, घटकाः,—धीजकाः, सहायभूताः सन्तः
 इति यानत्, अन्यत्र,—पार्थिवा,—पृथिवीनिकाराः, सन्ध्या इति यानत्, घटा एव
 इति घटकाः, कलसाः, समीहितसिद्धि—राजसद्वानि आत्मनः प्रवेशरूपमभिलषित-
 साफल्यमित्यर्थः, पक्षे,—जलोत्थिलनरूपमिष्टसिद्धिञ्च, दधति—सम्पादयन्ति । अव-
 तारणिक्ताद्यभावेनातिदुरवगाहात् अतिगम्भीरादपि कूपात् रज्जुगृहीतेन कुम्भेन जल-
 प्राप्तिरिव, अतिगम्भीरतयाऽतिदुरधिगम्यादपि वृपतेः गुणवन्तसहायसाहचर्येण जनस्य
 इष्टसिद्धिर्भवतीति निष्कर्षः । [अनेन उक्तप्रकारे राजनि गुणवान् कृष्ण एव
 सहायभूत. वाणस्य समीहितसिद्धि निधास्यति इति सूचितम्] । अत्र भू- कूपस्या-
 नेभ्यसाव्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः, स च अनतारगुणघटकादिशब्दानां श्लिष्टतया
 श्लेषानुप्राणित इत्यनघेयम् । आर्या हृतम् ॥ १ ॥

परोपकारप्रणयिनः अनुरक्तैकप्रवणाः सद्द्विधासः खलु स्वगुणगणगरिम्ना आश्रित-
 गुणदोषान् प्रागधिकार्येण तेषु सौभाग्यलक्ष्मीसमाधाने दृढव्रता भवन्तीति प्रस्तुतस्मिन्

(१) अथ तत्र अनवरताध्ययन-ध्वनि-मुखराणि,
भस्मपुण्ड्रक-पाण्डुललाटैः (२) कपिलशिखाजाल-जटिलैः
ह्रशानुभिः इव क्रतुलोभागतैः वटुभिः अध्यास्यमानानि,
(३) सैकसुकुमारसीमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि,

तारयितुमप्रस्तुत दिनसस्य नलिनेषु दिनकरलक्ष्मीयोगम् उपग्यस्य अर्थान्तरन्यासेन
समाधत्ते, रागिणीति ।—दिवसः,—दिवाभाग इत्यर्थः, रागिणि—लौहितरागवति,
अनुरक्ते च, नलिने—कसली, दिनकरप्रभवा—भास्करप्रभाजनिता, लक्ष्मी—त्रियं,
श्रीभामिति यावत् ; पत्ते,—सम्पदं, निदधाति—अर्पयति ; तथा हि,—न अपेक्षितौ
—न दृष्टौ, न विचारितानित्यर्थः, गुणदोषौ यत्र तथाभूतः, परीपकारः,—परहित-
साधनमित्यर्थः, सतां—।धूना, न्यसनं—व्रतमिति यावत् । साधवी गुणदोषान् न
विचारयन्ति, केवल परेषाम् उपकारव्रतं कर्तव्यतया समाश्रयन्ति । [एतेन परीप-
कारी क्लृप्तः तथाविधे वाणे राजप्रभवा सन्पदम् आधास्यति इति प्रकटितम् ; तथा
च श्रीकश्यपानेन वाणस्य गुणवत्तया राजसाहाय्यलाभः परेषां साधूना तत्कृतामनु-
रागस्य सूचितः] । अत्र पूर्वार्द्धे अप्रस्तुतस्य नलिने दिनसक्तलक्ष्मीनिधानस्थीपन्यासेन
कनौ वाणभट्टे क्लृप्ततायाः सम्राजः श्रीहर्षस्य सभापण्डितसौभाग्यलक्ष्याः निधान-
रूप प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तथा द्वितीयाङ्गतेन सामान्येन
प्रथमाङ्गस्य निशेधार्थस्य सोपपत्तिकालकरणत्वात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अधेत्यादि ।—तत्र—ब्राह्मणाधिवासे । अनवरतेति ।—अनवरतानाम्
—अनिश्रान्तानाम्, अध्ययनानां ध्वनिभिः मुखराणि—शब्दायमानानि, उत्तरस्थितेन
“नाम्बाना भवनानि” इत्यनेनान्वयः । भस्मेति ।—भस्मपुण्ड्रकेत्य—भस्मरचित-
तिलकेन, पाण्डुनि—धनलानि, ललाटानि येषां तैः, [“पाण्डुललाटैः” इत्यत्र
“पाण्डुरललाटे” इति पाठान्तरम्] । उत्तरं तेन “वटुभिः” इत्यनेनान्वयः ।

(२) कपिलेति ।—कपिलैः,—पिङ्गलैः, शिखाजालैः,—चूडानिचयैः, अर्चिः-
सङ्घैश्च जटिलाः,—जटावन्तः, युक्ताश्च, तैः । [“शिखाजाल” इत्यत्र “शिखानाल”
इति षान्तरन्तु न समीचीनम्] । क्लृप्तानुभिः—अग्निभिरिव । क्रतुलोभात्—
धनलोभात्, आगैः—उपस्थितैः । वटुभिः, ब्रह्मचारिभिः, साधवकैर्वा । अध्यास-
मानानि—अधिष्ठीयमानानि ।

(३) सैकेति—सैकेन—जलसैचनेन, सुकुमारा—स्निग्धा, सीमकेदारिका—

(४) कृष्णाजिनविकीर्णशुच्यपुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि,
 (५) बालिकाविकीर्यमाणनीवारबलीनि, (६) शुचिशिष्य-
 शतानीयमानहरितकुशपूनीपलाशसमिन्धि, (७) इन्धन-
 गोमयपिण्डकूटसट्टानि, (८) आमिचीयक्षीरक्षारिणीनाम्
 अग्निहोत्र-धेनूनां खुर-वल्यैः (९) विलिखिताजिर-वित-
 र्दिकानि, (१०) कामण्डलव्यमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि.

यज्ञार्थं रोपितं सीमजतायाः स्वल्पं क्षैवं, प्रघणेषु स्वल्पक्षैवस्वैव सम्भवात्; तथा इरि-
 शायमानाः,—श्यामायमाना प्रघणाः, अलिन्द्रा येषा तानि ।

(४) कृष्णाजिनेति ।—कृष्णाजिनेषु—कृष्णसारमृगचर्मसु, विकीर्णाः,—बिचिषाः
 शुच्यन्तः,—गोष गच्छन्तः, पुरोडाशीयाः,—इनीयपिण्डकसाधनमूताः, श्यामाक-
 तण्डुलाः,—श्यामाकाः,—दण्डविशेषाः तदुत्पन्नाः तण्डुला इत्यर्थः, येषु तानि ।

(५) बालिकेति ।—बालिकाभिः,—कन्याभिः, विकी माणाः,—बिचिष्य-
 माणाः, नीवाराः,—दण्डधान्यभेदा एव, बलयः,—पूजाद्रव्याणि येषु तानि ।

(६) शुचोति ।—शुचिभिः,—पवित्रैः, शिष्याणां—क्षारणा, शतैः आनीय-
 मानाः,—आक्रियमाणाः, हरिताः,—श्यामाः, कुशपूख्यः,—दर्भनिचयाः, पलाश-
 समिधः,—दृक्षविशेषकाष्ठानि च येषु तानि ।

(७) इन्धनेति ।—इन्धनानां—काष्ठानां, गोमयपिण्डानाञ्च कूटैः,—राशिभिः
 सट्टानि—आकीर्णानि ।

(८) आमिचीवेति ।—आमिचा—“आमिचा सा शतीषे या क्षीरे स्यादृष्टि-
 योगतः” इत्युक्तलक्षणं घनीभूतं पय “क्षाना” इति बद्धे प्रसिद्धा, तथा च ऋतिः,—
 “तप्ते पयसि दशानयति सा नैश्वदेव्यामिचा भवति” इति, तस्यै क्षितानि आमि-
 चीयाणि, यानि क्षीराणि, तानि चरन्तीति तासाम् । अग्निहोत्रधेनूनाम् अग्निहोत्र-
 यज्ञार्थं पालितानां गवाम् । खुरवल्यैः,—खुरसमूहैः ।

(९) विलिखितेति ।—विलिखिता—कुट्टिता, अजिरेषु—अङ्गनभूमिषु, वितर्दिकानि
 —वेदिका येषा तानि, (“साक्षितर्दिसु वेदिकानां” इत्यमरः) ।

(१०) कामण्डलव्येति ।—कामण्डलु—सुनीना जलपात्रभेदः, तस्मै इदं
 कामण्डलव्यं, यत् मृत्पिण्ड—कामण्डलुशोधनार्थं मृत्तिकाचय इत्यर्थं तेन, मर्दने—
 सार्जने, कामण्डलोरिति भावः, यदा,—कामण्डलव्यं यत् मृत्पिण्डं—कामण्डलुनिर्माणोप-
 क्षेत्रिणोचिकारारिभिः तेषां मर्दने—पेषणे, यतीनामभिन्नजात् कामण्डलावाद्दराति-

(११) वैतानवेदिशङ्खानाम औडुस्वरीणां शाखानां राशिभिः
 (१२) पवित्रितपर्यन्तानि, वैश्वदेवपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरित-
 प्रदेशानि, (१३) हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि,
 वक्षीयबालकलालितललत्तरलतरणकानि, (१४) क्रीडत्क्षणा-
 सारच्छागशावकप्रकटितपशुवन्धप्रवन्धनानि (१५) शुक्-
 शारिकारव्याध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्

शवाच्च स्वयं निर्माणं बोध्यम् ; व्ययः,—तत्परः, यतिजनः,—सञ्चासिर्गः येषु
 तानि ।

(११) वैतानेति ।—वैतानः,—यज्ञः, तस्मै हिता वैतानी—यज्ञीयाग्निभूः,
 तथाभूता या वेदिः वैतानवेदिः, तत्र शङ्खानाम—शङ्खः,—कीलकाः, तेषु हितानां
 शङ्खसम्पादिनीनामिति यावत्, औडुस्वरीणां—यज्ञफलवचसम्बन्धिनीनां, शाखानां—
 निटपानाम् ।

(१२) पवित्रेति ।—पवित्रितानि—पवित्रीकृतानि, पर्यन्तानि—प्रान्तभागा येषां
 तानि । वैश्वदेवेति ।—वैश्वदेवानि—विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यानि, यानि पिण्डानि—अन्नानि,
 तेषां पङ्क्तिभिः, राजिभिः, पाण्डुरिताः, धनलिताः, प्रदेशा येषु तानि ।

(१३) हविरिति ।—हविर्धूमैः—यज्ञधूमैः इत्यर्थः, धूसरिताः,—धूसरवर्णी-
 कृताः, अङ्गनविटपिनाम्—अजिरतरुणा, किसलयाः,—पल्लवाः येषु तानि ।
 वक्षीयेति ।—वक्षीयाः—वक्ष्येभ्यो हिताः, वक्षपरिचर्याकुशला इत्यर्थः, ये बालकाः,
 —सुनिशिश्वः, तैः लालिताः,—यत्नेन पोषिताः, ललन्तः,—लम्फन्तः, तरलाः,—
 चञ्चलाः, तरणकाः,—सद्योजाता बह्नाः येषु तानि ।

(१४) क्रीडदिति ।—क्रीडता—चरता, क्षणकाराणां—तदाख्यवृत्ताणामिति
 केचित्, अन्ये तु “क्षणाशार” इति क्षागनिशेषणम्, “लौहितसारङ्गः क्षणसारङ्गी वा”
 इत्युक्ते, अत्र सारङ्गशब्दः शबले वर्तते, क्षणाकाराणां—क्षणवर्णानामित्यर्थः, क्षानानां
 शानकैः—शिशुभिः, प्रकटितं—प्रकाशितं, पशुवन्धः,—पशुवो बध्यन्ते यत्र तादृशी
 यज्ञः, तस्य प्रवन्धनं—प्रवन्धः, सातत्यमित्यर्थः, येषु तानि । [“प्रवन्धनानि” इत्यत्र
 “प्रवन्धानि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(१५) शुक्तेति ।—शुक्लगरिकाभिः आरब्धेन—प्रक्रान्तेन, अयनेन—वेदा-
 दीनां पाठेन, दीयमानं—सम्पाद्यमानम्, उपाध्यायानाम्—आचार्याणां, विश्रान्ति-

त्रयीतपोवनानि इव चिरदृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो भ्रमन्
भवानानि सुखम् अतिष्ठत् ।

तत्रस्थस्य च (१६) अस्य कदाचित् कुसुमसमययुगम्
उपसंहरन् अजम्भत ग्रीष्माभिधानः (१७) सम्फुल्लमल्लिका-
धवलादृहासी महाकालः । प्रत्यग्रनिर्जितस्य अस्तम् उपगत-
वतो वसामन्तस्य (१८) बालापत्येषु इव पयःपायिषु
नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो षट्पुः अभूत् । (१९) अभिनवोदितश्च
सर्व्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोक्षम् अकरोत् प्रतपन्

सुखं येषु तानि । साक्षात्—मूर्त्तिमन्तीत्यर्थः, त्रयीतपोवनानीव—त्रयी—ऋग्यजुः-
साम्ना त्रितयं, तस्याः तपोवनानीव ।

(१६) अस्य—वाणस्य, कुसुमसमयस्य—वसन्तकालस्य, युगं—युग्मं, मास-
इत्यमित्यर्थः, चैत्रनैशाखमासइत्यात्मनां वसन्तकालमिति यावत्, उपसंहरन्—निर-
स्यन् । अजम्भत—प्रादुरभूत् ।

(१७) सम्फुल्लेति ।—सम्फुल्ला—विकसिता ; मल्लिका एव धवला,—स्वच्छा,
अदृहासा,—हासनिशेषा यस्य तथोक्तं । महाकालः,—ग्रीष्म, भैरवश्च । प्रत्यग्र-
निर्जितस्य—अभिनवविजितस्य । अस्तम् उपगतवतः,—क्षयं प्राप्तवतः । वसन्त एव
सामन्तः,—अधीनस्थनृपविशेषः तस्य वसन्तसामन्तस्य ।

(१८) बालापत्येष्विव—शिशुतनयेष्विव । पयःपायिषु—जलपानयोग्येषु, जलैः
सेवनाहंभिति यावत्, अन्यत्र,—दुग्धपायिषु, स्नान्वयेष्विति यावत् । नवोद्यानेषु नूतनेषु
उद्यानेषु ; अन्यत्र,—नवम्—अभिनवम् उद्यानम्—उद्गमनं येषां तेषु, प्राथम्येन जगात्
आगमनप्रवृत्तेषु इत्यर्थः । दर्शितस्नेहः,—दर्शितः,—विधापितः, स्नेहः,—आर्द्रता, सरसता
इत्यर्थं येन सः, अन्यत्र,—दर्शित स्नेहः,—प्रीतिः येन सः, (“दर्शितस्नेहः” इत्यनेन अस्य
विजिगीषुव्यवहार आरपीतः, विजितस्य पुनः स्थापनं युक्तम्) । षट्पुः,—अतीक्ष्णः ;
अन्यत्र,—सदयः । ग्रीष्मे नवोद्यानानि जले सिच्यन्ते इति तेषु ग्रीष्मस्य षट्पुत्वमिति भावः ।

(१९) अभिनवोदितः,—नूतनप्रवृत्तः । सकलेति ।—सकलानां कुसुमानां
—वासन्तिकानामिति भावः, बन्धनमोक्षं—तन्तस्त्रलनम् । नवाभिषिक्ती हि राजा
आनन्दातिशयात् कारासु पूर्वनिवृद्धानां बन्धनमोक्षं करोति, उक्तञ्च,—“यौव-
राज्याभिषेके वा परचक्रानरोपणे । पुत्रजन्मनि वा मोक्षी बन्धनस्य विधीयते ॥”

उष्णसमयः । स्वयम् (२०) ऋतुराजस्य अभिषेकार्द्राः चामर-
कलापा इव अगृह्यन्त कामिनीनां चिकुरचयाः कुसुमायुधेन ।
हिमदग्धसकलकमलिनीकोपेन इव (२१) हिमालयाभिमुखी
यात्रा अधात् अंशुमाली ।

अथ (२३) ललाटन्तर्पे तपति तपने लिखितललाटिका-
पुण्ड्रकैः (२३) अलकचौरचौरसवीतैः (२४) खेदोदविन्दु-
मुक्ताक्षयलयवाहिभिः दिनकराराधननियमा इव अगृह्यन्त

श्रुति । प्रतपन्—प्रकर्षेण सन्नाप जनयन् ; अन्यत्र,—शत्रुहृदयेषु प्रतापमनुमानयन् ।
स्वयमिति आंदरातिशयप्रदर्शनार्थं बोध्यम् ।

(२०) ऋतुराजस्य—श्रीशस्य । अभिषेकार्द्राः,—स्नानार्द्राः । चामरपत्रे,—
माङ्गलिकोदकसिञ्चनसम्बन्धादारद्रत्वम् । अगृह्यन्त—घृता इत्यर्थः । चिकुरचयाः,—
केशकलापाः, कुसुमायुधेन—कामेन ; श्रीशे स्नानार्द्रतया असंयमनात् अति-
सुन्दरत्वेन प्रतीयमानाः तथाविधः कामिनीना केशाः विशेषेण कामम् उद्दीपय-
न्तीति भावः । उक्तञ्च कालिदासेन,—“स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपनासं विन्यस्तसायन्तन-
मल्लिकेषु । कामो वसन्तात्ययमन्दनी ” : केशेषु लेभे रतिमङ्गवानाम् ॥” इति ।

(२१) हिमालयाभिमुखी—हिमालयः,—उत्तरदिशि स्थितः स्वनामप्रसिद्धः पर्वत-
विशेषः, तदभिमुखी ता, यात्रा—गतिम्, उत्तरायणम् इत्यर्थः, अधात्—अकरोत् इत्यर्थः ।
हिमेन निजकान्ताना कामलिनीनां दग्धीभूतत्वात् कोपेन तद्वतिकारार्थं हिमालयपदग्रहणं
ज्ञेयम् । [“अधात्” इत्यत्र “अकरोत्” “अदात्” इति पाठान्तरद्वयम्] । अशुन्—किरणान्,
मलति—धारयति इति अशुमाली—सूर्यः ; एतेनास्य हिमपरिभ्रमनशीलत्वं प्रकटीकृतम् ।

(२२) ललाट पे—ललाटतापिनि, खरतरै इत्यर्थः, तपने—सूर्ये, तपति
—ताप बितरति सति । लिखितेति ।—लिखितललाटिकापुण्ड्रकैः,—लिखितं—
चित्रितं, हरिचन्दनेन इति भावः, [ललाटे अलङ्कारः ललाटिका “कर्णललाटात्
कानलङ्कारे” (४ । ३ । ६५ पा०) इति कन् ततः स्त्रियामापि कृते कापि परे
टस्याकारस्य इत्वम्] ललाटिकापुण्ड्रकं—ललाटभूषणं तिलकभेदः येषु तथाविधैः ।

(२३) अलकेति ।—अलकाः,—चूर्णकुण्डला एव, चौरचौराणि—बस्त-
खण्डानि, तैः संनीताः,—आवृताः तैः ।

(२४) खेदेति ।—खेदीदविन्दन,—भर्मीजलविन्दन एव, मुक्ताक्षयलयाः,—

ललनाललाटेन्दुभिः । (२५) चन्दनधूसराभिः असूर्य-
भ्यश्याभिः कुमुदिनीभिः इव दिवसम् असुष्यत सुन्दरीभिः ।
(२६) निद्रालसा रत्नालोकम् अपि न असहन्त दृशः, किमुत
जरठम् आतपम् । (२७) अशिशिरससयेन चक्रवाकमिथ-
नाभिनेन्द्रिताः सरित इव तनिमानम् अनूयन्त सोडुपाः
शर्व्वर्थ्यः । (२८) अभिनवपटुपाटलामोदसुरभिपरिमलं न

मुक्तारचितजपमालिकाः, तान् बहन्तीति तथोक्तेः, ललनानां - कामिनीनां,
ललाटा एव इन्दनः—चन्द्राः तै, दिनकरस्य—सूर्यस्य, आराधनम्—उपासनं, तस्य
निग्रमा इव अगृह्णन्त । चीवरपरिधानम् अचनलयधारणञ्च सूर्योपासनव्रताङ्ग-
मिति तथोक्तेचितम् ।

(२५) चन्दनेति ।—चन्दनेन धूसराः,—धनलाः, चन्दनाक्तदेहा इत्यर्थः ;
अन्यत्र,—चन्दनवत् धूसराः,—धनलकान्तयः ताभिः । असूर्येति ।—सूर्यं न पश्य-
न्तीति तथोक्ताभिः, सूर्योत्तापामेद्विष्णुतया अतिनिष्ठतस्थानस्थिताभिरिति भावः ;
अन्यत्र,—दिनीदये स्वभावत एव मुकुलिताः । असुष्यत—सुप्तं, मुकुलितञ्च,
[दिनसमिति अथन्तसयोगे द्वितीया] । सुन्दरीभिः,—कामिनीभिः ।

(२६) निद्रेति ।—निद्रालसाः,—निद्रया आलस्यपरतन्त्राः, मुकुलीभान-
भापन्ना इत्यर्थः, दृशः,—चक्षुषि, रत्नानाम्—अनुशाणामिति भावः, आलीकम्—
उद्योतं, प्रभामित्यर्थः, न असहन्त ; जरठं—ग्रहञ्चम्, अत्युग्रमित्यर्थः, आतपं—
सौरसन्तापं, किमुत इत्यन्वयः ।

(२७) अशिशिरससयेन—शीतकालेन चक्रवाकमिथुनाभिनेन्द्रिताः,—चक्रवाक-
मिथुने अभिनन्दिताः,—समाहृताः, सरित इव—नद्य इव, तनिमानं—कृशताम् ।
[“अनीयन्त” इत्यत्र “अनीयन्त” इति पाठान्तरम्] । सोडुपाः—उडुपाः,—ताराप्रतिः,
चन्द्र इत्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानाः ; अन्यत्र,—उडुपैः,—स्रुवैः, भेलैरित्यर्थः, सह
वर्त्तमाना इत्यर्थः, शर्व्वर्थ्यः,—रजन्यः । शीते रात्रेर्मानम् अल्पताम् एति, तेन च रात्रि-
निरहितानं चक्रवाकाणाम् आनन्द इति भावः ; सरितश्च तेषां जीविकादायिन्य इति
तदभिनन्दनम् ।

(२८) अभिनवेति ।—अभिनवेन—नूतनेन, पटुना—प्रसरता, पाटलामोदेन
—पाटलापुष्पगन्धेन, (“पारुल” इति बह्वभाषा) सुरभिः,—सौरभनान्, परिमली

केवलं जलं, जनस्य पवनस्य पवनम् अपि पातुम् अभूत् अभिलाषो
दिवसकरसन्तापात् ।

क्रमेण च (२८) खरखरमयूखे, खण्डिततडिच्छैश्वे,
शयत्सरसि, (३०) सीदत्स्रोतसि, मन्दनिर्भरे, (३१) भिल्लीका
भाङ्गारिणि, (३२) कातरकपोतकूजितानुबन्धवधिरितविश्वे,
विश्वसत्पतत्रिणि, (३३) करीषङ्गप्रमरुति, विरलवीरुधि,

यस्य तादृशम् । पवनस्य—वायोः, पवनमपि—गन्धबद्धमपि, तादृशसौरभ बद्धन्तं
पवनमपि इत्यर्थः । [“पवनस्य पवनम्” इत्यत्र “पवनम्” इति पाठान्तरम् । एष च
पाठ सुबोधतया समीचीनः प्रतिभाति] । पातुमभिलाषोऽभूत् इत्यनुबद्धः ।

(२८) खरखरमयूखे—खरः,—तीक्ष्णः, खरमयूखः,—उत्तराग्निः, तूर्य्य इत्यर्थः
यस्मिन् तथोक्ते, निदाघनाले इति उत्तरस्थितेनान्यथः । [“खरखरमयूखे” इत्यत्र
“खरखरमयूखे” इति पाठे—खे—आकाशे, गच्छति इति खगः,—तूर्य्यः, (“खगः
तूर्य्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे” इति मेदिनी) खरः खगस्य—मयूखः यत्र
तादृशे] । खण्डितेति ।—खण्डितं—निर्जितं, तडिता—विद्युता, शैश्वं—वाक्त्रं,
शिशुतानिवन्धनं चापल्यमिति भाः ;, येन तथाभूते, विद्युदालीकादपि अतितीक्ष्णा-
लीकशालिनीति भावः । [“खण्डिततडिच्छैश्वे” इत्यत्र “खण्डितशैश्वे” इति पाठे—
खण्डितम्—अपगतं,—शैश्वं—नालभावः, प्रथमावस्था इत्यर्थः, यस्य तथाभूते, प्रबद्धं
माने इत्यर्थः] । शुष्यदिति ।—शुष्यन्ति—षोष गच्छन्ति—सरासि यस्मिन् तथोक्ते ।

(३०) सीददिति ।—सीदन्ति—अवसादं गच्छन्ति, सीतासि यस्मिन् तादृशे ।
मन्दनिर्भरे—मन्दाः,—स्वल्पा,—निर्भराः,—प्रसन्नानि यत्र तथोक्ते ।

(३१) भिल्लीकेति ।—भिल्लीकाः,—चुद्राः कौटबिशिखाः, तासां भाङ्गारी नियते-
ऽवेति तथोक्ते, तथाविधे समये निश्चतस्थिता भिल्लीरवरूपं भाङ्गारं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ।

(३२) कातरेति ।—कातराणां शीष्मार्त्तानामिति यावत्, कपोतानां कूजि-
तानुबन्धेन—कूजनसातत्येन, वधिरितं—वधिरिक्तं, बन्ध—जगत, येन तथोक्ते ।
कपोता खलु अतीव मेदीमयत्वात् नितान्तं शीष्मासहा, अत एव पतत्वित्सेऽपि
व्यस्य पृथक्त्वेन ग्रहणम् । पतत्वित्वाभिप्रायेण तु आसस्यैव औचित्यं नीञ्चं, तेषां
तादृशपीडाभावात् । विश्वसत्पतत्रिणि—विश्वेषु अस्मन्,—ज्ञानतयेति भावः
प्रतद्विषयः,—पक्षिणः, कपोतेभ्योऽन्ये इति भावः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३३) करीषङ्गधेति ।—करीषाणि—गोसयानि, कम्बन्ति—शीघ्रयन्तीति तादृशाः

(३४) रुधिर-कुतूहल-केशरिकिशोरक-लिङ्गमानकठीर-
घातकीस्तवके, (३५) ताम्यत्स्वम्बरमयूथ-वमथु-तिम्यन्महा-
महीधरनितम्बे, (३६) दूयमानद्विरददीनदानाश्यानाश्यामिका-
लीन-सूकमधुलिङ्गि, (३७) लोहितायमान-मन्दार-
सिन्दूरित-सौमि, (३८) सलिल-स्यन्दसन्दीह-सन्देह-
मुह्यन्महामहिष-विषाणकोटि- विलिख्यमानस्फुटस्फटिकदृष्टि,

मस्तः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते । निरलनीरुधि—निरलाः,—अत्याः, नीरुधः,—लताः
यत्र तादृशे ।

(३४) रुधिरिति ।—रुधिरिभु, कुतूहलिन्,—लीलुपा इति यावत्, ये
केशरिकिशोरकाः,—सिद्धशिखरः, तैः । [किशोरकशब्देन दृष्ट्यासहिष्णता, मौग्ध्याति-
शयश्च द्योत्यते] ; लिङ्गमानः,—आस्वाद्यानः, रक्तधियेति भावः, कठीरः,—
परिणतः, घातकीस्तवकः,—घातकीलतायाः पुष्पगुच्छः, (“घाडफूल” इति वङ्गभाषा)
रक्तवर्ण इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) ताम्यदिति ।—ताम्यलाम्—आतपतापेन क्लिश्यतामित्यर्थः, सम्बरम-
यूथाना—हस्तिसङ्घानां, वमथुभिः,—उद्धारैः. करशीकरैरिति यावत्, तिम्यन्ः,—
आर्त्तभ्रमन्तः, महतां महीधराणां नितम्बाः,—कटकदेशाः यस्मिन् तथाभूते ।

(३६) दूयमानिति ।—दूयमानाना—ताम्यता, द्विरदानां—भजानां, दीनस्य—चीणतां
गतस्य, दानस्य—मदस्य, आश्याना—अप्रसरणधर्मकलात् च्छुम्का, या श्यामिका—
मदलेखासम्बन्धिनी श्यामवर्णरेखा, तस्या लीनाः,—अतितर्पात् संसक्ताः, सूक्ताः,—
आर्त्ततया नि शब्दाः, गुञ्जितरङ्गिता इत्यर्थः, मधुलिङ्गः,—धमराः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानैः,—अलोहिताः लोहिताः
भवन्तः तैः, पुष्पविकासात् रक्तायमानैरित्यर्थः, मन्दारैः,—पारिजाताख्यतरुविशेषैः,
 (“मन्दार. पारिजातक” इत्यमरः) सिन्दूरिताः,—सञ्जातसिन्दूराः, दत्तसिन्दूरा
इवेत्यर्थः, सौमानः,—ग्रान्तभागाः, ग्रामाणामिति शेषः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३८) सलिलेति ।—सलिलाना—जलानां, स्यन्दाः,—सनाः, तेषां सन्दीहः,
—समूहः, तस्य सन्देहेन—धमेणेति यावत्, मुह्यन्नि,—चित्तविक्षति गच्छतिः
अदृष्टिः सद्भिः विषाणाना—शङ्काणां, कोटिभिः,—अयभागैः विलिख्यमानाः,—
अष्टव्यभागाः स्फुरन्त्यः सौरातपेन उद्गासमाना इत्यर्थः, स्फटिकदृष्टिः,—स्फटिका-

(३८) धर्ममूर्ध्निरितगर्भुति, तप्तपांशुकुकूलकातरविकिरि,
(४०) विवरशरणश्लाविधि, (४१) तटार्जुनकुररकूटज्वर-
विवर्त्तमानोत्तानशफरशारपङ्कशेषपल्ललाश्रसि, (४२) दाव-
जनितजगन्नीराजने, (४३) रजनीराजयक्ष्मणि, कठीरी-
भवति निदाघकान्ते प्रतिदिशम् आद्वैकमाना इव जषरिषु

गिलाः यस्मिन् तथोक्ते । [“स्फटिकदृष्टि” इत्यत्र “स्फटिकदृष्टि” इति पाठे,—
स्फटिकमणिमयगिला यस्मिन् तथोक्ते इत्यर्थः ।]

(३८) धर्मोति ।—धर्मोण—उपस्था, मर्मरिताः,—शुक्लत्वेन मर्मरध्वनियुक्ताः,
गर्भुत —कृता । यस्मिन् तादृशे । (“गर्भुत् स्त्री स्वर्णनडयोर्गोपतिशिवषण्डयोः ।
शुभभास्करयोः पुंसि” इति सिदिनी । नडः,—नडाख्य. जतानिशेषः ।) । तथेति ।—
यथाः पाशवः,—रजासि एव, कुकूलाः,—तुभानत्वाः, तै. कातराः विकिराः,—
कुक्कुटादिपञ्चभेदा यस्मिन् तादृशे ।

(४०) विवरति ।—विवराख्येव—गर्ता एव, शरणम्—आश्रयः येषां
तादृशाः, श्लाविधि,—शल्या, “शलाह” इत्याख्य-जन्तुभेदा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४१) तटति ।—तटेषु—तीरिषु, अर्जुना,—खनामख्यातद्वन्द्वभेदा, तेषु
ये कुररा,—उत्क्रीशारस्यपञ्चभेदा, स्थिता इति भावः, तेषा कूटाः,—ध्वनिविशेषाः,
तैः ज्वरः,—सन्तापः, यद्वा,—कूटा. एव ज्वरा, तादृशसमये त्रतीव स्तुतिकटुरिति
भावः, तेष विवर्त्तन दाः,—विलुण्ण, उत्ताना,—उर्ध्वसुखा इति भावः,
[“विवर्त्तमान—” इत्यत्र “विवर्त्तमान—” इति पाठे,—विवर्त्तमानाः,—विरमन्तः,
ज्ञानमध्ये यमनादिति भावः, अत एव उत्तानाः,—उत्प्लवमाना, तीरस्थाः कुररा यदा
कूजन्ति, तदा सत्या. भीता. सन्त. उःप्लवज्जे इति सत्यस्वभावः] शफरा,—
शुद्धमत्यभेदाः, तै. शारा,—शवलाः, पङ्काः,—वर्दमा, शेषा येषा तादृशानि,
पल्ललाना—शुद्धसरसासु, अश्रासि—जलानि यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) दावेति ।—दावेन—वज्रानलेन, (“द्वदावौ वज्रानले” इत्यमरः) जनितं
—सम्पादितं, जगता ग्नीराजवम्—आरात्रिकाख्य-शान्तिकर्त्तृनिशेष यस्मिन् तथोक्ते ।

(४३) रजनीति ।—रजन्वाः,—रात्रे, राजयक्षा—क्षपरीग यस्मिन् ;
रात्रेः क्रमेण काश्यातिशयसम्पादनात् इति भावः । कठीरीभवति—प्रबद्धता
सञ्चति । प्रतिदिश—दिशि दिशि । (“उन्मत्ता,—उद्दामानः, सागरिभानः,—वा ।,
ग्रानत्तन्” इति उत्तरेण सम्बन्धः) । तानेव निशिनष्टि, आद्वैकमाना इत्यादिभिः ।

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठकाः, (४५) प्रपक्व-
कपिकच्छू-गुच्छच्छटाच्छोटन-चापलैः अकाण्डकण्डूला इव
(४६) कर्षन्तः शर्करिलाः कर्करस्थलीः, स्थूलदृषचूर्ण-
मुचः, (४७) सुचुकुन्दकन्दलदलनदन्तुराः, ससन्ततः

आटीकमानाः,—अमन्तः, वंशेन वह्ना इति यावत्, [“आटीकमाना” इति पाठे,—
उर्द्धमन्तः ; आङ्पूर्वकस्य भौवादिकस्य टीकते इत्यस्य उपमेतत् । शीमकाले खलु
एवंविधाः मरुतः प्रवर्तन्ते इति कालस्रभावः] उन्मत्तपक्षेऽपि—एतत् सर्वं विशेषणं
यथायोग्यं योजनीयम् । तथा च,—आटीकमानाः,—उद्धतं यथा तथा इतस्ततः
अमन्तः ; उद्धतमनसादयन्तु उन्मादस्यानुभावाः, तथा चीकम्,—“अनिमित्तहसित-
रुदितोत्सृष्टावज्ञप्रलापमयनीत्यतप्रधापितमृत्वीर्यीतपटितस्मितप्रांश्वधूनननिर्मात्यचीरघट-
पक्वरावाभरणस्यर्शनीपभीर्गैरन्यैश्चावस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावेरभिनयेत्” इति ।
स्वपरेषु—सिक्ताऽऽकीर्णसरुद्रेषु ।

(४४) प्रपेति ।—प्रपा—पानीयशाला, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यन्तरः)
वाटः,—पलाः, कुटी—उद्वहभेदः, पटलं—छदिः, एतेषां प्रकटं—स्पष्टं यथा
तथा, लुण्ठकाः,—अपहारकाः, ध्वंसकारिण इति यावत् । अत्र वाटलुण्ठनं वाटस्य-
पांशुराशीनां परितः प्रक्षेपणादिति बोध्यम् ; यथा,—प्रपावाटः,—पानीयशालारूपं
स्थानम् इत्यर्थः ।

(४५) प्रपक्वेति ।—प्रपक्वाः,—प्रकर्षेण पक्वतां गताः, याः कपिकच्छूः,—
प्रकांश्याः, “आलुकुशी” इति ख्याताः कण्डूजनकहृत्विशेषाः इत्यर्थः, तासां यद्
गुच्छच्छटाः,—सकृत्कामयः, तासां छोटने—हरणे इति यावत्, यानि चापलानि—
अपलकर्मणि तैः, अकाण्डकण्डूला इव—अकणिककण्डूरीगमस्ता इव ।

(४६) शर्करिलाः,—शर्कराः,—पाषाणकणिकाः त्रिदन्ते यासु ताः, शर्करा-
प्रकृता इत्यर्थः, [पिच्छादित्वादित्थे च] कर्करस्थलीः,—सुद्रपाषाणखण्डयुताः भूमीः,
“काकरभूमि” इति भाषा, कर्षन्तः,—गृहन्तः, कण्डूतिमद्भावघर्षणार्थम् इति भावः ।
स्थूलदृषचूर्णमुचः,—स्थूलानि दृषदां—शिलानां चूर्णानि—कृषिका इत्यर्थः, मुचन्ति
—वर्षन्तीति तथोक्ताः ।

(४७) सुचुकुन्देति ।—सुकुन्दानां—पुष्पविशिषाणां, कन्दलानाञ्च—कन्दली-
प्रपाणाञ्च, दलनेन—वृत्तेभ्यश्चावनेन, दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव दृश्यमाना इत्यर्थः ।
कपिकच्छूत्परीणात् कण्डूला हि कण्डूतीनामुपशमनार्थं त्रयाविधचूर्णे गाढं परुषं

(४८) पतन्मुखरचीरीगणमुखशीकरशीक्यमानतनवः (४९) तरुण-
तरतरणितापतरले तरन्त इव तरङ्गिणि मृगटणिका-
तरङ्गिणोनाम् अलीकवारिणि, (५०) शुष्यच्छमी-
मर्मरमारवमार्गलङ्घनलाघवज्वजङ्गालाः, (५१) रैणवा-
वर्तमण्डली-रैचक-लासक-रसरभसारभनर्त्तनारम्भारभटीनटाः,

कायन्ति, तञ्जायमानसुखानुभूतिक्षणे दन्तात्र स्वकीयान् निकासयन्ति इति लीला-
चारः । समन्तः,—चतुर्दिक्षु ।

(४८) पतदिति ।—पतन्तः,—उड्डीपमानो, मुखेराः,—शब्दं कुर्वन्तः, द्वे
चीरीगणा —पक्षिभेदाः, (“चित्त” इति नङ्गभाषा) तेषां मुखशीकरैः—नदनाम्बु-
निन्दुभिः, शीक्यमानाः,—सिच्यमानाः, तनवः,—अङ्गानि येषां तथोक्ताः ।

(४९) तरुणिति ।—तरुणतरः,—अतिप्रौढः; यः तरणे,—सूर्यस्य, (“तरणि-
युंमणौ पृसिं कुमारी-नौकयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तापः, तेन तरुणं—
त्रचलमिदं राजमानं तस्मिन्, अत एव तरङ्गिणि—सञ्जाततरङ्गे इव भासमाने,
मृगटणिका,—मरीचिका एव, (“मृगटणा मरीचिका” इत्यमरः । टणार्त्तमृगाणां
सूर्यकिरणोद्भासितासु बालुकासु जलबुद्धिः प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्यः,—नद्यः तासाम्,
अलीकवारिणि—सिंध्यासलिले, तरन्त इव—प्लवमाना इव, बालुकासुव्यासेन मरु-
भूम्या तथा दृश्यमानत्वात् । उक्तता अपि नैचित्येन निजलदेशं संजलमिदं व्यवहरन्ति ।

(५०) शुष्यदिति ।—शुष्यन्ती—शीघ्रं गच्छन्ती, शमी—अग्निगर्भो नृचभेदः,
तद्वत् मर्मरः,—मर्मर-अनियुक्त इत्यर्थः, मरीरयं मारवः,—मरुदेशीयः, यः मार्गः,
—पथ्याः, तस्य लङ्घने—अतिक्रमणे, लाघवं—नैपुण्यं, शीघ्रकारित्वमित्यर्थः यस्य
तथाभूतो यो जवः,—वेगः, तेन जङ्गालाः,—जङ्गावन्तः, निरन्तरसञ्चारिणः इत्यर्थः ।

(५१) रैणवेति ।—रैणवी—रैणुमयी, धूलीसम्बन्धिनी इत्यर्थः, या आनर्त्तः
मण्डली—मण्डलाकारेण घूर्णनपरम्परा, तस्याः रैचकाः,—रैचयति—बहिः करोति यः
तथाभूतः, अनुकारक इत्यर्थः, यः लासकः,—नर्त्तकः, तस्य रसरभसेन—रागवेगेन,
[“लासकरसरभस” इत्यत्र “रासरसरभस” इति पाठः,—रासे—रासोख्यक्रीडाविशेषः,
यः ररुः,—अनुरागः, तत्र भसः तेन] आरम्भं यत् नर्त्तनं, तस्य अं रर्भे—अनुष्ठाने,
आरभटीनटा,—अरात्र ते भटीञ्चे अरभटाः तेषामियम् आरभटी—बीररस-
प्रधानरचनाविशेषः, तद्व्यभानो नर्त्तनविशेषो वा, तत्र नटाः,—नटा इव इत्यर्थः ;
मण्डलानसने निपुणाः नर्त्तकाः यथा समुद्धृतं नृत्यमावेदयितुं भृशं परितः फरि

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठकाः, (४५) प्रपक्व-
कपिकच्छू-गुच्छच्छटाच्छोटन-चापलैः अकाण्डकण्डूला इव
(४६) कर्षन्तः शर्करिलाः कर्करस्थलीः, स्थूलदृषचूर्ण-
सुचः, (४७) मुचुकुन्दकान्दलदलनदन्तुराः, समन्ततः

आढोकमानाः,—भ्रमन्तः, वेगेन वहन्त इति यावत्, [“आढीकमाना” इति पाठि,—
उद्धर्भमन्तः, आड्पूर्वकस्य भौवादिकस्य ढीकते इत्यस्य रूपमेतत् । श्रीषकार् खलु
एवविधाः मरुतः प्रवर्तन्ते इति कालस्वभानः] उन्मत्तपि—एतत् सर्वं विशेषण
पद्यायोग्य योजनीयम् । तथा च,—आढीकमानाः,—उद्धत यथा तथा इत्यन्तः
भ्रमन्तः, उद्धतभ्रमणादयस्तु उन्मादस्यानुमानाः, तथा चोक्तम्,—“अनिमित्तहसित-
रुदितोत्कुटावद्धप्रलापुत्रयनीत्यतप्रधानितनृत्यगीतपटितस्मितपाश्वनधूनननिर्मल्यचौरघट-
पक्वशरावाभरणस्पर्शनोपभोगैरन्यैशान्यनस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत्” इति ।
ऊर्ध्वरेपु—सिकताऽऽकीर्णमरुद्रेणेषु ।

(४४) प्रपेति ।—प्रपा—पानीयशाला, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः)
वाट,—पत्ताः, कुटी—उद्ग्रहभेदः, पटल—हृदिः, एषा प्रकटं—स्पष्ट यथा
तथा, लुण्ठका,—अपहारकाः, ध्वसकारिण इति यावत् । अत्र वाटलुण्ठन नाटस्थ-
पाशुराशीना परितः प्रचेपणादिति बोध्यम्, यद्वा,—प्रपावाटः,—पानीयशालारूप
स्थानम् इत्यर्थः ।

(४५) प्रपक्वेति ।—प्रपक्वाः,—प्रकर्षेण पक्वता गता, याः कपिकच्छूः,—
धर्षस्थ, “शालुकुशी” इति ख्याता कण्डूजनकतच्चनिशेषा इत्यर्थः, तासां या
गुच्छच्छटा,—खवकराशयः, तासां छोटने—हरणे इति यावत्, यानि चापलानि—
अपलकर्माणि तैः, अकाण्डकण्डूला इव—आकामिकाकण्डूरोगयस्ता इव ।

(४६) शर्करिला,—शर्करा,—पाषाणकणिकाः विद्यन्ते यासु ताः, शर्करा-
कण्डूला इत्यर्थः, [पिच्छादित्वादिलच्] कर्करस्थली,—उद्ग्रपाषाणखण्डयुताः भूमी,
‘काङ्करभूमि’ इति भाषा, कर्षन्तः,—गच्छन्तः, कण्डूतिमद्भावघर्षणार्थम् इति भावः ।
स्थूलदृषचूर्णमुच,—स्थूलानि दृषदा—शिलानां चूर्णानि—कणिका इत्यर्थः, मुचन्ति
—तर्पन्तीति तथोक्ताः ।

(४७) मुचुकुन्देति ।—मुचुकुन्दानां—पुष्पप्रशिखाणां, कान्दलानाञ्च—कान्दली-
पाषाणाञ्च, दलनेन—उन्मथयत्वावनेन, दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव—ग्रथमाना इत्यर्थः ।
कपिकच्छूस्पर्णात् कण्डूला हि कण्डूतीनामुपशमनार्थं त्रयाविधचूर्णैः गात्र परुष

(४८) पतन्मुहुरचीरीगणमुखशीकरशीक्यमानतनवः (४९) तरुण-
तरतरणिपतरले तरन्त इव तरङ्गिणि मृगलक्षिका-
तरङ्गिणोनाम् अलीकवारिणि, (५०) शुष्यच्छमी-
मर्मरमारवमार्गलङ्घनलाघवजवजङ्गालाः, (५१) रैणवा-
वर्त्तमण्डली रैचक-लासक-रसरभसारव्यनर्त्तनारम्भारभटीनटाः,

कषन्ति, तञ्चायमानसुखानुभूतिक्षणे दन्नात्र स्वकीयान् विकासयन्ति इति लोका-
चारः । समन्तत,—चतुर्दिक्षु ।

(४८) पतदिति ।—पतन्तः,—उड्डीयमानाः, मुखराः,—शब्दं कुर्वन्त, ये
चीरीगणा,—पक्षिभेदाः, (“चिल” इति नङ्गभाषा) तेषां मुखशीकरैः,—नदनाम्बु-
विन्दुभिः, शीक्यमाना,—सिच्यमानाः, तनवः,—अङ्गानि वेपथ तथोक्ताः ।

(४९) तरुणेति ।—तरुणतरः,—अतिप्रौढः, यः तरणे,—सूर्यस्य, (“तरणि”
दुमणौ पक्षिं कुमारी-नैकयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तापः, तेन तरलं—
अचलमिव राजमानं तद्धिन् अत एव तरङ्गिणि—सञ्जाततरङ्गे इव भासमाने,
मृगलक्षिकाः,—मरीचिका एव, (“मृगलक्षणा मरीचिका” इत्यमरः । लक्षणांशुगाणां
सूर्यकिरणोद्भासितासु बालुकासु जलबुद्धिः प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्यः,—नद्यः तासाम्,
अलीकवारिणि—मिथ्यासलिले, तरन्तं इव—प्लवमाना इव, बालुकामयामिव मरु-
भूम्या तथा दृश्यमानत्वात् । उन्मत्ता अपि वैचित्र्येन निर्जलदेशं संजलमिव व्यवहरन्ति ।

(५०) शुष्यदिति ।—शुष्यन्ती—शोषं गच्छन्ती, शमी—अग्निगर्भो हस्तभेदः,
तद्वत् मर्मरः,—मर्मर-अनियुक्त इत्यर्थः, मरीरयं मारवः,—मरुदेशीयः, यः मार्गः,
—पन्था तस्य लङ्घने—आतन्त्रमणे, लाघवं—नैपुण्यं, शीघ्रकालितमित्यर्थः, यस्य
तथाभूती यो जवः,—वेगः, तेन जङ्गालाः,—जङ्गावन्त, निरन्तरसञ्चारिणः इत्यर्थः ।

(५१) रैचवेति ।—रैणवी—रैणुमयी, धूलीसम्बन्धिनी इत्यर्थः, या आवर्त्त-
मण्डली—मण्डलाकारेण घूर्णनपरम्परा, तस्याः रैचकः,—रैचयति—बहिः करोति यः
तथाभूत, अनुकारक इत्यर्थः, यः लासकः,—नर्त्तकः, तस्य रसरभसेन रागवेगेन,
[“लासकरसरभस” इत्यत्र “रासरसरभस” इति पाठे,—रासे—रासाख्यक्रीडाविशेषः,
यः रसः,—अनुरागः, तत्र रभसः तेन] आरम्भं यत् नर्त्तनं, तस्य आरम्भे—अनुष्ठाने,
आरम्भटीनटा,—आरम्भं ते भटीश्चेति अरभटाः तेषामियम् आरम्भटी—बीररस-
प्रधानरचनाविशेषः, तद्विधानो नर्त्तनविशेषो वा, तत्र नटाः,—नटा इव इत्यर्थः ;
मण्डलानामसने निपुणाः नर्त्तकाः यथा समुद्रतं नृत्यमाविदधितुं भृशं परितः परि

(५२) दावदग्धस्थलीमसीमिलनमलिनाः (५३) शिञ्चित-
क्षपणकवृक्षय इव मयूरपिच्छचयान् उच्चिन्वन्तः, सप्रयाणगुञ्जा
इव (५४) शिञ्जानजरत्नवृक्षमञ्जरीबीजजालकैः, सप्ररीहा
इव (५५) आतपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिश्वासैः
सापत्या इव (५६) उड्डीयमानजवनतरहरिणपरिपाटै-

भाम्यन्ति, तथैव वै हि नात्वाभयो रैणभ्रमी तदा नियतमुत्पादयामासुरिति
तान्यर्थम् ; तदुक्त — “सुष्टानपातद्भुतगर्जितानि छिद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्वाणि यूथानि च यत्र नित्यं ता तादृशीम् आरभटी वदन्ति ॥” इति ।

(५२) दावेति ।—दावेन—वनाग्निना, दग्धा—भस्मीकृता, या स्थली—
श्रक्तिसा भूमि, सैव मसी, तस्या मिलनेन—सङ्गेन, मलिनाः । [“मसीमिलनमलिनाः”
इत्यत्र “मसीमलनमलिनाः” इति पाठे,—मसीना मलनेन—धारणेन, मलिनाः ।] ।

(५३) शिञ्चितेति ।—शिञ्चिता—अभ्यस्ता, क्षपणकानां—जैनसन्ध्यासिनां,
वृत्तिः,—व्यवहारी वै, तथाभूता इव, जैनानां गात्रमलज्वालननिषेधात् मलिन-
कायवमिति भावः । [“मयूरपिच्छचयान्” इत्यत्र “वनमयूरपिच्छचयान्” इति
पाठान्तरम्] । उच्चिन्वन्तः,—धारयन्तः, क्षपणका अपि मसीमलिनाः पिच्छानि
जैनधर्मानुशासनात् धारयन्ति, [“शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपुसके” इत्यसरवचनात्
पिच्छशब्दस्य मयूरपुच्छार्थकत्वलाभात् मयूरपदमाधकमेव पात्तम्] । उन्मत्तपक्षेऽपि,
—निविकराह्न्यात् यदृच्छया पिच्छचयान् वहन्ति, अत एव सप्रयाणगुञ्जा इव—
प्रयाणे—यात्रायां, गुञ्जन्तीति गुञ्जाः,—टक्काविशेषाः, तैः सह वर्त्तमाना इव ।
उन्मत्तानामपि नृत्यकाले दर्शकाः करतलादिकं नादयन्ति ।

(५४) शिञ्जानेति ।—शिञ्जाना,—अस्फुटं शब्दायमानाः, जरतां—प्राचीनानां,
करञ्जानां—तरुनिशेषाणां, या मञ्जरी, तासां बीजजालकैः,—बीजनिचयैः, सप्ररीहा
इव—साङ्गुरा इव ।

(५५) आतपेति ।—आतपेन—सन्नापेन, आतुराः,—आर्त्ताः, ये वनमहिषाः तैर्ना
नासा, निकुञ्जा इव—दीर्घरीमावृततथा लतादिपिहितोदरा वनभूमय इव, (“निकुञ्ज-
कुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे” इत्यमरः) तेषां स्थूलनिश्वासा,—शब्दनिश्वासा, तेभ्यो
निर्गता इति भावः तैः । उन्मत्ता अपि आतपक्लिष्टा दीर्घे निद्रसन्ति । सापत्या इव—
सपुत्रा इव, ससत्ताना इवेत्यः । उन्मत्तान् अपि श्मादिपतनभयात् अपत्यानि न त्यजन्ति ।

(५६) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानानाम्—आतपतापासहिष्णुतया उत्पततां,

पेटकैः, समुकुटय इव (५७) दह्यमानखलधानबुख-
कूटकुटिलधूमकोटिभिः, सावी चवीचय इव महोष्ममुक्तिभिः,
लीमशा इव (५८) शीर्थमाण-शान्दलिफल तूल-
तन्तुभिः, दद्रुला इव (५९) शुष्कपत्र-प्रकाराह्वष्टिभिः,
शिराला इव (६०) तृणवेणीविकिरणैः, उच्छ्वाश्रव इव

जननतराणाम्—अतिवेगिना, हरिणाना [“जननतरहरिण” इत्यत्र “जनननाज-
हरिण” इति पाठः,—जननानां—वेगगामिनां, धातहरिणानां—नाताभिमुखं गच्छता
हरिणानां] परिपाद्यः,—पर्यायाः तेषां पेटकाः,—कदम्बकाः, यूयानि इत्यर्थः तैः,
(“पेटकाः पुस्तकादीनां मञ्जूपाया कदम्बके” इति मेदिनी) । समुकुटय इव—
क्षुभङ्गसहिता इव । उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव, भुक्त्वाद्यस्तु क्रोधस्य अनुमानाः ।

(५७) दह्यमानेति ।—दह्यमानानाम्—आतपतापेन सन्तप्यमानानां, खल-
धानानां—धान्यमर्दनस्थानस्थितानां धान्यानां, बुखकूटाः,—तुषराशयः, कुटिला,—
कुटिलगामिन्यः, (कुटिलपदेन भुक्त्वासादृश्यं न्वनक्ति) धूमकोटय इव धूमराशय
इव तैः, शस्यानां ज्वालाभावात् तेषां धूमत्वेनोपबर्णनमुचितमेवेति । सावीचिवीचय
इव—अवीचिः,—नरकविशेषः, (“तद्देदास्तपनावीचि-महारौरवरै रवा.” इत्यमरः । तद्देदाः,
—नरकभेदाः) तस्य वीचयः,—तरङ्गाः, ज्वाला वा, तै सह बर्णमाना इव ।
महोष्ममुक्तिभिः,—सहान्त उष्माण. तेषां मुक्तिभिः,—त्यागैः, वृष्टिभिरित्यर्थः, यद्वा,
—उष्माण,—सन्तापाः, तेषां मुक्तिभिः,—निसर्जनैः, सन्तापवितरणैरित्यर्थः । लीमशा
इव—रीमपूर्णा इव । उन्मत्ता अपि खेदादिनशादुपायन्ते ।

(५८) शीर्थमाणेति ।—शी माणानां—विदीर्ध्यमाणानां, शान्दलिफलानां
तूलतन्तुभिः,—तूलतूलैः । दद्रुला इव—दद्रुरोगग्रस्ता इव । उन्मत्ता अपि अवगाह-
नाद्यकारणात् दद्रुयुक्ता भवन्ति । [“दद्रुला.” इत्यत्र “दद्रुणाः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ।
दद्रुः अस्तीति दद्रुण, “दद्रुः ऋष्वत्त्वञ्च” इति न.] ।

(५९) शुष्केति ।—शुष्काणां पत्राणां प्रकाराः,—सङ्घाः, तेषाम् आह्वष्टय,—
आकर्षणानि ताभिः । शिराला इव—शिरासमूहशालिन इव, सुन्यक्तशिरासमूर्त्ता
इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि काश्यात् नातनाहुल्याच्च शिराला भवन्ति ।

६०) तृणेति ।—तृणानां वेणी—राजि, (शिरासादृश्यप्रदर्शनाद्य वेणीपदम्)
तस्यां विकिरणैः,—विविधैः, उच्छ्वाश्रि—उद्गतानि अनिरतं पतितानि इत्यर्थः, अश्रु-
नयन-तलानि येषां तथाभूता इव । उन्मत्ता अपि रुदन्ति । [“उच्छ्वाश्रवः” इत्यत्र]

(६१) धूयमानयवशूकशकलगङ्गुभिः, दंष्ट्राला इव (६२) चलित-
शललसूचीशतैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्प-
कञ्चुकचूडालाः (६३) ब्रह्मस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रह-
मिवोष्णैः कमलमधुभिः अभ्यस्यन्तः, (६४) सकलसलिलो-
च्छोषघर्मघोषणापटहैः इव शुष्कवैणुवनास्फोटनपटुर्वैः,

“उच्चमग्रम.” इति पाठः,—उत्—उद्गतानि, श्मश्रूणि—कूर्चाः येषां तथाभूता इव ।
उन्मत्ता अपि चिरं चौरकर्माभानात् दीर्घश्मश्रूणो जायन्ते] ।

(६१) धूयमानेति ।—धूयमानानां—सन्तुष्टवातात् कम्पमानानां, यवाना शूकाः,
—शङ्गा, शिखामूचयः इत्यर्थः, (“शूकोऽस्त्री शङ्गदययी.” इति मेदिनी) तेषा शकलाः,
—खण्डा, गङ्गा, —कीला इव तैः । [धूयमानयव—” इत्यत “धूयमाननयव—”
इति पाठान्तरे,—धूयमानाना ननानाम्—अभिननोत्पन्नाना, यनानाम्] दयाला इव—
दीर्घदन्तयुक्ता इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि दन्तादिविकासैः सर्वान् भाययन्ति ।

(६२) चलितेति ।—चलिताना—चलताम्, उड्डीयमानानामिति यावत्,
शललाना—आविधा दीर्घकण्ठ—रूपलोम्ना, (“आबित्तु शल्यस्तलोमि शलली
शलल शलम्” इत्यमरः) सूचीशतैः,—सूक्ष्माग्रभागैः । जिह्वाला इव—रसानन्त
इव, बहिर्निर्गतरसना इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि जिह्वा निष्काशय भीषयन्ति । वैश्वानर-
शिखाभिः,—अग्निशिखाभिः । उत्सर्पदिति ।—उत्सर्पद्भिः,—उष्णतापात् प्रस्त्रलङ्घि-
सर्पाणा कञ्चुकैः,—निर्मोकैः, चूडालाः,—शिखावन्तः । उन्मत्ता अपि त्तानादिना
विना उन्मुक्ताचूडाः भवन्तीति दृश्यते । [“उत्सर्पत्सर्पकञ्चुकै चूडाला इव” इति पाठी
धुन्यते] ।

(६३) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तस्य रसाभ्यवहरणाय—रसशीषणाय-
रसाना मधुरादीना भोजनाय वा, कवलग्रह—आसग्रहणम्. “असञ्चार्यीं मुखे पूर्णं
गण्डूपः कवलोल्यथा” इति ; अभ्यस्यन्तः,—पुनः पुनः कुर्वन्तः इवेत्यर्थः, मधुपानात्
शरीरस्य रसशीषणं भवतीति प्रसिद्धम् ॥

(६४) सकलेति ।—सकलाना सलिलानां—जलानाम्, उच्छोषः,—
अतिशयेन शोषकः, यी घर्मः,—उष्णता, तस्य घोषणा—प्रचारः, बस्याः
पटहा,—वादिघमेदाः तैः इव, शुष्काणा वैणुवनाना—नंशरण्यानाम्,
शस्तीदनस्य—सन्तापातिशयात् निदर स्य, पटुरनाः,—महानिनादाः नैः,

त्रिभुवनविभीषिकाम् उद्गावयन्त', (६५) च्युतचलचाप्रपक्ष-
श्रेणीशारितसृतयः, (६६) त्विषिमन्मयूखलताऽलातप्लोषकल्माष-
वपुष इव (६७) स्फुटितगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्गिताङ्गाः,
(६८) गिरिगुहागम्भीरभाङ्गारभीषणभ्रान्तयः, (६९) भुवन-
भस्मीकरणाभिचारचरुपचनचतुरा रुधिराहुतिभिः इव पारिभद्र-
द्रुमस्तवकवृष्टिभिः तर्पयन्तः तारवान् वनविभावसून्,

त्रिभुवनविभीषिकां—त्रिलोकीभीषिताम्, उद्गावयन्तः,—जनयन्तः ; ये अहङ्कारेण जगत्
श्रेणियितुमुद्यताः, ते अवश्यमेव त्रिभुवनविभीषिका जनयन्ति इति बोध्यम् ।

(६५) च्युतेति ।—च्युताः,—गात्रेभ्यः खलिताः, अत एव चलाः,—उत्पतन्त्यः, याः
चापाणा—नीलकण्ठाख्यपक्षिणा, पक्षश्रेण्यः, ताभिः शारिताः,—हिस्ताः,—आक्रान्ता इत्यर्थः,
न्यासा इति यावत्, सृतयः,—मार्गा यैः तथाभूताः, (“सृति. स्त्री ग मार्गं” इति मेदिनी) ।

(६६) त्विषिमदिति ।—त्विषिमान्—सूर्यः, [समस्यन्तात् “त्विषि” इति पदात्
मनुष्यः असमनात् “त्विज्ञान्” “त्विषानान्” इति वा पद भवितुं युक्त] तस्य नयूख-
लता—किरणराजिः, अलात इव—ज्वलद्गार इव. (“अङ्गारोऽलातमुन्मुकस्”
इत्यमर.) तेन यः प्लोष,—दहन, तेन कल्माष—चितम्, ईषत्कृणारक्तमित्यर्थः, (“चित्रं
किष्कीरकलापशबलैताश्च कर्तुरे” इत्यमरः) नपुः,—शरीर येषा तथोक्ता इव ।

(६७) स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—आतपतापेन आवरणकीषस्फुटनात् विकसिता-
नीवेत्यर्थः, यानि गुञ्जाफलानि—तदाख्यकृणसुखरक्तवर्णफलविशेषाः, (“कुञ्च” इति
ब्रह्मभाषा) तद्वत् स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणाः, तद्रूपा इति यावत्, ये अङ्गाराः, तै. अङ्कितं
—संभलित, दग्धमित्यर्थः, अङ्गं येषा तथोक्ताः, (“त्रिषु स्फुलिङ्गीऽग्निकणः” इत्यमरः) ।
ये च साङ्गाराक्षे च नलिनशरीरा भवन्ति ।

(६८) गिरिीति ।—गिरिगुहासु—पर्वतगह्वरेषु, गम्भीरेण—घनेन, भाङ्गारेण
भीषणा—भवान्हा, भ्रान्तिः,—घूर्णन येषा तथाभूताः । उन्मत्ता अपि अग्निशस्त्र-
गिरिगुहादिषु निर्भीका भवन्ति ।

(६९) भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, भस्मीकरणं—दहनमेव, अभिचारः,—
अथर्ववेदाङ्कितं हिंसात्मक कर्म, तत्र चरुपचने—हननीयद्रव्यनिषेधपात्रे, चतुराः,—
पटनः । रुधिराहुतिभिरिव—रक्ताहुतिभिरिव, पारिभद्रो नाम द्रुमः,—वृक्षः,
(लोके “पालिषा मादार” इति प्रसिद्धः, “पारिभद्रस्तु मन्दारे निम्नद्री देवदारुणि” इति

(७०) अशिशिरसिकतातारकितरंहसः, (७१) तप्तशैलविलीय-
मानशिलाजतुरसलवलिप्तदिशः, दावदहन-पचमानचटकाण्ड-
खण्ड-खचित-तरकोटर-कीटपटल-पुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्त्तन्तं
उन्मत्ता मातरिश्वानः ।

(७२) सर्व्वतश्च भूरिभस्त्रासहस्रसन्धु नृणक्षुभिता इव जर-
दजगरगन्धीरगलगुहावाह्निवायवः, क्वचित् (७३) स्वच्छन्दतण-

मेदिनी) तस्य सनका.,—रक्तकुसुमगच्छाः, तेषा वृष्टयः,—पाताः तामि., तर्पयन्तः,—
प्रीणयन्तः, तारवान्—तरुसम्बन्धिनः, वननिभावसून्—दानाग्नीन् । अभिचारिणस्तु
भारणोच्चाटनाद्यर्थं हवनकाले रुधिरिणानलं तर्पयन्ति इति । उन्मत्ता अपि
रुधिरास्थिप्रभृतिरुमश्चिद्रव्यं खैराधारतया अनले निक्षिपि, तेन च असङ्गता-
न्युत्पद्यन्ते ।

(७०) अशिशिरिति ।—अशिशिराभिः,—उष्णाभिः, सिकताभिः,—वालुकाभिः,
तारकितं—सञ्जाततारकमिन्न लक्ष्यमा णम् इत्यर्थः, रंह',—वेगो येषां तथोक्ताः ।

(७१) तप्तेति ।—तप्तेषु शैलेषु—पर्व्वतेषु, विलीयमानानां—गलता, शिला-
जतूना—तदाख्यानाम् उपधातुभेदानां, रसलवै.,—रसविन्दुभिः, लिप्ताः दिशी र्थं
तथोक्ताः । दावेति—दावदहनैः,—वनानलैः, पचमानानां—दह्यमानानां, चटकाण्ड-
—चटकाण्डपक्षिविशेषाणाम्, अखण्डखण्डैः,—डिम्बशकलैः, खचितेषु—आकीर्णेषु,
तरुकोटरेषु—वृक्षगर्त्तेषु, यानि कीटपटलानि—पिपीलिकाहन्दानि, तत्तदखण्ड-
णार्थम् आगतानीति भावः, तेषां पुटपाकस्य—अभ्यन्तरपाकस्य, गन्धेन कटवः,—
उद्वेजका इत्यर्थः । प्रावर्त्तन्तं—प्रावहन् । उन्मत्ताः,—उच्छृङ्खलाः, मातरिश्वानः,—
वायव । सर्व्वतश्च वाक्ये ध्वनिच्छाया अन्वेष्यैवेति ।

(७२) सर्व्वत इति ।—“दारुणा दानाग्रयः प्रत्यदृश्यन्त” इति उत्तरेण
अन्वयः । तानेन दानाग्नीन् विशिनष्टि, भूरीत्यादिभिः ।—जरता—जीर्यता,
[“जरदजगर” इत्यत्र “जरटाजगर” इति पाठे,—जरठाना—परिणताना, हृद्धान-
मित्यर्थः] अजगराणां—सर्पाणां, गन्धीराः गला—गलदेश एव, गुहाः ताभ्यः
वाहिनः,—वह्निःनिर्सरन्तः, वायवः येषु तथोक्ताः ; अत्र एव भूरीति ।—भूरिभिः,—
वृहद्भिः, भस्त्राणां—“जांता” इति प्रसिद्धानां अग्निसन्धुचण्डयन्त्रभेदानां, सहस्रैः
सन्धुचण्डेन—समुद्दीपनेन, क्षुभिता इव—समुत्तेजिता इव ।

(७३) स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्द—यथावच्छि यथा तथा, तस्येषु—शब्देषु इति

चारिणी हरिणाः, क्वचित् (७४) तरुतलविवरवर्तिनी
वभ्रवः, क्वचित् जटाऽवलम्बिनः कपिलाः, क्वचित् (७५) शकुन-
कुलकुलायपातिनः श्येनाः, क्वचित् (७६) विलीनलाक्षारस-
लोहितच्छवयोऽधराः, क्वचित् (७७) आसादितशकुनपक्ष-
कृतपटुगतयो विशिखाः, क्वचित् (७८) दग्धनिःशेषजन्म-

भानः, चरन्ति—प्रसरन्तीति तथोक्ताः, अन्यत्र—दृश्यानि चरन्ति—भक्षयन्ति इति
तथाभूताः, हरिणाः,—पाण्डुवर्णाः, (“हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरः) अन्यत्र,—
श्या। (“हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदं त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी) ।

(७४) तरुतलेति ।—तरुतलेषु यानि विनराणि—गर्तानि, तेषु वर्तन्ते इति
तथोक्ताः, [“विनरवर्तिनः” इत्यत्र “विनरनिवर्तिनः” इति पाठान्तरम्] । वभ्रवः,
—पिङ्गलाः । अन्यत्र,—नकुलाः । (“वभ्रुवैश्चानरे..... । विशाले नकुले पुंसि
पिङ्गले त्वभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । जटाऽवलम्बिनः,—जटाः,—मूलानि,
अवलम्बन्ते—आश्रयन्तीति जटाऽवलम्बिनः, अन्यत्र,—जटाधारिणः, कपिलाः,—
पिङ्गलाः, अन्यत्र,—कपिजाख्यमुनिविशिष्यतधारिणः तापसाः एनामेदीपचारात्
कपिला इति सन्तव्यम् ; एते तु जटावल्काधारिणी भवन्ति इति ।

(७५) शकुनेति ।—शकुनकुलानां—पक्षिनिशेषसमूहानां, कुलायान्—नीडानि,
(“कुलायी नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) पातयन्ति—दग्धा निक्षिपन्तीति यावत् तथोक्ताः,
श्येनाः,—शुकवर्णाः, अन्यत्र,—पक्षिहन्तकुलायनिक्षेपकाः पक्षिमेदाः, (“शकुनस्तु
पुमान् पक्षिमात्रपक्षिनिशेषयोः” । “श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे” इति च मेदिनी) ।

(७६) विलीनेति ।—विलीनः,—द्रवीभूतः यो लाक्षारसः,—अलक्षकद्रवः,
तद्वत् लोहिताः,—रक्ताः ; अन्यत्र,—तेन लोहिताः,—रक्ताः, छवयः,—कान्तयः शेषां
तथाभूताः, अधराः,—धर्तुमशय्याः, निक्षीष्टाः वा, अन्यत्र,—धराः,—पर्वताः,
(“अहार्यधरपर्वता” इत्यमरः) ।

(७७) आसादितेति ।—आसादितेषु—प्राक्षेषु ; यद्वा,—आ—समन्तात्,
सादितेषु—अवसादं गतेषु, स्तब्धितेषु इत्यर्थः, शकुनानां—पक्षिणा [“शकुनि” इति
पाठान्तरम्] पक्षेषु—गरुडुः, कृता—लक्ष्मा, पटुगतिः,—सस्यन् प्रसरः यैः, अन्यत्र,—
आसादिता—प्राप्ता, शकुनपक्षेण—पक्षिगरुता, कृता जनिता, पटुगतिः,—सत्वर-
शमनं यैः तथोक्ताः । नि—विनिधाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः, अन्यत्र—शराः ।

(७८) दग्धेति ।—दग्धाः,—भस्मीकृताः, निःशेषाः,—समस्ताः, जन्म-

हेतवो विवाणाः, क्वचित् (७९) कुसुमवासिताम्बरसुरभयो
रागिणः, क्वचित् सधूमोद्गारा मन्दरुचयः, क्वचित् (८०) सकल-
जगन्नासघस्मराः सभस्मभूरिकाः, क्वचित् (८१) वेणुशिखर-
लग्नमूर्त्तयोऽत्यन्तवृद्धाः, क्वचित् (८२) अचलोपयुक्तशिलाजतवः

हेतवः,—स्त्रीव्यक्तिकारणानि, लणकाहादीनीति भावः यैः, अन्यत्र,—दग्धाः,—
क्षयिता, ज्ञानाग्निनेति भावः, निःशेषाः,—समस्ताः, पूर्वपूर्वजन्माज्जिता अपीति
भावः, जन्महेतवः,—संसारगमनकारणानि पुण्यपापानि यैः तथोक्ताः, अत एव
निर्वाणाः,—शान्ताः, दाह्याभावादिति भावः, अन्यत्र,—मुक्तिं गता इत्यर्थः ।

(७९) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—धूमैरिति यावत्, अन्यत्र,—पुष्पैः, वासितं—
छादितम् ; अन्यत्र,—सुरभीकृत, यत् अम्बर—नभः ; अन्यत्र,—वस्त्रं, तेन
सुरभयः,—कान्ताः, शोभनदर्शनाः इत्यर्थः, अन्यत्र,—सौरभगालिनः, (“सुरभिः शल्लकी-
भाटभिन्मुरा..... । स्वर्णे गन्धोत्पले कौवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु ॥” इति
मेदिनी) रागिणः,—रक्तवर्णाः, अनुरागनन्तश्च । सधूमैति ।—धूमोद्गारेण—धूमनिर्गमेण
सह वर्त्तमानाः, तथाऽपि अमन्दा—अतिप्रवृद्धा, रुचिः,—दीप्तिर्वेषा तथोक्ताः ;
अन्यत्र,—धूमोद्गारेण—धूमगन्धुद्गारविशिष्टाजीर्णरोगविशेषेण सह वर्त्तमानाः, अत
एव मन्दा रुचिः,—शरीरप्रभा, भोजनाभिलाषो वा वैषा तथोक्ताः, (“रुचिः स्त्री दीप्तौ
शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः” इति मेदिनी) ।

(८०) सकलेति ।—सकलं जगदेव यासं,—कवर्त्त, तस्य घस्मरा,—भक्षणा-
शीलाः, दहनशीला इति यावत्, सभस्मभूरिकाः—भस्मना भूरिभिः,—प्रभृतैः सह
वर्त्तमानाः, अन्यत्र,—भस्मभूरिकाः,—भस्मकीट इति प्रसिद्धं. वहुभोजनरूपव्याधि-
निग्रहः, तेन सह वर्त्तमानाः, अत्यग्न्याग्नीरोगिण इत्यर्थः । [“सभस्मभूरिकाः”
इत्यत्र “सभस्मका.” इति पाठे—भस्म एव भस्मकं तेन, अन्यत्र,—भस्मकेन—
तदाख्याऽतितीक्ष्णाग्निरूपव्याधिनिशेषेण सह वर्त्तमानाः] ।

(८१) वेणुति ।—वेणुना—वंशानां, शिखरिषु—अग्नेषु, लंग्राः,—संसक्ताः ;
अन्यत्र,—वशदण्डाग्नेषु लग्नः,—कृतभरोः, मूर्त्तयः,—अङ्गानि येषां तथोक्ताः, अत्यन्तवृद्धाः,
—अतिप्रवृद्धाः, अतिस्थविराश्च । अतिस्थविराः वंशदण्डायमबलम्ब्र गच्छन्तीति दृश्यते ।

(८२) अचलेति ।—अचलेषु—पर्वतेषु, उपयुक्तानि,—भक्षितानि, दग्धानीति
यावत्, शिलाजतूनि—शिलाजन्माख्याः उपधातुनिशेषाः यैः, अन्यत्र,—अचलम्—
घनिच्छिन्नं यथा तथा, दीर्घकालानुबन्धित्वादिति भावः, उपयुक्तं—सेवितम्, औषध-

क्षयिणा, क्वचित् (८३) सर्वान्नरसभुजः पीवानः,
क्वचित् (८४) दग्धगुग्गुलवो रौद्राः, क्वचित् (८५) ज्वलित-
नेत्रदहनदग्धसक्तुसुमशरमदनाः (८६) क्लतस्थायुस्थितयः,
चटुलशिखाः, नर्त्तनारम्भारभटीनटाः (८७) शुष्क-
कासारसृतिभिः स्फुटनीरसनीवारवीजलाजवर्षिभिः ज्वाला-
ऽञ्जलिभिः अर्चयन्त इव घर्म्मष्टणिम्, अष्टणा इव

रुधेति भानः, शिलाजतु वैः तथीक्ताः, क्षयिणः,—नि णिं गताः, क्षयरीगिणश्च ;
उक्तञ्च निदानाचार्यैः,—“शिलाघातुप्रयोगाद्वा प्रसादाद्वाऽथ शङ्करात् । प्रजामृत-
प्रयोगाद्वा क्षयः क्षीयते नान्यथा ॥” इति ।

(८३) सर्वेति ।—सर्वाणि अन्नानि—खाद्यनस्तूनि, रसान्—सलिलादीश्च,
शुद्धते इति तथीक्ताः, अत एव पीवानः,—स्थूलकलीनराः, ये नित्यं मधुरादिषुद्रसान्
उपभुञ्जते, ते स्थूला एव भवन्ति । [“सर्वान्नरस—” इत्यत्र “सर्वरस—” इति
पाठान्तरम्] ।

(८४) दग्धेति ।—दग्धाः गुग्गुलवः,—गन्धद्रव्यसेदाः वैः तथीक्ताः, रौद्राः,—
भीमणाः, रुद्रसेनकाश्च, ते हि रुद्रपूजाया गुग्गुलुदहनेन धू ददति ।

(८५) ज्वलितेति ।—ज्वलिताना नेत्राणा—मूलाना, (“नेत्रं मधिगुणे वस्तुसेदौ
मूले द्रुमस्य च । रघे चक्षुषि नद्याच्च” इति मेदिनी) दहनेन दग्धा. सक्तुसुमाः,
—सपुष्पाः, शराः,—दृणसेदा, मदनाः,—तटाव्यवचसेदाश्च वैः तथीक्ताः, अन्यत्र,
—ज्वलितेन नेत्रदहनेन—तृतीयनयनाग्निना, दग्धः,—भस्मीकृतः, सक्तुसुमशरः—
सुष्पशरसहितः सदन—नामः वैः तथीक्ताः ।

(८६) क्लतेति—अत एव क्लता. स्थायुषु—क्लिन्नशक्तिषु वक्ष्ये, स्थितिः वैः ते ;
अन्यत्र,—क्लताः, स्थायीः,—हरस्य, स्थितयः,—न्यनहाराः वैः ते । चटुलशिखाः,—
चटुलाः,—चञ्चला, शिखाः,—ज्वाला वेषा तथीक्ताः, अन्यत्र,—चञ्चलचूडा इत्यर्थः ।

(८७) शुष्केति ।—शुष्केषु कासारेषु—सरसु, नडलेषु शुष्कजलजलाशयेषु इति
भावः, सृतिः—प्रसूरी वेषा तैः । स्फुटदिति ।—स्फुटन्ति—अग्न्युत्तापात् लाजवां
प्राप्तातीति शाव, नीरसानि यानि नीवारबीजानि—धात्यनिशेषाः, तेषा लाजान् नर्षन्तीति
तथीक्ताः । ज्वालाऽञ्जलिः ;—ज्वालाः,—शिखा एतन्न अञ्जलयः तैः । घर्म्मष्टणिम्—
उत्तरश्मि, तर्ह्यमित्यर्थः । अष्टणा इव—ष्टणा—सुगुप्सा तद्रहिता इव ।

(८८) हठह्यमानकठोरस्थलकमठवसाविस्रगन्धगृध्रवः, खमपि धूमम् (८९) अम्भोदसमुद्गतिभियेव भक्षयन्तः, सलिलाहुतय इव (९०) स्फुटहृलबालकीटपटलाः कक्षेषु, श्वित्रिण इव (९१) श्लोषविचटहृल्लधवलशम्भूकशुक्तयः शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव (९२) विलीयमानमधुपटलगोलगलितमधूच्छिष्ट-वृष्टयः काननेषु, खलतय इव (९३) पर्यन्तशीर्यमाणशिखा-

(८८)—हठेति ।—हठात्—सहसा, ह्यमानाः—दह्यमानाः, कठोराणां स्थल-कमठानां—स्थलवर्तिनां कच्छपानां, वाः वसाः,—सेदासि, तासां धी विस्रगन्ध, —आमगन्ध, (“विस्र स्यादामगन्धि यत्” इत्यमर.) तस्य गृध्रवः,—लीलुपा ।

(८९) अम्भोदेति ।—अम्भोदानां—सेधानां, खनिलासिनामिति भावः, समुद्गति,—समुत्पत्ति, तस्यां भी. तत्रैव, धूमं भक्षयन्त,—सहरन्त, सम्यग्ज्वलने-नेति भावः, उक्तञ्च शेषदूताख्ये काव्ये महाकविना कालिदासेन,—“धूमज्योतिः-अलिलमरुता सन्निपात. क मेघ” इति । सलिलाहुतय इव—जलाहुतय इव, ता हि अग्निं निर्वापयन्तीति भावः ।

(९०) स्फुटदिति ।—स्फुटन्ति—विशीर्यन्ति, अन्यतः,—निर्गच्छन्ति, वहलानि—भूरीणि, बालानि—चुट्टाणि, कीटपटलानि—चुट्टप्राणिमृन्दानि, अन्यतः क्रिमिमृन्दानि यत्र तथोक्ता । कक्षेषु—नूतनहृणेषु, (“कक्षौ तु हृणवीरुधौ” इत्यमरः), अन्यतः,—गृहप्रकोष्ठविशेषेषु । श्वित्रिण इव—धवलार रोगग्रस्ता इव ।

(९१) श्लोषेति ।—श्लोषेण—दहनेन, विचटन्ति—चटत् चटदिति शब्दं कुर्वन्ति, यानि बन्कनानि—आवरणानि, [बन्कलशब्दोऽत्र त्वगुपलक्षणम्] तैः धननां शम्भूका,—घोडाख्यजन्तुभेदाः शुक्तयश्च—सुक्तास्फीटाख्या जलजन्तुभेदाश्च येषां तथोक्ताः । स्वेदिन इव—घर्भाक्ता इव ।

(९२) विलीयमानेति ।—विलीयमानेभ्यः,—विलयं गच्छद्भ्यः, मधुपटल-गोलेषु,—मधुचक्रेभ्यः, गलिता—नि सृता, मधूच्छिष्टानां—सिद्धकानां, वृष्टिः यैः तथोक्ताः । खलतय इव—खल्वाटा इव ।

(९३) पर्यन्तेति ।—पर्यन्तेषु—प्रान्तदेशेषु, शिरसी निम्नभागेषु च, शीर्य-माणां—प्रसरन्त, [“पर्यन्तशीर्यमाण—” इत्यत्र “परिशीर्यमाण—” इति पाठो—परि—शेषे, प्रान्तभागे इत्यर्थः,] शिखानां—ज्वालानाम्, अन्यतः,—चूडानां,

संहतयो महोपरेषु, (८४) गृहीतशिलाकवला इव ज्वलित-
सूर्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दारुणा दावाग्नयः ।

तथाभूते च तस्मिन् अत्युग्रे श्रीषसमये कदाचित् अस्व
खण्डहावस्थितस्य भुक्तवतोऽपराहसमये भ्राता पारश्वः चन्द्र-
सेननामा प्रविश्य अकथयत्,—“एष खलु (८५) देवदेवस्य
चतुःसमुद्राधिपतेः (८६) सकलराजचक्रचूडामणिश्रेणीशाण-
कं कषणनिर्मलीकृतचरणखमणे; (८७) सर्व्वचक्रवर्तिनां
धौरियस्य (८८) महाराजधिर जपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य
भ्रात्रा कृष्णनाम्ना भवताम् अन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः
प्रहितो द्वारम् अध्यास्ते” इति । श्लोऽब्रवीत्,—“आयुषन् !
अविलम्बितं प्रवेशय एनम्” इति ।

संहति',—समूहः येषां तथाभूताः । महोपरेषु—महत्सु ऊपरेषु, मरुषु इत्यर्थः ;
एतेषु दाह्यनफूनाम् अभावात् प्रान्तदेशेषु अग्निशिखाप्रादुर्भावं इति भावः ।

(८४) गृहीतेति ।—गृहीत शिला एव कवला—घासो यै तथाभूताः ।
ज्वलितसूर्यमणिशकलेषु—दीप्तसूर्यकान्तोपलखण्डेषु । शिलोच्चयेषु—पर्व्वतेषु, दानाग्नयः,
—आरण्यान्लाः, (“—द्वन्द्वौ तु बन्वन्नी बनेऽप्युभौ” इति मेदिनी) ।

(८५) देवदेवस्य—देवानां—राजा, देवः,—राजा, स इत्यर्थः तस्य,
[“देवदेवस्य” इत्यत्र “देवस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(८६) सकलेति ।—सकलानां राज क्राणा—नृपसखलानां, याः चूडामणि-
श्रेण्यः,—गिरीरत्नराज्य, ता एव शाणाः,—निकषपाप्राणविशेषाः, तेषां कीर्णेषु—
प्रान्तभागेषु, यत् कषण—घर्षण, तेन निर्गलीकृता,— विशदीकृताः, चरणधीर्नखा एव
मणयः,—रत्नानि यस्य तथाभूतस्य, राजचक्रनियतवन्द्यस्येति भावः ।

(८७) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां चक्रवर्तिना—सर्व्वभौमाणा, धौरियस्य—अग्रगण्यस्य ।

(८८) महतेति ।—महता राजाधिराजानां परमेश्वरः,—सर्व्वनियन्तेत्यर्थः, स
चासौ श्रीहर्षदेवश्चेति तथोक्तस्य । अन्ति—समीपम् । प्रज्ञाततमः,—अतिप्रतीतः,
अतिशयेन पित्रात् इत्यर्थः, अतिनिम्न इति यावत् । दीर्घाध्वगः,—दीर्घम् अध्वानं
गच्छतीति तथोक्तः, बहुदूरादागत इति भावः । गृहितः—प्रेषितः । एतेन वाणं
प्रति राज्ञः आदरातिशयः सूच्यते ।

अथ तेन अनियमानम्, (६६) अतिदूरगमनगुरुजडजड्डं,
 (१००) कार्दमिकचेलचौरिकानियमितोच्चण्डचण्डातकं,
 (१०१) पृष्ठप्रेङ्खत्पटच्चरकर्पटघटितगलितग्रन्थिम्, (१०२) अति-
 निविडसूत्रबन्धनिञ्जितान्तरालकृतव्यवच्छेदया लेखमालिकया
 (१०३) परिकलितमूर्द्धानं, प्रविशन्तं लेखहारकम् अद्राक्षीत् ;
 अप्राक्षीच्च दूरादेव,—(१०४) “भद्र ! भद्रम् अशेषशुवन-
 निष्कारणबन्धोः तत्रभवतः कृष्णस्य ?” इति । सः “भद्रम्”
 इत्युक्त्वा प्रणम्य अतिदूरे समुपाविशत् ; विश्रान्तश्च अन्नवीत्,

(६६) अतिदूरेति ।—अतिदूरगमनेन गुरुर्यौ—भारवत्यौ, अत एव जडे—
 णमनाचमे, जडं यस्य तथाभूतम् ।

(१००) कार्दमिकेति ।—कार्दमिकः,—कार्दमेन लिप्तं, सकर्दमाभगमनादिति
 भावः, यत् चेलं—वस्त्रं, तस्य चौरिका—खण्ड, तथा नियमित—सयमितम्, उच्चण्डं
 —कर्कशं, स्थूलमित्यर्थो वा, चण्डातकम्—अर्द्धरूपर्थ्यन्तन्यापकं नसनं येन तथोक्तम् ।
 अथपि वरस्त्रीणामर्द्धरूपर्थ्यन्तविलम्बिनि नसने एव चण्डातकशब्दो गम्यते, तथाऽपि
 अथ सासान्यतः लक्ष्यं येष चण्डातकशब्दो ज्ञेयः ।

(१०१) पृष्ठेति ।—पृष्ठे—पृष्ठदेशे, प्रेङ्खत्—चलत्, यत् पटच्चर—जीर्णवस्त्रं,
 (“पटच्चर जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) कर्पटञ्च—घर्मादिमार्जनार्थं नस्त्रखण्डश्च, ताभ्यां
 घटितः,—रचितः, अथ च गलितः,—शिथिलः, ग्रन्थिः,—सन्धिवन्धो यस्य तथोक्तम् ।

(१०२) अतिनिविडेति ।—अतिनिविडः,—अतिघनः, यः सूत्रबन्धः, तेन
 निमित्तः,—निमित्त इव आचरितः, नमितः इत्यर्थः, [निम्नशब्दादाचारार्थं कौ-
 तिहाया रूपमेतत्] अन्तराले—मध्ये, कृतः,—विहितः, व्यवच्छेदः,—विभागी यस्याः
 लघ्नाभूतया, लेखमालिकया—लिपिसञ्चयेन । अन्येषामपि लिपिलेखनीता, ततः
 लेखमालिकया इत्युक्तं, तत्तु उपरिष्ठात् व्यक्तीभविष्यति ।

(१०३) परिकलितेति ।—परिकलितः,—वेष्टितः, [“परिकरित—” इति
 पाठेऽपि स एवार्थः] मूर्द्धानं—मलकं येन तथोक्तं, शिरोघृतलिपित्वर्थं । लेखहारकं—
 पत्रवाहकम् । अप्राक्षीत्—पृच्छत् ।

(१०४) भद्रेति सन्धीघनं, भद्रम् ।—हे साधो । भद्रं—कुशलम् । अशेषेति ।
 —अशेषाणां—सप्तधाना, सुवनानां—जगता, निष्कारणः,—अहेतुकः, बन्धुः तस्य ।
 तत्रभवतः,—पूज्यस्य । “अतिदूरे” इत्यनेन सर्वत्रैव आत्मनः प्रभावातिशयं द्योतितम् ।

—“एष खलु स्वामिनो माननीय लेखः प्रहितः” इति विमुच्य च अर्पयत् । अथ वाणः सादरं गृहीत्वा स्वयमेव अवाचयत्,—“मेखलकात् सन्दिष्टम् अवधार्य (१०५) फल-प्रतिवन्धी धीमद्भिः अपहरणीयः कालातिपात इति (१०६) एतावत् अत्र अर्थजातम्, इतरत् वार्त्तासंवादनमात्रकम्” । अवधृतलेखार्थं समुत्सारितपरिजनः सन्देशं पृष्टवान् । मेखलकः तु अवादीत्,—“एवम् आह मेधाविनं स्वामी,—जानाति एव मान्यः यथा (१०७) एकगोत्रता वा, समानजातिता वा, समं संवर्द्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा (१०८) परोक्षोपकारकरणं वा, समानशीलता वा स्नेहस्य हेतवः । त्वयि तु विना कारणेन अदृष्टेऽपि

[“अतिदूरे” इत्यत्र “नातिदूरे” इति पाठान्तरम्] । स्वामिनः,—अन्वयप्रभो, [अत्र कर्त्तरि विनक्त्या षष्ठी, निष्ठाया तन्निषेधात् ; अन्यर्थपपद्यमाने शिरोविष्टनन्यायमनु-धावति] माननीयस्य—सम्मानार्हस्य । प्रहितः,—प्रेषित, भवतः सकाश इति शेषः । अर्पयत्—दत्तवान्, लेखनिति शेषः । मेखलकात्—तदाभ्यात् प्रागुक्तात् पत्रवाह-कात् । सन्दिष्ट—वाचिकम् ।

(१०५) फलीति ।—फल—कार्यं, प्रतिवन्धाति—रुण्डीति तथोक्तं, कार्य-न्यासात्क इत्यर्थः । कालातिपातः,—कानिबिलम्, अपहरणीयः,—त्यक्तव्यः, अकरणीय इति यावत् ।

(१०६) एतावत्—एतत्पर्यन्तम् । अत्र—लेखमालिकायाम् । अर्थजातं—प्रतिपाद्यवस्तु, अभिषेयविषय इत्यर्थः । इतरत्—अन्यत्, वार्त्तासंवादनमात्रकं—वृत्तान्तालोचनमात्रम् । अवधृतलेखार्थं,—विदितलिपिनिवद्धवृत्तान्त । मेधाविनं—प्रकृतधीशक्तिसम्पन्नम् । स्वामी—अन्नाक्त प्रभुः । मान्यः, भवानिति शेषः ।

(१०७) एकगोत्रता—एककुलव्यक्ति । अत्र “एकगोत्रता” इत्यादि स्नेह-कारणम् उत्तरोत्तरं ह्ये ल ज्ञेयम् । समानजातिता—तुल्यजातित्वम् । समं—सह, संवर्द्धनम् । एकदेशनिवासः,—एकस्थानस्थिति । दर्शनाभ्यासः,—पुनः पुनः साक्षात्करणम् । परस्परानुरागश्रवणम्—अन्योऽन्यसङ्गानाकर्षणम् ।

(१०८) परोक्षोपकारकरणं—साक्षात्काराभावेऽपि उपकारकरणम् । समानं

प्रत्यासन्ने बन्धाविव बद्धपक्षपातं किमपि स्निह्यति से
 हृदयं दूरस्थेऽपि इन्दोरिव कुमुदाकरे । (१०८) भवन्तम्
 अन्तरेण अन्यथा चक्रवर्ती दुर्जनैः ग्राहित आसीत्,
 (११०) न च तत् तथा । (१११) न सन्त्येव ते, येषां सता-
 अपि सतां न विद्यन्ते मितोदासीनशत्रवः । (११२) शिशु-
 चापलापराचीनचित्तवृत्तितया च भवतः केनचित्

शीलता—समस्तभानत्वम् । स्नेहस्य—प्रणयवन्धनस्य । प्रत्यासन्ने—निकटवर्तिनि ।
 बन्धाविव—सुहृदीन । बद्धपक्षपात—बद्धस्नेहम् । कुमुदाकरे—कौरवीत्यत्तिमुनि,
 (“आकरो निबद्धोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) ।

(१०८) भवन्तमिति ।—भवन्त—त्वाम्, अन्तरेण—निना, तवानुपस्थितेः
 त्वां लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः, दुर्जनैः,—दृष्टैः लोकाः, चक्रवर्ती—सम्राट्, अन्यथा—
 अन्येन प्रकारेण, [“अन्यथा चक्रवर्ती” इत्यत्र “अन्यथा चोन्वया चायं चक्रवर्ती”
 इति पाठः,—अयम्—एव, मन्नाता इति भावः, चक्रवर्ती अन्यथा च अन्यथा च—
 प्रकृतं गोपायित्वा गन्धेन बहुविधेन अप्रकृतेनेत्यर्थः । एतेन किञ्चिदपि सम्भवतीति
 प्रकटयति] । ग्राहितः,—अबधोधितः, आसीदित्यन्वयः । राजाधिराजसन्निधौ
 भवतो दीपोत्कीर्त्तनात् राज्ञः त्वयि मनोभङ्गः कारितः इति भावः । अत्र “आसीत्”
 इति भूतप्रयोगात् अशुना तु दुर्जना विफलाभिमतता जाता इति प्रकटीभूतम्, एतत्तु
 उपरिष्ठात् “तथेति च प्रतिपन्नम्” इत्यादिवचसा व्यक्तीभविष्यति ।

(११०) न चेति ।—तत्—राज्ञस्त्वयि मनसोऽन्यथात्वमिति भावः, तथा—
 तादृश, न च—नैवेत्यर्थः । त्वयि राज्ञो मनोभङ्गः न जातेति भावः । अथवा,—तत्
 —ते. कृतमन्यथा वर्णनं, तथा—तादृक्, न, मिथ्यवेत्यर्थः । तथात्वे तु बाणस्य दुर्बलता
 प्रसज्येत, क्लृप्त्वापि वाणे तथाभिधः अनुरागः नृपतिवचनञ्च दीर्घायैव स्यादिति ।

(१११) न सन्त्येव ते इति ।—ते—मातवाः, न सन्त्येव—नैव विद्यन्ते इत्यर्थः ।
 सतामपि सतामित्यादि ।—सता—साधूना, सदाचारवतामित्यर्थः, सता—विद्यमानानामपि,
 मितोदासीनशत्रवः,—मित्राणि—सुहृदः, उदासीनाः,—मध्यस्थाः. शत्रवः,—विशेषिणः,
 न विद्यन्ते—न तिष्ठन्ति, सर्वेषामेव मानवानां मितोदासीनशत्रवो विद्यन्ते इत्यर्थः ।

(११२) शिशुचापलिति ।—शिशुचापलं—शैशवचापल्यं, नाख्यन्नालिनांचञ्चल-
 तैति यावत्, तत्र अपराचीना—अपराङ्मुखी, चि हृत्तिर्यस्य तत्रा तथा-

(११३) असहिष्णुना यत्किञ्चित् असदृशम् उदीरितम्, इतरो लोकः तथैव तत् गृह्णाति, वक्ति च । (११४) सलिलानि इव गतानुगतिकानि लोलानि खलु भवन्ति अविवेकिनां मनांसि । (११५) बहुसुखश्रवणनिश्लीकतनिश्चयः किं करोतु पृथिवी-पतिः ? तत्त्वाश्वेषिभिश्च अस्माभिः दूरस्थितोऽपि (११६) प्रत्यची-कृतोऽसि । विज्ञप्तः चक्रवर्ती त्वदर्थम् ;—यथा प्रायेण प्रथमे धयसि सर्वस्य एव चापलैः शैशवम् अपराधि इति । तर्षे च

तात्कालिकचित्तवृत्तेः ईषदुन्मार्गप्रवृत्ततया इति भावः । [“नित्तवृत्तितय” इत्यत्र “चेतीवृत्तितया” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) असहिष्णुना—सीदमङ्गुनता, विदेषिणा वा । असदृशम्—अयुक्तं, निरुद्धमित्यर्थः, उदीरितम्—उक्तम् । इतरो लोकः,—साधारणो लोको नीची वा, तत्—असदृशं वाक्यं, त्वयि प्रयुक्तमिति भावः, तथा एव—सत्यमेव, गृह्णाति—अव-बुध्यते, वक्ति च—कथयति च ।

(११४) सलिलानि इवेति ।—अविवेकिनां—विवेकाशून्याणां जनानां, मनांसि सलिलानि इव—जलानि इव, गतं—गमनम्, अनुगतिं—पश्चाद्गमनं च कुर्वन्ति यानि तानि गतानुगतिकानि, [“गतानुगतिकानि” इत्यत्र “गतागतिकानि” इति ठि,—गमनागमनशीलानि, न तु दृढानि इति भावः] अत एव लीलानि—चपलानि ; इतरजनानाम् अयमेव स्वभावः खलु, यत्, ते स्थिरतया कुत्रापि दीर्घकालं स्यातुं न शक्नुवन्तीति भावः ।

(११५) बहुसुखेति ।—बहूनां सुखानां—भूरीणां श्रवणसन्तर्पणानां द्यावां बचसां, दारुणेषु जपानां चाटुनाचामित्यर्थः, श्रवणेन [“बहुसुखश्रवण—” इत्यत्र “बहु-सुखश्रवण—” इति पाठे,—बहूनां, जनानामिति शेषः, सुखिन्यः श्रवणात्] निश्लीकतः निश्चयः,—शवधारण यस्य तेषामभूत्, दुर्जना, सततं राजानं निकषा बहून् सन्तीपकरान् विषयान् वीक्षन्ति, तेन असौ समाकृष्टचेताः वितपाद्यपि तान्येव तथयानि तेषां वचनानि इति अवधारयति, नात्र तत्त्वमनुसन्धायतीति भावः ।

(११६) प्रत्यचीकृतः,—साक्षात्कृतः परिचित इति भावः । प्रथमे बयसि—जीवनप्रारम्भे इत्यर्थः । चापलैः,—चपलकर्माभिः, शैशवं बाल्यम्, अपराधितीति अपराधि—सदीपं भवति इति यानत् ।

(११७) प्रतिपन्नं स्वामिना । अतो भवता राजकुलम् अकृत-
कालक्षेपम् आगन्तव्यम् । अवकेशीव अदृष्टपरमेश्वरो
(११८) बन्धुमध्यम् अधिवसन् नासि मे बहुमतः, न च
(११९) सेवामेष्यविधादिना वा परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा
भवता भवितव्यम् । यतो यद्यपि,—

स्त्रेच्छोपजातद्विषयोऽपि न याति वक्तु
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकारुणे
कष्टं मनोभव इवैश्वरदुर्विदग्धः ॥ ३ ॥

(११७) प्रतिपन्न — विदितं, स्वीकृतमित्यर्थः । स्वामिना—प्रसुणा, राज्ञेत्यर्थः ।
अकृतकालक्षेप—कालबिलम्बमहात्वेत्यर्थः । अवकेशीव—निष्कलतरुनि, (“बन्धो
फलीऽवकेशी च” इत्यमरः) अदृष्टपरमेश्वरः,—न दृष्टः परमेश्वरः,— धि-
राजः, रविश्च येन तथाभूतः । अदृष्टरनिस्तरुमध्यगतम्हायाप्रधानः अनकेशी अपि न
कस्यचित् प्रियः ।

(११८) बन्धुमध्यं—बन्धूनां—ज्ञातीनां, (“सगोत्रबान्धवजातिवन्धुस्वस्वजनाः
समा.” इत्यमरः) मध्यम् अधिवसन्—अधितिष्ठन्, मे—मम, [नर्त्तमाननिष्ठायोगात्
कर्त्तरि षष्ठी] बहुमतः,— बहुमत, न असि—न भवसि, यथा रबिकिरणालाभि
तरु, निष्कली भवति, तथा राजानुग्रह विना भवादृशस्य निष्कला स्थितिरिति भावः ।

(११९) सेविति ।—सेवाया—परिचर्याया, राज्ञ इति भावः, यत् वैषम्य—
क्लेशातिशय इति यावत्, तेन निषीदतीति तेन । परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा—पर-
मेश्वरस्य—चक्रानर्त्तनं, उपसर्पणम्—आनुगत्यं, तस्मात् भीरुः तेन, कदाचित् कथ-
मपि अपराद्धे दण्डशङ्का कुर्वता इत्यर्थः ।

दुष्टात् प्रभीः मर्यादाऽभावमाशङ्कमानाय' नाणाय सदुपदिशन् क्लृणुः स्वकीय-
स्वामिनं प्रशंसितुं प्रसङ्गात् दुर्बिनीतप्रभीः स्वरूपमुपबर्णयन्नाह, स्त्रेच्छेति ।—ईश्वर-
दुर्विदग्धः,—दुर्विदग्धः,—अपण्डितः, ईश्वरः,—प्रभुः, नियहान्ग्रहसमर्थः इत्यर्थः,
अनिवेनी नृपतिरिति यावत्, [आहिताग्न्यादिव्रात् वैकल्पिकः परनिपातः] ; अन्यत्र,—
ईश्वरेण—हरेण, दुर्विदग्धः,—दुः,—दुःखं, कष्टकरं यथा तथा इत्यर्थः, नि—निशेपेण,
दृष्टः,—अस्वीकृतः इत्यर्थः, नेत्रजन्मना बहिनेति शेषः, मनोभव इव—काम इव,

काटं—हे शहेतुरित्यर्थः, भवतीति शेषः ; अल्पबुद्धेः प्रभोः सेना अतीव लोशकतीति भावः । पादत्रयेण अनिवेकिनः प्रभोः सेनायाः कार्मप्रसरनिरोधस्य च दुःशक्यत्वमुपपादयितुमाह, खेच्छेति ।—दुर्बिनीतः मूर्खश्च प्रभुः, खेच्छया—निजाभिलाषिण, उपजाताः,—उपस्थिताः, निषयाः,—भीष्यन्स्तूनि, स्रक्चन्दनवनितादयः अर्था इति धानत् वस्य तथाभूतः, यथेच्छं व्ययीपभोगयोग्यसम्पदोऽधिगच्छन्नपीत्यर्थः, अन्यत्र,—खेच्छया—यथेष्टम्, उपजाता,—उपगताः, नषयाः,—लक्ष्याणि यस्य तथाभूतः, यथेच्छं कामिजनरूपाणि लक्ष्याणि निध्यन्नपीत्यर्थः, देहीति—प्रयच्छ इति, नक्तुं—कथयितुं, न याति—न ददातीत्यर्थः, [धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र याधातुर्दानार्थः] याचकै किञ्चित् देहीति क्लृपयति सति निरज्यते इति भानः ; अन्यत्र,—देहीति—देहवान् इति, नक्तुं—नचनम्, [अत्र तुमर्थोऽनिवृत्तित्वात् धाल्यर्थात्तमेव विनक्षितम्] न याति न गच्छति, न प्राप्नोति इत्यर्थः, यदा,—नक्तुं न याति—शरीरीति उत्तियोग्यता न प्राप्नोतीत्यर्थः, अनङ्गत्वात् इति भानः ; मार्गणशतैः,—याज्ञाशतैः, पुनः पुनः याज्ञाभिरित्यर्थः, कारुण्यपूर्णा महान्तस्तु न तथा, ते तु अकिञ्चनाना दैवीक्तिं सोढुमशक्नुवन्तः प्रार्थितव्यसमाकर्णनात् प्रागेव तेषाम् अप्रार्थितमपि अकातरं निच्छजन्ति इति निशेषः, अन्यत्र,—शरशतैः, (“—मार्गणी या के शरे । याज्ञाऽन्वेषण्योः क्लीबम्—” इति मेदिनी) दुःखं ददाति—लोशं जनयति, एकात्,—अनुजीविभ्यः, अन्यत्र,—कामिभ्य इति शेषः । यदा—देहीति पदम् अनिवेकिप्रभुपक्षे मार्गणशतैरित्यनेनान्वित क्त्वा व्याख्यातव्यं, देहीति याचकानां याज्ञाशतै तैश्च नियतं दुःखं ददाति, न तु किञ्चित् तैश्चः अर्पयति इत्यर्थः, अत्र पक्षे नक्तुमिति पदं धातूनामनेकार्थत्वात् भीक्षुमिति क्त्वा भोगार्थकत्वेन व्याख्यातव्यमिति सङ्क्षेपः ; अकारुण्ये—सहसा, कारणान्तरे असत्यपीति यानत्, मोहात्—अज्ञानात्, यथायथं दोषादीन् यो अनवबोधो इत्यर्थः, स्वस्य विचारशक्तेरभावादिति भावः, अन्यत्र,—मोहात्—स्वविकारजनित भीहमुत्पाद्येत्यर्थः, [ल्यव्लोपे पञ्चमौ] जीवन्मपि—प्रागपि, एकात्,—अनुजीविनाम्, अन्यत्र,—कामिनामिति शेषः, समुत्तिपति—समुत्कर्षति, दृश्यति इत्यर्थः, अन्यत्र,—हरतीत्यर्थः । [“समुत्तिपति इत्यत्र “समात्तिपति” इति पाठे,—समाकर्षति, दृश्यतीत्येवार्थः] अत्र मूर्खदुर्बिनीतैश्चरस्य, मनोभवेन सह वैधर्म्योक्तिनिरहितसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, स च देहि-मार्गणादिपदानां श्लिष्टतया शेषेणानुप्राणित इति बोध्यम् । अयमेव च श्लोकः श्लेबालङ्कारविचारानसरे साहित्यदर्पणे,—“कष्ट प्रत्ननिश्चिखः प्रसुरल्यबुद्धिः” इति चतुर्थपादमात्रं निपरिबन्धं उदाहृती नित्तनाथेन ; अस्मिंस्तु पाठे,—प्रत्ननिश्चिखः,—कामः, तथा अल्पबुद्धिः,—अबोधः,

तथाऽपि (१२०) अन्ये ते भूपतयः, अन्य एव अयं न्यकृत-
 नृग-नल-निषध-नहुषाख्वरीष-दशरथ-दिलीप-नाभाग-भरत-
 भगीर ययातिः अमृतमयः स्वामी । न अस्य (१२१) अह-
 ङ्कारकालकूटविषदग्धदुष्टा दृष्टयः, न (१२२) दर्पगदगुरुगर-
 गलग्रहगद्गदा गिरः, न (१२३) अतिस्मयोष्मापस्मारविस्मृत-
 स्थैर्याणि स्थानकानि, न (१२४) उद्दामदर्पदाहज्वरवेग-

प्रभुः—स्वामी चेतुभयमपि इत्यर्थः, कट—क्लेशकारणमित्यर्थः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।
 अस्मिन्नु पक्षे प्राकारणिकाप्राकारणिकयीरल्लबुद्धिप्रभु-प्रसूननिशिखयीरेकधर्माभिसम्बन्धा-
 द्वीपकमलङ्कारः, सोऽपि श्लेषानुप्राणितः इति बोध्यम् । नसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(१२०) अन्ये ते भूपतय इति ।—ते—तादृशा इत्यर्थः, दुर्बिदग्धा इति भावः,
 भूपतयः,—राजान, अन्ये—अपरे, अस्मात् राज्ञः पृथगित्यर्थः । अयं—चक्रवर्त्ती
 इत्यर्थः । न्यकृतेति ।—न्यकृताः,—अधःकृता, नृगादयो येन तथाभूतः, नृगनलादीन्
 अतिधार्मिकान् भूपतीन् निजधर्मशीलतया तिरस्करोति इत्यर्थः । अमृतमयः,—
 अमृतपूर्णः, देवतुल्य इति यावत् । अत्र “अमृतमयः” इति विशेषण साभिप्रायम्,
 यत अहङ्कारदर्पादिकं कालकूटगदादिना रूपयति, यतः अहङ्कारादीनामत्यन्ता-
 धानप्रकटनेच्छया अस्य राज्ञः अमृतमयत्वप्रदर्शितम्, यः खलु अमृतमयः, तस्य काल-
 कूटादिसम्बन्धः सम्भानयितुं न शक्यते इति । अस्य—चक्रवर्त्तिनः ।

(१२१) अहङ्कारेति ।—अहङ्कार एव कालकूट—निष, तेन दग्धाः, अत्र
 एव दृष्टाः । [“—निषदिग्धदुष्टा” इति पाठान्तरम्] । दृष्टयः,—दर्शनानि ।

(१२२) दर्पेति ।—दर्प एव गदः,—रोगः, [“दर्पगद—” इत्यत्र “गर्भ—”
 इति पाठान्तरम्] स एव गुरुः,—सहान् गरः—विष, तेन गलस्य—कण्डस्य, यः
 ग्रहः,—ग्रहणम्, अवरोधनमित्यर्थः, तेन गद्गदाः,—अत्यष्टाक्षरा इत्यर्थः । [“—गल-
 ग्रहगदगद्गदा” इति पाठान्तरम्] । गिरः,—षाच ।

(१२३) अतिस्मयेति ।—अतिस्मयः,—अतिगर्व एव, उष्मा—सन्तापः, स
 एव अपस्मारः,—वातव्याधिविशेषः, तेन विलुप्त स्थैर्यं—निश्चयः येषां तथाभूतानि,
 अपस्माररोगस्तु सन्तापकृदिनि अभेदाध्यासबीजं, तेन च धैर्य्यच्युतिरपि भवतीति ।
 स्थानकानि—स्थितयः ।

(१२४) उद्दामेति ।—उद्दामेन—उत्कटेन, दर्पेण, उत्यादित इति भावः, यी

विकृता विकाराः, न (१२५) अभिमानमहासन्निपातनिर्मि-
ताङ्गभङ्गानि गतानि, न (१२६) मदार्दितवक्त्रोक्तौष्ठनिष्ठूत-
निष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च,—(१२७) अस्य विमलेषु
साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु । (१२८) मुक्ताधवलेषु गुणेषु

दाहज्वरः, तस्य वेगेन—रयेण, विकृताः,—व्याकुलाः । विकाराः,—चित्तविकृतयः,
सनसी भावान्तराणि इत्यर्थः ।

(१२५) अभिमानेति ।—अभिमानः,—अहमेव महान् इत्याकारज्ञानमेव,
महान् सन्निपातः,—विदोषजनितो व्याधिभेदः, तेन निर्मितः,—जनितः, अङ्गानाम्
—एकत्र—स्वजनानां, तेषामहङ्कारदर्शनेन विरागीत्यादात्, अपरत्र—प्रवयवानां,
भङ्गः,—विकृतिनिर्माणः येषु तथाभूतानि । गतानि—गमनानि ।

(१२६) मदिति ।—मदः,—सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजो विकारविशेषः, तथा
चोक्तं दर्पणे,—“मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः” इति, तेन अर्दितः,—पीडितः,
आक्रान्त इत्यर्थः, अत एव वक्त्रोक्तः ; यदा,—मद एव अर्दितः,—नातव्याधिभेदः,
तेन वक्त्रोक्तः ; तथा चोक्तं वैद्यके,—“शिरोनासौष्ठचिबुकललाटच्छणसन्निगाः ।
अर्दयत्यनिलीं वक्त्रमर्दितं जनयत्यथ ॥ वक्त्रोभवति वक्त्रार्दम्—” इत्यादि, यः श्रीष्टः,
तस्मात् निष्ठूतानि—निर्गलितानि, निष्ठुराणि—दारुणानि, कर्कशाणि ना,
अक्षराणि—वर्णः, कवर्गार्दय इत्यर्थः येषु तानि ; मदवशात् पुरुषस्य यथेच्छं वाक्-
प्रयोगाद्यदर्शनात् अथवापुरुषभाषिणाञ्च तेन मर्देन संह नातव्याधिरपि तथा-
भूतत्वादभेदाध्यासः । जल्पितानि—वचनानि । तथा च—तमेवाद्य जानीहि
इत्यर्थः ।

(१२७) तस्य—वक्त्रवर्चिनः । विमलेषु—अनर्घेषु, अपापिषु इत्यर्थः ; अन्यत्र
—निर्मलेषु, भास्वरतया सुच्छायेषु इत्यर्थः, साधुषु—सज्जनेषु, रत्नबुद्धिः,—रत्नानि एते
इति बुद्धिः,—ज्ञानमित्यर्थः । शिलाशकलेषु—प्रस्तरखण्डेषु, हीरकादिषु इति यावत्,
(अत्र हीरकभरकतादिषु इति वक्तव्ये “शिला” इत्यादि पदं साधुषु आदरातिशय-
प्रकटनार्थमिति बोध्य) न, रत्नबुद्धिरिति शेषः । अत्र अप्रमत्तः विमलत्वरूपसाधा-
रणधर्मवशात् साधुषु निरूपितायाः रत्नबुद्धेः तथाविधेषु अन्येषु शिलाशकलेषु व्यपीह-
नात् परिसङ्क्रान्तलङ्कारः ; तदुक्तं दर्पणे,—“प्रमत्तप्रमत्तो नाऽपि कथितात् वस्तुनी
भवेत् । तादृगन्यव्यपीह्येत् परिसङ्क्रान्तं” इति । एवमुत्तरत्र ।

(१२८) मुक्ताधवलेषु—मौक्तिकवत् निगदेषु, गुणेषु—विद्याविनयादिषु ;

प्रसाधनधीः, न आभरणभारेषु । (१२६) दानवत्सु
कर्मसु (१३०) साधनश्रद्धा, न करिकटेषु । सर्वांगेसरे
यशसि महाप्रीतिः, न जीवितजरत्तणे । (१३१) गृहीत-
कारासु आशासु प्रसाधनाभियोगः, न (१३२) निजकलत्र-
चर्मपुत्तिकासु । गुणवति धनुषि सहायबुद्धिः, न पिण्डोप-
जीविनि सेवकजने । अपि च,—अस्य (१३३) मित्वोपकरणम्
आत्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वं, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यं,

अन्यत्र,—मुक्ताभिः धनलेपुः, गुणेषु—स्त्रेषु, मौक्तिकहारेषु इत्यर्थः, प्रसाधनधीः—
अलङ्कारबुद्धिः, यद्वा,—प्रसाधनं—प्रकृतम् अर्जनं, गुणार्जनमेव अर्जनं, न तु
णार्जनम् इति भावः । आभरणभारेषु—भारभूतेषु आभरणेषु—अलङ्कारेषु,
कटककुण्डलादिसमूहेषु इत्यर्थः, न, प्रसाधनधीरिति शेषः ।

(१२६) दानवत्सु—दानयुक्तेषु, धनदानप्राप्तेषु इत्यर्थः; अन्यत्र,—मदयुक्तेषु,
("दान गजमदं त्यागे पालनच्छेदशुद्धिम्" इति मेदिनी) ।

(१३०) साधनश्रद्धा—निष्पादनानुरागः; अन्यत्र,—साध्यते अनेन इति
साधनं—सैन्यं, सेनाङ्गमित्यर्थः, तद्विषयिणी श्रद्धा, सेनाङ्गत्वेन युद्धादिकर्मसम्पादन-
बुद्धिरित्यर्थः । करिकटेषु—हस्तिगण्डेषु, दानवत्सु—मदजलनिर्गमेषु इत्यर्थः, साधनश्रद्धा
—सम्पादनानुरागः, न, मदमुचा हस्तिना सङ्ग्रहानुरागो न इत्यर्थः । जीवितजरत्तृणे—
जीवनरूपे जीर्णे—क्षणभङ्गुरे इति भावः, तस्य महाप्रीतिः,—महानुरागः, न इत्यर्थः ।

(१३१) गृहीतेति ।—गृहीतः करः,—स्वयाङ्गी भागः याभ्यः तथाविधासु ;
अन्यत्र,—गृहीतः,—घृतः, करः,—पाणिः यासां तासु ; आशासु—दिक्षु, चेतसः
अनधिगतविषयतृष्णासु वा, प्रसाधनाभियोगः,—वशीकरणप्रयास रञ्जनानुरागो
वा । ["प्रसाधनाभियोगः" इत्यत्र "प्रसाधनताऽभियोगः" इति पाठान्तरम्] ।

(१३२) िति ।—निजकलत्राणि—स्वीयभार्याः, [न तु परकीया इति
श्लोकाः] तान्येन चर्मपुत्तिकाः,—चर्माच्छादितपुत्तिकाः तासु, न, प्रसाधनाभियोग इति
शेषः । गुणवति—मौर्वीसमन्विते, अन्यत्र,—विद्याविनयादिसम्पन्ने । पिण्डोपजीविनि
—अन्नदानेन भरणाय इति भावः ।

(१३३) मित्वोपकरणम्—सहूपम् उपकरणम्—उपकारकं वस्तु, आत्मा—
स्वस्वरूपम्, आत्मप्रभावेण सर्वमसौ संसाधयति, न तु सहायान्तरसाहाय्येन इति

वान्धवोपकरणं लक्ष्मीः, (१३४) कृपणोपकरणम् ऐश्वर्यं,
द्विजोपकरणं सर्वस्वं, (१३५) सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयं
(१३६) धर्मोपकरणम् आयुः, साहसोपकरणं शरीरं,
(१३७) असिलतोपकरणं पृथिवी, विनीदोपकरणं राजकं,
प्रतापोपकरणं प्रतिपन्नः । (१३८) न अस्य अल्पपुण्यैः

आत्मैवास्व मित्वासीदित्यर्थः, न परबुद्धिचालित इति भावः । मृत्योपकरणं—
मृत्यानाम् उपकारसाधनं, प्रसुत्—प्रभावः ; अनुचरादीना उपकारसम्पादनमेवास्व
प्रसुत्फलम् इति भावः । पृथ्वीोपकरणं—पृथ्वीतानाम् उपकारसाधनं, नैदग्ध्र—
निदानत्त, त्रेचक्षुषा वा । वान्धवोपकरणं—वान्धवानाम् उपकारसाधनं, लक्ष्मीः—
सम्पदित्यर्थः, सम्पद्भिः वान्धवा उपक्रियन्ते इति भावः ।

(१३४) कृपणोपकरणं—कृपणानां—दीनानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधनं,
पोषणम् इत्यर्थः, ऐश्वर्यं—सम्पदित्यर्थः, न हि द्विजातिवदेते सर्वस्वमर्हन्ति, किन्तु
दारिद्र्यभीचनोपयोगि इति भावः । अस्य ऐश्वर्यं दरिद्राणां दारिद्र्यभीचनार्थं, तेषां
पोषणस्यैवौचित्यादिति तां 'म् । द्विजोपकरणं—द्विजानां—ब्राह्मणानाम्, उपकरणम्
—उपकारसाधनं, सर्वस्व—सर्वं धनम् ; ब्राह्मणानामुपकारसम्पादनार्थं सर्वस्वमपि अस्मै
दातुं शक्नोतीति भावः ।

(१३५) सुकृतेति ।—सुकृतस्य—कृतोपकारस्य, संस्मरणं—सम्यक् स्मरणं, तत्
उपकरणम्—उपकारकं, हृदयं—चित्तम्, कृतज्ञोऽयमिति भावः ।

(१३६) धर्मोपकरणं—धर्मोपासनासाधनमित्यर्थः, आ ;—जीवनकाल इत्यर्थः,
धर्मोपासनासाधनमेवायं जीवति इति भावः । साहसोपकरणं—साहसा—प्राग्बिबिष्य वलेन
क्रियमाणं कर्मा साहसं, तस्य उपकरणम्—उपकारसाधनम् ।

(१३७) असीति ।—असिलता—खड्गयष्टिः, तस्या उपकरणम्—उपासना-
वस्तित्वर्थः खड्गवलेनैवानेन पृथिवी आयत्तीकृता इति भावः । विनीदोपकरणं—
विनीदस्य—प्रीतिः, उपकरणम्—उपकारसाधनं, राजकं—राजचक्रं, राज्ञा समूहं
इत्यर्थं अनुगतानां राज्ञा साहचर्येणैव, धर्मानुसारेण राज्यपालनेन वा अयं
प्रीतिमनुभवति इति भावः । प्रतापोपकरणं—प्रतापस्य—“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
कोपदग्डजम्” इत्युक्तलक्षणस्य, उपकरणं—ख्यापनसाधनमिति भावः, प्रतिपन्नः—
शत्रुः, शत्रुविधिनैवास्व प्रतापोपकरणमिति भावः ।

(१३८) नास्येति ।—अल्पपुण्यैः,—अधन्यैः, अल्पभाग्यैरिति भावः (“अल्पपुण्यैः”

अवाप्यते सर्वातिशयिसुखरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया” इति ।
श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं समादिशत्,—“कृतकशिपुं विश्रान्त-
सुखिनस् एनं कारय” इति ।

अथ गते च तस्मिन्, (१३९) पर्यस्ते च वासरे,
(१४०) सङ्घट्टमानरक्तपङ्कजमम्युटपीयमाने इव क्षयिणि क्षामतां
व्रजति बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे, (१४१) शिथिलित-
निजवाजिजवे (१४२) जपाऽऽपीडपाटले अस्ताचलशिखर-

इत्यनेन पादयोः कल्पहृत्त्वम्व्यते, पुण्यवलादेव तत्रासेः) । अस्य—समाजः, सर्वाति-
शायी—सर्वेभ्य उल्कार्णानित्यर्थः, यः सुखरसः,—सुखमेव रसनधर्मितया रसः, तस्य प्रसूतिः,
—उत्पादहेतुः, सुभगानाम् आनन्दास्वादजननीत्यर्थः ; यदा,—आनन्दास्वादीत्यचिर्यस्याः
तथाभूता । पादपल्लवच्छाया—पादपल्लवस्य—चरणकिसलयस्य, छाया—अनातपः,
आश्रय इत्यर्थः । अत्र पादपल्लवस्य क्षयावच्छं वहना जनानामाश्रयणीयत्वात् उपचर्यते ।
कृतकशिपु—रचितशयनीयम्, यदा,—सम्पादितभोजनाच्छादनन्यापारम्, तथा चोक्तं,
—“भोजनाच्छादने सद्गुरुमे कशिपुरुच्यते” इति । [“कृतकशिपुम्” इत्यत्र “कृतसेनम्”
इति पाठान्तरम्] ।

(१३९) पर्यस्ते—अवसिते ।

(१४०) सङ्घट्टमानेति ।—सङ्घट्टमानः,—सम्मीलन्, यः रक्तपङ्कजसम्युटः,—रक्तपङ्क-
रूपसमुद्भवाः, तेन पीयमाने इव—ग्रसमाने इव, क्षयिणि—क्षयिन्मुखे । क्षामता—क्षीणता,
व्रजति—गच्छति, वासरे—दिवसे । बालवायसारुणे—बालः,—सद्योजातः, यो बायसः,
—काकः, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णं तस्मिन् । पराङ्मुखातपे—पराङ्मुखाः,—निमुखता-
मापद्यमाना, आतपा,—नयूखा. यस्य तथोक्ते । [“बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे” इत्यत्र
“बालवायसारुणे अपराङ्मुखातपे” इति पाठान्तरे,—बालवायसस्य आस्यवत्—मुखवत्
अरुणे इत्यर्थः] । बालवायसारुणस्य पदरुणिसयोगात् तेन अस्ताचलगमनीन्मुखरवेः
सङ्घट्टम्य सुखादधीधात् बाह्यतश्च विज्ञानायमानायाः दिशः साम्यं सुघट्टमेवेति ज्ञेयम् ।

(१४१) शिथिलितेति ।—शिथिलितः,—खनीकृत इत्यर्थः, [अशिथिलः शिथिलः
कृत इति चार्थे अष्टादित्वात् क्ली निष्ठाया रूपमेतत्] निजानां वाजिनाम्—अज्ञाना,
ममानामिति भावः, जव,—वेगः—तेन तथोक्ते ।

(१४२) लपेति ।—जपा—सूर्यप्रियपुष्पभेदः, तस्य आपीडः,—स्रवकः, तद्वत्

खलिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपल्लवे पतङ्गे,
 (१४३) पुरः परापतति प्रेङ्खदन्धकारलेशलम्बालके शशिविरह-
 शोकश्याम इव श्यामामुखे, कृतसन्ध्योपासनः शयनीयम् अगात् ;
 अचिन्तयञ्च एकाकी,—“किं करोमि ? (१४४) अन्यथा सम्भा-
 वितोऽस्मि राज्ञा । निर्निमित्तबन्धुना च सन्दिष्टमेवं क्लेशेन ।
 कष्टा च सेवा, विषमञ्च भृत्यत्वम्, अतिगम्भीरं महत् राजकुलम् ;

पाटले—रक्ते । अस्ताचलशिखरखलिते—पश्चिमाचलचूडःऽवलम्बिनि इत्यर्थः ;
 अस्तमनीन्युखस्य रवेः मरीचीनां क्षयात् गतेर्मान्द्यमनुभूयते इति तस्य शिखरखलितत्वं
 सम्भावितम् ; अत एव खञ्जतीव—खञ्ज इव आचरतीव, [खञ्जशब्दादाचारार्थे क्लौ-
 लटि प्रयोगः] खलतीवेत्यर्थः, अस्ताचलस्य उपलविषमत्वात् बभ्रुरभूमौ खलनात्
 तत्रस्य खञ्जप्रायस्त्वमुपेक्षितमिति । कमलिनीति ।—कमलिन्याः कण्टकैः क्षतः,—
 विद्धः । पादपल्लवः,—चरणकिसलयः । किरणविस्तरश्च यस्य तथाभूते, पतङ्गे—सूर्ये ।
 [“पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च” इत्यमरः । नायके नायिकाम् अभिगच्छति नायिकायाः
 प्रणयकोपजकृतकप्रहारविशेषेण चरणक्षतिसम्भवात् नायकस्य खञ्जत्वमुपपद्यते इति च
 हठकामुकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारोऽव ध्वन्यते] ।

(१४३) पुरः,—पूर्वस्यां दिशि इत्यर्थः, परापतति—आगच्छति । प्रेङ्खदिति ।—
 प्रेङ्खन्तः,—आविर्भवन्तः, अन्धकारलेशः,—तिमिरविन्दवः एव, लम्बाः,—लम्बमानाः,
 अलकाः,—चूर्णकुन्तला यस्मिन् यस्य वा तथाभूते, यथा पतिवियोगविधुरा हि सती रमणी-
 मुक्तां वेणिं विदधती पतिमेव नियतं मनसि अनुध्यायन्ती तिष्ठति इति दृश्यते, तथैव
 निशाऽपि पत्युः निशाकरस्य विरहकृशा मुक्तवेणिरिव निशामुखे अदृश्यतेति उपेक्षितम् ;
 अलकानां मुक्तवादेव तेषां मुखाद्यङ्गेषु प्रसृतत्वं वेदितव्यम् । शशीति ।—शशिनः,—
 चन्द्रस्य, पत्युरिति भावः, विरहेण—विच्छेदेन, यः शोकः,—दुःखं, तेन श्यामे इव—मलिने
 इव । श्यामामुखे—श्यामा—रजनी, (“श्यामा स्यात् शारिवा निशा” इत्यमरः) “शीते
 सुखीणसर्वाङ्गी ग्रीमे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा पंरिगीयते ॥”
 इत्युक्तञ्च स्त्री च, तस्याः सुप्ते—प्रारम्भे, वदने च ; अत्र श्यामायां वराङ्गनायां
 श्यामञ्जारोपः अन्धकारस्य अलकत्वारीपे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ।

(१४४) अन्यथा—विरुद्धप्रकारेण इत्यर्थः । सम्भावितः,—तर्कितः । निर्नि-
 मित्तबन्धुना—अकारणमित्येव । सेवा—परिचर्या, राज्ञ इति शेषः, कष्टा—कष्टकारी

(१४५) न च तत्र मे पूर्वजप्रवर्तिता प्रीति, न कुलक्रमागता गतिः,
न उपकारस्मरणानुरोधः, न (१४६) बालसेवास्नेहः, न गोत्रगौरवं,
न पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं, न (१४७) प्रज्ञासंविभागोपप्रलोभनं, न
(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलं, न आकारसौन्दर्यादरः, न सेवाकाकु-
कौशलं, (१४९) न विद्वद्गोष्ठीवन्धवैदग्ध्यं, (१५०) न वित्तव्ययवशीकरणं

इत्यर्थः । विषयम्—सहचरिण्यं, वीदुमशक्यत्वादतिक्ठिनमित्यर्थः, भृत्यत्व—भृत्यभानः ।
पातिगन्धीरं—दुर्ज्ञेयस्वभानमिति भानः ।

(१४५) पूर्वजिति ।—पूर्वजैः,—पितृपितामहादिभिः, प्रवर्तिता—जनिता,
प्रीतिः,—प्रशय । कुलक्रमागता—वंशपरम्पराप्राप्तित्यर्थः । गतिः,—गमनागमन-
नियमः, स्वीकृतोऽभ्युपायः वा, राजसेवैव मम वंशपरम्पराऽवलम्बिता वृत्तिर्न इत्यर्थः ।
उपकारस्मरणानुरोधः,—राजकुलेन कदाचित् मम उपकारः कृतः, तस्य स्मरणं,
तदनुरोधः,—तद्वाध्यता, न, अस्तीति शेषः, प्रत्युपकारकरणार्थमिति भावः ।

(१४६) बालसेवास्नेहः,—बाल्याग्रभृति सेवानिमित्तं मम चम् । गोत्रगौरवं—
गोत्रव्य—कुलव्य, सदीयस्य इति भानः, गौरवं—सम्माननं, राजसेवया इति भानः,
प्रयुत अगौरवमेव इति भावः । पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं—पूर्वं दर्शनं—साक्षात्कारः,
परिचयो वा, राज इति शेषः, तेन दाक्षिण्यं—सारल्यं, रागव इति यावत् ।

(१४७) प्रज्ञेति ।—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रकृष्टज्ञानस्य वा, संविभागः,—समा-
लोचनं, तस्य उपप्रलोभनं—लाभोपायसाधनमित्यर्थः, अनवरतबुद्धिपरिचालनेन
तस्या उत्कर्षसाधनाया इति भानः ।

(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलम्—अतिशयिणी विद्या मे भविष्यति इति कुतूहलम्
—श्रीकृत्यम् । आकारसौन्दर्यादरः,—आकारस्य—अवयवस्य, सौन्दर्ये—सौन्दर्यवर्णे
इत्यर्थः, आदरः,—यत्नः । सेवाकाकु-कौशलं—सेवाया य' काकु,—श्रीकभीत्यादिजनितो
ध्वनिविकारः, [“काकुः स्त्रिया विकारो य. श्रीकभीत्यादिभिर्ध्वने” इत्यमरः । इह तु
फ्राक्कुण्डेन वक्त्रोक्तिर्लक्ष्यते] तस्य कौशलं—पा, न मे अस्तीति भावः ।

(१४९) विद्वदिति ।—विदुषा गोष्ठी—समाजः, तस्या वन्धे—वन्धने आयची-
करणे इति यावत् वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, न, आनश्यकमिति शेषः ।

(१५०) वित्तेति ।—वित्तस्य—धनस्य, व्ययः, तस्य वशीकरणं—बाध्यता, न,
अस्तीति शेषः, राजसेवाया प्रचुर वित्तं लभ्यते, ममापि तस्य व्ययः, आवश्यक इत्यपि

(१५१) न राजवल्लभपरिचयः । अवश्यं गन्तव्यम् । सर्व्वथा भगवान् पुरारिः भुवनगुरुः गतस्य मे सर्व्वं साम्प्रतमाचरिष्यति” इति अवधार्य्य गमनाय मतिम् अकरोत् ।

(१५२) अध्यान्यस्मिन् अहनि उत्थाय, प्रानरेव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवासाः, गृहीताक्षमालाः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च बहुशः समावर्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य (१५३) क्षीरस्रपनपुरःसरां सुरभिक्षुसुमधूपगन्ध-ध्वजवलिविलेपनप्रदीपकबहलां विधाय पूजां, परमया भक्त्या

हेतुर्न इत्यर्थः, न्ययवाहुल्यहेतुकषणाभावोऽपि मे नास्तीति भावः ; यद्वा,— वित्ताना—भनानां, न्यय, निनियोगाः, तेन नशीकरणं—मम वश्यतानयन, प्रचुरभन-च्येनापि निरुहस्य मम वश्यतासिद्धिः न हि सम्भवतीति भावः ।

(१५१) राजवल्लभपरिचयः,—राज्ञो वल्लभः,—प्रियः, अहमिति भावः, तस्य परिचयः,—प्रकटन, न, प्रयोजकमिति शेषः । अनन्यमिति ।—अत्र “तथाऽपि” इति पदमृहनीयम्, यद्यपि तत्र गमने मम एतेषु कोऽपि हेतुर्नास्ति, तथाऽपि अनश्वमेव गन्तव्यम्, तथापि हेतुश्च प्रागुक्तनिर्निमित्तनन्वीः कृष्णस्य सन्देश, यत, कृष्णेन सन्दिष्टम्, अतः अनश्वमेव गन्तव्यम् इति भावः । पुरारिः,—विपुरारिः, महादेवः इत्यर्थः । [“पुरारिः” इत्यत्र “पुरारातिः” इति पाठान्तरम्] । गतस्य—राजकुलं प्रस्थितस्य इत्यर्थः । साम्प्रतं—समुचितम् ।

(१५२) अथेत्यादि ।—“अथ अन्यस्मिन्नहनि” इत्यस्य “प्रीतिकूटात् निरेगात्” इत्यु-त्तरेण सखन्वः । धृतधवलदुकूलवासाः,—परिहितशुभपट्टनसन । गृहीताक्षमालाः,— जपमालाभारी । प्रास्थानिकानि—प्रस्थानं प्रयोजनं येषां तानि, प्रस्थानकालकर्त्तव्यानि, सूक्तानि—वैदिकमन्त्रान्, मन्त्रपदानि च—अन्यमन्त्रनिशिष्याश्च, बहुशः,—पुनः पुनः, समानर्त्य—समुच्चारं, पठित्वा इत्यर्थः । विरूपाक्षस्य—त्रिलोचनस्य, हरस्य इति यानत् ।

(१५३) क्षीरिति ।—क्षीरेण - दुग्धेन, स्रपनम्—अभिषेचनं, पुर सरं—पूर्वं यस्याः ताम् । सुरभीति ।—सुरभीणि - सुगन्धीनि, कुसुमानि—पुष्पाणि, धूपाः, गन्धाः, ध्वजाः,—पताकाः, वलिविलेपनानि—पूजार्थं विलेपनद्रव्याणि ; यद्वा— बलयः,—उपहाराः, विलेपनानि - कुङ्कुममृगमदायनिलेपनानि, प्रदीपकाश्च, तैः बहला—भूयिष्ठा ताम् । [“बहलाम्” इत्यत्र “गुलाम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१५४) प्रथमहुततरलतिलत्वग्विघटनचटुत्तमुखरशिखाशेखरं,
प्राज्याहुतिप्रवर्द्धितदक्षिणाच्चिषं भगवन्तम् आशुशुचणिं हुत्वा
दत्त्वा (१५५) द्युम्नं यथाविद्यमानं द्विजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य
प्राञ्जुखीं नैचिकीं, (१५६) शुक्लाङ्गरागः, शुक्लमात्यः, शुक्लवासाः,
रोचनाञ्चित-दूर्वाग्रपल्लव-ग्रथित-गिरिकर्णिका-कुसुमकृत-कर्णपूरः,

(१५४) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, हुताना - देवोद्देशेन प्रक्षिप्तानां, तरलाना—
चपलानाम्, अग्न्युत्तापेन उत्पततामित्यर्थ, तिलाना लवः,—आवरणानि, तासा विघटनेन
—पृथक्करणेन, उन्मीचनेन इत्यर्थः, [“—विघटन—” इत्यत्र “—विघटन—” इति
पाठान्तरे,—निशेदेन, दग्धीभबनेनेत्यर्थः] चटुलाः,—चञ्चलाः, अत एव मुखराः,—
पटत्पटदिति शब्दं कुर्वाणाः, शिखाः,—ज्वालाः, शेखराणि—शिरोभूषणानि यस्य
तथोक्तम् । प्राज्येति ।—प्र—प्रकटाभिः, आज्याहुतिभिः,—पृताहुतिभिः, यत्,—
प्राज्याभिः,—प्रभृताभिः, आहुतिभिः [“प्राज्याहुति—” इत्यत्र “प्र ज्याज्याहुति—” इति पाठे,
—प्राज्याभिः,—भूरिभिः, आज्याहुतिभिः, अथवा,—प्राज्यैः,—बहुलैः, आन्ते आहुतिः]
प्रवर्द्धिता,—प्रकर्षेण नृद्धिं नीताः, दक्षिणाः,—दक्षिणदिग्बर्त्तित्यर्थः, सरला वा, अर्चिषः,
—शिखा यस्य तथोक्तम्, (“अर्चिर्नयूखशिखयोर्न ना” इति मेदिनी) आशुशुचणिम्—
अनलम् । (“ पावकोऽनलः । रोहितात्रो वायुसखा शिखावानाशुशुचणि ॥” इत्यमरः) ।

(१५५) द्युम्न—धनम् । (“—द्युम्नं नित्ते वलेऽपि च” इति मेदिनी) ।
यथाविद्यमानं—[विद्यमानमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः] यावत् धनं स्थितं, तावत्
सर्वमेवेत्यर्थः । एतेनास्य दानशौखल्यं प्रदर्शितम् । प्राञ्जुखी—पूर्वमुखी, नैचिकीम्—
उत्तमा धेनुम्, (“उत्तमा गीषु नै चिकी” इत्यमरः) ; कैचित्तु—“धेनुर्नत्सप्रयुक्ता.....
द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला पताका” इत्येतेषु यावाया माङ्गलिकत्वेनोक्तेषु गणिका-
ग्रहणदर्शनात् नैचिकी - नीचजातीया स्त्री, गणिकामित्यर्थः इति व्याख्यानयन्ति ।

(१५६) शुक्लाङ्गरागः,—श्वेतचन्दनदिग्धदेहः । रोचनेति ।—रोचनया—
गीरोचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्येण, अञ्चिताः,—रञ्जिताः, दूर्वाणाम् अग्रपल्लवा, तैः ग्रथितं
—गुम्फितं, यत् गिरिकर्णिकाकुसुमम्—अत्ररुरी नाम माङ्गलिकी ओषधि गिरि-
कर्णिका, यदा,—गिरिकर्णिका—अपराजिता, (“आस्तीता गिरिकर्णी स्यात्
निष्कृन्तान्ताऽपराजिता” इत्यमरः) तस्याः कुसुमं, तेन कृतः,—रचितः, कर्णपूरः,—
कर्णभूषणं येन तथोक्तः । [“रोचनाञ्चितदूर्वा—” इत्यत्र “रो नाचितदूर्वा—” इति

शिखासक्तसिद्धार्थकः, पितुः कनीयस्या (१५७) स्वस्रा
भात्रा इव स्नेहार्द्रहृदयया श्वेतवाससा साक्षादिव भग-
वत्या महाश्वेतया मालत्याख्यया कृतसकलगमनमङ्गलः,
दत्ताशौर्वाद्: बान्धववृद्धाभिः, अभिनन्दितः (१५८) परिजन-
जरतीभिः, वन्दितचरणैः अभ्यनुज्ञातः गुरुभिः, अभिवादितैः
आघ्रातः शिरसि कुलवृद्धैः, वर्द्धितगमनोत्साहः शकुनेः
(१५९) मौहूर्त्तिकमतेन कृतनक्षत्रदीहदः, (१६०) शोभने
मुहूर्त्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्थापितम् असितेतर-
कुसुममालापरिचिप्तकर्णं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डरं मुखविनिहित-

पाठे,—रीचनया चित्रा,—निचिववर्णाः, दूर्नाग्रपल्लवा.] । शिखेति ।—शिखासु—
चूडासु, सक्ताः,—स्थिताः इत्यर्थः, सिद्धार्थकाः,—श्वेतसर्षपा यस्य तथाभूतः ।

(१५७) स्वस्रा—भगिन्या । भात्रा इव—जनन्या इव । श्वेतवाससा—शुभ-
नसनपरिधाविन्या इत्यर्थः । महाश्वेतया—सरस्वत्या, “रनिस्थदेवतया” इति केचित् ।
मालत्याख्यया—मालतीनाम्ना । कृतमिति ।—कृतम्—अनुष्ठितं, सकलं गमनाय मङ्गलं
यस्य तथोक्तः ।

(१५८) परिजनजरतीभिः,—परिजनेषु मध्ये या जरत्य,—स्यनिराः ताभि ।
आघ्रातः,—कृताघ्राणः । शकुनेः,—सुनिमित्तभूतपक्षिभिः, शुभसूचकदक्षिणनेत्रभुज-
स्यन्दनादिरूपैर्वा ।

(१५९) मौहूर्त्तिकेति ।—मुहूर्त्ते जानन्तीति मौहूर्त्तिकाः,—गणका इत्यर्थः,
“(—दैन्यगणकानपि । स्युर्मौहूर्त्तिका—” इत्यमरः) तेषां सतेन—अभिप्रायेण ।
कृतमिति ।—कृतं तेषु—अन्विन्यादिषु, याविकेषु इति भावः, दीहदम्—अभिलाषः,
गमनाभिप्राय इत्यर्थः येन तथोक्तः, शुभे नक्षत्रे कृतयाव इति भावः ।

(१६०) शोभने—शुभे, प्रशप्ते इति भावः, मुहूर्त्ते—क्षणविशेषे । हरितेति ।—
हरितेन—अशुक्लेण इति यावत्, गोमयेन उपलिप्तं—प्रलिप्तं, यत् अजिरम्—
अङ्गन, तदेन स्थण्डिल—परिष्कृता भूमिः, तव स्थापितः तम् । असितेतरिति ।—
असितेतराभिः,—श्वेताभिः, कुसुममालाभिः परिचिप्तः,—परिवेष्टितः, कर्णः,—“काना”
इति प्रसिद्धः स्कन्धदेश इत्यर्थः यस्य तथोक्तम् । [“कर्णम्” इत्यत्र “कण्डम्” इति पाठ-
त्वम्] । पिष्टेति ।—पिष्टाना—“पिष्टुली” इति प्रसिद्धाना मङ्गलिकद्रव्यार्णाः,

जवचतपल्लवं पूर्णकलसम् उदीचमाणः, प्रणस्य कुलदेवताभ्यः
कुसुमफलपाणिभिः (१६१) अप्रतिरथं जपद्भिः निजद्विजैः
अनुगम्यमानः. प्रथमचलितदक्षिणचरणः प्रीतिकूटात् निरगात् ।

(१६२) प्रथमेऽहनि घर्षकालकष्टं, निरुदकं, निष्पत्र-
पादपविषमं, पथिकजननमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्ण-
कात्यायनीप्रतियातनं, शुष्कम् अपि (१६३) पल्लवित-
मिव तृषित-श्चापदकुल-लम्बितलोनविह्वलतासहस्रैः,

पत्राङ्गुलं—पत्राङ्गुलकारः प्रसङ्गनिशेष, तेन पत्राङ्गुलं,—यथा, पत्राङ्गुलमृद्धीतः
पिष्टेन चित्रित इति भाष्यं तम् । [“पात्राङ्गुलम्” इत्यत्र “पात्राङ्गुलम्” इति पाठोऽपि उक्तः
एवायं] । नुस्त्रेति,—मुस्त्रे, कलसस्य इति भाष्यं विनिहितं,—विशेषेण अर्पितं,
[“विनिहितं—” इत्यत्र “निहितं—” इति पाठान्तरम्] नमः चूतपल्लवः,—पत्रा-
पल्लव यस्य तथोक्तं, पूर्णकलसः—जलप्रतिपूर्णाकुण्डम्, उदीचमाणः,—पश्यन् ।

(१६१) अप्रतिरथं—नास्ति प्रतिरथः—प्रतिरथी यत्र तत्, यथा तथा, यथा,
—अप्रतिरथ—सामान्यवभेद, प्रत्यागच्छात्कामन्त्रविशेषात्मक्यं जपद्भिः, वाणस्य
कोऽपि प्रति रीं ना मूर्द्धिति प्रतिपन्नश्रमनं यथा भवेत् तथा मन्त्र जपद्भिरिति निष्कर्षः ।
निजद्विजैः,—आत्मीयैः विप्रैः । “निजद्विजैः” इत्यत्र त्रिजितिः विशेषणम् वाणस्य ।
दादृत्व प्रकटितम् । प्रीतिकूटात्—तदास्यात् नमरात् ।

(१६२) प्रथमेति । “प्रथमेऽहनि” इत्यस्य “चरितकालाननमतिक्रम्य मल्लकूट-
नामानं ग्रामममात्” इत्यनेनान्वयः । तदेव काननं विशिनष्टि, घर्षकालेत्यादिभिः ।—
घर्षकालकष्टं—घर्षकाले—शोभकाले, कष्टं यत्र तत् तथोक्तं; निदाघे कष्टजनकम्,
यत निरुदकं—निजलम् । निष्पत्रेति ।—निष्पत्रे,—पत्ररहिते पादपे,—त्रै विषम-
—टरवगाह, कृशाराहिन्यात् असुखप्रदमित्यर्थः । पथिकेति ।—पथिके,—पान्यैः
जनैः नमस्क्रियमाणं—प्रणम्यमानम् । प्रवेशेति ।—प्रवेशे प्रवेशारम्भे, य. पादप,—
तरुः, तत्र उत्कीर्णं—स्त्रीदिता, कात्यायन्याः,—दशमुजायाः, प्रतियातना—प्रतिक्रान्ति-
यत्र तथोक्तम् । [“प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतिग्रातना प्रतिच्छाया । प्रातःकालेतरु-
पसि प्रतिनिधि—” इत्यमरः । “नमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इत्यत्र “नम-
स्क्रियमाणप्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इति पाठो,—नमस्क्रियमाणं प्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनी-
प्रतियातना यस्य तथोक्तम्] ।

(१६३) तृषितैः,—पिपासुभिः, चापदकुलैः,—हिंस्रप्राणिनिबद्धैः लम्बिताम्नि

(१६४) पुलकितमिव अच्छभङ्गगोलाङ्गुलिह्यमानमधुगोल-
चलितसरघासङ्घातैः, (१६५) रोमाञ्चितमिव दग्धस्थलीरूढ-
स्थलाभौककन्दलशतैः शनैः चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मल्लकूट-
नामानं ग्रामम् अगात् । तत्र च (१६६) हृदयनिर्विशेषेण
भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना सम्पादितसपर्यः सुखम्
अवसत् । अथ अपरेद्युः उत्तीर्य भगवतीं भागीरथीं
(१६७) यष्टिगृहकनाम्नि वनग्रामके निशाम् अनयत् ।
अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारम् उपमणितारम् अन्वजिरवति
हृतसन्निवेशम् आससाद्, अतिष्ठच्च नातिदूरे राजभवनस्य ।

—बहिष्कृतानि इत्यर्थः, लीलाना—चञ्चलाना, सट्णाना वा. (“लीलयलसट्णयी.”
इत्यमरः) जिह्वालताना—जिह्वा एव लताः तासां, रसनावलीना, सहस्राणि तैः, पल्लवित-
मिव—सञ्जातकिसलयमिव, [इत्यप्रेक्षा] जिह्वाना किसलयसाम्यादिति भावः ।

(१६५) अच्छेति ।—अच्छभङ्गैः,—भङ्गुभौ, गोलाङ्गुले,—क्षणबदनकपिशिशेषैश्च, लिह्य-
मानानि—आस्त्रायमानानि, यानि मधुगोलानि—मधुचक्राणि, तेभ्यः चलितानाम्—उड्डीय-
मानानां, सरघाणा—मधुमच्चिकाणां, सङ्घातैः,—समूहैः, पुलकितमिव—काण्टकितमिव ।

(१६५) दग्धेति ।—दग्धासु—दावाग्निना भस्मीभूतासु, स्थलीषु—अकृविमासु
भूमिषु, रूढाना—जातानाम्, अभीरूपां—शतानरीनाभौषधिनिशेषाणां, कन्दलशतैः,
—नवाङ्गुरसमूहैः, (“कन्दल विषु कपालेऽप्युपरागि नवाङ्गुरे” इति मेदिनी) रोमा-
ञ्चितमिव—सञ्जातरोमहर्षमिव ।

(१६६) हृदयनिर्विशेषेण—हृदयात् निर्निशेषः,—अभिन्न इत्यर्थः तेन, यत्र,—
हृदयेन निर्निशेष तेन, अभिन्नहृदयेन इत्यर्थः । भ्रात्रा—पैतृव्येय-मातुलियादिभावात्
इत्यर्थः, सीढरोपमेण वा इति यावत्, सम्पादितसपर्यः,—हृतार्हणः, अनुष्ठितसत्कारः
इत्यर्थः । (“पूजा नमस्याऽपचितः सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समा.” इत्यमरः) ।

(१६७) यष्टिगृहकेति ।—यष्टिगृहकम् इति नाम—आख्यानं यस्य तथोक्तेः ।
[“यष्टिगृहक—” इत्यत्र “यष्टिगृहक—” इति पाठान्तरम्] । स्कन्धानारं—सेनानिवेशार्थं
स्थापितपटसङ्घपादिरूपम् । उपमणितारं—मणिताराख्यपत्तनसमीपे । अन्वजिर-
वति—अजिरवती नाम नदी, तामनु अन्वजिरवति, [अन्यथीभावात्] अजिरवत्या, नद्याः
दूरे इत्यर्थः । हृतसन्निवेश—हृतस्थितिः, स्थापितमित्यर्थः । आससाद्—प्राप ।

(१०८) निर्वर्त्तितस्नानाशनव्यतिकारौ विश्रान्तश्च भिखलेन सह याममात्रावशेषे दिवसे भुक्तवति भूभुजि प्रख्यातानां च्छितिभुजां बहून् शिविरसन्निवेशान् वीक्षमाणः, शनैः शनैः (१६६) पट्टवन्धार्यमुपस्थापितैश्च, (१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय आहूतैश्च, अभिनववह्नैश्च, विक्षेपोपार्जितैश्च, कौश्लिकोपगतैश्च, नागवीथीपालप्रेषितैश्च, (१७१) प्रथमदर्शनकुतूहलोपनीतैश्च, दूतसम्प्रेषणप्रेषितैश्च, पत्नीपरिवृढदौकितैश्च

(१६८) निर्वर्त्तितेति ।—निर्वर्त्तित, —सम्पादित, स्नानाशनयोः,—स्नानभीजनयोः, व्यतिकारः, विधिः, येन तथोक्तः । [“भिखलेन” इत्यत्र “भिखलकेन” इति पाठान्तरम्] । याममात्रावशेषे—प्रहरमात्रावशेषे । भूभुजि—राजनि । प्रख्यातानां—प्रसिद्धानां, च्छितिभुजा—राज्ञाम्, अधीनानामिति भावः । बहून्—प्रभूतान्, शिविरसन्निवेशान्—स्थापितपटसङ्घपान् ।

(१६९) “पट्टवन्धार्यम्” इत्यादौ ‘वारणेन्द्रै श्यामायमान राजदारम्’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वारणेन्द्रैरित्युत्तरस्थित पद विशिनष्टि, पट्टवन्धार्यमित्यादिसि ।—पट्टवन्धः,—सिंहासनरचन, तदर्थम् उपस्थापितै,—आनीतैः, सिंहासनस्य अत्युन्नतया गजेन्द्रैरेव सत्समाधानं क्रियते इति भावः, पट्टस्य—फलकनिर्देशस्य, वन्धनार्थं—दारीपरि स्थापनार्थमित्यर्थो वा ।

(१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय—पट्टहस्थापनाय, गजेन्द्रस्योपरीति भावः । विक्षेपाः,—कराः, राजयाज्ञभागा इत्यर्थः, तथात्वेन ; यद्वा—विक्षेपेण—प्रेरणेन, प्रधीननृपतिहन्दैः उपायनार्थमिति भावः, उपार्जिताः,—लब्धाः तैः । कौश्लिकोपगतैः—कौश्लिकेन—पाटवेन, नैपुण्येनेत्यर्थः, उपगताः,—शिक्षिताः तैः, यद्वा,—कौश्लिक—पटुत्वम्, उपगतैः,—प्राप्तैः, शिक्षितयुद्धादिकौशलैरित्यर्थः, [“कौश्लिकागतैश्च” इति पाठान्तरम्] नागवीथीपालप्रेषितैः,—नागवीथी—हस्त्युत्पत्तिभूः तस्याः पलः,—अध्यक्ष इत्यर्थः, तेन प्रेषिताः,—प्रहिताः तैः ।

(१७१) प्रथमेति ।—प्रथमं दर्शनं, तस्मिन् यत् कुतूहलम्—औत्सुक्यं, तेन उपनीता,—उपस्थापिताः तैः । दूतेति ।—दूतानां—राजवाचं बहानां, सम्प्रेषणेन—प्रेरणेन, राजभिरिति भावः, प्रेषिताः,—प्रेरिताः, दूतैः सहेति भावः तैः । पत्नीपरिवृढदौकितैः,—जनपदाध्यक्षप्रेषितैः, यद्वा,—पत्नी—न्याधानां सुद्रयाम्, तस्याः

(१७२) खेच्छायुद्धक्रीडाकौतुकाकारितैश्च, दीयमानैश्च, आच्छिद्य-
मानैश्च, मुच्यमानैश्च, (१७३) यामस्थापितैश्च, सर्व्वद्वीपजिगीषया
गिरिभिरिव सागरसेतुवन्धार्यम् एकीकृतैः (१७४) ध्वजपट-
पटुपटहशङ्खचामराङ्गरागरमणीयैः, (१७५) पुष्याऽभिषेक-
दिवसैरिव कल्पितैः (१७६) वारणेन्द्रैः श्यामायमानम् ;
(१७७) अनवरतचलितखुरपुटप्रहतमृदङ्गैः नर्त्तयद्गिरिव
राजलक्ष्मीम्, उपहसद्गिरिव (१७८) सृक्पुटप्रसृतफिनाट्ट-

परिहट्टः,—प्रभुः, तेन दौर्नितैः, व्याधाना पशुवन्धनादिकर्म्मरतत्वात् तैः सङ्गृहीतैः,
पश्चात् तदध्वजैः उपायनत्वेन प्रेरितैरिति भावः ।

(१७२) खेच्छेति ।—खेच्छया, राज इति भावः, युद्धक्रीडाया यत् कौतुकं—
कुतूहलं, तस्मै तेन वा आकारिताः,—आनीताः, आहता वा तैः । दीयमानैः,—
राजभिः उपदौन्धमानैः इत्यर्थः । आच्छिद्यमानैः,—अपसार्थ्यमानैः । मुच्यमानैः
बन्धनादिति शेषः । यामस्थापितैः,—प्रहरकालानस्थितैः ।

(१७३) सर्व्वेति ।—सर्व्वभा द्वीपाना जिगीषया—निजितुमिच्छया, गिरिभिरिव—
पर्व्वतैरिव । सागरैति ।—सागराणां सागरेषु वा सेतुवन्धार्यम् एकीकृतैः,—समवेतीकृतैः ।

(१७४) ध्वजेति ।—ध्वजपटाः,—पताकाः, पटवः,—गभीरनादाः इत्यर्थः ;
पटुपटहाः,—बाद्यभेदाः, शङ्खाः, चामराणि—वालव्यजनानि, अङ्गरागाः,—निलेपन-
द्रव्याणि, तैः रमणीया,—सुदर्शना इत्यर्थः तैः ।

(१७५) पुष्याऽभिषेकदिवसैरिव—यत्र पुष्यानक्षत्रयुक्ते दिवसे राजा मङ्गला-
लङ्घतः स्नाति असौ पुष्याऽभिषेकदिवसः, तत्र ध्वजादिरम्यबस्तूनि सञ्जीक्रियन्ते इति
स्थितिः, तादृशैः दिवसैरिव । कल्पितैः,—सञ्चितैः ।

(१७६) वारणेन्द्रैः,—गजेन्द्रैः, श्यामायमान—कृताम्बकारमिति भावः ; अथ
च,—श्यामा—रात्रिः, तददाचरति दिवसः इति भावः, तथोक्तम् ।

(१७७) “अनवरत” इत्यादौ “तुरङ्गैः तरङ्गायमाणं राजद्वारम्” इत्यु र्ण सम्बन्धः ।
तुरङ्गैरिति पदं निश्चिन्तितं, अनवरतेति ।—अनवरतम्—अनिरतं, चलितेन खुरपुटेन प्रहतानि
—कुदितानि, मृदः,—मृत्तिकायाः, भूमेरित्यर्थः, अङ्गानि, मृदङ्गाः,—सुरजाख्यवाद्यभेदाश्च
यैः तथोक्तैः । नर्त्तयद्गिरिव—नृत्यं कारयद्गिरिव, नर्त्तने च मृदङ्गवाद्यमुपयुज्यते इत्युत्प्रेक्षा-
बीजम् ।

(१७८) सृक्केति ।—सृक्पुटेभ्यः,—ओष्ठप्रान्तेभ्यः, (“सृक्” “सृक्” इति ङ

हासेन जवजङ्गजां हरिणजातिम्, (१७६) आकारयद्भि-
रिव सङ्घट्टहेतोः हर्षहेषितेन उच्चैःश्रवसम्, (१८०) उत्पतद्भि-
रिव दिवसकररथतुरगरुषा पचायमाणसङ्घनचामरमालैः
गगनतलं, तुरङ्गैः तरङ्गायमाणम् ; (१८१) अन्यत्र प्रेषितैश्च,
प्रेष्यमाणैश्च, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च, (१८२) बहुयोजनगमन-
गणनसङ्घाऽच्चरावलीभिः इव वराटिकाऽऽवलीभिः घटितमुख-
सङ्घनकैः तारकितैरिव सन्ध्याऽऽतपच्छेदैः, (१८३) अरुण-
चामरिकारचितकर्णपूरैः सरत्तोत्पलैरिव रक्तशालिशाल्यैः,

श्रीहर्षप्रान्तार्थनोधकशब्दद्वयमपि क्लीवे प्रयुज्यते इति दृश्यते, तस्यैवायं प्रयोगः, अमरस्तु
न तथा, तथा हि,—“प्रान्तानोष्ठस्य सृक्कणी” इति) प्रसृतः,—नि.सृतः, यः फेनः,
स अट्टहासः,—हास्यनिशेष इव तेन । जनजडेति ।—जवे—सवेगगतौ, जडा—
मन्यरा, अशक्तौत्यर्थः, जडा यस्याः तथाविधां, हरिणजाति—सृग्निशेषजातिम् ।

(१७६) आकारयद्भिरिव—आह्वयमानैरिव, सङ्घट्टहेतोः,—परस्परसम्बलनहेतोः,
सङ्घामहेतोर्ना ।

(१८०) दिनसेति ।—दिवसकरस्य—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अत्राः, तेषुः
रुट्—क्लोषः, ईर्ष्येत्यर्थः तथा ; अत एव पचायमाणेति ।—पचायमाणा—पचनदाचरन्ती,
सङ्घनचामरमाला—भूषणार्थधृतचामरराजिः येषां तथाभूतैः, गगनतलम्—अन्तरीचम्,
उत्पतद्भिरिव—उड्डीय गच्छद्भिरिव । तरङ्गायमाणं—तरङ्गनदाचरतीति तथोक्तम् ।

(१८१) “अन्यत्र” इत्यादौ “क्रमेलककुलैः कपिलायमान राजदारम्” इति
उत्तरेण सम्बन्धः । तान्येव क्रमेलककुलानि विशिनष्टि अन्यत्वेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—
अन्यस्मिन् प्रदेशे, प्रेषितैः,—प्रहितैः, प्रेष्यमाणैः,—प्रेष्यमाणैः, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैः,—
आदौ प्रेषिताः, पश्चात् प्रतीप—प्रतिकूलं, निहत्ताः,—विरताः, प्रतिनिहत्ता इत्यर्थः तैः ।

(१८२) बह्विति ।—बहूनि योजनानि यद्गमनं, तस्य गणनाया सङ्घाऽऽचरा-
ऽऽनन्धः,—गणनचिह्नभूताङ्गसमूहाः ताभिरिव । वराटिकाऽऽवलीभिः,—कपर्दक-
निबद्धैः, घटितं—रचितं, मुखानां सङ्घनकं—भूषणं येषां तैः, अत एव तारकितैरिव
—प्रस्फुटिततारामण्डलैरिव, सन्ध्याऽऽतपच्छेदैः,—सन्ध्याकालिकाऽऽतपखण्डैः ।

(१८३) अरुणेति ।—अरुणाभिः,—रक्ताभिः, चामरिकाभिः—सुदृचामरैः,
रचितैः,—कृतैः, कर्णपूरैः,—कर्णावतंसः येषां तथोक्तैः, अत एव सरत्तोत्पलैरिव—

- (१८४) अनवरतभ्र श्क्षणायमानचारुचामीकरघुघुरुक्का-
मालिकैः, जरत्कारञ्जवनेरिव रणितशुष्कबीजकोशीशतैः,
(१८५) अवर्णोपान्तप्रेङ्खत्यच्चरागवर्णोर्णाचित्रसूत्रजूटजटा-
जालैः कपिकपोलकपिलैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम् ;
(१८६) अन्यत्र शरज्जलधरेरिव सद्यःस्रुतपयःपटलधवलतनुभिः,

रक्तोत्पलनङ्गिरिव, रक्तानां शालीना—धान्यानां, शलियानि—चेत्राणि ते, [“त्रोहि-
शाल्योदंक्” (५।२।२ पा०) इति सूत्रेण शालीना भवनं चेतम् इत्यर्थे शलिशब्दात्
दृक् । “चे० त्रैहिय-शालिय त्रोहि-शाल्यु चितम्” इत्यमरः] ।

(१८४) अनवरतति । -अनवरतम्—अविरत, भ्रणश्लक्ष्णायमानैः,—भ्रण-
भणिति अत्र्यक्त शब्द कुर्वन्नि, चारुभिः,—शीमनैः, चामीकरैः,—काचनेः, तद्वटिवैः
क्षुद्रगोलकरिति भावः, घुघुरुक्का—“घुघुरु” इत्यव्यक्त स्वनन्ती, मालिका येषां
तैः, अत एव जरत्कारञ्जवनेरिव—शुष्ककमलवनेरिव, [करञ्जशब्दस्य कमलार्थक-
त्वाभावात् “जरत्कारञ्जवनेरिव” इत्येव साधुतया प्रतीयते, जरत्कारञ्जवनेः,—शुष्ककमल-
वनेः, (“कञ्ज पौष्ट्यपद्मयोः” इति मेदिनी) ; यदा—करञ्जः,—“नाटाकरञ्ज” इति
ख्यातः पूतिकः, शुष्कपूतिकफलसमूहैरिव । रणितेति ।—रणितानि—शब्दितानि,
शुष्काणि बीजकोशीशतानि—पद्मबीजपूर्णकोषसमूहाः पूतिकबीजपूर्णकोषसमूहा ना
येषु तादृशे, शब्दायमानाः क्षुद्राः या पद्मबीजाधाराः पूतिकाबीजाधारा ना तेषां
शतानि ना तैरित्यर्थः, (“बीजकोशी वराटकः” इत्यमरः) ।

(१८५) अवर्णोति ।—अवर्णयोः,—कर्णयोः, उपान्तेषु—प्रान्तभागेषु, प्रेङ्खन्ति
—चलन्ति, पञ्चरागवर्णोर्णाभिः,—पञ्चभिः,—पञ्चनिर्वैः, रागैः,—रञ्जनद्रव्यैः, वर्णाः,
—चित्राः, रञ्जिता इत्यर्थः, या उर्णाः,—मेषादीनां लोमानि ताभिः, चित्राणि—
मनीजानि, सूत्रजूटा इव—सूत्रनिचया इव, जटाजालानि—केशरनिवहा येषां तैः,
अत एव कपीति । -कपीना—बानराणां, कपीलाः,—गण्डाः तद्वत् कपिलाः,—
पिङ्गलाः तैः, क्रमेलककुलैः,—उष्टहन्दैः, (“उष्ट्रे क्रमेलक-भय-मङ्गाः” इत्यमरः)
कपिलायमान—पिङ्गलायमानम् ।

(१८६) “अन्यत्र” इत्यादौ—“आतपत्रषण्डैः श्वेतबीजायमानं राजद्वारम्” इत्युत्तरेण
सम्बन्धः । ताच्चेवातपत्रषण्डानि निश्चिनष्टि, अन्यत्रेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—अन्यस्मिन्
प्रदेशे । सद्य इति । -सद्यः,—तद्वत्त्वात्, स्रुतानां—चरितानां, पयसा—दग्धानां,
पटलवत—राशिवत्, धनला—शुभा, तनुः,—आकारं येषां तथाभूते, अन्यत्र—

(१८७) कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालोकलुप्त-
च्छायामण्डलैः, (१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैः इव आग्निष्ट-
गरुडपक्षैः, (१८९) क्षीरीदीदृशैरिव द्योतमानविकटविद्रुम-
दण्डैः, (१९०) शेषफणाफलकैरिव उपरिस्फुरत्स्नीत-
साणिक्यखण्डैः, (१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैः,

अथ सुतैः,—अचिरनिर्गलितैः, पयसा—जलानां, पटलैः,—समूहैः, धवलाः,—
श्वेताश्च, ते तनूनाः,—क्षीणाश्च तथाभूतैः, अत एव शरज्जलधरैरेव—शारदीयमेघै-
रिव । अत्र शरद्गृहणं सद्यः सुतपयस्व धवलतनुत्ववोधनाभिप्रायेणेति बोध्यम् ।

(१८७) मुक्ताफलानि ।—मुक्ताफलानां—मोक्तिकानां, जालकैः,—मालाभिः,
आतपवपरितः शयितः इति भावः, यद्वा,—तेषां जालकानां—मालानां, जायमानाः,—
उत्पद्यमानाः, य आलोकः,—उद्योतः, प्रभेति यावत्, तेन लुप्त—नाशितं, क्षायामण्डलम्—
अनातपसमूहं यैः तथाभूतैः, अन्यत्र,—मुक्ताफलानां जालकैः,—समूहैः, कल्पपादप-
प्रसूतेरिति भावः, अन्यत् समानम्, अत एव कल्पपादपैरिव—कल्पतरुभिरिव ।

(१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैरिव—नारायणस्य नाभिसमुत्पन्नश्वेतपद्मे इव,
[पुण्डरीकशब्देन तत्सदृशमप्युच्यते] आग्निष्टा,—ससक्ता, गरुडपक्षाः,—तदाख्य-
रत्नशिखा, अन्यत्र,—गरुडपक्षिणः पक्षा यत्र तथाभूतैः ।

(१८९) क्षीरीदीदृशैरिव—क्षीरसागरविभागैरिव, शुक्लादिति भावः, द्योत-
मानाः,—दीप्यमानाः, विकटाः,—हहन्तः, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालघटितनालानि
येषां तथोक्तं, अन्यत्र,—द्योतमानाः विकटाः,—विषमाः, ऋजु-वक्र-दीर्घ-ऋखादि-
रूपा इत्यर्थः, सुन्दरा वा, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालद्रुमा इत्यर्थः यत्र तैः ।

(१९०) श्रेतेति ।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणाफलकैरिव—फणामण्डलैरिव,
तस्य श्वेतवर्णत्वात् [इत्युक्तेः], उपरीति ।—उपरि—शिखरदेशे, स्फुरत्—
दीप्यमानं, स्नीत—स्थूलं, साणिक्यखण्ड—रत्नविशेषशकलं येषां तैः, अन्यत्र,—
उपरि—फणाया उपरिभागे, स्फुरत् स्नीतं साणिक्यखण्डं येषु तैः ।

(१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव—श्वेतानि गङ्गायाः पुलिनानि—सैकतदेशाः तैरिव ।
राजहंसैः ।—राजहंसैः,—राजानं हंसा इव तैः, नृपात्तमैः, तदाख्यहंसविशेषैश्च,
(“राजहंसस्तु कादम्बे कलहसे नृपोत्तमे” इति मेदिनी) उपसेवितानि—व्यवहृतानि,
एवाश्रितानि च तैः ।

(१८२) अभिभवद्भिरिव निदाघसमयम्, (१८३) उपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापम्, (१८४) आपिवद्भिरिव आतपं, चन्द्रलोक-
मयमिव जीवलोकं जनयद्भिः, कुमुदमयम् इव कालं कुर्वद्भिः,
ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भिः, फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्भिः
अकालकौमुदीसहस्राणीव सृजद्भिः, उपहसद्भिरिव शातक्रतवीं
श्रियं, (१८५) श्वेतायमानैः आतपत्रषण्डैः श्वेतद्वीपायमानम् ;

(१८२) निदाघसमय—शीघ्रकालम्, अभिभवद्भिरिव—जयद्भिः इव, निदाघ-
कालिकातपनिवारणात् इति भावः ।

(१८३) विवस्वत—तूर्यस्य, प्रतापं—प्रभावं, उपहसद्भिरिव—तिरन्तुर्वद्भिरिव ;
छायादानेन तूर्यांतपस्य नैयर्थ्यजननात् इति तात्पर्यम्, अथ च प्रतापपट्टेन भग्ना
विवस्वत आरोपितविजिगीषुष्यबहारत्वात् शशुमन सन्तापकारि यश् चत्तम ।

(१८४) आपिवद्भिरिव—सद्यक् असद्भिरिव । आतप—प्रकाश, तस्य सर्व्वत
रमादर्शनात् । चन्द्रेति ।—आतपत्राणामतिधानत्वात् निशालत्वाच्च तद्दर्शने स्वभान-
धनलस्य चन्द्रलोकस्य भान्तिरुदीयते, अतः जीवलोकस्य चन्द्रालोकमगत्वमुत्प्रेक्षितम् ।
कुमुदेति ।—कुमुदमयं—शरत्समयमिन्, काल—शीघ्रसमय, तदानीं तत्कालस्यैव
पहत्तत्वात् इति बोध्यं, [कुमुदस्य शुक्रत्वात् सर्व्वत्रातिशुभ्रत्वबोधनायेयमुत्प्रेक्षा] ।
ज्योत्स्नेति ।—वासर—दिनं, [वासरे घर्मातिशय्यसम्भ्रानासत्त्वेऽपि आतपत्रच्छायया
तदभावात् स्निग्धत्वाधिक्यप्रकटनार्थं ज्योत्स्नामयत्वमुत्प्रेक्षितम्] । दिनम्—अन्तर्दिनं ।
फेनमयीमिव—आतपत्राणामत्युत्पत्त्वात् सुधाधानत्वाच्च फेनिलामिव, [इत्युत्प्रेक्षा] ।
अकालि—असमये, दिवसे इत्यर्थः, कौमुदीसहस्राणि—चन्द्रिकासमूहान् ; यदा—अकाले
—शीघ्रकाले, कौमुदीसहस्राणि—“कौ मुदीन्ते जना यस्या नानाभावाः परस्परम् ।
हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता ॥” इत्युक्तलक्षणकार्तिकपौर्णमासीसमूहान्,
सृजद्भिः—उत्पादयद्भिः । शातक्रतवीं—शतक्रतु, —इन्द्रः, तस्यैवं शातक्रतवीं ताम्,
ऐन्द्रीमित्यर्थः, श्रियं—सम्पदम्, [अतिधावल्ययोगात् उपहासत्वमुत्प्रेक्षितम्] ।

(१८५) श्वेतायमानैः—श्वेता इव आचरन्तीति श्वेतायमानाः तैः, श्वत्
आतपत्राणा स्वत एव श्वेतत्वात् श्वेतपट्टेन कथमुपमीयते इति चेदत्रोच्यते,—श्वेत-
गुणा इव आचरन्तीति तैः, तेन यथा श्वेतगुणयोगात् अन्यत् किमपि द्रव्यं श्वेतायते,
तदत् एतदयोगात् स्तितैरित्यर्थः, [“श्वेतायमानैः” इत्यत्र “श्वेतमानैः” इति पाठान्तरम्]

(१८६) क्षणदृष्टनष्टाष्टदिङ्मुखञ्च मुष्णङ्गिरिव त्रिभुवनम्,
 (१८७) आक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानौत्र कारयङ्गिः,
 (१८८) उत्सारयङ्गिरिव कुन्टपकलङ्ककालीं कालीयीं स्थितिं,
 (१८९) विकचविशदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिव
 उत्पादयङ्गिः, (२००) विसतन्तुसमयमिव अन्तरिक्षमाविर्भावयङ्गिः,

आतपत्रखण्डैः—कृत्रनिवहैः । [“आतपत्रखण्डैः” इत्यत्र “आतपत्रखण्डैः” इति पाठान्तरम्] । श्वेतक्षीपायमानं—श्वेतक्षीपमिवाचरत् । [“श्वेतक्षीपायमानम्” इत्यत्र “श्वेतायमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) “क्षणे—” इत्यादौ “चामराणां सहस्रैर्दोलायमानम्” इति चत्तरेण सम्बन्धः । चामराणां सहस्राणि विशिनष्टि, क्षणेत्य दिभिः ।—क्षणेन दृष्टं नष्टं—कृत्रञ्च, मन्दमाकृतयोगायोगवशादिति भावः, अष्टानां दिशां मुखानि यस्य तादृशं, मुष्णङ्गिरिव—स्रग्पहरङ्गिरिव । [त्रिभुवनम्” इत्यत्र “भुवनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८७) आक्षेपेति ।—आक्षेपः,—प्रसारणम्, उत्क्षेपः—ऊर्ध्वं क्षेपणं, ताभ्यां दोलायितं, दिनं—दिवसः, [प्रयोज्ये कर्त्तरि द्वितीया, करोतिः शिजन्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वस्य प्राचिकत्वादिति] गतागतानि—यातायातानि, कारयङ्गिरिव, [इति क्रियोत्प्रेक्षा] ; प्रसारणक्षणे सूर्यकिरणादीनामदर्शनात् तदभाबक्षणे च दर्शनादिति भावः ।

(१८८) कुन्टपेति ।—कुन्टपाः,—कुम्बिता नृपा एव, कलङ्काः,—अपवादाः, अयशोरूपा इत्यर्थः तैः, [“कलङ्कोऽङ्गापवादयोः” इत्यमरः । “कुन्टप—” इत्यत्र “कुन्टपति—” इति पाठान्तरम्] काली—कृष्णवर्णा, मलिनेत्यर्थः ता, कालीयी—प्रालेरिय कालीयी ता, कलिसम्बन्धिनी, स्थिति—मर्यादाम्, आचारसिति यानत्, उत्सारयङ्गिरिव—अपनयङ्गिरिव ।

(१८९) विकचेति ।—विकचैः,—प्रस्फुटैः, अत एव विशदैः,—स्वच्छैः, काशवने,—काशाख्यदृष्टारण्यैः, पाण्डुराः,—धनला, दिशी य तथाभूत, शर मयं—शरत्कालम्, उत्पादयङ्गिरिव—जनयङ्गिरिव, आक्षेपसमये इति भावः, [“उत्पादयङ्गिः” इत्यत्र “उत्पादयङ्गि” इति पा—प्रतिपादयङ्गिः, अत्रगमयङ्गिरित्यर्थः] ।

(२००) विसत् तुमय—मृणालतृणमयम्, अन्तरिक्षं—गगनतलम्, आविर्भावयङ्गिरिव—प्रकटयङ्गिरिव, उत्क्षेपसमये इति भावः ; श्वेतवालव्यजनानां प्रत्येकं तन्तु-
 भायत्वात् ।

(२०१) शशिकरशुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैः
दीलायमानम्, अपि च (२०२) हंसयूथायमानं करि-
कर्णशङ्खैः, (२०३) कल्पलतावनायमानं^१ कदलिकाभिः,
(२०४) माणिक्यहृत्कवनायमानं मायूरातपत्रैः, (२०५) मन्दा-
किनीप्रवाहायमाणम् अंशुकैः, (२०६) चीरोदाय-
मानं क्षौमैः, (२०७) कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः,
(२०८) जन्यमानान्यदिवसमिव पद्मरागवालातपैः,
(२०९) उत्पद्यमानापराम्बरम् इव इन्द्रनीलप्रभापटलैः,

(२०१) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, काराः,—किरणाः इव, शुचीनि—
धनलानि तेषाम् । दीलायमानं—दीलिन आच ीति तथोक्तम् ।

(२०२) करीति ।—करिणां—हृत्किनी, श्वेतानामिति भावः, कर्णानां शङ्खोप-
मानत्वेनेति बोध्यम्, कर्णाः शङ्खा इव तैः, यद्वा,—करिणा कर्णेषु ये शङ्खाः, भूषार्थं
विन्यस्ता इत्यर्थः तैः । हंसयूथायमानं—हंससमूहमिवाचरत् ।

(२०३) कदलिकाभिः,—पताकाभिः, (“रत्नाहृत्क्षेत्रे कदली पताकास्य-
भेदयोः” इति मेदिनी) कल्पलतावनायमानं—कल्पद्रुमवनमिव आचरत् ।

(२०४) मायूरातपत्रैः,—मयूरपुच्छनिर्मितच्छत्रैः, माणिक्यहृत्कवाणां—माणिक्य-
भूषितचन्द्रतरुणां, वनमिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०५) अंशुकैः,—वसनपरम्पराभिः, पताकात्मकान्तरसमूहैरिति धावत्,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, प्रवाह इव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०६) चीरोदायमानं—चीरोदः,—चीरसागरः, स इव आचरतीति तथोक्तं,
क्षौमैः,—श्वेतपद्मवसनैः ।

(२०७) मरकतमयूखैः,—मरकतानां—हरिन्मणीनां, मयूरकाः,—किरणाः तैः,
कदलीवनायमानं—रत्नावनमिव आचरत् ।

(२०८) पद्मरागवालातपैः,—पद्मरागाणां—“पीत्रराज” इत्याख्यरत्नभेदानां,
वालातपाः,—अरुणालीला इत्यर्थः तैः, जन्यमानः,—उत्पद्यमानः, अन्यो दिनसः
तमिव, प्रकृतस्य दिनसस्य आह्ला रूपैराच्छादितत्वादित्याशयः ।

(२०९) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणीनां, प्रभापटलैः,—
शालीकानिबहैः, उत्पद्यमानं—जन्यमानम्, अपरम्—अन्यत्, अम्बरमिव—शयनमिव ।

(२१०) आरभ्यमाणापूर्वनिशमिव महानीलमयूखान्धकारैः,
 (२११) स्यन्दमानानेककालिन्दीसहस्रमिव गरुडमणिप्रभा
 प्रतानैः, (२१२) अङ्गाराङ्कितमिव पुष्परागरश्मिभिः,
 (२१३) कैश्चित् प्रवेशमलभमानैः अधोमुखैः चरणनख-
 पतितवदनप्रतिविम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशङ्गिः,
 कैश्चित् (२१४) अङ्गुलीलिखितायाः चित्तेः विकीर्त्य-
 माणकरनखकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीव अप्यङ्गिः,

(२१०) महानीलिति ।—महानीलाना—महतां नीलमणीना, मयूखाः,—
 क्लृण्वर्णा. किरणा, अन्धकारा इव तैः, आरभ्यमाणा—प्रक्रम्यमाणा, अपूर्वा—अनिदित-
 पूर्वा आश्चर्या वा, निम्—निशा तामिन, [निशाशब्दवत् निश्च्योऽपि रात्रिनाचौ
 दृश्यते, नि—नितरा, श्यति—तनूकरोति व्यापारान् इति व्युत्पत्त्या निपूर्नात् श्यते.
 कप्रत्ययेन रादित्वात् रूपरुद्धि.] ।

(२११) गरुडेति ।—गरुडमणीना—सरकतमणीना, प्रभाप्रतानैः,—प्रभा-
 निक्षारैः, स्यन्दमानं—बद्धमानम्, अनेक—बहु, कालिन्द्याः,—यमुनायाः, सहस्रमिव
 —प्रबाहसमुहमिव इत्यर्थः ।

(२१२) पुष्पराभाणा—पुष्परागमणीना, रश्मिभिः,—किरणैः, अङ्गाराङ्कितम्
 इव—प्रज्वलिताग्निशकलवेष्टितमिव । [“अङ्गाराङ्कितमिव” इत्यत्र “अङ्गारकितमिव”
 इति पाठः,—अङ्गारकाः,—अग्निस्फुल्लिभः, लीहिताङ्गमङ्गलयज्ञो वा, तस्य रक्तवर्णत्वात्,
 स इव आचरतीति अङ्गारकशब्दादाचरिऽर्थे कौ कृते कर्त्तरि क्ते अङ्गारकितः तम्,
 अग्निस्फुलिङ्गवत् आचरितमित्यर्थः] ।

(२१३) “कैश्चित्” इत्यादौ “शतुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः
 तानेव निशिनष्टि, कैश्चिदित्यादिभिः ।—कैश्चित्—कतिपयैः, प्रवेशमलभमानैः,—अप्राप्नु-
 वङ्गिः, अत एव अधोमुखैः,—अवनतमुखैः, चरणेषु ये नखाः, तेषु पतिताना वदनप्रति-
 विम्बाना—निजमुखच्छायाणां, निभेन—व्याजेन, लज्जया—पराजयजनितया इति भावः,
 स्वाङ्गानीव—स्वशरीराणीव, विशङ्गिः,—तदन्तर्निर्लीयमानैः, सङ्कुचितकलेवरे. इति यावत् ।

(२१४) अङ्गुलीति ।—अङ्गुलीभिः, लिखितायाः,—विदारिताया इत्यर्थः, चित्तेः,
 —शय्यायाः, [अपादाने पञ्चमी] विकीर्त्यमाणानाम्—उत्क्षिप्यमाणानां, निस्तराणां-
 मित्यर्थः, करनखकिरणानां—हस्तनखपयूखानां, कदम्बक—समूहः, तस्य व्याजः,—

कैश्चित् (२१५) उरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापट्टैः
स्वामिप्रकोपप्रशमनाय कण्ठवद्धकपाणपट्टैरिव, कैश्चित्
(२१६) उच्छ्वाससौरभस्त्रास्यङ्गमरपटलाब्धकारितमुखैः
अपहृतलक्ष्मीशोकघृतलम्बस्मशुभिरिव, अन्यैः (२१७) शिखरो-
द्ध यस्मानमधुपमखलैः प्रणामविद्धम्बनाभयपलायमानमौलिभि-
रिव, (२१८) निर्जितैरपि सम्मानितैः इव अनन्यशरणैः,
अन्तराऽन्तरा निष्प्रततां प्रविशताञ्च अन्तरप्रतीहाराणाम्

छलं तेन, सेवाचामराणि इव—परिचर्यार्थंवालन्यजनानि इव, अपर्ययङ्गि,—ददत्तिः,
“नीरभीग्या नसुभरा” इत्युक्तेः चित्तेः नीरकलचलेन महावीरोऽयं नृपतिरेव लघेदानीं
चामरग्रहणेन सेव्यः, न तु नयसिति तद्द्वारेण सेवनेच्छा इति भावः ।

(२१५) उर स्थलिति ।—उरःस्थलेषु—वक्षःस्थलेषु, दोलायमानानां—लम्ब-
मानानाम्, इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणीनां, तरलानि—चपलानि, स्फुरन्ति इत्यर्थः, यदा,
—इन्द्रनीलतरलानां—हारमध्यगतेन्द्रनीलमणीनां, (“हारस्य यो मध्यमणिस्तरलः स
प्रकीर्तितं” इति ऋषिः) प्रभापट्टानि—प्रभाफलकानि येषां तैः, अत एव स्वामिनः,—
प्रभोः, विजयिन इत्यर्थः, प्रकोपः,—प्रकृष्टः क्रोधः, तस्य प्रशमनाय—शान्त्यर्थम् । कण्ठेति ।
—कण्ठेषु बद्धानि कपाणपट्टानि—असिफलकानि यैः तथाभूतैरिव ।

(२१६) उच्छ्वासेति ।—उच्छ्वासस्य—निश्वासपवनस्य, सौरभेण—सुगन्धेन,
भास्यन्ति,—ममन्तात् सञ्चरङ्गि, धमरपट्टलैः,—अलिङ्गन्दैः, अश्वकारितम्—अश्वकार
इव आचरितं, समाच्छन्नमिति यावत्, मुखं येषां तैः, अत एव अपहृतायाः,—
निजयिनृपेण वलपूर्वकं गृहीताया इत्यर्थः, लक्ष्म्या,—राजश्रियः, शोकेन हेतुना
घृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, लम्बानि—लम्बमानानि, स्मशूणि यैः तथाभूतैरिव, शोको-
द्विग्नान् क्षीरकर्षणि आस्याऽभावात् दीर्घमशुलत्वस्य प्रायिकत्वात् ।

(२१७) शिखरैरिव ।—शिखरैरिव,—शिरोमालिकाभ्यः, उड्डीयमानानि—
उत्पतन्ति, मधुपमखलानि—धमरसङ्घा. येषां तथोक्तैः, अत एव प्रणामेति ।—प्रणामे
—प्रणत्या, या विद्धम्बना—अबमानना, तस्या भयेन पलायमानाः सौलव्य,—
धम्मिल्ला येषां तथाभूतै इव । (“सौली क्षिरीटधम्मिल्लौ” इत्यमरः) ।

(२१८) निर्जितैरपि—पराजितैरपि, सम्मानितैरिव—समाहृतैरिव, विजि-
ऽनुग्रहातिशयात् इति भावः । अनन्यशरणैः,—अन्याश्रयरहितैः । अन्तराऽन्तरा—

अनुमार्गप्रधावितानिकाथिजनसहस्राणाम् अग्रयायिनः पुरुषान्
 अश्रान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्भिः,—“भद्र । अद्य भविष्यति ? भुक्त्वा
 स्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः ? निष्प्रतिष्यति वा वाह्यां
 कक्ष्याम् ?” इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिः, भुजनिर्जितैश्च
 शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेभ्यमानम् ; अन्यैश्च (२१९) प्रता-
 पानुरागागतैः नानादेशजैः सहीपालैः प्रतिपालयद्भिः नरपति-
 दर्शनकालमध्यास्यमानम्, (२२०) एकान्तोपविष्टैश्च
 जैनैः आर्हतैः पाशुपतैः पाराशरिभिः वर्षिभिश्च सर्व्वदेश-
 जम्भभिश्च जानपदैः सर्व्वान्शोधिवैलावनवलयवासिभिश्च

मध्ये मये । निष्प्रतता—निर्गच्छताम् । अन्तरप्रतीहाराणाम् - अन्तरे—मध्ये, पुरमच्छे-
 इत्यर्थं, ये प्रतीहाराः,—द्वाररक्षिणः तेषाम् । अनुमार्गेति ।—मार्गे मार्गे अनुमार्ग—
 प्रतिपथमित्यर्थः, [नीसार्ये अन्यधीभावः] प्रधावितानि अनेकानि अर्थिजनसहस्राणि—
 याचकसमूहाः तेषाम्, अग्रयायिनः,—अग्रगामिनः, [“अग्रयायिनः” इत्यत्र “अनु-
 यायिनः” इति पाठे—पश्चाद्गामिनः] पुरुषान्—राजकीयजनान् । अश्रान्तैः,—न
 आन्त—आन्तरियेषां तैः, अविरतेरित्यर्थः, [“अश्रान्तम्” इति पाठे—क्रिया-
 विश्लेषणम्] । भविष्यति ? दर्शनमिति शेषः । भुक्त्वा—आहारं कृत्वा । स्थाने—समुचिते
 प्रदेशे । परमेश्वरः,—महाराजाधिराज । निष्प्रतष्यति—आगमिष्यति, कक्ष्या—
 प्रकोष्ठ, (“कक्ष्या प्रकोष्ठे हस्त्यादेः” इत्यमरः) । दिवसं नयद्भिः—यापयद्भिः ।
 शत्रुमहासामन्तैः,—शत्रुभ्यः ते महान्तः सामन्ताश्चेति तैः । आसेभ्यमानम्—आकीर्त्य-
 माणम्, उपास्यमानं वा ।

(२१९) प्रतापानुरागागतेः,—प्रतापश्च अनुरागश्च ताभ्यां हेतुभूताभ्याम्
 आगता तैः, भयभक्तिसमन्वितैरिति भावः । प्रतिपालयद्भिः,—प्रतीक्षमाणैः । अध्यास्य-
 मानम्—अधिष्ठीयमानम् ।

(२२०) एकान्तोपविष्टैः,—एकदेशासीनैः, जेने,—शान्वासिद्धमतवर्तिभिः ।
 आर्हतैः,—नग्नपणकैः । पाशुपतैः,—पशुपतिदेवता येनां तैः, शैवैरित्यर्थः । पारा-
 शरिभिः,—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयन्ते यैः तादृशैः, पराशरसुनिमतानुवर्तिभिः
 यतिभिरित्यर्थः । वर्षिभिः—ब्रह्मचारिभिः । सर्व्वदेशजम्भभिः,—सर्व्वदेशीयैः । जान-
 पदैः—जानपदवासिभिः । [“जानपदैः” इत्यत्र “जनपदे” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

स्त्रेच्छजातिभिः सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैः उपास्य-
मानं, (२२१) सर्वप्रजानिर्माणभूमिमिव प्रजापतीनां,
(२२२) लोकत्रयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकं, (२२३) महा-
भारतशतैरपि अकथनीयसष्टद्विसम्भारं, (२२४) कृतयुग-
सहस्रैरिव कल्पितसन्निवेशं, (२२५) स्वर्गानुदैरिव विहित-
रामणीयकं, (२२६) राजलक्ष्मीकोटिभिरिव कृतपरिश्रहं
राजद्वारम् अगात् । *

सर्वेति ।—सर्वेषाम् अशोभानां—समुद्राणां, विलासनामि—तीरस्थवनभागाः, तेषा
बलय—मण्डलं, तस्मिन् नसन्तीति तथोक्तैः । दूतमण्डलैः,—वाचांनहैः, उपास्य-
मानम्—आश्रीयमाणम् ।

(२२१) अत एव सर्वेति ।—सर्वासां प्रजाना निर्माणभूमिः,—सृष्टिचेतनं
तामिव । प्रजापतीना—सदृशाम् ; अत्रैव स्थित्वा प्रजापतयो यदि न सृजेयुः, तदा
कथं सर्वे एव पदार्थाः कारणभूता इव तत्र दृश्येरन् ? इति भावः ।

(२२२) लोकेति ।—लोकाना—स्वर्गमर्त्यपातालानां, त्रयं, तस्य सारोच्चयः,—
स्थिराशराशिः, तेन रचितम् । लोक—जगत् ।

(२२३) सहिति ।—महाभारतशतैरपि—असङ्ग्रसहाभारतमहाकाव्यैरपि ।
अकथनीयेति ।—न कथनीयः,—अनिर्बचनीय इति भावः, सष्टद्वीना—सम्पदा,
सम्भारः,—सञ्चयः, यस्य तथोक्तमित्यर्थः । महाभारतशतैरपि अस्य द्रव्यसमूहवर्णना कर्तु
न शक्यते, तेषामनन्तत्वादिति तात्पर्यम् । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तद्व्यञ्जनस्य
इनादेरदर्शनात्, परन्तु नाचोत्प्रेक्षाप्रस्तावे तदुपवर्णनस्यैवोचितत्वेन प्रक्रान्तप्रसथील्लक्षणात्
भग्नप्रक्रामतास्यदीप्तः उद्रेयः ।

(२२४) कृतयुगसहस्रैरिव—बहुत व्ययुगैरिव इत्यर्थः । कल्पितेति ।—कल्पितः,
—रचितः, अभिहितः इति यावत्, सन्निवेशः,—स्थान यस्य तथाभूतम्, अनभिमिति भावः ।

(२२५) स्वर्गानुदैरिव—स्वर्गाणाम् अनुदैरिव—दशकोटि रिव, दशकोटिसङ्ग्रहैः
स्वर्गैरिव इत्यर्थः, विहितम्—अर्पितं, कृतमित्यर्थः, रामणीयकं—रम्यत्वं यस्य तथाभूतम् ।

(२२६) राजेति ।—राज्ञा लक्ष्मीकोटयः ताभिरिव ; यद्वा,—राजलक्ष्मीणा—
राजश्रीणा, कोटिभिरिव—लक्षशतेनेन, (इह तु अनुदै-कोटिशब्दौ बहुसङ्गोपलक्षणापर्यै
नीलक्ष्म्यौ) कृतपरिश्रहं—कृताश्रयम् । [“अगात्” इत्यत्र “अगमत्” इति पाठान्तरम्] ।

(२२७) अभ्यजायत च अस्य जातविस्मयस्य मनसि,—
 “कथमिव दमियव्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां न
 आसीत् महाभूतानां वा परिच्छेदः ? परमाणूनां वा परि-
 च्छेदः ? कालस्य वा अन्तः ? आयुषो वा व्युपरमः ?
 आकृतीनां वा परिसमाप्तिः ?” इति । मेखलकस्तु दूरादेक
 द्वारपाललोकेन (२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः “तिष्ठतु तावत्
 क्षणमात्रम् अत्रैव पुण्यभाक्” इति तम् अभिधाय अप्रतिहतः
 पुरं प्राविशत् ।

अथ स मुहूर्त्तादिव (२२९) प्रांशुना, कर्णिकारगौरिण,
 (२३०) वीध्रकञ्चुकच्छन्नवपुषा, (२३१) समुन्मिषन्माणिक्य-

(२२७) अभ्यजायत—उदपद्यत, [“अभ्यजायत” इत्यत्र “अभनत्” इति
 पाठान्तरम्] । अस्य—वाणस्य । प्राणिजा—जीवसङ्घम् । प्रजासृजा—प्रजा-
 पतीनाम् । महाभूतानां—चित्तमेजीमरुदायूना, सृष्ट्युपादानकारणभूतानामिति
 भावः । परिच्छेदः,—इत्यन्तयाऽवधारणम् । व्युपरमः,—शेषः । परिसमाप्तिः,—
 निःशेषरूपेण व्यवः ।

(२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः,—सीऽवमिति अनगम्यमानः । पुण्यभाक्—
 सौभाग्यवान्, भवानिति शेषः । [“पुण्यभाक्” इत्यत्र “पुण्यभागी” इति पाठान्तरम् ।
 निदुषं अस्मिन् कियदप्यनज्ञाशब्दापरिहारार्थं पुण्यभागित्युक्तम्] । त—वाणम् ।
 अप्रतिहतः,—अनिवारितः । पुर—राजभवनम् । [“पुरम्” इत्यत्र “पुरः” इति
 पाठः,—भवनानीत्यर्थः] ।

(२२९) “अथ” इत्यादौ “पुरपेण अनुगम्यमानो निर्गत्य अवीचत्” इत्युत्तरे-
 णान्वयः । पुरप्रवेशानन्तर निषयान्तरवर्णनाभावात्, मुहूर्त्तादिव इत्यनेन कियत्कालक्षेप-
 सकृत्वा समनन्तरमेव सन्देशहरस्य प्रत्यागमनेन, पुरुपातुगतत्वेन चास्य विशिष्टः समादर-
 एव प्रदर्शित इति प्रतीयते । “प्रांशुना” इत्यादीनि “पुरपेण” इत्यस्य विशिष्टानि ।
 प्रांशुना—उन्नतकायेन । कर्णिकार—तदाख्यकुसुम, तद्वत् गौरः,—हरिद्रास तेन ।

(२३०) वीध्रेति ।—वीध्रेण—निर्मलेन, विशदेन इत्यर्थः, (“वीध्रन्व विमला-
 त्मनाम्” इत्यमरः) कञ्चुकेन—वर्मणा, छन्नम्—आहत, वपु,—शरीर यस्य तथाभूतेन ।

(२३१) समुन्मिषदिति ।—समुन्मिषत्—सम्यक् दीप्यमान, यत् माणिक्य-

पदकवन्धवन्धुरशस्तवन्धकशावलग्नेन, (२३२) हिमशैलशिला-
विशालवक्षसा, (२३३) हरद्वषककुदकूटाविकटांसतटेन,
(२३४) उरसा चपलहृषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं
विभ्रता, (२३५) “कथयतं यदि सोमवंशसम्भवः सूर्यवंशसम्भवो
वा भूपतिरभूदेवंविधः” इति प्रष्टुमानीताभ्यां सोम-सूर्याभ्यामिव
श्रवणगताभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां समुद्रासमानेन, (२३६) बहद्-
वदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणैः अधिकारगौरवादीय-

पदक—मणिमयं राजाधिकारचिह्नं, तस्य बन्धेन—ग्रहणेन इति यावत्, वन्धुरम्—
उन्नतानत, (“बन्धुरं तून्नतोनतम्” इत्यमरः) यत् शस्तं—स्पर्शपट्टिका, काचननिर्मित-
कटित्वमिति यावत्, तस्य बन्धेन—स्थापनेन, क्लृप्तं—क्षीणम्, अनलम्—मध्यं यस्य
तेन, (“मध्यमचानलयश्च मथोऽस्त्री इत्यमरः ।)

(२३२) हिमेति ।—हिमशैलः,—हिमाद्रिः, तस्य शिलान्तं विशालं—प्रशस्तं,
वक्षं यस्य तेन ।

(२३३) हरेति ।—हरस्य द्वेषः तस्य ककुदं—स्फण्डितस्यमासपिण्डनिर्दिष्टः,
“कुट्ट” इति बह्वीयैराख्यातः, (“हृ ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तस्य कूटं—
शिखरं, तद्वत् विकटः,—समुन्नतः इत्यर्थः, अंसतटः,—स्फण्डदेशः यस्य तेन ।

(२३४) उरसा—वक्षःस्थलेन । चपलेति ।—चपलानि—चञ्चलानि, हृषीकाणि
—इन्द्रियाणि, एकादशसङ्ख्याकानीति भावः, (“हृषीका निषयीन्द्रियम्” इत्यमरः)
हरिणकुलानि इव—शृगयूथानि इव, तेषां संयमनाय—बन्धनाय, प्रशः,—रज्जुः तमिव,
हारं विभ्रता—दर्शनेन, [एतेनास्य जितेन्द्रियत्वं गन्वते] ।

(२३५) कथयतं—कीर्तयतं, युनामिति शेषः । सोमवंशसम्भवं,—चन्द्रवंशीत्यत्रः ।
एवंविधः,—एतत्सदृशः, श्रीहर्षदेवसदृश इति भावः । आनीताभ्यामिति ।—अक-
त्रानयने तस्य प्रभविष्णुता ध्वन्यते । सोम-सूर्याभ्यामिव—चन्द्र-रविभ्यामिव । श्रवणगताभ्या-
—कर्णधृताभ्याम् । यस्य प्रष्टुमानीयते स श्रवणान्तिकं गच्छति । समुद्रासमानेन—
निरालमानेन ।

(२३६) बहदिति ।—बहता—प्रसरता, [“बहददन्—” इत्यत्र “बहददन्—”
इति पाठे,—बहतां—महताम्, अत्युत्कर्षनतामित्यर्थः] बदनलावण्याना—मुख-
प्रभाषा, विसरः,—विस्तार एव, वेणिका स्रोतः, नदीप्रवाह इति यावत्, तथा
क्षिप्यमाणाः,—निराक्रियमाणाः, ताड्यमाना इत्यर्थः तैः ; किन्तु अधिकारस्य—

स्नानमार्गैः इव दिनकृतः किरणैः प्रसादलब्ध्या विकचपुण्ड-
रीकमुण्डमालिकयेव दीर्घया दृष्ट्या दूरादेव आनन्दयता,
(२३७) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि प्रतिष्ठितेन पदे प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनक्षेण मौलिना पाण्डुरमुष्णीषमुद्वहता, (२३८)
वामेन स्थूलमुक्ताफलच्छुरणदन्तुरसरुं करकिसलयेन कलयता
क्षपाणम्, (२३९) इतरेण अपनीततरलतां ताडनीमिव
लतां शातकौष्ठीं वेत्तयष्टिमुन्मृष्टां धारयता पुरुषेण अनुमस्य-

दिनकरतया प्राधिपत्यविशेषस्य, गौग्नात्—सम्मानां, दीयमानी मार्गो वेभ्यः
तद्योक्तैः, दिनकृतः,—दृश्यस्य, किरणैः (कर्तृभूतैः), प्रसादः,—प्रसन्नता, मार्गदान-
नानिता प्रीतिरित्यर्थः, तेन लब्धा—अधिगता तथा, विकचपुण्डरीकमुण्डमालिकयेव
—प्रकटन्नेतपदासज्जिब, पदाना दिनकृतस्वामिकत्वात् प्रति भावः, दीर्घया—सहत्या,
निशालया इत्यर्थः, दृष्ट्या—नयनेन, दृष्टिपातेन वा, आनन्दयता—सन्तोषयता ।

(२३७) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि—निष्ठुरस्य भावः नैष्ठुर्यं—निर्दयत्वं, तस्य अधिष्ठानम्
—आरूपद तस्मिन्, पदे—अधिकारे, धाररक्षणकर्त्तव्येण इति यावत्, प्रतिष्ठितेनापि
प्रश्रयमिव—निनयमिव, दर्शयता—प्रकटयता । अवनक्षेण—विनतेन, मौलिना—
शिरसा, पाण्डुरं—धनलम्, उष्णीषं—शिरीषेष्टनम्, उद्वहता—धारयता । [“प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनक्षेण” इत्यत्र “प्रश्रयमिवावनक्षेण” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्रान्वयस्तु,
—अवनक्षेण मौलिना प्रश्रयमिव पाण्डुरमुष्णीषमुद्वहतेति, प्रश्रयस्य सद्गुणत्वात् तस्य
सर्व्वगुणीत्कार्पय्योतनाय श्रुभोष्णीषसाम्यं प्रदर्शितमिति वेदितव्यम्) ।

(२३८) वामेन—सन्धेन, करकिसलयेन—पाणिपत्रवेन, स्थूलानि यानि
मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, मौक्तिकमाला इति भावः, तेषां यत् क्षुरण—विकाशः,
तेन दन्तुरः,—सञ्जातदन्त इव दृश्यमाणः, त्सरुः,—खड्गस्य सुष्टिदेशः यस्य तथाभूतं,
क्षपाणं—तलवारं, कलयता—धारयता ; तदा तस्य व्यापाराभावात् नामहस्तेन
धारणमिति बोध्यम् ।

(२३९) इतरेण—दक्षिणेन इत्यर्थः, करेण इति शेषः । अपनीतेति ।—
अपनीता—नाशिता, तरलता—चापल्यं, दर्बिनीतानां, प्रवेशोद्यतानां वा जनाना-
मिति भावः यया तद्योक्ता, वेत्तयष्टिप्रहारभयात् कोऽपि प्रविशन् चापल्यं न
करोतीति भावः । “अपनीत—” इत्यादिना अस्य नियमसस्यापत्तत्वं प्रदर्शयते ।

मानो निर्गत्य अबोचत्,—“एष खलु (२४०) महाप्रतीहाराणा-
मनन्तरश्चक्षुष्यो देवस्य प्रारियात्रनामा दौवारिकः । समनु-
गृह्णातु एनम् अनुपया प्रतिपत्त्या कल्याणाभिनिवेशी” इति ।
दौवारिकः समुपसृत्य कृतप्रणामो सधुरया गिरा सविनयम्
अभाषत,—“आगच्छत, प्रविशत दर्शनाय, कृतप्रसादो देवः”
इति । वाणस्तु,—“धन्योऽस्मि, यदेवम् अनुग्राह्यं मां देवी
मन्यते” इत्युक्त्वा तेन उपदिश्यमानमार्गः प्राविशत् अभ्य-
न्तरम् ।

(२४१) अथ वनायुजैः, आरट्टजैः, कास्वोजैः, भारद्वाजैः,
सिन्धुदेशजैः, पारसीकैश्च, शीणैश्च, श्यामैश्च, श्वेतैश्च, पिच्चरश्च,

ताडनीं—ताडतेऽनयेति ता, लता—बन्नीमिव, [“ताडनीमिव लताम्” इत्यव
“ताडितीमिव लताम्” इति पाठे,—तडित्—विद्युत्, तस्या इयं ताडिती
ता वैद्युतिकी, लतामिव, विद्युलतामिवेत्यर्थः] शातकौम्भी—काचनी, स्वर्णमयी-
मित्यर्थः, (स्वर्णं सुवर्णं कनकं .....तपनीयं शातकुम्भम्.....” इत्यमरः) ।
उन्मृष्टाम्—अतिशयेन निशीघ्रतामित्यर्थः, (“निर्णिक्तं शीघ्रितं मृष्टम्” इत्यमरः)
एतेन यष्टेः भास्वरत्वेन द्योत्यते । वैत्रयष्टिं—वैतसदण्डम् इत्यर्थः ।

(२४०) महाप्रतीहाराणा—प्रधानद्वाररक्षिणाम्, अनन्तरः,—अग्रणीरित्यर्थः ।
चक्षुष्यः,—प्रियदर्शन इत्यर्थः । एनं—दौवारिकं पारियात्रम् । अनुरूपया—समु-
चितया । प्रतिपत्त्या—सम्मानेन । कल्याणाभिनिवेशी—कल्याणे—शुभकार्त्तुभिः,
अभिनिवेश—अनभ्यसिद् कर्त्तव्यम् इत्याग्रहसमन्वितः मनःसयोगनिर्षेधः, सः अस्य
अस्तीति तथाभूत, सततशुभानुष्ठानशीलः इत्यर्थः, भवानिति शेषः । “आगच्छत”
“प्रविशत” इति बहुवचननिर्देशेन अस्यादरातिशय एव प्रतीयते ।

(२४१) “अथ” इत्यादौ “तुरङ्गैः आचिता मन्दुरा बिलीकयन्” इति उत्तरेण
सम्बन्धः । तान् तुरगान् निशिनष्टि, अथेत्यादिभिः ।—वनायुजैः,—वनायुदेशीयैः,
आरव्यदेशजातैरित्यर्थः । आरट्टजैः,—आरट्टदेशीयैः । कास्वोजैः,—तदाव्यदे ।
भारद्वाजैः,—भरद्वाजदेशजैः । सिन्धुदेशजैः,—सिन्धुदेशीयैः । पारसीकैः,—पारस्य-
देशजनैः । शीणैः,—रक्तवर्णैः, पद्मारुणवर्णैरिति भावः, (“शीणः पद्मारुणः स्मृतः”
इति कीषात्) । श्यामैः,—कृष्णवर्णैः । श्वेतैः,—शुक्लवर्णैः । पिच्चरैः—

हरिद्विष, तित्तिरिक्त्वापैश्च, (२४२) पञ्चभद्रैश्च, मल्लिकाक्षैश्च,
 कृत्तिकापिञ्जरैश्च, (२४३) आयतनिर्मांसमुखैः, अनुल्कट-
 कर्णकोशैः, सुवृत्तश्लक्ष्णसुघटितघण्टिकावन्धैः, (२४४) यूपानु-
 पूर्वीवक्रायतौदग्रग्रीवैः, (२४५) उपचयश्चयत्स्कन्धसन्धिभिः,

पिङ्गलैः । हरिद्वि, — हरिद्वैः, घासनर्णैरित्यर्थः । तित्तिरिक्त्वापैः, — तित्तिरिः, —
 पत्तिनिर्गमः, तदत् कल्पायाः, — विचित्रवर्णाः तैः, (“चित्रं किम्भीरकल्पापशबलैताश्च
 कर्भुरे” इत्यमरः) ।

(२४२) पञ्चभद्रैः, — पञ्चसु अङ्गेषु, मुखसहितेषु शफेषु चतुर्षु इति भावः,
 भद्राः, — श्रेता इति पञ्चभद्रा तैः उक्तञ्च, “सिताय यस्य बाजिनः शफाः समस्तकं
 मुखम् । स पञ्चभद्रनासकी नृपस्य राज्यसौरखदः ॥” इति । मल्लिकाक्षैः, — “पृथुः
 स्निग्धा समा चेन मल्लिकाकुसुमप्रभा । राजी यस्य तु पथ्यन्ते परिचिद्ये तु लीचने ॥
 स हयो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिपर्यन्ततारकः ॥” इत्युक्तलक्षणैः । कृत्तिकापिञ्जरैः, —
 “तारकाकदम्बकफल्पानेकविन्दुकान्नाधितचचः । कृत्तिकापिञ्जराः—” इत्युक्तलक्षणैः ।

(२४३) आयतेति । — आयतानि — दीर्घाणि, निर्मांसानि — प्रायेण स्थिमया-
 नीति भावः, मुखानि येषां तथोक्तैः, उक्तञ्च तल्लक्षण, — “मुखं तन्वायतनत चतुरस्रं
 समाहितम् । ऋजुं चैवोपदिष्टञ्च परिपूर्णञ्च गम्यते ॥” इति । कृष्णेनाप्युक्त, — “उच्चा
 अतुङ्गश्च गिम्हा सवाहिराण अञ्चअणं—” इति । अनुल्कटकर्णकोशैः, — अनुल्कटः,
 — खर्व इत्यर्थः, कर्णः, — श्रवणेन्द्रियः, कोशः, — मध्यञ्च, यत्र, — कर्णकोशः, —
 श्रवणपाशं येषां तैः । सुवृत्तेति । — सुवृत्त, — सुनर्तुलः, श्लक्ष्णः, — चिक्रण, सुघटितः,
 — सुनिर्मित, घण्टिका — चन्द्रघण्टा, वध्यनेऽवेति घण्टिकावन्ध, — शिरसी ग्रीवायाश्च
 मध्यभाग, निगाल इत्यर्थः, येषां तथोक्तैः । तदृशनिगालनत्वच्चायानां शुभसूचकम्
 उक्तम्, यथा, — “ग्रीवाशिरोऽन्तरशिष्टो दीर्घवृत्तः समाहितः । नीचर्तो नाङ्घ्रितो
 नाङ्घ्रिदुर्नाहोऽतिनिधानत ॥ सुदिग्धोऽनुपदिग्धश्च निगालो गदितः शुभः ॥” इति ।

(२४४) यूपेति । — यूपः, — यन्नीयपशवन्धनकाष्ठभेदः, तस्यैवानुपूर्वीम् — आनुकूप्य-
 मित्यर्थः, तत्र वक्रा आयता — दीर्घा, उदया — उन्नता च, ग्रीवा येषां तैः ; तदुक्तां, —
 “ग्रीवा भूलम्बिनी वृत्ता दीर्घा च सुसमाहिता । गले वद्धा विदोर्हृत्ता तथा शिरसि
 चोद्यता ॥ निगाले स्याच्च निर्मांसा ऋद्धी साकुञ्चिता भृशम् । श्लिष्टमासाग्रवद्धा च
 तुरगश्च प्रशस्यते ॥” इति ।

(२४५) उपचयेति । — उपचयेन शयन — स्फीतता गच्छन्, स्कन्धसन्धिर्षेयां

(२४६) निर्भुग्नोरःस्थलैः, (२४७) अस्यूलप्रगुणप्रसृतैः,
(२४८) लोहपीठकठिनखुरमखलैः, (२४९) अतिजवतुटनभयात्
अनिर्मितान्द्राणीव उदराणि वृत्तानि धारयद्भिः, (२५०) उद्य-
द्वोणीविभज्यमानपृष्णजवनैः, (२५१) जगतीदीलायमानवालपल्लवैः,
कथमपि (२५२) उभयतो निखातदृढभूरिपाशसंयमननियन्वितैः,

तै , -दृक्त,—“स्वल्प सुपरिपूर्णं स्यात् व्यक्तम स पृथुविक्रः । बहुमासाङ्गसञ्चितः
स्थिरमासश्च पूरित ॥” इति ।

(२४६) निर्भुग्नैति ।—निर्भुग्नं—स्यूलतया बहिर्निर्गतम्, अथवा रोगादिना
कुटिलोक्त, उर यत्—वत् स्थल येषा तैः, उक्तञ्च,—“स्यूलास्थि महदच्छिद्रं
पृथुल यच्च निर्बलि । उर ईदृक् प्रशंसन्ति स्यूलक्रीडं महत्तरम् ॥” इति ।

(२४७) अस्यूलेति ।—अस्यूला—स्वल्पमासित्यर्थः, प्रगुणा—ऋजु, प्रसृता—
जडा येषा तै, (“जडा तु प्रसृता” इत्यमर) उक्तञ्च,—“जडं वृत्ते दीर्घं निर्मासे
पूजिते निगूढसिरे” इति ।

(२४८) लोहेति ।—लोहपीठवत् कठिनं खुरमखलं—वृत्तान्कारखुरचतुष्टयं
येषा तै , तदुक्त,—“खुराखुरगे वृत्ताश्च क्रसाश्च सुदृढा घना.” इति ।

(२४९) अतिजवेति ।—अतिजवेन—अतिवेगेन, यत् तुटन—छिद्रं, तस्मात्
भय तस्मात् हेतो, अनिर्मितानि अन्द्राणि—नाडीनिशेधाः येषु तथोक्तानि इव,
वृत्तानि—वर्तुलानि, उदराणि धारयद्भिः, तथा चोक्तम्,—“उदरं वृत्तमगुरु
मृगयोपचितं तथा । अच्छिद्रं स्वल्पमाससमकुचि च पूजितम् ॥” इति ।

(२५०) उद्यदिति ।—उद्यती—उदयमधिगच्छन्ती, द्वोणी—वाजिना शीभा-
विशेष, तथा विभज्यमानानि—व्यक्तीक्रियमाणानि, पृष्णनि जघनानि—कटिपुरो-
भागा येषा तै , तदुक्त,—“पृष्ठीर कटिपार्श्वस्य मासोत्कर्णनिर्मिता । द्वोणिकेति
प्रशंसन्ति शीभा वाजिनि पञ्चमी ॥” इति ।

(२५१) जगतीति ।—जगत्या—भूमौ, दीलायमानाः बालाः,—पुच्छलोमानि,
पल्लवा इव येषा तै ।

(२५२) उभयत इति ।—उभयत,—उभयो. पार्श्वयो, निखातः,—प्रीत,
अत्युत्कटवेगवत्वादिति भावः, दृढ,—कठिन, भूर्तिः,—प्रभूत, पाशः—रज्जुः,
तेन संयमन—बन्धन तेन नियन्त्रिताः—निरुद्धा. तै ।

(२५३) अनायतैरपि पश्चात् पाशवन्धप्रसारितैः
काङ्क्षिभिः आयततरैरिव उपलक्ष्यमाणैः, (२५४) बहुः
शुभ्रत्रययितश्रीवागण्डकैः, आमीललोचनैः, (२५५) दूर्वा-
रसख्यामलत्तेनलवशबलान् दशनगृहीतमुक्तान् फरफरित-
त्वचः कण्डूजुषः प्रतीकान् प्रचालयद्भिः, (२५६) सालस-
वलितबालधिभिः. (२५७) एकशफविश्रान्तिस्त्रस्तशियि-
लितजवनाईः, निद्रया प्रध्यायद्भिः, (२५८) खलितहङ्कार-
मन्दमन्दगच्छयमानैश्च, (२५९) ताडितखुरधरणिणरगित-

(२५३) अनायतैरपि—पाशवन्धनिग्रन्थगात् अविनृतावयवैरपि इत्यर्थः,
[“अनायतैरपि” इत्यत्र “आयतैरपि” इति पाठे,—दीर्घैरपि इत्यर्थः] पश्चात् पाश-
वन्धैःपि प्रसारितः,—विस्तारितः, एकः अङ्गुः,—पादः येषां तैः, अत एव आयत-
तरैरिव—अतिदीर्घकार्यैरिव, उपलक्ष्यमाणैः,—दृश्यमानैः ।

(२५४) बहुगुणेति ।—बहुगुणैः,—अनेकावृत्तैः, सूतैः यथितः,—गुणितः,
श्रीवासु गण्डकः,—भूषणभेदः येषां तैः । आमीललोचनैः,—ईपन्मिलितनेत्रैः ।
[“आमीललोचनैः” इति पाठे,—आमीलि—ईपन्मुद्रिते, लोचने येषां तैः] ।

(२५५) दूर्वेति ।—दूर्वारसवत् ख्यामलाः ये फेनलवाः,—फेनविन्दवः, तेः
शबलान्—चित्रितान्, दशनैः,—दन्तैः, गृहीताः,—आदौ धृताः, पश्चात् मुक्ताः,—
त्यक्ताः तान्, फरफरिताः,—पुनः पुनरीषक्तम्पिताः, त्वचः येषां तान्, कण्डूजुषः,
—कण्डूविशालिनः, प्रतीकान्—अङ्गानि, [“अङ्गं प्रतीकीऽवयवोऽप्रयत्नः” इत्यमरः]
प्रचालयद्भिः,—कम्पयद्भिः ।

(२५६) सालसिति ।—सालसं—लघु यथा तथा, वलिताः,—चालिताः,
कम्पिता इत्यर्थः, बालधयः,—पुच्छलोत्थानि येषां तैः ।

(२५७) एकशफेति ।—एकेन शफेन—खुरेण, या विश्रान्तिः,—स्थितिरिति यावत्,
तथा सक्षं—पर्यक्षं, शिथिलितं—निम्नीभूतमित्यर्थः, जघनाईं येषां तैः । प्रध्यायद्भिः,—
प्रकर्मण चिन्तयद्भिः । [“प्रध्यायद्भिः” इत्यत्र “प्रध्यायद्भिश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(२५८) खलितेति ।—खलितेन—अङ्गोच्चरितेनेति यावत्, हङ्कारेण मन्द-
मन्दं यथा तथा शब्दायमानैः,—नदद्भिः ।

(२५९) ताडितेति ।—ताडिता—प्रहता, पादेन इति भावः, या खुरधरणिः,

मुखरशिखर-खुरलिखितेच्छ्मातलैः, चांसमभिलषद्भिश्च, (२६०)
 प्रकीर्ष्यमाणवसग्रासरसमंलरोद्भूतक्षोभैश्च, (२६१) प्रकुपित-
 चण्डचण्डालहृद्ङ्कारकातरतरतरलतारकैश्च (२६२) कुङ्कुम-
 प्रमृष्टिपिञ्जराङ्गतया सततसन्निहितनीराजनानलरक्ष्यं प्राणैरिव
 उपरि विततवितानैः, (२६३) पुरः पूजिताभिमतदेवतैः,
 भूपालवल्लभैः तुरङ्गैः आचिता मन्दुरां विलोकयन्, (२६४) कुतू-
 हलाक्षिप्तहृदयः क्रिञ्चित् अन्तरम् अतिक्रान्तो हस्तवामिन

—खुराभं.काष्ठपिच्छादिता भूः, तस्या. रणितेन—शब्देन, मुखरं—सशब्दनित्यर्थः,
 शिखरम्—अथ येषां तादृशाः, खुराः, तै. लिखित—कुट्टितं, च्छ्मातल—भूतलं
 यैः तथानिर्घे. ।

(२६०) प्रकीर्ष्येति ।—प्रकीर्ष्यमाणः,—प्रक्षिप्यमाण, यः यन्मसयासः,
 —घासकवल्. तस्य रसे—खादे, यो मत्सरः,—अन्यतुरगान् प्रति विद्दिषः, अन्यं
 कोऽपि तद्घासनास्वादवन्ति भिये भावः, तेन उद्भूतः,—जनितः, क्षोभः,—
 अवैर्यमित्यर्थः येषां तैः ।

(२६१) प्रकुपितेति ।—प्रकुपितं,—क्रुद्धः, अंत एव चण्डः,—उग्रः, यः
 चण्डालः,—अन्नपाल इति यावत्, तस्य हृद्ङ्कारेण कातरतराः,—अतिदीनाः,
 तरला,—चञ्चलाः, तारकाः,—कनीमिका. येषां तैः ।

(२६२) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमैः प्रमृष्टि,—प्रमार्जनं, तेन पिञ्जराणि—पिङ्ग-
 लानि चङ्गानि येषां तद्भाव. तत्ता तथा हेतुना । सततेति ।—सततं—निरन्तरं,
 सन्निहितेन—संसक्तेन इत्यर्थः, नीराजनानलेन—“यात्राया वाजिना नीराजना
 क्रियते” इति शास्त्रात् नीराजनोग्निना, रक्ष्यमाणा. तैरिव । उपरीति ।—उपरि—
 ऊर्ध्वं, विततं,—वित्तुतं, वितानं,—उल्लोच येषां तैः ।

(२६३) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, पूजिता—अर्चिता, अभिमता—अभीष्टा,
 देवता येषां तैः । [“देवतै” इत्यत “देवते.” इति पाठान्तरम्] । भूपालवल्लभैः,—
 राजप्रियैः । आचिता—व्याप्तम्, [“आचिताम्” इत्यत्र “आरचिताम्” इति पाठः,—
 श्रीभितामित्यर्थः] । मन्दुराम्—अन्नशाला, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः) ।
 विलोकयन्—पश्यन् ।

(२६४) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—औत्सुक्येन, आविप्तम्—आकृष्ट, हृदयं
 मस्य तथामृतः । अतिक्रान्तः,—गतः । हस्तवामिन—हस्तस्य नामभागेन इत्यर्थः ।

अत्युच्चतया निरवकाशमिव आकाशं कुर्वाणं, महता कदलीवने
 (२६५) परिवृतपर्यन्तं, (२६६) सर्व्वतो मधुकरमयीभिः मद-
 स्सुतिभिः नदीभिरिव आपतन्तीभिः आपूर्य्यमाणम्; (२६७) आशा-
 मुखविसर्पिणा वकुलवनानामिव विकसताम् आमोदेन लिम्पन्तं
 घ्राणेन्द्रियं, दूरात् अव्यक्तम् इभधिष्णयागारम् अपश्यत्; अपृच्छच्च,
 —“अत्र देवः किं करोति ?” इति । (२६८) असौ अकथयत्,
 —“एष खलु देवस्य उपवाह्यः, वाह्यं हृदयं, जात्यन्तरित
 आत्मा, वहिश्चराः प्राणाः, (२६९) विक्रमक्रीडासुहृत्, दर्पशात

[हस्तनामगच्छी भाष्यकृता नामहस्तमार्ग इत्यर्थे] । अत्युच्चतया—अत्युन्नततया,
 निरवकाशमिव—अवकाशशून्यमिव, अमङ्गलमिति भावः ।

(२६५) परिवृतपर्यन्तं—वेष्टितप्रान्तम् ।

(२६६) मधुकरमयीभिः,—मृङ्गव्याप्तभिः, मदस्सुतिभिः,—हस्तिनां दान-
 नारिनि.सर्वैरित्यर्थः । आपतन्तीभिः,—आबहन्तीभिः ।

(२६७) आशामुखविसर्पिणा—दिङ्मुखविस्तारिणा, सर्व्वत्र प्रसृतेनेत्यर्थः ।
 वकुलित्यादिना प्राणान्वयेन व्योतयति, तदुक्तं,—“मालतीमुक्तपुत्रागवकुलीपससौरभम् ।
 दानं पिष्टाम्बुसदृशं मुञ्चच्छ्रेतं तु शतलम् ॥” इति श्लेषिकटानलक्षणम्; एवञ्च प्रकीप-
 समयेऽपि तथाविधमदनर्णनेन श्लेषप्रकृतित्वं प्रकटयति —“श्लेषप्रकृतिकं श्रेष्ठ भद्रजातिं
 तथेव च” इति च शान्दकृता दर्शितम् । विकसता—प्रस्फुटताम् । आमोदेन—सौरभेण,
 लिम्पन्तं—पूरयन्तम् । इभधिष्णयागारम् इभाना—हस्तिना, धिष्णयागारम्—अवस्थान-
 गृहम्, गजवम्बनशालामित्यर्थः । (“धिष्णं स्थाने गृहे भेऽग्नौ” इत्यमरः) ।

(२६८) असौ—दौनारिकः । उपवाह्यः,—क्रीडाहस्ती, [“उपवाह्यः” इत्य-
 “श्रीपवाह्यः” इति पाठेऽपि स एवार्थः । करिषु केचन सत्राह्या केचिच्च भद्र-
 जातीया निधिस्तुभाना भवन्ति । अस्य च यद्यपि वक्ष्यमा “विक्रमक्रीडासुहृत्”
 इत्यनेन “दर्पशात इति यथार्थनामा नारणपतिः” इत्यनेन च सान्नाह्यत्वमेवोक्तं,
 तथाऽपि “उपवाह्यः” इति कथनेन अर्थद्वयेऽपि श्रीचित्वात् भद्रजातीयश्चायमिति
 नियोयते । वाह्यं—वहिश्वरम् । जात्यन्तरितः,—अन्या जातिं गतः, हस्तिजन्म
 प्राप्तः इत्यर्थः । वहिश्चराः,—वाह्याः ।

(२६९) विक्रमेति ।—विक्रम एव क्रीडा, तस्या सुहृत्—सहायः । दर्पशातः

इति यथार्थनामा वारणपतिः । तस्य अवस्थानमण्डपोऽयं सहान्
दृश्यते” इति । (२७०) स तम् अवादीत्,—“भद्र ! श्रूयते दर्प-
शातः । यदि एवम् अदीषो वा, पश्यामि तावत् वारणेन्द्रमेव ;
अतोऽर्हसि माम् अत्र प्रापयितुम्, (२७) अतिपरवान्
अस्मिं कुतूहलेन” इति । सोऽभाषत,—“भवतु एवम्, आगच्छतु
भवान् । को दीषः ? पश्यतु तावत् वारणेन्द्रम्” इति ।

(२७२) गत्वा च तं प्रदेशं दूरात् एवं गम्भारगलगर्जि-
तार्जितैः वियति चातककदम्बकैः भुवि च भवननीलकण्ठ-
कुलैः कलककाकलकलमुखरमुखैः क्रियमाणकलकोलाहलं,
(२७३) विकचकदम्बसंवादिमदसुरासौरभं भरितभुवनं,

—दर्पम्—अहङ्कारं, श्रूणामिति शेषः, शातयति—नाशयति तथोक्तं । यथार्थनामं
—अन्वर्थनामा, श्रूणा दर्पशातनादिति भावः । वारणपतिः,—गजेन्द्रः । तस्य—
वारणपतेः, अवस्थानमण्डपः,—वासगृहम् ।

(२७०) संः,—वाणः । तं—दौवारिकम् । यदि एवम्—दर्पशात इति यथार्थं
नामेति भावः, अदीषो वा—दर्शने दीषो न भवेत् वा । अत्र—वारणपतेः
स्थाने, प्रापयितुं—नेतुम् ।

(२७१) अतिपरवान्—अतिशयेन पराधीनः । कुतूहलेन—वारणपतेर्दर्शनौत्
संकेतेन । संः,—दौवारिकः ।

(२२) “गत्वा” इत्यादी “दर्पशातमपश्यत्” इत्युत्तरेणान्वयः । तमेव निशिनष्टि,
गम्भीरित्यादिभिः ।—गम्भीरेण—गभीरेण, गलगर्जितेन—कण्ठनिनादेन, बृहितेनेति
यावत्, अर्जितानि—उपस्थापितानि, सैधगर्जनशङ्कीत्यर्थादिति भावः तै ।
[“गर्जितार्जितैः” इत्यत्र “गर्जितोर्जितैः” इति पाठे,—गर्जितेन—बृंहितेन इत्यर्थः,
अर्जितानि—प्रबृहानि, अनेकसङ्ख्याया समुपस्थितानीत्यर्थः तैः] । वियति—
आकाशे । चातकानां कदम्बकानि—सङ्घाः तै । भुवि—भूतले, भवननीलकण्ठ-
कुलैः,—गृहमयूरवन्दे, कलाः,—सधुरास्फुटाः, बेकाः,—मयूरवाचः, तासां कलकलीम्
—कोलाहलेन, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि येषां तैः, क्रियमाणः कलः,
सधुरास्फुट, कोलाहल, यत्र तथोक्तम् ।

(२७३) विकचैति ।—विकचानां—प्रस्फटानां, कदम्बानां—नीपभुसमानां,

(२७४) कायवन्तमिव अकालमेघकालम्, (२७५) अविरल-
सधुविन्दुपिङ्गलपद्मज लकितां सरसीमिव अभ्यवगाढा दशा
चतुर्थीम् उत्सृजन्तम्, (२७६) अनवरतम् अवतसशङ्केः
आमन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव
गायन्तम्, (२७७) अविरतचलनचित्रत्रिपदीललितलास्यलयैः

सनादिना - अनुकारिणा, मद., -दान-वारि, स एव सुरा-मद्य, तस्या सौरभेण-
सुगन्धेन, भरित - पूरित, भुवन येन तथोक्तम् ।

(२७४) कायवन्तमिव - मूर्त्तिमन्तमिव, अकालमेघकालम् - असमयमेघसमयम् ।
चातककदम्बक-नीलकण्ठशूल-निमचकटम्बसौरभादियुक्तत्वेन । नवजलधरग्यामलत्वेन च
तस्य मेघकालत्वेनात्प्रचा ।

(२७५) अविरलिति । - अवि-लाः, -घनाः, ये सधुविन्दवः, -सदवारिकणाः,
तैः, अव्यचः - सधुविन्दवः, -मात्रिककणाः, तैः पिङ्गल - पिङ्गव, पद्माना - पद्मा-
काराणा, पद्मे, -तदाख्यलसुमानाच्च, जालक - समूह जातमस्यामिति तथोक्तम् ।
[“इतोऽस्य जाति” (बा०) इतीतच्-प्रत्यय] “पद्मक विन्दुजाल स्यात् गावक करिणा-
मिति”, यथा, - “पद्मस्तस्त्रिकसस्यानो विन्दुभिश्च कचैस्तथा । खड्गिताङ्गस्तुभाराभः
शान शक्तिकर करी ॥” इत्युक्तम्, एत एव सरसीमिव - कमलोत्करमिव, अभ्यव-
गाढा - परिणता, चतुर्थी दशा - मदानस्था, नियतदान-वारिचरेणात् परिणतगजानां
शरीर सच्छिद्रमारक्तञ्च भवतीति, अत एव “वतुर्थीमवगाढाया लेखांविन्दुभिराचितः”
इत्युक्तम् । उत्सृजन्त - त्यजन्त, मदसाविणां हस्तिना प्रथम शरीराधैर्यसम्पादकीं
मदसावारभ प्रथमावस्था, ततोऽनन्तरतस्मानो द्वितीयावस्था, तदनु सदवारिणाम्
शङ्केषु क्रमशी गाढता जायते सा तृतीयावस्था, तदनन्तरम् अङ्केषु पद्मकाराणि
सदविन्दुजालानि वध्यन्ते सा चतुर्थी अवस्थेति बोध्यम् ।

(२७६) अनवरतम् - अनिरतम्, आमन्द्राः, - ईषद्वन्द्वीराः, कर्णतालस्य -
नियतसञ्चलितत्रयणस्य, दुन्दुभेरिव ध्वनयः, - शब्दाः तैः, तथा अवतसशङ्के, - कर्ण-
भृण्णोक्तशङ्के, पञ्चमी, दशेति भावः, स्वास्थ्यदशेति यावत्, तस्या प्रवेशः, तात्मन्
शङ्कलारभ, - मङ्गलमूचनारम्भसङ्गीतमित्यर्थः तस्मिन्, गायन्त - सङ्गीतयन्तम् ।

(२७७) अनिरतेति । - अनिरतेन - अनिश्रान्तन, चलनेन - चालनेनेत्यर्थः,
चित्रा - सुदृश्या, या त्रिपर्द - पादनन्वनी, एकपदीत्क्षिपेण पादवयावस्थितिर्ना, तस्या
स्वल्प - सुन्दर. मनाज्ञानत्यर्थः, यत् लास्य - नृत्य, तस्य लयाः, - नासाधेनतानताः

दोलायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन भारमिव लघयन्तं, (२७) दिग्भित्तिटेषु कायमिव वण्डयमानम्, (२७८) आहवाय उदस्तहस्ततया दिग्धारणानिव आह्वयमानं, (२८०) ब्रह्मस्तम्भमिव स्थूलनिशितदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, (२८१) अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे वहिः इव निर्गन्तुम् ईहमानं, सर्व्वतः (२८२) सरसकिसलयलतालासिभः लेशिकैः चिरपरिचयोपचितैः घनैरिव विच्छिन्नसशैवलविसविसरशवलसलिलैः सरोभिरिव च आधोरणैः आधीयमान-

तैः । दोलायमानेति ।—दं यमानः,—पुरतः पश्चान्निश प्रेङ्गन्, दीर्घः,—महान् देहस्य आभोगः,—विस्तारः यस्य तज्ञानं, तत्ता तथा हेतुना । मेदिनीति ।—मेदिन्याः,—पृथिव्याः, विदलन—विदारणमित्यर्थः, तस्मात् यत् भय तेन भारमिव लघयन्तं—लघूकुर्वन्तमित्यर्थः ।

(२७८) दिगिति —दिगेन भित्तिः,—कुच, तस्याः तटाः,—आभोगा, तेषु । कायमिव—अङ्गमिव, वण्डयमानं—घर्षन्तमित्यर्थः ।

(२७९) आहवाय—सङ्गमाय । उदस्तः,—उत्क्षिप्तः, हस्तः,—शुद्धः येन, (“हस्तः करे करिभारं सप्रकीटकरेऽपि च” इति मेदिनी) तस्य भावः, तत्ता तथा हेतुना, दिग्धारणान्—दिग्गजान्, आह्वयमानमिव—स्पर्शेन आकारयन्तमिव । [अत्र ह्वयते, युद्धाय स्पृष्ट पूर्व्वकाङ्क्षानार्थबोधकत्वेन आत्मनेपदम्] ।

(२८०) ब्रह्मस्तम्भ—ब्रह्माण्ड, स्थूलः । शितः,—तीक्ष्णः, दन्तः तैर्न, करपत्रेण—क्रकचेन, पाटयन्तमिव—दारयन्तमिव, करपत्रमपि स्थूलनिशितदशनं भवति, स्याणुस्तम्भं च भेदयात ।

(२८१) भुवनाभ्यन्तरे अमान्तं—पर्याप्तमलभमानम्, अतिनिशालतया नर्चितु-संशक्नुवन्तमित्यर्थः, अत एव वहिः,—भुवनाभ्यन्तरात् बाह्यदेशे, निर्गन्तुम् ईहमानमिव—चेष्टमानमिव ।

(२८२) सरसाः,—रसयुक्ताः, किसलयाः,—पङ्कजा यासां, तथाविधा, या लताः,—व्रतत्यः, ताभिः लसन्ति—राजन्तीति तथोक्तैः, लेशिकैः,—घाधिकैः, चिरपरि चेरानुगत्या, उपचितैः,—समाहृतैः, घनैरिव—सघैरिव । विच्छिन्नेति ।—विच्छिन्नानि—अपितानि, सशैवलानां निसाना—मृणालानां, निसरेण—निसरेण, शवलानि—मिश्राणि, सलिलानि यैः, तथाभूः । आधोरणैः,—हस्तिपादौ. (“आधोरणाः हस्तिपदा, हस्तारोहा,

निदाघसमयसमुचितोपचारानन्दम्, अपि च (२८३) प्रतिगज-
दानपवनादानदूरोत्क्षिप्तेन अनेकसमरविजयगणनालेखाभिरिव
बलिवलयराजिभिः तनीयसोभिः तरङ्गितोदरेण अतिस्थवीयसा-
हस्त्वार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव सकलं सकुलशैलसमुद्र-
द्वीपकाननं ककुभां चक्रवालम्, (२८४) एकं करान्तरार्पितेन
उत्पलाशेन कदलीदण्डेन अन्तर्गतशीकरेसिंच्यमानमूलं मुक्ता-
पल्लवमिव अपरं लीलाऽवलम्बिना मृणालजालकेन समरसोच्च-
रोमाञ्चकण्टकितमिव दन्तकाण्डं वहन्तं, (२८५) विसर्पन्त्या
च दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या संरक्तीडाखादितानीव कुमुद-

निपादिनः" इत्यमरः) । आधीयमानः,—उत्पाद्यमानः, निदाघसमयस्य—श्रीफकालस्य,
समुचितेन—उपयुक्तेन, उपचारेण—परिचर्येयां, आनन्द,—सन्तोषः यस्य तम् ।

(२८३) प्रतिगजेति ।—प्रतिगजानां—प्रतिदन्तिहस्तिना, दानपवनस्य—मद-
सौरभनाहिनी मरुत इत्यर्थः, आदानेन—ग्रहणेन, आप्राणित्यर्थः, दूरं यथा तथा,
उत्क्षिप्तः,—उच्चत तेन, तेषां जिगीषयेति भावः । अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां,
समराणां—सङ्ग्रामाणां, विजयाः, तेषां गणना—सङ्ग्रहणं, तस्याः लेखाभिरिव—
लिपिभिरिव, बलिवलयराजिभिः,—बलयाकारबलिश्रेणीभिः, तनीयसोभिः,—अति-
क्षुद्राभिरित्यर्थः । तरङ्गित—भङ्गितम्, उदरम्—अभ्यन्तरभाग यस्य तथोक्तेन, अति-
स्थवीयसा—अतिमूलिन, हस्त्वार्गलदण्डेन—शुण्डरूपार्गलदण्डेन, अर्गलयन्तमिव—निरुन्वन्त-
मिव । ककुभा चक्रवाल—द्विगण्डलम् ।

(२८४) एकं दन्तकाण्डमित्यन्वयः । करान्तरार्पितेन—कारस्य—शुण्डस्य,
अन्तरे—मध्ये, अर्पितः,—दत्त, आधीरणेनेति भावः तेन, उत्पलाशेन—उद्धत-
पत्रेण, कदलीदण्डेन—रक्षात्मनेन हेतुना अन्तर्गते शीकरे,—अन्वकारे, सिंच्यमानं
मूलं यस्य तथोक्तम् । मुक्तापल्लवमिव—मुक्ताफलकिसलयमिव, अपरं दन्तकाण्ड-
मित्यनुपदं । [“अपरम्” इत्यत्र “परम्” इति पाठे,—अन्वमित्यर्थः] । लीलाऽव-
लम्बिना—लीलया अबलम्बते इति तथोक्तेन, मृणालजालकेन—मृणालनिचयेन ।
समरेति ।—समरे—युद्धे, यो रसः,—रागः, तेन उच्चा,—उद्गताः, रोमाञ्चा एव
कण्टकाः जाता अस्येति तथोक्तमिव, दन्तकाण्ड—दण्डसमूहः, वहन्तं—दधानम् ।

(२८५) विसर्पन्त्या—विसरन्त्या, दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या—प्रभया । सरः-

वनानि बहुधा वसन्तं, (२८६) निजयशोराशिमिव दिशाम् अर्प-
यन्तं, (२८७) कुकरिकोटपाटनदुर्ललितान् सिंहानिव उप-
हसन्तं, (२८८) कल्पद्रुमदुकूलमुखपटमिव च आत्मनः
कलयन्तं, (२८९) हस्तकाण्डदण्डोद्धरणलीलासु च लक्ष्य-
माणेन रक्तांशुकसुकुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्म-
वनानि इव वर्षन्तम्, अभिनवकिसलयराशीनिव उद्गिरन्तं,
(२९०) कमलकवलपीतं मधुरसमिव स्वभावाद्भ्रलेन वसन्तं
चक्षुषा, (२९१) चूतचम्पकलवलीलवङ्गकक्कोलवन्ति एला-

क्रीडेति ।—सरसि या क्रीडा—निहारः, तत्र आस्वादितानि—मुक्तानि तानीव,
[इत्युत्पेक्षा] कुमुदवनानि—कैरवसद्धान्, बहुधा—अनेकधा, वसन्तम्—उद्गिरन्तम् ।

(२८६) निजयशोराशिमिव—स्वीयकीर्तिसमूहमिव, दिशाम् अर्पयन्तं—
दिक्षु निक्षिपन्तम् । दन्तयोर्बर्णप्राशस्त्यमाह,—“पयःकुमुदकुन्दाभौ केतकीकुमुदद्युती ।
मृगाङ्ककिरणालोकौ कीर्त्तिसल्यारणकार्कौ ॥” इति ।

(२८७) कुकरीति ।—कुम्भिताः,—दुर्बला इति यावत्, करिणः,—हस्तिनः,
ते एव कीटाः,—क्षुद्रप्राणिभेदा, तेषां पाटनेन—सहननेन, दुर्ललितानि,—दृष्टाः तान् ।

(२८८) कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य दुकूलं—श्रेतपट्टवसनं, तदेव मुखपटः,—
मुखाच्छादनवस्त्रं तमिव, आत्मनः,—स्वस्य, कलयन्तं—धारयन्तमित्यर्थः ।

(२८९) हस्तेति ।—हस्तः,—शुद्ध एव, काण्डदण्डः,—स्तम्भयष्टिः, तस्य
उद्धरणानि—उत्तोलनान्येव, लीलाः तासु, लक्ष्यमाणेन—दृश्यमानेन, रक्तांशुक-
सुकुमारतलेन—रक्तवस्त्रं रक्तवर्णसुकुमलतलेन, तालुना—तालुदेशेन हेतुना, उक्तञ्च
—“रक्तोष्ठतालुरसनम्” इति । कवलितानि—भक्षितानि । वर्षन्तं—वसन्तम् । अभि-
नवकिसलयराशीनिव—नवप्रसन्ननिवहानिव ।

(२९०) स्वभावपिङ्गलेन—सहजदीपशिखातुल्यवर्णेन, चक्षुषा, उक्तञ्च,—
“शशिसूर्यसमाभासे कलविद्धाक्षसन्निभे । प्रसन्नमधुपिङ्गे च स्थिरे चाम्बीलने तथा ॥
अपरिभाविणी चैव कुशाग्निनिभभास्वरै । नेत्रे शक्ते समे स्निग्धे दीर्घे चानिलपक्षणी ॥”
इति । कमलानां कवलिन—शासिन, पीतं मधुरसमिव—मकरन्दमिव । वसन्तं—
वर्षन्तम् ।

(२९१) चूतेत्यादिना प्राशस्त्यमाह, यदुक्तम्,—“उभयसुतिरप्येष निनर्णी

स्ततामिश्रिताः ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजातका-
वनानैव उपभुक्तानि पुरः करटाभ्यां बहलमदामोदव्याजेन
विसृजन्तम्, अहर्निशं (२६२) विस्मयकृतान्स्थितिभिः
अस्तिखण्डितपुण्ड्रेक्षुकाण्डकण्डूयनलिखितैः अलिकुलवाचालितैः
दानपट्टकैः विलभमानमिव सर्वकाननानि करिपतीनाम्;

हर्षवर्जितः । यदि स्यादपगन्धश्च तदाऽसौ न सता मतः ॥” इति । पुरः,—अग्रतः,
करटाभ्या—गण्डाभ्या, बहलमदामोदव्याजेन—प्रभूतदान-वारिसौरभञ्चलेन, चूत-
चम्पकलवलीलवङ्गककीलवन्ति—चूतम्—आमसुकुलमित्यर्थः, चम्पक—चम्पकपुष्प-
मित्यर्थः, लवली—“नीयाड” इति ख्यातः, हृच्चविशेषः, तथा. पुष्पमित्यर्थः, लवङ्ग—
लवङ्गकलिना, ककीलं—“काक्ला” “वनकर्पूर” इति च ख्यातः, हृच्चविशेषः, ककीलः,
तस्य फलमित्य तदन्ति—तद्विशिष्टानि, एलालतामिश्रितानि—सफलैलानल्लीयुक्तानि,
ससहकाराणि—अतिसौरभासंसहितानि, (“आम. चूतो रसालोऽसौ सहकारी-
ऽतिसौरभ” इत्यमरः) । कर्पूरपूरपूरितानि—कर्पूराग्न्यहृच्चविशेषस्य सुगन्धिनिर्व्यास-
प्रवाहभरेण व्याप्तानि, पारिजातकवनानि—पारिजातारण्यपुष्पविशेषस्य अरण्यानि,
विसृजन्तमिव—वमन्तमिव ।

(२६२) निभमेति ।—निभमेण कृता हस्तैः—शुद्धैःस्थितिः यैः तादृशैः । अर्द्धैत्यादिनां
इक्षुकाण्डस्य लेखनीसास्य प्रदर्शयति, अर्द्धेति ।—अर्द्धे खण्डितः,—भग्नः, यः पुण्ड्रेक्षुकाण्डः,
—इक्षुविशेषस्य काण्डः, तेन यत् कण्डूयनं, तेन लिखितानि—कृतलेखानि तैः, अलिकुलैः,
—भ्रमरहन्दैः वाचालितानि—मुखरितानि तैः, यद्वा,—लिखितैः,—कृतलेखैः,
तथाऽपि अलिकुलवाचालितैः,—अलिकुलेन—भ्रमरहन्देन, वाचालितैः,—मुखरीभूतैः,
[अवाचाल वाचाल. भूतः इति अभूततद्भावार्थे किप्रत्यये वाचाल इति नामधातोः
कर्त्तरि निष्ठाया सिद्धम्, अन्यथा विशेषणपदवादेन सचर्चीयस्य इतच्च अप्रयोगः,
विशेष्यपदोत्तरप्रयोगस्य तस्य साधत्वात्] [एतेन अलिकुलस्य लिपेरचररूपता भ्रम्यते,
अचरेषु च निद्यमानेषु अधीवमानेषु वाचालता प्रतीयते] । दानपट्टकैः,—दानसनन्दपत्रैः,
हस्तपत्रैः,—दानस्य—मदजलस्य, पट्टकानि—पीठानि तैः, शिरीहस्तकपीलादिप्रदर्शः, तत
मदसलिलस्य प्राधान्येन चरणात् तस्य शिरसः तथात्वेनोपबर्णनमिति वेदितव्यम्;
करिपतीना - गजन्द्राणां, सर्वकाननानि विलभमानमिव—स्ववशीक्रियमाणमिव, दान-
पट्टकलिखितानुरूप भूम्यादिक किमपि लभ्यते, तवाचाराणि लिखितानि च वाच्यन्ते ।

(२८३) अविरलीदविन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकलमयेन
विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणं. (= ८४) सकल-
वारणेन्द्राधिपतापट्टबन्धवन्धुरम् इव उच्चैस्तरां शिरी दधानं,
मुहुर्मुहुः (२८५) स्थगितापावृतदिङ्मुखाभ्यां कर्णतालवृन्ताभ्यां
वीजयन्तमिव भर्तृभक्त्या दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीम्,

(२८३) अविरलीति ।—अनिरलम्—अजस्रम्, उदविन्दुस्यन्दिना—जलकण-
साविणा, [“सम्यौदनसक्तुविन्दु—” (६३।६० पा०) इति श्लेषेण प्राक्तिकः उदकस्य
उदादेशः, तथा च उदकविन्दुरित्यपि पदान्तरं भवतीति विभाव्यम्] हिमशिलाशकल-
मयेन—नातनञ्जीभृत् नारकारूप हिमं हिमशिला, तच्छकलमयेन—तत्खण्डमयेन ।
केचित्तु “हिमानि शिलाशकलानि चन्द्रकान्ता ” इति प्राङ् । विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन
—विभ्रमाय—शोभार्थमित्यर्थः, या नक्षत्राणां मालिव इति नक्षत्रमाला—सप्तविंशति-
मणिविंती सौमिकान्तरनिधिष, सा एव गुणः,—पाशः तेन, शिशिरीक्रियमाण-
—शीतलीक्रियमाणम्, अतिधवलानां वर्तुलाकाराणाञ्च सौमिकस्रजा गजस्य शिरसि
शोभार्थं निहितानां जलविन्दुरूपत्वेन वर्षोपलक्ष्यत्वेन चीन्प्रेक्षितत्वं सुसङ्गतमेवेति ज्ञेयम् ।

(२८४) सकलीति ।—सकलानां ना ेन्द्राणां—हस्तीन्द्राणां, आधिपत्यं—
प्रभुत्वं, तस्य पट्टबन्धः,—तन्मूचकलेख्यपत्रग्रहणमिति यावत् तेन बन्धुरमिव—रसणीयमिव,
शोभमानमिव इत्यर्थः, उन्नतानतमिवेति वा, गजशिरीदेशस्य समतलवादशनात्, तत्र
पट्टबन्धादेन विषमत्वं जातमित्युत्प्रेक्षितम्, (“बन्धुर मुकुटे पृसि स्त्रीचिह्नतेलकल्कयी ।
बन्धुके वधिरे हसे द्विपु स्याद्रम्यनक्षयी ॥ ” इति मेदिनी) उच्चैस्तराम्—अतिश्रेष्ठ
उच्च, शिरः—शस्तक, दधानं—धारयन्तम्, तच्च करिणः प्राशस्त्यलक्षणं, यथा,
—“सम सहस्रं पूर्णञ्च नातिस्त्र्योच्चमस्तकम् । नासाय नातिपृथुलं वितानानग्रहं
शृदु ॥ ” इति ।

(२८५) स्थगिनेति ।—स्थगितम् आच्छादितं, प्रसारणक्षणे इति भावः,
अपायत गकटितच्च, सङ्कीचनावसरे इति भावः, तस्यातिविशालचाटिविद्याश्रय-
दिङ्मुख्याभ्यां तथाविधाभ्यां, कर्णतालवृन्ताभ्यां—कर्णाविव तालवृन्ते ताभ्याम् ;
[“कर्णतालतालवृन्ताभ्याम् ” इति पाठे,—नियतसञ्चालितग्रहणरूपव्यजनाभ्याम् इत्यर्थः] ।
दन्तेति ।—दन्त एव पर्यङ्किका—क्षुत्पर्यङ्क राजलक्ष्म्या अवस्थानं त्वादिति भावः,
तत्र स्थिता ता, राजलक्ष्मी- राजश्रियं वीजयन्तमिव इत्यन्वयः ।

(२८६) आयतवंशक्रमागतेन गजाधिपत्यचिह्नेन चामरेणैव
चलता बालधिना विराजमानं, (२८७) स्वच्छशिशिर-
शीकरच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनः
मुखेन मुञ्चन्तं, क्षणम् (२८८) अवधानदाननिस्पन्दीकृत-
सकजावयवानाम् अन्यद्विरदडिण्डिमाकर्णनवलनानाम् अन्ते
दीर्घशीत्कारैः परिभवदुःखमिव अवेदयन्तम्, (२८९) अलब्ध-
युद्धमिव आत्मानम् अनुशोचन्तम्, (३००) आरोहणधिरुद्धि-
परिभवेण लज्जमानमिव अङ्गुलीलिखितमहीतलं मदं मुञ्च-

(२८६) आयतेति ।—आयत.,—दीर्घ., वंश',—पृष्ठवश इति यावत्,
कुलञ्च तस्य क्रमेण—आनुपूर्व्यां, परम्परया च, आगत.,—उत्थित प्राप्तय तेन ।
आयतवश, बक्रवश', शरवश बालवशयेति चतुर्षु आयतवशस्यैव प्रागम्यमुक्त,
यथा,—“यावत् पूरितपाशश्च बशश्चापलताकृति । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायतः
कुरुते सुखम् ॥” इति । गजाधिपत्य तस्य चिह्न—लक्षणं तेन । बालधिना—
पुच्छेन, विराजमान—शोभमानम् ।

(२८७) स्वच्छेति ।—स्वच्छाना—विशदाना, शिशिराणा—शीतलाना, शीकरा-
णान्—अश्रुकरणाना, छल तेन, दिशा विजये—विजयकाले, पीता ताः, सरित,—
नदी । मुञ्चन्त—त्यजन्तम् ।

(२८८) अवधानेति ।—अवधानस्य—मनीनिवेशण, दानेन—करणेनेत्यर्थः,
मनीनिवेशप्रवृत्तकम् अन्यद्विरदडिण्डिमशवणेन इति भावः निस्पन्दीकृता,—निश्चलीकृताः,
सकजा अवयवा याम् तासाम्; अन्येषा द्विरदाना—गजाना, डिण्डिमाकर्णने—
पामुपरि स्थापिताना वाद्यभेदाना शवणे, या वलना—चालना, तदमहिष्णुता वा इति
भाव तासा, [“डिण्डिमाकर्णनवलनानाम्” इत्यत्र “डिण्डिमाकर्णना वलनानाम्”
इति पाठे—डिण्डिमाकर्णने वा अङ्गुलीलिखितमहीतलं—अङ्गुलीलिखितमहीतलं
दीर्घशीत्कारैः,—दीर्घकाल व्याप्य निर्गतै शीत् इत्याकारकान्यक्तशब्दविशेषै,
[‘दीर्घशीत्कारैः’ इत्यत्र “दीर्घफुत्कारैः” इति पाठान्तरम्] । परिभवदुःखमिव—
पराजयव्यलीकमिव, अवेदयन्त—प्रकटयन्तम् ।

(२८९) अलब्धेति ।—न लब्ध युद्ध येन तथोक्तमिव ।

(३००) आरोहेति ।—आरोहस्य—आरोहिण इत्यर्थः अधिरुद्धि,—अधि-

न्तम्, (३०१) अवज्ञागृहीतमुक्ताकवलकुपितारोहारटनानु-
रोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रत्रिभागं कथं-कथमपि मन्दमन्दम्
अनादरात् आददानं कवलान्, (३०२) अवजग्धतमालपल्लव-
स्रुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मुखेनापि उत्सजन्तं,
(३०३) दलन्तमिव दर्पेण, खसन्तमिव शौर्येण, मूर्च्छन्तमिव
मदेन, वृष्यन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, वल्लान्त-
मिव वलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिव उत्साहेन,
ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव

रोहणे, सैव परिभ्रमः तेन, लज्जमानमिव, अङ्गुलीभिः,—करिकराग्रानयनैः, अन्यत्र,
—करशाखाभिश्च, लिखित—खाण्डित, मङ्गीतलं—भूतलं येन तद्योक्तं, लज्जिताना
भूलेखन स्वभावं इति भावः, मदं—दान-वारि, गर्वञ्च, मुञ्चन्त—त्यजन्तम्, लज्जितस्य
शर्म्भत्यागः समुचित एव ।

(३०१) अवज्ञेति ।—अवज्ञया—अवहेलया, आदौ गृहीताः पश्चात् मुक्ताः,
—त्यक्ताः, ये कवलान्, तैः कुपितः,—रुष्टः, यः आरोह, —हस्तिपदा, तस्य आरोटनानु-
रोधेन—निर्भ्रंशतिशयेन इत्यर्थः; मदति ।—मदेन या तन्द्री—आलस्यं, निद्रा वा,
(“तन्द्री निद्रा-प्रमीलयोः” इत्यमर । आलस्यं वा इन्द्रियाणामचेष्टनं वा प्रमीला)
तया निमीलितः नेत्रयोः त्रिभागः,—“क्वचित् सङ्ग्रानाचिनामपि भ्रूरणार्थत्वम्” इति
न्यायात् तृतीयो भाग इत्यर्थः यस्मिन् तत् यथा तथा, कवलान्—शासान्,
आददानं—गृह्णन्तम् ।

(३०२) अवजग्धेति ।—अवजग्धानां—खादिताना, तमालपल्लवानां सुताः,
—निर्गलिताः, श्यामला रसा यस्मात् तद्योक्तेन, मुखेन—वदनेन, प्रभूततया—प्राचुर्येण,
मदप्रवाहमिव—दान-वारिस्रोत इव, उत्सृजन्त—मुञ्चन्तम् ।

(३०३) दलन्तमिव—खद्य भिद्यमानमिव । [“दलन्तम्” इत्यत्र “चलन्तम्”
इति पाठे,—कम्पमानमित्यर्थः] । असन्तमिव—जीवन्तमिव । वृष्यन्तमिव—खलन्त-
मिव । द्रवन्तमिव—गलन्तमिव । दानेन—मदेन । वल्लान्तमिव—विचेष्टमानमिव ।
माद्यन्तमिव—मत्तता प्रकटयन्तमिव । उद्यन्तमिव—उदयमानमिव । ताम्यन्तमिव—
क्लिश्यन्तमिव । लिम्पन्तमिव—संयोजयन्तमिव, मञ्चयन्तमिव वा । सिञ्चन्तमिव—
शर्षन्तमिव ।

सौभाग्येन ; (३०४) स्निग्धं नखेषु, परुषं रोमविषये,
 धुरं मुखे, सच्छिष्यं विनये, सृष्टं शिरसि, दृढं परिचयेषु,
 ऋसं स्कन्धबन्ध, दीर्घम् आयुषि, दरिद्रम् उदरे, सततप्रवृत्तं
 दात्रे, (३०५) बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलत्रम् आयत्ततासु,
 जिनं क्षमासु. वङ्गिवर्षं क्रोधभोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु,
 (३०६) नारदं कलहकुतूहलेषु, शुष्काशनिपातम् अवस्कन्देषु,
 सकरं दाहिनीबोभेषु, (३०७) आशीविषं दशनकर्म्मसु,
 वरुणं हस्तपाशाकृष्टिषु, यमवागुराम् अरातिसंवेष्टनेषु,

(३०४) स्निग्धमिति ।—उक्तञ्च,—“नखा. स्निग्धा. सिता शस्ता.” इति ।
 परुष—कर्कश, यो हि स्निग्ध (प्रीतिमान्) स कथं परुष. (प्रीतिशून्य.) भवति ? इति
 विरोधः । गुरु—नहान्तम्, आत्ताव्यञ्च । सच्छिष्य—सुशीलं शिष्यं, विनये इति ।—
 उक्तञ्च—“तद्वये मुनिभिरुत्वा क्रुद्धा नागाय राक्षसाः । निस्त्रिंशत्साधिकत्वाच्च शरुं
 नाना नर्हं पतं ॥” इति । यत्र गुरु, स कथं शिष्य ? इति विरोधः । सृष्टु—कीमलम् ।
 दृढं परिचयेषु—अवयवेण इत्यर्थः । सृष्टु-दृढशीरेकतावस्थानं न युज्यते इति विरोधः ।
 स्कन्धबन्धे—श्रीवामुर्न । ऋसं-दीर्घाविरोध उन्नेय । दरिद्र—कृश, दीनञ्च । दाने—
 सदा वारिसावे इत्यर्थः, अथ च दाने—त्यागे । अत्र दरिद्र-सततदानप्रवृत्तयोर्विरोधः ।

(३०५) बलभद्र—दलगतम्, मदलीलासु—मद,,—दान-भारि, सुगमचता
 च, तलोनासु । कुलकलत्र—कुलाङ्गना, आयत्ततासु—वश्यतासु । बलभद्र-कुल-
 कलत्रयोः रुदमचता वश्यतयोश्च विरोधः । जिन—बुद्धदेवम् । वङ्गिवर्षम्—अग्नि-
 कृष्टम्, क्रोधनाक्षेषु—कौपप्रसरेषु । अत्र शनप्रधानजिन-वङ्गिवर्षयोः क्षमा-विष-
 नाक्षयोश्च विरोधः । नागोद्धृतिषु—नागाना—प्रतिपक्षहस्तिना, सर्पाणाञ्च, उद्धृतिषु
 —निपातनेषु ।

(३०६) नारद—रूनामप्रसिद्धं देवर्षिं, नार—जलं ददातीति तपोक्तञ्च,
 कलहकुतूहलेषु—विवादकौतुकेषु, युद्धव्यापारेषु च । शुष्काशनिपात—गृष्टिनिना-
 वत्रप्रतनम्, अवस्कन्देषु शत्रूणां प्राक्रमणेषु । सकर—जलजन्तुभेद, दाहिनीबोभेषु
 —शत्रुसैन्यादलनेषु. नद्युद्धेलकरणेषु च ।

(३०७) आशीनिप—सर्पं, दशनकर्म्मसु—दन्तव्यापारेषु, दशनक्रियासु इत्यर्थः ।
 वरुण—जलाधिपति, हस्त, —शुण्ड एव पाश. हस्तपाश,, इत्ये पाशश्च, तेन आकृष्टयः

(३०८) कालं परिणतिषु, राहं तीक्ष्णकरग्रहणेषु,
लोहिताङ्गं वक्रचारेषु, (३०९) अलातचक्रं मण्डलभ्रान्ति-
विज्ञानेषु, मनोरथसम्पादकं चिन्तामणिपर्वतकं विक्रमस्य,
(३१०) दन्तमुक्ताशैलस्तम्भं निवासप्रासादम् अभिमानस्य,
(३११) घण्टाचामरमण्डनमनीहरम् (३१२) इच्छासङ्करण-
विमानं मनस्वितायाः, (३१३) मदधारादुर्दिनाम्भकारं

आकर्षणानि तासु । यमबागुरा—यमस्य बागुरा—प्राणिवन्धनजालं ताम्,
अरातिसवेषु—शत्रुसमा मणेषु ।

(३०८) काल—यम, कृष्णवर्णश्च, परिणतिषु—अन्तर्कर्षणं, तिर्यक् दन्तप्रहार-
कर्मसु इति वा “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गज परिणती मतः” इति स्मरणात् ; केचित्तु,—
परिणतिषु—शुभाशुभादिकर्मनिपात्रेषु, कालम्—अहारादिरूपम् इति पदान्तरे
व्याख्यानयन्ति । तीक्ष्णकरग्रहणेषु—तीक्ष्णेन—तीक्ष्णेण, प्रचष्टेनेत्यर्थः ; यद्वा,—तीक्ष्णं
यथा तथा, करेण—शुद्धेन, ग्रहणानि—आक्रमणानि, अन्यत्र,—तीक्ष्णकर,—सूर्यः,
तस्य ग्रहणानि—ग्रासा तेषु । लोहिताङ्गं—मङ्गलग्रहं, वक्रचारेषु—कुटिलगतिषु ।

(३०९) अलातचक्रं—तदाख्यकाव्यबन्धनिशेषम्, उन्मुक्तमण्डलञ्च ; मण्डल-
भ्रान्तिविज्ञानेषु—मण्डलाकारेण भ्रान्तिः,—भ्रमणं, तस्यां विज्ञानानि—विशिष्टानि
ज्ञानानि, परिचयाः इत्यर्थः तेषु । मनोरथसम्पादकम्—अभीष्टनिर्वाहकं, [इति
षष्ठौसमासः, “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यणि कृते स्वार्थे क] । चिन्तामणि-
पर्वतकं—चिन्तामणिः,—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकामृत्युवदनिशेषः तस्य पर्वतकः,
—चुद्रपर्वतः तम् । [“पर्वतकम्” इत्यत्र “पर्वतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३१०) दन्तेति ।—दन्तानिव दन्तमुक्ताशैलस्तम्भौ—मौक्तिकपाषाणस्तम्भौ, दन्तौ
मुक्ताशैलस्य स्तम्भौ इव इति वा यस्य तद्योक्तम्, दन्तस्य मुक्ताशैलानाञ्च स्तम्भा यत्र
सादृशमिति च । निवासप्रासादं—निवासभवनम् । [“दन्तमुक्ता..... प्रासादम्”
इत्यत्र “दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादम्” इति समस्तपाठोऽपि दृश्यते] ।

(३११) घण्टेति ।—घण्टाश्च चामराणि च तैः मण्डनेन—चलङ्करणेन,
मनीहरः,—रम्यः तम् ।

(३१२) इच्छेति ।—इच्छया—वाञ्छानुसारेण इत्यर्थः, अप्रतिह्वयेति भावः, सञ्चरथे
—परिभ्रमणं, तत्र विमानं—देवयानं तत् । मनस्वितायाः,—वीरतायाः इति यावत् ।

(३१३) मदेति ।—मदधाराभिः, दुर्दिनं—समाच्छन्नमित्यर्थः, अत एव अन्धं

गन्धोदकधारागृहं क्रोधस्य, (३१४) सकाञ्चनप्रतिमां महा-
निकेतनम् अहङ्कारस्य, (३१५) सगण्डशैलप्रसवणं क्रीडा-
पर्वतम् अवलेपस्य, (३१६) सदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य,
(३१७) उच्चकुम्भकूटाद्यालकविकटं सञ्चारि गिरिदुर्गं राज्यस्य,
(३१८) कृतानिकवाणविवरसहस्रं लोहप्राकारं धृष्टिव्याः
(३१९) शिलीमुखशतभाङ्गारितं (३२०) पारिजातपादपं
भूनन्दनस्य, तथा च सङ्गीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्,

करोति इति नामकारं तत्, गन्धोदकधारागृहं—सुवासितजलधारागृहं, क्रोधस्य—
कीपस्य ।

(३१४) सकाञ्चनेति ।—काञ्चनप्रतिमा—काञ्चनी—स्वर्णमयी, स्वर्णनिर्मिता इत्यर्थः,
प्रतिमा—दन्तवन्धः, देवताकृतिश्च, तत्सहितं—तदयुक्तमित्यर्थः, (“प्रतिमा गजदन्तस्य वन्धे
भानुकृतानपि” इति मेदिनी) । महानिकेतन—महामन्दिरम्, अहङ्कारस्य—दर्पस्य ।

(३१५) सगण्डेति ।—गण्डः,—कपोल एव, शैलः, अन्यत्र—गण्डशैलः,—पर्वतात्
विच्युत स्थूलीपलः, (“गण्डशैलास्तु श्रुताः स्थूलीपला, गिरे” इत्यमरः) तत्र प्रसवणं—
दान-वारिसदान, निर्भरस्य, तेन सह वर्तमानम्, अवलेपस्य—गर्वविशेषस्य ।

(३१६) सदन्तेति ।—दन्तावेव तोरणः,—बहिर्द्वारम्, अन्यत्र,—दन्तनिर्मित-
स्तोरण, तेन सह वर्तमानम् । वज्रमन्दिरं—वज्रनिर्मितगृहम् ।

(३१७) उच्चेति ।—उच्चौ - उन्नतौ, कुम्भावेव कूटौ—शिखरे यस्य तादृशं, यत्
अद्यालकं—हर्म्यं, तद्वत् विकटं—भयानकं, सञ्चारि—जङ्गमम्; यदाह कौटिल्यः,—
“हस्तिनी हि जङ्गम दुर्गम्” इति । गिरिदुर्गं—पर्वतरूपं शत्रुदुष्यवेश स्थानमित्यर्थः ।

(३१८) कृतेति ।—कृतानि अनेकानि वाणनिबरसहस्राणि—वाणनिक्षेपार्थं
छिद्रसमूहाः, प्राकारेषु वाणनिक्षेपार्थं निबरसहस्राणि क्रियन्ते, ये “इन्द्रकीशा” इति
वाणन्यादिषु ख्याताः, यदा,—वाणैः, शत्रुनिक्षेपैरिति भावः, निबरसहस्राणि यत्र
तादृश लोहप्राकारं—लोहनिर्मितप्राचीरम् ।

(३१९) शिलीमुखेति ।—शिलीमुखाना—धमराणां, शतैः भाङ्गारितः,—
निगादितः, यदा,—शिलीमुखशतैः,—वाणसमूहैः, शत्रुप्रहितैरिति भावः, भाङ्गारितः,
—पतनक्षये भाङ्गारशब्देन बिद्धः तम् ।

(३२०) पारिजातपादपं—देवतविशेषं, भूनन्दनस्य—भूः,—पृथिवी एव

(३२१) आपानमण्डपं मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं शृङ्गारा-
भरणानां, मदनोत्सवं मदलीलालास्यानाम्, (३२२) अचक्षु-
प्रदोषं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, (३२३) अकालप्रावृत्कालं
मदमहानदीपूरप्लवानाम्, अलीकशरत्समयं सप्तच्छदवनपरि-
मलानाम्, (३२४) अपूर्वहिमागमं शीकरनीहाराणां,
मिथ्याजलधरं गर्जिताडम्बराणां दर्पशातम् अपश्यत् ।

आसीच्च अस्य चेतसि—(३२५) “नूनमस्य निर्माणे

मन्दनं—देवकाननं तस्य, अन्यतः,—भुव—पृथिवीं, नन्दयति—पालनेन प्रीणय-
तीति, —राजा तस्य । कर्णतालताण्डवाना—कर्णसञ्चालनरूपनर्तनानाम् ।

(३२१) आपानमण्डप—पानगृह, मधुपमण्डलाना—मृदुसमूहानाम् अन्यतः,
—बिटानां, मद्यपायिनामित्यर्थः । शृङ्गाराभरण्याना—शृङ्गाराः,—सिन्दूरादिभिः
मण्डननिरीषा एव, आभरणानि अन्यतः,—शृङ्गारः,—रसविशेषः, (“शृङ्गारः
श्रुते नाश्वरसे च गजमण्डने”, इति मेदिनी) तस्य आभरणानि—बिलासद्रव्या-
नीत्यर्थः, तेषाम् । मदनोत्सवं—मदयतीति मदनः,—मदकर, उत्सवो यस्य तथोक्तम्,
अन्यतः,—कामीत्सवम् ।

(३२२) अचक्षुवेति ।—अचक्षुः,—पूर्णः, मेधावरणादिशून्य इति भावः, प्रदोषः,
—रजनीमुखं, पक्षे,—अचक्षुः,—पूर्णः, प्रदीः—प्रकटभुज' यस्य तथोक्तं, (“भुजनाह
प्रवेष्टी दीः” इत्यमरः) नक्षत्रमालामण्डलाना—नक्षत्रमाला,—तारकाराजय एव,
मण्डलानि—चक्राकारवेष्टनानि, परिभयी वा तेषां, पक्षे,—नक्षत्रमालाः,—सप्तविंशति-
नौक्तिकहारा एव, मण्डलानि तेषाम् ।

(३२३) अकालप्रावृत्कालम्—असमयवर्षासमयम् । मदति ।—मदा एव
महानदीना पूरा,—प्रवाहाः, तेषां जनाः,—गतिविशेषाः तेषाम् । अलीकशरत्समय
—मिथ्याशरत्कालं, सप्तच्छदवनपरिमलानां—सप्तपर्णवनस्येव परिमलाः,—सौरभाणि,
मदवारीणामिति भावः तेषाम् ।

(३२४) अपूर्वहिमागमं—नूतनहेमन्ते, शीकरनीहाराणां—जलकणरूपशिशि-
रार्याम् । मिथ्याजलधरम्—अलीनां पयोधरम्, अन्वं मेघमित्य, गर्जिताडम्बराणा
—गर्जितान्धेव आडम्बराः,—वेष्टाविशेषा तेषाम् ।

(३२५) नूनं—मन्ये, [इत्युत्प्रेक्षणाचकम्] । अस्य—नारणपते, निर्माणे—

गिरयो ग्राहिताः परमाणुतां, कुतोऽन्यथा (३२६) गौरवम्
 इदम् ? आश्चर्यमेतत्, विन्ध्यस्य दन्तौ ! आदिवराहस्य करः !
 इति विस्मयमानम् एतं दौवारिकोऽब्रवीत्,—“पश्य,—
 मिथ्यैवाल्लिखतां मनोरथशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं
 चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां भूयो वने विद्विषाम् ।
 आयातः कथमप्ययं स्मृतिपथं शून्यीभवच्चेतसां
 नागेन्द्रः सहते न भानसगतानाशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥

सृष्टौ, परमाणुतां ग्राहिताः,—गीताः, प्राप्तिता इत्यर्थः, देहस्य भौतिकपरमाणु-
 समष्टिमयत्वादिति भावः ।

(३२६) गौरवं—गुरुत्वम् । आश्चर्यं—चमत्कृतिः, यत् विन्ध्यस्य—तदाख्यपर्वतस्य,
 दन्तौ, एतत् आश्चर्यमित्यर्थः, विन्ध्यपर्वततुल्योऽयं गजेन्द्र इति भावः । आदिवराहस्य—
 वराहरूपेणावतीर्णस्य भगवतो विष्णोरित्यर्थः, करः,—शुण्डः, इति च आश्चर्यम् ; आदि-
 वराहसृष्ट्योऽयमिति भावः । विस्मयमानं—चमत्कुर्वाणम् । एत—वाक्यम् ।

दर्पशतस्य विक्रमातिशयप्रदर्शनप्रसङ्गेन राजविन्दिषा पुनरभ्युदयसम्भावना-
 राहित्यं प्रकटयति, मिथ्यैवेति ।—निःशेषेण नष्टा ता—सम्यक् नाशं गतामित्यर्थं,
 श्रियं—राजलक्ष्मी, निजामिति शेषः, पराजितत्वादिति भावः, मनोरथशतैः,—शतैः शतैः
 मनोरथैः, एवमेवमस्त्राभिः सश्रीकैः करिष्यते इत्येवमभिलाषैरित्यर्थः, मिथ्यैव-
 सृष्टेय, अलिखताम्—अनुश्रीचतामिति यावत्, [“अलिखताम्” इत्यत्र “अलिखिताम्”
 इति पाठे—चित्रिता, मनसि अङ्कितामित्यर्थः श्रियमित्यस्य विशेषणम्, कुर्वतामिति
 शेषः] भूयः,—समधिकं यथा तथा, चिन्तया—अही । केन, दृष्ट्वेन अस्मा मीदृशीं
 दुर्दृशा जाता ? क वा उपायं करिष्यामि ? इत्यादिभावनया इत्यर्थः, साधनाना—पुन-
 रुद्धारीपायाना, कल्पनया च आकुला धीर्येषा तथाभूतानाम्, अत एव शून्यीभवच्चेतसा—
 शून्यीभवत्—निराशीभवदित्यर्थः, चेतरे येष तादृशना. [“शून्यीभवच्चेतसाम्” इत्यत्र
 “शून्यीभवच्चेतसा” इति पाठे तु—शून्यीभवता चेतसा कथमपि स्मृतिपथम् अयातः
 इत्यन्वयः] वने विद्विषा—वनवासिना शत्रूणा, कथमपि—अतिक्रमेण, स्मृतिपथम्
 आयातः,—तेनैव वारणेन्द्रेण वयं नितरा निर्जिता इति स्मरणपद्धति गतः, अयं नागेन्द्र,
 —वारणपतिः, भानस—चित्तं, सरोविशेषश्च, गताः तान्, आशा,—दृशा, अभिलाषा
 इत्यर्थः, ता एव गजेन्द्राः, आशागजेन्द्राः,—दिग्गजाश्च तान्, न सहते—न चमते,

तत् एहि, पुनरपि एनं द्रक्ष्यसि, पश्य तावत्
(३२७) देवम्” इत्यभिधीयमानश्च (३२८) तेन (३२९) मद-
जलकञ्जल-कालकपोलपट्टपतितां सत्तामिव स्रदपरिमलेन
मुकुलितां कथमपि तस्मात् दृष्टिम् आकृष्य, तेनैव दौवारिकेण
उपदिश्यमानदर्शी, समतिक्रम्य भूपालसहस्रसङ्कुलानि त्रीणि
कक्ष्यान्तराणि, चतुर्थे (३३०) सत्यास्थानमण्डपस्य पुरस्तात्
(३३१) अजिरे स्थितं, दूराद्दूर्ध्वस्थितेन प्रांशुना कर्णिकार-

का कथा विपक्षे भूपाले उपस्थापितानां दन्तिनां प्रतिपक्षाणामिति तात्पर्यम् ; ए स्य
परये शत्रूणां मनसि पुनः स्वराज्योद्धारस्य आशाऽपि नोदेतीति भावः । अत्र आशासु
गजेन्द्राणामभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः “मानसगतान्” इति विशेषणश्लेषेण सङ्कीर्ष्यते ;
अन्वयः श्लेषः शब्दविषय एव । शार्दूलविक्रीडितं तत्र,—“सूर्यान्वैर्यदि म. स-जो
स-त-त-गाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(३२७) देवं—श्रीहर्षमित्यर्थः ।

(३२८) तेन—दौवारिकेण ।

(३२९) मदेति ।—मदजलमेव कञ्जलम्—अञ्जनं, तेन कालः,—कृष्णवर्णः,
यः कपोलपट्टः,—गण्डवटः, हस्तिन इति भावः, तस्मिन् पतिता—निहिता ताम् ।
[“मदजलकञ्जलकालकपोल—” इत्यत्र “मदजलपङ्किलकपोल—” इति पाठे,—
मदजलेन पङ्किलः,—मलिन इत्यर्थः] । तस्मात्—वारणेन्द्रात् ; सत्तोऽपि पतति,
मुकुलितदृष्टिर्जायते, चरणखलनादन्वैराकृष्यमाणश्च भवति । समतिक्रम्य—अतीत्य ।
कक्ष्यान्तराणि—प्रकोठावकाशान् । चतुर्थे, कक्ष्यान्तरे इति श्रेष्ठः । “चतुर्थे” इत्यादौ
“चक्रवर्त्तिनं हर्षम् अद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(३३०) त विशिनष्टि, सत्येत्यादिभिः । सत्यास्थानेति ।—सत्यस्य—सत्यनिरूप-
णस्य, यत् आस्थानमण्डपं—सभागृहं तस्य, विचारालयस्य इत्यर्थः । [“सत्या-
स्थानमण्डपस्य” इत्यत्र “सुक्तास्थानमण्डपस्य” इति पाठे,—सुक्त—भोजनं, तस्मिन्
सति, भोजनानन्तरमित्यर्थः, यत् आस्थानमण्डप—लोकदर्शनार्थं विश्रामार्थं वा अवस्थिति-
गृहं तस्येत्यर्थः] । पुरस्तात्—अग्रतः, अग्रवर्त्तिनीत्यर्थः ।

(३३१) अजिरे—अङ्गने, स्थितं—तिष्ठन्तम् । दूरात्—ईषट्पूरात् इत्यर्थः,

शरीरेण (३३२) व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीर-
परिचारकलोकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेनेव परि-
द्वतम्, (३३३) आसन्नोपविष्टविशिष्टेष्टलोकं, (३३४) हरि-
चन्दनरसप्रक्षालिते (३३५) तुषारशीकरशीतलतले दन्त-
पाण्डुरपादे शशिमये इव मुक्ताशैलशिलापट्टशयने समुपविष्टं,

कङ्कस्थितेन—दण्डायमानेन, प्रांशुना—उन्नतकायेन, अन्यत्र,—प्रकृष्टाः अंशवो यस्य
तेन, कर्णिकारगौरेण—आरग्वधपुष्पसदृशगौरकान्तिनां ।

(३३२) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनारूपक्रीडाविशेषेण, व्यायतं—
विभक्तावयवं, विशेषेण परिपुष्टं, वपुः,—शरीरं यस्य तेन, अन्यत्र—अतिदीर्घ-परिणाह-
विशिष्टगात्रेण । शस्त्रिणा—शस्त्रपाणिना ; स्तम्भगात्रेऽपि शस्त्राः स्थाप्यन्ते, अतस्तेषामपि
शस्त्रित्वं बोध्यम् ; मौलेन—मूलायातेन, वंशकमानुगतेन इत्यर्थः ; परिचारकाश्च मौल-
शतकत्रयेणित्वात्सिवाटविकमेदेन षट्प्रकारा भवन्ति, अन्यत्र,—मूले—बुधे भवं मौलं तेन
बुधप्रतिष्ठेन, निखातमूलेनेति भावः, शरीरपरिचारकलोकेन—शरीरसेवकाजनेन । पङ्क्ति-
स्थितेन—श्रेणीबद्धेन इत्यर्थः । कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेन इव—काञ्चनमयस्तम्भनिवद्देन इव ;
(“स्वर्णं सुवर्णं...रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(३३३) आसन्नेति ।—आसन्ने—सन्निधाने, उपविष्टाः,—अवस्थिताः, विशिष्टां
—सम्भ्रान्ताः, इष्टाः,—प्रियाः, प्रीतिभाजनानि इति यावत् लोकां
यस्य तम् ।

(३३४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनस्य—पीतचन्दनस्य, यस्योद्भूयमाणस्य सतः
सुन्दरस्यैव रागः सौगन्ध्यञ्च जायते, तादृशस्य चन्दनविशेषस्य इत्यर्थः, रसेन—
ध्रुवेण, प्रक्षालितम्—अभिषिक्तं विधौतं वा तस्मिन् ।

(३३५) शशिमये इति वक्ष्यमाणानुरोधेन तुषारेत्यादिना अस्य शैत्यातिशयं
प्रकटयति, तुषारेति ।—तुषारशीकरवत् शीतलं तलं यस्य तथोक्ते । दन्तेति ।—
दन्तवत् दन्तमया वा पाण्डुराः,—श्वेताः, पादाः,—चरणानि, मयूखाश्च यस्य तथाविधे,
(“पादौ बुधे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति मेदिनी) ।
शशिमये इव—चन्द्रमये इव, मुक्ताशैलस्य—सौक्तिकपर्वतस्य, शिलापट्ट एव शयनं
—शय्या तस्मिन् । “मुक्ताशैल” इत्यनेन श्रुततयाऽपि शशिमये इव इत्येतावदेक
बोध्यति ।

(३३६) शयनीयपर्यन्तविन्यस्ते समर्पितसकलविग्रहभारं
भुजे, (३३७) दिङ्मुखविसर्पिणि देहप्रभाविताने^१ विततमणि-
मयूखे घर्म्मसमयसुभगे सरसीव (३३८) मृदुमृणालजाल-
जटिलजले सराजकं रममाणं, तेजसः परमाणुभिरिव केवलैः
निर्मितम्, आनच्छन्तं बलात् आरोपयित्तमिव सिंहासनं
(३३९) सर्वावयवेषु सर्वलक्षणैः गृहीतं, गृहीतब्रह्मचर्यम्
आलिङ्गितं राजलक्ष्म्या, (३४०) प्रतिपन्नासिधाराधारणव्रतम्

(३३६) शयनीयेति ।—शयनीयस्य—शय्यातलस्य, पर्यन्ते—प्रान्तभागे, विन्यस्तः,
—निहित तस्मिन्, भुजे—इक्ष्णे, समर्पितेति ।—समर्पितः,—निहितः, सकलस्य विग्रहस्य
—शरीरस्य, युद्धस्य च, भारः येन तथोक्तम् ।

(३३७) दिङ्मुखेति ।—दिशा मुखानि विसर्पति—व्याप्नोतीति तथाभूते,
देहप्रभाविताने—अङ्गकान्तिनिस्तारे, विततेति ।—वितता—विस्तृता, मणीनां
—रत्नानां, मयूखा यत्र तादृशे, घर्म्मसमयसुभगे—श्रीषकालरमणौघे ; मणीनां
सहजशैल्यात् तदीया मयूखा अपि तर्पयन्तीति घर्म्मसमयसुभगत्वं बोध्यम् ।

(३३८) मृदिति ।—मृदभिः,—कीमलैः, मृणालजालैः,—विससञ्चये, जटि-
लानि जलानि यस्य तथोक्ते । सराजकं—राजगणसहितं यथा तथा, रममाणं—
विहरत्तम् । केवलैः,—निरनच्छिन्नैः, तेजसः,—प्रतापस्य, परमाणुभिरिव निर्मितम्—
मृदं, तेजोराशिभिर्न स्थितमिति यावत् ।

(३३९) सर्वावयवेषु—इक्ष्णुपदादिषु सर्वाङ्गेषु, सर्वलक्षणैः,—समस्तगुण-
भिर्भूतैः, गृहीतं—युक्तम्, लोकेऽपि कश्चित् कमपि ऊर्ध्वमारोपयितुं सर्वाङ्गेषु
गृह्णाति । गृहीतब्रह्मचर्यम्—गृहीतम्—अबलम्बितं, ब्रह्मचर्यम्—दारग्रहणादि-
बन्धनेन केवलं गुरुकुले वेदाध्ययनादिव्रतचर्या येन तथोक्तम्, अथ च राजलक्ष्म्या
आलिङ्गितमिति विरोधः ; “स्वदारसन्तुष्टं ऋतुकालगामी गृहस्थीचित्तव्यापार-
वान् ब्रह्मचारी एव भवति” इति श्रुतेः तथाविधं गृहस्थमिति तत्परिहारः । किञ्च,
“यानन्मया सकला मञ्जी न जिता, तावत् ब्रह्मचर्यं चरामि” इति प्रतिज्ञाय श्रीईर्षः
दादृशभिः नर्भैः जित्वा तां मनी सर्वां महिषीमन्ननीत्,—“प्रतिज्ञा मया निर्व्यूटा”
इत्यनुश्रुतिरत्र अनुशीलनीया ।

(३४०) प्रतिपन्नेति ।—प्रतिपन्नम्—अबलम्बितम्, असिधाराधारणव्रतम्—
असिधारा—खड्गधारा, व्रतविशेषश्च, असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतमित्यर्थः, तस्या धारणं

अविसंवादिनं राजर्षिं, (३४१) विषमराजमार्गविनि-
हितपदसखलनभियेव सुलग्नं मे, (३४२) सखलभूपाल-
परित्यक्तेन भीतेनेव लघ्वाचा सर्व्वात्मना सत्येन सेव्यमानम्,
(३४३) आसन्नवारविलासिनीप्रतियातनाभिः चरणनखपाति-
नीभिः दिग्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानं, (३४४) दीर्घैः दिगन्त-
पातिभिः दृष्टिपातैः लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणं,

—पालनमेव, व्रतम् ; असिधारायां स्थितो ननाक् खलने यथा नाशः, एवं मनाक्
खलने यवानिष्टं, तादृशं व्रतमिति यावत् येन तथोक्तम्, तच्च यादवेन दर्शितं यथा,—
“युवा युवत्या सार्द्धं यत् सुग्धाभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निहत्तसङ्गं स्यादसिधाराव्रतं हि
तत् ॥” यत्र स्त्रीपुंसौ एकपटौ ब्रह्मचर्येण तिष्ठत इति भावः ; अविसंवादिनं—विसबादं,
—विरुद्धभावः अत्यस्येति विसबादी, सं न भवतीति तथोक्तं तम्, पक्षे,—प्रतिपदेषु—
विश्रुतिषु, आश्रितेषु इत्यर्थः, असिधाराधारणमेव—खड्गधाराग्रहणमेव, व्रतं यस्येति
तथोक्तम्, यथ च अविसंवादिनं, यस्तु प्रतिपदेषु खड्गधारा पातयति, स कथं न
विसबादी, कथं वा राजर्षि इति विरोधः । राजर्षि—राजा ऋषिरिव राजर्षिः तम् ;
व. खलु राजर्षिं प्रतिपन्नासिधारं ब्रह्मचारी च, स राजत्वात् आलिङ्ग्यते ।

(३४१) विषमेति ।—विषमे दारुणे, नतीव्रतरूपे च, राजमानं—राज-
नीतौ, राजपथे च, विनिहितस्य—अर्पितस्य, पदस्य सखलनभियेव—च्युतिभयेनेव,
धर्मे सुलग्नं—कृताकृतमिव, घृतधर्मप्रतिमिति भावः ।

(३४२) सकनेति ।—सकलेः भूपालैः परित्यक्तः तेन, अत्र एवं भीतेनेव—अयमर्षिं
यदि मा न गृह्णाति, तदाऽहमशरणं इति तस्तेन इव इत्यर्थः, लघ्वाचा—लघ्वा—गृहीता,
वाक् यस्य तेन । सर्व्वात्मना—सर्वस्वरूपेण, सत्येन सेव्यमानं—परिचर्यमाणम् ।

(३४३) आसन्नेति ।—आसन्नानां—सन्नहितानां, परिचर्यार्थमिति भावः,
वारविलासिनीनां—वेश्यानां, प्रतियातनाभिः,—प्रतिच्छायाभिः, (“प्रतिमानं प्रति-
विम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिहतिरर्चं पुंसि प्रतिनिधिः ” इत्यमरः),
चरणनखपातिनीभिः,—पदनखपातिताभिः, दशभिर्दिग्भिरिव ; पदनखानां दश-
सङ्घाकत्वादिति भावः, प्रणम्यमानम्—अभिवन्द्यमानम् ।

(३४४) दीर्घैः,—आयतैः, दिगन्तपातिभिः,—दिगन्तगामिभिः । लोकपाला-
णाम्—इन्द्रादीनां, कृताकृतमिव—कार्यकार्यमिव, प्रत्यवेक्षमाणं—परिपश्यन्तम् ।

(३४५) मणिपादपीठपृष्ठप्रतिष्ठितकरेण उपरिगमनाभ्यनुज्ञां
 ऋग्यमाणमिव दिवसकरेण, (३४६) भूषणप्रभाससुत्सारण-
 बद्धपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन,
 (३४७) अप्रणमद्भिः गिरिभिरपि दूयमानं, (३४८) शौर्योष्णा
 फेनायमानमिव चन्दनधवलं लावण्यजलधिसु उदहनम्
 ऐकराज्योर्जितेन, (३४९) निजप्रतिविम्बान्यपि नृपतिचक्रचूडा-
 यच्छिष्टानि असहमानमिव, (३५०) दर्पदुःखासिकया चासरा-

(३४५) मणिस्वम्भप्रतिष्ठानसेन प्रीपयति, स ीति ।—मणिपादपीठस्य—
 यत्रमयचरणासनस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठिता,—पतिता. रक्षिताय, करा,—
 किरणा इत्याय यस्य तेन, दिवसकरेण—सूर्येण, उपरीति ।—उपरिगमने—
 ऊर्ध्वगमने, या अभ्यनुज्ञा—अनुमति. ता, ऋग्यमाणमिव—प्रार्थ्यमानमिव ।

(३४६) भूषणेति ।—भूषणानाम्—अलङ्काराणां, प्रभाभिः,—किरणैः, समु-
 त्सारणं—सन्ताडनेन, बद्ध—धृत, लब्धमिति यावत्, पर्यन्तेषु—ग्रन्थेषु, मण्डलं—
 मण्डलाकारेण अवस्थानेन तद्योक्तेन । प्रदक्षिणीक्रियमाण—परिवेष्ट्यमानमित्यर्थः ।

(३४७) अप्रणमद्भिः,—प्रणतिसक्तुर्नृदि, स्वभावोद्भूतत्वादिति भावः, गिरिभिः,—
 पर्वतैर्गपि, दूयमान—गम्यमानमिव, प्रसादनार्थमिति भावः । “दु गतौ” इत्यस्य रूपम् ।

(३४८) ऐकराज्योर्जितेन—ऐकराज्यम्—एकाधिपत्यं, तेन जजितः,—
 प्रगृहीत गत तेन, [“ऐकराज्योर्जितेन” इत्यत्र “एवाराज्योर्जितेन” इति पाठे—एक-
 राज्येन जजितः, तस्य भावः. ऐकराज्योर्जित्यं तेन] शौर्योष्णा—वीर्यप्रतापेन,
 फेनायमानमिव—फेनमुद्भवन्तमिव, उष्णा जलमपि सफेन भवतीति लोके दृश्यते ।
 चन्दनधवलं लावण्यजलधि—“मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलवमिवऽङ्गरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तल्लान्णमिह श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणानां लावण्यानां जलधिः,—समुद्र. तम्,
 उदहनम् ।

(३४९) नृपतिचक्रैः,—राजमण्डलैः, [“नृपतिचक्र—” इत्यत्र “नृपचक्र—”
 इति पाठान्तरम्] चूडामणिभिः,—शरीरत्रैः, धृतानि—गृहीतानि, निजप्रति-
 विम्बानि—स्वकीयप्रतिच्छाया अपि, असहमानमिव—कार्यं सामान्येन मत्स्पर्श इति
 धियेति भावः ।

(३५०) दर्पदुःखासिकया अहङ्कारसमुत्थक्लेशरूपखड्गेन हेतुना, चासरा

निलनिभेन बहुधैव खसन्तीं राजलक्ष्मीं दधानं (३५१) सकल-
मिव चतुःसमुद्रलावण्यम् आदाय उखितया श्रिया
समुपश्लिष्टम्, (३५२) आभरणप्रभाजालजायमानानि इन्द्र-
धनुःसहस्राणि इन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलभमानमिव, राज्ञां
(३५३) सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तं, काव्यकथासु
(३५४) अपीतमपि अमृतम् उद्धमन्तं, (३५५) विस्त्रम्भभाषितेषु
अनाकृष्टमपि हृदयं दर्शयन्तं, (३५६) प्रसादेषु निश्चलामपि
श्रियं स्थाने स्थाने स्थापयन्तं, वीरगोष्ठीषु पुलकितेन कपोल-

निलनिभेन—चामरमारुतन्याजेन, बहुधा खसन्तीं—पुनः पुनः सुदीर्घं आसमारुतं
निक्षिपन्तीं, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं, दधानमिव—धारयन्तमिव ।

(३५१) सकल—समग्रम् । चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुः-
समुद्र, तस्य लावण्यं तत्, आदाय—गृह्णीत्वा, उखितया—आनिर्भूतया, श्रिया—
लक्ष्म्या, समुपश्लिष्टमिव—समालिङ्गितमिव ।

(३५२) आभरणेति ।—आभरणानां प्रभाजालेन—दीप्तिसमूहेन, जायमानानि
—उत्पद्यमानानि, इन्द्रप्राभृतप्रहितानि—इन्द्रेण प्राभृतेन—उपटौकनत्वेन इत्यर्थः,
प्रहितानि—प्रेषितानीत्यर्थः, इन्द्रधनुषा—शक्रचापानां, सहस्राणि विलभमानमिव—
विशेषेण आददानमिव । राज्ञा—सामन्तनृपाणां, निर्जितानामिति भावः ।

(३५३) सम्भाषणेषु—समालपनेषु, परित्यक्तमपि मधु—मद्य, मधुरसञ्चैत्यर्थः,
वर्षन्तं—वसन्तम् । काव्यकथासु—काव्यालोचनासु, कविभिः काव्यानुशीलने इति भावः ।

(३५४) अपीतमपि—अभुक्तमपि, अमृत—पीयूषम्, उद्धमन्तं—उद्धिरन्तम् ;
[“अपीतमपि अमृतम्” इत्यत्र “अपीतममृतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३५५) विस्त्रम्भभाषितेषु—विस्त्रम्भालापेषु । अनाकृष्टमपि—प्रसादकैः अनु-
जीविभिः अगृहीतमपि इत्यर्थः, हृदयं—चित्तं, मनोऽभिप्रेतं नस्त्वित्यर्थः, दर्शयन्तं—
प्रकटयन्तम् ।

(३५६) प्रसादेषु—प्रसन्नतां सन्तु इत्यर्थः । निश्चलामपि—स्थिरामपि,
श्रियं—लक्ष्मीं, सम्पदमिति यावत्, स्थाने—योग्ये पात्रे इत्यर्थः, स्थापयन्तं—
अर्पयन्तम् । वीरगोष्ठीषु—वीरसमाजेषु, पुलकितेन—रोमाञ्चि न, उत्साहातिशया-

स्थलेन अनुरागसन्देशमिव उपांशु रणश्रियः शृण्वन्तम्,
 (३५७) अतिक्रान्तसुभटकलहालापेषु स्नेहदृष्टिमिव दृष्टिम्
 इष्टे कृपाणे पातयन्तं, परिहासस्मितेषु गुरुप्रतापभीतस्य
 राजकस्य स्वच्छम् आशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तं,
 (३५८) सकललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरं
 गुणानाम्, अभूसौ सौभाग्यानाम्, अविषये वरप्रदानानाम्,
 अशक्ये आशिषाम्, अमार्गे मनोरथानाम्, अतिदूरे दैवस्य, अदिशि
 उपमानानाम्, (३५९) असाध्ये धर्मस्य, अदृष्टपूर्वं लक्ष्म्या महत्त्वे

दिति भावः, कपोलस्थलेन—गण्डदेशेन, उपांशु—रहसि, रणश्रियः,—सङ्ग्राम-
 लक्ष्म्याः, अनुरागसन्देशमिव—प्रेमव्यञ्जकवाचिकमिव, शृण्वन्तम्—आकर्षयन्तम् ।

(३५७) अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्ताः,—अतीताः, सुभटाना—सुधीश्वरा, ये
 कलहाः,—सङ्ग्रामाः, तेषाम् आलापाः,—कथा तेषु । इष्टे—अभिलषिते, प्रिये
 इत्यर्थः, कृपाणे—खड्गे ; सङ्ग्रामशेषे रुधिरादिभानसलिलकलङ्गनिवारणाय
 शस्त्रेषु स्नेही दीयते इति व्यवहारः । परिहासस्मितेषु—नर्महासेषु, गुरुणा—महता,
 प्रतापेन—तेजसा, भीतस्य—वस्तस्य, राजकस्य—राजचक्रस्य, समीपे इति शेषः,
 दशनांशुभिः,—दन्तनिरणैः, तद्व्याजेन इति भावः, स्वच्छं—निर्मलं, प्रसन्नमित्यर्थः,
 आशय—भाव, कथयन्त—प्रकाशयन्तम् । प्रकृततापभीतस्य च स्वच्छं—निर्मलम्,
 आशयं—जलाशयमिति भावः, दर्शयन्ति लोका, अत्र “प्रताप” “स्वच्छ” इत्यादि-
 शब्दप्रयोगनशात् जलशब्दाभावेऽपि आशयशब्देन जलाशयः प्रत्येतव्यः ।

(३५८) सकलेति ।—सकलानां लोकानां—जनानां, हृदयेषु स्थितमपि
 न्याये—नीतिमार्गे, तिष्ठन्तं—वर्तमानं, न्यायममुच्यन्तमित्यर्थः, यः सकललोक-
 हृदयस्थितः, स कथमेकस्मिन्नेव तिष्ठतीति निरोधः । गुणानां—विद्याविनयादीनाम्,
 अगोचरे—अविषये सौभाग्यानाम् अभूसौ—अस्थाने, वरप्रदानानाम् अविषये—
 अगोचरे, आशिषाम्—असाध्ये मनोरथानाम् अमार्गे, दैवस्य अतिदूरे, उद्यम नान
 —सादृश्यबोधकानाम्, अदिशि—अविषये इत्यर्थः, अतीति इति भावः ।

(३५९) असाध्ये—साधयितुमशक्ये, धर्मस्य [इति कर्त्तरि षष्ठी] । अदृष्ट-
 पूर्वं—पूर्वमदृष्टे, लक्ष्म्या महत्त्वे—उत्कर्षे, स्थितः, महालक्ष्मीनिवासमित्यर्थः ; यः
 भगवादीनाम् अगोचरादिषु वर्तते, स कथम् अदृष्टपूर्वं लक्ष्म्या महत्त्वे तिष्ठतीति

स्थितम् ; (३६०) अरुणपादपल्लवेन (३६१) सुगत-
मन्यरोरुणा (३६२) वज्रायधनिष्ठुरप्रकीष्टपृष्ठेन (३६३) वृष-
स्कन्धेन भास्वद्विधाधरेण (३६४) प्रसन्नावलोकितेन सुखचन्द्रेण
क्षणकेशेन वपुषा (३६५) सर्व्यदेवताऽवतारमिव एकत्र दर्श-
यन्म् ; अपि च मांसलमयूखमालामलिनितमहीतले महति

विरोध, यत्र गुणसौभाग्यादयो न गच्छन्ते, तादृश लक्ष्मोमहत्त्वमनुसरन्तमित्यर्थः,
एतेन अस्य विरोधस्य परिहारः ।

(३६०) अरुणेति ।—अरुणः,—लोकित, पादपल्लवः,—चरणकिसलयः यस्य
यत्र वा तेन, अन्यत्र,—अरुणस्य—अनूरी, सूर्यसारथेरित्यर्थः, पादपल्लवः तेन ।

(३६१) सुयतेति ।—सुष्ठु गत—गमनं यजो' तथाभूतौ, मन्यरौ—मृदगासिनौ,
उरू यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—सुगतः,—बुद्धदेवः, तस्य मन्यरः,—मन्दगामी,
ऊरू तेन ।

(३६२) वज्रेति ।—वज्रायुधं—कुलिशनामास्त्र, तद्वत् निष्ठुर,—कठिनः, प्रकीः
—आमणिवन्ध कूर्परसन्धेरधीभागः, (“प्रकीष्टो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरैऽपि च”
इति मेदिनी) पृष्ठञ्च यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—वज्रायुध,—इन्द्र, तस्य निष्ठुरं
प्रकीष्टपृष्ठं तेन ।

(३६३) वृषस्कन्धेन—वृषस्येव स्कन्धो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—वृषस्य
—धर्मस्य स्कन्धः तेन (“वृषो धर्मो बलीर्बर्हे शृङ्गा पुराग्निभेदयो ” इति मेदिनी) ।
भास्वदिति । भास्वान्—दीप्यमानः, विन्मसिनाधरो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—
भास्वत,—सूर्यस्य, निन्मसिवाधरः तेन ।

(३६४) प्रसन्नेति ।—प्रसन्न—निर्मलम्, अवलोकितं—दर्शनं यस्य यत्र वा तेन ;
अन्यत्र,—प्रसन्न,—कश्चिद्देवविशिषः, आशुतीष इति यावत्, तस्य अवलोकितं—
दर्शनं तेन, यत्र—प्रसन्नेन अवलोकितेन—बुद्धभेदेन इत्यर्थः । सुखचन्द्रेण—सुखं
चन्द्र इव यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—सुखे चन्द्रे तेन । [“सुखचन्द्रेण” इत्यत्र ‘चन्द्र-
मुखेण’ इति पाठान्तरम्] । क्षण,—क्षणवर्ण, केशो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—
क्षणस्य—श्रीहरे, केश तेन । वपुषा—अङ्गेन उक्तप्रकारेण अवयवेनेत्यर्थः ।

(३६५) सर्वेति ।—सर्वासा देवतानामवतारः तमिव । सासलेति ।—मांस-
लाभिः,—महतीभिरित्यर्थः, मयूखाना—किरणाना, मालाभिः, समूहैः, मलिनितं
—निवर्णीकृत, नीलवर्णता नीतमित्यर्थः, महीतलं येन तथोक्ते । महति—

महाह माणिक्यमालामण्डितमेखले महानीलमये पादपीठे
कलिकालशिरसि इव सलीलं (३६६) विन्यस्तवामचरणम्,
(३६७) आक्रान्तकालियफणाचक्रवालं बालम् इव पुण्डरी-
काक्षं, क्षैमपाण्डुरेण चरणनखदोधितिप्रतानेन प्रसरता महीं
(३६८) महादेवीपट्टवन्धन इव महिमानम् आरोपयन्तम्,
(३६९) अप्रणतलोकपालकोपेनेव अतिलोहितौ सकल-
नृपतिमौलिमालासु अतिपीतं पद्मरागरत्नातपमिव वमन्तौ
(३७०) सर्व्वतेजस्विमण्डलास्तमयसन्ध्यामिव धारयन्तौ,

प्रशस्ते, महाहं—महामूर्त्ये । माणिक्येति ।—माणिक्यमालया मण्डिता—अलङ्कृता,
मेखला—नितम्बभागः, मध्यभाग इत्यर्थः । यस्य तादृशे, महानीलमये—महानीलमणि-
निर्मिते । कलिकालशिरसि इव—कलियुगस्य मूर्धनि इव, कलिकात्स्य मलिनत्वाद्देव-
मुत्प्रेक्षा । सलील—सविलास, सहेल वा ।

(३६६) विन्यस्तेति ।—विन्यस्तः,—निहितः, वामचरण. येन तीक्ष्णम् ;
नामचरणान्यासेन तस्य तिरस्कारणीयत्वमेव व्यन्यते ।

(३६७) आक्रान्तेति ।—अक्रान्तम्—अध्यासित, कालियस्य—नागविशिष्य,
फणाचक्रवाल—फणमण्डल येन तथोक्त, बाल—शिशु, पुण्डरीकाक्षमिव—श्रीकृष्ण-
मिव, पक्षे,—पुण्डरीके—श्वेतपद्मे इव, अक्षिणी यस्य तथोक्तम् । क्षैमपाण्डुरेण—
क्षैम—श्वेतपट्टवसन, तद्वत् पाण्डुरः,—धवल' तेन । महीं—पृथिवी, प्रसरता—
व्यापुनता, चरणेति ।—चरणनखाना दीधितिप्रतानेन—मूखजालेन ।

(३६८) महादेवीति ।—महादेवी—महती देवी, प्रधाना महिषीत्यर्थः, पृथिवीति
भान, तस्या. पट्टवन्ध, —गे रवसूचक अतिशुभचिह्नविशेषः तेनेव, महिमान—महत्त्व,
पृथिव्या एकेन्द्रत्वमित्यर्थः, आरोपयन्तम्, आत्मानमिति शेषः ।

(३६९) अप्रणतेति ।—न प्रणताः,—अप्रणताः, ते च ते लोकपालाथेति अप्रणत-
लोकपाला. तेषु कोपः,—क्रोध तेनेव, अतिलोहितौ—अतिरक्तौ, अत एव सकलति. १
—सकलाना—समयाणा, नृपिना—राज्ञा, मौलिमालासु—मुकुट जिषु, स्थितनिर्दि
शेष, अत एव अतिपीतम्—अतिशयेन गृहीत, प्रणामकाले पादयो. प्रतिफलतत्वादिति
भानः, पद्मरागरत्नाना—तदा मणौनाम्, आतपमिव—आलोकमिव, वमन्तौ—उद्गिरन्तौ ।

(३७०) सर्व्वति ।—सर्व्वेभा तेजस्विमण्डलाना—बीरसमूहाना, सूर्यादीनाञ्चेति

अशेषराजकुसुमशेखरमधुरसस्त्रोतांसीव स्रवन्ती, (३७१) समस्त-
सामन्तसीमन्तोत्तंसस्रकसौरभश्चान्तैः । ३७२) भ्रमरमण्डलैः
अमितोत्तमाङ्गैः इव सुहृत्तमपि अविरहितौ, संवाहननत्परायाः
श्रियो (३७३) विकचरक्तपद्मजवनवासभवनानीव कल्पयन्ती,
(३७४) जलजशङ्खमीनमकरसनाथतलतया कथितचतु-
रशोधिभोगचिह्नौ इव चरणौ दधानम् ; (३७५) दिङ्गाग-

भावे, अक्षयसन्ध्यामिव—नाशप्राप्तिरूपसायदालम्बि, अक्षयमनसन्ध्याकालमिव च,
भारयन्ती—दधानौ । अशेषेति ।—अशेषाणा—समस्ताना, राजकाना—सामन्त-
नृपाणा, कुसुमानि—पुष्परचितानीति यावत्, यानि शेखराणि—शिरीभूषणानि,
[“अशेषराजकुसुमशेखर—” इत्यत्र “अशेषरा कशेखरकुसुम—” इति पाठे,—
अशेषराजकाना शेखराणि—शिरीभूषणमाल्यरूपाणि, यानि कुसुमानि] तेषा मधुरसा,
—मकरन्दरसाः, तेषा स्त्रोतांसीव—प्रवाहानिव, स्रवन्ती—वर्षन्ती ।

(३७१) समस्तेति ।—समस्ताना सामन्तानाम्—अधीश्वराणा, (“सामन्त
स्यादधीश्वर.” इत्यमर) सीमन्ता,—केशनिव्यासाः, (“सीमन्त. केशनिव्यास”
इत्यमरटीका) तेषाम् उत्तंसा,—मण्डलानि, या स्रजः,—माल्यानि, तासा सौरभेण
—सङ्घन्धेन, भान्तानि—घूर्णमानानि तैः ।

(३७२) भ्रमरमण्डले,—मृदुसङ्घे. अमितोत्तमाङ्गैरिव—शत्रूणां शिरीभिरिव.
अविरहितौ—असुप्तौ । संवाहनेति ।—संवाहनम्—अङ्गादिमर्दनरूपा सेवा, तस्मिन्
तत्परा—रता तस्या, श्रियोः,—राजलक्ष्म्या ।

(३७३) विकचैति ।—विकचानि—प्रफुटानि, रक्तपद्मजवनानि—रक्तकमल-
कागनानि एव, वासभवनानि—वासगृहाणि तानि इव, कल्पयन्ती—रचयन्ती ।

(३७४) जलजेति ।—जलजं—पद्मं, शङ्खं,—कम्बु, मीनं,—मत्स्यं,
मकरं,—जलजन्तुभेदः, तैः सनाथं—युक्तं, तलं यथौ. तयोर्भावेः तत्रा तथा
हेतुना । जलजेत्यादिलक्षणाणि राजचक्रवर्तित्वज्ञापकानि बोध्यानि । कथितेति ।—
कथित—प्रकटितं, चतुर्णाम् अशोधीना—सागराणा, चतुरशोधिवेष्टिताया भुव-
इति यावत्, भोगचिह्नं—भोगलक्षणं यास्या तथासूतामिव, चरणौ—पादौ, दधानं—
भारयन्तम् ।

(३७५) दिङ्गागेति ।—दिङ्गागस्य—“ऐरावतः पुण्डरीकः यामनः कुमुदी-

दन्तमुसलाभ्यामिव (३७६) विकटमकरमुखप्रतिबन्धबन्धु-
राभ्याम्, (३७७) उल्लावण्यपयोनिधिप्रवाहाभ्यामिव
(३७८) फेनाहितशोभाभ्यां, कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव
(३७९) भोगिमण्डलशिरोरत्नरश्मिरज्यमानमूलाभ्यां,
हृदयारोपितभूभारधारणमाणिक्यस्तम्भाभ्याम् जरुदण्डाभ्यां
विराजमानम् ; (३८०) अमृतफेनपिण्डपाण्डुना

ऽञ्जन' । पुष्पदन्त' सार्वभौमः संप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥" इत्युक्तेषु ऋषसु दिग्गजेषु
प्राणस्येनोक्तत्वात् ऐरावतस्य इत्यर्थः, दन्तावेव मुसलौ ताभ्यामिव ।

(३७६) विकटेति ।—विकटः, —उत्कटः. यो मकरस्य—जलजन्तुभेदस्य,
मुखमिव प्रतिबन्धः,—जानसन्धिरित्यर्थः तेन बन्धुरौ—उन्नतानतौ ताभ्यां, (“बन्धुर-
न्नुन्नतानतस्” इत्यमरः) अन्यत्र,—विकट यो मकरमुखः,—मकरमुखाकृतिभूषण-
निशेधः स एव प्रतिबन्धः,—समलप्रतिरोधकः इत्यर्थः तेन बन्धुरौ रस्यौ (“बन्धुरं
मुकुटे पुंसि ..... । ..... त्रिषु स्याद्रस्यनमयो” ॥ इति मेदिनी) ताभ्याम् ।

(३७७) उल्लेति ।—उल्ले, —उल्लेख, (उल्लेखतया लानख्यस्य समुल्लेख-
द्रूपत्वमवगन्तव्य) वेलासतिक्लान्तश्च, य, लानख्यपयोधिः,—लानख्यसागरः, लानख्य-
समुद्रश्च, तस्य प्रवाहाभिव—स्रोतसी इव ताभ्याम् ।

(३७८) फेनेति ।—फेनै,—श्रीषधिविशेषाणां रसालीडनीत्यफेनसमूहैरित्य
सततमन्त्रगजाद्यारोहणात् तद्दर्शणजनितोरुवैबख्यापनीदनाय अर्पितैरिति भावः, अन्यत्र,—
ह्रिण्डीरे (“ह्रिण्डीरोऽन्धिकफ फेन” इत्यमर) आहिता—जनिता, शोभा ययोः
ताभ्याम् । कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव—नाञ्जितफलप्रदचन्दनतरुभ्यामिव । [“कल्पचन्दन-
द्रुमाभ्यामिव” इत्यत्र “चन्दनद्रुमाभ्यामिव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७९) भोगीति ।—भोगिनां—सुखभोगरतानां, सासारिकाणामित्यर्थः ; यद्वा,
—भोगिना—नृपाणां, (“भोगी सुजङ्गमेऽपि स्यात् ग्रामपावे नृपे पुमान्” इति
मेदिनी) अन्यत्र,—भोगिना—सर्पाणां, मण्डलस्य—सङ्घस्य, शिरोरत्नानि, तेषां
रश्मिभिः,—मयूखैः, रज्यमाने—अलङ्घ्यमाणे, मूलि—पादमूले, हृत्तमूले त्यर्थः
ययो ताभ्याम् । हृदयेति ।—हृदयं—चित्तम्, आरोपितः यो भूभारः तस्य वा षे
माणिक्यस्तम्भौ ताभ्याम्, इवेति शेषः ।

(३८०) अमृतेति ।—अमृतस्य फेनपिण्डः,— रश्मिः तद्वत्, अन्यत्र,—
फेनपिण्डैः, पाण्डुः,—धवलः तेन ।

(३८१) मेखलाभ्रणिस्यूखखचितेन, नितम्बविम्बव्यासङ्गिना,
 (३८२) विमलपयोधीतेन, (३८३) नेत्रसूत्रनिवेशशोभिना,
 अधरवाससा वासुकिनिर्मोकेणेव (३८४) सन्दरं द्योतमानम् ;
 अधनेन, सतारागणेन, उपरिहृतेन, (३८५) द्वितीयास्वरेण
 भुवनाऽऽभोगमिव भासमानम् ; (३८६) इभपतिदशनमुसल-
 सहस्रोत्तरेखकठिनमसृणेन, (३८७) अपर्याप्तास्वरप्रथिम्ना,

(३८१) मेखलेति ।—मेखला—काञ्ची, काञ्चननिर्मितं कटिवन्धनसूत्रमिति
 यावत्, तत्र ये मणयः,—रत्नानि, अन्यत्र,—मेखलासु—नितम्बेषु, सन्दरस्य इति
 भावः, ये मणयः, तेषां मयूखैः,—किरणैः, खचित—रञ्जित तेन । नितम्बविम्ब-
 व्यासङ्गिना—नितम्बमण्डलससक्तेन, अन्यत्र,—कटकतटव्यापिना ।

(३८२) विमलेति ।—विमलैः,—खच्छैः पयोभिः,—जलैः, अन्यत्र,—दुग्धैः,
 योतेन—क्षालितेन, क्षीरोदस्य मन्थनकाले इति भावः ।

(३८३) नेत्रेति ।—नेत्रस्य—वस्त्रनिशिष्येत्यर्थः, (“नेत्र मधिगुणे बस्त्रमिदं मूले
 द्रुमस्य च” इति मेदिनी) सूत्राणा—तन्तूना, निवेशेन—रचनया, अन्यत्र,—नेत्रं—
 मन्थनरज्जु, तस्य सूत्राणा—तन्तूना, निवेशेन—आधानेन, शोभते इति तद्योक्तेन ।
 अधरवाससा—परिधानवस्त्रेण । वासुकिनिर्मोकेणेव—वासुके,—नागराजस्य, निर्मोकेण
 —कञ्चुकेनेव ।

(३८४) सन्दर—तदारब्धं पर्वतम् । द्योतमान—राजमानम् । अधनेन—
 मूत्रेण, घनः,—मेघ तद्रहितेन च । सतारागणेन—तारा—सूक्ष्मस्वर्णसूत्रनिर्मितनक्षत्रा-
 कारविन्दनः, नक्षत्राणि च, तेषां गणः,—समूहः, तत्सहितेन । उपरिहृतेन—उपरिधृतेन,
 देहोर्ध्वभागस्येत्यर्थः, अन्यत्र,—ऊर्ध्ववर्तिना ।

(३८५) द्वितीयास्वरेण—द्वितीयेन वसनेन, उत्तरीयेत्यर्थः, अन्यत्र,—
 अस्वरेण—नभसा । भुवनाऽऽभोगमिव—भुवनाऽऽद्याजमिव, भासमान—निराजमानम् ।

(३८६) इभपतीति ।—इभपतेः,—गजेन्द्रस्य, दशना एव मुसलानि, तेषां
 सहस्राणाम् उल्लेखेन—आघातेन, घर्षणेन च, कठिन—दृढं, मसृण—कीमलञ्च,
 अन्यत्र,—चिक्कणं तेन ।

(३८७) अपर्याप्तेति ।—अपर्याप्तम्—असीमेत्यर्थः, यत् अस्वरम्—आकाश,
 तस्यैव प्रथिम्ना तेन, अन्यत्र,—अपर्याप्ते अस्वरे प्रथिम्ना—ति तारी यस्य तेन ।

(३८८) विविधवाहिनीसङ्गोभकलकलसम्मर्दसहिष्णुना,
कौलासम् इव सहता स्फटिकतटेन उरुणा उरःकपाटेन
राजमानम् ; (३८९) श्री-सरस्वत्योः उरोवदनोपभोग-
विभागसूत्रेणैव पातितेन, (३९०) शेषेव तद्भुज-
स्तम्भविन्यस्तसप्तस्तम्भभारलब्धविश्रान्तिसुखप्रसुप्तेन, हारदण्डेन
परिवेष्टितकम्बरम् ; (३९१) जीवितावधिगृहीतसर्वस्व-
महादानदीक्षाचौरेणैव हारमुक्ताफलानां किरणनिकरेण

(३८८) निन्धिति ।—निविधाना—बहुविधाना, वाहिनीना—चमूना,
सङ्गीमे—समवाये, य कलकल,—कौलाहल, तेन सम्मर्दः,—सङ्कोशः, अन्यत्र,—
वाहिनीना—नदीना, सङ्गीमे यः कलकल', तेन सम्मर्दः, तं सोढुं शीलमस्येति
क्तेन । उरुणा—महता, उरःकपाटेन—वक्षस्वरूपेण कपाटेन । पर्वतान्तर-
सामान्येऽपि शुभताऽऽधिक्यद्योतनार्थं कौलासमिवेत्युक्तम् ।

(३८९) श्री-सरस्वत्योरिति ।—श्री-सरस्वत्योः,—लक्ष्मी-नाम्नोः, सपत्न्योरिति
भाव, उरो-वदनयोः,—यथाक्रमेण लक्ष्म्या उरसः नाग्देव्या वदनस्येति यान्तु, उपभोगः,
—सम्भोग, लक्ष्म्या उरसि स्थितिः सरस्वत्या मुखे स्थितिरिति भाव, तस्य विभागसूत्रं—
सीमावन्धनसूत्रमित्यर्थः तेनेव, पातितेन—स्थापितेन, सीमानिर्देशार्थमिति भाव ।

(३९०) तद्भुजिति ।—तस्य—हर्षस्य, भुजौ एव स्तम्भौ, तयोः विन्यस्त उः
सप्तम्,—सम्पूर्णं, भूभार,—शृङ्गिणीभार, तेन लब्धा—प्राप्ता, या विश्रान्तिः,—
विश्रामः, तथा सुखम्—आनन्द यथा तथा, प्रसुप्तः,—निद्रितः तेन, शेषेण—अनन्त-
नागेनेव, [“शेषेण” इत्यनन्तरं क्वचित् “च” इत्यधिक पाठो दृश्यते] हा दण्डेन
—हारयष्टिना, कण्ठनिहिनेति भावः, परिवेष्टिता—आलिङ्गिता, [“परिवेष्टित—”
इत्यत्र “परिवलित—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] कम्बरा—श्रीवा यस्य तम् ।

(३९१) जीवितेति ।—जीवित—जीवनम्, अभधि,—शेषो येषां तानि, गृहीतानि
—उपार्जितानि, यानि सर्वाणि स्वानि—धनानि, तेषां महादान—याचितो जीवनमपि
ददाति किमु बाह्यानि धनानीति भावः, यद्वा,—जीवितं—जीवनमपीति भाव, अभधि,
—शेषो यस्य तत् यथा तथा, गृहीत—स्वीकृतम्, अङ्गीकृतमित्यर्थः, सर्वस्वाना—सर्व-
धनाना, महादान, तस्मिन् या दीक्षा—व्रतधारणनियमविशेषः, तस्याः चीरं—कौपीनरूपं
वसनखण्डं, वस्त्रं वा तेनेन, दीक्षाग्रहणे चीरवसनैः भूयते इति भावः ।

(३८२) प्रावृतवक्षःस्थलम् ; अजजिगीषया बालैः भुजैरिव
 अपवैः प्ररोहद्भिः, (३८३) बाहूपधानशायिन्याः श्रियः
 (३८४) कर्णोत्पलमधुरसधारासन्तानैरिव गलद्भिः, भुजजन्मनः
 प्रतापस्य निर्गमनमार्गैरिव आविर्भवद्भिः, अरुणैः केयूररत्न-
 किरणदण्डैः च यतः (३८५) प्रसारितमणिमयपक्षवितान-
 स्रिव माणिक्यमहोदरम् ; (३८६) सकललोकालोक-
 मार्गांगलेन (३८७) चतुरुदधिपरिक्षेपस्वातशिलाप्राकारेण,

(३८२) प्रावृतेति ।—प्रावृतम्—आच्छादित, वक्षःस्थलं येन यस्य वा तथोक्तम् ।
 अजजिगीषया—न जायते इति अज.,—विष्णु तस्य जिगीषा—जयेच्छा तया,
 (“अजा विष्णुहरच्छागा.” इत्यमरः) । बालैः,—नवैः । प्ररोहद्भिः,—उत्पद्यमानैः, भुजैः ।

(३८३) बाहूपधानेति ।—बाहुरेव उपधानम्—उपबर्हः, “बालिश” इति
 बह्वभाषा, तस्मिन् शक्ते इति तथोक्ताया, श्रियः,—राजलक्ष्याः । [“श्रियः” इत्यत्र
 “श्रिया” इति पाठान्तरम्] ।

(३८४) कर्णोत्पलेति ।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभृशणीभृतीत्यलस्य, मधुरस-
 धाराणा—मकरन्दप्रवाहाणा, सन्तानैरिव—समूहैरिव गलद्भिः,—क्षरद्भिः ।
 भुजजन्मनः,—बाहुजनितस्य, एतेन सेनादिकृत नौत्यादिकृतश्च प्रताप व्यवच्छिन्नोत्ते ।
 आविर्भवद्भिः,—प्रकटीभवद्भिः । अरुणैः,—रक्तैः, केयूररत्नकिरणदण्डैः,—केयूर-
 रत्नानाम्—अङ्गदस्यसणीना, किरणं एव दण्डा तैः ।

(३८५) प्रसारितेति ।—प्रसारितौ मणिमयौ पक्षवितानौ—निस्तृतपक्षौ इत्यर्थः
 यस्य तथोक्तसिन्धु । माणिक्यमहोदरम्—माणिक्यरत्ननिर्मितपर्वत, माणिक्यपर्वत वा ।

(३८६) सकलेति ।—सकलानां लोकानाम् आलोक—उद्योत, प्रसृत्यर्थः,
 तस्य मार्गः,—पन्थाः, तस्य अंगलः,—कवाटरोधककाष्ठादिदण्डविशेष तेन ; अस्य
 बाहुदण्डप्रभानात् सर्वेषामेव भुजवीर्यशालिना प्रभानजनितालोको विनाश गत इति
 भावः ।

(३८७) चतुरिति ।—चतुर्णाम् उदधीना—समुद्राणां सम्बन्धी, परिक्षेपः,—
 परिक्षेपनमेव चतुर्दिग्बर्त्तिसमुद्रा एवेत्यर्थः, स्वातानि—परिखाः, पृथिव्या इति भावः
 तेषां शिलाप्राकारः,—पाषाणनिर्मित प्राचीरमित्यर्थः तेन, शिलानद्वेदेन इति
 भावः नगरस्य समन्तात् प्राकारं दत्त्वा परितः परिखा क्रियते इति लोकन्यबहारः

(३८८) सर्व्वराजहंसवन्धवज्रपञ्चरेण, (३८९) भुवनलक्ष्मीप्रवेश-
मङ्गलमहामणितोरणेन, (४००) अतिदीर्घदोर्दण्डयुगलेन दिशां
दिकपालानाञ्च युगपदायतिमपहरन्तम् ; (४०१) सौदर्य्य-
लक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव मुखावयवतां मतस्य अध-
रस्य गलता रागेण पारिजातपल्लवरसेनेव सिञ्चन्तं दिङ्मुखानि ;
(४०२) अन्तराऽन्तरा सुहृत्परिहासस्मितैः प्रकीर्य्यमाणविमल-
दशनकिरणशिखाप्रतानैः (४०३) प्रकृतिमूढाया राजत्रियः
प्रज्ञाऽऽलोकमिव दर्शयन्तम् ; मुखजनितेन्दुसन्देहागतानि कुमु-

(३८८) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां राज्ञां हंसानामिव, यथा,—राजहंसानां—
राजश्रेष्ठानां, तदाख्यहंसनिर्षेपाणाञ्च, वन्धे—वन्धने, निरीधने इत्यर्थः, वज्रपञ्चरं—
वज्रनिर्मितं पञ्चरमित्यर्थः तेन ।

(३८९) भुवनेति ।—भुवनानां लक्ष्म्याः प्रवेशस्य मङ्गलं—साङ्गलिकमित्यर्थः,
मङ्गलमणितोरणं—महास्त्रनिर्मितं बहिर्द्वारं तेन ।

(४००) अतिदीर्घेति ।—अतिदीर्घम्—अत्यायतं, दीर्दण्डयुगलं—भुजदण्ड-
द्वयं तेन । युगपत्—समकालम्, आप्रति—दैर्घ्यं, प्रभावञ्च, (“आयतिस्तु स्त्रियां
दैर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः” इति मेदिनी) अपहरन्तं—नाशयन्तं, सङ्घीचयन्तम्
इत्यर्थः ।

(४०१) सौदर्य्येति ।—सौदर्या—सङ्घीदगा, एकगर्भजित्यर्थः, भगिनीति यावत्,
या लक्ष्मीः—श्रीः, मुखसम्बन्धिनीति भावः, तस्याः चुम्बनाय लोभः तेन हेतुना,
कौस्तुभमणेरिव—निष्पन्नः स्यस्यप्रसिद्धरत्नेन, क्षीरसागरीत्पन्नतया सङ्घीदरस्येन इति
भावः, मुखावयवता—वदनैकदेशता, मतस्य—प्रातस्य, ताद्रूप्येण अनतीर्य्यसेति भावः,
अधरस्य गलता—संभ्रतम्, रागेण—लौहित्येन, पारिजातपल्लवरसेनेन—पारिजात-
किसलयद्रव्येण, दिङ्मुखानि सिञ्चन्तं—चालयन्तम् ।

(४०२) अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये । सुहृदेति ।—सुहृद्भिः सह वै परिहासाः,
तेषु क्षितानि—मन्दहासाः तैः । प्रकीर्य्यमाणेति ।—प्रकीर्य्यमाणाः,—बिच्छिद्यमाणाः,
विमलाः दशनकिरणानां—दन्तमयूखानां, शिखाप्रतानां,—प्रभानिचया येषु तथोक्तैः,
[“दशनकिरणशिखाप्रतानैः” इत्यत्र “दशनशिखाप्रतानैः” इति पाठान्तरम्] ।

(४०३) प्रकृतिमूढायाः,—स्वभावमुग्धायाः, गुणदीपविचारानभिज्ञाया इति

दिनीवनानीव प्रेषयन्तम् ; स्फुटधवलदशनपङ्क्तिघातकुमुद-
वनशङ्खाप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्जयन्तम् ; (४०४) मदिरा-
ऽमृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलककुभा मुखामोदेन
अमृतमधनदिवसमिव सृजन्तम् ; (४०५) वकचमुखकसल-
कर्णिकाकोशेन अनवरतमापीयमानश्चाससौरभमिवाधोमुखेन
नासावंशेन, (४०६) चक्षुषः क्षीरस्निग्धस्य धवलिम्बा दिङ्मुखानि
अपूर्ववदनचन्द्रोदयोद्वेग-क्षीरोद-प्लावितानीव कुर्वाणम् ;
(४०७) विमलकपोलफलकप्रतिविम्बितां चामरग्राहिणीं
ग्रहिणीमिव मुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम् ; अरुणेन

भावः । प्रज्ञाऽऽलीकमिव—प्रकृतज्ञानरूपमालीकमिव, दर्शयन्तम् । मुखेति ।—मुखे
जनितः य इन्दसन्देहः,—चन्द्रीऽयमिति सशयः, तेन आगतानि कुमुदिनीवनानीव
प्रेषयन्तम्—इन्दुरय नेति कृत्वा विसर्जयन्तम् । स्फुटेति ।—स्फुटधवला या दशन-
पङ्क्तिः तया कृता—जनिता, या कुमुदवनशङ्खा, तया हेतुना प्रविष्टा, मुखाम्यन्तर-
मिति भावः, शरज्ज्योत्स्ना—शरत्कालिककौमुदीमिव, विसर्जयन्त—नैतानि कुमुद-
वनानीति कृत्वा त्यजन्तम् ।

(४०४) मदिरिति ।—मदिराऽमृतवत् यः पारिजातगन्धः, स गर्भे यस्य तेन,
भरितसकलककुभा—सर्वदिक्प्रसारिणीति यावत्, मुखामोदेन—वदनसौरभेण, अमृत-
मधनदिवसमिव—प्रीपूषमन्यनदिनमिव, सृजन्त—जनयन्तम् ।

(४०५) विकचेति ।—विकच—प्रस्फुटः । मुख कसलमिव, तस्य 'कर्णिका-
कोशः,—अज्वराट, बीजोशः इत्यर्थः तेन, तत्सदृग्नेति भावः, (“कर्णिका
करिहस्ताये .. । ... ..ज्वराटे कर्णभ्रूषणे ॥” इति मेदिनी) । अधोमुखेन—
नतमुखानयनेन, “अधोमुखेन” इत्यनेन सौरभस्य सुप्रेयत्वं तथा आपीयमानानुमितिञ्च
प्रकटयति । नासावंशेन—नासिकादण्डनेत्यर्थः, अनवरतं—नियतम्, आपीयमानम्
—आप्रायमाणम्, आसस्य सौरभं येन तथोक्तमिव ।

(४०६) क्षीरस्निग्धस्य—क्षीरवत् स्निग्ध तस्य, चक्षुषः धवलिम्बा—त्रैत्येन,
दिङ्मुखानि अपूर्ववद व चन्द्रः, तस्य उदयेन उद्वेगः,—वेलायामुच्छलितः, यः
क्षीरोदः, तेन प्लावितानीव—आप्लावितानीव ।

(४०७) विमलेति ।—विमले कपोलफलके—गण्डतटे, प्रतिविम्बिता—प्रति-

चूडामणिशोचिषा (४०८) सरस्वतीर्याकुपितलक्ष्मीप्रसादन-
लग्नेन चरणालक्तकेनेव लोहितायितललाटतटम् ; (४०९)
आपाटलांशुतन्त्रीसन्तानवल्लयिनीं (४१०) कुण्डलमणिकुटिल-
कोटिवालवीणां, (४११) अनवरतचलितचरणानां वादयताम्
उपनीष्यतामिव (४१२) स्वरव्याकरणविवेकविशारदं
(४१३) श्रवणावतंससधुकरकुलानां कलकणितभाकर्णयुक्तम् ;
(४१४) उत्फुल्लमालतीमयेन राजलक्ष्म्याः कचग्रहलीला-

फलिता ताम् । निग्रहिणीमिन्न—मूर्च्छिमतीति च । सरस्वती—वाग्देवीम् । अरुणेन
—रक्तेन, चूडामणिशोचिषा—चूडामणेः,—शिरोरत्नस्य, शोचिषा—प्रक्षया ।

(४०८) सरस्वतीति ।—सरस्वत्या या र्द्विर्वा—द्वेषः, तया कुपिता या लक्ष्मी,
तस्या प्रसादन—चरणप्रणिपातेन सान्त्वन, तेन लग्न—ससक्तं तेन, चरणालक्तकेनेन
—चरणस्य लाचारमेनेवेत्यर्थः । लोहितेति ।—लोहितायित, —अरुणित, ललाट-
तट' यस्य तथोक्तम् । [“लोहितायितललाटतटम्” इत्यत्र “लोहितायतललाटतटम्”
इति पाठे—लोहित आयत, —निगल', ललाटतट' यस्य तमित्यर्थः ।

(४०९) आपाटलेति ।—आपाटला, —ईषद्रक्ता', अंशव, —मयूखा एव,
वन्नीसन्ताना',—तन्त्रीमहा, तेषा वनयं—सण्डल विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ताम् ।

(४१०) कुण्डलेति ।—कुण्डलयो, —कर्णभूषणयोः ये सण्डय', तेषा कुटिला
—भङ्गिमती, कोटि, —शिखा इत्यर्थः, सा एव वालवीणा—सप्ततन्त्री विपञ्ची ताम् ।

(४११) अनवरतेति ।—अनवरतं—निरन्तर, चलिता चरणा येषा तथोक्तानाम् ।
उपनीष्यता—वीणया उपशावतां, वीणया स्तुतिं कुर्वतामित्यर्थं तेषामिव । एतेन
गानस्यैव प्राधान्यं प्रकटयति ।

(४१२) स्वरिति ।—स्वरा, —निषादादय, न्याक्रियन्ते—प्रकाशयन्ते अनेनेति
स्वरव्याकरण, स चामौ विवेकाद्येति स्वरव्याकरणविवेकः, तेन विशारद—चतुर यथा
तथा [क्रियाविशेषणम्] ।

(४१३) श्रवणेति ।—श्रवणयोः, —कर्णयोः, यौ श्रवतसौ—अलङ्कारविशिषौ,
तयो मधुकरकुलानि भङ्गसमूहा, स्थितानीति भावः, तेषा कलकणितं—मधुरा-
स्फुट रणितम् आकर्णयन्त—शृण्वन्तम् । [“कलकणितकम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४१४) उत्फुल्ले ।—उत्फुल्लमालतीमयेन—निवासितमालतीगुम्फिनेन, राजलक्ष्म्याः

ऽऽलम्बेन जलज्योत्स्नावलयेनेव सुखशशिपरिवेशमण्डलेन
 मुण्डमालागुणेन परिकलितकेशान्तम्; (४१५) शिखण्डा-
 भरणभुवा मुक्ताफलालीकेन सरकतमणिकिरणकलापेन
 च अन्योऽन्यसंबलनवृजिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिणेव
 आगत्य स्वयम् अभिषिच्यमानम्; (४१६) अम-
 जलविलीनबहलक्षणगुरुपङ्क्तिलककलङ्ककल्पितेन कालिम्ना
 (४१७) प्रार्थनाचाटुचतुरचरणपतनशतश्यामिकाकिण्णेनेव

[कचृभूताया.] कचग्रह, —केशकर्षणं, तत्र या लीला—विलासः, तथा आलय—ससक्तं
 । नखेति ।—नखाना, राजलक्ष्या इति भावः, ज्योत्स्नाः,—प्रभा इति यावत्, तासा
 बलय—मण्डलं तेनेन । सुनिति ।—मुखं शशीन—चन्द्र इव, तस्य परिवेशमण्डल—
 परिधिसण्डल तेन । मुण्डमालागुणेन—शिरोमालयेत्यर्थः, परिकलितः,—परिणद्धः, केशान्तः,
 —केशप्रान्तः यस्य तथोक्तम्, यद्वा,—परिकलिता ये केशा, तैरन्तः,—मनोहरः तम् ।

(४१५) शिखण्डेति ।—शिखण्डाभरण—चूडाऽलङ्कारः, तस्मात् भवतीति
 तथोक्तेन । सुक्तेति ।—मुक्ताफलानाम् आलीकेन—प्रभया । सरकतमणीना किरण-
 कलापेन—प्रभाजालेन, अन्योऽन्यस्य संबलनं—मिश्रणं, तत्र वृजिन—कलुषम्,
 आबिलमित्यर्थं तेन । (“कलुष वृजिनैनीऽघम्” इत्यमरः) । प्रयागेति ।—प्रयागे—
 गङ्गाया सरस्वत्याः यमुनायाश्च सङ्गमक्षेत्रे, या प्रवाहवेणिका—तिसृणा नदीना
 खोतीरूपा वेणी, तस्या वारि तेनेव । अभिषिच्यमान—क्रियमाणाभिषेकमित्यर्थः ।

(४१६) अमेति ।—“अमजल—” इत्यादौ “वारविलासिनीभिः बिलुष्यमान-
 सौभाग्यमिव सर्वतः” इत्युत्तरेणान्वयः । अमजलेन—चामरादिसञ्चालननिमित्तकपरि-
 अमजनितेन जनेन, घर्षणेतिव्यर्थः, बिलीन—द्रवता गतः, बहल—प्रशस्तम्, यद्वा,—
 धहल—घन, घनसन्निविष्टमिति यानत् कृष्णागुरुपङ्क्तिलक—छट्टकालागुरुद्रवरचितं
 तिलक, तस्य कलङ्क,—चिह्न, (“कालङ्काङ्गी लाञ्छनञ्च चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्”
 इत्यमरः) तेन कल्पितः,—कृत तेन । कालिम्ना—श्यामलत्वेन ।

(४१७) प्रार्थनेति ।—“प्रार्थना” इत्यादौ प्रार्थनादीनि समस्तानि श्रीहर्षगतानि
 श्लोधानि प्रार्थनाया—मामनुग्रहाणेति याज्ञाया, य. चाटु, —दैन्य, प्रियवचन वा,
 तेन चतुर—सर्वज्ञास यथा तथा, यानि चरणपत्नानि, तेषा शतेन—बाहुष्येनेति
 भावत्, या श्यामिका—कालिमा, तस्या. कृष्णः,—चिह्नविशेषः तेनेन ।

(४१८) नीलायमानललाटलेखाभिः, (४१९) क्षुभित-
मानसोद्गतैः उत्कलिकाकलापैरिव हारैः उल्लसद्भिः अवष्टभ्य-
मानाभिः, (४२०) विलासवल्लानचटुलैः भ्रूलताकल्पैः ईर्ष्या
श्रियमिव तर्जयन्तीभिः, (४२१) आयामिभिः खसितैः
अविरलपरिमलैः झलयमारुतमयैः पाशैरिव आकर्षन्तीभिः,
(४२२) विकटवकुलावलीवराटक्वेष्टितमुखैः बृहद्भिः स्तन-
कलसैः (४२३) स्वदारसन्तोषरसमिवाशेषमुद्धरन्तीभिः,

(४१८) नीलिति ।—नीलायमाना—नीलेवाचरन्ती, ललाटलेखा—भाल-
रेखा यासा ताभिः ।

(४१९) क्षुभितेति ।—क्षुभितानि—इष्टलाभविरहात् क्षीभं गतानि, यानि
मानसानि—चेतासि, तेभ्यः उद्गताः,—उत्थिताः तैः ; क्षुभितं—वात्वावशात् चञ्चलं,
यत् मानस—तदाख्यं सरः, त इत् उद्गतैः इति च । उत्कलिकाकलापैरिव—रथ-
रथिकासमूहैरिव, भीचिसमूहैरिव च, (“कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलीचिषु”
इति मेदिनी) उल्लसद्भिः,—राजमानैः, हारैः अवष्टभ्यमानाभिः,—स्तब्धीक्रियमाणाभिः ।

(४२०) विलासेति ।—विलासेन—निभमिण, यत् बल्लानं—चलनं, तत्र
चटुला,—पटनः तैः । भ्रूलताकल्पैः,—लतासदृशीभिः भूमि त्वर्धः । श्रियमिव—
राजलक्ष्मीमिव, सपत्नीधियेति भावः ।

(४२१) आयामिभिः,—दीर्घैः, खसितैः,—निद्रासैः, इष्टलाभविरहदुःखा-
दिति भावः, अविरलः,—घनः, परिमलः,—सौरभं येषा तैः । पाशैरिव—रज्जुभि-
रिव, आकर्षन्तीभिः,—वशीकुर्वन्तीभिः, समीपमानयन्तीभिश्च, प्रियं हर्षमिति भावः ।

(४२२) विकटेति ।—“विकट—” इत्यादिना उद्दीपनभावेन व्यञ्जयति ।
विकटा—स्थूला, या बकुलावली—बकुलमाला, सैव वराटकाः,—रज्जु, (“वराटकाः
पद्मनीजकोषे रज्जौ कपर्दके” इति मेदिनी) तेन वेष्टितं मुखं येषा तैः । बृहद्भिः,—
उत्तुङ्गैः, बृहत्त्वादेन हार्यमेषा दीतयति, स्तनकलसैः,—स्तनाः कलसा इव तैः ।

(४२३) स्वदारिति ।—स्वस्य दाराः,—पत्नी, तेषु सन्तोषः,—प्रीतिरेव, रसः,—
रागः, हर्षस्येति भावः, जलञ्च तमिव । बृहत्त्वेनैव च नक्षयति, अशेषम् इति ।—अशेषं
—समग्रं यथा तथा, उद्धरन्तीभिः,—उत्तोलयन्तीभिः, रिक्तीकुर्वन्तीभिरिति यावत् ;
कलसैः किल रज्जुवेष्टितमुखैः रसं (जलम्) उद्ध्रियते इति लीकान्यवहारः ;
तादृशननप्रदर्शनेन हर्षस्य स्वदारसन्तोषो प न्यते, स्वसन्तोषश्च जन्यते इति भावः ।

(४२४) कुचोत्कम्पिकाविकारप्रेङ्खितानां हारतरलमणीनां वस्त्रमिः आलष्य हृदयमिव हठात् प्रवेशयन्तीभिः, प्रभासुचाम् आभरणमणीनां मयूखैः प्रसारितैः बहुभिरिव बाहुभिः आलिङ्गन्तीभिः, (४२५) जृम्भाऽनुबन्धवन्धुरवदन रविन्दावरणीकृतैः उत्तानैः करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि मानसानीव निरुन्धतीभिः, (४२६) मदान्धमधुकरकुलकीर्यमाणकर्णकुसुमरजःकणकूणितकोणानि कुसुमशर-शरनिकरप्रहारमूर्च्छासुकुलितानीदलोचनानि चतुरं सञ्चारयन्तीभिः, अन्योऽन्यमत्सरात् (४२७) आविर्भवद्भ्रुरभ्रुकुटिविभ्रमक्षिप्तैः कटाक्षैः कर्णेन्दीवराणीव ताड-

(४२४) कुचेति ।—कुचानां—स्तनानाम्, उत्कम्पिका—कम्पनिशेष एव, विकार,—स्राविकभावविशेषः, तेन प्रेङ्खिताः—चालिताः तेषु, हारतरलमणीनां—हारेषु तरलाः,—भास्वराः, ये मणयः,—रत्नानि तेषाम् ; हारस्य मध्यमणीनामिति वा, (“तरल चञ्चने पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि” इति मैदिनी) वस्त्रमिः,—मयूखैः, आलष्य, हर्षमिति शेषः । प्रभासुचा—प्रभावर्षिणाम्, आभरणमणीनाम्—अलङ्काररत्ना, मयूखैः,—किरणैः । आलिङ्गन्तीभिः,—आशिष्यन्तीभिः ।

(४२५) जृम्भेति ।—जृम्भाणां—कामजनितानुभावविशेषाणाम्, अनुबन्धेन—धातुत्वेन, वन्धुराणि—भङ्गिमन्ति, रम्याणि वा, यानि वदनानि—मुखानि, अरविन्दानीव—पद्मानीव, तेषाम् आवरणीकृताः,—आवरकत्वेन कल्पिताः तैः । उत्तानैः,—ऊर्ध्वोत्कृततलैरित्यर्थः, करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि—सवेगप्रचलितानि, हर्षं प्रतीति भावः । निरुन्धतीभिः,—निरुद्धं कुर्वन्तीति ।

(४२६) मदान्धेति ।—मदेन अन्धानि—मत्तानीति यावत्, [“मदान्ध—” इत्यत्र “मदान्ध—” इति प्राटान्तरम्] यानि मधुकरकुलानि, तैः कीर्णानि—क्षिप्तानि, यानि कर्णकुसुमाना रजासि—परागा, तेषां कर्णैः,—लेखैः, कूणितैः,—सङ्कुचिताः, कोणाः,—प्रान्तदेशाः येषां तानि । अत एव कुसुमेति ।—कुसुमशरस्य—कामस्य, शरनिकरैः,—शरसमूहैः, प्रहारेण या मूर्च्छा—मोहः, तथा सुकुलितानीव—निमीलितानीव, लोचनानि—नयनानि, चतुरं—सन्निवासं यथा तथा, सञ्चारयन्तीभिः,—प्रेरयन्तीभिः । अन्योऽन्यमत्सरात्—परस्परैर्घोषात् ।

(४२७) आविर्भवदिति ।—आविर्भवन्तः,—प्रकटयन्तः, भङ्गुराः,—कुटिलाः,

धन्तीभिः, (४२८) अनिमेषदर्शनसुखरसराशिं (४२९) मन्थ-
रितपक्ष्मणा चक्षुषा पीतमिव (४३०) कोमल-
कपोलपालीप्रतिविम्बितं वहन्तीभिः, (४३१) अभिलाष-
लीलानिर्निमित्तस्मितैः चन्द्रोदयान् इव मदनसाहा-
यक य सम्पादयन्तीभिः, (४३२) अङ्गभङ्ग लनान्योऽन्य-
घटितोत्तानकरवेणिकाभिः (४३३) स्फुटनमुखराङ्गुली-
काण्डकुण्डलीक्रियमाणनखदीधितिनिवहनिभेन अकिञ्चित्कार-
कामकामुंकाणीव रूपा भञ्जतीभिः वारविलासिनीभिः

ये भुक्तनिभमाः, तैः क्षिप्ताः तैः । कर्णेन्द्रीनराणीन—ग्रनणनीलीत्यलानीन,
ताडयन्तीभिः, स्वसायैर्धयेति भावः ।

(४२८) अनिमेषेति ।—अनिमेषं—निर्निमेषं, दर्शनम्—अवलीकनं, तेन
सुखरसाना—सुखास्वादाना, रस,—जलं तेषाञ्च, राशिर्यस्मिन् तं, हर्षमिति शेषः ।

(४२९) मन्थरितेति ।—मन्थरितानि—निश्चलानि, पक्ष्माणि—लोमानि यंस्थं
तेन, चक्षुषा—नेत्रेण, पीतमिव ।

(४३०) कोमलेति ।—कोमलायां कपोलपाल्या—गण्डतटे, प्रतिविम्बितं
—प्रतिफलितम्, निर्मली स्फटिकभाजनादौ अन्तर्बर्त्तितद्रव्यमपि प्रतिविम्बितं दृश्यते ।
वहन्तीभिः,—धारयन्तीभिः ।

(४३१) अभिलाषेति ।—अभिलाषस्य—कामटणायाः, लीलयां—विलासिन,
निर्निमित्तानि—अहेतुकानि, स्मितानि—सृष्टुहसितानि तैः । मदनसाहायकाय—
कामसाहाय्याय । सम्पादयन्तीभिः,—कारयन्तीभिः ।

(४३२) अङ्गेति ।—अङ्गानां भङ्गबलनेन—जृम्भादिजनितमीटनविशेषेण,
ग्रन्थोऽन्येन—परस्परैण, घटिताः,—सयुक्ताः, उत्तानाः याः करवेणिकाः,—पर-
परानुबन्धेन स्थितयोः करयोः अङ्गुलिबिन्द्यासनिशेषाः ताभिः ।

(४३३) स्फुटनेन—मीटनेनेत्यर्थः, मुखराः,—सशब्दाः, अङ्गुलय एव
ताण्डाः,—शाखाविशेषाः, तैः कुण्डलीक्रियमाणानां नखानां दीधितिनिवहाः,—
शयूखनिचयाः, तेषां निभः,—छलं तेन । अकिञ्चित्काराणि—अक्षमाणि इति यान्तं
‘किञ्चित्कार्षणाशक्तानीति भावः, कामस्य कामुंकाणि—धनुंषि तानीन, रूपा—
कीपेन, भञ्जतीभिः,—खण्डयन्तीभिः ।

(४३४) विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्वतः • (४३५) स्पर्श-
स्त्रिन्नवेपमानकरकिसलयगलितचरणारविन्दां चरणग्राहिणीं
बिहस्य कोणेन लीलाऽलसं शिरसि ताडयन्तम् ; (४३६) अन-
वरतकरकलितकोणतया च आत्मनः प्रियां वीणामिव श्रियमपि
शिक्षयन्तम् ; निःस्नेह इति धनैः, (४३७) अनाश्रयणीय
इति दोषैः, निग्रहरुचिः इति इन्द्रियैः, दुरूपसर्प इति कलिना,
नीरस इति व्यसनैः, (४३८) भौरुः इति अयशसा,

(४३४) विलुप्यमानेति ।—विलुप्यमानं—क्रियमाणं, सौभाग्यं—नास्त्यं यस्य
तथोक्तमिव ।

(४३५) स्पर्शेति ।—स्पर्शेन स्त्रिन्नं,—घर्षात्कः, वेपमानः,—कल्पमानश्च-
सत्त्विकभानातिशयादिति भावः, यं करकिसलयः, तस्मात् गलितं—च्युत, चरणार-
विन्द—पादपद्मं, हर्षस्येति भावः यथा. तथोक्ताम् । चरणग्राहिणीं—चरणसेविनी-
मित्यर्थः । कोणेन—बीणानादनदण्डेन, (“कोणो बीणादिनादनम्” इत्यमरः) लीला-
ऽलसं—विलासमन्थरम् । ताडयन्तं—प्रहरन्तम् ।

(४३६) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरतं, करकलितः,—करधूलः, कोणी-
येन तथोक्तः, तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, प्रियां—प्रीतिजननीम् । [“प्रियाम्” इति
बीणायाः श्रियाश्च विशेषणम्] । शिक्षयन्तम्—अभ्यस्यन्तं, पथ्यालीचयन्तमिति यान्त ।
निःस्नेहः,—स्नेहरहितः, सततव्ययशीलत्वादिति भावः । “निःस्नेह” इत्यादौ “एक-
मप्यनेकधा गृह्यमाणम्” इत्युचरेण सम्बन्धः, एवं सर्वत्र ।

(४३७) अनाश्रयणीयः,—असेवनीय । निग्रहरुचिः,—निग्रहे—वशीकरणे, रुचिः,
—अभिलाषो यस्य तद्यभूतः । दुरूपसर्पः,—दुर्जनः । कलिना—चतुर्धयुगेन । नीरसः,
—निरनुरागः । व्यसनैः,—सृगयादिभिरष्टादशभिः, तदुक्तं मनुना,—“दश कामसमुत्थानि
तथाऽष्टौ क्रीधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विनर्जयेत् ॥ कामजेषु प्रसक्तौ हि
व्यसनेषु महीपतिः । नियुज्यतेऽर्धघर्षाभ्यां क्रीधजेष्वात्मनैव तु ॥ सृगयाऽची दिनासप्रः
परीवादः स्त्रियो मद्दः । तौर्यविक वद्याऽव्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्य साहसं
द्रीह ईर्ष्याऽत्याऽर्धदूषणम् । नाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रीधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इति ।

(४३८) भौरुः,—भयशील । अयशसा—अकीर्त्या, अकीर्तिकारेण दुश्चेष्टितेनेति
भावः ।

(४३८) दुर्ग्रहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, शठः इति परकलत्रैः, काष्ठासुनिरिति यतिभिः, धूत इति वैश्याभिः, नेय इति सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, सुसहाय इति (४४०) शत्रुयोधैः एकमपि अनेकधा गृह्यमाणम् ; (४४१) शन्तनीः अहावाहिनीपतिं, भीष्मात् जितकाशीं, (४४२) द्रोणात् चापलालसं,

(४३८) दुर्ग्रहेति ।—दुर्ग्रहा—दुरा म, चित्तवृत्तिर्यस्य तथोक्तः । चित्तभुवा—वा । स्त्रीपरः,—स्त्रैणः । शठः,—धूर्तः, बन्धक इत्यर्थः । [“शठः” इत्यत्र “बन्ध” इति पाठे—बन्ध, —प्रजननाक्षमः, लीन इत्यर्थः] काष्ठासुनि,—उत्कर्षणान् तापसः, (“काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः) । नेयः,—वशबदः, परबशः इत्यर्थः । कर्मकरः,—भृत्यः । सुसहायः,—सुष्ठु सहायसम्पन्नः, कथमन्यथा एकेन नयं पराजिता इति भावः ।

(४४०) शत्रुयोधैः,—शत्रुवीरैः । अनेकधा—बहुधा । गृह्यमाण—ज्ञायमानम् । अलोक्षेखालङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“कच्चिदेदाङ्गहीतृणा निषयाणा तथा क्वचित् । एकस्वानेकधीक्षेत्री यः स उक्षेत्र उच्यते ॥” इति ।

(४४१) शन्तनीः,—तदाख्यात् कुरुवशीयात् राज्ञः, [ल्यबलीपे पञ्चमी] शन्तनुमपेक्ष्येत्यर्थः, एवमुत्तरत्वं महति ।—सह्यः बाहिन्यः सेना, तास पतिः तम् ; पत्ने,—शन्तनुस्तु एकेव महती वाहिनी—सहानदी, गङ्गा इत्यर्थः, तस्याः पतिरिति व्यतिरेकः । भीष्मात्—भीष्मपेक्ष्य, जितकाशी—जितेन—जयेन, काशते—राजते इति तथोक्तः तम् ; तथा च परशुरामः भीष्मेण पराजितः, काशिराजदुहितस्त्वयवरे च समागतं सकाशिराजं नृपचक्रम् एका पी एव स निजित्य भ्रातुर्विचितवीर्यस्य क्षारार्थम् अस्नाऽन्विकाऽन्वलिबानामकन्यात्वयम् आतीतवान्, हर्षस्तु ततोऽपि जितकाशी, जितेन्द्रियो वा तम् । तथा हि, यदा त्वयि त्वत्पत्ने वा विद्यमाने कुतो महौहित्राणां राज्यप्राप्तिः ? इति पितुः शन्तनीर्निमित्तं सख्यगन्धानाक्षौं दासराजकन्यामर्धयते भीष्माय दासराजेन सा न दत्ता, तदा “नाह राज्यं विनाह ना करिष्यामि” इति भीष्मेण प्रतिज्ञातं, तत एव चिरकुमारिणानेनाभावान्, अतः भीष्मस्तु पितृनुरीभेन जितेन्द्रियः, अयन्तु स्वभान इति व्यतिरेकः ।

(४४२) द्रोणात्—धनुर्बेदाचार्यात्, चापे—धनुषि, लालसा यस्य तम् ; अथ च, च—समुच्चये, अपगता लालसा यस्य तथोक्तः तं, दिवीभमित्यर्थः ; यदा,

(४४३) गुरुपुत्रात् अमीघमार्गणं, (४४४) कर्णात् मित्व-
प्रियं (४४५) युधिष्ठिरात् बहुक्षमं, (४४६) भीमात्
अनेकनागायुतवल्, (४४७) धनञ्जयात् महाभारतरणयोग्यं,

चापले—चपलकर्णि, अलस,—मन्दव्यापारः, अपटरित्यर्थः तम्; द्रोणस्तु
र्धलासया द्रुपदेन सह विरोध कृतवान्, अयन्तु न तथेति व्यतिरेकः ।

(४४३) गुरुपुत्रात्—गुरुः,—द्रोणानार्यः, तस्य पुत्रः,—अत्रत्याम्ना तस्मात्,
अमीघाः,—अव्यर्था, मार्गणाः,—शराः यस्य तथोक्तः तम् अव्यर्थशरवर्षिण-
मित्यर्थः, तथा च “अद्यैव पाण्डवान् हनिष्यामि” इति प्रतिज्ञाय अत्रत्याम्ना
ब्रह्मास्त्रे निक्षेपिते, तत्तेजसा सचराचर जगदपि सन्तप्यमान विलीक्य समागतेन
सामरसहेन निरिच्छिना जगदनुकम्पया तदस्त्रोपसंहाराय याचितः स. “शरीर्यं
मे अमीघ, शत्रुपक्षीयं कमध्येकं न हत्वा न निवर्त्तयिष्यते” उक्तवान्, ततः उत्तरायः
गर्भस्य परी त विनाशय स तसुपसहृतवान्; ततश्च भगवान् श्रीकृष्णः अद्भुतमादौ
भूत्वा उत्तरागर्भं प्रविश्य त पुनरुज्जीवितवानिति पौराणिकी वार्त्ता । अथ च,
अमीघाः,—सफला, मार्गणाः,—याज्ञाः यत तथोक्तः, अर्थिप्रार्थितपूरक इति
धावत । द्रौणि विधातुरपि याज्ञा न सम्यक् सफलामकरोत्, अपन्तु अर्थिमातस्यैव
प्रार्थितप्रदाता अत एव व्यतिरेक ।

(४४४) कर्णात्—राधेयात्, मित्वप्रिय—मितस्य—सूर्यस्य, मित्राणा—सुहृदाश्च,
प्रियं तम् । (“—मित्रं सुन्दि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि—” इति श्रुतिः)
सूर्येणन्दनतया सूर्यप्रियो हि कर्णं, अयन्तु सूर्योपासकतया तप्रिय । कर्णस्तु
मित्वस्य एकस्य दुर्व्योधनस्य प्रिय, अयन्तु मित्राणा वह्ना प्रिय इति व्यतिरेक ।

(४४५) युधिष्ठिरात्—धर्मराजात्, बहुक्षम—क्षमागुणवहुलम्, अथ च
यद्वा क्षमा—पृथिवी, रात्रमित्यर्थः यस्य तथोक्तम् ।

(४४६) भीमात्—अर्जुनाग्रजपाण्डवात् । अनेकेति ।—अनेकनागायुतवत्—
नास्ति एकः,—श्रेष्ठ (“एकः सहस्राऽन्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोन्निषु” इति श्रुतिः)
येभ्य, ते च ते नागाः,—हस्तिनः, तेषाम् अयुतवत् महाबलहस्तिसमूहवदित्यर्थः,
वल्—सामर्थ्यम्, अन्यत्,—अेकानि—बहूनि, नागान्—हस्तिनाम्, अयुतानि—
दशसहस्राणि, बलानि—सैन्यानि यस्य तथोक्तः तम् ।

(४४७) धनञ्जयात्—अर्जुनात्, महाभारते यो रणः,—सङ्ग्रामः, कुरु-
चेवद्विद्युद्धमिति धावत; अन्यत्,—महान् भारः, पृथिव्या इति भावः तस्य तरण-

(४४८) कारणमिव कृतयुगस्य, बीजमिव विबुधसर्गस्य,
उत्पत्तिहीपमिव दर्पस्य, एकागारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिक-
मिव पुरुषोत्तमस्य, (४४९) खनिपर्वतमिव पराक्रमस्य,
सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयाश्रुतमयनदिवस-
मिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, (४५०) बलदर्शनमिव वैदग्ध्यस्य,
एकस्थानमिव स्थितीनां, सर्वस्वकथनमिव कान्तेः, अपवर्गमिव
रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव राज्यस्य,
(४५१) सर्वबलसन्दीहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव
पुरन्दरदर्शनस्य, आवर्त्तनमिव धर्मस्य, कन्याऽन्तःपुरमिव
(४५२) कलानां, (४५३) परमप्राणमिव सौभाग्यस्य, राज-

बहनम्; यद्वा,—महतः,—प्रकृतस्य, भारस्य—कार्यपुरायाः, तरणं—सम्पादन-
मित्यर्थः, तस्य योग्यः तम् ।

(४४८) कारणमिव—हेतुभूतमिव, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य । बीजमिव—अङ्गुरीत्-
पादकलुद्रबस्तुनिशेव इव, विबुधसर्गस्य—देवसृष्टेः । उत्पत्तिहीपमिव—प्रभवस्थानमिव ।
एकागारमिव—अद्वितीय गृहमिव । प्रातिवेशिकं—प्रतिबिम्बमिव, प्रतिवेशिनमिव ना ।

(४४९) खनिपर्वतमिव—आकरगिरिमिव । सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव—अशेष-
शास्त्रसङ्गीतालयमिव । द्वितीयाश्रुतमयनदिवसमिव—अपरपीयूषोत्तलनवासरमिव ।

(४५०) बलदर्शनमिव—शक्त्युत्कर्षप्रदर्शनमिव । एकस्थानमिव—अद्वितीयं
निकेतनमिव । स्थितीनां—सर्वार्थदाना, शिष्टाचाराणामित्यर्थः । सर्वस्वकथनमिव—
निधिभूतत्वविज्ञापनमिव । अपवर्गमिव—साफल्यमिव, अथवा कृत्यावसानमिव, पर-
मीत्कर्षमित्यर्थः, (“खादपवर्गस्वाग्ने मीचे कार्यावसाने साफल्ये” इति मेदिनी) ।
सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव—अखिलपापक्षयमात्रसाधनीभूतकर्षनिशेपमिव ।

(४५१) सर्वेति ।—सर्वेषां बलानां—सैन्यानां, सामर्थ्यानां वा, सन्दीहः,—
सङ्घः, तस्य अन्वस्कन्दः,—समावेश तमिव । पुरन्दरदर्शनस्य—इन्द्रसाक्षात्कारस्य ।
आवर्त्तनमिव—आवर्त्तनमिव, प्रत्यानयनकारणमित्यर्थः ।

(४५२) कलानां—नृत्यगीतादीनां चतुष्षष्टिविधानां कलाविद्यानाम् ।

(४५३) परमप्राणमिव—परमं बलमिव । [“परमप्राणमिव” इत्यत्र “परम-

क्षर्गसमाख्यवभृथस्नानदिवसस्मिव सर्वप्रजापतीनां, गम्भीरञ्च
प्रसन्नञ्च, त्रासजननञ्च, रमणीयञ्च, कौतुकजननञ्च, पुण्यञ्च,
चक्रवर्तिनं हर्षम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (४५४) अनुगृहीत इव, निगृहीत इव, साभिलाष
इव, तप्त इव, रोमाञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन् आनन्दवाष्पवारिविन्दून्
दूरादेव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्,—“सोऽयं सुजन्मा, सुगृहीत-
नामा, तेजसां राशिः, (४५५) चतुरुदधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता

प्रमाणमिव” इति पाठे,—परमम्—उत्कृष्ट, प्रमाणं—दृष्टान्तस्थानमित्यर्थः तदिदं ।
राजसर्गेति ।—राज्ञा सर्गं,—सृष्टिः, तस्य समाप्तिः,—अनसन, सैव अभृथस्नान—
दीक्षान्तस्नानं, तस्य दिवसः तमिव । सर्वप्रजापतीनां—सर्वेषां स्रष्टृणाम् । गम्भीरे-
त्यादि ।—गम्भीरञ्च प्रसन्नञ्च इत्यादि अन्योऽन्यसापेक्षं वीक्षण्य, तेन गम्भीरत्वेऽपि
प्रसन्नत्वं—प्रसादगुणसम्पन्नत्वम्, नो चेत् तथाविधत्वं, तदा कुटिलप्रकृतित्वं प्रसज्येत ।
किञ्च गम्भीरं—गम्भीरं, निम्नमित्यर्थः, साम्बकारमिति भावः, अथ च प्रसन्नं—
निर्लम्बं, इति निरोधोऽपि अत्र उद्भावनीयः । त्रासेत्यादि ।—त्रासजननत्वेऽपि
रमणीयत्व—रम्यदर्शनत्वम्, तथा च रघुवशे कालिदासः,—“भीमकान्तैर्नृपगुणैः स
नभृवीपजीविनाम् । अट्टप्यश्नाधिगम्यश्च यादीरत्नैरिनाशुर्न ॥” तादृक् नो चेत्, तस्य
भीमानात्तत्त्वं प्रसज्येत ; तथा त्रासजननम् अथ च रमणीयमिति निरोधः । एव
कौतुकजननत्वेऽपि पुण्य—पवित्रस्वभावम् ; तथाभूतत्वं नो चेत् तस्य पापकारित्वमेव
सम्भाव्येत, यतः कौतुकजननत्वन्तु अपुण्यत्वादेन सम्पद्येत ; तथा कौतुकजननम्
अथ च पुण्य—सभक्तिदर्शनार्हं पवित्रमिति निरोधः । चक्रवर्तिनं—सार्वभौमम् ।

(४५४) अनुगृहीत इव—अनुकम्पित इव, प्रसन्नया दृष्येति भावः । निगृहीत
इव—अभिभूत इव, तेजसेत्याशयः । साभिलाष इव—समुत्सुक इव, पुनः पुनः
दर्शनाशयेति भावः । तप्त इव—चरितार्थ इव, द्रष्टव्यवस्तुदर्शनेन इति हृदयम्
अथ च, यः अनुगृहीत, स एव कथं निगृहीतः ? यः साभिलाष, स कथं तप्तः ? इति
विरोधोऽपि अत्र प्रकटः । रोमाञ्चमुचा—पुलकिनेत्यर्थः । मुञ्चन्—त्यजन् । विस्मय-
स्मेरः,—विस्मयेन—आश्चर्य्येण, अलौकिकज्ञानजनितेन इति तात्पर्य्यं, स्मेरः,—
उत्फुल्लचित्त इत्यर्थः ।

(४५५) चतुरुदधीति ।—चतुर्णाम् उदधीनां—सागराणां, यत् केदारं—

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमल्लो
देवः परमेश्वरो हर्षः । एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी । न
(४५७) अस्य हरेरिव हृषविरोधीनि बालचरितानि, न
(४५८) पशुपतेरिव दक्षोद्देगकारीणि ऐश्वर्यविलसितानि, न
(४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः, न
(४६०) यमस्यैव अतिवृक्षभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्यैव

चेत्रम्, अन्तःपातीति यावत्, चतुरर्णवाहता महोति भावः, तदेव कुटुम्ब—पीथ-
वर्गः अत्यस्येति तथोक्तः । भोक्ता—अधिकारी । ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्माण्डवर्ति-
सर्व्वरत्नजातस्येत्यर्थः, वेदप्रतिपादितयज्ञफलसमूहस्य वा ।

(४५६) सकलेति ।—सकलाः, —सनस्ताः, आदिराजाः, —मन्त्रादयः, तेषां
चरितानि—आचारा, तेषां जये—पराभवविषये, अतिक्रमणे इत्यर्थः, ज्येष्ठमल्लः,—
प्रधानवीर । परमेश्वरः,—सम्राट् । एतेन—हर्षेण । राजन्वती—प्रशस्तराजशालिनी
इत्यर्थः, [“राजत्वान् सौराज्ये” (८२।१४ पा०) इति मतुपि रूपम्] ।

(४५७) अस्य—हर्षस्य । हरेरिव—कृणस्येव । हृषविरोधीनि—हृष, —घर्भः ;
अथत्र,—हृषरूपी, रिष्टासुरः, तस्य विरोधीनि—विध्वंसकानीत्यर्थः । बालचरितानि—
शैशवक्रीडितानि । कृष्णो बाल्यलीलायां हृषं हतवान्, अयन्तु सदसद्विवेकसम्भावना-
विरहितबालावस्थायामपि तत्कालक इति व्यतिरेकः ।

(४५८) पशुपतेरिव—हरस्यैव । दक्षेति ।—दक्षाणां—कुशलानां, जनाना-
मिति भावः ; अथत्र,—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापतेः, अश्वरस्येति भावः, उद्देगकारीणि—
भीषणानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेष्टितानि ; अत्र तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौरव-
वृत्तित्वं ज्ञातव्यम्, अन्यत्र,—ऐश्वर्याणि—ईश्वरधर्मा अणिमादय इत्यर्थः, अस्मिन्
पक्षे तु ऐश्वर्यशब्दः मुख्यवृत्तिकी वीथ्यः ; तेषां विलसितानि—विजृम्भितानि,
वीरभद्रादिहृष्टिव्यापाग इत्यर्थः ।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्यैव । गोत्रविनाशपिशुनाः,—गोत्राणां—वंशा-
नाम्, अन्यत्र,—शैलानां, पर्व्वतानामित्यर्थः, (“गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः” इति
मेदिनी) विनाशपिशुनाः,—विध्वंससूचकाः । प्रवादाः,—जनश्रुतयः दुष्कीर्त्तय इत्यर्थः ।

(४६०) यमस्यैव—अन्तकस्यैव । अतिवृक्षभानि—अतिभियाणि, अत्र अतिशब्देन
श्रीहर्षस्य युक्तदण्डत्व प्रतिपादयति, दण्डग्रहणानि—दण्ड, —कर, तस्य ग्रहणानि ;
अन्यत्र,—दण्डस्य—शासनयष्टेः, यमायुधस्येति यावत्, ग्रहणानि ।

(४६१) निस्त्रिंशद्ग्राहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः, (४६२) न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः, (४६३) — जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः । चित्रसिद्धम् अत्यमरं राजत्वम् । अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिनः,

(४६१) निस्त्रिंशेति ।—निस्त्रिंशद्ग्राहाणा—खड्गधारिणा, सहस्रैः ; अन्यत्र,—निस्त्रिंशः,—निर्दया, (“निस्त्रिंश खड्गे ना निर्दये विषु” इति मेदिनी) ग्राहाः,—अनहाराः, जलजन्तुभेदाः मकरा इति यान्तु, (“ग्राहो ग्रहेऽनहारे च” इति मेदिनी । अनहार,—मकर इत्यर्थः) तेषा सहस्रैः, रक्षिताः,—पालिताः । रत्नालयाः,—रत्नभाण्डागाराणि, अन्यत्र,—रत्नाकरा, समुद्रा इत्य ।

(४६२) धनदस्येव—कुवेरस्येव, न निष्फलाः,—न अर्थादिफलप्राप्तिभिररक्षिताः इत्यर्थः, यः कश्चित् अर्थितया अस्य समीप गच्छति, स न विफलाभिलाषो भवतीति भावः, यद्वा,—न निष्फलाः,—सफलाः, ज्ञानीपदेशलाभादिति भावः, अन्यत्र,—दानादिव्ययाभानात् निष्पयोजना इत्यर्थः । सन्निधिलाभा,—सन्निधि,—सन्निधानं, समीपोपस्थितिरित्यर्थः ; यद्वा,—सन्त,—साधव एव, निषय,—अमूल्यानि रत्नानि ; अन्यत्र,—सन्तः,—उत्कृष्टाः, निषयः,—पद्मशब्दादय (“निधिर्ना श्रेणधिर्भेदाः पद्मशब्दादयो निषे” इत्यमरः) तेषा लाभाः,—प्राप्तयः ।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव । अर्थनादेति ।—अर्थाना—धनाना, वाद,—मया इदं लब्धम्, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूपं वचनं तेन शून्यानि—रक्षितानि, दर्शनानि—अवलीकनानि, अस्य राज्ञः साक्षात्कारे प्रभूता अर्था लभ्यन्ते इति भावः ; अन्यत्र,—अर्थनाद,—स्तुतिनादः, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थः । दर्शनानि—महायानादीनि तदीयशास्त्राणीति भावः ।

(४६४) बहुलेति ।—बहुलाः,—अनेके, दोषाः,—रागादय इत्यर्थः, तैरुपहताः,—आक्रान्ताः, मलिनीकृता इत्यर्थः, अन्यत्र,—बहुलस्य—कृष्णपक्षस्य, दोषाभिः,—रजनीभिः, (“बहुला नीलिकाया स्यात्..... । पश्यथौ कृष्णपक्षे च वाच्यन्तु प्राज्यकृष्णयोः ॥” “दोषः स्यात् दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च” इति च मेदिनी) उपहताः,—विनष्टाः । श्रियः,—समृद्धयः ; अन्यत्र,—शोभाः । अत्यमरम्—अतीवानिनश्यरम्, यद्वा—असरसतिक्रान्तं, न्यकृतामरसमूहमित्यर्थः ।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य, अर्थिनः,—याचकाः, पर्याप्तो विषयः न इत्युत्तरे—शान्तयः, अर्थिनामपर्याप्तत्वात् अस्य त्यागाक्ताज्ञा न तस्मिमायातीति भावः ।

(४६६) प्रज्ञायाः शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्त्तः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्घाः, कौशलस्य कलाः न पर्याप्ती विषयः । अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीनां योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तक^१ां पार्थिव-

(४६६) प्रज्ञायाः,—प्रकृष्टाया बुद्धेः, शास्त्राणि, पर्याप्ती विषयः न इति अन्वयः ; स्त्रीणां शास्त्राणि अतीत्य बुद्धिं प्रवर्त्तते इति भावः । कवित्वस्य—कान्यरचयित्वस्य, वाच, पर्याप्ती विषयः न इति अन्वयः, नाग्देवीमतिशायिनी कवित्वशक्तिरिति भावः ।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्याप्ती विषयः न इति अन्वयः ; एतावदधिकं बल, यत् तत्रनाशस्थानानि न लभ्यन्ते इति भावः । उत्साहस्य—ज्ञानप्रकटनस्येत्यर्थः, व्यापाराः पर्याप्ती विषयः न इति अन्वयः ; उत्साहोपयोगि व्यापारस्थानानि नास्तीति भावः ।

(४६८) कीर्त्तः,—यशसः, दिङ्मुखानि, पर्याप्ती विषयी न इति अन्वयः ; एतावदधिकाः कीर्त्तयः, यत् दिग्न्तेषु न मान्तीति भावः । अनुरागस्य—प्रीतेः, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्याप्ती विषयी न इति अन्वयः, एतानानुरागः, यल्लोकहृदयेषु न मातीति भावः ।

(४६९) सङ्घाः,—एकादिपरार्द्धपर्यन्ता इति यावत्, गुणगणस्य—विद्याद्वि-
गुणराशेः, पर्याप्ती विषयः न इति अन्वयः, एतावन्ती गुणाः, यत् न सङ्घातुं शक्यन्ते
इति भावः । कला,—चतुष्टयविधा गित्यादिविद्या, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्याप्ती
विषयः,—प्रचुरं स्थानं, न, एतावत् वैदग्ध्यं, यत् कलाविज्ञानमतिशये इति भावः ।

(४७०) यतीनां—योगिनां, चतुर्धाश्रमिणामिति भावः, एवेति शेषः,
योगपट्टकाः,—पर्यङ्कवन्धनार्थम् उपनीतभेदाः, न पुन योगिन—विसम्बघातनेन,
निम्नस्तबन्धनेनेति यावत्, (“योगीऽपूर्वार्धसम्प्राप्तौ... । निम्नस्तबन्धनात्कै
द्रव्यो-
पापसन्नहृत्पि” इति मेदिनी) पट्टकाः,—कूटलेख्यानीत्यर्थः, नेति अन्वयबन्धेदः
आर्थः, इति परिसङ्घातस्येकारः ।

(४७१) पुस्तक^१ां पार्थिव—पुस्तक—लेप्यादिकर्म, कर्म—कार्यं येषां तेषां,
पुस्तकलिनादिनिर्माणकारकाणामित्यर्थः, (“पुस्तं लेप्यादिकर्मणि” इत्यमरः)

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानग्रहणकलहाः,
 (४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्ग-
 कल्पनाः, (४७५) पन्नगानां द्विजगुरुद्वेषाः, (४७६) वाक्य-
 विदाम् अधिकरणविचाराः” इति (४७७) समुपसृत्य चोपवीती
 स्वस्तिशब्दम् अकरोत् ।

पार्थिवविग्रहाः,—सृन्मप्रशरीराणि, न तु राजगणविरोधाः, इति व्यवच्छेदस्य आर्थत्वात्
 परिसहस्रा । एवमुत्तरत ।

(४७२) षट्पदानां—भ्रमराणां, दान—मद-वारि, तस्य ग्रहणे—आदाने,
 कलहाः,—विरोधाः, कलरवा इति भावः, न तु दानस्य—दत्तधनस्य, ग्रहणे कलहाः,—
 अहमये अहमये इत्यादिरूपेण विरोधा इति भावः ; यदा,—दाने—शुद्धौ,
 कृष्णादिरूपेण दत्तस्य धनस्य परिशोधकाले इत्यर्थः, (“दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेद-
 शृद्धिषु” इति मेदिनी) यत् ग्रहणम्—आदानं, तत्र कलहाः न ।

(४७३) वृत्तानां—छन्दसा, पादच्छेदाः,—चरणविरामाः ; न तु पापनिर्घे-
 पदच्छेदनानि इति भावः ।

(४७४) अष्टा दानां—शरिफलकानां, चतुरङ्गकल्पनाः,—चत्वारि अङ्गानि
 —हस्त्यनौपादातरूपा अनयना इत्यर्थः, तेषां कल्पनाः,—रचनाः ; चतुरङ्गक्रीडायां
 तत्तदाव्यशास्त्रिन्यासा इत्यर्थः, न तु चतुरङ्गाणां—युद्धार्थं हस्त्यनरथपादातरूपाणां,
 कल्पनाः,—रचनाः, प्रयोजनाभानादिति भावः ।

(४७५) पन्नगानां—सर्पाणां, द्विजगुरुद्वेषाः,—द्विजानां—पक्षिणां, गुरुः,—श्रेष्ठः
 द्विजगुरुः,—गरुडः इत्यर्थः, तस्मिन् द्वेषाः ; न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च ;
 यदा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु, द्वेषा इति भावः ।

(४७६) वाक्यविदा—वाक्यज्ञाना, मीमांसकानामित्यर्थः, अधिकरणविचाराः,
 —अधिकरणानां—“निघयो निश्चयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं
 शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥” इत्युक्तपक्षलक्षणानां, विचाराः,—समालोचनानि, न तु
 अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रजानां परस्परविरोधे तथ्यनिर्णयस्थाने इत्यर्थः, विचाराः ;
 प्रजा. परस्परं न कलहायन्ते स्मिति भावः ।

(४७७) समुपसृत्य—उपगम्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थः, “उद्धृते
 दक्षिणे पाण्यानुपवीत्युच्यते द्विजः” इति वचनात् ।

त्रय (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्णस्य गजपरि-
चारको अधुरम् अपरवक्तम् उच्चैः अग यत्,—

“करिकलभ ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरूपरि चमते न तेऽङ्गुशः” ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागत-
सिंहहंहितगक्षीरेण खरेण पूरयन्निव नभोभागम् अपृच्छत्,—
“एष स बाणः ?” इति । “यथा आज्ञापयति देवः, सोऽयम्”
इति विज्ञापितो दौवारिकेण, “न तावदेनम् अकृतप्रसादः
पश्यामि” इति तिर्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारां तिर-

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्या दिशि । राजधिष्णस्य—राजसदनस्य । गज-
परिचारक —हस्तिपाल इत्यर्थः । अपरवक्त—तदाख्यं जातिविषम् ।

गजान्तरपरिचारकः कश्चित् स्वपरिचरणीयं वयोधर्मोणाभिनीतं करिशानकम्
अनुशासितुमाह, करिकलभेति ।—करिकलभ ।—हे हस्तिशानक । लोलता—चापल्यं,
विमुञ्च—त्यज, आनतम् आननं यस्य तथाभूतः सन्, विनयव्रत—शिष्टाचारमित्यर्थः,
चर—कुरु, मृगपतेः,—सिंहस्य, नखकोटिः,—नखरागं, तद्वत् भङ्गुरः,—कुटिलः,
गुरुः,—महान, शासिता च, अङ्गुशः,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव,
उपरि न चमते—तव दीर्घं न सहते इत्यर्थः । अनेन अशिष्टाना दृढयिता राजा,
अस्य सन्निधौ वागेन तथा उपचरितव्यमिति द्योत्यते । अत्र गजान्तरपरिचारकस्य
कस्यचित् निजपरिचर्यमभिनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्तः हस्तिपकीचिती विषय पुर स्थं बाणं
प्रति राज्ञी हर्षस्य भूतवृत्तान्तस्मारकः सञ्जातः । तत्र “विमुञ्च लोलताम्” इति
श्रवणेन करिणा स्वाभाविकरागित्वस्य स्मरणोदयात् बाणस्यापि पूर्वश्रुतरागवत्त्वात्
भुजङ्गताच्छ्रुतिः सञ्जाता इति बोध्यम् । अत्राप्रस्तुतकलभवर्णनया प्रस्तुतस्य कवेः बाणस्य
प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । अपरवक्तं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(४७९) अत्र एवाह—तच्छ्रुत्वादि । गिरीति ।—गिरिगुहा गतं सिंहः, तस्य
हंहितं—गर्जनं, तद्वत् गक्षीरः तेन । नभोभाग—गगनम् । अकृतप्रसादः,—न कृतः
प्रसादः,—प्रसन्नता येन स, अप्रसन्न इत्यर्थः, भावबोधार्थमिति भाव । तिर्यक्—
तिरश्चीनं, कुटिल यथा तद्येत्यर्थः ।

(४८०) नीलेति ।—नीला, धवलाश्च अंशुक एव अंशुकाः ; [स्वार्थे कन्प्रत्ययः]

स्कारिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरलतार-
कस्य आयामिनीं चक्षुषः प्रभां परिवृत्य (४८२) प्रेष्ठस्य
पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोः अकथयत्,—“महानयं
भुजङ्गः” इति । (४८३) तूष्णीभावेन तु अगमितनरेन्द्र-
वचसि तस्मिन् सूके च राजलोके, मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा
बाणो व्यज्ञापयत्,—“देव ! (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रद्ध-
धान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मात्
एवम् आज्ञापयसि ? (४८५) स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य
स्वभावाः प्रवृत्ताश्च । सहस्रिस्तु यथार्थदर्शिभिः भवितव्यम् ।
न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव । ब्राह्मणो-

पन्वत्,—तथाविधानि अंगुक्तानि—वस्त्राणि, तैः शारा—श्वला ताम् । तिरस्कारिणी-
त्वि—जवनिकामिव ।

(४८१) अपाङ्गेति ।—अपाङ्गं—नेत्रग्रान्तं, नीयमाना—चाल्यमाना, तरला—
चञ्चला, तारका—कनीनिका यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः आयामिनीं—प्रसारिणीं,
प्रभां—कान्तिं, भ्रमयन्—सञ्चारयन् । परिवृत्य—पराङ्मुखीभूयेत्यर्थः ।

(४८२) प्रेष्ठस्य—त्रिप्रियस्य, पृष्ठतः,—पश्चाद्भागि, निषण्णस्य—उपविष्टस्य,
मालवराजसूनोः,—मालवेन्द्रपुत्रस्य । [“अकथयत्” इत्यत्र “अकथयत” इति पाठे,—
अस्योभयपदित्वादात्मनेपदत्वं ज्ञेयम्] । भुजङ्गः,—विटः, धूर्त्तः लम्पटो वा इत्यर्थः,
(“भुजङ्गो विट-सर्पयोः” इत्यमरः) ।

(४८३) तूष्णीभावेन—सौमभावेन, अगमितनरेन्द्रवचसि—अगमितम्—अबुद्धं,
नरेन्द्रस्य—हर्षस्य, वचः येन तथाभूते, नरेन्द्रवचसी भावमविजानतीत्यर्थः, तस्मिन्—
मालवराजसूनौ । सूके—वाग्व्यापाररहिते, सौम्यावलम्बिनीत्यर्थः, राजलोके—
अन्यस्मिन् राज्ञां समवाये इत्यर्थः ।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितयाथार्थ्य इव । अश्रद्धधान इव—अविश्वस-
न्निव । नेय इव—परवश इव, परी यथा बोधयति, तथैव धारणावान् इवेति-
भावः । अविदितलोकवृत्तान्त इव—अज्ञातजनचरित इव, असमीक्षितभुवनव्यापार
इव वीत्यर्थः ।

(४८५) स्वैरिणः,—स्वेच्छानुवर्त्तिनः ।

अविशिष्टमिव—अविलक्षणमिव

ऽस्मि जातः सीमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालम्
(४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक् पठितः
साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहात्
अभ्यागारिकोऽस्मि । का मे भुजङ्गता ? (४८७) लोकाद्वया-
विरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत् । अत्र अन-
पलापोऽस्मि । (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव
मे हृदयम् । इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मन्प्रविव

साधारणमित्यर्थः, अनार्थमित्येति भावः । सीमपायिनां—सीमयाग कृत्वा तच्छेष-
सीमरसपानरतानां, वात्स्यायनानां—ब्रह्ममुनिसन्तानानाम् ।

(४८६) उपनयनादयः,—उपनयनम् आदि—मुख्यं येषां ते, संस्काराः,—
शर्माधनमदयः । साङ्गः,—“शिक्षा कल्पी व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चिति । ज्योतिषश्चेति
विज्ञेयं षडङ्गं कविसत्तमैः ॥” इत्युक्तैः षड्भिरङ्गैः सह वर्तमानः । अभ्यागारिक,—
कुटुम्बव्यापृत गृहस्थः इत्यर्थः, स्ववृत्तौ स्थित इत्यर्थो वा । (“कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ।
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधियः पुमानयम्” इत्यमरः) । भुजङ्गता—धूर्तता, लस्पटता
वा । [केचित्तु “का मे” इत्यत्र “कामे” इति समस्तापा परिकल्प्य—“कामे
भुजङ्गतेति कामभुजङ्गता, शङ्कारित्वम् । कामे—मदने भुजङ्गता ज्ञेया, न सादृशेषु ।
न हि मे काचित् भुज—वाहं, गता—प्राप्त्यर्थः” एवं व्याख्यानयन्ति ; तत्तु न मनोरमं,
प्रस्तुतप्रसङ्गसङ्गत्यभावात्] ।

(४८७) लोकेति ।—लोकयोः,—स्वर्ग-मर्त्ययो, द्वयं, तस्य अविरोधीनि—
अविरोधकराणि तैः, “लोकद्वयानिरोधिभिः” इत्यनेन विवर्गस्यानुपघात प्रकटयति ;
“शतायुर्वै पुरुषः कालमन्योऽन्यामुबद्ध परस्परस्यानुपघातेन विवर्गं सेवेन” इत्यादि दर्शनात्
शैशवेऽपि धर्मविरोधि किञ्चिन्नाचरितमिति भावः ; चापलैः,—चपलकर्म्मभिः, यानि
लोकमर्हितानि नरकाजननानि च अतादृशैः कर्म्मभिरित्यर्थः, शैशवम्—बाल्यम्, अशून्यम्
—अनिरहितम् । “शैशवमशून्यम्” इत्यनेन तदेकासक्तत्वं परिहरति आत्मनः ।
अनपज्ञाप,—निरपङ्गवः, अकृतनिजदीर्घगोपन इति यावत् ।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्येनैवेत्यर्थः । गृहीतेति ।—गृहीतः विप्रती-
सारः,—अनुतापो येन तथाभूतमिव । (“पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि”
इत्यमरः) । इदानीम्—अस्मिन्—काले । सुगते इव—बुद्धदेवे इव । मनानिव—

कर्त्तरि वर्णाश्रमव्यवस्थानां, समवर्त्तिनीव च साक्षात् दण्ड-
भृति देवे शासति (४८६) सप्ताम्बुराशिरशनाम् अशेषद्वीप-
मालिनीं सहीं. क इव अविशङ्गः सर्वव्यसनबन्धोः अविनयस्य
सनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४९०) आसतां तावत्
मानुष्यकोपिताः, त्वद्यभावात् अलयोऽपि भीता इव सधु
पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्यनुवृत्ति-
व्यसनैः प्रियाणाम् । (४९१) कपयोऽपि चकिता इव
चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रीशा इव श्वापदगणाः शि-
तानि भुञ्जते । सर्वथा कालेन सां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव ।

नैनस्वने आदिराजे इव । वर्षेति ।—वर्णाः,— ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा, आश्रमाः,—
ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुका, तेषां व्यवस्थाः,—स्थितयः तासां, कर्त्तरि—
नियन्त्रि । समेति ।—समं वर्त्तते इति समवर्त्ती—यमः तस्मिन्निव । (“धर्मराजः
पितृपतिः समवर्त्ती परेतराट् । कृताग्नौ यमुनाभाता शमनी यमराड्-यमः ॥” इत्यमरः)
दण्डभृति—दण्ड विभर्त्तीति दण्डभृत् तस्मिन्, दण्डधरे इत्यर्थः ।

(४८६) सप्ताम्बुराशिरशना—सप्त अम्बुराशयः,—सागराः, रशनाः,—मेखला
यस्या ताम् । अशेषद्वीपमालिनी—बहुद्वीपमालिनी, सप्तद्वीपवतीमिति यान्तु, सही—
पृथ्वी, शासति—पालयति सति । अविशङ्गः,—निर्भीकः । सर्वेति ।—सर्वेषां व्यसनानां
—कामज-कीपजदीपाः, वस्तुः,—मिवं, सहचर इति यान्तु तस्य । अविनयस्य—
चापल्यस्य । अभिनय—चेष्टाविशेषमिति यान्तु, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थः ।

(४९०) आसता—तिष्ठन्तु । मानुष्यकोपिताः,—मानुष्यकं—मनुष्यस्य भानः,
तेन उपेताः,—युक्ता, मनुष्यधर्मिण इत्यर्थः । अलय,—अमराः । रथाङ्गनामानः,
—चक्रवाका । अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिशयासक्तिभिः, इत्यर्थः । प्रियाणा—चक्र-
वाकौणामिति भानः ।

(४९१) कपयः,—नानराः, चकिता इव—शङ्किता इव, चपलायन्ते—चपला
इवाचरन्ति, [“कर्त्तुं न्यङ् सलीपथ” (३ । १ । ११ पा०) इति क्यङि रूपम्] ।
शरारव,—हिंसाः, श्वापदगणाः,—न्यात्रादिपशुसमूहाः, सानुक्रीशाः,—सदयाः,
दुर्हृत्ताजनितानुतापशालिनः सन्त इत्यर्थः, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति
कालेन—समयेन ।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिणी हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः” इत्यभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

भूपतिरपि—“एवम् अस्त्राभिः श्रुतम्” इत्यभिधाय तूष्णी-
मेव अभवत् । (४८३) सभाषणासनदानादिना तु प्रसादे न
एनम् अन्वग्रहीत्, केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्रपयन्निव स्नेहगर्भेण
दृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत् । (४८४) अस्त्राभि-
लाषिणि च लम्बमाने सवितरि विमर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं
प्राविशत् । (४८५) बाणोऽपि निर्गत्य धीतारकूटकोमला-
त्तपत्विषि निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे
निचुलमञ्जरोभांसि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरीचिमति,

(४८२) अनपाचीनेति ।—अनपाचीनाम्—अभिपरीता, प्रमृष्टामित्यर्थः, निशङ्का-
मिति यावत्, (“अपाचीनीऽनागर्थे निपर्यस्ते च नाचनत्” इति मेदिनी) चित्तवृत्तिं
शृङ्खलीति तथाभूता ।

(४८३) सभाषणेति ।—सभाषण—संलाप, आसनदानञ्च आदि यस्य
तथोक्तेन, प्रसादेन—अनुग्रहेण, प्रीतिज्ञापकेनेति यावत्, एनं—बाणं, न अन्वग्रहीत्
—न अनुचकन्पे । स्रपयन्निव—अभिभिच्चन्निव ।

(४८४) अस्त्राभिलाषिणि—अस्ताचलगमनी ते । लम्बमाने—पश्चिमा दिशमन-
तरतीत्यर्थः । विमर्जितराजलोकः,—स्वस्थानगमनाय राजन्यान् अनुमन्त्रमान इत्यर्थः ।

(४८५) “बाणोऽपि” इत्यस्य “निवासस्थानमगात्” इत्यु-
त्पन्नान्वयः । धीतेति ।
—धीत—प्रमृष्टमिति यावत्, यत् आरकूटं—पित्तलं, (“रीतिः स्त्रियामारकूटम्”
इति पित्तलपर्यायेष्वमरः) तद्वत् कोमला आतपस्य त्विषः,—प्रभाः यस्य तादृशे ।
निर्वाति—निर्वाणं गच्छति, अनसाम प्राप्ते इत्यर्थः ।

(४८६) अस्ताचलेति ।—अस्ताचलस्य—अस्तगिरी, कूटं—शृङ्ग, (“कूटोऽस्ती
गिरर शृङ्गम्” इत्यमरः) तस्य किरीट—मुकुटं, मुकुटस्वरूपमित्यर्थः नस्मिन् । निचुलेति ।
—निचुलस्य—स्थलवेतसस्य, इज्जलाख्यत्त्वस्य वा, (“निचुलोऽम्बुज इज्जल.” इत्यमरः)
मञ्जरी—नववन्नरी, तस्या भास इव भास,—दीप्तयः येषां तथाभूतानि, तेजांसि—
किरणान्, मुञ्चते—निकिरति । वियन्मुचि—गगनपरिथागिनि । मरीचिमति—सूर्या
[“मरीचिमति” इत्यत्र “मरीचिमालिनि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(४८७) रोमन्मन्थरकुरङ्गकुटुम्बाध्यास्यमा म्दृष्टगौष्ठीन-
पृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, (४८८) शोकाकुल-कोककामिनी-
कूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४८९) वासविटपोपविष्ट-
वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल-
कुटेषु निष्कुटेषु, (५०१) दिवसविहृतिप्रत्यागतं प्रसन्नतस्तनं

(४७७) रोमन्मेति ।—रोमन्मेन—उद्गीर्ष्य चर्चणेन, मन्थराः—अलसाः,
कुरङ्गाणा—हरिणाना, कुटुम्बाः—वर्गा, [“रोमन्मन्थरकुरङ्गकुटुम्ब—” इत्यत्र
“अतिरोमन्मन्थरकुरङ्गकुटुम्बक—” इति पाठे,—अति—अतिमात्र, पुनः पुनरित्यर्थः,
यः रोमन्थ, तेन मन्थरा कुरङ्गाणा कुटुम्बा एव इति कुटुम्बकाः] तै अध्यास्यमानम्
—अधिष्ठीयमानम्, अत एव म्दृष्टम्—अतिदृष्टु, कीमलमित्यर्थः, गौष्ठीन—भूतपूर्व-
गोष्ठ, [“गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे” (५ । २ । १८ प्प०) इति मत्वर्थीये खञि रूपम् ।
“गोष्ठ गोस्थानक तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम्” इत्यमर । अत्र “गौष्ठीनम्” इति पाठस्तु
अपाणिनीय एव. तत्र खञि उपधाह्रस्वदसिद्धेः । अत्र मुग्धवीधटीकाया
रामतर्कवागीशपादा,—“गोष्ठाद्भूतपूर्वे” खीन.” इति सूत्रेण प्रथमान्तात् भूतपूर्वार्थे
वर्तमानात् गोष्ठश्चात् खार्थे खीनी ना स्यात्, तथा च, भूतपूर्वे गोष्ठगौष्ठीनम्, भूत-
पूर्वे इति किम् ? गोष्ठी वर्तते इत्याहु ” तथा चैतन्मते गोष्ठीनमिति पदमपि सिध्यति
इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागी यासा तासु । अरण्यस्थलीषु—वनभूमिषु ।

(४८८) शोकेति ।—शोकाकुलाना, कान्निरहादिति भान, कोककामिनीनां
—चक्रवाकीणा, कूजितैः,—निलपितैरित्यर्थः, करुणाः,—कारुण्यजनन्य. तासु ।
तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु ।

(४८९) वासेति ।—वासविटपेषु—आश्रयभूतहृत्शाखासु, उपविष्ट वाचाटानां
—रुन्तामित्यर्थः, चटकाना—चुद्रपत्रविशिषाणा, चक्रवाल—मण्डलं येषु तथाविधेषु ।

(५००) आनेति ।—आलवालानि—तरुतलीषु मण्डलाकारेण रक्षिता जला-
भारनिशेषा तेषु, (“—अभसा यत्र धारणम् । स्वादालनालमानालम् .. ” इत्यमर) ;
आनर्जितानि—रक्षितानि, सेकजलकुटानि—सेवनार्थं जलघटा [“सेकजलकुटेषु”
इत्यत्र “सेकजलकुटेषु” इति पाठे,—“सेकजलकुटानि—सेवनजलसमूहः”] येषु
तथाभूतेषु । निष्कुटेषु—गृहाराभेषु, (“गृहारामास्तु निष्कुटा” इत्यमर) ।

(५०१) दिवसेति ।—दिवसे विहृति—निहारः. निचरणमित्यर्थः, तस्याः

स्तनम्बये धयति धेनुवर्गम् उद्गतचीरञ्चुभिततर्णकत्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनीपूरप्लावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सन्ध्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवित्रपाणौ प्रकीर्णवर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवीषि वषट्कुर्वति यायजकजने,

प्रत्यागत—प्रतिनिवृत्तं, प्रसृतस्तनं—प्रसृता, —प्रचरिताः, स्तना यस्य तथोक्तं, धेनुवर्गं—गोवृधं, स्तनम्बये—स्तनपायिनि, उद्गतेति ।—उद्गतेन—उच्छलितेन, चीरेण—दुग्धेन, चुभितं—स्युखं; तर्णकानां—बन्धानां, (“सद्योजातसु तर्णक ” इति गोप्रकरणे अमर.) त्रातः—समहः तस्मिन्, [“उद्गतचीरञ्चुभिततर्णकत्राते” इत्यत्र “उद्गतचीरञ्चुभिततर्णकत्राते” इति पाठे,—उद्गतम्—उच्छलितं, चीरं यस्य तं, धेनुवर्गमित्यस्य विशेषणं, तथा चुभित तर्णकानां त्रात तस्मिन्] धयति—पिबति ।

(५०२) अस्तेति ।—अस्तधराधरः,—अस्ताचलः, तत्र ये धातवः,—गैरिकामनःशिलादयः, (“.....धातुर्नेन्द्रियेषु च । मनःशिलादौ शेषादौ निशेनाङ्गैरिन्द्रियेषु च ॥” इति मेदिनी) तेषु या धुन्वः,—तत्संश्लेषः निर्भरिष्यः इत्यर्थः, तासां पूरैः,—प्रवाहैः, प्लाविते इव—सिक्ते इव । लोहितेति ।—लोहितायमानानि—रक्तायमानानि, महसि—तेजासि यस्य तथोक्ते । मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थः ।

(५०३) सन्धेति ।—सन्ध्या एव सिन्धुः,—नदी, समुद्रो वा, (“सिन्धुर्वसु-देशान्विनदे वा सरिति स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तस्याः पानपात्रं—जलपात्रं, मध्यपानपात्रं वा तस्मिन् । पातङ्गे—पतङ्गः,—सूर्यः, तस्य इदं पातङ्गं तस्मिन् । (“पतङ्गः श्लभि शालिप्रभेदे पाचि- यो.” इति मेदिनी) ।

(५०४) कमण्डलुत्विति ।—कमण्डलुः,—यतीनां जलपात्रभेदः, तस्य जलेन शयनं,—पनिवा, शया,—पाणवः, इस्ताः इत्यर्थः, (“पञ्चशाखः शयः पाणि.” इत्यमरः) चरणेषु येषां तेषु, कमण्डलुजलचालितपाणिपादेषु इत्यर्थः ।

(५०५) चैत्येति ।—चैत्यम्—आयतनभेदः, पादपादिर्वा, (“चैत्यमायतने बुद्ध-निम्बे नोद्देशपादपे” इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणतिः,—अभिनन्दनं, देवताऽऽर्चिततयेति भावः, तत्र पराः,—प्रवणा, तेषु । पाराशरिषु—भिच्छुषु, धतिषु इति यावत्, (“भिच्छुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशरिषि मस्कारी” इत्यमर.) पराशरमतानुबन्धिषु िषु वा ।

(५०६) यज्ञेति ।—यज्ञपात्रैः,—शुक्लुवादिभिः, पवित्रः पाणि यस्य तथोक्ते ।

(५०७) निद्राविद्राणद्रोणकुलकलिलकुलायेषु (५०८) कापेय-
विकनकपिकुलेषु आरामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जर-
त्तरुकोटरकुटीकुटुखिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकर-
सहस्रप्रकीर्णसन्ध्यावन्दनोदविन्दुनिकरे इव दन्तुरयति तारा-
पथस्थलीं स्थवीयसि, तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिणि
शर्वरीश्वरीशिखण्डे खण्डपरशुकाण्डकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णवर्द्धिषि—प्रकीर्णाः,—निकीर्णा, वर्द्धिषः,—कुशाः येन तस्मिन्, (“वर्द्धिस् पुंसि
हुताशने । न स्त्री कुशे” इति मेदिनी) । उत्तेजसि—प्रञ्चलतीर्थः, जातवेदसि—
जग्री, हनीषि—हननीयद्रव्याणि, नमट्कुर्वति—नमडिति मन्त्रेण प्रक्षिपति, याचजूकजने
—अत्यर्थं यजनशीललोके । [“यज-जप-दशा यडः” (३।२।१६६ पा०) इति जकप्रत्यये
रूपम्] ।

(५०७) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणानि—आकुलानि, ग्रानि द्रोणकुलानि
—कान्तहन्दानि, (“अथ द्रोणः कानिऽपि ..” इत्यमरः) तैः कलिलाः,—न्यासाः,
कुलाया,—नीडाः येषां तेषु ।

(५०८) कापेयेति ।—कपीनामिदं कापेय—कपिशिशुचापत्यमिति भानः,
तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु । आरामतरुषु—उपवनवृक्षेषु ।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति, रात्रिचरत्वादिति भानः । जरदिति ।
—जरत्, —जीर्णा इत्यर्थः, ये तरु, —वृक्षाः, तेषां कं राशि एव—गह्वराणि एव,
कुक्ष्यः,—क्षुद्रगृहाणि, तत्र कुटुम्बी—परिवारवान् तस्मिन् । कौशिककुले—पेचकवर्गे ।

(५१०) मुनीति ।—मुनीनां करसहस्रैः,—बहुभिः हस्तैरित्यर्थः, प्रकीर्णा,—
प्रक्षिप्ता, सन्ध्यावन्दनस्य ये उदविन्दवः,—जलविन्दवः, तेषां निकरे इव, दन्तुरयति
—दन्तुरा कुर्वति । तारापथस्थली—तारापथम्—अन्तरीक्षमेव, स्थली ताम् । स्थवीयसि
—स्थूलतरे । तारकानिकुरम्बे—तारागण्डे ।

(५११) अम्बराश्रयिणि—आकाशसञ्चारिणि । शर्वरीति ।—शर्वरी—रात्रि-
रेव, श्वरी—श्वरनारी, तस्याः शिखण्डे,—चूडा, जूटक. इत्यत्र तस्मिन् ।
(“शिखण्डो वर्द्ध-चूडयो” इति मेदिनी) खण्डात् ।—खण्डपरशुः,—शिवः तस्य
काण्ड इव कालः,—श्यामः तस्मिन् । कवलयति—यसति । बाले—अश्विनवे ।

ज्योतिःशेषं साम्ब्यम् अम्बकारावतारे, (५१२) तिमिरतर्ज्जन-
निर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्त्रिव स्फुर-
न्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पटसङ्गीडनकथिताऽऽवृत्ति-
ध्विव गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोषजुषि (५१६) जरती-
कथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमसी-
सलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे
भीषणतमे तमीमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति

ज्योतिः शेष - ज्योतिषा शेषः तम्, अत्रशिष्टालीकमित्यर्थः । साम्ब्य - सम्ब्याकालीनम् ।
अम्बकारावतारे - तिमिरीद्वये ।

(५१२) तिमिरिति । - तिमिराणा - तमसा, तर्जनाय - अपसारणाय, निर्गताः,
- प्रसृताः तासु ।

(५१३) दहनेति । - दहनम् - अग्निं, प्रविष्टाः, - गताः, दिनकरस्य - सूर्यस्य,
कारशाखाः, - कराः, - किरणा एव, शाखा, तदाकारत्वादिति भावः, कराङ्गुलयश्च
तास्त्रिव । स्फुरन्तीषु - ज्वलन्तीषु । दीपलेखासु - दीपराजिषु ।

(५१४) अररेति । - अरराणा - कवाटाना, ("कवाटमररं तुल्ये" इत्यमरः)
सम्पटस्य - युगलस्य, सङ्गीडनेन - शब्देन, अत्रोदकालिकनिनादेनेत्यर्थः, कथिता -
सूचिता, आवृत्तिः, - आनर्त्तनम्, अत्रोदकमित्यर्थः येषां तथाभूतेषु । गोपुरेषु - पुरद्वारेषु,
("पुरद्वारन्तु गोपुरम्" इत्यमरः) ।

(५१५) शयनेति । - शयने य उपजोषः, - सौनभाभः, तज्जुषि - तच्छालिनि ।

(५१६) जरतीति । - जरतीभिः, - वृद्धाभिः, कथिता - उक्ता, कथा - उपकथेति
यानत् यस्य यच्चै वा तादृशे, शिशयिषमाणे - शयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

(५१७) जरदिति । - जरन्तः महिषा एव मस्यः, - लेखनसाधनानि द्रवद्रव्याणि,
तद्वत् मलीमसानि - मलिनानि, तमासि - तिमिराश्च यस्मिन् तथोक्ते ।

(५१८) जनितेति । - जनितः, - उत्पादितः पुण्यजनाना - राक्षसाना, निशाचरा-
णामित्यर्थः, ("अथ पुण्यजनो यच्चै राक्षसे सज्जनेऽपि च" इति मेदिनी)
प्रजागर, - प्रकृतजागरणं यस्मिन् तथाभूते । विजृम्भमाणे - आभिर्भनति । तमीमुखे
- रजनीमुखे, ("रजनी यामिनी तमी" इत्यमरः) ।

(५१९) मुखरितेति । - मुखरिता - शब्दिता, टङ्कारध्वनियुता इति यानत्,
वितता - निवृत्ता, ज्या यस्य तादृशं धनुः यस्य तथाभूते । वर्षति - मुञ्चति ।

शरनिकारम् अनवरतम् अशेषसंसारश्रेमुषीमुषि मकरध्वजे.
 (५२०) रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति
 भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्धीबध्यमानरशनाजालजल्पाक-
 जघनासु जनोषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु
 (५२३) अनन्यजानुप्लवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु,
 विरलीभवति (५२४) वरटानां वैशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकारं—शरसङ्घातम् । अशेषेति ।—अशेषाणां—समस्तानां, संसाराणां—सृष्टीनां,
 श्रेमुषी—बुद्धिः, (“बुद्धिर्मनीषा विषया धीः प्रज्ञा श्रेमुषी मतिः” इत्यमरः) तां
 मुष्णाति—अपहरति तस्मिन् । मकरध्वजे—कामे ।

(५२०) रतेति ।—रतस्य—निधुवनस्य, आकल्पाः,—वेशरचनाः, तेषाम्
 आरम्भेण—समुदयोगेन, शोभते इति तथोक्ते । शम्भलीति ।—शम्भल्याः,—कुट्टिन्याः,
 (“कुट्टिनी शम्भली समे” इत्यमरः) भाषितं—वचनं, भजते—शृणोतीति तथा-
 भूते । भूषाम्—अलङ्कारं, शोभां वा, भजति—सेवमाने, परिदधाने इत्यर्थः, गच्छति
 वा, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, (“भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूतक-
 दासयोः । स्त्रियां दासी-गणिकयोः” इति मेदिनी) ।

(५२१) सैरिन्धीति ।—सैरिन्धीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेश्मस्थ-स्ववशाभिः
 नारीभिः, [“सैरिन्धी” इत्यत्र “सैरन्धी” इति पाठोऽपि स एवार्थः । “सैरिन्धी परवेश्मस्था
 स्ववशा शिल्पकारिका” इत्यमरः] बध्यमानानां—परिधाप्यमानानां, रशनानां—
 काञ्चीनां, जालैः,—सङ्घैः, जल्पाकं—मुखरं सशब्दमित्यर्थः जघनं—कटिपुरीभागी यासां
 तथाविधासु, जनोषु—बधूषु, नायिकासु इत्यर्थः, (“जनी सीमन्तिनी-बध्वोः” इति मेदिनी) ।

(५२२) वशिकीति ।—वशिका - शून्या, जनविरहितेति यावत्, (“शून्यन्तु वशिकं
 तुच्छरिक्तके” इत्यमरः) या विशिखा—रथ्या, तासु विहरन्ति—सञ्चरन्तीति तथोक्तासु ।

(५२३) अनन्यजेति ।—अनन्यजः,—अनङ्गः, अनुप्लवः,—अनुचरः, सहाय
 इत्यर्थः यासां तथाविधासु । (“अनुप्लव. सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः” इत्यमरः)
 प्रचलितासु—प्रस्थितासु, सङ्केतस्थानमिति शेषः । अभिसारिकासु—“कान्तार्थिनी तु
 या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इत्युक्तलक्षणासु नारीषु । विरलीभवति—अल्पी-
 भवतीत्यर्थः ।

(५२४) वरटानां—हंसीनां, (“हंसस्य योषित् वरटा” इत्यमरः) । वैशन्तं

(५२५) मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-
द्राघीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि (५२७) सारसरसिते,
(५२८) भाविवासस्वीजाङ्गुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति
प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात् । अकरोच्च चेतसि,—
“अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः, यदेवम् (५२९) अनेकवाल-
चरितचापलोचितकौलीनकीपितोऽपि मनसा स्निह्यत्येव मयि ।
यदि अहम् अक्षिगतः स्यां, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् ।
इच्छति तु मां गुणवन्तम् । (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम्
अनुरूपप्रतिपत्त्युपपादनेन वाचं विनाऽपि भर्तृव्यानां स्वामिनः ।

शायिनीनां—पल्लवशायिनीनां, (“विशन्तः पल्लवञ्चात्ससरः” इत्यमरः) । मञ्जुनि—
मनोज्ञे ।

(५२५) मञ्जीरेति ।—मञ्जीरस्य—नूपुरस्य, शिञ्जितं—रणितं, तन्त् जडं—
गम्भीरं सन्दर वा तस्मिन्, जल्पिते—रवे ।

(५२६) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, निद्राणम्—अलसं, जडमित्यर्थः,
द्राघीयः,—अतिदीर्घश्च तस्मिन् । द्रावयतीव—द्रवीकुर्वतीव, अभिभनतीव क्लेशयतीवित्यर्थो
ना, कासावेगादिति भावः ।

(५२७) सारसरसिते—सारसान—पृच्छिनिशेषाणां, रसित—रुत तस्मिन् ।

(५२८) भावेति ।—भानिनः,—भविष्यतः, वासरस्य—दिनसस्य, बीजाङ्गुराणां
निकर इव—समूह इव । विकीर्यमाणे—समन्ततः, प्रसा माणे, प्रञ्चाल्यमाने इत्यर्थः ।
अतिदक्षिणः,—अत्युदारः ।

(५२९) अनेकेति ।—अनेक—बहुविध, वालचरितं—शैशवकाले आचरित, यत्
चापल तस्य उचित यत् कौलीनं—लोकपादाद्, (“स्यात् कौलीन लोकवादे” इत्यमरः)
तेन कीपितोऽपि । अक्षिगतः,—द्वेष्यः, (“द्वेष्ये त्वक्षिगत” इत्यमरः) ।

५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति । विनय—शिष्टाचारस् । अनुरूपेति ।—
अनुरूप—योग्या, प्रतिप्रति,—सम्मानना, तस्या उपपादनं—योजनं तेन । वाचं
विनाऽपि—किमप्यनाथयित्वाऽपीत्यर्थः, [“वाचम्” इत्यत्र “वाचा” इति पाठेऽपि स
एवार्थः] । भर्तृव्यानां—प्रतिपाल्यानाम् । स्वामिनः,—प्रभवः ।

अपि च धिक् मां (५३१) स्वदीपान्धमानसम् अनादर-
पीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च
चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथाऽवस्थितं
जानाति माम् अयं कालेन” इत्येवम् अवधार्य च अपरेद्युः
(५३२) निष्काम्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत्
अतिष्ठत्, यावत् अस्य स्वयमेव (५३३) गृहीतस्वभावः पृथिवी-
पतिः प्रसादवान् अभूत् ; अविशच्च पुनरपि नरपतिभवनम् ।
स्वल्पैरेव च अहोभिः परमप्रोतेन प्रसादजन्मनो स्नानस्य, प्रेम्णः,
विस्रम्भस्य, द्रविणस्य, नर्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनौ-
यत नरेन्द्रेणेति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शन नाम द्वितीय उच्छ्वास ॥ २ ॥

(५३१) स्वदीपेति ।—स्वदीपेण अन्ध मानस यस्य तदीकृतम् । अनादरपीडि-
तम्—अनादरेण—अवनया, पीडित—बधितम् । राजनि—नृपविषये इत्यर्थः ।

(५३२) निष्काम्य—निर्गत्य । कटकात्—शिविरात् ।

(५३३) गृहीतस्वभावः,—निदितस्वरूप । पृथिवीपतिः,—हर्ष इत्यर्थः ।
अहोभिः,—दिवसैः । प्रसादजन्मनः,—प्रसादजस्य । विस्रम्भस्य—विश्वासस्य । द्रवि-
णस्य—धनस्य । नर्मणः,—परिहासस्य । प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः । परा कोटिं—पर-
मीत्कर्षम् ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यबंशानतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया,

रदात्मजाया पण्डितश्रीमदा गणेशविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यवीध-

विद्यारत्नाया परिवर्द्धिताया प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्याया

श्रीहर्षचरितन्याख्याया त्रितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धर्तुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितञ्च महात्मनां त्रीतुम् ? ॥ २ ॥

इदानीं श्रीहर्मचरितवर्णनीपक्रमे तत्पूर्वजस्य वंशप्रवर्तकस्य पुण्यभूतिनाम्नी राज्ञ-
श्चरित वर्णयितुं तस्य प्रजारञ्जकत्वं सूचयन्नाह, निजिति ।—निजम्—आत्मीयं, वध
—जम्बुद्वीप, इष्टिश्च, (“वर्षांस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाद्दृष्टिषु । प्राहृत्काले स्त्रिया
भूमि” इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहितः,—निहितः जगितश्च, स्नेहः,—
प्रीतिः आर्द्रता च यैः तथाविधाः, बहुभिः,—अनेकैः, भक्तजनैः,—अनुजीविगणैः,
अन्विताः,—युक्ताः; अन्यतः,—वह्नाम्—अनेकेषां, भक्तानाम्—अन्नानां, जनेन—
जननेन, अन्विताः,—युक्ताः, बहुधान्यादिजननयोग्या इत्यर्थः, भूभुजः,—पृथिवी-
पालाः, सुकाला इव—सुसमया इव, प्रजाना—प्रकृतीनां, पुण्येन—सकृतेन, जायन्ते
—उत्पद्यन्ते; सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हेतुरिति निष्कर्षः । अनेन महत्-
श्रमावस्य पुण्यभूतेः वर्णना सूचिता । अत्र सुकालैः सार्द्धं भूभुजामवैधर्म्यसाम्यप्रतिपाद-
नादुपमाऽलङ्कारः, उपात्तविशेषणैश्चानेकार्थभाषणात् श्लेषेणासौ सङ्कीर्ष्यते । पथ्यावक्तं
वचम् ॥ १ ॥

उपरिष्ठात् वर्णयिष्यमाणं साधूत्तमस्य भैरवाचार्यस्य चरितं सर्वेषामनश्यमेव
श्रीतन्व्यम् इति सूचयितुमाह, साधूनामिति ।—कस्य, जनस्य इति शेषः, मनः,—चितः,
साधूनां—सज्जनानाम्, उपकर्तुम्—अनुकूलयितुं, [सखन्धनिबन्धया वृष्टी] लक्ष्मी—
श्रिय, धर्तुं—ग्रहीतुं, लब्धुमिति यावत्, [“धर्तुम्” इत्यत्र “द्रष्टुम्” इति पाठे,—द्रष्टुं
—साचात्कर्तुं, प्राप्तुमित्यर्थः] विहायसा—आकाशमार्गेण, गन्तुं—यातुं, खिचरता
लक्ष्मीमिति यावत्, महात्मना—महाऽनुभावानां, चरितम्—आचरण, कीर्त्तिमिति
यावत्, त्रीतुम्—आकर्णयितुञ्च, न कुतूहलि ?—न उत्सुकम् ? भवतीति शेषः, अपि तु
सर्वस्यैव भवति इत्यर्थः । अनेन श्लोकेन भैरवाचार्यस्य उपकारकरणात् पुण्यभूतेः स्वयं
लक्ष्मीदर्शनं भैरवाचार्यस्य विहायसा गमनञ्च सूचितम् । अत्र एकस्यैव कर्तृकारकास्य

(१) अथ कदाचित् विरलितबलाहके, (२) चातका-
तङ्ककारिणि, (३) कणत्कादम्बे, (४) दर्दुरद्विषि, मयूरमद-
मुषि, (५) हंसपथिकसार्धसर्वातिथौ, (६) धौतासिनिभ-
नभसि, (७) भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे,
(८) गलत्सुनासीरशरासने, (९) सीदत्सौदासनीदास्त्रि,

मनसः अनेकाभिः उपकरण धारण-[-दर्शन-]-गमन-अनणरूपाभिः क्रियाभिः सम्बन्धात्
द्वीपकालङ्कार, अपि च “कस्य न मनः कुतूहलि ?” इत्यत्र कैमुतिकन्यायेन “अपि
तु सर्वस्वेन” इति अर्थान्तरस्य उपस्थितेरर्थापत्तिरपि, इति तयोः सापेक्षतया सङ्गरः ।
आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—अथेत्यस्य “वाणो .. ब्राह्मणाधिनासमगात्” इत्युत्तरिणा-
न्त्य । विरलितेति ।—विरलिताः,—विरलीभूताः, स्वल्पीभूता. इत्यर्थः, बला-
हकाः,—मेघाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२) चातकेति ।—चातकानाम् आतङ्कः,—सन्तापः, भय वा, त करोति—
जनयति इति तथाभूते ।

(३) कणदिति ।—कणन्तः,—रुवन्तः, कादम्बाः,—कलहंसा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४) दर्दुरेति ।—दर्दुरान्—भेनान्, देष्टीति तथोक्ते । मयू० इति ।—मयूराणां
मदं—हर्षं, गर्वं वा, मुष्णाति—हरतीति तथाभूते ।

(५) हसेति ।—हसा एव पथिकसार्धः,—पान्यसमूहाः, (-) सर्वे
अतिथयः यस्य तथाभूते, निर्मलजलदानेन तेषां तृप्तिजननादिति भावः ।

(६) धौतेति ।—धै तः,—क्षालितः, शाण्डानादिना निर्मलीभूत इति भावः,
यः असि,—खड्ग, तन्निभ—तत्सदृश, नभः,—अन्तरीक्षं यस्मिन् तथोक्ते ।

(७) भास्वरेति ।—भास्वरः,—अत्युज्ज्वल इत्यर्थः, [“स्येभास—” (३।२।१७
प्रा०) इति वरचि रूपम्] भास्वान्—मूर्त्युः, यस्मिन् तथोक्ते । शुचिशशिनि—निर्मल-
चन्द्रमसि । तरुणतारागणे—नवसमुज्ज्वलनक्षत्रनिग्रहे ।

(८) गलदिति ।—गलत्—भङ्ग्यत्, नश्यदिति यावत्, सुनासीरस्य—
इन्द्रस्य, (“इन्द्रो भक्तवान् सधवा भिडौजाः पाकशासनः । तद्धश्रवाः सुनासीरः—
इत्यमरः) शरासन—धनुः यस्मात् तथोक्ते ।

(९) सीददिति ।—सीदत्—अनसाद् गच्छत्, विनश्यदित्यर्थः, सौदामनी
तडिदेन्न, दाम—माला यस्मिन् तथोक्ते ।

(१०) दामोदरनिद्राद्रुहि, (११) द्रुतवैदूर्यवर्णार्णसि,
(१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमोघमघवति, (१३) निमील-
नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दने,
कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरे, कङ्काराङ्गादिनि,
(१७) श्रेफालिकाशैतलीकृतनिशे, यूथिकाऽऽमोदिनि,

(१०) दामोदरेति ।—दामोदरस्य—भगवती विष्णोः, निद्रां द्रुहति—
अपनयतीति तथोक्ते, नर्भाशः स्य विष्णोः श ~ प्रवीधादिति भावः, “श्रुते विष्णुः
सदाऽऽभाटे कार्तिके च विवृष्यते” इति स्मरणात् ।

(११) द्रुतेति ।—द्रुतं—गलितं, यत् वैदूर्यं—रत्नविशेषः, तस्य वर्णं इव वर्णो
यस्य तादृशं, निर्मलमिति भावः, अर्णः,—जलं यस्मिन् तथोक्ते । (“अमोऽर्णस्तोय-
पानीयनीरचीरास्त्रुशन्वरम्” इत्यमरः) ।

(१२) घूर्णमानेति ।—घूर्णमाना—द्रुतस्तत सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहारः,
(“अवश्यायस्तु नीहारस्तुभारस्तुद्दिन हिमम् । प्रालेयं मिहिका” इत्यमरः) तद्वत्
लघवः, निर्मलत्वादिति भावः, ये मेघाः, तै. मोघाः,—निफलः, निरर्थक इति भावः,
मघना—इन्द्रः यस्मिन् तथोक्ते, नर्भणाभावात् मेघाधिपस्य मघनतो मोघत्वं बोद्धव्यम्,
इन्द्रांशेन हि मेघा नर्पन्ति इति प्रसिद्धिः ।

(१३) निमीलदिति ।—निमीलन्तः,—सङ्कुचन्तः, नर्भावसानात् बिकाराभावाद्दिति
भावा भावः, नीपाः,—कदम्बा यस्मिन् तथोक्ते ।

(१४) निष्कुसुमेति ।—निष्कुसुमाः,—पुष्पनर्जिताः, कुटजाः,—गिरिमङ्गिनाख्य-
हृत्तभेदाः यस्मिन् तथाविधे ।

(१५) निर्मुकुलेति ।—निर्मुकुलाः,—कुञ्जलबिरहिताः, कन्दलाः,—हृत्-
निशेपा यस्मिन् तथोक्ते । कोमलकमले—मृदुलपद्मे, पद्मबिकासिनि इत्यर्थः ।

(१६) मध्विति ।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दनर्भाणि, इन्दीवराणि—नीलीत्प-
लानि यस्मिन् तथोक्ते । कङ्काराङ्गादिनि—सौगन्धिकापरारख्यत्रेतीत्यलबिकासिनि,
(“सौगन्धिकान्तु कङ्कारम्” इत्यमरः) ।

(१७) श्रेफालिकेति ।—श्रेफालिकाभिः,—तदाख्यपुष्पविशेषैः, शैतलीकृता—
शिथिलीकृता, निशा—रात्रिर्यस्मिन् तथोक्ते ; सा तु रजन्यामेव विकसति इति ।

[अत्र बहुव्रीहिसमासेन शुष्णीभूततया निशाशब्दस्य “गीस्त्रिधीरुपसर्जनस्य”

(१८) सोदमानकुसुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद-
धूलिधूसरितसमीरे, स्तवकितवन्धुरवन्धूकबध्यमानाकाण्डसन्ध्ये,
(२०) नीराजितवाजिनि, (२१) उद्दामदन्तिनि, (२२) दर्प-
क्षीवीक्षके, (२३) क्षीयमाणपङ्कचक्रवाले, बालपुलिनपल्लवित-

(१।२।४८ पा०) इति सूत्रेण ङ्खलम् । नितरां श्यति व्यापारानिति व्युत्पत्त्या
देवादिना-श्यतेः कर्त्तरि कप्रत्यये स्त्रिया टापि चास्य सिद्धिः] । यूथिकाऽऽमीदिनि—
यूथिकापुष्पीक्षेदेन आनन्दकारिणि इत्यर्थः ; यदा,—यूथिकायाः,—तदास्यपुष्पस्य,
आमीदः,—अतिनिर्हारी परिमलः, सुदूरपाती सौरभः इत्यर्थः यत्र तस्मिन्, (“आमीद-
सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः) ।

(१८) सोदमानेति ।—सोदमानैः,—विकसङ्गैः, कुसुदैः,—कैरवैः, अनदाताः,
—सिताः, दश दिशी यस्मिन् तथोक्ते ।

(१९) सप्तच्छदेति ।—सप्तच्छदानां—सप्तपर्णाख्यपुष्पवृक्षविशेषाणां, धूलिभिः,
—परागैः, धूसरिताः,—ईश्वत्याखुरीकृताः, तद्वत्प्रतीयमाना इति भावः, समीराः,—
वायवः यस्मिन् तथोक्ते । स्तवकिताः,—सञ्जातस्तवकाः, अत्र एव बन्धुराः,—रम्याः,
(“बन्धुरं मुकुटे पुंसि ... । ...तिषु स्याद्रस्य-नमयोः ॥” इति मेदिनी) ये बन्धूकाः,—
बन्धुजीवाख्यपुष्पतरुविशेषाः, तैः बध्यमाना—क्रियमाणा इत्यर्थः, [“बन्धूकबध्य-
माना—” इत्यत्र “बन्धूकबध्यमाना” इति पाठेऽपि स एवार्थः] अकाण्डे—अनव-
सरे, असमये इत्यर्थः, (“काण्डः सन्ने तरुसन्ने बाणोऽवसर-नीरयोः” इति मेदिनी)
सन्ध्या यस्मिन् तथाविधे ।

(२०) नीराजितेति ।—नीराजिताः,—युद्धवाचायां हतनीराजनाख्यशान्ति-
कर्माणां, वाजिनिः,—अत्रा यस्मिन् तथोक्ते ।

(२१) उद्दामेति ।—उद्दामाः,—सदीप्तता इत्यर्थः, दन्तिनः,—हृत्तिनी
यस्मिन् तथोक्ते ।

(२२) दर्पेति ।—दर्पेण—गर्भेण, क्षीवाणि—मत्तानि, श्रौचकाणि—उष्णा—
वृषाण्या समूहाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२३) क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणं—शुष्यमाणं, पङ्कानां—कर्दमानां, चक्रवालं
—समूहः यस्मिन् तथोक्ते । बालेति ।—बालम्—अभिनवं, सद्यः अपस्तजलमिति
भावः, यत् पुलिनं—चैकतं, तस्मिन् पल्लवितानि—समन्ता व्याप्तानि, प्रवाहरेखाङ्किताः

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामाश्यानश्यामाक्ति, (२५) जनित-
प्रियङ्गुमञ्जरीरजसि, (२६) कठोरतपुपलचि, (२७) कुसुम-
स्मेरशरे शपत्कमयारधे राज्ञः समीपात् वाणो बन्धून् द्रष्टुं पुन-
रपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात् ।

(२८) समुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः
ज्ञावसाना निर्ययुः । क्रमेण च काञ्चित् अभिवादयमानः,
कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्ब्यमानः, काञ्चित्
मूर्द्ध्नि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्ग्यमानः, काञ्चित् आलिङ्गन्,
अन्यैः आशिषा अनुगृह्यमाणः, परान् अनुगृह्यन्, बहुबन्धु-
मध्यवर्ती परं सुमुदे । (२९) सम्भ्रान्तपरिजनोपनीतञ्च आसन-
मासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्च अर्चादिसत्कारं नितरां

नीति यावत्, सिन्धूना, —नदीना, (“सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमर.) रोधासि—
तटानि यस्मिन् तथोक्ते ।

(२४) परिणामेति ।—परिणामेग—परिपाकेण, आश्यानाः,—ईषच्छुषाः,
श्यामानाः,—व्यभान्यनिशिषा. यस्मिन् तथाभूते ।

(२५) जनितेति ।—जि णि—उत्पादितानि, प्रियङ्गो, —कङ्कुपर्यायान्तरद्रव्य-
भान्यभेदस्य, तच्चनिशिषस्य वा, मञ्जरीणा—मल्लरीणा, रजासि—परतगा येन तथोक्ते ।

(२६) कठोरिति ।—कठोराः,—कठिनाः, तपुषाणा—कर्कटीत्याख्यफलाना,
“शशप” इत्याख्यफलाना वा, लचः,—बल्कलानि यस्मिन् तथोक्ते । [“कठोरतपुप-
लचि” इत्यत्र ‘कठोरिततपुपलचि’ इति पाठे,—कठोरिताः,—कठोरीभूताः
इत्यर्थः] ।

(२७) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—पुष्पैः, स्मेराः,—निकस्वरा, शराः,—तदाख्य-
वृषभेदा यस्मिन् तथाभिधे ।

(२८) समिति ।—सम्—सम्यक्, उपलब्धः,—प्राप्त, भूपालात्—राज्ञ, दर्पा-
दिति भवनः, सम्मानातिशयः,—आदरातिशयः, तेन परितुष्टाः,—प्रीताः । ज्ञाव-
सानाः,—प्रशसन्तः । अभिवादयमानः,—बन्दमानः । अभिवाद्यमानः,—बन्धमानः ।
परान्—अन्यान् । परम्—अत्यन्तं, सुमुदे—पिप्रिये ।

(२९) सम्भ्रान्तेति ।—सम्भ्रान्तेन—सत्तरीण, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम् ।

ननन्द । प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान् पर्यपृच्छत्,—
 (३०) “कच्चित् एतावतो दिवसान् सुखिनो यूयम् ? अप्रत्यूहा
 वा सम्यकरणपरितोषितद्विजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया ?
 (३१) यथावदविकलमन्वभाञ्जि भुञ्जते हवीषि हुतभुजः ?
 यथाकालम् अधीयते वा वटवः ? प्रतिदिनम् अविच्छिन्नो
 वा वेदाभ्यासः ? कच्चित् स एव चिरन्तनो यज्ञविद्याकर्म्मणि
 अभियोगः ? तानि एव व्याकरणे (३२) परस्परस्पर्दानु-
 बन्धावन्वदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि ? सैव वा
 पुरातनी परित्यक्तान्यकर्त्तव्या प्रमाणगोष्ठी ? स एव वा
 (३३) मन्दीकृतेतरशास्त्ररसो मीमांसायाम् अतिरसः ?

आसीनेषु—उपनिषेषु । भेजे—सिषेवे, अर्धतिष्ठदित्यर्थः । भजमानः,—लभमानः ।

अर्चादिसत्कार—पूजादिरूपसंबन्धनामित्यर्थः ।

(३०) कच्चित् इति द्रष्टव्ये, (“कच्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः) । अप्रत्यूहाः,—निर्विघ्ना । सम्यगिति ।—सम्यकरणेन—श्रीभनानुष्ठानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः, परितोषितानि—प्रीणितानि, द्विजचक्राणि—विप्रवन्दानि, यस्या यस्या वा सा । क्रातुः,—यज्ञः, तस्य इय क्रातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः ।

(३१) यथावत्—यथानिधि । अविकलेति ।—अविकलान्—विशुद्धानिति यावत्, मन्वान् भजन्ते इति तथोक्तानि । हवीषि—हवनीयानि, घृतादीनीति यावत् । हुतभुजः,—अग्रय । वटवः,—वालकाः, ब्रह्मचारिणी वा । अविच्छिन्नः,—विच्छेदरहितः । चिरन्तनः,—धारावाही । अभियोगः,—आग्रह, यत्रविशेषो वा ।

(३२) परस्परति ।—परस्परस्य स्पर्दानु—जिगीषा, तस्या अनुबन्धेन—सातत्येन, अवन्धाः,—फलवन्तः, सदा शास्त्रालोचनेन अनलसा इति भावः, दिवसा,—वाचरा, तेषु दर्शितानि—प्रकटितानि, [“दर्शितानि” इत्यत्र “दर्शितादराणि” इति पाठः,—दर्शितः,—प्रकटितः, आदरो येषु तानि] । पुरातनी—चिरन्तनी, चिरप्रसिद्धेति भावः । परित्यक्तेति ।—परित्यक्तानि—परिवर्तितानि, उपेक्षितानीत्यर्थः, अन्यानि—अपराणि, कर्त्तव्यानि—अवश्यानुष्ठेयानि यस्या तथाभूता । प्रमाणगोष्ठी—तर्कशास्त्र-समालोचना, प्रमादससत् वा ।

(३३) मन्दीकृतेति ।—मन्दीकृतः,—प्रायेण निमज्जित इति यावत्, इतरेषु—

कञ्चित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्या-
लापाः ?” इति ।

अथ ते तम् ऊचुः,—(३४) “तात । सन्तोषजुषां सतत-
सन्निहितविद्याविनोदानां (३५) वैतानवङ्गिस्मात्सहायानां
कियन्मात्रं नः क्लृप्तं सुखितया, (३६) सकलभुवनभुजि भुजङ्ग-
राजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्वथा सुखिन
एव वयम् ; विशेषेण तु त्वयि (३७) विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वर-
पार्श्ववर्तिनि वैत्रासनम् अधितिष्ठति । सर्वे च यथाशक्ति यथा-
विभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः”
इत्येवमादिभिः आलापैः स्कन्धावारवार्त्ताभिश्च शैशवातिक्रान्त-
क्रीडानुस्मरणैः (३८) पूर्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः तैः

अन्येषु, शास्त्रेषु रसः,—रागी येन तथानिधः, भीमासाया—जैमिनिप्रोक्तकृतुविषयक-
शास्त्रे, ब्रह्मविद्याया वा, अतिरसः,—अत्यासक्तिः ।

(३४) तात इति पूर्वत्वसूचकं सम्बोधनम् । सततेति ।—सततसन्निहितः,—
निरन्तरोपस्थितः, विद्यया—विद्याऽनुशीलनेनेत्यर्थः, विनीद,—प्रीतिः येषा तथा-
भूतानाम्, अत एव सन्तोषजुषा—सन्तोषशालिनाम् ।

(३५) वैतानेति ।—वितान, —यज्ञः, तस्य अयं वैतानः,—यज्ञीय इत्यर्थः, स
चासौ बङ्गिश्चेति तथोक्तः, तन्मात्रः,—तदेव इत्यर्थः, न क्लृप्त इति भावः, सहायो येषां
तथानिधाना, न,—अस्माकं, सुखितया—सुखभोगिन, क्लृप्त—प्रयोजन, कियन्मात्रं
—सत्यसावमित्यर्थः ।

(३६) सकलभुवनभुजि—सर्वा क्षिति पालयतीत्यर्थः । भुजङ्गेति ।—भुजङ्ग-
राजः,—वासुकिः, तस्य देहवत् दीर्घः,—आयतः तस्मिन्, क्षितिभुजः,—राजः,
भुजे—बाहौ, क्षिति—पृथ्वी, रक्षति सति ।

(३७) विमुक्तेति ।—विमुक्त—त्यक्त, कौसीद्यम्—आलस्यं, निष्प्रय तेत्यर्थः
येन तथाभूते, अनलसे इत्यर्थः । परमेति ।—परमेश्वरस्य—सार्वभौमस्य
श्रीहर्षस्य, पार्श्ववर्तिनि—पार्श्वचरसभासदीत्यर्थः । वैत्रासनं—वैत्रनिष्कृतमासनं,
राजदत्तमिति शेषः ।

(३८) पूर्वजकथाभिः,—पूर्वकालिककथाभिः । विनोदितमनाः,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उद्याय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः
स्थितौः अकरोत् । भुक्तवन्तश्च तं सर्वं ज्ञातयः पथ्यवारयन् ।

(३८) अत्रान्तरे दुग्ूलपट्टप्रभवे शिखण्डपाङ्गपाण्डुनी
पौण्ड्रे वाससी वसानः, ज्ञानावसानसमये वन्दितया तीर्थसृदा
गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकमसृणितमौलिः,
(४०) अनुच्चूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्भास-
मानः, (४१) असक्तदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एक-
शलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनीतम्

चेताः, सदुदारचरितामृतानगाङ्गादिति भावः । यथाक्रियमाणाः,—यादृश्यः सर्वैः
क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितौः,—आचारानिति यानत् ।

(३८) “अत्रान्तरे” इत्यस्य “पुस्तकवाचकः सृष्टिः प्राजगाम” इत्युत्तरेशान्वय ।
तमेव निश्चिन्ति, दुग्ूलैति ।—दुग्ूलपट्टप्रभवे—चौमत्तनुजाति, [“दुग्ूल” इत्यत्र
“दुग्ूल” इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखण्डिनः,—मयूरस्य, अपाङ्गवत्—नेत्रप्रान्तवत्,
पाण्डुनी—धवले, [शिखण्डपाङ्गपाण्डुत्वेन पारुष्य गम्यते] पौण्ड्रे—पुण्ड्रदेशभवे,
वाससी—वसने, वसानः,—परिदधानः । ज्ञानावसानसमये—ज्ञानानन्तर, वन्दि-
तया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थसृदा—पुण्यक्षेत्रमृत्तिकाया, गोरोचनया—स्नाना-
ख्यातसारजनीयमाङ्गल्यद्रव्यनिशेषेणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः । तैलेन,
आमलकेन—आमलकपिष्टेन चेत्यर्थः, मसृणितः,—चिक्कणीकृतः, मौलिः,—सयतकेश,
केशचयः इति यानत् येन यस्य वा तथोक्तः ।

(४०) अनुच्चेति ।—अनुच्चा—अवनतेत्यर्थः, पृष्ठदेशे इति भावः, या चूडा—
शिखा, ता चुम्बति—सृष्टीति तथोक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसन्निविष्टपुष्पेत्यर्थः,
कुसुमापीडकेन—पुष्पमाल्येन, समुद्भासमानः,—शीभमानः ।

(४१) असक्तदिति ।—असक्तत्—पुनः पुनः, उपयुक्तेन—सेवितेन, चर्बितेन
इत्यर्थः, ताम्बूलेन—पर्णेन, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः ।

(४२) एकेति ।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाघृतकज्जलरेखया इत्यर्थः,
जनिता—उत्पादिता, लोचनयोः,—नयनयोः, रुचिः,—शीभा येन
तथोक्तः ।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिरं—सद्यः, भुक्तं—भोजनं यस्य तथाभूत्, अल्प-

आर्यञ्च वेषं दधानः, (४४) पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम,
नातिदूरवर्तिन्याञ्च आसन्द्यां निषसाद । (४५) स्थित्वा च
मुहूर्त्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैः सृष्ट-
मृणालसूत्रैरिव आवेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके
निधाय, पृष्ठतः सनीडसन्निविष्टाभ्यां मधुकर-पारावताभ्यां दत्ते
स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नैकतम् अन्तर-
पत्रम् उत्तिष्ठ्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघूनि कपाटिकां,

समयपूर्वं कृतभोजन इत्यर्थः । निनीतम्—अनुद्धतम्, आर्यं—सौम्यं, वेषं—परिच्छदम् ।
[“वेषम्” इत्यत्र “वेषम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(४४) पुस्तकवाचकः,—ग्रन्थपाठकः, पनितसन्दर्भस्याख्याता वा । आसन्द्यां
—वेदासने ।

(४५) “स्थित्वा च” इत्यस्य “पुराणं पपाठ” इत्युत्तरेणान्वयः । तत्कालेति ।
—तत्काले—तस्मिन् काले, पाठकाले इत्यर्थः, अपनीतम्—उन्मीचितं, सूत्रेण वेष्टनं
यस्य तद्योक्तमपि, सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थः, सृष्ट्वा—कीमलानि, मृणालसूत्राणि—
निसतन्त्रतः तैरिव, नखकिरणैः,—नखसयूखैः, आवेष्टितं—जडितम् । [“आवेष्टितम्”
इत्यत्र “वेष्टितम्” इति पाठान्तरम्] । पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, निहिते—
स्थापिते, शरशलाकायन्त्रके—शरदणनिर्गन्धनिर्मिते यन्त्रविशेषे । निधाय—संस्थाप्य ।
सनीडसन्निविष्टाभ्यां—समीपस्थिताभ्यां, (“समीपे निकटासन्नसन्निहृतसनीडवत्”
इत्यमरः) मधुकर-पारावताभ्यां—अमर-कपीताभ्यां, स्थानके—अवकाशे, दत्ते सति,
मधुकराः पारावताश्च निजनिस्त्रनेन श्रोतृन् सुखयन्ति, अस्मिंस्तु पाठके पठति तैरपि
तच्छ्रवणात् तूष्णीं स्थीयते इति भावः ।

(४६) प्राभातिकेति ।—प्रभातस्य अयं प्राभातिकः,—प्रभातकालिक इत्यर्थः,
यः प्रपाठकः,—प्रपठनमित्यर्थः, तस्य छेदः,—विरामः, तस्य अचिह्नं चिह्नं कृतं
चिह्नैकतम्—इयन्मात्रं पठितं, नान्यदिति स्मरणार्थं लक्ष्मीकृतमित्यर्थः तत् ; कश्चित्
पाठकः प्रभाते कियत् पठित्वा परपाठकाले पूर्वपठितस्मरणार्थं केनापि पत्रेण
चिह्नैकं करोति, ततश्च मध्याह्नात् परमर्थं तस्यैव पुस्तकस्य तदनन्तरपठनाय तत् अन्तरपत्र-
मपनीय पठतीति व्यवहारः । अन्तरपत्र—मध्यस्थितविच्छेदचिह्नस्वरूपपत्रम् । उत्तिष्ठ्य—
अपनीय । कतिपयेति ।—कतिपयैः पत्रैः लघूनि—सूक्ष्मभारा इत्यर्थः तां, कपाटिकां—
पुस्तकान्तरपत्रकम् ।

ञ्जालयन्निव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दन्तक्रान्तिभिः,
अर्चयन्निव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः अन्यं, (४९) मुखसन्नि-
हितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः अधुरैः आक्षिपन् खनांसि
श्रोतृणां गीत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिसुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टी नातिदूर-
वर्ती (५०) वन्दी सूचीवाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनु-
वर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्यायुगलम् अपठत्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्ग्रापि पावनं तदपि ।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ ३ ॥

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लेखनसाधनद्रव्यविशेषः, तथा मलिनानि—
छायावर्णानि ।

(४८) सितेति ।—सितानां—शुक्रानां, कुसुमान—पुष्पाणां, मुक्तयः,—
सूचनानि, इत्यर्थः ताभिः । अन्य—पुस्तकलिखितसन्दर्भम् ।

(४९) मुखेति ।—मुखे सन्निहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुर-
रवाः,—मञ्जीरनिनादाः तैरिव, गमयन्ति—बोधयन्ति, अर्थानिति शेषः गमकाः,—सर-
विशेषा इत्यर्थः तैः । पवनप्रोक्त—वायुप्रोक्तम् । [“पवन” इत्यत्र “पनमान” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(५०) वन्दी—स्तुतिपाठकः, सूचीवाणः,—तदाख्यः । गीतिध्वनि—सुदृष्टिना
गीतश्लोकनिनादम्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन् । आर्यायुगलम्—आर्य्याया जातां
निवृत्त श्लोकद्वयम् ।

पुराणग्रन्थेन तत्रोक्तान्स्तुना राज्ञी हर्षस्य सास्यं धरन्नाह, तदपीति ।—तत्
मुनिना—वैपायनेन, गीत—कौर्त्तितमपि, तत् अतिपृथु—अतिबिम्बितमपि, पृथुः,—
आदिराज्ञी वेणुपुत्र, तमतिक्रान्तमपि, तदतिशायीत्यर्थश्च, तत् जगद्ग्रापि—जगत्प्रसिद्धं,
पावनं—पुण्यं नमपि, इदं पुराणं, वायव्यमिति शेषः, हि—निश्चित, हर्षचरितात्
अभिन्नं—प्रभेदरहितं, मे—सम, प्रतिभाति—प्रतीतिनिषयीभवतीत्यर्थः । अत्र तादृश-
पुराणात् हर्षचरितस्य भेदेऽपि अभेदकथनात् भेदेऽप्यभेदप्रतिपत्तिरूपं अतिशयोक्ति-
रलङ्कारः । आर्यायुगलम् ॥ ३ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव” ॥ ४ ॥

(५१) तत् श्रुत्वा वाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव

(५२) वेदाभ्यासपवित्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

गीतेन सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयन्नाह वंशेति ।—वंशं—वेणुनाद्यम् ; अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति तथोक्तं, वंशवाद्यानुगतं वंशपरम्परागतस्त्रैत्यर्थः, अविनादि—न सः विनादिनौ स्वरौ गान्धार-निषादाविति भावः यस्मिन् ; अन्यत्र,—न सन्ति विनादिनः,—विरोधिनी यत्र तत्, सौराज्यमित्यर्थः, तत्र केषाञ्चिदपि विनादाभावा-दिति भावः, स्फुटकरणं—स्फुटानि—स्पष्टानि, करणानि—ताललयादीनि यस्मिन् ; [केचित्तु गीतपद्ये एव व्याख्यानयन्ति—“वंशेन—वेणुना, अनुगमः यथोः तौ, विनादिनौ स्वरौ—विश्रुत्यन्तरौ गान्धार-निषादौ स्वरौ यत्र तत् । करणम्—अपदः, सताल आविद्धः स्वरसन्निवेशः, उच्चारणस्थानं वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—धर्मविचारस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत् । भरतेति ।—भरतः,—भरतो नाम सङ्गीतशास्त्रमूत्रकारो मुनिविशेषः, आदिराजविशेषश्च, तस्य मार्गः,—पथः, नीतिरिति यावत्, तस्य भजनेन—अनुसरणेन, गुरु—महदित्यर्थः । श्रीकण्ठेति ।—श्रीयुक्तः,—मधुर इत्यर्थः, वैस्वर्ग्यदिदीर्घविरहादिति भावः, कण्ठः श्रीकण्ठः ; यद्वा, —श्रीकण्ठः,—हरः, सर्वविद्याऽऽधारत्वादिति भावः, अन्यत्र,—देशभेदः, तस्मात् विनिर्यातं—निशेषेण निःसृतम्, इदं गीतं हर्षस्य—राज्ञः प्रमोदस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति शेषः । अत्र श्लिष्टविशेषणवशेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अनैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमानामालङ्कारः, स च श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम् । आर्या वृत्तम् ॥ ४ ॥

(५१) तदित्यादि ।—“तत्” इत्यस्य “मुखानि व्यलीकयन्” इत्युत्तरेणान्वयः । पितामहमुखपद्मा इव—पितामहः,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारोति भावः, पद्मा इव पितामहमुखपद्माः ते इव । (“वा पृथि प्रसन्नम्” इत्यभिधानात् पुल्लिङ्गता) ।

(५२) वेदेति ।—वेदानाम् अभ्यासेन—पुनः पुनः अनुशीलनेन, पवित्रिता मूर्त्तयः येषां तथोक्ताः ।

(५३) उपाया इव—सामाह्वय इव, (“सामदानभेददण्डमित्युपायचतुष्टयम्”

प्रयोगललितमुखाः, गणपतिः, अधिपतिः, तारापतिः, श्यामलः
इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, (५४) प्रसन्नवृत्तयः, (५५) गृहीत-
वाक्याः, (५६) कृतगुरुपदन्यासाः, (५७) न्यायवादिनः,
सुकृतसङ्ग्रहाभ्यासगुरवः (५८) लब्धसाधुशब्दाः, लोक इव
व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञाः,

इत्यमरः) । सामेति ।—साम्ना—सामवेदानां, सान्त्वनादानाश्च, (“साम त्रीनमुपा-
यस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रयोगेण ललितानि—सुन्दराणि, सर्व-
गङ्गनानीति भावः, (“ललितं विष्णु सुन्दरम्” इत्यमरः) मुखानि—नक्त्राणि, वदनानि
प्रत्यर्थः, आरम्भाश्च येषां ते, (“मुख नि.सरणे नक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि” इति मेदिनी) ।

(५४) प्रसन्नेति ।—प्रसन्ना—निशुद्धा सुवीधा च, हृत्तिः,—जीविका रू-
चिन्नरणश्च येषां ते, (“हृत्तिर्विवरणाऽऽजीवकौशिक्यादिप्रवर्त्तने” इति मेदिनी) ।

(५५) गृहीतेति ।—गृहीतम्—आहृतं निदितायश्च, वाक्य—वचनं, विवरण-
मिति यान्त, वार्त्तिकश्च वै तथोक्ताः ।

(५६) कृतेति ।—कृतः,—निहितः, गुरुणा—पित्रादीना, पदे—चरणे, न्य ;
—आत्मार्पणं यैः ; यदा,—कृतः,—अभ्यस्तः, गुरुपदे—दुर्बोधशब्दे, न्यास,—हृत्तिः,
विवरणमिति यान्त यैः ते ; अन्यत्र,—कृता गुरवः,—वचन इत्यर्थः, पदाना—
सुनिङ्गलाना, न्यासा,—प्रयोगा यैः ; यदा,—कृतो गुरुणि पदे न्यासः,—स्थितिः यैः
तथोक्ताः, महती प्रतिष्ठा गता प्रति यान्त, यदा,—कृत. गुरुणाम्—उपदेष्टृणा
सुखन्विनि, पदे—स्थाने, न्यासः,—स्थितिः येषां ते, सर्वैरुपदेष्टृपदे ते कृता इत्यर्थः ।

(५७) न्यायेति ।—न्यायम्—उपपत्तिशुक्तं वचनम्, उपपत्त्यनुपपत्तिविचारश्च,
मदन्तीति तथाविधा । सुकृतेति ।—सुकृताना—पुण्यकर्मणा, सङ्ग्रहस्य—सञ्चयस्य,
अभ्यासेन—पुन.पुनरावृत्त्या, गुरवः,—महान्ताः, अन्यत्र,—सुकृतस्य—सुष्ठु कृतस्य,
सङ्ग्रहस्य—व्याडिकृतस्य व्याकरणसन्दर्भस्य, अभ्यासेन गुरवः,—उपाध्याया ।

(५८) लब्धेति ।—लब्धः,—अधिकृतः, साधुशब्दः,—साधुरयमिति शब्दः,
साधुनादो वा, न्युत्पन्नशब्दश्च यैः तथोक्ताः ।

(५९) सकलपुराणेति ।—सकलित्यादि निशेषणतयेण नक्ष्यमाणदिनराजादि-
हृत्तान्ते अभिज्ञता प्रदर्शयते । सकलानां पुराणानां—पूर्वकालिकानां, राजर्षीणां—
प्रजादीनां, चरितेषु अभिज्ञाः,—विशिष्टज्ञानशालिनः ।

(६०) महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः,
महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषहृत्तान्तकुतू-
हलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, वितृष्णाः, (६२) वयसि
वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः,
पूर्वमेव कृतसङ्गराः, विवक्षवः, (६३) स्मितसुधाधवलित-
कपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो
नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तैः

(६०) महिति ।—महाभारते—तदाख्यव्यासप्रणीतलक्ष्मीकात्मके ग्रन्थभेदे,
भावितः,—अनुशीलितः, आत्मा यैः तथीक्ताः, महाभारतसारविद् इति यावत्, विपुल-
भारतवर्षविख्यातचरित्रा वा ।

(६१) महापुरुषेति ।—महान् पुरुषः,—नारायणः हर्षराजो वा, तस्य वृत्तान्ते
—विवरणे, चरितश्रवणे इत्यर्थः, कुतूहलिनः,—कौतुकशालिनः । सुभाषितेति ।—
सुभाषितानां—शीभनानां काव्यानाम् आलापानाच्च, श्रवणे—आकर्षणे, यो रसः,—
रागः, तस्य रसायनाः,—श्रौषधविशेषाः; सुभाषितश्रवणेन लीकानां श्रुतिसुखदायका
इति भावः । “सुभाषित” इत्यनेन स्वकृतकाव्यस्य प्रशंसा व्यज्यते । वितृष्णाः,—विगत-
विषयानुरागा इत्यर्थः ।

(६२) वयसि—यौवने । वचसि—वाक्यविन्यासे । सदसि—सभायाम् ।
महसि—तेजसि । वपुषि—शरीरे । यजुषि—यजुर्वेदे । प्रथमाः,—अग्रगण्यः ।
कृतसङ्गराः,—वयं सर्वे ऐकमत्येन हर्षचरितं वक्तुं बाणमनुरुन्धः इति अन्योऽन्यं कृताङ्गी-
काराः, अहम्पूर्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरीक्षुं कृतविवादा वा, (“सङ्गरो
युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे” इति मेदिनी) ।

(६३) स्मितेति ।—स्मितं—मृदुहसितमेव, सुधा—अमृतं, तथा धवलितं—
विशदीकृतं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरभागः येषां तथाविधाः ।
व्यलोकयन्—अपश्यन् ।

(६४) अथेत्यादि ।—तेषां—भातृणामित्यर्थः, कनीयान्—कनिष्ठः, [“दिवचन—”
(५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि “युवाल्पयोः—” (५।३।६४ पा०) इति अल्पस्य
कृतादेशे रूपम्] । “कनीयान्” इत्यनेनास्य प्रियवादित्वं प्रकटीकृतम् । प्रेयान्—

(६५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्रपितककुभा मुद्धिन्दुना वभाषे.—
 (६६) “तात ! बाण ! द्विजानां राजा गुरुदारग्रहणम् अका-
 षीत् । (६७) पुरुरवा ब्राह्मणधनदृष्ट्या दयितेन आयुषा
 व्ययुज्यत । (६८) नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

अतिशयेन प्रियः । नशयिता—लोकनशीकरणक्षम इति यामत् । दत्तसञ्जः,—ब्रह्मीति
 कृतसङ्केत इत्यर्थः । तैः,—भाटसिः ।

(६५) सप्रणयं—सप्रशय, सन्धितप्रार्थनापूर्वकम् इत्यर्थः । दशनिति ।—दशनानां
 —दन्तानां, ज्योत्स्नया—प्रभया, स्रपिताः,—अभिभक्ताः, ककुभः,—दिशो येन तादृशेन ।

(६६) तात !—नत्स ! । प्रथमं तानत् पृथेना रा षीणा दीषानुज्ञान्य हर्षदेनस्य
 नितरा निर्दीपता ख्यापयति—द्विजानामित्यादिना । तेना दीषाश्च क्वचित् शब्देन
 क्वचित् वा अर्थेन यथायोग्यमुज्ञाननीया । द्विजानां राजा—चन्द्रः, (“मिजराज शशधरो
 नक्षत्रेशः क्षपाकरः” इति चन्द्रपर्यायेष्वमरः) । चन्द्रादिशब्दकथनेन राजत्वप्रतीतिरभावात्
 “द्विजानां राजा” इत्युक्तम् । गुर्विति ।—गुरोः,—बृहस्पतेः, (बृहस्पतिः सुराचार्यो
 ग्रीष्पतिर्धिष्णो गुरु ” इत्यमरः) आचार्यस्य च, दाराणा—पत्न्या, ताराया इत्यर्थः,
 ग्रहण—धर्षणमित्यर्थः । पुरा तारानाम गुरुभार्या पूर्णचन्द्रमस परमसुन्दरं समुदित
 कामप्रसन्ना गर्भवती आसीत्, तदपलक्षेण बहुयुगं गुरु-चन्द्रयोः विरोधः आसीत् ;
 तेन यदा बृहस्पतिः तारानयनाय इन्द्रादीन् देवान् प्रीत्साहितवान्, तदा चन्द्रः शक्रं
 शरणमगात् । तत्र गुरुपत्नीया देवा शक्रप्रेरिता. चन्द्रपत्नीया असुराश्च अन्योऽन्यं
 महासमराय आजुहुवुः, दिव्यमानेन वर्षसहस्रञ्च युद्धमकार्षुः, तत् दृष्ट्वा भगवान्
 नारद प्रथममात्मबोधिता तारा गुरवे, तद्गर्भजं पुत्रं बुधनामान चन्द्राय च समर्प्य
 उभयोर्विरोधं वमञ्जेति पौराणिकी वार्त्ता अत्रानुसन्धेया ।

(६७) ब्राह्मणेति ।—ब्राह्मणस्य धनानि, तेषु दृष्ट्या—लीभः तया । —दयितेन
 —प्रियेण, आयुषा—जीवितेन, आयुर्नामा पुत्रेण च, व्ययुज्यत—वियुक्तः. विप्रगपात्
 विगतजीवनं परं पुत्रजननात् चिरं पुत्रवियुक्त इत्यर्थः । पुरा राजर्षिः पुरुरवा दिशो
 जिगीपुरेकदा पथिकेनापि प्रभूतधनशालिना विप्रेण यज्ञे निमन्त्रितः लोभात् तद्धनं जिहीर्षु-
 स्तच्छापात् निनाशं गतः । विप्रः तस्मिन्मृते नरेन्द्रमन्तरः लोकां निवर्त्तन्ते इति
 आयुर्नामानं राजर्षिं तदायुषा उदपादयत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ।

(६८) नहुषः,—आयुस्तनयः, परस्य कलत्रं—भार्या, तदभिलाषी, महाभुजङ्गः,
 —अजगरः, अतिलम्पटश्च इत्यर्थः । पुरा दुर्वाससः शापात् इन्द्रे अदर्शनं गते त्रिलोकीं

(६६) ययातिः आहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात । (७०) सुद्युम्नः स्त्रीमय एव अभवत् । (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुवधनिर्घृणता ।

नटत्रिय दृष्टा देवा नहुष शतक्रतुम् ऐन्द्रे पदे अभ्यषिञ्चन्, ततश्चासौ ऐश्वर्यमत्त, शचीं साध्वी गुरुगृहेषु प्रच्छन्नवर्तिनी कामयमान, गुरुपदेशात् तथा भीतया “अपूर्वयानेन आगच्छन् मा नय” इत्यभिहितो यदा ऋषियानेन तत्सनागं गन्तुमैच्छत्, गच्छन् तदैव सुहु चलितुमत्तमम् अगख्यं बाहक “सर्प सर्प” इत्युक्त्वा पदा प्राहरत् । ततश्च “स भन” इति सहसा तच्छापात् अजगरता प्राप इति पौराणिकी नात् अत्र अनुसन्धेया ।

(६६) आहितेति ।—आहित,—कृत, ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणकन्यायाः, पाणि-ग्रहण—परिणयः येन तथोक्त । पपात—जराग्रस्तोऽभनदित्यर्थः । जतियोऽपि ब्राह्मण-कन्यायाः पाणि न शास्त्रसर्थ्यादालङ्घनात् पतितोऽभूदिति भावः । पुरा ऋगयाविहारी राजर्षिर्धियाति, एकस्मिन् कूपे वृषपर्जन्योऽसुरपतेर्दुहिता बहुशतदासीसमेतया क्रीडन-कलहकुपितया पितृगुरो, शुक्रस्य कन्या देवयानी निपातिताम् उच्चैः रुदती दृष्टा निजकरेण तत्कार गृह्णन् उद्धार । ततः “पाणिग्राहेण भनता कथमह त्याज्या” इति तथा प्रार्थितः ब्राह्मणीत्वात् अस्त्रीकुर्वन् शोकाकुलेन तपित्वा शुक्रेण अनुमतः ता पत्नीत्वेन जयाह । तद्ग्रहणाच्चान्ते जराग्रस्तः अभवदिति पौराणिकी नात् अत्र अनुसन्धातव्या ।

(७०) सुद्युम्नं—वलं धनञ् यस्य सः सुद्युम्नः,—तदास्थो नरपतिः, स्त्रीमय,—स्त्रीरूपः, सततकान्ताऽनुरतश्च । पुरा कस्मिंश्चित् सरसि पार्श्वेन्या निहरन् हरः राजर्षिणा सुद्युम्नेन ऋगयाविहारिणा अनलीकित, ततश्च लज्जितया गौर्या अभ्यर्षितो हरः “योऽवागत्य यत्किमप्युपवीक्ष्य स स्त्रीत्वमनाप्स्यति” इति सामान्येन त शशाप । स च शप्तः सरोवरनीर पीत्वा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानम् ।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिर्निशेषस्य । जन्ति ।—जन्तुः,—जन्तुर्नाम तस्य पुत्रः, जन्तः,—प्राणिनश्च, तस्य तेषाञ्च वधेन—हृत्यया, निर्घृणता—निष्ठुरता । पुरा जन्तुर्नाम सोमकस्य रान् एक एव पुत्र आसीत्, राजा तु एकपुत्रोऽपुत्र एव इति मननानः बहुपुत्रतामिच्छन् पुरोधसा अभ्यधावि “यदि वहन् पुत्रान् कामयसे, तदा अथ सुतस्य जन्तोर्नपया होमः क्रियता, तद्दोमधमान यान्त्यो महिष्यः ते समाजिघ्रेयुः, ताः सर्वा एव पुत्रान् प्रसविष्यन्ते” इति श्रुत्वा राजा सोमकेन तथैव आचरितमिति पौराणिकी नात् अत्रानुसन्धेया ।

(७२) मान्धाता मार्गणव्यसनेन सपुत्रपौत्रो रसातलम् अगात् ।
 (७३) पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तपस्यन्नपि मेकलकन्यकायाम्
 अकरोत् । (७४) कुवल्याम्बो भुजङ्गलोकपरिग्रहात् अश्वतर-
 कन्याम् अपि न परिजहार । (७५) पृथुः प्रथमपुरुषकः परिभूत-
 वान् पृथिवीम् । (७६) नृगस्य क्लकलासभावे वर्णसङ्करः समदृश्यत ।

(७२) मार्गणेति ।—मार्गणेषु—शरेषु, व्यसनं—समासक्तिः, युद्धासक्तिरिति
 यावत्, याज्ञासातल्यच्च तेन, रसातलं—पातालम् अभस्ताच्च, (“अधी-भुवनपाताल-
 बलिसन्न-रसातलम्” इत्यमरः) अगात्—गतवान्, विनष्ट इति भावः । पुरा
 मान्धाता पृथिवी निर्जित्य स्वर्गजयार्थं गतः शतक्रतुना अभ्यधाधि,—“राजन् । पातालं
 तावदग्रे जय, पश्चात् स्वर्गजयिनः तव दास्यं ग्रहीष्यामि” इति । स च तदचनात् अनि-
 चार्थ्येन रसातलं गतः तत्रत्येन शङ्करप्रसादलम्बत्रिशूलेन लवणनाम्ना दाननेन सपुत्रपौत्रो
 निभनता नीत इति किबदन्ती ।

(७३) मेकलकन्यकायां—नर्मदायाम् । (“रेवा तु नर्मदा सीमीहना मेकल-
 कन्यका” इत्यमरः) । पुरा पुरुकुत्सः तपस्यन् मेकलकन्यकाया विहरन्ती कामपि
 कामिनी दृष्ट्वा कामार्तः ता धर्मयामासेति पुराणप्रसिद्धा वार्ता ।

(७४) भुजङ्गलोकपरिग्रहात्—पातालगमनात्, भुजङ्गो विटश्च । अश्वतर-
 कन्याम्—अश्वतरो नाम कश्चित् नागः, तस्य कन्या तां, नडनाच्च, न परिजहार—
 न तत्याज, ऊढवानित्यर्थः । पुरा कुवल्याम्बः नृगयाप्रसङ्गेन भृशमोर्त्तो मञ्जनेच्छया
 सरसीमनगाहमान एव रसातल गतः तत्र अश्वतरकन्या गतवानिति वार्ता ।

(७५) पृथुः,—आदिराज. वीरतनयः । प्रथमेति ।—प्रथमः,—आद्यः, मुख्यश्च,
 पुरुष एव—पुरुषकः, कदर्थ्यपुरुषश्च । पुरा पृथुः भूधराक्रान्ता पृथ्वी विलोक्य चापकीच्या
 भुवः पर्यन्तेषु तान् प्रचिक्षेप, ततश्च स्वभरणनिमित्तभूतभूभृता परिभवात् अस्य कदर्थ्य-
 पुरुषत्वम्, एतद्वयोगात् स्वस्याः अपि परिभनच्च विचार्य तस्मात् रुष्टा भूः “देहि मे
 प्रजाभरणीपायान्” इति तेन आकृष्टकामुर्केण अनुरुद्धा विभुवनानि नभाम, ततः
 कमपि शरणम् अलभमाना अस्य सर्वाः शस्यसम्पदो जनयामासेति कथितम् ; अतः
 एतस्मात् परिभूता भूः इति वार्ता अनुसन्धेया ।

(७६) क्लकलासभावे—क्लकलासः,—सरटः, सरीसृपभेद इत्यर्थः, तद्गा—
 क्षद्रूपदशायाम्, अपीति श्रेष्ठः, किं पुनः राजभावे इति निन्द्यता । बर्णेति ।—वर्णानां

- (७७) सौदासेन न रक्षिता पर्याकुलीकृता क्षितिः ।
 (७८) नलम् अशक्तहृदयं कलिः अभिभूतवान् ।
 (७९) संवरणो मित्तदुहितरि विल्लवताम् अगात् ।
 (८०) दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युम् अवाप ।

—शुक्लकृष्णादीना, ब्राह्मणचक्रियवैश्वशूद्राणाञ्च, सद्भरः,—सम्प्रियणम् । चण्डी राजर्षिः कदाचित् कस्यापि निप्रस्य सम्बन्धिनी गाम् अनिदित्वा अन्यस्मै द्विजाय दत्तवान्, ततश्च गौस्वामी ता गाम् स्वीया निदित्वा तं निप्र वयाचे । स च ता नाम्ने ददौ । ततस्तौ निवदमानौ राजद्वारं गत्वा राजानं निजातीयस्त्रीषु आसक्तम् अलभमानौ क्रोधात् “कुकलासी भव” इति त शप्ता यथाऽऽगतं प्रतिजग्मतुरिति पौराणिकी वार्त्ता ।

(७७) न रक्षिता—न पालिता, नरान् क्षिणीतीति नरक्षिता—नरक्षय-शालिनीत्यर्थश्च, यदा,—नरक्षिता—मानवहन्ता, सौदासेन इत्यस्य निशेषणम्, अत एव पर्याकुलिता—समन्तात् आकुलता प्राप्ता । सौदासी नाम राजा मृगयार्त्तः पथि कदाचित् स्थितं कमपि शक्ताभिध मुनिम् “अपसर्प” इति अबदत्, स तु “पन्था देवो ब्राह्मणाय” इति श्रास्वात् नीतिमनुसरन् तद्वचनम् अनाकर्णयन् मार्गात् न चलित । ततश्च राज्ञा क्रोधाभिभूतेन कश्याऽभिहतो स मुनिः “मनुष्यभक्तो राक्षसी भव” इति वं शशाप । ततश्च तस्मिन् राक्षसी जाते भुवः पर्याकुलता जातेति पौराणिकी वार्त्ता ।

(७८) अशक्तहृदयं—न बशम्—अनायत्तमित्यर्थः, अशक्तहृदयम्—अशक्तज्ञानम्, भवाणि—इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, हृदयं—मनश्च यस्य तथाभूतम् । पुरा नली राजा शूतव्यसनासक्तः तत्राकुशलश्च कलिना परिभूत इति प्रसिद्धिः ।

(७९) मित्तेति ।—मित्तः,—सूर्यः, मित्तं—सुहृच्च, तस्य दुहिता—कन्या, क्षपतीति यानत् तस्यां, विल्लवता—विह्वलता, समासक्तिमित्यर्थः । पुरा तपती ऋषी रविकन्या दृष्टा संवरणः तस्यासासक्तो बभूव इति वार्त्ता ।

(८०) इष्टेति ।—इष्टा—प्रिया, रामा—कान्ता, कैकेयीति भावः, तस्याम् उन्मादः,—अत्यासक्तिरिति यानत् ; यदा,—इष्टः,—प्रियः, रामः,—स्वसुत, तदर्थम् उन्मादः,—कैकेयीप्रार्थनया तन्निर्वासनेन या उन्मात्तता तेन । मृगयान्वसनी राजा दशरथः वनमध्ये दूरात् कुम्भपुरणरवे हस्तिना जलपानमाशङ्क्य शब्दवेधिना धारणेन मिथुनामानमन्वतापसतनयं विन्याध । ततश्च तदार्त्तनादमनुसरन् तत्र गत्वा युद्धं च स्वकार्यं मृशमनुतप्तः शरविद्धेन तेन निजापितृहचान्तः पित्रोरन्वधीः समीपं तं

- (८१) कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत् ।
 (८२) मरुत्तः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवद्विजबहुमतो न बभूव ।
 (८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी वियुक्तो वाहिन्या विपिने

प्रापयामास । तन्पितृवाक्येन शल्यमुद्धरति राजनि वाली मृतः । ततश्च सस्त्रीकः क्षापसः “त्वमप्यहमिव पुत्रश्रीकेन प्राप्तासि विनाशम्” इति दशरथं श्लाघा अग्नौ प्राणांशत्याज । एवं शशी राजा दशरथः स्त्रीवाक्येन प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रेषयन् मुनिशापात् तच्छोकेन ममारिति रामायणी वार्ता ।

(८१) गोब्राह्मणेति ।—गवे—गोनिमित्तमित्यर्थः, ब्राह्मणस्य—जमदग्नेरिति भावः, गवां ब्राह्मणानाञ्च, अतिपीडनेन—वधेन । पुरा कार्तवीर्यः कदाचित् गवां कीटिरप्यती-
 वाधिकां जर्मदग्नेः धेनुम् अहरत्, तच्च व्यापादितवान् ; ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रेण परशुरामेण परशुच्छिन्नभुजसहस्रः ससर्व्वक्षत्रियसङ्घः निहत इति वार्ता ।

(८२) इष्टेति ।—इष्टः,—अनुष्ठितः, बहूनि सुवर्णानि—सौवर्णद्रव्याणि यस्मिन् तथाभूतः यज्ञः बहुसुवर्णकः येन तथाभूतः । इष्टः,—प्रियः, अभिमत इत्यर्थः, बहु—अतिशयेन, सु—शीभनं, वर्णः,—गौरस्वरूपः यस्य तथाभूतोऽपि इति च । यद्वा,—इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूतः । देवेति ।—देव-द्विज,—बृहस्पतिः ; देवा द्विजाः,—विप्राश्च, तेषां बहुमतः,—समादृतश्च । पुरा बहुसुवर्णकाह्नेन यागेन यियच्छुः मरुत्तः बृहस्पतिं याज्यकर्मणि अनुरोध । “मनुष्यस्य तव यज्ञं न करिष्यामि” इति तेनावमतश्च नारदवचनात् तद्भ्रातरं वाराणसीषु गृह-गृहीतच्छन्नाना स्थितं संवर्त्तकं विवरिषुः गत्वा तेनैवोक्तचिह्नैः भगवन्तं नत्वा प्रयान्तं तं विज्ञाय बहुशस्त्रिस्त्वन्तमपि अविरज्यमानः कथनपि पौरोहित्ये न्ययोजयत् । ततश्च बृहस्पतिसदयज्ञे भातुः समृद्धिं दृष्ट्वा विवेषमकरोदिति वार्ताऽनुसन्धेया ।

(८३) व्यसनात्—अत्यासङ्गात् । [“शन्तनुरपि व्यसनात्” इत्यत्र “शन्तनु-रतिव्यसनात्” इति पाठे,—अतिव्यसनात्—अत्यन्तासक्तेरित्यर्थः] वाहिन्या—नद्या, गङ्गादेव्या इत्यर्थः, सीनया च, (“वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सीना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) । पुरा महाभिषो नाम राजा ब्रह्मसभायां गङ्गां चामरग्राहिणीं कदाचित् अङ्ग-विशिषात् चलितवाससं दृष्ट्वा भृशं कामार्त्तस्तां प्रेमवचसा जल्पन् ब्रह्मणा “पतित्वा चत्रियगृहे शन्तनुर्नाम भव” इति शप्तः सद्यः एव गां गतः शन्तनुः नाम राजा अभूत् । गङ्गाऽपि मत्कृतेऽस्येदृशी दशा इति सखिदं भुवम् अवतरति स्म । तदानीञ्च धेनुहरणकुपितेन वशिष्ठेन “भुवं गच्छत” इति शप्ते; वसुभिः विदितैतद्वृत्तान्तैः गङ्गा

विललाप । (८४) पाण्डुः वनमध्यगतो मत्स्य इव
मदनरसाविष्टः प्राणान् मुमुक्षुः । (८५) युधिष्ठिरो गुरुभय-
विषसहृदयः समरशिरसि सत्यम् उत्सृष्टवान् । (८६) इत्थं
नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमुतः सर्वद्वीप-
भुजो हर्षात् । अस्य हि बहूनि आश्चर्याणि श्रूयन्ते ; तथा हि,—

अभ्यधायि—“यदि तव नृपेऽस्मिन् समासक्तिः जाता, तदा नयमपि तव गभे
उत्पत्स्यामहे, जातमात्राय त्वया स्तसलिले मीक्तव्या.” इति । सा तु तथा अङ्गीकृत्य
मृगयाया विहरन्त ऋन्तुं प्रार्थयमानम् अनोचत्—“राजन् । यदहं करोमि, तत्र
त्वया न निरोद्धव्यं, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्या” इति । राजाऽपि नितरा तदासक्तः
तथैवाङ्गीकृत्य बहून्वन्दान् तया अरमत । कालक्रमेण यः कश्चित् सुत उत्पद्यते स्म,
स तया जले क्षिप्तः, एवं सप्तसु सुतेषु जने क्षिप्तेषु गङ्गा सेवमानः नि सन्तानोऽयं मा
भूत्, इति सप्तभिर्वसुभिः कृताशंसङ्गः भीष्मो भूत्, ततः तमपि क्षिपन्ती, ता राजा
नितरा पुत्रशोकार्त्तं. “दानी त्वया मत्पुत्रः क्षिप्तव्यः” इति सतिरस्कारम् अभिहितवान् ।
साऽपि “भट्टप्रतिज्ञो भवान्” इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राज्ञे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलोकम् अगात् ।
राजा च तद्विशीर्षार्त्तं बहुधा विललाप इति वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया ।

(८४) वनम्—अरण्यं जलञ्च, (“वने सलिल-कानने” इत्यमरः) । मदन्,—कामः,
मदन—तदाभ्यन्तर्निशेषः, तस्य फलमिति यावत्, (“मदनः स्मरनसन्तद्रभेदधसूर-
सिक्थके” इति मेदिनी), सलिलान्तरालचारी मत्स्यो यथा मदनाख्यफलरसकपायित-
सलिलसम्पर्कात् प्राणान् विजहाति, तथा अरण्यनिहारी पाण्डुः शङ्काररसानिष्टमानसः
प्राणानत्यजदिति निष्कटार्थः । एकदा पाण्डुः मृगयार्थं वननिहारी कर्दमाख्यं
मृगरूपिणं कद्विन्मुनितनयं मृगीरूपया ब्राह्मण्या सह रममाणमालोक्य अकृतार्थता-
दर्शयामिव तं वाणेनैकेन जघान, तेन च शरार्त्तं प्राणान् मुमुक्षुता “त्वमपि अन्नमिव
स्त्रिया विहरन् अकृतार्थ एव प्राणाख्यद्वयसि” इति शप्त असौ कदाचित् कामार्त्तः साद्रा
सह विजने विहरन् मृत्युबन्धं नीतः इति भारती वार्त्ता ।

(८५) मुमुक्षुः—गुरुभय—गुरो,—द्रोणात्, भय, महद्भयञ्च, तेन निमग्न
हृदयं यस्य तथोक्तं । कुरु-पाण्डवसमरे स्ववसानं विनाशयन्त साक्षात् धनुर्वेदे द्रोणम्
“अश्वत्यामा हत” इति अलीकवचसा शोकाकुल कृत्वा युधिष्ठिरः कृतशस्त्रत्यागं त
घातितवान् इति भारती वार्त्ता ।

(८६) इत्थम्—एवमकारं, सत्ययुगमारभ्य कलिप्रवृत्तिं दानदित्यर्थः । अप-

(८७) अत्र बलजिता निश्चलीकृताः चलन्तः कृतपक्षाः
 क्षितिभृतः । (८८) अत्र प्रजापतिना शेषभोगिमण्डलस्य
 उपरि क्षमा कृता । अत्र (८९) पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य
 लक्ष्मीः आत्मीकृता । (९०) अत्र बलिना मोचितभूभृद्दृष्टनो
 मुक्तो महानागः । (९१) अत्र देवेन अभिषिक्तः कुमारः ।

कलङ्गं—निर्दीपम् । देवदेवात्—राजाधिराजात् । आश्रयार्थाणि—निष्पयकराणि,
 चरितानीति शेषः ।

(८७) अत्रेत्यादि ।—अत्र“बलजिता”इत्यादयः शब्दाः श्रीहर्षे अन्वर्थाः ज्ञातव्याः ।
 अत्र—जगति । बलं—शत्रुसैन्यं, बलाख्यम् असुरस्य, जितवान् इति बलजित् तेन,
 शोहर्षेणेति शेषः । चलन्तः,—निरोधितया न्यनहरन्त इत्यर्थः, पक्षशालितया उड्डीय-
 मानाश्च, कृताः,—अबलन्विताः, पक्षाः,—सहायाः ; अन्यत्र,—कृताः,—धृताः
 इत्यर्थः, पक्षाः,—पतवाणि यैः तथीकृताः, क्षितिभृतः,—राजानः, पर्वताश्च, निश्चली-
 कृताः,—निर्जितत्वात् बशीकृताः, पक्षच्छेदनात् स्थानरता नीताश्च ।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च । शेषेति ।—शेषस्य—निहतान-
 शिष्टस्य, भोगिना—सुखभोगरताना, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य, अन्यत्र,
 —शेषस्य—अनन्तस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—फणस्य, उपरि क्षमा—
 चान्तिः, पृथिवी च, कृता—बिद्धिता, निर्गता च ।

(८९) पुरुषेति ।—पुरुषेषु उत्तमः,—श्रेष्ठः तेन, नरनाथेन नारायणेन च,
 सिन्धुराज—सिन्धुदेशाधिपति चीरनिधिश्च, प्रमथ्य—निर्जित्य बिलीय च, लक्ष्मीः,—
 राजश्रीः कमला च, आत्मीकृता—स्वीकृता ।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् रणहस्ती,
 स्त्रीवदर्पशाताम्यः इति भावः, नासुक्तिश्च । मोचितेति ।—मोचितम्—अपनीत,
 भूभृद्भिः,—शत्रुराजभिः इत्यर्थः, वेष्टनम्—अनरोधनम् ; यद्वा,—मोचितं भूभृतः,—
 श्रीकुमारराज्यस्य राज्ञः, वेष्टन—शुद्धेन रोधन यस्य तथाभूतः, श्रीकुमारराज्ये नृपतिः
 क्लिप्तमहागजेन दर्पशातेन उपजातमदेनानरुद्धः, दृष्ट्वा च तत् हर्षेण राज्ञा खड्गं
 गृहीत्वा मोचितः सः, दुष्टहस्ती चायमिति कोपा परित्यक्तः निपिने इति वार्त्ता ;
 अन्यत्र,—भूभृतः,—मन्दरस्य, वेष्टन यस्य तथाभूतः, मुक्तः,—परिचातः, सागरमथ्यनात्
 पर परित्यक्तश्च ।

(९१) देवेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—निजतनयः गुह्यश्च, अभिषिक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः । अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटोक्ततो विक्रमः । अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र (८५) लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिताः लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चाग्रजन्मनां विभक्तः । (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः । अतोऽस्य सृष्टहीतनाम्नः पुण्यराशिः पूर्वपुरुष-वंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितसिच्छामः श्रोतुम् ।

—प्रतिष्ठापितः, यौनराज्ये सैनापत्ये च इति शेषः । यद्यप्यत्र देवपदं देवतासामान्यार्थकं, तथाऽप्यत्र लक्षणाया देवराजपरत्वमनगन्तव्यम् ; तेनैव कुमारस्य सेनानीत्वेन वृत्त्वादिति ।

(८२) स्वामिना—प्रभुणा, सेनापतिना गृहेन च । एकेति ।—एकेन—एकमात्रेण, उभयत्रापि तुल्यम्, प्रहारेण—शराघातेन, उभयत्र तुल्यम् ; पातिताः अरातयः,—शत्रु-भूता राजानः, तारकादथोऽसुराश्च येन तथाभूतेन । शक्तिः—सामर्थ्यं, तदाख्यमस्त्वच्च ।

(८३) नरसिंहेन—नरः सिंह इव तेन, नरशासौ सिंहेति तथोक्तेन च, वृसिंहेनेत्यर्थः । स्वहस्तेति ।—स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, चक्रादिनिजास्त्रेण च, विशसिताः,—निहताः, निदारिताश्च, अरातयः,—शत्रवः, विरोधिनी वृषाः, हिरण्य-कशिपुप्रभृतयश्च इति यानत् येन तथोक्तेन ।

(८४) परमेश्वरेण—परमशासौ ईश्वरश्चेति परमेश्वरः,—सर्वभौमः, हरश्च तेन, तुषारशैलभुवः,—हिमालयप्रदेशभूमेः, हिमगिरिजातायाश्च, दुर्गायाः,—दुर्गमायाः, गौर्याश्च, करः,—बलिः, पाणिश्च ।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधाता च, दिशां मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सौमान्तप्रदेशेषु इति यानत्, अन्यत्र,—दिशां मुखेषु—दिशि दिशि इति यानत्, परि-कल्पिताः,—निधोजिताः, लोकपालाः,—प्रजापालाः, इन्द्रादयश्च । सकलभुवनकोशः,—सर्वजगता धनं, सकलभुवनमेव कोशः,—धनभाण्डारश्च, अग्रजन्मना—ब्राह्मणानाम् आदितृशाणां श्रमणानाञ्च, विभक्तः,—विभज्य दत्तः ।

(८६) इत्येवमादयः इति ।—अत्र आदिपदेन न त्वेतानन्त एव, अन्येऽपि एवं-निभा बहव इति व्यज्यते । प्रथमकृतयुगस्येव—प्रथमं सृष्टस्य सत्ययुगस्येव, महासमारम्भः,—महान्ति कार्याणि, अचलपक्ष्मदेवादयो व्यापारा इति यानत् ।

(६७) सुमहान् कालो नः शुश्रूषमाणानाम् । (६८) अयस्कान्त-
मणय इव लोहानि नीरसनिष्ठुराणि चुल्लकानामपि
आकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत स्वभावसरससृष्टूनि
इतरेषाम् ? कस्य न (६९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते
कुतूहलम् ? आचष्टां भवान् । (१००) भवतु भार्गवोऽयं वंशः
शुचिना अनेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचितरः” इत्येवम्
अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

वाणस्तु विहस्य अब्रवीत्,—(१०१)“आर्य्य ! न युक्त्यनुरूपम्
अभिहितम् । (१०२) अघटमानमनोरथमिव भवतां कुतूहलम्
अवकल्पयामि । (१०३)शक्याशक्यपरिसङ्ग्रानशून्याः प्रायेण स्वार्थ-
लषः । परगुणानुरागिणी (१०४) प्रियजनकथाश्रवणरसरभस-
मोहिता च सन्धे महतामपि र्भतिः अपहरति प्रविवेकम् ।

(६७) सुमहान् कालः, गत इति शेषः । शुश्रूषमाणाना—श्रीतुमिच्छताम् ।

(६८) अयस्कान्तमणय इवेति ।—मणिशब्देन उपमेयाना गुणानामपि रत्नत्वं
प्रदर्शितम् । नीरसनिष्ठुराणि—नीरसानि—आर्द्रभानर्हित नि, निष्ठुराणि—कठिनानि ।
चुल्लकाना,—नीचाना, चुद्राणा वा, (“चुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे” इति मेदिनी) महतां
गुणाः मनांसि आकर्षन्ति इति अन्वयः । इतरेषा—साधूनां, महता वा ।

(६९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशे, अस्य—हर्षस्य, चरिते—
वृत्ते, कुतूहलम्—श्रीत्सुक्यम् । आचष्टा—कथयतु ।

(१००) भार्गवः,—ऋग्वंशशुद्धतः । सुतराम्—अतिशयेन, शुचितरः,—पूततरः ।

(१०१) आर्य्य ।—पूज्य । युक्त्यनुरूप—युक्तियुक्तम् ।

(१०२) अघटमानेति ।—अघटमासः,—असम्पन्नता गच्छन्, मनोरथः यस्य
तथाभूतम्, अलम्बिकरमिति भावः । अवकल्पयामि—अवधारयामि ।

(१०३) शक्येति ।—शक्य—साध्यम्, अशक्यम्—असाध्यं, तयोः परिसङ्ग्रान
—परिगणनं, तेन शून्याः,—रहिताः । स्वार्थलषः,—स्वकार्यलषा, स्वार्थसाधनेच्छा
शक्याशक्यविवेक न गणयतीत्यर्थः ।

(१०४) प्रियेति ।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यो रसः,—रागः, तस्य रभसेन

पश्यतु आर्यः, क्व (१०५) परमाणुपरिमाणं वटुहृदयम् ? क्व (१०६) समस्तब्रह्मस्तम्भस्यापि देवस्य चरितम् ? (१०७) क्व परिमितवर्णहृत्तयः कतिपये शब्दाः क्व (१०८) सङ्घातिगाः तद्गुणाः ? सर्व्वज्ञस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्यतेरपि अगोचरः, रस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्विधस्य ? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयात् अविकलम् अस्य चरितं वर्णयितुम् ? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् । ह्यम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलत्तल लीयसी जिह्वा क्व

—वेगेन, आतिशयेनेत्यर्थः, (“रभसी वेग-हर्षयो” इत्यमरः) मोहिता—जडा इत्ययः ।
प्रभिवेकं—प्रकृतं विवेकम् ।

(१०५) परमाणुपरिमाणम्—अतिक्षुद्रमिति भावः । वटुहृदयं—द्विज-
निशमानसम् ।

(१०६) समस्तेति ।—समस्तः,—सकलः, ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तदपि ।
द्वेषस्य—हर्षस्य ।

(१०७) परिमितेति ।—परिमितानां—परिगणितानाम्, अल्पसङ्ख्याकानामित्यर्थः,
वर्णानाम्—अक्षराणाम्, अकारादि-हकारान्तानामिति यावत्, हृत्तयः,—रचनानि यत्र
तथाभूता । कतिपये—अल्पानि इति भावः ।

(१०८) सङ्घातिगाः,—सङ्घाः,—एकादिपराङ्गपर्यन्ताः, ता अतिगच्छन्ति—
अतिशरते इति तथोक्ताः । तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य हर्षस्य, गुणाः ।

(१०९) अयं—हर्षचरितरूपः, अविषयः,—अगोचरः । वाचस्यते,—ब्रह्म-
स्यतेः । पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, [“अचतुर—” (५।४।७७-
पा०) इत्यादि सूत्रेण अच्प्रत्ययान्ती निपात] शत वर्षाणीत्यर्थः, “शतायुर्वै पुरुषः” इति,
श्रुते, तेषां शतं तेन । अनिकलं—सम्यक् । पुरुषेत्यादिना योग्येऽपि वर्णयितुमिति,
मयि वर्णनीयस्य बाहुल्यात् जीवनकालस्य चाल्पीयत्वात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति
इति व्यञ्जितम् ; अत एवाह, एकदेशे इति ।—एकदेशे—नियत्यंशे इत्यर्थः । सज्जाः,
—प्रस्तुताः, वर्णयितुमिति भावः ।

(११०) अधिगतेति ।—अधिगतः,—ज्ञातः, कतिपयाक्षरैः अक्षरानां लक्षणं,—लीक्ष
यथा तथाभूता, अत एव लघ्वीयसी—अल्पानि, यत्किञ्चिन् वर्णयितुं क्षमम् इति भावः ।

उपयोगं गमिष्यति ? (१११) भवन्तः श्रोतारः, वर्ण्यते हर्षचरितं,
किम् अन्यत् ? अद्य तु परिणतप्रायो दिवसः । (११२) पश्चात्
लख्मणकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम
इव समन्तपञ्चकण्ठधिरमहाङ्गदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा ।
श्वो निवेदयितास्मि” इति । सर्वे च ते “तथा” इति प्रत्यपद्यन्त ।
नातिचिरात् उद्याय सन्ध्याम् उपासितुं शोणम् अयासीत् ।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपीलकोमलातपे

उपयोगम्—उपकारिता, गमिष्यति ?—प्राप्स्यति ? न कुत्रापि इत्यर्थः ; यद्यपि समाजः
गुणान्वली असङ्गता मादृशैः अत्यल्पवर्णान्वलीभिः वर्णयितुमशक्या च, तथाऽपि भवतां
गुणग्राहिणा प्राप्तेः कथञ्चित् बन्तुमुत्सहते इति भावः ।

(१११) भवन्तः—भवद्विधा’ विबुधाः इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राकृता इति
भावः । हर्षचरितं—हर्षस्य—महाप्रभास्येति भावः, चरित—वृत्तं, महनीय-
शौकिकञ्चेत्याशयः, न तु तुच्छं यत्किञ्चिदिति भावः, भवद्विधेषु श्रोत्रेषु अलौकिकं
हर्षचरितं वर्णयित तादृशी लघ्वीयसी जिह्वा नैवोपयोगिनीति निष्कर्षः । किमन्यत् ?—
इतोऽन्यत् किं कथयामि ? इत्यर्थः । परिणतप्रायः,—प्रायेण परिणतः, अवसित इत्यर्थः ।

(११२) पश्चादिति ।—पश्चात्—पश्चिमायां दिशि, पृष्ठदेशे च । लख्मणेति ।—
लख्मणः,—पतन्, कपिलः,—पिङ्गलः, किरणः,—मरीचिः, जटाभार इव—जटा-
समूह इव, तेन भास्वरः,—दीप्यमानः । राम इव—परशुराम इव । समन्तेति ।—
समन्तपञ्चक—कुरुचेतं, तत्र यत् रुधिरं—निहतनिखिलचक्षुषा कण्ठादिनिःसृतं रक्त-
मिति यावत्, तेन यः महान् क्रुद्धः तस्मिन्, रुधिरमेव महान् क्रुद्ध तस्मिन् इति वा ।
सन्धेति ।—सन्ध्याया रागाः,—लौहित्यानि, तेषां पटलं—समूह तस्मिन् । पूषा—
((“बिकर्तनार्कमार्त्तण्मिहिरारुणपूषण” इत्यमरः) । पुरा भार्गवो रामः पितृ-
निधनेन कुपित एकविंशतिकालः क्षत्रान् निहत्य, तदीयेन रुधिरैण कुरुचेतस्य समन्तात्
पञ्च क्रुदान् कल्पयित्वा तेषु पितृन् तर्पयामास, ततश्च तत्स्थानम् अद्यापि समन्तपञ्चक-
मिति प्रसिद्धम् । प्रत्यपद्यन्त—स्वीकृतवन्तः ।

(११३) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “तथैव गीह्या तस्यौ” इत्युत्तरेणान्वयः ।
ष्विति ।—मधुमदेन—मद्यपानजनितेन उल्लासेन, पल्लवितः,—प्रफुल्ल इत्यर्थः, यो
शालन्याः,—मालनदेशीयमहिलायाः कपीलः,—गण्डः, तद्वत् कीमलः, श्लातपः,—

मुकुलितेऽङ्गि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ
लम्बमाने, रविरद्यतुरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति
(११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृहतापस-
कुटीरकपटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संहृतेषु वल्कलेषु,
(११६) कलिकल्पसुषि पुष्पति गगनम् अग्निहोत्रधामधूमे,
(११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-
विलोले पर्यटति पत्नीजने, (११९) विकीर्त्यमाणहरितश्यामाक-
शालिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, ह्यस्मानि वैतानतनून-

प्रभा यस्य तथाभूते । मुकुलिते—मुकुलभावं गते, निमीलितप्राये इत्यर्थः । कमलिनी-
मलनादिन—पद्मिनीमालिन्यदर्शनादिन इत्यर्थः । [“कमलिनीमलनादिन” इत्यत्र “कमलिनी-
सीलनादिव” इति पाठे,—पद्मिनीसङ्घोचादिवेत्यर्थः ।] लोहिततमे—अतिलोहिते,
आगामिन तिमिरस्य रिपोः कमलिनी सा प्रिया प्रति भाविष्येणजनितक्रोधादिति भावः,
तमोलिहि—तिमिरनिर्धंसिनि, रवौ—सूर्ये, लम्बमाने—पद्मिनाश पततीत्यर्थः ।

(११४) नभसि—आकाशे । तमसि—अन्धकारे ।

(११५) गृहेति ।—गृहतापसानां—गृहस्यतपस्विनां, कुटीरकाणां—चन्द्र-
गृहभेदानां, पटलानि—कृदीभि, गृहाच्छादनानि दृशनीत्यर्थः । (“अथ पटलं कृदि”
इत्यमरः) अनलम्बन्ते इति तद्योक्तेषु, रक्तातपच्छेदैः,—रक्तवर्णसूर्यमयूखरखण्डैः, सह
संहृतेषु—आह्वय नीतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु, तापसानां बन्धभूतेषु इति यावत् ।

(११६) कलिकल्पसुषि—कलिकालजनितपापहारिणि, पुष्पति—व्याधुवति ।
अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहान्निःसृतधूमे ।

(११७) सनियमे—सुसयते, यजमानजने—याज्ञिकवर्गे, मौनव्रतिनि—मौन-
व्रतधारिणि ।

(११८) विहारेति ।—विहारः,—गोष्ठात् गवानयनेन तद्दीहनम्, अग्निहोत्रार्थं वङ्गि-
सन्वृत्तणमिति वा, तस्य वेला—समयः, तेन विलोले—चञ्चले, व्यस्ते इति भावः ।
पर्यटति—परितो भ्रमति ।

(११९) विकीर्त्यमाणेति ।—विकीर्त्यमाणा,—प्रक्षिप्यमाणा प्रदीयमाना इत्यर्थः,
हरिता,—श्यामला, श्यामाकशालीना—श्यामाकाख्यत्रीहिभेदानां, पूलिकाः,—गुच्छा
याम्यः तथाभूतासु, दीहनकाले तादृश्यासदानात् अनायासेन दीहनं दुग्धद्विभ्रं भवतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजिनजटिले जटिलि
जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगणे
(१२२) तालध्वनिधावमानानन्तान्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रीत्रियानु-
मतेन गलद्ग्रन्थदण्डकोङ्गारिणि सन्ध्यां समवधारयति वठरविट-
वटुसमाजे, (१२३) समुन्मज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे,
प्राप्ते प्रदीपारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः स्निग्धैः बन्धुभिश्च
साङ्गं तथैव गोष्ठ्या तस्थौ । (१२४) नीतप्रथमयाभश्च गणपतेः

भावः । होमकपिलासु—होमधेनुषु । दुग्धासु—कृतदोहासु । ह्यमाने—हविषा सन्तर्प-
माणे । वैतान्तनूनपाति—सञ्जीयाशौ । (“अग्निर्वैश्वानरो... । ...जातवेदास्तनूनपात्”
इत्यनर) ।

(१२०) पूतेति ।—पूते—पविते, विष्टरे—आसने, उपविष्ट तस्मिन् । कृष्णा-
जिनजटिले—कृष्णमृगचर्मावृते, जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेषः,
वटुजने—द्विजजने ।

(१२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेषः, यत् अध्यास्ते इति तथोक्ते ।
ध्यायति—चिन्तयति, खेष्टदेवमिति शेषः ।

(१२२) तालिति ।—तालध्वनिः,—सङ्केतार्थमङ्गुलिशब्दविशेषः, तेन धावमानाः,—
सत्वरमापतन्तः, अनन्ताः,—अशेषाः, बहव इत्यर्थः, अन्तेवासिनः,—कृता यस्य तथाभूते ।
अलसेति ।—अलसः,—मन्यरः, वृद्धः,—स्थविरः, श्रीत्रियः—कृष्णसः, वेदीपाध्याय
इत्यर्थः, तस्य अनुमतं—“कदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अनुमति-
रित्यर्थः तेन, अनुज्ञया इत्यर्थः । गलदिति ।—गलतः,—खलतः, विस्मरत इत्यर्थः,
ग्रन्थदण्डकाम्—कृत्विशेषान्, उद्गिरति—उच्चारयतीति तथोक्ते । सन्ध्यां—सन्ध्याकालि-
कोपासनाविशेषं, समवधारयति—समालोचयति । वठरिति ।—वठराः,—अवीघाः, भूर्खा
इत्यर्थः, विट्, —दुर्वृत्ताः, ये वटवः,—द्विजशिशवः, तेषां समाजः,—सङ्घः तस्मिन् ;
वृद्धगृहश्रीत्रियैः भूर्खाः दुर्वृत्ताश्च शिशवः सन्ध्यासनायै नियुज्यन्ते इति ससुदितार्थः ।

(१२३) समुन्मज्जति—समुन्मीलति, तारकाख्ये—नक्षत्रनाम्नि, ज्योतिषि—
तेजःपदार्थे । खे—आकाशे । प्राप्ते—उपस्थिते, प्रदीपारम्भे—रजनीमुखे इत्यर्थः ।
गोष्ठ्या—संलापेन, प्रक्रान्तविषयालोचनेनेत्यर्थः, (“गोष्ठी सभा संलापयोः स्त्रियाम्” इति
शेदिनी) तस्थौ—स्थितः ।

भवन् परिकल्पितं शयनीयम् असेवत ; इतरेषान्तु सर्वेषां
निर्मौलितदृशाभपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
सूर्योदयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम्
अगच्छत् ।

अथ यामिन्याः (१२५) तुर्य्ये यामि प्रतिबुद्धः स एव वन्दी
श्लोकद्वयम् अगायत्,—

“पश्चादङ्घ्रिं प्रसार्य त्रिकननिविततं द्राघयित्वाऽङ्गसुचैः

आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्रा विधूय ।

घासआसाभिलाषादनवरतचलबोधतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥५॥

(१२४) नीतप्रथमयाम, —अतित्रान्ते प्रथमप्रहरे इत्यर्थः, गणपि, —प्रायुक्त-
पितृव्यपुत्रस्य । परिकल्पित—रचितम् । कुतूहलेन—प्रभाते वाणवर्णमानहर्षचरित-
अनशौकुन्धेन इत्यर्थः । क्षपा—रात्रिः ।

(१२५) तुर्य्ये—चतुर्थे, यामि—प्रहरे । वन्दी—स्तुतिपाठकः ।

अत्राना चेष्टानर्णनमुखेन उवागमनं दाभ्या सूचयन्नाह, पश्चादिति ।—शयना-
दुत्थितः,—प्रबुद्ध इत्यर्थः, तुरङ्गः,—अत्रः, पश्चादङ्घ्रि—पश्चाद्भागस्थितपदद्वयमित्यर्थः,
त्रिकस—पृष्ठनशाधरस्य, (“पृष्ठनशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः) नत्या वितत—निसृत्तं
यथा तथा, प्रसार्य—निस्तार्य, अङ्गम्—अवयवम्, सुचैः द्राघयित्वा—दीर्घोक्त्य,
आभुग्नकण्ठः,—नवितगलः सन्, मुखम् उरसि—नक्षसि, आसज्य—लग्न क्त्वा,
सट्प्रस्य इत्यर्थः, धूलिभिः, धूम्राः,—धूसरा इत्यर्थः, सटा,—जटा, विधूय—कण्ठ-
यित्वा, घासाना—शष्पाणा, आसी—कबलने, अभिलाषः तस्मात् अनवरतं चलत्—
भ्रुरत्, प्रीष्टं—नासिका यस्य तादृश, (“प्रीष्टोऽस्त्री ह्यघोषायाम्” इति मेदिनी ।
“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) तुण्डं—मुखं यस्य तथोक्तः, (“तुण्डमाननं
लपन मुखम्” इत्यमरः) मन्दं शब्दायमानः,—शब्दं कुर्वन्, खुरेण क्ष्मां—भुवं,
विलिखति—कुट्टयति । अत्र प्रातः शयनादचिरोत्थितस्य अत्रस्य काविप्रौढीक्तिसिद्ध-
क्रियाया यथावदर्थनात् स्वभावीक्तिरलङ्कारः । सधरा वृत्तः,—“सधैर्यानां वयेषु
त्रिमुनियतियुता सधरा कीर्तितेयम्” इति लक्षणम् ॥ ५ ॥

कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो सुखनिकटकटिः कम्बरामातिरथी
 लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चञ्चला केसरेण ।
 निद्राकण्डूकषायं कप्रति निविडितश्रोत्रशक्तिस्तुरङ्गः
 लङ्गत्पक्ष्माग्रलग्नप्रतनुवुसकणं कोणसक्षणः खुरेण ॥ ६ ॥

वाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्याय प्रक्षाल्य
 वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदिते भगवति सवितरि
 ष्टहीतताम्बूलः तत्रैव अतिष्ठत् । अत्रान्तरे सर्वे अस्य
 ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य च आसाञ्चक्रुः । असी अपि
 (१२६) पूर्वोच्चातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं
 कथयितुम् आरभे ।

“श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुण्यकृताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्वन्निति ।—तुरङ्गः,—अश्वः, निविडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थः, श्रोत्रे—कण्ठी,
 शक्ती इव—मुक्तास्फोटानि यस्य तद्योक्तः, तथा आभुग्नम्—आकुञ्चितं, पृष्ठं येन तयोक्तं,
 मुखस्य निकटे—सन्निधौ, कटिः,—मध्यभागः यस्य तथाभूतः, कम्बरा—शीनाम्,
 आतिरथीम्—आभङ्गुरा, कुर्वन् लोलेन—चपलेन, तुहिनकणमुचा—शिशिरनिन्दु-
 बर्षणा, चञ्चला—स्फुरता, केसरेण—जटाजालेन, आहन्यमान—सन्ताप्यमानं,
 निद्राकण्डूः—निद्राऽऽवेगानशेष, तथा कषायः,—लीहितः तम्, अक्षः,—नेत्रस्य, कीर्णं
 —प्रान्त, लङ्गत्सु—प्रस्फुरत्सु, पक्ष्माग्रेषु चक्षुष एव लोभाग्रेषु, लग्नाः,—ससक्ताः, प्रतनन,
 —सत्याः, वुसकणाः,—कडङ्गराशाः, सारहौनक्षुधान्यानि इत्यर्थः यत्र तत् यथा तथा,
 खुरेण कप्रति—घर्षयति । अत्रालङ्कारस्तु पूर्व्वनत् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६ ॥

(१२६) पूर्वोच्चातेन—प्राक्सूचितारम्भेण, पूर्व्वकृतप्रस्तावेन इत्यर्थः, (“प्रक्रमः
 स्यादुपक्रमः । स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः” इत्यमरः) विदिताभिप्रायः,—
 निज्ञाताशयः ।

(१२७) “अस्ति” इत्यस्य “श्रीकण्ठी नाम जनपदः” इत्युत्तरेण अन्वयः ।
 तमेव विशिनष्टि, पुण्येत्यादिभिः ।—पुण्यकृतां—पुण्यशालिना, देवानाञ्च, अधिवासः,

वसुधाम् अवतीर्णः, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-
स्थितिः, (१२९) कृतयुगव्यवस्थाः, (१३०) स्थलकमल-
वहलतया पीतोन्मूल्यमानमृणालैः उद्गीतमेदिनीसारगुणैरिव
कृतमधुकरकोलाहलैः हलैः उल्लिख्यमानक्षेत्रः, (१३१) क्षीरोद-
पयःपायिपयोदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः निरन्तरः,
प्रतिदिग्म् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभिः

—आवासचेतम् । वासवानास इव—इन्द्रालय इव, स्वर्ग इव इत्यर्थः, वसुधा—
पृथ्वीम् ।

(१२८) असङ्कीर्णिति ।—न सङ्कीर्णाः,—सङ्करदीपैः अमृष्टा इत्यर्थः, वर्णना—
ब्राह्मणादीनां, व्यवहाराः,—आचाराः, स्थितयः,—मर्यादाश्च यत्र तथीकृतः ।

(१२९) कृतेति ।—कृतयुगस्येव—सत्ययुगस्येव, व्यवस्था—नियमः यत्र तथाभूतः ।

(१३०) स्थलकमलवहलतया—स्थलपद्मप्राचुर्येण । पीतेति ।—पीवेण—
मुखाग्रेण, हलानामिति भावः, [“हल-सूकरयोः पुव” (३ । २ । १८३ पा०) इति
पूधातोः घृनि रूपम् । “पीत वच्चे मुखाग्रे च शूकरस्य हलस्य च” इति मेदिनी]
उन्मूल्यमानानि—उद्ध्रियमाणानि, मृणालानि येः तथीकृतैः, अत एव उद्गीताः,—उच्चैः
कीर्तिताः, मेदिन्याः साराः,—उल्लिख्यमानाः, गुणा यैः तथाभूतैः । कृतेति ।—कृता
सधुकराणां कोलाहलाः यैः तादृशैः । हलैः,—लाङ्गलैः, उल्लिख्यमानानि—
उत्खन्यमानानि, क्षेत्राणि यस्य तथीकृतः ।

(१३१) क्षीरोदिति ।—क्षीरोदस्य—क्षीरसागरस्य, पयासि पिबन्ति इति
तथीकृताः, ये पयोदाः,—मेघा, तैः सिक्ता ताभिरिव, साधुर्योतिशब्दात् क्षीरोद-
पयःपायीत्युत्प्रेक्षा ; पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः,—पुण्ड्रेक्षुणाम्—इक्षुनिर्गमणम्, वाट-
सन्ततयः,—वृत्तिनिचयाः, वेष्टनसमूहा इत्यर्थः ताभिः, (“वाटो मार्गे वृत्तिस्थाने
स्यात् कुटी-नास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) निरन्तरः,—अनिच्छिन्नः, नीरन्व
इत्यर्थः ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिनवक्षुद्रगिरिभिरिव, अपूर्वत्वन्तु सद्य एव
तथा कल्पनादिति बोध्यः । खलधानधामभिः,—खलधु—शस्त्रसमाहर भूमिषु,
धानाय—स्थापनाय, रक्षणाय इत्यर्थः, धाम—स्थानं येषां तैः यद्वा,—खलधानं

विभज्यमानैः शस्यकूटैः सङ्घटसीमान्तः, समन्तात् (१३३) उद्धात-
घटीसिच्यमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१३४) उर्व्वरा-
वरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१३५) पाकविशराखराज-
माषनिकरकिर्मीरितैश्च (१३६) स्फुटितमुद्गफलकोशी-
कपिशितैः गोधूमधामभिः स्थलीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१३७) महिष-
पृष्ठप्रतिष्ठितगायत्रोपालपालितैश्च (१३८) कौटपटल्लस्यट-
चटकानुसृतैः (१३९) अनटुघटितघण्टाघटीर रमणीयैः

—शस्यमर्दनस्थानमेव, धाम येषां तैः खलरक्षकैरित्यर्थः । विभज्यमानैः,—विभागेन
स्याप्यमानैः, पृथक् पृथक् रक्ष्यमाणैः इत्यर्थः, शस्यकूटैः,—धान्यादिशस्यराशिभिः,
सङ्घटसीमान्तः,—आन्तीर्णसीमाभागः ।

(१३३) उद्धातेति ।—उद्धातघटीभिः,—यन्त्रकलसैः इत्यर्थः, सिच्यमानानि—
आर्द्रीक्रियमाणानि तैः । जीरकजूटैः,—जीरकसमूहैः, जटिलिता—समाकीर्णा, भूमिः
यत्र क्त ।

(१३४) उर्व्वरेति ।—उर्व्वरा—सर्वशस्याद्या भूः, तथा नरीयासि—श्रेष्ठानि,
अत्युत्कृष्टानि इत्यर्थः तैः, शालीयैः,—धान्यनिशेषसमूहैः शालिचितैः नः, अलङ्कृतः,—
परिशोभितः ।

(१३५) पाकेति ।—पाकेन विशराख्या—स्फुरतां, विशराखलं युगपत्याक-
सम्भवात्, राजमाषाणा—तदाख्यकलायविशेषाणां, निकरैः,—सङ्घैः, किर्मीरितानि
—श्वलानि तैः ।

(१३६) स्फुटितेति ।—स्फुटिताना—पाकेन विद्वीर्यानां, मुद्गफलानां—तदाख्य-
कलायभेदानां, कोशीभिः,—शिम्विकाभिः, कपिशितानि—पिङ्गलानि तैः । गोधूम-
धामभिः,—गोधूमशालिभिः इत्यर्थः, स्थलीपृष्ठैः,—अक्षविमभूतलैः, अधिष्ठितः,—समन्वितः ।

(१३७) महिषेति ।—महिषाणां पृष्ठेषु प्रतिष्ठिताः,—आरूढा इत्यर्थः, नायन्तः
गोपाला, तैः पालितानि—रक्षितानि तैः ।

(१३८) कौटेति ।—कौटाना—चुद्रप्राणिभेदानां, पटलेषु—हृदेषु, शोधना-
नाम् अङ्गलशेषेषु इति भावः, लम्पटा,—लुम्भा, ये चटकाः,—चुद्रपश्चिभेदा, तैः
सनुसृतानि—अनुगतानि तैः ।

(१३९) अनटुघटितेति ।—अनटुः,—घाटा, श्रीनापयाज्ञायाः इत्यर्थः, (“अनटु

अटङ्गिः अटवीं (१४०) हरहृषभपीतम् आमयशङ्कया बहु-
विभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं क्षरङ्गिः (१४१) वाष्पच्छेद्यदण्डतैः
गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखहोमधूमान्ध-
शतमन्युमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैः शारीकतोद्देशः,
(१४३) धवलधूलौमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः
प्रमथोद्भूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

घाटा क्कनाटिका” इत्यमरः) तत्र घटिता—योजिता, या घण्टाघटी—घण्टारूपः
चन्द्रघटः, [“क्तादल्याख्यायाम्” (४।१।५१ पा०) इति अल्यार्थे डौनि रूपम्] तस्या रटि-
तेन—निनादेन, रमणीयानि—चारुणि, मनोज्ञानि इत्यर्थः तैः । अटङ्गिः,—क्षरङ्गि ।

(१४०) हरति ।—हरस्य—शिवस्य, हृषभेण पीतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-
रोगसम्भावनया, बहुतरदुग्धपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः । [“आमयशङ्कया”
इत्यत्र “आमयाशङ्कया” इति पाठान्तरम्] । क्षीरोदमिव—क्षीरसागर समग्रमिव
बहुविभक्तं—बहुधा विभज्य स्थापितम् इत्यर्थः ।

(१४१) नाप्येति ।—नाप्येण—लोहनिर्मितेन अस्त्रनिर्घेण, “कास्त्रे” इति
बद्धभाषाप्रसिद्धेन, क्लियानि, यद्वा,—नाप्येण—उभया, ईषदातपेनैवेत्यर्थः, क्लियानि
—नाश्यानि इत्याशयः, अतिकीमलतया ईषदातपेनापि शुष्कता गन्तुसर्हाणि इति
भावः, यानि दण्डानि, तैः दण्डानि—सन्तुष्टानि तैः । गोधनैः,—गान एव भनानि तैः ।
धवलितानि—श्रेतीकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः ।

(१४२) निनिघेति ।—निनिधाना—बहुप्रकाराणां, मखाना—यज्ञानां, होमधूमैः
अन्धानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाहृतेन इति भावः,
मुक्तानि—परित्यक्तानि तैः, लोचनैः,—नयनैरिव, सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैश्च इति भावः ;
अन्यत्र,—सहस्रसङ्घैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णशरैः,—तदाख्यैः मृगैः, शारीकतोद्देशः,
—चित्तितप्रदेशः ।

(१४३) धवलधूलौमुचा—श्वेतरजोमुचा, केतकीवनानां रजोभिः,—परामैः,
पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुता नीतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपारिषदानां भूतबर्गाणाम्,
उद्भूलनेन—लुण्ठनेन, धूसराः,—ईषत्याखुनर्णाः, उद्भृतरजस्वादिति भावः तैः,
(“ईषत्याखुस्तु धूसरः” इत्यमरः) । शिवपुरस्येव—शिवालयस्येव, प्रविश्यते एभि-
रिति प्रवेशाः,—मार्गाः, तैः ।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्वपीष्टः, पदे
 पदे (१४५) करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुट-
 पीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलिप्तैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुम-
 केसरहृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकैः
 (१४८) वनदेवतादीयमानान्तरसप्रपाण्टहैरिव द्राक्षाण्डपैः
 (१४९) स्फुरत्फलानाञ्च वीजलग्नशुकचञ्चुरागाण्यासिव
 (१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां दाडि-

(१४४) शक्ति ।—शाकाना—“सिगुन” इत्याख्यहृत्तनिशिवाणा, कन्दलेन—
 अभिनवेन अद्गुरेण, (“कन्दल विषु कपालिऽप्युपरामि ननादुरे” इति मेदिनी)
 श्यामलिता ग्रामाणाम् उपकण्ठाः,—ग्रान्तभागा यस्य तथीक्त, काश्वपीष्ट—भूतलं
 यस्य तथाभूत । (“भूर्भूमि ...काश्वपी चिति” इत्यमर.) ।

(१४५) करभपालीभिः,—करभा,—उष्ट्रशिगुनः, तेषां पाल्य,—हृन्दानि
 ताभि । [“इत्यभूतलच” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवाना—पीलूनाम्
 —“आख्रोट्” इति प्रसिद्धाना हृत्तभेदाना, पल्लवा,—किसलयाः, करभसक्त्या इति
 भावः, तेषां प्रस्फोटित—प्रस्फोटन, भञ्जनमित्यर्थः । यव तादृशैः । करपुटेति ।—करपुटैः
 पीडिताना—सर्दितानाम् इत्यर्थः, मातुलुङ्गीदलाना—मातुलुङ्गी नाम जम्बीरहृत्तभेदः,
 “मधुकुक्कुटी” वा “कीलङ्ग” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्या दलानि—पल्लवा, तेषां
 रसै—द्रवैः, उपलिप्तानि—प्रलिप्तानि तैः ।

(१४६) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया विचिता,—उच्चिता, कुङ्कुमाना केसरा,—
 किञ्चल्ला, तैः हृत,—रचितः, पुष्पाणा प्रकरः,—साल्यं येषु तथीक्तैः ।

(१४७) प्रत्ययेति ।—प्रत्यग्राणि—अभिनवानि, फलानि, तेषां रसपानेन
 सुखसुप्ताः पथिकाः,—अभ्वगा. येषु तथीक्तैः ।

(१४८) वनेति ।—वनदेवताभि दीयमानानि अमृतरसाना प्रपाण्टहाणि—
 पानीयशला. तैरिव, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमर.) । द्राक्षाण्डपैः,—
 द्राक्षालतावेष्टितगृहै ।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यासां तासाम् । वीजिति ।—बीजेषु
 लग्ना,—ससक्ता, शुकाना—तदारभ्यपक्षिभेदाना, चञ्चुरागा,—चञ्चुलौहित्वानि येषां
 तथाभूतानामिव ।

(१५०) समारूढेति ।—समारूढाना कपिकुलाना—नानरहृन्दाना, कपोलैः

मीनां वनैः विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-
नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरैः
(१५३) गोलाङ्गललिह्यमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकोर-
चञ्चुजर्जरितारुक्कैः उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गाज्जुनपाली-
परिहृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुषितकूलकीलालैः अध्वग-
शतशरख्यैः अरण्यधरावन्धैः अवन्ध्यवनरन्ध्रैः, (१५७) करभीय-

—गण्डदेशैः, [“कपिगण्डि—” (उ० १ पा० ६७ सू०) इत्यादिना श्रीलचि रूपम्]
सन्दिह्यमानानि—संशयमानानि, सदृशानीति भावः, कुसुमानि यासा तथीानाम् ।
विलोभनीयोपनिर्गमः,—विलोभनीयाः,—विशेषेण दर्शनीयाः, उपनिर्गमाः,—निर्गमन-
मार्गाः, “उद्यानानि” इति केचित्, यस्य तथाभूतः ।

(१५१) वनेति ।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्वादयमानाः,
नारिकेलाना रसाः,—जलान्येव, आसवा,—मद्यानि येषु तथीकैः ।

(१५२) पथिकेति ।—पथिकलीकैः,—पायनिबद्धैः, लुप्यमानानि—गृह्यमाणानि,
भक्षणेन अदृश्यता नीयमानानीत्यर्थः, पिण्डखर्जूराणि येषु तथीकैः ।

(१५३) गोलाङ्गलेति ।—गोलाङ्गलैः,—कृष्णमुखकपिभेदैः, लिह्यमानः,—
आस्वादयमानः, मधुरः,—खादुः, आमोदपिण्डीरसः,—सुरभिपिण्डीखर्जूरविशेषरसः
येषु तैः ।

(१५४) चकोरेति ।—चकोराणां—पक्षिभेदानां, चञ्चुभिः जर्जरितान्त्रि
आरुकाणि—“आलुबोखारा” इत्याख्यहृत्फलानि येषु तथीकैः, उपवनैः,—उद्यानैः,
अभिरामः,—मनीहरः ।

(१५५) तुङ्गेति ।—तुङ्गाभिः,—उन्नताभिः, अर्जुनपालीभिः,—ककुभाख्यहृत्फल-
त्रेषीभिः, परिहृताः,—वेष्टिताः तैः ।

(१५६) गोकुलेति ।—गोकुलानां—गोहृन्दानाम्, अवतारेण—अवतरणेन,
कलुषितानि—आबिलीभूतानि, कूलकीलालानि—तीरस्थितजलानि ते ।
(“...सलिल कमल जलम् । पयः कीलालम्...” इत्यमरः) । अध्वगशतशरख्यैः,—
पथिकशतपरिवायिभिः, अरण्यधरावन्धैः,—वन्यजलाशयैः । अवन्ध्यानि—सफलानि,
अश्वीभूतानीति यावत्, वनरन्ध्राणि—वनाभ्यन्तरभागाः यस्य तथाभूतः ।

(१५७) करभीयेति ।—करभेभ्यः,—उद्गमनकेभ्यः हिताः करभीयाः, र्शे

कुमारकपाल्यमानैः औष्ट्रकैः औरभ्रैश्च कृतसम्बाधः, दिशि
दिशि (१५८) रविरद्यतुरगविलोभनायेव (१५९) विलोडन-
च्छदितकुङ्कुमस्यलीरससमालम्बानाम् उद्योद्यपुटैः उन्मुखैः
(१६०) उदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च
आपिबन्तीनां वातहरिणीनामिव स्वच्छन्दचारिणीनां बड-
वानां वृन्दैः विचरद्भिः आचितः, (१६१) अनवरत-
क्रतुधूमाभ्यकारप्रवृत्तैः हंसयूथैरिव बाणैः धवलितभुवनः,

कुमारकाः—पशुपालकशिशव इत्यर्थः, तैः पाल्यमानाः,—रक्ष्यमाणाः तैः । औष्ट्रकैः,—
उष्ट्राणां समूहैः । औरभ्रैः,—मेघनिचयैः, [“गीतोत्तीव्रीरभ—” (४।२।३९ पा०)
इत्यादिना वृत्ति रूपम् । “मेढ्रीरभ्रैरयोर्णायुमेघवृणय एडकाः” इत्यमरः । “औरभ्रैः”
इत्यत्र “औरभ्रकैः” इति पाठोऽपि स एवार्थः] । कृतसम्बाधः,—समाकीर्णं ।

(१५८) रवीति ।—रवेः,—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अन्नाः, तेषां विलोभनम्
[—अनुरागप्रकटमेव लोभप्रदर्शनं तस्मै इव ।

(१५९) विलोडनेति ।—विलोडनेन—विदलनेन, [“विलोडन—” इत्यत्र
“विलोडन—” इति पाठे,—विलोडनेन—भूमौ इतस्तत्र शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः]
च्छदिता—मर्दनं नीता, या कुङ्कुमस्यली—कुङ्कुमीव्यक्तिभूमिः, तस्या रसेन—द्रव्येण,
समालम्बाः,—अनुलिप्ताः तासाम् । उद्योद्यपुटैः,—उत्—उद्गतानि, ओद्यपुटानि—
नासापुटानि येषां तादृशानि तैः । उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः ।

(१६०) उदरशायीति ।—उदरशायिना—गर्भस्थितानां, किशोरकाणां—
शानकानां, [“नालः किशोरः” इति अत्रप्रकारणे अमर । बालः,—अशिशुरित्यर्थः]
जवजननाय—वेगवर्द्धनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनमिव—वायुमिव । आपिबन्तीनां—भक्षयन्तीनां,
सम्पीतवतीनामिति यावत्, वातहरिणीनामिव—वातमृगीणामिव, समीरणाभिसुख-
याभिनीनां मृगीणामिविति यावत्, स्वच्छन्दचारिणीनां—स्वच्छया चरन्तीनां, बडवानाम्—
अश्वानाम् । (“नाम्यन्ना बडवा” इत्यमरः) आचितः,—आकीर्णः, [आङ्पूर्वक-चिजः
“निष्ठा” (३।२।११२ पा०) इति कर्मणि क्त.] ।

(१६१) अनवरतेति ।—अनवरताः,—अनिरताः, क्रतूनां—यज्ञानां, धूमा
एव अभ्यकाराः, तेषु प्रवृत्ताः,—जाताः तैः, हंसयूथैः,—धूमेन अभ्यकारः, तस्मात्
प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इत्यन्तः धाममानैरित्यर्थः, बाणैः,—शरास्त्रद्वयविभ्रैः,

(१६२) सङ्गीतगतसुरजरवमत्तैः मयूरैरिव विभवैः मुखरितजीव-
लोकः, शशिकरावदातवृत्तैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः,
(१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैः महातरुभिरिव सर्वा-
तिथिभिः अभिगमनीयः, (१६४) सृगमदपरिमलवाहिसृगरोमा-
च्छादितैः हिमवत्पादैरिव महत्तरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्दृष्ट-

धनलितेति ।—धनलितानि—त्रेतीकृतानि, भवनानि—प्रदेशा यस्य तथोक्तः ।
[“भवनः” इत्यत्र “भवनः” इति पाठे,—भवनानि—गृहाणि इत्यर्थः] “धूमान्भकार-
प्रवृत्तैः नाथैः धनलितभवनः” इति विरोधप्रतीतिः । हंसानामन्भकारप्रवृत्तवन्तु तमसि
प्रचारान् ज्ञेयम् ।

(१६२) सङ्गीतेति ।—सङ्गीतेषु—यित्यष्टं निषादादिसप्तस्वरालापने इत्यर्थः,
रुतामा—स्थिताना, सुरजाना—सुदधाना, रवेण—ध्वनिना, मत्ताः,—सादकजनकाः,
इति यावत्, उहासिताश्च तैः । विभवैः,—सम्पद्भिः । मुखरितः,—सततव्यापृत इति भावः,
नादितश्च, जीवलीकः,—प्राणिबर्गः, जललीकानकाश्च यस्य तथोक्तः । (“लोकस्तु भुवने
जने” इत्यमरः) शशिकरैति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः, तद्वत् अनदातात्ति
—विशदानि, निर्भलानि इति यावत्, वृत्तानि—चरितानि येषाम् ; अन्यत्र,—शशिकर-
वत् अनदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्चुलानि तैः । गुणिभिः,—विद्याविनयशालिभिः,
मूढबद्धिश्च । प्रसाधितः,—अलङ्कृतः ।

(१६३) पथिकेति ।—पथिकशतैः,—पान्यैः, तस्कारशतैः इत्यर्थः, निलुप्यमानानि
—चौर्यमाणानि, स्फीतानि—प्रभूताः, फलानि—भवनानि येषां तथाभूते, अन्यत्र,—
पथिकानाम्—अध्वगाना, शतैः निलुप्यमानानि—गृह्यमाणानि, भक्षणेन अदृश्यतां
नीयमानानि इत्यर्थः, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि येषां तैः । अभिगमनीयः,—
आश्रयणीयः ।

(१६४) सृगेति ।—सृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, परिमलनालिभिः,—सौरश-
शालिभिः, सृगरोमाः,—राडवेति संज्ञान्तरे कस्तूरीसृगरोमनिर्मितैः वसुनैः इति
ज्ञावत्, (“राडवं सृगरोमजम्” इत्यमरोक्ते) आच्छाति तैः,—ऊतगात्रावरणैः, अन्यत्र,
—तथानिधिसृगरोमावृत्तैः, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतैरिव, (“पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः) महत्तरैः,—अतिमहद्भिः लोकोः, वृद्धैर्ना ; अन्यत्र,—प्रकाशैः,
स्थिरीकृतः,—आवासितः ।

(१६५) प्रोद्दृष्टेति ।—प्रकर्षेण उद्गता दृष्टाः,—नाला येषां तादि,

सहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तसैः नारायणाभिमण्डलैरिव तोयाशयैः
मण्डितः, (१६६) मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षितिभिः क्षीरोद-
मथनारम्भैरिव सहाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः ।

(१६७) यत्र वेताग्निधूमाश्रुपातजलक्षालिता इव अक्षी-
यन्त कुट्टयः । (१६८) पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव
न अदृश्यन्त दुरितानि । (१६९) क्विद्यमानयूपदारु-

सहस्रपत्राणि—कमलानि, नङ्गानि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा द्विजोत्तसाः,—
सत्कृष्टा. पक्षिणः, ब्राह्मणाश्च येषु तथाभूते, तोयाशयैः,—जलाशयैः, सरोभिरित्यर्थः ;
अन्वय, —तीर्थमेव आशय, —आधारः, स्थानमित्यर्थः येषां तैः, नारायणस्य समुद्र-
शायित्वात्, मण्डितः,—सुशीभितः ।

(१६६) मथितेति ।—मथिताना—निर्जलतक्राणां, (“मथितं पुनः । क्षीब
निर्जलघोषी स्यात् विष्मालोडित-वृष्टयोः” इति मेदिनी) पयसा—दुग्धानाच्च,
प्रवाहण—धारया, अन्यत्र, —मथितेन—विलोडितेन, पयसा—दुग्धाना, प्रवाहेण
—स्रोतसा, प्रक्षालिता—धौता, क्षितिः,—भूभागे यैः तथोक्तैः । महाघोषैः,—महद्भिः
घोषैः,—आभीरपत्नीभिः, (“घोष आभीरपत्नी स्यात्” इत्यमरः) अन्यत्र,—महा-
ऽऽघोषैः,—महाऽऽरावैश्च, पूरिता—व्याप्ता, आश—आनाहा, आशाः,—दिशश्च
यत्र तं क्त, (“आशा दृशा-दिशी. स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१६७) यत्वेत्यादि ।—वेता—“दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ चयोऽग्रयः ।
अग्नित्रयमिदं वेता” इत्युक्तस्त्रिविधः अग्निः वेतग्निः ; अत्र प्रचण्डाग्निवीधनाय वेतेति
पदं बोद्धव्यं, वेताग्निर्बुल्योऽग्निरित्यर्थः, तस्य धूमेन योऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु
इत्यर्थः, स एव जल—सलिलं, तेन क्षालिता इव—धौता इव, शमिता इव इति
भानः, कुट्टयः,—कुम्भिता दृष्टयः,—वेदविरुद्धानि ज्ञानानि, दृष्टिदोषाश्च, अक्षीयन्त
—क्षयम् अगच्छन् ।

(१६८) पच्यमानेति ।—पच्यमानं—दह्यमानं, चयन—चित्वा, “पांजा”
इति वङ्गभाषा, यासां तथाभूतानाम्, इष्टकानां—दह्यमानानामिति भानः, दहनेन
—सन्तापेन, दग्धानि इव—भस्मीकृतानि इव । दुरितानि—पापानि । एतेन बहुलेष्टका-
निर्मितहर्ष्यवासिविलासिसद्भावेऽपि न पापे प्रवृत्तिरिति भावः ।

(१६९) क्विद्यमानेति ।—क्विद्यमानानि—कल्यमानानि, यूपाय दारुणि यैः

प्ररशुपाटित इव व्यदीर्यत अधर्मः । (१७०) मखशिखिधूम-
जलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसङ्करः । (१७१) दीय-
मानानेकगोसहस्रगृह्णखण्डमान इव अपलायत कलिः ।
(१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्कनिकरनिकृता इव व्यदी-
र्यन्त विपदः । (१७३) महादानविधानकलकलाभि-
द्रुता इव प्राद्रवन् उपद्रवाः । (१७४) दीप्यमान-
सत्रमहानससहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः ।

तथाभूतैः, प्ररशुभिः,—कुठारैः, पाटित इव—कर्चित इव, अधर्मः,—पाप, व्यदीर्यत
—विदीर्यः अभूत् ।

(१७०) मखेति ।—मखाना—यज्ञानां, शिखिनः,—अग्रयः, तेषां धूमाः, तैः
ये जलधरा,—मेघाः, उत्पन्ना इति भावः ; उक्तञ्च महाकनिना कालिदामेन,—
“धूमज्योति-सलिलमरुता सन्निपाताः क्व मेघा.” इति, तेषा धाराभिः,—वृष्टिभिः,
धौत इव—क्षालित इव । वर्णसङ्करः,—वर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, सङ्करः,
—प्रातिलोभ्येन सत्वानोत्पादनम् ; अन्यत्र,—सङ्कीर्णवर्णः, शुक्रकृष्णादीना मिश्रणेनीत्यत्रः
श्यावादिवर्ण इति भावः, तादृशी हि वर्णः, मेघधाराधौतः अग्रयमेव नश्यति ।

(१७१) दीयमानेति ।—दीयमानानाम् अनेकेषां—प्रभूतानां, गोसहस्राणां शङ्कैः
खण्डमान इव—क्षियमान इव, ताडमान इवेति यावत्, कलिः,—चतुर्थं युगम्,
अपलायत—अदर्शनं गतवान् ।

(१७२) सुरेति ।—सुरालयेषु—टीक्ष्णमन्दिरेषु, याः शिला,—प्रमराः, तासां
घट्टने—योजने, ये टङ्कनिकारा,—पाषाणदारणास्त्रनिवहाः, (“टङ्कः पाषाणदारणः”
इत्यमरः) तैः निकृता इव—खण्डिता इव, व्यदीर्यन्त—व्यचूर्णन्त ।

(१७३) महादानेति ।—महादानानां—भूम्यादिदानानामित्यर्थः, विधाने—
अनुष्ठाने, य. कलकलाः,—कीलाहलः, तेन अभिद्रुता इव—ताडिता इव । उप-
द्रवाः,—अनिष्टपाताः, प्राद्रवन्—अपलायन्त, दानेन च ग्रहाद्युपद्रवशान्ति भवति
इति भावः ।

(१७४) दीप्यमानेति ।—दीप्यमानानां—प्रज्वलता, सत्वाणां—सदा दानानां,
तदर्थं निकेतनानामिति भावः, सत्वेषु वा (“सत्तमाच्छादने यन्ने सदा दाने वनेऽपि च”
इत्यमरः) महानसानां—रन्ध्रशालानां, महानसस्यचुल्लोनामिति यावत् (“रसनत्यान्तु

(१७५) हृषविवाहप्रहतपुण्यपटहपटुरवत्रासिता इव न
उपासर्पन् अपमृत्यवः । (१७६) सन्ततब्रह्मघोषवधिरीकृता
इव अपजग्मुः ईतयः । (१७७) धर्माधिकारपरिभूतमिव
न प्राभवत् दुर्दैवम् ।

(१७८) तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमला-
भोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपिञ्जरितबहु-

प्राक्स्थान-महानसे" इत्यमरः) सहस्रैः,—प्रचुरसङ्घातौ इति यावत्, सन्तापिता इव—
दग्धा इव, अभिभूता इव इत्यर्थ, व्याधय,—रोगा ।

(१७५) हृषेति ।—हृषस्य विवाहः,—हृषोत्सर्ग, यत्र चतसृभिः नक्षत्रैः
समुत्पृष्टो हृषः स्वैरभिहारी भवति, तत्र प्रहतस्य—ताडितस्य, पुण्यपटहस्य—धर्मान-
कस्य, पटुना—तारिण रीण—नादेन, त्रासिता इव—भीषिता इव । न उपासर्पन्
—नापतन् । केचित्तु "हृषोऽत्र नीलहृष, 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डर ।
श्रेतः सुर-विपाणाभ्यां स नीलो हृष उच्यते ॥' इत्युक्तलक्षण, तस्य विवाहः,—
प्रदुत्सर्ग इत्यर्थ ।" तादृशहृषोत्सर्गस्य अपमृत्युनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते ।

(१७६) सन्ततेति ।—सन्ततेन—अभिरतेन, ब्रह्मघोषिण—वेदध्वनिना, वधिरी-
कृता इव—श्रवणशक्तिरहितकृता इव, ईतयः,—शस्थीपघातका, "अतिहृष्टिरनाहृष्टि-
श्लभा मृषिका खगा । अत्यासन्नाथ राजानः पडेता ईतयः सृता ॥" इत्युक्ता
षट् । ब्रह्मघोषिणासा तथा वधिरत्न जायते, यथा शस्थीत्वत्तिकथाम् अपि न श्रोतु
शक्नुवन्तीति भाव ।

(१७७) धर्मेति ।—धर्माधिकार,—विचारालय, तेन परिभूतम् इव—निराहृतम्
इव, दुर्दैवस्य विपद्येतुलेऽपि धर्माधर्मविचारेण लोकानां तदपगमादिति भाव ।

(१७८) "तत्र" इत्यस्य "स्थाङ्गीश्वराख्यो जननिवेश" इत्युत्तरिणान्वयः ।
तत्र—जनपदे । नानेति ।—नानाऽऽरामाणा—बहूनाम् उपवनानाम्, अभिरामाणि
—ननीहराणि, कुसुमानि, अन्यत्र,—नाना रामा,—बह्वी महिला, अभिराम-
कुसुमानि इव, पा गन्धस्य—सौरभस्य. परिमल,—सम्पर्दनासीद्, तस्य आभोग,
—अनुभवं, तेन सुभग,—रस्य, यदा,—नानारामाभिरामकुसुमानां गन्धानां—
शृष्टचन्दनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलिन—जनमनीहरेण सौरभेण, यः आभोग,—संस्कारः,
तेन सुभग,—रमणीयः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमानां मलनेन—कर्दमेन, पिष्ट-

महिषीसहस्रशोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मास्य, (१७९) मरु-
दुद्धयमानचमरीवालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुर-
राज्यस्य, (१८०) ज्वलन्मखशिखिसहस्रदीप्यमानदशदिगन्तः
शिविरसन्निवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थित-
ब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार
इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) कलकलसुखरमहावाहिनी-
शतसङ्कुलो विक्षेप इव उत्तरकुरूणाम्, (१८३) ईश्वर-
मार्गणसन्तापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

कुङ्कुमानुलिपनेन इत्यर्थः, (“मेलन पटंभासे ना कर्दसे तु नपसकम” इति सेदिनी)
पिङ्गरिता,—पिङ्गलिता, रञ्जिता इत्यर्थः, वह्न्य’ महिष्य,—कृताभिमिकाः राजभार्याः,
उत्तमा महिलाय, तासां सहस्रेण शोभित’,—अलङ्कृतः ।

(१७९) मरुदिति ।—मरुतः,—वायव’, देवाय, (“मरुतौ धमनामरौ” इत्यमर.)
तै उद्धूयमानां —सञ्चाल्यमानाः, चमरीणां वाला,—पुच्छलोमान्येन, व्यजनानि,—तैः
धनलिता’,—श्रेतीकृता, प्रान्ता,—पथ्यन्तभागा यस्य तथोक्तः ।

(१८०) ज्वलदिति ।—ज्वलतां मखशिखिना—यन्नाग्नीना, सहस्रैः दीप्य-
माना दशाना दिशामन्ता यस्य तथाभूतः । शिविरसन्निवेश इव—कटककनक इव ।
कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ।

(१८१) पद्मेति ।—पद्मासनेषु स्थिताः ये ब्रह्मर्षयः, यदा,—पद्मम् एव आसनं
पद्मासन, तत्र स्थितौ ब्रह्मा एव ऋषि, यदा,—ब्रह्मा च ऋषयश्च, तै ध्यानेन—
समाधिना, आधीयमान’,—क्रियमाण’. सकलानां—समयाणाम्, अनुशलानाम्—
अमङ्गलानां, प्रशमः,—शान्ति’ यस्मिन् तथाभूतः ।

(१८२) कलकलीति ।—कलकलैः,—शब्दविशेषैः, मुखराः,—नेदन्त्य’, महत्यः
बाहिन्यः,—नद्यः, सेनाय, तासां शतेन सङ्कुल’,—आनीर्ण’, उत्तरकुरूणाम्—
उत्तरा. कुरवः,—मेरुसन्निहितदेशवासिनः तेषां, विक्षेप इव—“कृदभिहितो भानो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन विक्षिप्तोत्तरकुरप्रदेश इवेत्यर्थः । [“विक्षेप इव”
इत्यत्र “विपक्ष इव” इति पाठः,—प्रतिदन्धी इव, उत्तरकुरप्रदेशानामिति भावः ।

(१८३) ईश्वरिति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, राज्ञश्च, मार्गणैः,—शरैः, बहुधा
कृतेनार्थप्रार्थनैश्च, य. सन्ताप,—लेशः, तस्य अनभिज्ञाः सकला जना यस्मिन् तथा-

(१८४) सुधारससिक्तधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिदं
चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्त-मत्तकाशिनीभूषणरवभरितभुवनो
नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्याग्नीश्वराख्यो जननिवेशः ।

(१८६) यः तपोवनमिति सुनिभिः, कामायतनमिति
वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः,
(१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति
शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्व-
नगरमिति गायनैः, विश्वकर्म्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

भूत । त्रिपुरस्य—तिष्ठणा पुरा समाहार. त्रिपुर—मयदानबनिर्गमितम् अन्तरीक्ष-
स्थितं पुरतयमित्यर्थः तस्य । पुरा ईश्वरेण सस्त्रीगण त्रिपुरमम्बज्वालया दग्धमिति
पुराणम् ।

(१८४) सुधेति ।—सुधारसैः,—लेपनद्रवैः, चूर्णद्रवैरित्यर्थः, अमृतैश्च, (“सुधा
न्वपीडरुतं सुह्री” इत्यमर) सिक्ताना—लिप्तानामित्यर्थः. धवलगृहाणा पङ्क्तिभिः,—
राजिभिः, पाण्डुरः,—धवलः । प्रतिनिधिरिव—प्रतिकृतिरिव ।

(१८५) मत्तमिति ।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ता—हृष्टा, या मत्तकाशिन्या
—उत्तमाङ्गना यच्चिग्यथ, तासा भूषणरवैः,—अलङ्कारनिन्दैः, भरितम्—आपूरित,
भुवनं यत्र तथाभूत । नामाभिहार इव—पर्यायान्तरमिव इत्यर्थः । स्याग्नीश्व-
राख्य—स्याग्नीश्वरस्य आख्या यत्र तथाभूत, स्याग्नीश्वर इति आख्या यस्य तथाभूत
इति वा । [“जननिवेश” इत्यत्र “जनपदनिशेषः” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) य इत्यादि ।—तपोवन—निरन्तरधर्मानुशीलनादिति भावः ।
कामायतन—बिलासप्राचुर्यादिति भावः । सङ्गीतशाला—गान्धर्वविद्याऽनुशीलनाति-
शय्यादिति भावः । लासकैः,—नटैः । यमनगर—भयजनकत्वादिति भावः ।

(१८७) चिन्तामणिभूमि, —वाञ्छितार्थप्राप्तिचेतम्, अनवरतदानधर्मप्रचारात्
इति भावः, [“भुव कित्” (उ० ४ पा० ४५ सू०) इति निप्रचये रूपम्] । वीर-
क्षेत्रं—वीरोत्पत्तिभूमिरित्यर्थः, साहसिपुरुषभूयस्त्वात् इति भावः । गुरुकुलम्—
आचार्यगृह, सततविद्याऽनुशीलनात् इति भावः ।

(१८८) गन्धर्वनगर—सततसङ्गीतप्रचारादिति भावः । गायनैः,—गायकैः ।
विश्वकर्म्ममन्दिर—शिल्पविद्याप्राचुर्यात् इति भावः ।

(१८८) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति भागार्थिभिः,
साधुसमागम इति संज्ञिः, (१८०) वज्रपञ्जरमिति शरणा-
गतैः, विटगोष्ठोति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः,
(१८१) असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति शमिभिः,
(१८२) अप्सर.पुरमिति कामिभिः, सहोत्सवसमाज इति
चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अगृह्यत ।

(१८३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यी

(१८८) लाभभूमिः,—उपाज्जनस्थानं, बहुविधबन्धूनां व्यवहारात् इति भावः ।
वैदेहकैः,—वशिभिः, (“वैदेहकः सार्यवाही नैगमी वाणिजी वशिष्” इत्यमरः) ।
द्यूतस्थान—द्यूत—देवनम्, अक्षक्रीडेति यावत्, तस्य स्थानम् । भागार्थिभिः,—भागः,
—भाग्यं, तदर्थिभिः,—तदभिलाषिभिः, अक्षदेवनेन सौभाग्यलिप्सुभिः इति यावत् ।
[“भागार्थिभिः” इत्यत्र “बन्दिभिः” इति पाठं परिकल्प्य केचित् “द्यूतस्थानमिति
साधुभागी दीयते तत्र बन्दिभ्यः” इति व्याचक्षुः] ।

(१८०) वज्रपञ्जर—वज्रनिर्मित पञ्जर, तत्र स्थितानां शत्रुदण्डघनादिति
भावः । विटगोष्ठी—बिलासिसमाजः । विदग्धैः,—बिलासिभिः । सुकृतपरिणाम,
—पुण्यपरिणतिः, सुखेन स्थानलाभादिति भावः । पथिकैः,—पान्थैः, [“पथ. पान्”
(५।१।७५ पा०) इति पान्ति रूपम्] ।

(१८१) असुरनिबर—पातालम् । वातिकैः,—वा रोगिभिः, भीमाकारघोड-
पुरुषणा सततसञ्चारादिति भावः, यद्वा,—वातिकैः,—खनिविद्याव्यसनिभिराचार्यैः,
निविधनिचित्ररत्नानां सन्निवेशादिति भावः । शाक्याश्रम,—बौद्धसन्घासिमठः । शमिभिः,
—शाक्यश्रमणकैः, बौद्धधर्माणामपि प्रचारादिति भावः ।

(१८२) अप्सर.पुरम्—अप्सरसां नगर, सुन्दरीबाहुल्यादिति भावः । चारणैः,
—कुशीलवैः । (“चारणास्तु कुशीलवाः” इत्यमरः) । चारणा हि उत्सवसदृशं राज्ञा
शुणादिकं कीर्त्तयित्वा अभिलषितं प्राप्नुवन्ति । वसुधारा—धनप्रवाहः, दाढभ्यो बहु-
धनलाभादिति भावः । सर्वलोकेषु उल्लेखालङ्कारः ।

(१८३) यत्रेत्यादि ।—मातङ्गगामिन्यः,—अपचगामिन्यः, चाण्डालगामिन्यः इति
यावत्, (“मातङ्ग अपचे गजे” इति मेदिनी) अथ च शीलवत्यः,—सुचरित्वाः ।

विभवरताश्च, (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, (१८५) धवलद्विज-
शुचिवटनाः मदिरामोदिश्वसनाश्च, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः
शिरीषकीमलाङ्गश्च, (१८७) अभुजङ्गम्याः कञ्चुकिन्यश्च,

या. चाण्डालानपि उपगच्छन्ति, तां कथं शीलवत्यः भवन्ति ? इति विरोधः, गज-
नामिन्य इति तत्परिहारः, एवम् उत्तरत्वात् । गौरीः,—पार्वत्यः. अथ च विभवरता-
—वि—विगतः, भवे—हरे, रत—रागो यासा ताः, या गौरी, सा कथं भवादन्यत्र
अनुरागिणी ? इति विरोधः, गौरी,—गौराङ्गाः, विभवेषु—सम्पत्सु, रता इति
परिहारः ।

(१८४) श्यामा,—रजन्यः, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मेऽपि रागो नियते
यासा ता, पद्मविकाशिन्य इति यावत्, रागो पद्माना निमीलनात् तासा पद्मरागित्व
न सम्भवति इति विरोधः, श्यामा,—श्यामलाङ्गा, यद्वा,—“श्रीते सुखीप्सुर्नाङ्गी
श्रीषे च सुखगोतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिगीयते ॥” इत्युक्तानुचया
नार्थः, पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नानुत्पत्ता इति परिहारः ।

(१८५) धवलेति ।—धवलानि—विशुद्धानि, द्विजस्यैव शुचीनि—पवित्राणि,
वटनानि यासा ता, अथ च, मदिरिति ।—मदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः,
श्यामोदिनः,—सौरभवन्तः, श्वसना,—निर्यासमरुत यासा तथीकता, या हि
पवित्राङ्गाङ्गवत् पवित्रवटनाः, तासा मद्यपाने कथं सुखस्य पवित्रता ? इति विरोधः,
धवले,—शुभं, द्विज,—दत्तं, शुचीनि—उज्ज्वलानि, धवलानीत्यर्थः, वटनानि
यासा ता इति परिहारः, (“शुचिर्ग्रीष्माग्निः... । ...धवले शुद्धेऽनुषङ्गे विपु ॥
इति मेदिने) ।

(१८६) चन्द्रकान्तेति ।—चन्द्रकान्तः,—मणिशिलाविशिष्टः, तद्वत् वपुः,—शरीर
यासा ता, अथ च शिरीषकीमलाङ्गाः,—शिरीषपुष्पवत् कीमल—मकुमारम्, अङ्ग
यासा ता, चन्द्रकान्तस्य प्रस्तरविशेषत्वेन कान्तिन्यात् या तद्वत् कठिनाङ्गा, ता कथं
शिरीषकीमला ? इति विरोधः, चन्द्रकान्त—रमणीयः, वपुर्यासाभिर्वा तत्परि-
हारः ।

(१८७) अभुजङ्गेति ।—अभुजङ्गम्याः,—भुजङ्गे,—सर्पेः, न गम्याः, अथ च
कञ्चुकिन्यः,—भुजङ्गा, याः खलु भुजङ्गाः, ता कथं भुजङ्गैरनभिगमनीयाः ? इति
विरोधः, भुजङ्गे,—विष्टे, (“भुजङ्गा निट-सर्पयोः” इति हलायुधः) न गम्याः, कञ्चु-
किन्यः,—कञ्चुक—सर्पेणा स्तनावरणवस्त्रविशिष्टः, तत्पत्न्य इति परिहारः, (“कञ्चुका

(१८८) पृथुकलत्रश्रियः दरिद्रमध्यकलिताश्च, (१८९) लावण्य-
वत्यो मधुरभाषिण्यश्च, (२००) अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च,
(२०१) अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः ।

नारवाणे स्यान्निर्मीके कबचेऽपि च । .....चौलके ॥” इति मेदिनी । चौलक,—
“कौचुली” इति ख्यात. कुर्पासकापरपर्यायः स्त्रीणां स्तनावरणनस्त्रभेदः) ।

(१८८) पृथ्विति ।—पृथु.,—आदिराजो वेषतनय, तस्य कलवाणा—महि-
षीणा, [गडधातो. प्रुणि “गडिरादेश क.” (उ० ३ पा० १०६ सू०) इत्यादिः ककारा-
देशे रूपम्] श्रिय. इन-सम्पद. इन, श्रियो यासा ता, अथ च दरिद्रमध्य-
कलिता.,—दरिद्राणा—निर्जनाना, मध्ये कलिता.,—सह्यता, गणिता इत्यर्थं,
या खलु राजमहिष्य इन सम्पच्छालिन्य, ता. कथं दरिद्रमध्ये गणिता. ? इति
तदसम्भवादिरोधः, पृथ्वी—महती, कलत्रस्य—श्रीणे, जघनस्य इत्यर्थं, (“कलत्रं
श्रीणि-भार्यया.” इत्यमर) श्री,—श्रीभा यासा ता. ; दरिद्र.,—चीण., मध्य.,—
काटिदेश, तेन कलिता.,—शीभिता इति यावत्, इति परिहार. ।

(१८९) लावण्यवत्यः,—लवणरसशालिन्यः, अथ च मधुरभाषिण्यः,—मधुरा—
स्वानी, इति भाषा—उक्तिः निश्चयते यासा ता, या हि लवणरसवहुला. ता. मधुराः
इत्युक्ति न सम्भान्यते इति विरोधः, लावण्यवत्यः,—“भुक्ताफलेषु ज्ञायाया तरलत्व-
मिनान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लान्णमिह स्मृतम् ॥” इत्युक्तसौन्दर्यविशेषवत्य
इत्यर्थं, मधुरभाषिण्य.,—मधुर—प्रिय, भाषितुं शीलमासाम् इति तथाविधाः,
प्रियवादिन्य इति परिहार., (“स्वादु-प्रियौ तु मधुरौ” इत्यमर.) ।

(२००) प्रसन्ना—सुराभेद, तथा उज्ज्वल.,—शृङ्गाररसावेशयुक्तः इति
यावत्, (“शृङ्गार शुचिरुज्ज्वल.” इत्यमर.) राग.,—अनुराग. मुखरागी वा यासा
ता, अथ च अप्रमत्ता,—अचीना., या मद्यपायिन्य., ता. कथमप्रमत्ता. ? इति
निर्भ., अप्रमत्ता,—प्रमादशून्या., प्रसन्नः,—खच्छ., नेत्रतर्पण. इत्यर्थं, उज्ज्वल,—
निशद, राग,—वर्णो यासा ता. इति परिहार., (“प्रसन्ना स्त्री सुराया स्यात्
खच्छ-सन्तुष्टयोस्त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(२०१) अकौतुकाः,—कौतुकं—निनाहकालिकहस्तसूत्र, तद्रहिता, निनाह-
कालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भाव, निनाहिताना हि कर-
सूत्र वध्यते, अत्र तद्राहित्यात् अनिनाहिता इति भावः, अथ च प्रौढा.,—पूर्ण-
श्रीवना इत्यर्थं, या; हि पूर्णार्थे ना; ता; कथम् अनिनाहिता. ? इति निरोधः ;

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहज मुण्डमाल -
मण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि । (२०३) अलक-
प्रतिविम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः श्रवणावतंसाः,
पुनरुक्तानि तमालकिशलयानि । (२०४) प्रियजनकथा एव
सुभगाः कर्णालङ्काराः, आडम्बरः कुण्डलादिः । कपोला एव
सततम् अलोककारकाः, विभवो निशासु मणिप्रदीपाः ।
(२०५) निश्वासाकृष्टमधुकरकुलान्येव रमणीयं मुखावरणं,
कुलस्त्रीजनाचारो जालिका । वाणी एव मधुरा वीणा, वाह्य-

कौतुकम्—अभिलाष, प्रियसमागमार्थम् औत्सुक्यमिति यावत्, कान्तदौर्लभ्यादिति भाव,
तद्रहिता, स्वाधीनभर्तृकत्वादिति भाव, इति परिहारः । (“कौतुकन्वभिलाषि... ।
निवाहसूत्रगीतादिभोगयोरपि न द्वयो” इति मेदिनी) ।

(२०२) यत्रेत्यादि ।—सहजम्—अकृत्रिमम् । मुण्डमालामण्डन—मुण्डमाला
—नीलीत्पलमाला एव, मण्डन—भूषणम् । कुवलयदलदामानि—नीलीत्पलपत्र-
जालिकाः, भारः,—भारभूतः, अनावश्यकवस्तुमात्रम् इत्यर्थः, चक्षुरामेव स्त्रीणां
नीलीत्पलरूपत्वादिति भाव ।

(२०३) अलकेति ।—अलकाना—चूर्णकुल्लाना, प्रतिविम्बानि—छाया एव ।
अक्लिष्टाः,—हस्ताभर्षजनितक्लिष्टताशून्या इत्यर्थ, श्रवणावतंसाः,—श्रोत्रभूषणानि ।
तमालकिशलयानि—तदाख्यहृत्विशेषस्य पल्लवानि, पुनरुक्तानि—अधिकानि, निरर्ध-
कानि इति भावः ।

(२०४) प्रियजनकथा,—कान्तसम्बन्धालापाः, [“प्रियजनकथाः” इत्यत्र
“प्रियकथा” इति पाठेऽपि—अभिन्नार्थ एव] सुभगा,—रमणीया श्रुतिसुखा इत्यर्थ,
आडम्बरः,—सरभ, आधिक्यम् इत्यर्थ, (“आडम्बरतूर्येप सरभे गजगर्ज्जि” इति
मेदिनी) । आलोककारकाः,—प्रकाशकाः, स्फटिकवत् स्वच्छत्वात् इति भावः ।
विभव,—ऐश्वर्यं, सम्पदिति यावत् ।

(२०५) निशासिति ।—निशासेन—अतिसुरभिणा इति भावः, आकृष्टानाम्
—आच्छिन्ना, मधुकराणा—अमराणा, कमलधिया आपततामिति भाव,
कुलानि—सङ्घाः । मुखावरणं—वदनाच्छादनम् । जालिका—अनगुणनवसनम्,
[“.....स्त्रियान् वसनान्तरे । भटानामश्सरचिताङ्गरक्षिण्याञ्च जालिका” इति

विज्ञानं तन्वीताडनम् । हासा एव अतिशयसुरभयः (२०६) पट-
वासाः, निरर्थकाः कर्पूरपांशवः । (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-
ज्ज्वलतरोऽङ्गरागः, निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः । बाह्वव
एव कोमलतमाः परिहासप्रहारवेतलताः, निष्प्रयोजनानि मृणा-
लानि । (२०८) यौवनोष्णस्वेदविन्दव एव विदग्धाः कुचालङ्कतयः,
हारास्तु भाराः । (२०९) शोण्य एव विशालस्फाटिकशिलातल-
चतुरस्रा रागिणां विश्रामकारणम्, अनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः ।

मेदिनी) तन्वीताडनं—तन्वी—बीणागुण, तस्या' ताडनम्—आघातः, बीणानादन-
मित्यर्थः, बाह्यविज्ञानं—बाह्यं—बहिर्गत, विज्ञान—विशेषण नादितवादनवीधः ।

(२०६) पटवासाः,—सुगन्धचूर्णविशेषाः । निरर्थका,—निष्प्रयोजनाः । कर्पूर-
पाशवः,—कर्पूररजसि ।

(२०७) अधरकान्तिविसर',—अधरस्य लावण्यविस्तारः । निर्गुण,—निष्फलः,
लावण्यकलङ्कः,—लावण्यस्य मालिन्यापादक इत्यर्थः, कुङ्कुमपङ्कः,—पिष्टकुङ्कुमद्रवः ।
कोमलतमा,—अतिकोमला । परिहासेति ।—परिहासे—क्रीडाकाले, यः प्रहारः,
—ताडन, तदर्थं वेतलता,—वेतवाणि, वेतवष्टय इत्यर्थः ।

(२०८) यौवनेति ।—यौवनेन—तारुण्येन, य उष्ण—उत्तापः, तेन ये स्वेद-
विन्दवः,—घर्मजलकणाः । विदग्धा,—मनीजा ।

(२०९) शोण्यः,—नितम्बा' । विशालेति ।—विशाल—बृहत्, यत् स्फाटिक-
शिलातल—स्फटिकमणिसयशिलापट्ट, (नितम्बानाम् अतिशुभत्वात् शृङ्खलात्
विशालत्वाच्च तथात्वं बोध्यम्) तद्वत् चतुरस्रा,—चतुष्कोणाः, रागिणा—बिलासिना,
विश्रामकारण—विश्रान्तिस्थान, नितम्बाना विशालत्वादिति भावः । [विश्राम इति
त्वपाणिनीय, निपूर्वकस्य आस्यते, घञि “नीदात्तीपदेशस्य—” (७।३।३४ पा०)
इत्युपधावृद्धिनिर्घात्, “विश्रामकारणम्” इत्यत्र “विश्रामकारणम्” इति पाठो मनोरमः ।
तत्त्वबोधिनीकारास्तु—“यदि तु ‘धुर्यान् विश्रामय’ इत्यादिबन्धिचि हृद्धिमाश्रित्य
णिजन्ताद्वैरच् क्रियते, तदा रूप सिध्यति” इत्याहुः । “विश्रामशब्दस्वसाधुरेबोध्यमीपरमौ
सज्जापूर्वकी निाधरनिच इति हृद्धभावात्” इति तु कैयट । “सूर्यविश्रामा
भूमिरित्येवमादिक प्रयोगसव्यायमेव सम्यन्ते” इति तु काशिका] अनिमित्तम्—
अकारणम् ।

(२१०) कमललीभनिलीनानि अलिकुलानि एव सुखराणि
पदाभरणकानि, निष्कलानि इन्द्रनीलनूपुराणि । नूपुररवाहता
भवन हंसा एव समुचिताः सञ्चरणसहायाः, ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः
परिजनाः ।

(२११) तत्र च साक्षात् संहसात् इव सर्ववर्णधरं धनु-
र्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय
इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्यादायाम्, आकाश-
मय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कला-
सङ्गहे, वेदमय इव अकृत्रिमालापत्वे, धरणिमय इव

(२१०) कमलीति ।—कमललीभेन—पद कमलमिति धिया यो लीभः,—
आसङ्गाभिलाषः, तेन निलीनानि—सलग्नानि । सुखराणि—निखनन्ति । इन्द्रनील-
नूपुराणि—नीलकान्तमणिनिर्मितानि मञ्जीराणि । सञ्चरणसहायाः,—भ्रमणसङ्गिनः ।
ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः,—निभबन्निस्तारा, ऐत्र प्रदर्शनार्थमिति भावः ।

(२११) तत्रेति ।—“तत्र” इत्यस्य “पुष्पभूतिरिति नाम्ना वंभूव” इत्युत्प्रे-
षान्वयः । सर्वेति ।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, शक्ताद्याश्च, तान् धरति—धारयति
पालयति वा इति तथोक्तं, धनुः,—कार्मुक, दधानः,—धारयन्, शक्रधनुः, निधिध-
नर्णरञ्जित इत्येते इति शब्दो उच्येत् । कल्याणप्रकृतित्वे—काल्य —सङ्गलं, हेम च,
सुवर्णञ्चैत्यर्थः, (“कल्याण हेमि मङ्गले” इति हेम.) प्रकृतिः यस्य तथात्वे ।

(२१२) मन्दरमयः,—तदा पर्व्वतात्मक । चीरोदमन्यने मन्दराचलस्य
मन्यनदण्डरूपतया तेनैव तत्र स्थिताया लक्ष्म्याः समुद्धारणम् ; अस्यापि शत्रुराज-
लक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भावः । मर्यादाया—स्थितौ, सदाचाररक्ष इत्यर्थः, सीमायाच्च,
सीमाऽनतिक्रमणे इत्यर्थः, (“मर्यादा सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी) ; जलनिधि यथा
विलारूपसीमालङ्घन न करोति, तथा अयमपि अन्विलितसदाचार इति भावः ।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशीबिनयादिरूपाणां, ध्वनीनाञ्च, प्रादुर्भावाः,
—प्रकाशन तस्मिन्, आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भावाः, “शब्दगुणमाकाशम्” इति
श्रुतेः, तथा अस्मात् यशीबिनयादीनां समुद्भूतिः इति भावः ।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः । कलासङ्गहे—कलाः,—चतुषष्टिप्रकारा
विद्या, षोडशभागाश्च, तासां सङ्गहः तस्मिन् । अकृत्रिमालापत्वे—अकृत्रिमः,—अकपटः,

(२१५) लोकघृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिव-
रजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विशालो
मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयात्रः तेजसि, सुमन्त्वो
रुहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि,
निषधो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

सत्यमित्यर्थः, अपौरुषेयश्च, आलापः,—वचनं यस्य तद्यत्वे; वेदनाद्यमिव अस्य नाक्यं
सत्यमिति भावः ।

(२१५) लोकघृतिकरणे—लोकानां—प्रधानां, जगताच्च, घृतिः,—घैर्यं,
धारणञ्च, तस्या. करण—सम्पादनं तस्मिन् ।

(२१६) सर्वेति ।—सर्वेषां पार्थिवानां—राज्ञा, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्य-
निकृते, दम्भाहङ्कारादे. इत्यर्थः, अन्यत्र,—पार्थिवानां—पृथिवीसम्बन्धिना, रजसां
—धूलीना, विकारस्य हरणे—अपनयने । वचसि गुरु,—सहान्, अतिसुबक्ता इति
भावः, बृहस्पतिश्च ।

(२१७) उरसि—वचसि, पृथुः,—विशालः, आदिराजनिशेषश्च । मनसि
विशाल,—विस्तीर्णः, उदारमना इत्यर्थः, तदाख्यो राजा च, यत्र,—विशालो
ज्ञानवीधिसत्त्वः, स इव शान्तमना । जनकः,—उत्पादकः, तदाख्यो राजा च;
अथा राजा जनकस्तपसि निरतः, तथाऽयम् इति भावः ।

(२१८) सुयात्र,—सु—शोभना, यात्रा—यु इत्यर्थप्रयाण यस्य तद्योक्तः, तदाख्यो
वृषश्च । सुमन्त्रः,—सु—शोभनः, मन्त्रः,—कर्तव्यावधारणवचनं यस्य तद्योक्तः,
तदाख्यो दशरथमन्त्री च । रुहसि—निर्जने ।

(२१९) बुधः,—पण्डितः, चतुर्थग्रहश्च । सदसि—सभायाम् । अर्जुनः,—
धनञ्जयः, कार्तवीर्यः, यत्र,—पार्थश्च । भीष्मः,—भयङ्करः, शान्तनवश्च । [“भीमा-
दयोऽप्रादाने” (३ । ४ । ७४ पा०) इति विभेतेः मक्ति सुगागमे रूपम्] धनुषि—
धनुर्वेदे इत्यर्थः । निषधः,—कठिनः, तदाख्यदेशनिशेषस्य राजा च, नल इत्यर्थः
तदाख्य पर्वतो वा, नल इव रूपवान्, पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भावः, (“निषधः
कठिने देशे तद्राज्ये पर्वतान्तरे” इति मेदिनी) । शत्रुघ्नः,—शत्रुघाती, रामानुजश्च ।

(२२०) शूरः,—वीरः, यदुनशीघराजि पश्च । शूरति ।—शूराणां—शौर्य-
घ्वालिनीना, सेनानां—बाहिनीना, शूरसेनस्य—देशनिशेषस्य च, आक्रमणं तस्मिन् ।

दक्षः प्रजाकर्म्मणि, स 'दिराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा
पुष्पभृतिरिति नाम्ना बभूव ।

(२२१) पृथुना गौरियं कृतेति यः स्पृष्टमान इव सहीं
सहिषीं चकार । (२२२) निसर्गस्वैरिणी स्वरुचनुरोधिनी च
भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा
सहजैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिसुलभे,
भुवनभृति, भूतभावने, भवच्छिदि भवे भूयस्ती भक्तिः अभूत् ।
अकृतहृत्प्रभध्वजपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत् ।
अजम्, अजरम्, अमरगुरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिमितगण-
पतिम्, अचलदुहितृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनतिं पशु-
पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत त्रैलोक्यम् । भर्त्तृ-

दक्ष,—निपुणः, प्रजापतिभेदय । प्रजाकर्म्मणि—प्रजापालने, प्रजीत्यादनन्यापारि
च ।

(२२१) पृथुनेत्यादि ।—इय—मही, गौः—गौरूपधरा इत्यर्थः, कृतेति
स्पृष्टमान इव—त जिगीषन् इव इत्यर्थः, सहिषी—“कृताभिषेका सहिषी” इति
अमरोक्ता राज्ञ प्रधानपत्नी ता, सहिषस्त्रीरुषाञ्च ।

(२२२) निसर्गस्वैरिणी—स्वभावत स्वेच्छाचारिणी । स्वरुचनुरोधिनी—
स्वाभिमतानुवर्त्तिनी । अनुपदिष्टा—अशिक्षिता । सहजा—स्वाभाविकीत्यर्थः । भुवन-
भृति—भुवनानि—जगन्ति, विभर्त्ति—धारयति पालयति, इत्यर्थः तस्मिन्, तिसुवन-
रक्षितरि इत्यर्थः । भूतभावने—भूतान्—प्राणिनः, भानयति—हृदिस्थितत्वेन
निश्चयेषु प्रवर्त्तयति, वदा,—भावयति—चिन्तयति, शुभाशुभमिति भान. यः
तस्मिन् । भवच्छिदि—ससारविध्वंसिनि । भवे—हरि । अज—जन्मरहितम् ।
अजर—जराशून्यम् । अमरगुरु—देवदेवम् । असुरपुररिप्—विपु्रारिम् । अपरि-
मितगणपतिम्—अपरिमितानाम्—असङ्ख्येयानां, गणानां—प्रसयानां, पतिः,—
प्रभु तम् । अचलति ।—अचलस्य—नगस्य, हिमवत इत्यर्थः, दुहितृ,—तनयायाः,
पार्वत्या इत्यर्थः, पतिः,—स्वामी तम् । अखिलति ।—अखिलैः,—समगैः, भुवनैः,
—त्रैलोक्यवर्त्तिभिरित्यर्थः, कृता चरणयोः नतिः,—प्रणामः यस्य तम् । पशुपतिं—
शृङ्गा—सर्वत्र अनिशेषेण पश्यन्ति ये ते पशवः,—देवाः, सर्वत्र समदर्शिनः इति

चित्तानुवर्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः । तथा हि,—गृहे
गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरशुः । (२२३) ववुः अस्य होमा-
नलज्वालाविलीयमानबहलगुग्गुलुगन्धगर्भाः स्रपनक्षीरशीकर-
क्षीदक्षारिणः (२२४) विख्वपल्लवदामदलोद्वाहिनः पुण्याल-
येषु वायवः । (२२५) शिवसपर्य्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृ-
तकैश्च पौराः, पादोपजीविनः सचिवाः, भुजवल्गिर्जिताश्च
करदीक्षता महासामन्ताः तं सिषेविरि । तथा हि,—

भावः, (“पशुर्मृगादिर्देवाजि नाऽन्यथ पशु दर्शने” इति मेदिनी) तेषां पतिः तं,
हरमित्यर्थः । प्रपन्नः,—आश्रितः । खण्डपरशुः,—शिवः । (“शम्भुरीशः पशुपतिः
शिव शूली महेश्वरः । ..... भूतेशः खण्डपरशुः ..... ॥” इत्यमरः) ।

(२२३) ववुः,—बहन्ति स्म । हीमेति ।—ई नलज्वालाया—हीमकुण्डाग्नि-
शिखाया, [“हीमानलज्वाला—” इत्यत्र “हीमालबाल—” इति पाठे,—
हीमार्थम् आलबालम्—आलबालाकृतिकुण्डमित्यर्थं तस्मिन्] विलीयमानाना—द्रवता-
वहलाना—वहना, गुग्गुलूना गन्धो गर्भे—मञ्जे येषां तथाभ्रताः, हीमार्थं प्रज्वलदग्नौ
निक्षिप्यमाणानां नामानिधाना गन्धद्रव्याणां सौरभीक्षासिता इत्यर्थः ; एतेन वायौ
सौरभ्यं वर्णितम् । स्रपनेति ।—स्रपनं—ज्ञानीपकरणं, यत् क्षीर—दग्धं तस्य
शीकरक्षीदान्—कणचूर्णानि, यद्वा,—शीकराः,—बिन्दव एव, क्षीदाः,—चूर्णसदृशा
इति यावत्, तान् चरन्तीति तथोक्ता ; एतेन वायौ शैल्यं वर्णितम् ।

(२२४) विल्लेति ।—विल्लपल्लवाना—विल्लपवाणामित्यर्थं दामानि—साम्यानि,
तेषां दलानि—निचयान्, उद्बहन्तीति तथाविधाः, एतेन वायौ मान्यं दर्शितम् ।
पुण्यालयेषु—पुण्यस्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत् । [“पुण्यालयेषु” इत्यत्र
“पुण्यनिषयेषु” इति पाठे,—पवित्रजनपदेषु इत्यर्थः, “निषयो गोचरे देशे तथा
जनपदेषु च” इति मेदिनी] ।

(२२५) शिवेति ।—शिवस्य सपर्य्या—पूजा, (“पूजा नमस्याऽपचितिः
सपर्य्या .....” इत्यमरः) तत्समुचितानि—तदुपयोगीनि इत्यर्थं तैः, उपायनैः,—
उपदौकनैः, यानि स्वयमानुयन्ते प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याणि तै इत्यर्थः । प्राभृतकैः,
—सहस्रेषुपितैर्द्रव्यै इत्यर्थः । [“प्राभृतकै” इत्यत्र “प्राभृतै” इति पाठेऽपि अभिन्नार्थ
एव] । करदीक्षताः,—करप्रदानार्थम् अधीनीकता, । महासामन्ताः,—श्रेष्ठवृत्तयः ।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽलङ्कृत-
विषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणैः सन्ध्यावलिवृषैः, सौवर्णैश्च
स्नपनकलसैः, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च,
(२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महाऽर्हमाणिक्यखण्ड-
खचितैश्च मुखकोषैः परितोषम् अस्य मनसि चक्रुः ।
(२३०) अन्तःपुराणि अपि स्वयम् आरम्भवालेयतण्डलकण्ड-
नानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि,
(२३२) कुसुमग्रथनव्यग्रसमस्तपरिजनानि तस्य अभिषिक्तम्
अन्ववर्तन्त ।

(२२६) कैलामेति ।—कैलासस्य—रजतगिरेः, [कैलीना समूह. इति “तस्य
समूहः” (४ । २। ३७ पा०) इति अणि कैलं, तेनास्यतेऽव इत्यासधाती “अनर्त्तन्नि-
च—” (३।३।१९ पा०) इति घञि रूपम्] कूटानि—शृङ्गाणि, तन्त् धवलाः तैः ।

(२२७) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—खर्णनिर्मितपत्रभङ्गैः, पत्रलताः
विषाणकोटयः,—शृङ्गाणाणि येषां ते ।

(२२८) महाप्रमाणैः,—बृहदाकारैः, सन्ध्यावलिवृषैः,—सन्ध्याकालिकपूजार्थ-
शुभैः । सौवर्णैः,—काञ्चननिर्मितैः, स्नपनकलसैः,—स्नानसाधनकुम्भैः । अर्घ्य-
भाजनैः,—अर्घ्यपात्रैः । पुष्पपटैः,—येषु वसनेषु सूत्रैः पुष्पाणामाकृतयो निरच्यन्ते ते
पुष्पपटा तैः । [“पुष्पपटैः” इत्यत्र “पुष्पपटैः” इति पाठेऽपि अनिश्च एव] ।

(२२९) मणियष्टिप्रदीपा,—ज्वलन्मणिशखाः सौवर्णवद्यय तैः । ब्रह्मसूत्रैः,—यज्ञोप-
वीतैः । महाऽर्हणैः,—महाऽर्हणैः—महामूल्यान, माणिक्यखण्डेन—रत्नशकलिन, खचितैः,
—निवृद्धैः, मुखकोषैः,—मुखयुक्ताः कोषा तैः, शिवलिङ्गाच्छादनेः । अस्य—पुष्पभूते ।

(२३०) अन्तःपुराणि—अवरीधनर्गाः । आरम्भेति ।—आरम्भानि बालियानि—
भानि,—पूजा तस्मै हितानि, [“कृद्विरूपधिवलीर्दञ्ज” (५।१।१३ पा०) इति ढञि
रूपम्] तण्डुलानां कण्डनानि—शोधनविशिष्टाः यैः तथाभूतानि ; यद्वा,—बालियानां
तण्डुलानां कण्डनानि ये तद्ग्राभूतानि ।

(२३१) देवेति ।—देवगृहस्य—शिवसन्दिरस्य, उपलेपनेन—गोमयादिना
मार्जनेन, लोहिततराः,—अतिलोहिताः, करकिसलया. येषां तथोक्तानि ।

(२३२) कुसुमेति ।—कुसुमानां ग्रथने—गुम्फने, अत्र ग्रथनशब्दप्रयोगद्विन्यः,

तथा च.—(२३३) परममाहेश्वरः से भूपालो लोकतः
शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमघनं दाक्षि-
णात्यं बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैः गुणैः शिष्यैरिव अनेक-
सहस्रसङ्घैः व्याप्तमर्त्यलोकं भैरवाचार्यनामानं महाशैवम् ।
(२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शील-
संवादाः ; यतः सं राजा अणसमकालमेव तस्मिन् भ्रवाचार्ये
भगवति द्वितीय इव पदिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं वबन्ध
भक्तिम्, आचकाङ्क्ष च मनोरथैरपि अस्य सर्व्वदा दर्शनम् ।

(२३५) अथ कदाचित् पर्य्यस्ते अस्ताचलचुम्बिनि वासरे
अन्तःपुरवर्तिन राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—
“देवं । द्वारि परिव्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्यवचनात्
देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि” इति । राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—“क्व
असौ ? आनय अत्रैव, प्रवेशय एनम्” इति च अब्रवीत् । तथा च
अकरोत् प्रतीहारी । (२३६) न चिरात् च प्रविशन्तं, प्रांशुम्,
आजानुलम्बभुजं, भैक्षक्षासमपि स्थूलास्थिभिः अवयवैः पीवान-

गम्यन्शब्दस्यैव शुद्धतात् ; व्यगाः,—आसक्ताः, समस्ताः परिजनाः,—परिवारा येषा
तानि । अन्ववर्त्तन्—अन्वसरन् । “अभिलषितमन्ववर्त्तन्” इत्येन अन्तःपुरिकाणा-
मस्य चित्तानुवर्त्तनं प्रदर्शितम् ।

(२३३) परममाहेश्वरः,—महेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थः । भुवि—भूमिधायाम्,
पतेनास्य पृथिवीस्थलेऽपि दुर्लभदर्शनत्वमुक्तम् । दक्षमखमघनं—दक्षप्रजापतेः यज्ञ-
निष्पत्तिमित्यर्थः । दाक्षिणात्यं—दक्षिणदेशभगम् ।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति । शीलसंवादाः,—चारित्रसादृश्यानि,
चरित्रालोचनं वा । कपदिनि—शिवे । गरीयसी—गुरुतराम् । मनो धैरपि, किं
युनयन्नुपा इति भावः । [“सर्व्वदा” इत्यत्र “सर्व्वथा” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) अत्रेत्यादि ।—पर्य्यस्ते—अवसिते । वासरे—दिनसे, दिनसमाप्ते
इति भावः । परिव्राट्—संन्यासी । अनुप्राप्तः,—समागत इत्यर्थः ।

(२३६) “न चिरात्” इत्यस्य “भस्कारिणमद्राचीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

मिव उपलक्ष्यमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गबलि-
भङ्गस्थपुटललाटं, (२३८) निर्मांसगण्डकूपं, (२३९) मधु-
विन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्,
(२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अलाबूबीज-

प्राशम्—उन्नतकायमित्यर्थः । आजानुलम्बसुजम्—आजानु—जरूपव्यपर्थ्यन्त, लम्बौ—लम्बायमानौ, सुजौ—वाह यस्य तं, [“जानूरुपवर्वाऽष्टीनदस्त्रियाम्” इत्यमरः । “आजानुलम्बसुजम्” इत्यत्र “आजानुभुंजम्” इति पाठान्तरम्] । भैक्षक्षाम—भिक्षा एव भैक्ष, तेन क्षाम—क्षीणम् । पीवानमिन—स्थूलम् इव । [“ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च” (उ० ४ पा० ११४ सू०) इति ष्यैधातीः कनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । “पीवानम्” इत्यत्र “पीनरम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः । “पीन-पीनी तु स्थूल-पीनरे” इत्यमरः] । पृथुतमोत्तमाङ्ग—हृदयमखण्डम् । [“पृथुतमोत्तमाङ्गम्” इत्यत्र “पृथुत्तमाङ्गम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(२३७) उत्तुङ्गिति ।—उत्तुङ्गा—दीर्घा, बलिभङ्गा यत्र तादृशं, स्थपुटं—निम्नो-
न्नत, ललाटं—भालदेशः यस्य तथोक्तम् ।

(२३८) निर्मांसिति ।—निर्मांसौ—मांसशून्यौ, अस्थिमयावित्यर्थः गण्डौ—
कपोलौ, कूपानि यस्य तथोक्तम् । [“निर्मांसगण्डकूपम्” इत्यत्र “निर्मांसगण्डकूप-
कम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः । कूप एवेति कूपकम्] ।

(२३९) मध्विति ।—मधुविन्दुवत् पिङ्गलं परिमण्डलं—गोलकं ययोः तथा-
भूते, अक्षिणी—नेत्रे यस्य त, हृत्पिङ्गलाक्षमित्यर्थः । [“वहुनीहौ—” (५।४।११३ पा०)
इत्यादिना षचि रूपसिद्धिः] ।

(२४०) ईषदिति ।—ईषत् आनन्ता घोणा—नासिका यस्य तम् । (“घोणा
नासा च नासिका” इत्यमरः) ।

(२४१) अतीति ।—अति—अतिशयेन, प्रलम्बः—लम्बमानः, एकः कर्ण-
पाशः,—कुक्षितकर्ण इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वाद्शीभनदर्शन इति
भानः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च.....॥” इति
मेदिनीनचनमनुसृत्य “कर्णपाशः शीभनकर्णः” इति नेषाच्चिद्व्याख्यानं न मनोरमः,
अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शीभनदर्शनत्वासम्भवात् ।

(२४२) अलान्बिति ।—अलाबूबीजनत्—तुम्बीबीज इति, (“तुम्बीबीजानुरूसै

विकटोन्नतदन्तपङ्क्तिः, (२४३) तुरगानूकश्लयाधरलेखं,
(२४४) लम्बचिबुकायततरलपनम्, (२४५) अंसावलम्बिना
काषायिण योगपट्टकेन विरचितवैकचकं, (२४६) हृदयसध्य-
निवद्धप्रयिना च रागीशेष खण्डशः कृतेन धातुरसारुणेन कर्प-
ट्टेन कृतोत्तरासङ्गं, (२४७) पुनरुक्तवालप्रग्रहवेष्टननिश्चलमूलेन
(२४८) बद्धसृत्परिशोधनवंशत्वक्तितउना (२४९) कौपीन-

समे' इत्यमरः) विकटा—कराला, उन्नता च, दन्तपङ्क्तिः,—दशनावली यस्य
तम् ।

(२४३) तुरगीति ।—तुरगानूका—अश्वानुकारिणी इत्यर्थः, श्लया—शिथिला
लम्बमाना इत्यर्थः, अधरलेखा यस्य तम् ।

(२४४) लम्बेति ।—लम्बेन चिबुकेन—अधराभीभागेन, आयततरम् ; यद्वा,—
लम्बं चिबुकं यस्य तदाभूतम्, आयततरम्—अतिदीर्घं, लपनम्—मुखं यस्य तथोक्तम् ।

(२४५) अंसावलम्बिना—स्तम्बविलम्बिना, काषायिण—काषायरञ्जितेन, योग-
पट्टकेन—उपनीतकाका ण योगसाधनेन पट्टकसनखण्डेन इत्यर्थः, विरचित वैकचकं—
तिथ्यक् बचीलम्बी हारनिशेषो येन तम् । (“...वैकचकन्तु तत् । यत् तिथ्यक् चिन्-
मुरसि...” इत्यमरः) ।

(२४६) हृदयेति ।—हृदयस्य—उरसः, मध्ये निवद्धः,—रचित, ययि,—
धन्वननिशेषः यस्य तथोक्तेन । रागीशेष—निषयानुरागीशेष । धातुरसारु न—
गौरिकरक्तेन इत्यर्थः, कर्पट्टेन—नक्तकेन, छिन्नबस्त्रेणेत्यर्थः, (“समौ नक्तक-कर्पट्टौ”
इत्यमरः) कृतोत्तरासङ्गं—कृतः,—निहितः, घृत इत्यर्थः, उत्तरासङ्गः,—उत्तरीयं
येन तथोक्तम् ।

(२४७) पुनरुक्तेति ।—पुनरुक्तेन—पुनः पुनः आनर्चितेन इत्यर्थः, वानिने—
नूतनेन, अश्ववालधिकृतेन वा इत्यर्थः, प्रग्रहेण—रज्ज्वा, यद्वेष्टन, तेन निश्चल—
स्थिरं, मूलं यस्य तेन ।

(२४८) बद्धेति ।—बद्धः,—रचितः इत्यर्थः, सृदा—सृत्तिकाना, शिबलिङ्गदि-
निर्ग्राणसाधनानाम् इति भावः, परिशीधनाय—परिसार्जनाय, वंशत्वचा—बेषु-
बल्कलेन, कृतः इति शेषः, तितउः,—चालनी यत्र तेन, (“चालनी तितउ. पुमान्”
इत्यमरः) ।

(२४९) कौपीनेति ।—कौपीनेन—चीरबस्त्रेण, शुद्धप्रदेशावरणेनेत्यर्थः,

सनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्रकगर्भीकृतभिच्चा-
कपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयत्रिकोणत्रियष्टिनिविष्ट-
कमण्डलुना (२५२) वहिरूपपादितपादुकाऽवस्थानेन
(२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वाम-
करधृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकर-
गृहीतवेत्तासनं मस्करिणम् अद्राचीत् ।

(“कौपीनं स्यादकार्योऽपि चीर-मुच्चप्रदेशयोः” इति मेदिनी) सनाथं—युक्तं, शिखरम्
—अग्रभागः यस्य तेन ।

(२५०) खर्जूरेति ।—खर्जूरस्य—वृक्षभेदस्य, पुटैः,—श्लिष्टैः पत्रैरित्यर्थः,
रचितः इति भावः, समुद्रकः,—सम्पुटकः, पात्रविशेष इत्यर्थः, (“समुद्रकः
सम्पुटकः” इत्यमरः) तस्य गर्भीकृतं—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थः, भिच्चाकपालकं—भिच्चा-
पात्रमित्यर्थः यस्य तद्योक्तेन ।

(२५१) दारवेति ।—दारुण इदं दारवं—काष्ठसम्बन्धीत्यर्थः, यत् फलकत्रयं
—पट्टकत्रयं, तस्मिन् ये त्रयः कोणाः,—कोणत्रयं, तेषु याः तिस्रो यष्टयः,—दण्डाः,
तासु निविष्टः कमण्डलुर्यस्य तेन ।

(२५२) वहिरिति ।—वह्निः,—वाह्यदेशे, उपपादितं—सम्पादितं, पादु-
कयोः,—उपानहोः, अवस्थानं—स्थापनमित्यर्थः यस्य तेन ।

(२५३) स्थूलेति ।—स्थूलैः,—दृढैः, पीवरैर्वा, दशामूत्रैः,—वसनाञ्जल-
तन्तुभिः, नियन्त्रितं—निबद्धं, पुस्तिकापूलकं—सुद्रपुस्तकसमूहः यत तेन । [“पुस्तिका-
पूलकेन” इत्यत्र “पुस्तिकापूलकेन” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(२५४) वामकरधृतेन—वामहस्तगृहीतेन, योगभारकेण—योगसाधनद्रव्यसञ्चय-
स्थल्या, मात्राभारिकया वा; अध्यासितः,—सन्निवेशितः, स्कन्धः,—अंसः यस्य तम् ।

(२५५) इतरिति ।—इतरेण—दक्षिणेनेत्यर्थः, करेण गृहीतं वेत्तासनं येन तम् ;
स्थाने स्थाने विश्रामार्थम् इति भावः । मस्करिणं—परित्राजकम् । [“भिच्चुः परित्राट
कर्मेन्द्री पाराशर्यपि मस्करौ” इत्यमरः । “मस्कर-मस्करिणौ—” (६।१।१५४ पा०)
इति मकरशब्दस्य सुङ्गिनौ निपात्येते इति दीक्षितः । “मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम्
इति मत्वर्थीयेन इनिना एतत् सिद्धम्” ; “अयं मा कृत अयं मा कृत, इत्यपक्रम्य
शान्तितः काम्यकर्मपरिहाणिर्युष्माकं श्रेयसीत्यपदेष्टा मस्करौत्युच्यते” इति भाष्य-
कौयटयोर्विरोधे, मस्कारो ज्ञानमस्मास्तीति, मा कर्तुं शीलमस्य इति वा विग्रहः]

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम आदरेण
अन्वग्रहीत् ; आसीनञ्च पप्रच्छ,—“क भैरवाचार्यः ?” इति ।
सादरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तम् (२५७) उपनगरं
सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचचक्षे ।
भूयञ्च आवभाषे,—“अर्चयति हि (२५८) महाभागं भगवान्
आशीर्वचसा” इत्युक्त्वा च उपनिन्दे योगभारकात् आकृष्य
भैरवाचार्यप्रहितानि रत्नवन्ति वहलालोकलिप्तान्तःपुराणि पञ्च
राजतानि पुण्डरीकाणि ।

(२५६) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यम्
अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलाय-
मानेन मनसा स्थित्वा कथंकथमपि अतिसौजन्यनिम्नः तानि
जग्राह ; जगाद च,—“सर्वफलप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नः,

(२५६) उपगतम्—उपस्थितम् । उचितेन—अनुरूपेण । एनं—मस्करिणम् ।
त—भैरवाचार्यम् ।

(२५७) उपनगर—नगरसमीपे । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—तदाग्न्यायाः
नद्याः, तटे—तीरदेशे, यत् ननं, तदनलम्बते इति तथोक्ते, सरस्वतीतीरस्थननमध्ये
इति भावः । शून्यायतने—शून्यदेवालये इत्यर्थः ।

(२५८) महाभाग—भाग्यवन्तं, महाप्रभानं वा । उपनिन्दे—अर्पितवान् ।
बहलीति ।—वहलेन—प्रभूतेन, आलीकेन,—उद्योतेन, लिप्तम्—उद्भासितम्, अन्तःपुरं
—शुद्धान्तं यैः येषां वा तानि, रत्नवन्ति—मण्यखचितानि, राजतानि—रौप्य-
मयाणि, पुण्डरीकाणि—पद्मानि ।

(२५९) नरपतिरित्यादि । प्रियेति ।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवा-
चार्यस्येत्यर्थः, प्रणयभङ्गः,—अग्रहणे प्रार्थनाभङ्गः, तेन कातरः,—कथं तादृशस्य
प्रणयभङ्गं करोमि ? इति व्याकुल इत्यर्थः । दाक्षिण्यम्—औदार्यम्, अनुरुध्यमानः,
—अनुसरणं, ग्रहणलाघव—ग्रहणे लाघवं—लघुताम् ; दत्तनस्तुग्रहणं स्वयं वलात्
निष्ठचूणा शूराणां लज्जाकरत्वादिति भावः, लङ्घयितुम्—अतिक्रमितं, स्वीकर्तुमिति
भावः । दोलायमानेन—किञ्चिन्न्यनिमूढतया गृह्णामि न वेति सशयितेनेत्यर्थः । कथं-
कथमपि—अतिक्लेशेनेत्यर्थः । अतिसौजन्यनिम्नः,—अतिसौजन्यशब्दः । नः,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुभैरवाचार्यः । श्वो द्रष्टास्मि भगवन्तम्” इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् ; अनया च वार्त्तया परां सुदम् अवाप ।

(२६०) अपरेद्युश्च प्रातरेव उत्याय वाजिनम् अधिरुह्य,
२६१) समुच्छितश्वेतातपत्रः (२६२) समुद्धूयमानधवल-
चामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्यं
सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे । गत्वा च किञ्चित् अन्तरं
(२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम्
अद्राचीत् ; अप्राचीच्च,—“क्व भगवान् आस्ते ?” इति ।

अस्मान् । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“नः, यया मनोरथ—” इत्यत्र “नः मनोरथ—” इति पाठान्तरम्] । मनोरथदुर्लभानि—मनोरथेनापि दुर्लभानि—दुष्प्रापाणि । फलन्ति—प्रसवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“यया च” इत्यत्र “येनैवम्” इति पाठे,—येन—फलनेत्यर्थः] च,—परदिने । द्रष्टास्मि—अनलोक्ति-
ताहे, [दृशधातीर्लुटि उत्तमपुरुषैकानचनस्य रूपमिदम्] । वार्त्तया—वृत्तान्तेन,
भैरवाचार्यप्रसादरूपयेति भावः ।

(२६०) अपरेद्युरित्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, [“सद्य-परुत्-
परार्येभम्—” (१।३।२२ पा०) इति निपातनात् सिद्धम्] वाजिनम्—अश्वम् ।

(२६१) समुच्छितेति ।—समुच्छितं—समुद्धृत, समुन्नत वा, श्वेतं—शुभम्,
आतपत्रं—कत्र यस्य तथाभूतः ।

(२६२) समुद्धूयमानेति ।—समुद्धूयमान—सबीज्यमानं, धवलं—श्वेतं, चामर-
युगलं यस्य तथोक्तः । सवितारमिव—सूर्यमिव । शशी—चन्द्रः । “सवितारमिव शशी”
इत्यनेन भैरवाचार्यस्य अतीव तेजस्विल राज्ञश्च लोकरञ्जनात्वं ख्यापितम् । किञ्च,
शशी यथा सूर्यप्रभवैव पुष्टः प्रभाऽन्वितो जायते, राजाऽपि तथा भैरवाचा प्रसादेन
बहुधनं लब्ध्वा प्रभाववान् सज्जातः ।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्यसम्बन्धिनमेवेत्यर्थः । अभिमुखं—स्वसन्मुखम् ।
आपतन्तम्—आगच्छन्तम् । अन्यतमम्—अपरम् । शिष्यम्—अन्तेवासिनम् ।
अद्राचीत्—ददर्श, [दृशेर्लुटि प्रथमपुरुषैकानचनरूपम्] ।

सोऽकथयत्,—“अस्य (२६४) जीर्णमातृगृहस्य उत्तरेण विल्व-
वाटिकाम् अध्यास्ते” इति । गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अब-
ततार तुरङ्गमात्, प्रविवेश च विल्ववाटिकाम् ।

(२६६) अथ सहितः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरिव स्नातं,
(२६७) दत्ताष्टपुि कम्, अनुष्ठिताग्निकार्यं, (२६८) कृतभस्मचय-
परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपलिप्तञ्चितितलवितते

(२६४) जीर्णमातृगृहस्य—पुरातनदेवीमन्दिरस्थेत्वर्थः, [“एन । द्वितीया”
(२।३।३१ पा०) इति एनपेति योगविभागात् पठौ] उत्तरेण—उत्तरस्या दिशि ।
विल्ववाटिकां—विल्ववृक्षशोभितवाटीमित्यर्थः ।

(२६५) अबततार - अबरुरीह । [“अबततार तुरङ्गमात्” इत्यत्र “अबततार”
इति मातृपाठी दृश्यते कश्चित्] ।

(२६६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “भैरवाचार्यं ददर्श” इत्युत्तरेणान्वयः ।
कार्पटिकवृन्दस्य—कर्पट—चीरनस्तं परिदधति इति कार्पटिकाः,—कौपीनधारिणः,
तेषां वृन्दस्य—समूहस्य, व्रतिसमूहस्य इत्यर्थः ।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकं—दत्ताः, इष्टदेवायेति भावः, अष्टौ पुष्पिकाः,—
पद्मादयः येन तम्, यद्वा,—अष्टौ पुष्पाण्येव अष्टपुष्पिकाः, अष्टानां पुष्पिकाणां
समाहारः इति अष्टपुष्पिकं समाहारद्विगुणमासाश्रयणादध्यवसेत्रम् ; तत्र पुष्पप्रभृति
गन्धप्रधानं पार्थिवम्, अर्घ्यस्नानादिकं रसप्रधानमाप्यं, प्रदीपाभरणप्रभाद्विरूपप्रधानं
तेजसम्, अनुलेपनप्रभृति-स्पर्शप्रधानं वायवीयं, सुपिरातोद्यगीतादिकं शब्दप्रधान-
मानाशीयम्, अनुध्यानं मानसम्, अस्ति सर्वत्रैवेत्तर इति नियमो बौद्धम्, अहमेवेत्तर
इत्याहङ्कारिकम् ; अथवा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिकाः । अनु-
ष्ठिताग्निकार्यं—कृतहीमविधानम् ।

(२६८) कृतविति ।—कृतः भस्मचयपरिहारस्य—मृतिसमूहसम्वार्जनस्य, परि-
कारः,—प्रक्रिया यस्य तस्मिन्. भस्मराशिरहिते इति भावः । [“कृतभस्मचय—”
इत्यत्र “कृतभस्मरेखा—” इति पाठि,—कृतः भस्मरेखायाः,—भस्मबिन्दोरपि,
परिहारस्य परिकरो यस्य ; यद्वा,—कृतः भस्मना रेखायाः,—दण्डाङ्गि चिह्ननिशेषस्य,
परिहारः,—त्यागः, बिन्यास इत्यर्थः, व्याघ्रचर्मस्थापनस्य सीमानिर्देशार्थमिति भावः,
तस्य परिकारः यस्य तस्मिन्] ।

(२६९) हरितेति ।—हरितेन—श्यामलेन, सरसेनेति भावः, गोमयेन

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभेन
 (२७१) असुरविवरप्रवेशशङ्कया पातालात्मकारावासमिव
 अभ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महा-
 मांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव शिष्यलोकं लिम्पन्तं,
 (२७३) जटीकतैकदेशलम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेन ऊर्ध्ववङ्केन
 शिखापाशेन बध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलेपदुर्विदग्धान् उपरि

उपलिप्तं—मृष्ट, शोधितम् इति भावः, चितितलं—भूतलं, तस्मिन् विततं—विसृतं
 तस्मिन् ।

(२७०) कृष्णकम्बलेति ।—कृष्णवर्णः कम्बलम् एव प्रावरणं—गावाच्छादनं,
 तस्य निभः—कृष्ण, तदेव निभः—कृष्ण ना तेन । (“निभस्तु कथितो व्याजे पुलिङ्गः
 सदृशे त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(२७१) असुरेति ।—असुरनिबर—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आशङ्का—
 भित्तकः, सम्भानना इत्यर्थः तथा । पातालेति ।—पाताले यः अन्धकारः, तत्र आवास
 —स्थितिमित्यर्थः । अभ्यस्यन्तं—शिक्षमाणम् । उन्मिषता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—
 तडिन्पिङ्गलेन, आत्मतेजसा—निजज्योतिषा ।

(२७२) महामासेति ।—महामासं—नरमासं, तस्य विनायः,—विक्रयलम्बं
 धनम् इत्यर्थः, तेन क्रीतः तेन, यदा,—विक्रयः,—विनिमयः, तेन क्रीतः तेन । मनः-
 शिलापङ्केन—मनःशिला—उपधातुनिशेषः, तस्याः पङ्कः,—कर्दमः, घटमनःशिलायाः
 घनद्रव इत्यर्थः तेन । शिष्यलोकम्—अन्तेवासिजनम् ।

(२७३) जटीति ।—अजटा जटा सम्पाद्यमानः कृतः जटीकतः, एकदेशः,—
 एकदेशः, तस्मिन् लम्बमानाः रुद्राक्षाः,—जपमाल्यनिशेषाः, शङ्खगुटिकाः,—शङ्ख-
 निर्मितगुटिकाश्च, जपसाधना इति भावः ; यदा,—रुद्राक्षवत् शङ्खगुटिका तस्मिन्
 तयोक्तेन ; यदा,—शङ्खगुटिकाः,—शङ्खः,—ललाटास्थिः, (“शङ्खो निधौ ललाटास्थिः”
 इत्यमरः) तत्कृता गुटिकाः ; शैवाः ललाटास्था जपमालां कुर्वन्ति इति व्यवहारः ।
 ऊर्ध्ववङ्केन—उन्नम्य संयमितेन, शिखापाशेन—शिखारूपरज्ज्वा । [“प्रशस्ता शिखा
 शिखापाशः” इति केनचित् व्याख्यातं, तन्न समीचीनं, “पाशः कुत्सायाम्” इति
 शीपनीयस्त्वेण कुत्सार्थे एव पाशप्रत्ययस्य विधानात्] ।

(२७४) विद्येति ।—विद्यया धीऽनलेपः,—अहङ्कारः, तेन दुर्विदग्धाः,

सञ्चरतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिपयशिरोरुहेण शिरसा पञ्च-
पञ्चाशतं वर्षाण्यतिक्रामन्तं, (२७६) खालित्यक्षीयमाणशङ्ख-
लोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशङ्कुलीप्रदेशं, पृथुललाटतटं,
तिरश्चया भस्मललाटिकया बहुशः (२७८) शिरोर्ध्वधृतदग्ध-
गुग्गुलुसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुरराजिशङ्कामिव जनयन्तं,
(२७९) सहजललाटवलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, वभ्रुभासं,

—दुर्बिनीता' तान् । उपरि—आकाशे इत्यर्थः । सञ्चरतः,—प्रस्रंसमतः, सिद्धान्—
देवयोनिविशेषा ।

(२७५) धनलेति ।—धनला',—श्रेताः, कतिपये शिरोरुहाः,—नेशा यस्मिन्
तथोक्तेन, शिरसा—मस्तकेन, [“शिरसा” इत्यत्र “नयसा” इति पाठे,—नयसा—
जीवनकालेन, जरयेति भावः ।

(२७६) खालित्येति ।—खलितः,—खलाटः, तस्य भावः खालिव्यम्
—इन्द्रलुप्तमित्यर्थः, तेन क्षीयमाणा शङ्खस्य—ललाटास्थः, लोमलेखा—नेशनिययः यस्य
तथोक्तम् ।

(२७७) लोमशेति ।—लोमशः,—लोमाकीर्णः, [“लोमादि—” (५।२।१००
पा०) इत्यादिना शप्रत्यये रूपम्] कर्णशङ्कुली—क 'कुहर, तस्याः प्रदेशः,—एकदेशः
यस्य तम् । पृथुललाटतट—प्रशस्तभालदेशम् । तिरश्चया—तिर्यग्वाचिन्या, भस्म-
ललाटिकया—भस्मस्तरि त-ललाटभूषणेन, भस्मविपुण्ड्रकेण इत्यर्थः ।

(२७८) शिर इति ।—शिरस्र ऊर्ध्वं शिरोर्ध्वं, [निपातनात् सकारलोपः] तस्मिन्
धृतानां दग्धानां गुग्गुलूनां—गन्धद्रव्यभेदानां, सन्तापेन—ऊषणा, स्फुटितानि—
निदीर्णानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्येन अस्थीनि, मस्तकास्थीनि इत्यर्थः,
(“कपालीऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे” इति मेदिनी) तेषां पाण्डुरा—
धनला, राजि',—आवलि', तस्याः शङ्का ताम् इव ।

(२७९) सञ्चितेति ।—सहजः—स्वाभाविका, ललाटे यः वलिभङ्गः,—तरङ्गित-
चर्चरीखानिशिष्टः, तत्र सङ्कोचितः,—ऋस्वतां प्रापितः इत्यर्थः, कूर्चभागः,—भ्रूमध्य-
देशः यस्य तथोक्तम् । [“कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्” इत्यमरः । “कूर्चभागम्” इत्यत्र
“कूर्चभागम्” इति पाठे,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्याः यत्र ना ताम् ; अस्मिन् पक्षे,
— भ्रूलूखाम्” इत्यस्य विशेषणमेतत्] । वभ्रुभास—पिङ्गलकान्तिम् ।

(२८०) भ्रूसङ्गत्या निरन्तराम् आयामिनीम् एकामिव भ्रूलेखां
विभ्राणम्, ईषत्काचरकनीनिकेन (२८१) रक्तापाङ्गेन निर्ग-
तांशुप्रतानेन मध्यधवलभासा इन्द्रायुधेनेव अतिदीर्घेण लोचन-
युगलेन परितो महामण्डलमिव अनेकवर्णरागम् आलिखन्तं,
(२८२) सितपीतलोहितपताकावलीशबलं, शिववलिमिव
द्विद्वि विद्विपन्तं, (२८३) तार्क्ष्यतुण्डकोटिकुजाग्रघोषं,
(२८४) दूरविदीर्णसृक्कसङ्घिनकपोलं, किञ्चित् दन्तुरतया
सदा हृदयसन्निहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्ता-

(२८०) भ्रूसङ्गत्येति ।—भ्रुवो. सङ्गतिः,—सम्मेलनं तया, निरन्तराम्—अवि-
च्छिन्नाम्, आयामिनीम्—आ ताम् । भ्रूलेखा—भ्रुवोः रेखाम् । ईषदिति ।—ई त्
काचरा—पीतवर्णा, कनीनिका—मध्यतारा यस्य तेन । [“ईषत्काचर—” इत्यत्र
“ईषत्काचकाचर—” इति पाठः,— काचिन—नेत्ररोगनिशेषेण, काचरा इत्यर्थः] ।

(२८१) रक्तापाङ्गेन—शोणप्रान्तदेशेन । निर्गतेति ।—निर्गता अशूना—
किरणानां, प्रतानां,—प्रसारा यस्मात् तेन । [“रक्तापाङ्गेन निर्गताशुप्रतानेन” इत्यत्र
“रक्तापाङ्गनिर्गताशुप्रतानेन” इति समग्रपाठः,—रक्तात्—रक्तवर्णात्, अपाङ्गात्—
प्रान्तदेशात्, निर्गताः अशुप्रताना यस्य तेन] । मध्येति ।—मध्यधवला भा,—
प्रभा यस्य तेन । इन्द्रायुधेनेव—शक्रधनुषा इव । अतिदीर्घेण—आकर्णनिसृतेनेति
भावः । परितो,—समन्तात्, महामण्डल—सर्वतोभद्रादिरूपं यन्ममिवेत्यर्थः । अनेकेति ।
—अनेकैः,—निविधैः, वर्णं रागं,—रञ्जनं यत्र तम् ।

(२८२) सितेति ।—सिता,—श्वेताः, पीता,—हरिद्राभाः, लोहिता,—रक्ताश्च
याः पताका,—वैजयन्त्य, तासाम् आबल्य,—श्रेष्ठः, ताभिः शबल—विनिधवर्ण-
रञ्जितमित्यर्थः, नेत्रयुगलस्य प्रागुक्तविनिधवर्णशालित्वात् इति भावः । शिववलि—
शिवपूजाविधिम् ।

(२८३) तार्क्ष्येति ।—तार्क्ष्यः,—गरुडः, (“गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्य” इत्यमरः)
तस्य तुण्डकोटि,—मुखाग्रं, चञ्चुयम् इत्यर्थः, तद्वत् कुजम्—उन्नतपृष्ठमित्यर्थः,
अग्रघोष—घोषा—नासिका, तस्या अग्र यस्य तयोक्तम् ।

(२८४) दूरेति ।—दूरम्—अत्यन्तं, विदीर्णाभ्या—विकृताभ्यां, सृक्कभ्याम्—
शोष्ठप्रान्ताभ्यां, (“प्रान्तानोष्ठस्य सृक्कणी” इत्यमरः) सङ्घिनौ—सङ्घोचितौ, कपोलौ

लोकैः धवलयन्तं दिशां चक्रवालं, (२८५) जिह्वाग्रस्थितसर्वशैव-
संहिताऽतिभारेणैव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बप्रवण-
पालिप्रेङ्खिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक्र-वृहस्पतिभ्यामिव
सुरासुरविजयविद्यासिद्धिप्रदया अनुबध्यमानं, (२८७) बहु-
विविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना सलोहबलयेन एकप्रकोष्ठेन
शङ्खखण्डं (२८८) पूषणो दन्तमिव भगवता भवेन भग्नं भक्त्या

—गण्डी यस्य तम् । किञ्चिदन्तुरतया—ईमदुन्नतदन्तवेन, सदा हृदये सन्निहितस्य—
अवस्थितस्य, हरस्य मौलौ—शिरसि, यः चन्द्रः, तस्य आतपः,—आलोकः तेन इव ।
निर्गच्छता—बहिर्निःसरता, दन्तालीकेन—दर्शनप्रभया, दिशां चक्रवालं—मखलं,
[“चक्रनालम्” इत्यत्र “जालकम्” इति पाठे,—समूहमित्यर्थः] धवलयन्तं—त्रेतयन्तम् ।

(२८५) जिह्वेति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः, [“शैव-यह्न-जिह्वा-ग्रीवाऽऽपा-मीनाः”
(३० १ पा० १५४ सू०) इति लिङ्घातीः बन्प्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] अग्रे
स्थिताः याः सर्वाः शैवसंहिताः,—शिवचरितगाथाः, तासाम् अतिभारेणैव मनाक्—
ईषत, प्रलम्बितः श्रोष्ठः यस्य तथोक्तम् ।

(२८६) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बयोः,—प्रकर्षेण लम्बमानयोः, प्रवणपाल्योः,—
कर्णलताग्रयोः, प्रेङ्खिते—आन्दोलिते ताभ्याम् । स्फाटिककुण्डलाभ्यां—स्फाटिकमणि-
निर्मितकर्णभूषणाभ्याम् । शुक्र-वृहस्पतिभ्यां—भार्गव-जोवाभ्याम् इव सुरेति ।—
सुराणां—देवानां, शुक्रेणेति भावः, असुराणां—दैत्यानां, वृहस्पतिनेति भावः,
विजयाय—पराजयार्थं, विजयसाधनीत्यर्थः, या विद्या—मन्त्रादिरूपा इत्यर्थः, तस्याः
सिद्धिः,—साधनं, प्राप्तीच्छा इति यावत्, तथा या अद्धा—आदरः तथा । अनुबध्य-
मानम्—अनुगम्यमानम् ।

(२८७) बहुति ।—बहुधा विविधानाम् औषधीनां मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः
यस्मिन् तथोक्तेन, सलोहबलयेन—लोहबलयाजहतेन, एकप्रकोष्ठेन—एकेन कूर्पर-
मणिबन्धयोः अन्तरदेशेन, (“प्रकोष्ठी मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति
मेदिनी) । शङ्खखण्डं—कम्बुशकलम् ।

(२८८) पूषणः,—पूषानामदेवनिशेषस्य । दन्तमिव—रदम् इव । भवेन—हरेण ।
भग्न—खण्डितम् । भक्त्या—अर्हानिशेषेणेत्यर्थः, हरकारस्पर्शेन दन्तस्य पावित्र्यात् तव
शक्तिर्जातव्या । पुरा दत्तस्य प्रजापतेः यज्ञे हरनिन्दाग्रबणे पूषा जज्ञास, तेन

भ्रूषणौकृतं कलयन्तम्, (२६) अखिलरसकूपोदञ्चनघटी-
यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्,
उरसि दोलायमानेन आपिङ्गलाग्रेण कूर्चकलापेन सम्मार्ज-
यन्तमिव अन्तर्गतं निजरजोविकारम्, (२६०) अतिनिविड-
नीललोमसगुणलनिचितञ्च ध्यानलब्धेन ज्योतिषा दग्धमिव
हृदयदेशं दधानम्, (२६१) ईषत्प्रशिथिलत्रलिवलयबध्यमान-
तुन्दम्, (२६२) उपचीयमानस्फिङ्गांसपिण्डकं, (२६३) पाण्डुर-
पवित्रचौमाहृतकौपीनं, (२६४) सावष्टम्भपर्यङ्कबन्ध-
भक्तिकुपितो हर तस्य दन्तपाटी चपेटप्रहारेण बभञ्जेति पुराणवार्ता । कलयन्त-
धारयन्तम् ।

(२६६) अखिलेति ।—अखिलस्य—समगस्य, रसस्य—जलस्य, अनुरागस्य
च, हन प्रति इति भावः, कूपात्—जलाधारनिशेपात्, ससारकूपाच्चेति भावः,
उदञ्चनाय—उद्वरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रराजिम् इव, कूपात्
जले क्षरणार्थं घटीयन्त्र भास्यति इति लौकिकबन्धहारः । उरसि—वक्षसि ।
आपिङ्गलाग्रेण—पृष्ठापिशाग्रेण, कूर्चकलापेन—श्लेष्मनिचयेन इत्यर्थः, कलाप-
पङ्कण सम्मार्जनीमास्यार्थम् । सम्मार्जयन्त—समीधयन्तम् । अन्तर्गत—दृष्टि-
मित्यर्थः । निजरजोविकार—स्व रजोगुणविकार, धूलिसञ्चयञ्च ।

(२६०) अतीति ।—अतिनिविडेन—अतिघनेन, नीलिन—कृष्णेन, लोम-
सगुणेन—मनिवहेन, निचित—व्याप्तम् । [“निचितम्” इत्यत्र “निचितम्” इति
प्राटेऽपि स एवार्थः] । ज्योतिषा अन्तर्ज्योतिषा, ज्ञानरूपेणेति भावः ।

(२६१) ईषदिति ।—ईषत् प्रशिथिलेन—प्रश्लथेन, वलिवलयेन—वलित्वयेण
प्रत्यर्थः, बध्यमान—वेध्यमान, तुन्दम्—उदर यस्य तथोक्तम् । (“पिचिण्डकुक्षि-
कठर दर तुन्दम्” इत्यमरः) ।

(२६०) उपचीयमानेति ।—उपचीयमानम्—आप्यायमानं, स्फिङ्गी,—
नितम्बयोः, (“श्लिया स्फिङ्गी कटिप्रोथी” इत्यमरः । कटिप्रोथी—कक्ष्यं नितम्बस्य-
भासपिण्डद्वयी) मासपिण्डक यस्य तम् ।

(२६३) पाण्डुरेति ।—पाण्डुरेण—घनलेन, पवित्रेण—निगुहनेन, चौमेण—
धृष्टबसनेन, आहृतम्—आच्छादित, कौपीनम्—अन्तवस्त्र यस्य तथाभूतम् ।

(२६४) सावष्टम्भेति ।—सावष्टम्भं—सर्गं, सवेगम् इत्यर्थः, सदृढम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनश्वेतरूचा योगपट्टकेन वासुकिना इव
 (२८५) अप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रिय-
 माणम्, (२८६) अरुणतामरमसुकुमारतलस्य पादयुगलस्य
 निर्मूलैः नखमयूखजालकैः जर्जरयन्तमिव (२८७) महा-
 निधानोद्धरणरसेन रसातलं, (२८८) तोयञ्चालितशुचिना
 धौतपादुकायुगलेन हंसमिथुनेन इव (२८९) भागीरथीतीर्थ-
 यात्रापरिचयागतेन (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं,
 (३०१) शिखरनिखातकुञ्जकालायसकण्टकेन वैष्णवेन

धानत्, य' प' इत्यन्वः, —आसननिशेषः, तेन मण्डलितं—बलयीकृतं तेन । अमृतेति ।
 —अमृतस्य फेनवत्, अन्यत्, —अमृतस्य—समुद्रमन्थनीभूतस्य इति भावः, फेनैः, श्वेता
 —शुभा, रुक्—कान्तिः यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तेन योगिधार्यपट्टसूत्रनिशेषेण ।

(२८५) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहताना—प्रति ेडुम् अशक्तानाम्, असौघाना-
 मित्यर्थं, अनेकेषा मन्त्राणा प्रभावेण - सामर्थ्येन, आर्बिभूतः,—उपस्थितः, बशीलत इति
 मान् तेन । प्रदक्षिणीक्रियमाण—समन्तान् वेद्यमानम् इत्यर्थः ।

(२८६) अरुणेति ।—अरुण—रक्त, यत् तामरस पद्मं, तत् सुकुमारं—
 सुकीमलं, तलं यस्य तथाभूतस्य । जर्जरयन्तम् इव—विदारयन्तमिव ।

(२८७) महानिधानेति ।—महानिधानस्य—महती निधे, महार्घरत्ननिशेषस्य
 इत्यर्थः उद्धरणम्—उत्थूलनं, तस्मिन् यो रसः,—राग तेन । रसातलं—पातालम् ।

(२८८) तोयंति ।—तोयेन—जलेन, चालितं—धौतम्, अत एव शुचि—
 पवित्रं तेन, अन्यत्,—तोये चालित—सर्व्वदा जलेऽनस्थानात् धौतमित्यर्थं, अत
 एव शुचि—शुभं तेन ।

(२८९) भागीरथीति ।—भागीरथी—गङ्गा एव, [“तेन निर्हेतम्” (४।२।६८
 पा०) इत्यणि “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप्ति रूपम्] तीर्थं
 —पुण्यक्षेत्रं, तस्मिन् यात्रा—गमनं, तत्र यः परिचयः,—सङ्गति, तेन आगतं तेन ।

(३००) आमुच्यमानेति ।—आमुच्यमाना - संव्यमान, चरणान्तिकं—चरण-
 सन्निधिः यस्य तद्योक्तम् ।

(३०१) शिखरेति ।—शिखरे—शृङ्गे, अथे वा, निखातः,—प्रोथित, कुञ्जः,—
 कुञ्चित इत्यर्थं, कालायसकण्टकः,—कण्ठलौहकण्टकः यस्य तेन ; [एतेन निशाखिका-

विशाखिकादण्डेन (३०२) सर्वविद्यासिद्धिविघ्नविनायकाप-
नयनाद्गुप्तेन इव सततपार्श्ववर्तिना विराजमानम्, अबहु-
भाषिणं, मन्दहासिनं, सर्वोपकारिणं, कुमारब्रह्मचारिणम्,
अतितपस्विनं, महामनस्विनं, (३०३) क्लृप्तक्रोधम्,
अक्रुशानुरोधं, महानगरमिव (३०४) अदीनप्रकृतिशोभितं,
मेरुमिव (३०५) कल्पतरूपल्लवराशिसुकुमारच्छायं,
कैलासमिव (३०६) पशुपतिचरणरजःपवित्रितशिरसं,
शिवलोकमिव (३०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दण्डस्य अद्गुशसायं प्रदर्शितम्] वैष्णवेन—वैष्णुः,—वशदण्डः, तस्यायं वैष्णवः
—वैष्णुनिर्मित इत्यर्थं तेन, विशाखिकादण्डेन—खनित्रलगुडेनेत्यर्थः ।

(३०२) सर्वेति ।—सर्वासां विद्यानां सिद्धौ विघ्नः,—अन्तरायः, यो विनायकः
—विघ्नराजः, तस्य अपनयनाय—अपसारणाय, अद्गुशः,—अस्त्रनिशेषः तेन इव ।
सर्वोपकारिणं—सर्वेषाम् उपकारपरायणम् । कुमारब्रह्मचारिणं—नैष्ठिकब्रह्मचारिणम्
इत्यर्थं । महामनस्विनं—प्रगल्भचित्तम् ।

(३०३) क्लृप्तक्रोधम्—अल्पक्रोध, प्रायेण क्रोधवर्जितम् इत्यर्थः । अक्रुशानु-
रोधम्—अक्रुशः,—अनन्यः, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं, चित्ताराधनम् इत्यर्थः यस्य तथोक्तं,
यहुजनसमादृतमिति यावत् ।

(३०४) अदीनेति ।—अदीना—दैन्यवर्जिता, या प्रकृतिः,—सम्भवाः, तया
शोभितः तम्, उदारप्रकृतमित्यर्थः, अन्यत्र,—अदीनाभिः,—दारिद्र्यविहीनाभिः,
प्रकृतिभिः,—प्रजाभिः, प्रधानपुरुषैः वा, शोभितम् ।

(३०५) कल्पेति ।—कल्पतरुणा—कल्पवृक्षाणां, पल्लवराशयः,—किसल्लभ-
निचयाः, तद्वत्, तैश्च सुकुमारा—सुक्रीमला, सुखप्रदा च, क्लृप्ता—कान्तिः, अनातपश्च
यस्य तथोक्तं तम् । (“क्लृप्ता सूर्यप्रिया कान्ति प्रतिबिम्बमनातप ” इत्यमरः) ।

(३०६) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, चरणरजोभिः पवित्रितं—पावितं,
शिरः,—मस्तकम्, अन्यत्र,—पवित्रितानि शिरासि—शृङ्गाणि यस्य तथोक्तः तम् ।

(३०७) माहेश्वरेति ।—महेश्वरो देवता येषां ते माहेश्वराः,—शैवा इत्यर्थः

(३०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरं, जाङ्गवीप्रवाहमिव
(३०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तथ्यस्य,
कीशं कुशलस्य. पत्तनं पूततायाः, (३१०) शालां शीलस्य, चैत्रं
क्षमायाः, शालियं शालीनतायाः, स्थानं स्थितिः, आधारं धृतेः,
आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य,
प्रासादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सभार्वं
सद्भावस्य, कालं कलिः, भगवन्त साक्षात् इव विरूपाक्षं
भैरवाचार्यं ददर्श ।

[“साऽस्य—” (४।२।२४ पा०) इत्यादिना ऋणि रूपम्] तेषा गणाः,—समूहाः ;
अन्यत्र,—महेश्वरस्य इमे माहेश्वरा, [“तस्येदम्” (४।३।२० पा०) इयणि रूपम्]
ये गणाः,—प्रमथवर्गाः, (“गणः प्रमथसङ्घोऽथै” इति मेदिनी) तै. अनुयातः,—अनु-
यत. तम् ।

(३०८) अनेकेति ।—अनेकेषु नदनदीना सहस्रेषु प्रक्षालितं—स्नातम् इत्यर्थं,
शरीरं यस्य, अन्यत्र,—अनेकैर्नदनदीसहस्रैः प्रक्षालित शरीरं यत्र तथोक्तः तम् ;
सर्वासामिव नदनदीनां सागरे सङ्गतत्वादिति भावः ।

(३०९) नक्षिति ।—बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु—हरिदारादिपवित्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः,
स्थानेन—स्थित्या, शुचिः,—पवित्रः तम् । निशिपणमिदम् उभयत्रापि तुल्यार्थकम् ।
धाम—आश्रयम् । तीर्थं—क्षेत्रम् । तथ्यस्य—सत्यस्य । कीशं—भाण्डागारम् ।
कुशलस्य—सङ्गलस्य । पत्तनं—नगरम् । पूतताया,—पवित्रताया ।

(३१०) शालां—गृहम् । शीलस्य—सुचरितस्य । चैत्रं—भूमिम् । क्षमायाः,
—क्षान्तेः । शालियं—शाला एव शालियं—गृहम् इत्यर्थः । शालीनतायाः,—विनयि-
तायाः । स्थितिः,—मर्यादायाः । शिष्टाचारस्य इत्यर्थः । स्थानम्—आवासः । धृतेः,
—वैर्यस्य । आधारम्—आश्रयः । आकरम्—उत्पत्तिर्क्षेत्रम् । निकेतनम्—आल-
यम् । कौतुकस्य—कौतूहलस्य ; तद्दर्शनाय सर्वेभ्योऽपि कौतूहलान्गुप्यन्ते इति भावः ।
आरामम्—उपवनम् । रामणीयकस्य—रमणीयतायाः । प्रासादं—दुर्म्यम् । प्रसादस्य
—प्रसन्नतायाः । समाजं—गोष्ठीम् । सौजन्यस्य—सुजनतायाः, सद्भवहारस्य वा ।
सभार्वम्—उत्पत्तिस्थानम् । सद्भावस्य—साध्वभिप्रायस्य । कालम्—अन्तकम् । कलिः,
—कलियुगस्य । विरूपाक्षं—त्रिलोचनम् ।

(३११) भैरवाचार्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिन-
मिव जलनिधिः चचाल । प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्च उत्याद्य-
प्रत्युज्जगाम ; समर्पितश्रीफलोपायनश्च (३१२) जङ्घकर्ण-
समुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहद्गादगम्भीरया गिरया स्वस्तिमन्दम्-
श्चकरोत् ।

नरपतिरपि (३१३) प्रीतिविस्तार्यमाणधवल्लिम्बा
चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(३११) जलनिधिः, —समुद्रः, भैरवाचार्यस्य गम्भीरसत्त्वत्वात् जलनिधिरित्युक्तम् ।
चचाल—चञ्चली चभूव, गाभीर्यादभयस्यदिति भावः । जलनिधिः उद्यन्तं
शशिन दूरादेव दृष्ट्वा उदेलितो भवति इति प्रसिद्धिः । प्रथमेति ।—प्रथमतरः,—
अथमनयो रतिशयेन प्रथम प्रथमतरः, उत्थितः,—उद्गता, शिष्यलोको यस्य तथाभूतः,
आचार्यं शिष्ययोर्मध्ये शिष्यजना एव आदौ उत्थितवन्तः, पश्चात् आचार्यः उत्थित-
वानिति भावः, यदा,—प्रथमतरः उत्थितः शिष्यलोकात् यः तथाभूतः, शिष्येभ्यः
प्रागेव उत्थितवानिति भावः । समर्पितेति ।—समर्पितानि—प्रदत्तानि, श्रीफलान्येव,
—निन्दफलान्येव, उपायनानि—उपहाराः येन तयोक्तः, श्रीफलानि उपायनी-
कुरु इत्यर्थः ।

(३१२) जङ्घकर्णेति ।—जङ्घः नाम राजर्षिः, तस्य कर्णात् समुद्गीर्यमाण-
भ्रमुडाम्यमाना, या गङ्गा, तस्याः प्रवाहः,—सीतः, तस्य द्वादशत्—नादवत्, गम्भीरा
तथा, गङ्गाप्रवाह इत्यनेन तदाक्यस्य पबित्वत्वं प्रदर्शितम् । पुरा भगीरथेन आनीक-
माना गङ्गा पथि तपस्यती राजर्षेः जङ्गी. तपोभूमि तदुपकरणानि च द्वादशवन्ती बह्विति,
अथ, तद्दृष्ट्वा असौ क्रीडात् ता गङ्गा गण्डूबेण पथौ । अथ भगीरथेन पश्चात् आयान्तौ,
गङ्गाम् तद्दृष्ट्वा, क्व गताः मे गङ्गा ? इति अनुसन्दधता जङ्घः पृष्टः तत् सर्वसाचरस्यौ ।
ततः तदनुरोधेन स्वात् कर्णरन्ध्रात् ताम् उद्गीर्णवान् इति पुराणवार्ता ।

(३१३) प्रीतीति ।—प्रीत्याः विस्तार्यमाणः,—प्रसार्यमाणः, चक्षुषिमा—
धवल्लिम्बा यस्य तथाभूतेन । प्रत्यर्पयन्निव—प्रतिददद्विच, पुण्डरीकवनानि—श्वेतकमल-
वनानि, (“पुण्डरीक सिताम्बीजम्” इत्यमरः) प्राक् भैरवाचार्येण पञ्च राजतपस्मानि
राज्ञे उप्रायनीकृतानि; राज्ञा तु तद्दिनिमयेन राजतपवनानि ध्वजनि पुण्डरीकाणि
कल्पुप्रायनीकृतानीति भावः

(३१४) ललाटपट्टपर्यस्तेन च उदंशुना शिखासणिना महेश्वर-
प्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (३१५) आवर्जितकर्ण-
पल्लवपलायमानमधुकरः शिवमेवासमुन्मूलिताशेषपापलवसुच्य-
मान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार । आचार्योऽपि,—
“आगच्छ, अत्रोपविश” इति शार्दूलचर्म आत्मीयम् अदर्शयत् ।
(३१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां
मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्तयन् वार्चं व्याजहार,—“भग-
वन् ! न अर्हसि माम् (३१७) अन्यनृपस्खलितैः खलीकर्तुम् ।
(३१८) अशेषराजकोपेक्षिताया राजलक्ष्म्याः खलु अयं

(३१४) ललाटेति ।—ललाटपट्टे—भालफलके, पर्यस्त,—पतितः तेन,
उदंशुना—उदङ्गकिरणेन, शिखासणिना—चूडारत्नेन । महेश्वरप्रसादमिव—गद्गदानु-
शब्दम् इव, तृतीयनयनोद्गमेन—उद्गतेन तृतीयनयनेन इत्यर्थः ।

(३१५) आवर्जितेति ।—आवर्जितेन—आन्दोलितेन, प्रणामन्यापारे इति भावः,
कर्णपल्लवेन—कर्णपल्लवविलादिकिसलयेन इति यानत्, पलायमाना मधुकराः,—अमरा
यत्नान् सः, अत एव शिवेति ।—शिवस्य सेवया समुन्मूलिताना—समुत्पाटितानाम्,
अशेषाणां—समयाणां, पापानां—दुष्कृतानां, लवैः,—बिन्दुभिः, सुच्यमान इव—हीयमान
इव । दूरावनतः,—दूरादेन आनत सन् । अभिनवं—सय एवेत्यर्थः, दर्शनक्षणमेवेति
यानत् । शार्दूलचर्म—न्याग्रचर्म । आत्मीयं—स्वकीयम् ।

(३१६) उपदर्शितप्रश्रयः,—प्रदर्शितनिनयः । मत्तेति ।—मत्तस्य—हृष्टस्य,
हंसस्य कलः,—मधुरास्फुटः, गद्गदस्वरः,—अर्द्धीचरितस्वरविशेष, तद्वत् स्वर इति
भावः, तेन सुभगा—मनीजा, मधुरसमयीम्—इच्छुरसात्मिकाम्, अतीव सुमधुरा-
निचर्यम् ।

(३१७) अन्येति ।—अशेषा नृपाणां खलितानि—दीषा, भवता सह एकासने
उपवेशनस्यर्द्धा इति भावः तैः, खलीकर्तुम्—अखल खलं कर्तुं, सदीपं सन्भावयितुम्
इत्यर्थः, अन्ये गर्वाभा नृपतयः बहुभिः दीषैः कलुषीक्रियन्ते, न अहं तथेति भावः ।

(३१८) अशेषेति ।—अशेषाणां राज्ञां कोपेन ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, वदन्ती
राजानो निर्वृता, तेषां निजितलक्ष्म्याः कोपदृष्टिः सम्भवति एवेति भावः, यदा,
—वशैः—समयैः, राजभिः कोपेन—कोपेन, तान् निजित्य तेषां लक्ष्म्याः

(३१८) शीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा, यदेवम् आचरति मयि गुरुः । अभूमिरयम् उपचाराणाम् । अलम् (३२०) अतियन्त्रणया ; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अयं जने भवताम् । (३२१) माननीयञ्च गुरुवत् न उल्लङ्घनम् अर्हति गुरोः आसनम् । आसताञ्च भवन्त एव अत्र” इति व्याहृत्य परिजनोपनीते वाससि निघसाद् । भैरवाचार्योऽपि प्रीत्या अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्रा-जिनम् अभजत ।

स्वायत्तीकरणादिति भावः, ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, राजलक्ष्म्याः,—राजश्रियाः, मदीयाया इति भावः, यदा,—अग्रपरराजनैः,—समग्रराजसमूहैः, उपेक्षितायाः,—परित्यक्ताया, रक्षितमसामर्थ्यदिति भावः, राजलक्ष्म्याः, विजितनृपाणामिति भावः, लक्ष्मीर्हि चला, बहुभोग्या च, सर्वान् राज्ञो विजित्य तल्लक्ष्म्याः एकभोग्यत्व-सम्पादनात् चलायास्तस्याः अचलत्वविधानाच्च लक्ष्म्याः सा प्रति कोप इति मन्तव्यम् । [“राजलक्ष्म्या.” इत्यत्र “हृत्लक्ष्म्या.” इति पाठे,—दुर्हृत्ताया लक्ष्म्या इत्यर्थः] ।

(३१८) शीलापराधः,—चरितदोषः । द्रविणदौरात्म्यं—घनदुर्हृत्ता, धन-मत्तता इति यावत् । गुरुः,—पूज्य. भवान्, मयि निषये, एवम्—इत्थं, राजा अयमिति कृत्वा निशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थः, आचरति - व्यवहरति, अथं राज-लक्ष्म्याः शीलापराध. द्रविणदौरात्म्यं वा इति अन्वयः । अभूमिः,—अस्थानम्, अपाद-मित्यर्थः, अयोग्य इति भावः । अयमिति आत्मनिर्देशः । उपचाराणां—सेवानां, निशिष्टसमादराणामित्यर्थः, राजीचितव्यवहाराणामिति भावः ।

(३२०) अतियन्त्रणया—अतिक्रमेण, प्रत्युत्थानादिक्लेशस्वीकारेण इति यावत्, [“गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका” इति हत्वा अलंयी तृतीया] मद्यंमि त् भावः । मनोरथशिष्यः,—मनोरथेनैव शिष्यता गत इत्यर्थः, कदाचिद्दृष्टस्यापि ते प्रभानाटिकं श्रुत्वा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भावः ; यदा,—अहं भवता मनसा स्मृतः समुपस्थास्ये, आज्ञाकर इति भावः ।

(३२१) माननीयं—सम्मानार्हम् । उल्लङ्घनं—पादेनाक्रमणं, मर्यादाऽतिक्रमणं ना । आसता तिष्ठतु । अनुवर्त्तमानः,—अनुसौदमानः ।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च समु-
चितम् अर्घ्यादिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्यहृतान्तःकरणः
(३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितिः स्फुरन्तीः
शिवभक्तोरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—“तात ! अतिनञ्चता
एव ते कथयति गुणानां गौरवम् । (३२४) सकलसम्पत्पात्र-
मसि । विभवानरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृति
अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वापतेषु, यतः (३२५) सकल-
दीपकलापानलेम्बनैः धनैः अविक्रीतं क्वचित् शरीरकमस्ति ।

(३२२) परिजने—राजाऽनुयायिनि जने इत्यर्थः । अर्घ्यादिकं—पूजाविधानं-
चक्रे—कृतवान्, भैरवाचार्य इति शेषः । नृपेति ।—नृपस्य माधुर्येण—रमणीयता-
गुणेन, “सर्वानस्यानिशेषेषु माधुर्यं रमणीयता” इति दर्पणः, हृतम्—आकृतम्,
अन्तःकरणं—मनः यस्य तथाभूतः ।

(३२३) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, काराणां—मयूरखानां, निकरवत्—
समूह इव, विमलाः,—निश्चदाः । दशनदीधितिः,—दन्तमयूरखान् । स्फुरन्ती,—
द्योतमानाः । गुणानां—विद्याविनयादीनां, रञ्जनाच्च । गौरवम्—उत्कर्षं, भारवत्त्वञ्च ;
यत्र अशे भारातिशयस्तदंश एव नमतीति ध्वन्यते ।

(३२४) सकलेति ।—सकलानां सम्पदाम्—ऐश्वर्याणां, पात्रं—भाजनम्,
असि—भनसि । प्रतिपत्तयः,—प्रवृत्तयः, चित्तवृत्तय इति यावत्, विभवानां—सम्पदाम्,
अनुरूपास्तु—सदृश्य एव ; यथा त्वं सर्वसम्पत्पूर्णं, तथा सर्वसद्गुणपूर्णोऽपि इति
भावः । स्वापतेषु—धनेषु, [“पथ्यतिधि—” (४।४।११४ पा०) इत्यादिना स्वपतेर्दृष्टि-
रूपम्] (“द्रव्यं चित्तं स्वापतेषु रिक्तसृक्तं धनं वसु” इत्यमरः) अदत्तदृष्टिरस्मि—
धनेषु मम दृष्टिः नास्तीत्यर्थः, नाहं धनलालस इति भावः ।

(३२५) सकलेति ।—सकलाः,—समयाः, दीपकलापाः,—दीपनिबद्धा एव,
धनलाः,—अग्रयः, तेषाम् इन्वनानि—काष्ठानि तैः, यथा काष्ठैः एव अग्रय
उद्दीप्यन्ते, तथा धनैरेव दीपाः प्रवर्द्धन्ते इति भावः । शरीरकं—तुच्छदृष्टमित्यर्थः,
क्वचित्—कुत्रापि, अविक्रीतमस्ति—विक्रीतं नास्ति, यदा,—धनैः अविक्रीतं—न
विक्रीतम्, ईदृक् शरीरकं क्वचित्—कुत्रापि अस्ति ?—नैवास्तीत्यर्थः ; अत एव अदत्त-
दृष्टिरस्मि इति योजना ।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः । दुर्गृहीतानि कतिचित्
विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि । (३२७) भगवच्छिवभट्टारक इदमेवया
समुपार्जिता कियत्यपि सन्निहिता पुण्यकणिका । स्वीक्रियतां
यत् अत्र उपयोगार्हम् । (३२८) प्रतनुगुणग्राह्याणि कुसुमानि
इव हि भवन्ति सतां मनांसि । अपि च, (३२९) विद्वत्सम्पताः
श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधीरेऽपि हि मनसि
यशांसि कुर्वन्ति । विवरं विशतः कुतूहलस्य फेनधवलैः
स्रोतोभिरिव अपङ्गियमाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्या-
णिना” इति ।

(३२६) भैक्षेति ।—भिक्षया लब्धं भैक्षं—मिचालम्भम् अत्रादि इत्यर्थः, तेन
रक्षिताः,—पालिता । “रक्षिताः” इत्यनेन एभिः प्राणैः यदि कस्यचित् कदाचित्
कोऽप्युपकारी भवेत्, तदा प्राणत्यागेनापि स कर्तव्यः इति सूचितम् । दुर्गृहीतानि
—दःखेन गृहीतानि ।

(३२७) भगवदिति ।—भगवत्,—“ऐश्वर्यस्य समयस्य बौश्वस्य पशस श्रियः ।
ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीङ्गन ॥” इत्युक्तप्रदुशालिनः, शिवभट्टारकस्य—
प्रभोः शिवस्य पादवेनया—चरणशूषया । पुण्यकणिका—पुण्यलेशः । यत् - पुण्य-
कणिकारूपं वस्तु, अत्र—जगति, यदा—अत्र—विद्याक्षर-पुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः,
यत्—वस्तु, उपयोगार्हम्—उपयोगम् अर्हतीति तथोक्तं, कतिचित् कदाचित् उपकारिता
जगतीति यानत्, तत् स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियता, गृह्यतामित्यर्थः ।

(३२८) प्रतन्विति ।—प्रतनुना—स्वल्पेनेत्यर्थः, सूक्ष्मेण च, गुणेन—उपकारादिना-
तन्तुना च, ग्राह्याणि—ग्रहीतुं शक्यानि । कुसुमानि इव इत्यनेन सता मनसामतीव
कोमलत्वं सूचितम् ।

(३२९) विद्वदिति ।—विद्वद्भिः सम्पताः,—अभिमताः, स्वीकृताश्च । साधवः,
—सन्तः, विशुद्धाश्च, शब्दा इव, यशांसि कुर्वन्ति—प्रतिपत्तिं निस्तारयन्तीत्यर्थः ;
विशुद्धा शब्दा यथा प्रतिपत्तिं निस्तारयन्ति, सन्तोऽपि तथा इति भावः । विवरं—च्छिद्रं,
गह्वरम् इत्यर्थः, अन्तःकरणमिति भावः, पातालं वा, विशतः,—गच्छतः । फेनधवलैः,
—फेनवत् धवलैः,—निर्मलैः, फेनेन धवलैः,—शुभैश्च । कल्याणिना—कल्याण-
भाजनेन, भवता इति शेषः ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—“भगवन् ! (३३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । युष्मद्दर्शनात् उपार्जितमेव च अपरिमितं (३३१) कुशलजातम् । अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा” इति विविधाभिश्च कथाभिः चिरं स्थित्वा गृहम् अगात् ।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्य्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ । तस्मै च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं (३३२) सकोषम् आत्मानं निवेदितवान् । स च विहस्य उवाच,—“तात ! क्व विभवाः ? क्व च वयं वनवर्द्धिताः ? धनीष्मणा न्नायति अलं लता इव मनस्विता । खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता । भवाद्दृशा एव भाजनं भूतेः” इति स्थित्वा च कञ्चित् कालं जगाम ।

(३३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि उपायनीचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटावृतं किमपि

(३३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु, शरीरादिषु इव साधूना [“शरीरादिषु इव साधूनाम्” इत्यत्र “शरीरादिषु साधूनाम्” इति पाठान्तरम्] स्वामिनः,—प्रभवः, भवाद्दृशा इति शेषः, प्रणयिन,—प्रणययन्तः, अनुरागिणी भवन्तीत्यर्थः ; प्रभवः सेवकेषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः ।

(३३१) कुशलजातं—सङ्गलसमूहः । स्पृहणीयम्—प्यभिलषणीयम् । पदं—स्थानम् । गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः ।

(३३२) सकोष—सधनभाण्डारम् । निवेदितवान्—अर्पयामास । धनीष्मणा—धनदर्पणेति यावत् । न्नायति—स्नानि प्राप्नोति । अलम्—अत्यर्थम् । मनस्विता—प्रशस्तमनस्कता । खद्योतानामिव—ज्योतिरिङ्गणानामिव, कीटमणिविशेषाणामिव इत्यर्थः । अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता ; धनिनान्नु तेजस्विता परोपतापिनी इति भावः । भूतेः,—सम्पदः । एवश्चोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः, तथा च, न साद्दृशा इति भावः ।

(३३३) परिव्राट्—भैरवाचार्य्येण प्राक् प्रेषितः स. भिक्षुः । तेनैव क्रमेण—श्राक प्रदर्शितप्रकारेण । उपायनीचकार—उपहारौक्तवान् । श्वेतकर्पटावृतं—शुभ-

आदाय प्राविशत् । उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्तम् अत्र-
वीत्,—“महाभाग ! भवन्तस् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः
पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो
अहाऽसिः अट्टहासनात् । सोऽयं भवद्भुजयोग्यो गृह्यताम्”
इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचकर्ष
शरद्गगनमिव पिण्डतां नीतं, (३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव
स्तम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपा-
णतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारासारं प्रलयकालमिव-

वसनाच्छादित, किमपि, बलिति शेषः । “महाभाग” इति सम्बोधन प्रकृतोपयोगि
इति मन्तव्य, भाग्यदेवताप्रसादलाभस्य आशुभाविन्वात् । भगवान्—भैरवाचार्यः,
भवन्तमाह, किमिति ? तदेवाह, यथेति—अस्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः,
कश्चिदस्तीति शेषः । तेन—पातालस्वामिने चर्यं । महाऽसिः,—महान् तरवारिः ।
अपहृतेति ।—अपहृतम्—अपनीत, कर्पटाच्छादनं—नस्वानरणं येन तधीकृतम्,
परिजनात्—अनुचरजनादि चर्यं, [“कर्पटाच्छादनात् परिजनात्” इत्यत्र “कर्पटाव-
च्छादनात् परिवारात्” इति पाठे,—नस्वाहतात् खड्गकीपात् इत्यर्थः । “आचकर्ष”
इत्यस्य “कृपाणम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । प्राक्—“श्रेतकर्पटाहतं किमपि आदाय
प्राविशत्” इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति गम्यते, न तु अन्यस्य कस्यचित्
प्रवेशः, अत्र तु “परिजनादाचकर्ष” इत्युक्तं चिन्त्यमेतत्, पूर्वोक्तवाच्यविरोधसम्ब-
न्धात् । “परिवारात्” इति पाठे न काऽप्यनुपपत्तिः, तत्र आकर्षणे विरोधासम्बन्धात्] ।
शरद्गगनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डता नीतं—घनत्वं प्रापितं, नैर्घल्यादिति
भानः, न तु शोभात्, असेः कृष्णतायाः वक्ष्यमाणत्वात् ; यदा,—पिण्डता नीतं—
लोहत्वं गमितं, (“लोहोऽस्ती शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी” इत्यमरः) ।

(३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनास्रोत इव, स्तम्भितजलं—स्थिरौकत-
तीयम्, कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्तं, तथा सूर्यकिरणप्रतिबिम्बितः प्रवाहो
यथा चाकचक्यमथो दृश्यते, असेरपि चलत्वभासुरत्वात् तथात्वं वीक्ष्यम् । नन्दक-
जिगीषया—नन्दकस्य—विश्वीः खड्गविशेषस्य, जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपितं
—कृष्णेन कोपितं, दमनादिति भानः, कालियमिव—तदारख्यं यमुनावासिनं नागविशेषम्
इव । लोकविनाशाय—जगत्संहाराय, प्रकाशितः,—व्यतीकृतः, धारासारः,—धारा-

श्वण्डमिव नभस्तलात् पतितं, (३३५) दृश्यमानविकटदन्त-
मण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टि-
ग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणक्षमेण कालकूटेन इव निर्मितं,
(३३६) कृतान्तकोपानलतप्तेन इव अयसा घटितम्, अति-
तीक्ष्णतया पवनस्यर्शेन अपि रुषेव क्णन्तं, (३३७) मणिसभा-
कुट्टिमपतत्प्रतिविम्बच्छङ्गना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्,
(३३८) अरिशिरश्छेदलज्जैः कचैरिव किरणैः करालितधारं,
सुहुर्मुहुः (३३९) तडिदुन्मेषतरलैः प्रभाचक्रच्छुरितैः जर्जरितातपं

सम्पातः, धारायाः,—निशतायस्य, सारः,—औत्कर्ष्यं यस्य तथोक्तञ्च । प्रलयकाल-
सिंघखण्डमिव—कल्यान्तकालिकजलदांशमिव, महानीलीज्वलाभासत्वात् ।

(३३५) दृश्यमानेति ।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तसण्डलानि ।
—दशनराजयः यस्मिन् तथाभूतम् ; क्णवर्णस्य असेरतीवौज्वल्यात् क्णवर्णाया
हिंसायाः शुभं हासमिवेत्युक्त्वा । कृतेति ।—कृतः,—रचितः, दृढः,—कठिनः,
मुष्टिग्रहः,—मुष्टिवन्धः यस्मिन् तम् ; अन्यत्र,—कृतः दृढं यथा तथा मुष्टेः,—
मुष्टिकनासामुरस्य, ग्रहः,—ग्रहणं येन तथाभूतम् ।

(३३६) कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यस्य, कोपानलः,—क्रोधाग्निः, तेन तप्तम्
—उष्णम्, अत एव गलितमिति भावः तेन, अयसा—लोहेन । अतितीक्ष्णतया—
अतिनिशितत्वेन ; तैक्ष्णञ्च तनुत्वाज्जायते, तनु च अन्योऽन्यसङ्घर्षेण क्णति इति हृदयम् ।
रुषेव—कोपिनेव, क्णन्तं—रणन्तम् ; अतितीक्ष्णप्रकृतिर्कोऽपि स्वल्पेनापि कोपकारणेन
हुङ्करोति इति लोकाः ।

(३३७) मणीति ।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिसयसभातलेषु, पतत् यत् प्रति-
विम्बं, तस्य क्ण—क्लमम् ; तदेव क्ण वा तेन । पाटयन्तं—विदारयन्तम्, अतिवैक्षण्य-
दिति भावः ।

(३३८) अरीति ।—अरीणां—शत्रूणां, शिरांसि, तेषां छेदेन लग्नाः,—
संसक्ताः तैः, कचैरिव—केशैरिव ; क्णवर्णस्य तस्य किरणानामपि क्णाभत्वात्
कचैरिवेत्युक्त्वा ; करालितधारं—करालिता—व्याप्ता, धारा यस्य तथोक्तम् ।

(३३९) तडिदिति ।—तडितां—विद्युताम्, उन्नेषाः,—विकासाः, तद्वत्
दरलानि—चपलानि तैः । प्रभाचक्राणां—किरणसण्डलानां, कुरितैः,—कुरणैः

खण्डशष्किन्दन्तमिव दिवसं, कटाक्षमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पल-
मिव कालस्य, (३४०) ओङ्कारमिव क्रौर्यस्य, अलङ्कारम्
अहङ्कारस्य, कुलमित्रं कौपस्य, देहं दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्यं
शृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्त्तिः क्लृपाणम् ।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (३४१) आयुधप्रीत्या
प्रतिमानिभेन आलिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श ; सन्दिदेश च,—
“वक्तव्यो भगवान्, (३४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि
हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनव्यतिक्रमव्यभिचार-
माचरितुम्” इति । परिव्राट् तु गृहीते तस्मिन् परितुष्टः
“स्वस्ति भवते, साधयामि” इत्युक्त्वा निरयासीत् । नृपश्च प्रकृत्या
वीररसानुरागी तेन क्लृपाणेन अमन्यत करतलवर्तिनीं मेदिनीम् ।

उन्मैपरित्यर्षः, जर्जरितः,—खण्डखण्डीकृतः, सन्दीकृत इति यावत्, आतपः,—
सूर्यालीकः येन तघोक्तम् ; अत एव दिवसं खण्डशः,—खण्डखण्डं कृत्वा इत्यर्थः
किन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव ।

(३४०) ओङ्कारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवेति भावः ; यद्वा—अभ्युपगममिव,
स्वीकारमिवेत्यर्थः, (“ओसुपक्रमे । प्रणवे चाभ्युपगमे” इति मेदिनी) । क्रौर्यस्य—निष्ठुर-
तायाः । कुलमित्रं—कुलेन—वंशपरम्परया, मित्रं—सुहृदम् । अपत्यं शृत्योरिति ।—
असेर्मरणसाधनत्वात् पैतृकगुणस्य पुत्रे सजावसभावनत्वाच्च शृत्योरपत्यत्वं तस्य बीज्यम् ।
क्लृपाणम्—असिम् ।

(३४१) आयुधप्रीत्या—आयुधे—अस्त्रे, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुलभा-
क्षतिरिति भावः तथा । प्रतिमानिभेन—प्रतिविम्बच्छलेन, स्वस्येति शेषः, दर्पणस्वच्छे
क्षत्र आत्मप्रतिविम्बसङ्गमणादिति भावः । सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास । भगवान्
—भैरवाचार्य इति भावः ।

(३४२) परेति ।—परेषां द्रव्याणि—धनानि, तेषां ग्रहणं, तस्मिन् अवज्ञा
—अनादरः, तथा दुर्विदग्धं—दुर्विनीतं, दृष्टम् इति यावत् । वचनेति ।—वचनस्य—
आज्ञावाक्यस्य, व्यतिक्रमः,—जङ्घनसेव, व्यभिचारः,—दोषः तम् । साधयामि—
गच्छामि, “प्रायेण ण्यन्तकः साधिः गसिः स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणात् । [“साध-
यामि” इत्यत्र “साधयामः” इति पाठे --गच्छामः इत्यर्थः]

अथ ब्रजत्सु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्यो राजानम्
(३४३) उपह्वरे सोपग्रहम् अवादीत्,—“तात ! स्वार्थालसाः
परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम् । भवादृशाच्च
अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम्
उपकारः । भूमिरसि सर्व्वलोकमनोरथानाम् ; येन अभि-
धीयते, श्रूयताम् ;—(३४४) भगवतो महाकालहृदय-
नाम्नो महामन्त्रस्य कृष्णस्रगस्वरानुलेपेन आकल्पेन कल्प-
कथितेन महाश्लशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्व्वसेवोऽस्मि ।

(३४३) उपह्वरे—एकान्ते, रहसि इति यावत्, (“उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते
च नपुसकम्” इति मेदिनी) सोपग्रह—सानुकूलं, साभ्यर्थनमिति भावः, (“उपग्रहः
पुमान् बन्ध्यामुपयोगेऽनुकूलने” इति मेदिनी) । स्वार्थालसाः,—स्वकार्यपरादुखा इत्यर्थः ।
भव्याना—सज्जनानाम् । अर्थिदर्शनं—याचकादर्शनं, महोत्सवः,—आनन्दजननम् ;
भवादृशा अर्थिनी दृष्ट्वा महान्तम् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः । प्रयाचन—याज्ञा,
आराधनं—पूजनम्, अर्थिषु याचमानेषु आत्मानम् आराधित मन्यन्ते इति भावः ।
[“प्रयाचनम्” इत्यत्र “प्रणयम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] अर्थग्रहणम् उपकारः,
—अर्थिषु अर्थान् गृह्णन्तु आत्मा म् उपकृतं मन्यन्ते इत्याशयः । भूमिः,—पातम् ।
सर्व्वेति ।—सर्व्वलोकानां—सर्व्वेषां प्राणिनां, मनोरथानाम्—अभिलाषाणाम्, सर्व्वेषु
त्वां सदैव मनसा स्मरन्ति इति भावः, यत्र,—मनोरथानां—मनोऽभ्येष्टपूरणानामि र्थः ।
यथा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्यज्यते । अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम् एवमिति शेषः ।

(३४४) भगवतः,—ईश्वरस्य, हरस्य इत्यर्थः । महाकालेति ।—महाकालस्य
—हरस्य, हृदयं—हृदयनिहितं ब्रह्मिन्नि महाकालहृदयं, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य ।
“जपकोट्या” इत्युत्तरेणान्वयः, जपकोट्या—कोटिसङ्घातजपेन इत्यर्थः । कृष्णेति ।—
कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, स्रजः,—माल्यानि, अम्बराणि—बसनानि, अनुलेपाः,—
अनुलेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूतेन, आकल्पेन—वेशेन, परिच्छेदेनित्यर्थः,
(“आकल्पनेऽपि नेपथ्यं प्रतिकर्षं प्रसाधनम्” इत्यमरः) । कल्पकथितेन—कल्पः,—
शास्त्रम्, इतिकर्तव्यतासमूचीपदेशकः ग्रन्थः इत्यर्थः, (“कल्पः शास्त्रे निधौ न्याये—”
इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्महामन्त्रविधानग्रन्थोक्तेन ।

(३४५) कृतेति ।—कृता पूर्वं सेना येन तथाभूतः ।

(३४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः । असहायैश्च सा दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्यै कर्मणे । त्वयि च गृहीतभरे भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः । एकः स एव अस्माकं टीटिभ-
नामा (३४७) बालमित्रं मस्करौ, यो भवन्तम् उपतिष्ठते, द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा द्राविडः । यदि साधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्नागहस्त-
दीर्घो गृहीतादृहासो निशामेकाम् एकदिङ्मुखार्गलतां बाहुः” ।

इति कृतवचसि च तस्मिन्, (३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव दृष्टदीपप्रकाशः (३४९) प्राप्तोपकारावकाशः प्रसुदितेन अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—“भगवन्! परम् अनुगृहीतोऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निदेशेन कृतपरिग्रहमिव

(३४६) तस्य — तादृशमन्त्रजपस्येत्यर्थः । वेतालेति । — वेतालस्य — शिवानु-
चरभेदस्य, भूताधिष्ठितशवविशेषस्य वा, साधनं—वशीकरणम्, अवसानं यस्याः
तथाभूता, सिद्धिः,—साफल्यम् ; वेतालसाधनमृते सा सिद्धिः न लभ्यते इति भावः ।
सा—सिद्धिः, असहायैः,—सहायगून्तैः, दुरवापा—दुर्लभा । अलं—समर्थः, (“अलं
व्यथं-समर्थयोः” इत्यमरः) । अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यायेत्यर्थः, [“नमः-स्वस्ति—”
(२।३।१६ पा०) इति अलंशब्दयोगे चतुर्थी] । गृहीतभरे—भारं गृह्णतीत्यर्थः ।

(३४७) बालमित्रं—शैशवसुहृत् । मस्करौ—परित्राट् । उपतिष्ठते—उपास्ते,
[“उपाद्वेवपूजासङ्गतिकरणमित्करणपथिष्विति वाच्यम्” (वा०) इति सङ्गति-
करणार्थे तड्] । द्राविडः, द्राविडदेशीयः । साधु—समीचीनम् । दिङ्नागहस्त-
दीर्घः—ऐरावतगण्डवदायतः । एकदिङ्मुखार्गलताम्—एका दिक्, तस्या मुखस्य
अर्गलताम्—अवरोधकदण्डताम् । बाहुः, तवेति शेषः, सशस्त्रः सन् एकस्यां रात्रौ
सम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुरु इति भावः ।

(३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव—तिमिरं गत इवेत्यर्थः । दृष्टदीपप्रकाशः,—
अवलोकितदीपालोकः । [“दृष्टदीपप्रकाशः” इत्यत्र “दृष्टप्रकाशः” इति पाठे,—दृष्टः
प्रकाशः,—आलोकः येन तथाभूतः] ।

(३४९) प्राप्तेति । — प्राप्तः उपकाराय—प्रत्युपकाराय इत्यर्थः, अवकाशः,—समयः;

आत्मानम् अवैमि” इति । ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवा-
चार्यः ; चकार च सङ्केतम्—“आगामिन्याम् एव असित-
पक्षचतुर्दंशीक्षपायाम् इयत्यां वेलाया अमुष्मिन् महाश्मशान-
समीपभाजि शून्यायतने शस्त्रद्वितीयेन आयुषता द्रष्टव्या
वयम्” इति ।

(३५०) अथ अतिक्रान्तेषु अहःसु, प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्ष-
चतुर्दश्यां, शैवेन विधिना दीक्षितः क्षितिपालो नियमवान्
अभूत् । (३५१) कृताधिवासञ्च सम्पादितगन्धपुष्पधूप-
माल्यादिपूजं खड्गम् अट्टहासं सहायम् अकरोत् । ततः परि-

भैरवाचार्यकृतोपकारपरिशोधार्थम् इति भावः येन तथाभूत । प्रमुदितेन—प्रहृष्टेन ।
अन्तरात्मना—मनसा । शिष्येति ।—शिष्यजने—अन्तेवासिलीकेन सह, सामान्य—
समानस्य भावः, तुल्यता इत्यर्थः तेन, शिष्यजनोचितेनेत्यर्थः । निर्देशेन—आज्ञया ।
कृतेति ।—कृतः परिग्रहः,—ग्रहणम्, आश्रयदानम् इति भावः यस्य तथोक्तमिदं,
मन्त्परिजनमित्यर्थः । अवैमि—वेदि, मन्चे इत्यर्थः । नरेन्द्रव्याहृतेन—राजवचनेन ।
सङ्केतम्—इङ्गितम् । [“आगामिन्यामेव” इत्यत्र “अस्यामेवागामिन्याम्” इति
पाठान्तरम्] । असितपक्षचतुर्दंशीक्षपाया—कृष्णपक्षीयचतुर्दंशीरादौ । इयत्या वेलायाम्
—एतत्परिमिते समये । महाश्मशानसमीपभाजि—महाश्मशानस्य समीपे भजते इति
तथोक्ते, महाश्मशाननिकटवर्तिनि इत्यर्थः; शून्यायतने—निर्जने स्थाने, शून्यदेवालये वा ।

(३५०) अथेति ।—अतिक्रान्तेषु—अतीनेषु, अहःसु—दिवसेषु । [“प्राप्ता-
याञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्याम्” इत्यत्र “प्राप्तायाञ्च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्याम्” इति पाठान्-
तरम्] । शैवेन विधिना—शिवोपासनाविधानेन, दीक्षितः,—सयतः, कृतनियम्
इत्यर्थः । [दीक्षधातोः “निष्ठा” (३।२।१०२ पा०) इति कर्म्मणि निष्ठायां रूपम् ।
“क्षितिपाल” इत्यत्र “क्षितिपः” इति पाठान्तरम्] । नियमवान्—व्रतनिष्ठः ।

(३५१) कृताधिवास—कृतः अधिवासः,—व्रतदिनात् पूर्वदिने गन्धादिना
संस्कारः यस्य तं, (“संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात् तत् अधिवासनम्” इत्यम-
रोक्तेः) । सम्पादितेति ।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा
यस्य तथोक्तम् । [“गन्धपुष्पधूप—” इत्यत्र “गन्धधूप—” इति पाठान्तरम् । “अट्टहासं
सहायमकरोत्” इत्यत्र “अट्टहासमकरोत्” इति पाठान्तरम्] । “वतः” इत्यत्र

एते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय क्वतरुधिरबलिविधानासु
इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेताल-
जिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदीधितिषु. (३५२) नरे-
न्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकी-
र्षति सवितरि, यातुधानीषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु,
पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेषु इव उत्तिष्ठन्तु तमोमण्ड-
लेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्रं कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्र-
गणे, विगाढायां शर्व्व्यां, (३५३) सुप्तजननिःशब्दे स्तिमिते

“राजा नगरात् निरगात्” इत्यतरेणान्वयः । परिणते—अनसानं गते । [अत “परि-
णते दिवसे” इत्यादिषु सर्व्वत्र “यस्य च भावेन—” (२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे
सप्तमी ज्ञेया] । केनापि, जनेनेति शेषः । क्वनेति ।—क्वतम्—अनुष्ठितं, रुधिरिण—
रक्तेन, बलिविधान—पृजाविधिः यासा तथीक्तासु इव, लोहितायमानासु—सन्ध्या-
रागरञ्जितासु इति भावः । रुधिरिति ।—रुधिरबलिषु—रक्तीपहारप्राप्तिषु इत्यर्थं,
लम्पटा,—नुञ्चाः तासु, वेतालजिह्वासु इव—भूतरसनासु इव, रविदीधितिषु—सूर्य-
किरणेषु ।

(३५२) नरेन्द्रानुरागेण—राजानुरक्त्या । [“नरेन्द्रानुरागेण इव” इत्यत्र “नरे-
न्द्रानुरागेण” इति पाठान्तरम्] । गृहीतेति ।—गृहीता अपरा—पश्चिमा, दिक्
येन तथीक्ते । [“स्वयमेव” इत्यत्र “स्वयमिब” इति पाठान्तरम्] । सवितरि—सूर्ये ।
यातुधानीषु—राक्षसीषु इव, (“राक्षस कौणपः क्रञ्चात्... । यातुधानः पुण्य-
जन ... ॥” इत्यमर) वर्द्धमानासु—वृद्धिं गच्छन्तीषु, लम्बमानासु इत्यर्थं ।
पातालतलवासिषु—रसातलाभ्यन्तस्थितेषु । [“पातालतलवासिषु” इत्यत्र “पाताल-
नासिषु” इति पाठान्तरम्] । विघ्नाय—कार्य्यव्याघाताय, राक्षः इति भावः । तमो-
मण्डलेषु—तिमिरनिचयेषु । नभसि—आकाशे, पुञ्जीभवति—बहुलीभवति, कृष्ण-
पत्रजन्त्या नक्षत्राणि बहुलानि दृश्यन्ते इति भावः । रौद्रं—दारुणम् । दिदृक्षमाणे
इव—द्रष्टुमिच्छति इव, [“जाञ्चु—” (१।३।५७ पा०) इत्यादिना सन्नत्यस्य दृशेः
तडि “लट्—” (३।२।२४ पा०) इत्यादिना शानचि रूपम्] । दिदृक्षणीऽपि एकतः
सुप्तीभवन्ति इति दृश्यते लोके । विगाढाया—घनीभूतायां, शर्व्व्यां—रजन्याम् ।

(३५३) सुप्तेति ।—सुप्ता,—निद्रिता, जना यस्मिन् तथीक्ताः, अत एक

निशीथे राजा (३५४) सान्तःपुरं परिजनं वञ्चयित्वा,
 (३५५) वामकरस्फुरत्स्वरुः दक्षिणकरेण उत्खातं खङ्गमु-
 अट्टहासम् आदाय, विसर्पता च खङ्गप्रभापटलेन नीलांशुक-
 पटेन इव दर्शनभयात् (३५६) अवगुण्ठितनिखिलगात्रयष्टिः,
 अनादिष्टयाऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्म्या पृष्ठतः, (३५७) परि-
 मललग्नमधुकरवेणिव्याजेन केशेषु इव कर्मसिद्धिम् आकर्षन्,
 एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम् ।

निःशब्दः,—शब्दरहितः तस्मिन् । स्मिते—तूष्णीम्भूते इति भावः । [“निःशब्दे
 स्मिते” इत्यत्र “निःशब्दस्मिते” इति समस्तपाठान्तरम्] । निशीथे—अर्द्धरात्रे,
 (“अर्द्धरात्र-निशीथौ द्वौ” इत्यमरः) ।

(३५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्तिन्यः स्त्रियः इत्यर्थः, तत्सहितं,
 मरिजनं—स्वजनम् इत्यर्थः, वञ्चयित्वा—प्रतार्य, गीपायित्वा इत्यर्थः ।

(३५५) वामेति ।—वामे—सव्ये, करे—हस्ते, स्फुरन्—दीप्यमानः, रत्नखचित-
 त्वादिति भावः, स्वरुः,—खङ्गमुष्टिः यस्य तथाभूतः, (“स्वरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्”
 इत्यमरः) । उत्खातं—निष्कीर्षितम् इत्यर्थः । विसर्पता—प्रसरता, खङ्गप्रभापटलेन
 —असिच्छटासमूहेन, नीलांशुकपटेन इव—नीलांशुकं—कृष्णवसनमेव, पटः,—
 तिरस्कारिणी तेन इव । अत्र उपमेयोपमानयोः खङ्गप्रभापटल-नीलांशुकपटयोः अवैधर्म्य-
 वाच्यसाम्यनिवन्धनीपमाऽलङ्कतिः । सहोपमा इति केचित् ।

(३५६) अवगुण्ठितेति ।—अवगुण्ठिता—आच्छादिता, निखिला—समग्रा,
 गात्रयष्टिः,—शरीरदण्डः येन यस्य वा तथोक्तः, खङ्गस्य नीलवर्णप्रभया रञ्जितसर्व-
 देह इत्यर्थः ; शाणसमुज्ज्वलात् खङ्गात् निःसृतनीलप्रभया विच्युरितविग्रहतया
 नीलांशुकावतवत् परिलक्ष्यते इति भावः । अनादिष्टयाऽपि—अनाज्ञप्तयाऽपि, राजलक्ष्म्या
 —राजश्रिया, अनुगम्यमानः,—अनुस्त्रियमाणः ; एतेन प्रभूतलक्ष्मीलाभः सूचितः ।

(३५७) परिमलेति ।—परिमलेन—अतिमनोहरगात्रसौरभेण, (“स्यात् परि-
 मलोऽतिमर्द्दातिमनोहरगन्धयोश्चापि” इति मेदिनी) लग्नानां—संसक्तानां, मधुकराणां
 —भ्रमराणां, वेणिः—राजिः, तस्याः सैव वा व्याजः,—छलं तेन । कर्मसिद्धिं—
 कार्यसाफल्यम् । एकाकी—असहायः । देशं—स्थानम् । [“तं देशम्” इत्यत्र “तस्मि-
 न्देशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(३५८) अथ प्रत्युज्जग्मुः ते तयोऽपि (३५९) द्रौणि-
 क्तप-क्तवर्माणा इव सौप्तिके (३६०) सन्नद्धाः, स्नाताः, स्रग्विणः,
 गृहीतविकटवेशाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रिय-
 माणमन्त्रशिखावन्धा इव गुञ्जङ्गिः षट्चरणैः, (३६२) उष्णीष-
 पट्टकान् ललाटमध्यघटितविकटस्वस्तिकाग्रन्थीन् महामुद्रा-
 वन्धान् इव धारयन्तः सूर्धभिः, (३६३) एक-अवण-विवर-
 विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः सुखैः आपिवन्त

(३५८) अथेत्यादि ।—प्रत्युज्जग्मुः,—प्रत्युज्जतवन्तः, राजानं दृष्ट्वा तत्सम्मानार्थं
 मुत्तस्युः इत्यर्थः । तयः,—टीटिभ-कर्णताल-पातालस्नायिनः इत्यर्थः । [“तयोऽपि”
 इत्यत्र “तय.” इति पाठान्तरम्] ।

(३५९) द्रौणीति ।—द्रौणस्यापत्यं द्रौणिः,—अत्रत्यामा, क्तपः,—क्तपाचार्यः,
 क्तवर्मा—यादववीरनिशेषः ते इव । सौप्तिके—सुप्तेषु भवं सौप्तिकं तस्मिन्, महाभारतीय-
 सौप्तिकाख्ये पर्वणि इत्यर्थः । [“तत्र भव.” (४।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्]
 पुरा द्रव्ये धने भग्नीरौ समरपतिते अत्रत्यामादयस्त्रयः प्रभोः प्रीतिसम्पादनाय पाण्डव-
 शिबिरे घृष्टव्युत्साधिष्ठिते सुप्तेषु सर्वेषु अनशितेषु सैनिकानीरेषु कथमपि प्रविश्य सर्वाणि
 सैनिकानि न्यनाशयन्निति भारती वार्ता ।

(३६०) सन्नद्धाः,—वर्द्धिताः, परिहितवर्माणा इत्यर्थः, (“सन्नद्धः वर्द्धितः सञ्जो
 दंशितो न्यूटकङ्कट.” इत्यमरः) । स्नाता,—क्तस्नानाः । स्रग्विणः,—मालाधारिणः ।

(३६१) कुसुमेति ।—कुसुमशेखरेषु—शिरोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सञ्चार-
 न्तीति तैः । षट्चरणैः,—मधुकरैः, क्रियमाणाः मन्त्रेण शिखावन्धाः,—कायवन्धाः
 प्रसिद्धाः येषां ते इव ।

(३६२) उष्णीषपट्टकान्—शीर्षानरणकपेटान् । ललाटेति ।—ललाटस्य—
 भालस्य, मध्ये घटितः,—रचितः, विकटः,—दृढः, स्वस्तिकाग्रन्थिः,—स्वस्ति—शुभ, तस्मै
 हिता स्वस्तिका—स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, ग्रन्थिः,—बन्धनिशेषः येषु तान् । महामुद्रा-
 वन्धानिब—सहान्तः मुद्रावन्धाः,—नीराचारानुष्ठेयवन्धननिशेषाः तानिब । सूर्धभिः,
 —शिरोभिः ।

(३६३) एकेति ।—एकस्मिन् अवणविवरे—श्रीवरन्ध्रे, वितता—निस्तृता,
 विमलस्य—निशदस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितपत्राका स्य कर्णभूषणनिशेषस्य
 इत्यर्थः, या प्रभा—दीप्तिः, तस्याः लीपः,—अलीपनम् ; यदा,—प्रभा—दीप्तिः,

इव (३६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शर्वरम् अन्धकारम्,
 (३६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानां अच्चाच्छया
 रुचा गोरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया सभालम्बाः, स्वप्रतिविम्बगर्भान्
 कर्मसिद्धये (३६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उल्लासयन्तः निशि-
 तान् निस्त्रिंशान्, (३६७) निशितनिस्त्रिंशांशुसन्तानसौमन्तित-
 तिमिरास् (३६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय त्रिधेव त्रियात्रां

सा एव लेपः,—आलिपनसुधा तेन, [“प्रभालिप—” इत्यत्र “प्रभाऽऽलीकलेप—”
 इति पाठे,—प्रभा, तस्या. आलीकः,—उद्योतः, तेन लेपः, प्रभाया आलीक एव
 लेपः इति वा तेन] धनलिताः,—सितीकृताः, कपोलाः,—गण्डदेशा येना तैः ।
 आपिवन्त इव—ग्रसन्त इव ।

(३६४) निशाचरेति ।—निशाचराणां—राक्षसानाम्, अपचयचिकीर्षा—
 अपकारेच्छा, हानिकरणीच्छा इत्यर्थः तथा । शर्वर—शर्वरी—रात्रिः, तत्र भवः, शर्वरः
 त—रात्रिक लिकम्, निशाचरा. निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां
 प्रभानाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्यादिति भावः ।

(३६५) इतरकर्णावलम्बिनाम्—अपरकर्णलम्बनानाम् । अच्चाच्छया—
 अतिनिर्मलया, रुचा—प्रभया, गोरोचनयेव—गोरोचना—माङ्गलिकद्रव्यभेदः, तथा,
 पीतप्रभयेति भावः । मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता—विशोधिता तथा । सभा-
 लम्बाः,—अनुलिप्ताः । स्वप्रतिविम्बगर्भान्—स्वस्य प्रतिविम्ब—प्रतिच्छाया, गर्भे—
 अभ्यन्तरे येना तान् । कर्मसिद्धये—कार्यसिद्धयर्थम् ।

(३६६) दत्तेति ।—दत्तः,—अनुष्ठितः, पुरुषोपहारः,—नरभलिः येभ्यः तान्नि,
 निशितान्—तीक्ष्णान्, निस्त्रिंशान्—खड्गान्, (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्छन्द्रहासासिरिष्टयः”
 इत्यमरः) उल्लासयन्तः,—सञ्चालयन्तः ।

(३६७) निशितनिस्त्रिंशेति ।—निशितनिस्त्रिंशानां—शाणितखड्गानां, [“निशित-
 निस्त्रिंशांशु—” इत्यत्र “निस्त्रिंशांशु—” इति पाठान्तरम्] अशुसन्तानैः,—प्रभानिवहैः,
 सौमन्तितानि—निभक्तानि इति यावत्, तिमिराणि—तथासि यस्याः ताम्, तथा । तेषां
 खड्गवयप्रभया तत्रत्यान्धकारनिरसनात् अन्यत्र चान्धकारव्या त्वात् सौमन्तिततिमिराभिव
 श्रतीयानासिति भावः ।

(३६८) आत्मीय इति ।—आत्मीयः,—स्वीयः, [“आत्मीय—” इत्यत्र “आत्मीयात्मीय—
 इति पाठे—स्वीयस्वीय इत्यर्थः] दिग्भागः,—दिग्भागः, रक्षणीया दिक् इत्यर्थः

पाटयन्तः, (३६८) सार्धचन्द्रैः कलधौतबुद्धदावलितरलतारागणैः
निशाया इव (३७०) परुपासिधारानिक्लृप्तैः खण्डैः गृहीतैः
चर्मफलकैः अकाण्डशर्वरीम् अपरां घटयन्तः, (३७१) काञ्चन-
शृङ्खलाकलापनियमितनिविडनिष्प्रवाण्यः, वद्धासिधेनवः, टीटिभ-
कर्णताल-पातालस्वामिनो निवेदितवन्तश्च आत्मानम् ।

अवनिपतिस्तु—(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति त्रीन्
अपृच्छत् । आचञ्चिरे च खं खं नाम त्रयोऽपि ते । तैरेव च
अगस्यमानो जगाम तां बलिदीपालोकजर्जरितगुगुलुधूप-

तस्य सरक्षणं—सम्यक् पालनं, शरीराक्रमणप्रतिरोधार्थमितस्ततः सन्दर्शनम् इति भावः
तस्मै । त्रियाम्ना—रजनी, पाटयन्तः,—खण्डयन्तः ।

(३६८) सार्धचन्द्रैः,—अर्धचन्द्रालङ्कृतै इत्यर्थः, निशाया चर्मफलकेषु च चन्द्र-
चन्द्रस्य सन्मान्यमानत्वात् एवमुक्तं, न तु बास्तवत्वेन क्वाणचतुर्दशैरावौ चन्द्रः सम्भवतीति ।
कलधौतेति ।—कलधौत—रौप्य, (“कलधौत रूप्य-हेम्नी.” इत्यमर.) तस्य बुद्धदानलिङ्ग-
—बुद्धदा,—जलस्फोटा, तदाकारबिन्दुविशेषाः इत्यर्थः, तेषामानलिः,—श्रेणी, तद्वत्
तरल,—स्फुरन् इति भावः, तारागणः,—तारकाकारचिह्नसमूह इत्यर्थः येषु तै ।

(३७०) परुषेति ।—परुषाभिः,—निश्चिताभिः, असिधाराभिः निक्लृप्ताः,—
छिन्नाः तैः । चर्मफलके —“टाल” इति बद्धभाषाप्रसिद्धैः, अपरा—द्वितीयाम्,
अकाण्डशर्वरीम्—असमथरजनीम्, (एकस्या बर्त्तमानत्वात् अपरासिति पद-
नोद्ध्वयम्) घटयन्तः,—जनयन्तः ।

(३७१) काञ्चनेति ।—काञ्चनशृङ्खलाकलापेन—पुंसा कटीवन्धनसाधनस्वर्णसय-
काञ्चीसमूहेन, (“शृङ्खलं पस्कटीकाञ्चाम्” इति हेमः) नियमित—निबद्ध, निविड—घनं,
निष्प्रवाणि—नव बन्ध यैः ते, (“अनाहत निष्प्रवाणि तन्वकञ्च नवास्वरे” इत्यमरः) ।
वद्धेति ।—वद्धा—गृहीता, असिधेनुः,—कुरिका यैः तथोक्ताः, (“स्याच्छस्त्री चासिपुत्री
च कुरिका चासिधेनुका” इत्यमरः) । निवेदितवन्तः,—भैरवाचार्यनिर्देशेन भवन्तं
प्रतीचामहे इति कथितवन्त इत्यर्थः ।

(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति वाक्यैकाशक्तिः, अत्र कः कः बर्त्तते ? इत्याशयः ; यद्वा
—अत्र—युष्मासु त्रिषु मञ्जे, कः,—को जनः, कः,—किन्नामधेयः ? इत्यर्थः । बलिदीपेति ।
—बलिदीपस्य—पूजाप्रदीपस्य, आलीनेन—प्रभया, जर्जरितानां—विनष्टप्रायाणां,

धूमगृह्यमाणदिग्भागतया विक्षिप्यमाणरक्षासर्षपाईदग्धाम्ब-
कारपलायमाननिशामिव समुपकल्पितसर्वोपकरणां निःशब्दाञ्च
गम्भीराञ्च भीषणाञ्च साधनभूमिम् ।

(३७३) तस्याञ्च कुमुदधूलिधवलेन भस्मना
लिखितस्य महती मण्डलस्य मध्ये स्थितं, (३७४) दीप्त-
तरतेजःप्रसरं, पृथुपरिवेशपरिच्छिन्नमिव शरत्सवितारं,
(३७५) मथ्यमानक्षीरोदावर्त्तमध्यवर्त्तिनम् इव मन्दरं,

मन्दीभूतप्रभाणामिति भावः, गुग्गुलुधूपानां—गुग्गुलुधूपदानार्थरक्षिताग्नीनामिति भावः,
धूमैः गृह्यमाणः,—ज्ञायमानः, दिग्भागी यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा । विक्षिप्यमाणेति ।
—विक्षिप्यमाणैः,—प्रकीर्त्यमाणैः, विघ्नापनयनार्थमिति भावः, रक्षासर्षपैः,—रक्षार्थं—
विघ्नेभ्यो पूजाद्यनुष्ठानरक्षणार्थं, सर्षपाः,—गौरसिद्धार्थाः, मन्त्रपूता इति भावः तैः,
अईदग्धम् अन्वकारं यस्याः तथाभूता, अत एव पलायमाना निशा यस्याः यस्यां वा
तथोक्ताम् । “वलिदीप” इत्यनेन अईदग्धत्वमेव सम्भाव्यते, अईदग्धस्य च पलायनमपि
सङ्गच्छते, न तु बहुदग्धस्य ; पलायमानश्च कञ्चित् दिग्भागसाश्रयतीति विभावनीयम् ।
समुपकल्पितेति ।—समुपकल्पितानि—समायोजितानि, सर्वाणि उपकरणानि—साधन-
द्रव्याणि-यस्यां ताम् । साधनभूमिं—मन्त्रसाधनचेतम् ।

(३७३) “तस्याञ्च” इत्यस्य “भैरवाचार्य्यमपश्यत्” इत्युत्तरेणान्वयः । कुमुदेति ।
—कुमुदानां—सितोत्पलानां, धूलिः,—परागः, तद्वत् धवलः तेन । लिखितस्य—
रचितस्य । मण्डलस्य—मण्डलाकाररेखायाः ।

(३७४) दीप्तेति ।—दीप्ततरः,—अतिशयेन भास्वान्, तेजसां प्रसरः,—विस्तारः
यस्य तथोक्तम्, अत एव पृथ्विति ।—पृथुना—विशालेन, परिवेशेन—परिधिना,
मण्डलविशेषेण इत्यर्थः, (“परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डले” इत्यमरः) परिच्छिन्नः,—
वैष्टितः तं, शरत्सवितारं—शरदं सूर्य्यमिव, स्थितमिति शेषः ; शरदसूर्य्यस्य सुतीक्ष्ण-
किरणत्वात् तद्गृह्यं; तेन च भीषणदर्शनत्वमस्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

(३७५) मथ्यमानेति ।—मथ्यमानस्य—विलोड्यमानस्य, क्षीरोदस्य—क्षीर-
सागरस्य, आवर्त्तमध्ये—जलभ्रमिमध्ये, (“स्यादावर्त्तोऽभ्रसां भ्रमः” इत्यमरः) वर्त्तवे
इति तथोक्तं, [“क्षीरोदावर्त्तमध्यवर्त्तिनम्” इत्यत्र “क्षीरोदावर्त्तवर्त्तिनम्” इति पाठे,
प्रावर्त्ते—आवर्त्तमध्ये इत्यर्थः] । मन्दरं—मन्दराद्रिसम् ।

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनो (३७७) रक्तस्रगखराभरणस्य उत्तान-
शयस्य शवस्य उरसि उपविश्य (३७८) जात-जातवेदसि मुख-
कुहरे (३७९) प्रारब्धाग्निकार्यं, (३८०) कृष्णोष्णीषं, कृष्णाङ्गरागं,
कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन
विद्याधरत्वदृश्या (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्य-
परमाणूनिव क्षयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुख-
स्यर्शदूषितं प्रक्षालयन्त्यिव आशुशुक्ष्णं करनखदीधितिभिः,

(३७६) रक्तेति ।—रक्तचन्दनम् एव अनुलेपः रक्तचन्दनानुलेपः, स विद्यते-
ऽस्येति तथोक्तस्य, रक्तचन्दनानुलिप्तस्येत्यर्थः ।

(३७७) रक्तेति ।—रक्ते—रक्तवर्णे, स्रगखरे—माल्य-वसने, आभरणे यस्य
तथाभूतस्य । उत्तानशयस्य—उत्तानशायिनः, ऊर्ध्वमुखशायिन इत्यर्थः । [“उत्तानादिषु
कर्तृषु” (वा०) इति शीङ्धातोः अचि रूपम्] शवस्य—मृतदेहस्य ।

(३७८) जातेति ।—जातः,—उत्पन्नः. उत्थित इत्यर्थः. सन्त्ववलेवेति भावः,
जातवेदाः,—अग्निर्यन्मात् तयाभूने, (“अग्निर्येभ्योऽनरो वज्रः…… । ……जातवेदा-
स्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) मुखकुहरे—वदनगह्वरे ।

(३७९) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धं—प्रकान्तम्, अग्निकार्यं—हीमः येन तथोक्तम् ।

(३८०) कृष्णेति ।—कृष्णं—कृष्णवर्णम्, उष्णीषं—शिरोवेष्टनवसनं यस्य तथा-
भूतम् । कृष्णाङ्गरागं—कृष्णवर्णविलेपनम् । कृष्णप्रतिसरं—कृष्णवर्णहस्तमूत्रम् ;
(“ना चमूजघने हस्तपूर्वे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) । कृष्णवाससं—कृष्ण-
वसनपरिधायिनम् ।

(३८१) कृष्णेति ।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिच्छलेन, विद्याधरत्व-
दृश्या—विद्यां धरतीति विद्याधरः,—देवयोनिविशेषः, तस्य भावः तत्त्वं, तस्य दृश्या—
सृष्ट्या तथा, आत्मनो विद्याधरत्वलाभेच्छया इत्यर्थः ।

(३८२) मानुषेति ।—मानुषस्य—मानवस्य, स्वस्येति भावः, निर्माणं—सृष्टिः, तस्य
कारणानि—उपादानसामग्र्यः, कालुष्यपरमाणवः,—मालिन्यपरमाणवः तानिव ; तिलानां
कृष्णत्वादत् परमाणूनामपि कालुष्योत्प्रेक्षा ; क्षयं—नाशम्, उपनयन्तं—प्रापयन्तम् ।
आहुतीति ।—आहुतिदाने—अग्नौ हवनोद्यद्व्यनिक्षेपवाली, पर्यस्ताः,—पतिताः
दाभिः, करनखदीधितिभिः,—हस्तनखमयूखैः । प्रेतैति ।—प्रेतस्य—शवस्य, मुखस्यर्शेन
—वदनसंयोगेन, तन्मुखे ज्वलनादिति भावः, दूषितम्—अप्रवितम्, आशुशुक्ष्णम्

(३८३) धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि
पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विद्वताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरेण
दृश्यमानमूर्त्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिनेव सुखेन किमपि जपन्तं, (३८५)
होमश्मखेदसलिलप्रतिविम्बिताभिः आसन्नदीपिकाभिः दहन्त-
मिव सिद्धये सर्वावयवान्. (३८६) अंसावलम्बिना बहुगुणेन
विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्य्यम्
अपश्यत् ; उपसृत्य च अकरोत् नमस्कारम् ; अभिनन्दितश्च
तेन स्वव्यापारम् अन्लतिष्ठत् ।

—अग्निम्, (“अग्निर्वैश्वानरो वक्त्रिः...। .....शिखावानाशुशुक्षणिः ॥” इत्यमरः)
प्रक्षालयन्तमिव—शोधयन्तमिव ।

(३८३) धूमेति ।—धूमेन आलोहितम्—आरक्तं तेन, चक्षुषा—नेत्रेण,
हुतभुजि—अग्नौ, क्षतजाहुतिमिव—रक्ताहुतिमिव, पातयन्तं—प्रक्षिपन्तम् ।
दृश्यमानविषयोपयोगितया रक्ताहुतिरत्र नासम्भाव्या इति ।

(३८४) ईषदिति ।—ईषद्विद्वतेन—जपानुरीघादल्पव्याप्तेन, अधरपुटेन
प्रकटितानि—प्रकाशितानि, सितानां—धवलानां, दशनानां—दन्तानां, शिखराणि
—अशाणि यस्य तथोक्तेन ; ईषद्विद्वतत्वादेवात्र शिखरप्रकटनं बोद्धव्यम् । अत्र
एव दृश्यमानेति ।—दृश्यमाना मूर्त्ता—मूर्त्तमती, मन्त्राणां—प्रणवादीनाम्, अक्षर-
पङ्क्तिः, —वर्णराजिः यत्र तादृशेन ।

(३८५) ह्रीमेति ।—ह्रीमेन यः शमः,—शान्तिः, तेन खेदसलिलानि—
शमनिर्गतघर्मोदकानि, तेषु प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलिताः ताभिः । आसन्नदीपिकाभिः,
—समीपवर्त्तिप्रदीपैः ; प्रतिविम्बग्रहणोपपत्त्यर्थम् आसन्नेति पदं प्रयुक्तमिति स्मन्तव्यम् ।
सिद्धये—विद्याधरललाभाय इत्यर्थः ।

(३८६) अंसावलम्बिना—स्त्वन्धविलम्बिना । बहुगुणेन—बहुतन्तुना, चत्कर्षांति-
शशयुक्तेन च । विद्याधरराज्येन—तदाख्यदेवयोनिविशिषाणां राजत्वेन, [“विद्याधर-
राज्येनेव” इत्यत्र “विद्याराज्येनेव” इति पाठे,—विद्याराजः,—मन्त्रविशिषः तेनेव ।
अस्मिन् पाठे विद्याराजपुत्रे—बहुगुणेन—पुनःपुनरावर्त्तितेन, पुनःपुनरुच्चरितेनेत्यर्थः,
बहुगुणमन्त्रेनेति वा] । ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञं पवीतेन । महाभैरवं—शिखापाम्बुभिः ;

अत्रान्तरे पातालस्वामी (३८७) शतक्रतवीम् आशाम्
अङ्गीचकार, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम् ।
राजा तु (३८९) त्रैशङ्खवेन ज्योतिषा अङ्कितां ककुभम्
अलङ्कृतवान् ।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

प्रतिभयङ्करं वा । अभिनन्दितः,—अभ्यर्थितः । तेन—भैरवाचार्येण । [“परि-
गृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्यम्” इत्यत्र “परिगृहीतं भैरवाचार्यम्” इति
पाठान्तरम्] । स्वव्यापारं—स्वकार्यं, भैरवाचार्योक्तमिति शेषः । अन्वतिष्ठत्—
अन्वपालयत् ।

(३८७) शतक्रतवीं—शतक्रतुः,—इन्द्रः, तस्य इयं शतक्रतवी तां, प्राची-
मित्यर्थः आशां—दिशं (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः)
अङ्गीचकार—अधितष्ठी । “अङ्गीचकार” इत्यनेन सर्वेषामेपां स्वेच्छापरिग्रहणं
प्रकटितमिति । कौवेरीं—कुबेरसखन्विनीं, कुबेरपालितां वा, उदीचीमित्यर्थः ।

(३८८) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वरुणेन अधिष्ठिता प्राचेतसी तां, प्रतीची-
मित्यर्थः । [“तस्य निवासः” (४।ग।६९ पा०) इत्यणि ङीपि रूपसिद्धिः] ।

(३८९) त्रैशङ्खवेन—त्रिशङ्खुर्नाम सूर्य्यवंश्यः राजा, तस्य इदं त्रैशङ्खं तेन,
ज्योतिषा—तेजसा, अङ्किता—चिह्निता तां, दक्षिणामिति यावत् । ककुभं—
दिशम् । दक्षिणस्याम् इत्यन्तेरभङ्गलबोधकत्वात् त्रैशङ्खवेनेत्युक्तम् । पुरा त्रिशङ्खुर्नाम
राजा सशरीरो दिवं जिगमिषुः सवायं गुरुं वशिष्ठमन्वरुणत् । स तु नैतत् त्वया
अधिक्रियते इत्यवज्ञातवान् । ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञातः गुरुद्वेषिणं विश्वामित्रं शरण-
भ्रगात् । तेन च कृतयज्ञः सशरीरो दिवं गच्छन् देवराजेन गुरुद्वेषी इति स्वर्गात्
निराकृतः पतन् विश्वामित्रम् उच्चैः जगाद,—“सुने ! वायस्व मां नरके पतन्तम्”
इति । आत्मवाणाय प्रार्थितः विश्वामित्रश्च तत्रैव अन्तरीक्षे दक्षिणदिग्भागवर्त्तिनि
“तिष्ठ” इति उवाच ; ततश्च असौ तथैव अद्यापि स्थितः । तच्च स्थानं त्रिशङ्खुस्वर्ग
इति ख्यायते, एवं पुराणवार्त्ता अत्रानुसन्धेया ।

(३९०) एवमित्यादि ।—प्रतिदिशं—सर्वासु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थे
स्वामीच्छोऽव्यग्रीभावात् । [“प्रतिदिशम्” इति प उः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] । दिक्
पालेषु—दिशां रक्षकेषु, पातालस्वामिप्रभृतिषु चतुर्षु इत्यर्थः । दिक्पालेति ।—दिक्-

पालभुजपञ्जरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्रम्भं कर्म भैरवं
भैरवाचार्ये, (३८२) अतिचिरं कृतकौलाहलेषु निष्फल-
प्रयत्नेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गलति अर्द्धरात्रसमये
(३८३) मण्डलस्य नातिदवीयसी उत्तरेण अकस्मात्
(३८४) प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती मही अदी-
र्यत । सहसैव च तस्मात् विवरात् आशावारणोत्क्षिप्त इव
आलानलोहस्तम्भः, (३८५) महावराहपीवरस्कन्धपीठः,

पालानाम्—एषा पातालस्त्रामिप्रभतीनां दिग्दर्शिणा, भुजा,—वाहन एव,
“अर्लिष्टशि—” (उ० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना वाधघातोः कुप्रत्यये हकारादेशे
क्षपम्] पञ्जराणि, तेषु प्रविष्टः तस्मिन्, अकुतोभये इति भावः ।

(३८१) विस्रम्भं—नि शब्दं, विश्रम्भं वा यथा तथा, एतन्निमित्तमेव राजादीनां
साहाय्यग्रहण बोद्धव्यम् । साधयति—अनुतिष्ठति ।

(३८२) अतिचिरं—दीर्घकाल व्याप्य । प्रत्यूहकारिषु—निष्कारिषु । शान्तेषु
—शान्तिं प्राप्तेषु, निवृत्तेषु इत्यर्थः । कौणपेषु—राक्षसेषु, (“राक्षस. कौणपः
क्रियात्” इत्यमरः) । गलति—अतिक्रामति ।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तभस्मलिखितमण्डलाकाररेखायाः । नातिदवीयसी
—नातिदूरवर्तिनी इत्यर्थः । उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । [“एनवन्वतरस्याम्—”
(५।३।३५ पा०) इत्यादिना संस्यस्य एनप्, तदन्तेन योगात् “एनपा—”
(२।३।३१ पा) इत्यादिना “मण्डलस्य” इति षष्ठी] ।

(३८४) प्रलयति ।—प्रलये—प्रलयकाले, महावराहः,—आदिवराहः, जल-
भङ्गायाः पृथिव्या, उद्धारक. भारायणानतारनिशेषः इति यावत्, तस्य दंष्ट्रा—दशनः,
तस्याः विवरं—तत्कृत रन्ध्रम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती । [“मही” इत्यत्र
“क्षिति” इति पाठान्तरम्] । अदीर्यत—स्वयमेव विधा अभवत् इत्यर्थः । विवरात्—
रन्ध्रात्, “पुरुषः उज्जगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । तमेव निशिनष्टि, आशेत्यादिभिः ।
—आशावारणः,—दिग्गज, पातालस्य इति भावः, तेन उत्क्षिप्त इव—उपरि क्षिप्त
इव, आलानलोहस्तम्भः,—आलानं—गजबन्धनं, (“आलानं बन्धस्तम्भे” इति हस्तिप्रकरणे
अमरः) तदर्थं लोहस्तम्भः,—लोहनिर्मित. निपुलाः स्यूणाविशेषः इत्यर्थः । लोहपदेन
पुरुषस्य दृढशरीरत्वं क्लृप्तवर्णत्वञ्चीकृतम् ।

(३८५) महावराह इति ।—महावराहस्य इव पीनरं—स्थूल, मांसलमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्भूतः, बलिदानव इव भित्तवोत्थितः
पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३८६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीपः,
(३८७) स्निग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलिः,
(३८८) उन्मीलन्मालतीमुण्डमालः, गद्गदतया स्वरस्य स्वभाव-
पाटलतया च चक्षुषः क्षीव इव यौवनमदेन, (३८९) वल्लङ्गल-
दामकः, (४००) करसम्पुटसृष्टितया सृदा (४०१) दिङ्गाग-
कुम्भाभौ अंसकूटौ पुनः पुनः पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क-

स्कन्धपीठम्—अंसफलकं, फलकवत् विस्तृतः स्कन्धः इत्यर्थः यस्य तथोक्तः । नरकासुर
इव—भूमिसुतः असुरविशेष इव । गर्भात्—कुचेः, उदरादित्यर्थः, अभ्यन्तरादिति यावत्,
(“कुक्षिभूणाभंका गर्भाः” इत्यमरः) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तमणिनिर्मित-
हर्म्यम् इव ।

(३८६) उपरीति ।—उपरि—ऊर्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीप्तौ, रत्नप्रदीपौ—
मणिमयदीपौ, नेत्रे इति भावः यस्य तथाभूतः ।

(३८७) स्निग्धेति ।—स्निग्धैः,—ससृष्टैः, नीलैः,—कृष्णवर्णैः, घनैः,—अविरलैः,
निविडैः,—सङ्कोर्णैः, दृढैरिति वा, दृढमूलैरित्यर्थः, कुटिलैः,—भङ्गिमङ्गिः, कुक्षितैरित्यर्थः,
कुन्तलैः,—केशैः, कान्तः,—मनोज्ञः, मौलिः,—किरीटं यस्य तथोक्तः । (“मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपंसकाम्” इति मेदिनी) ।

(३८८) उन्मीलदिति ।—उन्मीलन्ती—स्फुरन्ती, मालतीमुण्डमाला—मालती-
पुष्पशेखरहारः यस्य तथोक्तः । गद्गदतया—अर्द्धस्फुटतया । स्वभावपाटलतया—सहज-
रक्ततया । क्षीव इव—मत्त इव ।

(३८९) वल्लादिति ।—वलात्—चलत्, गले—कण्ठे, दाम—माल्यं यस्य
तथाभूतः ; चाचल्यमानवचोत्थारयष्टिक इत्यर्थः ।

(४००) करेति ।—करयोः सम्पुटेन—योगेन, समुद्रकाकार-रचितकरहयेन
इत्यर्थः, सृष्टिता—दलिता तथा । सृदा—सृष्टिकया ।

(४०१) दिङ्गागकुम्भाभौ—ऐरावतकुम्भनिभौ, अंसकूटौ—स्कन्धशिखरैः, स्कन्धो-
परिभागौ इत्यर्थः, पर्वतशृङ्गवत् समुन्नतदृढस्कन्धौ इत्यर्थः वा, पङ्कयन्—कर्दमयन्,
रुल्लयीधानां रीत्यनुसारेण कर्दमेन लिम्पन् इत्यर्थः ।

(४०२) सान्द्रेति ।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कर्दमितचन्दनेनेत्यर्थः,

द्वैतैः अव्यवस्थास्यासकैः (४०३) अतिसितजलधरशकलशारित
इव शारदाकाशैकदेशः, (४०४) केतकीगर्भपत्राण्डुरस्य
चण्डातकस्य उपरि चासतरोक्तकुक्षिः, (४०५) कक्ष्याबन्धं
विधाय विलासविच्छिन्नेन धवलव्यायामफालीपटान्तेन धरणि-
तलगतनेन धार्यमाण इव पृष्ठतः शेषेण, (४०६) स्थिर-
स्थूलोरुदण्डः, भूमिभङ्गभयेन इव मन्यराणि स्थापयन्
पदानि, (४०७) निर्भरगर्वगुरु कथमपि शैलम्

‘वृष्टचन्दनसारिण इति भावः, [“चन्दनपङ्क—” इत्यत्र “चन्दनकर्दम—” इति
पाठान्तरैः, पि स एवार्थ] पदानि—निरचितानि तैः । अव्यवस्थास्यासकैः,—अव्य-
वस्थया—यद्यथाव्यवस्थया इत्यर्थः, स्थासका,—चन्द्रका, तुहुदाकारा बन्दव इत्यर्थः
सै , यदा,—स्थासकैः,—चाञ्चिक्ये, पाठान् निनैवानुलिख्यचन्दनादिभिरित्यर्थः, (“स्थासकः
पुंसि चाञ्चिक्ये जलादेरपि बहुदे” इति सिदिनी) ।

(४०३) अतोति ।—अतिसितेन—अतिस्वच्छेन, जलधराणा—मेघाना, शकलेन
—रत्नखेन, शारित इव—चितित इव, कर्तुरित इव इत्यर्थः, [शारशब्दात् मत्वर्थीये
इतच्च सिद्धम्] शारदाकाशैकदेशः,—शरत्कालिकगगनैकभागः ।

(४०४) केतकीति ।—केतक्या. गर्भपत्रम्—अभ्यन्तरच्छद, तद्वत् पाण्डुरं—
धवल तस्य, चण्डातकस्य—परिधानवसनभेदस्य, यद्यपि चण्डातकशब्देन उक्तमाङ्ग-
नानामर्द्धोरुपर्यन्तलम्बित वसन गम्यते, तथाऽपि अत्र उपचारात् पुसामपि वसन-
निशेषो नोद्भव्यः । चासतरोक्तकुक्षिः,—अतिशयेन क्षीणता नीतीदरः ।

(४०५) कक्ष्याबन्ध—बस्त्ररञ्जु, काटिबन्धमित्यर्थः । विलासविच्छिन्नेन—लीलानिच्छिन्नेन ।
धवलैति ।—धवल,—शुभ्र, व्यायाम,—विशेषेण चायत इति यावत्, व्यामपरिमाण-
दीर्घा वा, फालीपटान्तः,—काटिबन्धवस्त्रान्त’ तेन । धरणितलगतनेन—भूतलानुश्लिष्टतेन ।
[धरणितलगेन इति पाठान्तरम्] । धार्यमाण इव—गृह्यमाण इव । शेषेण—अनन्त-
भागेन । शेषस्य धावल्यात व्यायतत्वात् धरणितलगतत्वाच्च तथाविधे क्लेचा वीक्ष्य्या ।

(४०६) स्थिरैति ।—स्थिरौ—दृढौ, स्थूलौ ऊरुदण्डौ यस्य तथोक्त ।
भूमीति ।—भूमेः,—पृथिव्याः, भङ्गभयेन—नाशभयेन, रसातलगमनाशङ्कया इति
भावः । मन्यराणि—मन्दसञ्चाराणीत्यर्थः । स्थापयन्—अर्पयन् ।

(४०७) निर्भरैति ।—निर्भरेण—निरतिशयेन, गर्भेण—अन्धकारेण, गुरु—

इव गात्रम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण स्वेन मुहुर्मुहुः उरसि द्विगु-
णिते दोषिण्ण वामे तिर्य्यक् उत्चिप्ते च दक्षिणे जङ्घाकाण्डे
(४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाङ्गारैः (४१०) कर्मविघ्न-
निर्घातानिव पातयन्, एकेन्द्रियविकलमिव जीवलोकं कुर्वन्,
(४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुषः उज्जगाम, जगाद च
विहस्य (४१२) नरसिंहनादनिर्घोषघोरया भारत्या,—

भारवद्वित्यर्थः ; कर्त्तव्यानुरोधेन महाभारवत् गिरिशृङ्गमिव शरीरं धारयमाणः इति
कथमपौत्वस्याशयः ।

(४०८) दर्पेण—अभिमानेन, [“स्वेन” इति पाठः पुलकान्तरे न दृश्यते ।
द्विगुणिते—द्विरावृत्ते, वामे—सन्ध्ये, वामभागस्थे इत्यर्थः दोषिण्ण—भुजे । [“दमे-
र्द्धोसिः” (७०२ पा० ६९ सू०) इति दमधातोः डोसिप्रत्यये रूपम् । “भुजवाह
प्रवेष्टी दोः” इत्यमरः] दक्षिणे च, भुजे इति शेषः, तिर्य्यक्—वक्रभावेन, उत्चिप्ते—
ऊर्ध्वे स्थापिते । जङ्घाकाण्डे—जङ्घारूपे सन्धे ।

(४०९) कुण्डलिते—कुण्डलीकृते, कुञ्चिते इत्यर्थः । चण्डेति ।—चण्डम्—
उत्कटं, यत् आस्फोटनम्—आघातः, बाह्वीरिति भावः, तेन ये टाङ्गाराः,—शब्द-
विशेषाः तैः कुलिशकठोरनिर्घादैः इत्यर्थः ।

(४१०) कर्मेति ।—कर्मणि—भैरवाचार्यस्य साधनकार्यं, विघ्नय—अन्तरा-
यार्थमित्यर्थः, निर्घाताः,—आकाशात् पतितवायुजनिताः शब्दविशेषाः तानिव । तथा
चोक्तं,—“यदन्तरोचे बलवान् सारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते
वायुसम्भवः ॥” इति । अत एव एकेन्द्रियाविकलमिव—एकेन इन्द्रियेण—श्रीवेद्येति
भावः, विकलः,—शक्तिहीनः तस्मिन्, वधिरमित्यर्थः ।

(४११) कुवलयदलश्यामलः,—कीर्तयानीय कुवलयानि, शोभाहेतुत्वात्, तेषां
दलानि, तद्वत् श्यामलः, नीलीत्वलवत् कृष्णवर्णः इत्यर्थः । [“कुवलयश्यामलः” इति
पाठान्तरम्] । उज्जगाम—उदतिष्ठत् ।

(४१२) नरोति ।—नरसिंहः,—चृसिंहावतारः, तस्य नादः,—शब्दः, (“नामे-
रुद्धं हृदि स्थानात् सारुतः प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नाद प्रकीर्त्तित ॥”
उत्पत्तः “आकाशाग्नेमरुज्जाती नारुद्धं समुच्चरन् । मुखिसभिव्यक्तिमापन्नो यः स नादः
द्वीरितः ॥” इत्युक्तश्च प्राणवायुवृत्तिभेदी वा) यः निर्घोषः,—हृद्धारः, निनादः इत्यर्थः,
महतं घोरा—मश्रीरा तथा । भारत्या—वाचः ।

(४१३) “भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक ! किम् अयं विद्याऽवलेपः ? सहायमदो वा ? यत् अस्मै जनाय अविधाय
(४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि ? का ते दुर्बुद्धिरियम् ? एतावता कालेन क्षेत्राधिपतिः अस्य मन्नाम्ना एव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते (४१५) श्रोत्रोपकरणं श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का शक्तिः
(४१६) ग्रहगणस्य अपि गन्तुं मगने ? (४१७) भूनाथोऽपि अयम् अनाथः तपस्वी, यस्तु त्वादृशैः शैवापसदैः उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीति ।—विद्याधर्यां—देवयोनिविशेषस्त्रियां, अज्ञया—आदरेण, आकाङ्क्षया वा, (“श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति मेदिनी) कामुकः,—अभिलाषी, तत्सम्बुद्धौ । विद्याधरीतपदप्रयोग. तपोत्यादनार्थं बोद्धव्यः, श्रद्धापदग्रहणञ्च चेष्टावैफल्यबोधनाय, विद्याधरीष्वेव श्रद्धा विद्यते नाम्नासु, अतस्ते कर्त्तव्यनाशी भविष्यतीति भावः । विद्याऽवलेपः,—विद्यागर्वः । सहायमदः,—सहकारिसङ्गाव-
ननितौल्यम् । अस्मै जनाय—मह्यमित्यर्थः, इति आत्मनिर्देशः । “अस्मै” इत्यादि वाक्यं गर्वघ्नोतकसवगन्तव्यम् ।

(४१४) बलिं—पूजासु, अविधाय—अदत्त्वा । बालिश इव—मूर्ख इव । (“सूर्खवैधेयबालिशः” इत्यमरः) । “अभिलषसि” इति पदं कामनावैफल्यसूचकम् । मन्नाम्नैव—मदीयेन नामैव, लब्धव्यपदेशस्य—प्राप्ताभिधानस्य, सङ्केतितस्येत्यर्थः, अस्य देशस्य—श्रीकण्ठाख्यजनपदस्य इत्यर्थः, क्षेत्राधिपतिः,—क्षेत्रस्वामी, भूस्वामी इत्यर्थः ।

(४१५) श्रोत्रोपकरणं—श्रोत्रयोः उपगतः कण्ठम् उपकरणं, श्रुतिसमीपम् इत्यर्थः ; [“अत्यादयः कान्तादयर्थे द्वितीयया (वा०) इति सनासः] श्रीकण्ठनाम्ना नागः एतद्देशस्वामी, त्वया एतावताऽपि कालेन न श्रुतः किम् ? इत्यर्थः ।

(४१६) ग्रहगणस्यापि—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां गणः तस्य ; सदनिच्छया खेचराणामपि न शक्तिः खसुत्पतितं, किमु मानववराकाणामिति भावः ।

(४१७) भूनाथः,—भूपालः, अयं—पुष्पभूतिः इत्यर्थः । अनाथ,—अस्वामिकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अस्यास्यत् तदा एनमस्माद्वापारात् न्यवारयिष्यदिति भावः । तपस्वी—वराकः, अधूर्तः इत्यर्थः, यदयं धूर्तेन त्वया प्रतारित इति भावः । तः,—भूपाल इत्यर्थः । त्वादृशैः,—त्वत्सदृशैः । [“यस्तु त्वादृशैः” इत्यत्र “यः त्वादृशैः”

क्रियते । सहस्र इदानीं सह अमुना (४१८) दुर्नरेन्द्रेण दुर्नयस्य फलम्” इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैः लीनपि टीटिभप्रभृतीन् अभिसुखं प्रधावितान् सशरीरावरणह्यपाणान् अपातयत् ।

(४१८) अथ अपूर्वाधिक्षेपश्रवणात् अशस्त्रव्रणैः अपि अमर्ष-
स्वेदच्छलेन अनेकसमरपीतम् असिधाराजलमिव वसद्भिः अव-
थवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशतशल्यनिकरभरलघुमिव आत्मानं
रणाय कुर्वद्भिः, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिविक्ष्विततारागणेन
स्पष्टदृष्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसतेव कथ्यमानसत्त्वाव-

इति पाठान्तरम्] । शैवापसदैः,—शैवाधसेः । उपकरणीक्रियते—प्रलीथ्य सहायी-
क्रियते इत्यर्थः ।

(४१८) दुर्नरेन्द्रेण—कुराजा । दुर्नयस्य—दुष्टेष्टितस्य । निष्ठुरैः,—निर्दयैः,
प्रचण्डैरित्यर्थः, प्रकोष्ठप्रहारैः,—प्रकोष्ठस्य—हस्तावयवविशेषस्य, प्रहारैः, चपेटाघातैः
इति वाऽर्थः, (“अस्योपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्य चाप्यधः” इत्यमरः) । अभिसुखं
प्रधावितान्—नागं लक्ष्मीकृत्य प्रचलितानित्यर्थः । सशरीरिति ।—शरीरावरणं—वस्त्रं,
ह्यपाणः,—खड्गः, ताभ्यां सह वत्तमानान् । असिधर्मासहितान् इत्यर्थः ।

(४१९) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्” इत्युत्तरे-
णान्वयः । अपूर्वेति ।—अपूर्वैः,—अभिनवः, अ-तत्पूर्वैः इत्यर्थः, योऽधिक्षेपः,—
निर्भर्त्सनं, तस्य श्रवणम्—आकर्णनं तस्मात्, अशस्त्रव्रणैः,—अशस्त्रेण—न शस्त्रेण, व्रणं
—क्षतं येषां तैः, अस्त्राघातमलभमानैः इत्यर्थः । अमर्षस्वेदच्छलेन—अमर्षस्य—
क्रोधेन, यः स्वेदः,—घर्षोद्भूतः, तस्य क्लेन—व्याजेन । अनेकेति ।—अनेकेषु
समरिषु—सङ्ग्रामेषु, पीतम्—आस्वादितम्, असिधाराजलमिव—बहुशतप्रयुक्तखड्ग-
धाराजलमिव, वसद्भिः,—उद्भिरद्भिः । अवयवैः,—अङ्गैः, रोमाञ्चनिभेन—लीनीद्वम-
च्छलेन, मुक्तैः,—निसारितः, शरशतानि—बाणसमूहाः, शल्यनिकराः,—शल्य-
समूहाः एव, भरी येन तथाभूतः, अत एव लघुः,—भाररहितः तमिष । रणाय—
युद्धकर्मणे, [“तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या” (वा०) इति चतुर्थी] ।

(४२०) अट्टहासेन—तदाख्येन असिना, प्रतिविक्ष्वितः,—प्रतिफलितः, तारा-
गणः,—नक्षत्रवृन्दं यस्मिन् तेन । स्पष्टेति ।—स्पष्टं—स्फुटं, दृष्टा धवला—शुभा, दन्त-

ष्टम्भः, (४२१) परिकरवन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धनेव रुन्धन् दशदिशः, नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—“अरे (४२२) काकोदर ! काक ! मयि स्थिते राजहंसे न जिङ्गेषि बलिं याचितुम् ? अमीभिः किं वा परुषभाषितैः ? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि, प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अयं न भवसि । (४२३) अगृहीतहेतिषु अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्तुम्” इति । नागस्तु (४२४) अनादृततरम्,—“एहि, किं शस्त्रेण ? भुजाभ्यामेव भनञ्जि

माला—दशनश्रेणी यत्र तदयथा तथा, हसतेव—हासं कुर्वतेव । कथ्यमानेति ।—कथ्यमानः,—अभिधीयमान, प्रकाशमान इति यावत्, अशस्त्रणैरवयवैः अट्टहासेन च इति भावः, सत्त्वस्य—उत्साहस्य, बलस्य वा, अवष्टम्भः,—वेगः यस्य तथाभूतः ।

(४२१) परिकरेति ।—परिकरवन्धः,—कटिवन्धः, तस्य विभ्रमेण—चेष्टया, व्यापारेणेत्यर्थः, भ्रमितयोः,—चलितयोः, करयोः,—हस्तयोः, नखकिरणानां चक्रवाले—मण्डले तेन । व्यपगमनाशङ्कया—शत्रोः पलायनसम्भावनेत्यर्थः । नागेति ।—नागानां—सर्पाणां, दमनमन्त्रः,—शासनमन्त्रः, गारुडादिः इत्यर्थः, तेन यो मण्डलवन्धः,—मण्डलाकारवन्धनविशेषः, गारुडतन्त्रप्रसिद्धः ऐन्द्रादिबन्ध इत्यर्थः, यत्र स्थितो नागः न पलायितुं प्रभवतीति भावः तेनेव ; रुन्धन्—आवृणन् । सावज्ञं—सावहेलम् ।

(४२२) काकोदर !—काकस्य—वायस्येव, उदरं यस्य ; यद्वा,—काकस्य—ईषत् कुटिलगतिमत्, उदरं यस्य, तत्सम्बुद्धौ काकोदर !—रे मुनङ्ग ! (“.....भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ।.....चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥” इत्यमरः) काक !—इति साधिक्षेपोक्तिः, काकवत् निर्लज्ज इति भावः । राजहंसे—नृपश्रेष्ठे, कलहंसे च, (“राजहंसस्तु कादन्वे कलहंसे नृपोत्तमे” इति मेदिनी) । जिङ्गेषि—लज्जसे । बलिं—पूजां, पूजाविधौ देयं तण्डुलादिकञ्च, (“बलिः पूजापहारयोः” इत्यमरः) । काकानां बलिभोजनं प्रसिद्धम् । परुषभाषितैः,—कटूक्तिभिः । प्रतिपद्यस्व—गृह्याण । अयम्—ईदृशः इत्यर्थः, न भवसि—न तिष्ठसीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, न जीवसि इति भावः ।

(४२३) अगृहीतहेतिषु—अगृहीतशस्त्रेषु, (“रवेरर्षिश्च शस्त्रञ्च वक्रिञ्जाला च हेतयः” इत्यमरः) अशिक्षितः,—अज्ञातः, अनभ्यस्त इत्यर्थः ।

(४२४) अनादृततरं—सावज्ञाऽतिशयमित्यर्थः । एहि—आगच्छ । किं शस्त्रेण ?

भवतो दर्पम्” इति अभिधाय आस्फोटयामास । नरपतिरधि
 (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेतम् उत्सृज्य
 सचर्मफलकम् अट्टहासम् असिम् अर्द्धोरुकस्य उपरि बबन्ध
 बाहुयुद्धाय कक्ष्याम् । युयुधार्ते च (४२६) निर्दयास्फोटन-
 स्फुटितभुजरुधिरशीकरसिचमानौ शिलास्तम्भैरिव पतङ्गिः
 बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणौ भुवनं तौ । न चिराच्च पातया-
 मास भूतले भुजङ्गं भृपतिः । जग्राह च केशेषु, (४२७) उच्च-
 खान च शिरश्छेत्तम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकक्षकमालाऽन्त-
 रेण अस्य यज्ञोपवीतम् । उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्च अवादीत्,—
 “दुर्विनीत ! अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहवीजम् इदं, यतो
 विश्रम्भमेव आचरसि चापलानि” इत्युक्त्वा उत्ससर्ज तम् ।

—शस्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । भनजिम—नाशयासीत्यर्थः । आस्फोटयामास
 —आस्फालयामास, बाहौ कराघातम् अकार्षीदित्यर्थः ।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम् । आयुधेन—शस्त्रेण । उत्सृज्य—परित्यज्य ।
 अट्टहासं—तदास्त्रं भैरवाचार्यदत्त खड्गम् ; अट्टहासग्रहणेनैव असौ गम्यमाने पुनरसि-
 पदग्रहणं प्रशंसार्थं, “प्रशंसार्थः सामान्यपदप्रयोगः” इति रुद्रटानुशासनादवगन्तव्यम् ।
 अर्द्धोरुकस्य—ऊर्ध्वरिधरपर्यन्ताच्छादकवस्त्रविशेषस्य । कक्ष्यां—वसनरज्जुम् ।

(४२६) निर्दयेति ।—निर्दयं—निष्ठुरं, यत् आस्फोटनं—प्रहरणं, परस्परं
 बाह्वोर्हस्ततलप्रहारेण शब्दकरणमित्यर्थः, तेन स्फुटितस्य—विचतस्य, भुजस्य रुधिराणां—
 —रक्तानां, शीकरैः,—विन्दुभिः, सिचमानौ—आसूयमानौ इत्यर्थः । पतङ्गिः, परस्परदेहि
 इति भावः । न चिरात्—अचिरादित्यर्थः ।

(४२७) उच्चखान—उत्तोलयामास इत्यर्थः । वैकक्षकमालां—तिथ्यग्वक्षी-
 विलम्बिहारविशेषम्, अन्तरेण—मध्ये, [“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०) इति
 अन्तरेणेति योगे द्वितीया] । मालाऽन्तरितत्वात् पूर्वमदृष्टम्, इदानीमनाहतत्वात्
 तद्दर्शनं बोद्धव्यम् ।

(४२८) दुर्नयेति ।—दुर्नयस्य—दुश्चेष्टितस्य, निर्वाहः,—सम्पादनं, तस्य वीजं
 —कारणम्, इदं—यज्ञोपवीतमिति यावत् ; एतद्दर्शनेन ब्राह्मणोऽयमिति मत्वा दुरा-

अनन्तरञ्च सहस्रैव (४२६) अतिबहलां ज्योत्स्नां ददर्श, शरदि
विकसतां कमलवनानामिव च घ्राणावलेपिनम् आमोदम्
अजिघ्रत्, भ्रूटिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास
च शब्दानुसारेण दृष्टिम् ।

(४३०) अथ करतलस्थितस्य अट्टहासस्य मध्ये तडित-
मिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्तीं, प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामां,
तामरसहस्तां, (४३१) कीमलाङ्गुलिरागराजिजालकानि च
चरणलग्नानि (४३२) वेलावालविद्रुमलतावनानि इव
आकर्षन्तीं, (४३३) करपङ्कजसङ्कोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव
खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिभेन विभ्रतीं,

चारोऽपि त्वं न केनापि दण्डासे ब्रह्महत्याभयादिति भावः । विश्रब्धं—निःशङ्कम् ।
चापलानि—औद्धत्यानि । उत्सर्ज—सुसोच ।

(४२६) अतिबहलाम्—अतिप्रभूताम् । घ्राणावलेपिनं—नासारन्ध्रपूरकमिति
भावः । आमोदम्—अतिमनोहरगन्धम् । व्यापारयामास—प्रेरयामास, निक्षेपयामासे-
त्यर्थः । दृष्टिं—नेत्रम् ।

(४३०) अधेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “स्त्रियमपश्यत्” इत्युत्तरेणान्वयः । अट्ट-
हासस्य—तदाख्यस्य असेः । तडितमिव—सौदासनौमिव, स्फुरन्तीं—राजमानाम् ।
पिबन्तीमिव—ग्रसन्तीमिव । त्रियामां—रात्रिम् ; अतिप्रभावत्वेन तमिस्राशसन-
मुन्नेचितम् । तामरसहस्तां—पद्मकराम्, (“अथ तामरसं पद्मे ताम्र-काञ्चनयोरपि”
इति मेदिनी) ।

(४३१) कीमलिति ।—कीमलानाम् अङ्गुलीनां रागराजिः,—लोहितधारा,
तस्या जालकानि—प्रवाहान् ।

(४३२) वेलिति ।—वेलायां—तटभूमौ, बालानि—नवानि, यानि विद्रुमलता-
वनानि—प्रवालवल्लीकाननानि तानि इव ।

(४३३) करेति ।—कर एव पङ्कजं—पद्मं तस्य सङ्कोचः,—निमीलनं, चन्द्री-
दयादिति भावः, तस्य आशङ्का—भयं तथा, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रविम्बम् इवः ।
खण्डशः कृतं—खण्डखण्डौकृतम् । निर्मलिति ।—निर्मलानां—त्रिशदानां, चरणनखानां
निवहः,—समूहः, तन्निभेन—सच्छलेन ।

(४३४) गुल्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलि-
बन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४३५) बहुविधकुसुम-
शकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात्
अंशुकात् उदधिसलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४३६) उदधिजन्म-
प्रेम्णा त्रिबलिच्छलेन त्रिपथगयेव परिष्वक्तमध्याम्, अत्युन्नत-
स्तनमण्डलां दृश्यमानदिङ्गागकुम्भामिव ककुभं, (४३७) मद-
ल्लग्नैरावतकरशीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं चारम्
उरसा दधानां, (४३८) धवलचामरैरिव च मन्दमन्द-

(४३४) गुल्फीति ।—गुल्फं—पादग्रन्थिम्, अवलम्बते इति गुल्फावलम्बि—
गुल्फस्थं, नूपुरपुटं—नूपुरसन्धिः यस्याः तद्भावः तत्तां तथा हेतुना । स्थितेति ।—
स्थितं निविडं—दृढं, कटकावल्यां—सैनिकचक्रे, बन्धनं तस्मादिव, परिभ्रश्य—विच्युत्य,
सलाह्य इत्यर्थः, आगताम्—उपस्थिताम् ।

(४३५) बहुविधेति ।—बहुविधैः, —विधितैः, कुसुमानां—पुष्पाणां, शकुनीनां—
पक्षिणाञ्च, शक्तैः, एकव—तनुनिर्मितैः, अन्यत्र,—उपरिपतितैः इति भावः, शोभितं
तस्मात् । पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चलिता,—विचिताः, तनवः,—अत्यात्याः,
तरङ्गाः,—शोभावर्द्धनार्थं हस्तेन कुञ्चनजनिताः भङ्ग्यः, ऊर्ध्वयश्च यस्य तस्मात्, अति-
स्वच्छात्—अतिविशदात्, अंशुकात्—वसनात् । उत्तरन्तीम्—उत्तिष्ठन्तीम्; वस्त्रा-
च्छादिततया दूरात् स्पष्टं नालक्ष्यत, ततो यथा यथा समीपवर्तिनी अजायत, तथा तथा
स्फुटं दृश्यमानत्वात् वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणबीधो जायते; अथवा पवनेन आच्छादन-
बसनस्य अन्तराऽन्तरा उदञ्चनात् वस्त्राभ्यन्तरादुत्तरणबीधः इति भावः ।

(४३६) उदधिजन्मप्रेम्णा—समुद्रोत्पत्तिस्त्रेहेन, त्रिबलिच्छलेन—त्रिबलिमिषेण,
त्रिपथगयेव—त्रिधारया गङ्गयेव, परिष्वक्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्यभागाम् । दृश्य-
मानेति ।—दृश्यमानौ दिङ्गागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भौ यस्यां तथाभूताम् इव । ककुभं—
दिशं (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा.....” इत्यमरः) ।

(४३७) मदेति ।—मदे—दानवारिणि, लग्नः,—संसक्तः मदलग्नः,समद इत्यर्थः, य
ऐरावतः तस्य करः,—शुद्धा, तस्य शीकराणां—जलविन्दूनां, निकरः,—सङ्घः तमिव ।
शरदिति ।—शरदि यः तारागणः,—नक्षत्रघट्टं, तद्वत् तारः,—महान्, उज्ज्वल इत्यर्थः
तम् । उरसा—वक्षसा ।

(४३८) धवलचामरैरिव—श्वेतबालव्यजनैरिव । मन्देति ।—मन्दमन्देन—दृष्टेन

निश्वासदीलायितैः हारकिरणैः उपवीज्यमानां, (४३८) स्वभाव-
लोहितेन मदान्धगन्धेभकुम्भास्फालनसङ्क्रान्तसिन्दूरेणैव करद्वयेन
द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनैव कुण्डली-
कृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभ-
गभस्तिस्तवकेन इव च अत्रणलग्नेन अशोककिसलयेन
अलङ्कृतां, महता सातङ्गमदमयेन तिलकेन अदृश्यच्छत्र-
च्छायाखण्डलेनैव अविरहितललाटाम्, आ-पादतलात् आ-
सीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशसेव धवली-

अत्याख्येन इत्यर्थः, [“प्रकारे गुणवचनस्य” (पा१।१२ पा०) इति द्वित्वम्] निम्नाख्येन
दीलायिता’,—चञ्चलिता’ तैः । उपवीज्यमाना—संवीज्यमाना ताम् ।

(४३८) स्वभावलोहितेन—सहजरत्नेन । मदान्धेति ।—मदान्धः,—मदमत्तः,
यः गन्धेभ,—गन्धप्रधानो हस्ती, “खेदं मूत्रं पुरीषञ्च सञ्जाचैव मतङ्गजाः । यस्याप्राय
विमाद्यन्ति तं विद्याङ्गन्धस्तिनम ॥” इत्युक्तलक्षणी हस्ती वा, तस्य कुम्भास्फालनं—
कुम्भताडनं, तेन सङ्क्रान्तं—ससक्तं, सिन्दूरं यस्मिन् तेनेन ; लक्षणाः गजारीङ्गण-
शीलत्वा तत्कुम्भसिन्दूरसङ्क्रमणमवगत्यम् ; करद्वयेन—हस्तयुगलेन, द्यो माना—
राजमानांम् ।

(४४०) हरेति ।—हरस्य शिखण्डं—चूडा. शिखरमित्यर्थः, (“शिखण्डो वर्ह-
चूडधीः” इति मेदिनी) तत्र यः इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्धचन्द्र इत्यर्थः तेन इव ।
कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपता नीतेन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावाभिर्णिणा, दन्तपत्रेण—हस्ति-
दन्तनिर्मितकर्णभूषणेन विभ्रा माना—विराजमानांम् ।

(४४१) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य—नारायणोरस्यस्य मणिविशेषस्य, गभस्तीनां
—किरणानां, सप्तकां,—गुच्छः तेन इव, अत्रणलग्नेन—अत्रणगतेन । सातङ्ग-
मदमयेन—गजदानरचिनेन इत्यर्थः । अदृश्येति ।—अदृश्यस्य—तिरिहितस्य, छत्रस्य
छायाखण्डलं तेन इव, अविरहितः,—अग्रन्थ, ललाटी यस्याः ताम् । आ-पादतलात्
—पादतलमारभ्य, आ-सीमन्तात्—सीमन्तपर्यन्तम्, [अत्र “पञ्चम्यपाङ्परिभिः”
(२।३।१० पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी, ततः “आङ् मथ्यादाऽभिनिधोः”
(२।१।१३ पा०) इति पञ्चम्यन्तेन पदेन पात्तिकः समासाभावः] । चन्द्रातपधवलेन
—कौमुदीवत् यथेण, चन्द्रातप इव—उल्लोच इव, धवलेन—स्वभावान्नद्रा न/या ।

हतां, (४४२) धरणितलक्षुस्त्रिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः
सरिङ्गिरिव सागरादृष्टाभिः अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः
अवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनक्षरम् आचक्षाणां
स्त्रियम् अपश्यत्, असम्भ्रान्तश्च पप्रच्छ,—“भद्रे ! काऽसि ?
किमर्थं वा दर्शनपथम् आगताऽसि ?” इति । सा तु
स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत
तं,—“वीर ! विद्धि मां (४४५) नारायणोःस्थली-
लीलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगौरयादिराजवंश-

आदिराजयशसा इव—आदिराजस्य—मनोः वैवस्वतस्य, पृथुनृपतेर्वा, यशः तेन
इव ।

(४४२) धरणितलीति ।—धरणितलं—भूतलं, चुस्वन्ति—सृशन्ति इति तथो-
क्ताभिः । विज्ञेयमिदं सरित्यचेऽपि योजनीयम् । सागरादृष्टाभिः,—सागरेण
अदृष्टाः ताभिः, असागरगामिनीभिः इत्यर्थः, शुभत्वादिति भावः । [“सागरादृष्टाभिः”
इत्यत्र “सागराधिष्ठाभिः” इति पाठे,—सागरम् अधि—अधिष्ठित्य, तिष्ठन्ति याः ताभिः,
सागराधिष्ठाभिः इत्यर्थः] ।

(४४३) कमलसम्भवलं—कमलादुत्पत्तिम् ; यद्वा,—सम्भूयते—स्थीयते अस्मिन्निति
[अधिकरणे अलि] सम्भवः, कमलमेव सम्भवः,—अधिष्ठानस्थानं यस्याः तस्याः भावः
तत्त्व, कमलवास्तव्यत्वमित्यर्थः, लक्ष्म्याः पद्मालयत्वात् ; अथवा,—कमलसम्भवलं—
मलिलादुत्पन्नत्वं, चीरोदधेः तदुत्पत्तेः, (“सलिलं कमलं जलम्” इत्यमरोक्तेः)
अनक्षरम्—अक्षररहितं, तूष्णीम् इत्यर्थः, वाग्व्यापारं विनैवेति यावत्, आचक्षाणां—
कथयन्तीम् । असम्भ्रान्तः,—अचकितः, अक्षर एवेत्यर्थः ।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण । अभिभवन्तीव—तिरस्कुर्वन्तीव, तद्वाक्यं प्रति-
रुन्वतीवेत्यर्थः ।

(४४५) नारायणेति ।—नारायणस्य—विष्णोः, उरः,—वक्षःस्थलम् एव,
स्थली—अकृतिमा भूमिः, अरण्यम् इत्यर्थः, तत्र लीलया—खेच्छयेत्यर्थः, यी विहारः,
—क्रीडा, विचरणञ्च, तत्र हरिणी—मृगी ताम् ; हरिणी अपि खेच्छया अरण्यस्थल्यां
वह्मरांत ।

(४४६) पृथ्विति ।—पृथुप्रभृतीनां राज्ञां, वंशस्य—कुलस्य, वैशुदण्डस्य च,

पताकां, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविलासशालभञ्जिकां,
 (४४८) रणरुधिर-तरङ्गिणी-तरङ्ग-क्रीडा-दीहद-दुर्लखित-राज-
 हंसो, (४४९) सितद्वृषच्छत्रप्रण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अति-
 निशितशस्त्रधारावनभ्रमणविभ्रमसिंहीम्, असिधाराजलज्म-
 लिनीं श्रियम् । (४५१) अपहृताऽस्मि तव अमुना शौर्यरसेन ।
 याचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्” इति ।

(“नशः पृसि कुले वैशौ” इति मेदिनी) पताकां—वैजयन्ती, यशप्रख्यापणीमित्यर्थः,
 एकाव कौर्त्तिनिसारा, अन्यत्र,—वैशुदण्डस्योपरि अनस्यानात् इति भावः ।

(४४७) सुभटेति ।—सुभटाना—वीरयेष्टाना, भुजाः,—बाहव एव, जयस्तम्भाः,
 —विजयज्ञापकस्थूणाः, तेषु विलासशालभञ्जिका—श्रीभार्योपनिहितपुत्रलिना ताम् ।
 दृश्यते हि लोके सभानामुपरि शालभञ्जिकान्यास क्रियते इति, एवं हि या सततं
 वीराणां हस्तेषु अभिरमते स्म इति । सुभटपदेन अस्याः वीरासुरागित्वं प्रकटीकृत,
 “स्त्रीभिः प्रण्डः इव श्रीभिः दुर्बलः परिभूयते” इत्युक्तेः ।

(४४८) रणेति ।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु, या रुधिरतरङ्गिण्यः,—रक्तनद्यः, तासां
 धरङ्गेषु—ऊर्मिषु, क्रीडा—क्रीडाः, तत्र दीहदेन—अभिलाषेण, दुर्लखिता—दुर्बिनीता,
 राजहंसो ताम् ।

(४४९) सितेति ।—सितानि—भनलानि, चूपाणां—राजा, छत्रप्रण्डानि—
 आतपत्रमखलानि, आतपत्रनानि इत्यर्थः, सत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम्, अनातपे
 प्राबलः मयूरीणा सञ्चरणशीलत्वात् ।

(४५०) अतीति ।—अतिनिशितानां—सुतीक्ष्णानां, शस्त्राणां धारा एव बनानि,
 तेषु भ्रमणम् एव विभ्रमः,—विलासः, तत्र सिंही ताम् ; [हिंसोः पचाद्यच्
 “पृषोदरादीनि—” (६।३।१०९ पा०) इत्यादिना हकार-सकारयोः स्थानव्यत्ययात्
 सिंहः, तत्र “जाते—” (४।१।६३ पा०) इत्यादिना ङीप् रूपात्] । असीति ।—
 असीना—तरनारीणा, धारा एव—निशिताग्राण्येव, जलानि, तनुत्वात्, वैशद्याच्चेति
 भावः, तत्र कमलिनी—पद्मिनी ताम् ।

(४५१) अपहृता—आकृष्टा । शौर्यरसेन—शौर्यानुरागेण, सिद्धाना चिर-
 प्रार्थनयाऽपि दर्शनमददत्याः शौर्यगुणपक्षपातिन्याः सिन्धुजायाः तत्र राजनि स्वय-
 म्प्रनिर्भावनः, नरनाथासामान्यशौर्यानुरागात् इति बोध्यम् ।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः ; यतो राजा तां प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्यस्य सिद्धिं ययाचे । लक्ष्मीस्तु देवी (४५३) प्रीततरहृदया विस्तीर्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेव उपरि पर्यस्तेन अभिषिञ्चन्ती भूपालम्—“एवमस्तु” इति अब्रवीत् ; अवादीच्च पुनः,—“अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानवृद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य

(४५२) अपुनरुक्ताः,—पुनरुक्तिदोषरहिताः, परोपकाराः,—परिषामुपकाराः ; वीराः परोपकारं करिष्यामः इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कार्पण्यात् न तत्र तेषां काऽपि अन्यथोक्तिरिति भावः ; यद्वा,—अपुनरुक्ताः,—अनधिकाः, परोपकारा न तेषाम् अधिका मताः, अवश्यकर्तव्यत्वात् स्वतःसिद्धा इति भावः ; परोपकार-व्रतिनस्ते कृतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्यम् । तां—लक्ष्मीम् । स्वार्थविमुखः,—निःस्वार्थः, स्वोपकारार्थं वरमप्रार्थयमानः इत्यर्थः । सिद्धिम्—अभीष्ट-साफल्यं, विद्याधरत्वलाभरूपमित्यर्थः ; आश्रितेष्टसाधने एव महापुरुषाः व्यसनिनः भवन्तीति निष्कर्षः ।

(४५३) प्रीततरेति ।—प्रीततरम्—अतिशयेन प्रीतं, राज्ञः स्वार्थनिःसृहत्वेन इति भावः, हृदयं यस्याः सा । विस्तीर्यमाणेन—विस्कार्यमाणेन ; राज्ञः निःसृहत्वदर्शनेन विस्मयोदयादिति भावः । क्षीरोदेनेव—दुग्धसागरेणेव, अतीव प्रसन्नत्वादिति भावः । उपरि पर्यस्तेन—उपरि पतितेन । एवम् अस्तु—त्वन्प्रार्थनं पूर्णं भवतु इत्यर्थः ।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य स्वभावस्य वा श्रौदार्येण, मनस्वितया उदार-स्वभावतया वा इत्यर्थः । असाधारणया—निरुपमया । सूर्याचन्द्रमसोः,—आदित्य-निशाकरयोः, तृतीय इव—सूर्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्वितया तृतीयस्थानमधिकृत इत्यर्थः । अविच्छिन्नस्य—विच्छेदमनधिगतस्य । उपचीयमानवृद्धेः,—सततवर्द्धमानाभ्यु-दयस्य । कालवशात् स्वतेजःसु कदाचित् चयवतः कदाचित् वृद्धिमतश्च सूर्यात्, प्रतिमासं चयवृद्धिमतः चन्द्रमसश्चापि उपमानभूतात् अहरहः उपचीयमानवृद्धिमहंशस्य उपमेय-भूतस्य नरेन्द्रस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः । शुचीति ।—शुचिः,—वाह्याभ्यन्तरपूतत्वं शुद्धाचरणं वा, सुभगं—सु—शीभनं, भगं—वीर्यं कीर्तिः वा, सत्यं—यथार्थभाषणं,

सहतो राजवंशस्य कर्ता भविष्यति । (४५५) यस्मिन्
उत्पद्यते सर्वद्वीपानां भोक्ता हरिश्चन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्ती
त्रिभुवनविजिगीषुः द्वितीयो मान्धातेव ; यस्य अयं करः स्वय-
मेव ग्रहीष्यति चामरम्” इति वचसोऽन्ते तिरोबभूव ।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत ।
भैरवाचार्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्मणा
च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली,
हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खड्गी च भूत्वा अवाप विद्या-
धरत्वम् ; प्रोवाच च,—“राजन् ! (४५७) अदूर-
व्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथाः । सतान्तु भुवि

त्यागः,—दानं, धैर्यं—धीरत्वं, तेषु शौण्डाः,—प्रसक्ताः, दत्ताः वा ; यद्वा—तैः
शौण्डाः,—विख्याताः, सदाचारपरायणा यशस्विनः सत्यवादिनः वदान्याः धीराश्च
इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डाः,—पुरुषश्रेष्ठाः, [प्रकृष्टः काण्डः प्रकाण्डः “प्रादयः गताद्यर्धे
प्रथमया” (वा०) इति समासः । अत्र प्रकाण्डशब्दः श्रेष्ठार्थकोऽवगन्तव्यः] प्रायेण—
बाहुल्येन यत्र तादृशस्य । कर्ता—उत्पादकः ।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे । द्वितीयः,—अपरः, मान्धातेव—सूर्यवंश-नृप-
विशेष इव । अयं—सदीयः इत्यर्थः । [“स्वयमेव ग्रहीष्यति” इत्यत्र “स्वयमेव
कमलमपहाय ग्रहीष्यति” इत्यधिकः पाठः] ।

(४५६) कर्मणा—श्रवसाधनरूपकार्येण । सम्यक् उपपादितेन—सम्यगनु-
ष्ठितेन । सद्य एव—तत्क्षणमेव । कुन्तली—कुन्तलवान्, सुकेश इति यावत् ।
किरीटी—मुकुटधारी । कुण्डली—कर्णान्दोलितकुण्डलः । हारी—हारवान् ।
केयूरी—अङ्गदी । मेखली—काञ्चीदामालङ्कृतकटिः । मुद्गरी—मुद्गरः,—दण्ड-
विशेषः तद्वान् ; [अत्र सर्वत्र इन्नक्षत्रेषु “अत इनि-ठनौ” (५।२।११५ पा०) इति
इनिप्रत्यये, मेखली इत्यत्र च “त्रौह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्यये
रूपम्] । विद्याधरत्वं—विद्याधरभावम् ।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविताराः, न दूरप्रसारिण इत्यर्थः । फल्गु-
चेतसाम्—असारचित्तानाम्, (“असारं फल्गु” इत्यमरः) अलसाना—मन्दानां,
कार्यपराङ्मुखाणाम् इत्यर्थः, मनोरथाः—क्रामाः ।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः ; स्वप्नेऽपि अस-
 श्वावितां दातुस्मिमां दक्षिणां क्षमः कोऽन्यो भवन्तम् अपहाय ?
 (४५९) सम्पत्कणिकामपि प्राप्य तुलैव लघुप्रकृतिः उन्नतिम्
 आयाति । (४६०) त्वदीयैः गुणैः उपकरणीकृतस्य त्वत्त
 एव च लब्धात्मनाभस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य ।
 तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यलवोपपादनोपयोगेन
 स्मारयितुम् आत्मानम्” इति । (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशस्तु
 भवन्ति धीराणां हृदयावष्टम्भाः ; अतः तं राजा—“भवत्सिद्धैव
 परिसमाप्तकृत्योऽस्मि ; साधयतु मान्यो यथासमीहितं स्थानम्”
 इति प्रत्याचचचे ।

(४५८) विस्तारवत्यः,—प्रसरणशीलाः, दूरन्यापिन इत्यर्थः । उपकृतयः,—
 उपकारा । इमा दक्षिणा—नित्याधरत्वलाभरूपाम् । क्षमः,—शक्तः । अपहाय—
 त्यक्त्वा, विनेत्यर्थः ।

(४५९) सम्पदिति ।—सम्पदः,—विभवस्य, कणिका—कणामात्रं, निभवलेश-
 सित्यर्थः । लघुप्रकृतिः,—क्षुद्रस्वभावाः । उन्नतिम्—ऊर्ध्वगमनम्, उन्नतार्गगमनञ्च, विपथ-
 गामितिसित्यर्थः ।

(४६०) उपकरणीकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थः । लब्धेति ।—लब्धः आत्मनो
 लाभः,—अभीष्टरूपः येन तथाभूतस्य । अस्य—मदीयस्य इति भावः ।

(४६१) कार्येति ।—कार्यस्य लभः,—लेशः, भिन्दुः इत्यर्थः, यत्किञ्चि कार्यम्
 इति निष्कर्षः, तस्य उपपादन—सम्पादनं, तेन यः उपयोगः,—उपकारः तेन ।
 स्मारयितुम्—स्मृतिपथं नेतुम् ।

(४६२) प्रत्युपकारेति ।—प्रत्युपकारेण—उपकारप्रतिदानेन, अन्यकृतेन इति
 भावः, दुष्प्रवेशः,—प्रवेष्टुमशक्या इत्यर्थः । हृदयावष्टम्भाः,—हृदयगाम्भीर्याणि ;
 धीराणां हृदयानि परप्रत्युपकारं नार्थयन्ते इति भावः । [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति
 पाठान्तरम्] । भवत्सिद्धा—भवतः सिद्धा—अभीष्टपूरणेनेत्यर्थः । परिसमाप्तम्—
 अर्वाभूतं, कृत्य—प्रयोजनं यस्य तथाभूतं, लब्धप्रत्युपकार इति भावः । साधयतु—
 गच्छतु । “प्रायेण ख्यन्तक साधिर्गमे स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पणः । साव्यः,
 भवानिति शेषः । यथासमीहितं—चेष्टितानुरूपं, यथाऽभिलषितमित्यर्थः, स्थानं—

तथोक्तञ्च (४६३) भ्रूभुजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य
टीटिभादीन् कुवलयवनेनेव अवश्यायशीकरस्त्राविणा सास्त्रेण
चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—“तात ! ब्रवीमि
यामीति न स्नेहसदृशम् । त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम् ।
गृह्यताम् इदं शरीरकामिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम्
तिलशः क्रीता वयमिति न उषकारानुरूपम् । वाम्भवोऽसीति
(४६५) दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमिति अप्रत्यक्षम् ।

निद्याधरलीकमित्यर्थः । इति, उक्ता इति शेषः । प्रत्याचक्षे—प्रत्याख्यान कृतवान्
इत्यर्थः, प्रत्युपकृतियहणे असम्मतोऽभूत् इति भावः ।

(४६३) भ्रूभुजा—राज्ञा । जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः, [इच्छासन्नतस्य गमिः
“सनाशस—” (३।२।१६८ पा०) इति उपत्यये रूपम्] भैरवाचार्य इति शेषः ।
कुवलयवनेनेव उत्पलकाननेन इव । अवश्यायेति ।—अवश्यायाना—तुषाराणां,
(“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिं हिमम्” इत्यमरः) शीकरान्—मिन्दून्, क्षवति
इति तथोक्तेन । सास्त्रेण—सजलेन, अत्र अस्रशब्देनैव नयनसलिलार्थान्बोधात् पुनः
चक्षुःशब्दोपादानं निरर्थकमेव, तेन सास्त्रेणेत्यत्र ससलिलेनेति वक्तुमुचितम् । “यामि”
इत्यादिना सर्वं स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति बोद्धव्यम् । स्नेहसदृशं—स्नेहानुरूपम् ।
अत्र स्नेहानुरूपनिषेधेन स्नेह इव सुतरामानिष्कृत एव, उक्तं हि,—प्रतिषेध इवेष्टस्य
यद्विशेषाभिधित्वया । आक्षेप इति त सन्तः शसन्ति कवयः सदा ॥” इति ।
एवमुत्तरत्रापि । प्राणाः, मदीया इति शेषः, त्वदीयाः,—तवाधीनाः, त्व मत्तः अभिन्न
इति भावः । पुनरुक्तं—कार्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तत्र पुनः वाचा समाधान-
सधिकारम् इति भावः ।

(४६४) व्यतिरेकेण—पृथग्भावेन, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, आवा स्वल्
अभिन्नावेन, तथा कथने तु तस्य विपर्ययः स्यादिति भावः । तिलशः,—खण्डशः ;
यान्त उपकारा कृताः, मदीयेषु अवयवेषु तिलशः खण्डयित्वा प्रदत्तेषु सन्तु अपि
तथा न परिशील्यन्ते इति भावः ।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरे निक्षेप इव ; वाम्भवस्य स्वती बहुधा भिन्नतया
दूरनिक्षेपात् इति भावः । अप्रत्यक्षं—वचननातम् एतत् ; हृदयस्य तथास्थितस्य
दृष्टिविषयत्वायोगात् इति भावः ।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति
अश्रद्धेयम् । (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः ।
स्मर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा । सर्व्वथा (४६९) कृतघ्ना-
लापेषु असज्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जनः”
इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारोच्छूलितमुक्ताफलनिकरताडिततारा-
गणं गगनतलम् उत्पपात ; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्धु-
चितं धाम । (४७०) श्रीकण्ठीऽपि,—राजन् ! पराक्रमक्रीतः

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी, अत एव नः,—अस्माकम्,
इयं सिद्धिः,—विद्याधरत्वलाभः, कारणा—यातना, क्लेश एव इत्यर्थः, [“कारणा तु
आतना तीव्रवेदना” इत्यमरः । “नः सिद्धिः” इत्यत्र “न सिद्धिः” इति पाठि,—
भवद्विरहजननात् इयं यातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति,
यती हि, प्रियसङ्गसाहिना सिद्धिलाभस्यापि तथाविधसुखानाधायकत्वेनाकिञ्चित्करत्वा-
दित्याशयः] अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम् ; एतस्मिन् सद्विरहेषु कारणाज्ञाने कष्टम्
अत्र प्रवृत्तिः ? इति एतद्वाक्यस्य अश्रद्धेयत्वम् इति भावः ।

(४६७) निष्कारणः,—निरर्थकः, अहेतुः वा ; कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गी-
कारादिति भावः । इति—एतत्कथनम्, अनुवादः,—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनम् ।

(४६८) आज्ञा—आदेशः ; अनुजीविभिः राजा न हि आदिश्यते, अपि तु
राज्ञा ते आदिश्यन्ते इति भावः ।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृतं घ्नन्तीति कृतघ्नाः,—उपकारविस्मर्त्तारः, तेषाम्
आलापाः,—भाषणानि तेषु, अकृतज्ञजनविषयकालापावसरेषु इत्यर्थः ; असज्जनकथासु
—दुर्जनविषयकालापप्रस्तावेषु इत्यर्थः ; भवत्यत्युपकाराकरणात् अहमपि कृतघ्नासज्जनेषु
अन्यतमः इति भावः । स्वार्थनिष्ठुरः,—स्वकार्य्यमात्रनिर्वाहपरायणत्वेन निर्दयः । वेगेति ।
—वेगेन—उत्पतनरंहसा, छिन्नात्—तृटितात्, हारात् उच्छलितानां—खलितानां,
मुक्ताफलानां—सौक्तिकानां, निकरैः,—समूहैः, ताडितः,—आहतः, तारागणः,
—नक्षत्रसमूहः यस्य यत्र वा तत् । अत्र विषयिणां कियत्सङ्ग्रहकानां सौक्तिकानां
निगरणेन असङ्ग्रहतारागणताडनमध्यवसीयते इत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।
सीमन्तितेति ।—सीमन्तितः,—द्विधाकृतः, ग्रहाणाम्—अन्तरीक्षचारिणां सूर्यादीनां, ग्रामः,
—मण्डलं येन तथाभूतः । सिद्धुचितं—विद्याधरत्वानुरूपमित्यर्थः, धाम—स्थानम् ।

(४७०) श्रीकण्ठीऽपि—तदाश्वः नागोऽपि । पराक्रमक्रीतः,—वीर्य्यक्रीतः ।

कर्त्तव्येषु नियोगेन अनुग्राह्यो ग्राहितविनयोऽयं जनः” इत्यभि-
धाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश ।

(४७१) नरपतिस्तु क्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां, प्रवातुम्
आरब्धे (४७२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्वाससुरभौ, (४७३) वन-
देवताकुचांशुकापहरणपरिहासस्वेदिनि इव सावश्यायशौकरे,
(४७४) परिमलाकृष्टमधुक्लति, (४७५) कुमुदनिद्रावाहिति,

[“कर्त्तृ-करणे कृता बहुलम्” (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण द्वितीयासमासः] ।
कर्त्तव्येषु—कार्येषु, भवतः इति भावः, नियोगेन—आदेशेन । ग्राहितविनयः,—
शिक्षितविनयः, पराजयेन इति भावः । [“राज्ञा अनुमोदितः” इत्यत्र “राजानु-
मोदितः” इति पाठान्तरम् । एतदेव समीचीनं मन्यामहे, “मतिबुद्धि—”
(३।२।११८ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य क्तस्य “क्तेन च—” (२।२।१२
पा०) इत्यादिना षष्ठ्या एव समासनिषेधात्, अतीतविहितेन क्तेन द्वितीय्यह
समासो भवत्येव इति समञ्जसं भवेत् । “राज्ञा अनुमोदितः” इति पाठि—“कर्त्तृ-
करणे—” (२।१।३२ पा०) इति बहुलग्रहणात् समाधेयः समासाभावः इति
दिक्] । भूविवरं—पातालम् ।

(४७१) “नरपतिः” इत्यस्य “नगरं विवेश” इत्युत्तरेणान्वयः । क्षीणभूयिष्ठाय
—प्रायेण क्षीणायाम् इत्यर्थः । क्षपायां—रजन्याम् । प्रवातुं—प्रकर्षेण सञ्चरितुम् ।

(४७२) प्रबुध्यमानेति ।—प्रबुध्यमानानां—सूर्योदयप्रारम्भात् विक्वाशं लभ-
मानानां, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, निश्वासेन—तत्सम्पृक्तवायुनेत्यर्थः, सुरभिः,—
सुगन्धिः तस्मिन् ।

(४७३) वनेति ।—वनदेवतानां कुचयोः,—स्तनयोः, अशुकस्य—वसनस्य,
अपहरणमेव परिहासः,—क्रीडनविशेषः, तेन यः स्वेदः,—घर्मोदकं, सखीदवात्
इति भावः, तद्वति इव, सावश्यायशौकरे—तुषारविन्दुयुक्ते इत्यर्थः । एतेन वार्यौ
भुजङ्गव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

(४७४) परिमलति ।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्दजनितो गन्धः, सुरतसम्भोगज-
सन्निभः इति तु अर्थवशसम्पन्नः, तद्वहत्वादिति भावः, (“विमर्दीत्ये परिमलः” इत्यमरः)
तेन आकृष्टाः,—आक्षिप्ताः, मधुक्लतः,—अमराः ; अन्यतः,—तदाप्रायीन्मादिताः
विटाः इति फलितं येन तथोक्ते ।

(४७५) कुमुदिति ।—कुमुदानां निद्रा—सङ्कीच इत्यर्थः, तां वाहयति—

(४७६) निशापरिणतिजडे, तुषारलेशिनि वनानिले, (४७७) विरह-
विधुरचक्रवाकचक्रनिश्वसितसन्तापितायामिव अपरजलनिधिमव-
तरन्त्यां त्रियामायां, (४७८) साक्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुतू-
हलिनीषु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनीषु, (४७९) उन्निद्रपक्षिणि,
(४८०) चरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, मृदुपवन-

जनयति इति तस्मिन् ; अत्र नायिकान्तरसमागमसमये प्रणयकलहमाशङ्क्य प्रागुप-
भुक्ताया अप्यन्यस्याः कुमुदिन्याः प्रेमगर्भव्यवहारेण निद्रासमुत्पादनात्, अस्य नायिकासु
तुल्यानुरागदर्शनात् दक्षिणनायकत्वं ध्वन्यते ।

(४७६) निशेति ।—निशायाः, —रान्तेः, परिणतिः, —परिणामः, अवसानम्
इत्यर्थः, तथा जडः, —सन्धरः ; एकत्र—शिशिरभारेण, अन्यत्र, —सर्वां निशां व्याप्य
निधुवनविलासात् प्रजागरालसः इति भावः तस्मिन् । तुषारलेशिनि—शिशिरविन्दु-
वाहिनि, ईषत् शीतले इति भावः, अन्यत्र, —रतिश्रमस्वेदवति इत्यर्थः ।

(४७७) विरहेति ।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणां—व्याकुलानां, चक्र-
वाकाणां—रथाङ्गनामकानां पक्षिणां, चक्रस्य—समूहस्य, निश्वसितेन—निश्वासा-
द्वायुना, उष्णेन इति भावः, सन्तापितायाम् इव ; अत्र प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण सम्भा-
वनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम् ; प्राचि तपनस्योदयात्
तत्तेजसा क्रमात् तमसां प्रतीचि अपसरणात् इति तात्पर्यम् । सन्तापितः शीतल
जलमवगाहते इति लीकप्रसिद्धः । त्रियामायां—रजन्याम् ।

(४७८) साक्षादिति ।—साक्षादागतायाः, —नेत्रसमीपे समुपस्थितायाः, प्रत्यक्ष-
दृश्यमानायाः इत्यर्थः, लक्ष्म्याः, —श्रियाः, (नवीदितस्य पत्युः प्रभाकारस्य शोभाया इत्यपि
व्यज्यते) विलोकने—दर्शने, दर्शनार्थमित्यर्थः, कुतूहलिन्यः, —कौतुकवत्यः तासु इव ।
समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनीषु—पद्मिनीषु ; एतेन नलिनीनां मुग्धनायिका-
कल्पत्वं ध्वनितम् ।

(४७९) उन्निद्रेति ।—उन्निद्राः, —विगतनिद्राः, प्रसुप्ता इत्यर्थः, (प्रत्यक्षे पतवि-
दर्गाणां जागरणस्वभावत्वादिति भावः) पक्षिणी यत्र तस्मिन् ; एतेन पक्षिणां शङ्कार-
सहायानां विटादीनामिव रत्यनुकूलसहायत्वं प्रतीयते ।

(४८०) चरति—वर्षति । कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव ; अन्यत्र, —
विरहतापीपशान्तये रतिसुखीपभुक्तये वा पुष्पविकीर्णत्वं दृश्यते । मृद्विति ।—मृदुना

लासितलते कानने, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्खेषु इव
रसत्सु (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, सुकुलायमानेषु कुमुदेषु,
(४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविष्टैः प्रोथपवनैः प्रोक्षार्थ्यमाणासु
इव वारुण्यां ककुभि पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु
तारकासु, (४८४) मन्दरशिखराश्रयिणि मन्दानिललुलितकल्प-
लतावनकुसुमधूलिविच्छुरिते इव धूसरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

--मन्देन, पवनेन—वायुना, लासिताः,—नर्चिताः, कम्पिताः इत्यर्थः, लताः,—व्रतल्यः
अत्र तादृशैः ; एतेन वायोः कलापरधीरललितनायकत्वं गम्यते ।

(४८१) कमलिति ।—कमलानां—पद्मानां, लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्याः प्रबोधाय—
जागरणाय, त्रिकसनाय इति भावः, मङ्गलशङ्खाः तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा । रसत्सु—ध्वनत्सा

(४८२) अन्तरिति ।—अन्तः,—अभ्यन्तरे, बद्धाः—रुद्धाः सायं पद्मनिमील-
नादिति भावः, सायन्तु पूर्वदिवसीयसवगन्तव्यम् ; अधुना प्रभातवर्णनादर्शनात् कमलानां
विकासप्रसङ्गात्, रतिश्रान्तानां कमलानां मधुररसनेन जागरणार्थं तत्र व्यासक्ताः वा,
ध्वनन्त—गुञ्जन्तः, मधुकराः,—भ्रमराः तेषु ; एतेन भ्रमराणां रत्यनुकूलसहायत्वं
प्रतीयते । सुकुलायमानेषु—सुकुलभावं गच्छत्सु ।

(४८३) उज्जिहानेति ।—उज्जिहानैः—उद्गच्छद्भिः, [उत्पूर्वकात् जिहीते
इत्यस्य शानचि रूपम्] प्रवृद्धैः वा, रवेः,—सूर्यस्य, रथवाजिभिः,—रथाश्वैः, विष्टैः,
—व्यक्ताः तैः । प्रोथपवनैः,—नासामारुतैः । प्रोक्षार्थ्यमाणासु इव—अपसार्यमाणासु
इव, इत्युत्प्रेक्षा । वारुण्यां ककुभि—पश्चिमायां दिशि । पुञ्जीभवन्तीषु—संहती-
भवन्तीषु । श्यामेति ।—श्यामा—निशा एव. लता—व्रततिः, (“श्यामा स्यात्
शारिवा निशा” इत्यमरः) यद्वा,—श्यामालता—प्रियङ्गुलतिका, मकरिका वा, तस्याः
कलिकाः,—कीरकाः तासु, तत्सदृशीषु इत्यर्थः । तारकासु—नक्षत्रेषु ; इति परम्परितं
(प्रियङ्गुलतिकापत्रे तु गिरङ्गं) रूपकमलङ्कारः ।

(४८४) मन्दरेति ।—मन्दरस्य—पर्वतभेदस्य, शिखरं—शृङ्गम्, आश्रयतीति
तथोक्ता । मन्दानिलेति ।—मन्देन—अल्पात्पेन, मृदु प्रवहता इत्यर्थः, अनिलेन—
वायुना, खुलितम्—ईदृशदान्दोलितं, यत् कल्पलतावनं—देवतरुविशेषकाननं, तस्य
कुसुमानां—पुष्पाणां, धूलिभिः,—परागैः, विच्छुरिते इव—विलिप्ते इव, [इति वाच्या
क्रियात्प्रेक्षा] धूसरीभवति—धूसरतां व्रजति, सप्तर्षिमण्डले—मरीचादिमहर्षिमण्डले,
एतेषां स्वर्गावस्थायित्वात् मन्दालतिकाप्रसूनपरागलिप्तत्वं साधु सङ्घटते ।

(४८५) सुरवारणाङ्कुशे इव च्युते गलति तारामये ऋगे त्रीनपि
टीटिभादीन् गृहीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वन-
वापीपयसि प्रक्षाल्य अङ्गानि नगरं विवेश । अन्यस्मिन् अहनि तेषाम्
आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत् ।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूसुजा वार्य-
माणोऽपि वनं ययौ । पातालस्वामि-कर्णताली तु शौर्यानुरक्तौ
तमेव सिषेवाते । (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्तविभवौ
च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलाग्रौ समरमुखेषु प्रथमम्

(४८५) सुरेति ।—सुरवारणस्य—ऐरावतस्य, अङ्कुशे इव, च्युते—संस्थानात्
सर्धं, गलति—सरति, अस्त गच्छति इत्यर्थः, तारामये—नक्षत्रमये, ऋगे—ऋगशीर्षाग्न्ये
नक्षत्रे, स हि त्रितारोऽङ्कुशाकार इति कोणवयविशिष्टेनाङ्कुशेन सहास्य नक्षत्रवयवतः
ऋगशिरस्य अर्धैर्धर्मसाध्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कार । टीटिभादीन्—टीटिभ-कर्णताला-
पातालस्वामिन इत्यर्थः । नागेति ।—नागेन—त्रीकण्ठाग्न्येन सह, यत् युद्ध, तस्य
व्यतिकरः,—सम्पर्कः, तेन मलीमसानि—मलिनानि । शुचिनि—पवित्रे, निर्मले वा,
वनवापीपयसि—अरण्यसरसीजने । अन्यस्मिन् अहनि—अन्वेद्युः, परदिने इत्यर्थः,
निशाऽवसानात् परमिति भावः, तेषा—टीटिभादीनाम् । आत्मेति ।—आत्मशरीरम्
—आत्मदेहम्, अनन्तरम्—अव्यवहितोत्तर भवति यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात्
तथा, स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना ; प्राक् तेषा स्नानभोजनादि-
न्यापारसमाभावात्, तेषा शरीरं सन्तर्प्य, यथात् स्वस्य शरीरसन्तपणाय स्नानभोजनादि-
न्यापारविदधानिति भावः, यद्वा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अन्तर—भेदः यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थः ।

(४८६) परिव्राट्—परिव्राजकः, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपूर्वकात् व्रजते कर्त्तरि
क्लिपि निपात] टीटिभ इत्यर्थः । भूसुजा—राजा, [भुव भुनक्ति पालयतीत्यर्थे
भूपपदात् भुनक्ते कर्त्तरि क्लिपि रूपम्] । वार्यमाणः,—निषिध्यमानः । वनं ययौ—
वानप्रस्थायसमबललत्वे इति भावः । शौर्येति ।—शौर्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति
भावः, अनुरक्तौ—जातानुरागौ, न शोभन्तिलुपतया इति भावः, अन्तिमौ तु तौ
शुश्रुत्वौ गृहानेनाधितष्ठतुरिति फलितम् ।

(४८७) सम्पादितेति ।—सम्पादितः,—सङ्गमितः, भूसुजेति शेषः, मनोरथस्य

उपयुज्यमानौ कथाऽन्तरेषु च अन्तराऽन्तरा समादिष्टौ विचि-
त्राणि भैरवाचार्य्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च कथयन्तौ तेनैव
सार्द्धं जराम् आजग्मतुः इति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते भैरवाचार्य्यसिद्धिसाधनं नाम

तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

—अभिलषितस्य, अतिरिक्तः,—अधिकः, निभवः,—सम्पत् ययोः तौ । सुभटमण्डलमध्ये
—प्रवीरसहस्रमध्ये । निष्कृष्टेति ।—निष्कृष्टम्—अत्युत्कृष्टमित्यर्थः, मण्डलाग्रं—खड्गः
ययोः तौ, (“खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्टयः । कौक्षेयको मण्डलाय ..”
इत्यमर) यदा,—निष्कृष्टं—प्रख्यातं, यत् मण्डल—वीरब्यूहं तस्य अग्रौ—प्रधानभूतौ,
वीरसमाजेषु प्रसिद्धानित्यर्थः, अत एव समरमुखेषु—युद्धाग्रेषु, सेनाब्यूहसम्मुखे इति
यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन, सेनापतित्वेन वा इति भावः, उपयुज्यमानौ—
नियुज्यमानौ, हतौ इत्यर्थः । कथाऽन्तरेषु—आलापप्रसङ्गेषु । अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये ।
[“आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये” (वा०) इति द्वित्वम्] समादिष्टौ—आज्ञप्तौ, राज्ञा इति
शेषः । शैशववृत्तान्तान्—बाल्यक्रीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्य्यस्यैव इति भावः,
कथयन्तौ इति स्थिरसौहार्दज्ञापनपर वीक्षणम् । तेनैव—राज्ञा, [अत्र “स युक्ते-
ऽप्रधाने” (२।३।१६ पा०) इति सूत्रे, ‘एवं साकं सार्द्धं सम-योगेऽपि’ इति वृत्तिः,
तेन सार्द्ध-योगे तृतीया ज्ञेया] । सार्द्धं—सह । जरा—वार्द्धकम् ।

इत्यशेषशास्त्रा बीसञ्चरणपञ्चाननेन बाह्यनशावतसेन पण्डितकुलपतिना नि, ए,

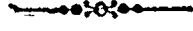
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण निरचिताया,

तदात्मजाभ्या पण्डितश्रीसदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमद्विद्यवीध-

विद्यारत्नाभ्या परिवर्द्धिताया प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्याया

श्रीहर्षचरितन्याख्याया तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वन्ते न करग्रहम् ।

सहान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥

सकलमहीभृत्वाम्पक्वदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।

विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य सुखे ॥ २ ॥

अथेदानीं सहता गुणकीर्तनच्छलेन प्रस्तुतस्य सत्यनायकस्य गुणवत्त्व प्रख्यापयितुमाह, यौगमिति ।—सहान्त, —महाऽनुभाना जनाः, स्वप्नेऽपि—प्रसुप्तस्य निजान्तेऽपि, निद्रावस्थाया मानसिकचानविशेषेऽपि इत्यर्थ, (“स्वप्न. स्वापि प्रसुप्तस्य निजान्ते दर्शने पुमान्” इति मेदिनी) योग—निग्रहघातक, निग्रहसहन्तलम् इत्यर्थ, पराभिसन्धानार्थमुपधिमिति यावत्. (“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतिभ्यानयुक्तिषु । निग्रहघातके..... ॥” इति मेदिनी) मेलनञ्च, न इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रहं—करेण—राजग्राह्यभागेषु, ग्रहः, —आग्रह. त, पीडनस् इत्यर्थ, दण्डग्रहणमिति वा, पाण्डिग्रहणञ्च, निनाहमित्यर्थ, न कुर्वन्ते, अथ च नाममात्रेण भुवः,—पृथिव्याः, पतय, —अधिपतयः. परिणेतारस्य. भवन्ति ; एकत्व, —नाममात्रव्यवर्णेन सर्वं कल्पसान्नास्तान् पतित्वे हसन्ति, अन्यत्व,—पाण्डिग्रहणसङ्गमादिक विनाऽपि भूपतय. इति नामधारिणी भवन्तीति भावः ; एतेन भाविनृपतेः हर्षस्य अलोलुपत्व प्रजारञ्जकत्व प्रभान्नातिशयञ्च सूचितम् । पथ्यादक्तं वचनम् ॥ १ ॥

इदानीं पुष्पभृतिवशे उभयत्यमानस्य हर्षवृपतेः तदंशीत्यन्नेभ्यः पूर्ववृपतिभ्यः श्रेष्ठत्वमाह सकलेति ।—विपुले—महति, निशाले च, अपि नृपवंशे—राजवंशे, गणाधिपस्य—गणपतेः, सुखे—वदने, अन्यत्व,—गणाः,—सैन्यभेदाः, (“गणः प्रमथ-सत्तौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपतेः, राज्ञः इत्यर्थ, राजसमूहानामिति भावः, सुखे—प्रधाने इत्यर्थ, नृपवंशे इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम्, दन्त इव—रदन इव, पृथुः,—आदिराजः, तत्रप्रतिमाः,—तत्कदम्बः ; अन्यत्व,—पृथ्वी—निशाला, प्रतिमा—दन्तवन्धः, दन्तकीप इत्यर्थः यस्य तथाभूतः. (“प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुक्तवानपि” इति मेदिनी) एक एव—कश्चिद्वन, या गणाधिपस्य सुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवंशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरखेच्छागृहीतकोषो
नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसञ्चय इव
रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो अहगण
इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्यः सागर इव

भावः, सकलानां हीभृता—राज्ञां, पञ्चतानाञ्च, कल्पकत्—भयप्रद इति भावः ;
एकत्व,—नामग्रन्थेनैव विप्रेयुजननात्, अन्यत्व,—स्वस्थानादपसारणात्, उत्पद्यते—
जायते । एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्तिः सूचिता । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “निर्जगाम राजवंश” इति उत्तरे
संभवः । तस्मिन् निशिनष्टि, त्विजवरैत्यादिभिः ।—द्विजवरै,—ब्राह्मणश्रेष्ठैः ; अन्यत्व,—
—विजेतु न ;—श्रेष्ठैः, ब्रह्मेत्यर्थः, तेन खेच्छया—यथाकाममित्यर्थः, गृहीतः,—
लब्धः, स्वीकृतश्च, कीर्णः,—घर्ष, बीजकीर्षश्च, कर्षिणा च इत्यर्थः यस्य तथाभूतः,
पुण्डरीकेक्षणात्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्षात् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—
नाभिकमलमिव ; यद्यपि “ना पुंसि पद्मं नलिनम्” इत्युक्तममरेण, तथाऽपि पद्मशब्दस्य
पुंसि प्रयोगस्तु अत्रैकविजुष्टदोषदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकैः । इतः प्रभृति श्लेषसङ्कीर्ण-
धमाऽलङ्कारः निज्ञेयः, सर्व्वेवानैधर्म्यसायप्रतिपादनादिति । लक्ष्मी,—श्रीः, पुरःसरी—
प्रथमा यस्य तथोक्तः, लक्ष्मीः,—सम्पत्, तत्पुरःसरश्च । रत्नसञ्चय इव—रत्नाना—
रत्नभूतानाम्, उल्कृष्टानामित्यर्थः, एकात्म्यामिति भावः, “जातौ जातौ यदुल्कृष्टं तद्रत्नसिद्ध-
कथ्यते” इत्युक्तेः, सञ्चयः,—समुत्पत्तिः यन्मात् सः, रत्नानां सञ्चयः यस्य तथाभूतो वा,
रत्नाना—मणीनां, सञ्चयः,—संमूहश्च । रत्नाकरात्—रत्नानाम् आकारः,—आश्रयः,
उत्पत्तिस्थानञ्च तस्मात्, समुद्राच्च । गुर्विति ।—गुरवः,—उपदेष्टार, बुधाः,—पण्डिताः,
कवयः,—काव्यकर्ताः, कलाभृताः,—सङ्गीताभिज्ञाः, [“कलाभृत्” इत्यत्र “कलानत्”
इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेजस्विनः,—शूराः, भूनन्दनाः,—राजानः, अन्यत्व,—गुरुः,
—हृदयपतिः, बुधः,—सीमात्मजः, कनिः,—शुक्रः, कलाभृत्—च ; तेजस्वी—सूर्यः,
भूनन्दनः,—मङ्गलः, एते प्रायेण यत्र तथाभूतः । उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थः ;
अन्यत्व,—प्रभवस्थानादित्यर्थः ।

(२) महाभारति ।—महान् भारः,—भूभार इत्यर्थः, भूपालनरूप इति भावः,
तस्य वाहनं—निर्वाहणं, तस्य योग्यः, अन्यत्व,—महती भारस्य—भारवद्भवस्य,
वाहने—स्थानात् स्थानान्तरणयने, योग्यः,—समर्थः । [समुद्रपक्षे आरीष्योद्ध-
स्थानाद्येऽपि भारशब्दे राजवंशपक्षे भूरक्षणभारस्य न तथाऽर्थता इति “वाहन—”

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात्
निर्जगाम राजवंशः । (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजा-
सर्गाः इत्र कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४१८ पा०) इत्यादिना न णञम्] । सगरप्रभावात्—सगरस्य—सूर्यवंशीयस्य राज-
विशेषस्य, प्रभावात्—सामर्थ्यात् । पुरा सगरस्य वृपतेः षष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन् ।
ते तु कालेन महाबलाः पराक्रान्ताश्च वीराः पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्च रक्षन्तः
सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्तः चक्रुः । अतान्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः दैवशक्त्या
हरता पाताले कपिलमुनिसमीपे रक्षितः । अथ ते रक्षकाः यज्ञीयमश्वम् अपश्यन्तः
सर्वां पृथ्वीं स्वर्गञ्च भ्रमन्तः परं न अश्वमवापुः । ततः पित्राज्ञया पातालं खनित्वा
कपिलसमीपे तमश्वं दृष्ट्वा कपिलं न्यपीडयन् । स च मुनिः तान् कीपदृष्ट्या पश्यन्नेव
भन्मीचकार । तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिरुत्थितः, स एव सगरादुत्पन्न
इति सागरसंज्ञां लेभे इति पुराणवार्त्ता । अन्यत्र,—सगरस्यैव प्रभावी यस्य तथाभूतः
तस्मात् । [“प्रभावात्” इत्यत्र “प्रभवात्” इति पाठे,—सगरात् प्रभवः,—उत्पत्ति-
येस्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थः ; अन्यत्र,—सगरवत् प्र—प्रशस्तः, प्रशस्तवंशे इत्यर्थः,
भवः,—उत्पत्तिः यस्य तस्मात् इत्यर्थः] ।

(३) दुर्जयबलसनाथः,—दुर्जयं बलं—पराक्रमः येषां तैः, तादृशैः
वीरैरित्यर्थः ; यद्वा,—दुर्जयेन—दुःखेन जेतुं शक्येन, पराक्रमिणा इत्यर्थः, बलेन—
सैन्येन सनाथः,—सहितः ; किं वा—दुर्जयश्च बलसनाथश्च—महाप्राणश्च सैन्ययुतश्च
वा, असौ दुर्जयबलसनाथः ; अन्यत्र,—दुर्जयेन—जेतुमशक्येन, बलेन—बलदेवेन,
सनाथः,—सहितः ; यद्वा,—दुर्जयः,—विष्णुः, “दुर्जयो दुरतिक्रमः” इति विष्णु-
सहस्रनामवचनात्, बलः,—बलदेवश्च, ताभ्यां सनाथः ; शूरात्—वीरात्, “तस्मात्
पुण्यभूतेः” इति पूर्वोणान्वयः ; तदाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषाच्च ।

(४) यस्मात्—राजवंशात्, “यस्मात्” इत्यस्य “अजायन्त राजानः” इति
उत्तरेण सम्बन्धः । तानेव विश्विनिष्टि, अविनष्टेत्यादिभिः ।—अविनष्टेन—अविलुप्तेन,
सम्पूर्णैश्चैः, धर्मेण—वेदोदितानुष्ठानेन, “चोदनालक्षणीऽर्थां धर्मः” इत्युक्तेः,
“चोदना वेदविधिस्तया लक्ष्यते” इति तद्ग्राह्यानाच्च ; धवलाः,—विशुद्धाः, चतु-
ष्पाङ्गधर्मशालिन इति यावत् ; यद्वा,—अविनष्टधर्मान् धवान्—नरान्, लान्ति—
गृह्णन्ति, सितत्वेन भृत्यत्वेन वा इति भावः तथोक्ताः, (“धवः पुमान् नरे धूर्त्वे प
द्वचान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रजासर्गाः,—मानुषसृष्टयः । कृतमुखात्—संस्कृत-

निधेः, (५) विग्रहव्याप्तद्विखुला गिरय इव भूभृत्प्रवरात्,
(६) धरणिधारणक्षमा दिग्गज इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्
पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफल-
दायिन. कल्पतरव इव नन्दनात्, (८) सर्व्वभूताश्रया विश्वरूप-
प्रकरा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः ।

भुक्त्वात्, सस्कारपूतवचस इति भावः, सत्ययुगप्रारम्भाच्च । प्रतापेति ।—प्रतापेन
कीष-दण्डजगत्त्वा, (“स प्रभातः प्रतापश्च यत्तेजः कीष-दण्डजम्” इत्यमरः) तेजसा च,
आतपेनेत्यर्थः, आक्रान्तम्—अधिष्ठित, भुवनं यैः तथोक्ता । तेजोनिधेः,—प्रताप-
शालिनः, त्थ्याच्च ।

(५) विग्रहेति ।—विग्रहेण—रणेन, कायेन च, (“विग्रहः कायविस्तार-
विभागे ना रणेऽस्मिन्नाम्” इति मेदिनी) व्याप्तानि द्विखुलानि ये तथोक्ता ।
भूभृत्प्रवरात्—भूभृत्सु—राजसु, पर्व्वतेषु च, प्रवरः,—श्रेष्ठः तस्मात्, [निर्व्वारं षष्ठी-
समासनिषेधात् सप्तमी एव आश्रयणीया । “भूभृत्प्रवरात्” इत्यत्र “भूभृत्प्रभवात्” इति
पाठे,—भूभृत्सु—भूपालेषु, प्रभवः,—पराक्रमः यस्य, अन्यत्र,—भूभृतां—पर्व्वतानां,
प्रभवः,—प्रथमप्रकाशस्थानं तस्मात् इत्यर्थः, (“प्रभवी जन्ममूले स्यात् जन्महेतौ परा-
क्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने” इति मेदिनी) केचित्तु “भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा” इति
न्याचक्षते] ।

(६) धरणीति ।—धरण्याः,—पृथिव्याः, धारणे—पालने, उद्वहने च, क्षमाः,
—शक्ताः । ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदीकृत धर्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात्, विधातृ-
हस्ताच्च, सामगानं कुर्व्वतः ब्रह्मणः करात् करिणः उत्पन्ना इति पौराणिकी वार्त्ता ।
उदधीन्—समुद्रान्, पातुं—रक्षितुं, यस्मितुञ्च । घनागमात्—घनः,—सान्द्रः, दृढ
इत्यर्थः, आगमः,—शास्त्रज्ञान यस्य तथोक्तात्, मेघागमाच्च, वर्षाकालं प्राप्येत्यर्थः ।

(७) इच्छेति ।—इच्छया—कामनया, अर्थिनामिति भावः, फलानि—
अभिलषितानि, दात् शीलमेवां तथोक्ताः, [अत्र इच्छाफलपूर्व्वकात् दाघातोः
“सुश्रुजातौ—” (३ । २ । ७८ पा०) इत्यादिना णिनिप्रत्यये “आतो युक्—”
(७ । ३ । ३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्] । नन्दनात्—नन्दयतीति तथोक्तात्,
तदाप्नोयानाच्च ।

(८) सर्व्वति ।—सर्व्वेषां भूतानां—प्राणिनां, जीवानाञ्च, प्रजानाञ्चेत्यर्थः,
क्षित्यादिमहाभूतानां वा, आश्रयाः,—आश्रयणीया ; यद्वा,—सर्व्वेषु—सकलेषु द्रव्येषु

(८) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हृणहरिण-
किसगौ, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धद्विप-
कूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटच्चरः, (११) मालव-
लक्ष्मीलतापरशुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा,

इति भावः, भूतानि—सन्धानि, नित्यत्वात् पारस्मार्थिका इति भावः, अत एव आश्रयाः ।
विश्वरूपप्रकारा, —विशेषा—जगता, रूपप्रकारा, —रूपनिबन्धाः, [“विश्वरूपप्रकाराः”
इत्यत्र “विश्वरूपप्रकाराः” इति पाठे,—भगवतः श्रीनिष्णी दर्दशरूपविशेषाः इव
इत्यर्थः] । श्रीधरात्—शिवं—सम्पदं, राजलक्ष्मी वा, धरतीति तयोक्तात्, निष्णीश्च ।

(९) तेष्वित्यादि ।—“उदपादि” इत्यस्य “प्रभाकरबड्डीनी नाम राजाऽधिराजः”
इत्युत्तरेणान्वयः । उदपादि—उत्पन्नः । तमेव विश्विनष्टि, हृणेत्यादिभिः ।—हृणाः—
तदाख्यलक्षित्यविशेषा, देशविशेषा वा, हरिणा इव—सृगा इव, तेषां तेषु वा किसरी
—सिंह, तेषां निजयेन भीतिहेतुत्वादिति भावः ; एवमुत्तरत्वापि बोद्धव्यम्, इतः
प्रकृतिः सर्वत्र रूपकमनङ्कारः, अभेदाध्यासदर्शनात् । सिन्धुराजज्वरः,—सिन्धुराजस्य
ज्वरः,—सन्तापदायक रोगविशेषः । गुर्जरप्रजागरः,—गुर्जरनिद्राक्षयः, गुर्जरदेशीया
जना यस्य भयेन सततं जाग्रतीति भावः । गान्धाराधिपः,—गान्धारा राज एव, गन्ध-
द्विपः,—गन्धप्रधानो द्विपः, मत्तहस्तोत्यर्थः, “स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च मज्जाञ्चैव मतङ्गजा ।
यस्याप्रायः विनाशयति तं विद्यात् गन्धहस्तिनम् ॥” इत्युक्तलक्षणो वा, तस्य कूटः,—
निश्चलः, अर्बुकेदीति भावः, यदा,—कूटे—यन्त्रे, सयमनविशेषे इत्यर्थः, (“कूटोऽस्त्री
निश्चले राशो... । ...सीराभयव-यन्त्रयोः ॥” इति मेदिनी) पाकलः,—हस्तिज्वर-
विशेषः, (“पाकलं कुष्ठभैषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जरज्वरे” इति मेदिनी) । “विभिधैर्नामभिः
क्लूरो नानाथीनिषु बर्त्तते । पाकलो गजेष्वभितापी वाजिष्वलकं कुकुरेषु । इन्द्रमदी
सस्येवसु नीलिका ज्योतिरोषधिषु भूम्यामृषरो नाम ॥” इत्यादि वैद्यके च ।

(१०) लाटिति ।—लाटाना—लाटदेशोद्याना चतुर्विधाणा, [लाटशब्दात् ‘तत्र
जातः’ (४।३।२५ पा०) इत्यणि रूपम्] पाटवस्य—नेपुण्यस्य. पाटच्चरः,—चौरः,
तद्विश्वसोच्यं, (“चौरैःकागारिकक्षेत्रेन ...पाटच्चरमलिङ्गुचा” इत्यमरः) ।

(११) मालवेति ।—मालवाना—तदाख्यजनपदानां, लक्ष्मीरेव लता, तस्याः
परशुः,—कुटारः । हृणादिराजविजेता, तदाख्यदेशविजेता वेति निष्कर्षः । प्रताप-
शीलः,—शत्रोः णादिराजविजयी, अत एव प्रतापशील इति, प्रथितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः । (१३) यो राज्याङ्गसङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेणापि कातरवल्गुभेन रणमुखैः तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन । यः (१४) करधृतधौतासिप्रतिविम्बितेन आत्मनाऽपि अद्रूयत समितिषु सहायेन । रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानी मानसेन अखिव्यत । यश्च

विख्यातान्यनामधेयः ; यद्वा,—प्रथित इति अपरः,—प्रभाकरवर्द्धनादितरः, नाम—समाख्या यस्य तथाभूतः ।

(१२) प्रभेति ।—प्रभाकरः,—सूर्यः, तद्वत् वर्द्धते इति तथोक्तः ; यद्वा,—प्रभाकरश्चासौ वर्द्धनश्च इति विग्रहः, यश्च प्रभावशालित्वात् ।

(१३) राज्याङ्गसङ्गीनि—राज्याङ्गानि—अमात्याद्याः प्रकृतयः, तत्सङ्गीनि—तत्सङ्गान्तानि । अभिषिच्यमानः,—राज्ये प्रतिष्ठाप्यमानः, अन्यत्र,—अभितः—सर्वतः सिच्यमानः,—प्रोच्यमाणः, जलेनेति भावः, [अत्र “उपसर्गात्—” (पा३।६५ पा०) इत्यादिना षत्वम्] यश्च सर्वतीभावेन जलसिक्तो भवति, सः अङ्गसङ्गीनि मलानि मुञ्चतीति लोकोदृष्टम् । मलानीव—दूषितानीव, क्लेदानिव च, धनानि मुमोच—तत्याज, दीनानायादिभ्यो दत्तवानित्यर्थः ; अत्र मलैः सह धनानामवैधर्म्यसाध्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः । परकीयेणापि—परार्थप्रवृत्तेनापि इत्यर्थः, कातरेषु, जनेषु इति शेषः, कातराणां—दुर्बलानां जनानां वा, वल्गुभेन—प्रियेण, हातुमशक्येनेति भावः, तृणेनेव—अतितुच्छेनेति भावः । कातरा अपि मुखे तृणानि धरन्ति इति प्रसिद्धिः । अलज्जत—अत्रपत, नित्यं परोपकाराय जीवनसुखं जन्नापि स नाहमेतावता कालेनापि कस्याप्यार्त्तस्य रक्षणाय जीवनमिदं तृणाय मत्वा उद्वेष्टं शक्नुयामिति अतुष्यन् किं मया जगति हतमिति कुण्ठितोऽभूदित्यर्थः ।

(१४) करेति ।—करे—करतले, धृतः,—गृहीतः, धौतः,—निश्चितः, उज्ज्वलो वा ; अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिविम्बितग्रहणसामर्थ्यं प्रतिपादितमिति बोध्यम् ; यः असिः,—तरवारिः, तत्र प्रतिविम्बितेन—प्रतिफलितेन । अद्रूयत—सन्तप्तवान् । समितिषु—युद्धेषु, (“युद्धमायोधनं जन्वं प्रधनं प्रविदारणम् । ...समुदायः स्त्रियः सयत्समित्याजिससिद्धयुधः” इत्यमरः) सहायः,—सहचरः तेन ; असहाय एव सर्वान् जिगीषुः स इति भावः ।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु । नमता—ज्याचीपणार्थमिति भावः । मानी—अभि-

(१६) अन्तर्गतापरिमितरिपुश्लक्ष्णशङ्कुकीलितामिव निश्चलामुवाह
राजलक्ष्मीम् । यश्च सर्वासु दिक्षु (१७) समीकृततटावटविटपा-
टवीतरुहणगुल्लवल्मीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भृत्योप-
योगाय व्यभजतेव वसुधाम् । यश्च (१८) अलब्धयुद्धदोहद-
म्नात्मीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः ।
यस्य च (१९) वङ्गिमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुटेषु, भारुत-

नानवान् । मानसेन—मनसा ; असिः धनुश्च मया सहायत्वेन नीयते, न मन्नाम-
श्वरणेन, केवलमेव उपस्थित्या वा शत्रुवी जीयन्ते इति दुःखिनेति भावः ।

(१६) अन्तर्गतेति ।—अन्तर्गतैः, —अभ्यन्तरस्थैः, अपरिमितैः,—अगणितैः,
रिपूणां—शत्रूणां, रिपुनिक्षिप्तैरिति भावः, श्लक्ष्णशङ्कुभिः,—बाणादिरूपकीलैः, कीलिता
—निखाता, संयमिता इत्यर्थः तामिव, इत्युत्प्रेक्षा । निश्चलाम्—अनपायिनीम् ।

(१७) समीकृतेति ।—समीकृतानि—समतलतां नीतानि, तटाः,—नदी-
तीराणि, अवटः,—गर्ताः, (“गर्तावटौ भुवि शब्दे” इत्यमरः) विटपाः,—
शाखाः, अटब्धः,—विपिनानि, तरवः,—वृक्षाः, हणानि गुल्माः,—सम्बाः, काण्डविरहित-
वृक्षा इत्यर्थः, (“अप्रकाण्डे सम्ब-गुल्मी” इत्यमरः) वल्मीकाः,—वामलूराः, “ऊयी”
इति प्रसिद्धकीटविशेषसञ्ज्ञिता भृत्वूटाः इत्यर्थः, गिरिगहनानि—पार्वतीयवनानि ; यद्वा,
—गिरयः,—पर्वताः, गहनानि—गह्वराणि, पर्वतकन्दराणीत्यर्थः येषु तैः ; (“गहनं
कालिले विषु । नपंसकं गह्वरे स्यात् दुःख-काननयोरपि” इति मेदिनी) यद्वा,—
समीकृताः तटावटाः यैः तादृशाः ये विटपाटवीतरवः, तथा हणगुल्लवल्मीकगिरयश्च,
तैः गहनैः,—कच्छैः, दुष्प्रवेशैरित्यर्थः, दण्डयात्रापथैः,—दण्डः,—सैन्यं, (“सेन्ये काले
मानभेदे दण्डोऽस्ती लगुडे पुमान्” इति मेदिनी) तस्य यात्रापथैः,—गमनमार्गैः,
युद्धप्रयाणमार्गैरित्यर्थः । पृथुभिः,—सहस्रैः, प्रशस्त्रैरित्यर्थः । भृत्योपयोगाय—भृत्यानाम्—
अनुजीविनाम्, उपयोगाय—व्यवहाराय, सुखेन गमनायेति भावः, व्यभजत—
विभक्तवानित्यर्थः ।

(१८) अलब्ध्वेति ।—न लब्धः,—प्राप्तः, युद्धदोहदः,—युद्धाभिलाषः येन तन्,
अटप्तयुद्धाभिलाषमित्यर्थः । सकलेति ।—सकलात्तां—समग्राणां, रिपूणां—शत्रूणां,
समुत्सारकः,—निराकर्ता । परकीय इव—परसम्बन्धवः ; परकीयः प्रतापो यथा
विजिगीषं तपति, तथा स्वप्रतापोऽपि सट्टशयुद्धापापाराप्तैरिति भावः ।

(१९) वङ्गिमयः,—अग्निरूपः, तेजोभूतमयश्च, [अत्र “तप्रकृतवचने जयद्”

मयो निश्चसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतायां, पञ्च-
महाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२०) निहतप्रतिसामन्तान्तः-
पुरेषु प्रतापः । (२१) यस्य च आसन्नेषु भृत्यरत्नेषु
प्रतिविम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः ; तथा च, यस्य
(२२) प्रतापाग्निना भूतिः, शौर्योष्णा सिद्धिः, असिधाराजलेन

(५।४।२१ पा०) इति प्राचुर्यार्थं मयट्, एवं जलमयादिषु ज्ञेयम्] हृदयेषु - अन्तः-
करणेषु, सततप्रियवियोगानलोद्दीपकवैकृतस्मरणदिति भावः । जलमयः,—अश्रुमयः
इत्यर्थः, अबभूतमयश्च, शीकातिशयादजज्ञनेताम्बुप्रपातादिति भावः । मारुतमयः,—
उष्णदीर्घनिश्वासपवनरूपः, मरुद्भूतमयश्च, दुःखातिशयादविरतीष्णश्वासवायुसञ्चारादिति
भाव । क्षमामयः,—क्षान्तिपूर्णः, क्षितिभूतमयश्च, विपचाणामप्यवरोधवर्गी न पीडनीयः
इति स्त्रीत्वेनाविनाशितत्वादिति भावः ; यद्वा—क्षमामयः,—भूमिस्वरूपः, भूलोठनादिना
धूलिपूर्णत्वात् काठिन्याच्च । आकाशमयः,—गगनरूपः, व्योमभूतमयश्च, शून्यतायां—
विरहितायामिति यावत्, निश्चेष्टत्वे वा, प्रियतमविच्छेदादिति भावः ; अत एव पञ्च-
महाभूतमयः,—क्षित्यक्तेजोमरुद्ब्रह्मोमानि महान्ति पञ्चभूतानि, तदात्मकः, तत्तद्रूपेण
परिणत इत्यर्थः, मूर्त्तः,—मूर्त्तिमान् ; यथा महाभूतानां शब्दादयः गुणाः केवलं परार्थैक-
फलताः, तथैवास्य दयादाक्षिण्यादिगुणग्रामा' परोपकृतये आसन्निति तात्पर्यम् ।

(२०) निहतेति ।—निहताना—सङ्ग्रामे व्यापादितानां, प्रतिसामन्तानां—
विरोधिस्वराज्यानन्तरवर्त्तिदेशाधिपानमित्यर्थः, अन्तःपुरेषु—अन्तःपुरवर्त्तिनीषु नारीषु
इत्यर्थः । अत्र एकस्यापि प्रतापस्य तत्तद्गुणयोगादनेकधीलेखे हृदयादयः यथायोगं
प्रयोजकाः इत्युल्लेखालङ्कारः ।

(२१) आसन्नेषु—सन्निहितेषु, भृत्यरत्नेषु—भृत्या रत्नानीव ; यद्वा,—भृत्येषु
रत्नानि तेषु, भृत्यश्रेष्ठेषु, अमात्यप्रधानेषु इति यावत्, (“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्न-
मिति कथ्यते” इति उत्पलमाला) प्रतिविम्बितेव—प्रतिफलितेव ; आसन्नानि रत्नानि
प्रतिविम्ब गृह्णन्ति इति दृश्यते लोके ; तुल्यरूपा—समभागेन विभक्ता ।

(२२) प्रतापाग्निना—प्रतापरूपेणानलेन, भूतिः,—सम्पत्, भस्म च, (भूति-
र्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः) । शौर्योष्णा—वीर्योष्णभावेन, अन्नप्राचिक्रिया शक्त्या
च, [अत्र “सर्व्वधातुभ्यो मनिन्” (उ० ४ पा० १४४ सू०) इति उषधातोः मनिन्-
प्रत्ययान्तेन उषन्प्रशब्देन अर्थबोधः । “इषि-युधि—” (उ० १ पा० १४४ सू०) इति
द्वे वाहुलकग्रहणात् उषधातोः सकप्रत्यये सिद्धस्याविवक्षितत्वात्] । सिद्धिः,—

वंशवृद्धिः, शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः, (२३) धनुर्गुण-
किणेन करगृहीति. अभवत् । य (२४) वैरसुपायनं,
विग्रहमनुग्रहं, समरागमं सहीत्सवं, शत्रुं निधिदर्शनम्,
अरिवाहुल्यसभ्युदयम्, आहवाह्वानं वरप्रदानम्, अवस्कन्द-
घातं दिष्टवृद्धिं, शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् अमन्यत ।

राज्यादिलाभः, पाकत्र । असिधाराजेलिन—खड्गधारारूपेण जलेने । वंशवृद्धिः,—वंशस्य
—कुलस्य, वंशोश्च, वृद्धिः,—अभ्युदयः, वर्द्धनञ् । शस्त्रेति ।—शस्त्राणां व्रणानि—क्षतानि
एव, यदा—शस्त्रव्रणानां—शस्त्रप्रहारेण जातानां क्षतानां मुखानि—अयाणि, आननानि
एव तैः, पुरुषकारोक्तिः,—पौरुषप्रकटनमित्यर्थः ; मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथाऽऽरोपः ।

(२३) धनुरिति ।—धनुषो गुणं,—मौर्खी, तस्य किणः,—सीसगन्धिः, व्रणजं
चिह्नमित्यर्थः, न्यायमहस्तताप्रकाशो वा तेषां । करगृहीतिः,—राजग्राह्यभागग्रहणं,
कारस्य—हस्तस्य ग्रहणञ्च । [अत्र सर्वत्र तृतीयान्तेषु “सहयुक्ते—” (२।३।१९
पा०) इत्यादित्वे “निनाऽपि तदयोग तृतीया, वृद्धो यूनेत्यादिवाक्यनिर्देशात्” इति इत्या
अतदयोगेऽपि सहाये तृतीया] ।

(२४) वैरमित्यादि ।—वैरं—विरोधः, शत्रुणां कृतम् अनिष्टाचरणमित्यर्थः,
उपायनम्—उपटौकनं, तत्रतिसाधने प्रीत्यातिशय्यादिति भावः । विग्रहं—युद्धं, शत्रुभिः
क्रियमाणमिति शेषः, अनुग्रहम्—अनुकम्पां, तदातीव अनुरागादिति भावः । समरागमं
—सद्गामोपस्थितिं, सहीत्सवं, बलपरीक्षणादिभिः आनन्दवर्द्धनत्वादिति भावः । निधिदर्शनं
—निधेः,—महामूल्यरत्नस्य, [अत्र निपूर्वस्य घाघातोः “उपसर्गं—” (३।३।९२ पा०)
इति क्तप्रत्यये निपातनाद्रूपम्] दर्शनम् ; यदा,—निषेरित दर्शनं यस्य तथाभूतम् ;
युद्धकण्डूविनोदनीपायत्वादिति भावः । अरिवाहुल्यं—शत्रूणामाधिक्यम्, अभ्युदयम्—
उन्नतिजननमित्यर्थः, तन्निस्तदनैः प्रतापनिस्तारात् राज्यनिस्ताराच्चेति भावः । आहवाह्वानं
—युद्धे आकारणं, वरप्रदानम्—अभीष्टदानम् ; निरन्तरमभिलषितत्वादिति भावः ।
अवस्कन्दघातं—शत्रुष्वभिगमोऽवस्कन्दः, [अत्र अनपूर्वत्वात् स्कन्दघातोः “अकर्त्तरि—”
(३।३।१९ पा०) इत्यादिना अधिकरणे घञि रूपम्] तस्य घातः,—उपस्थितिः तं,
दिष्टवृद्धि—भाग्यवर्द्धनम्, आनन्दवर्द्धनं वा । शस्त्रप्रहारेण, शत्रोरिति शेषः, पतनं—
धरातले लुण्ठनमित्यर्थः, वसुधारारसं—वसुधा—पृथ्वी, तस्या राः,—दानं, [रा दाने
इत्यमपत् क्तिपी रूपम्] तस्य रसः,—रागः, स्वादी वा तम् ; यथा भूमिदः स्वर्गं

(२५) यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरद्भुरितस्त्रिव कृतयुगेन,
दिङ्मुखविसर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, समुधैः
सुरालयैः अवतीर्णमिव स्वर्गेण, (२६) सुरालयशिखरोद्भूयमानै-
र्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, (२७) वह्निरुपरचितविकट-
सभासत्प्रपाप्राग्वंशसखडपैः प्रसूतमित्त्र ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोप-

शच्छेत्, तथा सङ्गामे शस्त्रप्रहारपतितोऽप्लीति भावः ; यदा,—यज्ञान्तबसुधाराकर्म्मणि
दख्खन्वतनाद्यस धारणानन्दरसमित्याशयः ।

(२५) यस्मिंश्च राजनि सतीत्यर्थः [अत्र “यस्य च—” (२ । ३ । ३७ पा०)
इत्यादिना भाङ्गे सप्तमी ज्ञेया] निरन्तरैः,—अनिच्छिन्नैः, यूपनिकरैः,—यूपाः—
यज्ञार्थपशुबन्धनदारुनिशेषाः, तेषां निकराः,—सङ्घाः तैः, अद्भुरित—प्ररोहकपेण
समुत्थितमित्त्र, इति क्रियोत्प्रेक्षा । कृतयुगेन—सत्ययुगेन । दिङ्मुखविसर्पिभिः,—
द्विगन्तरालनिसृमरैः, अध्वरधूमैः,—यज्ञधूमैः, पलायितमिव, समाच्छन्नदृष्टत्वेनेति
भावः, कलिना—चतुर्थयुगेन, कलिः प्रापत्वात् पापस्य च क्लृप्त्वर्यतायाः कनिस
प्रसिद्धत्वात् धूँहेतुभूतैरुत्प्रेक्षा स्फुटीकृता । समुधैः,—सुधा—अमृत, चूर्णद्रव्य, तेन
सहितैः, सुरालये,—देवमन्दिरैः ।

(२६) सुरेति ।—सुरालयाना—देवागाराणा, शिखरेषु—चूडासु, शीर्षदेशेषु
इत्यर्थः, उद्भूयमानाः,—उद्दीयमानाः तैः, धवलध्वजैः,—श्वेतपताकाभिः, पल्लवित-
मिव—समन्तात् प्रसूतमिव ; धर्मस्य शु तयाः कनिसमयप्रसिद्धत्वात् तथात्रिधोत्प्रेक्षा-
वीजमेतत् ।

(२७) वह्निरिति ।—वह्निः,—वाह्ये देशे, उपरचितानि—निर्मितानि, विकटानि
—वृहन्ति, निशालानीत्यर्थः, सभाना—ससदा, (“समन्यापरिषद् षीसभासमितिससदः ।
आस्थानी क्षीनमास्थान् स्त्री नपुंसकयोः सदा ॥” इत्यमरः) सवाणा—सदादानाना
(“सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने बनेऽपि च” इत्यमरः) प्रपाणां—पानीयशालिकानां,
जलदानार्थगृहाणामित्यर्थः, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) प्राग्वशानां—प्राक्—
पूर्वभागे, वशः,—सपत्नीकयजमानसमुदायः यत्र तेषां, यस्मिन् गृहे हविर्द्व्यादिकं
त्रियत स्याप्यते, तस्मात् पूर्वं सावरोधयजमानसदस्यायनस्थानानामित्यर्थः, (“प्राग्वशः
प्राग्धविर्गेहात्” इत्यमरः) मण्डपानि—गृहाणि तैः, प्रसूतमित्त्र—उत्पन्नमित्त्र, सृष्ट-
मित्त्रित्यर्थः, ग्रामैः ; वहुभिः सृष्टैः अपर, ग्राम इव दृश्यमान आसीदिति भावः ।

करणैर्विभवैर्विशोर्णमिव मेरुणा, (२८) द्विजदीयमानैः अर्थ-
कलशैः फलितमिव भाग्यसम्पदा ।

(२९) तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शङ्करस्य,
गृहीतहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, (३०) स्फुरत्तरलतारका
रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः,

काञ्चनमयसञ्जीवकरणैः,—स्वर्णनिर्मितसर्वद्रव्यसम्भारैः, विभवैः,—सम्पद्भिः, विशोर्णमिव
—पतितमिव, समागतमिवेत्यर्थः ; मेरोः स्वर्णमयत्वात् तत्र च सर्वसुवर्णानामानयनात्
स एव विशोर्णः तत्रापतित इवेत्युक्तेः ; यद्वा—विशोर्णमिव—क्षयितमिव, स्वर्णरहित-
मिवेत्यर्थः ।

(२८) द्विजेति ।—द्विजेभ्यः,—विप्रेभ्यः, दीयमानाः,—विभूज्यमानाः तैः ;
अर्थकलशैः,—धनकुम्भैः । भाग्यसम्पदा—सौभाग्यसम्पदा ।

(२९) “तस्य” इत्यस्य “यशोवती नाम महादेवी……अभूत्, या अस्य
वक्षसि……ललास” इति उत्तरेण सम्बन्धः । [अत्र यशःशब्दात् “तदस्य—” (५।२।१४
पा०) इत्यादिना सतुपि “मादुपधायाश्च—” (८।२।१ पा०) इत्यादिना सतीर्णस्य
वकारादेशे यशस्वन्, ततः स्त्रियां ङीपि यशस्वती इति रूपसिद्धिः ; अव्युत्पन्नप्राति-
पदिकात् यशःशब्दात् सतुपि “संज्ञायाम्” (८।२।११ पा०) इति सतीर्णस्य
वकारादेशे यशोवत् ततः ङीपि यशोवती इति कथञ्चित् निर्वाहः] । तामिव विशि-
नष्टि, सतीत्यादिभिः ।—सती—पतिव्रता, सती-नाम्नी च ; दक्षदुहितरूपेण यदा
जाता, तदा पार्वत्याः सतीति संज्ञा आसीदिति प्रसिद्धिः । शङ्करस्य—शं—सङ्गलं,
करोतीति तथोक्तस्य, हरस्य च । “शङ्करस्य” इत्यादीनि “महासुनेः” इत्यन्तानि पदानि
राजपक्षेऽपि सङ्गमनीयानि । गृहीतहृदया—हृदययाहिणी, वक्षःस्थलवासिनी च,
[“गृहीतहृदया” इत्यत्र “गृहीतपरहृदया” इति पाठे,—गृहीतम्—आवर्जितं,
परिषाम्—अन्येषां, हृदयं—चेतः, सद्भावहारादिनेति भावः यथा सा ; अन्यत्र,—गृहीतम्
—आश्रित, परस्य—श्रेष्ठस्य, विष्णोरित्यर्थः, हृदयं—वक्षःस्थलं, सततप्रवितप्रतिव्रत्याव-
लम्बनात् इति भावः यथा सा] लोकगुरोः,—जगद्गुरोः नारायणस्य, पृथिवीपतेश्च ।

(३०) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—चञ्चला, तारका—
कनीनिका यस्याः सा, स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—भासुरा, उज्वला इत्यर्थः,
(“तरलं चञ्चली षिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम्” इति मेदिनी) तारका—नक्षत्र-
रूपिणीत्यर्थश्च । कलावतः,—चतुःषष्टिविद्याशालिनः, चन्द्रस्य च । सर्वजनजननी—

(३१) महाभूभृत्कुलोद्गत गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, (३२) मान-
सानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, (३३) सकललोकार्चित-
चरणा त्रयीव धर्मस्य, (३४) दिवानिशम् अमुक्तपार्श्वस्थितिः
अरुन्धतीव महामुनेः, (३५) हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीव

सर्वेषां जनानां जननी—उत्पादनी, [जनघाती 'अत्तिष्ठ—' (उ० २ पा० १०३
श्ल०) इत्यादिभूवे बाहुल्यकग्रहणात् अनिप्रत्यये ततो ङीपि रूपम्] माता च, "राज-
शार्थं प्रतः पृथ्वी गुरुदारोपमात्का । अशुः पूर्व्वजप ि च सप्तैता मातरः श्रुताः ॥"
इत्युक्ते । प्रजापतेः, —ब्रह्मणः, प्रजापालस्य च ।

(३१) महति ।—महत्—विशालं, भृशता—रात्रां, कुलं—वंशः, महाभृशतः,
—हिमाद्रेः, कुलं—तनुः इति च, ("कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषु च । भवने
च तनौ क्लीबम्" इति मेदिनी) तस्मात् उद्गता—जाता, निर्गता च, [अत्र "निरा-
द्य ज्ञान्ताद्यर्थे पचम्या" (ना०) इति समासः] । वाहिनीनायकस्य—सेनापतेः,
तरङ्गिणीपतेः समुद्रस्य च, ("वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्या ँ -सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) ।

(३२) मानसेति ।—मानसस्य—चित्तस्य, तदाख्यस्य सरसत्र, अनुवर्त्तनम्—
अनुसरण, तस्मिन् चतुरा—निपुणा । राजहंसस्य—कलहसस्य, नृपीत्तमस्य च,
("राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपीत्तसे" इति मेदिनी) ।

(३३) सकलेति ।—सकलैः, —समग्रेः, लोकैः, —जनैः, अर्चितौ—सेवितौ,
चरणौ—पादौ, अर्चितां चरणां, —बहुचादिशाखाश्च यस्यां सा, ("चरणोऽस्त्री
बहुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च" इति मेदिनी) त्रयी—ऋग्यजुःसामाख्या वेदा इत्यर्थः,
[अत्र "सद्भाया—" (५।२।४२ पा०) इत्यादिना निहितस्य तथप "द्वितिभ्यां—"
(५।२।४३ पा०) इत्यादिना अयवादेशे स्यानिबद्धावात् "टिड्ढाणञ्—" (४।१।१५
पा०) इत्यादिना ङीपि रूपम् । "स्त्रियाम्बुक् सामयलुनी इति वेदास्त्रयस्त्रयी"
इत्यमरः] । धर्मस्य—निहितक्रियाकलापस्य, तज्जनितादृष्टस्य वा, धर्मोऽस्त्वस्येति
धर्मः तस्य, [अर्श-आदित्वाद्चप्रत्ययः] धर्मोऽस्त्वस्येति इत्यर्थः ।

(३४) दिवानिशम्—अहीरावम् । [अत्र "निप्रतिबिम्ब—" (२।४।१३
पा०) इत्यादिना समाहारइन्द्रः] । अमुक्तेति ।—अमुक्ता—न त्यक्ता, पार्श्वे स्थितिर्यया
सा, सततपार्श्वचारिणीत्यर्थः । महामुनेः,—वसिष्ठस्य, राजर्षेः । अत्र "सती पार्श्वतीव
शङ्करस्य" इत्यादिषु सर्वत्र श्लिष्टैः पदैः अनेकार्थप्रत्यायनात् श्लेषसङ्घरोपमाऽलङ्कारः ।

(३५) हंसमयीव—हंसरूपिणीव, शृदुमन्दगमनादिति भावः । परपुष्टमयीव

आलापेषु, चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि, प्रावृण्मयीव पयो-
धरोन्नतौ, मदिरामयीव विलासेषु, निधिमयीव अर्थसञ्चयेषु,
वसुधारामयीव प्रसादेषु, कमलमयीव कोषसङ्ग्रहेषु, (३६) कुसुम-
मयीव फलदानेषु, सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे, (३७) चन्द्रमयीव
निरूप्यत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणियग्रहणेषु, सामुद्रमयीव पर-
चित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव व्याप्तिषु, स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिषु,

—कोकिलरूपिणीव, मधुरस्वरत्वादिति भावः । पतिप्रेम्णि—भर्तृप्रणये, विरहे-
कातर्यातिशयादिति भावः । प्रावृण्मयीव—वर्षामयीव, पयोधरोन्नतौ—स्ततोन्नतौ,
मेधोन्नतौ च । (“पयोधरः कोषकारे नारिकेलि स्तनेऽपि च । कश्चिन्मेघयोः” इति
मेदिनी) । विलासेषु—विभ्रमवेषितेषु । अर्थसञ्चयेषु—अर्थानां—धनानां, सञ्चयः,—
सङ्ग्रहः तेषु, निधिमयीव—निधिः,—गुप्त धनं, तन्मयीव, धनसञ्चयकारिणी इति भावः ।
वसुधारामयीव—वसुतां—धनानां, धारा—वर्षणं, तन्मयीव, प्रसादेषु—अनुग्रहेषु, दयासु
इत्यर्थः ; एतादृशो दयावती, यत् सततं वसूनि अनुजीविभ्योऽयिभ्यश्च वितरतीति
भावः । कमलमयीव—पद्मरूपिणीव, कोषसङ्ग्रहेषु—धनभाण्डाररक्षणेषु इत्यर्थः,
कर्णिकासम्पूरणेषु च, बीजकोषग्रहणेषु इत्यर्थः ।

(३६) कुसुममयीव—पुष्परूपिणीव, फलदानेषु—कृतस्य कर्माणः पुरस्कारादि-
दानेषु हवाः श्रेयांश्च याद्विवितरयेषु वा इति भावः ; पुष्पानन्तरमेव फलस्योत्पत्तेश्च
इत्याशयः । सन्ध्यामयीव—संध्यारूपिणीव, वन्द्यत्वे—पूज्यत्वे ; सन्ध्या यथा लोकैः
पूज्यते, तथाऽसौ पूज्यते इति भावः ।

(३७) चन्द्रमयीव—चन्द्ररूपिणीव, निरूप्यत्वे—अनुगत्ये, अज्ञोद्यत्वे इत्यर्थः,
उभराहित्ये च, शीतलप्रकृतित्वादिति भावः । दर्पणमयीव—आदर्शरूपिणीव, प्रति-
प्राणियग्रहणेषु—प्राणिनं प्राणिनं प्रति इति प्रतिप्राणि, यत् ग्रहणम्—आवर्जनं, सर्व-
लोकवशीकरणम् इत्यर्थः, सर्वजनप्रतिविम्बधारणं च तेषु । सामुद्रमयीव—सामुद्रं—
परचित्तज्ञानसाधनं समुद्रकृतं शास्त्रं, येन अल्पस्य चित्तवृत्तिः ज्ञायते, तन्मयीव तद्रूपिणीव,
परचित्तज्ञानेषु—परिषदा चित्तस्य—मनसः मानसीदितविषयस्येति भावः, ज्ञानेषु
—बीधेषु ; उपस्थितिरूप एव आश्रितानां परिषदां मनोऽभिप्रेतकार्यसमाचरणादिति
भावः । परमात्ममयीव परमेश्वररूपिणीव, व्याप्तिषु—व्यापनभावेषु, सर्वत्र कार्थेषु
अभिनिवेशात्, सर्वलोकान्तर्यामित्वाच्च । स्मृतिमयीव—स्मरणरूपिणीव, पुण्यवृत्तिषु

मधुमयीव सन्भाषणेषु, अमृतमयीव तृष्यत्सु, वृष्टिमयीव भृत्येषु,
 विवृतिमयीव सखीषु, वेतसमयीव गुरुषु, गोलवृद्धिरिव
 विलासानां, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकर-
 ध्वजस्य, (३८) व्युत्थानबुद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृद्धिरिव रतेः,
 सनोत्थसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसम्पत्तिरिव लावण्यस्य,
 वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव
 सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य,
 अयशःप्रवृष्टिरिव लक्ष्म्याः, यशःपुष्टिरिव चारित्र्यस्य, हृदय-

—पुण्यकर्मानुष्ठानेषु, पुण्यानि कर्माणि न विस्मर्यन्ते बहुन्याप्ततयाऽपीति भावः ।
 मधुमयीव सन्भाषणेषु—संलापेषु, मधुरभाषित्वात् इति भावः । अमृतमयीव—
 सुभामयीव, अलमयीव च, तृष्यत्सु—सन्तोष गच्छत्सु, सर्वेषां तृप्तिस्त्यादने पाटनदिति
 भावः । [“तृष्यत्सु” इत्यत्र “तृष्यत्सु” इति पाठे,—तृष्यामनुभवत्सु पिपासुषु इत्यर्थः] ।
 वृष्टिमयीव—वर्षणरूपिणीव, भृत्येभ्यो वाञ्छाऽतिरिक्तप्रदत्तादिति भावः । निवृत्तिमयीव
 —सुखमयीव, सखीषु—नयस्यासु ; तासां सततसुखसन्निधानादिति भावः । वेतस-
 मयीव वेतसरूपिणीव, निरन्तरनम्रत्वादिति भावः । अत्र सर्वत्र सप्तम्यन्तेषु “सप्तम्य-
 धिकरणे च” (२।३।३६ पा०) इति निष्ठाधिकरणे सप्तमी] गोलवृद्धिरिव—बभ्रु-
 त्तिरिव, विलासानां—निभमवेष्टितानां, विभ्रमातिशयविस्तारादिति भावः । प्रायश्चित्त-
 शुद्धिः,—प्रायश्चित्त—चान्द्रायणादितपसा, शुद्धिः,—पूतत्वम् ; स्त्रीत्वं हि पापस्य
 कातर्यादिदोषदूषितत्वात्, तनु अनया निजगुणैः अन्यथाक्त्य पानितम् उज्ज्वलितं भा
 इति भावः । मकरध्वजस्य—कामस्य, आज्ञासिद्धिः,—प्रत्याः तथा कर्मनीयत्व, यथा
 एतन्मने कस्यापि कानावेशः न शस्यतीति कामस्य अव्याहताज्ञत्वमिति भावः ।

(३८) व्युत्थानबुद्धिरिव—विशेषणं उच्यते—अभ्युदये, बुद्धिरिव—प्रज्ञेव ।
 दिष्टवृद्धिरिव—भाग्यदीप इव । रामणीयकस्य—रमणीयत्वस्य, [अत्र रमणीयशब्दात्
 “यीषधात्—” (५।१।१३२ पा०) इत्यादिना बुद्धि रूपम्] । सर्गसमाप्तिरिव—सृष्टिशेष
 र्त्न, नात्यदितः सौन्दर्यमिति भावः । आयतिरिव—आभीग इव, परिपूर्णतेवेत्यर्थः ।
 अनभ्रवृष्टिरिव—विना मेघ वर्षणमिव, असम्भवात् इति भावः, वैदग्ध्यस्य—
 निपुणताया ; यथा अनभ्रवृष्टिः निम्नगोत्यादिका, तथा अस्याः वैदग्ध्यमपि आश्चर्य-

तुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विनयस्यापि विनीतिरिव, अभिजात्यस्यापि अभिजातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि धृतिरिव, विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव, यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विस्रम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्, या अस्य वचसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास ।

निसर्गत एव च स (३६) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूवः । प्रतिदिनमुदये दिनकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवलकर्पट-प्रावृतशिराः प्राङ्मुखः क्षिती जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानुलिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्यानुस्मृतौ रक्तकमलप्रण्डेन अर्चां ददौ ; अजपञ्च जप्यं

जननमिति भावः । अयशःप्रवृष्टिः,—अयशसः,—अकीर्त्तिः, चपलत्वजनितस्येति भावः, प्रवृष्टिः,—प्रमात्तनम्, अपनयनमित्यर्थः सा इव ; अनपायिनी लक्ष्मीरिवमिति भावः । यशःपुष्टिरिव—यशसां—कीर्त्तिनां, पुष्टिः,—पोषणं सेव, अतीवसुचरितत्वादिति भावः । अभिजातस्य—कौलीयस्य, अभिजातिः,—सत्कुलजातत्वं, सेव । महादेवी—कृताभिषेका प्रधाना महिषी । भूमिः,—भाजनम् । नरकजितः,—नरकासुरजेतुः, नारायणस्य इत्यर्थः, नरकं—निरयं, जितवानिति तथाभूतस्य च ।

(३६) निसर्गतः,—स्वभावतः, आदित्यस्य भक्तः आदित्यभक्तः,—सूर्यपरायण इत्यर्थः, सूर्योपासक इति यावत्, [अदितिशब्दादपत्यार्थं “दित्यदित्या—” (४।१।८५ पा०) इत्यादिना ष्यप्रत्यये रूपम्] प्रकृतिः स्वानुकूलं भजते इति तेजस्विनः तेजस्विनसमाराधनं समञ्जसम् । दिनकृतः,—सूर्यस्य । सितदुकूलधारी—परिहितगुणपट्टवसनः । धवलेति । —धवलेन—श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन, प्रावृतम्—आच्छादितं, शिरी यस्य तथाभूतः, श्वेतीशोपधारीत्यर्थः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमस्य पङ्केन—घनद्रव्येण, घटकुङ्कुमेनेत्यर्थः, अनुलिप्तं—प्रदिग्धं, रञ्जितमिति यावत् तस्मिन् । मण्डलके—मण्डलाकारे पद्मादिरूपेणाङ्किते स्थाने, सूर्योपासनाविधिविहिते इति भावः । पवित्रेति ।—पवित्रा—विशुद्धा, पद्मरागस्य पात्री—पद्मरागमणिनिर्मितं भाजनं, [अत्र पाधातोः “दादिभ्यश्चन्दसि” (७० ४ पा० १६६) इति स्तनप्रत्यये “वनी र च” (४।१।७ पा०) इति ङीप्ति रूपम्] तस्यां निहितं—रचितं तेन । स्वहृदयेनेव—स्वस्य—आत्मनः, हृदयेनेव—मानसेनेव,

शुचिः प्रत्युषसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं
प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मन्त्रमादित्यहृदयम् ।

(४०) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां
सनांसि यतः स राजा कदाचित् श्रीकृष्णसमये यदृच्छया सित-
करकरसितसुधाधवलस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप ; पार्श्वे चास्य
द्वितीयशयने देवी यशोवती शिष्ये । (४१) परिणत-

भक्तिप्रबन्धेन इति भावः । मूर्त्यानुरागिन—आदित्यानुरागिणा । रक्तकमलपङ्खेन—रक्तोत्पल-
निचयेन, (“आदिकदम्बि पङ्खमस्त्रियाम्” इत्यमर.) अर्चा—पूजाम् । जप्यं—जप-
नीयम् । सुचरितः,—सुशीलः, प्रभाकरवर्द्धन इति भावः । प्रत्युषसि—प्रभाते ;
मध्यन्दिने—मध्याह्ने । दिनान्ते—सायंकाले । अपत्यहेतोः,—पुत्रार्थम् । प्राध्वं—
पणतं सन्, [अन्वयमेतत् । “प्राध्वन्तु प्रणते चातिदूरवर्त्मनि वन्वने” इति मेदिनी] ।
प्रयतेन—पबित्तेण । जञ्जपूकः,—पुनःपुनजपपरायणः । [“यजजपदश यज्ज”
(३।२।१६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये रूपम्] । मन्त्रम्—“अर्कन्तु मूर्द्धि विन्वस्य
सलाटे तु रवि न्यसैत्” इत्यादि न्यासपूर्वकम् “आदित्यो मन्त्रसयुक्त आदित्यो भुवनेश्वर ।
आदित्यान्नापरो देव ह्यादित्यः परमेश्वर ॥” इत्यादि भविष्यपुराणीकम्, आदित्य-
हृदयम्—आदित्यस्य—सूर्यस्य, हृत्—चित्तम्, अयते—गच्छति इति आदित्यहृदयं
—सूर्यचित्तप्रियमिचर्यं, आदित्यप्रीतिकरमिति यावत् ।

(४०) भक्तेति ।—भक्तजनानां—तदेकासक्तानां, सेवकानामित्यर्थः, अनुरोधस्य—
‘निर्बन्धस्य, विधेयानि—वश्यानि, अनन्यभक्तिमात्रसुलभा’ देवप्रसादाः इति भावः ।
यदृच्छया—स्नेच्छया, [अत्र या इच्छा इति विश्वे “स्यूर्यसकादयश्च” (२।१।७२
पा०) इति निपातनात् समासः] मितेति ।—सितकरः,—चन्द्र, तस्य कराः,—
किरणा, तद्वत् सिताभिः,—शुभाभिः, सुधाभिः,—चूर्णप्रलीपैरिति यावत्, धवलं—शुद्धं
तस्य, यत्,—सितकरकरसितोऽसौ सुधाधवलश्च तथाभूतस्य, निशदचन्द्रप्रभोद्भासित
सुधाधवलस्य च इति भावः । हर्म्यस्य—प्रासादस्य इति यावत्, (“हर्म्यादि घनिना नामः
प्रासादो देवभूसुजाम्” इत्यमरवचनात्) । पृष्ठे—उपरिभागे । सुष्वाप—निद्रो ।
द्वितीयशयने—अपरशय्यायाम् । “द्वितीयशयने” इत्यनेनास्य संयमित्वं प्रकटीकृतम् ;
“नाश्रीयात् भार्यया साकं न च सुप्यात् तथा समम्” इति स्मरणा । शिष्ये
—शयितवतो ।

(४१) “परिणत—” इत्यादिः “देवी यशोवती.....इतिष्ठत्” इत्युक्ते

प्रायायान्तु श्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये
लिलम्बिषमाणे सीदत्तेजसि तारकेश्वरे, (४२) कराग्रसृष्ट-
कुमुदिनौप्रमोदजन्मनि शशधरस्वेदे इव गलति अतिशीतले
अवश्यायपयसि, (४३) मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिश्वास-
हृतेषु सङ्क्रान्तमदेष्विव घूर्णमानेषु अन्तःपुरप्रदीपेषु,
(४४) राजनि च विमलनखप्रतिविम्बिताभिः संवाह्यमानचरणे
इव तारकाभिः, विस्रब्धप्रसारितैः दिगङ्गनानामिवापितैरङ्गै-
र्मधुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया

यान्वयः । अत्र “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इति अनूर्ध्वग्रहणात्, शयनात्
उत्थानरूपार्थे नात्मनेपदप्राप्तिः] परिणतप्रायायां—प्रायेणावसितायां, श्यामायां—
निशायाम् । (“श्यामा स्याच्छारिवा निशा” इत्यमरः) । आसन्नेति ।—आसन्नया—
आपतन्त्येत्यर्थः, प्रभातवेलाया—प्रलूषसमयेन, विलुप्यमानं—चीयमाणं, लावण्यं—कान्तिर्यस्य
तथाभूते । लिलम्बिषमाणे—लम्बितुमिच्छति, अस्तं जिगमिषति इति यावत्, पश्चिमायां
दिशीति शेषः । सीदत्तेजसि—चीयमाणरश्मौ । तारकेश्वरे—ताराराजे, चन्द्रमसि इत्यर्थः ।

(४२) करेति ।—करागैः,—किरणागैः, हस्तागैश्च, सृष्टायां—कृतस्पर्शायां,
धृतायाञ्च, कुमुदिन्यां—कैरविण्यां, यः प्रमोदः,—सत्त्वोदयजनितप्रीतिः, तस्मात् जन्म
—उत्पत्तिर्यस्य तथोक्ते । शशधरस्वेदे इव—चन्द्रघर्मो इवेत्युत्प्रेक्षा, गलति—पतति,
स्रवतीत्यर्थः । अवश्यायपयसि—तुषारजले, (“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं
हिमम्” इत्यमरः) ।

(४३) मध्विति ।—मधुमदेन—मद्यपानजनितचित्तविकारेण, मत्तानां—चीवाणां,
प्रसुप्तानां—निद्रितानां, सीमन्तिनीनां—नारीणां, निश्वासैः हताः,—सञ्चालिताः तेषु, अत
एव सङ्क्रान्तमदेष्विव—प्राप्तमद्यपानजनितावस्थाविशेषेष्विवेत्युत्प्रेक्षा ; मत्तानां प्रसदानां
निश्वाससङ्क्रादिति भावः । घूर्णमानेषु—भ्राम्यमाणेषु ।

(४४) राजनि—नरेन्द्रे । विमलेति ।—विमलेषु—निर्मलेषु, स्वच्छेषु इत्यर्थः,
नखेषु, पादयोरिति भावः, प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलिताः ताभिः । तारकाभिः,—
नक्षत्रैः । संवाह्यमानेति ।—संवाह्यमानौ—आमृद्यमानौ, संसेव्यमानौ इत्यर्थः, चरणौ
यस्य तथाभूते इवेत्युत्प्रेक्षा । विस्रब्धेति ।—विस्रब्धं—विस्रब्धं यथा तथा, प्रसारितानि
—विसारितानि तैः, अङ्गैः,—अवयवैः, [अत्र “लक्षण—” (१।४।६० पा०) इत्या-

वीज्यमाने, विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणेव
रतिकेलिकचग्रहलम्बितेन प्रतिमाशशिविम्बेन विराजिते,
स्वपति देवी यशोवती सहसैव,—“आर्य्यपुत्र ! परित्रायस्व
परित्रायस्व” इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परि-
जनम् उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः उदतिष्ठत् ।

अथ तेन सर्व्वस्यामपि पृथिव्याम् (४५) अश्रुतपूर्वेण,
किमुत देवीमुखे, “परित्रायस्व” इति ध्वनिना दग्ध इव श्रव-
णयोः एकपद एव निद्रां तत्याज राजा । शिरोभागाच्च कोप-

दिना इत्यभूतलक्षणे तृतीया] मधुसुगन्धिभिः,—मधु—मकरन्द, तद्वत् सुगन्धिभिः,—
सुरभिभिः । मुखत्रिया—बदनलक्षणा । विमलेति ।—विमलं—स्वच्छं, यत् कपोलस्थलं
—गण्डदेशः, तस्मिन् स्थितं—प्रतिफलितं तेन । सितकुसुमशेखरेणेव—त्रेतपुष्पशिरो-
मास्थेनेव । रतीति ।—रतिकेलिः,—सुरतक्रीडा, तत्र यः कचग्रहः,—केशकर्षणं,
तेन लम्बित तेन । प्रतिमाशशिविम्बेन—शशिप्रतिबिम्बे इत्यर्थः । स्वपति—निजपति,
राजनीति पूर्व्वेणान्वयः । भूषणरवेण—अलङ्कारशिक्षितेन ; भीत्या अङ्गवेपनेन
भूषणरवः समुदितः इति भावः । व्याहरन्तीव—कथयन्तीव, स्वभयमिति शब्द,
यदा,—आह्वयन्तीव । परिजन—सखीजनं, भृत्यजनं वा । उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः,—
चञ्चलः,—अतिशयेन, कम्पमाना—वेपमाना, अङ्गयष्टिः,—क्षीणदेह इत्यर्थः यस्याः
तथाभूता ।

(४५) अश्रुतपूर्वेण—पूर्व्वमश्रुतेन ; तादृशे राजन्वति देशे प्रजाना तथाभूत-
निपत्यातस्य असम्भवादिति भावः । [अत्र “सुपो—” (२।४।७१ पा०) इत्यादिह्रस्वी
“भूतपूर्वे चरट्” (५।३।५३ पा०) इति निर्देशात् पूर्व्वनिपाते भूतपूर्व्वेनत् सामान्यात्
अश्रुतपूर्व्व इति सिद्धिः] यदा,—अश्रुतः पूर्व्वः,—प्रागप्यानिर्भावं । यस्य तथाभिधेन,
प्राचीनैरप्यश्रुतीत्यन्तिकेन इत्याशयः । किमुत—किं पुनः, यस्य राज्ये साधारणप्रजानामपि
किमपि भयकारण नास्ति, तस्य अन्तःपुरे स्वमहिष्या भयकारणस्य अतीव असम्भाव्यत्व-
मेवेति भावः । दग्ध इव—ज्वलित इव ।—एकपदे—तत्काले एव, सद्य एवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्काले नपुंसकम्.....” इति मेदिनी) अकस्मादेव वा । “शिरोभागाच्च”
इत्यस्य “निगेन उत्पान” इति उत्तरेण सम्बन्धः ; तमेव निशिनष्टि, शिरोभागादिति ।
—शिरोभागात्—शीर्षदेशात्, शयनीय इति भावः । कीपेति ।—कीपेन—कीपेन,

कम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता अच्छ-
 धारेण धीतासिना सीमन्तयन्निव निशाम्, (४६) अन्तराल-
 व्यवधायकम् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विक्षिपन् वामकर-
 पल्लवेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा
 श्रमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, (४७) सत्त्वरव-
 तारितवामचरणाक्रान्तिकस्पितप्रासादः, पुरः पतितेन असि-
 धारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः,
 लक्ष्मीचुखनलर्णताम्बूलरसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च
 अतिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तान् आशानाम्,

कम्पमान, — वेपमान, दक्षिण, — अपसंख्य, कर, — हस्त, तेन आकृष्ट, — आक्षिप्तः
 तेन । निर्गच्छता — निर्मलता । अच्छधारेण — निर्मलधारेण । धीतासिना —
 निमित्तकरवालेन, सीमन्तयन्निव — विधा कुर्वन्निव, असिप्रभया कियत ध्यानस्य
 प्रकाशीभूतत्वात्, समन्तादन्धकाराहतत्वाच्च निशायाः सीमन्तीकरणत्वमवगन्तव्यम् ।

(४६) अनरानेति । — अन्तरालस्य — मध्यस्य, व्यवधायक — व्यवधानकारणमित्यर्थः,
 आच्छादकमिति यावत् । आकाशमिव — शून्यमिव, सन्नात्वात् स्वच्छत्वाच्च चञ्चलनीला-
 भासत्वाद्वा तथा बोध्यम् । उत्तरीयांशुकम् — उत्तरासङ्ग, वामकरपल्लवेन विक्षिपन् —
 — पर्यस्यन्, अपसारयन् इत्यर्थः । करेति । — करस्य विक्षेपः, — प्रसारणमित्यर्थः,
 तस्य वेग, — रय, तेन गलित — निहतं तेन । भयेति । — भयस्य निमित्त-
 कारणम्, अन्विष्यतीति तथोक्तेन । कनकवलयेन — काञ्चनकटकेन ।

(४७) सत्त्वेति । — सत्त्व — सवेगम्, अवतारितेन — अध स्थापितेन, यामचरणेन
 वा आक्रान्ति, — आघातः, तथा कस्पित, — चालितः, प्रासादः, — हृद्यं येन तथा-
 भूत । असिधारागोचरगतेन — असिधाराया गोचर — विषयं, गतः, — प्राप्त तेन,
 असिधाराप्रतिबिम्बितेन इत्यर्थः । शशिमयूखखण्डेनेव — चन्द्रकिरणशकलनेनेव शौच्यात्
 औज्वल्याच्चेति भावः, खण्डितेन — क्षिप्ते । राजमानः, — शोभमानः । लक्ष्मीति । —
 लक्ष्म्या, — कर्तृभूताया राजलक्ष्म्या, चुम्बन, तेन लग्नः, — ससक्तः, यः तास्त्र-
 रस — पर्णराग, तेन रञ्जिताभ्याम् इव — अनुलिप्ताभ्यामिवेत्युत्प्रेक्षा । अतिलोहिता-
 भ्याम् — अतिरक्ताभ्याम् । पाटलयन् — श्वेतरत्नीकुर्वन् । आशानाम् — दिशः, पर्यन्तान्
 — प्रायदेशान् ।

(४८) आवहान्धकारया त्रिपताकया भ्रूकुव्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन्,—“देवि ! न भेतव्यं, न भेतव्यम्” इत्यभिदधानो वेगेन उत्पपात ; सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राक्षीत् किञ्चिदपि, तदा पप्रच्छ तां भयकारणम् ।

अथ (४९) गृहदेवतास्त्रिव प्रधावितासु यामिक-
विलासिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयो-
त्कम्पकारिणि साध्वसे, सा समभाषत,—“आर्य्यपुत्र !
(५०) जानामि, स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमा-
रकौ तेजोमयी बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान्, वैद्युतम् इव
जीवलीकं कुर्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अङ्गदिनौ, कव-
चिनौ, गृहीतशस्त्री, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरिण धाम्ना स्नातौ,

(४८) आवहान्धकारया—आपूर्णातिमिरया, महान्नीधीत्यन्ते इति भावः ।
[“आवहान्धकारया” इत्यत्र “बहान्धकारया” इति पाठेऽपि—स ष्वार्थः] । त्रिपता-
कया—रेखात्रयेण । त्रियामा—प्रहरत्रितयनती रजनीमित्यर्थः । परिवर्त्तयन्—प्रवर्त्तयन्,
जनयन्नित्यर्थः । विक्षिप्तचक्षुः,—प्रेरितनेत्रः, पातितनयन इत्यर्थः ।

(४९) गृहदेवतासु इव—गृहाधिष्ठातृदेवीषु इत्युत्प्रेक्षा, प्रधावितासु—
सवेगम् आपतितासु, आर्चनादश्रवणादिति भावः । यामिकविलासिनीषु—प्रहरपालिकासु,
अन्न पुररक्षिकासु नारीषु इति यान्तु । [“यामिकविलासिनीषु” इत्यत्र “यामिकिनीषु”
इति पाठे,—याम,—प्रहरः एव यामक, तत्र तिष्ठन्ति याः ताः यामकियः तासु,
प्रहरिणीषु इत्यर्थः । [अत्र “भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशयने । ससर्गेऽस्ति-
निबन्धाया भवन्ति मतुनादय ॥” इति नित्ययोगेऽर्थे “अत—” (५।२।११५ पा०) इति
इति ङीपि रूपम्] प्रबुद्धे—जागरिते । साध्वसे—भये, (“भीतिर्भीः साध्वसंभयम्”
इत्यमर) ।

(५०) जानामि मन्ये । तेजोमयी—तेज पूर्णा । बालातपेनेव—अभिनव-
सूर्यमयूखेनेव, पूरयन्तौ—व्यापुनन्तौ । वैद्युतमिव—तडिन्मयमिव । जीवलीकं—
जगत् । मुकुटिनौ—किरीटधारिणौ । कुण्डलिनौ—कुण्डलालङ्करी । अङ्गदिनौ—
केयूरशीभितौ । कवचिनौ—बर्धधरौ । इन्द्रगोपकरुचा—इन्द्रगोपकः,—बर्धनालिक-
रत्नवर्णकीटविशेष, तद्वत् रूपं—प्रभा यस्य तथाभूतेन । धाम्ना—स्वीयतेजसा, प्रभयः

उन्मुखेन उत्तमाङ्गुलमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणस्य-
मानौ, कन्यया शक्या च चन्द्रमूर्त्येव सुषुम्णारश्मिनिर्गतया
अनुगम्यमानौ त्रितितलमवतीर्णौ; तौ च मे विलपन्त्याः
शस्त्रेण उदरं विदार्य प्रवेष्टुम् आरब्धौ; प्रतिबुद्धाऽस्मि च आर्य्य-
धुलं विक्रीशयन्ती वेपमानहृदया” इति।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्याः प्रथमालापः (५१) प्रथ-
यन्निव स्वप्नफलम् उपतीरणं रराण प्रभातशङ्कः। भाविनीं
भूतिमिव अभिदधाना दध्वनुः असन्दं दुन्दुभयः। चकाण

इति यावत्, उपचक्षितौ इति भावः, [“धाना” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] अत
एव रुधिरण—रक्तेन, स्नातौ—अभिषिक्तौ, इवेति शेषः; यद्वा,—रुधिरण—रक्तवर्णम्,
इन्द्रगोपकनका धाना—स्वदेहकिरणेन, स्नातौ। उन्मुखेन—ऊर्ध्वमुखेन। उचमेति।
—उत्तमाङ्गे—शिरसि, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) घटमानः,—आवध्नन्,
अञ्जलिः यस्य तेन, शिरीवद्वाञ्जलिनेति यावत्। जगता—जगद्वासिजनेनेत्यर्थः। निखि-
लिन—सप्तसेन। प्रणस्यमानौ—अभिवन्द्यमानौ। चन्द्रमूर्त्येव—चन्द्रवत् रुचिरविग्रह-
वत्येव दृश्यमानया इत्यर्थः, चन्द्रिवासमुद्गासितकलिवरया इति भावः। सुषुम्णारश्मि-
निर्गतया—सुषुम्णाख्योऽष्टमयो रविरश्मिः, तस्मात् निर्गता—निःसृता तथा।
[सर्वत्रैव सुद्रितपुस्तकेषु “सुषुम्णारश्मि” इति पाठो विद्यते, स तु लिपिकरप्रमादात्
प्रथममुद्रितपुस्तके खानमलभत, अनन्तरं तमेवादृशं कृत्वा सर्वत्रैव गडुलिकाप्रवाह-
न्यायेन तथैव अवर्तत इति सन्यामहे; वस्तुतस्तु सुषुम्णारश्मि” इत्येव प्रकृतः पाठः,
शास्त्रेषु सर्वत्रैव सुषुम्णा इति आकारान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् “सुषु” इति अव्यक्तं शब्दं
भ्रायति यत्र इति ल्युप्त्या स्नाघातीः कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाच्च आकारान्त एव
युज्यते, न तु अकारान्तः इति सुधीभिः विभाव्यम्]। तौ च—कुमारावित्यर्थः।
प्रवेष्टुम्, उदरमेवेति शेषः। प्रतिबुद्धा—जागरिता। विक्रीशयन्ती—आर्त्तस्वरेण
आकारयन्ती।

(५१) प्रथयन्निव—विस्तारयन्निव। उपतीरणं—तीरणे इति उपतीरणम्,
[“खञ्ज्यं—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तीरणसमीपे वा।
रराण—दधान। प्रभातशङ्कः,—प्रातःकाले वाद्यमानः शङ्कः। भाविनीम्—
आगामिनीं, भूतिम् अभ्युदयम्, अभिदधानाः,—कथयन्ताः, सूचयन्त इत्यर्थः, असन्दम्—

कोणाहता आनन्दादिव प्रत्यूषनान्दी ; जय जयेति प्रबोधमङ्गल-
पाठकानाम् , उच्चैर्वाचोऽभूयन्त । पुरुषश्च बल्लभतुरङ्गमन्दुरा-
मन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः सप्तीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुर-
श्चोत्तत्तुषारसलिलश्रीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्त्रापस-
वक्त्रे पपाठ,—

“निधिस्तरविकारिण सन्ध्रिणः स्फुरता धाम्ना ।

शुभागमो निमित्तेन स्थष्टमाब्धायते लोके ।” ३ ॥

अनल्पम्, उच्चैरित्यर्थः । दुन्दुभय,—मेरुः । चकारण—दध्वान । [कथते भौवादिनास्य
लिटि रूपम्] । कोणाहता—कोणः—वीणादिनादनदण्डः, तेन आहता—ताडिता ।
प्रत्यूषनान्दी—प्राभातिकमेरीनाद्यनिशेषः । एवमेति ।—प्रबोधे—जागरणकाले, राज्ञ
इति शेषः, मङ्गलपाठकाना—माङ्गलिकस्तीवपाठिनाम् । पुरुषश्च—कश्चित् अश्वपाल
इति भावः । बल्लभेति ।—बल्लभाना—प्रियाणा, तुरङ्गाणाम्—अश्वाना, मन्दुरा—
वाजिशाला एव, [मदिधातोः “मन्दिवाशिमघिचतिजज्ञाद्विभ्य उरच्” (उ० १ पा०
३८ सू०) इति उरञ्जि रूपम्] “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः] । मन्दिरं
तस्मिन् मदिधातोः “इषिमदि—” (उ० १ पा० ५२ सू०) इत्यादिना किरचि प्रत्यये
रूपम् । मन्दमन्द—शनैः शनैः । सप्तीनाम्—अश्वानाम् । (“घोटके पीति-तुरग...
... । ... ..हयसेम्बवसतयः” इत्यमरः) । कृतमिति ।—कृतः मधुरः,—मनोज्ञः,
हेषारवः,—हेषाध्वनि यैः तथोक्तानाम् । (“ ..अश्वाना हेषा हेषा च नि त्वन.”
इत्यमरः) पुरः,—अश्वत । च्चं तदिति ।—च्योतन्,—क्षरन्तः, तुषारसलिलाणां—
हिमजलानां, श्रीकराः,—तन्द्रिव यस्मात् तथोक्तम् । मरकतहरितं—मरकतयव
—“पान्ना” इत्याख्यहरिद्वर्णमणिनिशेषवत् हरितः,—श्यामवर्णः तम् । [मरकतशब्द-
मरकपूर्वकात् तृधातोः उरत्यये सिद्धः, “अन्येषामि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति
सूत्रे “अपि-शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः, तेन घालत्तदपि कारकान्तरेष्वपि
कश्चित्” इति वृत्ते] । यवसं—घासः । (“घासी यवसम्” इत्यमरः) किरन्—निक्षिपन्,
दददित्यर्थः । वक्त्रापसवक्त्रे—वक्त्रञ्च अपरयुक्त्वात्, तदाख्ये सावावृत्ते ।

अथ प्रभाते सुप्तोत्थिताश्वपालं यन्क्वया पठिताभ्यां स्त्रीकाभ्यां राज्ञः भाविसुपुत्र-
त्वाभ्यं सूचयति, निक्षिपति ।—लोके—जगति, तरुविकारिणः—तरुणा—हृत्वाणा,
विकारिणः—विकृतभावेन, शाखानां परिच्छेदितानामधीमुखत्वादिरूपेण इत्यर्थः,
(भूम्याः सुष्ठु यत्र निधि वर्तते, तत्रत्या, हृत्वाः अर्धं मुखशाखांमूलभाजो भवन्ति इति

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवी जलागमम् ।

शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः” ॥४॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत्,
—“देवि ! (५२) किं मुदोऽवसरे विषीदसि ? समृद्धाः ते
शुरुजनाशिषः, पूर्णा नो मनोरथाः, परिगृहीताऽसि कुलदेव-
ताभिः, प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली न चिरेणैव अतिगुण-
वदपत्यत्रयलाभेन आनन्दयिष्यति भवतीम्” इति अवतीर्य

प्रसिद्धिः) निधिः,—अधःस्थितरत्नविशेषः, स्फुरता—विसरता, धाम्ना—तेजसा,
प्रभयेति यावत्, सन्मणिः,—सद्रत्नं, तथा निमित्तेन—शुभसूचकलक्षणेन, शुभा-
नासः,—मङ्गलीत्यतिः, स्पष्टं—स्फुटम्, आख्यायते—सूचते । अत्र प्रस्तुतस्य शुभागमस्य
निमित्तेन, अप्रस्तुतस्य च निधेः तरुविकारेण, तथा सन्मणेरपि स्फुरता धाम्ना स्पष्टा-
ख्यानरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् मालादीपकमलङ्कारः । वक्तं वक्तं,—“वक्तं नाद्यान्न-सौ
स्यातामभ्येयोऽनुष्टुभि ख्यातम्” इति वृत्तरत्नाकरधृतलक्षणात् ॥ ३ ॥

अरुण इति ।—पूर्वनिदर्शनोदयः,—प्रागेव शुभाशुभलक्षणाविभावं, पुरःसरः,—
अग्रोदित इति यावत्, अरुणः,—सूर्यसारधिः, रविं—सूर्यमिव, अतिजवः,—अति-
वेगवान्, पवनः,—वायुः, जलागममिव—वह्निवर्षणमिव, नृणां—मानवानां, शुभं
—मङ्गलम्, अथापि वा अशुभम्—अमङ्गलं, कथयति—आचष्टे, सूचयतीत्यर्थः ।
अत्र पूर्वनिदर्शनोदयेन सह अरुणस्य तथा पवनस्य च अवैधर्मसास्यप्रतीतेः मालीपमा-
ऽलङ्कारः । अपरवक्तं वक्तम्,—“अयुञ्जि न-न-र-ला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं न-जौ
ज-रौ” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(५२) [पुस्तकान्तरे “किम्” इति पाठो न विद्यते] । मुदोऽवसरे—आनन्द-
समये इत्यर्थः । विषीदसि—विषणा भवसि । समृद्धाः,—सम्पन्नाः, सिद्धा इति यावत् ।
पूर्णाः,—सफलाः । नः,—अस्माकम् । कुलदेवताभिः,—वंशाराध्याभिः देवताभिः,
परिगृहीताऽसि—अनुकम्पिताऽसि, अनुकम्प्यत्वेन स्वीकृताऽस्मीत्यर्थः ; अन्यथा कथं लोक-
दुर्लभाभोष्टफलप्राप्तिसूचकस्वप्नावगमः ? इति भावः । अंशुमाली—सूर्यः । न चिरेणैव—
अविलम्बेन । अतिगुणवदिति ।—अतिगुणवताम्—अतिगुणशालिनाम्, अपत्यत्रयाणां—
पुत्रयोः पुत्राश्च इत्यर्थः, लाभेन—प्रदानेनेति यावत् । [“इति” इत्यनन्तरम् “अभिधाय”
इति पाठः शक्योऽस्ति दृश्यते ; तथा पाठे “अवादीत्” इति क्रिययाऽन्वितस्य सन्दर्भस्य

च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार ; यशोवती अपि तुतोष तेन पत्युः भाषितेन ।

(५३) ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कालांशे देव्याञ्च यशोवत्यां देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । (५४) गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्धोढुं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसदृशमेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनैः उपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिः वारिताऽपि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत । विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिषु अलक्ष्यत । (५५) कमललोभनिलीनैः

पुनरभिधाय इत्यनेनान्वयः क्रियापुनरुक्तदोषापादकः इति न सदाहतः इति ज्ञेयम्] । यथाक्रियमाणाः,—नित्यं सम्पाद्यमाना इत्यर्थः ।

(५३) समतिक्रान्ते—समतीते । कालांशे—समयविभागे । सम्बभूव—सभूतः, सञ्जात इत्यर्थः । यस्य—राज्यवर्द्धनस्य, भाविन इति भावः । जननी—यशोवती, पाण्डुतां—पाण्डुवर्णत्वं, यशसः शुभत्वेन कृविभिर्वर्ण्यमानत्वादिति भावः ; आदत्त—जग्राह, पाण्डुवर्णां अभूदित्यर्थः ।

(५४) गुणेति ।—गुणानां—दयादाक्षिणादीनां, गर्भस्थार्भकस्य इति भावः, गौरवेण—अतिशयगुरुत्वेन, क्लान्तेव—खिन्नेव इत्यर्थः । उद्धोढुं—धारयितुमित्यर्थः, न शशाक—न चक्षमे, कथञ्चिद्धारयामास इति भावः । क्रान्तीति ।—कान्तीनां—लावण्यानां, विसरः,—प्रसर एव, अमृतरसः,—पीयूषाखादः, सुधाखादजन्यानन्दसन्दीह इति यावत्, तेन तृप्ता इव—लब्धतृप्तिः इव । पराङ्मुखी—विमुखी, बभूव—अरुचिमती जाता इत्यर्थः । उपचीयमानेति ।—उपचीयमानः,—वर्द्धमानः, यो गर्भभरः,—गर्भस्य भारः, तेन अलसा—मन्यरा । वारिताऽपि—निषिद्धाऽपि । वन्दनाय—प्रणामादिरूपार्चनाय, गुरुणामिति शेषः, [अत्र “क्रियार्थो—” (२।३।१४ प्रा०) इत्यादिना चतुर्थी] । हस्तावलम्बेन—हस्तधारणेन । विश्राम्यन्ती—विश्रामार्थं तिष्ठन्ती, शालभञ्जिकेव—गुच्छिकेव, समीपगतस्तम्भभित्तिषु—सन्निहितस्थूणाकुडिषु, अलक्ष्यत—अदृश्यत ।

(५५) कमलेति ।—कमलेषु लोभः,—चरणयोः कमलबुद्ध्या लीलुपता इत्यर्थः,

अलिभिरिव वृत्तौ उद्धर्तुं नाशकत् चरणौ । मृणाललोभेन च
 चरणनखमयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्यमाणा मन्दमन्दं
 बभ्राम । (५६) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्वपि हस्ताव-
 ल्खनलोभेन प्रसारयामास करकमलं, किमुत सखीषु !!
 (५७) माणिक्यस्तम्भदीधितिः अपि आलम्बितुम् आचक्राङ्गं, किं
 पुनर्भवनलताः !! समादेष्टुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्याणि,
 कैव कथा कर्तुम् !! आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं, मन-
 साऽपि न उदसहत सौधम् आरोढुम् । अङ्गान्यपि न अशक्नोत्
 धारयितुं, दूरे भूषणानि । चिन्तयित्वाऽपि क्रीडापर्वताधिरोह-
 णम् उत्कम्पितस्तनी तवास । प्रत्युत्थानेषु उभयजानुशिखर-

[अत्र चरणयोः कमलज्ञानं साम्यनिबन्धनप्रतिभोत्थापितम् इति भ्रान्तिमदलङ्कारानु-
 प्राणितोन्नेवेयम्,] तेन निलीनैः, —संसक्तैः, चरणयोरिति भावः, अलिभिः,—भृङ्गैः, वृत्तौ
 इव—आकीर्णौ इव । मृणाललोभेन—मृणालानि एतानीति धिया यो लोभः तेन ;
 अत्रापि अलङ्कारः पूर्ववत् बोध्यः । चरणेति ।—चरणयोः नखाः, तेषां मयूखेषु—
 किरणेषु, लग्नाः,—संसक्ताः तैः । सञ्चार्यमाणा इव—सञ्चार्यमाना इव, समणपद्धतिः
 गृहवर्तिहंसादेवानया शिचितेति हृदयम् । अत्र सर्व्वत्र वाच्योन्नेत्ता इति ज्ञेयम् ।

(५६) मणीति ।—मणिभित्तिषु—मणिमयकुड्येषु, पतन्तीति पातित्वः तासु,
 प्रतिमासु—प्रतिविम्बेषु, हस्तावलखनलोभेन—हस्तधारणाशया । किमुत—किं पुनः ।
 एवमग्रेऽपि । अत्र अतस्मिन् तद्गुह्येकदयात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ।

(५७) माणिक्येति ।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, स्तम्भाः,—स्थूणाः, माणिक्य-
 निर्मितस्तम्भा इत्यर्थः, तेषां दीधितयः,—मयूखाः ताः । भवनलताः,—गृहाङ्गनवर्तिनीः
 बल्लोरित्यर्थः । समादेष्टुम्—आज्ञप्तुम् । आस्तां—तिष्ठतु । नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—
 मञ्जीरयोः, भारेण खेदितं—सञ्जातखेदम् । उदसहत—उत्साहमकरोत् । सौधं—
 हस्त्यापरितलमित्यर्थः ; आरोहणचिन्तामपि कर्तुं नाशक्नोत्, किं पुनश्चरणाभ्यामारोहण-
 मिति भावः । दूरे किमुतेत्यर्थः ; दूरे भूषणानि आसताम् इति वाऽर्थः । क्रीडति ।—
 क्रीडापर्व्वते विहारार्थनिर्मितकृतिसमश्लेषे, अधिरोहणम्—आरोहणम् । उत्कम्पित-
 स्तनी—उत्कम्पितौ—उद्वेपितौ, हस्ताम्पनादिति भावः, स्तनी—कुचौ यस्याः तादृशी ।
 तवास—भीता बभूव । [“तवास” इत्यत्र “तस्मान्” इति पाठे,—चुकूज, यातनाव्यञ्जक

विनिहितकरकिशल्याऽपि गर्वादिव गर्भेण अधार्यत ।
 (५८) प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी स्तनपृष्ठसङ्क्रान्तेन अपत्यदर्शं
 लक्ष्म्यात् अन्तःप्रविष्टेन इव मुखकमलेनैवं प्रीयभाणा ददर्श
 गर्भम् । उदरे तनयेन हृदये च भर्त्सा तिष्ठता द्विगुं ताभिदं
 लक्ष्मीमुवाह । पत्युत्सङ्गमुक्त रीरां च शरीरपरिचारिकाणाम्
 अङ्गेषु, सपत्नीनान्तु शिरःसु पादौ चकार । (५९) अवतीर्णे
 च दशमे मां (६०) सर्वोर्वीभृत्पक्षपाताय वज्रपर-

धनि चकारित्यः] । प्रुत्यानेषु—गुरुजनाद्यागमने प्रत्युद्गमनेषु, उभयोर्जान्दीः,—ऊरु-
 पर्वणोः, जङ्घीनीं, सन्निदेशयोरित्यर्थः, शिखरयोः,—अग्रयोः, विनिहितः,—अर्पितः,
 कारकिसलजः,—हस्तपल्लवः यया तथाभूता । अधार्त—न्यर्त्त इत्यर्थः, प्रत्युत्यातु-
 षुपक्रममाणाऽपि तेजोत्कर्षनत्वात् तत् प्रत्यरुध्यत इव इति भावः ।

(५८) [“प्रतिदिवसञ्च” इत्यत्र “दिवसञ्च” इति पाठे,—कृत्स्नं दिन व्याप्येत्यर्थः ।
 अत्र प “कालाध्वनीः—” (२।३।५ पा०) इत्यादिना अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 प्रथमपक्षे—दिवस दिवस प्रति इत्यन्यथीभावे क्रियाविशेषणम् इति विवेकः] । स्तनेति ।
 —स्तनपृष्ठे—स्तनयोरुपरि, सङ्क्रान्तं—प्रतिबिम्बित तेन ; पाण्डुरतया स्वच्छत्वादिति
 भावः । अपत्येति ।—अपत्यस्य—पुत्रस्य, गर्भस्थितस्येति भावः, दर्शने यत् औत्सुक्य—
 क्षुत्तूहल तस्मात् । द्विगुणिता—द्विरावृत्ता, लक्ष्मी—अग्रियम् । पत्युत्सङ्गेति ।—पत्युः,
 —स्वामिनः, उत्सङ्गे—क्रोडे, मुक्त—निहि, शरीर यया तथाभूता । [“पत्युत्सङ्ग—”
 इत्यत्र “सख्युत्सङ्ग—” इति पाठान्तरम्] । शरीरेति ।—शरीरं—देहं, परिचरन्ति—
 सेवन्ते या. तासां, पादादिसवाहिकानामित्यर्थः, अङ्गेषु—क्रोडेषु, तत्तदनयनेषु वा
 इत्यर्थः । सपत्नीना—समानभर्तृकाणां, दुर्भगानामिति भावः । भर्तुरादरातिशयात्
 सर्वाः सपत्नीरतिशय अतिष्ठदिति भावः, न तु यास्तनलेन तासां शिरःसु पादौ
 स्थापितवती । अत्र पादयो. युगपदकत स्थापनमसम्भवं इति आपाततः विरोधस्य
 भिन्नसमयत्वेन समर्थनात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

(५९) अवतीर्णे—उपस्थिते ।

(६०) सर्वेति ।—सर्वेषाम् उर्वीभृता—भूभृताम्, एकत्र—नृपाणाम्, अन्यत्र,—भूमि-
 क्षराणां, पर्वतानामित्यर्थः, (“भूभृद्भूमिधरे नृपे” इत्यमरः) पक्षपाताय—सहायनिपातनाय,
 अलवच्छेदनाय च, (“पक्षी मासाडंके... । ...सखिसहाययोः । सुखीरन्ध्रे पतने च...” इति

माणुभिः इव निर्मितं, (६१) त्रिभुवनभारधारणसमर्थं शेषफणा-
मण्डलोपकरणैः इव कल्पितं, सकलभूभृत्काम्यकारिणं दिग्गजा-
वयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम् ; (६२) यस्मिन्
जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः । पूरिता-
सङ्घप्रशङ्घशब्दमुखरं प्रहतपटहशतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनाद-
निर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं सासमेकं
दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः ।

अथ अन्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले (६३) कन्द-
लिनि, कुङ्गलितकदम्बतरौ, तोकमटणस्तम्बे, स्तम्भिततामरसे,

मेदिनी) वज्रपरमाणुभिरिव—वज्रस्य—कुलिशस्य, परमाणवः,—अतिचुद्रा अंश-
विशेषाः तैरिव । इन्द्रः पुरा वज्रेण पर्वतानां पक्षच्छेदं कृतवान् इति पुराणवार्त्ता ।

(६१) त्रिभुवनस्य—त्रिजगतः, भारस्य धारणे—पालने, वहने च, समर्थं—
योग्यम् । शेषेति ।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणामण्डलानि—फटासहस्राणि एव,
उपकरणानि—उपादानकारणानि तैरिव ; अन्यथा कथं तादृशभारधारणे सामर्थ्य-
मस्येति भावः । सकलेति ।—सकलानां भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारिणं—
कम्पहेतुं, रिपूत्सारणप्रतत्वादिति भावः ; अत एव दिगिति ।—दिग्गजानाम्—
ऐरावतादीनाम्, अवयवैः,—अङ्गैरिव । असूत—प्रसूतवती । राज्यवर्द्धनं—राज्यं
वर्द्धयतीति तथोक्तम्, अन्वर्थाभिधेयमिति भावः ।

(६२) यस्मिन्—राज्यवर्द्धने । जातप्रमोदाः,—समुत्पन्नहर्षाः । नृत्यमय्यः,—
नृत्यरूपाः, सदा नर्तनपरायणा इत्यर्थः । प्रजाः,—जनाः । पूरितेति ।—पूरितानाम्
—आभाषितानाम्, असङ्घानां—बहूनां, शङ्खानां—कम्बूनां, शब्दैः,—रवैः, मुखरः,—
कीलाहलपूर्णः तम् । प्रहतेति ।—प्रहतानां—ताडितानां, पटहशतानां—वादित्वविशेष-
समूहानां, पटवः,—महान्तः, रवा यस्मिन् तथाविधम् । गम्भीरेति ।—गम्भीरैः,—मन्दैः,
सेरीणां—दुन्दुभीनां, निनादैः,—निःस्वनैः, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरितम्—
आपूरितं, भुवनं यत्र तथाविधम् । प्रमोदेति ।—प्रमोदेन—प्रहर्षेण, उन्मत्तैः,—
उल्लसितैः, मर्त्यलोकैः,—मनुष्यैरित्यर्थः, मनोहरं—रमणीयम् ।

(६३) कन्दलिनि—कन्दलीलताकुसुमशोभिनि ; यद्वा—नवाङ्कुरशालिनि ।
कुङ्गलितेति ।—कुङ्गलिताः,—मुकुलिताः, कदम्बतरवः यस्मिन् तथोक्ते । तोकमटणस्तम्बे

विकसितचातकचेतसि, मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या
ह्रव चक्रपाणिः यशीवत्या हृदये गर्भे च सममेव सखभूव
हर्षः । शनैः शनैः च (६४) अस्याः सर्वप्रजापुण्यैरिव परि-
गृहीता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अङ्गयष्टिर्जगाम । गर्भारम्भेण

—तीक्ष्णाः,—हरिद्वर्णाः, [तं कधातीः मप्रत्यये “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”
(६।३।१०६ पा०) इति अकारस्य श्रीकारादेशे रूपम् । “तीक्ष्णं कर्णमलि पंसि
हरिते च हरिद्वयवे” इति मेदिनी] टणसत्त्वाः,—टणगुच्छाः यस्मिन् तव, तरुण-
टणगुच्छे द्रव्यैः । सन्धितेति ।—सन्धितानि—निश्चलानि, वातविरहादिति भावः,
तामरसानि—पद्मानि यत्र तादृशे । विकसितेति ।—विकसितम्—उल्लसितं, सततम्
श्रुलाभादिति भावः, चातकानां—पक्षिविशेषाणां, चेतः,—मानसं यस्मिन् तथोक्ते ।
मूकेति ।—मूकाः,—नि.शब्दाः, मानसगमनादिति भावः, मानसौकसः,—हंसाः
यस्मिन् तादृशे ; वर्षासु सर्वलोके वृष्टिजलस्य आविलत्वात् हंसानां तस्मिन् ह्येत्येन
मानससरसि विर्भले विहरणस्य “जलधरसप्तये मानसं यान्ति हंसाः” इत्यादिकवि-
समयप्रसिद्धेरिति भावः । नभसि—आवणे मासि, (“आवणे तु सान्नभाः आवणिकश्च
सः” इत्यमरः) । देवक्याः,—वसुदेवपत्न्याः, भगवतः श्रीकृष्णस्य मातुरिति यावत् ।
चक्रपाणिः,—श्रीकृष्णः, चक्रं—चक्राकृतिरेखा, पाणौ—करतले यस्य स इति च ;
[“प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा-सप्तम्यौ” (वा०) इति सप्तम्यन्तस्य परप्रयोगात् रूपम्] ।
यशीवत्याः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य महिष्याः ; अन्यत्र,—यशस्विन्याः । हृदये हर्षः,—
आनन्दः, गर्भे हर्षः,—हर्षनामा नरपतिरित्यर्थः । अत्र देवकी-चक्रपाण्योः यशीवती-
हृष्योः यथाक्रममुपमानोपमैयदलस्थयोः सादृश्यलक्ष्मीसमवगाहनादुपमा हर्ष इति
श्लेषेण सङ्कीर्णाः ; अपि चात्र गर्भे सम्राजः श्रीहर्षस्य समुत्पत्तेरनन्तरमेव हृदये हर्षस्य
समुत्पत्तिरुचिता, इथोरेतयोः समकालिकत्वेन कथनात् कार्य-कारणयोः पौर्वाप्यं-
दिपर्ययरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः इत्यवगन्तव्यम् ।

(६४) अस्याः,—यशीवत्याः । सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां—जनानां, पुण्यैः,
—गुणैः ; पुण्यानां यशीविशेषत्वात् शुभतया वर्णनायाः “यशसि धवलता
वर्णते हासक्रीड्योः” इत्याद्युक्तिभिः कविसमयसिद्धत्वात् । परिगृहीता—आश्रिता ।
आपाण्डुताम्—रूपपाण्डुवर्णताम् ; सर्वप्रजापुण्यफलसप्तसिद्धतेयं सम्राजः प्रजारङ्गस्य
हर्षस्य समुत्पत्तिरिति हृदयम् ।

(६५) श्यामायमानचारुचूचुकचूलिकौ चक्रवर्त्तिनः पातुं
मुद्रितौ इव पयोधरकलशौ नभार । (६६) स्तन्यार्थम् आनन-
निहिता दुग्धनदीव दीर्घस्निग्धधवला माधुर्यम् अधत्त दृष्टिः ।
सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिरूपेव गतिः अमन्दायत ।
(६७) मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिबिम्बनिभेन
गृहीतपादपल्लवा पूर्व्वसेवामिव आरम्भे पृथिवी अस्याः ।

(६५) श्यामायमानेति ।—श्यामायमाना—नीलायमाना, चारु,—सनीत्रा,
चूचुकयोः,—कुचाययोः, (“चूचुकस्तु कुचाय स्यात्” इत्यमरः) चूलिका—अंश-
निश्चि. ययो. तादृशौ ; [चुल समुच्चये इति घातोः “खुल्-टचौ” (३।१।३३ पा०)
इति खुल्, “प्रत्ययस्यात्—” (७।३।४४ पा०) इत्यादिना अतः इत्वे, “पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्” (६।३।१०९ पा०) इति उकारस्य जत्वे रूपम्] । चक्रवर्त्तिनः,—
आनिन सन्नाजो हर्षस्य नृपते. इत्यर्थः । मुद्रितानिन—मुद्रया अङ्कितानिन, पयो-
धरकलशौ—सनकुम्भौ, दुग्धाधारकुम्भौ च ।

(६६) स्तन्यार्थम्—सनदुग्धार्थम् । दीर्घेति ।—दीर्घा—आयता, स्निग्धा—
प्रसन्ना, धवला—शुभा च तथाभूता, निशेषणमेतत् दुग्धनदीपक्षेऽपि योजनीयम् ।
माधुर्यम्—मधुररसं, मधुरभावं च । अधत्त—धृतवती । सकलेति ।—सकलै. मङ्गलगणैः,
—माङ्गलिकानस्तुनिबहैः, [मगिघातोः “मङ्गेरलच्” (७० ५ पा० ७०
श्ल०) इति अलच्प्रत्यये इदित्वात् नुमि रूपम्] अधिष्ठितम्—आश्रित, यत् गावं—
शरीर, तस्य गरिमा—गुरुत्व तेनेन । अमन्दायत—मन्दा इव—स्वल्पा इव, धीरा
इवेति यानत्, आचरत् ।

(६७) मन्दमन्द—शनैः शनैः, [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति पाठान्तरम्,
प्रथमपक्षे,—“प्रकारे—” (८।१।१२ पा०) इत्यादिना द्विर्बचनस्य कर्मधारय-
वज्ञानात् सुब्रीपादिके कृते तथा रूपम्, पाठान्तरपक्षे,—“नित्यनीसयोः” (८।१।४ पा०)
इति नीसार्थे द्विर्बचनम् इति विवेकः] । निर्मलेति ।—निर्मलेषु—स्वच्छेषु, कुट्टिसेषु
—गृहाभ्यन्तरतलेषु, निमग्न—निपतितं, यत् प्रतिबिम्ब, चरणयोगिति भावः, तन्निभेन
—तन्नाजिन, गृहीतपादपल्लवा—धृतचरणनिसलया, पृथिवी—भूमिः, अस्या,—
यशोवत्या, अस्या इवेति भावः, पूर्व्वसेवा—प्रथमपरिचर्या, स्वभर्तुः चक्रवर्त्तिनः
श्रीहर्षस्य जननीत्वात् इति भावः । अत्र पादयोः प्रतिबिम्बनस्य सेवारूपत्वेन
उल्काटैकक्रीटिकसशयाधायकतया सत्त्वात् उल्मेचाऽलङ्कारः, अपि च, अन्यस्याः कस्याः

(६८) दिवसस् अधिश्यानायाः शयनीयम् अपाश्रयपत्रभङ्ग-
पुत्तिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपा-
यन्ती लक्ष्मीरिव अलक्ष्यत । (६९) क्षपासु सौधशिखराग्र-
गताया गर्भोन्माद्यमुक्तांशुके स्तनमण्डले सङ्क्रान्तमुडुपतिमण्डलम्
उपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमाणम् अदृश्यत ।
(७०) सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरग्राहिस्थोऽपि

अपि स्त्रियाः परिचर्यां पृथिव्या प्राक् कदाचिदपि नैव कृता, एतस्याः तत्करणेन
विजगल्ललनाभ्यः सौभाग्योत्कर्षप्रतीतिः इति व्यतिरेकी व्यङ्ग्यः ।

(६८) दिनसं—वासरम् । शयनीयं—शय्याम् [“अधिशीङ्स्यासा कर्म”
(१।४।४६ पा०) इति आचारस्य कौसञ्जा] अधिश्यानायाः,—अधितिष्ठत्या इत्यर्थः ।
अपाश्रयस्य—गृहाभ्यन्तरगतचन्द्रातपस्य ; “वालिश” इति ख्यातस्य उपाधानस्य वा,
या पत्रभङ्गपुत्तिका—पुत्तलिकारचनाविशेषः, त ः प्रतिमा—प्रतिनिध्वम् । विमल—
स्वच्छं, गर्भजन्यपाण्डुवर्णत्वादिति भावः, यत् कपोलीदर—गण्डाभ्यन्तरं, तद्गता—तत्र
प्रतिफलिता इत्यर्थः । प्रतिपालयन्ती—प्रतीक्षमाणा, नितानेषु उपाधानेषु वा चित्रिताना
नारीणा मूर्तिषु राजश्रियाः हर्षवर्णार्थं प्रतीक्षणमुत्प्रेक्षितम् । लक्ष्मीरिव—राजश्रीरिव,
[लक्ष्मिधातोः “लक्ष्मिर्मुट् च” (७० ३ पा० १६० सू०) इति द्वै-प्रत्यये मुडागमे रूपम्,
अड्यन्तत्वात् न सुलोपः] । अत्र “लक्ष्मीरिव” इति पदं गर्भस्यबालस्य भाविचक्रवर्तित्व-
रूचकं ज्ञातव्यम् ; एवमुत्तरत्र “श्वेतातपत्रमिव” इत्यादिस्थलेऽपि ।

(६९) क्षपासु—रजनीषु, सौधशिखरस्य—प्रासादचूडायाः, अग्रम्—उपरि-
भागः, तद्गतायाः,—तत्र स्थिताया इत्यर्थः । गर्भेति ।—गर्भस्य उन्माद्येन—पीडनेन
इत्यर्थः, गर्भभारबहनजनितक्लेशेन इति यावत्, मुक्तां—त्यक्तम्, अपसृतमित्यर्थः,
अंशुकं—नसन यस्मात् तथाभूते, स्तनमण्डले सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम्, उडुपतिमण्डलं
—चन्द्रबिम्बम् । केनापि—अनिर्दिष्टेन जनेन, सेवकेनेति भावः, यदा,—केन—
ब्रह्मणा सूक्ष्मे वा ; उपयुक्तजगत्यालकादरात् स्नाणानुरागात् इति ज्ञेयम् । एतेन
लीकातीतप्रनापशालित्वावगमः अन्तरस्यगर्भस्य सूच्यते इति ।

(७०) सुप्तायाः,—निद्रितायाः । चित्रेति ।—चित्रभित्तिषु—आलिख्यद्वित-
स्तुतेषु इति यावत्, स्थिताः,—चित्रिता इत्यर्थः, याः चामरग्राहिण्यः—वालिव्यजन-
धारिण्यः ताः । अत्र अपिशब्दः सम्भाननार्थकः इत्युत्प्रेक्षा, निययार्थके तु न तथा ।

चामराणि चालयाञ्चक्रुः । (७१) स्वप्नेषु करविष्टतकम-
 ल्निनीपलाशपुटसलिलैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः अक्रियत
 अभिषेकः । (७२) प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकाशाल-
 भञ्जिकापरिजनो जयशब्दम् असक्तत् अजनयत् । (७३) परि-
 जनाह्वानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निश्चेरुः । क्रीडायास्
 अपि न असहत आज्ञाभङ्गम् । अपि च (७४) चतुर्णां अपि
 स्रहार्णवानाम् एकीकृतेन अश्वसा स्नातुं वाञ्छा बभूव । विला-

(७१) स्वप्नेषु—स्वप्नाः.—निद्राऽवस्थायां विषयानुभवाः तेषु, “स्वप्ने निद्रामुपे-
 तस्य विषयादुभवस्तु यः” इति दर्पणः । करेति ।—करैः,—शुद्धैः, विष्टतानि—
 गृहीतानि, कमलिनीपलाशानां—पद्मिनीपत्राणां, पुटे—पात्रविशेषे, सलिलानि—
 क्लानानि यैः तथाभूतैः, दिक्करिभिः,—दिग्गजेः । अभिषेकः,—रूपनं, गर्भस्तेति
 भावः । अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः, तेन एतेषां सर्वेषां ग्रहः इति महाप्रतापशालित्यं
 राजसीभाग्यभाक्त्वाच्च गर्भस्य सूचितम् ।

(७२) प्रतिबुध्यमानायाः,—जाग्रत्याः । चन्द्रशालिका—श्रीरोगृहं, प्रासादी-
 परिस्थः “चिलेघर” इति वङ्गभाषाप्रसिद्धः गृहविशेष इत्यर्थः, तत्र याः शालभञ्जिकाः,
 —काष्ठनिर्मितपुच्छलिकाः, ता एव परिजनः । असक्तत्—पुनःपुनः । अजनयत्—
 अकरोत् ; तद्भवस्य साहजिकप्रतिध्वनिपूर्णतया जागरणक्षणे तथाविधं जयशब्दमिषं
 सा अश्रुणीदिति भावः ।

(७३) परिजनाह्वानेषु—परिवाराकारणासु । आदिश—आज्ञापय । अशरीरा,
 —आकाशचारिण्य इत्यर्थः । निश्चेरुः,—निर्गताः । एतेन अपौरुषेयैः व्योमचारिणां
 सिद्धानां “यदादिशति” इत्यादिस्वीकृतिसूचकशब्दैः गर्भस्थबालस्य महाप्रभाववत्त्वं
 सूचितम् । क्रीडायामित्यादिना तस्य अप्रतिहतज्ञत्वं प्रदर्शितम् । अत्र का कथा
 कर्त्तव्यार्थसम्पादनावसरे इति अपि-शब्दार्थः ।

(७४) “चतुर्णाम्” इत्यादिना “प्रशस्तरत्नानि अबध्यन्त” इत्यन्तेन प्रवन्नेन
 तस्य भावि सार्वभौमत्वं महाशूरत्वञ्च प्रकटीकृतम्, अपि च गर्भः यं यस्यभिलषति,
 गर्भिण्या अपि तत्र तदाभिलाषो जायते ; यदुक्तं सुश्रुते,—“गर्भश्चतुर्थे मासि अभि-
 प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, द्विहृदयाच्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । ..... । अतो-
 ऽनुक्तेषु वा नारी समभिध्याति दौहृदम् । शरीराचारशीलैः सा समानं जनयि-

लतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्यटितुं हृदयम् अभिललाष ।
 (७५) आत्ययिकेषु अपि कार्येषु सविभ्रमं भ्रूलता चचाल ।
 (७६) सन्निहितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उत्खाति खड्गपट्टे
 वीक्षितुं व्यसनमासीत् । (७७) उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनु-
 र्ध्वनयः श्रुती असुखायन्त । (७८) पञ्जरकेशरिषु चक्षुः अरमत ।

यति ॥” इति । अनेन गर्भस्यस्यैव तस्य महाबीरसार्वभौमसौभाग्याभिलाष प्रतीयते
 इति वीक्ष्यम् । वेलिति ।—वेलासु—समुद्रतीरेषु, यानि लतागृह्याणि—कुञ्जभन-
 नानि, तेषाम् उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, यानि पुलिनानि—सैकतभागाः, तेषा परि-
 सराः,—प्रान्तदेशाः तेषु । एतेनास्य ससागरधराऽधीनस्त्वस्यावश्यमान्यत्वमनुमीयते ।

(७५) आत्ययिकेषु—निपत्तिजनके, कार्येषु, [अत्यये भव इत्यर्थे “तव भवः”
 (१।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्] सविभ्रमं—सबिलास, भ्रूलता चचाल—जगामेत्यर्थः,
 तस्या इति शेषः, आग्रहसूचिकां भूकृटिमकरौदिति भावः । गर्भे बीरपुरुषस्य अत्र स्थित्य
 निपज्जनककार्ये प्रवृत्तिः आसीत्, अथवा,—आत्ययिकेषु—अवश्यकर्तव्येषु, सविभ्रमं—
 सबिलास, भ्रूलता चचाल—पस्यन्दे, भ्रूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्तव्यानि कारयामास,
 न तु हस्तादिना गर्भभारालसत्वादिति भावः ।

(७६) सन्निहितेषु अपि—निष्कटस्थितेषु अपि, मणिदर्पणेषु [“पट्टी
 चानादरे” (२।३।७८ पा०) इति अनादरे सप्तमी] तान् अनादृत्येत्यर्थः । उत्खाति
 —उद्धृते. परिजनेन इति भावः, यदा,—निष्कीर्षिते इत्यर्थः, महाबीराश्रितगर्भत्वात्,
 मुख वीक्षित—दृष्टं, व्यसनम्—आसक्तिः, अभिलाष इत्यर्थः, खड्गपट्टे—अस्तिफलके,
 निजिगीषुभिः, बीरैश्च खड्गफलके एव सुखदर्शनस्य प्राक्तनिकत्वादिति भावः ।

(७७) उत्सारितवीणाः,—उत्सारिता—अपसारिता, वीणा—वाद्यविशेषः
 येभ्य तयाभूताः, तद्वनिभिः वीणादिमधुरशब्दाः तिरस्त्रिय इति भावः । धनु-
 र्ध्वनयः,—धनुर्निनादाः, श्रुती—श्रवणेन्द्रिये, असुखायन्त—श्रुतिसुखा जाता इति
 यावत्, पूर्ववत् महाबीराश्रितगर्भत्वात्, प्रत्यर्धिप्रमर्दनपरायणानां वीराणाञ्च धनु-
 रद्वयास्यैव श्रुतिसुखकरत्वादिति भावः ।

(७८) पञ्जरकेशरिषु—बन्धनं गतेषु सिंहेषु इत्यर्थः, चक्षुः अरमत—अप्रीयत ;
 महापराक्रमस्य गर्भस्य सृगयादिव्यापारेषु सिंहादपि भीत्यभावात् तेनैव च सह
 क्रीडादिकरणात् इति भावः, अपि च, पञ्जरकल्पीदरगायिनः हर्षस्य केशरिप्रतिम-
 लेन तद्दर्शनजनितवृत्तिः चक्षुषः अजनीति ज्ञेयम् ।

(७८) गुरुप्रणामेषु अपि स्तम्भितमिव शिरः कथमि वना ।
 (८०) सखीजनाश्च अस्याः प्रमोदविस्फारितैः लोचनपुटैः
 आसप्रसवमहोभवधियेव धवलयन्तो भवनं विकच-
 कुमुदकमलकुवलयपलाशवृष्टिसयं रक्षावलिबिधिमिवानवरत
 विदधाना दिक्षु क्षणमपि न सुमुचुः पार्श्वम् । (८१) आत्मो-
 चितस्थाननिषणाश्च संहान्तो विविधौषधिधरा क्षिप्रजौ भूधरा
 इव भुवो धृतिं चक्रुः । (८२) पयोनिधीनां हृदयानीव

(७८) गुरुप्रणामेषु—बन्दीयजनबन्दिषु, स्तम्भितमिव—निश्चलीन्नतमिव,
 मनने सख्यहमपि सपदि प्रतिकुलगतिकमिवेत्यर्थः, सदाभीरस्य सार्वभौमस्य च मस्तक-
 मनस्य प्रकृतिविरोधिचादनभ्यस्तवाच्च । पूर्वोक्तेषु सर्बेषु एव वाक्येषु नीगपुरुपाश्रित-
 भर्भत्वात् तथोक्तिरिति भावः ।

(८०) सखीजनाः,—सहचारिण्यः । [“सखीजनाश्च” इत्यत्र “सख्यश्च”
 इति पाठान्तरम्] प्रमोदविस्फारितैः,—आनन्दविकसितैः । आसन्नेति ।—आसन्नः,
 —समीपवर्ती, यः प्रसन्नः,—गर्भमोचन, स एव तेन वा संहोत्सवः,—आनन्दजनन-
 व्यापार, तद्विद्येव -तद्वृद्ध्या इव, संहोत्सवः समीपवर्ती इति विविच्य इवेत्यर्थः ।
 धवलयन्तः,—शुभ्रीकुर्वन्तः । विकचति ।—विकचानि—विकसितानि, यानि कुमुद-
 कमल-कुवलयानि—कौरव-पद्म नीलोत्पलानि, तेषां पलाशानि—दलानि, तेषां वृष्टिसयं
 —वर्षणात्मकं, रक्षावलिबिधि—रक्षावै—गर्भस्य निघ्नाभानसन्पादनाय, बलिबिधि—
 पूजाविधानमिव । विदधानाः,—कुर्वन्तः । सुमुचुः,—तत्पञ्चुः, आसन्नप्रसन्नायाः
 यतपर्यवेक्षणनियसादिति भावः ।

(८१) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, उचितेषु—योग्येषु स्थानेषु, निषणाः,—
 उपनिष्ठाः, संहान्तः,—उत्तमाः इत्यर्थः, उन्नताश्च, भिन्नजः,—वैद्याः, निविधाः,—
 ज्ञानविधा, श्रीषधीः,—गर्भविघ्नीत्यादकपूतनादिग्रहनिवारकाणि, तथा रोगीपशसनानि
 स्रबजानि, दुसलतादीनि च, धरन्तीति तथोक्ताः, यदा—भूधरपत्ने,—निविधाः श्रीषध्यः
 शरु तादृश्यः, धराः,—भूभागा. येषु तथाभूताः । भूधरा इव—पर्वता इव, भुवः,
 —भ्रमे, प्रसन्नस्थानस्य इत्यर्थः, पृथिव्याश्च, धृतिम्—अनधारणं, धारणञ्च, चक्रुः,—
 एतन्तः, मन्वतन्तस्वतन्त्राः चिन्तित्स्वका. एतत्वात् क्षणमपि न प्रचेतु. इति भावः ।

(८२) पयोनिधीना—समुद्राणाम् । हृदयानीव—अभ्यन्तराणीवेत्यर्थः, यथा

लक्ष्म्या सहागतानि श्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नानि
अबध्यन्त ।

ततश्च प्राप्ते (८३) ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुल-
पक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुचति क्षपायौवने
सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च
ससन्धमं यशोवत्याः स्वयमेव (८४) हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः
सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य,—“देव ! दिष्ट्या
वर्द्धसे द्वितीयसुतजन्मना” इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार ।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः (८५) परमसम्मतः, शतशः

समुद्राभ्यन्तरे वह्निं प्रशस्तरत्नानि म्रियन्ते, तद्येति भावः । लक्ष्म्या—कमलया,
प्रयोनिभिसमुत्थितयेति भावः, सह आगतानि—उपस्थितानि, श्रीवासूत्रग्रन्थिषु—
श्रीवाया ये सूत्रग्रन्थयः तेषु, रत्नानिधानार्थमिति भावः । प्रशस्तरत्नानि—उत्कृष्टनखयः,
[प्रशस्तानि तानि रत्नानि इति कर्मधारयः ; अन्यत्र,—प्रशस्तानि रत्नानि यस्मिन् इति
बहुव्रीहिः] अबध्यन्त—वह्नानि, परिजनैः इति शेषः ।

(८३) ज्येष्ठामूलीये—ज्येष्ठानक्षत्राधिदैवते, ज्येष्ठे मासि इत्यर्थः, बहुलासु—
कृत्तिकासु नक्षत्रेषु, बहुलपक्षद्वादश्या—कृष्णपक्षद्वादश्यां तिथौ, (“बहुला नीलिमाया
स्यादिलाया गनि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रिया भूम्नि निहायसि नपुंसकम् । पुस्यथौ
कृष्णपक्षे च... ॥” इति मेदिनी) । व्यतीते—अतिप्तान्ते, प्रदोषसमये—रजनीमुखे,
समारुरुचति—समारोदुमिच्छति, ग्रादुर्भवतीत्यर्थः, क्षपायौवने—रात्रितारुख्ये, निशीथे
इत्यर्थः । समुदपादि—सञ्जातः ।

(८४) हृदयनिर्विशेषा—हृदयादभिन्ना इत्यर्थः । धात्र्याः सुता—धात्रेयीत्यर्थः,
[भास्व-धेट्धातुभ्या “घ्न. दार्मणि ष्टन्” (३।२।१८१ पा०) इति ष्टनि षित्वात् डीर्घ
भाटशब्दात् ङोपि वा रूपम्] । दिष्ट्या—भाग्येन, दैवेनेत्यर्थः, [दिशधातो. “अन्नप्रा-
दयश्च” (७० ४ पा० ११२ सू०) इति यक्प्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] व्याहरन्ती—
कथयन्ती, पूर्णपात्रं—प्रिष्टवार्त्तादानजपरितोषजनितवसन्तरत्नादिपूजितपात्र दीयमानं पूर्णः
पात्रम्, “आ न्दोऽतिसौहार्दादित्य नस्त्रादिक बलात् । अजानतो हरत्येन पूर्णपात्रन्तु
तत् सृतम् ॥” इत्युक्तान्तरण यथा-परिहितनस्त्रालङ्कारादिव वा । जहार—गृहीतवती ।

(८५) परमसम्मतः,—अतिप्रियः । शतशः, शतवारान्, बहुश इत्यर्थः ।

संवादितातीन्द्रियादेशः, दर्शितप्रभावः, सङ्कलिती ज्योतिषि,
 सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृष्ट्या, सकलगणकमध्ये महितो
 हितश्च, त्रिकालज्ञानभाक्, भोजकस्तारको नाम गणकः
 समुपसृत्य विज्ञापितवान्,—“देव ! श्रूयतां, माम्वाता
 किलैवंविधे (८६) व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि
 सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु ईदृशि लग्ने भोजे जन्म ।

संवादितेति ।—संवादितः,—प्रत्यचीकृतः, अतीन्द्रियः,—इन्द्रियमतिक्रान्तः, [अत्या-
 दयः “क्तान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति समासः] भावीति भावः, आदेशः,—आज्ञा,
 घटना इति यावत् येन तथाभूतः, भविष्यद्वक्तेति भावः ; यद्वा,—संवादितः, जनैरिति
 भावः, अतीन्द्रियः,—उत्कृष्टाशयः, आदेशः,—आज्ञावाक्, भाषणमित्यर्थः यस्य तथाभूतः ।
 दर्शितप्रभावः,—दर्शितः,—प्रकटितः, प्रभावः,—सामर्थ्यं येन तथोक्तः ; यद्वा,—
 दर्शितः,—दर्शः,—दर्शनं सञ्जातोऽस्य इति विग्रहे [“तदस्य—” (प्रा३३६ पा०)
 इत्यादिना तारकादेराकृतिगणत्वादितच्प्रत्यये सिद्धः] प्रभावः यस्य तथाभूतः ; एतेनास्य
 विश्वपरीक्षाप्रतिभावत्वं सूचितम् । सङ्कलिती—सङ्कलितम् अस्यास्तीति सङ्कलिती,
 सङ्कलनाभिज्ञः, गणिताभिज्ञ इति यावत्, ज्योतिषि—ज्योतिषशास्त्रे । ग्रह-
 संहितानां—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां संहिताः,—सन्दर्भाः, तत्तद्ग्रहज्ञानशास्त्राणीति
 यावत् तासां, पारदृष्ट्या—पारदर्शी, विशिषज्ञ इति यावत्, [पारं दृष्टवान् इत्यर्थे
 “दृष्टेः कनिप्” (३१।१४ पा०) इति कनिपि रूपम्] । महितः,—पूजितः । हितः,
 —हितवरः, सूर्यकृतज्योतिर्विद्यासिद्धान्तानां निरन्तरमनन-निदिध्यासनादिभिः
 इति भावः । गणकः,—दैवज्ञः ; सूर्योपासका हि प्राथमः गणका भवन्ति, ये देशा-
 न्तरे “मगाः” इति प्रसिद्धाः, भागवता इत्यन्ये । भोजकः,—आहारपटुरिति भावः ;
 यद्वा,—भोज इव इत्यर्थं स्वार्थे कनि तथाविधः भोजतन्प्रवीणः, भोजवत् निगमाः
 गसज्ञो वा इत्याशयः । माम्वाता—सूर्यवंशीययुवनाश्वसुतः सार्वभौमनृपतिविशेषः ।

(८६) व्यतीपातादीति ।—व्यतीपातः,—“गसज्ञे हि मकरार्को युगपत् स्यातां
 यदैकमार्गस्थौ । भगणाङ्गुर्कश्च यदा शशी स भवेत् व्यतीपातः ॥” इत्युक्तलक्षणः
 अन्तरीचे राशिषट्के एकमार्गावस्थितयोः चन्द्र-सूर्ययोः योगविशेषः, आदिर्येषां
 तथोक्ताः, सर्वे दोषाः, तेषाम् अभिषङ्गः—व्यतिकरः, सम्बन्ध इति यावत्, तेन
 रहितं—वर्जितं तस्मिन्, अहनि—दिवसे । उच्चस्थानस्थितेषु—तुङ्गेषु इत्यर्थः ।

(८७) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्रवर्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः । (८८) सप्तानां चक्रवर्तिनाम् अग्रणीः, चक्रवर्त्तिचिह्नानां महारत्नानाञ्च भाजनं, सप्तानां सागराणां पालयिता, सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता, सप्तसप्तिसप्तः सुतोऽयं देवस्य जातः” इति ।

अत्रान्तरे स्वयमेव (८८) अनाधाता अपि तारमधुरं

ग्रहेषु—रव्यादिषु । ईदृशि—एवन्निधे शुभे इति भावः । लग्ने—राशुद्वये, (“राशीनां मुदयो लग्नम्” इत्यमरः) । भजे—लेभे ।

(८७) अर्वाक् ततः,—तत्पश्चादित्यर्थः । अस्मिन् अन्तराले—अभ्यन्तरे, हर्ष-मान्धातोः जन्मकालमध्ये इत्यर्थः, एवन्निधे—इदं श्रे, सर्वशुभाकरे इति भावः, योगे—ग्रहादीनां सम्मेलने इत्यर्थः, चक्रवर्त्तिजनने—चक्रवर्त्तिनः,—सम्राजः, जननम्—उत्पत्तिर्यस्मिन् तादृशि । अपरः,—हर्षनृपात् अन्य इति यावत्, न अजनि—न जातः । एतेन मान्धाता तु कदाचित् संवत्सुर्युगे आसीत्, इदानीमेव एव विलीन्यामप्रतिमवीर्यः इत्यवगम्यते ।

(८८) सप्तानां चक्रवर्तिनां—सार्धभौमनृपतीनां, “भरतार्जुनमान्धातभगीरथ-शुधिष्ठिराः । सगरो नहुषश्चैव सप्तैते चक्रवर्तिनः ॥” इत्युक्तानाम्, अग्रणीः,—अग्रगण्यः, तेषां सप्तानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । चक्रवर्त्तिचिह्नानां—सार्धभौमलक्षणां, पद्मजालहस्तवादीनामित्यर्थः, महारत्नानां—“मण्यत्रकरिचक्राणि वरा स्त्री परिनायकः । (परिनायकः,—सेनापतिः) षडेतानि तु रत्नानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः ॥” इत्युक्तविधानां रत्नविशिषाणां । भाजनं—पादम् । सप्तानां सागराणां—लवणेषुसुरा-सर्पिर्दधिदुग्धजलात्मनाम् इत्यर्थः । सप्ततन्तूनां—यज्ञानां, सप्तभिः भूरादिमहान्याहृतिभिः साध्यमानत्वादिति भावः, (“यज्ञः सप्तोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुमखः क्रतुः” इत्यमरः) प्रवर्त्तयिता—सम्पादकः । सप्तसप्तिसप्तः,—सप्त—सप्तसङ्ख्याकाः, सप्तयः,—अष्टाः यस्य सः सप्तसप्तिः,—सप्तान्नः इत्यर्थः, [गसनार्थकात्-सपधातोः “वसेस्तिः” (उ० ४ पा० १७९ सू०) इति सूत्रे ऋहलकग्रहणात् तिप्रत्यये रूपम्] तत्सप्तः, आदित्यसदृशः इत्यर्थः, तदश्वप्रभवत्वात् इत्याशयः, (“भास्कराहस्करन्नघ्नप्रभाकरनिभाकराः । भास्वदिवस्त्वस्रान्नः ... ॥” इत्यमरः) । अत्र नरेन्द्रसूतोः लोकासाधारणसम्पत्तिशालिजलचरण-बद्धवर्णनविषयत्वात् उदात्तालङ्कारः ।

(८९) अनाधाताः,—अपूर्विताः, मुखानिलिनेति भावः । तारमधुरम्—

शङ्खा विरेसुः । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधौरं
 क्षुगुञ्ज अभिषेकदुन्दुभिः । अनाहतानि अपि (८०) मङ्गल-
 तूर्याणि रेणुः । (८१) सर्व्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्त-
 रेषु बभ्राम तूर्य्यप्रतिशब्दः । (८२) विधुतकेशरसटाश्च साटोप-
 ष्टहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्मुखपुटैः समङ्गेषन्त हृष्टा
 वाजिनः । (८३) सलीलम् उत्तिक्ष्मैः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव
 श्रवणसुभगं जगर्जुः गजाः । (८४) ववौ च अचिरात् चक्रायुधम्
 उल्लूजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुराऽऽप्नोदसुरभिः दिव्यानिलः ।

उच्चैर्भ्रमम् । विरेसुः,—दध्नुः । अताडितः,—अनाहतः । क्षुभितेति ।—क्षुभितस्य
 —विलोडितस्य, जलनिधिः,—सागरस्य, जलं, तस्य ध्वनिवत् धौरं—गम्भीरम् ।
 क्षुगुञ्ज—दध्वान् । अभिषेकदुन्दुभिः,—अभिषेकसमये वादनीयमेरी, (“मेरी स्त्री
 दुन्दुभिः पुमान्” इत्यमरः) ।

(८०) मङ्गलतूर्याणि—साङ्गलिकवाद्यविशेषाः, रेणुः,—रणन्ति स्म ।

(८१) सर्व्वेषां—सर्व्वेषां भुवनानाम् अभयघोषणायाः,—निर्भयताप्रचारस्य,
 पटह इव—आनकाख्यवादितमेद इव, (“आनकः पटहोऽस्ती स्यात्” इत्यमरः)
 तूर्य्यप्रतिशब्दः,—नाददीवाद्यप्रतिध्वनिः ।

(८२) विधुतेति ।—विधुताः,—कम्पिताः, केशराः,—श्रीवारोन्माणि एव, सटाः,
 —जटाः शैः तथोक्ताः । साटोपेति ।—साटोपं—साङ्ख्यं, सवेगमित्यर्थः, गृहीतानां
 अरितानां—अभयलानां, दूर्वापल्लवानां कवले—ग्रासे, प्रशस्तानि—विसृतानीत्यर्थः,
 व्याप्तानीति यावत् तैः, मुखपुटैः,—मुखविवरैः । समङ्गेषन्त—ङ्गेधारवम् अनुवर्त्तन् ;
 अकस्मादेव हर्षोन्नमादिति भावः । [“समङ्गेषन्त” इत्यत्र “समङ्गेषन्त” इति पाठेऽपि
 स एवार्थः] । हृष्टाः,—प्रसन्नाः । वाजिनः,—अश्वाः ।

(८३) सलीलं—स्नावहेलम्, उत्तिक्ष्मैः,—उत्तिक्ष्मैः इत्यर्थः, हस्तपल्लवैः,—
 शृङ्खलैः, जलसल्यैरित्यर्थः । श्रवणसुभगं—श्रुतिसुखं, जगर्जुः,—वहङ्गः, गर्ज्जितवन्तः
 इत्यर्थः ; आनन्दविर्भाव एव गजानां गर्ज्जने हेतुः इति ज्ञेयम् ।

(८४) ववौ—वहति स्म । चक्रायुधं—विश्वम्, उल्लूजन्त्याः,—त्यजन्त्याः ।
 सुराऽऽप्नोदसुरभिः,—सुरायाः,—अद्यस्य, आसीदः,—दुरप्रसारिगन्ध, तद्वत् सुरभिः,
 —अप्यतर्पणः गन्धः ; यदा—दुराणाम्—अमराणासपि आसीद,—आगन्दः यस्मात्

(९५) यज्वेनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याण-
गमाः प्रजज्वलुः अनिम्बना वैतानवङ्गयः । (९६) भुवस्तलात्
तपनीयशृङ्खलाबन्धुवन्धुरकलशीकोशाः समुदगुः महानिधयः ।

तादृशश्रीसौ सुरभिश्च इति विग्रहः, अमरवरसन्तर्पणसङ्गन्वान् इत्यर्थः, दिव्यानिलः
—स्वर्गीयवायुः, समाजः श्रीहर्षस्य जातस्य श्रुतिस्मृतिविधिबोधितानां कर्मणां भावि-
विशुद्धसम्प्रदायप्रवर्तकत्वज्ञानेन देवानामपि प्रमुदितत्वादिति भावः ।

(९५) यज्वेनां मन्दिरेषु—यज्ञशालासु इत्यर्थः, [“इषिमदि—” (८० १ पा०
५२ सू०) इत्यादिना किरचि रूपम्] । प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणः,—अनुकूलः, दक्षिणा-
वर्त्तः इति यावत्, अन्यथा हवनसमये ऋत्विजां हस्तादाहापातात्, तेन चाग्नेः
अप्रसन्नत्वमाशङ्कते ; तथा हि रघौ कालिदासः,—“प्रदक्षिणार्चिव्याजिन” इति ;
शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः, तेन कथितः,—सूचितः, कल्याणगमः,—शुभोदयः
धैः तथोक्ताः । अनिम्बनाः,—इन्धनं—दाह, दाह्यकाष्ठमित्यर्थः, तद्रहिताः, वैतानवङ्गयः,
—वितानं—क्रतुः, तत्र भवाः वैतानाः,—यज्ञीया इत्यर्थः, [विपूर्वकात् तनधातीः
“अकर्त्तरि च—” (३।३।१९ पा०) इत्यादिना घञि, ततः भावार्थे अणि च रूपम्]
तथाविधाः वङ्गयः,—यज्ञाग्रयः इत्यर्थः ।

(९६) भुवस्तलात्—पृथ्वीतलात्, भुवस्तलं विदार्य इत्यर्थः, [“ल्यब्लोपे कर्म-
स्थधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमीविभक्तिः] । तपनीयेति ।—तपनीयं—स्वर्णं,
[“तव्यत्तव्यानीयरः” (३।१।९६ पा०) इति कर्मणि अनीयर्प्रत्यये रूपम् । “स्वर्णं
सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् । तपनीयम्... ॥” इत्यमरः] तस्य शृङ्खला—
ह्यारविशेषः, सौवर्णरश्नेत्यर्थः, निगङ्गी वा, (“शृङ्खला पंक्ताटीवस्त्रवन्धे च निगङ्गे त्रिषु”
इति मेदिनी) तस्या वन्धेन बन्धुराः,—नतोन्नताः, रम्याः वा, (“बन्धुरं तून्नतानतम्”
“बन्धुरं मुकुटे पुंसि... ।...त्रिषु स्याद्रम्य-नमयोः ॥” इत्यमर-मेदिन्यौ) कलसीकोशाः,
—कुम्भभाजनानि, स्वाधारभूतकुम्भस्य पिधानानि वा येषां तथाविधाः, सौवर्णशृङ्खला-
बद्धकुम्भपरिपूर्णा इत्यर्थः, महानिधयः,—महान्ति असूत्यरत्नानि, शङ्खपद्मादयः शिषधिभेदा
इति यावत्, समुदगुः,—समुद्रच्छन्ति स्म, समुत्तस्थुरित्यर्थः ; महापुरुषजन्मप्रभावात्
सर्वार्थेष्वेव शुभचिह्नानि सर्वतः प्रादुरासन्निति भावः । अत्र जन्मानुक्ताभ्युदयिक-
दैवादि संस्काराणाम् अप्रसिद्धगौणहेतूनां सत्त्वेऽपि पुरुषकारस्य प्रसिद्धमुख्यहेतोः
अभावात् विभावना ।

(६७) प्रहतमङ्गलतूर्थ्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदात् अक्रियत इव दिष्टद्विकलकलः । (६८) तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः । साक्षाद्भर्म इव (६९) शान्त्युदकफलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः । (१००) पुरातन्यः स्थितय इव

(६७) प्रहतेति ।—प्रहतस्य—ताडितस्य, मङ्गलतूर्थ्यस्य—माङ्गलिकवाद्यविशेषस्य, प्रतिशब्दः,—प्रतिध्वनिः, तन्निभेन—तद्भाजेन । प्रमोदात्—आनन्दात् । दिष्ट-द्विकलकलः,—दिष्टं—भाग्यं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” इत्यमरः) तस्य द्विः,—उन्नतिः, तस्यै कलकलः,—कलरवः ; [कलप्रकारः इत्यर्थे “प्रकारे—” (८।१।२२ पा०) इत्यादिना द्वित्वे रूपम्] शासति सति श्रीहर्षे राजनि सुशासनगुणेन प्रजानां निरुपद्रवतया सत्त्वात् तेषां स्वस्वकार्यभारलाघवसम्भावनयेति भावः । अक्रियत इव—कृत इव । अत्र सम्भावनायाः उक्तैककीटिकत्वात् उच्येत् ।

(६८) तत्क्षण एव—तज्जन्मसमये एव, कियत्कालक्षेपमप्यकृत्वा इति भावः ; शुक्लवाससः,—श्वेतवसनाः, ब्रह्ममुखाः,—ब्रह्म—वेदः, [वृद्धिधातोः “वृद्धिर्नोऽञ्” (७० ४ पा० १४५ सू०) इति सनिनि नकारस्य अकारे ततः रत्वे रूपम् । पवर्गीयादिः इति केचित् । “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः] मुखे येषां तथोक्ताः, वेदानुज्ञायन्त इति यावत्, पितामहप्रमुखाश्च, कृतयुगप्रजापतय इव—कृतयुगे—सत्ययुगे, प्रजापतयः,—लोकसृष्टिकर्तार इव, परमेष्ठिप्रधानाः प्रजापतयः सृष्ट्यादौ यथा समवेता आसन्, तथेत्यर्थः, इत्यवैधर्म्यसाम्यादुपमाऽलङ्कारः । प्रजावृद्धये—प्रजानां—जनानां, प्रजायाः,—सन्तानस्य च, (“प्रजा स्यात् सन्तती जने” इत्यमरः) वृद्धये—अभ्युदयाय, आयतिं संस्कर्तुमित्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । समुपतस्थिरे—उपस्थिताः । द्विजातयः,—ब्राह्मणाः ; प्राक् ब्राह्मणोपस्थितिः सर्वोत्पातनाशनत्वात् अशेषमङ्गलप्रदा इति हृदयम् ।

(६९) शान्तीति ।—शान्त्यर्थमुदकं—जलं शान्त्युदकं, फलञ्च, आशीर्वादाद्यर्थमिति भावः, हस्ते यस्य तथाभूतः । पुरोधाः,—पुरोहितः । [पुरस्पूर्वकात् धाधातोः “पुरसि च” (७० ४ पा० २३० सू०) इति अस्ति प्रत्यये रूपम्] माङ्गलिककार्यार्थादौ सर्वाग्ने पुरोहितोपस्थितिः सनातनी पद्धतिरिवेति भावः ।

(१००) पुरातन्यः,—चिरन्तन्यः, [तत्र भवेऽर्थे “सायच्चिरं—” (४।३।२३

अदृश्यन्त आगता बान्धवसृष्टाः । (१०१) प्रलम्बस्मशु-
जालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः
कलिकालस्य बान्धवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त सुक्तानि
बन्धनवन्दानि । (१०२) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिविर-
श्रेण्य इव अलक्ष्यन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः ।
(१०३) विलसदुन्मुखवामनक-बधिरवन्दवेष्टिताः साक्षात्
जातमातृदेवता इव बहुबालकव्याकुला ननृतुः वृद्धधात्रयः ।

पा०) इत्यादिना व्युत्पत्त्ये तुङ्गागमे ततः टिच्चात् ङीपि रूपम्] स्थितय इव—
मर्यादा इव, शिष्टाचारपद्धतयः इवेति यावत् । बान्धवसृष्टाः,—बान्धवेषु—सगीतेषु,
वृद्धाः,—स्थविराः ; चिरन्तनाचारपरिरक्षणशीलवत्त्वात् तेषामिति भावः ।

(१०१) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—लम्बमानेन, क्षीराभावात् इति भावः,
स्मशुजालेन—कूर्चसंमूहेन, जटिलानि—व्याप्तया निविडानि, आननानि येषां
तानि । बहलानि ।—बहलानां—बहूनां, मलपङ्कानां—गातक्तेदरूपकर्दमानां, कलङ्केन
—क्षणवर्णचिह्नेन, कालः,—क्षणवर्णः, मलिन इत्यर्थः, कायः,—देहो येषां तानि,
ज्ञानाद्यभावादिनि भावः । नश्यतः,—पलायमानस्य, भाविसुराजदण्डभयादिति भावः ।
बान्धवकुलानि इव—स्वजनवन्दानि इव । आकुलानि—अधिकारभंशात् विह्वलानि
इत्यर्थः । सुक्तानि—बन्धनागारात् त्यक्तानि, बन्धनवन्दानि—कारानिरुद्धलोकसङ्घाः ;
[बन्धननिरुद्धानि वन्दानि इति विश्वे शकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलीपिसमासः] ;
सहीत्सवे राज्ञा कारावासिनो मुच्यन्ते इति चिरप्रसिद्धिः ।

(१०२) तत्कालेति ।—तस्मिन् काले—हर्षजन्यसमये इत्यर्थः, अपक्रान्तस्य—
अपसृतस्य, धर्मतः शासितुः हर्षस्य भयात् पलायितस्य इत्यर्थः, अधर्मस्य—वेदनिषिद्ध-
कर्म्मजन्यपापाचारस्य, शिविरश्रेण्य इव—सेनानिवेशस्थानानि इव । लोकेति ।—
लोकैः,—जनैः, विलुण्ठिताः,—विशेषेण हतद्रव्या इत्यर्थः, विपणिवीथ्यः,—पण्डवीथिका-
निवहाः ; आनन्देन राजाज्ञया लोका राजदेयक्षतिपूरणानां विपणिकृतां वणिजां
विपणिद्रव्याणि पराजितशिविरधनानीव लुण्ठितवन्त इत्यर्थः ।

(१०३) विलसदिति ।—विलसद्भिः,—आनन्देन स्फुरद्भिः, उन्मुखैः,—
उद्दंमुखैः, वामनकानां—क्षुद्रकायानां जनविशेषाणां, बधिराणाम्—एङ्गानां, श्रुति-
शक्तिरहितानामित्यर्थः, अन्तःपुरचारिणामिति भावः, वन्दैः,—समूहैः, वेष्टिताः,—
परिवृताः । साक्षात्—मूर्च्छितव्यर्थः, जातमातृदेवता इव—जातस्य—प्रसुतस्य

(१०४) प्रावर्त्तत च विगतराजकुलस्थितिः, अधःकृतप्रतीहारा-
कृतिः, अपनीतवेदिवेत्तः, निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः, समस्वास्ति-
परिजनः, निर्विशेषबालवृद्धः, समानशिष्टाशिष्टजनः, दुर्ज्ञेय-
सत्तामत्तप्रविभागः, तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः, प्रवृत्तसकल-
कटकलोकः, पुत्रजन्तोत्सवो महान् ।

बालस्य, माहर्देवता इव—षष्ठोद्वय इव इत्यर्थः, सा च मार्जारवाहिनी बहुबालकपरि-
हृता कृतिकाऽऽगारे स्याप्यते । बहुभिर्बालकैः,—क्रीडनिहितैः शिशुभिः इति भावः,
व्याकुला,—बिहस्ता, उद्वेजिता इत्यर्थः, युगपत्पह्नामनुरोधे व्यस्ततापातात् इति हृदयं,
इहभावात्,—स्वविरा उपमातरः, नवृत्तः,—नृत्यन्ति स्म ।

(१०४) प्रावर्त्तत—प्रारभत, प्रारब्धोऽभवदित्यर्थः । विगतेति ।—विगता—
विनष्टा, राजकुलस्य—राजवशस्य, स्थितिः,—नियमं यस्मिन् तथोक्तः, कुमार-
दर्शनार्थं परितः प्रजाना पर्याकुलतया स्थितेरिति भावः । अधःकृतंति ।—अध-
कृता—पातिता, परित्यक्ता इत्यर्थः, प्रतीहाराणां—दौवारिकाणां, आकृतिः,—
आकारः, भीषणवेगेन स्थितिरिति यावत् यत्र तथाभूतः, यद्वा,—अधःकृता—
न्यकृता, अगणिता इत्यर्थः, कुमारदर्शनार्थंभिरिति भावः, प्रतीहाराणां आकृतिः,
—भयङ्करमूर्तिरिति यावत् यत्र तथाभूतः । अपनीतवेदिवेत्तः,—अपनीतानि—व्यक्तानि,
देहिभिः,—वेत्तधाग्निभिः, लोकापसावणार्थमिति भावः, वेत्ताणि—करघृतवेत्तघटयः यस्मिन्
तथोक्तः । निर्दोषेति ।—निर्दोषः,—दोषरहितः, अन्तःपुरे—राजानुरोधे, प्रवेशं यस्मिन्
तथाभूतः, अन्तरितान्तःपुरप्रवेश इत्यर्थः । समेति ।—समौ—तुल्यौ, स्वास्ति-परिजनौ—
प्रभु-भृत्यौ यस्मिन् तथोक्तः, अयं स्वामी, समुचितमुपचरितव्यः, अयं परिजनः, तथा
नोपचरितव्य इत्येव विचाररहित इति भावः । निर्विशेषेति ।—निर्विशेषः,—बिभ्रिद-
रहिताः, अभिन्ना इत्यर्थः, बालाः,—शिशवः, वृद्धाः,—स्वविराश्च यस्मिन् तथाभूतः ;
बालवृद्धयोः परस्परं मिलित्वा तुल्यभावेन उत्सवकरणादिति भावः । समानेति ।—
समानाः,—तुल्यसत्काराः, शिष्टाः,—शान्ताः सन्तः, अशिष्टाः,—उद्धताः मूर्खीयः,
जना यस्मिन् तथोक्तः । दुर्ज्ञेयेति ।—दुर्ज्ञेयः,—कः पानोन्मत्तः, की वा कुमारजन्मना
हृष्ट इति विशिष्य निर्णेतुमशक्यं, पानेन आनन्देन च विवेकविच्युतेरुभयत्रैव तुल्य-
त्वादिति भावः, मत्ताना—चीवाणां, अमत्ताना—प्रकृति न्यानाञ्च जनानां, प्रविभागः,
—प्रभेदः यस्मिन् तथाभूतः, सर्वेषामेव तत्र प्रमत्तत्वादिति भावः । तुल्येति ।—'ल्य',—
स्य, कुलयुवतीना—कुलाङ्गनानां, वेश्यानां—नारनारीणाञ्च, विलासः,—विहारः

(१०५) अपरेद्युः आरभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि इव आवर्जितानि, असुरविवराणि इव अपावृतानि, नारायणावरोधानि इव प्रचलितानि, अप्सरसामिव महीमवतीर्णानि कुलानि, (१०६) परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीय-चूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्ल-

यस्मिन् तथोक्तः ; कुलाङ्गनाः वैश्याश्च परस्परं मिलित्वैव समभावेन विहरन्ति स्म, सर्वांसामेव तदानीं निर्भरानन्दसन्दोहविद्युग्धत्वादिति भावः । प्रनृचेति ।—प्रकर्षेण नृचाः,—नर्त्तनरताः, सकलाः कटकलोकाः,—शिविरस्थजनाः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१०५) अपरेद्युः इत्यादि ।—“अपरेद्युः” [“सद्यः—” (५।३।२२ पा०)] इत्यादिना निपातनात् सिद्धम्] इत्यस्य “सामन्तान्तःपुरसहस्राणि अट्टश्यन्त” इत्युत्तरेणान्वयः । तानि एव विशिनष्टि, स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभिः ।—आवर्जितानि—आहतानि । स्त्रीराज्यानि इव—कुमारदर्शनार्थमेकैव सङ्गताः स्त्रीसमूहा इवेत्यर्थः ; एवमादिषु प्रकृतस्य परात्मना सभावनीदयात् उन्प्रेक्षाऽलङ्कारः । असुरविवराणि इव—रसातलानि इव, अपावृतानि—उद्धाटितानि, उज्वलत्वादिति भावः । नारायणावरोधानि इव—कृष्णान्तःपुरिका जना इव, तेषां सातिशयगौरववत्त्वात् षोडशसहस्रसङ्घातत्वाच्चेति भावः, [अत्र अवरुष्यन्ते याः ताः अवरोधाः, इति कर्मणि घञि अवरोधशब्दस्य नियतपुंलिङ्गता ; तथा हि मेदिनी,—“अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे” इति ; एवञ्च कोषशास्त्रविरुद्धत्वान् विद्याविरुद्धत्वदोषः विज्ञेयः ; घञि अलि च निष्पादितानां नियतपुंस्त्वानुशिष्टत्वात् व्याकरणादिलक्षणहीनत्वेन वा च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् । अवरोधानां समूहः इत्यर्थे “तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इति सूत्रेण समूहार्थे अणि कृते अवरोधानि—अवरोधानां कुलानि इत्यर्थपरत्वे तु क्लीबत्वं कथञ्चित् सम्पादनीयमिति, तथा च नाशङ्कितदोषावसर इति विवेकः] । महीं—पृथ्वीम्, अवतीर्णानि—आगतानि, अप्सरसां [अद्भ्यः सरन्ति इत्यर्थे “अपपूर्वकात् सृधातोः “अप्सराः” (उ० ४ पा० २३६ सू०) इति असिप्रत्यये रूपम्] कुलानीव—वन्दानीव । अप्सरसामिव सुन्दरीणां नारीणामेकैव सङ्गतत्वादिति भावः ।

(१०६) परिजनेन—दासदासीवर्गेण । पृथ्विति ।—पृथुभिः,—स्थूलैः, सहस्रिवां, करण्डैः,—समुद्रकैः, भाजनविशेषैः इत्यर्थः, परिगृहीताः,—सङ्गृह्य आनीताः इत्यर्थः । स्नानीयेति ।—स्नानीयं—स्नानीपकरणं, चूर्णं—क्षौद्रः, गन्धद्रव्यविशेषाणामिति भावः ।—स्नानीयं—युक्तं, व्याप्तं वा, कुसुमं यासां ताः, सुमनःस्रजः,—पुष्पस्रज्यानि

कर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, (१०७) कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाज-
नानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिथ्यत्तनुखदिरकेसरजाल-
जटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि,
(१०८) गुञ्जन्धुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाट-
लानि पाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि
च, बाललतालम्बमानविटकवीटकांश्च ताम्बूलवृक्षान् विभ्राणेन

“विभाणेन” इत्यनेनान्वयः ; एवमुत्तरत । स्फटिकेति ।—स्फटिकं—तदाख्यं, शिलाशकलं
—प्रक्षरखण्डः, तद्वत् शुक्लेन—शुभ्रेण, कर्पूरखण्डेन पूरिताः,—आकीर्णाः, पात्रीः,—
कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः ।

(१०७) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमान्येव—काश्मीरजान्येव, अंधिवासाः,—अधि-
वासनद्रव्याणि, सुगन्धिद्रव्याणि इत्यर्थः, तान् भजन्ते इति तथोक्तानि, तत्पूरितानि
इत्यर्थः । मणिमयानि—रत्ननिर्मितानि । सहकारेति ।—सहकारस्य—अतिसौरभचूत-
फलस्य, तैलेन—स्नेहविशेषेण, तिस्यत्—सिक्तं, तनु—अत्यल्पं, खदिरकेसरं—खदिरसारः
यद्वा—खदिरः केशरश्च—किञ्चल्लक्ष्य, तस्य जालेन—समूहेन, जटिलानि—युक्तानि,
सम्भृतानि इत्यर्थः । चन्दनेति ।—चन्दनवत् धवलानि—शुभाणि, पूगफलानि—
शुवाकफलानि, तेषां फालीभिः,—शकलैः, दन्तुराणि—सञ्जातदन्तानीव लक्ष्यमाणानि,
दन्तशफरुकाणि—गजदन्तनिर्मितभाजनविशेषान् इत्यर्थः, [शफीपपदात् राधातीः
“सृगयूदयश्च” (उ० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्यये स्वार्थे कनि रूपम्] ।

(१०८) गुञ्जदिति ।—गुञ्जङ्गिः,—रणङ्गिः, मधुकरकुलैः,—शृङ्गसङ्घैः, पीयमानः,
—आस्वाद्यमानः, आप्रायमाण इत्यर्थः, पारिजातानां—तत्पुष्पाणामित्यर्थः, राज्ञः
सहाप्रभावशालित्वात् देवानां सम्मतत्वाच्च, तेन पारिजातपुष्पाणि सुलभान्येवेति बोध्यम् ;
यद्वा,—पारिजातानां—पारिभद्राख्यपुष्पविशेषाणां, परिमलः,—अतिमनीहरः गन्धः येषां
तानि । पाटलानि—श्वेतरक्तवर्णानि, पाटलकानि—पात्रविशेषान् । [“पाटलकानि”
इत्यत्र “पीटलकानि” इति पाठान्तरम्] । पिष्टातकपात्राणि—पिष्टातकः,—
पटवासकः, वस्त्रवासकं सुगन्धिद्रव्यचूषमित्यर्थः, (“पिष्टातः पटवात्तकः” इत्यमरः) तस्य
पात्राणि—भाजनानि । बालेति ।—बालाः,—अभिनवाः, लताः तासु लम्बमानानि—
प्रसरन्ति इत्यर्थः, विटकवीटकानि—पञ्चाशत्ताम्बूलदलैः क्रियमाणाः स्वभावविशेषाः
येषु तान् । ताम्बूलवृक्षान्—पर्णवह्नोरित्यर्थः । विभाणेन—दृष्टता, [विभर्त्ते

(१०९) अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टनरणितमणिनूपुरसुखरित-
दिङ्मुखानि, नृत्यन्ति, राजकुलम् आगच्छन्ति, समन्तात् साम-
न्तान्तःपुरसहस्राणि अट्टश्यन्त ।

(११०) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिर-
न्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचित्

(१११) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्य-

“ताच्छीव्य—” (३।२।१२९ पा०) इत्यादिना नमः अर्थे कर्त्तरि चानशि रूपम्]
परिजनेन इत्यस्य विशेषणम् ।

(१०९) अनुगम्यमानेति ।—अनुगम्यमानाः,—मेध्यमानाः, चरणा येषां
तानि बन्धमानचरणानि इत्यर्थः । कुट्टनेति ।—कुट्टनेन—दलनेन, पदविचिपणेन
इति यावत्. [“अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टन—” इत्यत्र “अनुगम्यमानानि,
चरणनिकुट्टन—” इति पाठे—पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेन परिजनेन अनुवि-
नाणानि । चरणयोः,—पादयोः, निकुट्टनेन—द्रवपातनेन इत्यर्थः] रणितैः,—सन्तितैः,
मणिनूपुरैः,—रत्नमयमञ्जरैः, सुखरितानि—ध्वनितानि, दिशा मुखानि येषां यैर्बा-
वन्ति । नृत्यन्ति—क्रियमाणनर्त्तनानि इवेति प्रतीयमानोन्नेचा ; यद्वा,— रितगाव-
विक्षेपक्षेपात् निवृत्त्यायाम् अपूर्वसुखोदयात् अतिवन्तादङ्गानि इत्यर्थः । राजकुल—
राजः,—श्रीरुर्ध्वपितुः, गृहम्, आगच्छन्ति—आयान्ति, कुमारदर्शनार्थमिति भावः ।
समन्तात्—चतुर्दिक्षु । सामन्तेति ।—सामन्तानाम्—अधीननृपतीनाम्, अन्तपुराणि
—अन्तरीघनार्थः, [“ऋक्पू—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्ते अचि रूपम्]
तेषां सहस्राणि—समूहाः । अत्रार्हणार्थं सामन्तावरोधाना माङ्गल्यपूजोचितद्वन्द्व-
सम्भारहत्वाना राजभवनागमनौत्सुक्य यथायथ प्रतिपादितमिति ।

(११०) “शनैः शनैः व्यजृम्भत” इत्यस्य “उत्सनासोद” इत्युत्तरैणान्वयः ।
शनैः शनैः,—क्रमेण । व्यजृम्भत—प्रावर्त्तत । नृत्तेति ।—नृत्ते—नर्त्तने, अनुचितः,
—अयोग्यः, अनभ्यस्त इत्यर्थः, चिरन्तनशालीनः,—चिरलज्जाशीलः, चिरविनीतो वा,
[शालाशब्दात् “तदर्हति” (५।१।६३ पा०) इति खञ्जि रूपम्] यः कुलपुत्रकलोक,
—सकुलजात सुसम्पन्नोक्तसमवायः, तस्य लास्येन—नर्त्तनेन, निरतिशयानन्दात्
एतदृष्यवे एतेनापि नर्त्तितं लज्जात्यागं कृत इति भावः, प्रथितः,—प्रकाशितः,
पार्थिवस्य—राजः, पार्थिवे—राजि वा, अनुरागः,—प्रीतिः यस्मिन् तथाविधः ।

(१११) अन्तरिति ।—अन्तःस्मितेन—अन्तरीषद्वयता इत्यर्थः, स्वपुत्रं चक्षि

भाणराजवल्लभः, क्वचित् (११२) मत्तकटककुट्टनीकण्डलर्ष-
 इन्द्रार्थ्यमामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपतिः, क्वचित् (११३) क्षिति-
 पाक्षिसंज्ञादिष्ट-दुष्टदासेरकगीत-सूच्यमान-सचिवचौर्यरतप्रपञ्चः,
 क्वचित् (११४) मदीत्कटकुट्टहारिकापरिष्वज्यमानजरत्न-
 व्रजितजनितजनहासः, क्वचित् (११५) अन्योऽन्यनिर्भरस्यर्द्धोद्गुर-

सुद्रदासीनामपि प्रमोदातिशयदर्शनादिति भावः, क्षितिपालेन—राज्ञा, अपेक्षिताः,—
 निरीक्षिताः ; यद्वा,—अपेक्षिताः,—उपेक्षिता इत्यर्थः, दृष्टेनापि अदृष्टेनेन, महताम-
 सत्प्रतिकूलस्वभावनत्वात् इति भावः, चीनाभिः,—मद्यपानेन मत्ताभिः, चूद्राभिः,—इतर-
 जातीयभिः, दासीभिः,—परिचारिकाभिः, समाह्वयमाणाः,—आक्षिप्यमाणाः, राज-
 धल्लभाः,—राज्ञः नर्त्तसचिना इत्यर्थः यत्र तादृशः ।

(११२) मत्तेति ।—मत्ताना—मधुपाननिह्वलानां, कटककुट्टनीनां—राजधानी-
 स्थितनारनिलासिनीना, (“कटनीऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः... । ...राजधानी-नलययोरपि”
 इति मेदिनी) कण्डेषु—गलेषु, लयाः,—ससक्ताः, ये वृद्धाः,—स्यविराः, आर्याः,—
 साधनः, सासन्ताः,—अभीत्ररा नृपतयः, तेषां नृत्तेन—सन्निवासाङ्गनित्येपरूपनर्त्तनेन
 इत्यर्थः, निर्भरम्—अत्यन्तं, हसितः,—हसतहासः, नरपतिः,—सप्ताद् यत्र तथाभूतः
 निलासिनीभिः सह राजवृद्धानां नर्त्तनं हास्यरसानुकूलमेव इति भावः ।

(११३) क्षितिपेति ।—क्षितिपस्य—राज्ञः, अक्षिसञ्ज्ञया—नेत्रेङ्गितेन, आदिष्टः,
 —आज्ञप्तः, दुष्टः,—दुर्हन्तः, यो दास्या अपत्य दासेरकः,—दासीपुत्र इत्यर्थः, [“चूद्राभ्यो
 दा” (४।१।१२१ पा०) इति पक्षे द्रुक्त्ति ततः कनि रूपम्] उष्ट्री ना, [तस्येदमित्यर्थे
 सत्पालकः इत्यर्थः, अन्यथा सूच्यमानत्वानापक्षेः] तस्य गीतेन—गानेन, सूच्यमानः,—
 प्रकाशयमानः, सचिवानाम्—अमात्यानां, चौर्येण—गीपनेनेत्यर्थः, रतप्रपञ्चः,—
 निधुननविहारनिलसित यत्र तथोक्तः ।

(११४) मदीत्कटेति ।—मदीत्कटाभिः,—मदमत्ताभिः, कुट्टहारिकाभिः,—कुट्टं
 —घट, कुम्भमिति यावत्, (“कुट्टः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्री पुसयीर्गृहे” इति मे-
 ष्वरन्ति बहन्ति याः तथोक्ताभिः, कुम्भयोगेन जलनाहिनीभिः दासीभिः, परिष्वज्यमानाः,
 —आलिङ्गमानाः, नीरेण स्वकुट्टपूग्णार्थमिति भावः, ये जरन्तः,—स्यविराः, प्रव्रजिताः,
 —सन्ध्यासिनः, तै जनितः,—उत्पादितः, जनानां हासो यस्मिन् सः ।

(११५) अन्योऽन्येति ।—अन्योऽन्यस्मिन्—परस्पर, निर्भरस्यर्द्धा—अत्यन्तसाध्यम्,
 प्रत्यावन्तिकी ईर्यत्यर्थः, तथा उद्गुराः,—दृढाः उन्मत्तप्राया इत्यर्थः, उच्छृङ्खला इति

चेटकपेटकारम्भावाच्यवचनयुद्धः, क्वचित् (११६) नृपा-
बला-बलात्कार-नर्त्यमान-नृत्यानभिज्ञान्तःपुरपाल-भावित-भुजिष्यः,
(११७) सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधु-
प्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः, सनीहार इव कर्पूर-
रेणुभिः, सादृहास इव पटहरवैः, सामृतमयन इव कलकलैः,
सावर्त्त इव रासकमण्डलैः, सरोसाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः,

यावत्, प्रचण्डभाविन नाग्युद्धेषु रता इति भावः, ये चेटकाः,—नीचदासाः,
भायकनर्त्तकपरिचारकाद् इति यावत्, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समृद्धेन इत्यर्थः,
(“पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बे” इति मेदिनी) आरम्भं—प्रक्रान्तम्,
अवाच्यम्—अवक्तव्यं, बलानयुद्धं—शुष्ककलङ्कः यत्र तथोक्तः ; अन्योऽन्त्यं कुबान्यप्रयोग एव
नीचानन्दप्रदः इति भावः ।

(११६) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अबलाभिः,—नारीभिः, राजयोषिद्धिरित्यर्थः,
बलात्कारेण—बलप्रयोगेण, नर्त्यमानाः,—नर्त्तितुं प्रबर्त्त्यमानाः, नृत्यानभिज्ञाः,—नर्त्तनज्ञान-
रहिताः, ये अतःपुरपालाः,—अन्तःपुररक्षिणः, तेषु तैः वा भाविताः,—अहो ! एते
अद्याक नर्त्तनाज्ञतां ज्ञास्यन्तीति चिन्विताः ; यद्वा,—सततपरिचयेन सज्जानान्विताः
इत्यर्थः, भुजिष्याः,—किङ्कितः यस्मिन् तथोक्तः ।

(११७) सपर्वतः,—पर्वताकारपुष्पपूर्णं इत्यर्थः । कुसुमराशिभिः,—राशीकृतः
पुष्पसमूहैः इत्यर्थः । सीधुप्रपाभिः,—सुरायाः पानीयशालिकाभिः, सधारागृह इव—
जलधारागृहसमन्वित इवेत्युपमा, सीधुप्रपा-धारागृहयोः सादृश्यलक्ष्योसमुत्तासनात् ;
एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । पारिजातामोदैः,—पारिजातपुष्पसौरभैः, [“पारिजातामोदैः”
इत्यत्र “पारिजातकामोदैः” इति पाठः,—पारिजात एवेति पारिजातकः तस्य
आमोदैः] सनन्दनवन इव—नन्दनवनं—देवीद्यानं, तत्सहित इव, देवीद्याने यथा
पारिजातानामामोदैः, तथा अत्रापि पारिजातवृष्टिभिरिति भावः । सनीहार इव—
हिमबिन्दुसहित इव, कर्पूररेणुभिः,—कर्पूरचीदैः । सादृहास इव—अदृहासः,—
उच्चैर्हासविशेषः, तेन सहित इव, पटहरवैः,—आनकम्बनिसिः । सामृतमयन
इव—अमृतमयनसहित इव, कलकलैः,—कीलाहलैः ; अमृतमयनकाले यथा
देवासुराणां कलकलः सज्जातः, तथाऽत्रापि भावः । सावर्त्त इव—जलधमसदृशमन्ति-
सहित इव, रासकमण्डल,—स्त्रीणां परस्परं हस्तधारणेन मण्डलाकारेण नर्त्तनं रास-
आख्यायितस्त्रीपुरुषाणां विभक्तिभ्रान्तनर्त्तनं वा, [ततः स्त्रियैः कन्प्रत्ययः] रासकानां

सपट्टबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दैः,
सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः ।

(११८) स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः कास्वीजवाजिन
इव आस्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इव उड्डीयमानाः,
सगरसुता इव खनितैः निर्हयैः चरणाभिघातैः दारयन्ते भुवम्
अनेकसहस्रसङ्घाः चिक्रीडुः युवानः । कथमपि (११९) तालाव-

मण्डलानि—समूहाः तैः । सरोमाच्च इव—लोमहर्षसहित इव । भूपणेति ।—
भूषणमण्डीनाम्—अलङ्कारीभूतानां रत्नानाम्, अलङ्कारयोजितरत्नानां वा, किरणैः,—
प्रभाभिः । सपट्टबन्ध इव—सीशीषबन्ध इव, चन्दनललाटिकाभिः,—चन्दनतिलकारुपैः
अलङ्कारैः । सप्रसव इव—ससन्तान इव, प्रतिशब्दैः,—प्रतिध्वनिभिः । सप्ररोह इव
—साङ्गुर इव, प्रसाददानैः,—पारितोषिकवितरणैः, पारितोषिकार्थं कौशगारादानौय
श्रीतिपावसात्कृतैः इतस्ततः प्रक्षिप्तैः घनादिभिरित्यर्थः, उद्दामपवनैः निचोभितः
महासिन्धुतरङ्गितनीरस्त्रोम, यथा मणिकादिषु न भाति, तथा महोत्सवेषु महानज-
दीयमानार्थसङ्घः साधारणावुजीविषु अपि ततया न समानित्याशयः ।

(११९) स्कन्धेति ।—स्कन्धेषु—गलदेशेषु इत्यर्थः, अनलम्बमानाः,—दीलाय-
मानाः, केसरमालाः,—वकुलमालाः, (“केशरं हिङ्गुलिं..... । सिंहसटाया पुत्राग्रे
वकुलिं नागकेशरे ॥” इति मेदिनी) श्रीमारोमावल्यश्च येषां तथोक्ताः । कास्वीज-
वाजिन इव—कास्वीजाः,—कास्वीजदेशीयाः, वाह्नीवादेशजा इत्यर्थः, वाजिनः,
अत्रा इव, आस्कन्दन्तः,—आस्फोटयन्तः, आक्रामन्ती वा, परस्परमिति शेषः, नल-
यरीक्षणेच्छया इति भावः । तरलतारकाः,—चञ्चलकनोनिकाः, हरिणा इव—
शृगा इव, उड्डीयमानाः,—उत्प्लवमाना इत्यर्थः, यद्यपि पक्षिणा गतौ प्रयुक्त-
स्यास्य डीयते, न्योमगमनार्थकत्वं दृश्यते, तथाऽपि इहातिचमत्कृत्यर्थमुत्प्लवने प्रयुक्तं,
तस्य विद्यति बहुतरलात्, तेन च न प्रसिद्धित्यागाख्यं वाक्यदीपः । सगरसुता इव
—सगरस्य—तदाख्यस्य राज्ञः, सुता इव—पुत्रा इव, षट्सहस्रसङ्घाका इति शेषः ।
खनितैः,—अबट्टारणैः, खननसाधनैः अस्त्रैरित्यर्थः । चिक्रीडुः,—क्रीडन्ति स्म । ते
खनितैः, एते चरणाघातैः, ते नियतसङ्घाक्तः, एतं असङ्घाका इति तेष्योऽतिगौरव-
मितेषाम् इति हृदयम् ।

११९) तालेति ।—तालैः,—क्रासतालैः, कारतालैरित्यर्थः, दक्षिणापथे

चरचारणचरणक्षीर्णं चक्षमे क्षमा । (१२०) क्षितिपाल-
कुमारकाणां खेलताम् अन्योऽन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि
फेलुः । (१२१) सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणित-
शोणाशम् इव ब्रह्माण्डकपालम् अभवत् । (१२२) पटवास-
पांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभ-
स्तलम् । (१२३) विप्रकीर्त्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा
भुवनक्षीर्णविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव

तालावा” इति ख्यातैः सङ्गीताङ्गीभूतधमणविशेषैः वा, यदुक्तं,—“स्फुटितालि-
काशतैर्युक्तं चारणजनस्य कैश्चिद्भ्रमणम् । तत्कांस्यतालिकयाराडाशिष्टापञ्चकुलमारि-
यकाः ॥” अबवन्तीति तालावचरा, तादृशानां चारणानां—कुशीलवानां, नृत्यता-
मिति भावः, चरणक्षीर्णं—पदविक्षेपजनिताघातं, कथमपि—केनापि प्रकारेण, एतेन
क्षतिबाहुल्यमुपेत्यते । चक्षमे—सेहे । क्षमा—पृथ्वी ।

(१२०) क्षितिपालकुमारकाणां—सामन्तकुमाराणाम् । खेलतां—क्रीडताम् ॥
अन्योऽन्यास्फालैः,—परस्परस्फालैः, आभरणेषु—अलङ्कारेषु मध्ये, मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि, फेलुः,—विसरणानि प्रापुः, विभिदुर्वा ।

(१२१) सिन्दूरिति ।—सिन्दूररेणुना—सिन्दूरचूर्णेन । पुनरिति ।—पुन-
रुत्पन्नस्य—द्वितीयवारं सञ्जातस्य, हिरण्यगर्भस्य—प्रजापतेः ब्रह्मणः, हर्षस्य चेति भावः,
गर्भशोणितेन—गर्भान्निःसरणजनितप्रसृतरक्तेनेत्यर्थः, शोणाः,—रक्ताः, आशाः,—दिशो
यस्य तथोक्तम् । ब्रह्माण्डकपालं—पृथ्वीतलमित्यर्थः ।

(१२२) पटवासेति ।—पटवासानां—वस्त्रवासकगन्धद्रव्यविशेषाणां, पांशुपटलेन—
रजःसमूहेन, विक्षिप्यमाणेनेति भावः ; यद्वा,—पटवासाः,—वस्त्रगृहाः एव, पांशवः,—
कर्पूरविशेषाः, घावल्यादिति भावः, तेषां पटलेन । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—वह्निर्निःसृतं,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गगङ्गायाः, सैकतसहस्रं—बालुकामयभूमिसमूहः यस्मिन् तथोक्तमिव ।
नभस्तलम्—अन्तरिक्षम् ; वहलोत्क्षिप्तगन्धचूर्णधाराबाहुल्यादेवभुत्प्रेक्षितम् ।

(१२३) विप्रकीर्त्यमाणेति ।—विप्रकीर्त्यमाणैः,—प्रसार्थमाणैः, पिष्टातकानां
—पटवासकानां, परागैः,—रेणुभिः, पिञ्जरिताः,—रञ्जिता इत्यर्थः, आतपाः,—
सूर्यमयूखाः येषु तथाभूताः । भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, क्षीर्णेण—सञ्चलनेन,
आमन्दङ्गनितेनेति भावः, विशीर्णं—विदलितं, यत् पितामहकमलं—ब्रह्मकमलं

रेजुर्दिवसाः । (१२४) सङ्घट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपट-
लेषु चस्त्राल लोकः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गकेन
शिञ्जानमञ्जुवेणुना (१२६) क्षणक्षणायमानक्षल्लरीकेण ताड्य-
मानतन्त्रीपटहिकेन (१२७) वाद्यमानानुत्तालालाबूवीणेन कल-

ङ्गल्लण उत्पादकारणीभूतं पद्ममित्यर्थः, तस्य किञ्चल्काः,—केसराः, तेषु ये रजसां—
परागाणां, राजयः,—समूहाः, तैः रञ्जिता इव । रेजुः,—शुशभिरि ।

(१२४) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—अन्योऽन्यघर्षणेन, लोकानाम् अतिनिविडत्वादिति
भावः, विघटितेभ्यः,—किन्नेभ्यः, हारेभ्यः पतितानि यानि मुक्ताफलानां—सौक्तिकानां,
घटलानि—समूहाः तेषु, चस्त्राल—पपात, पिच्छिलत्वात् उन्नतानतत्वाच्च
तेषामिति भावः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु—क्वचित् क्वचित् प्रदेशेषु, स्थानं—स्थितिः, मर्यादा
ध्व, तत्रकारकेषु इत्यर्थः, [अन्यथा “प्रकारे—” (८।१।१२ पा०) इत्यादिना न विरुक्तौः
कर्मधारयवद्भावः इति स्थानेषु स्थानेषु वाक्यमेव स्यात्] ; यद्वा,—स्थानानां—नृपति-
काधारणाययाणां, स्थानानि—प्रशस्तमण्डपादीनि तेषु इति विग्रहः, [“कद्रयोगा षष्ठी
समस्यत इति वाच्यम्” (वा०) इति समासविधानात्] । “स्थानस्थानेषु” इत्यस्य
“प्रखलिलासिन्यः प्रावृत्त्यन्” इत्युत्तरेणान्वयः ; ता विशिनष्टि—आतीत्यवाद्येनानुगम्य-
नाना इत्यादिभिः ।—आतीत्यवाद्येनेति विशिनष्टि, मन्देत्यादिभिः ।—मन्दं मन्दम्—
ईषदीषत्, आस्फाल्यमानः,—ताड्यमानः, आलिङ्गकः,—सुरजवाद्यभेदः यस्मिन्
तेन, (“मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्रिङ्गालिङ्गीर्षकास्त्रयः” इत्यमरः) । शिञ्जानेति ।—
शिञ्जानः,—रणन [अदादेरात्मनेपदिनः शिञ्जिधातोः “लटः—” (३।१।२४ पा०)
इत्यादिना शानचि रूपम्] सञ्जुः,—मनीजः, वेणुः,—वंशीवाद्यभेदः यत्र तथोक्तेन ।

(१२६) क्षणेति ।—क्षणक्षणायमाना—क्षणक्षणेति शब्दं कुर्वाणा, क्षल्लरी
नाद्यभेदः यत्र तादृशेन । ताड्यमानेति ।—ताड्यमाना—वाद्यमाना, तन्त्रीपटहिका
—पटहृदाद्यविशेषः यत्र तथोक्तेन ।

(१२७) वाद्यमानेति ।—वाद्यमाना—आहन्यमाना, अनुत्ताला—अनुत्कट
ध्वना, अलाबूचीणा—अलाबूनिर्मिता वीणा यस्मिन् तेन । कल्लेति ।—कला

कांस्यकोशीकणितकाहलेन (१२८) समकालदीयमानानु ताल-
तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमानाः, पदे पदे भ्रूणभ्रूणित-
भ्रूषणरवैः अपि सहृदयैः इव अनुवर्त्तमानताललयाः, कोकिला
इव (१२९) मदकलकाकलीकोमलालापिन्धो विटानां कर्ण-
सृतानि अश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, कर्ण-
पल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्वलयावलीवाचालाभिः

सधुरस्वना, या कांस्यकोशी—करतालिका, तस्याः कणितेन—रणितेन सह, काहला—
सदाख्यवाद्यभाण्डभेदः ; यद्वा—कांस्यकोशी—“काँसी” इति प्रसिद्धः कांस्यनिर्मितवाद्य-
भेदः, तथा सह कणिता काहला—वाद्यभाण्डविशेषः यत्र तथानिधेन, (“काहला
वाद्यभाण्डस्य भेदे चाप्सरसां भिदि” इति मेदिनी) ।

(१२८) समेति ।—समकालं—युगपत्, दीयमानः,—सम्पाद्यमान इत्यर्थः
अनुतालः,—अनुक्तः, तालः,—स्वरविशेषः, द्वितमावादितालक्रियामानी वा यत्र
लेन, [“तालकेन” इत्यत्र “तानकेन” इति पाठः,—ऊनपञ्चाशद्विधेन गानाङ्गस्वरभेदेन
इत्यर्थः] आतोद्यवाद्येन—“ततं बीणादिकं वाद्यमानहं मुरजादिकम् । वंशादिकन्तु
मुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यवादिवातोद्यनामकम् ॥
इत्यमरोक्तेन वाद्यविशेषेण, अनुगम्यमानाः,—सङ्गम्यमानाः । पदे पदे—प्रतिपदक्षेपं,
भ्रूणभ्रूणितभ्रूषणरवैः,—भ्रूणभ्रूणयमानालङ्करणध्वनिभिः । सहृदयैरिव—रसग्राहिभिः
सामाजिकैरिव । अनुवर्त्तमानेति ।—अनुवर्त्तमानौ—अनुसरन्तौ, ताल-लयौ—यथा-
काले दीयमान-मानसाम्यरूपौ यासा ताः, (“तालः कालक्रियामानं लयः सास्यमघा-
स्त्रियाम्” इत्यमरः) तत्र हलेन अद्गुल्या वा आकुञ्चन-प्रसारणगतिक्रियया कालस्य
परिमाणं मानं, काल-क्रिययोश्च वादिवादिदृश्या तथानिधे मानं ताल उच्यते । लयः
युन गीतवाद्यपादन्यासादीनां क्रियाकालयोश्च परस्परं समतारूपः इत्यवगन्तव्यम् ।

(१२९) मदेति ।—मदेन—मद्यपानजनितेन उल्लासेन ; अन्यत्र,—मदात्
—हर्षात्, कला—मधुरास्फुटा, काकली—सूक्ष्ममधुरध्वनिः, (“काकली तु कले नृत्ते
ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः) तथा कोमलं—मृदुमन्द, पेशलमित्यर्थं, मनीष-
मिति यावत्, तद्वयथा तथा आलपन्तीति तथोक्ताः । विटाना—लम्पटाना,
बिलासिनामित्यर्थं, कर्णसृतानि—श्रुतिसुखानीत्यर्थः । अश्लीलेति ।—अश्लीलानि—
अम्याणि, लज्जावहानि इति यावत्, रसयन्तीति रासकानि—शृङ्गाररसीद्वीपनानौति
भावः, पदानि—गीयवस्तूनि, गायन्त्यः,—उच्चारयन्त्यः । समुण्डमालिकाः,—सुष्ण

बाहुल्यतिकाभिः सवितारम् इव आलिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रमृष्टि-
रुचिरकायाः (१३०) काश्मीरकिशोर्य इव वलान्त्यः, नितम्बविम्ब-
लम्बिविकटकुरुण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूर-
च्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य

द्वारशिरसः । समुच्छिताभिः,—समुत्क्षिप्ताभिः, वलयवलीवाचालाभिः,—वलयराजि-
भक्तारवतीभिः इत्यर्थः, बाहुल्यतिकाभिः,—भुजवल्लीभिः, सवितारं—सूर्यम्,
आलिङ्गयन्त्यः इव—आस्निष्यन्त्यः इव, [आङ्पूर्वकात् लिङ्गयतेः चौरादिकात् शतरि-
ङ्गीपि रूपम्] नर्तनकाले बाहुद्वयं किञ्चित्तिर्यग्भावेन उन्नीय प्रसार्य च गमनात्
सूर्यालिङ्गनं कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन प्रमृष्टिः,—प्रमार्जनम्, उदन्त-
मित्यर्थः, रञ्जनमिति भावः, एकत्र,—सौन्दर्यवर्द्धनाभिलाषात् ; अन्यत्र,—कुङ्कुमचिरेषु
लीठनादिति भावः, तथा रुचिरः,—मोज्ञः, ।यः,—देहः यासां ताः ।

(१३०) काश्मीरकिशोर्य इव—कुङ्कुमनिर्मिताः कुलार्थे इवः काश्मीर-
देशीयाः कुलार्थे इव वा, [कश्तेः शब्दार्थकात् “कश्मुट् च” (उ० ४ पा० ३२
सू०) इति ईरनि मुडागमे कश्मीरः इति, तत्र भवाः ताः इति ज्ञेयम्] वलान्त्यः,
—चलन्त्यः । नितम्बेति ।—नितम्बविम्बेषु—नितम्बभागेषु, लम्बिनः,—लम्बमानाः,
विकटाः,—आयता इत्यर्थः, कुरुण्टकशेखराः,—रक्तपुष्पभिरिष्टमञ्जर्य इत्यर्थः यासां
तथीक्ताः, [“कुरुण्टक” इत्यत्र “कुरण्टक” इति पाठेऽपि सू० एवार्थः । प्रथम-
पाठे,—शुपूर्वात् रुण्टतेः अणि, द्वितीये,—कुरधातोः अण्टकप्रत्यये सिद्धिः] ।
प्रदीप्ता इव—प्रज्वलिता इव, रागाग्निना—अनुरागवर्द्धना, रक्तकुरुण्टकशेखराणां
रक्तत्वादिति भावः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरतिलकरागैः इत्यर्थः,
छुरिताः,—रञ्जिताः, मुखमुद्राः,—मुखशीभाः, ललाटसीमन्तादयो वा, मुखान्येषु
मुद्रा इति वा यासां ताः ; मुद्राविशेषाणां सिन्दूरेण रञ्जितत्वं लोके दृश्यते ;
अन्यत्र,—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरप्रभाभिः, छुरिताः मुखे—अग्रभागे, मुद्राः,—
प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषाः यासां ताः ; शासनपट्टानामग्रभागेऽपि सिन्दूराङ्किताः
मुद्रा मुद्रान्ते इति लोकाव्यवहारः । शासनपट्टपङ्क्तयः इव—शासनपट्टाः,—
नियोगपत्राणि, दानपत्राणि वा, “सनन्दपत्र” इति भाषया प्रसिद्धा, तेषां पङ्क्तय इव—
राज्य इव । अत्र बहुवचनेन बहुनियुक्तविचक्षणशासनपट्टविद्धिः प्रतिक्षणं प्रतिस्थानं
तिष्ठन्निः शसितुः अभङ्गान्नहारानस्य आज्ञाभङ्गः प्रायः यथा न कश्चिदपि सुकरः, तथा ।

कान्दर्पस्य, (१३१) मुष्टिप्रकीर्यमाणकर्पूरपत्रवासपांशुला मनोरथ-
सञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य, (१३२) उद्दामकुसुमदासताडित-
तरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला
ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, (१३३) ललितपदहंसकारक-
सुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य, (१३४) वाचावाच्य-
विवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्ठकित-

कन्दणस्य राज्ञः शासनपटभृताः तां दृष्ट्वा सर्वे एव दर्शनाः कान्दर्पनशीभृताः तच्छासनं
सोचन्तु इति अनगम्यते । अप्रतिहतशासनस्य—अन्याहताज्ञस्य ।

(१३१) मुष्टीति ।—मुष्टिभिः,—बद्धकरैः, प्रकीर्यमाणैः,—प्रक्षिप्यमाणैः,
निलासिभिरिति भावः, कर्पूरपटवासैः,—कर्पूरवहुलसुगन्धिचूर्णैरित्यर्थः, पाशुला,—
रजोभिराहता इत्यर्थः । मनोरथेति ।—मनोरथेन—स्वेच्छया, सञ्चरणं—समरणं, तस्य
रथ्या इव—पश्यान इव, यौवनस्य—तारुण्यस्य, यथेच्छसम्भीगयौवनशालिन्य इति भाः ;
रथा अपि रथ्यासु सञ्चरणात् पाशुन्वाप्ता भवन्ति ।

(१३२) उद्दामेति ।—उद्दामैः,—उत्कटैः, निपुलैरित्यर्थः, कुसुमदामभिः,—
पुष्पमाल्यैः, ताडिताः,—आहताः, तरुणजनाः,—युवजना याभिः तथोक्ताः, तरुण-
महोत्सवस्य—तरुणाना—यूना, महोत्सवः तस्य, प्रतीहा इव—रक्षिण्य इति-
त्यर्थः, प्रतीहार्योऽपि महोत्सवस्यले जनान् ताडयन्ति । प्रचलत्पत्रकुण्डला,—प्रचलन्ति
—नृत्यवेगात् चाचल्यमानानोत्यर्थः, पत्राणि—किसलयया एव, कुण्डलानि—कर्ण-
भूषणानि, अन्यत्र,—पत्राणि कुण्डलानीव यासा ताः, अत एव ललन्त्यः,—स्फुरन्त्यः,
[“ललन्त्यः” इत्यत्र “लसन्त्यः” इति पाठेऽपि स एवार्थः] लता इव—प्रतत्य इव ।
मदनचन्दनद्रुमस्य—मदन,—काम एव, चन्दनद्रुमः,—चन्दनतरुः तस्य ।

(१३३) ललितेति ।—ललितानि—रमणीयानि, पदानि—चरणानि, नूपु-
हसकाः,—नूपुराः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटिर्नञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् । हसकः पाद-
कटकः” इत्यमरः) क्षुद्रहंसाश्च, [अल्पार्थं कान्प्रत्ययः] तेषां रवेण—भ्रमिना,
सुखराः,—शब्दिताः ; यद्वा,—ललितानि पदानि यासा ताः हंसकारकसुख-
राश्च तथाभूताः । समुल्लसन्त्यः,—समुद्भासमानाः । वीचय इव—तरङ्गा इव । शृङ्गार-
रसस्य—प्रधानीज्वलरसस्य, रसस्य—जलस्य च ।

(१३४) वाचेति ।—वाच्य—वक्तव्यम्, अवाच्यम्—अवक्तव्यं, तयोर्विवेकेन—
प्रतिचारेण, शून्याः,—रहिताः यथाकामं व्याहारिण्य इत्यर्थः । बालक्रीडा इव—प्राथम्ये

यात्रयष्टयः क्लैतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिन्यः, कामलिन्य इव दिवस-
सुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, (१३५) आविष्टा
इव नरेन्द्रहृदपरिहताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, तौतय
इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इव आनन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि
अदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य

मिन्नायज्ञानमिव, अन्यत्र—बालाना—शिशूनां, क्रीडा—खेला, (“क्रीडा क्री-
त्यात् खेलाऽनज्ञानधीरपि” इति मेदिनी); नवाभ्युदयमागच्छन् दरिद्रः
अनिविकी यथा सौभाग्यमदेन यथेच्छच्यनहारः शिष्टाशिष्टजननिनयकनिविकविच्युतः
वान्यावाच्यज्ञानशून्यी भवति, तथैव ताः पण्ययीषितोऽपि नृत्यकालेऽभूवन् इत्याशयः ।
सौभाग्यस्य—शुभादृष्टनिलासस्य । घनेति ।—घनेन—गम्भीरेण, पटहस्य—वाद्य-
विशेषस्य, नृत्यसमकाल ताद्यमानस्वेत्यर्थः, रवेण—ध्वनिना, अन्यत्र,—घन,
—मेघ एव, पटहः,—वाद्यविशेषः, तस्य ध्वनिना—रवेण, उत्कण्ठकिताः,—उद्भूत-
स्त्रोमहर्षाः, सहसा नाद्यध्वनिश्रवणादिति भावः, अन्यत्र,—प्रकटितकण्ठकाः
गात्रयष्टयः,—अङ्गलताः यासा तथोक्ताः, अन्यत्र,—गात्राशीन यष्टयः,—काष्ठा-
यासा ताः । क्लैतक्य इव—क्लैतकहृत्ता इव । कुसुमधूलिं—पुष्पपरागम्, उद्गिरन्त्यः,—
उत्त्थिपन्त्य इत्यर्थः । दिवसं—दिनं व्याप्य, उत्फुल्लानना,—उत्फुल्लानि—प्रफुल्लानि,
आननानि—मुखानि, प्रियवयस्वाभिः सह हृदयनायकविषयकालापेन इति भावः यासा
ताः, अन्यत्र,—विकसिताः, कामलिनीना दिनाविकाशित्वात् । अनुपजातनिद्राः,—न
उपजाता—उपगता, कान्तसङ्गातिशय्यात्, राजसभादौ नर्तनादिबिलासव्यापार-
वत्त्वात् वा इति भावः, निद्रा—स्वापः यासा ताः, अनिन्नीलन्यश्च, कुमुदिनीना
रातिनिकाशित्वादिति भावः ।

(१३५) आविष्टा इव—अधिष्ठिता इव, भूतादिभिरिति शेषः । नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्राणा—राज्ञा, भूतवैद्यानाञ्च, भूतापसारणमन्त्रविदानित्यर्थः, (“नरेन्द्रस्तु महीपाली
निषनैद्ये च पुंस्ययम्” इति मेदिनी, अत्र चकारयहृत्त्वात् भूतवैद्यादयः तदयका ज्ञेया)
हृद्रे,—समूहैः, परिहताः,—वेष्टिता, पिशाचीपहताः जना यथा भूतवैद्यपरिवेष्टिताः
भवन्ति, तथा पण्ययीषितः अपि राजहृदपरिहता आसन्निति भावः, इति अनैधर्म्य-
साध्यादपमाऽलङ्कारः । हृदयमपहरन्त्यः,—मनीहारिण्य । रागं—वासवानिशेषम्,
आनन्दमपि आनन्दयन्त्य इव,—उत्तेजयन्त्यः । पुष्टयः,

इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव,
(१३६) कटाक्षितेषु पिवन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु
संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव
भ्रूलताऽतिभागेः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्धन्त्य इव सर्वरसान्, चतुर-
चङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पश्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् ।

इव—स्फूर्त्तय इव इत्यर्थः । मदमपि—मत्ततामपि, मद्यन्त्यः,—समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः ;
मदी हि सर्वेषामुत्तेजकी भवति, मदस्तु ता आश्रित्य स्वयमेव उत्तेजितोऽभवत् इति
शामः । एनमुत्तरतापि सङ्गतिः करणीया ; अत्र मदादीना यदि एतादृशी दग्ना,
तदा का कथा मदभिन्नानामिति अपिकारलभ्योऽर्थः । राग—सम्भोगाभिलाषमित्यर्थः,
रञ्जयन्त्य,—उल्लासयन्त्य इत्यर्थः । उत्सवम्—मानन्दजनकानुष्ठानमिति यावत्,
उत्सुकयन्त्यः,—उत्सुकं कारयन्त्यः ; [“तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति इत्यन्ता-
दुत्सुकात् शतरि ङीपि रूपम्] उत्सवदर्शनार्थं सर्वे उत्कण्ठिता भवन्ति, उत्सवस्तु
स्वयमेव ताः द्रष्टुमुच्यन्ती जातः इति भावः । [मदादिषु वाक्यनिकरेषु लीलीत्तर-
चङ्कारातिशयजननोन्मादनमदिक्रिया उपेक्षिता इति क्रितीयेचाऽलङ्कारः] ।

(१३६) कटाक्षितेषु—अपाङ्गदर्शनेषु इत्यर्थः, [“तदस्य सञ्जात —” (५१२३६ पा०)
इत्यादिना इतच्च रूपम्] अपाङ्गशुक्तिभिः,—अपाङ्गाः,—नेत्रप्रान्तभागा एव, (“अपाङ्गी
नेत्रयोरन्ती” इत्यमरः) शुक्तयः,—सुक्तास्कोटाः ताभिः, (“सुक्तास्कोटः स्त्रिया शुक्तिः”
इत्यमरः) पिवन्त्य इव—ग्रसन्त्य इव, तरुणानिति शेषः, लीकेऽपि शुक्तिभिर्दुग्धादिपानीयं
पिबन्ति । [दुग्धादिपाननत् शुक्तिभिः तरुणपानमसम्भवमिति निरीधः, ताभिः प्रियहृदय-
कर्षणत्वेन स्वान्तः प्रियमूर्त्तिधारणत्वेन वा आभासीक्रियते इति निरीधभासः उच्चेचा-
सङ्कीर्णः] तर्जनेषु—भर्त्सनार्थम् अङ्गुलिसञ्चालनविशेषेषु, नखमयूखपाशैः,—नखानां
मयूखाः,—किरणाः, पाशाः,—रज्जव इव तैः, संयमयन्त्य इव—सखधन्त्य इव । कोपाभि-
नयेषु—कोपसूचकाङ्गचेष्टासु, भ्रूलताऽतिभागेः,—भ्रुवोः तद्दीचनजनितभङ्गविशेषैरित्यर्थः,
भ्रूलताऽभिघातैरित्यर्थो वा । [“भ्रूलताऽतिभागेः” इत्यत्र “भ्रूलताऽऽदिभागेः” इति पाठे,
—भ्रूनेतमुखप्रभृत्यनयैरित्यर्थः] प्रणयसम्भाषणेषु—प्रेमालापेषु, सर्वरसान्—सर्वान्—
सम्पूर्णान्, तु किञ्चिन्मावानिति भावः, रसान्—शृङ्गाररूपान्, अनुरागरूपान् वा, दर्पन्त्यः
इव—मुञ्चन्त्य इव । चतुरचङ्क्रमणेषु—निदग्धभसिषु, नृत्यकाले सन्नितासम्पूर्णेषु इत्यर्थः,
विकारान्—कालजभावनिशेषान्, विकिरन्त्य इव—निक्षिपन्त्य इव, तरुणैश्च इति भावः ।

(१३७) अन्यत्र वेतिवेतवित्वासितजनदत्तान्तरालाः, प्रिय-
स्माणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्यः,
काञ्चित् (१३८) स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलम्बा
लीलादोलाऽधिरूढा इव प्रेङ्गन्यः, काञ्चित् (१३९) कनककेयूर-
कोटिपाद्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गाः तरङ्गिण्य इव तरच्चक्रवाक-
सौमन्यमानस्रोतसः, काञ्चित् (१४०) उड्डूयमानधवलचामर-
सटालम्बत्रिकण्टकवलितविकटकटाक्षाः सरस्य इव हंसाक्षय-

(१३७) “अन्यत्र” इत्यस्य “राजमहिष्यः प्रारब्धवृत्त्या विरेजुः” इत्युत्तरे-
पान्वयः । ता निश्चिन्दि, वेतीत्यादिभिः ।—वेतिभिः,—वेतपाणिभिः, दीनारिकैरिति
शब्दत्, वेतैः,—वेतयष्टिप्रदर्शने, वित्वासितैः,—निर्गेषेण भीषितैः, जनै दत्तम्
‘रत्नरालम्—अनकाशः यासा ता’, वृत्त्यदर्शनार्थिभिः अतिनिविडतया वृत्त्यस्थाना-
ब्रामणात्, पायश्लासानङ्गोपरि आपतनाच्चेति भावः । प्रियमाणेति ।—प्रियमाणाणि
—मल्लकोपरि उत्थाप्यमानानीत्यर्थः, परिचारिकाभिरिति शेषः, धनलानि—त्रेतानि,
‘गतपत्रवनानि—कृत्वसङ्घाः यासा तथोक्ता’, अत एव कल्पेति ।—कल्पतरुणा—
कल्पवृक्षाणा, तलेषु—अधोदेशेषु, विचरन्ति—बिहरन्तीति तथोक्ताः, वनदेवता इव—
रनाधिष्ठातृदेव्य इव, अधिकारिणा सर्वत्र समानाच्चा वत्त्वात् इति भावः ।

(१३८) स्कन्धेति ।—स्कन्धस्य—भुजशिरस, उभयोः पाल्योः—कीर्णयो
लागयोरित्यर्थः, लम्बमान—दोलायमान, लम्ब—दीर्घं, यत् उत्तरीयम्—उत्तरासङ्गं
तस्मिन् लग्ना,—ससक्ता, अत एव लीलादोला—क्रीडार्थं दोलनयन्त्रम्, अधिरूढा
इव—अधिष्ठिता इव, प्रेङ्गन्यः,—सञ्चरन्त्यः ।

(१३९) कनकेति ।—कनककेयूराणा—काञ्चनाङ्गदानाम्, अत कनकपर्देन
चक्रवाकसाम्यं प्रकटीकृत, तेषा कनकाभत्वात्, कोटिभिः,—अग्रभागैः, पाद्यमान
—हृद्यमान, अन्योऽन्वसङ्घर्षणेन इति भावः, पट्टाशुकस्य—कौश्लयनसनस्य इत्यथ
उत्तरङ्गः,—उत्तरीय यासा तथोक्ता, अन्यत्र,—उच्छलद्बीचयः इत्यर्थः, अत एव
तरदिति ।—तरङ्गि,—प्लवमानैः, चक्रवाकैः,—खर्गाभपक्षिविशेषैः, सौमन्यमानानि—
दिवा क्रियमाणानि, स्रोतासि—स्वतःप्रवृत्तमृदुजलवेगा यासा तथाभूताः, तरङ्गिण्य
इव—नद्य इव ।

(१४०) उड्डूयमानेति ।—उड्डूयमानाना—बीज्यमानाना, धवला i—त्रेतानां,

माणनीलीत्वलवनाः. काञ्चित् (१४१) चलच्चरणच्युतालक्त-
कारुणस्वेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दु-
विखा इव कौमुदीरजन्यः. काञ्चित् (१४२) कण्ठनिहित-
काञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितश्रवः, कामवागुरा
इव प्रमारितमाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारम्भन्त्या विरेजुः ।

चामराणां—नालव्यजनानां, सटासु—लोमसु, लघ्नः,—संसक्तः, यः विकण्टकः,—
“विकण्टकस्तु वासः स्यात् विभीरश्च भूषणम्” इत्युक्तलक्षणः रत्नवयवटितकार्ण-
भरणमेदः, तेन बलिताः,—सञ्चलिताः, सङ्घुचिताः इत्यर्थः वा, आकर्षणेन कार्णपीडा-
ञ्जुभनात् शालीनताऽऽतिशयान् वा इति भावः, विकटाः,—उत्कटाः, विशालाः वा,
काटाद्याः,—अपाङ्गाबलीकनानि यासां तथोक्ताः, अत एव हसति ।—हसैः,—मरालैः,
पाक्यमाणानि—आदिव नोयमानानि, नीलीत्वलवनानि यासां तथाविधाः, सरस
इव—वाप्य इव ।

(१४१) चलदिति ।—चलङ्गां—सच्चरङ्गां, चरणाभ्यां—पोदाभ्यां, च्युतानि—
निर्गलितानि, अलक्तकानि—लाक्षाद्रवा, अरुणा, —रक्ताः, स्वेदा इव, तेषां शीकरैः,—
बिन्दुभिः, सिच्यमानाः—आर्दीक्रियमाणाः, रज्यमाना इति यानत, भवनहंसाः,—गृह-
पालितहंसविशेषाः याभिः तथोक्ताः, अत एव सन्ध्याया,—सन्धौ भवाः, सन्ध्यायत्ने
परन्नञ्ज अत्यामिति वा तस्याः, रागः,—लौहित्यं, तेन रज्यमान—लोहितायमानम्,
इन्दुवित्—चन्द्रवित् यासां ताः, कौमुदीरजन्यः इव—“कौ मुदन्ते जना यस्यां
जानाभावेः परस्वरम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सः कौमुदी स्मृता ॥” इत्युक्त-
लक्षणाः काञ्चित्कञ्चुकिविकारपूर्णं रावय इव इत्यर्थः । शीतलीञ्ज्वलीदारकान्तिमतीनां
वृषाङ्गनाना चन्द्रिकारजनीसास्येन हर्षोद्दीपनशक्त्यतिशयः सूच्यते ।

(१४२) कण्ठेति ।—कण्ठेषु—गलेषु, निहितेन—अर्पितेन, काञ्चनकाञ्चीगुणेन
—सौवर्णमेखलादात्रा, अञ्चिताना—पूजिताना, प हासार्थं नियन्तिताना वा,
कञ्चुकिनाम्—“अन्तःपुरचरो बद्धो दाःस्थो (विप्रो) गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानाम् अन्तःपुरचारिणा दौनारिकनिशेपाणा, (विप्र-
निशेपाणा) विकारेण—विकृतभावेन, कण्ठे काञ्चीप्रदानादिति भावः, कुञ्चिता—
कुटिलिता, [“विकारकुञ्चिता—” इत्यत्र “विकाराकुञ्चिता—” इति पाठे,—आकुञ्चिता—
ईदत्कुटिलिता इत्यर्थः] भूः यासां तथोक्ताः ; कञ्चुकिनः विकारदर्शनेन तस्य सत्यरिधाने
अनिच्छां बुद्धा ईदत्कीप्रभाषप्रकटनार्थम् इति भावः । कामवागुरा इव—कामरू

सर्वतश्च नृत्यतः (१४३) स्त्रैणस्य गलङ्गिः पदालक्तकैः
 अरुणिता रागमयीव शुशोण क्षौणी । (१४४) समुल्लसङ्गिः
 स्तनमण्डलैः मङ्गलकलशमय इव बभूव लहोत्सवः । (१४५) भुज-
 लताविक्षेपैः सृणालनलयमय इव रराज जीवलोकः । समु-
 ल्लसङ्गिः (१४६) विलासस्मितैः तडिन्मय इव अक्रियत कालः ।
 (१४७) चञ्चलानां चञ्चुषाम् अंशुभिः कृष्णसारमया इव
 आसन् वासराः । समुल्लसङ्गिः शिरीषकुसुमस्तवककर्णपूरैः शुक्-

युनजनवन्धनसाधनानि यन्त्राणि इव इत्य [“मङ्गरादयश्च” (उ० १पा० ४२ सू०)
 इत्युनजानाम् आकृतिगणत्वात् वाधातोः णत् सिद्धम्] । प्रसारितौ—विस्तारितौ,
 वर्त्तननशादिति भावः बाहू—भुजौ, पाशौ—रज्जू इव याभिः तथाभूता । प्रारब्धनृत्याः,
 —नृत्यन्त्यः इत्यर्थः । विरेजुः,—शुशुभिरे । [“निरेजुः” इत्यत्र “निलेसुः” इति पाठे,
 —चिन्नीडुरित्यर्थः] ।

(१४३) स्त्रैणस्य—स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तस्य, [“तस्य समूहः” (४।२।३७
 पा०) इति अण्, “स्त्रीपुसाभ्या—” (४।१।८७ पा०) इत्यादिना नञ-प्रत्ययेन सिद्धम्] ।
 गलङ्गिः,—स्रङ्गिः, पदालक्तकैः,—चरणस्थलाचारसैः, अरुणिता—रक्तीकृता, अत एव
 रागमयीव—रञ्जनमयीव, अनुरागमयीव वा, क्षौणी—पृथ्वी, शुशोण—शोणमयी बभूव
 इत्यर्थः, रक्तवर्णा जाता इति यावत्, [“सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप् वा” (वा०) इति
 शाचारङ्गिन्न्तात् शोषाल्लिति रूपम्] ।

(१४४) समुल्लसङ्गिः,—समुद्भासमानैः । मङ्गलकलशमयः,—मङ्गलार्थस्थापित-
 घटपूर्णः, स्तनयोः कलशसाम्यतया वर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति भावः ।

(१४५) भुजलताविक्षेपैः,—बाहुबल्लीचालनैः, सृणालनलयमय इव, भुजलताना
 सृणालनत् नो ष कारत्वादिति भावः ।

(१४६) विलासस्मितैः,—विभ्रमहसितैः, कालः,—हीरादिरूपः, कृष्णश्च,
 तडिन्मय इव—सौदामनीनिक्ताश्च इवेत्यर्थः, हृदयहारिणां तेषां निव्युत्फुरणवद-
 चिरस्याधित्वादिति भावः ।

(१४७) चञ्चलानां—पुनःपुनश्चलताम् । अंशुभिः,—किरणैः । कृष्णसार-
 मया इव—तदाव्यष्टगनिशेषमया इव, श्रेतमण्डलमध्यवर्त्तिकक्षणीज्वलतारत्नात्
 चञ्चुषामिति भावः । वासराः,—दिनसाः । शिरीषेति ।—शिरीषकुसुमाना—शिरीष-

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

पिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूत् आतपः । (१४८) विस्रंस-
मानैः धम्मिल्लतमालपल्लवैः कज्जलमयम् इव अलक्ष्यत
अन्तरिक्षम् । (१४९) उत्क्षिप्तैः हस्तकिशलयैः कमलिनी-
मथ्य इव नभासिरे सृष्टयः । (१५०) माणिक्येन्द्रायुधा-
नाम् अर्चिषा चाषपत्रमया इव चकाशिरे रविमरीचयः ।
(१५१) रणताम् आभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमथ्य
इव शिशिञ्चिरे दिशः । (१५२) जरत्योऽपि उन्मादित्य
इव रमण्यो रेणुः । (१५३) वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता
इव न अपत्रपिरे । विद्वांसोऽपि सत्ता इव आत्मानं

सुपाणा, स्र का',—शुक्लता एव, कर्णपूराः,—कर्णभूषणानि तैः, शुक्रपिच्छमयः इव
—शुक्लाभ्यपक्षिपक्षव्याप्त इवेत्यर्थः, हरितच्छायः,—श्यामलकान्तिः ।

(१४८) विस्रंसमानैः,—खलङ्किः, धम्मिल्लेति ।—धम्मिल्लेषु—संयतेषु केशेषु,
(“धम्मिल्लाः सयताः कचा.” इत्यमरः) स्थिता ये तमालपल्लवाः,—तमालतरुकिशलयः
तैः, कज्जलमयमिव—अन्नमयमिव, तमालपल्लवानां कणनर्णत्वादिति भावः ।

(१४९) उत्क्षिप्तैः,—उन्नमितैः, हस्तेति ।—हस्ताः किशलया इव—पल्लवा इव
तैः,—सृष्टयः,—सर्गाः, जगन्ति इत्यर्थः, कमलिनीमथ्यः इव—कमलमयस्यानानीव,
हस्तानां कीमलत्वादारक्तत्वाच्चेति भावः, नभासिरे—शुशुभिरे ।

(१५०) माणिक्येन्द्रायुधाना—माणिक्यानि—उत्कृष्टानि रत्नानि, इन्द्रायुधानीव
—शक्रचापा इव तेषाम्, अर्चिषा—प्रभया, रविमरीचयः,—सू' मयूखाः, चाषपत्रमयाः
इव—नीलकण्ठेतिप्रसिद्धकिक्कीदिविपक्षिपक्षमयाः इव, (“अथ चाषः किक्कीदिनि”
इत्यमरः) । चाषपत्राणां इन्द्रधनुर्वत् नानावर्णत्वादिति भावः ।

(१५१) रणता—भ्रणत्कारवताम्, आभरणगणानाम्—अलङ्कारजातानां, प्रति-
शब्दकैः,—प्रतिध्वनिभिः, किङ्किणीमथ्य इव—किङ्किण्यः,—सुद्रघण्टिका, (“किङ्किणी
सुद्रघण्टिका” इत्यमरः) तन्मथ्य इव, शिशिञ्चिरे—ध्वनन्ति स्र ।

(१५२) जरत्योऽपि—स्थनिरा अपि, उन्मादित्य इव—क्षिप्ता इव, रेणुः,
प्रस्रितनयः ।

(१५३) वर्षीयासः,—अतिवृद्धा, ग्रहगृहीता इव—भूताद्यानिष्ठा इव,
अपत्रपिरे—न लुञ्जितवन्तः, नर्तनादिषु इति शेषः; अपूर्वार्नन्दोदयेन ते सहजं

विसस्मरुः । (१५४) निनर्त्तिषया मुनेनासपि मनांसि विपु-
स्फुरुः । सर्व्वस्वञ्च ददौ नरपतिः । दिशि दिशि (१५५) कुबेर-
कोषा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः ।

(१५६) एवञ्च वृत्ते तस्मिन् महीत्ववे, शनैः शनैः घुनरपि
अतिक्रामति काले, देवे च (१५७) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे,
समुन्मिषत्प्रतापाग्विस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि,
(१५८) समभिव्यज्यमानमहजच्चात्ततेजसि इव हाटकवद्ध-

गाम्भीर्यसमहाय उन्मत्तवत् आचरन्ति स्म इति भावः । सताः इव—सद्यपानजनिकार-
शस्ता इव, विसस्मरुः,—विखृतवन्तः ।

(१५४) निनर्त्तिषया नर्त्तितुमिच्छया । विपुस्फुरुः,—विशेषेण स्पन्दन्ते स्म ।
विरागिणामपि नासनारहिनेऽपि हृदये नर्त्तनानुरागीदय, किं नक्तव्यमन्येषाम् ?
प्रत्याशयः । [“निपुस्फुरुः” इत्यत्र “विपुस्फुरुः” इति पाठेऽपि स ष्वार्थः ।] सर्व्वस्वं
—कृत्स्नं धनम् ।

(१५५) कुबेरकोषा इव—कुबेरस्य—धनाधिपस्य देवस्य, [“जन्वेनलोपय”
(उ० १ पा० ६० सू०) इति कुबेरातीः एरचि नलोपे रूपम्, अन्त्यखान्तीऽयं घातुः
इत्येके] कोषा इव—भाण्डागाराणौ च अक्षयाणि इति भावः । द्रविणराशयः,
धनराशयः । लोकेन—अयिंजनेन इति भावः । अलुप्यन्त—हृतानि इत्यर्थः ।

(१५६) “एवञ्च” इत्यस्य “देवी यशोवती गर्भेण आधत्त राज्यप्रियम्”
इत्युत्तरेणान्वयः । वृत्ते—अवसिने इत्यर्थः । अतिक्रामति—अतिगच्छति । “देवे”
इत्यादिपद “हर्षे” इत्यस्य विशेषणम् ।

(१५७) उत्तमेति ।—उत्तमाङ्गे—शिरसि, निहितानि—रक्षितानि, रक्षासर्षपाणि
भूताद्युपद्रवेषु रक्षणार्थं मन्त्रपूतसर्षपाणीचर्यः यस्य तथोक्ते । समुन्मिषदिति ।—
समुन्मिषत्तः,—बह्विस्फुरत्तः, प्रतापाश्रेः, अन्तःस्थितस्येति भावः, स्फुलिङ्गाः,—कण-
समूहा यस्य तथाभूते इव । गोरोचनेति ।—गोरं चनया—तदाख्येन पीतवर्णसाङ्गलिना-
द्रव्यभेदेन, पिञ्जरित—पिङ्गलित, रञ्जितमित्यर्थं, वपुः,—शरीरं यस्य तथोक्ते ।

(१५८) समभीति ।—समभिव्यज्यमान—सम्यक् स्फुटीभवदित्यर्थः, सहजं
स्वाभाविकं, चात्—क्षतियोचितं, तेजः,—प्रतापः यस्य तथाभूते इव । हाटनेति ।
हाटनेन—स्वर्णन, (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्” इत्यमरः)

विकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके, (१५८) हृदयोद्भिद्य-
मानदर्पाङ्गुर इव प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सत्यस्य शनैः ओङ्कारि व
कुर्वाणे, सुग्धस्मितैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि वन्धुहृदयानि
आकर्षति, (१६०) जननीपयोधरकलशपयःश्रीकरसेकादिव
जायमानैः विलासहसिताङ्गुरैः दशनकैः अलङ्घ्यमाणमुख-
कमलके, (१६१) चरित्ते इव अन्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पाल्य-

वद्धा—नियन्त्रिता, विकटा—भीषणा, व्याघ्रस्य—शार्दूलस्य, नखपङ्क्तिः,—नखर-
राजिः, तया मण्डिता—अलङ्कृता, ग्रीवा—कण्ठदेश. यस्य तथाभूते, निम्नेभ्यः बालस्य
रक्षाविधानार्थं स्वर्णादिमण्डितव्याघ्रनखमालिकया बालकग्रीवाऽलङ्करणं क्रियते इति
लौकाचारः ।

(१५८) हृदयेति ।—हृदये—मनसि, उद्भिद्यमानः,—उद्भेदं गच्छन्, दर्पस्य
—अहङ्कारस्य, स्पर्शाया इत्यर्थं, अङ्गुरः,—प्ररोह यस्य तथाभूत इव, मानोन्नताना
नानाङ्गुरोद्भव. जन्मसहज. इत्याशयः । प्रथमाव्यक्तिति ।—प्रथम—वाक्स्फुरणप्रारम्भे
इत्यर्थं, यत् अत्यक्तम्—अस्फुटं, जल्पितं—बचनं तेन, सत्यस्य—सत्ययुगस्य, सत्य-
वचसो वा, ओङ्कारमिव—प्रणवमिव, तस्य अनधिकारिजनश्रवणशक्त्या अस्यष्टतया
उच्चार्यत्वादिति भावः, यन्तः,—ओङ्कारमिव—अभ्युपगममिव, स्त्रीकारमिवेत्यर्थः, कुर्वाणे
—उच्चारयतीत्यर्थः, अवश्यमेव सत्ययुगाचारं प्रवर्तयामि, सत्यमेव बच्मि, नानृतमिति
वा सदर्पम् अभिव्याहरतीति भावः । सुग्धस्मितैः,—रमणीयहास्यैः । वन्धुहृदयानि—
वन्धुजनमनांसि, प्राकृतिकसारत्यमेव वन्धुहृदयावर्जनकारणमिति भावः ।

(१६०) जननीति ।—जनन्याः,—मातुः यशोबलाः, [“अर्चिसृ—” (उ० २
पा० १०३ सू०) इत्यत्र बाहुलकादनि. ततो डीपि रूपम्] पर्यं धरौ—सनौ, पयो-
धरा,—सेधाय, तौ कलशौ इव तयोः, ते कलशा इव इति च, जलाधारत्वादिति
भावः, तेषां प्रथमश्रीकरसेकादिभ्यः—पयसा—दुग्धानां, जलानाञ्च, श्रीकराः,—
गन्धिकाः, तेषां सेकात्—सेचनात्, वदने इति भावः, जायमानैः,—उत्पाद्यमानैः,
विलासहसिताङ्गुरैः,—लीलाहासप्ररोहैः, जलसेकात् भूमानपि अङ्गुरः उद्गच्छति ;
दशनकैः,—सुदृढदन्तैः, अलङ्घ्यमाण—शोभा नीयमान, सुखकमल—बदनपत्रं
यस्य तथाभूते ।

(१६१) चरित्ते इव—सुचरित्ते इव, [“चरित्ते इव” इत्यत्र “चारित्ते इव”

माने, (१६२) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्ते इव कुलपुत्रकालीकेन असुच्यमाने, यशसीव आत्मवंशेन संवर्द्धमाने, (१६३) ऋगपतिपोते इव रक्षिपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, (१६४) धात्रीकराङ्गुलिलग्नौ (१६५) पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षम् अवतरति च राज्यवर्द्धने, देवौ यशोवती गर्भेण आधत्त (१६६) नारायणमूर्तिरिव वसुधां देवीं राज्यप्रियम् ।

इति पाठान्तरम्] । अन्त पुरस्त्रीणा कदम्बकेन—समूहेन, पाल्यमाने—रक्ष्यमाणे लायमाने वा, यथा अन्त पुरिकाभिः स्वचरितं रक्ष्यते, तथा अग्निं रक्ष्यमाणे इत्यर्थः

(१६२) मन्त्रे इव—मन्त्रितविषये इव, सचिवमण्डलेन—मन्त्रिस हेन, पत्र्यमाणे—गोप्यमाने इत्यर्थ, शत्रुजनात् दुष्टजनात् वा इति शेषः ; “घट्कर्णो भिद्यते अन्त.” इत्युक्तेमन्त्रस्य अतिगोपनमेव कर्तव्यमिति भाव । वृत्ते इव—सदाचारे इव, कुलपुत्रकालीकेन—सकुलजातजनेन, असुच्यमानं—अत्यज्यमाने रक्ष्यमाणे इति यावत् । आत्मवंशेन—निजकुलेन, संवर्द्धमाने—सम्यक् वृद्धिं नोयमाने, यशोवती न शोत्रतिरेव प्रधानं कारणं, सामयिकमहापुरुषोत्पत्तिं प्रसङ्गात् इति भावः ।

(१६३) ऋगपतिपोते इव—सिंहशिशाविव, रक्षीति ।—रक्षिपुरुपाणा—प्रहरिजनानां, शस्त्राणि—खड्गादीनि आयुधानि एव, पञ्जराणि—पिञ्जराणि, खमन्नात् सशस्त्ररक्षिपरिवृतत्वादिति भावः, तन्मध्यगते—तदन्तरस्थिते ।

(१६४) धात्रीकराङ्गुलिलग्नौ—उपमा वृहताङ्गुलिधारिणि ।

(१६५) पञ्चषाणि—पञ्च वा षड वा, [बहुव्रीहौ “सर्व्वनालसङ्घप्रयोरुप-सङ्घानम्” (वा०) इत्यत्र “सङ्घाया अल्पीयस्याः” इति वृत्तिः, तस्मात् पूर्व्ववहावे, “सङ्घाऽव्यया—” (२।२। २५ पा०) इति वृत्तेण बहुव्रीहौ, प्रश्नात् “बहुव्रीहौ सङ्घेऽप्ये—” (५।४।७३ पा०) इति समासान्त-उच्पत्यये पञ्चषाणि इति सिद्धम्] पदानि प्रयच्छति—भूसावर्षयति, चलतीत्यर्थः । हर्षे—हर्षवर्द्धने, द्वितीयकुमारे इति यावत् । अवतरति—उपगच्छतीत्यर्थः । राज्यवर्द्धने—तदाख्ये व्येङ्कुप्रारे इत्यर्थः । [कालादिपुत्रेण “यस्य च भावेन” (२।३।३७ पा०) इति वृत्तेण भावे समसौ बोध्या]

(१६६) नारायणमूर्तिरिव—नारायणस्य—श्रीविष्णोः, मूर्तिरिव—तनुविव । वसुधा—पृथ्वीम् । नारायणमूर्ते वसुधाप्रादभावे प्रमाणं यथा वृहत्संहिते प्र० ख० ७ अ० ५, कषयाभि च वृद्धन्म सायक सचसम्भतम् पुत्रा सुतं यत् सुसुक्तं प्रसन्नं

(१६७) पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेताम्
उत्पत्तिनीमिव सरसी, (१६८) हंसमधुरंस्वरां शरदमिव
(१६९) प्रावृष्ट, (१७०) कुसुमसुकुमारावयवां वनराजिम्
इव (१७१) मधुश्रीः, (१७२) महाकनकावदातां वसुधारा-

वक्त्राच्च पुष्करे ॥ महानिराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् । मलो बभूव कालेन
संज्ञन्यापको ध्रुवम् ॥ स प्रविष्टः सर्वेषां तल्लीलां निबरेषु च । कालेन महतां
तन्नात् बभूव वसुधा मुने । ॥ प्रत्येकं प्रतिलोकाच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता । आनिर्भूता
तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ॥ आनिर्भूता सृष्टिकाले तन्नालोपर्यवस्थिता । प्रलये
षु तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥” इति । राज्यत्रियं—तदाख्यां कन्यां, गर्भेण
आपन्न—वृत्तवती ; यदा,—भगवतः कमठस्वरूपिणः मूर्तिः पृष्ठेन चरित्वोर्मिंश्च
यशीवती राज्यत्रियं गर्भेण दधार इत्यर्थः ।

(१६७) “पूर्णेषु” इत्यस्य “दुहितरं प्रसूतवती” इत्युत्तरेणान्वयः । पूर्णेषु
प्रसवदिवसेषु—दशमे मासि इत्यर्थः । दीर्घेति ।—दीर्घे—आयते, रक्ते—रक्तवर्णे,
नलमेव—कमलमेव इति नालं तस्मिन् (“नलः पीटगले राज्ञि पिष्टदेवे कपीश्वरे
कमलेऽपि च नद्याच्च क्रमेण क्लीबधीषितीः ॥” इति मेदिनी) नाले—कमले, रक्तनाले
—रक्तोत्पले इत्यर्थः, ते इव नेत्रे, अन्यत्र—रक्तोत्पले नेत्रे इव ; यदा,—दीर्घाणि रक्तानि
—रक्तवर्णाणि, नालानि—दण्डानि, नेत्राणि—मूलानि च यस्याः तां, (“नेत्रं मधि-
शुषे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि... ॥” इति मेदिनी) उत्पत्तिनीमिव—
पद्मिनीमिव ।

(१६८) हंसेति ।—हंसवत् मधुरः स्वरः यः ; अन्यत्र,—हंसस्य मधुरः
स्वरः यस्यां ताम् ।

(१६९) प्रावृष्ट—वर्षर्तुः इत्यर्थः ; प्रावृष्टोऽनन्तरमेव शरत्प्रवृत्तेः तथा उपनीयते

(१७०) कुसुमेति ।—कुसुमवत् सुकुमाराः,—सुकुमलाः, अवयवाः,

चङ्गानि ; अन्यत्र,—कुसुमे सुकुमारा अवयवाः,—अंशाः यस्याः ताम् ।

(१७१) मधुश्रीः,— मधुश्रीः, [“मधु पुष्परसज्ञौद्रमद्ये... ॥ वसन्तदे
भिश्चैव... ॥” इति मेदिनी । “ मधुश्रीः” इत्यत्र “माधवश्रीः” इति पाठे,—मधुरेव
मा वः,—वसन्तः, स्वार्थे-अण् । “माधवोऽजे मधौ रात्रे यादवे ना स्त्रियां मिसौ” इति
मेदिनी, तस्य श्रीरित्यर्थः] ।

(१७२) महति ।—महाकनकं—तिलसुवर्णं, तद्वत् अवदाता गौराङ्गी

मिव द्यौः, प्रभावर्षिणीं (१७३) रत्नजातिमिव विला, सकल-
जननयनानन्दकारिणीं चन्द्रलेखामिव प्रतिपत्, (१७४) सहस्र-
नेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, (१७५) सर्वभूभृद्भ्यर्षितां
गौरीमिव मेना प्रसूतवती दुहितरं, (१७६) यया द्वयोः
सुतयोः उपरि स्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत ।

(१७७) अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्रता
सुतम् अष्टवर्षदेशीयम् उडूयमानकुटिलकाकपत्तकशिखण्डं

ताम्, अन्यत्र,—मन्दिः,—प्रभूतै, कनकै,—सूर्यैः, अबदाता—उज्वला ताम् ।
वनुषारामिव—धनदृष्टिमिव । द्यौः,—अन्तरीक्षम्, सा हि जगती महाऽभुदयाञ्च
दिवान्तरिक्षात् पततीति प्रसिद्धिः ।

(१७३) रत्नजातिमिव—रत्नराजिमिव । विला—अध्यास्तुनिकृति, समुद्रजलोच्छ्वास
इत्यर्थ, समुद्रकूल वा, (“अध्यास्तुनिकृतौ विला” “विला काले च सोमायामध्वेः
कूल-विकारयोः” इत्यमर-मेदिनी) चन्द्रलेखामिव—शशिकलामिव । प्रतिपत्—
प्रथमा तिथिः ।

(१७४) मद्भवेति ।—सहस्रे नेत्रैः,—बहुजननयनैरिति भावः, सहस्रनेत्रेण
—इन्द्रेण च, दर्शनयोग्या—दर्शनीया ता, जयन्तीमिव—तदाख्या कन्यकामिव ।
(“जयन्ती ह्यक्षभिर्द्वौर्ध्वोर्बिन्दुपुत्री पनाकयो” इति मेदिनी) शची—एन्द्राणी ।

(१७५) सर्वेति ।—सर्वे भूभृद्भिः,—राजभिः, अन्यत्र,—सर्वभूभृता—सर्वा भुव-
सभित्याप्य तिष्ठता हिमाद्रिणा इत्यर्थः ; यडा,—सर्वे भूभृद्भिः,—पर्वतै, राजकुमारी-
दर्शनेमया इति भावः, अभ्यर्षिता—प्रार्थिता तां, गौरीमिव—पार्वतीमिव । मेना—मैनाका,
हिमवन्महिषीति यावत् । [पूर्णशिव्यारभ्येतदन्तसन्दर्भे एक प्रभूतबन्धमेव सादृश्ये हेतुः,
इति साधारणधर्मस्य न्यल्पिन्यादिवहूपमानसम्बन्धात् मालोपमाऽलङ्कृतिः इति सङ्क्षेपः] ।

(१७६) यया—दुहित्रा, द्वयोः सुतयोः,—राज्यवर्द्धन-हर्षवर्द्धनयोः, उपरि
—अग्रे स्थितया इति शेषः ; यडा,—उपरि—अनन्तरमित्यर्थः, जातया इति शेषः,
ऊर्ध्वभागविराजमानया च । एकावलीलतया—एकसरेण हारेण इत्यर्थः । यशीनती
नितराम्—अतिशयेन अराजत इति सम्बन्धः ।

(१७७) अस्मिन्नेवेति ।—अस्मिन्नेव समये—दुहितजननकाले । “अस्मिन्नेव” इत्यस्य ।
“यशीनत्या भ्राता सुत .....भण्डिनामानम् अनुचर कुमारयोः अर्पितवान्” इति उत्तरेण

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

(१७८) खण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुवद्धसूर्द्धानं मकरध्वज-
मिव पुनर्जातम्, एकेन (१७९) इन्द्रनी कुण्डलांशुश्यामलितेन
शरीराङ्गेन इतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकाधवलितेन
सम्पृक्तकायमिव हरिहरयोः दर्शयन्तं, (१८०) पीनप्रकोष्ठ
प्रतिष्ठितपञ्चोन्वलयं परशुरा मिव (१८१) क्षत्रक्षपणक्षीण

सम्बन्धः । त निश्चिन्ति, अष्टवर्षदेशीयमित्यादिभिः । सुतं—स्वतनयम् । अष्टवर्षदेशीय
पायेण अष्टवर्षवयसमित्यर्थः, [ईषदूनाद्ये “ईषदसमाप्तौ—” (१३।१६७ पा०) इत्यादिना
देशीयप्रत्ययः] । उद्ध्वनानेति ।—उद्ध्वमान, —उट्टीयमानः, कुटिल, —भङ्गिमान्,
काकपक्षक एव—शिखा एव, शिखण्ड, —पिच्छ यस्य त, (“वात्मानान्तु शिखा पीक्षा
काकपक्षं शिखण्डकः” इत्यमरः), यद्वा, —काकपक्षकः,—काकपक्ष इव गाढकृष्ण
इति भावः, शिखण्डः,—चूडा यस्य तम्, (“शिखण्डो वर्ह-चूडयो” इति मे नि) ।

(१७८) ष्ठेति ।—खण्डपरशुः,—हरः, तस्य हुङ्कारेण—क्रोधजेन हुंसिति
शब्देन, योऽग्निः,—अनलः, तृतीयनयनादुत्थित इति भावः, तस्य धूमलेखया अनु
वद्ध, —आक्रान्तः, [“लेखाऽनुवद्ध—” इत्यत्र “लेखाऽनुवद्ध—” इति पाठे,—धूम-
लेखया—धूमरेखादर्शनेन, अनुवद्धः,—परिज्ञातः, यतोऽय धूमरेखावान्, अत एव
परध्वजसूर्द्धा इति परिज्ञानमित्यर्थः] सूर्द्धा—शिरीय तथाभूतं, मकरध्वजमिव
काम्मिव । पुनर्जातं—पुनरुत्पन्नम् । राम-कृष्णयोः इव राज्यवर्द्धन-हर्षयोः आनुकूल्याय
प्रवृत्तमिव इति व्यङ्ग्यम् ।

(१७९) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलस्य—नीलकान्तमणिविशेषस्य, यत् कुण्डल
कर्णभूषणं, तस्य अशुभिः,—प्रभाभिः, श्यामलित—सम्पन्नश्यामवर्णं तेन, शरीराङ्गेन
—अङ्गार्धभागेन, इतरेण—अन्येन, शरीराङ्गेनेति शेष, त्रिकण्टक—तदारू रद-
तयघटित कर्णभूषणं, तद्वक्ष्यन्तु प्राक् प्रदर्शितम्, तस्य सुक्ताफलानाम् आर्लेकेन
प्रभया, धवलितं—हस्तशुभ्रवर्णं तेन, सम्पृक्तकायमिव—सम्मिलितावयवमिव,
[“सम्पृक्तकायमिव” इत्यत्र “सम्पृक्तावतारमिव” इति पाठे,—मिलितावतरणमिव
एकत्र हरिहरात्माविर्भावः विशेषद्विभूचक ।

(१८०) पीनेति ।—पीनयोः,—स्थूलयोः, प्रकोष्ठयोः,—कूर्परधोभागयोः,
प्रतिष्ठित—प्रतिष्ठा गत, स्थितमिति यावत्, पुष्पलोहवलय मणिविशेषवलय
तथोक्तम् । [केचित्तु पुष्पलोहशब्देन “सृताग्निहीन रथचक्रम्” इति वदन्ति] ।

(१८१) क्षत्रेति ।—क्षत्राणां—क्षत्रियाणां, क्षपणेन—छिदनेन, क्षीण,—क्षय

परशुपाशचिह्नितं बालतां गतं, (१८२) कण्ठसूत्रग्रथित-
भङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिव उरःकाठिन्यखण्डितनर-
सिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं, शैशवेऽपि सावष्टम्भं बीजमिव
वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयोः अपितवान् ।

(१८३) अवनिपतेस्तु तस्य उपरि पुत्रयोः तृतीयस्य
नेत्रयोः इव ईश्वरस्य तुच्छं दर्शनमासीत् । राजपुत्रौ अपि

गतं, परशुः,—कुठार, अत एव पाशः,—ख्वाकारः ; उदा,—चक्षियक्षपणेन
चीण, —रेखामातावशिष्टं, अत एव अपकष्टः परशुः,—परशुपाशः, प्रथनाप्राधान्यात्
इति भावः, तेन चिह्नितः,—परशुरामोऽयमिवेति लक्षितः,, महावीरनिर्वहणचीर-
समित्प्रदत्तपरिचयपरिणद्धस्त्रेण इदानीमपि परशोः किञ्चित् खण्डं भूपणमिव दधानो
वा इत्यर्थः तम् । बालता—शिशुत्वं, गतं—प्राप्त, पुनरुत्पन्नं परशुरामविवेत्यर्थः ।
श्रीगम-लक्ष्मणयोः इव राज्यवर्द्धन-हर्षयोः उपासनार्थमेव परशुरामस्यैव कुमारस्य
तदग्रवीधकत्वमेतत् इति भावः ।

(१८२) कण्ठेति ।—कण्ठसूत्रे—गलदेशनिहिततन्तौ, ग्रथितः,—गुम्फितः,
भङ्गुर,—कुटिलाः, प्रवालाङ्कुरः,—विद्रुमप्रगीहः यस्य तम्, अत एव हिरण्य-
कशिपुमिव—तदाख्यस्मादिदंमिव । उर इति ।—उरसः,—वक्षसः, काठिन्येन—
दाह्येन, खण्डितः,—भग्न, नरसिंहस्य—नृसिंहाकृतेर्भगवती विष्णी, नखरखण्डः
यस्मिन् तथोक्तम् । व्यर्थीकृतभगवन्नरसिंहनखरत्वेन एतस्य विश्वीरंशत्वं ध्वनितम्, एकत्र
वाध्यवाधकत्वमेदाग्रहाददोषापत्तेः । गृहीतजन्मान्तरं—पुनर्जातमित्यर्थः । अभिनीर-
न्केन भग्नभगवन्नखरेणापि असुरेण साम्यप्रतिपादनात् हीनोपसेवसिति, अथ तथा-
दिधःसुराभावात् अखण्डत्वाच्च भगवतीऽङ्गानामसस्त्वत्वे सस्त्वस्वरूपात्मिकाऽतिशयोक्ति-
व्यङ्गा । सावष्टम्भ—सतेजस्काम् इत्यर्थः, बीजमिव—प्ररोहमूलमिव ; बालत्वान्
बीजमिवेत्युक्तेऽपि उच्येया । वीर्यद्रुमस्य—शौर्यद्रुमस्य ।

(१८३) अवनिपतेः,—राज्ञः । तस्य—भण्डिनामकस्य कुमारस्य । पुत्रयो
तृतीयस्य—आत्मजौ अपेत्य तृतीयस्यानमधिकृतस्य इत्यर्थः, तृतीयपुत्रत्वं गतस्येति
भावः, [“पूरणगुण—” (२।२।११ पा० इति न पठ्येत्समाप्त] ईश्वरस्य—हरस्य
नेत्रयोः तृतीयस्य—तृतीयनेत्रस्य इव, तुच्छं—समान, न तु भिन्नविधमित्यर्थः
दर्शनम्—अवलीकनम् ; अन्यत्र,—दृष्टिम् ; राजा आत्मपुत्रादिव त ददर्शनं इत्यर्थः

सकलजीवञ्चोक्तहृदयानन्ददायिनौ तेन (१८४) प्रकृति-
दक्षिणेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन उपेतौ नितरां रेजतुः ।
क्रमेण च अपरेणेव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्द्धमानौ यौवनम्
अवतेरतुः । (१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजा-
गंलौ (१८६) विकटोरःकवाटौ प्रांशुशालाभिरामौ महा-
नगरसन्निवेशौ इव सर्व्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, जीवलीकाना—प्राणिपूर्णजगतां, हृदयस्य—अन्तः-
करणस्य, आनन्दम्—उत्साहं, दत्तं,—जनयतः इति तौ ।

(१८४) प्रकृतिदक्षिणेन—प्रकृत्या—स्वभावेन, दक्षिणः,—सरलः, उदारो वा तेन,
दक्षिणदिग्भावेन च । मधु माधवाविव—चैत्र-वैशाखाविव, (“स्याच्चैत्रे चैत्रिकी मधु ।
वशाखे माधवी राधः” इत्यमरः) उपेतौ—युक्तौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । अपरेण—द्वितीयेन
प्रजानन्देन—प्रजानामानन्देन, भ्रात्रजन्मना यथा आनन्दो जायते, तथोर्थोवनोदयेन
प्रजाना तथाऽऽनन्दोद्भिः जातेति भावः । अवतेरतुः,—प्रापतुः, यौवनोद्गमसन्दिश्यो
वभूवतुः इत्यर्थः ।

(१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ—स्थिरौ—दृढौ, ऊरु—सक्षिणी, स्वभाविव, अन्यत्र,
स्थिरा,—दृढाः, उरवः,—महान्तः, स्तम्भाः,—स्थूणाः ययोः तौ, पृथुप्रकोष्ठौ—
पृथु—स्थूनी, पृथवश्च, प्रकोष्ठौ—“प्रकोष्ठौ मणिवन्स्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इत्युक्तौ
कूर्परधीभागौ इत्यर्थः, कच्चविशिषाश्च ययोः तौ, (“प्रकोष्ठौ मणिवन्स्य…… ।
भूपकचान्तरेऽपि स्यात् ॥” इति मेदिनी) दीर्घेति ।—दीर्घौ—आयतौ, भुजौ—बाहू,
अर्गलाविव—कवाटरोधककाष्ठदण्डाविव ; अन्यत्र,—सुजाविव अर्गलौ ययोः तौ ।

(१८६) विकटेति ।—विकटः,—विशालः, उरः,—वक्षस्यल, कवाट इव—
अररमिव, हारावरणभूतकाष्ठखण्डमिव इत्यर्थः, अन्यत्र,—उर इव कवाटी ययोः तौ ।
प्राश्रिति ।—प्राशू—उन्नतौ, शालौ इव—तदाख्यदक्षौ इव, अभिरामौ—रमणीयौ
अन्यत्र,—प्राशुना शालेन—प्राकारेण, (“प्राकारी वरणः शालः” इत्यमरः) यथा,
प्राशुभिः शालाभिः,—गृहविशेषैः, अभिरामौ । महिति ।—महत्तः,—विशालस्य, नगरस्य
सन्निवेशौ इव—अ स्थानभूतौ इवेत्यर्थः । सर्व्वेति ।—सर्वेषां लीकाना—जनानाम्
आश्रये—आश्रयदाने, अभयदाने इति यावत्, रक्षणे इति भावः, अधिष्ठाने च, चक्षौ
शक्तौ, योवराज्योचितवयोवत्त्वात् बहुप्रासादवत्त्वाच्चेति भावः ।

(१८७) अथ चन्द्र-सूर्यौ इव स्फुरज्ज्योत्स्नायशःप्रतापाक्रान्त-
भुवनौ अभिरामदुर्निरीक्ष्यौ, अग्नि-मारुतो इव समभिव्यक्ततेजो-
बलौ एकीभूतौ, (१८८) शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्यौ
इव अचलौ, महावृषौ इव कृतयुगयोग्यौ, अरुण-गरुडौ इव
(१८९) हरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपेन्द्रौ इव नागेन्द्रगतौ

(१८७) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “सर्व्वस्यामेव पृथिव्यां...प्रकाशतां
जग्मतुः” इत्युत्तरेणान्वयः । तौ विश्विनष्टि, चन्द्र-सूर्यावित्यादिभिः । स्फुरदिति ।—
स्फुरत्—सर्व्वतः प्रसरत्, ज्योत्स्नेव—कौमुदीव, यशः,—कीर्त्तिः, ज्योत्स्ना यश इव
इति च, भुवनाक्रान्तिसामर्थ्यादिति भावः, प्रतापः,—कीष-दण्डजं तेजः, (“स प्रतापः
प्रभावश्च यत्तेजः कीषदण्डजम्” इत्यमरः) आतपश्च, आह्लादकरत्वात् उद्देजकत्वाच्चेति
भावः, तेन आक्रान्तम्—अधिष्ठितं, भुवनं—जगत् याभ्यां तौ, अत एव अभिराम-
दुर्निरीक्ष्यौ—अभिरामः,—सुदर्शनः, चन्द्रतुल्यत्वादिति भावः, दुर्निरीक्ष्यः,—गिरीक्षितु
सशक्यः, दुर्दर्ष इति यावत्, सूर्यतुल्यत्वादिति भावः, सौम्य-भीमाविति तात्पर्यम् ।
समभिव्यक्तेति ।—समभिव्यक्तानि—सम्प्रकटितानि, तेजांसि—प्रभावाः, दीप्तयश्च,
तथा बलानि—सामर्थ्यानि, वेगा इत्यर्थश्च याभ्यां ययोर्वा तौ, अत एव एकीभूतौ
—समवेतौ, अन्योऽन्यानुवर्त्तिनौ च ।

(१८८) शिलेति ।—शिलावत् शिलाभिश्च कठिनः,—दृढः, कायबन्धः,—
अवग्रवसंस्थानं ययोः तौ । अचलौ—अकम्पौ, कर्त्तव्ये अप्रतिहतोत्साहवत्त्वात्, गति-
रहितौ च, स्यावरत्वात् इति भावः । कृतयुगेति ।—कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ; अन्यत्र,
—कृतस्य—रथहलाद्याकर्षणादिनिमित्तं निर्मितस्य, युगस्य—रथहलाद्यङ्गकाष्ठ-
भेदस्य, (“युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु” इति मेदिनी) योग्यौ—
समुचितौ, वह्ननक्षमौ च ; यद्वा,—कृतयुगस्य इव योग्यः,—अनुरूपः, विनीतत्वादि-
गणाभ्याससत्त्वात् निर्घालसत्वीत्कर्षवत्त्वाच्चेति भावः ; अन्यत्र,—सत्ययुगे यादृशी
शकटादिशोजना निघता आसीत् तदयोग्यौ ; अतिभारवहनसामर्थ्यादिसत्त्वात् इति
भावः ।

(१८९) हरीति ।—हरयः,—अश्वः एव, वाहनानि—यानानि, तैः विभक्तं
—विभज्य गृहीतं, स्कन्धसध्यादिभागेन स्थितमिति भावः, शरीरं—देहः ययोः तौ,
पृथक्कृताश्ववाहनौ इत्यर्थः, चित्वाशसादिकत्वाऽभिज्ञत्वात् इति भावः ; अन्यत्र,—

(१६०) कर्णाञ्जुनी इव कुण्डल-किरीटधरौ, पूर्वापरदिग्भागौ
व सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसम्पादनसमर्थौ, अमान्तौ इव

हरिः,—सूर्यस्य, विष्णुश्च, (“यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुक्राजिषु । शुक्राहिकपिभेकेषु
हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥” इत्यमरः) बाहने—वहनकर्त्तृषि, विभक्तौ—परिकल्पित-
मित्यर्थं, शरीरं याभ्या तौ । अरुणस्य सूर्यवाहनत्वे तत्सारधित्वात्, गरुडस्य
च विष्णुबाहनत्वं प्रसिद्धमेव ; अपरिमेयशक्तिमत्त्वात् इति भावः । इन्द्र,—शचीपतिः,
[इतिधातोः “ऋज्जेन्द्र—” (उ० २ पा० २८ वृ०) इत्यादिना रन्प्रत्यये रूपम्]
उपेन्द्र,—नामनरूपी विष्णुश्च तौ, अदितिगर्भसम्भूतौ इति भावः, नागेन्द्रगतौ—
नागेन्द्रवत् गतं नागेन्द्रेण गतं—गमनमिति वा यथीक्षी, -गजेन्द्रगामिनौ, गजेन्द्र-
वा तौ वा, धीरसन्धरगामित्वात् त्रिलोक्यधिनायत्वात् वा ; अन्यत्र,—नागेषु—
गजेषु, पन्नगेषु, [पन्नम्—अधीमुखं यथा यथा गच्छन्ति इति, पद्भ्यां न गच्छन्ति
इति वा ; अत्र “अन्धेष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति सूत्रे “अपिशब्दः सर्वोपाधि-
त्यभिचारात्” इति द्योतितः, तेन पन्नोपपदात् गमधातो उप्रत्यये रूपम् । “नागः
पन्नगमातङ्गकूरचारिषु तीयदे” इति मेदिनी] इन्द्रः,—श्रेष्ठः, ऐरानतः श्रेष्ठश्च इत्यर्थः,
तत्र गतौ—स्थितौ ।

(१६०) कर्णाञ्जुनी—कुन्तीसुतौ इति भावः । [इह लोकीत्तरपरमरमणीय-
दृग्दर्शनेजीवसहीदरत्वे कबीन्द्रायहेण औपग्यानुकूल एव कुण्डलादिधारणार्थं
बोधवगमः, प्रसिद्धेऽप्रतिभे बैराव्यनुषङ्गे तात्पर्याभावात्, अन्यथा अप्रयुक्तपट्टपस्येन
सौभवात् द्यौर्धावावतारणात्, महापुरुषमहासत्त्ववर्णनमनोहरसुरभि वृदकुसुमाच्चित्ते
महाहर्षरूपीः अयुक्तहीनाद्यर्थलोपपदपात्राणादिप्रक्षेपः स्यात्] । कुण्डलमिति ।
—कुण्डलं—कर्णाङ्गारभेदः, किरीट—शिरोभूषणं, तयोः धरौ—धारिणी ;
अन्यत्र,—कुण्डलधरः,—कर्णः, किरीटधरः,—अञ्जुनी तौ । [अत्र “चन्द्र-सूर्यौ”
इत्यादीनाम् एतदन्तानां सहजसौभवादसमनमेव प्रधानाशयः, इति प्रायः सही-
दरार्थकोपमानवृन्दे भिन्नार्थानामपि त्रिचतुराणां कृतिन्यायेन ग्रहणम् इति नैव
शङ्कावशाशीऽपि । अन्यत् सर्वमवदातम्] । पूर्व्वेति ।—पूर्व्वश्च—प्राक् च, अपरश्च—
पश्चिमश्च तौ, दिग्भागौ—दिशां विभागौ तौ इव, सर्वेति ।—सर्वे च ते तेजस्विनः,
—प्रतापवन्तः, राजानः गृह्यश्च आदित्या वा तेषाम् । उदयेति ।—उदयः,—
अभ्युन्नतिः, आनिर्भावनश्च, अस्तमयः,—नाशः, अदर्शनश्च, तयोः सम्पादने - विधाने,
गमर्थौ—जमौ, अनुग्रहदृष्ट्या उदयसम्पादनक्षमौ, निग्रहदृष्ट्या नाशसम्पादनसमर्थौ

अतिमानेन (१८१) आसन्नवेलाऽर्गलनि रोधसङ्घटे कुंकुटीरके
तेजःपराङ्मुखीं छायापि जुगुप्समानौ, (१८२) स्वात्मप्रति-
विम्बन अपि पादनक्षुलब्धेन लज्जमानौ, शिरोरुहाणामपि
भङ्गेन दुःखम् अवतिष्ठमानौ, चूडामणिसङ्क्रान्तेनापि द्वितीयेन
आतपत्रेण अपत्रपमाणौ, भगवति (१८३) षण्मुखेऽपि स्वासि-
शब्देन असुखायमानश्रवणौ, दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूय-

ष इत्यर्थः । अमानौ इय—पर्याप्तम् अगच्छन्तौ इव । अतिमानेन—अतिगौरवेण
इति यावत् ।

(१८१) आसन्नेति ।—आसन्ना—निकटवर्तिनी, वेला—सैमा, जलभिजलरूपा
इत्यर्थः, मा एव अर्गल—प्रतिरोधनं, तेन निरोधः,—प्रसराभावात्, तेन सङ्घटम्—
अप्रशस्तामिति यावत् राजकीयच्छायासभाराणां पर्याप्तम् अयोग्यमिति भावः तस्मिन्,
कुः,—पृथिवी एव, (“गीता कुः पृथिवी पृथ्वी” इत्यमरः) कुटीरकं—सुदृग्दृहं तस्मिन् ।
तेजःपराङ्मुखीं—तेजः,—प्रसापः, पराङ्मुखं—प्रतिनिवृत्तं, प्रसरणायकाशविरहादिति
भावः यस्याः तथाभूता, छाया—शरीरप्रतिविम्बं, जुगुप्समानौ—कथमेवा निरुक्त-
तेजाः, क्षिणतामिति निन्दन्तौ, पृथिवी इतीऽप्यधिका विकृता चेत् आवयोस्तेजोऽपि
दूरप्रसारि भवेत्, तदभावात् तेजसः प्रसरणस्यानाभावात् तथा जुगुप्सा इति भावः ;
अथवा,—तथाविधे कुंकुटीरके—सुदधरामण्डलात्मके, तेज पराङ्मुखीं—पर्याप्तपत्रतीपाम्
उदयास्तमयनकालिकामपि यत् पूर्वपरकालादौ प्रत्यक्षीभूतामिति, तथाभूतां छायापि
जुगुप्समानौ—निन्दन्तौ इत्यर्थः ; गर्हाया स्वार्थे सनः तथैव त्वात्, अशेररुक्प्रतेः
पराङ्मुक्तां शरीरकच्छायामप्यसहमानौ इति भावः, एतेषु सर्वसमुद्रान्तमूमण्डलाधिकारः
सर्वसमुद्राधिकारश्च एतयोः पराङ्मुखप्रवृत्तिविमुखयोः सूचितः ।

(१८२) स्वात्नेति ।—स्वस्य—निजस्य, आत्मनः,—शरीरस्य, (“आत्मा .पुंलि
स्वभावे च..... । .....शरीर-ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) प्रतिविम्बं—छाया,
ते लज्जमानौ—अपमाणौ, अभिमानातिशयात् ममापि चरणपतनमिति धियेति भावः ।
शिरोरुहाणां—केशानामपि, भङ्गेन—भङ्गुरत्वेन, कुञ्चितत्वेनेत्यर्थः, युद्धे पलायनेन च ।
चूडामणिसङ्क्रान्तेन—शिरोरत्रप्रतिफलितेन, अत एव द्वितीयेन—एकाधिकेनेत्यर्थः,
आतपत्रेण—हृत्त्रेण, अपत्रपमाणौ—लज्जमानौ, कथमेकच्छवलेऽस्माकं द्वितीयच्छव-
लदृश्यते ॥ इति धियेति भावः ।

(१८३) षण्मुखे—पङ्कानने, स्कन्ददेवे इत्यर्थः । स्वानिशब्देन—स्वामी—

माननयनौ, (१८४) सन्ध्याऽञ्जलिघटनेषु अपि शूलायमानोत्त-
माङ्गी, (१८५) जलधरघृतेन अपि धनुषा दोदूयमानहृदयौ,
आलेख्यक्षितिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ,
(१८६) परिमितमण्डलसन्तुष्टं तेजः सवितुरपि अबहुमन्य-
मानौ, (१८७) भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ,
बलवन्तमङ्गलविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरी-

कुमार, प्रभृश तच्छन्देन असुरहायमानशरणो—दुःखानुभाविकर्षी इत्यर्थः, कथ-
सम्पदातिरिक्ते अपि स्वामीति प्रयुज्यते इति धियेति भावः । दर्पणघटने—आदर्शाव-
लोकितेन, प्रतिपुरुषेण—प्रतिनिम्बगतेन जनेन, प्रातस्पर्द्धिपुरुषेण वा, स्वप्रतिनिम्ब दर्पण-
पतित दृष्टा प्रतिस्पर्द्धी अयमिति धियेति भावः, दूयमाननयनौ—असन्तुष्टनेवौ ।

(१८४) सञ्चेति ।—सन्ध्यायाम् अञ्जलिघटनानि—सन्ध्याकालिकदेवतानन्दने
धिरसि अञ्जलियोजनानि इत्यर्थः तेषु, शूलायमान—शूलबिद्धमिवाचरत्, उत्तमाङ्गं—
धियो ययो तौ अक्षदम्बिनन्दने एव लोकैः शिरसि अञ्जलिर्बन्ध्यते, नयन्तु कथमञ्जलिं
शिरसि वक्षीम ॥ इति धियेति भावः ।

(१८५) जलेति ।—जलधरघृतेन—सेषघृतेन, धनुषा—शक्रधनुर्बेत्यर्थः,
दोदूयमानहृदयौ—पुन पुनः सन्तप्यमातमानसौ, कथमपरेणापि धनुर्भ्रियते अस्मान्
समक्षम् ॥ इति त्रौधादिति भावः । आलेख्यक्षितिपतिभिः—निर्वापितनृपतिभिः
इत्यर्थः । सन्तप्यमानचरणौ—दृश्यमानपादौ, कथमेते अस्माकं चरणेषु न प्रणमन्ति ॥
इति त्रौधादिति भावः ।

(१८६) परिमितेति ।—परिमिते—परिच्छिन्ने, इयत्तया ईदृक्तया च इति भावः,
मण्डले—निम्बे, देशे च, निम्बे इत्यर्थः, (“मण्डल परिधौ देशे कोटि द्वादशराजसु ।
कोर्विऽयु निम्बे निम्बे विष्णु ० ॥” इति मेदिनी) सन्तुष्टम्—एतदेव पर्याप्तमिति मत्वा
हृष्टमित्यर्थः, सवितु—सूर्यस्य, जः,—आतप, प्रभावश्च, अबहु—अ प्रभूतमित्यर्थः,
मन्यमानौ—अवधारयन्तौ, स्वस्य अपरिमिततेजः शालिनादिति भावः ।

(१८७) भूभृदिति ।—भूभृता—मन्दराचलेन इत्यर्थः, भूभृद्भिः,—राजभिः,
अपहृता लक्ष्मीः,—यौ, रत्नादिस्मपञ्च यस्मात् तथाभूतं, सागरमपि उपहसन्तौ—
परहास्य कुर्वन्तौ ; ततोऽपि स्वस्य दुर्दम्बलादिति भावः । अक्रतः,—अनाचरितः,
नियह—युद्धम्, अक्रतः,—अश्रुतः, नियहः,—शरीरं येन तथोक्तञ्च, मारुतं—
शुंवा निन्दन्तौ—कुत्सयन्तौ, यद्भिः नियहवत्त्वमस्य अभविष्यत्, तदा कियत्

बालव्यजनवीजितेन दह्यमानौ, जलधीनामपि शङ्खैः खिद्य-
मानौ, चतुःसमुद्राधिपतिम् अपरं प्रचेतसमपि असहमानौ,
(१८८) अनपहृतच्छतानपि विच्छायान् अवनिपालान् कुर्वाणौ,
साधुषु अपि असेवितप्रसन्नौ सुखेन मधु चरन्तौ, (१८९) दुष्ट-
राजवंशान् उभया दूरस्थितानपि क्लानिमानयन्तौ, अनुदिवसं
शस्त्राभ्यासश्यामिकाकलङ्कितम् अशेषराजकप्रतापाग्निनिर्वापण-

बलम् अन्नाभिः अद्रव्यतेति धियेति भावः । हिमनतोऽपि—हिमाद्रिरपि, चमरीणां
तदाख्यमृगभेदानां, बालव्यजनेन—पुच्छरूपव्यजनेन, वीजितेन, वधमेव चामरव्यजनेन,
वीज्यामहे, कथमयमपि ॥ इति ईर्ष्येति भावः । जलधीना—सागराणां, शङ्खैः,—
कम्बुभिः, निधिविशेषैश्च, (“पद्मशङ्खादयो निधेः” इत्यमरः) खिद्यमानौ—क्लिश्यमानौ,
शङ्खनिधिसुजी वयमेव, कथं जलधिषु एतत्सङ्गान् ॥ इति स्पृष्टेति भावः । अपरम्—
अन्यम्, अस्मदतिरि—मिति भावः, प्रचेतस—वरुणदेव, (“प्रचेता वरुणः पाशैः”
इत्यमरः) असहमानौ—अक्षममाणौ । सर्जित विनर्णितेभ्यः उपमानभूतेभ्यः उपमेय-
भूतयोरेतयोराधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१८८) अनपहृततेति ।—न अपहृत क्व येषां तान्, विजित्य पुनः स्वे स्वे पदे
प्रतिष्ठापितानिति भावः, विच्छायान्—विगताः छायाः,—अनातपाः येषां तथा-
विधान्, ये कृत्स्नि, ते कथं निच्छायभाजः (आतपभाजः) इति आपाततः विरोधात्
विरोधाभासः, परिहारस्तु—निच्छायान्—विगतकान्तीन्, पराजयव्यलीकादिति भावः,
अवनिपालान्—राज्ञः । साधुषु—सज्जनेषु, असेवि-प्रसन्नौ—विना सेना प्रसन्नौ—
प्रसादवन्तौ, सज्जनप्रियौ इत्यर्थः, असेविता—अपीता, प्रसन्ना—मद्यविशेषः याभ्यां तौ
इति च, मधु चरन्तौ—मधुरभाषिणौ इत्यर्थः, मधु—मद्य, चरन्तौ—खवन्तौ इति च ;
य’ असेवितप्रसन्न, कथं तस्य सुखात् मधु खवति ? इति विरोधः, परिहारस्तु
पूर्वव्याख्यया इति बोध्यम् ।

(१८९) दुष्टराजवंशान्—दुष्टराजकुलानि, वंशान्—वैष्णुदण्डाश्च, उभया—प्रतापा-
ग्निना, सन्तापेन च, क्लानि—मालिन्यं, शुष्कताञ्च, उभया तु निवाटस्यानेव मक्तिणीकरोति,
न तु दूरस्थान् इति विरोधः, परिहारस्तु, उभया प्रतापाग्निना इत्यनेन प्रदर्शितः । अनु-
दिवस—प्रतिदिनम्, शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम् अभ्यासेन—आह्वया, पुनःपुनर्व्यवहारेण
इत्यर्थः, या श्यामिका—कलङ्करेखा, तथा कलङ्कित—सज्जातानि—णम् । अशेषेति ।—अशेषाणां
—क्लानानां, राजवानां—राजव्यानां, प्रतापाग्नेः,—वीर्यवहेरित्यर्थं निर्वापणेन—प्रतिघातेन,

मलिनमिव करतलमुद्बहन्तौ, (२००) योग्याकालेषु धीरैः
धनुर्ध्वनिभिः अभ्यर्णोपभोगाय दिग्बधूभिः इवालपन्तौ, राज्य-
वर्द्धन इति हर्ष इति (२०१) सर्वस्यामेव पृथिव्याम् आवि-
र्भूतशब्दप्रादुर्भावौ, स्वल्पीयसा एव कालेन द्वीपान्तरेषु अपि
प्रकाशतां जग्मतुः ।

एकदा च (२०२) तौ आह्वयं श्रुत्वा अश्वन्तरगतः पितृ-
सस्त्रेहम् अवादीत्,—“वत्सो ! प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सङ्गृह्याः ।
प्रायेण परमाणव इव समवायेषु अनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति
पार्थिवं क्षुद्राः । क्रीडारसेन नर्तयन्तो मयूरतां नयन्ति

प्रश्मनेन इत्यर्थः, [“निर्वापणं विशसनं मारण प्रतिघातनम्” इत्यमरः । “निर्वापण—”
इत्यत्र “निर्वापण—” इति पाठान्तरं न समीचीनम् ; “प्रादेशनं निर्वापणम्—” इत्यमरातु-
शा ने निर्वापणशब्दस्य दानपर्याये प्रयोगदर्शनात्] मलिनमिव—मलदूषितमिव, मसी-
लि मिवेति भावः । नङ्गेनीरप्रक्षेपणादिरूपसाधनमन्तरेण करतलाभ्यां निर्वापणं विकृष्टं,
प्रतापवद्धेः इति समाधानात् सूर्यांशलात् करतलाग्निनिर्वापणसङ्गतेश्च त्रिरीषाभासः ।

(२००) योग्याकालेषु—अथासकालेषु, (“योग्यः प्रवीणयोगार्हो... । ...
स्वभ्यासाकर्तृशक्तिः” इति मेदिनी) धीरैः,—गभीरैः, धनुर्ध्वनिभिः,—कार्मुक-
नि.स्त्रैः, अभ्यर्णः,—सन्निहितः, प्रत्यासन्न इत्यर्थः, अचिरभाषेति भावः, य उपभोगः,
—दिक्पालानां विजयेन सभोगः तस्मै । [“अभ्यर्णोपभोगाय” इत्यत्र “अभ्यर्णोप-
भोगात्” इति पाठान्तरं, तत्राभ्यर्णोपभोगमभिप्रेत्येत्यर्थः, “त्यन्नोपे कर्मण्यधिकारणे”
(वा०) इति पञ्चमो] ।

(२०१) सर्वस्या—समयायाम् इत्यर्थः, सार्वभौमेश्वरतनयत्वात् अलीकिक-
प्रभानशालित्वात् वा इति भावः । आविर्भूतेति ।—आविर्भूतः,—प्रकाशितः, शब्द-
प्रादुर्भासः,—ख्यातिः ययोः तौ । स्वल्पीयसेव—अल्पत्वेनैव । द्वीपान्तरेषु—अन्वेषु
द्वीपेषु, जम्बूद्वीपातिरिक्तेषु द्वीपेषु इत्यर्थः, प्रकाशता—ख्याततामि यर्थः ; दृष्टतर्क-
शक्तिशालित्वात् इति भावः ।

(२०२) तौ—राज्यवर्द्धन-हर्षाख्यकुमारौ । श्रुत्वा—श्रुताहारः, सध्यन्दिने
इति भावः । अश्वन्तरगतः,—अन्तःपुरवर्ती । प्रथमं—प्रधानभूतम् । राज्याङ्गं—
राजकर्मणः अन्वयः, राज्यपीडकमिति भावः । सङ्गृह्याः,—सञ्चरित्वाः अमात्या इत्यर्थः ;

बालिशः । (२०३) दर्पणमिवानुप्रविश्य आत्मीयां प्रकृतिं
सङ्गमयन्ति पल्लविकाः । (२०४) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः

मैत्रच्छण-नरनाथानुरागयोः एकवासुलभवात् इति भावः । चुद्राः,—नीचाशयाः,
साधारणा जना इत्यर्थः ; अन्यत्—चुद्राः अतिमूर्खावयवाः परमाणव इव,
समवायेषु—सयोगेषु, मिलित्वा मन्त्रणाकार्येषु इत्यर्थः, संहतिषु च ; समवायेषु
अनुगुणीभूयायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां कथमिह प्रत्ययहेतुः इति सयोगोऽर्धोऽवसेयः ;
अनुगुणीभूय—अनुकूलभूय अनुकूलमतं प्रदर्श्य इत्यर्थः, प्रविश्य च, अन्योऽन्वयमिति भावः,
पार्थिवं—राजानं, द्रव्यं—सामान्य जनरूप वस्तु, स्वायसाधनाय उपकरणीभूतमिति
धावत्, अस्यापि ते स्थित्यनर्हवादि ते भावः ; अन्यत्,—पार्थिवं—पृथिवीसम्बन्धि, द्रव्यं—
वस्तु, क्षित्यङ्कुरादिरूपमिति यावत्, प्रायेण बाहुल्येन, कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति ; “प्रायेण”
इत्यनेन अट्टादिकमपि हेतुरत विद्यते, प्राधान्यत्तु पुरुषकारशक्तमतं तेषामेव इति
ध्वनितम् । नीचाशयाः प्रथमं मन्त्रणासदसि गच्छन् राज्ञः अनुकूलमतं प्रकाशयन् शनैः शनैः
प्राजानम् आयत्तीकृत्य स्वमतानुवृत्तिं कुर्वन्ति इति समुदितार्थः । अत्रायमाशयः,
—यथा समवायिकारणैः समवायसम्बन्धेन परमाणवः सम्भूय द्रव्याणि उत्पादयन्ति, तथा
चुद्रा जनाः अनुगुणीभूय पार्थिवम् अन्वविधमेव घटयन्ति ; चुद्राः भृत्याः परिहरणीया
इति फलितम् । क्लोडारसेने । बालिशः—भूर्त्ताः, [बालाः सन्ति एषाम् इति
बालिनः,—भूर्त्तानः, तान् श्लान् कदम्बभावापत्रकपटान्तरितपरामर्शः हीनविचारैः वा
लघूकुञ्चन्ति तथाक्ताः । बाल्युपदानम् आधाताः “आतोऽनुपसर्ग कः” (३।२।३ पा०)
इति रूपम्] प्रवृत्त्यनुकूलवाटुवाक्यादिभिः कोमलमतिस्त्रायतीकरणपटवः इत्यर्थः,
शिशवश्च, (“शिशवश्चे च बालश्च” इत्यमरः) क्लोडारसेन—क्लोडारसेण, नच्यन्तः,—
चालयन्त इत्यर्थः, नृत्यं कारयन्तश्च, मयूरता—धूतजनसैव्यतामित्यर्थः उपहास्यतां वा,
शिशुवच्च, नयन्ति—प्रापयन्ति ; बालका मृधा क्लोड वा मयूर नभयन्ति, तथा धूर्त्ताः
अधीन नृपमन्त्रं वा क्लोडारसेन उवाच क्लोडनक कुर्वन्तीति भावः ।

(२०३) दर्पणमिति ।—दर्पणं नव अनुप्रविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, समवाय-
कूलचाटुवादैः समीरञ्जनं कृत्वा इति भावः राजानम् अन्यं वा इति शेषः, आत्मीयां
प्रकृतिं—स्वभावं, प्रतिच्छायाच्च, सङ्गमयन्ति समारोपयन्त ; दर्पणे यथा प्रतिबिम्ब
भवति, तथा रङ्गव्यङ्गनायाकञ्चुक्रैः अभ्यन्तरं प्रविष्टैर्धूर्त्तैः चित्तरञ्जनेन राजा अन्यो वा
स्वां प्रति धूर्त्ततां नीयते इति भावः । पल्लविकाः—विटाः ।

(२०४) स्वप्ना इव—“स्वप्नी निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु या इत्युक्तलक्षणा

असद्बुद्धिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । (२०५) गीतनृत्यहसितैः
उपेक्षितामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव वातिकाः ।
(२०६) चातका इव तृष्णावती न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः ।
(२०७) मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः ।
(२०८) यमपट्टिका इव अखरे चित्रमालिखन्ति उद्धीतकाः ।

इव, सिध्यादर्शनैः—असच्छास्त्रैः; अलीकवस्तुप्रकटनेश्च, असतीम्—अशीभनां,
दृष्टामित्यर्थः बुद्धिं—ज्ञानम्. असति—अविद्यमाने अलीके च, बुद्धिं—धियं, जनयन्ति—
उत्पादयन्ति; विरन्तरमसंप्रपञ्चपथे वक्ष्यन्त्वात् इति भावः । विप्रलम्भकाः,—प्रतारकाः,
असन्मार्गप्रवर्त्तकाः इति भावः ।

(२०५) गीतंति ।—गीतं—गानं. नृत्यं—नर्तनं, हसितं—हासः तः, उपेक्षिताः,
—अवधीरिताः, अविकसिता इत्यर्थः, वातिकाः,—वायुजनिता इत्यर्थः, [“तत
आगतः” (४।३।७५ पा०) इति वातात् ठञि रूपम्] विकाराः,—रोगविशेषा इव,
वातिकाः,—धूर्ताः, उ मत्ततां—विकृतचित्तताम्, आवहन्ति—नयन्तीत्यर्थः, सदसद्भिचार-
शक्तेर्दुर्बलीकरणात् इति भावः ।

(२०६) चातका इव—तदारूपचिविशेषा इव, तृष्णावन्तः,—धनलुब्धाः,
पिपासिताश्च, अकुलीनाः,—अकुलजाः, दुष्कुलजाता इत्यर्थः; अन्यत्र,—न कौ—
पृथिव्यां, लीनाः,—स्थिताः, आकाशचारिण इत्यर्थः, ग्रहीतुं—वशीकर्तुं, धर्तुञ्च न शक्यन्ते
—न पार्थ्यन्ते; एकत्र,—दुष्टदृष्टयत्वात् खलप्रकृतिकत्वाच्च, अन्यत्र,—आकाश-
चारित्वात् इति भावः ।

(२०७) मानसे इति ।—जालिकाः,—कूटकारकाः, शठा इत्यर्थः, जालीप-
क्षीयिनः कौवर्त्ताश्च, मानसे—चित्ते, तदाख्यसरसि च, स्फुरन्तं—विराजमानम्,
अभिप्रायम्—आशयं, गृह्णन्ति—अवबुध्यन्ते, धरन्ति च; उभयत्र निरपराधसरलप्राणि-
नियन्त्रणं समानम् इत्याशयः ।

(२०८) यमपट्टिका इवेति ।—उद्धीतकाः,—अतिदुश्चरितत्वेन उच्चैर्गोति—
कीर्त्तनं देषां तथाभूताः, अतिदुर्विनीता इत्यर्थः, यमपट्टिका इव—यमस्य पट्टिका
येषां ते, यमदूता इत्यर्थः, यमपट्टेन—यमपट्टप्रदर्शनेन जीवन्ति इति वा ते
यमपट्टिकाः इति, अन्तःकशासनप्रवन्तः, गृहीतपट्टलिखितसपरिजनधर्मराजाः वा,
से इव, बहुश्रीहितमात्मान्तउन्नतयोः ग्रहणं. स्त्रीलिङ्ग-पंलिङ्गयो उपमानीपमेय-
भाववस्य साधुत्वाभावात्, अखरे—आकाशे, अभिचौ इत्यर्थः, वस्त्रे च, चित्रम्—

(२०९) शल्यं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः । (२१०) यतः सर्वैर्दोषाभिषङ्गैः असङ्गतौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ अभिरूपौ मालवराजपुत्रौ श्वातरौ भुजौ च मे शरीरात् अव्यतिरिक्तौ कुमारगुप्त-साधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ । अनयोः उपरि भवद्गामपि न अन्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्” इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश ।

(२११) न चिरात् द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्द्धन-हर्षौ

आश्लेष्यम्, असम्भाननीयं नस्तु इति भावः, आलिख्यस्व, आलिखन्ति—चित्तयन्ति ; यमदूता यथा अदकीर्तमेव स्वन्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा तादृशा धूर्ताः सहसा असम्भान्यमनिष्टमुत्पादयन्ति ; यदा,—यमपट्टिका यथा विविधं चित्रं यमपुरतन्तं नखे आलिख्य दर्शयित्वा विषयमुत्पादयन्ति, तथा धूर्ता आकाशकुसुमीपमं विविधं सुख-चित्तं प्रदर्श्य राजानमायत्तीकुर्वन्तीति भावः ।

(२०९) शल्यमिति ।—अतिमार्गणाः,—अत्यर्धमन्वेषणपराः, प्रतिशवेन छिद्रान्नेषिय इत्यर्थः, नाह्यभक्तिप्रदर्शनः धूर्तनिश्चिन्नाः इति भावः, तीक्ष्णशराश्च ; (“मार्गणी यान्त्रिके शरे । यान्त्राऽन्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी) हृदये—अन्तरात्मानि, नचसि च, शल्य—व्यथानिश्चिप, स्व फलकश्च ; निक्षिपन्ति—निदधतीत्यर्थः ।

(२१०) यत इति ।—यतः,—यस्मात्, सर्वैः दोषाभिषङ्गैः,—दोषैः,—अनिष्टादिभिः, अभिषङ्गाः,—पराभवाः तैः, (“अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः) असङ्गतौ—असंसृष्टौ, सर्वदोषनिर्मुक्तौ इत्यर्थः । बहुधा—बहुना प्रकारेण, उपधाभिः,—कलैः, भृत्यानां परीक्षणोपायविशेषैरित्यर्थः, “उपेत्याधीयते यस्मादुपप्रेति ततः श्रुता । उपाय उपधा ज्ञेया तथा भृत्यान् परीक्षयेत् ॥” इत्युक्तेः ; परीक्षितौ—अवेक्षितौ । शुची—विशुद्धचरितौ । विनीतौ—विनयवन्तौ । विक्रान्तौ—पराक्रमशालिनौ । अभिरूपौ रमणीयौ, सुन्दराकृतौ इत्यर्थः । (“अभिरूपो बुधे रम्ये” इति मेदिनी) । अव्यतिरिक्तौ—अभिन्नौ । अनुचरत्वार्थम्—साहचर्यार्थम् । इमौ इति ।—तत्र अनर्त्तमानयोरपि तयोरनन्तरमेव आगमनात् इदंशब्देन निर्देशी ज्ञेयः । निर्दिष्टौ—निरूपितौ । तयोः,—मालवराजपुत्रयोः कुमारगुप्त-साधवगुप्तयोः भावीः ।

(२११) “न चिरात्” इत्यस्य “राज्यवर्द्धन-हर्षौ कुमारगुप्तं पृष्ठतः तस्य...

प्रतीहारिण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसंः
नात्युच्चं, नातिखर्वम्, अतिगुरुभिः पदव्यासैः अनेकनरपति-
सञ्चरणचलां निश्चलीकुर्वाणम् इव उर्ध्वम्, (२१२) अनवर-
ताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् जरुद्वयात् निष्पत-
तेव अनुत्खण्णजानुश्रित्यप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भास-
मानम्, (२१३) उल्लिखितपांश्वप्रकाशितक्रशिन्ना मन्दरमिव
सुरासुररभसभ्रमितवासुकिक्वणचीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्,

आधवगुप्तं दृष्टशतुः” इत्येण सखन्मः । प्रथमं तावत् कुमारगुप्तं निशिनष्टिः,
प्रतीहारेखेत्यादिभिः ।—प्रतीहारिण—दौनारिकेण । अष्टादशवर्षवयसम्—अष्टादशवर्षः
यव यस्य तादृशम् । अतिगुरुभिः,—अतिभारवद्भिः, सत्त्वसारत्वादिति भावः, पदव्यासैः
—पदनिक्षेपैः । अनेकेति ।—अनेकेषु— बहुषु, नरपतिषु—राजसु, सञ्चरणेन—सङ्गमनेन,
चला—चञ्चलाम्, एकवास्याविनीमित्यर्थः, बहुस्वामिकासिति भावः । निश्चलीकुर्वाणमिव
—स्थिरीकुर्वाणमिव, एकस्वामिका कुर्वाणमिव इत्यर्थः । उर्ध्वम्—पृथ्वीम् ।

(२१२) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अनिच्छेदं यथा तथा, अभ्यन्तेन—पुनः
पुनः शीलितेन, लङ्घनेन—उत्प्लवनेन, उल्लङ्घनेन इति यावत्, बाल्यसुलभाचारात् इति
भावः, घनं—सान्द्र, निनिष्ठमिति यावत्, उपचयेन—वृद्ध्या, कठिनम्—अशिथिलं,
दृढमित्यर्थः, यत् मांसं, तेन मेदुरं—पुष्टं तस्मात्, [“भङ्गभास—” (३।२।१६१
पा०) इत्यादिना घुरचि रूपम्] जरुद्वयात्—जरुयुगलात्, निष्पततेन—निर्गच्छतेन ।
अनुत्खण्णेति ।—अनुत्खण्णः,—अनुत्कटः, यः जानुश्रित्यः,—जङ्घीर्षः । सन्धिः, तस्यात्
प्रसूतम्—उद्भूतं तेन, तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन—तनुतरः,—चीणतरः, ऊर्ध्वपेक्षया इति
भावः, यः जङ्घाकाण्डः,—प्रसृतादण्डः, जानु-गुण्फयोरन्तरदेश इत्यर्थः, तदयुगलेन—
तद्वयेन, कृशतरजङ्घाकाण्डवयेन इत्यर्थः, भासमान—राजमान, मासनीरु-तनुजान-
शान्तिवस्यातिरमणीयत्वात् इत्याशयः ।

(२१३) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितेन—तनूकतेन, (“स्वादुल्लिखितमुत्कीर्णं
तनूकते च नाच्यवत्” इति मेदिनी) पार्श्वेन—पार्श्वदेशेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः,
क्रशिन्ना—कार्श्यं यस्य तेन । सुरेति ।—सुराश्च असुराश्च तैः, रभसेन—वेगेन,
भ्रमितस्य—सञ्चलितस्य, वासुकेः,—नागराजस्य, कषणेन—घर्षणेन, चीणे—कृशं
तेन, मध्येन—मध्यभागेन, कटिदेशेन इत्यर्थः । मन्दरमिव—मन्दराचलमिदं, लच्छ-

अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अपरिमितानाम्
अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम्, (२१४) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य
निभृतललितैः विल्लिपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं,
(२१५) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिसञ्चरौजान्वित्या समु-
द्भिद्यमानप्रतापानलशिखापुण्ड्रिये चापकिणलेखया अङ्कित-
प्रीवरप्रकोष्ठम्, (२१६) अलोहिनीम् उच्चांसतटावलम्बिनीम्
अस्त्रयद्गणवतविधृतां रौरवीम् इव त्वचं कर्णाभरणयोः प्रभां

माणं—दृश्यमानम् । चर्षणेन मन्दराद्रेः तथा तानवासम्भवात् असम्भवे सम्भ-
वपातिशयोक्तिः उपमासहीर्णा] अतिविस्तीर्णेन—अतिविशालेन, उरसा—बल-
स्थलेन, स्वामिसम्भावनायां—भुजयुगलद्वाराणां, प्रभा. स्नेहानामिति भावः, अवकाश-
मिव—स्थानमिव, प्रयच्छन्तं—ददतम् ।

(२१४) प्रलम्बमानम्—अथायतस्य इत्यर्थः । निभृतललितैः—निभृताः—विनीताः,
विनयसूचका इत्यर्थः । ललिताः,—रम्याश्च ते, विल्लिपैः,—सञ्चालनविशेषैः, अतिदुस्तरं—
दुःखिनापि ललितुमशक्यं, स्वल्पेनापि स्वल्पेन मज्जनपद्मवादि त भावः, यौवनोदधिं—
शारुण्यसागरम्, अतलस्पर्शनिष्पन्नसरागमकरादिसङ्कुलत्वात् तथात्वेन इति हृदयम् ।

(२१५) नामेति ।—वामकरे—सत्रयहले, यः कटकः—बलयः, तत्र यत्
साणिक्यं—रत्नविशेषः, तस्य मरीचयः,—मयूखा एव, मज्जये, बल्लयेः, अस्मि-
नबोधताः सुकीमलाः पल्लवाद्भररूपा इत्यर्थः, तासां जालं—समूहः अस्ति अस्वामिति
तथोक्तया । समुद्भिद्यमानेति ।—समुद्भिद्यमानाः,—समुद्भेद नीयमानाः, प्रतापा-
नलस्य—नीर्थवक्त्रेः, शिखा एव—ज्वाला एव, पल्लवाः,—किसलयाः यस्या तथा-
भूतया, शिखायाणां कृष्णरक्तिमाभासत्वात् इति भावः, चापकिणलेखया—बनु-
धार्णजनितकलङ्करेखया । अङ्कितेति ।—अङ्कितः,—चिह्नितः, प्रीवरः,—पुष्टः,
प्रकोष्ठः,—कूर्पर-मणिवन्धयोः अन्तरालभागः यस्य तथोक्तम् ।

(२१६) अलोहिनीम्—आरक्ताम्, ईषद्रक्ताभित्यर्थः, [अलोहितशब्दात्
“वर्णादनु—” (४।१।३६ पा०) इत्यादिना ङीप् तकारस्य नकारादेशे सिद्धम्]
उच्चांसतटावलम्बिनीम्—उच्चम्—उन्नतम्, अंसतटं—स्तम्भदेशम्, अवलम्बते—
आश्रयतीति तथोक्ताम् । अस्तेति ।—अस्त्रयद्गणमेव व्रतं—नियमः, तस्मै विधृता—
सृहीता, रौरवीम्—रुद्रः,—द्युमिशेषः तत्सखिनीमित्येव, त्वचं—चर्चा, “कार्थ-
रौरवनाखानि वक्ष्साणि ब्रह्मचारिणः । वसौरन्नानुपूर्वेण शाण्डौमानिकानि च ॥

विभाणम्, (२१७) उत्कोटिवेयूरपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिविम्बगर्भ-
कपोलं मुखं चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उद्वहन्तम्,
(२१८) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिञ्च-
यन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं,
स्वास्यनुरागमिव अञ्जातकम् उत्तंसीकृतं शिखरा धारयन्तं,
(२१९) निर्दयया कङ्कणभङ्गभौतसकलकार्मुकार्पितामिव

इति भगवता मनुना चतुर्विधचरित्राणां रौरवचर्माच्छादनस्योक्तत्वादिति भावः
कर्णाभरणमणेः, - कर्णालङ्काररत्नस्य, प्रभा-कार्मानं, विभाणं—दधानम् ।

(२१७) उत्काटीति ।—उत्—उद्वता, कोटिः—अग्रभागः, कीष्ठी ना यस्य,
तादृशं य केयूरपत्रभङ्गः,—अङ्गदपत्रभङ्गः, अङ्गदस्यपत्राकाररचनाविशेषः ।
तत्र या पुत्रिका—पुत्रलिकाऽऽकृतिः, तस्याः प्रतिविम्ब—प्रतिच्छाया, गर्भ—मध्ये यस्य
तादृशी, कपोलौ—गण्डौ यस्य तथाभूत, मुखं बदनम् । हृदयेति ।—हृदये—उरसि,
स्थिता—विराजिता रोहिणी—सप्रिया यस्य तथाविध, चन्द्रमुखम् इति भावः ।

(२१८) अचपलेति ।—अचपला—अचक्षला, स्तिमिता—स्थिरा, तारका—
कनीनिका यस्य तेन, अधोमुखेन—नतेन, विनयावनसंगेति भावः । लक्ष्मीति ।—
लक्ष्मीः,—श्रियाः, लाभेन—प्राप्त्या, उत्तानितानि—उन्नमितानि, नीचाशयसुलभ-
गर्भादिति भावः, मुखानि येषां तानि, पङ्कजवनानि—पद्मवनानि, विनयं—शिष्टा
चारं, शिञ्चयन्तमिव—सम्पत्समये नैव औद्धत्यं प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थः
[अत्र “गणियुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण अणौ कर्तृणा कमलवनाना
कर्म्मत्वं, भौवादिकस्य “शिञ्चते” इत्यस्य अभ्यासार्थकत्वेन ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, षी तस्य
प्रयोज्यकर्तुः कर्म्मत्वं वेदितव्यम् ; अत एव वृत्तौ दीक्षिता,—“ज्ञानसामान्यार्थानामेव
गृह्यं, न तु तद्विशेषार्थानाम्” इति] सवर्गीयैः गर्भितसवर्गीयोपदेशनस्य समाहृतत्वात्
एतेनास्य कमललोचनत्वं ध्वनितम् । स्वास्यनुराग—प्रभुभक्तिम् । अञ्जातक—पुष्पविशेषं,
कुण्डलिकापुष्पमेदमिति यावत्, “आम्डा” इति बङ्गीयैराख्यातम् आम्डातकवृक्षं वा
तस्य सुकुलमिति भावः । उत्तंसीकृत—शिखरता नीतम् ।

(२१९) निर्दयया—दयाराहित्येन, कार्ठिन्येन इति भावः ; [“निर्दयया
इत्यत्र “निर्दयतया” इति पाठः कल्पनौयतया प्रतिभक्ति, दयानामभावः इति
विग्रहान्वयवैभाने कृते, नजयस्य प्राधान्येन विनचितत्वे, निर्मचिकमित्यादिवत्

नन्त्रतां प्रकाशयन्तं, शैशवे एव निर्जितैः इन्द्रियैः अरिभिरिव संयतैः शोभमानं, प्रणयिनीमिव (२२०) विश्वासभूमिं कुलपुत्रताम् अनुवर्त्तमानं, (२२१) तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन सवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम्, (२२२) अचलानामपि कायकार्कश्येन गन्धनम् इव आचरन्तं, दर्शनक्रीतम् आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुसारागुप्तं, पृष्ठतः।

[निर्दयमिति पदं प्रसज्येतेति विभावनीयम्] । कङ्कषेति ।—कङ्कष्यस्य—हृत्पाशरणस्य वलयस्य, भङ्गात्—खण्डात्, भीतं—दस्तं, सकलं कार्मुकं—धनुः, तेन अर्पितां—मा एवं निर्दयतां कुर्वति शिञ्जाकल्पितामिति भावः, नन्त्रतां—विनोतत्वम् । शैशवे एव—बाल्ये एव, निर्जितैः,—वशीकृतैः, इन्द्रियैः,—चक्षुरादिभिः, अरिभिरिव—शत्रुभिरिव, संयतैः,—निगडितैः ; सततशास्त्रव्यायामादिव्यसनवत्त्वात् जितेन्द्रियम् अविलासिनश्च इति भावः ।

(२२०) विश्वासभूमिं—प्रत्ययभाजनम् । कुलपुत्रतां—कुलीनताम्, अनुवर्त्तमानम्—अनुसरन्तं, सत्कुलीत्वन्नतया अवश्यमेव विश्वसनीयमिति भावः ।

(२२१) तेजस्विनमपि—प्रतापवन्तमपि । शीलेन—चरित्रेण, निर्मलेनेति भावः । आह्लादकेन—आह्लादयतीति तेन, आनन्दजनकेन, सदा प्रसन्नेन शान्तेन च हृत्पथः । अन्तर्गतेन—हृदयावस्थितेन ; अन्यत्र,—विम्वागतेन इत्यर्थः, विरुद्धधर्मयोरसामानाधिकरण्यादिति भावः, एतेनास्य अदाभिकत्वं प्रकटितम् । उभयशीतलत्वाद्यपूर्वयोगवैलक्षण्यं महानुभावेणैव “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” इत्याद्यनुरूपप्राप्तवाक्यैः सूचितम् ; सत्स्वपि तेजस्वितादिगुणसङ्घेषु निशायां तेजस्वितपनः यथा निशाकरचनुप्रविष्टः जनानां नयनसन्तर्पणः भवति, तथा अयमपि विनयादिगुणग्रामयोगात् सर्वेषां हृदयग्राही अभूदिति तात्पर्यम् ।

(२२२) अचलानामपि—पर्वतानामपि, कायकार्कश्येन—अङ्गकाठिन्येन, गन्धनमिव—हिंसनमिव, विमदनमिवेत्यर्थः, पराभवमिवेति भावः, (“उत्साहने च हिंसाया सूचने चापि गन्धनम्” इत्यमरः) आचरन्तं—कुर्वाणं, पर्वतादपि दृढशरीरमिति तात्पर्यम् । दर्शनक्रीतं—दर्शनेन—दृष्टिमात्रेण, क्रीतम्—आयत्तौकृतं, स्वयमेव वशङ्कतमिति यावत्, जनं सौभाग्येन—प्रणयित्वेन, आभाषणादिना आनन्दोत्पादनेनेत्यर्थः, आनन्दहस्ते—आह्लादकरे संस्थाप्य इत्यर्थः, [औपहेषिकाधिकरणे सप्तमी] जनं नावुचरादिपरम्परया इति भावः, विक्रीणानमिव—विक्रयं

तस्य कनीयांसम् अतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिला-
शैलमिव सञ्चरन्तम्, (२२३) अनुल्लवणमालतीकुसुमशेखर-
निभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा, पर-
स्परविरुद्धयोः विनय-यौवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव
भूसङ्गतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामि-
भक्तिम् इव निश्चलां दृष्टिं धारयन्तम्, (२२४) अच्छाच्छचन्दन-
रसानुलेपशीतलं सन्निहितहारोपधानं वक्षःस्थलम् अनन्त-

कुर्वाणमिव, भूयसा जनं सानन्दं कुर्वाणमिव इत्यर्थः । एतेन जनानां विमुग्धीकरणं
व्यज्यते । कस्यापि कार्यस्यार्थं यद्वस्तु प्राक् क्रीयते, पश्चात् प्रभृतत्वाभार्थं तदन्वयापि
विक्रीयते इति लोकादृष्टम् ; प्रकृते तु प्रथमतः स्वस्य सौम्यमूर्त्तितया दर्शनेनैव क्रीतः,
पश्चात् हर्षात्पादनार्थमानन्दहस्ते जनः विक्रीत इति फलितम् । कनीयांसं—
कनिष्ठम् । अतिप्रांशुतया—अत्युन्नतकायत्वेन, गौरतया—गौराङ्गत्वेन च, मनःशिला-
शैलमिव—मनःशिला—मनोह्रा, उपघातुविशेष इति यावत्, तस्य शैलमिव—
तन्मयपर्वतमिव, तस्य तथोन्नतत्वात् मनःशिलासङ्गात्वेन गौराङ्गत्वाच्च इति भावः ।

(२२३) अनुल्लवेति ।—अनुल्लवणं—सौम्यं, शुभदर्शनमित्यर्थः, यत् मालती-
कुसुमशेखरं—मालतीपुष्पशिरोमाल्यं, (शेखरस्य अनुल्लवणता विनयव्यञ्जिका ज्ञातव्या)
तन्निभेन—तद्व्याजेन, निर्जिगमिषता—निर्गन्तुमिच्छता, :प्रकाशमानेन इति
भावः, गुरुणा—महता, पितादिगुरुजनेन च, यशसा—कीर्त्या, शिरसि चुम्बित-
मिव—सृष्टमिव, कृतचुम्बनमिव च, आप्नातमित्यर्थः ; पितादिगुरुजनेन च
प्रवासं गच्छता पुत्रादयः शिरसि चुम्बन्ते इति व्यवहारः । परस्परविरुद्धयोः—
अन्योऽन्यविरोधिनीः, यौवनकालस्य उद्धतप्रकृतिकत्वात् विनयस्य च तद्विरोधित्वात्
तयोरेकत्रावस्थानासम्भवादिति भावः, प्रथमसङ्गमचिह्नमिव—प्रथमसम्मेलनलक्षणमिव,
भूसङ्गतकेन—सुवीः सङ्गतकं—सम्मेलनं तेन, कथयन्तं—सूचयन्तं, यथा भुवौ मम
परस्परविरोधेन युक्ते, तथा विनययौवने परस्परमविरोधिनी सती अत्र स्थास्यत इति
भूयुष्मसम्मेलनव्याजेन प्रकटयन्तमिव इत्यर्थः ; एतन्नायं युग्मभूरिति व्यञ्जितम् ।
निश्चलाम्—अचञ्चलां, धीरामित्यर्थः ।

(२२४) अच्छेति ।—अच्छाच्छः,—अतिस्वच्छः, यः चन्दनरसः,—श्रीखण्ड-
द्रव्यं, तस्य अनुलेपेन—अङ्गे प्रलेपनेन, शीतलं—हिमम् । सन्निहितेति ।—सन्निहितः

क्षामन्तसङ्क्रान्तिश्रान्तायाः श्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्ट-
शयनमिव विभ्राणं. (२२५) चक्षुः कुबङ्गकैः, घोणावंशं वराहैः,
स्कन्धपीठं महिषैः, प्रकीष्टबन्धं व्याघ्रैः, पराक्रमं केशरिभिः,
गमनं मतङ्गजैः सृगयाक्षपितशेषैर्भीतैः उत्कीचमिव दत्तं दर्श-
यन्तं भाधवगुप्तं ददृशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव (२२६) चतुर्भिः अङ्गैः उत्तमाङ्गेन
च गां सृशन्ती नमश्चक्रुः स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम् उचितां
भूमिं भेजाते । सुहृत्तञ्च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ,—

—समीपस्थितस्य, परिहितस्येत्यर्थः, हारस्य उपधानम्—उपवर्हम्, आश्रयमित्यर्थः,
हारशीभितम् इति भावः । अनन्तेति ।—अनन्तेषु—असङ्ख्ये, येषु, सासन्तेषु—
अधीनराजसु, या सङ्क्रान्तिः,—सङ्क्रमणं, सञ्चरणमित्यर्थः, तया श्रान्ता—क्लान्ता तस्याः,
श्रियो,—लब्ध्याः, विशालं—विस्तृतं, प्रशस्तमित्यर्थः, शशिमणिशिलापट्टशयनमिव—
चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरफलकशय्यामिव ; श्रान्तजनैः शीतलप्रशस्तशुभशयनीये शयित्वा
पिश्यन्ते इति भावः । एतेनास्य कषाटीरस्कलं प्रकटीकृतम् । सुखकरदृढाश्रये एक
शय्यते इति मगीरमाधारोऽयं रमायाः विश्रामस्य इति ध्वनितम् ।

(२२५) चक्षुः,—नेत्रं. कुबङ्गकैः,—सृगविशेषैः, दत्तमित्यन्वयः, एवमुत्तरव ।
घोणावंशं—पासादण्डम् । स्कन्धपीठम्—असतटम् । प्रकीष्टबन्धं—हस्तावयवबन्ध-
विशेषम् । केशरिभिः,—सिंहैः । मतङ्गजैः,—गजैः । सृगयति ।—सृगयथा
—अखेटाचरणेन, क्षपिताः,—नाश्रिता, तेभ्यः शेषाः,—अवशिष्टाः तैः, भीतैः,—
वस्तैः, सर्वानेव सृगसमूहानयं निनाशयिष्यति, इदानीम् अस्मानपि चेत् क्षपयिष्यति इति
धिया शङ्कितैः इत्यर्थः । उत्कीचमिव—दण्डविशेषमिव । एतेनास्य कुबङ्गनेत्रत्वम्, चन्द्रत-
न्धीणत्वं, वृषस्कन्धत्वं, पीनप्रकीष्टत्वं, सिंहविक्रमत्वं, गजगतित्वञ्च प्रकटीकृतम् ; अतीव-
रमणीयाकृतिः पराक्रान्तशायनिति भावः ।

(२२६) चतुर्भिरिति ।—चतुर्भिरङ्गैः,—जानुभ्यां हस्ताभ्याञ्च इत्यर्थः, उत्तमा-
ङ्गेन—शिरसा । गां—शुवम् ; अनेन पञ्चाङ्गः प्रणामः प्रदर्शितः । स्निग्धेति ।—स्निग्धेन
—वत्सलेन, स्नेहशोचनेत्यर्थः, नरेन्द्रेण—राज्ञा प्रभाकरवर्द्धनेन, दृष्ट्या—नेत्रेण,
देवसंज्ञयेत्यर्थः, निर्दिष्टा—प्रदर्शिता ताम् ; स्निग्धेति दृष्टिविशेषणं वा ; उचितां—
शीघ्र्यां, सषाट्समीपे सुपदमव्यादाऽनुसारेण उपवेशनार्हमित्यर्थः, भूमिं—स्थानम्, आसन-

“अद्य प्रवृत्ति भवद्ग्रां (२२७) कुमारी अनुवर्तनीयी” इति ।
 “यथा आज्ञापयति देवः” इति मेदिनीदंलायमानमौलिभ्याम्
 इत्याय राज्यवर्द्धन-हर्षौ प्रणेतुः ; तौ च पितरम् । ततश्च
 सारभ्य क्षणमपि (२२८) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात्
 अनपयान्तौ, उच्छ्वास निश्वासी इव नक्तन्दिवम् अभिमुखस्थितौ,
 भुजौ इव सततपाश्ववर्त्तनी कुमारयोः तौ बभूवतुः ।

(२२८) अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु
 सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैः
 अवर्त, (२३०) परिमितैरेव दिवसैः यैव नम् आरुरोह ।

मिति भावः, भेजाने—सिमेगते, उपनिविशतुर्गित्यर्थः, गुरुजनानुमतस्य आसनयद्गण-
 नियमात् इति भावः । तौ—कुमारगुप्त-माधवभुजौ ।

(२२७) कुमारी—राज्यवर्द्धन-हर्षाभ्याम् । अनुवर्तनीयी—अनुसरणीयी, संसेव-
 नीयी इत्यर्थः, सहजनज्ञानेन इत्याशयः । मेदिनीति—मेदिन्या—भू, दीलाय-
 मानौ—दिलुण्णो, सौली—किरीटौ धम्मिल्लौ वा तयोः ताभ्या, धरणीपृष्ठे अनन्मित-
 शिरोभ्यामिति भावः । तौ च—राज्यवर्द्धन-हर्षौ च, पितरं प्रणेतुर्गित्यनेनान्वयः ।

(२२८) निमेषोन्मेषौ इव—निस ननोन्म लने इव, चक्षुर्गोचरात्—दृष्टिनिष्-
 यात्, अनपयान्तौ अनहरीच्छन्तौ, निमेषोन्मेषो यथा कदाचित् नेत्र न त्यजतः, तथा
 अप्यक्तसमीपे इत्यर्थः । नक्तन्दिवम्—रातिन्दिनम् । [अचतुर—” (५।४।७७ पा०)
 इत्यादिना रुसाच.] अभिमुखस्थितौ—अभिमुख—मुखसमीपे, सधुस्ते इत्यर्थः,
 स्थितौ—वर्त्तमानौ ; उच्छ्वास-निश्वासावपि सदैव मुखसमीपे प्रवहन्तौ वर्त्तते ।
 सततपाश्ववर्त्तनी—निरन्तरपार्श्वचारिणी ; कृत्यसाधनाय रक्षणाय वा इति भावः, बाहू
 अपि सदैव पार्श्वदेशे लम्बते ।

(२२९) राज्यश्रीः—तदाल्या राजदुहिताऽपि । विदग्धासु—चतुरासु,
 सखीषु—सहचरिषु, इवेति भावः, नृत्यगीतादिषु—नर्तन-गानादिषु ; सखीनास्व
 नृत्य-गीतादीनामपि चित्तनिनोदिवादिति भावः । कलासु—चतु पट्टिविधासु विद्यासु ।
 [उपचीयमान—” इत्यत्र “समुपचीयमान—” इति पाठान्तरम्] ।

(२३०) परिमितैरेव—अल्पैरेव, अतियत्रेण परिपालनात् इति भावः ।

निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां
दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः ।

कदाचित्तं राजा अन्तःपुरप्रासादस्थितो (२३१) वाह्यकक्ष्याक-
स्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत्,—
“उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सरिद्विव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्” ॥ ५ ॥

(२३२) ताञ्च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीम् उत्सारितपरि-
जनो जगाद,—“देवि ! तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया
गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता । यौवनारम्भः

एकस्यां तस्यां—केवलायां राज्यश्रियां, विशेषाग्रहात् इति भावः । लक्ष्यभुवि—शरव्य-
विषये । भूभुजां—राजाम् ।

(२३१) वाञ्छेति ।—वाह्या—वहिः स्थिता, कक्ष्या—प्रकोष्ठः, “महल” इति
भाषा, तत्र अवस्थितः तेन । स्वस्य—आत्मनः, प्रस्तावः,—कन्यादानविषयकः
प्रसङ्गः, तेन तत्र वा आगता—उपयिता तां, कन्यादानविश्रयिणीमिति भावः,
गीयमानां—कीर्त्तमानाम्, आर्यां—छन्दीजातिं, “यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रा-
स्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥” इत्युक्तलक्षणम् ।

यौवनपदवीमारोदमुद्यतायाः अनूदायाः कन्यायाः पितुः सदैवाशङ्कितं प्रस्ता-
वानुक्लृप्तं यदृच्छाक्रमेण पुरुषमुखात् वर्णयति, उद्देगेति ।—अनुवर्षं—प्रतिवर्षं,
प्रतिवर्षे च, विवर्द्धमाना—वर्द्धिं गच्छन्ती ; एकत्र,—क्रमशः यौवनोन्मेषेण, अन्यत्र,
—अजस्रवर्षजलपूरण इति भावः, सुता—कन्या, पयोधरोन्नमनकाले—स्तनोद्गम-
समये, मेघोदयकाले च, पितरं—जनयितारं, सरित्—नदी, तटमिव—कुल-
मिव, उद्देगः,—उद्देगन, व्याकुलचित्तता इत्यर्थः, स एव महान् आवर्त्तः,—जलभस्मि,
उद्देग इव महान् आवर्त्तश्च तस्मिन् ; यदा,—उत्—उद्गतः, वेगः,—रयः यस्य
तादृशः महान् आवर्त्तः तस्मिन्, पातयति—निक्षिपति ; कन्यादायो नदीवेगः इव
महोद्देगजनकः, कुल-कुलध्वंसोद्देगोदयात् इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

(२३२) ताम्—आर्याम् । महादेवीं—यशोवतीम् । उत्सारितपरिजनः,—
अपउारितपरिवारवर्गः, निभृतमन्त्रणाकरणस्यौचित्यात् इति भावः । तरुणीभूता—
प्रमथयौवना । एतदीया—एतत्सम्बन्धिनी, राज्यश्रीविषयिणीत्यर्थः ।

एव च कन्यकानाम् (२३३) इन्धनीभवन्ति पितरः सन्तापानलस्य । हृदयम् अन्धकारयति मे दिवसमिव (२३४) पयोधरोन्नतिः अस्थाः । केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिः इयं, यत् अङ्गसम्भूतानि अङ्गलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्यकानि अकाण्ड एवागत्य असंस्तुतैर्नीयन्ते । एतानि तानि खलु अङ्गनस्थानानि संसारस्य । सेयं (२३५) सर्वाभिभाविनी शोकाग्नेः दाहशक्तिः, यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः । एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलम् अश्रुभिः साधवः । (२३६) एतद्भयात् अकृतदारपरिग्रहाः परिहृतगृहवसतयः शून्यानि अरण्यानि अधिशिरति

(२३३) इन्धनीभवन्ति—काष्ठभूता भवन्ति । सन्तापानलस्य—उद्देगाग्नेः, कथमेषा पातसात् क्रियते, यदि अपावगता स्यात् तदाऽतौव दुःखमिति चिन्ताऽग्नेरिति भावः ।

(२३४) पयोधरोन्नतिः,—सनोद्गमः, मेघोदयश्च । केनापि—अज्ञातनाम्ना, नियन्तेति भावः, कृता—विहिता, प्रवर्त्तिता इत्यर्थः, धर्म्या—धर्मादनपेता, [“धर्मपथ्यर्थ—” (४।४।२२ पा०) इत्यादिना यत्प्रत्यये रूपम्] इयम्—एषा, कन्याया भर्तृभवनगमनरूपा इत्यर्थः, स्थितिः,—मर्यादा, सदाचार इत्यर्थः, मे—सम, न अभिमता—न सम्मता, न अनुमोदिता इत्यर्थः । अङ्गसम्भूतानि—देहीत्वन्नानि, आत्मजानीत्यर्थः, अङ्गलालितानि—उत्सङ्गवर्द्धितानि, अपरित्याज्यानि—परित्यक्तमयोग्यानि, अपत्यकानि—कन्या इत्यर्थः, अकाण्डे एव—असमये एव, हठादेव इत्यर्थः । असंस्तुतैः,—अपरिचितैः, जनैरिति शेषः । (“संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) अङ्गनस्थानानि—कलङ्गस्थानानि, (“कलङ्गाङ्गौ लाञ्छनञ्च” इत्यमरः) ।

(२३५) सर्वाभिभाविनी—सर्वान् जनान् अभिभवतीति तथोक्ता । अपत्यत्वे—सन्तानत्वे, समाने—तुल्ये, पुत्रेण सहेति भावः । जातायाम्—उत्पन्नायाम् । दूयन्ते—तप्यन्ते । एतदर्थम्—एतन्निमित्तं, दुहितुः अपावपतनादिदुर्भावनायाः सन्तापीत्यादकत्वात् यथा सा अतिसन्तापदायिनी न भवेत्, तदर्थमिति भावः । अश्रुभिः,—नेत्रजलवर्षणैः, कन्यकायामुत्पन्नमावायामेव सा सत्पावगता भविष्यति न वा इत्यादि परिणामचिन्तया पित्रादिगुरुजनानामश्रुणि आविर्भवन्तीति भावः ।

(२३६) एतद्भयात्—कन्यातः सन्तापभयात्, अकृतदारपरिग्रहाः,—अकृतीवाहाः,

सुनयः । को हि नाम सहते विरहम् अपत्यानाम् ? यथा
 यथा (२३७) समापतन्ति दूता वराणां, वराकी लज्जमानेव
 चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम् । किं क्लियते ?
 तथाऽपि (२३८) गृहगतैः अनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः ।
 प्रायेण च सखु अपि अन्धेषु (२३९) वरगुणेषु अभिजनस्यैव
 अनुरुध्यन्ते धीमन्तः । (२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्द्धि स्थितो
 भाहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरो वंशः ।

परिहतगृहवसतयः,—परित्यक्तगृहस्थितयः, शून्यानि—निर्जनानि । अधिशरते—
 आश्रयन्ति । अवीपमानाभ्यूनत्वप्रतीतेः गृहस्थैः एव आरण्यकाः यथार्थसुखिनः
 इति व्यतिरेकी व्यज्यते । नाम—सम्भावनायाम् ; पाषाणहृदयोऽपि न कदाचित्
 तथाविध क्लेश रोदु शक्नुयादित्याशयः ।

(२३७) समापतन्ति—समागच्छन्ति । वराकी—दीना, उपयुक्तोपायोद्भावनशक्त्यभावात्
 इति भावः । लज्जमानेव—दुहितुः भाव्यन्यासङ्गभावनाजनितवपान्वितेव । नितराम्—
 अतिशयेन । लोकेऽपि निरतिशयलज्जितावां मुग्धाङ्गनानां सद्दनाभ्यन्तरतः निलयनं
 प्रसिद्धम् ।

(२३८) गृहगतैः,—गृहस्थैः, लोकावृत्तयः,—लोकव्यवहाराः, लोकाचारा इत्यर्थः,
 अनुगन्तव्याः,—अनुसरणीयाः, सनानतसामाजिकसत्त्वसुरणे अलङ्घ्यत्वात् इति भावः ।

(२३९) वरगुणेषु—वरस्य—उद्बोदुः, गुणेषु—रूपशौचनश्रुतविनयादिषु ।
 अभिजनस्यैव—सत्कुलस्यैव, सत्कुलजातत्वमेवेत्यर्थः, (“भवेदभिजन्तः ख्यातौ जन्मभूम्यां
 कुलभ्रंजे । कुलेऽपि च” इति मेदिनी) । अनुरुध्यन्ते—अनुसरन्ति, अन्विष्यन्ति इत्यर्थः ।

(२४०) धरणीधराणां—राज्ञां, प्रवृत्तानाञ्च, मूर्द्धि—शिरसि, शिखरे च,
 भाहेश्वरः—महेश्वरस्य—अधीश्वरस्य, महादेवस्य च अग्रं नाहेश्वरः, (“महेश्वरो महादेवे
 कथितोऽधीश्वरेऽपि च” इति मेदिनी) अस्मिन् वंशे बहवो महाप्रभावा राजानः
 प्रादुर्बभूवुरिति भावः, पादन्यास इव—त्रिचिन्तचरण इव, चरणनिक्षेप इव चेत्यर्थः,
 तद्वंशे समुत्पन्नत्वात्, तदावस्थानाच्च ; “कदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते” इति
 व्याघ्रादिति भावः ; सकलैः भुवनैः,—तद्वासिभिरित्यर्थः, नमस्कृतः,—पूजितः,
 भाननीयतया श्रेष्ठेव परिगणितः समादृतश्च इत्यर्थः, आराध्यतया अभिवन्दितश्च, मौखरः,—
 मुखरो नाम कश्चिदवनिपतिः, तस्य अग्रं मौखरः वंशः,—कुलम् ; हिमालयस्य उपरि

(२४१) तत्रापि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्माणः सूनुः अग्रजो ग्रह-
वर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुः अन्यूनो गुणैः एनां
प्रार्थयते । यदि भवत्या अपि सतिः अनुमन्यते, ततः तस्मै
दातुम् इच्छामि” इति उक्तवति भर्त्तरि दुहितस्नेहकातर-
तश्चेदद्या साशुलोचना महादेवी प्रत्युवाच,—“आर्यपुत्र !
(२४२) संवर्द्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु
मातरः कन्यकानाम् । दाने तु प्रमाणम् आसां पितरः । एवम्
(२४३) कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहात् अतिरिच्यते
दुहितस्नेहः । यथा यावज्जीवम् आवयोः (२४४) न आर्त्तितां
प्रतिपद्यते, तथा आर्यपुत्र एव जानाति” इति ।

यथा मंहरेण पादन्यासः कृतः, तथा सर्वेषां भूभृतामुपरि वंशीऽयं पादान्यासोऽकारि,
सर्वेभ्यः राजकुलेभ्यः एतत् गरिष्ठं मति तावपर्यम् ।

(२४१) तत्रापि—तस्मिन् वंशेऽपि इत्यर्थः, तिलकभूतस्य—ललाटालङ्कारभूतस्य,
अवन्तिवर्माणः,—तदाख्यस्य नृपतेः, सूनुः अग्रजः,—व्येष्टपुत्रः, ग्रहपतिरिव—सूर्य इ-
(“सूरसूर्यार्थमादित्य... । विभावसुर्ग्रहपतिः—” इत्यमरः) गां गतः,—स्वर्गस्यः,
दिनिस्यः इत्यर्थः, अन्यत्र,—भुयसवतीर्णः, (“स्वर्गेपुपुषुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पृसि गौः” इत्यमरः) पितुः,—अवन्तिवर्माणः इत्यर्थः, अन्यूनः,—
अहीनः, तुल्य इति सावत्, यथावदाकृत्यादिभिः इत्याशयः । एना—राज्यश्रियम् ।

(२४२) संवर्द्धनेति ।—संवर्द्धनं—परिपोषणं, तन्मात्रे—तत्रैवेत्यर्थः, उपयोगः,
—व्यापारः, प्रयोजनमित्यर्थः अस्ति आसानिति तपोक्ताः । धात्रीति ।—धात्री—
उपमातृका, तस्या निर्विशेषाः,—विशेषरहिताः, धात्रीसदृश इत्यर्थः । प्रमाण—
प्रमातारः, निर्णेतारः इत्यर्थः, एतासां पितृपादा एव दानादौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयकारिण्य
इति भावः ।

(२४३) कृपेति ।—कृपया—अनुवाक्यया, भर्त्तृभवनगमनात्त्रिंश्रितभावविच्छेद-
जनितयेति भावः, कृतः,—जनितः, विशेषः,—पार्थक्यं यस्य तथाभूतः । तनयस्नेहात्—
पुत्रप्रीतिमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते—अतिरिक्ततया स्वीयते इत्यर्थः ।

(२४४) आर्त्तिता—मनःपीडात्वं, न प्रतिपद्यते—न प्राप्नोति, न नःपीडा जनय-
तीत्यर्थः, दुहितस्नेहः इति शेषः । [“न आर्त्तिताम्” इत्यत्र “नाधिताम्” इति

राजा तु (२४५) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाह्वय
सुतौ अपि विदितार्थौ अकार्षीत् । (२४६) शोभने च दिवसे
ग्रहवर्म्मणा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्वगतस्यैव प्रधान-
दूतपुरुषस्य करे सर्वराजकुलसमक्षं दुहितृदानजलम् अपात-
यत् । (२४७) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्, आसन्नेषु च
विवाहदिवसेषु, (२४८) उद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुम-
प्रसाधितसर्वलोकं, (२४९) सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्था-
गमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रामीणानीयमानोपकरण-

पाठेऽपि,—स एवार्थः । “आर्चिता” इति पाठे तु,—आर्चिता—दःखभावः,
प्रतिपद्यते—जायते, यादृशेन कर्मणा अस्माभिर्यावज्जीवं शोचितव्य, तदार्थ्यपुत्रः
जानात्वेव, अतो विविच्य क्रियता, यथा परिणामः विरसो न भवेत् इति भावः] ।

(२४५) जातनिश्चयः,—कृतनिर्णयः, निश्चितमतिरित्यर्थः । विदितार्थौ—
ज्ञातार्थौ, तयोः प्राप्तवयस्कतया मितवदुपचरणार्हत्वात्, “प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं
मितवदाचरेत्” इति नीते. इति भावः ।

(२४६) शोभने—शुभे । दुहितृदानजलं—दुहितुः दानाय—समर्पणाय, ग्रहवर्म्मणे
सम्प्रदानाय इति भावः, जलम् अपातयत्—प्रायच्छत्, वाग्दानविधानेनेति भावः ।

(२४७) “जातमुदि” इत्यस्य “आसीत् राजकुलम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
जातमुदि—जातहर्षे । कृतार्थे—सत्यसन्धनरेन्द्रस्वीकारात् सिद्धागमनप्रयोजने इत्यर्थः ।
आसन्नेषु—सन्निहितेषु ।

(२४८) राजकुलं विशिनष्टि, उद्दामेति ।—उद्दामम्—अवातरितमिति यावत्,
दीयमानेन—अर्घ्यमाखेन, ताम्बूलेन—पर्णेन, पटवासेन—पिष्टातेन, गन्धद्रव्यभेदेन
इत्यर्थः, कुसुमेन—पुष्पेण च, प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, सम्मानिता वा, सर्वे लोकाः,
—जनाः यस्मिन् तत्, मङ्गलकर्मणि तथा प्रसाधननियमात् इति भावः ।

(२४९) सकलेति ।—सकलेभ्यः,—सर्वेभ्य, देशेभ्य, —स्थानेभ्य, जनपदेभ्य
इत्यर्थ, सकलै देशैर्वा, आदिश्यमानम्—आज्ञायमानम्, अनुमन्यमानमिति यावत्,
शिल्पिसार्थाना—कारुकर्मिसमूहानाम्, आगमनम्—उपस्थितिर्यस्मिन् तत्, महार्ह-
रत्नमण्डपादिनिर्माणाय इति हृदयम् । अवनिपालेति ।—अवनिपालपुरुषे,—राजपुरुषे,
राजनियुक्तकीषाध्यक्षादिभिरित्यर्थः, गृहीता,—आदत्ताः, समग्राः,—समस्ताः, ग्रामी-

सम्भारं, (२५०) राजदौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्,
 (२५१) उपनिमन्त्रितागतबन्धुवर्गसंवर्गणव्यग्रराजवल्लभं,
 (२५२) लब्धलधुमदप्रचण्डचर्मकार-करपुटोल्लालितकीणपटु-
 विघट्टनरणम्भङ्गलपटहं, (२५३) पिष्टपञ्चाङ्गलमण्डप्रमानो-
 लूखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, (२५४) अशेषाशामुखावि-

शानां—जानपदानां, ग्रामीणैर्वा आनीयमानाः,—उपस्थाप्यमानाः, प्रदीयमाना इत्यर्थः,
 उपकरणसम्भाराः,—कार्यसाधनाङ्गसामग्रीसञ्चयाः यस्मिन् तत् ।

(२५०) राजेति ।—राजदौवारिकैः,—राज्ञः द्वाररक्षिभिः, उपनीयमानानि
 —सङ्गृह्यमाणानि, अनेकेषां—बहूनां, नृपाणां—राज्ञां, सामन्तानां निमन्त्रिताना-
 नाञ्चेति भावः, उपायनानि—उपढौकनानि यस्मिन् तत् ।

(२५१) उपैति ।—उपनिमन्त्रिताः,—कन्याविवाहक्रियासमाधानार्थं सादर-
 साहृताः, अत एव आगताः,—उपस्थिताः, ये बन्धुवर्गाः,—वान्धवसमूहाः, तेषां
 संवर्गणाय—सङ्गृहणाय, संवर्द्धनार्थमिति यावत्, व्यग्राः,—व्याघ्रताः, राजवल्गुभाः,—
 राज्ञा नियुक्ताः तद्विषयकाध्यक्षाः यत्र तत् ।

(२५२) लब्धेति ।—लब्धेन—प्राप्तेन, प्राप्य पीतेनेति यावत्, संधुना—संधेन, यौ-
 सदः,—उल्लासः, तेन प्रचण्डाः,—संघपानजनितस्फूर्त्या कार्यतत्पराः इत्यर्थः, संघपानेनैव
 नीचानामानन्दोदयात् इति भावः, ये चर्मकाराः,—वाद्यकरा इति यावत्, तेषां कए-
 पुटेन—पाणियुगलेन, उल्लालितः,—धृताः, यः कीर्णः,—वादनदण्डः, (“कीर्णी वीणादि-
 वादनम्” इत्यमरः) तस्य पटुना—नैपुण्यसहस्रतेन इति यावत्, विघट्टनेन—ताडनेन,
 रणन्तः,—ध्वनन्तः, मङ्गलपटहाः,—आभ्युदयिकानकाख्यवाद्यभेदाः यस्मिन् तत् ।

(२५३) पिष्टेति ।—पिष्टाणाम्—आतपणानां, “पिष्टलि” इति वङ्गभाषया
 प्रसिद्धानाम् आलेपनद्रव्यभेदानामित्यर्थः, हरिद्राकुङ्कुमगीरोचनातण्डुलचूर्णादिकृतानाम्
 इत्यर्था वा, पञ्चानाम् अङ्गुलीनां समाहारः पञ्चाङ्गुलं तेन, [“सङ्ग्रापूर्वी द्विगुः”
 (२।१।५२ पा०) इति समाप्ते “स नपुंसकम्” (२।४।१७ पा०) इति नपुंसकत्वं,
 “द्विगुरेक—” (२।४।१ पा०) इत्यादिना एकवचनञ्च, ततः “तत्पुरुषस्याङ्गुली”
 (५।४।८३ पा०) इति सूत्रेण समासान्तोऽच्] पञ्चाङ्गुलं गृहीतपिष्टेन इत्यर्थः, मण्ड-
 नानामि—अलङ्कियमाणानि, उलूखलमुसलशिलादीनि—तदाख्यधान्यादिकण्डनसाधनानि,
 उपकरणानि—माङ्गलिकद्रव्यसमूहाः यत्र तत्, दैशकुलाचारनियमात् इति भावः ।

(२५४) अशेषेति ।—अशेषाणां—सर्वासाम्, आशानां—दिशां, मुखेभ्यः,—

भूत-चारण-परस्परा-पूर्यमाण-प्रकोष्ठ-प्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतं,
 (२५५) सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः आदीयमान-
 विवाहवेदीसूत्रपातम्, (२५६) उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैः
 अधिरोहणीसमारूढैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोली-
 प्राकारशिखरं, (२५७) क्षुब्धाल्यमानकुसुम्भसन्धारासन्धःप्लव-

अन्तरालेभ्यः इत्यर्थः, आभिर्भूतानाम्—आगतानां, चारणानां—कुशीलवानां, नट-
 निरीक्षणमित्यर्थः, राज्ञा प्रशस्तिर्नोक्तकानामिति यावत्, परस्पराभिः,—समूहैः,
 पूर्यमाणेषु—भियमायेषु, प्रकोष्ठेषु—कक्षाविशेषेषु, प्रतिष्ठाप्यमाना—प्रतिष्ठा नीयमाना,
 इन्द्राणी—शची एव, देवता—उत्सवनिघ्ननिवारिणीति भावः यस्मिन् तत्, स्वयं-
 बरादिचीभकारिणः शच्या विनाशयन्ते इति प्रसिद्धे ।

(२५५) सितेति ।—सितेन—शुभ्रेण, कुसुमेन—पुष्पेण, विलेपनेन—श्रीखण्डा-
 चानुलेपनद्रव्येण, वसनेन—वस्त्रेण च, सत्कृताः,—सन्धानिताः तैः, सूत्रधारैः,—स्यप-
 तिभिः, आदीयमानेति ।—आदीयमानः,—क्रियमाण इत्यर्थः, विवाहवेद्या,—विवा-
 हार्था—परिणयार्था, वेदी—परिष्कृता भूमिः, मञ्चविशेष इत्यर्थः, तस्याः, तन्निर्माणार्थ-
 मिति भावः, सूत्रपातः,—तन्तुनित्यासः, समल-निषमत्वनिर्णयार्थमिति भावः यत्र तत् ।

(२५६) उत्कूर्चककरैः,—उत्कूर्चकानि—“कार्षिक” इति ख्यातानि “राजसिन्धु”
 इत्याख्यया प्रसिद्धाना प्रासादादिनिर्माणकार्याणाम् इष्टकार्यनिर्माणसाधनानि अस्वाणि
 इत्यर्थः, करेषु—हस्तेषु येषां तैः, यद्वा—उत्कूर्चिकाः,—उत्—उत्तीलिता, कूर्चिकाः,
 —तूलिकाः, “कुञ्चि” इति ख्याता चूर्णलेपसाधनद्रव्यनिर्माण इत्यर्थः, (“कूर्चिका
 सूचिकायाञ्च तूलिकायाञ्च कुञ्चलि’ इति मेदिनी) करेषु येषां तैः । सुधेति ।—सुधाना—
 चूर्णालेपनद्रव्याणां, कर्परा,—भाजनानि, स्कन्धेषु—असिषु येषां तैः । अधिरोहणी-
 समारूढैः,—अधिरुह्यते अनयेति अधिरोहणी—निश्रेणि, “सिँडी” इति भाषा,
 (“निश्रेणित्त्वधिरोहणी” इत्यमरः) [“अधिरोहणी” इत्यत्र “अधिरोहिणी” इति पाटान्तरम्]
 वा समाहृताः,—अधिष्ठिता. तैः, धवैः,—नरैः, (पतिशाखिनरा धवा. ” इत्यमरः) ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणानि—त्रेतीक्रियमाणानि, चूर्णलेपनेनेति भावः, प्रासादा,—
 राजभवनानि, प्रतोल्बः,—रथ्या, (“रथ्याप्रतोलीविशिखा” इत्यमरः) प्राकाराः—
 प्राचीराणि, प्रतोलीप्राकारा,—सार्धं पार्श्वस्य प्राचीराणि इत्यर्थो वा, तेषां शिखराणि—
 अग्रभागाः यत्र तत्, नहीत्सनादौ प्रासादपथादिपरिष्करणनियमदर्शनात् इत्याशयः ।

(२५७) क्षुब्धेति ।—क्षुब्धानां—चूर्णितानां, चाल्यमानानां—धौतीक्रियमाणानां,

पूररज्यमानजनपादपल्लवं, (२५८) निरूप्यमाणयौतुकयोग्य-
मातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनं, (२५९) गणनाऽभियुक्तगणकगणगृह्य-
माणलघ्नगुणं, गन्धोदकवाहिसकरंमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडा-
वापीसमूहं, (२६०) हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्गार-
वाचालितालिन्दकम्, (२६१) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्य-

कुसुमसम्भाराणां—महारजनपुष्पाख्यरञ्जनद्रव्यविशेषाणां, [“स्यात् कुसुमं वज्रिशिख महार-
जनसित्यपि” इत्यमरः । “कुसुम—” इत्यत्र “कुसुमक—” इति पाठे, —कुसुमकं—पद्मक,
तेपामित्यर्थः ।] अन्ध.सु—जलेषु, प्रवपूरेण—प्लुतगतिपरम्परया, पुनः पुनरुपुत्य गमनागमनेन
इति यावत्, रज्यमानाः,—चित्तप्रमाणाः, जनाना पादपल्लवाः,—चरणकिसलया यस्मिन् तत् ।

(२५८) निरूप्यमाणेति ।—निरूप्यमाणैः,—देयत्वेन अवधार्यमाणैः, यौतुक-
योग्यैः,—विवाहेषु कन्या-वरौ उद्दिश्य सम्बन्धिभिः देयं वस्तु यौतुकं, [“यु मिश्रणे”
इति धातो. “उणादयो बहुलम्” (३।३।१ पा०) इति सर्वेषादीना वाहुलकात्
“सित—” (उ० १ पा० ६९ सू०) इत्यादिना तुनि वृद्धादेशे कश्चि च निष्पन्नम् ।
“यौतुक” इत्यत्र “यौतक” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्य योग्याः,—उपयोगिनः
तैः, मातङ्गैः,—हस्तिभिः, तुरङ्गैः,—अश्वैश्च, तरङ्गितानि—सञ्जाततरङ्गाणि इव लक्ष्य-
माणानि इत्यर्थः, अङ्गनानि—चत्तराणि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(२५९) गणनेति ।—गणनाया—लग्ननिरूपणे इत्यर्थः, अभियुक्तैः,—अभि-
निविष्टैः, गणकगणैः,—ग्रहाचार्यैः, गृह्यमाणा—विचार्यमाणा, लग्नस्य—विवाह-
कालोदितमेष्टादिराशेः, गुणाः,—उल्कार्णा. यस्मिन् तत्, उच्चाश्लघ्नीदये माङ्गलिकीप-
पयोगात् इति भावः । गन्धोदकेति ।—गन्धोदकं—सुगन्धवारीत्यर्थः, वहतीति गन्धो-
दकवाहिनी, या मकरमुखी—मकरस्य इव मुखं यस्याः तथाभूता, प्रणाली—जल-
नि.सरणमार्ग, तथा पूर्यमाणाः,—भ्रियमाणाः, क्रीडावापीना—विहारसरसीना,
समूहा. यस्मिन् तत् । वाप्यादिपूरणार्थं मकरमुखी प्रणाली क्रियते लोके ।

(२६०) हेमकारेति ।—हेमकाराणा—स्वर्णकाराणा, चक्रैः,—वृन्दैः, प्रक्रान्तं
—प्रारब्धं, यत् हाटकाना—स्वर्णाना, घटनम्—अलङ्कारादिनिर्माणमित्यर्थः, तस्य
टाङ्गारैः,—ध्वनिविशेषैः, वाचालिताः,—शब्दिताः, अलिन्दकाः,—वह्निर्प्रकोष्ठ-
विशेषाः यस्मिन् तत्, (“प्रघाणप्रघणालिन्दाः वह्निर्प्रकोष्ठके” इत्यमरः) ।

(२६१) उत्थापितेति ।—उत्थापिताभ्यः,—उत्तोलिताभ्यः, ग्रथिताभ्य इत्यर्थः,

स्नान-बहलबालुकाकण्टकालेपाङ्गुलालेपकलोकं, (२६२) चतुर-
चितकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यं, (२६३) लेप्यकार-
कदम्बकक्रियमाण-मृन्मयमीन कूर्म-मकर-नारिकेल-कदली-पूग-
हृत्कं, क्षितिपालैश्च स्वधमावडकक्ष्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभा-
सम्पादनाङ्गुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमौ च मष्टणयद्भिः (२६४) विनि-
हितसरसातर्पणहस्तान् विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोक-

अभिनवाभ्यः भित्तिभ्यः,—कुण्डोभ्यः, पाल्यमानानाम्—अभ.क्षिप्यमाणानां, बहलाना—
प्रभूताना, बालुकानां—सिक्ताना, कण्टकं,—तीक्ष्णकणाः इत्यर्थः, तेषाम् आलेपेन
—लेपनेन, सम्पर्केण इत्यर्थः, आकुलाः,—चञ्चलाः, आलेपकाः,—लेपनकारिणः, लोकाः
यस्मिन् तत्, बालुकापतनेन चक्षुरीधशङ्कया प्रलेपनान्तरायात् इति भावः ।

(२६२) चतुरेति ।—चतुरैः,—निपुणैः, चित्रकीराणाम्—आलिख्याङ्गकानां,
चक्रबालैः,—हन्दैः, मण्डलैरित्यर्थः, (“चक्रबालन्तु मण्डलम्” इत्यमरः) लिख्यमानानि
—चित्रीयमाणानि, मङ्गल्यानि—मङ्गलकार्ये हितानि, आलिख्यानि—चितपटाः,
लोकपालादिचित्राणि इत्यर्थः यस्मिन् तत् ।

(२६३) लेप्यकारेति ।—लेप्यकाराणां—मृत्तिकाशिल्पिणां, कदम्बकैः,—समूहैः,
क्रियमाणानि—घट्ट्यमानानि, मृन्मयानि—मृन्निर्मितानि, [“प्रत्यये भाषाया नित्यम्” (वा०)
इति यरोऽनुनासिकत्वम्] मीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूगहृत्ककाणि—तन्नेत्रमूहा. यत्र
तत्, साङ्गलिकाङ्गलत् इत्याशयः । क्षितिपालैः,—राजभिः, आबडकक्ष्यैः,—बडपरिकरैः
इत्यर्थः स्वामीति ।—स्वामिना—प्रसुणा, सम्राजैत्यर्थः, अर्पिताना—दत्तानां, न्यस्तभाराणां-
नित्यर्थः, कर्मणां—कार्याणां, शोभासम्पादने—सौष्ठवनिधाने, आकुलाः,—व्यापृता
तैः, सिन्दूरकुट्टिमभूमौ,—सिन्दूररञ्जिता कुट्टिमां,—तलदेशः वासां तथाभूताः, भूमौ,
—प्रदेशान्, मष्टणयद्भिः,—चिकणीकुर्वद्भिः ।

(२६४) विनिहितेति ।—विनिहिताः,—वि—विशेषण, निहिताः,—
अर्पिताः, सरसाः,—आर्द्राः, आतर्पणहस्ताः,—पिष्टहस्ताः, हस्तगृहीतमङ्गला-
लेपनानि येषु तान्, (“आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च” इति मेदिनी) ।
विन्यस्तेति ।—विन्यस्तेन—निहितेन, अलक्तकेन—लाक्षागसेन, पाटलाः,—रक्तवर्णा
तान् । चूतेति ।—चूतानाम्—आम्नाणां, [चुषधातोः क्तप्रत्यये “पृषोदरादीनि—”
(२ । ३ । ३२ पा० इत्यादिना सिद्धिः] अशोकानां—तदाख्यरक्तपुष्पवृक्षाणाञ्च,

पल्लवलाञ्छितशिखरान् (२६५) उद्वाहवितर्दिकास्तम्भान्
उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, (२६६) आ-सूर्योदयाच्च
प्रविष्टाभिः, सतीभिः, सुभगाभिः, सुरूपाभिः, सुवेशाभिः, अवि-
धवाभिः, सिन्दूररजोरजिराजितललाटाभिः, बधू-वरगोत्रग्रहण-
गर्भाणि श्रुतिसुभगानि सङ्गलानि गायन्तीभिः, (२६७) बहु-
विधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिः, श्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिः,
चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः, कलशांश्च धवलितान् शीतल-

पल्लवैः,—किसलयैः, लाञ्छितानि,—अलङ्कृतानि, शिखराणि—अग्राणि येषां तान् ;
विवाहादौ तथाऽलङ्करणनियमादिति भावः ।

(२६५) उद्वाह्वेति ।—उद्वाह्ववितर्दिका—विवाह्ववेदिका, (“स्याद्वितर्दिसु
वेदिका” इत्यमरः) तस्याः स्तम्भाः,—स्थूणाः, चन्द्रातपसंस्थापनार्हा इति भावः तान्,
उत्तम्भयद्भिः,—उन्नमयद्भिः, [“उदः स्या-स्तम्भोः—” (८ । ४ । ६१ पा०) इत्यादिना
सकारस्य पूर्वसवर्णे घकारे “खरि च” (८ । ४ । ५५ पा०) इति चले रूपम्] ।
प्रारब्धेति ।—प्रारम्भाः,—प्रकान्ताः, विविधाः,—बहुवः, व्यापाराः,—कर्माणि यत्र
तत् । अधीनानां चितिपालानां महोत्सवे स्तम्भोन्नमनादौ अक्तविसचेष्टादयः साह-
जिकतया उपवर्णिताः इति स्वभावाक्तिः ।

(२६६) आ-सूर्योदयात्—सूर्योदयमारभ्य । सुभगाभिः,—पतिवल्गुभाभिः ।
अविधवाभिः,—सपतिकाभिः, विधवानामुद्वाहादिमङ्गलकर्माणि योगदानस्य लोकाचार-
विरुद्धत्वादिति भावः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूराणां रजोरजिभिः,—परागसमूहैः, राजिताः,
—अलङ्कृताः, ललाटाः,—भालदेशः यासां ताभिः । वध्विति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-
जामावोः, गोत्रस्य—नामः, ग्रहणम्—उच्चारणमित्यर्थः, गर्भे—मध्ये येषां तानि,
श्रुतिसुभगानि—कर्णसुखजनकानि इत्यर्थः ; सज्जनादृतपुरातनाचारयोगादिति
भावः ।

(२६७) बहुविधेति ।—बहुविधैः,—नानाप्रकारैः, वर्णकैः,—रञ्जनद्रव्यैः, हरि-
द्रादिभिरित्यर्थः, आदिग्धाः,—आलिप्ताः, अङ्गुलयः यासां ताभिः, श्रीवासूत्राणि—
श्रीवावन्धनसूत्राणि, चित्रयन्तीभिः,—रञ्जयन्तीभिः । चित्रेति ।—चित्राणि—मनो-
ज्ञानि, पत्रलतालेख्यानि—पत्राणां लतानाञ्च अङ्गुलानि इत्यर्थः, तेषु कुशलाभिः,
—निपुणाभिः । धवलितान्—श्वेतीकृतान्, आलिपनादिना इति भावः, शीतल-

शालाजिरश्रेणीश्च मण्डयन्तीभिः, (२६८) अभिन्नपुटकार्पास-
तूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसन्नाहांश्च रञ्जयन्तीभिः,
(२६९) बलाघृतघनोक्तकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्च अङ्गरागाब्-
लावण्यविशेषकान्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः, कङ्कोल-
मिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फटिककर्पूरशकलखचि-

शालाजिरश्रेणीश्च—श्रीतलगट्टाङ्गनसमूहोश्च, अपक्वशरानसमूहोश्च वा, [“स्याच्छरानस्तु
मार्त्तिकाः शालाजिरः” इति विकारश्लेषः । “श्रीतल्लशालाजिर—” इत्यत्र “श्रीतल-
शाराजिर—” इति पाठे,—श्रीतलम्—अपक्वमित्यर्थः, शाराजिर—शरानमित्यर्थः ;
केचित्तु “शाराजिरं—शारनम्” इति व्याख्यानवन्ति] मण्डयन्तीभिः,—
अलङ्कुर्वन्तीभिः, देशाचारादरात् इति भावः ।

(२६८) अभिघ्नति ।—अभिघ्नानि—अभिदलितानि, पुटानि—आवरणानि
येषां तेषां, कार्पासतूलानां पल्लवाः,—किसलयाः तान् ; [“कार्पासतूल—” इत्यत्र
“कार्पासतूल—” इति पाठेऽपि स एवार्थः । केचित्तु “अभिघ्नः बंशादिमयत्रतुष्कोणः
पाटलाकृतिर्जालकैः क्रियते, तच्छिद्रान्तरपूरणाय कार्पासतूलपल्लवा रञ्जयन्ते” इति
व्याचक्षुः] । वैवाहिकेति ।—वैवाहिकं,—विवाहाय हितं, विवाहाय इदं वा, यत्
कङ्कण—हस्तसूत्रं, तस्य ऊर्णासूत्राणि—मेवादिलोमतन्तवः, तेषा सन्नाहाः,—सङ्घाः
तान्, रञ्जयन्तीभिः,—रञ्जनद्रव्येण चितीयमाणाभिः ।

(२६९) बलीति ।—बलाघृतं—बला—बन्धशयपुष्पाख्या श्रीषधिः ; यदा,—यला—
बाध्यालकाख्यः क्षुपजातीयः श्रीषधिनिशेषः, तत्पत्रं घृतं, रक्षार्थं क्रियमाणमिति भावः,
[बलाघृत—” इत्यत्र “बलाशनाघृत—” इति पाठे,—बलाशना—पुष्पाख्यौषधिरित्यर्थः ;
तेन घनीकृताः,—सान्द्रीकृताः, कुङ्कुमानां कल्काः,—पिटकुङ्कुमानि इत्यर्थः ; यदा,—
बलाघृते घनीकृताः,—प्रचुरमानेन प्रक्षिप्ता इत्यर्थः, ये कुङ्कुमकल्काः,—काशीरजन्म-
क्रिञ्जल्काः, तैः मिश्रिताः तान् । लावण्यविशेषकान्ति—कान्तिविशेषकराणि इत्यर्थः, मुखाले-
पनानि—मुखरञ्जनसाधनानि, द्रव्याणि इति शेषः, कल्पयन्तीभिः,—रचयन्तीभिः ;
विवाहादौ सङ्गन्धचूर्णभत् स्नेहमसृणोदत्तनालेपनादिषु सुषमाविशेषाय समादरः क्रियते
इति सनातनः व्यवहारः इति भावः । कङ्कोलमिश्राः,—कङ्कोलैः,—वनकर्पूरैः, गन्धद्रव्य-
विशेषैः इत्यर्थः, मिश्राः,—संबलिताः, सजातीफलाः,—जातीफलसहिताः, स्फुरदिति ।
—स्फुरतां—राजता, स्फीताना—बहुलाना, स्फटिककर्पूराणां—स्फटिकबहुरस्यमानानां

तान्तरालाः लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसीम-
न्तिनीभिः व्याप्तं, (२७०) बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौर-
पुरन्ध्रबध्यमानैः ब्रह्मैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजा-
राजमानरजकरज्यमानैः रक्तैश्च उभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेहो-
लितैः छायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च (२७१) कुटिलक्रमरूपक्रिय-
ध्याणपह्नावपरभागैः अपरैः आरब्धकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणैः अपरैः

कर्पूरमेदानां, [“स्फटिककर्पूर—” इत्यत्र “स्फाटिककर्पूर—” इति पाठोऽपि स एवार्थः]
शकलैः,—खड्गैः, खचितम्—आकीर्णम्, अन्तरालम्—अवकाशः, मध्यदेश इत्यर्थः
द्यासां ताः, लवङ्गमालाः,—लवङ्गपुष्परचिताः सजः, रचयन्तीभिः,—ग्रधृतीभिः।
सामन्तसीमन्तिनीभिः,—अधीनराजानां बधूभिः, (“नारी सीमन्तिनी बधूः” इत्यमरः)
व्याप्तम्—आकीर्णम् । सामन्तसीमन्तिनीत्यत्र “मन्त” इत्यच्वरयोः सकृत्साम्यात् वृत्त्यनुप्रासः।

(२७०) बहुविधेति ।—बहुविधा—विभिधा, भक्तिः,—त्रिच्छित्तिः, रञ्जन-
विशेष इत्यर्थः, तस्या निर्माणे—रचने, निपुणाः,—पटवः, पुराणाः,—स्थविराः,
पौराणां—पुरवासिनां, गृहस्थानाम् इत्यर्थः, पुरन्ध्रयः,—कुटुम्बित्यः, पतिपुत्रपौत्रादिमन्यः
गृहिणः इत्यर्थः, (“स्वात्तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री” इत्यमरः) [ऋष्यान्तोऽपि पुरन्ध्र-
ण्च्दो विद्यते, तथा हि,—पुरीपपदात् चौरादिकात् घृधातोः “सञ्जायां भृतृवृजि-
ध्वारिसहितपिदमः” (३ । २ । ४६ पा०) इति खचि सुम् “षिद्धीरादिभ्यः” (४।१।४१
पा०) इति ङीष् “पृषोदरादीनि—” (६।३।१०९ पा०) इत्यादिना तस्य आकृति-
गणत्वात् गुणाभावः, ङीष्ः पाचिको ङसश्च इति सिद्धम्] ताभिः बध्यमानाः,—सङ्गृह्य-
माणाः तैः, ब्रह्मैः,—सङ्गृह्य एकत्र स्तूपीकृतैरित्यर्थः, आचारैति ।—आचारैषु
—कुलीचितेषु व्यवहारैषु, चतुराः,—निपुणाः, या अन्तःपुरजरत्याः,—अवरोधस्थवृद्धाः,
दाभिः जनितायाम्—अनुष्ठितायां, पूजायां—देवाराधनकर्मणि, राजमानाः,
—श्रीभमानाः, रजकेन—वस्त्ररञ्जकजातिसेदेन च, रज्यमानाः,—रक्तीक्रियमाणाः,
कुलाचारानुरुपरागरञ्जिताः वा त्रैः । रक्तैः,—रक्तवर्णैः, कुलाचारोचितरागैर्वा,
उभयेति ।—उभयोः पटान्तयोः,—वसनप्रान्तयोः, लग्नाः,—सङ्गाः, पटप्रान्तधारिण
इत्यर्थः, ये परिजनाः,—परिवाराः, त्रैः प्रेहोलितैः,—सञ्चालितैः, छायासु—अनालपेषु,
शोष्यमाणैः,—शोषं नीयमानैः, आतपे शोषणेन वर्षणत्रिकृतिसम्भावनयेति भावः ।

(२७१) कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गियुक्तः, क्रमः,—प्ररम्पराविन्धासः,
श्रेष्ठां तादृशैः, रूपैः,—प्रकारभेदैः, क्रियमाणाः,—सम्पाद्यमानाः पङ्कवानामिब्र—

उद्भुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गुरीत्तरीयैः क्षीमैश्च वादरैश्च दुकूलैश्च
लालातन्तुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैः अकठोररश्मागर्भ-
कोमलैः निश्वासहार्यैः स्पर्शानुमेयैः वासोभिः सर्व्वतः स्फुरद्भिः
इन्द्रायुधसहस्रैः इव सञ्च्यदितम्, (२७२) उज्ज्वलनिचौल-
कावगुण्डमानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीय-

किसलयानामिव, परभागाः,—उल्कर्षाः, प्रान्तभागाः वा येषां तैः, [प्रान्तकीणसर्वा-
वयवादी महार्हवस्त्रकुचनपटुभिः सेवकैः वीजलीहयन्तादिभिः हस्तैरपि ततापत्र-
प्रसूनाद्याक्तविव्रानांविधकुचनप्रकाराः क्रियन्ते प्रतुष्टप्रभुप्रदत्तपारितोषिकप्राप्तये इति
भावः । उपमाऽलङ्कृतिः, उभयोरवैधर्म्यवाच्यसाम्यात्] अपरैः,—अन्यजनैः, आरभ्येति ।
—आरभ्यन्नि—कर्त्तुं प्रवृत्तानि, कुङ्कुमपङ्कस्यासकैः,—कुङ्कुमद्रवचर्चाभिः, घृष्टकुङ्कुभ-
विन्यासैरित्यर्थः, (“चर्चा तु चाञ्चिक्यं स्यासकः” इत्यमरः) कुर्यान्नि—रञ्जनानि येषु
येषां वा तैः । उद्भुजेति ।—उत्—उद्गताः, भुजाः,—वाहवः येषां तैः, उत्तिष्ठन्तुजै-
रित्यर्थः, भुजिष्यैः,—किङ्करैः, भज्यमानानि—आभुषीक्रियमाणानि, मुष्टिदानप्रयोगैः
कुञ्चितीक्रियमाणानि इत्यर्थः, अत एव भङ्गुराणि—भङ्गिमन्ति, उत्तरीयाणि—
उत्तरासङ्गानि तैः, क्षीमैः,—क्षुमा—अतसी तद्विकारैः, वादरैः,—वदरा—
कार्पासी तद्वैः, कार्पासैरित्यर्थः, (“तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च”
इत्यमरः) दुकूलैः,—शृङ्गावसनैः, सुचिकणवस्त्रैरित्यर्थः, (“दुकूलं शृङ्गावस्त्रे स्यात् क्षीमे
च” इति मेदिनी) लालातन्तुजैः,—कौशेयैः, अंशुकैः,—सूक्ष्मवसनभेदैः, (“अंशुकं
शृङ्गावस्त्रे स्यात् वस्त्रमात्रीत्तरीययोः” इति मेदिनी) नेत्रैः,—वसनविशेषैः, [निधातोः
“दाव्नी—” (३।२।१८२ पा०) इत्यादिना घृनि रूपम् । “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे
मूले द्रुमस्य च” इति मेदिनी] निर्मोकनिभैः,—सर्पकञ्चकसदृशैः, शृङ्गासान्द्र-
क्लमिकरेखाविन्दाकृतिमद्भिः इति भावः, अकठोररश्मागर्भकोमलैः,—सृदुलकदली-
गर्भसुकुम्भैः । निश्वासहार्यैः,—निश्वासवायुनाऽपि उत्क्षेपणार्हैरित्यर्थः, अतिसूक्ष्मैरिति
भावः, स्पर्शानुमेयैः,—स्पर्शमात्रवेद्यैः, सूक्ष्मत्वाददृश्याप्रायैरित्यर्थः, चमत्कृत्यातिशय्याय
प्रदादिखचिताम्बरीपरिष्ठात् महाभागधारणार्हैः इति भावः । वासोभिः,—वसनैः ।
स्फुरद्भिः,—द्योतमानैः ।

(२७२) उज्ज्वलेति ।—उज्ज्वलैः,—भासरैः, निचौलकैः,—प्रच्छदपटैः, शय्या-
च्छादनास्तरणविशेषैरित्यर्थः, (“निचौलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अवगुण्डालानानि—
आच्छाद्यमानानि, हंसकुलानि—हंसाकाराणि अङ्गानि येषां, यदा,—हंसकुलानीव हंस-

सानैश्च कञ्चुकैः (२७३) अनेकीपयोगपाद्यमानैश्च अपरिमितैः
पट्टपटीसहस्रैः (२७४) अभिनवरागकीमलदुकूलराजमानैश्च
पटवितानैः (२७५) स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्त-
पटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेद्यमानैश्च स्तम्भैः उज्ज्वलं,
रमणीयञ्च, औत्सुक्यदञ्च, मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम् ।

देवी तु यशोवती (२७६) विवाहीत्सवपर्याकुलहृदया
हृदयेन भर्त्सरि, कुतूहलेन जाभातरि, स्नेहेन दुहितरि, उप-

कुलानि—कीशेषु दम्पत्योरविच्छेदसूचकगजदन्तादिनिर्मितपूर्णाङ्गयुगलमरालप्रतिकृतय
इत्यर्थः येषु तैः; एतेन शिल्पकौशलवत्त्व महाभागार्हत्वञ्च ध्वनितम्; शयनीयैः,
—पर्यङ्कैः । तारति ।—ताराः, —नक्षत्राणि, (“नक्षत्रमृचं भं तारा” इत्यमरः)
तद्वत् यानि मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, तैः उपचीयमानाः, —अलङ्घ्यमाणाः तैः,
कञ्चुकैः, —चीलकैः, स्तनावरणवस्त्रविशेषैरित्यर्थः, (“कञ्चुकी वारवाणे...वर्द्धापक-
रुहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चीलके” इति मेदिनी) ।

(२७३) अनेकेति ।—अनेकेषु उपयोगेषु—व्यवहारेषु, उपयोगाय वा ;
असङ्गप्रामिनवपताकाध्वजोष्णीवजाल-चन्द्रातपशिविरनिर्माण-देवब्राह्मणमाननीयाराधनाय
इति भावः, पाद्यमानानि—छिद्यमानानि तैः, पट्टपटीसहस्रैः, —पट्टवसनसमूहैः ।

(२७४) अभिनवेति ।—अभिनवः, —नूतनः, रागः, —रञ्जनं येषां तानि,
कीमलानि—मृदूनि, दुकूलानि—अक्षयवसनानि, तैः राजमानाः, —श्रीभामानाः तैः,
पटवितानैः—शोभायं प्रान्तभागराजितवहुवर्णद्विवर्णदीलायमानकुञ्चिकान्विताभि-
नववसननिर्मितचन्द्रातपैः इत्यर्थः ।

(२७५) स्तवरकेति ।—स्तवरकाणां—वस्त्रविशेषाणां, [स्थाधातोः “कञ्जा-
द्विभ्यः—” (उ० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना बुनि षष्ठीदरादित्वादरकादेशि रूपम्]
निवहनेन—समूहेन, निरन्तरम्—अविच्छेदं यथा तथा, छाद्यमानानि—आत्रिय-
जाणानि, समस्तानि—ससग्राणि, पटलानि—छदयः, गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां
तैः, मण्डपैः, —गृहैः । उच्चित्रैः ।—उच्चित्रैः, —उद्गतचित्रैः, चित्रितैरिति यावत्,
नेत्रपटैः, —वसनभेदैः, वेद्यमानाः, —आच्छाद्यमानाः तैः, सौष्ठवायेति भावः ।

(२७६) विवाहेति ।—विवाहीत्सवेन—परिणयजनितानन्दजनकव्यापारेणेत्यर्थः,
पर्याकुलं—व्यसं, हृदयं—चेतः घसाः तथाभूता । भर्त्सरि—पत्न्यौ, हृदयेन—मनसा,

चारेण निमन्वितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण सञ्चरणे,
चक्षुषा कृताद्युत्पत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे एकाऽपि
बहुधा विभक्तेव अभवत् । भूपतिरपि (२७७) उपर्युपरि
विसर्जितोऽप्रवामीजनितजामातृतोषः सत्यपि आज्ञासम्पादनदत्ते
मुखेक्षणपरे परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्त्रेहविक्रवः सर्वं
स्वयम् अकरोत् ।

(२७८) एवञ्च तस्मिन् अविधवामये इव भवति राज-
कुले, मङ्गलमये इव जायमाने जीवलोके, चारणमयेषु इव लक्ष्य-
माणेषु दिङ्मुखेषु, पटहमये इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमये इव

पतिहृदयनिहितहृदया, उभयोरैक्यात् इत्यर्थः, विभक्ता इव इत्युत्तरेणान्वयः । एवमुत्तरत
विभक्ता इत्यनेनान्वयः ज्ञेयः विपश्चिद्धिः । कौतूहलेन—कौतुकेन, दर्शनौत्सुक्येन इति
यावत्, जामातरि—वरि, जामातरि कौतूहलवतीति भावः । उपचारेण—समुचित-
सम्माननेन । कृतंति ।—कृतानि—सम्पादितानि, अकृतानि—असम्पादितानि च, तेषां
प्रत्यवेक्षणानि—परिदर्शनानि तेषु, गृहिणीपरिदर्शनोचितव्यापारनिवहेषु इत्याशयः ।

(२७७) उपर्युपरि—पुनःपुनरित्यर्थः । [उपर्यादिशब्दानाम् “उपर्यु—”
(८११७ पा०) इत्यादिना सामीप्ये द्वित्वविधानात् तदर्धे व्यौत्से “उभ” (वा०)
द्वितीयाप्राप्तिः, इह तथाऽप्रसङ्गात् न इति ज्ञेया] । विसर्जितेति ।—विसर्जिताभिः,
—प्रेषिताभिः, उप्रवामीभिः,—उप्रीभिः, विविधद्रव्यवाहिनीभिरिति भावः ; यद्वा,
—उप्राश् वास्यश्—अश्वाश्, लघुहस्तिव्यश् वा ताभिः, (“वामी शृगाली-वडवा-
रासमी-कारभीषु च” इति मेदिनी, केचित्तु,—वामी—हयम्, अन्ये—वेसरीम्,
अन्ये—गुर्वीमिल्याहुः) जनितः,—उत्पादितः, जामातुः,—वरस्य, तोषः,—प्रीतिः
येन तयोक्तः । [“जामातृतोषः” इत्यत्र “जामातृजोषः” इति पाठे—जोषः,—सुख-
मित्यर्थः] । मुखेक्षणपरे—सुखावलीकनपरे, सुखवचनप्रतीचे इत्यर्थः, हृदयवशंवदत्वात्
इति भावः । सम—सह । पुत्राभ्यां—राज्यवर्द्धन-हर्षाभ्याम् । दुहितृविति ।—
दुहितुः,—कन्यायाः, स्त्रेहेन—प्रीत्या, विक्रवः,—विह्वलः, व्याकुल इत्यर्थः ।

(२७८) “एवम्” इत्यस्य “आजगाम विवाहदिवसः” इत्युत्तरेणान्वयः ।
अविधवामये इव—समर्चुंकात्यके इव, केवलसधवापूर्णे इव इत्यर्थः । जीवलोके—

भ्रमति परिजने, बान्धवमये इव दृश्यमाने (२७८) सर्गे,
निर्वृतिमये इव उपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे
महोत्सवे, निधाने इव सुखस्य फले इव जन्मनः परिणामे इव
पुण्यस्य यौवने इव विभूतेः यौवराज्ये इव प्रीतेः सिद्धिकाले इव
मनोरथस्य वर्तमाने, (२८०) गण्यमानं इव जन्नाङ्गुलीभिः,
आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः, प्रत्यङ्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्य-
प्रतिशब्दैः, (२८१) आह्वयमान इव मौहूर्तिकैः, आकृष्यमाण
इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव बधूसखीहृदयैः आजगास
विवाहदिवसः । प्रातरेव (२८२) प्रतीहारैः समुत्सारित-
निखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं,—“देव ! जामातुः

प्राणिपूर्णजगति, सर्वत्र समानीत्सवप्रसङ्गात् इति भावः । चारणमयेषु—नटमयेषु ।
पटहमये—पटहादिवादिवमये ।

(२७८) सर्गे—सृष्टौ । निर्वृतिमये—सुखमये । लक्ष्मीमये—श्रीभामये ।
विजृम्भमाणे—प्रकाशमाने । निधाने इव—आश्रये इव । विभूतेः,—सम्पदः, सर्वो-
त्सवजगद्विभूतीनाम् एकत्र प्राचुर्यात् इति भावः ।

(२८०) गण्यमान इव—सङ्ग्रायमान इव, अत्यौत्सुक्यात् इति भावः । आलोक्य-
मान इव—दृश्यमान इव, मार्गध्वजैः,—अश्वनि प्रीथितवैजयन्तीदण्डैः, तेषाम् ऊर्ध्वी-
सूयावस्थानादिति भावः । प्रत्यङ्गम्यमान इव—पुरत आगत्य अभिनन्द्यमान इव,
मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यवाद्यानां प्रतिशब्दैः,—प्रतिध्वनिभिः ।

(२८१) आह्वयमान इव—आकार्यमाण इव, मौहूर्तिकैः,—गणकैः ।
परिष्वज्यमान इव—आलिङ्ग्यमान इव, बध्विति ।—बध्वाः सखीनां हृदयानि तैः,
मुग्धहृदयानां तथैकतानत्वात् इति भावः ।

(२८२) प्रतीहारैः,—दौवारिकैः । समुत्सारितेति ।—समुत्सारिताः,—बहि-
ष्कारिताः, निखिलाः,—समयाः, अनिबद्धाः,—वाह्याः, कार्येषु अनियुक्ता इत्यर्थः,
अन्ननिर्गतकार्यव्यग्राणां निबद्धवत्प्रतीतेः इति भावः, लोका यस्मात् तथोक्तं, विविक्तं—
विशेषितं, विजनं वा ।

(२८३) अन्तिकात् ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा सम्प्राप्तः” इत्यभिधाय स्वाकारं युवानम् अदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानात् दर्शितादरः,—“बालक ! कश्चित् कुशली ग्रहवर्मा ?” इति पप्रच्छ । (२८४) असौ तु समाकर्णितनराधिपध्वनिः धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रसार्य च बाहू सेवाचतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय मूर्धानम् उत्याय,—“देव ! कुशली, यथाऽऽज्ञापयसि, अर्चयति च देवं नमस्कारिण” इति व्यज्ञापयत् । (२८५) आगतजामातृनिवेदनागतञ्च तं ज्ञात्वा कृतसत्कारं राजा,—“यामिन्याः प्रथमे यामे विवाहकालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः” इति सन्दिश्य प्रतीपं प्राहिणोत् ।

(२८३) अन्तिकात्—समीपात् । सम्प्राप्तः,—समागतः । स्वाकारं—सुन्दराकृतिं, सौम्यदर्शनं वा । जामातृबहुमानात्—जामातरि—वरे, बहुमानात्—आदरातिशयात् ; प्रथमतः परिचारकसम्मानः तत्रभुसमर्चनमेव इत्यभिप्रायादिति भावः । कश्चित्—प्रश्ने, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी) ।

(२८४) असौ—बालकः । समाकर्णितेति ।—समाकर्णितः,—श्रुतः, नराधिपस्य—राज्ञः, ध्वनिः,—कण्ठरवः येन तथोक्तः । धावमानः,—अतित्वरमाणः, सम्भ्रमातिशयादित्यर्थः । सेवाचतुरः,—सेवायां निपुणः, निरन्तरं स्वप्रभोरिङ्गितनिर्दिष्टसाधनप्रवणत्वात् इति भावः । चिरं—बहुक्षणम् इत्यर्थः, सामयिकस्वीचितप्रणाममुद्राप्रदर्शनाय इति भावः, वसुन्धरायां निधाय मूर्धानं—भूमिलुण्ठितमस्तकं यथा तथा प्रणयेत्यर्थः । अर्चयति—पूजयति । देवं—राजानं, भवन्तमित्यर्थः ।

(२८५) आगतेति ।—आगतस्य—उपस्थितस्य, राजधान्यामिति भावः ; यद्वा,—उपस्थितप्रायस्य, कियद्दूरावस्थितस्य इत्यर्थः, जामातुः,—दुहितुः पत्युः, भाविवरस्य इत्यर्थः, (“जामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः) निवेदनाय—उपस्थितिज्ञापनाय, आगततम् । कृतसत्कारं—विहितसमुचितसमादरं, जामातृप्रियकिङ्करीचितप्राप्तासाधारणपुरस्कारमित्यर्थः । यामिन्याः,—रात्रेः । यामे—प्रहरे । विवाहेति ।—विवाहस्य कालः,—समयः, तस्य अत्ययः,—अतिक्रमः, तेन कृतः,—जनितः, दोषः,—खलनं, यथा न भवति, तथा कर्त्तव्यमिति शेषः ; यथा विवाहलग्नसतिक्रान्तं न भवति तथा

(२८६) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं बधूमुखे इव सञ्चार्य्य
स्वमवसिते वासरे, विवा दिवसत्रियः पादपल्लवे इव रज्यमाने
सवितरि, (२८७) बधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव
विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, (२८८) सौभाग्यध्वजे इव रक्षां-
शुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे
वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे,
(२८९) लग्नसम्पादनसज्जे इव उज्जिह्वाने ज्योतिर्गणे, विवाह-

आगन्तव्यम्, अतीते सुलभे गुनः तत्कालाप्राप्तिप्रसङ्गात् इति भावः । प्रतीपं—विपरीतं,
ग्राहिणोत्—प्रेषयामास, प्रतिप्रस्थापयामास इत्यर्थः, नरपत्नीयस्कन्धानारे इति भावः ।

(२८६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “आजगाम.....प्रत्यासन्नलघो यद्-
बन्धा” इत्युत्तरेणान्वयः । सकलेति ।—सकलानां कमलवनाना लक्ष्मी—त्रियम् ।
सञ्चार्य्य—सङ्ग्रहय्य । समवसिते इव—शेषतां गते इत्येवमेवा । लोकेऽप्यन्तिसकाले
सन्तः स्वलक्ष्मी समुचितपात्रेषु समर्पयन्ति इति ध्वनितम् । वासरे—दिवसे । विवाह-
दिवसत्रियः,—विवाहदिवसीया या श्रीः,—लक्ष्मीः तस्याः । रज्यमाने—रक्तायमाने,
शीशीभनति इत्यर्थः । सवितरि—सूर्ये ।

(२८७) नभिति ।—बधू-नरयोः,—कन्या-जामातोः, अनुरागेण—प्रेम्णा,
लघूकृतं,—तुच्छीकृतं, प्रेम—प्रणयं, स्वकीयमिति भावः, तेन लञ्चितानि तेषु, विघट-
मानेषु इव—विच्छेदं गच्छन्तु इत्येवमेवा । चक्रवाकमिथुनेषु—चक्रवाकदन्धेषु ;
चक्रवाकमिथुनानां निशादिवीगित्वस्य सहाकनिसमयप्रसिद्धेरिति भावः ।

(२८८) सौभाग्यध्वजे इव—उत्सवनीयपताकादख्ये इव । रक्तेति ।—रक्तांशुकै-
—रक्तवस्त्रेण, सुकुमारं—सुदर्शनमित्यर्थः, वपुः,—अवयवः यस्य तथाभूते, नभसि—
आकाशे । स्फुरति—दीप्यमाने । कपोतेति ।—कपोतानां—पारानताना, कण्ठ इव कर्बुरं
—पाशुलं तस्मिन् । नरिति ।—नरस्य—जामातुः, यात्रा—उत्सवः, [अथघासादिनत्
तादर्थ्यं ऋषी-समासः । “यात्रा तु घापनेऽपि स्यात् गमनीत्वन्वयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी]
तत्र गमन—प्रस्थानं, तेन यत् रजः,—भूलिः, वरानुगानां हस्यन्त्याद्यात्मकाना चतुरङ्गाणा
पादाहृत्योत्थितमिति भावः सन्निधेय, कलुषयति—आबिलयति, मलिनयतीत्यर्थः ;
रजोऽपि मुखानि कलुषयति इति दृश्यते । तिमिरे—अन्धकारे ।

(२८९) लभेति ।—लभस्य—राशुदयस्तनैवाहिकशुभसमयस्य, सम्पादने—

मङ्गलकलशे इव उदयशिखरिणा समुत्क्षिप्यमाणे वर्द्धमानधवल-
च्छाये ताराऽधिपमण्डले, (२८०) बधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरि-
पौततमसि प्रदोषे ह्योदितमुपहसत्सु इव रजनिकरम् उत्ता-
नितमुखेषु कुमुदवनेषु, आजगास मुहुर्मुहुः (२८१) उल्लासित-
स्फारस्फुरितारुणचामरैः अनोरधैः इव उद्यितरागाग्रपल्लवैः

सन्, —प्रवृत्तः तन्निम्ब, उल्लासितानि—उदयमाने, उद्वृत्ति इत्यर्थः,
ज्योतिर्गणे—तारानिकरे, ज्योतिषिकनिबन्धे च, शास्त्र-शास्त्रविदोः अग्नेदीपचारात्
इति भावः । विवाहमङ्गलकलशे इव - विवाहार्घस्यापितमङ्गल्यघटे इव, वृत्तत्वात्
शैत्यात् धान्याद्य कलशस्य अखण्डचन्द्रमण्डलसाम्यसमगन्तव्यम् ; अक्षीणसुधाकरीदये
विवाहादीनि मुह्यन्त्ये बहुसम्पत्तानि इति हृदयं कलशस्तु विवाहादिमङ्गलकर्म्मणि
पिपाटिनेपनेन धनलोक्रियते इति लोकाचारः । उदयशिखरिणा—उदयाद्रिणा,
समुत्क्षिप्यमाणे—समुन्नम्यमाने । एतेन जामातृसम्भारार्घ्यं हस्ताभ्या मस्तकेन वा
धात्येमागमङ्गलकलशे परिजने इव स्थिते पूर्वांचले इति व्यज्यते लोकाचारसमन्वयात्
इति ज्ञेयम् । वर्द्धमानेति ।—वर्द्धमाना—प्रवृद्धिं गच्छन्ती, सभ्यालौहित्यापगमादिति भावः,
धनला—शुभा, काया—कान्तिः, प्रमेत्यर्थः, अन्यतः,—वर्द्धमानेन—शरावेषु, शराव-
सम्पर्केणेत्यर्थः, सौऽपि मङ्गलकलाणि निपनाटिना गभीक्रियते, (“शरावी वर्द्धमानक”
इत्यमरः) धवला काया यस्य तथाभूते । ताराऽधिपमण्डले—चन्द्रमण्डले ।

(२८०) बध्विति ।—बध्वा वदनस्य लावण्यमेव कान्तिरेव, ज्योत्स्ना—
कौमुदी, तत्र परिपीतं—ग्रन्थ, तम,—अस्वकार यस्य तथाभूते, प्रदोषे—रजनी-
मुखे, (“प्रदोषो रजनीमुखम्” इत्यमरः) ह्योदित—सृष्टोद्दयमान, बधूवदन-
लावण्येनैव तत्काश्यसत्पादनादिति भावः । रजनिकर—चन्द्रम् . “प्रायो मुखः
परिभवविधौ नाभिमानं तनीति” इत्य विचार्येति भावः । उत्तानितमुखेषु—
उन्मुखेषु, निरसितवदनेष्विति भावः । आजगास—आययौ, ग्रहवर्षेति शेषः ।

(२८१) उल्लासितेति ।—उल्लासितानि—सञ्चालितानीति यावत्, स्फारस्फुरितानि
अतिशयेन राजितानि, अरुणानि—आरक्तानि, विवाहकर्म्मणि रक्तवर्णद्रव्याणां व्य-
हारस्य लोकाचारत्वादिति भावः, चामराणि—वालश्वजनानि यैः तथीकैः ।
उद्यितेति ।—उद्यितः,—उद्वृतः, रागः,—आन्ध्रं येषां तानि, अग्रपल्लवानि—
शरावाणां, कर्णादौ भूपणीक्रियमाणानि इति भावः येषां तैः ; अन्यतः,—उद्यितः,

पुरो धावमानैः पादातैः (२८२) उक्कर्णकटकहयप्रतिहेषित-
दीयमानस्वागतैः इव वाजिनां वृन्दैश्च आपूरितदिग्भागः,
(२८३) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वापकरणानां
वर्णकलखिनां बलिनां घण्टाटाङ्गारिणां करिणां घटाभिः घट-
यन् इव पुनः इन्दूदयविलीनम् अन्धकारं, (२८४) नक्षत्रमाला-
स्रष्टितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढः,

—अभ्युदितः, रागः,—अनुरागः, अग्रपल्लव इव, अनुरागस्य लौहित्येन वसंतायाः
प्रसिद्धत्वादिति भावः येषां तैः । पुरः—अग्रे, धावमानैः,—गच्छद्भिः, (मनोरथोऽपि
पुरत एव धावति) पादातैः,—पादचारिभिः सैनिकैस्त्वर्थः । [पङ्गासतति इति
यत्-पूर्वकात् अतधातोः “इणजादिभ्यः” (वा०) इति इणि ततः “तस्य समूहः
(४।२।३७ पा०) इत्यणि ङपम्] ।

(२८२) उक्कर्णेति ।—उत्—उद्गताः, कर्णा येषां तेषां, कटकहयानां—
राजधानीस्थानानां, (“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽदेः... । ..... राजधानी-वलयवीरपि ॥
इति मेदिनी) प्रतिहेषितैः,—प्रतिह्येषारवैः, वरपक्षीयाश्चानां ह्येषारवं श्रुत्वा तत्प्रत्युत्तर-
रूपैरिति भावः, दीयमानं—निवेद्यमानमित्यर्थः, स्वागतं—स्वागतसम्भाषणं, मुखेन
आगमनप्रश्नमित्यर्थः येषां तथाभूतैः, वाजिनाम्—अश्वानां, वरपक्षीयाणामिति भावः,
वृन्दैः,—समूहैः, आपूरितः,—आकीर्णः, दिग्भागो येन तथाभूतः ।

(२८३) चलेति ।—चलानि—चपलानि, कर्णयोः,—अवणयोः, कर्णै
राजितानि इत्यर्थः, चामराणि येषां तेषां, चामीकरेति ।—चामीकरमयाणि—
स्वर्णमयानि, सर्वाणि उपकरणानि—अलङ्कारा येषां तेषां, वर्णकलखिनां—विचित्रवर्ण-
रञ्जितानामित्यर्थः । बलिनां—बलवतां, घण्टाटाङ्गारिणां—घण्टाध्वनिमतां, करिणां
—हस्तिनां, घटाभिः,—समूहैः, घटयन्निव—समाहरन्निव, करिणां सान्द्रकण्णवर्णत्वादिति
भावः, इन्दूदयविलीनं—चन्द्रोदयचीणम् ।

(२८४) नक्षत्रेति ।—नक्षत्रमालया—सप्तविंशतिमौक्तिकरचितकरिणां माला
नक्षत्रमाला उच्यते, तथा, करिणुमलकमण्डनमौक्तिकसजा इत्यर्थः ; अन्यद्,—नक्षत्र-
मालया—तारानिचयेन, स्रष्टितम्—अलङ्कृतं, मुखं—वदनं, स्वकीयसागस्य यस्याः
ताम् । निशाकरः,—चन्द्रः । पौरन्दरीं—पुरन्दरः,—चन्द्रः, तस्येयं पौरन्दरी—इन्द्राक्ष-
याजिता, माची इत्यर्थं ताम् ।

(२८५) प्रकटितविविधविहगविरुतैः तालावचरचारणैः पुरःसरैः
 बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहलः, (२८६) गन्धतैला-
 वसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्य आलीकेन कुङ्कुमपटवास-
 धूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम्, (२८७) उत्फुल्ल-
 मल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव
 सपरिवेशक्षपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, (२८८) आत्मरूपनिर्जित-
 मकरकेतुकरापहृतेन कार्मुकेण इव कौसुमेन दाह्या विरचित-
 वैकच्यकविलासः, (२८९) कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रसरबुलकल-

(२८५) प्रकटितैति ।—प्रकटितं—प्रकीर्तितं, प्रकाशितञ्च, विविधं—बहुप्रकारं,
 विविधमित्यर्थः, विहगैः—रागभेदेन, “वे ” इति भाषया प्रसिद्धेनेति भावः, विहगाना-
 —पक्षिणाञ्च, विसृतं—सङ्गीतनादः, शब्दश्च येषां येषु वा तैः, ता-ति ।—तालेन—
 सङ्गीताङ्गनिशेषेण, अनचरन्ति—आलपन्तीति तद्योक्ता, वे चारणाः,—कुञ्जीलनाः तैः ।
 बालः,—नमः, तरुण इत्यर्थः, अभिनयश्च । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—उत्पाद्यमानः,
 कोलाहलः,—कलकलमिनादः येन सः ।

(२८६) गन्धेति ।—गन्धतैलानाम् अभसेकेन—सिद्धनेन. सुगन्धिः,—सुरभिः तेन,
 दीपिकाचक्रवालस्य—दीपमण्डलस्य, आलीकेन—उद्योतेन, कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमाना पट-
 वासधूलयः,—वसनसौगन्धकारचूर्णनिशेषाः, तेषां पटलेन—निचयेन, पिञ्जरीकुर्वन्—
 पिङ्गल्यदित्यर्थः ।

(२८७) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लाना—निकसराणां, मल्लिकानां—तदाख्यकुसुमाना,या
 मुण्डमाला—शिरोमालिका, तस्या मध्यम् अध्यासित—निवेशितं, कुसुमशेखरं—पुष्पमयं
 शिरोभूषण यस्य तेन । सपरिवेशक्षपाकरं—सपरिवेशः,—परिधिवेष्टित, (‘परिवेशस्तु
 परिधिरुपार्थक्यमण्डले’ इत्यमरः) क्षपाकरः,—चन्द्रः यत्र तादृश, कौमुदीप्रदोष-
 व्योत्साऽलङ्कृत रजनीमुखम् । अत्र चन्द्रपरिहासोपेक्षणं नामातुः प्रभावत्वातिशयाय
 इति भ्रान्तितम् ।

(२८८) आत्मैति ।—आत्मनः,—स्वस्य, रूपेण—सौन्दर्येण, निर्जितस्य—पराभूतस्य,
 मकरकेतोः,—नामस्य, करात्—हस्तात्, अपहृत—प्ररुद्धादत्त तेन, कार्मुकेण—धनुषा,
 कौसुमेन—सन्तुषरचितेन, दाह्या—सजा,विरचितेति ।—विरचितः,—सम्पादितः, वैकच्य-
 कस्य—नामस्त्वाम्नात् तिर्यग्बिलम्बिनी हारनिशेषस्य, विलासः,—शीभा येन तयोक्ताः ।

प्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनः अवतारितो,
मेदिनीं नववधूवदनावलोकनकुतूहलेन इव (३००) कृष्यमाण-
हृदयः, पतन्निव मुखेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्ष्मा ।

(३०१) राजा तु तम् उपहारम् आगतं चरणाभ्यामेव
राजचक्रानुगम्यमानः सस्रुतः प्रत्यज्जगाम । अवतीर्णञ्च तं कृत-
नमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढम् आलिलिङ्ग ।
यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्द्धन-हर्षञ्च हस्तेः गृहीत्वा अभ्यन्तरं

(२९९) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, सौरभात्—आमोदात्, गर्वेण—
उल्लासेन, भ्रान्तानां—भ्रमतां, भ्रमराणां—मधुकराणां, कुंलस्य—वृन्दस्य, कलप्रलापिन-
—मधुरास्फुटेन भङ्गारेण, सुभगः,—मनीहरः, पारिजात इव—देवतरुविशेष इव,
श्रिया—लक्ष्म्या, सौन्दर्यैरेत्यर्थः, सहोदरया इति भावः । अवतारितः,—अवतारं
नीतः, विधावेति शेषः ; सहनियतसंस्कारवतां युगपदाविर्भावादिप्राकृतिकनिधमा-
दित्याशयः ।

(३००) कृष्यमाणहृदयः,—प्रगृह्य नीयमानमानसः । पतन्निव—त्वरयाऽधःस्खलन्निव,
भ्रंतिपरिचालितधावमानतुरङ्गीदामसंसर्पणवेगात् इति भावः ; मुखेन—“ओष्ठौ च दन्त-
मूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गली गलादिसकलं सप्ताङ्गं सुखमुच्यते ॥” इत्युक्ता-
वयववता वदनेन इत्यर्थः ; [खनधातीः “डित् खनेर्मुट् स चीदात्तः” (उ० ५ पा० २०
सू०) इति अचि डित्त्वात् धातोर्मुङ्गागमे रूपम्] वेगाकृष्टानाम् अधोमुखेन पतनं लोके
प्रसिद्धम् । प्रत्यासन्नलग्नः,—प्रत्यासन्नं—समीपवर्त्ति, लग्नं—विवाहकालिकशुभराशुदयः
यस्य तथाभूतः, अनुकूलधात्रापसादात् सन्निहितवैवाहिकशुभचरण इत्यर्थः ।

(३०१) राजेत्यादि ।—उपहारं—हारसमीपं, हारे वा, [विभक्त्यर्थे अव्ययी-
भावः] । राजचक्रानुगम्यमानः,—राजचक्रैः,—स्वसभास्वरराजसमूहैः सौहार्द्यादि-
सखन्धीपस्थितैर्वा, अनुस्त्रियमाणः ; एतेनास्य चक्रवर्त्तित्वं व्यन्यते । प्रत्यज्जगाम—
प्रत्युद्गमनं चकार, अनादिविवाहप्रथावत्त्वात् लोकेऽपि कन्यापिठभिः समिचकुटुम्बा-
दिभिः सन्निष्ठागमने आश्रिता अपि सामन्तसामान्यनरपालाः स्वयमुपगम्यन्ते पाद-
चारिभिः, एषः सदातनः सदाचारः इति गम्यते । अवतीर्णम्—अवर्द्धं, वैवाहिक-
श्रानादिति शेषः । माधवः,—कृष्णः, वसन्ती वा, मन्मथमिव—प्रयुक्तमिव, काममिथ

निन्दे । खनिर्विशेषासनदानादिना च एनम् उपचारेण उप-
चचार ।

(३०२) न चिराच्च गम्भीरनाम्ना नृपतेः प्रणयी विद्वान्
द्विजन्मा ग्रहवर्माणम् उवाच,—“तात ! त्वां प्राप्य चिरात् खलु
राज्यश्रिया घटितौ तेजोमयी सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्द-
कारिगुणगणौ सोम-सूर्यवंशौ इव पुष्पभूति-सुखरवंशौ । प्रथम-
मेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थिताऽसि हृदये देवस्य । इदानीन्तु
शशीव शिरसा परमेश्वरेण असि वोढव्यो जातः” इति ।

एवं वदति एव (३०३) तस्मिन् नृपमुपसृत्य मौहूर्त्तिकाः,—

या । यथाकर्म—कमानुसारेण, ज्येष्ठानुसारेणेत्यर्थः, परिष्वक्तेति ।—परिष्वक्ताः,
—आलिङ्गितः, राज्यवर्द्धनः हर्षश्च येन त, ग्रहवर्माणमिति भाव, अभ्यन्तरम्—
अन्तर्भवनम् इत्यर्थः । स्वेति ।—सन्धात्—आत्मनः, निर्विशेषम्—अप्रथक् रूपं, तुल्य-
रूपमित्यर्थ, आसनदानादि यत्र तादृशिन, उपचारेण—पूजोपकरणेन, हृदयसम-
र्पणादिनाऽऽर्यार्चामेदेन वा, उपचचार—पूजयामास, “विष्णु जामातरं मन्ये” इत्युक्ते-
रिति भावः ।

(३०२) न चिरात्—नातिविलम्बेन इत्यर्थः । प्रणयी—स्निग्धः, सुहृदित्यर्थः ।
द्विजन्मा—ब्राह्मणः । चिरात्—बहोः कालात् । राज्यश्रिया—तदाख्यया राजकन्यया,
रानलक्ष्म्या च, घटितौ—योजितौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । तेजोमयी—प्रतापसम्पन्नौ,
व्योतिर्मयी च । सकलेति ।—सकलैः,—समग्रैः, जगद्भिः,—भुवनैः, सकलेषु जगत्सु
या, गीयमानाः,—कीर्त्तमानाः, बुधानां—विदुषां, कर्णानन्दकारिणः,—श्रुतिसुख-
जननाः, बुध-कर्णयोः,—चन्द्रसुत-सूर्यसुतयोः, आनन्दकारिणश्च, गुणगणाः,—गुणसत्ताः
ययोः तथासूतौ । पुष्येति ।—पुष्पभूतिः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य पूर्वपुरुषः, सुखरः,—
ग्रहवर्माणः पूर्वपुरुषः, तयोः वंशौ—अन्ववायौ । कौस्तुभमणिरिव—तदाख्यमहारत्नमिव,
गुणैः,—धैर्यगाम्भीर्यादिभिः, सूत्रैश्च, देवस्य—राजः, निष्णोश्च, हृदये—अन्तःकरणे,
रक्षसि च । शशीव—चन्द्र इव, परमेश्वरेण—सर्वभौमेण, हरेण च, शिरसा—
लक्ष्मिणः ; एकात्र—जामातृत्वात् समादरेण ; अन्यत्र,—भूषणत्वात् इति भावः, वोढव्यः,
—धार्यः, परमस्निग्धसखन्नादिति भावः ।

(३०३) तस्मिन्—गम्भीराख्ये द्विजन्मनि । मौहूर्त्तिकाः,—गणक्ताः

“देव ! समासं दति लग्नवेला, ब्रजतु जामाता कौतुकगृहम्” इति ऊचुः । अथ नरेन्द्रेण,—“उत्तिष्ठ गच्छ” इति गदितो अहवर्मा प्रविश्य अन्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां पतितानि लोचनसहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानि इव लङ्घयन् आससाद् कौतुकगृहद्वारं, निवारितपरिजनश्च प्रविवेश ।

(३०४) अथ तत्र कतिपयाम्प्रियसखीस्वजनप्रमदाप्राय-परिवाराम्, (३०५) अह्मणांशुकावगुण्डितमुखीं प्रभातसन्ध्या-मिव स्वप्रभया निष्प्रभान् प्रदीपकान् कुर्वाणाम्, (३०६) अति-सौकुमार्यशक्तितेन इव यौवनेन नातिनिर्भिरमुपगूढाम्,

समासीदति—समासत्रा भवति । लग्नवेला—शुभराशुदयकालः । ब्रजतु—गच्छतु । कौतुकगृहम्—बैबाहिकनगडपम् । जामातिति ।—जामातुः,—वरस्य, दर्शने—अनलीकाने, कुतूहलम्—औत्कृष्यमिति यावत् न्ययते आसामिति तथीक्तानाम् । विकचिति ।—विकचानि—प्रफुटितानि, नीलकुवलयवनानि—नीलोत्पलकाननानि । लङ्घयन्—अतिक्रामन् । निवारितेति ।—निवारितः,—प्रतिबिद्धः, परिजनः,—अनुयायिनर्गः येन तथाभूतः । अन्तःपुरत्वात् तत्र न साधारणैः सार्द्धं गमनं सज्जन्तानु-मीदितम् इति नयाचारः प्रदर्शितः ।

(३०४) “अथ” इत्यस्य “अधूमपश्यत्” इत्युत्तरिणान्वयः । ता निश्चिनष्टि, कतीति ।—कतिपया,—उल्पसङ्ख्याका इत्यर्थः, आमाः,—विश्वस्ताः, प्रियसखाः,—क्लिग्धनयस्या. एव. तथा स्वजनाना—बन्धुजनाना, प्रमदाय—अङ्गनाश्च, प्रायेण—बाह्येण, परिवाराः,—परिजनाः यस्या. ता, तासि. वेष्टिताम् इति भावः ।

(३०५) अरुण्येति ।—अरुण्येति—रत्नेन, अंशुकेन—वसेन, अवगुण्डितम्—आच्छादित, नुखं यस्याः ताम् ; अन्यत्र,—अरुणस्य—रुध्यस्य, अंशुकेन—प्रत्यग्रतया रुदुना किरणैर्नित्यर्थः, अवगुण्डितम्—अदर्शनता गं, मुखं यस्याः तां, प्रभात-सन्ध्यामिव—प्रातः सन्ध्यामिव, निष्प्रभान्—दीप्तिरहितान्, मलिनान् इत्यर्थः ।

(३०६) अतीति ।—अतिसौकुमार्यम्—अतिमन्दं, तेन शङ्कित—निनाशात् भीतमित्यर्थः तेनेन । नातिनिर्भरं—नातिगाढम्, उपगूढा—आलिङ्गिता तां, नवयौवना-स्यिति भावः ; अतिवीनलाः न निर्भिश्च समाश्लिष्यन्ते इति हृदयम् ।

(३०७) साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतैः
 श्वसितैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम्,
 (३०८) अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव त्रपया निष्पन्दं धार्यमाणां,
 हस्तं तामरसप्रतिपक्षम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं
 भयवेपमानमानसाम् अवलोकयन्तीं, (३०९) चन्दनधवलतनु-
 लतां ज्योत्स्नाऽऽदानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भादिव प्रसूतां,

(३०७) साध्वसेति ।—साध्वसेन—सुचिरमशुषितं मद्दृदयं सपदि विहाय गते
 त्वयि अहं निराश्रया भवेयमिति भयेनेति भावः, निरुध्यमानः,—मां सा निजहीहि इति
 अनरुध्यमानः, हृदयेशः,—चित्तक्षेत्रं, तस्मात् दुःखेन—क्लेशेन, कुमारभावानिरोध-
 जनितेनेति भावः, समापततः बलवतः तारुण्यस्य तदानीं प्रसभसागमनात् तद्विरोधिनः
 कौमार्थ्यस्य सहसा तद्दृदयदेशादपसरण वेदितव्यं, अतः अत्याग्रहेऽपि तन्निरोधाशक्ति-
 रिति तात्पर्यम्, मुक्तैः,—त्यक्तैः; अत एव निभृतायतैः,—अस्पष्टदीर्घैः इत्यर्थः,
 उद्देगादिति भावः, श्वसितैः,—दीर्घनिश्वासे, अपयान्तम्—अपसरन्तम्, आत्मान
 त्यजन्त्विति यावत्, कुमारभावं—कौमारम्, अनुशोचन्ती—बिलपन्ती, गतस्य
 पुनरपरावृत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(३०८) अत्युत्कम्पिनीम्—अतिशयेन उत्कम्पमानाम्, अत एव पतनभिया—
 क्षलनाशङ्कया, त्रपया—लज्जया, निष्पन्द—निश्चलं यथा तथा, धार्यमाणाम्—अबलम्ब-
 मानाम्, अत्यधिकत्रपावतीमित्यर्थः, सौभाग्यवतीभिः निवाहे तथा पतिवराधारणाचार-
 दर्शनात् इति भावः । तामरसप्रतिपक्ष—रक्तीत्यलविरोधिनं, रत्नमलवैरिणम् इत्यर्थश्च,
 तदानीं यौवनोद्गमाभावात्, आसन्नग्रहणम्—अचिरपाणिपीडनं, सन्निहितपरिणयमिति
 भावः, सन्निहितयासुच, (“ग्रहणं स्त्रीकारादरकरोपरागीपलञ्चिवन्दिषु” इति मेदिनी)
 भयेति ।—भयेन वेपमानं—कम्पमानं, ज्ञानस—चित्तं यस्याः ताम्, अवलोकयन्ती—
 पश्यन्तीम् । बाल्ये हस्ततलस्य धारणत्वात् तस्य शशिसाम्यमवगन्तव्यम्, इदानीन्तु
 यौवनोद्गमात् तस्य रक्ततोत्पत्तेः, शशिनः आससमये रोहिण्याः तत्प्रियायाः इव यौवनभिया
 प्रसा वेपमानकलेवरत्वं सञ्जातमिति, एतेनास्याः यौवनकालिकः पूर्वरोगः दर्शित इति ।

(३०९) चन्द्रेति ।—चन्द्रेण—चन्दनाशुलपत्रेण, चन्दनवदा, निसर्गविमला-
 क्तित्वादिति भावः, धवला—निशदा, तनुलता—अद्भयटिः यस्याः ताम् ।
 ज्योत्स्नेति ।—ज्योत्स्नाना—कौमुदीनाम्, आदानेन—ग्रहणेन, सञ्चितं—परिपुष्टं,

(३१०) कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां,
निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतात् इव उत्पन्नां,
कृतकन्दर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जातां, (३११) प्रभालावण्य-
मदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः
सर्व्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुररूपा रत्नाकरेण कल्पितां श्रियं,

लावण्यं—कान्तिविशेषः यस्य तस्मात्, कुसुदिनीगर्भात्—कौरविण्या जठरात्,
प्रमृतामिव—निर्गतामिव ; अन्यथा जगदाह्लादिनी कथमेतस्याः कान्तिः ? इत्युत्प्रेक्षा-
वीजम् ।

(३१०) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणाम्, आसीदः,—सौरभं, तेन निर्हरति
—लोकानां मानसं रञ्जयतीति यावत् तथोक्ता तां, वसन्तहृदयात्—वसन्तस्य—
पुष्पसमयस्य, कन्दर्पपरिजनस्य इति यावत्, हृदयात्—वचःस्थलात्, प्रस्फुटितसर्व्वकुसुमा-
वयवस्य वसन्तकालस्य मध्यभागादित्यर्थः, उत्पन्नामिव—सम्भूतामिव ; एतेनास्याः अङ्गेषु
प्रसूगसौरभसत्त्वात् पद्मिनीस्त्रीत्वं व्यक्तीकृतमिति । एतदेव विशिष्य व्यनक्ति, निश्वासेति ।
—निश्वासपरिमलेन—निश्वाससौरभेण, आकृष्टानि—आनीतानि, मधुकरकुलानि—मृङ्ग-
हृन्दानि यथा ताम्, उत्तमानामङ्गनानां निश्वासादेः पद्मगन्धादिविशिष्टत्वादिति भावः ;
मलयेति ।—मलयमारुतस्यापि चन्दनामोदवाहिलेन सुगन्धत्वादिति भावः । कृतेति ।—
कृतं—विहितं, कर्त्तुमभीक्षितमिति यावत्, कन्दर्पस्य—मदनस्य, अनुसरणम्—अनुगमनं
यथा ताम् । एतेनास्याः पत्युः कन्दर्पप्रतिमत्वं ध्वनितमिति वेदितव्यम् ।

(३११) प्रभेति ।—प्रभा—कान्तिः, लावण्यं—“मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्व-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह स्मृतम् ॥” इत्युक्तलक्षणं, मदः,—मद्य-
पानजनितः उल्लासः, सौरभं—परिमलः, माधुर्यं—“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं
रमणीयता” इत्युक्तलक्षणं तैः, कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः,—कौस्तुभः,—
नारायणवचःस्थलस्थमणिविशेषः, शशी—चन्द्रः, मदिरा—मद्यं, पारिजातः,—नन्दन-
काननीयपुष्पविशेषः, अमृतं—सुधा, तेभ्य, चीरोदमथनोद्भूतेभ्यः इति भावः, प्रभवैः,
—उद्भूतैः ; तत्र कौस्तुभस्य गुणः प्रभा, शशिनी गुणी लावण्यं, मदिराया गुणः मदः,
पारिजातस्य गुणः सौरभम्, अमृतस्य गुणी माधुर्यमिति द्रष्टव्यम् । सर्व्वरत्नगुणैः,—
सर्व्वेषां रत्नानाम्—उत्कृष्टानां वस्तूनां, (“जाता जातौ यदुत्कृष्टं तत् रत्नमिह कथ्यते”
इत्युत्पलवाजा) गुणा—उत्कर्षाः तैः । सुरासुररूपा—देवासुरान् प्रति कोपेन,

(३१२) स्निग्धेन वालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिः
इव मुक्तादौधितिभिः कल्पितकर्णावतसां. (३१३) कर्णाभरण-
मरकतप्रभाहरितशाडलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीम्
इव हारिणीं लोचनच्छायाम्, (३१४) अधोमुखं वरकौतुका-
लोकनाकुलं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयञ्च
निर्भर्त्सयन्तीं वधूम् अपश्यत् ।

अन्येन स्वस्य निरपराधस्य सर्वोत्कृष्टानां वहायाससच्चितानां सधत्तरचितानाञ्च बहूनां
बलात् ग्रहणजनितेन इति भावः, रत्नाकरेण—समुद्रेण, कल्पिता—निर्मिताम् ।
पुरा टेवासुराभ्या मिलित्वा बलपूर्वकं समुद्रं विमथ्य निखिलरत्नजातं ततः उद्धृत्य
गृहीतमिति पौराणिकी वार्ता, एतामेवोपजीव्य हृतरत्नकेन रत्नाकरेण कोपनशादिव
गञ्जिगीषया उत्तररत्नगुणान् एकैव सन्निवेश्य निर्मितामिवेत्युपेक्षितमिति वेदितव्यम्,
अन्यथा विधिः कथम एतादृशीम् अलौकिकचमत्कृतिं निर्मातुं प्रभवेत् इत्याशयः ।

(३१२) स्निग्धेन—प्रणयिना, वालिकालोकेन—कुमारीजनेन, सिताभिः,—
शुभाभिः, सिन्धुवारकुसुमाना—निर्गुण्डीपुष्पाणा, मञ्जरीभिः,—बह्वरीभिः, मुक्ता-
दौधितिभिरिव—मौक्तिकप्रभाभिरिव, इत्यवैधर्म्यसाम्ययोगादुपमाऽलङ्कारः, कल्पितः,
—रचितः, कर्णावतसः,—कर्णभूषण यस्या ताम् ।

(३१३) कर्णेति ।—कर्णाभरणेषु—कर्णभूषणेषु, यानि मरकतानि—हरि-
न्मणयः, तेषां प्रभाभिः,—छटाभिः, हरितशाडलेन—वहुलश्यामघासयुक्तेनेवेत्यर्थः,
(“शाडल गगदहरिते” इत्यमर) कपोलस्थलीतलेन—गण्डतटेन, विनोदयन्तीमिव
—प्रीणयन्तीमिव, हारिणी—मनीहारिणी, हरिणीसखन्विनीञ्च, लोचनच्छाया—
श्रेवकान्तिम्; हरिणीलोचनच्छायामपि शान्तः स्थलीभागः स्वाभिरामशीथत्वेन
विनोदयति इति । एतेनास्या हरिणायतलोचनत्वं व्यज्यते ।

(३१४) अधोमुखम्—अननतमुखं, कन्यकाजनसाहजिकचपाऽऽवेशात् इति
भावः । वृतेति ।—वरस्य—उत्तुः, कौतुकेन—कुतूहलेन, आलोकने—दर्शने,
आकुलं—व्याकुलम् । कृतमिति ।—कृतः मुखस्य उन्नमने—उत्तोलने, प्रयत्नः,—चेष्टा
येन तम् । हृदयं—चित्तम्, हृदयमपि उक्तविषयनिश्चितमिति वीद्वव्यम् ।
निर्भर्त्सयन्ती—गिन्दन्तीम्; लज्जा विहाय नरदर्शनार्थं प्रयासकारणात् सखीजन-
निर्भर्त्सनं, तथा दर्शनलक्षणायां प्रवलायां सत्यामपि सहजलज्जावशत तत्कर्तुमक्षमतया

प्रविशन्तमेव (३१५) तं हृदयचौरं वध्वा समर्पितं
—ग्राह कन्दर्पः । परिहासस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः
कौतुकगृहे यत् यत् कार्यते जामाता, तत् तत् सर्वम् अति-
पेशलं चकार । (३१६) कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां
गृहीत्वा करे वधूं निर्जगाम ; (३१७) जगाम च
नवसुधाधवलां निमन्वितागतैः तुषारशैलोपत्यकाम् इव

हृदयनिर्मलं नोद्भवम् । “कन्या त्वजातीपथसा सलज्जा नवयौवना” इति दर्पण-
रुद्रकलक्षणसौसादृश्यात् नवीदायामध्येतस्या तदानीमपि तद्गुणस्थानपायादिति
निभाव्यम् ।

(३१५) तं—ग्रहवर्णाणम् । हृदयचौरं—चितोऽपहर्तारं, मनोह मिति
भावः । वध्वा—राज्यश्रिया, समर्पितं—धृत्वा प्रदत्तं कन्दर्पायेति भावः, यथा लोके
कश्चित् कमपि चौरं धृत्वा कस्यापि राजपुरुषस्य हस्ते समर्पयति, तथा राज्यश्रीरपि
तं हृदयचौरं ज्ञात्वा, धृत्वा च कन्दर्पराजहस्ते मनश्चौर्यनिचारार्थं समर्पितवतीत्यर्थः ;
ग्रहवर्णा राज्यश्रिय दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो जातः इति भावः । परिहासति ।—परिहासेन
स्मेर—सदृहसित, मुखं यासा ताभिः । कौतुकगृहे—वैवाहिकमङ्गलानुष्ठानजन्य-
निर्दिष्टभने । कार्यते—आचार्यते । अतिपेशलम्—अतिरुचिरम्, अतिदत्तं वा
यथा तथा, (“पेशलो रुचिरे दक्षे” इति मेदिनी) चकार—कृतवान्, नवीनजामातरं
बन्धयित्वा आनन्दमनुभवितुं परिहासप्रियाभिः ताभिः यत्किञ्चित् नम्रान्यबहारादिकम्
अकार्यत सः, नन्वाद्यत्तहृदयत्वात् तत्सर्वं सत्यं वा क्लृप्तं वा इति निर्णेतुमशक्यतया
अनिचारैर्यैव तेन संपादितम् इति भावः ।

(३१६) कृतेति ।—कृत. परिणयस्य—विवाहस्य, अनुरूपस्य—सदृशस्य,
वेशस्य—परिच्छदस्य. परिग्रहः,—स्वीकारः, परिधानमित्यर्थः यथा तयोक्ता,
विवाहसमयोचितप्रसाधनवतीम् इत्यर्थः ।

(३१७) “जगाम” इत्यस्य “वेदीम्” इत्युत्तरेणान्वयः । तां निशिनष्टि, नवेत्यादि ।
—नवाभिः,—नूतनाभिः, सद्यः प्रदत्ताभिरित्यर्थः, सुभाभिः,—चूर्णलेपैः इत्यर्थः, धवला
—श्वेता ताम् । निमन्विता,—आहृता इत्यर्थः, तथाभूताः सन्तः आगताः,—उपस्थिताः
तैः । तुषारशैलस्य—हिमगिरे, (“तुषारस्तुहिने हिमम्” इत्यमरः), उपत्यकामिव
—आसन्ना भूमिनिव, (“उपत्यकाऽद्वेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः) ।

(३१८) त्र्यम्बकास्त्रिकाविवाहाहृतैः भूभृङ्गिः परिवृतां,
 (३१९) सेकसुकुमारयवाङ्गरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः
 कोमलवर्णिकाविचित्रैः अमृतमुखैश्च (३२०) मङ्गल्य-
 फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्यन्ताम्,
 (३२१) उपाध्यायोपधीयमानेन्धन-धूमायमानाग्निसन्धुक्षण-
 क्षणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, (३२२) उपकृशानुनिहितानुप-

(३१८) त्र्यम्बकास्त्रिकाविवाहाहृतैः,—हर-गौरीविवाहनिमित्तैः, भूभृङ्गिः,
 —राजभिः, पर्वतैश्च, परिवृताम्—आनीर्णाम् । अत्र भूभृङ्गिः इव भूभृङ्गिः इति
 उपमानोपमेययोः सामान्यलक्ष्मीसमुह्वासनात् श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।

(३१९) सेकेति ।—सेकेन—जलसिञ्चनेन, सुकुमाराः,—सुकुमलाः, ये यवाङ्गुराः,
 —यवप्ररोहाः, तैः दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः तैः, [दन्तशब्दात् उन्नत-
 दन्तार्थे “दन्त—” (५।२।१०६ पा०) इत्यादिना उरचि रूपम्] पञ्चास्यैः,—पञ्चमुखैः,
 कलशैः,—कुशैः । कोमलेति ।—कोमलाभिः,—नयनसुभगाभिरित्यर्थः, नर्णिकाभिः,—
 वर्णविशेषैः, चन्दनादिभिः खटिकादिभिर्वा इति यावत्, विचित्राः,—रम्याः तैः, अमृत-
 मुखैः,—रौप्यमयै, यद्वा,—अमृतं—पात्रम्, आनरणपात्रविशेष इति यावत्, (“सर्व्वमा-
 नपन भाखं पात्रामतच्च भाजनम्” इत्यमरः) मुखे—अग्रभागे येषां तैः । [“अमृत-
 मुखैश्च” इत्यत्र “अमृतमुखैश्च” इति पाठेऽपि—रूप्यमयैः इत्यर्थः] ।

(३२०) मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यं—मङ्गलाय हित, फलं—नारिकेलाम्नादिकं,
 हस्ते यासां ताभिः, अञ्जलिकारिकाभिः,—मन्त्रप्रतिमाभिः, सालभञ्जिकाभिर्वा,
 उद्भासितपर्यन्ता—विद्योतितप्रान्तभागाम् ।

(३२१) उपाध्यायेति ।—उपाध्यायेन—गुरुणा, पुरोधसेति यानत्, उपधीय-
 मानानि—अर्घ्यमाणानि, इन्धनानि—काष्ठानि, अग्निसस्यापनार्थमिति भा ; तैः धूमाय-
 मानः,—धूममुद्गमन्, योऽग्निः,—अनलः, नैवाहिकहीमीय इति भावः, तस्य सन्धुक्षणे—
 प्रज्वालने, क्षणिकः,—क्षणेन कार्य्यसम्पादनार्थं, व्यग्रः इत्यर्थः, [“सन्धुक्षणक्षणिकी—”
 इत्यत्र “सन्धुक्षणाक्षणिकी—” इति पाठे,—अक्षणिकः,—क्षणादतीतः अक्षणः,—
 कालासहिष्णुरित्यर्थः, तस्यायम् अक्षणिकः,—कार्य्यनिष्पादने क्षणादिविचारवहिष्कृतः,
 व्यग्र इत्येवार्थः] उपद्रष्टा—साक्षीभूतः, “उपद्रष्टः” इति केचित्, द्विजः,—ब्राह्मणः,
 क्षणिकित्यर्थः यस्यां तथोक्ताम् ।

(३२२) उपेति ।—उपकृशानु—अग्निसमीपे, निहिताः,—स्थापिताः, अनुपः

हृतहरितकुशां, सन्निहितदृषदजिनाज्यस्रुक्समित्पूलीनिवहां,
(३२३) नूतनशूर्पापितश्यामलशमीपलाशभिश्चलाजहासिनीं
वेदीम् । आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्सः शशी । (३२४) समु-
त्ससर्पं च वेल्लितारुणशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव
रतिहितोयो रक्ताशोकस्य समीपम् । हुते च (३२५) हुत-
भुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः बधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिः
इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिणं बभ्राम । पात्यमाने च

हताः,—अच्छिन्नाः, हरिताः,—हरिद्वर्णाः, सद्यः समाहताः इति यावत्, महीत्ववादी
तथाविधानामेवोपयोगात् इति भावः, कुशाः,—दर्भाः यस्यां ताम् । सन्निहितेति ।—
सन्निहिताः,—समीपस्थाः, दृषत्—शिला, अजिनं,—चर्म, आव्यं—घृतं, स्रुक्—
होमभाण्डं, समिधः,—काष्ठानि, तेषां पूज्यः,—श्रेण्यः, तासां निवहाः,—सहाः
यस्यां ताम् ।

(३२३) नूतनेति ।—नूतने—नवे, शूर्पे—प्रसोटेने, “कुला” इति वङ्गीयैः
परिभाषिते, अर्पितानि—स्थापितानि, श्यामलानि,—हरिद्वर्णानि, यानि शमीपला-
शानि—शमीपत्राणि, तैः मिश्राः,—संवलितः, लाजाः,—अक्षतानि, शृष्टधान्यानीत्यर्थः,
“खड्ग” इति वङ्गीयैः “लाङ्ग” इति च पाश्चात्यैः परिभाषितानि, तैः हसति—राजते इति
तथाविधा ताम्, अतिधावल्यात् लाजानां तेषु हासत्वमुपचरितं वेदितव्यं, “यशसि
धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्तयोः” इति कविसमयप्रसिद्धेरिति । तां—वेदीम्, आरुरोह—
आरूढवान् । सज्योत्सः,—ज्योत्सासहितः, सबधूक इति भावः ।

(३२४) समुत्ससर्पं—उपातिष्ठत् । वेल्लितेति ।—वेल्लिताः,—चलिताः, अरुणाः,
—रक्ताः, शिखाः,—ज्वालाः, पल्लवा इव—किश्लया इव, शिखा इव पल्लवाश्च यस्य
तथाभूतस्य, शिखिनः,—अग्नेः, द्रुमस्य च, वृक्षस्य चेत्यर्थः, “शिखी वङ्गौ बलीवर्द्धे शरे
केतुग्रहे द्रुमे” इति मेदिनी) कुसुमायुध इव—काम इव । रक्ताशोकस्य—विकसित-
पुष्पाशोकपादपस्य । तस्य रक्तप्रसूनत्वात् अग्निसाम्यं, मदनीद्वीपकत्वाच्च तत्रानियतकाल-
मवस्थायिना सस्त्रीकमदनेन सह सबधूककुमारस्य साम्यं सुसरचितमेवेति ज्ञेयम्, अतः
उपमाऽलङ्कारः ।

(३२५) हुतभुजि—अग्नौ, दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः,—दक्षिणायां दिशि आवर्त्त-
नेन प्रवृत्ताभिः तथा च, ऋत्विजा दक्षिणा द्वि आज्यग्रहणार्थं समुत्सुकं प्रधाक्षिताभिः,

लाजाञ्जली नखमयूखधवलिततनुः अट्टष्टपूर्व्ववधूवररूपविस्मय-
स्मेर इव अट्टश्यत विभावसुः ।

अत्रान्तरे (३२६) स्वच्छकपोलोदरसङ्क्रान्तमनलप्रति-
विम्बमिव निर्वापयन्ती (३२७) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्प-
विन्दुसन्दोहदर्शितदुर्दिना निर्वदनविकारं खरोद वधूः ।
(३२८) उदशुविलोचनानाञ्च बान्धववधूनाम् उदपादि महान्
आक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता

प्रदक्षिणप्रसृताभिरित्यर्थः, दक्षिणावर्त्तस्य तस्य शुभसूचकत्वादिति भावः । ज्वालाभिः,—
शिखाभिः । पात्यमाने—प्रक्षिप्यमाणे, अर्प्यमाणे इत्यर्थः, लाजाञ्जली—अचता-
ञ्जली, भृष्टधान्याञ्जलावित्यर्थः, कुशण्डिकाकर्म्मणि लाजहीनसम्पादनार्थमिति भावः ।
नखेति ।—नखानां—कररुहाणां, वधू-वरयोरिति भावः, मयूखेन—प्रभया, धवलिता
—शुभ्रीभूता, तनुः,—देहः यस्य तथाभूतः ; अत एव अट्टष्टेति ।—अट्टष्टपूर्वेण—
प्रागनवलोकितेन, वधू-वरयोः,—कन्या-जामातोः, रूपेण—सौन्दर्येण, यो विस्मयः,—
आश्चर्यभावः, तेन स्मेर इव—सहास इव, विभावसुः,—अग्निः । शुक्तभास्वरप्रभावतः
ह्यशानोः स्वगुणत्यागात् नखमयूखैः अत्युत्कृष्टशुद्धधवलितलरूपगुणग्रहणेन तद्गुणालङ्कित-
सङ्कीर्णोत्प्रेक्षा ।

(३२६) स्वच्छेति ।—स्वच्छम्—उज्ज्वलं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरं,
तत्र सङ्क्रान्तः,—प्रतिफलितः तम्, अनलप्रतिविम्बमिव—अग्निप्रतिच्छायाभिव, निर्वापयन्ती
—प्रशमयन्ती । अग्निपरामर्शं निराकर्तुमेवाशुविसर्जनमित्युत्प्रेक्षावीजसवगलव्यम् ।

(३२७) स्थूलिति ।—स्थूलानि—पृथूनि, मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि इव,
विमलाः,—स्वच्छाः, वाष्पविन्दूनाम्—अशुक्लानां, सन्दोहाः,—समूहाः, तैः दर्शितं
—प्रकटितं, दुर्दिनं—सेषाच्छन्नम् अहः, पतदजसनीरासारं कासरमिति यावत्,
दुःखजनकं दिनञ्च, सामयिकपिपादिविच्छेदसम्भावनया इति भावः यथा तथाभूता ।
निर्वदनविकारं—निः,—नास्ति, वदनस्य—मुखस्य, विकारः,—विकृतिः यस्मिन् तत्
यथा तथा, निःशब्दमिति भावः ।

(३२८) उदशुविलोचनानाम्—उद्वतवाष्पनेत्राणां, बान्धववधूनां—स्वजन-
नारीणाम्, आक्रन्दः,—क्रन्दनम्, (“आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्-दारुणयुद्धयोः” इति
सेदिनी) ।

बध्ना समं प्रणनाम श्वशुरौ । (३२९) प्रविवेश च द्वारपक्ष-
लिखितरतिप्रीतिदैवतं, प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविष्टैः अलिकुलैः
ह्यतकोलाहलम्, (३३०) अलिकुलपक्षपवनप्रेङ्खोलितैः कर्णो-
त्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्,
(३३१) एकदेशलिखितस्तवकित-रक्ताशोकतरुतलभाजा
अधिज्यचापेन तिर्यक्कूणितनेत्रविभागेण शरसृजुकूर्णता

(३२९) “प्रविवेश” इत्यस्य “वासगृहम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तदेव
निशिनष्टि, द्वारव्यादि ।—द्वारपक्षे—द्वारपार्श्वे, (“पञ्ची सासार्द्धके...। .....वाजे
कुञ्जरपार्श्वयोः” इति मेदिनी) लिखित—चित्रित, रतिप्रीतिदैवत—रतिरेव—काम-
बधूरेव, प्रीतिदैवत—प्रणयदैवता यस्य तत्, यद्वा,—रतेः,—दाम्पत्यानुरागस्य, प्रीतेः,
—दृष्टेः, दैवतम्—अरुन्धत्यादीना पतिव्रता-ललामभूताना देवताना समूह, यत्र
तथानिधम्, एता हि दाम्पत्यसुखनिधायिन्यः इति वेदितव्यम् । प्रणयिभिरिव—
सुहृद्विरिव, प्रथमप्रविष्टैः,—अग्रे एव अन्तर्गतैः, कुसुनामीदृशनाकृष्टैरिति भावः ;
प्रणयिनः प्रणयवताम् अन्तःपुरादानपि स्वच्छन्दसञ्चारिणः भवन्तीति गम्यते ।

(३३०) अलीति ।—अलिकुलाना—भ्रमरहृन्दानां, पक्षपवनेन—पतनानिलिन,
प्रेङ्खोलिताः,—कम्पिताः तैः, अत एव कर्णैति ।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभूषणीभूतस्य
सत्पलस्य, प्रहारात्—ताडनात्, भयेन—शङ्कया, प्रकम्पितैरिव—प्रवेपितैरिव,
बहुताडिताना ताडनभयस्य सततानिर्भावात् इति भावः । ननु सत्स्वपि बहुषु बहुषु
वासगृहे कथमत्र ताडनाशङ्का मङ्गलप्रदीपाना जाता ? इति चेदतीच्यते,—सत्प्रति-
पक्षा तुल्यबलाः परस्पर प्रतिद्वितिसाशङ्कन्ते इति दृश्यते, अत एव कर्णोत्पलायमानाः
मङ्गलदीपाः भ्रमराभिलङ्घनजनित कर्णोत्पलान्दोलन तेषा स्वताडनार्थं समुदयोग-
मिनामन्यन्त इत्युत्प्रेक्षाबीजमनघेयम् ।

(३३१) एकीति ।—एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, लिखितः,—चित्रितः,
स्तवकितः,—सञ्जातगुच्छः, यः रक्ताशोकतरुः,—रक्तपुष्पाशोकवृक्षः, तस्य तलं—निम्न-
देश, रुजते—आश्रयति इति तथोक्तेन, तत्तलस्थितेन इत्यर्थः, अधिज्यचापेन—
मौर्वीद्युतधन्वना, तिर्यगिति ।—तिर्यक्—वक्र यथा तथा, कूणितः,—सङ्कीर्णितः,
नेत्रविभागः,—नयनस्य तृतीयांशः येन तथानिधनं, लक्ष्यस्थिरीकरणाय अपाङ्गाव-
लीकनतत्परिणेत्यर्थः, शरं—वाणम्, ऋजुकूर्णता—सन्धतैत्यर्थः ।

कामदेवेन अधिष्ठितम्, (३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चन-
चामरुकेण इतरपार्श्ववर्तिन्या च दान्तशफरुकधारिण्या कनक-
पुत्तिकया साक्षात्क्षेत्रेण उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोप-
धानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं, (३३३) शयनशिरोभाग-
स्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन
शशनेन निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासण्टहम् ।

तत्र च (३३४) ज्ञीताया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्ताया
सणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिविम्बानि (३३५) प्रथमालापार्कण-
कौतुकागतगृहदेवताऽऽननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः

(३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन—एकपार्श्वनिहितेन, काञ्चनचामरुकेण—काञ्चन—
सौवर्णं, चामरुकं—चमरुस्रगप्रतिकृतिः तेन । “काञ्चनचामरुकेण” इत्यत्र “काञ्चन-
चामरुकेण” इति पाठकल्पनं साधु ; काञ्चनचामरुकेण—स्वर्णदण्डशीभित्तबालव्यजनेन ।
इतरपार्श्ववर्तिन्या—अपरपार्श्वस्थापितया, दान्तेति ।—दान्तं—गजदन्तमयं, शफरुकं
—कुमुदविशेषमित्यर्थः, धरति—गृह्णातीति तथोक्तया, कनकपुत्तिकया—काञ्चन-
पुत्तिकया । उद्दण्डेति ।—उद्दण्डम्—उद्गतनालं, पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, हस्ते यस्याः
तथाभूतया । सनाथेन—युक्तेन । सोपधानेन—उपधानं—“वालिश” इति वङ्गभाषया
प्रसिद्धं, तत्सहितेन, स्वास्तीर्णेन—श्रीभनास्तरणशालिना, शयनेन—शय्याया, पर्यङ्केत्यर्थः ।

(३३३) शयनेति ।—शयनस्य—शय्यायाः, शिरोभागे—अग्रभागे, स्थितेन—
निहितेन, कृतेति ।—कृता—विरचिता, कुमुदेन—कौरवेण, कुमुदस्य च, शोभा—
सौन्दर्यं यस्य येन च तेन, कुसुमेति ।—कुसुमायुधस्य—पुष्पशरस्य, कामस्येत्यर्थः,
साहायकाय—साहाय्यकरणाय, शशिनः उद्दीपकत्वादिति भावः । राजतेन—
रौप्यमयेण, निद्राकलशेन—निद्रायां—शयने, शयनगृहे इत्यर्थः, यः कलशः,—
घटः, लीकपालादीनाराध्य मङ्गलार्थं स्थापित इति भावः तेन ।

(३३४) ज्ञीतायाः,—लज्जितायाः । पराङ्मुखप्रसुप्तायाः,—परावृत्त्य निद्रि-
तायाः, लज्जावशादेवेति भावः । मणीति ।—मणिभित्तयः,—रत्नकुड्यानि एव,
दर्पणाः,—आदर्शाः तेषु, मुखप्रतिविम्बानि—आननप्रतिच्छायाः ।

(३३५) प्रथमेति ।—प्रथमालापस्य—आद्यसम्भाषणस्य, आकर्णने—अवगणे,
यत् कौतुकं—कौतूहलं, तस्मै आगताः,—उपस्थिताः, या गृहदेवताः,—भवनाधि-

क्षणदां निन्दे । स्थित्वा च श्वशुरकुले (३३६) शीलेन अमृत-
मिव श्वश्रूहृदये वर्षन्, अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि
आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा, दत्त्वा राजदौवारिकमिव
राजकुले रणरणकं, यौतुकनिवेदितानि इव संवलानि आदाय
हृदयानि सर्व्वलोकस्य, कथङ्कथसपि विसर्जितो नृपेण बध्ना
सह स्वदेशम् अगमदिति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते चक्रवर्त्तिजन्मवर्णनं नाम

चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

षाट्द्वयः, तासाम् आननानि इव—मुखानि इव, मणिगनाचक्रेषु—रत्नमयवाताय-
नेषु, [गवाम् अचीव इत्यत्र “अच्छीऽदर्शनात्” (५।४।७६ पा०) इति समासान्ते अचि
“अबङ्—” (६।१।१२३ पा०) इत्यादौ व्यनस्थितनिभाभाश्रयणात् अबङ्ङि रूपम्]
बीचमाणः,—पश्यन्, क्षणदा—रात्रिं, निन्दे—यापयामास इत्यर्थः ।

(३३६) शीलेन—सञ्चरितेन । अभिनवाभिनवोपचारैः,—प्रतिदिनं नूतन-
नूतनसत्कारैः । अपुनरुक्तानि—अनास्तादितपूर्वाणि । राजदौवारिकं—राजः
द्वाररक्षकम् । रणरणकं—विच्छेदजनितमुद्गेगमित्यर्थः ; [रणः,—शब्दः, तत्प्रकारः
द्वित्वं, ततः संज्ञाया कन्] दौवारिको यथा नियतमेव द्वारमाक्रम्य वर्त्तते, तथा
तद्गमनजनितरणरणकोऽपि सदैव राजपरिजनानां हृदयमाक्रम्य अतिष्ठदिति भावः ।
यौतुकेति ।—यौतुकाय—बैनाहिकोपहाराय, निवेदितानि—समर्पितानि । संवलानि
—पाषेयानि, आदाय—गृहीत्वा, हृत्वेत्यर्थः । कथङ्कथसपि—अतिक्लेशेन, अनि-
च्छयेत्यर्थः ; अपत्यभूतं वस्तु न हि क्लेशेनापि नयनगीचरादपसारयितं शक्यते सहसा
पाषाणहृदयैरपीति भावः, विसर्जितः,—गमनाय अनुमतः इति यावत् । बध्ना—
राज्यप्रिया ।

इत्यशेषशास्त्राटनीमञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यवर्णनान्तंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्या पण्डितश्रीमदाशुभोभविद्याभूषण-पण्डितश्रीमत्रिलोचन-
विद्यारत्नाभ्या परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाचामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितन्याख्यायां चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुसा प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वाऽऽलोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥

पातयति महापुरुषान् सममेव बहूननादरेणैव ।

परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

(१) अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचहरम् आहूय
हृणान् हन्तुं हरिणान् इव हरिर्हरिणेशकिशोरम् अपरिमित-

इदानीं राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य स्वर्गमनं सूचयितुं नियति-कालचक्रयोः गतिं ह्यभ्यां
प्रकटयति, नियतिरिति ।—नियतिः,—दैवं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-
र्विधिः” इत्यमरः) प्रथमम्—आदौ इत्यर्थः, पुंसां—जनानां, सुखम्—आनन्दं,
विधाय—दत्त्वा, तरला—चपला, तडित्—विद्युत्, आलोकम्—उद्गीतं, कृत्वा—
सम्पाद्य, उपरि—पश्चात्, वज्रमिव—अशनिमिव, दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्लेशं,
निपातयति—आनयतीत्यर्थः । अत्र तडिता सह मिथतेरवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात्,
निपातनादिरूपसामान्यधर्मादीनाञ्च वाच्यत्वात् पूर्वोपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

पातयतीति ।—अनन्तः,—अशेषः, शिषाख्यनागश्च, एकः—केवलः, एकाकी च,
सहायान्तरनिरपेक्षः सन्नेवेत्यर्थः, कालः,—समयः, महाकालश्च, प्रलयकाले
सङ्घर्षणाख्यस्य अनन्तदेवस्य मुखीञ्जतेन प्रचण्डानलेन जगती विध्वंसकारित्वोक्तेः ;
परिवर्त्तमानः,—चक्रवत् परिभ्रमन्, शिरःपरिवर्त्तनादिकं कुर्वन्, शैलानिव—पर्वतानिव,
सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, बहून्—अनेकान्, महापुरुषान्—श्रेष्ठजनान्,
अनादरेणैव—अवहेल्यैव, पातयति—ध्वंसयति । एतेन वर्त्तमानस्य राज्ञः भाविनिधनं
सूचितम् । अत्रापि पूर्ववदेवोपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—कवचहरं—वर्माधरं, [“हरतेर—” (३।१।९ पा०)
इत्यादिना कवचोपपदात् हृधातोः अचिं रूपम्] । हृणान्—तदाख्यान् स्वधर्मच्युत-
न्वित्यान् । हरिः,—सिंहः । हरिणेशकिशोरं—सृगीन्द्रशिषु, सिंहशावकमित्यर्थः ; हरिः
हरिणेशकिशोरं हरिणान् हन्तुं यथा प्रहिणोति, तथा राजा राज्यवर्द्धनं हृणान् हन्तुं
प्राहिणोदित्यन्वयः । इह हकार-रकार-णकारादीनाम् असहादाहत्या वृत्त्यनुप्रासः,

वलानुय तं चिरन्तनैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा
साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणीत् ।

(२) प्रयान्तञ्च तं देवो हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुद-
ङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च (३) कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं
भ्रातरि, वर्त्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानरोधिनि (४) केसरि-
शरभशार्दूलवराहबहुलेषु तपारशैलीपकण्ठेषु (५) उत्करह-
मानवनदेवताकटाक्षांशुशरितशरीरकान्तिः क्रीडन् मृगयां

पूर्णीपमाऽलङ्कारश्च । अपरिमितवलानुयातम्—अपरिमितैः,—प्रभृतैः, नलैः,—सैनिकैः,
सामर्थ्यैश्च, अनुयातम्—अनुगतं, चिरन्तनैः,—प्राचीनैः, मृलागतैरित्यर्थः, “सेवकाङ्गे
पुरातने” इत्युक्तेर्निरतिशयद्रिशासपादैः इति भावः ; अनुरक्तैः,—स्वामिनि अनुराग-
वह्निः, महासामन्तैः,—सामन्तप्रधानैः । साभिसार—ससहायमित्यर्थः । [“साभि-
सारम्” इत्यत्र “साभिसारम्” इति पाठेऽपि स ष्वार्थः, यदा—तैः सानुचरं सखाट-
सुतलात् सामन्तैः सेवकैरिदानीमुच्यते] । उत्तरापथम्—उत्तरदिक्स्थप्रदेशविशेषं,
प्राहिणीत्—प्रेषयामास ।

(२) प्रयान्त—गच्छन्तं, रणायति शेषः । प्रयाणकानि—पथः । अनुवव्राज
—अनुजगाम, निम्बलसौभ्राट्भावात् प्रभासगमनप्रवृत्ते प्रियजने कियत्पथं तदनुसरणस्य
लीलाचारसिद्धत्वाच्च इति भावः ।

(३) कैलासेति ।—कैलासस्य—तदाम्ब्यस्य अद्रेः, प्रभया—कान्त्या, भासते
—दीप्तते इति तपोक्ता ता, ककुभं—दिशम् । भ्रातरि—राज्यवर्द्धने । नवे वयसि—
प्रथमयौवने इत्यर्थः । विक्रमरसानरोधिनि—विक्रमे—शौर्ये. यो रसः,—अनुरागः,
उत्साह इति यावत्, तम् अनुरूप्यते—अनुवव्राजति इति तदाभूते, यौवनकालस्वभावान्तु
शौर्यप्रदर्शनोपयोगिनित्यर्थः ।

(४) केशरीति ।—केशरिणः,—सिंहा, शरभा,—अष्टापदवृशाः, शार्दूलाः,
—न्याग्राः, बराहाः,—शूकराः, तैः बहुलेषु—आकीर्णेषु, यत्र,—ते बहुलाः,—
प्रभूता येषु तथो ेषु, दुर्गमस्थानादी तेषां प्राचुर्यात् इति भावः, तपारशैलीपकण्ठेषु—
हिमाचलान्तिकेषु ।

(५) उत्करहेति ।—उत्करहमानाना—तादृशशोधनाकृतिबीरपुरुषदर्शनेन उत्-

सृगलोचनः कतिपयानि अहानि वहिरेव व्यलम्बत । चकार
च (६) आकर्णान्ताहृष्टकार्मुकनिर्गतभासुरभङ्गवर्षी स्वल्पी-
योभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि अरखानि ।

एकदा तु (७) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युषसि एव स्वप्ने
चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुत-
भुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन् एव च दाव-
दहने (८) समुत्सृज्य श्रावकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं
पातयन्तीं सिंहीम् अपश्यत् । आसीच्च अस्य चेतसि,—

कलिकावतां, तद्दर्शनमात्रेण अनुरागोदयात् दर्शनोत्सुकानामित्यर्थः, वनदेवतानां—
वनाधिष्ठातृदेवीनां, कटाक्षाः—सातुरागतिर्यगवलीकितानि, तेषाम् अंशुभिः,—मयूखैः,
शरिता—चित्रिता, शरीरकान्तिः,—देहलावणं यस्य तथाभूतः । सृगलोचनः,—
हरिणाद्यतरस्यनयनः, हर्ष इति भावः । व्यलम्बत—विलम्बं कृतवान् ।

(६) आकर्णेति ।—कर्णान्तात् आ आकर्णान्तं—कर्णसमीपपर्यन्तम्,
[“आङ्—” (२।१।१३ पा०) इत्यादिना अव्ययीभावः] आहृष्टात्—आक्षिप्तात्,
कार्मुकात्—धनुषः, निर्गतान्—निःसृतान्, भासुरान्—प्रदीप्तान्, शरितत्वात् इति
भावः, भङ्गान्—तदाख्यास्तविशेषान्, वर्षति—मुञ्चतीति तथाभूतः । स्वल्पीयोभिः,—
अत्यल्पैः । निःश्वापदानि—श्वापदरहितानि, अव्यर्थसम्बन्धत्वात् हिंस्रजन्तुशून्यानीत्यर्थः ।

(७) वासतेय्याः,—वसतिः,—रात्रिरेव वासतेयी तस्याः, [तत्र साधुः इत्यर्थे
“पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः] (वसती रात्रि-वेष्मनीः”
इत्यमरः) तुरीये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे । प्रत्युषसि—प्रभाते । चटुलेति ।
—चटुलानां—चञ्चलानाम्, इतस्ततः सञ्चरन्तीनामित्यर्थः, ज्वालानां—शिखानां,
पुञ्जैः,—समूहैः, पिञ्जरीकृताः,—पिङ्गलीकृताः, सकलाः,—समस्ताः, ककुभाः,—दिशः
श्रेण तथाभूतेन, दुर्निवारेण—निवारयितुमशक्येन, अनिर्वापणीयेन इत्यर्थः, दवहुतभुजा
—दावाग्निना । केसरिणं—सिंहम् ; एतेन पितुर्गावदाहरूपो व्याधिः सूचितः, प्रत्युष-
कालिकस्वप्नानां प्रायशः निरर्थकत्वाभावात् ।

(८) समुत्सृज्य—परित्यज्य । उत्प्लुत्य—उल्लम्प्य । पातयन्तीं—निक्षिपन्तीम्,
अनुरागाप्रिक्रयादिति भावः ; एतेन अस्य सातुराग्निप्रवेशः सूचितः ।

(९) “लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धन-
पाशाः, यदाकृष्टाः तिर्यञ्चोऽपि एवम् आचरन्ति” इति ।
(१०) प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरम् अक्षि पस्पन्दे ;
गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे ; निर्निमित्तम् एव अन्त-
र्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम् ; अकारणादेव च अजायत
गरीयसी दुःखासिका । “किमिदम् ?” इति च (११) समुत्पन्न-
विविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्ताऽवनमित-
वदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१२) समुद्भिद्यमान-
स्थलकमलिनीवनामिव चकार चकीरेक्षणः क्षणं क्षीणीम् ।
अङ्गि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्रीड सृगयाम् ।

(९) लोके—जगति, संसारे इत्यर्थः, कठिनतराः,—अतिकठिनाः, स्नेह-
मयाः,—स्नेहात्मकाः, बन्धनपाशाः,—बन्धनरज्जवः । यदाकृष्टाः,—यैः,—पाशैः,
आकृष्टाः,—नियन्त्रिताः, तिर्यञ्चः,—पशुपत्त्यादयः, एवम्—अग्निप्रवेशेन आत्म-
त्यागरूपं व्यवसायमिति भावः ।

(१०) प्रबुद्धस्य—जागरितस्य । दक्षिणेतरं—वासम्, अक्षि—नेत्रं, पस्पन्दे
—पुस्कीर । वेपथुः,—कम्पः, विपप्रथे—प्रचकाट, आविरभूदित्यर्थः । निर्निमित्तम्
—अहेतुकम्, अन्तरिति ।—अन्तः,—देहाभ्यन्तरे इत्यर्थः, यत् बन्धनस्थानं—संयमन-
स्थानं, हृदयस्येति भावः तस्मात्, चचाल—चकम्पे, हृत्कम्पः जात इत्यर्थः । गरीयसी
—अतिगुर्वी, दुःखासिका—दुःखेन अवस्थानम् ; प्राकृतिकारत्याविर्भावात्, निस्त्रिंशत्प्राया
अरुन्नुदा शीकरन्ततिर्वा ।

(११) समुत्पन्नेति ।—समुत्पन्नेन—आविर्भूतेन, विविधेन—नानाप्रकारेण,
विकल्पेन—संशयेन, विमथिताः—आक्षोभिता, मतिः,—बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अप-
गतधृतिः,—अधीरः, शुभमशुभं वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् इति भावः, चित्तेति ।
—चिन्तया—दुर्भावनया, अवनमितम्—अधःकारितं, वदनं—मुखं येन तथाभूतः ।
स्तिमिततारकेण—निश्चलकनीनिकेन ।

(१२) समुद्भिद्यमानेति ।—समुद्भिद्यमानं—विकाशं गच्छत्, स्थलकमलिनी-
वणं—स्थलपद्मिनीकाननं यस्यां तामिव । चकीरेक्षणः,—चकीरेनेत्रः, स्वाभाविका-
रुण्यात् इति भावः । क्षीणीं—पृथ्वीम् ।

(१३) आरोहति च हरितहये मध्यमङ्गो भवनम् आगत्य
उभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवन्तः क्षितितलवितताम्
(१४) अतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषम् इन्दुधवल्लोपधान-
धारिणीं वेत्तपट्टिकाम् अधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ ।

(१५) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमे चक्ररुचा
चौरचौरिकया रचितमुखमालम्, (१६) अस्मात्प्राभ्याम्
आरोप्यमाणकायकालिसानम्, अन्तर्गतेन शीकशिखिना अङ्गा-

(१३) हरितहये—हरिदश्वे, सूर्ये इत्यर्थः, अङ्गः,—दिवसस्य, मध्यः,—मध्य-
भागः तम्, आरोहति—उत्पतति, मध्याङ्गे जाते इत्यर्थः । उभयतः,—उभयोः
पार्श्वशीरित्यर्थः । संवाह्यमानेति ।—संवाह्यमानं—संवीज्यमानं, किङ्करादिभिः इति
भावः, तनु—स्वल्पं, क्षुद्रमित्यर्थः, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा वा, लालवन्तं—व्यजनं
यस्य तथाभूतः । क्षितितलविततां—भूतलविक्षुताम् ।

(१४) अतिशिशिरिति ।—अतिशिशिरेण—अतिशीतलेन, मलयजरसस्य—
चन्दनद्रवस्य, लवेन—विन्दुना, लुलितं—लितं, वपुः,—अवयवः यस्यां तथोक्ताम् ।
इन्दुधवलेति ।—इन्दुः,—चन्द्रः, तद्वत् धवलं—शुभम्, उपधानम्—उपवर्हः, “वालिश”
इति ख्यातः शिरःस्थापनीपयोगिनूलपूर्णद्रव्यविशेषः इत्यर्थः, तत् धरतीति तां,
तद्विशिष्टमित्यर्थः, वेत्तपट्टिकां—“शीतलपाटी” इति समाख्यया वङ्गदेशे प्रसिद्ध-
वैतनिर्मितशयनसाधनविशेषम् । साशङ्कः,—सीधेगः ।

(१५) “अथ” इत्यस्य “दूरादेव...कुरङ्गकनामानम् आयान्तम् अद्राचीत्” इति
अग्नेण सम्बन्धः । तं विशिनष्टि, लेखगर्भयेत्यादिभिः ।—लेखगर्भया—अन्तर्गतलिप्या,
नीलीति ।—नीलीरागः,—नीलवर्णः ; यद्वा,—नीली—“नील” इति प्रसिद्धः क्षुप-
विशेषः, तथा रागः,—रञ्जनं, तेन तद्वद्वा मेचका—श्यामला, मयूरकरहाभा इत्यर्थः,
(“कृशे नीलास्रितश्यामकालश्यामलमेचकाः” इत्यमरः) रुक्—कान्तिः यस्याः तथा,
चौरचौरिकया—वसनखण्डेन, रचितेति ।—रञ्जिता—कृता, मुखमाला—शिरी-
माला, शिरोवेष्टनमित्यर्थः येन तम् ।

(१६) अनेति ।—अमः,—आभासः, प्रातपः,—रौद्रश्च ताभ्याम्, आरोप्य-
माणेति ।—आरोप्यमाणः,—उत्पाद्यमानः, कायस्य—देहस्य, कालिसा—कान्ति-
स्य तम् । अन्तर्गतेन—हृदयस्थेन, शीकशिखिना—शीकाग्निना, अङ्गा-

रताम् इव नीयमानम्, (१७) अतिवराऽगमनद्रुततरपदोद्भूय-
मानधलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या
इव अनुगम्यमानम्, (१८) अभिसुखंपवनप्रेङ्खलं वि तोत्तरीय-
पटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वस्य अतिवराया कृतपंचम् इव
आशु परापतन्तं, प्रेथ्यमाणम् इव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन, कृष्य-
माणम् इव पुरस्तात् आयतैः अमग्नासमोक्षैः, (१९) स्विद्य-
ललाटतटघटमानप्रतिविम्बकेन कार्यकौतुकात् अपङ्क्तिमाणा-
लेखमिव भास्वता, सन्ध्रमध्रष्टैः इव इन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं,

रतामिव—अलातकतामिव, नीयमान—प्राप्यमा, सन्धापतिरेकस्य जायमानत्वात्
कृष्यवर्यं देहप्रभमिति भावः ।

(१७) अतीति ।—अतिवरा—अतिवेगेन, आगमनम्—आगतिः, तस्मिन् द्रुत-
तरणे—अतिशीघ्रेण, शीघ्रनिचिधेनेत्यर्थः, पदेन—पदक्षेपेण, उद्भूयमाना—उत्त्थिष्य-
माणा, या धूलीना—रजसा, राजिः,—श्रेणी, समूह इत्यर्थः, तद्व्याजेन—तन्नि-
क्षेपेण, राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या—रात्रः प्रभाकरवर्षेणस्य सवादाकर्णनौत्सुक्यवत्या,
मेदिन्यैव—पृथिव्यैव, चितिपतित्वात् राजपत्रैरेव इति भावः, अनुगम्यमानम्—अनु-
स्त्रियमाणम् ।

(१८) अभिसुखिति ।—अभिसुखपवनेन—सन्ध्रमध्रगतेन वायुना, प्रेङ्खन्—
पल्लव, प्रविततस्य—सुविस्तृतस्य, उत्तरीयपटस्य—उत्तरीयवसनस्य, यः प्रान्तः,—पर्यन्त-
भागः, तेन वीज्यमानौ—प्राप्तवीजनौ, उभयो—द्वौ, पार्श्वौ—कक्षयोरधोभागौ यस्य
तम् ; अत एव कृतपंचं—जनितगरुतमिव । परापतन्तं—समागच्छन्तम् । प्रेथ्यमाण-
मिव—प्रेथ्यमाणमिव । स्वाम्यादेशेन—प्रभुनियोगेन । पुरस्तात्—अग्रतः, आयतैः,—
दीर्घैः, अमग्नासमोक्षैः,—परिअमजनितनिन्धासमोचनैः, अविश्रामभावने तथैव सञ्चारात्
इति भावः ।

(१९) स्विद्यदिति ।—स्विद्यत्—वर्णाङ्गेषु, ललाटतटेषु—भालदेशेषु, घट-
मानं—पतत्, प्रतिविम्ब—प्रतिरूपं यस्य तथाभूतेन, भास्वता—सूर्येण, का कौतु-
कात्—केन कार्यानुरीधेन अयमौटक द्रुततरं गच्छति इति चानुभौत्सुक्यात्, अप-
ङ्क्तिमाणा—चौर्यमाणा, लेखा—लिपिः यस्मात् यस्य वा तम्, (“लेखा लिपिराजि-
कथोरपि” इति मेदिनी) । सन्ध्रमध्रष्टैरिव—सन्ध्रमः,—कार्यव्यग्रता, तेन अघटानि—

(२०) लेखापितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्मनि शून्य-
हृदयतया स्वलन्तं, कालमेघशकलम् इव पतिष्यतो दुर्वार्त्ता-
वज्रस्य, धूमपल्लवम् इव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, वीजम् इव
फलिष्यतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामा-
नम् आयान्तम् अद्राचीत् ।

दृष्ट्वा च (२१) पूर्वानिमित्तपरम्पराऽऽविर्भूतभीतिः अभिद्यत
हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम्

च्युतानि तैरिव, इन्द्रियैः,—हस्तपदादिभिः, शून्यीकृतेति ।—शून्यीकृतं—विरहित-
मित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तथोक्तं, महाऽऽपदि तथैव वैकल्योत्पत्तेः इति भावः ।

(२०) लेखेति ।—लेखे—पत्रिकायाम्, अर्पितस्य—निहितस्य, लिखितस्येत्यर्थः,
प्रयोजनस्य—कार्यस्य, गौरवं—गुरुत्वं तस्मादिव, समे—समतले, अवसुरे इत्यर्थः,
अपि वर्त्मनि—पथि, शून्यहृदयतया—विमनस्कतया, महाराजामङ्गलाशङ्कयेति भावः,
स्वलन्तं—पतन्तम् । कालमेघशकलमिव—क्षणवर्णमेघखण्डमिव, प्रलयकालिक-
संवर्त्तादिवलाहकखण्डमिव वा, दुर्वार्त्तावज्रस्य—दुः,—दुष्टा, कठिना इत्यर्थः, वार्त्ता—
संवादः एव, वज्रम्—अशनिः तस्य (वज्रधातोः “ऋञ्जेन्द्राय—” (उ० २ पा० २८
सू०) इत्यादिना रनि रूपम्] । धूमपल्लवमिव—धूमनिचयमिव, शोकज्वलनस्य—
शोकाग्नेः । फलिष्यतः,—फलं प्रसविष्यमाणस्य, दुष्कृतशालेः,—दुःखत्रौहिणेदस्य,
दुर्देवधान्यविशेषस्य वा, त्वरितफलाविर्भावबोधनार्थं शालिरौप्यम् । अनिमित्त-
भूतदीर्घाध्वगं—दुर्निमित्तसूचकं दीर्घपथिकम् ; यद्वा,—अनिमित्तभूतं—दुर्निमित्त-
रूपं, दीर्घम्—आयतम्, अध्वानं—पन्थानं गच्छतीति तथोक्तं, विशिष्टामङ्गलसम्भा-
वनाव्यतिरेकेण ईदृशदीर्घाध्वगमनप्रयोजनाभावात् इति भावः ।

(२१) पूर्वेति ।—पूर्वाभ्यः,—प्रागनुभूताभ्यः, अनिमित्तपरम्पराभ्यः,—दुर्लक्ष-
समूहेभ्यः, दुःस्वप्नदर्शनादिरूपेभ्यः इति भावः, [“पूर्वानिमित्त—” इत्यत्र “पूर्व-
निमित्त—” इति पाठे,—पूर्वेषां—पूर्वदृष्टानां, निमित्तानां—हेतूनां, दुःस्वप्नादि-
दुर्निमित्तसूचकानामिति भावः] आविर्भूता—सञ्जाता, भीतिः,—भयं यस्य तथा-
भूतः, [“—आविर्भूत—” इत्यत्र “—आविर्भावित—” इति पाठान्तरम् ; तत्र
पूर्वनिमित्तपरम्पराभिः कर्त्वीभिः आविर्भाविता—सञ्जनिता, भीतिः यस्य तादृशः]
हृदयेन अभिद्यत—भयहृदयोऽभूदित्यर्थः, दूतस्य व्यग्रमलिनवेशदर्शनात् इति भावः ।

आग्नयन्त्रं विषादम् उपनिन्द्ये, पञ्चाक्षेखम् । तच्च देवो
हर्षः स्वयमेव आदाय अवाचयत् । लेखार्थेन एव च समं
गृहीत्वा हृदयेन सन्तापम् अवग्रहरूपोऽभ्यधात्,—
“कुरङ्क ! किं मान्द्यं तातस्य ?” इति । (२२) स चक्षुषा
वाष्पजलविन्दुभिः, मुखेन च अखञ्जाक्षरैः चरद्भिः
युगपत् आचचत्,—“देव ! दाहज्वरो महान्” इति ।
तच्च आकार्ण्य सहसा सहस्रधा ह्रव अस्य हृदयं पफाल ।

आग्नयन्त्रं—स्वयदनसंसक्तं, यदनवैक्यतेष सूचितमिति यावत् । उपनिन्द्ये—अपितवान्,
राजकुमारमिति शेषः, स्वाननीर्षविषादस्य अन्यत्रार्पणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादति-
शयोक्तिः । लेखं—पत्रम् । अवाचयत्—अपाठयत्, परिजनेनेति शेषः ; अमङ्गलाशङ्कया
सतिवैकल्यात् स्वयं पठितुमसमर्थाया, राज्ञां तथाऽऽचारवत्त्वया वा इति भावः ; यद्वा,
—आदाय स्वयम् अवाचयत्—पितृसंवादत्वेन अपठत् इत्यर्थः, वाचयतेः स्वार्थिकणिजन्तस्य
पठनार्थकत्वात्, अन्यथा महाराजासम्माननाख्यापनात् गौरवप्रदर्शनव्याघातः स्यात् इति
ज्ञेयम् । लेखार्थेन—पत्रनिहितवस्तुना, लिखितवृत्तान्तेनेत्यर्थः, समं—सह । अवग्रहरूपः,
—वर्षप्रतिबन्धरूपः, अवग्रही यथा शस्योत्पत्तिविघातकरत्वात् प्रजानां शोकराशिसादाय
समुद्देति, तथा अयमपि सन्तापसमन्वितः आसीत् इत्यस्यावग्रहरूपत्वं ज्ञेयम् ; यद्वा,—
प्रतिबन्धमयः, स्तम्भिताकृतिरित्यर्थः, [“अवग्रही वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति
मेदिनी । अवपूर्वत्वात् ग्रहधातोः “आक्रोशे—” (३।३।४५ पा०) इत्यादिना अनाक्रोशार्थे
घञो बाधात् “ग्रहवृ—” (३।३।५८ पा०) इत्यादिना अपि रूपं, वृष्टिविघा-
तार्थकस्तु “अवे—” (३।३।५१ पा०) इत्यादौ विभाषाश्रयणात् इति ज्ञेयम्] ।
मान्द्यं—विकारः, दैहिकम् अकुशलमित्यर्थः ।

(२२) सः,—कुरङ्कः । वाष्पजलविन्दुभिः,—नेत्रजलपृषतैः ; अत्र वाष्पपट्टेनैव
चक्षुर्जलाधोवधोधात् पुनस्तदुपपत्तये जलपट्टोपादानमधिकमेवेति अधिकपदत्वाख्यदोषः,
“चक्षुषा जलविन्दुभिः” इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति ज्ञेयम् । अखञ्जाक्षरैः,—अभग्रवर्णैः,
स्पष्टाक्षरैः इत्यर्थः । [“अखञ्जाक्षरैः” इत्यत्र “खञ्जाक्षरैः” इति पाठे,—भग्राक्षरैः,
शोकवशात् अस्पष्टाक्षरैरित्यर्थः] चरद्भिः,—सवद्भिः, दा५ जज्ञपचे इति भावः, अक्षरपत्त्रे
—खलद्भिः, अन्तराऽन्तरा प्रतिरूपद्भिः इत्यर्थं शोव जज्ञपावरीधेन गद्गदकण्ठया इति
भावः । अस्य—हर्षस्य । पफाल—पुष्पीट, विददरित्यर्थः ।

कृताचमनश्च (२३) जनयितुः आयुष्कामोऽपरिमितमणि-
कनकरजतजातमात्मपरिवर्हम् अशेषं ब्राह्मणसात् अकरोत्,
(२४) अभुक्त एव उच्चाल। “दापय वाजिनः पर्याणम्” इति
च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं विभ्राणं वभाण युवानम्। (२५) वेप-
मानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावितपरिवर्द्धकोपनीतम् आरुह्य
तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत।

(२६) अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्खचुभितन्तु सन्भ्रमात्
सञ्जीभूतम् उद्भूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् आग-
त्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्वीयम् अढौकत।

(२३) जनयितुः,—पितुः, आयुष्कामः,—जीविताकाङ्क्षी, अपरिमितेति ।
—अपरिमितानि—असङ्गानि, मणयः,—रत्नानि, कनकानि—काञ्चनानि, रज-
तानि—रौप्याणि, तेषां जातं—समूहम्, आत्मनः,—स्वस्य, परिवर्हं—परिच्छदम्,
अध्वीपकरणभूतमिति यावत्, अशेषं—समग्रं, ब्राह्मणसात्—विप्रदेवं, ब्राह्म-
णाधीनमित्यर्थः।

(२४) अभुक्त एव—असम्पन्नान्नपानादिक्रिय एव, उच्चाल—गन्तुनियेष इत्यर्थः ।
दापय—आरोपय इत्यर्थः, वाजिनः,—अश्वस्य, पर्याणं—पल्ययनम् । शिर इति ।
—शिरसि—मूर्द्ध्नि कृपाणम्—असिं, निहितमिति भावः, विभ्राणं—धारयन्तं,
प्रभुनिर्देशाकरणे शस्त्रिणां तद्वदाचारवत्त्वात् इति भावः । वभाण—उवाच ।

(२५) वेपमानहृदयः,—कम्पमानचित्तः । ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सत्वरं,
प्रधावितः,—प्रचलितः, यः परिवर्द्धकः,—अश्वपालः, तेन उपनीतः,—उपस्थापितः तम् ।
एकाकी एव—असहाय एव । प्रावर्त्तत—प्रचक्रमे, गन्तुम् इति शेषः ।

(२६) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—असमये, सहसा इत्यर्थः, प्रयाणं—यात्रा,
प्रत्यावर्त्तनमिति यावत्, तस्य संज्ञा—सूचना, (“संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्य-
सूचना” इत्यमरः) तस्यै शङ्खः,—शङ्खनाद इत्यर्थः, तेन चुभितं—समाकुलितम् ।
सन्भ्रमात्—आवेगात्, उद्देगाद्वा, सञ्जीभूतं—कृतसञ्जम्, उद्भूतेति ।—उद्भूतेन—
उद्भूतेन, मुखरेण—उच्चैः प्रसूतेन इत्यर्थः, खुराणाम्—अश्वशफानां, रवेण—नादेन,
भरितम्—आपूरितं, सकलं भुवनानां—जगतां, विवरम्—अन्तरालं येन यस्य वा
तथाभूतम् । सर्वाभ्यः,—चतसृभ्य इत्यर्थः । अश्वीयम्—अश्वानां समूहः अश्वीयम्—

(२७) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरे प्रयान्तो विनाशम् उपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः । (२८) अग्निशिर-रश्मिसण्डलाभिमुखश्च हृदयम् अवदारयन् इव दाव-शुष्को दारुणि दारुणं रराण वायसः । (२९) कज्जल-मय इव बहुदिवसम् उपचितबहलमलपटलमलिनितनुः अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाच्छनो नग्नाटकः ।

अश्वसेनाहन्दं, ससादिकं, स्वयङ्गमाप्रसिद्धात् इति भावः, सन्मार्गनयनात् तेभ्यो हितम्, अश्वारोहिसेत्यमित्यर्थो वा, [“तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इति “तस्मै हितम्” (५।१।५ पा०) इत्यर्थे वा क्विधानात् इति ज्ञेयम्] अदौकत—अनुययौ, तमिति शेषः ।

(२७) प्रस्थितस्य—प्रचलितस्य, अस्य—हर्षस्य । प्रदक्षिणेतरेम्—अप्रदक्षिणं यथा तथा, वामभागेन इति यावत्, प्रयान्तः,—गच्छन्तः । राजसिंहस्य—राजश्रेष्ठस्य, (“स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-पुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पसि श्रेष्ठार्थगीचराः ॥” इत्यमरः) ; यद्वा,—राजा सिंह इव, राजिव सिंहश्च तस्य, हरिणाः,—सृगाः, हरिणा हि अरण्य उद्धतं चरन्तः तदरण्यस्य सिंहाभाववत्त्वं सूचयन्ति । प्रकटयाम्बभूवुः,—सूचयामासुः ; उक्तञ्च,—“वामे श्वशिवाकुम्भा दक्षिणे गोमृगहिजाः” इति ।

(२८) अग्निशिरिति ।—अग्निशिराः,—उष्णाः, रश्मयः,—किरणाः यस्य तस्य, सूर्यस्येत्यर्थः, सण्डलं—विम्बं, तदभिमुखः,—तल्लक्ष्मीकृत्य उपविष्ट इत्यर्थः । अवदारयन्—विदारयन्, व्यथयन्निति यावत्, तादृशवायसानाममङ्गलसूचकत्वादिति भावः । दावशुष्को—वनाग्निना दग्धावशिष्टे इति यावत्, दारुणि—काष्ठे, अर्द्धदग्धशुष्कवृक्षे इत्यर्थः, स्थित इति शेषः । दारुणं—श्रुतिकठीरं यथा तथा, रराण—दध्वान् ; एतस्य टुलंक्षणत्वमुक्तं वराहमिहिरेण ; यथा,—“छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्गे” इति ।

(२९) कज्जलमय इव—अञ्जनमय इव । उपचितेति ।—उपचितेन—सञ्चितेन, अङ्गमलेषु जीवानां सञ्चारसम्भावनया जैनशासनरतानां तत्चालननिषेधादिति भावः, बहुलेन—प्रभूतेन, मलपटलेन—किट्टिचयेन, मलनिता—सञ्जातमला, तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः । शिखीति ।—शिखिनः,—मयूरस्य, पिच्छं—वह्निं, लाच्छनं—चिह्नं यस्य तथाभूतः, नग्नाटकः,—नग्नः,—विवसनः सन्, अटात—भ्रमतीति तथाक्तः, नग्नचपणक इत्यर्थं, दिग्म्बरबौद्धसत्यासीति यावत् । अहिंसां परमं धर्मं वदन्निः बौद्धैः शरीरकीटविनाशशङ्कया न शरीरसंस्कारः क्रियते, मयूरपिच्छकृतेन

(३०) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनश्च नितराम् अशङ्कत ।
हृदयेन पिष्टस्त्रेहाहितस्त्रदिम्ना च तत्तदुपेक्षमाणः,
(३१) तुरङ्गमस्कन्धबलक्ष्यं चक्षुः अविचलं दधानः, सम-
वसितहसितसङ्घः, (३२) तूष्णीभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्य-
मानो (३३) बहुयोजनसम्पिण्डितम अध्वानम् एकेन एव अङ्गा
समलङ्घयत् ।

(३४) उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवात्तौविषस्य इव नष्टतेजसि

व्यजनेन च पथि आकाशे च सञ्चारिणः कौटा अपसार्यन्ते आघातोष्णश्वासादिभ्यः
तद्वाशभयात् इति प्रसिद्धिः, तेषाञ्च दर्शनस्य दुलक्षणत्वमुक्तं, यथा,—“नपुंसकव्यङ्ग-
गग्रमुक्तकच्छासितास्वराः । प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥” इति ।

(३०) दुर्निमित्तैः,—पूर्वोक्तैः वामगहरिणादिभिः दुलक्षणैः, अनभिनन्द्यमानम्—
अप्रशस्यमानम्, अनाद्रियमाणमिति यावत्, गमनं यस्य तथाभूतः, गत्वा किं द्रक्ष्यामि ?
किं शोष्यामि ? अथवा अस्मच्छून्य एव समये कदाचित् अनर्थपातः घटेत्, तर्हि किं
सुखं दर्शयामः अस्वायाः ? इति विचिन्त्य मन्दोत्साहगतिक इत्यर्थः, नितराम्—अति-
शयेन । पितृति ।—पितरि—जनके, स्नेहः,—प्रेम, अनुरागविशेषः इत्यर्थः, तेन आहितः,
—जनितः, सदिमा—मार्दवं यस्य तेन, जनकस्नेहाकुलेन इति भावः, तत्तत्—दुर्निमित्त-
ज्ञातमित्यर्थः, उपेक्षमाणः,—अगणयन् ।

(३१) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गमस्य—स्ववाहनस्य, स्कन्धे—गलदेशे एव, बद्धं—
खग्रमित्यर्थः, लक्ष्यं—दृष्टिचिपयः यस्य तथोक्तम्, अविचल—स्थिरं, चक्षुः,—नेत्रं,
दृष्टिमित्यर्थः, दधानः,—धारयन् । समवसितेति ।—समवसिता—अवसानं गता,
[“समवसित—” इत्यत्र “दुःसमवसित—” इति पाठे,—दुः,—दुःखात्, समवसिता
इत्यर्थः] हसितेन—हास्येन सह, सङ्घया—आलापः यस्य सः ।

(३२) तूष्णीभूतेन—मौनिना, महादुर्भावनया विष्मृतान्धावेशेन इति भावः ।

(३३) बहुयोजनेति ।—बहुभिः,—अनेकैः, योजनैः,—क्रोशचतुष्टयैः, (“स्यात्
योजनं क्रोशचतुष्टयेन” इति लीलावती) सम्पिण्डितं—सम्बद्धं, पूर्णमिति यावत्,
सुण्डितं वा, बहुयोजनविलसृतमित्यर्थः । अङ्गा—दिवसेन, [“अपवर्गं तृतीया” (२।३।६
पा०) इति तृतीया] । समलङ्घयत्—अतिचक्रान् ।

(३४) उपलब्धेति ।—उपलब्धया—विदितया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, मान्द्यवात्तौया

अधीमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेण प्रणयिना
राजपुत्रलोकैः बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अक्ल-
रोत् । (३५) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्परा-
प्रकटितप्रगुणं च वह्नेव निव्ये निशाम् ।

(३६) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम्,
अस्तमिततूर्थनादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्र-
गीतचारणम्, (३७) अप्रसारितापणपण्यं, स्थानस्थानेषु पवन-

—अकुशलसनादेन, विपक्षे इव—निपादं गते इव, व्यथिते इव इत्यर्थः, नष्टतेजसि—
मन्दप्रभे, सागुरक्तसेनकलेशस्मरणात् इति भावः, अधीमुखीभवति—पश्चिमाशामन्तरती-
त्यर्थः । भानुमति—तूर्ये । भण्डिप्रमुखेण—भण्डिप्रभृतिना । विज्ञाप्यमानोऽपि—
अगुरुध्यमानोऽपि, प्रणयप्राचुर्यात् सहचराचारनियमनत्वात् वा इति भावः ।

(३५) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, प्रवृत्तेन—प्रचलितेन, प्रतीहारिण—
दौनारिकेण, गृह्यमाणाः,—प्रियमाणाः, पयिज्ञानार्थमाह्वय आनीयमाना इत्यर्थः, याः
ग्रामीणपरम्पराः,—ग्रामवासिगणाः, त्वमेतस्यात् यामात् अग्रवर्तिग्रामपर्यन्तं पत्यानं
प्रदर्शय, त्वमप्येतस्यात् पुरःस्थग्रामपर्यन्तमित्येवंरूपेण । आदिश्रयमानप्रतियामस्यजना
इति भावः, ताभिः प्रकटितं—प्रदर्शितं, प्रगुणम्—ऋजु, सुगममित्यर्थः, (“ऋजानजिह्वा-
प्रगुणौ” इत्यमरः) नर्म—पत्याः यस्य तथाभूतः सन्, वहन्नेव—अभिग्रान्तं चलन्नेव,
पितृपाददर्शनौत्सुक्येन इति भावः ।

(३६) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “स्कन्धानारमाससाद” इत्युत्तरेणान्वयः । मध्य-
न्दिने—मध्याह्ने । स्कन्धानारं निशिनष्टि, निगतेत्यादि ।—विगतः,—विरहितः,
जयशब्दः,—जयसूचकमङ्गलनिनादः यस्मात् यस्मिन् वा तं, महानिपादात् इत्या-
शयः । अस्तमितेति ।—अस्तमिताः,—अस्तं गताः, नष्टा इत्यर्थः, तूर्याणा—नादित्व-
भेदाना, नादाः,—ध्वनयः यस्मिन् तम् । उपेति ।—उपसंहृतानि—त्यक्तानीति
यावत्, गीतानि—गानानि यस्मिन् यस्मादा तम् । उत्सारितोत्सवम्—अपनीता-
नन्दम् । अप्रगीतचारणं—प्रकृतं गीतं येषां ते प्रगीताः, न सन्ति प्रगीताः अप्रगीताः,
—अकृतसङ्गीता इत्यर्थः, चारणाः,—कुशीलनाः, नष्टा इति यावत् यस्मिन् तम् ।

(३७) अप्रसारितेति ।—न प्रसारितानि—न विस्तारितानि, आपणेषु—
निपद्यासु, वृष्टेषु इत्यर्थः, (“आपणस्तु निपद्यायाम्” इत्यमरः) पण्यानि—विक्रीयवस्तूनि

बलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिः उल्लसन्तीभिः (३८) यम-
 सहिषविषाणकोटिभिः इव उल्लिख्यमानं, कृतान्तपाशवागुराभिः
 इव वेध्यमानम्, (३९) उपरि कालमहिषालङ्कारकालायस-
 किङ्किणीभिः इव कट्ट कणन्तीभिः दिवसं वायसमण्डलीभिः
 भ्रमन्तीभिः आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं, (४०) क्वचित् प्रतिशायित-
 स्त्रिभवान्धवाराध्यमानाह्निबुध्नं, क्वचित् (४१) दीपिकादह्यमान-

यस्मिन् तम् । पपनेति ।—पवनस्य—वायो, वलेन—वेगेन, कुटिलाः,—भङ्गिमत्यः ताभिः,
 कोटीति ।—कोटिहोमस्य—रात्रौ पीडानिहन्त्यर्थं स्वल्पययेषु कोटिकृतं, अनुष्ठितहोमस्य
 इति भावः, धूमलेखाभिः,—धूमराजिभिः, उल्लसन्तीभिः,—उद्गच्छन्तीभिः ।

(३८) यमेति ।—यमस्य—कृतान्तस्य, राज्ञी ग्रहणार्थम् आगतस्य इति भावः, यो
 सहिषः,—वाहनभृत इति भावः, तस्य विषाणकोटिभिरिव—शङ्काभैरिव, उल्लिख्यमानम्
 —उद्धृत्यमाणं, समन्तादाकीर्त्यमाणमिति यावत् । कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य,
 पाशाः,—प्राणिसंयमनार्थमस्त्रविशेषा एव, वागुराः,—मृगयन्धनजालविशेषाः ताभिः,
 [वाधातोः “महुरादयश्च” (३० १ पा० ४२ सू०) इति आकृतिगणत्वात् उरचि
 गुणागमे निपातनात् रूपम् । “वागुरा मृगयन्धनी” इत्यमरः] वेध्यमानमिव—
 संयम्यमानमिव ।

(३९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरीचे इत्यर्थः, कालेति ।—कालस्य—यमस्य, (“शमनी
 यमराड् यमः । कालो दण्डधरः” इत्यमरः) यो महिषः,—वाहनस्वरूपः, तस्य अलङ्काराः,
 —आभरणरूपाः, याः कालायसकिङ्किण्यः,—कणलौहनिर्मितं चुद्रघण्टिकाः ताभिरिव,
 कट्ट—श्रुतिविरसं यथा तथा इत्यर्थं, कणन्तीभिः,—रुवतीभिः, दिवसं—कृत्स्नं
 दिनं व्याप्य इत्यर्थः, भ्रमन्तीभिः,—विचरन्तीभिः, वायसमण्डलीभिः,—काकानिवहैः,
 आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानं—सूच्यमानं, प्रत्यासन्नम्—आगतप्रायम्, अशुभम्—
 अमङ्गलं राजविनाशरूपमिति भावः यस्मिन् तं, महीत्पातादौ क्रूरजीवानां स्वयं सङ्घं
 समापतनवत्त्वादिति भावः ।

(४०) क्वचित्—कुत्रचित् विभागे, प्रतिशायितेति ।—प्रतिशायितैः,—कृतोपवा
 इत्यर्थः, क्षिग्धैः,—वत्सलैः, राजनि अनुरक्तैरित्यर्थः, बान्धवैः,—दम्बजनैः, आराध्यमानः,—
 अशंभवानः, आरोग्यकामनयेति भावः, अह्निबुध्नः,—अहिमा शोभितः बुध्नः,—श्रीवा,
 अहैरिव बुध्नी वा यस्य सः अटमूर्त्तिः, शिवः इत्यर्थः, सततकण्ठावेष्टितभुजङ्गवत्त्वात्

कुलपुत्रकप्रसाद्यमानमात्मण्डलं, क्वचित् (४२) सुखोपहारा-
हरणोद्यतद्रविड्प्रार्थ्यमानामर्दकं, क्वचित् (४३) अन्धोद्ध्रियमाण-
बाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र (४४) शिरोविधृत-

धीरनीलकण्ठबन्धना इति भावः, यस्मिन् तम्, मृत्युभये मृत्युञ्जयाराधनस्य शास्त्रीप-
दंशत्वात् इति हृदयम् । [“—बान्धवाराध्यमानाह्निबुधम्” इत्यत्र “—बान्धवाराध्य-
मान हिरुबुधम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, (“अहिरुबुधोऽमूर्त्तिय राजारिच महानटः”
इति कीष) ।

(४१) दीपिकेति ।—दीपिकाभिः,—प्रदीपैः, सर्वासु दिक्षु प्रज्वलन्तीभिरिति भावः,
एतदपि स्वस्वयनार्थमिति वीध्यम् एवमुत्तरवापि, दहमानेन—तप्यमानेन, समन्ता-
दवस्थितदीपमण्डलीमध्यस्थितेन इति भावः, यत्र,—दीपिकाभिः,—स्वर्णाधार-
मज्जितसहस्रदीपै इत्यर्थः, दहमानेन, नीराजने हस्तात्तलम्बनात् इति भावः, कुलपुत्रकेण
—सत्कुलजा कुमारेण, प्रसाद्यमान—सन्तर्प्यमाणम्, आराध्यमानमिति यावत्,
मातृणा—ब्राह्मीत्यादीना, मण्डल—समूहः, यस्मिन् तम्, मातरशीका यथा,—
“ब्राह्मी माद्वेत्तरी चैव कौमारी नैश्वरी तथा । ब्राह्मी च तथेन्द्राणी चासुख्याः सप्त
मातरः ॥” इति ।

(४२) मुण्डेति ।—मुण्ड—नरशिरः, तदेव उपहारः,—बलि, तस्य आहरणे—
सङ्ग्रहणे, उद्यतः,—प्रवृत्तः, य द्रविडः,—द्रविडदेशीयोपासकनिशेषः, तेन प्र मानः,—
याच्यमाणः, राज्ञ आरोग्यमिति भावः, आमर्दकः,—वेतालनिशेषः, “रौद्रदेवताभेदः”
इत्यन्ये, यस्मिन् तथोक्तम्, वेताला हि मुण्डे पहारप्रिया अलौकिकप्रभावेण उपासकाना-
मभोऽसाध्यन्तीति धिया केनचित् द्रविडेन राज्ञ आरोग्यज्ञानेन नरशिरोबलिनिधानेन
यव क्वचित् वेतालसिद्धिः क्रियते, तत्कालप्रचलितप्रथाऽनुरूपम् इति भावः ।

(४३) अग्नेति ।—अग्नेः,—तदाख्यदेशभवे उपासकैः, उद्ध्रियमाणैः,—उत्तोल्यमानैः,
[“अग्नेः उद्ध्रियमाण—” इत्यत्र “अग्नेः उद्ध्रियमाण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] बाहुभिः,
—भुजैः, वप्रैरिव—प्राकारसदृशैरित्यर्थः, प्राकारसदृशैः उत्तैरिति यावत्, ऊर्ध्वाबाहुभिर्गन्धु-
देशीयोपासकैरिति भावः उपयाच्यमाना—राजजीवन प्रार्थ्यमाना, चण्डिका—तद्राष्ट्या
देवीमूर्तिं यस्मिन् तम्, “कालो चण्डी-बिनायकौ” इत्यादिदर्शनात् लरितफलसिद्ध्याशया
महामाथीपासनारतत्वात् इति भावः यत्र क्वचित् अन्ध्रा स्वान् स्वान् बाहून् उत्तोल्य
मूर्तिभिः चण्डिकाऽन्तिके राज्ञारोग्य प्रार्थयामासुरित्याशयः । चण्डिकामाहात्म्यस्तुतेश्चरोग्य-
प्रदक्रत्वमुक्त देवीसाहाय्ये प्रथा,—“शुव हरति पापानि तथाऽऽरोग्य प्रयच्छति” इति,

विलीयमानगुगुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्र
 (४५) निशितशस्त्रीनिकृतात्ममांसहोमप्रसक्ताप्तवर्गम्, अपरत्र
 (४६) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्,

तथा,—“सर्वावाधासु घोरासु वेदनाऽभ्यर्दितीऽपि वा । स्मरन्मसैतन्माहात्म्यं नरो मुच्येत
 सङ्गटात् ॥” इति च । [“अन्धीद्धियमाण.....चण्डिकम्” इत्यत्र “अन्धीद्धियमाणान्धीप-
 याच्यमानचण्डिकम्” इति पाठे,—अग्नेः उद्धियमाणं यदन्तं—बलिपशोः उदरदेशस्थ-
 नाङ्गीविशेषः, तेन, तद्दानेन इत्यर्थः, उपयाच्यमाना—“देवि ! एतदन्तग्रहणेन सन्तुष्टा
 राजानं नीरुजं कुरु” इति प्रार्थयमाना, चण्डिका यत्र तं, तेषाम् उल्कटतन्वीताचारवत्त्वात्
 इत्याशयः] ।

(४४) शिर इति ।—शिरसा—मूर्द्धा, विष्टतेन—गृहीतेन, शिरसि स्थापितेन
 इत्यर्थः, विलीयमानेन—अग्न्युत्तापेन विगलता, गुगुलुमा—तन्निर्मितधूपविशेषेण, विकलः,
 —विह्वलः, धूपानलसन्तापात् इति भावः, यो नवः,—नवीनः, युवेत्यर्थः, ब्रह्मानां तद्धारणा-
 सामर्थ्यादिति भावः, सेवकः,—उपासकः, तेन अनुनीयमानः,—प्रसाद्यमानः, काल-
 कवलाद्राजरक्षणार्थमिति भावः, महाकालः,—हरः यस्मिन् तम् ; तदुक्तमग्निपुराणे,—
 “गुगुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्करः” इति ।

(४५) निशितेति ।—निशितया—तीक्ष्णया, शस्त्रा—कुरिकया, (स्याच्छस्त्री
 चासिपुत्री च कुरिका चासिधेनुवा” इत्यमरः) निकृतेन—छिन्नेन, आत्मनः,—स्वस्य,
 मांसेन - पिशितेन, यो होमः,—दैवयज्ञः, देवानुद्दिश्य मन्वीच्चारणपूर्वकमग्नौ आहुति-
 दानमित्यर्थः, तस्मिन् प्रसक्ताः,—प्रवृत्ताः, आप्तवर्गाः,—स्वजनाः यस्मिन् तम्, इतरेषां
 तत्साधने तथाविधानुरागायोगात् इत्याशयः ; चक्रञ्च तन्त्रसारे,—“यः स्वहृदयसञ्जातं
 मांसं माषप्रमाणतः । तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्यात् भक्तियुतो नरः ॥ स एव मासाभ्यन्तरे
 काममिष्टमवाप्नुयात् ॥” इति ।

(४६) प्रकाशति ।—प्रकाशं—सर्व्वसमच्चं यथा तथा, नरपतीनां—राज्ञां,
 करदानां सामन्तानामित्यर्थः, कुमारकैः,—तनयैः, क्रियमाणः,—विधीयमानः, महा-
 मांसानां—मनुष्यपिशितानां, निहतबहुमेध्यपुरुषावयवगृहीतानामिति भावः, विक्रयस्थ,
 पिशाचादिभ्य इति भावः, प्रक्रमः,—प्रारम्भः यस्मिन् तथोक्तम् ; पिशाचादयोऽपि
 महामांसप्राप्त्या तद्दिनसयेन अलौकिकशक्तिमत्तया विक्रेतणामुपकारं कुर्वन्ति, अत्र तु
 राजजीवनीपायभूतौषधादिदानमेव उपकार इति भावः । तादृशक्रियायाः राजदण्ड-
 भयात् लोकापवाद्भीतेः वा अप्रकाशम् अनुष्ठानं जनैः क्रियते, इह तु राजाभीष्ट-

(४७) उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव परिगृहीतं, यातुधानैरिव विध्वस्तं, कलिकालेन इव कवलितं, (४८) पाप-पटलैः इव सञ्छादितम्, अधर्मविक्षेपैः इव लुण्ठितम्, अनित्यता-धिक्कारैः इव आक्रान्तं, नियतिविलासैः इव आत्मीकृतं, शून्यमिव, सुप्तमिव, सुषितमिव, विलक्षितमिव, क्लृप्तमिव, मूर्च्छितमिव स्कन्धावारम् आससाद् ।

सिद्धये तदनुष्ठानात् न राजदण्डभयं न लोकनिन्दाभयं वा इति प्रकाशशब्देन आवेदितम् ।

(४७) श्मशानेति ।—श्मानः,—शवाः शरतेऽव इति श्मशानं—शवदाहस्थानं, [श्मशानपददात् 'श्रते' इत्यस्मात् “युधि—” (उ० २ पा० ६० सू०) इत्यादिना उणादिविधीनां बाहुल्यवत्त्वात् इति आनचि तदैव चकारग्रहणात् डिच्वात् रुप्रम्] तस्य पांशुभिः,—श्मशानस्यधूलिपुञ्जैः इत्यर्थः, उपहतमिव—दूषितमिव, नीरसेक-सार्जनाद्य-भावात् पांशुव्याप्तमिति भावः । अमङ्गलैः,—अशुभैः, परिगृहीतमिव—आक्रान्तमिव, सर्व्वत्रैव प्रबलविषादराशिमाच्छन्नत्वादिति भावः । यातुधानैरिव—राक्षसैरिव, (“राक्षसः कौण्ठपः कव्यात् क्रव्यादोऽस्यप आशरः । यातुधानः पुण्यजनः” इत्यमरः) विध्वस्तं—विनष्टं, सर्व्वत्र स्थितिनियमानुकूलशङ्कलाभावात् । कवलितं—ग्रस्तं, शासनाभावेन दुर्भक्तानां प्रभावाधिक्यात्, लुण्ठनादिव्यापारनिरतत्वाच्च इति भावः ।

(४८) पापपटलैरिव—कलुषनिचयैरिव, सञ्छादितम्—आकीर्णम् । अधर्म-विक्षेपैः इव—अधर्मसञ्चारैरिव, लुण्ठितं—कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिक्कारैरिव—अनित्यः,—संसारोऽयं क्षणभङ्गुरः, तस्य भावः अनित्यता—विनश्यता, तथा धिक्काराः,—अनित्यं संसारं धिगिति वचनानि तैरिव, आक्रान्तम्—अभिभूतं, श्रीकावेगात् सर्व्वत्रैव कर्त्तव्येषु औदासीन्यादिति भावः । नियतिविलासैरिव—भाग्यविच्छेदितैरिव, आत्मीकृतं—गृहीतम्, अहो दुर्दैवम् ! कथमस्माकमीदृशी दुर्दृशा समुपस्थिता, सर्व्व-त्रैव ईदृशवाक्यप्रवर्त्तनादिति भावः । शून्यमिव—जनरहितमिव, सुप्तमिव—निद्रित-मिव, महाशोकवैकल्येन सर्वेषां निःशब्दमवस्थानादिति भावः । सुषितमिव—हृत-सर्व्वस्वमिव इत्यर्थः, विभूषिताङ्गानामपि जनानां भूषणादिकं परित्यज्य दीनभावेनाव-स्थानादिति भावः । विलक्षितमिव—अप्रतिशममिव, लज्जितमिव वा । क्लृप्तमिव—प्रतारितमिव, दुर्भावनया मुखादिवैवर्ण्यादिति भावः । मूर्च्छितमिव—मोहं गतमिव,

प्रविशन्नेव च (४९) विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलवहुल-
बालकपरिवृतम् ऊड्ययष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्तिनि
(५०) भीषणमहिषाधिरूढप्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे
परलोकव्यतिकारम् इतरकारकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं
यमपट्टिकं ददर्श ; तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अमृणोत्,—

“मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते ? कस्य वा भवान् ?” ॥३॥ इति ।

श्रीकावेगेन सर्वचेष्टाराहित्यादिति हृदयम् ; स्कन्धावार—कटक, सैनिकनिवेशन-
स्थानमित्यर्थ, राजधानीमिति यावत्, आसमाद—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थे, [“आस-
साद” इत्यत्र “समाससाद” इति पाठोऽपि—स एवार्थ] । अत्र शोचमहाराजः
आलम्बनविभावः, निराशात्तचेष्टाद्युद्धीपनविभावा, दैवनिन्दाक्रान्दितायनुभावा, मीहादि-
व्यभिचारिणः, तै व्यक्तीकृत, श्लोकः करुणरसरूपतामेव अङ्घ्रितासेति, रौद्रवीभत्सा-
दवशान्ते,स्य अङ्गभूता ज्ञेया इति सङ्गेष ।

(४९) “विपणिवर्त्मनि” इत्यस्य “यमपट्टिक ददर्श” इत्यशेषान्वयः । विपणि-
वर्त्मनि—पण्यनीयिकामार्गं, (“विपणिः पण्यनीयिका” इत्यमरः) कुतूहलेति ।—
कुतूहलेन—किमेतदिति कौतुकेन, आकुलाः,—आक्रान्ता, बहुलाः,—बहुन, ये
बालकाः,—शिशवः, तैः परिवृतः,—वेष्टितः तम्, ऊड्येति ।—ऊर्द्धा—ऊर्द्धीकृत्य
स्थापिता इत्यर्थः, या यष्टिः,—दण्डः, सैन निष्कम्भः,—स्वल्पनप्रतिबन्ध इत्यर्थः, अलम्बन-
मिति यावत्, (“निष्कम्भो योगभेदे स्यात् निस्तार-प्रतिबन्धयो.” इति मेदिनी) तत्र विततः,
—प्रसारितः तस्मिन्, वामहस्तवर्तिनि—वामकारस्थिते ।

(५०) भीषणेति ।—भीषणः,—भयङ्करः, य. महिषः, तम् अधिरूढः,—अधि-
ष्टितः, य. प्रेतनाथः,—यमः, तत्सनाथे—तद्व्युक्ते, चित्रवति—चित्रिते, पटे—फलके
इत्यर्थः, परलोकव्यतिकारं—प लोके—अन्यस्मिन् जगति, पेतलोके इति यावत्,
य' व्यतिकारः,—सम्बन्धः, शुभाशुभकर्मजनितपुरस्कारदण्डरूप. इति भावः तं, पर-
लोकव्यापारमित्यर्थः, इतरकारकलितेन—दक्षिणहस्तघृतेन, शरकाण्डेन—तदाग्न्य-
दृष्टविशेषस्य लब्धेन, कथयन्तं—धर्मशून्यमानवजीवनं निर्घन्तुम् इत्यावेदयन्तमित्यर्थः,
यमपट्टिका—यमपट्टेन—तत्प्रदर्शनेनेत्यर्थः, दीयति इति यमपट्टिक. तम् ; [“तेन
दीयति—” (४१४२ पा०) इत्यनेन ठकि रूपम्] । तेनैव—यमपट्टिकेनैव ।

चित्र प्रदर्श्य सर्वेषांसेन नन्दरत्नप्रकटनव्याजिन राज्ञ. अचिरविनाशं सूचयति,

(५१) तेन च अधिकतरम् अवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं धयी । तुरगात् अवतीर्णश्च अभ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं मुक्तमिव इन्द्रियैः सुप्रेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्राक्षीत् । कृतनमस्कारञ्च अप्राक्षीत्, —“सुप्रेण ! अस्ति तातस्य विशेषो न वा ?” इति । सोऽब्रवीत्, —“नास्ति, इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा” इति ।
(५२) मन्दमन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानंश्च दीयमानसर्वस्वं, पूज्य-

स्मातेति ।—मातापितृणां—सातरपितृणाम्, [“आनङ् ऋती वन्दे” (६।३।२५ पा०) इति सूत्रेण ऋदन्तायाः मातुरानङ्] सहस्राणि—समूहाः, पुत्रदारशतानि च—पुत्र-फलत्रसमूहाश्च, युगे युगे—प्रतियुगं, व्यतीतानि—अतिक्रान्तानि, खं खं सन्ध्विनं व्यक्ता नाशं गतानि इत्यर्थः, ते—मातापितादयः स्त्रीपुत्रादयश्च, कस्य ?—न कस्यापि इत्यर्थः, भवान्—त्वं, वा कस्य ?—न कस्यापि इत्यर्थः । श्लोकानेन राजमरणे त्वया अधीरेण न भाव्यं, प्राणिनामियमेव गतिः नियता, त्वयाऽप्येवमेव गन्तव्यमिति उप-दिष्ट इव हर्षः इति बोध्यम् । अत्र पितृस्ते निधनं भविष्यति, तेन पितृविरहनिवन्धन-श्लोकस्तु त्वया परिहरणीयः, तत्तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् क्षयित्वस्यात्परिहार्यत्वादिति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये मातापितादीनां प्रतियुगकृतं क्षयित्वं सामान्यमभिहितमिति सामान्येन विशेषस्य गम्यमानत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(५१) तेन—उक्तरूपश्लोकेन, अवदीर्यमाणहृदयः,—भियमानान्तःकरणः । प्रतिषिद्धेति ।—प्रतिषिद्धः,—निवारितः, सकलानां लोकानां—जनानां, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं यस्मिन् तत् । अभ्यन्तरात्—गृहमध्यात्, अन्तःपुरादिति भावः, निष्क्रामन्तं—निर्गच्छन्तम् । अप्रसन्नेति ।—न प्रसन्नः,—प्रसादयुक्तः, मुखस्य रागः,—कान्तिः यस्य तम्, इन्द्रियैः,—चक्षुरादिभिः, मुक्तमिव—परित्यक्तमिव, राज्ञः रोगप्रशमनीपायानुसन्धान-व्याकुलचित्ततया बाह्यज्ञानरहितमिव इत्यर्थः । विशेषः,—अवस्थापरिवर्तनमित्यर्थः, कियता परिमाणेन रोगीपशम इति यावत् । नास्ति, विशेष इति शेषः । भवेत्, विशेष इति शेषः ; प्रवासागतपुत्रमुखनिरौच्छणेन महानन्दीदये रोगप्रशमनस्य कथञ्चित् सम्भावितत्वात् इति भावः ।

(५२) “मन्दमन्दम्” इत्यस्य “प्रणम्यमानंश्च.....राजकुलं विवेश” इति अश्रेण सम्बन्धः । मन्दमन्दं—शनैः शनैः । [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति

मानकुलदेवतं, (५३) प्रारब्धाभृतचरूपचनक्रियं, क्रियमाण-
षडाहुतिहोमं (५४) ह्यमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रचलदूर्वा-
पल्लवं, (५५) पठ्यमानमहामायूरी, प्रवर्त्यमानगृहशान्ति,

पाठान्तरम्] । तत् विशिनष्टि, दीयमानेत्यादिभिः ।—दीयमानानि—अर्घ्यमाणानि,
ब्राह्मणादिभ्य इति भावः, सर्वस्वानि—सर्वाणि स्वानि—धनानि यत्र तत्, ब्राह्मणार्चाया
महावाधाशान्तिकरत्वात् इति भावः । पूज्यमानेति ।—पूज्यमाणाः,—अर्च्यमानाः, कुल-
देवताः,—चण्डीप्रभृतयो गृहदेवताः यस्मिन् तत् ।

(५३) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा—प्रक्रान्ता, अभृतचरोः,—रोगशान्तये देवेभ्यः
दीयमानस्य चीरपक्वानविशेषस्य, पायसस्येति यावत्, पचनक्रिया—पाकानुष्ठानं यस्मिन्
तत्, पुष्यनक्षत्रसञ्जातरोगशान्तये घृतपायसेन होमविधानादिति भावः ; उक्तञ्च षट्कर्म-
दीपिकायां,—“पुष्ये घृतपायसम्” इति । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणाः,— अनुष्ठीयमानाः,
षट्—षट्सङ्ख्याकाः, आहुतयः,—देवोद्देशेन अग्नौ समन्तघृतादिप्रक्षेपरूपाः एव, होला
यस्मिन् तत् ; षडाहुतिहोमानामंशुभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैरेवीक्तं, यथा शाकुनः,—“ओं
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १ । ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा २ ।
ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३ । ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४ ।
ओं एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ५ । ओं यज्ञेनी विश्वांश्चार यद्वा विद्वांसस्य सर्वस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा” ६ । इति । यद्वा,—“ओं प्रजापतये स्वाहा” इत्यादिमन्त्रेण
षणां देवतानां नामोच्चारणपूर्वकमग्नौ षण्णामाहुतीनां दानेन कृतः होमः
षडाहुतिहोम उच्यते ।

(५४) ह्यमानेति ।—ह्यमानाः,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणाः, पृषदाज्यस्य—
दक्षिणुक्तघृतस्य, (“पृषदाज्यं सदध्यान्ते” इत्यमरः) लवेन—विन्दुना, लिप्ताः,—सिक्ता
इत्यर्थः, प्रचलाः,—चञ्चलाः, हरिद्वर्णा इति भावः, दूर्वापल्लवाः,—दूर्वाकिसलयः यस्मिन्
तत् ; उक्तञ्च षट्कर्मदीपिकायाम्,—“आयुष्कामी घृततिलैः दूर्वाभिः आमपर्यकैः ज्वरं
सद्यो विनाशयेत्” इति ।

(५५) पठ्यमानेति ।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महामायूरी—बौद्धविद्या-
विशेषः, शैवमन्त्रविशेषो वा यत्र तत्, सार्वभौमस्य निरामयत्वकामनया राष्ट्रवासि-
विभिन्नसाम्राट्कादिकैः स्वमतसिद्धस्वस्थयन-मन्त्रवादादीनामर्चादी अनुष्ठानात् इति
ज्ञेयम् । प्रवर्त्यमानेति ।—प्रवर्त्यमाना—सम्पाद्यमाना, गृहशान्तिः,—गृहदीष-

(५६) निर्वर्त्यमानभूतरक्षावलिबिधानं, प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिता-
जपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम्,
अतिशुचि-शैवसम्पाद्यमान-विरुपाक्ष-क्षीरकलश-सहस्रस्रपनम्,
(५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैः

संशुद्धिरिति यान्तु यत्र तत्, दृष्टश्रद्धाणा कौपट्यश्रद्धया मूर्खवः शल्याद्यनस्थितिश्रद्धया
ना इति भावः ।

(५६) निर्वर्त्यमानेति ।—निर्वर्त्यमानु—सम्पाद्यमान, भूतेभ्यः,—देवयोनि-
निर्षेभ्यः, रक्षार्थं—वाणार्थं, बलिबिधान—माषभक्ताद्युपहारप्रदान यस्मिन् तत् :
तद्वदानमन्त्राश्च उक्ता. यथा,—“श्री भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये बसन्त्यत्र भूतले । ते
शृङ्खन्तु मया दत्त बलिमेतं प्रसाधितम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि सखिता । ये
भूता निघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥” इति । [“पठ्यमान ..बलिबिधानम्” इत्यत्र
“पठ्यमानमहामायूरीप्रवर्त्यमानगृहशान्तिनिर्वर्त्यमानभूतरक्षावलिबिधानम्” इति समस्त-
पाठे,—पठ्यमाना या सहामायूरी, तथा प्रवर्त्यमानायै—कर्तुमिच्छमाणायै, गृहस्य
शान्त्यै—दोषसंगोभनाय, निर्वर्त्यमान भूतरक्षावलिबिधान यत्र तत्] । प्रयतेति ।—
प्रयतैः,—सयमशालिभिः, विशुद्धचित्तैः इति यान्तु, निप्रैः,—दिजैः, प्रस्तुत,—प्रारम्भः,
र्सा ताजप,—वेदपाठ. यस्मिन् तत् ; अपौरुषेयवागात्मकानन्तलीमाना निरन्तरः
पाठेनाशेषप्रत्ययायानुशासनात् इति भावः ।

(५७) जप्यमानेति ।—जप्यमानया—पठ्यमानया, रुद्रैकादश्या—“नसस्ते
रुद्रमन्त्रवे” इत्यादि यजुर्वेदे ऋद्राध्यायस्तुतिरूपया, शब्दायमान—निनायमान, शिवगृहं
—शिवसन्दिर यस्मिन् तत्, द.साध्यपीडादौ शिवसविधे रुद्राध्यायपाठस्य सहार्चित्प्रशमन-
त्वात् इति हृदयम् । अतिशुचीति ।—अतिशुचिना—अतिपूतेन, शैवेन—शिवोपासनेन,
सम्पाद्यमानम्—अनुष्ठीयमान, विरुपाक्षस्य—शिवस्य, [“बहुग्रीहो—” (५ । ४ । ११३
पा०) इत्यादिना षच्] क्षीरकलशाना—दुग्धकुम्भाना, सहस्रेण—सहस्रसङ्ख्याया,
स्रपन्म्—अभिषेचनं यस्मिन् तत्, शैवतन्त्रविधानेन तथानिधानुष्ठानस्य उक्त्यात-
प्रशमकत्वात् इति भावः ।

(५८) अजिरोपनिष्टैः,—चत्वरसीनैः, [अजघातीः “अजिर—” (उ० १ पा०
५४ सू०) इत्यादिना किरञ्चि बीभावाभावे रूपम् । “अङ्गनं चत्वरजिरे”
इत्यमरः] अनासादितेति ।—अनारादितेन—अप्राप्तेन, स्वामिदर्शनेन—प्रभु-
साक्षात्कारेण, स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः, दूयमान—तप्यमान, मानस—चित्तं

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तैः वार्त्ता-
भूतस्नानभोजनशयनैः (५८) उज्ज्वितात्मसंस्कारमलिन-
वेशैः लिखितैः इव निश्चलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं,
(६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धमण्डलेन उपांशु-
व्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्गावयता, केनचित्
(६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान्
आवेद्यता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विवृण्वता, केनचित्

येषां तैः । अभ्यन्तरेति ।—अभ्यन्तरात्—प्रासादमध्यात्, अन्तःपुरादिति यावत्,
निष्पतितेन—निर्गतेन, निकटवर्तिना—समीपस्थेन, राज्ञ इति भावः, परिजनेन—
परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजवृत्तान्तः येभ्यः तैः ।
वार्त्ताभूतेति ।—वार्त्ताभूतानि—वार्त्तात् आगतानि, कथाश्लेषाणीति भावः, स्नानानि—
आप्लावाः, भोजनानि—आचाराः, शयनानि—स्वापाश्च येषां तैः, सम्राजो जीवननाश-
शङ्कया उद्विग्नचित्तत्वादिति भावः ।

(५८) उज्ज्वितेति ।—उज्ज्वितेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—स्वकीय-केशशरीर-
माज्जनादिरूपेण प्रसाधनकर्म्मणा इत्यर्थः, मलिनाः,—विवर्णाः, वेशाः,—परिच्छेदाः
येषां तैः । लिखितैरिव—चितार्पितैरिव, निश्चलैः,—निस्पन्दैः । नीयमानेति ।—
नीयमानम्—अतिक्रम्यमाणं, नक्तन्दिनं—रातिन्दिवं यस्मिन् तत् । [नक्तञ्च दिनञ्च
इत्यत्र “विप्रसिद्ध—” (२।४।१३ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे रूपम् । “नक्तन्दिनम्”
इत्यत्र “नक्तन्दिवम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “अचतुर—” (५।४।७७ पा०)
इत्यादिना समासः] ।

(६०) दुःखेति ।—दुःखिन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, दीनं—स्नानं, वदनं
यस्य तेन । प्रघणेषु—वह्निर्दारप्रकीर्णविशेषेषु, (“प्रघाणप्रघणालिन्दा वह्निर्दारप्रकीर्णके”
इत्यमरः) बद्धमण्डलेन—मण्डलाकारोपविष्टेन, उपांशुव्याहृतैः,—अनुच्चभाषितैः,
चिकित्सकदोषान्—चिकित्सका रोगमेतं न निरणेतुं शक्नुवन्ति, औषधान्यपि नैतेषां
सुप्रयुक्तानीत्येवं दोषान्, उद्गावयता—प्रकटयता ।

(६१) असाध्येति ।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्सस्य, व्याधेः,—रोगस्य, (“रोग-
व्याधिगदामयाः” इत्यमरः) लक्षणपदानि—लिङ्गप्रकाशकवाक्यानि, पठता—
क्रीर्त्तयता, सदैवाभिमानित्वादिति भावः । दुःस्वप्नान्—अमङ्गलसूचकस्वप्नदर्शनानि,

(६२) कार्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्येन अनित्यतां भावयता, संसारञ्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवञ्च उपालम्भमानेन अपरेण धर्माय कुप्यता, राजकुलदेवताञ्च अधिक्षिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्य-
स्त्रीनकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश ।

(६४) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीच्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भसुत्कथयतां क्वाथानां

आवेद्यता—ज्ञापयता, परस्परमिति भावः । पिशाचवार्त्ता—पिशाचः,—अधमदेव-
योनिनिशेषः, तस्य वार्त्ता—वृत्तान्तः ता, पिशाचानिष्टी ना राजा, यदस्य तथा चिच्छितं
दृश्यते, इत्येनरूपनचनमित्यर्थः, विह्वलता—प्रकटयता ।

(६२) कार्तान्तिकादेशान्—गणकादेशान्, ज्योतिर्निन्दः राज एवमेव-
मशुभं निर्णीतवन्त इत्येनरूपानित्यर्थः । (“सानत्सरो ज्योतिर्निन्दी दैवज्ञ-गणकानपि ।
सुभ्रौर्हर्षिकमौहृत्तज्ञानिकार्त्तान्तिक्ता अपि ॥” इत्यमर.) । उपलिङ्गानि—उत्पात-
विशेषान्, अमङ्गलसूचकरक्लृष्ट्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कीर्त्तयता ।
अनित्यता—क्षणभङ्गुरता, देहस्य इति भावः, भावयता—चिन्तयता । अपवदता—
निन्दता । कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, विलसितानि—
दुःश्रेष्ठितानि, कलिकाले पापिजनसङ्घसमानुक्ते ईदृशी भर्त्सपरायणी राजा कथमपि
न जीवति इत्यादिरूपाणीति भावः । दैव—विधिम्, उपालम्भमानेन—तिरस्कुर्नता ।
अधिक्षिपता—निर्भर्त्सयता ।

(६३) क्लिष्टेति ।—क्लिष्टाना—क्लेशाभिभूताना, दुर्गतानामित्यर्थः, कुलपुत्राणां
—सकुलजातकुमाराणा, पित्रादिनिहीनतया निराश्रयाणा राज्ञा पाल्यमानानामिति
भावः, भाग्यानि—दुरदृष्टानि, गर्हयता—निन्दता । बाह्यपरिजनेन—बहिःसञ्चरता
परिवारवर्गेण, कथ्यमानेति ।—कथ्यमाना—मिथ. आलप्यमाना, कष्टा—दारुणा, पार्थि-
वस्य—राजः, अवस्था—दशा यस्मिन् तत् ।

(६४) अविरलेति ।—अविरलै,—निरन्तरैः, अविच्छिन्नैरिति यावत्, वाष्प-
पयीभिः,—नेत्रजलैः, [अत्र पयःपदमधिकमेव, वाष्पपदेनैव विवक्षितार्थलाभादिति
ज्ञेय] परिप्लुते—सिक्ते, लोचने—नयने यस्य तेन । विविधैति ।—विभिधाना

सर्पिषां तैलानाञ्च पचमानानां गन्धस् आजिघ्नन् अवाप तृतीयं
कक्ष्यान्तरम् ।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिवहु-
वेत्रिणि, त्रिगुणतिरस्करिणोतिरोहितसुवीथीपथे, (६६) पिहित-
पचदारके, परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरि तमरुति,
दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वनक्षोपानप्रकुपितप्रती-

—नानाप्रकाराणाम्, श्रीर्षाधद्रव्याणा—रोगोपशमकलतागुल्मादीना, द्रवस्य—रसस्य,
गन्धः,—आघ्राण, गर्भे—मध्ये यत्र तत् यथा तथा, उत्कथता—पचमानानां, काषाणां
—कषायनिशेषाणाम् । सर्पिषा—घृतानाम् । अवाप—प्राप, प्रविशे इति यावत् ।
कक्ष्यान्तर—कक्षे—राजान्पुरे भवाः कक्ष्याः,—हृद्यादिप्रकोष्ठा इत्यर्थः, तासामन्तरम्
—अभ्यन्तरम् ।

(६५) तत्रेत्यादि ।—“तत्र च” इत्यस्य “धवलगृहे स्थितः पितरमद्राचीत्
इत्युत्तरेण सम्बन्धः । गृहेति ।—गृहावग्रहणी—देहली, द्वारारक्षप्रदेश इत्यर्थः
(“गृहावग्रहणी देहली” इत्यमरः) तद्ग्राहिव, —तद्वारिण, तद्वानस्यायिन इत्यर्थः
वहनः,—अनेके, वेत्रिणः,—वेत्रपाणयः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते । त्रिगुणेति ।—
त्रिगुणाभिः,—विराहताभिः, तिरस्करिणीभिः,—जबनिकाभिः, तिरोहिताः,—अन्तर्हिता,
सुवीथिना—गृहाङ्गानाम्, अभ्यन्तरगृहनिशेषाणामित्यर्थः, (“वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे
च रूपकान्तर-वर्त्तनो.” इति मेदिनी) पथान्,—अभ्यन्तरमार्गा इत्यर्थः, यस्मिन्
तथोक्ते, असूर्यस्यस्थाना राजदाराणां नि सङ्घाचसञ्चारावेति भावः ।

(६६) पिहितेति ।—पिहितम्—आहतं, पचदारम्—अभ्यन्तरस्य प्रच्छन्नद्वारं,
“खिङ्क्षो” इति ख्यातं गुप्तद्वारमित्यर्थः पाश्र्वस्थद्वारं वा यस्य ताडनी, (“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं
यत् पचदारं तदुच्यते” इति “पचदारन्तु पचकः” इति च कीषामरौ) । परिहृतं इति ।
—परित्यक्तं—परित्यक्तं, कवाटानाम्—अराणां, द्वाररोधककाष्ठफलकानामित्यर्थः,
रटित—शब्दः यस्मिन् तथोक्ते राज्ञः कर्णपीडाशङ्कया प्रवेश-निर्गमनयोरपि सङ्घात-
रोधनात् निःशब्दे इति भावः । घटितेति ।—घटितैः,—गडैः, गदाक्षैः,—वात्पयनैः
रक्षिताः,—निरुद्धा, मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते निवारितवाह्यवायाविति भावः ।
दूयमानपरिचारके—दूयमानाः,—तप्यमानाः, परिचारकाः,—भृत्या यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) चरति ।—चरणस्य—पदस्य, इतस्ततः सञ्चरता जनानामिति भावः, ताडनेन
—आघातेन, क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदत्, यत् क्षोपानम्—अधिरोहणी, तेन

हारे, निभृतसञ्ज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नातिनिकटोप-
विष्टकङ्कटिनि, (६८) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि,
चन्द्रशालिकालीनमूकमीललोके, महाऽऽधिविधुरबान्धवाङ्गना-
वर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रग्रीवके, (६९) सञ्ज्ञवनपुञ्जितोद्विग्नपरिजने,

प्रकुपिताः,—रुष्टाः, प्रतीहाराः,—द्वारपाला यस्मिन् तादृशे, राजपीडाशङ्क्य
प्रतिहारिभिरुपदिष्टनि.शब्दपदसञ्चारे इति भावः । निभृतति ।—नि तथा
—निनीतया, शब्दरहितया इति भावः, संज्ञया—हस्तादीनाम् इङ्गितेन, निर्दिश्यमानानि
—प्रदर्श्यमानानि, सकलानि—समग्राणि, कर्माणि—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधे,
कोलाहलपरिहारार्थमिति भावः । नातीति ।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपनिष्ठाः,
—आसोनाः, कङ्कटिनिः,—बन्धभृतः यस्य तथोक्ते, (“तनुव बन्धं दशनम् ।
उरुच्छदः कङ्कटकः...” इत्यमरः) तेषामनयनसञ्चालनेन बन्धभ्यः बन्धरशब्दा जायन्ते
इति तत्परिहारायेति भावः ।

(६८) कोणिति ।—कोणेषु—गृहेकदेशेषु, स्थिताः,—दृष्टायमाना इत्यर्थः,
आह्वानेन—आकारणामावेण, चकिताः,—व्यग्रा इत्यर्थः, आचमनकवाहिनिः,—
आचमनार्थं पानीयहारिणः यत्र तादृशे । [“आचमनकवाहिनि” इत्यत्र “आचमन-
वाहिनि” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । चन्द्रेति ।—चन्द्रशालिकाया—शिरोगृहे,
प्रासादीपरिवर्तिनि गृहनिर्गमे इत्यर्थः, (“चन्द्रशाला शिरोगृहम्” इत्यमरः) लीनाः,
—निशलीपनिष्ठा इत्यर्थः, [लीधातीः “निष्ठा” (३।२।१०२ पा०) इति क्तप्रत्यये
“ल्लादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा-नले रूपम्] मूकाः,—अवाचः, मौलाः,
—कुलक्रमपालिताः, लीकाः,—प्रकृतिविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, किङ्कर्तव्यता-
विमोहात् इति भावः । सहिति ।—सहङ्गिः,—प्रबलैः, आधिभिः,—मानसव्यथाभिः,
(“पुस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः) विधुराणा—व्याकुलाना, बान्धवाङ्गनाना—
वन्धुस्त्रीणां, वर्गैः,—समूहैः, गृहीतम्—अधिष्ठित, प्रच्छन्नं—निर्व्वनं, गुप्तमित्यर्थः,
प्रग्रीवकं—कट्याविशेषं, बातायनं वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते, यदा,—महाधिविधुर-
वान्धवाङ्गनावर्गे. गृहीता,—अबलम्बिताः, अन्योऽन्यमिति भावः, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदेशे,
प्रग्रीवकाः,—प्रकृष्टा ग्रीवाः, शोभनकन्धरा इत्यर्थः यत्र तादृशे, शोभनीमेषु परस्परं
शोभामबलस्वरं प्रच्छन्नभावेनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धानलाजनाचारात् इति भावः ।

(६९) सञ्ज्ञवनेति ।—सञ्ज्ञवने—चतुःशालायाम्, अन्योऽन्याभिमुखानस्थित-
गृहचतुःपायुतभवने इत्यर्थः, (“सञ्ज्ञवनन्निदम् । चतुःशालम्” इत्यमरः) पुञ्जिता

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरज्वरारम्भभौतभिषजि, दुर्मनाय-
मानमन्त्रिणि, (७०) सन्दायमानपुरीधसि, सीदत्सुहृदि, निद्राण-
विपश्चिन्ति, सन्तप्ताप्तसामन्ते, (७१) विचित्तचामरग्राहिणि,
दुःखक्षामशिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि,

—समवेताः, उद्विग्राः,—उत्कण्ठिता इत्यर्थः, धरिजनाः,—परिवारवर्गाः यस्मिन्
तथोक्ते, गृहसङ्ग्रहकानां तेषां तथाविधप्रशस्तस्थाने अवस्थानस्य सुघटत्वात् इति
भावः । प्रविष्टेति ।—प्रविष्टाः,—अभ्यन्तरागताः, कतिपये—अल्पा इत्यर्थः, प्रणयिनः,
—सुहृदः यत्र तादृशे । गम्भीरिति ।—गम्भीरस्य—“गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन
दृश्यते । आनङ्गत्वेन चात्यर्थं श्वासकासीङ्गमेन च ॥” इत्युक्तलक्षणस्य क्लृप्ताध्यस्य,
ज्वरस्य आरम्भात्—प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः, भीताः,—शङ्किताः, तस्य असाध्यज्वरलक्षणे
पठितत्वात् इति भावः, भिषजः,—चिकित्सकाः यस्मिन् तथाविधे, (“भिषग्वैद्यौ
चिकित्सके” इत्यमरः) । दुर्मनायमानेति ।—दुर्मनायमानाः,—विमनायमानाः,
सचिन्तान्तःकरणा इत्यर्थः, व्यथितमनसः इति यावत्, (“दुर्मना विमना अन्तर्मनाः”
इत्यमरः) मन्त्रिणः,—सचिवाः यस्मिन् तादृशे ।

(७०) सन्देति ।—सन्दायमानः,—विषादं गच्छन्नित्यर्थः, पुरीधाः,—पुरी-
हृती यस्मिन् तथोक्ते । सीददिति ।—सीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः, क्लिश्यन्त इत्यर्थः,
सुहृदः,—वात्सवाः यस्मिन् तथोक्ते । निद्राणविपश्चिन्ति—निद्राणाः,—स्वपन्तः,
जपहीमार्त्तानुष्ठानैः समस्तरात्रिजागरणादिति भावः, विपश्चिन्ति,—विद्वांसः, उपा-
ध्यायाः इति यावत् यस्मिन् तथोक्ते, (“विद्वान् विपश्चिद्वीषज्ञः” इत्यमरः) । सन्तप्तेति ।
—सन्तप्ताः,—व्यथिता इत्यर्थः, आप्ताः,—विश्वस्ताः, सामन्ताः,—अधीनस्थ-राजानः यत्र
तादृशे, उत्तरीचरनरेन्द्ररोगयन्त्रणाऽभिहृद्भिश्चरणादिति भावः ।

(७१) विचित्तेति ।—विचित्ताः,—विचेतनप्रायाः, चामरग्राहिणः,—व्यजन-
धारिणः यत्र तथोक्ते । दुःखेति ।—दुःखेन—मनःपीडया, शीकेनेति यावत्, क्षामः,—
क्षीणः, शिरोरक्षी—शीर्षरक्षकः यस्मिन् तथाविधे । क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणा—
क्षयमापद्यमाना, आरोग्यनैराशयेन इति भावः, प्रसादवित्तानां—प्रसादख्यातानां,
राजानुग्रहेण प्रतिपालितानामित्यर्थः ; यद्वा,—प्रसादः,—राजानुग्रह एव,
वित्तं—धनं येषां तथोक्तानां, मनोरथसम्पत्—अभिलाषसम्पत्तिः यस्मिन् तादृशे ;
आ वाच्यात् अनुग्राहकस्य राज्ञः अभावे स्वेषां जीविकानिर्वाहस्य क्लृप्तत्वशङ्कया
इति भावः ।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारहीयमानदलविकलवल्लभ-
भूभृति, (७३) चितितलपतितसकलरजनीजागरूकराजपुञ्ज-
कुसारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुञ्जनिवहोद्यमानशुचि,
श्रीकसङ्कुचितकञ्चुकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निश्चसन्निराशासन्न-
सेवके, विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, (७५) विलक्ष-

(७२) स्वामीति ।—स्वामिनि—प्रभौ, भक्तिः,—अनुरागातिशयः, तथा परि-
त्यक्तः,—उत्सृष्ट, आहारः,—शोचन, तेन हीयमान—चीयमाणं, दल—सामर्थ्यं,
तेन विकलाः,—चपटवः, बलभाः,—प्रियाः, भूभृत्,—राजानः यस्मिन् तथोक्ते,
सहभोजिना राज्ञा तसन्तरा भोजनव्यागात् श्लोकप्राणता जातेति हृदयस् ।

(७३) चितीति ।—चितितलेषु—भूतलेषु, पतिता,— लुठिता, “निद्रातुराणं
कच भू. क शय्या” इति भावः, सकला,—सर्वे, रजनीषु—रात्रिषु, जागरूकाः,—
जागरणशीलाः, [“जागरूकः” (३१२१६५ पा०) इति जागर्त्तः ऊकप्रत्ययः]
स्वामिपरिचर्यार्थमिति भावः, राजपुत्राः,— राजतनया एव, कुसारकाः,— शिशवः,
युवराजा वा यत्र तथाभूते ।

(७४) कुलीति ।—कुलक्रमेण—बन्धपरम्परया, आगतानां—प्राधानां, प्रति-
पालितानामिति भावः, कुलपुञ्जाणा—कुलीनसन्तानान, सत्कुलजातजनानामिति यान्तं,
निवहै,—समूहैः, उद्यमाना—धार्यसाणा, शक्—श्रीक यत्र तथोक्ते, कृतञ्जल्ये गात्
इति भावः । श्रीकेति ।—श्रीकेन—शुचा, सङ्कुचिताः,—कुण्डिताः, कर्त्तव्यनिमूढा
इत्यर्थः, कञ्चुकिनि,—“अन्तःपुरचरी ब्रह्मी जिप्पी गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कञ्चुकीव्यभिधीयते ॥” इत्युक्तरूपाः राजान्तःपुररचकाः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते ।
निरानन्देति ।—निरानन्दाः,—विपन्नाः, निरुत्साहा इति भावः, वन्दिनः,—स्तुतिपाठकाः
यस्मिन् तादृशे । निश्चसदिति ।—निश्चसन्तः, दीर्घम् इति शेषः, निराशाः,—आशा-
शून्या राजजीवने स्वभागे च इति भावः, आसन्नसेवकाः,—अन्तिकचरभृत्या यस्मिन्
तथोक्ते । विस्मृतेति ।—विस्मृतताम्बूलाः,—परित्यक्तपर्णा, [“विस्मृतताम्बूल—”
इत्यत्र “निस्मृतताम्बूल—” इति पाठे,—निस्मृतानि—निर्मितानि, परित्यक्तानीत्यर्थः,
ताम्बूलानि याभिः ताः इति स एवार्थः] अत्र एव धूसराधरा,—ईदृश्याङ्गनर्णीटाः,
श्रीकात् ताम्बूलपरित्यागेन पाशुलाधरा इत्यर्थः, वारयोषितः,—वाराङ्गनाः,
परिचर्यार्थं दर्शनार्थं वा आगता इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७५) विलक्षेति ।—विलक्षेण—लज्जितेन इत्यर्थः, रोगापनयनाचमत्वात्

वैद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविपीय-
मानोच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोषरुजि, राजाभिलाष-
भोज्यमानबहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्यग्रसमग्र-
व्यवहारिणि, मुहुर्महुः आह्वयमानतोयकर्मान्तिकानुमित-
घोरातुरदृषि, तुषारपरिकरितकरकशिशिरीक्रियमाणोदृष्विति,

कुष्ठितेन इति यावत्, वैद्येन—भिषजा, उपदिश्यमानस्य—निर्दिश्यमानस्य इत्यर्थः,
पथस्य—आतुरयोग्यस्य हितजनकस्य आहार्यद्रव्यस्य, रोगीपश्मनीपयोगिनी भक्ष्य-
द्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आयोजने, अवहितः,—अभिनिविष्टः, पौरोगवः,—
पाकशालाध्यक्षः यस्मिन् तथीक्ते, [पुरोऽग्रे, पाच्यवस्तुष्वित्यर्थः, गौः नेत्रं यस्येति बहुव्रीहौ
“गोस्तद्धितक्षुक्ति” (५।४।६२ पा०) इति सूत्रेण समासान्ते अचि निष्पादितात्
पुरोऽग्रेण स्वार्थं “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इत्यण् । “रसवत्यान्तु
पाकस्थान-महानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः” इत्यमरः] । अनुजीवीति ।—अनुजीविभिः,
—सेवकैः, (“सेवकास्त्वनुजीविनः” इत्यमरः) पीयमानेन उच्चषकधारावारिणा—
—ऊर्ध्वोद्धृतपानपात्रनिःसृतजलेन, (“चषकोऽखी पानपात्रम्” इत्यमरः) विनोद्यमाना
—शाम्यमाना, आस्यस्य—मुखस्य, शोषरुक्—शोषास्यव्याधिः यस्मिन् तथीक्ते,
रोगिणः अधिकजलपाननिषेधात् तदकुर्वतीऽपि तत्समीपे सेवकैः उद्धृतजलपात्रात्
धारावारि पीयमानं पश्यतः तस्य मुखशोषनिवृत्तिः जायते इति भावः । राजेति ।—
राजः,—नृपस्य, अभिलाषेण—इच्छया, भोज्यमानाः,—आहारं कार्यमाणाः, बहु-
भुजः,—प्रभूतभोजनक्षमाः पुरुषा यत्र तथीक्ते, स्वयं भीक्षुमशक्तस्य जनस्य अन्यभोजन-
दर्शनेनापि दृष्टिः जायते इति भावः ।

(७६) भेषजेति ।—भेषजस्य—औषधस्य, याः सामग्र्यः,—उपकरणानि,
तासां सम्पादने—समाहरणे, व्यग्राः,—व्यापृताः, समग्राः,—सकलाः, व्यवहारिणः,
—व्यवहाराभिज्ञाः, द्रव्यगुणप्ररौचकाः इति भावः यत्र तादृशे । आह्वयमानेति ।—
आह्वयमानेन—आकार्यमाणेन, तोयकर्मान्तिकेन—तोयदानकर्म्मणि निरतेन, पुरुषे-
णेति शेषः, अनुमिता—तर्किता, निरन् रनेव जलदानार्थं सेवकानां समाह्वानश्रवणा-
दिति भावः, घोरा—दारुणा, आतुरस्य—रोगिणः, दृषा—पिपासा यस्मिन् तदृशे
घोरज्वरजनितप्रचण्डसुखशीघादौ दुःसहदृशोपमर्द्ददर्शनात् इति भावः । तुषारैति ।
—तुषारण्य—नीहारेण, तद्वता द्रव्यादिना वा, परिकरितः,—संयुक्तः ; यद्वा,—

श्वेताद्रकपर्पटार्पितकर्परपरागशीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यान-
पङ्कलिप्यमाननवभाण्डगतगण्डूषप्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमल-
कमलिनीपलाशप्रावृतसृष्टृणालके, सनालनीलोत्पलपूली-
सनाथ-सलिलपानभाजन-भुवि, धारानिपात-निर्वाप्यमाण-

तुषारस्य—हिस्य, परिकरः,—समारम्भः, घनसन्निवेशः इत्यर्थः, तज्जातः यः करकः,
—वर्षोपलः, “वरप्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः जलसङ्घातविशेषः इत्यर्थः ; यद्वा,—तुषारस्य
परिकरितः,—मिलितः, यः करकः,—कमण्डलुः, (“कमण्डलौ च करकः” इत्य-
मरः) तेन, तत्र स्थापनेनेत्यर्थः, शिशिरीक्रियमाणं—शीतलीक्रियमाणम्, उदश्चित्
—अर्द्धोदकं तत्र यस्मिन् तथोक्ते, (“तत्रं ह्युदश्चिन्मथितं पदाम्बुर्द्धांस्तु निर्जलम्”
इत्यमरः) । श्वेतिति ।—श्वेते—शुभ्रे, धीते इत्यर्थः, आद्रं—जलसिक्ते इत्यर्थः, कर्पटे
—जीर्णवस्त्रखण्डे, अर्पितैः,—निहितैः, कर्पूराणां—घनसाराणां, [क्लृपधातोः “खर्जि-
—” (उ० ४ पा० ९० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये ललाभावे रूपं] परागैः,—
रजोभिः, शीतलीकृताः,—शिशिरीकृताः, शलाकाः,—शिलाकणिकाः ; यद्वा,—
सौसकादिकृतवर्तुलायतद्रव्यविशेषाः इत्यर्थः, शिरीहृदयादिषु चक्षुःश्रवणाद्यतिसुकुम्भ-
राङ्गेषु च तस्य प्रयोगेण क्षणिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७७) नाश्यानेति ।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थः, (आङ्पूर्वकस्य
“श्यायते” इत्यस्य निष्ठायां रूपं, पश्चात् नञ्समासः] पङ्केन—कर्दमेन, मुखशोष-
प्रशमनाय शीतलीकरणार्थमिति भावः, लिप्यमानं,—दिह्यमानं, यत् नवं—नूतनं, भाण्डं
—घटः, तद्वत्—तत्रस्थं, गण्डूषप्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थः, (“गण्डूषो मुखपुर्त्तीभ-
युष्करप्रसृतीन्मिते” इति मेदिनी) मस्तु—दधिभवं मण्डं, दध्न उपरिभागात् निःसृतं दधि-
सम्पृक्तं जलमित्यर्थः यत्र तादृशे, तस्य मुखशोषाद्युपशमकरगुणवत्त्वात् इति भावः,
(“मण्डं दधिभवं मस्तु” इत्यमरः) । तिम्यदिति ।—तिम्यता—आर्द्राभवता, सद्यः
आनीततया जलसम्पृक्तेन इत्यर्थः, कोमलेन—मृदुना, कमलिनीपलाशेन—पर्णनीपत्रेण,
प्रावृतानि—आच्छादितानि, मृदूनि—कोमलानि, मृणालकानि—उशीराणि, विसानि
वा यस्मिन् तथोक्ते, (“मृणालं नलदे क्लीवं पुनपुसकयोर्विसे” इति मेदिनी । नलदम्
—उशीरम्) एतत्सर्गात् अङ्गदाहस्य क्लृपश्चिदुपशम स्यादिति द्रव्यगुणविदामाशयः ।
सनालिति ।—सनालानां—नालसङ्घटानां, नीलोत्पलानाम्—इन्दीवराणां, पूलीभिः,—
समूहैः सनाथा—युक्ता, आच्छादितेति यावत्, सलिलपानभाजनानां—जलपान-
पात्राणां, भूः,—स्थानं यस्मिन् तथोक्ते, सुरभितां शीतलताञ्च नेतुं भूमौ सनाल-

कथिताम्भसि, (७८) पटुपाटलशर्करामोदसुचि,
 मञ्चकाश्रितसिकतिलकर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि, (७९)
 सजलशिवलवलयितगलज्जलयन्त्रके, गल्लर्कशालाजिरो-
 ह्लासितलाजसक्तानि, पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे,

नीलीन्पलसमूहं विन्यस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः । धारति ।—
 धाराणां—प्रपातानां, जलस्येति भावः, निपातेन—पातनेन, निर्वाप्यसाखानि—
 शीतलीक्रियमाणानि, कथितानि—उष्णीकृतानि, अम्भसि—जलानि यस्मिन् तादृशे,
 त्वरितशैलीपयोगाशयेति भावः ।

(७८) पट्टिति ।—पटु—प्रवृद्धं यथा तथा, पाटलायाः—श्वेतरक्तवर्णायाः,
 शर्करायाः,—पुष्परेणोः, (“शर्करा स्याद्गन्धच्छिद्रं पुष्परेणु-पुष्पाचयोः । इक्षुपाक-
 विशेषे च पुमान् सैम्बव-नागयोः” इति रभसः) आमीदं सौरभं, सुञ्चति—त्यज-
 तीति तस्मिन् । मञ्चकेति ।—मञ्चकम्—आधारविशेषः, तत्र आश्रिता—अधिष्ठिता,
 सिकतिला सिकतालये, प्रायशी बालुकानिस्मितेति भावः, [सिकताशब्दात्
 “दृशे लुधिलचो च” (प्रा२१०५ पा०) इतीलचि रूपं] या कर्करी—भाण्डभेदः,
 जलाधारविशेषः इत्यर्थः, (“कर्करी भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने विष्णु” इति भेदिनी)
 तस्यां विश्रान्ते—कृतविश्रान्ते, निश्चलतया अवस्थिते इति यावत्, अतिदृष्टान्तलादिति
 भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राज्ञः, चक्षुषी—नयने यत्र । [“विश्रान्तातुरचक्षुषि” इत्यत्र
 “विश्रान्तान्तरचक्षुषि” इति पाठे, -श्रान्तरे—अन्तर्निर्लीने, रोगातिशयात् क्लोटरं
 शते इति भावः, चक्षुषी, राज्ञ इति भावः यस्मिन् यस्य वा तद्योक्ते ।

(७९) सजलेति ।—सजलैः,—जलसहितैः, [“सजल—” इत्यत्र “सरल—”
 इति पाठे,—सरलैः—ऋजुभिः, दीर्घेरिति यावत्] शिवलैः,—शैवालैः, बलयितं—
 वेष्टितं, गलत् स्यन्दमानं, गोलयन्त्रकं—सहस्रधारिति प्रसिद्धं बहुच्छिद्रं जलयन्त्रं
 यस्मिन् तद्योक्ते, सदनस्य शैल्यविधावार्थम् इति भावः । गल्लर्केति ।—गल्लर्कः,—
 मृणिविशेषः, तस्य शालाजिरः,—शरावः, गल्लर्कनिर्मित इति यावत्, (“साच्छरा-
 वस्तु मार्त्तिकः शालाजिरः” इति विक्राण्डशेषः) तत्र चह्लासिताः,—उड्हासिताः,
 लाजसक्तवः,—अक्षतसक्तवः भृष्टधान्यचूर्णानि इत्यर्थः यत्र तद्योक्ते, कदाचित्
 पथ्याथन्निति भावः । पीतेति ।—पीताः,—पीतवर्णः, यो मसारः,—मृणिविशेषः, तस्य
 पारी—शरावविशेषः, (“पारी पात्रशरावयोः” इति त्रिहः) तत्र परिगृहीताः,—
 स्थापिताः, ककशर्कराः,—श्वेतशर्करा यत्र तादृशे ।

(८०) शिशिरौषधरसे चूर्णावकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसञ्चये, सञ्चित-
प्रचुरप्राचीनामलकमानुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफले, (८१) प्रति-
ग्राहितविप्रविप्रकीर्ण्यमाणशान्त्युदकविप्रुषि, प्रेष्यापेष्यमाण-
ललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-
विजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्तनैः
तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोषणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानं,

(८०) शिशिरिति । - शिशिरौषधानां - शैत्यकारकाणाम् औषधानां, रसेः, -
द्रवैः, चूर्णैः - क्षौद्रैश्च अवकीर्णैः - आकीर्णैः, परिपूर्णा इत्यर्थः, स्फटिकानां -
खनामख्यातमणीनां, शुक्तीनां मुक्तास्फोटानां, शङ्खानां - कम्बुनाम्, सञ्चयाः, - समूहाः
यस्मिन् तथोक्ते, सर्वेषां शैत्यगुणाधायकत्वात् इति भावः । सञ्चितेति । - सञ्चितानि -
सङ्गृहीतानि, औषधार्थमिति भावः, प्रचुराणि - प्रभूतानि, प्राचीनानां - पुरातनानाम्,
आमलकानां - धात्रीफलानां, प्राचीनामलकानां - पानीयामलक इति ख्यातानाम्
आमलकविशेषाणां वा. मातुलुङ्गानां - वीजपूराणां, जम्बीरविशेषाणामित्यर्थः, द्राक्षाणां
- गृहीकानां, दाडिमादीनाञ्च फलानि यत्र तादृशे ।

(८१) प्रतिग्राहितेति । - प्रतिग्राहिताः, - प्रतिग्रहं ग्राहिताः, दत्तदक्षिणा
इति यावत्, ये विप्राः, - ब्राह्मणाः, तैः विप्रकीर्ण्यमाणाः, - समन्तात् विक्षिप्यमाणाः,
शान्त्युदकानां - शान्तिजलानां, विप्रुषः, - विन्दव यस्मिन् तथोक्ते, सदक्षिणं
शान्त्युदकानां ग्रहणेन त्वरितफलावाप्तेः इति भावः, ("पृषन्तिविन्दुषुषताः पुनांसी
यिप्रुषः स्त्रिय" इत्यमरः) । प्रेष्येति । - प्रेष्याभिः, - दासीभिः, पेष्यमाणेन - चूर्ण-
मानेन, ललाटलेपेन - भाललेपनद्रव्येण, उपदिग्धाः, - प्रलिप्ताः, दृषदः, - शिला
यस्मिन् तथोक्ते, धवलगृहे - स्फटिकशिलानिर्मिते सुधाक्षिप्ते वा भवने ।

(८२) परलोकैति । - परलोकस्य - स्वर्गस्य, विजयाय - आत्मसात्करणाय,
लाभायेत्यर्थः, ज्वरज्वलनेन - ज्वराग्निना, नीराज्यमानमिव - निर्मञ्ज्यमानमिव,
क्रियमाणाऽऽरतिक्रियमित्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, विजयाय प्रस्थितस्य जिगोषीः नीराजना
क्रियते इति प्रसिद्धिः । अनवरतपरिवर्तनैः, - शय्यायां गिरन्तरलीठनैः, तरङ्गिणि -
सङ्ग्रीमति, सङ्गीचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये - शय्यातले, क्षीरोदन्वति - क्षीरसागरे,
विषोषणा - विषोक्तानि, विचेष्टमानं - लुठन्तं, शेषमिव - अनन्तनागमिव । अत्र शेषेण
सङ्घावैधम्यसाम्यबोधादुपमाऽलङ्कारः ।

(८३) मुक्ताफलबालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले
शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्द्वियमाणम्,
अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणाम् अत्युष्णावयव-
स्पर्शभस्मीभूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं, लोकान्तर-
प्रस्थितं स्थासुना स्वयशसेव चन्दनानुलेपनच्छलेन
आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्दी-
वरदलं कालकटाक्षपतनश्वलमिव शरीरम् उद्वहन्तं,

(८३) मुक्तेति ।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, बालुका इव—सिकता इव, धूलयः,
—चूर्णानि, ताभिः धवलितः,—शुभीकृतः, तापशान्तये स्वभावशीतलतञ्जूर्णलेपनादिति
भावः ; अन्यत्र,—मुक्ताफलानामिव बालुकानां धूलयः,—सिकता इति यावत्, ताभिः
धवलितः तस्मिन् अविशौक्यात् इति भावः, क्षयकाले—कल्पान्ते, शुष्यन्तं—शीघ्रं गच्छन्तं,
प्रचण्डरूपेणोदितस्य द्वादशात्मनो दिवाकरस्य प्रखरकिरणसम्पर्कात् इति भावः ।

(८४) कालेनेति ।—कालेन—यमेन, कृष्णवर्णेन च, दशाननेन—रावणेन,
उद्द्वियमाणम्—उत्क्षिप्तमाणं, स्वमावासं नेतुमभीष्टयेति भावः । अविरतेति ।—
अविरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, चन्दनचर्चायां—चन्दनरसलेपने, घृष्टसितचन्दन-
प्रलेपे इत्यर्थः, पराणां—नियुक्तानामित्यर्थः, परिचारकाणां—भृत्यानाम्, अतीति ।
—अत्युष्णानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अवयवानाम्—अङ्गानां, स्पर्शेन—सम्पर्केण,
भस्मीभूतानि—दग्धानि, उदराणि—मध्यदेशा इत्यर्थः, तलदेशा इति यावत् येषां
तथाभूतैरिव, धवलैः,—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः,—हस्तैः, स्पृश्यमानं
—संवाह्यमानम् ; परलोकप्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उद्यतमित्यर्थः, अत एव
स्थासुना—स्थितिशीलेन, [“ग्लाजिस्थश्च ग्लुः” (३।२।१३६ पा०) इति ग्लुप्रत्यये
रूपं] स्वयशसेव—निजकीर्त्येव, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्रमाणम्, आश्रितानां प्रभोः
प्रस्थानादौ पृच्छादिसञ्जनाचारवत्त्वात् इति भावः ।

(८५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं, दीयमानानि—निधीयमानानि,
कमलानां—पद्मानां, कुमुदानां—कैरवाणाम्, इन्दीवराणां—नीलोत्पलानाञ्च, दलानि—
पत्राणि यस्मिन् तथोक्तम्, अत एव कालस्य—यमस्य, कटाक्षाणाम्—अपाङ्गवीक्षणानां,
रक्तश्वेतकृष्णवर्णविशिष्टत्वात् कमलादिसदृशानामपाङ्गदर्शनानामिति भावः, पतनेन—
निचेपेण, श्वलमिव—चित्रमिव, विविधवर्णरञ्जितमित्यर्थः, शरीरं—कलेवरम् ।

(८६) निविडदुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदना-
ऽनुबन्धं मूर्ध्नि धारयन्तं, (८७) दुर्धरवेदनोन्नमनीलशिरा-
जालकरालेन च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणा-
वधिदिवससङ्गानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्,
(८८) आसन्नयमदर्शनोद्देशादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकां,
शुष्यद्दशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगदृष्टिकासिक
उष्णां निश्वासपरम्पराम् उद्बहन्तम्, (८९) अत्युष्णा-
निश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निषेद्यमान-

(८६) निविडेति ।—निविडेन—दृढेन, दुकूलपट्टेन—चौमवस्त्रखण्डेन,
निपीडितः,—दृढनिबद्ध इत्यर्थः, यः केशान्तः,—केशप्रान्तभागः, ललाटादिदेश-
इत्यर्थः, तेन कथ्यमानः,—आवेद्यमानः, कष्टः,—कष्टः, वेदनाऽनुबन्धः,—व्यथानैरन्तर्ग-
यस्य तथाभूत, मूर्ध्नि—सस्तकं, (“मूर्ध्नि ना मस्तकोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(८७) दुर्धरेति ।—दुर्धरया—दुःसहया, वेदनया—पीडया, शिरस इति भावः,
उन्नमत्—उद्बहन्तम्, यत् मीलं—क्षणं, शिराणां—नाडीनां, जालकं—समूहः, तेन
करालं—दन्तुरं, व्याप्तं वा तेन; कालेति ।—कालस्य—अन्तकस्य, कराङ्गुलिभिः,
—हस्ताङ्गुलिभिः, [“कालकराङ्गुलिभिः” इत्यत्र “कालाङ्गुलिभिः” इति पाठे,—
कालस्य—यमस्य, अङ्गुलिभिः, करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अज्ञमानया,
लेखया—रेखया, ख्यातं—प्रकाशितं, मरणस्य—मृत्योः, अवधिदिवसानां—मर्यादा-
दिनानां, सङ्गानं—गणना यस्मिन् तेनेव ।

(८८) आसन्नेति ।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य, दर्शनम्—
अवलोकनं, तेन उद्देशः,—धीतिः तस्मादिव, किञ्चित्—ईषत्, अन्तरिति ।—अन्तः-
प्रविष्टा—कोटरं गता, तारका—कवीनिका यस्य तत् । शुष्यदिति ।—शुष्यन्त्याः,
—शीघ्रं गच्छन्त्याः, दर्शनानां—दन्तानां, पङ्क्तिः,—श्रेण्याः, प्रसृताः,—निःसृताः, याः
धूसराः, ईषत् पाङ्गुवर्णाः, दीधितयः,—मयूखाः, तासां तरङ्गाः,—जर्मयः सन्ति
अस्यामिति तथोक्तां, मृगदृष्टिकासिक—मरीचिकासिक, उष्णां—तप्तं, निश्वास-
परम्परां—निश्वासततिम् ।

(८९) अत्युष्णेति ।—अत्युष्णैः,—अतितप्तैः, निश्वासेः,—नासावायुभिः, दग्धा
—भस्मीभूता तथा इव, दग्धानां वैवर्ण्योत्पत्तेः इति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातारम्भम्, (८०) उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिक-
हारचन्दनचन्द्रकान्तं कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं
कुर्व्वाणम्, (८१) अङ्गभङ्गवलनोत्तिप्तभुजयुगलं पर्य्यस्तहस्त-
नखमयूखैः धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तं, (८२) नेदिष्ठ-
सलिलमणिकुट्टिमादर्शादरेषु निपतद्भिः प्रतिविस्वैरपि सन्तापाति-

श्यामतामापद्यमानया, [“लोहितादि—” (३।१।१३ पा०) इत्यादिना कथयन्तात्
शानच्] रसनया—जिह्वया, घोरसन्निपातिकज्वरे रसना कृष्णा भवति इति
वैद्यके ; निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—कथ्यमानः, विज्ञाप्यमान इत्यर्थः,
दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दीपतयसम्भूतस्य ज्वरस्य, आरम्भः,—उपक्रमः
यस्य तथोक्तम् ।

(८०) उरःस्थलेति ।—उरःस्थले—वक्षसि, स्थापिता,—निहिताः, तापशान्तये
इति भावः, मणोनां—रत्नानां, मौक्तिकानाञ्च—सुक्ताफलानाञ्च, हाराः,—एका-
वन्त्यः, चन्दनानि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्ताश्च—तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तस् ; अत
एव कृतान्तेति ।—कृतान्तः,—अन्तकः, राजा इति भावः, तस्य दूतेन—वार्त्तावहेन,
दर्शनं—साक्षात्कारः, तस्य योग्यः,—अनुरूपः तमिव, राजान्तरदूतानां सन्निधौ
वृत्त्यै पेश्याधिक्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूयते इति भावः ; कृतान्तदूतानां दर्शन-
योग्यं वा, आ-जीवनात्तथाविधालङ्कारालङ्कृतनयनाभिरानरूपादर्शनात् इत्याशयः ।
[पूर्वपदसदस्य उत्तरपदसद हेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिशैत्यसम्पादकानां मौक्तिक-
हारादीनाञ्च विन्यासेनासन्नमृत्योः दाहज्वरेण प्रकटनात् यसदूतदर्शनयोग्यत्वमात्मनि
सम्भावनादुत्प्रेक्षा चैत्यनयोः सुद्धरः] ।

(८१) अङ्गेति ।—अङ्गानाम्—श्रवणवानां, भङ्गः,—मोहनं, “गानीडा” इति
वङ्गभाषा, तस्मै वलनं—सञ्चालनं, तेन उत्तिप्तम्—उन्नमितं, भुजयुगलं—बाहुद्वयं
येन तथोक्तम्, अत एव पर्य्यस्ताः,—समन्तात् प्रसृताः, हस्तयोः,—करयोः, नखानां
मयूखाः,—किरणाः तैः, धारागृहं—“फोयारा” इति प्रसिद्धं जलयन्त्रागारं,
दाहाद्विषस्य तादृशगृहे अवस्थानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—कल्पयन्तम्
उत्तोलितकरयोः अधोमुखीभूतेभ्यः नखेभ्यः प्रसृतानां शुभकिरणानां जलधारारूपेण
प्रतीयमानत्वादिति भावः ।

(८२) नेदिष्ठेति ।—नेदिष्ठेषु—अतिसन्निहितेषु, (अन्तिकशब्दात् “अति-
शयने—” (५।३।५ पा०) इत्यादिना इष्टनि “अन्तिक-वाद्यो—” (५।३।६३ पा०)

शयमिव कथय ' , सृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वा भूमिं
मूर्च्छां व मन्यमानम्, (८३) अन्तकाह्वानाक्षरैः इव समय-
भिषग्दृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम्
आप्तहृदयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्या इव

इत्यादिना नेदादेशः] सलिलेषु—जलेषु, मणिकुण्डलिना—मणिसयगृहतलानाम्,
आदर्शानां—दर्पणानाञ्च, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, गिपतङ्गि,—
प्रतिफलङ्गि, प्रतिबिम्बैरपि—प्रतिकृतिभिरपि, आतुरस्य राज्ञ इति शेषः, प्रतिविम्बानामपि
एतादृशः सन्तापः यत्, तच्छमनाय तैरपि सलिलादिक प्रविश्यते. का कथा राज्ञ. सन्तापस्य
इति भावः । प्रणयिनीमिव—प्रेयसीमिव, सृशन्ती—शरीर परासृशन्ती, जायमानाञ्च,
आश्रयन्तीमित्यर्थं, निश्वासमूमिम्—अतिनिश्वासा, नि—निश्वासानाम्, आयतानामिति भावः,
शासाना—निश्वासाना, महाशासानामित्यर्थं, भूमि,—स्थान तामिति च, दैतुसूतामिति
भावः, सुमूर्च्छां. सञ्चालीपे निश्वासानाम् अत्यायतत्वं प्रसिद्धम्, तदवस्थाया सन्तापानुभवा-
भावात् मूर्च्छाया. यातनाप्रशमकत्वेन निश्वाससूतित्वमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम्
—अतिशयेन आद्वियमाणं, सुचिकित्सकत्वादिति भावः ; यदा,—निश्वासमूमिं
सृशन्तीमित्यन्वयः, निश्वासस्थान गतवतीम्, अतिनिश्वासासिति तु तदर्थः ।

(८३) अन्तकेति ।—अन्तकस्य—यमस्य, आह्वानम्—आकारणा, तस्य अक्षराणि
—वर्णः; तैरिव, “आगच्छ राजन् । मदालयम्” इत्येवरूपैः इति भावः, तेषां
नियतचतुष्पापकत्वात्, समयेति ।—समयै,—विश्वसिः इत्यर्थः, भिमग्भिः,—
चिकित्सकैः, दृष्टानि—अवलीकितानि तैः, अरिष्टैः,—मरणचिह्नैः, नियतमृत्युवीधका-
लक्षणैरिति भावः, “नियतमरणाख्यापक लिङ्गमरिष्टम्” इत्युक्तेः, आविष्ट—युक्तम् ।
महेति ।—महत् प्रस्थानम्—अन्तकसदनगमनमित्यर्थः, “शङ्खे तैले तथा मासे”
इत्यादिनियमे यावाशब्दवत् प्रस्थानशब्दस्यापि महीपदस्य प्रीतार्थवीधकत्वदर्श-
नात्, तस्य कालः,—समय. तस्मिन् । स्वसन्तापाना—निजव्यथाना, सन्तान,
ममृह' तम्, आप्तहृदयेषु—स्वजनमनसु, सञ्चारयन्त—सङ्गमयन्त, स्वजनान्
नितरा सन्तापयन्तमिति यावत्, पुनरागमनकप्रस्थानऽपि क्षणिकात्कीयनियोगोऽसत्त्वा,
किं पुनरपुनरागमनके इत्याशय । अरतिपरिगृहीतम्—अरतिः,—एकत्र अनव-
स्थितिः, अस्थिरता इत्यर्थः, वस्तुवैराग्यं वा, काचित् नारीति ध्वनिः, [अत एव
लिङ्गात् समासीत्यलङ्कारः] तथा परिगृहीतः,—आश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्येव—

छायया मुच्यमानम्, (६४) उद्वोगमिव उपद्रवाणां, सर्वास्त्रमोक्ष-
मिव क्षामतायाः, हस्तीकृतं विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येण,
क्षेत्रीकृतं क्षयेण, गोचरीकृतं खान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मी-
कृतम् अस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन,
क्षय्यीकृतं दक्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जग्धमिव जागरेण,

एषेणेव, छाया—छान्या, अपरया कान्तयेति ध्वनिः, मुच्यमानं—परिक्रियमाण,
सपत्नीमुखमनिदेषान्नान्तयेति भावः, दुःसहनेदनया अधीरं निष्प्रभञ्चेति तात्पर्यम् ।

(६४) उद्वोगमिव—उपक्रममिव, स्वपराक्रमप्रदर्शनाय विधिधचेष्टायाः स्थान-
सिवेत्यर्थ, उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः, उपद्रवाणां—रोगारम्भकदीपप्रकीपजन्याना-
भक्ष्यविकाराणां, हिल्लानूच्छाऽतीसारादीनामिति यावत् । सर्वास्त्रमोक्षमिव—सर्वेषाम्
अस्त्राणाम्—आयुधानां, मोक्ष,—निक्षेपः तमिन्, क्षामतायां,—क्षीणतायां, क्षीण-
तया सर्वेषां आक्रान्तमिति भावः । विहस्ततया—व्याकुलीभावेन, (“विहस्तव्याकुली
क्षमौ” इत्यमर) हस्तीकृतम्—आयत्तीकृतमित्यर्थः, [इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा]
अत्राकुलमिति भावः । वैषम्येण—विषमानस्यया, दारुणानस्ययेत्यर्थः, विषयीकृतं—
स्वगोचरीकृतं, आयत्तीकृतमित्यर्थः, विषमानस्याप्राप्तमिति भावः । क्षयेण—नाशेन,
अल्पतया इति यावत्, धातूनामिति भावः, क्षेत्रीकृतं—स्थानीकृतम्, आधारीकृत-
मित्यर्थः, क्षेत्रधातुकमिति भावः । गोचरीकृतं—विषयीकृतं, कबलितमित्यर्थः,
खान्या—वेदनाविशेषीकृतेन हर्षाभावेनेत्यर्थः, अतीव क्षान्तमिति यावत् । दष्टं—
ग्रस्तं, दुःखासिकया—कष्टानस्यानेन, शय्याऽऽसनादिष्वपि अनुभूतज्ञानमिति यावत्,
यदा,—दुःखासिकया—क्लेशखण्डेन, दष्टं—क्षतम् । आत्मीकृतम्—आयत्तता नीतम्,
अस्वास्थ्येन—रोगजनितेन क्लेशेन, आत्मीयमिति सत्त्वा अस्वास्थ्येनाश्रितं, क्षयतपि
नानुभूतस्वास्थ्यमिति भावः । विधेयीकृतं—आश्रयीकृतम्, आयत्तीकृतमित्यर्थः
(“विधेयी विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः” इत्यमरः) अनिचरिण्य प्रतिपालित-
व्याध्यादेशमिति भावः । क्रोडीकृतम्—उत्सङ्गं नीतमित्यर्थः, कालेन—कृताभेन,
अचिरमेव कालमभनगमनोन्मुखमिति भावः । क्षय्यीकृतं,—दष्टं, दक्षिणाशया
—दक्षिणया दिशा, यमपालितयेति भावः । पीतमिव—शफमिव, कडालमादाव-
शेषत्वादिति भावः । जग्धमिव—भक्षितमिव, जागरेण—अगिद्रया, व्याभिजट सेन

निगीर्णमिव वैवर्णेन, (६५) आसीकृतं गात्रभङ्गेन, क्रियमाण-
मिव विपद्भिः, वण्टप्रमानस् इव वेदनाभिः, लुण्ठप्रमानमिव दुःखैः,
आदित्सितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातम् अनित्यत्वेन, अभि-
भूयमानस् अभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य,
निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्योच्छ्वासस्य, मुखे

निद्राऽभावादिति भावः । निगीर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्णेन—भालिन्देन,
रोगजङ्घेनेन कान्तिच्छयात् अतीव विवर्णमिति भावः ।

(६५) गात्रभङ्गेन—“गा मीडा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन देहमोटनेन, आसी-
कृतं—कवलोकृतम्, [अत्र “इव” पदाप्रयोगात् प्रतीयमानक्रियोत्प्रेचाऽलङ्कारः]
दोषप्रावल्यात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । क्रियमाणमिव—चोर्थ्यमाणमिव,
नीयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः—आपद्भिः, विपदाक्रान्तमित्यर्थः । वण्टप्रमान-
मिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाञ्च आसेन, चक्षुषि कीटरप्रविष्टत्वेन,
कर्णे बाधिर्येण, एवम् एकैकस्मिन् अङ्गे एकैकया वेदनया विभज्य गृह्यमाण-
मिवेत्यर्थः । लुण्ठप्रमानमिव—स्वातन्त्र्यात् वश्यानङ्गीकारत्वेन बलपूर्वकं नीयमानमिव,
अतीव दुःखमनुभवन्तमित्यर्थः । आदित्सितं—ग्रहीतुमिष्टम्, [आददातेः सन्नि-
“सन्नि—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अच इति “निष्ठा” (३।२।१०२ पा०)
इति कर्मणि क्तः] दैवेन—प्राक्तनेन कर्मणा, देवानां समूह. दैवं तेन, देव-
समूहेन इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्द्धारितं, ग्रहणायेति भावः, नियत्या—भाग्येन,
(“भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) । घ्रातमिव—स्पृष्टमिव, अनित्यत्वेन—
अस्थायित्वेन, अचिरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रम्यमाणम्,
अभावेन—अविद्यमानतया । परिकलितं—कवलितं, परासुतया—प्राप्तपञ्चत्वतया,
गतप्राणतया इत्यर्थं, मृतधर्मेणेति यावत्, (“परासुप्राप्तपञ्चत्वपरितप्रेतसंस्थिताः । मृत-प्रमृतौ
त्रिष्वेते” इत्यमरः) । दत्तः,—अर्पितः, अवकाशः,—स्थानं येन तं, क्लेशेन यदृच्छया
निरन्तरं क्लिश्यमानमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्कतायाः,
विधिविधितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलीकगमनाशङ्कया
मुहुर्मुहुः विमनायमानमिति भावः । “समीपे” इत्यस्य वर्त्तमानमिति उत्तरेणान्वयः । कालस्य
—यमस्य, प्रायेण निघनं गतमिति भावः । अन्तिके—सन्निधौ, अन्योच्छ्वासस्य—
चरमनिश्वासस्य, प्राणापानवायोः वियोगरूपस्येत्यर्थः । मुखे—वदने, कवले इति

सहाप्रयासस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वक्ष-
सानं, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीण-
आयुषि, प्रचुरं प्रलापे, सन्ततं श्वसिते, जितं जम्बिकाभिः, परा-
धीनम् आधिभिः, (६६) अनुवद्धम् अनुवम्बिकाभिः, पार्श्वोप-
विष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयाऽपि
निश्चसितैः एव बीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया
सुहुर्मुहुः,—“आर्य्यपुत्र ! स्वपिषि ?” इति व्याहरन्त्या

भातः, महाप्रयासस्य — महतः क्लेशस्य । द्वारि—द्वारसमीपे, दीर्घनिद्रायाः,—चिरनिद्रायाः,
मृत्योरित्यर्थः । जिह्वाऽग्रे - रसनाऽग्रे, जीवितेशस्य—यमस्य, (“जीवितेशो यमे पुंसि तिस्रु
स्याञ्जीवि-शरीरे” इति मेदिनी) । विरलम्—अल्प वाचि—वाक्यकथने, वाक्यं कथयितु-
मशक्तमिति भावः । चलित - भ्रष्ट, चेतसि—चित्ते, असह्यक्लेशेन विगतचित्तमित्यर्थः,
नष्टसन्नमिति भावः । विह्वलं—विभ्रम, वपुषि—देहे, भ्रमशशरीरमित्यर्थः । क्षीणं—क्षयं
गतम्, आयुषि—जीवितकाले । प्रचुरं—प्रभूत, प्रलापे—असखडभाषणे, अर्थरहितवचने
प्रत्यर्थः, (“प्रलापोऽनर्थक वचः” इत्यमरः) अनवरं प्रलपन्तमिति भावः । सन्ततं—
निरन्तरं, श्वसिते—आसनिर्क्षेपे, पुनः पुनः अतिशयेन निश्चसन्तमित्यर्थः । जम्बिकाभिः,—
सृष्टाणं, बटनव्यादानपूर्वकवायुग्रहणमोचनरूपाभिः आलस्यप्रकटमक्रियाभिरित्यर्थः, जितम्
—पभिभूत, सुहुर्मुहुः जम्बावेगेन अबसन्नमित्यर्थः । आधिभिः,—मनःपीडाभिः, एतान्
प्रियजनान् परित्यज्य सहसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति बोधोद्भवैः इत्याशयः, पराधीनम्—
प्रायत्तोक्त. प्रियपुत्रकलदादीनामाशुविद्योगसम्भाननया पौड्यमानमिति निष्कर्षः ।

(६६) अनुवम्बिकाभिः,—गात्रसम्बिपी-भिः, यदा,—सुख्यानुयायिनीभिः,
प्रधानशरीरानुवर्त्तिनीभिः मूर्च्छापिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत् (“अनुवम्बः शिशौ
दीप्तोत्पाटे सुख्यानुयायिनि” इति मेदिनी) अनुवद्धम्—अनिच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थः ।
पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आसीनया, अनवरतेति ।—अनवरतेन—अनिरतेन, रोदनेन
—क्रन्दनेन, उच्छूने—स्फूर्ति, मयने—लोचने यस्याः तथाभूतया, गृहीतचामरिकया
—धृतनालव्यजनया, चामरेण बीजयन्त्येति यावत्, निश्चसितैः,—सुहुर्मुहुः पतङ्गिः
दीर्घनिद्राशरीरिति यावत् । निविधेति ।—निविधाना—नानाप्रकाराणाम्, शीमधीना—
शरीरपशमकञ्चलतादीनां, धूलिभिः,—चूर्णैः, धूसरितम्—ईशत्पाखुभ्रतं, शरीरं—गावं
पुस्याः तथाभूतया । व्याहरन्त्या—जल्पन्त्या, शोकसिन्धुपारादर्शनेन विकलाय-

देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्थूयमानं पितरम्
षट्पाचीत् ।

दृष्ट्वा च (८७) प्रथमदुःखसम्पातमध्यमानमतिः आशङ्कित
इव भागधैर्येभ्यः समभवत् । अन्तकपुरवर्तिनमेव च
पितरम् अमन्यत । निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम्
आसीत् । अवधूतश्च धैर्येण, क्षेत्रीकृतः क्षीमेण, रिक्तीकृतो
रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्धहन्,
विषमविषदूषितानीत्र मुह्यन्ति इन्द्रियाणि विभ्राणः, तमसा
रसातलमपि विश्लेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानी न

मानयेति भावः । अपत्र महाराजः आत्मनन्निभावः, तस्य महाक्लेशानिष्टाभिप्रष्टयः
उष्टीपनविभाना, क्रन्दितभूपातादयः अनुभाना, मोहविषादादयश्च व्यभिचारिणः,
एतौ न्यक्तीकृतः शोकः कर्णरसरूपतामायातः इत्यनवयम् ।

(८७) प्रथमेति ।—प्रथमेन—आद्येन, इतः पूर्वं कदाऽप्यननुभूतत्वात् इति
भावः, दुःखाना—क्षण.पीडाना, सम्पातिन—समागमेन, मध्यमान—निलोद्यमाना,
मतिः,—बुद्धि यस्य तथाभूतः, भागधैर्येभ्यः,—दुर्भाग्येभ्यः, आसन्नपितृविनाशहेतुश्च इति
भावः, आशङ्कित इव—जाताशङ्क इव, समभवत्—सज्जायत, पितृविनाश शङ्कित-
नानित्यर्थः । अन्तकपुरवर्तिनमेव—यमपुरगतमेव । अन्त.करणे—अन्तरिन्द्रियेण,
मनसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्लेशदृशनातिशोक्तक्षीमेण गष्टसञ्च
इत्यर्थः । अवधूत, विचलितः, धैर्यविहीन इत्यर्थः, कठीराघाते तथाभावात् ज्ञात
भावः । क्षेत्रीकृतः,—विषयीकृतः, क्षीमेण—दुःखेन, दुःखाभिभूत इत्यर्थः । रिक्तीकृतः,
—भिरङ्कितः, रत्या—सन्तोषेण, अरतिग्रस्त इत्यर्थः । विषयीकृतः,—गं चरीकृतः,
विषादेन—अप्रसादेन, अप्रसन्नतयेत्यर्थः, विषम इति यावत् । पावकमयमिव—
अग्निमयसिन्धु, महातापाग्ने ज्वलितमिव इत्यर्थः, अतीव सन्तप्यमानमानस इति
भावः । विषमेति ।—विषमेण—द्वारेण, विषेण—हलाद्वलेन, दूषितानीत्र—
निकृतानीत्र, अत एव मुह्यन्ति—शोह गच्छन्ति, विमूढानीति दानत्, स्वस्यापार-
रक्षितानीति भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । तमसा—अन्धकारेण, शोकेन च,
शोकजमोहेन इत्यर्थः, (“तस्यो ध्दान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे” इति मेदिनी)
रसातल—पातालमपि, विश्लेषयन्—अ.तशयानः, अन्तम—सङ्कुजात् प्रावालादपि

अविन्दत कर्त्तव्यम् । पस्पशं च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम् ।

(६८) अविनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तद्वस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ “एहि एहि” इति आह्वयन् शरीराङ्गेन शयनात् उदगात् । ससम्भ्रमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्भ्रम् उन्नमथ्य बलात् उरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मज्जन् इव अमृतमये महासरसि, (६९) स्नान् इव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्

तमसाऽभिभूत इत्यर्थः । शून्यत्वेन—विरहितत्वेन, नीरूपसाकाशमिव सर्वद्रव्यसम्पन्नोऽप्यसौ पितृवियोगसम्भावनाया सर्वैरेव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः, आकाशमपि—गगनमपि, अतिशयानः,—अभिभवन्, कर्त्तव्यं—तात्कालिककार्यं, न अविन्दत—न अवबुधे । भियं—भीतिं, (“भीतिर्भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) साशङ्कहृदयः अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गां—भूमिं, पस्पशं—सृष्टवान्, भूमिपतितः पितरं प्रणनामेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतयोः हृदयोत्तमाङ्गयोः स्पर्शरूपैकक्रियाऽभिसन्ध्यात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम् ।

(६८) अविनिपतिः,—भूपालः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् । अतिदयितम्—अतिप्रियम् । तद्वस्थोऽपि—तथा अस्वस्थोऽपीत्यर्थः । निर्भरति ।—निर्भरण—निरतिशयेन, स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्जितः,—वशीभूतः, आकृष्ट इति यावत्, मनसा—चित्तेन, न तु शरीरेण उत्थानसामर्थ्याभावादिति भावः । शरीराङ्गेन—पूर्वकायेन, कटिदेशात् शिरःपथ्यन्तेनेत्यर्थः । उदगात्—उत्तस्थौ । ससम्भ्रमं—सत्वरम्, उपसृतम्—उपगतम् । प्रेम्णा—स्नेहेन । निशाकरमण्डलमध्यं—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरं, तनया-निङ्गनस्य हस्तन्तापनिवारकत्वेनातीव प्रीतिजननत्वात् चन्द्रमण्डलमध्यप्रवेशदानन्दानुभव इति बोद्धव्यं, चन्द्रमण्डलस्यापि हृदयाङ्गादकपीरूपगुणवच्छैत्यवत्त्वेन तयाविधत्वादिति भावः ; एवममृतमयादिष्वपि उन्नेयम् । अमृतमये महासरसि—अमृतपूर्णं दे ।

(६९) स्नान् इव—स्नानं कुर्वन्निव, [स्नाधातोः “लटः—” (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना अग्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये शत-शानचीः विधानात् कथमव लक्षणातुगमः ? अत्र दीचिताः,—“लडित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणम् अधिकविधा-

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अवघट्टयन्, निमीलयन्
एक्ष्माग्रग्रथिताजस्रास्रविस्त्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसंज्वरः
सुचिरम् आलिलिङ्ग । (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम्
उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनञ्च
शयनान्तिके पिवन् इव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोक-
यत् । पश्यन् च पुनःपुनः वेपथुमता पाणितलेन । क्षयक्षाम-

नार्थं, तेन प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्” इति शतप्रत्ययः । हरिचन्दनेति ।
—हरिचन्दनस्य—हरेः, —शक्रस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः, (“हरिसन्द्रार्कनाताञ्च..... । ... ..शक्रो
लीकान्तरे पुमान् ॥” इति मेदिनी) प्रिय चन्दनं—देवतरुविशेषः इत्यर्थः, गीशीर्षाख्यः
मलयैकदेशजः चन्दनभेदी वा, (“हरिचन्दनमस्तौ स्यात् देवताना सहीरुहः । नपसकान्तु
गीशीर्षे ज्योत्स्ना-कुङ्कुमयोरपि ॥” इति मेदिनी) हरेः, —विष्णोः, प्रिय चन्दन, श्वेतचन्दन-
मित्यर्थो वा, तेषामतीन शैत्यगुणवत्त्वेन दाहनाशकत्वात्, तस्य रसः,—द्रव एव,
प्रसवण—निर्भरः तस्मिन् । तुषाराद्रिद्रवेण—हिमाचलसावेण, अङ्गैः, स्वीयैरिति
भावः, अङ्गानि, कुमारसेति भावः, पीडयन्—बह्वान्नाङ्गितत्वात् निदिडमाश्लिष्य-
न्नित्यर्थः । अवघट्टयन्—सङ्घर्षयन् । निमीलयन्—मुदयन्, आत्मजाज्ञेपजहर्षभरेण
अपूर्वार्नन्दीदयात् इति भावः । पक्षेति ।—पक्षणा—नेतलीक्षाम्, अग्नेषु—प्रान्तेषु,
ग्रथितानि—सङ्गतानि, अजस्राणि—अविच्छिन्नानि, असाणि—भाष्याणि, बिस्रवतः—
निगलतः इति तद्योक्ते, विलोचने—नेत्रे । विस्मृतः,—अननुभूतः इत्यर्थः,
ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भावः, संज्वरः,—सन्तापः येन तथाभूतः, (“सन्तापः संज्वरः
समौ” इत्यमरः) ।

(१००) कथङ्कथमपि—अतिक्लेशेण, अनिच्छन्नपीत्यर्थः, पुनःप्राप्तिदुर्भावनी-
दयादिति भावः । विमुक्तं—त्यक्तम् । कृतनमस्कारं—कृतप्रणामं, पितृ एव इति
भावः । उपसृत्य—समीप ग । सातुरिति भावः । प्रणतेति ।—प्रणता—बन्दिता,
जननी—माता येन तथाभूतम् । उपागतम्—उप—समीपे, आगतं—प्रत्याह्वयं,
मातृप्रणामानन्तरमिति भावः । आसीनम्—उपविष्टम् । शयनान्तिके—शय्या-
सन्निधौ । विगतेति ।—विगतः,—परिहृतः, निमेषः,—निमीलन वस्मिन् तथा-
भूतम्, अत एव निश्चल—स्थिर तेन । वेपथुमता—कम्परानेन, [वेपथतो “ट्रितो-
ऽधुच्” (३।३।८८ प०) इत्यधुच्, ततः “तदस्य—” (५।२।६४ पा०) इत्यादिना

कण्ठश्च कृच्छात् इव अवादीत्,—“वत्स ! क्लृप्तोऽसि” इति ।
भण्डिस्तु अकथयत्,—“देव ! तृतीयमहः कृताहारस्य अस्य
अद्य” इति ।

(१०१) तत् श्रुत्वा वाप्यवेगगृह्यमाणान्तरं कथङ्कथमपि
आयतं निश्चस्य उवाच,—“वत्स ! जानामि त्वां पितृप्रियम्
अतिमृदुहृदयम् । ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि धियम् । अति-
दुर्धरो बाम्भवस्नेहः सर्वप्रमाथी ; अतो न अर्हसि आत्मानं
शुचे दातुम् । (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम्
अधिकतरम् अनेन आयुष्यदाधिना । निशितमिव शस्त्रं
तच्छोति सां त्वदीयः तनिमा । सुखञ्च राज्यञ्च वंशश्च प्राणाश्च

अतुम्] । क्षयेति ।—क्षयेण—क्षीणतया, चाम,—क्षीणः, अवरुद्धः इत्यर्थः, कण्ठः,
—गलदेशः, कण्ठध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः । भण्डिः,—हर्षस्य सातुलात्मजः ।
अद्य—अस्मिन्नहनि, तृतीयम् अहः,—तयाणां पूरणभूतं दिनं कृताहारस्य—
ऊतभोजनस्य, पथि दिवसत्रयमुपोषितवान्, इदानीमप्यसौ न भुक्तवान् इति भावः ।

(१०१) तत्—दिनत्रयाभोजनमित्यर्थः । वाप्येति ।—वाप्यवेगेन—उद्दामानु-
प्रवाहेण, गृह्यमाणानि—अवबुध्यमानानि, अन्तराणि—वर्णा. यस्मिन् तदयथा तथा ।
आयत—दीर्घम् । पितृप्रियं—पिता प्रियः यस्य, पितरि प्रियो वा त, पितृभक्तमित्यर्थः ।
अतिमृदुहृदयम्—अतिक्रमलान्तकरणम्, अल्पेनैव मृदुस्नेहं त्वम् अतिविधुरता
गतोऽसीति भावः । ईदृशेषु—एवविधेषु, महत्सु, दुर्योगिण्यिति भावः ।, विधुरयति—
न्याकुलयति, धीमतोऽपि—बुद्धिमतोऽपि, अतिधीरस्यापीत्यर्थः. धियं—मतिं, (“धीः
प्रज्ञा श्रेमुषी मति” इत्यमरः) । अतिदुर्धर,—अतिदुस्नेहं भियते इति तथोक्तः,
अतिदुस्नेहापि त्यक्तमशक्य इति भावः । सर्वप्रमाथी—सर्वजनं याकरः । शुचे—
शोकाद्य. [“चतुर्थी—” (२।३।१३ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] दातुं—समर्पयितुं,
शोकाधीनं कर्तुमित्यर्थः ।

(१०२) उद्दामेति ।—उद्दामेन—अत्युत्कटेन, दाहज्वरेण—दाहप्रबलेन
ज्वरेण, पितृज्वरसन्तापेनेत्यर्थः, दग्धोऽपि—सन्ततोऽपि । दह्ये—सन्त्ये । आयु-
ष्यदाधिना—आयुष्यतः,—दीर्घायुषः, वत्सस्य ते इत्यर्थः, अग्निना—मनःपीडया,
अग्निमित्तेनेति यावत्, (“पुसाधिर्मानसी न्यथा” इत्यमरः) निशित—तीक्ष्णम् ।

त्वयि मे स्थिताः । यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्वि-
धानां पीडाः पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम् । न हि अल्प-
पुण्यभाजां वंशम् अलङ्घ्नुर्वन्ति भवादृशाः । (१०३) फलमसि
अनेकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः । करतलगत-
मिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्ष-
णानि । त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि, निरभिलाषोऽस्मि जीवि-
तव्ये । भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम् । (१०४) अपि
च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पत्स्यमानानां
भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ । प्रजाभिस्तु बन्धु-

सन्धीति—निष्कन्ति, कृशीकरीति वा । तनिमा—तनोः,—क्षीणस्य भावः, कृशत्व-
मित्यर्थः । सुखञ्चेत्यादि—त्वयि वत्से कुशलानि सति मम सुखादिकं सर्वमेव
अविकलं स्यास्यति इति भावः ।

(१०३) अनेकेति ।—अनेकेषु—बहुषु, जन्मान्तरेषु—पूर्वपूर्वजन्मसु, उपार्जितम्
—अनुष्ठितं तस्य, अकलुषस्य—अनघस्य, कर्मणः,—कार्यस्य, सुकृतरूपस्य इत्यर्थः, फलं
—परिणामभूतः, असि—भवसि, त्वम् इति शेषः, मदीयपूर्वपूर्वजन्मार्जितबहुसुकृति-
परिणामेन पुण्यसन्तानस्वरूप विशुद्धसत्त्वगुणसम्पन्नस्त्वम् उत्पन्नोऽसि इति भावः । करतल-
गतमिव—हस्ततलस्थितमिव, चतुर्णामपि, न लेकस्य द्वयीस्त्रयाणां वा इत्यपिकारार्थः ।
अर्णवानां—सागराणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वम् । लक्षणानि—शुभचिह्नानि । त्वज्जन्म-
नैव—तद उत्पत्तिमात्रेणैव, नान्येनेत्यर्थः ; अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः ; कृतार्थः,
—चरितार्थः, सिद्धकाम इत्यर्थः । निरभिलाषः,—निसृष्टः, जीवितव्ये—प्राणधारण-
विषयभूतवस्तुनि, सर्वगुणवतः तव जननेनैव देवादि-ऋषेभ्यो मुक्तिलाभात् प्राणधारण-
फलं प्राप्तम्, अतीऽन्यफलाकाङ्क्षाभावात् कृतकृत्योऽस्मि इदानीमिति भावः । यदि त्वं
जीवने वीतसृष्टः, तत् कथमौषधं सेवसे ? इत्यत आह, भिषगिति ।—भिषजां—
चेकित्सकानां, अनुरोधः,—निर्वन्धः, आग्रहातिशय इति यावत्, माम् औषधं
पाययति, न तु जीवितार्थिता इति भावः ।

(१०४) पञ्चान्तरमाह, अपि चेत्यादिना । सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां—
जनानां, पुण्यैः,—सुकृतैः, न केवलं ममेति भावः, सकलभुवनतलपरिपालनार्थम्—
सकलभूमण्डलरक्षणार्थम्, उत्पत्स्यमानानां—जनिष्यमाणानां, [“लटः—” (३।३।१४

मन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः । तत् उत्तिष्ठ, ब्रूय पुनरेव सर्वाः क्रियाः । क्षताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोक्ष्ये पथ्यम्” इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य धक्ष्यन्वि हृदयमति-तरां शोकानलः सन्दुधुक्षे । क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो घवलगृहात् अवततार ; चकार च चेतसि,—“अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यञ्ज इव वज्रपातः । सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्रासं मरणम्,

पा०) इत्यादिना शानच्] भनादृशा—भनद्विधाना, जन्मग्रहणीपाय,—जन्मग्रहणस्य—उत्पत्तिलाभस्य, उपायः,—साधन, निमित्तभूती इत्यर्थः, [उद्देश्यविधेयभावस्थले लिङ्गबचनेकत्वे नास्ति तन्नता इति बचनविपर्ययस] । पितरौ—माता च पिता च तौ, उक्तञ्च वसिष्ठेन,—“शुक्रशोणितसम्भवः पुत्री मातापितरौ मित्तकः” इति, भवा-दृशा महात्मना शरीरपरिग्रहणार्थमेव पित्रीः जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, तत्र जन्मना तस्मिन्ने इदानीं मज्जीवनस्य तथा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भावः । प्रजाभिः,—भूतलवासिभिर्जनैः, वन्धुमन्त,—खजनमन्तः, राजानः,—वृषाः, न ज्ञातिभिः,—पितादिभिः सगोत्रैः, वन्धुमन्त इति भावः, प्रजा एव राजा वन्धुः, न ज्ञातयः, परस्परपीडणादिभिः अन्वयव्यतिरेकात् इत्याशयः, अतः मदभावे न त्वं निर्वाण्यो भविष्यसि, न च त्वया मदर्थं शोचितव्यः, यथा प्रजानां हितं भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्षः । सर्वाः क्रियाः,—स्नानाहारादिकाः इत्यर्थः, त्वयि जीवति प्रजाः सनाथाः भविष्यन्ति, तेन आत्मजीवनसम्भयमेव त्वया रक्षितव्यम्, अतः स्नानाहारादिषु नीपेक्षं कर्तव्या इति भावः । उपयोक्ष्ये—खादिष्वानि ।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पित्रा इति शेषः । अस्य—हर्षस्य । धक्ष्यन्वि—भस्मीकरिष्यन्निव । अतितराम्—अतिशयेन । सन्दुधुक्षे—सन्दिदीपे, पितृजीवन-नैराश्यात् इति भावः । आदिश्यमानः,—आज्ञाप्यमानः, अनुसूच्यमानः इति यावत् । अकाण्डे—सहसा । महाप्रलयः,—कल्पान्तकल्पः महालयः, जन्यभावानधिकारणी-भूतकाल इत्यर्थः । व्यञ्ज,—निरञ्जः, निर्लेघ इत्यर्थः । सामान्यः,—अल्पः, शोकः,—प्रियजनविच्छेदजं दुःखमित्यर्थः, सोच्छ्रासं—सनिश्चासं, मरणं—मृत्युः, मरणे निश्चासापगमः स्यात्, शोकरूपे मरणे तु तत्संज्ञान इति भावः । अश्वत्थत्वात्—यन्त्रणा-भेदेन मरणादतिरिच्यते शोकः इति व्यतिरेकध्वनिः ।

(१०६) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः,
अनुपरतस्य एवं नरकवासः, निज्योतिः अङ्गारवर्षम्, अशकली-
करणं क्रकचदारणम्, (१०७) अत्रणो वज्रसूचीपातः,
किमुत विशेपाश्रितः ? किमत्र करवाणि ?” इति ।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९)
धूसमयान् इव क्षताशुपातान्, अग्निमयान् इव जनितहृदय-

(१०६) अनुपदिष्टेति ।—न उपदिष्टं—न कथितम्, औषधं—संज्ञं द्रव्यं
तथाभूतः, शास्त्रीकभेषजरहित इत्यर्थः, [“अनुपदिष्टौषधः” इत्यत्र अनुपदिष्टौ-
षधी” इति पाठान्तरम्] सद्धान्नाभिः,—सद्धान् रोगः, सदती न्याधिः शास्त्रीयौषधेन
प्रतीकारः स्यात्, शोकस्य तु न तथेति भावः । अभस्मीकरणः,—अदहन इत्यर्थः,
अग्निप्रवेशेऽङ्गदाहः स्यात्, शोके तु न तथा, किन्तु केवलं ज्वलनमिति भावः ।
अनुपरतस्य—असृतस्य, जीवत इत्यर्थः, नरकवासः,—नरके—निरबच्छिन्नदुःखनिखये
स्थानविशेषे, वासः,—ननस्थानं, सृतस्यैव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं, शोकार्तस्य तु
तदभावेऽपि इति भावः । निज्योतिः,—निष्प्रभम्, अङ्गारवर्षं—ज्वलदग्निस्फुलिका-
रूपिः, तादृशाङ्गारवर्षणे उद्ग्रीते दृश्यते, शोकरूपे तु अन्तर्बर्षणात् नहि, निष्प्रभता
एव भवतीति भावः । अशकलीकरणम्—अखण्डीकरणं, क्रकचदारणं—करपद-
विपाटनं, करपदच्छेदने वस्तुतः हेधा वेधा वा निपाटनं भवति, शोके तु न तथा,
परं तादृशः क्रोश एवेति भावः ।

(१०७) अत्रणः,—अचतकरणः, वज्रसूचीपातः,—कुलिशश्लान्नापतनं, वज्र-
सूचीपाते शरीरं चत स्यात्, शोकपाते तु न तथा, किन्तु तत्पतनक्रोश इति भावः ;
यदा,—हीरकसूच्यवेधः, हीरकस्य शतीनं काठिन्यात् तेन निखननस्य निरतिशय-
क्रोशदायकत्वात् । किमुत—कि पुनः, विशेपाश्रितः ?—यिषेपम् आश्रितः ? असामान्यं
इत्यर्थः, पितृनियोगज इति भावः, सामान्येऽपि शोके यदा एव क्रोशः सञ्जायते, तदा
पितृदिनियोगजशोकस्य दारुणत्वे किं पुनर्वक्तव्यम् ? इति निष्कर्षः ।

(१०८) “राजपुरुषेण” इत्यस्य “कवलान् अगृह्णात्” इत्युत्तरेणान्वयः ।
राजपुरुषेण—राजलोकेन, [“बह्वी” (२।२।८ पा०) इति समासः] अधिष्ठितः,—
अनुसृतः । स्वधाम—स्वभानासम् ।

(१०९) कवलान् निशिनष्टि, धूमेति ।—क्षंतः,—निहितः, अग्रूणा—वाप्याणा,
पातः,—पतनं चै, तान्, अत एव धूसमयाविन—धूमात्मकानि, धूमाच्छदानि वा,

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छाविगान्, महापातकमयान्
इव उत्पादितघृणान्, चारमयान् इव आनीतवेदनान् कति-
चित् कबलान् अगृह्णात् । (११०) आचमंश्च चासरग्राहिणम्
आदिदेश,—“विज्ञाय आगच्छ, कथम् आस्ते तातः” इति ।
गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—“देव ! तथैव” इति विज्ञापितः तेन
अगृहीतताम्बूल एव उताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि
सवितरि सर्वान् आह्वय उपह्वरि,—“वैद्याः ? किमस्मिन्नेवंविधे

धूमेन यथा दृष्टिविघातकरम् अशु अभिर्भवति, तथा तत्कबलयहणकाले उच्छ्वसित-
शोकाश्रुणा दृष्टेरवरोधादिति भावः । जङ्गितेति ।—जनितः,—उत्पादितः, हृदयस्य
—अन्तःकरणस्य, दाहः,—ज्वलनं यैः तान्, अत एव अग्रिमयानिब—अनलसन्निभा-
निति यावत् । दत्तेति ।—दत्तः,—जनित इत्यर्थः, मूर्च्छायाः,—मोहस्य, वेगः,—
ज्व, प्रसर इति यावत् यैः तान्, अत एव विषमयानिब—विषमिग्रितानिवेत्यर्थः,
विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः । उत्पादितेति ।—उत्पादिता—जनिता, घृणा—
जुगुप्सा, पितुरनिटाशङ्कया स्वजीवने निरुहत्वादिति भावः यैः तान्, अत एव महा-
पातकमयानिब—“ब्रह्महत्या सुरापान स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहु-
न्तकसर्गश्च पञ्चमः ॥” इत्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति—घोराणि, पातकानि—
पातित्यजननानि, तन्मयान्—तत्प्रचुरान् इव, पापानि यथा लोकेः जुगुप्सन्ते, तथा
तदानीम् अस्य कबलेषु घृणा आसीदिति भावः । आनीतवेदनान्—जनितक्लेशान्,
अत एव चारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलवणव्यञ्जनादिभक्षणे
क्लेशः स्यात्, तथा तत्कबलयहणेऽस्य जात इति भावः, यदा—क्षारमयानिब—
मुष्ककादिभक्षकतसुतीक्ष्णरसविशेषात्मकानिवेत्यर्थः, देहस्य कुतचित् क्षतांशे लिप्तः
चारी यथा अतीव सन्तापकरो भवति, तथा तदन्नभक्षणेऽपि सन्तापीऽस्य महाशोक-
क्षतहृदयस्य जात इति भावः, (“चारी रसान्तरे धूर्ते लवणे वाच-भक्षणी.” इति
वेदिनी) । कतिचित्—स्वल्पान् इत्यर्थः, द्वितानिति यावत्, पितुर्निर्देशगौरवात्
इति भावः, कबलान्—अन्नग्रासान् ।

(११०) आचमंश्च—आचमनं कुर्वेत् । चासरग्राहिणं—बीजनकारिणमिति
यावत् । कथं—कीदृक् । तथैव—यथा प्रागासीत्, अधुनाऽपि तत्सदृश एव इत्यर्थः ।
अगृहीतताम्बूलः,—असेवितपणं । उताम्यता—क्लाम्यता । अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?” इति विषण्णहृदयः पप्रच्छ । ते तु व्यज्ञापयन्,
—“देव ! धैर्यमवलम्बस्व, कतिपयैः एव वासरैः पुनः स्वां
प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं ओष्यसि पितरम्” इति ।

तेषान्तु क्षिप्रजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादश-
वर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः
पारम् अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

अस्ताचलं गन्तुमभिलषति, सर्वान्, वैद्यानिति शेषः, उपह्वरे—रहसि, विजने इत्यर्थः,
(“रहोऽन्तिकमुपह्वरे” इत्यमरः) । वैद्याः । इति सम्बोधनम् । अस्मिन्नेवविधे—ईदृशे
रोगे, अस्मानवस्थायामित्यर्थः । विधेयं—कर्तव्यम् । ते—वैद्याः, व्यज्ञापयन्—
न्यवेदयन् । कतिपयैः,—स्वल्पैः, वासरैः,—दिवसैः, [अपवर्गे तृतीया] स्वा प्रकृति—
जिज्ञासां, साहजिकीमवस्थामित्यर्थः, आपन्नं—प्राप्तं, स्वस्थं—प्रकृतिस्य, रोगमुक्तमित्ति
यावत् । “स्वा प्रकृतिमापन्न स्वस्थम्” इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्ततत्त्व-
मित्यर्थः, चित्यादिमहाभूतेषु लयरूपमिति भावः, “मरण प्रकृतिः शरीरिणाम्” इत्युक्तेः,
आपन्नं—प्राप्तं, पृथिव्यादिरूपेण परिणतमित्यर्थः, पार्थिवादिदेहस्य लये तत्तदशस्य तत्र
तत्र परिणमनादिति भावः, स्वस्थम्—अविकृत, “विकृतिर्जीवितमुच्यते युधे.” इति
स्मरणात् सृष्टमिति भावः, स्वर्गस्यमिति वा, इत्यपि ध्वन्यते ; “जातस्य हि भुवो सृत्युः
भुवं जन्म सृत्स्य च । तस्मादपरिहाय्येऽर्थे न त्व शीचितुमर्हसि ॥” इति शास्त्रात् ।

(१११) पौनर्वसवः,—पुनर्वसुनक्षत्रे जातः, पुनर्वसोः अपत्य पुमान् पौनर्वसव
इति वा, यद्वा,—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेद वेत्ति अधीते वेत्ति पौनर्वसवः,
अष्टादशवर्षदेशीयः,—प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः, [“ईषदसमाप्तौ—” (५।३।६७
पा०) इत्यादिना देशीयप्रत्ययः] । कुलक्रमागतः,—वशपरम्परया चिकित्सक-
पदाधिष्ठित इत्यर्थः ।

(११२) अष्टाङ्गस्येति ।—अष्टौ अङ्गानि यस्य तथोक्तस्य, तथा चोक्तं,—“काय-
नालयहोर्द्वाङ्ग-श्लेष्मदद्राजराठषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा तेषु सन्विता ॥”
इति । “ततोऽल्पायुद्धम् अल्पमेघस्वप्नावलोक्य नराणा म्रूयोऽष्टधा प्रणीतवान्, शल्यं,
शालाक्य, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यस्, अगदतन्त्र, रसायनतन्त्रं, वाजी-
करणतन्त्रञ्च” इति सुश्रुतसहिता । आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभ्यते येन सं,
आयुरनेन विन्दति—लभते इति वा, आयुरस्मिन् विद्यन्ते—वर्तन्ते इति वा, आयुर्वेत्ति—

प्रकृत्यैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधि-
स्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखो-
ऽभूत् । पृष्टश्च राजसूनुना,—“सखे ! रसायन ! कथय तद्यंत्र, यदि
असाधु इव पश्यसि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—“देव ! ह्यः प्रभाते
यथाऽवस्थितस् आचेदयितास्मि” इति ।

अत्रैव च (११३) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कौकम्
आश्वासयन् अपरवक्तसुचैः अपठत्,—

“विहग ! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमारस्व विवेकवर्त्मनि ।

सह कमलसरोजिनीश्रिया अयति सुमेरुशिरो विरोचनः” ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आयुर्वेदः,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः । तस्य, पारं गतः,—पारदृष्ट्या,
अष्टाङ्गायुर्वेदेऽधीती इत्यर्थः । भूसुजा—राज्ञा । प्रकृत्यैव—स्वभावेन एव, अतिपटीयस्यां
—अतिचतुरया, अतितीक्ष्णेत्यर्थः, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत्—यथायथं, व्याधिरूपाणां
—रोगप्रकृतीनां, विज्ञाता—वेत्ता । सास्रः,—अश्रुपूर्णलोचनः, राज्ञः अतिप्रियत्वात् ।
तूष्णीं—मौनम् । राजसूनुना—हर्षेण । तद्यंत्र—प्रकृतवृत्तान्तम् । असाधु—अशुभं,
दुर्लक्षणमित्यर्थः, अथशयन्माविषु शोपनं जिप्पथीजनम् इत्याशयः । श्वः,—अनागतेऽङ्गि,
परदिने इत्यर्थः, आगामिनि दिने इति यावत्, (“अनागतेऽङ्गि श्वः” इत्यमरः) यथा-
ऽवस्थितं—प्रकृतावस्थानित्यर्थः, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि । [लघुटि रूपम्] ।

(११३) अन्तरे—अवसरे । भवनेति ।—भवनकमलिलीपालः,—कमलं—जलम्
अस्यामस्तीति कमलिनी—पुष्करिणी, (“सलिलं कमलं जलम्” इत्यमरः) भवने—गृहे,
था कमलिनी—पुष्करिणी, तां पालयति—रक्षति इति, गृहसरसीरक्षकः इत्यर्थः, कौकं
—चक्रवाकं, भाविविच्छेदविधुरमिति भावः, (“कौकश्चक्रश्चक्रवाकः” इत्यमरः) आश्वासयन्
—प्रबोधयन् सान्त्वयन् वा, अपरवक्तं—कन्दोविशेषम्, “अयुजि न-न-र-त्ता गुरुः सम
ददपरवक्तमिदं न-जौ ज-रौ” इत्युक्तलक्षणं, तद्विवक्षीकामिति यावत् ।

कौकमुद्दिश्य यदृच्छया पठितेनानेन श्लोकेन राज्ञः आशु-विनाशं सूचयन्नाहं,
विहगेति ।—विहग !—हे पक्षिन् । चक्रवाक ! इति यावत्, त्वं स्वयम्—आत्मना,
मनः,—चित्तं, दृढं—स्थिरं, धीरमिति यावत्, कुरु—विधेहि, शुचं—शीकं, भाविप्रिया-
वियोगजमिति भावः, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, संसारमुखस्य क्षण-
अङ्कुरत्वप्रदर्शनि इति भावः, आस्व—तिष्ठ, विचरेत्यर्थः ; विरोचनः,—सूर्यः, (“सूरः

(११४) तच्च आकर्ण्य वाङ्मिच्छः पितरि सुतरां जीवि-
ताशां शिथिलीचकार । गतेषु च भिषक्तु क्षतघृतिः क्षपामुखे
क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आरूरोह धवलं गृहम् । (११५) तत्र
च,—“दाहो महान्, आहर हारान् हरिणि !, मणिदर्शणान्
मे देहे देहि वैदेहि !, हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति !, घन-

सूर्याख्यमादित्य... । चित्रभातुर्विरोचनः ॥” इत्यमरः) कमलसेरीजिनीश्रिया—
कमलयुक्ता सेरीजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तस्याः श्रीः,—
श्रीभा तया, सह—सार्द्धं, सुमेरीः,—कनकाचलस्य, शिरः,—शृङ्गं, श्रयति—अव-
लम्बते, अस्तमेतीति भावः, विधातुर्निधीगोऽयं यत्, प्रतिदिनं सूर्यस्य उदयास्तमने
स्याताम्, उदये युष्माकं सन्मेलनात् सुखम्, अस्तमने च विधीगदुःखं, तदत्र नियते
अपरिहार्यं च विषये इया शोकं परिहृत्य धैर्यसवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः । तेजस्विना-
सपि पतनं नियतमेव इति सम्भवइस्तुनः विभ्दानुविस्वत्वेन वीधनात् निदर्शनाऽल-
ङ्कतिः ; अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरोरूप-
स्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति अवश्यभाविनि विषये कुमारेण तया धैर्यावलम्बन-
मेव कर्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विहगसमाश्रयणरूपेण वस्तुना प्रतीतेः अप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः, समाश्रयस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति-
मूलकसहीत्यलङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गलभावेन संस्थितेः सङ्करः । अपरवक्त्रं छन्दः ॥४॥

(११४) तत्—पठितश्लोकम् । वाङ्मिच्छः,—वाचः,—वाक्यस्य, निमित्तं—
शुभाशुभलक्षणं जानातीति तथीक्तः । सुतरां—यतो वाङ्मिच्छः अत एवेत्यर्थः,
कथितवाक्यस्य लोकापालान्द्वान्सूचकत्वादिति भावः । शिथिलीचकार—मन्दी-
चकार । भिषक्तु—वैद्येषु । क्षतघृतिः,—विच्युतधैर्यः, आत्मवर्गाणां विधीगाशङ्कायां
तथाभवनस्य नियतत्वात् इति भावः । क्षपामुखे—रजनीमुखे । क्षितिपालसमीपं—
राजान्तिकम् । [“आरूरोह धवलं गृहम्” इत्यत्र “आरूरोह” इत्येतावन्मात्र एव
पाठः पुस्तकान्तरे] ।

(११५) “तत्र च” इत्यस्य “जायदेव निशामनैषीत्” इत्युत्तरान्वयः ।
तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे । आहर—आनय, अङ्गेषु अर्पय इत्यर्थः ।
हरिणि !—तदाख्यायाः परिचारिण्याः सम्बोधनम् ; एवमुत्तरत । हिमलवैः,—
तुषारक्षेत्रैः, “वरफं” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धैः घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दन-
विन्दुभिरिति वा, (“हिमं तुषार-मलयोद्भवयोः खान्नपुंसकम्” इति सिद्धिः) । लिम्पं

सारक्षीदधूलीनिधेहि धवलाक्षि !, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं
 कान्तिमति !, कपोले कलय कुवलयं कलावति !, चन्दनचर्चां
 रचय चारुमते !, पाटय पटमारुतं पाटलिके !, मन्दय दाहम्
 इन्दुमति ! अरविन्दैः, जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति !, समुपा-
 नय मृणालानि मालति !, तरलय तालहन्तम् आवन्तिके !,
 (११६) मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति !, कम्बरां धारय
 धारणिके !, उरसि सशौकरं करं कुरु कुरङ्गवति !, संवाहय
 बाह्व वलाहिके !, पीडय पादौ पद्मावति !, गृहाण गाढमङ्गम्
 अनङ्गसेने !, का विला विलासवति ! नैति निद्रा, कथाः कथय
 कुमुद्वति !” इत्येवंप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्णयन्
 दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत् ।

—लिरं कुरु । घनेति ।—घनसारस्य—कर्पूरस्य, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घन-
 सारः...॥” इत्यमरः) क्षीदाः,—चूर्णान्वेव, धूलयः,—पांशवः ताः, निधेहि—
 अर्पय । चन्द्रकान्तं—तदाख्यमणिशिलाविशेषं, तस्य शीतलत्वात् । कपोले—गण्ड-
 देशे, कलय—निधेहि, कुवलयं—नीलीत्पलम् । चन्दनचर्चां—चन्दनलेपम् । पाटय—
 सञ्चालय इत्यर्थः, यद्वा—पाटय—निवारय इत्यर्थः. मा कुरु इति यावत्, पटमारुतं—
 “टानापाखा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं वस्त्रव्यजनम् । मन्दय—झासय । अरविन्दैः,—
 पद्मैः, पद्मपत्रैरिति यावत् । जलार्द्रया—जलेनार्द्रा तथा, जलयुक्ततालहन्तेन इत्यर्थः,
 (“ध्रुविवं तालहन्तं स्यात् तद्दुत्क्षेपणञ्च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रं स्यात्” इति
 वैजयन्ती) मुदं—प्रीतिं, दाहशान्त्या इति भावः । समुपानय—समाहर, [“समुपानय”
 इत्यत्र “समुपनय” इति पाठान्तरम्] । तरलय—सञ्चालय ।

(११६) मूर्धानं—मस्तकं, धावमानं—लुठन्तं, यातनाऽतिशयात् इतस्ततः सञ्चलन्त-
 मित्यर्थः, बधान—स्थगय, धारयेत्यर्थः । कम्बरां—श्रीवाम् । उरसि—वक्षसि, सशौकरं
 —साम्बुकणं, जलार्द्रमित्यर्थः, कुरु—स्थापयेत्यर्थः । संवाहय—परामृश्य, मर्हय इति
 वा । पीडय—संवाहय । गाढं—दृढं यथा तथा, अङ्गं—हस्तपदाद्यवयवम् । का
 विला—कियान् समयः, बहुक्षणमित्यर्थः, कियन्मानावशिष्टा क्लेशनिशा इत्यर्थी वा,
 व्याधीनां रात्रावेव विशेषप्रकीपात् तस्याः दुष्पारत्वप्रतीतेः साहजिकत्वादिति भावः ।
 एति—आगच्छति । कथाः कथय—मया सह आभाषणानि कुरु इत्यर्थः । एवंप्रायान्

(११७) उषसि च अवतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणः
परिवर्द्धकेन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम
स्वमन्दिरम् । तत्र च (११८) त्वरमाणी भ्रातुः आगमनार्थम्
उपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रजविनश्च उष्ट्रपालान्
प्राहिणोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न
अग्रहीत् । (११९) अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां
“रसायनो रसायनः” इति जल्पितम् अव्यक्तम् अश्रीषीत् ।
प्रथमपृच्छच्च तान्,—“भद्राः ! किं रसायनः ?” इति । पृष्टाश्च ते

—उक्तरूपभूयिष्ठान्, यातनासूचकानिति भावः । अनवरतं—निरन्तरम्, आकर्णयन्
—शृण्वन्, दूयमानहृदयः,—तप्यमानचित्तः । दुःखदीर्घां—दुःखेन—क्लेशेनेति
यावत्, दीर्घाम्—आयतां, दीर्घवत् प्रतीयमानामित्यर्थः । अश्रीषीत्—अतिवाहयामास ।

(११७) उषसि—प्रभाते, अवतीर्य—अवरुह्य, धवलगृहादिति शेषः, राजेति ।
—राजः द्वारदेशे—राजाधिष्ठितधवलगृहद्वारि, उपसर्पति—उपतिष्ठते इति तथोक्तेन,
परिवर्द्धकेन—तदाख्येन अश्वपालेन, उपस्थापिते—आनीते, हर्षस्य आरोहणार्थ-
मिति भावः ।

(११८) त्वरमाणी,—सवरो भवन् । भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य । उपर्युपरि—
निरन्तरं, क्षणीर्धमितिर्थः ; [अत्र “उभ-सर्व्वतसीः—” इत्यादिना न द्वितीया, “उप-
र्यध्यधसः सामीप्ये” (८।१।७ पा०) इत्युपर्यादिशब्दानां सामीप्ये द्विविधानात् तदर्थे
द्वीप्ये द्वितीया, इह न तथा प्राधिरिति सङ्क्षेपः] क्षिप्रपातिनः,—द्रुतगामिनः,
दीर्घाध्वगान्—दीर्घं—बहुवित्तृतम्, अध्वानं—मार्गं, गच्छन्ति—गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः
तथोक्तान्, प्रजविनः,—प्रकृष्टवेगशालिनः, उष्ट्रपालान्—उष्ट्रचकान्, उष्ट्रारोहिणो
द्रुतानिति यावत्, उष्ट्राणां द्रुततया दूराध्वगमने सामर्थ्यातिशयादिति भावः,
[“अनभिहिते” (२।३।१ पा०) इत्यधिगत्य “कर्माणि—” (२।३।२ पा०) इत्यादिना
द्वितीया] प्राहिणोत्—प्रेषयामास । प्रतिकर्म—प्रसाधनम्, (“आकल्प-वेशौ नेपथ्यं
प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः) पितृविच्छेदाशङ्कया विमनस्कत्वात् इति भावः ।

(११९) अग्रतः,—पुरतः, स्थितानां—दण्डायमानानां, राजपुत्रयूनां—तरु-
णानां राजसूतानां, विमनसाम्—उद्गान् चेतसां, दुःखातिशयादिति भावः । जल्पितं
—भाषितम्, अव्यक्तम्—अस्पष्टम् । भद्राः !—साधवः ! सूचयिताः ! इत्यर्थः, (“भद्रः

क्षर्वे समम् एव तूष्णीम्बभूवुः । भूयो भूयश्च (१२०) अनुब्रुध्यमाना
दुःखेन कथङ्कथमपि आचचक्षिरे,—“देव ! पावकं प्रविष्टः” इति ।
तच्च श्रुत्वा (१२१) मुष्ट इव अन्तस्तापेन सद्यो विवर्णताम्
अगात् । उत्प्राप्यमानमिव च न शशाक शीकान्धं धारयितुं
हृदयम् । आसीच्च अस्य चैतसि,—“कामं स्वयं न भवति, न तु
आवयति अप्रियं वचनम् अरतिकरम् इतर इव अभिजातो
जनः । (१२२) कृच्छ्रे च यथा अनेन अनुष्ठितम्, उज्ज्वलीकृतम्
अधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्त्तस्वरमिव कौल-

शिवे खञ्जरीटे...। त्रिषु श्लेषे च साधौ स्यात्...॥” इति मेदिनी) । सममेव—
तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, तूष्णीम्बभूवुः,—मौनिनी जाताः, किंवक्तव्यविमुग्ध-
चेतना आसन् इति भावः ।

(१२०) अनुब्रुध्यमानाः,—अनुब्रुध्यमानाः । कथङ्कथमपि—केनापि प्रकारेण,
अतिकृच्छ्रेणेत्यर्थः, आचचक्षिरे—ऊचुः । पावकम्—अग्निं, प्रविष्टः, रसायन इति
शेषः, रसायनं सुतनिर्विशेषं प्रालितेन तेन वैद्यकुमारिण रात्रिं प्रीतिवाहुल्यात्
सम्भाविततद्वियोगशोकं सोढुमप्रकृतता, पूर्वप्रतिश्रुतिमनुसृत्य कुमारहर्षाय अप्रियसत्यम्
आवेद्यितुमसमर्थतया वा प्रागेव अग्निप्रवेशोऽकारि इति बोध्यम् ।

(१२१) मुष्टः,—दग्धः, अन्तस्तापेन—मनःसन्तापेन, सद्यः,—तत्क्षणमेव, विवर्णतां—
मलिनतां, कृशवर्णतामित्यर्थः, अगात्—प्रापत् । उत्प्राप्यमानमिव—उच्छिद्यमानमिव ।
धारयितुं—स्थिरीकर्तुंम् । कामम्—इष्टं, वरमित्यर्थः, (“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं
यथेष्टितम्” इत्यमरः) स्वयम्—आत्मना, न भवति—न जीवति । अरतिकरम्—असन्तोष-
करम् । इतर इव—नीच इव, अभिजातः,—कुलीनः, सत्कुलजातः इत्यर्थः, पण्डितो वा,
(“अभिजातः कुलीने स्यात् न्याय्य-पण्डितयोरपि” इति मेदिनी) कुलीनः पण्डितो वा
स्वजीवनविसर्जनमपि इष्टत्वेन स्वीकरोति, किन्तु परपीडाकरं तथ्यमपि अप्रियं वचनं न
कथयति, “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इति नीतिसूत्राणादिति भावः ।

(१२२) कृच्छ्रे—क्षेत्रे, क्षेत्रेणापि उच्चारयितुमशक्ये ईदृगरतिकराप्रियसत्य-
कथनरूपे वाक्यसङ्घटे इत्यर्थः, अनेन—रसायनेन, यथा—यत्, अग्निप्रवेशरूपं यत्
कार्यमित्यर्थः, अनुष्ठितम्—आचरितम् ; अत्र “एतेन” इति पदमूहनीयम् ; एतेन
ज्वलनप्रवेशेन अग्निप्रवेशेन करणेन कल्याणप्रकृति—श्रीस्यस्वभावं सदुस्वभावम्,

युक्तमस्य” इति । पुनश्च अचिन्तयत्,—“समुचितम् एव अथवा स्नेहस्य इदम् ; किमस्य तातो न तातः ? किंवा अस्वा न जननी ? वयं न भ्रातरः ? (१२३) अन्यस्मिन्नपि तावत् स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्ति असवो भ्रियमाणा क्रीहेतवो लोके, किमुत अछृतमनुजीविनां निर्व्याजवान्धवे अबन्ध्यप्रसादे सुगृहीतनाञ्चि ताते ? सम्प्रति साम्प्रतम् आचरितमनेन आत्मानं

कार्तस्वरतिव—सुवर्णनिव, विसलमुज्ज्वलचेत्यर्थं, (“स्वर्णे सुवर्णे...। रक्तं कार्तस्वर नास्नूदस्यपटोऽम्बिधान् ॥” इत्यमरः) अस्य—आत्मन, रसायनस्येत्यर्थः, कौलपुत्रं—कुलपुत्रं,—कुलीनतनयः, तस्य भावः, सत्कुलसम्भूतत्वमिति फलितम् । उज्ज्वलीकृत—सुवर्णसमसमुज्ज्वलनशाशयि भास्वरीकृतमित्यर्थः, उदाचाचारबन्धात् पूतीकृतमिति भावः । समुचित—सुसङ्गम् । इदम्—अग्निप्रवेशरूपानुष्ठानम् । तातः,—पिता, स्वत्याकलिति शेषः, अस्य—रसायनस्य, तातो न किम् ? तात एवेत्यर्थः । अस्वा—माता, अस्वाकमिति भावः, किं न जननी ? अस्वेति शेषः जनयेत्, आ-वाक्यत् आत्मजनिर्विशेषिण पालनादिति भावः । वयं न भ्रातरः ? किम् इति शेषः, भ्रातर एव, पितृभ्या सहैव पालनाद्यपचारबन्धे बर्हना इति भावः, अत एवानेन पितृविद्योःशुद्धया यत् हातः तत् युक्तमेवेति हृदयम् ।

(१२३) अन्यस्मिन्—इतरस्मिन्, मत्पितुरिति शेषः, यादृशि तादृशि इति भावः, स्वामिनि—प्रभौ, दुर्लभीभवति—दुष्प्रापि सति, मृते सतीत्यर्थः, असवः,—प्राणाः, (“पुंसि भ्रजप्रसव प्राणा” इत्यमरः) भ्रियमाणा,—रक्ष्यमाणा इत्यर्थः, क्रीहेतवः,—लज्जाकरा, यथातथाविधस्यापि स्वामिनः विद्योः प्राणधारणस्य कनौचित्यात् इति भावः, लोके—जगति । किमुत—किं पुनः, अगतमये—सुधासये, निरतिशयबाह्यवतीत्यर्थः, अनुजीविनास्—आश्रिताना, निर्व्याजवान्धवे—अनापटसुहृदि, अबन्ध्यप्रसादे—सफलानुग्रहे, आत्मनिर्विशेषिण पीषणादिति भावः, सुगृहीतनाञ्चि—प्रातःस्वरथीये, “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः शय्यते युधे” इति लक्षणात् । सम्प्रति—इदानीं, साम्प्रतम्—युक्तं, (“युक्ते दे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) आचरितम्—अनुष्ठितम्, अनेन—रसायनेन, आत्मानं—स्वदेहं, दहता—भस्मीकुर्वता ।

(१२४) पाकल्प—प्रत्यक्कालपर्यन्तम्, अवस्थितस्य—वर्तमानस्य, श्येयसः,—

दहता । (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य ख्येयसो यशोमयस्य दहते ? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धास्तु वयम् । धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुखभाजाम् । अपुखभाक् तु इदमेव राजकुलं, कुलपुत्रेण यत् तादृशा विद्युक्तम् । अपि च सन्नापि क्रः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्यातिभारः, क्षत्यग्रेषो वा ? का वा व्यापृतता, येन न यद्यापि निष्ठुराः प्राणाः प्रतिष्ठन्ते ? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहजधा दहति ?” इति । दुःखार्त्तञ्च न जगाम राजसन्न । सद्युत्सर्जं च सर्व्वदार्याणि । (१२७) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तान्नाङ्गम् आत्मानम् अवगुह्य अतिष्ठत् ।

प्रतिस्थितिगीतस्य । यशोमयस्य—पूर्णयशसः, यशोवपस्य देहस्य वा, किं दहते ? —किं भवतीतिव्यते ? अनलेनेति शेषः, “चलच्चित्तं चलच्चित्तं चलज्जीवनवोचनम् । चत्ताचलपिदं सर्व्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ॥” इति स्मरणात्, दग्धि भूतवत्परदही-इपि सुकृतलक्ष्णेनाविगच्छरेण यशस्वीरेण आकल्पजीवी अयमिति भावः । इहाधि-फस्य न्यूनैः विनिन्दयात् चमत्कारातिशयनिबन्धना पवित्रिरलङ्कारः ।

(१२५) स,—रत्नायन, दहने—अग्नौ, वन पतितः,—प्रविष्ट एव, न तु दग्ध, अविनाशियशीलाभादिति भावः, वयन्तु दग्धाः,—वयमेव भस्मोभूताः, तच्छं केन, पिष्टजीवननराश्वशोकेन चेति भावः । असौ—रत्नायन । अग्रणी,—अग्रगण्य, पिष्टतुल्यस्य राज्ञ, शोकभोगावसराभावात्, प्रभोः जीवनरक्षणे अलामर्थ्य-तया चकिञ्चित्करत्वकोषेण राजभक्त्या स्वजीवनपरित्यागाच्चेति भावः । तादृशा—दयाविधिन, कुलपुत्रेण—सकुलजातेन, विद्युक्त—विरहितम् ।

(१२६) कार्यातिभारः,—कार्यगौरवम् । क्षत्यग्रेण,—करणीयावशेषः, अस्ति इति शेषः । व्यापृतता—कार्यनिधीगः, कार्यासक्तता इति यावत् । प्रतिष्ठन्ते—अपगच्छन्ति, प्रस्थानं कुर्वन्तीत्यर्थः ; यद्वा,—प्रतिष्ठन्ते—अग्रेसरा भवन्ति, (“पुरोगाग्रेसरप्रघातः-स्तरपुरसदा.” इत्यमरः) प्रतिष्ठां कुर्वन्ते वा इत्यर्थः, तथा विधानाचरणे तदलाभात् प्रति भावः । अन्तरायः,—विघ्नः । सद्युत्सर्जं—परितत्याज, निरुत्साहत्वादिति भावः ।

(१२७) शयनीये—शय्याया, (“शय्याया शयनीयन्त्” इत्यमरः) । उच्च

(१२८) इत्यञ्जते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकास्य कपोलेषु क्लीलिता इव कराः, लोचनेषु (१२९) लेप्य-
मय्य इव अश्रुतयः, नासाऽंगेषु ग्रथिता इव दृष्टया, कर्णेषु
(१३०) उक्तीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सह-
जानि इव हा ! कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि
धरेषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु
निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवम् । (१३३) उष्णाशुदाह-

रौयनाससा—उत्तरीयवसनेने, सीत्साङ्गम्—आमस्तकमित्यर्थः, गात्रोन—
शरीरम्, (“आत्मां पृति स्वभावे च प्रयत्न-मनसोरपि । घृतानपि मगीनाया शरीर-
ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अश्रुगुण्ड—आच्छाद्य ।

(१२८) इत्यञ्जते—ईदृगवस्थे, राजनि—प्रभान्तरवर्द्धने । तदवस्थे—
संगमितजीवने इत्यर्थः । कपोलेषु—गण्डदेशेषु, कराः—हस्ताः, क्लीलिता इव—
क्लीलप्रोथिता इव, सर्वे लोका कपोलनिहितकराः सततं चिन्तामग्ना जाता इति भावः ।

(१२९) लेप्यमय्य इव—लेपाय—लेपनकर्म्मणी हित, लेप्यं, तन्मय्य इव, लिप्ता
इवित्यर्थः, अनिच्छिन्ना इति भावः, अश्रुमुतयः—अश्रुपाताः, सदैव सर्वे वरदुः-
इति भावः । ग्रथिता इव—निवद्धा इव, दृष्टया,—न्ययानि, इतः परं किं
क्षिप्यति इत्यादिध्यानपरायणा बभूवुः इति भावः ।

(१३०) उक्तीर्णा इव—उक्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदित-
ध्वनयः,—रीदननिनादाः, अगवर्तं रीदनध्वनिरश्रूयत इति भावः ।

(१३१) सहजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा ! कष्टानि—हं कष्ट, किमेतत् ?
इत्येवंबचनानीत्यर्थः, सर्वे शोकार्त्ताः अनवरतमेव हा । कष्टम् इति ऊचु इति भावः ।
लपनेषु—मुखेषु, (“लपनं सुखम्” इत्यमरः) पल्लवितानीव—सञ्जातपल्लवानोव, निराशं
गतानीत्यर्थः, श्वसितानि—निश्वासाः, सदैव प्रवलशोकाविनेन दीर्घनिश्वासे तत्पञ्चुरित्यर्थः ।

(१३२) लिखितानि इव—चित्रितानि इव, परिदेवितपदानि—विलापा-
श्वराणि, (“विलाप. परिदेवनम्” इत्यमरः) लिखितपदानि यथा वादाऽपि न विलुप्तौ-
क्षन्ति, तथा विलापाचराख्यपि सदैव प्रावर्तन्त इत्यर्थः । निधानीकृतानि इव—
निक्षिप्तानि इव, आस्यदीकृतानीवित्यर्थः, सर्वे दुःखमयित्पदया जाता इति भावः ।

(१३३) ऊच्येति ।—उच्येः,—तस्यै, अश्रुभिः,—नेत्रजलैः, दाहात्—भक्षी-

भीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा । (१३४) निश्वासा-
 वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः । (१३५) निरवशेषदग्धा
 इव च सन्तापिन न प्रावर्त्तत वाणी । कथासु अपि न अश्रूयन्त
 परिहासाः । क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठयः ।
 (१३६) जन्मान्तरानीतानि इव न अस्मर्यन्त लास्यानि ।
 स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (१३७) प्रसाधनानि । वार्त्ताऽपि न
 अलभ्यत उपभोगानाम् । नासापि न अकीर्त्यत आहारस्य ।
 (१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि । लोका-

भवनात् भीता इव—तस्ता इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिषेवे,
 सदैवाशङ्कया जागरात्स्वभूवुः, रात्रावपि निद्रां न लब्धवन्तः इति भावः ।

(१३४) निश्वासेति ।—निश्वासवातेन—नासासुखनिःसृतेन प्राणवायुना, विधूता
 इव—सञ्चालिता इव, निरस्ता इवेत्यर्थः, व्यलीयन्त—विलयं गता इत्यर्थः, केऽपि न
 जहन्तुः इति भावः ।

(१३५) निरवशेषदग्धा इव—निःशेषभस्मीकृता इव, प्रावर्त्तत—उदचरदित्यर्थः,
 वाणी—वाक्, सदैव सर्वं मौनिनः अतिष्ठन् इति भावः । परिहासाः,—नर्महसितानि,
 व्यवहारतः ते दूरे सन्तु, परिहास इति पदमपि केऽपि न उच्चरितवन्तः इति भावः । क्व—
 कुत्र । अज्ञायन्त—अश्रूयन्त । गीतगोष्ठयः,—सङ्गीतसभाः, सङ्गीतालापाः वा, सर्वैः
 व्यधितान्तरत्वात् गानानि परित्यक्तानीति भावः ।

(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव—जन्मान्तरप्राप्तानि इव, [“जन्मान्तरानीतानि”
 इत्यत्र “जन्मान्तरानीतानि” इति पाठे,—जन्मान्तराय—पुनर्जन्मने, अतीतानि—गतानि,
 स्मृतानीत्यर्थः] लास्यानि—नर्त्तनानि, राजभवने तस्मिन् प्राक् कदाऽपि नर्त्तनादिक-
 मभवत् इत्यस्यापि संस्कारस्य विह्वोभावेगेन न स्मर्त्तुमशक्नुवन् तत्रत्या इति भावः ।

(१३७) प्रसाधनानि—अलङ्काराः । वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथाऽपीत्यर्थः,
 उपभोगानां—सम्भोगानां, सक्चन्दनवनिताविलासादीनामिति यावत् । अकीर्त्यत—
 अकथयत, अश्रूयतेति यावत्, किमुत आहारः इति भावः ।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, अलीकानि इत्यर्थः ।
 आपानमण्डलानि—पानगोष्ठीसमूहाः, (“आपानं पानगोष्ठिका” इत्यमरः) वयस्य-
 प्रेयस्यादिभिः सह मद्यपानार्थं समवेतनागरिकाणां समाजाः सपदि अन्वर्हिता इति

स्तरम् इव अनियन्तं वन्दिवाचः । युगान्तर इव अवर्तन्त निर्हन्तयः । (१३८) पुनरिव अदह्यत शौक्ताग्निना भकरकेतुः । दिवाऽपि न असुच्यन्त शयनानि । (१४०) शनैः शनैश्च महापुरुषविनिपातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः अभावाय भयम् उत्पादयन्ती (१४१) भूतानां महीत्पाताः ।

भावः । लोकान्तरमिव—परलोकमिव, राजपुरि तदुच्चारणाभावादिति भावः, अनियन्त—प्राप्यन्त, सहाराजमसुखयता दुर्देवेनेति भावः । वन्दिवाच,—वैतालिकस्तुतयः । युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवेति यावत्, अवर्तन्त—अतिष्ठन्, निर्हन्तयः,—सुखानि, शान्तय इत्यर्थः, निस्तम्भता इति यावत्, प्रलयावसाने जीवासन्नावात् यथा सर्वत्र निस्तम्भत्वेन महाशान्तिः विराजते, तथा सर्वेषां सूक्ष्मभावात् तन्नापीति भावः, (“निर्हन्तिः स्वस्थितावस्तं गलने च सुखेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१३८) भकरकेतुः,—कामः, पुनरिव—भूय इव, हरकोपाग्निना प्राक् दग्धोऽपीति भावः, अदह्यत—दग्धोऽभूत्, सर्वत्रैव तत्रसर्वराहित्यादिति भावः । असुच्यन्त—व्यक्तानि, दुश्चिन्ताऽवसादाधिक्यादिति भावः, शयनानि—शय्याः ।

(१४०) शनैः शनैः,—मन्दं मन्दम्, अल्पशः इत्यर्थः, महापुरुषेति ।—महान् पुरुषस्य—महाजनस्य, विनिपातः,—विध्वंसनं, तस्य पिशुनाः,—सूचकाः, (“पिशुनौ हल-सूचकौ” इत्यनरः) समं—युगपत्, समन्तात्—चतुर्दिक्षु, समुदभवन्—प्रादुर्भूताः । भूयांसः,—बहवः, अभावाय—विनाशाय, तज्ज्ञापयितुमित्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । उत्पादयन्तः,—जनयन्तः ।

(१४१) भूतानां—प्राणिनां, महीत्पाताः,—महान्तः,—प्रवलाः, उत्पाताः,—प्रकृतिविपर्ययसरूपाः भूदान्पादयः ; तदुक्तं नारदसंहितायाम्,—“उत्पाता विविधा लोके दिव्यधौमान्तरौचजाः । देवतौघाः प्रवृत्तान्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति च ॥ सुहृर्गायन्ति रोदन्ति प्रस्त्रिषन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं पयो जलम् ॥ अधोमुखं प्रतिष्ठन्ति स्थानं स्थानं व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व-भगरश्चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । गृहीत्वापातनं कष्टं नृणां रक्तप्रवर्षणम् ॥ गान्धवदाहो दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवान्निशि । अनग्नी च स्फुलिङ्गाः स्युर्ज्वलनञ्च विनेन्धनम् ॥ निशीन्द्रचापमखुंक्षिशिखरं श्वेतवायसम् । प्रतिसूर्याश्चतसृषु स्युर्दिक्षु युगपद्रवेः ॥ जम्बूकी शानसंदेशः केतूनाञ्च प्रदर्शनम् । काकानामर्शुणं रातौ कपोतानां इति वा यदि ॥” इति ।

तथा हि (१४२) दोलायमानसकलकुलावलचक्रवाला
 पत्या साङ्गं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री ।
 (१४३) धान्वन्तरेः इव अन्तरे तस्मिन् स्मरन्तः परस्परस्फालन-
 वाचालवीचयो विजुःशूरेऽर्णवाः । (१४४) भूभृद्भावाभीतानां
 विततशिखाकलापविक्रटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्ध्वैर्बभूवुः

(१४२) दोलायमानेति ।—दोलायमानं—कम्पमानं, सकलानां—सर्वेषां,
 कुलाचलानां—“महेन्द्री मलयः सद्यः शुक्तिमावृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपावश्च
 सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इत्यक्तानां, चक्रवालां—मण्डलं यस्यां तथाभूता, (“चक्रनालन्तु
 मण्डलम्” इत्यमरः) धरित्री—पृथिवी, पत्या—प्रभानां बह्विनेन रात्रेर्दि भावः,
 साङ्गं—सह, अचलत्—अकम्पत, पतिव्रतायाः पत्न्याः पतिमहामनस्य
 आस्तात्तु चोदितत्वेन तदाचारप्रतिपालनार्थमिति भावः, प्रथमसहोप्यावरूपी भूमिकम्पः
 प्रादुरासौदिति हृदयम् ।

(१४३) धान्वन्तरेः—धान्वन्तरिरेव धान्वन्तरिः,—प्रसिद्धं स्वर्गैर्द्यविशेषः तस्यां
 [कार्त्तुषि पथी] धान्वन्तरिणित्यर्थः, [“धान्वन्तरेः” इत्यव “धान्वन्तरः” इति पाठेऽपि न
 एवायं] अन्तरः,—यदि इदानीं धान्वन्तरिरेवदाश्रयेऽस्यास्यत्, तथा राजाननसरोमि-
 शान् अकल्पितदिव्येन विन्ध्यन्त इति यानत्, तस्मिन् अन्तरे—आसरे, परस्परहेति ।—
 परस्परस्य—अन्वोऽन्वस्य, आस्फालनेन—सस्फालनेन, ताडनेनेत्यर्थः, वागाडम्बरेणेति आकः,
 वाचाला,—जदन्त्य इत्यर्थः, [कुत्सितं बहु भाषते इत्यर्थे “आतजाटधौ बहुभाषिणि”
 (५।२।१२५. पा०) “कुत्सित” इति नक्तव्यम् (वा०) इत्यादौ] वीचयः,—तरङ्गाः
 येषां ते, अर्णवाः,—समुद्राः, विजुःशूरे—जुसुः, शूरीभ्यः समुद्रा अपि भूपाल
 निघनीत्यातमहावासेन कुक्षिताः बभूवुः इति भावः । पुरा धान्वन्तरेः समुद्रगर्भस्थिताः
 पथात् तदुत्थमनश्च पुराणेषु प्रसिद्धम्, तथा च,—“अथोदधेर्दग्धमानात् काश्यपै-
 रमृताधिभिः । उदतिष्ठत् बहाराज । पुरुषः परमाद्भुतः ॥ अमृतपूर्यकलसं विभक्त
 वलयभूषितः । धान्वन्तरिणिति ख्यात आशुर्वेददृगिज्यभाक् ॥” इति ।

(१४४) भूभृदिति ।—भूभृतः,—राज्ञः, अभावात्—आविविनाशात्, भीताः,
 —शङ्किताः तासां, राज्ञः दिक्पालाशसमूहत्वात् पतिविभोगार्त्तानामिति भावः,
 ककुभां—दिशां, केशपाशा इव—केशमिचया एव, वितदेति ।—विततेन—वितृतेन,
 शिखाकलापेन—ज्वालानिवधेन, [“विततशिखाकलापः—” इत्यव “विततशिखि-
 कलापः—” इति पाठे,—विततेन—वितृतेन, शिखिकापापेन—अग्निमूहेन, अनङ्ग-

धूमकेतवः ककुभाम् । (१४५) धूमकेतुकरालितदिङ्मुखं
दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधूममिव अभवत् भुवनम् ।
(१४६) अष्टभासि तप्तकालायसकुम्भभ्रुणि भानुमण्डले
भयङ्करकवन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोप-
हारमिव उपजहार । (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

शिखावत्प्रभानिचयेनेत्यर्थः ; अन्यत्र,—शिविनः,—मयूरस्य, कलापेन—वर्हेण,
("शिवी वज्रौ वलीवर्हे.....। मयूरं कुकुटे.....॥" "कलापः संहतौ वर्हे...")
इति च मेदिनी) विलटाः,—उत्कटाः, कुटिलाः,—भङ्गिभ्रम इत्यर्थः, धूमकेतवः,—
उत्पातसूचनाः ब्रह्मविशेषाः, अग्रयश्च, जर्हीभ्रमूवः,—उत्तलुः ; उक्तञ्च कालिदासेन,
—“उपप्लवाय लोकाणां धूमकेतुरियोलितः” इति ; भीतानां केशपाशाश्च जर्हीभवन्ति,
अग्रेरपि जर्हज्वलनं प्रसिद्धम् ।

(१४५) धूमकेत्विति ।—धूमकेतुभिः,—उत्पातविशेषैः, अग्निभिश्च, (“स्याद्भूम-
केतुरुत्पातभेदे वैश्वानरे पुसान्” इति मेदिनी) करालितानि—भीषणीकृतानि,
व्याप्तानि च, दिशां—ककुभां, मुखानि यस्य तथोक्तम्, अत एव दिक्पालेति ।—
दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः लोकापालैः, आरब्धस्य—उत्पातशान्तये प्रक्रान्तस्य, आयु-
ष्कामस्य—राज्ञः आयुर्वर्द्धनार्थमभिलाषितस्य, होमस्य—दैवयज्ञस्य, धूमैः धूममिव—
धूमलमिव, कण्णलोहितमिवेति यावत् । उत्पातधूमवहुलवत्त्वात् तथोक्तेः ।

(१४६) अष्टेति ।—अष्टाः,—च्युताः, भासः,—दीप्तयः यस्य तथोक्ते, निष्प्रभे
इत्यर्थः, धरित्रीपतेः तदानीं भूलीकत्यागोदयोगेन तीव्रशीकीदयात् वैवर्ष्यप्रादुर्भावः
इत्याशयः, तप्तेति ।—तप्तम्—अग्न्युत्तापेन उष्णं, यत् कालायसं—कण्णवर्ष्य-
लोहविशेषः, तस्य कुम्भः,—तन्निर्मितकलस इत्यर्थः, तद्वत् बभु—पिङ्गलं तस्मिन्,
भानुमण्डले—सूर्यविवे, [अधिकरणे सप्तमी] भयङ्करेति ।—भयङ्करः,—भय-
जनकः, कवन्धकायः,—क्रियायुक्तमपमूर्च्छकलीवरं, सन्नियं छिन्नशिरःशरीरमित्यर्थः,
("कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्च्छकलीवरम्” इत्यमरः) तस्य व्याजेन—मिषेण, कोऽपि, जन-
इति शेषः, पार्थिवेति ।—पार्थिवस्य—राज्ञः, प्राणितं—जीवितं, तस्य अर्यां—तत्काम
इत्यर्थः, पुरुषोपहारमिव—नरबालमिव, उपजहार—उपहतवान्, पुरुषोपहारेण
सूर्यदेवम् आराधितवान् इव इत्युक्तेः, सूर्यमण्डलं निष्प्रभं जातं, तथा तत्र
कवन्धाकारस्य समदृश्यत इति भावः ।

१४७) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य—परिधिवत्-

भास्वरो जिष्टञ्जाजृम्भसा स्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकारं
 इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः । (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः
 प्रथमतरक्तपावकप्रवेशा इव अदहन्त अनुरक्ता दिशः । (१४९)
 क्षुतशीणितशीकराक्षारारुणिततनुः अनुसरणाय प्राहतपाटलां-
 शुक्कपट्टेव अदृश्यत वसुधावधूः । (१५०) नराधिपविनाश-

पस्य, आभीगिन—वेष्टनेन, भास्वरः,—दौष्यमानः, जिष्टञ्जिति ।—जिष्टञ्जया—
 प्रहीतुमिच्छया, आसीच्छयेति यावत्, जृम्भमाणः,—सुखं व्याददत्, यः स्वर्भानुः,—
 श्वेतः, (“तमस्तु राहु स्वर्भानुः सैहिकीयो विधुन्तुद.” इत्यमरः) तस्मात् भयं—वासः
 क्लृप्तात्, उपरचितेति ।—उपरचितः,—मण्डलाकारेण कल्पितः, राहुप्रवेशनिवा-
 षणार्थमिति भावः, अग्निप्राकारः,—अग्निमयी वरणः येन तथाविध इव, (“प्राकारो
 वरणः शालः” इत्यमरः) श्वेतभानुः,—सिताशुः, न्द्र इत्यर्घः, प्रत्यदृश्यत
 —अलक्ष्यत, सुधाशीः रक्तवर्णपरिवेष्टस्य जगदमङ्गलसूचकत्वात् इति भावः ।

(१४८) अवनिति ।—अवनिपतेः,—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य, प्रतापेन—प्रभावेण,
 क्षीयदृष्टेन तेजरेति यावत्, (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः क्षीयदृष्टजम्” इत्यमरः)
 प्रसाधिताः,—पावर्जिताः, अलङ्कृताश्च, प्रथमेति ।—प्रथमतरम्—अतिपूर्वमित्यर्थः,
 नहाराजखर्गादीहृणात् पूर्वक्षेपेति भावः, क्लृप्तः—अनुष्ठितः, पावके—अग्नौ, प्रवेशः
 तासि तापभूता इव, अदहन्त—दग्धा अभवन्, अनुरक्ताः,—वशीभूताः, लोहित-
 एवर्णा इत्या वा, अनुरागिण्यः कामिन्यश्च, अनुरागिण्यः कामिन्यः यथा पत्युर्मरणं
 निश्चितं विभाव्य तन्मरणाय पूर्वमेव अग्नौ प्रविशन्ति, तथा दिग्बन्धोऽपीति भावः,
 दिग्दाहोऽभृदिति फलितम् । एतेन दिग्बधूना स्वीयात्वमुक्तेरिति, “पतिव्रता स्वीया”
 इत्यादिलक्षणमन्वयात् इत्याशयः ।

(१४९) क्षुतेति ।—क्षुताना—चरितानामित्यर्थः, शीणिताना—रक्ताना, शीकरा-
 क्षारिण—विन्दुधारया, अरुणिता—रञ्जिता, रक्ताक्तित्यर्थः, तनुः,—कलेवरं यस्याः तथा-
 भूता, वसुधावधूः,—वसुधा—पृथ्वी एव, वधूः,—राजपत्नीति भावः, अनुसरणाय—
 पत्युर्मरणात् परं मरणाय, सङ्गमरणाय वा, प्राहतेति ।—प्राहतः,—आच्छादितः, परिहितं
 इति यावत्, पाटलाः,—रक्त इति भावः, अशुकपटः,—नस्तरूपमावरणं यया तथाभूता
 इव, अनुसरणे तादृशवस्त्रपरिधानस्यान्वयत्वात् इति भावः, सुवनभयङ्गरी रक्तवर्ति-
 त्वाभृदिति फलितम् ।

(१५०) नराधिपेति ।—नराधिपस्य—राज्ञः, विनाशिन—मरणेन, भाविना

सम्भ्रमभीतैः लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकाल-
मेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि । (१५१) प्रेतपतिप्रयागप्रहताः
पवः पटहा इव आरुन्तो हृदयस्फोटनाः पस्कायिरे निर्घातानां
घोरा निर्घोषाः । (१५२) निकटीभवद्दयससहिष्रखुरपुटीञ्जूता
इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुहृष्टयः ।

इति भावः, यः भ्रमः,—आवेगः, तस्मात् भीताः,—वस्ताः तैः, तस्य लोकपालसख-
त्वादिति भावः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः, कालेति ।—कालायस—कृष्णवर्ण-
लोहनिर्मितः, तस्य कवाट ना पुटानि—आवरणानि तैरिव, कृष्णलौहनिर्मितकवाटपर-
स्परभिरिविति यावत्, अकालेति ।—अकाले—असमये, प्राण्ड्यतिरिक्ते इत्यर्थः, ये
कालमेघाः,—नीलनीरदाः, तेषां पटलानि—हृन्दानि तैः, दिग्द्वाराणि—दिशा दार-
देशाः, अरुध्यन्त—आच्छाद्यन्त, राज्ञः प्रतापेन लोकपाला निष्कण्ठका स्वं स्वमधिकारं
पालयन्ति स्म, इदानीं तन्निधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकारिषु उपद्रवो
भविता इति आशङ्क्या कवाटावरणेन तन्निरोधयाञ्चक्रुः इति भावः, अकालमेघो-
दयरूपा उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः ।

(१५१) प्रेतैति ।—प्रेतपतेः,—अन्तकस्य, प्रयागे—यात्रार्थाः, प्रहताः,—
ताडिताः, पटवः,—गम्भीररवा इत्यर्थः, पटहा इव—वादित्रमेदा इ-
आरुन्तो,—नदन्तः, हृदयस्फोटनाः,—हृदयविदारिण इत्यर्थः, निर्घातानां—
“यदन्तरीक्षे बलवान् नारुतो मन्ताहतः । पतत्वधः स निर्घातो जायते बाधु-
सम्भनः ॥” इत्युक्तलक्षणां परस्परप्रहतबाधुविशेषाणां घोराः,—दारुणाः, निर्घोषाः,
—शब्दाः, पस्कायिरे—वह्निधरे, उद्भवनं इत्यर्थः, हृदयकम्पनीञ्छब्धानीङ्गसस्य
जगज्जीवदारुणदुःखनापकत्वात् इति भावः ।

(१५२) निकटीभवदिति ।—निकटीभवन्—समीपमागच्छन्, यदस्य—कृता-
न्तस्य, राज्ञः प्राणानामादातुरिति भावः, यो सहिषः,—नाहनमित्यर्थः, तस्य खुराणां
—शफानां, पुटैः,—युगलैः, उञ्जूता इव—उत्क्षिप्ता इव, [“खुरपुटीञ्जूताः” इत्यत्र
“खुरपुटीञ्जूताः” इति पाठे,—खुरपुटेभ्यः उञ्जूताः,—सञ्जाताः, उद्गता इत्यर्थः]
क्रमेलकेति ।—क्रमेलकस्य—उद्गस्य, (“उद्ग्रे क्रमेलक-मय-महाङ्गाः” इत्यमरः)
कच इव—कोश इव, लोमानि इव इति यावत्, (“नाचः कोशः शिरोरुहः” इत्यमरः)
कपिलाः,—धूसराः, पांशुहृष्टयः,—रजोवर्षणानि, द्युमण्यैः,—मूर्त्यस्य, (“तूरमूर्त्यार्व्य-
सादित्य...। द्युमणिस्ररणिर्मितः...” इत्यमरः) भास—स्यानम्, अन्तरीक्षमित्यर्थः,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो
 ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उ२ तौ
 नभसो ववाशिरि शिवानां राजयः । (१५४) राज-
 धामनि धूमायमानावरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्ण-
 केशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिभाः कुलदेवतानाम् ।
 (१५५) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिन-

धूसरीचक्रुः,—धूमवर्णीकृतनन्तः, छादयामासुः इति भावः, महापुरुषनिपातरूपधोर-
 निभवादिवीधक्तः पाशवृष्टिरूपोन्वातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः ।

(१५३) विरमेति ।—विरस—कठोर, [“विरस—” इत्यत्र “विसर—”
 इति पाठे,—विसर—विसरं यथा तथा, उच्चैरित्यर्थः] विरुनन्ति—नदन्तीति
 तवीक्ताना, कर्कशनिनादिनीनाम् इत्यर्थं, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखीनां, शिवानां राजयः,
 —शगालवृन्दानि, शिखिनः,—अग्ने, ज्वालाः,—शिखाः, प्रतीच्छन्त्य इव—गृह्यन्त्य
 इव, जिष्टुश्च इव इति यावत्, तन्निखाया विवृतमुखीनां तासां मुखान्तः ज्वलदग्नि-
 क्तं परिदृश्यमानत्वादिति भावः, नभसः,—आकाशात्, पतन्तीः,—भ्रमन्तीः,
 उल्काः,—ज्व गन्मृगप्रलम्बदण्डमुद्गराद्याकाशतितेजोनिशिषान्, “बृहच्छिखा च सूच्याग्र
 रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौनप्यी च प्रमाथेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥” इत्युक्तवचनः
 इत्यर्थं, ववाशिरि—आहतयन्ति तदा, तदानीम् उल्कामुख्यः नदनेभ्यः अग्निशिखा उद्गीर्ष्ये
 कठोरं न्यनदन् उल्कापाताश्च अभवन् इति वान्यार्थः ।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरे, धूमेति ।—धूमायमानेन—धूसमुद्गस्-
 न्निति धूमायमाने तेन, क्षेत्राभ्यङ्गानावात् क्लेशेत्यर्थः, नानरीविभागेन, केशनिचयेन
 इत्यर्थः, विभावितः,—प्रकटितः, विकारः,—निकृतिभावः वासा ता, अत एव
 प्रकीर्णैति ।—प्रकीर्णेन—विच्छिन्नेन, समन्तादालुलायितेन इति यावत्, केशपाशेन—
 कुन्तलकलापेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः, शोका,—शुक् याभि ता इव, प्राकाशन्त
 —अराजन्त, शोकार्चा इव अलक्ष्यन्त इति भावः, गृहदेवप्रतिमाना स्वयमर्चा-
 प्रसाधनभङ्गारविसर्दस्य देशतापकरत्वज्ञापनात् इति बोध्यम् ।

(१५५) उपसिंहासन—सिंहासनस्य समीपे, कुलदेवतानां राज्ञो वा इति
 ज्ञानं, [“अन्ययं—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना सामीप्यार्थेऽन्यथीभावः] आकुलं—
 अकुलं, कालेति ।—कालरात्रेः,—सर्वजन्तुभरणीपलक्षितायाः कल्पानारात्रेः

वेणीवन्धविश्रंसं विश्वाखं वक्षाम भ्रामरं पटलम् । (१५६) अटताम्
अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशास व्याक्रोशी वाससानाम् ।
(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरस-
पिशितपिच्छलोहितं चञ्चच्चुः उच्चैः उच्चखान् खण्डं क्षणिकस्य
कूजन् जगद्भ्रः । सहीत्यातदूबमानश्च कथमपि निन्य निशाम् ।

(१५८) अन्यस्त्रिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात् द्रुत-

सहाररजन्या, इत्यर्थः, चतुष्टय्या इति भावः, विधूमानः,—वितार्थभाणः, वजिनः,
—कुटिलः, (“हजिन कलाषे क्षीव केशे नः कुटिले विदुः इति मेदिनी) यः
वेणीवन्धः,—केशवन्धः, केशविन्वास इति यानत्, तस्य विश्रंसः,—विनासे तं,
विश्राण—दधानः, आसन पटल—भ्रगरद्वन्द, वक्षाम—धमति स्त, सिन्धुसुन परितः
अन्तःपुरात् द्विरेषमज्ञानासाकुलभ्रमण ले कामज्जलमूचकम् इति भावः । अत्र अन्यस्य
विभ्रस कथयन्त्यो विभ्रसु इति वेणीवन्धस्य विश्रंससिव पिच्छसमिति विन्वानुविन्वप्रतीतेः
निदर्शनाऽलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“सम्भवनं वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवनं वाऽपि कुतश्चित् ।
यत्र विन्वानुविन्वत्व बोधयेत सा निदर्शना ॥” इति ।

(१५६) अटतामिति ।—अन्तःपुरस्य—अवरोधस्य, उपरि—उर्ध्वदिशि, अटतां
—सञ्चरता, वाससाना—काक्षाना, व्याक्रोशी—विकृतशक्तविश्रंसः, क्षणमपि—
क्षणिककालमपि, न शशास—न निहत इत्यर्थः, अतिरलङ्कारशजरट्टिताना जनपद-
भीतिसञ्चारकत्वात् ।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात्—मण्डलाकारशशरःजच्छतलभ्यात्, श्वेतातपत्रस्य
समाजा एव धार्यमाश्रितादिति भावः, सरस इति ।—सरसम्—
अपर्युषिततया शोणितार्द्रं सद्यस्कम् इति भावः, पिशितपिच्छं—मासखण्डं,
तदत् लोहित—रक्तम् । चञ्चच्चुः—चञ्चन्ती—आनिषलीमेन स्फुरती, चच्चुः—
तीटिः यस्य तथाभूतः । उच्चखान्—उत्खातवान्, उच्चाटितवान् इत्यर्थः । कूजन्—
विरन्न नदन्, जगद्भ्रः,—वारन्—स्यविरः, दृष्टः,—“शकुनि” इति प्रसिद्धः
पक्षिविशेषः । महेति ।—महद्भिः,—प्रबलैः, अतिभयजनकैः इति भावः उच्चाते,—
प्रागुक्ते अशुभसूचकैः भूकम्पादिसि, दृश्यमानः,—सन्तप्यसाधः, हर्ष इति शेषः ।

(१५८) “अन्यस्त्रिन्” इत्यस्य “बेला इति ना. १ उशीवत्याः प्रतीहारी
आजगाम” इति श्रुतेः सखन्धः । अस्य—दर्पस्य, समीप—निकटं, [दान्-
कृत्स्नार्थो पुंत्] (६।३।१८ प्रा०) इति ईक्षम्] राजकुलात्—राजभवनान्

गतिवश-विशीर्यमाणालङ्कार-भाङ्गारिणी विजयघोषणेव
 विषादस्य, (१५८) आकुलचरणचलतुलाकोटिक्लिखितवाचालिताभिः
 उद्गीवाभिः किम् ? किम् ? इति पृच्छमानेव दूरादेव भवन-
 हंसीभिः, (१६०) खलितविशालश्रीशिशिञ्जानरशनानु-
 वाविणीभिश्च वाप्यान्वा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः,
 (१६१) अदृष्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टरुदिरपटलेन
 पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखञ्च आच्छाद्य प्ररुदती,

राजान्तःपुरादित्यर्थः, वेदां विशिनष्टि, द्रुतेति ।—द्रुतगतिवशेन—शोभनगमनवेगेन,
 विशीर्यमाणैः—खलङ्गिः, अलङ्कारैः—भूषणैः, भाङ्गारिणी—भाङ्गारप्रवृत्तती, अत
 एव विषादस्य,—द्रुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयख्यापनी इव, वीर्यरटना इव
 इत्यर्थः, विजयिणां त्वरितजयघोषणाप्रचारस्य स्वाभाविकत्वात् इति भावः ।

(१५८) आकुलिति ।—आकुलयोः,—अस्थिरयोः, सर्वाविषमस्थानानव-
 घोषेन विक्षिप्तयोरिति भावः, चरणयोः,—पादयोः, चलन्त्योः,—चलन्त्योः, तुला-
 कोट्योः,—नूपुरयोः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटी मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियान्” इत्यमरः)
 क्षणितेन - रणितेन, वाचालिताः,—मुखरीकृताः ताभिः, मञ्जीरराविणीनां हंसीनां
 नूपुररवश्रवणेन तद्गुणरक्षणशीलत्वादिति भावः, उद्गीवाभिः,—उन्नमितकन्धराभिः,
 भवनहंसीभिः,—गृहपालितहंसीभिः, पृच्छमाना—अनुयुव्यसाना, अतिव्यग्रसञ्चरणं
 किसर्थे क्रियते ? इति प्रश्नः कृत एव इति भावः ।

(१६०) वाप्यान्वा—अश्रुपूरण दृष्टिशक्तिहीना इति वाचत्. वाः श्लोकादिति
 भावः, अत एव खलितेति ।—खलितानां—खस्यानात् भ्रष्टां, शिथिलीभूतानित्यर्थः;
 शोण्यां—नितम्बे, शिञ्जानां—स्नान्तीं, रशनां—काञ्चीम्, अनुकवन्ति—अनुनदन्तीति
 तथोक्ताभिः, गृहसारसीभिः,—भवनसारसारस्योपिदृभिः, ससिति ।—समुपदिश्यमानः,
 —प्रदर्शयमानः, मार्गः,—पथाः यस्याः पथो वा तथोक्ता, दृष्टिर्निश्चे पथप्रदर्शनस्य
 सञ्जनाचारत्वात् इति भावः । सारसयोपितः रशनारशनवत् स्वन्ति इति प्रसिद्धिः ।

(१६१) अदृष्टेति ।—अदृष्टस्य—अलक्षितस्य, महाचोभात् व्यस्ततया
 वाप्यान्वतया वेति भावः, कवाटपट्टस्य—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण,
 स्फुटितात्—आहत्यात्, विदीर्णात् इत्यर्थः, ललाटपट्टात्—भालफलकात्,
 निमृत्तमिति श्रेष्ठः, यत् रुदिरपटलं—रक्तनिचयः तेन, रक्तांशुकस्य—रक्तवस्तस्य,
 पटान्तेन इव—अञ्जलेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुण्ठय ।

१६२ सन्तापविल्विलीनकनकवलयरसधारामिव वेदलताम्
उत्पृजन्ती, (१६३) मुखमरुतरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं
फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकार्षन्ती, नञ्जांसस्रंसिना
अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणैव शीकोचितेन
धम्मिल्लरचनारहितेन शिरीरुहसञ्चयेन चञ्चता प्राहतकुचा,
(१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनातास्त्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः
अत्युष्णाशुप्रमार्ज्जनप्रदग्धम् इव कारकिशलयं धुनाना,

(१६२) सन्तापेति ।—सन्तापस्य—शीकजीत्तापस्य बलेन—वेगेन, विलीनस्य
—गलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकङ्कणस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वेद-
लता—प्रतीहारत्वेन स्वेन प्रियमाणा वेदयष्टिम्, उत्पृजन्ती—पातयन्ती ।

(१६३) मुखेति ।—मुखमरुता—मुखबायुना, मुखनिःसृतेन शीकीरुहदीर्घ-
निद्रासेन इति भावः, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा ता, मुखितामिति चञ्चलानिति वा भावः,
[“तदस्य—” (शु. २।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्ती—प्रेङ्खन्तीम्, उत्तरीयांशुकपटीम्
—उत्तरासङ्गबसनं, फणिनी—भुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—कञ्चुकमञ्जरीमिव, आकार्षन्ती
—निरुन्धाना इत्यर्थः, नैकल्येपि स्त्रीजनस्वभावसिद्धाचारात् इति भावः । नञ्जास-
स्रंसिना—नञ्जे—आनते, असे—स्फुटदेशे, स्रंसि—लम्बते इति तथोक्तेन,
अनिलविलोलेन—मरुत्तरलेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति ।—तमानस्य—
कालकृन्नाख्यहृत्समेद्रस्य, चीरचीवरेणेन—सूक्ष्मत्वगुणेण बसनेनेव, शीककानि तददास-
यद्वेषस्याचारात् इत्याशयः, शीकोचितेन—शीकासमययोग्येन, धम्मिल्लरचनारहितेन
—असंयतेन, बन्धनरहितेनेत्यर्थः, (“धम्मिल्लः सयता कचाः” इत्यमरः) चञ्चता—स्फुरता,
शिरीरुहसञ्चयेन—केशनिचयेन, प्राहतकुचा—आच्छादितस्तनी ।

(१६४) कुचेति ।—कुचग्रीः,—स्तनयो, ताडनम्—आघातः, तेन या पीडा
—व्यथा तथा, समुच्छूनेति ।—समुच्छून—सम्यक् स्वीतम्, आतामम्—आरक्तं,
श्यामञ्ज—हृत्पृच्छ, तलं यस्य तथाभूतम् अत्युष्णेति ।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्तान-
नाम्, अतिजीर्णिकात् इति भावः, अशुष्णा—नेत्रजलानां, प्रमार्ज्जनेन—प्रीञ्चनेन,
प्रदग्धं—प्रकर्षेण पुष्टमिव, कारकिशलयं—हृत्पल्लवः, धुनाना—कम्पयन्ती, सञ्चाल-
यन्ती इत्यर्थः, शीकावेगेन त्वत्सि काराघातम् अशुष्प्रमार्ज्जनं तथा दुतगमनवशत्
दृप्तकान्धनञ्च कुर्वतीति भावः ।

(१६५) चक्षुर्निर्भरे शीर्यति स्रपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय
 स्वकपीलतलप्रतिविम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचन-
 प्रवृत्तैः तरलैः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवस-
 सपि दहन्ती इव “क्व कुमारः ? क्व कुमारः ?” इति पुरुष
 पृच्छन्ती, वेलिति नास्त्रा यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम ।
 (१६७) विषमलोकलोचनप्रत्युद्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्त-
 हस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्त दशनदीधिति-
 धाराभिः आधूसरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती,—“देव ?

(१६५) शीर्यति—गलति, प्रसरतीत्यर्थः, चक्षुर्निर्भरे—नेत्रवारिप्रसवणे, (“उत्सः
 प्रसवणे वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) खेति ।—स्वस्र—आत्मनः,
 कपीलतले—गण्डदेशे, अविरलनयनजलेन प्रचालनादतिस्वच्छे इति भावः,
 प्रतिविम्बितं—प्रतिफलितम्, आसन्नलोक—पार्श्ववर्तिनं जनमित्यर्थः, स्रपयन्ती इव—
 ज्ञानं कारयन्तीव, कृतज्ञानस्याचारवतः शरीराहवनाय ह्यशानुप्रवेशाधिकारात् इत्याशयः ।

(१६६) लोलैति ।—लोलात्—चञ्चलात्, लोचनात्—जयनात्, प्रवृत्ताः,—
 निःसृताः तैः, तरलैः,—स्फुरद्भित्यर्थः, तारकांशुभिः,—तारकाया,—कनी-
 निकायाः, (“तारकाऽङ्गः कनीनिका” इत्यमरः) अंशुभिः,—सयूखैः, श्यामायमानं—
 मलिननायमानम् । आत्मदुःखेन—स्वीयशोकसन्तापेन इत्यर्थः, दहन्तीव—धस्ती-
 कुर्वन्तीव, दग्धश्च श्यामो भवतीति भावः ; एतेन तदा अपराहः सञ्जातः इति
 सूचितम् । पुरुषम्—अनियतं जनं, यं कश्चित् पश्यति, तमेवेति भावः । प्रतीहारी
 —द्वाररक्षिणी ।

(१६७) विषण्णैति ।—विषण्णानां—विषादयुक्तानां, [“रदाभ्यां—” (८२।४२
 पा०) इत्यादिना निष्ठायाः, धातोर्दकारस्य च गत्वम्] लोकानां—जनानां,
 लोचनेः—नयनैः, प्रत्युद्गता—प्रत्युत्थिता, दिव्याः प्रतीहारीत्वात् सम्मानप्रदर्श-
 नार्थमिति भावः । कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला—कुट्टिमे—गृहाभ्यन्तरतले,
 न्यस्ते—निहिते, हस्तयुगले—कण्ठे यथा तथाभूता, सूतल-
 स्रष्टकरंति यावत्, शोकचामतया स्यातुमसासर्थात् अदलम्बनार्थं, प्रभुसमीपे
 तादृशाचारप्रदर्शनस्य अनुजीविनाम् अवश्यं कर्तव्यत्वाद्वा इति भावः, गलन्तीभिः,—स्व-
 न्तीभिः, दशनदीधितिधाराभिः,—दन्तकिरणपरम्पराभिः, विसलवारिधारावत् प्रतीय-
 क्षानाभिरिति भावः, शुष्यन्तं—शोषमापद्यमानं, शोकसन्तापादिति भावः, अत्

परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्सरि किमपि अध्वसितं देव्या” इति ।

तस्मात् (१६८) अपरम् आलम्ब्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इव आतङ्गेन अप्रतिपत्तिः आसीत् ; आसीच्च अस्य चेतसि (१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य,—“बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्लनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उल्थापयति, न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्लोशस्य कायम्” इति । उल्थाय च

एव आधूसरम्—आपाण्डुम्, अवरम्—अधोरदनच्छदं, सिञ्चन्तीन्—आर्त्रीकुर्वन्तीन्, अधीमुखी—अननतवदना । लोकेऽपि सर्वे अध्वस्यद्रव्यसिञ्चनकाले अधीमुख्या भवन्तीति दृश्यते । भर्त्सरि—स्वासिनि, राज्ञि प्रक्षान्तरवर्द्धने इति यावत् । किमपि—अनिर्व्वचनीयम्, अतिशीघ्रतया वक्तुमशक्यमिति भावः । अध्वसितम्—उदयुक्तं, देव्या—यशोवत्या ।

(१६८) अपरम्—अन्यत्, अशुभमित्यर्थं, शोकाकारणमिति भावः । च्युत इव—अष्ट इव, सत्त्वेन—बलेन, अतिदुर्बल इत्यर्थः । द्रुत इव—गलित इव, दुःखाभुविनिमय इत्यर्थः, अतिकारुण्यरसोद्रेकात् इति भावः । आचान्त इव—निपीत इव, चिन्तामय इत्यर्थः । तुलित इव—लघुतां गीत इव, तापेन—उत्पन्ना, शोकाग्निनेत्यर्थः, शोकावसन्न इति यावत् । अङ्गीकृत इव—क्रीडनिर्हित इत्यर्थः, आतङ्गेन—शङ्कया, शयान्तात्न इत्यर्थः । अप्रतिपत्तिः,—इतिकर्तव्यताविमूढ, मूर्च्छित इत्यर्थः, [अत्र च्युतत्व-द्रुतत्वादीन् सर्व्वासामेव क्रियाणाम् उल्कटैककौटिकसशयीदयादुल्कोच्चाजलद्वार ।

(१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य—लब्धचेतस्य । बहुशः,—बहुवारान्, पुनःपुनरपीत्यर्थः, कठिने—दृष्टे, अश्लनी—प्रस्तरे, लोहप्रहारः,—लौहाघात इव, निरनुक्लोशस्य—निर्द्वेषस्य, निहुरस्येति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अन्तःकरणे, निपतन्—आभिषङ्गित्यर्थः, दुःखाभिषङ्ग,—दुःखाभिघातः, हुतभुजम्—अग्निम्, उल्थापयति—पनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भावः, यथा लौहाहताङ्गि कठिनप्रस्तरात् अग्निरुत्तिष्ठते, न तु स प्रस्तरः तदुद्धृतेन तेन दग्धी-क्रियते, तथा पाषाणकठोरे मम हृदयेऽपि पुनः पुनरापतन् दुःखातिशयः शोकाग्निं प्रवर्द्धयत्येव, न तु तेनाग्निना सा निःशेषं दहति, अही ! कष्टम् इति निष्कर्षः ।

त्वस्मात्पुत्रःपुरम् अगत् । (१७०) तत्र च मर्तुमुद्यतानां
 राजमहिषीणाम् अशृणोत् दूरादेव,—“तात ! चूत ! चिन्तय
 आत्मानं, प्रवसति ते जननी । वत्स ! जातीगुच्छ ! गच्छामि
 आपृच्छस्व माम् । मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि
 भवनदाडिमलते ! । रक्ताशोक ! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्ण
 धूरपल्लवभङ्गापराधाश्च । (१७१) पुत्रक ! अन्तःपुरबालवकु
 लक ! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित ! दृष्टोऽसि । वत्से ! प्रियङ्गु-
 लतिके ! गाढम् आलिङ्ग मां, दुर्लभा भवामि ते । भद्र ! भवन-

(१७०) “तत्र” इत्यस्य “राजमहिषीणामशृणोत्.....इत्येवंप्रायानालापान्”
 इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तात !—वत्स ! चूत !—आस ! आत्मानं—स्वं, चिन्तय—स्वस्थं
 योगक्षेमं स्वयमेव सम्पादयेति यावत् । जननी—उत्पादिका, प्रवसति—
 दूरं गच्छति । या त्वामुत्पादितवती इत्यन्तं कालं पालितवती च, सा इदानीं
 स्वामिजीवननैराश्यात् परलोकं गच्छतीति भावः । जातीगुच्छ !—जातीस्तवक ! मां—
 ते जननीं, पालयित्वैमिति यावत्, आपृच्छस्व—सम्भाषस्व, पुनः समागमाभावात्
 इति भावः, [“आङ्घ्रिं नुप्रच्छोः” (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । अनाथा—निराश्रयाः,
 कीदृशयोगेन पोषिकाऽभावादिति भावः । भवनदाडिमलते !—गृहप्राङ्गणरोपित-
 दाडिमवृक्ष ! इति यावत् । रक्ताशोक !—रक्तपुष्पाशोकवृक्ष ! पादप्रहाराः,—
 चरणताडनानि, “पादाहतः प्रमदथा विकसत्यशोकः” “पादाघातादशोकं विकसति”
 इति च कविसमयसिद्धेः, कर्णेति ।—कर्णपूरार्थं,—कर्णभूषणार्थं, पल्लवानां—
 किसलयानां, भङ्गाः,—छेदानि एव, अपराधाः,—दोषाः, मर्षणीयाः,—
 सौढव्याः, क्षन्तव्या इत्यर्थः ।

(१७१) पुत्रक !—वत्स ! कृत्विमपुत्र ! इति वा, अन्तःपुरबालवकुलक !—अवरोधस्थ
 जवकेशरक ! वारुणीति ।—वारुणी—मदिराविशेषः, तस्या गण्डूषः,—मुखपूरणं,
 मुखपूरणमदिरारस इत्यर्थः, तस्य ग्रहणेन—लाभेन, स्वप्नसूनविकाशकदोहदव्यापारं
 सत्सकाशादिति भावः, दुर्ललित !—दुर्विनीत ! मदीन्मदयोगात् अन्यस्मादपि
 ब्रह्मादृत इति भावः, “शोकं नहति वकुली मुखसौधसिक्तः” “वकुलं योषिता-
 मास्यमद्यैः” इति च कविसमयसिद्धेः, दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि,
 अतःपरं न द्रक्ष्यसि शरीरपरिव्यागात् इति भावः । गाढं—निर्भरम् । ते—तव, दुर्लभा—

हारसहकारक ! दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः, अपत्यमसि ।
 स्नातः ! (१७२) पञ्जरशुक ! यथा न विस्मरसि मां, किं व्याह-
 रसि ? दूरीभूताऽस्मि ते । शारिके ! स्वप्ने नः समागमः पुन-
 र्भूयात् । स्नातः ! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् ?
 (१७३) अश्व ! सुतवत्पालनीयमिदं हंसमियुनं, मन्दपुण्यया मया
 न सन्भावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोत्सवः । (१७४) मातृ-
 वत्सले ! निवर्त्तस्व गृहहरिणिके ! । समुपनय सौविदस्व !

दुष्प्राणा, अदर्शनीयेति यावत् ; [ननु “न लीकाव्यय—” (२।३।६९ पा०)
 इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् दुर्लभेति खलर्घप्रत्ययान्तस्य कर्त्तरि “ते” इत्यत्र कर्षं
 षष्ठी ? इति चेत् अतोच्यते—“सर्वोऽयं कारकषष्ठाः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्वादेव”
 इति दीक्षितवचनात् अनागत्या शेषे षष्ठी इति वक्तव्या, कर्त्तृपदान्तरमतोऽस्मिन्मिथ्याकाले-
 नाप्यङ्गीकरणीयमिति विवेकः] । भवनहारसहकारक !—गृहहार-
 रोपितातिशुरभिचूततरी ! निवापतोयाञ्जलिः,—निवापः,—पितृलोकासुद्दिश्य
 स्नानं, (“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) तत्कार्त्तृभूतं यत् तीर्थं—जलं,
 तर्पणसलिलमित्यर्थः, तत्पूर्णाः अञ्जलिः,—युक्तकारगृहीतसलिलमित्यर्थः, दातव्यः,—
 देयः, त्वया इति शेषः, अपत्यमसि—पुत्रोऽसि, अपत्यकृत्येषु निवापादिकर्त्तव्येषु
 अवश्यकर्त्तव्यतया विधानात् इति भावः ।

(१७२) पञ्जरशुक !—पिञ्जरस्थकीर ! यथा मां न विस्मरसि, तथा कार्ये-
 मिति शेषः । व्याहरसि ?—ब्रवीषि ? यद्वा,—न विस्मरसि माम् इति किं
 व्याहरसि ?—किमर्थं ब्रवीषि ? मृताऽपि त्वां न विस्मरामि इति भावः । ते—तद्य,
 त्वत्समीपादित्यर्थः । मार्गलग्नं—मार्गं—पथि, लग्नः,—संसक्तः तं, मार्गरोधक-
 मित्यर्थः, मयि दृढानुरागात् इति भावः, गृहमयूरकं—गृहपालितमयूर-
 श्रावकम् ।

(१७३) अश्व !—स्नातः !, हंसमियुनं—हंसदम्पती, सुतवत्—पुत्रवत्, पालनीयं—
 दत्तेन पालनीयम् । मन्दपुण्यया—अपुण्ययेत्यर्थः, अपुण्ययेति यावत् । सन्भावितः,
 —सम्पादितः । चक्रवाकयुगलस्य—कोकदम्बस्य ।

(१७४) मातृवत्सले !—मातृभक्ते ! गृहहरिणिके !—गृहपालितचक्रहरिणि !
 निवर्त्तस्व—प्रतिनिवृत्ता भव, अतःपरं मया सह मा गच्छेति भावः ।

वल्लभवल्लकीं, परिष्वजे तावत् एनाम् । चन्द्रसेने ! (१७५) सुदृष्टः
 क्रियतामयं जनः । विन्दुमति ! इयं ते अन्या वन्दना । चेष्टि !
 सुच चरणौ । आर्ये ! कात्यायनिके ! किं रोदिषि ? नीताऽस्मि
 दैवेन । तात ! कञ्चुकिन् ! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि ?
 धात्रेयि ! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि ? अग्नि ! गृहाण
 माम् अपश्चिमां कण्ठे । कष्टम् ! न दृष्टा प्रियसखी मलयवती ।
 कुरङ्गवति ! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः । सानुमति !
 अयमन्त्यः प्रणामः । कुवलयवति ! एष ते अवसान-
 परिष्वङ्गः । मल्यः । चन्तव्याः प्रणयकलहाः” इत्येवंप्रायान्
 आलापान् ।

(१७७) दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं, दत्तसर्व-

सौनिदह ।—कञ्चुकिन्; (“सौनिदहाः कञ्चुकिन.” इत्यमरः) वल्लभवल्लकी-
 —प्रियवोणा, समुपनय—समुपस्थापय । एना—बहूनिमित्यर्थः, परिष्वजे—
 आलिङ्गानि ।

(१७५) सुदृष्टः,—प्रीत्या अनलोक्तिः । अन्या—चरमा । मुच—त्यज ।
 दैवेन—निधना, दौर्भाग्येण इत्यर्थः । अलक्षणा—दुर्लक्षणा । धात्रेयि—उपमाह-
 तनये । आत्मानं धारय—धैर्यमनलम्बस इत्यर्थः । अपश्चिमान्—अपुन, आगामिनौ-
 मित्यर्थः । कष्ट—खेद, दुःखकरमेतदित्यर्थः ।

(१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः,—प्रार्थनाऽञ्जलिः, प्रस्थानकालिकः समाप्रार्थनाय करदय-
 सयोग इत्यर्थः । अन्त्यः—चरमः । अवसानपरिष्वङ्गः,—शेषालिङ्गनम् । चन्तव्याः,—
 कर्षयितव्याः, प्रणयकलहाः,—प्रेमनिवादाः, तेना जीवनाबाधत्वात् इति भावः ।
 एवंप्रायान्—उक्तपभूयिष्ठानित्यर्थः ।

(१७७) “दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं, दत्तसर्व-
 आलापैः, प्रागुक्तेरिति यावत्, दह्यमान—भक्ष्यमानमापयमानम्, अतिसन्तापकत्वात्
 इति भावः, श्रवण—श्रोत्रेन्द्रिय यस्य तथाभूतः । मातप निशिनष्टि, निर्यान्तो-
 मित्यादि ।—निर्यान्ती—निर्गच्छन्तीम्, पन्तःपुरादिति शेषः । दत्तेति ।—दत्तानि—
 वितरितानि, प्रातसात्वृत्तानौत्यर्थः, सर्वाणि—समयाणि, रूपतौ द्वितानि

स्वापतेयां, (१७६) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव
जातवेदसं पत्युः पुरः प्रविच्यन्तीं, प्रत्यग्रज्ञानार्द्रदेहतया श्रिय-
मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उल्लितां, (१७६) कुसुम्भ-
बभ्रुणी वाससी विविमिव तेजसी साम्थ्ये दधानां,

स्वापतेयानि—जनानि, साधितानि यौतुकादिद्व्याणि इत्यर्थः यथा ता,
[“पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ् । “द्रव्यं विभक्तं स्वापतेर्यं
रिक्त्यस्तस्य भनं बभ्रु” इत्यमरः] महाराजमङ्गलार्थम् अर्थिसात्कृतात्मसम्बन्धनामित्यः ।

(१७६) गृहीतेति ।—गृहीतानि—स्वीकृतानि, रणाय मरणस्य वा
प्रसाधनानि—अलङ्काराः, सहमरणीचितरक्तबसन इत्यर्थः यथा तयोक्ताम् ।
जानकीमिव—जनकदुहितरं सीतामिव, इत्युपमा, वैदेही यथा पुरा लक्षा
स्वयङ्कार्यं पत्युः समचमेन बभ्रौ आत्मानं निरुद्धवती तथेत्यर्थः, तथा हि अन्नारीहस्य-
धर्म्यं मृतस्य पत्युः प्रज्वलन्नितायामेव सतीनां प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात्
बौद्धतः पत्युः पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्याः सीतायाः साम्यं प्रदर्शितम्, एवमभूर्तं निदर्शन-
मतीव दुर्लभमेव, अत्र तु एतानानेन विशेषः यत् तत्र स्वयङ्गिप्रदर्शनार्थम्, इह तु
बौद्धतपि पत्यौ भावि-तदिरहजशीकं सोढुमशक्नुवन्तया प्रागेव चितायामारीहस्यमिति,
एवञ्च उपमागतासादृश्यादिनिबन्धनदीपः न शङ्कनीय इति । जातवेदसम्—अग्निम्,
(“अग्निर्वैश्वानरो बभ्रुः ... जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) पुरः,—अग्रतः,
प्रविच्यन्तीं—प्रवेष्टुमेषिष्यन्तीम्, अग्ररन्तरेष्यन्तीम् इत्यर्थः । प्रत्यग्रेति ।—प्रत्यग्रेण—
नवेन, अचिरकृतेन इति यावत्, स्वानेन—आप्तानेन, आर्द्रं,—सिक्तं, देहः,—
अवयवः यस्याः तस्या भावः तत्रा यथा हेतुना, ज्वलने प्रवेष्टुनामिव अग्निप्रवेशात्
पूर्वं हतस्वानेन पुरुषेण तथा स्त्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः, श्रियमिव—लक्ष्मीमिव,
अथमाननीरनिघेरां भावत्वेन उत्थितिकालिकसादृश्यसत्त्वात् इति भावः ।

(१७६) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भन्तं—महाराजनेत्यपरा स्नानमस्थानतपुष्पन्तं,
बभ्रुणी—पिङ्गले, (“बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिभु” इत्यमरः) वाससी—बसने, परिधेय-
मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, साम्थ्ये—सम्भ्याकालीने, तेजसी
—सूर्या-चन्द्रमसी इत्यर्थः । इहीभयोरुपमानोपमेययोः अनैधर्म्यप्रसाम्यसत्त्वादुपमा ।
अदि सायं युगपत् इयोः तेजस्विनीः उदयास्तमयनकृतसत्ताया निषेधः कश्चित्
आशङ्कते, तदा तेजःपदस्य तेजस्वर्यकता परिहृत्य दौमत्यकता ऊररीकरणीया,
तथा च साम्भ्यरागौ इव लोहितायमाने वाससी बसानामित्यर्थः ।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागाम्बकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टा-
शुकमिव विधवासरणचिह्नम् अङ्गलम् उदहन्ती,
(१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावलम्बिना स्फुटितहृदय-
विगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वती, (१८२) तिर्य्यक्कुटिल-
कुण्डलकोटिकण्ठकाकण्टतन्तुना हारेण वलितेन सितांशुक-
पाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्ती, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

(१८०) ताम्बूलेति ।—ताम्बूला ि—पर्यायां, पुनः पुनः चर्चितानामिति भावः,
दिग्ध,—लिप्तः, घनीभूत इति भावः, रागः,—लौहित्यम्, अम्बकार' इव—तमः इव,
स्वाभाविकदीर्घेश्वरकालात् आवरणभूतः इत्यर्थः यस्मिन् तादृशः, [उपमितसमासः]
शोऽधरः,—अधीरदनच्छदः, तस्य प्रभापटलेन—युतिपुञ्जेन, पाटलम्—अरुणं, पद्मशुक-
मिव—रक्तपद्मसनमिव, विधवेति ।—विधवाना—पतिहीनाना, पत्युपरमानन्तरं
सहमरणप्रवृत्तानामिति भावः, सरणचिह्न—सहगमनलक्षणं, रक्तपरिच्छेदादिकमिति
श्लेषः, अङ्गलम्—अङ्गासक्तम् । [“ताम्बूल-पटलपाटलम्” इत्यत्र “ताम्बूलदिग्ध-
रागाम्बकारप्रभापटलं पाटलम्” इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, तत्र ताम्बूल-
दिग्धरागाम्बकाराधरस्य प्रभायाः,—युतेः, पटलं—समूहः यत्र तादृशम्, अत एव
पाटलं—रक्तवर्णं, पद्मशुकमिव इति योजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पद्मशुक-
विशेषणत्वेन अर्धगरीयस्त्वमिति भावः] ।

(१८१) रक्तेति ।—रक्तं—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्रं—गलदेशनिहिततन्तुः तेन,
कुचान्तरावलम्बिना—सनान्तरविलम्बमानेन, स्फुटितेति ।—स्फुटितात्—विदी-
र्णात्, भर्तृशोकेन इति भावः, हृदयात्—वक्षसः, विगलितानि—क्षुतानि, यानि
रुधिराणि—शेषितानि, तेषां धाराशङ्का—प्रवाहसंशयं, कुर्वती—जनयन्ती,
लोकाणां द्रष्टृणामिति भावः ।

(१८२) तिर्य्यगिति ।—तिर्य्यक्—वर्धं यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमता,
कुण्डलकोटिकण्ठकेन—कर्णभूषणग्रन्थ्या, आकण्ठः,—आक्रान्तः, तन्तुः,—सूत्रं
स्य तेन, वलितेन—वेष्टनकारिणा, हारेण—एकावल्या, सितांशुकपाशेनैव—श्वेत-
पसनरूपरज्ज्वा इवेत्यर्थः, उत्पीडयन्तीम्—उदधतीम् इव लक्ष्यमाणां,
फहाञ्जीकाकुलत्वात् इत्याशयः ।

(१३) सरसेति ।—सरसैः,—शार्ङ्गैः, ँ,—वाञ्छीकैः, अङ्गरागः

तथा क्वलितामिव दिधक्षता चिताऽर्चिष्मता, चित्त-
नलार्चनान्कुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुविन्दुभिः अंशु-
कोत्सङ्गम आपूरयन्तीं, (१८४) गृहदेवताऽऽमन्त्रणवलि-
मिव वलयैर्विगलङ्गिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्र-
पदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरूढाम्,
(१८५) अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेण आमन्त्रमाणलोचनोत्पला-
मिव कर्णोत्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणि-
नूपुरबन्धुभिर्बद्धमण्डलं स्त्रमङ्गिर्भवनहंसैः, सन्निहितप्राणसमं मद्-

अङ्गलेपनं यस्याः तस्या भावः तत्रा तथा हेतुना, क्वलितामिव—यस्तामिव,
इत्युभेक्षा, दिधक्षता—दग्धुमिच्छता, चिताऽर्चिष्मता—चितानलेन । चितेति ।—
चितानलस्य—मृतदाहनाग्नेः, अर्चनान्कुसुमानि—पूजार्थपुष्पाणि तैरिव, इत्यवैधर्म्यं
सास्यावगमादुपमाऽलङ्कारः, धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अश्रुविन्दुभिः,—विन्दुविन्दुरूपेषु
अविरलधारया पतितैः नयनजल, अश्रुकोत्सङ्ग—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्तीं—
परिपूर्णं कुर्वन्तीं, स्त्रियो हि पूजार्थकुसुमानि उच्चित्य वसनाञ्चले संरचन्ति इति
दृश्यते लोके, गलदश्रुधारया सिक्तवचोवसनामिति भावः ।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादक्षेपं, विगलङ्गिः,—भङ्गङ्गिः, शीकृत्प्रभाभ्यां
हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—वाङ्मण्यैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवता-
नाम्, आमन्त्रणाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव, विकिरन्तीं—विचिफ-
न्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत् । आप्रपदीनां—प्रपदं—पादस्याग्रं, (“पादाग्रं प्रपदम्”
इत्यमरः) तन्मर्यादां कृत्य आप्रपदं तत्राप्नोति इति आप्रपदीनां ताम्, [“आप्रपदं
प्राप्नोति” (५।२।८ पा०) इति खञ्] गुणकुसुममालां—तन्तुगुम्फितपुष्पस्रजं, यम-
दोलामिव—समादरेण प्राणिविशेषानयनार्थं यमस्य दोलायन्तमिव, आरूढाम्—
अधिष्ठिताम् ।

(१८५) अन्तः,—अभ्यन्तरे, गुञ्जङ्गिः,—ध्वनङ्गिः, मधुकरैः,—मृङ्गैः, मुखरं—
वाचालितं तेन, कर्णोत्पलेन—कर्णावतंसीकृतेन इन्द्रीवरेणेति यावत्, आमन्त्र-
माणेति ।—आमन्त्रमाणं—सम्भाषमाणं, लोचनं—नयनम्, उत्पलमिव—इन्द्रीवर-
मिवेत्यर्थः यस्याः तामिव, सजातीयत्वात् कृताभाषणनीलनीरजनयन्ममिवेति भावः ।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणी-

णाय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८७) अर्च
 द्बद्धोद्भूयमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्रास-
 थष्टिमिष्टामुपगूहमानां, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-
 लस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सजन्तीं, (१८८) पत्युः पादपतनसमु-
 द्धमदभ्यधिकवाष्पाम्भःप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-
 देशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८९) अनुनयनिवर्तितविधुर-

क्रियमाणा—विश्वग्भाव्यमाणा तामिन, मणिनूपुरयोः,—रत्नमञ्जीरयोः, नभुभिः,
 —सुद्विद्धिः, मणिनूपुरसदृशस्वनैरिति भावः, बद्धमण्डल—विरचितचक्राकारवेष्टन-
 मित्यर्थः । सन्निहितेति ।—सन्निहितः,—सम्यक्तया स्थापितः, चिचित इति यावत्,
 प्रायससः,—जीवनसदृशः, पतिरिति भावः यत्र तादृशम्, अविचलं—निश्चलम्,
 एकाग्रम्, चित्रफलकम्—आलेख्यपट, धारयन्ती—दधाना, तीव्रशोकावेगेन
 कृतमरणनिश्चयामिति भावः ।

(१८७) अर्चेति ।—अर्चा—पूजा, तस्यै वद्धं—सयमितम्, उद्भूयमानं—
 तिन चाल्यमानं, धवलं—श्वेत, पुष्पदाम—कुसुममाल्य यत्र तथोक्ता, पतिव्रतापताकामिव
 —पतिव्रत्यर्चनी नैजयन्तीमिव, पत्युः,—भर्तुः, प्रासथष्टि—कुन्ताव्यास्त्रनिशेषम्,
 इष्टा—प्रिया, भर्तुरिति शेषः ; यदा,—भर्तुः प्रियत्वात् आत्मनः प्रियाम्, प्रियप्रियेषु
 प्रियवदुपचारबन्धात् इति भावः, उपगूहमानाम्—आश्लिष्यन्तीम् । बन्धोरिव—
 सुहृद इव, निजं—स्वीयं, चारित्रं—निश्चय चरितमिव, धवल—शुभं तस्य, नृपातप-
 लस्य—राजच्छत्रस्य, पुरः,—अग्रतः, नेत्रोदकं—वाष्पम्, उत्सृजन्ती—मुञ्चन्ती,
 स्वजनाग्रतः शोकस्य प्राबल्येन प्रकाशः स्वभावसिद्धः इति भावः, “स्वजनस्य हि
 दुःखमग्रतो निवृत्तदारमिनीपजायते” इत्यादि महार्का प्रयोगदर्शनात् ।

(१८८) पत्युः,—स्वामिनः, पादपतने—चरणप्रणिपातकाले, समुद्रमता—
 समुच्छलताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकानां, वाष्पाम्भः—अशुजलानां,
 प्रवाहेण—स्वीतसाः, प्रतिरुद्धाः,—आहताः, दृशः,—नेत्राणि येषां तान्, प्रतिपन्ना-
 देशान्—आज्ञाकारिण इत्यर्थः, सचिवान्—अमात्यान्, कथमपि—अतिक्रच्छेण,
 शोकावेगेन रुद्धकण्ठत्वात् इति भावः, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमेव युष्माभिः
 वर्तितव्यमित्यादिशन्तीम् ।

(१८९) अनुनयेति ।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परस्त्रीकेऽपि परिचर्यार्थं पति-
 प्रसायणानां पुरोगमनस्य प्रवीणपण्डितसम्मतत्वात् मन्दिगीगदुःखं न कुरुत, इत्येवंरूपेण

हृदयवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आकृष्यमाणश्रवणां,
(१८०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्जरसिंहवृंहितैर्ऋयमाणहृदयां,
धात्र्या भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां, जरत्या मूर्च्छया च
संस्तुतया धार्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समा-
लिङ्गितां, परिजनेन सन्तापेन च (१८१) गृहीतसर्वा-

प्रबोधवाक्येन इति भावः, निवर्त्तितानां—स्थिरीकृतानां, विधुराणां—वियोगार्त्तानां,
वृद्धानां—स्थविराणां, बन्धुवर्गाणां—सुहृद्गणानां, वर्द्धमानाः,—वृद्धिं गच्छन्तः, उच्चः
रोदनादिति भावः, ध्वनयः,—विलापप्रचाराणीत्यर्थः येषु तादृशैः, गृहाक्रन्दैः,—स्वस्व-
गृहमन्त्रे रुदितरवैः, आकृष्यमाणं—बलपूर्वकं नीयमानमित्यर्थः, महाचीत्कारैः
वधिरौक्रियमाणमिति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्याः ताम् ।

(१८०) भर्तृभाषितेति ।—भर्तुः,—स्वामिनः, भाषितं—वचनं, तद्विधानि—
तत्सदृशानि तैः, गम्भीरनिर्घोषवद्भिरिति भावः, पञ्जरसिंहवृंहितैः,—पञ्जरावद्धसिंह-
गर्जनैः, ऋयमाणहृदयाम्—आकृष्यमाणचित्तां, भर्तुराह्वानसादृश्यत्वेन हृदय-
हारित्वात् इति भावः । धात्र्या—उपमात्रा, भर्तृभक्त्या च—पतिभक्त्या च, प्रसाधितां
—प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चेष्टिताम्, अलङ्घिताञ्च । जरत्या—वृद्धया, कयाचिदिति
शेषः, मूर्च्छया च—सीहेन च, संस्तुतया—परिचितया, एकात्र,—आविवाहं सहाव-
स्थानात्, अन्यत्र,—भर्तुरनिष्ठाशङ्कया पुनःपुनरागसन्नात् इति भावः, धार्यमाणाञ्च
—अवलम्ब्यमानां, गृह्यमाणाञ्च । सख्या—वयस्यया, पीडया—आसन्नभर्तृवियोगज-
दुःखेनेत्यर्थः, व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, सङ्गतया—सन्निहितया, सहाय-
भूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपद्ः हेतोः समुपस्थितया च, समालिङ्गितां—समाश्लिष्टाम्,
आक्रान्ताञ्च ।

(१८१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, आक्रान्ताश्च, सर्वे—
सकलाः, अद्यवाः,—अज्ञानि वेत्त तथोक्तेन । परीतां—वेष्टितां, युक्ताञ्च,
[परिजनेनसन्तापदीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्घतिः] ।
कुलपुत्रेति ।—कुलपुत्राणां—सत्कुलजातानाम्, उच्छसितैः,—दीर्घनिश्वासाः, महत्तरैः,
—महामहिमशालिभिः पुरुषैश्च, [“कुलपुत्रोच्छसितैः” इत्यत्र “कुलपुत्रैरुच्छसितैश्च”
इति पाठे,—कुलपुत्राः,—कुलीनजनयाः तैः, उच्छसिताः,—जह्वंदाशाश्च तैः, मह-
त्तरैः,—अतिप्रबलैश्च] अधिष्ठितां—परिभ्रताम्, अधिभूतामित्यर्थश्च ।

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठितां,
 (१८२) कञ्चुकिभिः दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां, भूपाल-
 वल्लभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकायन्तीं, सपत्नीनामपि
 पादयोः पतन्तीं, (१८३) चित्रपुत्रिकां अपि आमन्त्रयमाणां,
 गृहपतत्रिणासपि अञ्चलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशूनपि
 आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

दूरादेव च (१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—“अम्ब !
 त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व” इत्यभिदधान
 एव च सस्नेहमिव (१८५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

(१८२) कञ्चुकिभिः,—प्रागुक्तलक्षणैः अन्तःपुरचारिभिः द्विजविशेषैः, अतिवृद्धैः
 —अतिस्थविरैः, महद्भिश्च, अनुगताम्—अनुसृताम्, अभिभूताञ्च । भूपालवल्लभान्
 —राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान्, कुकुरान् इत्यर्थः, सत्कुलसम्भूतान् जनान्
 वा, (“कौलेयकः सारमेये कुलीने” इति मेदिनी) सास्रं—सवाप्यं, त्वन्प्रियप्रभुः
 अचिरमेव इहलोकात् प्रस्थास्यति. त्वं निराश्रयः कुत गमिष्यसि ? इति कारुण्यात् इति
 भावः । सपत्नीनामपि—समानपतिकानामपि, पादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया
 युष्मासु सपत्नीमुन्नपेयंया यत्किञ्चिदपराङ्गं. मरणान्तानि वैरादीनि इति सत्त्वा इदानी-
 मन्तिसकाले तत्सर्वं क्षयतामित्युक्त्वा चरणौ गृह्णतीम् इति भावः ।

(१८३) चित्रपुत्रिकाः,—आलिख्यस्थाः पुत्तलिकाः, आमन्त्रयमाणां—
 सम्भाषमाणाम् । गृहपतत्रिणां—गृहपालितपत्त्रिणाम् । उपरचयन्तीं—कुर्वन्तीम् ।
 पशून्—गवादीन्, आपृच्छमानां—सम्भाषमाणाम्, [“आङ्घ्रिं नुप्रच्छोः” (वा०)
 इत्यात्मनेपदम्, अतः शानच्] भवनपादपान्—गृहप्राङ्गणरोपितवृक्षकान्, परि-
 ष्वजमानाम्—आलिङ्गन्तीम् ।

(१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः,—वाष्पायमाणा—वाष्पमुद्गमन्ती, दृष्टिः,—नेत्रं
 यस्य तथोक्तः, अश्रुपूर्णनयनः इत्यर्थः । अम्ब !—मातः ! मन्दपुण्यं—क्षीणशुक्तं,
 पापिनमित्यर्थः, दुर्भाग्यमिति यावत् । निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणाध्यवसायादिति
 भावः ।

(१८५) नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—मञ्जीरयोः, ज्ञातुरिति भावः, (“मञ्जीरो
 नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ये मणयः,—रत्नानि, तेषां मरीचिभिः,—किरणैः,

चूडः चरणयोः न्यपतत् । (१८६) देवी तु यथोवती तथा
तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये
शुक्ला गिरिणा इव उद्वेगवेगेन अवष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्धतमसं
रक्तातल्लम्बिष प्रविशन्ती, (१८७) वाष्पप्रवाहेण इव चिर-
निरोधसम्पिण्डितेन स्नेहसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूय-
माना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम् ।
(१८८) उल्कटकुचोल्कम्प्रकटितासह्यशोकाकृता च, गद्गदिका-
गृह्यमाणगलविकला, निःसासान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा,

चुम्बमाना—चुम्बमाना—सृश्यमाना, चूडा—शिखा यस्य तथासूतः
चरणार्पितोचमाङ्गः इति भावः ।

(१८६) “देवी तु” इत्यस्य “निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम्” इत्यर्थेणा-
न्वयः । तथा—तेन प्रकारेण, तदनस्थावासित्यर्थः, तिष्ठति—वर्तमाने । पाद-
निहितशिरसि—चरणवन्तमूर्तिनि । विमनसि—दुर्मनसि, पितृजीविननैराशयेन मातु-
स्लाहशाध्यवसायदर्शनेन च चिन्ताविकृतचेतसि इत्यर्थः । कनीयसि—कनिष्ठे । [अल्प-
शब्दात् “दिमचन—” (प्रा३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुनि “युनाल्पयोः—”
(प्रा३।६४ पा०) इत्यादिनाऽल्पस्य कनादेशः] प्रेयसि—अतिप्रियतमे । शुक्ला—
सफला, गिरिणा इव—पर्वतेन इव, उद्वेगवेगेन—दुःखातिरेकेण, अवष्टभ्यमाना
—आक्रान्त्यमाना । मूर्च्छेति ।—मूर्च्छा—सीह एव, अन्धतमसं—गाढान्धकारम् ।

(१८७) वाष्पप्रवाहेण—अश्रुस्रोतसा । चिरनिरोधसम्पिण्डितेन—भिरं—
बद्धरण व्याध्य, निरोधः,—अन्नरीधः, तेन सम्पिण्डितः,—पुञ्जीभूतः, एकाद समनेतः
इत्यर्थः, तेन, स्नेहसम्भारेण—स्नेहातिशयेन, निर्भराविर्भूतेन—समधिकमुद्यमानेन,
नितरासुच्छलितेन, इत्यर्थः, अभिभूयमाना—वा प्रमाना, कृतप्रयत्ना—निहिती-
यमा इत्यर्थः । वाष्पोत्पतनम्—अश्रुप्रवाहः, सवेगं प्रवहतां प्रवाहाणं दुर्वारत्वात्
इति भावः ।

(१८८) उल्कटेति ।—उल्कटेन—उद्दामेन, अत्यन्ते इत्यर्थः, कुचयोः—
स्तवयोः, उल्कम्पेन—उद्वेपनेन, प्रकटितं—प्रकाशितम्, प्रसक्तं—दुःसहं, शोका-
कृत—शोकाभिप्रायः यथा तथाभूता । गद्गदिकेति ।—गद्गदिकाया—गद्गदस्वरिण,
गृह्यमाणः,—अनुरधमानः इत्यर्थः, य. गलः,—कण्ठः, तेन विकला—बिह्वला, यथा,

(१९९) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयने
नयनाम्नःसिकल्लवेन ग्लायन्ती विमलौ कपोलौ, (२००) सच्छाद्य
करणखमयूखमालाखचितदशाऽन्तेन तनुना तन्वन्तर-
निर्गच्छदच्छास्रस्रोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानितं
वदने दूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्रुतस्तनी
प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्गशायिनः शैशवम् अस्य,

निचोभानुललात् सगद्गदं भाषमाणा इत्यर्थः । निःसामान्येति ।—निःसामान्येन—
असाधारणेन, मन्युना—शोकेन, तरलौकिक्यमाणः,—स्फुर्यमाणः, वेप्रमान इत्यर्थः,
अधरोद्देशः,—अधरभागः यस्याः तथाभूता ।

(१९९) पु रिति ।—पुनरुक्तेन—पुनःपुनः प्रवृत्तेन, उत्तरोत्तरं वर्द्धमानेनेत्यर्थः,
स्फुरणेन—स्पन्दनेन, निपीडित—विचलित, [“निपीडित—” इत्यत्र “निविडित—”
इति पाठे,—निविडितं—घनीभूतं, सङ्कुचितमित्यर्थः.] नासापुट—नासिकायुगल यस्याः
तथोक्ता । तिमील्य—मुद्रयित्वा । नयनाम्नःसिकल्लवेन—वाग्जलाभिषेकप्रसरेण,
ग्लानयन्ती—आपूरयन्ती, सज्जयन्ती, सिञ्चन्ती वेत्यर्थः ।

(२००) सच्छाद्य—आवृत्य । करेति ।—करणखाला—हृत्खनखराणा,
अयूखमालाभिः,—किरणराजिभिः, खचितः,—व्याप्तः, दशाऽन्तः,—बस्त्रप्रान्तः,
अञ्जलप्रान्त इत्यर्थः यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्मेण, [“करणख ••तनुना” इत्यत्र
“करणखमयूखमालाखचिततनुना” इति पाठे,—करणखमयूखमालाभिः खचितश्च
तथा तनुश्च तेन, खचितः तनुः,—अवयवः यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः] ।
तन्वन्तरिति ।—तन्वन्तरात्—अवयवमध्यात्, निर्गच्छत्—निःसरत्, पच्छ—निर्मलम्,
अस्रस्रोतः,—अश्रुप्रवाहः यस्य तथाभूतेन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाञ्जलेन ।
उत्तानितम्—उन्नमितं, वदनेन्दु—मुखचन्द्रम् । दूयमानमानसा—सन्तप्तसान्निध्यात्,
प्रियात्मजं श्रीकविद्वयम् अनुशीलन्तश्च दृष्टेति भावः ।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती । प्रस्रुतस्तनी—क्षरितपयोधरा, निःसृतस्तन्या
इति दान्तु, ब्राह्मल्याविर्भानादिति भावः । प्रसवदिवसात्—गर्भभीचनवासरात्,
हृषस्योत्पत्तिदिनसादित्यर्थः, [अत आरभ्यार्थकप्रभृत्यादिशब्दयोगे एव पञ्चमी अनु-
शिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियायोगे, क्रियाप्रान्ततया “प्रसवदिवसात्” इत्यत्र द्वितीया-
प्रसङ्गात् तथा च व्यवृत्तौ पञ्चमी विधाय कश्चिदेतत्समाधातव्यम्, आरभ्येति

(२०२) ज्ञातिगृहगतहृदया, “अश्वे ! ताते ! न पश्यतं
पापां प ो कप्रस्थितां माम् एवम् अतिदुःखिताम्” इति
धुहुर्मुहः आक्रन्दन्ती पितरौ, “हा वत्स ! (२०३) विश्रान्त
भागधेयया न दृष्टोऽसि” इति प्रेष्टं ज्येष्ठं तनयम् असन्निहितं
क्रोशन्ती, “अनाया जाता” इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरम्
प्रनुशीचन्ती, “निष्कारण ! किम् अपराधं तव अमुना
जनेन ?” इति दैवम् उपालभमाना, “ अस्ति सत्समा
सीमन्तिनी दुःखभागिनी” इति निन्दन्ती हुविधम् आत्मानं,
(२०४) “मुषिताऽस्मि नृशंस ! त्वया” इति अकाण्डे कृतान्तं

क्रियापटस्य कर्मान्तरञ्चोहनीयमिति राजान्तः] । षड्भाष्यिनः,—उत्सङ्गवर्तिनः ।
अस्य—हर्षस्य ।

(२०२) ज्ञातीति ।—ज्ञातिगृहं—पितृभवनमित्यर्थः, गतं—प्रस्थितं, हृदयं
—चित्तं यस्यां तथोक्ता, स्त्रीस्वभावसाधारण्यात् स्मृतपितृकुलेति भावः । ५ ।—
जातः । [“अस्मार्थ—” (७ । ३ । १०७ पा०) इत्यादिना ऋषे “एङ् ऋसात्सुहृ”
(६ । १ । ६९ पा०) इति सम्बुद्धिलीपः] तात ।—पितः । पापां—दृष्टकृत्कारिणीं,
दुरदृष्टामिति यावत् । परलोकप्रस्थितां—लोकान्तरं प्रस्थातुमुद्यताम् । आक्रन्दन्ती—
रुदती, सविक्लवस्वपमाह्वयन्ती वा । पितरौ—मातरं पितरञ्च ।

(२०३) विश्रान्तभागधेयया—निवृत्तभाग्यया, अभाष्यया इत्यर्थः, जीवत्येव
स्वयं भर्तुर्लोकान्तरगमनसम्भावनादिति भावः । प्रेष्टम्—अतिप्रियं, ज्येष्ठं—हृद्-
कर्म, तनयं—पुत्रं, राज्यं—नमित्यर्थः, असन्निहितं—दूरस्थमिति यावत्, क्रोशन्ती
—तमुद्दिश्य रुदती, महार्त्तस्वरसाह्वयन्ती वा इत्यर्थः । अनाया—अश्ररणा इत्यर्थः,
दृष्टगणितदियोगेन कदाचिदापदि तथाभूतत्तिग्धशरण्यालाभासम्भवादिति भावः । दुहि-
तरं—कन्यां, राज्यत्रियम् इति यावत्, अनुशीचन्ती—सम्प्रीकं शरन्ती । निष्कारण ।—
निर्दृश्य । किमपराधम् ?—कोऽपराधः कृतः ? अमुना जनेन—मया इत्यर्थः । दैवं—
नियतिम्, उपालभमाना—तिरस्कुर्वती । सीमन्तिनी—नारी, (“नारी सीमन्तिनी
बधूः” इत्यमरः) ।

(२०४) मुषिता—षिप्रलम्बा, जीवनेश्वरहरणीद्वयीगीय हतसर्वस्वा
इति यावत् । नृशंस !—निष्ठुर ! अकाण्डे—सहसा । कृतान्तम्—अन्तकम् ।

गर्हमाणा मुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव
प्रारोदीत् ।

(२०५) प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहम् उत्थापयामास
सुतम् । हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पक्ष्मपालीपुञ्जा-
माननखकिरणनिवहं द्रुताम् इव अधिकतरं चरन्तीं दृष्टिम्
उन्मार्ज्ज । स्वयमपि (२०७) कठीररागपरिपीयमाणेन
धवलिन्ना मुच्यमानोदरे (२०८) कथदस्रश्वयत्पर्यन्ते शुक्ल-
शीकरतारतारकितपक्ष्मणी (२०९) सूक्ष्मतराशुविन्दुपरिपाटी-
यतनानुबन्धविधुरे लौचने पुनः पुनः आपूर्यमाणे प्रसृज्य

गर्हमाणा—निन्दन्ती, मुक्तकण्ठम्—उच्चैरिति यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्य-
कारी इव । “देवी तु” इत्यारभ्य अस्मिन् सन्दर्भे महाशोकगर्भाणां स्त्रीजातीयविलाप-
दीनां यथावद्दर्शनात् कवीन्द्रचमत्कारातिशया स्वभावोक्तिः यथासम्भवस्थले च उप्रेक्षा-
रूपकादिभिः सङ्कीर्णा इत्यवदातम् ।

(२०५) प्रशान्ते—निवृत्ते, मन्युवेगे—शोकप्रसरे । सुतं—हर्षमित्यर्थः ।

(२०६) पक्ष्मणी ।—पक्ष्मणां—नेत्रलीलां, पालीषु—श्रेणीषु, पुञ्जमात्रं,—
मुक्षीक्रियमाणः, सद्रुम्यमाणः इत्यर्थः, उन्मार्ज्जनकाले इति भावः, नखकिरणानां—
कररुहमयूखानां, निवहः,—समूहः यस्यां तां, द्रुतामिव—द्रवीभूतामिव । चरन्तीं—
चरन्तीं, दृष्टिं—नेत्रं, नेत्रजलमित्यर्थः, उन्मार्ज्ज—विशीघ्रयात्मास, प्रोच्छ्लितवती
इत्यर्थः ।

(२०७) कठीरेति ।—कठीरेण—घनेन, गाढेनेत्यर्थः, रागेण—खीहित्येन,
बीदनवशादिति भावः, परिपीयमाणः,—आत्रियमाणः, निरस्यमान इत्यर्थः तेन,
धवलिन्ना—धावल्येन, मुच्यमानं—क्षीयमाणम्, उदरम्—अस्यन्तरं ययोः तथाभूते,
अनवरतरोदनेन आतापे इत्यर्थः ।

(२०८) कथदिति ।—कथतां—उष्णतां गच्छता, अस्त्रेण—जयनवारिणः,
श्वयन्—स्फीततां मच्छन्, पर्यन्तः,—प्रान्तभागः ययोः तादृशे, शुक्लेति ।—शुक्लेन—
धवलेन, शीकरेण—वाष्पकणेन, तारम्—अत्यन्तं, तारकितानि—सञ्जातताराणि,
पक्ष्माणि—लीमानि ययोः तथाविधे ।

(२०९) सूक्ष्मिति ।—सूक्ष्मतराणाम्—अतिसूक्ष्माणाम्, अशुविन्दूनां—नेत्रजलः

(२१०) वाष्पार्द्रगण्डवृद्धीताञ्च अवणशिखरम् आरोप्य शोक-
लम्बाम् अलकलताम्, (२११) अधःसस्तविलोलबालिका-
व्याकुलिताञ्च समुत्सार्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रु-
प्रवाहपूरितम् आर्द्रञ्च किञ्चित् च्युतमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनी-
क्षरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्त-
तनुताञ्च लेखालाञ्छित-लावण्यकुञ्जिकावर्जित-राजतराजहंसास्य-

करणानां, परिषाद्याः,—परम्परश्याः, पतनानुदम्बेन—क्षरणसातत्येन, अविच्छिन्नधारयः
पतनेन इत्यर्थः, विधुरे—कातरे । आपूर्यमाणे—धियमाणे, अश्रुधिरिति शेषः ।

(२१०) वाष्पेति ।—वाष्पेण—नेत्रोदकेन, आर्द्रः,—सिक्तः, गण्डः,—कपोलः
स्तेन गृहीता—धृता, तत्र शम्बद्धा इत्यर्थः तां, वाष्पार्द्रकपोलपतितामिति यावत्,
अवणेति ।—अवणशिखरं—कर्णाग्रं, कर्णोपरीत्यर्थः, आरोप्य—स्थापयित्वा, शोक-
लम्बां—शोकं लम्बते इति तथोक्तां, मन्दुवशात् प्रसाधन-संयसनादिराहित्यात् खस्ता-
मित्यर्थः, अलकलतां—लतावत् लम्बमानं चूर्णकुण्डलम् ।

(२११) अधं इति ।—अधःसस्ता—बन्धनशैथिल्यात् अधःपतिता, विलोला—
विशीर्यन्ती, बालिकायां—कयाचित् बालयां, व्याकुलिता—आकुलायिता ताम् ;
यद्वा,—बालिकायां—कर्णभूषणेन, व्याकुलिता—विपर्यसा तां, कतिचित् केशानां
कर्णभूषणे आबद्धत्वादिति भावः, (“बालिका । बालायां बालुका-पत्रकाहली
कर्णभूषणे” इति सिद्धिनी) तिरश्चीं—वक्रां, भङ्गिमतीमिति भावः, [“उगितश्च”
(४ । १ । ६ पा०) इति डीप्] चिकुरसटां—केशराजिं, समुत्सार्य—अपनीय,
पुखादिप्रदेशादिति भावः ।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति ।—अश्रुणां—नयनाम्बूनां, प्रवाहेण—क्षीतसां, पूरितं
—पूर्णम्, अत एव आर्द्रं—सिक्तं, च्युतं—स्खलितं, स्वस्थानादिति भावः,
उत्क्षिप्य—उत्तल्य, यथास्थाने अवस्थोप्य इत्यर्थः । स्तनीक्षरीयं—स्तनावरणभूतः यः
उत्तरासङ्गः तत् । तरङ्गितमिव—सञ्जातभङ्गमिव, आकुञ्चितमिवेत्यर्थः । नखांशु-
पटलेन—नखरंप्रभासमूहेन । [“नखांशुपटलेन” इति पाठस्तु क्वचित् पुस्तके अ-
दृश्यते, तत्र तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्वस्थानच्युतत्वेन च तरङ्गितमिवेति बोद्धव्यम्] ।

(२१३) मग्नेति ।—मग्नस्य—अश्रुपुतयोः कपोलयोः संसक्तस्य, अंशुकपटान्तस्य
—उत्तरीयवसनाच्चलस्य, तनूनांम्—अवयवानां, तनूनामिति भावः, तासलेखाभिः,
—रक्षरेश्याभिः, लाञ्छितं—विलचणीकृतं, लावण्यं—कान्तिः यस्याः तथाभूता, यद्वा

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कल-
 म्कलौककरविधृते धौतवासःशकले शुचिनि समुन्मज्य
 षाणी, (२१५) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं
 स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निश्चस्य अकादीत्,—“वत्स !
 नासि (२१६) न-प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा ।
 स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मिंश्च समये
 प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः । अपि च

कुञ्जिका—उन्नतपृष्ठपरिचरिकाविशेषः, तया आवर्जितस्य—अनीतस्य, न्युद्धीकृतस्येत्यर्थो
 वा, राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखाकाररचितस्य “गाडुः”
 इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, आस्यं—मुखं, तस्मात् समुद्गीर्णेन—निर्गतेन,
 [“मग्रांशुक.....समुद्गीर्णेन” इत्यत्र. “मग्रांशुकपटान्ततनुतामलेखालाञ्छितलावस्थ-
 कुञ्जिकावर्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णेन” इति पाठे,—मगः,—आच्छन्नः, वस्त्रे-
 षेति भावः, अंशुकपटान्तस्य तनूनां तामलेखाभिः लाञ्छितं लावस्थं यस्य तथासूतश्च-
 तथा कुञ्जिकया—“चावि” इति ख्यातेन मञ्जूषायुद्धाटनयन्त्रभेदेनेत्यर्थः, आवर्जितः,
 —आयत्तौकृतः, उहाटित इत्यर्थः, राजतः,—रौप्यनिर्मितः, वः राजहंसः,—
 राजहंसाकृतिजलाधारविशेषः, तस्य आस्यसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः, पयसा—जलेनः।

(२१४) कलेति ।—कलमूकः,—जन्ममूकः, लौकः,—जनः, तस्य कक्षेण—
 बाणिना, विधृतं—गृहीतं तस्मिन्, [“कलमूकलौककरविधृते” इत्यत्र “कलमूक-
 लौकविधृते” इति पाठान्तरम्] धौतवासःशकले—प्रक्षालितवसनखण्डे, [पुरुकान्तरे
 “धौत” इति पाठो न दृश्यते] । शुचिनि—धवले पवित्रे वा, षाणी—हस्तौ,
 समुन्मज्य—शोधयित्वा, निर्जलीकृत्येत्यर्थः ।

(२१५) सुतेति ।—सुतस्य—हर्षस्य, वदने—सुखे, विनिहितम्—अर्पितं,
 निभृतं—निश्चलं, निर्निषेधमित्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यया तथाभूता, अतिन्वेही-
 दयात् निषेधालसपक्षपङ्क्तिरिति भावः । आयतं—दीर्घम् ।

(२१६) न-प्रियः,—अप्रियः, हेष्य इत्यर्थः, [इह नञ्शब्देन “सह सुपा”
 (२।१।४ पा०) इति समासः ; समासे च हलि परतः नञः अकारभावख-
 वैकल्पिकत्वात् अत्र तद्भावपक्ष एवादृतः] । स्तन्येन—स्तनदुग्धेन । प्रभूतेति ।
 —प्रभूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्वामिभक्त्या, अन्तरिता—आच्छादिता

पुच्छक ! (२१७) पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकारणा-
कारणा वा न अस्मि लक्ष्मीः क्षमा वा । (२१८) कुलकललम्
अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । (२१९) किं
विस्मृतोऽसि मां समरशतशौख्यस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव
केशरिणीं गृह्णीषीम् ? वीरजा वीरजाया वीरजननी च साट्टशी
पराक्रमक्रीता कथमन्यथा क्षुर्यात् ? एवंविधेन पित्रा ते
भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन नरेन्द्रहन्दारकेण गृहीतः प्राणिः ।

यद्वा,—निरतिशयस्वात्मनुग्रहेण तिरस्कृता, अकाले तेन परित्यक्तवया तदनुग्रहलाभ-
वञ्चितेत्यर्थः ।

(२१७) पुरुषान्तरिति ।—पुरुषान्तरस्य—अपरपुरुषस्य, भर्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थः,
विलोकने—दर्शने, व्यसनिनी—अत्यासक्ता, राज्योपकारणेति ।—राज्यस्य—
राजत्वस्य, उपकारणे—उपकारक्रियायाम्, अकारणा—निर्दया । [“राज्योपकरण-
कारणा” इत्यत्र “राज्योपकरणसकारणा” इति पाठे,—राज्योपकरणं—राज्यस्य
अङ्गोभूता इत्यर्थः, शोभावर्द्धनार्थमिति भावः, “लक्ष्मीः क्षमा वा” इत्यन्वयः] क्षमा—
प्रथिवी, लक्ष्मीः क्षमा च यथा नित्यं चला—पुंश्वली इव बहुपुरुषासक्ता, राज्ञी
जीवनरक्षणरूपीपकारकरणे च निर्दया, तथाभूता अहं नास्मि इति भावः ।

(२१८) कुलकललं—कुलाङ्गना, सत्कुलप्रसूता इति भावः । चारित्रधना—
विशुद्धपतिपरायणतारुपाचारसर्वस्वा, पातिव्रत्यमेव धनवत् सततं रक्षणीयमिति अनिश्च-
विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिक-पारलौकिकाचयसौख्यसाधनत्वादित्याशयः । धर्म-
धवले—अमलसतीघर्षोञ्जली इति भावः ।

(२१९) किं विस्मृतः ? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जननी इति विस्तरस-
नापन्नः किम् ? समरशतशौख्यस्य—शतशतसङ्ग्रामसत्तस्य, अनेकसङ्ग्रामयुद्धविजयिण
इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य—पुरुषश्रेष्ठस्य, केशरिणः,—सिंहस्य, केशरिणीं—
सिंहीम् । वीरजा—वीरप्रसूता, वीरकन्या इत्यर्थः । वीरजाया—वीरपत्नी । वीर-
जननी—वीरपुत्रा । पराक्रमक्रीता—वीर्यशुक्ता । अन्यथा—अन्यप्रकारं, प्रोक्तविध-
नारीविगर्हिताचरणमित्यर्थः, भर्तुरभावेऽपि जीवनधारणरूपमिति भावः । एवंविधेन
—समरशतशौख्येन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः । भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन—भरतावि-
सृष्टमेन, लोकपालदुर्द्धमभावशालिना चक्रवर्तिना इति भावः, नरेन्द्रहन्दारकेण—

(२२०) आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनीसर्मा-
वर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा । (२२१) लब्धो मनोरथ-
दुर्लभो महादेवीपट्टवन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतो
शुष्महिंसैः (२२२) पुत्रैः अमिलकलह्वन्दीवन्द्विधूयमान-
चामरसकञ्चलचीनांशुकधरी पयोधरी । सपत्नीनां शिरःसु

धरेन्द्रश्रेष्ठेन, पाणिः,—करः, समेति शेषः, गृहीतः,—स्वीकृतः, अहमुपयेमे
इत्यर्थः ।

(२२०) आसेवितः,—लब्धः । सेवेति ।—सेवायै—परिचर्यायै, सम्भ्रान्ताः,—
अहमहमिकया व्यापृताः, अनन्ताः,—बहु इत्यर्थः, सामन्ताणाम्—अधीश्वराणां, याः
सीमन्तिन्यः,—नार्यः, ताभिः समावर्जितैः,—समाहृतैः, सपत्नार्थं मच्छिरसः उपरि
शुष्महीनत्व घृतेर्वै, जाम्बूनदघटैः,—काञ्चनकलसैः, (“स्वर्णं सुवर्णं कनकां... । रुक्मं
कार्तस्वरं जाम्बूनदसष्टापदीऽस्तियाम्” इत्यमरः) यः अभिषेकः,—स्नानमित्यर्थः,
पट्टमहिषीसम्मानानुहपम् इति भावः ।

(२२१) लब्धः,—प्राप्तः, मनोरथदुर्लभः,—मनोरथैः,—अभिलाषैः, अपीति
शेषः, दुर्लभः,—दुष्प्रापः, महासौभाग्यवतीलभ्यत्वात् इत्याशयः, महादेवीति ।—
महादेवी—राज्ञः प्रधानमहिषी, तस्याः यः पट्टवन्धः,—शिरोभूषणभूतकिरीटवन्धनं,
तेन सत्कारलाभः,—पूजालाभः, सर्वराजदाराभ्यः सम्मानातिशय इत्यर्थः ; यद्वा,—
महादेवीपट्टस्य—प्रधानमहिषीपदवीधकलेख्यपत्रस्य विशिष्टशिरोभूषणादिरूपस्येत्यर्थः,
यो बन्धः,—धारणं, तेन यः सत्कारः,—सर्वत्र समादरः, तस्य लाभः,—प्राप्तिः,
शुकुटधारणपूर्वकं नारीसमाजेषु यत्सर्वोन्नतपदलाभः इत्यर्थः, ललाटेन—भाल-
देशेन । एतया सर्वोच्चपदप्राप्त्या आशास्यान्तरं मे नास्ति, येन अतः परं जिजीविष्यति
इति व्यच्यते ।

(२२२) पुत्रैः,—पुत्रदुहितृभिः इत्यर्थः, [पुत्री च दुहिता च इति विग्रहे
“भाद्रपुत्रौ—” (१।२।६८ पा०) इत्यादिना एकशेषे रूपम्] अमित्रेति ।—
अमित्राणां—शत्रूणां, कलत्राणि—नार्य एव, प्रन्दाः,—विजयहताः स्त्रियः, तासां
सन्दाभिः—समूहाः, तैः विधूयमानानां—सञ्चाल्यमानानां, चामराणां—वालयजनागां,
अरुता—पायुला, फलतः,—सुरतः, चीनांशुकस्य—सूक्ष्मवसनस्य, धरी—धारकौ,
एतेन सौभाग्योत्कर्षवत्त्वमस्याः धीतितम् ; पयोधरौ—स्तनी ।

(२२३) निहितं नमन्निखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्य-
मालाऽर्चितं चरणयुगलकम् । (२२४) एवं कृतार्थसर्वावयवा
किमपरम् अपेक्षे क्षीणपुण्या ? भर्तुम् (२२५) अविधवैव
वाञ्छामि । न च शक्नोमि (२२६) दग्धस्य भर्तुः आर्य्यपुत्र-
विरहिता रतिः इव निरर्थकान् प्रलापान् कर्तुम् । पितुश्च
ते (२२७) पादधूलिः इव प्रथमं गगनगमनम् आवेदयन्ती
बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गनानाम् ।

(२२३) निहितं—स्थापितम् । गमदिति ।—नमन्तीनां—प्रणिपतन्तीनां
निखिलानां—समस्तानां, कटककुटुम्बिनीनां—सैनिकरमणीनां, किरीटेषु—मुकुटेषु
शिरोमूषणेषु इत्यर्थः, या माणिक्यमालाः,—रत्नसजः, ताभिः अर्चितं—रक्षितमित्यर्थः ।
सपत्नीनां शिरःसु निहितमित्यनेन स्वामिनः एवं हृदयप्रेयसी भूत्वा इदानीं तद्विरहित-
प्राणान् धर्तुं कथमहमुत्सहे ? इति व्यन्यते ।

(२२४) एवम्—इत्यम् । कृतार्थेति ।—कृतार्थाः,—सिद्धकामाः, नरेन्द्र-
श्रेष्ठयहणादितः इति भावः, सर्वे—समस्ताः, अवयवाः,—अङ्गानि, पाण्यादय इत्यर्थः
यस्याः तथाभूता, अपरम्—अन्यत्, अपेक्षे ?—याचे ? आशां करोमि ? इत्यर्थः
यतः क्षीणपुण्या—पुण्यक्षयवती, पूर्वोक्तभोगिन तत्त्वयानुमानात् इति भावः, पुण्या-
न्तरसद्भावे तु भर्तुरीदृशी दशा न स्यादिति तात्पर्यम् । भर्तुः महापीडादर्शनेन स्वस्य
मुक्ततत्त्वयोऽनुमीयते इत्यनुमानालङ्घतिः व्यन्यते ।

(२२५) अविधवा—अनुपभुक्तवैधव्येति यावत्, सधवेति भावः ।

(२२६) दग्धस्य—शमशानानलेन हरकीपेन च ष्टस्य, भर्तुः,—स्वामिनः,
[सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] : आर्य्यपुत्रविरहिता—स्वामिविरहिता, सतपतिका इति
यावत्, रतिरिव—कामपत्नीव, निरर्थकान्—निष्पयोजनान्, प्रलापान्—
अनर्थकवचांसि, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) तदा प्रतीकारोपायाभावादिति
भावः, पुरा रतिर्यथा हरकीपानले भर्तुर्दाहानन्तरं तदर्थं बहुधा प्रलापं कृतवती,
नाहं तथा कर्तुं शक्नोमीति निष्कर्षः । अत्र व्यतिरेकी व्यन्यते ।

(२२७) पादधूलिः,—चरणरजः । गगनगमनं—स्वर्गगमनम्, आकाशगमनम्,
आवेदयन्ती—निवेदयन्ती, बहुमता—बहुसत्कृता, शूरेति ।—शूरेषु—वीरेषु,
अनुरागिण्यः,—आसक्ताः तासां, सुराङ्गनानां—देवमहिलानां, पदधूलिः पुरो

(२२८) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धक्ष्यति
धूमध्वजः ? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम् ।
(२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्नेहेन्यनात्
अस्मात् अनलः । (२३०) कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे
जरत्तृणकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते ? अपि

धायिनी यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति, तथा अहं तव पितुर्वीरस्य आगमनम्
अगतः तासां निवेद्य बहु सम्मानं ताभ्यः लभेत् इति भावः ।

(२२८) प्रत्ययेति ।—प्रत्यग्रम्—अभिनवम्, अननुभूतपूर्वमिति यावत्, दृष्टम्
—इदानीमनुभूतं, यत् दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्षेत्रः, भर्तृपीडाजनितः शोक इति
यावत्, तेन दग्धायाः,—भस्मीभूतायाः, [“प्रत्यग्रदृष्ट—” इत्यत्र “प्रत्य-
दृष्ट—” इति पाठे,—प्रत्यक्षं—साक्षात्, दृष्टम्—अवलीकितं, त्वयेति शेषः]
धक्ष्यति ?—भस्मीकरिष्यति ? धूमध्वजः,—अग्निः । साहसं—सहसा—बलेन कृत,
अरणस्य तापनिवृत्तिकरत्वेनाक्षेपकरत्वात्, जीवितस्य तु महायत्नणाप्रदत्वेन निरतिशय-
क्षेपहेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः ।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृवियोगशोकाग्नेः, [“पतिविरहशोका-
नलात्” इत्यत्र “पतिशोकानलात्” इति पाठान्तरम्] अक्षयति ।—अक्षयम्—
अविनाशि, स्नेहः,—प्रेम एव, इन्धनं—काष्ठं यस्य तथाभूतात्, अस्मात्—अनु-
भूतादित्यर्थः, अनलः,—लौकिकः अग्रित्यर्थः, अतिशीतलः,—अत्यर्थं शीतस्पर्शः,
खणेनैव दग्धीकरणात् क्षयशीलेन्धनत्वाच्चेति भावः । अत्र विरहशोकानलात्
लौकिकानलस्यातिशैत्यकथनात् तदुत्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारी व्यन्यते ।

(२३०) कैलासकल्पे—कैलासपर्वतनिभे, महासारत्वादतिनिर्भलाश्रये इति
ध्वनिः, जीवितेश्वरे—प्राणनाथे, [“जीवितेश्वरे” इत्यत्र “जीवेश्वरे” इति पाठान्तरम्]
प्रवसति—परलोकं : जिगमिषति इत्यर्थः, [“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (१।४।१ पा०)
इति भविष्यति वर्तमानप्रयोगवत्त्वम्] जरदिति ।—जरन्ती—जीर्णा, शुष्का इत्यर्थः,
या दृणकणिका—दृणलेशः, तद्वत् लघीयसि—अतिलघुनि, जीविते—जीवने, लोभः,
—सृष्टेत्यर्थः, इति क्व—कुत्र, घटते ?—युज्यते ? न कुत्राप्येत्यर्थः, जीवितेश्वरापगमे
जीवितस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छते, आश्रयनाशे आश्रयिनाशस्यान्वयव्यतिरेक-
स्तिङ्गत्वात् इति भावः ।

स जीवन्तीम् अपि मां (२३१) नरपतिस्मरणावधीरणमहा-
पातकिनीं न स्मरन्ति पुत्र ! पुत्रराज्यसुखानि । दुःख-
दग्धानाञ्च हृदि भूतिः अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरूपयोगा
ञ्च भवति । वल्ल ! (२३२) विश्वस्तानां स्थासुना यशसा
स्थातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा । तत् अहमेव त्वां तावत्
नात ! (२३३) प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन
कदर्थनीया अस्मि” इत्युक्त्वा पादयोः अपतत् ।

(२३१) नरपतीति ।—नरपतेः,—राजः, मरणं—मृत्युः, तस्य अवधीरणम्—
अवज्ञानं, स्वजीवनरक्षणकामनया उपेक्षणमिति भावः, तेन यत् महत् पातकं—
पापं, तत् विद्यतेऽस्या इति तथाभूतां, स्वामिसरणेऽपि जिजीविषुमिति भावः, न
स्मरन्ति—न आश्रयिष्यन्ति इत्यर्थः, महापातकिस्पर्शनिषेधादिति भावः, पुत्रेति ।
—पुत्रस्य—तल्लयस्य, राज्ये—राजत्वे, पुत्रे राजासनाधिरुदे इत्यर्थः, यानि सुखानि—
आनन्दाः तानि, स्वामिविरहे राजमाता भूत्वाऽपि नाहं सुखिनी भवेयम् अनाथत्वात्
इति भावः । भूतिः,—स्थितिरित्यर्थः, यद्वा—भूतिः,—ऐश्वर्यं, भस्म च, अमङ्गला—अशिवः,
मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानानर्हत्वादिति भावः, अप्रशस्ता—प्रशंसाऽनर्हा, हीनत्वज्ञापिका
इत्यर्थः, लोकैरवज्ञातत्वादिति भावः । निरूपयोगा—निष्प्रयोजना, कस्यापि उपकारादि-
कारणासामर्थ्यादिति भावः । भस्मापि अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अप्रयोजनीयञ्च इति बोद्धव्यम् ।

(२३२) विश्वस्तानां—विधवानां, (“विश्वस्ता-विधवे समे” इत्यमरः) स्थासुना
—स्थिरतरेण, [“ग्लानिस्थश्च ग्लानुः” (३।२।१३८ पा०) इति ग्लानुप्रत्ययः । “स्थासुना”
इति पाठस्तु पुस्तकान्तरे नास्ति] यशसा—कीर्त्या, भर्तुः अग्रगमनजनितेन इति
भावः, स्थातुं—वर्चितुम्, अविनाशितया निरवच्छिन्नत्वात् इति भावः । वपुषा—
देहेन, “कीर्त्तिर्यस्य स जीवति” इति स्मरणात् अक्षय्ययशसैव जीवितुमिच्छामि, न
नश्वरदेहेन इति भावः ।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि, मरणे अलुप्तीदृशरूपां प्रसन्नतां प्रार्थये
इत्यर्थः । मनोरथप्रातिकूल्येन—अभीष्टव्याहत्या, कदर्थनीया—क्षेत्रनीया । पादयोःपत-
दिति ।—पुत्रस्य पदतले पतनं नीतिविगर्हितं तथा विसदृशस्यपि तदानीं विवेकदैक्यात्
सम्भावितपतिविश्रयं सोढमसमर्थतया भर्तुः प्रागेव जीवन्नविसर्जने आश्रयतिशय-
योतनार्थं, तथा स्वामिप्रेतविषये प्रतिबन्धकाचरणाशङ्कया अनुवयनार्थञ्च मन्तव्यम् ।

(२३४) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमित-
तनुः उभयकरविष्टतवपुषम् (२३५) अवनिगतशिरसम्
उदनमयत् मातरम् । (२३६) दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य,
कुलयोषिदुचिताञ्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्च-
याञ्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत् ।

(२३७) अभिनन्दति हि स्नेहकातराऽपि कुलीनता
देशकालानुरूपम् । देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समा-
प्राय च तं शिरसि, निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात्
(२३८) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः
सरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः

(२३४) सः,—हर्षः । ससम्भ्रमं—सत्वरं, सव्यगमिति यावत्, अपनीय—
अपसार्थं । अवनमिततनुः,—प्रणमितकायः, उभयेति ।—उभयाभ्यां—द्वाभ्यां,
कराभ्यां—हस्ताभ्यां, विष्टतं—गृहीतं, वपुः,—शरीरं यस्याः तथोक्ताम् ।

(२३५) अवनिगतशिरसं—भूतलपतितमस्तकाम् । उदनमयत्—उत्थापया-
भास ।

(२३६) दुर्निवारतां—दुःसहताम् । शुचः,—शोकस्य । कुलयोषिदुचितां
—कुलाङ्गनासदृशीं, तां क्रियाम्—अग्निप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशस्ताम् ।
कृतनिश्चयां—दृढसङ्कल्पामित्यर्थः, तां—मातरमित्यर्थः, ज्ञात्वा—विभाव्य, क
इंसितायंस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ?” इत्यादि महाननवाक्यात्
इति भावः ।

(२३७) अभिनन्दति—प्रशंसति, आद्रियते इत्यर्थः, लङ्घितुं न शक्नोतीति
भावः । स्नेहकातरा—स्नेहव्याकुला, मातृवियोगशङ्कया विधुराऽपीति भावः,
कुलीनता—सत्कुलजातता, देशकालानुरूपं—तत्तद्देशकालोचितम्, आचारम्
इति शेषः, तत्काले तद्देशे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्यनुगमनस्य सदाचारत्वेना-
वश्यानुष्ठेयतया अनिच्छन्नपि हर्षः मातृरग्निप्रवेशं प्रतिरोधुं न इयेष इति भावः ।
तं—हर्षम् । [पुस्तकान्तरे “तस्” इति पाठो न दृश्यते] ।

(२३८) पौरैरिति ।—पौराणां—पुरवासिनाम्, आक्रन्देन—रोदनेन, निर्भराः,
—आश्रुतिना इत्यर्थः ताभिः, उपरुध्यमाना इव—जिह्वयमाना इव, स्त्रीसुचम-

(२३८) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुञ्जैः इव अर्कयित्वा भगवन्तं भालु-
सन्तमिव सूर्तिः ऐन्दवी चित्रभानुं प्राविशत् । (२४०) इतरो-
ऽपि साहस्ररणविह्वलो बभ्रुवर्गपरिवृतः पितुः पार्श्वं प्रायात्,
अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं तारकराज-
मिव असूतम् अभिलषन्तं जनयितारम् । (२४१) असह्यशीको-
द्रेकाभिद्रुतश्च त्याजितः पितृक्लेहेन धैर्यम् । (२४२) आश्लिष्य
अस्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मौ,

स्वभावादिति भावः । अत्र पौरजनानामाक्तन्दय दिग्ङ्गनासु आरोपात् कथम् अन्य-
धर्मस्त्वान्यवाधानमिति विस्वप्रतिविस्वभाववत्तया समाधानात् निदर्शना उत्प्रेक्षाऽङ्गम्
इति सङ्केपः ।

(२३८) प्रविकसितेति ।—प्रकर्षेण विकसितानां—सम्पूर्णप्रस्फुटितानां, रक्त-
पङ्कजानां—रक्तपद्मानां, पुञ्जैः—राशिभिः इव, अविच्छिन्नरोदनेन चक्षुषीः रक्तवर्ण-
तया रक्तपङ्कजपुञ्जीपदस्य बोद्धव्यम् । भानुसन्तमिव—सूर्यमिव, [अत्र भानुमता सह
चित्रभानोरवैधर्मसास्यावगमादुपमाऽलङ्कारः] भानुसन्तं—दीप्तिसन्तम् । ऐन्दवी—
इन्दुः,—चन्द्रः, तत्सम्बन्धिनी, अमावस्यायाम् ऐन्दवी काला सूर्यं प्रविशतीति शास्त्रात् ।
चित्रभानुम्—अग्निम्, (“अग्निवैश्वानरी वक्त्रिः...।...चित्रभानुर्विभावसुः ॥” इत्यमरः) ।

(२४०) इतरः,—हर्षः । स्वल्पेति ।—रुल्पः,—दृषत्, अवशिष्यो यस्याः
तथाभूता, प्राणवृत्तिः,—जीवनव्यापारः, निश्वासप्रवृत्तिरित्यर्थः यस्य तथोक्तं,
परिवर्त्यमानतारकं—परिवर्त्यमाने -- ऊर्ध्वं नीयमाने, विक्रान्तिं नीयमाने इत्यर्थः, तारके
—कनीनिके यस्य तथाभूतम् ; परिवर्त्यमानाः,—रूपान्तरं नीयमानाः, प्रभाविहीना
इत्यर्थः, तारकाः,—नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च, तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अस्तं—
नाशम्, अस्ताचलञ्च । जनयितारं—पितरम् ।

(२४१) असह्येति ।—“असह्य” इत्यादिः “चिरं कुरीद” इति वच्यश्रायेजा-
न्वयः । असह्यस्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मन्योः, उद्रेकेण—आवेगेन, अभिद्रुतः—
अभिभूत इत्यर्थः, पितृक्लेहेन—पितृप्रेरणा, असाधारणपितृभक्त्या इति यावत्,
[क्वचित् “पितृक्लेहेन” इत्यत्र “क्लेहेन” इति पाठान्तरम्] धैर्यं—धीरत्वं, त्याजितः,
—मोचितः, त्यक्तधैर्ये इत्यर्थः ।

(२४२) अस्य—पितुः, पादपद्मौ—चरणकमले, [“वा पुंसि पं वलिनम्”

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दशन-
ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अचिलावण्यमिव
विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव स्यन्दमानम्,
(२४५) अच्छाच्छम् अशुस्रोतसां सन्तानं महासेषमयविलोचन
इव वर्षन् निरन्तरविमुक्तारावः चिरं रुरोद ।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरत-

इत्यमरानुशासने सत्यपि प्रसिद्धकविभिः पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्यानादृतत्वात्
“भाति पद्मः सरोवरे” इतिवत् “पादपद्मौ” इति प्रयोगस्य अकविजुष्टत्वदोषशक्तत्वं
ज्ञेयम्] आश्लिष्य - आश्लिष्य, वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः । पादपद्मे विशिनाष्टि,
सक्तलेति ।—सकलैः, —सर्वैः, दुर्मदैः, —दुर्दुर्षैः, उद्दामबलदुरन्तैरित्यर्थः, महीपालैः,
—भूपालैः, मौलिमालया—किरीटश्रेया, लालितौ—सेवितौ, प्रतापप्रकर्षपरा-
जितत्वात् इति भावः ।

(२४३) अन्तस्तापात्—आभ्यन्तरसन्तापात्, मुखचन्द्रमिव—वदनसुधाकरमिव,
द्रवीभवन्तं—गलन्तम् । दशनज्योत्स्नाजालमिव—दन्तकिरणनिचयमिव, द्रवतां—
तरलताम्, आपद्यमानं—गच्छत, जलरूपेण परिणमदिव इति यावत् । [“द्रवताम्”
इत्यय “गलताम्” इति पाठान्तरम्] । अचिलावण्यं—नयनकाञ्चित्, [“अचि-
लावण्यम्” इत्यत्र “लोचनलावण्यम्” इति पाठान्तरम्] विलीयमानं—विलीयता-
मापद्यमानम् ।

(२४४) सुविति ।—मुखचन्द्रस्य—वदनसुधाकरस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवं,
[“मुखचन्द्रसुधारसमिव” इत्यत्र “मुखसुधारसमिव” इति पाठे,—मुखस्य, चन्द्रप्रमस्य
इति भावः] स्यन्दमानं—सवन्तम् ।

(२४५) अच्छाच्छम्—अत्यच्छं, [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८१।१२ पा०)
इति द्विभावः] अशुस्रोतसां—वायुवारिप्रवाहाणां, सन्तानं—समृद्धं, सहेति ।—
महासेषमये—निविडजलधरात्मके, विलोचने—नयने यस्य तथाभूत 'इव, वर्षन्—
भुञ्जन्, निरन्तरविमुक्तारावः,—अविरतनिःसृतनिनादः, मुक्तकण्ठ इत्यर्थः, सशब्द
इति भावः । [“निरन्तर—” इत्यत्र “इतरवत्” इति पाठे,—नीचजनसदृश
इत्यर्थः] ।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः,—उपरुध्यमाना—आश्रियमाणा, विलुप्तमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः श्रवादीत्,—
 “शुल ! न चर्हसि (२४७) एवं भवितुम् । भवद्विधा न हि अमहा-
 सत्त्वाः महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात्
 राजवीजिता । सत्त्ववताञ्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः
 क्व भवान् ? क्व वैल्लव्यम् ? (२४८) ‘कुलप्रदीपोऽसि’ इति
 दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव । ‘पुरुषसिंहोऽसि’ इति

दृष्टिः,—दर्शनशक्तिः, नेत्रं वा, ज्ञानं वा यस्य तथाभूतः, (“दृष्टिर्ज्ञानेऽस्ति दर्शने”
 घृयसरः) जीवमाणजीवनशक्तिजात् इति भावः । [क्वचित् “अपि” इत्यनेन हीनः
 पाठः दृश्यते, तत्र नार्थसौष्ठवम्, अशक्यकरणोद्यमरूपार्थवीधाभावात्] । अविरतंति ।
 —अविरतम्—अविच्छिन्नं रुदितशब्दं—रीदनश्रनिम्, आश्रितं—सृष्टं, श्रुतमित्यर्थः,
 श्रवणं—कर्णः यस्य तथाभूतः, प्रत्यभिज्ञाय—पुत्तोऽयं रीदिति इति श्रुत्या
 विज्ञाय इत्यर्थः, चिरपरिचितकण्ठस्वरसंस्कारवलादिति भावः ।

(२४७) एवम्—अधीर इति भावः । अमहासत्त्वाः,—अमहाऽनुभावाः, न हि
 —नैव, महाऽनुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थः, महासत्त्वगुणसमन्विताः दृढचित्ता वा इति
 भावः । महासत्त्वता—महाऽनुभावत्वं, महासत्त्वगुणसमन्वितत्वं मनस्विता वा इत्यर्थः,
 प्रथमं—मुख्यम् ज्ञायं वा, अवलम्बनम्—आश्रयः, उदारचितसां वसुधाकुटुम्बकत्वा-
 दिति भावः । राजवीजिता—राजा वीजी—वीजपुरुषः यस्य तस्य भावः, राजपुत्रत्व-
 मित्यर्थः, पश्चात्—द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थः, वहिःसाधनत्वात् इति भावः, कीवलेन
 राजवंशजत्वेन लोकस्थितिः कर्तुं न शक्यते, तेन तु महाऽनुभावेन सता शक्यते एव
 इत्याशयः । सत्त्ववता—सत्त्वगुणसम्पन्नानां मनस्विनां वा, [“यतश्च—” (२।३।४१
 पा०) इत्यादिना निर्द्धारणे षष्ठी] अग्रणीः,—अग्रगण्यः, सर्वेति ।—सर्वेभ्यः
 अतिशयः,—अतिरिक्ती गुणराशिरित्यर्थः, तम् आश्रितः, भवान् क्व ? वैल्लव्यं—
 व्याकुलत्वञ्च, क्व ? महासत्त्वेषु भयादृशेषु नैतयोः सङ्गतिः युज्यते इति भावः । अत्र
 विरूपसङ्घटनारूपः विषमालङ्कारः, क्वयेन महतीऽन्तरस्य सूचनात् ।

(२४८) कुलप्रदीपः,—वंशोज्ज्वलकर इत्यर्थः, इति, कथनमिति शेषः, एव-
 मुत्तरत्वं ; दिवसकरसदृशतेजसः,—सूर्यसमप्रभावस्य, ते—तव, लघूकरणमिव—
 लुच्छीकरणमिव, दिवसकरसदृशतेजस्तात् कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तव लाघव-
 द्यदिभाति, तदग्रे तेषां निष्प्रभत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति भावः ।

(२४९) शौर्यपटुप्रज्ञोपह्वंहितपराक्रमस्य निन्देव । 'क्षितिः इयं तव' इति (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्त्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव ॥ गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीत-मिव । (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोकः' इति उभयलोक-विजिगीषोः अपुष्कलमिव । (२५३) 'स्त्रीक्रियतां कोषः' इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो निरूपयोगमिव ॥

(२४९) शौर्येति ।—शौर्येण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदर्शनेनेत्यर्थः, पटु—निपुणा, या प्रज्ञा—बुद्धिः, शौर्यातिशयशालिनी सतिः इत्यर्थः, तथा उपह्वंहितः,—वर्द्धितः, पराक्रमः,—विक्रमः, सामर्थ्यं वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निन्दा-इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्विकल्पशुभादत्वात् इतीऽपि अधिकीक्तिः त्वयि सङ्गच्छते इति भावः ।

(२५०) लक्षणेति ।—लक्षणेन—ध्वजादिचिह्नेन, आख्यातं—कथितं, चक्र-वर्त्तिपदं—साख्यान्यं यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, पुनरुक्तमिव—लक्षणेनैव प्रागुक्तत्वात् आश्लेषितमिव, विधातैव चक्रवर्त्तित्वे अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनञ्च अनुदादमात्वात् निरर्थकमिवेति भावः ।

(२५१) श्रिया—लक्षणा, गृहीतस्य—स्वीकृतस्य, पतित्वेनेति भावः, विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थः, तथा प्राक् स्वयमेव स्वीकृतत्वेन तथाकथनं प्रसक्तनियोगवत् इति भावः ।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोकः,—सर्ध्वलोकः, राव-सिंहासनमिति भावः, [“अधिशीङ्—” (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आघारस्य कर्मत्वम् उक्तत्वाच्च] उभयलोकविजिगीषोः,—स्वर्ग-सर्ध्वयोः जयाभिलाषिणः, अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव, स्वर्गस्यापि सिंहासनीचतस्य केवलसर्ध्वसिंहासनारोह-शीपदेशस्य सामान्यत्वेनानुचितत्वादिति भावः ।

(२५३) स्त्रीक्रियतां—गृह्यतां, कोषः,—घनागारम् । शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकरः,—स्यूखनिचयः, तद्वत् निर्मलानां—शुभाणां, पूतानामित्यर्थः, यशसां—कीर्तीनां, सञ्चये—सङ्गहे, एकः,—केवलाः, अभिनिवेशः,—साग्रहः मनोयोगः विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निरूपयोगमिव—निष्पयोजनमिव ; यशस्विनां

(२५४) 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृत-
जगतो मतार्थमिव । (२५५) 'उच्चतां राज्यभारः' इतिः
भुवनत्रयभारोचितस्य अनुचितनियोग इव । 'प्रजाः
परिरक्षन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदीर्घच्छागलितदिङ्मुखस्य
अनुवाद इव । 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोपस्य
(२५७) आनुषङ्गिकमिव । 'श्रुत्वाभ्यासः कार्यः' इति
(२५८) धनुर्मुणिकिणकलङ्ककालीकृतप्रकील्लस्य किम् आदिश्यते ?
(२५९) 'निग्राह्यतां चापलम्' इति नूतनतरजयसि

(२५४) आत्मीक्रियताम्—आयत्नीक्रियतां, राजकं—राजसमूहः, अकरखे
रुर्ध्वाहालङ्घनसम्भावनादिति भावः, गुणेति ।—गुणानां—दयादाक्षिण्यादीनां, मर्षैः,
—समूहैः, आत्मीकृतम्—अधीनीकृतं, जगत्—लोकः येन तथाभूतस्य, ते इति शेषः,
मतार्थमिव—व्यर्थमिव, राजकानामपि जगदन्तर्निविष्टत्वादिति भावः ।

(२५५) उच्चताम्—अवलम्बितां, पाल्यतामित्यर्थः । भुवनत्रयभारोचितस्य
—त्रिजगद्भारवहनयोग्यस्य, अनुचितनियोगः इव,—अयुक्तादेश इव, महाभारवहनी-
चितस्य अल्पभारवहनादेशे नूतनप्रतिपादनादिति भावः ।

(२५६) दीर्घंति ।—दीर्घेण—आयतेन, दीर्घेण—भुजयध्या, अर्गलितं—
निरुद्धमिति यावत्, दिङ्मुखं—दिगन्तरालं येन तधीकृतस्य, ते इति शेषः, अनुवादं
इव—भाषाऽनुकरणमिव, आजानुलम्बितभुजेनैव प्रजापालनव्रतपरायणतायाः व्यती-
क्षावादिति भावः ।

(२५७) आनुषङ्गिकमिव—अनुषङ्गादागतमिव, ["ठगायस्यानेभ्यः" (४।३।७५
या०) इति ठक्] अवान्तरकार्यस्य उपदेश इव इत्यर्थः, नित्यसम्बन्धवत्त्वाद्ना-
देशेऽपि तत्कार्यस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

(२५८) धनुर्गुणेति ।—धनुषः,—चापस्य, गुणाः,—मौर्व्यः, तैः, तंदाकण्ठै-
रित्यर्थः, यः किणः,—चर्मादियस्यः, स एव कलङ्कः,—चिह्नं, तेन कालीकृतः,—श्यानीकृतः,
प्रकील्लः,—कफोष्ण-सण्डिबन्धयोः अभ्यन्तरभागः यस्य तथाभूतस्य, आदिश्यते—
'आज्ञायते, निष्प्रयोजनादेश इत्यर्थः, नित्यमनादिष्ट एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य
वैयर्थ्यापातादिति भावः ।

(२५९) निग्राह्यतां—निवर्त्यतां, परित्यज्यतामित्यर्थः, चापलं—चाञ्चल्यम् ।

निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाली । (२६०) "निरवशेषतां
शत्रवो ज्ञेयाः" इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता" इत्येवं वदन्नेव
(२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमील राजकुलसिंहे लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा
व्ययुज्यत । ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिजीविताप-
हरणजनितात् आत्मापराधात् अधीमुखः सप्तभवत् ।

नूतनतरवयसि—नूतनतरम्—अतिशयेन नूतनं, वयः,—वाल्यायवस्याविशेषः यस्या
वाट्टशे, नवयौवने इत्यर्थः, निगृहीतेन्द्रियस्य—वशीकृतेन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—
अनवसरा इव, तरुणयौवने स्वयमनुपदिष्ट एव इन्द्रियनिष्पन्नकरणादिति भावः ।

(२६०) निरवशेषतां—निःशेषताम्, [अत्र जयतेः द्विकर्माकलात् कर्मणि
निरवशेषतायाश्च भाक्तत्वात् तत्र द्वितीया, अन्यत्र सुख्यत्वात् प्रथमा; इह शत्रुषु निरव-
शेषता न नीयते, परन्तु निरवशेषतायासेव शत्रवः नीयन्ते इति वदुरभिप्रायः, तेनैतेषां
मुख्यत्वं ज्ञेयम्] नेवाः,—प्रापणीयः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—
प्रतापदिशेषस्य, चिन्ता—भावना, तेजस्विनां वाट्टशाभिलाषस्य प्रकृतिसिद्धत्वात्
वदुपदेशः निरर्धका इति भावः ।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मेषजिह्वत्तये, चिराय इत्यर्थः, निमिमीला
—निमीलितवान्, मुद्रितेः चकारित्यर्थः । राजकुलसिंहः,—नृपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकर-
वर्द्धन इति यावन्, ["राजकुलसिंहः" इत्यत्र "राजसिंहः" इति पाठान्तरम्] ।

(२६२) पूषा अपि—सूर्यः अपि, महीपतिप्रभाकरवर्द्धनवत् अहःपतिः
सूर्योऽपीत्यर्थः, [अत्र अपिकारः समुच्चयार्थकः] आयुषेव—राज्ञः प्राणधारणकालेनेव-
तेजसा—स्वप्रभावसमूहेन, किञ्चित्कालस्यायि-अयुःस्वरूपेणेति भावः, व्ययुज्यत—
व्यह्वीयत, एकात् अपरालम्भावात् अन्यत्र च जीवनपरित्यागात् निक्षेजा अभूदिति भावः ।

(२६३) नरपतिरिति ।—नरपतेः,—राज्ञः, जीवितस्य—जीवनस्य, अपहरणं
—लोपणं, तेन जनितः,—उत्पन्नः तस्मात्, आत्मापराधात्—निजकृतात् दीषात्,
स्वात्मजेन यत्नेन तत्कृतत्वात् मिजापराधतुल्यत्वं सन्त्वयम्, "आत्मा वै जायते पुनः
इति श्रुतेः; यद्वा,—स्वाधिवान्नसमये एवापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्यतया अन्य-
कृतमपि स्वकृतमिव मत्वा स्वस्मिन्नपराधः शङ्कितः इति विभाव्यम्, अधीमुखः—
अवगतवदनः, अस्माच्चलगमनीन्मुखः इत्यर्थः ॥

(२६४) भूपालाभावशोकश्लिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः
ताम्रतां प्रपेदे । मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्नोत्तरपरि-
हारार्थमिव स्थितिमनुवर्त्तमानो लौकिकीम् अवातरदिवः ।
(२६६) दिक्षुरिव जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीप-
मुपससर्प । (२६७) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव
करसहस्रम् आलोहितम् अधत्त ।

(२६४) भूपालेति ।—भूपालस्य—राज्ञः, श्रुतिसेतुरक्षकस्य स्वप्रियसेवकस्य च
शक्ति भावः, अभावेन—निघनेन, यः शोकः,—मन्युः, स एव श्लिखी—अग्निः तेनेव,
अन्तः,—अभ्यन्तरे, तापमानः,—दाहमानः, ताम्रतां—रक्तदण्ठां, प्रपेदे—लेभे ।

(२६५) अप्रियेति ।—अप्रियप्रश्नस्य—राजविनाशरूपायाः अप्रीतिकरजिज्ञासाया
इत्यर्थः, उत्तरपरिहारार्थमिव—कथं राजा स्यतः ? केन रोगिण वा ? इत्यादि-
जिज्ञासाया उत्तरपरिजिहीषया इव, स्वदीषापाकरणाय किमेतस्य कारणमिति तु
प्राक् तत्त्वतः विदित्वा पुद्धानुपुद्गमः देवगणसमीपे उत्तरदानार्थमिव इति वा,
[“अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव” इत्यत्र “अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पाठे,—अप्रीतिकर-
जिज्ञासामिमिमिव, कथं राजा स्यतः ? इति ज्ञातुमिच्छेवेति भावः । एतदुत्तरे
तु पूर्णवत् नार्थगौरवं परिलक्ष्यते, प्रत्यक्षादलौकिनां साक्षिणाम् अन्यतो जिज्ञासा-
नुपपत्तेः इति ज्ञेयम्] लौकिकीं—लोकसुन्दरिणीं, स्थितिं—मर्यादां, व्यवहार-
मिति यावत्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा
निहतं कल्पे दृष्टा कश्चित् जनसमीपे तद्विशेषविवरणोपनेच्छया तस्मात् अन्तर्हत्ते,
तथा सूर्याऽपीति भावः, [“अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पक्षे तु,—यथा आत्मीयलौकाः
कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तदवस्तुसमीपे तद्विशेषप्रश्नार्थसागच्छन्ति, तद्वदिति भावः]
दिवः,—अन्तरीक्षात्, उच्चस्थानात् इति ध्वन्यते, लोकलोचनसमीपमिति भावः
अवातरत्—अवारोहत् ।

(२६६) जनेशाय—नरपतये प्रभाकरवर्द्धनाय, जलाञ्जलिं—तर्पणजलपूर्णा-
मञ्जलिं, दिक्षुः,—दातुमिच्छुः, [“सनाशंसमिच्छ उः” (३।२।१६८ पा०) इति
सहस्रात् उः प्रत्ययः] अपरजलनिधिसमीपं—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससर्प—
उपसगाम । राज्यवर्द्धन-हर्षयोः आत्मांशसम्भूतत्वेन तत्सम्बन्धापेक्षिजलाञ्जलियोगबन्धो-
पेक्षणम् इह अतिरस्यम् ।

(२६७) सद्य इति ।—सद्यः,—सकलं, दत्तः,—अर्पितः, जलाञ्जलिः,—युक्त-

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुल-
वैराग्ये इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागह्वरं गभस्ति-
मालिनि, (२६९) समुपोह्यमानमहाजनाश्रुदुर्दिनार्द्धीकृते इव
निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनेतास्त्रसंकललीकलीचनरुचा इव
लोहितायति जगति, (२७१) उष्णायमानानिकनरनिश्वाससन्ताप-
क्षुष्टे इव च नीलायमाने दिवसे, (२७२) नृपानुगमनप्रचलितया

कारपूर्णंजलम् इत्यर्थः यैन तथाभूतः, करसदृशं—काराणां—किरणानां, हस्तागात्रः,
सदृशं—दशशतसदृशकं, बहुसदृशकं वा, आलोहितम्—आरक्तम्, अधत्—दधारः,
अस्तमगात् इत्यर्थः ।

(२६८) “एवञ्च” इत्यस्य “गरेन्द्रः...हुताशनसत्प्रियया यद्गःशेषतामनीयत”
इत्युत्तरैषान्वयः । सहेति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—संरक्षणेन,
निधीयमानं—जन्यमानं, विपुलं—सहत्, वैराग्यं—संशारेषु वीतसहृत्वमित्यर्थः
अस्य तथाभूते इव, शान्तवपुषि—सौम्यकलेवरे, निस्तेजसोति शिवः, गभस्तिमालिनि
—अशुमालिनि, सूर्यं इत्यर्थः, गिरिगुहागह्वरं—गिरीः,—अस्ताचलस्य, गुहा—विलम्
एव, गह्वरं—निवरम्, एतेन वीतरागाचारः सूच्यते ।

(२६९) समुपोह्यमानेति ।—समुपोह्यमानैः,—सङ्घृष्टसायैः, शरीरेषु पतनात्
धार्म्यसाधैरिति भावः, वर्द्धमानैरित्यर्थो वा, महाजनानां—साधुजनानाम्, अश्रु-
दुर्दिनेः,—अविरलधारं नेत्रवारिवर्षणैः, आर्द्धीकृते इव—आर्द्धतां शीते इव, आतपे—
सूर्यालोके, निर्वाति—निर्वाणं गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन तास्त्राणि—आरक्तानि, संकलानां—
सर्वेषां, लीकानां—जनानां, यानि लीचनानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तथा इव,
लोहितायति—अलोहितं लोहितं भवति, [“लोहितादिडाब्जः क्यष्” (३।१।१३
पा०) इति क्यषि “वा क्यष्ः” (१।३।९० पा०) इति पाचिकपरस्मैपदित्वात् शतप्रत्ययः] ।

(२७१) उष्णेति ।—उष्णायमानैः,—उष्णा इव आचरद्भिः, अनेकेषां—बहूनां,
परायां—जनानां, निश्वासेः,—नासावायुभिः, यः सन्तापः,—सम्यक् तपनं, तेन मुष्टे
इव—दग्धे इव, नीलायमाने—लणायमाने, नैशान्धकारागमनादिति भावः ।

(२७२) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अनुगमनं—धृष्टात् प्रयाणं, सहृगमनमिति

इव लक्ष्मणा मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिशुचा इव परिहृतच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेषु इव परित्यक्तनिजकलत्रेषु क्लृप्तकरणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयन्तु दुःखितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) क्लृप्तभङ्गभीतेषु इव निगूढकीशेषु कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्बधूहृदयरुधिरप्लवे इव गलिते रक्तातपे,

भावः, तच्चै प्रचलिता—प्रस्थिता तथा इव, लक्ष्मणा—श्रिया, राजपत्न्येति भावः, मुच्यमानासु—विहीयमानासु, कमलिनीषु—पद्मिनीषु, मुद्रितकमलिनीषु इति भावः ।

(२७३) पतिशुचा इव—भर्तृसरणशीकेन इव, परिहृतच्छायायां—परिहृता—विपरीता, छाया—आतपप्रतिपक्षजातिः, कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां, श्यामायमानायां—श्यामा—त्रियासा, रात्रिरिति यावत्, अप्रसूताङ्गना च, काचिन्नायिका इति भावः, तद्वाचरत्वां, श्यामतामापद्यमानायामित्यर्थः, (“श्यामी वटे प्रयागस्य ..... । स्त्री शारिवौषधी । अप्रसूताङ्गनायाञ्च प्रियङ्गावपि वागुजौ । यमुनायां त्रियामायाम्” इति मेदिनी) सुवि—पृथिव्याम् । [इहाचारक्यङ्योगवत्वात् धर्मा-लुप्तीपसा, उत्प्रेक्षाया अङ्गम्] । कुलपुत्रेषु इव—सत्कुलजातेषु इव, परित्यक्तेति । —परित्यक्तानि—विलुप्तानि, राजसरणदुःखात् दिधिनियोगाच्च इति भावः, निज-कलत्राणि—निजस्त्रियः यैः तथोक्तेषु, [“परित्यक्तनिजकलत्रेषु” इत्यत्र “परित्यक्त-कलत्रेषु” इति पाठः पुलकान्तरसम्मतः] । क्लृप्तकरणप्रलापेषु—करणं विलपन्तु इत्यर्थः, वनान्तान्—जलान्तदेशान्, काननान्तांश्च, (“वनं नपुंसकं नीरे निवास-ल्यकानने” इति मेदिनी) रात्रौ तेषां वियुक्तभावेन जलाशयतीरे अवस्थानस्य प्रकृतिसिद्धत्वादिति भावः ।

(२७४) क्वेति ।—क्लृप्तभङ्गः,—राजविनाशः, राजविनाशज उपद्रवः इति यावत्, (“क्लृप्तभङ्गोऽपि वैधव्ये स्वातन्त्र्य-वृपनाशयोः” इति मेदिनी) क्लृप्ताकारपद-सङ्कोचश्च, तस्मात् भीतेषु—वक्षेषु इव, निगूढेति ।—निगूढः,—गोपितः, समुद्रितश्च कीशः,—घनसञ्चयः, कर्णिका च, बीजकीश इत्यर्थः यैः तथोक्तेषु, कुशेशयेषु—कमलेषु, [“शयवास—” (६।३।१८ पा०) इत्यादिना सप्तम्याः अलुक् । “सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः] । स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—पतिशोकात् विदीर्णानि, दिशो बभूव इव, तासां यानि हृदयानि—वचांसि, तेषां रुधिरप्लवे इव—रक्तप्रवाहे इव, गलिते—निःसृते, रक्तातपे—असक्तकालिकारक्तसौरालीके ।

झमेण च (२७५) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते
तेजसाम् अधीशे, गगनतलवितन्व्यमानवहलरागपाटलायां
श्रेतपताकायाम् इव प्रहृत्तायां सन्ध्यायां, (२७६) श्व-
शिविकाऽलङ्कारकृष्णचामरमालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रति-
कूलासु तिमिरलेखासु, (२७७) असितामुरुकालकाष्ठार्यां
केनापि वितायाम् इव रचितायां रजन्यां, (२७८) दन्तामल-
पत्रप्रसाधितकर्णिकासु केशरमालाकल्पितमुण्डमालिकासु

(२७५) लोकान्तरम् - अस्ताचलं, परलीलाञ्च, उपगतवति - प्राप्तवति,
अनुरागशेषे—रक्तवर्षनादावशिष्टे, लोकानुरागनादावशिषे च, जाते—भूते, तेज-
सामधीशे—सूर्ये, राशि च । गगनेति ।- गगनतले—आकाशदेशे, वितन्व्यमानेन—
विस्तीर्यमाणेन, वहलेन—प्रभूतेन, रागेण—लौहित्येन, पाटला—श्रेतरक्ता तस्यां,
श्रेतपताकायामिव—मृतवैजयन्त्यामिवेत्युपमा, श्वस्य दाहार्थं श्मशानभूमिनयनसमये
लदानां पताकादिभिः शोभायान्ना अक्रियतेत्यनुमीयते, तेन तदनुकूलवर्णना परस्तात्
दृश्यते इति विभाव्यम्; यद्वा,—श्रेतेति पदं राजश्रीकात् सर्व्वैव निस्तम्बतया
तदानीकमसन्ध्याया शीषणत्वद्योतनाय इति बोद्धव्यम् । प्रहृत्तायाम्—उपस्थितायाम् ।

(२७६) श्वेति ।- श्वस्य—मृतस्य, शिविका—यानविशेषः, तस्याः अलङ्काराः,
—आभरणभूताः, कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, चामरमालाः,—बालव्यजनश्रेणयः तासु इव,
स्फुरन्तीषु—द्योतमानासु । दर्शनप्रतिकूलासु—दृष्टिरोधनीषु, अन्यत्र,—भीतिवहासु,
तिमिरलेखासु—अन्वकारश्रेणेषु ।

(२७७) असितेति ।- असितानि—कृष्णानि, अगुरुणि—सुगन्धिकाष्ठविशेषा
इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काष्ठानि—दारुणि, दन्वनानि इत्यर्थः, कालाः,—
कृष्णवर्णाः, अन्वकारागमादिति भावः, काष्ठाः,—दिशश्च दस्यां यस्या वा तघा-
भूतायां, (“काष्ठा दारुहरिद्रायां... । ...दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपंसकम्”
इति मेदिनी) चितायां—मृतदाहाथकाष्ठचुल्लामिव, परिदृश्यमानायामिति शेषः ।

(२७८) दन्तेति ।- दन्तवत्—गजदन्त इव, अमलं—शुभं, पत्रं—दलम् ;
अन्यत्र—दन्तस्य—गजदन्तस्य, अमलं पत्रं—गजदन्तनिर्मितस्त्रच्छपवमित्यर्थः, तेन
प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, शोभिता इति यावत्, कर्णिकाः,—बीजकीषाः, कर्ण-
क्षुष्णानि च यासां तासु । (“कर्णिका करिहस्ताये... ।...अजवराटे कर्णभूषणे”

अनुभर्तुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु,
 (२७९) अनवरतत्रिदशविमानकिङ्किणीकृणिते इव श्रूयमाणे
 (२८०) शाखिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते,
 (२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रत्युद्गतपुरुहतातपत्र इव

इति सेदिनी) । केसरैति ।—केसराणां—किञ्जल्कानां, वकुलानाम्, (“केसरं हिङ्गुले क्लीवं किञ्जल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहसटायां पुद्गागि वकुले नागकेशरे” इति सेदिनी) मालया—श्रेष्ठा, सजा च, कल्पिता—रचिता, मुखमाला—शीर्ष-शोभिहारविशेषः वाभिः तथाभूतासु, अनुभर्तुं—सहनरणाय इत्यर्थः, उद्यतोसु—प्रवृत्तासु, पतिश्रीकादिति भावः, प्रहसितमुखीषु—प्रस्फुटितासु इत्यर्थः, हसन्मुखीषु च, खासिसहगमनामीदादिति भावः, कुमुदलक्ष्मीषु—उत्पलश्रीषु, राजमहिषीषु इति भावः ।

(२७९) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविच्छिन्नम् । [“अनवरत—” इत्यत्र “अवतरत्—” इति पाठे,—अवतरतः,—अवरोहतः, व्योसमागात् इति शेषः, अन्यदुभयसाधारणम् इति ज्ञेयम्] त्रिदशविमानस्य—देवव्योमयानस्य, देवरघस्य इत्यर्थः, राज्ञः स्वर्गनयनार्थम् आगतस्येति भावः, किङ्किणीनां—सुद्वयशिटकानां, कृणिते इव—निखने इव यद्वा,—अनवरतत्रिदशविमानानां—राज्ञः पारलौकिकाव-लोक्तनाथ. निरन्तरं समवेतानां सुरसङ्घातानां यानि आकाशयानानि तेषामित्यर्थः, किङ्किणीना कृणिते इव ।

(२८०) शाखीति ।—शाखिनां—वृक्षाणां, शिखरेषु—अग्रेषु, ये कुलायाः,—नौडानि, (“कुलायो नीडसस्त्रियाम्” इत्यमरः) तेषु निलीयमानानाम्—उपविशतां, निविशमानानामित्यर्थो वा, शकुनीनां—पक्षिणां, कुलस्य—वृन्दस्य, कलकूजितं—सधुरास्फुटध्वनिः तस्मिन् । [“निलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते” इत्यत्र “लीयमान-शकुनिकुलकूजिते” इति पाठे,—तत्र लीयमानानां—श्लिष्यतां, संश्लिष्यावयवाना-मित्यर्थः, नैशतमःसम्भ्रमात् इति भावः, शकुनिकुलानां कूजितम्—अव्यक्तशब्दः तस्मिन् इत्यर्थः] ।

(२८१) नाकपथेति ।—नाकपथं—स्वर्गमार्गं, प्रस्थितः,—प्रवृत्तितः, यः पार्थिवः,—राजा, तं प्रत्युद्गतः,—प्राप्तः, तदभिनन्दनार्थम् उपस्थितः इत्यर्थः, यः पुरुहवः,—इन्द्रः, (“इन्द्रो सरुत्वान् सघवा... ।...पुरुहवतः पुरन्दरः” इत्यमरः) तस्य आतपत्रमिव—हृत्प्रसिव तस्मिन्, अतिविशदे इति भावः, [सञ्चन भावे

धूर्वास्यां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वयं समर्पितस्वायैः
 गृहीत्वा श्वश्रिविकां श्रिविसमः सामन्तैः धीरैश्च पुरोहितपुरः-
 सरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां
 हुताशनसत्क्रियया यज्ञःशेषताम् अनीयत ।

देवोऽपि हर्षः (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलीकेन
 लोकेन राजकुलसम्बन्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिजनेन च परि-
 वृतः, अन्तर्वर्तिनाऽपि पितृशोकानलतप्तेन स्नेहद्रवेण वह्निरिव
 स्थितमानः, निर्व्यनधानायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशी-

समसी] नरेन्द्रः,—प्रभाकरवर्धनः, [उक्ते कर्मणि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्वायैः,
 —राज्ञि बहुमानात् आमनैव दत्तस्त्वहे । श्वश्रिविकां—सृतवाहनीमित्यर्थः ।
 श्रिविसमः,—श्रिविर्नाम वृषदिविशेषः तत्समः, अर्थिसार्थगार्थितायै घृण्यत्रतल्ययीमात्
 इति भावः । सामन्तैः,—अधीश्वरैः । पुरोहितपुरःसरैः,—पुरोहितैः,—पुरोधाः,
 पुरःसरैः,—अग्रगामी, ओहं देहि कृत्वा सम्पादनाय इति भावः येषां तैः । सरितं
 सरस्वतीं—सरस्वती नदीतीरणि यर्थः । नरपतिसमुचितायां—राजयोग्यायां, चन्द्र-
 काष्ठादिरचिताग्रामिति भावः । हुताशनसत्क्रियया—अग्निसत्कारेण, [“हुताशन-
 सत्क्रियया” इत्यत्र “हुताशनसत्क्रियया” इति पाठेऽपि स एवार्थः] यज्ञःशेषतां—
 क्षीप्तिमात्वावशेषतां, क्षणीभूततामिति भावः, [वयतेः द्विकर्मकत्वेन कार्त्तु-
 गौणत्वात् द्वितीया ज्ञेया] अनीयत—प्रापित इत्यर्थः, दाधदेहः कृत इति भावः ।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकत्र समवेतेन, सकलेन—सकलेन, जीवलीकेनेव—
 भुवनवाप्तिप्राप्तिनेव, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बन्धेन—राजवंश-
 सङ्गान्तेन, अशेषेण—समलेन, शोकमूकेन—शोकानिलत्वेन इत्यर्थः, परिजनेन—
 परिवारवर्गेण, [क्वचित् “परिजनेन च” इति पाठो न दृश्यते । तत्र “लोकेन” सह
 विशेषणसम्बन्धः, राजकुलसम्बन्धेन परिजनेन इति भावः] अन्तर्वर्तिना—अन्तः-
 स्थितान् । [“पितृशोकानलतप्तेन” इत्यत्र “शोकानलतप्तेन” इति पितृपदविनिर्मुक्ताः
 पाठ पुस्तकान्तरे विद्यते] स्नेहद्रवेण—स्नेहरसेन, पितृभक्त्या इति भावः,
 स्थितमानः,—आर्त्तं क्रियमाणः, पितृशोकं शतीशकुल इति भावः, स्नेहद्रव्यं हि
 यथा अग्न्युत्तापेन समधिकं स्कीतं सत् प्रबलवेगेन आधारनर्भजतिकथ्य तद्बहिरवयव-
 मपि सित्ती करोति तथा सोऽपि महाशोकसत्त्वात् परिणामात् अन्तर्वर्तिन्या अग्नि पितृ-

धिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजकी जजागार ; अजनि
 च अस्य चेतसि,—“ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः
 सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः । तथा हि लोकस्य भग्नाः
 पत्न्याः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थितानि
 आनन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा,
 (२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

भक्त्या उच्छलिततया वह्निः प्रकटितया अतीव विगलितहृदयः अभवदित्याशयः
 निर्व्यवधानायां—निरासनायामिति यावत् । निशीथिनीं—रजनीम्, [अत्र व्याप्तार्थे
 द्वितीया] । भीमरथीभीमां—भीमरथी—नरकनदी, कालरात्रिः वा, तद्वत् भीमा
 —भयङ्करौ ताम् ; केचित्तु—“सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिभीमरथी
 नाम नराणामतिदुस्तरा ॥” इत्युक्त्या सप्तसप्तत्यां वर्षेषु सप्तसङ्क्रामासेषु दिनेषु च
 अट्सु गतेषु एका सप्तमी रात्रिर्भवति, सप्तसप्ततितमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमौ रजनो
 एव सा वेदितव्या, सा भीमरथीत्युच्यते, तामतिक्रान्तौ वर्षशतजीवी नरी भवति इति
 आचक्षते । अखिलां—सर्वाम् । सराजकः,—राजसमूहैः परिहृतः ।

(२८३) दूरीभूते—परलोकां गते सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—
 एतदप्यर्थन्त एव, सुविशाल इत्यर्थः, जीवलोकः,—संसारः, अनाथीभूतः,—प्रसुशून्यः,
 [“अनाथीभूतः” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] इतः परं संसारसुखस्य अपगमा-
 ल्लोकानामिति भावः । [“तथा हि” इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति] । लोकस्य—
 जगतः, भुवनस्येति यावत्, (“लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः) पत्न्याः,—स्थिति-
 मार्गाः, मर्यादा इत्यर्थः, भग्नाः,—विपर्यस्ताः । मनोरथानाम्—अभिलाषाणां, भूरि-
 स्थानानि—प्रभूता विषयाः, [“भूरिस्थानानि” इत्यत्र “भूतिस्थानानि” इति पाठः,—
 सुष्टाद्विषयाः, उच्चाभिलाषा इत्यर्थः] खिलीभूतानि—सङ्क्षिप्तीभूतानि, रुद्धाभूतानि
 इति यावत्, प्रार्थनाशतपूरकाभावात् शून्यानि इति भावः, (“खिलमग्रहते क्लीवं
 सारसङ्क्षिप्त-वेधसोः” इति मेदिनी) । आनन्दस्य—प्रमोदस्य, द्वाराणि—कपाटानि इति
 यावत्, स्थितानि—निरुद्धानि इति यावत् । सत्यवादिता—तथ्यभाषणशैलता, सुप्ता—
 निद्रिता । लोकयात्रा—संसारयापनं, सुप्तेन संसारस्थितिः इति यावत्, लुप्ता—विनष्टा ।

(२८४) बाहुशालिता—बाहुवीर्यमिति भावः, विलीना—विलयं गता ।
 प्रियालापिता—सधुराभाषित्वं, प्रलीना—विश्वस्ता ।

(२८५) प्रीषिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समर-
शौण्डता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वास-
श्रमयः, अपदानि अवदानानि, निरूपयोगानि शास्त्राणि,
(२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, क्रथाऽवशिषा विशेष-
ज्ञता, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम् श्रीर्जित्याय,
प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, (२८९) बध्नातु
वैश्ववेणीं वरमनुष्यता, समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं,

(२८५) पुरुषेति ।—पुरुषकारस्य—पौरुषस्य, विहार,—निलसितं, तस्य
विकारा,—विविधरूपता इत्यर्थः, प्रीषिता,—दूर गता इति भावः । समरशौण्डता—
क्षणमत्तता, आहवदत्तता वा, सङ्घातौ वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्ति गता ।

(२८६) परगुणप्रीतिः,—अन्योत्कर्षाभिनन्दनमिति यावत्, ध्वस्ता—नाश
गता । विश्वासश्रमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ता,—विश्रान्ति गता । अव-
दानानि—वृत्तकर्माणि, अनुष्ठितानि यशस्कराणि कर्माणि इत्यर्थः, [“अवदान
कार्म वृत्तम्” इत्यमरः । “अवदानानि” इत्यत्र “अपदानानि” इति पाठोऽपि सु-
प्रकारः । इह अवदानामसकृत्सास्यत्वेन वृत्त्यनुपास इति ज्ञेयम्] अपदानि—
निराश्रयाणि । शास्त्राणि—आगमाः, हितानुशासनग्रन्था इति यावत्, [शास्रधातोः
“सन्धेधातुभ्य ढ्रन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ढ्रनि रूपम्] निरूपयोगानि
—निष्प्रयोजनानि, नैगमसेतुपालकाभावेन शास्त्रविहितकर्माकरणादिति भावः ।

(२८७) विक्रमेति ।—विक्रमे—शौच्यप्रदर्शने एव, एक,—मुख्य, रसः,—
शान्ति येषां तेषां भाव तत्ता, यदा—विक्रम,—शौच्यमेव, एक रस तस्य भव तत्ता,
निरवलम्बना—निराश्रया । विशेषज्ञता—विशिष्ट ज्ञान, क्रथाऽवशिषा—कथासावशिषा,
विनष्टा इत्यर्थः । इह “भद्रा पद्यान” इत्यारभ्य एतद्वधि असम्बन्धे सम्बन्धरूपाति-
श्रीर्जित्तिः, मार्गनिषर्ष्यातादीनाम् असम्बन्धानां सम्बन्धप्रतिपादनात् इति सङ्क्षेपः ।

(२८८) जनः,—लोक, श्रीर्जित्याय—कर्त्तव्य—बलान्वितस्य भाव श्रीर्जित्यं
सम्बन्धे, तेजस्वितायै इत्यर्थः, [कर्ज्जने चौरादिकस्य निष्ठाया भावे अजि रूपम्] जला-
ञ्जलि—तर्पणसज्जित, ददातु, श्रीर्जित्य विलुप्तमिति भावः । प्रजापालता—प्रजापालन-
कार्म, प्रव्रज्या—स्रग्यासधर्म, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, साश्रयाभावादिति भावः ।

(२८९) वरमनुष्यता—मनुष्यश्रेष्ठता, वैश्ववेणी—विषवाघार्यै वैशीवन्-

(२६०) परिधत्तां धवलीं वाससीं वसुमतीं, वहतु वल्कले
 निलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२६१) प्राहृ-
 ष्योतु चीवरं वीरता, (२६२) क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञ-
 तया ? क्व पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्माणपर-
 माणून् परमेष्ठी ? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत्
 जातम् अकारं धर्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीवि-
 नाम् । तातेन विना (२६३) कुतस्त्वा दिवसम् असमसमर-

मित्यर्थ, वसुमती—वृष्णी, धवली—शुभ्रे, न तु रक्ते इति भावः, वाससी—
 वस, परिधत्तां—धारयतु, नैपन्यादिति भावः । निलासिता—निलसनशीलता,
 वल्कले—तरुत्वचौ, वहतु—धारयतु, तपस्यां करीतु इति भावः । तेजस्विता—
 प्रतपणालिल, तपोवनेषु—आश्रमेषु, तपस्यतु—तपश्चरतु ।

(२६१) वीरता—वीरधर्मः, चीवरं—नसनखण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीप्रदं
 इति भावः, प्राहृष्योतु—आच्छादयतु, परिदधातु इत्यर्थः ।

(२६२) कृतज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, पितुरिति भावः,
 कृते—निमित्त, तन्मरणदेव कारणादित्यर्थः, पुनः क्व गम्यताम् ?—न कुत्रापि इति
 भावः, जगति स एक एव कृतज्ञ आसीत्, अतस्तदभावे कृतज्ञता निराश्रया जाता
 इति तावत्पर्यम् । परमेष्ठी—विधाता, तादृशान्—तथाभूतान्, मद्देति ।—सहा-
 पुरुषनिर्माणस्य—नरश्रेष्ठरचनायाः, परमाणून्—द्राणुलभूतानां चित्वादीनां चतुर्णाम्
 आरम्भकान् अन्तिमावयवान्, भूताशनिबहान् इत्यर्थः, क्व—कुत्र, पुनः प्राप्स्यति ?—
 न कुत्रापि इति भावः, तादृशमहापुरुषः पुनर्नीत्येत्येते इति निष्कर्षः । गुणानां—
 दयादाक्षिणादीनां, दश दिशः शून्याः—रिक्ताः, संवृत्ताः—जाताः । धर्मस्य—
 सुकृतस्य, जगत्—लोकः, अन्धकारं—तमीमयमिति यावत्, जातं—भूतम् । अधुना
 शस्त्रोपजीविना—शस्त्रव्यवसायिना, जन्म—उत्पत्तिः, निष्फलं—निरर्थकं, तन्निकाष-
 पस्य सज्जनस्य अपायत्नेन तद्गुणपरोक्षाया अयोगत्वादिति भावः ।

(२६३) कुतस्त्वाः—कुत आगताः, न कुतोऽपि आगमिष्यन्तीति यावत्, न
 पुनः भविष्यन्तीति भावः । [“अन्यथास्यप्” (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र “अमेहक”

रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीर-
गोष्ठाः ? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः
तन्मुखसरोजम् ? जन्मान्तरेऽपि पुनः (२८४) परिष्वज्येत
तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् ? लोकान्तरेऽपि
(२८५) पुत्र ! पुत्र ! इति आलपतः श्रूयत सा सुधारस-
सुद्धिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्धारगम्भीरा भारती ?” इति ।
एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सो क्षयम्
इयाय यामिनी ।

तसितेश्च एव” (ना०) इत्यन्वयेन तसेर्योगात्त्वप्] दिवसं—समस्त दिन व्याख्येयार्थं
[“कालाध्वनीरत्यन्तसयोगी” (२।३।५ पा०) इति श्लोके द्वितीया] असमेति ।—
असमेन—अनुपमेयेन, अनुपमेयेन इत्यर्थः, समररसेन—सङ्गमानुरागीण, समारन्वा
—उपक्रान्ता, या कलहकथा—विग्रहनाक्य, युद्धविषयकालाप इति भावः, तथा
कण्टकिता,—हर्षितलोमानः, सुभटाना—योद्धृणा, कपोलभित्तयः,—गण्डतटः
यासु ता, वीरगोष्ठाः,—वीरसभा । इह स-म-र-कनर्णाना असन्नदाहत्या रच्यत
प्राप्तः । अपि—प्रप्ते । नाम—सम्भाननायाम् । दीर्घेति ।—दीर्घे—आयत्ते, रक्ते—
रक्तवर्णे, नयने—लोचने यत्र तादृक् ।

(२८४) परिष्वज्येत—आलिङ्ग्येत । तदिति ।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात्—
आयसस्यूणात्, अभ्यधिक,—अतिरिक्तः, गरिमा—गौरव, गर्भे—अभ्यन्तरे यस्य
तथाभूत, भुजयुगल—बाहुद्वयम् ।

(२८५) [“पुत्र ! पुत्र !” इत्यत्र “पुत्र !” इति पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते,
तदामन्वितसम्भतात्वाभावात् तथाऽर्घसौहवम् इति क्षेयम्] आलपतः,—आभाष-
नाण्यस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवम्, सुद्धिरन्ती—वर्षन्ती, मथ्यमानेति ।—मथ्य-
मानस्य—निलीङ्गमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्धारवत्—निनादवत् इति
यामत्, [इहीद्धारशब्दस्य गौणार्थानलन्वनेन जुगुप्साव्यञ्जकत्वाभावात् अश्लीललदीभ्य
शङ्का न कार्येति] गम्भीरा—गभीरा, भारती—बाणी । अस्य—हर्षस्य, [अनादरे
बन्धी] हर्षमनादृष्टेत्यर्थः, क्षयम्—अस्तमित्यर्थः, इयाय—जगाम, यसौ महाशोभित
चिन्ताकुलतया निशोषिण्या निमेषार्द्धमपि न निदद्रौ इत्याशयः ।

(२६६) ततः शुचेव मुक्तकण्ठम् आरटत्सु क्वकवाकुकुले
गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयत्सु आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परि-
त्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पत्ररथकुलेषु, सद्यस्तनूभूते
तास्यति तमसि, (२६७) मन्द्रीभूतात्मस्त्रेहेषु अभावम् अभिलषत्सु
प्रद्वीपेषु, (२६८) स्फुरद्गुणवल्कलप्राहतवपुषि प्रत्रज्यामिव
प्रतिपन्ने नभसि, (२६९) प्रभातसमयेन समुच्चयमानासु

(२६६) “तत ” इत्यस्य “वचाल देवी हर्षः” इत्यशेषान्वयः । शुचा इव—शीकेनेन,
पदमेतत् क्लान्तानुप्रसृतिष्वपि समुच्चयवत्त्वात् गन्तव्यं, वक्ष्यमाणरामुच्चयाध्वकेन
च-शब्देन योगात् सकलयोगस्य सकलदर्थवीधकत्वेन तत्रैवान्वयः यद्यप्युचितः, तथाऽपि
समुच्चयस्य तु पर्थ्यवसाने सन्तस्य विना चारितार्थाभावात् इति ज्ञेयम्, मुक्तकण्ठ—
स्फुटगलम्, उच्चरित्यर्थः, आरटत्सु—नदत्सु । क्वकवाकुकुलेषु—ताम्रचूर्णहन्तेषु,
(“कृमवाकुलाच्चूर्ण कुकुटश्चरणायुधः” इत्यनरः) । गृहहेति ।—गृह-गिरि-तच्छा—
भवन पर्वत-गजाणां, गिरिराणि—अग्रभागाः तेभ्यः, आत्मानं—स, पातयत्सु—
नक्षिपत्सु, अररोहतिष्ठति भावः, मन्दिरमयूरेषु—गृहमयूरेषु । परित्यक्तनिजनिवासेषु—
उत्सृष्टनीडेषु, [“परित्यक्तनिजनिवासेषु” इत्यत्र “परित्यक्तनिवासेषु” इति पाठान्तरम्]
वनाय—अरण्यमय, अरण्यमित्यर्थः, [“क्षिप्रार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना
अप्रयुज्यमानस्य तुमुन कर्मणि चतुर्थी] प्रस्थितेषु—चलितेषु, पत्ररथकुलेषु—
पक्षिहन्तेषु, [“पत्ररथकुलेषु” इत्यत्र “पत्ररथेषु” इति पाठान्तरम्] । सद्यः,—
तत्क्षणं, तनूभूते—निरलीभूते, तास्यति—अवसां गच्छतीत्यर्थः, तमसि—
अन्धकारे ।

(२६७) मन्द्रीभूतेति ।—मन्द्रीभूतः,—ऋषेण गतः, आत्मनः,—स्वस्य, स्त्रेः,—
तैलम्, आत्मनि—स्वस्मिन्, स्त्रेहः,—प्रेम च, ममता इत्यर्थः, येषां तेषु, अभावं—
नाशम्, अभिलषत्सु—वाञ्छत्सु, तैलाभावात् आत्मवैराग्याच्च निर्वाणोन्मुखेषु इति भावः ।

(२६८) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—उद्गच्छन्, अरुणः,—सूर्यसागधिः, बल्कलानिव
—वृक्षत्वगिव, स्फुरत्—दीप्यमानम्, अरुणं—रक्तवर्णं, बल्कलामिति च, तेन ग्राहयत्सु—
आच्छादित, यपुः,— रौर यस्य लषाभूते, प्रत्रज्यामिव—सत्र्यासधर्मसिद्धि, प्रतिपन्ने—
प्राप्ते, नभसि—आकाशे, अरुणीदयवेलायामिति भावः ।

(२६९) प्रभातसमयेन—प्रातःकालेन, समुच्चयमानासु—एकैकशः गृह्येत्सु

पार्थिवास्थिशकलकलासु इव कलविद्धकन्धराधूसरासु तारकासु,
 (३००) भूभृद्वातुगर्भकुम्भधारिषु (३०१) विविध-
 सरःसरित्तीर्थाभिमुद्गेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (३०२) शाव-
 शुचिसिक्थपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे

निजपेटिकायां सञ्चीयमानासु इत्यर्थः, विलयं नीयमानास्त्विति भावः, ['समुञ्चीय-
 मानासु' इत्यत्र "समुत्तीर्यमाणासु" इति पाठे,—अवस्तुमानासु इत्यर्थः, प्रभावा-
 धिक्येन तेजस्त्रिस्तरणात् अदृश्यतां प्राप्यमाणासु इति भावः] पार्थिवस्य—राज्ञः,
 अस्यां—कीकसानां, ("कीकसं कुल्यमस्थि च" इत्यमरः) शकलाः,—खण्डाः इव
 याः कलाः,—चन्द्रकलाः तास्विव ; यद्वा,—अस्थिशकलानां—कीकसखण्डानां,
 कलाः,—सङ्घाः तास्विवेत्युत्प्रेक्षा, कलविद्धस्य—ग्रामचटकस्य, ("चटकः कल-
 विद्धः स्यात्" इत्यमरः) कन्धरा—श्रीवा इव, धूसराः,—ईषत्याण्डुवर्णाः तासु,
 ["क्षुभूमदिभ्यः कित्" (उ० ३ पा० ३ सू०) इति सरन्प्रत्ययस्य कित्त्वात् बाहुल्य-
 ग्रहणेन पलाभावाच्च रूपम्] तारकासु—नक्षत्रेषु । मृताहात् परमस्थिसञ्चयनकृत्य-
 मुक्तं कात्यायनेन,—“अपरेद्युस्तृतीये वा अस्यां सञ्चयनं स्मृतम् । ततो यज्ञीयवृत्तीत्यां
 शाखाभादाय वाग्यतः ॥ प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद्भवानिव ॥” इति ।

(३००) भूभृदिति ।—भूभृतः,—पर्वतस्य, धातवः,—गौरिकादयः, गर्भे—
 मध्ये ययोः तादृशौ, कुम्भौ—कपोलपिण्डौ, धरन्तीति तथोक्तेषु ; अन्यत्र,—भूभृतः,—
 राज्ञः, धातवः,—पूर्वोक्तानि सञ्चितानि अस्थीनि, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तादृशान्,
 कुम्भान्—कलसान्, धारयन्तीति तषाविधेषु, जलेष्विति भावः ; मृतास्यां कुम्भमध्ये
 रक्षणमुक्तं निर्णयसिन्धौ यथा,—“प्रक्षिप्य मन्मये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे । गृहीत्वह-
 ष्योनि तद्गम्भ नीत्वा तीये विसर्जयेत् ॥” इति ।

(३०१) विविधेति ।—विविधानि—वह्नि इत्यर्थः, सरांसि—सरोवराः,
 सरितः,—नद्यः, तीर्थानि—पुण्यचेवसलिलानि, तेषाम् अभिसमुखाः,—सन्मुखः
 तेषु, तान्युद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वन्यगजवन्देषु ।

(३०२) शावेति ।—शावं—धूसरं, शुचि—शुद्धं, सिक्थं—मधूच्छिष्टं, तस्य
 पटलं—सङ्घः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं तस्मिन्, अन्यत्र,—शावः,—शवसम्बन्धौ, शुचि—
 शुद्धं, यत् सिक्थपटलं—भक्तग्राससमूहः, ("सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नर्प-
 सकम्" इति मेदिनी) पाण्डुरः,—गौरः यत्र तथाभूतः तस्मिन्, पिण्डे इव—प्रेत-
 दैवगोलाकाराग्ने ६३ अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—पश्चिमसमुद्रसैकतदेशरूपाद-

पात्यमाने शशिनि, क्रमेण (३०३) नृपचितानलधूमविसर-
धूसरीकृततेजसि इव नरपतिशीकपावकदाहकिणकलङ्ककाली-
कृतचेतसि इव (३०४) प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरम्बिसुखचन्द्र-
वृन्दोद्देशविद्राणवपुषि इव (३०५) प्रथमास्तमितरीहिणी-
रणरणकविमनसि इव च अस्तमुपगते रजनिकरे, राजतीव
देवे दिवम् आरूढे सवितरि, परिवृत्ते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे,
(३०६) प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोधमानः पङ्कजाकार इव

तने, पात्यमाने—चिद्यमाणे, दीयमाने च, शशिनि—चन्द्रमसि, अस्तीत्युक्ते च
चन्द्रमसि इति भावः ।

(३०३) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, चितानलस्य—श्वदाहनवक्त्रेः, धूमविसरेण—
धूमनिचयेन, धूसरीकृतम्—ईषत्पाण्डूकृतं, तेजः,—प्रभा यस्य तथाभूते इव,
नरपतीति ।—नरपतेः,—राज्ञः, शीकः,—मन्युः, पावक इव—अग्निरिव, तस्य दाहिन-
—सन्तापेन, यः किणकलङ्कः,—शुष्कव्रणचिह्नं, तेन कालीकृतं—मलिनीकृतं, चेतः,—
हृदयम्, अन्तरदेश इति भावः यस्य तथाभूते इव ।

(३०४) प्रोषितेति ।—प्रोषितानां—पतिशीकात् परस्त्रीकं प्रस्थितानां, समस्तानां
—समयाणाम्, अन्तःपुरपुरम्बीणाम्—अन्तःपुरमहिलानां, मुखानि—आननानि, चन्द्र-
वृन्दानि इव—शशधरसमूहा इव, तेभ्यः उद्देशः,—दासः, तेन विद्राणं—पलायमानं,
[विद्रातेः निष्ठायां “संयोगादिराती—” (८२।४३ पा०) इत्यादिना निष्ठातस्य नले
“अट्कुपाङ्—” (८।४२ पा०) इत्यादिना णत्वम्] वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूते ।

(३०५) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, अलमिता—अस्तं गता, वा रीहिणी—
नक्षत्रविशेषः, स्वप्रेयसीति यावत्, तस्यां रणरणकेन—उत्काण्डया, उद्देशेन वा, विमनाः,—
विकृतं मनो यस्य तथाभूते इव, रजनिकरे—चन्द्रे । राजतीव—विराजमाने इव, देवे—
अमरे, राजनि प्रभाकरवर्द्धने च, दिवं—गगनं, स्वर्गञ्च, (“द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने
दिवं क्लीवं तयोः स्मृतम्” इति मेदिनी) सवितरि—सूर्ये, जनके च । परिवृत्ते—
परिवृत्तं—विनिमयः, तत्प्राप्ते, विपर्ययते इत्यर्थः, रजनीप्रबन्धे—निशागमे ।

(३०६) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धानां—जागरितानां, प्रागिति शेषः, राज्ञां—
गृपाणां, वृत्तानामिव—श्वेतच्छदानामिव, मण्डलानि—समूहाः तैः, अन्यत्र,—
प्रबुद्धानां राजहंसानां—“राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैः लोहितैः सिताः” इत्युक्तलक्षणाणां

चचालं देवो हर्षः । (३०७) ततश्च नूपुररवविरामसूकमन्द-
मन्दिरहंसेषु शोकाञ्जलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु,
(३०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्तिनि पितृ-
परिजने विषादिनि, उपरिरुदन्निषादिनि च स्तम्भनिषले

हसनिमेषाणां, सखलैः,—श्रेणीभिः, प्रबोध्यमानः,—सान्त्वयमानः ; अन्यत्र,—जाग-
माणः, पङ्कजाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तस्यो, धरापृष्ठात् इति शेषः ।
पृष्ठं नृपादिषु हसचारोपनियत रूपक, श्लिष्टपदनिबन्धनपदश्लेषस्याङ्गम् ।

(३०७) “ततश्च” इत्यस्य “दञ्चमानदृष्टिः निर्जंगाम राजकुलात्” इत्युत्तरेण सन्बन्धः ।
नूपुरेति ।—नूपुराणां—सञ्जीराणां, रबस्य—शब्दस्य, विरामण—अपगमेन, नृपनियोग-
शीकेन पुराङ्गनाभि भूषणादिपरिख्यागादिति भावः, सूक्ता,—नि शब्दा, हंसानां
नूपुरशिञ्जनानुकरणस्य कविवर्णनीयवस्तुषु प्रसिद्धेरिति भावः, अत्र तदभावात्
मूकत्व बोद्धव्यम्, मन्दा,—अपटवः, मन्दिरहंसा,—गृहमराला येषु तथोक्तेषु ।
श्रीकेति ।—शीकेन—शुचा, आकुलानि,—विह्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि, कञ्चुकि-
षात्राणि—सौविदन्ना एव, (“माता कर्णविभूषायां विन्ते माने परिच्छेदे । अचरानयवे
स्वल्पे क्लीब कात्स्न्याऽवधारणे ॥” इति मेदिनी) अनश्लिष्यन्ते इति अन्वेषणं, येषु तथाविधेषु,
राजप्रियाणां सर्व्वामां चिताऽऽरीहणात् परिजनानां परिचारिकाणामन्यासाच्च हर्षेण
सह ज्ञानाय गम इदिति भावः, केवलमन्तपुररक्षणार्थमेव तेषां तत्र स्थापनादिति तु
फलितम् ; शुद्धान्तेषु—अन्तःपुरेषु ।

(३०८) पतितेति ।—पतितः,—विनष्ट इत्यर्थः, यूथपः,—नूथपतिः यस्य
तादृशे इव, वनगजचये—आरख्यगजहन्दे, [“वनगजचये” इत्यत्र “वनगजयूथे”
इति पाठेऽपि स एवार्थः] अत्र वनगजेत्युक्तिः परिजनानां बहुत्वद्योतनार्थं भर्त्सरि
एकान्तानुरक्तिप्रकटनार्थञ्च बोद्धव्या, कक्ष्यान्तरवर्तिनि—प्रकीष्टान्तरस्थिते, पितृ-
परिजने—पितुः परिचारकवर्गे, विषादिनि—विषाद गते । उपरीति ।—उपरि—
पृष्ठभागे, रुदन्—क्रन्दन्, निषादी—हस्तिपकः, हस्तिपाल इत्यर्थं यस्य तथोक्तेः,
(“आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) स्तम्भनिषले—आलाम-
स्तम्भमाश्रित्य स्थिते इत्यर्थं, [“सदिरप्रते.” (८३।६६ पा०) इति धन्वेन निषीदतेः
निहाया “रदाभ्या—” (८३।४२ पा०) इत्यादिना क्तत्वं, पूर्वदकारस्यापि नत्वं,
तत्र, मृधमस्य “रपाभ्या—” (८३।१ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च “पुना पुः”

निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, (३०६) मन्दुरापालकान्द्रव्यधिते च अजिरभाजि राजवाजिनि, (३१०) विश्रान्तजयशब्द-कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम राजकुलात्; अगाञ्च सरस्वतीतीरं, (३११) तस्यां स्नात्वा पित्ने ददौ उदकम् । (३१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-मौलिरिव परिधाय उद्गमनीयदुकूलवाससी, निग्नासपरः,

(पा३४१ पा०) इति णत्वम्] निष्पन्दमन्दे—निस्तम्बे इति यावत्, राजकुञ्जरे—राजहस्तिनि ।

(३०६) मन्दुरेति ।—मन्दुरा—अश्वशाला, (“नाजिशाला तु मन्दुरा” इत्य-सरः) ता पालयन्तीति ते मन्दुरापालकाः,—अश्वपाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन—रोदननिनादेन, व्यधिते—सन्तप्ते, [“मन्दुरापालकान्द्रव्यधिते” इत्यव “मन्दुरा-पालकान्द्रव्यधिते” इति पाठे,—मन्दुरापालकैः,—अश्वश्चकैः, आक्रन्दः,—रोदन-ध्वनिः, कथितः,—व्यक्तौक्तः यत्र तस्मिन्नित्यः] अजिरभाजि—अङ्गनवर्तिनि- (“अङ्गन चत्वरजिरे” इत्यसरः) राजवाजिनि—राजघोटके ।

(३१०) विश्रान्तेति ।—विश्रान्तः,—निरतः, [विश्रान्त्यतेः श्रूते कर्त्तरि क्तप्रत्यय] जयशब्दः,—जयध्वनिरेव, कलकलः,—कीलाहल. यस्मिन् तथोक्ते, शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, (“सभासमितिषसदः । आस्थानी क्षौममास्थानम्” इत्यसरः) दह्यमानदृष्टिः,—भस्मीभूयमाननेत्रः, नित्यं जनकीलाहलमुखरितस्य पित्वा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य नृपस्थाभावेन जननिरहिततया निस्तम्बत्वेन शून्यसिंहासनदर्शनेन च पितृगोकानलीहीपनादिति भावः । राजकुलात्—राजभवना (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषु च । भवने च ..... ॥” इति मैदिनी) ।

(३११) तस्या—सरस्वत्याम् । उदक—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पया-मास ।

(३१२) “अपस्नातः” इत्यस्य “भग्नमाजगाम” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अप-स्नातः,—प्रेतकार्यमुद्दिश्य कृतस्नानं, अनिष्पीडितमौलि,—न निष्पीडित,—निर्जलीकृतः, अशोष्कृत इत्यर्थः, मौलिः,—केशचयः येन तथोक्तः, (“चूडां किरीटं केशश्च संयत्ता मौलयस्त्रयः” इत्यसरः) उद्गमनीये—धीते, (“तत् स्यादुद्गमनीयं यत्

निश्चामरः, निरातपत्रः, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि संज्ञे
 चरणाभ्यामेव (३१३) नासाऽग्रासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण
 चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पतुर्दीहशङ्कया शीकाग्निमिव
 उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिश-
 लयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपल्लवस्य प्रभया
 सांसर्गधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उद्गमन् उष्णनिष्कास-
 भोक्षैः भवनम् आजगाम ।

‘शौतश्रीर्वस्त्रेशीर्गुगम्’ इत्यमरः) दुःकृले—सितांशुके एव, (“दुःकृलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुच-
 रीये सितांशुके” इति शब्दार्थः) वाससी—वस्त्रे, परिधाय—परिहिते कृत्वा,
 निश्चामरः,—पुन पुनरायतं निश्चसन् इत्यर्थः, शीकचोभात् इति भावः । निश्चामरः,
 —चामरव्यजनरहितः, [“निश्चामरः” इति पाठः ग्रन्थान्तरे न दृश्यते, तत्रा-
 धुतसिद्धसम्बन्धवत्त्वात् वक्ष्यमाणनिरातपत्रवदेव निश्चामरार्थप्रतीतिः इत्यनवयवम्] ।
 निरातपत्रः,—कृत्ववर्जितः, पित्रादिगुरुजनविद्योगे कृतचामरादिधारणनिषेधादिति
 भावः । निरुत्सारणः,—उत्सारणा—लोकानामपसारणं, तद्गृहित इत्यर्थः,
 राज्ञा गमनकाले रक्षिभिः पुरस्थलोका अपसार्थ्यन्ते इति नियमः, तदा तु
 सर्वेषामेव शीकविह्वलतया वासवयुद्धा मेदज्ञानाभावात्, महापदि षड्दला-
 भावाच्च तत्र कृतमिति भावः । समुपनीते—समुपस्थापिते, जप्ती—अग्ने,
 (“.....तुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ।.....हृयसैन्धवसप्तयः ॥” इत्यमरः) चरणाभ्यामेव—
 षाट्चारिण्यै, सातापिटविद्योगे ब्रह्मचरि नियमपालनाय पादचारेण गमनस्य
 प्राश्रत्यादिति भावः ।

(३१३) नासाऽग्रासक्तेन—नासिकाऽग्रासक्तेन, रक्ततामरसताम्रेण—रक्तकमल-
 लोहितेन । हृदयावशेषस्य—हृदयमावस्थितस्य, न तु वहिर्जगत्सु इति
 भावः । अताम्बूलस्य—वर्जितताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुक्षणधीतस्य, कल्पतरु-
 किसलयस्य इव—कल्पत्रयपल्लवस्य इव, स्वभावपाटलस्य—सहजैरक्तस्य, अधरपल्लवस्य
 —अधरः,—हीनः, पराभूत इत्यर्थः, पल्लवः,—किसलयः यस्मान् तथोक्तस्य, अधरस्य
 —निम्नीयस्य, उदा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपल्लवस्य—अधर पल्लव इव
 लस्य, सांसर्गधिरकवलान् इव—पिशितरक्तग्रासान् इव, सरक्तमांसपिष्टानिवित्यर्थः,
 हृदयाभिघातात्—हृदये—चेतसि, अभिघातात्—आघातात्, शीकवज्रप्रहारजनित-

(३१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन् एव अहनि निर्गत्य, प्रियं पुत्रदारम् उत्सृज्य, उन्मथैः बन्धुभिः वार्य्यमाणा अपि (३१५) बहुनृपगुणगणहृत-हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव तीर्थेषु तस्थुः, केचि (३१६) अनशनैः आस्तीर्णतृण-कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित् शलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचित्

जतादिति भावः । उन्मथित्वासमीचैः,—तप्तनिवासपातैः, [“इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२१ या०) इति निगेषणे तृतीया] ।

(३१४) राजवल्लभा,—राजप्रिया । निर्गत्य—बहिर्गता, भननादिति शेषः । पुत्रदारम्—अपत्यकलत्राणि । [इह समाहारदन्वानिषयान् च्युतस्कारताभ्युदोषः अदीप्तसमाधानन्तु “गवाश्चप्रभृतीनि च” (२।४।११ प्रा०) इत्यत्र महाकनिप्रयोगिणा-कृतिगणन प्रकृत्या कथञ्चिन्निर्वाहात् ज्ञेयम्] उन्मथैः,—उच्छ्वसन्नग्नवारिभिः । वार्य्यमाणा—निपिध्यमाना ।

(३१५) बन्धिति ।—बन्धुभिः,—प्रभृतैः, नृपस्य—राज, गुणगण्यैः,—दया-दाक्षिण्यादिसमृद्धैः, हृतानि—आकृष्टानि, हृदयानि—चेतांसि येषां तथाभूताः भृगुषु—प्रपातेषु पृथ्वतस्य उच्चप्रदेशेषु इत्यर्थः, (“प्रपातस्वतटी भृगुः” इत्यमरः) आत्मानं—स्व, बबन्धुः,—सयेसु, तेषु पतनाय कृतहस्तादिवन्धना तस्थुरित्यर्थः । [“बबन्धु” इत्यत्र “बभन्धु” इति पाठे,—तेषु पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुरित्यर्थः] । तत्रैव—तत्रैव, भृगुष्वेव इत्यर्थः, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु, यद्वा,—तत्रैव—राजपुरे एव, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु न तु स्वदेशे स्थानान्तरं वा इति भावः । महाप्रभासस्य सर्वभूत-द्विनेषिण्य राज्ञः लीलाचेत्रत्वात् तस्या पुण्यक्षेत्रत्ववोधव्यम् ।

(३१६) अनशनैः,—अभोजनैः, त्रतोपवासासुरित्यर्थः, आस्तीर्णतृणकुशाः,—आस्तीर्णा—आनर्जिता, तृणानि—नलादीनि, कुशाः,—दर्भाश्च यैः तथाभूताः, तृणकुशास्तीर्णभूमौ स्थिता इत्यर्थः, व्यथमानमानसाः,—पीडितचित्ताः, असमाम्—अतुल्या, शुचम्—शुचम्, अशमयन्—अशमयामासुः, नन शला प्राणविसर्जनाय अनशनैः स्थिता इति भावः । शलभा इव—पतङ्गविशेषा इव, वैश्वानरम्—अग्नि, शोकेति । —शोकस्य—शुचं आवेग—सन्धसः, उल्लाखा इत्यर्थः, तेन विवशा,—बिह्वलाः ।

(३१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषार-
शिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (३१८) विन्ध्योपत्य-
कासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लव-
शयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (३१९) सन्नि-
हितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः
पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित् पवनाशना धर्म-
धना धमद्वसनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

(३१७) दारुणेति । - दारुणेन—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना,
दह्यमानं—सन्तप्यमानं, हृदयं—चित्तं येषां तथाभूताः, गृहीतवाचः,—गृहीता—
निगृहीता, संयसिता इत्यर्थः, वाग् वैः ते, मौनव्रतधारिणः इत्यर्थः, [“स्त्रियाः—”
(६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावे “शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति
पाठिककवभावः] तुषारशिखरिणं—हिमाद्रिं, शरणम्—आश्रयं, ययुः,—
व्रतस्थिरे, आश्रितवन्तः इत्यर्थः, यतिनो जाताः इति भावः । दग्धा अपि दाहज्वाला-
ग्रशमनार्थं शीतलस्थानमाश्रयन्ति ।

(३१८) विन्ध्येति ।—विन्ध्यस्य—तदाख्यगिरेः, उपत्यकासु—आसन्नभूमिषु,
(“उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिर्द्वमधिव्यका” इत्यमरः) वनेति ।—वनकरिकुलानां
—दन्वजत्रन्दानां, कराः,—गुण्डाः, तेषां शीकरासारैः,——अम्बुकणधाराभिः,
सिच्यमानाः,—आर्द्रोत्क्रियमाणा, तनवः,—शरीराणि येषां तथाभूताः, पल्लवशयन-
शायिनः,—किशलयशय्याशायिनः, सन्तापं—चित्तदाहं, शोकाजमिति भावः, अशमयन्
—निर्वापघ्रासासुः, वानप्रस्थात्रयं गृहीतवन्त इति भावः ।

(३१९) सन्निहितान्—करन्धितानिति भावः, विषयान्—भोग्यवस्तूनि,
उत्सृज्य—त्यक्त्वा, सेवाविमुखाः,—भोगपराङ्मुखाः, परिच्छिन्नैः,—परिमितैः,
पिण्डकैः,—भक्त्यासैः. तदुपलक्षिता इत्यर्थः ; यद्वा,—परिच्छिन्नैः,—परिमितैः,
स्वर्परित्यर्थः, क्लेशैरिति भावः, पिण्डकैः,—शरीरैः, तदुपलक्षिता इत्यर्थः, शून्याः,—
जनविरलाः, अटवीभुवः,—वनभूमौ, जगृहुः,—आश्रिताः । पवनाः,—वायु-
भोजिनः, धर्मधनाः,—धर्ममावधगकामा इत्यर्थः, धमद्वसनयः,—धमन्यः—काश्यात्
ताप्यन्त्यः, स्फुरन्त्य इत्यर्थः, धमन्यः,—शिराजालानि येषां तथाभूताः, अनेन व्रतकार्यं
प्राप्तये । गृहीतकाषायाः,—गृहीतम्—अवलम्बितं, काषायं—कषायेण रक्तं वस्त्रं

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु, केचित् (३२०) आचोटित-
चूडामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा
जघटि, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचीवरास्वरसंवीताः
स्वास्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रुः, अन्ये (३२२) तपोदनहरिण-
जिह्वाऽऽलोलिह्यमानमूर्त्तयो जगं ययुः, अपरे पुनः
(३२३) पाणिपल्लवप्रमृष्टैः आतास्वरागैः नयनपुटैः कमण्डलु-
भिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुग्धा विचेरुः ।

यै. तथाभूताः, कापिलं—कापिलसम्मत साङ्गशास्त्रम्, अधिजगिरे—अधीतवन्, साङ्गशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वानुगमात् योगिनो वभ्रुरिति भावः ।

(३२०) आचोटितेति ।—आचोटिता, —हेदिता, [आङ्पूर्वकस्य चीटतेः णिचि निष्ठाया रूपम्] अपसारिता इति भावः, चूडामणयः,—चूडारत्नानि द्वेभ्यः तथाभूतेषु, व्यक्तचूडारत्नालङ्कारेषु इति यावत्, शिरःसु—सु, शरणीकृत-धूर्जटयः, शरणीकृत,—आश्रित इत्यर्थः, धूर्जटिः,—हरः यैः तथाभूता, गृहीत-पाशुपतव्रता इत्यर्थः । जघटिरे—बभ्रुः ।

(३२१) परिपाटलेति ।—परिपाटलेन—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आयनेन इत्यर्थः, चीवरास्वरेण—बसनखण्डेन, संवीताः,—प्राहता, आच्छादितदेहा इत्यर्थः, श्वेतमुनिवेशा इति भावः, स्वास्यनुराग—प्रसुभक्तिम्, उज्ज्वल—भास्वर, प्रशस्य-मिति यावत् ।

(३२२) तपोवनेति ।—तपोवनहरिणानाम्—आश्रममृगाणां, जिह्वाऽऽलोलैः,—रसमाप्राप्तैः, उल्लिह्यमानाः,—आस्वादयमाना इत्यर्थः, मूर्त्तयः,—शरीराणि येषां तथाभूताः, तापसा. सन्त इत्यर्थः, जगं—वाकम् ।

(३२३) पाणीति ।—पाणि—कर, पल्लव—इव—किसलय इव, तेन] प्रमृष्टा,—प्रमाज्जं नीता, गृहीताश्च तैः, आतास्वरागैः,—आरक्तप्रभैः, शीका-नेगजनितरोदनात् महापुरुषलक्षणवस्त्रेण स्वभावसिद्धत्वाच्च इति भावः, नयनपुटैः,—नेत्रगालकैः, कमण्डलुभिः,—जलपात्रविशेषैः, वारि—अश्रुजलं, तीर्थजलञ्च । गृहीतव्रता—व्रतधारिण मुग्धा,—उत्तशिरसः, विचेरुः,—भ्रमन्ति च । नीत-रागा अपि चिराभ्यस्तसंस्कारेण परलोकास्थेऽपि राजनि अत्यक्तानुरागा आसन् इति शीकातिशयशालिनौ नरेन्द्रस्य वा उदसाधारणी शक्ति समर्थ इति बभ्रुवनि ।

(३२४) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं
 श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति,
 भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, वन्धुं
 बन्धनमिति, जीवितम् अयश् इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां
 कलङ्क इति, आयुः अपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति,
 विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कासं क्लक्च इति, हृदयः

(३२४) “देवमपि हर्षम्” इत्यस्य “कुलपुत्रादयः.....पर्यवारयन्” इति
 अयेण सम्बन्धः। तं विस्मिनष्टि, तदवस्थमित्यादि।—श्रियं—राजलक्ष्मीं, शापः,—
 अभिसम्पातः, दुःखाकर इति भावः, भोगनिस्पृहत्वादिति तात्पर्यम्, इति सन्धसान-
 नित्यत्वेन सम्बन्धः, एवमुत्तरत्र। महीं—पृथ्वीं, महापातकं—महत् पापं, तदधि-
 कारस्य केवलपापबहुलत्वादिति भावः। रोगः,—व्याधिः, क्षेशबहुलत्वादिति
 भावः। भोगान्—सुखसाधनानीत्यर्थः, भुजङ्गाः,— सर्पाः, वातनागदत्वादिति भावः।

(३२५) निलयं—गृहं, निरयः,—नरकं, पितृत्यक्तस्य गृहस्य दुःखा-
 करत्वादिति भावः। वन्धुं—स्वजनं, बन्धनं—बन्धनहेतुभूतः, तदनुरोधेन गृहं त्यक्तु-
 कसामर्थ्यादिति भावः। जीवितं—जीवनधारणम्, अयश्,—अकीर्तिकारम् इत्यर्थः,
 पितृशोकेनापि तदवलम्बनस्य निष्ठुरत्वबोधकत्वादिति भावः। देहं—शरीरं, द्रोहः,—
 अनिष्टचिन्तनम्, अनिष्टचिन्ताकर इति यावत्, कथमस्यापि न नश्यति? तत्राशे
 असहनीयः सन्तापः मां न दग्धुं समर्थः भविष्यति इति भावः। कल्यतां—निरा-
 भयत्वम्, आरोग्यमित्यर्थः, (“वार्त्तां निरामयः कल्य.” इत्यमरः) कलङ्कः,—अप-
 क्षादः, तादृशावस्थायां शोकजातीसारादिकाठिनरोगाक्रान्तवस्यैवौचित्यादिति भावः।
 आयुः,—जीवितकालम्, अपुण्यफलं—दुष्कृतपरिणामः, जीवितः दुःखशतभोगस्य
 अपरिहाय्यत्वादिति भावः। आहारं—भोजनं, विषं—गरलं, पितृशोकार्जुहीपका-
 त्वेन विषवत् विषादहेतुत्वादिति भावः। विषं—गरलम्, अमृतं—सुधा, (“पीयूषममृतं
 सुधा” इत्यमरः) अमृतं यथा सन्तापनाशनं, तथा शोकदग्धजीवनस्य
 क्षाशेन सन्तापप्रशमनात् अनिष्टकारं विषरूपमपि वस्तु इष्टकरममृतप्रायमनामिति
 भावः। चन्दनं—श्रीखण्डं, दहनः,—अग्निः, प्रभूतचन्दनलेपनेनापि पितुर्दाहाप्रशमन-
 क्षरणात् विरक्तानाम् उपशोगसाधनेषु सहायाः ईप्सितप्रातिकूल्याकलनादा इति
 भावः। क्लक्चः,—करपत्रं, भोगविमुञ्जतया करपत्रच्छेदनवत् चन्दनाग्रदत्वादिति

स्फीटनम् अभ्युदय इति च मन्यमानं, सर्व्वीसु क्रियासु
विमुखं (३२६) पित्रपितामहपरिग्रहागताः चिरन्तनाः
कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च आह्वयिरो गुरवः. श्रुति-
स्मृतोतिहासविशारदाश्च जरह्विजातः, (३२७) श्रुताभिजन-
शीलशान्तिनो मूर्द्धाभिषिक्ताश्च अमात्या राजानः, यथावत्
अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मन्त्राणिः, समदृक्-सुखाश्च सुनयः
रंारासारस्वकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शीवापनयननिपुणाश्च
धैरागिकाः पर्य्यवारयन् ।

मान., (“क्रकचोऽस्ती करपवम्” इत्यमरः) । हृदयस्फीटनं—बचीनिदारणम्,
अुदय,—मङ्गल, तस्य सर्जसन्तापप्रशमनात्वादिति शानः । [सर्व्वत्र निरङ्गं रूपवामल-
हारः] । विमुखं—पराङ्मुखं, निरतमित्यर्थः ।

(३२६) पितृति ।—पिता च पितामहश्च [“मातृपितृभ्या पितरि डामहच्”
(बा०) इति डामहच् । इह “आनङ् ऋती इन्दे” (६।३।२५ पा०) इत्यत्र ऋतः
इत्यस्य “ऋती” (६।३।२३ पा०) इत्यादिस. षन्तुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनस्तद्गुणं
“विद्याद्योनि खन्धवाचिनाष्टदन्ताना ऋन्ते आनङ् खाट्त्तपदे परे” इति दीक्षितोक्त्या
असंगोऽसमानविधे च ऋकारान्तशब्दे परत एव आनङ्. विधानात्, अत्र तु पिता-
महशब्दस्य ऋकारान्तत्वाभावात् पूर्वपदस्य न आनङ्. शङ्का करणीयेति सङ्केपः ।
तयो परिग्रहेण—स्वीकारेण, आश्रयदानेन इत्यर्थः, आगताः,—वर्त्तमाना इत्यर्थः,
पालिता इति यानत्, चिरन्तनाः,—पुरातना, प्राचीना इति यानत्, कुलपुत्राः,
—सत्कुलजाता जनाः, हितैषिवृद्धा इत्यर्थः । नश्रिति ।—नशस्य—कुलस्य, मेण—
चारण्यव्येण, आहितम्—अर्पित, गौरवं—सम्मानं दीया ते, आह्वयिरो,—हितानु-
वन्धितयो म्नीकायैवाच, उपदेष्टार इत्यर्थः । जरह्विजातयः,—स्यविरज्राह्वणाः,
श्रुत्यादिनिहितविधिज्ञानोपदेशेन प्रथोभदानकुशला इति शानः ।

(३२७) श्रुतेति ।—श्रुत—शास्त्रज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, शीलं—चारित्य,
तै शालन्ते—श्रीभन्ते इति तथोक्ताः, मूर्द्धाभिषिक्ताः,—मूर्द्धसु कृताभिषेक्ताः, राज्य-
धृतिष्ठिता इत्यर्थः, चर्चिया वा, (“मूर्द्धाभिषिक्ती भूपाले मन्त्रिणि चर्चियेऽपि च” इति
भेदिनी) अमात्याः,—मन्त्रिणः, मन्त्रिभृता इत्यर्थः, राजान,—अधीश्वररूपाः ।
यथावत्—यथाविधि । अधिगतेति ।—अधिगत—विदितम्, आत्मतत्त्वम्,—आत्म

(३२८) अस्रतन्वीकृतश्च तैः मनसाऽपि न अलभत शोकम्
 अनुप्रचरितुम् । अनुनीयमानश्च कथङ्कथमपि आहारादिकास्तु
 क्रियास्तु आभिसुख्यम् अभजत । आहृतगतहृदयश्च अचिन्तयत्,
 —“अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य
 आर्यो वाष्पजलस्नातो न गृह्णीयात् वल्कले ? न आश्रयेद्वा
 राजर्षिः आश्रमपदम् ? न विशेढा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम् ?
 (३२९) अस्रसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न

ज्ञानमित्यर्थः यैः तद्योक्ताः, ब्रह्मविदः इत्यर्थः । संस्तुताः—परिचिताः, (“संस्तवः
 स्यात् परिचयः” इत्यमरः) मस्कारिणः,—भिचवः, सत्र्यासिनः इत्यर्थः, (“भिचुः
 ऋत्राट् कर्मन्द्ो पाराशर्येपि मस्कारौ” इत्यमरः) जगद्धिताय वीतरागाणामपि
 भव्यपचपातित्वं लोकसिद्धमित्याशयः । समेति ।—समे—तुल्ये, दुःख-सुखे—विषाद-
 सन्तीषौ येषां ते, सुख-दुःखयोः समज्ञानाः इत्यर्थः, मुनयः,—तापसाः । ब्रह्म-
 वादिनः,—वैदान्तिकाः । पौराणिकाः,—पुराणपाठकाः, ते तु पुराणोक्तानानाऽऽख्या-
 धिकावर्णनेन शोकानपनोदयितुमीशते । पर्यवारयन्—पर्यवेष्टन् ।

(३२८) तैः,—कुलपुत्रादिभिः पौराणिकान्तैः सर्वैरित्यर्थः, अस्रतन्वीकृतः,—
 अस्वाधीनीकृतः, क्षणमपि अमुक्त इत्यर्थः, शोकं—पितृविनाशजनितं मन्युम्, अनुप्रचरितुम्
 —अनुशीलितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलभत—अविन्दत, अवसरमिति शेषः ।
 आभिसुख्यं—सामुख्यं, प्रहृष्टिम् इत्यर्थः । आहृतगतहृदयः,—सोदरार्पितचित्तः,
 आतरं मनसि क्लेत्यर्थः । अपि—प्रश्ने । नाम—सम्भावनायाम् । तातस्य
 —पितुः । आर्यं,—राज्यवर्द्धनः, वाष्पजलस्नातः,—अशुजलाप्तः, वल्कले—तरुत्वचौ,
 तपस्विपरिधेये इति भावः, न गृह्णीयात् ?—न स्वीकुर्यात् ? न पिदधीत् ?
 इत्यर्थः, पितृवियोगमाकर्ण्य शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं यास्यति इति
 सम्भावयामीति निष्कर्षः । एवमुत्तरत्रापि अपि नाम इत्यव्ययस्य अर्थः आकलनीयः ।
 राजर्षिः,—राजा ऋषिरिव, पृतत्वात् जितेन्द्रियत्वाच्चेति भावः, आश्रमपदं—
 तपोवनम् । विशित्—आश्रयेदित्यर्थः, [सर्वत्र “सम्भावनेऽलमिति—” (३।३।१५५
 पा०) इति सूत्रेण सम्भावनायां लिङ्] । पुरुषसिंहः,—नरश्रेष्ठः ।

(३२९) अस्तेति ।—अस्रसलिलेन—वाष्पवारिणा, निर्भरम्—अतिमात्रं यथा
 तथा, भरितं—पूरितं, नयननलिनयुगलं—नेत्रपद्मद्वयं यस्य तथाभूतः, [“न

पश्येत् अनाथां पृथिवीम् ? (३३०) प्रथमव्यसनविषमविष
विह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः ? (३३१) अनित्य-
तया जनितवेराग्यो वा न निराकुर्व्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-
लक्ष्मीम् ? (३३२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा न
प्रतिपद्येत अभिषेकम् ? इहागतो वा राजभिः (३३३) अभि-
धीयमानो न पराचीयताम् आचरेत् ? (३३४) अतिपितृ-
पक्षपाती खलु आर्याः, सर्व्वदा तातश्लाघ । माम् अभिषत्ते,—

पश्येत्” इत्यत्र “पश्येत्” इति नञ्रहि पाठे,—पश्येत् किम् ? नैव द्रष्टुं शक्नुयात्
इति सम्भावयामीति भावः । अनाथा—निराश्रया. घतिविधीनादिति भावः ।

(३३०) प्रथमेति ।—प्रथमम्—त्रायम्, अपूर्व्वमिति भ । व्यसनं—
विपद्येत, निषमं—दारुण, निषं—हलाहल, तेन विह्वलः,—अधीरः, आत्मानं—
स्व, वा न स्मरेत् ? आत्मघाती भवेदिति भावः । [“न स्मरेत्” इत्यत्र “स्मरेत्” इति
नञ्रहितपाठे,—आत्मानं स्मरेत् वा ? आत्मा अवश्यमेव रक्षणीय इति स्मरेत्
किम् ? नैव स्मरेत् इति सम्भावयामि, अत आत्मघाती भवेदिति भावः] । नारा-
यणोऽपि प्रथमानिर्भूतमहागरलघोरप्रतापेन विमूढः क्षणमात्मानं विसम्भार इति
भौराणिका । अत्र पुरुषोत्तमपदस्वरसात् उपमाभ्रान्. शब्दशक्तिमूलकाः, पुरुषोत्तम-
इव पुरुषोत्तमः इति प्रतीतिः ।

(३३१) अनित्यतया—क्षणिकतया, जनितवेराग्य,—उत्पन्ननिर्देहः । उप-
सर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीन्, आश्रयन्तोमित्यर्थः । निराकुर्व्यात्—त्यजेदित्यर्थः, शोकेन
निरागता निषयोऽपि निःखलदर्शनात् इत्याशः ।

(३३२) दारुणेति ।—दारुणेन—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शीकाग्निना, प्रज्वलितः,
—रुन्ततः, देहः,—शरीर यस्य तथाभूतः, अभिषेक—राज्याभिषेकमित्यर्थः, न
प्रतिपद्येत वा ?—न स्वीकुर्व्यात् ? [“न प्रतिपद्येत” इत्यत्र “प्रतिपद्येत” इतिमात्रपाठे
—स्वीकुर्व्यात् किम् ? इति काकुलभ्यायं, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भावः] ।

(३३३) अभिधीयमानः,—कथ्यमान, अपतुरुध्यमान इति यावत् । परा-
धीयता—पराङ्मुखः, प्रातिभूत्यं वा इत्यर्थः, राज्याभिषेके इति भावः । (“पराङ्मुखः
पराधीनः” इत्यमरः) ।

(३३४) अतिपितृपक्षपाती—अतिशयेन पितृवत्सल इत्यर्थः । तातश्लाघा—

(३३५) “तात ! हर्ष ! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणम् ईदम् ? ईदृक् च दिवसकरप्रोत्या दिवसम् उन्मुखविकसितं सुखमहाकमलम् ? एतौ च (३३६) वज्रस्तम्भभास्वरौ भुजकाण्डौ ? एते च (३३७) हमितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः ? कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा ?” इति । एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथङ्कथमपि अतिष्ठत् इति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्द्धनमरणं नाम

पञ्चमः उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

ताते—पितरि, या ज्ञाघा—आदरः तथा, तद्गुणकर्मादीनां विशेषस्मरणात् इत्याशयः ॥ अभिधत्ते—वक्ति ।

(३३५) तात !—वत्स ! । कस्यचित्, जनस्य इति शेषः । काञ्चनेति ।—काञ्चनतालतरुः, —सौवर्णतालतरुः, तद्वत् प्रांशु—उन्नतं, कायप्रमाणम् ?—देहपरिमाणम् ? ईदृक्—एवम्प्रकारं, मत्पितुः सदृशमिति भावः, दिवसकरप्रोत्या—सूर्यभक्त्या, सूर्यप्रेम्णा च, दिवस—वासरं व्याप्य इत्यर्थः, [अत्यन्तसयोगे द्वितीया] उन्मुखविकसितम्—उन्मुखम्—उदयुक्तं, सूर्यप्रीतिकारकार्ये प्रवृत्तमित्यर्थः, तादृशञ्च तत् विकसितं—प्रफुल्लमित्यर्थः, भास्वरम् इति यावत् ; अन्यत्र,—उन्मुखम्—ऊर्ध्वमुखञ्च, तत् विकसितं—प्रस्फुटितं, सुखमहाकमलं—सुखमेव महत् पद्मं, सुखमहाकमलमिदं वा, [इत्युपमितत्तमासः] ।

(३३६) वज्रेति ।—वज्रस्तम्भौ इव—कुलिशमयस्थूणे इव, भास्वरौ—प्रभान्वितौ, दृढचात् विशालत्वाच्च इति भावः, भुजकाण्डौ—भुजौ—बाहुयुग्मे, काण्डौ—दण्डौ इव तौ, बाहुदण्डौ इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्ती दण्डवाणाववर्गावसरवारिषु” इत्यमरः) ।

(३३७) हसितेति ।—हसितेन—हासेन, मदालसस्य—मदविह्वलस्य, हलधरस्य—बलदेवस्य, विभ्रमा इव विभ्रमाः,—विचेष्टितानि शेषु तथाविधाः, विलासाः,—श्रीभावविशेषाः । [कथमन्यः अन्यस्य विभ्रमं दधातु इति इह विभ्रप्रतिविम्बयोधात् तन्निवन्धननिदर्शनाऽलङ्कारितः], अन्यः, मत्पितुरिति शेषः, मानी—मानोन्मत्तः, विक्रान्तः,—युद्धः, वदान्यः,—दानशौण्डः, [“सुर्वदान्यसूलक्षदानश्रीष्ठा

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सङ्ग्रहं कुरुते ॥ १॥

पहुप्रदे" इत्यमरः) । दर्शनेति ।—दर्शनाय—अवलोकनाय, भावुरिति भावः
घत्सुकम्—उत्कण्ठितं, साग्रहम् इति यावत्, हृदयं—चित्तं यस्य तथाविधः
उदीक्षमाणः,—प्रतीक्षमाणः ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसिन पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्याभ्यागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदांशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनव्यपदेशिनं राज्यवर्द्धनस्य उपांशुहननं सूचयति, उच्चित्येति ।—
कृतान्तः,—अन्तकः ; अन्यत्र,—कृतान्तः,—कृतः अन्तः,—नाशः, प्रतिवीरनिति
भावः येन तथाभूतः, शशाङ्कनामा गौडाधिपतिरिति भावः, विजिगीषुः इव—
विजयाधीं नृप इव, भुवि—पृथिव्याम्, उच्चित्य उच्चित्य—अन्विष्य अन्विष्य, प्रवरं
प्रवरं विचिष्य इति भावः, प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानां—प्रहिताः,—प्रेषिताः
निगूढाः—गुप्ताः, अदृश्या इत्यर्थः ; अन्यत्र,—कपटचारिणः इति यावत्, आत्मनः
—स्वस्य, दूताः,—किङ्कराः ; अन्यत्र,—वाक्तावहाः, निजचारा इति यावत्, तैः
नीताः,—वशं प्रापिताः, आनीता इत्यर्थः, स्वभवनमिति भावः तेषां, शूराणां—
कलवत्, वीराणां स्तानवानामिति यावत् ; अन्यत्र—शूराणां—राज्यवर्द्धनानुगतानां
प्रधानराजपुत्राणां, सङ्ग्रहम्—आयत्ततां, कुरुते—स्वालयं नयति, अन्यत्र,—स्ववशान्
करोति इत्यर्थः । एतेन शशाङ्कः निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य शूराणां सङ्ग्रहं
कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगिहानीतं विस्त्रम्भं सुञ्जार्णं कृशनां
व्यापदितवानिति षष्ठीच्छ्वासार्थः सूचितः । अत्र विजिगीषुणा सह कृतान्तरुक्त्वैधर्म्यं
क्षाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः, कृतान्त इव कृतान्त इत्युपमाध्वनिश्च, एतेन विजिगीषुः
भालवत् कटोरामयः इति वस्तु व्यज्यते । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

विस्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।

नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतेषु
उद्देजनीयेषु अशौचदिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदायिनि (३) दीय-
क्षानि द्विजेभ्यः शयनासनचासरातपत्रवस्त्रपत्रशस्त्रादिके नृप-

परापकृतिच्छेदा आत्मनाशाय भवति इति वर्णनप्रसङ्गेन विश्वासहन्तुः शशाङ्कस्य
हर्षेण निर्यातनं सूचयति, विस्रब्धेति ।—खलस्य—दुर्जनस्य, गौडाधमशशाङ्कस्येति
भावः, विस्रब्धघातदोषः,—विश्वासितजनवधापराधः, राज्यवृद्धनहनरूप इति भावः,
वीरकोपकरः,—वीरस्य—वोर्ध्ववतः, पराभिभवासहिष्णोः इत्यर्थः, हर्षस्येति भावः,
क्षीपं—क्षीधं, वारीति—जनयतीति तथाभूतः, अत एव हरेः,—सिंहस्य, निद्रायाः,—
स्वापस्य, तस्करः,—चौरः, निद्राभङ्गकारीत्यर्थः, करिणः,—हस्तिनः, नवः,—
अपूर्वः, तरीः,—वृक्षस्य, भङ्गध्वनिरिव—भङ्गनरव इव, स्ववधाय—निजनाशाय,
भवतीति शेषः । एतेन यथा तरुभङ्गनरवेण प्रकीर्तितः सिंहः निद्राभङ्गकारिणं करिणं
निपातयति, तथा विश्वस्तं धातरं राज्यवृद्धनं स्वालयं नीत्वा छद्मना तदिनाशकारिणं
शशाङ्कं नाम गौडाधिपं वीरो हर्षो व्यापादितवानिति सूचितम् । विस्रब्धघात-
दोष-नवतरुभङ्गरूपधर्मयोः सादृश्यलक्ष्मीसमुल्लसनसम्बन्धेन उपमाऽलङ्कृतिः । आख्यां
पठतम् ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “देवो हर्षः...मौलेन अकाले आत्मानं वेध्य-
भानमद्राचीत्” इत्युत्तरेणान्वयः । प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्यं, प्रेतपिण्डं—पितृभ्यो
देयमन्नग्रासं, भुङ्क्ते—स्तादति इति तथाभूते, द्विजन्मनि—ब्राह्मणे, अगदानीये
इति भावः, भुक्ते—भुक्तमस्यास्तीति भुक्तं तस्मिन्, प्रेतपिण्डं भुक्तवतीत्यर्थः, प्रेतस्यं
पारलौकिककार्यं महाराज्याणामेव प्रथमसमर्चायाः विधिवद्भवात् इत्याशयः ।
उद्देजनीयेषु—उद्देगजननेषु, अशौचदिवसेषु—द्वादशाहे इत्यर्थः, “शुध्येत् विप्रो दशा-
हेन द्वादशाहेन भूमिपः” इति स्मरणात् ।

(२) चक्षुर्दाहेति ।—चक्षुषोः,—नेत्रयोः, दाहः,—ज्वलनमित्यर्थः, तं ददाति
—जनयतीति तथोक्ते, [“सुप्यजातौ—” (३।२।७८ पा०) इत्यादिना ताच्छील्ये
ग्निः] दर्शनेन पितृश्रीकोद्दीपनात् अतीव व्यथाजनके इति भावः ।

(३) शयनेति ।—शयनं—शय्या, आसनं—पीठं, चामरे—व्यजने, आतपत्रं
—च्छत्रं, वस्त्राणि—वसनानि [“आतपत्रवस्त्र—” इत्यत्र “आतपत्रानत्र—” इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जन्-
हृदयैः कौकसेषु, (५) कल्पितशोकश्लेषे सुधानिचयचित्ते
चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिजिति राज-
गजेन्द्रे, क्रमेण मन्दिषु आक्रमन्दिषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु,

पाठे,—अमत्राणि—पात्राणि, राजव्यवहृतसौवर्णभाजनादीनीत्यर्थः, “पात्रामवच्छ
भाजनम्” इत्यमरः] पत्राणि—वाहनानि, रथाश्वश्रविकादीनि प्रति यावत्, (“पत्रं
वाहन-पत्रयोः” इत्यमरः) शस्त्राणि—तलवार्यादीनि, एतानि आदीनि यस्य तथोक्ते,
[“शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति समासान्तः पाचिकः कप्] नृपेति ।—
नृपस्य—राज्ञः, निकटानि—सततसन्निहितानि, उपकरणानि—परिच्छदाः, तेषां
कलापः,—समूहः तस्मिन्, हिजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, दीयमाने—समर्प्यमाणे ।

(४) कौकसेषु—अस्थिषु, (“कौकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः) जनानां—
स्त्रीकानां, हृदयैः,—चित्तैः, सह—साङ्गं, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—
प्रापितेषु ।

(५) कल्पितेति ।—कल्पितं—जनितं, शोकश्लेषं—शोकः,—मन्युः, श्लेषं—
शङ्कुः, अस्त्रविशेष इवेत्यर्थः, मर्मपीडाकारत्वादिति भावः येन तादृशे, दर्शनमात्रेण
शोकोद्दीपके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्ने—चितायां—शवदाहार्थकाष्ठचुम्ब्यां, तदुप-
लक्षितस्थाने वा, चैत्यस्य—दाहस्य, आयतनस्य वा, (“चैत्यमायतनं तुल्ये” इत्यमरः)
चिह्नं—लक्षणं, भस्मादिकं स्मारकरूपश्चेत्यर्थः तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन
चित्ते—व्याप्ते, लिप्ते इत्यर्थः, सुधाविधौते कृते इति भावः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्ने—
चितायां—चितोपरि, शवदाहनस्थाने इत्यर्थः, यत् चैत्यं—चित्तमेव चैत्यं, मृतकचैत्य-
मित्यर्थः, (“चित्तं मृतकचैत्ये स्यात्” इति मेदिनी) शवदाहस्थानस्योपरि मृतस्य
स्मारणार्थम् आयतनविशेषः इति यावत्, तदेव चिह्नं—मृतस्य ज्ञापकविशेषः तस्मिन्,
सुधानिचयचित्ते—चूर्णलेपेन धवलीकृते इत्यर्थः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्नं—स्मारक-
नवारोपिताश्वत्थवृक्षादिकं तस्मिन्, सुधानिचयचित्ते—तन्मूलदेशमिष्टकया आविध्य दत्त-
चूर्णलेपे इत्यर्थः ।

(६) महाजिजिति—उत्काटसङ्ग्रामजेतरि, राजगजेन्द्रे—राज्ञः,—प्रभाकरवर्षनस्य,
गजेन्द्रे—करिष्ये, वाहनभूते इति भावः, वनाय—अरण्याय, विसर्जिते—प्रेषिते,
बन्धनविमुक्तौकृते इत्यर्थः, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः । [“विसर्जिते
व” इत्यत्र पुस्तकान्तरे “विसर्जिते” इति चकारहीनः पाठो दृश्यते । “क्रमेण”

(७) विश्राम्यति अश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अवि-
स्वष्टेषु हा-कष्टाक्षरेषु, (८) उत्सार्थ्यमाणासु च व्यसनशय्यासु
उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधवधानयोग्ये
हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तितान् आश्रयति श्लोके,
(१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदशने

इत्यत्र “क्रमेण च” इति चकारयुतञ्च पाठान्तरम्] आकन्देषु—रोदनेषु, मन्देषु
—शिथिलीभूतेषु, विलापेषु—खेदवचःसु ; विरलीभवत्सु—क्रासं गच्छत्सु, कालात्यये
शोकस्य क्रमाद्धासात् इति भावः ।

(७) अश्रुणि—नेत्रवारिणि, विश्राम्यति—विरमति । श्वसितेषु—दीर्घ-
निश्वासेषु, शिथिलीभवत्सु—मन्दीभवत्सु । हा-कष्टाक्षरेषु—हा ! कष्टम् इति धर्षणेषु,
अविस्वष्टेषु—अनुक्षेपेषु, प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः ।

(८) व्यसनशय्यासु—मृतशय्यासु, यासु राजा मृतः, यासु वा पुरां राज्ञां
षायितं तासु इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकस्वजनशय्यासु कम्बलास्तरणादिषु
इति वा, उत्सार्थ्यमाणासु—अपसार्थ्यमाणासु ; यद्वा,—व्यसनशय्यासु—व्यसने—
विपदि, राज्ञः पीडाकाले इत्यर्थः, याः शय्याः,—शयनीयाः, शोकावसन्नदेहतेयां
निरन्तरं स्वजनैरर्थासिताः शय्या इति यावत् तासु, उत्सार्थ्यमाणासु—अपनीय-
मानासु, शोकाशय्यां विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परिजनेषु इति भावः । श्रोत्रेषु
—श्रवणेन्द्रियेषु, उपदेशश्रवणक्षमेषु—उपदेशग्रहणयोग्येषु इत्यर्थः, अविमनायमानेषु
जनेषु इति भावः ।

(९) हृदयेषु—चित्तसु, अनुरोधेति ।—अनुरोधेन—निर्वन्धेन, आग्रहेणेत्यर्थः ; यद्वा,
—अनुरोधे—अनुवर्त्तने, कस्यचित् प्रार्थितेष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, (“अनुरोधोऽनु-
वर्त्तनम्” इत्यमरः) अवधानं—मनीषीगः, तस्य योग्यानि—उचितानि तेषु ।
नृपगुणेषु—राजगुणेषु, गणनीयेषु—सङ्घेयेषु, अङ्गनीयेषु इत्यर्थः, मरणानन्तरमत्य-
धिकशोकावेगेन विह्वलैः मृतस्य गुणानामगण्यताः क्रियते, क्रमेण शोकक्रासेऽनायास-
पाण्यता इति भावः । श्लोके—शुचि, प्रदेशवृत्तितान्—शयनगृहादिरुपदेशविशेष-
मिष्ठताम्, आश्रयति—अवलम्बमाने, क्वचित् किमपि दृष्ट्वा स्मृत्वा वा मृतस्य स्मरणात्
सञ्जातश्लोके लोके इति भावः ।

(१०) कविरुदितकेषु—कवेः,—काव्यरचयितुः, रुदितानीव रुदितकानि—
रोदनानि, रोदनवर्णनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां रुदितै

हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे,
देवो हर्षः कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतहृदयवन्धु-
वर्गाग्रेसरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलिने अकाले
आत्मानं वैद्यमानम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) “किमन्यत् आर्य्यम्
आगतम् आवेदयति अयं शोकपराभूतो (१३) लोकाकरः ?

यथा सहृदयादन्धः कोऽपि नावबुध्यते नर्भप वा तदितरेषां मनसि समुर्देति, तथा
करुणविलपितेषु राज्ञः गुणग्राहिषु अतीवान्तरङ्गजनेषु प्रायशः समुदयमानेषु इति
भात्यर्थम् ; यद्वा,—कविभिः अन्नाभिरिवेति ध्वनिः, रुदितकेषु—रोदनेषु, स्वस्व-
काश्येषु मृतराजविषयकरोदनीद्वीपकप्रवन्धेषु इत्यर्थः, कृतेषु—विरचितेषु ; यद्वा—
कविभिः,—प्राज्ञैः, रुदितकेषु—क्रन्दनेषु, कृतेषु—पर्यायेषु, सङ्गीचं कीतघ्न इत्यर्थः,
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः इति त्रिचाय्ये इति भावः । (“युग-पर्याययो कृतम्” इत्यनरः)
नरनाथे—राज्ञि, स्वप्नावशेषदर्शने—कदाचित् स्वप्नावस्थायां मातदर्शनौघे, कथा-
ज्ञातशेषतां गणे इति तात्पर्यं, हृदयावशेषस्थाने—केवलं हृदयभाववासिनि इत्यर्थः,
आक्षुब्धप्रत्यक्षाभावात् इति भावः, चित्रावशेषाकृतौ—आलिख्यमातस्थितमूर्त्तौ,
काव्यावशेषनाम्नि—काव्यमातस्थितनामधेये, जाते—वृत्ते सति, [“यस्य भावेन—”
(२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे सप्तमी] ।

(११) उत्सृष्टव्यापारः,—परित्यक्तराजकार्यं इत्यर्थः । पुञ्जीभूतेति—पुञ्जी-
भूतः,—समवेतः, वृद्धः,—प्रययाः, वन्धुवर्गः,—स्वजनसमूहः, तस्य अग्रेसरः,—
पुरोवर्ती तत्र अवनतमूकमुखेन—अवनताग्नि—अधःकृतानि, मूकानि वचनराहितानि,
मुद्गानि येषां तादृशेन, अर्धामुखेन मौलिना चेत्यर्थः, मौलिने—मूलायातत्र,
वंशपरम्परागतैः—इति यावत्, महाजनेन—सम्भ्रान्तजनगणेन, वैद्यमानं—परिवाये-
माणम्, आत्मानं—स्वम् ।

(१२) आद्य—ज्येष्ठं ज्ञातरम्, आगतम्—उपस्थितम्, अन्यत्—विना, किम्
आवेदयति ?—ज्ञापयति ? आर्य्यागमनवार्त्तां विना एवावधे अर्जुचितसमये किं
कथयितुम् आगच्छति ? आर्य्ये एव समागत इति सम्भावयामीति निष्कर्षः । शोक-
पराभूतः,—शोकेन विह्वलितः ।

(१३) लोकाकरः,—लोकसमूहः, [“लोकाकरः” इत्यत्र “लोकोत्कारः”
इति प्राठि—उत्करशब्दस्य लक्षणया समूहार्थकत्वेन स एवार्थः] ।

इति (१४) वेपमानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तस्म अधिकतर-
प्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—“अङ्ग ! कथय किमार्यः प्राप्तः ?”
इति । स मन्दम् अब्रवीत्,—“देव ! यथाऽऽदिशसि, द्वारि” इति ।
श्रुत्वा च (१५) सीदर्यैश्चैहनिहितनिरतिशयमन्युः सृ-
क्षतमनाः कथमपि न ववाम वाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह
जीवितम् ।

(१६) अनन्तरश्च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेन

(१४) वेपमानहृदयः,—कम्पमानानलःकरणः, क्षिरात् प्रवासप्रत्यागतप्रियदिदृशो-
त्सेगेन, किं वाऽन्यदेति अग्रुभं कथयिष्यन्ति इत्युद्देशेन वा इति भावः । अधिकतरप्रचारम्
—अधिकतरः,—अतिविरित इत्यर्थः, प्रचारः,— गतिर्यस्य तथाभूतम् । अङ्ग ! इति
सम्बोधनम् । मन्दं—शनैः, अनुचैरिति यावत् । यथा—यदित्यर्थः, आदिशसि—
आज्ञापयसि, कथयसीत्यर्थः, अनुमिनीधीति यावत्, तथेति शेषः, आर्यः प्राप्त इति
भावः । द्वारि—द्वारदेशे, यन्तं इति शेषः ।

(१५) सीदर्येति ।—सीदरस्य—सहोदरस्य अयं सीदर्यः, यः स्नेहः,—
प्रणयार्तिशयः ; यद्वा,—समाने उदरे शायितः सीदर्यः,—भाता, [“सीदरादयः”
(४।४।१०९ पा०) इति यप्रत्ययः] तस्मिन् यः स्नेहः,—प्रेम, तेन निहितः,—
जनित, निरतिशयः,—अत्यन्तः, मन्युः,—शोभाः, पितृसंराज इति भावः, “स्वजनस्य
हि दुःखमयती विवृतद्वारसिवीपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासः ; तेन सृक्षतं
—कोमलीकृतम्, आर्द्रोक्तमित्यर्थो वा, मन, - चित्तं यस्य तथाभूतः, अतिविरसचित्त
इत्यर्थः, विगलितहृदय इत्यर्था वा, कथमपि—अतिक्लेशेत्यर्थः, वाष्पेति ।—
वाष्पवारीणां - नेत्रजलानां, गवाक्षेण—स्रोतसा, अविरतप्रवृत्तनेत्रजलेनेत्यर्थः, यः
सृष्टोऽङ्ग, पीडनं तेन, जीवितं—जीवनं, न ववाम—न उज्जगार, कथमपि
जीवनं दधारति भावः । इह वाष्पवारिषु प्रवाहत्वाध्यवसायेन उक्तिप्रसिद्धिसतिक्लान्त-
तथा अतिशयोक्तिरलङ्कृतिः इति सङ्गेषः ।

(१६) “अनन्तरम्” इत्यस्य “ज्येष्ठं भातरसपग्यत्” इत्यशेषेण सम्बन्धः ।
तं विशिनष्टि, द्वारित्यादि ।—द्वारपालैः,—दौवारिकैः, मुक्तेन—त्यक्तेन,
स्यक्रमागेष्यति यावत् ; यद्वा,—द्वारपालमुक्तेन—दौवारिककण्ठनिःसृतेनेत्यर्थः,
द्वारपालकृतेनेति यावत्, पूर्वं प्रायज्ञं, तेषामेव दर्शनयोगात् इति भावः ।

इव आक्रन्देन कथ्यमानं, (१७) दूरद्रुतागमनमुषितबाहुल्येन
विच्छिन्नच्छत्रधारेण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभृङ्गार-
ग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्-
खङ्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवासरान्त-
रितज्ञानभोजनशयनश्यास्रक्ष्मासवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना, कथ्यमानम्—आगती राज्यवर्द्धन इति निवेद्य-
मानम् ।

(१७) दूरिति ।—दूरात्—दीर्घमार्गादित्यर्थः, द्रुतागमनेन—शीघ्रीपस्थित्वा,
मुषितं—विप्रलब्धं, त्यक्तमिति यावत्, बाहुल्यं—समवायः यत्र तेन, अल्पसङ्ख्याकेन
इत्यर्थः, विच्छिन्नच्छत्रधारेण—अतिक्रान्तच्छत्रधारिपुरुषेण, पश्चात्कृतच्छत्रधारिणे-
त्यर्थः, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बितं—वेगागमनात् स्वस्तमित्यर्थः, अम्बरं—वसनं,
वहति—धत्ते इति तथोक्तेन ।

(१८) भ्रष्टेति ।—भ्रष्टः,—दूरपतितः, भृङ्गारग्राही—कनकालुकापरपर्या-
यकजलपातविशेषवाही यत्र तेन, [“भृङ्गार-भृङ्गारौ” (७० ३ पा० १३६ सू०) इति
भृजः आरन्तुम् गुक् ऋस्ते च रूपम् । “भृङ्गारः कनकालुका” इत्यमरः] च्युतेति ।
—च्युतः,—खलितः, पथि स्थितः इति यावत्, आचमनधारी—आचमनार्थजल-
ग्राही यत्र तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगगत्या क्लिश्यन्, ताम्बूलिकः,—
ताम्बूलदायी ताम्बूलग्राही वा यत्र तेन ।

(१९) खञ्जदिति ।—खञ्जन्—द्रुतगमनेन विकलचरणः, खङ्गग्राही—अग्नि-
वाही यत्र तेन, कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पे, प्रकाशाः,—अत्युन्नतत्वात् दृश्य-
माना इत्यर्थः, ये दासेरकाः,—उग्राः, [“मूलेरादयः” (७०१ पा० ६२ सू०) इति
दासतेः एरक्, ततः कन्] यद्वा,—प्रकाशाः,—सुव्यक्ताः, पादचारित्वात् सुजेया
इति भावः, ये दासेरकाः,—दासीपुत्राः, [“सुद्राभ्यो वा” (४।१।१३१ पा०) इति
द्रक्, ततः कन् । “दासेरकस्तु करभे दासीपुत्रे च धीवरं” इति मेदिनी] तेषां
प्रायः,—बाहुल्यं यस्मिन् तेन ।

(२०) वहिति ।—वहति—अनेकानि, वासरानि—दिवसान् व्याप्येत्यर्थः,
अन्तरितेन—व्यवहितेन, परित्यक्तेन वा, अवज्ञातेनेत्यर्थः, स्नानेन—आप्लवेन, भोजनेन
—आहारिण, शयनेन—निद्रया च, श्यासं—सलिनं, क्ष्मासं—क्षीणञ्च, वपुः,—शरीरं
यस्य तेन, परिजनेन—पाञ्चचरेण जनेन, परिवृतं—परिवेष्टितम् ।

(२१) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव
अश्रण्या क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) ह्यनिर्जयसमरश्र-
वणवद्वपट्टकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव
शबलीकृतकायम्, (२३) अवनिपतिप्राणपरित्वाणार्थमिव च
शोकहुतभुजि हुतमांसैः अतिक्रशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःख-
भारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शिखर-
शून्ये शिरसि शुचम् आरूढां मूर्त्तिमतीम् इव दधानम्,

(२१) अविरलेति ।—अविरलाभिः, —सान्द्राभिः, मार्गधूलिभिः, —अध्व-
रजोभिः, धूसरितम्—इषत्याण्डभूतं, विवर्णमित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तस्य भावः
तत्ता तथा हेतुना, अश्रण्या—अनाश्रयया, क्रमागतया—वंशपरम्परागतया, वसु-
न्धरया—पृथ्व्या, शरणीकृतमिव—अशरणं शरणं कृतमिव, आश्रितमित्यर्थः ।

(२२) ह्येति ।—ह्यणानां—तज्जातीयानां चन्त्रियाणां, निर्जयाय—निःश्रेष्ठं
विजयाय, यः समरः, —सङ्ग्रामः, तस्मिन् शरैः, —शरप्रहारैः इत्यर्थः, ये व्रणाः, —
क्षतानि, तेषु वद्वानि—सन्नद्धानि, पट्टकानि—“पटी” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानि
कैः, दीर्घधवलैः, —आयतश्वेतैः, कटाक्षपातोऽपि दीर्घधवलो ज्ञेयः । समासनेति ।—
समासन्ना—समुपस्थिता, या राज्यलक्ष्मीः, तस्याः कटाक्षपाताः, —अपाङ्गवीक्षणानि
तैरिव, शबलीकृतकायं—चित्रितशरीरम् । इह व्रणपट्टकेषु राज्यलक्ष्मीकटाक्षपात-
सम्भावनया उल्लेखेन तद्गुणी व्यज्यते इति सङ्केपः ।

(२३) अवनीति ।—अवनिपतेः, —राजः, पितुरिति भावः, प्राणानां—
जीवनस्य, परित्वाणार्थम् इव—परिरक्षणार्थम् इव, शोकहुतभुजि—शोकाग्नौ, हुत-
मांसैः, —हुतानि मांसानि—पिशितानि वेपां तैः, अत एव अतिक्रशैः, —अतिक्षीणैः,
अवयवैः, —अङ्गैः, आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानः, —ज्ञाप्यमानः, दुःखभारः, —शोकाति-
शय्यमिति यावत् येन तं, चीणदेहानुमेयदारुणयन्त्रणमित्यर्थः ।

(२४) अपगतेति ।—अपगतः, —अपनीतः, चूडामणिः, —शिरीरत्वं यस्मात्
क्षणाभूते, मलिनाकुलकुन्तले—मलिनाः, —मलदिग्धाः, रूक्षा इति यावत्,
आकुलाः, —विसस्ताः, कुन्ताः, —कीशाः यत्र तादृशे, शिखरशून्ये—उशीषवर्जिते,
रत्नदामालङ्कृतकिरीटवर्जिते इति यावत्, आपीडवर्जिते वा, सात्व्यविरहिते इत्यर्थः,
(“शिरसास्नापीडशिखरौ” इति सात्व्यविवरणं अमरः) शुचं—शोकान्, आरूढाम्

(२५) आतपंगलितस्वेदराजिना रुदता इव पिहपादपतनी-
 त्काण्डितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणं, (२६) प्रथीयसा वाष्पपयः-
 प्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं
 सिञ्चन्तम्, (२७) अनन्तसन्तताश्रुप्रवाहनिपतननिस्त्रीकृतौ इव
 दुःखक्षामौ कपोलौ उद्वहन्तम्, (२८) अत्युष्णमुखमारुतमार्ग-
 गतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागेण अधरविश्वेन उपलक्षितं,

—आश्रितां, सर्वेषु सर्वानुरागसिद्धेः प्रायो दर्शनात् इत्याशयः, केशानां कार्ण्यं
 प्रत्यक्षमेव, शीकस्य तु “कार्ण्यञ्चांकीर्त्तवादिषु” इति कविसमयसिद्धत्वादिति
 ज्ञेयम्; मूर्च्छिमतीं—साक्षाद्दृश्यमानाम् । दधानं—धारयन्तम् ।

(२५) आतपेति ।—आतपेन—सूक्ष्मपूखेन, गलिता—निःसृता,स्वेदराजिः,—
 घर्म्मपरम्परा यस्मात् तथोक्तेन, रुदता इव—अश्रुणि मुञ्चता इव, पित-
 षादेति ।—पितुः,—जनकस्य पादपतनार्थं—वरणे प्रणिपातनिमित्तम्, उक्त्वाण्डितेन
 —उद्विग्नेन, ललाटपट्टेन—भालतेटेन, [वरणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(२६) प्रथीयसा—अतिविस्तृतेन, अतिप्रवलेनेत्यर्थः, वाष्पपयःप्रवाहेण—अश्रु-
 स्तीवसा इत्यर्थः, अभिमतेति ।—अभिमतस्य—इष्टस्य, पत्युः,—भर्तुः, राज्ञः इति
 भावः, मरणेन—मृत्युना, मूर्च्छितामिव—नष्टचेतनामिव, महीं—पृथिवीम्, अन-
 वरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, सिञ्चन्तं—वर्षन्तं, मूर्च्छाऽपनोदनार्थं नीरनिषेचनस्य
 शास्त्रलोकसम्मतत्वात् इति भावः ।

(२७) अनन्तेति ।—अनन्तेन—प्रभूनेन इत्यर्थः, सन्ततेन—विस्तृतेन, अविच्छिन्नेन
 इत्यर्थः, अश्रुप्रवाहनिपतनेन—वायस्योतोनिर्गमनेन, निस्त्रीकृतौ इव—निहतां नीतौ
 इव, उद्वहन्तम्—उद्वहन्तम्, दुःखक्षामौ—दुःखेन क्षीणौ, कपोलौ—
 गण्डदेशौ, उद्वहन्तं—धारयन्तम् ।

(२८) अत्युष्णेति ।—अत्युष्णस्य—अतिसन्तप्तस्य, शीकवेगादिति भावः, मुख-
 नारुतस्य—प्रश्वासस्य, मार्गं—पथानं, गतः,—प्रचलितः तेन, द्रवता—द्रवीभूतेन,
 सन्तापयोगादिति भावः, गलितताम्बूलरागेण इव—गलितः,—प्रसृतः, ताम्बूलस्य—
 पर्णपत्र- रागः,—शीणिमां यस्मात् तथाभूतेन इव; अधरविश्वेन—विश्वफलाभे-
 नोष्ठेन, उपलक्षितं—युक्तम्, आरक्तोष्ठमिति भावः; यदा,—द्रवता—पलायमाने-
 निव, सन्तापभयादिति भावः, गलितेति ।—गलितः,—भष्टः, विरहित इत्यर्थः

(२९) पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानम् अचिरं-
 श्रुतापिहसरणसहाशोकाग्निदग्धमिव श्रवणपाशम् उद्वहन्तम्,
 (३०) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख-स्तिमित-नयन-
 नील-तारक-भयूख-माला-खचितेन शोकप्ररूढश्लश्रुश्यामलेन
 इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केशरिणम् इव महाभूम्भु-
 द्विनिपातविह्वलनिरवलस्वनं, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरि-

तान्मूलरागः,—पर्याभक्षणजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पिह-
 शोकात् व्यक्ततास्त्रुलेन विवर्णेन इति भावः ।

(२९) पवित्रिकेति ।—पवित्रिकामात्रं—विशुद्धतामात्रम्, उज्वलतामात्रं-
 मित्यर्थः, न तु अलङ्कारार्थमिति भावः, अवशेषः यस्याः तथाभूता, या इन्द्रनीलिका-
 —नीलकान्तमणिविशेषः, तस्या अंशुभिः,—किरणैः, दुःखातिरेकात् कर्णभूषणाना-
 मपसारणोऽपि इन्द्रनीलमणिमात्रावशेषतया तदुद्भूतैरिति भावः, श्यामायमानं—
 श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरिति ।—अचिरश्रुतस्य—अल्पदिनमाकर्णितस्य,
 पिहसरणस्य—जनकाल्ययस्य, महाशोकाग्निना—प्रबलमन्युवह्निना, दग्धमिव—
 भस्मीभूतमिव, श्रवणपाशं—शोभनकर्णं, [“पाशः केशादिपूर्वः स्यात्तस्मिन् कर्णपूर्वकः ।
 सुकर्णे च..... ॥” इति मेदिनी । “श्रवणपाशम्” इत्यत्र “श्रवणप्रदेशम्” इति
 पाठान्तरम्] उद्वहन्तं—दधानम् ।

(३०) अस्फुटेति ।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, ईवदित्यर्थः, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं,
 व्यञ्जनं—लक्षणं, श्लश्रु इति यावत् यत्र तथाभूतेनापि, अधोमुखिति ।—
 अधोमुखयोः,—अवनतयोः, स्तिमितयोः,—मिश्रलयोः, नयनयोः,—चक्षुषोः,
 नीलानां—कण्ठानां, तारकभयूखानां—ताराशूनां, तारकभयूखानामिव तारक-
 भयूखानाम् इति निदर्शना ; मालया—परम्परया, खचितः,—व्याप्तः तेन, अत एव
 शोकेति ।—शोकेन—शुचा, प्ररूढं—सञ्जातं, प्रवृद्धमित्यर्थः, चौरकर्मभावादिति
 भावः, यत् श्लश्रु—कूर्चं, मुखलोम इति यावत्, तेन श्यामलः,—सकलङ्ग इति
 यावत् तेन, मुखशशिना—वदनवन्द्रेण, [कर्णे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(३१) केशरिणमिव—सिंहमिव, महति ।—महान्—पराक्रान्त इत्यर्थः,
 उन्नतश्च, भूम्भु—राजा, गिरिश्च, तस्य विनिपातेन—विश्वंसेन, एकत्र,—मरणेन,

भ्रान्त्रियं श्यामीभूतं, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छायं,
दिग्भागमिव प्रीषितदिक्कुञ्जरशून्यं, गिरिम् इव गुरुवज्रपातदारितं
कम्पमानं, (३२) क्रीतमिव क्रशिन्ना, किङ्करीकृतमिव कारु-
ण्येन, दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन,
(३३) आत्मीकृतमिव आधिना, मूकीकृतमिव भीनेन, पिष्ट-
मिव पीडया, खिन्नमिव सन्तापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्त-
मिव विलापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्घा-

अन्यत्र,—पतनेन इत्यर्थः, विह्वल—व्याकुलं, निरवलम्बनं—निराश्रयञ्च । दिवन्-
मिव—वासरमिव, तेज इति ।—तेजःपतेः,—प्रतापवती राज्ञः, सूर्यस्य च, पतनेन
—नाशेन, अस्तगमनेन च, परिस्त्राना—मलिना, श्रीः,—शोभा यस्य तस्, अत एव
श्यामीभूतं—मलिगकायम्, अन्धकारमयीभूतञ्च । नन्दनमिव—देवोद्यानमिव, भग्न-
कल्पपादपं—भयः,—विनष्ट इत्यर्थः, कल्पपादपः,—कल्पवृक्षवत् मनोरघपूरकः
पिता यस्य तं, भग्नकल्पतरुञ्च, अत एव विच्छायं—विगतप्रभ, ह्यायाशून्यञ्च ।
प्रीषितेति ।—प्रीषितः,—विनष्टः, प्रवासं गतश्च, दिक्कुञ्जरः,—दिग्गजवत् क्ली
पिता, दिग्गजश्च, तेन शून्यः,—विरहितः तम् । गुर्विति ।—गुरुः,—पिता, वज्र
इव—कुलिशमिव, शत्रुदारकत्वादिति भावः, तस्य पातेन—नाशेन, अन्यत्र,—
गुरुणा—गहृता, वज्रपातेन—कुलिशपतनेन, दारितं—पाटितम्, अत एव कम्प-
मानं—वेपमानम् । मालोपसाङ्गलङ्कारः ।

(३२) क्रशिन्ना—काश्येन, क्रीतमिव—अधीनीकृतमिव, अतिहृष्टमित्यर्थः ।
कारुण्येन—शोकेन, किङ्करीकृतमिव—दासीकृतम् इव, अतिशोकातुरमित्यर्थः ।
दौर्मनस्येन—दुःखितमनस्कतया, दासीकृतं—भृत्यीकृतं, दुर्मगायसानमित्यर्थः । शिष्यी-
कृतमिव—अन्तेवासितां नीतमिव, शोचितव्येन—शोकेन, अतिदुःखिताकारमित्यर्थः ।

(३३) आत्मीकृतमिव—आयत्तीकृतमिव, आधिना—मनःसन्तापेन, अतीव
मनःपीडितमिति निष्कर्षः । मूकीकृतमिव—निर्वचनीकृतमिव, भीनेन—तूष्णीभावेन,
निलब्धाकारमित्यर्थः । पिष्टमिव—पेषणं नीतमिव । खिन्नमिव—पङ्कमिव, शोका-
विवर्णमित्यर्थः । उच्चितमिव—गृहीतमिव, सदा चिन्तापरमित्यर्थः । लुप्तमिव—
अदृष्टमिव, विलापेन—परिदेवितेन, अविरतमनुशोचन्मित्यर्थः । धृतमिव—
आश्रितमिव, वैराग्येण—निर्वेदेन, अनासक्तमिति भावः । प्रत्याख्यातमिव—

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (३४) दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन,
 (३५) अबोधेन ब्रह्मदुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्,
 अग्रस्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञा-
 प्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोप-
 भोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शोकेन कवली-
 कृतं ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत् । (३६) आविगीततत्त्वज्ञानेहो-
 त्कालिकाकलापौत्स्यमाणाया इव च परवशः समुद्गात् ।

निराकृतमिव, प्रतिसङ्ग्रहानेन—विवेकिन्या मत्या, विवेकविमूढमिति भावः ।
 अवज्ञातमिव—तिरस्कृतमिव, प्रज्ञया—बुद्ध्या, हतधियमित्यर्थः ।

(३४) दुरभिभवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना ; यद्वा,—दुः—दुःखेन, अभिभवः,
 —पराजयः, तस्य भावः तत्त्वेन, दुर्जयत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव,
 सर्वभिभवनीयाकारमिति भावः ।

(३५) ब्रह्मदुद्धीनां—स्यविरसतीनां, प्राचीनत्वान् बहुदर्शिनीनामिति भावः,
 अबोधेन—प्रबोधयितुमशक्येन इत्यर्थः । साधुभाषितानां—सज्जनवचनानां, सद्वाक्यानां
 वा, शान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन । गुरुगिरां—गुरुजनवचसात्,
 अग्रस्येन—अविषयेण, अस्थानेन इति यावत्, गुरुजनप्रवीधवचसाऽपि अग्रननीयेनेति
 भावः । शास्त्रशक्तीनां—शास्त्रज्ञानानामिति यावत्, अशक्येन—असाध्येन, शास्त्र-
 तत्त्वज्ञानसङ्गावेऽपि धैर्यस्वल्पेन प्रतिपादयतीति भावः । अपथेन—अविषयेण, प्रज्ञा-
 प्रयत्नानां—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रयत्नानां—प्रयासानां, विशिष्टज्ञाने सत्यपि अधैर्यं
 ब्रह्मयता इति भावः । अगोचरेण—अक्षेपेण, दम्भुजनानुरोधेनापि अनपगच्छता इति
 भावः । अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानां—सक्चन्दनवनिदाद्युपसेव-
 नानुरागाणां, विषयसम्भोगे अनासक्तिं जनयता इत्यर्थः । कालक्रमेति ।—कालक्रमेण
 —समयानुसारेण, ये उपचयाः,—ब्रह्मयः तेषाम्, अभूमिभूतेन—अनास्पदेन, काल-
 वशेन समुद्दिता शोकः तादृक् हृदयविदारकः न भवति, यादृक् सपदि प्रवर्द्धितः इति
 तात्पर्यं, सद्य एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचयं गच्छता इति वा भावः ।
 कवलीकृतं—ग्रन्थम् ।

(३६) आविगीति ।—आविगेन—सम्भ्रमेण, उद्गतः,—उद्दीप्तः, क्लृप्तः,—समयः,
 रूढः,—प्रेमा, तेन य उल्कालिकाकलापः,—उल्काऽविशयः, तेन उत्स्यमानः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धनः चिरकाल-
कलितं वाष्पवेगं मुसुच्छुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कल्पयन् इव सर्व्व-
दुःखानि दीर्घेण दीर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः
पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः
कपोलोदरे निधाय तथा तथा रुरोद, यथा सवन्धनानि इव
उदपाद्यन्त हृदयानि । (३८) स्मृतनृपतिना राजवल्लभे-
नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत । सुचिराच्च कथ-
ङ्कथमपि निर्हृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

जङ्घं नीयमानः, उल्थाप्यमान इत्यर्थः, कायः,—देहः यस्य तथासूत इव, परवशः,—
विह्वलः. समुद्रगात्—समुत्तस्थौ, समुज्जगाम वा ।

(३७) दृष्ट्वा, हर्षमिति शेषः । चिरकालेति ।—चिरकालकलितं—चिरधृतं,
चिरनिरुद्धमिति यावत्. वाष्पवेगम्—अशुभरं, मुसुच्छुः,—त्यक्तुमिच्छुः, [“सनाशंसभिक्ष
उः” (३१।१६८ पा०) इति सन्नन्तादुप्रत्ययः] सुदूरात्—बहुदूरादेव, प्रसारितेन—
विस्तारितेन, दीर्घेण—महता, आयतेनेत्यर्थः, दीर्दण्डद्वयेन—बाहूदण्डयुगलेन,
सर्व्वदुःखानि—पितृशोकजनितसन्तापसमूहान्, सङ्कल्पयन्निव—चिन्तयन्निव । मुक्त-
कण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः । पतितक्षौमे—पतितं—खलितं, क्षौम—पट्टोत्तरीयं यस्मात्
तथाभूते, क्षामे—क्षीणे । निधाय—संस्थाप्य, हर्षमिति शेषः, हर्षस्य वक्षःस्थलादौ
खनुखं संस्थाप्य इति वा । सवन्धनानि इव—ससन्धिवन्धनानि इव, सन्धिवन्धन-
सहितानि इव इत्यर्थः । उदपाद्यन्त—उच्छेदं प्रातानि इत्यर्थः, स्वयमेवाच्छिद्यन्त
इति भावः, [पाटयतेः कर्मकत्तरि रूपम्] ।

(३८) स्मृतेति ।—स्मृतः,—ज्ञानविषयतां नीतः, कृतस्मरण इत्यर्थः, नृपति,—
राजा, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् येन तथाभूतेन, नृपतिं स्मरतेत्यर्थः, राजवल्लभेन—
पुत्रस्य राज्ञः प्रियजनेन, वा कथा वल्लभजनस्य, सर्वैरपि अविशिष्येण इत्यपिकारार्थः ।
प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्द्धनरोदनस्येति भावः, निर्भरमिव—
अतिसात्वमिव । सुचिराच्च इति चकारेण पूर्व्ववाक्ये सन्धन्वाभावेऽपि इतः पुनः राज्य-
वर्द्धनस्यैव सन्धन्वत्त्वं ख्याप्यते ; निर्हृष्टनयनजलः,—निःशेषं यथा तथा, वृष्टानि—
पातितानीत्यर्थः, नयनजलानि—नयनयोः,—नेत्रयोः, जलानि—अश्रूणि येन तथाभूतः ;
यद्वा,—निर्हृष्टानि नयनयोः जलानि अश्रूणि जलधरजलानीव येन, [इत्युपमितः

शशाम । उपविष्टश्च (३९) परिजनोपनीतेन तोयेन तत्कर-
जखमयूखपुञ्जतया महाजलप्लवजायमानफेनलेखमिव पुनः
पुनः प्रमृष्टमपि (४०) पक्ष्माग्रसङ्गसंहिन्दुवृन्दमन्दौष्मेष्टमुषित-
दर्शनं कथङ्कथम् अपि चक्षुरन्नालयत् । (४१) ताम्बूलिकोप-
स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकालेनैव उष्णवाष्पदग्धं वदनम्
उन्मसार्ज । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम्
अगात् । तस्याञ्च स्थित्वा (४२) विभूषं विद्वस्तव्यस्तकुन्तलं
भौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्युस्फुरितेन

समास] पर्जन्य इव—निःशेषनिर्घृष्टाम्बुमेघ इव, इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं
कारयति, (“पर्जन्यौ रसदक्षेन्द्रौ” इति विकारखण्डशेषः) उपशशाम—शान्तिं लेभे,
वर्षणव्यापारात् न्यवर्त्ततेत्यर्थः ।

(३९) परिजनोपनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन, तोयेन—जलेन । तदिति ।
—तस्य—राज्यवह्नस्य, करनखानां—हस्तनखराणां, सयूखपुञ्जः,—किरणराजिः,
स्रग्ः इति भावः यस्मिन् तस्य भावः तत्रा तथा हेतुना, सहेति ।—महाजले—
जलराशौ, नेत्रसलिले इति भावः, प्लवेन—सन्तरणेन, जायमाना—उत्पद्यमाना, फेनलेखा
—फेनराजिः यस्मिन् तथोक्तमिव, प्रमृष्टमपि—प्रमार्ज्जनं नीतमपि ।

(४०) पक्षेति ।—पक्षाणां—नेत्रलोम्बाम्, अद्रेभ्यः,—प्राग्भ्यः, सङ्गलन्तः,—
निःसरन्तः, ये विन्दवः,—पृषताः, (“पृषन्तिविन्दुपृषताः पुसांसः” इत्यमरः) तेषां
वृन्दैः,—समूहैः, सन्दः,—अल्पः, यः उन्मेषः,—उन्मीलनं, तेन मुषितं—हृतं, दर्शनम्
—अवलीकनव्यापारः यस्य तत् । अन्नालयत्—प्राभार्जयत्, वेगदतां नेत्रप्रवाहाणां
संस्तम्भनेन दर्शनं कथञ्चित् साध्यमासीदित्याशयः ।

(४१) ताम्बूलिकेन—ताम्बूलवाहिना, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा
—वस्त्रेण, चन्द्रातपशकालेनैव—चन्द्रसयूखखण्डेनैव, वितानखण्डेनैव वा, शुभ्रेण
जलात्तया शीतलेन चेति भावः, उष्णेन—तप्तेन, वाष्पेण—अमृणा, दग्धम्—
उत्तप्तम् [“उष्णवाष्पदग्धम्” इत्यत्र “उष्णवाष्पदग्धम्” इति पाठः,—उष्णोष्णेन—
अतितप्तेनेत्यर्थः] वदनं—मुखम्, उन्मसार्ज—प्रमृष्टवान् ।

(४२) विभूषं—भूपारहितम् । विद्वस्तेति ।—विवस्ताः,—जडं चित्ताः इत्यर्थः,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुस्विषता इव अधरेण, क्षालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिन्ना च शारदशशि-
करविकसितविषदकुमुदवनदलावलिलिविचेपैः इव दिग्देवता-
ऽर्चनकर्म्म कुर्व्वाणः, (४५) चतुःशालवितर्दिकायां नीचापाश्रय-
विनिहितैकोपवर्हायां पर्यङ्गिकायां निपत्य जोषम् अस्थात् ।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४६) धरणितलनिहितकुथा-

व्यसाः,—विस्त्राः, कुन्तलाः,—केशाः यत्र तथोक्तं, मौलिं—शिरःसंयतकेशान्,
धम्मिल्लकल्पान् इत्यर्थः, (“चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः)
अनादरात्—अयनात्, महागुरोर्निपातादिति भावः, निष्पीड्य—प्रोच्छ्रय, निर्जलं
विधायेत्यर्थः, सावशेषमनुस्फुरितेन—सावशेषेण—अवशिष्टेन, मयुना—शोकेन,
स्फुरितः,—स्पन्दित इत्यर्थः तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव,
शोकाग्निदाहलेशादिति भावः ।

(४३) जनेति ।—जलेन—तीयेन, धौतः,—क्षालितः, अत एव सुभगः,—
सुन्दरः तम्, आत्मानं—स्वम्, उत्तरोष्ठेन अधरोष्ठमिति भावः, चुचुस्विषता इव—
चुम्बितुमिच्छता इव ।

(४४) श्वेतिन्ना—धावल्येन, शारदति ।—शारदः,—शरत्कालिकः, शशि-
करः,—चन्द्रकरः, तद्वत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विपदानि—खच्छानि,
शभाणि इत्यर्थः, कुमुदानि—उत्पलानि, तेषां वनानि—समूहाः, तेषां दलावल्लयः,—
पतराजय एव, बलिविचेपाः,—पूजोपहारप्रचेपाः तैः इव, दिग्देवताऽर्चनकर्म्म—
दिग्देवतानां—दिग्धिष्ठात्रीणां देवतानाम्, अर्चनकर्म्म—पूजनम् ।

(४५) चतुःशालवितर्दिकायां—चतुःशाली—चतुर्दिगवस्थितगृहसखल्यां, यत्र
वितर्दिका—वेदिका तस्यां, (“स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका” इत्यमरः) नीचेति ।—नीचेषु
—निम्नेषु, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहितः,—स्थापितः,
एकः,—अद्वितीयः ; यद्वा,—एकः,—केवलः, न तु आस्तरणादिकं किञ्चिदासी-
दिति भावः, उपवर्हः,—उपधानं यस्यां तथोक्तायाम् । (“उपधाननूपवर्हः”
इत्यमरः) जोषं—तूष्णीं, (“तूष्णींमर्थे सुखे जोषम्” इत्यमरः) अस्थात्—स्थितः ।
इह यथावद्गुरुजनतिरोधाने महापुरुषकर्त्तव्यवर्णनदशनात् स्वभावोक्तिरलङ्कतिः ।

(४६) धरणीति ।—धरणितले—भूतले; निहितायां—स्थापितायां, कुथायां

प्रसारितसूर्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा
 दृष्ट्वा द्रुयमानमानसम् अग्रजन्मानं समस्फुटदिवं अस्य
 सहस्रधा हृदयम् । (४७) औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य ।
 लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः ।
 सर्वस्मिन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपाचि, न केनचित्
 अस्नायि, न अभोजि, सर्वत्र सर्वेण अरोदि । केवलम्
 अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः । (४९) स च प्रत्यग्र-
 त्वष्टृटङ्गतष्टतनुः इव वहहलरुधिररसमांसच्छविः अपर-

—वर्णकम्बले, चित्रितकम्बलविशेषे इत्यर्थः, (“कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पंसि वर्हिषि”
 इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, सूर्तिः,—तनुः येन तथाभूतः । अदूरे—
 निकटे । द्रुयमानमानसं—क्लिश्यमानचित्तम् । अग्रजन्मानं—व्येष्टम् । समस्फुटदिवं
 —अदीर्यदिव, विदीर्णमभवदिवेत्यर्थः ।

(४७) औरसदर्शनं—सहोदरदर्शनमिति भावः, यौवनम्—अत्युद्दीपक-
 मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य सन्धीः । दारुणः,—भीषणः, क्लेशकर इत्यर्थः ।
 स दिवसः,—राज्यवर्धनागसनदिनम् इत्यर्थः ।

(४८) अपाचि—रन्ध्रं कृतम् । अस्नायि—ज्ञातम् । अभोजि—भुक्तम् ।
 अरोदि—रुदितम् । क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, शीतविलापेनेति भावः, अति-
 चक्राम—गतः ।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थः, प्रत्यग्रेति ।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं यथा तथा,
 त्वष्ट्रा—विश्वकर्माणा, देवशिल्पिना इत्यर्थः, (“देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा” इत्यमरः)
 टङ्गेन—पाषाणदारणास्तविशेषेण, (“टङ्गः पाषाणदारणः” इत्यमरः) तष्टा—घृष्टा,
 तनूकता इत्यर्थः, [तक्षोतिः कर्मणि निष्ठायां रूपम् । “तष्ट-त्वष्टौ तनूकते” इत्यमरः]
 तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूत इव, निस्तेजा इवेत्यर्थः, पुरा विश्वकर्माणः सुता संज्ञा
 सूर्यगृहणी पत्युक्तेजोऽतिरेकम् असहमाना विसीदुं पितरम् उपेत्य न्यवेदयत् । स
 तु कन्यायाः क्लेशपरिजिहीर्षया सूर्यं जामातरं प्राणयन्तेण निशाय चीरतेजस्तम्
 अकरोत् इति पुराणवार्त्ता अत्र अनुसन्धेया ; वहदिति ।—वहन्—निःसरन्, वहलः,
 —वहलः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः यस्मात् तादृशं, यत् मांसं—पिशितं, तस्यैव
 छविः,—कान्तिर्यस्य तथोक्तः, रक्तवर्णं इति यावत्, अतीक्षणकर इति भावः,

पारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठाऋणोऽरुणसारथिः । (५०) मुकु-
लायमानकमलिनीकीषविकलं चकाण चञ्चरीककुलं कमल-
सरसि । (५१) सविधविरहव्याधिविधुरवधवाध्यमानं ववन्ध
वन्धौ इव विबुद्धबन्धूकभासि भास्वति साक्षां दृशं चक्रवाक-
चक्रवालम् । (५२) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं कौरवाकरं
कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिव

मञ्जिष्ठाऋणः,—मञ्जिष्ठा—समझा, रक्तवर्णलताभेदः इत्यर्थः, तद्वत् अरुणः,—रक्तः,
ऋणसारथिः,—सूर्यः, अपरपारावारपयसि—पश्चिमसागरसलिले, ममज्ज—अवगाहिष्ट,
असम् अगमत् इत्यर्थः ।

(५०) मुकुलेति ।—मुकुलायमाने—मुकुलीभावमापन्ने, सुद्रिते इत्यर्थः,
कमलिनीकीषे—पद्मिनीबीजकीषे, विकलं—विवशं, सुखाययसङ्कीचात् विह्वलं वा
इत्यर्थः, वद्धमिति भावः, सूर्यास्तमनेन सहसा पद्मानां निमीलनात् मकरन्दपानी-
न्मत्तानां बीजकीषगतानां भ्रमराणां पुटादिव ततः वहिरायातुमशक्यत्वादिति
तात्पर्यं, चञ्चरीककुलं—भ्रमरवृन्दं, [“फर्फरीकादयश्च” (उ० ४ पा० २० सू०)]
इति यङ्लुगन्तात् चरतेः ईकति निपातनात् चञ्चरीकः] कमलसरसि—पद्मसरोवरे,
चकाण—आर्त्तस्वरं जुगुञ्ज, [आत्तस्वरार्थकात् भौवादिकात् कण्ठेः लिटि रूपम्] ।

(५१) सविधेति ।—सविधेन—सन्निहितेन, उपस्थितेन इत्यर्थः, निशागमना-
दिति भावः, विरहव्याधिना—विच्छेदपीडया, विधुरया—कातरया, वध्वा—चक्र-
वाक्या इति यावत्, वाध्यमानस्—अनुच्यमागमिति भावः, चक्रवाकचक्रवालं—कीक-
मण्डलं, वन्धौ इव—सुहृदि इव, प्रियासङ्गमप्रदत्वादिति भावः, विबुद्धं ।—विबुद्धं
—विकसितं, यत् वन्धूकं—तदाख्यपुष्पविशेषः, तद्वत् भासः,—दीप्तयः यस्य तथा-
भूते, भास्वति—रवी, साक्षां—सवाष्या, दृशं—नेत्रं, ववन्ध—निदधे, अन्योऽपि
विपदि वन्दुमुखं निरीक्षते इति भावः । इह व-व-धानामसङ्गत् साम्यात् भकारस्य च
सङ्गत् साम्यात् वच्यनुप्रासः ।

(५२) कलहंसेति ।—कलहंसानां—कादम्बाख्यहंसविशेषाणां, रमणी—वधूः
कलहंसीत्यर्थः, (“कादम्बः कलहंसः स्यात्” इत्यभरः) ताभिः रमणीयं—मनोज्ञं,
समधुकररवं—सधुकराणां—भ्रमराणां, रवैः,—ध्वनिभिः, भङ्गारैरित्यर्थः, सह
वर्त्तमानं, करवाकरं—कुमुदनिवहं कुमुदसरः वा, सञ्चरन्त्याः,—सङ्गच्छन्त्याः

आचकाण श्रियः । (५३) प्रकटकलङ्कम् उदयमानं विशङ्कट-
विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शकुर-शङ्कर-ककुद-कूटसङ्काशम्
अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम् ।

अस्याञ्च (५४) विलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य
प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथङ्कथमपि अभुक्त । (५५)
प्रभातायाञ्च शर्वर्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं
हर्षदेवम् उवाच,—“तात ! भूमिरसि गुरुनियोगानाम् ।
(५६) शैशव एव अग्राहि गुणवत्यताक्ता इव भवता तातस्य

श्रियः,—लक्ष्म्याः, श्रीभाया इति भावः, साणिक्येति ।—साणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य,
काक्षी—रशना, तस्याः किङ्किणीजालं—सुद्रघण्टिकानिचयः, आचकाणिव—
रराणिव । तदानीं प्रदीपस्वागमात् कुमुदानां विज्ञाशेन लक्ष्म्याः आविर्भावोऽभूत्,
तेन हि तस्याः किङ्किणीरणनमुत्प्रेक्षितमिति वेदितव्यम् ।

(५३) प्रकटकलङ्कं—प्रस्फुटलाञ्छनम्, उदयमानम्—उद्विष्टम्, विश-
ङ्कटेति ।—विशङ्कटं—विशालं, (“विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत्”
इत्यमरः) विषाणं—शङ्कं, तेन उत्कीर्णः,—उद्धृतः, यः पङ्कः,—कूर्द्वलः, तेन
नङ्करः,—सङ्कः यस्य तथाभूतं, शङ्करस्य—हरस्य, शकुरशङ्करस्य—दान्तवृषभस्य, यत्
ककुदङ्कटम्—अङ्गविशेषभागः, श्रीवास्यमांसपिण्डमित्यर्थः, “कुण्टी” इति वङ्गभाषया
प्रसिद्धं, (“प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तत्सङ्काशं—
तत्सदृशं, मध्ये श्याललं धवलवृषभककुदनिवेति भावः, शशाङ्कमण्डलं—चन्द्रविभ्रमं,
आकाशे—गगने, अकाशत—व्यधीतत ।

(५४) विलाया—समये । अनतिक्रमणीयवचनैः,—अलङ्कारवाग्भिः । विज्ञाप्य-
मानः,—अनुरोधमानः । कथङ्कथमपि—अतिक्रमेण इत्यर्थः, अनिच्छायां सत्यामपि
माननीयस्य प्रितुः प्रियसामन्तस्य भासनसमुद्भवा इति भावः ।

(५५) शर्वर्यां—निशायाम् (“अथ शर्वरो । निशा निशीथिनी रातिः”
इत्यमरः) प्रभातायां—भातं प्रहृतायाम्, अवसानायामिति भावः । राजसु—
मित्रवृषभसमूहेषु, सान्तराजहन्देषु च । उवाच, राज्यवद्धन इति शेषः । तात—
वत्स भूमिः,—पावस् । गुरुनियोगानां—गुरुजनादेशानाम् ।

(५६) शैशवं—वाच्यं, अग्राहि—गृहीता, विदितेति ज्ञावत्, गुणवत्यताक्ता

चित्तवृत्तिः । यतो भवन्तमेवंविधं (५७) विधेयं विधिविधानोप-
नतनैर्घृण्यम् इदं किमपि विभणिषति मे हृदयम् । (५८) न अव-
लम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता । (५९) वैधेय
इव मा क्लयाः प्रत्यूहम् ईहितेऽस्मिन् । न खलु न जानासि
लोकवृत्तम् । (६०) लोकत्रयत्रातरि मान्धातरि सृते किं कृतं
पुरुकुत्सेन ? (६१) भूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा ?

इव - गुणशालिनी वैजयन्ती इव, तातस्य—पितुः, चित्तवृत्तिः,—मनोऽभिप्रायः,
हृदयस्थितिः वा, निरन्तरं तदनुमताचाराद्यनुवर्तनात् इति भावः ।

(५७) विधेयं—वचनेस्थितं, (“विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः”
इत्यमरः) विधीति ।—विधेः,—दैवस्य, विधानेन—विलसितेन, उपनतम्—
उपस्थितं, नैर्घृण्यं—निष्कारुण्यं, वैराग्यमिति भावः यस्य तथाभूतम्, इदं मे—सम,
हृदयं—चित्तं, किमपि—यत्किञ्चित् इत्यर्थः, विभणिषति—भणितुमिच्छति ।

(५८) बालभावसुलभा—शैशवसहजा । प्रेमविलोमा—प्रेम्णः,—भातवात्सल्यस्येति
भावात्, विलोमा—विरोधिनी, वामता—प्रतिकूलता, अवाध्यतेत्यर्थः, न अवलम्बनीया—
न ग्रहणीया ।

(५९) वैधेय इव—सूखं इव, (“सूखंवैधेयवालिशाः” इत्यमरः) अस्मिन्—
ईदृशे, ईहिते—चेष्टिते, प्रत्यूहं - विघ्नं, (“विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यात्” इत्यमरः) ।
लोकवृत्तं—लौकाचारं, न जानासि—न वेत्सि, खलु—निश्चये, इति न, जाना-
स्येवेत्यर्थः । विषयदर्शने नकारद्वयं वामनाभिसम्मतम् इति ज्ञेयम् ।

(६०) लोकत्रयत्रातरि—त्रिलोकीवाणक्षमे इति भावः, मान्धातरि—तदाख्य-
प्रसिद्धनृपतौ । पुरुकुत्सेन—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम्?—राज्यमेव गृहीतं, न
तु वनमाश्रितमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

(६१) भूलतेति ।—भूलतया—भू भङ्गोति भावः, आदिष्टानि—आज्ञप्तानि,
अष्टादशद्वीपानि त्रेण तथाभूते, अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भावः; ननु सप्तद्वीपा हि
पृथिवी श्रूयन्ते, लवणादिभिः सप्तभिः समुद्रैः परिवेष्टितानि जम्बूप्रभृतीनि सप्त
द्वीपानि भवन्तीति, सत्यप्येवं द्वीपानामष्टादशत्वे महाकविप्रयोगः यथा हि,—
“अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” इति रघौ कालिदासः; दिलीपे—तदाख्ये इच्छाकुवंश्ये
भाजति, सृते इति शेषः, रघुणा—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम्? इति पूर्वेषामन्वयः ।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितविदशरथे दशरथे वा रामेण ? (६३) गोष्यदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुषन्ते वा भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसप्तधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुष्टहीतनाम्नि तलभवति परासुतां गले पितरि किं न अकारि राज्यम् ? यच्च किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरेति ।—महासुराणां—दैत्यप्रनराणां, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे, अध्यासितः,—स्थापितः, अश्रुपित इत्यर्थः, विदशरथः,—दशरथः येन तथाभूते, इन्द्रसाहाय्यार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः, दशरथे, सृते इति शेषः, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वेष्वन्वयः ।

(६३) गोष्यदीकृति ।—गोष्यदीकृताः,—गो. पदं, प्रमाणं, गावः प न्ते यस्मिन् देजे इति वा गोष्यद—गो. पदजातः गच्छ इत्यर्थः, [“गोष्यद—” (६।३।१४५ पा०) इत्यादिना प्रमाणसेवितार्थयोरत निपातनम्] अगोष्यद गोष्यद कृताः गोष्यदीकृताः,—गोष्यदवत् तुच्छोदृता इत्यर्थः, अवहेल्यैव उत्तृप्तिता इति भावः, चतुर्णाम् उदन्तां—समुद्राणां, अन्ताः,—सीमाः, येन तथाभूते, ससागरधराऽधीत्यरे इत्यर्थः, दुषन्ते—चन्द्रवशीवप्रसिद्धनृपनिशेषे, सृते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं कृतम् ? इति पूर्वेष्वन्वयः । तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, बद्धतीतनालिकात्वादेतेषामिति भावः, एते—नान्वावाद्यः ।

(६४) तातेन—पिता, प्रभाकरवर्द्धनेन इति भावः, शतेति ।—शतात्—शतसङ्घातभ्यः, सप्तधिकाः,—अतिरिक्ताः, अध्वराः,—यज्ञाः, गन्धमेषादयः इति यावत्, तेषां धूमविसरे,—धूमविसरैः, यज्ञाग्निसमुत्पद्युमैरित्यर्थः, धूसरितः,—मलिनीकृत इत्यर्थः, नासनः,—इन्द्र एव, नयः,—पत्नी येन तथाभूते, (“वयः पक्षिणि वाल्यादौ वीवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी) धूमोद्गरेण वृत्तस्था पक्षिणः धूसरं क्रियन्ते, यस्य तु यज्ञानां तथा धूमोद्गतिः जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरापि धूसरताम् अयासीत् इति भावः ।

(६५) सुष्टहीतनाम्नि—सुष्टु गृहीतं, जनैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातःस्मरणीये इत्यर्थः, ततभवति—पूर्व्ये, पितरि—अस्त्वप्यितामहे इति भावः, परासुता—पञ्चत्व, गते—प्राप्ते सति राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—परिच्छिपति, आयचीकरोतीत्यर्थः । कापु षं—पुरुषः

आचक्षते शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुभ्राम् । तथाऽपि किं करोमि, स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा, (६७) स्त्रैण वा, यदेवम् आस्पदं पितृशोकहृतभुजो जातोऽस्मि । मम हि (६८) भूमृति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रखलणानि इव स्तूतानि अश्रूणि, अस्तमिते (६९) महति तेजसि अन्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः प्रज्ञाशोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाहभीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा सन्तापेन (७१) जातुषमिव विलीनम् अखिलं धैर्यं, (७२) पदे पदे दिग्धरोपाहता इव हरिणी मुह्यति गतिः, पुरुषहेषिणी इव

धमम् । विषयः—दृशः, पात्रमित्यर्थः, शुभ्रां—शोकानां, स्त्रिय एव शोकविवशा भवितुमर्हन्ति न तु पौरुषभूषिताः पुरुषा इति भावः । तथाऽपि—स्त्रीणामेव शोकविषयत्वे सत्यपि । स्वभावस्य—पक्षतेः । कापुरुषता—नीचता ।

(६७) स्त्रैण—स्त्रीसम्बन्धित्वम् । आस्पदं—पादं, चैत्रमित्यर्थः । पितृशोकहृतभुजः—पितृशोकानलस्य ।

(६८) भूमृति—रात्रि, पर्वते च, पर्यस्ते—विध्वस्ते, निरवशेषतः,—कार्त्स्न्येण, प्रखलणानि इव—निर्भरा इव, स्तूतानि—गलितानि ।

(६९) महति—प्रभूते, तेजसि—तेजःसम्पन्ने पितरि सूर्ये च । अन्धकारीभूतदशाशस्य—अन्धकारीभूताः,—ध्वान्तसमाच्छन्ना इत्यर्थः, दश आशाः,—दिशो यस्य तादृशस्य, संमेति पूर्वेणान्वयः, दशापि दिशोऽन्धकारमयीः इव पश्यामि इत्यर्थः । प्रनष्टः,—अदृशनं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, प्रज्ञा—बुद्धिः एव आलोकः,—उद्योतः ।

(७०) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, दाहात्—ज्वलनात्, भीतः,—जातानङ्गः, प्रज्वलितहृदये उपस्थित्या इति भावः । उपसर्पति—उपगच्छति, आविर्भवतीत्यर्थः, विवेकः,—पृथगात्मता, इदं तथ्यमिदमतथ्यम् इत्यादि विचारवती बुद्धिरित्यर्थः ।

(७१) जातुषमिव—लाञ्छानिधितमिव, [जतुनो विकारः अणु पुरागमः । “लाञ्छा राञ्छा जतु क्लीबे यावोऽलक्ती द्रुमामय ” इत्यमरः] विलीनं—विलयं गतम् ।

(७२) पदे पदे—प्रतिपदं, प्रत्येकशब्दीञ्चारणे, प्रत्येकपदचरणे च इत्यर्थः सिद्धेति ।—दिग्धेन—विषाक्तेन, रोपेण—इपुणा, शरैरेत्यर्थः, (“कलन्वमार्गणशराः

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बा इव तार्तनैव सह
गता धृतिः, (७३) वार्द्धुषिक्तप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं
वर्द्धन्ते दुःखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसन्धूताम्बोधर-
भरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । सर्व्वः
(७५) पञ्चजनः पञ्चत्वमुपरतः प्रयाति, वितथमेतद्वदति बालो

पत्नी रोप इषुर्वयोः” इत्यमरः) यद्यपि “वाणे विषाक्ते दिग्ध-लिप्तकौ” इत्यमर-
वचनात् दिग्धशब्देनैव विषाक्ते वाणो लभ्यते, तथाऽपि पुनः रोपग्रहणं तस्य अति-
भौषणत्वद्योतनार्थमिति बोद्धव्यम्, आहतेव—विद्धेव, मुञ्चति—मोहं गच्छति ।
पुरुषवेषिणी इव—पुरुषं दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थः । भ्रमन्ती—चलन्ती,
पलायमाना इत्यर्थः । परिहरति—परित्यजति, नामिति शेषः । अम्बा इव—सातां
इव । धृतिः,—सन्तोषः ।

(७३) वार्द्धुषिकेति ।—वृद्ध्या—ऋणादौ प्रयुक्तेभ्यः घनेभ्यः लाभरूपयां,
जीवतीति वार्द्धुषिकः,—वृद्ध्याजीवः, कुसीदजीविवणिक् इत्यर्थः, [“प्रयच्छति गर्ह्यम्”
(४।४।३० पा०) इति वृद्धेः ठकि “वृद्धेर्वृषि-भावो वक्तव्यः” (वा०) इति वृषिषेः
वृद्धौ रूपम् । “कुसीदिको वार्द्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्द्धुषिः” इत्यमरः] तेन प्रयुक्तानि
—कस्मिंश्चित् कार्ये ऋणादिरूपे नियुक्तानि इव, वित्तानि—धनानि । वर्द्धन्ते—
वर्द्धिं गच्छन्ति ।

(७४) शोकेति ।—शोकानलस्य—शोकान्नेः, धूमसम्भारिण—धूमनिवहेन,
सम्भूतः,—सञ्जातः, योऽम्बोधरः—मेघः, तथा हि मेघदूते,—“धूमज्योतिःसलिल-
मरुतां सन्निपातः क्व मेघः” इति कालिदासः ; तेन भरितमिव—आपूरितमिव,
शरीरं—देहः, अनेन विशेषणेन तात्पर्य्यबलात् गगनमिति च आयातम् ; एतेन
शरीरस्य उत्साहशक्त्यादिशून्यता व्यज्यते । नयनवारिधाराविसरं—वाष्पधारासन्तानं,
वर्षति—मुञ्चति । [इहोत्प्रेक्षीत्यापितपूर्व्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन पदार्थहेतुर्कं
काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षाङ्गमिति सङ्केपः] ।

(७५) पञ्चजनः,—पञ्चभूतनिर्मिती मानवः, (“स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः
पुरुषा नराः” इत्यमरः) उपरतः,—मृतः सन्, पञ्चत्वं—पञ्चानां चित्यादीनां भावः
तत्त्वं, पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयरूपतामित्यर्थः, (“पञ्चत्वं पञ्चानां भावे प्राणानामत्यये-
ऽपि च” इति मेदिनी) प्रयाति—गच्छति । वितथम्—असत्यम् । बालः,—मूर्खः, अज्ञः
इति यावत्, (“मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्” इत्यमरः)

लोकः ; (७६) तांती हुताशनतामेव केवलमापन्नः,
येनैवं दहति भाम् । इदमसाम्परायिकमिव हृदयमचष्टभ्य
व्युत्थितः शोकौ दुनिवारः बाडव इव वारिराशिं, पविरिव
पर्वतं, क्षय इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति दारयति तनू-
करोति कवलयति । न शक्नोति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरु-
कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अशुभिरिव केवलैः अतिवाह-
यितुम् । राज्ये (७७) विषे इव चकीरस्य मे विरक्तं चक्षुः ।

(७६) कथं वितथं वदति ? इत्यत आह, तात इति ।—तातः,—पिता,
[केचित्तु “तातः” इत्यतं “ततः” इति पठित्वा “पञ्चसु पृथिव्यादिषु लयात् पुरुषः तादृष्यं
प्रतिपद्यते इत्यलीकं यतः, ततः,—इत्याद्यग्निभावप्रतिबद्धकायदर्शनादित्यर्थः” इति
व्याचक्षुः] हुताशनताम्—अग्नित्वमेव, न तु पृथिव्यादित्वमित्येवकारार्थः, आपन्नः,
—प्रातः, केवलं हुताशने एव लयं गत इत्यर्थः, येन—हुताशनभावेन इत्यर्थः । इह
दाहस्य साधनव्यापकत्वज्ञानात् अनुमित्यलङ्कतिः प्रतीयमानोन्वेच्छाऽङ्गं चमत्काराति-
श्रयात् । असाम्परायिकमिव—अयुक्तमिव, असात्मिकं वा ; यद्वा,—असाम्परायिकं
—साम्परायिकं—युद्धं, (“युद्धमायोधनं .. । ...समीकं साम्परायिकम्” इत्यमरः)
तन्नार्हति इति असाम्परायिकं—युद्धानर्हं, समवमित्यर्थः, इदं हृदयं—चित्तम्, अच-
ष्टभ्य—आक्रम्ये, व्युत्थितः,—विशेषेण उत्थितः, शोकः,—सन्धुः, दुर्निवारः,—अनि-
वार्यः, यो हि भीतः, स कथं व्युत्थितं निवारयितुमर्हेत् ? इति भावः ; बाडव इव
—वडवगण इव, वारिराशिं—समुद्रं, पविरिव—वज्रमिव, (“त्रादिनी वज्रसस्त्री
स्यात् कुलिशं सिद्धुरं पविः” इत्यमरः) क्षय इव—राजयत्ना इव, क्षपाकरं—
चन्द्रं, दहति—ज्वलयति, दारयति—भिनत्ति, किञ्चित्तौत्यर्थः, विधा विपाटयति
वा, तनूकरोति—क्षशीकरोति, कवलयति—ग्रसति, सर्व्वेव सामिति शेषः ।
“बाडवः” इत्यादिवाक्येषु “दहति” इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वयः । सुमेरुकल्पस्य—
सुमेरुपर्व्वतनिभस्य, सर्व्वगुणरत्नवत्त्वात्, आश्रिताभीष्टपूरकत्वाच्चेति भावः । अति-
वाहयितु—यापयितुं, शसयितुमित्यर्थः, न्यग्भावयितुमिति वा ; शोकप्रवाहैः च
महागिरीन्द्राः परिचालनार्हाः इत्याशयः ।

(७७) विषे इव—गरले इव, [“इवेन समासी विभक्त्यलीपश्च” (वा०) इति
एकपदीभावः, सन्दिरेव केवलं पाठान्तरे दृश्यते इति । चकीरस्य—पञ्चविंशस्य,

(७८) बहुसृतपटावगुण्डनां रञ्जितरङ्गां जनङ्गमानामिव वंश-
वाह्याम् अनार्यां श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः । क्षणमपि
(७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्वातुम् । सौह-
मिच्छामि, मनसि (८०) वाससीव सुलग्नं स्नेहमलसिदम् अमलैः
शिखरिशिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुम् आश्रमपदे ।

विवे दृष्टे च त्तरस्य अक्षिणी विरज्येते इति प्रसिद्धिः । विरक्तम्—अनासक्तं, रक्तिम्-
विरहितञ्चेत्यर्थः ।

(७८) वह्निति ।—वहवः,—अनेके, सृतानां—शवानाम् ; एकत्र,—युद्धे
हृतानां प्रतिपक्षवीराणाम्, अन्यत्र,—कारणान्तरेण गतजीवानां जनसामान्यानामिति
भावः, पटाः,—वस्त्राणि, अवगुण्डनानि,—मसकाच्छादनानि, शिरोविष्टनानि च
यस्याः तां, रञ्जितरङ्गां—रञ्जितः,—शोणितौकृतः, रङ्गः,—रणभूमिः यस्यै तां,
(“कार्मणोऽपि च रङ्गो ना रागि नृत्ये रणचितौ” इति सेदिनी) अन्यत्र,—रञ्जितः,
—अनुरक्तौकृतः, रङ्गः,—नृत्यसमाजः यया तथोक्तां, जनङ्गमानां—चाण्डालानां,
[“यमश्च” (३।२।४७ पा०) इति खचि “अरुर्विषत् -” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना
मुम् । “चण्डालप्लवमातङ्गद्विवाकीर्त्तिजनङ्गमाः” इत्यमरः] वंशवाह्यासिव—वंशानु-
क्रमेण वहनोयासिवेत्युत्प्रेक्षा, अतिगर्हणीयानित्यर्थः, कौलीन्यवहिष्कृताश्च ; यद्वा,—
वंशेन—वेणुदण्डेन, वाह्यां—प्राध्यां, वंशनिर्मितद्रव्यनयनीचितामित्यर्थः, अनार्याम्
—असाध्वीं, नीचप्रकृतमित्यर्थः ; एकत्र,—बहुनरपतिभोग्यत्वात्, अन्यत्र,—नीचा-
अथत्वान्, श्रियं—सम्पदं, राजलक्ष्मीमित्यर्थः, शोभाश्च ।

(७९) दग्धगृहे—भस्मीभूतावासे, पितृपरित्यक्त्वात् विगतश्रीके इति भावः,
शकुनिरिव—गृहपालितपक्षीव, गृहचटविकेव इत्यर्थः, [“शकुनिरिव” इत्यद
“शकुलिरिव” इति पाठोऽपि स एवार्थः ; “गृहसारिका” इति केचित्] ।

(८०) वाससि इव—वसने इव, सुलग्नं—संसक्तम्, इदं स्नेहमलं—स्नेहः,—
संसारेषु अनुरागः, नलमिव—पुरीषमिव, स्वेदश्लेषादिसञ्चयमिव वा ; अन्यत्र,—
स्नेहस्य—तैलादेः, वरुलग्रस्येति भावः, नलं—मालिन्यरत्, अमलैः,—निर्मलै
शिखरीति ।—शिखरिणः,—पर्वतस्य, शिखरेषु—शृङ्गेषु, यानि प्रस्रवणानि—
निर्भराः, तेषां स्वच्छानि—विशदानि, स्रोतांसि—प्रवाहाः, तेषाम् अम्बूनि—
जलानि तैः, क्षालयितुं—शोधयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निर्मलप्रयोरिः

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि
जरासिव पुरुः आज्ञया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम् ।
(८२) त्यक्तसकलबालक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो
लक्ष्मि । परित्यक्तं मया शस्त्रम्” इत्येवमभिधाय खड्गग्राहिणी
हस्तात् आदाय निजं निस्त्रिंशम् उत्ससर्ज धरण्याम् ।

मलीमसं वासः शुध्यति, तथा निष्कामाराधनमेव मे अन्तर्मनशोषकं भवि-
ष्यतीत्याशयः ।

(८१) अतः,—आश्रमगमनाभिलाषात्, [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठे,—
यस्या इच्छायाः, यस्माद्भिलाषादित्यर्थः] । अन्तरितेति ।—अन्तरितं—व्यवहितं,
दूरीकृतमित्यर्थः, यौवनसुखं—तादृशोचितविषयभोगानन्दः यस्यां तथाविधां,
वर्जितयौवनोचितविषयसम्भोगसुखमित्यर्थः ; एकत्र,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्य-
रक्षणचिन्तायाञ्च सदा अवधानतोचित्यात् ; अन्तत्,—क्षीयमाणधातुवातया उपभोग-
ज्ञानस्यर्थाभावादिति भावः, अत एव अनभिमताम्—अनभिलाषिताम्, अप्रिया-
मित्यर्थः, जरासिव—बलिपत्नितादिना कायशैथिल्यापादकादशाविशेषसिव, वाङ्म-
नितिवेति यावत्, पुरुः,—ययातिनृपतेः कनीयान् सुतः, स इव, गुरोः,—ज्येष्ठस्य
भ्रातुः, पितुश्च । राज्यचिन्तां—राज्यभारम् । पुरा ययातिः शुक्राचार्यसुतां देव-
यानीम् अदमत्य, तस्या दासीभूतां वृषप्रवर्च्योऽसुरराजस्य कन्यां शर्मिष्ठां निर्भरं
कासयमानो दुहितृनिवेदितेन शुक्रेण, “जरां प्राप्स्यसि” इति शप्तः विषयभोगात्तत्र
व्यंष्टान् सुतान् यदुप्रभृतीन् “मदीयां जरां गृह्णीत” इत्यादिशत्रुपि तैः अवमतः
कनीयसे पुत्राय पुरवे जरां दत्तवान्, स तु पुरुः पितुराज्ञया तां जरां प्रतिपेदे इति
भारती वार्त्ता ।

(८२) त्यक्तेति ।—त्यक्ता—उत्सृष्टा, सकला—समया, बालक्रीडा—शैशवी-
चितखेला येन तथाभूतेन, बालभावं परित्यजता इत्यर्थः । हरिणेव—विष्णुनेव ;
हरिरपि ज्ञापरे ज्ञानान्वासनान्तरं तद्राज्ये उग्रसेनं संस्थाप्य शासनसौकर्यार्थं
तत्रैव स्थित्वा सर्वां वृन्दावनलीलाः बालोचिताः परिजहार, लक्ष्मिंशसम्भूतां रुक्मिणीञ्च
उरसि अस्थापयत् ; लक्ष्मि—राजश्रियै, कमलायै च, उरः,—वक्षःस्थलं, दीयतां
—समर्प्यताम् । निस्त्रिंशम्—असि, [“सङ्ग्रायाः तत्पुरुषस्य वाच्यः” (वा०)
इति निर्गतः त्रिंशतीऽङ्गुलिभ्यः इति विग्रहे उच् प्रत्ययः । “खड्गे तु निस्त्रिंशच्छन्द्र-
हादासिदित्ययः” इत्यमरः] उत्ससर्ज—परितत्याज ।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निशितशिक्षेन शूलेन इव आहतः
 प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समन्वितयत्,—“किं नु खलु माम्
 अन्तरेण आर्य्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्नाहितः कुपितः
 स्यात् ? उत अनया दिशा परीक्षितुकामो माम् ? उत
 (८४) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य ? आहोस्वित्
 आर्य्य एव अयं न भवति ? किं वा आर्य्येण अन्धदेवाभिहितम्
 अन्धदेव अश्रावि मया (८५) शोकशून्येन अण्डेन्द्रियेण ?
 आर्य्यस्य वा अन्धदेव विवक्षितम् अन्धदेव आपतितं मुखेन ?
 अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधेः ?
 मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः ? कर्मणाम्

(८३) निशितशिक्षेन—तीक्ष्णश्रेण । माम् अन्तरेण—विना, मयि अस-
 त्रिहिते इत्यर्थः । असहिष्णुना—आवयोः सौभारं सौदुमशक्तवता इत्यर्थः । नाहितः,
 —अवबोधितः, किञ्चित् सदृशेदित्यभिहिते भावः । उत—अथवा, अनया दिशा—
 मयेन इत्यर्थः, परीक्षितुकामः,—परीक्षार्थी, आत्मानं प्रति सदीयाभिप्रायज्ञानेच्छुरित्यर्थः ।

(८४) शोकजन्मा—मन्युप्रभवः । समाक्षेपः,—सनाकषणं, समाकुलता वा,
 विकृतिरिति यावत् । आहोस्वित्—अथवा ।

(८५) शोकशून्येन—शोकान्—शुचा, शून्यं—स्वव्यापारहीनमित्यर्थः, विमनस्क-
 तया सम्यगर्थग्रहणशक्तिविरहितमिति भावः तेन । विवक्षितं—वक्तुम् इष्टम् ।
 आपतितम्—उपस्थित, निर्गतं वा । सकलेति ।—सकलस्य—हरत्स्य, वंशस्य—
 कुलस्य, अस्माकभिति भावः, विनाशाय—ध्वंसाय, अस्मान् निर्वशीकर्तुम इत्यर्थः,
 आर्य्ये वनं गते अहमप्यवश्यमेव तसनुगमिष्यामि, मय्यपि गते वंशोऽयं कणधार-
 विहीना नौरिव विपर्यासं प्राप्स्यति, तेन च अस्य लोपः अवश्यम्वार्यति भावः ।
 विनिपातनोपायः,—ध्वंसप्रयत्नः, [“विनिपातनोपायः” इत्यत्र “निपातनोपायः” इति
 पाठोऽपि स एवार्थः] विधेः,—नियतेः, प्रतिकूलस्य देवस्य इति भावः, परमेष्ठिनी वा,
 विधातुर्वा इत्यर्थः, (“विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि” इति सिद्धिः) ।

(८६) निखिलेति ।—निखिलानां—समग्रानां, पुण्यानां—श्रेयसां, परिचयः,—
 प्रकाशः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः ।

(८७) अननुकूलसमग्रग्रहचक्रवानविलसितं वा ? अथवा
(८८) तातविनाशनिःशङ्ककालिकालक्रीडितम् ? येन अयं यः
कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिणं सा अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव,
अताततनयमिव, (८९) अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव,

(८७) अननुकूलमिति ।—अननुकूला, —पतिकूलाः, सम १;—सर्वे, ग्रहा,
—रव्यादय इति यावत्, तेषां चक्रकालस्य—समूहस्य, विलसित—विजृम्भित, विचेष्टित-
मिति यावत्, अनुकूले ग्रहमण्डले कथमेवं घटेत ? इत्याशयः ।

(८८) तातेति ।—तातस्य—पितु, विनाशिन—उपरमेण, निःशङ्कः,—
निर्भयः, य कालिकाल,—चतुर्थयुगः, तस्य क्रीडितं—विलसितं, जीवति ताते
अधर्मस्तीमाना शासितरि तच्छासनात् कालियुगः जनानां धर्मविगर्हितकर्म्मणि प्रवृत्ति-
रूप स्वप्रभावं विस्तारयितुं न प्राभनत्, इदानीं तस्यापायात् निर्भयस्य निर्भरकलि-
कालस्य स्वप्रभावविस्तारफलमिदं भवेत् ? इति भावः ; येन—कालिक्रीडितेन इत्यर्थः,
कलिप्रभावेण इति यावत्, ययम्—आर्त्तः ; यः कश्चिदिदं—साधारणजन इव,
यत्किञ्चनकारिणं—यद्येच्छकारिणम्, उल्लङ्घितगुरुजनशासननिवैत्यर्थः, य गुरुजना-
देशनतिक्रम्य यद्येष्टमाचरति, स एव ईदृशकठीरबान्यताडनं प्राप्तुमर्हति, न मद्दिष्टः
गु जनानुरक्तः इति भावः, यदा,—यत्किञ्चनकारिणम्—अकिञ्चनम्, अल्पबुद्धि-
सामर्थ्यादिकमिति यावत्, वाल्यसुलभक्रीडनाद्यनुरक्तम्, अत एव राज्यशासनादि-
दुरुहत्यापारानभिनत्वात् अयोग्यमिति भावः । अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव—पुष्पभूतिः,
—तन्नामा आदिराज, तस्य वंश—अन्ववाये, असम्भूतमिव—अनुत्पन्नमिव, यः
तादृशस्य सुनयस्य पुष्पभूते वशी समुत्पन्न, स कथमीदृशसनयसाचरितुं शक्नुयादिति
भावः । अताततनयमिव—अतातस्य—तातभिन्नस्य अन्यस्य, तनयमिव—पुत्रमिव,
[“बलिमलितनिभ्यः कयन्” (उ० ४ पा० १९ सू०) इति तने. कयन्] प्रख्यात-
धार्मिकस्य पितुः पुत्रो भूत्वा ईदृशे धर्मविगर्हिते कर्म्मणि प्रवृत्ति. मे कदाऽपि न
सम्भवेदिति भावः ।

(८९) अनात्मानुजमिव—अनात्मनः,—आत्मभिन्नस्य, अनुजमिव—कनिष्ठ-
भ्रातरमिव, एवं निरुहस्य अस्य भातुर्मे ईदृशी दुराकाङ्क्षा असम्भवा एवेति भावः ।
अभक्तमिव—अननुरक्तमिव, अननुरक्ते एवनिधम् अप्रियमवश्यं वक्तुं युज्यते, न
सर्वथाऽनुरक्ते मयि इति भावः । दृष्टदोषमिव—कृतापराधमिवैत्यर्थः, अपराधिन्ः
भातुः एवं मिषेण त्याग. कदाचित् युज्यते, न निर्दोषस्य ममेति भावः ।

(६०) श्रोत्रियमिव सुरापाने, सङ्गृत्यमिव स्वामिद्रोहे, सज्जन-
मिव नीचोपसर्पणे, सुकालत्रिमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे
कर्मणि समादिष्टवान् ? (६१) तदेतत् तावत् अमुरूपं यत्,
श्रीर्वीर्याद्- दिरोन्मत्त समस्त-सामन्त-अण्डल समुद्र-मघन-मन्दरे
लाट्टशि पितरि मृते तपोद्वनं वा गम्यति ? वल्कलानि वा गृह्यन्ते ?
क्षपांसि वा सेव्यन्ते ? या तु मयि (६२) राज्याज्ञा, सा दग्धे-

(६०) सुरापाने—मद्यपाने, श्रोत्रियमिव—हान्दसमिन, वेदपारगमिवैवर्धः,
(“श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ” इत्यमर) केनचित् सुरा पातुनादिष्टेन श्रोत्रिवेष यथा तत् कर्म
अतिदुष्करं भवति, तथेति भावः । स्वामिद्रोहे—प्रभोरनिष्ठाचरणे; सदधृत्यमिव—उत्तमं
स्निद्धरमिव, प्रभोरनिष्ठाचरणे केनचित् नियुक्तेन प्रभुभक्तदासेन यथा तत् कर्म न सुकर
भवति, तथेति भावः । नीचोपसर्पणे—हीनानुगमने, प्राकृतजनसेवाधामिवर्धः,
सज्जनमिव—साधुजनमिव, केनचित् बलात् नीचसेवाया प्रवर्त्तिनेन उत्तमप्रकृतिकेन
यद्य तत् कर्म न सुकरं भवति, तथेति भावः । व्यभिचारे—परपुरुषस्सती, सुकालव-
गिन—सती स्त्रियम् इव, केनचित् बलात् व्यभिचारे नियोजितया पतित्र या यथा
इव कर्म जीवनसशयेऽप्यनादरणीयं भवति, तथेति भावः । अतिदुष्करे—अतिदुर्वहे,
शुक्लेनापि कर्तुमशक्ये इत्यर्थः, ज्वलन्मोक्षरूपे इति भावः, कर्मणि—राजपद-
ग्रहणरूपकार्ये, कनिष्ठानर्हराज्यचिन्तायामिति भावः । इह सन्दर्भे शब्दाऽन्त्याऽधेय-
न्वितकदेव्यनिमोहादीना श्वलता निशङ्काश्रयजनिषयकारतिभासस्याङ्गम् इति भावः
शत्रुलोत्सङ्कारः ।

(६१) एतत्—बह्व्यन्ताणतपोनगमगादिरूप कर्म इत्यर्थः, यत्—युक्तम् ।
श्रीर्वीर्येति ।—श्रीर्वीर्याद्—पराक्रमजनितौद्यत्येन, सद्विरोन्मत्ता इव—सुरापानमत्ता
इव ये समस्ताः,—सर्वे, सामन्ताः,—अधीनरा, तेषा अण्डल—चक्रनालम् एव,
समुद्रः,—सा ; तस्य मघने—बिलोडने, मन्दरः,—मन्दराण्यो गिरिः तस्मिन्,
लाट्टशि—प्रग्याते धीरे, समुद्रतराज्यगणपिजेतरि इत्यर्थः, जडाशयान्तर्हितसाररत्न-
समुद्रयानामुद्वर्त्तरि इत्यर्थः, एतेन उन्मत्तोन्माद्भञ्जनपुरःसररत्नाविष्कार, बिजि-
नीषीः परलीकस्थभूपालस्य लोकोपकारार्थकः, न तु हिंसार्थकः इति व्यज्यते ।
सेव्यन्ते—च ने ।

(६२) राज्याज्ञा—राजकार्यादेशः । दग्धे सन्तप्ते, पितृशोकेन प्रखरत्त्य-

ऽपि दाहकारिणी भयि अवग्रहण्वपिते धन्वनि इव अङ्गार-
वृष्टिः । तत् असदृशम् इदम् आर्यस्य । यद्यपि च
(८३) विभुः अनभिमानः, द्विजातिः अनेपणः, मुनिः अरोषणः,
कपिः अचपलः, (८४) पण्डितः असत्सरः, बणिक् अतस्कारः,
रव्यजानिः अकुहनः, साधुः अदरिद्रः, (८५) द्रविणवान्
अखलः, कीनाशोऽनक्षिगतः, ऋगयुः अहिंसः, (८६) पाराशरी

निरणेन च इति भावः । अवग्रहण्वपिते—अवग्रहः,—प्रतिवन्धः, पितृमरणरूपविघ्न
इत्यर्थः, वृष्टिरोधश्च, (“अवग्रही वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजालिने” इति मेदिनी)
नेन वृत्तपिते—स्तानि नीते, अनसत्से विशुक्चे च इति भावः । धन्वनि इव—मरौ
इव, (“समानौ मरुधन्वानौ” इत्यमरः) अङ्गारवृष्टिः,—अग्निस्फुलिङ्गवर्षणम् ।
असदृशम्—अयुक्तम्, अनुचितमित्यर्थः, द्रग्धदाहनमप्रयोजनमित्याशयः ।

(८३) विभुः,—प्रभुः, अनभिमानः,—निरहङ्कारः । द्विजातिः,—ब्राह्मणः,
अनेपणः,—निरभिलाषः, अयाचका इत्यर्थः, अधिगतार्थतिरस्कृता इत्यर्थो न्ना । मुनिः—
तापसः, अरोषणः,—अक्रोधनः । कपिः,—बानरः, अचपलः,—अचञ्चलः, भीर इत्यर्थः ।

(८४) पण्डितः,—विद्वान्, [“पण्डित” इत्यत्र “कवि” इति पाठेऽपि च
एवार्थः] असत्सरः,—अन्यशुभदेशरहितः । बणिक्—व्यवसायी, अतस्कारः,—अचौरः ।
रव्यजानिः,—रम्या—मनोहारिणी सुन्दरीत्यर्थः, जाया—भार्या यस्य तथोक्तः, सुन्दरभार्य
इत्यर्थः, [“रव्यजानि” इत्यत्र “प्रियजानिः” इति पाठे—प्रिया—प्रियदर्शना, सुन्दरी-
त्यर्थः] अकुहनः,—नास्ति—कुहना—ईर्ष्या शब्दा ना यस्य धाम्बूतः, (“कुहना दम्भ-
चर्यायानीर्ष्याली” इति मेदिनी) परपुरुषभयवर्जित इत्यर्थः, स्त्रियाः पुरुषान्तात्-
सक्तिशब्दात्सूच्य “भार्या रूपवती शतु” इत्यादिप्रामाण्यात् इति भावः । साधुः,—
सुजनः, खलतावर्जित इत्यर्थः, अदरिद्रः,—धनी ।

(८५) द्रविणवान्—धनी, अखलः,—अदुर्जनः, सुजन इत्यर्थः । कीनाशः,—
चुद्रः, नीचाशय इत्यर्थः, कृतान्तः ना, (“कृतान्ते पुंसि कीनाशः चुद्र-वार्षिकयोन्निष्ठु”
इत्यमरः) अनक्षिगतः,—अन्धः, प्रिय इति यावत्, (“द्विष्ये त्वक्षिगतः” इत्यमरः)
ऋगयुः,—व्याधः, [ऋग यातृत्वर्थे “ऋगयुदयश्च” (उ० १ पा० २८ सू०) इति
कुप्रत्यये निपातनम्] अहिंसः,—हिंसानर्जित इत्यर्थः ।

(८६) पाराशरी—भिच्छः, (“भिच्छ परिभाट् जान्मेन्दी पारा पि भस्करी”

ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, (६७) परिव्राट्
बुभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, (६८) राज-
सूनुः अदर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथाऽपि मम आर्य्य एव
आचार्य्यः। को हि नाम (६९) तद्विधे निपतिते राजगन्ध-
कुञ्जरे जनयितरि, (१००) ईदृशे च विफलीकृतविशालशिला-
स्तम्भोरुभुजे भूभुजि स्नातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि
तपोवनं गच्छति, (१०१) सकललोकलोचनजलपाताप्लाविते

इत्यमरः) ब्राह्मण्यः,—ब्राह्मणोचितानुष्ठानरतः। सेवकः,—भृत्यः। कितवः,—धूर्तः,
अनकदित्यर्थः, (“धूर्तोऽनदेवी कितनोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत् सप्तः” इत्यमरः) कृतज्ञः,—
कृतोष्कारिन्।

(६७) परिव्राट्—यति, बुभुक्षुः,—भोजनाधी, प्रायः दृश्यते ब्रह्मसमाधि-
रग्राना भोजनाभिलाष कादाचित्क आश्रितसेवकानुरोधेन, न तु स्नेच्छयेत्याशयः।
[“परिव्राट् बुभुक्षु” इत्यत्र “परिव्राट्बुभुक्षुः” इति पाठे,—परितो व्रजति गच्छतीति
परिव्राट्—पटक, दूराध्वविहरणशील इत्यर्थः, अबुभुक्षुः,—अभोजनेच्छुः, अक्षुधित
इत्यर्थः]। नृशंसः,—निहुर, प्रियवाक्—मधुरभाषी। अमात्यः,—सचिव, राज-
दमंचारीति यावत्, सत्यवादी—सत्यभाषणशीलः, शासनतन्त्रे सर्वत्र सत्यशीलत्वेन
न कार्यसिद्धिः इत्याशयः।

(६८) राजसूनुः—राजतनय, अदर्विनीतः,—सुशील इत्यर्थः, राजपुत्रं मा
दुर्विनी- मत्वा यद्येतदुक्तवान् समार्य्य इति भावः। आचार्य्यः,—गुरुः, उपदेष्टा
इत्यर्थः, आर्य्यं यथा माम् अशिक्षयत्, तथैव मया शिक्षितमिति भावः।

(६९) तद्विधे—तादृशे, निरूपमप्रतापशालिनि इति भावः, राजेति।—
राजा एव गन्धकुञ्जरः,—गन्धविप तस्मिन्, जनयितरि—पितरि।

(१००) ईदृशे—एवम्भूते, विफलीकृतेति।—विफलीकृतौ—दृशौकृतौ इति
यावत्, विशालौ,—विपुलौ, महाभारै इत्यर्थः, शिलारू—प्रस्तरस्यूणे याभ्या
हादृशौ, उरु—महान्तौ, भुजौ—बाह्व यस्य तथाभूते, भूभुजि—भूपतौ। ज्यायसि—
पुत्र्यजे। नववयसि—यौवने।

(१०१) सकलेति।—सकलाना—सर्वेषां, लोकाना—जनाना, लोचनजलस्य
—वाष्पवारिणः, पातेन—वर्षणेनेत्यर्थः, आप्लाविते—समन्तात् व्याप्ते, पद्दिले इति

सृङ्गोलके वसुधाऽभिधाने (१०२) धनमदखिलनिखिलखलमुख-
विकारलक्षणख्यायमाननीचाचरणं (१०३) सुभटकुटुम्ब-
कर्मकुम्भदासीं श्रीसंज्ञिकां चण्डालः कामयेत ? कथमिव
सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आर्य्येण ? (१०४) किम्
उपलक्षितम् अनवदातम् इदं मयि ? किं वा चैतसः
च्युतः सौमित्रिः ? विस्मृता वा हृकोदरप्रभृतयः ?

यान्त, सृङ्गोलके—सृष्टिण्डे, अतितुच्छे इति भानः, वसुधाऽभिधाने—पृथि-
न्याख्ये ।

(१०२) धनमदेति ।—धनमदेति—ऐश्वर्य्यगर्भेण, खिलाः,—क्रीडा वेषा तथा-
भूताः, ये निखिलाः,—समग्राः, खलाः,—दुर्जनाः, तेषु मुखनिकाराणां—नदन-
भङ्गीना, लक्षणेन—चिह्नेन, आख्यायमानं,—कव्यमानं, सूच्यमानमिति यान्त,
नीचाचरणं—निष्कण्टकव्यवहारः यस्याः ताम्, आश्रयभूतानां दृष्टानां धनिना नीचता-
सूचकनिष्कृतमुखभङ्गादिदर्शनेन तदाश्रितायाः लक्षणा अपि नीचाचारनत्वमनुमितम्
आधाराधेययोः अभेदाभ्यनसायात् इति वीङ्गव्यम् ।

(१०३) सुभटति ।—सुभटाना—सुनीराणां, शूराणामिति यावत्, कुटुम्बस्य—
परिवारस्य, कर्म—सेवारूपं कार्य्यं, तत्र कुम्भदासी—जलनाहिनी किङ्करी ता,
तस्याः पराक्रमलभ्यत्वात् नीरकुटुम्भवानां किङ्करत्वं वीङ्गव्यम्, श्रीसंज्ञिका—लक्ष्मी-
नाम्नी, कामयेत ?—अभिलषेत् ? अयजे तपोवनं गते नाहं राज्यलक्ष्मीम् अभिलषामि
इति समयवाक्यार्थः, यद्यहं राजलक्ष्मीकासुकः, तदा 'मा चण्डालाधर्मं जानीयु-
ल्लोका इति भानः । ["सकललीला...कामयेत" इत्यत्र "सकललीलालीचनजलपाता-
पवित्वं सृङ्गोलकं वसुधाऽभिधानं धनम खिलनिखिलखलमुखविकारल खान्याय-
माननीचा णा श्रीसंज्ञिका सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासी चण्डालोऽपि कामयेत ?"
इति पाठे,—सकललीलालीचनजलपातेन अपवित्व—दूषितं सृङ्गोलकं श्रीसंज्ञिकाञ्च
चण्डालोऽपि कामयेत ? चण्डालोऽपि न कामयेत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उभयोरिव
कर्मत्वम्, पूर्णपक्षे—"सृङ्गोलके" इत्यस्य अधिकरणत्वं, सृङ्गोलके स्थित इति भानः] ।
सम्भावितम्—आशंसितम् । अनुचितम्—अन्याय्यं, साधुजनत्रिगर्हितमित्यर्थः ।

(१०४) कि—कथम् । उपलक्षितम्—अनुमितम् । अनवदातम्—अशुभं,
सलिनमित्यर्थः, अयशस्कारमिति यान्त । चैतसः,—मनसः, च्युतः,—प्रभटः,

(१०५) अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा न
 आसीत् इयमार्थस्य ईदृशी प्रभविष्णुता ? अपि च
 आर्य्यं तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम सचीं
 मनसाऽपि ध्यायेत् ? (१०६) कुलिशशिखरखरनखर-
 प्रचय-प्रचण्ड-चपेटापाटितसत्तमात्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारु
 कैसरभारभास्वरमुखे केशरिणि वनविहाराय विनिर्गते

श्रीमितिः,—लक्षणः । ऋकीदरप्रभृतयः,—भीमसेनादयः, तेना सौभ्रावं किमार्य्येण
 विस्मृतम् ? येनाह भाटद्री ि इव एवमादिष्टः ? इति भावः, यथा रामस्य अनुजो
 लक्षण, यथा वा बुधिशिखरस्य अनुजा भीमादयः ज्येष्ठानुगासिन आसन्, तथा
 अहमपि ज्येष्ठमेव तम् अनुवर्त्ते इति तात्पर्य्यम् ।

(१०५) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षितः,—अनुरुद्धः, भक्तजनः,—सैवकजनः
 यथा तथाभूता, अगणितानुगतजनसुखदुःखा इति यावत्, स्वार्थेति ।—स्वार्थस्य—
 स्वकार्य्यस्य, एक—केवल, निष्पादन—सम्पादन, तेन निष्ठुरा—नृशसा, स्वार्थमात्र-
 सम्पादनपरायणा, न तु परार्थपरा इति भावः, प्रभविष्णुता—प्रसुवा । [“भुवश्च”
 (३।२।१३८ प०) इति इणच् छन्दस्येव, नाद्यस्य प्रयोगः तस्येति ? उच्यते,—“जगत्प्रभी-
 रप्रभविष्णु नैष्णवन्” इत्यादिनत् लोकेऽपि तथा प्रयोगाः कवीन्द्रनिर्दुःश्लानलम्बनाः
 इति समाधेयम् । व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारतापददोषो ह्याकालनीयः इति
 दिक्] आर्य्यस्य इय प्रभविष्णुता ईदृशी अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकसम्पादननिष्ठुरा
 न आसीदित्यन्वयः । जिजीविषुः,—जीवितुमिच्छुः ।

(१०६) कुलिशेनि ।—कुलिशस्येव—वज्रस्येव, शिखरम्—अग्रं यस्य तथाभूतः
 यः, खरनखराणा—तीक्ष्णखाना, प्रचयः,—समूहः, तेन प्रचण्ड,—दारुण,
 चपेटः,—प्रतल, विस्मृताङ्गुलिः पाणिरित्यर्थः, करतलाप्रात इति यावत्, (“पाणौ
 चपेटप्रतलप्रहस्ता निस्मृताङ्गुली” इत्यमरः) तेन आपाटितः,—निपातितः, यी
 प्रत्तमातङ्गः,—समदहस्ती, तस्य उत्तमाङ्गे—शिरसि, या मदच्छटा,—दानधाराः,
 ताभिः कुरितेन—रञ्जितेन, आघातवेगेन उद्भूत्य लयत्वात् इति भावः, चारुणा—
 मनोहरेण, कैसरभारिण—जटाजालेन, भास्वर—द्रीप्ति, [“स्थेभासु—” (३।२।१७५
 पृ०) इत्यादिना वरच्] मुख—वदनं यस्य तथाभूते, केशरिणि—सिद्धे, वन-
 विहाराय—काननप्रार्थनाय, तपोवननिनासायेति ध्वनिः ।

(१०७) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ? प्रताप-
सहाया हि सत्त्ववन्तः । (१०८) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति
अनुरोधोऽयम् आर्यस्व,—यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा
कुशकुसुमसमित्पलाशपूलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनशृगी
इव न नीयते जराजालिनी ? किं वा मम अनेन वृथा बहुधा

(१०७) निवासं—वासभूमिम् । पृष्ठतः,—पश्चात् स्थितामिति भावः,
पाति ?—रक्षति ? स्वप्रतापपरोजितपराक्रान्तप्रतिपक्षनृपतिचक्षे आर्ये तपोवनं गते
तन्निवासभूतामिमां राजधानीं को रक्षति ? इति ध्वनिः । पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गाल-
ङ्गति व्यङ्गा इति चमत्कारातिशय । सत्त्ववन्तः,—महानुभावाः, प्रतापसहायाः,—
प्रतापः,—कीर्षदण्डजतेज एव, सहायः,—अनुकूलः । वेषा तथीक्ताः, सत्त्ववन्ती हि
किं दृक्त्वाऽपि स्वप्रभावेणैव सर्वान् वशमानेत् प्र वन्ति इत्यर्थः । एतेन किमप्य-
कुर्वन्त्यपि वदेष्टे अत्र स्थित्या एव राव्य सुरचित स्यास्यति, अन्यथा एतस्य रक्षणं
दुष्करमिति व्यज्यते ।

(१०८) चपलाम्—अस्थिरां, लक्ष्मीं—राजश्रियं, प्रति आ स्य—ज्वेष्टस्वे-
त्यर्थः, अयम्—एष, अनुरोधः,—उपरोधः, आग्रहः इत्यर्थः, कः ?—कोऽर्थः ? यत्—
यदि, इय—लक्ष्मीः, चीरान्तरितकुचा—चीर—वल्कलं जीर्णवसनखण्ड वा, तेष
अन्तरितौ—आवृतौ, कुचौ—स्तनौ यस्याः तथाभूता, [“यत् इयमपि चीरान्तरित-
कुचा” इत्यत्र “यदि इयमपि न चीरान्तरितकुचा” इति पाठान्तरम्] कुशेति ।—
कुशाः,—दर्भा, कुसुमानि—पुष्पाणि, समिधः,—काष्ठानि, पलाशाः,—पलाशः,
तेषां पूलिका—समूहः । तां, तापसीसुलभामिति भावः, शृग्यपि शृङ्गेण एतत् सर्वं
वहति ; वहन्ती—दधाना, तत्रैव तपोवने—आर्याधिष्ठिताश्रमे, न नीयते—न
प्राप्यते, स्वयमेव न गम्यते इत्यर्थः, यद्येनं लक्ष्मीर्नानुसरति इति भावः ; यथा,—न
नीयते—नेतुं न शक्यते, आर्येणैति शेषः, [“न नीयते” इत्यत्र “नीयते” इति
पाठान्तरम्] जराजालिनी—जरायाः जाल—केशशृङ्गतादिकम् अस्या अस्ति इति
थाभूता, अतिस्थविरा इत्यर्थः, पुरुषपरम्परया आगतत्वेन सनातनी इति भावः, मया
दुर्वहा चिरञ्जनी इय लक्ष्मीः तपोवने यदि न आर्यमनुसरति, तस्यास्तु तथा प्रकृतेः
अभावात्, तदा तस्याः पालने कोऽयम् आग्रहः तत्रभवतः ? इत्याशयः । यदि सा
आर्यं नापेक्षते, तदा आर्येणापि तदपेक्षा निष्पद्यते इति निष्कर्षः ।

(१०९) विकल्पितेन ? तूष्णीमेव आर्यम् अनुगमिष्यामि ।
गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च किल्बिषम् एतत् तपोवने तप एव
अपास्यति” इति अवधार्य मनसा प्रथमतः गतस्तपोवनम्
अधोमुखः तूष्णोम् अवातिष्ठत ।

(११०) अत्रान्तरे पूर्वदिष्टेन एव रुदता वस्त्र-
कर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु, (१११) निर्दय-
करतलताडनभिया इव क्वापि गतहृदये रटति राजस्त्रेणे,
(११२) तारम् अन्नहण्यम् ऊर्द्धदोषिण विरुदति विप्रजने,

(१०९) विकल्पितेन—पर्यालोचितेन, अनुशीचनेन इति यानत् । तूष्णीमेव—
मौनमास्थाय एव इत्यर्थः, किमप्युत्तरमदत्त्वेवेति यानत् । गुर्विति ।—गुरोः,—
ज्येष्ठस्य, वचनातिक्रमेण—वाक्यलङ्घनेन, राज्यग्रहणरूपादेशाकारणेनेत्यर्थः, कृत—
जनित, किल्बिष—पाप, (“पाप किल्बिषकल्पम्” इत्यमरः) तपः,—चान्द्रा-
यणादिकं व्रत, (“... ..तपो लोकांतरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिर-
माघयो ॥” इति मेदिनी) अपास्यति—खण्डयिष्यति, अपनेष्यति इत्यर्थः । अनभार्य-
—निश्चित्य । प्रथमतः—ज्येष्ठस्य गमनात् अतिपूर्वमित्यर्थः । अवातिष्ठत—अवर्तत ।

(११०) “अत्रान्तरे” इत्यस्य “सनादको नाम...सदसि आत्मानमपातयत्”
इत्येणान्वयः । पूर्वदिष्टेन—पूर्वनाज्ञप्तेन, वस्त्रकर्मान्तिकेन—परिच्छेदाधिकारिणा,
समुपस्थापितेषु—समीपमानोतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वञ्च, तापसीचितपरिधेषु इति यानत् ।

(१११) निर्दयेति ।—निर्दयं—निष्करुणम्, उल्कटमित्यर्थः, तत् यथा तथा,
करतलेन—पाणितलेन, यत् ताडनम्—आघातः, तस्मात् भीः,—भयं तथा इव । गत-
हृदये—गत—चलित, हृदये—चेतः यस्य तथाभूते, शून्यमनसि इत्यर्थः, अचेतनप्राये
इति भावः, [“गतहृदये” इत्यत्र “गते हृदये” इति पाठान्तरम्] रटति—नदति,
सः तंस्वर रुदतीत्यर्थः, राजस्त्रेणे—राजान्तःपुरिकाजने ।

(११२) तारम्—उच्चैः यथा तथा, ऊर्द्धदोषिण—उत्तिसप्तनाहौ । अन्नहण्यम्
—अन्नभ्योक्तिविशेषः तत्, (“अन्नहण्यम् अन्नभ्योक्तौ” इत्यमरः । समुद्धी व्यध्याहृत-
क्रियाया कर्मपदं द्वितीयान्तम्) मा अस्मान् परित्यागेन जहीत्येवरूपं वचनपूर्वक-
मित्यर्थः, विरुदति—विशेषेण क्रन्दति ।

(११३) पादप्रणतिपरि फूत्कुर्वति पौरवन्दे, विद्राति विद्रुत-
चेतसि चिरन्तने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि
पर्याकुलवाससि शोकगद्गदवचसि गलितनयनपथसि निवारणो-
द्यतक्षनसि वर्षीयसि विशति वन्धुवर्गे, (११४) निराशेषु नख-
लिखितमणिकुट्टिमेषु अवाङ्मुखेषु निष्वसत्सु सामन्तेषु, सवाल-
ह्वदासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु, संहसा एव प्रविश्य
(११५) शोकविल्लवः प्रक्षरितनयनसलिलो राज्यश्रियः परि-
चारकः संवादको नाम प्रज्ञाततप्तो विमुक्ताक्रन्दः सदसि
आत्मानम् अपातयत् ।

(११३) पादप्रणतिपरि—चरणप्रतनपराद्यर्थे, पौरवन्दे—पुरवासिवर्गे, फूत्कुर्वति
—चीत्कार कुर्वति इत्यर्थः, मुक्तकण्ठ रुदतीति यावत् । चिरन्तने—पुरातने,
वैशपरम्परागते इत्यर्थः, [“सायञ्चिर—” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना क्युः
सुडागमश्च] परिजने—परिचारदाने, विद्रुतचेतसि—निचलितमनसि, विद्राति—धावति,
परिजनावलम्बिते—परिवारगृहीतहस्ते इत्यर्थः, वार्द्धनात् स्वयमागन्तुमसामर्थ्यादिति
भावः, वेपमानवपुषि—कण्ठमानदेहे, पर्याकुलवाससि—विलम्बिते, निदारुण-
संवादश्रवणेन ससन्त्रमागमनादिति भावः शोकेति ।—शोकेन—मन्युना, गद्गदम्—
अल्पमिदित्यर्थः, नाप्याबकृद्गण्डत्वादिति भावः, वच,—वचनं यस्य तदाभूत्,
गलितनयनपथसि—क्षरितनेत्रवारौ, निवारणेति ।—निवारणाय—प्रतिषेधाय, तपोवन-
गमनाग्रहस्य इति भावः, उद्यत—प्रवृत्तः, क्षतीयसमित्यर्थं मनः,—चित्तं यस्य
तदाभूत्, वर्षीयसि—अतिस्थविरि, [“वृद्धशब्दात्” “द्विवचन—” (५।३।५७ पा०)
इत्यादिना ईयमुनि “प्रिपस्थिर—” (६।३।१५७ पा०) इत्यादिना वृद्धस्य नव्यांश्च]
वन्धुवर्गे—ज्ञातिसमूहे ।

(११४) नखेति ।—नखे,—कण्ठहृत्, लिखितानि—अङ्कितानि, क्षतरिखा-
शीत्यर्थः, मणिकुट्टिमनि—रत्नखचितगृहाभ्यन्तरतलानि चै. तथोक्तेषु, अवाङ्मुखेषु—
अधीमुखेषु, निष्वसत्सु—निश्वासं त्यजत्सु आयतनिति शेषः, सामन्तेषु—अधीन-
मित्वरात्रेषु, निराशेषु—हताशेषु । प्रस्थितासु—प्रस्थितुमुद्यतासु इत्यर्थः ।

(११५) शोकाविल्लवः,—मन्युविल्लवः, प्रक्षरितेति ।—प्रक्षरित—प्रकर्षणं सुतः,
क्षयनसलिल—नेत्रजलं यस्य तादृशः । राज्यश्रियः,—तदाख्याया राज्यवर्द्धनं

अथ (११६) सम्भ्रान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्द्धनः
तं पर्यपृच्छत्,—“भद्र ! भण भण, किम् अस्मद्गतसनव्यवसाय-
वर्द्धनवद्भृतिः (११७) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अष्टति-
करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः ?” इति । स
कथञ्चमपि अकथयत्,—“देव ! पिशाचानामिव (११८) नीचा-
त्मनां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति; यतो यस्मिन्
अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता, तस्मिन्नेव देवो
ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलीकाम् आत्मनः सुकृतेन

भगिन्या । प्रज्ञाततमः,—अतिपरिचित इत्यर्थः, इतः पूर्वं प्रभाकरवर्द्धनस्यैव
परिचारकत्वादिति भावः । विमुक्तामन्दः,—उच्चैः रुदन्नित्यर्थः । सदसि—
सभायाम् ।

(११६) सम्भ्रान्तः,—सभयोद्दिग्धः । पर्यपृच्छत्—अन्वयुक्तः । अस्मदिति ।—
अस्माकं व्यसनानि—निपदः एव, व्यनसाया,—वाणिज्यानि; तेषां वर्द्धने—अभ्युन्नति-
करणे, वद्धा—नियन्ता, भृतिः,—धैर्यं सन्तोषः वा येन तथाभूतः, अस्मद्भिपद्भर्द्धनैकपरः
इत्यर्थः ।

(११७) अवनिपतिः ।—अवनिपते,—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य, मरणेन—
मृत्युना, मुदितः—प्रहृष्टः, मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाविधा, तत्सद्भावे स्वप्रभावं प्रकटयितु-
मक्षम इति भावः, विधिः,—देवम्, इतः—अस्मात्, पित्रोः व्यसनादिति भावः,
अष्टतिकरम्—असन्तोषकरम्, अधैर्यकर वा, समुपनयति ?—समुपस्थापयति ? इह
प्रतिपक्षगतवलवत्त्वात्मगतदुर्बलत्वयोः समुन्मेषात् प्रत्यनीकालङ्घति ।

(११८) नीचात्मना—क्षुद्रचेतसा, दुरात्मनामित्यर्थः, चरितानि—स्वभावा,
छिद्रप्रहारीणि—छिद्रेषु—रन्ध्रेषु, प्राग्भेषु इति भावः, ग्रहरन्ति—आघातयन्तीति
तथाविधानि, अन्यदा प्रहारसाहसभावात् इत्याकृतम् । अवनिपतिः,—राजा,
प्रभाकरवर्द्धन इत्यर्थः, उपरत,—मृतः । वार्त्ता—जनसृतिः, (“वार्त्ता वृत्तौ जन-
सृती” इत्यमरः) । ग्रहवर्मा—प्रभाकरवर्द्धनस्य जामाता । जीवलीक—प्राणिपूर्णे
जगत्, इहलीकमित्यर्थः । आत्मनः,—स्वस्य, मालवराजस्येति यान्त, सुकृतेन—
पुण्येन, येन सुकृतेन स एतान्नं कालं जीवितोऽस्ति, ग्रहवर्मानिनाशनेन तस्य

सह त्याजितः । (११८ः) भर्तृदारिकाऽपि राज्यश्रीः कालायसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता का कुञ्जे कारायां निक्षिप्ता । किंवदन्ती च, ख्या किल अनायकं साधनं मत्वा जिष्टुः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमिपति, इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवति” इति ।

ततश्च तादृशम् (१२०) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम् आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ष्य, अश्रुतपूर्वत्वात् परिभनस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पवहुलतया

तत् सुकृतमपि क्षय गत, क्षीणपुण्यस्य तस्य अचिरैरेव भनङ्गिर्भनङ्गामाणत्वात् इति भावः । त्याजितः,—हापितः, परलोक प्रापित इत्यर्थः ।

(११८) भर्तृदारिका—राजसुता, (“राजा भट्टारकी देवस्तम्भता भर्तृदारिका” इत्यमरः) । कावेति ।—कालायसनिगडयुगलेन—क्षणलौहनिर्मित शङ्खलादयेन, चुम्बितौ—वेष्टितौ, चरणौ—पादौ यस्याः । तथाभूता, चौराङ्गना इव—तस्करनारीव, संयता—बद्धा, कान्यकुञ्जे—तदाख्यतद्देशीयप्रधाननगरनिक्षिप्ते, काराया—बन्धनागारे । किंवदन्ती—जनश्रुतिः । अनायकम्—अराजक, साधन—सैन्य, (“साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधौ गतौ” इति मेदिनी) । जिष्टुः,—आचिक्कमिषुः । एतामपि भुवम्—राज्य, श्रीकण्ठजनपदमित्यर्थः, आजिगमिपति—आगन्तुमिच्छति । विज्ञापिते—निवेदिते, ज्ञेयैति शेषः । प्रभवति—समर्थो भवति, सीदरप्रियग्रहबन्धनिश्सनप्रतिशीघ्रने, भर्तृदारिकाया उच्चारे राज्यरक्षणे च यत् कर्त्तव्यं, तत् कर्त्तुमर्हति इति भावः ।

(१२०) अनुपेक्षणीयम्—अकर्त्तव्योपेक्षं, नावहेलनीयमित्यर्थः, असम्भावितम्—अतर्कितम्, आकस्मिकम्—सहसा उपस्थित, व्यतिकरम्—व्यसन, निपदमित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरं पृष्टि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) । परिभनस्य—शत्रुकृतस्य अवमानस्य इत्यर्थः, अश्रुतपूर्वत्वात्—पूर्वं कदाऽपि अश्रुतत्वादित्यर्थः, [“भूतपूर्वं चरट्” (५।३।५७ पा०) इत्यत्र पूर्वनिपातनिर्देशात् सर्वत्र क्लान्ते पूर्वशब्दस्य पूर्वनिपातनम् इति ज्ञेयम्] । परेति ।—परात्—शत्रोः अन्यस्मादा, यः परिभन,—तिरस्क्रिया, अवमाननमित्यर्थः, (“परिभनः परीभावः तिरस्क्रिया” इत्यमरः) तस्य असहिष्णुतया—असहनशीलतया । दर्पवहुलतया—

च नवयौवनस्य, (१२१) वीरजेत्रसम्भवत्वाच्च जस्मिन्, कृपा-
भूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात्, स तादृशोऽपि वद्वस्मूलोऽपि
अत्यन्तगुरुः एकपद एव अस्य धनाश शोकावेगः ; विवेश च
क्षहसा केशरीव गिरिगुहागृहं गन्धीरं हृदयं भयङ्करः कोपा-
वेगः । (१२२) केशिनिर्मूदनशब्दाऽऽकुलकालियकुलभङ्गुर-
भूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसा इव प्रथीयसि ललाट-

अहङ्कारप्रदलतया, नवयौवनस्य—अचिरीकृततास्यस्य, मनयौवनसुलभदर्शनशा-
दित्यर्थः ।

(१२१) नीरिति ।—नीराणा—शूराणा, क्षैत्र—भूमि, उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः,
वीरप्रसन्नितो भूमिभूतायाश्च वावत्, यत्ना,—वीरस्य—शूरस्य, क्षैत्र—कालः, वीरपत्नी-
त्यर्थः, यशोवतीति भावः, यद्वा,—वीरस्य—प्रधाकरवर्धनस्य इत्यर्थः, क्षैत्र—शरीर,
पुत्रस्य अद्भुतत्वादिति भावः, (“क्षैत्र शरीरे केदारो सिद्धस्थान-कालवयो” इति
मेदिनी) तस्मात् सन्धन,—समुत्पत्तिः यस्य तथाभूतः, तस्य भावः तस्मात् । कृपा-
भूमिभूताया,—दद्यादर्हाया इत्यर्थः, स्वसु,—भगिन्याः, राज्यत्रिय इत्यर्थः । वद्व-
पूल,—मुदृढ इत्यर्थः । एकपदे एव—तत्काले एव, अथवाक्षणे एव इत्यर्थः, (“एकपदे
तत्काले नपुंसकम्” इति मेदिनी) अस्य—राज्यवर्धनस्य । ननाश—नाश गतः ।
निवेश—डुट्टीके, आश्रयानासित्यर्थः । केशरीव—सिंह इव ।

(१२२) केशीति ।—केशी—तन्नामा अत्राकारः कथिदसुरनिशेधः, तस्य निर्मूदनः,
—घातनः, कृष्ण इत्यर्थः, तस्मात् शब्दा—भयः, तेन आकुल—विह्वलमित्यर्थः,
कालियस्य—तदाख्यस्य नागविशेषस्य, यमुनानासिन इति भावः, कुल—वशः, कालियस्य
परिजन इत्यर्थः, तन्तु भङ्गुरा,—कुटिलाः, आकुचिता इत्यर्थः, ये भूभङ्गा,—भूविनाश-
क्षेदाः, तेना तरङ्गा,—जर्मयः, भूभङ्गोचनेन ललाटे वलिप्रादुर्भावात् तरङ्गवच्छेद-
प्रवृत्तादिति भावः, सन्ति अस्यामिति तथाश्रुता, अन्वत्,—केशिनिर्मूदनशब्दाकुलानि
कालियकुलानि यस्या सा, सा च भङ्गुरा—भङ्गप्रवणः, तटभङ्गशीला इत्यर्थः,
दक्रतासमन्विता इत्यर्थो ना, सा चासौ भूभङ्गतरङ्गिणी चेति कर्मधारयः, भुयोः
भङ्गा इव—तिर्यक्चालनानीन, तरङ्गाः, इत्युपसितसमासः, ते सत्यस्यामिति
भूभङ्गतरङ्गिणी, श्यामायमाना—कृष्णकाया इत्यर्थः उभयत्रापि समानम् आचा-
रार्थमप्यववत्त्वात्, यमस्वसा इव—यमुना इव (“यमुना शसनस्वसा” इत्यमरः)

षष्टे भौषणा भ्रुकुटिः उदभिव्यत । (१२३) दर्पात् परा-
सृशन् नखकिरणसलिलनिर्भरैः समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव
चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोषस्य वामः
पाणिपल्लवः । (१२४) सङ्गलत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मूलं
मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्रौकचग्रहोत्कण्ठया

प्रथीयसि—अतिविक्षीर्णे । भौषणा—भयङ्करा, भ्रुकुटिः,—भ्रुकौटिल्यम्, उद-
भिव्यत—उद्भेदं गता इत्यर्थः, [कर्मकर्त्तरि प्रयोगः] । उद्विक्तक्रोधानामुदात्ता-
शयानां प्राथमिकक्रोधोदयज्ञापकमेतत्, “व्योम्बीव भ्रुकुटिच्छलेन” इत्यादिष्वपि
तथैवार्थसामञ्जस्यात् इत्याशयः ।

(१२३) दर्पात्—अहङ्कारात्, परासृशन्—सृशन्, नखिति ।—नखानां—कर-
रुहाणां, किरणा एव—प्रभा एव, सलिलानि—जलानि, तेषां निर्भरैः,—प्रस्रवणैः,
(“उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) समरेति ।—समरभारः,—
सङ्ग्रामधुरा, तस्य सम्भावनं—ग्रहणं, तस्मिन् अभिषेकः,—स्नानं तमिव, दिङ्नागेति ।—
दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भ एव—शिरःस्थमांसपिण्ड एव, मस्तकांश् एवेति यावत्,
(“कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ” इत्यमरः) कूटः,—शृङ्गं, तद्वत् विकटः,—भौषणस्तस्य,
बाह्विति ।—बाहुशिखरमेव—भुजशिर एव, स्तम्भदेश एवेत्यर्थः, (“स्तम्भो भुजशिरो-
ऽसोऽस्त्री” इत्यमरः) कोषः,—खड्गपिधानं, सकोषः खड्ग इति भावः तस्य, (“कोषोऽस्त्री
कुम्भले खड्गपिधानेऽर्धौघदिव्ययोः” इत्यमरः) पाणिपल्लवः,—करकिसलयः ; वामः
पाणिपल्लवः परासृशन् बाहुशिखरकोषस्य समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव चकार
इत्यन्वयः ।

(१२४) सङ्गलदिति ।—सङ्गलना—निःस्रवता, अतिक्रोधोदयादिति भावः,
स्वेदसलिलेन—घर्मोदकेन, पूरितं—भरितम्, उदरं—तलभागः यस्य तथोक्तः,
निर्मूलं—निःशेषं यथा तथेत्यर्थः, मालवेति ।—मालवस्य—तद्देशाधिपस्येत्यर्थः,
उन्मूलनाय—विनाशाय, गृहीतकेश इव—केशाः गृहीताः यस्य स इव, [निष्ठायाः
बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः] केशेषु गृहीत इव इत्यर्थः, श्रिया इति शेषः, तूर्णं मालवः
शिष्यताम् इति त्वरयितुमिति भावः, दुर्मदति ।—दुर्मदया—मदीढतया, श्रिया—
राजलक्ष्म्या, यः कचग्रहः,—मां विहाय क्व यास्यसि ? इति कृत्वा केशाकर्षणं, तेन या
उत्कण्ठा—उत्कलिका, उद्वेग इत्यर्थः तथा इव ; यद्वा,—दुर्मदायाः,—मदीढतायाः,
गर्वान्वाया इत्यर्थः, श्रियाः,—मालवराजलक्ष्म्या इत्यर्थः, कचग्रहः,—दण्डदानार्थम्

इव च कम्पमानः पुनरपि समुत्सर्प भीषणं कृपाणं पाणिः
 अपरः । (१२५) शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्ट-
 वृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यतं
 रोषरागः । (१२६) समासन्नसकलमहीपालचूडामणिक्रमा-
 क्रमणजाताहङ्कार इव च समारुरोह वामम् जरुदण्डम्
 उत्तानितः चरणौ दक्षिणः । (१२७) निष्ठुराङ्गुष्ठकषणनिष्ठूरत-

आत्माधीनीकरणार्थं च केशकर्षणं, तस्मै उत्कण्ठा—उद्वेग इत्यर्थः, तथैव, स्त्रियाः
 केशकर्षणस्य विगर्हिततया तत् कर्तुमुद्यतस्य कम्पोऽजनीति वेदितव्यम् ; यदा,—
 कामिनीकचग्रहणं प्रति उत्कण्ठानान् कन्दर्पनशय स्त्रिन्नाङ्ग' कम्पते इति लीने
 दृश्यते । समुत्सर्प—उपजगाम, ग्रहीतुम् इति शेषः । कृपाण—खड्गम् । अपरः,—
 दक्षिणः । क्रोधस्याधिग, रौद्रस्य तदनुभासस्य स्वेदीङ्गस्य सात्त्विकविकारत्वसम्भाननया
 शङ्कारानुभूतलोके, परिपथिरसाङ्गपरिग्रहच्छपी रसदीपः, “रौद्रस्तु हास्यशङ्कारभयानक-
 रसैरपि” इत्यालङ्कारिकानुशासनात् इति ज्ञेयम् ।

(१२५) शस्त्रेति ।—शस्त्रस्य—असि, इत्यर्थः, प्रान्त् ल्यक्तस्य इति भानः,
 [“सर्वधातुभ्यः ष्टन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ष्टन्] ग्रहणेन—धारणेन,
 सुदिता—दृष्टा, स्वस्य नाथनत्वाशया इति भावः, या राजलक्ष्मीः,—राजश्री, प्रियसो
 इति भानः, तथा क्रियमाणा—निधीयमाना, या दिष्टवृद्धि,—आनन्दोत्सवः, तथा
 विधुता—विक्षिप्ता, सहर्षं न्यक्ता इत्यर्थः, या सिन्दूरधूलिः,—नागसम्भनपरागः,
 खेनामप्रसिद्ध, सीसनोद्भूतरक्तवर्णचूर्णनिशेष इति यावत्, (“सिन्दूरं नागसम्भनम्”
 इत्यमरः) सा इव, कपिल,—पाटलः, रोषरागः,—कीपजनितशीणिमा ।

(१२६) समासन्नेति ।—समासन्नाना—समुपस्थितानां, सकलानां—सर्वेषां,
 महीपालानां—राजा, चूडामणयः,—शरीरव्यानि, तेषां चक्रोण—समूहेन, आक्रमण
 —ग्रहणं, प्रणिपातावसरे इति भावः, तेन जातः,—उत्पन्नः, यः अहङ्कारः,—गर्वः
 स इव, मूर्तिमानहङ्कार इत्यर्थः, उत्तानितः,—उत्तोलित इत्यर्थः, दक्षिणः,
 —अपसव्यः, चरणः,—पादः, वामं—सव्यं, जरुदण्डम्—जरुः,—सकृधि, दण्डः
 इव—यद्विरिष त, समारुरोह—आचक्राम, आश्रितवान् इत्यर्थः, वामोरौ दक्षिणं
 धरणमनस्याप्य आसाधकौ राव्यनर्द्धन इति भावः । शतुनिर्व्वये निःसशयत्वस्यापिना
 दीरत्वव्यञ्जिका च महासत्त्वपुरुषसाधारणी प्रौढासनसुद्रेयम् ।

(१२७) निष्ठुरेति ।—निष्ठुरं—दृष्ट यथा तथा, अङ्गुष्ठस्य—पादाङ्गुष्ठस्येत्यर्थः

धूमलेखो निर्बीरोर्वाकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणि-
कुट्टिमम् इतरः पादपद्मः । (१२८) दर्पस्फुटितसरसत्रणो-
च्छलितधिरच्छटाऽवसेकैः शोकविषप्रसुप्तं प्रबोधयत् इव परा-
क्रमम् अनुजमवादीत्,—“आयुष्यन् ! इदं राजकुलम्, अग्नी
वान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं (१२९) भूमिः, भूपतिभुजपरिघ-
पालिताश्च एताः प्रजाः ; गतोऽहमद्यैव सालवराजकुल-

कवण—घर्षणं, भूमौ इति भावः, तेन हेतुना निहूता—निक्षिप्ता, उद्धता इति यावत्,
धूमलेखा—धूमराजिः, रजोनिकर इति भावः येन तथाभूत्, निर्बीरोर्वाकरणाय—
पृथिवी निर्बीरा कर्तुमित्यर्थः, विमुक्तशिखः,—विमुक्ता—निस्फटा, शिखा—ज्वाला येन
तथोक्त, भीराः किल रोषेण केसस्यमन शत्रोः आपरिभनतिरस्कार न कुर्वन्ति इति
भाव, इतरः,—नाम इत्यर्थः, पादपद्मः,—चरणकमलम् ; तथा तेजोवत्तया
अग्रिरूप इति भावः, [“ना मृत्ति पद्मम्” इत्यमरातुशासनात् पद्मशब्दोऽव पुलिङ्गः
प्रयुक्तः । कौषकारसम्प्रतीपि पुलिङ्गः पद्मशब्दः कर्बोन्दैः न कापि प्रयुक्तः, कविसमय-
प्रसिद्धलिङ्गपरिव्यागेन केनाप्यप्रयुक्तलिङ्गप्रयोगेण च दीपः अप्रयुक्तत्वरूपः अवाप्ति
इत्यनघयम्] मणिकुट्टिम—मणिकुचितगृहतलं, लिलेख—सञ्चघर्षं ।

(१२८) दर्पेति ।—दर्पेण—क्रोधवेगजनितेन सरसोण इति भावः, स्फुटितेभ्यः,
—स्फुटनं प्राप्तेभ्यः, विदीर्षेभ्य इत्यर्थः, अत एव सरसेभ्यः,—आर्द्रेभ्यः, व्रणेभ्यः,—
चनेभ्यः, भूतपूर्वसङ्ग्रामे प्रतिवीरप्रहितशस्त्राघातजनितेभ्य इति भावः, उच्छलितानां
—वेगेन निर्गलितानां, रुधिराणां—रक्तानां, छटाभिः,—धाराभिः, ये अनसेकाः,—
अभिषेकाः तैः, शोकेति ।—शोकाः,—मृत् । एव, विष—गरल, तेन प्रसुप्तः,—
आच्छन्न इत्यर्थः, निमोहं गत इति यावत् तं, पराक्रम—शौर्यमित्यर्थः, प्रबोधय-
न्निव—जागरयन्निव, रुधिरसलिलसेचनैः अपनीतमोहं कुर्वन्निव इत्यर्थः, शोक-
विषेण विगतसञ्जयेन पराक्रमस्य प्रलुज्जीवनार्थं शोणितच्छटाभिरभिषेकं पराक्रमस्यो-
परि अकारोति भावः दृश्यते हि निमन्निमुग्धस्य उपरि सलिलेन सेचनमिति,
अनुज—हर्षमित्यर्थः । शोके निमन्निमुग्धस्य रुधिरच्छटायामवसेकल्लारोपात् परम्परितं
रूपकमलङ्कारः, प्रबोधयन्निवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्गीर्यते ।

(१२९) भूमिः,—देशः, राज्यमित्यर्थः । भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः,
पितृरिति भावः, भुजः,—बाहुरेव, परिघः,—लौहमुद्गरविशेषः, तेन पालिताः,—
रक्षिताः, प्रजाः,—प्रजातिपुञ्जा इत्यर्थः, स्थिता इति शेषः, राजकुलादिकमेतत् सव

प्रलयाय । (१३०) इदमेव तावत् वल्कलग्रहणम्, इदमेव तपः,
श्रीकापगमोपायश्च अयमेव, यत् अत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः ।
(१३१) सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिणः, भेकैः करपातः
कालसर्पस्य, वत्सकैः वन्दिग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दैः गलग्रहो
गरुडस्य, दारुभिः दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैः तिरस्कारो रवेः,
यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य । (१३२) अन्तरितः तापो

तवैव अधिकारे मुखापेक्षितया स्थितं, लमिदानीमेतत् शत्रुभ्यो रक्षयित्वा यथायथं
राजधर्ममनुवर्त्तयस्व इति भावः । मालवेति ।—मालवराजानां—मालवाधिपानां,
कुलस्य—वंशस्य, प्रलयाय—अव्ययाय, विनाशाय इत्यर्थः ।

(१३०) इदमेव—अरिनिग्रहणमेवेत्यर्थः, वल्कलग्रहणं—वल्कलकूपरिधानं,
क्षाट्टशत्रुविशेष इत्यर्थः । तपः,—तपश्चरणम् । श्रीकापगमोपायः,—श्रीकविनाश-
साधनम् । अत्यन्तेति ।—अत्यन्तम्—अत्यधिकम्, अविनीतस्य—दुर्विनीतस्य, उद्धतस्य
इत्यर्थः, अरैः,—शत्रोः, निग्रहः,—व्यापादनम्, अरिनिग्रहणमेवास्माकं विधिविधितं
मुख्यं व्रतं विनीदनीपायभूतञ्च इति भावः ।

(१३१) सोऽयं—मालवक्रतपरिभव इत्यर्थः, कुरङ्गकैः,—कुद्रुच्यैः, केशरिणः,
—सिंहस्य, कचग्रहः,—केशाकर्षणरूपम् एवेति रूपकालङ्कारः, एवमुत्तरत् । भेकैः,
—दुर्दुरैः, करपातः,—हस्तक्षेपः, करतलप्रहार इत्यर्थः, कालसर्पस्य—कृष्णसर्पाख्यस्य
सद्योमारकविषधरविशेषस्य, शिरसि इति शेषः । “करपातश्चपेटाघातः” इति
केचित् । वत्सकैः,—गोशिशुभिः, व्याघ्रस्य—शार्दूलस्य, वन्दिग्रहः,—काशवद्धरूप-
तया नयनमित्यर्थः । अलगर्दैः,—जलव्यालैः, जलसर्पैरित्यर्थः, विषसूत्रैरिति भावः,
(“अलगर्द्दां जलव्यालः” इत्यमरः) गलग्रहः,—गले ग्रहणं, काण्डवेष्टनामित्यर्थः ।
दारुभिः,—काष्ठैः, अग्निदाहैरिति भावः, दहनस्य—अग्नेः, स्वभक्षकस्य इति भावः,
दाहादेशः,—दाहस्य आज्ञादानम् । तिमिरैः,—अन्धकारैः, रवेः,—सूर्यस्य,
तिमिरैरिति भावः, तिरस्कारः,—निर्भर्त्सनम्, आच्छादनमिति भावः ।
मालवैः—मालववंशीयैः राजभिरित्यर्थः, परिभवः,—तिरस्कारः, अवमानन-
मित्यर्थः । इहैकस्य पुष्पभूतिवंशस्य मालवैः परिभवे बहुष्वेवोपमानभूतेषु तादात्म्या-
त्तोपात् मालारूपकालङ्कितः इति ज्ञेयम् ।

(१३२) अन्तरितः,—व्यवहितः, आच्छादित इत्यर्थः, तापः,—श्रीक

सि महीयसा मन्वुना । तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिणश्च
त्वया एव सार्द्धम्, अथमेको (१३३) भण्डिः अयुतमात्रेण
तुरङ्गमाणा अनुयातु माम्” (१३४) इत्यभिधाय च अनन्तर-
मेव प्रयाणपटहम् आदिदेश ।

(१३५) तच्च तथा समादिशन्तम् आकर्ण्य जामिजामाढ-
हत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनसि (१३६) निवर्तना-
देशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः,—“कमिव

ञ्जलनम् । महीयसा—अतिमहता, मन्वुना—क्रोधेन । तिष्ठन्तु, अत्रैवेति शेषः ।
राजानः,—अस्मदीयसामन्तनृपाः । करिणः,—गजाः । सार्द्धम्,—सह, निपचैः चेत्
राजधानी आक्रान्ता भवेत्, तदा तद्रक्षणायेत्याशयः ।

(१३३) भण्डिः,—राज्यवर्द्धनस्य मातुलपुत्रः । अयुतमात्रे —दशसहस्र-
सहस्रामात्रेण, सहेति शेषः, तुरङ्गमाणाम्—अश्वानां, दशसहस्राश्वारोहिसैन्यसमेती
भण्डिरित्यर्थः । अनुयातु—अनुसरतु, शक्तिमत परिहृयाना सेनायाः परिच्छदस्वरूप-
तयैव निरीगः, न साहाय्यायेति निगूढाशयः ।

(१३४) इति—इत्यम्, अभिधाय—आख्याय, चकारोऽत्र निनियोगे, परत्र
सम्बन्धवत्त्वात् इति सङ्क्षेपः । प्रयाणपटह—युद्धार्थं यातामूचदं नाद्यनिशेषम् ।

(१३५) त—राज्यवर्द्धनं, तथा—पूर्वोक्तप्रकारं, सराजकदिरदादिसङ्घ-
समेतस्य हर्षस्य तवैवानस्यानमित्यर्थः, रामादिशन्तम्—आज्ञापयन्तम् । जामीति ।—
जामिः,—स्वसा, भगिनीत्यर्थः, (“जामिः स्वसृ-कुलस्त्रिवोः” इत्यमरः) जामाता—
तत्पतिः, [जाया माति इति विग्रहे, “नमृनेष्टृ—” (उ० २ पा० २६ सू०) इत्यादिना
टच्] अतिप्रिय इत्यर्थः, तत्र कन्यकापतिसम्बन्धाभावात् तयोः, यदा,—जामिः,—
भगिनी, तस्याः जामाता—भवः, पतिरित्यर्थः, भगिनीपतिरिति यावत्, (“जामाता
दुहितु पत्न्यौ सूर्यावर्त्ते धवे पुमान्” इति मेदिनी) तस्य वृत्तान्तस्य—कारावासोपरमरूप-
वार्त्तायाः, विज्ञानेन—अवगत्या, यः प्रकोपः,—प्रबलक्रोधः, तस्य आधानेन—
आवेगेन, दूयमान—सन्तप्यमानं तस्मिन्, मनसि—चित्ते, चित्तस्य तादृशानस्याया-
मित्यर्थः ।

(१३६) निवर्तनादेशेन—निवर्तनम्—अनुगमननिवृत्तिः, तस्य आदेशेन—
प्राज्ञया, दूरेति ।—दूरम्—अत्यन्तं यथा तथा, प्ररूढा—जाता, प्रणयपीडा—

क्षीषं पश्यति आर्यो मम अनुगमनेन ? (१३७) यदि बाल इति,—नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि । (१३८) रक्षणीय इति,—अवहुजपञ्जरं रक्षास्थानम् । (१३९) अशक्त इति,—वा यरीक्षितोऽस्मि ? संवर्द्धनीय इति,—वियोगः तनूकरोति । (१४०) अक्षेशसह इति,—स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि । सुखम् अनुभवतु इति,—त्वया एव सह तत् प्रयाति । सहान् अध्वनः

आर्यनाभङ्गः, अभिमानजदुःखमित्यर्थः यस्य तथाभूतः, सीदरैकशरणस्य आत्मनः प्रादुशशोकार्त्तादशायां भ्रातृपत्न्याविधौदासीत्यसूचकादेश्यवशात् कृताव्यधिकाभिमान इत्यर्थः ।

(१३७) यदि बालः,—शिशुः, इति—इति धिया इत्यर्थः, अनुगमने निवर्त्तयति इत्यर्थे इति शेषः, तर्हि—तदा, मम बालत्वे सति इति भावः, नितराम्—अतिशयेन, शक्यनपीति भावः, न त्याज्योऽस्मि—हातव्योऽस्मि, भवता इति शेषः, बालकं मां परित्यज्य पितृस्थानीयेन भवता कुवापि न गन्तव्यमिति भावः, सहैव नेतव्योऽहम् इति फलितम् ।

(१३८) रक्षणीयः,—पालनीयः, इति—इति धिया, चेदिति शेषः, तदपि न चकृत्यमिति भावः, यतः भवदिति ।—भवतः,—तव, भुजपञ्जरं—बाहुपिञ्जरं, पन्नरमध्ये अवस्थितस्य विषयेरभावादिति भावः, रक्षास्थानं—शरणस्थानं, भवहुजपञ्जरे निर्भयं स्थितिरेव सम श्रौचित्यमिति भावः, त्वयि गते की मां रक्षियति ? अतः त्वया सहैव मे गन्तव्यमिति निष्कर्षः ।

(१३९) अशक्तः,—अक्षमः, इति धियेति चेत् ? तवीत्तरं,—क्व—कुत्र, विषये इति शेषः, परीक्षितोऽस्मि—समर्थो वा असमर्थो वा इति निरूपितोऽस्मि, भवतेति शेषः, न कुवापि विषये अशक्तोऽहमिति परीक्षितवान् आर्य इति भावः । संवर्द्धनीयः,—पोषणीयः, देहस्य पुष्टिः सम्पादनीया इत्यर्थः, इति, धियेति चेत्, वियोगः,—अवद्विच्छेद इत्यर्थः, तनूकरोति—कृशीकरोति, निरुत्साहं करोति वा, मामिति शेषः, ज्वियोगात् ज्जीवनसंशये कुतो वर्द्धनमिति भावः ।

(१४०) अक्षेशसहः,—न क्षेशं सोढुं शक्यः, इति—धियेति चेत् ? तवीत्तरं,—श्रीपक्षे—नारीस्थाने, निक्षिप्तोऽस्मि—पातितोऽस्मि, क्षेशसहतया नारीरूपत्वेनाहं भवता परिगणितोऽस्मीति भावः । सुखम्—आनन्दम्, अनुभवतु—भुङ्क्तुम्, इति

क्लेश इति,—विरहोऽविषह्यतरः । (१४१) कलत्रं रक्षतु
इति,—श्रीस्ते निस्त्रिंशोऽधिवसति । पृष्ठतः तिष्ठतु इति,—
तिष्ठति एव प्रतापः । (१४२) राजकम् अनधिष्ठितमिति,—
तत् सुवदम् आर्य्यगुणैः । न बाह्यः सहायो महत इति,—
व्यतिरिक्तमिव मां गणयति । प्रलघुपरिकरः प्रयासि इति,—

भिवेति चेत् ? ततोत्तरं,—तत्—सुखं, त्वयि गते नार्हं सुखेन स्यात्स्वामि,
मद्दुःखजननायैव तव गमनप्रवृत्तिरिति भावः । अन्वयः,—पद्य । निरहः,—तत्र
निच्छेदः, अनिषह्यतरः—अतिशयेन सौदुःखक्य इत्यर्थः, त्वद्विद्योगक्षेपात् अन्व-
पर्यटनक्षेपः अतीव सुवद इति भावः ।

(१४१) कलत्र—स्त्रियं, स्त्रीलोकमित्यर्थः । श्रीः,—लक्ष्मीः, स्त्रीति भावः,
निस्त्रिंशे—असौ, [अधिपूर्वकात् नसतेरधिकरणस्य कर्मत्वानुशासनात् “निस्त्रिंशे”
इत्यस्य कर्मत्वापत्तिः, अत्र तदकारणात् व्याकरणलक्षणहीनत्वेन च्युत-
संस्कारत्वरूपः दोषः निज्ञेयः] अधिवसति—तिष्ठति, तत्र खड्गवलीनैव तत् सुरचितं
भवति, न तत्र मम किमपि उपयोगित्वं सामर्थ्यं वा इति भावः । पृष्ठतः,—पृष्ठशब्द-
निवारणायेति भावः । प्रतापः,—कोपदण्डज तेजः, अरातिपरिभाविशक्त्युत्कर्षो वा,
सवेति शेषः, येन पृष्ठशब्दः दूरात् निरस्यन्ते इति भावः, तवापि न मे काऽपि
आवश्यकता इति फलितम् ।

(१४२) राजक—राजन्यवर्गः, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितम्, अनायकमिति
यावत्, त्वया मदनुगामिना इति शेषः, अन्यमाश्रयिष्यतीति भावः, इति निचार्य्यते
चेत् ? ततोत्तरं,—तत्—राजकम्, आर्य्यगुणैः,—आर्य्यस्य—भवत इत्यर्थः, गुणाः,
—शौर्य्यदाक्षिण्यादय तैः, सुवद—सुसयतम्, अतिशयेन अधीनीकृतमिति यावत्,
दृष्टानुरागरूपाभ्युपप्रतापशृङ्खलासद्यताना परिस्वननाशङ्काऽपि न वर्तते इत्याशयः ।
महत,—मदानुभावस्य, बाह्य—बहिः स्थितः, स्तेतर इत्यर्थः, सहाय,—सह-
कारीत्यर्थः, न, उपयुज्यते इति शेषः, स्तेनैव सर्वार्थसाधनादिति भावः, इति—
इत्यनवस्थिते चेत् ? ततोत्तरं—व्यतिरिक्तमिव—भिन्नमिव, अनात्मियमित्यर्थः,
या गणयति—निचारयति, आर्य्य इति शेषः, नाहम् आर्य्याद्भिन्नः, त्वनैवाश्रयभूत इति
भावः । प्रलघुपरिकरः,—सल्पपरिच्छेदः, अल्पपरिजन इति यावत्, आडम्बरा-
वृषिक्ये गमनविलम्बादिति भावः, प्रयासि—गच्छामि, इत्याशयेन चे ?

पादरजसि कोऽतिभारः ? (१४३) द्वयोः गमनम् असा-
 म्रतमिति,—साम् अनुगृहाण गमनाज्ञया । कातरो भ्रा-
 त्स्नेह इति,—सदृशो दोषः । (१४४) का इयम् आत्मभरिता
 भुजस्य ते, यत् एकाकी चीरोदफेनपटलपाण्डुरम् अमृत-
 मिव यशः पिपासति ? (१४५) अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु ।

तत्रोत्तरं,—पादरजसि—चरणधूलौ, तत्सदृशे मयि इति भावः, अतिभारः—
 गुरुत्वबोध इति यावत्, पादसंसक्तं रजः यथा नातिभारभूतं भवति, तद्वत् अहमपि
 ज्ञातव्यः त्वयेति भावः ।

(१४३) द्वयोः,—उभयोः, भावीरिति भावः । असांम्रतम्—अयुक्तं,
 नगरस्य रक्षितभावादिति भावः । अनुगृहाण—अनुकम्पस्व, मामेव गमनाय
 अनुमन्यस्व, त्वमिहैव तिष्ठ इति समुद्धितवाक्यार्थः । उत्तरमिदम् आत्मन एव
 प्राथमिकाभिधानप्रार्थनरूपमित्यवधातव्यम् । एतेन सिंहासनादिरक्षा भवत्प्रतापेन
 सुसाध्या, तेन हि विपन्ननिग्रहः समैवानायाससाध्यः इति व्यज्यते । कातरः,—भीतः,
 विपदाशङ्कया आकुल इत्यर्थः, विपत्सङ्कुली रणक्षेत्रे त्वां नेतं विभेमि इति चेत् इति
 भावः, सदृशः,—तुल्यसम्बन्धवतः सीदरजस्य इत्यर्थः, भावाभावयोः उभयत्र
 समानसुखदुःखदायकत्वात् इति भावः ; यद्वा,—सदृशः,—तुल्यः, दोषः,—दूषणम्,
 अनिष्टशङ्का इत्यर्थः, मयि भ्रातरि स्नेहात् तव यादृशी दोषाशङ्का, त्वयि भ्रातर्यपि
 सहजभक्तिभावात् ममापि तादृशी एव अनिष्टाशङ्का इति भावः ।

(१४४) [“का इयम्” इत्यत्र “का चैयम्” इति पाठान्तरम्] । आत्मभरिता
 —स्वार्थकपरतेति भावः । [“फलेग्रहिरात्मभरिश्च” (२।३।२६ पा०) इत्यात्मनी
 मुमागमः भुज इन् निपात्यते] चीरोदिति ।—चीरोदस्य—चीरसागरस्य, फेनपटलं—
 फेनराशिः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं, यशः,—कीर्तिं, शत्रुनाशजनितमिति भावः,
 एकाकी—एक एव, पिपासति ?—पातुमिच्छति ? अनुजीविजनं वञ्चयित्वा
 एकाकी एवाहं तादृशयशःपीयूषं पास्यामि इति पिपासुतां तव भुजस्य अतीव
 स्वार्थपरता, इत्यहो ! ईदृशी स्वार्थपरता तु नीचता इति भावः ।

(१४५) भवत्वेकाकिन एव पिपासता, तव को दोषः ? इत्यत्राह,
 अवञ्चितेति ।—प्रसादेषु—अनुग्रहेषु, अवञ्चितपूर्वः,—अप्रतारितपूर्वः, प्राक् त्वयः
 कदाऽपि न प्रतारित इत्यर्थः, इतः पूर्वं सदैव तव प्रसादमुपभुज्य कृतार्थोऽस्वम्
 इदानीमपि तदधिकारात् मा वञ्चयस्व इति भावः ।

तत् प्रसूदतु आर्यः, नयतु भामणि” इत्यभिधाय चितितल-
विनिहितमौलिः पादयोः अपतत् ।

(१४६) तम् उत्याप्य पुनः अग्रजौ जगाद,—“तात !
किमेवम् अतिमहारम्भपरिग्रहखेन गरिमाणम् आरोप्यते बलात्
अतिलघीयानपि अहितः ? (१४७) हरिणार्थम् अतिक्लेषः
सिंहसम्भारः । तृणानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुशु-
क्षण्यः ? अपि च तव (१४८) अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलक-
मालिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषयः । न हि कुल-

(१४६) तं—हर्षम्, उत्याप्य—उत्तीव्य । अग्रजः—ज्येष्ठः, राज्यवर्द्धनं
इत्यर्थः । तात !—वत्स ! अतीति ।—अतिमहान्—भूयान् इत्यर्थः, आरम्भ,—
उद्वेगः, तस्य परिग्रहणम्—आश्रयणं तेन, अतिलघीयानपि—अतिक्षुद्रोऽपि,
अहितः,—शत्रुः, बलात्—बलमाश्रित्य, निरर्थकमिति भावः, गरिमाणं—गौरवम्,
आरोप्यते—नीयते, त्वयेति शेषः, महारम्भेण लघुसत्त्वे सदृशप्रतिभटता सत्ता-
चीपिता भवेत् इति निगूढाशयः ।

(१४७) हरिणार्थम्—सृग्वधार्थमित्यर्थः, सिंहसम्भारः,—सिंहस्य—सृगेन्द्रस्य,
सम्भारः,—विशिष्टप्रयास इत्यर्थः, अतिक्लेषः,—अतिलज्जाकरः, क्षुद्रहरिणवधार्थं
सिंहस्य सायासक्रमवत्स्यः यथा लज्जाजनकः निष्प्रयोजनश्च, तथा अतिलघुमालव-
विनाशाय उभयोरेव गमनमतीव लज्जाकरं निष्प्रयोजनञ्चेति निष्कर्षः । कति—किय-
न्मनाः, [“किसः—” (५।२।४१ पा०) इत्यादिना सङ्ख्यापरिमाणार्थे उतिप्रत्ययः]
आशुशुक्षण्यः,—अग्रजः, (“अग्निर्वैश्वानरो वक्रिः... । ...शिखावानाशुशुक्षणिः ॥”
इत्यमर) कवचयन्ति—सन्नद्धान्ति, तृणदाहनार्थं कवचावतशरीराः सन्तः सज्जिता
भवन्तीत्यर्थः, स्फुलिङ्गमात्रसंयोगेनेव तृणानि अवलीलया अनलेन भस्मावशेषाणि क्रियन्ते,
अतः तृणवत्क्षुभालवविनाशाय क्षिपुल्लायोजनं हीनतेजसस्ते गमनञ्च निरर्थकमेवेति भावः ।

(१४८) अष्टादशेति ।—अष्टादशद्वीपान्येव अष्टमङ्गलकानि—कङ्कणानि,
स्त्रीणां मङ्गल्यलङ्कारः कङ्कणम् इति भावः, तेषां माला—श्रेणिः विद्यतेऽस्याः
तथाभूताः ; यद्वा,—अष्टादशद्वीपानि, “लोकैःस्मिन् ऽङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणी गौर्हुता-
श्विनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥” इत्युक्तानि अष्टमङ्गलका ने च,
द्वीपां माला विद्यते अस्याः तादृशी । विषयः,—स्थानम्, अष्टादशद्वीपः अष्टमङ्ग-

शैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नहन्ति अतितरले तूलरागौ ॥
 (१४९) न सुमेरुवप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परि-
 णमन्ति अणीयसि वल्मीके । (१५०) ग्रहीष्यसि सकलपृथ्वी-
 पतिप्रलयोत्पातसहाधूमकेतुं मान्वाता इव चारुचामीकर-
 पत्रलताऽलङ्काराङ्कायं कार्मुकं ककुभां विजये । सम तु

अमन्विता मेदिन्यपि त्वया जेतुं समर्था, अतः अतितुच्छमालवजये तव प्रयाणं स्वय-
 सक्तं सागरं तर्तुं समर्थस्य शोषदीत्तरणाय तरणीसङ्ग्रह इव प्रतिभाति इति भावः ।
 कुलति ।—कुलशैलाना—महेन्द्रादीना प्रागुक्तानां सप्तानां कुलपर्वतानां, निबन्धान्—
 समूहान्, सप्त इति यावत्, वहन्ति—प्रापयन्ति, स्थानात् स्थानान्तरं नेतुं प्रभवन्तीत्यर्थः
 ये तथाभूता । अतितरले—अतिचपले, अतिलघौ इत्यर्थः । सन्नहन्ति—नानचर्या, कवचेन
 स्वदेहसम्बन्धनीत्यर्थः, पराक्रमप्रदर्शयन्तीति भावः, तूलराशिवत् निःस्वारमालबोन्मूलनाद्य-
 कुलाचलवद्वटसत्त्ववृषकोन्मूलनसमर्थस्य तव गमननिष्पद्योजनमेव इति निष्कर्षः ।

(१४९) सुमेर्विति ।—सुमेरोः, नाचनाद्रेः, नप्रेषु—तटेषु, (“वप्रस्ताते
 पुमानस्त्री रेणो चित्रे चये तटे” इति मेदिनी) यः प्रणयः,—समासक्तिः, तव वप्र-
 स्त्रीडायामिति भावः, तेन प्रगल्भाः,—ष्टाः, दुर्लभिता इति भावः, दिक्करिणः,—
 दिग्गजाः, अणीयसि—अतिचुद्रे, वल्मीके—“ऊयीटिपि” इति बङ्गभाषया प्रसिद्धे बन्धी-
 काख्यकीटनिर्मिते अतितुच्छे मृत्पिण्डे इत्यर्थः, न परिणमन्ति—न तिर्यग्भावेन दन्तप्रहार-
 कारिणी भवन्तीत्यर्थः, (“तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति कोषात्) तत्र
 न वप्रस्त्रीडायामाचरन्तीति भावः, सुमेरुतटभङ्गनसमर्थस्य दिग्गजस्य वल्मीकसूपोन्मूलन-
 प्रयास इव अन्वलीलया महाशूरराजन्वसहविनाशनसमर्थस्य ते प्रलम्बमालवविनाशाय
 गमनेच्छा न साधीयसी इति निष्कर्षः ।

(१५०) मान्वाता इव—युवनाश्रयतनयप्रनीरचक्रानर्दिष्टपनिशेष इव, सक्तलेति ।
 —सकलाना—सर्वेषां, पृथ्वीपतीना—भूपालानां, प्रलये—संहारे, य उत्पातः,—
 उपद्रवव्यञ्जन इति यावत्, महान्—दारुण इत्यर्थः, धूमकेतुः,—उपग्रहनिर्गमः
 त, तन्निभमिति भावः, चर्भिति ।—चारुभिः,—मनोजैः, चामीकरपत्रलता-
 ऽलङ्कारैः,—सौवर्णपत्रमङ्गिरचितभूषाभिः, अद्,—चिह्नं यस्य तादृशं, कायः,—
 अन्वयो यस्य तथाभूतः, कार्मुक—धनुः, ककुभा—दिशा, विजये—विजयायम्
 इत्यर्थः, ग्रहीष्यसि इत्यन्वयः, दिग्निजयायेन तव प्रयाणमुचितं, न तु चन्द्रशु-
 विजयायेति भावः । कियदन्तरमेव विजयलक्ष्मीवधूकारग्रहणप्रयाणं भवतीति सन्प्राद-

(१५१) दुर्निवारायाम् अस्यां विपक्षपणक्षुधि क्षुभितायां
क्षय्यताम् अयम् एकाकिनः कौपकवल एकः । तिष्ठ भवान्
इत्यभिधाय च तस्मिन् एव वासरे निर्जगाम अभ्यमितम् ।

अथ (१५२) तथा गते भ्रातरि, उपरते च पितरि,
प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ, ऋतायाञ्च मातरि, संयतायाञ्च
स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथङ्गमपि
एकाकी कालं तम् अनैषीत् । (१५३) अतिक्रान्तेषु बहुषु
वासरेषु कदाचित् तयैव भ्राट्गमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः

नीयम् इति राज्यवर्द्धनवाक्याशयः । सन्दर्भेऽस्मिन् हरिणाद्यर्थे सिंहसभारादीनाम्
अप्रस्तुताना समुपन्यस्ताना प्रस्तुते गमननिषेधरूपे एव कार्ये पथ्यवसागात् निमित्तकार्य-
व्यङ्ग्यचमत्कृतिनिचयाऽप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कृतिः । मान्वातेवेत्युपमया सङ्कीर्णेत्यनगन्तव्यम् ।

(१५१) दुर्निवाराया—कथमपि निवारयितुमशक्याया, क्षुभितायाम्—
उद्दीप्ताया, विपक्षपणक्षुधि—शत्रुनिर्वसनरूपाया क्षुधायाम्, एकाकिनः,—अद्वितीयस्य,
मम इति शेषः, एकः,—एकमात्रः, कौपकवलः,—क्रीडयास, क्षय्यतां—
सह्यताम्, एकमात्रः समैव नै पकवलनिर्णयो मालवकुलपासनो भवतु, न तव
गमनमत्यानश्यकम् आकलयामि इति भावः । वासरे—दिवसे । अभ्यमितम्—अभिशुतु,
शत्रु प्रति इत्यर्थः । [“लक्षणनाभिप्रती—” (२।१।१४ पा०) इत्यादिना समास] ।

(१५२) तथा—युद्धार्थमिति यावत् । उपरते—मृते । भगिनीपतौ—
ग्रहणार्थेण इत्यर्थः, [“भगिनीपतौ” इत्यत्र “जामातरि” इति पाठेऽपि स एवार्थः
व्यङ्ग्यत्वेनापादनीयः । दुहितृपत्न्ये प्रयुक्तस्य जामातृशब्दस्य भगिनीपत्यर्थे प्रयोगस्य
यद्यपि न समीचीनता, तथाऽपि असाधारणपरिचायकतया लोकाव्यवहारदर्शनात्
तथानिध प्रयोग न दीपाय इति समाधानीयम्, ज्येष्ठ्यात् पितृतुल्यत्वात् तथानिधः
प्रथं गी वा इति] प्राषितजीविते—गतासो इत्यर्थः । स्वसरि—भगिन्या राज्यश्रीनाम्नां,
संयताया—कारारुद्धायाम् । स्वयूथभ्रष्टः,—निजसहच्युतः, वन्यः करीन—आरण्यगजः
इव । अनैषीत्—अतिबाहवामास ।

(१५३) अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु । तयैव—प्रागनुभूतयैवेत्यर्थः, भ्राट्गमन-
क्षणे यद्दुःखमनुभूत, तेनैव दुःखित्वर्थः, भ्राट्गमनदुःखासिकया—भातुः,—
सौदरस्य, गमन—प्रयाणं, स्वपरित्यागेन इति भावः, तेन या दुःखासिना—

त्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमास् आर्या
शुश्राव,—

द्वीपोपगीतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥ ३ ॥

(१५४) ताच्च श्रुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमाने-

दुःखावस्थानं तेन, वृत्तेति ।—इत्तः,—जनितः इत्यर्थः, प्रजागरः,—दीर्घजागरणं
यस्य तथाभूतः, विभागेति ।—त्रिभागः,—तृतीयः अंशः, चरमप्रहर इत्यर्थः,
शेषः,—अवशिष्टः बस्याः तथाभूतायां, त्रियामायां—रात्रौ, “त्रियामां रजनीं प्राहुः
त्यक्ताऽऽन्तचतुष्टयम्” इति समयनिर्णयकाराः ; यामिकेन—प्रहरिणा, प्रहरपालेन
इति यावत् । इमां—वक्ष्यमाणामित्यर्थः ।

यामिकेन यदृच्छया पठितं विधिर्विलसितवर्णनमाश्रित्य राजकुलस्य भावि अशुभं
सूचयन्नाह, द्वीपेति ।—विधिः,—दुर्दैवमिति दावत्, पवनः,—प्रतिकूलवायुरिति
भावः, पोतमिव—नावमिव, अर्णवयानमिव इत्यर्थः, [“हृसिन्दुशिष्—” (उ० ३ पा०
८६ सू०) इति पुनातेः पवते इत्यस्य वा तन्] द्वीपेषु—द्वीपेरेव दिशोः अद्भिः परिवेष्टितेषु
स्थलेषु, (“द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्” इत्यमरानुशासनात्) जलमध्यस्थ-
स्थलभागार्थकतया समन्तात् जलवेष्टितभूभागेषु इत्यर्थः, [“ऋक्पूर—” इत्यप्रत्यये
कृते, ततः “इन्नरूपसर्गेभ्योऽप ईत्” (६।३।९७ पा०) इति सूत्रेण अपस्य ईत्, तथा
हि, दीक्षिताः द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम्] तेषां सप्तसु अष्टादशसु वा इति
भावः, उपगीता,—कीर्तिताः, गुणाः,—शौर्व्यदाक्षिणादयः, अभङ्गुरत्व-मनीजत्वा-
दयश्च यस्य तथाभूतमपि, समुपार्जितरत्नराशिसारमपि—समुपार्जितः,—अराति-
जयेन लब्धः, वणिग्वाहितत्वात् स्ववत्सि गृहीत इत्यर्थश्च, रत्नराशीनां—
मणसमूहानां, साः,—उत्कृष्टांशः, उभयत्रापि समानं, येन तथाविधमपि, पुरुषं—
नरश्रेष्ठमिति यावत्, अकाण्डे—सहसा, निपातयति—विनाशयति । एतेन राज्य-
वर्द्धनस्य मरणं सूचितम् । इह पोतेन सह पुरुषस्य साम्यबोधनात् उपमा, द्वीपोप-
गीतगुणादिरूपविशेषणस्य श्लेषत्वादर्थश्लेषसद्वीर्णा, अकाण्डे इत्यादिशब्दशक्त्या राज्य-
वर्द्धनस्यावश्यं पतनम् आशु भविष्यति इत्यलङ्कारोत्थापितं वस्तु व्यङ्ग्यम् इति सङ्क्षेपः ।
आर्या वृत्तम् ॥ ३ ॥

(१५४) ताम्—आर्याम् । सुतराम्—अतिशयेन, अनित्यताभावनया-

हृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्राम् अलभत ;
स्वप्ने च अर्धलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत् । (१५५)
उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत, अचिन्तयच्च,—“किं नु
खलु माम् एवम् असी सततम् अनुवध्नन्ति दुःस्वप्नाः ? स्फुरति
च दिवानिशम् अकल्याणख्यानविचक्षणम् अदक्षिणम् अक्षि ।
(१५६) सुदारुणाश्च अक्षुद्रक्षितिपक्षयम् आचक्षाणाः क्षणमपि
न शस्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं (१५७) राहुः अविकल-

संसारोऽग्रम् अनित्यः, तेन हि अवस्थाः सर्वे नियतमेव जराव्याध्यादिभिः पीडयन्ते,
कति च महापुरुषाः अकाले कालकवलिता भवन्ति, नास्ति तेषामियत्ता, न
केचिदपि अत्र स्थिराः इत्यादि चिन्तया, दूयमानहृदयः,—सन्तप्यमानचित्तः,
प्रक्षीणभूयिष्ठायां—प्रायेण क्षयं गतायामित्यर्थः, अत्यल्पमेवावशिष्टायामिति भावः,
क्षपायां—रात्रां, क्षणमिव—अत्यल्पकालमिव, [व्याप्तार्थे द्वितीया] इवशब्दोऽत्र
वाक्यालङ्कारे । अर्धलिहं,—गगनचुम्बिनम्, अत्युन्नतमित्यर्थः, मेघमार्गभेदितया गगन-
सृष्टमिति यावत् । [“वहाभे लिहः” (३।२।३२ पा०) इति खशुप्रत्ययः] भज्यमानं
—खण्डमानं, विधा क्रियमाणमित्यर्थः, केनापि इति शेषः । एतद्धि दुःस्वप्नदर्शन
भाव्यनिष्टसूचकामिति ज्ञेयम् ।

(१५५) उत्कम्पमानहृदयः,—वेपमानवचा इत्यर्थः । प्रत्यबुध्यत—अजागः ।
किं नु—वितर्कं । एवम्—अनेन प्रकारेण । अनुवध्नन्ति—अनुसरन्ति । दिवानिशम्—
अहीरात्रम्, अकल्याण्येति ।—अकल्याणम्—अशुभम्, आख्यानं—कथनं, तत्र
विचक्षणं—निपुणम्, अशुभसूचकमित्यर्थः, अदक्षिणं—वामं, प्रतिकूलञ्च, अक्षि—चक्षुः,
स्फुरति च—स्पन्दते च ।

(१५६) पुनः,—पक्षान्तरे, अपि चेत्यर्थकं वा, सविशेषपर्यालोचनानुभूतत्वात्
पितृपरलोकवासात् प्राक् पर्यवेक्षणाच्च इति ज्ञातव्यं, सुदारुणाः,—अतिभयङ्कराः,
अक्षुद्रेति ।—अक्षुद्रस्य—महतः, श्रेष्ठस्य इत्यर्थः, क्षितिपक्ष—राजः, क्षयः,—नाशः
तम्, आचक्षाणाः,—कथयन्तः, सूचयन्त इत्यर्थः, उत्पाताः,—उत्पद्यन्ति—अशुभ-
सूचनार्थम् आविर्भवन्तीति तथोक्ताः, अशुभनिदानभूता भूकम्पील्कापातादयः इत्यर्थः, न
शस्यन्ति—न विरमन्ति ।

(१५७) राहुः,—सिंहिकासुतः, अविकलेति ।—न विकलः,—विपर्यस्तः,

कायवन्ध इव कवन्धवति ब्रह्मविम्बे घटमानो विभाव्यते ।
 (१५८) तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रहान्
 उद्गिरन्ति धूमोद्गारान् सप्तर्षयः । दिने दिने दारुणा
 दिशां दाहा दृश्यन्ते । (१५९) दि-दाहभस्म-
 कणनिकर इव निपतति नभस्तलात् तारागणः ।

कायवन्ध,—शरीरसंयोग यस्य तथाभूतः, यद्वा,—न विकल,—द्रुषद्विकल,
 कायवन्धः,—शरीरसंस्थानं यस्य तथाविधः, सशिरः, शरीरवान् इत्यर्थः, कवन्धे शिरोमात्रस्या-
 दर्शनात्, अपमृद्धं देहनतः सूर्यबिम्बस्य शिरोमात्रस्य एव स्वस्य च परस्परयोगात् राडुरपि
 इदानीं लब्धकाय इव आभाति इति भावः, कवन्धवति—द्विन्नशिरः कायरुपिणि
 इत्यर्थः, ब्रह्मविम्बे—सूर्यमण्डले, (“सूर्यसूर्याथ्यमादिचदादशोत्कदिनाकराः । भास्व-
 राहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥” “बिम्बोऽस्त्री मण्डल विभु—” इति चामरः)
 घटमानः,—सङ्गच्छमानः, विभाव्यते—लक्ष्यते, आकालिकराहुयस्त इव सूर्यबिम्बः
 प्रतीयते इति तावत् । सूर्यमण्डले कवन्धदर्शनस्य अतीव अशुभसूचकत्वं वीक्ष्यम् ।

(१५८) सप्तर्षयः,—सप्त च ते ऋषयः च इति तथोक्ताः, सरीच्यवर्जिरपुलक्य-
 पुलकस्तुवगिष्ठा इत्यर्थः, [“ऋत्यकः” (६।१।१२८ पा०) इति प्रकृतिभानविकल्प्यात्
 पक्षे गुण] तपःकरणेति ।—तपसः,—ऊर्ध्वपादाधीमुखीभानेन स्थित्वा धूमपानरूपस्य
 प्रतप्य, करणकाले—अनुष्ठानसमये, कवलितानिव—ग्रहानिव, धूसरितेति ।—धूसरिताः,
 —पाण्डूभूताः, निष्प्रभा इति यावत्, ये समग्राः,—सर्वे ग्रहाः,—आकाशचारिणी
 ज्योतिषदार्थाः तान्, धूमोद्गारान्—कवलितधूमनिबहान्, निष्प्रभतया धूममयान्
 इत्यर्थः, उद्गिरन्ति—उद्गमन्ति, सर्वा दिशी धूमाच्छत्राः ज्योतिर्गणान् निष्प्रभा वभूवुरिति
 निष्कर्षः । दिने दिने—प्रतिदिनं, दिशा—कक्षभा, दाहा,—ज्वलनानि, दिक्समूहः
 अग्निव्याप्त इव दृश्यते इत्यर्थः, [“कर्तृकार्मणी कृति” (२।३।६५ पा०) इति
 कर्मणि पक्षे इति ज्ञेयम्] ।

(१५९) दिगिति ।—दिशां—काष्ठानां, दाहा—ज्वलने, [षष्ठीसमासः,
 “कर्मणि च” (२।२।१४ पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधस्य आशङ्कान् कारणीया,
 कर्तृक णीरुभयत्र षष्ठीप्रातिस्थले एव तन्निर्भेदात्, इह तु तदभावादिति विभाव्यम्],
 यद्वा,—दिक्षु दृश्यते इति दाहाः तस्मिन्, [“तत्पुरुषे—” (६।३।१४ पा०)
 इत्यादिना पात्तिकः सप्तमीलोपः] ये भस्मनां—भूतीनां, कणाः,—बिन्दवः, तेषां
 निकर इव—समूह इव । नभस्तलात्—आकाशात् ।

(१६०) तारापातशुचेव निष्प्रभः शशौ । (१६१) निशि
निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिः उल्काभिः उग्रं ग्रहयुद्धं
मिव वियति विलोकयन्ति विलीलतारकाः ककुभः ।
(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः सञ्चारयति इव क्ष्मां क्षापि
(१६३) वहद्वहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूत्कारौ
भारुतः । (१६४) न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य । अस्मिन्
अस्मदंशे करिण इव करीरं कौमलमपि कलयतः

(१६०) तारेति ।—ताराणां—नक्षत्राणां, पातेन—पतनेन, या शक्—
भीकः तथैव, निष्प्रभः,—निस्तेजाः, ताराणां स्वस्य स्त्रीरूपत्वेन तद्वियोगादिति भावः ।

(१६१) निशि निशि—प्रतिनिशं, प्रज्वलिताभिः,—ज्वलन्तीभिः,
उल्काभिः,—रेखाकाराभिः गगनात् पतन्तीभिः तेजःकणिकाभिः, उग्रं—दारुणं,
ग्रहयुद्धं—ग्रहयोः ग्रहाणां—रव्यादीनां वा, युद्धं—सङ्ग्रामं, विरुद्धसभागमसङ्घर्षरूप-
मिति भावः, वियति—आकाशे । विलीलतारकाः,—विलीलाः,—प्रखलन्त्यः,
ध्वञ्जलाश्च, तारकाः,—नक्षत्राणि, अक्ष्णां कनौनिकाः च यामु यासां वा ताः,
ककुभः,—दिशः ; काथित् स्त्रियश्च इति ध्वनिः । सङ्गरावलीकनात् कौमलावलानां
ध्वक्षुषी विलीलत्वं जायते ।

(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः,—राज्यस्य सञ्चारः,—संहार इत्यर्थः, अत्यन्त
सङ्ग्राममित्यर्थां वा, तस्य सूचकः,—व्यञ्जकः । सञ्चारयतीव—सम्यक् चालयतीव ।
क्ष्मां—पृथ्वीम् ।

(१६३) वहद्वहति ।—वहता—प्रसरता, वहलीन—प्रभूतेन, रजसां—
धूलीनां, पटलेन—समूहेन, कलिलानि—गहनानि, व्याप्तानि इत्यर्थः, (“कलिलं
गहनं समे” इत्यमरः) शर्कराशकलानि—कर्परखण्डानि, (“शर्करा कर्परंशेऽपि”
इत्यमरः) सुष्ठु—प्रबलं यथा तथा, उत्किरति—उत्क्षिपतीति तथाभूतः, भारुतः,
—भ्रूक्षावायुरिति यावत् ।

(१६४) लग्नस्य—राशीनामुदयस्य, (“राशीनामुदयो लग्नम्” इत्यमरः)
कुशलं—शुभं, विविधदुर्निमित्तदर्शनेन अशुभलग्नं समुदितमिति मन्ये इति
निष्कर्षः । अस्मदंशे—अस्माकं कुली, वैशुस्त्वस्त्रे च, कौमलमपि—मृदुलस्येति

कृतान्तस्य कः परिपत्न्यी ? सर्वथा (१६५) स्वस्ति भवतु
आर्याय” इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभाटस्त्रेहकातरं
द्रवत् इव हृदयं कथङ्गयमपि संस्तभ्य उत्याय यथाक्रियमाणं
क्रियाक्लापम् अकरोत् ।

(१६६) आस्थानगतश्च सहसा एव प्रविशन्तम्, अनु-
प्रविशता विषेणवदनेन लीकेन अनुगम्यमानम्, असह्य-
दुःखोष्णनिश्वासधूमरक्ततन्तुना इव मलिनेन पटेन प्राहृतवपुषं,

मकुमारमपि च ; का नाया बलवत्. इति अपिशब्दार्थः, करीरं—बंशदुर, (“बंशदुरे
करीरोऽस्त्रो” इत्यमरः) बंशसन्तानस्य बीजभूतमित्यर्थः, अत्र स्वबंशीयानां शक्त्युत्कर्ष-
मानिष्कर्तुम् अत्युक्तिरूपाया सम्भावनायाम् अपिशब्दः प्रयुक्तः, प्रासङ्गिकताव्यर्थ्यगीगात्,
तेन हि स्वबंशीयानामणीयसा निष्पि नास्ति कृतान्तस्य करुणा इति सूचितम् ;
कलयतः,—भङ्गतः, नाशयतश्च, करिण’ इव,—गजस्य इव, कृतान्तस्य—यस्य, दैनस्य वा,
(“कृतान्ते यम-दैनयोः” इत्यमरः) परिपत्न्यी—प्रतिबन्धी, कः ?—न कोऽपि इत्य’
अनुकूलदैनम् अन्तरा अस्मादंशबिनाशेभिणः कृतान्तात् कोऽपि वायेत ? इति भावः ।

(१६५) स्वस्ति—सङ्कलम् । अन्तरिति ।—अन्तर्भिन्नेन—अन्तः,—अभ्यन्तरे,
हृदये इत्यर्थः, भिन्नेन—सङ्गतेन, हृदयस्येन इत्यर्थः ; यदा,—अन्त’ भिन्नं—दलितं,
विदारितमित्यर्थः, अमङ्गलाशङ्कासम्भूतशोकेन करणेन इति भावः येन तादृशेन, अन्तर्भेदकेन
व्यर्थः, (“भिन्नं स्वाक्षिपु दारिते । सङ्गतेऽन्यत्र फुल्ले च” इति मेदिनी) भाटस्त्रेहेन—
श्रीदरप्रेम्णा, कातरं—व्याकुलम् । द्रवदिव—गलदिव, चिन्तीभ्रणा इति भावः ;
कथङ्गयमपि—अतिक्लेशेण, संस्तभ्य—स्थिरौक्येण, उत्याय, शयनादिति शेषः, यथाक्रियमाणं
—नित्यमाचर्यमाणं, शौचसभ्यादिकमिति यानत्, क्रियाक्लापं—कार्यजातम् ।

(१६६) “आस्थानगतश्च” इत्यस्य “सहसा एव प्रविशन्तम् ..... कुन्तलं
नाम ब्रह्मद्वारं ..... ददर्श” इति उत्तरेण सम्बन्धः । आस्थानगतः,—समागतः,
(“आस्थानी क्लीबमास्थानं समाससितिससद्” इत्यमरः) सहसा—असमये इति
यानत् । असह्येति ।—असह्येन—सौदुमशब्देन, दुःखेन—सन्तापेनेत्यर्थः, ये उष्ण-
निश्वासाः,—सन्तप्तनासाबाधवः, तेना धूमेन रक्ता,—प्रातरागाः, धूमाभा
इत्यर्थः, मलिनरागा इति भावः, तन्तम्,—रूत्राणि यस्य तेन, पटेन—बसनेन,
प्राहृतवपुषम्—आच्छादितदेहम् । दुःखोष्णनिश्वासे धूमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्ध-
कथनादतिशयोक्तिः, उत्येच्छाऽङ्गम् इति सङ्करः ।

(१६७) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं, नासावंशस्य अग्रे
ग्रथितदृष्टिं, (१६८) दुःखदूरप्ररूढलोम्ना मूकेनापि मुखेन
(१६९) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अश्रुविन्दुभिः विज्ञापयन्तं,
कुन्तलं नाम बृहदश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजात-
तमं ददर्श । दृष्ट्वा च (१७०) जाताशङ्कः चक्षुषि सलिलेन,
मुखशशिनि ऋसितेन, हृदये हुताशेन, उल्लङ्गे भुवा, दारुणाप्रिय-
श्रवणसमये सममिव सर्वेषु अङ्गेषु अगृह्यत लोकपालः ।

(१६७) जीवितेति ।—जीवितस्य—प्राणाना, धारण—रक्षणमित्यर्थः, तेन
या लज्जा—त्रपा तथा इव, प्रभोर्जीवनरक्षणासामर्थ्यात् तस्मिन् विश्लेष्टपि
स्वजीवनापरिव्यागादिति वा भावः । नासावंशस्य अग्रे—नासिकाग्रश्लुपरिभागे,
ग्रथितदृष्टि—निवद्धचक्षुष, महालज्जया किमप्यन्यदपश्यन्तमिति भावः ।

(१६८) दु खेति ।—दःखेन—क्षेत्रेण हेतुना, दूरम्—अत्यन्त, प्ररूढानि—
जातानि, चौरकर्माकरणात् प्रवर्द्धितानि इति भावः, लोमानि—शस्यराज्य यस्मिन्
तेन, [“दु खदूरप्ररूढलोम्ना” इत्यत्र “दःखदूरप्ररूढलोम्ना” इति पाठेऽपि स एवार्थः,
स्वर्णस्यासक्तदाहत्या हृद्यनुप्रासोऽलङ्कारः] मूकेनापि—वाग्व्यापाररहितेनापि, किमपि
अकथयन्तमपीति भावः ।

(१६९) स्वामिव्यसनं—स्वामिनः,—प्रभोः, राज्यवर्द्धनस्येति यावत्, व्यसन—
विपत्ति, विनाशम् इत्यर्थः, (“व्यसन विपदि अग्निं .....” इत्यमरः) । अविच्छिन्नैः,—
अविरलप्रवृत्तैः, धारावाहिकभिरित्यर्थः । बृहदश्ववारं—महान्तमश्वारोहिसैनिकमित्यर्थः,
भूतपूर्वप्रकृष्टरणकौशलप्रदर्शनजनितपरितीपप्राप्तीचाधिकारमित्याशयः । प्रसादभूमिं—
क्रपापात्रम् । अभिजाततमं—महाकुलसम्भूतम् ।

(१७०) जाताशङ्कः,—भीतः । सलिलेन—जलाधिपतिना वरुणेन इत्यर्थः,
सलिलस्य जडतया कस्यचिद्गृहणशक्त्यसम्भवात्, शब्दशक्त्या स्वाधीश्वरदिव्यपुरुषप्रत्या-
यनादिह लक्षणा वृत्तिः । अङ्गीकृता इति सङ्क्षेपः, अविच्छिन्नधाराभिरभीक्ष्ण रुरोद
इति तात्पर्यम् । ऋसितेन—निश्वासावायुना । हुताशेन—अग्निना । उल्लङ्गे—क्रोडे,
देहे इति भावः, भुवा—पृथिव्या । दारुणेति ।—दारुणस्य—भीषणस्य, कठोरस्येत्यर्थः,
अप्रियस्य—अशुभवार्त्तायाः, श्रवणसमये—श्रवणकाले, सममिव—युगपदिव । लोकपालः,
—राजा, हर्ष इत्यर्थः । [“लोकपालः” इत्यत्र “लोकपालैः” इति

(१७१) तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौड़ाधिपेन-
मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विश्रब्धं
स्वभवन एव स्नातरं व्यापादितम् अश्रीषीत् ।

श्रुत्वा च सहातेजस्वी (१७२) प्रचण्डकोपपावकप्रसर-
परिचीयमानशोकावेगः सहस्रैव प्रजज्वाल । (१७३) ततश्च
अमर्षविधुतशिरोविशीर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् इव

पाठे,—लोकपालैः,—वरुणादिभिः, अगृह्यत, हर्षं इति शेषः] तादृग्दरुणा-
प्रियश्रवणसमये युगपदेव चक्षुः वापाकुलं, मुखं दीर्घनिश्वासवाहि, हृदयं शोकाग्नि-
सन्तप्तम्, उत्सङ्गदेशः भूतलपतित आसीदिति भावः ।

(१७१) तस्मात्—कुन्तलाभिधानात् अश्ववारात्, हेलिति ।—हेलया—अव-
ज्ञया, निर्जितं—पराभूतं, मालवानीकं—मालवसैन्यं येन तदाभूतम् । गौड़ाधिपेन
—गौड़राजेन, तस्मामयिकेन शशाङ्कनाम्ना केनचित् आवङ्गसुवनेशान्वत्सुम्भराऽधिपतिना
इत्यर्थः, “वङ्गदेशं समारभ्य सुवनेशान्वत्सं शिवे ! । गौड़देशः समाख्यातः.....॥” इत्यादि
अभिधानकारोद्धृततन्वीकप्रमाणात् इत्याशयः । मिथ्येति ।—मिथ्या—अलीङ्गं, कपट
इत्यर्थः, उपचारः,—प्रलोभनं, तेन उपचितः,—जनितः, वर्द्धितः इति यावत्,
विश्वासः,—प्रत्ययः यस्य तथोक्तम्, अत एव मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः ।
विश्रब्धं—विश्रम्भम् । व्यापादितं—निहतम् ।

(१७२) प्रचण्डेति ।—प्रचण्डस्य—अत्युग्रस्य, कोपपावकस्य—क्रोधाग्नेः, प्रसरेण
—आविर्भावेण, परिचीयमानः,—सङ्कच्छमानः, प्रवृद्धमानः इत्यर्थः, शोकावेगः,—
अन्युप्रसरः यस्य तथोक्तः, श्रीकामर्षाभ्यां सममेव अभिभूयमान इत्यर्थः । प्रजज्वाल—
उद्दिदीपे । प्रागेवीद्वीपस्य प्रचण्डशोकानलस्य पुत्रः सजातीयेन कोपकृतशानुना
अम्बन्धात् नरेन्द्रस्याकस्मिन्प्रज्वलत्तातिशय्यप्रतिपादनेन पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

(१७३) “ततश्च” इत्यस्य “परां भीषणतामयासीत्” इत्युत्तरेणान्वयः ।
अमर्षेति ।—अमर्षात्—क्रोधात्, विधुतात्—कम्पितात्, शिरसः,—सखकात्,
विशीर्यमाणं—स्वयमेव भक्ष्यमानं, [“शिरोविशीर्यमाण—”इत्यत्र “शिरःशीर्य-
माण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखामणिशकलं—चूडारत्नखण्डं, तेन अङ्गा-
रितः,—जाताङ्गारः तमिव, ज्वलदङ्गारमिव इति भावः । [“अङ्गारितम्” इत्यत्र
अङ्गारकृतम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । अनीकान्दृष्ट्यायिभावकः वीररसः
कीदृशस्याग्निना स्वातुकूलेन रोद्रेण अङ्गभूतेन किञ्चिद्वयीगात वर्णनातीतज्ञात्कृत्स्नः

(१७४) रोषाग्निम् उदमन्, अनवरतस्फुरितेन पिबन् इव
सर्वतेजस्विनाम् आयूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन, (१७५)
लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैः दिग्दाहान् इव दर्शयन्,
रोषानलेन अपि (१७६) असह्यसहजशौर्थीषदहनदह्यमानेन
इव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः, (१७७) स्वाव-
यवैः अपि अदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः, हर इव
(१७८) कृतभैरवाकारः, हरिविव प्रकटितनरसिंहरूपः,

धीतक इति ज्ञेयम्, अन्यथा उत्तमप्रकृतिकधीरीदात्ते कोऽपि विरोधारोपः स्यात्
इत्यवधासव्यम् ।

(१७४) रोषाग्निं—क्रोधानलम्, उदमन्—उद्गिरन् । अनवरतस्फुरितेन—
अविरतस्यन्दितेन, रोषनिर्भुग्नेन—क्रोधदष्टेन इत्यर्थः, क्रोधवक्रोक्तेन वा, दशनच्छदेन—
श्लोष्ठेन, सर्वतेजस्विनां—सकलप्रतापवतां, प्रतिपक्षवीरसमूहानामित्यर्थः, आयूंषि—
जीवितकालान् ।

(१७५) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानयोः,—रक्ततामापद्यमानयोः, लोचनयोः,
—नयनयोः, आलीकविक्षेपैः,—प्रभाविस्वरणैः । दर्शयन्—प्रकटयन् ।

(१७६) असह्येति ।—असह्यस्य—सीढुमशक्यस्य, सहजस्य—स्वाभाविकस्य,
शौर्थ्यस्य—वीर्यस्य, उष्मा—सन्तापः, गर्भ इत्यर्थः, स एव दहनः,—अग्निः, तेन दह्य-
मानः,—प्रज्वल्यमानः तेन इव, वितन्यमानेति ।—वितन्यमानः,—विस्तीर्यमाणः,
स्वेदसलिलानां—घर्मजलानां, शीकरासारः,—विन्दुधारासम्पात एव, दुर्दिनं—वर्षणं
धस्त्रिन् तथाभूतः, स्वयं क्रोधानलोऽपि तस्य वीर्यवह्निना दह्यमानः स्वदाहज्वाला-
ग्रमनार्थं तस्मात् स्वेदसलिलं निःसार्य तेन आत्मानं सिञ्चति इव इति भावः ; दृश्यते
च लोके दह्यमानः जलेनात्मानम् अभिवर्षति इति, स्वेदाद्भुतकलेवरो जात इति निष्कर्षः ।

(१७७) स्वावयवैः,—निजाङ्गैः, अदृष्टेति ।—अदृष्टपूर्वात्—पूर्वमदृष्टात्, कदाऽपि
क्रोधाकरणादिति भावः, प्रकोपात्—प्रवलरोषात्, भीताः,—शङ्किताः तैः इव, उपेतः,
—युक्तः क्रोधकम्पितकलेवर इत्यर्थः ।

(१७८) कृतेति ।—कृतः,—जनित इत्यर्थः, भैरवः,—भीषणः, आकारः,—
सूक्तिः ; अन्यत्,—कृतः,—धृतः, भैरवस्य—स्वमूर्तिभेदस्य, आकारः येन तथाभूतः ।
प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकाशितं, नरसिंहस्य—नरः सिंह इव इत्युपमितसमासात् ।

(१७९) सूर्यकान्तशैल इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः,
 (१८०) क्षयदिवस इव उदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्त्तिः,
 सहोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विन्ध्य इव
 (१८१) विवर्द्धमानविग्रहोत्सेधः, महाऽऽशीविष इव दुर्नरेन्द्राभि-
 भवरोषितः, (१८२) पारिचित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः,

प्रशस्ती नरः नरसिंहः तस्य, (तथा चामरः,—“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥” इति) यद्वा,—वपुषि नरः सुखे च सिंघ
 इव तस्य, वृसिंहाकारमूर्त्तिभेदस्य च, [नीललोहितवत् समासः] रूपम्—आकारः
 येन तथोक्तः ।

(१७९) सूर्यकान्तशैल इव—सूर्यकान्तमणिमयपर्वत इव, अपरति ।—
 अपरस्य—विपक्षस्य, सूर्यस्य च इति भावः, तेजसां—प्रतापानां, प्रभाणाञ्च, प्रसरस्य
 —विकासस्य, दर्शनेन—अवलीकनेन, प्रज्वलितः,—प्रदीप्तः, सूर्यकान्तमणिः सूर्य-
 किरणसम्पर्कात् प्रज्वलति इति प्रसिद्धिः ।

(१८०) क्षयदिवस इव—कल्पान्तदिनमिव, (“क्षयः कल्पान्त इत्यपि” इत्यमरः) ।
 उदितेति । - उदितानाम्—उदयं गतवतां, द्वादशानां—द्वादशसङ्ग्रहकानां, दिनकराणां
 —सूर्याणामिव, दुर्निरीक्ष्या—निरीक्षितुमशक्या, लोकेरिति भावः, मूर्त्तिः,—आकारः
 यस्य तथाभूतः । सहोत्पातमारुत इव—प्रचण्डभास्त्रावात इव, सकलेति ।—
 सकलानां—सर्वेषां, भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारी—वेपजहेतुः ; भयात्
 सञ्चालनाच्चेति भावः ।

(१८१) विवर्द्धमानेति ।—विवर्द्धमानः,—विशेषेण वृद्धिं गच्छन्, क्रीडित उन्नमनेन
 च इति भावः, विग्रहस्य—सङ्ग्रामस्य, देहस्य च, उत्सेधः,—उद्वेग इति भावः,
 उच्छायश्च यस्य तथाभूतः । महाऽऽशीविष इव—महान् भुजङ्ग इव, दुर्नरेन्द्रेति ।—
 दुर्नरेन्द्रस्य—दुर्विनीतस्य राज्ञः, गौडाधिपतेः इत्यर्थः, अनभिज्ञस्य विषवैद्यस्य च,
 (“नरेन्द्रस्तु महोपाले विषवैद्ये च पुंस्ययम्” इति मेदिनी) अभिभवेन—पराजयेन,
 भाटवधरूपेण, गारुडादिमन्त्रप्रयोगरूपेण च इति भावः, रोषितः,—कोपितः ।

(१८२) पारिचित इव—परिचितः अपत्यं पुमान् पारिचितः,—जनमेजयः
 स इव, [“तस्यापत्यम्” (४।१।८२ पा०) इत्यण्] सर्वेति ।—सर्वेषां—समस्तानां,
 भोगिनां—सुखभोगरतानां परिपन्थिराजानामित्यर्थः, सर्पाणाञ्च, (“भोगी भुजङ्गमे-
 ऽपि स्यात् ग्रामपात्रे वृषे पुमान्” इति मेदिनी) दहने—भस्मीकरणे, शस्तानलेद्

(१८३) हृकोदर इव रिपुरुधिरपानतृषितः, सुरगज इव प्रति-
पक्षवारणप्रधावितः, (१८४) पूर्वागम इव पौरुषस्य, उन्माद
इव मदस्य, (१८५) आवेग इव अवलेपस्य, तारुण्यावतार
इव तेजसः, सर्वोद्योग इव दर्पस्य, (१८६) युगागम इव
यौवनोक्षणः, राज्याभिषेक इव समररसस्य, नीराजनदिवस
इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत् ।

सर्पमेधयज्ञेन च इति भावः, उच्यते,—प्रवृत्तः । पुरा पितरि परिचिति तचकेष
नागिन दृष्टे मृते च सति क्रुद्धी जनमेजयः सर्पकुलजिघांसया सर्पमेधयज्ञमन्वतिष्ठन्
इति वार्त्ता भारतीया अत्र अनुसन्धेया ।

(१८३) हृकोदर इव—भीमसेन इव, रिपिति ।—रिपोः,—शत्रोः, गौडा-
धिपस्य, द्रौपद्याः वेण्याः कर्षकस्य दुःशासनस्य च इत्यर्थः, रुधिरपाने—रक्त-
पाने, तृषितः,—तृणान्वितः, शत्रुवधार्थी इति यावत् । [“रिपुरुधिरपानतृषितः”
इत्यत्र “रिपुरुधिरतृषितः” इति पाठे,—रिपोः रुधिराय—रक्तपानायेत्यर्थः, तृषितः,
—पिपासितः, जाताकाङ्क्ष इत्यर्थः] । सुरगज इव—ऐरावत इव, प्रतिपक्षिति ।—
प्रतिपक्षस्य—शत्रोः, वारणाय—दमनाय, प्रतिपक्षवारणाय—प्रतिद्वन्द्विगजाय च,
प्रधावितः,—चलितः । अत्र भूयसां साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टा मालोपमाऽलङ्कारः ।

(१८४) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, पराक्रमस्य इत्यर्थः, पूर्वागम इव—प्रथमोप-
स्थितिः इव, प्रथमः मूर्त्तिमान् पराक्रम इव इत्यर्थः । मदस्य—सौभाग्ययौवनादि-
जनितावलेपस्य, उन्माद इव—उन्मत्तभाव इव, समुद्धृती मद इव इत्यर्थः ।

(१८५) अवलेपस्य—गर्वस्य, आवेग इव—त्वरा इव, विग्रहवान् गर्वप्रसर
इव इत्यर्थः । तेजसः,—प्रतापस्य, तारुण्यावतार इव—यौवनाविर्भाव इव, अभि-
नवोत्पन्नः मूर्त्तिमान् प्रताप इव इत्यर्थः । दर्पस्य—अहङ्कारस्य, सर्वोद्योग इव—
पूर्णाद्यम इव, सर्वथा समुद्धृतस्य मूर्त्तिमती दर्पस्य प्रयत्नसङ्घ इव इत्यर्थः ।

(१८६) यौवनोक्षणः,—यौवनस्य—तारुण्यस्य, उष्मा—उष्णत्वं तस्य, युगागम
इव—नवयुगावतार इव, देहधारी यौवनगर्व इवेत्यर्थः । समररसस्य—सङ्ग्रामानु-
रागस्य, [“समररसस्य” इत्यत्र “रणरसस्य” इति पाठोऽपि स एवार्थः] राज्याभिषेक
इव—राजकर्त्तृणि अभिषेचननिव, नवे राज्येऽभिषिक्तः सङ्ग्रामरस इव कायवान्
इत्यर्थः । असहिष्णुतायाः,—अक्षमायाः, शत्रुनिधने कालविलम्बासहनशीलतायाः
इत्यर्थः, नीराजनदिवस इव—शान्तिकर्त्तृविभीषणासर इव तनुमान् इत्याशयः, राज्ञे

अवादीच्च,—(१८७) “गौड़ाधिपम् अपहाय कः तादृशं
महापुरुषं तत्क्षण एव (१८८) निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जित-
समस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलसयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिः ईदृशेन
(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन सृत्युना शमयेत् आर्यम् ?

युद्धयाताकाले नीराजना क्रियते इति व्यवहारः ; विजिगीषीः याताकाले तद्धिनं यथा
भीषणं दृश्यते, तद्विभीषण इत्यर्थः, परां—महतीं, भीषणतां—भयङ्करताम् । इह
बहूनामुपेक्षितानाम् एकस्मिन् वस्तुनि सम्बन्धवत्त्वात् यथायथं जातिद्रव्यगुणरूपीन्पेक्षा,
स्वेदसलिलशोकरासारिण दुर्दिनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्तिः, कृत-
भैरवाकारादिश्लिष्टपदार्थयोगात् श्लेषः इति, क्रीषीद्वेगादयः अग्रजविषयकानुरागाङ्ग-
भृताः इति रसाभासः, एतेषां पारस्परिकाश्रयाश्रयित्वेन स्थिततया 'सङ्करः, बहुरत्ना-
ङ्कुरीयसौन्दर्यवत् चमत्कृत्यातिशय्यद्योतकः इति सङ्केपः ।

(१८७) गौड़ाधिपं—शशाङ्कनामधेयम्, अपहाय—परित्यज्य, तं विना इत्यर्थः ।
तत्क्षण एव—तदानीमेव, दृष्टिपातक्षणे एव इत्यर्थः, आयासं विनैवेति भावः ।

(१८८) निर्व्याजिति ।—निर्व्याजिन—अकपटेन, कूटव्यवहारविमुखेन इति
भावः, भुजवीर्येण—बाहुबलेन, निर्जितं—पराभूतं, समस्त्रं—सकलं, राजकं—
राजन्यवर्गः, एकत्र,—मालवादिप्रतिपक्षराजाः, अन्यत्र,—युधिष्ठिरादिपण्डितैः येन
तथाभूतं, मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः, युद्धापगमात् पुत्रशोकाच्च इति भावः,
कलसयोनिमिव—कुम्भयोनिमिव, द्रोणाचार्यमिव इत्यर्थः (“कुम्भयोनिरगस्ये स्याद्वसिष्ठः
द्रोणयोः पुमान्” इति मेदिनी) कृष्णवर्त्मप्रसूतिः,—कृष्णस्य—कृष्णवर्णपापस्य,
अन्यायस्य इत्यर्थः, वर्त्म—मार्गः, दुराचार इत्यर्थः, तस्य प्रसूतिः,—योनिः, उत्पत्तिहेतु-
रित्यर्थः, [“स्त्रियां क्तिन्” (३।३।९४ पा०) इति क्तिन्] अन्यत्र,—कृष्णवर्त्म-
अग्निः, (“कृष्णवर्त्मो पुमानग्नौ दुराचारे विधुन्तुदे” इति मेदिनी) प्रसूतिः,—योनिः
यस्य सः, यज्ञाग्निसमुद्भूतः, घृष्टयुक्तः इत्यर्थः ; कुतश्चित् कारणात् द्रोणाचार्येणाक-
मानितेन द्रुपदेनानुष्ठितस्य यज्ञस्य फलभूततया द्रोणघातकः हीमकुण्डाग्रे उत्थितः असी-
द्ब्रह्मन्नि पौराणिकाः ।

(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन—सर्वजननिन्दितेन, विश्वासघातपूर्वकमुपांशु-
हननादिति भावः, सृत्युना—मरणेन, कूटप्रयोगजनितेन इति भावः, शमयेत् ?—
निर्वापयेत् ? लोकान्तरं नयेत् ? इत्यर्थः, नीचाश्रयं विश्वस्तहन्तारं गौड़ाधिपं विना इह
ईदृशः पापकारी कोऽपि नास्ति इति समुदितार्थः अत्र स्फुटावगत्वर्थं विशदीकृत्य

(१८०) अनार्यञ्च तं सुक्ता भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां
(१८१) मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृति-
कृतो न कुर्व्युः आर्यशौर्यगुणाः पक्षपातम् ? (१८२) कथमिव

पुराणमतमुपन्यस्यते ; तथा हि—पुरा द्रोणेन निर्जितः पञ्चालाधिपतिर्दुपदः
तत्कृतावमाननाप्रतिक्रियार्थं द्रोणनाशनं यागमन्वतिष्ठत्, सम्पूर्णे च यज्ञे यज्ञकुण्डात्
सखद्गः पुरुषः एकः कन्या चैवापरा उदतिष्ठताम् ; स च पुमान् धृष्टद्युम्नः, कन्या च
द्रौपदीति नाम्ना विख्यातौ अभूताम् । ततश्च प्रवृत्ते कुरुचेवसमरे सेनापतिना द्रोणा-
चार्येण महता रथेण पाण्डवसैन्यं हन्यमानं दृष्ट्वा कृष्णेन प्रेरितो युधिष्ठिरः अनिच्छ-
न्नपि “अश्वत्यामा हतः” इति उच्चैः “इति गजः” इति च अनुच्चैः तमवादीत् । स
च “इति गजः” इति वाक्यस्य ऋदुस्वरेण उच्चरितत्वात् श्रोतुमशक्तुवन् सत्यवादिने
युधिष्ठिरस्य प्रथमोक्तेन वचनेन पुत्रमरणे दृढप्रत्ययः द्रोणाचार्यः शोकात् अस्त्रं परि-
त्यज्य रथस्योपरि विषण्णः उपविशे । धृष्टद्युम्नश्च तदा तवागत्य तं खड्गेन निजघान इति ।

(१८०) अनार्यम्—असज्जनं, नीचमित्यर्थः, अतिथौ अपि पापाचरणादिति
भावः, तं—गौडाधिपं शशाङ्गं, सुक्ता—विहाय, तं विना इत्यर्थः, भागीरथीति ।—भागी-
रथाः, गङ्गायाः, फेनानां—हिण्डीराणां, पटलानि—पुञ्जाः, तद्वत् पाण्डुराः,—शुभ्राः ।

(१८१) परशुरामेति ।—परशुरामस्य—भार्गवस्य, यः पराक्रमः,—शौर्यं,
तस्य स्मृतिः,—स्मरणं, तां कुर्वन्ति—जनयन्तीति तथोक्ताः, शौर्यविशेषेण जामदग्न्य-
स्मारकाः इत्यर्थः, आर्येति ।—आर्यस्य—व्येष्टस्य, शौर्याणि—पराक्रमाः एव, गुणाः,
—उत्कर्षाः, मनःसु—चित्तेषु, निर्मलाशयत्वात् इति भावः, सरःसु—जलाशयेषु,
राजहंसक्रीडासङ्गसु च मानसाख्येषु इति भावः ; राजहंसा इव, “भागीरथी—”
इत्यादि “परशुराम—” इत्यादि च विशेषणद्वयं राजहंसेऽपि योजनीयम् ; पुरा
भगवतः शङ्करात् घनुर्विद्यामधीयानेन परशुरामेण किल कौलासेकदेशं क्रौञ्चं
शिखरिणं स्कन्दस्य स्पृहया अतिनिश्चितविशिखमुखेन ऋत्विग्भेदं भित्त्वा हंसमार्गः
कृतः इति श्रूयते, अतः हंसानां तत्पराक्रमस्मृतिक्लृप्तमुक्तमित्यवधेयम् ; पक्षपातम्—
अनुरागं, पक्षैः,—पतत्रैः, पातः,—पतनम्, उड्डीय क्रौञ्चरन्ध्रपथेन मानसे सरसि
गमनमित्यर्थश्च ।

(१८२) कथमिव—केन प्रकारेण इव, [“किसम्” (५।३।२५ पा०) इति धम्-

अत्युग्रस्य अस्य आर्य्य जीवितहरणे निदाघरवेरिव (१८३) कमला-
 कारसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः ? कां
 नु (१८४) गतिं गमिष्यति ? कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति ?
 कस्मिन् वा नरके निपतिष्यति ? श्वपाकोऽपि क इदम्
 आचरेत् ? नामापि गृह्यतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत
 इव मे जिह्वा । (१८५) किं वा अङ्गीकृत्य कार्य्यम् आर्य्यः
 तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेन इव (१८६) सकल-
 भुवनान्नादानचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः ?

प्रत्ययः] अत्युग्रस्य—अतिदारुणस्य, अतिप्रखरस्य च, अस्य—शशाङ्कस्य, आर्य्येति ।
 —आर्य्यस्य—पूज्यस्य, जीवितं—जीवनं, तस्य हरणं—मोक्षणं, हननमित्यर्थः
 तस्मिन्, निदाघरवेरिव—ग्रीष्मसूर्य्यस्यैव ।

(१८३) कमलाकारसलिलशोषणे—पद्मसुशीमितसरोवरजलशुष्कीकारणे, अन-
 पेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—नानुरुद्धा, प्रीतिः,—स्नेहः ; एकव,—शौच्यं-
 तारुण्य-प्रियदर्शनत्वादिगुणसहस्रसमलङ्कतत्वात्, अन्यव,—सौरभादिगुणशतभूषितायाः
 स्वप्रियायाः पद्मिन्याः आश्रयभूतत्वात् इति भावः यैः तथाभूताः, कराः,—हस्ताः,
 किरणाश्च, प्रसृताः,—प्रवृत्ताः ; एतेन निदाघरविसाम्येन गौडाधिपतेः भीषलं
 शौच्यशालित्वं स्वकार्य्यसाधने निर्धमत्वञ्च ध्वन्यते ।

(१८४) गतिं—दृशामित्यर्थः । का वा योनिं प्रवेक्ष्यति—जनुर्ग्रहणाय कीदृशीं
 योनिमाश्रयिष्यति इत्यर्थः । “गमिष्यति” इत्यादौ “निपतिष्यति” इत्यन्तक्रियासु स
 इति कर्तृपदमूहनोयम् । श्वपाकः,—चाण्डालः । पापमलेन—पापं—लिन्दितं कर्म
 एव, मलं—शुक्लत्, सालिन्यजननं वा तेन, जिह्वया पापकारिणी नामोच्चारणात्
 तत्सम्पर्केण तस्याः मललिप्तत्वम् ; “कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः”
 इत्याद्याप्तानुमोदितानुशासनस्मरणात् इत्याशयः ।

(१८५) किं वा कार्य्यम् अङ्गीकृत्य—आश्रित्य, कस्य कार्य्यस्य व्यपदेशेन इति
 भावः । क्षुद्रेण—नौवेन, क्रूरित्यर्थः, अगुना च, तेन—गौडाधिपेन शशाङ्केन, अनुप्रविश्य
 —अन्त्यन्तरं प्रविश्य, विश्वास्य इति भावः, अन्तरं गत्वा च । विगतघृणेन निर्दयेन,
 घुणेन इव—घुणाख्यकाष्ठच्छेदककीटविशेषेण इव ।

(१८६) सकलेति । सकलानां—सप्तग्राणां, भुवनानां—जगताम्, आह्लादने

(१६७) नूनं न अनेन मूटेन मधुरसास्त्रादलुब्धेन मधु इव
आर्य्यजीवितम् आकर्षता भावौ दृष्टः शिलीमुखसम्पातोपद्रवः ।

(१६८) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अति-
मलिनं केवलम् अयशः सञ्चितं गौडाधमेन । न तु (१६९)

आशु एव अस्तम् उपगतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सञ्चितरि
(२००) वेधसा आदिष्टः सत्यशत्रोः अन्धकारस्य निग्रहाय ग्रह-

—प्रीणने, एकत्र, —दयादाक्षिण्यपरीपकारित्वादिगुणेन, अन्यत्र, —शैत्यसुगन्धित्वदर्शनीय-
त्वादिगुणेन इत्यर्थः, चतुर., —प्रबण, चन्दनस्तम्भाः, —चन्दनतरुनिर्मिता गृहावलम्बनभूता
स्यूणा इत्यर्थः, क्षयम् उपनीतः, —नाश गमितः, न जाने, किं कार्य्यमुद्दिश्य निरस्तः
विस्मयश्च आर्य्यः तेन पापेन शशा नेन ह्येव घातितः, अही । नैष्ठुर्यमिति समुदितार्थः ।

(१६७) नूनं—निश्चितम्, उत्प्रेक्षे वा । सञ्चिति ।—मधुनः—पुष्परसस्य,
रसः, —माधुर्य्यमित्यर्थः, तस्य आम्बुदे—स्वादग्रहणकर्त्तव्ये, लुब्ध, —लीलपः तेन ।
आकर्षता—आक्षिपता, निनाशयता, सङ्गृह्यता च इत्यर्थः । भावौ—भविष्यन्-
क्रियदनन्तरमेवात्मन उपरि प्रपतित्वन् इत्यर्थः, शिलीमुखेति ।—शिलीमुखानां—
वाणाणाम्, अलीनाञ्च, भस्मराणाञ्च इत्यर्थः, (“अलिवाणौ ‘शिलीमुखौ’ इत्यमरः)
सम्पातः,—सम्पत्तमेव, उपद्रवः,—अचाचारः, दृष्टः,—अवलोकितः, तर्कित इति
यावत्, स्वायंलीलुपतश मूटाशयाना न भविष्यदत्याहितज्ञान वर्त्तने इति निष्कर्षः ।

(१६८) निजगृहदूषणं—स्वगृहक्षयहेतु इत्यर्थः, मत्कोपेन तस्य राजधान्याः
अचिरादेव विनश्यत्प्रमाणत्वादिति भावः, स्वगृहस्य शोभानाशनम् इत्यर्थश्च, जालमार्ग-
प्रदीपकेन—जालस्य—दम्बस्य, कपटताया इत्यर्थः, (“जालं बृन्दगनाक्षयोः । चारका-
ः नायदम्बेषु—” इति रभसः) मार्गं—पथान्, व्यवहारमिति यावत्, प्रदीपयति—
प्रकाशयति य. तेन, कूटवर्त्मप्रवर्त्तकेन गवाक्षमार्गस्थितेन दीपेन इत्यर्थः । केवलम्
अयशः,—अकीर्त्तिमात्रं, न तु कृतस्य कर्मणः किमपि द्रष्ट फलमिति भावः, तस्य
अचिरादेव मया यमसदनप्रापणादिति हृदयम् ।

(१६९) त्रिभुवनचूडामणौ—त्रिलोकीशरीरत्वे, एकत्र,—जगत्प्रकाशकत्वात्,
अन्यत्र—शौर्य्यदाक्षिण्यादिगुणोत्कर्षादिति भावः, सञ्चितरि—सूर्य्ये, तस्यदृशे तेजस्विनि
राज्यवद्धने च इति भावः, आशु—शीघ्रम्, अल्पकालमेवेत्यर्थः, अस्तम्—अस्ताचन,
जाशस, उपगतवति—प्राप्तवति ।

(२००) वेधसा—विधाता, सत्यशत्रोः—सन्—शीघ्रन. विद्यमानो वा

पण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी ? (२०१) विनयविधायिनि
भग्नेऽपि चाङ्गुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकल-

पत्याः,—मार्गं, सदाचारश्च. [“ऋक्पू—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः
प्रप्रत्यय.] तस्य शशीः,—रिपोः ; एकाव, —निबिडप्रदीपान्धकारेण आहततया मार्ग-
दर्शनाच्चमत्वात्, अन्यत्र,—कुत्सिताचारप्रवर्त्तनेन सदाचारविनाशादिति भावः, अन्ध-
कारस्य—तिमिरस्य, तसं प्रकृते, महापापगौडाधमस्य इत्यर्थश्च, निग्रहाय—बिभ्रंसनाय,
ग्रहीति ।—ग्रहणखेपु—मङ्गलादिग्रहहन्त्रेषु मध्ये, विहाराय—विचरणाय, एक एव हरिणः,
—ऋगः, बाहनभूत इति भावः, तस्य अधिपः,—प्रभुः, तदारूढ इति यावत्, यदा—
ग्रहणखेपु मध्ये विहरतीति तादृशः, एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—हरिणः,—ऋगः,
शरणागत इति यावत्, शरणागतत्वात् स्वाद्धे घृतः इति भावः, तम् अधिपाति—सम्यक्
रक्षति यन्तादृशः, पक्षे,—ग्रहाः,—दख्णेन ग्रहणीया, दमनयोग्या इत्यर्थः, उद्दामा इति
यावत्, ये पण्डा,—हृषभाः, हृषभनत् दर्मदाः गौडा इति भावः, तेषां विहारे—निशेषेण
हरणे, नाशने इत्यर्थः ; यदा,—तेषु विहारः,—निःशङ्कपर्यटनं, पण्डसङ्घेषु सिंहानां
क्षया निर्भीकतया गमनप्रसिद्धेरिति भावः, तत्र एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—
ऋगराजः, सिद्ध इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, चन्द्र इव अहमिति च भावः, न तु आदिष्ट ?
—आनन्त ? अपि तु आदिष्ट एव इत्यर्थः, तेजस्विनि राज्यवर्द्धने ऋतेऽपि हर्षं जीवति,
क्ष एव तस्य शास्ता भविष्यति, एषो विधिनियोग एव इति भावः । अत्र अप्रस्तुतात्,
ऋः अन्तगमनोत्तरं चन्द्रस्य तिमिरध्वसनात्, प्रस्तुतं राज्यवर्द्धनम्भसनीचर तत्सीदरेण हर्षेण
गौडाधिपसंहरणरूपं नस्तु गम्यते इति अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कारः,
तदुक्त दर्पणे,—“क्वचिद्विशेष सामान्यात् सामान्यं ना विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च
हेतोरथ समात् समम् ॥ अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेत् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशसा
स्यात् . . . ॥” इति । ग्रहणखेपु निशेषेण शशिन स्वल्पमात्रसाधनस्यापि ग्रहणमन्त्रे
नेत्रिण्योक्ति, हर्षस्य स्वल्पसाधनस्यापि अरिजयसामर्थ्यं सूच्यते । [“आशु एव” इत्यत्र
“आशु इव” इति पाठे, इवशब्दस्य शशिना सह अन्वये न अप्रस्तुतप्रशसा, परन्तु उपलब्धेव ;
तथा हि,—सबिहप्रतिमे ज्यायसि सहीदरे दिवं गतेऽपि यनीयसि आतरि हर्षे शशिसमे
सनुदयति सति किमु खलु सत्ता सम्भवति गौडाधिपस्य अन्धकारसन्निभस्य ? इत्यौपन्य-
पर्यवसितार्थः इत्यर्थेयम्] ।

(२०१) विनयविधायिनि दण्डविधानसमर्थाः । अङ्गुशे—ऋषी, हस्ति-
ताडनास्त्रनिशेषे इति यावत्, अङ्गुशरूपे राज्यवर्द्धने इति प्रस्तुतम् । व्यालवारणस्य

मत्तमातङ्गकुम्भस्यलखिरशिरोभागभिदरः खरतरः केसरि-
नखरः । तादृशाः (२०२) कुवैकटिका इव तेजखिरत्न
विनाशकाः कस्य न वध्याः ? क्व इदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ?” ।

(२०३) इत्येतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि सिद्धं, सेना-
पतिः, समग्रविग्रहप्राग्रहः, (२०४) हरितालशैलावदातदेहः,

—दृष्टगजस्य, क्रूरशशादस्येति च प्रस्तुत, विनयाय—दण्डनाय, शासनायेत्यर्थः ।
सकलेति ।—सकलाना—सर्वेषां, सत्त्वाना—मदीकटानां, मातङ्गाना—हस्तिना,
कुम्भस्यलमेव—शिरस्थोभयद्वीत्रवनासपिण्डभाग एव, खिरः,—कठिन, दुर्भेद्य इति
भान य शिरोभागः,—मूर्द्धदेशः, यद्वा,—मत्तमातङ्गाना यत् कुम्भस्यल, तथाभूतः
य खिरः शिरोभागः, तस्य सिदुरः,—विदारणः, स्वयं निपाटनपटु इति वा अर्थः,
“[विदिभिदि—” (३।२।१६२ पा०) इत्यादि । कर्त्तरि कुरच्, मुख्यकर्त्तर्यपि
स्वीकृत इति, तथा हि काशिका,—“विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु कुरच्
प्रत्ययो भवति, निदुरः पण्डित, भिदुरं काष्ठं, क्तिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्यो कर्म-
कर्त्तरि प्रयोगः” इति] खरतरः,—अतितीक्ष्णः, केसरिनखरः,—सिंहनख, केसरिनखररूपः
हर्ष इति च प्रस्तुतम् । अत्रापि अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः पूर्ववदप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कारः ।

(२०२) कुवैकटिका इव—कुम्भिता वैकटिकाः,—प्रकृतिनैकव्यकारिण इव,
“कुम्भिता स्वर्णकारा इव” इति केचित्, “वैकटिको रत्नवम्बकः” इत्यपरे, तेजस्वि-
रत्नविनाशकाः,—तेजस्विना—प्रभावयता, दीप्तिमताञ्जेत्यर्थः, रत्नानाम्—उत्कृष्टरत्नानां,
(“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते” इति कोषः) विनाशकाः,—विध्वंस-
कारिण इत्यर्थः, कस्य न वध्याः ?—मारणीयाः ? सर्वस्यैव वध्या इति भानः,
सद्रत्ननाशका गुणानामपरीक्षका मूढा इव कपटपरिचपितमहातेजसः बीचाः कथ-
मपि न मर्षणीयाः इत्याशयः ।

(२०३) “इत्येतत्” इत्यस्य “सेनापतिः.....सिंहनादनाना.....समररसम्
आनयन् विज्ञापितवान्” इति अयेण सखत्सः । अभिदधत,—कथयत, विलपत्
इत्यर्थः, सेनापति विशिनष्टि, समग्रेति ।—समग्राणा—सकलानां, विग्रहाणा—
शुद्धानां, तथाविधेषु युद्धेषु वा, प्राग्रहः,—अग्रसरः, सेनानीतया समशययाची इत्यर्थः ।

(२०४) हरीति ।—हरितालस्य—स्नानामस्यातीपरसविशेषस्य, शैल,—पर्वतः,
हृदत् अन्वदात—गौरः, देह—शरीर यस्य तथाभूत कमनीयसुगौरकान्ति-

परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः, अतिशौर्योष्मणा
 इव परिपाकम् आगतः, गतभूयिष्ठे वयसि वर्तमानः,
 (२०५) बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-
 दीर्घेण आयुषा, (२०६) दुरभिभवशरीरतया जरयाऽपि भीत-
 भीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परामृष्टः, कथमपि (२०७) सार-
 मयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां

रित्यर्थः । परिणतेति ।—परिणतः,—प्रवृद्धः, प्रगुणः,—शोभनः, सालप्रकाण्डः,—
 सालवृक्षस्यः इव, प्रकाशते—द्योतते इति तथोक्तः, प्रांशुः,—उन्नतः, शालवृक्ष
 इव समुन्नतशरीर इत्यर्थः । अतिशौर्योष्मणेव—अतिशौर्येण—पराक्रमातिशयेन, य
 उष्मा—अन्तःसारस्य उष्णत्वं तेन इव, परिपाकं—परिणतिं, प्राचीनत्वमित्यर्थः । आगतः,
 —प्राप्तः, दृढवृद्धकाय इति भावः । गतभूयिष्ठे—अतीताधिकांशे, अल्पावशिष्टे इत्यर्थः,
 वयसि—जीवनकाले इत्यर्थः, अतिवाङ्मके इति यावत् ।

(२०५) वहति ।—बहवः,—अनेके, शराः,—बाणाः, शत्रुप्रहिताः इति भावः,
 यैः शयनं—शराघातेन भूमौ पतनमिति भावः, तेन सुप्तः,—पूर्वं मोहं गत इति यावत्,
 पश्चात् उत्थितः,—तत्तत्रहारवेदनाम् अपनीय पुनर्युद्धार्थमुद्गत इत्यर्थः ; अन्यत्र,—
 बहवः,—प्रचुराः, शराः,—इध्रवः एव, शयनं—शय्या, तत्र सुप्तः,—निद्रितः, उत्थितः,
 —प्रवृद्धश्च तम, इति विभक्तिं विपरिणमय्य योजनीयं, शान्तनवं—भीष्मं, हसन्निव
 —परिहासास्पदं कुर्वन्निव, भीष्मस्तु शरशयने स्थित एव निधनं गतः, अयन्तु तस्मात्
 उत्थितः पुनः सङ्ग्रामाय अवातरत् इति हासकारणमिति भावः । इहीपमेयस्य
 उपमानादाधिक्योत्प्रेक्षणात् व्यतिरेकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(२०६) दुरभिभवशरीरतया—दुर्जयदेहतया, जरयाऽपि—विससयाऽपि,
 बलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकावस्थामेदेनापीत्यर्थः, वाङ्मकेनापीति भावः,
 भीतभीतया—अतिभीतयेत्यर्थः, अत एव प्रकटितप्रकम्पया—प्रकटितः,—आविष्कृतः,
 प्रकम्पः—वेपथुः यथा तथोक्तया, भीतत्वात् कम्पितदेहया इत्यर्थः, वाङ्मक्यसहजकम्पमान-
 देहतया इति भावः, परामृष्टः,—मृष्टः, जरसः कम्पितवायलोत्प्रेक्षणात् अतिवाङ्मके
 स्थितः इत्यर्थः ।

(२०७) सारमयेषु—दृढेषु, केशपतनाभावात् इति भावः, शिरोरुहेषु—
 केशेषु, शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकराः,—किरणचयाः, तद्वत् सिता—
 श्वला काशस्तवकनीकाशा इत्यर्थः, सरला—अकुटिला, शिरोरुहसटा—

सैहीमिव (२०८) निष्कपटपराक्रमसरचितां सङ्क्रान्तो जीव-
न्नेव जातिम्, (२०९) अपरस्वामिसुखदर्शनमहापातकपरि-
जिहीर्षया इव भ्रूयुगलेन (२१०) वलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा
स्यगितदृष्टिः, (२११) धवलस्थलगुञ्जापिच्छप्रच्छादितकपोल-
भागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम् अकालेऽपि
(२१२) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन,

शिरस्यजटा नियतेऽस्या इति तथोक्ता, सैहीमिव—सिद्धस्य इय सैही ताम् इव,
सिंहसम्बन्धिनीमित्यर्थः ।

(२०८) निष्कपटेति ।—निष्कपटः,—कापट्यरहितः, यथार्थ इति भावः,
यः पराक्रमः,—शौर्यं, तस्मिन् रसेन—अनुरागेण, रचिता—निर्मिता ता, जाति—
सिंहत्वमित्यर्थः, जीवन्नेव—प्राणन् एव इत्यर्थः, सङ्क्रान्तः,—अधिगत । केशरोपम-
केशकलापेन सिंहनिम्नमतया च साक्षात् सिंह इव विराजमान इत्युक्तेऽपि ।

(२०९) अपरेति ।—अपरः,—अन्यः, प्रभाकरबर्द्धनवंश्यादिति भावः, स्वामी
—प्रभुः, तस्य सुखदर्शन—मुखानलीकनसेन, महत्—घोरं, पावक—पाप, तस्य
परिजिहीर्षयेन—तत्परिहर्तुमिच्छन् इवेत्यर्थः ।

(२१०) वलितेति ।—वलित—वलियुक्तम्, आकुञ्चितमिति भावः, शिथिलं
—श्लथीभनत्, प्रलम्ब—लम्बमान, चर्म—त्वक् यस्य तथाभूतेन । स्यगितदृष्टिः,—
आहतनेवः, अतीव प्रमुक्त लीलचर्मा च इति भावः ।

(२११) धनलेति ।—धनला—शुभा, स्थूला—पीनरा, घना दीर्घा चेत्यर्थः, वा
गुञ्जा—उत्तरीष्ठस्थीपरि रोमराजि, “गौफ” इति बद्धभाषया प्रसिद्धा इति भावः, तस्याः
पिच्छ—पङ्क्तिः, परस्परा ना, तेन प्रच्छादितः,—आहतः, यः कपोलभागः,—गण्डदेशः,
तेन भास्वरेण—प्रदीप्तेन, मुखेनेत्यनेनावय । वमन्निव—उद्गिरन्निव । निम्नकालं
—पराक्रमप्रदग्गनोचितसमय, शरदारम्भमित्यस्य निम्नण, तव निजिगीषुभिः युद्ध-
याचा क्रियते इति शास्त्रात् । अकालेऽपि—असमयेऽपि, शरदारम्भस्य इति शेषः,
शरद्वृत्तिरिक्ते शीघ्रादिच्छतौ इति भावः ।

(२१२) विकाशीति ।—विकाशना—विकस्वरेण, काशकाननेन—पीट-
गलाग्वलणनिशे बनेन, काशाना भूयस्तया शरदि कुसुमानि विकसन्ति, विशदं—
धनलं, शरदारम्भ—शरत्कालागमम् । भीमेन—भीषणेन, [निमित्येष्वात् इति

नृतमपि (२१३) हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण
 द्योजयन् नाभिलस्त्रेण कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धीतासिधारा-
 जलपानवृषितैः इव विवृतवदनैः बृहद्भिः ब्रणविदरैः विपमित-
 विशालवक्त्राः, (२१४) निशितशस्त्रटङ्गकोटिकुट्टितबहुवृहद्गणाः
 क्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (२१५) सकलसमरविजयपर्व्वर्गण-

दुःख्या "भीमाद्ययोऽपादाने" (३।४।७४ पा०) इति भियः अपादाने नक्] काशः
 क्षसनयभगुञ्जाशीभितवदनेन शरद्विलासं जनयन्नित्यर्थः ।

(२१३) हृदयस्थितम्—अन्तर्वाचिनं, गुणावलिनिर्जितहृदयत्वादिति भावः,
 स्वामिनं—प्रशाकरवदनमिति यावत्, सितचामरेण—श्वेतवालव्यजनेन, सितच्छत्र-
 पानरादीनां सम्राडुचितीपकरणत्वादिति भावः । नाभिलस्त्रेण—नाभिशेपयन्त्र-
 श्वितस्त्रिणा, कूर्चकलापेन—गुणानुचयेन, ("कूर्चमन्दी भुवोर्मध्ये कठिनप्रशुक्तैतव" इति
 स्मिादनी) । परिणामेऽपि—वारुकेऽपि, धीतेति ।—धीता—विशोधिता, प्राणिता
 इति भावः, असिधारा—सुदृश्य निशितसुखम् एव, जलं—मलिनं, तस्य पानाय
 श्रयिताः,—पिपानाऽऽकुलाः तैरिव, विवृतवदनैः,—व्याप्तसुखैः, ब्रणविदरैः,—शत्रु-
 इतशस्त्रहतस्फोटैः, ("विदरः स्फुटनं भिदा" इत्यमरः) विपमितम्—उन्नतानतं,
 चन्द्रुरमित्यर्थः, विशालं—विस्तृतं, वक्त्रं,—उरःस्थलं यस्य तथाभूतः । आनाभि-
 स्त्रास्त्रयन्तस्सुशानेन सुशोभितकायस्य सेनापतेः विशाले वक्त्रे प्राक् पतादशित-
 श्वदधाराचिह्नशतः एवमनुमायते यत् सङ्ग्रामे शत्रुभिः कृतैः उरःक्षतैः पिपासितैः
 ऋद्धिः जलपानार्थं विवृतमुखैः अथापि स्थीयते इति समुदितार्थः, असौ सङ्ग्रामशत-
 श्विजयो आसीत्, तथा आनाभिश्चेतस्सुशूलः वारुकेऽपि अनिर्वापितरणात्साहस्य भवति
 इति भावः । इह धीतासिधारायां जलस्यैव केवलं रूपणात् निरुधः रूपकम् इत्यल्-
 प्पारान्तरित्यस्त्रेण उवाचाया चसत्कृत्यातशयः प्रतिपादितः इति सङ्क्षेपः ।

(२१४) निशितेति ।—निशितानि—तीक्ष्णानि, शरत्वाण्येव—आयुधान्येव, टङ्गाः,
 —पापाण्यद्वारास्त्रनिर्गमाः, तेषां कोटिसिः,—कोलैः, अग्नेः इत्यर्थः, ("कोणस्तु स्त्रियः
 प्राख्यत्रिकोटयः" इत्यमरः) कुट्टितानि—दलितानि, बहुनि—अनेकानि, तद्धन्ति—
 आयतानि इत्यर्थः, ब्रणानि एव—क्षतानि एव, अक्षरपङ्क्तयः,—वर्णावलयः,
 प्राभिनिरन्तरतया—व्याप्ताङ्गतया इत्यर्थः ।

(२१५) सकलैति ।—सकलैषु—सर्वेषु, समरेषु—सङ्ग्रामेषु, विजया .
 पक्ष—जयलाभा एव, पर्व्वणि—क्षणाः, उत्सवाः इत्यर्थः, ("तिथिभेदे क्षणे पर्व्व

नाम् इव कुर्वन्, पूर्वपर्वत इव पादचारी, (२१६) विविध-
वीररसवृत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन् इव,
(२१७) प्रतिपक्षपणातिनिर्वन्धेन परशुराममपि शिचयन्
इव, (२१८) अबधमणेन अनादरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दर-

इत्यमर') तेषाम्, यद्वा—सकलसमरनिजयाना पर्वभिः,—ग्रन्थिभिः, अङ्गलि-
ग्रन्थिभिरित्यत्र व्रणग्रन्थिभिरिति भावः, गणनामिन—सङ्ग्रहानामिव, बहुसमरनिजयो
इति भावः । पूर्वपर्व- इव—उदयगिरिः इव, पादचारी—चरणसखरणशीलः,
अत्युन्नतकायत्वात् तदानामिव उ तत्वाच्चेति भावः, पूर्वपर्वतोऽपि बहुभिः पादैः,—
प्रत्यन्तपर्वते, चरति—भुव समाप्तस्य तिष्ठति इत्यर्थः, (“पादाः प्रत्यन्तपर्वता” इत्यमर') ।

(२१६) विविधेति ।—विविधाना—बहुप्रकाराणां, वीररसानाम्—उमाह-
स्याधिभावानाम् उत्तमप्रकृतिकसमास्वाद्यमानवस्तुनिशिषाणां, प्रकारभेदेन बहु-
सिद्धान्यापनाभीक्षिततया अत्र रसनहुत्कीर्तिः न दीपाय इत्यनभातव्यम्, यद्वा—विनिधेन
—नानाप्रकारेण, वीररसस्य ; पक्षे,—विनिधाः,—अनेके, वीराः,—भीमद्रीणादयः शराः
तेषां, तथा रसस्य च—युद्धानुरागस्य च, वृत्तान्तेन—प्रक्रियया, अनुष्ठानेनेत्यर्थः,
प्रस्तानेन च, विवरणेन च इत्यर्थः, (“वृत्तान्तः प्रक्रियाया स्यात् कृत्स्नवार्त्ताप्रभेदयो ।
प्रस्ताने..... ॥” इति मेदिनी) रामणीयक—रामणीयत्व तेन कारणेन । लघयन्निब—
लघूकुर्वन्निब, महाभारतवर्णितवीररसादपि अधिकवीरकर्मोन्हायीति भावः ।

(२१७) प्रतिपक्षेति ।—प्रतिपक्षाणां—शत्रूणां, क्षपणे—संहारे, अतिनिर्वन्धेन
—अत्याग्रहेण, परशुराम—परशुधारी रामः तं, भार्गवमित्यर्थः, [“शाकपाधिनान्
सिद्धये उत्तरपदलोपखीपसङ्ग्रहानम्” (ना०) इति समासः] शिचयन्—उपदिशन्,
परशुरामस्यापि शत्रुनिर्व्यातनात्याग्रहनिषये आचार्यकर्म कुर्वन् इत्यर्थः, अत्रायमाशयः,
—तथा हि, भी' शत्रुनन्दन । त्वमेकविंशतिवारं चत्रियान् हत्वाऽपि तान निःशेषान्
कर्तुं नाशक्नोः, तेन हि तत्र तवैव रणकर्मणि अनभिज्ञता प्रतिभाति, अहं यथा समूलघातं
कृणुं निनाशयामि, तत् दृष्ट्वा अस्मत्तः शत्रूणां समूलोन्मूलनकौशलं शिचयतु भवान्
इति वदन् इवेति ।

(२१८) अबधमणेनेति—अबधमणम्—अङ्घ्रिः अशु वा भमणं, समुद्रयात्रा इत्यर्थं
पुडार्थं साङ्गामिकपीतमारुह्य दीपान्तरस्थशासनाय इति भावः, जलदस्युक्तकठोरोत्पात-
मध्यममाय वा इत्याशयः, जले पुनः पुन, आबत्तनञ्च तेन, जना रिति ।—अनादरेण—

मपि मन्दयन् इव, (२१८) बाहिनीनायकमर्यादाऽनु-
वर्तनेन अश्लोधिमपि अभिभवन् इव, (२२०) स्यैर्य-
कार्कश्योन्नतिभिः अचलानपि क्लेषयन् इव, (२२१) सहज-
प्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्वन्निव,

अबहेलीन, यत् श्रीसमाकर्षण—श्रिया,—राजलक्ष्याः, कमलायत्र, समाकर्षण—
बलादायत्तीकरण, समुद्धरणञ्च, शत्रुभ्य समुद्राञ्च इति भावः, तेन विस्मयः,—
निलसितं यत् तेन, मन्दर—मन्दरगिरि, समुद्रमन्यनदण्डभूतमिति भावः, मन्दयन्
—लघयन्, मन्दरगिरिः असकृदेव अपु परिभ्रम्य एता श्रियं समाजहार, असौ पुनः
सकृत् तथा कृत्वा वहना राजा श्रिय समाजहार इति भावः। अन्यस्य श्रिये
हर । सम्भवेऽपि श्रीरिव श्री हता इति विस्वप्रतिविस्वभाववोधात् अस्मिन् इत्युसम्बन्धरूपा
निदर्शना, उपमानाध.करणात् तस्मादपि स्त्रीत्वार्थप्रतीतिश्च व्यतिरेकालङ्कारश्च,
इत्येतयो साङ्ग्यम् ।

(२१८) बाहिनीति ।—बाहिनीना—सेनाना, तरङ्गिणीनाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः,
(“बाहिनी स्यात् तरङ्गिण्या सेना-सेन्यप्रभेदयो.” इति सेदिनी) नायकमर्यादा—पति-
सन्मानना, सेनापतित्व सरित्पतित्वञ्च इति यावत्, तस्या अनुवर्तनेन—अनुगमनेन, अश्लोधिं
—सागरमपि, अभिभवन्निव—जयन्निव, नदीना परिमिततया सेनानान्तु अपरिमिततयेति
भावः. ; यदा,—नदीना प्रत्यक्प्रस्थानशक्त्यभावात्, सेनाना यथेप्सित यत्र तत्र प्रस्थान-
शक्तिसत्त्वेन इत्याशय । अत्र सरित्पतित्व स्वस्याधिक्यप्रतिप दनात् पूर्ववत् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२२०) स्यैर्येति ।—स्यैर्यं—सङ्ग्रामादपरानर्चितमित्यर्थः, एकवाक्यायित्वञ्च,
कार्कश्यं—काठिन्यम्, अङ्गस्येति भावः, उभयत्रापि समानम्; यदा—कार्कश्यं—
शत्रौ निर्द्वयत्वम्, उन्नतिः,—उच्छ्रायः तासि, अचलानपि—पर्वतानपि, क्लेषयन्निव
—लज्जयन्निव । अचलादपि स्यैर्यदिमानासीत् इति व्यतिरेकः ।

(२२१) सहजेति ।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रचण्डस्य—उग्रस्य, तेजःप्रसरस्य
—तेजसा—प्रभावाणा, प्रसरस्य—निसारस्य, परिस्फुरणेन—उद्योतेन, तृणीकुर्वन्निव—
तुच्छीकुर्वन्निव, सन्निवुः तेजसा प्रसरः दिवा एव, अस्य तु रात्रिन्दिबमपि इति
स्वतेजसामधिककालिनात्वमेव तृणीकरणे हेतुरिति भावः, यदा,—तत्र दाहिका-
शक्तेरेवाधिक्यप्रतीतिः, इह तु दाहिकीज्जीविकयोरुभयोरपि समानीत्वार्थवत्त्वम् इत्यातिशय
विस्पष्टमेव ।

- (२२२) ईश्वरभारोद्बहनपृष्टपृष्ठतया हरवृषभमपि हसन्निव,
 (२२३) अरणिः अमर्षाग्नेः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य, मदो मदस्य,
 विसर्पी दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषुतायाः, उच्छसितम्
 उल्लाहस्य, अङ्गुशो दुर्मदानां, नागदमनो दुष्टभोगिनां,
 (२२४) विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुः वीरगोष्ठीनां,

(२२२) ईश्वरेति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, स्वामिनस्य, [“अग्नीतेराशुकर्मणि
 ऋट् च” (उ० ४ पा० ५७ सू०) इति ऋट् । तत्रैव “चकारादुपधाया ईत्वम्” इति
 ज्ञेयम्, आश्वरदावर्थकत्वे एवेतत्, ईष्टे प्रभवति इत्यर्थकत्वे तु आदादिकस्य ईङ्गोः
 कर्त्तरि ऋचि “ईश्वर” इति पद सिध्यति, तथा च सू०,—“स्थेशभासपिसकासो ऋच्”
 (३। २। १७५ पा०) इति] भारोद्बहनेन—पृष्टस्योपरि आरोपणरूपेण, आदेशपालन-
 रूपेण च इत्यर्थं, पृष्ट—दर्लित, निगतरोन्मत्तकमित्यर्थं, पृष्ट—पञ्चादेश यस्य तथाभूतः,
 तस्य भावः तत्ता तथा, काँ च्चुष लोके पृष्टपृष्टः कथ्यते, हरवृषभ—शङ्करवृषभ, हसन्निव
 —अबजानन्निव, हरवृषभस्य भारोद्बहनेन पृष्टस्य पृष्टत्वम्, अस्य तु स्वामिभारोद्बहनेन
 न तथेति हासहेतुरिति भावः, यत्न—तत्र वनवासिन ि गगिणश्च लघुभारिण पृष्ट पृष्ट,
 इह साम्राज्यरक्षातन्त्रभारोऽपि अकिञ्चित्करः इति परिहासे निगूढ कारणम् इत्याशयः ।

(२२३) अमर्षाग्नेः—क्रोधानलस्य, अरणिः,—अग्निमन्यनदारु, (“निर्मन्थ्य-
 दारुणि त्वरिर्हृद्यो.” इत्यमरः) घर्षणमात्रेणैव परिश्रितो यथा अग्निरुत्पद्यते, तथा
 स्वल्पेनैव शत्रुकृतविमर्हेन स्य क्रोधप्रदीतिः भवति इत्यर्थं, परिभवासहिष्कारिति भावः ।
 ऐश्वर्यं—विभूतिभूतः सर्वस्वमिति भावः, महाशूर इति निष्कर्षः । मदस्य,—गर्वस्य,
 मदः,—गर्वं, अभिमानी इत्यर्थं, महाजिज्ञीषीति भावः । विसर्पः,—प्रसरः ।
 हठस्य—साहसस्य, हृदयं—बन्धुस्थल, सततमुक्ताहसमन्वितः निर्भीकश्च इत्यर्थः ।
 जिगीषुतायाः,—शत्रुविजयाभिलाषस्य, शत्रुमनिर्जित्य अपराहत्त इति यावत् ।
 उच्छसितम्—जीवितं, महोक्ताहीन्यर्थः । दुर्मदानां—दर्विनीतानामित्यर्थः, सत्तगजानाञ्च,
 अङ्गुशः,—दृष्टिः, दमनकारकास्त्रविशेष इत्यर्थः, दुर्जनशास्ता इति यावत् ।
 दुष्टभोगिनां—दुष्टानां राज्ञां, क्रूरसर्पाणाञ्च, नागदमनः,—गजसर्पः, प्रसक्तवृषति-
 शासनी वा, गरुडश्च ।

(२२४) वरमनुष्यतायाः,—श्रेष्ठमानुषत्वस्य, विराम—पराकाष्ठेचर्यः,
 औदार्यादिगुणवत्त्वादिति भावः । वीरगोष्ठीनां—शूरसमाजानां, सबबीरवरेण्य

तुला शौर्यशालिनां, सीमान्तदृशा शस्त्रग्रामस्य, निर्वेढां प्रौढवादानं, (२२५) संस्तम्भयिता भग्नानां, पारगः प्रतिज्ञायाः, मर्मज्ञो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटहः समरायिनां, सन्निधौ एव समुपविष्टः सिंहनादनामा खरेण एव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण (२२६) सुभटानां समररसम् आनयन् विज्ञापितवान्,—

“देव । (२२७) न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम्

इति यावत् । तुला—उपमा, महावीराणां सङ्ग्रामे प्रायः सर्वत्रयकीर्तितनासा इति भावः । शस्त्रग्रामस्य—आयुधसमुहस्य, सीमान्तदृशा—पारदर्शी, सर्वशस्त्रकीर्तिद इत्यर्थः । प्रौढवादानां—प्रगल्भवचनानां, शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः, निर्वेढा—निर्बाहकः, समुचिनप्रतिकारक इत्यर्थः ।

(२२५) भग्नानां—शत्रुभयात् पराजयितानां, संस्तम्भयिता—नाशयिता । प्रतिज्ञायाः,—शपथस्य, पारगः,—पारगानी, अवन्धप्रतिज्ञ इति भावः । महाविग्रहाणां—महता मङ्गलाणां, रश्मिनाः,—सारवित्, कदा केन विधिना सङ्ग्रामे कृते अवश्यमेव जयो भवेत् इत्यादिनिर्धारणे कुशलः, परपक्षच्छिद्रोद्घाटननिपुणश्चेति भावः । आघोषणापटहः,—पुङ्गवात्वाया ताड्यमानवाद्यविशेष इत्यर्थः, युद्धोत्पाहवर्द्धक इति भावः, यथा आघोषणापटहः समरोत्साहमुद्धीपयति, तथा अयमपीति भावः । सन्निधौ एव—हृषे निक्षेपेवेत्यर्थः । दुन्दुभीतिः—दुन्दुभिः—भेरी, तस्य घोषः,—शब्दः, तद्वत् गम्भीरः,—गम्भीर तेन, प्रगल्भाहतभेरीघोरसन्द्वस्वसमेन इत्यर्थः ।

(२२६) सुभटानां—सुयोद्धृणां, समररसम्—सङ्ग्रामोत्साहः, आनयन्—जनयन्, उद्धीपकवाक्यैर्बर्हयन् इत्यर्थः ।

(२२७) न क्वचिदिति ।—न क्वचित्—कुत्रापि, कृताश्रयया—चापल्यात् चिरं कुत्रापि अतिष्ठन्त्याऽपि कियत्कालमाश्रयन्त्या इत्यर्थः, अन्यत्र,—काककुलायादपरत्र कुत्रापि अनाश्रितया इत्यर्थः, मलिनया—पापया इत्यर्थः, कृताश्रयया इत्यर्थश्च । मलिनतराः,—अतिदुष्प्राशया इत्यर्थः, अतिक्रमवर्णा इत्यर्थश्च कापुरुषाः,—न चपुरुषाः, हतलक्ष्म्या—दुष्ट्या श्रिया, विप्रलभ्यमान—प्रता साणम् ॥

आत्मानं न चेतयन्ते । (२२८) श्रियो हि दोषान्
अन्वतादयः कामला विकाराः । (२२९) कृत्रच्छायान्तरित-
खयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु
वराकः, येन अतिभीरुतया नित्यपराङ्मुखेण न तु दृष्टानि एव

चेतयन्ते—अवबोधयन्ते, [ज्ञानार्थकतया चेतने णिचि अणिकर्तुं आत्मन कर्मत्वं
ज्ञेयम्] कीकिलया प्रसवानन्तरमेव निजशावका काकोीडे संस्थात् ताभिः पेष्यन्ते,
काक्यः अपि वर्षसाभ्यात् स्वशावकधिया तान् पालयन्ति, अतस्तेषां परैः प्रतिपाल-
नात् परभृदिति सज्ञा समजनि । तत जाते तु उड्डग्नसामर्थ्ये शावका तत्समाजा-
दपस्य स्वसमा सङ्गच्छन्ते, इत्य काकीन कीकिलया निप्रलभ्यत्व तो प्रतिज्ञमेव ।

(२२८) कस्मात् तान् हतलक्ष्मीर्विप्रलभते ? इत्याह, श्रिय इति ।—श्रिय,—
लक्ष्म्या, दोषान्त्वतादयः,—दोषैः,—कुपुरुषानुरागादिभिः वातादिभिश्च इति व्यज्यते,
अन्वतादयः,—अन्वता एव आदिर्येषां ते, सदसत्कार्यानात्तचनादय इति यावत्,
दृष्टिहीनत्वादयश्च इति व्यज्यते, कामला,—कमलसम्बन्धिन, कमलात् आगता वा,
विकारा—संस्थाः कमलालयत्वान् निजतकमलबासेन आश्रयदोषात् जाता रोगा
इत्यर्थ, “कामला” इति प्रसिद्धा पाण्डुरोगभेदजा इत्यपि व्यज्यते, तस्मिन् रोगे जाते
सति रूग्णश्च शङ्गादौ पीतत्वादिज्ञानम् अन्वतादयश्च दोषा जायन्ते, कमलस्य यथा
दोषा—रात्रौ, [अन्ययमेतत्, “दोषा रात्रौ च तन्मुखे” इति अन्ययवर्गे मेदिनी]
अन्वतादय—सूर्यस्यास्तमनात् सङ्घोचादय विकारा जा न्ते, तथा लक्ष्म्या अपि
तन्निभासात् समजायन्त दोषान्त्वतादय,—दोषा एव अन्वतादय—सत्पुरुषासत्पुरुषयो-
र्विचारात्तन्त्वस् इति भाव ।

(२२९) कृत्रेति ।—कृत्रस्य—आतपतस्य, कायया—आतपप्रतिपक्षभूतया,
अनातपेनेत्यर्थ, अन्तरित,—व्यवहित तिरस्कृती वा, कृत्रावरितदर्शनत्वात् इति भाव,
रवि,—सूर्यैः तथोक्ता [“अच इ” (उ० ४ पा० १३८ सू०) इति गत्यर्थकरुधाताः
इ’] जडधिय,—मूर्खा, लक्ष्मीमदमत्तं ग्रा इष्टानिष्टानभिज्ञा, इति भाव, तेजस्विनं
—प्रतापवन्तम्, अन्यम्—अपरं पुरुष, विस्मरन्ति—न चिन्तयन्ति, न पश्यन्तीति भाव,
आत्मानमेव एकमात्र तेजस्विन मन्यन्ते, नान्य कामपि, कृत्रेण महाप्रभावंतुर् किरणानामपि
तिरस्कारणात्, कोऽन्वेषा कथाप्रसङ्ग इति तात्पर्यम्, एवम् अनुश्रूयते यथा,—
घनाच्छन्नदृष्टि अर्कमपि घनाच्छन्नमिति मन्यते । वराकः,—तपस्वी, दुर्बलप्रकृतिः
इति यावत् । येन—वरा ण, गौडन्नरण जडधियेत्यर्थ, । नित्यपराङ्मुखेण—

(२३०) सर्वातिशयिशौर्यातिशयश्वयथुकपिलकपोलपुलक-
पल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां सुखानि । नासौ
तपस्वी ज्ञानाति एवं, यथा (२३१) अभिचारा इव विप्रकृताः
सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः । जलेऽपि
ज्वलन्ति ताडिताः तेजस्विनः । (२३२) सकलवीरगोष्ठी-
वाह्यस्य तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं

नियतविमुखिन, साहसकर्मणि कदाऽप्यप्रवृत्तत्वेन युद्धारम्भे एव रणक्षेत्रात् प्रदर्शितपृष्ठेन
इति भावः, न तु दृष्टानि—अवलीकितानि, द्रष्टुं पारितानि इत्यर्थः ।

(२३०) सर्वेति ।—सर्वातिशयिना—सर्वपरिभाविणा, शौर्यातिशयेन—परा-
क्रमाधिक्येन, श्वयथुः,—स्फीतिः, वर्द्धनमित्यर्थः, विकाश इति यावत्, देवस्य
राज्यवर्द्धनस्य महावीराणां वा इति भावः येषु तथाविधाः, कपिलाः,—आरक्षाय,
ये कपीलाः,—गण्डदेशाः, तेषां पुलकेन—रोमहर्षेण, अप्रतिहतात्मशक्तिसमुत्कर्ष-
श्रुतिसुखीदयात् इति भावः, पल्लवितः,—विसृतः, प्रकटीभूतो वा, कोपानलः,—
क्रोधवह्निः येषु तानि । तेजस्विनां—महातेजसां, अस्मत्प्रभूणामिति विजिगीषु-
नृपाणां वा इति भावः ।

(२३१) अभिचारा इव—आथर्वणा मारणादयो विधय इव, विप्रकृताः,—
निहताः, अवमानिताः इति यावत्, (“निहतः स्याद्विप्रकृतः” इत्यमरः) विप्रैः,—
ब्राह्मणैः, कृताश्च, मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, महावीरा इत्यर्थः, [“अस्मायामेधासज्जी
विनिः” (५२।१।२१ पा०) इति विनिप्रत्ययः] सद्यः,—अचिरादेव इत्यर्थः,
सकलकुलप्रलयं—सर्ववंशविनाशम्, उपहरन्ति—उपायनीकुर्वन्ति, जनयन्तीति यावत् ।
जलेऽपि—सलिलेऽपि, आत्मसम्भूतेऽपीति भावः, “आकाशाहायुः वायोरग्निः अग्नेरापः
अद्भ्यः पृथिवी” इति स्मरणात्, जडेऽपि च, ताडिताः,—वैद्युताः, प्रहताश्च, तेजस्विनः
—अग्रयः, प्रतापवन्तश्च । अत्र मनस्विभिः तेजस्विभिश्च समं सकलकुलप्रलयजननञ्ज्वलन-
त्वादिधर्मैः स्वस्य विस्वप्रतिविम्बभावबोधात् दृष्टान्तालङ्कारः ; “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(२३२) सकलेति ।—सकलानां—कृत्स्नानां, वीराणां—शूराणां, गोष्ठी—
समाजः, तस्याः वाह्यः,—वह्निष्कृतः, ततो निष्कासित इत्यर्थः तस्य, कापुरुषतादि-
दोषैः वीरसमाजेषु अगण्यस्य इति भावः, गोष्ठीवाह्यश्च अनुपासितवृद्धत्वात् धर्म्यं
न जानाति, अतस्तस्य तथाभूतस्य निरयोचितनिर्दं कर्म युज्यते इति सङ्गतिः ;

कर्म । (२३३) मनस्विनां हि प्रधानप्रधानधने धनुषि प्रिय-
माणे, सति च कमलाकलहंसीकेलिकुवलयकानने कृपाणे,
कृपाणोपायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य ; किं
पुनः ईदृशाः ? (२३४) येषाञ्च धात्रा धरित्रीं त्रातुं नियुक्ताः

तस्य—गौडार्धपस्य, अनुत्तरेति ।—नास्ति उत्तारः,—उद्धारः यस्मात् तादृशे, निरये
—नरके, निपातः,—निपतन, तत्र तस्य वा निपुण—समर्थम्, उचितमित्यर्थः, इदं—
निश्रसहजनरूप, कर्म उचित—सदृश, “मिचद्रोही कृतज्ञश्च च निश्रासघातकाः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावन्नृदिनाकरौ ॥” इत्युक्तेः । उपाय कूटप्रयोगेण महाराज-
राज्यवर्द्धनस्य निश्रसन नीरसहृदयकृतस्य गौडाधमस्वैभानुरूपम्, इति तस्य सामाजिकसद्भात्
बहिर्भावं एव तथानिधानुष्ठाने हेतु, इति पूर्वपदार्थस्य हेतुभूततया निर्देशात् पदार्थहेतुर्न
कान्यलिङ्गम् इति ज्ञेयम् ।

(२३३) मनस्विना—वीराणा, हि इहानुधारेणोऽर्थे, प्रधानेति ।—प्रधानस्य
—युद्धस्य, (“युद्धमायोधनं जन्मं प्रधानं प्रविदारणम्” इत्यमरः) प्रधानं
—श्रेष्ठ, धन—महामूल्यवस्तु, साधनमिति भावः तस्मिन्, धनुषि—काम्युक्ते,
प्रियमाणे—श्रेष्ठमाणे । कमलिति ।—कमला—लक्ष्मीरेव, कलहसी—राजहसी,
कमलायां कलहस्याथ उभयोरेव कुबलयनसञ्चारित्वेनाभेदारीपात् रूपकालङ्कारः ;
नृपश्रेष्ठमहिषी वा, (“कलहसस्तु कादम्बे राजहसी नृपीक्ष्मे” इति भेदिनी) तस्याः
केलिः,—श्रीडा यत्र तादृश, कुबलयकानन—नीलीत्वलवन तस्मिन्, तदाभूते इत्यर्थः,
निश्रिताना कृपाणाना नीलीज्वलप्रभात्वादिति भावः, कृपाणे—करवाले, सति च
—विद्यमाने च, प्रियमाणे इत्यनुपद्रेणान्वयी वा, तेन प्रियमाणे सतीत्यर्थः, वीराणा
कृपाणे एव कमला प्रतिबसतीति भावः, श्रीसमुत्थानस्य—लक्ष्मीसमाहरणस्य, पयोधि-
मथनप्रभृतयोऽपि—मन्दरगिरिणा चीरसागरबिलोडनादयोऽपि, कृपाणोपाया,—
दीनचेष्टा, कापुरुषाचारा इति भावः । एतेन चीरसागरबिलोडनचेष्टा तु हृद्यैव, पौरुषमेव
लक्ष्मीलामे हेतु, इति पौरुषस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते ।
ईदृशा,—निश्रसहजननादयः इत्यर्थः, किं पुनः ?—दीनोपाया इति किं वक्तव्यम् ?
इत्यर्थः, निश्रासहन्तृत्वादयः कापुरुषाचारा एवेति भावः ।

(२३४) येषा—मनस्विना वीराणामित्यर्थः, [सम्बन्धविबक्षया षष्ठी] धात्रा
—ब्रह्मणा, धरित्री—पृथिवी, त्रातुं—रक्षितुं, नियुक्ताः,—आदिष्टा इत्यर्थः, गिरिणां

स्वयम् असमर्था इव (२३५) कुलिशकर्कशभुजपरिघ-
प्रहरणहेतोः उद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि, ते कथमिदं
बाहुशालिनो मनसाऽपि विमलयशोवान्भवा ध्यायेयुः
अकार्यम् ? (२३६) सर्वग्रहाभिभवभास्वराणां हि
सुभटकराणाम् अग्रतो दिग्ग्रहणे पङ्कवः पतङ्गकराः ।

गीवसज्जलादिति भावः असमर्था इव—शून्यमा इव, अशक्तत्वादिति भावः ।
[“असमर्था इव” इत्यत्र “असमर्था एव” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) गिरयः,—पर्वता अपि, अचेतनप्रस्तरमया अपीति भावः, कुलि-
शेति ।—कुलिशवत्—बज्रवत्, कर्कशः,—कठिनः, भुजः,—बाहुः, तत्र यत् परिघप्रहरणं
—मुद्गरास्त, तस्य हेतुः,—तन्निमित्त, परिघनिर्घाणार्थमित्यर्थः, लोहानि—तदाख्यधातु-
विशेषान्, उद्गिरन्ति—उडमन्ति, प्रसूयन्ते इति यावत्, बाहुशालिनः,—प्रशस्तबाहवः,
भुजनीर्थ्यसमन्विता इत्यर्थः, विमलति ।—विमलानि—शुभाणि, यशसि—कीर्तय एव,
वान्भवाः,—मित्राणि येषा तथाभूताः, पूतयशोधना इत्यर्थः, ते—येषामर्थे अचेतना बाहु-
निरहिता गिरयोऽपि लोहान्युद्गीर्य धर्मानुसारेण पृथिवी तात सहायका कुन्वन्ति, तादृशा
राजान इत्यर्थः, गिरीणां परिघप्रहरणार्थोद्गिरणासम्बन्धेऽपि इह सम्बन्धः प्रतिपादितः
इत्यतिशयोक्तिः असमर्थत्वरूपगुणोत्प्रेक्षाऽङ्गम् ; कथमिदं—किमर्थमित्यर्थः, मनसाऽपि
—चेतसाऽपि, किं पुनर्बाहिरनुष्ठानेनेति भावः, अकार्यम्—दुष्कार्यं, ध्यायेयुः ?—
चिन्तयेयुः ? नैनं कदाऽपि चिन्तयन्ति इत्यर्थः, येषा किञ्चिदपि बाहुवलमस्ति, ते
मनसाऽपि न एतादृशं गृह्णन्तिमाचरन्तीति भावः ।

(२३६) सर्वेति ।—सर्वस्य—सकलवस्तुनः, ग्रहाभिभवः,—ग्रहः,—वलात्
ग्रहणमेव, अभिभवः,—तिरस्कारः, न स्वामिनामिति भावः, पत्वे—सर्वे ग्रहाः,—चन्द्रा-
दयः, तेषामभिभवः,—सहता तेजसा विज्ञानताजननरूपतिरस्कारः, तेन भास्व-
राणां—दीप्यमानानाम् ; भास्वराः,—उज्ज्वलान्, इति लिङ्गनिपरिणामेन “पतङ्ग-
करा इत्यत्र योजनीयम् ; सुभटकराणां—बौरवाहनाम्, अग्रतः,—पुरतः, पतङ्ग-
कराः,—तूर्य्यकिरणाः, (“पतङ्गौ पक्षि-तूर्य्यौ च” इत्यमरः) कराः—हस्ताश्च इति ध्वनि,
दिग्ग्रहणे—दिशोः,—पूर्वपश्चिमात्मिकयोः दिशोः, ग्रहणे—ज्ञाने, अनलम्बने वा, प नः,
—अचला दगनीभाक्षमा, दिग्ग्रहणासमर्था वा इत्यर्थः ; तासा स्त्रीत्वेन मत्ता-
कीरसङ्घर्षाशङ्कयेति ध्वनितम्, यदा मत्तानोरा अस्ताणां ऋषिभिः गगनमाच्छादयन्ति,

(२३७) महामहिषशृङ्गतरङ्गभङ्गभङ्गुवभीषणान्तराला लोक-
प्रवादमात्रेण दक्षिणाशा, परमार्यतो भटभ्रुकुटिः अधिवासो
यमस्य । (२३८) चित्रञ्च यत्, उन्मुक्तसिंहनादानां सहसा साहस-
रसरोभाञ्चकण्टकनिकारेण सह न निर्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु ।

तदा सर्वा दिश समा एव इति सत्वा का दिशमाशयेदिति, दिग्बधूनायकः सुभटः
समाक्रामेत् चेत् अत्याहित भवेत् इत्याशङ्कया वा चिन्ताकुलाः सूर्यरश्मयो भवन्तीति
भान , यदा,—वीरवाहन एव दिशा चतुर्णां ग्रहणे निरायासं समर्थाः, न तु
पतङ्गस्य—अग्निकोटनिशेषस्येव, अतितुच्छस्येति भावः, पतङ्गस्य—सूर्यस्य,
करा,—हस्ता इति यावत्, तेषा पूर्वपश्चिमयोर्द्वयोरेव दिशो. निशेषतः
ग्रहणादिति भावः, यदा,—पतङ्गस्य—“जीनाकी पोका” इति नङ्गभाषया प्रसिद्धस्य
श्वर्यं ताव्यकौटनिशेषस्य, कराः, अकारप्रक्षेपेण अपङ्गव, —प्रभानिकाशेऽप्यपरा-
भ्रान्त, बीरकररूपकरैः सर्वेषां सूर्यादियहाणामभिभवात्, एतेन वीराणां सर्व-
तेजोऽभिभानित्वं गौडाधिपस्यापि प्रकाशमानत्वञ्च ध्वनितम् । अतः पतङ्गकरादपि
वीरकरस्य आधिक्यप्रतीतिं व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२३७) महिति ।—महामहिषस्य—यमवाहनस्य इत्यर्थः यमस्य दक्षिण-
दिग्धिपतित्वात् इति भावः, शृङ्गयोः,—विपाणयो, तरङ्गभङ्गवत्—जम्बिच्छेद-
प्रत्, भङ्गुर—भङ्गिमत् कुटिल वा, बहुलपवतादिसत्त्वादिति भावः ; यदा,—
शृङ्गाभ्यां तरङ्गभङ्गवत् भङ्गुर, दर्पातिरेकशिरोनिधूननात् इति भावः, भीषण—
भयानकम्, अन्तराल—स्रष्ट यस्या. सा, दक्षिणाशा—दां णा दिक्, लोकप्रवाद-
मात्रेण—जनश्रुतिमात्रेण इति यावत्, यमस्य—हतान्तस्य, अधिवासः,—नसति.,
वासभूमिरित्यर्थः, परमार्यतः,—नस्तुत, भटभ्रुकुटिः,—भटस्य—योद्धृपुरुषस्य,
भ्रुकुटिः,—भ्रूमङ्गिरित्यर्थः, यमस्य अधिवास इति शेषः, तत्रैव सर्वदा प्रत्यक्षत्वेन
प्रतीयमानत्वात् इत्याशयः । यमस्य वासभूमि. दक्षिणा दिक् इति वचनन्तु प्रवादमात्र-
परतया अलोकमेव, परमाद्यतन्तु वीराणां सरोषभ्रूमङ्गिरेव यमावासभूमिः इति भट-
भ्रुकुटौ यमाधिनासासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

(२३८) चित्रञ्च—आश्चर्यञ्च । रणेषु—सङ्ग्रामेषु, सहसा—अकस्मादित्यर्थः,
उन्मुक्तसिंहनादानां—सिंहनादं कुर्वतामित्यर्थः, शूराणां—वीराणां, साहसिति ।
—साहसरसेन—बलसम्पाद्यकामेषु अतिप्रणयितया, (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं
दमेऽपि च” इति मेदिनी) द्वे रोमाञ्चाः,—रोमहर्षाः, भीषणकामसम्पादनादिति

द्वयमे च (२३९) चतुःसागरसम्भूतस्य भूतिसम्भारस्य
भाजनं प्रतिपक्षदाहि दारुणं बडवामुखं वा महापुरुषहृदयं
वा। (२४०) तेजस्विनः सकलान् अनवाप्य पयोराशि-
सहजस्य कुतो निवृत्तिः उष्णः ? (२४१) वृथावितत-
विपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्ता, विभर्त्ति यो भोगेन सृत्पिण्ड-

भानः, ते एव कण्टकानि—चुट्टशवनः, सूच्यग्रूपणि वा, तेषां निरकरः—समूहः
तेन, सटाः,—केसराः, सिंहानामिव इति भावः, न निर्व्यान्ति—न निर्गच्छन्ति ;
वीराणां रोमहृत्सिंहनादेनैव दुर्बलप्रकृतयः शवभो निधनं गच्छन्ति, परन्तु सिंहान्यूनाना-
मपि शूराणां सिंहानाम् इव केसरा यत् न विद्यन्ते इत्येव चित्तम् इति समुदितायः ।
वीरास्तु अकेसरा केसरिण एव, अतस्तदाक्रान्तानां रिपूणां कुतो जीवनाशा ? इति भावः ।

(२३९) चतुःसागर इति ।—चतुर्णां सागराणां—समुद्राणां समाहारः चतुः-
सागरम्, [अत्र “अकारान्तोत्तरपक्षे द्विगु स्त्रियामिष्टः” (वा०) इति न प्रवर्त्तते,
“पावाद्यन्तस्य न” (वा०) इति निषेधात् न ङीष्] तस्मान् तत्र वा, यद्वा,—
चत्वारः सागरा चतुःसागरा, तेषु तेषु वा सम्भूतस्य—समुत्पन्नस्य, भूतिसम्भारस्य
—भस्मनिचयस्य, बाडवानलनेजसा तत्रत्यनस्तुजातानां दग्धीभूतत्वात् इति भावः, रवादि-
सम्पत्समूहस्य च, (“भूि भस्मानि सम्पदि” इत्यमरः) भाजनं—स्थानम् । प्रतिपक्षा ।
—निरीधिना, जलानामित्यर्थः, अप्यिक्तापराख्यस्य बाडवानलस्य सलिलशोषकत्वात्,
शूराणाञ्च इत्यर्थः, दाहि—दाहकं, दारुणं—तीव्रं, बडवामुखं—अत्रामुखं,
तदुद्धृतत्वेनातिदेशात् बडवानल इत्यर्थः, महापुरुषहृदयं—महाऽनुभावचित्तं, चुट्टाशया
भौरवश्च न सम्पद्भाजनानि भवन्ति, अतः तादृशः गौडाधिपः अनश्वस्यम् अचिरादेन
विनङ्गति इत्याशयः ।

(२४०) तेजस्विन इति ।—पयोराशिसहजस्य—पयोराशौ—समुद्रे, सहजः,
—सत उत्पन्नः—स्य, समुद्रसदृशस्य च, गाम्भीर्यातिशयादिति भावः, तेजस्विनः,—
बडवानलस्य, वीरपुरुषस्य च, उष्णः,—तेजसः, प्रतापस्य च, सकलान्—कृत्स्नान्,
शतून्, दाह्यानि च शेषः, अनवाप्य—अनिर्जित्य इति यानत्, कुतो निवृत्तिः ?—
शान्तिः ? नैव कथमपि निवृत्तिभवेदित्यर्थः ।

(२४१) वृथेति ।—वृथा—निफलं यथा तथा, विततः,—विस्तृतः, विपुलः,—
महान्, फणाभारः,—फटासहस्रं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गा ।—नागानां, भर्ता—

मेव केवलम् । (२४२) अप्रतिहतशासनाक्रान्त्युपभोगसुखरसन्तु
रसायाः (२४३) दिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरवाहव एव
जानन्ति । (२४४) रविरिव उन्मुखपद्माकरगृहीतपाद-
पल्लवः सुखेन अखण्डिततेजा दिवसान् नयति शूरः ।

प्रसु, शिपाहि इत्यर्थ, पृथ्वीभारभारीति भाव, यः,—भुजङ्गाधिपतिः, भोगेन—
देहेन, फणमण्डलेन वा. (“भोग. सुखे स्वरादिभूतानहेश फण-काययो.” इत्यमरः)
केवल सृष्टिखण्डमेव—सृष्टिकाराश्रमेन, विभक्ति—घत्ते, केवल सृष्टिखण्डनहनार्थमेतादृक्
प्रयासी न तस्य उचित इत्यर्थः, शशाङ्कसदृशनि.सारसृष्टिखण्डमावधागिख्या पृथिव्याः
धारणार्थं तस्य सहस्रफणानर्हणशक्तीकार. हयैव, अतो भारस्यास्य परित्याग एव उचित
इति भावः ।

(२४२) रसायाः,—भुव, (“भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा निद्रधारा स्थिरा”
इत्यमर) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहतेन—प्रतिघातवर्जितेन, अनतिक्रमणीयेन इत्यर्थः,
शासनेन—आज्ञया, प्रतापेनेति यावत्, या आक्रान्ति,—आक्रमणं, प्रभावविस्तार
इत्यर्थ, तथा य उपभोग,—सन्भोग, तेन यः सुखरस,—सुखास्वाद. तम् ।

(२४३) दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जरस्य—दिग्गजस्य, करभारः,—शृङ्गाभोगः, तद्वत्
भास्वर,—दीप्यमानः, प्रकोष्ठः,—कूर्पर-मण्डिवन्धयोः ऋभ्यन्तरभाग येषा तथाभूताः,
(“प्रकोष्ठी मण्डिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) वीरवाहनः,—वीराणा—
—सुभटाना, वाहन,—भुजा एव, जानन्ति—अनुभवन्तीत्यर्थः, वीरभोग्या एव
नसुन्धरा, न तु शशाङ्कसदृशकापुरुषाः निमेषाङ्गमपि तदाधिनायकत्वेन रक्षणीयाः
इति भावः ।

(२४४) रविरिति ।—शूर,—वीरपुरुषः, रवि. इव—सूर्य इव, अखण्डित-
तेजाः,—अखण्डितम्—अप्रतिहत, तेजः,—प्रताप, ज्योतिश् यस्य तथाभूतः, अत
एव उन्मुखेति ।—उन्मुखया—उत्सुक्या, तत्प्रवणया इत्यर्थः, सानुरागयेति भावः,
पद्मया—लक्ष्म्या, करेण—हस्तेन, गृहीत,—संवितः, पादप्रतवः,—चरणकिसलयः,
अन्धव,—उन्मुखै—जडमुखै, पद्माकरैः,—कमलसमूहै, पद्मसरोभि. वा,
गृहीता,—स्वविकाशकत्वेन प्राप्ता इत्यर्थ, पादपल्लवा,—किरणसञ्चया यस्य तथा-
भूतः, दिवसान्—वासरान्, नयति—अतिवाहयति, प्रापयति च, करोतीत्यर्थः,
इवे. दिवसकारत्वात्, अखण्डिततेजसी वीरा भवाद्दृशा एव निर्भवं सुखेन स्यातुं

(२४५) कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो
द्विरात्रमपि निञ्जला लक्ष्मीः ? (२४६) अपरिमितयशःप्रकरवर्षी
विकासी वीरसः । (२४७) पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहताः पत्न्याः
प्रौरुषस्य । (२४८) शब्दविद्रुतद्विप्रन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य ।

योग्या., न भीरव कृतमहापराधाः गौडाधमा. इति भान., शशाङ्कस्य महद्वयं
समुपस्थितम् इति फलितम् ।

(२४५) कातरस्य—दीनस्य, भीतस्येत्यर्थः, कापुरुषस्य इति भान., शशिन इव
—चन्द्रस्य इव, हरिणहृदयस्य—हरिणस्य इव—तदाग्न्यपशीरिव इत्य निवेकाः
निच्युतस्य इव, अतिभीतस्येव इति ना भान, हरिणाणा भीरुत्व प्रसिद्ध लोके, हृदय—
मन यस्य तथाविधस्य, दुर्बलान्त कारणस्य इति यावत्, अन्यत्र,—हरिणः,—शृगः,
हृदये—उत्सङ्गे यस्य तथाभूतस्य, शृगलाञ्छनस्येत्यर्थ, पाण्डुरपृष्ठस्य पाण्डुर—
धनलं, पृष्ठम्—उपरिभाग, बहिःप्रदेश इति यानत् यस्य तथाभूतस्य, बहिर्निर्मलानभासस्य
किन्तु अन्तर्मलिनस्य अत एव निषगर्भस्य प्रयोमुखस्य इति भान., देशभाषया निर्लज्जस्येति
ना भावः, अन्यत्र,—शुभोपरिभाग, लक्ष्मी,—श्री. श्रीभा च द्विरात्रमपि—एकरात्रा-
दूर्ध्वमपीत्यर्थं निञ्जला—स्थायिनीत्यर्थं, कुत. ?—नैव इत्यर्थः यथा शशिन केवल
पौरुषमास्वामेव एकस्या रात्रौ शोभाऽतिशयः, न तु अन्यस्या त्रिषु, तथा कातरस्य
शूरहृदयस्य क्षणिका श्रीरिति भान., अतः शशाङ्कस्यापि लक्ष्मीश्चला भूता इति फलितम् ।

(२४६) अपरिमितेति ।—अपरिमिताना—परिमातुमशक्याना, प्रभूताना-
मित्यर्थं, यशसा—कीर्त्तीना, प्रकर—सञ्चयं, वर्षति—ददातीति यानत् तद्योक्त, अत
एव विकासी—विकासशील, सर्व्वतामोदनान् इत्यर्थः, वीरत्वप्रकटनेनेन यशसः
सर्व्वव्यापित्व जायते, न तु कापुरुषतया नृशसाचारतया वा इति भान, नीतिविगर्हितेन
अनेन कर्मणा कापुरुषोचितेन तस्य दुष्कीर्त्तिरेव सर्व्वत्र प्रख्याता, अतः दुष्कृतिः
निस्तेजसस्य बिनाशने न काऽपि बाधा इति फलितम् ।

(२४७) प्रौरुषस्य—पुरुषकारस्य, विक्रमस्येत्यर्थः, पत्न्याः,—सार्गा, पुर
इति ।—पुर प्रवृत्तेन—अग्रतः प्रवृत्तेन, प्रतापिन—तेजसा, प्रहताः,—चुम्बाः, परिष्कृता
इति यानत् अविहता इति भावः पौरुषशालिनस्ते सिद्धिः निश्चिता एव इत्याशयः.

(२४८) दर्पस्य—शौर्याभिमानस्य, द्वाराणि—अनकाशा, शूरत्वप्रख्यापनानि

(२४९) शस्त्रालीकप्रकाशिताः शून्या दिशः
शौर्यस्य । (२५०) रिपुरुधिरशीकरासारिण भूरिव श्रीरपि
नुरज्यते । (२५१) बहूनरंपतिसुकुटमणिशिलाशाणकोण-
क्षणेन चरणखराजिः इव राजताऽपि उज्ज्वलीभवति ।

प्रत्यर्थ, शब्देति ।—शब्देन—शौर्याभिमानिनः भनिना इत्यर्थ, निद्रुताः,—पला-
यिताः, द्विषन्तः,—शत्रवः येभ्यः तथाभूतानि, 'व प्रजाणवार्त्ताश्रमणेनैव भीरु' सं
लायिष्यते, अतस्सूर्णे जिगीर्षुर्भव, अन्यथा न सम्यक् का सिद्धिः, पलायने यधीचितप्रति-
शीघ्रानाप्रसङ्गात् इति भावः, यद्वा,—दर्पस्य—वीरोचितगर्वातिरेकास्य, द्वाराणि—
प्रवेशस्थानानि, तस्माभोपाया इत्यर्थ, शब्देति ।—शब्देन—दर्पश्चकनिनादेन, निद्रुताः,
—निवृत्ताः, सन्तः अपसृताः, द्विषन्तः,—विपचाः येभ्यः तथाभूतानि, भवन्ति, दर्पीद्रेकात्
महाशौर्यसूचकाहते शूण्यां निर्जयः कदाऽपि न सम्भवति, अतः शौर्यदर्प एव
प्रागाश्रयणीय इति तात्पर्यम् ।

(२४९) शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम्—आयुधानाम्, [शस्त्रेति: "सर्वेषातुभ्यं इन्"]
(उ० ४ पा० १५८ सू०) इति इनि रूपम्] आलीकिन—उद्यीतेन, प्रकाशिताः,—
उद्भासिताः, शौर्यस्य—वीर्यप्रकटनस्य, दिशः,—कक्षुभ, पत्यान इति धामत, शून्याः,
—अनाहताः, जनरहिता इत्यर्थः, तेषागमनवार्त्ताश्रमणेनैव पलायितप्रतिपक्षत्वादिति
भावः, निश्चितकपाणप्रभाभिनिनां शौर्यरूपा, दिशी हि न ज्योतिष्कादिभिः उद्भासिताः
भवन्ति इति तात्पर्यम् ।

(२५०) रिपिति ।—रिपूणा—शूण्यां, रुधिराणि—शीणितानि, तेषां
शीकरासारं,—निन्दुभारासम्पात तेन, भूरिव—रणभूमिरिवेत्यर्थः, श्रीरपि—
लक्ष्मीरपि, अतुरज्यते—अतुरक्ता भवति, हस्तगता भवतीति भावः, अतुलिप्ता भवति
इत्यर्थश्च, अनश्यमेन विजयलक्ष्मीस्नामाश्रयिष्यतीत्याशय, रिपूणा समूलोन्मूलन-
भक्तरेण श्रोतुंभैवेति तात्पर्यम् । वीरानुरक्ताः हि राजश्रियः भवन्ति इति उपमया
भन्यते ।

(२५१) बह्विति ।—बहूनाम्—अनेकेषां, नरपतीना—राजां, चरणपतितानां-
मिति भावः, सुकुटेषु—किरीटेषु,—या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, ताः शायाः,—
निकाशशिला इव, ("शाणस्तु निकषः कषः" इत्यमर) तासां कोणैः,—अस्त्रिभिः,
क्षणेन—घषथ तेन, चरणखराजिब—पादनखश्रेणिरिव, राजताऽपि—
राजलमपि, साम्राज्यमिति भावः, उज्ज्वलीभवति—उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थः,

(२५२) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि
श्यामीभवन्ति । (२५३) विविधव्रणवद्वपट्टकशतैः शरीरमिव
यशोऽपि धवलीभवति । (२५४) क्वचिषु रिपूरःकवाटेषु
पात्यमानाः पावकशिख मिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा
निस्त्रिंशप्रहाराः । (२५५) यथाहितहतस्वजनोः मनस्विजनो

मूषणीभवति इत्यर्थः, नृपचक्रसेवितपादपद्माः हि क्षन्ति सम्राजः इति भावः ।
निजितनरपालचूडामणिमरीचिभिः निजितुः राज्ञः यथा चरणनखराजयः राजन्ते, तथा
साम्राज्यमपि, इति साम्यात् उपमाऽलङ्कतिः ।

(२५२) अनवरतेति ।—अनवरतेन—सन्ततेन, शस्त्राणाम्—आयुधानाम्,
अभ्यासेन—अनुशीलनेन, सञ्चालनेन इत्यर्थः, करतलानि इव—हस्ततलभागा इव,
रिपूणां—शत्रूणां, मुखानि—वदनानि, श्यामीभवन्ति—सञ्जातकिणानि, मलिनानि
च भवन्ति इत्यर्थः, प्रबलप्रतिपक्षस्य शस्त्राभ्यासजनितपरान्मक्षरणेन निभवेतु जीवने
अपि च नैराश्रीदयादिति भावः ।

(२५३) विविधेति ।—विविधेषु—बहुप्रकारेषु, व्रणेषु—सङ्घान्ध्यापरिणी-
त्यादितेषु शस्त्रक्षतेषु इत्यर्थः, वद्वानि—त्रयसन्धानार्थं सयतानि यानि पट्टकशतानि—
समेवजवस्त्रखण्डसमूहाः तैः । धवलीभवति—शुभीभवति, उज्वलीभवति च, तेषां
बहुयुद्धनिदर्शनतया नीर्यातिशयप्रकटनपरत्वादिति भावः ।

(२५४) क्वचिषु—वर्ष्मोष्ठेषु इति यावत्, (“तनुवं वर्ष्मं दंष्ट्रनम् । ...जगरः
क्वचोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) रिपूति ।—रिपूणाम्—श्रीणाम्, उरःकवाटेषु—द्वारा-
वरणकाष्ठफलकवत् दृढेषु प्रश्लेषेषु च बद्धस्थलेषु, पात्यमानाः,—क्षिप्यमाणाः, निष्ठुराः,
—निर्द्वयप्रहृताः, प्रगाढा इत्यर्थः, निस्त्रिंशप्रहाराः,—असिताडनानि, पावकशिखामिव
—अग्निज्वालाम् इव इत्यर्थः, वमन्ति—उद्धिरन्ति, जनयन्ति च इत्यर्थः, ददति इति यावत्,
सानुरागा कारयन्ति इति भावः, कठोरचन्द्रहाससम्पाताः शत्रुनिपातनेन राजलक्ष्मी-
स्वनशमानयन्तीति निष्कार्षः, शत्रूणां शिलासमेषु दृढेषु बद्धस्थलेषु जिमीषुणा निर्द्वयं
निपातितेभ्यः करबालेभ्यः तीक्ष्णेभ्यः समुद्धृताः हेतिततयः जयत्रियः इवाभान्ति इति
तावत् म् ; तेनात्र ज्वालसम्प्रभायाः लक्षणाः समाश्लेषार्थंमुरःस्थलप्रणयित्वात्
साम्यमन्याहृतमेवेति बोध्यम् ।

(२५५) यथेति ।—मनस्विजनः,—वीरपुरुषः । अहितहतस्वजनः,—अहितेन
—शत्रूणां, हतः,—नष्टः, स्वजनः,—बन्धुजनः यस्य तथाभूतः सन् ; यदा,—

द्विषद्योषिदुरस्ताङ्गेन कथयति हृदयदुःखं, परुषास्ति-
 क्षतापिपातपवनेन उच्छसिति, (२५६) निरुच्छसित-
 श्वशरीराशुधारापातेन रोदिति, (२५७) विपक्ष-
 वनिताचक्षुषा ददाति जलं, स श्रेयान्, नेतरः ।

अहितांना—रिपूर्णां, हिताः,—विनाशिताः, स्त्री—श्रीक्रीडाः, जनाः,—लोकान् अपि
 येन, समूलोत्पाटितशत्रुरित्यर्थं, द्विषदिति ।—द्विषत्,—अहितस्य, येन येषां ना
 स्तेनान्वनी नाशितं, तस्येति भावः, वीषिता—नारोणाम्, उरस्ताङ्गेन—बद्धस्थलापातेन,
 भक्तनिधनेशोराजेनितेन इति भावः, हृदयदुःखं—मनोदुःखं, शत्रुहृतवन्दुजननिधनजनित-
 मिति भावः, कथयति—प्रकाशयति, स्वजनजीवन्नाशे धाष्टशः शोकाः प्रदर्शनोयः,
 प्रत्यङ्गनीरस्ताङ्गेनैरेव तमावेदयति, न तु दीनवत् निक्षीभकारक्रान्तादिभि इत्यर्थं,
 श्वशून् विनाशय तदङ्गनानां प्रवलशोकसमुत्पादनेन प्रतिशोषपिपासां प्रभवतीति भावः ।
 पुरुषेति ।—परुषाणां—निष्ठुराणाम्, असिलताना—खड्गबलीनां, लतानदीर्घतरलाना-
 मस्त्रीकामित्यर्थं, पिपातः,—सञ्चालनं, तेन यः पवनः,—वायुः तेन उच्छसिति—
 प्राणिति, आयतं निश्चसिति इत्यर्थं, आन्वीयविनाशशोकादिति भावः, असिसञ्चालनेन
 शोकप्रतिकारं करोति, न तु कापुरुषवत् स्वयमुष्णीणोच्छ्वासमाचनैः इत्या प्राणान्
 नहति इति फलितम् ।

(२५६) निरुच्छसितेति ।—निरुच्छसिताः,—उच्छ्वासरहिताः, निहता इति
 क्षान् ये शतवः,—द्विषत्, दा शरीराणि—देहा, निक्षिपत् चक्षुरादय इत्यर्थः, तिभ्यः
 श्वशरीरापातेन—त्रासारवर्षणेन, सत्यपूर्वक्षणे अनुभूताघातवेदनया पुनकलवादिभ्यो
 वियोगाशङ्कया वा प्रतिनीरमनिहत्याकाले नीरलोकाप्रस्थानेन वा हितुना सपदि
 निगलितेन इति भावः, यदा,—शरीराणि—देहा, तेषु श्वशरीरापातेन—पतितेन
 मयननीरासारेण, निरुच्छसितेति काणा रिपुपत्नीनामिति भावः ।

(२५७) विपक्षेति ।—विपक्षाणां—श्वशूणां, वनिता,—कान्ताः, तासां चक्षुषां
 —नेत्रेण, अञ्जलिभूतेन इति भावः, जलं—तर्पणसलिलमिति यावत्, ददाति—
 अर्पयति, अहितनिहताय स्वजनाय इति भावः । श्रेयान्—नेष्ट, प्रशस्ततमः इति
 यानत्, नेतरः,—इतरः,—अन्यः, स उक्तरूपप्रतिकारं न कर्तुं समर्थः, स इत्यर्थः,
 न, श्रेयानिति शेषः, स कापुरुषं निन्दन्तीत्यत्र इति भावः ; भवताऽपि अचिरमेव
 उक्तरूपं प्रतिनिधातव्यम्, अन्यथेतरपक्षीयकलङ्कपद्मप्रपातानशयम्भानित्वम् इति फलितम् ।

(२५८) न च स्वप्नदृष्टनष्टेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु निबध्नन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः । (२५९) स्थायिनि यशसि शरीरधीः वीराणाम् । (२६०) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसर-
भास्वरस्वभावश्च मणिप्रदीपमिव कालुषः कज्जलमलो न स्पृशति एव तेजस्विनं शोकः । (२६१) स त्वं सत्त्ववताम् अग्रणीः, प्राग्रहरः प्राज्ञानां, प्रथमः समर्थानां, प्रष्टोऽभि-

(२५८) प्रबुद्धाः,—प्रकृतज्ञानिनः, सौगतसिद्धान्तविदः वा, “यत्तत् सत् क्षणिकम्” इत्याद्यैः यत् सत्, तत् क्षणिकमिति क्षणभङ्गवादस्य तेषां सिद्धान्तेन निर्णीयमानत्वात् इति भावः ; जागरिताश्च, स्वप्नेति ।—स्वप्नेषु—निद्राऽवस्थायां विषयानु-
भवेषु, दृष्टानि—अवज्ञोकितानि, नष्टानि—समनन्तरम् एव अदर्शनं गतानि इत्यर्थः
तेषु इव, क्षणिकेषु—क्षणमात्रस्थायिषु, कियत्समयानन्तरमेव भङ्गरेष्वित्यर्थः, बन्धुबुद्धिम्—
आत्मीयत्वज्ञानं, निबध्नन्ति—स्थापयन्ति, स्वप्नदृष्टानीवालीकानि खलु भवन्ति शरीराणि,
अतो समत्वबुद्ध्या नश्वरशरीरनाशभयात् रणपराङ्मुखता नीचिता इति भावः ।

(२५९) स्थायिनि—अविनश्वरे, चिरन्तने इति भावः, [“नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युण्विचः” (३।१।२४ पा०) इति स्थाधातोः णिनिः] । शरीरधीः,—देहबुद्धिः,
वीरा यशःशरीरमेव अक्षयत्वबुद्ध्या रक्षितं यतन्ते, न पाञ्चभौतिकां क्षणिकमिति भावः ।
इह भवादृशानां वीरव्रतचर्यापार्जितयशःशरीराभिरुचिरेव श्रेयस्कारी इति विशेषे वक्तव्ये
साधारणवीररूपसामान्यसहितम् इत्यप्रस्तुतप्रशंसामेदोऽलङ्कारः ।

(२६०) अनवरतेति ।—अनवरतं—सन्ततं, प्रज्वलितेन—अतैलपूरतयाऽपि भास्वता,
तेजसां—प्रतापानां, ज्योतिषाञ्च, प्रसरेण—प्रकाशेन, भास्वरः,—दीप्तितान्,
स्वभावः,—प्रकृतिः यस्य तथाभूतं, तेजस्विनं—प्रतापवन्तं, प्रज्वलन्तश्च, मणिप्रदीपमिव
—रत्नदीपमिव, स्वभावीज्वलमिति भावः, कालुषः,—क्षणवर्णः, पापपरिणामभूतश्च,
तमोवहुल इत्यर्थः, कज्जलमलः,—कज्जलम्—अञ्जनम्, अग्निशिखीहूतं धूमसञ्चयसम्भृतम्
इत्यर्थः, तदेव मलः,—मालिन्यम् ; कज्जलवत् मलः,—मलिनः इत्यर्थश्च । न स्पृशति
—नाश्रयति, प्रतिकारस्पृहायाः बलवत्त्वात् शोकप्रतिपक्षलोधीद्रेकाच्च इति भावः ;
अन्यत्र,—मणिमयत्वेन धूमसम्बन्धाभावादिति भावः ।

(२६१) स त्वं—सर्वविभवसम्पन्नो भवान् इत्यर्थः, एतेन सर्वकार्यार्थानामना

जातानाम्, अग्रेसरः तेजस्विनाम्, आदिः असहिष्णूनाम् ।
(२६२) एताश्च सततसन्निहितधूमायमानकौपाग्नयः सुलभासि-
धारातीयदृप्तयो विकटबाहुवनच्छायोपगूढा धीरताया
निवासशिशिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानाम् उरःकवाटभित्तयः ।

याससाधनक्षमत्वं हर्षस्य सूचितम् । सत्त्ववतां—महाप्राणशालिनाम् अग्रणीः,—
अग्रगण्यः । प्राज्ञानां—प्रकटबुद्धिशालिनां, प्राग्वहः,—प्रधानं, वरेण्य इति यावत्,
(“क्लीवे प्रधानं... । मुख्यवर्धयवरेण्याश्च... । पराङ्मार्गप्राग्वहः... ॥ ” इत्यमरः) ।
समर्थानां—शक्तिमतां, प्रथमः,—आद्यः । अभिजातानां—महाकुलीनानां प्रष्टः,—श्रेष्ठः,
(“प्रष्टस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे” इति मेदिनी) । तेजस्विनां—प्रतापवताम्, अग्रेसरः,—मुख्यः,
[“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इति सप्तम्याः पाचिकोऽलुक्] ।
असहिष्णूनाम्—अहितविक्रमासहजशीलानामिति यावत्, आदिः,—प्रथमः, मुख्य
इत्यर्थः, एतादृशस्य सर्वगुणवतश्च ते विप्रक्षदमने न कालातिक्रमः करणीय इत्याशयः ।
(२६२) एताश्चेति ।—एताः,—परिदृश्यमानाः, त्वत्कार्यार्थमवरुद्धा इति यावत्,
सततेति ।—सततसन्निहिताः,—निग्रतसमीपस्थिताः, धूमायमानाः,—धूममुद्गमन्त इत्यर्थः,
सोत्साहभवद्विद्वितानुकूलपवनाभावेन असम्यग्ज्वलिततया निर्व्वाणीन्मुखा इति भावः,
कौपाग्नयः,—क्रोधानलाः यामु नधीक्ताः, भवदभिलाषमात्रेणैव युद्धाय प्रस्थानैषिणः
इति भावः, सुलभेति ।—सुलभा—सुप्रापां, वृषिता इति यावत्, असिधारातीयेन—
शत्रुनिपातितनिस्त्रिंशधाराजलेन, दृप्तिः,—सौहित्यं, पिपासानिवृत्तिरित्यर्थः, आनन्द
इति यावत् यासां-तत्राविधाः, रणाङ्गने शत्रूणाम् असिप्रहारान् आकाङ्क्षमाणाः इति भावः,
विकटेति ।—विकटानि—विशालानि, दुरवगाहानीत्यर्थः, बाहुव एव—भुजाः एव, वनानि
—अरण्यानि, तेषां छायाभिः,—अनातपैः इत्यर्थः, बाहुवीर्यैरिति भावः, उपगूढाः,
—आलिङ्गिताः, सङ्गता इत्यर्थः, धीरतायाः,—धैर्यशालितायाः, निवासति ।—
निवासस्य—अवस्थानस्य, शिशिरभूमयः,—शीतलप्रदेशाः, न केवलम् उद्दामवीर्य-
शालिनः, किन्तु धीरा अपि इत्यर्थः, दुष्पधर्थबलसम्पन्नत्वेऽपि विवेकवन्तः, न
तु हठकारिणः इति भावः, सुभटानां—महायोद्धूणाम्, उरः इति ।—
उरांसि—वक्षःस्थलानि एव, कवाटभित्तयः,—कवाटवत् दृढप्रशस्तवक्षःस्थलानीत्यर्थः
स्वायत्ताः,—स्वस्य—आत्मनः,भवतः इति भावः, आयत्ताः,—अधीनाः ।

(२६३) यतः किं गौडाधिपेन एकेन, (२६४) तथा
 कुरु,—यथा न अन्योऽपि कश्चिदाचरति एवं भूयः ।
 (२६५) सर्वोर्वीश्रद्धाकामुकानाम् अलीकविजिगीषूणां
 सञ्चारय चासराणि अन्तःपुरपुरन्धिनिश्चितैः । (२६६) उच्छिन्धि
 रुधिरगन्धान्मृगप्रमण्डलच्छादनैः छत्रच्छायाव्यसनानि ।
 (२६७) अपाकुरु कटुष्णशोणितोदकखेदैः कुलक्ष्मीकुलटा-

(२६३) “यत” इत्यत्र “अतः” इति पाठो युक्त इत्यनघेष्यम्, अथना पूर्व-
 धा ेन सहास्य अन्ययं ज्ञात्वा, यतः एताः सुभटानामुर नवाटभित्तयः तत्र स्वायत्ता,
 अत किं गौडाधिपेन इत्येवं सङ्गमर्थः करणीयः । एकेन—केनकेन, (“एके
 सुखान्वकेनत्ता,” इत्यमरः) ।

(२६४) तथा—ता ग । यथा—येन कारणेन, यादृशदण्डदानेन इत्यर्थः ।
 अन्योऽपि—गौडाधिपेन अपरोऽपि । एवम्—इदंशम्, अधर्ममिति भावः । भूयः,—
 पुनः । सर्वानेन दुर्विनीतान् राज्ञः दण्डेन शिचय इति भावः, अनिलन्वसेव दिग्भि-
 जयप्रयाण करणीयम् इति तात्पर्यम् ।

(२६५) सर्वेति ।—सर्वा—सकला, उर्वी—पृथ्वी, तस्या श्रद्धा—अनुराग-
 विशेषः, ता कामचितुः शीलमेपामिति तद्योक्तानां, तस्याः कामुकानां वा, सान्नाज्या-
 र्थिनामिति भावः, अलीकविजिगीषूणां—इयां जेतुमिच्छूनामिति यावत् अन्तः-
 पुरपुरन्धिनिश्चितैः,—अन्तःपुरपुरन्धीणाम्—अवरोधकामिनीनां, निश्चितैः,—निश्चि-
 तैः, भर्तृनिधनश्रीकात् दीर्घेरिति भावः, चासराणि—चमरीत्रालव्यजनानि, सञ्चारय—
 सञ्चालय, समरेषु निहतेषु विपक्षेषु इति शेषः, सन्नाड् भव इति भावः ।

(२६६) रुधिरैति ।—रुधिराणां—रुधिराणां, गन्धेन—ग्राणशास्त्रेण गुणभेदेन,
 अन्धानां—दिग्दिग्ज्ञानरहिततया न्याकुलानाम् इति यावत्, मृगप्रमण्डल-
 पक्षिभेदानां, यानि मण्डलानि—सङ्घा, तेषां छाद्यने एषिरिति छादनानि—पक्षाः
 तैः, छत्रेति ।—छत्रस्य—आतपत्रस्य, छाया,—अनातपाः, तासु व्यसनम्—आरतिः,
 अनस्थानानुराग इति भावः, तग्नि, उच्छिन्धि—उत्पादय, नाशय इत्यर्थः, प्रागुक्तानाम्
 अलीकविजिगीषूणाम् इति शेषः, छत्रच्छायासु सततमासीनां, तै रणभूसौ पतितौ
 मृगप्रपक्षच्छाया सेनन्तमिति भावः ।

(२६७) कटुष्णैति ।—कटुष्णानि—कनीष्णानि, ईषत्तप्तानि इत्यर्थः, [“कीः

कटाक्षचक्षुरागरोगान् । (२६८) उपशमय निशितशर-
शिरावेधैः अकार्य्यशौर्य्यैश्चयधून् । (२६९) उन्मूलय लोह-
निगडापीडमालामलमहौषधैः पादपीठदोहदुर्ललितपाद-

कत् तत्पुरुषेऽभि" (६।३।१० पा०) इतीषदर्थकास्य कुशब्दस्य कदादेशः] निशितशस्त्राघातेन
सद्यो निर्गलिततयेति भावः, शीणितानि—रुधिराणि एव, ऋहितानामिति भावः, उदकानि
—जलानि, किञ्चिदुष्णानीति भावः, तैः स्वेदा,—स्वेदनानि, तापनिशेष्ठा इति यानत् तैः
कुलक्षीति ।—कु—कुक्षिता, चपक्षीति भावः, लक्ष्मीरेव—श्रीरेव, मूलटा—पृथ्वी,
दुश्चारिणी नारी इत्यर्थः, स्वेच्छया बहुपुरुषगामित्वादिति भावः, तस्यां, कटाक्षाः,—
पुरुषान्तरं शीणयितुम् अपाङ्गप्रेक्षितानि यानि निक्षितानि तत्रधानाः इत्यर्थः, ये चक्षुरागाः,
—दर्शनप्रीतयः, [शाकपार्थिवनत् समास,] ते एव रोगाः,—व्याधयः तान्, यद्वा,—
चक्षुरांगरोगाः,—दर्शनानुरागरूपा व्याधयः, नेत्रयोः रक्तवर्णतारूपा व्याधयश्च तान्,
अपाङ्गु—उपशमय, यथा कुलटा नारी पुरुषान्तररूपदर्शनेन जातचक्षुरागा त प्रति
स्वाभिलाषयितकान् कटाक्षान् निक्षिपति, चपला लक्ष्मीरपि तथा, अतः तत्तत्पुरुष-
निधनेन लक्ष्मीम् अवपला कुर्विति भावः, निःशेषं शब्दं जहि इति तात्पर्य्यम् । चक्षुः-
पीडाया सज्जाताया तादृशस्याशुपशमाय उष्णोदकेन स्वेदं क्रियते इत्याद्युक्तप्रसिद्धिः ।

(२६८) निशितेति ।—निशितैः,—तीक्ष्णैः, शरैरेव —बाणभूतैरित्यर्थः, शिराणां
—नाडीनां, शत्रुसम्बन्धिनीनामिति भावः, (“नाडी तु धमनि शिरा” इत्यमरः) वेधैः,
—व्यधनसाधनैः, यद्वा—निशितैः शरैः,—बाणैः, बाणकरणक इत्यर्थः, य ि रावेधैः,
—दुष्टरक्तमौल्यार्थं शिराणां व्यधन तैः, अकार्य्येति ।—अकार्य्येषु—अन्यायकर्मसु,
विश्लेषातनादिरूपेषु इति भावः, शौर्य्याणि—प्राणप्रकटनानि एव, अयधवः,—शोध-
रोगनिशेधाः तान्, उपशमय—शान्तिं नय ; अयधुरीणे व्याधेर्निर्मूलनाय शिरावेधनेन
रक्तादिलेढाना निःसारणं क्रियते इति प्रसिद्धिः । अतः अकार्य्यशौर्य्येषु
अयधूनामारोपः निशितशरैर्बु शिरानेधास्त्राणां समारोपस्य निमित्तभूततया उक्तः इति
परम्परितरूपकम् ।

(२६९) लीहेति ।—लोहनिगडाः,—लोहशङ्खलान्येव, आपीडमालाः,—शिरा-
भूषणभूतमाल्यश्रेण्यः, रत्नहाररूपालङ्कारनिशेधा इति भावः, ता एव अमलानि—
निर्दोषाणि इति यानत्, महौषधानि—उत्कृष्टमेघजानि तैः, पादिति ।—पादपीठेषु—
चरणसनेषु, दोहदानि—न्यासार्थमल्पभिलाषाः, तैः दुर्ललितैः,—अदम्याः, कथमस्मि

पटुमान्यानि । (२७०) क्षपय तीक्ष्णाञ्जाक्षरचारपानैः
जयशब्दश्रवणकर्णकण्डूः । (२७१) अपनय चरणनखमरीचि-
चन्दनचर्चाललाटलेपैः अनमितस्तिमितमस्तकस्तम्भविकारान् ।
(२७२) उद्धर करदानसन्देशसन्दर्शैः द्रविणदर्पोष्णायमाण-

निरोद्धुमशब्दो इत्यर्थः, ये पादाः,—चरणानि, निदिशामिति भावः, तेषां पटूनि—
निवृद्धानि, मान्यानि—जडानि, आलस्यानि इत्यर्थः रोगनिशेषाश्च तानि, उन्मूलय—
अपाकुरु, समूलोत्पाटनेन शान्तिं नय इत्यर्थः, अहितानां पादपीडोचितानि गल्लसानि
पदानि लोहशङ्खलैः सवेद्य कारायां सञ्चरणीचितानि कुर्वन्ति भावः । यद्यपि
लोहनिगडा पादेषु धार्यन्ते, आपीडमालास्तु शिरसि इति, तथाऽपि तत्र अमलमर्हं
पञ्चत्वरूपणात् अत्याग्रहसहकारेण धार्यत्वं सन्भावनाया न रूपकनिधौ नाश्विरोध इति
प्रत्येतन्मते ।

(२७०) तीक्ष्णैति ।—तीक्ष्णानि—तीक्ष्णानि, कठोराणीत्यर्थः, आञ्जाक्षराणि—
आदेशनचर्चानि एव, चाराः,—लक्षणनिशेषाः, तेषां पाताः,—प्रयोगाः, तैः,
जयेति ।—जयशब्दानां—विजयकीलाहलानामिति यावत्, क्षपणीयाणामिति भावः,
श्रवणे—आकर्षणे, योः कर्णकण्डूः,—श्रुतिकण्डूयनानि, ता एव कर्णरोग-
निशेषा ताः, क्षपय—अपनय, निर्जितान् शब्दान् प्रति तथाऽऽञ्जाक्षराणि प्रयुज्यन्तां,
यथा तानि श्रुत्वा तेषां स्त्रोनुजीविगणैः प्रीच्यमानानां जयशब्दानां श्रवणे अत्याकाङ्क्षा
भटिति विरमेदिति भावः । कर्णकण्डूरीणि क्षारप्रयोगः, चिकित्साशास्त्रप्रसिद्धः ।

(२७१) चरणैति ।—चरणानां—पादानां, नखाः,—नखरैः, तेषां मरीचयः,—
भंगूखा एव, चन्दनचर्चाः,—चन्दनानुलेपाः, शुभ्रत्वसाधर्म्यादिति भावः, ता एव
ललाटलेपा —भालतटनिहितप्रलेपाः, प्रणिपातावसरे सलगा इत्यर्थः, शिरोरोगशमनायै
न्यस्ताश्चेति भावः, तैः अनमितेति ।—अनमितानाम्—अनिधेयीभूतानाम्, अप्रणिपाति-
तानामिति यावत्, गनितानामिति भावः, ति मितानां—निश्चलानां, मस्तकानां—
शत्रुशिरसामिति भावः, स्तम्भविकाराः,—अनत्या स्तम्भभावेन अवस्थानरूपा इति यावत्,
शिरस्तम्भरूपरीगाश्च तान्, अपनय—दूरीकुरु, यथा शत्रुवत्त्वरितमेव चरणतलेषु
प्रखिपन्ति तथा क्षुर्बन्ति भावः । शिरःपीडायां ललाटि चन्दनप्रलेपः औषधम्
इति दृश्यते ।

(२७२) करैति ।—करस्य—बलेः, राजग्राह्याशस्येत्यर्थः, (“बलिहस्ताशनः
कराः” इत्यमरः) दानम्—अर्पणं, प्रेरणामिति यावत्, तस्य सन्देशः

दुःशीललीलाशल्यानि । (२७३) भिन्धि मणिपादपीठ-
दोधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभ्रुकुटिवन्धकारान् ।
(२७४) जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवारोग्यैः सिध्वा-

—नाचिकानि, त्वया एवमस्मभ्यं करो देय इत्येवमादेशवचनानि इति यावत्,
(“सन्देशवाचिकं स्यात्” इत्यमर.) ते एव सन्दशा.,—“शौड्याशी” इति बङ्ग-
भाषया प्रसिद्धा. शल्याकर्षणयन्त्रविशेषाः तैः, द्रवियेति ।—द्रवियदर्पेण—धनाह-
ङ्कारेण, उपायमाणा.,—उपायणम् उदमन्त्य, या दुःशीलाना—दुर्विनीतानाम्,
अहितानामिति यावत्, लीला,—विचेष्टितानि, ता एव शल्यानि—कीला, तानि,
उद्धर—उत्पाठय, निहृतावशेषान् निदिभतः करदानान्नाप्रेक्षणेन निगतदर्पान् कुर्वन्ति
भान । सन्दशयेण शल्यमाकर्षति लीलाः इति दृश्यते ।

(२७३) मणीति ।—मणिमय—रत्नमयमित्यर्थः, मणीना या यत् पादपीठं
—स चरणवित्यासासन, तस्य दोषितयः,—मयूखा एव, प्रदीपिका,—आलोकसाधनानि
ताभिः, शुष्कैः ।—शुष्का.,—नीरसा. इत्य, सङ्ग्रामस्याप्राप्ते. अन्यासरक्षणार्थं केवलं
रचिता इति भान, सुभटाना—सुवीर्युषाम्, आटीपेन—सरभेण, क्रोधवर्जितं इत्यर्थं,
भ्रुकुटिवन्धा,—भ्रूतङ्गा एव, अन्धकारा,—तमासि तान्, भिन्धि—निदारय, नाशयेत्यर्थः,
रणकण्डूमताम् अहिताना सर्वेषामेव विजयेन सम्प्रति स्वसैनिकवीरान् क्रोधवर्जितान्
नाममात्रेण सुभटान् कुर्वन्ति भान., यत्र,—शुष्कसुभटानाम्—अधर्मप्रयप्रवृत्ताना
वीराणाम्, आटीपभ्रुकुटिवन्धा.,—सरभभूसञ्चारा., निर्भयकृतभूभङ्गा वा, त एव
अन्धकाराः,—तस सङ्घाः तान्, प्रापयिष्यन् दृष्ट्यादर्पान् उन्मथ्य सदसत्पथपरिदर्शन-
क्षमान् विधिहीत्याशय । अन्यापसारः प्रदीपस्तोमे. साध्यते इत्यनवयम् ।

(२७४) चरयेति ।—चरणयोः,—पादयोः, लङ्घन—प्रणिपतनमित्यर्थः, तदेव
लाघव—लघुत्वं, शिरसः खभलरूपाभिमानाप्रगसादिति भान., तेन गलितानि—
अपनीतानीत्यर्थः, शिरोगौरवाणि—मूर्द्धगुरुत्वानि, कुत्राप्यनवनतमस्तकरूपता इति भान.,
तान्येन आरोग्याणि—अरोगाय हितानि, रोगापनयनकुशलानि औषधानि
इत्यर्थं तैः, अन्यतः,—लङ्घनेन—अभोजनेन, यत् लाघव—लघुत्वं, शिरस इति
भान, तेन गलितं—हिलीन, दूरीभूतमित्यर्थः, यत् शिरसी गौरव—
चाद्य, तदेव आरोग्य—रोगोपशमनम्, औषधमित्यर्थं. तैः, सिध्येति ।—

ऽभिमानमहासन्निपातान् । (२७५) स्वदय सततसेवा-
 ऽञ्जलिमुकुलितकरसम्पुटोष्पभिः इष्वसनगुणकिणकार्कश्यानि ।
 (२७६) येन एव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा,
 तमेव मा हासौः त्रिभुवनसृष्टहणीयं पन्थानम् । अपहाय
 कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरी इव
 कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम् । देव ! देवभूर्यं गते नरेन्द्रे, (२७७) दुष्ट-
 गौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्द्धने, वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये

दिश्याभिमानाः,—हया गर्वाः, अहितानामिति भावः, ते एव सन्निपाताः,—असाध्यरीग-
 विशेषा तान् जय—पराभव, अपनय इत्यर्थ, शतन, चरणयो निपात्य निरभिमानाः
 क्रियन्तामिति भावः । सन्निपाते शिरसी गौरवं भवति, तत्र लङ्घनादिना प्रशाम्यति इति दृश्यते ।

(२७५) सततेति ।—सतत—निरन्तर क्रियमाण इत्यर्थ, सेनाया—परिचर्याया,
 क्षवचरणश्रीरिति शेष, य अञ्जलि,—युतौ करौ इत्यर्थ, (“तौ युतानञ्जलि पुमान्”
 इति करनिवरणे अमर) तत्र मुकुलितस्य—मुकुलता गतस्य, स्रष्टस्य इत्यर्थ,
 करसम्पुटस्य—युक्तकरद्वयस्य इत्यर्थ, उष्पभिः,—सन्तापैः, सततकरद्वयसद्वर्षजनितैरिति
 भावः, इति ।—इष्व, —शरा, अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते अनेन इति इष्वसन—धनु, तस्य
 गुण,—मोर्नी, तेन वै क्रिया, —कलङ्गनिङ्गानि, अनिरतज्याऽऽकर्षेण इति भावः, तेषा
 कार्कश्यानि—काठिन्यानि, शत्रुकाराणाम् इति शेषः, स्वदय—शियलय, कीमलानि कुरु
 इत्यर्थ, उष्पस्त्रेण किणकार्कश्यम् अपनोयते इति प्रसिद्धिः, शत्रून् धनुर्ज्याऽऽस्फालनत्याज-
 नेन सेनकान् कुर्विति भावः । इह किणाङ्गमादृशविधानेन निप्रक्षाणं सार्वकालिकशस्त्र-
 वर्जनव्यापारदर्शनात् हर्षस्य समाज असाधारणनिकमशालित प्रदर्शितम् इति सङ्क्षेपः ।

(२७६) येन, पथा इति शेषः । त्रिभुवनसृष्टहणीय—जगत्त्रयलोभनीय, पन्थानं—
 मार्गं बोधोचितमिति भावः, मा हासौः,—मा त्याची । कुपुरुषोचिता—कापुरुषयोग्या,
 शुच—श्रीकाम्, अपहाय—परित्यज्य, केसरी—सिंह, कुरङ्गीनिव—मृगीनिव, कुल-
 क्रमागता—वशदरम्यराप्राप्ता, राजलक्ष्मी प्रतिपद्यस्व—शृहाण । नरेन्द्रे—राजनि,
 प्रभाकरवर्द्धने इति यावत् निववेद्ये च, (“नरेन्द्रस्तु महीपाले निववेद्ये च पुस्यवृम्” इति
 सेदिनी) देवभूर्यं—देवत्वम् ।

(२७७) दुष्टेति ।—दुष्ट,—दुर्ज्ञः, क्रूरः, गौडः,—गौडाभिप एव, भुजङ्गः,—
 पागीविष, तेन जग्ध—भक्षितं, निहत दृष्टव्येत्यर्थं जीवितं—जीवन यस्य तथाभूते ।

धरणीधारणाय अधुना त्वं शेषः । (२७८) समाश्वासय
अश्रणाः प्रजाः । (२७९) क्ष्मापतीनां शिरःसु शरत्सविता
इव ललाटन्तपान् प्रयच्छ पादन्यासान् । (२८०) अहितानाम्
अभिनवसेवादीक्षादुःखसन्तप्तश्वासधूममण्डलैः नखम्पचैः प्रचलित-
चूडामण्डिचक्रवालवालातपैश्च आयाहि कल्माषपादताम् ॥

महाप्रलये—न । सङ्घटे, समररूपे इति भावः, कल्यान्ते च, वृत्ते—उपस्थिते,
धरणीधारणाय—पृथ्वीपालनाय, पृथ्वीभारबहनाय च, शेषः,—अवशिष्टः, अनन्तनाशः ।
इह श्लिष्टपदीपन्यामिनानेकार्थप्रतीतेः शेषानुप्राणितं व्यस्तरूपकम् ।

(२७८) समाश्वासय—सान्त्वय । अश्रणाः,—निराश्रयाः, प्रभाकरवर्द्धनं,
राज्यवर्द्धनयोः अकाले कालेन दुरात्मना कबलनात् सम्प्रति निरवलम्बा इत्याशयः ।

(२७९) क्ष्मापतीना—राजा, निदिभामिति भावः, गीवाणाञ्च, पर्वतानामित्यर्थः ।
शरत्सविता इव—शारदीयः सूर्य इव, ललाटन्तपान्—भालतापिनः, पादन्यासान्माननात्
शिरःपीडाकरानित्यर्थः, अतिप्रचण्डानित्यर्थश्च, [“अतूर्थ्य-ललाटपीर्दृशि-तपीः” (३।२।३६
पा०) इति खश्, “अरुर्दिपद—” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमश्च]
पादन्यासान्—चरणरूपन्यासबस्तूनि, स्वचरणपातानित्यर्थः, किरणविक्षेपाश्च, प्रयच्छ
—निधेहि, सर्वान् निदिभः स्वचरणे प्रणतान् कुरु इत्यर्थः । अत्र विशेषणज्ञेयान्
श्लिष्टपमाऽलङ्कारः ।

(२८०) अहिताना—शत्रूणां, अभिनवेति ।—अभिनवाः,—अपूर्वा, अननु-
ष्ठितपूर्वतयेति भावः, याः सीमाः,—चरणसनाहनानि, ताः एव दीक्षाः,—अनश्रयकर्तृ-
व्रतविशिषा, तासु यत् दुःखं—क्लेश, बहिरूप इति भावः, तेन सन्तप्तानाम्—उष्णानां,
श्वसवृमाना—नित्रासरूपाणामनलजन्यानां द्रव्यविशिषाणामित्यर्थः, मण्डलानि—
समूहा तै, नखम्पचैः,—नखान्—पादन्खरानिति यावत्, पचन्ति—तपन्तीति नखम्पचाः
तै, [“मितनखे च” (३।२।३४ पा०) इति खश्] प्रणतिकाले दुःखानलसन्तप्त-
श्वसनायुसयोगान् चूडामणिसमूहातपतापसम्बन्धाच्चेति भावः, प्रचलितेति ।—प्रचलिताना
—प्रलुण्ठिताना, चूडामणीना—शिरोरत्नाना, पादपतितानाम् अहितानामिति भावः,
चक्रवालानि—मण्डलानि, तेषां वालातपाः,—नबोदितसूर्यकिरणकल्पावभासाः तैश्च,
कल्माषपादता—चित्रचरणत्व, धूमेन आतपेन च योगात् कृष्णपाण्डुरचरणत्व-
मित्यर्थः, (“चित्र किष्कीरकल्माषमलैताश्च कर्तुरे” “कल्माषो यातुधाने च कृष्ण-
पाण्डुरकृष्णयोः,” इत्यमर मेदिनी) तदाख्यराजर्षिप्रवरत्वञ्च । इह शीतोत्पधूमैः चरण-

अपि च (२८१) हते पितरि एकाकी तपस्वी ऋगैः स
संवर्द्धितः, सहजब्राह्मण्यमार्द्वसुकुमारमनाः, कृतनिश्चयः
(२८२) चण्डचापवनाटनिटाङ्गारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं
(२८३) गुञ्जज्याजालजनितजगज्ज्वरं समग्रम् उद्यत
एकविंशतिकृत्वः कृतवशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः

पतितनरपतिचूडामण्डिचक्रवालनालातपैश्च धूममेचकिततया महार्हरतभासुरतया
चितचरणत्वापादनेन स्वगुणत्यागपूर्वक. अत्युत्कृष्टगुणग्रहीऽभूत् इति तद्गुण. अलङ्कार ।

(२८१) पितरि—जमदग्नौ, हते—न्यापादिते, कार्त्तनीर्येण इति शेष
एकानी—असहाय., साधननिबर्जित इति यावत्, [“एकादाकिनिचासहाये”
(१।१।५२ पा०) इत्याकिनिच्] तपस्वी—तापसः, शान्तात्मा इति भावः।
संवर्द्धित,—पालित, स्वभानभीरुककुरङ्गसहस्रज्ञात् प्रकृत्या कानरंऽपीति भावः
सहजेति ।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, ब्राह्मण्य—ब्राह्मणानां भानो ब्राह्मण्यं तस्य,
अज्ञानस्य विप्रत्यय ना, मार्द्वेन—मृदुत्वेन, ब्राह्मणसुलभेनेत्यर्थ., सुकुमारम्—
अतिकोमल. मन,—चित्त यस्य तथाभूतः, सौम्यप्रकृतिरिति यावत्, कृतनिश्चयः,—
पितृघ्नान् निहन्ति एवेति कृतप्रतिज्ञ सन् ।

(२८२) चण्डेति ।—चण्डानां—उग्रदर्शनानां, शीतिप्रदानालित्यर्थं, चाप-
वनानां—धनुःसहानाम्, अटनय.,—कीटय, अग्रभागा इत्यर्थः, (“वीटिरखाटनि.”
इति धनुःप्रकरणे अमर) तासां टाङ्गारनादेन—टङ्गारान्निना, गुणाकर्षणकालि-
केनेत्यर्थं, निर्मदीकृता.,—मदशून्यकृता., दिग्गजा,—ऐरावतादय. येन तथाभूत,
दिग्गजमदशीषधनुष्टङ्गारनिति यावत्, महाशूरमिति भाव ।

(२८३) गुञ्जदिति ।—गुञ्जङ्गि,—नदङ्गि ज्याजालैः,—धनुर्मूर्धनिचये, गान्कर्षण-
नितैरिति भाव, जनित,—उत्पादित, जगता—सुवनानां, ज्वरः,—सन्ताप. येन
तयोक्त, समग्रं—सवालम्, उद्यत—सङ्ग्रामप्रवृत्तमित्यर्थं, एकैति ।—एकविंशतिकृत्व,
—एकविंशतिवारस, [“सङ्ग्राया क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (१।१।१७ पा०)
इति सङ्ग्रायाचकाच्छब्दात् अभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे कृत्वसुच्] : कृतः,— कृत्रः
वंशः—कुलं यस्य तथाभूत, राजन्यकं—चतियस्रमूहम्, उत्खातवान्—
उन्मूलितवान् । पुरा कार्त्तनीर्याङ्गुली द्वैहयाधिपति तपोवनं ऋगयाप्रसङ्गादागत
जमदग्निना मुनिना कामधेनुप्रभाषेण सत्कृतः । दृष्ट्वा च वृपतिं अतीव प्रीत
क्लामवेनु तां शङ्कीतुमना. मुनि यथावे । मुनिस्तु देवतापितृतिथिक्तिपार्था त

किं पुनः (२८४) नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशायमानेमानसौ
मानिनां मूर्द्धन्यो दे : ? तदद्य एव (२८५) कृतप्रतिज्ञो
ष्टहाण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसङ्गलनाकुलकाला-
काण्डदण्डयाचिर्द्ध्वजं धनुः । न हि अयम् (२८६) अराति-
रक्तचन्दनचर्चाशिशिरोपचारमन्तरेण शास्यति परिभवानल-

दातुमेषोत् । तेन हि रष्टी राजा वलात्ता जहार । मुनिरपि कोपितस्तेन तत्र
वाधामज्जनयत्, एवमन्योऽचयो सङ्घर्षे समुत्पन्ने राजा मुनि निहृद्य धेन त वलात्
स्मृहमानिनाय । प्रवासप्रत्यागतं परशुरामं श्रुत्वा तु पितृनिघन महारोपकपायित-
चेता हैहयाधिप कार्त्तनीय्ये प्राक् निहृद्य एकविंशतिवारं पृथिवीसुखातकविया क्लृप्ता
तेना रुधिरप्रवाहेण पितृन् तर्पयामासेति पौराणिकीं वार्त्ताऽवातुसन्धेया ।

(२८४) नैसर्गिकेति ।—नैसर्गिकेण—स्वाभाविकेन, कायकार्कश्येन—देहकाठिन्येन,
कुलिशायमानं—कुलिश—वस्त्रं, तद्वदाचरत्, गतिकठिनतया कुलिशीपमसिति भावः,
मानस—चित्तं यस्य तथाभूतं, क्वद्वियत्नादिति भावः, मानिनां—मानवता, मानधनाना-
मिति यावत्, मूर्द्धन्य,—शिरःस्थितं इत्यर्थः, सुख इति यावत्, यदि तादृश स्वभावकोसलः
ब्राह्मणं परशुरामोऽपि असंशयं घातकान् शत्रून् निःशेषमुन्मूलितवान्, तर्हि किं पुनः
प्रकृतिनाटोरक्षवन्शसम्भृतस्य भवतः सस्वन्धे नक्तव्यम् ? अनस्यसेव भवता गौडाधमपाददयः
शत्रवः समूलघाते हन्तव्या इत्याशयः । एतेन परशुरामादपि आधिपत्यप्रतिपादनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२८५) कृतप्रतिज्ञः, —गृहीतसन्धः, तमहत्वा न प्रत्यावर्त्तये इत्येवं विहिताङ्गी-
कार इत्यर्थः, गौडेति ।—गौडाधमस्य—गौडापसदस्य, जीवितध्वस्तये—जीवनध्वसनाय,
जीवितेति ।—जीवितानां—प्राणानां, प्राणिनामिति भावः, सङ्गलना—सङ्ग्रहणाय,
आकुलं,—व्यापृतं यः कालः,—अन्तकः, यस्य इत्यर्थः, तस्य अकाण्डे सहसा,
दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तस्याः निरङ्ग—लक्ष्मण, ध्वज—पताका, तत्स्वरूपमित्यर्थः,
दृश्यते हि भटा युद्धयात्रार्या पताकादिभिरुपशोभिताः भवन्ति, भवास्तु असङ्घेयैः
धनुर्भिर् प्रतिदिशं तथाऽद्भुता, यथा जनानां भवतः धनुष्काण्डेषु प्राणिप्राणहरणपटीयसः
यस्य विडराण्यं प्राणहरणप्रयाणे विजयपताकाभ्रान्तिर्भवेदिति तात्पर्यं, धनुः,—काम्बुजः,
ष्टहाण—प्रतिपद्यस्व, अचिरमेव तस्य प्राणान् नाशय इति समुदितार्थः ।

(२८६) अरातीति ।—अरातीनां—विदिषा, शत्रूणामित्यर्थः, रक्तानि—रुधिराणि

पचमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः ।
 (२८७) निकारसन्तापशान्त्युपायपरिच्छये हि हिडिम्बा-
 चुम्बनास्त्रादितमिव रिपुरुधिरामृतम् अमन्दरोपायम् अपायि
 पवनात्मजेन । (२८८) जामदग्न्येन च शास्यन्मन्युशिखिशिखा-

एव, चन्दनानि—रक्तचन्दनानि इति यावत्, तेषां चर्चा—चार्च्चिक्य, स्वदेहे अदलेपभूतानां
 तेषां विन्यास इत्यर्थ, स एव शिशिरोपचारः,—शैत्यक्रिया तम्, अन्तरेण—विना,
 परिभवेति ।—परिभव, —अबमानना, भाटवधरूप इति भावः, स एव अनलः,— अग्निः,
 क्लेपचमान, —दहमानः, देह, —शरीरं यस्य तथाभूतस्य । सुदारुणः,—अतितीव्रः,
 दुःखेति ।—दुःख—भाटविनाशशोकः इत्यर्थ, स एव दाहज्वरः,—समाधिकसन्तापप्रबलः
 रोगविशेष ; चन्दनलेपनादिश्रीतोषचारेण दाहज्वरः प्रशाम्यति इति दृश्यते लोके ।

(२८७) निकारेति ।—निकारेण—स्वेषा परिभवेण, स्वजननिकारजनितः बा,
 यः सन्तापः,—उष्णः, तस्य शान्तिः,—उपशमः, तस्य उपायः,—साधनं, स एव परिच्छयः,
 —रिपुणा निहिसन तस्मिन् विषये इत्यर्थ, अरीणां हननेन प्राक् तैः कृतस्वनिकाट
 परिशोधयितुम् इति भावः, पवनात्मजेन—भीमेन, हिडिम्बेति ।—हिडिम्बा—तन्नाम-
 राक्षसी, स्वप्रेयसीति भावः, तस्याश्चुम्बनेन—श्रीछाधरसाध्यपानन्वापारेण इत्यर्थः,
 आस्त्रादितमिव—पीतमिव, इत्युत्प्रेक्षा, स्वप्रेयस्याः हिडिम्बायाः राक्षसीत्वात् नूनं तदधरं
 रुधिररञ्जितमासीत्, भीमसेनेन तच्चुम्बनादवश्यमेव रुधिरस्त्रादः पूर्वमपि अनुभूत इति
 भावः, अमन्दरोपाय—नास्ति मन्दररूप उपायः यस्मिन्निति विग्रहः, मन्दररूपोपाय-
 विनाकृतमिति तदर्थः, तथा हि,—मन्दराद्रिः अमृतोद्भरणे उपायभूतः आसीत्,
 तद्रहितं, मन्दराद्रिणा अनुत्पापितमित्यर्थः, अत एव ततोऽप्युत्कर्षप्रतीतेः व्यतिकाल-
 झारः, रिपुति ।—रिपो,—शत्रोः, दुःशासनस्य इति भावः, रुधिर—रक्तम्, अमृत-
 मिव—सुधेव, अपायि—पीतम्, दुःसहपराभवस्य साधारणशासनेन प्रतिशोधी नैव
 भविष्यति इति मत्वा मनुष्योऽपि हकीदरः राक्षसायमानं दुःशासनस्य वक्षःशीणितममृत-
 मिव अपिब्रूत्, तदनुष्ठित्य बैरनिर्यातनार्थं त्वयाऽपि कोमलता परित्यक्तव्या, भीषणोपायञ्च
 अबलम्बनीय इति भावः ।

(२८८) जामदग्न्येन—परशुरामेण, [“गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५ पा०)
 इति गोत्रापत्यार्थे यञ्] शास्यदिति ।—शास्यन्—उपशमं गच्छन्, शत्रुनिधनेनेति
 भावः, यः मन्युः,—क्रोधः, स एव शिखी—अग्निः, तस्य शिखा—ज्वाला, तस्याः

सर्व्वरसुखायमानस्यर्शशीतलोषु क्षत्रियक्षतजङ्गदेशु अस्त्रायि”
इत्युक्त्वा व्यरसीत् ।

देवसु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्,—“करणीयमेव इदम् अभि-
हितं (२८९) मान्येन । इतरथा हि मे श्छहीतभुवि
भोगिनायेऽपि दायाददृष्टिः ईर्ष्यालोः भुजस्य । (२९०) उपरि
गच्छति इच्छति निग्रहा गृहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम् ।
अनमत्सु शैलेषु अपि कचग्रहम् अभिलषति दातुं वरः ।

इज्वरा,—सन्तापा, तै सुखायमाना, —सुख वेद्यमाना, सुख निरन्तरमुत्पादयन्त
इत्यर्थं, मुखप्रदा इति भावः, [“सुखाभ्य कर्त्तृवेदनायाम्” (१।१।१८ पा०) इति
सुखशब्दात् कर्त्तरि क्यङि शानचि च रूपम्] स्वर्गेन शीतलाश्च—हिमस्पर्शश्च तेषु,
[ततोऽयमनासोचर विशेषणसमासः] क्षत्रियेति ।—क्षत्रियाणां—राजानां, क्षतजानि
—रुधिराणि, तेषां जडाः,—अगाधजलजलाशयवत् अगाधशोणितपूर्णाशुप्रविशेषाः
तेषु, अस्त्रायि—ज्ञात, स्वभावज्ञानलज्जानीऽपि परशुरामः शत्रुर्षिरे ज्ञात्वा
परिभ्रमप्रतीकारं कृतवान्, कठोरप्रकृतिक्षत्रियेण त्वया तद्वन्शकर्त्तव्यमेव इत्यत्र न
काऽपि विन्क्तिता इति तात्पर्यम् । व्यरसीत्—विरगामः, नौनमवलम्बितनानित्यर्थः ।

(२८९) मान्येन—आर्व्येण । इतरथा हि—अन्वद्येव, करणीयत्वोपदेशाकीर्त्तने-
ऽपि इति भावः, यद्वा,—इतरथा हि—अन्वद्येऽपि, अरिनिग्रहार्थं कान्तं स्थानमलम्बने
इत्यर्थं, श्छहीतभुवि—सृभारग्राह्येण इत्यर्थः, भोगिनाये—शेषाहो, वरनाये च, दायाद-
दृष्टिः,—दाय—पैतृकं धनं, तत् आदत्ते इति दायादः,—पैतृकञ्चक्षुषहर इत्यर्थं,
तस्मिन्निव दृष्टि,—विरुद्धदर्शनमिति यानत्, मत्तोऽन्योऽपि सृभारग्राहो अस्ति इति
प्रतिपक्षदुस्त्रिणिति भावः, ईर्ष्यालोः,—परोत्कर्षार्सहिष्णोः, परान् विहेतु इत्यर्थं, [ईर्ष्या
ज्ञाति इति विग्रहे “ऋगजादयश्च” (उ० १ पा० १८ सू०) इति कुप्रत्ययान्ती
निपात्यते] ।

(२९०) चक्षतीति ।—उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरीक्षे इत्यर्थः, गच्छति—चरति,
ग्रहगणे—ज्योतिर्गणेषुऽपि, निग्रहाय—कथं मे उपरि गच्छतीति रोषात् दण्डदानाय,
भ्रूलता—भ्रूलनी, चलितु—कुटिलीभवितुमित्यर्थः, इच्छति—अभिलषति, नामन्ति-
क्रस्य येन केन भावेन काश्चिदपि गमिष्यति इति तु दुःसहम् एवेति भावः । शैलेषु—
पर्वतेषु, अनमत्सु—नतिमकुन्वेत्सु इत्यर्थः, प्राकृतिकजात्येन, न चाभिमानादिनेति

(२८१) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककारान् अपि चामराणि
 ग्राहयितुमीहते हृदयम् । (२८२) राजशब्दरूपा सृग-
 राजानामपि शिरांसि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्तुम् ।
 (२८३) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम् आक्षेपादेशाय
 दिशाम् अपि स्फुरति अधरः, किं पुनः ईदृशे दुर्जाते
 जाते ? जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः

भावः, करः,—हस्तः, ममेति शेषः, कचग्रहं—केशकर्षणं, दातुं—कर्तुमिति यावत्,
 मदये सर्वैरेव नतमूर्द्धभिर्भवितव्यमित्येवाभिलषामि इति भावः ।

(२८१) तेज इति ।—तेजोभिः,—ज्योतिभिः, दुर्विदग्धान्—दुर्विनीतान्, दुःशीला-
 निति यावत्, प्रचखानिति भावः, अर्ककारान्—सूर्यकिरणान् । ईहते—चेष्टते, मदन्त्यः
 तेजस्विसंज्ञक कश्चिदपि न स्थितिमान् भवितुमर्हतु लोके, तेन हि सर्वे एक तेजस्विना
 निगृहीताः करैः चामरादिकं गृहीत्वा सां सेवन्तामित्येव मे सततसङ्कल्प इति भावः ।

(२८२) राजशब्दरूपा—राजेति शब्दः,—सृगराजेत्याख्या, तत्र या रुट्—रीषः
 तया, सदन्त्योऽपि राजेति प्रीथेन इत्यर्थः, सृगराजानां—सिंहानां, तत्र पशुजातिभ्यः
 उत्कृष्टसत्त्वादिसम्बन्धात् राजशब्दप्रयोग इति भावः । पादः,—चरणः, ममेति भावः,
 पादपीठीकर्तुम्—अपादपीठानि पादपीठानि कर्तुं पादपीठीकर्तुम्—चरणविन्यासासनीकर्तुं
 [“कृत्वस्ति—” (प्र०४।५० पा०) इत्यादौ “अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्” (वा०) इति चिः]
 सर्व एव राजानः मङ्गरणे प्रणमन्तु, न कश्चित् सदन्त्यः राजशब्दभाक् भवतु इत्याशयः ।

(२८३) स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्दैः,—स्वाधीनैः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः,
 स्वेच्छया—स्वाभिलाषेण, गृहीताः,—आश्रिताः, पाल्यत्वेन स्वीकृता इति यावत्
 तासां, दिशं—ककुभां, नारीणामिति ध्वनिः ; आक्षेपादेशाय—हरणाज्ञायै आप्तः,
 अधरः,—रदनच्छदः, स्फुरति—स्पन्दते, दिग्धिपतीनामिन्द्रादीनामपि लोकपालत्व-
 मपहृत्य स्वयमेव सर्वदिग्धिपत्यं कर्तुमिच्छतीव मे मनः इति भावः ; यदा—
 आक्षेपादेशाय—निर्भर्त्सनाज्ञार्थं, कथं यूयमेतादृशेन्ननुरूपेषु नायकेषु सुयोग्यं मां
 विहाय अनुरक्तः इति ताः तिरस्कर्तुमिति भावः । ईदृशे—एवंविधे, दुर्जाते—व्यसने,
 स्यादवधरूपपरिभवे इति भावः, (“दुर्जातं व्यसने क्लीबे” इति मेदिनी) जाते—वृत्ते किं

शोकक्रियाकरणस्य । अपि च (२८४) हृदयविषम-
शल्ये मुसल्ये जीवति जाल्ने जगद्विगर्हिते गौडाधिपाधम-
चण्डाले जिक्लेमि शुष्काधरपुटः पोटिव प्रतिकारशून्यं शुचा
सूक्तं तुम् । (२८५) अकतरिपुबलाबलाविलोललोचनोदक-
दुर्दिनस्य मे कृतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् ?

युन वक्तव्यमिति शेष, भवदुपदेशात् ईदृशदुर्घटनापातादा प्रागेव मे एननिध अभिलाषः
प्रादुर्भूत, अधुना ईदृशदुर्जातजननानन्तर तत्साधने कि पुनर्नक्तव्यम् ? अवश्यमेव
तत् साधयिष्यामि इति भावः । जातानर्षनिर्भरे—अमर्षेणापूरिते इत्यर्थः । शोकक्रिया-
करणस्य—शोकानूचककर्माचरणस्य, अवकाशः,—अवसरः, नास्त्येव—न किञ्चिदपि
वर्तते, अथवा,—कि पुनः इति परत्र अन्वितव्यम्, तथा च,—ईदृशे दुर्जाते जाते
जातानर्षनिर्भरे च मनसि, शोकक्रियाकरणस्य अवकाश नास्त्येव इत्यत्र कि पुन वक्तव्य,
प्रागेव तथानिध अभिला जात, अधुना सातुसादृशशोचनीप्रमत्त्युना सर्वानेव दुर्निनी-
तान् दृष्टयिष्यामि, नास्ति मे शोकानवसरः, क्रीष एव शोकस्थानमध्यकार्षीत् इति भावः ।

(२८४) हृदयविषमशल्ये—अन्तरिन्द्रियनिदारुणव्ययाजनके, यदा,—हृदये
—चित्तसि, विषम—दुसहमित्यर्थः, शल्य—शु यस्मात् तथाभूते, मन पीडादायके
इत्यर्थः, हृदयनिखातविषमशल्यभूने इत्यर्थो वा, अतिदारुणशल्यास्त्रभूते इति यावत्,
मुसल्ये—मुसलेन—अयोऽयेण, अस्त्रविशेषेण इत्यर्थः, वध्य,—नाशय तस्मिन् [“विष्यो
विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः” इत्यमरः । मुसलम् अर्हति इति विग्रहण
“दण्डादिभ्यो यत्” (५।५।६६ पा०) इति यत्] जाल्ने—पामरे, (“जात्र स्यात्
पामरे क्रूरेऽसमीक्ष्यकारिणि विभु” इति मेदिनी) जगद्विगर्हिते—त्रिभुवननिन्दित-
इत्यर्थः, गौडाधिपाधमचण्डाले—हीनप्रपञ्चसदृशे गौडराजे, जीवति—प्राणिति सति,
पोटिव—पुलक्षणयुता स्त्रीव, स्तनशश्यादिमती नारीवित्यर्थः, (“पीटा स्त्रीपुसलक्षणः”
प्रथमः) शुचा—शोकेन, सूक्तं तुम्—नूकारम्—अस्पृष्टशब्दविशेषं कर्तुमिच्छति, जिक्लेमि
—लज्जे, तादृशानूचक्यादिभिः शोकानूचकान्यक्तानिबिकाराः क्रियन्ते अक्षमैः पुरुषैः, न
तु वीरैरिति हृदयम् ।

(२८५) अकतेति ।—न कृत—न जनितं, रिपुबलाबलाना—शत्रुसैनिकाङ्ग-
नाना, विलोलाना—चञ्चलाना, लोचनाना,—नयनाना उदकैः,—अशुभैः,
दुर्दिन—मेघाच्छत्रमद्, येन तथाभूतस्य, रिपुरमणीना नयनासारैरजनितमेघा-

(२८६) अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमपि
अशुसलिलम् ? श्रूयतां मे प्रतिज्ञा, — शपामि आर्य्यस्यैव पाद-
योशुस्पर्शेन, यदि परिगणितैः एव वासरैः (२८७) सकल-
चापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निर्गौडां
न करोमि मेदिनी, ततः तनूनपाति पीतसर्षिषि पतङ्ग इव

च्छत्राहस्येत्यर्थः, मे—मम, [कर्त्तरि षष्ठी] नारयुगलस्य—भुजङ्गस्य, [शेषे षष्ठी,
जलाञ्जलिना सहास्यान्वय.] जलाञ्जलिदानं—तर्पणार्थम् उदकाञ्जलिदानं, भावे इति
भान', कुत. ? न कुतोऽपि जलात् तस्मादन्यस्मादित्यर्थः, रिपुनारीणां हतभक्तिकाणां
पयनसलिलैरेव अञ्जलिं पूरयित्वा भातर तर्पयिष्यामि इति भाव ।

(२८६) अदृष्टेति ।—न दृष्टं—नानलोकित, गौडाधमस्य—पापगौडाधिपस्य,
चिताधूममण्डल—श्वदाराद्यनिरचितप्रज्वलत्काष्ठज्वलितवह्निभ्रजसमूहः येन तथा-
भूतस्य, चक्षुषः,—नेत्रस्य, मे इति शेषः, स्वल्पमपि—किञ्चिदपीत्यर्थः, अशुसलिल—
षापवारि, कुत इति पूर्वेणान्वय, शत्रो. श्वदेहमहद्वा नैव अशुजल कियदपि
पातयिष्यामीत्यर्थः । [अत्र “अनुनेतासुरीदनञ्चासमशु च” इत्यमरोक्ते अनुशब्देनैव
गतार्थत्वात् सलिलपदमधिकमिति अधिकपदत्व दोषः इत्यवधेयम्] । पादपाशुस्पर्शेन
—चरणरज स्पर्शेन, तस्पर्शेन हल्लेत्यर्थः, शपामि—शपयं करोमि, [अत्र “शप उपालम्भे”
इति नार्त्तिकनलात्, आम्नोशयंकात् शपतेः आत्मनेपदमेव नियमितम्, इह तु
तद्गृहितमिति न्याकरणलक्षणह्येनत्वात् च्युतसस्कारत्व दोषः इत्यवधेयम्] परिगणितैः,
—सङ्घाते, कृतसङ्घप्रतया स्वल्पैरित्यर्थः, वासरैः,—दिनसैः, [“अपवर्गे तृतीया”
(२।३।६ पा०) इति फलप्राप्ते व्योक्तितत्वात् कालवाचकात् वासरशब्दादत्यन्तसयीगी
तृतीया ज्ञेया] ।

(२८७) सकलिति ।—सकलाया—समशाया, चापचापलिन—धनुश्चाच्चटोन्,
धनुर्हारा एव नपमित्यभिमानेनेति भावः, दुर्ललिताना—दुर्विनीताना, नरपतीना—राज्ञां,
नरश्रेणु—पादेषु, रणरणायमाना,—रणरणशब्द इव आचरन्तः, रणरणस्वन कुर्वन्तः
इत्यर्थः, [रणशब्दस्य “लिलवीसयी.” (पा१।४ पा०) इति नित्वे षष्ठात् “कर्त्तुः क्यड
सलोपश्च” (३।१।११ पा०) इति उपमानात् कर्त्तुः, रणरणशब्दात् न्यडि शानचि च
छपमेतादिति ज्ञेयम्] निगडा,—लौहश्लहलानि यस्या तथाभूता, तथा निर्गौडां—
निहतगौडपति, गौडाधिपवर्जितामित्यर्थः, दृष्टगौडेतर निहत्य सर्वानिव
अन्यान् दुर्विनीतान् नृपान् विजित्य च लौहश्लहलनिर्मितपादान् यदि तान् काराश्र

पातकी पातयामि आत्मानम्” इत्युक्त्वा च (२८८) महा-
सन्धिविग्रहाधिकृतम् अवन्तिम् अन्तिकस्थम् आदिदेश,—
“लिख्यताम् । आ रविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिधुन-
सुक्तमानोः उदयाचलात्, (२८९) आ त्रिकूटकटक-
कुट्टाकटङ्गलिखितकाकुटस्यलङ्गालुण्ठनव्यतिकरात् सुवेलात्,

न निक्षिपामि इति समुदितार्थ, ततः,—तर्हि, पीतसर्पिषि—स्वादितहव्ये, दत्त-
हृन्निषीत्यर्थ, घृतप्रक्षेपेण अतिप्रन्वलिते इति भावः, तनूनपाति—अग्नौ, (“अग्नि-
र्नैवानरी नङ्गि ..... । .....जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमर.) ।

(२८८) महासन्धिविग्रहाधिकृत—सन्धिविग्रहेषु—राजकीयसन्धोलन-सङ्गरान्य-
तरनिर्णयव्यापारिषु, अधिकृतः,—अधिकारवान्, महाशासौ सन्धिविग्रहाधिकृत-
येति तथानिध, कदा सन्धि. कर्त्तव्यः ? विग्रहे वा विधिय ? इत्यादिमन्त्रणाया-
मधिकृतेषु मन्त्रेषु प्रधानमित्यर्थः, सन्धिविग्रहविषयकादेशनिषेधादौ स्वतन्त्राधिकारवन्तम्
इत्यर्थो वा, यदा,—महति—प्रधाने चासौ सन्धौ—विपक्षैः सह मेलनोपायभृते
मैत्रीकरणरूपे व्यापारे इत्यर्थः, विग्रहे—युद्धे च, अधिकृतः,—तत्तत्कर्मसम्पादनार्थं
राजा नियुक्तः तम्, अन्तिकस्थ—समीपोपविष्टम्, अवन्तिम्—तदाख्यं राजपुरुषम्,
अवन्तिदेशवास्तव्य वा । आ—इति अभिविधौ, स चेह देशिकः इति नैयं, रनीति ।—
रवे,—सूर्यस्य, यत् रथचक्रं—रथाङ्गं, तस्य चीत्कारेण—घर्घररवेण, चकितैः,—भीतैः,
चारणमिधुनैः,—गन्धर्वदम्पतिसमूहैः, कीर्त्तिसचारकनटदन्द्वा, सुक्तः,—त्यक्तः, सातुः,
—प्रस्यदेशः, समतलभूमिरित्यर्थ. यस्य तथाभूतात्, उदयाचलात्—पूर्वपर्वतात्,
प्राच्या दिशि उदयाचलपर्यन्तमित्यर्थः, [“आङ् मर्यादावचने” (१।४।८९ पा०) इति
कर्त्तृप्रवचनीयतया “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।३।१० पा०) इति आङ्शब्दयोगी पञ्चमी] ।

(२८९) त्रिकूटति ।—त्रिकूटस्य—लङ्गापुरसन्निकृतस्य सुवेलाख्यस्य गिरी,
शङ्खतयशोभितपर्वतविशेषस्य इत्यर्थः, ये कटका,—नितम्बभागाः, मध्यदेशा इत्यर्थः,
(“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे” इत्यमरः) तेषां कुट्टाकेन—कुट्टनकारिणा, केदकेनेत्यर्थः,
[“जल्यभिचक्रकुट्टलुण्ठः पाकन्” (३।२।१५५ पा०) इति श्वेण कुट्टयति—क्विन्तीति
विग्रहे कुट्टयतेः चौरादिकात् कर्त्तरि पाकन्] टङ्गेन—पाषाणदारणस्त्रनिर्घेषेण,
लिखितः,—खोदितः, कानुत्स्यथ—रामस्य, लङ्गालुण्ठनव्यतिकरः,—लङ्गा—
सुवेलागिरिस्थिता स्वनामप्रसिद्धा रामणपुरी, तस्या लुण्ठनमेव—विध्वंसनमेवेति
यावत्, व्यतिकरः,—घटना यस्य तथाभूतात्, सुवेलात्—त्रिकूटाख्यगिरीः, दक्षिणाशाः

(३००) आ वारुणीमदस्वलितवरुणवरनारौनपुररवसुखर-
कुहरकुचेः अस्तगिरेः, (३०१) आ गुह्यकगेहिनीपरिमल-
सुगन्धिगन्धपापाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात् सर्वेषां
धात्रां,—(३०२) 'सञ्जीक्रियन्तां कराः करदानाय प्रस्त्रथञ्च-

स्थितादिति शेष , विक्लुट-सुवेलयोरिभस्त्रेण गिरेर्नाचकतया, भगवती रामस्य निजय-
धार्ता या विक्लुटगिरिगाचे टङ्गेन अद्वापिता सा सुवेलगिरानपि, तेन दक्षिणस्या दिशि
श्रीरामचन्द्र-निजयधार्ताङ्कितसुवेलगिरिपर्यन्तमिति समुदितार्थः । तथा च वाल्मीकीये
“ततस्त्रिमचीभ्यवल लङ्गाया नृपतेश्वराः । सुवेली राघव जैले निनिष्ट प्रत्यवेदयन् ॥” रा०
ल० ३१ स० १ श्लो० ।

(३००) वारुणीति ।—वारुणी—सुराभेदः, तस्याः मदे—तत्पानजनित-
निनाशेत्यर्थः, स्वलिताः,—मत्ततया प्रभष्टचरणा इति भावः, या, वरुणस्य—पश्चिम-
दिक्पालस्य, वराः,—उत्तमाः, नार्थः,—स्त्रियः, तासां नूपुररवेण—चरणनिहितानां
मञ्जीराणां निनादेन, मुखरः,—सगन्धः, कुहरकुचिः,—गह्वराभ्यन्तरं यस्य तथाभूतात्,
पस्तगिरेः,—अस्ताचलात्, पश्चिमदिगवस्थितादिति भावः, यस्मिन्नस्तगिरौ पश्चिमाश-
ऽभिपतेः वरुणस्य वरवर्णित्य, वारुणी सुरां निपीय मत्ततया पतित्वा सतत मञ्जीररवेण
गह्वरं मुखरयन्ति, पश्चिमायां दिशि तदस्ताचलपर्यन्तमिति समुदितार्थः ।

(३०१) गुह्यकेति ।—गुह्यक्वाणा—देवजीनिनिशेषाणां, निधिरक्षकयक्षत्रिशेषाणां-
त्यर्थः, या गेहिन्यः,—नार्थः, तासां परिमलिन—अतिमनीहरगन्धेन, गात्रानुलेपन-
घृष्टकुङ्कुमादिगन्धेनेत्यर्थः, (“स्यात् परिमलीऽतिमर्दातिमनीहरगन्धयीथापि” इति मेदिनी)
सुगन्धयः,—सौरभयन्त , ये गन्धपापाणां,—गन्धप्रधानां शिला, गन्धवाधातुमय्य शिला
या, तैर्नासितानि—सुरभितानि, गुहाः,—कन्दराः, गृहाणोव—भवानानोव यत्र तथाभूतात्,
गन्धमादनात्—तदाश्वपन्वतात्, उत्तरस्या दिशि गन्धमादनपन्वतपर्यन्तमित्यर्थः [सर्वत
प्राङ्योगे पञ्चमी] । अत्रायमाशयः,—गन्धमादनशैली हि निसर्गगन्धवासिताभिः शिलाभिः
सङ्कीर्णं, तत्रापि गुह्यकगेहिन्यः शयानां अनुलेपनभूतघृष्टकुङ्कुमादिसमुद्भूतेन निधुवन-
निलासजनितेन वा परिमलिन गुहागृहाणि निरन्तरं सुगन्धीनि कुर्वन्तीति, अपूर्वनिलास-
भूमिरेष भवति हि, तेन तत्पर्यन्तमिति भावः, सर्वेषां रात्रा—समस्तानां नराधिपानां,
[“पृथी श्वे” (२।३।५० पा०) इति सम्बन्धमात्रविनचायां पृथी] लिख्यताम् इति
वीजना, एवमिति शेषः ।

(३०२) किं तत् यत्निखितुमुपदिश्यते इत्याशङ्कयामाह, सञ्जीत्यादि ।—

णाय वा ; गृह्यन्तां दिशः चामराणि वा ; नम्यन्तां शिरांसि घनूषि
वा ; कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्वी वा ; (३०३) शिखरीभवन्तु
पादरजांसि शिरस्त्राणि वा ; घटन्ताम् अञ्जलयः करिघटावन्धा
वा ; (३०४) सुच्यन्तां भूमय इषवो वा ; समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः
कुन्तयष्टयो वा ; (३०५) सुदृष्टः क्रियताम् आत्मा सञ्चरणखेषु

करा —हस्ता, करदानाय—राजभागदानाय, (इति सन्धिप्रस्ताव'), अस्त्रग्रहणाय—
युद्धकरणायेति भाव, (इति विग्रहप्रस्ताव') सञ्जीक्रियन्ता—प्रवर्त्यन्ता, त्वर्थ्यन्तामित्यर्थः,
सर्वे एव मदधीनता स्वीकृत्य सन्नाजे मद्य कर ददतु, तदन्यथा चेत् युद्ध कुर्वन्तु इति
समुदितार्थः ; सा सन्नाटत्वेन न स्वीकुरुषु चेत् तदा युद्धे युष्मान् विजित्वाचिरादेव
मदधीनता नेषामीत्याशयः । एवमुत्तरनापि । दिशः,—आशाः, गृह्यन्ता—राज्य निहाय
प्रलाय्य आश्रीयन्ता, चामराणि वा—बाणप्रजनानि वा, गृह्यन्ता—घा'न्ता, मत्सेना -
मि भाव, युष्माभिरिति शेष' । शिरांसि—सस्तकानि, नम्यन्ता—सञ्चरणयोः
ग्रणिपत्यन्ता, घनूषि—चापा. वा, नम्यन्ता—ज्यारोपणेन आकृष्यन्ता, तानि युद्धाय
मञ्जितानि क्रियन्ताम् इत्यर्थः, युष्मांसि इति शेष । आज्ञा,—आदेशः. मदीया इति
शेष, कर्णपूरीक्रियन्ता—अवणानामलङ्कारीक्रियन्ता, कर्णभूषण यथा सतत कर्णे स्थितं
शीभते तथा मदीयाज्ञा नियत कर्णेन्द्रियै सादरं निप्रीयतांसिति भाव, अथवा मौर्वी,
—शिञ्जिन, घनूर्गुणा इत्यर्थः, ("मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण" इत्यमर.) कर्णपूरी-
क्रियन्ताम्—नाकर्णमाकृष्यन्ता, युद्धार्थम् इति भाव । इह आज्ञाना मौर्वीणाञ्च
कर्णपूरीकरणयो' सन्निविद्यहीपधे.यकयोरेकटा कर्तुमशक्यत्वादिरीध, स चैकपक्षा-
ययणपर्यवसान, तुल्यवलम्बमिहाज्ञामौर्वीकर्णपूरीकरणयो द्वयोरपि, तेन तयोरेकशेभं
कर्तुमशक्यत्वात् सन्देहस्यैव पर्यवसानतया निकल्यालङ्घति इत्यबदातम् ।

(३०३) पादरजांसि—पदधूलय, मदीयानीति भाव, शिखरीभवन्तु—शिरोभूषण-
भूतानि भवन्तु, शिरस्त्राणि वा—युद्धकाले शिरोरक्षार्थं शिरोवन्धनविशेषा वा शिखरी-
भवन्त्वित्यन्वयः, युष्माकमिति शेष' । अञ्जलयः,—युक्तकरा', युक्तकरद्वयम् इत्यर्थः, घटन्ता
—जायन्ता, प्रणतये करद्वय सवीजयन्ताम् इत्यर्थः, करिघटावन्धा वा—हस्तिभ्रूहरचनाः
वा, घटन्ता—भवन्तु इत्यर्थः ।

(३०४) भूमयः,—राज्यानीति यावत्, इषवः,—शरा वा, सुच्यन्ता—त्यज्यन्ताम् ।
वेत्रयष्टयः,—वेदवला', समालम्ब्यन्ता—गृह्यन्ता, पद्दृष्टेषु श्रुत्यभावेन स्वीयतामिति
भावः, कुन्तयष्टयः,—कुन्तास्यास्त्राणि वा,समालम्ब्यन्ता, युष्माभिरिति शेष ।

(३०५) सञ्चरणखेषु—सप्त पादनखरेषु, स्वच्छतया दर्पणरूपमिति

कृपाणदर्पणेषु वा । (३०६) परागतोऽहम् । पङ्गोः इव मे
 कुतो निवृत्तिः तावत्, यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी
 सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः” इति कृत-
 निश्चयश्च (३०७) मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नाना-
 रम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याक्षीत् । उद्याय च स्वस्यवन्निःशेषम्
 आङ्गिकम् अकार्षीत् ; अगलञ्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य
 शास्यदुष्ठा दिवसः त्रिभुवनस्य ।

भाव, आत्मा—स्व, सुदृष्ट, —सुदृ निरीक्षित, प्रतिविम्बित इत्यर्थः, मयि प्रणिपातः
 क्रियतामिति फलितार्थः, कृपाणा, —अस्य एव, दर्पणा;—मुकुरा. तेषु वा, आत्मा
 सुदृष्ट. क्रियता, युद्धार्थं नति गृह्यायेति भावः, एता निकल्पपरम्पराप्रतिपादितोक्तयः
 युगुत्सी. हर्षस्य लोकाधिकसत्त्वबलनापिका, तेन तु सामरिकनौत्यनुसारत. स्वकीय-
 सरसङ्गहृदयोत्सासनाय समीरिता, नाभिमानप्रदर्शनाय इति वीडव्यम् ।

(३०६) परागत, —अस्थित, विजयार्थमिति शेषः । पङ्गोरिव—पादनिकलस्यैव,
 मे—सम, कुतः,—कथमित्यर्थ, निवृत्ति,—समरप्रयाणात् निरति., प्रत्यानर्त-
 नित्यर्थ, भवेदिति शेष । सर्वेति,—सर्वेषा—सकलाना, सत्त्वानामष्टादशाना वा इति
 भाव, द्वीपाना—जम्बूगन्धादीनामित्यर्थ, अक्षरे—मध्ये, सञ्चरति—भास्यति इति
 तथोक्तः, सर्वद्वीपाभ्यन्तरनिहारीत्यर्थ, सकलति ।—सकलाना—सर्वेषा, नरपतीना—
 राजा, मुकुटेषु—किरीटेषु, या मणिशिला,—रत्नानि इत्यर्थः, तासाम् आलोकमयः,
 —मयूखमय, अगण्यराजन्यनरेण्यमुकुटमणिमरीचिचयचञ्चित इति यानत्, पादलेप,
 —चरणप्रलेप. , यथा,—पादलेप,—पादौ लिप्येते—वेष्टेते अनेनेति तथोक्तः,
 पादुक्ता इत्यर्थ, कृतः, मयेति शेष, यानत् सर्वे नरपतय नञ्चरणयो न प्रणिपतेयु,
 तावन्नाहमस्मात् व्यापारात् निरमेयमिति भाव । तत्र “सर्वद्वीपान्तरसञ्चारिसकलनरपति
 —” इत्यादि समस्तपाठ युक्तियुक्ततया प्रतिभाति, “सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी” इत्यत्र
 सञ्चारीति धात्वर्थस्य कर्तृत्वमितया मुख्यार्थत्वात् विना अन्यत्रान्यस्य व्युत्पत्तिभिरुद्धत्वात्
 इति दिक् ।

(३०७) मुक्तास्थानः,—रक्तसभ, (“आस्थानी क्लीबसास्थानं सभासमिति-
 ससद.” इत्यमरः) । स्नानारम्भाकाङ्क्षी—स्नानक्रियामभिलषन् । स्वस्यन्त—प्रकाशस्य
 इव, निःशेष—सकलम्, आङ्गिक—दौवक, सन्ध्यावन्दनादिक्रियाकलापन्यापार-

(३०८) ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि
क्वापि गते गततेजसि अहिमभासि, तामरसवनेषु अपि
निगूढशिलीमुखालापेषु तासादिव सङ्कुचत्सु, (३०९) विहग-
गणेषु अपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भिया इव

मित्यर्थः । अगलत्—अतिचक्राम, अचिणीदित्यर्थः, सायमभनत् इति यावत् ॥
दर्पप्रसर इव—अहङ्कारावे इव । श्रुतप्रतिज्ञस्य—शपथं श्रुतवत् इत्यर्थः । शस्य-
दुष्पा—शस्यन्—अपगच्छन्, क्षयीन्मुख इत्यर्थः, उष्मा—तेजः, औष्ण्यं यस्य तथाभूतः,
(“उष्मी घर्मोऽश्रुणि ज्वेहे पुमानुष्मा स्त्रिया लिषि” इति कौषात्) उष्णशब्दो नान्ती-
ऽदन्तश्च दृश्यते, तेन नान्तस्यैवोष्णशब्दस्यायं प्रयोगः इति ज्ञेयम् । यो हि राज्ञः हर्षश्च
एव दर्पोद्दीप्तं वचनमश्रीषीत्, तस्य गर्भः सपदि बिलुप्तीऽभूत्, का कथा अन्येषां स्वर्ग
दिनसोऽपि स्वाभाविकमुष्ण विहाय भयात् शशामेति तात्वर्थ्यम् ।

(३०८) “ततश्च” इत्यस्य “प्रदीपास्थाने नातिचिरं तस्यौ” इति परिण
सम्बन्धः । निजिति ।—निजस्य—आत्मनः, अधिकारस्य—स्वामित्वस्य, जगत्पतनरूपे
कर्मणि इति भावः, अपहारात्—अप्रहरणकरणात्, भीते इव—वस्ते इव, हर्षे
त्रिलोक्याः दर्पोन्मूखनाय वदुपरिकार दृष्टेति भावः, गततेजसि—निष्प्रभे इत्यर्थः,
अहिमभासि—उष्णरश्मी, रभौ इत्यर्थः, क्वापि गते—अदर्शनं प्राप्ते इत्यर्थः, अस्तमिते इति
भावः । निगूढेति ।—निगूढाः,—गुप्ताः, नायकस्य प्रभाकरस्य अस्तमनमनलोक्य
बिरुद्धः खादिन पक्षाना मुकुलीभावेन तद्रसपिपासूना भमराणा सपदि तत्रावरुद्धत्वादिति
ज्ञान, शिलीमुखाना—भमराणा, वायोनाञ्च, (“अलि-वायौ शिलीमुखौ” इत्यमर)
आलापा,—गुञ्जनानि इत्यर्थः, श्रुषु पातशब्दा इत्यर्थश्च येषु तथाभूतेषु, तामरसवनेषु
—पद्मकाननेषु, (“अथ तामरस पक्षे ताम्र-काञ्चनधोरपि” इति मेदिनी) तासादिव
—भयादिव, सङ्कुचत्सु—निमीलत्सु, अन्तराले स्थित्वा गुप्तभावेन मन्त्रणाकरणात्
कथमेते एव जल्पन्ति, किमेषा मनसि वर्तते इति विविच्य इति भावः, भमराः
शरपतनभयादिना कमलाभ्यन्तरमन्तर्गृहमशिश्रियन्नित्यपि व्यल्यते, लोकेऽपि गृहाभ्यन्तरे
प्रच्छन्न मन्त्रयता केनाञ्चित् अश्रुतगुञ्जनमाकर्ण्य गृहाधिकारी भयात् सङ्कुचिते
भनतीत्यपि दृश्यते ।

(३०९) विहगगणेषु—विहायसा—आकाशमार्गेण गच्छन्ति इति विहगाः, [“उ च
विह यसौ विहादेशी वक्तव्यः” (ना०) इति डः] तेषा गणाः तेषु, पक्षिरन्तेषु
इत्यर्थः, समुपेति ।—समुपसंहृतः,—सङ्कुचितः इत्यर्थः, निजपक्षाणां—स्वपतवाणां,

अप्रकटीभवत्सु, भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति
 नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले, (३१०) स्वपदच्युति
 चकितदिक्पालदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवलययासु इव
 बहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदीपास्थाने
 न अतिचिरं तस्थौ । (३११) नमन्नृपलोकलोलांशुक-
 पवनकम्पितशिखैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान्
 इव प्राहिणोत् लोकं, प्रतिषिद्धप्रारजलप्रवेशश्च शयनगृहं

विक्षेपः,—त्रालनमित्यर्थः श्रैः तथाभूताः, अत्र एव निश्चलाः,—अवचला, स्थिरा इत्यर्थः
 तेषु, [विशिष्टणसमास.] अन्वत,—समुपसंहृतः,—समाप्तिं गतः, सपदि स्वयमेव निनष्ट
 इत्यर्थः, समाज. हर्षस्याभ्युदयं दृष्टेति भावः, तिजपचायाम्—प्राक्सहायाना, यः
 निक्षेपः,—प्रसार इत्यर्थः, तेन निश्चलाः तथाभूतेषु इत्यर्थः, भियेव—वासेनेन, हर्षदिति
 शेष, एकत्र,—स्वपदसङ्घातात्, अव्यव—स्वसहायात्पलाच्च इति भावः, अप्रकटीभवत्सु
 —अप्रकाशता गच्छत्सु । भुवनव्यापिनी—तमसा जगदानरणकारिणी, जगति ख्याति-
 प्रापन्नमित्यर्थः, प्रतिज्ञामिव—शपथमिव, हर्षस्य इति भावः । मानयति—पूजयति,
 आद्रिप्रसाये इत्यर्थः । नतशिरसि—प्रणतमग्नौ इत्यर्थः । घटिताञ्जलिवने—
 कृताञ्जलिसमूहे, सन्ध्यासमागमात् शिरसि अञ्जलि ब्रह्मा उप्राप्तितु प्रवृत्ते इत्यर्थः ।

(३१०) दिक्षु—आशासु, स्वपदेति ।—स्वस्य—आत्मनः, प्रदात्—अधिकारात्,
 लोकपालकलरुपात् इति भावः, च्युतिः,—भङ्गः, तस्मात् तेन वा चकित्वा,—शङ्किता,
 ये दिक्पालाः,—द्विगुणितय इन्द्रादयः, तै. द्वीयमानं—निधीयमानम्, अभलिह-
 शगनस्यसि, [“ब्रह्मणे लिह.” (३।२।३२ पा०) इति खड्ग] लोहप्राकारवलयम्—
 आवसवरणमण्डल यासु तथानिधासु इव, (“प्राकारो वरणः साल.” इत्यमरः)
 बहलति ।—बहलया—प्रभूतया, तिमिरमालया—अन्धकारपटलेन, तिरोधीयमानासु
 —आनियमायासु सतोषु, प्रदीपास्थाने—रजनीमुखीयसमाभवने, सायसुपवेशनार्हसभा-
 मण्डपे इत्यर्थः ।

(३११) नमदिति ।—नमता—प्रणम्यता,
 लोकास्व—चञ्चलस्य, सन्नमनमनस्वीभादिति भावः, अशकस्य—वसनस्य, पन्ननेत्र-
 वायुना, कम्पिता,—सञ्चालिताः, शिखाः,—ज्वाला. येषां तैः, दीपिकाचक्रवालैः—
 द्वीपनस्यैः । लोक—प्ररिजनमिति भावः, प्राहिणोत्—निसर्ज, स्वसमीपादिति

प्रोविशत्, उत्तान सुमीच अङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयञ्च
 तम् अभिसर इव लम्बावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह ।
 जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्श अग्रजम् ।
 (३१२) उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इष प्रससुः श्लासाः ।
 बलांशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुखम् आच्छाद्य
 निःशब्दम् अतिचिरं रुरोद ; चकार च चेतसि,—(३१३) “कथं
 नाम आकृतिः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् ईदृशः ? पृथु-
 शिलासङ्घातकर्कशकायबन्धात् तातात् अचलात् इव लोहधातुः

शेषः, यथास्थानं वा । प्रतिबिद्धेति ।—प्रतिबिद्धः,—निर्धारितः, परिजनानां—
 श्रत्यानामिति यावत्, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं येन तथाभूतः । उत्तान,—ऊर्ध्वमुखशापी,
 (“उत्तानमगभीरे स्याद्दर्शास्यशयिते विधु” इति मेदिनी) शयनतले—शय्याया, सुमीच
 —प्रससारेत्यर्थः । दीपद्वितीयं—दीपमात्रसहचरमित्यर्थः, एकाकिनमिति भानः, तं
 —हर्मम्, अभिसरं इव—दंस्वरिनं, लम्बावसरः,—प्रातानकाशः, एकाकिनमिति
 भानः, तरसा—बलेन जग्राह—आचक्राम, तदानीं भ्रातृशोकः समुदियाय इति भानः ।
 भीमणी दस्युः यथा कस्येकाकिनं दृष्ट्वा बलादाक्रान्ति, तथैव शोकः सपदि
 तद्दयमधिचकारिति समुद्रितताव्यर्थम् ।

(३१२) उपर्युपरि—अनिरतेमित्यर्थः, [“उपर्युपरिः सामीप्ये” (८१७
 पा०) इति सामयिकसामीप्ये द्विर्बचनं] भ्रातृजीवितान्वेषिण इष—भ्रातृजीवनस्यानु-
 सन्धायिन इव, श्लासाः,—निश्वाससरतः, अन्वेषणजग्राहेति भानः, प्रससुः,—
 निरीच्छन्ति स्म । धनलाशुकपटान्तेन इव—श्वेतसनाच्चलेन इव, अश्रुजलप्लवेन—बाष्प-
 भारिपूरणं, अश्रुजलमेव तस्य क्रन्दनकालिकमुखाच्छादनवस्तुत्वात् चकार इति भानः,
 लोकोऽपि सद्यन्मणीदये बस्ताच्चलेन मुखमाहत्य रोदिति इति दृश्यते ।

(३१३) नाम—वितर्कः । तादृश्याः,—रमणीयायाः, सुदृढायाश्चेत्यर्थः, ईदृशः,
 —एवनिधः, शीघ्रः इत्यर्थः, परिणामः,—निपातः, अपमृत्युरित्यर्थः, युक्तः,—
 उचितः । पृथ्विति ।—पृथुः,—निश्चलः, [“प्रथिव्यदि—” (८० १ पा० २९ सू०)
 इत्यादिना क्रुः न्यसारणञ्च] शिलासङ्घातः,—पाषाणक्षूप इत्यर्थः, तदत्, तेन
 च कर्कशः,—कठिनः, कायबन्धः,—कलेवरघटनं यस्य तथानिधात्, तातात्—
 विपुः, अचलात्—पर्वतात्, लोहधातुरित्—लोहनामा खनिजः पदार्थविशेषः इव,

कठिनतर आसीत् आर्यः। कथञ्च अस्य मे (३१४) हत-
हृदयस्य आर्यविरहे सकृदपि युक्तम् उच्छसितुम् ? (३१५) इयं
सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा ? बालिशोऽपि कः सम्भावयेत्
आर्यमरणे मज्जीवितम् ? (३१६) तत् तादृशम् ऐक्यम्
एकपद एव कापि गतम् ? अयत्नेन एव हतविधिना
पृथक् कृतोऽस्मि। (३१७) दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं
रुदितमपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया !! सर्वथा
(३१८) लूतातन्नुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम्।

कठिनतरः,—अतिकठिनः; पाषाणीत्यत्रमपि लौहं पाषाणादपि कठिनं भवतीति
प्रत्यक्षमिति भावः, अचलादुद्भूतोऽपि लोहधातुर्यथा ततोऽपि कठिनतरः दृश्यते, तथैव
पितुरपि अग्रजः दृढकायः आसीदिति तात्पर्यम्।

(३१४) हतहृदयस्य—भग्नोरक्षस्य, आतसमसहायवञ्चितत्वादिति भावः,
सकृदपि—एवं क्षणमपि, उच्छसितुं—प्राणितुम्।

(३१५) इयमिति।—सा प्रीतिः,—तथाविधः दृढतरः उभयोः प्रणयः, सा
भक्तिः,—पूज्यतया अकपटः अनुरागः, सा अनुवृत्तिः,—आनुगत्यम्, इयम्—वृद्धशर्भार्थं
प्राप्तित्यर्थः। बालिशोऽपि—मूर्खोऽपि। सम्भावयेत् ?—आशंसित ?।

(३१६) तत्—तातजीवदृश्यां परोत्कर्षमागतम्, आ बाल्यादेकत्र
शयनासनादिना प्रवृद्धमिति भावः, तादृशं—सर्वलोकविदितमित्यर्थः, ऐक्यम्—एकीभावः,
अभिन्नभावः इत्यर्थः, एकपद एव—तत्काल एव, आर्यस्य मरणादनन्तरमेवेत्यर्थः
(“एकपदं तत्काले नपुंसकं वर्त्मनि स्त्री स्यात्” इति मेदिनी)। अयत्नेन—यत्नं विना
एव, अनायासेनैवेत्यर्थः, हतविधिना—दुर्देवेन, पृथक् कृतः,—विभिन्नः कृतः, वियोजित
इति भावः।

(३१७) दग्धेति।—दग्धेन,—हृतेन, अतिहेयेनेति भावः, रोषेण—अरातिं
प्रति कोपेन, अन्तरिता—व्यवहिता, तिरोहितेति यावत्, शुक्—शीकः यस्य तथा-
भूतेन, अरातिनिधनाय क्रीडोदयात् शीकं विस्मरतेत्यर्थः, गतघृणेन—निर्दयेन, (“घृण
दयाऽनुकम्पा स्यात्” इत्यमरः) मया मुक्तकण्ठम्—उच्चैः, सुचिरं—दीर्घकालं, न
रुदितमपि—न क्रन्दितमपि।

(३१८) प्रीतयः,—प्रणयाः, लूतेति।—लूतातन्नुच्छटा—लूता—ऊर्णनाभः

(३१६) लोकायात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता, यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इव आसे । किञ्च दैव-हृतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृत-हृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते ? (३२०) तथा चन्द्र-मया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणाः” इत्येतानि च अन्यानि च

जालकरः कीटविशेषः इति यावत्, (“लूता स्त्री तन्तुवायोर्चनाभमर्कटकाः समाः” इत्यमरः) तस्याः तन्तुच्छटा—सूत्रनिचयः, तद्वत् शिटुराः, —अक्षेत्रेण केदाह्नी इत्यर्थः, अत एव तुच्छाः, —हेयाः, असारत्वेन गर्हणीया इत्यर्थः ।

(३१६) लोकायात्रामात्रनिबन्धना — लोकव्यवहारमात्रफला, संसारथापनैक-साधनप्रयोजना इति यावत्. बान्धवता—बन्धुत्वम् ; स्वार्थसाधनार्थमेव लोके बन्धुत्वं क्रियते, न तु अविहृतगाढानुरागेण परोपकरणार्थम् इति भावः । नाम—कुत्सायां, विस्मये वा । पर इव—अन्व इव, सीदरभिन्न इव इत्यर्थः । स्वस्थ इव—प्रकृतिस्थ इव, यथावत् गित्यक्रियाकरणात् सुखित इव इत्यर्थः, आसे—लिष्टामि । ईदृशि—एवमकारं, परस्परिति ।—परस्परिषाम्—अन्योऽन्येषां, प्रीतिबन्धने—प्रणयभरिणेत्यर्थः, निर्वृतं—मुस्यं, सुखितमिति यावत्. (“निर्वृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्त्रिसाम्” इति मेदिनी) हृदयं—चेतः यस्य तषाभूते, सुखभाजि—सुखभोगनिरते, भ्रातृमिथुने—सीदरयुगले, विघटिते—विच्छिन्ने, आते—सति इति शेषः, दैवहृतकेन—दग्धविधिना, किं फलं—को लाभः, आसादितम् ?—प्राप्तम् ? अस्मत्सर्वनाशं सम्पाद्य दुष्टविधेः काः फललाभोऽभूदिति भावः ; दुर्जना हि फलमनपेक्ष्यैव वैवलमत्त्वविनीदय षोषामनिष्ट-सम्पादने प्रवर्तन्ते इति तात्पर्यम् । “स्त्रीपुंसौ मिथुनं इन्दम्” इत्यमरोक्ते मिथुन-शब्दस्य स्त्रीपुंसयोरभिधायकतया, अत्र सामान्यतो युगलार्थे प्रयोग अनाचकत्वदीजग्राह-द्रस्य इति विभाव्यम् ।

(३२०) लोकान्तरीभूतस्य—परलोकप्रस्थितस्य, भृतस्येत्यर्थः, आर्य्यस्य—व्येष्टस्य, चन्द्रमया इव—इन्दुमयूखव्याप्ता इव, सन्नापादिहरणेन प्रीणनादिति भावः, तथा—तादृशाः, सर्वलोकानुभूताः इत्यर्थः, जगदाह्लादिनः,—शुभनवासिजनानाम् आनन्दवर्द्धना इत्यर्थः, ते एव—जीवति आर्य्ये वै सदीया गुणाः सर्वसन्नापनाशकाः स्युः, ते एवेत्यर्थः, गुणाः,—वात्सल्यप्रौर्य्यदाक्षिण्यादयः, लयेति ।—लयाः,—संसक्ताः, चित्तगमयः,—चित्तानलाः, मृतस्य तस्य दाहकालिका इति भाव येषु तथाभूता इव,

हृदयेन पर्यदेवयत् । प्रभातायाञ्च (३२१) शर्वथ्यां प्रातरेव प्रतीहारम् आदिदेश अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम् इच्छामि इति ।

(३२२) अथ युगपत् प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराऽऽह्वयमानः, स्वमन्दिरात् (३२३) अप्रतिपालितकरिणुः चरणाभ्यामेव सम्भ्रान्तः, ससम्भ्रमैः दण्डिभिः उत्सार्थ्यमाणजानपदः,

चित्ताग्निभिः सह संयुक्ता इव इति यावत्, दहन्ति—भस्मीकुर्वन्ति, इदानीमिति शेषः, सर्वलोकजीवनभूताः दाहनाशनाः शीतस्पर्शा जलादयोऽपि अग्निसम्पर्कादुत्तप्ता यथा दहन्ति, तथा तर्पयितारः सतस्य तस्य आर्थस्यापि गुणाः चित्तानलसम्पर्कादुष्णाः सन्तः इदानीं निरतिशयं मां दहन्तीति भावः ; तस्य गुणराशीनां स्मृत्या श्लोका अतीव प्रज्वलिताः सन्तः मां सन्तपयन्तीति तात्पर्यम् । पर्यदेवयत्—परिदेवितवान्, विललापेत्यर्थः ।

(३२१) शर्वथ्यां—रात्रौ । प्रतीहारं—दौवारिकम्, [“उपसर्गस्य—” (६।३।१२२ पा०) इत्यादिना पाञ्चिको दीर्घः अमनुष्ये इति निषेधात् कथमिह प्रयुक्तः ? इत्याशङ्कायाम् उद्भूतं ज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः,—“कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत्, अवाहुः,—प्रतिहारी द्वारं, तारुष्यात्तच्छब्दमिति”] । अशेषगजसाधनाधिकृतं—समस्तगजारोहिसैन्याध्यक्षम् ।

(३२२) “अथ” इत्यस्य “स्कन्दगुप्तः विवेश राजकुलम्” इति परिण सम्बन्धः । तं विशिञ्चि, युगपदित्यादि ।—युगपत्—समकालं, प्रधावितानां—ससम्भ्रमं, प्रदुतानां, दहनाम्—अनेकेषां, पुरुषाणां—भृत्यजनानामिति यावत्, परम्पराभिः,—श्रेणिभिः, आह्वयमानः,—आकार्यमाणः, महाराजहर्षादेशगौरवात् इति भावः ।

(३२३) अप्रतिपालितकरिणुः,—अनपेक्षितगजवाहन इत्यर्थः । सम्भ्रान्तः,—सत्वरः । ससम्भ्रमैः,—सत्वरैः, आदरातिशयवद्भिर्दा, गजसेनाधिपतौ सम्मान-प्रदर्शनार्थमिति भावः, दण्डिभिः,—याष्टीकैः, सेनापतेः शरीररक्षिभिः सैनिकैरिति यावत्, उत्सार्थ्यमाणजानपदः,—उत्सार्थ्यमाणाः,—अपसार्थ्यमाणाः, जानपदाः,—जगसङ्घाः, पुरःसमागता इति भावः यस्मात् यस्य वा तथोक्तः । [“उत्सार्थ्यमाणजनपदः” इत्यत्र “उत्सार्थ्यमाणजनपदः” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “भवेज्जनपदो जगन्मदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनीवचनात्] ।

(३२४) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान् वर-
वारणानां विभावरीवार्त्ताः पृच्छन्, (३२५) उच्छ्रितशिखि-
पिच्छलाच्छ्रितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विन्ध्यवनैः
इव (३२६) वारणबन्धविमर्दोद्योगागतैः पुरःप्रधावङ्गिः
अनायत्तमण्डलैः आधीरणगणैश्च, (३२७) मरकतहरित-
घासमुष्टीश्च दर्शयङ्गिः, नवग्रहगजपतीश्च प्रार्थयमानैश्च,

(३२४) पदे पदे—प्रतिपदत्वेपमित्यर्थः । प्रतिदिशं—दिशि दिशि, चतसृभ्यः दिग्भ्यः
समागतः, चतुर्दिगवस्थितान् वा इति भावः । इभभिषग्वरान्—गजवैद्यप्रवरान्, वरवारणानां
—श्रेष्ठगजानां, विभावरीवार्त्ताः,—राविद्यत्तान्, रादौ ते कौटुशाः आसन् इत्यादिप्रका-
रानित्यर्थः, पृच्छन्—जिज्ञासमानः ; राविद्यत्तजिज्ञासया गजेन्द्रचक्रादिनचर्यावृत्तम् आप्रदीर्घं
तस्य सम्यक् ज्ञातमेवेति गम्यते, एतेन चास्य स्वकर्त्तव्यकर्मणि अनौदासीन्यं प्रकटीकृतम् ।

(३२५) उच्छ्रितेति ।—उच्छ्रितानि,—उन्नतानि, शिखिनां—मयूराणां, पिच्छैः,
—वर्हेः, लाच्छ्रितानि च—मण्डितानि च, वंशलतावनानि—वैशुवल्लीकानानि, मयूराणां
सर्वदा तत्र सञ्चारादिति भावः येषु तथाविधैः, गहनैः,—अरण्यैः, गृहीताः,—अधिकृताः,
व्याप्ता इत्यर्थः, दिशां—ककुभासु, आयामाः,—आभोगाः यैः तादृशैः, विन्ध्यवनैरिव—
विन्ध्याचलकाननैरिव, परिदृश्यमानैरिति शेषः ; कृष्णवर्णोन्नतदेहत्वात् निविड-
भ्रमृश्रुतिधारित्वाच्चेति भावः ।

(३२६) वारणेति ।—वारणानां—हस्तिनां, बन्धे—धारणे, रोधने इति यावत्,
बन्धाय इति वा, यो विमर्दः,—प्रयासः, तस्य उद्योगात्—उपक्रमात्, उद्योगाय वा,
आगताः,—उपस्थिताः तैः, हस्तिनां वशीकरणार्थं सङ्ग्रहार्थं वा देशान्तरात् समागतैरिति
समुदितार्थः, पुरः,—अग्रतः, प्रधावङ्गिः,—प्रद्वङ्गिः, अनायत्तमण्डलैः,—न आयत्तं—
वशीभूतं, मण्डलं—सङ्घः येषां तैः, अनधीनानुचरैरित्यर्थः, अचिरागमनादिति भावः,
[“अनायत्तमण्डलैः” इत्यत्र “अनायत्तमण्डलैः” इति पाठे—अनायत्तं—न दीर्घं, मण्डलं—
सङ्घः गमनादिव्यवस्था येषां तथाविधैः, सम्भ्रमविपर्यस्तपरिधाय तात् इति भावः] आधी-
रणगणैः,—निषादिगणैः, हस्तिपालकवन्दैरित्यर्थः, (“आधीरणा हस्तिपका हस्तारोहा
निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३२७) मरकतेति ।—मरकतवत्—तदाख्यहंरिद्वयमणिवत्, हरितानीं—
श्यामलानां, घासानां—यवसानां, मुष्टीः,—कवलान्, मुष्टिगृहीतघासानित्यर्थः,
दर्शयङ्गिः,—दर्शयङ्गिः, ईदृशौः घासमुष्टीदांतुं शक्यते न वा इति जिज्ञासयेति भावः ।

(३२८) लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरम्
 उपसृत्य नमस्यद्भिः, (३२९) आत्मीयमातङ्गमद्गसांश्च
 निवेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः,
 (३३०) प्रमादपतितापराधापहतद्विरददुःखघृतदीर्घश्मश्रुभिः
 अग्रतो गच्छद्भिः, (३३१) अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभि-
 वारणासिसुखप्रत्याशया धावमानैः गणिकाऽधिकारिगणैः,

नवेति ।—नष, —नूतन, ग्रह, —ग्रहणं, धारणमित्यर्थः। येषां तादृशां, ये गजपतयः,
 —प्रधानहस्तिन तान्, प्रार्थयमानैः,—एतान् बन्धनरीन्द्रान् शिञ्जणाय अस्मदधीनान्
 कुर्वन्ति याचमानैः इत्यर्थः ।

(३२८) लभेति ।—लब्धाः,—प्राप्ताः, पाच्यत्वेनेति भावः, अभिमताः,—इष्टाः,
 प्रार्थिता इति भावः, सत्ताः,—मदीत्कटा, मातङ्गा,—हस्तिः, तै हेतुभिः सुदितानि
 —हृष्टानि, ।नसानि—मनासि येषां तैः अत एव सुदूरं—दूरत एव, सम्प्रमाति-
 शब्धादिति भावः, नमस्यद्भिः,—प्रणिपतद्भिः । [“नमीवरिबन्धितडः बन्धु” (३१।१९
 पा०) इति क्यजन्तात् शतप्रत्ययः] ।

(३२९) आत्मीयेति ।—आत्मीयाः,—स्वाधिकृता इति यावत्, ये मातङ्गाः,
 —गवाः, तेषां मदागमान्—दानवारिस्त्रानसञ्चारान्, निवेदयद्भिः,—विज्ञापयद्भिः, तेषां
 फर्माणि नियोज्यत्व स्थापयद्भिः इति भावः । डिण्डिमाधिरोहणाय—गजस्थोपरि
 पट्टहनादित्वनिधानाय इत्यर्थः ।

(३३०) प्रमादेति ।—प्रमादेन—अनवधानतया, पतितं—पतनं, हस्तिघृष्टादिति,
 विषममार्गं चालनात् हस्तिन इति वा भावः, [भावे क्तप्रत्ययः] तट्टेन अपगधः—दीपः
 तेन हेतुना, अमुपयुक्तोऽयं हस्तिचालनायेति धियेति भावः, यथा,—प्रमादात्—
 अनवधानात्, हस्तिपालने अत्रहेलनादिति यावत्, पतितः,—उपसृत्य, सञ्जात इत्यर्थः,
 य अपराधं तेन हेतुना, हस्तिपालनानुपयुक्तोऽयमिति धिया इति भावः, अपहतः,—
 आच्छिद्य नीत इत्यर्थः, यो द्विरदः,—गजः, स्वाधिकृत इति भावः, तस्य दुःखिनं—
 क्लेशिनं, तदपहरणजनितेन इति भावः, घृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, दीर्घाणि—प्रलम्बानि,
 श्मश्रूणि—कूर्वा ये तद्यभूतैः ।

(३३१) अभिनवोपसृतैः,—अल्पदिनमागतैः, कर्पटिभिः,—जीर्णमलिन-
 बसनधारिभिः, वारणैति ।—वारणस्य—गजस्य, आत्मी—लाभिः, यत् सुखम्—
 आनन्दं, तस्य प्रत्याशया—लाभेच्छया, धावमानैः,—प्रद्वयद्भिः, गणिकाः,धिकारिगणैः,

(३३२) चिरलब्धान्तरैः उच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेणुका-
सङ्गयनाङ्कुलैः, (३३३) उल्लासितपवचिक्लाभिः अरण्य-
पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनौद्यताभिः
उत्तम्भिततुङ्गतोत्रवनाभिः, (३३४) महासात्रपेटकैश्च
प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः, (३३५) अभिनवगजसाधन-

—गणिका—इभी, गजाना प्रलीभनार्था हस्तिनीत्यर्थः, यथा प्रलीभ्य हस्तिनी प्रियन्ते इति भावः, (“गणिका यूष्ठीविश्वेभीतकारीषु—” इति मेदिनी) : तस्या अधिकारिगणाः,—
अध्वचनर्गा. तैः ।

(३३२) चिरलब्धान्तरैः—चिरिण—दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः, लभं—प्राप्तम्, अन्तरम्
—अनकाशः, करेणुकावार्त्तानिज्ञापने स्कन्दगुप्तदर्शने वा इति भावः यैः तथीकैः,
उच्छ्रितकरैः,—उद्धृतहस्तैः, करेणुसान्धनाय स्कन्दगुप्ते सम्मानप्रदर्शनाय वा इति
भावः । कर्मण्येति ।—कर्मण्य्या—करिग्रहणकुशला, या करेणुका—हस्तिनी,
तस्याः सङ्गयने—समालपने, आङ्कुलाः,—व्याघ्रताः तैः, गजसेनापतिना सह करेणु-
विषयकालापपरैरित्यर्थः ।

(३३३) उल्लासितेति ।—उल्लासिताः,—उद्धृताः, पंक्तवा एव—किसलयान्येव,
चिक्लाभिः—लक्षणानि, वयमारण्यपाला इति सूचकानीति भावः याभिः तथीकाभिः,
निष्पादितेति ।—निष्पादितः,—सम्पादितः, यः नवग्रहाणा—नवधृताना, नागानां—
गजाना, निवहः,—समूहः, तस्य निवेदने—विज्ञापने, उद्यताभिः,—प्रवृत्ताभिः,
उत्तम्भितेति ।—उत्तम्भितम्—उल्लासितः, तुङ्गम्—उन्नतं, तुदति अनेनेति तोत्र—वैणुकं,
हस्तिशासनचमदण्डयुगैष इति भावः, (“तोत्रं वैणुकम्” इत्यमरः) [“दासी—”
(३।२।१८२ पा०) इत्यादिना घृन्, “तितुत्र—” (७।२।६ पा०) इत्यादिना
इडभावः] तदर्थं वनम्—अरण्यजातं दारु इत्यर्थः याभि तथीकाभिः ; यदा,—
उत्तम्भितानि—उर्ध्वमुत्तोलितानि, तुङ्गतोत्रवनानि—अत्युच्चवैणुबारण्यानि, प्रमूतत्वादिति
भावः याभि. तादृशीभि, अरण्यपालपङ्क्तिभिः,—गजबन्धनार्थं वनरक्षिबर्गेरित्यर्थः ।

(३३४) प्रकटितेति ।—प्रकटितानि—आबिष्कृतानि, प्रदर्शितानीत्यर्थः, करिणां—
हस्तिना, कर्मण्ये—युद्धादिशिचायै इत्यर्थः, चर्मपुटानि—चर्मनिर्मिता हस्ताकारा यैः
तथीकैः, महासात्रपेटकैः,—हस्तिपक्षाधिपकदम्बकैः, प्रधानहस्तिपकहन्दैरित्यर्थः, (“महासात्रः
सन्धे चामात्ये हस्तिपक्षाधिपे” “पेटकः पुस्तकादीना मञ्जूषाया कदम्बके” इत्युभयत्र मेदिनी) ।

(३३५) अभिनवेति ।—अभिनवं—नूतन, गजाना—करिणा, साधनं—वशीः

अञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवी पालदूतद्वन्द्वैः,
 (३३६) प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः कटभङ्गसङ्ग्रहं
 आमनगरनिगमेषु निवेद्यमानैः (३३७) कटककदम्बकैः
 क्रियमाणकीलाहलः, (३३८) स्वामिप्रसादसम्भूतेन महाऽधि-
 काराविष्कारेण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदासीनो-
 ऽप्यादिशन् इव, (३३९) असङ्ख्याकरिकर्णशङ्खसम्पत्सम्पादनाय

करणे, तस्मै सञ्चरणं—समुद्द्योगः, तस्य वार्त्तानिवेदनाय—तान्त्रज्ञापनाय, तान्
 धान् गजान् वशीकर्तुं प्रहस्योऽस्मि इत्यादिसवादनिवेदनाय इति भावः, विसर्जितैः,—
 प्रेषितैः, केनचित् अरण्यानीरक्षवाध्यक्षेण इति भावः, नागिति ।—नागानां—हस्तिनां,
 धनवीथी—अरण्यश्रेणी, तस्याः पालाः,—अध्यक्षा, तेषां दूतद्वन्द्वः,—वार्त्तानिवेदनवहैः ।

(३३) प्रतिक्षणेति ।—प्रतिक्षणं—क्षणे, क्षणे, मुहुर्मुहुरिति यावत्, प्रत्यवेक्षि-
 णानि—परिदृष्टानि, करिणा— जानां, कवलकूटानि—ग्राससमूहाः, यैः तथाभूतैः, ग्राम-
 नगरनिगमेषु—ग्रामैः,—संवसथैः, नगरादल्पसङ्ख्याकजनवसतिस्थानमित्यर्थः, नगरं—वहुजन-
 वासभूतसङ्घस्य स्थानं, निगमः,—पुरं पु, (वणिकपथं पुरं वेदी निगमाः” इत्यमरः)
 कटभङ्गसङ्ग्रहं—हस्तच्छिन्नशस्त्रसञ्चयं, प्रत्यगगोधूमादिसङ्ग्रहमिति यावत्, करिणां
 भोजनार्थमिति भावः ; (“कटभङ्गस्तु शस्यानां हस्तच्छेदे नृपाल्यये” इति मेदिनी)
 निवेद्यमानैः,—विज्ञापयद्भिः, राजहारे चैवपतीनां शस्यमूल्यावाप्तये इति भावः, एतेन
 क्षतारणवलात्कारचौर्यादिभिः तणशस्यादीनामध्यानयनं हर्षनिपिङ्गम् इति सूच्यते ।

(३३७) कटककदम्बकैः,—कटकाः,—हस्तिकर्मनियुक्ताः, तेषां कदम्बकानि
 —हन्दानि तैः, क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—विधीयमानः, कीलाहलः,—कलरपः
 यस्य स, यं प्राप्य एतैः स्वस्वव्यापारसंसिद्धये कीलाहलं कृतं इति भावः । इह यथा-
 षडस्तुवर्णेन निश्चितिदिशिपदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।

(३३८) स्वामीति ।—स्वामिनः,—प्रभोः, प्रसादः,—अनुग्रहः, तेन सम्भूतः,—
 जनितः तेन, सहेति ।—महाऽधिकारस्य—उन्नतपदस्य, गजसेनाऽध्यक्षतारूपस्य इति
 भावः, आविष्कारेण—प्रकटनेन, स्वाभाविकेन—स्वतःसिद्धेन, अवष्टम्भाभोगेन—
 सर्वावेशेन, गाम्भीर्येभरेण इत्यर्थो वा, उदासीनोऽपि—मध्यस्थोऽपि, किञ्चिदनादिशत्रुपि
 इत्यर्थः, आदिशत्रुपि—आज्ञापयन्निव, अनादिशत्रुपि प्रभाववदाकारेणैवादिना समर्थय-
 स्थान इवेत्यर्थः, अनुवीचिन इति भावः ।

(३३९) असङ्ख्येति ।—असङ्ख्यानां—बहूनामिति यावत्, करिणा—गजानां,

समुद्रान् आज्ञापयन् इव, (३४०) शृङ्गारगैरिकपद्माङ्गराग-
सङ्ग्रहाय गिरीन् सुष्णन् इव, (३४१) दिग्गजाधिकारं ककुभासु
ऐरावतमिव अपहरन्, हरेर्हरपदभरनमितकौलासगिरि-
गुरुभिः पादन्वासैः गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव,

कर्षेणु—श्रुतिमूलेषु इत्यर्थः, याः शङ्खा,—करवन एव, शङ्खनिर्मितालङ्कारा ऽनेत्यर्थः,
सम्पद,—भूषणानीति भावः, तासां सम्पादनाय—सङ्ग्रहाय, समुद्रान्—सागरान्,
आज्ञापयन् इव—आदिशत् इव, हस्तिकर्णशोभासम्पादनाय तूर्णं स्वगर्भस्थितान्
शङ्खान् उद्धृत्यानेतु समुद्रानपि आज्ञापयन्निव इति भावः । एतेन तस्य समुद्रेभ्योऽपि
गाम्भीर्यमन्तं सूचितम् । असङ्ग्रेयानां करिणां कर्षेणु एतावत्यः शङ्खराजयः तेन निति-
वेशिताः, यथा समुद्रगर्भस्थिताः शङ्खनिनहाः निशेपाः एवाभून्नित्युत्प्रेक्षितम् ।

(३४०) शृङ्गारैति ।—शृङ्गारः,—गजमण्डनं, हस्तिनामलङ्कारार्थमित्यर्थः,
[“शृङ्गारः सुरते नाद्युरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी । “शृङ्गार-शृङ्गारौ” (७१
३ पा० १३६ सू०) इति श्रुधातोः आरन् तुम् गुक् ङस्ते च रूपम्] यः,
गैरिकपद्मः,—गैरिकद्रवः, स एव अङ्गरागः,—गजानामङ्गरञ्जनार्थं लेपनिशेषः, तस्य
सङ्ग्रहाय—सञ्चयाय, गिरीन्—पर्वतान्, सुष्णन् इव—अपहरन् इव, गैरिकाशीति
शेषः, गजाङ्गरागसम्पादनाय गिरेरपि गैरिकाक्षयोऽकारि इति भावः, एतेन तस्य
पर्वतादपि देहदार्यं सूचितम् । सर्वत्र गजानामातिशय्यद्योतनाय एवमुत्प्रेक्षेति नेयम् ।

(३४१) ककुभा—दिशा, दिग्गजाधिकारं—दिग्गजाधिकारिणः, सर्वदिग्गजग्रेह-
मित्यर्थः, ऐरावतम्—अधमातङ्गः, पूर्वदिग्गजमिति यावत्, अपहरन्निव—सुष्णन् इव,
गजनीर्येण तत्सम्पदा च ऐरावतमपि अतिक्रामन्नित्यर्थः, यद्वा,—केवलमस्रगजाधिकारिण-
सैरावतम् असङ्ग्रेयजेन्द्राधिकारप्रदर्शनेन व्यङ्ग्यं इव इत्याशयः । हरेति ।—हरस्य
—शिवस्य, पदभरेण—चरणभारेण, चरणस्थापनरभसेनेत्यर्थः, नमितः,—आनर्जितः,
भारान्नान्ततया अधीगत इत्यर्थः, यः कौलासगिरिः,—कौलासपर्वतः, तद्वत् गुरुभिः,—
भारवतिः, पादन्वासैः,—पदनिचिपैः, हरेः,—नराहरूपिणः नारायणस्य इति भावः,
उर्व्याः,—शृङ्गिण्याः, गुरुभारग्रहणगर्व—महाभारोदहनाहङ्कारं, सहरन्निव—सङ्कीच्य-
न्निव, गुरुपादन्वासैः नराहरूपिणो नारायणस्यापि दन्तयोः व्यथा जनयन्निवेति
भावः । पदभरेण नराहदन्तस्यापि नमनीत्येक्षणादस्य महासारमन्त्रं सूचितम् ।
इहोन्वीनमनेन भगवतः नराहस्यापि दन्ताञ्चलनसन् समुत्प्रेक्षितम्, अपि
सोपमेयगतीत्कर्षदर्शनात् व्यतिरेकोऽपि न्यन्यते ।

(३४२) गतिवशविलीलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य
 विक्षेपैः आलानशिलास्तम्भमालामिव उभयतो निखनन्,
 ईषदुत्तुङ्गलम्बेन अधरविम्बेन अमृतरसखादुना नवपल्लव-
 कोमलेन कवलेन इव श्रीकरेणुकां विलोभयन्, (३४३) निज-
 नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशाल-
 लया पीतक्षीरोदेन इव पिबन् ईक्षणयुग्मायामेन दिशाम्
 आयामं, (३४४) मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः, सततम्

(३४२) गतीति ।—गतिवशेन—गमनवेगेनेत्यर्थः, विलीलस्य—चञ्चलस्य ।
 विक्षेपैः—सञ्चालनैः, आलानेति ।—आलानानि—गजबन्धनानि, गजबन्धनार्या इत्यर्थः,
 ये शिलास्तम्भाः,—पाषाणस्थूणाः, तेषां मालामिव—श्रेणिव, उभयतः,—उभयोः
 पार्श्वयोः, निखनन्—प्रोथयन्, पाषाणकठिनप्रलम्बभुजशालीति भावः । ईषदुत्तुङ्ग-
 लम्बेन—अल्पीन्नतलम्बिना, अमृतेति ।—अमृतरसवत्—सुधाऽऽखादं इव, खादुना—
 मुरसेन, सरसेन नारीलोभनीयेन वा इति भावः, नवेति ।—नवपल्लववत्—अभिनवीङ्गत-
 किसलयवत्, कोमलेन—सुकुमारिण, मृदुना च अधरविम्बेन—विम्बीष्टेन, एतेन अधरस्य
 आरक्तत्वमपि सूचितम् ; कवलेनेव—ग्रासेनेव, श्रीकरेणुकां—लक्ष्मीहस्तिनीं, सुलक्षणां
 हस्तिनीमिति यावत्, विलोभयन्—आकर्षयन् ।

(३४३) निजेति ।—निजः,—स्वीयः, नृपवंशः,—राजकुलं, स्वस्य राजवंश-
 स्मृतत्वेनेति भावः, तद्वत् दीर्घम्—आयतम्, इत्युपमितसमासाश्रयणात् आर्थीय-
 मुपमाऽलङ्कारः ; स्वकीयवंशः सुदीर्घः आसीत् इत्यावेदयितुमिव सुदीर्घां नासिकां धृतवा-
 निति भावः, नासावंशं—नासिकादण्डम् । अतीति ।—अतिस्निग्धम्—अतिकोमल-
 मित्यर्थः, मधुरं—मनीहरं, धवलं—शुभं, विशालम्—आयतं तस्य भावः तत्ता तथा,
 पीतक्षीरोदेन—दुग्धसागरपायिना, ईक्षणयुग्मायामेन—नेत्रयुगलविस्तारेण । आयामं
 —दैर्घ्यं, पिबन् इव—ग्रसन्निव, आयतनेव इति भावः ।

(३४४) मेरुतटादपि—सुमेरुतटादपि, सुमेरीरौन्नत्यादपीत्यर्थः, विकटेति ।—
 विकटम्—अत्यन्तं, विपुलं—विशालम्, अलिकं—भालदेशः, ललाटवट इत्यर्थः यस्य
 लयाभूतः, (“ललाटमलिकं गोधिः” इत्यमरः) ।

(३४५) अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररूढिवशादिव नितान्तायत-
नीलकोमलच्छविभुगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलवालवल्लरी-
वेल्लितविलासिना लुनन्निव लुमालोकान् अर्ककरान् वर्वरकेण,
(३४६) अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकार्मुककर्माऽपि सकलदिग्गन्त-
श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽपि

(३४५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्ना—विच्छेदरहिता, या छत्रच्छाया—आतप-
त्रेण सौरतापावरणम् इत्यर्थः, [“विभाषा सेना —” (२।४।२५ पा०) इत्यादिना क्लीबत्वस्य
पाचिकत्वात् अत्र तदभावः] तस्याः प्ररूढिः—आतिशयं, मुहूर्त्तमपि छत्रशून्यतया
अनवस्थानमिच्छति; तद्वशादिव—तत्सम्पर्कादिवेत्यर्थः, नितान्तेति ।—नितान्तम्—अत्यन्तम्,
आयता—दौर्घा, नीला—कृष्णा, कोमला—अकर्कशा, स्निग्धा इत्यर्थः, सुखस्पर्शा
इति भावः, या छविः,—कान्तिः, तथा सुभगं—रम्यं तेन, आतपसंस्पर्शजनितरुच्यता-
ऽभावादिति भावः, स्वभावभङ्गुरेण—सहजभङ्गिमता, स्वत एव कुञ्चित्तेनेत्यर्थः, [“भङ्गभास-
मिदो घुरच्” (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्] कुन्तलेति ।—कुन्तलाः,—केशाः,
लम्बमानाः कतिपयकेशगुच्छा इति भावः, बालवल्लर्यः इव—नूतनमञ्जुर्यः इव, तासां
वेल्लितेन—स्फुरणेन, विलसति—उद्भासते इति तथोक्तेन, वर्वरकेण—केशेन, केशवन्धेन
इत्यर्थः, (“वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे” इति मेदिनी) लुमालोकान्—लुम्बाः,
—विनष्टाः, आलोकान्,—उद्योता येषो तान्, अर्ककरान्—सूर्यमयूखान्, लुनन्निव—
खण्डयन्निव, कुञ्चितगाढकृष्णकेशपाशेन सूर्यकिरणान् मलिनयन्निवेत्यर्थः ।

(३४६) ऋरीति ।—अरिपक्षाणां—शत्रुसहायानां, परिचयेण—समूलना शिन,
परित्यक्तम्—उत्सृष्टं, कार्मुककर्म—धनुराकर्षणादिकं येन तथाभूतोऽपि, न चासासर्थ्या-
दौदासीन्याडा इत्याशयः, सकलेति ।—सकलेषु—सर्वेषु, दिग्गन्तेषु—आशाप्रान्तेषु,
श्रूयमाणः,—आकर्ण्यमानः, गुरुः,—महान्, गुणानां—सौर्वीणां, शौर्यादीनाञ्च, ध्वनिः,
—शब्दः यस्य तथाभूतः ; अत्र परित्यक्तकार्मुककर्माऽपि श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः इति
आपाततः विरोधः, स च शौर्यादिगुणध्वनिश्रवणरूपार्थान्तरपर्यवसानः इति विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । आत्मस्थेति ।—आत्मस्थानि—आयत्तानि, स्वाधिकृतानीति यावत्,
समन्ताः,—सर्वे सत्समातङ्गाः,—मदीत्कटगजा एव, साधनानि—सेनाऽङ्गानि यस्य
तथाभूतोऽपि ; आत्मस्थानि समस्तमत्तमातङ्गसाधनानि—निखिलमदत्ताविगजारोहिसैन्यानि

असृष्टो मदेन, (३४७) भूतिमानपि स्नेहमयः,
 पार्थिवोऽपि गुणमयः, करिणामिव (३४८) दानवताम्
 उपरि स्थितः, स्वामितामिव सृष्टहणीयां भृत्यतामपि अपरि-
 भूताम् उद्वहन्, (३४९) एकभर्तृभङ्गिनिश्चलां कुलाङ्गनामिव
 अनन्यगस्यां प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढः, (३५०) निष्कारण-
 वान्धवो विदग्धानाम्, असृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो
 विदुषां स्कन्दयुगो विवेश राजकुलम्। दूरादेव च

यस्य तथाभूतोऽपि इत्यर्थो वा, मदेन—दानवारिणा, मद्यपानजनितेन विकारिण —, गर्भेण
 च वा, असृष्ट, —अनाक्रान्त' आत्मप्यमत्तमातङ्गसाधनोऽपि मदेन असृष्ट. इति
 विरोध, समाधानन्तु प्रदर्शिताश्वेदीनेत्रियम् ।

(३४७) भूतिमान्—ऐश सप्यन्न'. भक्तमयश्च स्नेहमय,—प्रेममय', तैलादि-
 स्नेहमयश्च, न भक्तमय, कथं भवति स तैलादिस्नेहमय इति विरोध । पार्थिव, —
 क्षित्वात्मक, मन्मथ इत्यर्थं, राजा च, गुणमयः,—तन्तुमय, शौर्यादिगुणसमन्वितश्च,
 यो हि मन्मथो भवति, स कथं तन्तुमय' पटादिरूप स्यादिति विरोधः ।

(३४८) दानवता—दानशोन्ताना, मदस्त्राणिनाञ्च, उपरि स्थित,—शिरोदेशे
 वर्त्तमान, दाटयेष्ट इत्यर्थं । अपरिभूताम्—अनवमता, भृत्यता—भृत्यभावमपि,
 सृष्टहणीया—लोभनोपायमिथर्थं, स्वामितामिव—प्रभुतामिव, उद्वहन्—स्वीकुर्वन्,
 भृत्यत्वेऽपि प्रभुप्रसादाधिगमात् प्रभाववान्, दु.साहसिककर्मसाधनेन राजप्रियत्वादिति
 भाव ।

(३४९) एकैति ।—एकस्मिन् एव भर्तृरि—प्रभौ, उन्नीटरि च, भक्ति,—अनु-
 राग, निश्चला—स्थिरा यस्या ताम्, अनन्यगस्याम्—अन्वदुर्लभा, पुरुषान्तरसङ्गमशून्याञ्च,
 प्रभुप्रसादभूमि—राजानुग्रहपात्रता, पतिप्रोतिपात्रताञ्च, आरूढ,—अधिगत. । इह
 स्वामिप्रसादलाभे कुलाङ्गनासास्योक्ते द्वेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कार. ।

(३५०) विदग्धाना—विदुषाम्, अतिकठोराभिः कल्पनाकोटिरूपज्ञानु
 ज्वालाभि अघारतर्कलक्षणा नि शेषत. दग्धीकरणात् तेषां विदग्धत्वम् इति भाव
 निष्कारणत्वान्त्व,—अकृतिममिवम् । भजता—सेवमानानाम्, असृतभृत्य,
 भ्रियते असौ इति भृत.,—भृतिभुक्, नैतिक इत्यर्थं, [“विभर्त्ते कर्मणि निष्ठा
 स्रु भवतीति असृत, भृत्य.,—सेवक’, अवैतनिकाकिङ्कर इत्यर्थः । अक्रीतदासः,

(३५१) उभयकरकमलावलम्बितं सृष्टान् सोलिना महीतलं
नमस्कारम अकरोत् ।

उपविष्टं (३५२) नातिनिकटे तं तदा जगाद् देवो हर्षं,
—“श्रुतो विस्तर एव अस्य आर्य्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकं षितस्य
ध; अतः शौघं प्रवेक्ष्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि ।
न चाम्यति अतिस्वल्पम् अपि आर्य्यपरिभवपौडापावकः
प्रयाणबिलम्बम्” इत्येवम् अभिहितश्च प्रणम्य व्यज्ञापयत्,—
(३५३) “कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं किन्तु स्वल्पं

कृतं । — ऋषेण निष्पन्न, दासः,—सेवकः, स न भवतीति, [नञ्समास] भूतिमगृही-
त्वाऽपि सता परिचर्यानिधौ निरतः इत्यर्थः ।

(३५१) उभयेति ।—उभाभ्यां—दाभ्यान्, [“उभादुदात्तो नित्यम्” (५।२।४०
पा०) इति सूत्रस्य वीगभिभागसाञ्चित्य, “उभशब्दात् हत्तिनिपये नित्यमयच् स्यात्
स्वार्थे” इत्युक्तं तत्त्ववीधिनीकारैः, एवञ्च समासे उभशब्दस्य उभयरूपत्वे परिणतिरिति
सूक्तमीक्षणीयम्] करकमलाभ्यां—पाणिपद्माभ्याम्, अवलम्बित—धृत, महीतल—
भूतलम् । सोलिना—शिरसा ।

(३५२) नातिनिकटे—अनतिदूरे इत्यर्थः । आर्य्यव्यतिकरस्य—आर्य्यव्यसनस्य,
तस्य गुणहत्यायाः इत्यर्थः, (“अथ व्यतिकर पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयो” इति मेदिनी)
अस्मच्चिकीर्षितस्य—अस्माभिः कर्तुमिष्टस्य च, विस्तर,—वाक्प्रपञ्च [“स च शब्दस्य
चिन्तर” इत्यमरोक्ते “ऋदीरप्” (३।३।५० पा०) इयप्] प्रचारः—नि—
प्रचाराय—सञ्चरणाय, ग्रामनिगमादौ भक्ष्यसङ्ग्रहार्थं, बन्धकरिग्रहणार्थं वा इति भावः,
निर्गतानि—निष्क्रान्तानि, गजसाधनानि—करिसैन्यानि, प्रवेक्ष्यन्ताम्—आनीयन्तां,
राजधानीमिति शेषः, बुद्धयावार्थमिति भावः, यदा,—प्रवेक्ष्यन्तां—रणभूमौ प्रेष्यन्तामिति
भावः । आर्य्येति ।—आर्य्यस्य—व्येष्टस्येत्यर्थः, परिभवेण—तिरस्कारेण अत्राव्यहननेनेत्यर्थः,
या पौडा—व्यथा, सै पावकः,—अग्निः, प्रयाणबिलम्बं—बुद्धयावाकालातिक्रमणं, न
चाम्यति—न सहते [“श्रमासटाना दीर्घं श्यनि” (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः] ।

(३५३) स्वामी—प्रभुः, भवानिति शेषः, समादिष्टम्—आज्ञप्तं, भवता यत्
कृतं शेषः, तत्, कृत—सम्पादितमेव, अस्माभिरिति शेषः, इति अवधारयतु—निश्चि-

विज्ञप्यमस्ति भर्तृभक्तेः ; तत् आकर्णयतु देवः,—देवेन हि
 युष्मभूतिवंशसम्भूतस्य अजात्यस्य सहजस्य तेजसः, दिक्करिकर-
 प्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य, असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं
 सद्दृशम् उपक्रान्तम् । काकोदराभिधानाः कृपणाः क्लमयोऽपि
 न मृष्यन्ति विकारं, किमुत भवादृशाः तेजसां राशयः ?
 केवलं (३५४) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन
 दुर्जनदौरात्म्यम् । ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः, प्रतिग्रामं प्रति-
 नगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशश्च भिन्ना वैशाश्च आकाराश्च

नीतु, भवदाज्ञा अपरिहार्यैव, तेनेदानीमकृतमपि कृतमेव तदित्यवधारयतु स्वामी
 इति ताव्यर्थम् । भर्तृभक्तेः,—स्वाम्यनुरागाङ्ग्रेतोः । अजात्यस्य—जाती भवं जात्यं,
 तत्र भवतीति तयोक्तस्य, क्षत्रियजायतिशायिन इति भावः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य,
 प्रकृतिसिद्धस्य इत्यर्थः । दिगिति ।—दिक्करिणां—दिग्गजानां, करवत्—शुखादखवत्,
 प्रलम्बस्य—दौर्बल्यस्य, आजानुलम्बितस्येति भावः । सद्दृशम्—अनुरूपम्, उपक्रान्तम्
 —आरब्धम् । काकोदराभिधानाः,—भुजङ्गनामानः, (“...भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ।
 ...काकोदरः फणी” इत्यमरः) कृपणाः,—दुर्बलाः, क्लमयोऽपि,—क्लमिसदृशाः क्रीट-
 विशिषाः अपि, विकारं—परपरिभवं, न मृष्यन्ति—न चाम्यन्ति, न सहन्ते इत्यर्थः ;
 अत्र भुजङ्गानामपि दुर्बलक्रीटविशिष्टत्वाभिधानेन अस्य महातेजस्वित्वं प्रकाटितम् । किमुत
 —किं पुनः, भवादृशानां तादृशविकारासहने वक्तव्यैव नास्तीत्याशयः ।

(३५४) देवेति ।—देवस्य—राज्ञः, राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन—उत्—उद्धतः, अन्तः,
 —निर्णयो यस्मात् तादृशेन, वृत्तान्तेन इत्यर्थः, (“वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः स्यत्”
 इत्यमरः) देवेन—राज्ञा, भवता इति भावः, दुर्जनदौरात्म्यं—दुर्जनानां—
 खलानां, दौरात्म्यं—दुर्बलता, कियदपि—अल्पसावमित्यर्थः, अपिरत्र सम्भाव्यार्थकः
 इत्यवधेयम्, (“अपिः पदार्थसम्भाव्यगर्हाऽनुज्ञासमुच्चये” इत्युक्तेः) दृष्टं—ज्ञातमित्यर्थः ।
 लोकस्वभावाः,—जनानां प्रकृतयः, खलु—निश्चये, ईदृशाः,—एवविधाः, दौर्जन्य-
 प्रधाना इति भावः । प्रतिग्रामं—“विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि । स
 तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा ॥” इत्युक्तलक्षणं विप्रादीनां वासस्थानं ग्रामः ।
 आसि यासि इत्यर्थः, [“अव्ययम्—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना वीप्सायां

आहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम् । तत् इयम् (३५५) आत्म-
देशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता ॥
(३५६) प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतवहुवार्त्त एव प्रतिदिनं
देवः । (३५७) यथा,—नागकुलजन्मनः सारिकाश्रवित-
मन्त्रस्य आसीत् नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । (३५८) शुक्-
श्रुतरहस्यस्य च श्री. अशीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावस्थ्याम् ।

धात्विक्तीऽव्ययीभावं] । एवं परत्वाप्याजीचनीयम् । भिन्नाः—दृष्टान्विधाः । वैशाः,
—परिच्छेदाः । व्यवहाराः,—आचरणानि इत्यर्थः । ज पदानां—जनानां, (“भवेज्जन-
पदो जानपदीऽपि जन-देश्यी ” इति मेदिनी) ।

(३५५) आत्मैति ।—आत्मनः,—स्वस्य, [“सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ” (उ० ४
धा० १५२ सू०) इत्येते मनिण्] यः देशाचारः,—देशप्रचलितरीतिः, सर्वविश्वासितारूप
इति यावत्, तस्य उचिता—अनुरूपता, स्वभाविति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, सरलम्—
अकुटिलम्, उदारमित्यर्थः, यत् ऋषम्—पुनःकरणं, तस्मात् जायते—उद्भवति इति
तथाभूता, प्रकृतिसरलोदारचितप्रसूता इत्यर्थः, सर्वविश्वासिता—सर्वेषु जनेषु विश्वास-
सत्यापनम् । यद्यपि पत्नीदाराशया. श्रीकण्ठजानपदवास्तव्याः, तथाऽपि अन्ये मानवाः
प्रबन्धकपिशाचाचाराः भवितुमर्हन्ति इति वक्तुराशयः ।

(३५६) प्रमाद्वैति ।—प्रमाददोषेण—अनवधानताऽपराधेन, अभिषङ्गाः,—पराभवाः
क्षिप्तश्रुतेति ।—श्रुताः,—आकर्णितौ, वहेः,—अनेका, वार्त्ताः,—हत्तान्ताः येन तथाभूतः ॥

(३५७) प्रतिशाममित्यादिभिरुपक्रान्त निदर्शयितुमाह,—यथेति । नागकुल-
जन्मनः,—नागः,—तन्नामो बाघिद्राजा, तस्य कुले—वंशे, जन्म—उत्पत्ति यस्य तथा-
विधस्य, सारिकेति ।—सारिका,—पक्षिनिशेकः, तथा श्रवितः,—तन्मुखेन आकर्णित
प्रकाशित इत्यर्थः, मन्त्रः,—गुप्तमन्त्रं यस्य तथाभूतस्य, नागसेनस्य—तदाख्यस्य नृपस्य,
पद्मावत्यां—तदाख्याया नगर्थ्यामित्यर्थः, नाशः,—निधनम् । पुरा पद्मावत्या नागसेने
नाम राजा मन्त्रिणम् अर्द्धराज्यहरणहीनेण तोडयितुं सारिक समत्वं मन्त्रणाप्रकरोत्, स
प मन्त्री सारिकामुखात् तद्विज्ञाय विश्वासघातकतापूर्वकं तं नागसेनं हतवानिति वार्त्ता ।

(३५८) श्रावस्थ्यां—धर्मपत्तनापराख्यमगधान्तगैतायां नगर्थ्या, [“श्रावस्थ्याम्”
इत्यत्र “श्रावस्थ्याम्” इति पाठान्तरम्] शुकैति ।—शुकात्—कीराहपक्षिणः, श्रुतम्—
आकर्णितं, रहस्यं—गुप्तमन्त्रं यस्य तथाभूतस्य, श्रुतवर्मणः,—तदाख्यस्य नृपतेः

(३५९) स्वप्रायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् सत्यवे सृत्तिकावल्यां
स्वर्णचूडस्य । (३६०) चूडामणिलग्नलेखप्रतिविम्बवाचिता-
क्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमतां यथौ यवनेश्वरस्य ।
(३६१) लोभवहुलञ्च बहुजनिशि निधानम् उत्खनन्तम्

श्रीः,—लक्ष्मी, अशीर्थ्यत—व्यनशत्, शुकमुषिन मन्त्रभेदात् इत्याशयः । इह शुभे-
त्यादिनाक्रम्यपदज्ञानेषु प्रकारस्यासक्तदाहत्या हृत्वनुगास । पुरा ग्रामस्त्रीशरीरं सुत-
वर्णां पि पूर्ववत् शुकमुखात् विभिन्नमन्त्रो राज्यभेदोऽभूदिति वार्त्ता । एतेन आख्या-
नद्वयेन विजिगीषुषा यन्नात् गूढमन्त्रेण भाव्यमित्युक्तम् ।

(३५९) स्वप्रायमानस्य—स्वप्न,—स्वप्नवान्, रु इव आचरत, निद्रितावस्थाया गुह्य-
मन्त्र प्रकाशयत इत्यर्थः, हृदयदीर्घव्यादुःस्वप्रायमानस्य इति भावः, स्वर्णचूडस्य—
तदागव्यस्य राज्ञः, सृत्तिकावल्या—तदागव्याया नगर्या, मन्त्रभेद,—रहस्यप्रकाशः,
सत्यवे—निधनाय, निवनकारणमित्यर्थः, अभूत् । पुरा सृत्तिकावल्या नगर्या स्वर्णचूडी-
नाम राजा कश्चित् विस्मयपूर्वकं जिहृत्तन् मन्त्रितवान्, तदेव तस्य निद्रितावस्थाया
एष्मिन् । तच्च अवगम्य शत्रुप्रयुक्तेन केनचित् एतच्छिरोरक्षकेण भूत्वा अस्मै निभृत
व्यापाटित इति वार्त्ता । अनेन अज्ञातकुलर्षी लो भव्यो न नियोज्य इत्युक्तम् ।

(३६०) चूडामणीति ।—चूडामणि,—शि रत्न, तत्र लय—सद्धान्तः, यत्
लेखप्रतिबिम्ब—लिपिप्रतिच्छाया, तेन वाचितानि—पठितानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः,
लेखस्यानि इति श्रेष्ठं यथा तथाभूता, चूडामणिप्रतिफलितलेखनाक्षराणि पठित्वेति भावः ।
चारुचामीकरचामरग्राहिणी—मनीहरकाञ्चनदण्डवालव्यजनहस्तैर्वर्ध तादृशेन चामरेण
बीजप्रन्तोति भावः, यवनेश्वरस्य—यवनाधिपस्य, यमता—मृत्युता, यथौ—प्राप । पुरा
यवनेश्वरः केनचित् शत्रुणा व्यापादयितुमिष्ट इति स्वसुहृदा तदृत्तान्तं लेखितं वीधितः
लेखरक्षे च तेन लिखितं, स्वप्न वाचयितव्यमिति । तच्च लेख स्वयं वाचयत यवनेश्वरश्च
चूडामणिप्रतिबिम्बितानि अक्षराणि शत्रुप्रयुक्ता काचित् चामरग्राहिणी निगूढ वाच-
यित्वा स्वस्वामिने सर्वं व्यजिज्ञपत्, ततः तेनोपजप्ता सा निभृत तं जघान इति वार्त्ता ।
अनेन मन्त्रीऽपि मन्त्रभेदोपायं परिहर्त्तव्य इति सूचितम् ।

(३६१) लोभेति ।—लोभवहुलम्—अतिलुम्बं,

बहुजनिशि—क्षणपक्ष-

उत्खातखड्गप्रमाथिनी ममन्य मायुरं बृहद्रथं विदूरथवरुधिनी ।
 (३६२) नागवनविहारशीलञ्च मायामातङ्गाङ्गात् निर्गता
 महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । (३६३) अति-
 दयितलास्यस्य च शैलूपमध्यमध्यास्य मूर्ध्निम् असिलतया
 शृणालमिव अलुनात् अग्निमिवात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः ।

रजन्वा, निधान—भूगर्भस्थितं रत्नम्, उत्खनन्तम्—उद्धरन्तं, मायुरं—मथुराशक्तिम्,
 बृहद्रथ—तदाख्यं राजानं, विदूरथवरुधिनी—विदूरथस्य—तदाख्यस्य तूर्य्यवशीयराजस्य,
 वरुधिनी—सेना, (“भ्रजिनी बाहिनी सेना .. । वरुधिनी बल सैन्यम्...” इत्यमर)
 उत्खातेति ।—उत्खातेन—उत्पाटितेन, कीर्णात् उद्धतेन इत्यर्थः, खड्गेन—असिना,
 प्रमथति—ताडयतीति तथाभूता सती, ममन्य—जघान । विदूरथमन्तितेन गूढप्रयुक्त-
 राजन्यहन्देन प्रलीभितो बृहद्रथो नाम राजा कृष्णपक्षनिशाया विदूरथनिवादनिश्चीभूत-
 खनितो रत्नजातमुद्धर्तुं प्रवृत्तः तत्सैनिकैः निहत इति वार्त्ता । एतेन सुनिश्चय-
 कर्त्तव्यमित्युक्तम्, “सहसा विदधीत न क्रियाम्” इत्याद्यादि क्ते ।

(३६२) नामेति ।—नागाना—गजाना, वन—कानन, हस्तिवहुलमरणमित्यर्थः,
 तत्र विहारे—समणे, शील—स्वभान यस्य तथाभूत वत्सपति—वत्सराजम्, उदयन-
 मिति यानत्, महासेनस्य—महासेनाद्वयस्य नासबदत्तापितु उज्जयिनीराजस्य, सैनिकाः,
 —सैन्यानि, मायामातङ्गाङ्गात्—मायया—कपटेन रचितः, मातङ्गः,—हस्ती तस्याङ्गम्
 —अवयवः तस्मात्, निर्गता,—निःसृता. सन्तः, न्ययंसिषुः,—बवन्तुः । पुरा महासेनी
 नाम उज्जयिनीपति स्वा दुहितरं नासबदत्ताम् उदयनाय दित्वा अन्तर्निगूढसैनिक माया-
 मातङ्गं वने सस्याप्य कृष्णप्रयुक्तैश्चरैः नागवनविहाराय त प्रलीभितवान्, सीऽपि गज-
 न्यसनितया अविचार्येण कतिपयपरिजनपरिवृतः वीणा वादयन् तत्र गतः । ततश्च
 सिद्धाभिप्राय महासेनः मायामातङ्गशरीरनिर्गतैः स्वसैनिके तं नियम्य खगृहमानीय
 कान्वा ददौ इति वार्त्ता । एतेन नात्यसाधनैः सनीच्य च निश्चिन्तैर्भावमित्युक्तम् ।

(३६३) अतीति ।—अतिदयितम्—अतिप्रिय, लास्य—नृत्य यस्य तथोक्तस्य,
 अत्यर्थं नृत्यप्रियस्य इत्यर्थः (“लास्य नृत्यञ्च नर्त्तने” इत्यमर) । शैलूपमध्य—नटमध्यं,
 (“शैलूपो नट-बिलयी.” इति मेदिनी) अध्यास्य—अभिष्टाय, नटच्छन्नना इति भावः,
 [“अभिशीडस्यासा कर्त्तम्” (१।४।४६ पा०) इत्याधारस्य कर्त्तव्यसञ्जा] । अलुनात्
 —चिच्छेद । मित्रदेवः,—तन्नामा कश्चित् सुमित्ररिपुः । पुरा सुमित्रो नाम राज्ञः
 नृत्यन्यसनी नटजने निश्चिन्तः मित्रदेवेन नटरुपिणा व्यापादितः, तेन च योगचर्ण-

(३६४) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलाबूवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहित-
निशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छेज्ञानः चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य
शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । (३६५) प्रज्ञादुर्वलञ्च बलदर्शन-
व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीः अनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष्
पुष्पमित्तः स्वामिनम् । (३६६) आश्वर्य्यकुतूहली च चण्डीपतिः
दण्डोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेन अनीयत

प्रयोगतिरोहितरूपेण बभूवे इति कथा । अनेन च व्यसनिता प्राक्ततजने विश्वस्तता च
सर्वथा नोचिता इति प्रकटितम् ।

(३६४) अलाव्विति ।—अलाबूः,—तुम्बी, तद्रचिता वीणा—विपञ्ची, तस्य
अभ्यन्तरशुषिरे—मध्यस्वरन्ध्रे, निहितः,—स्थापितः, निशितः,—तौच्छः, तरवारिः,—असिः
षैः तथोक्ताः, गान्धर्वच्छात्रच्छेज्ञानः,—गान्धर्व—सङ्गीतं, तस्य छात्राः,—शिष्याः, तदेव
छद्म—कपटं वेपां तथाभूताः, वयं भवत्सकाशे गान्धर्वं शिचितुमागता इति ह्येतेन समुप-
स्थिता इति भावः, रिपुपुरुषाः,—शत्रुप्रयुक्ताः पुरुषाः, प्रियेति ।—प्रियं—दयितं,
तन्त्रीवाद्यं—वीणावाद्यं यस्य तथाभूतस्य, तन्त्रीवाद्यप्रियस्येत्यर्थः, अश्मकेश्वरस्य—अश्म-
काख्यजनपदाधिपस्य, शरभस्य—तदाख्यस्य नृपतेः, शिरः,—मूर्धानं, चिच्छिदुः,—
धक्तुः । शरभो नाम राजा वाद्यविव्याविशारदानाम् अवारितद्वारं प्रवेशमदान्,
तेनासौ शिष्यकृत्तना प्रविष्टैः गूढायुधैः शत्रुपुरुषैः गिहत इति वार्त्ता । एतेन व्यसना-
सक्तिलेशोऽपि सर्वथैव परिहर्तव्यः इति पूर्वोक्तिरेव दृढीकृता ।

(३६५) वलेति ।—वलाणां—सैन्यानां, दर्शनम्—अवलोकनमेव, व्यपदेशः,—
फलं, तेन दर्शितानि—अवलोकितानि, अशेषाणि—अतिबहूनि इत्यर्थः, सैन्यानि—बलाजि,
स्वाधिकृतानि इति भावः येन तथाभूतः, अनार्यः,—असाधुः, सेनानीः,—सेनापतिः,
प्रज्ञादुर्वलं—बुद्धिवलहीनं, मौर्यं—सौर्यवंशीजवं, स्वामिनं—प्रभुं, बृहद्रथं पिपेष्—
अघान । एतेन केऽपि न सर्वाधिकारिणः कर्त्तव्या इति व्यक्तीकृतम् ।

(३६६) आश्वर्य्येति ।—आश्वर्य्यं—विस्मयकरव्यापारे, तद्दर्शने इत्यर्थः, कुतूहली—
कौतुकवान्, चण्डीपतिः,—चण्डीनाम नगरौ, तस्याः पतिः,—प्रभुः, दण्डेति ।—दण्डेन
—सङ्ग्रामेण, उपनताः,—निर्जिता इति वाच्यं, ये यवनाः,—तद्देशवासिभो
क्षेत्रेच्छविषेण इत्यर्थः, तेः निर्मितं—रचितं तेन, नभस्तलयायिना—आकाशगामिना,
गगनमार्गे भ्रमणोपयोगिना इत्यर्थः, यन्त्रयानेन—विमानविशेषेण, यन्त्रचाक्रितरथेन

क्वापि । (३६७) काकवर्णः शैशुनारिश्च नगरोपकरुहे करुहे
निचकृते निस्त्रिंशेन । अतिस्त्रीसङ्घरतम् अनङ्गपरवशं (३६८)
शुङ्गम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया
वीतजीवितम् अकारयत् । (३६९) असुरविवरव्यसनिर्न
चापजङ्घुः अपारमितरमणीमणिनूपुरभ्रणभ्रणाङ्गादरस्यया
मागधं गोधनगिरिसुरुङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः ।

इत्यर्थः, क्वापि—कुवापि, अनिर्दिष्टदेशमिति यावत्, अनियत—प्राप्यत, अदर्शनं
गमित इत्यर्थः । पुरा चण्डीपतिः यवनान् विजित्य तैः उपायनीकृतेन छन्नरचितेन
यन्त्रयानेन परदारान् गच्छेति प्रलीभ्य स्वदेशं नीत्वा व्यापादित इति वार्त्ता । एतेन
शत्रुषु तत्प्रदत्तोपायनेषु च न विश्वासः विधेयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३६७) शैशुनारिः,—शिशुनाराख्यजनपदाधिपतिः, काकवर्णः,—तन्नामा कश्चिद्राजा,
नगरोपकरुहे—पुरीसमीपे, (“सनीपे निकटासन्न... । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा...”
इत्यमरः) निस्त्रिंशेन—खड्गेन, करुहे निचकृते—निकृत्तः, चिच्छिदे इत्यर्थः, केनचित्
शत्रुणेति शेषः ।

(३६८) देवीव्यञ्जनया—देवी—राज्ञी एव, व्यञ्जनं—कृत्वा यस्याः तथाभूतया,
सहिष्णुवेशधारिण्येत्यर्थः, देवभूतिदासीदुहित्रा—देवभूतेः,—तन्नामप्रसिद्धस्य कस्यचित्,
दासी—काचित् परिचारिका, तस्याः दुहित्रा—तनयया, [प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया, करीतेः
णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वस्य पाञ्चिकत्वादिति ज्ञेयम्] शुङ्गं—तदाख्यं नृपं, वीतजीवितम्
—अप्रगतजीवनं, विनष्टमित्यर्थः । अनेन वनितादिविषयेषु अत्यासक्तिः दूरतः परिहार्यार्था
इति बोधितम् ।

(३६९) मेकलाधिपमन्त्रिणः,—मेकलाधिपस्य—तदाख्यपर्वतवेष्टितदेशस्वामिनः,
“मेकलो विन्ध्याद्रिः” इति कश्चित्, मन्त्रिणः,—सचिवाः, अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—
बहूनां, रमणीनां—नारीणां, मणिनूपुराणां—रत्नमञ्जीराणां, भ्रणभ्रणाङ्गादः,—भ्रणत्कार-
शब्दः, तेन रम्या—मनीषा तथा, श्रवणसन्तर्पणशिक्षितसुषमयेत्यर्थः, गोधनगिरिसुरुङ्गया—
गोधनाख्यपर्वतान्तःकृतविवरवर्त्मना, “गोधनगिरिः सूर्याख्यः पर्वतः” इति कश्चित्,
असुरविवरव्यसनिनम्—असुराणां—दानवानां, [“असेरुर्न” (उ० १ पा० ४३
सू०) इति उरन्] विवरम्—आवासरङ्घ्रं, पातालम् इत्यर्थः, तत्र व्यसनी—कुतू-
हलीत्यर्थः तं, पातालदर्शनाय प्रलीभितमित्यर्थः, मागधं—मगधराज, स्वविषयं—सङ्ग-
-सङ्ग-
-सङ्ग-

(३७०) महाकालमहे च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालः
तालजङ्घो जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौण्ड्रं कुमारं कुमार-
सेनम् । (३७१) रसायनरसाभिनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः
सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य

पदम्, अपजहु, —अपहतवन्तः, स्वविषयं नीत्वा व्यापादयामासुरिति भावः । मेकला-
धिपमन्त्रिभिः कृत्स्नचारिभिः सा गधः इत्यं प्रलीभितः यत्, अस्माभिः तपोबलेन पाताल-
वित्रद्वारमाविकृतं, तत्र च अत्रितं सञ्चरन्तीनां नागरमणीनां नूपुरशब्द श्रूयन्ते इति ।
भागधोऽपि तादृशनीहनीयरमणीदर्शनाकृष्टः तत्सद्दानुवर्त्ती तत्र प्रविशन् तैः स्वदर्श-
नीतः निहतश्च इति वार्ता । एतेन मानवीयशस्त्राशक्ततामिव दृश्य यत्र कुत्र प्रयाण-
सश्रेयसे भवति इति प्रतिपादितम् ।

(३७०) महाकालमहे —महाकालस्य—महाकालाख्यशिवमूर्त्तिभेदस्य, महः,
—उत्सवः तस्मिन्, (“मह उत्सव उत्सवः” इत्यमरः) महिति ।—महामांसस्य—
जरमांसस्य, विक्रयवादः,—महामांसमहं विक्रीणे इति भाषणम् इत्यर्थः, तत्र वातूलः,—
मत्तः तं [“वातात् समूहे च” (वा०) इति जलप्रत्ययः] प्रद्योतस्य—तदाख्यस्य राजः,
पौण्ड्रं—पुण्ड्रकस्य अपत्यं पुमान् तं, पुण्ड्रकगोवीयमित्यर्थः, पुण्ड्रकी नाम काचित् दासी
तस्याः सुतं वा, जघन्यजं—कनिष्ठं शूद्रं वा, (“शूद्राद्यावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः”
इत्यमरः) दासीगर्भसम्भूतमिति भावः, तालजङ्घो नाम वेतालः,—मल्लविशेषः, भूता धि-
ष्टितश्वभेदी वा, जघान—हतवान्, पूर्वप्रतिश्रुतनरामिषाप्राप्तेः इति भावः । आत्म-
शक्तिमनालोच्य असाध्यसाधनस्यर्द्धाऽपि कदाचित् प्रलयाय सम्पद्यते इत्यवगन्तव्यम् ।

(३७१) रसायनेति ।—रसायनरसः,—विषादिनिर्मित औषधविशेषः, तत्र
अभिनिवेशिनः,—कृतप्रयत्नाः ; यत्र,—रसायनं—विशुद्धरसरक्तादीनां लाभोपायभूतः,
जराव्याधिविध्वंसीति यावत्, रसः,—पारदादिधातुविशेषः, तत्र अभिनिवेशिनः,—
वयम् उत्कृष्टरसायनयोगमाविकर्तुं चेष्टामहे इत्यादि प्रकाशयन्तः इति भावः, वैद्य-
व्यञ्जनाः,—चिकित्सकच्छेदानः, कपटभिषज इत्यर्थः, सुबहुभिः,—अति-
बहुभिः पुरुषान्तरैः,—अन्यजनैः, स्वपत्नीवैरिति भावः, प्रकाशिताः,—ख्यापिताः,
औषधगुणाः,—भिषजोक्तार्थाः यैः तथाभूताः, एषामौषधानि सद्यः-फलानि, न क्वचित्
द्विफलानि भवन्ति इत्यादि कृत्स्नस्वगणैः वाचयन्त इति भावः, शत्रुनिघृताः क्वचित् पुरुषा

राजयन्त्राणम् अजनयन् । (३७२) स्त्रीविश्वासिनश्च
महादेवीगृहगूढभित्तिभाक् भ्राता भद्रसेनस्य अभवत् सृत्यश्चै
कालिङ्गस्य वीरसेनः । (३७३) मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च
तनयोऽन्यं तनयम् अभिषिक्तुकामस्य दध्नस्य करुषाधिपतेः
अभवत् सृत्यवे । (३७४) उत्सारकरुचिञ्च रहसि ससचिवमेव
दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतः चन्द्रक्रेतुं जीवितात् ।

ज्ञात शेषः, गणपतेः,—तदाख्यस्य राजपुत्रस्य, राजयन्त्राणं—चयरीगविशेषम्,
अजनयन् उदपादयन्, कुमेषजं पाययित्वा इति भावः ; एतेन अविज्ञातमौषधं च
घातव्यमित्युक्तम् ।

(३७२) स्त्रीविश्वासिनः,—नारीषु विश्वासं कुर्वन्तः, कालिङ्गस्य—कलिङ्गदेशाधि-
पस्य, भद्रसेनस्य—तदाख्यस्य, भ्राता—अनुजः इत्यर्थः, वीरसेनः, महादेवीति ।—
महादेव्याः,—राजमहिष्याः, देवरेण पूर्वमुपजन्ताया इति भावः, गृहे—कक्षमध्ये
इत्यर्थः, गूढं—सुगुहं यथा तथा, भित्तिं—कुण्डं, भजते—आश्रयते इति तथाभूतः सन्,
सृत्यवे—सृत्यं घटयितुं, निधनायेत्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०)
इत्यादिना चतुर्थी] अभवत्, ज्यायांसं भातपं निधनमकरोदिति भावः । एतेन
स्त्रीष्वपि विश्वासः नैव कर्त्तव्यः इति व्यञ्जितम् ।

(३७३) मातृति ।—मातृः,—जनन्याः, शयनीयतूलिका—तूलगर्भशयनीप-
करणं, “गदौ” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्याः तले—निम्नदेशे, निषण्णः,—स्थितः, तनयः,
—पुत्रः, कनिष्ठः इति भावः, अन्यं तनयम्—अपरपुत्रं, ज्येष्ठमिति भावः, अभिषिक्तुकामस्य
—राज्ये अभिषिक्तं कर्तुमिच्छीः, दध्नस्य—तदाख्यस्य, करुषाधिपतेः,—करुषजन-
पदाधिपस्य, सृत्यवे—मरणाय, अभवत्—अजायत, निधनमकरोदित्यर्थं, पितृहृत्यं
चकारिति भावः । एतेन राजभिः शय्यादिकमपि सविशेषं परीक्ष्य शयितव्यं, तथा
पुत्रीऽपि नैव विश्वसनीयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३७४) उत्सारकरुचिम्—उत्सारके—दूरीकरणे, रुचिः,—अभिलाषी यस्य
तथाभूतं, शूद्रकं नृपं दूरीकर्तुकाममिति भावः ; उत्सारकः,—द्वारपालः, तत्र हि
प्रभुश्चरती जनाः दूरीक्रियन्ते इति वाचस्पतीयाभिधाने दर्शनात्, तस्मिन् रुचिः,—
प्रीतिः यस्य तथाविधं, समागतं शूद्रकदूतमनादृच्य द्वारपालवचसि दत्तावधानमित्यर्थो वा,

(३७५) ष्टमयाऽऽसक्तस्य च मधुतो गण्डकान् उद्वृण्वन्डुलनल-
वननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेसुः
प्राणान् पुष्करस्य । (३७६) वन्दिरागपरञ्च परप्रयुक्ता जय-
शब्दमुखरमुखा महा मौखरिं मूर्खं क्षत्रवर्माणम् उद्वृण्वन् ।
(३७७) अरिपुरे च परकलत्रकामुकं मनीषेणुगुप्तञ्च

:ससचिर्व—सन्विसहित, चकीरनाथ—चकीराख्यजनपदाधिप, चन्द्रकेतु, तदाख्य,
शुद्धकदूत,—तदाख्यनृपते वाचावह' विदिततदृचान्त इति भावः, रहसि—विजने,
जीवितात्—प्राणेषु, दूरीचकार—अपसारयासास, निजघान इत्यर्थः । एतेन सन्वो
नैव प्रकाशनीय' इति सूचितम् ।

(३७५) उद्वृण्वन् इति ।—उद्वृण्वन्—उन्नतनालानि, नडुलेषु—नडभूयिष्ठदेशेषु,
यानि नलवनानि—नलाख्यवृण्वानि इत्यर्थः, [“नडप्राये नडान् नडुल इत्यपि”
इत्यमरः । “नडशादाडुलञ्च” (४।२।८ पा०) इति डुलञ्च] तेषु निलीनाः,—
सुगूढ स्थिता, चम्प्येति ।—चम्पाधिपस्य—तदाख्यनगरीपतेः, चमूषु—सेनासु, चरन्ति
—असन्ति, तिष्ठन्तीति यावत् तद्योक्ता, भटाः,—वीराः, चम्पाधिपसैनिका इत्यर्थः,
ष्टमयाऽऽसक्तस्य—आखेटव्यसनिन, गण्डकान्—“गण्डार” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धान्
खान्ति, (“गण्डके खङ्ग-खङ्गिनो” इत्यमरः) मधुतः,—व्यापादयत इत्यर्थः, चामुण्डी-
पते,—चामुण्डीनाम नगरी, तस्याः पतिः,—ईश्वर तस्य, पुष्करस्य—तदाख्यस्य राज्ञ,
प्राणान्—जीवनमित्यर्थः, आचेसुः,—क्षत्रयासासुः, त निजघ्नुरित्यर्थः । एतेन ष्टमयाप्रा-
सपि अत्यासक्तिः परिहृत्तव्या इति प्रदर्शितम् । वाक्येऽस्मिन् स-ड-न-ल-चानामसक्तदा-
हत्या वृच्यनुप्रासीऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(३७६) परप्रयुक्ता,—शत्रुप्रहिता, जयेति ।—जयशब्देन—विजयतां विजयताम्
इत्याकारध्वनिना, मुखराणि—शब्दायत्नानि, मुखानि—वदनानि येषां तथाभूताः
महा,—तदाख्या चतिया, वैतालिकच्छेदना जयशब्दमुच्चारयन्त इति भावः ;
[“महा” इत्यत्र “सहा.” इति पाठान्तरम् अथौक्तिक, मवर्णशृङ्गलाया सकारस्य
विजातीयतया वच्यनुप्रासाननुकूलत्वात् इति सङ्गेषु] वन्देति ।—वन्दित, —स्तुतिपाठका,
वैतालिका इति यावत्, तेषु रागः,—अनुगमः प्रीतिरिति यावत्, स एव परः,—
प्रधान यस्य तथाविध, तदासक्तमित्यर्थः, मोखर—मुखरवशसम्भूत, मूर्खं—निर्वीचं,
क्षत्रवर्माण—तदाख्यं राजानम्, उद्वृण्वन्—उद्वृण्वन्, निजघ्नुरित्यर्थः । एतेनापि
आसक्तिः सर्व्वतैव परिहृत्तव्या इति प्रकटीकृतम् ।

चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशतयदिति । (३७८) प्रमत्तानां
प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयम् आगता एव देवस्य । यथा
—(३७९) मधुमोदितं मधुरकसंलितैः लाजैः सुप्रभा पुत्रराज्यार्थं
महासेनं काशिराजं जघान । (३८०) व्याजजनितकन्दर्पदर्पा
च दर्पणेन क्षुरधारा र्थन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती

(३७७) चन्द्रगुप्तः, कामिनीति ।—कामिनीवेशेन—स्त्रीपरिच्छदं गृहीत्वैत्यर्थः, गुप्तः,—
गोपायितस्वरूप, कृशचारी सन्नित्यर्थः, अरिपुरे—शत्रुनगर, परकालवकामुनां—परस्त्रो-
समासक्त, शकपति—शकाख्यक्षत्रियनिशेवराजम्, अशतयत्—न्यवधीत् । चन्द्रगुप्तभाद्रवध्
भ्रुवदेवी कामयमानः शकाधिपतिः भ्रुवदेवीवेशिना चन्द्रगुप्तेन गूढ व्यापादित इति
वार्त्ता । एतेन कौरपि परकालत्र नैव द्रष्टव्यं, निशेषतो लीकशासकराजै' इति व्यक्तीकृतम् ।

(३७८) प्रमत्ताना—प्रमादशालिना, प्रमदाकृताः,—प्रमदाभिः,—कामिनीभिः,
का १;,—सम्पादिता इत्यर्थः, प्रमादाः,—अनवधानतानिवन्धना विपदः इत्यर्थ, देवस्य
—भक्तः इति भावः, श्रुतिविषयं—कार्यपथम्, आगताः,—प्राप्ताः, भवता श्रुता इत्यर्थः,
तथाऽपि कार्यान्तरव्यासक्तचित्ततया ते विवर्तितयेत् स्यादिति मत्वा अनुजीविभिरनश्य-
कत्तं तथा एवं सञ्चार्यते, न लभ्यतपूर्वार्थं ते विज्ञाप्यते इत्याशयः । एतेन प्रभीः
समक्षम् आत्मलाघनव्यापनमेवाधिकारिणा प्रसुपरायणतायाः परिचायकम् इत्यावेदितम् ।

(३७९) सुप्रभा—तन्नामप्रसिद्धा स्वमहिषी, पुत्रराज्यार्थं—तनय राज्ये अभिषेक्तु-
मित्यर्थः, मधुमोदितं—मधुना—मद्येन, मोदितम्—उत्साहित, जनितचित्तविकारमिति
यानत्, महासेन—तन्नामानं, काशिराजं—बाराणसीपति, मधुरकसलितैः,—मधुरकेण
—मधुरमेव मधुरक तेन, विषनिशेषेण इत्यर्थः, (“मधुरा श्रुतपुण्याया . । क्लीबे निषे मुसि
रसे...” इति शैदिनी) संलितैः,—दिग्धैः, लाजैः,—भृष्टधान्यैः, जघान—निहतवती ।
(“लाजैर्नूपुरैरित्यर्थः ; तथा च,—‘निषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल
काशिराजम्’ इति मनुटीकाया कुल्लुकभट्टहतनचवम्” इति केचित्) ।

(३८०) व्याजेति ।—व्याजेन—कलेन, जनितः,—उत्पादितः, कन्दर्पस्य—
कामस्य, दर्पः,—आवेशातिशय इत्यर्थः, यथा तथाविधा, क्लिप्तस्वकामभावनप्रदर्शनेन
जाह्नवस्य काममुद्दीपयन्तीति भावः, रत्नवती—तन्नाम काचित् कामिनी, क्षुरेति ।—
क्षुरधारा—क्षुरस्येव—स्वनामप्रसिद्धास्त्रनिशेवस्येव, धारा—तीक्ष्णता इत्यर्थः, पर्यन्ते—
प्रान्तदेशे यस्य तादृशेन, क्षुराश्रयनिशितेनेत्यर्थः, दर्पणेन—आदर्शेन, अयोध्याधिपतिम्—

जारुथम् ; (३८१) विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च
 कर्णेन्द्रीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौहृदम् ;
 (३८२) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा-
 सपत्नीरूपा वैरन्त्यं रन्तिदेवम् ; (३८३) वेणीनिगूढेन
 च शस्त्रेण विन्दुमती वृषिं विदूरथम् ; (३८४) रसदिग्ध-
 मध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम् ;

अथोद्धाराजं, परन्तपं—शुद्धतापिनं, [“विषव्यरयोक्षापिः” (३१।३६ पा०) इति खच्
 “खचि ऋक्षः” (६।४।६४ पा०) इत्युपधाया ऋक्षः] जारुथं—तदाख्यं नृपं, जघानेति
 पूर्वोक्तान्वयः । एवमुत्तरत्र ।

(३८१) देवरानुरक्ता—देवरे—पत्युः कनीयसि भातरि, अनुरक्ता—आसक्ता,
 विषचूर्णनं—गरलक्षोदनं, चुम्बितः,—सृष्ट, मकरन्दः,—मधु यस्य तादृशं,
 कर्णेन्द्रीवरेण—कर्णपूरनीलोत्पलेन, सौहृदं—सुहृदंशाधिपं, देवसेनं—तदाख्यम् ।

(३८२) वल्लभा—प्रिया, महिषीत्यर्थः, सपत्नीरूपा—अन्माननादृत्य सपत्नी
 प्रति सनासक्ता इति क्लोधिरेति भावः, योगिति ।—योगपरागः,—अभिचारार्थं कल्पितः
 जन्तपूतोपधवूर्णः—अधिपः, तेन विरसं—विरुद्धं, वर्षतीति तथोक्तेन ; यदा,—विरसः,—
 विषमं विषं, (“...रसो गन्धरथं जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्यं तिलादौ द्रवरागदोः ॥”
 इति मेदिनी) तद्वर्षिणा—तत्साविणा, सविपपरागलितमुखेनेत्यर्थः, मणिनूपुरेण—रत्न-
 ज जोरेण, वैरन्त्यं—वैरन्तो नाम नगरी तस्या अधिपः वैरन्त्यः तं, [“वृद्धेस्त्रीसला—”
 (४।१।१७२ पा०) इत्यादिना ज्ञाङ्] रन्तिदेवं—तन्नामानं नृपम् ।

(३८३) विन्दुमती—तन्नाम महिषी, वेणीनिगूढेन—केशपात्रे गोपायित्वा
 निहितेन, वृषिं—वृषिवंशप्रसूतं, विदूरथं—तन्नामानं राजानम् ; तथा च—“शस्त्रेण
 वृषीविनिगूढेन विदूरथं वै महिषी जघान” इति सनुटीकायां कुल्लुकभट्टवचनम् ।

(३८४) हंसवती—तन्नाम्नी राजमहिषी, रसदिग्धमध्येन—रसः,—विषं,
 (“शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणै रानि द्रवे रसः” इत्यमरः) तेन दिग्धं—लितं, मध्यम्
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाविधेन, मेखलामणिना—काञ्चीदाममध्यनिवहृत्वेन, सौवीरं
 —तदाख्यजनपदाधिपतिं, वीरसेनं—तदाख्यं नृपम् । एतैः प्रवन्तैः स्वप्रेयस्योऽपि
 स्वार्थान्वाः कदाचित् कालसर्पिण्याः भवन्ति इति विभाव्य तरुन्दैः सततं सार्त्तवैः
 श्वातथ्यन् इति प्रदर्शितम् ।

(३८५) अदृश्यागदक्षितवदना च विप्रवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्” इत्युक्त्वा (३८६) विरराम स्नाम्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः (३८७) सकलराज्यस्थितौचकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (३८८) प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे, गतायुषां प्रतिसामन्तानाम् उद्वसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिरे । तथा हि (३८९) अविप्रकृष्टाः क्षालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चैरुः चटुखाः कृष्णशरश्रेणयः ।

(३८५) अदृश्यागदक्षितवदना—अदृश्येण—गूढेन, अगदेन—तदाश्लौषणेन, आश्ल-
रक्षार्थं विपनाशकम् इति भावः, क्षितं—दिग्धं, वदनं—मुखं, मुखकुहरमित्यर्थः यस्याः
धन्वा वा तन्वाभूता, अविपनाशमयपायनेन राजानं जिघांसन्ती राश्री तेन स्वप्राणविधोगी
भवेत् चेत् इति शक्या विपनाशकौषणं सनुखाभ्यन्तरे उपास्ति इति विभाव्यम् ;
पौरवी—सप्तमं नदिनी, विवेति ।—विप्रवारुणी—गरुडगुह्या सुरा, तस्या गण्डूषं—
मुखपूरणं, तस्य पायनेन—पायनक्रियया, स्वमत्तारं राजानं पाययित्वा इत्यर्थः, पौरवेश्वरं
—पुरुवंशीयानामधिपं, सीमन्तं—सदास्थं नृपम् । उक्तेः वचनवाचिः स्त्रीषुहितनङ्गन्य-
प्रदर्शनेन संस्कारद्रुमस्य वृद्धिर्नगौरनप्रदूनाणां करणरूपाः जियो हि तदैव परिवर्जनीया
इति प्रतिपादितम् ।

(३८६) विरराम—गुणीभवम् । स्नाम्यादेशसम्पादनाय—प्रतीराज्ञां पादयितु-
मित्यर्थः ।

(३८७) सकलराज्यस्थितौः—सकलराज्यस्थवस्थाः, राजकायस्य सुदु निर्वाह
विधानादित्यर्थः, विविनीपुनिः प्रवाणवाचि प्रथमं स्वाधिकाररक्षणस्य अवश्यकार्यव्य-
त्तादिति भावः ।

(३८८) दिशां विजयाय—दिग्बिजयाय, प्रयाणं—यात्रां, कृतादिशति—
आज्ञापयति इति इत्यर्थः । गतायुषां—मिःशेषवीवितकाशानां, प्राप्तकाशानामिति भावः,
प्रतिसामन्तानां—इवंचतुर्नस्य विपचतुर्पाशान्, उद्वसितेषु—भृष्टेषु, उपलिङ्गानि—
उपलिङ्गान्ते—अनुनीयन्ते अयमानि यैः तानि, अनिनितानि इत्यर्थः, उत्पातचिङ्गानीति
व्याक्त, वितेनिरे—आगमिरे, विस्तारं प्राप्नुः इति भावः ।

(३८९) कालीति ।—कालस्य—धनस्य, दूताः,—चतुचरा इत्यर्थः, तेषां दृष्टय

(३८०) प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासङ्घात-
भङ्गारा जङ्गादिरेऽजिरे । (३८१) विवृतविकृतवदनधिवर-
विस्तवक्लिबिसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवा-
र्थम् अशिवाः शिवाः । (३८२) श्वपिशितप्ररूढप्रण्या
इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः ।

इव—नेत्राणि इव, चटुलाः,—चञ्चलाः, कृष्णशारश्रेणयः,—कालसाराख्यमृगनिवहाः,
अविप्रकृष्टाः,—सन्निहिताः सन्तः, चेरुः,—भ्रमन्ति स्म ; जनविरले कानने शान्ते
चाश्रमपदे नियतं विहरणशीलानां भीतप्रकृतिकानां तेषां जनपदादौ निर्भयं पर्यटनस्य
अचिरादेव बहुजनचयेण जनपदादीनामरखीभवनसूचकत्वादिति भावः ।

(३८०) प्रचलितेति ।—प्रचलितायाः,—प्रस्थितायाः, तेषां भवनं परित्यज्य इति
भावः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, नूपुराणां—मञ्जीराणां, प्रणादप्रतिमाः,—निखनसदृशाः,
मधुसरघाणां—मधुमच्चिकाणां, (“सरघा मधुमच्चिका” इत्यसरः) सस्वाशब्देनैव
मधुमच्चिकायामुक्तायामपि पुनः मधुपदं मधुसञ्चयासक्तत्वद्योतकं ज्ञातव्यम् ; सङ्घातस्य
—समूहस्य, भङ्गाराः,—गुञ्जनानि, अजिरे—अङ्गने, जङ्गादिरे—व्यजृम्भन्त, मधुकरस्य
जुगुप्सुः इत्यर्थः । सद्नादौ मधुकरखंडं विमुच्य निरन्तरम् उड्डीयमानानां सरघाणां
संरावोऽप्यनर्थज्ञापकः इत्याशयः ।

(३८१) विवृतेति ।—विवृतानां—व्याप्तानाम्, अत एव विकृतानां—विकटानां,
वदनानां—मुखानां, विवरेभ्यः,—कुहरेभ्यः, विस्तः,—निर्गतः, वक्लिबिसरः,—अग्नि-
प्रसरः यासां तथाभूताः, व्याप्तवदनैः अग्निमुद्गिरन्त्य इति यावत्, अशिवाः,—अमङ्गल-
सूचिकाः, शिवाः,—शुभालाः, उक्तामुख्य इति यावत्, अशिवार्थम्—अमङ्गलार्थं,
वासरेऽपि—दिवसेऽपि, का कथा निशाद्यम् इति अपिशब्दार्थः, विरसं—विकटं, विरेसुः,
—शब्दायन्ते स्म, निशायां प्रतियासं शिवाः शब्दायन्ते, अतः तद्व्यतिरिक्तो काले क्रोष्टूनां
निनादाः अश्वभसूचकाः इति ज्ञेयम् । [इह व-स-र-शानामसकृदावृत्त्या वच्यनुप्रासः] ।

(३८२) कपीति ।—कपिपोतानां—कानरभावकानां, कपोलाः,—गण्डदेशा इव,
कपिलाः,—पिङ्गलाः, पक्षतयः,—पक्षा येषां तथाविधाः, काननकपोताः,—आरख्यपारा-
वताः, “गृध्राः” इति केचित्, श्वेति ।—श्वानां—सृतदेहानां, पिशितेषु—मांसेषु,
प्ररूढः,—प्रवृद्धः, प्रण्याः,—स्युद्धा येषां तथाभूता इव, श्वपिशिताशनकाङ्क्षिण इवेति
यावत्, पेतुः,—पतन्ति स्म, नगरवासानभ्यस्तानां वन्यकपीतानां वन्यफलमूलनिरतानाम्

(३८३) आमन्त्रयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम्
उपवनतरवः । (३८४) तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुदुः
प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । ददृशुः (३८५) आसन्नकचग्रह-
भयोद्भ्रान्तौत्तमाङ्गमिव आत्मानं कवन्धम् आदर्शोदरेषु
योधाः । (३८६) चूडामणिषु चक्रशङ्खकमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्
पादन्वासा राजमहिषीणाम् । (३८७) चेटीचामराणि

अकृष्णात् नगरीषश्लयसम्पातः हतनृपतिपिशितभक्षणेऽप्यया इव इत्युपेक्षातात्पर्यम्; तेषां
तथाविध-प्रचीर्णं महीत्यातज्ञापकम् इति शाकुनिकाः ।

(३८३) उपवनतरवः,—आरामस्थवृक्षाः, आमन्त्रयमाणा इव—श्रीपालार्थं
कुर्वन्त इव, भोगीवशेषं सपदि सम्पादयितुमभिनन्दयन्त इवेत्यर्थः, समं—युगपत्, अकाल-
कुसुमाणि—असामयिकपुष्पाणि, पुष्पोद्गमायोग्यकालेऽपि पुष्पाणि इत्यर्थः, दधुः,—
धारयन्ति स्म, जगयन्ति स्मिति भावः । दीहृददानप्रयत्नादिकमन्तरेणापि आकालिक-
कुसुमाद्युद्गमः देशोपद्रवमूचक इत्याशयः ।

(३८४) तरलेति ।—तरलेन—चञ्चलेन, करतलेन—पाणितलेन, यः प्रहारः,
—आघातः, तेन प्रहतौ—ताडितौ, पयोधरौ—कनौ याभिः तथाविधाः, सभाशाल-
भञ्जिकाः,—सभापुत्तलिकाः, प्रसभं—सहसा, रुदुः,—रुदन्ति स्म, इवेति शेषः ;
ताः भाविवियोगशीकात् वदःस्थलं करतलैः प्रहृत्य भृशं चक्रन्दुरिवेत्युपेक्षा बोद्धव्या,
प्रतिमास्थन्दने प्रबललोकदुर्निमित्तज्ञापकम् इति ज्ञेयम् ।

(३८५) योधाः,—सैनिकाः, आसन्नेति ।—आसन्नात्—अतिसन्निहितात्,
अचिरभाविन इत्यर्थः, कचग्रहात्—केशाकर्षणात्, हर्षेण हर्षभटैर्वा इति भावः, भयेन—
व्रासेन, उद्भ्रान्तं—विद्वृणितम्, उत्तमाङ्गं—शिरो यस्य तथाभूतमिव, आत्मानं—स्वदेहम्,
आदर्शोदरेषु—मुकुराभ्यन्तरेषु, कवन्धम्—अधिरस्कं, (“कवन्धस्तु क्रियायुक्तनपमूर्ख-
कलीवरम्” इत्यमरः) । आदर्शोदौ आत्मनः कवन्धदर्शनं त्वरितमृत्युज्ञापकमिति बोध्यम् ।

(३८६) राजमहिषीणां—प्रतिपन्नपवनितानां, चूडामणिषु—मुकुटस्थरत्नेषु, चक्रेति ।
—चक्रादीनां—रथाङ्गादीनां, पादन्वासानां सम्भाङ्ग्यञ्जनानामिति भावः, लक्ष्माणि—
चिह्नानि येषु तथाभूताः, पादन्वासाः,—चरणनिक्षेपाः, त्रिजितुश्चक्रयत्तिन इति भावः, प्रादुर-
भवन्—समपतन्, राज्ञः हर्षस्य रथाङ्गादिशोभितं पदं हनिष्यमाणरिपुरमणोनां शिरोमणिषु
मतिविम्बितमिहानौनेवाभूदिति फलितम् । चरणादीनामभावेऽपि तच्चिह्नप्रतिविम्बनात्
विभावनाऽलङ्कारः, विजिगीषोर्दिव्यविभूतिमत्त्वमनेन द्योतितम् इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अकस्मात् अधावन्त पाणिपल्लवात् । प्रणयकलहेऽपि
दत्तपृष्ठाः चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनौनाम् ।
(३६८) करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहां मधुमदिरा-
पानगोष्ठाः । (३६९) समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः
स्तम्बकरिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चेरुः ।

(३६७) चेटौति ।—चेटीनां—दासीनां, वीजनकारिणीनामिति भावः,
चामराणि—बालव्यजनानि, पाणिपल्लवात्—करकिसलयात्, अधावन्त—अच्यवन्त ।
दत्तपृष्ठाः,—दत्तं—प्रदर्शितमित्यर्थः, पृष्ठं—पश्चाद्देशः यैः तथाभूताः, प्रणयकलहे
परान्विततया पृष्ठप्रदर्शनं कृतवन्त इति भावः, भटाः,—वीराः, चिरं पराङ्मुखाः,—
चिरं विमुखाः, पलायनपरा इति भावः, अभवन्—अजायन्त, अवलाकृतककलहेऽपि
पराजयः तेषां भाविमहासङ्ग्रामे अवश्यं पराभवं बोधयति इति भावः ।

(३६८) करिकपोलेषु—करिणां—हस्तिनां, कपोलेषु—गण्डेषु, अद्भुतमदेषु
इति भावः, मधुलिहां—भमराणां, मध्विति ।—मधु—मदजरूपः पुष्परसः एव,
मदिरा—मद्यं, तस्याः पानगोष्ठाः,—पानसभाः, व्यघटन्त—व्ययुज्यन्त, विलुप्ताः भूताः
इत्यर्थः, मकरन्दलीलुपा अपि मधुपाः कुसुमनिकरवसतिं परित्यज्य स्वयन्मदकरिकपोलेषु
प्राक् नितरामवसन्, इदानीन्तु रिपुकरिणां मदस्त्रावित्वाभावात् अलीनां सभाः पूर्ववत्
तत्र नासन्निति भावः ; शत्रुगजात् निस्तेजसः मदवारि न अक्षवत् इति समुदितार्थः ।
कुञ्जराणां कपोलादिदिशात् भमराणां पलायनस्य दुर्निमित्तसूचकत्वादिति भावः ।

(३६९) हरयः,—वाजिनः, घोटका इत्यर्थः, (“यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविणुसिंहांश-
वाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्गा कपिले त्रिषु ॥” इत्यमरः) समाघ्रातेति ।—समाघ्रातः,
—सम्यक् आघ्राणं प्राप्त इत्यर्थः, यममहिषस्य—कृतान्तवाहनस्य इति यावत्, गन्धः,—घ्रेयः
यैः तथाभूता इव, ताम्यन्तः,—क्लिश्यन्तः, आसन्न मृत्युसम्भावना इति भावः, स्तम्बकरिं
—स्तम्बं—गुच्छं करोति यस्तं, त्रीहिमित्यर्थः, तथा हरितं—श्यामलं, नवयवसमपि—नूतनं
घासमपि ; यद्वा,—इह समुच्चयार्थकोऽपिशब्दः, तेन श्यामलं नवयवसं स्तम्बकरिमपि
इत्यन्वयः, अन्यथा [“स्तम्बशक्तोरिन्” (३।२।२४ पा०) इत्यत्र “त्रीहि-वन्धयोरिति
वक्तव्यम्” (वा०) इति त्रीह्यर्थे एव इनः विधानात्] यद्वा,—स्तम्बफलप्रसवोन्मुखमपि
सुरसं यवसं वाजिनः न अभुञ्जत इति अन्वयलभ्यार्थः, न चेरुः,—न भक्षयामासुरित्यर्थः ।

(४००) चलवल्यावलीवाचालबालिकातालिकाऽऽतोद्यलालिता
अपि न नन्दतुः मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि (४०१)
रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम्
अकारणम् अकाणीत् कौलियकगणः । (४०२) गणयन्तीव
गतायुषः तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट वाटकेषु कोटवी ।

(४००) मन्दिरमयूराः,—गृहपालितशिखिमः, चलीति ।—चलाभिः,—तरलाभिः,
तालदानप्रसङ्गेन चञ्चलाभिरित्यर्थः, बलयावलीभिः,—कङ्कणश्रेणीभिः, वाचालाः,—मुखराः,
सशब्दा इत्यर्थः, या बालिकाः,—कन्याः, तासां तालिका—करतलध्वनिरेव, आतीत्यं—
वाद्यभेदः, (“वादिनातीत्यनामकम्” इत्यमरः) तेन लालिता अपि—नर्तता अपि,
उत्तेजिता अपीति भावः, करतालमन्द्रध्वनिश्रवणसमकालं प्राक् सङ्घर्षं नृत्यन्तः अपीति
तात्पर्यं, मन्दाः,—विमनसः, स्वपालकानां राज्ञां भाविविधोगाशङ्कया इति भावः ।

(४०१) कौलियकगणः,—कुङ्कुरसमूहः, (“कौलियकः सारमेयः कुङ्कुरी
मृगदंशकः” इत्यमरः) उपतोरणं—वह्निर्दार समीपे, (“तोरणोऽस्त्री वह्निर्दारम्” इत्यमरः)
रजनौति ।—रजनिकरस्य—चन्द्रस्य, यो हरिणः,—मृगः, अङ्कस्थित इति भावः, तस्मिन्
निहिते—निक्षिप्ते, नयने—नेत्रे येन तथाभूत इव, दंशनेच्छया, तस्य मृगदंश-
काख्यत्वादिति भावः, उन्मुखः,—ऊर्ध्वमुखः सन्, अकारणम्—अहेतुकं, तारम्—उच्चैः,
अकाणीत्—व्यरावीत्, चीञ्चकार इत्यर्थः । कुङ्कुराः हि भवन्ति पिशितप्रियाः, तेन हि ते
मृगयायां यथा उन्मुखीभूय मृगाननुयान्ति, तथैव शशाङ्काङ्कशयं कुरङ्गमाक्रामितुमिव
उन्मुखीभूय अकस्मात् सर्वत्र धावितुमारंभरे इत्युत्प्रेक्षितार्थतात्पर्यम्, अत्रायं
समुदिताशयः, प्रतिनिशं सतारं रुवतां शनां शब्देनानुमीयते यदति भावि राजवियोग-
माशङ्क्य उन्मुखीभूय निर्भरमरुदन्निवेति ।

(४०२) कोटवी—नग्रा स्त्री, उन्मत्ता इति भावः, (“स्त्री नग्रिका कोटवी
स्यात्” इत्यमरः) तर्जनतरलया—तर्जनं—निर्भर्त्सनं, तत्र तरला—चञ्चला तथा, तर्जन्या
—अङ्गुष्ठानन्तरवर्तिन्या अङ्गुल्या, गतायुषः,—गतजीवितान्, गणयन्तीव—सङ्ग्रहं कुर्वन्तीव,
के के गतायुषो जाता इति गणनां कुर्वन्तः इत्यर्थः, दिवसं—दिनं व्याख्येयर्थः, [व्यासप्रथे
द्वितीया) वाटकेषु—वाटः,—मार्गः, स एव वाटकः तेषु, पथिषु इत्यर्थः, (“वाटो
मार्गो इतिस्थाने” इति मेदिनी) आट—बभ्राम । अपरिहार्थ्यभाविपतिविधोगमनिशं

(४०३) कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्यः शष्प-
 राजयोऽजायन्त । (४०४) जनितवेणीबन्धानि निरञ्जन-
 रोचनारोचीषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिविम्बानि अट्टश्यन्त
 भटौनाम् । (४०५) समासत्रात्मापहारचकिता इव चकम्पिरे
 भूमयः । (४०६) बध्यालङ्काररक्तचन्दनरसच्छटा इव अलक्ष्यन्त
 शूराणां पतिताः शरीरेषु विकसितबन्धुककुसुमशोणितशोचिषः

भावयन्त्यः उन्मत्ताः अत एव विवस्त्राः रिपुप्रमदाः सीहेगं प्रकाशराजपथेषु पथ्याटुः, तेनानु-
 भीयते यत् ताः प्रतिपन्नवियोगतया विधुराः प्रमत्ताश्च जाता इति ।

(४०३) कुट्टिमेषु—गृहान्यन्तरतलेषु, कुटिलेति ।—कुटिलाभिः,—बक्राभिः,
 हरिणानां—मृगाणां, खुरवेणीभिः,—शष्पपरम्पराभिः, तरङ्गिण्यः,—भङ्गयत्यः, सञ्जात-
 तरङ्गा इव प्रतीयमाना इति भावः, शष्पराजयः,—अभिनवदृशम्रेणयः, रिपूणां राजश्री-
 विहीनानि गृह्णाणि धन्यहरिणानां प्रचरणयोग्यानि अरण्यानीव प्रतीथिरे इति भावः ।

(४०४) भटौनां—सैनिकनारीणां, जनिनेति ।—जनितः,—कृतः, वेणीबन्धः,
 —केशसंयमनं येषां येषु वा तानि, एकवेणीधराणीत्यर्थः, प्रीषितभक्तृकाणां वेणीबन्ध-
 नियमस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः ; निरञ्जनेति ।—निरञ्जनानि—कञ्जलवर्जितानि, अत
 एव रोचनावत्—गोरोचना इव, रोचीषि—प्रभा येषां तथाभूतानि, पीताभगयनानीति
 भावः, चषकमधुनि—पानपात्रवर्तिनि मध्ये ; तैलमद्यप्रभृतिषु प्रतिच्छायादर्शनस्य अमङ्गल-
 सूचकत्वादिति भावः । वीतनाथानामिव तासामात्मप्रतिविम्बादौ तथाविधमलक्षणदर्शनं
 भटिति समुत्पत्त्यमानस्य दौर्भाग्यस्य ज्ञापकम् इत्याशयः ।

(४०५) समासन्नेति ।—समासन्नः,—अतिसन्निकृष्टः, आत्मनः,—स्वस्य, यः
 अपहारः,—अपहरणं, परहस्तगमनमिति भावः, तेन चकिता इव—शङ्किता इव,
 भूमयः,—भुवः, तत्तद्देशा इति भावः, चकम्पिरे—प्रवेपन्ते स्म ; अरात्यधिगतजनपदेषु
 भूकम्पोऽभूदिति भावः ।

(४०६) बध्नेति ।—बध्यानां—बधार्थं बध्यस्थानं गीयमानानां जनानाम्, अल-
 ङ्काराः,—भूषणीभूताः, या रक्तचन्दनरसच्छटाः,—रक्तचन्दनद्रवानुलीपाः ता इव, राज-
 दण्डेन बध्याः रक्तचन्दनैरनुलिप्यन्ते इति प्रसिद्धिः । शूराणां—भटानाम् । विकसितेति ।—

शोणितवृष्टयः । (४०७) पर्यग्नीकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियम्, अक्वि-
रलस्फुरत्स्फुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो
न व्यरंसिषुः उल्कादण्डाः । प्रथममेव (४०८) प्रतीहारीव अप-
हरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यजनानि परुषा बभ्राम वात्येति ।

इति श्रीवाण भट्टकृते हर्षचरिते प्रयाणप्रतिज्ञावखन नाम

षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

विकसितानि—प्रस्फुटानि, बन्धूककुसुमानीव—बन्धुजीवपुष्पाणि इव, (“बन्धुकी बन्धु-
जीवकः” इत्यमरः) शोणितानि—रक्तानि, शीचीषि—प्रभाः यासां तथाविधाः, शोणित-
वृष्टयः,—रक्तवर्षाणि ; रक्तचन्दनैः चर्चिताः रक्तकारवीरदामभिश्च विभूषिताः बध्याः इव
रिपवोऽपि सर्वत्र समदृश्यन्त इति समुदितार्थः ; शत्रुनगरीषु महीत्यातसूचकारुधिरवृष्टयो
बभ्रुवुरिति तु सङ्क्षेपः ।

(४०७) पर्यग्रीति ।—विनश्वरीं—यिनाशिनीं, नाशोन्मुखीमित्यर्थः, श्रियं—
क्षत्रीं. पर्यग्रीकुर्वाणा इव—अग्रये परिग्लाना पर्यग्रीः, [“पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे
चतुर्थ्या” (वा०) इति चतुर्थीतत्पुरुषः] अग्निसंयोगात् दग्धशरीरित्यर्थः, ततः
अपर्यग्रीं पर्यग्रीं कुर्वाणा इति अभूततद्भावे च्चिः करोतिथीगात् ; या हि श्रीः प्राक्
अग्निना परिग्लाना नासीत्, तामिदानीं परिग्लानां कुर्वन्तः इव इत्यर्थः, अग्निना परिदेष्ट-
यन्त इवेति भावः, “विनष्टम् अग्निना दष्टेत्” इति शास्त्रादित्याशयः, अविरलेति ।
—अविरलं—निरन्तरं यथा तथा, स्फुरन्तः,—दौर्घ्यमानाः, स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणा येषां
तथाभूताः, ये अङ्गाराः,—ज्वलदुल्लुकाः, (“अङ्गि-मदि-मन्दिभ्य आरन्” (उ० ३ पा०
१३४ सू०) इत्यारन्] तेषाम् उद्गारेण—निःसारणेन, दग्धाः,—भक्षीकृताः, तसाः
वा, तारागणाः,—नक्षत्रवृन्दानि यैः तथाविधाः, गणशः,—सङ्घशः, बहुश इत्यर्थः, पतन्तः
उल्कादण्डाः,—दण्डाकारा अग्निरिखाः, न व्यरंसिषुः,—न विरताः, अविरतमपतन्तः
इत्यर्थः । अजस्रोल्कापातः राजविनाशसूचकः इति बोध्यम् । निरन्तरं गगनात् रेखाकारेण
पतन्तः तेजसां पुञ्जाः उल्कारूपाः प्रज्वलत्स्फुलिङ्गीद्गारैः तारकाराजिं दग्धीकर्तुंमा-
रिभिर इव. तेनैतदनुमीयते यत्, रिपूषामाश्रयिनाशिनीं श्रियमेते स्वज्वालाभिः भक्षीकर्तु-
मिव समुदिताः इति समुदितोत्प्रेक्षितवाक्यतात्यर्थम् ।

(४०८) परुषा—कर्काशा, वात्या—वायुसहातः, [“पाशादिभ्यो यः”
(४।१।४९ पा०) इति समुदाहर्णे यप्रत्ययः] प्रतीहारी इव—दौवारिकी

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

इव, विजयिचतुरस्येति भावः, चामरिति ।—चामराणि—प्रकीर्णकानि, बालव्यजना-
नीत्यर्थः, आतपत्राणि—कृत्राणि, नृपलक्ष्माणीति यावत्, व्यजनानि—तालहन्तानि तानि,
अपहरन्ती—अपसारयन्ती, शत्रुपुरीषु प्रचण्डः पवनः विजिगीषोः प्रतिहारी इव विचेरुः
इत्युत्प्रेक्षा, विजिज्ञा प्रतीहारीभिः स्वप्रतापविजितानां विपक्षाणां कृत्रचामरादीनि
स्वतन्त्रनृपव्यञ्जनानि अपहार्यन्ते इति लोकव्यवहारः । सततं प्रतिकूलमरुतः एवमेव वसुः,
येन प्रतिहार्थ्यः विपक्षाणां राज्ञां शिरसि कृत्रादिकं धारयितुमपि नाशकन्निति भावः ।

इत्यश्लेषास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्यवंशावतंसेन पाण्डतकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

अथ हर्षस्य युद्धयात्रां विवर्णयिषन् कविः, कदाचित् कोऽपि एवमाशङ्कित चेत्
यत् सम्भावितात्मसुवनविजेटवलस्यापि हर्षस्य ईदृशी असम्भाव्या प्रतिज्ञा सर्व्वथैवानु-
चिता, रिपवश्चेत् दुर्गमदेशे पलायिता भवेयुः, तदा कथं स प्राक् कृतां प्रतिज्ञां
पूरयितुमीशीत ? कथं या बहुराज्ञीं पृथ्वीमेक एव जयेत् ? इत्याशंसायां समाधत्ते,
अङ्गनेति ।—कृतप्रतिज्ञस्य—शपथमरुदस्य, शत्रून् समूलपेषं पेषुं धृतपरिकरस्येत्यर्थः,
सत्त्वौर्जित्येन एवं करिष्याम्येव इति दृढसङ्कल्पस्य इति भावः, वीरस्य—शूरस्य,
वसुधा—पृथ्वी अङ्गनवेदी—अजिरवर्त्तिनी परिष्कृता भूमिः एवेत्यर्थः, शूराः पृथिव्या
असौमल्यं तुच्छोक्त्य विजित्य च तां स्वगृहप्राङ्गणवत् लीलयैव तत्र यथासुखं विचर-
न्तीति भावः ; जलधिः, -समुद्रः, कुल्या—अल्पा कृत्रिमा सरिदेवेत्यर्थः, (“कुल्याऽल्पा
कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः) दुष्यारं समुद्रं चुद्रजलाशयवत् सुषारं मत्वा तत्परपारस्थमपि

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ? ॥ २ ॥

(१) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु,
भौहर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि

शुभम् अनायासेनैव विनिघ्नन्ति इति भावः ; पातालम्—अधोभुवनं, स्थली—अक्ष-
त्रिमभूमिभूतं, [“जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना ङीष्] अक्षुम्भभाग
इति भावः, दुर्गमं पातालमपि समतलभूभागवत् अनायासेन रिपुजयार्थं प्रविशन्ति
इति भावः ; सुमेरुः,—हेमाद्रिः, स्वर्गराज्यमिति भावः, वल्मीकः,—कौटविशेषरचित-
स्तित्कालूप इत्यर्थः, तुङ्गशृङ्गं सुमेरुमपि वयोकालूपवत् अवलीलया आक्रामन्तीति भावः ;
शूरा हि निजशौर्यप्रभावेण त्रिभुवनं कारतलगतफलमिव अनुमिन्वन्ति, न तु स्ववीर्यगुप्तानां
तेषां साधनान्तरप्रयोजनमिति निष्कर्षः । अत्र केवलायाः वसुधायाः अङ्गनवेदीरूपत्वोक्तेः,
तथा जलधेः कुल्यारूपतया पातालस्य स्थलीभूततया सुमेरोः वल्मीकरूपतयोक्तेश्च
निरङ्गाणां रूपकाणां सजातीयानां संसृष्टिः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

वीराणां प्रभावमाह, धृतेति ।—बाहुशालिनि—भुजवीर्यवति इत्यर्थः, जने इति
शेषः, धृतधनुषि—धनुष्याणौ सति, त्रिभुवनमेव जेष्यामि इति प्रतिज्ञाय गृहीतचापे
क्षतीत्यर्थः, [अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् “धनुषश्च” (५।४।१३२ पा०) इति
बहुव्रीहिरनङाटशाभावः इति ज्ञेयम्, अन्यथा धृतधनुषि इति स्यादिति विभाव्यम्]
शैलाः,—पर्वताः, न नमन्ति—न तं प्रणमन्ति, आत्माविनाशभयादिति भावः, इति
यत्, तत्—अनमनमिति यावत्, आश्चर्यं—चिदं, पर्वतानपि वीरा धनुर्वलेन
जमयितुं शक्यन्तीति भावः ; रिपुसंज्ञकेषु—शत्रुनामधारिषु, वराकेषु—दीनेषु, काकेषु
—सकृत्प्रजःसु, तत्तुल्यनिर्वीर्येषु स्वल्पवीर्येषु वा ; यद्वा,—कर्णकठोररटनमात्रपरा-
शयोच्छिष्टभोजिषु इति भावः, कैव गणना ?—क आदरः ? इत्यर्थः, अन्ये वायस-
समाः शत्रवस्तस्य बाहुबलशालिनः सकाशे नगण्याः, तान् हि असौ दण्डाय मन्यते च
इति भावः । एतेन हर्षस्य भावि त्रिभुवनविजयित्वं सूच्यते । अत्र रिपुषु काक-
रूपत्वोक्तेः निरङ्गं रूपकम् । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “भवनात्रिर्जगाम” इति परेण सम्बन्धः । क्रमेण
विद्वन्तीति, व्यतीतेषु इति ।—व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु । भौहर्त्तिकमण्डलेन—
न्यातिर्विद्वन्नेन, शतशः,—पुनः पुनरित्यर्थः, सुगणिते—सुष्ठु गणनया निरूपिते ।

(२) दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्डयात्रालम्बे,
सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिव अभीधरैः कालधौतैः शत-
कौभैश्च कुम्भैः स्नात्वा, (३) विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो
नीललोहितस्य अर्चाम्, उदर्चिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखाकलापम् आशुशुचिणिं, दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति
राजतानि जातरूपमयाणि च सहस्रशः तिलपात्राणि,

(२) दण्डयात्रालम्बे—दण्डः,—सैन्यं, चतुरङ्गं बलमिति भावः, (“दण्डोऽस्त्री
लगुडे पुमान् । सैन्ये काले मानमेदे.....” इति मेदिनी) तस्य, यद्वा,—दण्डाय—
युद्धाय, तुरीयोपायभूतायेत्यर्थः, यात्रा—प्रयाणं, तस्याः लग्नम्—अनुकूलराशुदयः,
शुभक्षणः इत्यर्थः तस्मिन्, दत्ते—निर्दिष्टे । सलिलेति ।—सलिलस्य—जलस्य, मोक्षे—
निःसारणे, उद्गिरणे इत्यर्थः, विशारदाः,—पटवः तैः, सुखनिःसार्थजलैरिति यावत्,
प्रशस्तमुखैरिति भावः ; अन्यत्र,—सलिलानां मोक्षेण—वर्षासु वर्षणेन, विशारदाः,—
शुभाः तैः, शारदैः,—शरत्कालिकैरिव, अभीधरैः,—जलधरैः, जलपूर्णैरित्यर्थः, मेघैश्च,
कालधौतैः,—राजतैः, (“कालधौतं रौप्य-हेम्नोः” इत्यमरः) अन्यत्र,—कालेन—
वर्षाऽपगमेन, धौताः,—निर्घृष्टाः श्वेता वा तैः, शतकौभैः,—कानकैः, स्वर्णमयैरित्यर्थः,
(“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शतकुम्भम्” इत्यमरः) ।
अभीधरैः सह कुम्भानामवैधर्म्यसाम्योक्तेः शेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः ।

(३) नीललोहितस्य—नीलः कण्ठे, लोहितः जटायां तस्य, हरस्येत्यर्थः,
[“वर्णो वर्णेन” (२।१।६९ पा०) इति समासः । “धूर्जटिनीललोहितः । हर
स्तरहरः....” इत्यमरः) अर्चा—पूजां, विरचय्य—विधाय, उदर्चिषम्—उद्गत-
शिखं, प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणं—दक्षिणभागमनुसृत्येत्यर्थः, आवर्त्तते—उद्गच्छति
यः तथाविधः, शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः यस्य तथाभूतं, दक्षिणावर्त्तवङ्गैः शुभ-
सूक्तकलादिति भावः, आशुशुचिणिम्—अग्निम्, (“अग्निर्वैश्वानरो वङ्गः.....शिखा-
वानाशुशुचिणिः” इत्यमरः) हुत्वा—तर्पयित्वा, पावके हविः प्रक्षिप्येति भावः ;
द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, रत्नवन्ति—रत्नभूयिष्ठानि, राजतानि—रौप्यमयाणि,
जातरूपमयाणि—स्वर्णमयाणि, (“स्वर्णं सुवर्णं..... । चामीकरं जातरूपम्..... ॥”
इत्यमरः) सहस्रशः,—बहुशः, अनेकसङ्ग्रहकानीति यावत्, [“सहस्रैकवचनाश्च
वीप्सायाम्” (५।४।४३ पा०) इति शब्दः] तिलपात्राणि—तिलपूर्णाणि भाजनाणि,

(४) कनकपत्रलताऽलङ्कृतशफुशृङ्गशिखरा गाञ्च अर्बुदशः,
समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने, (५) विलिप्य प्रथम-
विलिप्तायुधो निजयशोधवलेन आ चरणतः चन्दनेन शरार,
परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणौ सदृशे दुकूले, (६) परमेश्वर-
चिह्नभूतां शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां
शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणभरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां
गोरोचनाच्छुरितम् अभिनवं दूर्वापल्लवं, विन्यस्य सह

(४) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—सुवर्णपत्रभङ्गिभिः, अलङ्कृतानि—
मण्डितानि, शफानि—खुराः, शृङ्गशिखराणि—विवाणायानि च यासां तथाभूताः,
गाः,—घनूः, अर्बुदशः, दशकोटिशः, बहुसङ्ग्रहा इत्यर्थः । विततेति ।—विततं—
विलतं, व्याघ्रचर्म—शार्दूलवल्क यस्मिन् तथोक्ते, भद्रासने—नृपासने, हैमसिंहासने
इति यावत्, (“नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनन्तु तत् । हैमम्” इत्यमरः) राज्ञां
व्याघ्रचर्मस्य चक्रवर्त्तियोग्यत्वज्ञापकत्वादिति भावः ।

(५) निजयशोधवलेन—निजेन—स्वकीयेन, यशसा—कीर्त्या, धवलं—समधिकं
श्वेतं तेन ; यद्वा,—निजयशोवत् धवलेन, चन्दनेन—श्रीखण्डेन, श्वेतचन्दनेनेति यावत्,
प्रथमेति ।—प्रथमम्—अग्रे एव इत्यर्थः, विलिप्तानि—अनुरञ्जितानि, आयुधानि—
कोदण्डगदाशक्तिचन्द्रहासादीनि येन तथाभूतः, आ चरणतः,—चरणपर्यन्तं, शरीरं—
देहं, विलिप्य—उपदिह्य । राजेति ।—राजहंसमिथुनं—रक्तचक्षुचरणश्वेतवर्णहंसविशेष-
दम्पतीत्यर्थः, (“राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लीहितैः सिताः” इत्यमरः) लक्ष्म—चिह्नं
यथोः तथाभूते, (“चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः) सदृशे—अनुरूपे, राजयोग्ये
इत्यर्थः, दुकूले—वसने, उत्तरीयाधोःशुके इत्यर्थः, परिधाय—परिहित्य, यथोपयुक्ताचारेण
इत्याशयः ।

(६) परमेश्वरचिह्नभूतां—परमेश्वरस्य—महाराजस्य, हरस्य च, चिह्नभूतां—
लक्ष्मरूपां, सार्वभौमलक्षणां, आरहरप्रसादीकृताञ्च इत्यर्थः ; नैष्ठिकीपासकैः इष्टदेवसमर्पण-
मन्त्रेण मात्स्यवसनभूषणादयः नैव खीक्रियन्ते इति भावः, सितकुसुममुण्डमालिकां—
श्वेतपुष्पहारविशेषं, शिरसि कल्पयित्वा—धृत्वा । कर्णाभरणभरकतमयूखमिव—अवणभूषण-
हृदिष्णिकिरणमिव, गोरोचनाच्छुरितं—गोरोचनया—माङ्गल्यद्रव्यविशेषेण, छुरितं
—प्रक्षिप्तम्, अभिनवम्—अन्तानं, हरिर्द्रव्यमिति यावत्, दूर्वापल्लवं—श्रतप्रविंशकान्तिशब्दं,

(७) शासनवलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकीष्टे, (८) परि-
पूजित-प्रहृष्ट-पुरोहित-करप्रकीर्त्यमाण-शान्तिसलिलशीकरनिकर-
भ्युक्षितशिराः सम्प्लेष्य महार्हाणि वाहनानि, (९) बहलरत्नाः
लोकलिप्तककुम्भि च भूषणानि भूभुजां संविभज्य,
(१०) क्षिष्टकार्पटिकाकुलपुत्रलोकमोचितैः प्रसाददानैश्च विमुञ्च

लीमलदूर्वादलमित्यर्थः ; दूर्वाश्च पद्मवानि च तत्समुदायम् इति वा, [“विभाषा—”
(२।४।१२ पा०) इत्यादौ “फलसेनावनस्यतिष्टगशकुनिचुद्रकान्तुधान्दृष्टानां
बहुप्रकृतिरेव ह्येकवदिति वाच्यम्” (वा०) इति बहुवचनान्तसर्वावयवके एवावज्ञातः]
कार्णगोचरतां—श्रुतिविषयतां, कार्णदेशमित्यर्थः, नीत्वा—प्रापय, कार्णयोः संस्थाप्य इत्यर्थः ।

(७) शासनवलयेन—मुद्राकटकोत्त, “नीहर” इति यद्गभाषया प्रसिद्धेन राजः
स्त्रीयलेखादीनामुपरि कङ्कशाङ्गाङ्कितेन राजागुनीदनजापकचिन्नविशेषयुक्तेन करभूषणे-
नेति यावत्, सह गमनमङ्गलप्रतिसरं—यात्रिकशुभहस्तमूर्ध्वं, विद्विषां विजयाय युद्धः
यावायाः साफल्यार्थं वारधार्थं मन्त्रपूतं सूत्रविशेषमित्यर्थः, (“हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः) प्रकीष्टे—कूर्पर-मणिवन्धयोः अन्तरे ।

(८) परिपूजितेति ।—परिपूजितेन—समर्चितेन, अत एव प्रहृष्टेन—प्रीतेन,
पुरोहितेन—पुरोधसा, करेण—हस्तेन, प्रकीर्त्यमाणानां—विचिप्यमाणानां, शान्ति-
सलिलानां—प्राण्युदकाणां, शीकरनिकरैः,—कणसमूहैः, अभ्युक्षितं—सिक्तं, शिरः,—
मस्तकं यस्य तथाभूतः ; पूजाप्रीतपुरोहितशान्तिनोराभिषेकात् अन्तःपायाः शरीरच्छायाः
अपि न स्पृष्टमर्हन्ति इति पिवेकः ; महार्हाणि—बहुभूषणानि, वाहनानि—हस्तादीनि ।

(९) बहल्लेति ।—बहल्लानां—प्रभूतानां, रत्नानां—मणीनाम्, श्राजोक्ता—
प्रभया, लिप्ताः,—रञ्जिताः, ककुम्भः,—दिशः यैः तानि, भूषणानि—मलङ्कारान्, भूभुजां
—राज्ञां, स्वपचायितसामन्तानामिति भावः, संविभज्य—सम्यक् विभागेन दत्त्वा इत्यर्थः,
ज्ञानरूपद्वितीयोपायप्रयोगेश्च मित्तज्ञाज्ञानां वशीकरणायिति भावः ; एतेनास्य लीतिकुश-
लता प्रदर्शिता ।

(१०) क्षिष्टेति ।—क्षिष्टकार्पटिकाः,—जीर्णमलिनवसनाः, भ्रूवीव दरिद्राः
इत्यर्थः, ये कुलपुत्रलोकाः,—सत्कुलजातजनाः, सत्पात्राणीत्यर्थः, तेषु मोचितैः,—
चित्तियुक्तैः, दारिद्र्यक्षेत्रविघटनपटीयोभिः इति भावः, प्रसाददानैः,—शुभं

बन्धनानि, (११) नियुज्यं तत्कालक्षरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव
च अष्टादशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तम्भम्, अहमह-
मिकया सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समग्रेः अग्रतो भवद्भिः,
(१२) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलौ हिरण्यगर्भं
इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगं करणाय भवनात् निर्जगाम ।

(१३) नातिदूरे च नगरात् उपसंरखति निर्मिते महति
दृष्यमये, समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे, वेदौविनिहितपल्लवलेलाभैर्म-

वितरणैः, बन्धनानि—दारिद्र्यानिगडसन्दानानि, अखिलाभावेयन्त्रणावहुलानि बन्धनवत्
धीडाकाराणि दारिद्र्यादुःखानि वा इति भावः, विमुच्य—अपाकत्वैत्यर्थः, कुंलपुत्रलीकाना-
मिति भावः ।

(११) तत्कालक्षरणस्फुरणेन—तत्कालस्य—तत्कालिकवृत्तान्तस्य, भाटपरिभव-
रूपस्य इति भावः, क्षरणेन—सनसि उदयेन, यत् स्फुरणं—वाह्यैः स्पन्दनम्, उद्वीपन-
मिति भावः तेन, कथितं,—निवेदितं, आत्मा—स्वरूपं यस्मै तथाभूतमिव, निवेदित-
प्रतिहिंसाभिप्रायमिव इति भावः ; अष्टादशेति ।—अष्टादशानाम्—अष्टादशसंज्ञकानां,
द्वीपानां—जम्बूप्रदादीनां, जितव्यानां—विजेतुमर्हानां, यः अधिकारः,—आयत्ती-
करणं, सैनापत्यमिति यावत् तंविन् ; पुंसां दक्षिणभुजस्पन्दनस्य शुभमूचकत्वादिति
भावः । अहमहमिकया—अहमग्रे अहमग्रे इत्येवं स्पष्टया, (“अहमहमिका तु सा
स्यात् परस्परं यी भवत्यहङ्कारः” इत्यमरः) ; सुनिमित्तैः,—शुभमूचकैः लक्ष्यैः । अग्रतो
भवद्भिः,—पुरती गच्छद्भिः ; तस्य गमनकाले बहूनि सुलक्षणाणि प्रादुरासन् इति भावः ।

(१२) प्रमुदितेति ।—प्रमुदिताभिः,—प्रहृष्टाभिः, प्रजाभिः,—प्रकृतिवर्गैः,
जन्यमानः,—क्रियमाणः, जयशब्दकोलाहलः,—जय जयेति कलरवः यस्य तथाभूतः,
ब्रह्माण्डात्—हैमाण्डात्, हिरण्यगर्भं इव—ब्रह्मा इव, कृतयुगं करणाय—सत्ययुग-
स्थापनाय ; कृतस्य—आचरितस्य, श्रुतजनितस्य भाटद्वीहस्य इति भावः, युगकरणाय
—प्रतीकाराय इत्यर्थः, तुङ्गानाम् समूलं विनाशं कृतयुगवत् संजमानां स्थापनाय इत्यर्थो
वा । इह हिरण्यगर्भ-हर्षयोः साहस्रायवोषादुषणा, ब्रह्माण्डेन सह भवनस्थामेदारीपात्र
रूपकमिति सङ्करः ।

(१३) उपसंरखति—सरस्वत्या नद्याः समीपे, [इत्यव्ययीभावः] । दृष्यमये—दृष्य
क्षिण्डले,दृष्यरचिते इत्यर्थः । समिति ।—समुत्तम्भितः,—समुत्थापितः, [उत्पूर्वकत्वात् सम्भस्य

कलशे, (१४) बद्धवनमालादाज्ञि, धवलध्वजमालिनि, श्वस-
ञ्चुक्तवाससि, पठद्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत् ।
तत्रस्थस्य च अस्य (१५) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणपरिकरः

सकारलोपः] तुङ्गः,—उन्नतः, तीरणः,—वह्निर्हारं यस्य तथाभूते । वेदीति ।—
वेद्यां—परिष्कृतभूमौ, विनिहितः,—स्थापितः, पल्लव एव—नवकिसलय एव, आमादीना-
मिति भावः; ललामं—लाञ्छनं, चिह्नमित्यर्थः; माङ्गल्यबोधकमिति भावः ; यद्वा,—ललामं—
भूषणं यस्य तथाभूगश्च, पल्लवभूषितश्चेत्यर्थः, (“ललामं लाञ्छने ध्वजे । शङ्के प्रक्षाने
भूषायाम्” इति मेदिनी) हेमकलसः,—स्वर्णकुम्भः, मङ्गलघट इति भावः यस्मिन्
तथोक्ते ।

(१४) बद्धेति ।—बद्धं—विरचितं, वनमालादान—वनपुष्पमालाप्रसरः ; यद्वा,—
“आजानुलम्बिनी माला सर्व्वसुक्तुसुमीञ्जला । मध्यस्थूलदलाद्या च वनमालेति
कीर्त्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणकं पुष्पपत्रप्रतियोजितं माल्यं यस्मिन् तथोक्ते ।
धवलध्वजानां—शुक्लपताकानां, माला—श्रेणिः अस्ति अस्मिन्निति तथाभूते ।
भ्रमदिति ।—भ्रमन्ति—इतस्ततः चलन्ति, वायुवेगादिति भावः, शुक्लानि—शुभाणि,
वासांसि—पताकानां वस्त्राणि, हारादौ आवरणभूतानि वेति भावः ; यद्वा,—भ्रमन्तः,
—इतस्ततः सञ्चरन्तः, शुक्लवाससः,—शुभवसनपरिधायिनः परिचारकजनाः यस्मिन्
तथोक्ते । पठदिति ।—पठन्तः,—अधीयानाः, सतारं वेदान् धर्मशास्त्राणि वा समु-
च्चारयन्त इति भावः, द्विजन्मनः,—ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते । प्रस्थानं—स्थितिमित्यर्थः ।

(१५) ग्रामाक्षपटलिकः,—अक्षाणां—भूतानां, पटले—समूहे नियुक्तः
अक्षपटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः ग्रामाक्षपटलिकः, ग्रामवासी वेतालसाधकः,
तान्त्रिकविधानवेत्ता वा इति भावः ; यद्वा,—अक्षाणां—व्यवहाराणां, विवादाना-
मित्यर्थः ; अक्षाणां—द्यूताङ्गानां, द्यूतसाधनपाशुकादीनामित्यर्थो वा, (“अथाक्ष-
मिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे” इत्यमरः) पटले नियुक्तः अक्ष-
पटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः, ग्राम्यव्यवहारदर्शक इत्यर्थः ग्रामीणानां विवाद-
मीमांसायां राजनियुक्तः अधिकारणिकविशेष इति यावत्, ग्राम्यद्यूतकरणध्वजो वा, सकल-
करणपरिकरः,—सर्व्वप्रकारलेख्यरचनानिपुण इति यावत्, [“करणः,—कायस्थः”
इति कश्चित्, तथात्वे सर्व्वकायस्थपरिवृत इत्यर्थः]

“करोतु देवो (१६) दिवसग्रहणम् अद्यैव अबन्ध्यशासनः
शासनानाम्” इति अभिधाय (१७) वृषाङ्गाम् अभिनवघटितां
हाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्ये, जग्राह च तां राजा । समुप-
स्थापिते च प्रथमत एव सृत्विण्डे परिभ्रश्य करकमलात्
अधोमुखी महीतले पपात मुद्रा । (१८) मन्दाश्यानपङ्कपटले
सृदुसृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम् ।
अमङ्गलाशङ्किनि च (१९) विषीदति परिजने नरपतिः अकरोत्
मनसि एतत्,—“अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानां

(१६) अबन्ध्यशासनः,—अप्रतिहताङ्गः, शासनानां—राज्यपालनानामिति यावत्,
दिवसग्रहणं—सामयिकसङ्ख्यानिरूपणम् इत्यर्थः, अद्य प्रभृति भवान् प्रजाशासनाधि-
कारे नियुक्त इत्येवं निश्चयार्थं भवन्नामाङ्कितमुद्राग्रहणमिति भावः ।

(१७) वृषाङ्गां—धर्मचिह्नानाम्, अभिनवघटितां—नवरचितां, हाटकमयीं—
काञ्चनमयीं, मुद्रां—वर्णावलिखितकाञ्चनपदकविशेषम्, उपनिन्ये—अर्पयामास । कर-
कमलात्—पाणिपद्मात्, हर्षस्वेति भावः, प्रथमतः—आद्यै एव, समुपस्थापिते—
समानांते, केनचिदिति भावः, सृत्विण्डे—सृत्तिकागोलके, परिभ्रश्य—निपत्य, अधोमुखी
—स्वयं राजशासनाङ्कनायावनतपूर्वभागा इत्यर्थः ।

(१८) मन्देति ।—मन्दाश्यानम्—ईषच्छुष्कं, पङ्कपटलं—कदम्बचयः यस्मिन्
तथीकते, अत एव सृदुसृदि—सृद्धी—कोमला, सृत्—सृत्तिका यस्मिन् तथाभूते
सरस्वतीतीरे—तदाख्यमदीतटे, वर्णानां—मुद्राऽक्षराणां, राजयो,—श्रेण्यः, स्फुटं—स्पष्टं,
व्यराजन्त—वभासिरे, मुद्राऽक्षरपङ्क्तयः सरस्वतीतीरस्थकोमलसृत्तिकायामङ्किता
अभवन्निति निष्कर्षः । एतेन समुद्रमुद्रितनिम्बिलवसुधया स्वयसादराद्राजशासनमुद्रा-
ग्रहणं कृतमिति द्योतितं, तच्च विशेषदैवप्रसादपरिचायकम् इति निगूढाशयः ।

(१९) विषीदति—विषयीभवति, प्रेम पश्यति भयान्धपदेऽपीति भावः । अतत्त्व-
दर्शिन्यः,—अथाथार्थप्रेक्षिण्यः, अदीर्घदर्शिन्य इति यावत्, कुसंस्काराच्छ्रद्धा इति
भावः । [“अतत्त्वदर्शिन्यः” इत्यत्र “तत्त्वदर्शिन्यः” इति पाठे,—स्वरूपदर्शिन्यः, स्थूल-
दर्शिन्य इति यावत्, उपस्थितदर्शिन्यः अन्तःप्रर्थवेक्षणशक्त्यभावात् इति भावः] अवि-
दग्धानाम्—अज्ञानाम् ।

धियः । तथा हि (२०) एकशासनमुद्राङ्गा भूर्भवतो भवि-
ष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः”
इति (२१) अभिनन्द्य मनसा महाऽनिमित्तं तत् सीरसहस्र-
सम्मितसौम्नां ग्राम्याणां शतमदात् द्विजेभ्यः, निनाय च तत्र तं
दिवसम् । प्रतिपन्नायां शर्वर्यां सम्मानितसर्वराजलोकः सुष्वाप ।

(२२) अथ गलति तृतीये यामे सुप्तसमस्तसत्त्व-
निःशब्दे दिक्कुञ्जरहंरणगम्भीरध्वनिः अताड्यत प्रयाणपटहः

(२०) एकेति ।—एका—अद्वितीया एव, शासनमुद्रा—राजनामाङ्कितः आज्ञा-
सूचकः पट्टविशेष इति यावत्, अङ्कः,—चिह्नं, अङ्के—क्रीड़े वा यस्याः तथाभूता,
एकच्छत्रा इति भावः । भूः,—पृथिवी । निमित्तेन—लक्षणा, शुभशकुनेन इत्यर्थः,
अधोमुखेन पतनादङ्कनरूपेण शुभचिह्नेनेति भावः, (“निमित्तं हेतु-लक्षणाः” इत्यमरः)
निवेदितमपि—कथितमपि, अन्यथा—अनिमित्तमित्यर्थः । ग्राम्याः,—अविदग्धा इत्यर्थः ।

(२१) तत्—पूर्वोक्तम्, अधोमुखेन पतनरूपमित्यर्थः, महाऽनिमित्तं—ग्राम्यैः
महादुर्लक्षणतया अवधारितमिति यावत्, अभिनन्द्य—प्रशस्य, वस्तुतस्तु तस्य सुनिमित्त-
रूपतया इति भावः । सीरेति ।—सीराणां—हलानां, लाङ्गलानामित्यर्थः, [“शसिचि-
मीनां दीर्घश्च” (७० २ पा० २५ सू०) इति क्रान्] सङ्ख्येण—दशशतसङ्ख्याया,
सहस्रलाङ्गलेनेत्यर्थः, सम्मिताः,—परिच्छिन्नाः, परिमिता इत्यर्थः, सीमानः—मर्यादा
येषां तथाभूतानां, सहस्रसङ्ख्याकहलवाद्यमानपर्यन्तानामिति यावत् । निनाय—
अतिवाहयामास । शर्वर्यां—रात्रौ, प्रतिपन्नायाम्—उपस्थितायां, सम्मानितेति ।—
सम्मानिताः,—समाहृताः, सर्वे राजलौकाः,—नृपजनाः येन तथोक्तः, प्रियसाषणादिना
सन्तोषितराजन्यवन्द इत्यर्थः, सुष्वाप—निद्रौ, निःसंशयत्वादित्याशयः ; शुद्धयानस्यादि
आखेटकामिसरणस्यैव महाशक्तिशालिनोऽस्य प्रमोदविषयत्वादिति भावः ।

(२२) सुप्तेति ।—सुप्तैः,—निद्रितैः, समसैः,—समयैः, सत्त्वैः,—प्राणिभिः
निःशब्दे—नीरवे, तृतीये यामे—तृतीयप्रहरे, गलति—अतिक्रामति
दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जराणां—दिग्गजानां, हंरणवत्—हंहितमिव इत्यर्थः, गम्भीरः,
—गम्भीरः, [“गम्भीर-गम्भीरौ” (७० ४ पा० ३५ सू०) इतिरनु, गमेर्भः पचे तुम् च]

(२३) अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः प्रयाणक्रोशसङ्घापकाः
स्यष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः ।

(२४) ततो रटत्पटहे, नन्दनान्दीके, गुञ्जत्कुञ्जे. कूज-
त्काहले, शब्दायमानशङ्खे, (२५) क्रमोपचीयमानकटककल-

ध्वनिः,—निनादः यस्य तथाभूतः, [“दिक्कुञ्जरसंघणगभीरध्वनिः” इत्यत्र दिक्कुञ्जरजृम्भ-
माणगभीरध्वनिः” इति पाठे,—दिक्कुञ्जराणां जृम्भमाणः,—प्रवर्द्धमान इत्यर्थः, गभीर-
ध्वनिरिव ध्वनिः यस्य तथाभूतः] प्रयाणपटहः,—युद्धयात्राकालिकायाद्यमेद इत्यर्थः, !
अताद्यत—अवाद्यत इत्यर्थः, पाटहिकैरिति शेषः ।

(२३) अग्रतः,—अग्रे, अनन्तरमिति भावः, मुहूर्त्तमिव—मुहूर्त्तमात्रमित्यर्थः, इव
शब्दोऽत्र अवधारणे, स्थित्वा—विरम्येत्यर्थः, प्रयाणेति ।—प्रयाणस्य—यात्रायाः, क्रोशाः,
—“चतुर्विंशत्यङ्गुलिभिर्हस्तं तन्त्रविदी विदुः । सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशनाम-
कम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अष्टसहस्रहस्तमिताः अध्वान इत्यर्थः ; केचित्तु सहस्रहस्तनाना
इत्याहुः, तेषां सङ्घापकाः,—सङ्घाज्जापकाः. अष्टौ—अष्टसङ्घाकाः, अद्य अष्टौ क्रोशा
गन्तव्या इत्येवं सङ्घासंस्थापकाः इत्यर्थः, पटीयांसः,—अतिपटवः, [“द्विवचन-
विभक्त्योपपदे—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुन्] प्रहाराः,—ताडनानि ।

(२४) “ततः” इत्यस्य “प्रयाणसमये.....राजभिः आपुपूरे राजहारम्”
इत्यग्रेणान्वयः । प्रयाणसमये इति विशिनष्टि, रटत्पटहे इत्यादि ।—रटन्तः,—ध्वनन्तः,
पटहाः,—आणकाख्यवाद्यविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते । नन्दनान्दीके—नन्दन्यः,—राज-
लोकान् उत्साहयन्त्य इति यावत्, नान्यः,—भेरीसदृशमाङ्गल्यवाद्यमेदाः, आशीर्वचन-
संयुक्ताः स्तुतयो वा, “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । टेवद्विजन्तुपादैर्ना
सम्मानान्दीति कीर्त्यते ॥” इति लक्षणात्, ताः यस्मिन् तथोक्ते । गुञ्जत्कुञ्जे—गुञ्जन्तः,
—ध्वनन्तः, कुञ्जाः,—शङ्खमेदाः यस्मिन् तथोक्ते, ते तु “सन्नाः” इति नाम्ना प्रसिद्धाः,
पृष्ठे च तेषां जतु परिकलितं भवतीति विज्ञानम् । कूजत्काहले—कूजन्यः,—खगन्यः,
काहलाः,—वाद्यमेदा यस्मिन् तादृशे, (“काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चापरसां भिदि”
इति मेदिनी) । शब्दायमानशङ्खे—शब्दायमानाः,—धमन्तः, शङ्खाः,—कम्बवः,
“मुञ्जशङ्खाः” इति प्रसिद्धाः यस्मिन् तथोक्ते । शङ्खनादानां सुभटहृदयोप्रासकत्वात्
माङ्गलिकत्वाच्च युद्धकार्यार्थादौ विशेषव्यवहारः सदातनः इति ज्ञेयम् ।

(२५) क्रमेति ।—क्रमेण—शने; शनैरिति यावत्, उपचीयमानः,—वृद्धिं

कले, परिजनोत्थापनश्चाष्टतश्चहारिणि, (२६) द्रुतद्रुवण-
घातघट्यमानकीणिकाकीलकीलाहलकलितककुभि, (२७)
बन्नाधिकृतबध्यमानपाटीपतिपेटके, जमज्वलितोत्कामहमा-
लोकलुप्यमानत्रियामातमसि, (२८) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्य-
मानकामिमिथुने, (२९) कटुककटुकनिर्देशनश्चन्द्रोन्मिष-

गच्छन्, कटकामां—सैनिकानामिति यावत्, कलकलः—कीलाहलः यस्मिन् तद्योक्ते ।
परिजनेति ।—परिजनाणां—पार्श्वचरणां, निद्रितानाम् इति भावः, उत्थापने—
प्रदीपने, व्यापृताः,—प्रभयाः, व्यवहारिणः,—कर्मचारिणः यत्र तथाभूते ।

(२६) द्रुतेति ।—द्रुतं—सत्वरं, द्रुघणस्य—सुन्दरस्य इति प्रसिद्धस्य वक्रभेदस्य,
घातेन—ताडनेन, घट्यमाना—घातमाना, या कीणिका—ताडनयष्टिविंशः, तस्याः
पीलस्य—अधभागस्य, कीलाहलेन—निनादेन, कलिताः—पूरिताः, ककुभिः—दिशो
यत्र तद्योक्तेः ; यथा—द्रुतं द्रुघणस्य—सुन्दरस्य, (“द्रुघणो सुन्दरस्यपि स्यात्” इति
मेदिनी) घातेन—ताडनेन, घट्यमानाः—घातमाना, ये कीणिकाकीलाः—
कील एव कीणिका—वाद्यभेदः, ध्वजगृहेकटुशो वा, (“कीणो वाद्यभेदो स्यात्
कीलादीनाञ्च वाद्ये । एकदेशे गृहादीनामथौ च लुगुडेषु च ॥” इति मेदिनी) तत्र
दे कीलाः—गडवः, चण्डपट्टमिषडाः ध्वजगृहधरणाद्ये तन्मिषडा वा, तेषां कीलाः—
कलिताः ककुभिः यत्र तद्योक्तेः ; द्विप्रसुन्दराघातीत्याद्यमानानन्तकीलककटुः—रागदः
शुवनद्यापी मन्त्रे एतेन ध्वजगृहाद्याम् आनन्दं द्योतितम् इत्यवगच्छते ।

(२७) धर्मेति ।—धनाधिकृतैः—सैन्याधिकारिभिः, धन्यमानं—ताडमानं,
पाटीपतिपेटके—प्रतिनिधतरक्षकवर्गं, प्रकाशयति भावः यत्र तद्योक्ते । जनेति ।—जनेः,—
परिजनेरिति यावत्, बन्नाधिकृतैः—प्रजाहितानाम्, उष्काराधसानाम्—उद्दकमहसानां,
दीपसमूधानामिति यावत्, शालीकेन—प्रभया, लुप्यमानं—विनाशमानं, त्रियामातमः,
—राक्षसिभिरं यस्मिन् तद्योक्ते ।

(२८) यामेति ।—यामचेटीभिः,—प्रहरिकटासीभिः, प्रहरिणीभिरित्यर्थः, चरण-
चलनेन—पटचरणविनादेन इति यावत्, पादस्पर्शनेत्यर्थो वा, उत्थाप्यमानं—प्रदीप्यमानं,
कामिमिथुन—कामिगुणं यस्मिन् तद्योक्ते ।

(२९) कटुकैति ।—कटुकानां—हनिषकनियोजकां, कटुकैः—रुचेण,
निर्देशन—आज्ञया, नश्यन्ती—अपगच्छन्ती, या मिद्रा—स्वापः, तथा उन्मिषन्तः,—

निषादिनि, (३०) प्रबुद्धहास्तिकशून्यीक्रियमाणशय्यागृहे,
(३१) सुप्तोत्थिताश्वीयविधूयमानसटे, (३२) रटत्कटक-
मुखरखनित्रखन्यमानचौणीपाशे, (३३) समुत्कील्यमान-
कीलशिञ्जानहिञ्जीरे, (३४) उपनीयमाननिगडतालकल-
रवोत्तालतुरङ्गतरङ्गमाणखुरपुटे, (३५) लेशिकसुच्यमान-

उन्मीलनप्रयत्ना इत्यर्थः, निषादिनि,—हस्तिपका. यस्मिन् तथोक्ते, (“आधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनिः” इत्यमरः) ।

(३०) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धैः,—जागरितैः, हास्तिकैः,—गजताभिः, हस्तिसमूहैः
इत्यर्थः, (“हास्तिकं गजता वन्दे” इत्यमरः) शून्यीक्रियमाणं—रिक्तीक्रियमाणं,
शय्यागृहं—हस्तिशाला इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३१) सुप्तेति ।—सुप्तोत्थितैः,—भ्रमनिद्रैः, अश्वीयैः,—अश्वसमूहैः, [“केशाश्वार्यां
यञ्छावन्यतरस्याम्” (४।२।४८ पा०) इति छः । “वन्दे लश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः]
विधूयमाना—कम्पमाना, सटा—जटा यस्मिन् तथोक्ते ।

(३२) रटदिति ।—रटङ्गिः,—शब्दायमानैः, कटकैः,—वलैः, (कर्तृभिः)
मुखरेण—अस्यष्टं नदता, खनित्रेण—खननसाधनेन अस्रविशेषेण, (करणेन)
खन्यमाना,—विदार्यमाणाः, चौणीपाशाः,—भूरज्जवः इत्यर्थः, पटमण्डपरचनायां
रज्जुनिबद्धशङ्ख इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(३३) समुत्कील्यमानेति ।—समुत्कील्यमानेन—समुत्खन्यमानेन, कीलेन—शङ्कुना,
शिञ्जानं—खनत्, हिञ्जीरं—लौहशृङ्खलं, गजादिबन्धनसाधनमिति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३४) उपनीयमानेति ।—उपनीयमानस्य—परिधीयमानस्य, निगडतालस्य
—वन्धनार्थं तालपत्रविशेषस्य, “नाल्” इति ख्यातस्य खुराध आबध्यमानस्य लौहपत्र-
विशेषस्य इति वा, कलरवेण—शब्दविशेषेण ; यद्वा,—उपनीयमाने निगडे यः तालः,
—करास्थालनं, हस्तसञ्चार इत्यर्थः, (“तालः करतले .. । ...करास्थाले दुमानरे”
श्रुति मैदिनी) तेन यः कलरवः,—क्षणक्षणाध्वनिविशेषः तेन, [“निगडतालः लौह
पवाश्ववन्धनविशेषः” इत्यन्ये] उत्तालम्—उत्कटं यथा तथा, तुरङ्गैः,—अश्वैः, [“गमेः
सुपि वाच्यः” (वा०) इति खच् मुम् च, “खच्च ङिहा वाच्य” (वा०) इति
वैकल्पिकं ङित्तम्] तरङ्गमाणाः,—कुटिलीक्रियमाणाः, खुरपुटाः,—शफसमूहाः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) लेशिकेति ।—लेशिकैः,—घासिकैः, हस्तिभ्यो घासदायिभिः इति ।

भदस्यन्दि-दन्ति-सन्दानं-शृङ्खलाखनखन-निनाद-निर्भर-भरितदश-
दिशि, (३६) घासपूलकप्रहारेप्रमृष्टपांशुलकरिपृष्ठप्रसार्य-
भाणप्रस्फोटितचर्मणि, (३७) गृहचिन्तकचेटकसंवेद्यमान-
षटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्त्रावितानके, (३८) कील-
कलापापूर्य्यमाणचिपिटचर्मपुटे, (३९) सम्भाण्डायमान-
भाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाद्यमानबहुवलीवाहिके,

भावः, शृङ्खलानां,—परिस्त्रियमांशाः, भदस्यन्दिनां—दंभकंलक्षांविणां, दन्तिनां—
भजानां, ये सन्दानशृङ्खलाः,—बन्धनशृङ्खलाः, तेषाम् आ—सम्यक्, खनखननिनादिनां
—खनखन इति शब्दविशेष्य, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरिताः,—पूरिताः, दश
दिशः,—दशसङ्ग्रहाः ककुभः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३६) घासति ।—घासपूलकस्य—यवससंभवकस्य, प्रहारेण—ताडनेन, मार्जने-
निति यावत्, प्रमृष्टं—परिष्कृतं, पांशुलं—रंजीवहुलं, स्वेनैव विकीर्णत्वात् इति भावः, धत्
करिपृष्ठं—हस्तिपृष्ठं, तत्र प्रसार्यमाणम्—आसनार्थं विस्तार्यमाणं, प्रस्फोटितं—प्रमृष्टं,
ताडितं वा, धूल्याद्यपनयनार्थमिति भावः, (“प्रस्फोटनन्तु सूर्ये स्नात् ताडने च
विकाशने” इति मेदिनी) चर्म—अजिनं यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) गृहति ।—गृहाणां—भवानां, सैनिकावासशिविरादीनामित्यर्थः,
चिन्तकाः,—कार्यदर्शिन इत्यर्थः, ये चेटकाः,—भृत्वाः, तैः संवेद्यमानाः,—परिस्त्रिय-
भाणाः, सङ्ख्यमाना इत्यर्थो वा, षटकुटीः,—पटैः,—षस्त्रैः, कुट्टैः,—सूत्रगृहमेदाः,
स्त्रान्धावारसरणिमेदाः इत्यर्थः, काण्डषटमण्डपानि—काण्डपटाः,—काण्ड ; इव पटाः,
“कानात्” इति प्रसिद्धाः पटमेदाः, तस्य सङ्कोचनेन वृक्षकाण्डरूपता संभारूपता वा
जायते इत्यतः काण्डषट इति संज्ञा, तद्गृहितमण्डपानि—गृहाः, परिवस्त्राः,—जवनिकाः,
वितानकाः,—उल्लीचाः, चन्द्रातपमेदाः इति यावत् यत्र तथोक्ते, (“अस्त्री पितानमुल्लीचः”
इत्यमरः) ।

(३८) कीलति ।—कीलानां—शङ्खानां, कलापैः,—समूहैः, आपूर्य्यभाणाः,
—स्त्रियभाणाः, पथि पुनः स्त्रान्धावारसंस्थापनार्थमिति भावः, चिपिटाः,—ऋक्षाः, चूडा
इति यावत्, चर्मपुटाः,—चर्मनिर्मितभाजनविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३९) सम्भाण्डेति ।—सम्भाण्डायमानाः,—भाण्डानि सञ्चिन्वन्तः, सङ्ख्या-
श्रारान् एकत्रीकुर्वन्त इत्यर्थः, [“भाण्डात् समाचयने” (वा०) इति शिब्, लिप्त्वा-

(४०) निषादिनिश्चलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीडा-
प्रीडसङ्घटायमानसामन्लोकसि, (४१) दूरगतदक्षदासेरुक्चिप्र-
प्रक्षिप्यमाणोपकरणसम्भारभियमाणदुष्टदन्तिनि, (४२) तिर्यग्ग-
न्तमज्जाघनिक-कर-क्वच्छाक्वष्ट-लम्बमान-परतन्त्र-तुन्दिल-चुन्दी-

द्रात्मनेपदं, ततः ज्ञानच्] क्षाण्डागारिणः,—भाण्डपूर्णगृहचक्रा इत्यर्थः यस्मिन्
तथोक्ते । भाण्डेति ।—भाण्डागारस्य—“भाण्डार” इति प्रसिद्धस्य सद्व्यपादसमूहाव-
स्थानगृहस्य इत्यर्थः, ब्रह्मनाथ—प्रापणाय, स्थानान्तरणयनाय इत्यर्थः, ब्राह्ममाताः,—
तृतीयमाताः, बहवः,—अनेके, बलीवाहिकाः,—बलीवर्हाः यस्मिन् तथोक्ते । [“बली-
वाहिके” इत्यत्र “नालीवाहिके” इति पाठे,—नालीवाहिकाः,—करिणां घासग्रहण-
प्रियुक्ता हृत्पिकविशिष्टाः, “मेट्” इति प्रसिद्धाः । करिवरसैन्यमहामावादिपि-
त्र्यानिरतानां राजकीयभाण्डागारवहननियोगः न तथा सदर्थपरिचायकः इत्येव
पाठः न सर्वाहृतः इति ज्ञेयम् ।

(४०) निषादीति ।—निषादिभिः,—आरोहृभिः, चतुरहस्तिपक्षैः वा, तदभावे
प्रमादाशङ्कापातात् इति भावः, निश्चलेषु—स्थिरेषु, तिष्ठत्सु इत्यर्थः, अनेकेषु—बहुषु,
अनेकेषु—हस्तिषु, [“सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति सूत्रे सुपीति यीगो विभज्यते,
तेन सुष्टुपपदे आदन्तात् कः इति कप्रत्ययः । “...हस्ती हिरदोऽनेकपी द्विपः”
इत्यमरः] तत्पृष्ठेषु इति भावः, आरोप्यमाणानां—निघृयमानानां, कोशकलसानां
—घनपूर्णकुम्भानां, पीडापीडेन—सङ्कीर्णतया स्थापनेन इति भावः, सङ्घटायः
मानानि—सङ्कीर्णानि इति यावत्, सानन्ताशां—राज्ञाम्, अध्याशिनानिति भावः,
श्लोकानि—स्थानानि यत्र तथोक्ते ।

(४१) दूरति ।—दूरगतैः,—विप्रहृष्टस्थानस्थैः, अतीव इत्यर्थो वा, दक्षैः,—
भारवहनचमैः इति यावत् ; यद्वा,—दूरगते—दूरगमने, दक्षाः,—प्रक्तास्ते,
द्रासेरुक्चैः,—उष्ट्रैः, चित्रं—सहस्रंतिं यावत्, प्रक्षिप्यमाणाः,—भूमौ पात्यमानाः, ये
उपकरणसम्भाराः,—परिच्छदसमूहाः, तैः भियमाणाः,—पूरितपृष्ठा इति यावत्,
दुष्टाः,—दुर्दान्ताः, लोकाणां ब्रह्मे दोषकारिण इत्यर्थः, च्क्वटा इति यावत्, हन्तिनः,
—गजा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) तिर्यगिति ।—तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा, आनमन्—आनतीभवन्,
ज्ञेन कोऽपि न पश्यतीति भावः, यः जाघनिकः,—जघनस्पर्शी, कामुक इति भावः,
[“जाघनिक” इत्यत्र जाघनि” इति प्राक्किं स एवार्थः] तत्र करेण—हस्तैः

जनजनितजनहासे, (४३) पीड्यमानशारशारिवरत्रागुणग्राहित-
गात्रविहारहं हृद्बहुहृद्बहुदुःखदकरिणि, (४४) करिघटाघट-
मानघण्टाटाङ्कारक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठाल-
कककदर्थितकूजत्करभे, (४५) अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाण-

कच्छेण—कष्टेन, आकृष्टा—आलिङ्गितेति भावः, लम्बमाना—अपसरन्तीति भावः,
ह्यथ च परतन्ना—पराधीना, अपसर्तुमक्षमेति यावत्, तुन्दिला—वृहत्कुचिः, स्थूली-
दरीत्यर्थः, स्थूलाङ्गी इति भावः, (“तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुचिः पिचिखिलः”
इत्यमरः) या तुन्दी—कुट्टनी, सा एव जनः,—लीकः, तेन जनितः,—उत्पादितः,
जनानां—लोकानां, तत्रत्यानामिति भावः, हासः,—हास्यं यस्मिन् तथोक्ते, तथाभूतां
कुट्टनीं वृष्टा हसज्जने इत्यर्थः ।

(४३) पीड्यमानेति ।—पीड्यमाना—जीर्णतादिदोषेण छिद्यमानेत्यर्थः, शारं
—शबला, चित्रिता इत्यर्थः, (“शारः स्यात् शबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे” इति
मेदिनी) या शारिः,—रणहस्तिप्रथ्यां, पृष्ठदेशे स्थाप्यमानास्तरणविशेष इति यावत्,
(“शारिर्नाऽचोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याये व्यवहारान्तरेऽपि
च ॥” इति मेदिनी) तस्या वरचागुणैः,—कक्ष्यारज्जुभिः, कक्षबन्धनरज्जुभिरित्यर्थः,
नङ्गोरज्जुभिर्वा. चर्भरज्जुभिरित्यर्थः, (“चूषा कक्ष्या वरचा स्यात्” “नङ्गी वङ्गी वरचा
स्यात्” इति चामरः) ग्राहितानि—संयमितानि, शात्राणि—शरीराणि, तेषां विहारेण
—कम्पेन, हंहन्तः,—नदन्तः, बहवः,—अनेके, वृहन्तः,—महान्तः, उन्मदाः,—मदमत्ताः,
करिणः,—हस्तिनः यत्र तथोक्ते ।

(४४) करीति ।—करिणां—हस्तिनां, घटासु—घटनासु, श्रेणिषु इत्यर्थः,
(“करिणां घटना घटा” इत्यमरः) घटमानानां—संलग्नीनां, घण्टानां—वाद्य-
विशेषाणां, टाङ्कारेण—टाङ्गिति निनादेन, क्रियमाणः,—जन्यमानः, कर्णज्वरः,—
श्रवणपीडा यस्मिन् तथोक्ते । पृष्ठेति ।—पृष्ठेषु—उपरिदेशेषु इत्यर्थः, प्रतिष्ठाप्यमानेन
—आरोप्यसायेन, कण्ठालकेन—गीष्ठीभेदेन, द्रोष्ठीभेदेन वा इत्यर्थः, [“कण्ठाला तु
हृद्योर्द्रोष्ठीभेदे न्ना क्रमेणके” इति मेदिनी । अल्पार्थे क-प्रत्ययः] कदर्थिताः,—
क्लेशिताः, अत एव कूजन्तः,—रुजन्तः, भारसहिष्णुतया इति भावः, करभाः,—
क्रारिभावका यस्मिन् तथोक्ते ।

(४५) अभिजातेति ।—अभिजातैः,—कुलीनैः, अनभ्यस्तवाहपरिचालभ-
ङ्गापारैरिति भावः, राजपुत्रैः,—वृत्रज्जुसारैः, प्रेष्यमाणानि—चाख्यज्ञानानि, अद एव

कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलत्रवाहने, (४६) गमनवेलाविप्र-
लम्बवारणाधोरणान्विष्यमाणनवसेवके, (४७) प्रसादवित्तपत्ति-
नीयमाननरपतिवह्नभवर्वाजिनि, (४८) चारुचारभटसैन्य-
न्यस्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थूलस्थासके, (४९) स्थानपाल-
पर्याण-लम्बमान-लवणकलापीकिङ्किणी-नालीसनाथ-सङ्कलिततल-

कुप्रयुक्तेन—असदृशसञ्चालनेन, आकुलानां—वक्षानां, ::कुलीनानां—सञ्जनानां,
कुलपुत्रकलत्राणां—कुलीनकुलाङ्गनानां, वाहनानि—यानानि यस्मिन् तथोक्ते । इहा-
रोप्योद्भयमानवाचिस्थनिमित्ताभावात् “वाहनमाहितात्” (८४८ पा०) इति न
णत्वम्] ।

(४६) गमनेति ।—गमनवेलायां—यात्राकाले, विप्रलम्बाः,—प्रतारिताः,
अविदितगमनवेला इत्यर्थः, अत एव वारणानां—हस्तिनाम्, आधोरणैः,—निषादिभिः
पालकैरित्यर्थः, (“आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) अन्विष्य-
माणाः,—अनुसन्धीयमानाः, नवसेवकाः,—नूतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते, काव्यांनभिज्ञतया
नवनियुक्ताः प्रायः प्रतारिताः भवन्ति इत्याशयः ।

(४७) प्रसादेति ।—प्रसादेन—राजानुग्रहेण, वित्ताः,—ख्याताः, (“प्रतीति
प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः) ये पत्तयः,—पदातिसैन्यानि, तैः नीयमानः,
—प्राप्यमाणः, चाल्यमान इत्यर्थः, नरपतेः,—राज्ञः, वह्नभः,—प्रियः, वरः,—श्रेष्ठः,
वाजी—अश्वः यस्मिन् तथोक्ते, [“वरवाजिनि” इत्यत्र “वारवाजिनि” इति पाठे,—
नरपतेः वह्नभाः, वारवाजिनः,—वारे—अवसरे, अनुग्रहयोग्यकाले इत्यर्थः, प्राप्ताः
इति भावः, (“निवहावसरौ वारः” इत्यमरः) वाजिनः यस्मिन् तथोक्ते, राजप्रसाद-
सम्बधोत्कारुदसैनिके इत्यर्थः] ।

(४८) चार्त्विंति ।—चारुः,—मनोज्ञः, चारः,—गतिर्येषां तथाभूतानि,
भटसैन्यानि—योधबलानि, (“भटा योधाश्च योद्धारः” इत्यमरः) तैः न्यस्यमानाः,—
निधोयमानाः, नासीरमण्डलाडम्बरस्य—सेनाऽग्रगामिसैन्यनिवहस्य, स्थूलाः,—महान्त
इत्यर्थः, स्थासकाः,—अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते ; यद्वा,—चारुचारभटसैन्यैः
न्यस्यमग्नाः,—आत्मन एव क्रियमाणाः, नासीरेण—कर्पूरेण, मण्डलाडम्बराय—
सैन्यसमूहशोभावर्द्धनाय, स्थूलाः,—महान्तः, दीर्घा इति यावत्, स्थासकाः,—चर्चाः,
तिलकविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“चर्चा तु चार्त्विक्व स्थासकः” इत्यमरः) ।

(४९) स्थानेति ।—स्थानपालानाम्—अश्वपालानां, पर्यायिषु—पत्यवनेषु,

सारिके, (५०) कुण्डलीकृतावरचिणीजालजटिलवल्गुभपालाश-
घटानिवेश्यमानशाखासृगे, (५१) परिवर्द्धकाकृत्थमाणार्द्धजग्ध-
प्राभातिकयोग्याशनप्रारोहके, (५२) व्याक्रोशीजग्धमाण-
घासिकघोषे, (५३) गमनसध्मभ्रमदुत्तुष्टतरणतुरङ्गमतन्य-

अश्वसज्जायामित्यर्थः, लम्बमाना—दीलायमाना, लवणकलापी—द्रव्यविशेषः, सा च
सृगाकृतिर्दारुमयी क्रियते इति, (“लवणकलापी” इत्यत्र “लवणकलायी” इति पाठेऽपि स
एवार्थः] किङ्किणी—सुदृषष्टिका, नाली—वैष्णवी यष्टिः, तामिः सनाथा—सद्धिता
इत्यर्थः, सङ्कलिता—विरचिता, तलसारिका—ऊर्णादिचित्रसूत्रमयी मुखपट्टिका
“उरःपट्टिका” इति केचित्, यत्र तथोक्ते, सुप्रभाविशेषार्थम् अवलम्बनार्थञ्च तुरगपल्ययने
तथाकृतिव्यवहारात् इति भावः ।

(५०) कुण्डलीकृते ।—कुण्डलीकृतैः,—बलयितैरित्यर्थः, अवरचिणीजालैः,—
बन्धनरज्जुभिरित्यर्थः, जटिलः,—संयमितः, [“लीमादि—” (५२१।१०० पा०)
इत्यादिना पिच्छादित्वादिलच्] वल्गुभपालैः,—सुलक्षणाश्वपालकैः, (“वल्गुभो दधिते-
ऽश्वत्थे सल्लक्षणतुरङ्गमे” इति मेदिनी) केचित्तु “बलवता येन वृद्धदाकारेण तुरगोप-
करणं घासचणकादिकं नीयते स वल्गुभपालोऽश्वपालः” इति व्याचख्युः; अश्वघटासु—
तरङ्गहन्दिषु, तत्पृष्ठेष्विति भावः, निवेश्यमानः,—आरोप्यमाणः, शाखासृगः,—वानरः
यत्र तथोक्ते, (“कपिप्लवङ्गप्रवगशाखासृगवलीमुखाः । मर्कटी वानरः” इत्यमरः) स
च अश्वानां रोगादिप्रतिषेधार्थं मन्दुरायां स्थाप्यते इति लोकव्यवहारः ।

(५१) परिवर्द्धकेति ।—परिवर्द्धकेन—अश्वपालेन, आकृत्थमाणः,—आकार्य-
माण इत्यर्थः, अर्द्धजग्धम्—अर्द्धभक्षितं, प्राभातिकं—प्रभातकालिकं, योग्यम्—उप-
युक्तं, भोजनार्द्धमित्यर्थः, अशनं—भक्ष्यद्रव्यं येन तादृशः, प्रारोहकः,—अश्व-
रोहिसैन्यमित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५२) व्याक्रोशीति ।—व्याक्रोशीषु—परस्परराहानेषु, जृम्भमाणाः,—वर्द्धमानाः,
घासिकानां—घासदायिनां, घोषाः,—लिनादा यस्मिन् तथोक्ते, त्वरितगमनाः—शात्
इति भावः ।

(५३) गमनेति ।—गमनेषु—यात्रासु, यः सम्भ्रमः,—त्वरा, तेन धमन्तः,—
घूर्णन्तः, उत्तुष्टाः,—उन्नमित्तमुखाः, तरुणाः,—युवनाः, द्वे, तुरङ्गमाः,—अश्वः

भानानेकमन्दुराविमर्दे, (५४) संज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानसत्वर-
सुन्दरीदीयमानमुखालेपने, (५५) चलितंमातङ्गतुरङ्गप्रधावित-
प्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठगमाननिर्घासशस्यसञ्चये, सञ्चरञ्चेल-
चक्राक्रान्तचक्रीवति, (५६) चक्रचीत्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाण-

तैः तन्वमानः, — क्रियमाणः, अनेकानां—वहनां, मन्दुराणां—वाजिशालानां, [“मन्दिवाशि-
—” (उ० १ पा० ३९ सू०) इत्यादिना उरच् । “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः]
विमर्दः,—विध्वंसः यत्र तथोक्ते ।

(५४) संज्जीकृततेति ।—सञ्जीकृतासु—कृतकल्पनासु, आरीहणार्थम् आस्त-
रणादिना अलङ्कृतासु इत्यर्थः, (“कल्पना सञ्जना समे” इति गणप्रकरणे अमरः)
करेणुकासु—सुदृढहस्तिनीषु, (“करेणुगैजयोषायां स्त्रियां पंसि मतङ्गजे” इति मेदिनी)
आरोहाव—आरीहणार्थमित्यर्थः, आह्वाने—आकारणायां, कस्यचित् सामन्तस्येति
भावः ; यद्वा,—सञ्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानेन—सञ्जीकृतायाः करेणुकायाः आरोहः,
—निषादी, तेन आह्वानम्—उच्चैराकारणं, तेन सत्तरा—त्तरावती, अलङ्कृतहस्तिनी-
निषादितारस्वरेण त्वरान्विता इत्यर्थः, या सुन्दरी—कामिनी, हस्तिपकस्य इति भावः,
तथा दीयमानं—निधीयमाणं, मुखालेपनं—सिन्दूरादिना मुखानुलेपः, करेणुकायै
इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५५) चलितेति ।—चलितेषु—प्रस्थितेषु. मातङ्गेषु—हस्तिषु, तुरङ्गेषु—अश्वेषु
च, प्रधावितैः,—सत्वरमापतितैः, प्राकृतैः,—साधारणैः, प्रातिवेश्यकलोकैः,—प्रतिवेशि-
जनगणैः, समीपवासिमनुष्यैरित्यर्थः, लुण्ठयमानाः,—क्रियमाणाः, निर्घासशस्यसञ्चयाः,
—निः,—निष्पृष्टाः, त्यक्ता इत्यर्थः, भुक्तावशिष्टा इति यावत्, घासाः,—यवसाश्च,
शस्यानि च—यवगोषूमादीनि च, तेषां सञ्चयाः,—समूहा यत्र तादृशे । सञ्चरदिति ।
—सञ्चरन्तः,—इतस्ततो भ्रमन्तः, तथा चेलचक्रेण—वस्त्रसमूहेन, (“चेलं वस्त्रेषु
त्रिषु” इत्यमरः) “चेलचक्रेण बालकसङ्घेन” इति कश्चित्, आक्रान्ताः,—आपूरितपृष्ठाः,
समाकीर्णपृष्ठा इत्यर्थः, चक्रीवन्तः,—गर्दभा यत्र तथोक्ते, [“आसन्दीवत्—” (८२।१२
पा०) इत्यादिना मतुपि निपातगात् सिद्धम् । “चक्रीवन्तस्तु बालिया रासभा गर्दभाः
स्वराः” इत्यमरः । “चक्रीवन्तः,—उट्टाः” इति कैचित्] ।

(५६) चक्रेति ।—चक्रैः,—रथाङ्गैः, चीत्कारिणः,—उच्चैः कूजन्तः, ये गन्त्री-
गणाः,—वृषभवाह्यशकटवृन्दानि,) “गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्” इत्यमरः । अत्र कम्बलि-
शकटं—वृषभवाह्यशकटमित्यर्थः) तैः गृह्यमाणानि—आक्रम्यमाणानि, अत

प्रहतवल्मनि, (५७) अकाण्डद्वीयमानभाण्डभरितानडुहि,
 (५८) निकटघासलाभलुभ्यलम्बमान-प्रथमप्रसार्यमाण-सारसौर-
 भेये, (५९) प्रमुखप्रवर्त्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधाव-
 ध्वजवाहनि, (६०) प्रियशतोपलभ्यमानसङ्घटकुटीरकान्त-
 बालनिःसरणे, (६१) करिचरण-दलित-मठिकोत्थितलोकलोष्टा-

एष प्रहतानि—क्षुरानि, शकटचक्रेण सञ्जातखातानीत्यर्थः, बल्मानि—मार्गाः यत्
 क्षयोक्ते ।

(५७) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—सङ्घा, द्वीयमानेन—आरोप्यमाणेन, भाण्डेन
 —द्रव्यपूर्णपात्रेण, भरितः,—पूरितपृष्ठ इति यावत्, अनडुान्—दण्डः यस्मिन् तथोक्ते;
 [“अनडुान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः] ।

(५८) निकटेति ।—निकटे—समीपे; घासस्य—यवसस्य, लामिन—प्राप्त्या,
 लुभ्यन्तः,—लीलुपता गच्छन्तः, लम्बमानाः,—प्रलम्बदेहाः, घासग्रहणेच्छया इति भावः,
 प्रथमम्—अग्रे, प्रसा र्माणः,—प्रस्थाप्यमानाः, सारसौरभेयाः,—वल्लवदलीबद्धौ
 यस्मिन् तथोक्ते ।

(५९) प्रमुखेति ।—प्रमुखे—अग्रे, प्रथममेवेत्यर्थः, प्रवर्त्यमान—प्रस्थाप्यमानम्,
 आगामिष्कम्भानारसन्निवेशस्थानमुद्दिश्येति भावः, महारासमन्ताना—प्रधानसामन्तनृपती-
 नाम, अधीननृपतिषु प्रधानानामित्यर्थः, महानस—रसवती, रम्भनशाला इत्यर्थः, यस्मिन्
 तथोक्ते, (“रसवत्यान्तु पाकस्थानमहानसम्” इत्यमरः) । पुर इति ।—पुर,—
 अग्रतः, प्रधावन्तः,—प्रचलन्तः, ध्वजवाहिनः,—पताकाधारिण सेनानिशेषा यव तथोक्ते ।

(६०) प्रियशतेति ।—प्रियशतैः,—चाटुनाक्यसम्, उपलभ्यमानं—ज्ञायमानं,
 सङ्घटात्—सङ्कीर्णात्, कुटीरकाणा—सुदृग्दृष्ट्या, अन्तरालात्—मध्यात्, नि सरण
 —मुख, निर्गमनमार्ग इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते; यद्वा,—प्रियशतैः,—प्रीतिकारवचनैः,
 उपलभ्यमान—प्राप्यमाणं, सङ्घटकुटीरकान्तरालात्—सङ्कीर्णसुदृग्दृष्टिकेतनमध्यात् इत्यर्थः,
 नि सरणं—मीचः, मुक्तिरित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“सुद्ध नि सरणम्” “अथ नि सरणं
 मृत्युपापमीक्षेषु निर्गमे” इत्यमर-मेदिन्यौ । “प्रियशतोपलभ्यमानसङ्घट—” इत्यमरः
 “प्रियशतोपलभ्यमानासङ्घट—” इति पाठे,—आसङ्घटात्—ईषत् सङ्कीर्णात् इत्यर्थः] ।

(६१) करीति ।—करिणा—हलिना, चरणैः,—पदैः, दलितायाः,—

हृन्वमानाऽऽघोरणक्रियमाणसन्नसाक्षिणि, (६२) सङ्घट्टविघट्ट-
भानव्याधकुटीपलायमानंक्षुद्रकुटुम्बके, (६३) कालकलीपद्रवद्रव-
द्रविणबलीवर्दविद्राणबणिजि, (६४) पुरःसरदीपिकाऽऽ-
लीकविरलायमान-लीकीत्पीडंसुख-प्रस्थितान्तःपुर-करिणी-कदम्बके,

संदितायाः, मठिकायाः,—क्षुद्रगृह्यात्, संलितैः,—उद्धते, लीकैः,—तद्गृहवासिभिः
जनैः, लीष्टेन—कठिनमृत्खण्डेन, आहृन्वमानैः,—ताडमानैः, गृहभङ्गात् इति भावः,
आधीररैः,—हस्तिपकैः, [“करि...लोष्टाहृन्वमानाधीरण...” इत्यत्र “करि...लोष्ट-
हृन्वमानंमेख...” इति पाठे,—लीष्टेन—मृत्खण्डेन, हृन्वमानैः,—प्रक्रियमाणैः, मेखैः,
—“मेठं” इति प्रसिद्धैः करिणां यवसतखण्डादिवाहपरिचारकविशेषैरित्यर्थः, “मेखैः,
—जागरिकैः” इति केचित्] क्रियमाणाः,—विधीयमानाः, आसन्नाः,—समीपस्थाः,
लीका इति श्लेषः, साक्षिणः,—प्रत्यक्षदर्शिनः, राजद्वारे अभियोगार्थमिति भावः यच्च
तथोक्ते ।

(६२) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—सङ्घर्षणेन, सैनिकानाम् अश्वगजादिवहनानां वा
इति भावः, विघट्टमाना—विनश्यन्ती, या व्याधकुटी—दणनिर्मितकुटीमेदः, [“व्याध-
कुटी” इत्यत्र “व्याघ्रपल्ली” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्याः पलायमानं—प्रद्रवत्,
क्षुद्रकुटुम्बकं—खल्यपरिजनः बन्धिन् तथोक्ते ।

(६३) कालकलेति ।—कालकलीपद्रवैण—कलरवरूपीत्यातेन, द्रवन्ति—पतन्ति,
द्रविणानि—धनानि, द्रव्याणि इति यावत् येभ्यः तथाविधाः, ये बलीवर्द्धाः,—शूराः, तैः
विद्राणाः,—पलायमानाः सशोका वा, बणिजः,—पखाजीया यन्धिन् तथोक्ते ।

(६४) पुर इति ।—पुरःसरैः,—अग्रगैः, दीपिकानाम्—आलीकवर्तिकाणाम्,
आलीकैः,—प्रभाभिरित्यर्थः, विरलायमानेन—खल्वीभवता, अपसरनेति भावः, लीकी-
त्पीडेन—अनसम्भर्द्धेन, सुखप्रस्थितानि—अनायासप्रचलितानि, जनसम्भर्द्धापसरणेन
अनिरुद्धमार्गतयेति भावः, [“पुरःसरं...लीकीत्पीडंसुखप्रस्थिता—” इत्यत्र “पुरःसर
.....लीकीत्पीडप्रस्थिता—” इति पाठान्तरम्] अन्तःपुराणाम्—अन्तःपुरवासिनीनां
पारिणामिति यावत्, करिणीकदम्बकानि—हस्तिनीहृन्दानि, अन्तःपुरिकाणां वाहन-
क्षतान्तीति यावत् यन्धिन् तथोक्ते ।

(६५) हयारोहाह्वयमानलम्बितशुनि, (६६) सरभसचरण-
निपतन-निश्चलगमन-सुखायमान-खक्वट-स्तूयमान-तुङ्ग-तुङ्गणगुणे,
(६७) सस्तवेसरविसंवादिसौदहाच्छिणात्यसादिनि, (६८)
रजोध्वस्तजगति प्रयाणसमये, (६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः

(६५) हयेति ।—हयारोहैः,—अश्वारोहिभिः, आह्वयमानाः,—आकार्यमाणाः,
लम्बिताः,—पश्चात् स्थिताः, श्वानः,—कुकुरा यस्मिन् तथोक्ते, गुप्तभावेन विपद्-
कृतनेशाक्रमणसूचनाय ऋगयासाहाय्याय च सारभेयाणामावश्यकत्वादिति भावः ।

(६६) सरभसेति ।—सरभसेन—सवेगेन, चरणनिपतनेन—पादक्षेपणेन, निश्चल-
गमनेन च—धीरचलनेन इति भावः, सुखायमानाः,—सुखमनुभवन्तः, ये खक्वटाः,
—वृद्धाः, परिहासकथाप्रसङ्गैः वीराणां रणश्रमापनेतारः, अन्यथा सङ्ग्रामी-
न्मुखवाहिनीषु वर्षीयसामभिनिवेशः निष्प्रयोजनी भवेत् इति गूढाशयः, [“शकादिभ्यो
ऽटन्” (३० ४ पा० ८१ सू०) इति हासार्थकखक्वटेनेरटन्] तैः स्तूयमानः,—प्रशस्-
मानः, तुङ्गानाम्—उन्नतानां, तुङ्गणानाम्—अश्वानां, तदख्यदेशजाश्वानां वा,
[“तुङ्गण” इत्यत्र “तङ्गण” इति पाठान्तरम्] गुणः,—गतिसौष्ठवाद्युत्कर्षविशेषः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) सस्तेति ।—सस्तान्—अष्टान्, पश्चात् पतितानिति भावः, वैसरान्—
अश्वतरान्, विसंवदन्ति—परिशीलयन्ति, अनुशीचन्तीति भावः तथोक्ताः विसंवादिनः,
—अनुशीचन्तः इत्यर्थः, द्रुतगमनाच्चमत्वेन अश्वीयसङ्गभटत्वात्, दक्षिणापथे वैसरा न
वर्तन्ते इत्यनभ्यस्तवेशरारोहणतया द्रुतगमनाच्चमत्वेन पश्चात् पतनात् पथिभ्रान्तिशङ्कया
वा इति भावः, अत एव सौदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः, दुःखिता इति भावः, दाहि-
णात्याः,—दक्षिणापथजाताः, सादिनः,—अश्वारोहाः यस्मिन् तथोक्ते, (“अश्वारोहास्तु
सादिनः” इत्यमरः) ।

(६८) रज इति ।—रजोभिः,—धूलिभिः, ध्वस्तानि—विनष्टानि, अदर्शनं
गतानीत्यर्थः, आपूरितानौति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यस्मिन् तथोक्ते । [“रजो-
ध्वस्तजगति” इत्यत्र “रजोजग्धजगति” इति पाठे,—रजोभिः,—धूलिभिः, जग्धानि—
ग्रस्तानीत्यर्थः, आच्छन्नानौति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यत्र तथोक्ते] । इह सैनिक-
धूलिस्तीमैर्जगतामाच्छादनमित्यसम्बन्धे सम्बन्धत्वार्थवसायसिद्धेः तद्रूपतिशयोक्तिः
सान्दर्भिकस्वभावोक्तोरङ्गम् ।

(६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः,—समन्तात् प्रसृतैः, [“अव्ययं—” (२।१।६ पा०)

गजबधूसमारूढैः, आधीरणीर्द्ध्रियमाणहेमपत्रभङ्गशारशाङ्गैः
 अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकविधूयमान-
 चामरपल्लवैः, (७०) पश्चिमासनिकाऽर्पितभस्त्राभरणभिन्दि-
 पालपूलिकैः, (७१) पत्रलताकुटिलजलधौतनलकपल्लवित-
 पर्याणैः, (७२) पर्य्याणपत्रकपरिचेपपट्टिकाबन्धनिश्चल-

इत्यादिना प्रतियोगे वीसायामव्ययीभावः] गजबधूसमारूढैः,—करिणीपृष्ठस्थैः ।
 आधीरयेति ।—आधीरयैः,—हस्तिपालैः, ऊर्द्ध्रैः—उपरिभागे, आरोहिणां पतनप्रति-
 रोधार्थं पृष्ठीपरि स्थापितस्य घातुनिर्मितस्य वेष्टनीविशेषस्य “हाश्रीदा” इति प्रसिद्धस्य
 इति भावः, ध्रियमाशानि—स्थाप्यमानानि, हेमपत्रभङ्गेण—काञ्चनपत्ररचनया,
 शारणि—चित्राणि, शाङ्गाणि—घनंषि येषां तैः, [“शाङ्गं कार्मुकमादेऽपि विष्णोरपि
 शरासने” इति मेदिनी । “आधीरणीर्द्ध्रैः”—इत्यत्र “आधीरयैरूद्ध्रैः”— इति व्यस्तपाठे,
 —प्रतिदिशमागच्छद्भिः गजबधूसमारूढैराधीरयैरित्येकवाक्यतयाऽन्वयः, एतव्यचे सापेक्ष-
 त्वेऽपि गमकत्वात् समासः] । अन्तरेति ।—अन्तरासनेषु—मध्यवर्तिषु पीठेषु, समीपेषु
 इति भावः, आसीनैः,—उपविष्टैः, अन्तरङ्गैः,—स्वजनैः, गृहीताः,—धृताः, असयः,—
 करवालाः येषां तैः । ताम्बूलिकेति ।—ताम्बूलिकैः,—ताम्बूलदायिभिः परिजनैः, [“तदस्य
 पण्यम्” (४।४।५१ पा०) इति ठक्] विधूयमानाः,—सञ्चाल्यमानाः, चामरपल्लवाः,—
 किसलयकीमलजालव्यजनानि येषां तैः ।

(७०) पश्चिमेति ।—पश्चिमासनिकायां—पश्चाद्वर्तिनि आसने, अर्पितानि—
 स्थापितानि, भस्त्राभरणानि—तूणमेदा इति यावत्, भिन्दिपालाः,—हस्तचेप्यनालिका-
 ऽस्त्रविशेषाः, (“तीमराः” इति केचित्, तत् कोशकारासम्मतार्थवत्त्वादयुक्तम्) तेषां
 पूलिकानि—समूहा येषां तैः ।

(७१) पत्रेति ।—पत्रलतया—पत्रावलिरचनया, कुटिलानि—भङ्गिमन्ति,
 कलधौतनलकेन—काञ्चननिर्मितनलाकारेण, पल्लवितानि—रञ्जितानि इति भावः,
 पर्य्याणानि—पल्ययनानि, आसनविशेषा इति भावः येषां तैः ।

(७२) पर्य्याणैति ।—पर्य्याणस्य—पल्ययनस्य, पत्रकः,—प्रान्तः, पार्श्वं वा,
 (“पत्रकस्तु पुमान् पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके” इति मेदिनी) ; यद्वा,—पर्य्याणपत्रकः,
 —पर्य्याणालङ्कृतहस्तिपार्श्वभागः, (“पत्रभागः पार्श्वभागः” इति गजावयवविवरणे
 श्मरः) तस्य परिचेपपट्टिका—वेष्टनपट्टी, तथा बन्धेन—संयमनेन, निश्चलम्—अचञ्चलं,

पट्टोपधानस्थिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्फालन-
स्फायमान-पदबन्ध-मणिशिलाशब्दैः, (७४) उच्चित्रनेत्र-
सुकुमारस्वस्थापनस्थंगितजङ्घाकाण्डेश्च, (७५) कार्दमिक-
पटकल्पावितपिशङ्गपिङ्गैः, अलिनीलमसृणप्रान्तसंमुत्पादित-
सितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

घत् पट्टोपधानं—“शालिश” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं पट्टवसननिश्चितम् उपधानं,
तस्मिन् स्थिरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिनिवेश, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति
भावः येषां तैः ।

(७३) प्रचलति ।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थः, या पादफलिका—उभयोः
पार्श्वयोः पार्श्वे पादस्थापनार्थं या क्रियते “रेकाव” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः,
“आगुल्फं पादत्राणम्” इत्यन्ते ; तस्या आस्फालनेन—चालनेन, स्फायमानः,—प्रवर्द्धमानः,
पदबन्धमणिशिलानां—पादकटककरुचितरत्नानामित्यर्थः, शब्दैः,—ध्वनिः येषां तैः ।

(७४) उच्चित्रेति ।—उच्चित्रेण—उत्कीर्णालेख्येन, नेत्रेण—पट्टवसनविशेषेण,
उच्चित्रनेत्रे—कारुखचितपत्त्ययनपटे इत्यर्थो वा, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य
ष” इति मेदिनी) सुकुमारं—सुक्रीमलं, यत् स्वस्थापनं—स्तरचयस्थानमित्यर्थः,
[“स्वस्थापन—” इत्यत्र “स्वस्थगन” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तस्मिन् स्थगिताः,
—निहिताः, जङ्घाकाण्डाः,—जङ्घादण्डा यैः तथोक्तैः ।

(७५) कार्दमिकेति ।—कार्दमेन रक्तः कार्दमिकः,—धूसरवर्णरञ्जित इत्यर्थः,
षः पटः,—वसनभेदः, तेन कन्धापिताः,—रञ्जिताः, चित्रिता इत्यर्थः, पिङ्गाः,—
कपिलाः, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गाः,—जङ्घा येषां तैः ; यद्वा,—पिशङ्गाः,—
पिङ्गलवर्णाः, पिङ्गाः,—जाङ्गिकाः, दूतविशेषा इति यावत् ; यद्वा,—पिङ्गाः,—जङ्घालाः,
द्रुतगामिनोऽनुचरविशेषा इति यावत् येषां तैः । अलीति ।—अलिनीलः,—अमरकणः,
असृणः,—श्लक्ष्णः, चिक्रण इत्यर्थः, यः प्रान्तः,—निम्नभाग इत्यर्थः, परिहितकञ्चुकस्येति
भावः, [“अलिनीलमसृणप्रान्त—” इत्यत्र “अलिनीलमसृणसतुला—” इति पाठो,—
अलिनीलमसृणा च या सतुला—अङ्गजङ्घिका इत्यर्थः, अधःपरिधानीया वीरवस्त्रविशेषा
“जाङ्गिया” इति प्रसिद्धा तथा] तेन समुत्पादितः,—सञ्जातः, सितस्य—शुभस्य,
सदाश्रीगस्य—संयोगस्य, परभागः,—वर्णोत्कर्षः येषां तैः ।

(७६) अवदातेति ।—अवदातेषु—गौरैषु, (“अवदातः सितो गौरः” इत्यमरः)

वर्तमेचकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्ता-
स्तवकित-स्त्वरकवारवाणैश्च, नानाकषायकर्बुरकूर्पासकैश्च,
(७८) शुक्रपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामोल्लुप्तपार्श्व-
प्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च. (८०) गतिवशवेल्लितहारलतालग्नलोल-
कुण्डलोन्मोचनप्रधाकितपरिजनैः, (८१) चामीकरपत्राङ्कुर-

देहेषु—शरीरेषु. विराजमानाः,—श्रीभमानाः, राजावर्तवत्—कृष्णपाषाणवत्, मेचकाः,
—श्यामलाः तैः, कञ्चुकैः,—वर्त्मभिः, उपलक्षितैः इति योजनीयम्, [“इत्यम्भूत—”
(२३२१ पा०) इत्यादिना तृतीया] । उपचितेति ।—उपचितं—श्रीभितम्,
[“उपचितम्” इत्यत्र “अपचितम्” इति पाठे,—पूजितम्, उत्कर्षतां गतमित्यर्थः ; यद्वा,
—अपचितं—व्ययितं, क्षयितमित्यर्थः, कञ्चुकवर्षणादिति भावः । “भवेदपचितिः
यूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु” इति मेदिनी] चीनं—चीनदेशोद्भवं, सूक्ष्ममिति यावत्,
चोलकं—वसनं येषां तैः ।

(७७) तारेति ।—ताराः,—विशुद्धाः, मुक्ताः,—मौक्तिकानि, (“तारी
वानरभिन्मुक्ताविशुद्धीः शुद्धमौक्तिके” इति मेदिनी) ताभिः स्तवकिताः,—सञ्जात-
पुष्पगुच्छाकाराः, स्त्वरकाः,—वस्त्रमेदाः, वारवाणाः,—कञ्चुकाश्च येषां तैः । नानेति ।
—नानाकषायेण—विविधनिर्यासविशेषेण, रञ्जनसाधनेनेत्यर्थः, कर्बुराः,—चिवाः,
रञ्जिता इत्यर्थः, कूर्पासकाः,—चोलकाः, वस्त्रमेदा इति यावत् येषां तैः ।

(७८) शुकैति ।—शुकस्य—पक्षिमेदस्य, पिच्छं—वर्हं, पक्ष इत्यर्थः, तस्य क्वायः
—कान्तिरिव कान्तिः येषां तादृशः, आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषां तैः,
हरिद्वर्णोत्तरीयैरित्यर्थः ।

(७९) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनाविशेषेण, उल्लुप्तेषु—प्रसृष्टेषु,
चीणेषु इत्यर्थः, पार्श्वप्रदेशेषु—कक्षयोरधीभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत्, प्रविष्टानि—
स्थितानि इत्यर्थः, चारुणि—रस्याणि, शस्त्राणि—आयुधानि येषां तैः ।

(८०) गतीति ।—गतिवशेन—दुतगत्येति यावत्, वेल्लितायां—दोलितायां,
हारलतायां—मुक्ताऽऽवलीयध्यां, शिरःस्थितायामिति भावः, लग्नं—संसजत्, [“लग्न—”
इत्यत्र “गलत्—” इति पाठे,—पतत्, सङ्गच्छमानमित्यर्थः] यत् लीलं—तरलं,
गतिवशादेव इति भावः, कुण्डलं—कर्णभूषणं, तस्य उन्मोचनाय—निष्क्रामणाय,
प्रधावितः,—दुतोपसृतः इत्यर्थः, परिजनः,—परिचारक इति यावत् येषां तैः ।

(८१) चामीकरेति ।—चामीकरः,—सौवर्ण इत्यर्थः, पत्राङ्कुरः,—दलप्ररोहः

कर्णपूरकविघट्टमानवाचालबालपाशैश्च, (८२) उष्णीष-
पट्टावष्टकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुङ्कुमरागकीमलोत्तरी-
आन्तरितोत्तमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिखण्डखचितक्षौम-
चौलैश्च, (८५) मायूरपत्रायमाणशेखरोड्डीयमानषट्-
पट्टपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकशारिवाह्वेगटखडैः,

एष्य तथाभूतं, यत् कर्णपूरकं—कर्णभूषणं, तत्र विघट्टमानः—सङ्घर्षं गच्छन्, अत एव
वाचालः,—मुखरितः, “ठ-ठड्” इति शब्दं कुर्वन् इत्यर्थः, बालपाशः,—अपर-
कर्णभरणविशेषः येषां तैः ।

(८२) उष्णीषेति ।—उष्णीषपट्टेन—शिरिवेष्टनवस्त्रेण, (“अप्युष्णीषः शिरिवेष्ट-
द्विरीटयोः” इत्यमरः) अवष्टभानि—आक्रान्तानि, संसक्तानीत्यर्थः, कर्णोत्पलनालानि
—कर्णभूषणीकृतनीलीवल्गुदण्डानि येषां तैः ।

(८३) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन—काश्मीरजेन, रागः,—रञ्जनं, तेन कीमलैः,—
षट्टलैः, मनोज्ञैरिति यावत्, उत्तरीयैः,—उत्तरासङ्गैः, अन्तरितं—वेष्टितम्, उत्तमाङ्गं—
शिरः येषां तैः ।

(८४) चूडामणीति ।—चूडामणीनां—शिरिरत्नानां, खण्डेन—शकलेन, खचितं
—बद्धं, संयुक्तमित्यर्थः, क्षौमचौलं—दुकूलवसनं, शिरःस्थिति भावः येषां तैः ।

(८५) मायूरेति ।—मायूरस्य इदं मायूरं—मायूरसम्बन्धि इत्यर्थः, [“तस्येदम्”
(४।३।१२० पा०) इत्यण्] पत्रं—पिच्छमित्यर्थः, तद्विव आचरत्, मायूरपिच्छवत्
दृश्यमानमित्यर्थः, यत् शेखरं—शिरोभूषणं, तस्मिन् उड्डीयमानानाम्—उड्डयनं
कुर्वन्तां, षट्पदानां—भ्रमराणां, पटलं—समूहः येषां तैः । [“मायूरपत्रायमाण-
शेखरोड्डीयमानषट्पट्टपटलैः” इत्यत्र “मायूरपत्रायमाणशेखरषट्पट्टपटलैः” इति पाठे,
—मायूरपत्रायमाणशेखरे षट्पट्टपटलम्, उड्डीयमानमिति भावः येषां तैः] ।

(८६) मार्गागतेति ।—मार्गागताः,—पथिप्राप्ताः, शारिकशारिवाह्वेगानां—
हस्तभेदानां, दण्डाः,—लगुडाः यैः तथोक्तैः ; यद्वा,—मार्गागतानां—पथि द्रुतगमनार्थ-
जानौतानामित्यर्थः, अश्वपालैरिति भावः, शारिकशारिवाहाणां—शारिख्यः,—शरदण-
सम्बन्धिन्यः, याः कशाः,—अश्वताडिन्यः, ताः अरयः,—शतवः, प्रहरणत्वाद्धिति भावः
येषां तादृशाः, ये वाहाः,—अश्वाः, तेषां वेगार्थं—द्रुतचालनार्थं, दण्डाः,—ताडिन्यः, हस्ते
हृति भावः येषां तैः ; यद्वा,—मार्गागताः,—सरण्यननुसर्तारः, प्रमत्तत्वादिति भावः,
शरारः,—युद्धार्थपर्याणमेव शारिका, (“शारिर्नाऽक्षीपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे ।

(८७) पुरश्चञ्चामरकिर्मीरकार्हरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-
मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरैः, (८८) आस्कन्द-
क्वास्वीज-वाजिशत-शिञ्जान-जातरूपायान-रत्र-मुखरित-दिङ्मुखैश्च,
(८९) निर्दयप्रहतलखापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः,
(९०) उद्दोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिप्रात्यमानाज्ञा-
पातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम् ।

युद्धार्थगजपथ्याण्ये व्यवहारान्तरैःपि च ॥” इति मेदिनी) तस्याः शारिः,—श्रेणिः येषां
ते तथोक्ताः, [“स्त्रियाः,—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंल्लवः] ते च ते वाहाः
तथोक्ताः, वेगदृष्टाः,— तरुणहस्तिनः येषां तथोक्ताः ।

(८७) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, चञ्चङ्गिः,—चलङ्गिः, चामरैः,—बाल-
व्यजनैः, किर्मीराणि—शबलानि, कार्हरङ्गाणि—कार्हरङ्गदेशीयानि, चर्ममण्डलानि
—अजिनसमूहा एव, मण्डनानि—भूषणानि, बहुसुवर्णसूत्ररचितत्वादिति भावः, तैः सह
उड्डीयमानानि—नभसि उत्प्लवमानानि, चटुलानि—तरलानि, डामराणि—विशालानि,
सत्कटानि इत्यर्थः, चारभटानि—तदाख्यदेशीयसैनिकानि, गूढपुरुषच्छसैनिकानि
इत्यर्थो वा, तैः भरितम्—आपूरितं, भुवनान्तरं—भूमण्डलावकाशः येषां तथोक्ताः ।

(८८) आस्कन्ददिति ।—आस्कन्दताम्—आस्फालयतां, वल्गातामित्यर्थः, कास्वीज-
वाजिनां—कास्वीजदेशीयाश्चानां, शतानि—समूहा इत्यर्थः, तेषु शिञ्जानानि—रणानि,
यानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आयानानि—अश्वभूषणविशेषाः, [अत्र “आयान—”
इति पाठः लिपिकरप्रमादपठितः इति प्रतीयते, “आदान—” इत्येव सङ्गतः पाठः,
“आदानं ग्रहणेऽपि स्यादलङ्कारे च वाजिनाम्” इति मेदिनीवचनात्] तेषां रवेण—
भ्रूणत्कारेण, मुखरितं—ध्वनितं दिङ्मुखं—ककुभान्तरालमित्यर्थः येषां यैः वा तैः ।

(८९) निर्दयेति ।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, प्रहतानां—ताडितानां, लखा-
पटहानां—देशविशेषे “तामिला” इति प्रसिद्धानां पटहाख्यवादिवभेदानां, शतानि—
समूह इत्यर्थः, तेषां पटुरवैः,—विकटशब्दैः, बधिरीकृतं—अव्ययशक्तिहीनीकृतं, पूरित-
मिति यावत्, श्रवणविवरं—कर्णरन्ध्रं येषां यैः वा तैः ।

(९०) उद्दोष्यमाणेति ।—उद्दोष्यमाणं—कीर्त्तयमानं, वन्दिभिरिति भावः,
ज्ञाम—आख्या येषां तैः, राज्ञां वृद्धिर्गमनसमये वृद्धिर्ज्ञां त्रादृशाचारस्य अवस्था

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (८१) समायोगग्रहण-
समयशंसी सखान संज्ञाशङ्खो मुहुर्मुहुः । (८२) अथ न चिरा-
दिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव
(८३) गमनविलोककर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया
करेणुकया उह्यमानः, (८४) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि

कर्त्तव्यत्वादिति भावः । उन्मुखेति ।—उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः, आदेशग्रहणार्थमिति
भावः, पादातैः,—पदातिभ्यैः, [“तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) : इत्यण्] प्रति-
पात्यमानः,—प्रतीत्यमाणः, आज्ञापातः,—आदेशवचनमिति यावत् येषां तैः,
राजभिः,—सामन्तनृपतिभिरित्यर्थः, राजद्वारं—हर्षशिविरप्रवेशतोरणम्, आपुपूरे—
व्याप्तमित्यर्थः । इह “ततो रटत्पटहे” इत्यारभ्य एतदवधि हर्षशिविरद्वारे समाश्रित-
सामन्तवाहिनीनां यथावद्वर्णनकविवेद्यविच्छित्तितया स्वभावोक्तिरलङ्कारः अङ्गी,
वृत्त्यनुप्रासातिशयोक्त्यादयः अङ्गानि इत्यवधेयम् ।

(८१) समायोगेति ।—समायोगः,—संविधानं, सन्नाह इति यावत्, कवचादि-
रिति भावः ; यद्वा,—समायोगः,—प्रयोजनं, प्रयोजनीयं वस्तु इत्यर्थः, यात्रिकपरि-
च्छेदादिकमिति भावः, (“समायोगस्तु संयोगे समवाये प्रयोजने” इति मेदिनी) तस्य
ग्रहणं—स्वीकारः, परिधानादिरूप इत्यर्थः, तस्य समयः,—कालः, तं शंसति—सूचयतीति
सथोक्तः, संज्ञाशङ्खः,—सङ्केतकम्बुः, सखान—दधान, यावासमयः समागतः, अत एव
सज्जितो भव इति ज्ञापनार्थं शङ्खध्वनिं चक्रुः तत्कर्मार्थिकताः इति निष्कर्षः ।

(८२) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “दिग्विजयाय...निर्जंगाम नरपतिः” इति
परिणामसम्बन्धः । [“न चिरादिव” इत्यत्र समस्तपाठे नजर्यक्त-न-शब्दन “सहस्रपा”
(२।१।४ पा०) इति समासः] । प्रथमप्रयाण एव—प्रथमयात्रायामेव, दिग्गज-
समागममिव—ऐरावतसङ्गमिव ।

(८३) गमनेति ।—गमनेन—गतिप्रशब्दित्यर्थः, विलोलाः,—चञ्चलाः, ये
कर्णतालाः,—कांस्यतालवत् कर्णदेशाः, साम्यमनुसृत्य चालितकर्णा इत्यर्थो वा, तेषां
दोलाविलासैः,—कम्पनविभक्तैः । करेणुकया—हस्तिन्या, उह्यमानः,—नीयमानः,
अत्युच्चकरिणीपृष्ठसमारूढ इत्यर्थः ।

(८४) वैदूर्येति ।—वैदूर्यं—विदूरपर्वतजो मणिः, तस्य दण्डः,—तन्निर्मित-
बालः इत्यर्थः, तेन विकटम्—उज्ज्वलं तेन ।

(६५) प्रत्युत्पन्नरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपा-
दिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (६६)
कदलीगर्भाभ्यधिकस्त्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव
भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकीन, (६७) अमृत-
मथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल
एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढः,

(६५) प्रत्युत्पत्तिः ।—प्रत्युत्पत्तिः,—निवृत्तैः, पन्नरागाणां—रक्तमणिविशेषाणां,
खण्डैः,—शकलैः, खचितं—घटितं, तस्य भावः तत्ता तया, सूर्योदयदर्शनकोपादिव—
भास्करप्रकाशावलीकनक्रोधादिव, लोहितायतया—लौहित्यरूपधृक्तयेत्यर्थः, [अलोहितो
लोहितो भवतीत्यर्थे “लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्” (३।१।१३ पा०) इति क्यषि,
लोहितायनामधातोः कर्त्तरि पचादित्वादचि लोहिताय इति सिद्धे, ततः भावे तलि
रूपम् ; “लोहितायमानेन” इति प्रकल्पपाठस्तु अर्थसौकर्यात् समीचीन एवेति
प्रतीयते] ध्रियमाणेन—गृह्यमाणेन, क्वधारिणेति शेषः, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षण-
च्छ्त्त्रेण, [“इत्यम्भूतलक्षणे” (२।३।२१ प०) इति तृतीया, करणे वा] ।

(६६) कदलीति ।—कदली—रश्मातरुः, तस्या गर्भः,—उदरम्, अभ्यन्तर-
भाग इत्यर्थः, तस्मादभ्यधिकः,—अतिशयः, सदिम्ना—मार्दवं यस्य तेन, नवनेत्रनिर्मितेन
—नूतनपट्टवस्त्रविशेषकल्पितेन, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले दुमस्य च” इति मेदिनी)
अङ्गलग्नेन—देहसंसक्तौ, कञ्चुकेन—वस्त्राणां, गात्रावरणविशेषेण इत्यर्थः, निर्मोकेण च,
(“कञ्चुकी वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वज्रपकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च
चोलके ॥” इति मेदिनी) भोगिनां—सर्पाणाम्, अधिपतिः,—प्रभुः, अनन्तनाग इत्यर्थः ।

(६७) क्षीरोदिति ।—क्षीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटलं—हिण्डीरपुञ्जः,
तद्वत् धवलं—शुभ्रम्, अम्बरं—वस्त्रम्, अन्तरीक्षं, वहति—परिधत्ते इति तथोक्तः,
अत एव अमृतमथनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मथनं—विलोडनं, क्षीरोदस्येति
भावः, तद्विवस इव—तद्विनमिव, परिदृश्यमान इति शेषः । बाल एव—क्षीरोदधेः
गवीञ्जित इत्यर्थः, उत्तरीत्तरसमृद्धिमानिति भावः ; एवञ्च अमृतमथनकालिकल-
जापनाय अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बालत्वधर्मव्यपदेश इत्यवगन्तव्यम् ।
आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, नन्दनीद्यानमित्यर्थः, इन्द्रसदृशनेपथ्यञ्च, ऐरावतीपत्त-

(६८) विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजः
 स्रक्लभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिग्ः कुरयन्, (६९) अभि
 मुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिविम्बम् उदयमानं सवितारम
 पिबन् इव तेजसा, (१००) बहलतास्त्रूलसिन्दूरच्छुरितय
 विलभमान इव द्वीपान्तराणि श्रीष्टमुद्रया, (१०१) अनुराग
 स्फुरन्महाहारमरीचिक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि

गजवराधिष्ठितत्वादिति भावः ; यद्वा,—आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, राजेन्द्रमथ्यादा-
 मित्यर्थः, भूलीकांकाधिकारित्वात् इति भावः, आरूढः,—अधिश्रितः ।

(६८) विधूयमानेति ।—विधूयमानयोः,—चाल्यमानयोः, चामरयोः,—वाल-
 प्यजनयोः, सरुता—वायुना, विधूतायाः,—कम्पितायाः, कर्णपूरकुसुममञ्जर्याः,—
 क्षणभ्रमणीकृतपुष्पवलय्याः, रजः,—परागः तेन, सकलिति ।—सकलानां—कृतज्ञानां,
 भुवनानां—जगता, वशीकरणाय—जयाय, चूर्णे—रजः, सत्वपूतीषधविशेष इति यावत्
 तेनेव, कुरयन्—आप्नुवन् ।

(६९) अभिसुनेति ।—अभिमुखे—सम्मुखवर्तिनि इत्यर्थः, चूडामणौ—शिरोरत्ने,
 घटमानं—प्रतिफलत्, पाटलं—श्वेतरक्तम्, अरुणवर्णमित्यर्थः, प्रतिविम्बं—प्रतिच्छाया
 यस्य तम्, उदयमानम्—उद्वृत्तं, सवितारं—सूर्यं, सूर्यादपि अधिकतेजस्वीति भावः ।

(१००) बहलिति ।—बहलिन—प्रभतेन, ताम्बूलसिन्दूरेण—पर्णरागेण, कुरिता
 —व्याप्ता, रजिता इत्यर्थः तथा, श्रीष्टमुद्रया—रदनच्छदविभागेन । विलभमान इव
 —विलोभयन् इवेत्यर्थः, आत्मानं भजयितुं सुद्राप्रदर्शनेन द्वीपान्त्यान् प्रलोभयन्निवेति
 भावः ; एतेनास्य भाविसप्तद्वीपाधिपतित्वं प्रकटीकृतम् । केचित्तु—“विलभमानः
 अर्थिमात् कुर्वन् । सुद्रया हि ससिन्दूरेण विलभते” एवं व्याख्यानयन्ति ; व्याख्या-
 ज्ञेयानेन अस्य अतीव टाढत्वम् अखण्डभुवनशासकत्वञ्च सूचितम् ।

(१०१) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—त्रिकसन्, यो महाहारः,—उत्कृष्टमुक्तावली-
 जलापः, तस्य मरीचीनां—मयूखानां, चक्रवालानि—सण्डलानि, अनुरागस्य—प्रीतेः,
 हर्षं प्रतीति शेषः, चामराणि—वालव्यजनानीव, दिशोऽपि—दिग्बधूरपीति यावत्, अनु-
 रागान् दिग्बध्वोऽपि तं वीजयन्त्य इवासन्निति भावः ; एतेनास्य सर्वदिग्गाधिपत्वं
 सूचितम् ।

आह्वयन्, (१०२) राजकेक्षणोत्तिष्ठत्प्रतिभागया त्रीन् अपि लोकान्
 वारदानाय आज्ञापयन् इव संविभ्रम भ्रूलतया, द्राघीयसां बाहु-
 प्राकारेण परिक्षिपन् इव रिरक्षया सप्तपि सागरमहाखातान्,
 अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्यम् आदाय उन्नतया लक्ष्म्या
 समुपगूढः गार्ढम्, अमृतसयं इव (१०३) पीयमानः कुतू-
 हलोत्तानकटकलीकलीचनसंहस्रैः, स्नेहाद्रेषु राज्ञां हृदयेषु
 गुणगौरवेण मञ्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टृणाम्,

(१०२) राजकेति ।—राजकानां—राजन्यानाम्, ईक्षणे—दर्शने, उत्तिष्ठत्,
 —उन्नतितः, विभागः,—तृतीयो भागः यस्याः तद्वामतया, [क्वचित् संज्ञाग्रन्थानां
 पूरणाद्धत्वमपि दृश्यते] संविभ्रम—संविज्ञासं, हिलयैव इति यावत्, एतेन तस्य
 लोकादयोऽपि पत्यहत्वं प्रकटीकृतम् । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण, [“द्विवचने—” (५।३।५७
 पा०) इत्यादिना ईयसुन्, तेतः “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना
 दीर्घस्य द्राघांदिशः] बाहुप्राकारेण—सुजंभाचीरेण, रिरक्षया—रङ्कुमिच्छया,
 सुशासनगुणेन स्वस्मिन् अनुरक्तीकरणेच्छया इत्यर्थः, [लिपिकरप्रमादात् उकारमीषेण
 रिरङ्गयैत्वन्न रिरक्षया जाता, तेन रञ्जयेतः सन्नन्तात् भावे अ-प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति
 ज्ञेयम्] सागरमहाखातान्—सागराः,—समुद्रा एव, महान्ति—दुरुत्ताराणि इत्यर्थः,
 खातानि—पुष्करिण्यः प्राकारवेष्टनानीत्यर्थः येषां तान्. (“पुष्करिण्यान्तु खातं स्यात्”
 इत्यर्थः) स्नेहाद्रेषु—परिवेष्टयन्निव ; एतेनास्य आजानुलम्बि-
 त्वत्वं सूचितम् । अखिलं—संपूर्णं, क्षीरोदमाधुर्यम्—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्,
 आदाय—ग्रहीत्वा, उन्नतया—उन्नतितया । गार्ढम्—अशिक्षितं यथा तथा, समुपगूढं,
 —समाजिह्वितं, दुग्धघन्तकान्तिः मृशीकश्च इति भावः ।

(१०३) कुतूहलिसं ।—कुतूहलिनः—आश्चर्यरूपमिदमिति कौतुकिनः, उन्नतानां
 नाम्—उत्तिष्ठानां, कटकलीकलीचनानां—सेविषाजननयनानां, सहस्राणि—समूहानि
 इत्यर्थः तैः, पीयमानः,—सादरं दृश्यमान इति भावः । स्नेहाद्रेषु—स्नेहेन—प्रीत्या,
 आद्रेषु—सरसेषु, प्रीतिरससिक्तेषु इत्यर्थः, राज्ञां—सामन्तनृषाणां, हृदयेषु—अन्तः-
 करणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—श्रीर्थ-दाक्षिण्यादीनां गौरवेण—भारिणं, मञ्जन्निव
 —सुडन्निव, अन्तःप्रविशन्निवित्यर्थः, गुणानुरक्तानां राज्ञां हृदये कृतदृढासन इति
 भावः ; भारवद्वस्तु अपि आद्रंस्थलेषु मञ्जतीति दृश्यते । द्रष्टृणां—दर्शनकर्तृणां
 जनाणां, सौभाग्यद्रवेण—सौभाग्यं—शुभादृष्टं, तद्दर्शनहेतुभूतमिति भावः, तदेव

(१०४) अमरपतिरिव अग्रजबधकलङ्कप्रचालनाकुलः, पृथुरिव
 पृथिवीपरिशोधनावधानसङ्कलितमकलमहीभृत्समुत्सारणः, पुरः-
 सरः आलोककारकैः सहस्रसहैः अर्का इव किरणैः, (१०५)
 अधिकारचातुर्यचञ्चलचरणैः व्यवस्थास्थापननिष्ठुरैः (१०६)
 भयपलायमानलोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो ग्राह्यङ्गिः

द्रवः,—रसः, कुङ्कुमचन्दनादिपङ्कद्रव इति भावः तेन, लिम्पन्निव—उपदिहन्निव;
 तद्दर्शनं सौभाग्यनिमित्तकं सत्त्वा द्रष्टृभिरनिमेषनयनेन दृश्यमान इति भावः ।

(१०४) अग्रजेति ।—अग्रजस्य—ज्येष्ठस्य, अन्यत,—अग्रजन्मनः, ब्राह्मणस्येत्यर्थः,
 बध एव—नाश एव, कलङ्कः,—कालिमा, अन्यत,—अपवाद इत्यर्थः, तस्य प्रचालनाय
 —शोधनाय, आकुलः,—उत्सुकः, अमरपतिरिव—इन्द्र इव, पुरा त्वष्टृतनयः असुरपत्न्य-
 पाती ब्राह्मणः विश्विराः तद्भ्राता इवथ शक्रेणाघानिषातां, तेन पातकं तमश्निश्चयत् इति
 बार्ता । पृथुरिव—वेणुतनय इव, पृथिवीति ।—पृथिव्याः,—धरण्याः, परिशोधनं—
 संस्कारणं, तस्मिन् अवधानेन—मनीनिवेशेन, सङ्कलिताः,—कृताः, व्यवस्थापिताश्च,
 सकलानां—सर्वेषां, महीभृतां—राजां, पर्वतानाञ्च, समुत्सारणा—उचितस्थाने प्रति-
 ष्ठापनं, सञ्चालनञ्च येन तथोक्तः । पुरःसरैः,—अथगामिभिः, सहस्रसहैः,—
 अनेकैः, दशशतसङ्ख्याकैश्च, आलोककारकैः,—आसीकः,—वन्दिभाषणं, स्तुतिवाक्यमित्यर्थः,
 “आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे” इति मेदिनी) तं कुर्वन्तीति तद्योतैः,
 “आलोकशब्दं वयसां विरावैः” इति रघुः, तव “आलोकशब्दं जयशब्दम्” इति
 मल्लिनाथः ; तेन हि स्तुतिपाठकैरित्यर्थः, उद्योतकारैश्च ।

(१०५) अधिकारेति ।—अधिकारस्य—नियोगस्य, चातुर्येण—नैपुण्येन, कर्म-
 पाटवेन इत्यर्थः, चञ्चलाः,—सत्तरा इत्यर्थः, चरणाः,—पदनिक्षेपा इति द्वावत् येषां
 तैः, “दण्डिभिः” इत्ययस्यवाक्येनान्वयः । व्यवस्येति ।—व्यवस्था—लोकस्थितिः, तस्याः
 स्थापने—रक्षणे, निष्ठुराः,—निर्दयाः तैः, राज्ञः पुरीयाधिष्ठां दण्डप्रदर्शनेन निर्भर्त्सना-
 दिना च समुत्सारणादिति भावः ।

(१०६) भवेति ।—भवेन—वासेन, पलायमानाः,—इतस्ततो विद्रवन्तः, ये लोकाः,
 —जनाः, तेषाम् उत्पीडैः,—समूहैः, अन्तरिताः,—व्यवहिताः, आच्छन्ना इत्यर्थः,
 ग्राह्यङ्गिरिव—आनयङ्गिरिवेत्यर्थः, राजान्तिके दिक्कमूहानामपि बलपूर्वकं समुप-
 स्थापनायै सैनिकजनान् प्रेरयङ्गिरिवेति भावः, एतेन हर्षस्य सहाप्रतापवत्त्वं सूचितम् ।

इव (१०७) चक्षितकदलिकासम्पातपीतप्रचारं पवनमपि
विनये स्थापयद्भिः इव (१०८) द्रुतचरणोद्भूतधूलिपटलावधूतान्
दिनकरकिरणान् अपि उत्सारयद्भिः इव कनकवेत्रलताऽऽलोक-
विक्षिप्यमाणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिः इव दण्डिभिः इतस्ततः समु-
त्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः ।

(१०९) अवनमति च विनयनमितवपुषि, अथचक्षित-
मनसि, चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि,
(११०) विलुलितकुसुमशेखररजसि राजचक्रे, प्रभासुचां
चूडामणीनाम् अवाच्यः तिर्य्यञ्च उदञ्चञ्च चञ्चन्ती मरीचयः चाण-

(१०७) चलितेति ।—चलितानां—कम्पितानां, पताकाधारिभिः स्थानान्तरे
नयनादिति भावः, 'कदलिकानां—पताकानां, ("रम्भाह्वेऽथ कदली पताका-मृगक्षेदयोः"
इति मेदिनी) सम्पातेन—सञ्चारेण, वायुवेगेन इतस्ततो धावनादिति भावः, पीतः,—
शुभ्रः, रुद्ध इत्यर्थः, प्रचारः,—चलनं यस्य तथाभूतम् । विनये—नम्रतायां, स्थापयद्भिः,
—रचयद्भिरित्यर्थः, हर्षस्यागतः पवनेमपि नम्रतां नयद्भिरिति भावः, एतेनास्य असङ्ख्य-
पताकावाहिसैन्यसन्तागवत्त्वं प्रकटीकृतम् ।

(१०८) द्रुतेति ।—द्रुतैः,—शीघ्रगतिभिरित्यर्थः, चरणैः,—पादैः, उद्भूतानि—
उत्त्थितानि, यानि धूलिपटलानि—रजःसङ्घाताः, तैः अवधूताः,—तिरस्कृताः, आच्छन्ना
इत्यर्थः तान् । उत्सारयद्भिः इव—निराकुर्वद्भिरिव । कनकेति ।—कनकवेत्रलता—
स्वर्णमयी वेत्रयष्टिः, दण्डिधार्या इति भावः, तस्याः आलोकने—उद्योतेन, प्रभया इति
यावत्, विक्षिप्यमाणं—तिरस्कृन्वन्तम्, अवधीरयन्तमित्यर्थः, दिवालीकादपि प्रभावहेतव्यष्टि-
धारिभिरिति समुदितार्थः । दण्डिभिः,—राजपुरीयाधिभिः दण्डधारिपुरुषैः ।

(१०९) विनयेति ।—विनयेन—अनौद्धत्येन, विनयप्रदर्शनार्थमिति भावः,
धमितम्—आवर्जितं, प्रणामकाले इति भावः, वपुः,—शरीरं येन तथोक्ते । चलनेति ।
—चलनेन—अवनतिकाले हीलनेन, शिथिलाः,—विश्लथाः, मणयः,—रत्नानि यस्य
तादृशस्य, कनकमुकुटस्य—काञ्चनकिरीटस्य, किरणनिकरेण—सयूखचयेन, रुचिरम्
—उज्ज्वलं, शिरः,—मस्तकां यस्य तथोक्ते ।

(११०) विलुलितेति ।—विलुलितं—प्रसृतं, शिरोनमनवेगीकृतपवनेन इति
भावः, कुसुमशेखरस्य—शिरोभूषणपुष्पस्य, रजः,—मरागः यस्य तथाभूते, राजचक्रे—

राशय इव सुशकुनसम्पादनाय चेलुः । (१११) मेघायंस्त्रान्
रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कौमल
कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आवध्यन्त । (११२)
दिग्द्वारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च, नेत्रत्रिभागैश्च कटाक्षै
समग्रेचितैः भ्रूवच्चितैश्च अर्द्धस्मितैश्च परिहासैश्च केकालापै

वृपतिवन्दे, अवनमति—प्रणमति । प्रभामुचाम्—आलीकवर्षिणाम् ॥ अवाञ्च,
अधःप्रसरन्तः । तिर्यञ्च,—पार्श्वेषु चरन्तः ॥ उदञ्च,—उद्गच्छन्तः, ऊर्ध्वं प्रसरन्त
इत्यर्थः । चञ्चलः,—स्फुरन्तः । चापराशय इव—नीलकाण्ठमुख्यपुच्छिसमूह इव, सुशकुन
सम्पादनाय—सुनिमित्तप्रकटनाय, चेलुः,—भ्रमन्ति च्च ॥ विजिगीषुराजैः चापपै
विजयादशमीदिवसे सर्व्वत्र विजयकामनया दृश्यते इति व्यवहारः ॥

(१११) मेघेति ।—मेघायमानाः,—मेघा इव आचरन्तः, अन्तरीक्षाच्छादना-
दिति भावः, ये रेणवः,—रजांसि, तैः मेदुरं—स्निग्धं, समाच्छन्नमिति भावः, [“भञ्जभास्-
मिदो घुरच्” (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्] खम्—आकाशम्, उड्डीयमानाः,—
—उद्गच्छन्तः, मरीचक इति शेषः, मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमधूरा इव, परिलक्ष्य-
माणा इति शेषः, सितपीतनीलादिविविधवर्णानां मणीनां प्रभापटलानि कर्षुरपिच्छवद्वर्हिणः
इव परिलक्ष्यन्ते इति निष्कर्षः, तथा कौमलेति ॥—कौमलाः,—मृदुला, कल्पपादप्रस्थः
—देवतरुविशेषस्य, ये पल्लवाः,—किसलयः, तेषु चन्दनमालाकलापा इव—चन्दनधारा-
रचनानि इव, आवध्यन्त—समतन्यन्त, समसन्त्यन्तः इत्यर्थः, स्वयमेवेति शेषः ।

(११२) दिग्द्वारेषु—दिग्द्वारेषु इत्यर्थः, दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः, आशापालका-
सामन्तप्रधीरैश्च, हर्षाज्ञया माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै-
रिति भावः ; एतेन भूलीकनाथस्य दिक्पालैस्त्वप्याज्ञा अखण्डितैवेति गम्यते ;
प्रणम्यमानः,—नमस्क्रियमाणः, दशानामपि दिशामधिपस्य समाजी हर्षस्य समीपे
एकैकदिग्धिपानां सामन्तानामिवेन्द्राक्षीनां देशविशेषाधीश्वराणां वा प्रणामस्य
अवश्यककर्तव्यत्वादिति भावः । नेत्रत्रिभागैः,—त्रिभागोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः, सङ्कुचित-
दर्शनैरिति यावत्, कांश्चिद्वाञ्छ इति शेषः, एवमुत्तरचः ; कटाक्षै,—अपाङ्ग-
दर्शनैः, वक्रदृष्टिभिरित्यर्थः, समग्रेचितैः,—सम्पूर्णदर्शनैः, पूर्णोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः,
अतिप्रियराजान् इति भावः, भ्रूवच्चितैः,—भ्रूभङ्गा रहितैः, प्रसन्नदृष्टिभिरिति भावः,
[“भ्रूवच्चितैः” इत्यत्र “भ्रूवच्चितैः” इति पाठे,—कुत्रा—भ्रूवच्चिपेण; अच्चितैः,—

कुशलप्रश्नेश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभ्रूवीचितैश्च आज्ञादानैश्च
आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो
यथाऽनुरूपं विवभाज राजकाम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकलत्रस्तदिङ्गागसूत्कार-
रव इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनिः
आशातटेषु । दिग्गजेभ्यः प्रक्षुपितानां त्रिप्रसृतानां करिणां
मदप्रसवणवीथीभिः अलिङ्गलकालीभिः कालिन्दीवैणिका-
सहस्राणि इव सस्यन्दिरे । (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

भमीज्ञैः, उन्नतैकभूचितैः इत्यर्थः] अर्द्धस्मितैः,—ईषडास्यैरित्यर्थः, छिकालापैः,—
वक्रोक्तिभिः, अन्तराऽन्तराभाषणैरित्यर्थो वा । उन्मत्तेति ।—उन्मत्तैः,—उन्मादरीग-
ग्रस्येव पीतमयस्येव वा चञ्चलैरित्यर्थः, भ्रूवीचितैः,—भ्रूसञ्चालनैः, परिहासार्थमिति भावः
प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानधनानित्यर्थः, प्रणय-
दानैः,—प्रौतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विशेषेण क्रीणन्निव, [“आक्रीणन्निव”
इत्यत्र “आक्रीडन्निव” इति पाठे—क्रीडां कुर्वन् इव, तान् प्रति स्वादुग्रहभावज्ञापनार्थ-
मिति भावः । प्रथमतः नेत्रविभागैश्चेत्यादिभिः प्राणान् आक्रीणन् इति न्यूनेनाधिक-
विनिमयात् परिहृत्तिम् अलङ्कृतिं निगमयन् पश्चादत्यधिकश्रेष्ठत्वं स्वस्य प्रतिपादितवान्
इति सङ्केपः] वीरः, हर्ष इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यथीचितं, विवभाज—विभज्य
स्थापितवान् इत्यर्थः ।

(११३) कलकलेति ।—कलकलेन—कलरवेण, जनसमूहानामिति भावः,
तस्तानां—भीतानां, दिङ्गागानां—दिग्गजानां, सूत्काररव इव—त्राससूचकसूच्छब्द-
विशेष इव, “शूत्” “शीत्” इत्याकारक इत्यर्थः । तस्तार—व्याप । तारतरः,—
उच्चैस्तरः । तूर्याणां—वायुविशेषाणाम् । आशातटेषु—दिविभागेषु । दिग्गजेभ्यः,
—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, [“कुधट्टुह—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] ।
त्रिप्रसृतानां—त्रिभिः अङ्गैः कपीलादिभिः; प्रसृताः,—मदवर्षिणः तेषाम् । अलिङ्गल-
कालीभिः,—भङ्गकुलश्यामलाभिरित्यर्थः, मदप्रसवणवीथीभिः,—दानजलसावरैस्त्राभिः,
कालिन्दीवैणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव, सस्यन्दिरे—प्रसस्यन्तुः,
दानजलानीति शेषः ।

(११४) सिन्दूरैति ।—सिन्दूरैणूनां—नागसम्भवचूर्णानां, करिकलेवरनिहितानां

ज्ञानविम्बे रवौ अस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः ।
 ऋरिणां (११५) षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैः
 तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । (११६) दोधूयमानश्च सचराचरम्
 आचचाम चामरसङ्घातो विश्वम् । (११७) अश्वीयश्वास-
 निच्छिप्तैः शिखिन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिः निरन्तरम् अन्तरीक्षं
 फे-पिण्डैः । (११८) पिण्डीभूततगरस्तवकपाण्डुराणि पपुः इव

वाम् इति भावः, पाश्लिः,—निचयैः, रवौ—सूर्ये, अरुणायमान—लोहितायमानं,
 तत्र प्रतिफलनादिति भावः, विम्बे—मण्डलं यस्य तथाभूते, सतीति शेषः ; एतेन
 हर्षस्य गजानामतिवाहुत्वं जहौत्रत्यञ्च सूचितम्, शकुनयः,—चक्रवाकाः इति यावत्,
 अस्तमयसमयम्—अस्तगमनकाल, सन्ध्याकालमित्यर्थः, शशङ्किरे—शङ्कितवन्तः, तेषां
 तथा दर्शनेन वियोगशङ्का जातेति भावः । इह कपिमौढीक्तिसिद्धौ धमः अस्तगामिसू
 विम्बसास्यतिशयव्यञ्जकः, तेन हि शकुनानाम् अनस्तमनोभ्युत्थे रवौ अस्तमनोभ्युत्थ-
 सुहृद्वयात् भान्तिमदलङ्कारः ।

(११५) षट्पदेति ।—षट्पदानां—धम णां, अदवारिसुञ्जानामिति भावः,
 कोलाहलेन—कलकलेन, मासलाः,—प्रठ्ठा इत्यर्थः तैः, [“सिद्धादिभ्यश्च” (५।२।२७
 पा०) इति पाचिकी लच्] कर्णेति ।—कर्णौ—अपणे एव, तालौ—करतला-
 प्फालने, कास्यनिर्मितवाद्यविशेषौ वा, तयोः निस्वनैः,—शब्दैः, तिरोदधिरे—
 तिरस्कृता, कर्णतालशब्दवाहुल्येन दुन्दुभिध्वनयः न श्रुतिगोचरा अभवन्नित्यर्थः ।

(११६) दोधूयमानः,—पुनःपुनः सञ्चाल्यमानः, [धुनीते धूनातेः उपतेर्वा
 अडलुक्त्वि कर्म्मणि ज्ञानच् रूपम्] । सचराचरं—स्थावरजङ्गमसहितम् । आचचाम
 —जग्रास, आच्छादयामासेति यावत् ।

(११७) अश्वीयेति ।—अश्वीयम्—अश्वाना समूहः, तस्य शसिन—निघास-
 पवनेन, निच्छिप्तानि—पातितानीत्यर्थः तैः, सिन्धुवारदामशुचिभिः,—निर्गुण्डी-
 लालाविशद्वै, फेनपिण्डैः,—हिण्डीरचयैः । शिखिन्दे—शङ्कता प्रापयाञ्चक्रे,
 [चिन्दतेः क्षौवादिकस्य कर्म्मणि लिटि रूपम्] । एतेनास्य अश्वानामपि अतिवाहुत्वं
 सूचितम् ।

(११८) पिण्डीभूतेति ।—पिण्डीभूतः,—राशीभूतः, यः तगरस्तवकः,
 —तगरपुष्पगुच्छः, तद्वत् पाण्डुराणि—विशद्वानि, शुभाणि इत्यर्थः ।

परस्परसङ्घट्टनष्टाष्टदिशं दिवसम् उच्चामौकरदण्डानि आत-
पत्रवनानि । (११८) रजौरजनीमौलितो मुकुटमणि-
शिलावलीबालातपेन विचकास वासरः । (१२०) राजतैः
हिरण्यैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलैः झादमानैः हरितोक्तताः
परिज्ञादा हरितो वधिरतां दधुः । (१२१) अरि-
प्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदीपश्रीकरैः शिशोकिरे करिणः
ककुभां चक्राम् । (१२२) चक्षुषाम् उन्मेषं मुमुषुः तडिच्चञ्चलानि

उच्चामौकरदण्डानि—उच्चा, —उत्तुङ्गाः, चामौकरदण्डाः,—सौवर्ण्यदण्डः येषां तानि,
आतपत्रवनानि—छत्रारण्यानि, अनेकसङ्घट्टकच्छत्राणीत्यर्थः, परस्परं इति ।—परस्परसाम्
—अन्वोऽन्यासां, दिशामेवेति भावः, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षणेन, नष्टाः,—अदर्शनं
गताः, अष्टौ—अष्टसङ्घट्टकाः, दिशः,—ककुभः यत्र तम् । पप्रुषु—जगत्सुषुषुः,
अनेकसङ्घट्टकच्छत्राण्यया दिवालीकस्य प्रतिहतत्वादिति भावः ।

(११८) रज इति ।—रज एव—धूलिरेव, सैन्यपदीलितमिति भावः, रजनी—
राशिः, गगनमण्डलाच्छादनादिति भावः, तत्र निमौलितः,—मुद्रितः, रजसा आच्छन्न
इति यावत्, वासरः,—दिवसः, मुकुटेति ।—मुकुटमणिशिलावलीना—किरीटरत्नानां,
वालातपेन—नवालीकेन, मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदिशुते, व्यशीभक्त
इत्यर्थः । रजसाऽन्वकारोभूतोऽपि दिवसः मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निष्कर्षः ।

(१२०) झादमानैः,—रणङ्गिः, राजतैः,—रौप्यैः, हिरण्यैः,—सौवर्ण्यैश्च, मण्डनक-
भाण्डमण्डलैः,—मण्डनकानि—श्रीभाजनानि, यानि भाण्डानि—अन्नाभरणानि,
(“स्याङ्गाण्डमन्त्राभरणे” इत्यमरः) भूषणपात्राणि वा. तेषां मण्डलैः,—समूहैः,
परिज्ञादाः,—परितो निस्त्रनपूर्तिताः, राजतादिभाण्डनिचयैः निनादिता इत्यर्थः, [झादतेः
कर्मणि घञ्] तथा हरितोक्तताः,—श्यामोक्तताः, सर्व्वत. धान्यसत्त्वादिना इति भावः ;
यदा,—हरितोक्तताः,—श्वलीकता इत्यर्थः, आभरणप्रभाभिरिति भावः, हरित,—
दिशः, (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः) ।

(१२१) अरीति ।—अरीणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवहेः, निर्मूलनाय
इव—निर्वापणाय इव, मदीपश्रीकरैः,—दानवारिणां सन्तप्तकणिकाभिः, ककुभा—
दिशा, चक्र—मण्डल, शिशोकिरे—सिपिचुः, अजस्रसम्पत्तन्मदासारैः सिस्रवन्तः
इत्याशयः । [“श्रीकते” इत्यस्य भौवादिकस्य लिटि रूपम्] ।

सूडामणीनामञ्जी ५ । स्वयमपि (१२३) विसिस्मिये बलानां
भूपाल. सर्वतो विक्षिप्तचक्षुः अद्राचीत् आवासस्थानसंकाशात्
प्रतिष्ठमानं स्तम्भावारम्, (१२४) अधोक्षजकुक्षिः इव
शुगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अश्वीनिधिमिव कुम्भभुवो
घटनात् प्लावितभुवनम् उद्भवन्तम्, (१२५) अर्जुनबाहुदण्ड-
सहस्रसम्पिण्डितोन्मत्तमिव सहस्रधा प्रवर्तमानं प्रवाह
नर्मदायाः । (१२६) "प्रसर तात ! भाव ! किं विलम्बसे ? त्वङ्गति

(१२२) तडिञ्चलानि—विद्युत्तरलानि, अर्चो वि—किरणाः, चक्षुषा—नेत्राणां
संव्यञ्जनानामिति भावः, उन्मेष—निकास, सुसुप्तः—अहरणं, हठात् तीव्रालोक
सन्दातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(१२३) विसिस्मिये—अद्भुतम् अमन्यते इत्यर्थः । बलानां—सैन्यानाम् । [अ
"षष्ठी शिबे" (२।३।५० पा०) इति षष्ठी] भूपालः,—हर्षः । विक्षिप्तचक्षुः,—पातित-
नेत्रः । प्रतिष्ठमानं—प्रचलन्तम् । स्तम्भावारं—शिविर, चतुरङ्गबाहिनीलोमम्
इत्यर्थः । सर्वतो विक्षिप्तचक्षुः भूपतेः स्वयमपि आवासस्थानसंकाशात् प्रतिष्ठमानं
"अधोक्षजकुक्षिः—" इत्यारम्भ "नर्मदायाः" इत्यन्तविशेषणकं बलानां स्तम्भावारम् अद्राचीत्
"विसिस्मिये च" इत्यन्वयः ।

(१२४) शुगादौ—सहस्रगणप्रादेशे, अधोक्षजकुक्षिः,—क. "शुगीदरात्" इत्यतः
—नि सरन्तम् । कुम्भभुवः,—भुवनस्य "अगस्त्य कुम्भसंज्ञान" इत्यतः । प्लावितं न
—प्लावितं भुवनं येन तथाभूतं, अ उन्नतमित्यर्थः ; यद्वा,—त्रिधाविशेषणः १,
वितं भुवनं यद्विन् कर्मणि तद्वथा स्थातं तथेत्यर्थः । उद्भवन्तं—नि उन्नतमित्यर्थः ।

(१२५) अर्जुनबाहु—गजुन्मत्तम् । अर्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्ड—
गजुदण्डोना. सहस्रेण—दशशतसहस्रया, आदौ सम्पिण्डित—समाहृत, यथादण्ड-
परित्यक्त, सहस्रधा—सहस्रभागेत्यर्थः, प्रवर्तमानं—प्रसरन्तम् । पूर्वं कांस्यैर्ध्वान्जुनेन
सिन्धुभिःपतिना पुरभीभिः सह नर्मदायां गलकेलिनिरतेन तत्रवाहो सुजसहस्रेण
उभयतो रुद्धा पश्चात् त्यक्तं इति वार्ता । इह आवासस्थानसंकाशात् प्रतिष्ठमानं
स्तम्भावारमारभ्येतदनधि स्तम्भावारस्थोपमानानि अधोक्षजाङ्गात् निष्पतन्तीनां जादिकानि
अनेकानि एकवाक्यानि तानि इति भाष्योपमा ।

(१२६) तात—वत्स । प्रसर—गच्छ । भाव—निदन् । भाव्य इत्यर्थः,
किं विलम्बसे ?—कथं चिरयसि ? त्वङ्गति—चलति, प्रचण्डवेगेन भावतीति भावः १

सुरङ्गमः । भद्र ! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः
सरभसम् उपरि पतन्ति । वायसि किमुद्रम् ? न पश्यसि निर्दय !
शुकशिर्षुं श्रयानम् ? । वत्स रामिल ! (१२७) रजसि यथा न नश्यसि ।
नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः ? । किमेवम् (१२८) इत्वर !
त्वरसे ? सौरभेय ! । सरणिम् अपहाय ह्यमध्यं धावसि धीवरि ! ?
विशसि गन्तुकामा मातङ्गि ! मातङ्गमार्गम् ? । अङ्ग ! गलति
तिरश्चीना चणकगोपी । गणयसि न मासारटन्तम् ? । अवटम्

[“त्वमि गतौ” इति भौवादिकस्य लङ्गतेः लटि रूपम्] । भग्नचरण इव—
खण्डितपद इव । पुर सराः,—अग्रगामिनः । सरभस—सवेगम् । श्रयानं शुकशिर्षुं
पद्मा दलन् यासीति भावः । [“शुकशिर्षुम्” इत्यत्र “नि शुकशिर्षुम्” इति पाठे,—
निःशुकं—नि शिखम्, चजातचौडसंस्कारत्वादत्यत्यवयस्कामित्यर्थः, अत एव सर्वथा
कृपाऽऽस्पदम् इति भावः] ।

(१२७) रजसि—धूलिराग्नौ इति भावः, यथा न नश्यसि—न अदर्शनं यासि,
तथा कुर्विति शेषः, यथा,—यथा रजसि—यादृक् अनुरक्तीभवसि, तथेति भावः,
[रजते भौवादिकस्य लटि रूपम्] न नश्यसि—न प्रणाशं गच्छसि, एतादृगनुरागस्य
अभ्युदयहेतुत्वादिति भावः । शक्तुप्रसेवकः,—शक्तुना—तन्मात्रभृतकेन इति भावः,
प्रकार्षेण सेवते इति तथीकृतं, भक्तदास इत्यर्थः, शक्तुमात्रवेतनो भृत्य इति भावः,
नदाख्यो वा, गलति—दूरं गच्छतीत्यर्थः ; यथा,—शक्तुना प्रसेवकः,—शक्तुपूर्णं स्यूतः,
शरणपट्टादितन्नुनिर्भितं धान्वाद्याधारवेष्टिषः इत्यर्थः, (“स्यूतप्रसेवौ” इत्यमरः)
“प्रसेवकः भस्त्राभरणम्” इत्येके, गलति—पतति, नो पश्यसि ?—नावलीकासे ? [“नो”
इत्यत्र “न” इति पाठान्तरम्] शक्तुर्दन्त्यादिरपि दृश्यते ।

(१२८) इत्वर !—गमनशील ! [इण् गतानित्यक्त्वात् “इण् नश्—”
(३।२।१६३ पा०) इत्यादिना क्त्वरप् प्रत्ययः] त्वरसे ?—सम्भ्रान्तोऽसि ? इत्वं
धावसीत्यर्थः । सौरभेय !—तृषभ !, तृषभवत् दान्त इति भावः, (“.....ऋषभो
तृषभो तृष । अनडान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः) धीवरि !—धीवरकन्ये !
सरणिं पश्यान्म, अपहाय—उत्सृज्य, ह्यमध्यम्—अथाभ्यन्तरं, धावसि ?—द्रुतं यासि ?
मातङ्गि !—चण्डालतनये । इत्यर्थः, (“चण्डालप्लवमातङ्ग ..” इत्यमरः) मातङ्गमार्गं—
हस्तिसरणिं, विशसि ?—आश्रयसि ? प्रविशसीत्यर्थः । अङ्गेति सन्बुद्धौ । तिरश्चीना—
अचतुर्विहितेति भावः, चणकगोपी—चणकाख्यकलायस्थलिका, गलति—च्यवते । गणयसि

अतटेन अवतरसि ? (१२६) सुखमासु स्वैरिणि ॥ सौवीरक ! कु
 भणः । मन्यरक ! खादिष्यसि गतः सन्नित्तुम्, उक्षाणं प्रसादय
 कियच्चिरं चिनीषि चेष्ट ! वहराणि ? दूरं गन्तव्यम् । किमद्यै
 विद्रासि ? द्रोणक ! द्राघीयसी दण्डयात्रा । (१३०) विनैकेन निष्ठुर
 केण निष्क्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पत्याः स्यपुटकः । स्यावरक
 यथा न भनन्ति फाणितस्थालीम् । (१३१) गरौयान् गण्डक
 तण्डुलभारको न निर्वहति दस्यः । दासक ! माषीणा

—वह्नु मन्यसे । आरटन्त—तुवन्तम् । अवटं—गर्भं, (“गर्भावटौ भुवि चक्षे” इत्यमरः
 अतटेन—अमार्गेण, अप्रशस्ताघोभागीयपद्येनेत्यर्थः ।

(१२६) आसु—स्थिति कुरु । स्वैरिणि—स्वेच्छाचारिणि । [“स्वादीरेरिणि
 (वा०) इति वृद्धि] । सौवीरक—काञ्चित्तत्त्वावधायकैत्यर्थः, तत्रामा कश्चिद्वा ।
 उक्षाणं—तृपभम्, (“उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो तृपभो तृपः” इत्यमरः) प्रसादय—
 सान्त्वय इत्यर्थः । वहराणि—कीलफलानि, चिनीषि ?—गृह्णासि ? दूरं—दूरमध्वान-
 मित्यर्थः, गन्तव्यं, केचन दासा चुन्यरीता पथि कर्कसूपलं भोक्तु प्रवृत्ताः, तन्नित्तुत्यर्थ-
 ऽस-सुकृतिरिति ज्ञेयम् । अद्येव—इदानीमेव, विद्रासि ?—प्रयासि ? लहसे इति
 यावत्, दण्डयात्रा—सङ्ग्रामप्रयाणम्, अस्माकमिति शेषः, द्राघीयसी—अतिदीर्घा, अति-
 सहतोत्यर्थः, अत अद्यैव गन्तव्यदेशे गमनम् असम्भवितमेवेति मन्यामहे इति भावः ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलेन, निष्ठुरकेण—निर्दयाचरणेन, सङ्ग्रामेण
 इति भावः, यद्वा,—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेण—निर्दयेन, शशाङ्केन इत्यर्थः,
 विना—शशाङ्कप्राप्तिसन्तरेणेत्यर्थः, [“पृथग्विना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना पक्षे
 तृतीया] निष्क्रेयम्—ऋण, शोधनीय न भवेदिति शेषः । स्यपुटकः,—विषमस्थानः
 सञ्चारी, नदीव्रतेन पथा गच्छति, अग्रतः पत्याः किं न पश्यति भवान् इत्यर्थः । फाणित-
 स्थाली—फाणितम्—इक्षुविकार, गुड इति यावत्, तस्य स्थाली—भाण्डमित्यर्थः ;
 यद्वा,—फाणि,—दधिभिञ्जितशक्तुः, सोऽस्यास्तीत्यर्थे इतन्नि, तत्पूर्णास्थालीमिति
 यावत्, भनन्ति—खण्डयसि, भग्ना करोषि इत्यर्थः ।

(१३१) गण्डकति ।—गण्डकतण्डुलभारकः,—गण्डकेषु—खड्गेषु, पशुविशेषेषु
 इत्यर्थः, तण्डुलभारकः,—तण्डुलभार, गरौयान्—श्वतीव गुहः, महानित्यर्थः, दस्यः,
 —दमनीयः, शिशुरय गण्डक इति भावः, यद्वा,—गण्डकः,—सङ्ग्रामेदः, तत्परि-
 श्रित इत्यर्थः, तण्डुल,—वितुष धान्य, तं विभ्रति—वहति यत्प्रतीकः, अत्यल्पतण्डुल-

अमृतः द्राक् दात्रेण मुखघासपूलकं लुनीहि, को जानाति
(१३०) यवसगतं गतानाम् ? धव ! वारय बलीवर्दान्, वाहीक-
रचितं क्षेत्रमिदम् । (१३३) लम्बिता शकटी, शाकरं धुरन्धरं धुरि
धवलं नियुङ्क्ष्व । यक्षपालित ! प्रमदाः पिनद्धि, अक्षिणी किं
ते स्फुटिते ? हत हस्तिपक रे ! (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे ?
समद सम्मर्द ! कर्दमे खलसि ? आतर्भाव ! विधु-बन्धो ! उद्धर
पद्मात् अनडाहम् । इत एहि (१३५) माणवक ! घनेभघटासङ्घट्ट-

वाही इति यावत्, निर्बहति—बोट शक्नोति । अमृतः,—“मुष्मात्, माषीणात्—माष-
कला-चेत्वात्, (“तिल्यतैलीननन्माषीमाणुभङ्गात् द्विरूपता” इत्यमर) द्राक्—भाटिति,
मुखघासपूलक—किञ्चिन्मावसुमुचानिहत्तये घास मुखघास’, तस्य पूलकं—गुच्छं,
लुनीहि—छिन्धि ।

(१३२) गतानां—प्रस्थितानां, पशुनामिति शेष, यवसगत—यवसं—घास एव,
गत—गतिरित्यर्थः तत्, “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् इति भावः,
पशवो यवसं बिना क्षणमपि जीवितुं नोत्सहन्ते इति को जानाति ॥ इति भाव । धव ।—
नर । बलीवर्द्धचालक-पुरुष । इत्यर्थः, (“धवः पुमान् नरे धूर्त्ते पत्यौ वृत्तान्तरेऽपि च” इति
मिदिनी) बलीवर्दान्—वृषभान्, वारय—शस्यचेत्वात् ताडय इत्यर्थ, वाहीकरचित—
परिपालकरचितम्, ईषदपि शस्यक्षतौ महाप्रमाद प्रसजेत् इत्याशय ।

(१३३) शकटी—क्षुद्रशकट, लम्बिता—मार्गादभ्रश्लितेत्यर्थ । धुरन्ध—
भारबहनक्षममित्यर्थ, धवल—त्रेतकाजं, शाकर—शकर एव शाकर’ त, सूत्र युवान वा
वृषभमित्यर्थ, शकरशब्दस्यापि वृषभवाचकत्वं दृश्यते, तथाच षष्ठे प्रुप्ठ पृष्ठे शकरशब्दस्य
वृषभवाचकत्वं, यथा—“शङ्करशङ्करशङ्कर—” इति । धुरि—यानमुखे, (“धू स्त्री
क्लीवे यानमुखम्” इत्यमर) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थ । यक्षपालित । सम्बोधन-
पदमिदम्, प्रमदा,—स्त्रिय, पिनद्धि ?—दलसि ? पदनिक्षेपेण इति भाव, [पिषेः
रौषादिकस्य रूपम्] स्फुटिते ?—निदीर्णे ? अन्ध’ किमु भवान् ? इति भाव ।

(१३४) करिकरदण्डे—हस्तिशुण्डादण्डे, हस्तिशुण्डे परि इत्यर्थ दीव्यसि ?—
क्ली-सि ? समद ।—मत्त इत्यर्थ, सम्मर्द । इति कस्यचित् सम्बोधन, खलसि ?—
पतसि ? । भाव ।—नान्य । विधुरबन्धो ।—दीनदयालो । अनडाह—वृषभम् ।

(१३५) माणवक ।—बालक । (“बालस्य स्यान्माणवक.” इत्यमरः)

सङ्कटे नास्ति निस्तरणम्” (१३६) इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानि-
कसंलापं, (१३७) क्वचित् स्वेच्छामृदितोद्दामग्रस्यघातविघस-
सुखसम्पन्नान्पुष्टैः केलिकोकिलैः किलकिलायमानैः मण्डवण्ड-
वठरलखनलेशिकलुण्ठक्चेटवाटचण्डालमण्डलैः आण्डीरैः स्तूय-

धनेति ।—घना—निविडा, इभघटा—हस्तिसङ्घः, तस्याः सङ्घट्टेय—सम्भट्टेन, सङ्घट्टः
—सम्बाधं तस्मिन्, निस्तरणं—निस्तारः, उद्धार इत्यर्थः ।

(१३६) “इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानिकसंलापं”.....“वीक्षमाणः कटकं जगाम”
प्रत्युत्तरेणान्वयः । इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानिकसंलापम्—इत्यादिप्रस्तूयमानवहुविधसङ्घयम् ।

(१३७) कटकं विशिनष्टि, क्वचिदियादि । स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया—स्वच्छन्देन,
श्रुदितानि—दक्षितानि, क्षेत्रात् समाहृत्य वृसदृशादिनिरसनेन परिष्कृतानीयर्थः, उद्दामानि
—उद्घट्टानि, प्रभूतानि इति यावत्, शयानि—धान्यादयः, तथा घासाः,—यवसानि,
तथा विघसाः,—भृत्याद्युपयोगशिशानि अन्नानि, (“अमृतं विघषी यन्नशेषभीजनशेषयोः”
इत्यमरः) परस्परलुण्ठनानि वा, तैः विनिमयभूतैरिति भावः, सुखेन—अनायासेन,
सम्पन्नानि—सङ्कृहीतानि यानि अन्नानि—भोज्यानि, सैन्येभ्यो धान्यादिकं दत्त्वा लब्धानि
भक्ष्याणि इत्यर्थः, तैः पुष्टाः,—पूरितोदराः तैः, केलिकोकिलैः,—क्रीडापरैः
क्रीकिलैः, क्रीकिलसङ्घैरिति यावत्, परान्पुष्टत्वादिति भावः ; [“केलिकोकिलैः”
इत्यत्र “केलिकलैः” इति पाठे,—क्रीडापरैः, प्रसन्नपरैरित्यर्थः, बहुभाषिभिर्वा]
किलकिलायमानैः—अतिनीचत्वान् किलकिल्लाशब्दं कुर्वन्निरित्यर्थः, आण्डीरैः,—
प्रगल्भैः, सुष्कपृङ्गिर्वा, अण्डानि—मुंसामङ्गावयवविशेषाः, तानि सन्ति एषान्ति
स्युत्यन्था [“काण्डाण्डादीरनीरचौ” (५।२।१११ पा०) इत्यण्डशब्दादस्यर्थे ईरन् ।
“आण्डीरैः” इत्यत्र “राण्डीरैः” इति पाठे,—रण्डीरैः,—रण्डापुत्रैः, रण्डा—विधवा
स्त्री, (“रण्डा मुषिकप्रण्यञ्च विधवायाञ्च योपिति” इति मेदिनी) एतत्पत्रे रण्डाशब्दाद्-
प्रत्यर्थे ईरन् ऋग्यः इति सङ्क्षेपः ; यद्वा,—रण्डाशब्दात् “दाह्यादिभ्यश्च” (४।१।२६ पा०)
इति इञ्जि रागिञ्जरिति सिद्धे, तमीरयति पुष्णाति इत्यर्थे ईरयतेः पचादिचादचि रूपमिति
श्लेषं रण्डापुत्रपोषकैरिति तदर्थः] मेच्छेति ।—मेच्छाः,—इक्षिजागरिकाः, एतच्छब्द-
स्याप्रसिद्धत्वात् “सिदाः” “जेडाः” वा इति मन्यामहे, तथाखे उक्त्याः तदर्थं इति श्लेषः,

मानं क्वचित् (१३८) अमहायैः क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बिसम्पादितः
सीदत्सौरभेयसम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः (१३९)
ज्वङ्गुहीतृहोपस्करणैः “इयम् एका कथञ्चित् दण्डयात्वा
यातु, यातु पातालतलं तृष्णा, (१४०) भूतेः अभवन्निर्भवतु,

वण्डा,—अकृतनिवाहा तरुणा, इत्याद्यङ्गनिकला वा “वँडे” इति बङ्गभाषा, [“बण्ड” —
इत्यत्र “बण्ड—” इति पाठे,—बण्डा,—खर्चा, “बँटे” इति बङ्गभाषा] बठरा,—सूत्रं,
ल-ना,—गर्दभदासा, लेशिका,—जनपरिचारका, लण्डका,—चौरा, चेटा,—
दसा, चाटा,—धूर्ता, [“चाट—” इत्यत्र “शट—” इति पाठान्तरम्] चण्डाला,—
अश्वपाला इत्यर्थं, तेषा मण्डलानि—समूहाः ते, सुयमानं—सुया प्रशस्यमानमित्यर्थं ।

(१३८) असहायै,—अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थं, क्लेशेति ।—क्लेशेन—आयासेन, अर्जितं
—लब्धं, कुग्रामकुटुम्बि,—नीचग्रामीणै, सम्पादित—दत्त, यत् सीदत,—कच्छ गतस्य,
सौरभेयस्य—कुकुरस्य इत्यर्थं, सम्बल—पाथेय, प्राणधारणोपयोगि यत्किञ्चिददनीयं
द्रव्यमित्यर्थं, तत्र संवाहने—सङ्ग्रहणे, व आयासः,—क्लेशः, तेन हेतुना य आवेगः,—
त्यग, तेन आगत—प्राप्त, संयोग,—सङ्गः यै, अत्रकष्टातिशयमसहिष्णुभिः अतः
सहागतकुकुरभक्ष्यलाभाशया समागतैरिति भावः, यत्र,—क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बि-
सम्पादिता,—क्लेशार्जिते,—सूयसा अमेण लञ्चैरन्नादिभिः करणैः, कुग्रामकुटुम्बि,
—पत्नीनास्तस्यै, कर्त्तुभिः, सम्पादिता,—पोषिताः, अत एव सीदन्तः—अनसादं
गच्छन्त, यथेष्टखाद्यप्राप्तेरभावानादिति भावः, सौरभेयाः,—हृषभा एव, सम्बला,—
अवगिष्टभनभृता, पाथेयप्राया इत्यर्थं, संवाहनानि—भारादिवाहकाश्च येषां
तथाभूताना, [सपूर्वकात् बहने णिचि करणे ष्यट्] दुरवस्थकृषीवलानामित्यर्थं, ये
आयासावेगागतसयोगाः राष्ट्रीयदुरवस्थाज्ञापनायेति भावः तैः ।

(१३९) स्वयमिति ।—स्वयङ्गुहीतानि—आत्मनैव धृतानि, आनीतानीत्यर्थं, न
तु आसादिति भावः, गृहस्य—भवनस्य, उपस्करणानि—सामग्र्यः, ग्रथ्याऽऽसनादीनि
भूषणजातानि इति भावः यै, तथीक्ते, [“उपात् प्रतिबन्ध—” (६।१।१३९ पा०)
इत्यादिना उपात् कञ सुट्] । इय—पुरोवर्तिनी, दण्डयात्वा—युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति
यावत्, एकैव—अस्माकं सहायभावनप्राप्तैव इत्यर्थं, यातु—गच्छतु । तृष्णा—लीभः,
आप्तेति यावत्, अस्माकमिति शेषः, पातालतल—पातालस्यापि अध इत्यर्थं, यातु—
गच्छतु, एतत्सङ्गेन अस्माकं सुखाशा विरमन्तु इति भावः ।

(१४०) भूते,—सम्पदः, अभवन्ति,—अनुत्पत्तिरित्यर्थः, [“आप्तोश्च नजानि”

शिवं सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्व्वदुःखकूटाय कटकाय”
इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अति-
तीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनौगतैः इव ग्रथितैः इव पङ्क्तिभूतै-
र्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृष्णकठिनस्कन्धशुरुलगुडैः
गृहीतसौवर्णपादपौठीकरङ्गकलशपतङ्गाहावगाहैः (१४४)
प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्व्वदुर्वारैः सर्व्वमेव वहिः-

(३।३।११२ पा०) इत्यनिप्रत्ययः] भवतु—सम्पद्यतां, संसारे भूतिः नश्यतु इति
भावः । सेवा—भृत्यभावः, शिवं—सङ्गलं, करोतु—विदधातु ।

(१४१) सर्व्वदुःखकूटाय—समग्रक्लेशसङ्घातरूपायेत्यर्थः, कटकाय—सैनिकाय,
सैनिकवृत्तये इति भावः, स्वस्ति—शुभम्, अस्त्विति शेषः, (“नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ः
पा०) इत्यादिना चतुर्थी । “शिवं सेवा.....कटकाय” इत्यत्र “शिवसेवा करोतु
स्वस्ति सर्व्वदुःखकूटाय कटकाय” इति पाठे,—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्व्वदुःखकूटाय
कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः, शिवसेवा सैनिकवृत्तेः रक्षतु लोकानिति भावः] ।
दुर्विधेति ।—दुर्विधाः,—दरिद्राः, (“निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतीऽपि सः”
इत्यमरः) कुलपुत्रकाः,—कुलक्रमागतसेवका इत्यर्थः तैः । [“दुर्विधकुलपुत्रकैः” इत्यङ्
“दुर्विधवृद्धकुलपुत्रकैः” इति पाठान्तरम्] ।

(१४२) अतितीक्ष्णेति ।—अतितीक्ष्णम्—अत्युग्रम्, अतिवेगवदित्यर्थः, यत्
सलिलस्रोतः,—जलप्रवाहः, तत्र पातिनीं—चलन्तीं, नावं—तरणिं, गताः,—अधिष्ठिताः
तैरिव । ग्रथितैरिव—गुम्फितैरिव, लोकाधिक्यादविरलभावेनावस्थितैः द्रुतगाभिभिश्चेति
भावः । पङ्क्तिभूतैः,—श्रेणिवद्भिः, द्रवद्भिः,—गच्छद्भिः ।

(१४३) कृष्णेति ।—कृष्णेषु—नियतभारोदहनात् श्यामीभूतेष्वित्यर्थः, कठिनेषु
—दृढेषु, स्कन्धेषु—अंसदेशेषु, गुरवः,—महान्तः, लगुडाः,—दण्डानि येषां
तैः । गृहीतेति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, सौवर्णपादपौठ्यः,—काञ्चनपादपौठानि,
करङ्गाः,—ताम्बूलपात्राणि च, कलशाः,—कुम्भाश्च, तथा पतङ्गाहाः,—पततां—
मुखादिभ्यः स्रवतां, जलादीनामिति शेषः, गाहः,—ग्रहणं यत्र ते, निष्ठीवनपात्राणि
इत्यर्थः, (“प्रतिग्रहः पतङ्गहः” इत्यमरः) तथा अवगाहाः,—स्नानद्रीणश्च यैः तथाभूतैः ।

(१४४) प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राजः,
उपकरणानाम्—आसनादीनां, ग्रहणेन—धारणेन, वहनेनेत्यर्थः, ये गर्वाः,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च
 (१४५) बद्धवराहवर्धवाध्रीणसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुका-
 चटकाजुटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेवायसङ्ग्रहसङ्ग्राहिभिः
 (१४७) शुक्लकर्पटप्रावृत्मुखैकदेशदत्तार्द्र द्रागुप्तगौरसभाच्छैः

बहद्वारा, धैर्यं राजभृत्या इत्येवमुपा इति भावः तैः, दुर्बाराः—भारयितुमशक्या,
 उद्धृता इति यावत् तैः । सर्वमेव, अनमिति शेषः, बहिः कारयद्भिः,—निरस्यद्भिरित्यर्थः,
 षट्शतैः पञ्चयथा इवेति भावः । भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपतेः,—राज्ञः, भृतक—
 धरणीपथीणि श्रेणादिकमित्यर्थः, तस्य भारिका,—भारवाहिनः तैः । महानसोपकरण-
 वाहिभिः,—महायसे—पाकशालायां, (“रसबत्नान्तु पाकस्थानं महानसे” इत्यमर) यानि
 उपकरणानि—द्रव्यसम्भारा, तानि बहन्ति—नयन्ति ये तैः, रन्ध्रसामग्रीवाहनैरित्यर्थः ।

(१४५) वद्धेति ।—बद्धानि—सङ्गृहीतानि, बराहवर्धवाधि—शूकरचर्मणि,
 शूकरचर्मनिर्मितरज्जुनिशेषा इत्यर्थः, तथा वाध्रीणसाः,—यज्ञीयच्छागनिशेषा, तन्त्रन्मणि
 वा यैः तथाभूतैः । [“बद्धवराहवर्धवाध्रीणसैः” इत्यत्र “बद्धवराहवर्धवाध्रीणसैः”
 इति पाठान्तरम्] ।

(१४६) लम्बमानेति ।—लम्बमानाः,—खन्धे धारणादिति भावः, हरिणस्य—
 षट्शतशेषस्य, चटुकाः,—पूर्वभागाः, चटकाः,—पश्चिमिषेषाश्च, तेषां जूटैः,—समूहैः,
 जटिलाः—शुक्ताः तैः । शिश्रिति ।—शिशय,—अत्यल्पवयस, शशका,—व्यगमेदाः,
 शाकपत्राणि—शाकानां—हरितकानां, व्यञ्जनोपयोगिद्रव्याणामित्यर्थः, (“अस्त्री शकं
 हरितकम्” इत्यमर) पत्राणि—पर्णानि, वेवायाणि—बशादुराः, वानीराखलताय-
 भागा वा, तेषां सङ्ग्रहे—समाहृतौ, (“समाहृतिसु सङ्ग्रहः” इत्यमर) निवृत्ता दे
 सङ्ग्राहिणः,—सञ्चयकारकाः तयोक्तेः । बंशादुरप्रतिपादितव्यञ्जनानि स्वादनव्यष्टि-
 वर्द्धनानि देशनिशेषे बद्धावृत्तानि उच्यन्ते, इति शिशुशशकशाकै तस्य सहयोगी न
 निपमयोजनागमकः इत्यपघेयम् ।

(१४७) शुक्लेति ।—शुक्लेन—श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन, प्रावृत्तम्—आच्छादित,
 मुखं—वदनं येषां तानि, तथा एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—निहिता, आर्द्रा
 —अभिनवेति भावः, मुद्रा—चिह्ननिशेष येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि,
 शूरचितानीत्यर्थः, यन्त्र,—शुक्लकर्पटप्रावृत्मुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अंशे, यन्त्रिवन्ध-
 रणाने इत्यर्थः, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया निपमयोगादिभयादिति भावः,
 धीरसमाख्यानानि—गव्यपात्राणि यैः तथाभूतैः । एतेन शत्रुप्रयुक्तैः पुरुषैः गूढचारिभिः

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकतास्त्रचरुकटाहसङ्कटपिटक-
भारिकैः समुत्सार्यमाणपुरोवर्तिजनं, क्वचित् (१४९) “क्लेशो-
ऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते” इति मुखरैः
पदे पदे पततां दुर्बलवलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः
(१५०) खेद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं, क्वचित् (१५१) नर-
पतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितश्रमेयकजनघर्दं,

विजिगीषुषां भोज्यपानीयादौ किञ्चित् छिद्रमवाप्य विषादिकं सन्निभ्रते इति सूचितम् ॥

(१४८) तलकेति ।—तलकः,—अग्निशकटिका, लौहचुल्लीति यावत्, तापकः,—
—ताम्रादिनिर्मितं सूप्रादिकरणपात्रं, तापिका—काकपालिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि
परिपच्यन्ते, “कटाहजातीयः” इति गम्यते, हस्तकः,—शूलं, मांसादिपाकसाधनमिति
भावः, ताम्रचरुकटाहः,—ताम्रनिर्मितपात्रसामान्यकार्यः कटाहविशेषः इत्यर्थः,
सङ्कटपिटकः,—चुद्रभाण्डं, तेषां भारिकाः,—भारवाहिनः तैः, समुत्सार्यमाणेति ।—
समुत्सार्यमाणाः,—दूरीक्रियमाणाः, पुरोवर्तिनः,—अग्रस्थायिनः, जनाः,—लौकाः यस्मिन्
यत्र वा तथाभूतम् ।

(१४९) क्लेशोऽस्माकं, वलीवर्द्धवाहनादिना इति भावः, किन्तु फलकाले—
पुरस्काररूपफलप्राप्तिसमये, विटाः,—शूर्पाः, समुपस्थास्यन्ते—सन्निवृत्तिस्थाने, प्रभुषणं
इति शेषः ; न वयमिति भावः, मुखरैः,—वाचालैः, पदे पदे—प्रतिपदक्षेपे, पततां—
खलतां, दौर्बल्यादिति भावः, दुर्बलवलीवर्दानां—क्लान्तवृक्षाणां, खेटने—प्रेरणे, चालने
इति यावत् ; [“खेटने” इत्यत्र “खलने” इति पाठे, —खलने—खलनादुद्धरणे इति
भावः] नियुक्तैः,—आदिष्टैः । [“खेटने नियुक्तैः” इत्यत्र “नियुक्तैः खेटने” इति
पाठान्तरम्] । खेटचेटकैः,—चालकभृत्यैः, [“खेटचेटकैः” इत्यत्र “खलचेटकैः”
इति पाठे,—खलचेटकैः,—दुष्टभृत्यैरित्यर्थः] ।

(१५०) खेद्यमानेति ।—खेद्यमानाः,—क्लेश्यमानाः, चेटैरसम्बद्धोक्त्या इति भावः,
असंविभक्ताः,—कर्माविशेषेण सम्यग्दत्तविभागाः, विशेषकर्मवाह्या इत्यर्थः, कुलपुत्र-
लौकाः,—कुलक्रमागतसेवकजना इत्यर्थः यत्र तथोक्तम् ।

(१५१) नरपतीति ।—नरपतेः,—राज्ञः, दर्शने—अवलोकने, यत् कुतू-
हलम्—श्रीत्सुक्यं तस्मात्, उभयतः,—उभयोः मार्गयोः, कटकस्येति भावः,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजालैः पुरःसरजरक्षहत्तरो-
त्तन्निताम्भःकुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरणैः
घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पङ्गिः (१५४) प्रक्षुपितप्रचण्ड-
दण्डिधित्वासनविद्रुतैः दूरगतैरपि खल्लङ्गिरपि पतङ्गिरपि नरेन्द्र-

प्रजवितेति ।—प्रजवितं—सवेर्ग यथा र्याचथा, प्रधायिता,—चलिता, ग्रामिकाः,
—ग्राम्याः, जनपदा,—जनाः यस्मिन् तेषामृतम् । (“भवेज्जनपदी जानपदीऽपि जन-
दृश्यो.” इति मेदिनी) ।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैः,—मार्गैः—प्रयाणमार्गसमीपे स्थिता इत्यर्थः, ये ग्रामाः,
—संवसथा, विप्रादिवर्षप्रायाः प्राकारपरिखादिरहिताः बहुजनवसतय इत्यर्थः, (“समी-
संबसथ-ग्रामी” इत्यमरः) तेषु निर्गताः,—निःसृताः तैः, चाग्रहारिकजालैः,—आग्र-
हारिका,—अग्ररक्षणनियुक्ताः ; यद्वा,—अग्रहारोऽग्रभागः नियत दीयते येषु इति
व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात् टकि रूपम्, अग्रदानोद्यविप्राः इत्यर्थः, तेषु जालाः,—
निर्वाधा. पुरुषा. तैः । पुरःसरैति ।—पुरःसरैः,—अग्रगैः, जरति,—स्थविरै-
महत्तरैः,—महानगैः, उत्तन्निताः,—ऊर्ध्वीकृताः, अम्भःकुम्भाः,—अम्भपूर्णकुम्भा. यैः
तैः, यात्रिकशुभसूचनार्थनिति भावः ।

(१५३) उपायनीकृतैति ।—उपायनीकृतानि—उपट्टीकनलेन दत्तानि, राङ्गे
श्रुति भावः, दधीनि—क्षीरान्तरायस्थाभावाः, (“दधि क्षीरान्तरायस्थाभावे शीवास-
वासयोः” इति मेदिनी) गुडाः,—इक्षुपाकभेदाः, (“गुडी गीलेक्षुपाकयोः” इत्यमरः)
खण्डाः,—फाणितानि, इक्षुविकारविशेषा. इत्यर्थः, (“नस्यखडी फाणित खण्डविकारौ”
इत्यमरः) कुसुमानि—पुष्पाणि, एषा करण्डाः,—आमनानि यैः तथासूतैः । [“अण्डन्
शस्तृभृज” (७० १ पा० १२९ सू०) इति कर्जोऽण्डन्] घटितपेटकैः,—कल्पित-
यादजैः, श्रेणिवहैरित्यर्थः ; यद्वा,—उपायनीकृतानां दध्यादीनां करण्डैः,—पानैः,
घटिताः,—पूरिता इत्यर्थः, पेटकाः,—मञ्जूपा. यैस्तैः, (“पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूपायां
कदम्बकैः” इति मेदिनी) । सरभसं—लवेण, समुत्सर्पङ्गिः,—समुद्रपगच्छङ्गि, अहमह-
मिकानां अन्वच्छादयत एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशयः ।

(१५४) प्रक्षुपितैति ।—प्रक्षुपितानाम्—अतिद्रुद्धानां, प्रचण्डाणाम्—उग्राणां,
दण्डिना—वेतपाणीनां, विद्रुतासनेन—भयप्रदर्शनेन, विद्रुताः,—पलायितास्तैः ।
दूरगतैरपि—सुदूरमपसृतैरपि । खल्लङ्गिरपि—अश्लङ्गिरपि । नरेन्द्रेति ।—नरेन्द्रे—

निहितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पूर्वभोगपतिदोषानुज्ञाव-
 यद्भिः अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तन-
 चाटापराधांश्चाभिदधानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७)
 एकान्त-प्रवृत्ताश्ववारचक्र-चर्यमाणामि-गौडविमृग्यमाण-श
 संदक्षणम्, (१५८) अपरैः आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजनि हर्षे, निहिताः,—न्यस्ताः, दृष्टयः,—नेत्राणि यैः तैः, राजपुरुषकदर्शना-
 सुखलनाघातादीनि हर्षदर्शनार्थमविगणय्य चलनात् महाराजदर्शनकुतूहलस्य चरमीत्कर्षः
 सूच्यते ।

(१५५) असतोऽपि—मिथ्याभूषणपीत्यर्थः, पूर्वति ।—पूर्व—प्राग्वर्तिन इत्यर्थः,
 ये भोगपतयः,—अत्राच्छादनायधिकारिणः, तेषां दोषान्—निन्दा इति यावत्,
 उज्ञावयद्भिः,—प्रकटयद्भिः । अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्तानां—पूर्ववर्तिनाम्, आयुक्त-
 कानां—कर्मणि सम्यक् व्यापृतानां, शतानि—समूहान्, शंसद्भिः,—उद्दीपयद्भिः, गुणतो
 दीपतो वा इति भावः ; यद्वा,—अतिक्रान्तानि—गतानि, आयुक्तकानाम्—अयुक्त-
 व्यवहाराणां, शतानि—समूहान्, शंसद्भिः,—कथयद्भिः ।

(१५६) चिरन्तनेति ।—चिरन्तना,—अतिचिरस्थायिनः, [“सायं चिरम्—”
 (४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युः तुडागमञ्च] ये चाटाः,—धूर्त्ताः, तेषाम् अपराधाः,
 —दोषाः तान्, अभिदधानैः,—कथयद्भिः, उद्धूयमानेति ।—उद्धूयमानानि—उत्क्षिप्य-
 माणानि, सवेगपदक्षेपणेनेति भावः, धूलिना—पाशना, पटलानि—निचया. यत्र
 तथाभूतम् ।

(१५७) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तानाम्—अतिद्रुतचलितानाम्, अश्ववाराणाम्
 —अश्वारोहिणां, चक्रैः,—समूहैः, चर्यमाणानि—भक्ष्यमाणानि, आगामिषु—आगत-
 प्रायेषु, समुखानस्थितेष्वित्यर्थः, गौडेषु—गौडदेशेषु, विमृग्यमाणानि—अन्विष्यमाणानि,
 अनुसन्धानलभ्यानीति यावत्, शस्यानां—चणकादीनामिति यावत्, सरक्षणानि—सञ्चयाः,
 सरक्षितशस्यानि इति यावत् यस्य तथोक्तं, “कृदभिहितो भानो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति
 न्यायादिति भावः ; गौडे सङ्ग्रामकाले भक्षणार्थं जानपदैः सञ्चितानि शस्यानि चक्रवाचै-
 र्यत्र भक्षितानि इति तात्पर्यम् ।

(१५८) अपरैः,—अन्यैः, पुरुषैरिति शेषः, आदिष्टेति ।—आदिष्टा,—एते
 परिपाल्या इति राज्ञा निर्दिष्टाः, परिपालकाः,—परिपालयन्ति—सम्यक् पोषयन्ती-
 त्यर्थः इति तथाभूताः, ये पुरुषाः,—लौकाः, तेषु परितुष्टाः,—सन्तीषु गताः तैः,

“धर्मः प्रत्यक्षो देवः” इति स्तुतीः आतन्वद्भिः अपरैः (१५६) लूय-
माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः क्षेत्रश्चा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः
(१६०) प्ररुढप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः “क्व राजा ? कुतो
राजा ? कौटुशी वा राजा ?” इति प्रारब्धनरनाथनिन्दं, (१६१)
शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रचङ्खण्डपाणिपेटकानुबद्धैः गिरिगुडकैः
इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् परापतित-

[“परितुष्टैः” इत्यत्र “अपरितुष्टैः” इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे “धर्मं. प्रत्यक्षो देवः.”
इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम्, देव,—सम्राट् हर्षं, प्रत्यक्षो धर्मं,—विग्रहवान् धर्मं
एव, भवतीति शेषः, न तस्य दीपलेशोऽपि दृश्यते, यती दुर्गतानस्मान् सम्यक् पालयितु-
लादिदेश, अधिक्तास्तु परमदुर्जना, ते पुनः सर्वानिव सन्धारानामसात् कृत्वा आश्रितान्
लेशयन्ति इति भाव] स्तुती,—स्तवान्, प्रशसावादानित्यर्थं, आतन्वद्भिः,—कुर्वद्भिः ।

(१५६) लूयन नेति ।—लूयमानैः,—छिद्यमानैः, सैनिकसहैरिति भाव, अत
एव निष्पन्नैः,—पर्णहीनीकृतैः, शस्यैः,—त्रीहिगोधूनादिस्तन्वेरित्यर्थं, प्रकटित,—
प्रकाशितं, विपादः,—विषयता, कातरता इति यावत् ये येषा वा तथाभूतैः, क्षेत्रशुच-
—क्षेत्राणां शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिवारैरेव ।

(१६०) प्ररुढेति ।—प्ररुढः,—सञ्जातप्रायः, प्राणाना—जीवनानां, प्राणहेतु-
भूतशस्यानामिति यावत् ; यद्वा—प्ररुढानाम्—अङ्कुरितानां, फलितानामिति यावत्,
प्राणाना—जीवनधारणहेतुभूतशस्यानामिति यावत्. छेद,—कर्त्तव्यं, नाश इत्यर्थं. येषां
तथाभूतैः. क्षेत्रशस्यनाशं तेषां प्राणनाशतुल्यदुःखदायक इति भावः । [“प्ररुढप्राण-
च्छेदैः” इत्यत्र “प्ररुढच्छेदैः” इति पाठे,—प्ररुढ,—जातः, छेद, अज्ञानामिव इति
भावः येषां तथाभूतैः] । परितापेति ।—परितापेन—शस्यनाशदुःखेन, त्याजित—
लोचितं, भयं—वास, सैचादिभ्य इति भाव येषां तथाभूतैः, निर्भयैरिति भावः । कुत,
—कस्मात्, कस्माद्देशादागतोऽयं राजा ? इति भावः । प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा
—उपक्रान्ता, नरनाथस्य—राज्ञः, निन्दा—दीपकीर्त्तनं यत्र येन वा तयोक्तम् ।

(१६१) “शशकैः” इत्यस्य “आयुषो वलात् कृतकालकालम्” इत्यथेणान्वयः ।
शशकान् विशिनष्टि, प्रजवीति ।—प्रजविनः,—प्रकटवेगशालिन, प्रचण्डाः,—उग्राः, ये
दण्डपाणयः,—वैतधारिणः पुरुषाः, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन
इत्यर्थः, अनुबद्धा,—अनु ताः तैः । गिरिगुडकैः इव—पाषाणलीटैः
इव, हन्यमानैः,—ताड्यमानैः । युगपत्—समकालं, परापतितैः,—समुपस्थितैः,

महाजनश्रुतैः तिलशो विलुप्यमानैः (१६२) अनेकी-
जन्तुजङ्घाऽन्तरालनिःसरणकुशलिभिः (१६३) कुटिलिका-
व्यंसितसाद्विबहुश्वभिः (१६४) पतल्लोष्टलगुडकोणकुंठारकील-
कुदालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि निःसरद्भिः आयुषो बलात् क्वत-
कलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घशो घासिकैः वुसधूलिधूस-

महाजनैः,—महतरैः लीकैः, यस्ताः,—श्रमाक्रान्ताः तैः । तिलशः,—तिलं तिलं
क्व वा, विलुप्यमानैः,—चोयमाणैः, महाजनैर्गृह्यमाणत्वादिति भावः ।

(१६२) अनेकीति ।—अनेकीषां—बहूनां, जन्तूनां—प्राणिनां, जङ्घान्तरालीभ्यः,
—जङ्घयोः,—प्रसृतयोः, जानु-गुल्फयोर्मध्यभागयोरित्यर्थः, (“जङ्घा तु प्रसृता” इत्यमरः)
अन्तरालीभ्यः,—अभ्यन्तरीभ्यः, निःसरणे—निर्गमने, कुशलिभिः,—निपुणाः, क्रुद्धदेहत्वा-
दिति भावः तैः, [कुशलशब्दस्यात्र विशेष्यत्वमेव वेदितव्यं, तस्य च विशेषणत्वे मत्वधीयस्य
पिष्टपेषणवत् निरर्थकत्वमेवेति ज्ञेयम्] ।

(१६३) कुटिलिकीति ।—कुटिलिकया—वक्रगमनेन, व्यंसिताः,—वञ्चिताः,
सादिनाम्—अश्ववाराणां, बहवः,—अनेकी, श्वानः,—कुक्कुराः, स्रगयायां पशुताङ्गनाथ-
षानोता इति भावः यैः तयाभूतैः । एतेन सूखं बहत्वायाध्यवसायाः सतिमद्भिरत्यविग्रहै-
रपि दुर्जेयगतिभिः प्राणिभिः सुधा क्रियन्ते इत्यवगम्यते ।

(१६४) पतदिति ।—पतन्तः,—वर्षन्तः इत्यर्थः, लोष्टानि—लीष्टवः, सङ्कुडकानीत्यर्थः,
(“लोष्टानि लीष्टवः पंसि” इत्यमरः) लगुडाः,—दण्डानि, कीलाः,—वादनयष्टयः,
(“कोणो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) कुठाराः,—परशवः, कीलाः,—शङ्खः, कुडालाः,
—“कोदाल” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धाः भूमिदारणाख्यास्त्रविशेषाः, (“कुदालः स्यात्
पुमान् भूमिदारणे युगपत्तके” इति मेदिनी) खनिवाणि—अवदारणानि, “खन्ता”
इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थः, (“खनितमवदारणम्” इत्यमरः)
[“अत्तिलू—” (३।२।१८४ पा०) इत्यादिना इतः] दात्राणि—“दा” इति
प्रसिद्धानि लविवाणि, (“दात्रं लवितम्” इत्यमरः) यष्टयः,—शस्त्रभेदाः, सुजदण्डाने
वा येषु तयोक्तैः, (“यष्टिः पंसि स्यात् सुजदण्डके । इयीर्हारलताभार्ग्योर्मधुका-
शस्त्रभेदयोः ॥” इति मेदिनी) आयुष,—जीवनकालस्य, दोर्घपरमायुष इत्यर्थः,
बलात्—प्रभावात्, निःसरद्भिः,—निर्गच्छद्भिः, तत्तदस्त्राघातलाभाभावादिति भावः,
शशकैरिति पूर्वोक्तैः योजना, क्वतकलकलं—क्वतकीलांहलम् ।

(१६५) सङ्घशः,—बहुशः, घासिकैः,—घासे नियुक्तैः, घाससङ्घाहिभिः

रितघासजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्यायैकदेश-
दोलायमानदात्रैश्च शीर्णोर्णाशकलशिथिलमलिनमल कुथैश्च
(१६७) प्रभुप्रसादीकृतपाटित-पटच्चरचलच्चोलकधारिभिश्च
घावमानैः उड्डूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८)
एकान्तप्रहृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

घासनाहिभिर्वा इत्यर्थः, वुसेति ।—वुसेन—कडङ्करेण, पलालादिचूर्णनेत्यर्थः,
(“कडङ्गरो वुस क्लीवे” इत्यमर) तथा भूलिभिः,—पाशभिः, घूसरितानाम्—आकोरु-
लादीभत्याण्डुपर्णानां, घासाना—यनसाना, जालिन—समूहेन, जालकितानि—
सञ्जातजालानि इव लक्ष्यमाणानि, जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थं येषां तैः ।

(१६६) पुराणेति ।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्यायस्य—पल्ययनस्य, एक-
देशे—एकस्मिन्नश्रे, पश्चाद्देशे इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दावा शि
—घासच्छेदनास्त्रनिशेषा येषां तैः । शीर्णैति ।—शीर्णानि—क्षीणानि, जीर्णानि
इति यावत्, ऊर्णाना—मेषादिलीनानाम् (“ऊर्णा मेषादिनीमि” इत्यमर) शकलानि
—खण्डानि, तैः शिथिलानां,—टुर्वना इत्यर्थं, सूविरला इति भावः, मलिना,—
मलदिग्भा, मलकुथा,—(कृष्णाम्तरणानि, कृष्णवर्णकम्बलाः इत्यर्थं येषां तैः,
(“प्रवेष्ट्यात्तरणं वर्णं परिक्षोम’ कुथी द्वयो” इत्यमर) । क्वचित् “सलकुथा—
मलपट्टी, क्वचिरित्यर्थं” इति व्याख्यातवान् ।

(१६७) प्रभविति ।—प्रभुणा—स्वामिना, प्रसादीकृत—कृपया दत्त, पश्चात्
पाटित—छिन्नं यत् पटच्चर—जीर्णवस्त्र, (“पटच्चर जीर्णवस्त्रम्” इत्यमर) तस्मात्
चलत्—भ्रम्यत्, यत् च लक्त—वस्तुबन्ध, तत् घारयन्ति—वहन्ति, अङ्गे इति भावः
ये तथोक्तं । घावमानैः,—द्रुत गच्छन्ति, घासिकेनेति पूर्वोक्तेनान्वयः, उड्डूयमानेति ।—
उड्डूयमानानि—उत्क्षिप्तमाणानि द्रुतपटचेपवेगादिति भावः, धूलिपटलानि—पाश-
स ह्य, मार्गगतानीति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) एकान्तेति ।—एकान्तप्रहृत्तैः,—एकस्मिन्नश्रे अत्रस्थितैरित्यर्थं, अश्ववार-
चक्रैः,—सादिसमूहे, चर्व्यमाण,—भक्ष्यमाण, पुन पुन आलोच्यमान
इति यावत्, आगामी—अविरभावी, गौडविग्रह,—गौडराजेन सह युद्ध,
युद्धेषु गमाशुभमित्यर्थं, आगामिनि गौडयुद्धे क पराजयिष्यते इत्येवमप्यु-
च्यते इति यावत् यत्र तथोक्तम्, यद्वा,—आगामिनः,—युद्धार्थं तूर्णमागमि-
ष्यत, कृतयुद्धोद्यमस्येति भावः, गौडस्य—गौडान्निपत्य, विग्रह,—शरीरं यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) पङ्क्तिप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानदणपूलकं,
 क्वचित् (१७०) तलवर्त्तिवेत्रिवेत्रवित्रास्यमानशास्त्रिशिखरगत-
 विक्रोशद्विवादित्राह्वणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेच्य-
 मानग्रामीणशासाकृष्टकौलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्योऽन्यविभव-
 ष्वर्द्धुरराजपुत्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्त-

(१६८) पङ्क्तिरिति ।—पङ्क्तिस्य—कर्दमवत, प्रदेशस्य—भूभागस्य, पूरणा-
 देशेन—भरणान्या, कर्दमवति प्रदेशे गतागतिषु वलाना लेशाधिन्वापनोदनाय
 निम्नीभूततत्स्थानस्य दृशादिभिः समाच्छादनाजया इत्यर्थः, आकु —व्यक्तं,
 आदेशपालनाय व्यापते इत्यर्थः, सकलै,—सर्वैः, लोकै,—जनैः, मार्गकर्मणि
 अधिकृतैरिति यावत्, लूयमानानि—क्रियमानानि, दृशानाम्—अर्जुनान् नल-
 वासादिविविधजातीयानामिति भावः, (“दृशमर्जुनम्” इत्यमरः) पूलकानि—
 रमृहा, पद्मोपरि प्रदानार्थमिति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१७०) तलवर्त्तिरिति ।—तलवर्त्तिभिः,—अधः स्थिते इत्यर्थः, वृत्तानामिति भावः,
 वेत्रिभिः,—दण्डिभिः, वेत्रेण—दण्डेन, वित्रास्यमाना,—भोति प्रदर्शयमाना इत्यर्थः,
 अत एव शस्त्रिणा—वृत्ताना, शिखरम्—अग्र, गता,—आकृष्टा, सैन्यसमागम-
 दर्शनेन भयवशादिति भावः, विक्रोशन्,—अन्दायमानाः, अपल इत्यर्थः, विवादिनाः,
 —विकृष्टभाषिणः, गालि ददाना इत्यर्थः, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्थो वा, ज्ञाह्वणा,
 —विप्रा यत्र तथोक्तम् ।

(१७१) कुलण्डकेति ।—कुलण्डकपाशः,—कुङ्कुर्वन्धनशृङ्खलः, [“कुलण्डक—
 इत्यत्र “कुलण्डक—” इति पाठे,—कुलण्डकेषु—कुङ्कुरवन्धनाय लगुडेषु, ये पाशा,
 —रज्जव ते] तेन विवेचयमानाः,—बध्यमाना, ग्रामीणाना—ग्राम्यजनानाः, शासेन—
 अत्रस्य कवचिन्, “कुङ्कुटाण्डप्रमाणं वा यावद्वा प्रविशेन्मुखम् । एतं शासं विजानीं जातु”
 इत्युक्तलक्षणमुखपूरणयोग्यादेन इत्यर्थः, [“शास—” इत्यत्र “शास—” इति पाठे,
 —शासै,—समृद्धैरित्यर्थः] आकृष्टा,—अन्वविशेषेण आहृता इत्यर्थः, कौलेयकाः,—
 सारमेयाः, कुङ्कुरा इत्यर्थः यस्य तथाक्षतम् ।

(१७२) अन्योऽन्येति ।—अन्योऽन्यस्य—परस्यरस्य, विभवः,—सम्पत्, तत्र तेन
 वा म्यर्त्ता—अहङ्कारः, तथा उद्धुरैः,—उद्धते, राजपुत्रैः,—नृपकुमारैः. वाह्यमानाना
 —चायमानाना, प्रतिस्पर्द्धितया इति भावः, वाजिनाम्—अश्वाना, सङ्घट्टेन—
 सङ्घर्षेण, मण्डितम्—अलङ्कृतम्; कः अग्रे गन्तुं शक्नोति इति प्रार्थना कृत्वा परणपूर्वकं

तया कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्भास-
ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं,
कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-
प्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि
तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च वीक्षमाणः
कटकं जगाम ।

(१७५) आसन्नवर्तिनाञ्च तलभवतां,—“सान्ध्यात्वा प्रवर्तिताः

चाख्यानान्मशोभितमिति भावः, अनेकहत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उक्तरूपेण इति
भावः, कौतुकजनन—चमत्कारावहम् ।

(१७३) प्रलयजलधिमिव—कल्पान्तकालिकसमुत्सृष्टसमुद्रमिव, जगदिति ।—
जगदेव—भुवनमेव, भास,—कवलः, तस्य ग्रहणाय—स्वीकरणाय, धावनाय
इत्यर्थश्च, सर्वजगदात्माधीनीकरणाय सर्वजगन्मज्जनाय च इति यावत् । महाभोगिनां
—महान्तः,—चट्टामा इत्यर्थः, भोगिनः,—सुखभोगरताः लोकाः, सर्पाश्च तेषां, गुप्तये
—रक्षणे, समुत्पादित—सविहितं, हर्षेणेति शेषः, दुर्हत्तानामत्याचारात् लोकां च त
सदृष्टितमिति समुदितार्थः । परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—हर्षः, हरश्च, तस्य
वसतये—स्थितये ।

(१७४) प्रजापतीना—ब्रह्मादीना, चतुर्युगेति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्घातानां,
धुगानां—कृतादीना, समाहृतानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव,
दृश्यमानेति ।—दृश्यमानाः,—ईक्ष्यमाणाः, स्वकल्याणा—सर्वेषां, प्राणिना—जीवानां,
पर्यायः,—क्रमा, प्रकारमेव इत्यर्थः, यहा,—पर्यायः,—प्रति—समन्तात्, चायः,
—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत् । तपःकरणमिव—तपश्चरण-
मिव, सिद्धिवाभजनकत्वादिति भावः । क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसा साधनं, दुर्जनीप-
द्रवनिवारणेनेति भावः । [“क्रमकारणम्” इत्यत्र “क्रमकारिणम्” इति पाठे,—क्रमः,
—कल्पः, अङ्गभूतो विधिरित्यर्थः, यहा,—क्रमः,—अनुक्रमः, उपक्रमः इत्यर्थः,
(“क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणोऽपि च” इति मेदिनी) तस्य कारी तम् ।

(१७५) “आसन्नवर्तिनाम्” इत्यस्य “इत्येवम्यायान्.....आलापान् पार्थिव-
कुमारानाम् वाचशालिना प्रखन् एव आसत्साद् आवासम्” इत्युचरेण सम्बन्धः ।

धन्यानो दिग्विजयाय । (१७६) अप्रतिहतरयरंहसा
 वधुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम् ।
 शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधन-
 अदावलितानां भूसुजां पाण्डुः । (१७७) पाण्डवः सव्यसाची
 चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध्य-
 जन्धर्वधनुष्कोटिटाङ्गारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजिष्ट ।

आसन्नेति ।—आसन्नवर्तिनाम्—अन्तिकचराणां, तत्रभवतां—मान्यानां, पार्थिवकुमारा-
 णामित्यनेनान्वयः । आलापप्रकारमाह, मात्वावेति ।—मात्वात्वा—युजनाथसुतेन सू-
 यंशीवेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिगवस्थितानां राज्ञां पराभवायेत्यर्थः, पन्यानः,—
 शरण्यः, दृष्टान्ताः इति यावत्, प्रवर्तिताः,—प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

(१७६) अप्रतिहतरयरंहसा—अप्रतिरुद्धसन्दनवेगेन । लघुनैव—अल्पेनैव,
 ज्ञानेन—समवेन, [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ग्रहानम्” (वा०) इति तृतीया] ककुभां—
 दिशां, प्रसादनं—दुष्टराजशासनजनितकलङ्कापनोदनेन प्रसन्नताविधानमित्यर्थः, वशी-
 करणम् इति यावत् । शरासनद्वितीयः,—धनुर्मात्रसहायः, अत्रसाहाय्यानपेक्ष इति
 भावः, पाण्डुः,—युधिष्ठिरादीनां जज्ञकः, क्रमागतेति ।—क्रमागतस्य—पितृपितामहा-
 दिभ्यः प्राप्तस्य, सुजबलस्य—बाहुवीर्यस्य, अभिजनस्य—वंशमर्यादायाः, धनानाम्—
 प्रवर्तानां, मर्देन—सर्वेषु, अर्वालिताः,—उद्यताः तेषां, भूसुजां—राज्ञां, चक्रं—मण्डलं,
 करदीचकार—शासनाधीनं विदधे ।

(१७७) सव्यसाची—सव्येन—वामेन, वामरुणेनापीति यावत्, सचति—
 प्रवर्ति, वाणान् निचिपति इत्यर्थः यः सः, पाण्डवः,—अर्जुनः इत्यर्थः, राजसूयसम्पदे—
 क्षदाख्ययज्ञमदसम्पत्तिनिमित्तं, राजसूययज्ञसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थः, [राज्ञा सूये
 असौ राजसूयः क्रतुः इत्यर्थे “राजसूयस्य—” (३।१।११४ पा०) इति सूत्रेण क्यवन्तो
 निपात्यते] चीनविषयं—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निर्जित्येत्यर्थः ।

(१७८) क्रुध्यदिति ।—क्रुध्यतां—क्रुष्यतां, शन्धर्वाणां—देवयानिविशेषाणां,
 धनुष्कोटिः,—कामुंकाटनेः, टाङ्गारेण—ज्यानिस्त्रेण, कूजिताः,—शब्दिताः, कुञ्जाः,
 —निकुञ्जाः, लतादिपहितस्थानानीत्यर्थः यस्य तधीकं, (“निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीवे
 जतादिपहितद्वरे” इत्यमरः) हेमकूटपर्वतं—सुरमेरुपर्वताधिवासिनं शन्धर्वसमूहमिदि
 यावत्, पराजिष्ट—जिगाय, जयतेर्लुङि रूपं, [“विपराभां जैः” (१।३।१६ पा०)
 इति आत्मनेपुदम्] ।

(१७६) सङ्ख्यान्तरितो विजयः तरस्विनाम् । (१८०) सहिम-
हिमवद्व्यवहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवे
श्वरस्य किङ्कर इव अकृती द्रुमः । (१८१) नातिजिगीषवः खलु
पूर्वे येन अल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्त-दन्तवक्र-क्राथ-कर्ण-
कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरासन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप
तयः । (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असहत्
समोप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पुरुषाणां

(१७६) तरस्विनां—वीर्यशालिनां, विजयः,—शत्रुपराभव इति यावत्,
सङ्ख्यान्तरितः,—मननमात्रव्यवहितः, सङ्ख्यामात्रसाध्य इत्यर्थः, सङ्ख्यामात्रव्यवहितो
हि विजयः तेजस्विनामिति फलितायः । विजिगीषूणां विजये सङ्ख्यादन्वत् किमपि
ध्रतिवन्धसंयुतादयितुं न शक्नोति, सङ्ख्यात् परमेव ते कार्यं सम्पादयन्तीति भावः ।

(१८०) सहिमेति ।—सहिमेन—तुभारान्कीर्णेन, हिमवतां—हिमाद्रिणां,
व्यवहितः,—अन्तरितः, दुर्जयोऽपि इति भावः, बाहुबलव्यतिकरकातरः—भुजवीर्य-
सम्बन्धरहित इति यावत्, अकृती—अक्षमः, दुर्बल इत्यर्थः, द्रुमः,—तदोद्यः किन्नरनर-
पतिः, कौरवेश्वरस्य—दुर्योधनस्य, कर—राजशास्त्रभागम्, उवाह—वदति स्म,
दुर्गमप्रदेशस्त्वमपि द्रुम तेजस्वी दुर्योधनः सङ्ख्यामात्रैरेव करदं चकारिति समुदितार्थः ।

(१८१) पूर्वे—पुरातनां राजानां, नातिजिगीषवः,—नातिविजयाकाङ्क्षिण
इत्यर्थः आसन्निति शेषः ; येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यथ, अल्पे एव भूभागे
—अदूरवर्तिप्रदेशमध्ये, अल्पीयसि भूमिभागे इत्यर्थः, भूयासः,—अतिबहवः,
भगदत्तः,—प्राग्ज्योतिषाधिपतिः दुर्योधनश्चक्रुः, दन्तवक्रः,—कृष्णक्षेत्रिणः, क्राथः,
—नृपनिशेव, कर्णः,—अज्ञाधिपः दुर्योधनसुहृत्, कौरवः,—दुर्योधन, शिशुपालः,—
—चेदिराजः कृष्णक्षेत्री, साल्वः,—सौभाधिपतिः, जरासन्धः,—मगधाधिपतिः, सिन्धुराजः,
—जयद्रथ, तदप्रभृतयः,—तदादयः, एतेषां जिगीषुले च अल्पीयसि भूभागे एकास्त्रैव
भूपतित्वं न्याय्यमिति फलितायः ।

(१८२) युधिष्ठिरः,—राजः पाण्डोः ज्येष्ठसुतः, [युधि स्थिरः इति अलुक्समासे
“रुधि-युधिभ्या स्थिरः” (ऋ ३.६५ पा०) इति सख्य श्लोके] सन्तुष्टः,—अल्पेनैव मुदित
इत्यर्थः, अजिगीषुरपि नीतसहृदया कारुण्यपूर्णतया वा हिंसानहले दण्डविधौ अलस

राज्यम् । अलसः चण्डकोपो यो न प्राविच्छत् क्ष्मां जित्वा
स्त्रीराज्यम् । (१८३) ङ्गीय एवान्तरं तुषारगिरि-गन्धमादनयोः
उत्साहिनः । किष्कुः तुरुष्कविषयः ; (१८४) प्रादेशः
पारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम् ; अदृश्यमानप्रतिप्रहारि

इति भावः, धनञ्जयेति ।—धनञ्जयस्य—अर्जुनस्य, जयिन—राज्ञां पराभवेण, अनित',
—उत्पादितः, जगतां—जगद्वासिनामित्यर्थः, कम्पः,—तेषुः, वासजनित इति भावः
येन तादृशः, यः,—युधिष्ठिरः, यस्य हि राज्ञः एवं जगद्गीपकवीर्यः सहीदर आसीदिति
भावः, समीपे—सन्निधी एव, साराज्यस्य इति भावः, स्थितमिति शेषः, किष्कुरुषाणा—
—किन्नराणां, राज्यं—देशम्, असह्य—सीढवान्, समर्थोऽपि युधिष्ठिरः किन्नर-
राज्यं न आत्साधीनं चकार इति समुदितार्थः । चण्डकोपः,—तदाख्यो वृपतिः । यः,—
चण्डकोपः, स्त्रीराज्यं जित्वा—स्त्रीवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, क्ष्मां—पृथ्वीं, न प्राविच्छत्
—प्रविष्टवान्, [विशतेः लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्त्रैणत्वात् दिग्विजयं न
चकारेति निष्कर्षः, यद्वा,—स्त्रीराज्यं—स्त्रीजनशसितं राज्यं, सर्वा भूमिं विजित्वापि
अलसतया चण्डकोपे पतिः स्त्रीभूयिष्ठं राज्यं न जिगायेति भावः । स्त्रीराज्यकथाऽपि
दृश्यते भारते अश्वमेधपर्वणि, तद्विवरणन्तु तत्र दृश्यम् ।

(१८३) तुषारगिरिः,—हिमाद्रिः, उत्साहिनः,—उत्साहशालिनः, जनस्येति
शेषः, उत्तरापथस्थित इति यावत्, गन्धमादनः,—दक्षिणापथस्थितः खनामप्रसिद्धः
पर्वतविशेषः तयोः, ङ्गीयः,—अल्पतरुम्, अन्तरं—व्यवधानम्, उभयदिग्गन्तावस्थयीरपि
एतयोर्व्यवधानम् उत्साहिसिरत्यल्पमेव मन्यते इति भावः । तुरुष्कविषयः,—तुरुष्कजन-
पदं, किष्कुः,—हस्ती वितस्त्रिः वा, तन्परिमित अल्पपरिसरः इति भावः, (“किष्कुरंस्ते
वितस्त्रौ च” इत्यमरः) सुदूरं तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्पन्नाः किष्कुपरिमाणव्यपहितमित्त
मन्यन्ते, जयैस्त्रिणा योजनशतमपि न दूरमिति भावः ।

(१८४) प्रादेशः,—प्रादेशव्यवहित इत्यर्थः, विस्तृतयोः प्रदेशिभ्यङुष्ठयोः अन्त-
परिमाणसम्मित इति यावत्, अतिचुद्र इति भावः, उत्साहिनः इति पूर्वेषाम्भयः ।
(“प्रादेशतालगोकर्णोत्तर्जन्वादिद्युते तते । अङ्गुष्ठे—” इत्यमरः) । शकस्थानं—शकदेशः,
शशपदं—शशस्य—चन्द्रमृगभेदस्य, पदं—पदपरिमितम् । अदृश्यमानेति ।—न दृश्यमानः,
—न ईक्ष्यमाणः, प्रतिप्रहारः,—प्रतिहन्निविक्रमः यत्र तादृशे, निर्नीये इति भावः ;

पारियात्रे यात्रैव शिथिला ; (१८५) शौर्यशुक्लः सुलभो
दक्षिणापथः ; (१८६) दक्षिणार्णवकल्लोलानिलचलित-
चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नदीयसिं
भलयः ; मलयलग्न एव च महेन्द्रः” इत्येवम्प्रायान्
“उद्योगद्यौतकानाम् आगपान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां
भृशन् एव आससाद् आवासम् । (१८७) मन्दिरद्वारि च
उभयतः सवहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च
अवततार, वाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचक्राम ;
अपास्तसमायोगञ्च क्षणमासिष्ट ।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, यात्रा—युद्धार्थगमनं, शिथिला—निरर्थकेति भावः,
निर्वीर्याणां तेषां जुष्टेति वाच्यवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्यम् ।

(१८५) दक्षिणापथः,—दक्षिणात्यः, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थः, अत एव
शौर्यशुक्लः,—शौर्यं—वीर्यं, शुक्लः,—पथः यस्य तथाभूतः, विक्रमसलभ इति भावः,
सुलभः,—सुप्रापः, गमनमात्रेणैव तं जेष्याम इति भावः ।

(१८६) दक्षिणेति ।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणसमुद्रस्य, कल्लोलानिलेन—
तरङ्गवायुना, चलिताना—कम्पिताना, चन्दनलताना—श्रीखण्डवह्नीनां, सौरभेण—
गन्धेन, सुन्दरीकृतं—मनीजीकृतं, दरी—गुहा एव, मन्दिरं—गृह यस्य तथाभूतात्,
दर्दुरात्—तदाख्यात्, अद्रेः,—पर्वतात्. नदीयसि—अतिनिकटे, [अतिशयेन अन्तिके
द्रव्ये ईयसुनि, अन्तिकस्य “अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ” (३।३।६३ पा०) इति नेदादेशः]
भलयः,—तदाख्यपर्वतः । महेन्द्रः,—तदाख्यपर्वतः, अत एव तावपि सुलभो इति
भावः । उद्योगद्यौतकानाम्—उत्साहयुक्तकानां, बाहुशालिना—भुजवीर्यवता, पार्थिव-
कुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम् । आवासं—निवासस्थानम्, आससाद्—प्राप ।

(१८७) मन्दिरिति ।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारदेशे, उभयतः,
आत्मानमिति शेषः, स्वस्य उभयपार्थिवोः निपातिताभ्याम् इत्यर्थः, भ्रूलताभ्यां
—भ्रूसङ्घेतेन इति भावः, सवहुमानं—ससमादरम् । प्रविश्य, मन्दिरमिति
शेषः, अवततार—अवतीर्णवान्, वाह्यादिति शेषः । वाह्येति ।—वाह्यं
—तद्दिदेशस्यम्, आस्थानमण्डप—सभागृह, तत्र स्थापितं—निहितम् । आचक्राम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणि-
पल्लवो विज्ञापितवान्,—“देव ! (१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते” इति ।
राजा तु “तमाशु प्रवेशय” इति सादरम् आदिदेश । अथ
(१९०) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात् ।
अनन्तरञ्च हंसवेगः सविनयम् (१९१) आकृत्यैव
नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (१९२) समुल्लङ्घ्यमान-
गुणगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृतां पुरुषाणां समूहेन महता अनु-

—अधितपौ । अपास्तसमायोगः,—त्यक्तसन्नाहः ; यद्वा,—अपास्तः,—अपगतः, सक्त-
योगः,—सम्बन्धः, प्रयोजनं वा यस्य तथाभूतः, कार्यान्तरसम्बन्धरहितः, निश्चिन्ति
भूत्वैत्यर्थः । आसिष्ट—उपाविशत्, [आस्ते इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्] ।

(१८८) प्रतीहारः,—दौवारिकः, पृथ्वीति ।—पृथ्वीपृष्ठे—भूतले, प्रतिष्ठा-
पित,—निहितः, पाणिपल्लवः,—करकिशलयः, अभिवादनार्थमिति भावः येन तथाभूतः,
श्रुसौ करौ सस्थाप्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्येति यावत् ।

(१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण—कामरूपाधिपतिना । [“प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितः” इत्यत्र “प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारिण प्रहितः” इति पाठे,—कुमारिण—
तदाख्येनेत्यर्थः] । अन्तरङ्गः,—स्वजनः, प्राग्ज्योतिषाधिपतेरेवेति भावः । तोरण—
वहिवारम्, [“अधिशीङ्स्यासा कर्म” (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य तोरणस्य
कर्मात्त्वनेत्यर्थः] अध्यास्ते—अधितिष्ठति । तं—हंसवेगम् ।

(१९०) दक्षतया—निपुणतया, क्षितिपालादरात्—क्षितिपाले—राजनि हर्षे,
आदरात्—वहुमानात्, स्वयमेव—गात्—निरगच्छत्, न त्वन्य कश्चित् प्रेषयामास,
राजादेशस्यावश्यपाननीयत्वमिधया इति भावः, [“इण् गतो” इत्यादादिकस्य एतेः लुङि
रूपम्, “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः] ।

(१९१) नयनेति ।—नयनानन्दः,—चक्षुःप्रीतिः, तस्य सम्पादने—सङ्घटने,
सुभगः,—अनुकूलः, यः अभोगः,—वित्तारः, शरीरस्य परिपूर्णता इति यावत्,
तेन भद्रा—मनोहारिणी तथा, आकृत्यैव—अवयवेनैव, सौम्यमूर्च्छेति सङ्क्षेपः ।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति ।—समुल्लङ्घ्यमानः,—निर्जीयमानः, गुणाना—
श्रीश्वनमतादीनां, गरिमा—गौरवम्, अन्येषां गुणिनामिति भावः येन
तथाभूतः, लोकातिशायिसौन्दर्यैर्षदैः अतीव गुणवत्तया प्रतीयमानः

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । (१८३) आरादेव पञ्चाङ्ग-
लिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । “एह्येहि” इति (१८४)
सबहुमानमाहृतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-
लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूयो नमश्चक्रे ।
स्निग्धनरन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृतं स प्रदेशमध्यास्त । ततो
राजा (१८५) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम्

इति भावः, यद्वा,—समुल्लङ्घयानः,—प्राप्यमाणः इत्यर्थः, प्रकाशमान इति
यावत्, गुणगरिमा यस्य तथाभूतः, राजदूतस्य हसवेगस्य निसर्गसौम्यमूर्त्या अस्ती
सर्वगुणवतामशेषर एव भवतीति प्रतीयते इति समुद्दितार्थः । प्रभूतप्रासृतभृता—प्रभूतं
—विविधं, प्रासृतम्—उपायनद्रव्यं, (“प्रासृतन्तु प्रदेशनम् । उपायनमुपग्राह्यमुप-
हारस्तथोपदा ॥” इत्यमरः) विभ्रति—धारयन्ति ये तथाविधाना, बहुलीपट्टीकानं
धृतवताम् इत्यर्थः ।

(१८३) आरादेव—दूरादेव, (“आरादूरसमीपयो.” इत्यमरः) पञ्चाङ्गेति ।—
पञ्चभिः,—पञ्चसङ्घट्टैः, अङ्गैः,—शिरश्चर इदिभिः, आलिङ्गित—सूटम्, अङ्गन—चलनं
येन तथाभूतः ; “जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्या पाणिभ्यामुरसा धिवा । शिरसा वचसा दृष्ट्या
प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति वचनात् यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्व दृश्यते, तथाऽप्यत
भूमिसर्यश्वविधौ योग्यानामेवावयवानामव्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चक-
साध्यत्वमुक्तमित्यदीप इत्यवधेयम् ।

(१८४) सवह्विति ।—सबहुमानं—सादरम्, आहृतः,—आकारितः, राज्ञा
इति शेषः, प्रधावितः,—किञ्चित् पुरोगतः इत्यर्थः, आह्वानचरणे एवेति भावः, अपसृतः,—
अनन्तर किञ्चित् पश्चाद्गतः इत्यर्थः, भूयः,—पुनश्च, उपसृत्य, राजानम् इति शेषः, राज्ञः
समीप गत्वा इत्यर्थः, पादपीठे—पादपीठे—चरणासने, हसस्य इति शेषः, लुठिता—
छटा, निहिता इत्यर्थः, ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूतः, तथा पार्थिवेन—हर्षेण,
पृष्ठे—पृष्ठदेशे, न्यस्तहस्तः,—स्थापितपाणिः, अर्पितकरः सन् इत्यर्थः, नमश्चक्रे—
प्रणाममकरोत्, एवंविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम् ।
स्निग्धेति ।—स्निग्धग्रा—प्रीतिपूर्णया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, दृष्ट्या—वीचयेन, निर्दिष्टम्—
प्रदर्शितम्, अविप्रकृतम्—सन्निकृतम् ।

(१८५) तनु—स्वदेहमिति यावत्, ईषत्—किञ्चित्, तिरश्चीं—तिर्यक्-
चारिणीम्, एकस्मिन् पार्थे किञ्चिदानर्जितामिति यावत्, दधानः,—कुर्वन् इत्यर्थः ।

अन्तरालवर्तिनीं समुत्सार्थं सम्मुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ,—
“हंसवेग ! श्रीमान् कञ्चित् कुशली कुमारः ?” इति । स
तमन्वर्वादीत्,—“अद्य कुशली, येन एवं स्नेहस्रपितया सौहार्द-
द्रवाद्व्या सगौरवं गिरा पृच्छति देवः” इति ।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—
“चतुरश्रीधिभोगभूतिभाजनभूत देवस्य सद्भावगर्भम्
अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं
लोके ; तथाऽप्यस्सत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्तिनी—मध्यस्थितामित्यर्थः । समुत्सार्थं—अपसा , सम्मुखीनः,—अभिमुखः
सन्नित्यर्थः, दूतस्येति भावः, सप्रश्रयं—सप्रणयः, प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरमित्यर्थः, [क्रिया-
विशेषणमेतत् । “प्रश्रय-प्रणयी समौ” इत्यमरः], यदा,—सप्रश्रय—प्रश्रयेण सह
वर्त्तमानः, सविनयमित्यर्थः, विनीतमिति यावत्, “तम्” इत्यस्य विशेषणम् । कञ्चित्
इति प्रश्रयचकामव्ययः, (“कञ्चित् कामप्रवेदने । प्रश्रे हर्षं मङ्गली च” इति मेदिनी) ।
स्नेहस्रपितया—प्रीतिसिक्तया, [स्नातेः णिचि निष्ठाया रूपम्] । सौहार्देति ।—
सौहार्दं—मुहूर्त्तो भावः, मितता इत्यर्थः, तदेव द्रवः,—रसः, जलमिति यावत्, तेन
प्राद्रंया—सिक्तया, अतिबभुत्वचिकवेति भावः, तत्रभवतः स्नेहगर्भसौहार्दसम्भाषणेन
द्रवानीमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक् ; एवनिधस्त्रिगुणयसम्भाषण हि
शुभाष्टफलमित्यत्र नास्ति सन्देहलेश इति ताव्यर्थम् ।

(१८६) सः,—हंसवेगः, चतुर—निपुणं, दूतोचितदत्ततासहकृतं यथा
तथेत्यर्थः, क्रियानिर्दिष्टमेतत् । सद्भावगर्भं—सदाश्रयपूर्णम्, एक—केवलः, हृदयम्
अपहाय इत्यन्वयः, अन्यत्—अपरं, चतुरश्रीधीति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानाम्,
अश्रीधीना—समुद्राणां, भोगभूतिः,—भोगैश्वर्यं, तस्या भाजनभूतस्य—पात्रस्वरूपस्य,
देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थः, अनुरूपं—योग्यं, प्राभृतम्—उपटौकनम्, अस्माकं प्रभोः
स्वाभूतपूर्णत्वं हृदयात् विना अन्यत् भवते प्रदेयमुपायन विनापि नास्तीति भावः ।
अस्सत्स्वामिना—अस्माकं प्रमुखा, कामरूपेणरेणेति यावत्, सन्देश—वाचिकार्थकघर्षः,
दूतमिति यावत्, दूतस्य सन्देशहरत्वादिति भावः, अशून्यता नयता—पूर्णता प्रापयता,
समुचितोपहारप्रदानेन सन्देश सफलं कुर्वता इत्यर्थः, उपायनमन्तरेण सन्देशप्रेषणस्याव-
ज्ञानकालसम्भावनया समाजः, रिक्तहस्तेन दर्शनस्य अनौचित्यादिति भावः ।

(१९७) पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूप-
स्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत् । (१९८) अस्य च कुतूहलकान्ति
वह्नि आसूर्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति (१९९) शैत्य-
हेतोः छायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन् ।
(२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रधानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशा-
चार्याश्चोतन्ति चन्द्रभासाभ्रसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

(१९७) पूर्वजोपार्जित—पूर्वपुरुषलब्धम्, आभोगाख्यम्—आभोगनामर्था,
वारुणातपत्रम्—वरुणदत्तच्छत्रं, जलसाविच्छत्रं वा, निरतिशयशैत्यसविधायकमातपत्रमिति
भावः, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानार्पणेन, देवसदृशसत्त्वात् प्रदानेनेत्यर्थः, भवानेक
एवास्य भोगसौभाग्यभाक् नान्य इति मत्वेति भावः ।

(१९८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकान्ति—कौतुककराणि, अपूर्वगुणयोगात्
दर्शनौत्सुक्यजनकानीति भावः ।

(१९९) छायायाः,—अनातपस्य, कृतस्येति शेषः, शैत्यहेतोः,—शीतलता-
सम्पादननिसिचम् । किरणेति ।—किरणाना—मरोचीना, सहस्राणि—सहस्रसहस्रा
यस्य तस्मात्, सूर्यादित्यर्थः । सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मिः,—मयूखः । अस्मिन्—
आतपत्रे इत्यर्थः । ननु दिवा सोमस्योदयाभावात् कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रवेश-
सम्भव इति चेत् ? अत्राहुः,—सूर्योत्थापेन कृत्वच्छाया सन्तप्ता ना-भूदिति हेतोः
सूर्यस्य एकैकः रश्मिः चन्द्ररश्मिरूपेण परिणतः सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्यम् ।
दृश्यन्ते च लोके प्रखरसूर्यकिरणेनीचमस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जलेनः कीर्णम्,
अत्र तु तादृशसन्तापसमवेऽपि चार्त्नीकरणस्य प्रयोजनाभावः, इत्येवास्य कुतूहलजनकत्वम् ।

(२००) अस्मिन्—चन्द्ररश्मी, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति
शेषः, प्रधानानन्तर—प्रकृतभावनात् परं, कृत्वधारिपुरुषाणामिति भावः, यद्वा,—
रश्मीना सम्यगेकीभूतभवनात् परमित्यर्थः, मणिशलाकाभ्यः,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्यः,
स्वादवः,—सुमधुराः, दन्तेति ।—दन्तवीणा—शीतोद्भवः दन्तानामन्योऽन्याघातः,
अतिशैत्यात् इति भावः, तस्या उपदेशे—शिक्षायाञ्च, आचार्याः,—गुरुवः,
शीतस्पर्शतिशय्यात् वेपथूदयेन दन्तानामन्योऽन्यघर्षणजननात् इति भावः, चन्द्रभासां
—चन्द्रवत्प्रभावतां, शुभ्राणामित्यर्थः । यावदिच्छ—यावती इच्छा तावत्

सञ्ज्ञा धाराः । (२०१) प्रचेता इव यश्चतुर्णाम् अर्णवानाम्
अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति ह्ययया, न इतरम् ।
इदञ्च न (२०२) समाच्चिर्दहति, न पृषदश्चो हरति, न उदकम्
आर्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्
तावदनुगृह्णातु दृष्ट्वा देवः ; सन्देहमपि विस्रब्धं शीथति”
इत्येवम् अभिधाय विहृत्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,—
“उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य” इति ।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्याय पुमान् जर्ही-
चकार तत्, धीतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोषीत् ।

इति विग्रहे [“यावद्वधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः] यषेऽमित्यर्थः, चञ्छाः,
—निर्घृताः । च्योतन्ति—चरन्ति ।

(२०१) प्रचेता इव—वरुण इव, (“प्रचेता वरुणः प्राज्ञो” इत्यमरः) भूतः,
—सञ्ज्ञातः । भावी—भविष्यन्नित्यर्थः । ह्ययया—अनातपेन, ह्यायानिस्कारित्यर्थः,
हं—चतुःसमुद्रवेष्टितायाः पृथिव्या अधिपति सञ्ज्ञाजमित्यर्थः, अनुगृह्णाति—एवविष-
एज्जे एव क्वचिद् पूर्वोक्तगुणान् विभक्तिं इति निष्कर्षः । चतुर्णवाधिपतिमेवासी-
षेदति, तच्च तथा भविष्यति, अनः तव एव एतदयुक्तमिति सूच्यते । अदो हि चतुरदधि-
षोऽगसौभाग्यभाजनेव प्रोक्तगुणैः सेवते, नान्यम्, एतदेवास्य विस्रयकारत्वमिति भावः ।

(२०२) समाच्चिः,—अग्निः, (“अग्निर्वैश्वानरो वह्निः ० । समाच्चिर्दमुनाः...”
इत्यमरः) । पृषदश्चः,—वायुः, (“असनः स्यर्शनो वायुर्नातरिश्वा सदागन्तिः । पृषदश्चः...”
इत्यमरः) । उदकां—जलम् । रजांसि—पांशवः । जरा—जीर्णता, पुरातनत्व-
मित्यर्थः, जर्जरयति—खण्डयतीत्यर्थः, जरसि नैतत् जीर्यति, सदैव प्रथममिव वर्तते
इति भावः । एतत्—आतपत्रमित्यर्थः । विस्रब्धं—विश्रब्धं यथा तथा, रहसि इति
भावः । विहृत्य—सुख परावर्च्येत्यर्थः । देवस्य—सञ्ज्ञाजः हर्षस्य, [सम्बन्धविवक्षया
दृष्टो, “अभिवादि-दृष्टोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्” इति वार्तिकवलात् दर्शोरात्मपदस्य
प्रयोगाभावात् न प्रयोज्यकर्तुः देवस्य कर्मत्व, तथा च तृतीयाया अस्ति अवसर
इति विभाव्यम्] ।

(२०३) सः,—आत्मीयः, दूतस्यानुचरविशेष इत्यर्थः । जर्हीचकार—उद्धृत-
इत्यर्थः । धीतेति ।—धीतेन—चालितेन, शुभेषु इत्यर्थः, दकूलिन—वस्त्रेण,

(२०४) आह्वयमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम्
अहासि इव हरेण । (२०५) रसातलात् उदलासीव श्लेषफणि-
फणाफलकमण्डलेन । अस्यायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन ।
अघटौव गगनाङ्गणे गोष्ठीवन्धः शारदेन बलाहकव्यूहेन ।
(२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामह-
विमानहंसयूथेन । (२०७) अलिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

कल्पितान्—रचितान्, निचोक्षकात्—प्रच्छदपटात्, आवरणवस्त्रात् इत्यर्थः,
(“निचोक्षः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अकोषीत्—निष्कीपितवान्, पातपत्रस्य वस्त्रावरण-
मुन्मोक्षितवानित्यर्थः ।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभ्रलिपि, यस्मिन्—आतपत्रे, [“यस्य च
भावेन भावलक्षणम्” (२।३।३७ पा०) इति समसौ] सरभसं—सवेगम्, आह्वयमाणे—
निष्कृष्यमाणे, प्रच्छदपटादिति श्लेषः, हरेण—शिवेन, अहासि इव—अष्टद्द हसित-
मिव, एतदातपत्रस्यातिशुभ्रत्वेन भट्टिति तदाकर्षणात् हरस्याऽहासवत् तत् शोभते इति
फलितार्थः ; “यश्चसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः” इत्यादि कविसमयप्रसिद्धेः,
अतिधवलप्रतिपादनार्थं हरहास्यरूपलेनोन्मोक्षितमिति वाच्या क्रियोन्मोक्षेयमिति ज्ञेयम् ।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, श्लेषेति ।—श्लेषफणी—अनन्तनागः, तस्य
फणाफलकमण्डल—भोगपटकसमूहः तेन, उदलासि इव—उत्तसितमिव, [लसतेः भावे
लुङि रूपम्] । क्षीरोदेन—दुग्धसागरेण, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्यायि इव—
स्थितमिव । शारदेन—अरत्कालिकेन, निजललात् शुभ्रेण इति भावः, बलाहकव्यूहेन
—मेघमण्डलेन, (“अक्षं मेघो वारिवाहः मनयित्नुर्वलाहकः” इत्यमरः) गोष्ठीवन्धः—
समाज, सङ्गीभूयावस्थानमित्यर्थः, अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटते
इत्यस्य णिचि कर्मणि लुङि रूपम्] ।

(२०६) वियति—आकाशे, विततपक्षतिना—विसृतपक्षेण, पितामहविमानहंस-
यूथेन—ब्रह्मणो रथवाहनहंससङ्घेन, विश्रान्तमिव—विश्रान्तः कृत इव, एतदातपत्र विलोक्य
ज्ञानं प्रसारितपक्षाः ब्रह्मणः विमानहसाः व्योम्नमार्गे विश्रायन्तीविति मेनिरे इति तात्पर्यम् ।

(२०७) अलिनेत्रनिर्गतस्य—अलेः,—तदास्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मुनिः

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः ।
 प्रत्यक्षीकृत इव उद्गमनक्षणो नारायणाभिपुण्डरीकस्य ।
 (२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्ददृष्टिरक्षणां ।
 उदमाङ्गीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदस्वरोदरे ।

विशेषस्य, नेत्रात्—नयनात्, निर्गतस्य—निःसृतस्य, चन्द्रो हि प्रजासर्गार्थं तपस्यती-
 ष्ठनेनेवात् जात, तथा हिःहरिवंशे,—“पिता सोमस्य वै राजन् ! जज्ञेऽतिभगवान् ऋषिः ।
 ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥” अपि च तत्रैव,—“नेत्राभ्यां वारि
 सुखाव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भत्रिधिना हृष्टा दिशी देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य
 धारयामासुर्न च ताः समशक्रुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥
 पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥” इति । अत एवाह रघौ (२ स० ७५
 श्लो०) कालिदासः,—“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरवेरिव द्यौः” इत्यादि ; कुमुदबन्धोः,
 —चन्द्रस्य, धवलेति ।—धवलं—शुभं, यत् धरममण्डलं—परिधिः, तेन मनोहरः,—
 रमणीयः, जन्मदिवसः,—उत्पत्तिदिनं, दृष्ट इव—वीक्षित इव, इत्युत्प्रेक्षा, दर्शनञ्चात्र “स
 हि जन्मदिवस एवायं किमु ?” इत्याकारकप्रत्यभिज्ञारूपतया प्रत्यक्ष-स्मरणयोः सम्मेलन-
 सेवैतदिति विभाव्यम् । नारायणाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिदेशस्यस्य श्वेतपद्मस्य,
 उद्गमनक्षणः,—उत्पत्तिसमयः, प्रत्यक्षीकृत इव—साक्षात्कृत इव । पूर्ववदत्ताप्यलङ्कारः ।

(२०८) अक्षणां—चक्षुषां, कौमुदीति ।—कौमुदीप्रदोषः,—चन्द्रिकासमन्विता
 रजनी ; यद्वा,—कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः, तदुक्तं भविष्योत्तरे,—“कौ मोदन्ते
 जना यस्यां नानाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता ॥”
 इत्युक्तलक्षणा कार्तिकपौर्णमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्याः प्रदोषः,—
 रजनीमुखं, तस्य दर्शनेन—अवलोकनेन, यः आनन्दः,—सुखं, तेन दृष्टिः,—प्रीतिः,
 आहिता इव—जनिता इव, अस्य हि सन्दर्शनं तथैव नयनसन्तर्पणं भवति, यथा कौमुदी
 समुदित्यैव दर्शकावां वीक्षणेषु सुधाधारां स्त्रावं स्त्रावं नियतं तान् प्रीणयति मानसञ्चा-
 वर्जयति इति । कौमुद्याः नयनरञ्जकत्वमुक्तं रघौ (३ स० १ श्लो०) यथा,—
 “सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम्” इत्यादि । अस्वरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थः, सहत्—
 विशालं, मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं—स्वर्गज्ञासैकतनिवहः, उदमाङ्गीदिव—उत्थितमिवेत्यर्थः,
 [मञ्जतेः लुङ्गि रूपम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शुभ्रत्वेनैवमुत्प्रेक्षितमिति ज्ञेयम् ।

(२०६) परिवर्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया ।
 (२१०) मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसैः विघटितं
 घटमानचञ्चुच्युतमृणालकोटिभिः आसन्नकमलिनीचक्रवाक-
 मिधुनैः । (२११) शरज्जलधरपटलाशङ्कासङ्कोचितकेका-
 रवसूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखरिण्डिमण्डलैः ।

(२०६) पौर्णमासीनिशया—पूरणिमारजन्या, परिवर्तित इव—विनिमित्त इव,
 परावर्तित इत्यर्थः, शिखरजलधरकान्तिमत्तादिति भावः, शिखरजलधरत्वादिशुण्डरु-
 षीगात् पौर्णमासी निशीथिनी दिवसरूपेण परिवर्ततेति विभाव्यते इति विशदार्थः ।
 [ननु “स्त्रिया पुवङ्गापित—” (६।३।३४ पा०) इति सूत्रेण भाषितपुंस्त्वस्य पौर्णमासी-
 शब्दस्य समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परतः कथं न पुंवङ्गाव १ इति चेन्न, पूर्णः
 कासः अस्ति अस्याः इति व्युत्पत्त्या, “प्रज्ञादिभ्यश्च” (३।४।३८ पा०) इति ञणि ङीष्
 षात्याः सिद्धान्तिप सञ्जाभूतया दत्ताऽऽदित् अत्रापि “संज्ञापूरण्यीञ्” (६।३।३८ पा०)
 इति सूत्रेण पुंवङ्गावप्रतिषेध इति ज्ञेयम्] ।

(२१०) मन्दमन्दम्—ईषदीप्तम्, इन्दो,—चन्द्रस्य, उदयः,—प्रकाशः, तस्मिन्
 सन्देहेन—सशयेन, किमयमिन्दूदयः, उतान्यत् किञ्चित् ? एवरूपेण इत्यर्थः, दूयमानं
 —सन्तप्यमानं, [“...दूयमानं ..” इत्यत्र “...ह्यमानं...” इति पाठे,—ह्यमानं—
 निपीड्यमानमित्यर्थः, ह्यते. जुहीतेर्वा कर्मणि शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरह-
 सङ्घटनाशङ्कया इति भावः, मानस—चित्रं वेपा तै, घटमानेति ।—घटमानाया, —
 स्त्रीलितायाः, विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानसतया स्वतः सङ्कुचिततयैति भावः, चञ्चा,—
 व्रीच्याः, च्युता—अष्टा, मृणालकोटिः,—विसाद्यम्, अर्द्धवलीढविसखण्डमित्यर्थः वेपा तै,
 आसन्नेति ।—आसन्ना—सनीपवर्तिनी, कमलिनी—पद्मिनी यस्या सा सरसीत्यर्थः, तस्यां
 चक्रवाकमिधुनैः,—चक्रवन्दै, विघटितं—वियुक्तं, परस्परं दूरस्थैरभावि इत्यर्थः,
 प्रातपत्रस्य चन्द्रवदतिशुभत्वेन चक्रवन्दैस्तत्र चन्द्रभान्या परस्परं वियुक्तमिति तात्पर्यम् ।
 अत्र चक्रवन्दानां तदातपत्रे चन्द्रभान्या विघटनीक्षेर्भान्तिमानलक्षणः ।

(२११) शरदिति ।—शरदि—घनात्यये, यत् जलधरपटलं—सिद्धमण्डलं,
 निर्जलत्वात् शुभमिति भावः, तस्य आशङ्कया—सशयेन, किमिदं कृत्रम्, उत शरदः
 जलधर इत्येवंरूपया इत्यर्थः, सङ्कोचितेन—सुदृष्टेन, खलीभूतेनेत्यर्थः, केकारवणे—
 क्लृप्तावाण्या, मृकानि—नि शब्दानि, केकावाणीयन्यानीति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रमुञ्चन् आवद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलद्दलपुटाद्दहासविशदं कुमुदपण्डैः ।

(२१३) चित्रोयमाणचेताश्च सगजको राजा दण्डानु-
साराधरोहिण्या दृष्ट्या सादरसैच्छिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य,
शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारम् इव शरदिन्दोः,
हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, दन्तमण्डल-

वत् वदनानि षष्ठा तथाभूतैः, भवनशिखण्डिमण्डले,—गृहमयूरनिचयैः, पराद्युग्मी-
भूत—किञ्चिदधोमुखता गतम् । अत्रापि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलानां कृते शुभमेघ-
धान्या पराद्युग्मीभवनवर्णनात् भान्तिमदलङ्कारः ।

(२१२) कुमुदपण्डैः,—कौरवसङ्घैः, आवद्धेति ।—‘आवद्ध’,—‘निहित’, चन्द्रे—
‘उन्दौ’, य आनन्द,—‘प्रीति’, तस्य उद्दामेन—‘श्रैत्कञ्चोन’, आतिशयेनेत्यथ, उद्दलन्-
—‘विकास गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटबन्धुद्रितपत्राणि इत्यर्थ’, चन्द्रीदये तेषां स्वत-
पद्द विकासोद्दामेन च तस्मिन् चन्द्रसमादिति भावः, तान्येव अद्दहासा,—‘हासविशेषा’,
तैः विशद—‘निमलं यथा तथा, [क्रियाविशेषणमिदम्] हासस्य धवलस्य कनिप्रयोग-
प्रसिद्धत्वात् “धवलता वर्णते ह्यारकौर्त्वी.” इत्यङ्गे, प्रमुञ्च—‘विकसित, कुमुदपण्डानि
चन्द्रीदय प्राप्य यथा सम्यक् विकसन्ति, तथैव तस्मिन् कृते आकल्पमाणोऽपीति भावः ।
‘अत्र दलपुटेषु अद्दहासलारोपात् रूपक, पूर्ववत् भान्तिमदलङ्कारश्च इत्यनयो सङ्करः ।

(२१३) चित्रोयमाणचेताः,—‘चित्रोयमाणम्—‘आश्चर्यं कुर्वन्’, चेत,—‘मानस
उपस्थ तथाविध, चमत्कृतचित्त, निश्चयमानमानस इत्यर्थ’, [“नमो वरिभञ्जित् क्यच्”
(३।१।१६ पा०) इति सूत्रेण आश्चर्यकरणार्थे क्यच् शानचि च रूपम्] । दण्डानु-
सारिति ।—‘दण्डानुसारेण—‘कृत्रस्य नालमनुसृत्येत्यर्थ’, अधिरहति—‘उत्तिष्ठति इति
तथोक्त्या, कृत्रस्योद्दामे निहितया इत्यर्थ’, कृत्रदण्डात् प्रभृति तत्पट यानत्
निपातितयेति यावत् । तत्—‘कृतमित्यर्थ’ । तिलक—‘ललाटभूषणभूतं, सर्वसौन्दर्य-
निधानभूमित्यर्थ’ । शैशव—‘वाच्य, चन्द्रश्वेतद्वीपमित्यर्थ’, श्वेतद्वीपस्य शुभत्वात्
आतपत्रसास्य, तत्रावैधर्म्यसास्योपपत्तये शिशुत्वव्यपदेश इति विभाव्यम् ।
शरदिन्दुः,—‘शरचन्द्रस्य, अंशावतारम्—‘अश्विन—‘खण्डेन, कलयेत्यर्थ’, अवतार,
—‘अवतरणम्, आविर्भाव इत्यर्थः तमिव । हृदयमिव—‘अन्त करणमिव
निमलत्वादिति भावः । शशिलोकस्य—‘चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमिव—‘आयतनमिव ।

धवलं मुखमिव चक्रवर्त्तित्वस्य, (२१४) मौक्तिकाजालपरिकर-
सितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नाशुक्लीटव-
मैन्दवम् इव परिवेशत्रयं, (२१६) शौक्ल्यहसितशङ्खश्रीकं
श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेत-
गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पद्ममिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,

चक्रवर्त्तित्वस्य—साम्बाज्यस्य, दन्तेति ।—दन्तमण्डलवत्—दशनचक्रवालवत्, धवल—
शुक्ल, दन्तमण्डलेन—दशनसमूहेन धवलञ्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदनमिव च, चक्र-
वर्त्तित्वव्यञ्जकानां द्रव्याणां प्रथममिवेति यावत्, सितच्छदस्य चक्रवर्त्तित्वव्यञ्जकत्वादिति
भावः, (“मुखं नि रणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि” इति मेदिनी) ।

(२१४) दिवः,—सर्गस्य, मौक्त-ति ।—मौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, जालेन
—समूहेन, दान्तेति यावत्, य परिकरः,—वेष्टनं, तेन सितम्—उज्ज्वलं, शुभञ्च,
सीमन्तचक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, (“सीमन्ताः केशविन्यासाः” इति कं प.)
द्युनारीषमिहश्रीभिमुक्ताजालमिवेति भावः ।

(२१५) वहलेति ।—वहलया—प्रभूतया, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकाया, शुक्लं—
शुभम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम्, ऐन्दवं—चान्द्रमस, परिवेशत्रयमिव—
परिधिमण्डलमिव, (“परिवेशस्तु परिधि” इत्यमर) राकाशश्रधरमिवेति भावः ।

(२१६) शौक्लीति ।—शौक्लीन—श्वेतगुणेन, हंसिता—तिरस्कृतत्वर्थः, गङ्गादधि
प्रधिकशौक्लादिति भावः, गङ्गस्य—कम्बु, श्री,—कान्तियेन तथोक्त, निश्चलता गतं
—स्थिरत्वं प्राप्तम्, एकवैवावस्थितमिति यावत्, हस्तिकर्णस्य सदेव चञ्चलत्वात्, अन्यथा
स्वभावतश्चिपस्य चञ्चलवस्तुना सह साम्यं न घटते, तेनेवमुक्तमिति ज्ञेयम्, ऐरावतस्य
श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, ऐरावतस्य स्वभावशुभत्वात् साम्यमव्याहृतं
वेदितव्यम् ।

(२१७) श्वेतेति ।—श्वेतगङ्गायाः,—शुभसलिलाया जाङ्गव्याः, आवर्त्तवत्—
चक्रमा भ्रम इव, पाण्डुर—धवलम्, अन्यत्र,—श्वेतायाः,—शुभवर्णायाः, गङ्गायाः,
—विष्णुपद्याः, आवर्त्तन—आवर्त्तनेन, अवस्थानेनेति यावत्, गङ्गाया विष्णुपदीकृत-
त्वादिति भावः, पाण्डुर—धवल, त्रिविक्रमस्य—वामनावतारस्य विष्णो इत्यर्थः, त्रिभुवन-
वन्दनीय—तिलोकोपूज्य, त्रिजगदादरणीयञ्च, पद्ममिव—चरणमिव, अत्र एकस्यैव
क्षेत्रपत्रस्य भूयसासुपमानानां सत्त्वात् मालोपमाऽलङ्कारः ।

(२१८) प्रचेतसञ्जूडामणिमरीचिशिखाभिः इव श्लिष्टाभि-
 र्मानसविसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्,
 उपरि (२१९) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहृदनिश्चलेन
 इव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरं, (२२०)
 स्पर्शवता च प्रभावस्त्वक्षितेन मन्दाकिनौष्ठणालेन मुकुलितफणेल
 वासुकिना इव नीतेन दण्डतां द्योतमानं, (२२१) धवलिन्ना
 द्वालयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रधिन्ना प्राञ्जखत् इव

(२१८) प्रचेतस,—वृणस्य, चूडामणिः,—श्रीरत्न, मन्तकस्थितमिति
 भावः, तस्य मरीचिशिखाभिरिव—मयूखाद्यैरिवेत्युक्तेना, श्लिष्टाभिः,—ससक्ताभिः,
 मानसविसतन्तुमयीभिः,—मानससरोपरदामलक्षणात्सूत्ररचिताभिः, अतिशोभ्यादिति
 भावः, चामरिकाऽऽवलीभिः,—सुद्रकात्वजनश्रेणीभिः, विरचितः,—कल्पित, परिवेशः,
 —परिधिदंश्या तद्योक्ता, सपन्नात् चामरिकाऽऽवलीवेष्टितमित्यर्थः ।

(२१९) चक्रेति ।—चक्रवर्त्तिनः,—सम्राज, या लक्ष्मीः,—श्री, तस्या
 नूपुरस्वनस्य—मञ्जीररणितस्य, श्रवणे—आकर्षणे, यत् दोहृदम्—अभिलाषः, हंसाना
 नूपुररवप्रियत्वादिति भावः, तेन निश्चलः,—स्थिर तेनेव । विततपत्रेण—विस्तृतपत्रेण,
 लक्ष्मणा—चिह्नभूतेन सारसपक्षिणा, हंसेन—हंसमूर्त्या; यद्वा,—लक्ष्मणा—चिह्नेन,
 हंसाकारकेष्वेत्यर्थः, सनाथीकृतशिखरं—संयुक्तश्रीभागम्, उपरिभ्रम्य विन्यस्तविस्तृत-
 पत्रशालिकादिमहसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवता—सुखस्पर्शनेत्यर्थः, [“रसादिभ्यश्च” (३१२५ पा०) इति
 जतुप्, “भूमनिन्दाप्रशसा —” इत्यादिवार्त्तिकात् प्रशसायाम् अतिशयने वाऽर्धे
 प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्त्वक्षितेन—प्रभावेण—अलौकिकमहिम्ना, स्वक्षित—
 निश्चलता गतं तेन, षण्णालस्य अतिकीमलत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतेनेति भावः,
 मन्दाकिनौष्ठणालेन—मन्दाकिन्याः,—स्वर्गज्ञायाः, षण्णालेन—पद्मनालेन, मुकुलित-
 फणेल—सङ्कुचितफणामण्डलेन, दण्डता नीतेन—नाततां गतेन, वासुकिनेव—सर्प-
 राजनेव, द्योतमानं—राजमानं, स्तन्याः सुस्निग्धहैमकमलनालं हि असामान्य-
 शोभनीभाग्यसम्पत्तये एतच्छब्ददण्डरूपतया परिणतम्, अतः फणसहस्रं मुकुलीकृत्य
 श्रेपाहिणा स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदिताशयः ।

(२२१) धवलिन्ना—शैलेन, [“वर्णदृढा—” (३१११२३ पा०) इति इमनिचि

दिवसं, समुच्छ्रायेण अधः कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्व्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव श्रियः, स्तवकामिव ब्रह्मा-
स्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशदं हासमिव
कीर्त्तः, फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां यज्ञपटलम् इव
शौर्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भूतं मंहत् कृतम् ।

रूपम्] नक्षत्रपथम्—अन्तरीक्षम्, [नक्षत्राणां पन्थाः इति तत्पुरु “ऋक्प्र—
(५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासात् अप्रत्ययः] कायापथनामकः ज्योतिश्चक्र-
मध्यवर्त्ती कश्चित् तिरश्चीनः अवकाशोऽयमिति प्रतोयते, तस्य हि चौरसमधवलत्वं
प्रसिद्धमेव, तथा हि रघो त्रयोदशे द्वितीयां श्लोके कालिदास, —“कायापथेनेव भरत्प्रसन्नम्”
इति ; चालयदिव—शोधयदिव, ‘परिष्कुर्वदिवेत्यर्थः’ । प्रभेति ।—प्रभाषां—त्विषां,
प्रवाहस्य—क्षीतम्, प्रसरत्येत्यर्थः, प्रथिसा—विस्तारः तेन ; [“पृष्ठादिभ्य—” (५।१६
११२ पा०) इत्यादिना इसनिच्, “र ऋतो—” (६।४।६१ पा०) इति
रत्वञ्च ज्ञेयम्] प्राङ्मुखदिव—आच्छादयदिव । समुच्छ्रायेण—समुन्नत्या, दिव—
स्वर्गम्, अध कुर्वदिव—निम्नीकुर्वदिव, पराभवदिवेत्यर्थः । सर्व्वमङ्गलानां—कल्याणकर-
कृत्स्नद्रव्याणामित्यर्थः, प्रभृतमङ्गलजनकत्वादिति भावः । श्वेतमण्डपमिव—शुभभवनमिव,
राजलक्ष्म्या वासभवनमिवेत्युत्प्रेक्षा । ब्रह्मास्तम्भस्य—ब्रह्माण्डस्येति यावत्, स्तवकामिव—
पुष्पगुच्छमिव, कृतस्य स्तवकाम्नात्वादिति भावः, चतुर्दशभुवनभूत ब्रह्माण्ड राज्ञः
उपधीयार्थमेकत्र प्रसूनस्तवकामिव सम्विनित सत् सस्थितमिवेत्युत्प्रेक्षा । नाभिमण्डलमिव
—नाभिभागमिव, कौमुद्याः प्राग्वस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य कलाकृतित्वात्, कृतस्य
च शीतत्वादिगुणाधिकत्वात् नाभिरुपत्वमुत्प्रेक्षितमित्यभिप्रायः । विशदं—शुभं, हासमिव
—मधुरहास्यरूपविकाशमिवेत्यर्थः, कीर्त्तं ज्योत्स्नायाश्च शुभत्वेन कविवर्णनोपत्वादिति-
धवलमिति भावः । खड्गधाराजलानाम्—असीर्निशिताश्रुभागरूपोदकानां, फेनराशिमिव
—हिरण्यरपुञ्जमिव, कृपाणधाराणोरपि फेनायकानानि पुञ्जीभूयैवात्र संस्थितानीवेत्युत्प्रेक्षा,
तस्य विन्नामैश्वर्यरचणीयत्वादिति भावः । शौर्यशालिताया—शौर्येण शान्ते शीभते यः
तः शौर्यशाली, तस्य भावः, तत्ता तस्याः, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिनः प्रकाश-
जानपरान्तमस्य इत्यर्थः, यज्ञपटलमिव—दिशः विदिशाञ्चान्तरालमपि व्याप्तुवतीनां
‘क्षीर्त्तीनां सञ्जयमिवेत्युत्प्रेक्षा, तस्य वीर्यकर्मणास्पदीभूतत्वादिति भावः ।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृत
प्रकाशयाञ्चक्रुः क्रमेण काम्नाः ; तद्वयथा, — परार्द्धारत्नांशुशोणी-
कृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहत-
लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालेपिनाञ्च चूडामणीनां समुत्कर्षान्
क्षीरोदधेः धवलताहेतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-
रुचिरवेत्रकरणकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिस्यञ्चि श्लोच-
ज्जमाणि श्लोमाणि, (२२४) कुशलशिल्पिलोकौलिखिता-

(२२२) तस्मिन्—घातपत्रे इत्यर्थः । प्रथमे—मुख्या इत्यर्थः, [“प्रथमचरम—”
(१।१।३३ पा०) इत्यादिना सर्वनामत्वस्य वैभाषिकत्वत् जसः श्लोच ज्ञेयम्] काम्नाः
—कर्षचारिणः, परिजना इत्यर्थः, शेषमपि—अन्यदपि इत्यर्थः, प्राभृतम्—उपदेशम्,
उपहारमित्यर्थः, (“प्राभृतन्तु प्रदेशनम् । उपपद्यन्मुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः)
प्रकाशयाञ्चक्रुः,—प्रकटितवन्तः, दर्शयामासुरित्यर्थः । तद्वयथा—तथा हि । परार्द्धाति ।
—परार्द्धारत्नाम्—अग्रगण्यम्, अत्युत्कृष्टानामित्यर्थः, (“परार्द्धाराग्रप्राग्रहरप्राग्राराग्र-
श्रीयमद्यिमम्” इत्यमरः) रत्नाना—मणी इति, अशुभि,—किरणैः, शोणीकृता,—
रक्तीकृता, दिग्भागा,—आशातटा येः तथोक्तान्, भगदत्तेति ।—भगदत्त,—दय्योषन्-
श्चर नृपभेदः, तदादिभिः,—तत्प्रभृतिभिः, ख्यातै,—प्रसिद्धैः, पार्थिवै,—नृपैः,
परागतान्—व्यवहृतान्, आहतलक्षणान्—गुरौः प्रसिद्धान्, (“गुरौः प्रतीते तु कृत-
लक्षणाहतलक्षणी” इत्यमरः) । प्रभालेपिना—कान्तिपूर्णानाम्, समुत्कर्षान्—
अतिशयान्, गुणश्लिष्यजनकानित्यर्थः, वङ्गानि तादृशानि चूडारत्नानि इति भावः ।
क्षीरोदधेः,—दुग्धारणदस्य, धवलताहेतूनिव—शुभ्रतानिदाजानि इव, अतिशुभ्रस्य तत्र
हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानात् तत्रभयैव क्षीरसमुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युक्तोक्तिव्यर्थः ।

(२२३) अनेकेति ।—अनेकै,—विविधैः, रागैः,—वर्णैरित्यर्थः, रुचिरा,—
मनीना, ये वेत्रकरणङ्काः,—वेत्रनिर्मितसमुद्भवाः, तेषु कुण्डलीकृतानि—वलयीकृतानि,
सङ्कीच्य स्थापितानीत्यर्थः, शरच्चन्द्रमरीचिस्यञ्चि—शारदन्दुक्तिरणप्रभारिण, श्लोचज्जमाणि
—चालनार्हाणि, श्लोमवस्त्राणि तु प्रायश एव चालननर्हाणि भवन्ति, इमानि तु न
कादृशानि इति भावः ; यथा,—प्रविनतासम्पादनदृक्षाणि, श्लोमाणि—वसनविशेषान् ।

(२२४) कुशलैति ।—कुशलै,—निपुणैः, शिल्पिलोकैः,—कारुजनेः, (“कारुः

नाञ्च शुक्तिशङ्खगल्बर्कप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्,
 (२२५) निचोलकरचितरचाञ्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुरा-
 णाम अतिबभ्रुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां सभारान्, भूर्ज-
 त्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिकाः, (२२६) चित्त-
 पटानाञ्च खदीयसां चमूरुकोपधानादीन् विकारान्,

शिल्पी" इत्यमरः) उत्तिष्ठितानाम्—उत्तर्पितानां, प्रसृष्टाणामिति यावत्. शुक्तीति ।—
 शुक्यः,—मुक्ताखीटाः, ("मुक्ताखीट स्त्रिया शुक्ति." इत्यमरः.) शङ्खाः,—कम्बपः, गल्बर्काः,
 —मसुराख्या मणिभेदाः, "चन्द्रकान्ता" इति केचित्, चपका. वा, प्रमुखाः,—आदयः
 अग्रेसरा वा, श्रेष्ठा इत्यर्थः येषां तथाभूतानां, तत्तद्रचितानामिति भावः ; शुक्तिशङ्ख-
 चर्मकरूपाणां वा, पानभाजनानि तन्मयाग्यपि दृश्यन्ते, पानभाजनानां—पानपात्राणां,
 निचयान्—सङ्घाम् ।

(२२५) निचोलकेति ।—निचोलकेः,—आवरणवस्त्रे, रचिता',—पालिता, नूतन
 इव उज्ज्वलतया स्थापिता इत्यर्थः, रुचः,—प्रभा येषां तथोक्तानाम्, औज्वल्यपरि-
 रक्षणार्थम् आवरणवस्त्रैराहतानामित्यर्थः, रुचिरेति ।—रुचिरैः,—मनोज्ञैः, काञ्चनपत्रभङ्गैः,
 —सौवर्णपत्ररचनाभिः, भङ्गुराणि—भङ्गिमन्त्रि तेषाम्, अतिबभ्रुरपरिवेशानाम्—अतिशयेन
 उन्नतानताभोगानामित्यर्थः, कार्दरङ्गचर्मणा—कार्दरङ्गदेशजसृगविशेषाजिनानाम्, यद्वा,
 —कर्द्वे,—कर्द्वमः, स एव कार्द्वेः, [स्वार्थे अण्] रङ्गः,—रागः, [रजते. भावे
 षच्] कार्द्वेः इव रङ्ग. येषां तथाभूतानां चर्मणा, कर्द्वेसाभानां कृष्णसारप्रसृतीनां
 त्वचामित्यर्थः, धूमाक्षानां मच्छणाजिनाजामिति भावः, सभारान्—निचयान् । भूर्ज-
 त्वक्कोमलाः,—भूर्जस्य—स्वनामख्यातवल्कलप्रधानवृक्षस्य, त्वच इव—वल्कलानि इव,
 कोमलाः,—मृदुलाः, स्पर्शवतीः,—सुखस्पर्शा, जातीपट्टिकाः,—उत्कृष्टानि जघनयन्त्र-
 साधनानि सूत्राणीत्यर्थः, यद्वा,—जात्यः,—मालत्य, तत्प्रसूनसुगन्धय इति यावत्, यः
 पट्टिका,—पट्टे. भूताः, ["तमघीटे—" (५१।१८० पा०) इति ठच्] कोमलाश्च-
 कानि इत्यर्थः, जातिकुसुमसुवासितानि कौष्ठेयवसनानि इति यावत् ।

(२२६) खदीयसाम्—अतिमृदूनां, चित्तपटानां—विचित्रवसनानां, चमूरुकोप-
 धानादीन्—चमूरुक, —मृगभेदः, तस्य उपधानादीन्—तदाकाराकारितशिरोधाना-
 दीन्, ["चमूरुकोपधानादीन्" इत्यत "चमूरुकोपधानादीन्" इति पाठेऽपि ख
 एवार्थः] विकारान्—रूपान्तराणि, अतिकोमलविचित्रवसननिर्धितचमूरुमृगगाकार-

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि च आसनानि वेतसयाणि,
अगुरुवल्कलकल्पितसञ्चयानि च सुभाषितभाञ्चि पुस्तकानि,
(२२८) परिणतपाटलपटोलत्विंपि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षीर-
क्षारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि सरसानि फलानि, (२२९)
सहकारलतारसानाञ्च कृष्णाङ्गुलैस्त्वैस्त्र्यं च (२३०) कुपितकपि-
कपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशौकवचिताङ्गीः स्यवीयसी-

शिरोधानादिविषद्वय्याणीत्यर्थः ; यद्वा,—विचित्रैः कीमलैश्च पटैः समाच्छादितानि
शाहवाणि शयनीयोपकरणानीति यावत् ।

(२२७) प्रियङ्गुति ।—प्रियङ्गुप्रसवः,—प्रियङ्गुलतापुष्प, तद्वत्—पिङ्गलाः,—
पिशङ्गा, लक्ष्मि,—वल्कलानि, आच्छादनागोत्वर्थं येषां तानि, वेतसयाणि—वेतस
लतानिर्मितानि, आसनानि—पीठानि । अगुर्विति ।—अगुरुवल्कलेन—अगुरु
हृत्त्वचा, कल्पितः,—विहितः, सञ्चयः,—पत्राणां सङ्ग्रह इत्यर्थः । येषां तद्योक्तानि,
पत्रावरणार्थं वल्कलेन निर्मितकपाटिकानीति यावत्, सुभाषितभाञ्चि—सदृक्तिपूर्णानि,
सुवचनवन्तीत्यर्थं, पुस्तकानि—सुपाठ्यान् ग्रन्थान् ।

(२२८) परिणतेति ।—परिणत—परिपक्वम्, अत एव पाटल—मृतरक्त,
षत् पटोल—स्वनासप्रसिद्धं कुलकापरपर्यायः फलविशेषः, तस्य लक्षणं,—कान्त्यम् । इव
त्वेषु येषां तानि, तरुणहारीतहरिन्ति—तरुणः,—स्वीन, यद्वा हारीत,—पक्षिविशेषः,
तद्वत् हरिन्ति—श्यामलानि, क्षीरक्षारीणि—दुग्धवच्छुभ्रनिर्व्यासीक्षारीणि, निरतिशय-
स्वादुत्वोत्थर्यं पूगानां—गुवाकतरुणां, पल्लवलम्बीनि—क्षिसजययुतानीति भावः, सरसानि
—रसवन्ति, अशुष्काणि इति भावः ।

(२२९) सहकारेति ।—सहकारलता—अतिसौरभाञ्जतरुः, (“आम्रश्रुती
पसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः) तस्या रसा,—निर्व्यां । तेषां,
[“सहकारलतारसानाम्” इत्यत्र “लतासहकाररसानाम्” इति पाठे,—लतारूपी यः
सहकारः,—आम्र, तस्य रसाः तेषामित्यर्थः ।

(२३०) कुपितेति ।—कुपितस्त्र्यं—क्रुद्धस्य, लपे,—वागरस्य, कपीलः,—
शरदः, तद्वत् कपिला—पिङ्गला, या कापोतिका—ओषधिविशेषः, तस्यां पलाशानां
—पत्राणां, कोशीभिः,—कोशाकारैः पुटसमूहैः, कवचितानि—आहतानि इत्यर्थः,
अहानि—अवयवाः यास्तां तां, स्यवीयसी,—अतिस्थिरा, दृढा इत्यर्थः, [“स्युल्-

वैणवीर्नाडीश्च, (२३१) पट्टसूत्रप्रसेवकापितांश्च भिन्नाञ्जन-
कणस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य
(२३२) तुपारशिलाश्चकलशिशिरस्त्रच्छसितस्य च कर्पूरस्य
कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्वफलजूटजटिलानाञ्च कक्षीलपल्ल-
वानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन् ;
(२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च उत्तककलसीः,

दूर—”(६।७।१५६ पा०) इति ईशसुनि यणादिरूपपरस्य लोपात् गुयात् च सिद्धं,
ततः ङीप्] वैणवीः,—वंशसन्धिविनीः, नाडीः,—पात्रविशेषान् ।

(२३१) पट्टेति ।—पट्टसूत्राणा—कौषेयतन्तूना, प्रसेवकाः,—गोण्यः, भाजन-
विशेषाः इत्यर्थः, तेषु अर्पिताः,—निहिताः तान्, भिन्नाञ्जनकणस्य—भिन्न,—मर्दितं,
यदञ्जन—रसाञ्जनं, कञ्जल वा, तद्वत् कण—श्याम तस्य । गुरुपरितापमुषः,—
गुरुः,—महान्, परिताप,—सन्तापः दाह इत्यर्थः, त मुष्णाति—हरतोति तथोक्तस्य,
गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनविशेषस्य, (“तैलपर्णिकगोशी” हरिचन्दन-
कस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२३२) तुपारेति ।—तुपारशिलाः,—हिमशिलाः, वर्षोपलाः इत्यर्थः, तासां
शकल—खण्ड, तद्वत् शिशिरं—शोतल, तथा खच्छ—निर्मल, सित—शुभ्रश्च तस्य ।
[अत विशिषणपदाना परस्य च विशिष्यत् परिकल्प्य कर्मधारयः स्त्रीकारणीयः] ।
कस्तूरिकाकोशकानां—कस्तूरिकाहेतुभूतमृगविशेषाणा नाक्षीना, मृगनाक्षीनामित्यर्थः ।
पक्वेति ।—पक्वाना—परिणताना, फलाना—श्याना, जूटेः,—समूहेः, जटिलाः,—
युक्ताः तेषा, कक्षीलपल्लवाना—सुगन्धितरुविशेषकिसलयानाम् । लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां
—लवङ्गलताकुसुमाना वृक्षरीणाम् । जातीफलस्तवकाना—जातीफलगुच्छाना, राशीन्
—सञ्चयान् ।

(२३३) अतीति ।—अतिमधुरः,—अतिसुरसः, सुभोग्य इत्यर्थः, [पट्टमेतत्
आमीदमेव विशिनष्टि, अन्यथा मधुररसायाः स्वाहाः द्राक्षाया एव वाचकतयः
तद्विशिषणत्वेनोपस्थासः पिटपेषणवत् निरर्थकः स्यादिति विभाव्यम्] मधुरसाया,—
द्राक्षायाः, केचित् “मधुरस—मकरन्दद्रवम्” इत्याहुः, (“मृहीका गीतनी द्राक्षा
स्वाही मधुरसेति च” इत्यमरः) आमीदः,—अतिदूर प्रसरत् सनीहरं सौरभम्,
(“आमीदः सोऽतिनिर्हारौ” इत्यमरः) निर्हारी च—हृदयाकर्षकः गन्धश्च
श्यास ताः, (“समाकर्षी तु निर्हारी” इत्यमरः) उत्तककलसीः,—उत्तकः,—

सितासितस्य च चामरजातस्य निचयान्, (२३४) अवलम्ब-
मानतूलिकाऽलावुकांश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्,
(२३५) कुतूहलकान्तिं कनकमृहलानियमितश्रीवाणां किन्नरा-
णाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च
मिथुनानि, (२३६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिका-
कुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, (२३७) चामीकर-
रसचित्रवेत्तपञ्जरान्तर्गतांश्च सुबहुसुभाषितजल्प्याकजिह्वांश्च

सुगन्धिफलविशेषरस, आसवविशेष. इति केचित्, तस्य कलसी,—कुम्भान् । सिता-
सितस्य—श्वेतस्य कृष्णस्य च । चामरजातस्य—वालव्यजनसमूहस्य ।

(२३४) अवलम्बमानेति ।—अवलम्बमानाभिः—लम्बमानाभिः, पार्श्वे निविश-
भानाभिरित्यर्थः, तूलिकाभिः,—ईषिकाभिः, चित्रकर्मसाधनैभिरिति यावत्, (“ईषिका
तूलिका समे” इत्यमर) सहिता अलावुकाः,—तुम्बाः, वर्णकभाजनानीति भावः
तान् । लिखति ।—लिखिताः,—चित्रिता, अनालेख्याः,—अचित्रिता, ये फलक-
सम्पुटाः,—चित्राधारकाष्ठफलकविशेषाः तान् ; यद्वा,—अवलम्बमाना तूलिकाः
अलावुकाश्च येषु तान्, लिखितान्—चित्रितान्, विविधलतापत्रादिचित्रसमन्विता-
नित्यर्थः, आलेख्यफलकसम्पुटान्—आलेख्यफलकाणां—चित्रपटानां, सम्पुटान्—
आधारविशेषानित्यर्थः ।

(२३५) कुतूहलकान्ति—कोतुकावहानि, कनकेति ।—कनकमृहलया—
काञ्चनदाम्ना, नियमिता—निबद्धा, श्रीवा—कम्बरा येषा तथोक्तानां, किन्नराणां—
कुम्भितदेवयोनिभेदानाम्, अश्वसुखनरदेहविशेषाणां, नरसुखान्त्रदेहानां वा इत्यर्थः ।
जीवञ्जीवकानां—पक्षिविशेषाणां, जलमानुषाणां—सलिलान्तःस्थितनरविशेषाणां, मिथुनानि
—हन्वानि ।

(२३६) परिमलेति ।—परिमलेन—मनीहरसौरभेण, चामीदिताः,—
सुरभिता, ककुभः,—दिश ये तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिपौ-
युक्तमृगभेदान् । गेहेति ।—गेहेषु—गृहेषु, परिसरणे—विचरणे, परिचिताः,—
अभ्यस्ता ताः, गृहवासाभ्यस्ता इत्यर्थः, चमरीः,—महिषाकारमृगी ।

(२३७) चामीकरेति ।—चामीकरस्य—स्वर्णस्य, द्रतसेति भावः, रसेन—
प्लेविस्य, चित्राः,—रञ्जिताः, वेताः,—वितस्ताः, तेषां पञ्जराणि—तद्गचितानि पिञ्जराणि

शुक्रशारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रवालपञ्जरगतांश्च
चकीरान्, जलहस्तिनाम् उदग्रकुम्भमुक्ताफलद्रामदन्तुराणि च
दन्तकाण्डकुण्डलानि ।

राजा तु छन्नदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयागे
शोभननिमित्तमिति मनसा जग्राह; हंसवेगञ्च प्रीयमाणो
ब्रभाषे,—“भद्र ! सकलरत्नधानः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्य
अस्य महातपस्य महार्णवात् इव कुमुदवाग्धवस्य कुमारात्
लाभो न विस्मयाय । बालविद्याः खलु महताम् उपकृतयः”

इत्यर्थं तेषाम् गन्तर्गता,—सध्यास्थिता तान् भवति ।—सुवह्नि—प्रभतानि,
पुभाषितानि—सूक्तयः, सङ्घनानि इत्यर्थं, तेषां जन्पाका—वाचाला पुन पुनरुच्चारण-
ग्रीला इत्यर्थं, (“व्याल्ल्याकस्तु वाचालो वाचाटी बहुगर्हवाक्” इत्यमर) जिह्वा
—रमना येषां तान् ।

(२३८) प्रदानिति ।—प्रवाल,—विद्रुमख्यरत्नविशेष, (“यद्य विद्रुम पृष्टि
प्रवाल पुनपसकम्” इत्यमर) तस्य पञ्जराणि—पिञ्जराणि, तानि गता,—प्राप्ता,
तत्र आवृत्ता इत्यर्थं तान् [“द्वितीयाश्रितातीत—” (२।१।२४ पा०) इति द्वितीय-
समासः] । जलहस्तिना—जलचराणां करिणां, उदग्रेति ।—उदग्रेषु - उदनेषु,
कुम्भेषु—शिरस्यप्रदेशविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि सौक्तिकानि,
गजशिरसन्मृतमुक्ताफलानि इत्यर्थं, तेषां दान्ता—स्रज्जा, दन्तुराणि—उज्ज्वलानीति भावः,
दन्तकाण्डकुण्डलानि—स्यूलहस्तिदशनरजितकर्णभूषणविशेषान् ।

(२३९) प्रथमप्रयागे—प्रथमगणनाया, शोभननिमित्त—शुभलक्षणम् । मनसा
जग्राह—आकलनामास इत्यर्थः । सकलरत्नधानः,—सर्वरत्नाकरस्य, सर्वगुणाधार-
स्येति यावत्, परमेश्वरस्य—हरस्य, चक्रवर्तिनय, शिरोधारणार्हस्य—सत्क-
धारणयोग्यस्य, महातपस्य—उत्कृष्टव्यस्य, महार्णवात्—महीरसागरात्,
कुमुदवाग्धवस्य इव—चन्द्रस्य इव, कुमारात्—तदाग्न्यकामरुपाधिपात् । उपकृतयः,—
प्रयोगकरणीतीति यावत्, सङ्घ—सत्पुरुषाणां, बालविद्या,—बाला,—
प्रथमार्गना, विद्या,—ज्ञानानि, यद्यवनार्हा इति यावत्, यन्,—बालानां—
शिशूनां, विद्या,—पाठाभ्यासा, इवेति शेषः, महान्ती हि प्रथममेव परीपकात्
अवश्यकर्तव्यः इत्येव ज्ञानमर्जयन्ति, यन्,—शिशूनां यथा अनन्यकर्माणि सन्

इति । (२४०) अपनीति च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसन्धारे, क्षणम् इव स्थित्वा,—“हंसवेग ! त्रिम्यताम्” इति प्रतीहारभवनं विसर्ज्याम्बभूव । स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राङ्मुखः प्राविशत् आभोगस्य छायाम् ।

अथ विशत एव अस्य (२४१) छायाजन्मना जडिम्ना चूडामणिताम् अनीयत इव शशिविम्बम् । (२४२) अम्बु-विन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटम् । कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले । (२४३) गल-त्तुहिनकणनिकरकृतनोहारा हारा इव अबध्यन्त ।

केवल विद्यामेवाभ्यस्यन्ति, महान्तोऽपि तथैव सर्वकर्म परित्यज्य परीपकारनिरतः भवन्ति, अतो मदुपकारार्थं परीपकारनिरतस्य कुमारस्य एव दानं न विस्मयजनक-मिति भावः ।

(२४०) प्राभृत सन्धारे—उपदासहे, उपढौकनद्रव्यसमूहे इत्यर्थः, अपनीति—अपसारिते, भाङ्गागारं प्रापिते इति भावः । प्रतीहारभवनं—दौवारिका-यासम्, यन्त्रा,—प्रतीहारे—हारि, वहिर्हारसमीपे इत्यर्थः, भवनम्—आगारं, दूत-निवासमिति भावः । आभोगस्य—तदाख्यस्य महातपस्यस्य ।

(२४१) विशत.—प्रविशत इत्यर्थः, अस्य—हंसस्य, [सम्बन्धे पक्षी, चूडा-मणिताम् इत्यनेन सम्बन्धे] छायाजन्मना—अनातपजातेन, कृतस्येति भोक्तः, जडिम्ना—जाड्येन, ज्ञेयेन कर्तृभूतेन इत्यर्थः, शशिविम्बम्—चन्द्रकिरण इत्यर्थः, [मुख्ये कर्मणि प्रथमा] छायाजन्मना जडिम्ना घनीभूतमिति यावत्, पूर्वोक्तः प्रतिदिन छायाया श्लेषहेतो कृत्वाभ्यन्तरं प्रविशन् एकैकं सोमरश्मिरिति भावः, चूडामणिता—मुकुटरद्वता, [गौणे कर्मणि द्वितीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः ।

(२४२) अम्बुविन्दुमुचः,—जलकणसाविण । चुचुम्बुरिव—पद्मशुरिव । कर्पूर-रेणव,—चनसाररजासि, लोचनयुगले—नेत्रयुग्मे, व्यलीयन्त इव—विलीनाः अभवन् इव, आश्लिष्यन् इवेत्यर्थः, [लोयते दैवादिकस्य कर्त्तारि लडि रूपम्] ।

(२४३) गलदिति । - गलङ्गि,—सवङ्गि, तुहिनकणाना—हिमविन्दूना, निकरैः,—समूहैः, तुहिनकरकिरणसमुद्भूतैरिति भावः, कृता,—विरचित्वा, नीहारा,—हिमकणा येषु तथाविधा, हिमकणनिर्निदा इत्यर्थः, [अथ “नीहारा

(२४४) हरिचन्दनरसासारेण इव अपाति सन्ततम् उरसि ।
कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अतिशिशिरम् । अन्तर्हितहिम-
शिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि । जातविस्मयश्च
अकरोत् मनसि, (२४५) “एकमजर्थं सङ्गतम् अपहाय
काऽस्ति अन्या प्रतिकौशलिका ?” इति । आहारकाले च
हंसवेगाय (२४६) धवलकर्पटप्राहतधौतनारिकेलपरिगृहीतं
विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गसृष्टे च वाससौ (२४७) शरत्तारका-
कारतारमुक्तास्तवकितपदं परिवेशं नाम कटिसूतम्

द्वारा इव” इत्यत्र “नीहारहारा इव” इति रलीचीनतया प्रतिभाति ; तेन गलङ्गिः
बुहिनकणनिकरैः कृताः नीहारहाराः,—बुहिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अथध्यन्त—
कारुणे समसज्यन्तेति भावः, [वक्षति कर्मणि लुङि रूपम्] ।

(२४४) हरिचन्देति ।—हरिचन्दनरसाना—चन्दनविशेषद्रव्याणाम्, आसारं,
—धारासम्पातं तेनेव, सन्ततम्—अनस्रम्, उरसि—वक्षसि, अपाति—पतित, [पततेः
कर्मणि लुङि रूपम्] । कुमुदमयमिव—कैरवमयमिव, अतिशिशिरम्—अति-
शीतलम् । विलीयमाना—द्रवीभ्रमन्ती, अन्तर्हितं हिमशिला इव—अदृश्यकरका इवेत्यर्थः ।

(२४५) एक—केवलम्, अजर्थम्—अक्षय्यं, सङ्गतम्—सैचीम्, अपहाय व्यक्ता,
अन्या—अपरा, प्रतिकौशलिका—प्रत्युपकृति, का अस्ति ?—नैव काऽप्यस्तीत्यर्थः,
केवलमकृतिसं सख्यमेव अस्य प्रतिदानं, नान्यत् किमपि वस्तु इति भावः ।

(२४६) धवलीति ।—धवलिन—धौतेन इत्यर्थः, कर्पटेन—वस्त्रेण, प्राहतः,—
क्लाञ्छादितः, यः धौतः,—शुद्धः, विशुद्धः इत्यर्थः, नारिकेलः,—नारिकेलसमुद्भूत इत्यर्थः,
[“नारिकेल” इत्यत्र “नालिकेर” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेन परिगृहीत—तवार्पित-
मिति यावत्, विलिप्तशेषं—स्वानुलिप्तावशिष्टमित्यर्थः, अङ्गसृष्टे—अङ्गभ्रते, स्वपिधान-
योग्ये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलिपनावशिष्टचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गसृष्टीचितवासप्रदानञ्च
अनुग्रहातिशयप्रदर्शनार्थं, राजयोग्यवसनादिरूपमसादप्राप्तिं सम्मानवीक्षकत्वाद्दिति भावः ।

(२४७) शरदिति ।—शरदः,—शरदती, तारकाः,—नक्षत्राणि, तासाम्
आकारा इव—सूक्तय इव, मेघाद्यावरणराहित्यात् अतिसमुच्चला इति भावः,
वाराः,—महत्, या मुक्ता,—मुक्ताफलानीत्यर्थः, वैः स्ववक्त्र—ग्रथितं, पदम्—

(२४६) अतिमहाऽर्हपद्मरागालीकलोहितीकृतदिवसञ्च तर-
ङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं प्राहिणोत् । एवं
प्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः ।

ततः (२४६) कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुरंश्रमाली
मलीससम् अङ्गमिव क्षालयितुम् अपरजलनिधिम् अत्रातरत् ।
(२४७) आभोगाऽऽतपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाय
वारुणीं दिशम् अयासीत् । (२४८) सुकुलायमानसकल-
कमलवना प्रमुख एव बद्धसेनाञ्जलिपुटा इव सहीपा शूः

अवयव इत्यर्थः यस्य तथाभूत, परिवेश नाम—परिवेश इत्याख्यं, परिधिर्लपत्वादिति
भावः ।

(२४६) अतीति ।—अतिमऽर्हस्य—महामूल्यस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशिष्यस्य,
कर्णाभरणनिहितस्य इति भावः, आलीकेन—उद्योतेन, लोहितीकृतं,—रक्तीकृतं,
दिवस,—दामर येन तथाभूत, तरङ्गक नाम—तरङ्गकेतिसंज्ञकम्, आन्दोलनादिति
भावः, कर्णाभरण—कुण्डलम् ।

(२४७) कटकेति ।—कटकं—इत्यम्बुशयमादातसन्निवेशः, तस्मिन् तिष्ठतीति
कटकस्थ, यत वनं—सैन्य, तस्य बहलाभिः,—प्रभूताभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, सैन्याणां
पदनिक्षेपवैगोत्तिमाभिरिति भावः, धूसरितम्—आपाण्डुरीकृत, तपु,—शरीर यस्य
तथाभूत अगमाली—मृत्युः । मलीसस—मलिन, सैन्यपदीत्यरज संपर्कादिति भावः ।
अपरजलनिधि—पश्चिमसागरम् ।

(२४८) आभोगेति ।—आभोगातपत्रम्—आभोगनामक कृतं, तस्य प्रदानम्—
अर्पण. कुमारीण प्राभृतीकरणमित्यर्थः, तस्य वार्त्ता—सवादः तामिव । वरुणाय—
प्रचेतसे पश्चिमाशाऽधिपतये इति भावः । वारुणी—वरुणाधिष्ठिता, प्रतीचीमित्यर्थः,
मृत्युस्य तस्याऽपि अस्तगमनादिति भावः । अत्र आभोगातपत्रस्य वारुणतया अधिपतिं
वरुणमन्तरेण कथं तदपभोगं राज्ञा हर्षेण क्रियते ? कथं वा अग्नस्य वस्तु अग्नेनापरस्मै
दीयते इति वार्त्ता वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणदिकप्रयाणं तपत्रस्य इत्युत्प्रेक्षितम् ।

(२४९) सुकुलायमानेति ।—सुकुलायमानं—निमीलदिति भावः, सकल—
धमस्य, कमलपत्र—पत्रकानन यस्या यस्या ता तथाभूता, सहीपा—शुद्धादशहीपतवी, शूः

अभूत् भूयतेः । (२५२) नृपानुरागमय इव निखिलजीवलीक-
लोकाञ्जलिबन्धवन्मुर्जगत् जगत् संन्यारागः । (२५३) गौडीप-
दाधशङ्किनी इव श्यामतां प्रपेदे दिक् प्राची । (२५४) प्रचित-
तिमिरनिवृत्ता निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालि-
भानम् अतानीत् मेदिनी । (२५५) मेदिनीप्रदीपास्यान-
धुष्यनिकरम् इव (२५६) विकचतगरणचिरम् अवचकरः

वद्वेदाञ्जलिपुटा इव—सैवार्थे रचितकरहयसयोगा इव इत्यर्थः, प्रभुसे एव अग्रे एव ।

(२५२) नृपेति ।—नृपे—राजनि, हर्ष इति यावत्, अनुरागमयः,—प्रीति-
पूर्वः । निखिलेति ।—निखिलस्य—सकलस्य, जीवलीकास्य—ससारस्य, लीकाना—
वराणाम्, धीञ्जलिबन्धस्य—करहयसयोगस्य, वन्मुः,—मित्र, संयोगघटकत्वादिति भावः,
कृताञ्जलिभिः लीकैः सन्या उपास्यते इति तावत् । जगत्—भुवनं, जगत्—
प्राचक्ष्मास, सन्याकाशः संवत् इति भावः ।

(२५३) गौडेति ।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थः, अपराधात्—दीघात्,
राशः सीदरवधजनितादिति भावः, शङ्कते—विभेतीति तधीक्तेव, प्राची—पूर्वा, श्यामता
—मलिनता, प्रपेदे—प्राप्त, अस्तीन्मुखपूर्वस्य आलौहित्येन पश्चिमदिशायाः औच्चल्यात्
पूर्वांशं निष्प्रभा जाता इति भावः ।

(२५४) प्रचितेति ।—प्रचित,—उद्धितः, सञ्चित इत्यर्थः, तिमिरनिवृत्तः,—
प्रसकारनिचयः यस्या यस्या वा तद्वीक्षा । निर्वाणेति ।—निर्वाणः,—णान्तः, विनष्ट
इत्यर्थः, अन्येषाम्—इतरेषां, हर्षविपक्षाणामिति भावः, नृपाणा—रानां प्रतापानल
कलापः,—प्रभावाग्निसमूहः प्रस्था तथाभूता इव, निर्वाणायै. कृष्णवर्णाङ्गाररूपेण परि-
णमनादिति भावः, कालिभानं—कृष्णत्वं, तिमिराच्छन्नमिति भावः, अतानीत्—
विस्तारयामास ।

(२५५) मेदिनीति ।—मेदिनीशस्य—भूपतेः, प्रदीपास्यानि—शमनीमुख-
लभासखण्डं, सायमुषवेश्मार्हसमितिस्थानमिति यावत्, तस्य पु निकटः,—कुसुम-
निचः, खण्डपश्रीभावर्द्धनार्थं परिचारकवर्गैः स्थापित इति भावः तसिच ।

(२५६) विकचेति ।—विकचैः,—प्रस्फुटितैः, तगरैः,—पुष्पविशेषैः, रुचिरं—
लुप्तोर्जं, विकचानि—प्रस्फुटानि, तगराणि—तदाख्यकुसुमानि, तद्वत् रुचिरं—मनीः

उडुनिकरम् अविरलं ककुभः । (२५७) स्कन्धावार-
गन्धगजमदाऽऽमोदधावितस्य इव मार्गो वियति विरराज
रजःपाण्डुः ऐरावतस्य । (२५८) कुपितनृपव्याघ्राघ्रा-
ताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहतीं विहाय विहायस्तलम्
आरुहो रोहिणीरमणः । (२५९) प्रयाणवार्ता इव
मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुः इन्दुदोधितयो दश दिशः ॥

हरश्च । अविरलं—सान्द्रम्, उडुनिकरं—नक्षत्रनिर्घणं, (“नक्षत्रवृत्तं स तारा
तारकाऽप्यडु वा स्त्रियाम्” इत्यमरः) ककुभः,—दिशः, अवचकार,—आविशन्तुः,
बहूनि नक्षत्राणि समुदितानीति समुदितार्थः ।

(२५७) वियति—आकाशे, स्कन्धावारिणि—स्कन्धावारस्य—कटकस्य, ये
गन्धगजाः,—गन्धप्रधाना हस्तिनः, तेषां मदाऽऽमोदिन—दानवारिसीरभेण, धावितस्य इव
—विद्रुतस्य इव, त प्रति क्लोषादिति भावः, ऐरावतस्य—सुनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य ।
रजःपाण्डुः,—रजोभिः,—धावनवेगेन उत्तिष्ठतेः पाण्डुभिः इत्यर्थः, पाण्डुः,—धयलः,
मार्गः,—पथः, आकाशमार्ग इत्यर्थः, विरराज—शुशुभे, चन्द्रिकाधवली वियन्मार्गः
ऐरावतरजःपाण्डुरिव विरराज इति भावः ।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौः, (“माहेयी सौरभेयी गौरुक्षः
साता च शृङ्गिणी । अर्जुन्यघ्ना रोहिणी” इत्यमरः) तस्या रमणः,—धवः, प्रतिरित्यर्थः,
हृपश्च इति यावत् (“रमणं पटोलमूले नार्या स्त्री ना धवे क्षरे” इति मेदिनी) कुपितेति ॥
—कुपितेन—क्रुद्धेन, नृपव्याघ्रेण—राजश्रेष्ठेन, शार्दूलोधिपेन च, (स्युत्तरपदे व्याघ्र-
पुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहश्चा लनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥” इत्यमरः) आघ्राता
—आघ्रातेति यावत् ता, गौडदेशस्य पूर्वदिग्बस्थितत्वादिति भावः, अत एव
उपसृष्टामिव—उपद्रुतामिव, पौरुहतीं—पुरुहतेन—इन्द्रेण अधिष्ठिता, प्राचीमित्यर्थः,
[“इन्द्री मरुत्वान्मघवा... । ...पुरुहवः पुरन्दरः ॥” इत्यमरः । “पौरुहतीम्” इत्यव
“पौरुहतीम्” इति पाठेऽपि च एवार्थः] विहायस्तलम्—अन्तरीचतल, (“नक्षोऽन्तरीचं
गगनम्... । ...पुसाकाश-विहायसी ॥” इत्यमरः) उपसृष्टम् कुपितव्याघ्रशालिनी
सोपद्रवा दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः ।

(२५९) मानिनीनां—प्रियान् प्रति प्रणयवतीपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—चित्तव्यपक्षः

(२६०) न दण्डयात्रात्रासातुरा इव तरलितसत्त्व-
वृत्तयः सुद्धुभुः पतयो वाहिनीनाम् । (२६१) चिन्तेव
भूमृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्वोर्वी-
तिमिरसन्ततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषाम् इव जनाश निद्रा
कुमुदवर्नानाम् ।

अस्याञ्च वैलायां (२६२) विततवितानैतलवर्ती नरेन्द्रः०
—“यौत तावत्” इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवैगम् आदिष्ट-
षान्,—“कथय संदेशम् इति । प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

दायिन्यः, भर्तृणां भटाना युद्धगमनेन निरहाशङ्कितान्, उद्धीपकलाञ्छेति भावः,
इन्दुदीपितेयः,—चन्द्रकिरणाः, प्रयाणवार्ता इव—युद्धवाताप्रवृत्तय इव ।

(२६०) नवेति ।—नवस्य—नूतनस्य, नवाभिषिक्तस्य इति यावत्, नृपस्य—
हर्षस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाण, तथा त्रासः,—भीतिः, तेन आतुरा इव—कातरा इव,
अत एव तरलितेति ।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वार्ता—प्राणना,
सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यभैर्यस्य इत्यर्थश्च, (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ नले
द्रव्यस्वभ नयोः । आत्मन्वे न्यवसायामुचितेष्वस्त्री तु जन्तुषु ॥” इति मेदिनी) इति,—
व्यवहारं वेवा तथाभूताः, वाहिनीनां—सैनिकाना, रिपुपक्षीयाणामिति भावः, तरङ्गिणी-
नाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः, (“वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्या सेना-सैन्यप्रभेदयो” इति मेदिनी)
अतएव,—खामिनीः, राजानः, समुद्राश्चेत्यर्थः, सुद्धुभुः,—विष्यधिर, पस्काधिर च,
चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रक्षीभः प्रसिद्ध एव ।

(२६१) भूमृतां—राजा, पर्वतानाञ्च । गुहाविवराणि—सुन्दरामन्तराणी-
त्यर्थः । विमुक्तेति ।—विमुक्ता—त्यक्ता, सर्वा—समया, उर्वी—पृथ्वी यथा तथाभूता,
तिमिरसन्ततिः,—अन्धकारसमूहः । [“विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्ततिः” इत्यत्र “विमुक्तसर्वांशा-
मिरसन्तति” इति पाठे,—विमुक्ताः सर्वा आशाः,—दिशः यथा तथाभूता
तिमिरसन्ततिः] चन्द्रोदयेन अन्धकारः दूरौभूतः इति समुद्दितायः । प्रतिसामन्त-
चक्षुषामिव—प्रतिपक्षनृपतिनयनानामिव । निद्रा—सङ्गीचः, स्वापश्च ; जनाश—नटा,
चन्द्रोदयात्, हर्षभयाञ्चेति भावः ।

(२६२) विततेति ।—विततस्य—उपरि विलृतस्य, वितानस्य—उल्लोचस्य,
चन्द्रोदयस्येत्यर्थः, (“अस्त्री नितानमुत्तीः” इत्यमरः) तलवर्ती—अप्रस्थितः

वौत्,—“देव ! पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या
भुवा नरको नाम सूनुः असावि रसातले । वीरस्य यस्य
अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपाला-
नाम् ; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवन-
कमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाचेक्षितोऽपि (२६५) भय-
चकितारुणपरिवर्तितरथो न आज्ञया विना रविः अस्तम्
अप्राजीत् ; यश्च वरुणस्य (२६६) वह्निर्वृत्ति हृदयम् इदम्
आतपत्रम् अहार्षीत् । महात्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्त-

यात—गच्छत । अनुजीयिनः,—परिजनान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, सम्प्रेष्यति यावत्-
स्थानान्तरमिति भाव । सन्दर्श—वाचिकम् । प्रास्तावीद्—प्रचक्रमे ।

(२६३) वराहैति ।—वराहः,—भगवतो विष्णोरवतारविशेषः, तस्य सम्पर्केण—
सङ्गेन, सम्भूत, —सञ्जात, गर्भः,—स्रूणः यस्या तथाभूतया, भुवा—पृथिव्या, नरकः,—
तन्नाम्ना प्रसिद्ध, सूनुः,—पुत्र, असावि—प्रसूतः । यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—
इन्द्रादीनां, चूडामणयः,—सुकुटरत्नानि, पादेति ।—पादयोः,—चरणयोः, प्रणामे—
नमस्कृतौ, प्रणयाः,—आसक्त्य इत्यर्थः, सन्नि एषामिति तथोक्ताः ; नियतनरकचरण-
प्रणतिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपालाः सर्वे निर्जिता इति भावः ।

(२६४) त्रिभुवनभुजः,—त्रिलोकीक्षीगिनः, त्रिलोकीश्वरस्य इति यावत्, भुज-
शौण्डस्य—भुजेन—वाहुना, वाहुनल्दर्पणेति यावत्, शौण्डस्य—मत्स्य, वाहुवल-
ज्जालिन इति यावत्, (“मत्से शौण्डोत्कटचीवाः” इत्यमरः) भवनेति ।—भवनकमलिनी-
—गृहसरसि पद्मिनी, गृहसमीपस्था पुष्करिणी वा, तत्र या चक्रवाकी—चक्रवाकवधूः,
तस्या कोपेन—क्रोधेन, कुटिलः,—वक्र, यः कटाक्षः,—अपाङ्गदर्शनं, सूर्यास्तगमने
तस्या विरहीत्यन्तेरवशम्भावितया तद्गमननिवारणार्थं सकीपदर्शनमिति भावः, तेन
ईक्षितोऽपि—दृष्टोऽपि, अस्तगमनोत्सुकोऽपि इति भावः ।

(२६५) भयेति ।—भवेन—भीत्या, चकितः,—तस्तः, योऽरुणः,—तदाख्यः
स्वसारथिः, तेन परिवर्तितः,—प्रत्यावर्तितः, रथः,—स्यन्दनं यस्य तथाभूतः । अप्राजीत्
—अगमत् ।

(२६६) वह्निर्वृत्ति—वह्निःस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः । अहार्षीत्

धञ्जदत्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (२६७) मेरूपमेषु महत्सु
महोपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः, पौत्रः चन्द्र-
मुखवर्मणः, पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितः स्थितिवर्मणः
सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः,
मृगाङ्ग इति यं जना जगुः । (२६८) यो यमजनेवाजायत
सहैवाहङ्कारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या (२६९) द्विजा-
तीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;

बलपूर्वकमग्रहीदित्यर्थः । तस्य—नरकस्य, अन्ये—वंशे । व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु,
परलोके प्रस्थितेषु इत्यर्थः ।

(२६७) मेरूपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, घनमानाष्टप्यत्वादिभिरत्युन्नततयेति भावः ।
महत्सु—प्रवरेषु, महोपालेषु—राजसु । कैलासेति ।—कैलासे—तदाख्ये शिवा-
ऽऽवासभूते पर्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चयात्मिका इति यावत्, स्थितिः,—अवस्थानं
यस्य तथाभूतस्य, स्वकीयशुभकर्मावलात् अवश्यमेव शिवपारंपरी भूत्वाः कैलासे चिराय-
स्थानं कुर्वत इति भावः, पुण्यवतः इति तावत् । महिति ।—महाराजेषु—
श्रेष्ठवृत्तिवृत्तिषु, अक्षि—अधिवाः, उत्कर्षवानित्यर्थः, राजा—वृत्तिः तथाभूतः, सार्वभौम
इत्यर्थः, जज्ञे—वभूव । मृगाङ्गः,—चन्द्रः, तद्वत् जगता प्रीत्युत्पादकत्वात् इति भावः,
एतेन स. अतीव प्रजारञ्जनपरायण आसीत् इति सूच्यते, जगुः,—कीर्तयामासु ।

(२६८) य,—मृगाङ्गापरनामा सुस्थिरवर्मा इति या त, यमजनेव—युग्म-
जातेनेव, अहङ्कारेण सहैवोत्पन्नत्वादिति भावः, अङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत
—उदपद्यत, अहङ्कारः स च युगपदेव अनतीर्णः इत्यर्थः, स. अतीव अभिमानो
आसीदिति भावः ।

(२६९) प्रतिग्रहान्—द्विजैभ्यो विधिवद्देयान्, यथाविधि दानीयद्रव्याणीति यावत्,
सैन्यपृष्ठानि च, अरातिसैन्यानि रणभूमौ पृष्ठप्रदर्शनपराणीत्यर्थः, पराजयव्यक्तीकानीति
भावः, (“प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्गृहे । द्विजैभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च
ग्रहान्तरे ॥” इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानीयद्रव्यस्वीकरणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;
सर्वंश्च अनीत्या सेवाना पश्चाद्गात्रयणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स
दानशीलः वीर्यवाञ्छासीदिति तावत्यर्थः ।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भूतायाः परं
साधुर्यम् अभूत्क्षयाः तथा च यो (२७१) वाहिनी-
नाथानां शृङ्गान् जहार, न रत्नानि; पृथिव्याः स्वैर्यं
जग्राह, न करम्; (२७२) अवनिभृतां गौरवमादत्त, न
जैहृद्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामा-
देव्यां भास्वरद्युतिर्भास्करवर्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागी-
रथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत् । अयम् (२७३) अस्य च
शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्वैयान् स्याणुपादारविन्दहयादृते न
अहम् अर्थं नमस्कुर्व्यामिति ; ईदृशश्च अयं मनोरथः त्रिशुवन-
दुर्लभः त्रयाणाम् अन्यतमेन सम्पद्यते ; सकलभुवनविजयेन

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि । लवणालयसम्भूतायाः,—लवणसागरसमु-
त्पन्नायाः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, स परं श्रीमान् प्रावीरिति भावः ।

(२७१) वाहिनीनाथानां—प्रतिपक्षसेनापतीनां, समुद्राणाञ्च, शृङ्गान्—युद्ध-
मारम्भे वाद्यमानान् विजयशृङ्गान्, समुद्रगर्भस्थान् कल्पूश्च इत्यर्थः, जहार—एतून् विजित्य
धलपूर्वकं जग्राह, समुद्रात् सङ्ग्राह च । स्वैर्यं—चिरस्थितिम् । करं—राज-
प्राज्ञभागं, धीरः सः स्वधैर्येण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भावः ।

(२७२) अवनिभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, गौरवं—सन्धानं, गुरुत्वमित्यर्थः ;
जैहृद्यं—दूरत्वं, काठिन्यञ्च, राज्ञा सन्धानं ननाश, तथा पर्वतवत् सारवाशासीत् इति
भावः । सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, तस्य—सुस्मरवर्धनः । भास्वरद्युतिः,
—सूर्यवत् तेजस्वी । एतन्वी,—तदाख्यस्य चन्द्रवशीयवृषभेदस्य । कुमारः,—
कुमार इत्याख्यः ।

(२७३) अस्य—भास्करवर्माऽपरनामस्य कुमारस्य । स्वैयान्—अतिस्थिरः,
दृढतर इति यावत्, सङ्कल्पः,—अभिलाषः, वासनेति यावत् । स्याणिति ।—स्याणीः,
—हरस्य, (“हरः स्मरहरो भर्गः .. । ...स्याणूक्त्वा उभापति ॥” इत्यमरः) पादार-
विन्दहयात्—चरणकमलयुगलात्, ऋते—विना । त्रिशुवनदुर्लभः,—विजयहासिभिः
दुष्प्राप इत्यर्थः । त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना वक्ष्यमाणानां त्रिविधानामित्यर्थः,
अन्यतमेन—केनचिद्वैकेन, सम्पद्यते—घटते । सकलभुवनविजयेन—विजयहासीकरणेन,
त्रिशुवनं विजितुं समर्थयेत् न क्वपि नमस्कुर्व्यात्, तमेव सर्वे नमस्कारिष्यन्तीति भावः ।

वा, मृत्युना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-
प्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवीपमेन मित्रेण ।
मैत्री च प्रायः (२७५) कार्यव्यपेक्षिणी क्षीणीभृताम् ।
कार्यञ्च कौटुम्भं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्य-
मानम् उपनयेत् मित्रतां देवम् । देवस्य हि यथांसि
(२७७) सञ्चिचीपतो बहिरङ्गभूतानि धनानि । वाहावेव
च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहायक-
सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत वाह्यजनस्य ?

मृत्युना वा—मरणेन वा, इदानीमेव म्रियते चेत्, नान्यस्मै नमसः अत्रसरं लभेत
इति भावः ।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन, प्रतापज्वलनेन—
वीर्यवक्रान्तिना, दिग्दाहः—ककुभां, दाहः,—सन्नापः येन तधाभूतेन । देवीपमेन—
देवसदृशेन, भवता तुल्येन इत्यर्थः, भवान् मित्रञ्चेत् तदा लक्षाहायेन सर्वानेव विजेतुं
शक्यति च, तथात्वे न कोऽपि तस्य नमस्कारयोग्यः स्यास्यति इति भावः ।

(२७५) कार्यव्यपेक्षिणी—कार्यातुरीधिनी । क्षीणीभृता—राज्ञाम् ; पर-
स्वरोपकारादिना राज्ञां मित्रता जायते इति समुद्दितायः ।

(२७६) उपन्यसमानम्—कथ्यमानम् । उपनयेत्—प्रापयेत् ; कौटुम्भेन पुनः
कार्येणाश्रित्वानो देवस्य मित्रता लब्धं शक्यतात्, तत् नाद्यापि निर्णीतं भवति
इति सरलार्थः ।

(२७७) सञ्चिचीपतः,—सञ्चेतुमिच्छतः, सञ्चिष्टत इत्यर्थः । बहिरङ्गभूतानि
—बाह्यानि, हेयानीति यावत्, अनाशास्यानीति भावः ; देवो हि यथांसि एव कामुकः,
न च तुच्छेषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीकामना दूरापाप्ता इति तात्पर्यम् ।
वाहावेव—भुजवोर्ये एव, निषण्णस्य—उपविष्टस्य, निर्भरमनस्यितस्येत्यर्थः, शेषा-
वयवानामपि—बाहुव्यतिरिक्तानाम् अन्येषामङ्गानामिति यावत्, साहायकसम्पादन-
मनोरथः,—साहाय्यकारणाभिलाषः, निरवकाशः,—अवकाशरहितः, निरर्थक इति
भावः ; केवलं वाह्यजनेन देवेन यथांसि सञ्चितानि, तत्र चक्षुरादीनामन्येषामङ्ग-
नामपि साहाय्यं नैव गृह्येति मिति निष्कर्षः । किमुत—किं पुनः, बाह्यजनस्य ?—
बहिःस्थितस्य सैन्यादेः ? इति भावः ।

(२७८) चतुःसागरग्रामग्रह-स्मरस्य पृथिव्यैकदेशे नीप-
न्यासेनापि का तुष्टिः ? (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणन-
विलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम् ।
एवम् (२८०) अघटमानंसकलोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन्
प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः,—(२८१)
प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गहिषा,

(२७८) चतुसागरेति ।—चत्वारः सागरा,—समुद्रा, ससागरा मेदिनि
इति यावत्, ग्रामाः इव—संबसथा इव, चतुर्प्रदेशाः इवेति यावत्, [“ग्राम—” इत्यत्र
“ग्राम—” इति पाठे,—चत्वारः सागरा एव ग्रामाः,—कनला, चतुरभीधिवेष्टित-
मेदिनीयसनीयतस्य इत्यर्थः] तेषां ग्रहणे—आयत्तीकरणे, घञ्जर,—लोलुप इति
भाव तस्य, यत्रतुरुदधिमेखला पृथ्वीमपि चतुर्ग्राममिव मन्यते, तस्येति भावः, पृथि-
वीति ।—पृथिव्याः,—धरायाः, एकदेशस्य—एकांशस्य, स्वल्पप्रदेशस्य इति यावत्,
दानोपन्यासेन—वितरणकौत्सेन ।

(२७९) अभिरूपेति ।—अभिरूपायाः,—रम्यायाः, सुन्दर्या इत्यर्थः, (“अभिरूपो
ध्रुवे रम्ये” इति मेदिनी) कन्यायाः,—कुमार्याः, विश्राणन—दान, (“त्यागी विहापितं
दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनम्—” इत्यमरः) तेन विलोभन—लोभप्रदर्शन,
लक्ष्मीति ।—लक्ष्मी, —कमलाया, मुखारविन्दस्य—बदनसरोजस्य, दर्शनेन—अब-
लोकनेन, दुर्ललिता—दुर्बिनीता, अन्यदर्शननिरभिलाषेति भावः, दृष्टिः,—नेत्रं यस्य
तथाभूतस्य, नियतकमलालिङ्गितबन्धस्थलतया अन्यसुन्दरीसृष्ट्याऽपि ते नास्ति, अत-
स्तत्प्रलोभनमपि न ते मैत्रोसाधनम् इति भावः ।

(२८०) अघटमानेति ।—अघटमानेन—योजयितुमशक्येन, दुर्घटनेति यावत्,
सकलेन—समयेण, उपायेन—साधनेन, सम्पादित—वत्तं, पदमेव—शब्द एव, अर्थः,
—विषयं तस्मिन्, अनन्योपायसाधे इति भावः, अस्मिन्—भयन्मैत्रीकरणे इति भावः ।
अनुरुध्यमान,—अनुब्रूयमानः, अनुनीयमान इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, (“अनुरोधी-
ऽनुवृत्तनम् इत्यमरः) ।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरः,—कामरूपेश्वरः, देवेन—महाराजाधिराजेन भवतेति
भाव अनङ्गहिषा—हरेण, एकपिङ्ग इव—एकम्—एकनेत्रमिति यावत् पिङ्ग—पिङ्गलं
प्रस सः, कुवेर इव इत्यर्थः, (“कुवेरस्त्रयस्वकसखो यचराड् गुह्यकेश्वरः । यत्नेक-

दशरथ इव गोत्रभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षिण, (२८२)
 वैकर्त्तन इव दुर्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन,
 अजर्यं सङ्गतम् इच्छति । यदि च देवस्यापि मैत्रीयति,
 हृदयम् अवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति
 सुहृद इति ; ततः किमास्यते ? सप्ताज्ञाप्यताम्, अनुभवतु
 विष्णोर्मन्दिरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-
 मणिविघट्टनकणितकटकमणिशिलाशकलानि शादोपशूढानि
 द्वैवस्य कामरूपाधिपतिः । (२८४) अस्मिन्नात्मैः अन्नवरत-
 विमललावण्यसोभाग्यसुधानिर्भरिणि मुखशशिनि चिरात्

पिङ्गलविल." इत्यमरः) कुवेरी हि सापूयं गौरी निरीक्ष्य तच्छापात् अटकनेत्री
 जात, पुनः शिवप्रसादान् तच्चक्षुष पिङ्गलल जातमिति पौराणिकी वार्त्ता । गोत्रभिदा
 —इन्द्रेण, ("इन्द्री सरुत्वान्मधवा .. । सुदाना गोत्रभिदञ्जी .." इत्यमरः) ।
 पुष्कराक्षिण—पुण्डरीकाक्षिण, कृष्णेनेत्यर्थः धनञ्जय इव—अर्जुन इव ।

(२८२) वैकर्त्तन इव—ए० सुत कर्ण इव । माधवेन—वसन्तेन । अजर्यम्
 —अक्षय्यं, सङ्गतम्—मैत्रीम् । मैत्रीयति—मैत्रीभिच्छति, स इति शेषः, तथाऽपि
 हृदय—चित्तं, तस्येति भावः, सुहृदः—मित्राणि, पर्यायान्तरितं—पर्यायेण—
 एकार्थवाचकशब्दान्तरेण अन्तरितम्—आच्छदं, मैत्रोनाम्ना व्यवहितमित्यर्थं, दास्यं
 —कैङ्कर्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—जानाति च । ततः—
 तस्मात्, मित्रताया अपि दास्यापरपर्यायकत्वादित्यर्थः, किम् आस्यते ?—किं तूष्णीं
 स्थीयते इत्यर्थः, अस्मत्पक्षेति शेषः, मित्रताज्ञपि दास्यस्य नांमन्त्रं विदित्वा किं भवता
 सुहृद मैत्री न करिष्यति ? इति भावः ।

(२८३) विक्वटिति ।—विकटस्य—उन्नतस्य, उच्चलस्य वा, केयूरकोटिसर्गः—
 सुहृदाग्रनिहितरत्नस्य, विघट्टनेन—सहर्षेण, कणितानि—रणिताणि, ["कणित—"
 इत्यत्र "कणित—" इति पाठेऽपि स पदार्थं] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दगट्टेरिति
 यावत्, अङ्कटस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाङ्गाशखण्डानि येषु तथाभूतानि,
 शादोपशूढानि—दृढालिङ्गानि ।

(२८४) अस्मिन्—परिदृश्यमाने, भ्रवद्दीये इति यावत्, चनवरतेति ।—

लक्ष्मणी लालयतु प्राग्न्योतिषेश्वरयोः । न अभिनन्दति चेत्
देवः प्रणयम आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः ?” इति ।

(२८५) विरतवचसि तस्मिन् भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिः
गुणैः आरोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण
तु परां कोटिम् आरोपिते ध्रेष्णि लज्जमान इव सादरं
जगाद,—“हंसवेग ! कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने
पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति मद्भिषस्य
अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तत मनः ? (२८६) सकलजगदुत्थापन-

अनवरतम्—अनिरतं, विमलं—सुखं, लावण्यमेव—“मुक्ताफलेषु क्षयायास्तरलत्व-
मिबान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोचते ॥” इत्युक्तलक्षणसौन्दर्यविशेष एव,
सौभाग्यं—सुभगत्व, नेत्ररञ्जनत्वमिति भावः तदेव सुधा—अमृतं, तस्या निर्भरं,—प्रसन्नः,
वन्दति, मुखशशि—वदनचन्द्रे, प्रागिति ।—प्राग्न्योतिषेश्वरस्य—कामरूपप्रतिपत्त्य,
श्रीः,—लक्ष्मीः, चिरात्—चिरकालम्, श्राद्धेः,—आसन्नोपमम् आकाङ्क्षा पूरयित्वेत्यर्थः,
लक्ष्मणी—नयने, लालयतु—प्रीणयतु, सन्तर्पयतु इत्यर्थः, चिरं तसिं लभताम् इति
यावत् । प्रणय—प्रार्थन, न अभिनन्दति—न प्रशंसति, नानुमन्यते इत्यर्थः ।

(२८५) तस्मिन्—हंसवेगे इत्यर्थः, विरतवचसि—तूष्णीभूते इत्यर्थः ।
पूर्वोपलब्धैः,—पूर्वनिहितैः, गुरुभिः,—महद्भिः । कुमारे—तद्वाक्ये कामरूपेश्वरे,
सुदूरम्—अत्यन्तम्, आरोपितबहुमानः,—जन्तितवद्वादरं, आभोगातपत्रव्यतिकरेण—
आभोगात्प्रदानसम्पत्केत्यर्थः, प्रेम्णि—प्रणये, कुमारं प्रतीति भावः, परा कोटि
—परमोत्कर्षम्, आरोपिते—नीते । महाऽभिजने—महान्—श्रेष्ठः, अभिजन,—
कुलं यस्य तस्मिन्, (“सन्ततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ” इत्यमरः) महाकुलप्रसूते
इत्यर्थः । प्राग्रहरे—मुख्ये, श्रेष्ठे इत्यर्थः, (“मुख्यवर्त्यश्रेष्ठ्याश्च .. । पराङ्गप्राग्रहद
.....” इत्यमरः) । परोक्षसुहृदि—अप्रत्यक्षमित्रे, अहेतुकसखे इत्यर्थः । स्निह्यति
—स्नेहपरायणे, मयीति भावः । अनप्रा—विरुद्धमिति भावः, कथमिव—केन प्रकारेण,
प्रवर्त्तत ?—प्रवृत्त भवेत् ? तस्य प्रणयभङ्गं कर्तुं नैव शक्नुयादित्यर्थः ।

(२८६) सकलैति ।—सकलज्ञाना—समयाणा, जगता—सुवतानाम्, उचा-

पटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे
कराः तिग्मतेजसः । सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य ?
सज्जनमाधुर्याणामभृतदास्यो दश दिशः । (२८७) एकान्तीव-
दातोत्तानस्वभावसम्भृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः
शिशिररश्मिः ? अत्रेयांश्च (२८८) सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वर्णं
बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हराहृते
कामन्यं नमस्यति ? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सङ्कल्पेन । अत्र-
लेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो दयस्य, किं पुनः सुहृदि ?

पटवः—सन्तापनननि, पटवः,—समर्थः, तिग्मतेजसः,—सूर्यस्य, कराः,—किरणाः,
हस्ताश्च, त्रिभुवननयनानन्दकरे—त्रिलोकवासिना नेत्रसुखप्रदे, कमलाकरे—पद्मसमूहे,
शिशिरायन्ते—शीतलायन्ते । सुबहुगुणक्रीताः,—प्रभृतदाक्षिण्यविनयादिभिरालम्बिता
इत्यर्थः, [“सुबहुगुणक्रीताः” इत्यत्र “सुबहुगुणगणक्रीताः” इति पुस्तकान्तरपद्यतपाठस्तु
न मनोरमः, सुबहुगुणन्देनैव गणास्य गण्यमानत्वात्] सख्यस्य—मित्रताया, प्रवरगुण-
वत्सलस्य गुणनिर्जिता भक्तप्रप्राय ययं खलित्वानर्हाः इति भावः । सज्जनमाधुर्याणां—
सुन्दररूपाणां विनयादिपूर्णसुमधुराचरणानामित्यर्थः, अभृतदास्यः,—अवदत्तेन किङ्कर्तव्यः ;
स्वर्णं एव चात्मानं सज्जनानां दास मन्यन्ते इति निष्कर्षः ।

(२८७) एकान्तेति । —एकान्तम्—अत्यन्तम्, अवदत्तेन—श्रेतेन, निष्कलेन च, सत्तानेन
—उन्मुखेन, उन्नतेन च, स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगत, सादृश्यम्—उपमा,
कुमारस्य सहेति भावः येन तथाभूतस्य । कृते—निमित्त, शिशिररश्मिः,—चन्द्रः इति केन
अभिहितः ? —कथितः ? चन्द्रः केनाप्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुणेनैव प्रणयी जातः
इत्यर्थः, कुमारस्य उदारगुणेनैताकृष्टोऽहं तत्सहस्यसाधनार्थं यतिप्यामीति भावः ।

(२८८) सङ्कल्पः,—अभिलाषः । बाहुशाली—शुजवत्सम्पन्न, वीर्यवानित्यर्थः ।
समालम्बितशरासने—सम्भृतकार्मुके । हराहृते—शिवं विना । नमस्यति—नम-
स्करोति । अत्रेयांश्च—गर्वशालिनि, गौरववतीति यावत्, मानशालिनीति भावः ।
केसरिणि—शिंहे । हृदयस्य—चेतसः, बहुमानः,—समादरः । सुहृदि—मित्रे,
अत्रेयांश्च इति भावः, किं पुनः ?—आत्मसम्मानरक्षणोद्यमवति पश्यावधि

तत् तथा यतेयाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुम्हार-
दर्शनोत्काश्टा” इति ।

हंसवगस्तु विज्ञापयास्वभूव,—“देव ! किमपरम् इदानी
क्लेशयति ? (२८६) अभिजातम् अभिहितं देवेन । सेवाभीरवो
हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनी वैष्णवो वंशः ।
आस्तां तावत् आस्मत्स्वामिवंशः । पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां
प्रति (२८०) दुर्जनन्या इव अतिवृद्धया दुर्गत्या वा अभिसुखी-
क्रियमाणस्य, (२८१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्टया तृणया
वा प्रेर्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः”
असत्सङ्कल्पैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२८२) जरत्कुमारीमिव
परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्वगृहे,

मम् अद्वा जायते, तादृशसङ्कल्पवति सुहृदि कुमारे किं पुनर्वक्तव्यम् । अत्रश्वसेव
समादरः तत्सङ्कल्पारक्षप्रयत्नश्च करणीयः इति भावः । तथेति ।—यथा इयं कुमारस्य
दर्शनोत्काश्टा चिरम् अस्मान् न क्लेशयति, तथा यतेयाः,—यत्नं कुरु, यथा शीघ्रं कुमारे
द्रष्टुं शक्नुयां तथा कुर्वन्ति भावः ।

(२८६) अभिजातं—व्याप्यं, सुन्दरमित्यर्थः, (“अभिजातः कुलीने स्यान्व्याप्य-
प्रखिलयोरपि” इति मेदिनी) । सेवेति ।—सेवायां—परपरिचर्यायां, भीरवः,—
पराङ्मुखा इत्यर्थः । अहङ्कारधनः,—मानधन इत्यर्थः, वैष्णवः,—विष्णोः अवतारस्य
सुराहस्य अयमित्यर्थः, वंशः,—कुलं, विशेषेण, सेवाभीरवः इति शेषः ।

(२८०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया सात्वा इव, अतिवृद्धया—अतिवृद्धिरया,
अतिप्रवृत्तया च, दुर्गत्या—दैन्येन, अभिसुखीक्रियमाणस्य—अभिसुखतां नीयमानस्य ।

(२८१) कुटुम्बिन्या इव—गृहिण्या इव, असन्तुष्टया—अतृप्तया, असन्तुष्टया च,
अपूर्ययेत्यर्थः, तृणया—धनलालसया, प्रेर्यमाणस्य—नियोज्यमानस्य । दुरपत्यैरिव—
कुपुर्तैरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालोत्पन्नैः, नानाऽभिलाषिभिः,—विविधाशावद्भिः,
सङ्कल्पैः,—दुर्वासनाभिः, आकुलीक्रियमाणस्य—आकुलतां नीयमानस्य ।

(२८२) जरत्कुमारीमिव—वयःस्यामदन्तां कल्पामिव, परमार्गणयोग्यां—परस्य
—अन्वस्य पात्रस्य, धनस्वामिनश्च इत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणम् ; यद्वा,—परस्य—
अन्वस्य, पात्रस्येत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणं, परस्यै—अन्वस्यै, धनस्वामिने इत्यर्थः,

(२८३) दुर्बल्युभिः इव दुःस्थितैः समग्रैः ग्रहेर्वा आह्यमाणस्य अभियोगं, पुरातनेः अतिदुस्त्यजैः भृत्यैरिव (२८४) मन्त्रिणैः कर्मभिर्वा अनुवर्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं कर्षीप्राग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्, (२८५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव विद्या एव (२८६) हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तीरणतले वन्दनमालाकिशलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

वार्गणं—आज्ञा इति च, (“मार्गणी याचके ऋरे । याज्ञान्निषण्यो क्लीवम्” इति सिद्धिनी) तस्य योग्या—उपयोगिनी ताम्, अतिमहतीम्—अतिप्रबुद्धाम्, अवस्था—कष्टा दशमित्यर्थ, पश्यतः,—अवलोकायतः ।

(२८३) दुर्बल्युभिरिव—दुष्टैः ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितैः,—दुर्गते, दुः,—दुष्टतया, निरुद्धत्वेन इति भावः, स्थितैश्च, समग्रैः,—सकलैः, ग्रहैः,—रव्यादिभिः, अभियोगम्—असहाय, आह्यमाणस्य—प्राप्यमाणस्य ।

(२८४) मन्त्रिणैः,—मालिन्यापादकैः, पापैरित्यर्थः, पूर्वकृतैरिति भावः । अनुवर्त्यमानस्य—अनुस्रियमाणस्य । दुष्कृतिनः,—पापिनः, सकलशरीरसन्तापकरं—सर्वाङ्गदाहजननमित्यर्थ, सर्वदेहपीडाजनकञ्च, राजपुरुषाणां परुषवधनात् अस्वबाहुल्यादिति वा भावः, कर्षीप्राग्निमिव—तुषानलमिव, राजकुल—राजानारं, सम्प्रवेष्टुं—गन्तुमित्यर्थ, कृतचित्तस्य—चिह्नितभाजसस्य ।

(२८५) उपहतेति ।—उपहता—विलुप्ता, सकलानां—सर्वेषाम्, इन्द्रियाणां—चक्षुरादीनामित्यर्थः, शक्तिः,—सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य, विद्या एव—वृथा एव, इन्द्रियाणां शीघ्रशक्तेरभावाद्दिति भावः ।

(२८६) हृदयेति ।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुतः समुपस्थितस्य इति भावः, विषयार्था—सक्चन्दनवनितादीनां शीघ्रवस्तूना, ग्रामस्य—समूहस्य, ग्रहणे—प्राप्तौ, अभिलाष,—स्पृहा, यद्वा,—हृदयं गतः,—मनोरथभावेण पर्यवसितः, न तूपशोगसमर्थ इति भावः, विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य तथाभूतस्य । प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशक्षणे एवेत्यर्थः, तीरणतले—बहिर्हारतलभूमौ, द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य—अवरुद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिशलयस्येव—वन्दनं—तीरणस्य मण्डनमित्यर्थः, तस्य माला—स्रक्त, यद्वा,—वन्दनं—पूजन, शोभासम्पादनमित्यर्थः, तीरणस्येति

तस्य प्रविशतो द्वारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य,
 (२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्ड-
 करप्रहारैः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य
 इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य
 अपि अतिविप्रकृष्टविवृत्तविसर्जितस्य उद्देशं व्रजतः,

भावः, तदर्थं माला, तस्यां तस्या वा यः किस्लयः,—पहन. तस्य इव, शुभतः,—श्रीवं
 प्राप्नुवतः, द्रुष्यिपासाकुलनात् तूर्योत्तापाच्च इति भावः। पीडितस्य—वेदादिना
 त्पीडितस्य, प्रतीहारिभिस्ति शीतः, अपरैः,—रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तैः राजपस्विनैः इति
 भावः, हन्यमानस्य—ताद्यमानस्य ।

(२८७) करोति ।—करिणां—हस्तिनां, कर्मणे—युद्धशिक्षार्थमिति भावः,
 चर्मपुटस्य इव—चर्मनिर्मितहस्ताकारस्य इव, अक्षमस्य इति भावः। प्रतीहारैति ।
 —प्रतीहारमण्डलेन—दौवारिकसमूहेन, करप्रहारैः,—चपेटाघातैः इत्यर्थः, प्रती-
 हारिण—प्रतिसहरणेनेत्यर्थः, गुण्डासङ्घोचनेन इति भावः, मण्डलं—मण्डलाकार
 इत्यर्थः यस्य तथाविधः, करः,—गुण्डादण्डः, तस्य प्रहारैः,—आघातैरिति च, निरस्य-
 मानस्य—निराक्रियमाणस्य, दूरीक्रियमाणस्येत्यर्थः ।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव—निधिः,—भूतलनिहितधनराशिः, तत्र
 पादपप्ररोहः,—तस्य उपरि जातः यः वृक्षाङ्कुरः, वृक्षावरोह इत्यर्थो वा, तस्य इव ।
 द्रविणाभिलाषात्—धनलालसातः, अधोमुखीभवतः,—प्रणतस्येत्यर्थः, अनासुक्तस्य च
 इत्यर्थः, यात्रालाचनत् स्वभावाच्चेति भावः ; यत्र भूतले निधयः तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थ-
 वृक्षस्य शाखाऽवरोहादयः अत्यर्थमधीलन्विनी भवन्ति इति प्रबुद्धिः । अमार्गणस्यापि—
 अमार्गणस्यापि, अन्यत्र,—मार्गणः,—शरः, तद्भिन्नस्यापि, दूरविचेपानर्हस्यापि इति भावः,
 अतीति ।—अतिविप्रकृष्टम्—अतिदूरं यथा तथा, विप्रकृष्टः,—परासुखः, विसर्जितः,—
 विच्छिन्नः, राजपुरुषैरिति भावः ; यदा,—अतिविप्रकृष्टैः,—अतिदूरवर्त्तिभिरित्यर्थः,
 राजकुलासंसृष्टैः प्राकृतैरिति भावः, विवृत्तः,—स्वत एव दर्शनं दत्त्वा नाम किमपि
 लक्ष्यंसे इत्याशुक्त्या प्रकटित इत्यर्थः, पश्चात् विसर्जितः,—परित्यक्तः तस्य ; अन्यत्र,—
 अतिविप्रकृष्टम्—अतिदूरं यथा तथा, आकर्षणमिति यावत्, विवृत्तः,—वि—विशेषः,
 वृत्तः,—स्थित इत्यर्थः, आकृष्ट इति यावत्, विसर्जितः,—विच्छिन्नः तस्य । उद्देशम्—
 आर्षि, व्रजतः,—प्राप्नुवतः, नाहं वनाशया कर्मप्रामाशया वा अवागतवान्, तथाऽपि

(३६६) कण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आह्वय्य द्वेषीयः
 ह्यिवमाणस्य, (३००) अमकरकीतोरपि अकालोपसर्पण-
 प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उप ष्यतः, (३०१) कपेरिव
 कोपनिर्भस्वितस्यापि अभिन्नसुखरागस्य, ब्रह्मज्ञ इव प्रतिदिवस-
 वन्दनोद्दृष्टिशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्य शुभकर्माणि निर्वहतः,

जां राजहारीपस्त्रितैरेव वाचकं मत्वा एवं व्यपहरन्ति राजपुरुषा इति त भावः ;
 उत्ततवेग गच्छतम् ।

(२६६) अकण्टकस्य—अक्षुद्रशरीरः, शत्रुताविरहितस्यापीत्यर्थः, कण्टकमिन्नस्य
 च, (“कण्टकी नो क्षियां क्षुद्रशरीरो मत्स्योदिकीकसै । नेयायिकादिदीपोक्तौ स्याद्-
 पीपाक्षुद्रमाङ्गयोः” ॥ इति मेदिनी) चरणतललग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतले
 विहा स्थितस्य च, आह्वय—धृत्वा, गति इति भावः, सन्दंशादिना आनीय इत्यर्थः,
 द्वेषीयः—अतिचिप्रम् ।

(३००) अमकरकीतः—अकामस्य, अत्राचलस्येत्यर्थः, अमकरकीतुः—कामः,
 क्षुद्रस्य इत्यर्थः । अकालेति ।—अकाले—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-
 काले च इत्यर्थः, उपसर्पणम्—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य,—
 प्रसीः, हरस्य च, दृष्ट्या—नेत्रविक्षेपेण, दग्धस्य—सन्नापितस्य, भस्मीकृतस्य च,
 प्रलयः,—प्र—प्रकर्षेण, लयः,—भित्त्यादिषु लीनत्वम्, एत एव प्रायेण नाण इत्यर्थः,
 वाशञ्च तम् उपगच्छत,—प्रजतः ।

(३०१) कपेरिव—वानरस्य इव, कोपनिर्भस्वितस्य—क्रोधेन तिरस्कृतस्य, प्रभुणा
 ह त शेषः, अभिन्नसुखरागस्य—अविकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थः, यहा,—अभिन्नसुखरागस्य—
 सुखसुखवर्णास्य, मनःक्षीमेण रक्तसुखस्येत्यर्थः, कपेरिवरक्तसुखत्वादिति भावः । ब्रह्मज्ञ इव
 —ब्रह्मवधकृत इव, ब्रह्महत्याकारिण इत्यर्थः, प्रतीति ।—प्रतिदिवस—प्रतिदिन,
 वन्दनाय—प्रणतये, उद्दृष्ट—भूमौ पुनः पुनः दृष्ट, शिरसः,—मत्स्यकस्य, कपालं—
 कर्पूरम् अस्थिविशेष इत्यर्थः, येन तथाभूतस्य, ब्रह्महा प्रत्यहं कुटीचरो भूत्वा हादशवर्षं
 चतुर्विंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः ; सेवकीपि
 प्रघाटकाग्रनाथे प्रतिदिनं प्रभु प्रणमति इति लोकव्यवहारः, स्पर्शरहितस्य—केनापि न
 दृश्यमानस्य, यहा,—स्पर्शमकुर्वतः, पापाचारत्वात् अक्षतिकत्वापेति भावः, अशुभ-
 कर्माणि—पापकर्माणि, पदसंवाहनादीनि क्षीणकर्माणि च, निर्वहतः,—सम्पादयतः ।

(३०२) विशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तान्दिनम् अर्वाक्शिरसः
तिष्ठतः, (३०३) वाजिन इव कवलवशेन सुखवाद्यम् आत्मानं
विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्यापितजीवनाशस्य शरीरं
क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य जघन्यकर्म-
लग्नमात्मानं ताडयतः, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीय-

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—ऐहिकं चरारसुखमलक्षणानस्य पारलौकिकं
तपश्चरणादिकञ्च नाचरत इत्यर्थः, ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्यापि
तत परिभ्रमनेन अन्तरीचे अधीसुखं तिष्ठतश्च, नक्तान्दिनम्—अहीरात्रं, सदाकाल-
मित्यर्थः, अर्वाक्शिरसः,—अधीनमितमस्तकस्य । पुरा विशङ्कुः नाम राजा
गुरुगपाञ्जखालत्वलापन्नो विष्णु मित्तेण तद्गुरुद्वेषिणा यजयित्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि
कुपितशतक्रतुहृद्गारेण तर्जितः तस्मादधःपतन्नेव विद्यामित्तेण स्वप्रभावात् अन्तरीचे एव
अधःशिरा स्थापित इति पुराणवाच्यं । सेवकोऽपि मधुसन्निधौ सदैवः अवगतशिरा-
न्तिष्ठति इति दृश्यते ।

(३०३) वाजिन इव—अश्वस्यैव । कवलवशेन—अग्रहेतोः आसहेतोश्च,
सुखवाद्यं—सुखेन वहनीयं, यद्यच्छ प्रापणीयमित्यर्थः, सुखात् वाद्यं—वह्निभूतञ्च,
सेवाधर्मस्य अतिगहनत्वादिति भावः, विदधानस्य—कुर्वत । अनशनशायिन इव
—अनशनेन—अभोजनेन, शीते—तिष्ठति इत्यर्थः तथोक्तस्य इव, हृदयेति ।—
हृदये—हृत्पत्रे इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थः, जीवस्य—जीवात्मनः,
नाश—अपगम इति वावत् यस्य तथाभूतस्य, हृदये—मनसि, स्थापिता—निहिता,
जीवनस्य—जीविकाया इत्यर्थः, आशा—दृष्ट्या, अभिलाष इत्यर्थः, राजसेवाया
प्रभूतमथमजयित्वा सुखं स्यास्यानि इत्येव रूपा इति भावः येन तथोक्तस्य इति च,
शरीर—देह, क्षपयतः,—क्षयं नयत, जीवनविसर्जने हातसद्वत्पतया भोजनाकारणात्,
राजाज्ञापालनपौरवेण स्वाख्यप्रतिपालनासामर्थ्याच्च इति भावः ।

(३०४) शुन इव—कुतुरस्य इव, निजदारपराङ्मुखस्य—निजकालवसभोग-
वर्जितस्य इत्यर्थः, अहीरात्रं प्रभुसन्निधाववस्थानादिति भावः, जघन्येति ।—
जघने भव जघन्यं—निकृष्टमित्यर्थः, कर्म—आचरणं, जघनः,—कनीयान् सुतश्च, तस्य
कर्म—पालनादिक्रिया च, तस्मिन् लग्नं—समासक्तम् । ताडयतः,—प्राघातयतः,
अनुशीलयतः इत्यर्थश्च ।

(३०५) प्रेतस्य इव—निक्षेप्योनेरिव, गतमाणस्येव च, अनुचितेति ।—

भानान्नपिण्डस्य, (३०६) बलिभुज इव जिह्वालील्यौपयुक्त-
पुरुषवर्चसो वृथाविहितायुषो जीवतः, (३०७) श्मशान-
पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृता राजवत्तमान्
उपसर्पतः, (३०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्यैः श्रोत्रमात्र-
प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव मुग्धविलीस्यमानस्य,

अनुचितायाम्—अयुक्तायां, मूनी—प्रदेशे, चितायाः पश्चादनुचिता यत्र भूमिं तत्र
च, दीयमानम्—अर्घ्यमाणम्, अन्नपिण्ड—भक्त्यासः, श्रेतोदृश्यकपिण्डरुपात्रञ्च यश्च
यथै वा तथाभूतस्य ।

(३०६) बलिभुज इव—काकस्थेन, जिह्वेति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः,
लील्यं—आपह्यं, दृष्ट्वा च, अभिलाष इत्यर्थः, (“लीलः स्यादाच्यलिङ्गकः । सत्स्थे
‘वञ्चले’ इति ॐदिगी) तेन उपयुक्त—व्ययीकृतं, भुक्तञ्च ; पुरुषवर्चं,—पौरुष तेजः,
निष्ठा च, पुरीषञ्च इत्यर्थः येन तथाभूतस्य, (“वर्चो नपुंसकं रूपे निष्ठायासपि नैजसि”
इति मेदिनी) वृथेति ।—वृथा—निरर्थकं, विहित—कृतम्, आयुः,—जीवित-
कालो येन तथाभूतस्य, पौरुषतेजीविसर्जनादिति भावः, वृथा—निरर्थकमेव,
कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भावः, निभ्यः,—पक्षिभ्यः, नीणा—पक्षिणा वा,
हितम्—उल्लृष्ट, काकाना दीर्घायुषादिति भावः, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवतः,
—प्राणान् धारयतः ।

(३०७) पिशाचस्य—पिशाचवत् हिताहितो धरहितस्य इत्यर्थः, निर्बोधस्य
इति यावत्, निरुद्धदेवयोनिभिर्गणस्य च, मृतस्येति भावः, दग्धभूतिः,—दग्धा—असारा
इति भावः, भूतिः,—सम्पत्, दहनभक्ष्यं च तथा, (“भूतिर्भक्ष्यनि सम्पदि” इत्यमरः)
परुषीकृतान्—कठोरीभूतान्, कठोरस्वभावानित्यर्थः, रुषीकृताश्च, श्मशानपादपानिव—
मृतदाहस्थानस्यहृत्त्वानिव, लोकानां भौत्युत्पादकत्वाद्दरीव्यानिति भावः, राजवत्तमान्
—नृपतेः परिजनान्, उपसर्पतः,—उपासीनस्य, चाराधयत इति यावत् ।

(३०८) विपरीतेति ।—विपरीत—हृदयात् भिन्नमिति यावत्, केवलं
औखिकमिति भावः, तदयथा तथा, जिह्वया—रसनाया, केवलवान्येनेति भावः,
जनितम्—उत्पादितं, माधुर्यं—मनोहरत्वं येषां तैः, श्रोत्रेति ।—श्रोत्रमात्रेण—
केवलेन श्रोत्रेण, न तु मनसा इति भावः, प्रकटितः,—प्रकाशितः, रागः,—
अनुरागः, प्रणय इति यावत्, लौहित्यञ्च—पु बिभै, राजशुकाऽऽलापैः,—राज-

(३०८) वैतालस्य इव नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित् न
 आचरतः, (३१०) चित्रधनुष इव अलीकगुणाधारीपणैक-
 क्रियानित्यनस्त्रस्य निर्वाणतेजसः, (३११) सम्मार्जनी-
 समुपार्जितरजसोऽवकारकूटस्येव निर्माल्यवाहिनः,

शुकाः,—राजानः,—भूपाः, शुका इव—कीरा इव, शुकपिशेषा इत्यर्थः, तेषां
 आलापैः,—बचनैः, शुकवहयानास्थीचारणैः, न तु कार्यतः सन्पाद्यमानैरिति भावः,
 सुग्धयिलीभ्यनानस्य—सुग्ध—सुन्दरं यथा तथा, (“सुग्धः सुन्दर-मूढयोः” इति कोषः)
 विलीभ्यमानस्य—विशेषेण आत्रासं नीयमानस्य इति दावत् ।

(३०८) वैतालस्येव—भूतस्येव, भूताधिष्ठितशबदेऽस्येव वा, परेन्द्रेति ।—
 नरेन्द्रः,—राजा, भौतिकमन्त्रविद्य, तस्य प्रभावेण—सामर्थ्येण; आविष्टस्य—वशङ्गतस्य,
 किञ्चित् न आचरतः,—किमपि कर्त्तव्यम्, उपद्रवादिकञ्च न अनुतिष्ठतः, केवल राजानु-
 जतमेव सन्पादयतः, न तु अन्यविधमवशङ्ककर्त्तव्यमिति भावः ।

(३१०) चित्रधनुष इव—अलीकस्यलिखितकार्मुकस्य इव, अलीकेति ।—
 अलीकाना—असत्यानाम्, अविद्यमानानामित्यर्थः, गुणाना—दयादाच्छिष्यादीना, प्रभोः
 इति भावः, अध्यारोपण—कीर्त्तनमिति भावः, तदेव एका—केवला, क्रिया—कार्यं,
 तथा नित्य—सततं, नमः,—आनतः तस्य, सर्वैव अननतशिरसा राज्ञः असतोऽपि गुणान्
 उहोदयतः इत्यर्थः, अन्यत्र,—अलीकस्य—कल्पितस्य, चित्रस्यत्वात् न तु वास्तवस्येति
 भावः, गुणस्य—मूर्त्याः, अध्यारोपणं—संयोजनमेव, एकक्रिया—एकमात्रकार्यं,
 न तु शरसंयोजगादिकमिति भावः, तथा नित्य—सतत, नमम्—आवर्जितं तस्य, अत एव
 निर्वाणतेजसः,—निर्वाणं—प्रशान्तं, तेजः,—तेजस्विता इत्यर्थः, अलीकगुणकीर्त्तनेन
 केवलं प्रमुचिचरञ्जनादिति भावः यस्य ; अन्यत्र,—निः,—निर्गतं, निराकृतमित्यर्थः,
 अविद्यमानमिति यावत्, नाणस्य—शरस्य, तेजः—सामर्थ्यं यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूतस्य ;
 यदा,—निः,—नास्ति, नाणस्य—शरस्य, तेजः,—प्रभा, औज्वल्यमित्यर्थः यत्र
 तथाभूतस्य ।

(३११) सम्मार्जनीति ।—सम्मार्जनीया—शीघ्रान्या, समुपार्जितानि—सङ्घि-
 तानि, रजासि—पाशव. यस्य यत्र वा तथाभूतस्य ; अन्यत्र,—सम्मार्जनीया—सम्मार्जनी-
 प्रहारेण इत्यर्थः, सम्मार्जनीप्रहारवत् परुषभाषणादिना इत्यर्थो वा, समुपार्जितं
 —सञ्चित, हृदिङ्गतमित्यर्थः, रजः,—रजोगुणः यस्य तथाभूतस्य, सर्वैव कर्त्त-
 व्यभावस्येति भावः, अवकारकूटस्येव—अवकाराः,—प्रहराः, सम्मार्जनीचिह्नानां

(३१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्देव्यमानस्य,
(३१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाणि
अभिलषतः, (३१४) निशासु अपि माद्वलिपिण्डस्य इव दिक्षु
विक्षिप्यमाणस्य, (३१५) अशौचगतस्य इव कुशयनजनित-

देषादीना सहाताः इत्यर्थः, (“सन्मार्चनी शोभनी स्यात् सदरोऽनकरस्तथा । चित्ते”
इत्यमरः) तेषां कूटः,—राशिः तस्य इव, निर्माल्यवाहिनः,—निर्माल्यम्—
उपभुक्तद्रव्यं, हेयमित्यर्थः, वहति—भारयतीत्यर्थः यस्तस्य, निर्माल्यं—देवोच्छिष्टं द्रव्यं,
सदृशया अत्र प्रमोरोच्छिष्टमपि प्रतीयते, तत् वहति—न्यबहरतीति तथाभूतस्य च ;
यदा.—निः,—नास्ति, माल्यं—सक्, मालाशून्यमित्यर्थः, वहति—भारयति, जीवनमिति
भावः यः तथोक्तस्य, एतेन निःश्रीकत्वं प्रकटीकृतं, माल्यचन्दनादे. सश्रीकत्वव्यञ्जकत्व-
दिति भावः ।

(३१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत् इव, दिने दिने—प्रतिदिनं,
कटुकैः,—उद्ये. प्रतीहारादिभिः, तीक्ष्णैः औषधैश्च, श्लेष्महरैः इति भावः, उद्देव्यमानस्य
—क्लेश्यमानस्य ।

(३१३) सौगतस्य इव—जैनस्य इव, अर्थेति ।—अर्थशून्या—निष्कल्यार्थं,
या विज्ञप्तिः,—विज्ञापनं, प्रार्थनेत्यर्थः, प्रसुप्तमीपे इति भावः, तथा जनितम्—उत्पादि-
तम्, अभिलषितप्राप्तभावादिति भावः, वैराग्यं—निर्वेदः यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापन-
सदृशेषापि प्रभुसकाशादर्धमलभमानस्येति भावः, अर्थशून्यया—निष्कलया, सर्वमेव
शून्यमित्येवरूपयेत्यर्थः, विज्ञप्ता—विज्ञानेन, यास्यबस्तूनामिति भावः, जनितवैराग्यस्य
—नीतरागस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरत्राध्याहार्यः,
अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भावः; अन्यत्र,—काषायाणि—कषायरक्तानि बसनानि,
अभिलषतः,—प्राप्तुमिच्छतः ।

(३१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि, किं पुनर्दिवसेषु इति भावः, माद्वलि-
पिण्डस्य इव—माद्वल्यः,—देवोनिशेषेभ्यः, देयं बलिपिण्डम्—उपहारात् तस्वेव, दिक्षु
—प्राच्यादिषु, विक्षिप्यमाणस्य—निरस्यमानस्य, ताप्यमानस्येत्यर्थः, प्रतीहारादिभि-
रिति शेषः, निशायापनार्थमपि स्थानमलभमानस्येति भावः, दीयमानस्य च ।

(३१५) अशौचगतस्य इव—अशौचं—मृतकादि, तद्गतस्य, अशौचिन इने-
त्यर्थः, कुशयनेति ।—कुशयनेन—कु—कुक्षितेन, शयनेन—शय्याया, कौ—कृषियन्त्रं
शयनेन च, अशौचिना स्थण्डिलशायितस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः, जनित-

संभिकतरदुःखवृत्तेः, (३१६) तुलायन्त्रस्य इव पश्चात्कृत-
गौरवस्य, तोयार्थमपि नमतः अतिक्रमणस्य शिरसा केवलेन
असन्नुष्टस्य वचसाऽपि पादौ सृष्टतः, (३१७) निर्द्वयवेत्त्रिवेत्त्र-
ाङ्गनलस्तयेव लपया त्यक्तस्य, (३१८) दैन्यसञ्ज्ञोचित-
हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य,
(३१९) कुक्षितकर्मार्ङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या वियुक्तस्य,

उत्पादिता, संभिकतरा—अतिशायिनी, दुःखवृत्तिः,—दुःखस्थितिः, असुखिनाश-
स्यानमित्यर्थः, यस्य तथाभूतस्य ।

(३१६) तुलायन्त्रस्य इव—तीलनप्रन्त्रस्य इव, पश्चात्—पृष्ठतः, अक्षय, कृत—
विहितं, गौरव—सहस्रं, गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्या कोट्या भारवद्वस्तु
तिष्ठति, सा कोटिः यथा अघस्तिष्ठति, तथा सेवापरायणस्य गौरवादिकमपि अघ.कृतं
भवति इति समुद्दितार्थः । तोयं यमपि—जलप्राप्तार्थमपि, अत्र अपिशब्देन जनायास-
सथ्यद्रव्यप्राप्तार्थमपीति गम्यते, नमतः,—नति कुर्वन्तः, नत्या याचमानस्य इत्यर्थः,
‘नत एव अतिक्रमणस्य—दीनस्य, केवलेन शिरसा—शिरोगात्रेणेत्यर्थः, पादौ
सृष्टाऽपीति भावः, असन्नुष्टस्य—अदमस्य, अत एव वचसा—वाक्येनापि पादौ सृष्टत
इत्यर्थः, भवञ्चरणौ धारयामि, मामेतद्वेत्ति, प्रसीद, इत्येवभाषिण इति भावः ।

(३१७) निर्द्वयेति ।—निर्द्वयेन—निष्ठुरेण, वेत्त्रिणा—वेत्त्रधारिणा पुरुषेण,
वेत्त्रताडनात्—वेत्त्रसदृशप्रहारात्, वस्तयेव—भीतयेव, लपया—लज्जया, त्यक्तस्य—
विहीनस्य, निर्लज्जस्येत्यर्थः ।

(३१८) दैन्येति ।—दैन्येन—दारिद्रेण, सञ्ज्ञोचितं—कुण्ठित, प्रसाररहितमित्यर्थः,
घत् हृदय—चित्त, तेन हत,—अपनोत, अवकाश,—स्यान यस्या, तथाभूतया,
हृत्कमलस्य सञ्ज्ञोचितं तत्र स्यात् स्यानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—“आहोपुरुषिका
दर्पात् या स्यात् सप्रावनाऽऽत्मनि” इत्यमरीकालचणया, अहमेव श्रेष्ठपुरुष इत्येवमात्मनि
गौरवयुद्धा इत्यर्थः, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निस्तेजसः निरुद्यमस्य चेति भावः ।

(३१९) कुक्षितेति ।—कुक्षितं—निन्दित, कर्म—सेवेत्यर्थः, तस्य अङ्गी-
कारेण—स्वीकृत्या, कुपितयेव—क्रुद्धयेव, उन्नत्या—अभ्युदयेन, वियुक्तस्य—

धनश्रद्धया ह्येकान् उपार्जयतः, (३२०) खड्गद्विवृत्त्या अवमानं
वर्द्धयतो मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने
तृष्णाऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्रस्यापि कृताग्रस्य
इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-
कुसुमस्य इव निष्फलजम्बनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव
अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्लिष्टिण इव सङ्कोचितकर-

विरहितस्य, कदाऽपि सद्यद्दिम् अक्षमानस्येत्यर्थः । धनश्रद्धया—अर्थप्राप्ताशया ।
उपार्जयतः,—सञ्चय कुर्वत ।

(३२०) खड्गद्विवृत्त्या—खम्—आत्मा, धनञ्च, (“स्त्री ज्ञातावाल्मीकि स्वं
विष्वात्सीवे स्त्रीऽस्त्रि । धने” इत्यमर) तस्य द्वि, —अभ्युन्नति, तस्यास्तत्र वा यः
बुद्धि, —ज्ञान तथा, णवसानम्—अवहेलन, वर्द्धयत,—द्वि कारयत,
मेवाया हीनीचितकर्मकरणात् जनसर्म पे अवनेयत्वात्, कदाचित् प्रमादात्
कार्यवैपरीत्येन प्रभुणा भस्मितत्वाद्वा इति भाव, अत एव मूढस्य—बालिशस्य ।
द्विविधेति ।—विविधाना—नानाप्रकाराणां, कुसुमाना—पुष्पाणाम्, अधिवासेन
—निवासेन, विकशिततया अवस्थानेनेत्यर्थ, सुरभिणि—सुगन्धिनि, अन्यत्र,—विविधैः
कुसुमै, —सुगन्धिपुष्परिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, सस्कारविशेषित्यर्थः,
(“अधिवासी निवासे स्यात् सस्कारे धृपनादिभिः” “सस्कारो गन्धमाल्याद्यै य स्यात्तदधि-
वासनम्” इति मेदिनिसरौ) सुरभिणि, वने—कानने, जले च, (“वने
शल्लिककानने” इत्यमरः) सत्यपि—विदुमानेऽपि, तृष्णाऽञ्जलि—तृष्णा—सृष्ट्या,
धनलालसया इति यावत्, पिपासया च, (“तृष्णे सृष्ट्या-पिपासे हे” इत्यमर) अञ्जलिं
—कुर्यात्सयोग, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थञ्चेति भाव, उपरचयतः,—कुर्वत ।

(३२१) कुलपुत्रस्यापि—सत्कलजातस्यापि, कृताग्रस्य,—अनुष्ठितापराधस्य,
एत एव भीतभीतस्येव—अतिभयात्तस्येव, समीप, प्रक्षीरिति शेष । दर्शनीयस्यापि—
अभिर्दृश्यस्यापि, आलेख्यकुसुमस्येव—चित्रितपुष्पस्येवेत्यर्थ, निष्फलजम्बन,—हृद्योत्पन्नस्य,
प्रमादाद्वाभावादिति भाव ।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनीऽपि, वैधेयस्येव—मूर्खस्येव, (“अज्ञे मूढवधाजात-
मूर्खवैधेयवालिङ्गा” इत्यमर.) अपशब्दमुखस्य—अपशब्द,—अपशब्द, असंस्कृतपद-
मित्यर्थं कुक्षितभाषणनिति यावत्, (“अपशब्दोऽपशब्द स्यात्” इत्यमर) मुखे—वटने
पुत्रस्य त्रधाभूतस्य, सदा आस्यभाषणरतस्येत्यर्थ, नीचसं—दीवादिति भावः, गदा,

शुगलस्य, (३२३) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य, नीच-
समीकरणेषु निरुच्छ्रासं म्रियमाणस्य, (३२४) परिभ्रवैः दृणौ-
कृतस्य, दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतः, (३२५) भक्तस्य अपि
अभक्तस्य, निरुपणः सन्तापयतो बन्धून्, विमानस्य अपि
अगतिकस्य, (३२६) च्युतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, निःस-

—अपशब्दं—निःशब्दमित्यर्थः, मुखं यस्य, आधिना किमप्यकथयत इत्यर्थः । त्रिविध
इव—श्वेतकुष्ठरोगिण इव, सङ्कोचितकरशुगलस्य—कृताञ्जलिः, रोगप्रभावात् सङ्कोचित-
हृत्तदयस्य च ।

(३२३) समसमुत्कर्षेषु—समानां—तुल्यशीलगुणानां, निजसदृशानामित्यर्थः,
जनानामिति शेषः, समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु, निरग्निपच्यमानस्य—विनाऽग्निं दह्यमानस्य,
ईर्ष्यानिलेनेति भावः । नीचसमीकरणेषु—प्राक्तैः साम्यप्राप्तिषु, भृत्योऽयं नोचजातीयः,
इत्येव रूपेण इतरजनैः सद् तुलनीकरणेषु इत्यर्थः, निरुच्छ्रासम्—उच्छ्रासवर्जितं, मरणकाले
उर्ध्वश्यासी भवति, अत्र तु तत्र भवतीति भावः, तद्वदथा तथा, यदा—निरुच्छ्रास—निद्रास-
शून्यम्, उच्छ्रासरोधजनितं यथा तथेत्यर्थः, म्रियमाणस्य—मरणमनुभवत, जीवन्मृतस्येत्यर्थः ।

(३२४) परिभ्रवैः,—अवमानैः, दृणौकृतस्य—दृणता नीतस्य । दुःखानिलेन—
दुःखपवनेन, [“दुःखानिलेन” इत्यत्र “दुःखानिलेन” इति पाठः समीचीनः, अनिलस्य
अलनकचूर्त्वाभावात्] अनिर्वृतेः,—निर्वृतिः,—सुखं तद्ग्राहिव्यात् ; यदा,—नास्ति
निर्वृतिः,—सुखं यस्य तादृशस्य, अत एव ज्वलतः,—दाहमनुभवतः, दुःखानिलेन
सुखपादपभञ्जनात् क्षयाऽप्राप्ता इति भावः ।

(३२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अननुरक्तस्येति विरोधः ;
भक्तवर्जितस्य, निरन्नस्येत्यर्थः इति परिहारः । निरुपणः,—निः,—नास्ति, उष्मा
—सन्तापः यस्य तथाभूतस्यापि, बन्धून्—स्वजनान्, सन्तापयतः,—सम्यक् तापयतः इति
विरोधः ; निरुपणः,—अगर्भस्य इति परिहारः । विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि,
आकाशसञ्चारिरथनिश्रेष्ठस्यापि इत्यर्थः, (“व्योमयातं विमानोऽस्त्री” इत्यमरः)
अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोधः, विमानस्य—मानवर्जितस्यापि, अगतिकस्य
—निरुपायस्य इति परिहारः ।

(३२६) च्युतगौरवस्य—च्युत—अटं, गौरव—भारवत्त्वं यस्य तथाभूतस्य अपि,
प्राप्तलघुत्वस्यापीत्यर्थः, अधस्तात् गच्छतः,—निषट्श प्राप्तुवतः इति विरोधः, च्युतं
गौरवं—सदृत्त्वं यस्य तथाभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छतः,—नीचता प्राप्तुवतः ।

त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, (३२७) निर्मदस्य
अस्त्रतन्त्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८)
शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य,
नक्तान्दिनं नृत्यतः, मनस्विजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य, वंश
दहतः, नृपशोः, दृष्टेऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः

नि सत्त्वस्य—सत्त्व - जन्तुः, प्राणीति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—न्या-
निपविक्रयं, कुर्वतः,—विदधत इति विरोधः, नि सत्त्वस्य,सत्त्वम्—अनुभावः, सुश्र-
दृ खत्रोष इत्यर्थः, तद्वर्जितस्य, गतप्राणस्य उन्मत्तस्य वा इत्यर्थः, यत्न,—नि,—नास्ति,
सत्त्व—द्रव्य, परिवारम्पीषणीचितः सामग्रीसम्भार इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य, यत्न,
नि सत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, (“सत्त्व गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे
ल्यवसायासुचितेष्वस्ती तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रय—स्वशरीर-
विक्रय, दासत्वेनात्मविक्रयमित्यर्थः, कुर्वत इति परिहारः ।

(३२७) निर्मदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमत्तस्यापीत्यर्थः, अस्त्रतन्त्रवृत्तेः—
अस्त्रतन्त्रा—पराधीना, वृत्तिः,—स्थितिः, अवस्थानमित्यर्थ यस्य तथोक्तस्य इति विरोध-
नचाना क्लमप्यनात्मत्वं स्वतन्त्रभावे—स्यानुमत्तानर्थ्यादिति भावः, निर्मदस्य—
निरहङ्गारस्यापि, अस्त्रतन्त्रवृत्ते, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रभुपरतन्त्रेत्यर्थः, वृत्तिः,—
स्थिति, जीविका इत्यर्थः, यस्य तथाभूतस्य इति परिहारः । (“आजीवी जीविका वार्त्ता,
वृत्तिवर्त्तन-जीवने” इत्यमरः) । अयोगिनः,—योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्रहित-
स्यापि, योगिभिन्नस्यापीत्यर्थः, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना, वशीकृतात्मनः
—निरुद्धचित्तवृत्तेः इति विरोधः, अयोगिनः,—योग, धनस्य इति भावः, विद्यतिऽस्य
इति योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, “प्रतिकूलदैवस्य” इति
केचित्, अत एव ध्यानेति ।—ध्यानेन—दुर्भावना इत्यर्थः, वशीकृतः,—अधीनीकृतः,
आत्मा—मन यस्य तथोक्तस्य इति परिहारः (“आत्मा प्रसि स्वभावे च प्रयत्न मनसोरपि”
इति मेदिनी) ।

(३२८) शय्योत्थाय—शय्याया उत्थाय उत्थाय, चाप्रभातादिति भावः,
प्रणमतः,—वन्दमानस्य, प्रभुमिति शेषः । दग्धमुण्डस्य—आतर्प चरुशिरसः, कार्य-
व्यपदेशेन इतस्ततो गमनागमनादिति भावः । गोत्रविदूषकस्य—वर्ष दूषयतः,
नीचकर्मानुष्ठानादिति भावः । नृत्यतः,—नृत्य कुर्वत, प्रभुनिर्देशादनवरत कर्त्तुं
कुर्वत इति भावः । मनस्विजनं—चौरजन, हासयतः,—हासिन कुर्वतः, सेवाऽऽनु-

(३२९) जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजन्मनः, मांसपिण्डस्य, गर्भ-
रोगस्य मातुः, अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् मृतकस्य
(३३०) किं प्रायश्चित्तम् ? का प्रतिपत्तिक्रिया ? क्व गतस्य
शान्तिः ? कीदृशं जीवितम् ? कः पुरुषाभिमानः ? किन्नामानो
विवासाः ? कीदृशी भोगश्रद्धा ? प्रबलपङ्क इव सर्वम् अध-
स्तात् नयति दारुणो दासशब्दः । धिक् (३३१) तदुच्छसितम्,
उपयातु तद्धनं निधनम्, अभवनिभूतेः अस्तु तस्याः, नमो भगवद्भ्यः
तेभ्यः सुखेभ्यः, तस्य अयमञ्जलिः ऐश्वर्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा
श्रः, शिवं स परिच्छदः करोतु (३३२) यदर्थम् उत्तमाङ्गं गां

रक्तिदर्शनादिति भावः । कन्धरा—ग्रीवाम्, अतितृच्छवस्तुनिमित्तमपि प्रथमतः
इति भावः ।

(३२९) जठरिति ।—जठरस्य—स्त्रीदरस्य, परिपूरणमात्र—भरणमात्रं,
प्रयोजनम्—भावशयकं यस्य तादृशं, कर्म—उत्पत्तिः, यस्य तथाभूतस्य, कस्यापि उप-
पाकादिति भावः । मांसपिण्डस्य—जडस्वरूपस्य इत्यर्थः । गर्भरोगस्य—
उदरव्याधिभूतस्य, दशमासान् यावत् क्लेशप्रदत्वात्, उत्तरकालेऽपि क्लेशदूरीकरणा-
त् नमोऽर्पेति भावः । मृतकस्य—मृत्युभावमापन्नस्य, पुरुषस्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।

(३३०) प्रायश्चित्त—“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो-
निश्चयसमुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥” इत्युक्तलक्षणकम् अपुण्यकर्मक्षयसाधनं चान्द्रा-
द्यणादि कर्म, या,—प्रायस्य पापस्य चित्तं शोधनं यस्मात् तादृशं क्रमेत्यर्थः ।
प्रतिपत्तिक्रिया—कर्त्तव्यताऽनुष्ठानम् ।

(३३१) उच्छसित—जीवितम् । तद्धनं—दासत्वव्यभिचारं, निधनं—विनाशम्,
अथ च घनाभावम् उपयातु—गच्छतु । भूतेः,—सम्पदः, अभवनि,—अनुत्पत्तिः,
[आक्रोशेऽनिप्रत्यय] । भगवद्भ्यः,—माहात्म्यावद्भ्यः, सोऽस्तु नवचनमेतत्, तेभ्यः सुखेभ्यः,
—दाससुखेभ्य इत्यर्थः । तस्य—दासेनार्जितस्य, अञ्जलिः, अस्तु इति शेषः ।
सा—दास्यार्जिता इत्यर्थः, शी,—सम्पत्, दूर एव तिष्ठतु, न तस्यामस्माकं किमपि
प्रयोजनमिति भावः । सः,—दास्यलम्ब इत्यर्थः, परिच्छदः,—उपकरणं, शिवं—
भगवन्, युष्माकमिति शेषः ।

(३३२) यदर्थम्—यस्यदादिनिमित्तम्, उत्तमाङ्ग—शिरः, गां—प्रच्छी,

षमिष्यति, मुत्रप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमांसमयः क्लमिः,
(३३३) अगण्यमानो नरकः, (३३४) पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो
जङ्गमः पादपीठः, पुंस्कोकिलः काकुक्कणितेषु, शिखी (३३५) सुख-
करकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रीडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु,

गमिष्यति, शिरो नतं भविष्यतीत्यर्थः । क्लीवः,—“न मूत्र फेनिल यस्य विष्ठा चासु
निमज्जति । मेदस्थीत्यानशुक्राभ्या हीन क्लीवः स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षण, इवेति शेषः,
निर्भी लाटिति भावः, मुत्रप्रियरतः,—मुखे—बदने, प्रिय—प्रीतिकार, रत—सुरतं,
मे नं वा यस्य तथाभूत, मुखयोनिरित्यर्थ, मुखमध्ये सुरतप्रवृत्त, न तु योनौ इति
भावः, अन्यत्र,—मुग्धस्य शिवे—प्रीतिकारकशक्ति, भोजनव्यापारे इत्यर्थ, रतः,—
तत्परः, भोजनस र्थ इत्यर्थः, (“रत सुरत-गुह्ययोः । रतस्त्रिभनुरक्ते स्यात् तत्परे
चाभिद्वेयवत् ॥” इति मेदिनी) । अपूतिमांसमयः,—अदुर्गन्धमासलीन इत्यर्थः,
अनुचितमांसपिण्डमयश्च, क्लमिः,—क्रीडनिर्गन्धः, इवेति शेषः, एवमुत्तरत्रापि वीह्वयम् ;
घृण्यत्वादल्पप्राणत्वाच्चेति भावः ।

(३३३) अगण्यमानः,—असहारायमानः, गणनानर्हश्च, अगण्यो मानो यस्य
तथाभूतो वा, नरकः,—निरयः, कुत्सितो नरश्च, अदीच्यादिभेदेन कतिविधस्य सद्वैश्या-
त्वात् सुकृतिः परित्यज्यमानत्वाच्चेति भावः ।

(३३४) पादंति ।—पादरजसा—चरणरेणुना, धूसरम्—द्वैपत्याङ्गुरम्, उत्त-
माङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थः, मसोक्तञ्च यस्य तथाभूत, जङ्गमः,—चरिणः, गतिगोलः
इत्यर्थः, पादपीठः,—चरणासन, नियत प्रमुपादपद्मस्य मलके धारणादिति भावः ।
काकुक्कणितेषु—सधुरवचनेषु, शीदजनितभिन्नकण्ठध्वनिषु च,—“भिन्नः कण्ठध्वनि-
र्धरैः काकुक्कणितेषु भिषीयते” इति दर्पणः, पुंस्कोकिल इव, परपुष्टत्वादिति भावः ।

(३३५) सुखकरकेकासु—श्रुतिसुखजगनीषु केकानाशीषु, (“केका नाशी
क्षयूरस्य” इत्यमरः) सन्तोषकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूरः । क्रीडकषणेषु—
उत्कृष्टारोहणेषु, उत्कृष्टघर्षणेषु वा, नितम्बघर्षणेषु इत्यर्थः, क्रीडकषण- नराहणत्,
(“नराहः शुकरो घृष्टि .. । क्रीडो भूदार इत्यपि” इत्यमरः) कषणेषु—पीद-
निखननेन भूषिदारणेषु च, स्थूलकूर्मः,—पीवर दमठः, अलसगतित्वादिति भावः ।
नीचचाटुकरणेषु—दैन्यजनिततीक्ष्णेषु, अलीकगुणानुवादेन परचिचरन्नरूपेषु रीत-
जर्मन इत्यर्थः, प्रमुपादलेहनेषु इति भावः, श्वा—कुक्कुरः ।

(३३६) वैणुः मूर्च्छनासु, वैश्याकायः कारणबन्धकेशेषु,
 (३३७) पलालं सत्त्वशालिषु, कृकलासः शिरोविडम्बनासु,
 जाह्नकः (३३८) आत्मसङ्कोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु,
 कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (३३९) कोणाभिघातेषु,

(३३६) मूर्च्छनासु—नीचनक्रियासु, चाशतप्रवीणेषु नीहीत्यादनेषु इत्यर्थः
 “स्वर. समूर्च्छंती यत रागता प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति ता प्राहु कबयी ग्राम-
 सञ्चनान् ॥” इत्युक्तलक्षणा सङ्गीताङ्गसंराणा विशिष्टासु स्थितिषु इति च, वैणुः,—
 नाद्यभेदः । कारणबन्धकेशेषु—करणं—शरीरं, तस्य बन्धः,—बन्धकीकरण, भृत्यत्वेना-
 बन्धीकरणमित्यर्थः, तेन क्लेशः,—दुःखा इत्यर्थः तेषु, कारणेषु—रतिशास्त्रनिहितेषु
 व्यापारविशेषेषु, नृत्यगीतविशेषेषु वा, (“करणं हेतु-कार्मणी । क्रियाभेदेन्द्रियचित्त-
 सवेशनेषु च । नृत्यगीतप्रभेदयोः” इति मेदिनी) के बन्धः,—अज्ञेयप्रदयः आत्मसयम्-
 नादयो वा, तैः क्लेशः तेषु, वैश्याकायः,—बाराङ्गनाशरीरं, परीपभीग्यत्वात्
 पण्यभूतदेहत्वाच्चेति भावः ।

(३३७) सत्त्वशालिषु—सत्त्वम्—अस्मित्वं, तेन शास्त्रे—शोभन्ते इति तथोक्तेषु
 अस्मित्वमावर्धनेषु मध्ये, न तु फलबन्धु इति भावः, पलालं—अन्यवर्जितत्रोद्ययद-
 राशिरिति आबत्, असरत्वादिति भावः । शिरोविडम्बनासु—शिरसेष्टासु, प्रणयादिषु
 इति भावः शिरसं नियतम् उन्नमनेषु च, कृकलासः,—सटः, सरौष्टपविशेषः इत्यर्थः ।

(३३८) आत्मसङ्कोचनेषु—सदेहसङ्कोचेषु, प्रभोराज्ञानक्षिया गुणभावैनावस्थानेषु
 इति भावः, जाह्नकः,—घोडाख्यः पक्षिभेदः, मार्जारी वा, (“जाह्नकी घोडाख्य-
 खट्वाकाखण्डिकासु च” इति मेदिनी) । पादसंवाहनासु—पदसेवासु; प्रतिपादकः,
 —प्रतिपत्तियुक्तः, स्थातिमानित्यर्थः, यद्वा,—प्रतिपादकः,—सम्पादकः, चरण-
 मर्दनकारक इत्यर्थः । करतलताडनेषु—करप्रहारिषु, करतलनिमर्दनेषु च,
 अङ्गसंवाहनकाले इष्टप्राथनाकाले वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्रव्यभेद इत्यर्थः,
 सहसा कटुरसद्रव्यसेवनेन व्यधितरसनः कोऽपि यथा ‘कथमेतत् मच्चितं’ ‘किं कृतम्’
 इत्याद्युक्ता स्वस्य नितम्बादिदेशे करप्रहारं करोति, तद्दृष्टसंवाहनादिकाले करप्रहारं
 करतलनिमर्दनं वा करोति इति भावः ।

(३३९) कोणाभिघातेषु—कोणेन—लगुडेन, प्रसुया इति शेषः, वीणादण्डः

वराकः खेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी,
(३४०) पुलाकोऽपि वा कलमः, (४१) वरं क्षणमपि कृता
मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि
मनस्विनः । तदेवम् अभिनन्दितास्त्रदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः
कतिपयैः एव परागतः प्राग्ज्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि”
इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम ।

राजाऽपि रजनीं तां (३४२) कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः
क्षमनैषीत् । (३४३) आत्मार्पणं हि महताम् असूलमन्त्रमयं

वादनयष्टिविशिष्येण च, (“कीर्णो वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादः । एकदेशे
पट्टहादीनामश्री च लगुडोऽपि च ॥” इति मेदिनी) अभिघाताः,—ताडनानि तेषु,
वीणावण्डः । एवभूतः वराकः,—दीन इत्यर्थः, खेवकः,—दास, मर्त्यमध्ये—मनुष्यत्वे,
यदि गण्यते इति श्रेयः, तदा राजिलोऽपि—कुङ्कुभोऽपि, निर्वाप सर्पविशेषोऽपि इत्यर्थः,
भोगी—फणो, सुखभोगवाञ्छ, (“भोगः सुखे ख्यादिभृतावहेश्च फणकाययो” इत्यमरः) ।

(३४०) पुलाकः,—तुच्छधान्य, फलहीनः शान्तिरित्यर्थः, (“स्यात् पुलाकः
तुच्छधान्ये” इत्यमरः) कलमः,—धान्यम् ।

(३४१) मानवता—मानिना, क्षणमपि मानवता—मनुष्यत्वं, धीरुपमित्यर्थः,
प्रभुत्वमिति भावः, कृता, तदपि वरं—सनाकपित्रः, किन्तु मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः,
उदाराग्रज्येति यावत्, नमतः,—दासत्वं कुर्वन्तः सत इत्यर्थः, त्रैलोक्यराज्योपभोगः,—
त्रिशुवनाधिपत्यमपि, न मतः,—न इष्ट । तदिति ।—तत्—तस्मात्, जनान्तरसमीपे
शिरोनमनस्य हेयत्वप्रतिपादकत्वादित्यर्थः, एवम्—इत्थं, सदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दि-
तेति ।—अभिनन्दितः,—समर्पित इत्यर्थः, अस्त्रदीयः,—अस्त्राकमित्यर्थः, प्रणयः,—प्रार्थना
येन तथाभूतः देवोऽपि—भवानपि । परागतः,—उपस्थितः ।

(३४२) कुमारिति ।—कुमारस्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य, दर्शने—अवलोकने,
दर्शनाय वा, यदौत्सुक्य—कौतूहलं, तेन स्वीकृतम्—आत्मानम्, अधीनीकृतमित्यर्थः
हृदय—चेतः यस्य तथाभूतः । समनैषीत्—अतिवाहयामासित्यर्थः ।

(३४३) आत्मार्पणं—सदेहसमर्पणम्, “अहं तवैव” इत्युक्त्वा आत्मनिवेष्टुं

वशीकरणम् । प्रभाते च प्रभूर्त (३४४) प्रति-
 प्राभूर्त प्रधानप्रतिदूताविष्टितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत् ।
 (३४५) आत्मनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अथ्य-
 मित्तं प्रावर्त्तत । कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजबलीपार्जितम्
 (३४६) अशेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप
 एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अमृणोत् । श्रुत्वा च
 अभिनवीभूतभ्रातृशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, सूच्याऽम्ब-
 कारमिव विवेश, अतिष्ठच्च समुत्कृष्टकव्यापारः (३४७) प्रती-
 हारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे स्वराजकपरि-
 वारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्त्तम् ।

मित्यर्थ, अमूलमन्त्रमयं—मूलमन्त्रः,—प्रधानदेवमन्त्रः, तत्तद्देवतासाधन वीजमन्त्र इत्यर्थः,
 तन्मय—तत्स्वरूप न भवतीत्यमूलमन्त्रमय, विना एव मूलमन्त्रमित्यर्थः, यदा,—
 मूलानि—शिक्षा, शेषमय इति यावत्, मन्त्राश्च, तन्मय न भवतीति तथाभूत, मन्त्रोपधि-
 विरहितमित्यर्थः, वशीकरणमन्त्रेण जना वशीक्रियन्ते, अन्तर्पार्षणे तु तन्मयोजन नास्ति
 इति भावः ।

(३४४) प्रधानेन—त्रेष्टेन, दृतेषु इति भावः, प्रतिदूतेन—स्वप्रेष्यदूतेन इति
 यावत्, अधिष्ठित—युक्त, प्रधाने प्रतिदृते न्यस्तमिति भावः, प्रतिप्राभूर्त—प्रत्युपद्वीकन,
 प्राहिणोत्—प्रेरयामास ।

(३४५) आत्मनाऽपि—स्वयमपि, अनवरतैः,—विचित्रान्ते, प्रयाणकैः—
 यात्राभिः, अथ्यमित्तम्—अमित्त—शत्रुम्, अभि—लक्ष्यीकृत्य, शतोरभिमुखमित्यर्थः ।

(३४६) अशेष—प्रभूतमित्यर्थः, मालवराजसाधन,—मालवेन्द्रसैन्दम् । आवासितं
 —कृतनिवेशम् । लेखहारकात्—दृतात् । भण्डि—हर्षस्य मातुलपुत्रम् । पसीति ।
 —अभिनवीभूतः,—प्रत्यग्रीभूतः, पुनः नूतनता गत इत्यर्थः, य. आतृशोकः—राज्य-
 वर्द्धनमृत्युजनितः खेद इत्यर्थः, स एव हुताशनः,—पनला, दाहदात्वादिति भावः यस्य सः ।
 समुत्कृष्टकव्यापारः,—त्यक्तसर्वक्रियः ।

(३४७) प्रतीहारिति ।—प्रतीहारस्य—दीवारिकस्य, निवारणेन—ना अत्र
 कलरव कुर्वति नित्रेष्टेन, निभृताः,—निसञ्जाः, विनीता वा, विनीतवेशिनावस्थिता
 इत्यर्थः । (“निभृतविनीतप्रथिताः समाः” इत्यमरः) निःशब्दाः,—तूष्णीं स्थिताः,

(३४८) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकृत्-
पुत्रपरिहृतः, भलिनवा ः, हिपुशरशल्यपूरितेन निखातवहु-
लोहकीलकपरिकररक्षितस्फुटनेन इव हृदयेन (३४९) हृदय-
लग्नैः स्वामिसलङ्गतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्,
(३५०) दूरीकृतव्यायामश्लिथिलशुजदृष्टो दोलायमानमङ्गल-
वलयेकशेषालङ्कृतिः, (३५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलवागीणा

परिजना,—अनुजीविनः यत्र तथाभूते । सराजवापरिवारः,—राज्ञां समूह राजक,
तत् एव परिवारः,—परिजनः तेन सह वर्त्तमानः, यदा,—राजकञ्च परिवारञ्च तास्यां
सह वर्त्तमानः । तदागमनं—तस्य—भण्डे, आगमनम्—उपस्थितिम्, उद्दीचमाणः
—प्रतीचमाणः ।

(३४८) “अथ भण्डिः” इत्यस्य “राजहारमाजगाम” इति अश्रेण सञ्चयः ।
तं विशिनष्टि, कतिपयव्यादि ।—रिपिति ।—रिपूणा—शत्रूणा, शरशल्ये,—वाणफलकैः,
पूरितेन—व्याधेन, अत एव निखातेति ।—निखाताना—ग्रीधिताना, वङ्गना—प्रभृताना,
लोहकीलकानाम्—अयःशङ्कुना, परिकरेण—आश्रयेण इति यावत्, सङ्घेन वा,
समूहेनेत्यर्थः, कीलसमूहाश्रयेणेति यावत्, (“भवेत् परिकरं सङ्घे” इति सेटिनी)
रक्षित—निरुद्धमिति यावत्, स्फुटनं—विदरणं, राज्यवर्द्धनव्यापारजनितशोकादिति
भावः यस्य तथाभूतेन इव, हृदयेन उपलक्षितः ।

(३४९) हृदयलग्नैः,—हृदि स्थिते, उरीलम्बितेश्च, स्वामिसलङ्कृतैरिव—प्रभु-
सत्कारैरिव, प्रभु प्रति दर्शितसमादरैरिवेत्यर्थः, श्मश्रुभिः,—चिबुकजातरोमनिचयैः, सृष्टं
प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखस्मश्रादिधारणस्यार्यचारत्वान् अङ्कतक्षीरैरिति भावः, शुचं
—श्रीकं, समुपदर्शयन्—प्रकाटयन् ।

(३५०) दूरीकृतेति ।—दूरीकृतेन—परित्यक्तेन, शोकादिति भावः व्यायामेन
—अश्लेषेण, प्रात्यङ्गिकाङ्गचालनविशेषेणेति यावत्, श्लिथिले—मकठिने क्षीणे वा इति ।
भावः, शुजदृष्टे—वाह्यदृष्टौ, दोलायमान—ससमानमिति यावत्, मङ्गलवलयेमेव—
मङ्गलाद्यंष्टत कटकमेव, एकशेषा—एवमातावशिष्टा, अलङ्कृतिः,—अलङ्कारः यस्य
तथोक्तः, शोकादन्यत् सर्वमेव भ्रूषण परित्यक्तावान्, केवलं तद्वलयैव मङ्गलपूषकत्वात्
न परित्यक्तवानिति भावः ।

(३५१) अनादरेति ।—अनादरम्—अग्रतः यथा तथा, उपयुक्तं—चरिर्द्धं,
वत् ताम्बूलं—पर्णं, तेन विरलं,—अल्पं, रागः,—रक्तवर्णता यस्य तेन ।

(३५२) शोकदहनदह्यमानस्य हृदयस्य अङ्गारेण इव दीर्घनिश्वासवेगनिर्गतेन अधरेण शुष्यता, (३५३) स्वामि-
धिरहविष्टतजीवितापराधवैलक्ष्यादिव वाष्पवारिपटलेन पटेन
इव प्राहृतवदन, विशन्निव दुर्वलीभूतैः स्वाङ्गमपत्रपया अङ्गैः,
(३५४) वसन्निव च व्यर्थीभूतभुजोष्माणमायतैः निश्वासितैः,
पातकीव, अ राधीव, द्रोहीव, मुषित इव, छलित इव, यथ-
पतिपतनविषस इव वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिःश्रीक इव
कामलाकरः, दुर्घोषनिधनदुर्मना इव द्रौणिः, अपहृतरत्न इव
सागरी राजहारम् आजगाम । अवतीर्थ्य च तुरङ्गमात् अव०

(३५२) अत एव दीर्घेति ।—दीर्घेण—महता, निश्वासवेगेन—नासामुख-
प्रवाहितवायुजवेन, यद्वा,—दीर्घः,—आयत, निश्वास तस्य वेगेन, निर्गतः,—नि रृतः
तेन, हृदयाभ्यन्तरादिति भावः, शोकदहनदह्यमानस्य—श्रीवानलभस्मीभूयमानस्य,
हृदयस्य—मनस, अङ्गारेणैव—अलातेनेव, शुष्यता—शोष गच्छता, अधरेण—
एदनच्छदेन उपलक्षित ।

(३५३) स्वामिति ।—स्वामिन, —राज्यवर्द्धनस्य, विरहे—वियोगेऽपि, विष्टतम्
—अवलम्बित, स्थितमित्यर्थः, घत् जीवित—जीवन, तदेव तेन वा योऽपराध,—आग,
तेन यत् वैलक्ष्य—लज्जा तस्मादिव, पटेनेव—वस्त्रेणैव, वाष्पवारिपटलेन—अशुसन्तानेन,
प्राहृतवदन,—आच्छादितमुख । दुर्वलीभूतैः,—क्षीणैः, अङ्गैः,—कारचरणाद्यवयवैः,
अपत्रपया—लज्जया, राज्यवर्द्धनसंरक्षणेनापि स्थितिजनितवेति भावः, स्वाङ्ग—स्वभाव,
निजदेहाभ्यन्तरमित्यर्थः, (“अङ्ग गात्रे प्रतीकोपाययोः पु भूमि नीहति” इति शैदिनी)
विशन्निव—द्रीकमान इव, राज्यवर्द्धनस्य अन्यायनिधनस्य प्रतीकारकरणासाधार्यादिति
भावः, अतिहास इति निष्कर्षः ।

(३५४) व्यर्थीभूतेति ।—व्यर्थीभूतः,—पिफलता गत, राज्यवर्द्धनस्याततायिनां
दमनासामर्थ्यादिति भावः, भुजस्य—वाहो, उष्मा—तेज तम्, आयतैः,—दीर्घैः ।
वसन्निव—उद्गिरन्निव । द्रोहीव—अनिष्टचिन्तक इव, राज्ञः इति शेषः । मुषित
इव—अपहृत इव, शत्रुर्षोत भावः । छलितः,—प्रतारित इव, रिपुपुरुषेणेति भावः,
पातकीव इत्यादि विशेषणम् अतीव मलिनाकारत्वादिति वीच्यम् । यूषेति ।—

नतमुखो विवेश राजमन्दिरम् । दूरादेव च (३५५) विमुक्ता-
क्रन्दः पषात पादयोः ।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तम् उत्थाय, (३५६) विरलैः पदैः
प्रत्युद्गम्य, उत्थाप्य च गाढम् उपगूह्य कारुणे, करुणमतिचिर्ब-
रुरोद । शिथिलीभूतमन्युवेगश्च पुरेव पुनः आगत्य निजासने
निषसाद् । प्रथमप्रक्षालितमुखे च भण्डो मुखम् अज्ञानयत् ।
समतिक्त्वान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृभरणहत्तान्तम् अप्राचीत् ।
अथ अकथयच्च यथावत्तम् अखिलं भण्डिः । अथ नरपतिः
तमुवाच,—“राज्यश्रीव्यतिकरः क. ? इति । स पुनः
अवादीत्,—“देव ! (३५७) देवभूयं गते देवे राज्यवर्द्धने, गुप्त-
नाम्ना च गृहीते कुशस्थले, देवी राज्यश्रीः परिभ्रश्य वन्धनात्

यूथयते;—दत्ताधिपस्य, पतनेन—निघनेन, विपत्तः,—अप्रसन्न, वेगदण्डवारणः इव—
वेगेन—रभसा, दण्डयति—शत्रून् पातयतीति वेगदण्डः, स चासौ वारणः,—हस्ती
चेति तथोक्तः । कर्मलाकर,—पद्मसमूह. सरीवरी वा, पद्मसङ्घोचदिति भावः ।
द्रीणि,—द्रीणाचार्यसुत. अश्वत्थानां ।

(३५५) विमुक्ताक्रन्दः,—वि—विशद्विण, मुक्तः,—कृत इत्यर्थः उच्यते इति
धावत्. आक्रन्दः,—क्रन्दनं येन तथाभूत् । पादयोः,—चरणयो हर्षस्येति भावः ।

(३५६) विरलैः,—खल्लैः, कतिपयैरित्यर्थः, पदैः,—चरणैः. कः पद्यपदान्तर्यर्थः ;
यहा,—विरलैः,—पेलवैः, कोमलैरित्यर्थः, (“पेलवं विरलं तनु” इत्यमरः) पदैः,—
निश्चपदसञ्चारैरित्यर्थः । उपगूह्य—आलिङ्ग्य । शिथिलीभूतमन्युवेगः,—खल्वीभूत-
श्रीकाप्रसरः । पुरेव—पूर्ववत्, विरलैः. पदैरित्यर्थः । यथावत्तं—यथासङ्घटितं,
यथायथमतीतहत्तान्तमित्यर्थः, अखिलं—समग्रम् । राज्यश्रीव्यतिकरः,—राज्यश्रियस्य
हत्तान्तः ; यहा,—राज्यश्रिया व्यतिकरः,—व्यसन, विपदित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पंक्ति
व्यसनव्यतिपन्नयोः” इति मेदिनी) ।

(३५७) देवभूयं—देवत्व. गते—प्राप्ते, कृते इत्यर्थः । गुप्तनाम्ना—
सुप्तसङ्घा, नामान्तरं गृहीतेत्यर्थः, कुशस्थले—कान्यकुले, कारावद्धराज्यश्रिया-
सिद्धिते देवे इत्यर्थः, गृहीते—प्राप्ते, मयीति धिपः । वन्धनात्

विन्ध्याटवो सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्त्ताम्
 अमृणवम् । अन्वेषारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न
 अद्यापि निवत्तन्ते” इति । तच्च आकष्य भूपतिः अब्रवीत्,—
 “किमन्यैः (३५८) अनुपदिभिः ? यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य-
 क्षत्यः स्वयमहं यास्यामि । भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां
 गौडाभिमुखम्” इत्युक्त्वा च उत्याय स्नानभुवम् अगात् ।
 (३५९) कारितशौकश्च शुवपनकर्म्मणा च प्रतीहारभवन-
 स्नातेन (३६०) शरीरकवसनकुसुमाङ्गरागालद्वारप्रेषण-
 प्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्द्धम् अभुक्त, निनाय च तेनैव
 सह वासरम् ।

अथ अपरेद्युः उपसि एव भण्डिभूपालम् उपसृत्य व्यज्ञा-
 पयत्,—“पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजवलार्जितं (३६१) साधनं
 सपरिवर्हे मालवराजस्य” इति । नरपतिना सः,—“एवं
 क्रियताम्” इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयास्वभूव ; तद्यथा,—

—वध्यते—सयस्यते अत्र इति बन्धनं—कारागार इत्यर्थः । तस्मात्, परिश्रम्य—
 विन्ध्याव्य, पलाय्येत्यर्थः, विन्ध्याटवो—विन्धारण्यम् । अन्वेषारः,—अनुसन्धातारः, ता—
 राज्यश्रियम् । प्रहिता,—प्रेरिताः ।

(३५८) अनुपदिभिः,—अनुपदी—अन्वेषणकर्त्ता इत्यर्थः । तैः, अन्वेषणकारिभिः,
 अनुचरेरिति यावत्, [अनुपदम् अन्वेषा इत्यर्थे अनुपदशब्दात् इति.] सा—राज्यश्री-
 रित्यर्थः । प्रवर्त्ततां—गच्छतामित्यर्थः ।

(३५९) कारितेति ।—कारितं—घापितं, चौरकारिणेति शेषः, शौकश्श्रूणा
 —श्रीकात् रक्षितकूर्त्तानामित्यर्थः, वपनकर्म्म—चौरं यस्य तेन ।

(३६०) शरीरकेति ।—शरीरक—शरीरसम्बन्धि, स्वन्यनहार्यमित्यर्थः, वसनं—
 वस्त्र, कुसुम—पुष्पम्, अङ्गराग,—अनुलेपनम्, अलङ्कारः,—आभरणं, तेषां प्रेषणेन—
 प्रेषणेन, प्रकटितः,—प्रदर्शित, प्रसाद,—अनुग्रहः यस्य यस्यै वा तेन ।

(३६१) सपरिवर्हे—सपरिच्छेदः, (“परिच्छेदे नृपाहोर्धे परिबर्होऽव्ययाः परे”
 पूत्यमरः) साधन—इत्यन्नाद्युपकरणसम्भारम् ।

(३६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमीदमुखरमधुकरजूटजटिल-
करटपट्टपङ्किलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गम्भीरगञ्जित-
खान् जलधरान् इव सहीम् अवतीर्णान् (३६३) उत्फुल्ल-
सप्तच्छदवनामीदमुखः शरद्विवसान् इव पुच्छीभूतान् अनेक-
सहस्रसङ्ग्रान् कारिणः, (३६४) चारुचामीकरचितचामर-
मण्डलमनोहराश्च हरिणरंहसो हरीन्, (३६५) बालातप-
विसरवर्षिणाञ्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधौलतदशदिशाम् अलङ्काराणां

(३६२) अनवरतीति ।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरच्युतस्य, मदस्य—दान-
त्वारिणः, मदिरः,—सत्ताजननः, य आमीद,—सौरभम्, यद्वा,—अनवरतगलित
मद मदिरा इत्यसुरैव, सत्ता ननादिति भावः, तथा आमीद,—सौरभं, तेन
मुखरैः,—वावाचैः, गुञ्जङ्गि इत्यर्थः, मधुकरजूटैः,—भृङ्गनिचयेः, जटिला,—
शुक्लाः, करटपट्टा इव—कुसुमफलकानि इव, पङ्किला,—आर्द्राः, गण्डा,—कपीलाः
येषां तान्, यन्,—सुखरैः मधुकरजूटैः जटिला ये करटपट्टा,—गन्धगण्डफलकात्ति,
(“करटो गजगण्डे स्यात् कुसुम्भे निन्द्यजीविनि” इति मेदिनी) ते एतद् पङ्किला,—सन्निना,
मधुकरजटिलत्वादिति भावः, गण्डा,—चिह्नानि येषां तान्, (“गण्डे स्यात् पुच्छि
वङ्गिनि । . . . . । चिङ्गवीरकपीलेषु” इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—पर्वतविच्युत-
वृहच्छिला इव, कृणवर्णमहाकावलादिति भावः, (“गण्डशैलास्तु च्युताः स्यूतोपला गिरे”
इत्यमरः) जङ्गमान्—पादचारिणः ।

(३६३) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लाना—त्रिकसिताना, सप्तच्छदवनाना—सप्तपर्ण-
काननानाम्, आमीद—सौरभ, मुखान्ति—त्यजन्तीति तथोक्तान्, शरद्विवसान्—
परत्कालिकवासवान्, तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनाना मदगन्धतुल्यगन्धवत्त्वात् जल-
धराणामतीव्र गर्जनश्रीलत्वाच्चेति भावः ।

(३६४) चार्विति ।—चारुभिः,—मनीजैः, चामीकरैः,—काञ्चनैः, (“चामी-
कर जात्ररूप महारजत-काञ्चने” इत्यमरः.) चित्राणि—रञ्जितानि, चामरमण्डलानि
—नालव्यजनसमूहा, तैः मनीहरा,—रम्याः तान्, हरिणरहसः,—हरिणवेगान्,
गृगवदद्रुतगमनसमर्थानित्यर्थः, हरीन्—अश्वान् (“दृरिशन्द्रार्कवाताश्चशुभकेकयसाहिषु”
इति मेदिनी) ।

(३६५) बालातपेति ।—बालातपानाम्—अभिनववर्ष्यालीकाना, विसरान्

विशेषान्, (३६६) विस्मयकृतः स्मरोन्मादितमालवी-
कुचपरिमलदुर्ललितांश्च (३६७) निजज्योत्स्नापूरप्लावित-
दिगन्तान् अपि ताशन् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि
निजयशांसि इव बालव्यजनानि, ज्ञातरूपमयनालञ्च
निवासपुण्डरीकमिष त्रियः श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव
(३६८) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनीः,
(३६९) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीर्षा राज्योपकरणानि,

—निबहान्, बर्षन्ति—विकिरन्तीति तथोक्तानां, नवीदितसूर्यप्रभावत् प्रभाशालिना-
मित्यर्थं, किरणैः,—प्रभाभिः, अनेकेति ।—अनेकानि—बहूनि, इन्द्रायुधानि—
शक्रधनुषि यासु ताः, कृता,—सम्पद्यमाना, अनेकेन्द्रायुधीकृताः, दश दिशः,—ककुभः
यैः तथाक्तानां, बहूनामिन्द्रायुधानामिव दिगुत्तासिनाम् इत्यर्थः ।

(३६६) विस्मयकृतः,—चमत्कारकान्, अरेति ।—स्मरेण—कामेन, उन्मादिताः,
—उन्मत्तीकृताः, या मालव्यः,—मालवाङ्गनाः, तासां कुचपरिमलेन—स्नानविमर्दज-
गन्धेन, दुर्ललिताः,—आदरबन्धुं तान् ।

(३६७) निजेति ।—निजेन—स्वकीयेन, ज्योत्स्नापूरेण—प्रभाऽतिशयेनेति
यावत्, ज्ञाविताः,—ज्ञासिताः, दिगन्ता,—दिशा प्रान्तभागाः, सुदूरवर्तिनीऽपीति
भावः यै तान्, तारान्—महत । उडुपतीति ।—उडुपतेः,—चन्द्रस्य, पादानां—
किरणानां, सञ्चयाः,—समूहा इव, शुचीनि—धवलीञ्जलानि इत्यर्थः । ज्ञातरूपमयनालं
—सौवर्णदण्डमित्यर्थं, त्रियः,—लक्ष्मणा, निवासपुण्डरीकमिष—प्रावासश्चेत्कमलमिष ।

(३६८) वर्हति ।—बहुः,—प्रभूतः, समररसः,—सङ्ग्रामानुरागः, तथा साहसञ्च
—वलपूर्वककार्यकरणं, पराक्रमप्रदर्शनमित्यर्थं, (“साहसन्तु वलात्कारकृतकार्ये
दमेऽपि च” इति मेदिनी) समरं एवेति श्रेष्ठ, बीराणामिति भावः, ताभ्याम्;
यद्वा,—बहुसमररसेन प्रवलसङ्ग्रामानुरागेण, यत् साहस—पराक्रमप्रदर्शनं तस्मात्,
अनुरागेण—प्रीया, अबतीर्णा,—स्वर्गात् सुवमागता ।

(३६९) सिंहेति ।—सिंहासन—सौवर्णचपासन, शयन—पङ्कः, आसन्दी
—आसनविशेषः, खट्वाविशेषो वा, (“आसन्दी वासुदेवे स्यात् खट्वाभिर्दे च श्रीः । धृति
इति मेदिनी) एताः प्रभृतयः येषां नानि ।

(३७०) कालायसनिगडनिञ्जलीकृतचरणयुगलञ्च सवर्षं
मालवराजलोकम्, अशेषांश्च (३७१) सप्तह्यगालेख्यपत्रान् साल-
हाराऽऽपीडपीडान् कीषकलशान् । अथ आलोच्य तत् सर्वेषु
अवनिपालः (३७२) स्त्रीकर्तुं यथाऽधिकारम् आदिक्षत् अध्व-
चान् । अन्यस्मिन् च अहनि ह्यैः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चपाद
विन्ध्याटवीन्, अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम् ।

(३७३) अथ प्रविशन् दूरादेरु दह्यमानघटिकनुसविस्तर-
विसारिविभावसूनां (३७४) वन्यधान्यबीजधानीनां धूमैर्न

(३७०) कालायसेति ।—कालायसनिगडेन—कृष्णवर्णलोहगृह्णनेन, निञ्जली-
कृतं—गतिहीनोक्तवत्, आडहृदित्यर्थः, चरणयुगल—पादद्वयः यस्य तत्रापूर्त, वन्दौ-
भूतमिति यावत् ।

(३७१) सप्तह्यगालेख्यपत्राद्—सह्या—अत्र एतत्सह्यगालानि घनानि सक्तीत्येदं
गणना, तस्या लेख्यपत्र—लिपिरित्यर्थः, तेन संहितां तान्, सालचारेति ।—अलङ्काराणां
—आभरणानाम्, आपीडानां—शिरसिभूषणविशेषाणां, पीडा—ग्रहः, तथा संहिताः
तान्, यथा,—अलङ्काराणाम् आपीडेन—घनसन्निवेशजनितातिपीडनेन, पीडा—
परस्परसहर्षरूपा, तथा संहिता. तान्, कीषकलशान्—घनपूर्णकुम्भान् ।

(३७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारेणेत्यर्थः, तत्तद्वच्च यद्यदिभीगीया-
ध्वचाधिकारि क्षिप्रति, तत्तदधिकारं विभज्य इति यावत्, स्त्रीकर्तुं—ग्रहीतुम्, आत्म-
सात्कर्तुमिति यावत्, अथचान्—सैन्यपतीन्, तत्तद्व्यरक्षकाया प्रधानपुरोधान् वा ।
स्वसार—भगिनीम् । परिमितैः,—अल्पैः, प्रयाणकैः,—गमनैरित्यर्थः, अत्यदूर गत्वेति
यावत्, ता—विन्ध्याटवीम् ।

(३७३) “अथ प्रविशन्” इत्यस्य “वनयामकं ददर्श” इत्यशेषेण सम्बन्धः, सं-
विशिनष्टि, दह्यमानेत्यादि ।—दह्यमानेषु—सक्तीभूयमानेषु, घटिकनुसानां—धान्य-
विशेषकडङ्गराणां, धान्यविशेषस्य निःसारशानामित्यर्थः, (“कडङ्गरी सुस तीवि”
इत्यमरः) विष्टरेषु—विचयेषु, विसारिणः,—प्रसारिणः, विभावसुः,—अभयः येषु
तथोक्तानाम् ।

(३७४) वन्देति ।—वन्दानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्य-
वृक्षादुरकाराणि, तेषां धान्यः,—स्थानानि, वन्देद्वान्यतीजराक्षसस्थानानि इत्यर्थः,

धूसरिमाणम् आदधानैः, शुष्कशाखासञ्चयरचितगोवाट-
 वेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोषरचितव्याघ्रयन्त्रैः,
 (३७५) यन्त्रितवनपालहठक्रियमाणपरग्रामीणकाष्ठिक-
 कुठारैः, (३७६) गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैः
 वनप्रदेशैः प्रकाशमानम्; (३७७) अटवीप्राङ्गप्रान्त-
 तथा कुटुम्बभरणाकुलैः, कुहालप्रायकुषिभिः, कृषीवलैः,

तासाम् । धूसरिमाणम्—धूसरत्वम्, आदधानैः,—गच्छद्भिः । शुष्कैः,—
 शोष गच्छति, शाखासञ्चये,—विटपत्तिचयै, रचितेन—कल्पितेन, गोवाटेन—गवां
 —पशूनां, हिस्त्राणामिति भावः, (“स्वर्गेषुपशुवाग्वन्नदिङ्नेत्रघृणिभुजले । लक्ष्य-
 दृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौ ” इत्यमर) वाटेन—वृत्तिस्यान्नेन, तद्विवेशनिवारणार्थं वृत्ति-
 निक्षेपेण इत्यर्थ, (‘वाटं मार्गं वृत्तिस्याने’ इति मेदिनी) वेष्टिता,—परिवृता,
 विकटा,—प्रकाण्डा, वटा,—वटवृक्षा येषु तथोक्तै, वटवृक्षतलस्य विश्रामधामतया
 विस्रजन्तुपरिहारार्थं इतिरिति भाव । व्यापादितेति ।—व्यापादितस्य—निहतस्य,
 व्याघ्रेण इति भाव, वत्सरूपकम्—आन्ति, तेन करणेन, पूर्वरात्रे
 निहतवत्सरूपकणाय अद्यापि आगमिष्यति व्याघ्र इति धिया तच्चर्माच्छादितदृशादि-
 त्तिर्मितप्रतिमूर्त्तिस्थापनेनेति भाव, रीप्रात्—व्याघ्रं प्रति क्रीपादित्यर्थ, रचित—कल्पित,
 व्याघ्रयन्त्रं—गार्हपत्यनिरोधीपोषविशेष येषु ते, व्याघ्रनिपातनायेति भाव ।

(३७५) यन्त्रितेति ।—यन्त्रितैः,—यन्त्रकुशलैः, वनपालैः,—काष्ठनरचकैः,
 कुठारैः—बलात्, सहसा वा, क्रियमाण,—आच्छिद्यमान इत्यर्थ, परग्रामीणस्य—
 ग्रामान्तरवासि काष्ठिकस्य—काष्ठव्यवसायिन, काष्ठापहरणार्थमागतस्य इति भावः,
 कुठार,—परशु येषु तथोक्तैः ।

(३७६) गृह्णतेति ।—गृह्णते—निपिडे, तरुणा—वृक्षाणा, षण्डे—समूहे,
 दक्षिणे इत्यर्थ, निर्मित—रचित, चामुण्डायाः,—कालिकायाः, मण्डप—गृहमित्यर्थः
 तेषु तथाभूतै, वनप्रदेशैः,—वनविभागैः, प्रकाशमान—राजमान, वनग्रामीणप्रकृति
 प्रतीतिमुत्पादयन् वा ।

(३७७) अटवीप्राङ्गप्रान्ततया—शरणाङ्गुलप्रान्तदेशत्वेन, कुटुम्बभरणाकुलैः,
 परिवारपोषणव्यग्रैः, अटवीवाङ्गुल्येन शस्यक्षेत्राभावात् वनानीमुच्छिद्य शस्यक्षेत्रकङ्-

(३७८) अवलवद्भिः, उच्चभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालि-
खलक्षेत्रखण्डलकम् ; (३७९) अर्थावकाशैश्च, कापिलैः,
कालायसैः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) नस्थान-
स्थापितस्थानुस्थितस्थलपत्तवैः, दुरुपगमश्यामाकप्रकृढभिः,
अलम्बुसम्बलैः, (३८१) अविरहितकोकिलाचक्षुपैः,
विरलविरलैः कीदारैः कच्छकृष्यमाणैः नातिप्रभूतप्रवृत्त-

क्षय व्याप्तैरिति भावः, कुहालेति ।—कुहालः,—भ्रूखननास्त्विशेषः, प्राण-
वाह्येन, क्षपिः,—कर्षणसाधनं येषां तथाभूतैः, कषीवलैः,—कषकसमूहैः ।

(३७८) अवलवद्भिः,—सामान्यवल्गुशालिभिरित्यर्थः, उच्चभागभाषितेन—उच्च-
उन्नतं, भागः,—भास्व यत्र तथाभूतं, भाषित—वचनं तेन, उन्नतभाग्यशालित्वेषुचकीन
वाकीनेति यावत्, एतन्निबोत्पन्नशस्यविद्ययाह प्रभूतधनी भूत्वा विविधसुखमनुभविष्यान्नि
इत्येवरूपेण, देवं यद्यनुकूलं भवेत्, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येवरूपेण वा इति
क्षोभः, भव्यमानेति ।—भमानानि—विभक्त्यं गृह्यमाणानि इत्यर्थः, भूरिशालिखलक्षेत्राणां
—प्रभूतधान्यरक्षणस्थानानां - धान्यमर्द्धनस्थानानां वा, खण्डलकानि—शकलानि यस्य
वन्न वा तम् ।

(३७९) ल्यावकाशैः,—अल्पपरिसरैः, कापिलैः,—पिङ्गलवर्णैः, कालायसैरिव
—कृष्णालोहनिम्बितैरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः,—कृष्णमृत्तिका—मृत्तिकाविशेषः, तद्वत्
कठिनाः,—कठोराः तैः, यद्वा,—कृष्णमृत्तिकाया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिका-
विशिष्टैरित्यर्थः ।

(३८०) स्थानेति ।—स्थानस्थानेषु—केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु, स्थापितेभ्यः,
—रचितेभ्यः, अरण्यच्छेदनकाले इति भावः, स्थानुभ्यः,—शाखापत्तवहीनतरुभ्यः इत्यर्थः,
उत्थिता,—प्रकृढाः, स्थूलाः,—पृथवः, पत्तवा,—किसलय येषु तथाभूतैः, दुरुपगमेति ।
—दुरुपगमाः,—दुर्ज्ञेयाः, श्यामाकानां—वासविशिषाणां, प्रकृढयः,—अङ्गुरा येषु
तथाभूतैः, अलम्बुसम्बलैः, लज्जालुहचाकीर्णैः सुखिरीहचप्रायेर्वा इत्यर्थः ।

(३८१) अविरहितेति ।—न विरहिताः,—शून्याः, कोकिलाचक्षुपाः,—
तदाख्यरुक्मशाखाशिफहचक्षेदा. येषु तथाक्ते, विरलविरलैः,—अल्पात्मैः, अरण्य-
प्रायत्वात् अनतिवहुलैः इति भावः, कच्छकृष्यमाणैः,—काठिन्यात् कष्टेन कर्षण नीघ-
मानैः इत्यर्थः, कीदारैः,—क्षेदैः, नातीति ।—नातिप्रभूतं—नात्यधिकं यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम् ; (३८२) उपक्षेत्रमुपरचितैर्मक्षेत्र
सूच्यमानम्पदोपद्रवम् ; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्ग-
क्षुमस्ततानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लोच्छित-
च्छायानाम्, (३८४) अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाक्षितनव-
स्तातकूपिकोपकण्डप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम्, (३८५) अच्छिद्र-
कटकाल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकौटवेणीवेष्ट-

हाप्रकृत्यनाणत्वादिति भावः, प्रवृत्ताभ्यां—प्रारब्धाभ्यां, गतागताभ्यां—यातायाताभ्याम्,
अप्रहता—नातिक्षुब्धा, नातिकृष्टा इत्यर्थः, सूः,—सूनिः यत्र तम् ।

(३८२) उपक्षेत्रं—क्षेत्रसमोपे, [सामीप्येऽव्ययीभावः] यदा,—क्षेत्रेषु उप-
क्षेत्रमिति [निभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] उपरचितैः,—कल्पितैः, मक्षैः,—“माका” इति
वक्तृभाषया प्रसिद्धैः [“उपरचितैर्माक्षैः ” इत्यत्र “उपरचितैरक्षैर्माक्षैः” इति पाठो-
न्तरम्] सूच्यमानेति ।—सूच्यमानः,—प्रलुमीयमानः, आपदानां—हिंस्रजन्तूनां,
आपदस्य—व्याघ्रस्य दा, उपद्रवः,—उत्पातः यत्र तम् ।

(३८३) प्रतिमार्गेति ।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्वुभैः,—द्वौ, कृताना—
रचितानाम् । पथिकेति ।—पथिकानां—पान्यानां, पादप्रस्फोटनात्—चरणताडनात्,
शुभेगपदक्षेपणादित्यर्थः, उत्थिता इति शेषः, या धूलयः,—पाशवः, ताभिः, तत्सङ्गमणेन
इति भावः, धूसराः,—ईश्वर्याण्डुवर्णाः तैः, लान्धितेति ।—लान्धिताः,—चिह्निताः,
सुप्ता इत्यर्थः, हाया—प्रतिबिम्बं यासा तपीत्तानाम् ।

(३८४) अटवीति ।—अटव्याम्—अरण्ये, सुलभाः,—सुगन्धाः, ये सालाः,
—सुचक्षिणाः, तेषां कुसुमस्तवकैः,—पुष्पगुच्छैः, अक्षिताः,—शोभिता इत्यर्थः,
तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भावः, नवस्ताता—नूतनखनिता, या कूपिका—
सुद्रकूपः, तस्या उपकण्डे—अन्तिके, (“उपकण्डान्तिकाभ्यर्णाभ्यशा” इत्यमरः) प्रति-
ष्ठिताः,—प्रतिष्ठां गताः, ये नागस्फुटाः,—नागदन्तिवृक्षाः, प्रस्फुटितपुष्पनागनेश्वरवृक्षा
या यत्र तासाम् ।

(३८५) अच्छिद्रेति ।—अच्छिद्रं—क्षिद्ररहितं यथा तथा, कटैः,—शराख्य-
दण्डविशेषैः, किलिञ्जैर्वा, (“कटः शीणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शरे” इति मेदिनी)
कल्पितानि—रचितानि, कुटीरकाणि—सुद्रवृक्षाणि यासा तासाम् ।

(३८६) कुटिलेति ।—कुटिला—वक्तृगामिनी, या कौटवेणी—कौटवेणी,

अनशक्तुशरशरावश्रेणीश्रितानाम्, (३८७) अश्वगजनजम्ब-
जम्बूफलास्थिश्वलासमीपभुवाम्, उडूलितधूलोकदम्बस्तवक्त-
प्रकरपुलकिनीनां, (३८८) कण्टकितकर्करोचक्राक्रान्त-
काष्ठमच्चिकामुषितदृषां, तिस्यत्तलशीतलसिकतिलकलसी-
शमितश्मलाम्, (३८९) आश्वानश्वैवलयामलितालिञ्जर-

पिपीलिकापङ्क्तिरिति यावत्, तथा वैश्यानां,—आकीर्त्यनायाः, शक्तुभिः,—
भृष्टयवचूर्णेः, शराः,—श्वलाः. शरावायां—चन्द्रयभाजनविशिषायां, अश्वः,—
पङ्क्तयः, तामिः श्रिताः,—युक्ताः तासाम् ।

(३८७) अश्वगति ।—अश्वगैः,—घान्यैः, जनैः,—लीकैः, जम्बानां—
खादितानां, जम्बूफलानां—जाम्बवफलानाम्, अस्थिभिः,—वीजैः, अष्टिभिरिति भावः,
श्वला—दिवाः, समीपभूः,—निकटस्थभूमिर्वासां तथोक्तानाम् । उडूलितेति ।—
उडूलितैः,—उत्क्षिप्तपरामैः, धूलोकदम्बानां—चीपमेहानां, कदम्बविशिषाणामित्यर्थः,
(“धूलोकदम्बो नोपे स्यात् तिनिश्रे वरुणदुम्बे” इति मेदिनी) सत्वकप्रकरैः,—पुष्पगुच्छ-
समूहैः, पुलकित्यः,—पुलकशालित्यः, रीनाश्रिता इव दृश्यमाना इति भावः तासाम् ।

(३८८) कण्टकितेति ।—कण्टकितानां—सञ्जातकण्टकानां, कर्कराणां—
लताविशिषायां, [“कर्करो” इत्यत्र “कर्कटी” “कर्कर” इति वा पाठः समीचीनः,
कर्करीशब्दस्य लताविशिषवाचकत्वस्य कोपादावदर्शनात् ; कर्कटी कर्कर इति वा
पाठे,—“काँकुड़” इति प्रसिद्धः फलविशिषः, कुप्पाखी वा इति बोध्यम्] चक्रैः,—
नशुल्लैः आक्रान्ताः,—आवृताः, याः काष्ठमच्चिकाः,—दारुनिर्मितमच्चविशिषाः, तामिः,
वदृशनेनैवेत्यर्थः, फलभक्षणाश्रयेति भावः, मुषिताः,—हृताः, दृषाः,—दृषाः यासु
तयाविधानाम् । तिस्यदिति ।—तिस्यत्सु—आर्द्रेषु, तलेषु—अधीदेशेषु, शीतलामिः,
—हिनामिः, सिकतिलामिः,—बालुकामयीभिः, कलसीभिः,—घटैः, घटस्पर्शरिति
भावः, शमितः,—अपनीतः, अमः,—सन्तापजयास इत्यर्थः, पात्यानामिति भावः
यामु तथोक्तानाम् ।

(३८९) आश्वानेति ।—आश्वानैः,—ईप्रच्छु कौः, ईषद्वीभूतैः, निविड-
भवेनावस्थितैरित्यर्थः, श्वैलैः,—जलनीलोभिः, निशतजलसज्ञावात् नाजनाभावाच्च
सञ्जातैरिति भावः, श्वामलितेषु—श्वामलतां गतेषु, अलिञ्जरैषु—नणिकेषु,

जायमानजलजडिन्नाम्, (३६०) उदकुम्भाऽऽकृष्टपाटलशर्करा-
शकलशिशिरीकतदिशां, (३६१) घटमुखप्रटितकटहारपाटल-
पुष्पपुटानां, (३६२) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमानशोथ-
सरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थायुनां, (३६३) विश्वाभ्यत्-
कार्पटिकपेटकपरिपाटीपौयमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

“जाला” इति वङ्गोवैराख्यातिषु चन्द्रायजलाधारविशेषेषु इत्यर्थः, (“अलिङ्गः
स्थान्मणिकम्” इत्यमरः) जायमानः—सम्यग्जायमानः, जलाना—सलिलानां, जडिना—
शैल्यं यासु तथोक्तानाम् ।

(३६०) उदकुम्भेति ।—उदकुम्भेभ्यः, —जलघटेभ्यः, चाकृष्टानां—वहिरानी-
दानां, पाटलानां—चेतरक्तानां, शर्कराणां—कर्कराख्यवालुकानां, शकलीनां—
खरुखेन, जलसिक्तेन इति भावः, शिशिरीकता, —श्रीतलीकता, वायुना जलीयाश्रय
इतस्ततो विच्छिद्यमाणत्वादिति भावः, दिशां, —ककुभः यासु तथोक्तानाम् ।

(३६१) घटेति ।—घटानाम्—उदकुम्भानां, मुखेषु—आख्येषु, उपरिभागेषु
इत्यर्थः, प्रटितः,—रचितः, कटहारः,—वृणविशेषनिर्मितहारः, पाटल—चेतरक्तः,
पुष्पपटच्च—कुसुमावरणञ्च, यद्वा,—घटमुखे घटितकटहारे यत् पाटलपुष्पं—
“पारुल” इति वङ्गोवैराख्यातः पाटलाख्यकुसुमविशेषः, ग्रथितमिति भावः, तैः पुटः,—
आच्छादनम्, अधिवासनार्थमिति भावः यासु तथोक्तानाम् ।

(३६२) शीकरेति ।—शीकरैः,—अम्बुकर्षैः, पुलकिता—सम्पृष्टा इति यावत्,
या पल्लवपूनी—किसलयसमूहः, तथा पाल्यमानः,—रक्ष्यमाणः, आप्यायमान इत्यर्थः,
अत एव शोथोऽपि—शोषणयोग्योऽपि, सरसः,—अशुष्कः इत्यर्थः, परिपुष्ट इति यावत्,
यः शिशुसहकारः,—जालासतरुः, तस्य फलजूटीभिः,—फलसमूहैः, जटिलः,—सयुक्तः,
स्थायुः,—शाखापल्लवरहिततरु इत्यर्थः यासु तथोक्तानाम्, यद्वा,—शीकरपुलकित-
पल्लवपूनीपाल्यमान अत एव योऽपि, शाखापल्लवादिशून्यत्वेनावरणराहिव्यादिति
भावः, सरसः, आस्रशाखाभिराच्छादनादिति भावः, शिशुसहकारफलजूटीजटिलः
स्थायुर्धनं तथोक्तानाम् ।

(३६३) विश्वाभ्यदिति ।—विश्वाम्यङ्गिः,—अममपनुदङ्गिः, कार्पटिकैः,—
कार्पटिकैः—कपायवस्त्रेण चरन्तीति तैः, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थः, पेटकपरिपाटीभिः,—
पातविशेषश्रेणीभिः, यद्वा,—कार्पटिकपेटकैः,—तीर्थयात्रिकदम्बकैः, (“पेटकः पुस्त-
कादीनां मञ्जूपाया कदम्बकैः” इति मेदिनी) परिपाट्या—आनुपूर्व्यं, अनुक्रमेणेत्यर्थः,

शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैषाम् उष्णम् ;
 (३८४) क्वचित् अन्यत्र आहयन्तमिव अङ्गारीयदारुसङ्ग्रह-
 दाहिभिः व्योकारैः ; सर्व्वतश्च (३८५) प्रातिवेश्यविषय-
 वासिना, समासन्नग्रामगृहस्थापितस्यविरपरिपाल्यमानपाथेय-
 स्थगितेन, (३८६) कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन,
 (३८७) स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन,

पीयमानं सलिलं—जलं यासा यत्र वा तथोक्तानाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणाम्—अरख्य-
 प्रवेशे पानीयशालानाम्, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । ग्रैषाम्—नैदाघम्,
 उष्णम्—उत्तापम् ।

(३८४) अङ्गारीयदारुसङ्ग्रहादिभिः,—अङ्गारिभ्यः,—जलानेभ्यः हितानि
 अङ्गारीयाणि—अङ्गारोपयोगीनि, यानि दारुणि—काष्ठानि, तेषां सङ्ग्रहः,—सञ्चयः,
 राशिरित्यर्थः, तद्दहन्ति—भस्मीकुर्वन्तीति तथाभूतैः, व्योकारैः,—लौहकारैः, कन्ध-
 कारैः इत्यर्थः, (“व्योकारो लौहकारकः” इत्यमरः), अन्यत्र क्वचित् आहयन्तमिव—
 सङ्ग्रामयन्तमिव, उष्णमिति पूर्व्वेषान्त्यः ।

(३८५) प्रातिवेश्येति ।—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेशी, वि-प्रवासी—जनपदवासी
 तेन, यद्वा,—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेश्यस्य—प्रतिवेशिनः अथ, प्रातिवेशिसम्बन्धीत्यर्थः,
 विषयः,—आश्रयः, (“विषय आश्रये” इत्यमरः) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन, यद्वा,
 —प्रातिवेश्यः,—गृहसमीपवर्ती, यो विषयः,—देशः, स्थानमित्यर्थः, (“निषयो गीचरे
 देशे तथा जनपदेऽपि च” इति सेदिनी) तद्वासिना । समासन्नेति ।—समासन्ने—
 सन्निति, आ—आवसथे, यत् गृह—भवनं, तत्र स्थापितेन—रक्षितेन, स्यविरिण
 —वृद्धेन, परिपाल्यमान—रक्ष्यमाणं, यत् पाथेय—सम्बलं, तेन स्थगितः,—पाथेय-
 नाधिगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थः तेन ।

(३८६) कृतेति ।—कृतः,—विहितः, दारुणस्य—कठिनस्य, दारुव्यायामस्य
 —काष्ठच्छेदनरूपपरिश्रमस्य, योग्यः,—अनुरूपः, अङ्गाभ्यङ्गः,—शरीरे तैलमर्दनविधिः
 येन तथोक्तेन, अभ्यङ्गलक्षणमुक्तं यथा,—“मूर्द्ध्नि न्यस्तं यदा तैलं भवेत् सर्वं सङ्गत्तम् ।
 स्तोतोमिलर्पयेद्वाह्यं अभ्यङ्गं स उदाहृतः ॥” इति ।

(३८७) स्कन्धेति ।—स्कन्धे—असदेशे, अध्यासितस्य—स्थापितस्य, कठोरस्य
 —तीक्ष्णस्य इति यावत्, कुठारस्य—परशी, कण्ठे—त्रयभारं इत्यर्थः, लम्बमानं
 —तिष्ठन्त्यर्थः, प्रातराशपुटे—प्रातर्भोजनपात्रं यस्य तथाभूतेन ।

(३६८) पाटञ्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटञ्चरेण, कालवेत्रक-
त्रिशुणत्रततिवलयपाशत्रयितश्रीवाश्रयितैः पत्रवीटावृतमुखैः
पीतकूटैः ऊढवारिणा. (३६९) पुरःसरवलद्वलीवर्द्धयुग-
सरेण, नैकटिककुटुस्विकलीकेन, काष्ठसं हायम् अटवीं
प्रविशता, (४००) श्वापदश्वधनव्यवधानबहलीसमारोपित-
कुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्वीजालवलय-

(३६८) पाटञ्चरिति ।—पाटञ्चर, —चोर, (“चौरेकागारिकस्येन । ...
पाटञ्चरमनिम्बुचाः” इत्यमर.) ए एव प्रत्यवाय —अन्तराय, तेन हेतुना प्रतिपन्न—
गृहीत, परिहितमित्यर्थः, पटञ्चर—जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तं, (“पटञ्चर जीर्णवस्त्रम्”
इत्यमर) एस्युत्सृजादिभिर्गणितनूतनवस्त्रस्य बलपूर्वकापहरणभयात् इति
शाब्. । कालेति ।—कालवेत्रकस्य—हस्तवेत्रस्य, त्रिशुण—त्रिराहत्त, यत् व्रततिदलय—
व्रतान्गडलमेव, पाश, —रज्जु, बन्ध. —त्रिशुण व्रततिवलयपाशः,—लतामण्डल-
एचितरज्जु, तेन श्रयितया—वेष्टितया, शोधया—कर्मण, श्रयितैः,—निधुतेः, सयुक्तै-
रित्यर्थ, तादृशश्रीवावन्निति शब्दत्, पदेति ।—पत्रवीटया—पत्रसमरेण, आत्रतम्
—आच्छादितं, मुहूर्त्तम्—अशुभान् इत्यर्थं तेषां तथोक्तं, पीतकूटैः,—पानपात्र-
विशेषं, ऊढवारिणा—सङ्घर्षं तन्मन्त्रिणम् ।

(३६९) पुरःसरिति ।—पुरःसरम्—द्वयेन यथा तथा, वलम्—चलन्,
वर्द्धयुगम्,—हृषभयुगलं यस्य त्वेन [‘पुरःसरयलद्वलीवर्द्ध—’ इत्यत्र “पुर-
सुगलद्वलीवर्द्ध—” इति पाठान् तन्मीचीनतया प्रतिभाति, तथात्वे पुरःसर,—
अग्ने नच्छन्, चलवान्—सवल, वलीवर्द्धयुगम्—अथा तेन] नैकटिककुटुस्विकलीकेन
—मन्त्रिहितगृहस्थलीकेन, “उत्तम्” इत्यर्थे गन्धयः । एवमुत्तरत्रापि हतोयान्-
विशेष्यपट्टेन सहेति शोच्यम् ।

(४००) श्वापदेति ।—शापदाना—बाह्यादिहिन्दुजन्तूना, श्वधनाय—वैधनाय,
व्यवधाने—अन्तराले, या बहली—निर्गत स्थान, तत्र समारोपिता—रचितमित्यर्थः,
या कुटी—चुद्र हणनिर्मितं गृह, तत्र हता,—स्थापिता, कूटपाशा,—कूटरज्जवः
सन्धवागुरा वा ये. तथाभूते ।

(४०१) गृहीतेति ।—गृहीता,—हेता, मृगतन्तु, —मृगाणाम् अन्नादि
श्रयति वावत्, ते एव तन्वीजालानि—रज्जुसमूहाः, तेषां नलयैः,—मण्डलैः, कल्पितेति

वागुरैः, वहिर्व्याधैः विचरद्भिः ; अंसावसक्तावीतंसव्यालम्ब-
मानवालपाशिकैश्च, (४०२) सङ्गृहीतग्राहकक्रकरकपि-
ञ्चलादिपञ्जरकैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युत-
द्यासकलेशलिप्तलतादधूलटालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशक-
शिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) दृणस्तम्बान्तरिततित्तिरितर-
क्षायमानकौलेयककुलचाटुकारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः

आपः, वागुरा—पाशः यैः तथाभूतैः, मृगान्ननिर्मितपाशधारिभिरित्यर्थः, वहिः
विचरद्भिः,—सञ्चरद्भिः, व्याधैः,—लुब्धकैः । अंसेति ।—अंसेपु—स्तम्बदेशेषु, चवसक्ता,
—संसक्ता, वीतंसाः,—“सातनखा” इति यज्ञभाषया ख्यातानि मृगपक्षिणां
वन्धनसाधनानि उपकरणानि, (“वीतंसकूपकरणं यन्वने मृगपक्षिणाम्” इत्यमर)
व्यालम्बमाना—दीलायमाना इत्यर्थः, वालपाशिका—सुदूरज्जुञ्च येषां तैः ; यज्ञः,
—अंसावसक्तावीतंसेषु व्यालम्बमाना—सम्बद्धवीत्यर्थः, वालपाशिका येषां तैः ।

(४०२) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—घृतानीत्यर्थः, ग्राहकाणां—घाति-
विहगानां, श्येनानामित्यर्थः, (“ग्राहको घातिविहगे व्यालानाञ्च गृहीतरि” इति
मेदिनी) क्रकराणां—ककषानां, “कयेर” इत्याख्यपक्षिणामित्यर्थः, (“हाफणक्रकरै-
रुनौ” इत्यमरः) कपिञ्चलादीनाञ्च—गौरतित्तिरीणां चातकाणां वा, पञ्जरकाणि—
पिञ्जराणि यैः तथाभूतैः, शाकुनिकैः,—पक्षिव्याधैः, पक्षिलुब्धैः इत्यर्थः ।

(४०३) च्युतेति ।—च्युतलासकाः,—विलासग्न्या इत्यर्थः, निम्पन्दा इति
यावत्, तथा लेशिन—लवेन, लासकलवेनेति यावत्, कदाचित् वायुवशादिति
भापः, लिप्ताः,—सदृष्टाः, लताः,—वीरुधः एष, वधः,—नार्थः, तासु या
लटाः,—पक्षिभेदाः, गाम्यचटका इति यावत्, (“लटा करञ्जभेदे स्यात् फले वाये
दृणान्तरे” इति मेदिनी) तासु लम्पटाः,—लुब्धाः तेषां, पाशकशिशूना—व्याधवाल-
कानां, अटद्भिः,—खलद्भिः, पेटकैः,—समूहैश्च ।

(४०४) दृषेति ।—दृषणाम्—घर्जुनानां, क्षम्बेभु—गुच्छेषु, अन्तरिताः,—
मिष्टतस्थिताः, ये तित्तिरयः,—तदाख्यपक्षिभेदाः, तेषु तरलायनानानां—लीलुपानां,
कौलेयकानां—सारमेयाणां, कुङ्कुराणामित्यर्थः, (“कौलेयकः सारमेये कुलीने”
इति मेदिनी) यत् कुलं—समूहः, तस्य चाटुकारैः,—सैपकैरिति यावत्, तन्मृगयै-

क्रीडङ्गिः, (४०५) परिणतचक्रवाककण्ठकषायरुचां शीघ्र-
व्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्धतानाञ्च धातुत्वेषां
धातुकौकुसुमानां गोष्ठीः अगणिताः, (४०६) पिचव्यानां
चातसीगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सन्धारान्, भाराञ्च मधुनो
मात्तिकस्य, मयूराङ्गस्य, अक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रवालानां,
(४०७) लम्बमानलामञ्जकजूटजटानाम्, अपत्वचां खदिर-

रिं भावः, निहगम्यया—पचिद् अखिष्टं, क्रीडङ्गिः,—खिलङ्गि, कुर्वङ्गिरित्यर्थः,
मृगयुयुवभिः,—तक्षुः व्याधैः ।

(४०५) परिणतेति ।—परिणतः,—स्थविरः, यः चक्रवाकः,—रङ्गनाम्
पचिभेदः, तस्य कण्ठः,— लदेशः, तदत् कषाया—पीतरक्ता, लोहिता वा, (“कषायो
रसभेदेऽपि .. । सुरभौ लोहिते विषु ॥” इति मेदिनी) रुक्—प्रभा येषां तथोक्तानां,
शीघ्रव्याना—शीघ्रसंज्ञकसुरानिर्माणापयोगिनाम्, ऐच्छवाणामित्यर्थः, वल्कलानां—
त्वचा, कलापान्—सङ्घान् । नातिचिरोद्धतानाम्—अनतिचिरोद्धतानां, धातुत्वेषां—
गौरिकवर्णानां, (“धातुमनं शिलावद्रेगैरिक्तान्तु विशेषतः” इत्यमरः) धातुकौ-
कुसुमानां—घाटपुष्पिकाख्यपुष्पाणां, “घाटपुल” इति बङ्गीयैराख्यातानामित्यर्थः,
अगणिताः,—असङ्गताः, गोष्ठीः,—गुणनिर्मितभाजनविशेषान् ।

(४०६) पिचव्याना—पिचु,—तूलं तदुपयोगिना, कार्पासानामिति भावः,
तथा अतपीति ।—अतसीगणाः,—अतसीभेदाः, पट्टा,—वसनभेदा, मूलकानि—
श्रीघ्रभेदा. तेषाम्; यदा,—अतसीगणाना—चौमवस्त्रीपयोगिनां चुमासमूहानामित्यर्थः,
पट्टानां—कौबेयाणां, कौबेयवसनीपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजाणि
इत्यर्थः. तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान्, सन्धारान्—निचयान् । मात्तिकस्य—मात्तिकः
विशेषकृतस्य, मधुनः,—चौद्रस्य इत्यर्थः, भारान्—समूहान् । मयूराङ्गस्य—शिलि-
पिच्छस्य, “भूयसी भारकान्” इति परिणान्वयः । अक्लिष्टेति ।—अक्लिष्टानाम्—
अक्षुण्णानां, मधूच्छिष्टानां—सिक्थकानां, “मीम” इति बङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, चक्र-
वालानि—समूहाः तेषाम् । [“मधूच्छिष्टचक्रवालानाम्” इत्यत्र “मधूच्छिष्टचक्र-
मालानाम्” इति पाठे,—मधूच्छिष्टचक्राणां—“मौमाखिर चाक” इति प्रसिद्धानां
मधुमत्तिकाया. आवासभूतानां सिक्थकबीजानां, माला,—श्रेण्य. तासाम्] ।

(४०७) लम्बमानेति ।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमानाः,—

काष्ठानां, कुष्ठस्य, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारवभ्रुणश्च
रोधस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता ; (४०९) प्रवि-
चितविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिश्च, अभ्यर्णग्राम-
गतत्वरीभिः, त्वरसाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्यग्राभिः,
ग्रामेयिकाभिः व्याप्तदिगन्तरम् ; इतस्ततश्च (४१०) युक्त-
धूरशङ्करशाङ्कराणां, पुराणपांसूत्किरकरीषकूटवाहिनीनां,

द्वीर्षा इत्यर्थो वा, नामज्जकानाम्—उशीराणाम्, (“उशीरमस्त्रियाम् ।... ।
लामज्जकं लघुलघुम्” इत्यमर) जूटस्य—समूहस्य, जटा,—मूलाणि तासाम् ।
(“मूले लघुकृदि जटा” इत्यमर) । अपत्तचा—त्वक्शून्याना, खदिरकाष्ठाना—
खदिरदारुणाम् । कुष्ठस्य—श्रीषुषिविशिष्टस्य ।

(४०८) कठोरेति ।—कठोर,—प्रवृद्ध, परिणत इत्यर्थं, यः केशरी—सिंहः,
जस्य सटाभार,—जटासमूह, तद्वत् वधु—कपिल, पिङ्गलमिति यावत् तस्य, (“विपुले
नकुले विशो नभुनां जिङ्गले त्रिषु” इत्यमर) ग्रीधस्य—श्लोभ्रतक्वल्कलस्य इत्यर्थः,
भूयस,—शक्तिप्रभूतान्, भारकान्—भारा एव भारका तान्, आदाय व्रजता—
शच्छता, लोकेन—जनेन ।

(४०९) प्रविचितेति ।—प्रविचितानि—उचितानि, सिविधानि—नानाप्रका-
शाणि, वनवनानि—अरण्यजातवृक्षशस्यानि, तै पूरितः,—पूर्यः, पेटकः,—भाजन-
विशेषः, मञ्जूषा इत्यर्थः, [“पिटक पेटक पेटा मञ्जूषा” इत्यमर । “—पेटक—”
इत्यत्र “—पिटक—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] मस्तके—शिरसि यासां
जाभिः, अभ्यर्णग्रामगतत्वरीभिः,—सन्निवृष्टग्रामगामिनोभिः, त्वरसाणाभिः,—त्वरितगतिभिः,
विक्रयेति ।—विक्रयस्य—निपणस्य, (“विपणी विक्रयः” इत्यमर,) चिन्तया—भाव-
ज्ञया चिन्ताया वा, व्यग्राभिः,—व्यापृताभिः, कथं केन प्रकारेण वा एतानि द्रव्याणि
विक्रीष्यामीति चिन्ता कुर्वतीभिरित्यर्थं, ग्रामेयिकाभिः,—ग्रामवासिनीभिः, नाम-
दिगन्तरम्—आपूरितदिग्भागमित्यर्थः ।

(४१०) युक्तेति ।—युक्ता,—बद्धा इत्यर्थः, शरा,—जलवन्तः, शङ्करा,—
तरुणा, शाङ्करा,—बलीवर्दा वासु ताम्ना, पुराणेति ।—पुराणा,—पुरातना, पाप्नु-
—रजासि, उत्किरन्ति—उत्क्षिपन्तीति तर्थाक्ताः, रजीभि आशिष्टा इति यावत्, ये
करीषा,—शुष्कगोमूयानि, (“गोमिड गोमयमस्त्रियाम् । तत्तु शुष्क करीषोऽस्ती”
इत्यमर.) तेषां कूटान्—राशीन्, वरन्ति—नयन्ति इति तथोक्तानाम् ।

- (४११) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसार्यमाणानां,
सङ्घीडच्चटुलचक्रचौक्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः
(४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरुचक्षेत्रसंस्कारम् ;
(४१३) आरक्षक्षिप्तदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेला-
लङ्घिततुङ्गवैष्णववृत्तिभिश्च, (४१४) निखातगौरकरङ्गशङ्कु-
शङ्खितशशकशकलिततुङ्गशङ्खैः, प्रयत्नप्रसृतविशङ्कटविटपैः,

(४११) धूर्गतेति ।—धूर्गतः,—धुर—भारं, गत,—प्राप्तः, भावपहने नियुक्त इत्यर्थं, धूलिभिः,—सार्गरनीभिः, धूसरः,—ध्यापाण्डुरः, यः सैरिभः,—सहिपः, (“लुलापो सहिपो वाहद्विषुत्कासरसैरिभा ” इत्यमरः) तेन सरोभेय—सप्तो घेन, स्वरैण—सन्धीररवविशेषिण, सार्यमाणाः,—सञ्जाल्यमानाः तासां, सङ्घीडदिति ।—सङ्घीडतां—कृमता, चटुलाना—चल्लानां, घूर्णमानानामित्यर्थः, चक्राणा—शशाङ्गानां, चौक्कारः,—शब्दविशेष. तद्वतीनाम् । सम्पातैः,—सत्त्वावैः ।

(४१२) रुस्याद्यल्लयेति ।—रुप्याद्यजानः,—जन्ममानः, दुर्बलः,—सामान्य इति भावः, उर्व्याः,—पृथिव्या, विरुचाणा—विशेषिण रुचाणा, कर्कशानामित्यर्थः, परुपाथाम् इति यावत्, क्षिप्त्वाणा—केदाराणा, संस्कारः,—प्रशीघन, कर्पणमिति भावः यव तपीकम् ।

(४१३) आरक्षेति ।—आरक्षाय—रक्षणाय, क्षिप्तस्यानामिति भावः, ब्रह्मा, —आरक्षे,—रक्षकैः, क्षिप्ताः,—प्रेरिताः, दान्ताः,—दन्तमयाः, ये वाहकदण्डा,—भेरकलयुडा, ताडनयुष्टय इत्यर्थः, तै उड्डीयमानाः,—उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य पलायमाना इत्यर्थं, ये हरिणा,—शशा, तै. हेल्ड्या—चनायासेन, लक्षिता—अतिक्रम्य गता, तुङ्गा—उन्नता, वैष्णवी—वैष्णुसम्बन्धिनी, वशनिर्मितेत्यर्थः, वृत्तिः,—वेष्टनं, प्रान्तस्यप्राचीर-मित्यर्थं. येषां तैः, (“प्राचीर प्रान्तती वृत्ति.” इत्यमरः) ।

(४१४) निखातेति ।—निखातैः,—तिहितैः, अस्यविधातकप्रमाणसत्प्रार्थं अग्निनिखातदण्डोपरिस्थापितैरिति भावः, गौत्रैः,—शुद्धैः, करङ्गैः,—कडालैः, यक्ष-क्यास्थिभिरित्यर्थं, शिरस्यखण्डपरैरिति यावत्, (“करङ्गी मलकाशस्यनारिकेलफल-स्थिति” इति जेदिनी) शङ्खुभिः,—कौलैः, करङ्गीफलचितैरिति भावः, शङ्खिताः,—शङ्खिता, शशका,—“खुरगोस्” इति वृहे प्रसिद्धा. शशमेदा, तै. शकलित्वाः,—शङ्खिताः, तुङ्गा,—उन्नता, शङ्खा,—अग्रभागाः, अतिक्रमितप्रवाणि वा येषां तैः, पयनेति ।—प्रयत्नेन—प्रकटादरेणेत्यर्थः, प्रञ्जिताः,—पीपिता, विशङ्कटा,—विशाला,

:वाटैः ऐक्ष्वैः बहुभिः श्यामायमानोपकण्डम् ; (४१५) अति-
विप्रकृष्टान्तरैः, मरकतस्निग्धक्षुहीवाटवेष्टितैः, कार्मुक-
कर्मण्यवंशविटपसङ्घटैः, (४१६) कण्टकितकरञ्जराजि-
दुष्प्रवेश्यैः, (४१७) उरुवूकवचावङ्कसुरससूरणशिशुग्रन्थिपर्ण-
गवेषुकागर्मुङ्गल्लगहन-गृहवाटिकैः, (४१८) निखातीच्च-

विस्तीर्णा इत्यर्थं, (“विशङ्कट पृष्ठं तद्वत् विशालं पृष्ठुलं लहत्” इत्यमरः) विटपा,
—शाखा वेपु तै, ऐक्ष्वै,—इक्षुसम्बन्धिभि, बहुभि,—घनेकै, वाटै,—वृत्तित्याने,
(“वाटो मार्गे वृत्तित्याने” इत्यमरः) श्यामायमानेति ।—श्यामायमान—नीलायमानम्,
उपकण्ड—सन्निकर्षं, समीपवर्तिप्रदेशः इत्यर्थं, यस्य तथीकृतम् ।

(४१५) अतीति ।—अति—अतिशयेन, विप्रकृष्टं—दूरम्, अन्तरम्—अवकाशः
शेषा तै, मरकतेति ।—मरकतवत्—हरिहरणमणिविशेषवत्, स्निग्धे,—मृदुशै,
क्षुहीवाटै,—सुधाहृच्छतिभि, वेष्टितानि—परिहतानि तै, कार्मुकेति ।—कार्मुकं—
वनु, तस्य कर्मण्याना—कर्मणि हिताना, धनुर्निर्माणीपयोगिनासित्यर्थः, वशाना—
वेणुहृच्छाणा, विटपै,—शाखाभि, सङ्घटानि—आकीर्णानि सम्बाधानि वा, दुष्प्रवेशानि
इत्यर्थं, तै, (“सङ्घटं ना तु सम्बाध” इत्यमरः) ।

(४१६) कण्टकितेति ।—कण्टकिताना—सञ्जातकण्टकाना, करञ्जाना—
नक्तमालाग्वहृच्छाणा, राजिभिः,—पङ्क्तिभि, दुष्प्रवेश्यानि—प्रवेष्टुमशक्यानि तै ।

(४१७) उरुवूकेति ।—उरुवूकः,—एरण्डः, “एरण्ड उरुवूकश्च रूवूकश्चित्तकश्च
स” इत्यमरः) वचा—उग्रगन्धा, (“वचीयगन्धा ••गोलोमी” इत्यमरः) वङ्कक,—
हरितकविशिषः, वकपुष्पहृच्छो वा, सुरसः,—भूतघ्न, (“सुरसा तुलसीदृ स्यादलसी
वहुमञ्जरी । अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभि ॥” इति कीप) ; यवा,—
सुरस—पर्णास, तुलसीत्यर्थं, (“सुरमन्तु त्रिषु स्वादौ पर्णासि तु नपुसकम्” इति
मेदिनी) सूरण,—“श्रील्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं कन्दविशिषं, शिशु,—शीभा-
ञ्जन, (“शीभाञ्जनं कृष्णगन्धा सुमन्तुञ्जोऽथ शिशुक” इति कीप) ग्रन्थिपर्णं,—
मुक्ताऽऽकार सुगन्धि श्लेषधिर्भेद, (“ग्रन्थिपर्णं शुक वर्हिपुष्पं स्त्रीण्येयकुसुमे” इति
मरः) गवेषुका—“गड्गडे” इति वङ्गे प्रसिद्धं तृणधान्यभेदं, गर्मुत्—लताविशिषः,
मर्दनाख्यक्षुपभेदी वा, गुच्छ,—प्रकाण्डरहिततृणसम्बन्धः, तै, गहना—सान्द्रा, दुष्प्रवेशा
इत्यर्थं, गृहवाटिका—उद्यान शेषा तै ।

(४१८) निखातेति ।—निखातेषु—निहितेषु, धितेषु इत्यर्थः, :उचेषु—

काष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः, (४१८) परि-
मण्डलवदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलवद्धवत्सरूपैः, कथ-
मपि (४२०) कुङ्कुटरटितानुमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशस्ति-
स्तम्भतलविरचितक्षिप्रपूपिकावापिकैः, (४२१) विकीर्णवदर-
पाटलपटलैः, (४२२) वेणुषु टदलनलशरमयवृत्तिविहित-

उद्यतेषु, काष्ठेषु—दारुषु, आरोपिता,—उत्थापिता, या काष्ठालुकलता,—
अलाबूलता, स्वनामप्रसिद्धकन्दविशेषाणा वृक्षान् वा, तासा प्रतानैः,—शाखाप्रशाखाभिः,
विहिता,—कृता, कथा येषा तैः ।

(४१८) परिमण्डलेति ।—परिमण्डल—समन्तात् गोल, यत् वदरीमण्डपक
—कानिगृह, नदरीहचनिर्मितानकुङ्कुभवनमित्यर्थ, वदरीकाष्ठनिर्मितगृहविशेषो वा,
तस्य तल्प—अधीभागेषु, निखाते—रं पिने, खादिर—खदिरदारुमये, कीले—शङ्खौ,
वद्धा,—स्यता, वत्सर्पा,—चुट्टा वत्सा येषा तैः ।

(४२०) कुङ्कुटात् ।—कुङ्कुटाना—ताम्रचूडाना, रटिनेन—रवेण, अनुमीय-
मान,—प्रतीयमान, सन्निवेश,—सस्यान, रचना वा येषा तैः, समन्तात् हच-
गणादिभिः पिहितत्वेन अदृश्यत्वादिति भावः, अङ्गनेति ।—अङ्गनाना—स्त्रीणा,
ग्रन्थिभ्यः,—सात्त्विकस्तम्भ, साङ्गलिकानुटानस्मरणार्थं प्रोथितस्यूणाविशेष इत्यर्थ,
तस्य तर्क—निन्दर्श, विरचिता—निर्मिता, क्षिप्रपूपिकावापिका येषा तैः । [“अङ्गना
वापिक” इति पाठस्य दुर्बोध्यतया एतस्मात् पुनकान्तरधृत “अङ्गनाशस्तिस्तम्भ-
तलविरचितक्षिप्रपूपिकावापिकैः” इति पाठ कथाञ्चित् समीचीनतया प्रतिभाति,
एतत्पक्ष,—अङ्गनाभिः अगस्ते,—वद्धसेनस्य, वकपुष्पत्रचस्येत्यर्थ, (“अगस्ति कुम्भयोनी
च वद्धसेनतरो पुमान्” इति सेटिनी) य. स्तम्भा,—तद्वचनिर्मितस्यूणाकार पक्षिणां
उपवेशनाशय्यानविशेष इत्यर्थ, तस्य तले—निन्दर्शे, विरचिता पक्षिणा—विहङ्गाना,
पूपिकावापिका—अङ्गनाप्रदक्षिपिकविशेषभक्षणान्नर जलपानाय “चौवाञ्चा” इति
वृक्षे प्रामद्धा चुट्टसरसो येषु वेणित्यर्थ] ।

(४२१) विकीर्णैः ।—विकीर्णैः,—पिच्छैः, वदरीहचात् वायुना पातितै-
रित्यर्थ, वदरैः,—कीलिफले, पाटलाङ्गि—श्वेतरक्तानि, पटलानि—हृदय, “चाल”
इति वृक्षौषराख्यातानि गृह्याच्छादनानि इत्यर्थ. येषा तैः, (“पटल हृदि.” इत्यमर.) ।

(४२२) वेणुषु ।—वेणुना—वृक्षाना, र्ष टदला,—स्रष्टवकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकैरीचनारञ्जितमण्डलमण्डपवल्जवद्वाङ्गार-
राशिभिः (४२३) शाल्मलिफलतूलसञ्चयबहुलैः, सन्निहित-
नलशाशिशाकखण्डकुमुदवीजवेणुतण्डुलैः, (४२४) सङ्गृहीत-
मालवीजैः, भस्ममलनस्नानाश्मर्यकूटव्याष्टतकटैः,

[“—पीटदल—” इत्यत्र “—पीटगल—” इत्यत्र पाठः साधीयान्, कीषादी पीट-
दलशब्दस्य अदर्शनात् ; अस्मिन् पक्षे,—वेणवः,—वशाः पीटगलाः,—काशाख्येदणभेदाः
इत्यर्थः, “अथ पीटगलं पुंसि नले च काश-मस्यगोः” इति मेदिनी] नलाः,—नडाख्य
दणभेदाः शरा,—गुन्दाख्यदणविशेषाश्च, तन्मयी—तदालिका, या इति,—वेपनं,
सैव ताभिर्वा विहिता—कृता, भित्तिः,—कुचं तेषां तैः, किंशुकैति ।—किंशुकानि—
पलाशपुष्पाणि, रीचना—गीरीचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्यभेदः, ताभ्या रचितं—कृतं, मण्डलं
—गोलाकाररेखा यस्य तादृशे, मण्डपे—गृहे, वल्जै,—दणभेदैः, वद्वा,—रचितः,
अङ्गारराशिः,—अलातचयः, भूतोपद्रवनिवारणार्थमिति भावः येषु तैः ; यद्वा,—
किंशुकः,—पलाशवृक्षः, रीचनः,—कूटशाकलीचनकः शाल्मलीभेदः, (“रीचनः
कूटशाकलिः” इत्यमरः) ताभ्याम् आरचितं—कृतं, मण्डलं—वेपनं, इतिरित्यर्थः
यस्य तादृशे, मण्डपे वल्जैः वद्वा,—कृतः, अङ्गारराशिः,—पनुद्रवनिवारणार्थमिति
शैत्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभीतिनिवारणार्थं वा इति भावः येषु तैः ।

(४२३) शाल्मलीति ।—शाल्मलिः,—रक्तपुष्पा, (“शाल्मली रक्तपुष्पा च मुकुटी
स्थिरजीविता” इति कीषः) तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहुलानि—
आकीर्णानि तैः । सन्निहितेति ।—सन्निहितानि—स्थितानि, नलशाख्यः,—शालि-
विशेषाः, शालूकखण्डाः,—पद्ममूलानां खण्डाः, (“पद्ममूलान्तु शालूकम्” इति कीषः)
कुमुदवीजानि—कौरवशस्यानि, वेणवः,—वशाः, तण्डुलाः,—धान्यसाराः, निस्तूषधान्या-
नीत्यर्थः, यद्वा,—वेणुतण्डुलाः,—वंशवीजानि, वंशजातयवाकारपदार्थभेदाः इत्यर्थः
येषु तैः ।

(४२४) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालानां—स्थलपद्मानां,
वीजानि—शस्यानि येषु तैः ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि मालानां—पृष्ठाणां, “पिडिं”
इति वक्षे प्रसिद्धानालित्यर्थः, वीजानि—अद्भुरकारणानि ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि
मालवीजानि—चेत्रस्थशस्याणि येषु तैः, (“मालं चेत्रे स्त्रियां पृष्ठाख्यजीर्णान्यन्तरे
पुमान्” इति मेदिनी) । भस्मैति ।—भस्मना—पाशना, मलनेन—सङ्गेन,
स्नानं—मलिनतां गतं, यत् काश्मर्यकूट—कण्ठवृत्तिकाराशिः, तत्र व्याष्टता,—

(४२५) आश्यानराजादनमदनफलस्कीतैः, मधूकासवमद्यप्रायैः,

(४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अविरहितराजभाषत्रपुष्प-
कर्काटिकाकुष्माण्डालाबूजीः, (४२७) पोष्यमाणवनविडाल-

निहिताः, कटाः,—“मादुर” इति वङ्गभाषया ख्यातानि शयनानि येषां तैः ; यद्वा,
—भक्षणा—भूतीना, मलनेन—कर्दमेन, (“मलगः पटवासे ना कर्दमे तु नपुसकम्
इति मेदिनी) जलार्द्रमल्लक्ष्मिपनेनेवेत्यर्थः, (दृश्यते च गान्धारीवृक्षचंचं भक्षन्निष्ठामित्थ
स्योक्तैः) स्नानाः वै काशस्यर्थाः,—गान्धारीवृक्षाः, (“गान्धारी सर्वतोभद्रा काशस्यै
सधुपर्णिका । श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काशस्यर्थे” इत्यमरः) तेषां कूटे—राशौः
खण्डितवहचसमृहीपरि इत्यर्थः, व्याधृताः कटाः, श्रीपर्णार्थेऽस्ति भावः येषां तैः ।

(४२५) आशयानेति ।—आशयानानि—ईषच्छुष्काणि, राजादनः,—कपीटाख्यः
वृक्षभेदः, (“चीरोदकस्तु राजन्यः चीरवृक्षः कपीद्रुमः । राजादनी दृढस्तम्भः
कपीष्टः प्रियदर्शनः ॥” इति कौपः) ; यद्वा,—राजादनं—प्रियालः, “राजादनं
प्रियालश्च” इत्यमरः) मदनः,—“मथना” इति वङ्गीयैराख्यातः रीषवृक्षः, (“मदनः
शल्यकी रीषः” इति कौषः) तथैः फलानि, तैः स्कीतानि—पूर्णानि तैः । लघूकेति ।
—मधूकाना—“महुया” इति ख्याताना गुडपुष्पाणा, (“मधूके तु गुडमुष्पमधुद्रुमी”
इत्यमरः) आसवाः,—रसाः एव, यद्वा,—मधूकेभ्यः कृताः आसवाः,—सन्धानविशेषाः,
मद्यविशेषा इत्यर्थः, ता एव मद्यानि—सुराः, प्रायेण—वाहुल्येन येषु तैः ।

(४२६) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भाना—महारजनाख्यपुष्पाणा, कुम्भाः,—घटाः,
गण्डाना—खड्गाख्यस्रग्भेदाना, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः ; यद्वा,—कुसुम्भाना—
महारजनाना, (“स्यात् कुसुम्भं वङ्गिशिख नहारजनमित्यपि” इत्यमरः) कुम्भाना—
गुग्गुलूनाञ्च, (“कुम्भो राशयन्तरे .. । ...घटे तीषन्तु गुग्गुलौ” इति मेदिनी) गण्डाः,
—पिटकाः, तत्पूर्णपात्रविशेषाः इत्यर्थः, (“गण्डः स्यात् पृसि खड्गिनि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च ॥” इति मेदिनी) गण्डाः,—पिण्डा इत्यर्थो वा, तेषां
कुसूलाः,—स्थापनार्थस्थानविशेषाः, गोष्ठी वा येषु तैः । अविरहितेति ।—न
विरहितानि—शयानि, राजभाषाणा—निष्पावाणा, “वरवटी” इति वङ्गे प्रसिद्धानां
त्रीहिभेदाना वा, त्रपुपाणा—“शशा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानां लाडुकानां,
कर्काटिकाना—“काँकुड” इति वङ्गे ख्याताना, कुष्माण्डाना—कर्काटिकानाम्, अलाबूना
—तूखीनाञ्च, वीजानि—अङ्गुरकारणानि येषु तैः ।

(४२७) पोष्यमाणेति ।—पोष्यमाणः,—पाल्यमाणः, नमविडालः,—

मालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः
उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते कृतलक्ष्मिर्नाम

सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अरण्यमार्जारा, मालुधानाः,—प्राणिविशेषाः, मातुलाहिनामसर्पभेदा वा, (“मालु-
धानो मातुलाहिः” इत्यमरः) ते तु निर्विषाः ज्ञेया, नकुलाः,—“वेजि” इति वङ्गे
प्रसिद्धाः सर्पशत्रवः, शालिजाताः,—जीवभेदा, जातकादयश्च—प्राणिविशेषा येषु तैः
यदा,—शालयः,—“खटाश” इति वङ्गे प्रसिद्धाः गन्धमार्जारा, (“शालिस्तु कलमादी
षु गन्धमार्जारके पुमान्” इति मेदिनी) तेषां जातानां—सगृहानां, जातकादयः,
—शावकादय इत्यर्थः ; यदा,—तेभ्यः जाताः,—उत्पन्नाः, ये जातकाः,—शावकाः,
तदादयः,—तत्प्रभृतय येषु तैः, [“जातकादिभिः” इत्यत्र “जातकादिभिः” इति पाठः
क्षमीचीनतया प्रतिभाति, पीप्लमाणवनविडालादिजातानां—सगृहानां, जालकानि—
आनाया, पिञ्जरा इति यावत्, तदादयः यत्र तैः] । अटवीकुटुम्बिनां—वनगृहिणाम् ।
उपेतं—युक्तं, वनग्रामकम्—अरण्यमध्यस्थं सवसथं, तत्रामकं वा ।

इत्यग्निपशुमन्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया,
लदाक्षजाभ्या पण्डितश्रीमदाशुवीपविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यवीध-
विद्यारत्नाभ्या परिवर्द्धितार्या प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्याया
श्रीहर्षचरितव्याख्याया सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।

दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेविव ॥ १ ॥

विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ॥

कस्य न सुरहाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ? ॥ २ ॥

(१) अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात्
निर्गत्य विवेश विन्ध्याटवीम्; आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुवह्णन्

अथ पुरुषप्रयत्नं विनाऽपि सुदैवानुकूल्येन सम्पुत्रपाणा मनोरथसिद्धिर्भवतीति हास्या
प्रदर्शयन्नाह; सहसिति ।—सहसा—हठात्, मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभौष्टानि, अभिलषिता-
नीत्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—सयोजयता, प्रददता ल्यर्थः, दैवेनापि,—
भाग्येनापि, अनुकूल्येनेति भावः, किं पुनः पुरुषकारेण अनेन वा इत्यपिशब्दार्थः, भव्यानां
—योग्यानां, शुभफललाभार्हाणामित्यर्थः, सत्पात्राणामिति भावः, (“भव्य शुभे च सत्ये
च योग्ये भाविनि च दिषु” इति मेदिनी) पूर्वसेवा—प्रथमा परिचर्या, क्रियते इव—
विधीयते इव, सुदैव हि सहसैव सता मनोरथं सम्पाद्य सदनुरागस्य प्रथमनिदर्शनं
प्रदर्शयति, उत्तरत्वापि प्रभृताभ्युदयं जनयतीति भावः । श्लोकेनानेन भाग्यवतः सती हर्षस्य
दैवानुकूल्येन यात्रायाः साफल्यं सूचितम् । अत्र पूर्वसेवायाः अक्रियमाणाया अपि
तत्त्वेन सम्भावनीक्रीत्तनात् क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । आर्या वचम् ॥ १ ॥

विहसिति ।—विदुषा जनेन—पण्डितलीकेन, सम्पर्कः,—सङ्घः, सख्यमिति भावः,
तथा नष्टेति ।—नष्टस्य—अदर्शनं गतस्य, इष्टस्य—प्रियस्य, ज्ञाते,—वस्तुजनस्य,
दर्शनं—साक्षात्कारं, तदेव अभ्युदयः,—सङ्कलनम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने
—गृहे, महारत्नानां—महामूल्यमणीनाम्, अन्विष्यापि दुर्लभानामिति भावः, लाभश्च
—प्राप्तिश्च, कस्य—जनस्य इति भावः, सुरहाय—आनन्दाय, न भवति ?—न जायते ?
अपि तु सर्वस्य एव भवति इत्यर्थः, एतेन हर्षस्य दिवाकरमिताख्यविहङ्गितलाभः समिन्या
राज्यश्रियाः प्राप्तिः महामूल्यैकावलीलाभश्च सूचितः । अत्र प्रस्तुताना सम्पर्कभ्युदय-
रत्नलाभानामेकेन सुरजननयोग्यत्वरूपधर्म्येण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।
आर्या वचम् ॥ २ ॥

(१) एतदेव प्रतिपादयति, अथ इत्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे,
वनशान्ति आवाप्तशृङ्गणस्य पददिने इत्यर्थः । आट—वक्षाम । “एकदा तु भूपते,”

दिवसान् । एकदा तु भूपतीर्भ्रमत् एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्व्याघ्रकेतुः नाम क्षुतोऽपि (२) कञ्जलश्यामल-
श्यामलतावलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिवन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन त्रिशखेन त्रियामासिव
साहससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुहहन्ताम्, (४) अव-
तंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनडकाचरकाचमणि-
कर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चुल्लस्य प्रविरल-
पक्ष्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तार-

इत्यस्य “व्याघ्रकेतुः ...श्वरयुवानसादाय आजगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । भूपतेः,
—हर्षस्य, [कर्मणि षष्ठी] । आटविकेति ।—आटविकः,—आरण्य, सामन्त,—
अधिराजः, वनप्रदेशरक्षणाय हर्षात् प्राप्ताधिकार इत्यर्थः, यः शरभकेतुः,—तदाग्य,
कश्चित् तस्य, सूनुः,—पुत्रः, इति व्याघ्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) श्वरयुवान विग्निष्टि, कञ्जलेति ।—कञ्जलवत्—अञ्जनवत्, श्यामला
—नीला, या श्यामलता—गन्धप्रियङ्गुवल्ली, सा एव वलय—वेष्टन तेन, अधिललाटं
—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृतः,—उन्नमय्य स्थापित, मौलिवन्धः,—
सयतकेशचयः येन तथोक्तम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातेन इत्यर्थः, स्वाभाविकेन इति भावः,
त्रिशखेन—त्रिरखेण, भ्रुकुटिभङ्गेन—भ्रुकुटिल्येन, अन्धकारिणीम्—अन्धकारवती,
भ्रूसङ्घोचनेन नेत्रयोराहतप्रायत्वादिति भावः, यहा,—अन्धकारिणी—क्षणवर्णास्मि-
त्यर्थः, अत एव त्रियामासिव—रात्रिमिव, तमिसामिवेति यावत्, साहससहचारिणी
—साहससङ्गिनीम्, वलपूर्वककार्यकरणसामर्थ्यबोधिकासिति भावः, ललाटस्थली
—भालदेशः, समुहहन्ता—दधानम् ।

(४) अवतसितेति ।—अवतसितस्य—भूषणीकृतस्य, एकस्य—एकमात्रस्य,
शुकपक्षकस्य—कीरात्यपक्षिपतत्रस्य, प्रभया—कान्ध्या, हरितायमान—श्यामायमान
तेन पिनड्वेति ।—पिनडा—वह्ना, काचरस्य—कपिलस्य, काचमणिः,—काचाख्य-
रत्नस्य, कर्णिका—कर्णभूषणः, काचमणिनिर्मित कर्णभूषणमित्यर्थः, यत्र तर्धाक्तेन,
श्रवणेन—कर्णेन, शोभमान—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चुल्लस्य—ईषत् क्लिन्नस्य, (“शु. क्लिन्नाचे चुल्लचित्पिप्ताः क्लिन्नेऽस्मि

क्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवननाटनामिकं, चिपिटाधरं,
चिकिनचिवुकम्, (६) अहीमहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्,
ईषदुदग्रग्रीवावन्धं, स्कन्नस्कन्धाङ्गभागम्, (७) अन-
वरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेन असलेन
उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रधिमानं विन्ध्यगिरेः,

चाप्यमी" इत्यमरः) प्रविरलपक्ष्णः,—असान्द्रलोमः । सहजेन—स्वाभाविकेन,
पागरीचिपा—लोहितप्रभया, रसायनरसोपयुक्त—रसायनरसेन—श्रीषधविशेषरसेन सह,
उपयुक्त—पीतम् इत्यर्थः, तरक्षुः,—स्वगादनः, "नेक्षुडे पाष" इति वङ्गे प्रसिद्धः सुद्रव्याप्र-
विशेष इत्यर्थः, ("तरक्षुस्तु स्वगादनः" इत्यमरः) तस्य इदं तारक्ष्वं, तच्च कचित्
रोगविशेषे (यक्ष्णणि) उपयुज्यते इति वैद्यकाः ; क्षतजमिव—रक्तमिव, क्षरन्त-
क्षपन्तम् । अवननाटनासिक—निम्ननासापुटम्, ("अषटीटीऽवननाटश्चावभटी नतनासिके"
इत्यमरवचनात् अवननाटशब्देनैव निम्ननासिके लब्धेऽपि पुनर्नासिकाशब्दग्रहण नासाया
प्रतिनिम्नत्वद्योतनार्थमिति मन्तव्यम्) अन्तःप्रविटनासिकमित्यर्थः, "खण्डा वाक्" इति
षड्भाषया प्रसिद्धमिति भावः । चिपिटाधरं—स्थूललम्बरदनच्छदम् । चिकिनचिवुकं
—स्थूलेषुङ्गखाधराधीभागम् ।

(६) अहीनेति ।—अहीनौ—अन्यूनौ, प्रवृद्धौ इत्यर्थः, हनुभ्या—कपोलोर्ध्व-
धागान्याम्, उत्कटयोः,—उन्नतयोः, विषमयोः वा, कपोलयोः,—गण्डयोः, ("श्रीष्ठा-
धरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी । अधस्तात्त्रिवुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनु"
इत्यमरः) कूटी—शिखरभूतौ, अस्थिपर्यन्तौ—कङ्कालप्रान्तौ यस्य तम्, अत्युन्नत-
हन्वस्थिकपोलम् अत एव निम्नहनुदेशमित्यर्थः । ईषदुदग्रग्रीवावन्धम्—ईषदुदग्र—
किञ्चिदुन्नतः, ["ईषदुदग्र—" इत्यत्र "ईषदवाग्र—" इति पाठे—अनाग्र,—अवनतः
इत्यर्थः] ग्रीवावन्धम्,—कन्धरासन्निवेशः यस्य तम् । स्कन्नेति ।—स्कन्नम्,—शुष्कम्,
लम्बमानम्, उन्नतो वा, स्कन्धाङ्गभागः,—असान्द्रदेशः यस्य तम् ।

(७) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अविश्रान्तेन, कोदण्डस्य—धनुषः, कुण्डली-
फरणेन—ज्याकर्षणेन, चक्रीकरणेन इत्यर्थः, कर्कशेन—कठिनेन, व्यायामेन च—
अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारितं—प्रसा गत तेन, असलेन—बलवता, प्रशक्तेन
हृटेन च इति यावत्, ("बलवान् सांसलीऽसलः" इत्यमरः) उरसा—वक्षस्थलेन,
विन्ध्यगिरेः,—विन्ध्याचलस्य, तटशिलाप्रधिमानं—तटशिलायाः,—उन्नतप्रदेशस्यप्रसरस्य,
प्रधिमानं—विस्तारः, हसन्तम्—उपहसन्तं, विपुलीरक्तमित्यर्थः ।

(८) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-
द्रुमाणां द्राघिमाणं, (९) वराहवालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-
जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं
त्रापुषं वलयं विभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अही-
रमणीचर्मनिर्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्तकत्वक्त्वारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—हृद्दाकारसर्पनिशेष इव, गरीयः,—
गुह्यतर, दीर्घमित्यर्थः तेन । तुहिनेति ।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रेः, शालद्रुमाणां—
सर्वतोरुणां, द्राघिमाणम्—अतिदीर्घता, लघयन्तं—लघूकुर्वन्तम्, आजानुलम्बितभुज-
मिति भावः ।

(९) वराहेति ।—वराहस्य—शूकरस्य, वालेन—लीला, बलितं—कृतं, बन्धनं
—संयमनं यासां ताभिः, नागदमनजूटिकाभिः,—नागदमनः,—“नागदीना” इति
बङ्गीयैराख्यातः विषहरः श्रीशधिनिशेषः, तस्य, जूटिका—प्रतानः, झसमूलं वा ताभिः,
सर्पभयनिवारणार्थमिति भावः, [“नागदमनजूटिकाभिः” इत्यत्र “नागदमनजूटिका-
वाटिकाभिः” इति पाठे,—नागदमनजूटिकाया वाटिकाः,—पूल्यः, गुच्छा इत्यर्थः
ताभिः] जटिलीकृतं—युक्तं, पृष्ठम्—उपरिभागः यस्य तथाभूते, प्रकोष्ठे—कूर्परमणि-
बन्धयोरन्तरालदेशे, (“प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रतिष्ठां
—स्थिति, गतं—प्राप्तं, गोद मणिचित्तं—सर्पनिशेषशिरोरत्नमण्डितं, त्रपुषा—सीसकेन
रङ्गेण वा निर्हत्तं त्रपुषा—सीसकेन रङ्गेण वा निर्मितमिति यावत् ; यद्वा,—त्रपुषः,—
सीसकस्य रङ्गस्य वा विकारः त्रपुषं—सीसकनिर्मितं रङ्गनिर्मितं वेल्यर्थः, [“त्रपुजतुन्नेः
त्रुक्” (४।३।१३८ पा०) इत्यण् बुर्गागमश्च । “त्रपु सीसकरङ्गयोः” इति मेदिनी]
वलयं—कटकं, विभ्राणं—दधानम् । अतुन्दिलं—तुन्दिलः,—बृहत्कुचिः, स्थूनीदरः
पुमानित्यर्थः, (“तुन्दिलस्तुन्दिकास्तुन्दी बृहत्कुचिः पिचिखिलः” इत्यमरः) स ग
भवतीति तं, चीणीदरं कश्मध्यमिति वा, तुन्दिभम्—उन्नतनाभिम्, [“तुन्दिवलि-
वटेर्म” (५।२।१३९ पा०) ब्रह्मा नाभिस्तुन्दिरिति तुन्दिशब्दात् भः । “तुन्दिभम्”
इत्यत्र “तुन्दिभम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(१०) अहीति ।—अहीरमणी—द्विबक्रः चित्रकायः जन्तुभेदः, यन्वायथा
गन्तव्येऽपि अपरसर्पवासकः भवतीति वीष्यम् ; [“अहीरमणि—” इत्यत्र “अहीरमि-
—” इति पाठस्तु साचीयान्, अहीरमणी इति शब्दस्य कीवादावदर्शनादर्थासङ्गतेश्च ;
अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या “राजसर्प” इति प्रसिद्धः चिमुखसर्पनिशेषः

वारया (११) सङ्कुञ्जिजिनजालकितया ऋङ्गमयमसृणमुष्टिभाग-
भास्वरया (१२) पारदरसलेणलित्तसमस्तमस्तकया पाण्या
करालितविसङ्कटकटिप्रदेशं, (१३) प्रथमयौवनील्लिख्यमान-
मध्यभागभ्रष्टमांसभरितौ इव स्थवीयसावृद्धण्डौ दधतम्,

अहीरणिः, तद्दृशनादितरे सर्पाः पलायन्ते] तस्याश्चर्मणा—त्वचा, निर्दिता—
एचिता, पट्टि—खड्गकोपधारणार्थं वक्षसि तिर्यग्विलम्बितचर्चनिर्दिष्टप्रक्षस्तन्नु-
भेदः यस्याः तथाभूतया, उच्यतेति ।—उचिन्ना—खभावीद्वतचित्रा, विचित्रवर्णा इत्यर्थः,
या चित्रकस्य—स्रगविशेषस्य, त्वक्—चर्म, तथा तारकित.,—सञ्जाततोरः इव परिदृश्य-
मान इत्यर्थ, परिवारः,—खड्गकोषः, परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतया । (“परि-
वारः परिवर्जने खड्गकोषे परिच्छदे” इति मेदिनी) [“अहीरमणी-परिवारया”
इत्यत्र “अहीरमणीचर्मनिर्मितपट्टिकयोश्चित्रचित्रकत्वक्त्वारकितपरिवारया” इति पाठे,—
वाट्टशपट्टिकयोः,—खड्गकोषस्य उभयान्निवस्थितवलयविशेषनियङ्गचर्मरञ्जोरित्यर्थः,
आवद्धया इति अथाहार्यं, चित्रया—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकित. परिवारः
यस्याः तथाभूतया] ।

(११) सङ्कुञ्जेति ।—सङ्कुञ्जेन—सङ्कुचितेन, अजिनेन—कृष्णस्रगचर्मणा,
जालकितया—गवाक्षिता, जालाहतवत् परिदृश्यमाना इत्यर्थः तथा, सुतनुकुञ्चितस्रग-
चर्मनिर्मितकोषाभ्यन्तरस्यावरणया इत्यर्थः, आदौ तादृशचर्मणा कृपाणीमानेभ्यः पश्चात्
कोषमध्ये स्थापितवान् इति भावः, शङ्केति ।—शङ्कमयेण—माहिपमार्गादिविपाण-
निर्मितेन. मसृणेन—स्रगेन, मुष्टिभागेन—त्वक्प्रदेशेन, मुष्टिघात्यस्थानेनेत्यर्थः, भास्वरा
—दीप्सती तथा ।

(१२) पारदति ।—पारदस्य—सूतस्य, रसः,—द्रवः, यत्ता—पारद एव रसः,—
विषं, तस्य लेशेन—विन्दुना, लिप्त—दिग्ध, समस्त—सम्पूर्ण, मस्तका—शरीरभागः यस्याः
तथा, कृपाण्या—कुरिकया कर्त्तव्या वा, (“कृपाणः खड्गे कुरिकाकर्त्तव्योरपि योपिति”
इति मेदिनी) करालितेति ।—करालित.,—क्षीपणीकृतः, विसङ्कटः,—विघ्नात्,
स्थूल इत्यर्थः, कटिप्रदेशः,—श्रीणिफलकं यस्य तम् ।

(१३) प्रथमेति ।—प्रथमेन—अभिनवेनेत्यर्थः, यौवनेन—साराख्येन, उल्लिख्य-
पानात्—उत्सहन्यमानात्, कृशतां नीयमानादिति यावत्, मध्यभागात्—उदर-
देशादित्यर्थः, भ्रष्टेन—खलितेन, मांसेन—पिशितेन, भरितापिन—नापूरितापिन,
स्थवोयसौ—अतिस्थूलौ ।

(१४) अच्छभक्षचर्ममयेण भक्षीप्रायप्रभूतशरभृता (१५) शवल-
शार्दूलच^० पटपीडितेन अलिङ्गुलकालकष्वललोम्ना पृष्ठ-
भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवित्सिव कार्श्यमुपदर्शयन्तम्,
(१६) उत्तरत्रिभागेत्तंसितचापिच्छचारुशिखरे खदिर-
जटान्निर्माणे खुरप्राणे (१७) प्रचुरमयूरपित्तपत्रलताचित्रित-
त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि
लक्ष्मणेन (१८) अवाक्शिरसा ि तशरक्षत्तैकनलकविवर-

(१४) अच्छेति ।—अच्छभक्षचर्ममयेण—भक्षुकत्वकनिर्मितेन, (“च्छचाच्छ-
भक्षभक्षुकाः” इत्यमर) भक्षीति ।—भक्षी—अस्त्रविशेषः, तन्नायान्—तद्वह्वलान्,
प्रभूतान्—प्रचुरान्, शरान्—वाणान्, विभक्तिं—धारयतीति तथोक्तेन ।

(१५) शवलेति ।—शवल—चिबं, शार्दूलचर्मैव—व्याघ्राजिनमेव, पटः—
आवरणं, तेन पीडितम्—आहतं तेन, अलीति ।—अलिङ्गुल—शृङ्गवन्द, तद्वत्
काल—क्षणवर्णं, यत् कष्वललोम्ना—रत्नकरीम तेन, तदुपलक्षितेन इति भावः,
पृष्ठभागभाजा—पृष्ठदेशस्थितेन, भस्त्राभरणेन—भस्त्रा—चर्मनिर्मिताग्न्युद्दीपकवायु-
यन्त्रविशेषः, सैव आभरणं—मण्डनं तेन, तूणेन वा, पल्लवित्सिव—पूरितमित, कार्श्यं
—कृशताम्, आन्यन इति भावः, उपदर्शयन्त—प्रकाशयन्तं, सवाणतूणभारेण अति-
पीडितमित्वात्मानं प्रकटयन्तमित्यर्थः ।

(१६) उत्तरति ।—उत्तरे—उपरीत्यर्थः, त्रिभागे—तृतीये भागे, कूर्परीपरि-
भागे इत्यर्थः, उत्तंसित—मण्डनीकृत, यत् चापिच्छ—नीलकण्ठाख्यपक्षिपक्षः, तेन
चारु—मनी , शिखरम्—अग्रं यस्य तथोक्ते, खदिरिति ।—खदिरजटाया इव—
खदिरवृक्षस्य मूलस्येव, अतिस्थूलस्य इति भावः निर्माण—घटन यस्य तथाभूते,
खदिरजटानिमे इत्यर्थः, पीवरासे इति यावत्, खुरप्राणे—तीक्ष्णाले ।

(१७) प्रचुरेति ।—प्रचुरेण—बहुना, मयूरपित्त—शिखिमायुना, य
पत्रलता—रचनाविशेषः, रचितेति भावः, तथा चित्रिणा—रक्षिता, लक्—चर्म यस्य
तथाविधे । त्वचि—चर्मणि, सारगुरुणि—हारेण—क्वाठिन्येन, गुरु,—महान्
तस्मिन्, दुर्भेद्यचर्मणि इत्यर्थः, वामेति ।—वामस्कन्धं—सव्यासम, अध्यासित—स्थित,
धनुः,—कार्मुकं यस्य तथाभूते, दोषि—मुजे, (“मुजन्नाह प्रवेष्टी दीः” इत्यमर) ।

(१८) अवाक्शिरसा—अघोमुखेन, शितेति ।—शितेन—तीक्ष्णेन, शरणे—

प्रवेशिततरजङ्गाजनितस्वस्तिकवन्धेन (१९) बन्धूकलोहित-
रुधिरराजिरञ्जितप्राणवर्त्मना (२०) वपुर्विततिव्यक्तविभाष्य-
मानकोमलक्रोडरोम्भशुक्लिम्बा शशेन (२१) शिताटनीशिखाऽश-
श्रयितग्रीवेण (२२) चापावृतचञ्चूत्तानताम्बतालुना तित्ति-
रिणा वर्णकमुष्टिमिव ऋगयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविष-
दूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन

वाणेन, कृच - कृत्रं, यत् एकं नलकं - "नला" इति ख्यात. जङ्गाऽस्थिविशेष, तस्य
विवरे - कृद्रे, प्रवेशिता - दौकिता, या इतरजङ्गा - हस्तवृता अन्या जङ्गा, तथा
जनित, - कृत्, स्वस्तिक-वन्धः, - आसनवन्धविशेष यस्य तथोक्तेन ।

(१९) बन्धूकैति । - बन्धूकं - तदाख्यं पुष्प, तद्वत् लोहितं - रक्त, यत् रुधि-
-श्रीणित, तस्य राज्या - धारया, रञ्जित - प्राप्ताराग, रक्तवर्णमित्यर्थः, प्राणवर्त्म-
नासारम् यस्य तेन, नासारम्सुतरक्तेन इत्यर्थः ।

(२०) वपुर्विति । - वपुष, - शरीरस्य, वितत्या - विस्तारेण, गतजीवत्वेन
द्वैहिकसङ्घोचाद्यभावादिति भाव, व्यक्त - स्पष्टं यथा तथा, विभाव्यमान, - दृश्य-
मान, कोमलान, - तुकुनाराणा, क्रोडरोम्भाम् - अङ्गुलीना, शुक्लिमा - शैत्य यस्य
तथोक्तेन, शशेन - तदाख्येन ऋगविशेषेण ।

(२१) शितेति । - शिता - तीक्ष्णा, या अटनी - धनुष्कोटि, धनुषोऽग्रभागः
इत्यर्थः, ("कोटिरस्याटनी" इति धनु प्रकरणे अमरः) तस्या. शिखा - चूडा, तस्या
अग्रम् - उपरिभाग, तत्र श्रयिता - निवृद्धा, ग्रीवा - कन्धरा यस्य तेन ।

(२२) चापेति । - चापेन - धनुषा, आहततायाम् - आच्छन्नाया, चञ्चौ -
वीच्याम्, उत्तान - ऊर्ध्वभूत, परिदृष्ट इत्यर्थः, व्यात्तमुखत्वादिति भाव, तालु, -
रक्तवर्णः, तालु - कालुदम्, अन्तर्मुखं परिभाग इत्यर्थः, यस्य तेन, तित्तिरिणा -
तदाख्येन पक्षिणा, ऋगयाया, - आखेटस्य, ऋगहननक्रियाया इत्यर्थः, वर्णकमुष्टिमिव -
मुष्टिगृहीतलेखन्या प्रथमम् अक्षरलेखनमिव, "हाते खड्गी" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं
वि वानम् इति यावत्, सुदृग्गमत्त्रिविधरूप प्रथमं ऋगयाव्यापारनात्मनः प्रकाशयन्त्वमिव
इति भावः ।

(२३) विपमेति । - विपमेण - दारुणेन, विषेण - गरलेन, लिप्तेन, दृष्टाख्येन
च इति भावः, दूषित - सदीप, वदनेन - अग्रभाग, मुखस्य यस्य तेन, कृष्णाहिना
इव - कृष्णसर्पेण इव, मूलगृहीतेन - मूले - अङ्गीभागे, पुच्छदंष्ट्रे च, गृहीतेन, -

व्यग्रदक्षिणकराग्रं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रो-
ल्लिखितम् अश्रमसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिला-
च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरेर्विन्ध्यस्य गलन्तं, पङ्क-
स्थलीं करिकुलानां, का-पाशं कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं
वृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदय-
मिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य,
कासुकमिव कालरात्रेः शबरयुवानम् आदाय आजगात् ;

इत नैन, विकारेण—तदाख्यास्तविशेषेण, कर्णरहितशरविशेषे त्वर्थे, व्यग्रदक्षिण-
कराग्र—व्यासक्तदक्षिणहस्ताग्रभाग, विषलिनवेण दधानमित्यर्थः । जङ्गम—चरित्रं,
गतिमन्तमित्यर्थं, गिरौति ।—गिरितटे—पर्वतप्रस्थे, य तमालपादप, —काल-
स्तम्भश्च तमिव, प्राशुक्लणान्वादिति भाव । यन्त्रोल्लिखित—शाण्यन्त्रघटमित्यर्थः
शिलां शिपनिर्मितमिति वा, अश्रमसारस्तम्भमिव—दृढप्रस्तरस्थ मिव, मण्डलानां-
वर्णदृढकायत्वादिति भाव ।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कज्जलप्रस्तरमकालमिव । अय सरमिव—लीहस्य
स्थिराशमिव । करिकुलानां—गजयूथानां, पङ्कस्थलीनिव—सकर्दमभूमिमिव, सारन्-
त्वादिति भाव, यथा करिणी दुस्तरपङ्कसामाद्य नोल्यात् समर्था, अथसीदन्ति
च तथा अमु प्राप्य अपि न पलायितु समर्था, म्रियन्ते च इति तात्पर्यम् ।
[“पङ्कस्थली करिकुलानाम्” इत्यत्र “पाकल करिकुलानाम्” इति पाठः,—करि-
कुलानां पाकल—तदाख्य हतिना ज्वरमिव, (‘पाकल कुष्ठभेषजे पुंसि स्यात् कुञ्जर-
ज्वरे’ इति सेदिनी) तदाख्यज्वरस्य करिणा प्राणनाशकत्वात्, यदुक्त वैद्यके,—
“असाध्योऽयं ज्वरो व्याधिः गीमहिषांश्चकुञ्जरे । किञ्चित् कञ्चतमो नृणामन्वेषा जीव-
घातकः ॥” “पाकल स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्” इत्यादि । पाकली
यथा करिहन्ता, तथा अयमपीति भाव] । कुरङ्गयूथानां—वृगसङ्घानां, कालपाशं
—यस्य वन्धनरज्जुमिव, दर्शनसातेखैव हननादिति भावः ।

(२५) वृगराजचक्राणां—सिंहसमूहानां, [राजसमूहानामित्यपि व्यज्यते]
धूमकेतुम्—अग्निम्, अग्निदर्शनस्य सिंहाना मयप्रदत्वादिति भाव ,
महा—धूमकेतुमिव—उत्पातसूचकग्रहमिव, नारकात्वादिति भाव । धूमकेतु-
शादुर्भव राजचक्राणामपि अशुभं सूचयतीति वीक्ष्यत् ।
महिषमण्डलानां—महिषसङ्घानां, महानवमीमहं—शारदीयदुर्गानवमीमहोत्सवं,

दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव,—“देव ! सर्वस्य अ
विन्ध्यस्य स्वामी, सर्वपत्नीपतीना प्राग्रहरः श्वरसेनापति
भूक्तम्पो नाम । तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वस्री
सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः
किमुत प्रदेशानाम् । एनं पृच्छतु देवः, योग्योऽयम् आज्ञ
कर्तुम्” इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितलनिहित
मौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्द्ये च तित्तिरिणा स
शशोपायनम् । अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव त
अप्राञ्चौत,—“अङ्ग ! अभिज्ञा ययम् अस्य सर्वस्य उद्देशस्य
(२८) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः । सेनापतेव

महिषान्कलादिति भावः, (“मह उद्धव उल्लव” इत्यमर) महानवमीदि
पहवा महिषा वलित्वेन विनाशयन्ते उपासकैरिति दृश्यते । “हृदयमि
हिसाया” इत्यादि विशेषणवितये सर्वदा जीवविनाशपरायणत्वा
इति भावो बोध्यः । कालरात्रे,—सर्वप्राणिनाशिकाया यमभगिन्या
सर्वजन्तुमरणोपलक्षिताया कल्परात्रेव, कामुकामिव—कान्तमिव, अस्य बहु
जीवहिसाकरणात् सर्वप्राणिनाशिकाया यमभगिन्या कान्तमिवेत्युक्तेः चोद्धव्या ।
श्वरयुवान्—रुच्छविशेषजातीय तरुणवयस्कः पुमात्सम् । आजगाम—प्राप । दूरे
णाज्ञ सखीपादिति भावः । विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—अधिपते । सर्व
पत्नीपतीना—सर्वेषा—सकलानां, पत्नीपतीना—सुद्रयामाधिपतीना, (“पत्न्यात्म्याम-
भुव्यो स्त्री” इति जेदिनी) प्राग्रहरः,—श्रेष्ठः ।

(२६) स्वस्रीय,—भागिनेयः । विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचलदुर्गस-
कान्तस्य, (“कान्तारो वर्त्म दुर्गसम्” इत्यमर) ।

(२७) क्षित्तीति ।—क्षितितली—भृष्टे, निहिता—स्थापिता, मौलिः,—
सथत, केश घन स (“चूडा किरौट केशाश्च सयता सौख्यप्रन्धय” इत्यमर) ।
तित्तिरिणा सह शशोपायन—तित्तिरि शशञ्च पट्टोकनद्वयमित्यर्थः, उपनिन्द्ये
—अप्यप्राप्तासित्यर्थः । अङ्गेति सन्वीधन, भो । इत्यर्थः । अभिज्ञा,—विशेषण
ज्ञाताय । उद्देशस्य—तनप्रदेशस्येत्यर्थः ।

(२८) एतेषु दिवसेषु—वन्दितः यावदिति भावः, यहा,—एतेषु—वनोद्देशेषु

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२८) उदाररूपा नारी
आगता भवेद्दर्शनमोचरम् ?” इति ।

निर्घातस्तु (३०) भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहु-
मन्यमानः प्रणनाम, दर्शितादरञ्च व्यज्ञापयत्—“देव ! प्रायेण
अत्र हरिण्योऽपि न अपरिचिताः सञ्चरन्ति सेनापतेः, कुत एव
कार्यः ? नापि एवरूपा काचित् अबला । तथाऽपि देवादेशात्
इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः ।
(३१) इतश्च अर्द्धगव्यूतिमात्र एव सुनिमहिते महति महीधर-
मालामूलरुहि महीरुहां प्रण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभूतान्तेवासि-

दिवसेषु—प्रतिदिनमित्यर्थः, विहारशीला,—विचरणपराः । सेनापतेः,—भूकम्पस्य ।
तदनुजीविनः,—सेनापतेः परिजनस्य ।

(२८) उदाररूपा—महासौन्दर्यालिनी, अतिरूपवतीत्यर्थः, (“उदारो दाह-
वहती.” इत्यमरः.) ।

(३०) भूपालीति ।—भूपालस्य—राज्ञः हर्षस्य, यत् आलापनम्—आभाषणं,
सस्वीधनपूर्वकनाक्यप्रयोगः इत्यर्थः, तदेव प्रसादः,—अयुग्रहः, महापराक्रमस्य सन्नाजी
हर्षस्य तादृशनेतरेण सह स्वयमाभाषणादिति भावः तेन । बहुमन्यमानः,—ग्लान-
मानः । दर्शितादर—ससम्मानमित्यर्थः । अपरिचिताः,—अज्ञाता, [“अपरिचिताः”
इत्यत्र “अपरिगता” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “सर्वे गत्वर्थाः ज्ञानार्थाः” इति
नियमान्] । कुत एव नाः,—मानुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाता सञ्चरितुं
प्रभवन्तीति भावः । अबला, अर्वागता इति शेषः । देवादेशात्—राज्ञः अवतः
प्राज्ञया । अनन्यकृत्यैः,—नास्ति अन्यम्—अन्वेषणादपरं, कृत्य—कार्यं येषां तैः,
अन्यकार्यं परिहृत्य इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः ।

(३१) इतः,—अस्मात् स्थानात्, अर्द्धगव्यूतिमात्रे—क्षीणैकपरिमिते,
(“गव्यूति स्त्री क्षीणयुगम्” इत्यमरः.) सुनिमहिते—ऋषिपूजिते, महीधरमाला-
मूलरुहि—पर्वतश्रेणिपादमूलजाते, महीरुहा—पुच्छाणा, प्रण्डे—नण्डले, तन्मध्ये
इत्यर्थः, पिण्डपाती—पिण्डाय—ग्रासमात्रान्नाय, पतति—भिक्षा चरतीति तथोक्तः,
ग्रासमात्रान्नोपयोगिभिक्षाकरः इत्यर्थः, न तु सञ्चयीति भावः ।

(३२) प्रभूतेति ।—प्रभूतैः,—बहुभिः, अन्तेवासिभिः,—शिष्यैः, (“कान्ते-

परिवृतः पराशरी दिवाकरमित्त्रेण मा गिरिनदीम् आश्रित्य
 प्रतिवसति; स यदि विन्देत् वार्त्ताम्” इति । तत् श्रुत्वा
 नरपतिः अचिन्तयत्,—“श्रूयते हि (३३) तत्रभवतः
 सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य अहवर्षणो बालमित्त्रं मैत्रायणीयः
 त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधिः सौगते मते
 युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति । प्रायश्च जनस्य
 जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्लासम् । अभि-
 गमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य । कस्य न (३५) प्रतीक्ष्यो मुनि-
 भावः ? भगवती वैधेयेऽपि ध' गृहीणी गरिमाणम् आपाद-
 यति प्रन्न्या, किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने ?

वासिनो शिष्ये” इत्यमरः) परिवृतः,—वेष्टितः । पराशरी—मिक्षुः, [“पराशरी”
 इत्यत्र “पराशरी” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “मिक्षु परिव्राट् कर्मन्दी पराशख्यंमि
 मस्कारी” इत्यमरः] । वार्त्ता—वृत्तान्तः, नार्या इति भावः, विन्देत्—जानीयादित्यर्थः ।

(३३) तत्रभवतः,—सान्ध्या, सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्वर्णेशस्य, विख्यात-
 स्येत्यर्थः । बालमित्त्रं—शैशवसुहृत्, मैत्रायणीयः,—वेदशाखाविशेषाध्येता, ब्राह्मणायनः
 —ब्राह्मणकुलजातः, निजश्रेष्ठो वा, उत्पन्नसमाधिः,—चित्तैकाग्रनिष्ठ, गृहीत-
 नियमो वा, (“सु समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः” इत्यमरः) सौगते—सुगतः
 —बुद्धः, तस्य इदं तस्मिन्, मते—आशये, बौद्धधर्ममाश्रित्य इत्यर्थः, त्रयीं—
 त्रिवेदीम्, ऋक्सामयजु सप्तकं वेदत्रयमित्यर्थः, (“स्त्रियान्दक् सामयजुषी इति वेदा-
 स्त्रयस्त्रयः” इत्यमरः) विहाय—त्यक्त्वा, वैदिकधर्मं परित्यज्येत्यर्थः, काषायाणि—
 काषायरक्तानि वसनानि ।

(३४) सुहृत्—मित्रं, दृष्टः,—साक्षात्कृतीऽपि, किमपि अकुर्वन्नपीति भावः,
 आश्लासम्—आशा, प्रीति वा, भगिनीपतेर्ग्रहवर्षणो मित्रत्वात् तत्सम्बन्धेन स्वस्यापि
 मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्वतीऽपि दर्शनं से आनन्दप्रदं भविष्यतीति भावः । अभि-
 गमनीया,—अनुसरणीयाः । सर्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वर्तमानस्य इति
 भावः, “गुणा. पूजास्थान गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः” इति तात्पर्यम् ।

(३५) प्रतीक्ष्यः,—पूज्यः, (“पूज्यः प्रतीक्ष्यः” इत्यमरः) । मुनिभावः,—

यतो नः (३६) कुतूहलि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्याम्ः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्” इति । प्रकाशञ्च अब्रवीत्,—“अङ्ग ! समुपदिश तम् उद्देशं, यत्रास्ते स पिण्डपाती” इति । एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः, कुङ्कलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, (३८) स्फोतफलीग्रहयः, फलभरनमितनमेरवः, नीलदलनलदनारिवेलनिकाराः, कश्चि-

तापसभान । भगवती—सर्वशक्तिमती, धर्मगृहिणी—धर्मपती, प्रव्रज्या—सन्ध्यासधर्म इत्यर्थः, वैधेयेऽपि—मूर्खेऽपि, शरिसाण—गौरवम्, आपादयति—प्रतिष्ठापयति, मूर्खेऽपि सन्ध्यासमाश्रयति चेत्, सर्वेषां पूज्यो भवति इति सरस्वायं । सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोऽरे ।

(३६) कुतूहलि—समुत्सुकम् । प्रासङ्गिक—प्रसङ्गात्—भगिन्या अन्वेषणरूप-कार्यान्तरादित्यर्थं आगतम् । इदं—तद्दर्शनावस रूपात् । प्रयति ।—प्रयत्नेन—प्रकृतचेष्टया, गद्गादरेणेत्यर्थं, प्रार्थित—वाचित, दर्शनम्—अबलीकन यस्य तादृशं, दुर्लभदर्शनमित्यर्थः ।

(३७) “अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य” इत्यस्य “दर्शनपथमवतेरु तरतः” इति परेषु स्वन्धः । तान् बिशिनष्टि, अगवकेशिन इत्यादि ।—अनवकेशिन,—अवकेशिन,—वन्ध्याः, अफला इति यावत्, (“वन्ध्याऽफलोऽयकेशी च” इत्यमर) ते न भवन्तीति फलवन्त इत्यर्थः । कुङ्कलितकर्णिकाराः,—कुङ्कलिता,—सञ्जातमुकुलाः, कर्णिकारा,—दुर्लभत्वत्वा, आरग्वधत्वा वा येषु ते, (“कर्णिकाः पुमानारग्वधद्वौ च दुर्लभत्वले” इति मेदिनी) । प्रचुरचम्पका,—प्रचुरा,—बहुलाः, चम्पका,—तदाख्यपुष्पत्वा येषु ते ।

(३८) स्फोतेति ।—स्फोता,—प्रवृद्धाः, फलीग्रहयः,—अवन्ध्याः, फलवन्तः शृङ्गा इत्यर्थः येषु तथोक्ताः, (“स्यादवन्ध्याः फलीग्रहिः” इत्यमरः) । फलेति ।—फलानां भरेण—भारेण, ननिता,—प्रवणताः, नमेरवः,—सुरपुत्रागत्वाः, रुद्राच्छृङ्गा वा येषु तथोक्ताः । [“फलभरनमितनमेरव” इत्यत्र “फलभरभरितनमेरवः” इति प्रादे,—फलानां भरेण—आतिशयेन, बाहुल्येनेत्यर्थः, (“भरोऽतिशयभारवी”

केसरसरलपरिकराः, (३९) कौरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुर-
वकराजयः, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः,
(४१) प्रविकसितकेसररज्जोविसरवध्यमानचारुधूसरिमाणः,
स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः, (४२) प्रविचलितहिङ्गवः,

इति मेदिनी) भरिताः,—पूर्णा, अत एव नमिता इति भावः, नसेरवः यत्न
तयोक्ता]। नीलेति ।—नीलदलाः,—श्यामलपर्णाः, नलदानि—उशीरा, नारिकेल-
निकराः,—लाङ्गलीतक्षसमूहाश्च येषु ते, (“साहीरणं वीरतर मूलेऽस्थीशोरमस्त्रियाम् ।
अभय नलद सेव्यम्” इति “नारिकेलस्तु लाङ्गली” इत्युभयवाप्यमरः) । करीति ।—
करिकेसरा,—नागकेसराः, [“करिकेसर—” इत्यत “हरिकेसर—” इति पाठेऽपि,
—हरिकेसर’,—अहिकेसरः, नागकेसर इत्यर्घः, (“हरिश्चन्द्रार्कावाताशुभकभेक-
यमाहिषु” इति मेदिनी) सरलाः,—देवदारवः पीतद्रुवच्चा वा. यस्मात् “तार्पि ” इति
प्रसिद्धं तेषु क्लृप्ते लोकोरित्यर्थः, (“पीतद्रु सरल पूतिकाष्ठ ” इत्यमरः) तेषु
परिकरः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः येषु ते । (“भवेत् परिकरः सङ्घे पङ्क्तपरिवारयो.”
इति मेदिनी) ।

(३९) कौरकेति ।—कौरकाणा—कलिका , निकुरम्बेः,—सङ्घैः, रोमाञ्चि ।
—सञ्जातरीमहर्षा इव लक्ष्यमाणा , कुरवकाणा—रक्ताञ्जानाना, योषितामालिङ्गदैः
पुष्पन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः, तेषामित्यर्थः, राजयः,—श्रेष्ठं येषु ते ।

(४०) रक्तेति ।—रक्ताना—रक्तवर्णाना. विकसितानामित्यर्थः, अशोकाना—
वज्जुलाना, ये योषिता पादाघातैः विकसन्तीति प्रसिद्धिः, तेषामिति भावः, पल्लवलावण्यैः,
—किसलयकान्तिभिः, लिप्यमाना,—विच्छुरन्त्यः, दश दिशः,—आशा येषु ते ।

(४१) प्रविकसितेति ।—प्र—प्रकर्षेण, विवसिताना—प्रस्फटिताना, केसराणां
—वज्जुलाना, ये कान्तायाः श्रीधुगण्डूषसेकात् विकसन्तीति कविसमयस्वातः, तेषा-
मित्यर्थः, (“अथ केसरे वज्जुल.” इत्यमरः) रज्जोविसरेण—प्रागप्रसरेण, वध्यमाना,
—सङ्घव्यमाना, चारवः,—मनीज्जा, धूसरिमाण,—धूसरत्वानि येषां येषु वा ते ।
स्वरज इति ।—स्वरजोभिः,—निजपरागैः, सिकतिलानि—सैकतमयानि वानुका-
मयानोव लक्षितानीत्यर्थः, तिलकाना—तिलतरुणा, ये प्रसादिताङ्गनाऽवलीकननातेषु
सुष्पिता सञ्जायन्ते इति भावः, तेषु तलानि—अधीदेशा येषु ये । वा ते ।

(४२) प्रविचलितेति ।—प्रविचलिताः,—कम्पिताः, हिङ्गवः,—हिङ्गुवृक्षः,

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्ज-
रितमञ्जरौपुञ्जामानमधुपमञ्जशिञ्जाजनितजनसुदः, (४४) मद-
मलमेचकितसुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डू-
तयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलक्षणशारशावसकल-
शाहलसुभगभूमयः, (४६) तमःकालतमतमालमालामौलिता-

पत्राणि वेषु ते । प्रचुरिति ।—प्रचुराणि—बहूनि, पूगाना—गुवाकाना, फलानि—
शस्यानि वेषु ते ।

(४३) प्रसवेति ।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणा वा, (“स्यादुत्यादो फले पुष्ये
प्रसवो गर्भस्त्रीचने” इत्यमरः) पूगेन—हन्तेन, (“पूग. क्रामुकहन्दयो.” इत्यमरः)
पिङ्गाः,—पिङ्गलवर्णाः, प्रियङ्गवः,—श्यामालताः वेषु ते । परागिति ।—परागैः,—
रज्जोभिः, पिञ्जरिताः,—पिङ्गलवर्णा, या मञ्ज, —वत्तय्यं, ताभिः पुञ्जमानाना—
सङ्गृह्यमाणाना, मधुपाना—अमराणा. मञ्जुशिञ्जया—मनीहरेण गुञ्जनेन, जनिताः,
—उत्यादिता, जनाना—लोकाना, सुद, —आनन्दा यैः तथाभूता ।

(४४) मदेति ।—मदस्य—दानजलस्य, मलेन—कलङ्गेन, मेचकित्वा,—
समक्तचन्द्रकाः, श्यामला वा, (“मेचकस्तु मगूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्” इति
मेदिनी) ये सुचुकुन्दाः,—पुष्पतरुभेदाः, चम्पकविशेषा इति यावत्, तेषा स्कन्धा इव
काण्डा, —मूलात् शाखाऽवधिविभागाः, (“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखा-
ऽवधिसूरी.” इत्यमरः) यद्वा,—तेषा स्कन्धा, —मूलात् शाखाऽवधिप्रदेशा, तेषा
काण्डाः,—दण्डाः, वर्गा वा, समूहा इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्त्री दण्डवाणावर्गवसर-
वारिपु” इत्यमरः) तैः कथ्यमाना, —निवेद्यमाना, नि शङ्काना—निर्भयाणा, करिणा
—हस्तिना, कटयोः,—गण्डयोः, [“गण्डः कटः” इत्यमरः । “—कट—”
इत्यत्र “—करट—” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “काकीभगण्डौ करटौ” इत्यमर-
वचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि वेषु येषा वा ते ।

(४५) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निःशङ्कैः,—निर्भयैः,
चटुलैः,—चपलैः, क्षणशारशावाना—क्षणशरशिशूना, सकलैः,—सङ्घैः, शान्ता,—
श्यामाः इत्यर्थः ; यद्वा,—क्षणशारशावसकलैः शाहलैः,—शादहरितैश्च, नूतनतण्डु-
हारहर्षीकितैः स्यान्नैरित्यर्थः, (“शाहलः शादहरिते” इत्यमरः) अत एव सुभगा.—
रम्याः, भूमयः,—तलदेशा येषा तथोक्ता ।

(४६) तम इति ।—तमासि इव—अन्वकारा इव, कालतमः,—अति-

लपाः, स्तम्भकटन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्भ-
जालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्र-
चुम्बितव्योमानः, (४८) वहलमधुमोक्षोक्षितक्षितयः, परि-
मलघटितघ्राणतप्तयः, (४९) कतिपयद्विवससूतकुक्कुटीकुटी-
कृतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्यमाणवाचाटचाटकेर-

नीला, वा तमालमाला, —तापिष्क्रेणय, तामि. लीलिता, —शमिता इत्यर्थ,
प्रातपा, —सौगलोका येषु तथोक्ताः । सवकेति । —सवकैः, —गुच्छैः, दन्तुरिता,
—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणा, देवदारवः, —भद्रदारुहृत्ता येषु तंक्ता ।

(४७) तरलेति । —तरलाना—चपलाना, ताम्बूलीना—नागवल्लीना, स्तम्बैः,
—सर्वैः, जालकितान्, —युक्ताः, जम्बूना—जाम्बवाना, जम्बीराणा—दन्तशठारखाना
तरणाच्च, (“स्यु जम्बीरे दन्तशठजम्बूजम्बीरजम्बला.” इत्यमर.) वीथयः, —श्रेणय
येषु ते । कुसुमेति । —कुसुमाना—पुष्पाणा, रजासि एव—परागा एव, धवलधूल्य,
—शुभपाशव, तामा कदम्बचक्रं, —निचयमण्डले, चुम्बित—सृष्ट, व्योम—आकाश
वै तथोक्ता, यद्वा, —कुसुमरजोभिः, —पुष्पपरागैः, स्वकोशैरिति भाव, धवलाः, —
शुभा, धूलीकदम्बा, —तदाम्यनीपमिदा, (धूलीकदम्बो नोपि स्यात् तिनिशे
वरुणदुमे” इति मतिनी) तेषां चक्रं, —समूहं, चुम्बित व्योम यत्र तथोक्ता ।

(४८) वहलेति । —वहलेन—प्रभूतेन, सधूना—सकरन्दाना, लीक्षिण—
वर्षेण, उज्जिता, —सिक्ता, क्षितयः, —तलभूमय. येषां ते । परिमलेति । —परि-
मलेन—पुष्पादीना सौरभेण, घटिता—जनिता, घ्राणाना—घ्राणेन्द्रियाणाः, तप्तः, —
तर्पणं वै तथोक्ता ।

(४९) कतिपयेति । —कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्याकेषु इत्यर्थ, द्विवनेषु—दिनेषु,
सूताभिः, —प्रसूतवतीभिः, सुक्तगर्भाभिरित्यर्थ, कुक्कुटीभिः, —तम्बूडपत्नीभिः,
कृतानि—आवासीकृतानि, कुटजाना—गिरिसल्लिकाहृत्ताणा, कोटराणि—
विवराणि येषु तथोक्ता ।

(५०) चटकेति । —चटकाया—तदाव्यथा पक्षिण्या, सञ्चार्यमाणैः, —नीय-
माने, वाचाटैः, —मुखरैः, कूजक्षिरित्यर्थ, चाटकरैः, —चटकाया अपत्यानि धृनासः

क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचञ्चुरचकोरचञ्चवः,
निर्भयभूरिभूरुखडभुज्यमानपाककपिलपीलवः, (५२) सदा-
फल-काटफल-फल-विशसननिःशूक-शुक-शान्त-शातित-शलाटवः,
(५३) शैलेय-सुकुमारशिलातल-सुखशयित-शशशिशवः,
(५४) शैफालिकाशिफाविवरविस्रव्यविवर्तमानगौधेरदाशयः

चाटकेरा तै, चटकाशावकौरित्यर्थ, क्रियमाणाः,—उच्चार्यमाणा इत्यर्थः, चाटवः,
—सधुरस्वना येषु तथोक्ता ।

(५१) सहचरीति ।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकोरीचञ्चुमित्यर्थः,
चकोरीभिः सहति भावः, चारणे—भक्षणे, [“चारण” इत्यत्र “चरण” इति पाठः
समोचीनतया प्रतिभाति, भक्षणार्थकस्य चारणशब्दस्य कोषादावदृष्टत्वात्, चरण-
शब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च सेदिनी,—“चरणोऽस्त्री वहृचादौ मूले गीत्रे पदेऽपि
च । भक्षणे भक्षणे वाऽपि नपुंसक उदाहृतः ॥” इति] चञ्चुराः,—निपुणाः,
चकोराणां,—तदाख्यपक्षिणां, चञ्चवः,—वीटयः येषु तथोक्ता । निर्भयेति ।—
निर्भये,—नि शङ्कैः, भूरिभिः,—यहभिः, भूरुखैः,—पक्षिविशेषैः, भुज्यमानानि—
सेव्यमानानि, पाकेन—परिणामेन, कपिल नि—पिङ्गलानि, पीलूनि—गुडफलाख्य-
फलानि, “आखरोट्” इति प्रसिद्धा फलविशेषाः इत्यर्थः येषु तथोक्ता । (“पीलौ
गुडफलं चंसी” इत्यमर) ।

(५२) सदेति ।—सदाफलाः,—सदा फलन्तीति तथाभूताः, ये कटफलाः,
—श्रीपर्णिकाख्या वृक्षाः, “कायफल” “कायकाल” इति वा वङ्गीयैराख्याता इत्यर्थः,
तेषां फलविशसने—फलभेदेन . यन्,—सदाफलानां—नारिकेलानां, (“सदाफलः
स्कन्दफले नारिकेनेऽप्युदुम्बरे” इति सेदिनी) कटफलानाञ्च विशसने, निःशूकाः,
—क्षतचञ्चूया इत्यर्थे, ये शुकशकुन्ताः,—कौराख्यपक्षिणः, तैः शातितः,—पातितः,
शलाटवः,—अपक्वानि फलानि येषां ते, (“आमे फले शलाटु स्यात्” इत्यमर) ।

(५३) शैलेति ।—शैलेयेन—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धितणभेदेन, सुकुमारं
—सुरस्य, सुकोमलमित्यर्थः, यत् शिलातलं—प्रसरखण्ड, तत्र सुखेन—आनने,
शक्रितभावेनेत्यर्थः, शयिताः,—निद्राणां, (“निद्राणशयितौ समौ” इत्यमर) शशनां
—सृगभेदानां, “खरगोस्” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, शिशवः,—शावकाः, येषु
येषां वा ते ।

(५४) शैफालिकेति ।—शैफालिकानां—नीलिकाख्य-पुष्पप्रधानं तच्छब्दं

- (५५) निरातङ्गरङ्गवः, निराकुलनकुलकेलयः, कल-
कोकिलकुलकवलितकलिकीर्णमाः, (५६) सहकाराराम-
शोभन्यायमानचमूरुयूथाः, यथासुखं नपस्ननीलाण्डजमण्डलाः,
(५७) निर्विकारहृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनवः,
(५८) श्रवणहारिसनीडगिरिनितम्बनिर्भरनिनादनिर्दानन्द-

शिफासु—मूलेषु, यानि विवराणि—कोटराणि, तेषु विस्त्रम्ब—निशङ्क यथा तथा,
विवर्त्तमानाः,—तिष्ठन्तः, गौधेराणा—गोधिकाशिश्ना, (“तयो गौधेरगौधारगौधेया
गोधिकात्मजे” इत्यमरः) राशयः,—समूहाः येषु तथोक्ताः ।

(५५) निरातङ्गरङ्गवः,—निःशङ्करङ्गवत् । निराकुलिति ।—निराकुलाः,
—निशङ्काः, नकुलाना—भुजङ्गघातिप्राणिविशेषाणा, “वेजि” इति वच् प्रसिद्धाना-
मित्यर्थः, केलयः,—विचरणानि येषु तथाभूताः । कलिति ।—कलैः,—मधुररवैः,
कोकिलाना—पिकाना, कुलैः,—समूहैः, कवलिताः,—भक्षिताः, कलिकीर्णमाः,
—कीरकप्ररीहा येषां ते ।

(५६) सहकारेति ।—सहकाराणाम्—अतिसौरभवदात्माणाम्, (“आस-
न्नतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः) आरामेषु—उपवनेषु, कृत्स्नवनेषु
इति यावत्, काननेषु इति भावः, (“आरामः स्यादुपवनं कृत्स्नं एनमेव तत्”
इत्यमरः) शोभन्यायमानानि—प्राग्भक्षितानि उद्धो चर्चयन्ति, चमूरुणा—वृण-
भेदाना, यूथानि—सङ्घा. येषु तथोक्ताः । यथेति ।—यथासुखं—सुखमनतिक्रम्य,
यादृक्तया उपवेष्टनेन सुखं भवति, तथेत्यर्थः, निषण्णानि—उपविष्टानि, नीलाना—
नीलवर्णानाम्, अण्डजाना—पक्षिणाम्, यथा,—नीलाण्डजानाम्—ऋष्याख्यवृण-
विशेषाणा, मण्डलानि—वृन्दानि येषु तथोक्ताः ।

(५७) निर्विकारेति ।—निर्विकारैः,—विकारशून्यैः, प्रशान्तेरित्यर्थः, आश्रम-
जाहात्येन प्रशमितद्विसाचारवत्त्वादिति भावः, वृकैः,—तरुचुभिः, ईहाण्डगैर्वा,
कुङ्कुराकारव्याघ्रविशेषैरित्यर्थः, (“कोकस्त्रीहाण्डगो वृकः” इत्यमरः) विलोक्यमानाः,
—दृश्यमाना, पोतपीता,—पोतैः,—शावकैः, (“पोतः पाकोऽर्भको विष्णु पृथुकः
प्लावकः शिशु” इत्यमरः) पीता,—पीतस्तना इत्यर्थः, गवयधेनवः,—गोसदृशकारा
गलकम्बलविहीनाः पशुभेदाः येषु तथोक्ताः ।

(५८) श्रवणेति ।—श्रवणं—कर्णं, हरति—आकर्षतीति श्रवणहारी—
श्रुतिसुख इत्यर्थः, सनीडस्य—सन्निहृष्टस्य, गिकाटवर्त्तिन इत्यर्थः, (“सनीपे, गिकाटा-

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५९) समासन्न-
किन्नरीगीतरवरसमानरवरः, प्रसुदिततरतरचवः, (६०) चत-
हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपीतपीतवलयः, गुञ्जाकुञ्ज-
गुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकसुप्तशालिजातकवन्यः,
(६२) दशनकुपितकपिपीतपेटकपाटितपाटलकौटपुटकाः,

सन्नसन्निल्लसनीडवत्” इत्यम-) गिरिगितत्वस्य—पर्वतमेखलाया, य निर्भर-
गिनाद,—वारिप्रवाहध्वनि, तेन या निद्रा—स्वप्न, निद्राऽऽवेश इत्यर्थ, तथा आनन्द,
—सुख, तेन मन्दायमान’,—नास गच्छन्निति यावत्, करिकुलागा—गजहन्दाना,
कर्णताल एव—कर्णस्फालनमेव, दुन्दुभिः—वाद्यविशेष येषु तथोक्ता ।

(५९) समासन्नेति ।—समासन्नाना—सन्नहिताना, किन्नरीणा—देव्योनिविशेष-
स्त्रीणा, गीतरवेण—सङ्गीतनादेन, ररुस ना,—सुखमनुभवन्त इत्यर्थ, सृगाणा
गीतप्रियत्वादिति भाव, रवर’,—चयविशेषा. येषु तथोक्ता । प्रसुदिततरतरचव,—
प्रसुदिततरा,—अतिप्रदृष्टा, तरचव,—सृगादना, “नेकडे” इति वङ्गे प्रसिद्धाः
व्याघ्रभेदा इत्यर्थ यत्र तथोक्ता, (“तरचुस्तु सृगादन” इत्यमर) ।

(६०) चनेति ।—चतायाः,—चुलायाः, चर्विताया इति भाव, हरिताया,
—ग्यामलाया, अश्रुकाया इति यावत्, हरिद्राया,—पीताया, यद्वा,—हरितस्य
—सुद्वविशेषस्य, दृणभेदस्य वा, हरिद्रायाश्च, द्रवेण—रनेन, रज्यमाना,—कृष्य-
भाषा, वनवराहपीतानाम्—अरख्यशकरशिशुना, [“पीत पर्कऽर्भकी लिङ्ग.
पृथुक श्रावक. शिशु” इत्यमर । “—वनवराहपीत—” इत्यत्र :—“नववराह-
पीत—” इति पाठे,—सद्योजातवराहशिशुनामित्यर्थ] पीतवलय,—सृगाग्रनिचया-
घेषु तथोक्ता, (“मुत्वाग्रे क्रीडहन्तयो पीतम्” इत्यमर) । गुञ्जेति ।—गुञ्जाकुञ्जेषु—
कालचिञ्चिलतावेष्टितस्थानेषु गुञ्जन्तीति गुञ्जा,—कृजनश्रीला इत्यर्थ, [“गुञ्ज—’
इत्यत्र “गुञ्जत्—” इति पाठे,—गुञ्जन्त’,—ध्वनन्त] जाहका,—घोरान्धप्राणभेदा
येषां ते, (“जाहकी घोरमाज्जारखटाकारुण्डिकासु च” इति सेटिनी) ।

(६१) जातीति ।—जातीफलकेषु—जातीफलवृक्षसमूहेषु, सुता’,—निद्रिता,
शालिजातकाना—गन्धमाज्जारशिशुना, “खट्टाश्” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थ,
(“शालिस्तु कलमाती च गन्धमाज्जारकी पुराण” इति सेटिनी) वलय,—समूह
येषु तथोक्ता ।

(६२) दशनेति ।—दशने,—द्रव्यप्रकटने, कुपित’,—सुद्धा, त्रज्जटदन्त-

(६३) लकुचलस्यटगोलाङ्गुललङ्घ्रमानलवलयः, बह्वदालुका-
लवालवलयाः, (६४) कुटिलकुटावल्लिवलितवेगगिरि
नदिकास्रोतसः, (६५) निविडश्राव्हाकाण्डलम्बमान-
कमण्डलवः, (६६) सूत्रशिक्षासक्तचित्तभिक्षाकपालपल्लवित-
रतामण्डपाः, (६७) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकसूर्तयः,
अङ्गीभि प्रकृतिनिजरोषा इत्यर्थं, वे कपीना—वानराणा, पीता,—शिशव,
तेषा पेटकै,—समृद्धै, पाटितानि—भक्षितानि, पाटलकीटपुटकानि—श्वेतरक्तवर्ण-
कीटनिचया येषा ते, यत्,—पाटलकीटानाम्—आशुधान्वस्यकीटविशेषाणाम्,
(“आशुर्नहि पाटल स्यात्” इत्यमर) पुटकानि—पावरणानि, शालया इत्यर्थः
येषा ते ।

(६३) लकुचेति ।—लकुचेभ्य —ङुभ्य, (“लकुची लिकुची उङु” इत्य-
मर) लस्यटा,—लव्या, वे गोलाङ्गुला,—कण्णमुखकपिविशेषाः. तै लङ्घ्रमाना,
—आक्रम्यमाणा उल्ङ्घ्रमाना वा, लवलय,—“नीयाड” इति वङ्गे प्रसिद्धा वृक्ष-
विशेषा येषु येषा वा ते । वर्चेति ।—वत्—रचित, वानुकाभि,—सिकताभि, शाल-
वानवचयम्—आवापमन्त मूलद्रव्येषु जलरक्तार्थं वेष्टनमित्यर्थं येषा तथोक्ता ।

(६४) कुटिलेति ।—कुटिलाभि,—वक्त्राभि, कुटाना—वृक्षाणा, (“वृक्षी
अक्षोरुह श्राव्ही । अनीकह कुट माल” इत्यमर) आवलिभि,—श्रेणीभिः,
वल्लिता,—निरुद्धा, वेसा,—द्रुतगतय इत्यर्थं येषा तथाविधा, गिरिनदिकाना—
पार्वत्यसरिता, स्नातासि—प्रवाहा येषु तथोक्ता ।

(६५) निविडेति ।—निविडेषु—सान्द्रेषु, स्थूलेषु इत्यर्थं, श्राव्हाकाण्डेषु—
विटपस्कन्धेषु लपटाना,—तिष्ठन्त, कसण्डलव,—कुण्डरा, सुनीया जलपात-
विशेषा इति यावत् येषा तथोक्ता ।

(६६) सूत्रेति ।—सूत्रेषु—सूत्रनिश्चितेषु, शिक्षेषु—काचेषु, वृक्षलम्बितेषु “शिक्षा”
इति वङ्गभाषाया प्रसिद्धेषु इत्यर्थं आसक्तै—लघ्नै, रित्तै—शक्तै, भिक्षोपान्तिनाम्न-
रहिते इत्यर्थं, भिक्षाकपालै,—याङ्गालम्बद्रव्यस्थापनार्थं पातभेदेरित्यर्थं, पल्लवितानि
—मञ्जातपल्लवानि इव कृतानि, समन्तत स्यापनादिति भाव, लतामण्डपानि—
वज्रीनिर्मितशृङ्गा ये । येषु वा तथोक्ता ।

(६७) निकटेति ।—निकटकुटीषु—सन्निकटकुटीरेषु, कृता,—रचिता,
पाटलमुद्रया—रक्तवर्णरचनया, चैत्यकाना—शुदाया चैत्यवृक्षाणां, अङ्गत्यादि-

(६८) चीवराम्बररागकषायीदकद्रूपितीद्देशाः, मेघमया इव
 कृतशिखण्डिकुलकीलाहलाः, (६९) वेदमया इव अपरि-
 मितशाखाभेदगहनाः, आणिक्यमया इव महानीलतनवः,
 (७०) तिसिरमया इव सकलजननयनमुषः, यामुना इव
 ऊर्ध्वीकृतमहाऋदाः, सरकातमणिस्यामलाः क्रौडापर्वतका इव

प्रसिद्धवृक्षाणामित्यर्थः, सुद्राकृतिबुद्धविष्णाना वा, (“चैत्यसायतने बुद्धभेदे नीदृश-
 यादपे” इति मेदिनी) मूर्चयः,—आकृतयः येषु तथोक्ताः, गृहभित्तौ सिन्दूरादिसि-
 रङ्कितसुद्रवृक्षा इत्यर्थः ।

(६८) चीवरिति ।—चीवराम्बराणा—वल्कलवसना ।, कौपीनवस्त्राणा वा,
 रामिण्य—वर्णेन, कषायाणि—रक्तानि, यानि उदकानि—जलानि, तैः दूषिता,—
 आविष्टिताः, उद्देशाः,—निन्ददेशः येषां तथोक्ताः । कृतमिति ।—कृत,—विहितः,
 शिखण्डिना—मयूराणा, कुलैः,—समूहैः, कीलाहल,—कलकल, किकानाणीत्यर्थं येषु
 तथोक्ताः, अत एव मेघमया इव—जलदाच्छन्ना इ, मयूराणां मेघोदये प्रतीर्दद्या-
 दिति भावः ।

(६९) अपरिमितेति ।—अपरिमितैः,—अगणितैः इत्यर्थः, शाखाना—
 विटपाना, कठकौथुसाटीना वेदाशानाश्च, (“शाखा पचान् वाहौ वेदभागद्रमा-
 इयो” इति मेदिनी) भेदैः,—विशेषैः, गहनाः,—सान्द्रा, निविडा इत्यर्थः, दुरधिगमाश्च,
 अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव । सहेति ।—महानीला,—अतिश्यामा,
 अङ्गराजा वा, अङ्गराजवृक्षपूर्णा इत्यर्थः, तनवः,—अवयवाः येषाम्, अन्यत्र,—
 महानीलानि—मणिकेदाः, नीलकान्ताः इति यावत्, (“महानीली अङ्गराजे मणिनाग-
 विशेषीः” इति मेदिनी) तनूनि—निकानि येषु तथोक्ताः ।

(७०) सकलेति ।—सकलाना—सर्वेषां, जनाना—लोकाना, नयनानि—
 चक्षूषि, मुणानि—हरन्ति, एकत्र,—प्रीणयन्ति, अन्यत्र,—दर्शनव्यापाररहितानि
 कुर्वन्ति इत्यर्थः इति तथोक्ताः, अत एव तिसिरमया इव—अन्वकाराच्छन्ना इव ।
 यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव, ऊर्ध्वीकृतमहाऋदा —ऊर्ध्वीकृता,—उच्चैः कृताः,
 महान्,—प्रवृद्धा, ऋदाः,—जिनादाः, पक्षिणां इति भावः, अन्यत्र,—ऊर्ध्वीकृताः,
 —उत्थापिताः, मध्ये घृता इत्यर्थः, महान्,—प्रभूता, ऋदा,—गभीरजलाधारा यैः
 तथोक्ताः । सरकतेति ।—सरकतमणिस्यत्—हरिहरमणिविशेष इव, श्यामला,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाचला इव पल्लविताः, तनया इव अटवीजाता विन्ध्यस्य, पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा भुवम उल्लिताः, (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासरारणाम्, अंशवतारा इव कृष्णरात्रीणाम्, इन्द्रनीलमयाः प्रासादा इव वनदेवतानां, पुरस्तात् दर्शनपथम् अ तेरुः तरवः ।

ततो नरपतेः अभवन्ननसि,—(७३) “अदूरवर्तिना खलु भवितव्यं भदन्तेन” इति । अवतीर्थे च गिरिसरिति समुपस्थस्य युगपद्विश्रामसमय-समुत्सुक-हेषाघोष-बधिरीकृताटवी-हनाम् अस्मिन् एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसेनाम्, अवलम्ब्य च तपस्त्रिजनदर्शनीचितं विनयं हृदयेन, दक्षिणेन च हस्तेन याधवगुप्तम् अंसे, विलैः एव राजभिः अनुगम्यमानः चरणा-स्थामिव प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

श्यामवर्णा, नयनरञ्जना इति भावः ; अन्यत्र,—मरकतमणिना श्यामला, वसन्तस्य—कामसखस्य, क्रीडापर्वतका इव—बिहाराचला इव, सर्वकुंसुसुमीञ्जलत्वादिति भावः ।

(७१) अञ्जनाचला इव—कञ्जलाद्रय इव, पल्लविता,—सञ्जातपल्लवा, । विन्ध्यस्य—विन्ध्याचलस्य, पुर इति भावः, अटवीजाताः,—अटवी—स्त्री इति भावः, तस्या जाता,—उत्पन्ना ।

(७२) वर्षावासरारणा—वर्षादिदिनाणां प्रतिवेशिका इव—प्रतिच्छन्दका इव इत्यर्थः, समीपस्थाननासिन इव इति वा. निबिडश्यामलपत्रवनराजिभिः सुनीलमेघाच्छन्न-वत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः । कृष्णरात्रीणां—कृष्णपक्षोद्यनिशानाम्, अंशवतारा इव—शुभेनानिर्भावा इव, अत्युच्चतगहनैः सूर्यालीकप्रवेशाभावनादिति भावः । इन्द्रनील-मया,—इन्द्रनीलाख्यमणिनिर्मिता, प्रासादाः,—हर्ष्या. इव, अभलिहत्वात् अतिनील-प्रगल्भाच्चेति भावः । अनतेरुः,—जम्भुरित्यर्थः ।

(७३) भदन्तेन—पूज्येन वीर्यमिच्छुणा इति यावत्, अदूरवर्तिना—निकट-वर्तिना । समुपस्थस्य—आचस्य । युगपदिति ।—युगपत्—समकाल, विश्रामसमये ।—श्रमादिक निहाय ससुखमुपवेशनादिकाले इत्यर्थः, समुत्सुकतेन—समुच्चरितेन, हेषाघोषेण—पारवेण, बधिरीकृत—श्रुतिशक्तिरहितकृत, पृथीकृतमिति यावत्, पटवीसङ्घाम्—पटुव्या—वनेन, वनवाहुल्येनेत्यर्थः, गहन—दृष्टव्यश्यामभित्यर्थः,

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु
स्थायून् आश्रितैः, शिलातलेषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्या-
वसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निषस्यैः,
तरुमूलानि निषेवसाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हणैः,
मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिर्भुभिः, भागवतैः, वर्षिभिः,
(७६) केशलुच्चकैः, कापिलैः, जैनैः, लोकायतिकैः, काणादैः,
औपनिषदैः, ऐश्वरकारणिकैः, कारन्धसिभिः, धर्मशास्त्रिभिः,

निनिडारण्यमिति यानत् यथा तथोक्ता, नाजिसेनाम्—अश्वसैनिकम् । माघवयुज—प्रागुक्त-
सालवेन्द्रतुम्, असे—स्वाम्यदेशे । निरलैः,—कतिपयै इत्यर्थः । प्राबर्त्तत—प्राक्रमत ।

(७४) “अथ” इत्यस्य “दिवाकरमित्तमद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तमेव
विशिनष्टि, नानादेशीयैः इत्यादि ।—नानादेशीयैः,—नानास्थानादागतैरित्यर्थः । स्थायून्
—शाखाप्रवादिनर्जितवृक्षान् । लताभवनानि—लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः, अध्या-
वसद्भिः,—अधितिष्ठद्भिः । अरण्यानीनिकुञ्जेषु—महारण्यस्य लतादिपिहितदरैषु
स्थानेषु, निलीनैः,—निभृतं स्थितैः । विटपच्छायासु—विटपाना—निस्ताराणा,
सपल्लवशाखानामित्यर्थः, छाया—अनातपः, विटपाना—शाखाना, छाया इति वा तासु,
(“निस्तारी विटपोऽस्त्रियाम्” “विटपो न स्त्रिया स्वस्वशाखानिस्तारपल्लवे” इत्यमर-
मेदिनी) ।

(७५) वीतरागैः,—निगतनिभयवासैः, । आर्हणैः,—अर्हन् देवता, उपास्य
इति भावः, येमा तथोक्ता, वै, नम्रचपद्भ्योः इत्यर्थः, (“अर्हस्तु चपणे वृद्धे पुंसि
मान्येऽन्यलिङ्कः” इति मेदिनी) । मस्करिभिः,—परिव्राजकैः । श्वेतपटैः,—
श्वेतीर्णकम्बलवासीभिः, चपणकनिशैरिति यानत्, श्वेताम्बरसम्प्रदायभुक्तैर्जनैरित्यर्थः
न । पाण्डुरिभिर्भुभिः,—त्यक्तकाषायै, काषायवसनं परित्यज्य गृहीतशुभ्रवस्त्रैरित्यर्थः ।
भागवतैः,—भगवद्भक्तैः, वैष्णवैरित्यर्थः । वर्षिभिः,—ब्रह्मचारिभिः, (“वर्षिणी
ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः) ।

(७६) केशलुच्चकैः,—मुण्डितशिरोभिः, [“केशलुच्चकैः” इत्यत्र “केशलुच्चकैः”
इति षाड्दोषि स ष्कार्थः] । कापिलैः,—कपिलोक्तसाङ्गमतवर्त्तिभिः । जैनैः,—
जिनमतान्तरिभिः । लोकायतिकैः,—लोकेषु आगतानि—विस्तीर्णानि, मतानीति
शेषः, अनासाध्यत्वादिति भावः, तानि सन्ति ष्णामिति तादृशैः, चार्वाकै-
रित्यर्थः, (“चार्वाकलोकायतिकौ” इति ऋषिः) काणादैः,—कणादकृतवैशेषिकमत-

पौराणिकैः, (७७) साम्तन्तवैः, शाब्दैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्धैश्च
स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तय-
द्भिश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, संग्रयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयन्भिश्च,
विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यतां
प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम् ; अतिविनीतैः क्वपिभिः अपि
चैत्यकैः कुर्वाणैः, (८०) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुक्रैरपि शाक्य-

पत्तिभिः । औपनिषदैः,—वैदान्तिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । ऐश्वरकारणिकैः,—
ईश्वर जगत्कारणमिति वादिभिः, नैयायिकैरित्यर्थः । कारम्बसिभिः,—धातुवादिभिः,
(“कारम्बसो वास्यकारे धातुवादरतेऽपि च” इति मेदिनी) पाषण्डविशेषैः वा ।
धर्मशास्त्रिभिः,—स्मार्त्तैः । पौराणिकैः,—पुराणैः ।

(७७) साम्तन्तवैः,—सप्ततन्तुः,—तन्तु, यज्ञः इत्यर्थः, (“सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः”
एत्यमर) स एष उपास्यः, द्रष्टृफलप्रद इति भावः येषां तथोक्तैः, कार्मण्योगिभिरित्यर्थः ।
शाब्दैः,—शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः । पाञ्चरात्रिकैः,
—पञ्चविधं रातं ज्ञानं यत् तत्, “रातन्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं चतुस्रम् । पञ्चरात्र-
मिति ख्यातम्—” इत्युक्तः पञ्चज्ञानसाधनं न रदाद्युक्तग्रन्थभेदः इति यावत्, तदस्यस्य
इति पाञ्चरात्रिकाः, ते पाञ्चरात्रिकाः तैः, पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगाभिभिः इत्यर्थः ।
सिद्धान्तान्—आगमान् ।

(७८) अभियुक्तैः,—अभिनिविष्टैः । चिन्तयद्भिः,—भावयद्भिः, शिष्यतत्त्व-
मिति भावः । प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युच्चरं ददद्भिः, गुरोरुच्चारणमनु उच्चरद्भिरिति दृष्टं ।
संग्रयानैः,—सन्दिहद्भिः । निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः । व्युत्पादयद्भिः,—
व्युत्पत्ति—शब्दानामर्थवबोधनं कारयद्भिः, गुरुणेति शेषः । विवदमानैः,—नानाप्रकार-
ज्ञानपूर्वकं मिथो विरोधं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः । अभ्यस्यद्भिः,—अधीत-
शास्त्राणां पौनःपुन्येन आतृत्तिं कुर्वद्भिरित्यर्थः । व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः ।

(७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः,—अस्त्रीकृतशिष्यभावेः इत्यर्थः । आवेद्यमानं—मां
शिष्यं कुर्विति याचमानं, स्वस्ववक्तव्यं विद्वाप्यमानमिति वा । चैत्यकर्म—बौद्धधर्म-
विहितं कर्म, अहिंसादिरूपमिति भावः ।

(८०) त्रिसरणपरैः,—तीणि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्मभेदाः इति यावत्,
तेषु पराः,—तत्पराः तैः, परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शाक्येति ।—शाक्यस्य—

शासनक्रुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, (८१) शिचापौप-
देशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्मदेशनां दर्शय-
न्ताभिः, (८२) अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि
वीधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः
शार्दूलैरपि असांसाशिशिः उपास्यमानम् ; (८३) आसनो-
पान्तोपदिष्टविस्त्रब्धानेककेसरिश्रावकतया मुनिपरमेश्वरम्

बुद्धदेवस्य, शासने—आज्ञायाम्, आज्ञापालने इत्यर्थः, कुशला,—निपुणाः, तत्परा
इत्यर्थः, ते, तत्तल्लक्षणयमणकानामाचारादिदर्शनादिति भावः, कोश—बुद्धसिद्धान्त-
ग्रन्थः, समुपदिशद्भिः,—एवमेव कुरु इत्यादि शिष्येभ्यः, कथयद्भिस्त्वित्यर्थः, कोश वाचयता
दुःखेभ्यः श्रुतेति भावः, शुकैरपि—तदाख्यर्षा मिरपि, शुकानामाश्रवत्वस्य प्रसिद्धत्वम् ।

(८१) शिचेति ।—शिचायाः पदानि—सुप्तिङन्ताणि, तेषाम् उपदेशेन—
शिष्येभ्यः, शिचापदानेन इत्यर्थः, य उपशमः,—शान्तिः, इन्द्रियदमनमित्यर्थः, तेन शालन्ते
—शोभन्ते इति तथोक्ताभिः, धर्मदेशना—धर्मचर्चा, शारिकाभिः,—“मथना” इति
पसिद्धाभिः पक्षिणोभिरित्यर्थः, पूर्ववत् दर्शनश्रवणादिभिरिति भावः ।

(८२) अनवरतेति ।—अनवरतश्रवणेन—नित्याकर्षणेन, गृहीतः,—प्राप्तः,
आलोकः,—ज्ञानं ये. तथाभूते, वीधिसत्त्विति ।—वीधि—ज्ञानि, सत्त्व—मनः, यस्य
तथाविधः, यहा,—वीधौ—समाधिविशिषे, सत्त्व—मनो यस्य तथाविधः, अथवा
वीधौ—पिप्पलपादपे, अश्रत्यहत्तत्वे इत्यर्थः, सत्त्व—व्यवसायः, सिद्धिलाभार्थमुद्यम
इत्यर्थः, एष तादृशः बुद्धदेव इत्यर्थः, (वीधिः पुंसि सस्य श्रेय भेदे पिप्पलपादपे” इति
“सत्त्व गुणे .. । ...व्यवसायासुचितेष्वस्त्री तु जन्तुषु” इति च मेदिनी) तस्य जात-
कानि—जन्मवृत्तान्ता, तानि, जपद्भिः,—कीर्तयद्भिः, कौशिकैरपि—उलूकैरपि,
पेचकैरपीत्यर्थः, (“सहेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालशाहिषु कौशिकः” इत्यमरः) । जातेति ।
—जातेन—उत्पन्नेन, सहावस्थानादिति भावः, सौगतस्येव—वीद्धस्येव, शीलिन—
चरितेन, शीतलः,—प्रशान्तः, हिश्रावज्जित इत्यर्थः, स्वभावः,—प्रकृतिः, वेपा तैः ।

(८३) आसनेति ।—आसनस्य—उपवेशनपीठस्य, उपान्तेषु—प्रान्तदेशेषु,
उपविष्टाः,—आसीनाः, विस्त्रब्धा,—निःशब्दा, हिसादिविवल्लिते शान्तरसास्यदे
आश्रमे निवासादिति भावः, अनेके—बहवः, केसरिणा—सिंहाना, श्रावका,—
शिष्याः, यस्य वयोक्तः, तस्य भावः, तचा तया हेतुना, मुनिः,—“दुःखेष्वनुविग्रहना

अकृत्रिम इव सिंहासने निषसम्; उपशममिव पिबद्भिः
वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिह्यमानपादपल्लवम्; वाम-
करतलनिविष्टेन नीवारम् अश्रुता पारावतपीतेन कर्णोत्पलेन
इव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनख-
मयूखलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उद्ग्रीवं मयूरं सरकत-
मणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलक-
श्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

सुखेषु निगदसहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीमुनिरुच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः स्थिर-
चित्तः वीतरागादि भदन्ती दिवाकरमिव, परसेम्वर इव तम्, अशक्यसाधनादिति
भावः, अकृत्रिमे इव—स्वभावनिपन्ने इव, सत्यस्वरूपे इत्यर्थः, आसनीपान्तीपविष्टानेक-
सिंहशिशुकलादिति भावः । उपशममिव—शान्तरसमिव, वनहरिणाना शान्तप्रकृतिकला-
दिति भावः । उपलिह्यमानपादपल्लव—सुश्रमानचरणकिसलयम् । नीवारं—
दण्डधान्यम्, अश्रुता—खादता, पारावतपीतेन—कपीतशिशुना, कर्णोत्पलेनेव—कर्ण-
भ्रूषणीभूतेन कुवलेनेव, कर्णभ्रूषणार्धमुप्रायनीकृतेन उत्पलेनेवेत्यर्थः, सौकुमार्यात्
वर्णसाध्याञ्च पारावतपीते कर्णोत्पलत्वारोपी बोध्यः, प्रिया—प्रीतिपात्रीम्, अभिमता-
मित्यर्थः, मैत्री—सर्वजीवेषु सौहार्दं, प्रसादयन्त—प्रसन्ना कुर्वन्तम्, आद्विधमाणमित्यर्थः,
करतलोपरि पारावतान् उपवेश्य भोव्यप्रदानेन सर्वजीवेषु मैत्रीं विशिष्य प्रकटयन्त-
मिति भावः ।

(८४) इतरिति ।—इतरस्य—वामादन्यस्य, दक्षिणस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—
भाषि पल्लवस्य, नखाना—नखराणां, मयूखलेखाभिः—किरणराजिभिः, जनितेति ।
—जनितः,—उत्पादितः, जनान—लोकानां, व्यामोहः,—विशिष्येण लोहने येन
तथोक्तं, जनचित्तसुभ्रकरमित्यर्थः, गतसौन्दर्येण सुग्रीभावः, चन्द्रकरभ्रान्तिर्वा इति
भावः । उद्ग्रीवम्—उन्नमितग्रीवम् । सरकतमणिकरकमिव—हरिहरैरत्रविशिष्ट-
निर्मितपक्षिशिषमिव, मयूरग्रीवाया सरकततुल्यवर्णत्वादिति भावः, (“करकस्तु
मुमान् पक्षिशिषे द्वाडिमेऽपि च” इति मेदिनी) । पूरयन्तं—प्रीणयन्तमित्यर्थः,
मयूरं जलं प्राययन्तमिति निष्कर्षः । किरन्त—ददन्तम्; वौद्धमर्मान्तर्गतजैनधर्मान्त-
रक्षिणा तथाविधावारस्य लोके सर्वथा परिदृश्यमानत्वात् वौद्धानामपि तादृशाचार-
वत्त्वं बोद्धव्यम् ॥

(८५) चौवरपटलेन ऋदीयसा संवीतं बहलवालातपानु-
ल्लिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम् ; (८६) उल्लिखितपद्मारागप्रभा-
प्रतिभया रक्तावतया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषाय-
ग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम् ; (८७) अनौडत्यात्
अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन
चक्षुषा जनक्षुण्णद्रजन्तुजीवनार्थम् असृतमिव वर्षन्तम् ;
सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्मितम् ; परमसौगतमपि
अवलोकितेश्वरम् ; (८८) अस्त्रलितम् अपि तपसि लग्नम् ;

(८५) चौवरपटलेन—जीर्णवसनेन इत्यर्थः, संवीतम्—आच्छादितम्, अत एव बहलीति ।—यहलेन—प्रभूतेन, वालातपेन—नबोदितसूर्यालीकेन, अनुल्लिप्तः,— रञ्जितः त, पौरन्दरम्—ऐन्द्रम्, इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थः, दिग्भागमिव—पूर्वनिवेति भावः, स्थितमिति शेषः ।

(८६) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितस्य—उद्भृष्टस्य, पद्मारागस्य—“पीखराज” इति प्रसिद्धस्य मणिमेदस्य, प्रभायाः,—दीप्तेः, प्रतिभा—तुल्या तया, रक्तावदातया— लोहितोच्चलया । पाटलीकृतानां—रक्तीकृतानां, दिशामपि—ककुभामपि, काषाय- ग्रहणमिव—काषायरक्तवसनधारणमिव ।

(८७) अनौडत्यात्—प्रशान्तत्वात् । मन्देति ।—मन्दम्—ईदम्, मुकुलितं— मुद्रितं, कुमुदं—केरव, तस्य इव आकारः,—मूर्तिः यस्य तेन, स्निग्धेति ।—स्निग्ध— कोमलमित्यर्थः, धवलं—शुभं, प्रसन्नं—प्रीतिप्रफुल्लञ्च तेन । जनेति ।—जनैः,—लोकैः, हिंसापरैरिति भावः, क्षुण्णानां—दलितानां, विनष्टानामित्यर्थः, चक्षुषा—द्रव- जीवानां, नीटपतलादीनामिति यावत्, जीवनार्थं—प्राणदानार्थमित्यर्थः, असृतमिव— सुधामिव, वर्षन्तं—निकिरन्तम्, अष्टतसेकेन श्रुताः उज्जीवन्ति इति प्रसिद्धम् । सर्वेति । —सर्वेषां—कृत्स्नानां, शास्त्राणां—तन्त्राणाम्, अक्षराणां—वर्णानां, परमाणुभिः,— अतिसूक्ष्माण्यवेरित्यर्थः, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामतिनिगूढार्थेष्वपि सुनिपुणमित्यर्थः । परमसौगतं—परमं—इदमपि, अवलोकितेश्वरम्—अवलोकितः,—दृष्टः, ईश्वरः,— जगत्कारणं येन तथोक्तमिति विरोधः, सुगतानामीश्वरानङ्गीकारादिति भावः, ईश्वरः,— भगवान्, बुद्धदेव इत्यर्थः, इति परिहारः, (“सर्वत्र सुगती बुद्धी भर्षराजसपागतः । समन्तभद्रो भगवान्—” इत्यमरः) ।

(८८) अस्त्रलितमपि—अपतितमपि, लघु—ससक्तं, अस्त्रलितस्य इव

आलोकमिव यथाऽवस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम् ;
 सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव,
 प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव,
 बन्धत्वस्यापि बन्धनीयमिव ; (८६) जन्म यमस्य, नेमिं
 नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म
 विश्वासस्य, सदृत्तं सदृत्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं
 दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्घृतिं सुखस्य, मध्यमे
 वयसि वर्तमानं दिवाकरमित्तम् अद्राक्षीत् । अतिप्रशान्त-

कुत्रचिद्वन्दस्वनाह्वयत्वसम्भवात् निरोधः, यतः स्वलितो हि अन्यत्र लयी भवति इति
 लौघ्यम्, अस्वलित—स्वलन—करणीयकार्यस्य भंशनं, तद्रहितमिति निरोधपरि-
 हारः, अमृत्शीलत्वस्य इत्यर्थः । यथेति ।—यथा—येन रूपेण, अवस्थातु
 नर्तितु योग्यं—या स्थितं यथाऽवस्थित तथाभूताना, स्वस्वभावे नर्तमानानामित्यर्थः
 सकलपदार्थाना—सर्ववस्तूना, सद्वृत्तेण स्थिताना, न तु असद्रूपाणामिति भावः, प्रकाश
 —ज्ञापकम्, उपदेशादिना इति भावः । सुगतस्यापि—सर्वज्ञस्यापि, बुद्धस्यापीत्यर्थः,
 दर्शनार्थिन इति भावः, अभिगमनं यमिव—सेवनीयमित्यर्थः, ज्ञानशिखार्थमिति भावः
 महाज्ञानिनमिति तात्पर्यम् । धर्मस्येति ।—महाधर्मपरायणमित्यर्थः । प्रसादस्यापि
 प्रसन्नताया अपि, अतिसुप्रसन्नाकारमित्यर्थः । मानस्येति ।—सर्वेषामेव रुम्भानार्हं
 मित्यर्थः । बन्धत्वस्येति ।—सर्वलोकपूजार्हमित्यर्थः ।

(८६) यमस्य—बाह्येन्द्रियनिग्रहस्य, जन्म—उत्पत्तिम् । नियमस्य—अन्त-
 रिन्द्रियनिग्रहस्य, नेमि—परा काष्ठामिति भावः । तपसः,—तपस्यायाः, तत्त्वमि
 —स्वरूपमिव । शौचस्य—पवित्रतायाः । कोश—भाण्डागार, सर्वप्राणिना शिव-
 कारमिति भावः । वेश्म—गृहम् । सदृत्ततायाः,—सुशीलतायाः, सदृत्त—सञ्चरितम्,
 अतीव सुचरितमित्यर्थः । सर्वस्वं—सारधनम् । दाक्षिण्यस्य—उदारतायाः, सरलताया
 वा, यद्वा,—दाक्षिण्यस्य—दक्षिणार्हस्य, (“दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपि
 इत्यमर) दाक्ष्य—पाठनम्, अत्युदारं, सर्वेषामेव एकमात्रदक्षिणार्हमिति वाऽर्थः ।
 परानुकम्पायाः,—परानुग्रहस्य, परोपकारस्य इत्यर्थः, पारम्—अन्तम्, एकान्तपरोप-
 कारनिरतमित्यर्थः । सुखस्य—आनन्दस्य, निर्घृतिं—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति
 भावः, सदानन्दमयमिति तात्पर्यम् ; (“निर्घृतिः स्वस्थितानसङ्गमने च सुखे स्थियाम्”

गम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा संनसा
वचसा च ववन्दे ।

दिवाकरमितस्तु (६०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः
तेन अपरेण अदृष्टपूर्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्वाभि-
भाविष्या महाऽनुभावाभोगभाजा आजिष्णुना भूपतेः अप्रा-
कृतेन आकारविशेषेण, तेन च आभिजात्यप्रकाशकेन गरी-
यसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत्
अग्रहीत् । (६१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रमा-
भ्युत्थानः, सङ्कलय्य किञ्चित् उद्गमनकेन विलोलां विलम्बमानं

इति मेदिनी) । मध्यमे यस्य—धौवनबाहुकयोः मध्यावस्थार्यां, त्रिशूङ्गं पञ्चपञ्चाशतीं
बर्षस्य मध्ये इत्यर्थः । अतीति ।—अतिप्रशान्तेन—अतिसौख्येन, गम्भीरेण च—गाम्भीर्य-
पूर्णेन च, अचापलेन चेत्यर्थः, आकारेण—मूर्त्या, आरोपित,—स्थापित इत्यर्थः, दिवा-
करमित्ते इति भावः, बहुमानः,—अत्यादरः येन यस्य वा तथाभूतः सन् ।

(६०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः,—सद्भावपूर्णः, प्रकृत्या एव मैत्रीमयः
आसीदित्यर्थः । तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अतिप्रशान्तेनेति यावत्, अपरेण—नास्ति परः,
—अन्यं यस्मात् यस्य वा तेन, नास्ति परस्मिन् यत् तेन इति वा, अनुपमेनेत्यर्थः,
अमानुषलोकोचितेन—अलौकिकेन, स्वलोकोचितेनेत्यर्थः, सर्वाभिभाविष्या—सर्वाति-
शायिना, महाऽनुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः,—प्रभावो यस्य,
तथाविधो य आभोगः,—सन्निवेशः, त भजते इति तद्योक्तेन, आजिष्णुना—राजमानेन,
अप्राकृतेन—अनीचेन, अतिमनीरमेणेत्यर्थः । तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अन्यत दुर्लभेनेति
भावः, आभिजात्यप्रकाशकेन—महाकुलप्रमूतलसूचकेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, सुमहता
इत्यर्थः, प्रश्रयेण—विनयेन । चक्षुषीत्यादि ।—तस्य रूपाकृतः सवहुमानं ददर्श,
विनयदर्शनेन कोऽयं महाऽनुभवः इति मनसि तर्कयामास चेत्यर्थः ।

(६१) [“धीरस्वभावः” इत्यत्र “वीरस्वभावः” इति पाठो न युज्यते, तथा
विषयस्य वीरभावकौत्सनस्य अनौचित्यादिति अनवधेयम्] । सम्पादितेति ।—सम्पादितम्
—अनुष्ठितं, ससम्भ्रमं—व्यग्रतासहितम्, अभ्युत्थानम्—उद्गमनं येन तथाभूतः ।

वामांसात् चीवरपटान्तम्, (८२) उत्क्षिप्य अनेकाभयदान-
दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं, स्निग्धमधु-
रया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम अन्वग्रहीत् ;
अभ्यनन्दञ्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः
स्नेहनासनेन.—“आह्वम् अत्र” इति निमन्त्रयाञ्चकार ; पार्श्वे
स्थितञ्च शिष्यम् अन्नवोत्,—“आयुष्यन् ! उपानय कमण्डलुना
पादोदकम्” इति । राजा तु अचिन्तयत्,—(८३) “अलोहः
खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम् । स्थाने खलु
तत्रभवान् गुणानुरागी ब्रह्मवर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उल्यानेन हेतुना, बिलील—चञ्चल, व मासात्—वामस्कन्धात्, बिलम्बमानं
—दीक्षायमान, स्वसमानमिति यावत्, चीवरपटान्त—जीर्णवसनप्रान्तभागं, सङ्कल्य—
संयम्य, यथास्थान स्थापयित्वा इत्यर्थः ।

(८२) अनेकेति ।—अनेकेषा—वन्ना, जीवानामिति भावः, अभयदानमेव
—आश्रयप्रदानमेव, दीक्षा—व्रतविशेष, तत्र दक्षिण,—अनुकूल, [“—दीक्षा
दक्षिण.” इत्यत्र “—दीक्षादक्षिणम्” इति पाठ समीचीन या प्रतिभाति,
प्रसङ्गानुरोधात् “उत्क्षिप्य” इति क्रियाया. “महापुरुष—” इत्यादिनिशेधेणस्यानु-
रोधाच्चेति मन्तव्यम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उदारम्, अकुण्ठमित्यर्थः, मह्येति ।
—महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणानि—लक्षणभूता, सूचिका इत्यर्थः, या
लेखा,—रेखा, करचिह्नविशेषा. इत्यर्थः, ताभि. प्रशस्त—प्रशंसनीय, दक्षिण—
सव्येतर, भुजमिति शेष, उत्क्षिप्य—उत्तोल्य । सगौरव—सवहुमान यथा तथा,
स्निग्धमधुरया—सस्नेहप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैरुज्यप्रदानेन,
स्निग्धमधुरेण वाक्येनैव मन पीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थः, अन्वग्रहीत्—अनुग्रहीतवान् ।
स्वागतगिरा—सुखेन आगमनम् ? इति प्रश्नेन, अभ्यनन्दत्—समतीक्षयत्, सममन्यत
ना । अभ्यागत—गृह्यागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेषः । स्नेनासनेन
—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः । आह्वम्—उपविश । [“आस उपवेशने” इत्यस्य लोटि
रूपम्] । निमन्त्रयाञ्चकार—उपवेशनाय अनुरोध, आह्वानचकारेत्यर्थो वा ।

(८३) अलोहः,—लोहन्यतिरेकेण निम्पन्न इत्यर्थः, संयमनपाश,—बन्धनरज्जुः ।
अभिजातानां—सज्जनानाम् । स्थाने खलु—युक्तमेव, (“युक्ते वै साम्प्रत स्थाने” इत्यमरः)

शुणान्” इति । प्रकाशञ्च आवभाषे,—“भगवन् ! (८४) दर्शन-
पुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्ता इव अयमार्य्यप्रयुक्तः प्रतिभाति
अनुग्रहः । (८५) :चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरण-
मिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम् । (८६) अतिभूमिः एव
भवाद्दृशां पुरः सन्भाषणावृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे
प्रदेशवृत्तिः । पाद्यमपि अपार्थक्यम् । आसतां भवन्तो यथा-
सुखम्, आसीनोऽहम्” इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत् ।

“अलङ्कारो हि (८७) परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः,
रत्नादिकस्तु शिलाभारः” इति आकलन्य, पुनः पुनः अस्यर्थ-

(८४) दर्शनेति ।—दर्शनमेव—भवदवलीकनमेव, पुण्यं—पवित्रतासम्पादक-
मित्यर्थः, तेन अनुगृहीतः,—अनुकम्पितः तस्य । पुनरुक्ता इव—अधिक इव । आर्य्यः
प्रयुक्तः,—आर्य्येण—मान्येन भवता, प्रयुक्तः,—कृतः ।

(८५) चक्षुःप्रमाणेति ।—चक्षुरेव—नेत्रमेव, प्रमाणं—हेतुः, ज्ञानकारण-
मित्यर्थः यस्य तादृशः, प्रत्यक्षसिद्ध इत्यर्थः, यः प्रसादः,—अनुग्रहः, दर्शनदानरूप इति
यावत्, तेन स्वीकृतस्य—अधीनीकृतस्य, आसनेति ।—आसनादिदानेन—उपवेशन-
प्रीठपाद्यादिसमर्पणेन, यः उपचारः,—सेवा, अर्हणा इति यावत्, तदर्थं चेष्टितं—प्रयत्नः,
परकरणमिव—अन्यत् साधनमिव, प्रसादस्य इति भावः ; यद्वा,—परकरणमिव—
इतरीकरणमिव, आत्मपरिजनात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

(८६) पुरः,—अग्रतः, सन्भाषणेति ।—सन्भाषणमेव—सङ्गमनमेव, असृतं
—पीयूषं, तेन अभिषेकः,—ज्ञानं, तेन प्रक्षालितं—धीतं, निर्मलीकृतमिति भावः,
सकलं—समग्रं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य, मे प्रदेशवृत्तिः,—एकदेशावस्थानम् ;
यद्वा,—प्रदेशवृत्तिः,—अवस्थानम्, आसनग्रहणरूपव्यवहारः इत्यर्थः, अतिभूमिः,—
भूमिसतिक्रान्ता, स्वर्गावस्थानरूपा इत्यर्थः, यद्वा,—भूमिं—मर्यादां अतिक्रान्ता
अतिभूमिः,—मर्यादालङ्घनमित्यर्थः, भवद्दर्शनसन्भाषणादिभिरेव वयं कृतार्थाः स्मः,
अग्रतः आसनग्रहणन्तु न युक्तमेव, मर्यादाऽतिक्रमणापराधादिति भावः । पाद्यं—
प्रादीदकम्, अपार्थक्यं—तिरर्थक्यं, पाद्यस्य प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

(८७) परमार्थतः,—अर्थार्थतः । प्रभवतां—शक्तिशालिनामित्यर्थः, प्रश्रयाति-
श्रयः,—त्रिनद्यातिरेकः । शिलाभारः,—प्रस्तरभारः । आकलन्य—वितर्क्य इत्यर्थः ।

आनोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं, तदा स्वमेव आसनं
 पुनरपि भेजे भदन्तः । (८८) भूपतिमुखनलिननिहित-
 निभृतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा काञ्चित्
 कालकलां, कलिकालकल्पप्रकालुप्यस्मिन् चालयन् अमलाभिः
 दन्तमयूखमालाभिः (८९) मूलफलाभ्यवहारसम्भवम् उद्भवन्
 इव च परिसलसुभगं (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लता-
 वनम अवादीत्.—“अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम् अनिन्द्यः,
 वन्द्योऽपि प्रकाशितसत्त्वारः संसारः । किं नाम न आलोक्यते
 जीवद्भिः अद्भुतम् ? येन रूपम् अचिन्तितोपनतमिदं दृक्पथम्
 उपगतम् । एवंविधैः अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

अभ्यर्थमान, —प्राप्तमान, याच्यमान इत्यर्थः । प्रत्यपद्यत—स्वीचकार । वचन—
 दिवाकरमित्यस्य वाक्यम् । भदन्तः,—क्षपणकः, दिवाकरमित इति यावत् ।

(८८) भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः, मुखनलिने—वदनपङ्कजे, निहितम्
 —अर्पितं, निभृत—विनोत, विनयव्यञ्जकमित्यर्थः, (“निभृतविनोतप्रथिता ससाः”
 इत्यमर) नयनयुगलमेव—चक्षुर्द्वयमेव, निगड,—शृङ्खल, तेन निश्चलीकृत—
 स्थिरीकृत, हृदय—चेत यस्य तथाभूत, राजनि वद्दृष्टिरित्यर्थ, कालकला—कालाशं,
 स्थित्वा, तूष्णीमिति भावः, दन्तमयूखमालाभिः,—दशनकारणराजीभिः, कलिकालेति ।
 —कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, कलाप—पापमेव, कालुष्यं—सलं, चालयन्—शीघ्रयन् ।

(८९) जृलेति ।—रूपास्य—कन्दविशेषस्य, फलस्य च—अस्यस्य च, अभ्यव-
 हार,—भोजन, तस्मात् सभाव,—समुत्पत्तिः यस्य तथोक्तम् । परिसलसुभग—
 परिसलेन—सौरभेण,—सुभग—रम्यम् ।

(१००) विकचेति ।—विकच—विकसि, कुसुमाना—पुष्पाणा, यत् पटल—
 समूह, तेन पाण्डुर—धवल, मनोरम, विशुद्ध कोमलञ्च अकथयदिति भाव ।

(१०१) प्रकाशितेति ।—प्रकाशित,—प्रकटितं, सन्—साधुरेव, सारः,
 —उत्कर्ष यस्य तथाभूत, अयं संसारः,—जीवलोकाः, न केवलम् अनिन्द्य,
 —प्रशस्यमाती न, किन्तु वन्द्योऽपि—स्तुत्योऽपि त्यन्वय । अचिन्तितोपनतम्
 —सर्वकिंतीपगतमित्यर्थः, कल्पनाऽतीतमिति भावः । जन्मान्तरावस्थित-

हृदयोत्सवैः । इह अपि जल्लनि दत्तमेव अस्माकम् असुना
 तपःक्लेशेन फलम् असुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आ
 त्पतेः पीतम् अमृतम् (१०२) ईक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्करुढं
 मानसं निर्हंतिसुखस्य ; महद्भिः पुण्यैः विना न विश्राम्यन्ति
 सज्जने त्वाद्दृशि दृशः ; सुदिवसः सः, यस्मिन् जातोऽसि ।
 सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलोकजीवितजन-
 कम् अजनयत् आयुष्मन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि,
 येषामसि परिणामः । सुकृततपसः ते परमाणवः, ये तव
 परिगृहीतसर्वावयवाः । तत् सुभगं सौभाग्यम्, आश्रितोऽसि येन ।

सुकृतानि—पूर्वजन्मार्जितपुण्यानि, हृदयोत्सवे,—चित्तस्य प्रकृतानन्दैरित्यर्थः,
 अनुसोयन्ते—प्रतर्क्यन्ते, पूर्वजन्मानुष्ठितबहुपुण्यकर्मफलैर्नैव ईदृशापूर्वैरुपदर्शनजा
 चित्तप्रीति जायते इति सन्धे इति निष्कर्ष । असुलभदर्शन—दुर्लभावलीकनम् ।

(१०२) ईक्षणाभ्या—नेत्राभ्याम् । मानस—चित्त, निर्हंतिसुखस्य—निर्हंतौ
 —शान्तौ, यत् सुखम्—आनन्दः तस्य, निरुत्करुढ—निरुद्देशं, जातं—वृत्तम्, ईदृश-
 न्गुभगरूपदर्शनसुखमनुभूय चेतः सुखान्तरनिरपेक्ष भवतीति भावः, [“निर्हंतिसुखस्य”
 इत्यत्र “निर्हंतिसुखस्य” इति पाठः,—वासनादभिजनितानन्दस्येत्यर्थः] । त्वाद्दृशि—
 भवत्सदृशि, दृश,—चक्षुषि, न विश्राम्यन्ति—न विरमन्ति, भवादृशस्य सत्पुरुषस्य
 दर्शनादेव चक्षुषी रूपदृश्या निवर्तते, तच्च महद्भिः पुण्यैरेव सञ्जायते इति भावः ।
 यस्मिन्—यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता—सफलजनना, तस्या एव मातुर्जन्मग्रहण सार्धकमित्यर्थः ।
 सकलति ।—सकलस्य—कालस्य, जीवलोकस्य—जगत, जगदासिन इत्यर्थः, जीवित-
 जनक—प्राणदमित्यर्थः, रक्षणपीषणादिना इति भावः । येषा—पुण्याः, परिणामः,
 —फलम्, अतिसौभाग्यं हि पुण्यस्य, येन त्वादृश आश्रयो लब्ध इति भावः ।
 ये—परमाणव, परिगृहीति ।—परिगृहीता,—स्वीकृता, आश्रिता इति यावत्,
 सर्वे अवयवाः,—अङ्गानि वै तादृशाः, ये परस्पर मिलिता तव अङ्गरूपेण परिणता
 इत्यर्थः, ते—त्वदवयवारम्भका इति यावत्, परमाणवः,—द्व्यणुकरूपपावयवारम्भकसूक्ष्म-
 अतानि, सुकृततपसः,—सुकृतानि—स्वाचरितानि, तपसि—तपस्या ये तादृशाः,
 अत्युत्कृष्टतपस्या कृतवन्त इत्यर्थः । येन—सौभाग्येन, सौभाग्य—शुभादृष्ट, सुभग—

भव्यः स पुरुषभावः, भवति अवस्थितो यः । यत्सत्यं, सुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः अद्वा जाता मनुज-जन्मनि । न द्रच्छन्निः अपि अस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः । कृतार्थ-मद्य चक्षुः वनदेवतानाम् । अद्य सफलं जन्म पादपानां, येशामसि गतो गोचरम् । (१०४) अमृतमयस्य भवती वचसं साधुर्यं कार्यमेव । अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भावयामि भुवि । सवथा शून्य आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः । धन्यः सः (१०५) भूभृत्, यस्य वंशे क्षणिरिव सुक्तामयः सम्भूतोऽसि । एवंविधस्य च पुण्यवतः (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य केन प्रियं समाचराम इति पारिप्लवं चेतो नः । सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

श्रीभनेश्वर्यवृत्तं, तामाश्रयं लब्ध्वैव सौभाग्यस्य सुभगत्वं सञ्जातमिति भावः । भव्यः,—भवितुं योग्यः, लक्ष्य इति यावत् । पुरुषभावः,—पौरुषम् । भवति—त्वाव, त्वदाश्रितं पौरुषमेव सर्वैराकाङ्क्षणीयमिति भावः । सुमुक्षोः,—सुक्तिनिष्ठीः । मनुजजन्मनि—मनुष्यदेहधारणे, मुक्तिलाभेच्छां विजिहानस्य मे पुनर्जन्मग्रहणे अभिलाषी जायते इति सरलार्थः । कुसुमायुधः,—कामः ; मारजितो बुद्धदेवस्य उपासकानां सुमुक्षुणां वा कामादिप्रसङ्गस्य निषिद्धत्वादिति भावः । गोचरम्—इन्द्रियविषयं, दर्शनवयमित्यर्थः ।

(१०४) अमृतमयस्य—पीयूषस्वरूपस्य । कार्यमेव—कर्म एव, तव अमृत-मयत्वात् त्वदुच्चारितवाक्यस्यापि अमृतवत् स्वादुत्वं वीद्व्यं, “कारणगुणाः कार्यगुण-भारभक्ते” इति न्यायादिति भावः । उपाध्यायम्—आचार्यम् । ध्यायन्—चिन्तयन् । शून्यः,—निरमलस्वनः । अजाते—अनुत्पन्ने, तव जन्मनः प्रागिति भावः ।

(१०५) भूभृत्—राजा, पर्वतश्च । वंशे—कुले, वेषौ च । सुक्तामयः,—निर्व्याधिः, मौक्तिकरूपश्च ।

(१०६) कथञ्चित्—अतिक्लेशित्यर्थः, अस्माकं बहुभाग्येनेति भावः, प्राप्तस्य—अत्र समागतस्य, चर्चावंप्रयत्नां गतस्य इत्यर्थो वा । समाचरामः,—अनुतिष्ठामः । पारिप्लवं—चक्षुला, (“चक्षुल तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः) । सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, वनचराणाम्—शरण्यवासिनां, सार्थस्य—समूहस्य, साधारणं—

गिरिसरिदक्षसो वा के वयम् ? (१०७) अपरोपकरणौक्तस्तु
कायकलिः अय स्नाकम् । सर्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिध्याय ॥
(१०८) स्वायत्ताश्च विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित् । उप-
योगन्तु न प्रीतिः विचारयति । यदि च (१०९) नोपरुणद्धि
कश्चित् कार्यलवम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु
भवान्. श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्वमिदं नः । केन कृत्याति-
भारेण भक्ष्यो भूषितवान् भूमिम् एताम् अक्षमण्ययोग्याम् ?
कियदवधिर्वा शून्याटवीपर्यटनक्षेत्रः कल्याणराशेः ? कस्माच्च

सामान्य तस्य, वनवासिसुलभस्येत्यर्थः, गिरिसरिदक्षस, —पार्वत्यनदीसलिलस्य, के वयम् ?
—न अधिकारिणी वयमेव. तेन भवदर्चा क्रियते इति भावः, सर्ववनचरसाधारण्यात्
नो वयं निर्यन्ताधिकारिणः इत्याशयः ।

(१०७) कायकलि, —कायः, —देह एव, कनि' —कीरक, चुद्रशरीरमित्यर्थः,
अपरोपकरणीकृत, —न परस्य—अन्यस्य, उपकरणीकृतः, —अधीनीकृतः इत्यर्थः, '
स्वायत्त इति भावः, तुच्छदेह एव अस्माकं स्वायत्त, अत एव इममेव आतिध्याय
स्मरपयामि इति भावः, यद्वा, —कायकलि, —कायः, —देह एव, कलि', —अन्ययुग',
अशेषदु खहेतुत्वादिति भावः, अपरेति ।—अपरेपाम्—अन्वेषाम्, उपकरणीकृतः,—
अधीनीकृत, परोपकाराय नियोजित इत्यर्थः, अत एव इममेव तव परिचर्यां
नियोजयामि इत्याशयः, अपरोपकरणीकृतत्वात् एतेनापि नाम्नाकम् अधिकारीऽस्तीति
निष्कर्षः । इष्टातिध्याय—प्रियातिष्ठिसत्काराय, सर्वम्—सर्वधन, देह' देहव्यतिरिक्तञ्च
यत्किञ्चिदस्तीति भावः, अवशिष्ट—शेषीभूतम्, देहादिकं यत्किञ्चिदस्ति तत् सर्वमतिधि-
सत्कृतये नियोजयामीति भावः ।

(१०८) स्वायत्ता',—स्वाधीना', अहार्यन्वादचयत्ताच्चेति भावः । विद्याविन्दवः,
—विद्यालेशः, कतिचित्परिमिता इत्यर्थः । उपयोगम्—उपकारिता, मम एतेषु
चुद्रदेहेन सामान्यविद्यया वा भवता कीऽप्युपकार भवति न वा इत्येवम् ।

(१०९) कश्चित् कार्यलवम्—कार्यविन्दु, तुच्छमपि का'मित्यर्थः, यदि च
उपरुणद्धि—क्षण्यति, चुद्रकार्यस्यापि चेत् वाधा न भवति इत्यर्थः । कथनीयं—
वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षरं—न रक्षणीयानि—न गोप्यानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः
यस्य तथाभूतम् । भक्ष्यः,—मङ्गलास्यमित्यर्थः, कृत्यातिभारेण—कार्यातिशयेन,

(११०) सन्तरूपा इव ते तनुः इयमसन्तापार्हा विभाव्यते ?”
इति ।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१११) दर्शित-
सम्भ्रमेण अनेन मधुरसविसरम् अमृतमिव हृदयघृतिकारम्
अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्व्वम् अनुष्ठितम् । धन्योऽस्मि,
यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणीयम् अपि मान्यो मन्यते
माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्षेपस्य कारणम् अव-
धारयतु मतिमान् । मम हि (११२) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः
जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसि स्वसा अव-
शिष्टा । साऽपि भर्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात्
भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् अशुभशवरबलबहुलम्
अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम्

अभययोग्याम्—अयोग्यगमनाम् इत्यर्थः । कियदवधिः,—कियान्—कति दिनानीत्यर्थः,
अवधिः,—मर्यादा यस्य तथाभूतः, किमुद्दिश्य ईदृशक्षेत्रं स्वीकरोषि ? किं वा लब्ध्वा
निवर्त्तिष्यसे ? इति भावः । कल्याणराशिः,—प्रभूतश्रेयीयोग्यस्य इत्यर्थः ।

(११०) सन्तरूपा इव—अन्वयविधिता इव । असन्तापार्हा—क्षेपसहनायोग्या ।
विभाव्यते—लक्ष्यते ।

(१११) दर्शितसम्भ्रमेण—दर्शितादरेण । मधुरसविसरं—मधुररसप्रवाहम् ।
हृदयघृतिकारं—चित्तसन्तोषकरम् । सर्व्वम्—आतिथ्यप्रदिकम् । अभ्यर्हितम्—
अभिपूजितम्, [“मतिवृद्धि—” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः । “अभ्यर्हितम्”
इत्यत्र “अभ्यर्हणीयम्” इति युक्ततया प्रतिभाति] । अनुपचरणीयम्—अनादरणीयम् ।

(११२) विनष्टेति ।—विनष्टाः,—विध्वस्ताः, निखिलाः,—समयाः, इष्टाः,
—प्रियाः, बन्धवः,—स्वजनाः यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य,
जीवनसंयोगस्य वा, निबन्धनं—हेतुः, ग्रन्थीभूता इत्यर्थः, यवीयसी—कनिष्ठा, स्वसा—
भगिनी । [“अवशिष्टा” इत्यत्र “अवशेषा” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिणः,—शत्रोः, परिभवः,—तिरस्कारः, पीडन-
मिति यावत्, तस्मात् भयं—वासः तस्मात् । अशुभैः,—दुराचारैः,

(११४) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिश्चितशरकुश-
खरूपम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत् । अतः ताम् अन्वेष्टुं
वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः ;
नचैनाम् आसादयामः । कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित्
कृतश्चिद्वनवरतः श्रुतिपथम् उषयता तद्वार्ता” इति ।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोहेम इव भदन्तः पुनः अभ्य-
धात्,—“धीमन् ! न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युप-
षतवान् । अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां
भदताम्” । इत्येवं भाषसाण एव तस्मिन् अकस्यादागत्य

श्वराणा—क्लेच्छविशिषाणा, वलै,—सैच्ये, बहुल—व्याप्तम् । अगणितेति ।—अगणितैः,
—असह्यतैः, गजाना—हृतिना, कुलै,—वृन्दैः, कलिल—गहनम्, आकीर्णमित्यर्थः,
दुष्प्रवेशमिति यावत्, (“कलिल गहन समे” इत्यमरः) । अपरिमितेति ।—अपरिमितम्
—अतिशयितम्, अपरिमितेभ्यः,—अगणितेभ्यः इति वा, ऋगपतिभ्यः,—सिहेभ्यः,
श्वरभ्यः,—“अटपादूर्ध्वनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणमभेदेभ्यश्च, भय—वासः
यस्मिन् तथाभूतम् ।

(११४) उर्विति ।—उरुभिः,—महद्भिः, रुहिषैः,—लुलापैः, मुषितम्—अपत्त,
पथिकाना—पात्याना, गमनं—प्रयाणं यस्मिन् तथोक्तम् । अतिनिश्चितेति ।—अति-
निश्चितैः,—अतितीक्ष्णैः, शरैः,—गुन्द्राख्यलक्षणभेदैः, कुशैः,—दर्भैश्च, परूप—ककश,
खरस्पर्शमित्यर्थः ।

(११५) अवटिति ।—अवटाना—गर्ताना, (“गर्तावटौ भुवि श्वभे” इत्यमरः)
शतैः,—समूहैः, विषम—नतीन्नतत्वात् दारुणम् । अनिशम्—अयान् यथा तथा,
अन्वेष्टुमिति योजना, निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थः, चकारात् दिवाऽपि इति
भावः, अटवीम्—अरण्यम्, अटामः,—अमासः । आसादयामः,—प्राप्तुम्, अपि
—संभावनाया, प्रश्ने वा । तद्वार्ता—तस्याः,—मम भगिन्याः, वार्ता—वृत्तान्तः ।

(११६) जातोहेमः,—उत्कण्ठितः । अशुपगतवान्—प्राप्तवान् । प्रियेति ।—
प्रियाणि—इष्टानि, आख्यानानि—कथनान्येव, उपायनानि—उपद्वैकनानि वेद्याम्,
अभाजनम्—अपातम् ।

अपरः. (११७) शमिनि वयसि वर्तमानः. सम्भ्रान्तरूप इव
पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रचरितचक्षुः भिक्षुः
अभाषत,—“भगवन् भदन्त ! महत् करुणं वर्तते ।
(११८) बाला एव बलवद्वासनाभिभूता भूतपूर्वाऽपि कल्याण-
रूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति । सम्भावय-
ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान् । (११९) अभ्युपपद्यतां समु-
चितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वं हामिकीटमपि दःखितं
दयाराशिः आर्यस्य गो-रगतम्” इति ।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सीदर्यास्नेहाच्च
अन्तर्दुत इव दुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गङ्गदिका-
गृहीतकाण्डो विकलवाक् वाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

(११७) शमिनि—शान्ते, चरमे इति यावत् । सम्भ्रान्तरूपः,—सोहेगाकार ।
उपरचिताञ्जलिः,—कृतकरपुटः, कृताञ्जलिरित्यर्थः । जातकरुणः,—उत्पन्नरूपः, सदयः
इत्यर्थः । प्रचरितचक्षुः,—सर्वदाप्य । करुणं—श्रीकाजनन घटनम् ।

(११८) बाला एव—बालिका एव, बाल्ये वयस्येवेति भावः, बलवदिति ।—
बलवता—प्रबलेन, व्यसनेन—विपदा, अभिभूता—परिभव नीता, भूतपूर्वा—
अतिक्रान्तपूर्वावस्था, दुरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थः, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुखद-
शोत्यर्थः, शोकावेशविवशा—श्रीकाकातरा, वैश्वानरम्—अग्निम् । अप्रोषितप्राणाम्—
अगतजीवना, सम्भावयतु—समाद्रियता, सान्त्वयतु इत्यर्थः ।

(११९) समुचितैः,—योग्यैः, समाश्वासनैः,—सान्त्वनैः, अभ्युपपद्यताम्—
अनुगृह्यताम् । अनुपरतपूर्वं—पूर्वस्मिन् न उपरत—न विनष्ट, नृतप्रायमित्यर्थः,
गोचरगत—दृष्टिविषयीभू, करुणापानमिति भावः ।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—
सन्देहः यस्य तथाभूतः, सीदर्यास्नेहात्—भगिनीप्रीतिवशात्, अन्तर्दुत इव—
अन्तर्गलित इव, द्रवीभूतान्न करुण इवेत्यर्थः, दोदूयमानहृदयः,—पुनः पुनः सन्त-
नानचेता इत्यर्थः, [दुनोते. यडि शानचि रूपम्] गङ्गदिकेति ।—गङ्गदिकया—
गाङ्गेन, श्रीकाहर्षादिजेन काण्डावरोधकभावविशेषित्यर्थः, गृहीत,—आक्रान्त,
बद्ध इत्यर्थः, काण्डः,—गलदेशः, काण्डध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः, अत एव

(१२१) “पाराशरिन् ! कियदूरे सा यौषिदेवंजातीया ? जीवेहा कालम् एतावन्तम् ? इति ; पृष्टा वा त्वया,—‘काऽसि ? कस्यासि ? कुतोऽसि ? किमर्थं वनम् इदमभ्युपगताऽसि ? विशसि च किं निमित्तम् अनलम् ?’ इति । आदितः प्रभृति कात्स्त्रेण कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमार्थस्य गता गोचरम् ? आकारतो वा कीदृशी ?” इति ।

तथाऽभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुः आचक्षे,—“महाभाग ! श्रूयताम्,—अहं हि प्रतूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्, अनेनैव (१२२) नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम् । एकस्मिंश्च (१२३) वनतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरकातराणां रसितं, सार्यमाणानाम् अतितारतानवर्त्तिनीनां वीणातन्वीणा-

विकलवाक्—खलितवचनः । वापायमाणदृष्टिः,—वापायमाणा—वाष्पमुहसन्ती, [“वाष्पोऽभ्यामुहसने” (३।१।१६ पा०) इति क्वडि शानचि रूपम्] दृष्टिः,—नेतं यस्य तथाभूत, अश्रुबद्धनयन इत्यर्थः ।

(१२१) पाराशरिन् ।—सिद्धी ! एवजातीया—भवहर्षितप्रकारेत्य, कात्स्त्रेण—साकल्येन, सविशेषमिति यावत् । गोचरम्—इन्द्रियविषयीभूत, दृष्टि-पथमित्यर्थः ।

(१२२) नदीरोधसा—सरिचीरेण, (“कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिषु” इत्यमरः) सैकतसुकुमारेण—सिकतामयकीमलेन, यदृच्छया—स्नेच्छया, विहृतवान्—गतवान् ।

(१२३) पनेति ।—यनलताभिः,—आरण्यवह्नीभिः, गहने—निविष्टे, दुष्प्रवेशे इत्यर्थः । हिमेति ।—हिमेन—तुषारेण, हतः,—नाशितः, कमलाकरः,—पद्म-निवहः, (“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेण कथ्यते” इति मेदिनी) तेन कातराः,—व्याकुलास्तासाम् । रसित—रणितम् । सार्यमाणानां—सक्रियमाणानां, सङ्गीत-शास्त्रानुसारेण यथायथ तन्वीसयीयन क्रियमाणानामित्यर्थः, अतीति ।—अतितारः,—अतिमहान्, तानः,—सङ्गीतस्वरविशेषः, तस्मिन् वक्त्रे—तिष्ठन्ति-

स्मिन् भाङ्गारम् एकतानं नारीणां रुद्धितम् (१२४) अष्टति-
कारम् अतिकारणम् आकर्णितवान् अस्मि । समुपजातकौतू-
हलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम् । (१२५) दृष्टवानस्मि च दृष्टत्वखण्ड-
खण्डिताङ्गुलिमन्त्रोहितेन च, (१२६) पार्णिप्रविष्टशर-
शलाकाशूलशूलसङ्कोचितचक्षुषा च, (१२७) अध्वनीनश्रम-
श्रययुनिश्चलचरणेन च, स्थाणुवन्नण्यधितगुल्फवद्धभूर्जत्वचा
च, (१२८) वातखुडखेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च, पांशु-

इति तथोक्तानां, वीणातन्त्रोणा—वृक्षकीगुणानाम् । एकतान—समस्वरम्,
अनवरत वा ।

(१२४) अष्टतिकारम्—अष्टैः जननम् । [“समुपजातकौतूहलश्च” इत्यत्र
“समुपजातकपञ्च” इति पान्तरम्] ।

(१२५) “दृष्टवानस्मि” इत्यस्य “धीपितम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तां विशिनष्टि,
दृष्टदिव्यादि ।—दृष्टदा—शिलानां, खण्डैः,—शकलैः, खण्डिताभ्यः,—निष्काशाभ्यः,
अङ्गुलिभ्यः,—वरशाखाभ्यः, गलत्—खवत्, लोहित—रक्त यस्य तेन ।

(१२६) पार्णीति ।—पार्णिपु—चरणतलपश्चिमभागेषु, गुल्फाधीभागेषु इत्यर्थः,
प्रविष्टा—विद्धा, शरणा—गुन्द्राखण्डविशेषाणां, या. शलाका,—प्रतनुदीर्घ-
काष्ठिकाविशेषा, ता एव शल्याना—शङ्खनासास्त्रविशेषाणां, शूलानि—शूलाग्रवत्
लोच्छानि अग्राणि इत्यर्थः, तै तन्त्रनितयातनाभिरित्यर्थः, सङ्कोचिते—कुटिले, चक्षुषी
—नेत्रे यस्य तेन ।

(१२७) अध्वनीनेति ।—अध्वनीन,—अध्वगमनजनित, य. अम,—आयास,
सस्य श्रययु,—रुद्धि, यदा,—अध्वनीनश्रमेण य. श्रययु,—शीघ्र, पादयो. रूढीतता
इत्यर्थः, तेन निश्चली—स्थिरी, गतिशक्तिरहितौ इत्यर्थः, चरणी—पादौ यस्य तेन ।
स्थाणुवेति ।—स्थाणुः,—शङ्खु, (“स्थाणुर्वा ना भुव शङ्खु” इत्यमर.) तस्य अय
स्थाणव,—स्थाणुवेधनजनित इति यावत्, य. व्रण,—क्षत, तेन व्यधितौ—पीडितौ,
यौ गुल्फौ—घुटिके, पादग्रन्थी इत्यर्थः, तत्र वद्धे—व्रणशोधनार्थं निहिते, भूर्जत्वची
—मृदुत्वगाख्यवृक्षत्वले येन तथाविधेन ।

(१२८) वातेति ।—वातखुड,—गतिप्रतिघातजनको वातव्याधि विशेषः, तेन यः
खेदः,—व्यथा, तेन खञ्जे—गतिशक्तिहीने, ये जङ्घे—प्रसृते, जान्वधीभागौ इत्यर्थः, ताभ्या

पाण्डुरपिण्डिकेन च, (१२९) खर्जूरजूटजटाजर्जरित-
जानुना च, (१३०) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारो-
दारिततनुदुकूलपल्लवेन च, (१३१) उत्काटवंशविटपकण्टक-
कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च, (१३२) फललोभालम्बितान-
नञ्चदरीलताजालकैः उत्काण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण
च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्खातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितवाहुना च,
(१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकौफलेन च,

जात,—उत्पन्नः, ज्वरी यस्य तेन । पाण्डित्वा ।—पाण्डुना—रजसा, पाण्डुरम्—
श्यावित्, पिण्डिक—केशपाण्डुः, पिण्डिका—जान्वधी मासपिण्डमिति वा यस्य तेन ।

(१२९) खर्जूरैति ।—खर्जूराणा—दण्डद्रुमविशेषाणा, जूटस्य—समूहस्य,
जटाभिः—शाखाभिरिति यावत्, कण्टकाकीर्णभिः इति भावः, जर्जरिते—खण्डिते,
किन्ने इत्यर्थः, जानुनी—जरूपर्वणी यस्य तेन ।

(१३०) शतावरीति ।—शतावरीया—शतमूल्या, विदारितौ—पाटितौ, जरु-
—सक्थिनी यस्य तेन । विदारोति ।—विदार्या—चीरशुक्लया, “भूमिकुपाण्डु”
इति प्रसिद्धया इत्यर्थः तद्वचनतयेति यावत्, दारित,—खण्डितः, तनुः,—रूक्षः,
दुकूलपल्लव,—वसनप्रान्तदेशः इत्यर्थः यस्य तेन ।

(१३१) उत्काटेति ।—उत्काटेः,—दारुणैः, वंशविटपानां—वैशुशाखानां,
“कञ्ची” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, कण्टककोटिभिः,—कण्टकवद्वैः, पाटितानि
—किन्नानि, कञ्चुककर्पटानि—खनावरणवसनानि यस्य तेन ।

(१३२) उत्काण्टकैः,—उद्गतकण्टकैः, कण्टकाकीर्णैः इति यावत्, फलेति ।—
फलाना लोभेन—लालसया, आलम्बिताः,—गृहीताः, अत एव आनम्ना—अवनतः,
या वदरीलताः,—कीलितरुशाखा इत्यर्थः, तासा जालकानि—समूहाः तैः, उल्लिखितेति ।
—उल्लिखिते—उद्धृष्टे, विद्धे इत्यर्थः, सुकुमारयोः,—कीमलयोः, करयोः,—हस्तयोः,
उदरे—अश्वत्थदेशे यस्य तेन ।

(१३३) कुरङ्गैति ।—कुरङ्गाणा—शृङ्गविशेषाणा, शृङ्गैः,—विषाणैः, उन्-
खादानि—उद्धृतानि तैः । कदर्थितवाहुना—क्षेपितसुजेन, अतितुच्छवल्गुनामाह-
रणश्रमादिति भावः ।

(१३४) ताम्बूलैति ।—ताम्बूलस्य—पर्णस्य, विरहेण—वर्जनेन, अभावे

(१३५) कुशकुसुमाहतिलोहितानां श्वयताम् अक्ष्णां लेपीकृत-
मनःशिलेन च, (१३६) कण्टकिलतालूनालकलेशेन च, केनचित्
किसलयोपपादितातपत्रकृत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदल-
व्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपलाशपुष्टहीताम्भसा, केन-
चित् (१३८) पाथेयौकतकृष्णालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनां-
शुकदशाशिक्य निहित-नारिकेल-कोशकलशी-कलितरसालतैलेन,

नेत्यर्थं, विरस—विस्वादं, यत् मुख—वदन, तेन खण्डित—चर्वित, कीमल—मृदु,
२ मलकीफल—धात्रीफलं येन तथोक्तेन ।

(१३५) कुशेति ।—कुशाना—दर्भाणां, कुसुमानि—पुष्पाणि, तेषाम् आहृत्या
—प्राघातेन, लोहितानि—रक्तानि तेषां, श्वयतां—स्फीततां गच्छताम्, अक्ष्णा—
नेत्राणां, लेपीकृतेति ।—लेपीकृता—दिग्धा, मनःशिला—उपघातुविशेषः, येन तथाभूतेन,
३ यप्रशमनायेति भावः ।

(१३६) कण्टकीति ।—कण्टकिलतया—कण्टकाकीर्णतया, लूनः,—किन्नः
फलवलेशः,—चूर्णकुन्तलैकदेशः यस्य तेन । किसलयेति ।—किसलयेन—पक्षवेन
उपादित—सम्पादितम्, आतपत्रस्य—कृत्रस्य, कृत्यं—कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति
भावः येन तेन, आतपनिवारणार्थं मलकस्योपरि धृतपत्रवेन इति भावः ।

(१३७) क लीति ।—कदलीदलम् एव—रश्मापत्रमेव, व्यजनं—तालहन्तकं
तत् वहति—धारयतीति तथोक्तेन, कदलीदलेन वीजयतेति भावः । कमलिनीति ।—
कमलिनीया,—पत्त्रिन्याः, पलाशपुटेन—पत्ररचितपात्रविशेषेण, श्टहीत—नीतम्, अम्भः,
—जलं येन तथोक्तेन ।

(१३८) पाथेयीकृतेति ।—पाथेयीकृतम्—अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं
पथि भोजनाय सङ्गृहीतमित्यर्थः, [“कृश्वस्त्रियोगि—” (५।४।५० पा०) इति च्च
कृष्णालपूलिक—विसनिचयः येन तथोक्तेन ।

(१३९) चीनेति ।—चीनाशुकस्य—सूक्ष्मास्वरस्य, दशा—एकदेशविशेषः, अञ्जल
इति यावत्, सैव शिक्य—काच, “शिका” इति वङ्गभाषाया प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र
निहितार्था—स्थापिताया, नारिकेलकोशकलश्या—लाङ्गलीसमुद्गकपि भाण्डे इति भावः
[“—नारिकेल—” इत्यत्र “—नारिकेर—” इति पाठोऽपि स एवाथः] कलितं—
एक्षितं, रसालतैलम्—आस्रतैलं, मुखवैरस्यापनोदनाय सम्भानविशेषः (“आचारैर
द्वैत” इति ख्यात) अपक्तामेण सह रचितं तैलमित्यर्थः येन तथोक्तेन ।

(१४०) कतिपयावशेषशोकविकलसूककुञ्जवामनवधिर-
वर्चराविरलेन, अबलानां चक्रवालेन परिहृताय् ;
आपत्कालेऽपि (१४१) कुलीङ्गतेन इव अमुच्यमानां प्रभा-
ल्लेपिना लावण्येन ; (१४२) प्रतिविविक्तैः आसन्नवन-
लताकिसलयैः सरसैः दुःखक्षतेरिव अन्तःपटलीक्रियमाणा
कायाम् ; कठोरदर्भाङ्गुरक्षतक्षारिणा क्षतजेन अनुसरणा-
लक्षकेन इव रक्तचरणाम् ; (१४३) उन्नालेन अन्यतर-
नारीष्टतेन अरविन्दिनीदलेन क्षतच्छायमपि विच्छायं

(१४०) कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पा इत्यर्थः, अवशेषा,—परिशेषा ,
शेषा तथाविधा, शीकावकला,—मन्युविधुरा, शीकार्चा इत्यर्थः, सूका,—वर्णा-
नुचारका, भावणासमर्था इति यावत्, कुञ्जा,—गडुला, वामना,—खर्वपुरुष,
वधिरा,—एडा, ववरा,—खर्वा, तै. अविरल,—गहन, पूर्ण इत्यर्थः तेन ।
अवलानां,—नारीणां, चक्रवालेन—मण्डलेन, परिहृता—वैष्टिताम् ।

(१४१) कुलीङ्गतेनेव सत्कुलजातेन इव, आजन्मसङ्गेन इव च, प्रभा-
ल्लेपिना—उज्ज्वलेनेत्यर्थः, लावण्येन—कान्तिविशेषेण, अमुच्यमानाम्—अपरिहृय-
मानाम्, ईदृशापत्याप्तमपि रुमधिकलावण्यामित्यर्थः ।

(१४२) प्रतिविविक्तैः,—प्रतिफलितैः, लावण्यवदङ्गे इति भावः, सरसैः—
पादैः, प्रत्ययैरित्यर्थः, आसन्नवनलताकिसलयैः,—आसन्नाः,—समीपवर्तिन्यः, या वनलता,
—आरण्यवह्ना, तासां किसलयैः,—पल्लवैः, दुःखक्षतेरिव—आधिपत्ये २९,
अन्तरिति ।—अन्तःपटलीक्रियमाणा,—अन्तर्विध्यमाना, कायाम्,—देही यस्यात्ताम् ।
कठोरिति ।—कठोरिण—कर्मिण, दर्भाङ्गुरेण,—कुशाङ्गुरेण, अस्मि वीङ्गन्नकुशाशे-
थेत्यर्थः, क्षत—क्लिन्न, तस्मात् क्षरति—सवतीति तथोक्तेन, क्षतजेन—रक्तेन,
अनुसरणालक्षकेन इव—गतिवशेन स्वदलक्षकेन इव, अनुसरणे—अनुगमने, कुर्वचित्
गमनकाले इति यावत्, अलक्षकेन—अनुलिप्तलाक्षरसेनेति वा, रक्तचरणा—रक्तौ—
वर्णितौ, चरणौ—पादौ यस्याः ताम् । कुलं हतनेवेत्यारभ्य अनुसरणालक्षकेनेवेत्यन्त
यावदुन्नेच्छाऽलङ्कारः ।

(१४३) उन्नालेन—उद्गतदण्डेन, अरविन्दिनीदलेन—पद्मिनीपदेण, क्षत-
च्छाय—क्षता—सम्पादिता, छाया—अनातपः, यस्य तथाक्तमपि, विच्छाय—विगुप्त

सुखमुहन्तीम् ; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशयाना-
नाम् ; सृन्मयीमिव निश्चेतनतया ; सरुन्मयीमिव निश्वास-
सम्पदा ; पावकमयीमिव सन्तापसन्तानिन ; (१४५) सलिल-
मयीमिव अस्रप्रस्रवणेन ; वियन्मयीमिव निरवलम्बनतया ;
(१४६) तडिन्मयीमिव पारिप्लवतया ; शब्दमयीमिव परिदेवित-
वाणीबाहुल्येन ; (१४७) सुक्तसुक्तांशुक लक्षुसुमकनकपत्राभरणां

प्रभ, निवर्णमित्यर्थः । कृतच्छायमपि विच्छायमित्यापाततः विरोधात् विरोधा-
भासालङ्कारः ।

(१४४) शू तथा—रिक्ततया, हृदयस्येति भावः । अतिशयाना—जयन्तीम्,
आकाशमेव शून्यतया ख्यातम्, अस्या हृदाकाशन्तु ततोऽप्यधिकं शून्यं, स्वजन-
विरहादिति भावः । निश्चेतनतया—स्मिन्दतयेति यावत्, सृन्मयीमिव—सृत्तिका-
रचितामिव, पञ्चसु सूतेषु केवलं च्छित्तिसयीमिव, न तु अवादिमयीमिति भावः, एव-
मुत्तरत्रापि योजयितव्यम् । निश्वाससम्पदा—दोर्घनिश्वासबाहुल्येनेत्यर्थः, सरुन्मयीमिव
—वायुमयीमिव, अविरतं दीर्घनिश्वासं त्यजन्तीमिति यावत् । सन्तापसन्तानिन—
जनस्तापबाहुल्येनेत्यर्थः, पावकमयीमिव—अग्निमयीमिव, केवलं तेजोमयीमिवेत्यर्थः,
प्रवलशीकानलतप्तमिति भावः ।

(१४५) अस्रप्रस्रवणेन—वाप्यवर्षणेन, सलिलमयीमिव—जलमयीमिव, केवल-
सम्पद्योमिवेत्यर्थः, अनवरतसञ्च मुञ्चन्तीमिति भावः । निरवलम्बनतया—निराधारतया,
निराश्रयतया इत्यर्थः, वियन्मयीमिव—आकाशमयीमिव, केवलं व्योममयीमिवेत्यर्थः,
अतीव निराश्रयामिति भावः ।

(१४६) पारिप्लवतया—चञ्चलतया, (चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे”
इत्यमरः) तडिन्मयीमिव—विद्युन्मयीमिव, हृदययातनया अतीव अस्थिरामिति भावः ।
परिदेवितवाणीबाहुल्येन—विलापादरनिवहेन, शब्दमयीमिव—शब्दस्वरूपिणीमिव,
अनारत विलपन्तीमिति भावः । सृन्मयीमिवेत्यारभ्य शब्दमयीमिवेत्यन्तं यावदुत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

(१४७) सुक्तेति ।—सुक्तानि—त्यक्तानि, निर्गमितानि च, सुक्ताः,—मौक्ति-
कानि, अशुकानि—उत्काष्टवसनानि, यद्वा,—सुक्ताशुक—सुक्ताख्यमशुक, नालव-
ट्टशज सुक्ताखचित उत्तरौपविशेष इति यावत्, रत्नानि—मणयः, कुसुमानि—
युष्माणि, कनकपत्राणि—सुवर्णखवितरचनाविशेषा, सौवर्णपर्णाणि च, आभरणानि

कल्पलतामिव महावने पतिताम् ; (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-
पातदुर्ललिताङ्गं गङ्गामिव गाङ्गताम् ; (१४९) वनकुसुम-
धूलिधूसरितपादपल्लवां प्रभातचन्द्रमूर्त्तिमिव लोकान्तरम् अभि-
लपन्तीम् ; (१५०) निजजलसोच्छकदर्शितदर्शितधवलायत-
नेत्रशोभां मन्दाकिनौष्ठशालिनीमिव परिस्त्रायमानाम् ;

—अलङ्कारश्च, यद्वा,—पत्राभरणानि—पत्ररचनाविशेषाः, विश्लेषकरूपा. इत्यर्थः
यया ता कल्पलता—कालाङ्गवतीम् ।

(१४८) परमेश्वरेति ।—परमेश्वरस्य—हरस्य, राज्ञ ग्रहवर्चस्पश्च, उत्तमाङ्गात्
—शिरसः, उत्तमाङ्गस्य—शिरसश्च, पातेन—निपतनेन, कन्देन च, दुर्ललितम्—
अल्यद्वय, दु खेन पतितञ्च, अङ्ग यस्या. तयोक्ताम् । गाङ्गता—पृथिवी प्राप्ता, याना-
भावात् भूमिमवतीर्णाञ्च ।

(१४९) वनेति ।—वनस्य—अरण्यस्य, कुसुमाना—पुष्पाणा, धूलिभिः,—
परामै, धूसरितौ—पाण्डुरौ, पादपल्लवौ—चरणकिसलयौ यस्या ताम्, अन्यत्र—
वनस्य—जलस्य, (“वने सलिल-ज्ञानने” इत्यनर) कुसुमाना—पुष्पाणा, कुसुदानामिति
यामवत्, धूलिभिः,—परामैरिव, धूसरिताः,—धूसरवर्णं, पाटा,—रश्मयः, (“पादा
रश्मिर्हितुर्थाशा.” इत्यनर.) पल्लवा,—पणितकिसलयया इव, पाण्डुरत्वसाधर्म्यात् इति
भावः यस्यास्ता, प्राभातिकचन्द्रस्य आपाण्डुरत्वादिति बोध्यं, प्रभातचन्द्रमूर्त्तिमिव—
उषाकालिकेन्दुविम्बमिव, लोकान्तर—परलोक, लोकालोकपर्यन्तस्य पार्श्वमिति च ।

(१५०) निजेति ।—निजेन—स्त्रीयेन, जलसोच्छेप—वाप्यवर्षणेन इत्यर्थः,
कदर्शित—ल्लिप्त यथा तथा, दर्शिता—अवलोकिता, धवलयी,—शुभ्रयो, आयतयोः,
—दीर्घयो, नेतयो,—त्रयनयोः, शोभा—सुपमा यया ताम्, अन्यत्र,—निजस्य—
स्वाश्रयस्येत्यर्थं, जलस्य—सलिलस्य, सोचात्—त्यागात्, कदर्शित यथा तथा दर्शिता
धवलस्य आयतस्य च नेत्रस्य—मूलस्य, शोभा यया ता, (“नेत्र सधियु- वन्मभेदे मूले
द्रुमस्य च । इये चक्षुषि नव्याञ्च” इति मेदिनी) मन्दाकिनौष्ठशालिनीमिव—
स्वर्गगङ्गापद्मिनीमिव, परिस्त्रायमाना—स्वयमेव शृण्वमाणा, एकच,—सूर्यातपराहिव्यात्
स्वजोवनभूतजलाभावाच्च, अन्यत्र,—प्रतिविरहादिति भावः । [स्त्रायते. कश्चकर्त्तरि
लटि शानचि रूपम्] ।

(१५१) दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां कुमुदिनी-
मिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम् ; (१५२) दग्धदशा-
विसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षामक्षामां पाण्डु-
वपुषम् ; (१५३) पार्श्ववर्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वन-
करिणीमिव सहाङ्गदे निसग्नाम् ; (१५४) प्रविष्टां वन-
गहनं ध्यानञ्च ; स्थितां तरुतले मरणे च ; पतितां

(१५१) दुःसहेति ।—दुःसहेन—सीदुमशयेन , एकत्र,—तौष्णत्वात्,
अन्यत्र,—चन्द्रानुरागादिति भाव , रविकिरणेन—सूर्यमयूखेन, य सस्यर्श,—संयोगः,
तेन यः खेदः,—होष, तेन निमीलिता—आर्त्ता, मुद्रिता च ता, कुमुदिनीमिव—कैरिणी-
मिव । नयन्तीम्—अतिदाहयन्तीम् ।

(१५२) दग्धेति ।—दग्धा—भस्मीभूता, दशा—वर्तिः, दग्धा—विधिना
विभक्त्यर्थ, दशा—अवस्था च, (“दशाऽवस्थादीपवर्त्योर्बस्तान्ते भून्नि योषिति” इति
मेदिनी) तथा विसंवादिता—निराश्रयीकृता ता, प्रत्यूषेति ।—प्रत्यूषे—अहर्मुखे,
या प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तामिव, क्षामक्षामाम्—अतिक्षीणा, निर्वाणोन्मुखीश्च, पाण्डु-
वपुष—रक्तयुक्तलेवरा, श्वेतानभासासित्यर्थश्च ।

(१५३) पार्श्ववर्त्तिनाम् ।—पार्श्ववर्त्तिनाम्—अतिकस्याना, परिजनानामिति
धावत्, पारणम् एव—प्रतिषेध एव, अभियोग,—चेष्टितम्, प्रायश्चो वा, जीवन-
एक्षणार्थमिति भाव , अन्यत्र,—पार्श्ववर्त्तिना—पार्श्वस्थेन, वारणेन—हस्तिना, (“वारणं
प्रतिषेधे स्यात् वारणस्तु सतङ्गजे” इति मेदिनी) य, अभियोग,—बलात्कारणं,
क्षमात् एच्यमाणा—निबर्त्तमाना, एकत्र,—मरणात्, अन्यत्र,—बलात्कारीयतात्
कस्माच्चिन्म ब्रह्मती हस्तिन इति च भाव. ताम्, यदा,—पार्श्ववर्त्तिना वारणेन
अभियोगात्—वारणान्तरक्तबलात्कारात्, रक्ष्यमाणा—दायमाणा, सहाङ्गदे—
अगाधजलविस्तीर्णजलाशये, निमग्नम्—अन्तःप्रविष्टाम्, एकत्र,—पत्यनुगमनार्थं
पनिवृजलाशयस्नाताम्, अन्यत्र,—आत्मरक्षार्थं जलाशयान्तरणात् तत्रत्यपङ्के अनसन्ना-
मिति भाव, वनकरिणीमिव—वनहस्तिनीमिव । कल्पलतासिवेव्यारभ्य वनकरिणी-
मित्येवन्त यावत् एकत्र ब्रह्मनासवैधर्म्याणा श्लिष्टाना साम्याना ससानिशात् श्लेष्मामुप्राणिता
मालोपमाऽलङ्कार ।

(१५४) वनगहनं—निविडारण्य, ध्यानञ्च—दुष्कृताञ्च, प्रविष्टाम्—आश्रिता-

धातुरात्सङ्गे महाऽनर्धे च ; दूरीकृतां भर्ता सुखेन च ;
 (१५५) विरेचितां भ्रमणेन आयुषा च ; आकुलां केशकला-
 पेन मरणोपायेन च ; विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदना-
 भिश्च ; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च ; घृतमुखीं
 पाणिना सौनेन च ; गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च ;
 तथा च (१५७) भ्रष्टैः वन्सुभिः विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुग-
 लेन आत्मना च, परित्यक्तैः भूषणैः सर्वारथैश्च, भग्नैर्वलयैः
 स रथैश्च, चरणलम्बाभिः परिचारिकाभिः दर्भाङ्गुरसूचीभिश्च,

मित्यर्थः । स्थिता—कृतावस्थाना, कृतनिश्चयाश्च । धातुरात्सङ्गे—उपमादृशोऽङ्ग,
 महाऽनर्धे—प्रवर्णविपत्तौ च, पतिता—निहितदेहा, मग्राश्च । दूरीकृता—विरहिताम् ।

(१५५) भ्रमणेन—अटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरेचिता—त्यक्ता,
 गतिशक्तिहीनाम्, आसन्नमरणाच्चेत्यर्थः । केशकलापेन—सुदीर्घविक्षलकुन्तलसमूहेन,
 मरणोपायेन—मृत्युचेष्टया च, आकुला—व्याकुला, सुदीर्घकेशपाशसयमनाचमतया,
 केशोपायेन मरिष्यामीति चिन्तया चेति भावः । अध्वधूलिभिः,—मार्गरजोभिः,
 विवर्णिता—मलिना, निष्प्रकीकृताश्च, भ्रमणक्लेशादिति भावः ।

(१५६) चण्डातपेन—तोच्छमूर्ख्यसन्तापेन, वैधव्येन च—विगतः धनं,—पतिः
 यस्याः सा विधवा, तस्याः भावः वैधव्येन, विपत्तिकतया इत्यर्थः । पाणिना—
 करेण, सौनेन च—तूष्णीभावेन, घृतमुखी—विघृतवदना, निरक्षराश्च, करस्योपरि
 स्थापितगण्डा, मौनावलम्बिणीच्चेत्यर्थः । मन्युना—श्रीकेन, गृहीता—घृतम्, आक्रान्ताश्च ।

(१५७) भ्रष्टे,—च्युते, नष्टैरित्यर्थः, त्यक्तैश्च, वन्सुभिः,—भर्तादिभिः, विलासैः,
 —सुखचेष्टितैश्च । [“वन्सुभिः” इत्यादौ “जीवितेन” इत्यन्तपदे इत्यभूतलक्षणे तृतीया]
 मुक्तेर—निरलङ्कारेण, शून्येन च । सर्वारथैश्च—कृत्स्नोपक्रमे, सकलकार्यैरित्यर्थः ।
 भग्नैः,—खण्डितैः, विध्वस्तैश्च । चरणलम्बाभिः,—पादपतिताभिः, सा चक्षान् विहाय
 प्रापान् नह्येति निवारणायेति भावः ; चरणविज्ञाभिश्च, दर्भाङ्गुरसूचीभिः—
 अग्निवीक्षितदुःशायेः ।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्रसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिः वृद्धाभिः अशुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण पग्जिनेन जीवितेन च ; (१६०) अलसाम् उन्मेषे ; दक्षाम् अशुसोक्ते ; सन्ततां चिन्तासु ; विच्छिन्नाम् आश सु ; कृशां काये ; स्थूलां श्रसिते ; (१६१) पूरितां दुःखेन ; रिक्तां सत्त्वेन ; अध्यासिताम् आयासेन ; शून्यां हृदयेन ; निश्चलां निश्चयेन ; चलितां धैर्यात् ; अपि च वसतिं व्यसनानाम् ; आधानम् आधीनाम् ; अवस्थानम् अलवस्थानाम् ; आधारम् अष्टतीनाम् ; आवासम्

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयार्पितेन, वक्षसि निवृद्धेनेत्यर्थः, चित्तस्यापितेन च, प्रियेण—भर्ता ।

(१५९) दीर्घैः,—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्रसितैः,—शोकजनित्वासेः । क्षीणेन—क्षामतां गतेन, क्षयं गतेन च, वपुषा—शरीरेण । स्वल्पावशेषेण—विरलेन, अल्पमात्रावशिष्टेनेत्यर्थः, निःशेषप्रायेणेत्यर्थश्च ।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुस्त्वन्मीलने, अलसा—मथ्यरा, जडप्रायामित्यर्थः, नेत्रोन्मीलनाक्षमामिति यावत् । दक्षाम्—पटुं ता, प्रवलवेगेनाशु मुञ्चन्तीमित्यर्थः ; या अलसा सा कथं दक्षा ? इति आपाततः विरोधः, उन्मेषाशुमोक्षरूपविभिन्नाधिकरणिकतया च तयोः परस्परमविरोधात् विरोधाभासीऽलङ्कारः ; एयमुत्तरञ्च । सन्तताम्—अविच्छिन्ना, निरन्तरामित्यर्थः, सततं चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षः, विच्छिन्ना—रहिता, हताशामित्यर्थः, सन्तता विच्छिन्नामिति विरोधः । श्रसिते स्थूलां—दीर्घं श्रसतीमिति यावत्, कृशा स्थूलामिति आपाततः विरोधः, कार्यस्थौल्ययोः सामानाधिकरण्याभावेनाविरोधात् विरोधाभासः, एयमन्यथापि ।

(१६१) सत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्तित्वेन इत्यर्थः, वलेन उल्साहेन वा, रिक्तां—रहिता, स्रुतप्राया दुर्बला निरुल्साहा वा इति भावः, पूरिता रिक्तामिति विरोधः । आयासेन—केशेन, अध्यासिताम्—अधिबुद्धाम्, अनुसूतल्लेशमित्यर्थः ; अध्यासिता शून्यामिति विरोधः । निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चला—स्थिरा, स्थिरसङ्ख्यामित्यर्थः । चलिता—च्युताम् ; निश्चला चलितामिति विरोधः । व्यसनानां—विपदा, वसतिम्—आश्रयम् । आधीना—मानसीना व्यथार्ता,

अवसादानाम् ; आस्यदम् आपदाम् ; (१६२) अभियोगम्
अभाष्यानाम् ; उद्देगम् उद्देगानाम् ; कारणं कर्णयाः ;
पारं परायत्तताया योषितम् । चिन्तितवानस्मि च चित्रम् !!
ईदृशोमपि आकृतिम् उपतापाः सृष्टन्ति ॥ इति ।

सा तु समीपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सवहुमानम्
आनतमौलिः प्रणतवती । अहन्तु (१६४) प्रबलकर्णा-
प्रेर्यमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—“कथ-
मिव (१६५) महानुभावास् एनाम् आमन्त्रये ? ‘वल्ले !’
इति अतिप्रणयः, ‘आतः !’ इति चाटु, ‘भगिनि !’ इति
(१६६) आत्मसंभाषणा, ‘देवि !’ इति परिजनालापः,

(“पुत्राधिर्मानसी व्य” इत्यमर.) आघातम्—आधारम् । अनवस्थाना—
दृष्टशानामित्यर्थं, अवस्थान—वासस्थानम् । अघृतीनाम्—अधेर्याणाम् । अवसादानां
—विपत्तानाम्, अवसन्नताना वा । आस्यद—स्थापम् ।

(१६२) अभियोगम्—आक्रान्तिम्, आक्रमणस्थानमित्यर्थं, दुर्भाग्याक्रान्ता-
मिति यावत् । उद्देगाना—व्याकुलतानामित्यर्थं, भयाना वा, उद्देगम्—उद्दमन, गमन-
स्थानमित्यर्थं, आश्रयस्थानमिति भावः । कर्णयाः कारण—हेतु, कृपाविर्भावस्य
हेतुभूतामित्यर्थः, नष्टश्चेत् स्वत एव कर्णा जायते इति भावः । परायत्ततायाः—
धराधीनताया, पारम्—अन्तम्, अवसानमित्यर्थं, इतीऽप्यधिकपरायत्तताया अन्वय
कुत्राप्यदर्शनात् एतान्परावलम्बिनोभिति भावः । चित्रम्—आश्चर्यम् । उपतापाः,—
उत्तापा, मनस्तापा इति यावत् ।

(१६३) सवहुभाग—सादरम्, आनतमौलिः,—अवनतमस्तका ।

(१६४) प्रबलेति ।—प्रबलया—सहत्या, कर्णया—कृपया, प्रेर्यमाणः,—
नीयमान, अतीव कृपाविवशहृदय इत्यर्थः । आलपितुकामः,—सन्नाधितुकामः ।

(१६५) महानुभावा—मनस्विनीम् । आमन्त्रये—सम्भाषे । अतिप्रणयः,—
अतिवात्सल्यम्, अतिविस्मयता वा, एतादृक्सम्भाषणस्य स्नेहगर्भाभिप्रायासिञ्चक-
तया अपरिचितया तत्र युक्तमिति भावः । चाटु—अवधार्थंभिः वाग्भिः केवलं
सन्तोषणमित्यर्थः, प्रियोक्ति वा, एतदपि पूर्ववदयुक्तमिति भावः ।

(१६६) आत्मसंभाषणा—आत्मनः, समादरः, भिन्नी, नम तादृशी भगिनी न

‘राजपुत्रि !’ इति (१६७) अस्फुटम्, ‘उपासिके !’ इति मनोरथः, ‘स्वामिनि !’ इति (१६८) श्रुत्यभावाभ्युपगमः, ‘भद्रे !’ इति इतरस्त्रीसमुचितम्, ‘आयुष्मति !’ इति अवस्थायाम् अप्रियं, ‘कल्याणिनि !’ इति (१६९) दशायां विरुद्धं, ‘चन्द्रमुखि !’ इति असुनिमतं, ‘बाले !’ इति (१७०) अगौरवोपेतम्, ‘आर्य्ये !’ इति जरारोपणं, ‘पुण्य ति !’ इति फलविपरीतं, (१७१) ‘भवति !’ इति सर्वसाधारणम् ; अपि

सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः । परिजनालापः,—परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निगृहस्थजनसमूहस्येत्यर्थः, आलापः,—सन्वाषणं, नाह तथेति भावः ।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । उपासिके ।—शिष्ये । वीरघर्षान्नावलम्बिनि । इत्यर्थे वा । मनोरथः,—अभिलाष, स्वमनोऽनुकूलवचनमित्यर्थः, तथा हि,—आत्मन उपासकतया सर्वमेव उपासकं मन्यामहे, यदि हि इयं तथा न स्यात्, तदा तथोक्तिर्विफलैवेत्येति प्रायः ।

(१६८) श्रुत्यभावाभ्युपगमः,—दासभादस्त्रीकरणं, स चायुक्तः, स्त्रीषां लाघवाभिव्यक्तकत्वादिति भावः । इतरस्त्रीसमुचितं—सामान्यनारीसदृशं, इयन्तु न तथा दृश्यते, तत् कथं तथा सम्बोधनामिति भावः । अवस्थायाम्—मरणदशायाम्, अप्रियं—न प्रीतिकरं, तादृशशोकदशायां न कोऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिरस्य वचनस्य कसपि प्रति प्रयोक्तुं चित्यात् इति भावः, उक्तञ्च मनुना,—“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥” इति ।

(१६९) दशायां—अमङ्गलावस्थायां, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशशोकाकर्षायाः कल्याणासम्भवात् सिध्यासूतस्य च वचनस्य प्रयोक्तुमनौचित्यादिति भावः । असुनिमतं—सुनिजनानभिमतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थः, विलसिकानुक्तप्रयोज्यसम्बोधननिन्दम् इति भावः ।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवैः अयुक्तमित्यर्थः, लघुलव्यञ्जकमिति यावत् । जरारोपणं—वार्द्धकाध्यासनं, जरतोनामेकं तथा सम्बोधनीयत्वात् इति भावः । फलविपरीतं—फलिनं—तादृशेन दुर्विफाकरूपेण, विपरीतं—विपर्ययं, पुण्यसत्त्वे वादृशी दुरवस्था जयते इति भावः ।

(१७१) भवति !—मान्ये ! इत्यर्थः । सर्वसाधारणं—सर्वेषां साधारणं—

ध 'काऽसि ?' इति अनभिजातं, 'किमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते, 'समाश्लसिहि' इति किम् आश्लित्य ? 'स्नागतम् ?' इति यातयामं, 'सुखम् आस्यते ?' इति मिथ्या ।

इत्येवं चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्त्रैणात् उद्याय अन्यतरा योषित् आर्यरूपा इव शोकविल्लवा समुप-
हृत्य, कतिपयपलितशारं धिरो नीत्वा महीतलम्, अतुल-
हृदयसन्तापसूचकः अश्रुविन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम
अतिक्रमणैः अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती,—‘भगवन् !

सामान्य, तत्रात्र अयुक्तम्, असामान्यमूर्च्छित्वात् तस्या इति भावः । अनभिजातम्
—अकुलीचित, “कीदृश कुलमलङ्घिताऽसि” ? एव प्रश्नस्य सत्कृतसम्भूतायाम् अनादराभि-
व्यञ्जकत्वादिति भाव । दु खेति ।—दुःखस्य—मन पीडायाः ध्वत्यर्थः, यत् कारण—
हेतुः, तस्य स्मरण—पूर्वावभूतस्य मनसि आविर्भावणं, तं कारयतीति तथोक्तं,
रोदनकारणे आख्यायमाने पूर्ववृत्तस्य पुनरुच्चारणादिति भावः, पूर्ववृत्तान्तप्रबोधकतया
व्यथाकरमिति तात्पर्यम् । अनपनीय—अनपनीय, दूरमल्लेति यावत् । समाश्लसिहि—
‘प्राशस्ता भय, धैर्यमवलम्बस्व इत्यर्थः । किम् आश्लित्य ?—समाश्लसनाहेतु कमाश्लित्य
द्रवीतीति भाव । यातयामम्—असामयिक, जीर्णप्रायम् इति यावत्, .पुरातन-
मस्वीघन वा इति भाव, यद्वा,—यात,—व्यतीत, यामः,—प्रहररूपः काल यस्य
तथाविधम्, तथा हि—“स्नागतम्” इति प्रश्नस्य प्रथमदर्शनक्षणरूपकालमातहततया
इदानीं प्रहरादप्यधिके व्यतीतकाले तदभिधानस्य नितरामन्याव्यत्यादित्यभिप्रायः ।
आस्यते—उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः । मिथ्या—अलोक, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जक-
कार्यस्य दर्शनात् इति भावः ।

(१७२) स्त्रैणात्—स्त्रीसमूहात् । आर्यरूपा इव—कुलीनस्वभावा इव
दृश्यमाना इत्यर्थ, शोकविल्लवा—मन्युनिधुरा । कतिपयेति ।—कतिपयानि—
अल्पसङ्ख्याकानि, पलितानि—जरसा शुक्लकौषण्डानि, (“पलितं जरसा शीतो
क्षिण्डौ” इत्यमरः) तैः शार—चित्त, श्वेतमित्यर्थः । अतुलहृदयसन्तापसूचकैः,
—निरुपमचित्तापव्यञ्जकैः । अतिक्रमणैः,—अतिदीनैरित्यर्थः, अतिक्रमणैरिति-
यावत्, अक्षरैः हृदय दहन्ती ।

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या । प्रतिपन्नदुःखद्वेषण-
दीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः । (१७४) करुणाकुलवृहच्च
भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् । (१७५) सकलजनीपकार-
सज्जा सज्जनता जैनी । परलीकसाधनञ्च धर्मा मुनीनाम् ।
प्राणरक्षणञ्च न परं (१७६) पुण्यजातं जगति गीयते जनेन ।
(१७७) अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युवतयः, किं पुन-
र्विपद्भिर्भूताः ? साधुजनश्च सिद्धक्षेत्रम् आर्त्तवचसाम् । यत इयं
नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, त्रभावेन भर्तुः, प्रवासेन
च श्रातुः, भ्रंशेन च श्लेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदु-
हृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी—सर्वप्राणिकृपाकारिणी, प्रव्रज्या—सव्यासधर्म ।
सौगताः,—वौद्धा, प्रतिपन्नैति—प्रतिपन्नानाम्—आपन्नानाम्, चाश्रितानामित्यर्थः,
दुःख—क्षिण्य, द्वेषण—निवारणमेव, दीक्षा—व्रत, तत्र दक्षा,—पटव ।

(१७४) शाक्यमुनेः,—बुद्धदेवस्य, शासनम्—आदेश, शास्त्र वा, करुणैति ।
—करुणायाः,—कृपायाः, कुलवृह—जन्ममन्दिर, कादण्यस्य आयुष्यन्तिस्थानमित्यर्थः,
तेन हि भगवता सदयहृदयेन सर्वजीवेषु कादण्यस्येव प्राधान्येन दर्शितत्वादित्यभिप्रायः ;
यदा,—करुणाकुलस्य—प्रभूतकृपायाः, वृहम्—आवासः ।

(१७५) जैनी—जिनसम्बन्धीया, वौद्धाचारसम्पत्ता इत्यर्थः, सज्जनता—साधुता,
सकलैति—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानाम्, उपकारे—हितविधाने, सज्जा—
प्रवृत्ता, उदयुक्ता इति यावत् । धर्मा,—विध्यनुगोदितः आचार, परलीकसाधनम्—
उत्कृष्टलोकप्रापणम् ।

(१७६) पुण्यजात—पुण्यनिचयः ।

(१७७) प्रकृत्या—स्वभावतः, अनुकम्पाभूमयः,—कृपापात्राणि । विपद्भि-
र्भूताः,—विपन्ना स्त्रियः । आर्त्तवचसाम्—आर्त्तानां—विपन्नानां, वचसा—वाक्यानां,
सिद्धक्षेत्र—सिद्धस्थान, निश्चितफललाभस्थानमित्यर्थः, प्रसिद्धाश्रय इति यावत् ।

(१७८) स्वामिनी—अधीश्वरी । प्रवासेन—विदेशावस्थाने । श्लेषस्य—अवशिष्टस्य,
बान्धववर्गस्य—स्वजनसमूहस्य, भ्रंशेन—विप्रेयेन, मरणेन पलायनेन वा इत्यर्थः ।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया—अतिकीमलान्तःकरणतया, अनपत्यतया—

शक्तिवृत्तेन, प्रकृतिमनस्विनी, असुना च (१८०) महाऽटवी-
पर्यटनक्षेत्रेण कर्दधितसौकुमार्या, दग्धदैवदत्तैः एवंविधैः
बहुभिः उपर्युपरि व्यसनैः विल्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःख-
संपारयन्ती सोढुं, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम्
स्वप्नेऽपि अवगणय्य गुरुजनम्, (१८२) अनुनयन्तीः अखण्डित-
प्रणया नर्भसु अपि समवधीर्य प्रियसखीः, (१८३) विज्ञा-
पयन्तम अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्वम् मनसाऽपि
परिभूय श्रुत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परित्नायताम् । आर्यो-
ऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायौपदेशनिपुणां

अपुत्रकतया, नीचारातिवृत्तेन—पामरशत्रुप्रयुक्तेन, हीनान्तःकरणवैरिविहितेनेति यावत्,
परिभवेण—तिरस्कारेण, उत्पीडनेनेत्यर्थः, निरवलम्बना—निराश्रया । प्रकृतिमनस्विनी
—स्वभावतः एव प्रशस्तान्तःकरणा, स्वामिनी इत्यनेनानुषङ्गः ।

(१८०) महाऽटवीपर्यटनक्षेत्रेण—दीर्घारण्यधमणयासेन, कर्दधितसौकुमार्या
—क्षेत्रितमार्दवा । दग्धदैवदत्तैः,—हृत्विधिविहितैः, व्यसनैः,—विपत्पातैः, विल्लवी-
कृतहृदया—व्याकुलीकृतान्तःकरणा । दारुणं—घोरम् । अपारयन्ती—अप्रकृतवती ।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम्—अनुकूलितपूर्वम् । अवगणय्य—अगणयित्वा, गुरुजनानां
वाक्यमुल्लङ्घित्यर्थः ।

(१८२) अनुनयन्तीः,—प्रबोधयन्तीः, मरणाध्यवसायात् निवर्तयितुमनुनयं
कुर्वतीरित्यर्थः, नर्भसु अपि—परिहासेषु अपि, अखण्डितप्रणया,—अविच्छिन्नसङ्गावाः,
अविचलितस्नेहा इति यावत् । समवधीर्य—अवज्ञाय, सखीनामपि सानुनयवचन-
जनाकर्षण्यर्थः ।

(१८३) विज्ञापयन्तं—मा प्रविशामि मा प्रविशामि इत्येवं बहुशः निवेदयन्तम्,
अशरणम्—अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्वम्—चेतसाऽपि अनाहतपूर्वम् । परिभूय
—अनादृत्य ।

(१८४) असह्येति ।—असह्यस्य—सौदुमशक्यस्य, शोकास्य—मन्योः, अप-
ययनं—निरसनं, तस्य उपायः,—साधनं, तस्य उपदेशी—शिक्षाया, निपुणा—दृष्टः

व्यापारयतु वाणीम् अस्याम्” इति च अतिक्रमणं व्याहरन्तीम्
अहम् उद्याप्य उद्विग्नतरः शनैः अभिहितवान्.—‘आर्य्ये !
यथा कथयसि, तथा । अस्मिन्निराम् (१८५) अगोचरोऽयम्
अस्याः पुण्यःशयायाः शोकः । शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि
(१८६) वातुम्, उपरिष्ठात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भवि-
ष्यति । मय हि गुरुः’ अपर इव भगवान् (१८७) सुगतः
समोपगत एव । कथिते मया अस्मिन् उदन्ते नियतम् आगमि-
ष्यति परमदयालुः । दुःखाभ्यकारपटलभिदुषैश्च सौगतैः
सुभाषितैः (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः
गिरां कौशलैः कुशलशीलाम् एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयि-
ष्यति’ इति । तच्च श्रुत्वा ‘त्वरताम् आर्य्येः’ इत्यभिदधाना सा

ताम् । व्यापारयतु—प्रयुङ्क्ताम् । अस्याम्—अस्माकं स्वामिन्याम् । अतिक्रमणम्—
अतिदीनम्, अतिकरुणमित्यर्थं, व्याहरन्ती—भाषणाणाम् । उद्विग्नतरः,—अतिव्याकुलः
सन् । यथा कथयसि—सर्वसत्त्वानुकम्पिणी इत्यादि यत् वदसि, तथा—तत् तथैव,
सत्यमेवेत्यर्थः ।

(१८५) अगोचरः,—असाक्षात्करणीयः, अविषय इत्यर्थः, अनपनेय इति
भावः । पुण्याशयायाः,—पवित्रस्वभावायाः ।

(१८६) वातुम्—अग्निप्रवेश्यवसायान्निवारयितुमित्यर्थः । उपरिष्ठात्—
परतः, मुहूर्त्तान्तरमित्यर्थः । अभ्यर्थना—याज्ञा, यदि मुहूर्त्तकाल प्रबोधवाक्येनेयं
रक्षितं शक्यते, तदा अस्मद्गुरुन् अचानीय तस्य सदुपदेशनास्थाः शीघ्रं प्रशमय्य युष्मत्-
प्रार्थना सफलमिष्यामीति निष्कर्षः ।

(१८७) सुगतः,—युद्धद्वेषः । उदन्ते—वृत्तान्ते, (“यार्त्ता प्रवृत्तिर्द्वन्द्वान्तः उदन्तः
स्यात्” इत्यमरः) । नियतं—निश्चितम् । दुःखेति ।—दुःखानि—मनपीडा एव,
अभ्यकाराः,—तिमिराणि, तेषां पटलं—समूहः, तस्य भिदुराणि—नाशफालि तैः,
सौगतैः,—सुगतसम्पत्तिभिः, सुभाषितैः,—सहाय्ये, उपदेशपत्रैरिति यावत् ।

(१८८) स्वकैः,—निजैः, दर्शितनिदर्शनैः,—उद्घाटितदृष्टान्तैः, ज्ञानेति ।
—ज्ञाना—विविधैः, आगमैः,—शास्त्रैः हेतुभिः, शास्त्रयुक्तिसाम्प्रित्य कथनादिति
भावः, गुरुणि—महान्ति, गौरवयुक्तानीत्यर्थः तैः, गिरा—वाचा, कौशलैः,—नैपुण्यैः,

पुनरपि पादयोः प्रतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः
(१८८) व्यतिकरम् इमम् अष्टतिकरम् अशरणरूपणवहुयुवति-
मरणम् अतिकरणम् अत्रभवते गुरवे निवेदितवान्” इति ।

अथ (१८०) भूभृत् भैक्षवं समवधार्य तद्भाषितम् अशु-
मिश्रितम्, अश्रुतेऽपि स्वसुः नाम्नि निम्नीकृतमना मन्थुना,
सर्वाकारसंवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देहः, दग्ध इव
सौदर्यावस्थाश्रवणेन श्रवणयोः, (१८१) अस्मन्नाचार्यम्
उवाच,—“आर्य्य । (१८२) नियतं सैवेयम् अनार्य्यस्य अस्य
जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी
भागधेयैः एताम् अवस्थां नोता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

वाग्मितागुरैरित्यर्थ, कुशलशीला—सुचरितामित्यर्थ, प्रवीणपदवी—प्रकटज्ञानमार्गं,
शं कशान्तिकरमुपायमित्यर्थ ।

(१८८) अष्टतिकरम्—अधैर्यजननम्, अशरति ।—अशरणाना—निरा-
श्रयणा रूपणाना—दुःखिताना, करुणार्हणामित्यर्थ, वहना—अनेकासा. युवतीना
—तरुणीना, मरण—मृत्यु यस्मिन् तम्, अतिकरणम्—अतिशीकाग्रह, व्यतिकर—
व्यसन, विपदमित्यर्थ, (“अप्र व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयो,” इति भेदिनी) ।
अत्रभवते—पूज्याय ।

(१८०) भूभृत्—भूपाल । भैक्षव—भिक्षूक्तम् । समवधार्य—सावहित
श्रुत्वैत्यर्थ । स्वसु,—भगिन्या । मन्थुना—श्रीकेन, (“मन्थु श्रीकौ तु शक् स्त्रियास्”
इत्यमर) निम्नीकृतमना,—प्रवणोक्तचित्त, प्रह्वीकृतचेता इत्यर्थ, आक्रान्तहृदय
इति प्रावत् । सर्वाकारसंवादिन्या—सर्वकारिण—सर्वप्रकारिण, संवादिन्या—सवदति
—इयमेव राज्यश्रीरिति व्यनक्तौति तथोक्तया, यदा,—सर्वाकार—सर्वसेवावयव,
सवदति—अनुकरोति या तथा, निखिलशारीरिकसंस्थानकथनाभिजातयेत्यर्थ. दशया—
श्रवणयोः । सौदर्यावस्था, —भगिन्या, अस्मन्नाचार्येण—दृष्टंशाऽऽकर्णनेन,
श्रवणयोः,—कर्णत्रे ।

(१८१) अस्मन्नाचार्य्य—भिक्षुश्रेष्ठं, वीक्षान्नाचार्य्य दिवाकरनिवमित्यर्थ ।

(१८२) नियत—निश्चितम्, अनार्य्यस्य—असाधो । अतिनृशंसस्य—अति-
निर्द्वेषस्य । भागधेयैः,—दुष्टैर्वैरित्यर्थ. । निष्कारणवैरिभिः,—अहेतुत्वात्तुभिः,

विदीर्यमाणं मे हृदयम् एवं निवेदयति” इत्युक्त्वा तमपि (१८३) अमणम् अभ्यधात्,—“आर्य्य ! उत्तिष्ठ ; दर्शय क्व असौ ? यतः (१८४) सुप्रभूतप्राणपरित्वाणपुण्यीपार्ज्जनाय यामः, यदि कथञ्चित् जीवन्तीं सम्भावयामः” इति भाषमाण एव उक्तस्यौ ।

अथ समग्रशिष्यवर्गानुशतेन आचार्य्येण तुरगीभ्यश्च अत्र-
तीर्थ्य समस्तेन सामन्तलोकेन (१८५) पश्चादाकृष्यमाण-
श्रीयेन अनुगम्यमानः, (१८६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्रीयेण
प्रदिश्यमानवर्त्सा, पद्मराशिव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

शत्रुताया हेतोरसङ्गावेऽपि शत्रुवदाचरङ्गिरित्यर्थः । वराकौ—तपस्विनी, निरपराधा इत्यर्थः ।

(१८३) अमणं—भिक्षुम् ।

(१८४) सुप्रभूतेति ।—सुप्रभूतानाम्—अतिबहुलानां, प्राणानां—जीवनानां, परित्राणं—परिरक्षणं, तदेव पुण्यं—सुकृतं, तस्य उपाज्जनाय—स्वाभाय, एकस्या एव तस्या मरणे बहूनां हि तत्परिजनानां प्राणविसर्जनकृतनिश्चयानां निधनमनुमाय सुप्रभूतत्व प्राणविशेषणतयोपन्यस्तम् । सम्भावयामः,—सम्मानयामः, आश्वासादिदानेन संवर्द्धयाम इत्यर्थः ।

(१८५) पश्चादिति ।—पश्चात्—पृष्ठतः, आकृष्यमाणम्—आच्छिद्यमाणम्, आनीयमान-
मित्यर्थः, अश्वीयम्—अश्वसमूहः येन तथोक्तेन, (“वन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः) ।

(१८६) पुरस्तात्—अग्रतः, शाक्यपुत्रीयेण—दिवाकरमितिशिष्येण, प्रागुक्त-
भिक्षुणा इति भावः, प्रदिश्यमानवर्त्सा—दृश्यमानसार्गः । प्रविरलैः,—स्वल्पैः,
ल्लतिद्रुतपदविच्छेपात् ; लघुभिरिति यावत्, अल्पीयस्त्रया अनुभूयसानैरिति भावः,
पदैः,—प्रद्विचेपैरित्यर्थः, [“प्रविरलैः” इत्यत्र “अविरलैः” इति पाठः,—अविरलैः,
—अनल्पैः, बहुभिरित्यर्थः, शनैः शनैरिति यावत् ; पाठोऽयं न मनोरमः, तथाविध-
गमनस्य समयानुपयोगित्वात् । केचित्तु “अविरलैः दीर्घैः” इति व्याख्यानयन्ति
द्रुतगमनाभिप्रायेण] पिबन्निव—ग्रसन्निव, लङ्घयन्निव इत्यर्थः, अतिद्रुतगमनेन
समौपवर्त्तिप्रदंशस्व सत्वरसिव पश्चात्कारणात् अदृश्यमाणत्वाच्च पिबन्निवेत्युक्तेचा

प्रावर्त्तत । क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतावनान्तरितस्य सुमूर्षो-
र्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आलापान्,—
“भगवन् । धर्म ! (१९७) धाव शीघ्रम् । कासि ? कुलदेवते ! ।
देवि ! धरणि ! धीरयसि न दुःखितां दुहितरम् ? । क्व नु खलु
(१९८) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः ? । (१९९) नाथ !
सुखरवश्य ! अनाथां विविधाऽऽधिविधुरां वधूं :विधवां
विवोधयसि किमिति न इमाम् ? । भगवन् ! सुगत ! भक्तजन
(२००) संज्वरिणि सुप्तोऽसि ? । राजधर्म ! (२०१) पुष्पभूति-
भवनपक्षपातिन् ! उदासीनीभूतोऽसि कथम् ? । त्वयि अपि

वीह्वया । प्रावर्त्तत—प्रातिष्ठत । सुमूर्षोः,—मर्त्तुनिच्छीः, स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य,
तत्कालोचितान्—व्यसमं प्रयुक्तान्, खेदवृत्तानित्यर्थः ।

(१९७) धाव—दुतम् आगच्छ, त्वामाश्रिता इयमकारणे म्रियते, अतः शीघ्र-
मागत्य एता रक्ष इति भावः । धरणि—सर्वधारणकारिणि । पृथ्वि । न
धीरयसि ?—न धीरा करोषि ? न सान्वयसि ? इत्यर्थः, स्थिरायाः ते कस्या धीरा
एव भवितुमर्हति, अत एता धीरा कुरु इति भावः ।

(१९८) पुष्पभूतिकुटुम्बिनी—पुष्पभूतेः,—तदाख्यस्य हृष्यपूर्वजस्य, कुटुम्बिनी
—गृह्णी, लक्ष्म्या राजभीष्मत्वादिति भावः, लक्ष्मी,—पुष्पभूतेः राज्ञः श्रीरित्यर्थः,
प्रोषिता—गता ।

(१९९) नाथ ।—प्रभो । सुखरवश्य ।—सुखरकुलप्रसूत ? अहवर्षेण ?
इति यावत्, गृहवर्षेण पूर्वजराजन्यवर्षे वा, [सुख प्राधान्यमस्यास्तीत्यर्थे “रप्रकरणे
—” इत्यादि वार्त्तिकान् अस्वर्थे रप्रत्ययः] अनाथाम्—अश्रणा, विविधिति ।—
विविधाभिः,—नानाप्रकाराभिः, आधिभिः,—मनस्तापैः, विधुरा—आकुला ता, विधवा
—पतिहीना, वधूं—भार्या, कृषा वा, (“वधूं स्त्री सारिवीषधौ । सुषाशटीनवीढासु
भार्याशृङ्गाऽङ्गनासु च ॥” इति मेदिनी) विवोधयसि ?—प्रवोधयसि ? सान्वयसीत्यर्थः ।

(२००) संज्वरिणि—सन्तापवति, (“सन्तापः सज्वरः सप्तमी” इत्यमरः) ।
सुप्तोऽसि ?—निद्रितोऽसि किम् ? भक्तजनमनस्ताप न पश्यसि किमित्यर्थः ।

(२०१) पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्—पुष्पभूतिगृहानुरागन् ! ; पुष्पभूतिः-

विपहान्धव ! विन्ध्य ! बन्धोऽयम् अञ्जलिबन्धः ? । मातः !
 महाऽटवि ! रटन्तीं न शृणोषि इमाम् आपत्प्रतिताम् ? ।
 (२०२) पतङ्ग ! प्रसौद, पाहि पतिव्रताम् अशरणाम् ।
 प्रयत्नरक्षित ! कृतघ्न ! चारित्रचण्डाल ! न रक्षसि राज-
 पुत्रीम् ? । (२०३) किम् अवष्टतं लक्षणे ? । हा देवि । दुहितृ-
 स्नेह यि । यशोवति ! सुप्रिताऽसि दग्धदेवदस्युना । देव !
 दुहितरि दह्यमानायां न (२०४) आपतसि ? प्रतापशील !
 शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम ? । महाराज ! राज्यवर्द्धन ! न
 धावसि ? (२०५) मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः ? अहो ! निष्ठुरः
 प्रेतभावः ॥ व्यपेहि पाप ! पावक ! स्त्रीघातनिर्घृण ! ज्वलन्

वश्यानास् एकान्ततया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तणाल वीध्यस । उदासीनी-
 भूत, —निरपेक्ष, आर्त्ताण्यरूपस्य स्वकर्तव्यस्थाकरणादिति भाव । बन्ध, —विफल,
 यत अञ्जलि बद्धा प्रार्थमानोऽपि विपन्नानस्मान् त्व न रक्षसीति भाव । महाऽटि । —
 परश्यान्ति । रटन्ती—विलपन्ती, विलाप श्रुत्याऽपि न प्रतिकरोषि ? इति भाव ।

(२०२) पतङ्ग ।—सूर्य । पक्षिन् वा, (“पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च” इत्यमर) ।
 प्रयत्नरक्षित ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन, रक्षित—पालित ।, कृतघ्न ।—कृतोपकाराप-
 पात्रिन् । प्रयत्नरक्षितत्वेऽपि इदानीं विपन्नाया रक्षिकाया राजपुत्र्या रक्षाऽकरणात्
 कृतघ्नत्व चारितस्येति भाव, चारित्रचण्डाल ।—चारित्र्येषु—सुचरितेषु, चण्डाल
 —हीन । इत्यर्थं, चण्डालवत् वृशसत्कार्यकरणादिति भाव ।

(२०३) लक्षणे, —शुभचिह्ने, किम् अवष्टतम् ?—किं गृहीतम् ? किमर्थं
 अपुक्तमित्यर्थं, निरपेक्ष स्थितिति भाव । दग्धदेवदस्युना—हतविधिरूपतस्करेण,
 सुप्रिताऽसि—कृतसर्वस्वाऽसि ।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि । शिथिलीभूत—ज्ञासं गतम् ।

(२०५) मन्दीभूता—अल्पीभूता । प्रेतभाव, —मृतत्व, विगत तनत्वरूपस्य
 प्रेतत्वस्य प्राप्तवस्त्वन्धेन निरपेक्षतया समत्ववीधराहित्यात् भगिनीप्रीति अप्रगता,
 तेन हि प्रारभूतगन्धर्वतिम्भारणात् तस्य निष्ठुरत्वसमिहितमिति भाव । व्यपेहि—
 अपपशच्छ, दूरमपस्रृत्यर्थं । स्त्रीघातनिर्घृण ।—नारीहृन्नात् निष्कृष्य !

क्षि लज्जसे ? । आतर्वात ! दासी तवास्मि, (२०६) संवादय
 द्रुतं देवीदाहं देवाय दःखितजनार्त्तिहृषाय हर्षाय ।
 (२०७) नितान्तनिःशूक । शोकश्लेषाक ! सकामोऽसि ? । दुःख-
 यिन् ! वियोगराक्षस ! तुष्टोऽसि ? । विजने बने कमा-
 क्रन्दामि ? कस्मै कथयामि ? कमुपशामि :शरणम् ? का
 शं (२०८) प्रतिपद्ये ? करोमि किम् अभागधेया ? ।
 (२०९) गान्धारि ! गृहीतोऽयं लतापाशः ? । पिशाचि ! मोच-
 निके ! मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम् । कलहंसि । हंसि
 किमतःपरम् उत्तमाङ्गम् ? । मङ्गलिके ! (२११) मुक्तगलं
 किमद्यापि दृश्यते ? । सुन्दरि ! दूरीभवति सखीसार्धः ।

(२०६) दःखितेति ।—दुःखितजनानां—क्षिप्तलोकानाम्, आत्तिहराय—
 धनपीडाप्रशमकाय, हर्षाय—देवाय हर्षवर्द्धनाय, [“क्रियया यमभिप्रेति—” इत्यादि
 धार्त्तिकात् चतुर्थी] देवीदाह—देव्याः,—राजाश्रियाः, दाहः,—मग्निप्रवेश, ते,
 संवादय—ज्ञापय ।

(२०७) नितान्तनिःशूक ।—नितान्तम्—एकान्त, निः,—नासि, शूकः,—
 एया यस्य तस्मिन्नुद्धौ, (“शूकोऽस्ती शङ्क-द्वयोः” इति मेदिनी) अतिनिर्दय । इत्यर्थः,
 शोकश्लेषाक ।—मन्युचाखाल । सकामोऽसि—पूर्णमनोरथोऽसि, अमूं स्वायत्तीकृत्येति
 भावः । तुष्टोऽसि ?—प्रीतोऽसि ? स्वजनैरस्मान् विगुञ्ज इति भावः । आक्रन्दामि
 —आह्वयामि, (“आक्रन्द क्रन्दने हाने मितदारुणयुद्धयो” इति मेदिनी) ।

(२०८) प्रतिपद्ये—अच्छामि । अभागधेया—अभाग्या, दुर्भगा इत्यर्थः ।

(२०९) गान्धारि ! मोचनिके । इत्यादीनि समभिव्याप्तदासीना सखीधनानि ।
 लतापाशः,—व्रततिरञ्जु, गृहीतः,—धृतः, उद्वन्धनार्थमिति भावः, लयेति शेषः ।

(२१०) शाखाग्रहणेति ।—शाखायाः,—विटपस्य, ग्रहण—धारणम्, उद्वन्ध-
 नार्थमिति भावः, तत्र कलहः,—पिवादः तम्, अहमये एतस्यां शाखायामात्मान-
 मुद्वन्धनोप रूपम् इति भावः । उत्तमाङ्गं—पिरः, हंसि—ताडयसि, सत्वरमेव सर्वा
 सरिष्यन्ति, तेन हि शिरीहननेनालमिति भावः ।

(२११) मुक्तगलं—मुक्तकण्ठम् । सखीसार्धः,—वयस्यावर्गः, दूरीभवति—दूर्वं
 गच्छतीत्यर्थः, म्रियते हति भावः ।

(२१२) स्यास्यसि कथमिव अश्विवे श्वश्विविरे श्वश्विके ! ? ।
 (२१३) सुतनु ! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि ? । मृणाख-
 कोमले ! मालावति ! स्नानाऽसि ? । मातर्मातङ्गिके !
 (२१४) अङ्गीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः ? । वत्से ! वत्सिके ! वत्स्यसि
 कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे ? । नागरिके ! (२१५) गरिमाणम्
 आगताऽसि अनया स्वात्मभक्त्या । विराजिके ! (२१६) विराजिता-
 ऽसि राजपुत्त्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन । (२१७) भृगु-
 पतनाभ्युद्यमभागाभिन्ने ! भृङ्गारधारिणि ! धन्याऽसि । केतकि !
 कुतः पुनः ईदृशी स्वप्नेऽपि (२१८) सुस्वामिनी ? । मेनके !
 जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं दहन् दहनः ।

(२१२) अश्विवे—अमङ्गले, श्वश्विविरे—स्वश्वाने इति भावः, स्यास्यसि—
 स्थिति कश्चिद्यसि ।

(२१३) सुतनु ।—शुभाङ्गी । तनूनपाति—वङ्गी, (“अग्निर्वैश्वानरो वङ्गिः... ।
 ...जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) । स्नानाऽसि—विवर्णाऽसि ? श्रीकेनेति भावः ।

(२१४) अङ्गीकृतः,—स्वीकृतः । अनभिप्रेते—अनीप्सिते, प्रेतनगरे—स्वश्वान-
 पुरे इत्यर्थः, वत्स्यसि—आसिष्यसे, स्यास्यसीत्यर्थः ।

(२१५) गरिमाणम्—गौरवम्, आगता—प्राप्ता ।

(२१६) राजपुत्त्रीविपदि—राजपुत्र्याः,—राज्यश्रियाः इति यावत्, विपदि—
 व्यसने, जीवितव्ययव्यवसायेन—प्राणत्यागचेष्टितेन, विराजिता—शोभिता, प्रशसितेत्यर्थः ।

(२१७) भृग्विति ।—भृगोः,—प्रपातात्, पर्वतशिखरभागात् इत्यर्थः, (“प्रपात-
 स्तटो भृगुः” इत्यमरः) पतनं—पातः, तत्र यः अभ्युद्यमः,—अभियोगः, आग्रह
 इत्यर्थः, तस्य भागः,—भजन, ग्रहणमिति यावत्, स्त्रीक णमिति भावः, तदभिन्ना
 —तद्विषयज्ञानवती, कदा कस्यामवस्थायां भृगुपतनं स्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा
 इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ, भृङ्गारधारिणि ! जलपातविशेषवाहिनि । धन्याऽसि—प्रशस्याऽसि,
 भृगुपतनाग्रहादिति भावः ।

(२१८) सुस्वामिनी—अनुरूपा कर्त्री । देवीदास्यं—देव्याः,—राज्यश्रियाः,
 दास्यं—कौङ्क्षं । दहन्—भस्मीकुर्वन् । दहनः,—अग्निः ।

विजय ! (२१९) वीजय शानुम् । सानुमति ! (२२०) नमति
 इन्द्रीवरिका दिवं गन्तुकामा । कामदासि । देहि दहन-
 प्रदक्षिणावकाशम् । विरचिके ! विरचय वङ्गम् । (२२१) विकिर
 किरातिके ! कुसुमप्रकरम् । कुररिके ! कुरु (२२२) कुरुवक-
 कोरकाऽऽचितां चिताम् । चामरं चामरशाहिणि ! वृहाण
 पुनरपि कण्ठे । (२२३) नर्मयितव्यानि नर्मदे ! नर्म-
 निर्झितानि निर्झर्यादहसितानि । भद्रे ! सुभद्रे ! भद्रमस्तु
 ते परलोकगमनम् । (२२४) अग्रामीणशुणानुरागिणि ।
 ग्रामेयिके ! गच्छ सुगतिम् । (२२५) वसन्तिके ! अन्तरं
 प्रयच्छ, आपृच्छते छत्रधारी । देवि । देहि दृष्टिम् ।

(२१९) कृशानुम्—अग्नि, वीजय—व्यजनवायुना उद्दीपय इत्यर्थः ।

(२२०) नमति—प्रणमति । दिव—स्वर्गम् । कामदासि ।—कामदि इति ।
 दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणवसरम्, अग्नी चात्मविसर्जनात् प्राक्
 अग्निप्रदक्षिणीकरणे सा विघ्नमुत्पादय इति भावः । [“विरचिके” इत्यत्र “विचरिके”
 इति पाठान्तरम्] । विरचय—प्रज्वालयेति भावः ।

(२२१) कुसुमप्र वं—पुष्पनिचयं, विकिर—विचिप ।

(२२२) चिता—वृत्तदाहार्यका चुलि, कुरुवकेति ।—कुरुवकाणां—नीलकिरीटाणां,
 कोरकौ—कालिकाभि, चाचिताम्—प्राचीर्णम् ।

(२२३) नर्मनिर्झितानि—परिहासकृतानि, निर्झर्यादहसितानि—वज्रा-
 सूचकानि हास्यानि, नर्मयितव्यानि—सीढव्यानि, क्षन्तपानौच्यं, मया यत् परिहासाद्यं
 त्वामुद्दिश्य प्राक् उच्चै हसित, भवत्या मर्यादाहानिकरं तत् सीढव्यमिति भावः ।
 भद्र—मङ्गल, सद्गलकरमित्यर्थः ।

(२२४) अग्रामीणिति ।—अग्रामीणाः,—नागरिका, महान्त इति यावत्,
 [ग्रामे भवाः इत्यर्थे ग्रामाद्यपञ्चौ] (४।२।९४ पा०) इति घञ्, पश्चात् नञ्समासः ।
 तेषा ये गुणा,—स्वाम्यनुरागादा, तेषु अनुरागः,—आसक्ति विद्यतेऽस्या तस्यन्नुद्धौ,
 ग्रामेयिके ।—ग्रामवासिनि । सुगति—दोषना गति वाञ्छनीयस्वर्गलोकामित्यर्थः ।

(२२५) अन्तरम्—अवकाशं, प्रयच्छ—देहि । आपृच्छते—सन्नापते,
 [“आडि नुपच्छो.” इति वार्त्तिकेन आङ्-पूतकात् पृच्छतेरात्मनेपदम्] ।

(२२६) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका
मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति
ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि ! पत्रलता । कलिङ्गसेने !
अयं (२२७) पश्चिमः परिष्वङ्गः, पीडय निर्भरम् उरसा माम् ।
(२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने ! । मञ्जुलिके !
(२२९) मार्ज्यसि कतिक्रत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रास्रदिग्धं चक्षुः
इदम् ? रोदिषि कियत् आश्लिष्य च माम् ? । (२३०) निर्मा-
णम् ईदृशं प्रायशो यशोधने ! । (२३१) धीरयसि अद्यापि
किं मां माधविके ! ? का इयम् अवस्था संस्थापनानाम् ? । गतः
कालः कालिन्दि ! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके !

(२२६) इष्टा—प्रिया । जहाति—त्यजति । नाटकसूत्रधारी—नाटकस्य
—अभिनेयकाव्यस्य, सूत्रधारी—नटी इत्यर्थः, [सूत्रं नाटकौयसाधनं धारयति या सा
इत्यर्थे धारयतेः कर्त्तरि अणि रूपम्] मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः, आरटति—शब्दायते,
आक्रन्दतीत्यर्थः । बहुमता—आदृता ।

(२२७) पश्चिमः,—चरमः, [पश्चाद्भव इत्यर्थे “अद्यादिपश्चाद्धिमच्” इति
वार्त्तिकेण डिमच्] परिष्वङ्गः,—आलिङ्गनम् । निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थः ।

(२२८) असवः,—प्राणाः, [“पुंसि भूम्नासवः प्राणाः” इत्यमरवचनात् असूनां
नित्यं बहुत्वं ज्ञेयम्] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दूरमित्यर्थः ।

(२२९) सुदुःसहेति ।—सुदुःसहैः,—अतिदुःखेनापि सोदुमशक्यैः, दुःखानां
सहस्रैः,—मनःपीडासमूहैः, यत् असं—विगलितं नेत्रासु, तेन दिग्धं—लिप्तं, वाष्प-
कलुषितमित्यर्थः, कतिक्रत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्गायाः—” (५।४।१७ पा०) इति
क्रत्वसुच्] मार्ज्यसि—शोधयसि, निर्जलीकरोषीत्यर्थः, [मार्ष्टः णिचि लटि रूपम्] ।
आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम् ।

(२३०) निर्माणं—सृष्टिपरम्परा, ईदृशं—दुःखबहुलमिति भावः ।

(२३१) धीरयसि—स्थिरयसि । संस्थापनानां—प्रबोधानां, किमयं कालः
प्रबोधदानस्य ? इति भावः । गतः,—अतीतः । सखीति ।—सखीजनेषु—वयस्य-
लोकेषु, यः अनुनयः,—प्राथेनं, ‘मा कुप्य’ ‘प्रसीद’ इत्यादिरूप इति भावः ; यद्वा,—
सखीजनानां यः अनुनयः,—सात्वनं, सात्वनामूचकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः, तत्र अञ्ज-

मत्तपालिके ! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानु-
शोधाः । (२३३) शिथिलय चकोरवति ! चरणग्रहणं ग्रहिणि ! ।
कमलिनि ! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवोपालम्बेन ? न
प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम् । आर्य्ये ! महत्तरिके ! तरङ्ग-
सेने ! नमस्कारः । सखि ! सौदामिनि ! दृष्टाऽसि ? । समुपनय
(२३५) हव्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके ! । देहि चिता-
रोहणाय रोहिणि ! हस्तावलम्बनम् । (२३६) अम्ब !
धात्रि ! धीरा भव, भवन्ति एवंविधा एव कर्मणां विपाकाः

लयः,—करहयसंयोगाः तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते नास्ति सखीजन-
प्रसादनस्य सखीजनानुरोधरक्षणस्य वा समयः इति भावः ।

(२३२) प्रणयिनीति ।—प्रणयिनीना—स्निग्धवयस्याना, प्रणिपातैः,—विनयैः
करणैः, वे अनुरोधाः,—अनुवर्चनानि, 'मा म्रियस्व' 'अस्मान् पालय' इत्याद्युक्त्या विनय-
प्रदर्शनपूर्वकानुसरणानि याञ्चा वा, पृष्ठतः कृताः,—पश्चात् कृताः, उपेक्षिता इत्यर्थः, इदानीं
सख्यादीनां सर्वासामेव समतादिकं परित्यज्य मरणाद्यैव दृढसङ्कल्पाऽस्ति इति भावः ।

(२३३) शिथिलय—मन्दीभूतं कुरु, मा कुरु इति यावत् । ग्रहिणि ।—
आग्रहवति । ।

(२३४) दैवोपालम्बेन—नियतितिरस्कारेण । नेति ।—सखीजनसङ्गमसुखं
—सहचरीसहवासानन्दः, चिर—यावज्जीवमित्यर्थः, न प्राप्तं, कोरपि काभिरपि वा इति
श्लेषः, अतः दैवोपालम्बेनाल्लभिति भावः । महत्तरिके !—महाशये । । सौदामिनि !
—भी. सौदामिनीनामधेये । सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतभेदः तेनैका
दिगित्यर्थे "तेनैकदिक्" (४।३।११२ पा०) इति अण्, स्फटिकमयस्य सुदान् पर्वत-
विशेषस्य एकस्मिन् भागे जातत्वात् विद्युतः इयं सञ्जेति ज्ञेयम् । "सौदामिनि ।" इति
पाठस्तु प्रासादिक एव, "सुदान्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामिनी" इति दीक्षितवचनात् ;
काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा ?—अवलोकिता ? सयेति श्लेषः, तां किं पुनः त-
लोकप्रियमिति भावः ।

(२३५) हव्यवाहनार्चनकुसुमानि—अग्निपूजाऽर्घ्यपुष्पाणि । हस्तावलम्बन—
कराभ्यर्थं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चितामधिरोहामि इति भावः ।

(२३६) अम्ब !—मातः ! धात्रि !—उपमातः ! विपाकाः,—परिणामाः ।

यापकारिणीनाम् । (२३७) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः ।
 परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः ।। स्मरणसमये कस्मात्
 लवलिके ! (२३८) हलहलको बलीयान् आनन्दमयो हृदयस्य
 मे ? । (२३९) हृष्यन्ति उच्चरोमाञ्जमुच्चि किम् अङ्गीकृत्य
 अङ्गानि ? । वामनिके । वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अक्षणा ।
 वृथा विरससि वयस्य ! वायस । वृत्ते चीरिणि क्षणे क्षणे
 क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि ! हेषितमिव हयानाम् उत्त-
 रतः ? । कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्त-
 रेण प्रभावति । विभाव्यते ? । कुरङ्गिके ! केन सृष्टहीतनाम्नो
 नाम सृष्टहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य ? । देवि ! दिष्ट्या वर्षे
 देवस्य हर्षस्य आगमनमहोत्सवेन ।

(२३७) आर्य्यचरणानाम्—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य धातु हर्षस्य, चरणाना—
 यादानाम्, अयमञ्जलि,—अयं प्रणामः इति यावत् । पर,—पश्चिम, परिति।—
 परलोक—लोकान्तरे, प्रणाय—प्रस्थानाय, प्रणाम,—नति ।

(२३८) हलहलक,—उत्कण्ठा ।

(२३९) उच्चरोमाञ्जमुच्चि—उच्चा,—प्रवला, रोमाञ्जा,—रोमोद्गमा, तान् ।
 मुच्चन्ति—प्रकटयन्तीति तथोक्तानि, [मुच्चते कर्त्तरि क्तिपि रूपम्] । किम् अङ्गीकृत्य
 —अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमधिगन्थेति यावत्, हृष्यन्ति—पुनःकृतानि भवन्ति ।

(२४०) अक्षणा—नेत्रेण, स्फुरित—स्पन्दित, नङ्गलक्षकमेतदिति भाष ।
 विरससि—रौषि । [“विरससि” इत्यत्र “विरससि” इति पाठे,—विश्राम्यसीत्यर्थ] ।
 वायस ।—सखे ! वायस ।—काक । वृत्ते चीरिणि—वटाश्वत्यादिचीरप्रधाने वन-
 स्पतौ, यदुक्त,—“न्यग्रीषीडुस्वराश्वत्यापारीषपक्षपादपा” । पञ्चैते चीरिणी वृक्षा-
 स्तेषा लक् पञ्चवल्कलम् ॥” इति । पुर,—अग्रत । उत्तरत,—उत्तरस्या दिशि,
 हयानाम्—अश्वाना, हयैरिच्यर्थ, [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकौ] हेषितमिव—ऋषितमिव,
 [“रिषृ हेषृ ऋष अय्यक्तशब्दे” इति हेषते भावे निष्ठा] ।

(२४१) आतपत्रम्—कृत्र, पादपान्तरेण—श्चान्तरानेन, विभाव्यते—लक्ष्यते ।
 सृष्टहीतनाम्,—प्रात स्मरणीयनाम् । अमृतमय—पीयूषात्मक, अयमसन्तर्पणसिति
 भावः । दिष्ट्या—भाग्येन ।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुह्यन्तीम्
अग्निप्रवेशाय उद्यतां राजा राज्यप्रियम्, (२४३) आललस्त्रे च
मूर्च्छाभीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम् ।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठवद्धानाम् ओषधीनां
रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमता इव पारिहाय्य-
मणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, असृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उज्जि-
रता, (२४५) वधतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडा-
मणिं मूर्द्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

(२४२) उपससर्प—सनीपमाजगाम । मुह्यन्ती—मोहसुपागता, भ्रातु-
शगमनश्रवणोत्प्रेलितदुःखभारिण इति भावः ।

(२४३) आललस्त्रे—जग्राह । मूर्च्छंति ।—मूर्च्छया—मोहय, भ्रातृदर्शन-
जनितद्विगुणोच्छलितशीकाऽऽवेगेन इति भावः ; उक्तञ्च—“स्वजनस्य हि दुःखमयती
विहतहारमिवीपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासेन ; भीलिते—मुद्रिते, लोचने
—नयने यस्याः तथाभूतायाः । ससम्भ्रमं—सत्वरम् ।

(२४४) तेन—पूर्वीन्तेन, हस्तसंस्पर्शनेत्यर्थेण सस्वम्भः । प्रेयसः,—अतिप्रियस्य,
[प्रियशब्दादीयसुनि, “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः,
—हर्षस्य, प्रकोष्ठवद्धाना—कूर्पर-मणिवन्धान्तरनिवेशितानाम्, ओषधीना—लता-
विशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—प्राणप्रदानसमर्थमित्यर्थः, रसविसरमिव—द्रवीषमिव,
क्षरता—क्षवता । पारिहाय्य मणीना—कटककानाम्, (“आवापकः पारिहाय्यः
कटकी वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) अचिन्त्यम्—अतर्क्यं, प्रभावं—माहात्म्यं, वमता—
उज्जिरता ।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं—चन्द्रस्य—इन्दोः, उदयात्—प्रकाशात्, च्युतः,
—गलितः, शिशिराणां—तुषाराणां, शीकरं,—कणः यस्मात् तं, चन्द्रकान्त-
चूडामणिं—चन्द्रकान्तमणिनिर्मितमुकुटरज, मूर्द्धनि, वधतेव—विदधतेव, सङ्घटयते-
वेत्य- । मृणालिति ।—मृणालमयाङ्गुलिना—विसर्पितकरशाखया, मृणालवदतीय
शैत्यप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थः ; यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीलं कीपेषु
दृश्यते, तथाऽप्यत्र पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्य, —पुस्त्वपि,
“सर्वतापरीषमङ्गुलिना—” इति शाकुन्तले” इति । निर्वापयता—प्रशमयता ।

दृष्टमानं हृदयं, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि
 जीवितम्, आह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिमील
 राज्यश्रीः। तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य
 अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्शनस्य
 कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना
 दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालीभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-
 प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां,—“हा तात !
 हा अस्व ! हा संख्यः !” इति व्याहरन्ती सुसुम्भुः,

(२४६) प्रत्यानयतेन—प्रत्यानयतेन । कुतोऽपि—कस्माच्चित्, अविज्ञात-
 देशादिति यावत् । समुन्मिमील—नेत्रोन्मीलनं चकारेत्यर्थः ।

(२४७) असम्भान्नितागमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्यागितम्, अप्रतर्कित-
 मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थितिः यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तित—
 प्राक् मनसाऽपि अनालोचित, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशस्य । स्वप्नेति ।—स्वप्ने
 —निद्राऽवस्थार्या, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शन—साक्षात्कारः यस्य तथाभूतस्य ।
 समाश्लिष्य—समाश्लिष्य, आसज्जेत्यर्थः, तत्कालेति ।—स एव काल, —समय तस्मिन्,
 आह्लादसाक्षात्कारक्षणे इत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरे,—अतिशयितः प्रगाढ-
 त्यर्थः तेन, निर्दयं—दृढं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाषित्यर्थः,
 दुःखसम्भारेण—शोकातिरेकेण, यद्वा,—निर्दयं—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तद्वयथा
 तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्बन्धे, मुक्ताभ्याम्—उहाटिताभ्यां, नदीति ।—नद्या,—
 सरितः, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पय पटव्यौ ताभ्याम्, (“इयोः
 प्रणाली पयसः पदव्याम्” इत्यमरः) स्थूलप्रवाहं—स्थूल,—पृथुः, महानित्यर्थः,
 प्रवाह,—प्रवृत्ति, निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूत, वाष्पवारि—अश्रु, “वाष्प ऊष्णि
 नाऽस्ते” इति मेदिनीकरोक्तेः वाष्पशब्देनैव नेत्रसलिलार्थवीधात् वारिशब्दस्याधिकोपात्त-
 तया कथितपदताऽऽख्यदीपयस्त्रिमिदमिति निभाव्यते, तथाऽपि अवरुद्धलादिशब्देन
 अवरुणादीनामिव सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमेव तदुपन्यास इति ज्ञेयं, तथा हि नामन,—
 “कर्णान्तंस-अरणकुण्डल-शिर शिखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः” इति (२ अभि-
 र् अस्या • १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः ।

(२४८) उच्चैस्तराञ्च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्युना
मुक्तकण्ठम् अतिचिरं विक्रुष्य,—“वक्षे । स्थिरा भव त्वम्” इति
भ्राता (२४९) करस्थितमुखी समाश्वास्यमानाऽपि, (२५०) “कल्या-
णिनि ! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः” इति आचार्येण याच-
मानाऽपि, “देवि । न पश्यसि देवस्य अवस्थाम् ? अलमतिरुदि-
तेन” इति राजलोकेन अस्यर्ष्यमानाऽपि, “स्वामिनि ! ध्यातरम्
अवेच्छ्व” इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) “दुहितः ।
विश्वस्य पुनः आवटितव्यम्” इति निवार्यमानाऽपि वान्धवद्वयाभिः,
“प्रियसखि । (२५२) कियद्गोद्विषि ? तूष्णीमास्व, दृढं दूयते

(२४८) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन इत्यर्थः, [“किमेत्तिडव्यय—” (प्रा० १११
पा०) इति घस्य आमु] समुद्भूतेति ।—समुद्भूतेन—समुत्पन्नेन, अविर्भू-नेत्यर्थः,
भगिन्या—सतीदराया य स्नेहसद्भावः—प्रीतिभावः, तस्य भारेण—भरणे, आति-
शयेनेत्यर्थः, भावित,—जनित, मन्यु,—श्रीकी यस्य तथाश्र-नेन, भ्राता इत्यनेनान्वयः ;
समुद्भूत—मन्युना हेतुना इत्यर्थो वा, मुक्तकण्ठम्—उच्चैस्त्वित्यर्थः । विक्रुष्य—विलप्य ।

(२४९) करेति ।—करे—हस्ते, धातुनिजस्य वेति शेषः, स्थित—रचितं,
मुख—वदन यस्या तथाभूता; [“करस्थितमुखी” इत्यत्र “करस्थागतमुखी” इति
पाठे,—कणाभ्या—पाणिभ्या, स्थितम्—आच्छादित, भ्राता इति शेषः, वन्दन
निवारणार्थमिति भावः, मुख—वदन यस्या. तथा भूता] समाश्वासमानाऽपि—
प्रकीर्ष्यमानाऽपि, सान्त्वयमानाऽपीत्यर्थः ।

(२५०) कल्याणिनि ।—सज्जातनङ्गले । आटदरणात् प्राप्तशुभफले । इत्यर्थः,
कुरु वचन—वाच्य प्रतिपालयेत्यर्थः । आचार्येण—द्विवाकरसिद्धेण । अल—निषेधा-
र्थकमध्ययम्, अतिरोदन मा कुरु इत्यर्थः । राजलोकेन—सामन्तनृपसमूहेनेत्यर्थः,
अस्यर्ष्यमाना—प्रार्थमाना । अवेच्छ्व—पश्य । परिजनेन—अनुजीविजनेन ।

(२५१) दुहित ।—कन्ये । आवटितव्य—रोदितव्यमिति भावः । वान्धव-
द्वयाभिः,—वान्धवेषु—स्वजनेषु, या तद्वा,—वर्षीयस्य ताभिः ।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थः । तूष्णी—मौनम्, आस्व—उपविश्य,
लौनात्रलभ्यन् कुरु इत्यर्थः, मा रुद्विहि इति यावत् । दृढम्—प्रत्यर्थं, दूयते—
सन्नापसन्नुभवति ।

देवः” इति सखीभिः अनुनीयमानाऽपि, (२५३) चिर-
सम्भावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-वाप्ये त्रीडपीड्यमानकण्ठ-
भागा, (२५४) प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा, कर्ण-
काहलेन खरेण कतिचिक्कालम् अतिदीर्घं रुरीद । विगते च
मन्युवेगे वल्लेः समीपात् आक्षिप्य आत्मा नीता निकटवर्तिनि
तक्तले निषसाद ।

(२५५) शनैः आचार्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्द्धिता-
दरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञा-
ज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः स्वयम् आदाय नन्दो

(२५३) चिरिति ।—चिर—दीर्घकाल व्याप्येति भावः, सम्भावितानि,—
अनुभूतानि इत्यर्थः, यानि अनेकानि—वहनि, दुःसहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—क्षेपः,
तेषां निवहः,—समूहः, तस्य निर्वहण—निर्वाहः, परिसमाप्तिरित्यर्थः, सुचिरीपभुक्ताना
दुःसहाना शोकसमुद्धाना परिणाम इति यावत्, तेन यो वापोत्पीड, —वाप्याणा—
क्षेपीदवानाम्, उत्पीड, —प्रवाहः, तेन पीड्यमानः,—रुध्यमानः, कण्ठभागः,—गलान्त-
देशे यस्या तथाभूता ।

(२५४) प्रभूतेति ।—प्रभूतेन—प्रवलेन, मन्युभारेण—श्री कभरेण, भरितम्—
प्रापूरितम्, अन्त करण—चेतः यस्याः तथीक्ता, कर्णकाहलेन—कर्णेन—कर्ण-
रसेन, काहल,—भृशः, अतिशय इत्यर्थः, पूर्ण इति यावत् तेन, कर्णरसपूर्णेन,
कर्णरसे द्वीपकेनेत्यर्थो वा, (“काहलश्चरणायुधे । शन्दमातेऽपि प्लिङ्गस्त्रिषु शुष्के भृशे
खले ॥” इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—अत्युच्चैरित्यर्थः, [“अतिदीर्घम्” इत्यत्र
“अतिचिरम्” इति पाठान्तरम्] । मन्युवेगे—शोकप्रसरे । आक्षिप्य—आक्षिप्य ।
निषसाद—उपविश, [“सदिरपते ” (८३।६६ पा०) इति षत्वम्] ।

(२५५) शनैः,—मन्दम्, अच्यग्रतया इत्यर्थः, [उपनिन्ये इति क्तियाया विशेषण-
मिदम्] । आचार्यं,—दिवाकरमित्वा, तथा—तादृश, सम्बाडिति भावः, यथा,—
तथा—न व्यापारित्यर्थः, प्रागुक्तघटनयेति यावत् । विवर्द्धितादरः,—वि—विशिष्टेण,
वर्द्धित,—वृद्धि गत, आदरः,—वहमान यस्य तथाभूतः । अतिवाह्य—यापयित्वा ।

(२५६) निभृतेति ।—निभृतया—नि शब्दया, सन्नया—इङ्गि न, ज्ञापितः,
—आदिष्ट इत्यर्थः, तेन । नलिनीदलैः,—पद्मिनीपत्रैः ।

मुखप्रक्षालनाय उदकम् (२५७) उपनित्ये । नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथमम् (२५८) अनवरतरोदनाताम्रं चिर-प्रवृत्ताशुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुशुचुः अक्षालयत्, पश्चात् आत्मनः । (२५९) प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले सर्व्वतो निःशब्दः सखभ्रूव सकलो लिखित इव लोकः । ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसारं,—“वत्से ! वन्दस्व अत्र-भवन्तं भदन्तम् । एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयम्, अस्मावञ्च गुरुः” इति । राजवचनात्तु (२६०) राजदुहितरि पतिपरि-चयश्रवणोद्घातेन पुनः आनीतनेत्राश्वसि नमन्त्याम् आचार्य्यः

(२५७) उपनित्ये—अर्पितवान्, हर्षमिति शेष ।

(२५८) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अशान्तेन, रोदनेन—क्रन्दनेन, आताम्रम्—आरक्त, चिरमिति ।—चिर—दीर्घकाल व्याप्य, प्रवृत्तं—प्रसृतम्, अशुजलजाल—वापसमूह यस्मात् तथाभूतम्, अत्र अशुमन्दैव नैत्रसलिलरूपार्थस्य बोधात् जल-शब्दस्य पुनरुक्ततया कथितपदताऽऽख्यदीप, वासनस्तु एकार्थपदघटितवाक्येषु एकार्थत्व-दीपसम्बन्धितवान्, एवञ्च तन्मते यथा करिकलभादिशब्दानां प्रौढकुञ्जररूपकत्वभार्य-बोधाददीपत्व, तथा अत्रापि सद्यःप्रतिताशुमयजलप्रवाहरूपविशिष्टार्थस्य पर्यवसानाददीपः, तथा च वासनः,—“करिकलभशब्दे करिशब्दस्ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम्” इति (२ अधि० २ अध्या० १७ सू०) स्वसुः,—भगिन्याः, चक्षुः,—नयनम्, अक्षालयत्—अधावयत् । आत्मनः,—स्वस्य, चक्षु इति सम्बन्धः ।

(२५९) प्रक्षालितेति ।—प्रक्षालितः,—धौतः, मुखशशी—आगनेन्दुः येन तथोक्ते । सर्व्वतो,—समन्तात् । लिखित इव—चित्रार्पित इव । स्वसारं—भगिनीम् । वन्दस्व—अभिवाद्य, स्तुहि, प्रणम इत्यर्थो वा । अत्रभवन्तं—पूजनীয়म् । भर्तुः,—ग्रहवन्मणः, द्वितीय हृदयम्—अपरं शरीरम्, अन्तरङ्गमित्यर्थः ।

(२६०) पतीनि ।—पत्युः,—ग्रहवन्मणः, परिचयः,—संस्तव, तदीयवार्त्ता इत्यर्थः, तस्य श्रवणोद्घातः,—आकर्षणप्रसङ्ग तेन, पुनः,—भूयः, आनीतात् ।—आनीतम्—उपस्थित, नेत्रयोः,—चक्षुषोः, अन्तः,—सलिलं यस्याः तथाभूतायाः, भर्तुर्भदन्तेन सख्यवार्त्ताऽऽकर्षणेन पुनर्वाप्यायमाणनेत्रायामित्यर्थः, राजदुहितरि—राजकन्यायाः, राजशिश्यामिति यावत्, नमन्त्या—प्रणति कुर्वन्त्याम् ।

(२६१) प्रयत्नरक्षितागतवाष्पःसम्भारभज्यमानधैर्यार्द्रलोचनः
 (२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनो दीर्घं निशङ्खास । स्थित्वा च
 क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्नयो ऋदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—
 “कल्याणराशि ! अलं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न
 अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते । क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नान-
 विधिः, स्नात्वा च गस्यतां (२६३) तामिव भूयो भुवम्” ।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकसमाचारम्
 आचार्यवचनञ्च, उत्थाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह
 स्वस्ना तामिव भूमिम् अयासीत् । (२६६) तस्याञ्च सपरिजनां
 प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्ती परवतीं शुचा (२६७) पति-
 पिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अशोज-

(२६१) प्रयत्नेति ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, रक्षितानि अपि—निरोधिताल्पि,
 आगतानि—उपस्थितानि, यानि वाष्पाश्वासि—नयनजलानि, तेषां सम्भारेण—
 निवहनेन, भज्यमान—चोत्पमानं, व्यपगतप्रायमित्यर्थः, यत् धैर्यं—धीरत्न, तेन आर्द्रं—
 सिक्तं, लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूतः । अत्रापि वाष्पाश्मप्रदं पूर्ववत् कथितपदता-
 ङ्गुल्यदीर्घयस्त्रसिति ज्ञेयम् ।

(२६२) किञ्चिन्नारावृत्तनयनः,—स्राचीकृतचक्षुः । प्रदर्शितप्रश्नयः,—प्रकटित-
 विनय । ऋदुवादी—अनुचक्षापी, कीमलस्वराभिधायी इत्यर्थः । कल्याणराशि !—
 प्रभूतश्रेयोभाजनम् । अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अलं रुदित्वा—रोदनेसालं, क्रन्दनं न
 श्रुत् इत्यर्थः ।

(२६३) तामिव—पूर्वाधिष्ठानभूता, यतः आगतीऽसि वामित्यर्थः, भुवं—स्थानं,
 भूयः,—पुनरपि ।

(२६४) अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, प्रालयंश्च ।

(२६५) गिरिसरिति—पर्वतीयनद्याम् ।

(२६६) तस्याञ्च—भूमौ इत्यर्थः, साहितावधानः,—कृताभिनितेशः, स्वयं
 यथ्यवेक्षणपरः स्वमित्यर्थः, सपरिजना—सपस्विनाश्च, सानुजीविनीकासित्यर्थः, शुचा
 परवती—स्त्रीकपरवशाभित्यर्थः ।

(२६७) एतौचि ।—पत्युः,—ग्रहवर्षणः, पिण्डः,—ऋतेभ्यो देवः शोलाकाङ्कः

येत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत् । भुक्तवांश्च
बन्धनाग्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुजात् (२६८) गौड-
सम्भ्रमं, (२६९) गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं,
निर्गतायाश्च राज्यवर्द्ध-मरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिरा-
करणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्यटनखेदं,
(२७०) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व-
दमृणोत् (२७१) व्यतिकारं परिजनतः । ततः सुखासीनम् एकत्र
तस्तले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजनं

अन्नसङ्घात इत्यर्थः, तस्मिन् प्रदर्शितेन—वीधितेन, पत्युः पिण्डः दातव्यः वीधितया
पत्या, तच्च जीवनम् आहारं विना न रक्षितुं शक्यते, तत्पिण्डमदत्त्वा आत्मत्यागे महान-
धर्मं, आप्रलयं नरकवासश्च इत्येव रूपेण पर्यावलीकितेनेति यावत्, प्रयतेन—प्रहृतानु-
धीधेन हेतुनेत्यर्थः, प्रतिपन्नं—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरणं—भोजनव्यापारः यथा तथा-
विधा, भर्त्सि बहुमानात् तत्पिण्डदानार्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता, न तु सा तदा
खजीवने सहावती आसीत् इति तावप्यर्थः । आहारस्थितिम्—आहारात्—भोज-
नाय, स्थितिम्—आस्थाम्, उपवेशनमित्यर्थः, (“स्यादास्या त्वासना स्थितिः” इत्यमरः)
यदा,—आहारेण स्थितिम्—अवस्थानम्, आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थः, (“स्थितिः
स्त्रियामवस्थाने सव्यादायाश्च सीमनि” इत्यमरः) ।

(२६८) गौडसम्भ्रमं—गौडाधिपान् भयम् ।

(२६९) गुप्तित, —कारागारात्, कारायां बन्धनात्, इत्यर्थः, (“गुप्तिः
स्वपक्करस्थाने कारागारे च रक्षणे” इति मेदिनी) । कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतेन,
निष्कासनं—वह्निष्करणम्, उद्धरणमित्यर्थः । आहारनिराकरणं—भोजनपरित्यागम् ।
अनाहारपराहतायाः,—उपवासपीडितायाः ।

(२७०) जातनिर्वेदायाः,—उत्पन्नवैराग्यायाः, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्नि-
प्रवेशप्रक्रमणम् ।

(२७१) व्यतिकारं—हृत्तान्तं, व्यसनं वा, (“अथ व्यतिकारः पुंसि व्यसपञ्चति-
द्वयौ” इति मेदिनी) । परिजनतः,—परिजनसकाशात् । विविक्तभुवि—
विक्रमप्रदेशे । भगिनीद्वितीयं—भगिनी—सहीदरा एव, द्वितीया—द्वितीयासहचरी
एव, त, केवलं भगिन्या सहवस्थितमित्यर्थः । दूरिति—दूरे—विप्रकटस्थाने

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनैः आसाञ्चक्रे; स्थित्वा च कञ्चित् कालांशं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

“श्रीमन् ! आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतराः (२७४) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्धीं धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्चक्रे । (२७६) चकितचकोरलोचनया तथा सह अतिकामया सर्व्व-काराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार ।

स्थिता’,—अवस्थिता’, अनुजीविजनाः,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम् । आचार्यः,—दिवाकरमितः । आसाञ्चक्रे—उपविवेश ।

(२७२) लेशतः,—किञ्चित् । उपचक्रमे—आरेभे । [“प्रीपाथ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४० पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम् । यौवनोन्मादात्—तारुण्यजनितबुद्धिवैपरोत्यादित्यर्थः, यौवनेति ।—यौवनस्य—तारुण्यस्य, अवतारेण—उदयेन, तरलतरा,—अतिशयेन स्फुरन्ती, उद्दासयौवनाविर्भावस्या इत्यर्थः, भूयसी,—वह्नीः, समविशतिर् अश्विन्यादिदक्षदुहितृरित्यर्थः, भार्यां परिभूय—अवधीर्य, अनादृत्येत्यर्थः ।

(२७४) रजनीकर्णपूरः,—निष्ठाकर्णभूषणभूत, ताराराजः,—चन्द्रः, पुरुहूतपुरोधसः,—इन्द्रपुराहितस्य, धिषणस्य—वृहस्पतेः, (“वृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिधिषणो गुरुः” इत्यमरः) ।

(२७५) पुरन्धी—गृहिणीम् । पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, [“उपमानादाचारि” (३।१।१० पा०) इति क्यच्] । अतितरलः,—अतिचञ्चलः, हठकामुकप्रकृतिरित्यर्थः । अपजहार—सुलोष, तत्र व्यभिचारसकरोदित्यर्थः । नाकतः,—स्वर्गात् ।

(२७६) चकितेति ।—चकितः,—क्षीतः, यश्चकोरः,—पक्षिविशेषः, तद्गीचनवत् लोचन—नमनं यस्या तथाभूतया, चञ्चललोचनया, चकोरलोचनीचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिवामुक्त्वा, सर्व्वेति ।—सर्व्वेण—सकलेन, आकारेण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः (“आकाराविद्धिताकृती” इत्यमरः) आभिरामा—मनोरमा तथा, सर्व्वान्-सुन्दर्या इत्यर्थः, तथा—तारया, रममाणः,—विहरन् ।

(२७७) चिराच्च कथञ्चित् सर्वगोर्वाणवाणीगौरवात् गिरां
पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये तु (२७८) अनिम्ब-
नम् अदह्यत विरहात् वरारोहायाः तस्याः सततम् ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले
वारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तभात्मनः प्रतिविम्बं
विलिङ्गितवान् । दृष्ट्वा च तदा सस्मर (२८१) सस्मरः
स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य ; (२८२) सुमोच च सन्मथो-
न्माद्यमध्यमानमानसः (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थः स्थवीयसः

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः, सर्वेति ।—सर्वेषा—सकलानां,
गोर्वाणानां—देवानाम्, (“अमरा निर्जरा देवा... । ...गोर्वाणा दानवारय ॥” इत्यमरः)
वाण्या, —वचनस्य, गौरवात्—सम्मानात्, देवावाच्यानां सम्मानरचार्थमित्यर्थः, कथञ्चित्
—अतिलेशेन, अनिच्छन्नपीति भावः, गिरा पत्युः,—दृश्यते, [“षष्ठी शेषे” (२।३।१०
पा०) इति षष्ठे] ता—ताराम् ।

(२७८) अनिम्बनम्—इन्वम—काष्ठं, तद्रहितं, दाह्यविनिर्मुक्तलादित्यर्थः,
अदह्यत—समतप्यत, स इति शेषः, वरा,—अदह्यत—अज्वल्यत, विरहान्न इति
शेषः । वरारोहायाः,—वरा ;—श्रेष्ठः, सुन्दर इत्यर्थः, आरोहः,—अधिभारः वसः
तस्याः, उत्तमाङ्गनाया इत्यर्थः, (“अश्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः” इति “वरारोहा
सकलाश्विन्दुत्तमा वरवर्णिनी” इत्युपयनाप्यमरः) तस्याः,—ताराया ।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयाचलात्, उदयमानः,—उदङ्गन्, [उन्पूर्व-
कात् भौवादिकस्य “अयति” इत्यस्य धातोः रूपमेतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम् । प्रतिविम्बं—प्रतिक्लृप्तम् ।

(२८१) सस्मरः,—सकामः, कामार्त्त इत्यर्थः । स्मेरगण्डस्थलस्य विकस-
त्कपोलतलस्य, षड्भास्यफुलकपोलदेशस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र “अधीगर्थ—” (२।३।
५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] ।

(२८२) सुमोच—ववर्ष इत्यर्थः । सन्मथति ।—सन्मथस्य—कामस्य, उन्माद्येन
—उत्पीडनेन, [“सन्मथोन्माद्य—” इत्यत्र “सन्मथोन्माद्य—” इति पाठे—सन्मथेन
ऋजुः यः उन्माद्यः,—उन्मत्तता, चित्तचाञ्चल्यमिति यावत् तेन] मध्यमान—विलोड्य-
मानं, मानसं—हृदयं यस्य तथैतदुक्तम् ।

(२८३) स्वस्थः,—प्रकृतिस्योऽपि, अस्वस्थः,—अप्रकृतिस्य, इति विरोधः

राजानम् आचार्यः समुपहृत्य शनैः आसाञ्चक्रे ; स्थित्वा च कञ्चित् कालांशं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

“श्रीमन् ! आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतराः (२७४) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्धीं धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार ; नाकतश्च पलायाञ्चक्रे । (२७६) चकितचकीरलोचनया तया सह अतिकामया सर्व्विका भिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार ।

स्थिता,—अवस्थिता, अनुजीविजनाः,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम् । आचार्यः,—दिवाकरमित् । आसाञ्चक्रे—उपविवेश ।

(२७२) लेशतः,—किञ्चित् । उपचक्रमे—आरभे । [“प्रीपाथ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम् । यौवनोन्मादात्—तारुण्यजनितबुद्धिवैपरोत्यादित्यर्थः, यौवनेति ।—यौवनस्य—तारुण्यस्य, अवतारेण—उदयेन, तरलतरा,—अतिशयेन स्फुरन्ती, उद्दामयौवनाविर्भावस्य इत्यर्थः, भूयसी,—बह्वी, समविशतिम् अश्रित्यादिदृष्टदुहितृरित्यर्थः, भार्या, परिभूय—अवधीर्य, अनादृत्येत्यर्थः ।

(२७४) रजनीकर्णपूरः,—निशाकर्णभूषणभूत, ताराराजः,—चन्द्र, पुरुहूतपुरोधसः,—इन्द्रपुराहितस्य, धिषणस्य—वृहस्पतेः, (“वृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्षातिधिपणो गुरुः” इत्यमरः) ।

(२७५) पुरन्धी—गृहिणीम् । पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, [“उपमानादाचारं” (३।१।१० पा०) इति क्यच्] । अतितरलः,—अतिचञ्चलः, हठकामुकप्रकृतिरित्यर्थः । अपजहार—सुमीप, तत्र व्यभिचारमकरोदित्यर्थः । नाकतः,—स्वर्गात् ।

(२७६) चकितेति ।—चकितः,—भीतः, यश्चकीरः,—पक्षिविभ्रंशः, तल्लोचनवत् लोचन—नयनं यस्या तथाभूतया, चञ्चललोचनया, चकीरलोललोचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिवासुक्या, सर्व्वेति ।—सर्व्वेण—सकलैः, आकारिण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः (“आकाराविद्धिताकृती” इत्यमरः) चभिरामा—मनीरमः तया, सर्वाङ्गसुन्दर्या इत्यर्थः, तया—तारया, रममाणः,—विहरन् ।

२७७) चिरञ्च कथञ्चित् सर्वगौर्वाणवाणीगौरवात् गिरां
त्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये तु (२७८) अग्निम्ब-
नम् अदह्यत विरहात् वराचीहायाः तस्याः सततम् ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले
षारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मनः प्रतिविम्बं
विलोकितवान् । दृष्ट्वा च तदा सस्मार (२८१) सस्मरः
क्षेरगण्डस्यलस्य ताराया मुखस्य ; (२८२) मुमोच च मन्मथो-
न्माथमप्यमानमानसः (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थः स्थवीयसः

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः, सर्वेति ।—सर्वेषा—सकलानां,
गौर्वाणाना—देवानाम्, (“अमरा निर्जरा देवा... । ...गौर्वाणा दानवारय ॥” इत्यमरः)
वाण्याः,—वचनस्य, गौरवात्—सम्मानात्, देववाच्याना सम्मानरचार्थमित्यर्थः, कथञ्चित्
—अतिलेशेन, अग्निच्छन्नपीति भाषः, गिरा पत्युः,—वहस्यतेः, [“पृष्ठी षिष्ठी” (२।३।१०
पा०) इति षष्ठो] ता—तारायम् ।

(२७८) अग्निम्बनम्—इत्यम—काष्ठं, तद्रहितं, अह्यविनिर्मुक्त्वादित्यर्थः,
अदह्यत—समतप्यत, स इति शेषः, वहा,—अदह्यत—अव्वल्यत, विरहानल इति
शेषः । वराचीहायाः,—वर,—श्रेष्ठः, सुन्दर इत्यर्थः, आरोहः,—श्रीणिभागः यत्राः
तस्याः, उत्तमाङ्गनायाः इत्यर्थः, (“श्रीण्यामप्यारोही वरस्त्रिया.” इति “वराचीहा
वचकाश्विन्दुत्तमा वरवर्णिनी” इत्युभयनाप्यमरः) तस्याः,—तारायाः ।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयाचलात्, उदयमान,—उदङ्च्छन्नः, [उन्पूर्व-
कात् भौवादिकस्य “अयते” इत्यस्य घातो, रूपमेतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्त—प्रतिफलितम् । प्रतिविम्ब—प्रतिफलितम् ।

(२८१) सस्मर,—सकानः, कायार्चं इत्यर्थः । क्षेरगण्डस्यलस्य—विकर-
क्तपीलतलस्य, क्षेरगण्डस्यफुल्लकपीलदेष्टस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र “अधीगर्थ—” (२।३।
३२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] ।

(२८२) मुमोच—ववर्ष इत्यर्थः । मन्मथेति ।—मन्मथस्य—कामस्य, उन्माथेन
—उन्माथेनेन, [“मन्मथोन्माथ—” इत्यत्र “मन्मथोन्माथ—” इति पाठे—मन्मथेन
ः—त. यः उन्माथः—उन्मात्तता, चित्तचाञ्चल्यमिति यावत् तेन] मप्यमान—विलोड्य-
मानं, मानस—हृदयं यस्य तथभूतः ।

(२८३) स्वस्थः,—प्रकृतिस्योऽपि, अस्वस्थः,—अप्रकृतिस्य, इति विरोधः,

पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां
वाप्यवारिविन्दून् । अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति सम-
स्तान् एव आचेमुः मुक्ताशुक्तयः । (२८५) तासाञ्च कुच्चि-
कोषेषु मुक्ताफलीभूतान् अवाप तान् कथमपि रसातल-
निवासी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः । स च तैः
मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एका-
वलीम् अकल्पयत् ; चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः ।
(२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्वासाम् औषधीनाम्
अधिपतेः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमावृतसम्भवत्वाच्च

स्वस्य,—स्वर्गस्यः इति तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, [स्वः,—परलोके, ~
इति यावत्, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्युपपदपूर्वकात् स्याधातोः कप्रत्यये “स्वर्परे श्रि वः
विसर्गलोपी वक्तव्यः” (वा०) इति विसर्गलोपः] अस्वस्थताकारणभूतेन दुःख-
सन्तापादिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यभिप्रेद्यार्थं । स्थवीयसः,—अतिस्थूलान्,
[“स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि स्थूलस्य स्यादेशः] । पीतेति ।—
पीत—सेवितमित्यर्थः, यत् सकलं—समग्रं, कुमुदवन—कैरवारस्य, सितीत्यलसमूह-
इत्यर्थः, तस्य प्रभाप्रवाहः,—कान्तिसमूहः, तेन धवला—शुभा, विरहपाण्डुरा इति
भावः, तारा—कनीनिका ययीलाभ्याम् । वाप्यवारिविन्दून्—अशुकान् ; अवापि
पूर्ववत् वाप्यपदेनैव गतार्थतया वारिशब्दस्य पुनरुक्तेः कथितपदताऽऽख्यदोषः ।

(२८४) उदन्वति—समुद्रे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनक-मुक्तास्कोटाः, तान्—
वाप्यवारिविन्दून्, आचेमुः,—पयुः ।

(२८५) तासाञ्च—मुक्ताशुक्तीना, कुच्चिकोषेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफली-
भूतान्—मौक्तिकरूपेण परिणतानित्यर्थः, तान्—वाप्यविन्दून् इत्यर्थः, कथमपि—केनापि
प्रकारेण, अवाप—प्राप ।

(२८६) विषमुचा—नागानाम्, ईशः,—प्रभुः, नागराज इत्यर्थः ।

(२८७) एकावलीम्—एकसरं, हारविशेषमिति यावत्, अकल्पयत्—अरचयत् ।
तस्याः,—एकावल्याः ।

(२८८) सा—एकावली, औषधीना—फलपाकान्ताना त्रीहियवादीनाम्,
(“त्रीषध्, फलपाकान्ता.” इत्यमर.) अधिपतेः,—ईशस्य, (‘औषधोऽपि निशाप्रतिः’

सर्वेन सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव । (२८६) अतः स तां
सर्वदा विषोऽशान्तये वासुकिः पर्यधत्त ।

(२६०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित्
ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्जुनो नाम नागैः
एव आनीतः पातालतलं भिक्षुः अभिचत, लेभे च । निर्गल्य
रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे
स ददौ ताम् । सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया
कथमपि हस्तमुपगता । यद्यपि च (२६१) परिभव इव

इत्यनरप्रमाणात् चन्द्रस्य श्रीपञ्चधिपतिलं वीडव्यम्) सीमस्य—चन्द्रस्य, प्रभावात्
—माहात्म्यात्, अत्यन्तविपद्नी—अतिशयेन विपद्दरी । हिमेति ।—हिम—तुहिनम्,
अश्वत्थिन—पीथूपमिव, सन्तापनाशकत्वादिति भावः ; यद्वा,—हिमं—श्रीतलं, यत्
अश्वत्थं—सुधा, चन्द्रलोके सुधाऽवस्थानात् चन्द्रस्य सुधानिधित्वाच्चेति भावः, तत्सम्भवत्वात्
—तदुत्पन्नत्वात् ; यद्वा,—हिमं यत् अश्वत्थ—जल, सामुद्रमिति भावः, (“अश्वत्थं
यज्ञशेषे स्यात् पीथूषे सलिले घृते” इति मेदिनी) तत्सम्भवत्वात्, समुद्रगर्भस्थशक्तिमध्ये
मुक्तारूपेण परिणमनादिति भावः, सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—निखिलजीवानां
सञ्चरणाशिनी ।

(२८६) [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठान्तरम्] । विषोऽशान्तये—विष-
सन्तापनिवृत्तये, नागलोकास्य विपपूर्णात्वात् स्वस्मिन्नेव विपसङ्गावादिति वा भावः ।
पर्यधत्त—परिहितवान् ।

(२६०) समतिक्रामति—समतीते, समतिगच्छति इत्यर्थः । नागराजात्—
वासुकेः, [भिचतेः याज्ञार्थकतया हि कर्मकालेन “नागराजात्” इत्यत्र मौषे कर्मणि
द्वितीया एव भवितुमुचिता, तेन “नागराजम्” इत्येव प्रयोक्तुमुचितमिति] । नागैः,—
कौशित् सपैः । भिक्षुः,—वीडसञ्चासी, अभिचत—अयाचत । त्रिसमुद्राधिपतये—
तदाप्यनगरस्वामिने, यद्वा,—तिसृषु दिक्षु स्थितः समुद्रः यत्र सः त्रिसमुद्रः,—अन्त-
रीपदिशिः इत्यर्थः, तदधिपतये । सुहृदे—मित्राय, आत्मनः इति शेषः । शिष्यपर-
म्परया—शिष्यप्रशिक्षकमेण । कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थः ।

(२६१) परिभव इव—अनादर इव, लघूकरणमिवेत्यर्थः, भिक्षोर्दानग्रहणा-

भवति भवाद्दृशां दक्षिम उपचारः तथाऽपि (२८२) औषधि-
बुद्ध्या बुद्धिमता सर्वसत्त्वराशिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण
आयुसता विषरक्षापेक्षया गृह्यताम्” इत्यभिधाय भिक्षोः
(२८३) अभ्यासवर्तिनः चीवरपटान्तसंयतां सुमोच ताम्
एकावलीं मन्दाकिनीम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लम्बा-
वकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति र्णि मण्डले, युग-
पङ्कवलायमानेषु दिङ्मुखेषु, (२८५) मुकुलितलतावधूत्काण्डतैः
प्रा मूलाद्विकाशितमिव तरुभिः, (२८६) अभिनवमृणाललुब्धैः

दिति भावः । दक्षिमः,—दानेन निर्हृतः, [“ङितः क्तिः” (१।१।८ पा०) इति
ददातेः क्तिः, “लेर्नन्निव्यम्” (४।४।२० पा०) इति मप् च] उपचारः,—सत्कारः ।

(२८२) औषधियुद्ध्या—औषधियया, औषधिः इति विविच्य इत्यर्थः,
विषनाशकत्वात् सन्नापनाशकत्वाच्चेति भावः । सर्पेति ।—सर्वेषां—कृत्वाणां, सत्त्व-
राशीनां—प्राणिसङ्घानां, रक्षाया—पालने, रक्षायै वा, प्रवृत्तः,—उद्यतः तेन ; अत
एव रक्षणीय—पालनीयं, शरीरं—देहं तेन यस्य वा तथाभूतेन, अवश्यमेव एकराह-
स्वदेहेन इत्यर्थः । विषरक्षापेक्षया—विषेभ्यः प्राक्करक्षानुरोधेन ।

(२८३) अभ्यासवर्तिनः,—अनिकस्यितस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थः, (“समीपे
निकटासन्न... । सदृशाभ्याससविध...” इत्यमरः) । चीवरपटान्तसंयता—
कौपीनाञ्चलवद्धाम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानायाः,—निष्कास्यमानायाः, यस्याः,—मन्दाकिन्याः, प्रभा-
लेपिनि—कान्तिव्यापिनि, लम्बावकाशे—प्राप्तावसरे, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, विशदमहसि
—उज्ज्वलतेजसि, महीयसि—शक्तिमहति, रश्मिमण्डले—किरणनिचये, विसर्पति—
प्रसरति । युगपत्—सहसा, एकदैव वा ।

(२८५) मुकुलितेति ।—मुकुलिताः,—विकासीन्मुखा इति भावः, लताः,—
वीरुधः एव, वध्वः,—स्त्रियः, नायिका इति यावत्, ताम् उल्काण्डतैः,—तत्सङ्गकान्ति-
रिति भावः तरुभिः,—हृत्तैः, नायकैरिति भावः, प्रा मूलात्—शिरसात् आरभ्य
शिखरपर्यन्तमित्यर्थः, विकाशितम् इव—उज्जासितमिव, लतापिकासधिवेति भावः ।

(२८६) अभिनवेति ।—अभिनवं—प्रत्ययं, सद्य उद्धृतत्वादतिशुभमिति भावः ।

धावितमिव ध्रुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूधैः,
 (२६७) स्फुटितमिव भरवशशिशीर्यमाणधूलिधवलैः गर्भमेद-
 सूचितसूचीसञ्चयशुचिभिः केतकीवाटैः, (२६८) उद्गलित-
 दलदन्तुराभिः प्रयुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२६९) विधुतसित-
 सटाभारभरितटिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहमित-
 मिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः,
 विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिर-

यत् सृणालं—विस, तत्र लुम्बैः,—लीलुपैः, ध्रुतेति ।—ध्रुतैः,—कल्पितैः, विस्तारितैरिति भावः, यद्वा,—ध्रुताना—कल्पिताना, पक्षपुटाना—पतत्रयुगलाना, पटले,—समूहैः, धवलित—श्वेतीकृत, गगन—नभः यस्मिन् तदयथा तथा, वनसरसीहंसयूधैः,— आरण्यसरोवरहंसवन्दै, धावितमिव—विद्रुतमिव । अत्र प्रकृताना मन्दाकिनीप्रभाषासु अप्रकृतहंसयूधधाविनत्वरूपेण सम्भावनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । एवमुत्तरत्रापि चैयम् ।

(२६७) भरति ।—भरवशिन—पुष्टिवशिन, परिणतत्वेनेत्यर्थ, विशीर्यमाणाभिः,—विकीर्यमाणाभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, परागैरिति यावत्, धवलाः,—शुभा तैः, गर्भेति ।—गर्भमेदन—अभ्यन्तरस्फोटनेन, सूचितैः,—प्रकटितैः, स्फुटितैरित्यर्थः ; सूचितानामिति वा सूचोना—सूचोवत् तीक्ष्णानां शिखानां, सञ्चयैः,—समूहैः, श्चयः,— विशदा तैः, केतकीवाटैः,—केतकीवनैरित्यर्थ, स्फुटितमिव—विकसितमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(२६८) उद्गलितेति ।—उद्गलितैः,—निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति यावत्, दलैः,—हृदैः, दन्तुराभिः,—सञ्जातदन्ताभिरिव लक्ष्यमाणाभिः । प्रयुद्धमिव—विकसितमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(२६९) विधुतेति ।—विधुतेन—कल्पनवशात् विस्तारितेन, विधुतानामिति वा, सितसटाना—श्वेतजटाना, भारेण—भरणे, आतिशय्येनेत्यर्थ, भरितः,—आपूरितः, टिक्चक्रैः,—टिक्समूहैः, दिङ्गखड्गमित्यर्थः यैः तथाभूतैः, केसरिकुलैः,—सिंहवन्दैः, चलितमिव—कल्पितमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(३००) दशनेति ।—दशनाशुना—दन्तकिरणानां, माला—समूहः, तस्या आलीकेन—प्रभया, लिप्यमान—दिद्यमान, वनम्—अरण्यं यस्मिन् तदयथा तथा ।

(३०१) शिथिलितेति ।—शिथिलिताना—श्लथीभूतानां, स्फोटनानातिशय्य-
 दिति भावः, कुसुमानां—पुष्पाणां, कोशकेसराः,—कर्णिकारकिञ्जल्काः, अभ्य-

ङ्गं काशकाननैः, (३०२) भ्रान्तमिव सन्धमभ्रमितज्ञान-
पल्लवपरिवेशश्वेतायमानैः चमरीकटम्बकैः, (३०३) प्रसृतमिव
स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्धारिणा गिरिणदीपूरेण,
(३०४) अपरतारागणलाभमुदितेन उदितमिव विकचसरं चि-
चक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, (३०५) प्रक्षालित इव टावा-
नलधूलिधूमरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतानि अश्रुजल-
क्षिष्टानि नारीणां मुखानि ।

नरस्यकेसराः इत्यर्थो वा, अट्टहासा इव—उच्चैर्हंसितानि इव, निरदुःशाः,—निर्वाधाः
घमिन् तत् यथा तथा, काशकाननैः,—इच्छुगन्ध्याख्यदृष्टविशेषारण्येचित्यर्थः ।

(३०२) सन्धमेति ।—सन्धमेण—त्वगविशेषिण, भ्रमितैः,—चालितैः वान-
पल्लवपरिवेशैः,—पुच्छलोमकिसलयमण्डलैः, श्वेतायमानाः,—श्वेता इव आचरन्त तेः,
[“कर्तुं क्वड्—” (१।१।११ पा०) इति आचारार्थे क्वड्] चमरीकटम्बकैः,
—चमरीसक्तकटम्बविशेषवन्दैः, भ्रान्तमिव—चलितमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(३०३) स्फायमानेति ।—स्फायमाना,—वर्द्धमाना, फेनिलाः,—हिरण्डीर-
भ्रुष्टिरन्तः, तरलतराः,—अतिचञ्चनाः, ये तण्डाः,—ऊर्ध्वय, तान् उद्विरति—
उद्वमतीति तथाभूतेषु, गिरिणदीपूरेण—पर्वतीयसरिजलप्रवाहेणेत्यर्थः, [“गिरिनद्या-
दीना वा” (वा०) इति पाचिकणत्वम्] प्रसृतमिव—विभ्रतमिव इत्युत्प्रेक्षा ।

(३०४) अपरति ।—अपरे—अन्ये, चाकाशसञ्चारितारकाशः नवीनाः,
सारापतित्वात् चन्द्रस्य इति भावः, तारागणाः,—नक्षत्रवन्दानि, तेषां लाभः,—प्राप्ति,
तेन मुदितः,—प्रहृष्ट तेन, विकचेति ।—पिकचैः,—विकम्बकैः, मरीचीना—मयूरतानां,
चक्रैः,—समूहैः, आक्रान्ता,—आपूरिताः, हर्षातिरेकादिति भावः, ककुभा,—दिशः
धेन तथोक्तेन ।

(३०५) प्रक्षालित.—धौतः । दाषानलेति ।—टावानलस्य—वनवद्वेः धूलिभिः,
—भक्षभिरित्यर्थः, धूसरितः,—पाण्डुरः, दिगन्तः,—आशाप्रान्त यमिन् तथाभ्रत ।
पुनः—प्रथम क्रमेण प्रक्षालितान्यपि भूयोऽपि इत्यर्थः, धौतानि—क्षालितापि अश्रुजल-
क्षिष्टानि—वाप्यवर्षेण मलिनानि, मुखानीव—आननानीप । अत्र धावन्वसाम्यात्
प्रह स्य मन्दाकिनीहारस्य अप्रकृतनारीमुखत्वेन सभावनात् जात्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः,
मुखस्य बहुवाचकत्वात् ।

राजा तु (३०६) मांसलैः तस्याः समुखैः मयूखैः आकुली-
क्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयञ्च चक्षुः कथमपि
प्रयत्नेन ददर्श (३०७) सर्वाशापूरणीं पङ्क्तीकृतामिव दिङ्माग-
करश्रीकरसंहतिं, (३०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां
ज्योत्स्नां, (३०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः,
(३१०) निश्चलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्,
अभिभूतसकलक्षुवनभूषणभूतिप्रभ्रवाम् ऐशानीमिव शशि-

(३०६) मांसलैः,—प्रभूतैः । तस्याः,—एकावल्याः । समुखैः,—अभिसुख-
वर्तिभिः । आकुलीक्रियमाण—व्याकुलीक्रियमाण, प्रतिकृष्यमानमित्यर्थः, दर्शनशक्ते-
रूप धादिति भावः । उन्मीलयन्—उन्नेपयन् । निमीलयन्—सुदृष्टं कुर्वन् । प्रयत्नेन
—प्रकटचेष्टया, एकावलीप्रभाभिः दृष्टिसरोधादिति भावः ।

(३०७) सर्वाशापूरणी—सर्वदिग्ज्ञासिनी, सर्वदिग्ग्यापिनी ता, सर्वमज्ञीरथ-
सम्पादिनीञ्च, पङ्क्तीकृता—श्रेणीक्रमेण स्यातिता, दिङ्मागिति ।—दिङ्मागस्य—
ऐरावतस्य, वरः,—शुद्धः, तस्य श्रीकरसंहतिमिव—निर्गलदम्बुविन्दुधारासिवा
इयन्तु उपमा भूलीकदुलंभस्य महाप्रमाणस्य अतिशुभस्य ऐरावतस्य कारान्तरत्वात्
दुष्प्रापत्वहृच्छातिशुभत्वयोतनार्था इति बोधव्यम् ।

(३०८) घनमुक्ता—मेघावरणरहिता, निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलखचिताञ्च,
शारदी—शरत्कालिकाम्, अतिविशदत्वादिति भावः, लेखीकृता—श्रेणीकृता,
ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकामिव ।

(३०९) प्रकटिति ।—प्रकटम्—उज्ज्वल, पदक—सङ्घमणिः, पदमेव—चरण-
मेव इति पदकं तच्च, चिह्न—लक्षणं यस्याः ता, बालेन्दोः,—नवीदितस्य चन्द्रस्य, रस्य-
दर्शनत्वात् बालेन्दुरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवीथीमिव—सञ्चरणपद्धतिमिव, चित्ताकर्षक-
तया अतिशुभतया च तद्गतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्यासलक्ष्मीरिव
शशभिरिति भावः ।

(३१०) हस्तमुक्ता—हस्तात्—करात्, भिचोरिति भावः, हस्तो नाम नक्षत्रं,
तस्माच्च मुक्ता—नि स्तताम्, अत्र पुस्त्ययोगोऽपि दृश्यते, तथा हि ज्योतिषे,—“हस्तो
मूलं श्रवणं पुनर्वसुः मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुनर्वसुते च कार्ये पुनास्तां राणः
शुभम् ॥” इति । हस्ते समुद्रस्य शरत्कालिकतया मसाषमण्डलस्य अपूर्वशोभासम्पत्तये
हस्तशब्दोपादानमिति ज्ञेयम्, निश्चलीभूता—स्थितीभूता, सप्तर्षिमालामिव—

कलां, धवलतागुणगृहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशिः,
 (३११) अनेकमहामहोभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (३१३) पुरःसर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

क्षीरराशिः इति वा । अनेकमहामहोभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (३१३) पुरःसर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां
 क्षीरराशिः इति वा । अनेकमहामहोभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (३१३) पुरःसर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

(३११) अनेकेति ।—अनेके—वहवः, महान्, —उन्नताः, श्रेष्ठः, महोभृतः,—
 पर्वता, राजानश्च, तेषां परम्पराः,—धारा, ताभ्यः आगता—उपस्थिता ता, दुर्गति-
 हरा—दारिद्र्यहारिणी, नरद्विचारिणीश्च । (“दुर्गतिर्नरके नैस्ते” इति मेदिनी) ।

(३१२) अनवरतेति ।—अनवरत—सतत, स्फुरिता, —स्फूर्तिं गता,
 तरलस्य—मध्यमणे, अशुकां,—किरणा, यद्वा,—तरला,—चञ्चला, अशुकां,—
 किरणा, तरलानि—चञ्चलानि, सूक्ष्माणि वा, अशुकाणि—पटाश्च यस्या तथोक्ताम् ।

(३१३) महेश्वरभावागमस्य—महेश्वरस्य भावः,—महेश्वरमित्यर्थः, तस्य आगमः,
 —प्राप्ति तस्य, सामान्यलाभस्य इत्यर्थः, पुर सरति ।—पुरः,—अग्रतः, सरति—गच्छतीति
 पुर सरति, [“पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सरते” (वा०) इति टः], सा चासौ पताका—वेजयन्ती-
 चेति तामिव । अभिमुखस्य—अनुकूलस्य इति यावत्, ईश्वरस्य—प्रभोः, दैवस्येति वा,
 घनसारशुक्ला—कर्पूरवत् धवलाम्, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसञ्जः
 सिताधो हिमवालुका ॥” इत्यमरः) अन्यत्र,—घना—निरन्तरा, सारा—सारवती,
 दन्तेत्यर्थः, सा चासौ शुक्ला—शुभा चेति ता, दन्तपङ्क्तिमिव—दशनश्रेणीमिव ।

(३१४) वरमनोरथपूरणसमर्था—वरः,—श्रेष्ठः, मनोरथः,—कामः, उच-
 नासनेति यावत्, वरस्य—लाभात् । मनोरथश्च, तस्य पूरणे—साधने, समर्था—दत्ता

स्वयंवरस्वजमिव भुवनत्रियः, (३१५) निजकारपल्लवावरण-
दुर्लभ्यां (३१६) चन्द्ररागविहसतिकामिव वसुधायाः,
(३१७) मन्त्रकोषसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्मस्य,
(३१८) समुद्रालङ्कारभूतां सह्यालीख्यपट्टिकामिव कुबेर-
कोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम् ।

वा, भुवनत्रियः,—जगत्त्रया, राजलक्ष्या इति यावत्, स्वयंवरस्वज—स्वयम्—
आत्मना, कन्येति यावत्, वरः,—वरणं, स्वपतेरिति भावः, तत्र तस्मै वा स्वज—
शुभकुसुमसाक्ष्य, भाविप्रतिर्गलदेशे अर्पणार्थमिति भाव ।

(३१५) निजेति ।—निजाः,—स्त्रीयाः, करः,—रश्मय एव, पल्लवाः,—
किसलयः, प्रभावारख्यात् दृष्टिरोषकत्वसाधर्म्याच्च इति भावः ; निजः,—स्त्रीयः, कर-
पल्लवः,—हस्तकिसलयश्च, तै. तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लभ्या—दुर्दर्शम् ।

(३१६) चन्द्ररागेति ।—चन्द्रः,—नेत्रस्य, रागः,—प्रीति, तेन विहसतिका
—नर्महास' ताम् इव, स्वनाथे राजनि प्रणयातिशयात् वसुधा करपल्लवेन निज-
मुखमाच्छाद्य हारप्रभाव्याजेन विहसतीवेति भाव ।

(३१७) मन्त्रेति ।—मन्त्रः,—मन्त्रणा, मन्त्रिभिः सह स्वकार्त्तव्याकार्त्तव्यावधारण-
स्त्रित्यर्थं, कोषः,—धनं, साधनं—हृद्यग्रादिवत्, तत्र तत्सङ्गते इत्यर्थः, यथा,—तेन,
मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्यतः, अभीष्टसम्पादने निरत इति वा तस्य /
अन्वयः,—मन्त्रः,—देवादीनां साधनीभूत तन्त्रायुक्तं शब्दस्त्रीमभेदः, (“मन्त्री वेदविशिष्टे
स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी) स एव कोषः,—
अर्थसहायः, (“कोपोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे .. । जातिकोषेऽर्थसहाते... ॥” इति
मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिलाभाय, प्रवृत्तस्य—निरतस्य । अक्षमालामिव—
जपमालिकामिव, यस्य राज्ञः समीपे एषा रत्नमाला तिष्ठति, तस्य मन्त्रादिकसप्रतिष्ठत-
वत् भवतीति तावत् ।

(३१८) समुद्रेति ।—समुद्रः,—सागरः, तस्य अलङ्कारः,—भूषणं, तद्भूतां—
तद्रूपत्वेन विराजमानामित्यर्थः, निखिलसागरस्यस्वरूपामिति यावत्, अन्यत्र,—समुद्रः,
—सुदया—प्रत्ययीत्यादकचि—विशिष्टेण, “शीलनीहर” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेनेत्यर्थः,
शङ्खुलिख्यसुद्राङ्गनोपयुक्ताङ्गुलीयकचिन्नेन वा सहितश्च. योऽलङ्कारः, तद्भूता—तत्स्वरूपा,
कुबेरकोशस्य—धनेश्वरभाण्डागारस्य, सह्यालीख्यपट्टिकामिव—सह्या—एतावन्ति रत्नानि
शक्तिन् कुबेरकोशे सन्तीति गणना, तस्या लीख्यपट्टिका—“पाट्टा” इति वङ्गभाषया

आचार्यस्तु ताम् (३१६) उद्धृत्य ववन्ध वन्धुरे स्कन्धभागे
भूपतेः । अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,—
“आर्य्य ! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः । तपः-
सिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादो वा । के च वयम् इदानीम्
आत्मनीऽपि ? किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा ?
(३२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणहृतेन हृदेन पर-
वन्तो वयम् । (३२१) सङ्कल्पितम् इदम् आ मरणात्
आर्य्योपयोगाय शरीरम् । अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानाम्”
इति ।

प्रसिद्धा लिपिप्रतिका तामिव । एताम्—एकावलीम् । अत्रैकस्याः एव एकावल्या-
श्लेषस्यसाभ्यवोधकाया श्लेषघटिताना भूयसासुपमानाना सन्निवेशान् श्लेषसङ्घीर्षा
आलोपनाऽलङ्कार ।

(३१६) उद्धृत्य—उच्यते । वन्धुरे—नतानते, तपस्कन्धीपसे इत्यर्थः, रम्ये वा,
(“वन्धुर मुकुटे पुंसि । ...विषु स्याद्रम्यनसयोः ॥” इति मेदिनी) । अनर्हाः,—
अयोग्या । तपसिद्धिः,—तपस्यर्याया साफल्यरूपा इत्यर्थः । इयम्—एकावली ।
देवताप्रसादः,—देवानुग्रहः, तपस्याप्रभावेण देवानुग्रहेण वा इयमार्य्येण लब्धा इति
निष्कर्षः । के च वयम् आत्मनः,—स्वस्य, स्वदेहस्य इत्यर्थः, प्रभवः इति शेषः, न
केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः ।

(३२०) दर्शनात्—एवलीकनात्, भवत इति शेषः, [अत्र प्रभृतिशब्दयोगे
प्रसङ्गी, “काचित्कथाः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्” इति दीचितोक्तेः] । प्रभृतेति ।—
प्रभूताना—बहूना, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम्, यदा,—गुरुणा—नरतः,
गुणाना—दयादीना, शरीरम्—समूहेन, इदम्—प्राचिप्तं त्रेण । परवन्तः,—प-
धीना, भवद्वावृत्ता इति भावः ।

(३२१) सङ्कल्पित—मनसा निर्धारितम् । आ मरणात्—मृत्युकालपर्यन्तं,
यावच्छीतमित्यर्थः, [“पञ्चमपाङ्परिसि” (२।३।१० पा०) इति पञ्चमी] आर्य्योप-
योगाय—आर्य्यस्य—मानवस्य भवतः, उपयोगः,—व्यवहारः, हृष्टका—साधनमित्यर्थः
तस्मै, आर्य्यं सुप्रयोगीकृतिभिः भावः, [“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति
अर्थाच्च] भविष्यतीति शेषः । अत्र—शरीरे इत्यर्थः, वः,—गुणकः, कर्त्तव्यानां—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले, गते च एका-
 क्षणीवर्णनाऽऽलापे लोकस्य, अनन्तरं (= २३) लब्धविश्रम्भा
 राज्यश्रीः ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आह्वय उपांशु किमपि
 कर्णसूत्रे शनैः । दिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं
 व्यज्ञापयत्,—“देव ! देवी विज्ञापयति,—‘न स्मरामि आर्यस्य
 पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विज्ञापनम् । इयं हि
 (३२४) शुचाम् असह्यता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा
 (३२५) शिथिलयति विनयम् । अबलानां हि पतिरपत्यं वा
 (३२६) अवलम्बनम् । (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

कार्याणां, कामचार, —यथेच्छहृत्तिलम्, अहं मदीयेन शरीरेण भवतं यावद्विष्टं
 मनोरथ सन्पादप्रियामीति भाव, मद्देहे तवैव सम्पूर्णाधिकार इति फलितम् ।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते । लोकस्य—तत्रस्थस्य जनस्य, एकान्तवीवर्णनाऽऽलापे
 —एकावल्या, —मन्दाकिन्या, वर्णन—विवरणमेव, आलापः,—प्रसङ्ग. तस्मिन्,
 [“यस्य च भवेन” (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] गते—निवृत्ते इत्यर्थः ।

(३२३) लब्धविश्रम्भा—प्राप्तविद्यासा, जनान्तराभावात् विगतसाध्वसा इति
 भाव । उपाशु—गूढम् । पार्थिव—राजान, हर्षमिति यावत् । देवी—राज्यश्री ।
 न स्मरामिति ।—ज्येष्ठस्य ते समक्षम् अन्येन केनचित् समसपि उच्चैः भाषणमहं
 प्राक् कृतवतीति इदानीं स्मर्तुं न शक्नोमि, तव पुर. साक्षात् आपणन्तु दूरे एव तिष्ठतु
 इति निष्कर्षः । आर्यस्य—मानस्य, भवत इत्यर्थः, [“षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३०
 पा०) इति षष्ठी] ।

(३२४) शुचां—श्रीकानाम्, असह्यता—दुःसहता । व्यापारयन्ती—विज्ञा-
 पयितुं निश्रेयजयन्तीत्यर्थः । हतेति ।—हतेन—दग्धेन इति यावत्, देवेन—भाग्येन,
 दत्त,—अर्पित इत्यर्थः, आदेशः,—अनुमतिर्यस्यै तथाभूता, दर्भग्यायत्ता इत्यर्थः ।

(३२५) शिथिलयति—शिथिल करोति, क्लमयति इत्यर्थः, यतः भवतीत्यर्थः
 आसपित् प्रवर्त्तते इति भावः ।

(३२६) अवलम्बनम्—आश्रयः ।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभाभ्या—पत्या पुत्रेण चेत्यर्थः, विकलाः,—

ऽनलेन्धनायमानं प्राणितम् अशालीनत्वमेव केवलम् ।

(३२८) आर्यागमनेन च हृतोऽपि प्रतिहृतं मरणप्रयत्नः ।

अतः (३२९) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्य-
भाजनं जनः' इति" । जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेव अतिष्ठत् ।

अथ आचार्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—^०आयु-
मति ! शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम्
आक्षेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमसः, विशेषणं विषस्य ।

विरहिता तासाम्, अवीराणान्तु इत्यर्थः, परि पुत्रविहीनानान्तु इति भावः, ["उभा-
दुदात्तो नित्यम्" (५।२।४४ पा०) इति अयच् । "उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच्
स्यात् स्वार्थे, तेन उभयतः, उभयत्र "उभयपक्षविनीतनिद्राः" इत्यादि सिद्धम्" इत्याहुः
तत्त्ववीधिनौटोकाक्तत.] दृ खेति ।—दुःखमेव—मन पीडा एव, अनलः,—अग्निः
तस्य इन्धन—काष्ठ, तद्विवाचरत् दुःखानलेन्धनायमान, श्रीकानलदाहभूतमित्यर्थः ;
["कर्तुः क्यङ् सलीपथ" (३।१।११ पा०) इति क्यङि शानचि च रूपम्] प्राणितं—
जीवित, प्राणधारणमित्यर्थः, अशालीनत्वमेव—घार्ष्ट्यमेव, निर्लज्जत्वमेव इत्यर्थः,
विषवाया, जीवनं केवलं दुःखायैव, लीकापवादाय च इति भावः ।

(३२८) आर्यागमनेन—आर्यस्य—भवतः, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्नः,
—मृत्युचेष्टा इति यावत्, प्रतिहृतः,—व्याहृतः ।

(३२९) काषायेति ।—कषायेण रक्ता काषायं—रक्तवसनमित्यर्थः, भिक्षुघार्ष्ट्य-
मिति भावः, ["तेन रक्तं रागात्" (४।२।१ पा०) इत्यण्] : तस्य ग्रहणं—धारणं,
प्रतज्याऽवलम्बनमित्यर्थः, तत्र अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तथा, अपुण्यभाजनं—पापीत्यर्थः ।
जनाधिपः,—हर्ष । तूष्णी—मौनी, निर्वागित्यर्थः ।

(३३०) सुधीरं—प्रभृतधैर्यान्वितं यथा स्यात् तथा, धैर्यावलम्बनपूर्वक-
मित्यर्थः, अतिस्वैरं वा, मन्द मन्दमित्यर्थः, ("धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे लीवन्तु कुडुमे'
इति मेदिनी) पिशाचस्य—नीचाधमस्य देवधीनिविशेषस्य, अतिनिष्कारुण्यत्वादिति भावः,
पर्यायः,—नामान्तरम्, आक्षेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अचेतनतया भूविलुण्ठन-
लक्षणस्य इति भावः, रूपान्तरम्—अन्वविधं रूपम् ।

(३३१) तारुण्यं—यौवनं, तमसः,—अन्धकारस्य, सर्वाच्छादकत्वादिति भावः ;
विशेषणं—विशेष, भेदमात्रमित्यर्थः, जीहीत्यादकत्वादिति भावः ।

(३३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्हतिधर्मा
दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्षा अयम्, (३३३) अलक्ष्मी-
निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्तः क्षणिकः अयम्,

(३३२) अय—शोकः, अनन्तकः,—अन्त—विनाश करोति इति अनन्तः,
[तत्करीवीत्यर्थे अन्तशब्दात् णिच् खल्] स न भवतीति अनन्तकः,—अनिहन्ता इत्यर्थः,
प्रेतनगरनायकः,—यसः, अन्तक इति यावत्, अत्र अन्तकर्तृत्वराहित्यं प्रेतपुरनायके
नितान्तसम्भवदपि शोकस्य अन्तकादपि क्षीणत्वद्योतनाय अनन्तकत्वरूपकधिकं
वैशिष्ट्यमुपात्तं, तथा च अन्तकः केवलमन्तं जनयति, शोकस्तु तदजनयन्नपि दहति,
इति शोके अन्तकतादात्म्याध्यासात् रूपकः, ततश्चाधिकारुढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कार —
“अधिकारुढवैशिष्ट्य रूपक यत्तदेव तत्” लक्षणात्, विशेषणश्लेषाच्च श्लिष्टमित्यवगन्तव्यम् ।
शो कपत्ते तु—अनन्तकः,—अनन्तम्—अक्षेपः, पारराहित्यमित्यर्थः, कायति—शब्दायते,
कथयतीत्यर्थः इति अनन्तकः,—असौम इत्यर्थः । अनिर्हतिधर्मा—अनिर्हतिः,—
अनिर्वाणः, धर्मः,—स्वरूप यस्य सः, सदैव प्रज्वलन्नित्यर्थः; [“ध दनिच् केवलात्”
(५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] दहनः,—अग्निः. अत्र शोके दहनतादात्म्याध्यासात्
रूपकः, निर्वाणराहित्यञ्च दहने अत्यन्तसम्भवि इति तत्र तदारोपात् अधिकं वैशिष्ट्य-
रुपात्तं, तथा च दहनं प्रज्वलन्नेव केवलं दहति, निर्वाणभूतस्तु दहनात् विरमति,
शोकस्तु सदैव समनस्तु देहं व्यथयति, न तु कदाचिदुपशाम्यतीति शोकस्य दहनादपि
क्षीणत्वद्योतनात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपत्ते तु—अनिर्हतिः,—अस्वास्थ्यम्, असुखमिति
यावत्, (“निर्हतिः स्वस्थितावस्तु गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी) धर्मः यस्य
तथाभूतः, शोकस्य सदैव सन्नापकत्वादिति भावः । अय—शोकः, अक्षयः—नास्ति
क्षयः—गात्र यस्मात् तपोक्तः, क्षयरहित इत्यर्थः, राजयक्षा—क्षयरीगविशेषः, तप्यते
तु—नास्ति क्षयो यस्य तथोक्तः, यावज्जीवस्थायी इत्यर्थः । अत्रापि क्षयरहित्यं राज-
यक्षाणि अत्यन्तसम्भवदपि शोकस्य राजयक्षणीऽपि क्षीणत्वद्योतनाय अक्षयत्वरूप-
कधिकं वैशिष्ट्यमुपात्तम्, तथा च राजयक्षा केवलं स्वान्तमेव क्षीयन्ति, शोकस्तु
सर्वान्नेषु उपरिजनान् युगपत् विविहन्ति इति शोके राजयक्षतादात्म्याध्यासात् पूर्व-
वदलङ्कारः ।

(३३३) अलक्ष्मीनिवासः,—अलक्ष्मीः,—निर्हतेः, “आलक्ष्मी” इति ख्यातायाः
अलक्ष्मीविरुद्धायाः इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, जनार्दनः,—विष्णुः, [“नन्दिग्रहि—”
(६।१।१३४ पा०) इति ल्यु] । अत्र लक्ष्मीनिवासत्वाभावस्य जनार्दने अत्यन्तसम्भ-

(३३४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा
सन्निपातः अयम्, (३३५) अशिवसहचरो विनायकः

वात् शोकस्य असत्त्वरूपसिद्धितया ततोऽपि जनार्दनकल्पदीपनाय अर्थिकं वैशिक्ष्य-
मुपात्तमिति पू वदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अलक्ष्मीनिवास. इति शोकस्यानङ्गल-
विलासभूमिसभूततया बोध्यम्, अलक्ष्मीवन्तो हि केवलं शोकैरभिक्षयन्ते इति तात्पर्यम् ।
जनार्दन इति ।—जनान्—लोकान्, अर्हयति—प्रीडयति इति व्युत्पत्त्या जनपीडकं
इत्यर्थः । अपुण्यप्रवृत्तः,—पापप्रवृत्तः, पापवर्त इत्यर्थः, चपलकः,—मग्राटकः । अत्रापि
अपुण्यप्रवृत्तत्वं चपलकं नितान्तमसम्भवदपि शोके तत्सम्बद्धतदारीपात् पूर्ववदलङ्कारः ।
शोकपक्षे तु—अपुण्यप्रवृत्तः,—अपुण्येन—असुकृतेन हेतुना, प्रवृत्तः,—आपतितं
इत्यर्थः, चपलकः,—क्षपयति—नाशयति, देहमिति व्युत्पत्त्या देहनाशकः इत्यर्थः ।

(३३६) अप्रतिबोधः,—अपुनर्जागरः, निद्राप्रकारः,—निद्रामेदः, निद्राऽनन्तरं
पुनः जागरणस्य व्यवस्थितत्वात् अप्रतिबोधत्ववै ध्यं निद्राया न सम्भवति इति तत्र
तदारीपात् अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अप्रतिबोधः,—प्रबोधोपप्रतिबोधः,
सान्त्वनावाक्येनानपनेय इत्यर्थः, निद्राप्रकारः,—निद्रा प्रकिरति—निरस्यतीति तथीक्तः,
शोकस्य निद्राऽपहारकत्वादिति भावः । अनलसधर्मा—अनलसः,—“शक्तस्य चाप्यनु-
त्साहः कर्मस्त्रालस्यमुच्यते” इत्युक्तलक्षणेन आलस्येन वर्जितः, धर्माः,—स्रभावी यस्य
तादृशः, सन्निपातः,—विकृतानां वातपित्तकफाणां दीपत्रयाणां सम्यक् मिलनजनितः
व्याधिविशेषः, सन्निपाते हि तन्द्रालीलादिविराक्त्रतया निश्चेष्टत्वेन कर्मसु अशक्तत्वात्
अनलसधर्मोति विशेषणं न युज्यते इति तत्र तदारीपात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे
तु—अनलसधर्मा—अनलसः धर्मा यस्य तादृशः, अनलिन—अग्निना रुधर्मा—सदृशः
इति च, सदैव गात्रलुण्ठनादिकरणात् अन्तर्दाहकत्वाच्च इति भावः, [“वर्षादिनिच्
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] सन्निपातः,—सस्यद् निपातयति—भूमौ
निक्षिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या सारकः इत्यर्थः ।

(३३५) अशिवसहचरः,—अशिवम्—अमङ्गलम् ; यद्वा,—अशिवः,—शिव-
व्यतिरिक्तः, तस्य सहचरः,—सहायः, विनायकः,—गणपतिः, अमङ्गलनाशके शिव-
वनये वा गणपतौ अशिवसहचरत्ववैशिक्ष्यमेकान्तासम्भवदपि शोके तत्सम्बद्धतदारीपात्
पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अशिवसहचरः,—अशुभसहायः, तस्यामङ्गलसम्बद्धत्व-

अयम्, (३३६) अबुधसेवितो ग्रहवर्गः अयम्, अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः अयम् ; (३३७) स्नेहात् वायुप्रकोपः, मानसात् अग्निसम्भवः, (३३८) आर्द्रभावात् रजःक्षीमः रसात्

दिति बोधं, विनायकः,—विघ्नः, ("विनायकस्तु हेरल्मे ताच्छे विघ्ने जिने गुरौ" इति मेदिनी) ; यद्वा,—विशेषेण नयति—मारयति यः सं, मारक इत्यर्थः ।

(३३६) अबुधसेवितः,—बुधः,—सौम्यग्रहः, तेन सेवितः,—युक्तः न भवति इति तथोक्तः, बुधवर्णितः इत्यर्थः, ग्रहवर्गः,—ग्रहाः,—सूर्यादयः, ("ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयो ॥" इति मेदिनी) तेषां वर्गः,—संमूहः । अत्रापि ग्रहवर्गे बुधविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः । श्लोकपक्षे तु—अबुधे,—मुख्ये, सेवितः,—शीलित इत्यर्थः, ग्रहाणां—व्यसनानां, वर्गः अज्ञानिनामेव शोकोदयात् इति भावः । अयोगेति ।—अयोगः,—चित्रचिनिरीभाभावात्, तेन समुत्थः,—उत्पन्नः, ज्योतिष्प्रकारः,—पर ज्ञानम्, अयोगे ज्योतिषः समुदयस्या—सम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थाभिधायित्वेन च सर्वत्र शेषानुप्राणितमेतदित्यवधेयम् । श्लोकपक्षे तु—अयोगिन—अननुकूलदैवेन, समुत्थः,—समुद्भूतः, यद्वा,—योगे—प्रियसमागमे सति, न समुत्तिष्ठति इति अयोगसमुत्थ, ज्योतिष्प्रकारः,—अग्निस्वरूपः, दाहकतया इति भावः ।

(३३७) स्नेहात्—पुष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—औद्धत्य, वातप्रशमनात् घृतादिस्नेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः । स्नेहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,—उन्मादरोगस्वरूप इत्यर्थः, इति तत्परिहारः । श्लोकपक्षे—स्नेहात्—प्रणयजन्यत्वात्, वायुप्रकोपपक्षे च स्नेहात् पुष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् । एवमुत्तरत्रापि । मानसात्—तदाख्यात् देवसरसः, अग्निसम्भवः,—समुद्भूताग्निस्वरूपः, अग्निनिर्वाणहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भवः इति विरोधः, मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवः,—अनलोत्पत्तिः, श्लोकस्य अन्तर्दाहकत्वात् मनःसमुद्भवत्वाच्च इति परिहारः । श्लोकपक्षे—मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवपक्षे च मानसात्—देवसरोविशेषजायमानत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् ।

(३३८) आर्द्रभावात्—सरसलात्, आर्द्रभूतस्यत्वादपीत्यर्थः, रजःक्षीमः,—रजसा—धूलिना, क्षीमः,—प्रसरः, धूलौप्रसरनिवारकात् जलाद्यार्द्रवस्तुन रजःक्षीमः इति विरोधः, आर्द्रभावात्—वात्सल्यात्, रजःक्षीमः,—रजसः,—गुणविशेषस्य, क्षीमः, निजम्भित, श्लोकस्य रजोगुणकार्यत्वादसौ रजोगुणनिकारस्वरूपः,

अभिशीषः, रागात् कालपरिणामः । (३३८) तत् अस्थं
अजस्रास्रानिणो हृदयमहात्रणस्य, (३४०) बहुलदोषान्ध-

इति परिहारः, शोको हि चेतसः आर्द्रभानादेन जायते, न तु काठिन्यात् इति
ज्ञानं । अत्र साध्यस्य रजःक्षोभस्य साधनस्य आर्द्रभानस्य इत्युभयस्यापि स्निग्धत्वम् ।
रसात्—रसायनात्, पुष्टिकारिकादिति भावः, जलादित्यर्थो वा, अभिशीषः,—शरीरादि-
क्षीपणम् इति निरीषः; रसात्—अनुरागात्, अभिशीषः,—शीषणम्, आत्मशीषण-
कारकं इत्यर्थः इति परिहारः, रसात्—रसायनात्, अभिशीषः,—शरीरशीषणं, तथा
रसात्—अनुरागात्, अभिशीषः,—प्रणयियं शुष्कता जायते इति रसधृतस्य हेतोः
अभिशीषरूपसाध्यस्य च ह्योरपि स्निग्धत्वात् ज्ञेयानुप्राणितोऽयमिति ज्ञेयम् । रागात्
—लौहित्यात्, कालपरिणामः,—कालः,—कृष्णः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, परिणामः,—
परिणति इत्यर्थः यस्य तथाभूतं, लौहित्यात् कृष्णवर्णता इति निरीषः, रागात्—
अव्यासज्ञात्, कालपरिणामः,—कालः,—यमः, परिणामः,—परिणतिः, शेषफलमिति
यानत् यस्य तथोक्तं, जीवननाशं चरमं फलमस्येति भावः, इति परिहारः । अत्रापि रागस्य
अव्यासज्ञ-लौहित्यरूपानेकार्थाभिधायित्वात् हेतोः साध्योभूतकालपरिणामस्यापि जीवन-
नाश-कृष्णवर्णताप्राप्तिरूपद्वयार्थाभिधायित्वात् स्निग्धत्वेन पूर्ववत् शेषमूलकोऽयमिति ज्ञेयम् ।

(३३८) “तत् अस्थं” इत्यस्य “आणतम्” इत्यर्थेण सम्बन्धः । अस्थः—शोकस्य ।
अजस्रास्रानिणः,—अजस्रम्—अनवरतम्, अस्थम्—अश्रुः, शोणितञ्च, (“अस्रं कीले
कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि णीणिते” इति मेदिनी) स्यावयति—चारयति, स्रवति च—
चरति च इति तथोक्तस्य, [स्रवतेः “नन्दिग्रहि—” (३१।१३४ पा०) इति णिनि ।
“अजस्रास्रानिणः” इत्यत्र “अजस्रानिणः” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र शोकपक्षे—
अजस्रं स्यावयति, अश्रुणि इति शेषः यः तथोक्तस्य, अणपक्षे च—अजस्रं स्रवति,
अभिगादिकमिति शेषः यः तथोक्तस्य, इति णिजर्थघटिताघटित्वरूपेण व्याख्येयम्,
शोकस्य अश्रुस्रावकर्तृनाभानादिति दिक्] हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, महत्—
उहत्, अणः,—चतं तस्य, तस्वरूपस्येत्यर्थः, “वृषोति यज्जात् रुडेऽपि व्रणवास्तु न
जस्रति । आ देहभारणात् गन्तीर्नृणस्तस्मान्निरुच्यते ॥” इति व्रणनिरुक्त्या हृन्मर्म-
च्छेदकस्य तस्य यान्त्वान्नीबसनपेयत्वात् व्रणत्वमिति भावः ।

(३४०) बहुलंति ।—बहुलदोषाः,—प्राण्यदूषणानि, थङ्गवः अपगुणा इत्यर्थः;
प्रासक्त्य इति यानत्, कृष्णपक्षस्य रावयश्च, (“बहुला नीलिकाया... । पुंस्यौ कृष्ण-

कारलम्बप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः
महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) कलविग्रहक्षपणदक्षस्य
दीपचक्रवर्त्तिनः, (३४३) काश्यश्वासप्रलापीपद्रवबहलस्य
दीर्घरोगस्य, (३४४) असद्गृहस्य सकललोकक्षयधूमकेतोः, जीवि-

पचे च वाच्यवत् प्राण्यलण्योः ॥” “दीप. स्याद्रूपे पापे दीपा रात्रौ भुजेऽपि च”
इत्युभयत्रापि मेदिनी) ते एव अन्धकाराः, - लोहा, अज्ञानानि इति यावत्, तासु
रात्रिषु ये अन्धकाराः, - तमासि इति च, तैः लम्बः, - प्राप्तः, प्रवेशप्रसर, - अत्यन्तराः
गमनावकाश. येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिण इत्यर्थः, प्राणविघातक-
चौरस्वरूपस्य इति यावत् ।

(३४१) शून्यताहेतोः, - कि-कच्यताविमूढताकारणस्य ; यद्वा, - शून्यता—
जनाभावता, निर्जनता इत्यर्थः, हेतुः, - उद्दीघकारणं यस्य तथाभूतस्य, एकाकितार्थं
श्लोकद्वित्वादिति भावः, सहेति ।—महाभूतग्रामाणा—महता—प्रभूताना, सर्वेषा-
मिति यावत्, भूतग्रामाणा—प्राणिसमूहाना, मानववादीनामित्यर्थः, घातकः, - नाशकः
तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, यद्वा, - महाभूतग्रामाणा—जित्यादिपञ्चमहाभूतानां,
घातकस्य, प्रबलश्रीकावेगेन कां भूतस्य देहस्य नाशात् कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य
क्षित्यादिषु वाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भावः ।

(३४२) सकलेति ।—सकलाना—सर्वेषा, सकला वा, विग्रहः—शरीराणि,
विरोधाच्च, सङ्गामा इति यावत्, (“विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्” इति
मेदिनी) तेषा चपणं—क्षयकारणं, तत्र दक्षः, - निपुणं तस्य, दीपचक्रवर्त्तिनः, -
दीपाणा—कामनीधादिरिपूणा, चक्रे—सखले, वर्त्तते—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य,
निखिलदीपाधिराजस्वरूपस्य इति भावः ।

(३४३) काश्यंति ।—काश्यं—कृशता, श्लेकेन रोगेण च इति भावः, श्वासः,
- दीर्घनिश्वासः, व्याधिविशेषश्च, प्रलापः, - अनर्थक वचनं, (“प्रलापीऽनर्थकं वच”
इत्यमरः) श्लेकेन बुद्धिविपर्ययात्, व्याध्यारम्भकदीपकीपाञ्च इति भावः, ते एव
उपद्रवाः, - उपाताः, व्याधेरुत्तरकालजा अन्ये व्याधयश्च, तैः बहलः, - पूर्णं तस्य ;
उपद्रवलक्षणसुक्तां वैद्यके, - “व्याधेरुपरि यी व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविरोधि-
त्वात् स ह्युपद्रव उच्यते ॥” इति ; दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य,
द्वयादितुल्यस्येति यावत्, चा देहधारणादस्यानपायित्वादिति भावः ।

(३४४) असद्गृहस्य—असति—असाधुविषये, निन्दनीये आत्महत्यादौ इति

तापहारदत्तस्य अक्षणरुचेः अनन्धवज्रपातस्य, (३४५) स्फुर-
दनवद्यविद्याविद्युदुद्योतमानानि, गहनग्रथग्रन्थिगूढगर्भग्रन्थ-
गम्भीराणि, (३४६ भूरिकाव्यकथाकठोराणि, बहुशास्त्रो-
द्बहनवृहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम् ;

भान, ग्रहः,—आवेशः यद्वात् तथाभूतस्य, उन्त्यातृचकदुष्टग्रहस्य च, सकलति ।—
—सकलाना—सर्वेषां, लोकाना—प्राणिना, क्षये—नाशे, धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः,
अग्निश्च तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थः, “उपग्रहाय लोकाना धूमकेतुरिबोध्यत” इति कुमार-
सम्भवे कालिदासः । जीवितापहारदत्तस्य—जीवनक्षयकरणपटोः, उभयत्रापि तुल्यम्,
‘अक्षणरुचेः’,—नास्ति क्षणमपि—मुहूर्त्तमपि रुचिः,—अनुरागः, करणीयविषयेषु इति
भान, रुचिः,—आहाराभिलाषो वा यस्मिन् तथोक्तस्य, क्षणरुचि,—क्षणप्रभा, विद्युदि-
त्यर्थः, सा न भवति इति तस्या, अविद्युत्तत्र, विद्युद्विरहितस्येत्यर्थः, अनन्धवज्रपातस्य—
मेघासम्बद्धाग्निपतनस्वरूपस्य इति यावत्, अस्य—शोकस्य इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र
स्त्रिभूतविशेषोपहिताना हृदयमहात्रणादीनाम् अनन्धवज्रपातान्ताना शोके तादात्म्याध्या-
सात् श्लिष्टमालारूपकमलङ्कारः ।

(३४५) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—राजमाना, अनन्धया—अनिन्द्या, विद्या—
ज्ञानम् एव, विद्युत्—सौदामनी, शोकान्धकाराच्छत्रहृदये तस्या विद्युदत् क्षणिक-
स्फुरणादिति भावः, तथा उद्योतमानानि—उद्गममानानि । गहनैति ।—गहनानां
—निबिडानां, कठिनानामित्यर्थः, दृष्टव्येणामिति यावत्, ग्रन्थाना—श्लोकाना, वे
ग्रन्थयः,—कूटाशा, दुर्बोधतमप्रदेशा इत्यर्थः, तेषा गूढा,—रहस्याः, गुप्ता इति यावत्,
गर्भा,—अन्तर्गता भावा, पदार्था इत्यर्थः, तेषा ग्रहणेन—अपवीधेन, गम्भीराणि
—गाम्भीर्यवत्तया अत्र । बिलानि, भाववन्तीत्यर्थः ।

(३४६) भूरिति ।—भूरिभिः,—बद्धीभिः, कान्यकथाभिः,—कविरचिन-
स्तुभाषितावलिभिः, कठोराणि—कठिनानि, तत्तत्कान्यनिहितबहुशीचनीयव्यापारत्रय-
पठनाभ्यामिति भावः, यद्वा,—बिबिधकान्यकथाभिः समुद्भासिततया सुदृढीकृततया
च सहसा केनापि मेत्तु द्रवीकर्तुं वा अशक्यानीत्यर्थः । बह्विति । बह्वना—प्रभूना,
शास्त्राणा—दर्शनादीनाम्, उद्बहनेन—धारणेन, आयत्तीकरणेत्यर्थः, बह्वन्त—
प्रशस्तानीत्यर्थः । आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थः, अस्वेति पूर्वेणान्वयः,
सोढुं—सहितुं, सङ्घं कर्तुमिति यावत्, न अलं—न क्षमाणीत्यर्थः ।

(३४७) किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसविस-
तन्तुदुर्वलकम् अवलानां हृदयम् ।

एवं सति (३४८) सत्यव्रते ! वद, किमत्र क्लियते ? कतम
उपालभ्यते ? कस्य पुर उच्चैः आक्रान्द्यते ? हृदयदाहि दुःखं
वा ख्याप्यते ? सर्वम् (३४९) अत्रिणी निमील्य सोढव्यम्
अमूढेन मर्त्यधर्म्माणा । पुण्यवति ! पुरातन्यः स्थितय एताः केन
क्षयन्तेऽन्यथा कर्तुम् ? (३५०) संसरन्त्यो नक्तान्दिवं द्राघीयस्यः

(३४७) किमुत—कि पुनः, नवेति ।—नवा—अभिनवमुद्गता, या नव-
मालिका—सप्तमा, पुष्पहृत्विशेष इत्यर्थः, तस्याः कुसुमानि—पुष्पाणि इव, कोमलाः,
—सुकुमारा. तासाम् । सरस्येति ।—सरस,—आर्द्रः, यः विसतन्तु,—वृणालसूत्रं,
तद्वत् दुर्वलकम्—अनुकम्पार्हसु, अतीव दुर्वलमित्यर्थः, [“अनुकम्पायाम्” (५।३।७६
पा०) इति कन्] किञ्चिदपि पीडनासहिष्णु इति यावत् ।

(३४८) सत्यव्रते ।—सत्यम्—अखण्डितमिति भावः, व्रतं—चारित्र्यमिति भावः
यस्या तत्सम्बुद्धौ, यद्वा,—सत्य—सत्याचरणमेव, व्रत—नियमः, दौचा वा यस्याः
तत्सम्बुद्धौ । कतमः,—को जन इत्यर्थः, [“वा बहूना जातिपरिप्रश्ने डतमच्”
(५।३।९३ पा०) इति डतपच्] उपालभ्यते ?—तिरस्क्रियते ? आक्रान्द्यते ?—
रुद्यते ? हृदयदाहि—मनसन्नापकारम् । ख्याप्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत् ।

(३४९) मर्त्यधर्म्माणा—मरणधर्म्माणा, मानवेन इत्यर्थः, [“धर्मादनिच्
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] अमूढेन—श्रीकाविह्वलेन सता इत्यर्थः, श्रीकेन
नात्यभिभूयेति यावत्, [“अमूढेन” इत्यत्र “मूढेन” इति पा३,—मूढेन—अज्ञेन,
श्रीकाविवशनेत्यर्थः] अत्रिणी—नेत्रे, निमील्य—मुद्रयित्वा, सोढव्यम्—सहनीयम् ।
एताः,—वक्ष्यमाणाः जन्मजराद्या इत्यर्थः, पुरातन्यः,—चिरन्तन्यः, अनादिकात्वा-
द्भागच्छून्यः इत्यर्थः, स्थितयः,—मर्त्यदाः, अन्यथा कर्तुं—निफलीकर्तुं, लङ्घितमित्यर्थः ।

(३५०) नक्तान्दिवम्—अहोरात्रं, नक्तञ्च दिवा च इति विश्वे [“अचतुर—”
(५।४।७७ पा०) इति इन्वो निपात्यते] संसरन्त्यः,—प्रवहन्त्यः, द्राघीयस्यः,—
अतिदीर्घाः, अनन्ताः इत्यर्थः, कदाऽपि न विच्छिन्ना भवन्तीति यावत्, प्रवाहुरूपेण सदैव
प्रवर्तन्ते इति तात्पर्यम् ।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्जवः पञ्च-
जनानाम् । (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तः-
करण-व्यवहारदर्शन-निपुणाः सर्व्वङ्गघा विपमा धर्मराज-
स्थितयः । (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्काला-

(३५१) पञ्चजनाना—मानवाना, (“मनुष्याः मानुषाः सत्त्वा मनुजा मानवा
जराः । स्यु. पुमास. पञ्चजनाः पुरुषा. पूरुषा नरः ॥” इत्यमर.) जन्मेति ।—जन्म
ञ—उत्पत्तिश्च, जरा च—वाङ्मकश्चेत्यर्थः, मरणञ्च—मृत्युश्च, तानि तद्रूपानीत्यर्थः,
घटनानि—व्यापारा एव, घटीयन्त्राणाम्—उहाटनाना, कूपात् जलोद्धरणयन्त्राणा-
मित्यर्थः, (“उहाटन घटीयन्त्र सलिलोहाहन प्रहे.” इत्यमरः) राजयः,—श्रेणयः,
वासा रज्जवः,—सूत्राणि, नियतमुख्यानपरिणमनपतनशोलाना जलोद्धरणरज्जूना प्रसारा
यथा अतिदीर्घा भवन्ति, तथा उत्पत्तिवाङ्मकमृत्युधर्म्मिणा मानवानामपि ससारा अनादि-
प्रवाहिण, अतिदीर्घा भवन्तीति समुदितार्थः, अतिदीर्घा. जलोद्धरणयन्त्ररज्जवी हि यथा
अहर्दिव जलानामुद्धरणकर्म्मणि व्याप्रियन्ते, तथैव जनाना जन्मादीनि रात्रिन्दिवं सततमेव
ससरन्ति इति निष्कर्षः, अत शोक विजहीहि इति तु फलितम् ।

(३५२) पञ्चेति ।—पञ्चाना—पञ्चसङ्घाताना, महाभूताना—क्षित्यादीना,
तद्विकाराणामित्यर्थः, मानवानामिति भावः, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ज्ञाने-
न्द्रियाणि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अध्यक्षतया स्थित, [“पञ्चकुलः,—अध्यक्ष”
इति केचित्, तथात्वे पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकारा चक्षुरादय इत्यर्थः,
तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्षं, तत् अधिष्ठितम्—आक्रान्त्य स्थितमित्यर्थः] अन्तःकरणं
—मनः, तस्य व्यवहारः,—चेष्टित, तस्य दर्शने—अवलोकने, निपुणा,—तत्पराः,
सर्व्वं कपन्तीति सर्व्वङ्गघाः,—सर्व्वकर्म्मिण इत्यर्थः, कर्म्मालुसारेण सर्व्वेषामेव अपञ्च-
पातं दण्डपुरस्कारादिविधायिन इति भावः, [“सर्व्वकूलाभकवीषेषु कप” (३।२।४२
पा०) इति खल्] धर्मराजस्थितयः,—अन्तःकरणव्यापाराः, विपमा,—दारुणाः,
मानवा पञ्चेन्द्रियै यद्वयदाचरन्ति, सर्व्वान्तर्दशी धर्मराजस्तत् सर्व्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्मं
विचारयति इति निष्कर्षः ।

(३५३) क्षणमपि—किञ्चित्कालपरिमितकालमपि, गत्यल्पसमयमपीति यावत्,
क्षममाणा,—सहमाना, अपेक्षमाणा इत्यर्थः, गणयन्त्य इति यावत्, मानवाना-
ज्जायुषाम् इत्यन्तो निमेषाः इत्यल. काठाः अतिक्रान्ताः, इत्येवम् अतिपूर्व्वकालमपि

कालनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः । जगति
(३५४) सर्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति ऋटि-
चण्डिका यमाज्ञा । (३५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-
प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिप्रटहाः । प्रतिदिशं (३५६) पर्य-
टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताद्याः (३५७) काल-
कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः । प्रति-

विचारयन्त्यः इति भावः, आयुरिति ।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकालन—
सहजान, गणनाकरणमित्यर्थः, [“आयुष्कालाकालन—” इत्यत्र “आयुष्कालाकालन—”
इति पाठे,—आयुषः कलायाः,—अवस्य, अतिसूक्ष्मभागस्येति भावः, यद्वा,—काल-
परिमाणस्य, (“कला स्यात्...अशमातके ।...कालनाकालमानयोः ॥” इति मेदिनी)
कालन—सहजानम्] तत्र कुशला,—पटवः, कालनाडिकाः,—कालस्य—अन्तकस्य,
नाडिका,—हीराः, पट्क्षणमितः काल इत्यर्थः, ऋटिका इति यावत्, [“नाडी
नाल्लेऽपि पट्क्षणे” इत्यमरः । “नाडिका.” इत्यत्र “नालिकाः” इति पाठेऽपि स एवायं]
निलये निलये—रट्हे रट्हे, [“निलवोसयोः” (८११४ पा०) इति वीप्साया हिर्भाव]
गलन्ति—अतिगच्छन्ति ।

(३५४) सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, जन्तूनां—प्राणिनां, जीवितमेव—
जीवनमेव, उपहारः,—उपढोकन, तत्र पतति—ग्रहणार्थं धावतीति तथाभ्रता,
सर्वभूतजीवनापहरणनिरता इत्यर्थः, चण्डिका—भीषणा, रुद्राणी देवी च, यमाज्ञा
—अन्तकनिर्देशः ।

(३५५) अखिलेति ।—अखिलानां—समस्तानां, प्राणिनां—जीवानां, प्रयाणं
—स्वप्नभ्रमणरूरे गमनं, तस्य प्रकटनम्—आघोषणं, तत्र पटवः,—कुशला, प्रेतपति-
पटहा,—प्रेतपते,—यमस्य, पटहा,—वाद्यमेदाः, रटन्ति—नदन्ति, सदैव प्राणिनी
यत्रपुत्र गच्छन्तीति निष्कावः ।

(३५६) पर्यटन्ति—धमन्ति । पेटकैः,—समूहैः, अन्योऽन्यमेकत्रीभूय इत्यर्थः ।
प्रतप्तेति ।—प्रतप्तम्—अत्युत्तमं, यत् लोहम्—अयः, तद्वत् लोहिते—रक्ते, अक्षिणी—
नेत्रे येषां ते ।

(३५७) कालेति ।—कालकूटस्य—विषयः, कान्तिं च कान्तिः,—द्युतिः येषां
नप्राविद्धाः, अत एव कालाः,—कृष्णवर्णाः, कायाः,—देहा येषां तयोक्ताः, काल-

भवनं भ्रमन्ति (३५८) भौषणकिङ्करकरघटितयमघण्टापुट-
घटुटाङ्गारमयङ्गराः (३५९) सर्व्वसत्त्वसंहरणाय घोरा-
घातघोषणाः । दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूस-
धूसरितप्रेतपतिपताकापतितष्टभ्रष्टष्टयः (३६१) शोककृत-
लाहलाकुल-कुटुम्बिनीविकीर्ण-केशकलाप-शबल-शव-शिविका-
सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवा-

पाशपाण्य.,—कालपाश.,—यमरज्जु, पाणौ—हस्ते येषा तथाविधा., कालपुरुषा.,
यमदूता इत्यर्थं, प्रतिपुर पेटके. पर्य्यटन्ति इत्यन्वय. ।

(३५८) भौषणेति ।—भौषणाना भयङ्गराणा, किङ्कराणा—भृत्याना, ऽ यम-
दूतानामिति यावत्, करै.,—हस्तै., घटिता.,—घटा, ताडिता वा, या यमघण्टा.,—
अन्तकस्य वाद्यविशेषा, तासा पुटाना—कन्दुकाना, घण्टाऽधःस्थवर्तुलाकारवस्तु-
विशेषामिति यावत्, पटुभि.,—उत्कटैः, टाङ्गारै.,—“टा टा” इत्यनुकरणध्वनि-
विशेषं, भयङ्गराः.,—भौषणाः., [भयं कुर्वन्ति याः ता इत्यर्थे करोतेः खच् मुच् च] ।

(३५९) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषा—समयाणा, सत्त्वाना—प्राणिना, सङ्घस्य—समूहस्य,
शहरण—संहार, विनाश इत्यर्थं तस्मै, घोरेति ।—घोरा.,—दारुणा, आघाता.,—
ताडनानि, यासु तथाविधा घोषणा.,—राजाज्ञापचारा., प्रजाभिरैताभिरनिलम्बमेव
जङ्गवनमागन्तव्यमित्येव यमनृपेरादेशप्रचारा इति यावत्,प्रतिभवनं भ्रमन्ति इत्यनेनान्वय. ।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थं. । वन्ति ।—बहुभि.,—प्रभूतै, चिताधूसैः
—सुतदहनकाष्ठचुत्प्रात्यवह्निध्वजै., धूसरिताः.,—श्वेतकण्ठवर्णताः प्राप्ताः, मलिनिता
एत्यर्थं, याः प्रेत ते.,—अन्तकस्य, पताका.,—वैजयन्त्या., तासु पतिता.,—निबद्धा
इत्यर्थं, शवसङ्कण्ठालसया इति भाव, [“—पताकापतित—” इत्यत्र “—पताका-
घटुपतित—” इति पाठः.,—पताकासु पटु—अत्यर्थं येषा तेषा, पतिता.] ग्टभ्राणा—
श्मशानपक्षिणा, दृष्टय.,—न्यनानि यासु तथोक्ताः ।

(३६१) शोकेति ।—श्रीकेन—शुचा. कृत.,—विहितं, — कीलाहलः.,—
क्रूरशरव, तेन शङ्कुलाणा—प्याकुलाना, कुटुम्बिनीना—कुलाङ्गनाना, पुरन्धीणा वा,
पुरन्धीणामित्यर्थः., (“स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्धी” इत्यमर.) विकीर्णैः.,—वित्तिर्णै,
केशकलापै.,—कुन्तलसमूहै, शबला.,—विविधवर्णा., याः शवाना—मृताना, शिविका.,
—यानविशेषा., तासा सहस्रै.,—समूहैरित्यर्थः, सङ्कुलाः.,—आकोर्णाः ।

(३६२) किलेति ।—किलकिलायमाना.,—घृनसङ्घिविष्टवया भ्रमन्त., किल-

ष्ठावकाः (३६३) परल्लोकावसथपथिकसार्धप्रस्थानविशिखा-
वीथयः । (३६४) सकललौतावलावलेहलम्पटा बहला
वहलिहा (३६५) लेढि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली
कालरात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम् । (३६६) तसि-
मशिक्षिता च भगवतः सर्वभूतभुजौ सुभुजा सृत्योः ।

किनेति सहर्षे शब्द कुर्वाणा वा इत्यर्थे, [किलकिला इव आचरन्त इत्यर्थे “कर्तुः
क्यङ् सलोपश्च” (३११११ पा० इति क्यङि शानचि च रूपम्] श्मशानग्निरस्य
—पितृवनमण्डपस्य, प्रेतावासस्य इत्यर्थः, (“श्मशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः)
वहा,—श्मशानमेव शिविरं येषां वाटशः, शिवाशावकाः,—प्रगोलाशिशव' यासु
तथाविधाः, स्रतटेहभक्षणाश्रया इति भावः ।

(३६३) परल्लोकेति ।—परल्लोक एव—लोकान्तरमेव [आवसति अत्र इत्यर्थे
पसते अथच्], अ वसथ',—वसतिस्थानम्, आलय इत्यर्थः, तस्य वै पथिकसार्धा,—
पान्थनिवहाः, तेषां प्रस्थानस्य—प्रयाणस्य, विशिखावीथयः,—रथ्याश्रेणव', पुराभ्यन्तरस्थाः
प्रशस्तमार्गसमूहा इत्यर्थः, (“रथ्या प्रतीली विशिखा” “वीधालिरावणिः पङ्क्तिः
पेयी” इत्युभयवाच्यमरः) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६४) सकलेति ।—सकलाना—सर्वेषां, लोकानामेव—प्राणिनामेव,
कवलाना—शासनानाम्, अवलेह,—आस्वादः, तत्र लम्पटा—लुब्धा । यहला—
दीर्घा । वहलिहा—छिद्रान्तेषिणी, यहा,—यह—स्नानं, “वहः स्यात् ह्रस्वस्नाने
वाहे गन्धवहेऽपि च” इति मेदिनीवचनात् ह्रस्वस्नानार्थकस्य वहशब्दस्यात्र सामान्यतः
स्नानार्थे एव प्रयोगी बोद्धव्यः, लेढि—आस्वादयति, स्नानशीणितं पिवतीति भावः या सा,
स्नानं लीढयित्वा रक्तपायिनोत्यर्थः, यहा,—यह—गन्धवहं, प्राणवायुमिति भावः,
लेढि या सा, प्राणघातिनीत्यर्थः, [“पहाधे लिह” (३१२३२ पा०) इति खड्ग्] ।

(३६५) लेढि—आस्वादयति । लोहिताचिता—रक्तव्याप्ता, जीवाना रक्त-
पानादिति भावः, चिताङ्गारकाली—चिताङ्गारवत्—श्वदाहपुल्लिस्थायिरहिता-
लातवत्, काली—कृष्णवर्णा, कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रे,—यमभगिन्वा., सर्वभूत-
प्राणापारिप्लवा सृत्युदेव्या वा, कल्यान्तरावेर्वा, जिह्वा—एसना ।

(३६६) सर्वभूतभुजः,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, सृत्योः,—यमस्य, (“सृत्युर्ना मरणे
क्षमे” इति मेदिनी) सुभुजा—क्षुधा, तसि—सन्तोषम्, अशिक्षिता—न शिक्षिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनौ च अनित्यतानदी । (३६८) —श्लि-
काश्च महाभूतग्रामगोष्ठाः । (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गाल-
यन्त्रपञ्जरदारुणि देहिनाम् । (३७०) अशुभशुभावेशविवशा
विश्रारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः । (३७१) छिदुरा जीव-
बन्धनपाशतन्वीतन्तवः । सर्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् ।

शिक्षामप्राप्ता, तद्विज्ञानाभावात् इत्यर्थः, [शिक्षितेः इत्यस्य औवादिक्त्वस्य कर्त्तरि
निष्ठाया रूपम्] । बहुभोजनेनापि अस्या वितृष्णा न जायते इति भावः ।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—चयशीलता एव, नदी—सरित्, अति-
द्रुतेति ।—अतिद्रुतम्—अतिशीघ्रं, वहति—गच्छतीति तपीता, अनिजसिद्ध जीवन्
द्रुतमेव चयतीत्यर्थः ।

(३६८) महिति ।—महाभूतानां—चित्वादीनां पञ्चानां, ग्रामस्य—समूहस्य,
गोष्ठाः,—समाजा, सप्ता इत्यर्थः, पञ्चमहाभूतात्मका जीवसत्ता इति यावत्, चणिकाः,
—चणस्यायिन्य ।

(३६९) गातेति ।—गात्रं—शरीरमेव, [“गात्र—” इत्यत्र “पाव—” इति
पाठे,—पात्रम्—आधारः, जीवस्येति शेषः, शरीरमित्यर्थः, तदेव] यन्त्र—नियन्त्र-
चालित वस्तुविशेषः, तस्य पञ्जरा,—अस्थीनि एव, दारुणि—काष्ठानि, रात्रि—
रजनीषु, प्रतिरात्रि इत्यर्थः, भङ्गुराणि—भङ्गप्रवणानि, प्रतिनिश्चान्ते आयुष्कालस्य
एकेकदिनक्षयादिति भावः ।

(३७०) अशुभेति ।—अशुभाना—दुष्कृताना, शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च,
आवेशिन—अधिष्ठानिन, विपशा,—परायत्ता, सुकृतदुष्कृतकर्मानुसारेण शुभाशुभ-
फलभोगिनः, न तु स्वेच्छया शुभमशुभं ना भोक्तुं समर्था इति भावः, इच्छाऽभावेऽपि
पद्मादियोनिषु गमनादिति तात्पर्यं, शरीरनिर्माणपरमाणवः,—देहघटकद्वयकारणकारणक-
यदार्थविशेषा, विश्रारवः,—वि—विशेषेण, श्रारवः,—परस्परमुपघातका, परस्परोप-
घातेन विशेषात् चिरस्थायिन इत्यर्थः, (“शरारुर्घातुको हिंस्रः” इत्यमर) स्तब्धे देहे
नटेऽपि परमाणूनामविनाशयत्नादिति भावः; [“श्रुवन्धोरारु” (३।२।१७३ पा०)
इति विपूर्वकात् श्रणाति. आरु] ।

(३७१) जीवेति ।—जीवाना—प्राणिना, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशाना—
रज्जूना, तन्वीतन्तवः,—तन्वीरूपाणि सूत्राणि; यहा,—जीवाना बन्धनस्य

एवम् (३७२) अ धृत्य नात्यर्थम् एव अर्हसि मेधाविनि ! नृदुनि
मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि (३७३) प्रतिसङ्ग्रान-
क्षण आधारीभवति धृते । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके
वनु इदानीम् अपि च गीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता

—ससारकाराया सवमनाय, पाशाः,—नृगपत्त्यादिवन्धनाय वागुरा इत्यर्थः, (“पाशः
क्षेत्रादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्वक । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यान्मृगपत्त्यादिवन्धने ॥”
इति मेदिनी) तेषा तन्वीतन्ववः किदुराः,—विच्छेदप्रवणा, [“विदिभिदिच्छिदेः
पुरच्” (३१११६२ पा०) इति कुरच्] । आत्मनः,—स्वस्य, धनीधरम्—
अनायत्तम् ; गस्ति ईश्वरी यस्मिन् तत्, ईश्वरभिन्नमित्यर्थः, केवलमीश्वरस्यैव नित्यत्वेन
तत्त्वादन्यस्य सर्वस्यैव क्षयित्वादित्यपि व्यज्यते, सर्व—ऊरुस, विश्व—जगत्, विश्वस्य
षस्तुजातमिति यावत्, नम्वर—नाशप्रवण, जगति सर्वमेव ध्वंसशीलं, तेषा स्यादित्य-
सम्पादने स्वस्य अस्वपि सामर्थ्यं नास्तीत्याशयः ।

(३७२) अवधृत्य—निश्चित्य ।—अर्हसि—योग्या भवसि । मेधाविनि । इ
राज्यश्रिया आमन्त्रणपद, धारणावद्बुद्धिशालिनि इत्यर्थः, [“अस्मायामेधासज्जी
विनि.” (५१११२१ पा०) इति मेधाया अत्यर्थे विनि, तत ङीष्] । नृदुनि—
कीमले, दुःखसहनानर्हे इति यावत् । [“मनसि” इत्यत्र आधारस्यैव वाच्यत्वात् न
चतुर्थी] । तमसः,—मोहस्य, प्रसरं—विसर्पणं, विसारमित्यर्थः, अवसरमिति यावत् ।

(३७३) प्रतिसङ्ग्रानक्षण इति ।—प्रतिसङ्ग्रान—विवेकानुश्ला सति, तस्य
क्षण,—समय, तदाविर्भावकाल इत्यर्थः, धृते,—धैर्यस्य, आधारीभवति—
आश्रयतामापद्यते, [अनाधार आधार. सम्पद्यमान. भवतीत्यभृततज्ञानार्थे “ऊरुस्ति-
द्योमे—” (५१११५० पा०) इति चि] विवेकिनी बुद्धिरेव धैर्यं विधातु समर्था
इति भावः, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकिन्या बुद्ध्या आकलय्य स्वयमेव धैर्यमव-
लम्ब्य, नात्यधीरा भव इति वक्तुराशयः । दूरगते—दूरम्—अतिदुर्द्धि, गत,—
ग्राप्त, आरूढ इत्यर्थः तस्मिन्, अतिवर्द्धितेऽपीति यावत् । नन्विति सम्बोधनं, सो !
इत्यर्थः । इदानीम्—ईदृश्यां दशायामित्यर्थः, वैधव्यदशायामिति यावत् पित्रादोनाम-
भावे, भ्रातुः परिचरणाद्यर्थे लोकाभावाच्च इति वा भावः । अपि च शीघ्रः,—अनु-
शरणीय इत्यर्थः, नारीणां स्वातन्त्र्याभावादिति भावः, यद्वा,—अपि च शीघ्र,—द्रष्टव्य,
एतादृशस्य भ्रातृर्मुखं प्रति दृष्टिपातः कर्तव्य इति भावः । पितृकल्पः,—पितृसदृशः ;
[“ईषदसमाप्तौ—” (५१११६० पा०) इति ईषदूनार्थे कल्पः] ।

भवत्या गुरुः । (३७४) इतरथा की न बहु मन्येत कल्याण-
रूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् ?
(३७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रत्रज्या ।
ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम् । (३७६) महाभागस्तु
भिनत्ति मनोरथम् अधुना । यत् अयम् आदिशति, तदेव
अनुष्ठेयम् । (३७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि
वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्वथा
स्थातव्यम् अस्य नियोगे” इति उक्त्वा (३७८) व्यरंसीत् ।

(३७९) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

(३७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेद्वैवमित्यर्थः, अवभवत्या,—मान्यायाः, दृश
—काषायग्रहणरूपमित्यर्थः, कल्याणरूपं—सङ्कल्परूपं, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थः, सङ्कल्पम्—
अभिलाष, की न बहु मन्येत ?—आद्रियेत ? ।

(३७५) भगवती—सर्वशक्तिसती, प्रत्रज्या—सन्नासधर्माः, अखिलेति ।—
अखिलस्य—समग्रस्य, मनोज्वरस्य—मन पीडायाः, प्रशमनम्—अपनयनं, तस्य कारणं
—हेतुः । आत्मवता—मनस्विताम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थः, ज्यायः,—श्रेष्ठ-
मित्यर्थः, [“ज्य च” (५।३।६१ पा०) इति ईयसुनि प्रशस्यस्य ज्यादेशः,
“ज्यायादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशश्च] ।

(३७६) महाभाग,—श्रीमान् हर्षः, मनोरथं—सङ्कल्पं, भिनत्ति—खण्डयति,
विफलं करोतीत्यर्थः, भ्रातुले अवस्था विलोक्य सङ्कल्पोऽयमिदानीं परित्याज्यः इति भावः ।
अनुष्ठेयम्—कर्तव्यम् ।

(३७७) यदि भ्रातेत्यादि ।—यदि भ्राता, अत एव अयं मान्य इति शेषः,
इति, मन्यसे इति शेषः, एव ज्येष्ठादिष्वपि योजनीयम् । वत्सलः,—स्निग्धः, तस्यि
क्लेशपरायण इत्यर्थः ; [“वत्सासाभ्यां कामवले” (५।२।६८ पा०) इति लच्] ।
तदा सर्वथा—सर्वैः प्रकारैः, अस्य नियोगे—आज्ञाया, स्थातव्यम्—वर्तितव्यम् ।

(३७८) व्यरंसीत्—विरराम, [“व्याड्परिभ्यो रस” (१।३।८३ पा०) इति
परस्मैपदम्] ।

(३७९) तस्मिन्—दिवान्करदिने, [“यस्य च भावेन—” (२।१।३७ पा०)
इति सप्तमी] उपरतवचसि—निवृत्तवाक्ये, नरपतिः,—हर्षः, निजगाद—उवाच ।

“आर्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात् ? अनभ्यर्थितदैव-
निर्घिता हि विषमविपदवलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य ।
(३८०) स्नेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्मप्रदीपाः ;
किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम्
अतिप्रोतिः अभिलपति । (३८२) धीरस्यापि धार्ढ्यम्
आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्कितम् अतिवल्लभत्वम् ।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्यं विनेत्यर्थः । अभिदध्यात्—कथयेत् । अनभ्यर्थितेति ।—
‘अनभ्यर्थिताः,—न अभ्यर्थिताः,—न याचिताः, अथ च दैवेन—विधिना, अनुकूलिनेति
भाव’, यद्वा,—अनभ्यर्थितम्—अप्रार्थितं, यत् दैव—सै ऽग्यमित्यर्थः, अयाचिततयै-
वोपगतम् इति भावः, तेन निर्घिताः,—सृष्टाः, प्रचोदिता इत्यर्थः, विषमेति ।—विषमा
—दारुणा, विपत्—विपत्तिः, तत्र अवलम्बनस्तम्भाः,—आश्रयस्थानानीत्यर्थः, अयाच्य-
माना अपि भवन्तः कर्णविवशाः विपन्नानामप्रत्याशितसौभाग्यनक्षिणैव अकस्मादागत्य
विपदस्त्रायन्ते इति सरत्कार्यः ।

(३८०) स्नेहेति ।—स्नेहेन—प्रीत्या, तैलादिना च, आर्द्रा—सरसा, सिक्ता
च, मूर्त्तिः,—आकारः वेपा तथोक्ताः, जीहेति ।—मोहः,—अज्ञानता एव, अन्धकारः,
—तिसिरम्, आवरकस्वभावादिति भावः, तस्य ध्वंसिनः,—नाशिनः, उपदेशदानेन
आलोकदानेन च इति भावः, धर्मप्रदीपाः,—धर्ममयाः दीपा, धर्ममाश्रिताः
सर्वभूतेष्वेव दयापराः सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः ।

(३८१) प्रणयेति ।—प्रणयस्य—स्नेहस्य, प्रदानेन—अर्पणेन, प्रदर्शनेनेति
यावत्, दुर्ललिता—जनितस्यङ्गेत्यर्थः, अतिप्रोतिः,—अतिप्रणयः, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि,
मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलपति—आकाङ्क्षति ।

(३८२) धीरस्य—प्रज्ञानस्य, गम्भीरस्य इत्यर्थो वा, धार्ढ्यम्—उद्धतत्वं,
वाचालत्वमित्यर्थो वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्वकात् रीहतेः णिचि लटि
रूप, “रुहः पीड्यतरस्याम्” (७।३।७३ पा०) इति हकारस्य पः] ।

(३८३) हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, लघिना—लघुत्वेन, चापत्येनेत्यर्थः,
लङ्कितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमिं गतमित्यर्थः, दुर्बलचेतस्त्वया अहमेवास्यः अतिप्रेयान्
इति निश्चिन्तादतिप्रकूढमिति भावः, यद्वा,—हृदयस्य लघिना—लघुत्वं, सङ्कीचः इत्यर्थः,
लङ्कितम्,—अतिक्रान्तम्, दूरीकृतः इत्यर्थः, वात्सल्यवतः समीपे कोऽपि सङ्कीचः न कर्त्तव्य
इति धिमेति भावः, येन तत्, अतिवल्लभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थः ।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिष्ययन्ति
स्वार्थदृष्ट्याः प्रागल्भ्याम् । (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जल-
निधय इव मर्यादासु श्रय्याः । दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम्
अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता रक्ष्यम् ।
अतः किञ्चित् अर्थवे भदन्तम्,—इयं नः स्वसा बाला च (३८७)
बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधोरणोपरोधेनापि यावत्
पालनीया नित्यम् । अस्माभिश्च (३८८) आतवधापकारिरिपु-
कुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रजर्क्ष

(३८४) स्वार्थदृष्ट्याः,—स्वकार्यसिद्धिमिलाषाः, युक्तेति ।—युक्तायुक्तयोः,—
कार्याकार्ययोः, विचारि—वितर्कं, शून्यं,—अक्षयं, तस्य भावः तस्मात्, शालीनम्
—अष्टुष्ट, धीरमित्यर्थं, विनीतमिति यावत्, जनमिति शेष, (“स्यादष्टुष्टे तु शालीनः”
इत्यमरः) प्रागल्भ्यम्—श्रीड्वयं, छटतामित्यर्थः ।

(३८५) अभ्यर्थनायाः,—प्रार्थनायाः, मर्यादामित्यनेन सूच्यम् । [“अभ्य-
र्थनाया” इति हेतौ पञ्चमी वा] । रक्षन्ति—पालयन्ति, नीतयन्ति इत्यर्थं, जल-
निधय,—सागरा । मर्यादा—सीमा, वेलाच्च ।

(३८६) इदं—दृश्यमानं, भवद्वयमित्यर्थः । अनभ्यर्थितेन—अयाचितेन ।
आतिथ्याय—अतिथिसत्काराय, अतिथये वा, (“स्यादातिथ्यमतिथ्यर्थे तिलिङ्गमतिथौ
पुमान्” इति सिद्धिनी) अतः,—स्वशरीरस्याप्यर्पणात्, भदन्तं—बौद्धाचार्यं त्वमित्यर्थं,
अर्थये—याचे ।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रवलाऽऽधिक्लिष्टा । सर्वकार्येति ।—सर्वेषा—
सकलानां, कार्याणां—कर्मणाम्, अवधोरणम्—अवहेलनमेव, उपरोध,—क्षतिः
तेन, यद्वा,—सर्वकार्यावधोरणे—निश्चितकर्मपरित्यागे, वः उपरोधः,—अनुरोधः
सर्वकार्यं क्षतिं सहित्वाऽपीत्यर्थं, यावत् पालनीया—यत्रेण पालनीया एव, (“यावत्तावच्च
साकल्येऽवधी मानेऽवधारणे” इत्यमरः) ।

(३८८) आतवधेति ।—धातुः,—राज्यवर्द्धनस्य, वधेन—हननेन, अपकारिणः,
—द्वीहिणः, ये रिपवः,—शत्रवः, तेषां कुलस्य—वशस्य, प्रलयकरणं—विध्वंसनं, तत्र
उद्यतः—प्रवृत्तः तस्य, बाहोः,—भुजस्य, विधेयैः,—वशवदैः, अधीनैरित्यर्थः, भुजवला-
शर्व एव आतवधातिना शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय नामादिशब्दित्यर्थः ।

प्रतिज्ञा कृता । (३८६) पूर्ववर्तमाननाऽभिभवम् असहमानैः
अर्पित आत्मा कोपस्य । अतः (३८०) नियुङ्क्तां कियन्तमपि
कालम् आत्मानम् आर्योऽपि कार्ये मदीये । दीयताम्
(३८१) अतिथये शरीरम् इदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनः
(३८२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाश-
दुःखविल्लवाः प्रजाः, तावत् इमाम् अत्रभवतः कथाभिश्च
धर्म्याभिः, (३८३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च
अरजोभिः, (३८४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८६) पूर्वति ।—पूर्वधा—प्रथमया, अप्राप्तपूर्वयेति भावः, मुख्यया वा, अव-
माननया—अपह्नया, आलवधरूपया इति भावः, यः अभिभवः,—तिरस्कार तम्,
असहमानैः,—अक्षमसाणैः, सोढुमशक्नुवानैरित्यर्थः, कोपस्य—कोपस्य, आत्मा—
मनः, धैर्यं वा, (“आत्मा पृथि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । घृतात्रपि मनीषार्यां
शरीरजज्ञणोरपि ॥” इति मेदिनी) अर्पितः,—दत्तः, कोपाकुलोऽस्तीति भावः ।

(३८०) आत्मान—शरीरं, मदीये कार्ये—मम हितकर्मणीत्यर्थः, नियुङ्क्ता—
नियुक्त करोतु, [“स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन युजेरात्मनेपदम्]
यथा मम सुमङ्गलं स्यात्, तथा भवता आचरितव्यमिति भावः ।

(३८१) अतिथये—गृहागताय, सत्त्वमिति शेषः ।

(३८२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत्, प्रतिज्ञां निस्तरतीति
भावः । तातेति ।—तातस्य—“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते” इति
पञ्चान् ज्येष्ठस्येत्यर्थः, विनाशिन—उपाशुहननेनेत्यर्थः, यत् दुःखं—मन पीडा, तेन
ल्लवाः,—विल्लवाः, आर्त्ता इत्यर्थः, प्रजाः,—प्रकृतीः, आश्वासयति—सान्त्वयति ।
इमा—मत्स्वसारम्, अत्रभवतः,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभिः,—धर्मादनपेताभिः, धर्मोपदेश-
समन्विताभिरित्यर्थः, [“धर्मपथ्यर्थ—” (४।४।६२ पा०) इति यत्] ।

(३८३) कुशलेति ।—कुशलानां—सङ्गलाना, प्रतिबोधः,—विज्ञानं, तं विदधति
—जनयन्तीति तथोक्तैः, शीकविनाशदत्तैरित्यर्थः, अरजोभिः,—रजोगुणवर्जितैः,
सत्त्विकैकैः इति भावः ।

(३८४) शीलोपशमदायिनीभिः,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्वदा शीकदुःख-
सन्तप्तस्येति भावः, उपशमदायिनीभिः,—प्रशमकारिणीभिः, मनसः शान्तिजननीभि-
रित्यर्थः, देशनाभिः,—कथाभिः, शिञ्चाभिरित्यर्थः ।

(३६५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (३६६) अस्मिन्-
पाश्वोपयायिनोमेव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि । इयन्तु अही-
यति मयैव (३६७) समं समाप्तकृत्येन काषायणि । अर्थिजने
च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः ? (३६८) सुरनाथम्
आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः
दधीचः । (३६९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

(३६५) क्लेशेति ।—क्लेशस्य—ससारसन्तापस्य, प्रहाणं—क्षयं, तस्य हेतु-
भूतानि—कारणरूपाणि तैः, शान्तिप्रदैरित्यर्थः, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः,—
चानैः, दृष्टान्तैः वा ; यथा,—तथागतः,—बुद्धः, (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः धर्मराजस्तथा-
गतः” इत्यमरः) तस्य इदं तथागत तैः, बुद्धसत्त्वन्वित्त्वित्यर्थः, दर्शनैः,—शास्त्रैः,
बौद्धशास्त्रोक्तप्रबोधप्रदैः उपदेशवचनैरित्यर्थः, .(दर्शनं नयनस्त्रबुद्धिधर्मोपलब्धिषु ।
सास्त्रदर्पणयोश्च” इति सेदिनी) ।

(३६६) अस्मदिति ।—अस्माकं पार्श्वं—समीपम्, उपयाति—उपगच्छति,
तिष्ठतीत्यर्थः तथोक्ताम्, अस्मत्पार्श्ववर्तिनी, प्रतिबोध्यमानाम्—उपदिश्यमानाम्
अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थः, यावद्दह रिपुकुली-
न्मूलनाथ प्रजाहन्दाश्यासनाय च च्वापृतस्तिष्ठामि, तावन्मदीयभगिनीमिमा स्वपार्श्वसवस्थाप्य
तथा प्रतिबोध्यता, यद्येवं सददर्शनात् नाधीरोभवति, परन्तु अस्मत्समीपवर्तिनीमेव,
आत्मान मन्वते इति भावः ।

(३६७) सम—सह । समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, शत्रुविनाशरूप प्रजा-
सान्त्वनारूपञ्च कार्यं समाप्येत्यर्थः । अर्थिजने—याचकजने । अतिसृजन्ति—ददति ।

(३६८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागर, दधीचः,—तदाख्यमुनि, आत्मास्थिभिः,—
आत्मनः,—स्वस्य, अस्थिभिः,—कङ्कालैः, सुरनाथम्—इन्द्रं, यावत्—अवधारणे,
साकल्ये वा, कृतार्थं—सिद्धमनोरथं, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः । असौ हि
दधीच्यपरनामा मुनिः इवासुरवधीयताय इन्द्राय वज्रनिर्माणार्थं स्वदेहस्यास्थीनि सघ्ना-
ददात्, वज्ररूपैः तैश्चासौ त निजघाति पौराणिकी वार्त्ताऽनानुसन्धेया ।

(३६९) मुनिनाथ,—मुनीन्द्र, सुगतः इति यावत्, (“सर्वज्ञः सुगतो
बुद्धः” । मुनीन्द्रः श्रीधन शास्त्रा” इत्यमरः) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—न
दिक्षिता, आत्मनः,—स्वशरीरस्य, स्थितिः,—रक्षणं तेन तथाभूतः, स्वशरीररक्षा-

अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कृतिक्त्वो न दत्तवान् ? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति” इत्युक्तं तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।

भूयस्तु वभाषे भदन्तः,—(४०१) “भव्या न द्विः उच्चारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायवलिम् इमाम् अमुना जनेन । (४०२) उपयोगस्तु निरूपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्तः” इति ।

मनपेक्षमाण इत्यर्थः, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति सत्त्वा, अनुकम्पाहं इति निश्चित्यर्थः ।

(४००) वठरसत्त्वेभ्यः,—जडप्राणिभ्यः, सिद्धादिभ्य इति भावः, कृतिक्त्वो,—कृतिवारान्, [“सङ्ग्रायाः क्रियाभ्याहृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिद्धी सद्यः प्रकृता बुभुक्षया स्वभावकान् भक्षयितुं प्रवृत्ता दृष्टा बुद्धदेवः करुणापारतन्त्रात् तस्यै स्वमासप्रदानेन तान् शान्तान् अरक्षदिति । बहुतर—प्रचुर, मदुक्ताभ्यामाभ्यामन्यविषयम् अर्थिभ्यः स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थः ।

(४०१) भव्याः,—साधनः । द्विः,—द्विवारं, द्विप्रकारं वा, [“निश्चितुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्] । अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मयेति भावः, प्रथममेव—दर्शनक्षण एवेत्यर्थः, गुणाः,—धैर्यौदार्यादय इत्यर्थः, भवदीया इति भावः, इमा—परिदृश्यमाना मदीयामित्यर्थः, कायवलिं—शरीररूपमुपहार, [“वलिः पूजोपहारयो” इत्यमरः । “करोपहारयोः पुंसि वलि प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरौक्तेः पाठ उपहारार्थकवलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वचिन्तनीय, तेन “इमाम्” इत्यत्र “इमम्” इति पाठ समीचीन] प्रतिग्राहिता,—कृतप्रतिग्रहा कृता, प्रतिग्रह कारिता इत्यर्थः, स्त्रीकरणमापादिता इति यावत्, (“प्रतिग्रहः स्त्रीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्गृहे” इति मेदिनी) अहं भवद्गृहेभ्यः शरीरमिदमुपहारोक्तवान् इति निष्कर्षः ।

(४०२) निरूपयोगस्य—निष्प्रयोजनस्य, परस्मादुपयोगमनपेक्षमाणस्येति भावः, अयस्य, भवत इति शेषः, उपयोगः,—उपकारः, गुणवत्—सम्यक् इत्यर्थः, आयत्तः,—अधीनः, अहं यावच्छक्यमनेन कायेन भवतः उपकार विधास्यामीति तावद्यंम्, युद्धा,—निरूपयोगस्य—केनापि स्वकृत्ये अकृतनियोगतया व्यर्थीभूतस्य इति भावः,

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः
षार्धिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरौम् (४०४) उषसि वसना-
लङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५)
आचार्य्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव
कटकम् अनुजाङ्गवि निविष्टं प्रत्याजगाम ।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां : कथयन् एव

प्रस्य—मम, मदीयकायस्य इत्यर्थ, ल नि—स्वल्पायाससाध्ये इत्यर्थः, गुरुणि—
प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थः, क्त्ये—कार्यं, उपयोगः,—व्यवहारः, नियोग इत्यर्थः,
गुणवदायत्तः,—गुणवत्, —गुणिनः भवत्, आयत्तः,—अधीनः, मया पूर्वमेव शरीर-
मिदं भवद्गुणैश्च उपहारीकृतम्, अतः शरीरेऽस्मिन् गुणिनी भवत् एव पूर्णधिकारः,
अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृशि एव कार्यं इदं नियोजयसि, तदेवाहमविचारित
करिष्यामीति निष्कर्षः ।

(४०३) तस्मिन्—द्विवाकरमिते, तथा—तादृशप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दित-
प्रणये—अभिनन्दित, —सादर समर्थित इत्यर्थ, प्रणयः,—याज्ञा येन तस्मिन्, (“प्रणयः
प्रणये प्रेम्णि याज्ञाविश्रन्मथोरपि” इति मेदिनी) आदरेण गृहीताभ्यर्थने सति इत्यर्थ,
प्रीयमाणः,—तुष्यन्, [“प्रीयते” इत्यस्य घातो. देवादिकस्य शानचि रूपम्] ।
विभावरौ—रजनोम्, [“अकर्मकधातुभिर्वीगे देश कालः—” इति वार्तिकान् काल-
वाचकस्य कर्मत्वम्] उषित्वा—आसित्वा, अवस्थाय इत्यर्थः ।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति ।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराश्च—
आभरणानि च, आदशो येषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अर्पणेन,
परितोषितः,—प्रीणितः, त, निर्घात—प्रागुक्त शवरयुवान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थान
सम्प्रेष्येत्यर्थः ।

(४०५) आचार्य्येण—अमणगुरुणा द्विवाकरमितेण । कतिपयै—स्वल्पैः,
प्रयाणकैः,—यात्राभिः, स्वल्पैरेव दिने. स्वल्पैरेव भ्रमणैर्वा इत्यर्थ, अनुजाङ्गवि—जाङ्गवी
—गङ्गा, तस्या अनु—तटसमीपे इत्यर्थः, [“अनुयन्सप्तया” (२।१।१५ पा०)
इत्यव्ययीभावः, “अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वञ्च] निविष्ट—
स्थितः, कटक—शिविरम् ।

(४०६) राज्येति ।—राज्यत्रियाः,—तन्नाम्नाः हर्षधगिन्या, प्राप्ति—
लभः, व्यतिकरः,—व्यतिप्रङ्ग, अन्वोऽन्वसेलनमित्यर्थः, यदा,—व्यतिकरः,—व्यसृज्,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् । (४०७) वहलमधु-
पङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवत्तमो वासरः ।
(४०८) प्रक्रीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लीकालोकजुंषि
(४०९) यजूंषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रवान्तानि निजवपुषि

राव्यश्रीसङ्गान्ता विपत्तिरित्यर्थः, (“अथ व्यतिकर, पुंसि व्यसनव्यतिपङ्कयो” इति
किट्ठिनी) तयोः कथा—वार्त्ता, प्रणयिभ्यः,—सुहृद्भ्यः, [“क्रियया यमभिप्रैति—”
(वा०) इति चतुर्थी] कथयन्—गदितु, [“लक्षणहेतुः क्रियायाः” (३१।१२६
पा०) इति हेतौ श्रुत् । “कथयन्” इत्यत्र “कथयत” इति पाठे,—कथयन्तं
हृषंसनाद्व्येत्यर्थः, “पष्टो चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति पष्टो] ततार—अलङ्घयत्,
अस्ताचलमगमदित्यर्थः ।

(४०७) वहलेति ।—वहलेन—प्रभूतेन, मधूना—मकारन्दाना, पङ्केन—
द्रवेण इत्यर्थः, पिङ्गलः,—कपिल, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णी भवति,
पङ्कजाकर इव—पद्माकर इव, चक्रवाकवत्तमः,—चक्रवाकाणा—रथाङ्गनाम्ना, वत्तमः,
—प्रियः, मिलनसम्पादकत्वादिति भाव, वासरः,—दिवसः, सञ्चुकोच—सङ्कुचितवान्,
शेषतामयासीत् इत्यर्थः । पङ्कजाकरोऽपि आवासभूमितया चक्रवाकवत्तमः, इति तेन
सह वासरस्यावैधर्म्यसाम्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४०८) प्रक्रीर्णानि—विस्तारितानि, दिक्षु विदिक्षु च व्याप्तानीत्यर्थः । नवेति ।
—नवः,—प्रत्यग्रः, सद्योनिर्गत इत्यर्थः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः, तद्वत्, तेन च अरुणः,—
लौहितः, वर्णः,—रूपं येषां तानि, लीकालोकजुंषि—लीकालोकः,—स्नानसंख्यात-
सुं किरणसम्पर्कसीमापर्वत इति यावत्, तस्य पार्श्वयोरातपस्य तदभावस्य च सन्वन्धात्
तथात्मिति ज्ञातव्यं, तं जुषन्ते—सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः, तथोक्तानि, लीकालोक-
पर्वताश्रयीणि इत्यर्थः, लोकदृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः ; [“जुषन्ते” इत्यस्य भौवादि-
कस्य कर्त्तरि क्तिप्] अन्यत्र,—लीकाना—जनानाम्, आलीकां—दर्शनम्, (“आलीकौ
दर्शनीद्योतौ” इत्यमरः) जुषन्ते—सेवन्ते इति तथोक्तानि, लोकदृष्टिगीचराणीत्यर्थः,
उद्दीर्घं वहिष्करणादिति भावः ।

(४०९) कुपितेति ।—कुपितेन—क्रुद्धेन, गुरुं वैशम्पायन प्रतीति भावः,
याज्ञवल्क्येन—तदाख्यमुनिना, वक्त्रात्—मुखात्, वान्तानि—उद्गीर्णानि, यजूंषीव—
यजुर्वेदानिव, वैशम्पायनशिष्या इति शेषः । निजवपुषि—स्वदेहे । पुरा वैशम्पायन-
शिष्यः याज्ञवल्क्यः गुरोः वैशम्पायनस्य सकाशात् वेदानधीत्य सर्वेषु शिष्येषु समादिष्ट

(४१०) पूषा पापमुषि पुनरपि सञ्जहार जालकानि रोचिषाम् ।

स्वगुरो ब्रह्महत्यापापक्षयका क व्रतमेकाकी एवाचरितुमिच्छन् गुरुणा विप्रावमानना-
मसहिष्णुना वेदान् मत्परिगृहीतान् परित्यजेति उपालम्बः सर्वनिवाधीतान् वेद-
भागानुद्भवात्, उदान्ताश्च तान् मुनयः तित्तिर्याः तन्नोत्पतया तित्तिरीभूय आदद्, तत एते वेदभागाः कृष्णयजुर्वेदा इति उच्यन्ते । तथा हि निष्कपुराणं,—“शिष्यानाह च भीः शिष्या । ब्रह्महत्यापरं व्रतम् । चरन् मत्कृते सर्वे न निचार्यमिदं तथा ॥ अथाऽऽह याज्ञबल्क्यस्त किमेतैर्बहुभिर्जि । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ तत क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञबल्क्य महासुनिम् । मुच्यता यत् त्वयाऽधीत यती विप्रावमानक ॥... ..इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजूष्यथ । कूर्दयित्वा ददौ तस्मै ययै च क्षेच्छया मुनि ॥ यजूष्यथ विसृष्टानि याज्ञबल्क्येन वै द्विज ॥ जगद्गुस्तिरिरीभूता-
स्तित्तिर्यस्तु च ते ततः ॥...एवमुक्त्वा ददौ तस्मै यजूषि भगवान् रवि । अयातयाम-
सञ्जानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः ॥ यजूषि यैरधीतानि तानि निप्रैर्द्विजोत्तम । । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्रोत्रनयोगतः ॥” इत्यादि । एवमेवाह वाजसनेयिसंहिता-
भाष्ये तत्रभवान् सहीधरः ; तथा हि,—“तवादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्त वेद वेदव्यासो जन्दमतीन् सनुषान् विचिन्व्य तत्कृपया चतुर्धा न्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याश्चतुरो वेदान् पैलवेशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्य क्रमादुपदिदेश, ते च स्वशिष्येभ्य । एव परम्परया सहस्रशाखी वेदो जात । तत्र व्यासशिष्यो नैशम्पायन, याज्ञबल्कादिभ्य स्वशिष्येभ्यो पञ्चवेदसव्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो नैशम्पायन याज्ञबल्क्य प्रत्युवाच, मदधीत त्यजेति, स योगसामर्थ्यात् मूर्त्ता विद्या विधाय उद्भवात् । नान्तानि यजूषि षट्क्रीति गुरुक्त्वा अन्ये नैशम्पायनशिष्या तित्तिरयो भूत्वा यजूषि अभक्षयन् । तानि यजूषि बुद्धिसालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञबल्क्य सूर्यमारुथ्य अन्यानि शुक्रानि यजूषि प्राप्तवान् । तानि च जाबालयौधेयक्रावमाभ्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्य पाठितवान्” इति ।

(४१०) पूषा—सूर्यं । पापमुषि—पापक्षयकारिणि, [पापीपपदात् सीषतेः षुष्यते. वा कर्त्तरि क्तिप्] । रोचिषा—तेजसा, किरणानामित्यर्थे, जालकादि—निक्षयान्, सञ्जहार—सह्यतवान्, निलाययामासेत्यर्थ । यत्रा हि नैशम्पायनशिष्या तित्तिरयो भूत्वा याज्ञबल्क्यमुखनान्तानि रुधिराक्तानि कृष्णानि यजूषि स्ववपुषि, मन्वारयामासुः, एवमेव पूषाऽपि स्वरोचिषा जालकानि निजवपुषि सञ्जहारति यजूषिः सङ्घ रोचिषा जालकानामबेधमसास्थीक्तेरुपमाऽसङ्घारः ।

(४११) क्रमेण च समुपोह्यमानमांसलरागरौचिष्णुः
उष्णांशुः (४१२) उष्णीषवन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकर-
पुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यग्रशोणि शौणाङ्गरागरौद्री द्रौणायनस्य,

(४११) “क्रमेण” इत्यादौ “उष्णाशु” .....सुहृत्समदृश्यत” इत्येतेषु सन्ध्याः ।
समुपोह्यमानेति ।—समुपोह्यमानेन—सङ्घृह्यमाणेन, आकृष्यमाणेनेत्यर्थ, जीयमाणेनेति
भावेन, [“स ह्यमाणेन—बद्धमानेन” इति कैचित्] सा लेन—सान्द्रेण, प्रभूतेनेत्यर्थः,
रागेण—लौहित्येन, रौचिष्णुः—राजमानः, [“अलं कर्षु—” (३।२।१३६ पा०)
इति इणच्] उष्णाशु, —स्ये ।

(४१२) उष्णीषिति ।—उष्णीष, —शिरिविष्टेन, वध्यते—संयम्यते, निविश्यते
इत्यर्थ, अर्धे व्युत्पत्त्या [वध्नातेरधिकरणे घञ्] उष्णीषवन्ध, —मसके; तत्र सहजः,
—स्वभावीष्यन्न, चूडामणि, —शिरिरत्नं स इव । वृकोदरेति ।—वृकोदरस्य—वृकः,
—तन्नामा तीक्ष्णोऽग्नि, उदरे—कुक्षौ यस्य तस्य, “यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे
हृद्वबाह्वनः । मया दत्तं स घर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥” इत्युक्तस्वरूपस्य
भीमसेनस्य, करपुटेन—हस्तपुटेन, उत्पाटितः,—उन्मूलितं, आकृष्ट इति यावत् ।

(४१३) प्रत्यग्रेति ।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं, सद्योनिःसृतमित्यर्थ, उत्पाटन-
वेगादिति भावः, शोणितं—रक्तं, तेन तद्वत् वा शीण, —लोहि, य अङ्गरागः,—
अङ्गप्रभा, तेन रौद्रः,—भीषण । द्रौणायनस्य—द्रौणतनयस्य, अश्वत्याम् इत्यर्थः ;
[“द्रौणपर्जित—” (४।१।१०३ पा०) इति गीत्रे वैकल्पिकं पाक्, पक्षे द्रौणिरिति] ।
पुरा सौतिके अश्वत्याम्ना हतेषु पुत्रेषु द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः, ‘यद्यश्वत्याम् शिरः
छित्त्वा नानीयते, तदा अहं जीवितं त्यज्यामि’ इति । ‘तथा करिष्यामि’ इति प्रतिजानानम्
आयास्त भीर्मं दृष्ट्वा व्यासाश्रमे बदरिकानये स्थितो रणशान्तं घृताभ्यक्तोऽश्वत्याम्ना
शस्त्रसामर्थ्यदोषिका संमन्त्रा ब्राह्ममखं विधाय तदेपिकं भीमवधाय प्रायुङ्क्त ।
तदा च एकाङ्किनी भ्रातृभीमसेनस्य गमनात् विपदमाकलय्य भीतेनार्जुनेन कृष्ण-
सारधिना तमेवानुसरता ब्रह्मशिरिस्त्वं मुमुक्षे । अदान्तरे समागतेश्च नारदादिभि-
र्मुनिभिः मध्यष्टैरुक्तं, द्रौणैरस्त्रमभिमन्त्रितं वन्वा उत्तराया गर्भे पततु इति, अर्जुने-
नापि ब्रह्मवधो न कर्तव्य इति स्वमखं संक्रियतामिति च, ततस्तेषां वचनगौरवात्
अर्जुनेनास्त्रे संहते भीमोऽश्वत्याम् सहजं शिरिमणिं वलादुज्जहारिति भारतीयकथा
अत्र अनुसंधेया । अत्र अस्त्रमनवेलानश्रात् प्रचीणरश्मेरुष्णाशो, द्रौणिचूडामणिना
शङ्खवैधर्म्यसांभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१४) रुद्रभिक्षादानशौण्डिपुरमधनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिर-
पूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पितृवध-
रुषितरामरागरचितः पृथुविकटकात्तवीर्यांसकूटकुट्टाककुठार-

(४१४) रुद्रेति ।—रुद्रः,—भीषणः, भिक्षायाः,—प्रार्थितवस्तुनः इत्यर्थः,
आदाने—ग्रहणे, यद्वा,—दाने—समर्पणे, भक्ताणां वाञ्छितर्पा पूरणे इत्यर्थः, शौण्डः,
—तत्पर, यं पुरमधनः,—विपुरारिः, हर इति यावत्, तेन मुक्त—परित्यक्त, छेदनेन
पातितमित्यर्थः, यत् मुण्ड—शिरः, वाङ्मिति भावः, तस्य शिराणा—सूत्र-
नाडीनामित्यर्थः, नाडीना—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिनीनां धमनीनामित्यर्थः, रुधिरैः,—
रक्तैः, पूरणेन—परिपूर्णतया, कपिलः—पिङ्गलः, आरक्त इत्यर्थः, पैतामहः,—ब्राह्मः,
कपालकर्पर इव—कपालः,—शिरःकपाल एव, कर्पर,—शरावाऽऽकारपात्रभेदः,
काटाहविशेष इति वा स इव, (“कर्परः स्यात् कपाले च शस्त्रभेदकाटाहयोः” इति
मेदिनी) ब्रह्मण शिरःकपाल इवेत्यर्थः । पुरा मेरुशृङ्गे मर्त्ययः पितामह परं तत्त्वं
पप्रच्छु, असौ तु महेशमायामोहितः आत्मानं सर्वोत्तमं ब्रह्मभूतमवादीत्, अथ
नारायणाशजं क्रतुं क्रुद्धा आत्मानमेव सर्वकर्तारमब्रवीत्, एव तौ विवदमानौ प्रमाण-
चान् चतुर आत्मानान् पप्रच्छतुः । ते तु रुद्रमेव तदाभूतमब्रुवन्, तौ तु तच्छ्रुत्वा
तं विनिन्दितुमारंभान्ते, ततस्तावन्तरा एका परमाहुत ज्योतिः प्रादुरभूत्, तत् दृष्ट्वा ब्रह्मणः
पञ्चम शिरः आवागन्तरा कः स्यान् विभर्त्सीत्युक्त्वा प्रजज्वाल । हिरण्यगर्भस्तु तं रुद्रं
प्राक् स्वभालस्थलादुद्धृतमवादीत्, तच्छ्रुत्वा कौपत् शङ्करः कालभैरवं ससज्जं, अस्ती
तु वामाङ्गुलिनखायेण विधे पञ्चम शिरः चकर्त्त । तत्र ब्रह्मशिरःकपाल हरस्य वरं
नामुञ्चत् । ततः कपालमोचने तीर्थे काश्यां न कपालं तदङ्गमुक्तमभवदिति काशी-
खण्डे एकत्रिंशोऽध्याये द्रष्टव्यम् । तथा हि,—“कपालं ब्रह्मणो रुद्रः सर्वेषामेव
पश्यताम् । हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त प या सुदा ॥ विधेः कपालं नामुञ्चत्
करमत्यन्तदृश्यजम् । हरस्य भक्तः कापि तत् काश्यां चण्णतोऽपतत् ॥” इत्यादि ।
अत्र पैतामहरुधिराक्तशिरःकपालेन साकम् उष्णाशोरवैधर्म्यसायुक्ते पमाऽलङ्कारः ।

(४१५) पितृवधेति ।—पितुः,—जनकस्य, जमदग्नेः इत्यर्थः, वधेन—हननेन
कार्तवीर्येकतेन इति भावः, रुषितः,—क्षुपितः, यः रामः,—परशुरामः, तस्य
रागेण—वीररसोत्साहेन, पितृवधजनितेन मात्सर्येण वा, असहिष्णुतया इत्यर्थः,
(“रागस्तु मात्सर्यं लोहितादिषु” इति मेदिनी) रचितः,—रुष्टः, पृथ्विति ।—

तुण्डतट-दुष्ट-क्षत्रिय-कण्डकुहर-रुधिरकुल्या-प्रणाल सहस्र-पूरितो
 ऋद इव दूररोधी रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्ड-
 मण्डलाऽऽकृतिः गुरुगरुडनखपञ्जराक्षेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो
 व्यसुः विभावसुः कामठ इव च लोढ्यमानो नभसि.

पृष्टु, —नहान्, पीवर. इत्यर्थः, विकटः, —उरु विशाल इत्यर्थः, (“विकटा वज्र-
 वाराह्या विपूरुविकारालयो” इति मेदिनी) व. कार्तवीर्यस्य—हैहयाधिपस्य, अस-
 कूट, —खान्धिखर, तस्य कुट्टाकः, —कूटक, [“अल्पभिचकुट्टकुण्डतड पाकन्”
 (३१११५५ पा०) इति कुट्टयतिः पाकन्] फुठार, —परशुः, तस्य तुण्ड—मुख,
 निशितधारेत्यर्थः, तेन तटाः, —तनूकता, क्षपिता इत्यर्थः, निहता इति यावत्,
 [तच्छोते. कार्श्यार्थकस्य निष्ठाया रूपम् । “तटलटै तनूकते” इत्यमरः] ये दुष्टा —
 दुष्टता, क्षत्रिया, —राजन्या तेषा कण्डकुहराणां—गलरुणा, रुधिराख्येव—
 रक्तान्येव, कुल्या—अत्या कृतिमा सरित्, (“कुल्याऽत्या कृतिमा सरित्” इत्यमरः)
 तासा प्रणालसहस्रैः, —प्रवाहसमूहैः, पूरित, —भरित, दूररोधी—दूरदर्शक्यापी,
 [“नन्दिग्रहि—” (३१११३४ पा०) इति रुण्डेः कर्त्तरि णिणि] । रौधिरः,—
 रुधिरस्य, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थे, “तस्य विकारः” (४१११३४ पा०) इत्यमरः]
 ऋद, —अगाधजलाशय इव, (“तनागाधजलो ऋदः” इत्यमरः), परशुरामो हि पितुः
 जमदग्ने निहन्तु कार्तवीर्यस्योपरि प्रकुप्य आदौ त सान्धवाय निहत्य पश्चात्
 एकविंशतिकल्प निखिलमेव राजन्व समूलघात न्यवधीत्, निहततट्रौधिरऋदंन पितृन्
 तर्पयामास चेति पौराणिकी कथाऽवानुसन्धेया । अत्र परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरस्य-
 ऋदंन साकम् उष्णाशीरवै धर्म्यसास्योक्तोरूपमाऽलङ्कार ।

(४१६) भवेति ।—भवेन—नासेन, गरुडदर्शनादिति भावः, निगूढ—
 सहीचित, यत् करचरणमुण्ड तेन मण्डला—वर्तुला, आकृतिः,—अवश्वी यस्य तर्ध क्त,
 गुर्विति ।—गुरुणा—सहता, गरुडस्य—वैनतेयस्य, नखपञ्जरेण—नखरसार-
 विभिषेण इत्यर्थः, यः आक्षेपः,—आक्षेपणम्, उत्क्षेपणम् इत्यर्थः, ततश्च क्षपण—
 भूसौ प्रक्षेप, तेन क्षिप्ते,—निर्गलिते, देहादिति भावः, क्षतजै,—रक्ते, (“रुधिरे
 ऽस्रखोहिनाखरक्तक्षतजशीणितम्” इत्यमरः) चक्षितः,—सिक्त, सल्लिप्त इत्यर्थः,
 अत एव व्यसुः,—गतजीवित विगतप्राण इत्यर्थः, (“स्त्रिया भूक्षयस्य प्राणाः” इत्यमरः)
 विभावसुः,—तदाख्यः, कामठ,—कच्छपः, (“कूर्मे कामठकच्छपौ” इत्यमरः)
 नभसि—आकाशे, लोढ्यमानः,—घूर्ण्यमानः । आसीत् पुरा विभावसुर्नाम

(४१७) अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतः,
 (४१८) नियतकालातिपातदूयम नदाद्यायणीच्छिप्तो धातुतट
 इव च सुमेरोः, (४१९) असुरबधाभिचारचरूपचनपिशुनः

कश्चित् महाषस्तस्य चानुजः सुप्रतीको नाम ; असौ तु ज्यायसा भावा सहैक स्यातुं
 नैच्छत्, नित्यश्च एव धनविभागं कर्तुं भातरमनुरोष, विभक्ता भातरः नूनममिवै-
 रभिरहन्यन्ते इति ज्येष्ठेन प्रवीधितोऽपि कनिष्ठः यदा तद्वचन नाभिनन्दितवान्, तदा
 त्वसौ कनीयास सुप्रतीक 'हस्तिलमवापुहि' इत्यभिज्ञप्तवान्, कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठ विभावसुं
 कच्छपत्वं लभस्व' इति अभिज्ञप्ताप । एव तौ सरसि अर्धाघं पूर्ववैरात् नित्यश्च विवदमानौ
 गरुडेन भक्षितौ इति ; तथा चोक्त भारते आदिपर्वणि विंशध्याये,—“तावुभौ युद्ध-
 सम्पत्तौ परस्परवधैषिणौ ।..... ..भक्षयामास गरुडो तावुभौ गजकच्छपौ ॥” इति ।
 अत्र गरुडनिहतरक्तोपलिप्तकच्छपेन सह उष्णाशौरवैधर्म्यसाभ्योक्तैरुपमाऽलङ्कार ।

(४१७) अरुणेति ।—अरुण—रक्त, गर्भस्य—कुचे, अभ्यन्तरस्य इत्यर्थः,
 भ्रूणस्य वा, (“गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुचौ सन्धौ पनसक्तगटके” इति मेदिनी) मांसपिण्डं—
 पिण्डितखण्ड यस्य तथाभूत, अण्ड इव—खिस्व इव, खण्डिमान—खण्डता,
 क्षिन्नता-
 मित्यर्थ [“खण्डिमानम्” इत्यत्र “खण्डमानम्” इति पाठे,—खण्डपरिमाण, खण्ड-
 स्वरूपमित्यर्थ.] आनीत,—प्रापित, अण्डस्य अस्तगमनात् खण्डितवदृश्यमान इति
 भावः । खण्डितारुणगर्भमांसपिण्डाण्डेन साकसुष्णाशौरवैधर्म्यसाभ्योक्तैरुपमाऽलङ्कार ।

(४१८) नियतेति ।—नियतकालस्य—कल्पान्तस्य, अतिपातेन—आगमेन ;
 यदा,—नियतस्य—नित्यस्य, कालस्य—महाकालस्य, सर्वभूत हारकस्येत्यर्थः, (“काले
 मृत्यौ महाकाले समये प्रसङ्गणयो” इति मेदिनी) अतिपात—अतिशयेन पतनम्,
 अत्यर्थमागमनमित्यर्थं तेन ; अधवा,—नियतः,—शास्त्रविहितः, य. काल,—पूजनसमय .
 यस्मिन् काले देव्या पूजा शास्त्रज्ञैरुपदिष्टा तथाविधसमय इति यावत्, तस्य
 अतिपात—उल्लङ्घन, तेन दूयमाना—सन्तप्यमाना, सृष्टिध्वंसकारणादिति भावः,
 दाद्यायणी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थः, सञ्चाररात्रिरिति भावः, [दक्षस्यापत्य स्त्री इत्यर्थे
 दक्षशब्दात् फिञ् डीप् च] तथा क्षिप्तः,—विध्वंसितः, धातुतट.—गैरिकप्रस्थ इव,
 (“धातुर्ननःशिलाद्यद्वैरैरिक्तान्तु िक्षिपत” इत्यमरः) । रोपकषायितदाद्यायणीच्छिप्त-
 धातुतटेन साकसुष्णाशौरवैधर्म्यसाभ्योक्तैरुपमाऽलङ्कार ।

(४१९) असुरेति ।—असुरेण—दानेना, बधार्थं—नाशार्थम्. अभिचारः,
 —आधर्वणिकमारणादिक्रियाविधिषु, तस्य चरुः,—पावसविशेषः, तस्य फचनः—

शोणितक्वाथकषायितकुचिः अतिविशङ्कटः कटाह इव च
 वार्हस्यत्यः, (४२०) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेप-
 भीषणौ मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभैरवस्य मुखर्तम् अदृश्यत ।
 (४२१) जलनिधिजलप्रतिविम्बितरविविम्बराजिभास्वराभ्राव-
 लम्बिनो ऋहीतार्द्रमांसभारा इव चावभामे वासरावसानवेला

पाक, तस्य पिशुनः,—सूचक, रात्रावेवाभिचारादिकरणप्रसिद्धे, शोणितेति ।—
 शोणितस्य—रक्तस्य, क्वाथेन—निष्पाकेण, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थः, (“क्वाथः
 स्यादतिदुःखेऽपि निष्पाके च द्रवस्य च” इति सेदिनी) कषायितः,—रक्तीकृतः, कुचिः,
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतः, अतिविशङ्कटः,—अतिभीषण, रक्तीपलितत्वादिति भावः,
 [“वे शालच्छङ्कटचौ” (५१।२८ पा०) इति शङ्कटचप्रत्यय] वार्हस्यत्यः,—बृहस्पते-
 रव वार्हस्यत्य, कटाह इव—स्थालीविशेष इव । पुरा देवासुरयुद्धावसरे देवगणः
 बृहस्पतिरसुरवधसाधनाय आधर्वणिकाभिचारक्रियानकरोदिति पौराणिकी कथाऽज्ञान-
 समेया । अवासुररक्तीपलितरक्तकटाहेन साकमुष्णाशीरवैधर्म्यसाख्योक्तेरुपमाऽलङ्कार

(४२०) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षण, निपातक्षण एव इत्यर्थ, गलित—
 निच्छत, गजदानवस्य—गजासुरस्य, देहात्—शरीरात्, यत् लोहित—रक्त, तस्य
 उपलेपेन—अनुलेपनेन, भीषणः,—उग्र, महाभैरवस्य—महारुद्रस्य, मुखेति ।—
 मुखमण्डलस्य—वदनविम्बस्य, आभोग इव—आयतनमिव, अदृश्यत—अवलोक्यत,
 पूर्वीक्तविध उणरश्मिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । महादेवकृतगजासुरनिधनवार्त्तं काशीमण्ड-
 ले अष्टपटितमेऽध्याये उपवर्णिता ; तथा हि,—“महिषासुरपत्नीऽसौ समायाति गजासुर ।
 प्रमदन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्येनदोहतः ॥.....ततस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्त दैत्यपुङ्गवम् ।
 विज्ञायावध्यमन्वेन शूलेनाभिजघान तम् ॥ प्रीतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुर ।
 छत्रीकृतसिपात्मान मन्यमानो जगौ हरम ॥” इति । अत्र गजदानवरक्तीपलितमहाभैरवः,
 मुखमण्डलेन साकमुष्णाशीरवैधर्म्यसाख्योक्तेरुपमाऽलङ्कार, एकस्यैवीणाशीः भ्रूयसासुप-
 मानाना दर्शनादियं सालारूपा वेदितव्या,—“मालीपमा वदेकस्योपमान वह दृश्यते”
 इति दर्पणीक्ते ।

(४२१) जलनिधीति ।—जलनिधेः,—समुद्रस्य, जलेषु,—सलिलेषु, प्रति-
 विम्बिता—प्रतिफलित, या रविविम्बराजिः,—सूर्यमण्डलच्छायाश्रेणिः, तथा भास्वरं
 —दीप्यमान, यत् अश्वम्—आकाशं मेघो वा, तदवलम्बिनी—तदाश्रयिणी, अत्र एव

वेतालनिभा । (४२२) ज्वलत्सन्ध्यारागरज्यमानजल-
प्रवाहः पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधु-
कैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम् ।

गृहीत',—धृत., आर्द्रः,—सरस., तत्क्षणनिष्ठ इति यावत्, नासभार',—
पिष्टतराशि यथा तथाभूतेव, वासरावसानवेला—सन्ध्याकाल कृष्णवर्णा इति भावः.
वेतालनिभा—वेतालसदृशी, आवक्षसि—शुशुभे, वेतालोऽपि आर्द्रमासभारं वहतीति
भाव । अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया, लौहित्यात् आर्द्रत्वेन प्रतीयमानया, नायङ्कालिका-
सूर्यस्य अरुणप्रभया क्वचित् क्वचित् श्यामरुचे' मेघपुञ्जस्य आरत्नीकृततया ईषदन्ध-
पारीभ्रताया वासरावसानवेलाया. गृहीतार्द्रमासभारवेतालसादृश्यप्रतीति' उपमाऽलङ्कारः
शुच्यक्त एव ।

(४२२) ज्वलदिति ।—ज्वलता—राजमानेन, सन्ध्यारागिण—सायङ्कालिका-
रुणवर्णेन, रज्यमान,—क्रुध्यमाण, प्रतिफल्यमानतया रक्तोक्रियमाण इत्यर्थ., जल-
प्रवाह, —सन्धिलराशि यस्य तथाभूत ।

(४२३) अर्णसां—जलानां, ('सखिलं कमल जनम् । अभीऽर्णस्तोय—' इत्यमर)
अधिपति, —प्रभु, समुद्र इत्यर्थः, पुन, —प्राग्वत्, पुराणेति ।—पुराण, —सनातन',
पुरुष, —पुमान्, नारायण इत्यर्थ, तस्य पीवरे—स्यूते, जरुसम्पुटे—सक्थिरूपाधारे,
सक्थियुगले वा, पिष्टयो, —निष्ठतयोरित्यर्थ, सुदर्शनेन इति भाव, मधुकैटभयो, —
तदाग्व्ययोर्गसुरयुगलयो., रुधिरपटलेन—रक्तसमूहेन, पाटलम्—आरत्ता, वपु, —
शरीर यस्य तथाभूत, अभवदिव—अजायतेवित्यर्थ, अर्णसामधिपति पुराणपुरुषपाटल-
वपुर्धृक् वभूवेवेति भाव । अत्र उपमेयीभूते अर्णसामधिपतौ पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुट-
पिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुष उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासादुक्तकैटकीटिकसशयी
दद्यादुक्तेऽलङ्कार । सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवत् नारायणस्य नाभिकमलात्
वह्ना समुदभवत् । तदानीञ्च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् द्वावसुरौ नधु कैटभश्च
समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थितं ब्रह्माण्डम् अत्तुम् उद्यतौ, तदवलीक्य भीमं ब्रह्मणा
स्तुता योगनिद्रा विष्णोः शरीरं तदाज, ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा
पञ्चवर्षसहस्रं ताभ्यां बाहुयुद्धं कृत्वा तयोरेव सन्नुष्टयोर्वरं लब्ध्वा जरुदेशे निधाप्य
चक्ष्रेण निहन्त्वानिति लार्कण्डेयपुराणे—“तदा द्वावसुरौ घोरो विख्यातौ मधुकैटभौ ।
विष्णुकर्णमलौ तौ हन्तुं ब्रह्माण्डमुद्यतौ ॥” इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम् ।

(४२४) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५) अपरिमितयज्ञःपानद्विषिताय मुक्ताशैलशिलाचपक इव निजकुल-
कीर्त्या, (४२६) कृतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासन-
मुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलहीपजिगीषाचलिताय श्वेत-
हीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत्
निशया नरेन्द्राय इति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यश्रीप्राप्तिर्नाम

अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

(४२४) अवसिते—समाप्तिं गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थः ।

(४२५) निजकुलकीर्त्या—पुण्यभूतिवशस्य यशसा, अपरिमितेति ।—
अपरिमितानि,—प्रभूतानि, यज्ञसि—कीर्त्तयः, तेषां पानाय—पेयविषयीकरणाय,
अधिगमायैत्यर्थः, द्विषित,—दृष्ट्वाचं, लुब्ध इत्यर्थः तस्मै, नरेन्द्राय इत्यर्थेणान्वयः,
सर्वदिविजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिलाचपक इव—मुक्तागिनिप्रस्तरखण्डरूपपानपात्रं
मित्त्वं, (“चपकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः) ।

(४२६) राज्यश्रिया—राजलक्ष्म्या कृतेति ।—कृतं—सत्यं युगं, तस्य
—विधाने, पुनः प्रवर्त्तने इत्यर्थः, पापाचारिणः उन्मूल्य चतुष्पाङ्गसंस्थापनद्वारा इति
भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः तस्मै, आदिराजेति ।—आदिराजस्य—प्रथमनृपतेः, मनीः
पैवस्वतस्य वेण्यस्य पृथोर्या इत्यर्थः, राजती—रजतनिर्मिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकार-
मुद्रा, राजनामाङ्कितप्रथयोन्पादकमुद्राविशेषः इत्यर्थः, तस्याः निवेश इव—सुदृढतावत्
इव । आयत्या—उत्तरकालेन, आगामिन्या शुभया नियत्या इत्यर्थः, (“उत्तरः कालः
आवति” इत्यमरः) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, समानामटादृशानां वा इत्यर्थः,
हीपानां—जम्बूशाकादीनां समन्ताञ्जलवेष्टितभूभागानां, जिगीषया—जयाकाङ्क्षायां,
चलितः,—प्रस्थितः तस्मै, श्वेतहीपदूतः,—श्वेतहीपस्य—अष्टादशहीपान्तर्गतर्षभेदस्य,
दूतः,—वाचावहः, तद्देशवासिना सन्देशमादाय आगतः इति भावः, चन्द्रस्य
अतिशुभकान्तित्वात् श्वेतहीपदूतत्वोपस्य सुसङ्गतमेवेति । देवमेवाङ्गुलं श्वेतहीपशृङ्गार्थं
तद्देशीयदूतं हर्षाय प्रेरितवदिति निष्कर्षः ।

(४२७) निशया—रजन्या, श्वेतभानुः,—शुभाशुः, चन्द्रः इति यावत्,
नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत्—प्राप्यत्, उपायनीकृत इति यावत् ; [नय-
कर्मकालेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपहारकरणार्थकालेन सम्प्रदानरूपत्वात् “नरेन्द्राय”

इत्यत्र चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्]। निशा श्वेतभानुं निजकुल-
कीर्त्तिसमर्पितमुक्ताशैलशिलाचषकमिव, राजलक्ष्मीसमर्पिताऽऽर्दिराजराज्यशासनमुद्रा-
निवेशमिव, आयतिप्रदचचेतस्वीपदूतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्कर्ष, चन्द्रोदयो-
ऽभूदिति भावः । अत्रैकस्मिन्नेव चेतभानौ भूयसा तथाविधचपकादीनामवैधर्म्यसाम्योक्तेः
मालीपमाऽलङ्कारः ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यं वशावतसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्या पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्या परिवर्द्धिताया प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्याया
श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

